

DUE DATE SHEET

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतदे शब्दसमस्तकोषाशेषशास्त्रमङ्गलिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सृष्ट्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवज्जलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवज्जलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविद्वृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितम्।

चतुर्थः : कारणः।

व्यञ्जनवर्णः।

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: वाराणसी :: पटना

प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
श्रीतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

मुद्रक :
शान्तीलाल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

ग्रन्थोऽयं भारतीयविशासन-विनियोजितावश्यकालभ्यसंस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out-of-print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

श्रीतीलाल बनारसीदास

१. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२. नेपाली खपरा, वाराणसी
३. बांकीपुर, पटना

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

यज्ञत्

यज्ञदा

ःस्यकारः। स च यद्द्विप्रहलवणः ॥
ोच्चारणस्थानं तासु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
्याम् । “इचुवशानां तासु ॥” तथा च
नायाम् । १७ ।

उपवहाविचुयशास्तालया ओष्ठजाडुपू ॥”
स्वरूपं यथा,—

कारं श्दशु चार्द्धि ! चनुश्चोणमयं सदा ।
ालप्रमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ॥
प्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

ःस्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
मामि सदा वर्णं सूर्निमम्बोचमययम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
यवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

र्त्ताधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।
रायशेषविधयस्तासु तिष्ठन्ति निव्यशः ॥

त्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
प्र ध्यानं यथा,—

म्बवर्णा महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
ताम्परपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

हामोक्षप्रदां निव्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम् ।
ध्यात्वा यकारान्तु तन्मन्त्रं दग्धघा जपेत् ॥” ॥

ःणाममन्त्रो यथा,—
त्रशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
णमामि सदा वर्णं शक्तिमामोचमययम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
ःस्य नामानि यथा,—

यो वाणी वसुधा वायुर्विद्यतिः पुरुषोत्तमः ।
गान्तः श्वसनः शीघ्रो घृमासिः प्राणसेवकः ॥

ःकाभमो जटौ लोला वायुवेगो यशस्करौ ।
ःङ्घेयः क्षमा वागो हृदयं कपिलाप्रभा ॥

ःगर्भो व्यापकस्वागो होमो यानं प्रमा सुखम् ।
ःखः सर्वेश्वरी घूमन्वास्तुषा सुसुखेश्वरी ॥

ःवगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।
ःनमः शीघको मौनो घनिष्ठानङ्गवेदिनी ।

ःपेठः खोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”
इति नामातन्त्रशास्त्रम् ॥

(धात्वुवन्वविशेषः । सं तु दिवादिगणसूचकः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो यादादिकः ॥”
हृन्ःशास्त्रान्तर्गतगणविशेषः । तथा च हृन्दो-
मङ्गयाम् ।

“भाद्रिगुरुः पुनरादित्युर्थः ॥”
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, १२२ ;
कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम् ।

यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यसनमथ लवौ शः सुखं

यस्तु खेदम् ॥”
यः, पुं, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।

यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।

इति विश्वः ॥
यक्रः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरत्वे

टेः पूर्वं अकारागमेन निष्यन्नः ॥ (“अथयसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् टेः ।” ५ । ३ । ७१ । इति

पाणिनिस्त्रयम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । १८ ।
“चित्र इजाजा राजका इदन्वक्ते यक्ते सरस्वती-

मनु ॥”)
यज्ञत्, स्त्री, (यञ् + “शक्नेतिन् ।” उणा०

४ । ५८ । इत्यत्र “बाहुलकात् यजे; कञ् ।”
इत्युञ्जलदत्तोक्त्या ऋतिन् जस्य च कः ।) कुचे-

र्दक्षिणभागस्यमांसखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-
खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-

खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ करुणा ६ महास्तायुः ७ । इति

रुभसः ॥ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।
“यज्मं सतस्त्राभ्यां यक्रः ज्ञाशिश्यो विदुहामि ते ।”

“यक्रः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो
यक्रत् तस्मान् ।” इति तद्गार्थ सायणः ॥)

अथ शरीरावयवविशेषस्य यज्ञतः स्वरूपमाह ।
“अथो दक्षिणतश्चापि हृदयादृचकृतः स्थितिः ।

तत्तु रङ्गकपित्तस्य स्थानं शीघ्रितर्जं मतम् ॥”
अथ यज्ञद्रोगमाह ।
“श्रीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यज्ञदामये ।

किन्तु स्थितिरुयोक्त्या वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
अथ यज्ञद्रोगचिकित्सा ।

“श्रीहोदिष्टाः क्रियाः सर्वा यज्ञत्वपि समा-
चरेत् ।

कार्येषु दक्षिणे वाहौ तत्र शीघ्रितमोज्ज्वलम् ॥
चारुषु विदुहय्याभ्यां पूतिकस्याम्बु निस्तुतम् ।

पिबेत् प्रातयथावद्भि यज्ञतुष्ठीहृप्रशान्तये ॥”
इति भाषप्रकाशः ॥

(तथा च ।
“वातेनोद्दीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।

पित्तेन पाकतां प्राप्तं विदोषसंश्रितं यज्ञत् ॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत् ।

क्षीयते तेन मनुजो न्यतुराशु प्रवर्त्तते ॥
वमिकामस्योद्गारी हृत्तासः श्वसनं भ्रमः ।

दाहोऽथचिसृष्ट्यास्तर्द्धा कण्ठे दाहः शिरी-
यथा ॥

हृत्कुलश्च प्रतिश्यावः शोवन कटुकासश्च ।
सशूलं हृदि शूलश्च निद्रानाशः प्रलापतः ॥

हृदये मन्वते जायं उदरं गर्जते भ्रमम् ।
एतैर्लिङ्गैर्विलानीयात् यज्ञत् कोष्ठे च वक्षसि ॥”

अथास्य चिकित्सा ।
“निम्बनीपध्वचेतसं निशा

काशरौ च तुलसी च सिंघिका ।
काथ एव हृदयामयापह

आशु शूलयज्ञतश्च नाशकत् ॥
सौराष्ट्रीकाशीसमक्षौयधानि

दुरालभाणातिप्रवालकष ।
दाब्जो यमानी ककुभः समङ्गा

काथः सवर्षियं कदाशु हन्ति ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“श्रीहृवदक्षिणात् पार्श्वत् कुंभ्यादृचकृतमि-
त्युतम् ॥”

इति वामटे निदानस्थाने दादशेऽध्याये ॥
यज्ञदात्मिका, स्त्री, (यज्ञत इवात्मा स्वरूपं यस्याः ।
बहुव्रीहौ कः । टापि घत इत्वम् ।) तैल-
पायिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष्म

यक्षिणी

यक्षा

यक्षदेरी, [न] पुं. (यक्षतो मेरी नाशकः ।) रोहि-
 तकरुचः । यथा,—
 “हीहती मांसदानो यक्षदेरी यक्षरुहः”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 यक्ष, क इ नक्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 व्याख्यान-उक्त-सिद्धे ।) क इ, यक्षयति । स हि
 पूजायाम् । इति दुर्गाशास्त्रः ॥
 यक्षः, पुं, (यक्षते पूज्यते इति । यक्ष + क्ण् ।
 यदा, इं कर्त्तव्यत्वोतीति । यक्ष + क्ण् ।)
 गुण्यकमात्रम् । गुण्यकेश्वरः । इति मेदिनी । धि,
 २२ ॥ इत्ययम् । धनरक्षकः । इति वारखतः ॥
 यक्षस्वरूपं यथा,—
 “आद्यमूर्धन्यनिजराः ज्ञेयदरकिङ्कराः ।
 शैलप्रक्षरपररा अङ्गनाकारभक्तयः ॥
 विक्रताकारपदनाः पिङ्गनाशा मणोदराः ।
 स्फटिका रक्तवैशाच दीर्घस्ववाच केचन ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहनुमन्चरिते १० अध्यायः ॥
 यक्षनामो यथा,—
 “प्रचेतसः सुता यथास्तेषां नामानि मे श्रुतु ।
 केवली हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनक्षपा ।
 मेघमाली च यक्षाणां गव्य स्य उदाहृतः ॥”
 तस्य सुवर्णवर्णयोः—
 “धातुयक्षलथोक्तस्तद्वदेन चपयि च नः ।
 यद्यक्षस्तुतवानेव तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”
 इति बह्विपुराणे काश्यपीयसंज्ञः ॥
 (अपरा निरुक्तियं, विष्णुपुराणे १।१।५।११।
 “मैत्रे भो रथ्यतामेव वैरुक्तं राजसात् तै ।
 ऊचुः सादास इत्येव ये ते यक्षास्तु यथात् ॥”
 पुं, स्त्री, पूजा । यथा, श्रुतेः । ० । ६१ । ५ ।
 “अमरा विष्वा वृषका विमा वा
 न यासु धिचं ददधे न यक्षम् ॥”
 “न यक्षं न पूजा ददधेते ॥” इति सद्भाष्ये
 सायणः ॥ तथाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।
 “नय यक्षं मनुष्यं यक्षन्तः ॥”
 यक्षकर्त्तव्यः, पुं, (यक्षप्रियः कर्त्तव्यः ।) कर्पूरागुरु-
 कक्षुरीकशोणानां मिश्रितममभागः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १३४ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः
 ममभागैः नाथिनीरुतेमनभेदो यक्षकर्त्तव्य
 उच्यते । यक्षप्रियः कर्त्तव्यो यक्षकर्त्तव्यः ।
 ‘कुडुमागुरुकक्षुरीकपूरं चन्दननाथा ।
 मधुनागुण्यभिस्तुक्तं नामतो यक्षकर्त्तव्यः ॥’
 इति धन्यकारिः ॥
 यक्षनामि ।
 कर्पूरागुरुकक्षुरीकशोणपर्वणादि च ।
 इत्येवमिदं यक्षकर्त्तव्यं इत्येते ॥”
 इति राज्ञीकायां भरतः ॥
 यक्षप्रियः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षप्रियो वा तस्यः ।
 प्राकृताधिपतिवत् समागः ।) यक्षप्रियः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (निररुचमभ्य यक्षप्रियं प्राक-
 र्त्तव्यम् ।)
 यक्षप्रियः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षः ।) यक्षप्रियः ।
 यक्षप्रियः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यक्षिणी, स्त्री, (यथाः पूजा अस्वययाः । यक्ष +
 इति । स्त्रीम् ।) कर्त्तव्यो । इति शब्दरत्ना-

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्व-
 रचः २ अराजः ३ सर्वरचः ४ बहुरूपः ५ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ राजः ६ धूनकः ७
 वद्विषकः ८ । इति रभसः ॥ वागवतः ९
 शकलः १० साजनिर्घण्टः ११ सर्पः १२ ।
 इति रत्नमाता ॥ (यस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “राजस्तु शासनियान्तथा सर्वरचः स्मृतः ।
 देवधपो यक्षधूपकथा सर्वरचस्य सः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 एतेन माधवपूजननिवेधो देवीपूजा चोक्ता यथा
 कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
 “न यक्षधूपं नितरेण माधवाय कदाचन ॥”
 “यक्षधूपेण वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥”
 सरलहृत्परः । टारपिन तेल भावा ।
 तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२१ ॥
 यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । प्राकृताधिपवत्
 समागः ।) पुण्यमद्यम् । तत्पर्यायः । मध्वा-
 रसः २ । इति त्रिकाश्रयः ॥
 यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाद्यः-
 सविभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६२ । इति समासान्त-
 श्च ॥) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।
 “इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।
 प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”)
 यक्षराट्, [च] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज् +
 “सुत्सुद्विषद्देति ॥” ३।२।६१ । इति क्रिप् ।)
 कुवेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।
 “तस्मा रथपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-
 हात् ॥”
 यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-
 भारते । ३ । ६४ । १२७ ।
 “तथा नो यक्षराजस्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ६५
 यथा इव महा राजन्तेव । राज् + क्रिप् ।)
 रत्नमद्यम् । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥
 यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।
 सा च कोलासपन्नंतस्वित्कुवेरपुरी । इति जटा-
 धरः ॥
 यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)
 कार्तिकी पूर्वमा । तत्पर्यायः । दीपाक्षी २ ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥
 यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-
 पाधना । यथा, वाराहोत्तले ।
 “यक्षाणां यक्षिणीनाथपेशाधीनाथ साधनम् ।
 भूतवेतालमानव्यैः सारसोसाटनानि च ।
 अधीतमनमेतेषां साधने रक्षकं हितम् ॥”
 यक्षामासदं, स्त्री, (यक्षागामामासकम् ।) मिल्-
 मासुंरुषम् । इति शब्दरत्ना ।
 यक्षनाथः, पुं, (यक्षागामायां यागदानम् ।)
 यक्षप्रियः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यक्षिणी, स्त्री, (यथाः पूजा अस्वययाः । यक्ष +
 इति । स्त्रीम् ।) कर्त्तव्यो । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ यक्षभाष्या च १ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १० । १७८ ।
 “सोऽपि सृष्टासु विघने भातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।
 जघति सा कथाः पुत्र ! मम सिद्धा हि
 यक्षिणी ॥”)
 यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भाष्या । यक्ष + पुंयोगा-
 इति स्त्रीम् ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यक्षभाष्या । यथा, महाभारते । ३।
 ६४ । ११७ ।
 “यक्षी वा राजसी वापि उताद्योस्वित् सुरा-
 ङ्गना ।
 सर्वथा ह्यस नः रुक्ति रक्षस्वास्मान-
 निन्दिते ! ॥”)
 यक्षीकुम्भरत्नं, स्त्री, (यक्षप्रियसुकुम्भरम् । ततः स्वार्थे
 क्वम् ।) अथत्यफलम् । इति त्रिकाश्रयः ॥
 यक्षाप्ती, स्त्री, (यक्षाणां हन्ति । हन् + “अम-
 सुव्यकर्त्तुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।
 ततो स्त्रीम् ।) द्राक्षा । इति शब्दरत्ना ।
 यक्षा, [न] पुं, (यक्ष + “वाङ्मूलात् यक्षयते-
 रपि ।” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उञ्जदत्तोक्त्वा
 मनिनुप्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
 क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥
 राजयक्षा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्षाधि-
 कारः । “तत्र राजयक्षाणो विप्रकथं सन्निकथ्य
 निदानमाह ।
 ‘यिरोधात् क्षयाच्चैव साहसाह्विषमाश्रनात् ।
 विदोषो जायते यक्षा मदी हेतुचतुष्टयात् ॥’
 येमोऽत्र वातस्त्रपुरीषायाम् ।
 ‘वातस्त्रपुरीषायि निशङ्काति यदा नरः ॥’
 इति चरकवचनान्तम् ॥
 यथातु क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्याया-
 नशनेत्यादिषो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।
 साहसात् वलवता समं महाबुद्धादितः । विषमा-
 श्रनात् बहु लोकात्मकात्वात् वा सुक्तं तत् विषमा-
 श्रनम् । तस्मात् । विदोषः सान्निपातिकः ।
 हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय
 एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्यायाः राजयक्षा-
 क्षयशोषाः ॥६॥ यक्षादीनां शब्दानां निरुक्ति-
 माह ।
 ‘विदोषो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्यत्नेन यक्ष्यते ।
 स यक्षा प्रीयते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥’
 यत्यते पूज्यते ।
 ‘राजयक्ष्मस्यो यस्माद्भूदेय क्लामयः ।
 तस्मात् राजयक्ष्मैति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 क्रियाक्षयकारावाप्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
 संशोभयादवादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥’ ७॥
 संप्राप्तिमाह ।
 ‘कक्षप्रधानैर्दीपैस्तु कष्टेषु रसवत्तसु ।
 अतिजवायिनो वापि चोक्षे रेतस्त्रनन्तरा ।
 दीपन्ते घातवः सर्वे ततः सुस्थिति मानवः ॥’
 कक्षप्रधानैर्दीपैः रसवत्तसु कष्टेषु अन्तरा
 सर्वे घातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुभ्यति

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्षादी-
नामनुक्रमेण च्छीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।

‘रसश्रोतःसु रङ्गेषु स्वस्थानस्यो विदह्यते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥’

स्वस्थानस्यः हृदयस्यः । कासं विनापि रसश्चयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोष-
णान् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपी मार्गस्यावरणेन च ।
अगुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ॥’

अगुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमप्याह ।
अतिथवाधिनी वा रेतसि च्छीये प्रतिलोमक्रमे-
णानन्तरा सर्व्वे धातवो रसपर्यन्ताः च्छीयन्ते ।
तद्यथा । शुक्ले च्छीये मज्जा च्छीयते मज्जनि
च्छीयेऽस्य च्छीयते । एवं पूर्वं पूर्वं च्छीयते ।
ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः
कुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपी मार्गस्यावरणनचेति ।
स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्व्वान्
धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

‘श्वासाङ्गसादकफसंसवतालुशोष-
वम्यभिवादमदपौनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेच्यो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशक्तकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कथयः ककालासकाश्च ।
तं बाह्वयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येन्
शुष्कांस्तस्मिन् पवनधूमदवाहृतांश्च ॥ * ॥

यच्छायो लक्ष्यमाह ।

‘अंसपान्नाभिताण्य सन्नापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गशोथेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥’
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र
सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोद्धव्यः । च्छीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति
मानव इति संप्राप्तेः । एवं यदुक्तम् एकादश-
रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि
प्राचीभावित्वेन चरकैर्गोक्तानि । समुत्तेन
यस्मात्पि मृदलक्ष्मण्युक्तानि ।

‘भक्तदेवो ज्वरः कासः श्वासः शोथितदर्शनम् ।
खरभेदश्च जायेत यदुक्तम् राजयक्ष्मणि ॥ * ॥
उल्लसतया दोषाणां मेहादेकादश लक्षणानि-
च्यह ।

‘स्वरमेदोऽनिलाच्छूल सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिमारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्ध्वसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥’
अनिलादुल्लसत् एव पित्तान् कफाच्च । यत
आह समुत्तः ।

‘एक रथमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥’

असाध्ययक्ष्मणमाह ।

‘एकादशभिरभिर्वा यद्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्नृकावाह्यगामयैः ।
जह्याच्छोयाहितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥’
तत्र विशेषमाह ।

‘सर्व्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवत्तचये ।
युक्तो वर्ण्यश्चित्स्वस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽप्यथा ॥’
सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्धैः यद्भिः त्रिभि-
र्नृकासखधिरवमनैः । अतोऽप्यथा नांसे वले
षति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।

‘महाशनं च्छीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
मूनसुष्कोदरश्चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥’
महाशनं च्छीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।
अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।

‘मलायत्तं वसं पुंसां शुक्रायत्तानु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरतसी ॥’
मूनसुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।

‘शुक्राक्षमन्नदेष्टारसहृन्वांसनिपीडितम् ।
कच्छेय बहु मेहन्तं यच्छा हन्तीह मानवम् ॥’
मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्राक्षान्वादीनि
एकेकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अविधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रान्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तस्यः शोषपीडितः ॥’
शोषपीडितो मानवश्चेत्तस्यो भवति । सुभि-
षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तस्यो भवति । सदैवैश्चित्कृत्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्त्वा
चिकित्सामाह ।

‘ज्वराशुबन्धरहितं वलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमक्षणं नरम् ॥’
आत्मवन्तं वलवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
‘अवायशोकवाह्वक्वथायामाध्वप्रशोषितान् ।
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिण्यौ लक्ष्यैः श्रेणु ॥’
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिण्यौ । ब्रणशोषी उरः-
क्षतशोषी च ॥ * ॥ तत्र अवायशोषिण्यो
लक्षणमाह ।

‘अवायशोषी शुक्रस्य जयलिङ्गैरुपदतः ।
पाखुदेहो यथापूर्वं च्छीयन्ते चास्य धातवः ॥’
शुक्रस्य जयलिङ्गैः समुत्तैः । तानि यथा,
शुक्रस्य मेदुद्वेषयवेदेना अशक्तिर्मेधुने
चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं च्छीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
च्छीयते पश्चात् शुक्रजयनितवायुना मज्जा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं च्छीयन्ते ॥ * ॥
शोकशोषिण्यो लक्षणमाह ।

‘प्रधानशूलः सन्तापः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रचयलतैर्विकारैरुपकाश्चितः ॥’

प्रधानशूलः यस्याभावेन शोको जनितस्त-
द्वानपरः । सन्तापः श्रितिसाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिमज्जातुल्य-
युक्तो भवति । परं शुक्रचयलतैर्विकारैर्मदु-
द्वयवेदेनादिभिर्वर्जितो भवति । आधिस-
भावात् ॥ * ॥ अवायशोषिण्यो लक्षणमाह ।

‘जराशोषी क्षयो मन्दवीर्यबुद्धिवलेन्द्रियः ।
कल्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांसपात्रहतस्वरः ॥
जीवति श्रेणया हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रसुतास्यानासाच्चः शुष्कलक्ष्मणलक्ष्मिः ॥’
मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्कलक्ष्मणलक्ष्मिः
शुष्कलक्ष्मि मज्जाक्षयो यस्य सः ॥ * ॥ अध्व-
शोषिण्यो लक्षणमाह ।

‘अध्वप्रशोषी रुक्ताङ्गः संश्लेषरुच्यक्ष्मिः ।
प्रसुप्रगात्रावयवः शुष्कक्षीममलाननः ॥’
संश्लेषरुच्येव पदवा हृदयव्यस्य सः । प्रसुप्रगात्रा-
वयवः प्रसुप्रः स्वर्णाङ्गः । क्षीमं तिलकं पिपासा-
स्थानम् ॥ * ॥ आवायशोषिण्यो लक्षणमाह ।
‘आवायशोषी शूयिष्टमेभिरैव समन्वितः ।
लिङ्गैररःक्षतकतेः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥’
रुभिरैव रुक्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिण्यो लक्षणै-
रेव । शूयिष्टं अत्यर्धम् ॥ * ॥ अविदानं ब्रणशोष-
माह ।

‘रक्तचयादेदनाभिच्छेषवाहारयत्नत्वात् ।
ब्रणितस्य भवेच्छोषो याप्योऽसाध्यश्च स स्तुतः ॥’
उरःक्षतस्य निदानमाह ।

‘धनुयायास्यतोऽर्धं भारसुदृवहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य वलिभिः पततो विद्यमोक्षतः ॥
हयं हयं वा धावन्तं दन्तं चान्यं नियच्छतः ।
शिलाकाशाश्चनिर्वातान् क्षिपतो निव्रतः ॥

परान् ॥

अधीमानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा ब्रणतो हतम् ।
महानदीं वा तरतो ह्येत्वा सह धावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूष्णींश्चातिप्रवृत्ततः ।
अथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भ्रमण्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रवृत्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
विद्यते वक्षसि आधिभ्यंजवान् सन्तुहीयन्ते ॥’
आयास्यतः आयासं कुर्वन्तः । दन्तं हृषादिकम् ।
अन्येषु गजोऽदिकम् । शिला दीर्घपापाणः
अथ प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽश्चविशेषः
आधिः उरःक्षताश्च ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षणं
माह ।

‘उरो विगम्यतेऽर्धं भिद्यते च विभण्यते ।
मूलं भवति तत्पादं शूयत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीयते ततः पार्श्वं सुयत्यङ्गं प्रकम्यते ।
क्रमादीर्घं वसं वर्णो गुपिरग्निस्य हीयते ॥
ज्वरो यथा मगोदेव्यं विदुर्भेदोऽभियधक्षया ॥
दुष्टः क्षावः सुदुग्न्धः पीतो विगपितो बहु ।
कासमानस्य चाभीच्छं कफः नाटकं प्रवर्तते ॥
स क्षतः च्छीयतेऽर्धं तथा शुक्रौषयोः अयात्
व्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्तुतम् ॥’
विदुष्यते पीयते । भिद्यते विदार्यते इव

रक्तपि

वृत्तप्रियं पदैत्तु पलाहं वेद्येत् सदा ।
 रक्तपित्तं क्षयपित्तं क्षयं श्वाशस्य नाशयेत् ॥
 शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य त्वग्निदानपूर्वकप्रलक्ष्यं सन्प्राप्तिश्च ।
 “पित्तं यथा शूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
 तत्तथाशुवाखास्यासः । यदा यस्तु जन्तुर्वैव-
 कोद्वाणककीरद्रूपकप्रायाण्यज्ञानि नित्यं सुदुक्ते
 श्लेश्मोष्णीतश्मपि चान्यदज्ञानात् नित्यावभाष-
 कुलत्यक्षाररूपोपहितं दक्षिमण्डोदस्थितं कङ्क-
 काङ्गिकोपहितं वाराहमाहिषाधिकमत्यगथ-
 पिहितं पिण्याक्तं पिण्डालकशाकोपहितं
 मूलक-सर्षपतश्चनकरञ्जशुक्रखरयूधभूक्तृणक-
 सुमुखसुरसक्रुतेरकाखीरकाक-पर्यासस्यवक-
 फण्यज्जकोपदंशं सुरासोबीरतुषोदकमैरेय-
 मेदकमधूककुवरवदरान्नाप्रायाणुपानं पिण्डो-
 न्तरभूषिष्ठसुष्माभितप्तो चातिमात्रमतिथेत् वा
 यथसा समश्नाति दौष्टिणीकलकङ्कापीतं वा
 सर्षपतेजघारसिद्धं कुण्डल्यापिण्याकजाञ्जव-
 लकुचपक्षैः शौक्तिकैर्वै सह क्षीरमाममतिमात्र-
 मथवा पित्त्युष्णाभितप्तस्यैवमाचरतः पित्तं
 प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य खप्रमाणमतिवर्धते ।
 तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
 मनुसर्षद्वयैव यत्तुञ्जीशप्रभवाणां लोहित-
 वहाणां श्रोतस्यां लोहिताभिष्यन्दुरुष्णि सुखा-
 न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
 संसर्गात्तलोहितप्रदूषणात्लोहितगन्धवर्णाशु-
 विधानाद्य पित्तं लोहितमित्याचद्यते । तस्ये-
 मानि पूर्वरूपाणि । तदयथा । अनन्नाभि-
 लापो मुक्तस्य विदाहः शुक्लाग्जरसगन्ध उद्-
 जरश्चन्द्रोऽभीच्छागमनं हृदि तस्य बीभत्सता
 खरभेदो गात्राणां सद्गं परिदाहश्च सुखा-
 हुमागस इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्व-
 मपि शास्यस्य रक्तहरितहारिद्रवत्समज्ञावयव-
 शक्तम् न-स्तेदलालाश्रिज्ञानकास्यकर्मलपिडु-
 काणिकापिडुकारामसंवेदनाशोहितपीतपीत-
 श्यापागामक्षिप्रताश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
 मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
 द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकधास-
 कासञ्चरातीक्षारश्लोषशोषपाण्डुरोगखरभेदाः ।
 मार्गो पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वोपपद्यते तद्दुष्प्राण्यि
 शरीरे श्लेष्मसंसर्गाद्दूतं प्रपद्यमानं कर्णनाधिका-
 नेत्रास्येभ्यः प्रश्वयते । यद्दुवाते तु शरीरे वात-
 संसर्गाद्वहः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
 प्रश्वयते । यद्दुवाते श्लेष्मि तु शरीरे श्लेष्मवात-
 संसर्गाद्दहावपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
 प्रपद्यमानं रज्येभ्य एव यथोक्तेभ्यः श्लेभ्यः प्रश्व-
 यते शरीरस्य । तत्र यद्दुष्भागं तन्नाथं विरे-
 षणोपक्रमणीयत्वात् वदोपधत्वात् । यद्दो-
 भागं तदयथायं वसनोपक्रमणीयत्वात् अर्णोपध-
 त्वात् । यद्दुष्भागं तदयथायं वसनविरेचना
 योगित्वाद्दोषत्वात् । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

रक्तपि

पुरा दक्षयज्ञोऽसौ रुद्रकोपामर्शाग्निना प्राणिनां
 परिगतशरीरप्राणानामशुच्वरमभवत् । तस्या-
 शुक्रारिणो दावानेरिवापतितस्यात्यधिकस्याशु-
 प्रशान्तौ यतितथं मात्रां देशं कालाभिम-
 समीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा ऋदुमधुर-
 शिशिरतिक्तकवायैरभ्यवह्यं प्रदेहपरिषेका-
 वगाहसंस्पर्शनेर्वमनादौर्वा तत्रावहितेनेति ॥
 संक्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,—
 “साध्यं लोहितपित्तं तदयद्दूहं प्रतिपद्यते ।
 विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेद्यस्य च ॥
 वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
 यच्च तत्राशुगो पायुस्तच्छान्त्यै चावरं मतम् ॥
 स्याच्च योगावहस्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
 तस्माद्दयाप्यं समाख्यातं यद्रक्तमशुलोमगम् ॥
 रक्तपित्तन्तु यस्मार्गो दावपि प्रतिपद्यते ।
 असाध्यमपि तज्ज्येयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
 नहि संशोधनं किञ्चिदस्वस्य प्रतिमार्गम् ।
 प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वेशो ग्रास्य विद्यते ।
 संदृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिह्वमनं मतम् ॥
 इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषता ॥
 एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न विद्यति ।
 प्रेष्योपकरणाभावात् दौर्बलाद्वाद्दोषतः ॥
 अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्धते ।
 तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरि-
 क्रमात् ॥
 रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
 यत् कृष्णमथवा नीलं यथा शक्रधनुष्यभम् ॥
 रक्तपित्तमसाध्यन्तदासो रञ्जनश्च यत् ।
 भृशं पूत्यतिमात्रश्च सर्वोपद्रववच्च यत् ॥
 वलमावपद्ये यत् तत्र रक्तमसिद्धिमत् ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्दृश्यं विद्येव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
 तत्रासाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
 साध्यस्यावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥
 कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गो दोषाशुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
 निर्दाने रक्तपित्तस्य याजहार पुनर्वसुः ।
 वीतमीहरणोदीयलोभमानमदसृष्टः ॥”
 इति चरके निर्दानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ * ॥
 अथास्य चिकित्सायां रसाः ।
 “सूतं गन्धं माषिकंश्चैव लोहं
 सर्वं घृष्टं त्रैफलेनोदकेन ।
 लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
 रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥
 इति सुधानिधीरसः ॥
 गृताभसुण्डतोऽस्य साषिकं रसतालकम् ।
 गन्धकस्य भवेत्तुल्यं यद्विद्राशास्यताद्रवः ॥
 दिनेकं महयेत् खल्वे सितार्थोऽनुशुवावटी ।
 मायामात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदायम् ॥
 ज्वरं दाहं तृषां वान्ति शीघ्रं पित्तान्तको रसः ॥
 इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करानिलसंयुक्तं त्रिकत्रययुतगन्धयः ।
 रक्तपित्तं निहन्त्याशु अन्तपित्तहरं परम् ॥
 इति शर्कराद्यं लोहम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रचारुसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥
 अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।
 “अधोगते हृदैनम्बुर्निर्गमे
 विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
 पुरातनाः यद्विकशालिकोदव-
 प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
 सुना मसुराश्चणकास्तु वर्यो-
 तुकुटकाश्चिह्नतवर्निमत्स्याः ।
 शशः कपोतो हरिणेनजाव-
 शराक्षिपारावतवर्चकाश्च ॥
 वकां उरभाश्च सकालपुच्छाः
 कपिप्लवाश्चापि कषायवर्गः ।
 गवामजायाश्च पयो घृतश्च
 घृतं महिष्याः पनसं पियालम् ॥
 रभाफलं कषटतखुलीय-
 पटोलयेत्रायमहाद्रकाणि ।
 पुराणकुश्याङ्गफलश्च पक्व-
 फलानि तद्वीजजलानि वासा ॥
 स्नादूनि विम्बानि च दाडिमानि
 खर्चूरधात्रीमिषिनारिकेलम् ।
 कशेरुश्चङ्गाटमरुक्तराणि
 कपित्थशालूकपल्लवकाणि ॥
 भूगिम्बशाकं पिचुमर्दपत्रं
 तुखीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
 द्राक्षा सिता माषिकमैश्ववच्च
 श्लीतोदकशौद्धिदवारि चापि ॥
 सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
 रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
 हिमानिलस्यन्दनसिद्धपादाः
 कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
 धारायहं भूमिघटं सुशीतं
 वैदूर्यसुक्तामणिधारणश्च ।
 रम्भीत्वलान्मोरुहपत्रशया
 शौमास्वरुषोपवनं सुशीतम् ॥
 प्रियङ्गुकाचन्दनरूषिताना-
 साक्षिङ्गनश्चापि वराङ्गनागाम् ।
 पद्माकराणां सरितां हृदानां
 चन्द्रोद्यानां हिमवहरीयाम् ॥
 सुशीतलानां गिरिनिर्भराणां
 सुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि ।
 प्रणोरनीरं हिमवालुका च
 मित्रं वृणां शोणितपित्तरोगे ॥”
 अथापथ्यानि ।
 “यायामाश्चनिषेवयं रविकरस्त्रीक्ष्णानि
 कर्माण्य च ।
 चोभो वेगविधारणश्चपलता हृदयश्वयानानि च ॥
 खेदासुसुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलत्यो शुद्धो
 वाचार्कं तिलमाषसर्षपदक्षिचाराणि कौपं पयः ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥

यज्या

आच्छादीरखपत्रेण स्यादुष्णं यामयुग्मतः ॥
 धान्यराशौ न्यसेन पचाद्दहीरात्रात्तदुद्धरेत् ॥
 संचूर्ण्य गालयेदस्त्रे सख्यं वारितरं भवेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलेलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
 नवभागोन्मिर्तेरैः सम एव रसो भवेत् ॥
 निष्कदयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
 अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
 इति अग्निरसः शार्ङ्गधरे ॥
 इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
 राजयज्याधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
 विवरणं यथा,—
 “द्विवैकसां कथयताम्भिभिर्वै श्रुता कथा ।
 कामयसनसंयुक्ता पौराणी शृण्वन् प्रति ॥
 रोहिण्यामतिस्तन्म्य शरीरं नानुरञ्जनः ।
 आजगामात्पतामिन्दोर्दहः स्नेहपरिच्छयात् ॥
 दुष्टिदृश्याससम्मोगाच्छंभायाश्च प्रजापतेः ।
 क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्च्छिमान्निःस्वतो सुखात् ॥
 प्रजापतेर्हि दुष्टिदृश्याविश्रुतिमंशुमान् ।
 भार्यायं प्रतिगन्नाह न च सर्व्वास्ववर्त्तत ॥
 गुरुणा तमवध्यात् भार्यास्वसमवर्त्तनम् ।
 रजोऽन्वमवर्त्तं दीनं यज्या शृण्वन्माविशत् ॥
 सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
 देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
 अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्धा प्रजापतिः ।
 प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्वभ्यां चिकित्नु-
 सितः ॥
 स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
 तेजसा बर्हितीऽश्वभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
 क्रोधो यज्या न्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंश्रितः ।
 यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयज्या ततो
 मतः ॥
 स यज्या कुङ्कुनोऽश्वभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
 लब्धा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
 अयथावलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम् ।
 यज्यायः कारणं विद्यात् चतुर्थं विधमाशनम् ॥
 अस्य विशेषहेतुर्यथा,—
 “युद्धाध्ययनभारान्नलङ्घनप्रवनादिभिः ।
 पतनैरभिघातैर्वा साहचैर्वा तथापरैः ॥
 अयथावलमारम्भेर्जन्तोऽरसि विचिन्ते ।
 बाहुः प्रकृपितो दोषावुदीर्योर्भौ विधावति ॥
 तथास्य लक्षणादिकं यथा,—
 “शिरःस्यः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
 कण्ठोऽहंसश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्यो वचोर्भेदं गुदे स्थितः ।
 जुम्भां च्वरश्च सन्निधौ उरःस्यधोरसो रजम् ॥
 त्र्यगनाक्षोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
 चर्चरेणोरसा कृच्छुरःशुली निरस्यति ॥
 इति साहचिकं यज्या रूपैरैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिरात्मभो भोजेत्साम्न साहसम् ॥
 ह्रीमन्त्रादा एण्डित्वादा भयाद्वा वेगमागतम् ।
 वातमृत्रपुरीषाणां निरुहति यदा नरः ॥
 यदा वेगप्रतीघातात् कफपित्तं समीरयन् ॥

यजतिः

ऊर्ध्वं तिर्यग्धः कुण्यादिकारान् कृपितोऽनिलः ॥
 प्रतिश्यायश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं च्वरसंवावमर्दनम् ॥
 अङ्गमर्दं सुकुम्भर्दिवर्चोर्भेदं त्रिलक्षणम् ।
 रूपारण्यैकादशैतानि यज्या येऽरुष्यते महान् ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,—
 “काश्चनं रससिन्दरं मौक्तिकं लौहमभ-
 कम् ।
 विदमं त्वनवेक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
 कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोपैलवालुका ।
 प्रत्येकं विन्दुमात्रश्च सर्व्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
 कन्यानीरेण संमर्दं केशराचरसेन च ।
 अजाचारेण संभायं प्रत्येकं द्विसप्तयम् ॥
 चतुर्गुणैः प्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
 अनुपानं प्रदातव्यं यथादीधानुसारतः ॥
 नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
 चयं हन्ति तथा कासं यज्यायं श्वासमेव च ॥
 प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
 सर्व्वान् रोगान् निहन्त्याश्वास्करस्तिमिरं
 यथा ॥”
 इति दृहत्काश्चनाभवटी ॥
 “शिलाजतुमधुयोपताप्यलौहरजांवि च ।
 क्षीरेणालोडितस्यासु यज्या क्षयमवाप्नुयान् ॥”
 इति शिलाजत्वालौहम् ॥* ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयज्याधि-
 कारे ॥ * ॥)
 यज्जन्, [त्] चि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
 दानघातोऽर्थमघातोश्च श्लष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 यज, ये न औ देवाच्चादानसङ्गज्जती । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
 सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ये, इत्यात् । न,
 यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
 पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
 यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
 औ, यथा । इति दुर्गादासः ॥
 यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “भृष्टदृशियजि-
 प्रविष्यन्मिन्मिन्मिहर्षिभ्योऽतत् ॥” उणा०
 ३।१२।० इति अतच् ।) ऋत्विक । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । (ऋधिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
 म० ६७।६८ । सूक्तयोः ऋषिः ॥ चि, यद्यथा ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १२२ । ३ ।
 “अहंपूर्व्वो यजती धिष्ण्या यः ॥”
 “यजती यद्यथाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।
 “यथा विद्वां अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”
 “यजतेभ्यः सर्व्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
 यथा,—
 “यजतिषु येयजामर्दं कुण्यान्नानुयायेषु ।”
 इति मन्त्रमासतत्तधृता कृतिः ॥

यजिः

यजत्रः, पुं, (यजतीति । यज् + “अमिनश्चियजि-
 वधिपतिभ्योऽञ्चन् ॥” उणा० ३ । १०५ । इति
 अञ्चन् ।) अग्निहोत्री । इत्युणादिकोपः ॥
 (यजनशीले, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५.२।१.२।
 “पिता च तन्नो महान् यजचो
 विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥”
 “यजत्रः यजनशीलः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
 यजन्, [त्] पुं, यागकर्त्ता । यजघातोः श्लष्टप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 यजनं, क्ली, (इच्यते इति । यज् + ल्युट् ।) यागः ।
 (यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।
 “यस्य सेन्द्रामरगणा दृहस्यतिपुरोगमाः ।
 देवा विश्वदृष्टः सर्व्वे यजनान्ते समासते ॥”)
 तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्त्तमान्तर्गतकर्म्मविशेषः ।
 यथा, मानवे १ अध्याये ।
 “अध्यापनं अध्यायनं यजनं वाचनं यथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
 अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपुरोहार-
 सोमौषधितरुप्रभृतिभिश्चविभिः खदिरपलाशा-
 श्वत्यच्योघोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुक्सुवो-
 दूखलसुपलकुटारखनित्रयूपदायदर्भचर्मगाव-
 पवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैश्चत्वाष्टोत्रध्वज्यु-
 ब्रह्मादिभिर्हृत्विग्भिः काव्यनेमिकानां
 पक्षादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं
 यजनम् । इति आह्रविवेकधृतदेवकवचनम् ॥
 (इच्यतेऽञ्जेति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यज्-
 स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।
 “नृदाक्ष्यः काश्चनदर्भचर्मभि-
 निष्टृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥”
 “यजनं यजस्थानम् ॥” इति तद्दोकायां श्रीधर-
 स्वामी ।)
 यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजघातोर्भक्षप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + प्रानच् ।) अध्वरे
 आदिष्टा । तत्त्व्यायः । व्रती २ यथा ३ । इत्य-
 मरः । २।७।८ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।
 “नाहं तथापि यजमानहविर्विताने
 श्वोनदृष्टतनुममदन् हृतभुङ्क्षुखेन ॥”)
 “ब्रह्मादित्रयं यजमाने । अध्वरे यागविषये मम
 दृष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म कुरु इति ऋत्वि-
 जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवाच्य
 इत्यर्थः । व्रतमेयाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
 व्रती इन् । यजते इति लृणि यथा । प्राने
 यजमानः । स व्रती सोमपानवति अध्वरे यज-
 मानः सन् हीक्षित उच्यते अन्वजाप्युपसारात् ।
 हीक्ष सौख्येऽप्योपनयनव्रतादेशेऽथ लुः दीघा-
 शब्दादिति वा ।” इति भरतः ॥
 यजाकः, चि, (यजतीति । यज् दानं + याकन् ।)
 दानकर्त्ता । इत्युणादिकोपः ॥
 यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्व्वघातुभ्य इन् ॥”
 उणा० ३।१२।७ इति इन् ।) यथा । इत्युणादि-
 कोपः ॥

यजुः, [सु] क्ली, (इच्यतेऽनेनेति । यज् + “अर्चि-
पृवपियनीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
उसिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
“इच्यतेऽनेनेति यजुः । यजे जौ देवाच्चादानसङ्ग-
कतौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ * ॥
अपि च । यजुराह जैमिनिः । शेषे वा यजुः-
शब्दः । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यन्मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यजुरिति । इति तित्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षड्शीतिभेदा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आङ्ग-
रकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिलकटाः ५
च्यौपमन्याः ६ आष्टालकटाः ७ चाराय-
णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ इन्द्रभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमथौ श्रतम् । यजुः-
सहस्राण्यधीत्यं शाखापारो भवति । तान्येव
द्विगुणान्यधीत्यं पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्यं क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्यं
षडङ्गविदुभवति । शिष्टा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
च्छन्दो ज्योतिषमिदङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां
नेर्हृत्वां निरुक्त्यः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जावालाः १ औघेघाः २
काखाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौण्ड्रवत्याः ८
आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
श्र्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औघेघाः १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो
मीमांसा न्यायस्तकं इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणशूद्रम् ६
आहकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
पान्थानः १४ ह्योत्रकम् १५ पशवः १६ उक्-
थानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
“हि सद्यसे श्रते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मवाङ्मतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां ह्योमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
चौख्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपन्नम्बी १ ब्रौधा-
यनी २ सत्यायाष्टी ३ हिरण्यकेशी ४ औघेया-
श्चेति ५ । तत्र कटानान्पूगानविशेषः । चतु-
धत्वारिंशत्युपग्रन्थान् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदद्विगुणं यज्ञ प्रथते ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्वे शाखान्तराः स्मृताः ॥”
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । त्रैशुभं छन्दः । यजु-
र्वेदः ऋषः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः ।
काञ्चनवनः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्रि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
“वन्दे रौद्रं त्रैशुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं ऋषाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्रिमात्रम् ॥”
य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
वेदधारी भवति । अत्रतो व्रती भवति ।
अप्रथतः प्रथतो भवति । अत्रक्षारो ब्रह्म-
चारो भवति । जातिस्मरो जायते । इति
चरणशूद्रम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
इति कैचित् ॥)
यजुर्वेदः, पूं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—
“ऋग्वेदाधिपतिर्गोवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुकः शशिनोऽथर्ववेदराट् ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—
“ऋग्वेदत्रावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्चिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तश्चतुर्धा थकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यसिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
अथर्ववेदं यजुर्भिः स्यादग्निर्होत्रं द्विगोत्रमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मलक्षाण्यथर्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्भूय ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।
यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु श्रतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाश्च विभेदतः ।
अथर्वाण्यस्यो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”
इति कौर्मो ४६ अध्यायः ॥
यज्ञः, पूं, इच्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इच्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रचो नड् ।” ३।३।६० । इति नड् ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अक्षरः ३ यागः ४ सप्त-
तनुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
इष्टिः ८ इष्टम् ९ विनाननुः १० मनुः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभियवः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इच्यते ।
यद्यथैवेति मनः समाधाय न सात्त्विकः ॥”

राजसिकयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यन् ।
इच्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
तामसिकयज्ञो यथा,—
“विधिहीनमदृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥
स च नानाविधः । यथा,—
“द्रव्ययज्ञात्सपोयज्ञा योग्ययज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः प्रंसितव्रताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो वृथञ्चोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ * ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
वृथञ्चं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यापयेत् ॥
एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अग्नीहमानाः सततमिन्द्रियेणैव जुहुति ॥”
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायासुत्तरभागे । १८ । ८६—१०६ ।
“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो भुक्त्वा कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् सुक्त्वा ततश्चतः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् सुक्त्वा ततश्चतः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते सुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्देशिष्टवशादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तो शिवात्तः कर्मयज्ञोऽपि देहिनाम् ॥
अकामः कामसंयुक्तो बन्वायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्थस्तेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विभुश्चिन्तसाधनः ॥
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्मकरा यद्ब्रह्मातीवफलभागिनः ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवने तदद्वेषापि कर्मिणः ।
ध्याननां हि वपुः सृष्ट्यां भवेत् प्रत्यक्षमेश्वरम् ॥
तथेह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माहोः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाशाण्डन्यानाम् ॥
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्मावेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवन्त्यक्त्वा बहिर्यथैवेन्नरः ॥
दृष्टस्तस्यं फलमुत्तुह्य लिहेत् कूपरमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानानुज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते ॥
तदुभाभ्यां भवेन्मक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
द्वादशान्ते तथा सद्भिर्जलाटे भूयुगान्तरे ॥

यज्ञः

नासाग्निं वा तपसाग्निं वा कन्धरे हृदये तथा ।
नाभौ वा शाश्वतस्थाने अर्द्धाविद्धेन चेतसा ॥
वह्निर्वागोपचारैश्च देवं देवींश्च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नौ वा स्थण्डिले वापि भक्त्या विचारुवारतः ॥
अथवान्तर्हृद्वैव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्गणरतः पूजां वह्निः कुर्वीत वा न वा ॥”
अस्योत्पत्तिर्वया,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
त्रैतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽद्य श्रोत्र्यमाणां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

ऋगुर्ध्वं द्विजशार्दूला यत् पृथोऽहं महाङ्गुतम् ।
यज्ञेव देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन प्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तदः षण्णखवह्निना द्विजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तन्वज्यात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवान् देवाः सर्वेषु प्रमथः सह ।
निन्युर्जलात् समुद्रं तच्छरीरं नभः प्रति ॥
तद्विभेजुः शरीरन्ते विष्णोश्चक्रैश्च खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्माद्यस्माच्च ये यज्ञास्तत् षण्णखं महर्षयः ।
भूनासासन्धिना जातोऽप्योतिष्ठोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निष्ठोमो अजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मणोमो अजायत ॥
राजः पौनर्भवोमस्तस्य पौत्रोऽष्टसन्धिना ।
पृथ्वीमष्टहृद्योमो जिज्ञासुलाह्राजायत ॥
अतिरात्रं सर्वैराजमधोजिज्ञान्तरादभूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्वशः ।
कण्डसन्धेः समुत्पन्ना जिज्ञातो विधयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽर्धे ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीयो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृथ्वीसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धाद्यस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महामतनः ॥
रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्वेष्वेवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षजापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
भावेष्टिः परमेष्टिश्च गीप्यतिर्भोगसम्भवः ।
जाङ्गलसन्धौ संजाता अग्निष्ठोमस्तथैव च ॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकी-
र्त्तिताः ।
जाङ्गलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्यिकम् ॥
तीर्थप्रयोगचामौजयजुःसङ्घर्षस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाद्यङ्गणैश्चैव नाभिसन्धेः समुद्रताः ॥
ऋचोत्कर्षः चैत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतियोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहैरम्बयज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका वैर्भाष्यन्तेऽधुनापि च ।
सुगन्ध पोत्रान् संजाता नासिकायाः सुवी-
भवत् ॥

अन्ये सुकसुवमेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
श्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राक्वंशो सुनिवृत्तमाः ॥
इष्टापूर्तं यजुर्धर्मा जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
वन् ॥

उद्गाता च तपार्धर्ष्यहोता समिध एव च ।
अग्रदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसङ्घात् ।
कर्णैर्वेद्युगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्देरी मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाच्यं खरान्मन्त्राः समुद्रताः ॥
यज्ञालयः पृथ्वीभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुजाः कक्षात् समुद्रताः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाषाणि च हर्षोऽपि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुष्टवं कनकं घोरमासेदुर्यत्नतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
सुष्टवस्य शरीरन्तु अधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्सृष्टा दक्षिणामिस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरन्तु भाषयामास केशवः ।
ततोऽभूद्गार्हपत्याग्निः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुभाषयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्निस्तत्तच्छात् समजायत ॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् व्याप्तं त्रिन्दुलं सकलं जगत् ।
एतत् यज्ञ त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतान्तत्र वसन्तोऽनुचरैः सह ॥
एतद्ब्रह्मप्रदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधिज्ञानमेतत् पुरयकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते ह्ययन्ते अग्रयस्त्रयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गं विवर्द्धते ॥
एतदः कथितं सर्वं यत् पृथं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्त्रैतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥३॥

ब्रह्मण्य आदियज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सृष्टा प्रजापतिः पूर्वं दृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्प्य स्वर्गां दृष्टिं कुरु ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञन्तु विस्तरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताभ्युच्चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकैकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एतै वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
शतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥
पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीति तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषाम्बु दक्षि-
णाम् ॥

येनृनाश्च शतं सार्धं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्युणां सहस्राणि स्निग्ध्या दानमिच्छते ॥”

इति पाद्मे दृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥३॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—
“आरम्भयज्ञाः च त्वाः स्युर्हर्विच्यंशा विप्रः
सृताः ।

परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”
इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥३॥

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—
“तथा विश्वसृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत् प्रभुः ।
दैवतेः सह संहृत्य सर्वनाधनसंभृतम् ॥
तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्हर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा ॥
विश्वं भुजन्ति त्वपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिक्षव ।
अधर्मो बलवानेष हिंसाधर्मोऽयथा तव ॥
न नः पशुवधस्त्रिष्टव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिरुत्था ॥
नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मोऽयथायसेतुना ॥
एवं विश्वसृगिन्द्रस्तु ऋषिभिरुत्तदार्शिभिः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
त्रेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
णाम् ।

जङ्गमैः स्यावरैः केन यद्यत्प्रमिति चोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यसुक्ता महर्षयः ।
सन्धाय वाक्प्रमिन्द्रेण यप्रच्छुः खचरं वसुम् ॥
ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिरूप ! ।
उत्तानपादे ! प्रज्ञहिं संशयं नो बुद प्रभो ! ॥
इति उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुष्पोमविचार्य बलावसम् ।
वेदशास्त्रमनुस्त्रय यज्ञतत्त्वतुवाच ह ॥
यद्यत् पशुभिर्मध्येऽथ मूलफलैरपि ।
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥
एवं कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।
अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमयो ह्यश्रपस्तदा ॥
इत्युक्तमात्रो वृपतिः प्रविवेक्य रवातसम् ।
धर्माणां संशयच्छेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञ

यज्ञस्या

यज्ञियः

तस्मान्न वाच्यो ह्येन वहुज्जनापि संश्रयः ।
 तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमितिः पुरा ॥”
 इति मात्वे ११६ अध्यायः ॥
 तद्देदिकप्रत्यायः । वेनः २ अक्षरः ३ मेघः ४
 विद्यः ५ नास्यः ६ सवनम् ७ हीना ८ इष्टः
 ९ देवताता १० मयः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
 प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
 नामानि । इति वेदनिर्घण्टो ३ । १७ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । १५ ॥
 “यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
 यज्ञरत्नं, त्रि, (यज्ञं करोतीति । छ + ङिप् ।
 यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ७ ॥
 “तामानतां तत्र न कचनान्द्रियद-
 विमानिनां यज्ञरतो भयाञ्जनः ।
 ऋते स्वर्गैः जननीच सादराः
 प्रेमानुकण्ठाः परिपस्वचुर्मुदा ॥”)
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ ॥
 १२८ ।
 “यज्ञरुद्रयज्ञरुद्रयज्ञी यज्ञसुग् यज्ञसाधनः ॥”)
 यज्ञप्रभुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) षोडशः । इति
 शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
 १६ । ११ ।
 “चरमेगान्द्रमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
 वैश्वे यज्ञपशुं स्रष्टुमपोवाह तिरोहितः ॥”)
 द्वागर्षे ॥
 यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 ऐमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 २ । ७ । ११ ।
 “नत्रे ममाद्य भगवान् ह्यशरीरवाधो
 मासान् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
 हृद्वीमयो मयमयोऽखिलदेवतात्मा
 वाचो यभृत्पुत्रज्ञानीः चसतीत्य गन्तः ॥”)
 यज्ञभाजनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
 पात्रम् । इति ञटाधरः ।
 यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + ङिच् +
 न्युः ।) अर्धमर्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-
 मानम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ।
 “कुशो हर्मन्तया वर्धिः सधर्मो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽथो शोषंयजः स्यात् पुरपञ्चस्यैव च ॥”)
 यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उच्यते ।) उद्दु-
 मरश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागार्थे, त्रि ॥
 यज्ञरत्नी, स्त्री, (यज्ञस्य रत्नी ।) सोमवल्ली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
 त्वाशब्दे ज्ञानयाः ।)
 यज्ञपाटः, पुं, (यज्ञस्य पाटो यज्ञम् ।) यज्ञपादानम् ।
 इति ऐमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० ।
 २३ । १३ ।
 “दशुका मुनिप्रतापना यज्ञपाटं पूनर्गताः ।
 वेशास्ययः स्यामिः स्त्रीभिः मन्त्रमारयन् ॥”)
 यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञस्य पशुः ।) षोडशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यज्ञरत्नः । तनपत्नीयो यथा,

“विक्रान्तः सुगृह्यो ग्रन्थिला स्वादुकरष्टकः ।
 स एव यज्ञरत्नश्च कण्टकी यागप्रादपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + ङिच्
 + ल्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
 सप्तसगमस्तोत्रम् । १३ । १४ ॥ ११८ ॥
 (यज्ञसाधने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ३ ।
 “पुरुषेयस्तुरियेयज्ञसाधनः ।”)
 “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अन्तर्धीनत्वात् यज्ञस्य ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यज्ञमारः, पुं, (यज्ञे मारः उत्सृष्टः ।) यज्ञोद्गमर-
 ट्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञरत्नं, स्त्री, (यज्ञे रत्नं रत्नम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
 यथा,—
 “पवित्रं यज्ञरत्नञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
 यज्ञरत्नं तदेवोपवीतं स्यादिति भुजे ॥
 उद्धृते वामवाहौ तु प्राचीनावीतमप्यदः ।
 निवीतन्तु तदेव स्यादूर्ध्ववक्षसि लभितम् ॥”
 इति ञटाधरः ॥
 तस्य प्रमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वं त्रिवृत् स्रजं सधवानिर्मितं शनैः ।
 तन्नुचयमधोऽक्षं यज्ञरत्नं विद्वन्मुधाः ॥
 त्रिगुणं तदग्रन्ययुक्तं वेदप्रवरसमितम् ।
 शिरोधरात्माभिमथ्यात् पृच्छाङ्गपरिमायकम् ॥
 यजुस्त्रिंशं नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
 वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञरत्नं वलप्रदम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥
 अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
 “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोप-
 न्यामि ।”
 इति संस्कारतत्त्वप्रवृत्तभट्टभाष्यम् ॥
 यज्ञुषान्तु,—
 “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
 दृष्टव्यतेयं स्रजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमयं प्रतिपद्य सुभ्रं
 यज्ञोपवीतं यन्मस्तु तेजः ॥”
 इति पशुपतिः ॥
 सुगमदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
 “सद्ये स्वर्गस्य स्रजं वेतायां राजतं तथा ।
 दापरे तास्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
 इति दृष्टद्वाराकर्त्तव्यः ॥
 अन्यथा ।
 “यज्ञार्थं धार्यते स्रजं यज्ञं ब्रह्मण्यभिष्यते ।
 नमं रौप्यं नास्रजस्य पट्टं कार्पासवाहियम् ॥
 यज्ञाजिनं गृहं शक्ती यथास्यं निधाय च ।
 यज्ञस्यं परिषरेद्दत्तानिङ्गक्रियात्मकम् ॥
 न तत्र नियमो यथाः स्रजस्रजस्रजद्वया ॥”
 इति दृष्टद्वारमन्त्रिणा ॥
 यज्ञान्तं, स्त्री, (यज्ञस्य अन्तं ।) यज्ञपाटः ।
 इति ञटाधरः ॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
 अण् ।) उद्गमरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “यज्ञाङ्गो ब्रह्मरश्चस्य हेमदुग्धोऽप्युद्गमरः ॥”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥
 “उद्गमरो जनुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 खदिररश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण-
 यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
 यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ ॥
 ११७ ।
 “भूर्भुवःस्वस्वस्त्यारः स्वापता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥
 यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
 स्त्री (यथा, कुमारसम्भवे । १ । १७ ।
 “यज्ञाङ्गयोनित्वमेवैस्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणक्षमश्च ॥”)
 यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
 अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विद्ययोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातयः ॥)
 यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
 अवशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥ याग-
 शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ ॥
 ११८ ।
 “यज्ञान्तकत् यज्ञगुणभ्रमभ्रमाद् एव च ॥”)
 यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दक्षयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
 शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राजसध ॥
 यज्ञिकः, पुं, पलाशरश्चः । इति ञटाधरः ॥
 (अयुक्तमित्यो यज्ञरश्चः । “वज्रश्चो मनुष्य-
 नाग्नश्च वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति षष् ।
 “ठाणादावूर्ध्वं द्वितीयादक्षः ।” ५ । ३ । ३९ । इति
 प्रकृतेर्द्वितीयादक्ष ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञरश्चकः ।
 इति काशिका ॥)
 यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + “यज्ञत्विग्भ्यां
 घञोः ।” ५ । १ । ७ । इति घः ।) यज्ञकर्त्ता-
 र्हम् । इत्यमरः । २ । ७ । २७ । (यथा, हरिवंशे ।
 २६ । १६ ।
 “कृती यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”)
 यज्ञाय इतिम् । इति सुम्बोधयाकरश्चम् ॥
 (यथा, मनुः । २ । २३ ।
 “कृष्णसारस्तु चरति श्यो यज्ञ स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्बोऽदेशस्ततः परः ॥”)
 यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय इति । यज्ञ + घः ।) दापर-
 सुग्म् । इति त्रिकाश्रयः ॥ (खदिररश्चः ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रत्नमारस्य गायत्री शन्तधावनः ।
 कण्टकी वागपञ्चस्य बहुप्रत्यस्य यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पलाशः किञ्चकः पर्णो यज्ञियो रत्नपुष्पकः ।
 धारयिषी वागधरी ब्रह्मरश्चो गरिहरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यज्ञोप

यज्ञोप

यज्ञोप

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चाचौ देशश्चेति ।)
यागकरणीपयुक्तदेशः । यथा, मनुः । २। २२३ ।
“हृण्यसारस्तु चरति न्यगो यत्र खभावतः ।
स ज्ञीयो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥”
यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञियशाला ।) याग-
मण्डपम् । इति जटाधरः ॥

यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गृह्णादि-
भ्यच् ।” ४। २। १३८ । इति छः ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । ६ ।
“प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसन्देहियत् ।
कारयामास श्रयार्तिर्यज्ञायतनसुत्तमम् ॥”)

यज्ञीयत्रयपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चाचौ त्रयपादप-
श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-
भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरः ॥ तत्र
तत्रनिधानादपयान्तु सद्यो
रचांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”

इति आहतत्वम् ॥

यज्ञेयं, स्त्री, (यज्ञे इत्यम् ।) शीघरोद्दिष्टकण्डलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
म्बरवृक्षः । यज्ञोडुम्बर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
५ उडुम्बरः ६ चतुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“उडुम्बरो हिमो रूचो गुरुः पित्तकफास्रगुत् ।
मधुरस्तुवरो वण्यो ब्रह्मशोधनरोपयः ॥”

यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञघृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
सूत्रम् । पैंता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
त्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं
वस्त्रं वा अपि वा कुशरञ्जुमेव । यज्ञोपवीतं
विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं
तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति हृन्दो गपरिशिष्टम् ।
“ऊर्ध्वं चिह्नं कार्यं तन्नुचयमद्योततम् ।
चिह्नतश्चोपवीतं स्यात्स्यैको गन्धिरिच्यते ॥”
पामावर्त्तवन्तं तन्नुचयं त्रिगुणं धत्वा दक्षिणा-
वर्त्तवन्तं कार्यं एवं चिह्नं त्रिसवं उपवीतं
स्यात् । एको गन्धिरिति नानात्वनिषेधार्थम् ।
तथा वीधायनः ।

“कौशं सौत्रं त्रिचिह्नं यज्ञोपवीतमानामः ॥”
कौशं क्षमिकीवोद्धवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।
अत्रैवं ज्ञानकोद्धवम् । तथा मनुः ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्वैतं त्रिहृतं ।
शयसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकर्त्तविकम् ॥”
त्रिचिह्नतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिहृतमात्रं
त्रिसवत्वेन विशेष्यम् । यत्तु पैंटीनसिचचनम् ।
कार्पासमुपवीतं घटतन्नु चिह्नं ब्राह्मणस्य ।
चौमं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य । तत्रव-

तन्वसम्भवे घटतन्नुविधायकम् । नवतन्नुत्वं
यत्तमाह देवलः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
एकेन गन्धिरा तन्नुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”

एकेन गन्धिरा युक्त इति शेषः । द्विगुणः
स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्नुवत्वेन द्विसवस्त्रिसवो वा
कर्त्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले
वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
रञ्जोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकार-
स्त्रिसवत्वव्यच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
अनुक्तमौज्जवालादिससुचयार्थः । तथा निगम-
परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
भावे चिह्नता सूत्रेण । कुशसूत्रवालप्रतिसर-
रञ्जुभिर्जा । वालोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।

“कार्पासचौमगोवालशररञ्जुलणोद्धवम् ।
सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”

तदभावे इति करणादस्त्राभावे कुशरञ्जुभिरिति
बोध्यम् । इति आहृद्विकः ॥ * ॥ अथोप-
नयननिर्णयम् । तत्र गर्भाद्येभ्यस्ते ब्राह्मणस्योप-
नयनं शूद्रम् । क्षत्रियस्य गर्भेकादशेः गर्भ-
द्वादशे वैश्यस्य शूद्रम् । अत्रासामर्थ्ये ब्राह्म-
णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वाविं-
शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
पर्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघ-
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-
द्वितीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
शुक्ररबीणां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
वारोऽपि । तत्र नचत्राणि । स्नाती ज्येष्ठा
घनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या
चित्रा श्रवणा ऋगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र जन्मानि वृषसिंह-
तुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्रः ।
तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥

अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाद्येभ्य
ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भेकादशेभ्य क्षत्रियं गर्भ-
द्वादशेभ्य वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
तीतः काको भवति आद्वाविंशत् क्षत्रियस्य
आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्याप-
येयुर्न एभिस्त्रिवाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि-
विधाषाड् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्त्तता ॥
सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”

अत्र षोडशवर्षाणात्तुपनयनाङ्गतः प्रतीयते ।
“पतित्ता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्वयोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः ॥”
इति धर्मवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भ-

जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डव्यः ।
“व्रतवन्वविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः ।
आधानपूर्वकमेके प्रस्तुतिपूर्वं नदान्ये तु ॥”

यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैंटीनसिचचनेभ-
द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता । अवर्द्धकाला
भवन्ति । तद्वादशवर्षाद्युपनि ब्राह्मणादीनां मुञ्जा-
याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि शू-
द्रायाश्चित्तमिति । तथा च शूद्रलिखितौ । ब्रह्म
सान्नायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्र-
यणाशक्तौ धेनुत्वं तन्मूल्यां वा सार्द्धं द्वाविंशति-
कार्पासयाः गोमूल्यां कार्पासया एकः मिलित्वा
सार्द्धं त्रयोविंशतिकार्पासयाः देवाः । प्रिष्टमाह-
रहितस्य त्रिःशस्य देशेऽप्रश्रवादिना पतित-
सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।

“येषां द्विजानां सावित्री नानुनिष्ठेद्यथाविधि ।
तां चारयित्वा चीनु कच्छान् यथाविध्युपना-
ययेत् ॥
कच्छं प्राजापत्यम् । तदशक्ता धेनुत्रयं तनमूल्यां
वा नव कार्पासयाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कृत्स्नसंस्मरणं
प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च सूत्रान्तरम् ।
“ब्राह्मणाचार्यस्य मुक्तां कच्छपादेन शुध्यति ।
यज्ञोपनयते ब्राह्म्यान् त्रिभिः कच्छैः स श्रध्यति ॥”
शुजवल्गभीमहृत्विचिन्तामण्योः ।

“स्नातीशूद्रधनाभिमित्रकारभे पौष्ये ज्येष्ठ्या-
हरि-
ष्विन्दो तोयपती भगेऽदितिमुते भाद्रहृये सागरे ।
केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुतं चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्के-
ज्यकाः ॥”

अदितिमुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
षाढा । दीपिकायाम् ।
“जीवार्केन्दूद्गुह्यौ हरिशदनवह्निर्भास्करे
चोत्तरस्ये
खाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे-चौरिभे
नादितौ च ।
मुक्ताकेष्वर्चलमे रविमदनतिथिं प्रोक्त्वा
यथाद्येभ्यः
नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कार्क-
शुह्यौ व्रतं स्यात् ॥
रावमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । यथाह-
मेन्द्रं जन्मापंचया । हृत्विचिन्तामण्यौ ।
“माघे ब्रह्मिण्यश्रीकाष्ठः फाल्गुने च दृढव्रतः
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कीर्त्तवी भवेत् ॥
ज्येष्ठे महमनीतिञ्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
श्रेष्ठेऽथ्येऽस्य रात्रः स्यात्संपदं गिरिश्च व्रतम् ॥
राजमार्गः ।
“पुनर्वसौ हतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥”
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्वमास्ये पंच-
कल्याणे नचत्रे चतुर्दशोपनयनगोदानविवाहाः ।
विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्वमास्ये
पंचे शूके पंचे । दृढगर्गः ।

यज्वा

“स्तुतिपूर्वकाननधावांश्च सप्तमीषु त्रयोदशीम् ।
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये ।

“कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनायाद्यो-
रपि ।

कृष्णपक्षे द्वितीयायामनन्धायं विदुर्ब्धाः ॥”
सुजवलः ।

“चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्वेवाएकास्तु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव व्याघ्रादि कार्तिके तथा ॥
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुशुभक्रियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपञ्चयोर्विधानात् कार्ति-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयानिषेधः पुनः-
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जीं स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विश्वां कार्यं नानन्धाये न संक्रमे ।
अनन्धायेरपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनकृष्णपञ्चयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
व्याघ्राद्यशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्थेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्थेन निषिद्धा ।
पष्ठ्यासशुक्लदशम्यां रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
तामगानां कुलवारेऽप्युपनयनम् । श्राखाधि-
पत्वात् । यथा च ।

“श्राखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहगेषु पराजिते वा
चौघे भृगावुपनयः स्तुतिकर्म्मदीनः ॥”
अस्य श्राखाधिपस्य । कृष्णचिन्तामणौ ।
“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा चम्पानि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्य गते देवगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्युक्तं ।
व्रतोपनीतो द्विवसेः प्रणाशं
प्रवाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”
उदये जमे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

यज्यः, त्रि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिशुन्वि-
दसिजनिभ्यो जुच् ।” उणा० ३ । २० । इति
जुच् ।) यजुर्देवता प्राणयः । इत्युणादि-
कोपः ॥ यजमानः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमग्ने यज्यवे पातुरन्तरोऽनियद्वाय ।”
“हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्ध्वजमानस्य पातुः
पालकः ॥” इति तद्वाप्ये सायणः ।)

यज्या, [न] पुं, (यज् + “सुवभोर्द्रुनिप् ।” ३ ।
२ । १०६ । इति ङनिप् ।) विधिना इत्ययान् ।
नेदधिधानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
यथा, नैषधचरिते । ३ । २४ ।

यतः

“राजा स यज्वा विबुधव्रजना
हत्वाध्वराभ्योपमयैव राज्यम् ।
सुदुक्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतत्रीः
गर्भं त्वहो प्रेषमप्रेषमन्यम् ॥”

यज्वनांपतिः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यत्, ई ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
व्याह०-अक०-सेट् । अनिङ् निष्ठः ।) ई, यत्तः ।
ङ, यत्ने पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादाचः ॥
यत्, क खेरोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृह्णीत उपस्करोति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्तनं । निर्धात-
यति धान्येन माघान् लोकः धान्यं दत्त्वा माघान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादाचः ॥

यत्, य, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता लक्ष्मणात् बहुश्रो यदेभ्यः
श्रीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥”

यत्, [ट्] त्रि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो
भवतीति । यज् + “यजितनियजिभ्यो ङित् ।”
उणा० १ । १३१ । इति आदिः ङित् ।) बुद्धिस्थ-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं
सिद्धान्तकौमुद्यादिदृष्टिस्तु ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तसु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यो २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
द्वितीया । यस्यै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येषाम् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । द्वितीया । यस्यै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । प्रेषः पुं वत् ॥

यतः, य, (यद् + “पञ्चगवास्तसिक् ।” ५ । ३ । ७ ।
इति तसिक् । “तद्विद्ययासन्वविभक्तिः ।” १ । १ ।
३८ । इति तसिक्प्रत्ययान्तस्याप्ययत्वम् ।)
हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वंमभिवादयेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि ङणन्ते ।” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिक्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।

“यद्गमं यदधिष्ठानं यतः स्यदमिदं प्रभो । ॥”

यतिः

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।
“तदे धनुस्त इषवः सरथो ह्यवास्ते
वोर्हं रथी वृपतयो यत आगमन्ति ॥”
यत्र । यथा, अभिज्ञानशङ्कन्तवे ।
“यतो यतः षट्चरयोऽभिवर्तते
ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहुनां चातिपरिप्रश्ने
ङतमच् ।” ५ । ३ । ६३ । इति ङतमच् ।)
बहुनां मध्ये निर्धारित एकः । यथा मध्ये यः ।
यच्छब्दात् ङतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः ।”
इति काशिका ।)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यजतो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य ङतरच् ।” ६ । ३ । ६२ । इति ङतरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अनयोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् ङतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । २ ।
“तयोर्धत्तु सत्वं यतरदृणीयस्तदित्तोमोवति
हृन्वायसत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः । यतगुणि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् ङतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।

“त्वं वेत्य यति ते चातवेदः ।”

“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।” इति तद्वाप्ये
सायणः ॥)

यतिः, पुं, (यतते चैष्टते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) निर्वृतिनिश्चयामः । तत्पुण्यायः ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३
संन्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसनः ६ परि-
व्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करो ११ पारिरक्षकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थः ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वा निवसेत् पुनः ॥
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेच्यते ॥”
इति मातुख्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्मो यथा,—

“अन्नाद्यं दासपात्रश्च गृह्यस्यं वैदिकं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽनघीत् ॥

एककालं चरेद्भेष्यं न प्रसज्येत विस्मरे ।

मध्य प्रवक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥

विष्णुं सप्तमपक्षे शङ्करं सुक्तवज्जने ।

एषो शंरावसन्पाति भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥

अस्त्रामे न विषादी स्यात्सामे चैव न रणयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्नात्रासङ्गादिनिर्गतः ॥

अभिपूजितलाभांसु जगुर्पुंसते च सर्वशः ।

अभिपूजितत्वाभ्यं यतिर्मुक्तोऽपि यथ्यते ॥

यतिः

अल्पात्राभ्यवहारेण रक्षःस्यानासनेन च ।
 द्वियमायाणि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानामन्यतन्त्राय कल्पते ॥
 अवेक्षेत् गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाच्च यमक्षये ॥
 विप्रयोगं प्रियेक्षेव संयोगश्च तथाप्रियेः ।
 जरया चाभिवचनं याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहाङ्गुलमणसाक्षात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनिकोटिसहस्रेषु स्त्रीष्वान्तरात्मनः ॥
 अप्रमेयप्रभवश्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्माद्यप्रभवश्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
 सूक्ष्मताश्चान्वेक्षेत् योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ।
 फलं कान्तवृक्षस्य यद्यप्यशुप्रसादकम् ।
 न नामयद्दद्यादेव तस्य वारि प्रवीदति ॥
 संरक्षणाद्यं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अहा रात्रा च यान् जन्तून् हिनस्यजानतो
 यतिः ।
 तेषां स्नात्वा विमुह्यार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा न्नाश्वस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दह्यन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
 प्राणायामैर्हृद्दोषान् धारणाभिश्च क्लिब्यम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानोश्वरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यक्षेत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निवध्यते ।
 दर्शनेन विद्वानस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरणेऽप्येः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्त्रिस्तु च्छाद्युतं मांसशोणितवेपनम् ।
 चर्मावनहं दुर्गन्धिपूर्णं न्नपुपुरीषयोः ॥
 जराशोककषमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनिलञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राह्याहिसुष्यते ॥
 प्रियेषु स्वेषु सुखतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विखण्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेय चैह च शान्तम् ॥
 अनेन विधिना सर्वस्यका सङ्गान् शनैः शनैः ।
 सर्वहृन्धविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यायिकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिप्रोक्ष्यते ।
 न ह्यनध्यायवित् कश्चित् क्रियाफलप्राप्तये ॥
 आधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
 आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
 इदं शरणमज्ञानामिदमेव विज्ञानताम् ।

यतिचा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्वमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परित्रयति यो द्विजः ।
 स विद्युद्येहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते 18।
 ८।१ ।
 “सगक्राव्या नारदश्च ऋतुर्हंसोऽखिर्यतिः ।
 नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नृद्धैरतः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते 11।७।३० ।
 “यतिं यथातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
 नहुषो जनयामास घट्सुतान् प्रियवासिञ्च ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते 12।81।७ ।
 “आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्येयोज्ययनौ तथा ।
 नवतनुर्वकनखः सवनो यतिरेव च ॥”
 त्रि । कर्मसुपरतोऽथवा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८।३।६ ।
 “येनावतिभ्यो भगवे धने हिते
 येन प्रकृष्टमाविष ॥”
 “येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मसुपरतेभ्योऽथवृभ्यो
 जनेभ्यः सकाशान् धनमाह्वय भगवे महयं चै
 प्रयच्छसि ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 यतिः, स्त्री, (यन्त्यं रचनाच्चेति । यत् + “स्त्रियां
 क्तिन् ॥” ३।३।६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दात्तोपदेशवनतिततोऽन्यादीनामिति ॥” ६।४।
 ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
 भेदिनी । ते, ४६ ॥ निश्चिद्यविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 “यतिर्निश्चिद्यविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वास्था निजेच्छ्या ॥
 कश्चिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः
 पदान्ते सा शोभां ब्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
 यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यतुल्यास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १।१६—१८ ॥
 (नियम्यते इति । यत् + क्तिन् । यतते च्छते
 व्रतादिरश्चार्थं इति वा । यत् + “सर्वधातुभ्य
 इत् ॥” उणा० 8।1१७ । इति इत् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वादाङ्ग-
 प्रवन्धविशेषः । यथा,—
 “यतिरोद्गायवच्छेदो गणरो रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वन्दनञ्च प्रवन्धा हादश्च स्मृताः ॥”
 यथा इं यातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रविधा । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
 “चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं त्रयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”)
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री, (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 “अष्टावली चमन्नीयात् पिङ्गान् मध्यादिने स्यात् ।

यत्न

नियतात्मा हविष्याश्री यतिचान्द्रायणं चरन् ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोन्नेतुचतुष्टयं तदशक्तौ
 सपारैकादशकार्वापयाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् + संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 “विधवा जानिका रक्षा विश्वज्ञा यतिनो
 यतिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमैधुनं, स्त्री, (यतिनां दुष्टयतीनामिव गोप-
 नीयं मैधुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्प्रभयायः ।
 खड्गनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीप् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [य्] पुं, (यत् + संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इनिः ।) यतिः । नितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
 ७ । 88 ॥ (यथा, तुष्यधोषे कारकप्रकरणे ।
 “सद्गुणं धर्मं शारुक्रमेतेदं चैका-
 दुन्नोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तं पक्षे
 यतुका,) क्तक । स्त्रियां टाप् ।) दृष्टविशेषः ।
 यथा,—
 “रजनी स्यात् यतुका यतुका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरघो
 नङ् ॥” ३।३।६० । इति नङ् ।) रूपादि-
 चतुर्विधश्रितगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योगिः ३ । यथा,—
 “प्रवृत्तश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
 एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥”
 तेषां कारणं यथा,—
 “चिकीर्षा कृतिसाध्यैसाधनत्वमतिज्ञया ।
 उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्देषादि साधनताधियः ।
 यदो जीवनयोगिस्तु साधनोन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं ननु प्रकीर्तितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 “उद्योगिनं पुरयतिहस्तुपैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति कापुत्रगा वदन्ति ।
 देवं निहृद्य क्रुद्ध पौरुषमात्मश्रद्धा
 यत्नं कृते यदि न सिध्यति कीदृशं रोगः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्नयान्, [त्] त्रि, यत्नविशेषः । यत्नशब्दात्
 धतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८।६।
 “कंसेनापि समाश्रयणागूरः पूर्वमेव तु ।
 यो ह्यथं सद्य कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)
 यत्न, इ क संकीचने । इति कविकल्पद्रुमः ।
 ‘पुरा०-पर०-सङ्०-उट् ।) इन्द्रवर्गाद्योपमः ।
 इ क, यत्नयति’ मन्त्रेण सर्वं साहसिकः । यत्न

यथापू

इत्यनेनेवेष्टसिद्धे इदनुवन्वो वेदेष्टुचारणमेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सप्रम्याखलप्रत्ययेन नियन्त्रम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
“यत्र यत्र मनो देही धारयत् सकलं धिया ।
स्नेहाहा यद्दि वा लोभाद् याति तत्तत् स्वरूप-
ताम् ॥”)
यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्वयथा
प्रभवति शुचिर्विमोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥”)
यथाकामी, [न्] चि, (यथा कामयते इति ।
कामि + शिनिः । यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिटनाविति
इनिः ।) स्नेहाचारी ॥ तत्पर्यायः । खरुचिः २
खच्छन्दः ३ खैरी ४ अपाठतः ५ खतन्त्रः ६
निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
निर्वन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
यात्रावल्कासं हितायाम् । १ । ८२ ।
“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
खदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥”)
यथाक्रमं, य, क्ली, क्रमासुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
/ धृतेषु धीरः सट्शरीर्यधत्त सः ॥”)
अपि च ।
“यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।
पतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”
इति ब्राह्मणतत्त्वम् ॥
यथानातः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
जानः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया प्रौढ्येण वा न कैरपि विदितत्वात् ।)
स्रुतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
जटाधरः ॥
यथातथं, य, क्ली, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
इति अनतिवृत्तौ अयथीभावः । अयथीभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । “इत्थो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।” १ । २ । ४७ । इति
द्वन्द्वः । “नाथयीभावादतोऽभूत्वपञ्चम्याः ।” २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तोरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । २ । ४१ ।
“येन स्वधाम्नामी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाष्यन्ते यथातथम् ॥”)
यथापूर्वं, य, क्ली, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्ययथी-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—
“अहतायां प्रतिष्ठायां प्राप्यानां प्रतिमासु
च ।

यथार्ह

यथापूर्वं यथा भावः स्वर्गादीनां न विद्युता ॥
इति नित्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥
यथामुखीनः, चि, (यथामुख + “यथामुखसं-
खस्य दर्शनः खः ।” ५ । २ । ६ । इति खः ।)
मुखप्रतिविम्बाश्रयः । मुखस्य सदृशं यथामुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येऽयथीभावः ।
यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।
“तत्तस्मिन्नीयमागोऽसौ हेमरत्नमयो ऋगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुत्रुवे वहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥
मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्यप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेऽयथीभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वात् वीताया अयतो यथामुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भमति स इव-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥
यथायथं, य, क्ली, (“यथास्ते यथायथम् ।” ८ ।
१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्वयथास्वम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीवत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-
स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अरुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।
“तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-
वित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो इन्द्रीभूय यथायथम् ॥”
“यथायथं वयोवर्णाद्यसुरूपम् ।” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—
“लिङ्गमथक्तमल्पत्वात् याचीनां तद्वयथा
यथम् ॥”
इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवायत्कम् ।”
इति तट्ट्यास्थाने विजयरचितः ॥)
यथार्थं, य, क्ली, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
“हे अथभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अयथीभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ।”
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“सर्वं सन्त्यक् समीचीनन्तं तथं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सद्गतेऽस्तीके तु वितथावृते ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“कृतश्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दृक्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)
यथार्हं, य, क्ली, (अर्हं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
यथीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—
“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हन्तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्वपार्थिवौ ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
यथार्हवर्णः, पुं, (यथार्हं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
यथायोग्यमचरं रूपं चातिशय ॥

यथोचि

यथाशक्ति, य, क्ली, शक्त्वनुसारेण । शक्तिमनति-
क्रम्य । इति सुभवीधयाकारणम् ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।
“पश्य मां निर्जितं शक्र ! दृग्ग्यायुधसुचं ऋधे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥”)
यथाशक्तं, य, क्ली, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“यथाशास्त्रं निर्णीतो यथायाधि चिकित्-
सितः ।
न शर्मं याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥”
यथास्थितं, चि, सत्वम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७६ ॥
यथासं, य, क्ली, (स्वमनतिक्रम्येत्यथीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
“वर्णं ततोऽनुकृत्वा परिषेकान्तु सर्पिषा ।
दृतीये दिवसे सुक्ता यथासं शोधयेद्विषक् ॥”)
यथेष्टितं, य, क्ली, (ईष्टितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिक्राये । २ । २८ ।
“तान् प्रत्यवादीदथ राववोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्म्माम् ।
तपो मरुद्भिर्भवतां शूरानिः
सन्धुच्यतां नोऽरिसमिन्वनेषु ॥”)
तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
यद् इष्टानतिक्रमे खच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्
क्लीवत्वमेवम् । ईष्टितस्यानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यथीभावः । इति भरतः ॥
यथेष्टं, य, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—
“कृत्येयथेष्टं तत् सर्व्वमीशास्ते स्वघनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥
यथेष्टचारी, [न्] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
श्रिनिः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं चाचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—
“क्रियाहीनस्य ऋषस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमश्रीचकम् ॥”
यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्ट्यादासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥
यथेष्टाचारी, [न्] पुं, स्नेहाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
यथोचितं, य, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । “श्वेवो
भंशो यथोचितात् ।” इत्यमरः । २ । २३ । ३ ॥
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।
“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथावजम् ।
यथोचितं यथाविषमकरोद्भ्रष्टसात्कृतम् ॥”)
चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थे आत्यन्तं ।
यथार्हः । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ ।
“वयमाप्याधिता मर्त्येण्यभागेऽथोचितैः ।
दृष्ट्या ताननुयञ्जीमो मर्त्यान् शल्यादिविद्वेषैः ॥”)

यद्योदितं, य, क्री, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
 इत्ययवीभावः ।) यथोक्तम् ॥ यथा,—
 “यद्योदितन्ते पिष्टभिः कुरु दारपरिचरम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रचिसौत्रम् ॥
 यदा, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
 कान्यकिंयत्तदः काले दा । ” ५।३।१५। इति दा ।)
 यस्मिन् काले । यथा,—
 “यदा यदा सतां दानिर्वेदमार्गांशुसारिणाम् ।
 तदा तदा कलेर्वृष्टिरनुमेया विचक्षणैः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥
 यदि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भाषणा । तत्प्रयोगः ।
 शेषे २ यद्वा ३ । यथा,—
 “यदीच्छेत्पुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 “अपि चेत् सुदुराचारो भजते सामन्यभाक् ।
 साधुरेषु च मन्तव्यः सम्यग्वाचिनो हि सः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥
 “यद्बुवाक्ष्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुप्यात् ।
 इति । यद्बुवेति निपातसमुदायो यदर्थे ॥” इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 दीर्घं, त्रि, (यस्मिन् इति । यद् + “दृष्टाच्छः ।”
 ६।२।१२४। इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,
 “यदीयच्छततो विलोक्य विप्रदं
 कस्मिन्तनया जलोत्तमगतिः ।
 विलासविप्रिनं विवेश सहसा
 करोतु कुशलं हली च जगताम् ॥”
 इति छन्दोमञ्जर्यां द्वितीयस्तवकः ॥
 यद्, पुं, (यजते इति । यज् + उः । एयोदरादि-
 त्वात् अस्याने इकारः ।) देवयान्यां जातो
 ययातिर्ध्वंशुपुत्रः । तस्य यंशे पिष्टशापात् राजा-
 चक्रवर्त्ता नासीत् । तदंशे द्वापरयुगस्यान्ते
 श्रीकृष्णोऽवतीर्यः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
 तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
 “जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
 पुत्रं श्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमिदमवीहसः ॥
 त्वं यदौ । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
 पूर्वं यवैश्चक्षुसे तु पुत्रस्ते यौवनं त्वहम् ।
 इत्या संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
 यदुदुवाच ।
 सितशङ्खधरो हीनो जरया शिपिलीकृतः ।
 बलीमन्तमगात्रस्य दुर्दुर्गो दुर्बलः क्लृप्तः ॥
 अग्रजः कायंकरये मामभूतञ्च यौवने ।
 सहोपजीविमिच्छेय तां जरां नैव कामये ॥
 सन्नि ते वक्ष्यः पुत्रा मत्तः प्रियतरा श्रुप ! ।
 जरां यक्षीतुं धर्माज्ञा । पुत्रमर्घ्यं हवीष्य वै ॥
 ययातिरवाच ।
 यो मे त्वं सुदयाप्तातो वसः त्वं न प्रयच्छसि ।
 भाषास्वातुल्यमवत्यत् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”
 इति मास्त्रे ३१ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 (श्वेत्पराशरः । यथा, हरिश्चन्द्रः । ६।३।६६ ।

“तस्त्रैषं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमनः ।
 मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुनांम सद्यश्चराः ॥”)
 यदुनाचः, पुं, (यदूनां नाचः ।) श्रीकृष्णः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥
 यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—
 “यदुपतिः क गता सपुरापुरी
 रचुपतिः क गतोचरकोशला ।
 इति विचिन्त्य कुरुव्य मनः स्थिरं
 न सदिरं भगदिव्यवधारय ॥”
 इति रूपसनातनगोस्वामिनी ॥
 यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्प्रयोगः । स्वरिता २ ।
 इत्यमरः । ३।२।२॥ स्वरिता ३ । इति तट्टीका ॥
 (यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।)
 “यदृच्छ्या चीपपत्रं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
 सुखिनः चक्षियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥”)
 यद्बुवा, य, यदि । यथा । “यद्बुवाक्ष्यतरसम्भारः
 स्यादपि पशुनैव कुप्यात् । यद्बुवेति निपातसमु-
 दायो यदर्थे । अपि च । यद्बुवा उभयं
 विकीर्णैर्द्वौत्रं ब्रह्मत्वञ्च इति तेनैव कल्पेन
 छत्रमुत्तरामङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं ता
 ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्वयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संक्षिप्तसाराख्यादिवृत्तिः ॥
 पञ्चान्तरश्च ॥
 यन्त्रा, [त्र] पुं, (यम् + ङच् ।) धारयिः । (यथा,
 रघौ । ७ । ४४ ।)
 “प्रहारसृच्छांपगमे रथस्या
 यन्त्रनुपालभ्य निवर्तिताश्वान् ।
 येऽसादिता लक्षितपूर्वकेतून्
 सानेव सामर्थतया निजघ्नुः ॥)
 इतिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । ४२ ।)
 “सेचोऽपि सागुनयमाकलनाय यन्त्रा
 नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।
 नाभाजि केवलसभाजि गजेन शास्त्री
 गान्धस्य गन्धमपि मानभृतः सद्यन्ते ॥”)
 विरतिकारके, त्रि ॥
 यन्त्रं, स्त्री, (यच्छब्देति । यम् + “गुह्यवीपचिवचि-
 यमिषदिचदिभ्यश्चः ।” उपा० ४ । १६६ ।
 इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ३ । २६ । २१ ।)
 “अर्चोभावे तथा यन्त्रं नवार्चमन्त्रसंयुतम् ।
 स्थापयेत् पीठपूजार्थं कथञ्च तत्र पार्श्वतः ॥”)
 पात्रमेदः । नियन्त्रयम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 अमियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ कामान् यद्बुक् इत्यादि भाषा ॥ ७ ॥
 पाठम् । यथा,—
 “यन्त्रस्य गुह्यदीर्घो न विचार्यो मङ्गलदत्तः ।
 अर्चं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दीयां न मे युगाः ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 दारयन्नादि । क्लृप्त इति भाषा । यथा,—
 “द्विधरः सर्वभूतानां प्रदेहिः ॥ इति ॥

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्राख्येण मायया ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २१ ॥
 यस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृत्तन्धो इत्यरोऽन्तर्गामी
 तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वानि भूतानि मायया
 निजशक्त्या भामयन्सत्तत्कर्मसु प्रयत्नयन् यथा
 दारयन्त्रमाख्येण हृत्तन्धो भूतानि सप्त-
 धारो लोके भामयति तद्वदिति । यदा यन्त्राणि
 शरीराणि व्याख्येयानि भूतानि देहाभिभावितो
 जीवान् भामयन्निर्बन्धः ॥” इति श्रीधरस्वामी ।
 अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।
 “आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः शैवसमुद्रम् ।
 यन्त्रश्च प्रतिमास्यानमर्चने सर्वदा धरेः ॥”
 गौतमीये ।
 “शालग्रामे मयौ यन्त्रे प्रतिमामस्तु च ।
 निव्यं पूजा धरेः काव्या न तु केवलभूतये ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।
 मण्डलस्यां महामायां यन्त्रस्यां प्रतिमासु च ।
 जलस्यां वा शिलास्यां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
 इतनु सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।
 “यत्रापरान्जितापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्यते ।
 करवीरे मुकुरक्ते द्वेषं वा यत्र तिष्ठति ।
 तत्र देवी वसेत्प्रियं तद्व्यक्तं चण्डिकार्थनम् ॥”
 इतनु सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।
 “यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।
 देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”
 तथा ।
 “आदौ लिखेद्यन्त्रार्थं देवतायाश्च विग्रहम् ।
 कामक्रोधादिदोषोत्पत्त्यर्थदुःखनिवन्त्रान् ॥
 यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणति पूजितः ।
 विना यन्त्रेण पूजार्था देवता न प्रसीदति ॥
 दुःखनिर्घन्तवाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ॥”
 इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ ७ ॥
 वाच धारयन्त्राणि । तत्रादौ सुचनेश्वरी-
 यन्त्रम् । शारदायाम् ।
 “आविखाण्डिगर्गवानुशरं पाशादिकं
 चाथरं
 क्रीडिष्यन्मनून् परेषु विविखेदशास्त्रमन्त्रद्वयम् ।
 अक्षुप्त्वापरवटुकयुग्मं लयवरात् सोमाय-
 नागमंले-
 व्यालिवेन्द्रकलाधिपादिगुणैः संकितयानु-
 परम् ॥
 क्रीडिष्यद्युगार्यं मातस्यदितां युग्मपरामर्गं
 मायां केशरगां दलेतु विविदेमन्त्रं शिष्यं कि-
 जमान ।
 विः पाशाङ्गुदंष्ट्रस्य विपिनिर्वायं जमाद्-
 युग्ममात्
 यद्बुक्ते चट्टेन पद्मसुखगवाद्युक्तं तद्वदिति ॥”
 यद्यमंलमिदं यन्त्रं मन्त्राणां शिष्यं महत् ॥
 पाशाङ्गुदंष्ट्रस्यं कामशस्त्रीशिवराजः ॥
 प्रथमोऽप्यारो मन्त्रकृतः आभिदि इति ॥
 नाशाङ्गुदंष्ट्रः चट्टिपरः सिकीर्षितः ॥

ह्रीं गौरि यमदयिते योगेश्वरि चवर्मपट्ट ।
 त्रिनाम्नः षोडशार्णोदयं मन्त्रः सद्भिर्ददीरितः ॥”
 इति घटाग्नयन्त्रम् ॥३॥
 “तारं हुं विलिखेत् सरोरुद्धरे वाधाभि-
 धानान्वितं
 मन्त्राणां यत्सुसंशकान् यत्सुदलेव्याजित्य
 तद्वाच्यतः ।
 शक्या त्रिः परिवेष्टितं घटगतं पद्मस्यमजा-
 ननं
 यन्त्रं यश्चकरं यथादिभयद्वलानीप्रदं
 कान्तिदम् ॥”
 इति त्वरितायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 “पद्मं भागुदखान्वितं प्रविलिखेत् तत्कान्तिकायां
 पुन-
 र्त्तारं शक्तिगवीजमाध्यासितं तन्नेत्ररेषु
 क्रमान् ।
 मर्दिन्यामशुसम्भवान् युगलशो वगान् पुनः
 पत्रगान्
 मन्त्राणां गुणशो विधाय विलिखेदन्धं
 तदन्धे इले ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिभि भयं मे सगुप-
 यदि श्रवणमश्रवणं वा तन्नि भगवति प्रमय
 साहा ॥
 माहकर्मण संवीतं भूपुरद्वयमध्यागम् ।
 यन्त्राय विन्यवाभिन्वाः प्रोक्तं सर्वस्यद्विदम् ॥
 रक्षाकरं विश्वेण सुदभूतादिनाशनम् ।
 रात्र्यदं स्रष्टराज्यानां वश्यदं यश्चमिच्छताम् ॥
 सुतापिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
 बहुना किमिष्टोक्तेन यन्त्रं यत् कामरो मणिः ॥”
 इति वन्दुर्गायन्त्रम् ॥३॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “वेदादिस्थितसाधनामयुगप्रः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 किञ्चार्क्यु दिनेश्वरविलसन्मन्त्राक्षरं नद्वष्टिः ।
 पद्मं यत्सुसंशकं स्रष्टराज्यानां वश्यदं धरा-
 विन्वायां वगद्वन्तया त्वरिताया यन्त्रं त्रिखेट्ट-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकोरोषु रक्षो रोषो पुनः पुनः ।
 मन्त्राणां योयन्त्रमिदं मन्त्रं यत्सुसंशकप्रदम् ॥
 मन्त्रेणः सपद्ममन्त्रं सर्वामिष्टिनिवारकम् ।
 यद्वा किमिष्टोक्तेन परममन्त्रात् विद्यते ॥”३॥
 अथ त्रिपुरभेदयन्त्रम् । [विशो
 “मध्याद्यं नवयोदिषु प्रविलिखेद्दीपानि यत्सो-
 तावगात् पुनरुपेयविपरेव्याजित्य विद्या-
 शतम् ।
 भूविन्दितकयेन मन्त्राद्युक्ता लीटेषु संवेष्टितं
 यन्त्रं त्रिपुरभेदयन्त्रं त्रिपुरभेदयन्त्रं त्रिपुरदम् ॥”
 नापत्नी तु ।
 “मध्याद्यं त्रिपुरादिषु विद्यते पदमुदरेत् ।
 उक्ता यन्त्रादिभेदं प्रवदेद्युध पौनसि ॥
 यन्त्रं यत्सुसंशकं त्रिपुरभेदयन्त्रम् ॥”

गायत्र्यावा समाख्याता त्रैपुरी सर्वविहिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वद्भोगेष्टयुगान्तरस्यमद्ने मायां लिखेद्वाग्भवं
 घटकोलेष्वप सन्धिषु प्रविलिखेत् हुंकार-
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीवीजेन समीरितं त्रिपुरवगप्रक्षीभयं त्रैपुरं
 यन्त्रं पद्ममगोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥३॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विशेषं धारणं यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥
 रेफकारयोर्मध्ये देवीनामभिसुखकम् ।
 साधनाम द्वितीयान्तं तस्योर्ध्वं विलिखेत्पुनः ॥
 तत्रैव माहृकां सर्वां विलिखेत्पद्मवाच्यतः ।
 पद्मग्यान्तेनेव मन्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामद्योत्तरं शतम् ।
 तत् सूत्रा प्रणपेक्षन्तं देवीध्यानपरायणः ॥
 त्रिंशो मध्यगतं ह्रत्वा रक्षतस्याधवा पुनः ।
 करे धत्वा षण्महस्यं हृदये स्त्रीयु वल्लभम् ॥
 कण्ठे धनं लभेद्वाचे सत्संगं जन्मनं भवेत् ॥
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्युक्तेन धार-
 येत् ॥”३॥
 अथ गणेशयन्त्रम् ।
 “वीणं घटकोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमिस्तदुरसपुटेव्यालिखेद्दीण-
 घटकम् ।
 तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् यत्सुदलकमले स्रष्टमन्त्रस्य
 वर्णान्
 श्रद्धान् पञ्चेषु विद्यान् विलिखत् गुणश्रदान्य-
 मन्त्रे पलाशे ॥
 अथौतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविमद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीश्वरः ।
 लाशाकुङ्कुमरोषणान्दगमदेभूर्जोदरे श्रेणि वा
 संलिखाभिवचनं यमेत सकलैः संप्रार्थनीयां
 श्रियम् ॥
 उक्तं महागणपतेश्विधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वविहितं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥”३॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखत् मनुं घटस्य कोकेषु सन्धि-
 यन्त्रं मायां सारमपि लिखेत् कोणगणेषु
 पश्चात् ।
 किञ्चार्क्यु नरगणमतो पद्ममध्ये माया-
 मन्त्राणां गुणश्रदान्तरागणेषु पद्मग्यान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्टा कादिवचैष भूपरे ।
 दिग्दिक्षु शिरोतीले नरविंशत्पराशयोः ॥
 नमो भगवते नृयाचतुर्थां रघुनन्दनम् ।
 रक्षोप्रविषदायान्ते सपुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नप्रदनायेति पश्चादभिनतेषु ॥
 यथाय पश्चात्तन्मय विद्यते तदन्तरम् ॥
 प्रसन्नादिनोऽर्कितं सागामनः प्रकीर्तितः ॥”

अथ वृषिंष्टयन्त्रम् ।
 “वीणं साध्यसन्वितं प्रविलिखेत्सुदलेष्वपञ्चेषु
 मन्त्राणां सुतिशो विभज्य विलिखेत्त्रिषु
 वृषिंष्टयेत् ।
 वाह्ये कोणगवीणवहवसुधागेष्टद्वयेनाहृतं
 यन्त्रं सुदलेष्वपञ्चमयिरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥”३॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [घट्यं
 “पिण्डं मूलेन वीतं दहनपुरयुगे कोणराजत्-
 युगात् पद्मं दशार्थं स्फुरितदशदलं कामवीजेन
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चत्कं स्रष्टरविशतिदक्षप्रोक्षत्-
 योदुश्रायं
 किञ्चत्कं यज्ञगात्रं विद्यतियुगद्वेष्वर्पितान्य-
 वर्णान् ॥
 पाशाकुशाभ्यामावीतं शौण्डीपुरयुगासिषु ।
 अष्टाक्षरेण लसितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्रष्टम् ॥
 पश्चात्तको धरासंख्यो मनुर्विन्दुविभूषितः ॥
 पिण्डवीणमिदं प्रोक्तं सर्वविहितं परम् ।
 स्रष्टः क्षणाय तदन्त्रं महर्षो मगुरीरितः ॥
 गोपीजनान्ते प्रवदेह्लभायास्त्रिषुभा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रणवं हृदयं क्षणं उरुन्तसुक्ता ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हुं फट्स्वाहासमन्वितम् ॥
 योदुश्राक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य षण्मतेः ॥
 पिण्डं रतिपतेर्वीजं नमो भगवते ततः ।
 गन्धपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय द्विषावधि ।
 धनुषुम् मन्त्रं व्याख्यातो गोपालस्य षण्मतेः ॥
 अथः क्षण्यगोविन्दोऽ उरुन्तावष्टाक्षरो मनुः ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोऽक् विधिवदभिलिखेत्
 अष्टरेखापतुष्वं
 कीर्णोद्यच्छुक्तं यत्सुयुगयुक्तं मध्यपूर्वं
 तदन्त्रम् ।
 शोकस्वार्थांशुं पुरस्ताद्दक्षिणपदविवरेष्वपठ्यं
 लिखित्वा
 तद्वाक् द्वादशार्थं स्रष्टत्परिहृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवतं तं वेदे परतो वनम् ।
 तं वतो रूढतो श्यातं तं स्यातो देवकीसुतम् ॥
 लिखितं भूर्त्पञ्चाक्षी यन्त्रमेतद्युपाविधि ।
 विद्यते नाटुना गित्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पलाशदक्षपतके लिखितं मातु साधितम् ।
 गोमयानि निरग्रेदेतत् गदां दृष्टिर्भेषाहा ॥”३॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ घटकोणमण्डपं
 ह्रत्वा तदन्त्रः साधनामयुक्तं प्राचादनीषं
 विलिखत् घटकोकेषु प्रसन्नप्रदनायपश्चात्पश्चात्
 विशिष्य विपरेषु पद्ममन्त्रान् तद्विद्विः पद्म-
 रक्षामि विरच्य तदन्त्रे ३ देवाणाय नमः
 ३ तदुदगाय नमः ३ अथोराय नमः

ॐ त्रयोजानाय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
द्विनि पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत् ।
तद्विद्विष्टरुद्राणि रचयित्वा तद्विद्विष्टमात्रका-
यान् लिखेत् । तद्विद्विष्टं चाम्बिकेन देष्टवेत् ।
अथ यन्त्रं पञ्चमोमादिना सम्यग्य धारयेत् ।
आतुरारोम्यैश्चैवादिस्त्रिभिर्वति ॥ १ ॥ अथ
यन्त्रस्य यन्त्रम् ।

“मध्ये साध्याचराणां ध्रुवमभिवलिखेन्मध्यमं
दग्दलेषु
कोशेष्वन्यं मनोक्तं चित्तियुवनमथो दिक्षु
यन्त्रं विद्विषु ।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं त्रैलोक्यापस्तु
याधिशामोदुःखप्रशमनसुदितं श्रीप्रदं
कीर्तिदायि ॥” ॥

अपकालीयन्त्रम् । यामस्य ।
*याद्यं बीजं सवाद्यं प्रथमवसुधे तद्वि-
शाष्टकीये
पूर्वाद्यं चाष्टबीजं तदनु वसुधेष्टद्वन्द्वे
बीजघटकम् ।
किञ्चिन्तं तन्म्वराणां वसुधेष्टविवरे स्वाष्टया
बीजघटकं
सूत्राभ्यामेव बीजं चित्तिरुद्रयुगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥

देवीबीजचयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
हयं तत्
कोशे कोशे लिखेद्यखिजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”
अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
केतुकारिणे ।

“धोनिद्युम्ने लिखेन्मन्त्रं मन्त्री येमशलाकया ।
क्षीवहीनान् दीर्घवर्णान् घटकीयेषु विलिखेत्ततः ॥
अष्टपञ्चैष्टवर्णान् तद्विद्विष्टभूर्पुत्रदयम् ।
अष्टवर्णं भूपुरे च विनिरुक्तं भावसोचनम् ॥
सुवर्णपट्टे भूर्त्वे वा स्वर्णे धाप्यथ सुमते ।
विलिखेद्देवदेवता गन्याष्टकपमन्वितम् ॥
दूलाकास्तेन वलिखा कुम्भस्तेन वा पुनः ॥”
स्वरुधीरास्वये ।

“विहितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ॥
पथीयान् पट्टस्त्रेण शिशूनां फण्डभूषणम् ।
शीलां वामसुदे चैवमन्वीषां दक्षिण्य सुजे ।
गन्ध्यापि तमते पुत्रं निर्गन्धो धनयान् भवेत् ॥
इमां रथां पुरा वध्या ज्ञानार्थं गौवमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पाथिवैश्चान्यैः संयामे जयकाष्ठिभिः ॥”
अस्यार्थः । धोनिद्युम्ने घटकीये । तस्य मध्ये
दिग्दशाकादिना भूर्त्वेपथ्यादीं कुम्भसुचिचका-
रकाचन्दनभटाभांशोनां चमांशं विधाय महक्ति-
कमेव सक्तमन्त्रं लिखित्वा तस्य दक्षिणोत्तरे-
मन्त्रे कसुकरस्य रथां कुम्भ कुम्भ लक्ष्मीनां शुभं
पुत्रपुत्र्यादीनि वा अथवा ज्ञानं कुम्भ कुम्भ
दशादि वा धाप्यमन्त्रितं विनिरुक्तं घटकीये
सोमभिसाह दीर्घवर्णान् वा इ क री यो म्
दक्षिण्यैः शिषी । तदुक्तम् ।

“मन्त्रानां मध्यमं यत् तत्तत्तुष्कं नपुंसकमिति ।
अष्टपञ्चैष्टवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं ऋट्ट
स्यादिति लिखेत् । तदुक्तम् ।

“याम्भवं कुलदेवीं च तारकं वाग्भवं तथा ।
सुखेवा चाक्षमन्त्रान्ते वद्विवायावधर्मसुः ॥
अष्टाक्षरी मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार इतिरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनप्रथम् ।
“काश्मीररोचनालाघान्तेभमदचन्दनैः ।
विलिखेद्देवदेवता यन्त्राग्येनानि देशिकः ॥
भूमिच्छृष्टं श्रवण्युष्टं यन्त्रं निर्मात्यसङ्गमम् ।
विदीर्घं लक्षितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
नौवर्णं राजते पात्रे भूर्त्वे वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत् ॥
यावज्जीवं सुवर्णं स्यात् रौप्ये विंशतिवर्षिकम् ।
भूर्त्वे द्वादश वर्षाणि तदर्थं ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ १ ॥
अथ कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
द्वयम् ॥ १ ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
श्वरतन्त्रे ।

“स्वात्वा संकल्पयेत्क्षन्ती गुरोरचेनमाचरेत् ।
पञ्चमर्थं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रथमेन समाकुलम् ।
तदुद्भूय ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पश्चादन्तेन दुग्धेन प्रीतलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तुरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिघ्नचौद्रशर्करादौरशुक्रमात् ।
तोयघपान्तरेः कुम्भान् पश्चादन्तविधिं जुषः ॥
हाटकैः कलनेर्देवीमष्टभिर्नारिपूरितैः ।
कपायजलमन्त्रैः कारयेत् स्नानसुत्तमम् ॥
ज्ञानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
यन्त्रराजाय विद्वाद्दे मशायन्ताय धीमहि तमो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सूत्रा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि ! देवताभावनिदुधे ॥
आत्मशुद्धं ततः कृत्वा पट्टेर्देवतां यजेत् ।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्वात्सव्य कारयेत् ॥
उपचारैः पौष्टशर्मिष्ठात्तुमादिभिः सदा ।
पुस्तताम्बुलनेर्देवैर्देवीं तत्र समर्पयेत् ॥
पट्टस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चालङ्कारमेव च ।
अग्रं चामरं घण्टां वघाद्योन्नं महेश्वरि ! ।
सर्पमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो यजेत् सहस्रं च सकलैर्मन्त्रविद्यये ।
यत्किदां ततः कृत्वा प्रणमेषकरालकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पानार्थं निगिन्धयेत् ।
शोभकर्मण्यशक्तकेन हिरण्यं अपमनाचरेत् ॥
धेनुमेतां समानीय सारं दद्यात्तदुत्तमम् ।
सुर्ये दक्षिणां दद्यात् ततो देया विन्यसेत् ॥”
अथ प्रयोगः । कनकित्तन्त्रियः स्वकिवाचन-
पूर्वकं सत्तन्त्रं कुर्यात् । आदिवादि अशुक्ल-
नीकः शीलानुपदेवशर्मता अशुभदेवतायाः
पूजायै अशुभकर्मण्यन्तारमार्गं परित्यजेत् । इति
संस्कृतपञ्चमन्त्रादीय ह्रींमितिमतीकादीशर-

शतं अभिमन्त्रा प्रणवेन चक्रं तत्र क्षिपेत् ।
तत्र उच्यते न्याययेत् । तत्र शोभनयनचन्द्र-
गन्धकुङ्कुमीकुङ्कुमेः स्थापयित्वा पञ्चमन्त्राणां
ह्रींमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्रा प्रणवे-
पूर्वकं रौप्यवित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रमः ।
प्रथमं चोदयेत् स्थापयित्वा धूमं दद्यात् । रत्नं
दद्यात् एतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः
कलमैः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिषिगैस्तोयैः
स्थापयेत् । सर्वत्र चक्रानं मूलमन्त्रेण ततो
यन्त्रसुचोक्त्य कुशाग्रेण तत् सूत्रा यन्त्रराजाय
विद्वाद्दे मशायन्ताय धीमहि तमो यन्त्रं प्रचो-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्रा प्राक्प्रतिष्ठां
कुर्यात् । अथ प्राक्प्रतिष्ठामन्त्रस्य मन्त्रविष्णु-
महेश्वरा अथवा पञ्चमन्त्राणामानि ह्यन्दासि
क्षेत्रेण देवता प्राक्प्रतिष्ठार्थां विनियोगः ।
तद्व्यथा । आं ह्रीं क्रौं वं रं कं वं श्रं यं सं ह्रीं
हं मः अशुभदेवतायाः प्रागा दष्ट प्रागाः ।
एवं आभिमन्त्रादि अशुभदेवतायाः जीव दष्ट
स्थितः । एवं आभिमन्त्रादि अशुभदेवतायाः सर्व-
न्धियाणि । एवं आभिमन्त्रादि अशुभदेवताया
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इत्यागव्य सुखं विरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्रागात् प्रतिष्ठाप्य तत्र
प्रकृतदेवतामावाह्य योद्धशीपचारैः पशोप-
चारैर्वा पूजयेत् । ततः पट्टस्त्रादिकं दत्त्वा
अष्टोत्तरशतं अग्रा शक्तयेत् वलिं दद्यात् ।
ततोऽष्टोत्तरशतधोमं कृत्वा प्रत्याहृतितत्प्यार्तं
दद्यात् । शोभाभाये द्विगुणघपः कार्थः । ततो
दक्षिणां दत्त्वा अष्टिद्रावधारणं कुर्यात् ।
इति तन्त्रसारः ॥ १ ॥ अथौषधपाकार्थवर्णादि
यथा,—

“भास्ते विनक्तिगभीरे मध्ये निश्चितकूपिके ।
कूपिकाकण्डपयन्त्रं वाजुकाभिश्च पूरिते ॥
मेघवं कूपिकासंभवं वलिना यत्र पश्यते ।
वाजुकायस्तेतद्वि यन्त्रतन्त्रदुषेः स्मृतम् ॥”
इति वाजुकायन्त्रम् ॥

“निवृत्तसौम्यं स्तनं भूर्त्वे तस्युत्तमन्त्रे ।
स्वपीठशिकां काले दृष्टं सदा सुतेन हि ॥
सन्धानपूर्वं कुम्भायाः सावन्जनसंश्रितम् ।
अपलाङ्क्यायैर्दक्षिं तदुत्तमन्त्रेण हि ।
दोलावन्तमिदं प्रीतां सौदाम्नां तदेष हि ॥”
सन्धानं काञ्चिकादि । इति शोभायन्त्रम् ॥ १ ॥
“सामुग्रानोसुते पठे पृथी सैतां विना ॥ १ ॥
विधाय पश्यते यत्र तद्व्यवर्तं सौदाम्नां ॥”
इति सौदाम्नायन्त्रम् ॥

“अथःस्वात्वां रमं शिष्या निदध्यात्तुम्भोपि ।
स्वात्वांमदुसुरीं सध्वं विरुध्वा तदुत्तमन्त्रेण ॥
कर्त्तव्यास्तां यत्र शिष्या तुल्यमासारीका यथा ॥
अथस्वात्वायैर्दक्षिं यान्त्रं प्रष्टव्यमथम् ।
स्वात्वां रमं ततो यन्त्रादुत्तमन्त्रेण सक्तमन्त्रम् ।
विद्याधाराभिर्धं वनमेतत्तन्त्रं केशराज्यम् ॥”
इति विद्याधारायन्त्रम् ॥
“वाजुकायं समस्तां रमं शिष्यायान्त्रिता ।

दीप्रापलैः मट्टशुधाद्यन्त्रं भूधरनामकम् ॥
इति भूधरयन्त्रम् ॥
“यन्त्र उभरुत्तं ज्ञं स्यात्तत् स्याल्लोमुद्रिते सुखे ॥”
इति उभरुत्तम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
“अन्धश्रया तु कर्त्तव्या गोस्तनाक रसन्निभा ।
सैव द्विद्रान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ॥”
इति अन्धश्रयायन्त्रम् ॥
“द्वी भागौ तु सट्टग्यस्य एकावल्मीकमृत्तिका ।
जोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
नरकेशसमं किञ्चित् क्लृप्तागुग्धेन पेधयेत् ।
माषद्वयं दृष्टं मह्यं तेन स्रष्टां सुसम्पुटाम् ॥
श्रीपयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत् ।
रौद्रमूषा समाख्याता सन्धकूपारदसाधिका ॥”
इति स्रष्टायन्त्रम् ॥ * ॥
“वायुकापूरितं भागं तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ।
रसं मूषागतश्चैव भागं साविग रोधयेत् ॥
क्षिप्त्वा मूषावगैः सन्धिं प्राचयेत्सुखिकाभिना ।
वालुकायन्त्रमेतद्द्वि योजयेत्सकर्मणि ॥”
इति वालुकायन्त्रम् ॥
“तियंक्ककणं काचकुप्ता गिलयेत् सूक्ष्मभाङ्कैः ।
तियंक्कत्वा पचेत् भागं वकयन्त्रमिति सूत्रम् ॥”
इति वकयन्त्रम् ॥
“जर्हाधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
कवचीयन्त्रमेतद्द्वि रसादिद्रव्यसाधनम् ॥”
इति कवचीयन्त्रम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाद्यधिकारे ॥
चिकित्सापथ्यपरयन्त्रविवृतित्यथा,—
“यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्दस्ता-
दृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म-
णाम् । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि
तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-
राणि । तद्व्यथा । खलिकयन्त्राणि । सन्दंश-
यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
तत्र चतुर्विंशतिः खलिकयन्त्राणि । हे सन्दंश-
यन्त्रे । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाद्यः । अष्टा-
विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥
तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्रतिरूप-
काणि वा तद्वत्तामे । तत्र नानाप्रकाराणां
शालानां न्यगपञ्चिणां सुखैर्भूतानि यन्त्राणां
प्रायंशः सदृशानि तस्मान् तत्पारुष्यादागमादु-
पदंशादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ।
ममाहितानि यन्त्राणि खरशृङ्गासुखानि च ।
मुड्टानि सुखाणि सुगृहाणि च कारयेत् ॥
तत्र स्वत्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
सिंह्याप्रवृत्तकरं च्छुभ्रं दीपिमाज्जरशृङ्गाल-
न्तगैर्शिरककाककङ्कुररचासभासशृङ्गालु-
लेकपिप्लिप्येन्यप्रकौचभृङ्गराजाङ्गलिकयाव-
भङ्गननन्दिमुखसुखानि मस्तराकृतिभिः क्लीले
रववद्धानि स्रृङ्गशुशुवदाट्टतवारङ्गाण्यस्थि-
विनष्टश्लोडहरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ * ॥ सनिग्रहो-

२निग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्वर्गास-
चिराच्छाश्रुगतश्लोडहरणार्थमुपदिश्यन्ते ।
तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वि-
तालके कर्णनासानाडीश्लयानामाहरणार्थम् ।
नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
तोसुखान्युभवतोसुखानि च तानि स्रोतोगत-
श्लोडहरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-
सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोहारपरिणाहानि
यथायोगपरिणाहदौर्घाणि च ।
भगवन्ताराशौर्ध्वद्वयवस्तुत्तरवस्तिस्त्रवह्निद-
कोदरधूमनिवहप्रकशसन्निवहशुदयत्ताण्यजातु-
श्लयन्त्राणि चोपरिष्ठाहस्यामः ।
शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदौर्घाणि च तेषां
गङ्गुपदशरपुच्छसर्पफणवडिशसुखे हे हे एयण-
व्यूहनचालनाहरणार्थमुपपदिश्यन्ते । मस्तरदल-
मात्रसुखे हे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतश्लोड-
हरणार्थम् । षट्कार्पासकतोष्णीयाणि प्रमार्जन-
क्रियासु । त्रीणि दद्यात्कृतीनि खल्लसुखानि
चारीवधप्रधिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-
वदनानि त्रीण्यङ्गुशवदनानि षड्वाग्निकर्मस्व-
भिप्रेतानि । नासावुदहरणार्थमेकं कोलास्थि-
दलमात्रसुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अङ्गनाथमेकं
कलायपरिमण्डलमुभवतो सुखलागम् । स्रृज-
मार्गविशोधनार्थमेकं माजतीपुष्यटन्त्राग्रप्रमा-
परिमण्डलमिति ।
उपयन्त्राण्यपि रज्जुवन्तिकापट्टचर्मान्तवल्कल-
जतावस्त्राङ्गीलाभ्र-सुङ्गर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
जिह्वा-दन्तनखसुख-वालाश्वकटकशाखाङ्गीवन-
प्रवाह्यहृषार्थस्थान्तमयानि चाराभिभेद्यजानि
चेति ।
एतानि द्वेहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कौष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरणवन्धनव्यूहनवर्त्तन-
चालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
र्यणाहरणाशुनोन्नमनविगमनभङ्गनोन्मथना-
चूषणोषणदारुण्यकरणप्रचालनप्रधमनप्रमा-
ञ्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
खड्गुद्गा चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥
तत्रातिशूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि-
विषमग्राहि वक्रं श्लिथिलमत्युन्नतं ऋदुकौलं
‘ऋदुसुखं ऋदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
एतेदीर्घैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
प्रशक्तं भियजा ज्ञेयं तद्दि कर्मसु योजयेत् ॥
दृश्यं विहसुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शल्ययुक्तियपेक्षया ॥
विवर्त्तते साध्ववगाहते च
शल्यं नियन्त्रोदरते च यस्मात् ।
यन्त्रेव्यतः कङ्कसुखं प्रधानं
स्यानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याय ॥ * ॥

गोलाधायोक्तयन्त्राणि यथा,—
“अथ यन्त्राधायो याख्यायते । तत्रादौ तदा-
रम्भप्रयोजनमाह ।
दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
यन्त्रैः ।
वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति-
चित् ॥
गोलो नाडीवल्लयं यथिः शङ्कुर्घटी चक्रम् ।
त्रापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”
“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
अपट्टत्तगरविचित्रं क्षितिले धृत्वा कुचेन
संसक्तं ।
नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वा च लघुमं क्षिति-
चक्रम् ॥
रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्यं यथा तथा
विधृते ।
उरुंगोले कुचविन्दोर्मध्ये नाथो द्युयाताः स्युः ॥”
“अथ नाडीवल्लयमाह ।
अपट्टते कुजलमे लभं चाधो खगोलनलिकान्तः ।
भूस्थं ध्रुवयथिस्थं चक्रं यथा निजोदयेच्छाङ्कम् ॥
यस्तेर्यष्टीभायासुदयेऽर्के न्यस्य नाडिका क्षयाः ।
इच्छायास्त्रयान्तरेऽथ लभं प्रभायाश्च ॥
केनचिदाधारेण ध्रुवाभिसुखकीजकेऽत्र धृते ।
अथवा कौलच्छायातलमध्ये स्युर्नता नाथः ॥”
घटिकायन्त्रलक्षणार्थिकं घटीयन्त्रशब्दे द्रव्यम् ॥
“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।
समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
इति शङ्कुयन्त्रम् ॥
अथ चक्रमाह ।
चक्रं चक्रांशाङ्गं परिधौ अष्टदशलादिकाधारम् ।
घात्रौ त्रिभ आधारात् कल्प्या भाहुंश्च
खाहुंश्च ॥
तन्मध्ये स्रृक्ष्मा च्छिप्त्वाकांभिसुखनेमिकं धार्यम् ।
भूमेरन्नतभागान्नात्राच्छायया सुक्तः ॥
तत्खाहुंशान्तश्च नता उन्नतलवसंगुणीकृतं दुद-
लम् ।
दुदलोन्नतांशभक्तं नाथः स्यूलाः परैः प्रोक्ताः ॥”
“अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
“पैत्रर्चपुष्यान्तिमवारुणाना-
न्वहयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽल्पेयुभखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधायम् ॥
नेमिस्थद्वयात्तगतं प्रपश्येत्
खेटश्च धिष्णस्य च योगताराम् ।
नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये
येऽंशाः स्थिता भधुवको युतस्तेः ॥
प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते ते-
र्हो नो भुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥”
“अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।
दलीकृतं चक्रसुश्रुति चाप
कीदृखखण्डं खलु तुर्यगोलम् ॥”

“अथ फलकयन्त्राद्यमाह ।
 इत्यादिषु च स्फुटकाल उक्तः
 सुखेन वाच्यैर्धनितं मयातः ।
 सन्नोलयुक्तैर्गणितस्य सारं
 स्पष्टं प्रवक्ष्ये फलकाव्ययन्त्रम् ॥”

“इदानीं यन्त्रसंज्ञकमाह ।
 कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० कुले-
 विस्तृतं
 विस्ताराद्विगुणा-१०० यत् सुगणकेनायाममध्ये
 तथा ।
 आधारः अथश्चलादिघटितः कार्य्या च
 रेखा तत-
 क्षाधारादवलम्बस्त्रसदृशी सा जम्बरेखीच्यते ॥
 लम्बं नवत्य-६० कुलकैर्विभव्य
 प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसाध्यं ।
 सत्राणि तत्रायतस्यधरेखा
 जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
 आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
 ध्यालमयोगे सुधिरश्च स्रक्ष्यम् ।
 इष्टप्रमाणा सुधिरं श्लाका
 ज्येष्ठाचञ्चला खलु वा प्रकल्प्या ॥
 यष्टाकुलयासमतश्च रन्धानु
 कृत्वा सुष्टकं परिधौ तदङ्गम् ।
 यष्टा घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
 प्रत्यंशकं चाबुपलेख दिग्भिः ॥
 अग्रे सरन्धा तनुपट्टिकेका
 यष्टाकुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
 यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलाशं
 तनीज-१६ हतुं स्याच्चरशिञ्जिगीह ॥”

“इदानीं यष्टिसाधनमाह ।
 वेदाः ४ भवाः ११ शूलधरो १७ धृतिचर १८
 विश्वे १३ च वायाः ५ फलकर्त्तृनिष्ठाः ।
 अर्कोद्घृताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
 राख्यर्हलभ्यानि चि स्वर्णकाणि ॥
 तैः क्रान्तिपातात्परवेभुञ्ज्या
 मष्टाहृताचयवयेन युक्ता ।
 दिग्भौ कृताप्ता भवतीह यष्टिः
 चा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
 धार्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
 तत्पार्श्वयोर्लगति तुक्कमिनस्य तेजः ।
 द्वायान्त्रजा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
 तत्रांशके सतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
 अचप्रोतां रविलगतां पट्टिकां ग्यस्य तस्माद्-
 यष्टेर्यादुपरि फलकेऽधश्च मौलक्रमेण ।
 यन्त्राद्वयश्चरदलगुणस्तत्र वा ध्या तथात्र
 क्षिप्ते वृत्ते तलमघटिकाः स्युर्गता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह
 त्रिष्याविष्कम्भाहं वृत्तं कृत्वा दिग्द्वितं तत्र ।
 दत्त्वायां प्राक् पश्चाद्बुध्याहत्तत्र तन्मध्ये ॥
 तन्परिधौ यष्टाङ्गं यष्टिनष्टयुक्तितः केन्द्रे ।

त्रिष्याङ्गुला निधेया यष्टाग्रान्तरं यावत् ॥
 तावत्या मौर्था यद्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
 दिनगतशेषा नाण्यः प्राक् पश्चान् स्युः क्रमेणै-
 वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विवचुरादौ तन्प्रथमांशमाह ।
 अथ किञ्च पृथुतन्त्रैर्धोमतो भूरियन्त्रैः
 स्वकरकलितयष्टैर्दत्तमृत्वायष्टैः ।
 न तद्विदितमानं वस्तु यद्वदृश्यमानं
 दिवि भुवि च जलस्यं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
 अत्र प्रथः ।
 वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं
 तत्स्वान्तरं तस्य समुच्छ्रयश्च ।
 यो वेत्ति यष्टैव करस्यासौ
 धीयन्त्रवेदो वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्ट्या भुववेधेन फलभासाह ।
 यष्टाग्रमूलसंस्थं विदुष्या भुवमयमूलयोलम्बी ।
 वाहूर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
 कोटिर्द्वादशगुणिता वाहुरविभक्ता फलप्रभा
 ज्ञेया ॥”

“इदानीं वंशादिवेधमाह ।
 विदुष्वेवं वंशतलं दृष्टुञ्चायाहनाद्वाहोः ।
 कोट्या लब्धं ज्ञेयं स्ववंशमर्थे मर्द्दीमानम् ॥
 विज्ञाथो वंशाग्रं भूमानं कोटिनगुणं भक्तम् ।
 दोष्णा वंशोच्छ्रायो दृष्टुञ्चायेव संयुतो ज्ञेयः ॥
 उदाहरणम् ।
 पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिर्दुगुच्छ्रयः ।
 यष्टकरास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
 अग्रवेधे रतेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगङ्गुलराः ।
 वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलान्यवेधेनाह ।
 अग्रं विश्वोर्ध्वस्यः पुनरुपविष्टश्च तद्विहोः ॥
 निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरङ्गुनी दृग्गोचाविशेषः
 भूमिर्वंशोच्छ्रायं तः पृथक् पृथक् पूर्व्ववज्ज्ञेयम् ॥
 अत्र प्रथः ।
 ऊर्ध्वस्यस्य गृहादिभिर्ध्वजितस्याप्यग्रमानं सन्धे !
 वंशस्य प्रगुणस्य यस्य मसुमे देशे समालोक्यते ।
 अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
 मन्ये यन्त्रावदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
 वित् ॥
 उदाहरणम् ।
 दृष्टयष्टोर्ध्वस्येन वंशाग्रं विध्यता भुजः ।
 दृष्टयत्तुक्करोऽथान्ययष्टा खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
 निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
 आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायश्च वेधयित् ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।
 एवं तोषेरथोच्छ्रायं तत्र दृग्गोचरोनितं भवति ।
 किंवा यष्ट्या कोटी दृष्टुञ्चायो जलान्तरं
 वाहृ ॥
 अत्र प्रथः ।
 दूरस्थस्य न दूरगतस्य यदि वाहृस्थ दृष्टस्य वा
 वंशस्य प्रतिविम्बिनस्य सन्धिं दृष्ट्वाग्रमात्रं सखे ।
 अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वं सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमशुं जशात्तेन मन्ये भुवि ॥
 उदाहरणम् ।
 दृष्टा चेत् अङ्गुला कोटिर्वाहृश्च चतुरङ्गुलः ।
 ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन वाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
 कोटिरष्टाङ्गुला तोषे वंशाग्रं विध्यता सखे ! ।
 त्र्यकदन्तो दृग्गुच्छ्रायो वंशोच्छ्रायान्तरं वद ॥”

“किंवा यष्ट्यावस्थोदाहरणम् ।
 यद्वद्वेदमरेस्तुलान्यङ्गुलान्यधवा क्रमान् ।
 आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशोच्छ्रायं चान्तरं वद ॥”

“अथ स्वयंवेधमाह ।
 खलुदास्रजसमचक्रं समनुधिराराः समान्तरा
 नेभ्याम् ।
 किञ्चिद्दक्रातोष्याः सुधिरस्तार्धं पृथक् तासाम् ॥
 रसपूर्णे तत्रक्रं द्वाधाराक्षस्यितं स्वयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।
 उक्तीर्य नेमिमधवा परितो मदनेन संलयम् ।
 तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधिरं रचं क्षिपेत्
 तावत् ॥
 यावद्रचैकपार्श्वं क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।
 पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
 कृष्टम् ॥”

“अथान्यदाह ।
 ताम्नादिमयस्याङ्गुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
 एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखश्च
 वधिः ।
 युगपत्सुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्वधिः पतति ॥
 नेभ्यां वदुष्या घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
 धार्यम् ।
 नलकप्रच्युतसन्धिलं पतति यथा तद्वृत्तीमध्ये ॥
 भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्
 चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रगालिकया ॥”

“इदानीमन्येषां स्वयंवेधसुपद्यसन्नाह ।
 यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवेधं गान्यम् ।
 चतुरस्रमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि गान्या ।
 एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवेधं कृष्टकविद्यया भवति ।
 नैदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्नयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥
 यन्त्रकं, स्त्री, यन्त्रकाष्ठम् । (कुन्डम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ३।५.७३ ॥) कुन्द इति भाषा । यस्यते काष्ठमन्त्रे-
 नेति यमघातोऽत्रप्रत्ययेन वन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।२ ।
 “कार्यो गोफणिकावन्त्रः कथामाविश्य यन्त्रकाम् ।
 न क्रूर्यात् स्रष्टसेकश्च तेन क्रियति इष्टं व्रणः ॥”
 यन्त्रयति वप्नोति सेतुप्रभृतीनीति । पाठ +
 स्तुल् । सेतुप्रभृतिनिर्गमात् इति, त्रि । यथा, रामा-
 यणे । २।००।१ ।
 “स्वकर्माभिरताः त्राः सगला यन्त्रकाक्षया ॥”
 “यन्त्रका अक्षप्रज्ञादिपन्नसममचाः ।” इति
 तट्टीका ।
 यन्त्रवेधं, स्त्री, (यन्त्रस्य रश्मिः ।) तैलशिखारा ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।६३ । पाणिपर इति
 भाषा ॥

यन्त्रगोलः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मटर इति भाषा ॥

यन्त्रयं, स्त्री, (यन्त्र + ल्युट् ।) रचयन्म् । बन्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते स्त्रयस्थाने अष्टादशाध्याये ।
“यन्त्रयमत ऊर्ध्वमधस्तिथ्यंक् ॥”) नियमनम् ।
इति मेदिनी । ये, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।

“रक्तक्षयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
ब्रणितस्य भवेच्छोषः स चावाध्यतमस्ततः ॥”)
यन्त्रया, स्त्री, (यन्त्र + “य्यासभ्रम्यो युच् ।” ३ ।
३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
नैघण्टे । ४ । १० ।

“मदनतापभरेण विदीर्यं नो
यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा
तमपराधमघातु प्रतिबध्नी ॥”

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्त्रपेदण्यी, स्त्री, (पिप्यति २ नयेति । पिप् । करणे
ल्युट् । डीप् । यन्त्रमेव पेदयती ।) पेदयार्थयन्त्रम् ।
इति ङटाधरः ॥ यौता इति भाषा ॥

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति कृतकौतुका पीडय-
तीति । यन्त्रि + कुल् । टाप् अत इत्वम् ।)
पत्न्याः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कनिष्ठा श्यालिका ह्यली यन्त्रिका केलि-
कुञ्चिका ॥”

यन्त्रितः, त्रि, (यन्त्रि + क्तः ।) बह्वः । इति धरणिः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।

“ते श्रुत्वा जगद्गुरुं पुं हठादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
वेगमाना मुनिं प्राङ् सुरभिः सामूलोचना ॥”)
यन्त्री, [न्] त्रि, यन्त्रविशेषः । यन्त्रशब्दादस्यर्धे
इन्द्रप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यन्त्रयति बंधातीति ।
यन्त्रि बन्धने + णिनिः । बन्धनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अस्त्रेणोमुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्-
वरात् ।

मर्षयन् शान्तान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद्-
च्छ्या ॥”)

यम, औं मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) औं, अयाञ्छीत् । यमति
युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, औं उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
'भा०-पर०-अक०-अनिट् । ङावेट् ।) औं,
यन्ता । उ, यमित्वा यन्त्वा । विरतिर्निवृत्तिः ।
यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम, क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क
मि, यमयति यामयति । परिवेषणं, अन्नादेर-
पणम् । वेशनमित्येके । विषयव्याप्तवित्यस्य
रूपमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवायं
माशुबन्धः । यमयत्यसं द्विनाय गृही । अन्यत्र
नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु
अपरिवेषण एवायं माशुबन्धः । ‘नियमयति

विमार्गप्रस्थितानान्तु दण्डम् ।’ इति शाकुन्तले ।
परिवेषणे तु यामयत्यत्रं द्विनाय गृही इत्याहुः ।
तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
ज्ञापनार्थस्वारुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।
तत्पर्यायः । धर्मराजः २ पिडपतिः ३ सम-
वर्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७
श्रमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११
आह्वदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मराट् १६
जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औडम्बरः १९
दण्डधारः २० कौनाशः २१ दध्नः २२ महिष-
वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भीमशासनः २५
काङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्मकरः २८ । इति ङटाधरः ॥ * ॥ चतुर्दश-
यमतरणं यथा,—

“यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपत्ते चतुर्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमानम् ॥

यमाय धर्मराजाय ऋतावे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औडम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

शक्रोदराय चित्राय चित्रगुहाय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-

ञ्जलीन् ।

संवत्सरकृतं प्रापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वष्टतभविष्यपुराणवचनम् ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।

यतस्ततः सरोधोऽकैः संज्ञां निरसुरमब्रवीत् ॥

मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुते नेत्रसंयमम् ।

तस्माच्च निगम्यसे ऋषि ! प्रजासंयमनं यमम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“तत्तस्यास्तु संज्ञे भर्तृश्रापेन तेन वै ।

यमश्च यमुना चेवं प्रख्याता सुमहानदी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ७७ अः ॥

पुराणात्मनां सखन्वे तस्य रूपं यथा,—

“तानागतान्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् ।

भास्करिः प्रीतिमावाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥

चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षयः ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥

स्वर्गयज्ञोपवीतो च स्तरेचारुतराननः ।

किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”

पापिनां सखन्वे तस्य रूपं यथा,—

“त्रिंशद्द्वयोजनदीर्घाङ्गो वार्धोसदृशलोचनः ।

घृन्नवर्णो महातिगाः प्रलयाम्नीधरध्वनिः ॥

दृग्णाधिराजलोमा च ज्वलद्ग्लिशिखाववत् ।

नासारन्ध्रस्फुरच्छामखनेर्जितमहानिलः ॥

सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्पोपमनखायलिः ।

प्रचक्षमद्विषास्फुरः संदृष्टदशनच्छदः ॥

दण्डरक्तधर्मवासा भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥”

इति पाज्ञे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

अस्थानधिकारो यथा,—

“प्रोवाच धर्मं यदहं ब्रवीमि

कार्यं त्वया तत् खलु धर्मराज ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।

स्वकर्मनिरता दान्ता न नियन्त्या हि ते त्वया ॥

कृष्णः संपूजितो येस्तु येः कृष्णः समुपासितः ।

येश्च नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

नमः कृष्णायुतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।

वैर्भावभावितो धर्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

दानं ददद्भिर्देवैरुक्तमभ्युतः प्रीयतामिति ।

अह्वापुरःसरेर्धर्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

उत्तिष्ठद्भिः स्वर्पाद्भिश्च ब्रजद्भिश्च जगार्दनः ।

येः स्मृतस्तु सदा धर्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

सर्ववाधास्तु ये कृष्णं संस्मरन्त्युचरन्ति च ।

तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।

यमसंयमने त्यक्तः सीःस्तत्संयमको हरिः ॥”

इति ब्रह्मपुराणे नरसिंहप्राडुर्भावाध्यायः ॥

अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मविनिर्णये ।

प्रसायं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-

यम ! ॥”

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा वृथा ह्युद्विचते जनः ।

आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥

आवृष्टं च समा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥

यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।

स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”

इति तत्रैव यमशर्मिलोपाख्यानम् ॥ * ॥

सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्र्युवाच ।

“तपसा धर्ममाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।

धर्मांशं यं सुतं प्राप धर्मराजं नमाम्यहम् ॥१॥

समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।

अतो यन्नाम श्रमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥

येनान्तश्च हतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।

कर्माशुरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥

विभर्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिदत्तवै ।

नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥

विश्वे च कलयत्येव यः सर्वायुश्च सन्ततम् ।

अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥

तपस्वी वैष्णवो धर्मात् सयमी विजितेन्द्रियः ।

जीविनां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥

स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे ।

पापिनां क्षीणदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥

यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।

यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवैशं नमाम्यहम् ॥८॥

इत्युक्त्वा सा । सावित्री प्रणमाम यमं सुने ।

यमस्तां विष्णुभजनं कर्मपाकसुवाच ह ॥

यसः

इहं यमाष्टकं नित्यं प्रातःपत्याय यः पठेत् ।
यमान्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसुष्यते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारदः ।
यमः करोति तं शुद्धं काययुद्धेन निश्चिन्तम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३ ॥
पारिभाषिकयमहन्ता यथा,—

“कान्तिकस्य दिगान्यथावष्टाग्रहाचरणस्य च ।
यमस्य दशना एते लज्जाहारी स जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ३ ॥

(“पङ्कमत्स्यवसातैकघृतगन्धांश्च ये गराः ।
खट्वगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
युक्ता ललाटमायान्ति वानि नात्रान्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य शापवृत्तान्तं शापान्तवृत्तान्तश्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥) शरीरसाधना-
येननित्यकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्यास्तेयादि तद-
यमः । यमेरन् ।

‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥’
इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—

“ब्रह्मचर्यं दया चान्तिध्यानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चैते यमाः स्मृताः ॥”
इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥ ३ ॥

स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥”
इति तज्जेव २३० अध्यायः ॥

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे । ३० ॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्रामसनेनेति । यम + षप् ।)
संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।

“वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥”
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३० ।

“अतीन्द्रः संयमः समो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्तर्यच्छ्रुतीति यमः ।” इति तज्जाय्ये शङ्करा-
चार्यः ॥)

यमः, त्रि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्व्यञ्जित्वनिरूपणं यथा,
“वह्निर्बर्णेणु चारित्र्याद्यमयोः पूर्वजन्मतः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राथम्यात् ज्यैष्ठं यमयोः न तु नितिक-
प्राथम्यात् जन्मप्राथम्यस्यन्दे सुखदर्शनप्राप-
न्त्यात् ॥” इति उदाहृतस्वम् ॥ (यथा,—
“वैश्वानरवर्षाणां भिक्षे द्वौ जीवौ कृत्वाभारतौ ।

यमकं

यमावित्यभिधीयते धर्मतरपुरःसरौ ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य दृष्टिपरस्य जीयताकथमित्यत
व्याह ।

“कर्मामकत्वादिधर्माश्रमेदात्
सुक्रान्तरं दृष्टिसुपैति कुर्वा ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽध्यधिको विशेषः ॥”

इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥)

यमकं, स्त्री, (यमं युग्मभावं कावति प्राप्तीतीति ।
के + कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—

“सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरयज्ञनसंघतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पद्योः क्वचित् सार्धकत्वं
क्वचिन्निरर्धकत्वं क्वचिदेकस्य सार्धकत्वमपरस्य
निरर्धकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव
क्रमेणैति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादादौश्लोकादृत्तत्वेन
पादाद्यादृत्तत्वेनैकविषयतया प्रभूततममेदं
दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

‘नवपलाशुपलाशवर्गं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

खटुलतान्तलतान्तमलोकयत्

चसुरभिं सुरभिं सुमनोभरेः ॥’

इति माघे । ६ । २ ॥

अत्र पदादृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्धकत्वम् । लतान्त-
लतान्त्यत्र प्रथमस्य निरर्धकत्वं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदैक्यं लघोर्बोलेरीलक्षणा । इत्युक्त-
नयात् । सुजलतां जडतामवलाजग इत्यत्र
न यमकत्वहाणिः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकाङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काञ्चीयमकगर्भ-
यनकचक्रवालधमकपुष्पयमकमहायमकमिधुन-
यमकवन्तयमकविषयधमकसहजयमकवल्क्ययमक
यमकावलीभेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्ष्योदाह-
र्यादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे कात्या-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अष्टविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।

“ततो विराटस्य सुतः सयमादत्त वाजिनः ।

यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योषान् प्रथवारयत् ॥”

“यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ दशमम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।

“मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।

सयानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”

“यमकानि खट्वानि ।” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥ त्रि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ।

यमजः

यमजः, पुं, (यम् + भाये षच् । सार्धं कच् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमकानिन्दी, स्त्री, (यमः कानिन्दी च तुनः सुना
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सर्वपद्मी । इति
शब्दरत्नावली ॥

यमक्रीटः, पुं, (यमरुचकः क्रीटः ।) सुवर्णनामा
क्रीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यमक्रीटिः, स्त्री, लज्जायाः पूर्व्ये दृष्टिष्याश्चतुर्थभागे
देशविशेषः । यथा,—

‘लज्जा क्रमथे यमक्रीटिरलयाः

प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ् ।

अधन्तः सिद्धपुरं मुनेरुः

सौम्येऽथ याम्ये बहुवानलक्ष् । ।

कुञ्जपादान्तरितानि तानि

स्यानानि पद्मगोलविदो चदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्टि +

घण् ।) योगविशेषः । यथा,—

“द्वि मघापूर्वफलशुभौ पुण्याङ्गयो च चन्द्रयोः ।

ज्येष्ठाशुभा भरणी चार्धरात्री कुञ्जपासरे ॥

हस्ताद्वा चन्द्रके मूला पूर्व्यापादा न रेवती ।

जीवे क्षुत्रभद्राश्च शुक्रादे स्थातिरोदरिणी ।

शनिचारे शनभिया श्रवणा यमघण्टकः ॥”

इति सारसंयमः ॥

अपि च ।

“घण्टोऽखण्डचक्षुक्ते खण्डपतिदिने सौम्यचारे-
शंभोपि ।”

अस्य वज्रकालनिर्णयो यथा,—

“यमघण्टे खण्डेऽष्टौ ख्यौ दादश नाडिकाः ।

अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अस्य दोषा यथा,—

“यमिर्वातो न जीवेत् यदि शक्रसमो भवेत् ।

विदाद्ये विषवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥

निष्कलं क्रयिवाणिष्यं विचारणे च मूर्खता ।

खण्डप्रवेशे भङ्गः व्याचूडायां मरणं भुवम् ॥

जखदाने फलं नास्ति प्रतदाने च निष्कले ।

शुभकर्मणि स्वानि नैव कुम्याद्विषयः ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

रविवारे १० । ११ । शीमवारे ८ । ६ । मङ्गल-

वारे १० । १८ । १ । २ । बुधवारे ११ । ६ ।

बृहस्पतिवारे १६ । २० । २६ । २७ । शुक्र-

वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति

यमघण्टयोगः ॥

यमजः, त्रि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।

यन् + ङः ।) एककालीनैकगर्भजातपत्नान-

द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।

“यमोऽप्यतिप्रो यमणे ना शक्ये घमने शनौ ।”

(यथा च कथासरितामरे । २३ । ६१ ।

“ज्ञानिकरोऽपि पुरीषा आद्यसुतं शान्ति-

योगमपश्य ।

नेश्वानरनरितवान् सिद्धयिकाप्रलभौ

यमनी ॥”)

यमद्वि

अस्य ऋष्यत्वं यमशब्दं द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविशेषे,
पुं। यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १५२ ।

“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।

यमजं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
स्तितिम् ॥”)

यमदग्निः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रञ्जलितो
भस्मिन्निव । एगोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
दग्निमुनिः । स तु परशुरामपिता । इति
भरतहिरूपकोपः ॥ (विवृतिस्तु जमदग्निशब्दे
द्रष्टव्याः)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचाद्यैर्यत् परासुरपासुरते ।

सङ्घिरोपध्वीय्याग्निं तस्मात्तं परिवञ्चयेत् ॥”

इति वाग्भटे शरीरम्याने पञ्चमेऽध्याये ॥
धर्मस्य उवाच ।

“के ययं विज्ञताकाराः पाशमुन्नरपाणयः ।

दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारमदृशप्रभाः ॥

ययं सर्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।

कृता तथापि युष्माकमिवं केन सुदुर्गतिः ॥”

यमदूता ज्जुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।

त्वद्दत्तोऽयं द्विजास्माकं सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)

यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिलिङ्गी-
वृक्षः । (यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।

किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”

द्रुण्डः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः ।)

भरतौनञ्चम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमद्रुमः, पुं, (यम इव भयावहो रुमः ।) शाल्मलि-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य

शाल्मलिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।

भाटद्वितीया इति ख्याता । तत्कृतं यथा ।

सिद्धपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाटपूजनम् ।

या न कुर्याद्विनश्यन्ति भातरः सप्तजन्तानि ॥”

तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधेश्वर ! ।

यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयम् ।

तस्मान्निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमती बुधैः ॥

यत्रैव भगिनीहस्ताद्वोक्तं पुष्टिवर्धनम् ।

दानानि च प्रदेवानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”

तथा ।

“प्रमत्तं विजगुप्तं यमदूतां च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्थश्चान्न प्रदान्यो यमाय सहजदृष्टेः ॥”

सहजदृष्टेर्भगिनीभाटभिः । अर्थमन्तः ।

“एतेहि मानैषज्ज पाशहस्त

यमान्तकालोक्तधरामरेण ।

भाटद्वितीयाकृतदेवपूजां

गृह्याण चार्थं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः साहं स्वर्गपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाय संपूज्य नमस्कुर्यात् ।

“यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकोपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं स्वर्गपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥”

अन्नं दत्त्वा पठेत् ।

“भ्रातस्त्वानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विप्रधनः ॥”

अष्टा चेत् तदायजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र

भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनं इति विप्रिसमभित्याहुत-

फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-

कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा

दत्तः ।

“पञ्चमे च तथा भागे सावभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः श्रेणभुग्भवेत् ।

इतिहासपुराणाद्देः यद्यप्य सप्तमं नयेत् ॥”

संविभागो विभक्त्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र

वैश्वदेवसमन्वी । पञ्चमांशालाभे तु ।

“न सुञ्जीतोऽहं नानिमोहयमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”

इति मनुस्मृत्युद्धस्तस्योदस्तितरकालोऽपि

ग्राह्यः । सौच्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-

प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिभिर्दिरशनं प्रीतां विप्राणां मर्त्यवासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां साहं प्रहरयामान्तः ॥”

इति कात्यायनीयेन नियमितवाङ्मोजनकालस्य

वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्त्युप-

जीविपयुंदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययनं भ्रान्ता-

नाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् ।

यथा च राजमार्तयेः

“प्रे को चै चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैत्रावल्याः परेऽपि च ॥

चातुर्मास्ये मवापे च द्वितीया या भवेत्तथिः ।

परास्तेतास्त्रनध्यायः पुराणेः परिकीर्तितः ॥”

ज्यातिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं

भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-

विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वासाहं विनया-

न्वितः ।

तद्ब्रूतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! त्वत्पुं येन न पश्यति ॥

अल्पदोषं सद्यत्पुण्यं शोभनं व्रतसुत्तमम् ।

प्रसादं कुरु मे स्वामिन् ! यथाहं तत् करोमि

भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।

व्रतं यमद्वितीयायां शृणु त्वं त्वत्पुत्रवारणम् ॥

कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुनीश्वर ॥

कर्त्तव्यं तद्विधानेन ह्यपत्त्यनुवारणम् ॥

त्राक्षे सुहृत्तं चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

प्रातः कृत्वा द्विजः ज्ञानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यानुलेपनः ।

कृतनिव्याक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ॥

विधिं विष्णुश्च गृह्यश्च संस्थाप्यौद्वम्भरे शुभे ।

पद्मं गमदलं कृत्वा पूजयेत् सुख्यमानसः ॥

चन्दनगुरुकपू रकुङ्कुमैर्द्विजसत्तम ! ।

पुष्पैश्च नैवेद्वेर्नारिकेलादिभिः फलेः ॥

सरस्वतीश्च सरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।

ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां संसवाहनसंस्थिताम् ॥

ततो त्वत्पुत्राशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।

विप्राय वेदविदुषे गाश्च दद्यात् सवत्सकान् ॥

अपत्त्यनुविनाशाय संसारार्णवतारिकाम् ।

विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेयुं सम्पुददे ह्यहम् ॥

इति वाक्यविचारेण धेयुं दद्याद्द्विजातये ।

कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥

तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सचिरण्यकम् ।

र्यौद्वम्बरविधानेन सम्पुदद्याद्द्विजातये ॥

तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय सद्रूपानहौ ।

दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥

ज्ञानिभ्रष्टान् तथा दृष्ट्वा संपूज्य चाभिवादयेत् ।

नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥

ततः सोदरसम्यग्ना भगिनी याभवन्मुने ! ।

तस्या गृहं समागत्य अर्धदानोऽभिराजयेत् ॥

भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्घ्रिः सरसोरुहे ।

श्रेयसेऽद्य नमस्कृतुं मागतोऽहं तवालयम् ॥

इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।

गृधुवाक्वेस्तनस्य पूजनं क्रियते सद्यत् ॥

अद्य भाटमती भ्रातस्त्वं नो वयसि वाम्बवः ।

भोक्तव्यं भोऽद्य मङ्गेहे त्वाशुषे कुलदीपक ! ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सद्योदरः ।

यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयत् ॥

अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

स्वसुनरो वेषसि यो न भुङ्क्ते

यमद्वितीयादिनमेव जञ्वा ।

तं पापिनं सर्वसुराः प्रजुष्य

संसारमार्गे रटयन्ति विप्र ! ॥

तस्माद्भ्रात्रा स्वयं गृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।

शुक्लावाच द्वितीयायां सर्वैश्वर्याय भो द्विज ! ॥

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं यशसे आशुषे श्रेये ।

ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्चे सुविधानतः ॥

स्वर्गलङ्कारवच्छादिदानसत्कारमादरात् ।

प्रदद्यात्पुनिशाहूल प्रथयावनतः सुधीः ॥

स आशीर्षं प्रयुज्यास्वा नमस्कृत्य क्षमापयेत् ।

सर्व्या भगिन्यः सन्तोष्या ज्यैष्ठ्याशुक्रमशस्तदा ॥

वस्त्राभरणसत्कारैर्भोजनेः पुष्टिवर्धनेः ।

पारोक्षिकं नरो विहास्य याति यमपातनाम् ॥

अपत्यं न चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं हि नान्यथा ॥
 येभिरग्न्यः सुवासिनो वस्त्रालङ्कारतोयिताः ।
 न तेषां वस्त्रं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
 प्रनस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
 दूरादेव पलायन्ते धर्म्मराजेन ताडिताः
 यो देवो महिषास्त्रो दण्डमुद्गरधारण
 वेष्टितः किङ्करैर्दृष्टेस्तस्यै कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं हिजशाङ्ग ! कुरुष्व तद्ब्रतं शुभम् ।
 रम्यं यमद्वितीयाख्यमपत्यनिवारणम् ॥
 ब्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सत्त्वं वशामि ते विप्र ! गृहस्थः स्यान् सदैव हि ॥
 गार्हस्थ्येन समो धर्म्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयाख्यं ब्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 मप्रजम्भतं पापं तन्त्रणदेव नश्यति ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
 भाष्याहीनो लभेद्भाष्यां सुखपां कुलसम्भवाम् ॥
 यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातश्चः ।
 तस्यां भुगक्ति सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमत्तुलं स चिरायुरेव ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

यमधारः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यद्वा,
 यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्ताक्षविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥

यमजं, स्त्री, (यम् + भावे ल्युट् ।) बन्धनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अश्रुवामनुनामासि यत्स्वं वामनाख्यया ।
 मननास्मनिरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)

यमजः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम् + ल्युः ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तद्-
 भाष्ये महीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।

“यन्त्री राङ्गयन्त्रासि यमनो ध्रुवासि धरित्री ।”
 “यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
 तद्भाष्ये महीधरः ॥

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आहणोतीति । यम् +
 ल्युः । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामायणम् ॥ कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य द्वे भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
 जटाधरः ।

यमप्रियः, पुं, (प्रीयातीति । प्री + कः । यमस्य
 प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वभा ।) यमुना ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥ अस्य पुर्यादि यथा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्य लेखकः ।
 भृत्यो चखमहाचखौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥

स च विमात्रा ह्यायया प्रातः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वप्येषु यथा खेष्वनिवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्ववर्त्तत ॥
 नलिनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवाचरम् ।
 मनुक्ततृणान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
 ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन ससुयतः ।
 तस्याः पुनः क्षान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमाणोऽपि विचलत्यागिपल्लवा ॥
 पितुः पत्नीममर्त्यां यन्तां तर्क्यसे पदा ।
 सुवि तस्मादयं पादस्तवादेव पतिष्यति ॥”)
 तच्छापान्तं यथा,—

“स्वरूपधारिणीं चिसामानिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमनीं भास्करो वारिनस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवस्वतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शापाहर्म्मदृष्टिरभूत् सुतः ॥
 क्रिमयो मांसमादाय पादस्ते सहीतलम् ।
 पतिष्यन्तीति शपापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ॥

यमराट्, [ज्] पुं, (प्राणययमनात् यमप्रभृतयः
 किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
 वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमजं, स्त्री, (यमं लातीति । ला + कः ।) युग्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।

“सुमिञ्जातयौ जातौ यमसौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्बाणधराः किल ॥”)
 यमलपत्रकः, पुं, (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ
 कः ।) अश्वत्थकवृक्षः । कौविदारवृक्षः । इति
 राजनिघण्टुः ॥

यमलाङ्गुलहा, [न्] पुं, (यमलाङ्गुनो हतवान्
 इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

यमलाङ्गुनौ, पुं, (यमलौ च तावङ्गुनौ चेति
 कर्मधारयः ।) गोशुलस्याङ्गुलवृक्षद्वयम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूबरमनिग्रीवौ । नारदशापात्
 वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उह्वारितौ । यथा,—
 “यदिगौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःभुतौ ।
 न पिशङ्गसमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥

अनोर्हतः स्थावरतां स्यातां नैव यथा पुनः ।
 स्तुतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुयज्ञः ।
 वासुदेवस्य चान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छतैः ।
 वृत्ते खलोकतां भूयो लब्धमक्षी भविष्यतः
 श्रीशुक उवाच ।

च एवमुक्त्वा देवर्षिर्गौतमो नारायणाश्रमम् ।
 नलकूबरमग्न्यीवावासतुर्ग्रमलाङ्गुनौ ॥
 ऋषेर्भागवतमुखस्य सत्त्वं कर्त्तुं वचो हरिः
 जगाम शनैस्तत्र यत्र सौ यमलाङ्गुनौ ॥
 देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
 तत्तथा साधयिष्यामि यद्गौतं तन्महात्मना
 इत्यन्तरेणाङ्गुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्घर्षा ।
 व्यात्मनिर्भेषमात्रेण तौ व्यङ्गतसुदुखलम् ।

वालेन निष्कर्षतान्गुदूखलं तन्
 दामोदरेण तर्षोत्कलिताङ्गुप्रिवन्धौ ।
 निष्येततुः परमविक्रमितातिवैप-
 स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
 तत्र श्रिया परमया कङ्कभः स्फुरन्तौ
 सिद्धाङ्गुपेत्त कुजयोरिव जातवेहाः ।
 कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
 वहाङ्गुली विरजचाविदम्बतुः स ॥
 वागी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
 हस्तौ च कर्म्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 स्तुत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
 वृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।

तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् ।
 संजातो मयि भावौ वामीषितः परमोऽभवः ॥
 श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 वहाङ्गुखलमामन्त्रा जग्मतुर्दिशुत्तराम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥
 यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
 ह्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटो
 शाटीपर्याये हेमचन्द्रेण गण्यता वैव चोटिका ॥
 यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “महिषो चोटकारिः स्यात् काशरश्च रजस्वलः ।
 पीमस्कन्धः क्षण्णायो बुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्म्मराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्म्मविशेषः । स तु पञ्चपां विना
 पानिनां शासनरूपः । इति पुराणम् ॥

यमस्ववा, [ञ्] स्त्री, (यमस्य स्ववा भगिनौ ।)
 यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
 (यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । १८ ।

“जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः जमा दया ।
 ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥”)
 यमानिका, स्त्री, (यमानी + स्त्राप् कन् ।)
 यमानी । तत्पर्यायः । अलमोदा २ अयगन्दा ३
 ब्रह्मदर्मा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
 “वृत्तादि यमान्याम् । यमानी द्विविधा एका

यमुना

क्षेत्रयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
 अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषान्
 हरोरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदाद्वयं
 वनयमान्यां ब्रह्मदर्भाद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
 उग्रगन्धामोदास्या स्मृता क्षेत्रयमानिका
 इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष
 यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
 मति निवर्त्तते अग्निमान्यमनया यमानी । यमौ
 उ विरती नाम्नीति अनट् इप् यमानी स्वार्थे
 के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
 यवानीति अन्तःस्यचतुर्थमध्या इति केचित् ।
 इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठशूल-
 नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । पित्ताग्निकारित्वम् ।
 वायुकफकृमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्नि-
 मान्यमनयेति । यम + करणे ल्युट् । डीष् ।
 पृषोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
 "यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानिका ॥"
 इति वैश्वकरत्रयमालायाम् ॥)
 यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः । न्युञ्ज्यत्वादेवास्त्र
 नयात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
 कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 "तेजसा सूर्यसङ्गाशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥"
 "यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।" इति तट्टी-
 कार्या नीलकण्ठः ॥)
 यमी, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
 "हृतीयां वडकामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
 यमो यमी आह देवश्लायायाश्च सुतान् षष्ठ्यु ॥"
 यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजयमि
 शीङ्भ्यश्च ।" उणा० ३ । ६१ । इति उनन् ।
 टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 "सर्वार्थि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 ददाति चैषितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
 सङ्गमाहमनाहङ्गा लोके देवी विभायते ।
 यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
 (यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
 विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि
 गत्वा प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
 कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनस्वसा ४ ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूजा ५ कलिन्द-
 कन्या ६ यमस्वसा ७ श्लामा ८ तापी ९ कलिन्द-
 नन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलपा १३ सूर्य-
 सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 "गङ्गा सरस्वती शोणयमुना सरयूः सषी ।
 वेया इरापती नीला उत्तरान् पूर्व्यादिनी ॥"
 इति शारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
 खादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावनत्वम् । वृद्धि-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्षिर्मे रष्ट्रे तु तपो घार चकार ह ।
 अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्षिकेऽन्तरे ॥
 भ्राता शनैश्चरन्त्यास्य गृहत्वं स तु लब्धवान् ।
 तयोर्वीवीयसी या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
 अभवन् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति वद्विपुराणे सागरीपाख्यानम् ॥ * ॥
 सा च वृन्दावने सुपुत्रास्या परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवानुवाच ।
 "इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्टाः क्रीडा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठं स्मृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममालये ।
 योगिन्यस्तात ! एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
 पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुपुत्रास्या परमावृतवाहिनी ॥"
 इति पाज्ञे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्या जलस्य कृष्णवर्णत्वकारणं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मणु ! सती याता यमक्षयम् ।
 विनाशश्च दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः ।
 अपत्रीकं तदास्त्रेण औष्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः शरण्याय औष्मादेनाभिताडितः ।
 विवचार तदोन्मत्तः काननानि सरांसि च ॥
 स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताडितः ।
 न शर्मन् लेभे देवर्षे वाणविह इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
 निमग्नो शङ्करे चापे दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्द्या दृग्गङ्गननिभं जलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 ज्यैष्ठ्यशुक्लद्वादश्यादिव्यस्यां स्नानपिण्डदानफलं
 यथा,—
 "यज्यैष्ठ्यशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
 मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ! ।
 ज्यैष्ठ्याम्लामले पचे द्वादश्यासुपवासकान् ॥
 समभ्यर्चार्थ्युतं सन्धक् मधुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 ज्यैष्ठ्याम्ले सिते पचे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 धन्यो नः पिण्डनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनाभित्, [दृ] पुं, (यमुनां भिनत्तीति । भिद् +
 कृप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 (एतद्दृष्टान्तस्तुक्तं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 ३७—३६ ।

यथातिः

"स हृलेनानतामेण कुले शब्द महानदीम् ।
 चकर्ष यमुनां रामो युत्थितां वनितामिव ॥
 सा विजलजलसोता इदप्रस्थितसप्तधा ।
 यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
 सङ्घर्षणभयत्रस्ता योषिवाकुलतां गता ॥"
 यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भाता ।)
 यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 वाहुलकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययातिः, पुं, नहुघराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषिः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
 जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
 "नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः संयातिरुद्धवः पञ्चमस्तथा ॥
 स्वर्गातिर्मघयातिश्च सप्तैते वंशवह्वनाः ।
 ययातिरकरोद्राच्यं धर्मैकशरणस्तदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपर्वाणः ।
 भार्गवस्थाङ्गना तद्वह्वियानी च सुव्रता ॥
 ययातिदेवयान्यान् पुत्रावजनयन्नुपः ।
 यदुष्व तुर्वसुष्वेव शक्रविष्णु इवापरी ॥
 तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वाचपञ्चमी ।
 इत्यश्वाशुच पूरुषश्च त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥
 ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानीं शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 दर्शं च तदा तत्र कुमारान् देवरूपिणः ।
 क्रीडमानान् सुविश्रवान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः ! ब्राह्मणः पिता ।
 विब्रूत मे यथातथं श्रोतुमिच्छामि तं स्यहम् ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदेष्टुम्या तमेव वृषसत्तमम् ॥
 वृद्धा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठा मियदमब्रवीत् ॥
 ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तथा वतो राजा एत एव तदा मया ।
 त्वतो हि मे पूष्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
 तत् ॥
 शौनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नादोह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
 अविश्रवन्ती किञ्चिच्च राजानं साश्रुलोचना ।
 अचिरादेव संप्राप्ता कायस्योशनसोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वाणः ।
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
 दुर्मगाया मम सौ तु पुत्रौ तात ! त्रवीमि चः ॥
 शुक उवाच ।
 धर्मैः सन् महाराज ! योऽधर्मप्रलयाः प्रियम्
 तस्माज्जरा त्वामचिराद्दृश्यिष्यात् दुर्जया ॥
 ययातिरुवाच ।
 शत्रुकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रक्षसि याचितः ।
 नोमैति सद्य धर्मैव भूयश्चिद्युते वृषेः ॥

अधर्मभयसंविमः शर्मिष्ठानुपजग्मिवान् ॥
अटप्रो यौवनस्याहं देवयान्या भृगुद्वह ! ।
प्रसादं क्रु मे ब्रह्मन् जरेयं मा विप्रत माम् ॥
शुक्र उवाच ।

नाहं नृषा ब्रवीम्येनन् जरां प्राप्नोऽसि भूमिप ! ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्ते संक्रामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
श्रौनक उवाच ।

“जरां प्राप्य यथातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठश्च यदुमित्यत्रवीह्वचः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवगं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्यतिपत्स्यामि पाभानं जरया सह ॥
यदुरुवाच ।

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ! ।
जरां गृहीतुं धर्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृषीष्य वै ॥
यथातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापान्मातुलसम्बन्धात् दुष्पुत्रा ते भविष्यति ॥
तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! ॥
तुर्व्वसुरुवाच ।

न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
यथातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्वसो ! तव यास्यति ॥
हृद्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्षरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
हृद्युरुवाच ।

न गजं न रथं चान्यं जीर्णो भुङ्क्ते वरस्त्रियम् ।
नारोगञ्चास्य भवति तां जरां न कामये ॥
यथातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
क्वचित् ॥
अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रसु चरेयं यौवनेन ते ॥

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुरिवास्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽसि तां जरां नैव कामये ॥
यथातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादीषस्त्वयोक्तो यत्नस्तातं प्रतिपत्स्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योशनसः शापान्न च तन्नोऽसि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
क्लिष्टिकालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वचैव प्रतिपत्स्यामि पाभानं जरया सह ॥

श्रौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्य त्वं महाराज ! तन् करिष्यामि ते वचः ॥
यथातिरुवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽसि ते वत्स प्रीतश्चिदं ददामि ते ।
सर्वकामसन्दहां ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
श्रौनक उवाच ।

“पौरवेयाद्य वयसा यथातिर्नहुयात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्चेष्टश्चचार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रसुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽसि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥

राज्यञ्चापि गृहाणेदं यत् त्वयोपलतं पुरा ॥
श्रौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा यथातिः पुत्रमौषितम् ।
राज्येऽभिषिष्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स त्राक्षणेः सह संश्रितः ।
फलमृलाश्रुणो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययोः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तेरिति । या + “यापोः
कित् दे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
हित्वा ।) महादेवः । इत्युणादिकीयः । १ । ३५४ ॥
(याति इतं गच्छतीति । अश्वः । इत्यञ्जुलदत्तः ॥)
ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो दे च ।” उणा०
१ । २२ । इति उः हित्वा । यजन्यनेनेति ।
यज + उः । एषोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधोयाश्वः ।
सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये. ४७ ॥

यवः, पुं, (ययते अन्नसा इति । यु निशये + अप् ।)
खनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ शितशूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६
कशुकी ७ धान्यरानः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तुः ११ महैष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
तुश्रीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वम् ।
अशूकसुगन्धवगुणाः । बलप्रदत्वम् । दृष्यत्वम् ।
नृणां बहुवीर्येषुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“यवः कषायमधुरो बहुवातश्लेष्मदुग्धः ।
रूचः स्तैर्यकरः प्रीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।

“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
त्रयोषु पथ्यास्तिलवच्च निव्यं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्द्धाः ॥
स्यैर्थाग्निमेधा स्वरवर्णहृत्
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुतृहृत्हरणोऽतिरूचः
प्रसादनः प्रोषितपित्तयोश्च ॥

एभिर्गुणैर्हीनतरांस्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥”

इति सुयुते सृजस्याने ४६ अध्यायः ॥
“रूचः प्रीतो गुरुः स्वादुर्वहुवातश्लेष्मदयवः ।
स्यैर्यंक्रन् सकषायस्तु बल्यः श्लेशविकारनुत् ॥
रूचः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदः क्रिमिविषप्रच बलो वेणुयवः स्तनः ॥”
इति चरके सृजस्याने २७ अध्यायं ॥

“कचिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कङ्कुपभृत्तौ स्नेच्छानां दीर्घशुक्रं च शिष्टानां
यवहारार्देकमात्रशक्तः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्धत्वस्य चान्यायत्वान् यवमयश्चरुर्भवतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं मन्दे हे ।

‘वसन्ति सर्वशुद्धानां जायते पत्रश्रातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशुशालिनः ॥’
इति विध्यार्थाकाङ्क्षा प्रवर्त्तमानाहाक्यशेषादीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायान् ॥ * ॥ हविष्ये
यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—

“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदसु व्रीहयः स्तृताः ।
माषकोद्रवगौरादिसञ्वालाभेऽपि वर्ज्येत् ॥”
इति कत्यायनसंदिना । ६ । १० ॥

नवयवाग्ने तैरवश्यं आहं कार्यं अन्नरसे.
प्रत्यवायश्रयणान् । यथा,—
“नचत्रयहृषीडासु दुष्टस्त्रावलीकने ।
इच्छाश्राहानि कुर्वीत नवशस्याग्ने तथा ॥
इति विष्णुपुराणान् वचमाग्वहृतरवचनेषु
नवानश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका भागो प्रौष्ठपदार्थं कृण्व
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।

एतांस्तु आहकालान् वै निव्यानाह प्रजापति ।
आहमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति आहृतत्वे नवान्नाह ॥)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धा न्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः ॥ घट्सर्वपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचासु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्स्त्रिधा लिखायद्भिच्च सर्षपाः ।
घट्सर्वपर्यवस्त्रिको गुञ्जेका तु यवैस्त्रिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्जनीमूलसंघटौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवचेवाङ्गुष्ठेऽपूर्वधनप्रदः ॥”
अपि च सासुद्रके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्वसञ्चितं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्वेषु दृश्यते
तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाजचनेयसंघितायाम् । १४।
३१ । “एकविंशतास्तु वत प्रजा अखण्यन्त यवा-
श्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-
पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तर्जनी-
कायां सहीधरः ॥)

यवनि

यवकः, पुं (यवप्रकारः । यव + "स्युलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५।४।३। इति कन् ।) यवः । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,— "यवका ह्यायनाः पांशुवाप्यनेयधकाद्यः । प्रालीनं प्रालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः ॥" इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

यवक्यं, त्रि, (यवकानां भवनं चैत्रमिति । यवक + "यवयवकषष्टिकाद् गन् ।" ५ । २ । ३ । इति यत् ।) यवभवनीचतचैत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

यवचारः, पुं, (यवजातः चारः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,— "नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक्यन्तेः ।

वहुशः पात्यं सत्त्वं तद्वि महाद्रावकनाम ॥" इति रत्नावली ॥

तत्पर्यायः । यवाग्रजः २ पाक्यम् ३ । इत्यमरः । २।६।१००॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ सारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ यावशूकः ६ चारः १० तर्हः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो-दरान्तिनाशित्वम् । आमशूलाशरुककृत्स्नविष-दोषहरत्वम् । सरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्शःश्वासगुल्मग्रहणोपाखुप्रीहानाहगलामय-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च । "पाक्यः चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः । यवचारो लघुः क्षिप्रः सुख्यो वद्धिदीपनः ॥ निहन्ति शूलवातामर्शेश्वासगलामयान् । पाण्डुशोभग्रहणीगुल्मानाहर्षीहृद्दामयान् ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवचोदः, पुं, (यवानां चोदः ।) यवचूर्णम् । तत्पर्यायः । चिकसः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

यवगण्डः, पुं, (यूने गण्डः स्कोटकः । पृथोदरादि-त्वात् यवादंशः ।) युवगण्डः । इति शब्दरत्ना-दली ॥ ययम्नोडा इति भाषा ॥

यवजः, पुं, (यवाव्यायते इति । जन् + डः ।) यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः । "यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः । चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यवानो । इति राजनिर्घण्टः ॥ यवोद्भव, स्त्री, (यवजादुद्भवोऽस्य ।) तवचीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवातक्ता, स्त्री, सताप्रभेदः । शक्तिनीति यवेची इति चम्पला । (यथा, मृग्यते सूत्रस्थाने ४५ अः । "यवतिक्तातेलं सर्वदोषप्रशमनमीषतिक्तम् । धानदीपन खेखनं मेधं पथं रसायनम् ॥") तत्पर्यायः । महातिक्ता २ दृढपादविषपिण्डी ३ नाङ्गली ४ नेत्रमौना ५ शक्तिनी ६ पञ्चनखुली ७ तदुली ८ अक्षपीडा ९ सप्तप्रथी १०

यवनः

यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तिलफला १३ याची १४ तिक्ता १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता-सत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमि-कुष्ठविषण्णसदोषनाशित्वम् । रेचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतेलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि-युक्तप्रकृतैकविशेषः । तत्रकारं गुणश्चाह ।

"यवचूर्णाहं कुडवं मञ्जिष्ठार्हपलेन तु । तैलप्रस्थः शतगुणे काङ्गिके साधितो जयेत् । ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम् ॥" इति सुखबोधः ॥

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद-लोपिकर्मधारयः ।) उपहीपविशेषः । यावा इति भाषा । यथा,—

"यत्नवन्तो यवहीपं सप्तराज्योपशोभितम् । सुवर्णरूप्यकं हीपं सुवर्णकरमखितम् ॥" इति वाल्मीकीयै रामायणे किष्किन्धाकाण्डे ४० सर्गः ॥ "अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्णहीपं विचेतयमिति श्रेयः । सुवर्णकरमखितमिति सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितम् ।" इति रामायणतिलकनामतटीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, माह्ये । १२०।४३। "तान् देशान् ज्ञावयन्ति सन्नेच्छे प्रायश्च सर्वशः । सशैलान् कुङ्करान् रौप्यान् वर्वरान् यवनान् खसान् ॥") वेगः । वेगाधिकान्वः । इति मेदिनी ॥ गोधूमः । गर्जरत्नम् । तुण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यौति मिश्रीभवतीति । यु + "सुयुवृषो युच् ।" उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति-विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-देशोद्भवययानिराजपुत्रतुल्यसुवंशः । यथा,—

"यदोस्तु जाना यदवस्तुल्यसौर्यवनाः सुताः । दृष्टोस्तु तनया भोजा अयोस्तु खेच्छेनातयः । पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥" इति माह्ये ३४ अध्यायः ॥

सगरराजेनेयां सर्वशिशोसुखनं सर्वधर्मराशि-त्वम्-कृतं ते चात्मधर्मपरित्यागात् खेच्छत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः सोसल-मानेङ्गरेजोभयजातिवाचकः । यवनशब्दस्यवर्ग-द्वितीयादिरिति रघुगन्दनभट्टाचार्येण लिखितम् ॥ जवनादीनाम् सर्वधर्मराहित्यसुक्तं हृदिवंशे । यथा,—

"सगरस्तां प्रतिज्ञांशु गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जयान् तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥ अर्हं प्रकानां शिरसो सुखयित्वा अस्वर्जयन् । जवनानां शिरः सर्वं काम्योचानान्तथैव च ॥ पादुका सुक्तकेशाश्च पद्भवाः शशुधाशिरः । निःस्वाध्यायवपटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ प्रका जवनकाम्योचाः पारदाः पद्भवास्तथा । कोलिमर्माः समक्षिपा दाब्बाखोलाः सकेरलाः ॥ वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ।

सगरस्तां प्रतिज्ञांशु गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जयान् तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥ अर्हं प्रकानां शिरसो सुखयित्वा अस्वर्जयन् । जवनानां शिरः सर्वं काम्योचानान्तथैव च ॥ पादुका सुक्तकेशाश्च पद्भवाः शशुधाशिरः । निःस्वाध्यायवपटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ प्रका जवनकाम्योचाः पारदाः पद्भवास्तथा । कोलिमर्माः समक्षिपा दाब्बाखोलाः सकेरलाः ॥ वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ।

यवनः

प्रकानां प्रकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जव-नादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्यदेशोद्भव-वाची चवर्गद्वितीयादिः । जवनो देशवेगिनो-रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेषां खेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीगुपक्रन्व । ते चात्मधर्मपरित्यागात् खेच्छत्वं ययुरिति । वौधायनः ।

"गोमांसखादको यश्च विरहं बहु भाषते । धर्माचारविहीनश्च खेच्छे इत्यभिधीयते ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,— "सप्त गर्हभिनश्चापि प्रकाञ्चाष्टादश स्मृताः । यवनाद्यौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥ अद्यौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्गया । भोक्ष्यन्वशीति तद्वच्च येऽपि गर्हभिनः स्मृताः ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीनि शतानि वै । प्रकानां राज्यकालः स्याद्भवित्यो निश्चयो गतः ॥

शतस्याहं चतुर्धानि वर्षाणां राज्यभागिनः । मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते महीम् ॥ मरुता वृषलैः सार्हं तथान्ये खेच्छन्सम्भवाः । भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधारितम् ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां पौण्ड्रा राज्यभुजः स्मृताः । अश्नन्ति पार्वतेयास्तु हे शते परिसङ्गया ॥ शतार्हमन्यच्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः । सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि द्वाशीतीवाहृतः स्मृताः ॥ तेषु च्छन्नेषु कालेषु ततः किलकिला नराः । भविष्यन्तीह यवगः धर्मतः कामतोऽर्धतः ॥ तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या खेच्छाश्च सर्वशः । विषय्येषु वर्तन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥ सन्धानिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः । तेषां यतीते पर्याये बहुवर्षयुगांस्तदा ॥

राजानः संप्रययन्ति कालेन महता ततः । कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या खेच्छाश्च सर्वशः ॥ अधार्मिकाश्च ये सर्वे पाषण्डाश्चैव सर्वशः । युष्टे वृपतिशब्दे वै सन्ध्याश्रिते च वै कर्षो ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥

सुनिविशेषः । यथा,— "जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-श्चाद्यौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्मास्थमात्तं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे च्चुरकार्यवेधे ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालयवनोत्पत्तिर्वचा,— त्रीपराशर उवाच । "गार्ग्यं गोष्ठे द्विजं श्यालः पण्डु इत्युक्तवान् द्विज । यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुयां दवास्ततः ॥ ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेव सः । सुनिमिच्छं सपत्नीं यदुचक्रमभयावहम् ॥

सुनिमिच्छं सपत्नीं यदुचक्रमभयावहम् ॥

सुनिमिच्छं सपत्नीं यदुचक्रमभयावहम् ॥

सुनिमिच्छं सपत्नीं यदुचक्रमभयावहम् ॥

यवना

आराधयन्महादेवं सोऽयच्छूर्णमभक्षयन् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽस्मै वर्षे द्वादशमे हरः ॥
 सभाजयामास च तं यवनेशो ज्ञानात्मजः ।
 तद्योयित्स्त्रमाचास्य पुत्रोऽभूदसिन्धुभिः ॥
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्त्री यवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यानो वजाग्रकटिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमदोम्नतः पृथिव्यां वलिनो वृषान् ।
 पप्रच्छ नारदश्चास्मै कथयामास यादवान् ॥
 स्त्रेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंयतः ।
 गजान्शरथसम्यन्नेश्चकार परमोदमम् ॥
 प्रययौ चाथवच्छिन्नं द्विन्नयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेय मधुरां पुरीम् ॥
 कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रणे गन्धं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य बलं चीर्यं स कालयवनो बली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदूनां यवनं द्विधा ॥
 तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्गम् ।
 स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः विं पुनर्दृष्टिपुङ्गवाः ॥”
 “इति सच्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महोदधिम् ।
 यथाचे द्वादशपुरीं दारकां तत्र निर्ममे ॥
 मधुरावामिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्दनः ।
 आमन्त्रे कालयवने मधुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मधुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनश्च तम् ।
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो वृषः ।
 अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्वेते महावीर्यो सुसुकुन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पाटेन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्ट्वाश्च तेनासौ जन्वाल यवनोऽग्निना ।
 तत्क्रोधजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहीति । ” ३ ।
 २ । २४४ । इति लुः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
 “तमश्चवारा यवनाश्चयायिनं
 प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥”)
 यवनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । द्विष्टप्रियत्वात्
 तथात्वम् ।) युगगुणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रियः, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
 मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । इति वराहमिहिरौ ॥
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनालि-
 प्याम् । ” ४ । १ । ४६ । इति वार्त्तिकोक्त्वा
 डीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुभद्रोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
 ररिष्येति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

यवम

यवनालः, पुं, (यवनानां नाला इव नाला यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्त्वार्थायः ।
 योनालः २ जूर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ वीजण्यिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पश्चाद्ब्रूयात् कुशलो भिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवनानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + डः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारस्त्रीच्छस्त्रीच्छरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्यावृणोत्यनया । यु + लुट् ।
 डीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 भरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 “मायायवनिक्त्वात्तन्मन्त्राधोक्षजमथयम् ।
 न लक्ष्यसे स्फुटशान्तो नाक्षधरो यथा ॥”)
 यवनी, स्त्री, (द्यूयते पच्यते भुक्तमनया । यु +
 लुट् । डीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + डीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 वालातपमिवाळानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) वीसकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 यद्वनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लघुनः । राज-
 पलायुः । निम्बः । पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलायुर्ववनेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 यवप्रस्था, स्त्री, (यव इति प्रस्था यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकठिना अथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका झेष्णवाताभ्यां यवप्रस्थेति सोच्यते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्थूला प्राप्ते कृशा ॥ तच्चि-
 कित्वा यथा,—
 “अन्तालर्जी यवप्रस्थां पूर्वं खेदेरुपाचरेत् ।
 मनःशलादेवदारुक्कुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 भरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । वे, १६२ ॥ (यस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इत्यो यवफलः प्रोक्तो वृचकः पाण्डुरद्वयः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे)
 यववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमध्यं, स्त्री, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्दायण-
 प्रभेदः । यथा,—

यवागूः

“शिशुचान्दायणं प्रोक्तं यतिचान्दायणन्तथा ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३।६ ।
 १ । ६ ।
 “यवमध्यः पश्चरात्रो भवति ॥”
 यवाकारमथ्ये, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “श्रावनिन्ममध्याश्च यवमध्यास्तथापरि ।
 एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥”)
 यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ” ४।३।१४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवप्रश्वात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । २।
 २ । ३ । १३ ।
 “अक्षैपलाशभ्यां यवमयमपूर्णं कृत्वा यवा-
 ह्वनीयमाधास्य न भवति तन्निद्रधाति ॥”)
 यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विश्वेश्वरस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवनानां शूकः कारणत्वेनास्थस्य ।
 अर्शश्चाद्यच् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारस्त्रीच्छस्त्रीच्छरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 डः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वक्ष्युभ्यां णित् । ”
 उणा० ३ । ११६ । इत्यरुच् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धिः ।) ढणम् । घासः । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥
 (यथा, मनु । ७ । ७५ ।
 “तस्यादायुधसम्यग्रं घनघान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यज्ञैर्वसेनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासेना-
 च्छायाशालानिशा स्त्रियाश्च । ” लिङ्गाशुभासने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति क्लीवत्वम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 यवागूः, स्त्री, (द्यूयते मिश्रते इति । यु + “द्व्यु-
 वचिभ्योऽनुजागूकृच् । ” उणा० ३।८। इति
 आमूच् ।) यद्वगुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 याड इति भाषा ॥ तत्त्वार्थायः । उष्णिका २
 आणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६।५० ॥ “द्यूयते मिश्रते यावागूः यु ल मिश्रणे
 नान्नीति व्यागूः गुणः । औषति द्विगन्ति
 ज्वरादिरोगं उष्णिका उष्ण वाधे दक्षि पूर्व्य
 निक् । आयते पथ्यते स्त आणा आ ल पाके क्तः
 सुस्वाद्योदिति नः । विलिम्पति विलेपी वि
 लिपौ शप च लेपे पचादित्वाद्दन् । नदादित्वा-
 दीप् । तरति ज्वति तरला त तरेऽभिभवे
 बुद्ध्यां नान्नीति व्यलः ।

‘अत्रं पञ्चगुणे साध्यं विद्येपी च चतुर्गुणे ।
मण्डलतुर्द्दशगुणे यवागूः षड्गुणोऽम्भासि ॥’
इति वैद्यकोक्तो भेद इह नादृतः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः । अस्या गुणाः ।

“यवागूर्ज्वरहृणाग्नी कर्त्री वस्त्रिप्रशोधनी ।
अतीसारं ज्वरं दाहं हृिता वङ्गिप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(अथास्या गुणा लक्षणम् ।

“सन्दीपनी खेदकरौ यवागूः
सस्याचनी दोषमलासयानाम् ।
सन्तर्पणी घातु वलेन्द्रियाणां
शक्ता भवेत् सा ज्वररोगिणाश्च ॥

भागैकश्च भवेत्तत्र द्विभागं चर्तं चिपेत ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥

धान्यकस्य समांशानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तण्डुलान् ।
संशुद्धा शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्निगद्यते ॥

यवागूसुप्तसुप्तानो जनो नासचिमाचरेत् ।
शाकमाषफलेभ्युक्ता यवागूः स्याच्च दुर्करा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥

“यावागूः षड्गुणवले सिद्धा स्यात् षडशरा घना ।
यवागूर्गोष्ठी वल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥”

इति मध्याखण्डे द्वितीयेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥

वाग्रजः, पुं, (यवाग्रात् जायते इति । जन् + ङः ।)

यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मास्यः चारो यवचारो यावशूको यवा-
ग्रजः ॥”)

यवान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानः, त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

यवानिका, स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाहोषि ॥”
प्रावानी, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

होषि आनुगामस्य । पक्षे स्वार्थे कन् ।)

ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

दौष्यकः २ दौष्यः ३ यवसाकः ४ यवाग्रजः ५

दीपनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-
म्बकः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ शूलहन्त्री १२

यवानिका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्धा १५ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातार्शःश्लेष्माशूलाघ्नान्नामिच्छर्दिनाशि-
त्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि

च । अथ यवान्या नामगुणाः ।

“यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदभोजसोदिका ।
सर्वोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाक्या ॥

यवानो पाचनी रूपा तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तजा शूक्रशूलहन्तु ॥

वातश्लेष्मोदरागाहगुल्माह्नीघ्नसिप्रगुत् ॥
अथ अन्नमोदाया नामानि गुणाश्च ।

अन्नमोदा खराशा च मायूरी दीप्यकक्षया ।
तथा ब्रह्मशुभा प्रोक्ता कारवी जोषमस्तका ॥
अन्नमोदा कटुस्त्रीक्ष्णा दीपनी कफवातहन्तु ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या वलङ्गरी लघुः ॥

नेत्रामयहमिच्छर्दिहृक्कावस्त्रिगुणो हरन् ॥
अथ खराशानीयवानीनामगुणाः ।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् पाचनी रूपा ग्राहिणी मादिनी
गुरुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवापत्यं, स्त्री, (यवस्यापत्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाम्बुगं, स्त्री, (यवाम्बाभ्यां जायते इति । जन् +
ङः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “ऋतन्त्यञ्जीति ।”
उणा० ४।२। इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।

यथा,—
“यासो यवासो दुष्पशो धनुर्यासो दुरालभा ॥”
इति दत्तमाला ॥

खदिरभेदः । यथा,—
“कण्टकी वासपत्रश्च यवासः खदिररुपा ॥”
इति शब्दमाला ॥

यवासु इति ख्याता कण्टकीसुप्तविशेषः । तत्-
पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४

सुद्रेङ्गुदी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ वाज-
पत्रः ८ विषमः ९ कण्टकालुकाः १० त्रिक-
र्यिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य

गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्शि-
दाहनाशित्वम् । वलदीपनकारित्वम् । लघ्णा-
कफच्छर्दिवि सर्पञ्जित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“अथकासं ससन्तापं पान्शूलागपास्यति ।
गुडचौत्रिफणावासानायमाकायवासकैः ॥”)

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।
शाकपार्थिववत् समासः ।) यवासरुचर्षटित-
शर्करा । तत्पर्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३

तवराजः ४ खण्डसरः ५ खण्डजः ६ खण्ड-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।

पित्तश्रमहृषापहत्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-
च्छर्दार्शिभ्रान्तिशान्तिकरत्वम् । सरत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।

“यवासशर्करा मधुरकफाया तिक्तानुरसा श्लेष्म-
हरी सरा चेति ॥”)

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुण्डासिनीलघुम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ
+ ङे + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।

“यवाङ्गमौरिकोन्मिश्रेः मादलेपः प्रशस्यते ॥”
गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)

यविष्ठः, त्रि, (अयमेयामतिप्रथेन युवा इति ।
युवन् + इष्टन् । “सूक्तदूरेति” यथादिलोपगुणौ ।)

अतिप्रथयुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १।१४०।२ ।

“वीघा मे अस्य वचसो यविष्ठ ।”)
कनिष्ठभ्रातरि, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३।११६ । ७
(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । ३ । १ । ५ ।

“भ्रातुर्व्यविष्ठस्य सुतान् विवन्धन्
प्रवेद्य साक्षाभवने ददाह ॥”)

यवीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयो रतिप्रथेन युवा ।
युवन् + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”
५।३।५७ । इति इयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मनौ । २ । १२८ ।

“अवाप्यो दीक्षितो नात्ना यवीयानपि यो
भवेत् ॥”

अतिप्रथय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥

यवोत्थं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उद् + स्या
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यथं, त्रि, (यवानां भवनं चैत्रम् । यव + “यव-
यवकषष्टिदाह् यन् ।” ५।२।३ । इति यत् ।)

यथादिभवगोचितचैत्रम् । तत्पर्यायः । यव-
वयम् २ षष्टिकयम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

यपोषितम् ४ यवकोषितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-
यवमाषनिलहृषन्नक्षणश्च ॥” ५ । १ । ७ । इति

यन् । यवहितः । इति आकरणम् ॥)

ययः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।
यथा,—

“यथहयं आवणादि सर्वा नद्यो रचखलाः ।
तासु क्षानं न कुर्वीत वर्णयित्वा समुद्रगाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासाक्षात्परम् ॥

(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।७।८ ।

“वार्णत्वा यथाभिर्ब्रह्मन्ति शूरन्नक्षणि ॥”

“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति
नदीनामसु पाठात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यशः, [स्] स्त्री, (अञ्जुते आप्रोतेति । अष् +
“अप्रोद्वने युट् च ।” उणा० ४ । १६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः
२ समज्ञा ३ । इत्यमरः । १।६।११ ॥ समाख्या ४
कीर्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ समव्या
८ । इति शब्दरत्नावली ॥

“दानादिप्रभवा कीर्तिः श्रौण्यादिप्रभवं यशः ।
इति माधवी ॥

अतएव यशःकीर्तयोर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-
कीर्तिपरिभयो जीवन्नपि न जीवति । इति

कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः स्थातिर्यशो न्तस्य
खातिः कीर्तिरिति केचित् । तन्न साधु कीर्तिस्ते
गृप दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ॥” इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ कीर्तिनाशे दीपो यथा,—

“हन्ति यः परकीर्तिश्च स्वकीर्तिं मानवाधमः ।
स कृतज्ञ इति ख्यातस्तत्फलश्च निशामय ॥

अन्यत्रूपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राञ्चतुर्दश ।
कीर्तेर्नङ्गलमानैश्च भङ्घितः सततं गृप ! ॥

तत्रचारोदकं पापी नित्यं पिबति खादति ।
ततः सर्पो जम्ब सप्त काकः पृष ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४६ अध्याये ॥

यश्चि

यष्टिः

यष्टी

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।

“ययं स्थाय यश्चो जनेषु ।”

“यश्चः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ त्रि, यश्चो । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७६ । ५ ।

७६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यथा अस्तुजीमी शवसस्यते ।”

“त्वं यथाः यश्चासि भवसि ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

यश्चःपट्टः, पुं, (यश्चःसचकः पट्टः । शाकपाथिव-
वन् सभासः ।) ट्का । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ।

यश्चःशेषः, त्रि, (यश्च एव शोभस्य ।) ऋतः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
सामरे । ६२ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनैव सारच्चरभरोद्गणा ।

प्रचीणदेहः प्रययौ स यश्चःशेषतां वृषः ॥”)
मरणे, पुं ॥

यश्चदं, स्त्री, धातुविशेषः । दक्षा इति भाषा । यथा,
“यश्चदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।

यश्चदं तुघरं तिलं शीतलं कफपित्तहृत् ।

चक्षुष्यं परमं मेहान् पाकुं स्वासश्च नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यश्चस्करः, त्रि, कीर्तिकारकः । सुखातिजनकः ।
यश्चस्करोति य इत्यर्थे (“कणो हेतुताच्छीलानु-
लोभ्येयु ।” ३।१।२० ।) इति टप्रत्ययेन निव्यञ्जः ।

यश्चस्करी विद्या इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
मनौ । ८ । ३८३ ।

“एतेषां नियष्टो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
साम्नाय्यकतु सजात्येषु लोके चैव यश्चस्करः ॥”

पिण्णुचेत्रविशेषे, स्त्री । यथा, नारदसिंहे ६२ अ. ।
“विरजं पुष्यवत्यायां बालशामीकरे विदुः ।

यश्चस्करं विषाशायां माघिष्यायां हुताशनम् ॥”
शोभावतीपुर्णां चाति ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।

“तस्यां यश्चस्करो नाम विद्वानाष्टो बहुकृतुः ।
ब्राह्मणोऽभूदभूत्तस्य सत्त्वानी मेखलेति च ॥”

यश्चस्या, स्त्री, (यश्चसे चिता । यश्चसु + यत् ।)
जीवन्ती । ऋहिनामीषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यश्चान्, [न] त्रि, (यश्चोऽख्यस्य । यश्चसु + मधुप ।
मस्य यः ।) कीर्तिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।

“यथेन्द्रो वावाएयियोर्धश्चान्

यद्यप ओषधीषु यश्चस्वतीः ॥”)

यश्चस्मिनी, स्त्री, (यश्चस्मिन् + डीप् ।) जनका-
पत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । मद्या-
प्योतिश्रुती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।

“अहं यश्चस्वती नाम राजसेवानुचीविनः ।
भार्यायां सत्यव्रताग्रस्य विप्रस्येयामसान्वया ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्ड तल्लक्षणात्मकधने ।
२६ । १०१ ।

“यश्चस्मिनी यश्चोदा च योग्या इत्तात्मसेविता ॥”)

यश्चस्त्री, [न] त्रि, (यश्चोऽख्यस्येति । यश्चसु +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । २२२ । इति विनिः ।)
यश्चोविशेषः । कीर्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।
“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यश्चास्त्र-
नाम् ।
शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्म्मो नैःश्रेयसः परः ॥”)
यश्चोदः, पुं, (यश्चो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीवैदपि-
दृश्यते । यथा, वाराहे ।
“सुवर्णे रजतं ताजं रङ्गं यश्चोदमेव च ।
सीसं लौहं च सप्तैते धातवो गिरिचन्धवाः ॥”)
यश्चोदातरि, त्रि ॥
यश्चोदा, स्त्री, (यश्चो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
“नन्दः किमकरोद्भ्रजन् श्रेय एवं मद्योदयम् ।
यश्चोदा वा मद्याभागा ययौ यस्यास्त्रं
इतिः ॥”
(इत्थीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषान्नु मानवी कन्या यश्चोदा नाम विद्युता ।
पत्नी सा विश्वमहतः क्षुषा वै वृहदशर्मणः ।
राज्यैर्जंगनी चापि दिल्लीपस्य मद्यात्मनः ॥”)
यश्चोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।
“यश्चोदां त्वा यश्चमि तेजोदां त्वा तेजवीति ॥”)
यष्टा, [ष्ट] पुं, (यजते इति । यज् + षच् ।) याम-
कर्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
“स दानश्रीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
यष्टिः, पुं, (इत्यते इति । यज् + वाङ्लुकात्
तिः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ४।१७६।)
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ शृज-
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥
यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते यज्जच्छते । यज् + तिः ।)
तनुः । इति शब्दमाणा ॥ चारुवता । (चारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
“कञ्चित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीले-
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजाणां
इन्दीवरेऽनुखचितान्तरेव ॥”
“यष्टिः चारावलिः ।” इति मत्स्यनाथः ॥ ३ ॥
भार्गीः । मधुका । शब्दमेदः । इति मेदिनी ।
टे, २६ ॥ श्रेयस्य पर्यायः । दण्डः २ । लगुदः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥ तद्दानफलं यथा,
बह्निपुराणे ।
“यष्टिं चे तु प्रयच्छन्ति नेत्रघ्नीने मुहुर्भले ।
तेषान्नु विपुलः पुंसं सन्तानो मोक्षवर्जितः ॥”
(स्त्री, शाखा । यथा, कुसारे । ६ । २ ।
“चूतयष्टिरिषाम्यासे मर्षी परशतोऽम्बुखी ॥”
“चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।” इति तन्न मत्स्य-
नाथः । यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,
“यष्ट्याहं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्यजेनाता जलघातिरसा पुरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिष । दन् ।) जलज्जुष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
दण्डश्च ॥

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) चार-
मेदः । यथा,—

“यष्टिका दण्डिका चैव सितकासारिकेत्वपि ॥”
इति जटाधरः ॥

वापी । यथा,—

“पत्खलं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोघिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यष्टिमधुका । यथा,—

“अथ यष्टीमधुकं स्वामधुयष्टी तु यष्टिका ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

लगुदः । यथा,—

“अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिंश्री च यष्टिका ।
दण्डः काण्डोरपि लगुदः पशुघ्नो दण्डको-

रपि च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टिप्रष्टः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + प्रष्ट +
“शक्तिताङ्गताङ्गयष्टितोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।
इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । लगुद-
यादौ । इति सुश्रुतौषधीक्रायां दुर्गादासः ॥

यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुष्यंमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति जनाशुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“यष्ट्याहं मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्यजेनाता धनघातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । स्त्रीतकम् २. मधु-
कम् ३. मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २।४।१०८ ॥

यष्ट्याहम् ५ यष्टिः ६ स्यजेनातं चित् यष्टिमधु ७
जनघातं चित् घातिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
अपि च ।

“यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं स्त्रीतकं तथा ।
यान्गलीतनकं तनु भवेत्तौ च मधुयष्टिका ॥”

अस्या गुणाः ।

“यष्टी रिमा शुभः सादी चक्षुष्या बलवर्त्त-

जन् ।

सुश्रुत्या शुक्रला केशा स्यात् पित्तानिला-

नश्रित् ।

प्रयशोयविपश्चर्द्दिष्ट्यान्वानिघण्टुपापदा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “कृदिकारादङ्गिनाः ।” इति
डीप् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
यथास्याः पर्यायः ।

“यष्टी यष्ट्याह्यं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”

इति मादण्डे २०८ अष्टादशः ॥

तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य दूर्भंगण्टे १ ।

“यष्टी रिमा शुभः सादी चक्षुष्या बलवर्त्त-

जन् ।

यज्ञः

यागः

यागः

सुस्तिग्धा शुक्रला केश्या स्वर्गा पित्रानिला-
सजित् ।

ब्रह्मश्रीषविषच्छर्दिष्ट्याग्लानिचयापहा ॥”
(हारमेदः । तल्लक्ष्यं यथा, दृष्टन्संहिता-
याम् । ८२ । ३६ ।

“संयोजिता वा सखिना तु मथ्य
यथीति सा भूयणविद्धिरक्ता ॥”)

यथीकं, क्ली, (यथी + कन् ।) यथिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यथीपूयः, पुं, (यथीपूयमिव पूयं यस्य ।) पुत्र
जीववृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥

यथीमधु, क्ली, (यथां मधु माधुर्मस्य ।) मिष्ट-
मूलविषेयः । चैठीमधु इति मूलहठी इति च
हिन्दी भाषा । तन्पर्यायः । मधुयथी २ मधु-
वह्नी ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यथी-
कम् ७ यथाङ्गम् ८ ॥ (तथा च ।

“यथीमधु तथा यथी मधुकं क्लौतकन्तया ।
अन्यत् क्लौतनकन्तनु भवेत्तोये मधुलिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्तत्त्वम् ।
श्रीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शोषलक्षणाप्रणापहत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुनृते चिकित्सास्थाने

२७ अध्याये । “तच्च विद्धङ्गतण्डलचूर्णमाहृत्य
यथीमधुयुक्तं यथावत् श्रीततोयेनोपयुञ्जीत ॥”)
यथाङ्गं, क्ली, (यथीत्याङ्गा यस्य ।) यथिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुनृते सूत्रस्थाने

१६ अध्याये ।
“यथाश्वगन्धा यथाङ्गैस्त्रिलैश्चोदूर्जनं
हितम् ॥”)

यम. इर य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(द्विवा०-पर०-अक्र०-नेट् । क्वाविट् ।) इर,
अयनत् अयासीन् अयसीत् । अस्मात् प्रया-
दित्वान्निष्पद्यते इत्यर्थः । य, प्रयस्यति । क्रम
क्रम इत्यादिना केवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्
प्रयन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति
संयसति । उ, यसित्वा यस्ता । यतनं यत्नः ।
इति द्रुमादासः ॥

यस्कः, पुं, (यसति सोऽयति । यस् + क्तिप् ।
संज्ञायाम् कन् ।) सुनिविशेयः । इति सुभबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, आम्बलायनश्रौतसूत्रे उक्त-
राद्धे । ६।१०।० । “यस्कवाधौतमौनमौकशार्क-
राजिवादिवाविशालाङ्गायनजैमिनिदेवन्धाय-
नानां भार्गवैतद्व्यसवेनसेति ॥”)

यज्ञः, पुं, (यजतीति । यज् + “शेवायज्ञविज्ञा-
मीवापामीवाः ।” उणा० २ । १५४ । इति
बन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-
यादिकोषः ॥ (त्रि, महान् । यथा, ऋषिदे ।
३ । १ । १२ ।

“उदसियां ननिता यो जजानायां गर्भो वृत्तमो
यज्ञो अग्निः ।”

“यज्ञो महान् ।” इति ऋषिदे सायणः ॥)

या. ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक्र०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

यागः, पुं, (इत्यते इति । यञ् + घञ् ।) यज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र श्रौतामिहृत्य-
हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आग्न्याधानं तदे
वाग्निहोत्रम् १ दर्शपूर्णमासौ २ पिण्डपित्त-
यज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरूप-
पयुवन्तः ६ सौत्रामण्यः ७ । स्मार्त्तमिहृत्य-
पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्यालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।
श्रौतामिसप्रसंख्याः । यथा । सोमयागः स
रुवाग्निहोमः १ अत्यग्निहोमः २ उक्थ्यः ३
घोडश्री ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था
सुरस्य । अतिरात्रः ६ अपतृथ्यामः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टस्यतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनाम्यदाश्च २७ । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,
शुक्र उवाच ।

“स्वल्पेनैव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रौतमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

इष्टु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिष्टच्छसि ।
अल्पकेन महापुण्यं ग्रहर्चेत्त्रिविधौगिकम् ॥
भृगुपूर्णाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
मृद्वर्गेषु भाग्यञ्च उमाया भृगुवासरे ॥
देवयोगात् यदा यज्ञो पुण्यचरं विवासरम् ।
स्वल्पयागस्तदा कार्यः सर्वज्ञामप्रसाधकः ॥
वारंय वा यदा स्वयं सप्तमी विजया मता ।
तदा तु भवते भानोयोगः सर्वगुणावहः ॥
शशिरिक्तातुसंयोगे अर्कचै सोत्तरासु च ।
नक्षत्रां मङ्गलायोगो भानुमूलदिनं यदा ॥
अष्टम्यां वाध चन्द्राहे अवगेन शुभावहम् ।
अष्टवर्षं कुत्राहे तु गणेशे तस्य वाहनि ॥
पुनश्चैव गुरोर्वारे द्वादश्यां अवगेन वा ।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सञ्चारंसाधकम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये क्तिकर्कं भवेत् क्वचित् ।
ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥
स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा कृता ॥
उत्तरासु च सर्वानु भानुपूर्णाष्टमीयु च ।
शान्थभिषेकयागेषु सर्वकामार्थदायमी ॥
गुरावेकादशी. पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।
सुतवीर्याग्यकामाद्य यागो रुद्रविनायके ॥
पूणिमासु च सर्वानु अष्टमीद्वादशीयु च ।
चतुर्दश्यां तृतीयासु यष्ट ऋचे शुभेषु च ।
सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुने ॥
यन्मसाधनद्रव्याद्यो रुद्रयागाद्वाप्यते ।
श्रीमेवाज्ञानवात्स्यसुमायागात्सहासुने ॥
योगज्ञानयज्ञःषड्विं महादेवाद्वायुयान् ।

यारोग्यं सप्रतापत्वं भास्करान् प्राप्यते भुवम् ।
गतमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विष्णो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥
विगतारिर्भवेत् यथां दृष्ट्या म्बन् मखे चणान् ।
माहयागात्सहासिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुंसः प्रथमाहे हुताश्रान् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
साधादेर्मङ्गलाश्रोत्या व्येष्टाद्यैर्ब्रह्म जायते ।
ईशानोः कालिकाद्यास्तु यथया विधिना सुने ॥”
इत्याद्यै देववतारे उदयतिथ्यव्ययोगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ #

अथ ग्रहयागविधिः ।

“प्रणम्य नव रयादीन् शुभाशुभफलप्रदान ।
ग्रहयागविधिं सन्धक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः ।

तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्रानुराधा-
न्दगशरीरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्युत्तरा-
त्रयेषु चन्द्रतारातुल्ये शुभलमे यागः कार्यः ।
अत्र वालग्रहभूतग्रहप्रवलतरनराधिपग्रह-
दुःसहयोगाभिभवाद्भूतदुःखप्रावर्तकानग्रहदौ-
ष्ट्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि
कर्तव्यम् । अथग्रहं विना केवलदृष्ट्यायुःशुष्टिपुत्र-
श्रीकामादिपौष्टिकानु मलमासादीतरकाल एव
कार्यम् ॥ # ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादिः
गोमयोपलिप्ते देशे सद्भांसनोपविष्ट उदद्मुखः
स्वस्तिवाच्यः स्वयं सोम इति पठित्वा फलपुव्य-
निलदर्भत्रयसहितजलपूर्णनाम्नपात्रं गृहीत्वा,
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्तुय ॐ तन् सदि-
त्युच्चार्य ॐ अदेतादि असुकगोत्रः श्रीव्यसुक-
देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तच्चलमेवेशान्यां निःक्षिपेत् ।
अन्यार्धत्वे गोत्रनाम्नोः यष्टान्ता । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्षपा-
नादाय ।

ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरौ-
रुपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चाप्ये विघ्नकारकाः ॥
ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा

यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च ।
निहार्चकेवञ्जसमानकल्पे-

र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपेऽभिघ्नका-

रकानपसारयेत् । ततः समग्रपुष्टिपयोदृष्ट-
माहकापूजा वसोधारा आयुष्यजपं तद्ज्ञाने
गायत्रीजपं दृष्टिआहं कृत्वा तदृष्टकौ भोष्य-
सुतृष्य ब्राह्मणान् परितोष्य ततः स्वय-
मशक्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नाङ्गामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-
वचनम् । ततो गन्धपुव्यवस्त्राङ्गुरीयकादिना
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जाशु सृष्ट्वा ॐ अदे-
त्यादि मसङ्कल्पितग्रहयागकर्मणि ग्रहपूजा-
होमकर्मकराय असुकगोत्रं असुकदेव-

यागः

शस्त्राणं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं व्रजे । ॐ
 वृत्तोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म क्रु । ॐ यथाज्ञानं करवायीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्तिदयविस्तृतायां विनस्युच्छ्रितायां उदक्-
 प्रवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वर्त्तनं स्यम् । आग्नेयां श्वेतमण्ड-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । रेशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गुगाकारान्
 केतून् विलिख्य स्वगृहोक्तविधिना अग्निस्थाप-
 नादिप्रसन्नस्थापनपर्यन्तं कर्म कृत्वा मण्डले
 यजानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ च्छ्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-

ङ्गलम् ।
 पद्महस्तद्वयं पूर्व्याननं सप्तमवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्दक्षिणप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्या-
 स्वरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः स्यंग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति
 शुक्रतण्डुलैरावाह्यं स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ वामुद्रं वैश्वमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवश्च स्यंस्यामाङ्गवेत्तथा ॥
 चतुर्दशां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलैरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्त्यं च्छ्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गलम् ।
 आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वक्रमान् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिसुखं देवं तद्वदेव समाङ्गयेत् ।
 स्कन्दाधिदेवतं भीमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्व्यांघाटानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलैरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ रेशान्याम् ।
 ॐ मागधं द्रुपुलात्रेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गुगिनम् ॥
 स्यंस्यां विहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गयेत् ।
 नारायणाधिदेवश्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं घनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलैरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।
 हिलमाङ्गरुचं पीतं सैन्धवश्च यदङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
 दशोर्धादशवरदकरकादशमाङ्गयेत् ।

यागः

ब्रह्माधिदेवं स्यंस्यामिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफलगुनीनक्षत्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्र-
 तण्डुलैरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाङ्गयेत् स्यंमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाचवरकरकादशहस्तं सिताम्बरम् ।
 शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलैरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं स्यंस्यां चतुरङ्गलम् ।
 श्यामं कृष्णाम्बरं गृध्रगनं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्वहागवरशूलधनुर्हस्तं समाङ्गयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 श्यामचतुर्दशां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलैरावाह्यं
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं शूद्रं पेट्टीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 ह्यं कृष्णाम्बरं मिह्रासनं ध्यात्वा तथाङ्गयेत् ॥
 चतुर्बाहुं खड्गुवरशूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं स्यंस्यां सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पीथंमाल्यां जातं भर्गोनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलै-
 रावाह्यं स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशुद्रोपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाङ्गयेत् विज्जनाननम् ॥
 स्यंस्यां घूम्रवसनं वरदं गदियं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवश्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति
 शुक्रतण्डुलैरावाह्यं स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनश्च अयुतहोमादौ । तत-
 स्तप्तहर्षवस्त्रतप्तहर्षगन्धतप्तहर्षपुष्यं दद्यात् ॥
 धूपे विप्रैः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः ।
 स्यंस्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्चैतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कसूरीम् ।
 राहवे पद्मकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम् ।
 अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् ॥ * ॥ अधि-
 देवता प्रत्यधिदेवता यथा । स्यंस्यां शिवपट्टी ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ॥
 बुधस्य नारायणविष्णु । बृहस्पतेः ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतूनां
 चित्रगुप्ताः ब्रह्मा च । एतन्तु अयुतादिद्यौमे
 ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्यंस्याय गुडोदनवलिः । स्व
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचार-
 दिना । वलौ तु । स्यंस्याय गुडोदनम् । सोमाय
 घृतपावसम् । मङ्गलाय पक्षयवसुगन्धकपाव-
 कम् । बुधाय क्षीराक्षम् । गुरवे दधोदनम् ।
 शुक्राय घृतोदनम् । शनैश्चराय कशरम् ।
 राहवे क्षागमांसम् । केतुभ्यः खवाक्षीर-
 साधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 चिचोदनम् तत्तद्द्रव्यालामे भक्ष्यान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरं त्रपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानास्तीर्थं तदुपरि पश्चात्तितवायव्य-
 सुदूखलं वैश्वस्य सूर्पं वायव्यचमस्यजल-
 प्रोक्षितं संस्थाप्य त्रीहोन् यवान् वा अशक्तौ
 शानितण्डुलान् सूर्पे निधाय ॐ स्यंस्याय त्वा
 क्षुष्टं निम्नपामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निम्नपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । हिस्सृष्णामि ।
 ततो दक्षिणघटसुपरि कृत्वा मुषलेनावहय
 सूर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव चारत्रयम् । तत-
 श्चरस्यात्याममन्त्रकं हनोत्तरायं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षानिततण्डुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायमचरुभंयनि
 तथा क्षोकं क्षोकसुदेकं दत्त्वा तन्मध्य खदिर-
 पलाशीकुम्भरायामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा साष्टाङ्गुलप्रमाणं चतुष्काणपुष्कल
 मेष्यं दक्षिणावर्त्तनं भ्रामयित्वा तथा पठेत्
 यथा अन्तरोष्णा सन्धक् पाको भवति मण्ड-
 गालनं दादश्च न भवति । सम्पदपाके भूते
 चरुमध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिकचिद्विनं
 कृत्वा चरुमवताम्यं अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवसंस्कारपर्यन्तं कर्म कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः सारणकुशोपरि पूर्व्यामप्यं
 पश्चात्सरं निधाय उदकाङ्गलिकेकं कृत्वा
 विरूपाक्षजपान्तां कुशदिकां समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्त्रेदिनात् आष्यस्याल्लामाष्यनिर्वपण-
 नन्तरं सूर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं विन्यस्य त्रीस्याद्यन्तमं तत्र निधाय
 ॐ स्यंस्याय त्वा क्षुष्टं गृह्णामि इत्येकां सुष्टिं
 गृहीत्वा ॐ स्यंस्याय त्वा क्षुष्टं निम्नपामोति ।
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ स्यंस्याय त्वा क्षुष्टं
 प्रोक्षामोति प्रोक्षणीक्येन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा दद्यात् । तत ॐ अमये निधि-
 कृते त्वा दद्यादिना अष्टसनिर्नयमप्रोक्षणादि
 कृत्वा हिस्सृष्णीं कुर्यात् । ततः पूर्व्येयन्
 त्रपयम् । पक्वं ज्ञात्वा अक्षरमिं दधीत्वा

यागः

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भामयित्वा तममिं
तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । तत आघाराद्यभागान्तं
कर्म कुर्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनान्तु प्रोक्षणी-
पात्रस्यापनानन्तरं पवित्रान्तरिक्षे ॐ सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्व्वपाप्मीति श्रीच्याद्यन्वतमसुष्टिं
प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति
प्रणीताञ्जलेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा
इत्यादि । ततः खिष्टिस्तदर्थकिसिद्धिदधिकं तूर्ष्णीं
तथा कृत्वा पवित्रान्तरिक्षे कृत्वा पूर्व्वगौर्व्व-
लोमश्रुणाजिने उदूखलं निधाय तत्र सूर्यस्य
श्रीच्याद्यन्वतमं प्रक्षिप्य सुयलेनावहृत्य सूर्यस्य
वितुषीकृत्य प्रस्फोष्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं
चरुस्याख्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीथां
दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्यन्तं
कुर्यात् । ततः शान्तिकर्मणि अग्ने त्वं वरद-
नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूमसुशेषाचः पीनाङ्गणतरोरुगः ।
ह्यागस्यः साक्षरुचोऽग्निः सप्ताक्षिः शक्तिधा-
रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्नमे
इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पीष्टिक-
कर्मणि तु वलदनामग्निः । अहहोमे अग्नी-
नाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भौमे जतरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
वृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रो भवति छाटकः ।
शनेश्वरे मघातेजा राहौ चैव हुताश्रनः ।
केतुषु लोहितोऽग्निः स्यादिति वद्विनिर्णयः ॥
ततः स्वयज्ञोक्तविधिनानेन चरुणा सूर्यादि-
ग्रहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः ।
सूर्यस्य आह्वयनेतिमन्त्रस्य हिरण्यसूपार्ङ्गिरा
ऋषिस्तृष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य
पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आह्वयणेन
रत्नमा वर्त्तमानो निवेश्यन्नतं सर्वेषु हिर-
ण्येन सविता रथेना देवो याति सुवनानि
पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः
सामगतरैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्वेति-
मन्त्रस्य वरुण ऋषिरग्निर्देवता सोमस्य पूजा-
होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्वेवा अस-
पत्वं सुवहं महते क्षत्राय महते व्येष्टाय ।
इममसुष्य पुत्रमसुष्ये एतमस्यै विशेषे स्वाहा ।
इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्धनि-
मन्त्रस्य अपार्ङ्गिरा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्नि-
र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
अयमपां रीताति त्रिन्वति स्वाहा । इदं
मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उदुभ्रस्मेतिमन्त्रस्य पर-
मेष्ठिर्ऋषिस्तृष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-
होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उदुभ्रस्वामि
प्रतिजादष्टि त्वमिष्टापूर्त्तं संसृजेथामयसाक्षिन्
सधस्ये न्यधुत्तरमिन् विष्वेदया यज्ञमानस

यागः

वीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ वृहस्पतेः वृह-
स्पते अतीतिमन्त्रस्य गत्वमद ऋषिस्तृष्टुप् छन्दो
ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ वृहस्पते अतिथदर्थोऽर्हाद्युमहिभाति
क्रतुमञ्जनेषु । यद्दीदयस्वरस ऋतु प्रजात तद-
स्मात्तु ब्रविणं घेहि चित्रं स्वाहा । इदं वृह-
स्पतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽग्निस्वरसतीन्द्रा
देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः ।
ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवत् क्षत्रं
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपानं शुक्रमन्त्रस्य इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनेश्वरस्य
शन्नो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गाथर्व्वण ऋषिर्गायत्री
छन्द आपो देवता शनेश्वरस्य पूजाहोम-
कर्मणि विनियोगः । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये संयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनेश्वराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-
दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्वे-
ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः
परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु सद्यसेण शतेन
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं
क्षत्रत्रितिमन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिरनिरुहायत्री-
छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि
विनियोगः । ॐ केतुं क्षत्रत्र केतवे पेधो मर्या
अपेधसे । ससुषुद्धिरजायथा स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टताक्तां ष्टताक्तां
क्षौराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां साग्रामर्कसमिध-
मादाय ॐ आह्वयणेन इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-
ष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अष्टाश्रया ।
श्रव्या अहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तर-
सहस्रं जुहुयान् ॥ * ॥ समिधमाह याज्ञ-
वल्काः ।

अर्कः पलाशः खदिरखपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमी अह्यादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा अष्टाश्रक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥
ततो होमानन्तरं उदीथं कर्म कुर्यात् । ततो
गुडोदनादीन् ऋत्विवे भोजयेत् । तत्तद्दद्या-
लाभे भोग्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-
सामर्थ्यं तत्तद्दद्यात् पाणिना प्रतिग्राहयेत् ।
ततो मनुस्यपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् ।
धेनुः शकस्तयानडान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसं ह्याग एता वै दक्षिणाः
क्रमात् ॥

तत्र ।

कपिले मन्त्रदेवानां पूजनीयामि रीक्षणी ।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति पठित्वा ॐ अथेत्यादि कृतेतनस्यग्रह-
यज्ञकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं

याचकः

रुद्रदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्मणे
ब्राह्मणाय ऋत्विवे तुभ्यमहं संप्रदेदं । अन्यायं-
क्षित् दंशनीति ब्रूयात् । कपिलाभावे गोमात्रं
वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजतारिकं
वा दद्यात् । काश्चनादिकन्तु श्रद्धादि दक्षिणा-
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यस्त्वं शक्यपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृती नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमग्रहयज्ञे शक्यं
दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टरुर्ऋषिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्माद्दासुदेवस्य वल्लभम् ।
वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-
भावेऽन्यवर्णवासीयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्माद्दर्गवसम्भवः ।
चन्द्राकिंवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वां धेनुः केशवसम्भवा ।
सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शनेश्वरयज्ञे कृष्णां धेनुं अन्यवर्णां वा
दद्यात् ॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्माणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्व्वभूतानां मङ्गलाय यव-
स्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्यागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाञ्जलं
शान्तिकुम्भजलेन संमिश्र्य शान्तिं कुर्यात् ।
ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ धूममराः सर्व्वे शहीत्वार्चां स्वमा-
लयम् ।
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरीयं पठित्वा अहान् विस-
र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातया अह्याणाञ्च विस-
र्जयामिति वशिष्ठवचनात् । इति रघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः ॥

याच, टु डु ऋ ञ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० उभ०-द्विक० संट् ।) याचनमात्मने
दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । डु, याचि-
त्रिमम् । ऋ, अययाचत् । ञ, याचति याचते
वृषं विप्रः । अह्यणार्थं प्रेरणीऽपि याचति विपं
गुरवं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचन इति । याच् + श्नुन् ।)
याच्नाकक्षा । तत्पपर्यायः । यनीयकः २
याचनकः ३ मार्गणः ४ अर्थो ५ । इत्यमरः ।

३।१।१६॥ वनीपकः ६ भिचुकः ७ भिचा-
करः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं
यथा,—

“लृणादपि लघुस्तलस्तलादपि च याचकः।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्राधान्यशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च।
“कुलस्य कौटघातस्य वाताग्निष्काधितस्य च।
शिशुरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वाग्मनां गतः।
कौन्त्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
याचन, [त्] चि, (याचतीति। याच् + श्चट्।)
याचकः। यथा,—

“मुखमङ्गः खरो दीनो गात्रखेदी महद्भयम्।
मरये यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचनः ॥”
इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट्।) याच्ना।
(यथा, नैषधे। ५।११२।
“भीमजार्धयाचनवाचे
युयमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन्।) याचकः।
इत्यमरः। ३।१।१६॥ (यथा, मनौ। ३।१६५।
“आधारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, क्ली, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच्।
टाप्।) याच्ना। इत्यमरः। २।७।३२ ॥
(यथा, रामायणे। २।२७।२३।

“नयस्व मां साधु कुचस्य याचनम् ॥”)
याचमानः, त्रि, (याचते इति। याच् + शानच्।)
याचकः। यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमागस्य मानिनः।
वचोव्रीवितयोराचीत् पुरोनिःसरये रणः ॥”
इति वररूपिः ॥

अपि च।
“द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति।
स याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावर्तते
पुनः ॥

वष्टिवपेसहस्राण्य सहस्राणि वसेद्वि।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”
इति बह्विपुराणे व्रामनप्राडुर्भावी नामाध्यायः ॥

याचितं, क्ली, (याच् + क्तः।) याचनवृत्तिः।
तत्पर्यायः। न्तम् २। यथा,—
“हे याचितायाचितयोर्व्यासंखं न्तान्दते ॥”
इत्यमरः। २।७।३२ ॥

“हे। याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात्
न्तम्। अयाचितं अन्तमिव अन्तम्।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते। ३।२८।६७।
“पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वत्कृते-
ऽवले ॥”)

याचितकं, क्ली, (याचितेन निवृत्तम्। याचित +
“अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ ॥” ४।४।२१।
इति कन्।) याच्नाप्राप्तम्। इत्यमरः। २।६।४॥
“याच्यथा। प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्यथा यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम्। कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गृह्णाति तदित्यर्थः।
याचितेन प्राप्तमिति ढ्ये कादिति कः ॥” इति
भरतः ॥

याच्ना, क्ली, (याचनमिति। याच् + “यजवाच्-
यतविच्छ्रच्छरञो नङ् ॥” ३।३।६०। इति
नङ्।) याचनम्। तत्पर्यायः। अभिशक्तिः २।
याचना ३ अर्थना ४ भिच्ना ५ अर्थना ६।
इत्यमरः। २।७।३२ ॥ लाजसा ७। इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते। २।७।१७।
“ष्याद्यान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः।
आं वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याचन्नान्दते पथि चरन् प्रभुर्भिरं चाल्यः ॥”)
तद्देहिकपर्यायः। ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
इहि ४ शग्धि ५ पूर्हि ६ मिमिहृष्टि ७ मिमीहि
८ रिरिहृष्टि ९ रिरिहि १० पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्धि १३ इगृध्यति १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७। इति चमरदश
याच्नाकर्माण्यः। इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५६ ॥
(ऋषिभेदः। यथा, महाभारते। १।१६८७।
“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ शान्ध्यान्तां परमेष्ठिनौ।
संज्ञिताध्ययने युक्तौ गोत्रतच्चापि काश्यपौ ॥”)
याजकः, पुं, (यजतीति। यज् + क्तुच्।) याजिकः।
राज्ञो गजः। इति मेदिनी। के, १४२ ॥
मन्त्रहस्ती। इति जटाधरः ॥ ऋत्विक्। यथा,
“अग्नीध्राद्वा धनेन्वाय्या ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”
इत्यमरः। २।७।१७ ॥

“यजमानेन धनेन्वाय्याः घनानि दत्त्वा इत्यस्या-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ति ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथन्ते। अग्निं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अग्नीध्राः इन्वी णि ध उ दुतौ णिः
नाञ्चीति रः मनीषादित्वाज्जोपः। आदिना
ब्रह्मोद्गाहोर्ध्वयुग्मप्राप्त्याच्छंसिप्रभृतयः यो-
ऽङ्गं गृह्णन्ते। वायं इति हृदयावोरिति घ्यञ्
दृञ्जुषेत्यादौ ष च इति आनुवन्निर्देशात्
अन्वदघातोर्नै व्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
किप्। यजन्ति याचकाः यजकः ॥” इति
भरतः ॥ ३ ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अत्राप्रायास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्वां सादित्याश्चैव पश्चि-
मात् ॥

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठोऽप्राणयः
स्तुतः ॥”
इत्याहिकतत्त्वे सन्ध्यापासनम् ॥

अपि च।
“शूद्रसप्तोद्रिक्तयाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः
शूद्रपाकोपजीवी यः स्रपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः।
एते महापानाकिनः कुम्भीपार्कं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
याजनं, क्ली, (याच्यते इति। यज् + णिच् + ल्युट्।)
यागक्रियाकारणम्। याग करणम् इति भाषा।
तत्तु ब्राह्मणस्य यत्कर्मान्तर्गतकर्मविशेषः।
यथा,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वस्वियजिराजीति ॥”
उणा० ४।१२४। इति इच्।) यज्ञः। इति
संक्षिप्तसारीणादितिः ॥ यागकर्त्ता। इत्यु-
णादिकोयः ॥

यानुपं, त्रि, (यजुष इदमिति। यजुष् + अच्।)
यजुर्वेदसम्बन्धि। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्करः, पुं, (वल्क्यतीति। वल्क + अच्।
यज्ञस्य वल्को वक्ता। तस्य गोत्रापत्यम्।
यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यच् ॥” ४।२।१०५।
इति यच्।) धर्मशास्त्रप्रयोजकसुनिविशेषः।
तत्पर्यायः। ब्रह्मरात्रिः २ योगेशः ३। इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४। इति मिताक्षरा ॥
(महर्षिरयं याज्ञवल्करः सूर्यात् शुक्यजुर्वेदं
प्राप्तवान्। तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
वेदयासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु
क्षपापरः चतुर्धा यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाय्या-
श्चतुरो वेदान् पेलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः
क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। तत्र यास-
शिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्करादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र देवात् केनापि
हेतुना ब्रह्मो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्करं अधीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान्। याज्ञवल्कोऽपि योग-
वलेन अधीतयजुर्विद्यां सूरिर्मतीं विधायोद-
वाम। वृन्तानि यजुषि गृह्णीतेति गुरुक्ता
अन्ये शिष्यास्तिसिरयो भूत्वा यजुष्यभचयन्।
तान्येव यजुषि ब्रह्मिमासिन्वात् कृष्णानि
जानानि। ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-
वल्करः सूर्यमारोध्य शुकानि यजुषि प्राप्तवान्
तानि च चावाणगौधेयकाण्डमाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान्ध्यापयामास। तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये।
“तेनावी चतुरो वेदांसतुर्भिवर्द्धनेऽसुः।
सयान्तिकान् सीङ्गारोऽश्वातुर्होत्रविवचया ॥
पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान्।
ते तु घन्मर्पदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशत् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तच्छिष्येर्धृतव्रतैः।

याज्ञिकः

यातया

यातुः

चतुर्भुजश्च यस्ता द्वापरदादौ महर्षिभिः ॥
 क्षीणायुषः क्षीणमन्त्रान्दर्शयन् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो अस्मिन् ऋदिंस्याद्युतचोदिताः ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशाद्वैर्लोकपालैर्याचियो धर्मगुप्तये ॥
 पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकनया विभुः ।
 अत्रतीर्थो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्व्यजुःसाम्नां राशीनुद्भूय वगंशः ।
 जतसः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाहृत्य मद्यामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकैकस्मै ददौ विभुः ॥
 पैलाय संहितामाद्यां बृहदारण्यकमुवाच ह ।
 वैशम्पायनमंजाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
 माम्नां जैमिनये प्राह तथा ऋन्दीगमं हिताम् ।
 अथस्वाङ्गिरसी नाम स्वशिष्याय सुमन्त्रवे ॥
 “वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वयवोऽभवन् ।
 यच्चैरुब्रह्महत्यां चः स्वपथं स्वगुरोर्ब्रतम् ॥
 याज्ञवल्करश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्
 क्रियन् ।
 चरितेनाख्यसाराणां चरिष्येऽहं मुदुश्चरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञकं त्वया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदर्धनं त्वजाश्रिति ॥
 देवरातसुतः सोऽपि च्छेदंत्वा यजुर्षां गणम् ।
 ततो गतीऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजुं षि नितिरा भूत्वा तन्नोलुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा अामन् स्रपेशलाः ॥
 याज्ञवल्करस्ततो ब्रह्मण्डान्यधि गवेषयन् ।
 गुरोरविद्यमानानि स्रपतस्योऽर्कसौश्वरम् ॥
 “एवं स्तुतः स भगवन् विचित्ररूपधरो रविः ।
 यजुं ध्यायात्तथामानि सुनयेद्दानं प्रसादितः ॥
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
 जगद्दृवांजसन्मस्ताः काण्यमाध्यन्दिनादयः ॥
 अयमेव महर्षिर्भिक्षिलास्य एव सामश्रवः प्रभृ-
 त्तिभिः अथिभिव्रणाश्रमेतरधर्मज्ञानार्थमादिष्ट
 आचारश्रवणप्रयाथिषास्यकाण्यमाध्यकं
 धर्मशास्त्रं प्रणीय तेभ्यः आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्करसंहितायां गत्यारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्करं संपूष्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रोधतः ।
 मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वा ब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”
 स्त्री, उपनिषत्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं क्षणं याज्ञवल्करं वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, स्त्री, यज्ञसेनस्य स्त्रपत्यम् ॥ (यज्ञ-
 मन + अण् । डीप् ।) सा च द्रौपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ५ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य यद्वं वाच प्रवब्रुवुः ॥
 अस्या विवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 यज्ञ + ठक् ।) दर्भभेदः । (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याज्ञकः । यज्ञकर्त्ता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इहैव देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिक्यं, स्त्री, (याज्ञिकानां धर्म आन्नायो वा ।
 याज्ञिक + “ऋन्दीगोकाथकवाञ्जिकवृचगटा-
 ण्णः ।” ४ । ३ । १०६ । इति ष्यः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याज्ञ्यं, स्त्री, (इच्यत इति । यञ् + ण्यत् । “यञ्-
 याचश्चप्रवचचेच ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 नियेधः ।) यागलध्वनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ यज्ञनीये, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
 “अन्नादेर्भूण्हा माष्टिं पत्न्यो भाव्यापचारिणो ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तनो राजानि किलि-
 यात् ॥”
 शिष्यः । शासनाहं । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदिनः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
 याज्या, स्त्री, (यञ्जनयनया । यञ् + ग्यन् + टाप् ।)
 ऋक् । इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । १०६ । ४२ ।
 “योगनिद्रिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”
 यात, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिक्षिडा-
 शील्लिडः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विश्रायार्थक आशीर्वादाथकश्च । इति याक
 रणम् ॥ मुग्धबोधमते विश्रायार्थं अस्य खीसंज्ञा ।
 आशीरर्थं टासंज्ञा ॥
 यातं, स्त्री, (या + क्तः ।) निषादिनां पाठकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपश्यत्सुगुण्यायं वानमङ्गुशवारणम् ।
 निषादिनां पाठकमे या(यातं) वीतन्तु नष्टयम् ॥”
 यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १७८ ।
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”
 यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + “न्यामश्रयो यूच् ।”
 ३ । ३ । ७७ । इति युच् । टाप् ।) गाढ्येदना ।
 तत्पठ्यायः । कारणा २ तीव्रयेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिथथा ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रदाहं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नानायातना न्युद्देतव ॥”
 नरकरणा । इति केशिदिति भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीर्यं वा यस्य ।) जीर्यम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ३६ ।
 “न भीतदारमाक्रुश्र रावणः प्रत्यभायत ।
 यातयामं विजितघान् स रामं यदि किन्तः ॥”)

परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४५ ॥ उज्ज्वि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्रश्चैत्या-
 वयम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
 “यानयामं गतरसं पूतिपथ्यं पितृषु यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, नाट्यमहाशास्त्रे । ४ । ३ । १३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यानयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)
 याता, [ऋ] स्त्री, (यततेऽन्योन्यभेदायेति । यन् +
 “लृन् ।” उणा० २ । ६८ । इति लृन् ।)
 पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ :
 “स्वामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-
 जनः
 अश्रित्तिनदेवतं नयनयोरीशालिहो यातरः ॥”
 वा + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, दृष्टन्-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
 “उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दशातिवर्तनाम्यङ्गुः श्रेष्ठे दण्डो विधीयते ॥”
 “यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ इन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अहेयांतारं कमपश्य इन्द्र ॥”
 “यानारं इन्तारम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, स्त्री, गमनागमनम् । यथा,—
 “पृष्ठे भ्रान्दमन्दमन्दरगिरिश्चावागकण्डूयनान्
 निद्रालोः कमटाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः
 पान्शु वः ।
 यन्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्देवानिभेनाम्भसां
 यातायातमतन्द्रितं जलनिधिर्नाद्यापि विश्रा-
 स्यति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राप्रश्चैत्यावस्येति ।
 यातं + ठक् ।) पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, स्त्री, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रणस्य चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रत्ननाथचक्रवर्ती ॥
 (पुंनिर्गुणेषु दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २ । ५ ।
 “न यातव इन्द्र जुजुयुर्नो न ।”
 “यातवो राक्षसाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगाभायादिश्च ॥” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) कालः । अजगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुगादिदृशिः ॥ वाञ्छुः । इति संज्ञिप्र-
 सारोणादिदृशिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रच आवेशीदाष्टणीवसो मायातुर्वातु
 मायताम् ॥”

“यातुर्थातना पीडा ।” इति सावणः ॥ कर्म-
नाशकरे हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सद्यसा न ह्येन कर्तुं प्रपान्य-
रुधस्य वृष्णः ।”

“यातुं कर्मणां नाशकरं हिंसा ।” इति
तद्वाच्यं सावणः ॥

यातु, त्रि, यातीति । या + “कमिमनीति ।”
उया० १ । ७३ । इति तुः ।) गन्ता । इत्यु-
णादिकोपः ॥ क्रियापदं चैतु गच्छतु ॥

यातुभः, पुं, (यातु हन्तीति । हन् + “अमशुप्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यातुवानः, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पा-
तीति । धा + बहुलमन्यत्रापीति युच् । खजाति-
पीयकत्वात्प्रात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ । (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।

“दक्षिण्यदिष्टां कृतमार्त्विजौने-
स्तद्यातुधानैश्चित्ते प्रसर्पतु ॥”)

यादकः, पुं, (यातैवेति । याट + स्वार्थे कन् ।)
पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

यात्रं, त्रि, यतितयम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाशुभसिम्भञ्जन् ।”
उया० ४ । १६७ । इति त्रन् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पञ्चायः । ग्रन्था १
आभिनिर्याणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्रायणम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ८६ । १५ ।
“यात्रामात्रं लहरहर्देवादुपनमलुत ॥”)

उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
अथहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसह्येदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ।” इति तत्र नील-
कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ ३ ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा
कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्त्यम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम् ।
पश्चिमायां सोमशुनिवारस्य प्राशस्त्यम् । उत्त-
रस्यां वृश्चतिवारस्य प्राशस्त्यम् । पूर्वस्यां
दिशि सोमशुनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
वृश्चतिवारे केषांश्चित्ते बुधवारं च न गन्त-
व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारं । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया
सप्तमी पक्षमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अत्रोत्तमगणत्राणि ।
अश्विनी चतुराधा देवतौ ऋगशिरा स्यात्ता पुन-
न्तेषु पुष्पा हजा षष्ठा । मध्यमनक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वोत्तरं चित्रा खानी प्रतमिषा
श्रवणा धनिष्ठा । अथमनक्षत्राणि । उत्तराश्रव

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रमूलकथनम् । स्त्रायां चेष्टायाश्च
पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च
पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रातुक्तकरणानि ।
गरं बलिजं विष्टिः । गरमपि कैश्चिच्छक्तं
मन्यते । अत्र उत्तमलनानि । सिंहरूपकुम्भ-
कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्वाश्च प्रार्थ्या योगिनौ । तृतीयायां
एकादश्याश्चाग्निकोष्ये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्ऋतकोष्ये ।
षष्ठां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकोष्ये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-
दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकोष्ये ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।
पापयोगत्राहस्यर्षामासदग्धादियु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेजाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-
भद्रादियु च यात्रा न कर्त्तव्या । हिरागमनदिनं
नववधुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-
विक्रयाः । तत्र तिषयः । अमात्रस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपत्
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्
श्रवणा भरणी चित्रा एतद्वातिरिक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-
भिन्नाः ॥ * ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यऋगशिरःपूर्व-
फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदचतुराधाधनिष्ठा-
श्रवणाः । वाराः शुभग्रहाणाम् । तत्र सयं
शोभनम् । तत्र शोभनखन्त्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्त्वम् ॥ * ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुर्बलप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवङ्कि-
रिद्यन्त्रीपूर्वकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्यमाला
पताका ।
रवोर्मासं हृतं वा दधि सधु रणतं काण्डनं
शुक्रघान्तं
दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिष्टं लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
“सम्मुखे रणकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पथ्यात् ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाच्यं गौशुभः ॥
अजो लुब्धति गौः काशीं क्षुतं वा क्षुरते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्षीवं पश्यति वारयतः ॥”
इति ज्योतिराकरः ॥

यात्राकावे विशेषदर्शनफलं यथा,—
“ऋगादिप्रमाल्यारम्भानः शूकरपश्चिगः ।
नक्षत्रो मृषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥
मिप्रकन्या श्रवो रुद्रशक्रभेरीवसुन्वराः ।
जमुनीदृतरायाश्च यात्रायां नामके शुभाः ॥

वेणुस्त्रीपूर्वकुम्भाणां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकावे अशुभलक्षणं यथा,—
“कार्पासौधतेलस्य पद्माङ्गारसुजङ्गमाः ।
सुक्तकेषी रक्तमाल्यं नयाद्यशुभलक्षणम् ॥” * ॥
यात्राकावे हिकायाः फलं यथा,—
“हिकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं मद्याफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापी दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापी मिद्यान्नश्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलष्टो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं हिकाफलाफलम् ॥”
अथ यात्रायां दिग्बोधे विशेषनक्षत्राणि ।
“कृत्तिकादौ तु पूर्वंग सप्त ऋक्षाणि वै ब्रजेत् ।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादियु सप्तसु ।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदनकृताः ।
ऋगश्विचित्रापुष्याश्च नलहस्तौ शुभौ यदा ॥”
यात्रादौ लमादियु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादियु कर्मसु ।
शुक्रपद्मौ च जन्मस्यो शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रणीवाच राशौ चाथ तृतीयके ।
भौममन्दशशाङ्गाकां बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रणीवौ पश्चमौ च श्रेष्ठौ सङ्घिददाहृतौ ।
मन्दाकिंशुक्रणाः पष्ठे गुरुपद्मौ च सप्तमे ॥
शुक्रज्ञावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्यो गुरुः शुभः ।
यार्काकिंचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला ग्रहाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भार्गवः तृखरो भवेत् ॥”
इति गारुडं ६० । ६१ अध्यायौ ॥ * ॥

अथ राजयात्रा ।
“ददानीं सर्वधर्म्मज्ञ धर्म्मशास्त्रविशारद ! ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥
यदा मन्येत वृषतिराक्रन्देन वलीयसा ।
पाण्डिप्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ।
योधासत्त्वा प्रभूतांश्च प्रभूतश्च वलं ममः
खलरक्षासमर्थांश्चि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
अशुभपाण्डिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पाण्डिप्राहाधिकं सैन्यं न्यले निःशेष्य वा वनेत् ॥
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायात्तराधिपः ।
चैत्री नश्यति नैदाघं हन्ति पुष्टिश्च शारदी ॥
एतदेव विषयं सार्गशीर्षं नराधिपः ।
शुक्रोऽर्वा श्वने यायात् काणः च तु सुदुर्लभः ॥
दियान्तरीक्षितिजैरनुपातैः पीडितं परम् ।
सहस्रपीडावन्तं पीडितश्च तथा ग्रहेः ।
ज्वलन्तीव तपेवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति यास्य केतुः प्रखद्यते ॥
निघातश्च पतेद्वचनं तं यायात्सुपाधिपः ।
सवक्ष्यवनेपेतं तेषा दुर्भिक्षपीडितम् ॥
सम्भूतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं शुभः ।
यूकमाशीकवह्वलं बहुपदं तथाविधम् ॥
नास्तिकं भिन्नमन्यादं तयामङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिषैव निरापश्च तथा वयेत् ॥
विदिद्यनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
अचनायकवृषतिं नष्टं राजाभिधोवयेत् ॥

वैगिह्यानामप्रस्थापि स्मृत्यनुष्ठानि यथा च ।
दुःखप्राप्त्यपि प्रसन्नानि नमस्तदभियोजयेत् ॥
उन्नाहयसुखमप्यत्राहुरक्तवक्त्रकाया ।
तुष्टपुष्टमनो राजा पराजयितुरी प्रयेत् ॥
शरीरस्फुरत्ये धन्वे भवा दुःखप्रणाशने ।
गिनिते सज्जुगे धम्मे जाते शत्रुपुरं जयेत् ॥
अद्वेषु घटसु सुष्ठेभु प्रवेत्सुगुणेभु च ।
प्रशकाणे शुभे जाते परान् पायात्तराधिपः ॥
स्वप्नु देवसम्पन्नसत्ता धीर्ययमंयुतः ।
ऐशकालीपपमान् पायां यायात्तराधिपः ॥
उत्कृष्टनिधि ध्यातुः च न तस्य दिवा वपि ।
स्यं देवस्य कालस्य ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पदातिनामवहृतां सेनां प्राहृषि योजयेत् ।
ऐमन्ते शिशिरे वैव रथवाजिसमाक्रयान् ॥
सरोयुवहृतां सेनां तथा यीश्री नराधिपः ।
चतुरङ्गवहृतीपतां वधन्ती वा शरव्यथ ॥
सेना पदातिवहृता यस्य स्वात् एधिवीपतेः ।
अभियोन्धो भयेनैव शत्रुविपयमाश्रितः ॥
गन्धे वृषाहृते देशे श्रितं शत्रुं तपेव च ।
किञ्चित्कृते तथा यायाद्दुःखनामो नराधिपः ॥
रथाश्ववहृती यायात् शत्रुं समपयाश्रितम् ।
नदाश्रयतो यजुषास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
सरोयुवहृती राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
बन्धनस्योरपि योज्योरश्नितदा प्राहृषि भूभुजा ॥
हिमपानयुते देशे श्रितं यीश्रीभियोधयेत् ।
शरव्यसतो धर्मज्ञ काली साधारण्यो हृतौ ॥
विश्राय राजा द्विजदेशकाली
देवं त्रिकाशस्य तपेव जुता ।
प्रायान् परं कालविदां मतेन
भविष्य साहं द्विजमन्त्रविद्विः ॥”
इति मात्स्ये २१४ अध्यायः ॥ ३ ॥
यात्राकाले साङ्गकामयाणि यथा,—
“पीत्वापयं स्पृशतामं ताशुका च शुभचये ।
नेरेव साहं वलवान् मभूत् समनोत्तुरः ॥
दृशं मङ्गलं रामः सुश्राव जयस्यकम् ।
जुषुषे मनमा सन् विप्रयं पौरसंजयम् ॥
यायात्काले च पुरतः सुश्राव सपदा सुनिः ।
हरिहस्तं शरव्यं घटाहृष्टभियादगम् ॥
यायात्प्रवासी सङ्गीतां जयस्य भवितेति च ।
नरोक्तं तस्य कल्याणं मेघदन्तं जयावहम् ॥
जयार यात्रां भगवान् सुखेभ्यैविधं शुभम् ।
दृशं दृशो विप्रवन्दितैवजभिक्षुकात् ॥
जयप्रदोपं विभक्तो पतिपुत्रवतीं यमीशु ।
शुभे दृशं सौरास्यं नामाभूदभूषिताम् ॥
भिक्षुं शिवां पुण्ड्रुमां चास्य मङ्गलतया ।
मन्त्रं दृशं रामोपि यायात्सङ्गस्यकम् ॥
सहस्रारं मत्तं सिद्धं सुरमं मन्त्रं दिवम् ।
जयस्यं राजदत्तस्य सहायं युक्तं पिशुम् ॥
मन्त्रं मन्त्रस्यैव सहायस्यैव रथम् ॥
मन्त्रस्यैव सहायस्यैव सहायं रथम् ॥
सौदाभिर्भो मन्त्रस्यैव सहायं रथम् ॥
सहायं सहायस्यैव सहायं रथम् ॥

मागिष्यं रथतं सुक्तां मगोन्द्रस्य प्रवालकम् ।
एधि कालं शुक्रघान्यं शुक्रपुष्यस्य क्रुद्धमम् ॥
शुक्रच्छत्रं पताकास्य दमेयं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वलप्रयुक्तास्य रथस्यं भूमिपं तथा ॥
दुग्धस्य रोचनामाप्यमन्त्रतं पायसं तथा ।
शालग्रामं पद्मस्यं खजिकं शर्करां मधुम् ॥
माण्यारस्य हृदिन्द्रस्य मेघपल्लवमिकम् ।
मेघाच्छत्रस्य च रथेददयं चन्द्रमण्डलम् ॥
कस्तुरीं कण्ठतं तीर्थं हरिदां तीर्थंशक्तिव ॥
सिद्धार्थं सर्पं दूर्वां विप्रवालयस्य वालिकाम् ॥
न्त्रं चन्द्रास्य भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषस्य गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वलं रथं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं देवप्रतिमां च्चन्द्रनिं मशोत्तवम् ॥
ताम्रं स्फटिकं रौप्यं सिद्धं माल्यचन्दनम् ।
गन्धस्य शीरकं रत्नं ददृशं दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोरात्रासं प्राप विप्राश्रिचं शुभम् ।
इत्थेवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ म सुदान्वितः ॥”
इति प्रसवैवर्त्तं गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ ३ ॥
यात्राकाले अमङ्गलरूपकानि यथा,—
“राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
साहं केन्दुसहस्रैश्च वाचसाष्टैरसंख्यकैः ॥
दृशंमङ्गलं राजा पुरो वलंनि वलंनि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम सद्यं पुनः ॥
सुक्तकेशीं द्विभ्रनासां रक्षन्तीश्च दिग्म्वरीम् ।
छण्डव्यजपरीधानामपरां विधयामपि ॥
सुसुदृष्टां योनिदुष्टां याधियुक्तास्य क्रुद्धनीम् ।
पतिपुत्रविपरीनास्य साकिनीं पुंशतीमहो ॥
क्रुभकारं तैलकारं साधं सर्पपथीविनम् ।
क्रुञ्जसमपि खृष्टाङ्गं गन्धं काषायवाचिनम् ॥
पल्लविक्रमियस्यैव कन्याविक्रमिणं तथा ।
नितां दम्भस्यैव भवा निन्वाणाङ्गारमेव च ।
सर्पसन्तदरं सर्पं गोधास्य शशकं विषम् ।
आसपाकस्य पिशुस्य मोदकस्य तिलांस्तथा ॥
द्वेषतं एगवापस्य शूद्राहातगोत्रिनम् ।
शूद्रामपाकं शूद्रयापकं यामयाजकम् ॥
क्रुञ्जपुत्रिकास्यैव श्रवदाहनकारियम् ।
शूद्रकृमं चण्डकृमं तैलं घवगमस्य च ॥
काप्यं कथयं चूर्णं क्रुञ्जुरं शन्दकारिकम् ।
दक्षिणे च शशाङ्गास्य क्रुञ्जं भरथं रथम् ॥
कपहकस्य शीरस्य द्विजकेशं नमं मणम् ।
कण्ठस्य विद्यास्य विद्यापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं चदन्तस्य रथसं श्रीककारियम् ।
निन्वासास्यपदातारं शीरस्य नरयातिनम् ॥
पुंशतीपतिपुत्रीं च पुंशतींश्रीभोगिनम् ।
द्वेषतागुदविप्रासां यशुविद्यापदादिनम् ॥
दत्तापदातिनं दस्यं शिमेवं सहायं गणम् ॥
विप्रमादिरिहस्य दिशापलापिचानिनम् ॥
गन्धस्य जयस्य सहायस्यैव सहायं चण्डम् ।
मिषदं मिषस्य सयं विद्यामयातिनम् ॥
नरस्यैव शशाङ्गास्य दिग्दर्शनं साङ्गप्रमाणम् ।
श्रीशालीं यामस्यैव साङ्गदीपस्य दिग्दर्शनम् ॥

प्रतोपवासहीनस्य हीजाहीनं नपुंसकम् ।
गलितयाधिगात्रस्य गुरुलक्षणमेव च ॥
पुण्ड्रं द्विजलिङ्गस्य सुरामत्तं सुरां तथा ।
क्षिप्रं वसन्तं सधिरं मरिचं गर्दभं तथा ॥
सूत्रं पुरीषं झग्यायं कश्चिन्नं वृकपालिनम् ।
क्षणावातं रक्तदृष्टिं वाचस्य शृपघातकम् ॥
वहस्य शूकरं शंभं श्येनं कङ्कस्य भङ्गुकम् ॥
पाशस्य शुष्ककाष्ठस्य वायसं गन्धकं तथा ॥
अग्रदानिजास्यस्य तन्त्रमन्त्रोपणीविनम् ।
वेद्यास्य रक्तपुष्यस्यैवौषधनुपमेव च ॥
कुवातीं नृतवार्त्तास्य विप्रशामस्य दास्यम् ।
दुर्मन्ववानं दुःशब्दं राजा नंप्राप वर्त्तनि ॥
मनस्य क्रुञ्चितं प्राणाः क्षुभितास्य निरन्तरम् ॥
वामाङ्गस्यन्दनं देहनाथं राज्ञो बभूव ह ॥”
इति प्रसवैवर्त्तं गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
श्रीकण्ठस्य मधुरायात्रा यथा,—
“राधिकायास्य सुभायां सुभासु गोपिकासु च ।
पुष्यचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ।
दृतीयप्रहरेऽतीते निश्रायास्य शुभचये ।
शुभचन्द्रक्षयोगे चास्तनयोगसम्भन्ति ॥
सौम्यस्वामियुते जने सौम्यस्यविषीकने ।
पापयस्यसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
बन्धुनाश्रासयामास ससुत्याय हरिः स्वयम् ॥
वादां निवेधयामास राधिकाभयभीतवन् ।
स्वतन्त्रो विश्वकर्मा च पाता भक्ता स्वतन्त्रपत् ॥
प्रखाला पादशुभलं धृत्वा धीति च वामसी ।
उवाच संस्कृते स्थाने विलिप्ति चन्दनादिना ॥
फलपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भां वस्त्रं विप्रं सुदक्षिणे ।
पतिपुत्रवतीं दीपं दर्शनं पुरतस्तथा ॥
दूर्वाकाष्ठस्य सुस्त्रिणं पुष्यं धाम्यं सितं शुभम् ।
शुभदशं गृहीत्वा च प्रहरी मन्त्रकोपरि ॥
एतं दृशं माध्वीकं रणतं काप्यं दधि ।
चन्दनं छेपनं छत्वा पुष्पमालां गले हरी ॥
शुभदशं शास्त्रस्य चन्दनमास भक्तितः ।
शुभचन्द्रं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
विप्राशौच्येन रथं शुश्राव परमादरम् ।
थात्वा मङ्गलरूपस्य सन्धेय मङ्गलप्रदम् ।
सिद्धेय दक्षिणं पादं सुन्दरं कालाविद्यस्यम् ।
विद्यस्य गामिनीसामभामं मध्यमया विभुः ॥
विद्यस्य साङ्गिणस्य नागादक्षिणदुप्यतः ।
गतो ययौ चन्दनन्दो चन्दनस्य प्राङ्गं वरम् ॥”
इति प्रसवैवर्त्तं श्रीकण्ठस्यगणपति ३६ अध्यायः ॥
यथा यात्रानुक्तिः । यथा यथायः ।
“यात्रायं दिविधः कामो वैवारः सपत्नरुधा ।
श्रीकृष्णायतिके नार्थे विकारो नाप दिव्येयः ।
गदस्यः सौम्या राज्ञा गन्धं दिवसे लण्डे ॥
यात्रालिङ्गमाश्रा श्रुते चरुपुत्रीजनमां गदस्य ।
भागी कुशीरस्यश्रावणमोभिर्दोषां
शालसु देवस्यमतेभदि एततोऽर्थः ॥
अदिभो देवो ज्येष्ठा तथा पुष्यपुनर्दश ॥

मेत्रं नृगश्रीरो सुजा यात्रायामुत्तमाः स्वनाः ॥
 भरणी कृत्तिकाशेषा विशाखा चोत्तराश्रयम् ।
 मघा पशुपतिश्चैव यात्रायाम् मरणप्रदाः ॥
 पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
 यमे जलेशे पवने महेशे ।
 व्याघ्रं नरस्य प्रतिपन्नक्रमेण
 युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 स्यात् संसृजे यानमसुचयाय
 पश्चाद्भवेत् सर्वशुभाय पुंसाम् ॥
 स्वयंः शुकः कुबो राहुर्मन्दच्छन्दो गुरुर्बुधः ।
 अश्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
 पूर्वेण्येन्द्रं दक्षिणे यानपादं
 रोहिण्ये तद्योग्यमास्थानं शूलम् ।
 कामं यायात् सान्ध्यायेषु कार्ये-
 ध्वन्यदापि प्रेष्य शूलानि भानि ॥”
 तत्र दिक्शूलम् ।
 “यद्यद्यमी चतुर्था च नवमी द्वादशी तथा ।
 चतुर्दशी कुहूस्वाध्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
 प्रायो जगुः सहजशत्रुदशाय संस्थाः
 पापाः शुभाः सवित्तं परिसुथ खस्यम् ।
 सर्वजगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
 स्वकारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ।
 नाकालवर्षविद्युत्कलनितेविविधं कथञ्चिदपि यानम् ।
 यासन्नाहान् दिशान्तरीचभौमेस्तथोत्पातेः ॥”
 तत्र क्रमः ।
 “रात्रां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषुयां परावनीम् ।
 नौराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयन्ततः ।
 गजानन्त्यान् नृगानन्त्यानिति यात्राक्रमो मतः ॥”
 तत्र नौराजनाविधिः ।
 “वर्षान्तिभ्युदिते शुक्ले चन्द्रे पूर्णे शुभत्रये ।
 अश्वनीराजनं कुर्व्यात् यथोक्तम्विसचमेः ॥
 उदीचीं प्रस्थिते भागो संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
 गजनीराजनं कुर्व्यात् महौपाजो जिगीषवान् ॥
 दक्षिण्ये रवो कुर्व्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
 नौराजनाविधिं कुर्व्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठति ॥
 अश्विषाश्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
 ध्वजादीनाश्च सर्वेषां शक्रोत्थाने नौराजनम् ॥
 हृत्तस्य नवदक्षस्य तथा सिंहासनस्य च ।
 गृहस्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ।
 व्यात्मनो युवराजस्य मद्यथ्या मन्त्रिणान्तथा ।
 स्वजन्मदिवसे राजा कुर्व्यान्नौराजनाविधिम् ॥
 अथिषेकदिनं प्रोक्तमेघां जन्मदिनं मया ॥”
 तद्व्यथा,—
 “अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
 गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
 नौराजानां वरुणो देवो घानानान्शु जयन्तकाः ।
 अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
 ध्वजानां दशमान् पूज्यो दृष्टस्यतिरिति क्रमात् ।
 तान् पूजयित्वा विधिबद्धेनौराजनेनृशुभः ॥
 द्वादशमद्यथैः पुष्टेचामरघटास्त्रनादिभूषाटैः ।
 श्राग्लैर्महापद्मिगुणैः पुष्पैस्तद्विगुणैश्चारुदीपि-
 काभिः ॥

भयं वा सहस्रांशुदिने नौराजयेद्राजा ।
 द्वादशमद्यथै रश्चिरेः श्राग्लोपाङ्गैरतोर्हृतयोष्टैः ॥
 तस्यार्हती यात्रैर्गणशतनीराजनं सम्भवति ।
 द्वागलशतं दृषभशतं शतं च मेवाणाम् ॥
 तुरगा दश हृष्टाङ्गा यात्राः पशु द्विपचैकः ।
 भद्रुकाश्च कुकुरासैकैकाः पत्तिलक्षणस्य ॥
 नौराजशतं साङ्गं नवदशकं काश्यपादिभि-
 र्घटितम् ।
 बहूशतमपि जन्तानां नौराजनीराजने राज्ञाम् ॥
 यदा द्विपदं यानं सर्वेषामप्यति तुरगेः ।
 सुदशवत्खरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
 अथाभिर्धातुभिः कुर्व्यादस्त्रीराजनाविधिम् ।
 गजाश्वनरनौराजानिर्हृगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
 रत्नेनां विधेरस्त्रैर्धातुभिर्वसनेस्तथा ॥
 सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्व्यान्नौराजनाविधिम् ।
 गृहनीराजनाप्येवं नरस्याथ निगद्यते ॥
 श्वभिः खरैः शृगालैश्च यात्रैरुचैस्तथोद्धतेः ।
 पुरं नौराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
 अथा दशान्वस्तद्वर्णेन नरस्यैव तदर्हतः ।
 यात्रादीनां नद्येवैकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
 अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
 वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
 नवग्रहाश्च स्वयंभवाः श्रेणाः मम घटास्तथा ।
 योग्यधातुससङ्गता नौराजखण्डयन्तथा ॥
 निजदेहमितं खर्णं रत्नं ताश्चमेव वा ।
 ग्राहनीराजने दद्याद्यदिच्छेत्त्रिसंस्थितिम् ॥
 अस्त्रैर्नां विधैः कुर्व्याद्युवराजनीराजनम् ।
 अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनीराजनं मतम् ॥
 मन्त्रिनीराजनं राजा हयेनेव समाचरेत् ॥
 अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनान्तथा ।
 वस्त्रैर्नौराजनं कुर्व्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
 नौराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्पृशेत् ।
 सप्तशतः परिभ्राज्य कुर्व्यान्नौराजनाविधिम् ॥
 न्यसेद्वा परराष्ट्रेण गृहने वा जलेऽपि वा ।
 देवज्ञैर्व्यद्वेदीभ्यः प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नौराजनाविधिः ।
 अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमयुते ॥”
 तथा हि गर्गः ।
 “नौराजना महोद्गाणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
 सैव सप्तहजं रात्रां कश्चुकेनेव संयतः ॥
 नौराजनावन्दितानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
 नौराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
 तथा च वाक्यः ।
 “ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्तं
 कुर्वन्ति नौराजनकर्म सम्यक् ।
 तेषां न लक्ष्मीः क्षयतानुपैति
 चान्द्राण्यलक्ष्मीः करमेव तेषाम् ॥
 एवं नौराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
 इति नौराजनाविधिः ॥ १ ॥
 अथ यात्रा ।
 “गुणातिशयसम्पन्नः शत्रुं यायाञ्जिगीषया ।
 यदि पश्चात् प्रकीर्षो न यदि रात्रे न कष्टकाः ॥

संज्ञायान्यत्र यायाहा पाण्ड्याहेन शत्रुयाः ।
 रात्राशुशुभो विमिष्टमि काकान्
 काकोरुधुक्तान् रचनीयपात्रे ।
 इति खकासं चतुरोस्य वायात्
 काये फलम्भीष्ट समीहितानि ॥
 प्रथमजसरोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
 सम्भूतान्तरकोपेतं न वायान् पृथिवीपतिः ॥
 निशदेवागुक्त्ये हि प्राप्तिशूलो परस्य च ।
 यायाद्भूयो यतो देवं जलमेतत् परं मतम् ॥”
 अथ च तु ।
 “निरातद्दे निरन्त्याते निरन्त्याते गिरामये ।
 विपक्षे जयमिच्छन्ति रावानो विजिगीषवः ॥”
 इति युक्तिरुत्पत्तरः ।
 बुद्धयात्रायामसप्तदशं मघा,—
 “तस्य निर्गच्छन्तो गेह्यात् शानोऽस्य सुखमी-
 ॥ भवन् ॥
 ध्वजे खरीष्ट कापीतः शिवा श्रामा च
 दक्षिणा ॥
 पिङ्गजा चपुगीषा च शुकरी केवली तथा ।
 गजवागरसेनाजश्रिखिच्छिन्नास्त वामतः ॥
 यथं विभिन्दते सर्पः कुम्भीदकं अश्रीयन्त ।
 खराव धानरो श्वेषो मार्गारो हतिभैरवम् ॥
 तैजतकलखकेप्रशुक्लाभ्यक्तादिदर्शनम् ।
 वान्तोवात्तजदृक्कचुत्तुधामनफलं रवम् ॥
 तुपकापसलनखानां निन्दितानाथ दर्शनम् ।
 रक्षावरधरो सुखः पशुामिनं तथा वसा ॥
 लकाटं शक्रजन्त्राय उल्कापातध्वजारुथाः ।
 दिशां द्वादशराजकन्याः सरणः कक्षुषं गभः ॥
 निस्त्रिजस्तेपते । शुनद्वयः प्रतिसुखावहाः ।
 उष्णीदकं महाभूषं दरुणं दीधिकान्शु च ॥
 अकालविक्रितः पुष्पफलानामन्भूत्तदा ।
 शीत उष्णविषयान्सा मेघनादाश्च दाढयाः ॥
 आरण्यसत्त्वा यामेयु श्रामणादण्यवासिनः ।
 क्रोष्टुसर्पसन्हाश्च प्राशुश्वानः पिपीलिकाः ॥
 अश्वाद्यां महती सेना नृगाणाश्च तथैव च ।
 एते च पुरप्रकारे निप्रतन्त्युत्पतन्ति च ॥
 दुर्गेभ्यः शार्करो वायुर्दीनां योषा हतप्रभाः ।
 शुक्रेभ्युपातातानि गजा अश्वाः प्रशक्रिरे ।
 ध्वजशङ्खपताकानां स्फुटनं दृष्टमिन्दनम् ।
 कलकुमभि चक्रै च हता दुष्टभिरैव च ॥
 अथातलाकूटनश्चापि नारायणाश्च कुर्वता ।
 गदानां सुदराणाश्च शीर्षेता ह्यदुभिन्दता ॥
 शुक्रप्ररोहणशार्कराद्रपातस्तथैव च ।
 प्रतिमारादितं खेरो नृत्तकाणाश्च लण्ठनम् ॥
 गर्वा राचभमारोहः शौर्याश्च पङ्कपणता ।
 खीरुते अविषहानादि क्षत्रापि शिशुश्रीभनम्
 यालानां घातनं युद्धे निष्क्रान्ताः चकटाः प्रधाः
 मक्षिकादंशमसूकबहुगोनाघदंशन् ॥
 निस्त्रिजा न पक्षेद्विः सयूमः स्फुटते सुहृः ॥
 एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् धोरुश्च वाचव
 मप्रश्च नारदं चोरुश्च विभेत्तदिकतं दिनम् ॥”
 इत्याद्ये दिग्बहारे धोरुध्यायामः ॥

यात्रा

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रमथ्य जगतीं नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति शीरचुनन्दनः ॥”
तत्रादीं द्वादशयात्राकालस्य सुखोपादेयत्वात्
यादीं स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

“वैशाखाद्यु मासेषु यात्रापूर्वाविधिं सुने ! ।
श्रीतमिच्छामि देवेषु यथावदक्षुमर्षवि ॥
जैमिनिमुवाच ।

वैशाखाद्यु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
या या द्वादश यात्राः सुक्ता हि वक्ष्यामि ते
श्रु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता ।
ज्यामाष्टे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया व्याश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मामि द्वादशी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्वोद्गनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेत्तु सदनभङ्गिका ॥
यज्ञैका मुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाजयसंज्ञिता ।
नत्र मां लेपयेन्न्यलेपनेरतिशोभनेः ।

वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
स्वमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥

यः पश्नति तृतीयायां क्षणं चन्दनभूयितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यद्युतमन्दिरम् ॥

वैश्या जयशब्दे च पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानास्तोत्रोपनिषदैर्निष्पेशं संस्तुयन्ति च ॥

वेणुवीगादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।
मन्तोपयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥

वैशाखस्य तृतीयायां जलमधो विशेषतः ।
लेपनं मरुते कुर्यान्मरुते वा दृष्टदने ॥

चन्दनागुरुक्षीरेणं कुण्डकुङ्कुमरोचनाः ।
एटामांघी सुरा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥

एतेर्गन्धैस्तथाग्नौ च विष्णोर्गन्धाणि लेपयेत् ।
एतस्य तुलसीकाष्ठं कुर्व्यात्लेपनकर्म्मणि ॥” १ ॥

अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
“ज्यैष्ठ्यामहृषावतीर्यस्तन् पूष्यं जम्बवासरम् ।
नस्याश्च स्नापनं कार्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातःप्रातःकाले प्रक्षणा सञ्चितस्य माम् ।
रामं तुभ्रां सुराप्य सम लोकसवाप्रयात् ॥”
तथा ।

“माघि ज्यैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे प्रकृदेवते ।
पौर्णमास्यां हरिः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वशौर्यकमः कुरुतस्तस्मै निर्मलः शुचिः ।
तदा भोगयतो तप प्रयत्न भदात दिवाः ॥
सत्यात् ज्यैष्ठ्यां सगुह्यं दोमाग्नेः कालमेच्छतेः ।
स्नापयन्ति तदा ह्येवं भगवं तं शलायुधम् ॥
अवगच्छन्ति हरिः शान्तमत्वं परमात्मनः ।
उत्पद्येते न ह्येतेन सत्यात्तदुपजगन्नरैः ।
जन्मसं सुकृतादिनाशनायात्रा प्रतिष्ठिता ।
शौचध्यान भगवतो धे नक्षत्रित सुराश्रिता ।

यात्रा

न ते भवाञ्चौ मज्जन्ति यात्रायां यतमानषाः ।
ज्यैष्ठे च स्नापनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जम्बवासरे ॥
दैनन्दिनन्तु इरितं पञ्चमासर्तुवर्षणम् ।
ब्रह्महत्याचरसाणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्गस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।
कीटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्वाण्येव प्रणश्यति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
पुरषसक्तमन्त्रेषु पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।
पश्चान्तेः शीततोयेद् व्वाकपूर् रवासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्योदकेन च ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ शं घण्टाये नमः इति घण्टावाजं निवेदयेत् ।
य एवं कुरुते विहान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्दश्यां दृष्टं मघं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिघृत्पुत्रभिर् चन्दनाम्भःसमुच्चितम् ।
एवं मघं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवारयेत् ॥
तुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्दे च स्तुतिभिर्नौयते जगदीश्वरः ॥
जयस्य राम ह्यर्पति जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मण्डपेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुण्डिकाखां महायात्रां प्रकुर्वीषाः क्षिती-
श्वर ! ।

व्याघ्राणस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीणयेत्त दिवान् वचून् ॥
श्रद्धाभावे तिथौ कार्या सदा चाश्रीतये मम ।
सप्ताहं सरितक्षीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
एतमे दिवसे सर्वाणु रथान् माख्येच्छिभूषयेत् ।
नयस्यामागयेद्देवास्तेषु प्रीतः सन्दृष्टिदान् ॥
दक्षिणाभित्तुखी यात्रा विष्णोरेया सुदुर्लभा ।
यथा पूर्वा तथा शेषं ते दे मुक्तिप्रदायिके ॥
व्यष्टाहे विष्टोच्छ्रं तदर्थेन तु पार्ष्वतीम् ॥”
इतिवत् तिथिना एकाद्यो बोद्धव्यः ।

“तिथिर्नैकेन दिवसश्चाङ्गमानेन कीर्तितः ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

यसु ।
“व्याघ्राणस्य सिते पक्षे भद्रा या पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्वीषास्तभावे पुष्य एव हि ॥”
इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥

तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पाप्ने ।
“व्याघ्राणस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
व्याघ्राणस्यैकादश्यां जपशोमसशोत्वयम् ॥
नातः परं हि ह्यस्य यात्राकारमपेक्षते ।
एव स्वयं विष्णोर्देशः स्यान्नेन कुरुतस्तु ॥
नाशयन् सर्वपापानि रथे रथे प्रवेश्यो ।
रथस्थितं प्रणम्यं तं मण्डपेशोमशोत्वये ॥
ये परमन्ति तदा भद्रा वासस्तीयां हरिः पदे ।
सर्वं मत्सं पुनः रथं प्रतिशतानं द्विपौशमाः ॥
नातः श्रेयःपतो विष्णोर्दशयः शास्त्रयन्तः

यात्रा

रथयात्रैव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥
महावेदीं ब्रजन्तं तं रथस्यं पुरुषोत्तमम् ।
वलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिर्न चान्यथा ॥
व्याघ्राणस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ।
प्रतिष्ठाप्य सन्देहेन विधिना पूर्ववत्तिकाः ॥
रथं नरो हरिः कुर्यात् स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।
भूषयेद्विधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाख्यकैः ॥
सन्दृष्ट्वापणवाद्येषु भेरीकृदादयस्तथा ।
नटनर्तकसुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
वेष्ट्या यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ।
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पनाकाधिष्ठितान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।
दीर्घनासं पीतदंष्ट्रं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥
चक्षुषदृष्टमुजगं सर्वालङ्कारभूषितम् ।
देयाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठनिर्मितम् ॥
सप्रच्छदमयं कुर्याच्छीरिणो छाङ्गलध्वजम् ।
सारथिं वाजिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ॥
ह्रीरकैर्भङ्गलैर्दान्तेर्बलिवर्गैः सुशोभनम् ।
इत्थं नघटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रायै स कृताञ्जलिः ।
ततः कर्पूरपर्णेषु समनोभिरवाकिरत् ॥
पथि शोभनस्तत्तानि प्रपठन्ति हिजातयः ।
केचिच्चङ्गलगाथाश्च केचिच्चय जयेति च ॥
जितन्तु इति मन्त्रं वै केचिन् पुष्ये जपन्ति च ।
स्तनमागधसुख्याश्च कीर्त्तिं कार्णवीं सुदा जगुः ।
चर्चरीभर्करीवैशुवीणामाधुरिकादयः ।
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥
एवं प्रवृत्ते समये क्षणं रामपुरःसरम् ।
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥
करे धृत्या जगन्नाथं श्रासयित्वा रथत्रयम् ।
रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥
पूजयेदुपहारैस्तैः अह्राभक्तिसुसंयतः ।
रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां यमोदति ॥
तद्देश्यसं सक्ततगुस्ववेहे पापसंश्रुतिम् ।
घनामुष्टिस्तित्तिन स्वर्गं ज्ञास्नानजं फलम् ॥
ये प्रणमं प्रकुर्वन्ति तेषुपि मोक्षमवाप्नुयुः ।
अगुगच्छन्ति ये क्षणं ते देवतुच्छायिभ्यः ॥
वेदेः स्तुवन्ति वेदानां पक्षारो मोक्षभागिनः ।
इतिद्यासपुराणाद्यैः स्तोत्रैस्त्वापि सुसंस्कृतैः ॥
स्तुयन्ति पुष्टरीकार्णवै ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति प्रायागि जयशब्देः स्तुयन्ति ये ॥
नर्तनं कुरुते वापि भाग्यन्वय परोत्तमाः ।
पैण्यवीचममंसयाशुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमातयम् ॥
जयस्य रामक्षय्येति जयभद्रेति यो वदेत् ।
न मातृगर्भं वागोरस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
चामरैर्नयनेः पुष्यैः क्षवकैश्चीनशेखरैः ।
रथस्यापि स्थितो यो वै धीर्जयेत् पुरुषात्तमम् ॥
सर्वपापानोहरोभिरैरगन्धर्वयोशिशान् ।
धृष्टे तु भोगानदिगान् यावदाहृतसंशयम् ॥

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सत्रपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
 कृष्णसुहृद्यश्च ये तत्र दानं ददति वै नराः ।
 यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामख्ये यान्तं भद्राह्वयं सहाग्रजम् ।
 तत्रातपश्चान्तगात्रं दर्पणेव्यभिधेचयेत् ॥
 पश्चान्तैः शीततोयैः पुष्पकपूर्वावसितैः ।
 नारिकेलनखेनाथ तथा तालफलाशुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्योदकेन च ।
 सञ्जाङ्गमनुलिप्ये च चन्दनेन्दुदुद्रवैः ॥
 सुगन्धिमाख्याभरणैश्चीनचलेः सुशोभनैः ।
 चामरैश्च जलाभैश्च शीतलेय्येनैस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्परीकाक्षं सुभद्रां वनमेव च ।
 सितामिः पानकैर्द्वैक्षया खण्डविकारकैः ॥
 खञ्जुरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
 तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिच्छुभिक्षया ॥
 वासितैः शीततोयैश्च गन्तव्याभूलपत्रकैः ।
 सकूर्पूरखवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे स्वयंस्वास्तं गतोऽभवत् ।
 हीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ॥
 मंख्ये वासयेद्देवान् गुणिकार्षी मनोहरैः ।
 चारुचन्द्रातपे चारुमाख्यचामरभूषिते ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तीपयेत् गीतश्रुत्यकैः ।
 उपहारादिभिरुन्न सप्ताहानि जनाह्वनम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामख्ये स्थितम् ।
 मांश्च रामं सुभद्राश्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुचर्म दानं सर्वं व्यासचमा द्विजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्होऽद्याद्यो योगाः खण्डेन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 अष्टाष्ट च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान्थान् ।
 दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेशा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि सुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यति ये नराः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्तनादेव निर्मलो जायते नरः ।
 तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 योऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिखसन्वितान् ॥”४॥
 अथ शयनयात्रा । खान्दे ।
 “व्यासोऽपि शुकदादृश्यां कुर्यात् स्नापमहोत्सवम् ।
 मन्थले रथयत्नं शयनागारसुप्तमम् ॥
 देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 कालीयं गृह्णन्त्यादि गृह्णन्तीनोत्तरच्छदाम् ॥
 कूर्पूरप्रलविकिष्ठां वाधुश्चन्द्रातपां शुभाम् ।

पुष्यगन्धयुतां सुक्तारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
 वाधुद्वारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
 एवं स्नापयत्नं कृत्वा निशीथे स्नापयेद्विष्णुम् ॥
 संपूष्य भावयेदेकं तेषां कृष्णादिभिः सह ।
 एतेहीति च संप्रार्थ्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छय्यायद्द्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पश्चान्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्पक्षशताधिकैः ॥
 सुगन्धिवन्दनेर्लिप्तान् वस्त्रालङ्कारादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राङ्मुखैर्नमस्करैः ॥”
 जगद्वन्द्य इत्यादि ।
 “सुदृष्टं कारयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखसुप्तमम् ॥”५॥
 अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् ।
 नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 विष्णोः स्नापयद्द्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पश्येत्सुप्रथितं सुदा ॥
 अवधान्य शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्नापयेदुत्तरामुखम् ॥”
 सन्तर्षमं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कृष्णार्थं परिकल्पय ।
 परिवृत्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् दृष्ट्वा चेष्टितैरेव जाग्रन्स्वप्नसुषुप्तिभिः ।
 जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ॥
 परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वदमृषोऽयं शक्तोऽपि ध्वजे तिष्ठेत् सप्तसुप्तकः ।
 दृष्टं त्वत्पादकमलं विभुश्च नृद्धिं तच्छलम् ।
 सहीं जलं ज्ञापयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 यजनेश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धिवन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परितोषयेत् ।
 खादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
 शय्यायद्द्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहृद्य यत् कुर्यात् सर्वसमयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वे च अस्नदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीहृत्वाख्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्यम् ॥
 मत्तान्तरैः ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महासायां प्रपूजयेत् ।
 सौवर्षीं राजतीं मातीं विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
 द्विंसा चैव न कर्तव्या कदापिद्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
 कृष्णसुत्यापयेत्तत्र पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं सप्तशरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उक्तिष्ठ देवदेव ! तजाराश जगन्मते !
 वीक्ष्येत्तत् सङ्गतं देव ! प्रसुप्तं तव मायया ॥
 प्रफुल्लपुष्परीकाच्च ! शीहरे ! शयनेन ते
 त्वया दृष्टं जगद्विदं परमं सुखमेव्यति ॥
 ये ते स्मरन्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते तयो ध्रुवम् ।
 इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःखनैः ॥

जयशब्देस्तथा देवं नयेयुर्नृत्यमखण्डम् ॥
 तैवेनाभ्यष्य तोयेन स्नापयेत् पूरुषोत्तमम् ।
 पश्चान्तैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन तोषयेत् ।
 घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लोपयेद्गन्धचन्दनैः ॥
 पुष्यवासिततोयैश्च क्रुशरलोदकैस्तथा ।
 स्नापयित्वा क्षयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
 महोपचारैः संपूष्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया सुदा ॥”७॥
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
 कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवासं कुर्वीत पश्चम्यां निशि कर्म-
 विन् ।
 प्रभाते मण्डलं कुर्यात् पद्ममण्डलान्वितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्दृष्ट्वा चैत्रपालं गणाधिपम् ।
 चण्डप्रचक्षौ च वाह्यतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्नापयेद्यन्तं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्तव्येन हीपकम् ॥
 दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु शीतवादिर्नयेन्निशाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रवैः सुशोभनैः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्षेण सर्वाङ्गे शीतप्रापरणैर्द्विजाः ॥
 दूर्वाचतैः प्रपूष्याथ कुर्यात्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं सप्तदृश्य त्राक्षणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्यश्चान्यदेवभ्यो दीनानाद्येभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दद्यात् सकृत् परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् शीतस्तम्बे वरमनुत्तमम् ॥”८॥
 अथ पुष्यस्नानयात्रा ।
 “पुष्यस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 पौषे मासि तु तत् कुर्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरैः ॥
 चतुर्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
 नक्षत्रविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिषिद्धितम् ।
 ततः पुरुषस्तुतं कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेदधिधवत्ततः ॥”
 स्तुतसुचरन् ।
 “ततः पश्चान्तैर्नैव वांसुदेवश्च क्षालयेत् ।
 क्षण्णा युक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूष्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरेदेवं कूर्पूराद्यैः ततस्कुलान् ।
 नीराजयेत्पुष्पगङ्गां कूर्पूरयुतवर्तिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्टवन् प्रणमेत् शितौ ॥
 पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदान्विताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्ते ब्रह्मेयुर्वैष्णवं पदम् ॥”९॥
 अथ नवशस्त्रयात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्त्या नवशस्त्रमशीत्सवम् ।
 संक्रान्तेः पूर्वोदिवसे नवं शालिं सुकृदिनम् ।
 प्रासादपूर्वदेशे तु स्नापयित्वाधिवासयेत् ॥”

यात्रा

तथा च पाद्मे ।
 “संक्रान्त्यां माघमासस्य साधिवाचिततड्डुलान् ।
 निवेद्य विष्णवे भक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वयि सुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविष्यति ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! यस्तुतां पिष्टकं शुभम् ॥
 त्राक्षगान् भोजयेत् भक्त्वा देवदेवपुरःस्थितान् ॥”
 अथर्षेण भगवद्भक्तानित्यादि ॥
 “नवेन वाससावेष्टा दूर्वासर्वपगुप्यकेः ।
 पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्णस्वामिभिरक्षतु ॥
 पुनः प्रभाते देवेशं प्रक्षिपेत्तन्मन्त्रैः ।
 वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
 गौराजयित्वा देवेशं तड्डुलानधिवासितान् ।
 स्थालीयु पाकपात्रेषु मधुखण्डाण्यभिधितान् ॥
 पङ्क्तिशः स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।
 सपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याद्दे चक्रपाखये ।
 दृश्वर्णकपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥
 ॐ जीवन् सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरोः ।
 तन्मयाः शालिनो ह्येते त्वयैव जनिताः प्रभो ॥
 लोकानुग्रहणार्थाय गृहीत्वा चित्रविग्रहम् ।
 तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृह्णाण परमेश्वर ! ॥
 त्वयि सुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविष्यति ।
 स्नाह्वाकारस्त्रधाकारवषट्कारा दिवौकसाम् ॥
 आप्यायना भविष्यन्ति तेनैवाप्यायितं जगत् ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! तन्मयं सत्पराचरम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥१०॥
 अथ दोलयात्रा ।
 “फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसुखमम् ।
 यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥
 प्रत्यर्षी देवदेवस्य गोविन्दाखान्तु कारयेत् ।
 फाल्गुत्सवं प्रकुर्वीत पश्चाद्दानि च्छानि वा ॥
 फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे ।
 वद्भ्रातृसवं प्रकुर्वीत दोलमखण्डपूर्वतः ॥”
 पाद्मे ।
 “पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्याश्च समाप-
 येत् ॥११॥
 अथ मदनभङ्गिका यात्रा ।
 “वाचनिकां समाख्यास्ये यात्रां मदनभङ्गि-
 काम् ।
 यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीणाति पुरुयोत्तमः ॥
 चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् समुलकम् ।
 देवस्थाने विरचिते मण्डपे साधिवासिते ॥१२॥
 इति यात्रातत्त्वम् ॥
 देवाः षोडशप्रकारोत्सवः । यथा,—
 “त्रैशाखे मध्याह्ना च चन्द्रनागुरुकल्पना ।
 ज्येष्ठे महास्नानयात्रा अम्बुवाचीदिनत्रयम् ॥
 आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनथापिनौ परा ।
 श्रावणे जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरेः ॥
 भाद्रे यात्रा धूननाख्या चण्डिकाया दिनत्रयम् ।
 आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवक्तिप्रिया ॥
 कार्तिके दीपयात्रा च नवाग्रमग्न्यायज्ञे ।
 पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणेः ॥
 माघे मासि महादेवी रटन्ती च चतुर्दशी ।

यात्रा

दोलान्कलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुर्दशी ।
 दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
 एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 (रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
 “इहानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।
 शुभाशुभाणि सर्वाणि वक्ष्यामि शुकुनानि च ॥
 राजा गजो द्विजमयूरकखड्गरीटा-
 श्चाघः शुकुन्तरजकः सितवस्त्रयुक्तः ।
 पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
 श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
 नटाश्चाघो भासहारीतचक्रो
 भारद्वाजोच्छिक्करश्चागसंज्ञः ।
 एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सद्ये
 वैद्यादेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
 सर्पोलूको वानरः शूकरश्च
 गोघा ऋषः ककलाशः शशश्च ।
 एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
 कार्याघातो नोपकारेण शस्ताः ॥
 ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
 निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
 एको वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंखया ।
 भाग्यकाले नराणान्तु ऋगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
 शिखिहयगजगोधारासभो भङ्गराजो
 सुखरपिककपोतो पीतकौ शूकरी वा ।
 तदगुविहगराजो मङ्गलार्शंसिनः स्यु-
 र्वहति शुकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
 तित्तिरिः कुररः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः ।
 वामे तु शुभशंषी च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥
 काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
 प्रवेशे गद्दिनः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥
 जालको हि शशकौपी कर्केटो-
 कीर्सनश्च गद्दिनं न सुखाय ।
 न शुभदर्शना अमी भवेयुः
 सर्पगोधाककलाशविडालाः ॥
 दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
 खड्गरीटमरालक्षिकराणाम् ।
 वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
 दार्वाघाटवराटकशुकश्च ॥
 इति शुभाशुभशुकुनानि ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ६ ॥
 तथा च ।
 “शुवकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेष्यन्ते पतितान्तस्यदौनान्वरिपवस्तथा ॥
 ग्दुशीतोऽगुल्लश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिलगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हति ।
 गन्धार्द्रदादिषु सदा ह्येदंशब्दश्च पूजितः ।
 विद्रधुदरगुल्मेषु मेदशब्दश्चैव च ॥
 रक्तपिप्पातिसारेषु रुद्रशब्दः प्रशस्यते ।
 एवं साधिविशेषेण निमित्तसुप्रधारयेत् ॥
 तथैवाक्रुष्टहाकण्डाक्रन्दरुदिनखनाः ।
 कर्दवां वानपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोद्भयोः ॥

यादृचः

प्रतिषिद्धं तथा भयं क्षुतं स्वलितमाहृतम् ।
 दौर्भनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
 यादृशः, पुं, (यादसां जलानां जलजन्तूनां वा
 इशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
 यादः, [स] स्त्री, (यान्ति वेगेनेति । या + अस्तु ।
 बाहुलकात् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
 १।२।२० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् ।।०।२६।
 “अनन्तश्चास्मि नागाणां वरुणो यादसा-
 मक्षम् ॥”
 जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः ।।१।२।२० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥
 यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अण् ।)
 श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदृक्तं
 हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।
 अज्ञानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादान् प्रणयेन वापि ॥”
 ययातेर्व्येष्टपुत्रो यदुस्तस्य वंशः । यथा,—
 “ययातेर्व्येष्टपुत्रस्य यदोर्वंशं नरवम् ।”
 इत्युपक्रम्य ।
 “माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चित्संज्ञितम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥
 (यदुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । १।१।१५ ।
 “मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
 यदुयादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥”
 यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् । स्त्री ।)
 दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुवंशीयस्त्री-
 सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।
 “प्राचीन्वान् खल्वश्वकीसुपथेमे यादवीं तस्या-
 मस्य जज्ञे संयातिः ॥”
 यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः ।
 षष्ठा अलुक् ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥
 यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः ।
 षष्ठा अलुक् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १।१।६४ ॥
 वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।
 “अश्विनौ वसवस्वष्टा कुवेरो यादसांपतिः ॥”
 क्वचिन् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।२१ ।
 “यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ॥”
 यादृक्, [श्] त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्वदा-
 दिषु दृशीलनालोचने कण्च् ।” ३।२।६० । इति
 चकारात् किन् । “आ सर्वेनाम्नः ।” ६।३।६१ ।
 इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति
 सुगन्धोद्घयाकरणम् ॥ येमन इति भाषा ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
 “नाशुभूतं कथानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
 कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥”
 यादृचः, त्रि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा ।
 दृश् + “दृशेः षष्च वक्तव्यः ।” ३।२।६० । इति

वाभिकीर्त्तः क्वः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६।।
इत्यत्र “दृष्टे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।)
य इव दृश्यते सः । इति सुग्धयोधयाकरणम् ।
चेमन इति भाषा ।

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्यदादिभ्य
दृशः इति ।” ३।२।६० । इति कप् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।३।६।। इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुग्धयोधयाकरणम् । चेमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।

“यादृशीरस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ।)

यादोनाथः, पुं. (यादृसां नाथः ।) मनुजः ।
इति राजनिर्घण्टः । (वरुणः । इति यादृसां-
नाथशब्ददर्शनात् ।)

यादोनिवासः, पुं. (यादृसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ।

यानं, स्त्री, (या + ल्युट् । अहंघादित्वात् पुलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्धादिपदगुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमृत्तराष्ट्र-
रक्षस्य प्राचीरास्कन्दनाथ यात्रा । इति भरतः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।

“यानमध्यधुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥”
यान्धनेनेति । या + ल्युट् ।) इत्यन्तरथदोलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।१।५८॥ विमानम् ६ चक्रु-
रन् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३५॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ६५ ।

“श्रिष्टेन अवहारेण यूजापयिष्वे किवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राणीपसेवया ।
अयाज्ययाजनेश्वेय नास्त्रिष्वेण च कर्मणाम् ।
कुलाभ्याश्च विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥”
अथ चतुर्व्यदयानोद्देशः ।

“ये सज्जन्ताद्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजित्तखाः
दिशानया सर्वचतुर्व्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिकपोष्येन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुर्व्यदानां
प्रकीर्णितौ दोषगुणौ क्रुपेन ॥
परमयानमपोषणमेव वा
परमियानप्ररीरमपोषणम् ।
न सन्तु दोषयुतं च चतुर्व्यदं
सुश्रुति पश्यति शोभनघेननः ॥
सुरापिङ्गुहृद्यति पयोघटशतं यथा ।
तथा सर्वं द्रुमयति दोषदृष्टचतुर्व्यदः ॥”
इति चतुर्व्यदयानोद्देशः । * * *

अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“मादुषेः पतिभित्वापि तपान्येदिपदेरपि ।
यानं स्थाहिपदं नाम तस्य भेदो द्विपदयोः ।
यानान्यथ विशेषतः तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं यद्विपदाभ्यां सन् तद्दोलादिकसुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिचतुर्दक्षधातुगुणाभ्यरेः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्शते ॥”
तत्र समयः ।

“उपेन्द्रसूताद्याश्वामिषर्षं
शक्तेन्दुतारातिथियोगलये ।
दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्षे
दोलादिकारोहणमाद्यमितम् ॥

दृक्काष्ठस्य नियमे नियमश्चदखवत् ।
कनकं रत्नत् ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानासुद्विं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाश्च चातुर्व्येत्तदाहृतम् ॥
त्रिदशसन्निवो मध्ये तदहं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीचिताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।
विनश्येकेकैकं ब्रह्मा दोलाः षट् स्युः सुखामदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्वत इव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
इंसः केकी मुकी इङ्गचतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्यये निधातव्यं चतुर्विधमहीचिताम् ॥
अत्रापि वर्तवित्याद्यो विज्ञेयो नवदखवत् ॥”
भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदोलायां रथदोलासु केशरी ।
ऋगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥
सुजङ्गमः शत्रुराष्ये ह्यभो दानकर्मणि ।
दोलीपल्लुपरि न्यस्यो बहुभिर्मुनिशासनम् ॥
यद्वक्रदखं यानं स्यात् तत्तु पर्यङ्गमिति स्तुतम् ।
त्रिदशसन्निवो यानस्तदहं परिषाहवान् ।
पर्यङ्गः चेमनामायं भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥
चेमो ऋतुर्लज्यो दुःखश्चत्वारस्तं यथाक्रमम् ।
वितस्येकेकैकं ब्रह्मा यथा चासुर्नं चङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववक्ततः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्गस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च ऋगश्चङ्गन्तथैव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्गेषु न्यसेत्तु ब्रह्मान् ॥
पद्मशङ्खमज्जालिषंसकीकशुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशाक्षानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महीन्द्राणां विशेषेण चिदमानेव शस्यते ।
निर्माणे शुक्तिदलाच्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदखन्तु खट्वायानमिति स्तुतम् ।
अस्यापि पूर्ववक्ष्यानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥
विशेषश्चरयोच्छायः परिणाहाहंमन्ततः ।
तदेव चेतिस्वरयं पीठयानमिति स्तुतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दखप्रकावक्रभेदतः ।
सानादिकं पूर्वतुल्यां विशेषाश्चतुरसना ॥
स्वमन्यानि मित्यानि यानानि विविधानि च ।
सामान्याखानि जानीयात् शिल्पिभिरिन्ति-
तानि वै ॥
मनीषरत्नं सज्जता हृदयेति सुखचयम् ।
प्रीतिं द्विपदयानाणां सफलं भोजभूतया ॥
इति सामान्यद्विपदयानप्रथमम् ॥”

इति शुभिकल्पतः २ * * विशेषद्विपदयानम्
चतुर्दशशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
दखयम् । (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, अग्निदे ।
१० । ११० । २ ।

“तनूनपात् पथ शतस्य यानान्
मध्वा समञ्जन् स्रदयासुजिह्व ॥”
“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥ या + भाये ल्युट् । गतिः ।
यथा, वाभटे शरीरस्थाने षष्टेरध्याये ।
“यानं खरोरुमाष्णारकपिशाहं लभूकरैः ।
यस्य प्रतेः श्वाशैवां च नृत्योर्वर्त्तते सुखे ॥”

यानपात्रं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्ष्णि-
वत् समाचः ।) निष्पदयानविशेषः । चाद्याज
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वद्विचकम् २
वोद्वित्यम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ सप्तमयानम् ६ । इति
वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५।६३।

“सत्सुचितैः चित्तै पोतैः यानपात्रैरुद्येव च ।
नौभिश्च भ्रालिकाभिश्च शुद्धमे परुणालयः ॥”
यानसुखं, स्त्री, (यानस्य सुखम् पुरीभागः ।)
रथादेः पुरीभागः । तत्पर्यायः । धः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम् ।
कालक्षेपयम् ॥ (मया, कामन्दकीये । १२।३।१।
“पूर्वसेनापतिर्गोचः कालयापनमाश्रितः ॥”)
निरशनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापय-
तीति । या + णिच् + ल्युट् । प्रापके, त्रि । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३६ ।

“अथातयामासुखासन् यामाः सान्तर-
यापगाः ॥”

यात्रा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥
यायः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः ।
इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ (यथा, दृष्टवर्त्तुं इत्यायान् ।
१६ । २२ ।

“यद्दशुभमशुभेभ्यस्ते मायजं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चैवं याप्यमणोऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे
अध्याये ।

“शोणितं तदसार्थं स्यात् तार्थं संपत्तरोत्ति-
तम् ॥”
क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ३८ ॥
याधिविशेषः । यथा,—
“याथा याप्यां असाध्याश्च याधयन्तिविधाः
सुताः ।

सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याप्यतस्तुगमाच ।
यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते चित्तम् ।
क्रियायान्ति निरुपायां सती यथ विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुगितं याप्यसातुगम् ।
प्रथमिल्लिहागारं सन्तो यत्नेन शोणितः ॥
याप्या याप्यसाध्यान्ति याप्यासाध्यानां यथा ।
इति प्रादानसाध्यास्तु वराहामिष्यावताम् ॥

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

यापयानं, स्त्री, (याप्यं अक्षरं यानम् ।) श्रिविका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यभ्यते इति । यभ + यञ् ।) मैथुनम् । यथा । वृषाश्वयोर्भ्यमर्थे सन् । इति लिङ्गुपादे वोपदेवः । ८६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

"पीवानं प्रसृजलं प्रेष्ठं मीढांसं यामवोविदम् । स एकोऽजघस्तासां वज्रैनां रतिवर्हकः । रेमे कामग्रहयत्त आत्मानं नावबुधत ॥")

यामः, पुं, (याति यायते वा । या + "अनिस्तु-सुहुन्दृष्टिस्तुभायावापदियचिनीभ्यो मन् ।" उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + यञ् वा ।) द्विवारात्रोऽसुतुर्भगोऽकभागः । तत्पर्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनु । ७ । १४५ ।

"उत्याय पश्चिमे यामे हतप्रौचः समाहितः । हुताभिर्ब्राह्मणांश्चाचौ प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥")

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

"उघो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।" "यामेषु गमनेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमन-साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

"कुविश्व देवीः सनयो नवी वा यामी वभूयाद्गृधरो वो अद्य ॥"

"यामो गमनसाधनः स रघः ।" इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । १८ ।

"यत्रस्य दक्षिणायात्तु पुत्रा द्वादश जन्तिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्थायम्भुवेऽन्ये ॥")

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतिवामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्य तथात्वम् ।)

कुफटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घृष् + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-घोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, स्त्री, युगलम् । इति शैमन्नः । ६ । ६० ॥

तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

"दृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानां नित्यव्यवहारीयम् । क्रमस्वत्वं वर्गभेदे जातिभेदस्तथाप्येव च । युगधर्मश्च संख्यान्तो यामलस्यालक्षणम् ॥"

तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्म-यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४

शुक्रयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् ॥ एषां लोकसंख्या तन्त्रशब्दे ऋथा ।

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्य स्थामिति ॥ याम + मत्वप् । पस्व व ङीष् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता एषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । इहितुः पतिः । इत्य-

मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-तुल्यात्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दोहजननान्

प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावदित्य-पुराणम् ।

"विष्णुं यामातरं मन्यं तस्य मन्युं न कारयेत् । अप्रजायान् कन्यायां नाश्रूयात्तस्य वै गृहे ॥"

इत्युदाहृतत्त्वम् ॥ यामार्हं, स्त्री, (यामस्वार्यम् ।) प्रहरस्वार्यम् ।

तस्याधिपा यथा,—

"वारेशादह्वयामेषु रात्रिः पञ्च घटक्रमात् । अधिपाः स्युर्गृहात्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥

रवोऽव्येन्द्रशुक्लांशनिश्ररवयो निशि । रविशुक्रशरारात्रीश्रप्रनीच्यकुजभास्कराः ॥

दिने तूह्याः परेष्वेवं तत्राध्यक्षात्तुर्गृहाः । पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥

शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मरत्नाच्छुभं भवेत् । आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥

यस्याह्वयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः ससदाहृतः । घट् घट् परीत्य दण्डाच्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा ॥

यामार्हाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदहृतः । तदह्वान्तु तृतीयः स्यात्तदह्वान्तु तुरीयकः ॥

अङ्गभावे तु राहुः स्यात्तदङ्गो वसुसंखकः । भनाङ्गस्य परिव्यागाद्विवादाध्याधिपा यथा ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकात् सिः ।) स्वसा । कुलस्त्री ।

इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ "स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः

स्वस्वकुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः ॥ जिह्वस्तु कुटिले निन्द्ये जामिः स्वस्वकुलस्त्रियोरिति च वर्गद्वितीयादावचयः इति भरतसुकुटी ॥ यथा,

जामयो यानि गेहानि श्रपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ इति स्वामी ॥ जै चये बाहुलकान्तिः । यद्वा जसु अदने बाहुलकादिन् जामिरिति । अन्तः-

स्यादौ या प्रापये धातुवर्धः ।" इति रामा-श्रमः ॥ (यथा, मनु । ४ । १२३ ।

"यामयोऽपरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥") यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मेस्य पत्नी ।

तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

"अरुन्वती वसुधामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वंती । सङ्ख्या च सुहृन्ता च वाद्या विश्वा च नामतः ।

धर्मपत्नी दण्ड तैत्तास्तास्त्रपत्न्यानि मे ष्टयु । लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥"

इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रचारः ॥ यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम + टक् । स चाचौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-

दार इति भाषा । यथा,—

"उन्नादासुद्वह्विताम्वतमसः प्रभरद्विद्धाखले कावे जाग्रदुदययामिकभटप्रारब्धकोनाष्टवे । कर्णस्यासुहृदङ्गवान्मुवड्वावङ्ग्येदन्तःपुरा-दायातावि यदङ्गशास्त्रिः ॥ इतकं मन्ये भयं योधिताम् ॥"

इति कर्णाटः ॥ यामित्रं, स्त्री, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्थितम् । तुनं नूनं तथास्तार्खं घट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"

यामित्रवेधो यथा,—

"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा

यत्नेनाशु विवर्णवेन्मुनिमतो दीघोऽथयं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरेषु रोगोद्-

भवोऽप्युदाहे विघ्नवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्कर्मणि ॥ रविमन्दुकुजाक्रान्तं ऋगाङ्गान् सप्तमं त्वजेत् ।

विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥"

इति यामित्रवेधः ॥ अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

"स्वस्वत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्वो मित्रचर्चसौ गृहगोऽथ तदौचित्यो वा ।

यामित्रवेधविहितानपहृत्व दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्वयस्याम् । याम + इनिः ।

ङीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५३ । १ । "ततः शयनमाविश्य प्रसप्तो मधुसूदनः ।

याममात्रार्हशेषानं यामिन्यां प्रत्युदभत ॥") हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (काश्यपपत्नीः

यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ । "तार्थस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च । पतङ्गस्तत् पतंगान् यामिनी शूलभागण ॥"

प्रज्ञादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-सागरे । ४६ । २२ ।

"प्रज्ञादौ यामिनी नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥") यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) पत्न्यः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ३५ । २५ ।

"वदुपतिर्द्विजराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।

सुहितवक्त्र उपयाति दुरन्तं भोचयन् ब्रजगवां दिनतापम् ॥")

कपूर् रम् । इत्यमरः ॥ यामी, स्त्री, (यमस्यैवम् । यमो देवतास्याः इति वा । यम + यञ् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे । "—वास्यां गुरौ न व्रजेत् ॥"

यामि + ङीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथा, मनु । ४ । १२० ।

"मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्गवा । दुहित्रा दासवर्गेण विवाहं न नसाधरेत् ॥"

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्यं तमर्थमृच्छिकाय दापये-
दित्यर्थः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नास्या-
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा “युक्ति-
रघां वधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यदिसमरमपास्य नास्ति ऋत्यो-
र्भवमिति युक्तमित्येवमन्वयः प्रयातुम् ।

अथ मरणसमयमेव जन्तोः

‘किमिति सुधा मज्जिनं यशः कुरुष्वम् ॥
इति वेणीसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।

“तस्य इन्द्रभुजां देशान्निवास्यताचिरात् यथा ।
तां पुत्र ! चिन्तयेयुः किं त्वमन्योर्भाण्डभिः सद्यः ॥”
भोगः । यथा, छयंसिद्धान्ते । ७ । २४ ।

“त्रिचतुःकारयुक्तास्ति द्विप्रान्तिष्यया हताः ।
स्फुटाः स्वकार्यस्त्रिष्यामा भवेयुर्मानसिकाः ॥”
प्रमादविशेषः । तद्व्यथा,—

“अत्रासां तन्मयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ॥”

“असदादिप्रयुक्तानां वाच्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्मयुक्तितः ॥
यत्ता नोक्ताश्च ये ल्यर्था लीना ये वाच्य-
निर्गन्ताः ।

लेशोक्ता ये क्रचित्तन्ने तेषांश्चापि प्रसाधनम् ॥
यथास्युजवनस्याकैः प्रदीपो वेपथुनो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्ने ६५ अध्यायः ॥)
युग, इ वर्द्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्-
पर-सक-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युद्धात् ।
इति दुर्गाहासः ॥

युगं, क्ली, (युज्यत इति । युज् + षच् । कृत्वम् ।
न गुणः । “युजेघञन्तस्य निपातनादगुणत्वं
विश्रिष्टविषये च निपातनमिदमित्यतः । काल-
विशेषे रघातुपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
ऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।
१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
६ । ७२ ।

“उपनेतुसुप्तमितेव दिवं
कुचयोर्धुमेन तरसा कलिताम् ।
रभषोत्थितासुपगतः सद्यसा
परिरथ कश्चन वधूमरुधत् ॥”

हतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १४।५।
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सन्मवासि युगे युगे ॥”)
दृष्टिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।
मे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

“दे वितन्वी तथा हस्तो ब्राह्मणतीर्थादिवेष्टयन् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ॥”
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्थुगं भवति ।
मनुष्यमानेन चतुर्थुगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-
धिकत्रिचत्वारिंशत्सहस्रम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१७२००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६६०००

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्षित्वं विवरणञ्च यथा,—

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽनुवृषन् ।
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्थुगम् ॥
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्वैता विधीयते ।
द्वापरश्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् शती सन्त्या सन्त्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्धांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्षेन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगान्ख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिंशती सन्त्या सन्धांशः सन्ध्याया समः ॥
हे सहस्रे द्वापरे तु सन्धांशौ तु चतुःशते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥
हे श्रुते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनोविधिः ।
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संश्रिता ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्थुगम् ।
तत्र संवत्सराः दृष्टा मानुषास्ताद्विबोधत ॥

चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिसहस्राणि कालो ल्येय चतुर्थुगः ॥
पृथक्त्वैनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दृष्ट वे च पञ्च चैवान्न संख्याया ॥
अष्टाविंशत्सहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
अयुतान्तु तथा पूर्णं वै चान्ये नियुते पुनः ॥
यद्विंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
त्रेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥
अथौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्थुगम् ।
द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्यया ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमायतः ।
एषा चतुर्थुगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्थुगस्य संख्याता सन्धा सन्धांशकेन च । ।
एषा चतुर्थुगाख्या तु साधिका त्वेकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरसुच्यते ॥”

इति भाष्ये ११० अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्म्नो यथा,—
“ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रयः सर्वे एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुष्वपि मिनाकष्टक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्मश्चतुष्पादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्विपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्तथैव सप्तमात्रेण तिष्ठति ॥”

इति ब्रह्मपुराणे युगधर्म्नकीर्त्तनं नाम २०
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
“कृतं युगे परं ज्ञानं कपिवादिस्वरूपभृत् ।
ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतचित्ते रतः ।
चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।

दृष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति क्षमक्षयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं द्वात्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदयान्स्वरूपभृत् ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुष्टं तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्येव्यवन्ताहा नास्वप्साहुर्गतिरेकि
यत् ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्म्नाकारं यथा,—

जैमिनिरुवाच ।

“कलौ युगे महाभाग । समावाप्ते सुराक्षये ।
भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्वदन् मे ॥
आस उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्रादुक्तान्शक्तेताड्यं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्तं विदुर्धुधाः ॥
कृते धर्मश्चतुष्पादः सर्वधर्मरता जनाः ।
वर्षाश्चाचाररतास्तपोव्रतपरावशाः ॥
नारायणासनपराः श्लोकव्याधिविवाञ्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सद्यः दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्वेशास्त्रविदक्षणा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका दिव्योत्तम ! ।
रानधर्मशाहिणश्च भूपाका जनपाजिनः ॥
अहो सत्ययुगास्ति कः संख्यातं गुणान् क्षमः ॥
अधर्माचरणं तत्र जनाः केचिन्न कुर्वन्ते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समावाप्ते धर्मः पादोनतां गतः ।
अल्पक्षेत्रान्विता लोकाः केचित् केचिद्वाश्रयाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरावशाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥
चत्ता भूमिसृष्टाः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारंगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यवन्ता जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता निव्यं हातारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षां तद्वित्वांश्च स्वियः सर्वेः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शस्यात्प्रा पुत्राश्च पितृसेविनः ॥ * ॥
त्रेतायुगास्त्वावसाने द्वापरे युग आगतं ।

द्विपादो भूतवान् धर्मः सुखदुःखान्विता गराः ।
केचित् केचित् पापरताः केचिद्दुर्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् शुकेर्षीणाः केचित् केचिन्नहा-
युगाः ॥
अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते सृष्ट्याम् ।
भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्दृष्टयते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च शिवसेविनः ॥
तदा विष्णुर्थास्वरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्मः सर्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः चक्षिया वैशाः शूद्राः पापपरायणाः ।
निनाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः शूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराब्रह्मलुपा नित्यं तपोवनपराङ्मुखाः ।
 याधरुसङ्गुत्वाच्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचित्पुत्राकपटधर्मिणः ।
 बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः शत्रुधारिणः ॥
 कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्मिणः ॥
 शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्मिणः ।
 कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
 नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
 प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
 यत्रादिपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्जणम् ।
 मित्रस्त्रेहादिद्विष्यन्ति कुसाक्ष्यश्च कलौ जनाः ॥
 अधर्मबुद्धिदातारो धम्मबुद्धिविलोपिनः ।
 परोक्षानन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
 परशीघ्रसंकाशेव मिथ्यावचनभाषिणः ।
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
 शूद्रमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
 धनलोभाद्बुद्धिनिश्र्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
 ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्वियोरुप्यत्यन्तचषलाः ।
 दुर्नीतिर्वाधते तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥

जैमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वान् सर्वेषां प्राणिनां सुते ! ।
 जतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविचर्किताः ।
 तेषां यथा भवेत् कर्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
 यासु उवाच ।

अनर्पितस्तु यत् कर्म तद्भवेन्नष्कलं खलु ।
 एकैव मनसा विप्र ! सुदृढं कथ्यते मया ॥
 विष्णुभक्तिमतां पुंसं न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
 इति ते कथितं सर्वं शक्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
 यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।

“कृते धर्मश्चतुष्पाच्च सर्वं दानं तपो दया ।
 धर्मपाता हरिः श्वेतः सन्नुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
 चतुर्वर्गसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
 कृतान्तं क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
 शूरस्य प्रयतिः पुत्रो विष्णुः क्षत्रं जघान ह ॥३॥
 जैतायुगे त्रिपाद्दर्मः सत्यदानदयालकः ।
 नरा वज्रपरास्त्रास्त्रिंशथा चक्षोर्ध्वं जगत् ॥
 रत्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
 तत्र विष्णुर्भारणः क्षत्रियो राक्षसानघ्न ॥३॥
 द्विपाश हापरे धर्मः पौततावाप्युते मते ।
 शतशतायुगो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
 तदा दृष्ट्वाप्यनुर्हीच विष्णुर्वाससस्त्वपृक् ।
 नदेकस्तु यत्पुत्रैर्दं चतुर्षां पिभजत् पुनः ॥
 श्रियानध्यापयामास नामतस्त्रात्रिंशद्य मे ।
 शरिरेसध पौमस्यं नामसधस्य जैमिनिम् ॥
 अथलोमं सुसन्तु वज्रैर्दं यथासन्ति ।
 वैशम्पायनसंज्ञान् पुराणं सुतमेव च ॥
 अथादृष्ट्वा पुराणानि वेदेषु वै हरिरेव हि ।
 मन्त्रं प्रदत्तमन्त्रं वंशो मन्त्रतराणि च ॥

वंशाशुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 ब्राह्मं पादं वैष्णवश्च श्रेवं भागवतन्तथा ।
 भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चैत विस्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं तथाप्येवं ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
 कौर्म मात्स्यं गारुडश्च वायव्योयमनन्तरम् ॥
 अथादृष्टं समुदितं ब्रह्माष्टमिति संज्ञितम् ।
 अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
 आद्यं सनतकुमारोक्तं नारसिंहमयापरम् ।
 तृतीयं स्कान्दसुहृदं कुमारेश तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नदीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाद्यर्थं नारदोक्तमतः परम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
 ब्रह्माष्टं वारुणश्चाथ कालिकाज्ञयमेव च ॥
 माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरसंवाधसंशयम् ।
 पराशरोक्तमपरं सारीचं भार्गवाज्ञयम् ॥
 पुराणं धर्मशास्त्रश्च वेदा अज्ञानि यन्सुते ! ।
 न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
 गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यथादृष्टा स्मृताः ।
 द्वापरान्ते स च हरिर्भूवो भारमपाहरत् ॥३॥
 एकपादस्थिते धर्मं ह्युत्पात्ताश्च्युते गते ।
 जनान्कदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
 सर्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालमष्टोदितास्तेऽपि परिवर्तन्ते व्यात्मनि ॥
 प्रभूतय यदा सर्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा एतद्युगं त्रिदाहाने तपसि यदनिः ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्धृष्टमि देहिनाम् ।
 तदा जेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
 यदा लोभस्वसन्तोषो मागो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि काम्यानां दापरन्तद्रजस्तमः ॥
 यदा सदावृत्तं तन्नीनिद्राहंसादिसाधनम् ।
 शोकमोहभयं दैव्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
 यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
 दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाण्डूदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभक्षाः शिशोदरपरा द्विजाः ।
 अन्नता वटवोरुशौचा भिचवश्च कुटुम्बिनः ॥
 तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो निवलयोजुपाः ।
 दृश्वकाया महाहाराश्चौर्यमायोऽरुषाहृष्टाः ॥
 त्यस्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्तार एव च ।
 शूद्राः प्रतिगृहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
 उद्दिग्माश्चानलशूराः पिशाचमदृशाः प्रजाः ।
 अस्त्रातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
 स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
 बहुप्रजाल्पभास्याश्च भविष्यन्ति कलौ विद्वयः ॥
 शिरःकस्यूनपरा आस्रां मेत्यन्ति सत्यतः ।
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाण्डुलोपहृता जनाः ॥
 कजेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् युगः ।
 कीर्तनाद्येव जगत्स्य सुकृत्वन्मः परं ब्रजेत् ॥
 कृते यद्ग्रायन्ती विष्णुं जैतायां यजतः फलम् ।
 दापरे परिचर्यायां कलौ तद्हरिकीर्तनात् ॥
 तस्मान्ज्यैशो हरिर्नित्यं धीयः पूज्यश्च शौनक ॥”
 इति गारुडे युगधर्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते वलीवह्वीं अस्मिन्निति ।
 युज् + घञ् । युजेर्घञन्तस्य निपातनाद्गुणत्वम् ।
 इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथस्य ला-
 द्यम् । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ जीयासि
 इति भाषा । (यथा,—
 “नावेव नः पारयतं युगेव
 नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”
 इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥
 “युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
 तद्वायुं सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे ।
 ६० । १२ ।
 “तस्यैकदा वणिष्यार्थं गच्छतो मधुरां पुरीम् ।
 भारवोद्गा युगं कर्षन् भारेण युगभयतः ॥”)
 युगकौलकः, पुं, (युगस्य कौलकः ।) युगकाष्ठस्य
 कौलकः । जीयालेर खिल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रुत्वा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
 युगन्वरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
 भृत्तृनिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ७६ । इति
 खच् । “अरुर्दिगदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति
 सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमास्यते तत्र ।
 रथस्याश्वा यत्र वध्यन्ते तद्युगकाष्ठं तद्युगं
 धरति युगन्वरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 जूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पर्वत-
 विशेषः । यथा,—
 “निषधी माल्यवान् विन्धो जेमकूटो युगन्वरः ॥”
 इति श्रुत्वरत्नावली ॥
 (तूष्णिपुत्रः । स च सात्वकेः पौत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । ३१ ।
 “तूष्णोयुगन्वरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)
 युगपत्, य, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । १ ।
 ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
 “कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमुत्क्रमः ।
 त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”)
 युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदारवृत्तः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १२८ ॥ युगपर्वणवृत्तमात्रश्च ॥
 युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
 वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “कोविदारवृत्तमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
 कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सान्तकः सत्यकेशरौ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
 अकारस्यत्वश्च ।) शिंशपाद्वृत्तः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (विवरगमस्याः शिंशपाद्वृत्ते ज्ञातयम् ॥)
 युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
 गम् + षः ।) अम्भावाधं लाङ्गलपार्श्ववहो गौः ।
 पाँटे बंधा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रष्ट-
 वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
 युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
 + वृषादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।)
 युगम् । इत्यमरः । १ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २० ।
 “पसाशं पादयुगलमाह चोत्सृज्यवाणिताम् ॥”)

युगान्तः

युगलमन्त्रः, युं, (युगलाख्यो मन्त्रः । प्राकपाचिववत् समासः ।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः । यथा,— “इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणज्ञायम् । राजंस्तवामि वक्ष्यामि प्रपत्तिं श्ररयागतिसु ॥ इयात् परतरो मन्त्रो नास्ति सर्वं ब्रवीमि ते । इयान् परतरो घन्तो नास्ति लोकेषु कश्चन ॥ सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम् । मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजप्यमनुत्तमम् ॥ सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्ण्यं परतरं वृष । । गुह्याद्गुह्यतमं जातु स्रियं तत्तदुपासकेः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥

युगलाख्यः, युं, (युगलमित्याख्या यस्य ।) वज्र-वृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, युगनामकः ॥ युगांशकः, युं, (युगस्य अंशकः; चतुर्धांशः इति ।) वत्सरः । इति हारावली ॥ २८ ॥ युगविभाजकश्च ॥ युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-तिथिः । यथा । “अथ युगाद्याः । तासु च । ‘युगाद्या वर्षद्विहस्र सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता’ इत्यनेन व्यवस्था ॥

ब्रह्मपुराणे । ‘वेशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताय नवमेऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलिद्युगं स्मृतम् ॥ युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः । अत्र वेशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्म-पुराणे तथैव तिथिक्रत्याभिधानात् । मुख्य-वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवैषिद्धौ शुक्ल-पक्ष इति अर्थं स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अथयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥* ॥

यामां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् । ‘वेशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ एतान् युगाद्याः कथिताः पुराणै-रनन्तपुराणास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्त्रययनद्वयं च ॥ उपप्लवे ग्रहण्ये ।

‘पानीयमप्यत्र तिलैस्त्रिमिश्रं दद्यात् पिबेत्प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥ ज्ञानमधिकृत्य भविष्ये । मन्त्ररफलं तत्र नवस्यां कार्तिके तथा । मन्वादी च युगादी च माघत्रयफलं लभेत् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युगान्तः, युं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो वा ।) प्रलयः । इति हज्जायुषः ॥ (यथा, महा-भारते । ५ । ४८ ६५ ।

युग्माद्

“उद्वर्तयन् दस्युवर्धान् समेतान् प्रवर्तयन् युगमन्यदुगान्ते । यदा घस्यान्वभिवत् कौरवैर्धा-स्तादा तप्ता धार्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥) युगशेषश्च ॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + “युजिर्त्वि-तिचां झञ्च ।” उणा० १।२।४५ । इति मक् ।) द्वयम् । योडा इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २ युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ७६ । “पादुकोपानहाचैव युगान्त्र चहस्रशः ॥”) द्वितीयचतुर्थयुद्धाद्यमद्दशमद्दशराशयः । यथा “कुरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च श्रीजोऽथ युग्मं विधमः समश्च । चरस्त्रिहृष्टात्मकनामधेया मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,— “युग्मान्निर्गतभूतानि षण्मन्योऽन्तरन्वयोः । रुद्रेण ह्यादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्वमा ॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथोर्युग्मं महाफलम् । एतद्द्वयं महाचोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ द्वितीयात्तृतीययोश्चतुर्थोपशम्योः षष्ठीसप्तम्यो-रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादशयोः चतुर्दशीपौर्ण-मास्योः प्रतिपदाप्यमास्योर्युग्मं मेलनम् । तत्त-त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम् । एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिखण्डविशेषनियमनम् । स्वतिथ्या कर्मानि-र्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासा-द्याचरणश्च ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-विशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थं विप्रैर्दार्त्तवे क्षियम् ॥” युग्मपत्रः, युं, (युग्मं पत्रमस्य ।) रक्तकाष्ठपत्रः । इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम् ।) युगलपर्ये, स्त्री ॥ युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः । “श्रेष्ठादि-भाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कप् । टापि अत इत्वम् ।) शिशुपादश्चः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः शिशुपादश्च ज्ञातव्यः ।) युग्मपर्यः, युं, (युग्मं पर्यमस्य ।) क्रोविदारश्चः सप्तपर्यश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धिका । इति रत्नमाला ॥

युग्मादरः, युं, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगेन तिथिखण्डविशेषस्यादरणम् । यथा । “पञ्चमी सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायां ह्यथापि-तिथेर्येद्यादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

युग्मादरणं, स्त्री, (युग्मस्यादरणम् ।) युग्मतिथि-पूज्यता । यथा,—

युज

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु चैव पूष्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवाशरात् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युग्यं, स्त्री, (युगाय हितम् । युग + “उगवादिभ्यो-यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् । युगमर्हतीति वा । दृडादित्वात् यत् । यद्वा, युज्यत इति । युज् + “युग्यं च पञ्जे ।” ३ । १ । १२१ । इति क्यवन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम् । इत्यमरः । २।८।५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ६ ।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुगस्य वाचसान् । आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स नलक्षदा ॥” यथा च मनौ । ८ । २६३ । “यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राणकस्य तु । तत्र स्वामी भवेदुख्यो हिंसायां दिशतं दमम् ॥” वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, “युग्यो गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती ।” इति काशिका । ३ । १ । १२१ ॥)

युग्यः, युं, (युगं वहतीति । युग + “तद्बृहति रथ-युगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्ययः ।) युगवोढा । इत्यमरः । २।६।६४ ॥ (“दृष्टं वहतीति रथः युग्यः प्रासङ्गः ।” इति काशिका ॥)

युद् [ज] त्रि, (युजिर् योगे + क्तिन् । “युजेर-समासे ।” ७ । १ । ७१ । इति शुभागमः ।) योगकर्त्ता । मेलनकर्त्ता । इति सुभयोष-याकरणम् । (यथा, भट्टिकाथे । ६ । ११८ । “युद्धाया निरगादानीं विंशोऽयमिव दुःखम् । भ्रातरं युद्भिः संखी घोषेणापूरयन्दिशः ॥” युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ । “युक्तुं कुर्वन् दिनचैव सन्तान् कामान् समधुते । अयुक्तुं तु पिबन् सन्तान् प्रणां प्राप्नोति पुष्क-लाम् ॥”

समः । स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः । यथा, छन्दोमञ्जरीम् । ३ । १ ।

“विधमे यदि सौ चलगा द्ये भौ युजि भाद्गुरुकाशुपचित्रम् ॥” युज्जी, [न] युं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिण्यो जातः । यथा,— “गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः । बभूव वेशधारौ च युज्जी प्रकौर्तितः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युज्ज, प्रसादः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-स्वरी । प्रसादोऽनवधानता । युज्जति पापे चायुः । ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः । यथादिवादिनि पुच्छो लाङ्गूलम् । ओष्ठवर्ग-श्रेयादिरिति त्रिचोषनः । उच्छति । इति दुर्गादासः ॥

युज, इर् ष ञ औ युतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (उघा०-उम०-सक०-अनिट् ।) इर्, अयुजवृ-ज्यौघीत् । ष, युनक्ति युज्जे हतेनान्नं लोकः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युञ्ज, कि संयमे । युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) चन्तः-स्याद्यादिः । कि, योजयति योजति । संयमो वन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युञ्ज, ङ क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-प्राक्त०-सक०-सेट् ।) ङ क, योजयते । इति दुर्गादासः ॥

युञ्ज, य औ ङ समाधी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-प्राक्त०-सक०-अनिट् ।) समाधियोग्यभावः । य ङ, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति हल्लायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युञ्जानः, पुं, वारयिः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

युञ्जौ, [ञ्] पुं, (युञ् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

युञ्जामः, पुं, (युञ् + प्रानप् ।) वारयिः । विप्रः । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारिण सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानमेदतः ।
युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्यावशीकृतसमाधिसमासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः । विषयथावृत्त्या मानससमाधिस्यः । अयस्य युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्माद्यवहितविप्रकृतान् अर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

युत्, क्ली, निन्दा । यु ङ क निन्दे इत्यस्माद्भावे क्तिप्प्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥

युत्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । ३।८।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्ता । यथा, भागवते । ६।१२।२२ ।

“इति युवाणावन्योन्यं धर्मनिज्ञासया नृप ! ।
युयुधाते महावीर्याविन्दरुचौ युधां पती ॥”

युत्, ऋ ङ हीमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्राक्त०-सक०-सेट् ।) ऋ, अयुयोत्त । ङ, योवते । इति दुर्गादासः ॥

युत्, स्त्री, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥

युत्, वि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अष्टमभूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा, भट्टिकाये । १ । ७ ।

“स्त्रीभियुतान्यथरसाभिधौषे-

र्भदोः शिरांशैव सहासि-यस्याम् ॥”

युत्कं, स्त्री, संशयः । युगम् । नारीवक्ष्याश्वलम् । युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-मेदिनी । के, १४३ ॥ मैत्रीकरणम् । इति शब्दरत्नावली । स्त्रीवक्षभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ संशयः । नृप्रायम् । इति नानार्थरत्नावली ॥

युद्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५१ । १० ।

“यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंस्तुप्तं लघुेषु सह कीतया ॥”

युद्धं, स्त्री, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योधनम् । लडा इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-धगमृत् जन्मम् प्रधनम् ४ प्रविदारणम् ५ धमम् ६ आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्प-राधिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२ रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्हः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ ससु-दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः । २।८।१०३-१०६ ॥

संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४ विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः ३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् ३९ अस्वरीयम् ४० बलजम् ४१ आनर्तः ४२ अभि-मरः ४३ ससुदयः ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥

युद्धे वर्णनीयाणि यथा । चर्म १ चर्म २ बलम् ३ चरः ४ धूलिः ५ तूर्णस्वनः ६ विह्वनादः ७ श्वमखलम् ८ रक्तनदी ९ क्षिप्रच्छत्रम् १० रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४ केतुः १५ विदौर्णकुम्भकहस्तिकुम्भसुक्ता १६ बृहन्नवानस्थितसेना १७ सुरपुण्यवृष्टिः १८ ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् । “अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यद्वापुयात् ॥
इति यज्ञविदः प्राङ्मुखैश्चकर्मविशारदाः ।
तस्मात्तत्तत्प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रवीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—
“धर्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।
यः शूरो वध्यते युद्धे विन्देत् परवाहिनीम् ॥
यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञस्यैव सदक्षिणः ।
परं ह्यभिसुखे हत्वा तयोः पत्याधिरोहति ॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्वात् रणाजिरे ।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरश्रेण कर्मणा ॥
यस्तु शस्त्रं ससुन्दर्य वीर्यवान् वाहिनीसुखे ।
सम्मुखो वर्जते शूरः स खर्गात्त निवर्जते ॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।
हतः क्षत्रिय यः शूरस्तस्य लोकोऽल्यो भुवः ॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।
तावता लभते लोकान् सर्वकामदुष्टोऽप्ययम् ॥
वीरान्वनं वीरशया वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।
गवार्थे प्राणस्यार्थे गोस्वाम्यर्थे च ये हताः ।
ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥
अभ्यो यः परं सैन्यं भगवत् परिरक्षति ।
पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्वृत्तिम् ॥
अगुणीर्यस्यथा सद्यः प्राणान् यस्त्वगतं युधि ।
हतस्य सपते युद्धे स खर्गात्त निवर्जते ॥

दंष्ट्रिभिः शङ्किभिर्वापि तथा श्लेष्मैश्च तस्करैः ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजंस्तेषां स्वर्गो न संशयः ॥
शुक्लाग्निना मुनिर्दग्धः स्वयधे च श्रुतो यदि ।
संग्रामान्त्रियते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः ॥
भयेन लज्जया वापि श्लेष्मैश्च च रणाजिरे ।
सम्मुखो त्रियते राजंस्तदा स्वर्गो न संशयः ॥
यन्नु भिन्नीकृतं गात्रं शूरशस्त्रकृतो मरैः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥
वराशूरः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरितान्यभिधावन्ति सम भर्ता भवेति च ॥
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अचयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषते ॥
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्नृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षयविश्वसिनि काये का चिन्ता मरये रथे ॥
हतस्याभिसुखस्य ये लोका न निवर्तिनः ।
हते गोस्वामिप्रार्थं नरमेधफलं हितत् ॥

स्थानाभिघाते शरणागते च
राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्धघाते ।
स्त्रीबालवृद्धाजनगोश्रद्धे च
शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम् ॥
थां यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः
स्वर्गेपिणो यत्र न वै प्रयान्ति ।
क्षयेन तामेव गतिं प्रयान्ति
महाहवे खां तनुं संत्यजन्तः ॥
सर्वान्श्व वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः
सांख्यश्च योगश्च वने विवासम् ।
शते गुणा एकपदे प्रविष्टा
महाहवे खां तनुं संत्यजेद्वयः ॥
इमां गिरं वेदविदः शुभाचरां
सुभाषितां वृत्रभिदा दिवोकसाम् ।
चक्रसुखे यः सरते हृष्टस्ति-
नं हन्यते हन्ति च सोऽपि वेदिणः ॥

सदा पुण्यतमः स्वर्ग्यः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।
सर्वधामेवं वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
भूयस्त्रैव तु वक्ष्यामि रणधर्मं सनातनम् ।
यादृशाद्य प्रवर्तयं यादृशं परिवर्जयेत् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
कोदृशश्च पाणिगन्तु प्रहृष्टरन्तं द्विजं यदि ।
हत्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥
ब्रह्महा जायते येस्तु हतेस्तत्त्वं श्रेयस्य मे ॥
वचःसंखेा वृषश्रेष्ठ ! काययज्ञी सनानने ।
विरथं विगतं यत्त्वं विवर्णं विसुखस्थितम् ।
युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥
विशस्त्रं विधुशुक्लं तं भीतोऽस्त्रीतिवादिनम् ।
वर्णशाखाश्रुतांसांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥
अन्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः ।
तवाहं प्रवदन्मूत्रशक्तुस्ततोऽथ भीरवः ॥
तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्मभृतां वरः ।
सन्ध्यावन्धनफलन्तीहन् हत्वासी ब्रह्महा भवेत् ॥
श्वयन्विह सन्धेस्तु यज्ञैः क्रतुशतेर्नृपाः ।
आलदेष्टपरित्यागः कर्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

नृक्षहा शुभतेऽगुहो देहं लक्ष्मा रणाजिरे ।
न मुहूर्त्तौ रणभगानां ऋते कचिन्नहापयात् ॥
संग्रामे युध्यते लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।

भगवत्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्वान्महारणात् ॥
तस्मात् सत्वेन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ! ॥”

इत्याद्ये वद्विपुराणे संग्रामप्रश्नं ॥ * ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।
“यत्रायुहे ध्रुवं नाशो युद्धे जीवितसंप्रयः ।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विग्रहीयात् श्रीभो नात्मवले यदि ।
असने च प्रहर्षं प्रचौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि प्रवृत्ताञ्जको-
विदाः ।

नृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
अथयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धं दुर्गमे ॥
अथये सर्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलजुते ।
संहत्य योधयेदन्वान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥
रुचीसुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पश्चात्ततः शूरान् निवृत्तान्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पश्चष्टसप्तसहिताः कृतनिश्चयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।
“अन्यद्वारा विपक्षन्तु विग्रह्यासनमुच्यते ।
अरिं विग्रह्य वा स्थानं विग्रहासनमुच्यते ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
सन्वाय यदवस्थानं सन्वायासनमुच्यते ॥
उदासीने मध्ये वा समाने प्रतिप्रक्षया ।
यकीभूय यवस्थानं सन्मूयासनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्ष्यम् ।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम् ॥”

अथ इन्द्रयुक्तिः ।
“राज्ञो बलं नहि बलं इन्द्रमेव बलं बलम् ।
अप्यप्यबलवान् राजा स्थिरो इन्द्रबलाद्भवेत् ॥”
तथा च ।
“एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्गुणं विशिष्यते ॥
अह्विमं ह्विमश्च तत् पुनर्दिविधं भवेत् ॥
यद्देवमुचितं इन्द्रं गिरिनद्यादिसंश्रियम् ।
अह्विमसियं श्रेयं दुर्लभमरिभूसुजाम् ॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्भवेदिह ।
ह्विमं नाम विज्ञेयं लज्जालज्जन्तु वैरिणाम् ॥”

अथाह्विमइन्द्रयुक्तिः ।
“अत्युच्चविस्तीर्णशिरा इरारोहः सकाननः ।
चञ्जलाशयसन्मारभोष्यत्रयसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो इन्द्रः पर्वताख्यो महीसुजाम् ।
नदी गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु यवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीइन्द्रः स उच्यते ।
यद्व्यन्धिरकाशीनं दुर्लभविपिनादिकम् ।
तन्धरचिता भूमिइन्द्रत्वेनोपतिष्ठते ।
वन्द्यमिति ख्यातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥”

ह्विमइन्द्रयुक्तिर्यथा,—
“यस्मिन्नायं गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ॥
तस्य मध्ये महीपालः ह्विमं इन्द्रमारभेत् ॥
गजेरलक्ष्म्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः ।
इन्द्रत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
विशालशालं सुषर्नं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
इन्द्रत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥

अधोऽधो वध्यामानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवन् ।
इन्द्रत्वेन ससुदिष्टः स दुर्लक्ष्मो हि भूसुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलज्जुतदेशत्वाञ्जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
एवामभावे निम्नस्य भूपदेशस्य वन्वना ।
वर्षास्रपगते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं इन्द्रमाचरेत् ।
आश्रित्य ह्विमं इन्द्रं बलवद्देहिणी दिशि ॥
अन्यत्र ह्विमं इन्द्रं कृत्वा नरपतिर्विश्रेत् ।
रथपतिर्वदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजान्धनायश्चेद्देरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विनिधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिच्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्तं प्रकटे शुभ एव च ॥
राज्यान्तं सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
शुभे स्त्रीकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।
“सप्रवेशापसरणं इन्द्रमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशाखेव न तादृगवह्वसाम्रयेत् ॥
धनुर्इन्द्रं महीइन्द्रं गिरिइन्द्रं तथैव च ।
मह्यइन्द्रसंसर्गं वगइन्द्रश्च तानि षट् ॥”
अन्ये तु ।
“न इन्द्रं इन्द्रमित्याहुर्वोऽहुर्इन्द्रं प्रकीर्तितम् ।
योऽहुर्भूयं हि यद्दुष्टं नृत्तकायसमं हि तत् ॥”
अथान्यत्रापि ।

“यावत्प्रमायं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्यम् ।
त्रिंशज्जलक्ष्माएगुणोत्तरेण
त्रिदेशजागां धरणीधतीनाम् ॥”
गर्गस्तु ।
“यद्व्यद्विदिविधं इन्द्रं प्रीथति धरणीसुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु देवाङ्गिषु सन्नदन्दाञ्जयेन्मृगः ।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यं करकम् ॥
यदेव वैरिदुर्लक्ष्मं विस्तीर्णं विषमश्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्दुष्टमन्त्रं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥
तद्देहिकपर्यायः । रजः १ विवाक् २ विखादः ३
नदशुः ४ अरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
एतनाय्यम् ९ अभीके १० समीके ११ सम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्गाः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ् १७ एतनाः १८ स्युषः १९
श्वः २० एतसु २१ समतसु २२ समर्थे २३
समरथे २४ समीहे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्घे ३० सङ्घे ३१ दृव-
रुथे ३२ एचे ३३ आखौ ३४ शूरसती ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खले ३९
पौखे ४० महाधने ४१ वाचे ४२ अजम् ४३
सङ्ग ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वारिंशत्
संग्रामनामानि । इति वेदविघ्नोऽपि
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।
“अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गता नराः ॥”)
युद्धवारः, पुं, (युद्धस्य वारः ।) षोडशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, यच्ची इ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-अक-हने सक-अनिट् ।) य इ,
युध्यते । औ, योद्धा । संतुखसिधतयोर्द्वयोः
संग्रामिकरीत्या परस्परामिभवेच्छा युद्धम् ।
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्वननेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
पिण्डस्य हते न युध्येदिति अस्माद्भावे किपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कष्टादित्वात्
क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽच्ची । युध् + “युधिडुधिदशः
किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स च
कित् ।) चत्तियः । इत्युणादिकोपः ॥ (रिपुः ।
इत्युञ्जलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् थिकप्रत्ययेन
नियञ्जः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । १ । ६५ । इति पत्वम् ।
“हजदन्तात् सप्तन्वाः संज्ञायाम् ।” ६ । ३६ ।
इति सप्तन्वा अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
गर्भे धर्मोत्पन्नः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः २
शब्दार्थः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमीटुः ५ । इति
श्लेषः । १ । ३७१ ॥ (रुद्राणां पापभित्तमः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
धर्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । सुचित्तिते ! अजपत्यो
हि न सुभलोकाहं इति विचिन्त्य त्वं मनुपका-
रार्थं केनापि पुत्रसत्त्वाद्येति । एवमुक्त्वा कुन्ती
दृष्ट्वा च पत्नुराग्रहातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
दुर्व्यासः प्रदत्तमन्त्रवलेन धर्मोत्पन्नं त्वेन शङ्कता
युधिष्ठिरं पुत्रमभवत् । यदुक्तं, महाभारते । १ ।
१२३ । ५ — ८ ।

“संयुक्ता वा हि धर्मोत्पन्नं योग्यं चिन्तयेत् च ।
लेभे पुत्रं वारारोहा सर्वप्राणहतां हितम् ॥
रेन्ने चन्द्रसमायुक्ते तुहूर्त्तौऽभिजितेऽहमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णोऽतिपूजिते ॥
सगृह्यवशं कुन्ती सुयाव प्रवरं सतम् ।
पातमात्रे सुते लक्ष्मिं वागुवाचाशरीरिणी ।
एव धर्मोत्पत्तां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्राताः सद्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ॥

यूका

संज्ञानामयुक्ताच्छब्दः । तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५ ।
तत्र १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थी-
गण्ठीनामेकवचनद्विवचनवहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्व ।
चतुर्थीपष्ठोरेकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपदे वाक्यादौ
च-वा-ह्य-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यर्थ-
यातुयोगे च न स्युः ।) इति व्याकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मन्कृते स्वप्नगङ्गनाम् ।
शिरो मदीयं यदि याति याट् ।
नीतानि नाशं जनकात्मकार्यं
दृशाननेनापि दृशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

युः, स्त्री, युगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥
यूकः, पुं, (यौतीति । यु+“अनिघुनीभ्यो
दीर्घञ् ।” उणा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घञ् ।) मत्कुण्डः । इति जटाधरः ॥
(यथा, सुश्रुते स्वप्नस्थाने ३१ अध्याये ।

“यूका लजाटप्रयान्ति वलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिनांस्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”

यूका, स्त्री, (यूक+ङ्गिर्मां टाप् ।) मत्कुण्डः ।
यूनी इति उक्ता इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
केशकीटः २ खेदजः ३ षट्पदः ४ । इति
राजनिघण्टुः ॥ पाली ५ बालकर्मिः ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १ । ४५ ।

“खेदजं दंशमशकं यूकामधिकमत्कुण्डम् ।
उश्लेषोपजायन्ते यक्षान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥”
क्रिमिविशेषः । तदयथा,—

“नामतो विंशतिविधा बालास्तत्र मजोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंख्यानवर्णाः केशास्तराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च रुम्भाश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कीटपिडकाः कण्डूगणान् प्रकुर्वन्ते ॥”
इति माधवकरसंघीतद्विनिश्चये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बालाभ्यन्तरसम्भवाः ।
नासा यूकाः प्रविद्धाः स्युः किष्पुलकास्तथा-
न्तराः ॥

समया हि भवेद्वासाः षड्धा चान्तःसतद्भवाः ।
तेषां पश्यासि संभूतं बालानाभ्यन्तरे शृणाम् ॥
रूपादति बलात् खेदात्तिलया शोचनादपि ।
कफघातसहस्रलक्षोष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः क्षणाः पराः श्वेतासृतीयाश्मैदि
स्थिताः ।

सम्प्रतिविकटा रूपाश्मैभाश्मैभ्युक्ताः ।
चतुर्थी विशुकी नाम वर्जुला मूत्रसम्भवा ।

यूयभ

मत्कुण्डाद्याश्च पञ्चम्यो बालोपद्रवकारिणः ॥
यूका मत्कर्मस्थाने श्वेता वक्त्रनिवासिनी ।
चर्मयूका नेत्रचर्मै रूष्मि रोमणि यष्टिका ॥”
इति शारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने ।

“विद्वङ्गन्धोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत् ।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां
यूकादिकीषाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलान्मूललेपो यूकानिवारणः ।
पारदं महैवेत्प्रकृष्णधुस्तरजद्रवैः ॥
नागवक्षीद्रवेञ्चाप वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।
तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्यं यामत्रयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषाम्लकाभात्र संशयः ।
दिनिशागवनीतेन लेपाश्मौलौ प्रकण्डुतु-
नीलीत्पलं तिलं यष्टि सर्षपं नागकेशरम् ।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकानिवाशनः ॥
निशागन्धकगोमूत्रं विद्वङ्गकटुतैलकम्
पारदेन समं मह्यं लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणाभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३७ ।
“परमायुः परं रुष्मं त्रसरेण्महोरजः ।
बालागश्चैव निष्काश्च यूकां चाद्य यवोदरम् ॥”

यूतिः, स्त्री, (यु+“ऊतियूतिजुतिसातिहेतिकीर्त्त-
यञ् ।” ३।३।६७ । इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वञ् ।) मिश्रणम् । इति सुगन्धोपध्याकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६६ ।
“करोमि धो अङ्घ्रियतीन् पिवध्वं पाण्यभि-
र्हृष्टः ॥”)

यूयं, स्त्री, (यु मिश्रणे+“तिथष्टल्लगूचयूयप्रोषाः ।”
उणा० २ । १२ । इति यक्प्रत्ययेन निपाति-
तम् ।) सजातीयसम्बन्धः । इत्यमरः । २।५।४१ ।
(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।
“तत्र कुञ्जरयूयानि नृगयूयानि चैव हि ।
विचरन्ति वनात्सेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥”)

यूयनाथः, पुं, (यूयस्य नाथः ।) वन्यकरिणां
सम्बन्धस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यथपः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूयपः, पुं, (यूयं पातीति । पा+कः ।) अरय-
हस्तिनां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १५ । २८ ।

“घोरमादाय परशुं सतृणं वर्मकासुकम् ।
अन्वधावत दुर्मर्षो ऋग्ने इव यूयपम् ॥”
प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १।१८।५ ।
“राजा पाण्डुर्महोरख्ये नृगयूयानिभिविते ।
चरन् मैथुनधर्मैर्षां दर्शयं नृगयूयपम् ॥”

यूयभष्टः, पुं, (यूयाद्भष्टञ्जितः ।) यूयात्
पलायितहस्ती । इति शब्दमाला ॥ (यूय-
भष्टमात्रे, वि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
२८ । ४६ ।

“यदा नोपकनेताद्वावृणां प्रतुरथती ।
आसीत् संविषहृदया यूयभष्टा नृगी यथा ॥”

यूपः

यूपिका, स्त्री, (यूपं पुष्पहृन्मस्या आसीत् । यूप
+ठन् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिघण्टुः ।
अग्निनाकः । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ पुष्प-
विशेषः । युं इ पुञ्ज इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते । १ । २८ ।

“विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजातानि विचरन्
उद्यानानां गवश्लककण्डूयुक्ताञ्जलकानि ॥”
तत्पर्यायः । गणिका २ अमृता १ भागधी ४ ।
सा पीता चेतु हेमपुष्पिका । इत्यमरः । २ ।
५ । ७१ ॥ यूधी ५ प्रहसन्ती ६ । इति चिकित्सा-
श्रेयः ॥ शिखरिणी ७ वासन्ती ८ । इति
रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ६ बहुगन्धा १०
भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । खाडुत्वम् ।
शिथिलत्वम् । शर्करातिपित्तादृष्टयानाना-
सगद्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च ।

“यूपीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं जघ्नु ।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।
व्रणसप्तखदन्ताक्षिशिरोरोगविर्षापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“पटोलशूलसुनिपस्ययूपिका
वटातिशुक्लाङ्कुरमिन्द्रवारणम् ॥”)

यूपी, स्त्री, (यूप+अश्रं आद्यञ् । ततो ङीष् ।)
यूपिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यूपीनः, पुं, (यूपं पातीति । यूप+ञः ।)
यूपपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूनिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति चिह्नात्-
कौस्तुभे ॥

यूनी, स्त्री, (युवन्+ङीष् । “अयुवमघोनाम-
तद्विते ।” ६ । ४ । १३६ । इति वक्ष्य उत्वम् ।)
युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैध्यशभावा-
दधुः ॥”

इति कलापे अयुवमघोनाशेतिसुखे कुलपञ्चः ॥
यूपः, पुं स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । यूपते-
ऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ५१ । १४ ।
यदा, यु+“कृद्यर्था च । उणा० १।२७ । इति
पः दीर्घत्वञ् ।) यज्ञे पशुबन्धनकाष्ठम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादिर्मथा ।
सूत्रौ ।

“यतुर्हस्ता भवद्यूपी यज्ञहृद्यसतुद्वयः ।
वर्जुलः प्रोमनः सूकः कर्तव्यो रवमौलिम् ॥”
भविये ।

“विक्षयं बहुकस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ॥”
इति कामवेदिश्रुतौर्वातत्वम् ॥

यूपः, पुं, (यु+पः । दीर्घञ् ।) अयुक्तम् । भाग-
स्तम्भः । यूकादिकोपः ॥ (यथा, रघुवंशे । १।१८।
“संयामनिविष्टसहस्रनाहु-
रदादृष्टीपनिखातयूपः ।
अनन्वधाघाररराश्रम्यो
वभूव घोनी किञ्च कार्त्तवीर्यः ॥”)

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव ।) यज्ञसमाप्ति-
रुचकं पशुवन्वाद्यर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारो-
प्यते स यूपः तस्य शिरसि बलयाकृतिर्दमयका-
कृतिर्वा यः काष्ठविकारः सः । यूपमूले निहित-
लोहवनय इति जेषित् । इति भरतः ॥ तन्-
पर्यायः । चयानः २ । इत्यमरः । २। ७। १८ ॥

यूपकर्मः, पुं, (यूपस्य कर्म इव ।) यूपैकदेशः ।
तत्पर्यायः । वृत्तावनः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४८६ ॥

यूपदः, पुं, (युपाय इः ।) खरिदवृक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

यूपदमः, पुं, (युपाय इमः ।) खरिदवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रक्तखरिदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यूपशब्दः, पुं, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य ।)
पक्षी । इति शब्दमाला ॥

यूपार्थं, स्त्री, (यूपस्यायम् ।) यूपस्याग्रभागः ।
तत्पर्यायः । तर्भ २ । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥

यूप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
नेट् ।) यष्टमरी । यूपति । इति दुर्गादायः ॥

यूपं, पुं, स्त्री, (यूप + कः ।) सुहादिकापरमः ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ३५ ॥ यूपोऽन्तःस्थादिः ।
यवर्गादिष्विति सुकृष्टः । इति भरतः ॥ ७ ॥
अथ सुहाय्यगुणाः ।

“सुहाययोऽभिदो हृद्यः शुद्धानां वणिनामपि ।
पथो वनाशपित्तो ज्वरघा च क्षताक्षतः ॥
अस्येक्षवर्णं कर्ममशतं कटुकैर्विना ।
विज्ञेयं लघ्वगलेऽहकटुकेः संस्कृतं क्षतम् ॥
स तु दाहिनमृद्वीकायुक्तः स्याद्रागघाद्वृत्तः ।
रुचिस्तल्लघुपाकय दीयागामविरोधकत् ॥” ॥
मसूरयूपगुणाः ।

“मसूरयूपः संघ्राष्टी टंष्टी स्यादुः प्रमेहजित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तयातीमारणाशनः ॥” ॥
कुलत्पयूपगुणाः ।

“कुलत्पयूपोऽगिलाहा शर्कराशरिनाशनः ।
तूणीप्रतूणीकागार्शंगुल्मीमेदःकफापहः ॥” ॥
ज्योतिष सद्यः माययूपगुणाः ।
“ज्योतिषो गुणैर्देही वातघ्नो दीपनो मतः ॥”
अथ नक्षयूपः ।
“तर्भं कपिलाशरिरोमरिवाजाजिषिकैः ।
सुपर्णं लघुघ्नोऽथमथं कामलिफोपरः ॥” ॥
नक्षयूपगुणाः ।
“दध्ययो लघ्वगलेऽहनिममापविपापितः ।
राक्षसात्मजको सर्गो स्याद्विपातकफापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥
अपि च । अथ यूपस्य विधिसंज्ञायाः ।
“कृष्टादभ्युदये शीरे शमीवाग्यस्यो रसः ।
दिरलासि धनः क्विपित् वेयातो यूप उच्यते ।
उरुः स एव निर्धुको यथिकुल विदेषतः ॥”
अथ यूपस्य प्रयोगः ।
“कृष्टादभ्युदये शीरे शमीवाग्यस्यो रसः ।
दिरलासि धनः क्विपित् वेयातो यूप उच्यते ।
उरुः स एव निर्धुको यथिकुल विदेषतः ॥”

अथमर्थः । यूपानं पलमितं तत् कल्कीकृतं
शुष्ठी पिप्लवी च मसुदिनाहर्कर्मिता कल्की-
कृता उभयमपि प्रस्यमितेन वारिणा पचेत् ।
तद्वयो यूपः ।

“यूपो बलो लघुः पाके रथ्यः कण्टः कफा-
पहः ॥”
अथ सुहाय्यविधिः । वृन्दटीकायां तन्तान्तरे ।
“सुहायानां हिपलं तीये धृतमर्हाङ्गोष्मते ।
पादस्यं मर्हितं पूतं दाहिमस्य पलेन तत् ॥
युक्तं सैन्यविषाङ्गधान्यकैः पादकांशिकैः ।
कणाजीरकयोः सुखाङ्गाणैकेनावचूर्णितम् ।
संस्कृतो सुहाय्योऽथं पित्तश्लेष्मरो मतः ॥” ॥
अथ सुहाय्यगुणाः ।

“सुहायानां सुतमो यूपो दीपनः शीतलो लघुः ।
व्रणोर्हृद्यनुसगदाहकफपित्तज्वरामहत् ॥” ॥
अथ सुहाय्यगुणाः ।
“सुहायमलकयूपस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
टड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छांश्रममदापहः ॥”
मसूरयूपगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“कुलत्पयूपो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
भेदाशरिरी पायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
आह्वययूपं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वाननिवारणश्च ।
श्रेष्ठापहं पित्तहरं नराणां
क्षमिं निहन्त्यादपि दारुणश्च ॥
शीतलं मधुरं मौद्गं यूपं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
मासूरो ग्राहको यूपो टंष्टी स्वादुः प्रमेह-
जित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरघ्नः स्यात्तघातोवारणाशनः ॥
कषायं कटुकषोष्णं वातघ्नं पुंस्वदोषकत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याश्च चणानां यूपसुष्ठे ॥
घनं नवातं कफशम्भापयुगं स पित्तकृत् ।
अतं पर्युषितं तक्ष प्रस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शक्तानि कौलत्यानुषितानि च ।
मसूराखिपुठा पत्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूपविधिः ॥ ७ ॥
इति चारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“ज्येः पयतमचापि सुहाय्यः क्षताक्षतः ।
स तु दाहिनमृद्वीकायुक्तः स्याद्रागघाद्वृत्तः ॥”
“पटोपनिमयां तु कफमेदोविशोषिणी ।
पित्तघ्नी दीपनी हृद्यो क्षमिज्ज्वररामघ्नी ॥
स्यात्क्षानप्रतिशयाय प्रसंकारोचकज्वरान् ।
इति मूलन्ययूपस्तु कफमेदोशमामयान् ॥
कुलत्पयूपोऽगिलाहा श्यायोऽथशनाशनः ।
तूणी प्रतूणी कागार्शंगुल्मीदावर्षनाशनः ॥
दाहिमामलकैर्धुयो हृद्यः संशमनो लघुः ।
पात्पापित्तघ्नो मसूरोऽभिदोषः पित्तघातजित् ॥
सुहाय्ययूपस्य स्यात्तं पित्तकृष्टे इति ॥

यवकोलकुलस्थानां यूपः कण्टीऽगिलापहः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
यूपः, पुं, (युधतीति । यूप + कः ।) ब्रह्मदारवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

येष, ऋ ५ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । ऋ,
अधिषेयत् । उ, धेषते धियेषे । इति दुर्गा-
दासः ॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकृता । इति युजघातोः
कर्त्तरि ङन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंज्ञितायाम् । ३० । १४ ।
“मन्ववेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारश्च
श्रीकायाभिसत्तारम् ॥”
“योक्तारं योगकर्त्तारम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥)

योक्तं, स्त्री, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दात्रीशसु-
युजस्तुदेति ।” ३ । २ । १२२ । इति ङ् ।)
युगेन सह ईशादख आवध्यते अनेन तत् ।
योत्तुदङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । आवन्धः २
योत्रम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ३३ । २ ।

“सत्त्वं न इन्द्र धियमानो अर्केर्हृरीणां वृषन्
योक्तमश्रेः ॥”
“योक्तं नियोजनरञ्जुं अश्रः आश्रयसि ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्थनरञ्जुः । यथा,
रामायणे । १ । ४५ । १८ ।
“ततो निश्चिद्य मघनं योक्तं कृत्वा च वासु-
कम् ।

मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममस्युरमितौजसः ॥”)
योगः, पुं, (युज समाधौ + भावादौ यथायथं घञ् ।)
सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
युक्तिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।
“स्वीधान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
तां प्रेमदामशुचकार च योगयुक्तः ॥”
“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।” इति तद्गीकार्यां नील-
कण्ठः ॥ छलम् । इति मनुः । ८ । १९५ ॥
अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अपू-
र्वाद्यसंख्याभिः । वपुःस्वैयम् । प्रयोगः । पिष्क-
म्भादिः । भेषजम् । विश्वव्यातकः । द्रव्यम् ।
कार्मणम् । इति मेदिनी ॥ नैयायिकः । घनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ७ ॥ (येन वाक्यं युज्यते स
योगः । यथा,—
“निलं पिषेचान्दतवत्तानिन्व-
हिंसाभयादृषकपिप्लवीभिः ।
सिद्धं वलाभ्याश्च सद्देशात्
इत्याय निर्व्यं गलमखरोगी ॥
सिद्धं पिषेदिति प्रथमं वक्तव्ये दृतीयापदे सिद्धं
प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योगः ।” इत्युत्तरतस्मिं पञ्चमदिनमेऽध्याये
संश्रुतेऽनेनेति ॥) अथ सप्तविंशतियोगानां
नामानि । यथा,—

“विष्कम्भः प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्भवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रश्चासृक् यतीपातो वरीयान् परिषः शिवः ।
सिन्धुः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मिन्द्रो वैधृतिस्तथा ॥”
तेषां वर्जनीयभागा यथा,—
“परिषस्य त्वजेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
त्वजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूलै च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवचयोः ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगसिन्धो योगा भभोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च षड्विधा नाथो सुक्लान्तरोहताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतिसप्तककालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।
“ग्रहकलाः सरवीन्द्रकलाहृताः
खखगजैश्च भयोगमितौ क्रमात् ।
अथ हृता खगतैश्चविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”
इति भास्करोद्यसिद्धान्तशिरोमणौगणित-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिष्यते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्धोगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र प्रताडकेन
दृष्टिं ग्रंथमस्थाने गतभानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारयुतानि गन्धानि स्युः तेषां गतानां सम्ब-
न्धिन्यो विकलाः खखगतभिर्भाव्याः । यज्ञभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येष्याणां विकला
भक्तास्तदेव्या षडिका भवन्ति । इति मित-
क्षरानाम्नी तत्कृतटीका ॥ चानन्दयोगो
यथा । भीमपराक्रमे ।
“अश्विनी सह सूर्येण सोमे नृगशिरस्तथा ।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्णितः ॥
अतुराधा गुरोवारे विश्वदेवस्तु भागवे ।
वाख्यं शनिसंयुक्तमानन्दोर्यं प्रकीर्णितः ॥”
योगवरा यथा । दौषिकायाम् ।
“भूमिपुत्रार्कयोरेद्वि नन्दा मरु-
हाख्यार्द्रान्त्यचित्राहृत्स्लाभिभिः ।
भागवैष्णव्योरद्वि भद्रा
भवेत् फल्गुशुभोऽसंयुता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुर्विन्द्रयाम्याभिजिज्ञाभिभिः ।
शीघ्रतेरद्वि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्रामियुक्त्पित्रादित्यसुभिः ॥
सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिविस्योः स्यात् ।
योगवरास्त्रिभिरेव समेताः
सर्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः ॥”
अथमेव त्रयन्तयोगः ॥ * ॥ अथान्तयोगः ।

“ध्रुवगुरुकरमूलापौष्णभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्वरीनाथवारे
गुरुयुगनलवातोपान्यपौष्णानि कौषे
दहनविधिप्रताख्यामैत्रभं सौम्यवारे
मरुद्दितिभपुष्यामैत्रभं जीववारे ।
भगयुगनयुगस्यो विष्णुमैत्रे सिताहे
असनकमलयोनी सौरिवारेऽन्तानि ॥
यदि विष्टियतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हन्यतेऽन्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अन्तं सिद्धियोगश्च यत्कस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनं भवेदुष्टं मनुष्यैर्पयंथा विषम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिदग्धपापयमघटयोगाः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा अगुजबुधकुजाकीर्ण्य-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्येष्टाश्राभिषङ्कृत्सुनिमित्तियथोर्कादि-
वारेः प्रदग्धाः ॥”
राजमार्गच्छे ।
“भासा रुद्रादिशो रामा षट्पञ्चसुनयस्तथा ।
दक्षन्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तभिर्गहैः ॥”
अपि च ।
“द्वाष्ट्यकंयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नैष्टा तृतीया
बुधे ।
षष्ठी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्ले द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भविनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोर्काहे विधाखात्रययमसुपुपस्याह्नि
चित्राचतुष्कं
तीर्थं विश्वाभिजिद्रं त्वथ कुजदिवसे खत्रयं
विश्वरुद्रौ ।
ज्ञाहे मूला विशाखा यमधनतुरगान्त्यानि जैवे-
द्वि पित्रं
रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रशतभमथ अगोरद्वि पुष्या-
चयेन्द्रौ ॥
सौराहे हतयुगार्थमयमनलशुक्पौष्णपुष्या-
घनानि
घण्टोऽखण्डर्षयुक्ते स्यहृत्पतिदिने सौम्यवारे
र्यमापि ॥” * ॥
अथोत्पाटादियोगाः ।
“रथादिवसेयुक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
उत्पाटा नृत्यवः काणा अन्तानि यथा-
क्रमम् ॥”
अथ करकचायोगः ।
“वानिचिञ्चोत्तराषाढा मूलपाशीर्ध्वमान्तकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ नृत्ययोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशरद्वयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्यदा ॥”
अथ यमघटादीनां त्रयैकाजनिर्णयः ।
“यमघटं त्वजेदष्टौ नृत्यौ द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां भयाद्वात् परतः शुभम् ॥”

अथ शुभधन्नेय करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्ववामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा नृत्ययोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रवृत्त्यन्ति हृत्ता वज्रहता इव ॥” * ॥
विरहयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।
“विरहसंज्ञाक्षिधिवारयागा
गञ्जवारप्रभवाश्च ये वै ।
हृन्नाङ्गवज्रेषु खशेषु वन्याः
शिवेषु देशेषु न ते विरहाः ॥”
इति ज्योतिष्कत्वम् ॥ * ॥
अथ क्रियायोगः । सुनय ऊतुः ।
“दुःखानुमनाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरेयुर्भवाभ्योधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छिन्तिकारकम् ।
वद्विरवाच ।
आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तत्रिरापेक्षा एवसुक्तं प्रवास्यथ ॥
दृष्ट्वा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम् ।
ब्रतोपवासैर्विधिवैर्ब्राह्मणानाश्च तर्पणैः ॥
तेस्तेऽत्माहितैः कामैर्ये स्वचेतसि तुष्टिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तत्रिष्टास्रततधियस्तत्कर्मण्यज्ञदाश्रयाः ।
तद्दृष्टवस्तन्मनसः सर्वस्मिन् न इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्वान्मनात्मनि ।
सन्त्यस्यध्वं स नः कर्ता समस्तापरयञ्चयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदत्र भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचिन्धरूपन्त्रपरिग्रहं यत् ॥
तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मवाः ।
अगौ मोक्षं परं जगुस्तस्मात्तन्मोक्षकारणम् ॥
संसारार्थवमनानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णुपोतं विना गान्त्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ब्रह्मंश्चिन्तय केशवम् ।
सुखंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्गंश्चिन्तय माधवम् ॥
युधमेकाग्रचित्ता ह्येवंश्चिन्ता मधुच्छदनम् ।
जम्भन्तुचराभ्राह्मं संचारं सन्तर्ष्यथ ॥
क्रियायोगपरायणोऽसुक्तिकायायनेकधः ।
समाराध्य जगन्नाथं रालानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥
अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खाण्डिक्य । अयतां गदती मन्-
यत्र स्थितो न प्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं सुनि-
सन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि सुक्तेर्निर्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो तुने ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येयं तद्ब्रह्मध्यायिन् सुने ।
विकार्यश्चात्मनः शक्या लोहमाकर्षको यथा ॥”

योगः

योगः

योगः

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
 तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
 एवमन्तर्वैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः ।
 यस्य योगः ए वै योगी सुसुद्धरभिधीयते ॥
 योगयुक्तं प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते ॥
 विनियमसमाधिस्तु परब्रह्मोपलम्बिवान् ॥
 यदन्तरायदीपेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
 जन्मान्तरेऽभ्यसतो सुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
 विनियमसमाधिस्तु सुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मा च यो-
 चिरात् ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्त्यापरिग्रहान् ।
 सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
 स्वाध्यायशौचसन्नोषतपांसि नियतात्मवान् ।
 कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवचं मनः ॥
 एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्षिताः ।
 विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमु-
 क्तिदाः ॥
 एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ॥
 यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥
 प्राणायामनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
 प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽबीज एव च ॥
 परसरेणभिभवं प्राणायामौ यदानिलौ ।
 कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥
 तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तमम् ।
 आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः सूतम् ॥
 शब्दादिव्यनुरक्तानि निरुद्धाद्यानि योगवित् ।
 कुर्व्याच्चिन्तासुकाराणि प्रत्याहारपरायणः ॥
 वश्यता परमा तेन चायदेऽतिचलात्मनाम् ।
 इन्द्रियाणामवशैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
 प्राणायामेन पवदेः प्रत्याहारेण चैन्द्रियैः ।
 वशीकृतैस्ततः कुर्व्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥
 श्रीखाण्डिब्य उवाच ।
 कथ्यतां मे मह्यभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः ।
 यदाधारमशेषं तद्वन्ति दीपफलोद्भवम् ॥
 श्रीकेशिध्वज उवाच ।
 आश्रयश्चेतसो ब्रह्म दिधा तद्य स्वभावतः ।
 भूप ! स्रष्टमस्रष्टेषु परस्मात्परमेव च ॥
 त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्नवोद्य मे ।
 ब्रह्मास्था कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
 ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
 उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
 सनन्दनाद्यो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
 कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराक्षराः ॥
 हिरण्यगर्भादियु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
 बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
 व्यधीष्यु समस्तैषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
 विश्वमेतन् परं चान्यद्देभिर्ब्रह्मैशां वृष ॥
 प्रत्यस्तमितभेदं यन् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 वचसामात्मसंवेदं तन् ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
 सच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
 विश्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्योगयुजा शक्यं वृष ! चिन्तयितुं यतः ।
 ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्यं यद्विश्वगोचरम् ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
 मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्कारका ग्रहाः ॥
 गन्धर्व्यश्च देवाद्याः सकला देवयोनयः ।
 मनुष्याः पशवः शैलाः ससृजाः सरितो द्रुमाः ॥
 भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
 प्रधानादि विश्रयान्तं चैतनाचैतनात्मकम् ॥
 एकपादं द्विपादश्च बहुपादमपादकम् ।
 स्रष्टैरेतद्वरे रूपं भावनान्वितधात्मकम् ॥
 एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
 परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिरसन्वितम् ॥
 विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चैत्रज्ञाख्या तथापरा ।
 अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
 यया चैत्रज्ञशक्तिः सा चेष्टिता वृष ! सर्वगा ।
 संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्तताम् ॥
 तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः चैत्रज्ञसंज्ञिता ।
 सर्वभूतैषु भूपाण ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
 व्यप्रायवस्तु स्वल्पाप्या स्वावरेषु ततोऽधिका ।
 सरोरुपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतत्रियु ॥
 पतत्रिभ्यो ऋगास्त्रिभ्यः स्रष्टव्या पशवोऽधिकाः ।
 पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
 एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यथाद्या देवता वृष ! ।
 शक्तः समस्तदेवभ्यस्तत्स्यापि प्रजापतिः ॥
 हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रुपलक्षितः ।
 एतान्यशेरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ! ॥
 यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
 द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गोगिर्भ्यं महामते ॥
 अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
 समस्ताः शक्तयश्चेता वृष यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
 तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेमहत् ।
 समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
 देवतिर्मंडमनुष्यादिचेष्टावन्ति खलीलया ।
 जगतासुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
 चेष्टा तस्याप्रमेयस्य आपिन्यथाहतात्मिका ॥
 तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो वृष ! ।
 चिन्त्यमात्मविशुद्धार्थं सर्वैकिल्लिखनाशनम् ॥
 यथापिरुद्धतश्रिखः कर्त्तं दहति सानिलः ।
 तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वैकिल्लिखम् ।
 तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तत्र चेतसः ।
 कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया सुहृदारणा ॥
 शुभाश्रयः सच्चित्तस्य सर्वैकस्य तथात्मनः ।
 त्रिभावभावनातीतो सुक्तये योगिनां वृष ॥
 अन्ये च पुरुषथाप्र ! चेतसो ये यथाश्रयाः ।
 अशुहास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
 स्रष्टं भगवतो रूपं सर्वपापश्रयनिसृष्टम् ।
 एया वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
 तच्च स्रष्टं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ! ।
 तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
 प्रसन्नचारुवटनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
 सुकपोलं सुविकीर्णजलाटफलकोष्जलम् ॥
 समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।

कम्बुग्रीवं सुविकीर्णश्रीवत्ताङ्कितवक्षसम् ॥
 वलीत्रिभङ्गिना ममनाभिना चोदरेण वै ।
 प्रलम्बाशुभ्रं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
 समस्थितोरुचक्षुश्च सुस्थिराङ्घ्रिकराभुजम् ।
 चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
 किरीटचारुकेयूरकटकदिविभूषितम् ।
 शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ।
 चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ॥
 तावद्द्यावद्दृष्टीभूता तत्रैव वृष धारणा ।
 ब्रजतस्त्रिस्तोऽन्यदा खेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 नापयाति तदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ॥
 ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरर्चितं बुधः ।
 चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षरत्रकम् ।
 सा यदा धारणा तद्दृष्टवानवती ततः ।
 किरीटकेयूरसुखैर्भुवण्ये रर्चितं स्मरेत् ॥
 तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्वृषुधः ।
 कुर्व्यात्ततोऽवयविनि प्रथिधानपरो भवेत् ॥
 तद्रूपप्रत्ययैवैकसन्तनिश्चान्यनिसृष्टा ।
 तद्गानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निय्याद्यते वृष ॥
 तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
 मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
 प्रापयौयस्यैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥
 चैत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ।
 निष्पाद्य सुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्षते ॥
 तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
 विभेदजनकैश्चाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
 आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः कारिष्यति ॥
 इत्युक्तसो मया योगः खाण्डिब्य ! परिष्टच्छते ॥
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्मकृतयोगो यथा ।
 "सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाङ्गलिः ।
 पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीनवत् ॥
 इडां सुषुम्नां मेध्याश्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् ।
 नाडीषट्कश्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
 मूलाधारं खाधिष्ठानं मण्डिपूरमनाहतम् ।
 विशुद्धं परमाज्ञास्थं षट्चक्रं च निरुध्य च ॥
 लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमाद्विधिः ।
 ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवहं चकार ह ॥
 निरुध्य वायुं मेध्यान्तामानीय हृदयाम्बुजम् ।
 तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
 एवं कृत्वा तु निव्यन्दो यो दप्तो हरिणा पुरा)
 जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
 सुहृत्तं च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम् ।
 ददर्श हृदयाम्बोजे सर्वं तेजोमयं सुने ॥
 तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
 द्विसृजं सुरकीर्त्तं भूषितं पीतवाससा ॥
 श्रुतिमूलस्यलन्यस्तज्जलम्कारकुण्डलम् ।
 ईषदास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकारतरम् ॥
 नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रहम् ।
 स्थितं जन्तुषु सर्वेषु निर्लिप्तं साक्षिरूपिणम् ॥

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्व्वरं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्व्वाराध्यं सर्व्वगुरुं सर्व्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्व्वमन्त्रस्वरूपं सर्व्वसम्पत्करं वरम् ।
यदृष्टं ब्रह्मरन्ध्रे च हृदि तद्ब्रह्मिरेव च
दृष्टा च परमाश्चर्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।

“अथ योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीच्यते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् श्रेष्ठं महेश्वरान् । सर्व्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्व्वेश्वरीशन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नायो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्व्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
धर्म्मविधेयु स्थितो द्रष्टा श्रोता वाता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्वर्म्मरहितः सदा नामगोत्रविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानाशय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः वाची सर्व्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्व्वः सर्व्वगतोऽमलः ।
सर्व्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भवेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्म्मपरिवर्जितः ॥
तद्वषाधी तन्मियन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जायतस्वप्नसुषुप्तिस्थित्तृष्णाशी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता द्रुपुो गुणवर्जितः ।
सुक्तो बुद्धो जनयापी सर्व्व व्यात्मास्मिहं शिवः ॥
एवं ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीशपरं पदम् ।
प्राप्नुयुक्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव श्रुत्वा । सुव्रत ! ।
पठेद्य एतन् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“मुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संचेपाक्षदे श्रेष्ठः ।
यमाः पञ्च तद्विषयाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सर्व्वं भूतहितं वाक्यमस्त्रियं स्वायहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्यं सर्व्वत्यागोऽपरियहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपस्वीन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्वात्मज्ञापः प्रणिधानं हरैर्यजिः ।
आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुच्ययः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ज्यगर्भकः ।
अगर्भात्तु वगर्भस्यः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणत् पूरकः स च ।
कुम्भको निषलत्वान् स रेचकाद्देचकश्चिदा ॥
लघुर्दादशमात्रः स्वाचतुर्विंशतिकः परः ।
यद्विंशत्तन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोगघनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्वाहारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मः स्थितिः ॥

अहमात्मा परं ब्रह्म सर्व्वं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मिहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
चाग्रनुवप्रसुप्तप्रज्ञादिसुक्तं व्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सर्व्वमानन्दमहयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्यते वाङ्मनो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगक्षेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्त्वतानन्यतां ब्रजेत् ॥
प्रागात्मेवात्मना जेत्यो योगिनां स हि दुर्लभः ।
कुर्वीत तज्जये यत्र तस्योपायं श्रेष्ठम् मे ॥
प्राणायामैर्देहेद्वेषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संवर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥
यथा पञ्चतथातृणां भातानां दहते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिग्रहान् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमधोत्तरीयाश्चः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदर्क ! श्रेष्ठम् मे ॥
लघुर्दादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोऽक्षये मात्रा तालो लज्जचरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् खेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि हृतीयेन जयेद्दोषातुक्रमात् ॥
शुद्धत्वं सेयमानास्तु सिंहाद्दं लङ्कल्लराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो श्वगान् हन्ति न
मानुषान् ।

तद्वन्निग्रहः प्रवणः किल्बिषं न वृणां तदुम् ॥
तस्माद्दुःखः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं श्रेष्ठं वै तेषां कथ्यमानमशुक्रमात् ॥
कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंशयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र वा ध्वस्तिरुच्यते ॥
रेहिकासुप्तिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।
निरुध्वास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सां-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्धान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रियैर्च्यैर्याजान् ज्ञानसन्ददा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
श्रेष्ठश्च स महीपाल ! प्राणायामस्य सत्तत्त्वम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं बाह्यविहितमासनम् ॥
पद्ममहार्सनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणाग्रभौ ।
संयतास्यक्तधा चोक्तु सन्वित्पृथग् वाग्प्रतः ॥
पार्थिव्यां लिङ्गवृषणावसूष्णं प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तेर्दन्तान् संस्पृशत् ।
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसक्तधा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैः प्राणादीन् मन एव च ।
निरुध्य समवायेन प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽज्ञानीव सर्व्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्यः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
सवाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकथनमितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनी नियतात्मनः ।
सर्व्वं दोगाः प्रणश्यन्ति स्वस्यैवोपनायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राप्ततांश्च गुणान् पृथक् ।
योमादिपरमाणूश्च तथात्मानमकल्पयन् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिनारोहित यथा गृह्यम् ॥
दोषान् यार्धिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।

विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्जिताम् ॥
प्राणानाहुपर्वरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते चैयं ध्यायते यस्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदृचाणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमार्थभिः ।
येन व्याध्याद्यो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्धिनकोयं यन्तनाद्यादिभिः शनैः ।
आपिवेषुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणार्थां हृदये वायुं हृतीये च तथोरिचि ।
कण्ठे सुखे नासिकामे नेत्रभ्रूमध्मर्दुम् ॥
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
दृशेता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यश्चरसान्वयताम् ॥
ज्ञाधातः चुषितः शान्तो न च याङ्गुललोचनम् ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवीर्ये इन्द्रे नाम्बुनिलात्मके ।
कालेऽर्धेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्यासं शीर्षे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्श्वे च ये नद्यां प्रशशाने सशरीरपे ॥
सभये रूपतीरे वा चैर्दं बल्मीकसदृशे ।
देवैर्व्येतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्द्धयेत् ॥
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
नासतो दर्शनं योगे तस्मात्परं परिचर्यते ॥
दोषानेताननादयः शृण्वत्वाद्यो युनास्ति वै ।

योगः

योगः

योगः

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 वाधिर्यं जडतालोपः स्तुतेर्कत्वमन्वता ।
 ज्वरश्च जायते सद्यस्त्रहृदज्ञानयोगिनः ॥
 प्रमादाद्योगिनो दोषा यथेते स्युश्चिकित्सितम् ॥
 तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
 क्षिण्वां यवागमलुष्णां सुक्ता तत्रैव धारयेत् ।
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
 यवागुल्वापि पवने वायुप्रमूनीन् परिचिपेत् ।
 तदन्तु कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विधाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणेन्द्रिये ।
 तथैवात्मफलं ध्यायेत्तृष्णातीर्त्तं रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
 षीम् ॥
 धारयेद्धारणासुष्णं शीतां शीते विहासिनीम् ॥
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 सुप्रसूतेः स्तुतिः सदी योगिनस्तेन जायते ॥
 द्यावापृथिव्यौ वायुनी व्यापिनावशुधारयेत् ।
 अमानुषात् सत्त्वजाताद्वाधास्थितिचिकित्-
 सितम् ॥
 अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुनिधारणा चैवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
 एवं सर्व्वत्तना कार्या रक्षा योगविदा वृष ॥
 धर्माद्यैकाममोक्षायां शरीरं साधनं यतः ॥
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्वयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौक्यमारोग्यमनिपुरतं
 गन्धः शुभो मूत्रपुरोपमन्वम् ।
 कान्तिः प्रसादः खरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
 अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ।
 न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धैर्लक्ष्यसुत्तमम् ॥
 शीतोष्णादिभिरत्युपैर्यस्य बाधा न जायते ।
 न मीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपास्यता ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सांगम ६६
 अध्यायः ॥ (तथा च ।

इंश्वर उवाच

“मयेकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
 साधनान्यवधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
 यमाश्च नियमास्त्वावदासनान्यपि यत्सुख ॥
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अष्टाङ्गा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ॥
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तस्य । योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 सर्व्वेषामेव भूतानामस्त्रेण जननं हि यत् ॥
 अष्टाङ्गा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
 शौचं वा वनेनापि परम्बद्धर्यं च यत् ।
 स्तेयमिदुष्यते मद्भिः रस्तेयं तस्य वर्ज्जनम् ॥
 सर्व्वत्र मैद्युन्यागो ब्रह्मचर्यमिदोष्यते ।

त्रयाणामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च प्रोषणम् ॥
 तत्तपः कथितं पुत्र ! साध्यायमधुना शृणु ।
 प्रणवः शतरुद्रीयं तथाध्वंशिरःश्रिखा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्त्तितः ।
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः सन्तोष इति पश्यते ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिसंस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपान्न तु विसृतात् ॥
 यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढः पूर्व्वमासनमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैहं कौकुटकौञ्जरम् ।
 कौर्मिं वचासनं चैव वैद्याग्रं चाहं चन्द्रकम् ॥
 दण्डं ताच्छासनं शूलं खड्गं सुहरमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं नृगवैजिकम् ॥
 शौचं चानालिकं चापि सर्व्वतोभद्रमेव च ।
 इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्यया ॥
 योगसंविद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
 एषामेकतरं वृत्ता गुरुभक्तिपरायणः ।
 इन्द्रादीती जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
 अन्तश्चर्यायां वायुनां वाह्याभ्यररोधनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगर्भश्च सर्गर्भश्च तयोराद्यौ रजयः स्तुतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं व्याहृतिमाहमिः ॥
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
 एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
 अस्त्रना नाड्यः प्रोक्ता गमागमलयाश्रयाः ।
 रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाद्वायोक्ततिरोधाच्च कुम्भकः ।
 देहिनो दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्तुता ॥
 पिष्टयोनिरिति ख्याता भागुस्तत्राधिदैवतम् ।
 दक्षिणेतरगा या च इडा सा नाडिका स्तुता ।
 दैवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
 एतयोर्द्वयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पद्मस्तत्रनिभा नाड्यौ कार्याख्या ब्रह्मदैवतम् ।
 ततः पूर्व्वं निरालम्बं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
 वाह्यस्यान्नेधनाहायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदैवतया भूयः पिवेद्व्यतसुत्तमम् ॥
 व्याप्यायनं भवेत्तेन ज्ञावनं कल्पयस्य तु ।
 व्यापूर्य्योदरसंस्थं तु उच्चैर्यायं निरोधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवत्स स्याद्रेचको वर्त्तितस्य च ।
 उन्मिष्य प्रयतो वायुमज्जदेवत्वमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
 सप्तोष्णं जूचिकाचक्रमर्द्धं नीत्वा रसात्रयम् ॥
 संक्षोभ्य शक्तिनीं सन्पक्तती ब्रह्मगुह्यां नयेत् ।
 अनेन शोधयेन्मार्गमेश्वरं विमलं सुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंविद्धिभागभवेत् ।
 सुसुच्यं सदा बह ! योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

विहाय वह्निमार्गं तु अङ्गुल्यास्तु शनैः शनैः ।
 सौम्येनाकर्षयेद्वायुं नाभावाक्षय्य धारयेत् ॥
 धारयन्नियतप्राणो योगेश्वर्य्यसमन्वितः ।
 जायते वत्सराद्योगी जरामरणवर्जितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
 नाभिनासान्तराध्यायं स्त्रिः प्राणान्श्च जयेद्-
 भुवम् ॥
 मनःस्थैर्यं भवेदहम् ! त्रिषु स्थानेषु धारणात् ।
 अङ्गुष्ठनाभिनासान्तरं वायुं योगी जितासनः ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ।
 सदा तत्रैव सन्धेय एष वायुजयक्रमः ॥
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरालम्बे मनः कृत्वा च्यात्याण्यजितो भवेत् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 निग्रहः प्रीथते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 यदात् पश्यति तत्सर्व्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
 प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
 कर्मैन्द्रियाणां पश्चात्पां पश्चादादितरे जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदात्मयम् ।
 उदातान् दश पश्चैव कारयेद्धारणां बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्य्येव मनः स्वर्ग्येऽन्तरे चिपेत् ॥
 देवान्श्च सिद्धान् गन्धर्वान्धारणात् खेचरान्
 गणान् ।
 वरुणासाभ्यासयोगेन सूक्ष्माप्योतिः प्रपश्यति ॥
 दृष्टे न स्वाप्सरा नृत्युः सर्व्वेषु प्रजायते ।
 स्फोटोऽस्या नाडिका प्रोक्ता कुर्मलीकस्तदा-
 न्तरं ॥
 उच्चार्य्य विन्दुतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरेत् ।
 भूतं भवं भविष्यश्च वर्त्तमानश्च दूरतः ॥
 ज्ञानं यत्तद्भवेन्नूनं स्फोटोऽस्य ज्ञानमभ्यसेत् ।
 जलाटे सूत्रिहृदये सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
 शुद्धस्तटिकसङ्काशं षट्पादं तद्भ्रूषेखरम् ।
 पृष्णवक्त्रं दशसुर्जं सर्पयज्ञीपवीतिनम् ॥
 ध्यात्वैवसात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्मरयो विदुः ।
 ततोऽन्मनस्त्वं भवति न शृणोति न पश्यति ॥
 न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षति ।
 सुप्तोऽपरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जरामरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्सुनिः ॥
 गमनागमनाभ्यां यो ह्येनो वै विषयोऽन्वितः ।
 एकान्तरोऽन्मनीभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टद्वस्तुनश्चिन्ता न सूक्ष्मास्यापि चिन्तनम् ।
 न वह्निगन्तरं पुत्र ! ब्रह्मग्रन्थिविभेदनम् ॥
 न स्थूलं न सूक्ष्मं वापि न सूक्ष्मं नापि लोपितम् ।
 न शुक्तं नापि वा पीतं न ह्यण्यं नापि कर्त्तव्यम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिजले विश्वारख्यं विश्वसम्भवम् ।
 व्याप्तानं सर्व्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
 सर्व्वस्याधारमर्थकमानन्दं प्योतिरत्ययम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्व्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दादिगुणालयम् ॥
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं ब्रह्म चावयम् ।

योगक्ष

योगजः

योगज्ञी

काचिदृष्टकवन्धु कुर्याद्वन्धुं सहस्रशः ।
 नृगपक्षिसहस्रस्य हतज्ञानस्य विन्दति ॥
 ब्रह्माद्यं स्यावरान्तस्य हस्तामलकवद्भवेत् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सहस्रशः ॥
 उत्पद्यन्ते सुनिश्रेष्ठा सुनेस्तस्य महात्मनः ।
 अभ्यासेनेव विज्ञानं विशुद्धस्य स्थिरं भवेत् ॥
 तेजोरूपानि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगविन् ।
 देवविश्वान्यनेकानि विमानानि सहस्रशः ॥
 पश्यति ब्रह्मणिन्द्रियमाप्तिवर्णनादिकान् ।
 ग्रहनचक्रताराश्च भुवनानि सहस्रशः ॥
 पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्येनाचलनेन तु ॥
 प्रसादादन्तपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
 तमो निहत्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ॥
 तस्य प्रसादाद्गर्भस्य ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गस्य नात्र कात्यां विचारणा ॥
 न शब्दो विस्तराद्भक्तुं वर्णाणामयुतैरपि ।
 योगे पाशुपते निष्ठा स्यात्तस्य सुनीश्वराः ! ॥”
 इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥)

अथ त्रिविधयोगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता वृणां श्रेयोविधितया ।
 ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्र-
 चित् ॥
 निर्विघ्नानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेष्वनिर्विघ्नचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विघ्नो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नैत यावता ।
 मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्यो यजन् यन्नैराशीः काम उहव ! ।
 न याति स्वर्गं नरकौ यद्व्यन्न समाचरेत् ॥
 अस्मिंस्तोके वर्तमानः स्वधर्मस्योर्धनघः शुचिः ।
 ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मङ्गलित्तस्य यदृच्छया ॥”
 इति श्रीभागवते । ११ । २० । ६—११ ॥ * ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सन्न्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्हीतायां द्रष्टव्याः ॥* ॥
 (कलौ योगसिद्धिर्नास्ति यद्भक्तं काशीखण्डे ।
 ३२ अध्याये ।

“न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
 तपः ॥

तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।

“चक्षुरेन्द्रियदृष्टिः स्यात् कलिकल्पजन्मभावात् ।
 अप्यायुः स्यात्तथा नृणां क्रिष्ट योगमहादयः ॥”
 योगसिद्धिं, स्त्री, (योगश्च क्षेमश्च तयोः समाहारः)।
 अनागतानयनागतरक्षणे । यथा मनुः ।
 “दिया वक्ष्यता पाथे रात्रौ स्वामिति तदृष्टे ।

योगक्षेमैश्च यथा चेत्तु पालो वक्ष्यतामियात् ॥”
 दृष्टदङ्गराः ।

“अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
 राजावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च गीतायाम् । ६ । २२ ।

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां निव्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”

“योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तत्र चणं तदुभयं
 वहामि ।” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 काभं क्षेमश्च तन्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
 मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।” इति

श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वं
 पुंलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—

“योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
 नृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”

इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ॥

“फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
 लब्धस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।”

इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेयः ।”
 ३ । २ । १६ । इति टः ।) हनमान् । इति
 शब्दरत्नावली ॥

योगजं, स्त्री, (योगात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 अयुक् । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 त्रि ॥

योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + ङः ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुज्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—

“अलौकिकः सन्निकर्षश्चिद्विधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥
 आसत्तिराश्रयणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियगतहर्मवोधामग्रपेष्यते ॥

विषयी यस्य तस्यैव यापारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगज्ञो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहजतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥* ॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तेति ।
 युक्तयुज्जानरूपयोगिहैविधात् धर्मस्य द्वैविध्य-
 मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगता
 वशीकृत-समाधि-समासादिन-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः ।
 भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः ।
 विषयव्यावृत्त्या मानससमाधिस्थः अयश्च
 युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 तस्य सहकारात् स्युक्तस्य अयवहितविप्रकृष्टा-
 नर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।” इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योगदानं, स्त्री, (योगेन दानम् ।) कृत्वेन दानम् ।
 यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

“योगाधमनेति । योगशब्दश्रुतवाची कृत्वेन ये
 दन्त्यक्रियदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 ऽन्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र कृद्वा जानीयात्
 वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गर्गाटः २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तचित्तिनिरोधलक्षणः
 समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—

“या निव्रान्तःस्थलाधस्या जगदखकपालतः ।
 विभक्त्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ४६ ।
 “योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्केकार्णवीकृत ।
 आस्तीर्थे शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥”
 योगेन सन्नहनोपायादिना साध्या निद्रा ।
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । १५ । ४ ।

“मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिरः ।
 सन्नहपाश्वस्थितवीरयोधः
 सेवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥”)

योगपट्टं, स्त्री, (योगस्य पट्टं वसनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यदृच्छेय पृष्ठजानुवन्धनं
 भवति तत् । यथा,—

“पादुके योगपट्टश्च तर्जुन्यां रौप्यधारणम् ।
 न जीवत्पिष्टकः कुञ्चात् व्यष्टे भातिर
 जीवति ॥”

तल्लक्षणं यथा,—
 “पृष्ठजान्वोः समायोगे वस्त्रं वक्ष्यवदृष्टम् ।
 परिवेष्टा यदृष्टं सुस्तिष्ठेत्तदयोगपट्टकम् ॥”
 इति पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
 वल्करः ।
 “अभावे धौतवस्त्राणां श्रावक्षीमाविकानि च ।
 कुतपी योगपट्टं वा द्विजसा येन वा भवेत् ॥”
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥)

योगपट्टकं, स्त्री, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ
 धार्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ॥
 यथा,—

“त्रिविधं योगपट्टकमादां यात्राजिनोद्भवम् ।
 द्वितीयं नृगचर्मादां तृतीयं तन्नुनिर्मितम् ।
 चतुर्थां च प्रविस्तारं देर्षेण यज्ञसन्नवत् ॥
 चतुर्थां च चतुरङ्गलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयपृष्ठसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठं, स्त्री, (योगस्य योगार्थं वा पीठमास-
 नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

योगरा

योगरू

योगरू

“मण्डलं योगपीठं पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
 श्रावणद्वैत्यासनानीह चत्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्भ्रात्वा मण्डलेन सङ्केतात् ।
 पुनर्ध्यात्वा ततः पश्चान् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते लक्षम् ।
 नैवेद्यपुष्पधूपैश्च तत् स्वयम्भोपनिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा, —
 “ततश्च शौरिभगवत्प्रचोदितः
 सुतं समाहाय स स्रुतिकागृहात् ।
 यदा बह्निर्गन्तुमियेष तर्जुणा
 या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 योगरङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रामो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञेयः ॥)
 योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
 वातरोगादीनामौषधिविशेषः । यथा,—
 “नागरं पिप्पलीमूलं चर्यं स्रुग्गणचित्रकम् ।
 भृष्टं हिङ्गुजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥
 रेगुक्नेत्रयवौ पाटा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकातिविषा भागीं वचा मूला च पत्रकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं राक्षा सुस्ता च सैन्धवम् ।
 रक्षा त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 धात्री च त्वशुश्रीरश्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 यावन्मेतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
 संमत्तौ सर्षपा पश्चात् सर्वे संमिश्रयेच्च तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुम्भान् धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकाश्चकमात्रास्तु खादेत्ताश्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति शेषकालानलाद्यपेक्षया ॥
 परिभाषा च ।
 आदौ श्रायोष्कितं खादेत् ततः कर्षाहं-
 मात्रकम् ।
 ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः श्रायमाहरेत् ।
 द्वितीये कर्षमर्हन्तु पूर्वं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुर्योगराजोऽर्थं महासुखो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
 स्त्रुतिम् ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणानपि ॥
 अश्लींश्चि ग्रहणीरोगं ह्रीहशुक्लोदराण्यपि ।
 आनाहं मन्दमन्निश्च श्वासं कासमरोषकम् ॥
 प्रमेहं नाभिसूक्ष्मं कृमिं चयसुरोगदम् ।
 शुकुदोषं रजोदोषसदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
 राक्षादिक्वाथसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
 काकोल्यादिश्रितात् पिष्टं कफमारवधादिना ॥
 दान्त्रोऽश्रितेन मोहांश्च गोमूत्रेण च पाकुताम् ।

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बशृङ्गेन च ॥
 क्षिप्त्वाक्वाथेन वातासं श्लोकं मूत्रकजात्
 श्रतात् ।
 पाटलाक्वाथमहिनी विषं मूत्रकसम्भवम् ॥
 त्रिफलाक्वाथसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ * ॥
 अत्र राक्षादिक्वाथो यथा,—
 राक्षा पुनर्नवा शुष्ठी गृह्ये रण्डजं श्रतम् ।
 चप्रधातुगते वाते सामे सर्वोदरान्पिबेत् ॥ * ॥
 इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)
 योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकास्वेति ते त्रिधा ॥”
 “ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः
 पङ्कजादयः । पङ्कजनिसंप्रत्ययेः पङ्कजनिकर्त्रभि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
 न कुसुमादर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूढार्थे एवेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-
 महिना भ्रष्टिति पद्मस्यैव स्तुतेः ।” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ क्रियः ॥ (“योगरूढं नाम लक्षयति ।
 ‘खान्तनिर्विष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकश्लेषः ।
 योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधौः ॥’
 यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं खादस्या-
 न्यवबोधकत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजश्लेष-
 सर्षधर्मादि तद्वि श्रान्तनिर्विष्टानां पङ्कादि-
 शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं
 स्वशब्दस्य पद्मादेरन्वयादुभावकं पङ्कजमित्या-
 दितः पङ्कजनिकर्त्त पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 तात् । इयांस्तु विशेषो यद्गुणमपि मण्डपरप-
 कारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्यैव
 रूढार्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे
 श्चेति इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव
 मण्डपं भोजवेदित्वादौ समुदितार्थस्य गृहादेर-
 योग्यत्वेनान्यवबोधतात् । योगरूढं पङ्कजादि-
 पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशब्दा
 चावयववृत्त्यार्थमेवानुभावयति नन्वन् युत्पत्ति-
 वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्गतात् । अतएव पङ्कजं
 कुसुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्त्तत्वेन भूमौ पङ्कज-
 सुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्ष्य-
 यैव कुसुदस्य लक्ष्ययोर्बोध इति वार्त्तिकम् । गुरु
 पुत्र्यं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्यावोधात्
 बोधाच्च पङ्कजपुत्र्यमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्क-
 जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्थान्यधीवामान्यं प्रत्येव
 तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्तम्
 एवं पुत्र्यं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तद्गु-
 रोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्य-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्व-
 अतस्तद्गुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदा-
 न्तरानुपस्थापितं पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कज-
 वृत्तिः सत्तेत्यादौ च यमिचारादुक्तयुत्पत्तेः
 ‘स्वजनदत्तरसंश्रीभि तरुण्यासुखपङ्कजम् ।
 इत्यादौ सङ्कोचेनेति गृह्यात् । नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गवौवपङ्कजादिपदस्यापि
 पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु नत्
 योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृमशक्तिभ्यः
 पङ्कजन्वादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिवाच्येनपङ्कज-
 निकर्त्तत्वादेर्जाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य
 गुरोः समुदायाशब्दत्वादनन्वयस्यैव शब्दार्थ-
 तात् । यद्यपि कर्त्तवाचकशब्दप्रत्यये एव पद्मत्व-
 विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कज-
 भागस्य तत्र शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
 शब्दशब्दत्वमित्युक्तत्वात् कृत्वितर्त्तमानत्वयोर्-
 वैकपदार्थयोरपि कर्त्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य
 सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तिरग्रहे ग्रहेऽपि
 वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां
 पङ्कजमस्तीत्यादिनः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थ-
 भवश्रं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
 रूढिरुपेया इतरथा प्रकृत्यर्थवाचिन्नस्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्यस्य युत्पन्नतया उप्र-
 त्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहा-
 न्ययानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदाग्रहीत-
 शक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जान्त्वपि
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्यवबोधः प्रत्ययमात्रोप-
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्वयान्वये निराकाङ्गत्वादिति
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां
 क्त्वादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूपलक्ष्यया तत्त-
 र्धानुभावकत्वसम्भावकान्तरादिसमुदायस्यापि
 तत्तदर्थं शक्तिर्विनीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
 ग्रहं विनापि वकादिशब्दादकारेणुभवार्थं तत्र
 समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं ङादि-
 प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिसत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क-
 जादिपदादायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 तात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोखा-
 भ्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकस्य
 पुंससत्त्वोऽर्थानधिगमेनावयवानां कर्त्तरवस्था-
 पेक्षयां तेषामेव तथाविधाधर्तबोधकत्वोचित्यस्य
 वक्ष्यमाणात्वादिति ।
 पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ-
 र्थस्य वा बोधयुदासार्थान्तरादशार्थयोर्बोधः
 साकाङ्गत्वनियमो न कल्प्यते परन्तु रूढार्थभिन्ने
 योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिर्धियः प्रतिबन्धकत्वं
 तेन रूढिरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव
 पङ्कजं कुसुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्त्तत्वादिना
 केरवादेरवगमत्तथावयवशक्तिरनुपस्थितौ समु-
 दायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ पङ्कत्व-
 प्रकारेण स्वलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन
 तिलप्रभवं रूढ्या विलक्ष्यन्नशब्दस्यैवचितं कौहं
 बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पद्ममित्यादौ सर्वपस्य
 तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 मीमांसकानामतस्तुपन्यस्यति
 ‘रूढार्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढिर्विदोधिताम् ।
 वदन्ति केचिदेकैकशुद्धिस्तैः कश्चिद्विद्यते ।’
 कचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रति-

सन्धानस्वले यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पञ्चपदं पञ्चप्रकृतमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीचक्षेत्रमि
कर्मणादिशब्देऽस्तादृशेषु क्षेत्रवादेरदवगतात्
नापि पञ्चपदप्रत्ययतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि सप्तदायस्य लक्षणया
शक्तिभनेग वा पञ्चपदात् पञ्चजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वैरपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पञ्च-
पदजन्यपञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पञ्चत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृशेषु कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधिना रूढिधियः सन्नादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकत्वेनेन पञ्चत्वादवच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पञ्चस्यैव कुसुदस्यापि
सप्तदायशब्दत्वधीदशायामवयवशक्त्या पञ्चजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्व
ज्ञानापन्वत्येनापि प्रतिबन्धं विशेष्ययीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविनागाद्योग्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धात्ता रूढोपस्थिते पञ्चे योगार्थस्य
पञ्चगणिकारुंरन्वयस्यचावयवशक्त्या पञ्चजा-
तत्वेन कुसुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनी
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसयाना-
मित्वात् नै हि मलयं गीणवेत्तादावपि
गृहादौ रूढिधीसत्त्वं मरुपादिपदानामवयव-
शक्त्या मरुपानकर्त्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
ग्रहणात्कृत्स्नस्यैव रूढार्थगोचरतादयो-
ग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वात् । यद्दि च सप्तदाय एव
पञ्चत्वेन पञ्चज्ञानकर्त्तृत्वेन च शक्तिः प्रमास्यमाया
पञ्चजातं गणमिन्द्राकाशयो बोधः प्रामाणिक-
रुदानीं च पञ्चगणिककृत्त्वेन कुसुदस्य नान्य-
यधीः तदावयवशक्तिप्रत्ययपदात् पञ्चपदपदक-
शब्दशक्ति प्रतिबन्धकत्वात् निरुपेक्षीयं तदु-
क्तत्वेन तद्विषयितायापकविषयिताकत्वमात्रं
तदवयव इव तन्नाप्यविशिष्टम् । यणु स्वावयव-
शक्त्या पञ्चपदपदकत्वं पञ्चगणकर्त्तृत्वेनान्यबोधं
प्रति पञ्चत्वं हेतुत्वात् क्वाभ्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
चेदकत्वं वा कारकस्य तु समवायस्तादात्म्यं
वा प्रत्याशक्तिरित्येतावतेव योगार्थमयादया
कुसुदादेर्बोधयुदासम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मायाभावः पञ्चत्वं पञ्चपप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थं एव
पर्ययुगमादिति तद्युक्तं पञ्चाद्यधीतशक्तिक-
स्यापि युगः पञ्चगणिककर्त्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
दस्य बोधाद्युदयप्रपञ्चात् नष्टापत्तिरुभय-
विरोधात् नच रूढिज्ञानकाशोननेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युक्तरीत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा
सति रूढिपरिदशायामपि तदवगतागकापीनस्य
पञ्चजातस्य कुसुदबोधस्य सामान्यसामयो-
गधिया पुनरनापत्तेः रूढिज्ञानागमनागना-
मीनगादृशबोधं प्रति विरोधितो पञ्चत्वादव-
भ्रमतात् तदवच्छेदे जातिमीरवात् । यद्यपि

पञ्चजननकर्तृयु पञ्चादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पञ्चपदाम तादृशेषु बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमयादया पञ्चजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य जाघ-
वेन विरोधित्वान् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गैरियेण
प्रतिबन्धकौत्प्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादि रणस्यिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्वादिप्रकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तैः ।
या वृत्तिरजहत्स्वार्थं सेयमत्रोपमादिता ।
जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।
पञ्चर्त्तं मनसादेवो पञ्चानाभो युधिष्ठिरः ॥
इति । तदेतदेयाकरणमतं पञ्चगमकीत्यादितः
पञ्चजातं पञ्चमकीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिषककतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादानादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्नाप्ये पञ्चजातत्वप्रकारक-
शब्दात्सामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं इत्ये सरविजमस्तीत्यादितो
द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव इत्याभिज्ञे सरवि जातं
पञ्चमपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य
नायोः समानविभक्तिकत्वस्थानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्वेनेव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यहाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदेः समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थयुगपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिसापिथादाद्यत्वान्वयबुद्धिसत्त एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मियः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधेन रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिभ्याप्येयोज्ञात्-
पर्याधनष्टाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीक्षेत्र योगार्थमयादया पञ्चजातत्वेन कुसु-
दादेः सप्तदायप्रपञ्चा च पञ्चत्वेन स्थलकामस्य
बोधो भवत्येवेति मयिउक्तमतं दर्शयति ।
‘रूढार्थेऽन्वय वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकम्मतः ॥’
सप्तदायप्रपञ्चापि पदान्तरद्वयुपस्थापिते
वा यत्र धर्मियवान्तरवृत्तिभ्याप्येयस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तथान्वयबोध उक्त-
यते सम्भूतसामयौक्तत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्वयबोधयुदाकाय तु रूढ्येतिनापहारिता-
प्रवादे रूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामयो-
ग्यताभिप्रायक इति चिन्तामयिक्ततामसम् ।
योगरूढं विभजते ।
‘सामानिकं रूढित्वात्कर्मिति तनु द्विविध भवेत् ।
योगरूढं तदवगतस्य समासव्यवहितैः ॥’
तन् योगरूढं सामानिकं समासात्कं टक्-
सर्पादि तदिनात्वं पातदेवादि । उदन्तस्य

पञ्चजादियोगरूढस्य सामाधिक एवान्तर्भाव
इति नाधिवचम् ॥ * ॥)
योगवाचः, युं, (योगस्य वाचः । योगं वाचय-
तीति । वच् + णिच् + च्चच् वा ।) अनुस्वारः ।
विचर्गः । जिज्ञासुजीयः । उपाध्यायीयः । इति
याकरणम् ॥
योगवाची, स्त्री, (योगं वाचयतीति । वच् + णिच्
+ च्चच् । ततो ङीष् ।) चारविशेषः । यथा,—
“खञ्जिस्तु खञ्जिकासुप्ती योगवाची सुवर्धिका ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
पारदृच् ॥ (युं, रोगविशेषे मिलितागामौषधानां
प्रयोगः । यथा,—
“योगवाचिरथाः सर्वे सर्वरोगमक्षयहे ॥”
इति वैद्यकरसेनचारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥)
योगवारः, युं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य चारः ।)
सर्वरोगघरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिववाच ।
“सर्वरोगघरं विद्धं योगचारं वदान्यष्टम् ।
श्वसु सुश्रुत ! संज्ञेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ॥
निमेषादिर्हृदिःकालासिन्ताभिः घड्विधो भवेत् ॥
कषायकटुतिक्तास्त्ररूक्षाहारादभोजनात् ।
चिन्तायवाययायामभयश्लोकप्रजागरात् ॥
उच्चैर्भाष्यतिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्ते जीर्णाग्ने दिनसंचये ॥
उष्णात्सवयवचारकटुकाचीर्णभोजनात् ।
तीक्ष्णातपानिसन्तापमदक्रोधनिधेयणात् ॥
विदाचकाले सुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
श्रीगुकावेर्हृदरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः ॥
खाद्वस्त्रजवणस्त्रिगुणश्रीतातिभोजनात् ।
नयामपिच्छणानूपमायाभिस्यन्दितेवनात् ॥
अथवायो दिवाखप्रश्यासनसंखादिभिः ।
कफः प्रदोषे सुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पारुष्यसूत्रसङ्कोचतोद्विष्टमभोजनात् ।
खरता सुप्तता चर्धरौचक्षन्मनशोयणम् ॥
श्यावत्वमङ्गविशेषवलयनाशामवर्जनम् ।
वायोलेङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाशोग्रपादसक्तिकोपरागपरिसवाः ।
कङ्कश्रवणैवाथ्यस्येदृशच्छांतिहृद्व्रमाः ॥
शारिर्त्तं हरितत्वश्च पित्तविज्ञानि तैर्ययः ।
सेहोपदेशमाधुमं चिरकारित्ववन्धनम् ॥
स्तेमत्वद्विष्टं घातशोषशीतत्वगौरवम् ।
कण्डुनिद्रामियोगश्च लक्षणं कञ्चसमाचम् ॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विदाहृतापि हिदीयणम् ।
सर्वहेतुसुप्तप्रमं त्रिजिह्वं सामिपातिकम् ॥
दोषधातुमहाधारी देहिनो देह उच्यते ।
तेषां समुत्वमारोग्यं अथदृष्टौ विपर्ययः ॥
रसायन्नासमेदोऽस्थिमज्जशुक्राद्य धानयः ।
पातपित्तकफा दोषा विष्णुवादा मलाः स्थूलः ॥
वायुः शीतो जघ्नः स्रग्मः खरो रूषोऽश्वरी
नर्ती ।
पित्तमरुतकृष्ण पक्वीषीरोगकारकम् ॥
सधुरो जघ्नः क्षिप्वी गुरुः श्लेष्मातिपिष्टिणः ।

योगिनी

गुदयो ग्याग्रयो वायुः पित्तं कफाशयस्थितम् ॥
कफस्यामाशयं स्थानं कण्ठो रूढसन्धयः ।
कटुतिक्तकषयाच्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कदम्बलवणाः पित्तं स्वादूष्णलवणाः कफम् ॥
एत एव विप्रसंज्ञाः समायेषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्तये सुखानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः)

योगाधमनं, स्त्री, (योगनाधमनम् ।) हृत्वेन बन्ध-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वायुपथिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तनुसाधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वसुपञ्चते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदीयते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥

“कीदृशोऽर्थं योगारूढो यस्य श्रमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-
भोग्येषु शब्दादिषु तनुसाधनेषु च कर्मसु यदा
नानुपञ्चते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिस्तुलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयाञ्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । २ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वह्ना योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमल्लिकौ ॥)

योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
वेद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगीऽख्यस्या इति । योग + इनिः ।
डौप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।
५२ । ३१ ।

“तेऽभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे दिव् ॥”)

भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भीमा ४ रुद्रदन्तिका ५ भामरी ६ पार्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डघण्टा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ श्मशान्ती १६ विशालाक्षी १७
रुद्राणी १८ लम्पापङ्गला १९ अनिन्वाला २०
रौद्रसखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

योगिनी

मेघसूना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जखोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
धोररूपा ३० महावला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ डाकिनी ४७
जाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महापत्नी ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माक्षी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति दृष्टान्तिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौरी गौरीन्नाणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भामरी च रुद्राणी चाम्बिका

तथा ॥

चमा धात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महो-

दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भवङ्करी ॥
चेमङ्करी योगचण्डा चण्डोग्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डा महाभोग्या प्रियङ्करी ॥
वलविकरिणी देवी ब्रह्मप्रमथिनी तथा ।

मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महाविद्या विजया च जयः तथा ।

पूर्वाक्ताः शैलपत्राद्या योगिन्यस्तैः व याः
क्रमत् ॥

ताभिराभिय संहितास्तुःषष्टी च योगिनीः ।
पूजयेन्मखलस्यान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चलस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
शैलपुत्रीं चण्डघण्टां स्कन्दमातरमेव च ।

कालरात्रिं च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कुम्भारिणीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।

महागौरीं चाम्बिकीयैः नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे दिव्यशेषवास्तययोगिन्यो यथा,—

“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥

स्थिताग्नेये च कौमारी हवींशैकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥

पञ्चम्याश्च त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे तथा
महापत्न्यै चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थितः ।

सप्तम्यां पौर्णमास्यां चासुखा वायुगोचरे ।
अष्टम्यामास्त्ययोश्च महालक्ष्मीशमोचरे ॥

योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”
इति गारुडे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

योगिनी

अपि च ।
“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा ब्रह्माच पावके ।
शरन्नयोदशी यास्ये वेदा मामाच नैऋत्ये ॥
षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां सुनिपूर्णिमा ।
द्वितीया दशमी यत्ते ऐशानां चाष्टमी कुहूः ॥
वामे शुभकरी देवी न्युदा दक्षिणे स्थिता ।
वधवन्धकरी चाप्येष्टे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—
“यस्यां दिश्युदयं यानि ततो यामाहंभुक्तिका ।
ममन्ती तेन मार्गेषु भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वररूताश्रनकौण्ठोय-

वायव्यवारुण्यमाधिपशङ्करेण ।

एषु क्रमाभिर्वसति प्रतिपन्नवन्धोः

एष्टे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयान्तम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतलामरे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।
सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥
अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
यासामभ्यर्चनं कृत्वा यक्षेशोऽभून्नसाधयः ॥
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
अस्या अभ्यर्चनेनैव राजत्वं जभते नरः ॥

अथ प्रातः ससुत्याय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।
प्रासादश्च समासात्त कुम्भादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते चक्षुःसारे हूँ पट्ट दिग्बन्धनं चरेत् ॥
प्राणायामं ततः कुम्भात् मूलमन्त्रेण मन्त्रित् ।

मङ्गलं मायया कुम्भात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥
तस्मिन् पक्षे महामन्त्रं जीवन्मात्रं समाचरेत् ॥

पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥
पूर्यचन्द्रनिभां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।

पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वेषामभयप्रदाम् ॥
इति ध्वा च खलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।

पुनश्चूर्णं भवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्बूलं सकूर्पूरं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते सुवेणशीं आगच्छ सुरसुन्दरि ।
वङ्गभ्रांयां जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यां दिने दिने ॥

सहस्रैकप्रसायेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मासान्ते याप्य दिवसं बलिपूर्णां सुशोभनाम् ।

कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।
सुदृढं साधकं भवाति सा साधकाक्षये ॥

सुप्रसन्ना साधकाश्च सदा स्मरसुखी ततः ।
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्दो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिजयितं वदेत् ।
मातरं भक्तिर्नी वापि भार्या वा भक्तिभावतः ॥

यदि माता तदा विचित्रं त्रयश्च सुमनोहरम् ।
भूतपतिव्यं प्रार्थितं यत्तदहति दिने दिने ।

प्रक्षवत् प्राति तं लोके सर्वं सर्वं सुनिश्चितम्
स्वसा ददाति त्रयश्च दिश्वस्त्रं तथैव च ।

दिशां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिनं ॥
यद्युद्धवति भूतस्य भविष्यतीति यत् पुनः ।

तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 आलवन् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतैः ॥
 भार्या स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
 राजेन्द्रः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यद्यद्ददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
 तथा चाहं च संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति भ्रुवम् ॥१॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 नदीनीरं समासाद्य कुव्यात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ।
 स्वमन्त्रं तत्र संलिख्यावाञ्छा ध्यायेन्नोहराम् ॥

कुरङ्गनेत्रां शरदन्दुकां

विम्बाधरां चन्दनगन्धलिपाम् ।

चीनांशुकां पीनकुचां मनोज्ञां

श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम् ॥

एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्परसश्चैव तासुलादींश्च मूलतः ॥
 तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्गभा ।
 कृत्वाद्युतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ॥
 मासान्ते प्राप्य दिवसं कुव्याच्च जपसुत्तमम् ।
 आग्निशीथं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृष्टम् ॥
 गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्रार्थिष्व यत् ॥
 स्वर्गशतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 सावश्रेष्ठं त्रयं कुव्यात् स्थिते तनु न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्वभीरितम् ।
 अथाहनगतिस्तस्य भवतीति न संशयः ॥
 इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या यां सुरासुरैः ।
 तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये श्शुद्धैकमनाः प्रिये ।
 गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राणायामं षडङ्गं माययाथ समाचरेत् ।
 सद्योमांसं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः ॥
 अष्टोत्तुष्टिश्चरित्तं दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रचण्डवदनां गौरीं पद्मविम्बाधरां प्रिये ॥
 रक्ताखरधरां वालीं सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
 सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
 तारं माया तथा जूषं रश्च कर्मियं तद्वह्निः ।
 आगच्छ कनकान्ते तु वतिः खाद्या महामगुः ।
 आग्निशीथं जपेन्मन्त्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकेन्द्रं दृष्टं मत्वा आयाति साधकाजये ।
 साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादध्यादिकं ततः ॥
 ततः सपरिवारेण भार्या स्यात् कामभोजनैः ।
 पञ्चभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवंभार्या भयेन्नित्यं साधकाज्ञानुरूपतः ।
 आत्मभार्यां परिवर्त्य भजेत्ताश्च विचक्षणः ॥३॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 प्रणवं भुवनेशान्तीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ।
 वक्ष्ये भार्यां महामन्त्रं साधकानां सुखावहम् ।

पूर्ववत् सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशोभने ॥
 गोरोचनाभिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ।
 श्यामारुह्य प्रजपेन्मन्त्रमेकमनात्ततः ॥
 सहस्रैः कप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
 हृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
 कामेश्वरीं शशाङ्गास्यां चलन्खञ्जनलोचनाम् ।
 सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षशिलीमुखीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा तदा ।
 दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन सुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नादौरनिभोगेन पविवत् पाजयेत् सदा ।
 नीत्वा रात्रौ सुखैश्वर्यैर्दत्त्वा च विपुलं धनम् ॥
 वस्त्रालङ्कारद्रव्यादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
 ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णां गौराङ्गीं सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
 नृपराजदहाराद्यां रम्याश्च पुष्करक्षयाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पाद्यसुत्तमम् ॥
 सचन्दनेन पुष्येण जातीपुष्येण यत्नतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्याच्छूलैर्न साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
 वङ्गजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुव्यात् पूजादिकं शुभम् ।
 हृतदीपं तथा गन्धं पुष्यं तासुलमेव च ॥
 तावन्मन्त्रं जपेद्द्विहान् यावदायाति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा दृष्टं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
 ततस्तामञ्जयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया ।
 सुसन्नुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेन्नतिभोजनैः ॥
 भूत्वा भार्या च मा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
 भृगादिकं परिवर्त्य प्रभाते याति सा भ्रुवम् ॥
 साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निर्वर्जने प्रान्तरे देवि! सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत्ताश्च अन्यथा नश्यति भ्रुवम् ॥५॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये रूढे शिवसन्निधौ ।
 वेदायां सुवनेश्रीसागच्छ पद्मिनि वल्गभा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
 मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः ॥
 पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्प्लवणधराम् ।
 कोमलाङ्गीं स्मरसुखीं रक्तोत्पलदलेक्षयाम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
 मासान्ते पूर्णमासं प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आग्निशीथं जपेन्मन्त्रं दृष्ट्वाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा वा याति साधकाजयम् ॥
 भूत्वा भार्या साधकं हि साधयेद्दिविधेरपि ।
 भोगैर्दिवैर्भूषणादौः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत् ताश्च साधकेन्द्रः सदा प्रिये ॥६॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विम्बामिच्छेय धीमता ।
 ज्ञात्वा यां साधिता विद्या वक्ता चातिवला प्रिये ॥
 मन्त्रस्तु ।

प्रणवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
 महाविद्येह कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
 अशोकस्य तलं गत्वा ज्ञानं पूर्ववदाचरेत् ।
 मूलमन्त्रेण सकलं कुव्याच्च सुसमाहितः ॥
 त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राम्बुधारिणीम् ॥
 विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्तकीवेशधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
 मांसोपहारैः संपूष्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
 गन्धचन्दनताम्बूलं दद्यात्तस्यै सुदा बुधः ।
 मासमेकं तां भक्त्या पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुव्याच्च पूजनं महत् ।
 अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसत्तमे ।
 सुदृष्टं साधकं मत्वा याति सा साधकाजयम् ॥
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मरसुखी ततः ।
 वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्तेते ॥
 तत् श्रुत्वा साधकश्चेच्छो भावयेन्ननसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा प्रीतिभावतः ।
 कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनीं तत् करोत्यजम् ॥
 माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं सुदा ।
 स्वर्गशतं सिद्धिद्वयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्यां देवस्य शागकन्यकाम् ।
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
 अतीतानागतं वार्त्तां सर्वं जानाति साधकः ॥
 भार्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
 अन्नादौरुपचारेश्च ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्गशतं सदा तस्मै ददाति सा भुवं प्रिये ।
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्त्रियं सुदा ॥
 ततोऽष्टदशमालिख्य कुव्याच्च सादिकं प्रिये ।
 जीवन्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
 मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ॥
 प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्ध्यं पूजयेन्सुदा ॥
 पूर्णमासं प्राप्य गन्धादौः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
 हृतदीपं तथा धूपं नैवेद्यं मनोदमम् ॥
 रात्रौ च दिवसे जप्यं कुव्याच्च सुसमाहितः ।
 प्रभातसमये याति साधकस्यान्तिकं भ्रुवम् ॥
 प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेन्नतिभोजनैः ।
 देवदानवगन्धर्वविद्याधृग्यचरश्चसाम् ॥
 कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुहृमुहुः ।
 चर्यं चोष्यादिकं त्रयं दिव्यं ददाति सा भ्रुवम् ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यद्वस्तु विद्यते प्रिये ।
 आनीय दीयते त्वं साधकाज्ञानुरूपतः ॥
 स्वर्गशतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ।
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
 सर्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्वगो भवति भ्रुवम् ।
 रेने साहं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु ।

तारं मायां तथागच्छानुरागिणि मैधुनप्रिये ।
वह्निभायां मनुः प्रोक्तः सर्वविधिप्रदायकः ॥
एषा मधुमती तु स्थातु सर्वविधिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहान् प्रकीर्-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

देशुवाच ।

श्रुत्व साधनं पुण्यं यच्चिगीनां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्मयं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच -

वसन्ते साधयेद्दधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरी भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उच्चट्टे प्राप्ते वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देश्याच्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भूयं विनायात्राधिकारिणः ॥”
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशविधैः । यथा,—
“स्वप्नञ्च भ्रुवं कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः श्रेयो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषास्त्रैकैकवर्हिःकाः ।
पुनस्त्राकारिवर्तमाने चक्रवत् परिवर्तनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ त्रिरावृत्त्या मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।
“दशावर्षान्तु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या हि यद्वर्षं तत्तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥”
फलं यथा,—
“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
गोगजान्धसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्नचिकादिस्मभवम् ।
द्दाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यागणादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते निव्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भ्रामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमभवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्देवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका निव्यं दुर्गहः सुगृहायते ॥
उल्का याधिकारी प्रोक्ता निव्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगृहो दुर्गहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रात्मघनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीः स्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुदुःखं वा घनादिकम् ।
सेव भाव्या सदा निव्यं गृही लब्धः फलो यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [न] पुं, (योगः अस्त्वस्येति । योग +
इति । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा +
“संपृचानुस्येति ।” ३। २। १४२ । इति धिनुण् ।)

योगयुक्तः । तस्य लक्षणदि यथा,—
“खर्वे लोष्टे गृहेऽरण्ये सुस्त्रिभवे चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।

ऋषय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिण ! छिरण्यादिनिच्छदन ! ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥
सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमवलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्याशी न पञ्चम ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यं पुरुषार्थो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽर्धोऽथ विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममात्रजेतुः ।
उपकुम्बाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
ऋणानि त्रीण्युपाहृत्य त्वक्त्वा मायाधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेद्दुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्बभरणायत्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽर्च्येन यजेद्देवान् कुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽर्च्यं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुच्यतेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रीच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्निव्यत्प्रो महासुनिः ।
सन्त्यगदर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरच्यते ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचिद्देवसत्यासिनः परे ।
कर्मसत्यासिनः केचिद्विधिधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य रथ च ।
द्वितीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगसुत्तमसास्थितः ॥”
इति कौर्म २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव विन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो विन्दुद्वैनादसामर्थ्यं चायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् संततं विन्दुधार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, हृदयोगप्रदीपिकायाम् ।
“गोघूमशालियवषष्ठिकशोभनान्नं
क्षीराद्यखण्डनवनीतसितामधूनि ।
शुद्धीकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुजादिदिव्यसुदकष यमीन्द्रपथम् ॥”
तेषामपथं यथा, तत्रैव ।
“कद्रुतिलकलवयोष्णहरीतशाक-
सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यम् ।

आजादिमांसदधितक्रकुलत्यकोल-
पिन्वाकहिङ्गुलसुनाद्यमपथ्यामाहुः ॥”)
योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्कर-
सुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरश्चन्द्रदर्शनात् ।
३। ५५१ ॥) यथा,—
“योगीश्वरं याज्ञवल्करं समूच्य सूनयोऽनुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानश्रपतः ॥”
“योगिनां चनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्करं संपूच्य ॥” इति मिताक्षरा ॥ त्रि,
योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६। २८ ।
“यजन्ति धानस्तमलेर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविसुक्तिहेतुत् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—
“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मिन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योचनाद्योगी योगेश्वर्यं विबोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्करः । इति हेमचन्द्रः । ३। ५५१ ॥ (योगे-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४। १६। ६ ।
“कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनेतुस्काः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—
“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्त्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपैते धर्मैः कं शरणं गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३। १४। २३२ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८। १३। ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृतां दिवस्पतेः ।
योगेश्वरो हरेरंशो वृहत्यां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, बन्धाकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः । (योगानामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“त्वचं योगेश्वरी तथा— ।” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६७। ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेशं, स्त्री, (योगे सन्निष्ठादिपूरुषे इष्टम् ।)
शैसकम् । इत्यमरः । २। ६। १०५ ॥ (तथास्य
पथ्यायः ।
“नागं महावसं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

योग्यः, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + यिच् + यत् ।)
ऋद्धिनामौषधम् । ऋद्धिनामौषधम् । इत्य-
मरः । २। ४। ११२ ॥
योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच् ।” ५। १। १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योगार्हः । (यथा, रघुः । ६। २६ ।

योग्या

“कान्त्या गिरा च्छ्रुतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि ! तयोस्तृतीया ॥”)

उपायी । शक्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
याम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।
“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभौ रक्षुभिः ।” इति
सायणः ॥ शक्रटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १ । ३ । १ । १३ ।

“योक्तव्यं हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
अमेधं यद्वाचो नम् ॥”

“योग्यं योजनीयमनङ्गदम्बादिकम् ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥) पुष्यनक्षत्रे, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) अमता । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति काणतः ।
योग्यान्ययोग्यतां याति काणवशा हि
योग्यता ॥”)

शाब्दबोधकारणावशेषः । स तु पदार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पर्ययं तत्पर्ययवशा ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थं इत्यादिना ।
एकपदार्थेपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिष्यतीत्यादौ न
शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात् प्राक् सञ्च न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्वरूपे सति
कर्षित् संशयरूपस्य कर्षिनिश्चयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं वद्विना
सिष्यति इत्यादौ सेके वद्विकरणकत्वाभाव-
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतियन्यान्न शाब्द-
बोधः । तदभावनिश्चयस्य कौतिकसन्निकर्षा-
जम्बोदोषविशेषाजन्त्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-
विलम्बाच्च शाब्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अन्वयासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”
“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य-
भावमेव ॥” इति मङ्गिनाथः ॥) अर्थयोषित् ।
इति मेदिनी । ये, ७६ ॥ शब्दा भ्यासः । तत्-
प्रत्यासः । पुरानी २ अमः ३ अन्वयासः ४ ।

योजन

तद्गुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते च्छत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अथातो योग्यास्त्रनीयमध्यायं याखाखासः ।
अधिगतसञ्चारास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येत् ॥ द्विवादिसु क्षेत्रादिसु च कर्मपथसुप-
दिशेत् ॥ सुवह्नुश्रुतीऽप्युक्तयोग्यः कर्मस्वयोगो
भवति । तत्र पुष्यफलाणावूकालिन्दकत्रपुष्ये-
त्वारुकककार्वाकप्रभृतिषु द्विद्विषेधान् दर्शये-
दुक्तर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत् ॥ इतिवस्ति-
प्रसेकप्रभृतिषुदकपङ्कपूर्णेषु मेदायोग्यान् ।
सरोजि चर्मण्यातते लेखस्य । न्तपशुचिरा-
स्तन्मलनालेषु च वेध्यस्य । सुगोपहतकाष्ठवेणु-
नखनालीशुष्कालावुसुखेव्ण्यस्य । पनसविम्बी-
विल्वफलमञ्जन्तपशुदन्तोवाहाद्यस्य । मधु-
च्छिद्योपलिम्बे शाल्मलीफलके विस्रायस्य । स्रग्म-
घनवस्त्रान्तयोर्मृदुघर्मान्तयोश्च सीयस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नटु-
मांसपेशीघृत्पलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नटुषु मांसखण्डेष्वभिचारयोग्याम् । उदक-
पूर्णघटपार्श्वेभोतस्यलावूसुखादिसु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।

एवमादिसु मेधावी योग्यार्हेषु यथावाध ।
अथेयु योग्यां कुर्वाणो न प्रसृजति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षाभिकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—
“निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥)

योजनं, स्त्री, (युच्यते मगो यस्मिन्निति । युञ् +
क्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या वदने नृपायां
रथे तथा योजनस्त्वर्जितानाम् ॥”)
चतुःक्रोशर्थे यथा,—

“दादशाङ्गुलिकः शङ्खुस्तद्वयन्तु शयः स्तनः ।
तद्यतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥
तद्यतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतन्मते घोडशसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—
यवोदरे रङ्गुलमष्टसंज्ञे-
ईकोऽङ्गुलेः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्ड-
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥
योजनगन्धा, स्त्री, (योजनं गन्धोऽस्याः । योज-
नात् गन्धोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । चीता ।

योटकः

सत्यवती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या चक्षुमात्रेण भाविनी ।
कृता योजनगन्धा तु सुरूपा च वरानना ॥”)

योजनगन्धिका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यन्यपालः ॥ सीता । योजनगन्धा-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्धिस्यानादेर्मेलनार्थं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥

योजनवल्लिका, स्त्री (योजनवल्ली + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति पञ्चतयुज-
घातोरेनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मखूपपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्गापि ॥
रसायनरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तपिष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूवा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । पञ्चतयुजघातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रणानामिह
योजितः ॥”)

योटकः, पुं, योटनम् । मेहनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकमेदेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षड्दृक्कनवपञ्च-
महिदादृशविषमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तदाह
श्रीपतिर्वाचितायाम् ।

“षड्दृकं त्रिकोणञ्च द्विहादृशकमेव च ।
परस्परं जन्मराशेस्वक्का कन्याकुमारयोः ॥
षड्दृके भवेद्दोषो वैधर्म्यं नट्युरेव वा ।
त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् घनहानिर्धनथये ॥
पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षष्ठके पुमान् ।
शुभं षड्दृकं क्षयं गोहाद्ये दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो गृह्यात् सुतगृहे सुतया च कन्या
धर्मै स्थिता सुतवती पतिवल्गभा च ।
द्विहादृशे घनगृहे घनहा च कन्या
रिप्फे स्थिता धनवती पतिवल्गभा च ।
योटके सप्तके मेषतुलौ युग्मद्यौ तथा ।
विंशवटौ सदा वर्षीं नृतिस्तत्रामवीच्छिवः ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशी च ह्यम्बुः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्दशके चैप तृतीयैकादशे तथा ॥”

इति राशियाटकविचारः ॥ * ॥
ग्रहयोटके ग्रहशत्रुयोगो निषिद्धः । कन्यावर-
राश्याधिपग्रहयोः शत्रुत्वे ग्रहशत्रुयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह मगः । मरुत्वं

योनिः

भावविरोधि ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोत्कविचारः ॥ * ॥ अन्ये घोटकाः
प्रपञ्चभयात् लिखिताः । इति श्योतिषम् ॥
ग्रन्थान्तरे षोडशशब्दस्वर्गादृतीयादिश्च ॥

योनिः, पुं, (व्युत्पद्यते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योनिं, स्त्री, (व्युत्पद्यते अनेनेति । यु + "दात्रीशस यु
युचस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-गहः करणे ।"
३।२।१८२। इति ह्रन् ।) योनिम् । इत्यमरः ।
२।६।१३ ॥ (यथा, गी० रामायणे । २।
४५ । २६ ।

"भरतायाभिदृष्टाः स योत्राय पशवो यथा ॥"
योहा, [ष्ट] पुं, (युध्यतीति । युष् + ष्ट् ।) युष्-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । २।१८ ।

"वाधियते पुरीं योहा क्लिप्तं यदि लभेत सः ॥"
योधः, पुं, (युध्यतीति । युष् + अच् ।) योहा ।
इत्यमरः । २।८।६१ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १२।२२ ।

"सङ्केतमिति स्यान्वैयोधाक्षैः सैनिकैः सह ।
नित्यवर्तुत्सुश्चरं सङ्गमहासेनान्तिकाश्च तत् ॥"
योधर्न, स्त्री, युष्मत् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५।१७० ।
"योधनेषु स्वरूपेण हसो यस्य इरात्मनः ।
स हसो वारयत्पथं शक्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥"
अखम् ॥ युष्मत्तोभावे करणे चानट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योच्यं
योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

योधेयः, पुं, (युष् + भावे घञ् । योधं युष् करो-
तीति । योध + खः ।) योहा । योधशब्दात्
स्त्रियप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

योनिकः, पुं, (यवस्य नक्ष इव नक्षः काष्ठोऽस्य ।
एषोहरादिः ।) शस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ ज्वर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
जोस्ताला ५ बीणपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २४४ ॥

योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
"बहिष्प्रियुद्गुम्हाएत्वदिभ्यो नित् ।" उणा०
४।५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६ ।

"अथ यो राक्षसीमाहुर्वाचसुष्मकादप्रयोः ।
सा योनिः सर्ववैरागां सा हि लोकस्य
मिर्हतिः ॥"
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६ ॥ (कुश-
ह्रीपस्वन्तरीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१ ।
"धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्तृता ।
धीता द्वितीया विद्येवा सा चैव हि निशा-
स्तृता ॥"
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, महाविद्वारस्तौ ।

योनिः

"सन्नुष्मारकं तन्मं योनितन्तं प्रकीर्तितम् ।
तन्तान्तरश्च देवेशि ! नवरत्नेश्चरं तथा ॥")
प्राणिनास्तुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाश्रयः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
"चतुरशीतिलक्षानि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अष्टजाः खेदजाश्चैव उद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षानि स्रष्टजाः परिकीर्तिताः ।
खेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमायतः ॥
जरायुजाश्च तावन्ती मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां-मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥"
इति श्रीगण्डपुराणे प्रेतकण्ठे धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा ।

"जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
ह्रमयो रुद्रसङ्गाकाः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशत्लक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः ।
सर्वयोनिं परित्यज्य जलयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥"
इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।
"स्यावरास्त्रिंशत्लक्षश्च जलजो नवलक्षकः ।
ह्रमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशत्लक्षश्चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥"
इति कर्मविपाकः ॥

("भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायु-
खेदोद्भिदः । तासां खलु चतुर्दशानामपि योनीना-
मेकैका योनिरपरिसङ्घेयमेदा भवति भूता-
नामाहतिविशेषापरिसङ्घेयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामखणानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनीं तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्दृश्यते कनकरजतताम्ब-
त्रपुष्पीवा आविष्यमानास्तेषु तेषु 'मसृष्टि-
वन्तिषु । ते यदा मनुष्यविषयापद्यन्ते तदा
मनुष्यविषयेषु जायन्ते । तस्मात् वस्तुदाया-
ताकः सन् गर्भो मनुष्यविषयेषु जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तदयोनित्वात् ॥" इति
चरके शारीरस्थाने हृत्तीयेऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ इतिग्रहम् ५ जन्मवर्त्त ६ अघरम् ७
अवाप्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपघम् १० सर-
ङ्गप्रकः ११ अग्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सरामारम् १८ सरभ्रजम् १९ रव्यङ्गम् २०
इतिशहरम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इतिमन्दिरम् २४ सर-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसन्नाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
घरः ॥ स तु गर्भस्यायाः सप्तभिर्नामैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुभः कमट्टछाभो गणस्त्वोपमो भगः ।
धामोऽतश्चत कम्पाजः पुत्रजो दक्षिणोऽग्रतः ॥
आखरोभा गूढमणिः सुद्विष्टः संघतः शुभः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थेणाहतिः ॥
जुरङ्गखररूपो यक्षुलिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विहतास्यश्च दृग्धनासोऽतिदुर्भगः ॥
श्रद्धावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करौपदो भगः ॥
वंशधेतसपत्राभो गवरोमोचगासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बाङ्गस्तथाशुभः ॥"
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

"शस्त्रनाभ्याहतिर्योनिश्चावर्त्ता सा च
कीर्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥" * ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
"तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
'मिथ्याहारविचाराभ्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवाहीर्यतद्यापि देवादा स्तुभगे गदाः ॥'
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।

'उदावर्त्ता तथा बन्धा विभ्रुता च परिभ्रुता ।
वातजा योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुच्छनी पित्तजा तथा ॥
अत्यागन्दा कर्षिणी च चर्यागन्दपूष्जिका ।
अतिपूर्वापि सा त्रिधा श्लेष्मणा च कफादिमाः ॥
खण्डादिनी च महती स्रवीवला निदोषिणी ।
पक्षेता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥'
अथ तासां लक्षणान्याह ।
'सा केचिन्महावर्त्ता रणःक्षुब्धेय सुस्पति ।
बन्धा नष्टार्त्तवा-त्रिधा विभ्रुतां नित्यवेदना ॥
परिभ्रुता या भवति ग्राभ्यधर्मे रजा भृशम् ।
वातजा कर्कशा क्षया शूलनिस्त्रोदपीडिता ॥
पतस्त्वपि चाद्यास्तु भवन्त्यनिगवेदनाः ॥'
अनिगवेदनास्त्रोदादयः ॥ वातकार्यां त्वति-
श्रयिता वातवेदना योहत्या । वातजा इत्य-
न्वयात् ॥ * ॥

'सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रसंसिनी संघते च चोभिता दुःप्रणायिनी ॥'
चोभिता विमर्हिता संघते लक्ष्यानात् अयते
दुःप्रणायिनी दुष्टप्रणनगशीला ।
'सवातस्तुङ्गिरेदीर्यं वामिनी रणसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हृदि गर्भं पुच्छनी रक्तसंघात् ॥'
पुच्छशब्दोऽत्राप्युपलक्षकः ।

'अथर्षं पित्तजा योनिर्दाहप्राकृत्वरान्विता ।
पतस्त्वपि चाद्यास्तु पित्तलिङ्गोऽशुभो भवेत् ॥
अत्यागन्दानसन्तोषं ग्राभ्यधर्मेण विन्दति ।
कर्षिण्यां कर्षिका योनीं श्लेष्मण्यभ्यां प्रणायते ॥
कर्षिका मांसस्य कर्षिकारो यन्धिः ॥
'मैद्युने चर्यापूर्णे पुसदादतिरिप्यते ।
अतिरिप्यते रजो सुस्पति इत्यर्थः ।
'बहुशश्चातिचरणा तयोर्नोर्धं न तिष्ठति ॥'
बहुशः वारं वारं अतिरिप्यते तयोः चर-
णातिचरयोः ।
श्लेष्मणा पित्तजा योनिः कण्डुकातिदोषजा ।

योनिः

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मान् ।
गर्भस्य स्यावपातयोः पूर्वरूपमाह । गर्भे पत-
तोत्यादि । पतति स्यावेण पातेन वा पतिष्यति
स्यावपातयोरवधिमाह ।

‘आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेहर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमघटयोः ।’
आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । सवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।’
यथा वृन्तलयं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽभिघातादिना अकावेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि उहुर्मूहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुत्वलादिद्रव्यं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कङ्कारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्भोजश्च मधुकसुत्वलादिरयं गणः ॥
वंशीलजितो हृदयैव दाहं लघ्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तश्च स्रक्शाश्च तथा कर्द्दिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह ।
‘प्रसंशमाने गर्भे स्यादाहः शूलश्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरक्तं प्रदरानाहौ नृत्रसङ्गश्च जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
आमपकाश्रयादौ तु शोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥’
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलदयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सायाह ।

‘विग्धशीताः क्रियास्त्रिषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोत्सूकायां नृलेगोत्सुरकस्य च ॥
श्वतं दुग्धं चितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकसुदान्दानैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥’
अन्धानः पुष्यजातिः । अयं वायुपुष्य इति
शौडार्दौ प्रसिद्धः ।

‘मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवात्र च मृत्तिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकश्च रसाञ्जनम् ॥
तथा सर्व्वरसश्चेतान् यथाजामं विपूर्य्येत् ।
तस्यूर्ध्वं मधुना लिह्यान्मारी प्रदरशान्तये ॥’
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटी तन्निर्मितस्यहभवा मृत्तिका । समङ्गा
कञ्जासुः ।

‘कसेरुत्पलशङ्गाटककल्कं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचरसीनाभ्यां शिङ्गुधौवर्षीकान्वितम् ।
आनाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुखिनी
भवेत् ॥’
शौचैर्बलं चोहार इति लोके ।

योनिः

‘लणपञ्चकमूलाणां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा सूत्रसङ्गादिसुच्यते ॥
शालीक्षुशकाशैः स्यात् शरेण लणपञ्चकम् ।
एषां सूत्रं लघादाहपित्ताश्वत्थसङ्गहृत् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनिः क्षतादेश्चिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोत्रं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कायंः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनीं विलिप्तं विधिना गाढीकरणसुत्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।
‘हृविष्णुं जति नाम्नी ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
सभन्ते नामविद्याश्च सुतीर्थवितुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमद्रं फलं जलम् ।
आर्त्तभ्यो न प्रयेच्छन्ति सर्व्वे सुक्षतदारकाः ॥
प्रक्षस्वश्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
वलेन हृदना वापि धूर्त्नाश्च परवचकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकहृत्तयः ।
वालवृह्यातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगन्त्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्राम्याजिनः ॥
बाधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदनुजरचोयश्चादिसेविनः ॥
सर्व्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिदियः ।
देवतोच्छिष्टपतितवृष्याह्वानभोजिनः ॥
असत्कर्मरता निव्यं सर्व्वपातकपापिनः ।
पाषण्डधर्म्माचरणाः पुरोधोऽतिजीविनः ॥
पिलमाहस्वसापत्यखदारत्यागिनश्च ये ।
ये कर्दव्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्वजन्ति स्वामिनं युद्धे त्वजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु रज्जेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परदोहरता ये च तथा ये प्राणिविषकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥
कुप्रतियाहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसपेशाप्यतिभ्यंगहृत्तकुयोनिषु ।
न तेषां सुखेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
तस्मात् त्वादा निषिद्दार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यज्ञं दानं तपस्वीर्धं मन्त्रं देवं गुरुं भरेत् ॥
नाचरेत् कुत्सितं फर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां हृष्टा योनिकोऽपि दुःसहम् ॥
अतुर्भिरपि वर्णेसु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥’

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—
‘साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा दितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत्क्षन्तापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥’
इति नक्षत्रवैशर्षी गणपतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अद्यमोक्षमयोनिप्राप्तिर्व्यथा,—
‘पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
देवदानवमानुष्यतिगैकत्वं समियोगिता ॥
नानायोनिषु जन्तानि नागाद्याधिप्रपीडिताः ।

योनिः

मरणं वालवृद्धानामन्वत्वं कुम्भता तथा ॥
रेच्यर्थं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खतर तथा ।
एताश्चाराचरे लोके भवन्ति कथमन्वधा ॥’

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पश्चियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
‘इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वागरः ।
सन्वयति भवान् नूनं त्वं कथं पश्चितां गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि चारस ! ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पश्चियोनिं गतो येन तत् सर्व्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं साग्रसुतुष्टं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नर्मदायाः परिग्रहे ॥
पौरोहित्यमदाहोभाहृत्तयित्वा द्विगोस्तया ।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृह्णीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पद्रपातकान् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्दमे ॥
बहुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकान्मुधेः ॥
मया यदि तथापीह शृङ्गनत्वसुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ।
द्वतकर्त्रे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयंश्च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यचौरो सुदारया ।
तेनेह सारसी जाता मद्गाम्या सद्यधर्मिणी ॥’

इति तत्रैव १६ । २० अध्यायौ ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्वावरादियोनिप्राप्ति-
र्व्यथा,—

‘स्वावराः क्षमयोऽश्वाश्च पश्चिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्त्रिदशास्रहस्योऽपिश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयातुक्रमाक्षया ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिस्मात्प्रयाः ॥’

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

‘पापिनां नरकभोगानन्तरं स्वावराद्याक्षत्तरो-
त्तरसुखेष्टासु नवधा भिन्नासु योनिषु गन्तव्य-
माह । स्वावरा इति । अत्रा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेष्वेव गृण्यविशेषेण केष्मिन्शि-
णश्च सुसुखवश्च यथाक्रमं भवन्तीति श्रेयः ।
तेषांश्च पूर्व्ववाहुल्यसुखरोशराप्पत्तयाह सह-
स्रिति । द्वितीयातुक्रमाः द्वितीयोऽतुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽतुक्रान्ता ये क्षमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्वावरा येषां ते । क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः स्वावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽतुक्रान्तात् क्षमियर्गात् सहस्रगुणाः
स्वावरा इत्येवार्थः । तथा सर्व्वे ह्येते इति ।
यथा स्वावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽर्त्तभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एवं
पश्चादिव्यपि दृश्यम् । सोऽयं सन्वयाश्रयर्त्त
इति सोऽयमश्रया सुसुखो क्षान्तिशक्तवृ-
पयन्तमेवं पूर्व्वपूर्वाद्युत्तरोत्तरमूढवित्तं कश्च-

“यथा हासमयी योया नटादीनां प्रचेष्टते ।
 तथा स्वकर्मवशमो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”)
 योषित्, स्त्री, (योषितं पुमांश्च युष्यते पुंभिरिति
 वा । युष् + ‘हृदयश्चिद्युषिभ्य इतिः ।’ उणा०
 १ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
 ६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ६६ ।
 “गच्छन्तीनां रमणवर्तिं योषितां तत्र मत्तं
 रुहालोके नरपतिपथे स्त्रिभेदोक्तमोभिः ॥”)
 तस्या अथवत्त्वं यथा, बह्विपराये ।
 “तं प्रेक्ष भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमवधीत् ।
 अवध्याः सर्वभूतानां योषितः सम्यतामिति ॥”
 योषित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
 इति भाष्यप्रकाशः ॥

योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
 “स्त्री वपुर्वयसा नारी प्रिया रामा जगिर्जनी ।
 योषा योषिद्वयोषिता च जोषिष्णोषा च
 जोषिता ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
 “तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
 सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
 पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
 बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्पुष्टताः ॥”)

यौक्तिकः, पुं, (युक्तं करोतीति । युक्त + ठप् ।)
 नमैसिधिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्त-
 गोष्ठी, त्रि ॥

यौगिकः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
 खार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥

यौगिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
 “योगादयश्च” ५ । १ । १२६ । इति ठप् ।)
 प्रकृतिप्रत्यययोगसम्बन्धार्थवाचकः । यथा । योगाय
 प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभे ॥ “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिका-
 ष्वेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
 आदितेरपत्यानीति ङ्कप्रत्ययेन केवलं योगार्थे
 एव ।” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ * ॥
 (“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
 ‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
 समासलक्षितान्तरं हृदन्तश्चेति तत्रिधा ।’
 यन्नाम खान्तिविष्टान्दानां योगलभ्यस्यैव
 यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
 शार्थं यौगिकम् । योगरूपान्तु ह्रस्वसर्पादिपदं
 योगेनाचङ्छिन्नस्य रूपाण्यस्य बोधकं न तु
 तन्मात्रस्य तत्र यौगिकं त्रिविधं समास-
 लक्षितान्तरं हृदन्तश्चेति । इन्द्रोऽपि समासः ख-
 टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य घवखदिरा-
 ल्यार्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्व्वेदं
 रूपाण्यस्य विशेषणीयं नातः ह्रस्वसर्पादी
 वासुदेवादी पञ्चजादी च योगरूपेतिप्रवृत्तः ।
 प्राङ्गो अथः श्रुतवादी डीनादेः स्त्रीत्व-
 वापित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अत्राप्या तु

स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूपमेव नातो विभा-
 गस्य याघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
 ‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तरादिर्निर्जायके ।
 यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
 यादृशमहावाक्योत्तरस्वनलादिः स्वार्थस्य यादृ-
 शार्थावच्छिन्नविषयताशास्त्रिवोषे हेतुस्तादृशं
 तद्वाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
 पाककर्त्तारार्थकं वाक्यमपि स्रष्टकानेकनाम
 लभ्यतादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्यम् । प्रह-
 ल्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
 ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
 उपकुम्भारादीं नायातिर्भवा नीलघटत्वत्वमित्यादीं
 नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । क्षीरपायीत्यादि
 कस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्रष्टस्यान्वयबोधे समर्पो-
 ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
 शीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
 दिना राजन्वय पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
 पुरुषस्य भावः तद्विधानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित-
 स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषत्वादिभागे न
 प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिगमन्तभागस्तु स्वार्था-
 वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
 त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादीं समासव्य-
 देशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विधाक्तं नाम लक्षयति ।
 ‘यन्नाम तद्विहितं यच्च यन्क्रमं सद्यर्थकम् ।
 यद्वह्यं यमूकमं तत्र तद्विधाक्तं निगद्यते ॥’
 यद्यपि नामोत्तरतद्विहितं तद्विधोत्तरनामत्वं
 वा प्रत्येकं बहुगुणो वाचेत्यादीं राक्षिरित्यादीं
 चाथापक्रमेव तद्विधाक्तं नात्र तथापि यादृशं
 नाम यच्च तद्विहितं यादृशाशुपूर्ववच्छिन्नं सद्या-
 दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशाशुपूर्ववच्छिन्नं
 तद्वह्यमपि तादृशार्थं तद्विधाक्तं नामैवार्थः
 पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
 तद्विधाक्तं तस्यापि लक्ष्ये यः शब्दलक्षितं
 यच्चैति पठनीयं टायादेरपि तद्विधत्वोपगमा-
 दजात्रास्यणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।
 हृदन्तं नाम लक्षयति ।
 ‘यद्वात्वर्थात्तत्स्वार्थधीहेतुं ह्ययादृशं भयेत् ।
 तद्वात्तरं तत् हृत् हृदन्तं नाम तादृशम् ॥’
 यद्वात्वर्थात्तत्स्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशाशु-
 पूर्ववच्छिन्नस्य वन्तुतो निश्चयः कारणं तद्वा-
 त्तरं तत् हृदेव तादृशाशुपूर्ववच्छिन्नं सत्
 हृदन्तं नाम । यथा पाठकपाठ्यमाणादि तद्वि-
 धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्तादिः कर्म्मत्वादा-
 वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादीं तादृशाशुपूर्व-
 कत्वेन जिज्ञीयमानं हेतुः चैत्रेण यामस्य
 गन्तव्यमित्यादीं धात्वर्थे स्वार्थमित्यथाघनत्वादिकं
 बोधयदपि तथादिकं धात्वर्थेनियतविषयतानिष्-
 पितस्वार्थविषयताकबोधघनकत्वेन धात्वर्था-
 त्वितस्वार्थकमेव भावकतामपि तत्स्वार्थकत्वं
 सुतुमादितनेप ॥” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

अयुतः । तनुपन्नायो यथा,—
 “अयुतुरः ससुद्विष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
 इति गार्हपत्ये २०५ अथ्यायः ॥)
 यौजनशक्तिकः, त्रि, (योजनशक्तं गच्छतीति ।
 योजनशक्त + “क्रीप्रशतयोजनशतयोदपमंखा-
 नम् ।” ५।१।७४ इत्यस्य वार्त्ति० इति । टप् ।)
 योजनशतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 (यौजनशतादिभिर्गमनमर्हतीति वाच्यं योजन-
 शताभिर्गमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)
 यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
 “योजनं गच्छति ।” ५ । १ । ७४ । इति टप् ।)
 एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 यौट, षट् सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । षट्; अयु-
 यौटत् । यौटति काहं तथा । इति दुर्गादासः ॥
 यौच, षट् सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । षट्; अयु-
 यौचत् । यौचति काहं तथा । इति दुर्गादासः ॥
 यौतकं, स्त्री, (युतकयोर्वधुवरयोरिदम् । युतक +
 अण् । युतकमेवेति । न्दार्थे अण् वा ।) यौतु-
 कम । इति शब्दायुधरायसुक्ता । २ । ८ । २८ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । १३१ ।
 “मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
 सः ॥”

अस्य विशेषविवरणन्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 यौतकं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
 यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकार्थे इत्यन्तोर्ल्यं
 धनम् । उपचारात् अमप्राग्नादिसंस्कारकाल-
 लक्ष्यमपि । युतकं यौगिसम्बन्धः तत्र भवमिति
 ष्ये यौतकम् । युतयोर्वधुवरयोरिदमिति वा
 क्यि यौतकम् ॥ यौतकसुकारमध्यमपि ।
 यौतकं यौतकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
 कादि तु यद्विधं स दायो हरणश्च तद्विधनामर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथः यौतकघनस्याधि-
 कारक्रमो यथा,—
 “यत्तु दुहितृमात्राधिकारात् गोतमपचनम् ।
 ‘स्त्रीघनं दुहितृयामप्रचागामप्रतिष्ठितानाथ ।’
 यच्च नारदस्य ।
 ‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृयां तदन्वयः ।’
 यच्च कात्यायनस्यापि ।
 ‘दुहितृयामभावे तु रिक्च पुत्र्यं तद्वपेत् ॥’
 यच्च याज्ञवल्क्याय ।
 ‘मातुर्दुहितरः शैश्वखातोभ्य ऋतोऽन्वयः ।’
 तानि पूर्वोक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकघन
 मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । १३१ ॥
 ‘मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ।’
 यौतकं परिचयनलक्ष्यम् । तु मिश्रण इति धातो-
 र्युत इति पठम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरैकशरी-
 रत्वात् तत्र विवाहाद्भवति । कस्मिभिरस्योति
 मांसेर्मांसानि तत्रा त्वचमिति द्युतः । अर्त्तौ
 विवाहकाद्यन्तं यौतकम् । तत्राच परिमाण-
 त्वं स्त्रीघनं द्वाघुरेव न पुत्राणाम् । तत्रैव

क्रमाद्यं गौतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानामप्रतिष्ठितानाम् । प्रथमप्रदाना तद-
भावे प्रदानं तदभावे समुदायानाम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामिति सामान्यतः प्राणत्वात् । अप्रदा-
नामत्यादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजःस्त्रीधनं भर्तृणां जग्रादियु चतुर्व्यपि ।
दुहितृणां प्रकृता चेच्छेषेषु पिडगामि तत् ॥’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञधर्मधर्मिधनं
छिया तत् तस्यां गतायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रदायास्तद-
भावे परिणीतायाः । सम्बन्धुहितृभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजःस्त्रीधने भर्तृरधिकारात् ।
दृष्टस्यापिना अप्रजापदेन अप्रजापदाभावे सम्-
दाया अप्यधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणदेवार्थगान्धर्वप्राणापत्येषु यजनम् ।
अप्रजायामनीतायां भर्तृरेव तद्विद्यते ॥
यत्तस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वामुसारादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विद्यते ॥’
अस्याः स्याद्धनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुभव्यते ।
तेन विवाहेषु यद्धनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्धनविधयत्वम् ।
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्व्यर्थं विवाहं प्रदीयते ॥’
विवाहक्रियायां पूर्वापरभूतायां यद्व्यर्थं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ।”
इति दायभागः ॥३॥ “ऊदाया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
एतयोर्भावे ऊदायोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्युगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रभावे बन्धाविधवयोस्तुत्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
पत्नीपुत्रपौत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । गन्ध-
द्वन्मते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
इति विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपश्चक-
नमयकध्वयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयकध-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्री
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आनन्तर्यक्रमेण सपिष्टाः ततः संयुक्त्याः
ततः समानीदकाः ।” इति तट्टीकायां श्रीलक्ष्म-
तर्कान्तरः ।

यौधिष्ठिरं, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इति मिति । युधिष्ठिर
+ अण् ।) युधिष्ठिरसंमन्त्रि । यथा,—
“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरसादिता ।
इतिपन्नाटशीकानां विद्वेष तनुतां गता ॥”
इति महाभारतम् ।
(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५८ ।

यौधिष्ठिरः सुषंभुतः यौवत निमित्तेः प्रैः ।

यदायत्तं संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठियां युधिष्ठिरः ।
कापाजी गरुडश्चैव जज्ञाते पित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशानुत्तं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ङ् ।
यद्वा, “पाश्चादियौधेयादिभ्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (युधिष्ठिरपुत्रः । स च शैथ-
राजदौहित्रः । यथा, महाभारते । १२ । ६ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैथस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्भूरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” शुगराजपुत्रः ।
यौधेया इति ख्याताः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ५ ।

“द्वयद्वयास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो वृषः ।
शिवस्तु शिवयत्तान् । यौधेयास्तु शुगस्य च ॥”
यौनं, स्त्री, (योनिरदमिति । योन + अण् ।)
योनिसम्बन्धाधीनपापम् । यथा, बौधायनः ।
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान् सद्यो हि श्यना-
शानान् ॥”

सुमन्तुः । यद्येते यौनसौख्यश्रीवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदधादिति । इयान् कुर्म्यात् ।
एतदेवेति दादश्रवात्कमिदर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यज्ञाभियौनाश्च वसन्ति लोका
अव्योनयः पत्न्यव्योनयश्च ॥”

उत्तरापयजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ६३ ।

“उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकास्त्रोजगन्धरः किराता वन्द्यः सह ॥”

यौवतं, स्त्री, (युवतीनां वन्द्यः । युवति +
“भिक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवद्भावाभावश्च ।) युवतिसन्द्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।
“इतिस्वव कलावती रश्मिरश्मिच्छेति भुवा-
वद्यो विबुधयौवतं वरुचि तन्नि । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । शृङ्गविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“सधुरं बहुवीलाभिर्नटीभिर्द्यञ्ज नृत्यते ।
वशीकरश्चिदाभं तत्सास्यं यौवतं मतम् ॥”)
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवत् + “हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) यूनी भावः ।
तत्पर्यायः । तारण्यम् २ । इत्यमरः ॥ वयः ३
इति जटाधरः ॥ तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

आषोडशोद्वेदात्तत्तत्तत्त उच्यते ।
दृष्टः स्यात् सप्ततैस्त्वं वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनसङ्ख्यं यथा,—
“द्वौद्विद्वस्तनं किञ्चिन् चलात्तं मेदुरसितम् ।
सनागभिस्सूरदावं नयं यौवनसुष्यते ॥”
इत्युल्लनीलमणिः ॥

(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-
मातृयशक्तित्वञ्चेति सद्यतीयं खल्वनर्धपरम्परा ।
सञ्जाविनयानामेकैकमथेषामायतनम् । किसुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-
प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः ।
अनुकृतिधवजतापि सरागैव भवति यूनां
दृष्टिः । अपहरति च वाग्देव शुष्कपत्रं समु-
द्भूतरोभ्राभिरदूरमात्मेच्छया यौवनसमये
गुरुयं प्रकृतिः । इत्ययहरिणहारिणी च
सततमनिदुरन्तेयमुपभोगमृगदृष्टिका । नव-
यौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तास्यैव
विषयस्वरूपारण्यास्त्राद्यमानानि मधुरतराखा-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्गोह इवो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमव्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्ब्यां चन्द्रापीडं प्रतिशुकगाशोपदेशः ॥)
नवयौवनकारकमौषधं यथा,—

“अश्वगन्धानागवजागुह्मांसनिषेविणाम् ।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनधारिणाम् ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्तात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाला ।
वयस्कोडा इति भाषा ॥

यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) युवकाले
सुखे जातः सुदृक्कोटकः । वयस्कोडा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिडका पद्मिणी कण्टका चतुर्मण्डिर-
त्यादि ॥”) तल्लक्ष्यं यथा,—

“शास्त्रादीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।
जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या सुखदूषिकाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याश्चिकित्सा सुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
यौवनलक्ष्यं, स्त्री (यौवनस्य लक्ष्यं चिह्नम् ।)
जावलयम् । जगः । इति मेदिनी । ने, ११७ ॥
तारण्यविह्वम् ॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवगाश्वस्यापत्यमिति । युवगाश्व +
अण् ।) मान्यालराजः । इति चिकित्साशेषः ॥
अपि च ।

“यौवनाश्वोऽथ मान्याता चक्रवर्त्तवनीप्रसुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः प्रशास्युत्तलेजसा ॥
इंजे च यज्ञं क्रतुभिरात्सविद्वृरिदृष्टिकैः ॥
सर्वदेवमयं देवं सञ्जात्सकमतीन्द्रियम् ॥
प्रथं मन्यो विधियंश्चो यजेमानस्तथत्विजः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्वयदात्मकम् ॥
यावत् स्थै उदेति सा यावच्च प्रतिनिष्ठति ।
तत् सर्वं यौवगाश्वस्य साग्वातुः क्षिप्तसुष्यते ॥

शश्विन्देदुं। इतरि विन्दुमत्यामधानृपः ।
 पुरुकृतमभ्यरीतं सुषुक्लृष्ट योमिनम् ॥
 तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौभरिं वद्विरे पतिम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

यौवनाश्रकः, पुं, (यौवनाश्र + श्रकं कन् ।)
 मान्यादराजः । इति ञटाधरः ॥

यौष्माकं, त्रि, (युष्मद् + अच् । “तस्मिन्नणि च
 युष्माकास्माकौ ।” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते-
 र्युष्मादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
 इत्यर्थे षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुभ्रवोध-
 याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
 २०५ ।

“इत्याद्यस्मात् अल्पन्तुं मिलितेष्वत्र तन्त्रणम् ।
 विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकीवतारद्विवः ॥”)

यौष्माकीर्णं, त्रि, (युष्मद् + “युष्मादस्मदोरन्यतरस्यां
 खच् ।” ४ । ३ । १ । इति खच् । “तस्मिन्नणि चेति ।”
 ४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि ।
 युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
 सुभ्रवोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
 त्वादवसरसङ्गत्या गौणयुष्मादसच्छब्दप्रयोगोऽत्र
 लिख्यते । युष्मादस्मदोर्मुखत्वे गौणत्वे च सिञ्जस्
 ईडसां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाह्वयवच-
 तुभ्यमद्यतवममाः स्युरेव । सिञ्जसादेरन्यत्र युष्मा-
 दस्मदोर्मुखत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
 परे युवापौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्,
 गौणत्वे तु परविभक्तिमनादत्र युष्मादस्मदोरेकत्वे
 चन्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थान-
 मिति ॥ यथा त्वासातिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां
 अतियूयम् । अतित्वां अतित्वां अतित्वान् ।
 अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
 तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
 त्वाभ्यां अतित्वत् । अतित्व अतित्वयोः अति-
 त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
 युवामतिक्रान्तः आतत्वं अतियुवां अतियूयम् ।
 अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
 अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
 युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
 अतियुवत् । अतित्व अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
 अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥
 युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अतियूयम् ।
 अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
 अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
 युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
 युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतित्व अतियुष्मयोः
 अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
 युष्मासु ॥ * ॥ आत्मातिक्रान्तः अत्यहं अतिमां
 अतिवयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
 अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । आत्मस्य
 अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
 माभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
 अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
 मासु ॥ * ॥ आत्मातिक्रान्तः अत्यहं अत्यासां

अतिवयम् । अत्यासां अत्यासां अत्यासान् ।
 अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
 मस्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
 अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
 अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
 वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यसां
 अतिवयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
 अत्यमया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमस्यं
 अत्यसाभ्यां अत्यसन् । अत्यसन् अत्यसाभ्यां
 अत्यसन् । अतिमम अत्यसयोः अत्यसयान् ।
 अत्यसयि अत्यसयोः अत्यसासु । इति
 दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । वर्णात् कारतकारौ रादेफः ।
 इति कलापसंक्षिप्तसारयाकरणे ॥ रेफात्
 कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौस्तुभे ॥ स तु
 सप्तविंशहलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं ऋद्धां ।
 इति सुभ्रवोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
 शिञ्जायाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्ध्निवा ऋटुरवा दन्त्या लतुलसाः
 स्तुताः ॥”)
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 “रेफश्च चक्षुषापाङ्गि । कुण्डलीहयसंयुतम् ।
 रक्तविद्युलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
 पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
 इति कामधेयुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “दक्षतः कुण्डली रेखा वामाद्दक्षगताध्रः ।
 पुनर्दक्षगता द्वेधा ततोऽधोगत्य चोर्ध्वतः ॥
 भवानौ शङ्करो वद्विज्ञासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
 अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्णिता ॥”
 अपि च ।

“ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता हि वा ।
 विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
 ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
 कीर्णिता ।

तस्य मध्यगता रेखा वद्विरूपा हि सा स्तुता ।
 निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणो भवेत् ॥”
 अस्य ध्यानं यथा,—
 “ललाञ्छितां महारौद्र्यां रक्तास्यां रक्तलोच-
 नाम् ।

रक्तवर्णामटुष्ठां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
 रक्तमात्यान्तरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् ।
 महामोक्षप्रदां नित्यामटुच्छिप्रदायिकाम् ॥
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तस्मिन् दशधा जपेत् ॥”
 सत्यशामसन्तो यथा,—
 “त्रिभुक्तिवहितं देवि ! आत्माहितत्वसंयुतम् ।
 सर्वलेशोभयं वर्णं सततं प्रब्रह्माम्यहम् ॥”
 इति चण्डिकास्तोत्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
 “रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तोत्रयो मतः ।
 प्रकाशादर्शनी दीपो रतकृष्णापरं वकी ॥
 भुजङ्गेशो मतः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
 आपको रेवतीदासं कुक्ष्यंशो वद्विमण्डलम् ॥
 उग्ररेखा स्थूलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
 प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दस्य गायको धनम् ॥
 श्रीकण्ठ उन्ना हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
 सविन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
 सुखी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥
 (कृष्णःशास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, कृष्णो-
 मङ्गल्यम् । १ । ८ । “र-लमध्यः ।” लघुपर्यन्तयो
 रः भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् ॥ ४८
 पदादौ अस्याचरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
 यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
 “यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं असनमथ लघौ शः सुखं
 षस्तु खेदम् ॥”
 धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कावकण्ठहमे ।
 “—————चो जश्चादि र वैदिकः ।”
 “वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
 मित्यर्थः । यथा, मार्गिस्तुतै, जगति ॥”)

रः, पुं, (राति ऊर्ध्वं गतच्छीत । रा + ङः ।)
 पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
 कामवद्विः । इति शब्दरत्नावला ॥
 रंछः, [सु] ली, (रमते येन इति । रम् +
 “रमेच ।” उणा० ४ । २ । ३ । इति असन् ।
 जुगागमश्च घातोः । “अधिरश्मिभ्यामसन्
 इति अंछो रंछः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
 च्चलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । १८७ ।
 (यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।

“अलं मद्यौपाल ! तव अमेग
 प्रयुक्तमयस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
 न पादपोम्बलनशक्तिरंछः
 शिञ्जोच्चये स्पर्शंति मायतस्य ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
 “हरिनेत्राय सुखाय हृष्टायोत्तरयाय च ।
 भास्वराय नृतीर्षाय देवदेवाय रंछसे ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि
 २५२ । १८ ।
 “नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंछसे ।
 प्रयाताः प्राग्दिशं पुर्यां विपुलं कश्यपाश्र-
 मम् ॥”)

रक, क स्वादे । व्यापन । इति कविकण्ठहमः ॥
 स्वादो रचोपादनम् । क, राकयति मोदयं
 नालकः । इति दुर्गादासः ।
 रक्तं, ली, (रण्यत अङ्गमनेनेति । रन्च् + क्तः ।)
 कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “रक्तं वरिष्ठं स्ये क्कासं ताम्रं युक्तं तदुत्तरम् ॥”
 इति वैद्यरत्नसामान्यायाम् ।)

प्राचीनामकम् । इति मेदिनी । रै, ४८ ॥
 पञ्चकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

रक्तं

“रक्तं कौकनदं पद्ममल्पमन्दलोहितम् ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 सिन्दूरम् । हिल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षं हिल्लं दरदो रसः ॥”
 इति रत्नमाला ॥)
 (रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पतङ्गं रत्नं रक्तं पत्राङ्गं च क्वचन्दनम् ॥”
 इति रत्नमाला ॥)
 शरीरस्य सप्रधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्-
 पर्यायः । रधिरम् २ अल्कम् ३ लोहितम् ४
 असम् ५ अतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ६४ पलङ्कारम् ८ रोहितम् ९ ।
 रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कौला-
 लम् ११ अङ्गजम् १२ रोधिरम् १३ खजम् १४ ।
 इति जटाधरः ॥ त्वग्जम् १५ शोणम् १६
 लोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।
 “यदा रसो यद्गत्याति तत्र रक्तकपित्ततः ।
 रागं पाकश्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥
 रक्तं सर्वशरीरस्य जीवस्याधार उत्तमः ।
 स्निग्धं गुरु चर्लं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
 जीवस्याधार उत्तम इति । यत आह ।
 जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
 वीर्यं रक्तं मले पस्निन् जीवो याति चयं चया
 इति ॥
 वीर्यं रक्तं मले च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्त-
 परिमाणमिति शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे
 प्रवृद्धे रक्तसावकोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
 पित्तवद्भवेत् । अन्नं भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ
 रक्तस्य स्थानमाह ।
 यक्तुं श्रीष्टा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः
 स्थितम् ।
 अन्यत्रापि स्थितवनां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—
 “नक्षत्रघृष्टफलं पिष्टं वारिणा तनु लेपतः ।
 तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”
 इति गार्हपत्ये १६२ अध्यायः ॥
 (“स खत्याणो रसो यद्गत्तुं शीघ्रानां प्राप्य राग
 मुपैति । भवतश्चात्र ।
 रक्षितास्ते जसा त्वापः शरीरस्येन देहिनाम् ।
 अयापसाः प्रसन्नेन रक्तमिवाभिधायते ॥
 रसादेव श्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।
 तद्गर्भाद्ग्राह्याद्गुह्याति पश्चात्ततः चयम् ॥”
 “रगादक्तं ततो मांसम् ॥”
 “तत्र केमिलमरुतं क्ण्यं परुषं तद्गु शीघ्र-
 नामरुदन्दि च वातेन दुष्टम् । जीवं पीतं
 हरितं श्लार्थं पिचमनिष्टं पिपोलिकामन्दि-
 कात्यागस्रग्धि च पित्तदुष्टम् । नेरिकोदक-
 प्रतीकाद्यं स्निग्धं शीतलं गृह्यते पिच्छिलं चिर-
 रापि मांसपत्नीपमं श्रेयदुष्टम् । चर्लं चय-

रक्तः

संयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्नि-
 पातदुष्टम् । पित्तवद्रक्तनातिक्रम्यश्च । द्विदोष-
 लिङ्गं सन्दुष्टम् ॥”
 “इन्द्रगोपप्रतीकाशमर्षं हतमविवर्णं च प्रकृतिस्यं
 जानीयान् ॥”
 “त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफाः रोगाः शोणित-
 जाश्च ये ।
 रक्तमोक्षशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”
 “देहस्य रधिरं रक्तं रधिरेणैव धार्यते ।
 तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥ * ॥
 “शोनीष्णस्निग्धरुचाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
 सम्यक्साध्या न सिद्धन्ति रक्तजांसान् विभा-
 वयेत् ॥”
 अरुणाभं भवेद्वातान् फेगिलं विषदं तनु ।
 पिपात्वीतासितं रक्तं सौम्यात्स्वधायति वै
 चिरात् ॥
 ईषन् पाण्डुकपादुष्टं पिच्छिलं तनुमहनम् ।
 द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं साम्निपातिकम् ॥”
 “नात्युष्णशीतं लघुहीपनीयं
 रक्तं शोनीते हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरं ह्यनवस्थिताद-
 गन्निष्प्रेषिये च रक्षितयः ॥
 प्रमत्तवर्गेन्द्रियमन्द्रियार्था
 निच्छन्तमर्थो हतपक्तिवैगम् ।
 सुखान्तिं पुष्टिवलोपपन्नं
 विप्रगृह्यरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)
 रक्तः. पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥
 कुसुम्भः । हिल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वन्धुः) तत्पर्यायो यथा,—
 “वन्धुको वन्धुजीवश्च रक्तो माध्याङ्गिकोऽपि
 च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नीलादिरञ्जितः । लोहितः ।
 इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति
 धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—
 “शोणानि भौमतीक्ष्णांशुतान्द्रकुङ्कुमतक्षकाः ।
 गुह्येन्द्रगोपखशोतविद्युत्कुङ्करविन्दवः ॥
 दृगन्ताधरणिष्ठास्र्द्वार्सिन्दूरधातवः ।
 हिल्लं कुङ्कुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥
 माणिक्यं हंसचषुद्धी शुक्लमर्कटयोर्मुखम् ।
 चकीरकोकिलपारावतनेत्रनखाययः ॥
 कुसुम्भकिंशुकाशोकचवान्धुकपाटणाः ।
 कमलं दाडिमौपुष्यं विम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥
 ताम्बूलरागो मृक्षिष्ठाकतकं रक्तचन्दनम् ।
 चैता गन्धतत्त्वैवधर्मैरौदरसादयः ॥” ॥
 रक्तभोगवाचकानि यथा,—
 “लोहितनीली पुष्करहरिविह्वमकमलकण्ठ-
 रत्नानि ।
 सिन्दूरसूयकीतलधनश्याम्भोधिनीदकानि ॥”
 यथा पुष्करं पद्माकाश्याः । हारः सूर्य-

रक्तक

कण्ठयोः । विह्वमः प्रवालविशिष्टवृक्षयोः ।
 कमलं पद्मपाण्ठीयामलयोः कण्ठरत्नं कौस्तु-
 भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
 गजयोः । उत्पलसुतुष्टमं सिन्धुवरयोः । धन-
 ज्ञयोऽभिपार्थयोः । अम्भोजनीदलं पद्मपत्रपु-
 टकिन्योः ।
 “कमलाधिपपद्मेशौ नागजित्कान्तसूर्यभूः ।
 रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलकृतिः ॥”
 कमलाधिपपद्मेशौ सूर्यकण्ठी । नागजित्
 गण्डो नागस्यर्धौ च । काम्तः कमनीयः कं
 जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्योद्भवो यमश्च ।
 “सदा सिन्दूरसुष्मता कलयन् कमलश्रियम् ।
 स्फुटशोभनतान्त्रश्रीर्वराहस्वामिदीधितिः ॥
 एवं सुसम्पन्नप्रभः विदूरसमिदीधितिः ।
 प्रवालप्रवलच्छायः कलभागुमितच्छ्रुतिः ॥” ॥
 रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—
 “रक्तश्चेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्यका-
 न्तालः ।
 नवहंसमहापद्मार्कसोदराः कमलकीलाळे ॥”
 हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः ।
 पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । सूर्य-
 काम्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्ते च । अजः शशाङ्क-
 जयोः । नवहंसः नवहंसं प्रथमसूर्यं च । महा-
 पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ।
 कमलं जलाम्बुजयोः । कीलाळं जलरक्तयोः ।
 “सुहृद्भद्रादिभिर्भानो रत्नेनास्ते रदांशुकैः ।
 जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुदारिभिः ॥”
 भानोः परस्मात् सुहृद्भद्रादिभिः ॥ * ॥
 सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।
 भागुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मारागौ च । अम्भि-
 रत्नं सूर्यकान्तोऽम्भिपद्मारागौ च । रदांशुकं
 दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ
 शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजारि-
 शोभा सरोजस्यर्धिशोभा पक्षे सरोजारिचन्द्रः ।
 कुसुदारिशोभा कुसुदस्यर्धिशोभा पक्षे कुसु-
 दारिरादित्यः । इति कविकल्पलतायाम् २
 शेषस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥
 रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।
 कै + कः ।) अम्भानलक्षः । वन्धुकवचः । रक्त-
 वस्त्रम् । अयुरागौ । इति मेदिनी । कै, १४५ ॥
 विनोदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।
 रक्तेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्ध-
 विशेषः । यथा, अन्धवैद्यके । १ । १०० ।
 “पीतको हरितः शोक्तः कयावो रक्तकः स्रुतः ।
 पक्षतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्तितः ॥”
 रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, त्रि ।
 यथा, दृष्टत्संदितायाम् । ८ । ४६ ।
 “अलसस्तु जन्. मादादसंज्ञे
 हमरं रक्तकपुष्पवीजभाशः ॥”
 रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य) । विह्वमः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ राजपलाण्डुः
 रक्ताङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तकन्दलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (गुणाद्योरेख्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
 वर्णोत्पलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
 जम् ३ अरुणकमलम् ४ शोण्यपत्रम् ५ रक्तोत्प-
 लम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
 वारिजम् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति पाञ्चो-
 त्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् ।
 रक्तक्षीणहरत्वम् । पित्तकफघ्नानशमनत्वम् ।
 सन्तर्पणकारणत्वम् । वृष्यत्वम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “विशेषतः सितं पद्मं पुष्परीकमिति स्तनम् ।
 रक्तं कोकनदं त्रियं नीलमिन्द्रीवरं स्तनम् ॥
 धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
 तस्मादेष्वगुणं किञ्चिदन्यदक्तोत्पलादिकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तकमलं, स्त्री. (कमलं जलमाश्रयत्वनास्वस्येति ।
 अर्शं आशुषं । रक्तं रक्तवर्णं कमलसुत्पल-
 मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—
 “कन्दनागुरुकपूरं रक्तकुम्भेषु तुगन्धिभिः ।
 कमलैः कुसुमैः पुष्पैः कङ्कारै रक्तकमलैः ॥
 फलेषु पौषैरूपैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितैः ।
 अर्शेष्वेहलिराजानं मन्त्रेण द्विजसत्तमः ॥”
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥
 रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो
 रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
 वीरपुष्पवृक्षः । जाल् कनेल् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
 कुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतनावी ६ रवि-
 प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 विशोधनत्वम् । त्वद्बोधव्रणरूपतिलकुष्ठविषहर-
 त्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “करवीरः श्वेतपुष्पः शनकुम्भोश्चमारकः ।
 द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो जगुडस्तथा ॥
 करवीरवृक्षं तिक्तं कषायं कटुकश्च तत् ।
 ब्रणलाघवश्रेत्रकोपकुष्ठव्रणोपहृत् ॥
 वीर्योष्णं कृमिकण्डूषं भक्षितं विषवन्तम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तकाष्मणः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः काष्मणः ।)
 स्नानाम्बुजातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
 विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 काष्मणालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुहारः ६ । इति
 षट्ठाधरः ॥
 रक्तकाष्ठा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काष्ठः दन्डो-
 रस्थाः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिघण्टुः ॥
 (विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पत्रज्ञम् ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ शोहितवर्णदारु च ॥
 रक्तकुतदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुतदम् ।) रक्त-
 कैरवम् । इति षट्ठाधरः ॥

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णाणि कुसुमा-
 न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वगृह्यः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः यस्य ।)
 पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥
 रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
 कुतदम् । इति षट्ठाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “तदल्पगन्धं सोमाख्यं हलुकं रक्तकैरवम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमाला ।)
 रक्तकोकनद. स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
 रक्तोत्पलम् । इति षट्ठाधरः ॥ (विशोषोरेख्य
 रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
 रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २
 सुवारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशलाः ५ याज्ञिकः ६
 कुष्ठनीदनः ७ यूपद्रुमः ८ अखखदिरः ९
 अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
 सवातव्रणभूतज्वरनाशित्वम् । इति राज-
 निघण्टुः ॥ तत्पर्यायगुणाश्च ।
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुशलाश्च यक्षिणः ॥
 खदिरः शीतलो दन्तः कण्टकासारश्चिप्रगुन् ।
 तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरघ्नान् ।
 श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरति ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
 वोलम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तगो गुल्मः इति मध्यपदगोपी
 कर्मधारयः ।) स्त्रीयां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
 चधं यथा,—
 “द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिच्छिव । ।
 तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हरि ॥”
 इति मारुहं १६६ अध्यायः ॥
 (तथास्य निदानादिकं यथा,—
 “शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
 पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्णवागमनवैशेष्यात् । पार-
 तन्त्राद्वैशारद्यात् सततमपचारानुरोधोधा-
 र्हेगानुदीर्घानुपरोधन्या आमगर्भे वाप्यधिरात्
 पतिते तथाप्यधिरप्रजाताया जंतौ वा वात-
 प्रकोपनाश्रयसेवमानाया वातः प्रकोपमाप-
 द्यते । स प्रकुपितो योन्या तुखमनुप्रविश्यार्णव-
 तुपदण्डि मासि मासि तदाश्रयसुपरोधमानं
 कुञ्चि वर्हयति । तस्याः शूलकासातोसार-
 ष्कटोरोचकाविपाकाङ्गमर्हन्निद्रालस्यकफप्रसेकाः
 सप्तपणायन्ते स्नानयोश्च स्तन्यभोष्टयोः स्नानमद-
 ययोश्च कार्यां ग्वाणः चतुषोर्ध्वंश्चा च्छ्वायो
 दोहदः श्वयुः पादयोरीपसोहमो रोमराण्या
 योन्याश्चाणालत्वमपिच योन्या रोगेभ्यमासाव-
 चोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः स्यन्दति
 तामगर्भाङ्गभिर्भोमिन्द्राहुर्हृष्टाः ।” इति भरुहं
 निदानस्थाने शरीरविधाये १ यथा च ।

रक्तच

“न स्यन्दते मोदरमेति हर्षं
 भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
 त गर्भकालानिगमे चिकित्सा-
 मस्युग्भवं गुल्मसुशान्ति नञ्ज्ञाः ॥”
 इति सुश्रुते उच्यते ३२ अध्यायः ॥
 तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
 यथा,—
 “शर्त्ता वा नवसता वा यदि वा योनिरोगिणी
 सवते वातलानिस्त्री कुपुस्तस्याः समोरसः ।
 निरुणहृष्टार्णवं योन्यां प्रतिमासमवसानम् ।
 कुञ्चिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
 च्छ्वासादौहृदस्तन्यद्वर्षं चामनादिकम् ।
 क्रमेण वायुर्गर्भगतं पित्तमग्निनया च तन् ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्पुङ्गुत्तनान् ।
 रक्तसम्भवाद्यातीसारदृक्चरादीनुपद्रवान् ॥
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुःशास्त्रमाश्रये ।
 योन्याश्च सावधौर्गन्धतः दस्यन्दनदेदनाः ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दति
 चिरात् ॥
 न चास्या बद्धेते कुञ्चिर्गुल्म एव तु वर्हते ।
 स्वदीपसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥
 पाकं चिरैव भजते नैव वा————— ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने एकादशध्याये ॥ ११ ॥
 तथास्य चिकित्सा
 “सरक्तगुल्मे न च पाचनम्
 न हिङ्गुपानं कटिचालनम् ।
 न चैव संस्वेदनमर्दनम्
 न वा क्रमेणोत्पन्नं चिनम् ॥
 रोषाङ्गुनं खदिरमागधिका समङ्गा
 क्षाधोरेवदेतसमं घृतसंप्रयुक्तम् ।
 गुल्मं सरक्तमपि चाथ निश्चिन्ति शीघ्रं
 क्षुत्क्षेदनश्च विनिश्चिन्ति च कुहरक्तम् ।
 चौरपानं प्रदातव्यं घृतसौवर्षलाभितम् ।
 रक्तगुल्मविनाशाय यद्बुद्धिचतसैरपि वा ॥
 न हिङ्गुसंयुतं पर्यं न शोष्यं न विदाह च ।
 रक्तचे चतये गुल्मे मांसानि पाङ्गुणानि च ॥”
 इति चारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थध्याये ॥
 अन्वत् गुल्मशब्दे दृश्यम् ॥ ११ ॥
 रक्तमः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं । हृत् + “धमशुष्प-
 कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति ट्ठ् ।)
 रोहितकवृक्षः । इति षट्ठाधरः ॥ (रक्षितक-
 शब्देरेख्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 रक्तमो, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं । रन् + ट्ठ् । डीम् ।)
 दून्वाविशेषः । गौडिया दूर्या इति भाषा ॥ यथा.
 “मर्दोषधिश्च गोलोम्यां रक्तमो रक्तपित्तश्च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रक्तसन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
 वर्णचन्दनकारुम् । (यथा, राजायम् १२ । १६६ ।)
 “पद्मरागोक्षितां शोतां रक्तसन्दनं (पर्वणम् ।
 नयंतुश्च शोथश्च नैम्यशास्त्र विषयैतान् ॥”)
 तत्पर्यायः । तिक्तवर्णं २ पत्राङ्गु ३ रक्त-

रक्तवि

रक्तप

रक्तपि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
 १३२ ॥ ताम्रवारम् ६ ताम्रदृचः ७ चन्द-
 नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
 शोणितचन्दनम् १० रक्तवारम् ११ ताम्र-
 वारकम् १२ चुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तवीजम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । ईक्ष्णुगतासदोषभूतपित्त-
 कफकाश्चरभ्रान्तिबन्धुवमथुलधानाश्लिष्य ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “रक्तं शीतं शुभ्रं खादु च्छेदित्वापिपित्तच्छृत् ॥
 तिक्तनेत्रहिनं वृष्यं ज्वरग्रथविधापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यथा ।
 “रक्तपित्तहरं वल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णचित्रकः ।)
 क्षुपविशेषः । राज्ञचित्ता इति भाषा ॥ तत्-
 र्थायः । कालः २ अत्यालः ३ कालमूलः ४
 अतिदीप्यः ५ माञ्जरिः ६ अग्निः ७ दाहकः ८
 पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११ । अस्य
 गुणाः । प्रक्षयकारकत्वम् । रुच्यत्वम् । कुष्ठ-
 प्लवम् । लोहवेधकत्वम् । रसनियामकत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धु-
 रम् । इति शारावली ॥ ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रम् ॥
 रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः । ततः स्वार्थे
 कन् । अथवा रक्ता व्यासक्ता जन्तवोऽस्मिन् ।)
 भृन्नागः इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
 मात्रम् ॥
 रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोथितपागादौ
 व्यासक्ता वा जिह्वा यस्य ।) जिह्वः । इति
 शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वाशुक्ते, त्रि ॥
 रक्तभ्रिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भ्रिण्टी ।)
 रक्तवर्णभ्रिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । झुल-
 वकः २ । इत्यमरः ॥ (विशेषोऽस्याः झुलवक
 शब्द शान्तयः ।)
 रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डौ यस्य ।) शुकपक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितसुखशुक्ते, त्रि ॥
 रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्ततुण्डो यस्य । कन् ।
 भृन्नागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदण्डा, स्त्री, (रक्तानि दण्डान्यस्याम् ।) गोम-
 त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचिद्यन्, स्त्री, (रक्ता चिद्यन् ।) रक्तवर्ण-
 चिद्यन् । ज्ञान वेदहो । इति भाषा ॥ तत्-
 र्थायः । काश्मिन्दो २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
 कुम्भकर्ण ५ मरहरी ६ अष्टमा ७ काक
 नागिका ८ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रेषनत्वम् । घृष्टशीमल-

विष्महारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज-
 निघण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मुखतरं विद्धि मूलं यदव्ययप्रथमम् ।
 सुकुमारं शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अव्ययं लृष्टमूलं श्रेष्ठं मूलविरचने ॥”
 इति सुश्रुति सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः ॥)
 रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च तानुयान् वैप्रचित्तान् महा-
 सुरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिभीकुसुमोपमाः ॥
 ततो मां देवताः स्वर्गं मर्त्यलोके च मानवाः ।
 स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥
 रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः ।) नलिका ।
 चिचिक्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदृक्, [श्] पुं स्त्री, (रक्ता दृक् दृष्टिर्यस्य ।)
 कपोतः । इति केचिन् । रक्त वर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, त्रि ॥
 रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरियं गिरिचन्तथा ।
 सुवर्णगैरिकत्वन्व्यक्ततो रक्ततरं हि तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रम् ॥
 रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव
 शाकशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेचकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासाशुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपः, पुं, (रक्तं पिवतीति । पा + कः ।)
 राक्षसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान-
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य ।) गण्डुः । इति
 केचिन् ॥
 रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थे
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाङ्गली । रक्त-
 पुनर्गवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ।
 रक्तपदी, स्त्री, चुद्रवजविशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाङ्गलिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तौ रक्तवर्णं पद्मः ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “येषां ललितकान्तास्त्रा देवी मङ्गलचण्डिका ।
 परदाभयदस्ता च क्षिप्त्या गौरदेहिका ॥
 रक्तपद्मासनस्था च जटाशुक्रमस्तिता ॥

रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।
 नवयौवनसम्पन्ना चान्वङ्गी ललितप्रभा ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य ।) अशोक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिवतीति । पा + कः +
 स्त्रियां टाप् ।) जलौका । डाकिनी । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति । पच् + कप् ।
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) वृहती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + शिच्
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य ।) शुकपक्षी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ६ । ५७ ।
 “रक्षोगणस्योपरिष्ठात् परिभ्रमति काणवत् ।
 कपोता रक्तपादाश्च चारिका विद्वता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
 “चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्धुः शोपवासस्त्राहं
 चरेत् ॥”)
 लोहितचरणशुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्याः ।)
 जञ्जालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “जञ्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपादी नमस्कारो नान्ना खदिरकेत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 घंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः ।
 पा + यिनि । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपायी, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + यिनिः ।) रक्तपानशीलः । इति व्याकर-
 णम् ॥
 रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) द्विजु-
 लम् । इति शारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पुं ॥
 रक्तपिच्छं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिच्छमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिच्छकः, पुं, (रक्तपिच्छमिवेति । रक्तपिच्छ +
 इवार्थे कन् ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तद्रव्यकं पित्तमिति । मध्यपदलोपी
 कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-
 मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः । रक्तश्च तत् पित्तश्चेति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः ।”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिरवाच ।
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
 भृशोष्णतिक्तकङ्कणलवणादिविदाह्रिभिः ॥
 कोद्वीहासकेशान्यैस्तदुक्ते रतिसेवितैः ।
 कुपितं पित्तजैः पित्तं द्रवं रक्तश्च मूर्च्छयेत् ॥

रक्तपि

ने मित्यस्युक्तप्रथमास्य व्यापुसंवाहम् ।
 पिशरक्तस्य विरुक्तः संसर्गाद्यभावात् ।
 गत्ववर्गादृष्टीय रक्तं च कर्माद्यभवेत् ।
 प्रमथयतिरक्तमस्तौ प्रोक्ष्यती वृत्तयस्तस्यु ॥
 विरोधोऽस्य रक्तपिः शोभयथा समुच्यते ॥
 तद्विद्युत्प्रद्वेषिभक्तं काशः शोभो भ्रमः एवम् ।
 नोधिगोरीधियो मक्कामगत्यान्व च विस्तरः ।
 रक्तकायित्तुप्रतिगर्वाया नयनादिषु ॥
 नीलनीलिनपीनातां पलांनानामिधेयतम् ॥
 कायं तदधेयमितानं भवत्यसिन् भविष्यति ॥
 ऊर्ध्वं नामाधिककास्यस्योद्योनिगुदेरधः ।
 कृपितं रौमज्जपेय समलेक्षणं प्रवर्तते ॥
 ऊर्ध्वं माधं कृपाद्युगमानु तेद्विरेचनसाधितम् ।
 गरीभधया पित्तस्य विरेको हि वरीगधम् ॥
 जगुषय्यां कथो यश्च तत्र तस्यापि प्रहृष्टित् ॥
 कथायाः स्वादयो यश्च विगुदो शैकलीहिताः ॥
 कटुमिक्तवगाया वा ये निगमन्तु कपावहाः ।
 तयो धाप्यश्च नातुशान्तु तत्र प्रयदंजसाधनम् ॥
 कल्पोमधश्च पित्तस्य घननं नमु शोधम् ॥
 अतुयन्ति च लोवस्य श्रान्नापिचनरस्य तन् ॥
 कथायाश्च हिताक्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥
 कृपमाकनसंक्षुलमसाधसुपनायनम् ॥
 असाध्यप्रतिलोभनादगाध्यादौषधस्य च ।
 तद्वि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोभनम् ॥
 शोधनं प्रतिलोभश्च रक्तपित्तं विनिवृत्तम् ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशोधनमित्यते ॥
 संशुष्टेभ्यश्च दीपिगु मन्त्रेया इदंनं दितम् ॥
 नन दोषोऽत्र गमनं शिवास्त इव त्रयते ।
 उपद्रवाश्च विरुक्तं फलतन्त्रिय चाधिकम् ॥”

इति मातङ्गे १५६ अध्यायः ॥ ३ ॥
 तस्यास्यं यथा,—

“विदुषा विदुषा व्यासा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मीरकः सतिपायान्तो रक्तपित्तव्यरापयः ॥
 पाश्चातो विटमानाजामाशायो लोवितस्य च ।
 रक्तपित्तो लघो कायो किमधर्मवर्षादिति ॥
 षट्कण्टकशङ्खीकामव्याकायः मशकरैः ।
 सौभाग्यः काशयन्त्याग्ररक्तपित्तविशुद्धकः ॥”
 इति मातङ्गे १०४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 कवि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
 संस्थासिमाह ।
 ‘गमेयाऽपानग्रीकाभवावैरनिवेचिते ।
 तोष्योत्पथारगवैरैः कटुभिरैव च ।
 पित्तं विदुषं समुक्तेभिरेकान् शोभितम् ॥’
 नीलं सरिथादि । लयोऽविनायादिः । शारी
 रवश्चारादिः । विदुषं कृपितम् । समुक्तेः
 सत्कारणेऽतीतोऽस्ति । मुक्तेरिति बहु-
 लोके तोष्योत्पथारगवैरैकद्वयप्रकारयो रक्तकी ।
 विदुषति कृपयति ॥ ३ ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
 कल्पसमाह ।
 ‘तत्र चरुलेह दधनादौ पाशै हिवापि वा ।
 रक्तपित्तव्यरापयम् । तदुपसर्गं विदुषा । तत्र
 तत्र दशस्य पिशरक्त रक्तपित्तस्य कृपु रक्त

रक्तपि

उद्वनः ॥ रक्तस्य तत् पिशरुदि रक्तपित्तं राम-
 प्राप्ते पिशरुनिशि कर्मधारय इति चरुक्तः ।
 मार्गादाह ।
 ‘ऊर्ध्वं नामाधिककर्मास्योद्योनिगुदेरधः ।
 कृपितं रौमज्जपेय समलेक्षणं प्रवर्तते ॥’
 कृपितमसिकृपितम् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तप्रमाणम् ॥
 ‘उदंनं शोभकामितं कल्पधुमाथनं वनिः ।
 नांरमन्तिच निशायो भवत्यसिन् भविष्यति ॥’
 इच्छिष्टं रूपमाह ।
 ‘माधं सपादु मश्रेष्टं पिच्छिलश्च कृपायिनम् ।
 व्याघारनं सकेतश्च तत्तुक्त्वाश्च नाभिकम् ॥
 रक्तपित्तं कथायामं ऊर्ध्वं गोमूत्रमग्निरभम् ।
 मेघहागारधुमाभमलजाभश्च वैशिश्वम् ।
 संशुष्टिगिद्गं संसर्गाच्चिदज्ञ साशिपानिकम् ॥’
 सपादु रेचयुमाह । पिच्छिलं मयूरपिच्छ कवि-
 युक्तम् । ऊर्ध्वं कल्पनाभम् । मेघकं पिच्छम-
 ल्याप्रसम् । व्यञ्जनं व्यानीञ्जनं तदाभम् ॥ ३ ॥
 संसर्गाच्चिदञ्ज सामभेदमाह ।
 ‘ऊर्ध्वं कफसंशुष्टसधार्गं माकनाशुनम् ।
 हिमार्गं कफवानाभ्यां उभाभ्यां तन्वचयेत् ॥’
 उपद्रवानाह ।
 ‘शोभ्यन्त्यासकासकास्वरवमसुमदाः पादुना
 दादृष्ट्यां
 युक्ते घोरो विदाश्चत्वधितरपि मदा कुट्ट-
 तुल्या च घोदा ।
 लया कीटस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
 निष्ठोपवत्
 द्वयो युक्तेविषाको विदुषितरपि भवेद्रक्तपि-
 चोपसर्गाः ॥’
 उपसर्गा उपद्रवाः । विदुषिनिर्मोचप्रस्तातनाभ-
 यादिः ॥ ३ ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
 ‘एकदोषानुगं माधं द्विशोचं याप्यसुगते ।
 यद्विदोषमसाधं स्यान्न्यान्निरेतितेगयन् ॥
 ऊर्ध्वं साधमयो याप्यमसाधं युगपक्तम् ।
 साधिमिः शोभदेहस्त इहस्तानुप्रत्यय यन् ॥’
 साध्यमाह ।
 ‘एकमार्गं बलवती नासियोगं च शोक्तितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काशे साध्यं स्वादिरुपद्रवम् ॥’
 सुखे काशे शिमिश्चिरयोः ॥ ३ ॥ असाध्यमाह ।
 ‘मांसप्रशासनाभं कचिहमित्तं च यन् कर्द्वमग्नी-
 निमं वा
 भेदः पुपास्यतर्तं यकृदिव यदि वा पदुर्त्तं वा
 कृपाभम् ।
 यन् कल्पं यत्र नीलं भ्रमनपि कृपयं यत्र
 शोका विदार-
 काह तं रक्तपित्तं श्वापतिवृत्ता यत्र तुलां
 विभाति ॥’
 उक्तं विदार शोकाचारयः । श्वापतिवृत्ता
 तुलां वातावर्गम् ।
 ‘मिष चोन्मयो रक्तं रक्तपित्तं मातङ्गः ।
 मातङ्गो रक्तं विषयापि तत्रासाध्यमन्त्रयम् ॥’
 चैव रक्तपित्तं उपद्रवो मशुष्टः कर्णं यत्प्रवृत्त-

रक्तपि

द्वि ॥ १०४०० नभं यत्पति ॥ मन्त्रं विदुषापि
 कल्पनामयोः कर्णः ॥ ३ ॥ अतिरमाह ।
 ‘मिष् चोन्मयो रक्तं रक्तपित्तं मातङ्गः ।
 मातङ्गो रक्तं विषयापि तत्रासाध्यमन्त्रयम् ॥’
 श्रीविरोधुमाभयोः साधिमिश्चिद्विदुषा मरि
 चोधिगं यत्पति रक्तपित्तं ॥ ३ ॥ यत्र रक्तपित्तस्य
 पित्तिका ।
 ‘विषयं सामेविषाशै प्रपन्नं वनिगीतसः ।
 पुनपाद्युमएलोरोमप्रोक्षककवादिभक्त ॥
 प्रापिपत्तिकवीसाम्पुर्णप्रभाविदाः ।
 व्यामावाश्च पिचदुश्च भीजनं रक्तपित्तनाम् ॥’
 प्रियदुः कृपुः ।
 ‘सधरानुश्रवणकाः समकृष्णाङ्गीकताः ।
 प्रशक्ताः शुभमपार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम् ॥
 दादिमानसकं विद्यायार्थं चापि दापयेत् ।
 पटीकनिमद्वेद्यानुश्रवणमपलयाः ॥
 श्रादायै शाकमाकानां मत्तुगीयादयो विद्याः ।
 पारावतानु कपोताश्च ताकादुक्ताश्चर्षकान् ॥
 शशानु कृपिष्टुमाभ्यान् हस्तिानु काकपुष्प-
 कान् ॥
 रक्तपित्तहरानु विद्यासर्गास्तेषां प्रयोक्तयेत् ॥
 रूपादनादहरांश्च एवमष्टानु मयोपयान् ॥
 कफानुमे यश्चात्रे दशोहागतुमे रमम् ॥
 पयं मतिमयुषेभ सनिनालाशक्लमिः ।
 धान्वाकृष्णशोषाकाणां प्राणार्पयटोशुक्तिः ।
 रक्तपित्तं चरं दाहं तदां शोषश्च नाशयेत् ॥
 धान्वाकाटैरिमः ॥ ४ ॥
 ‘हं विरमुजपतं ध्यायं चरुत्वं यदिकाश्या ॥
 उशीरश्च इवशैर्का कायं समभुष्करेम् ॥
 पाययेत्तत्र मद्यो हि रक्तपित्तं प्लवणति ॥
 रक्तपित्तं कथदुग्ं लयां दाहं चरं तदा ॥ ३ ॥
 पुरातं पीनमालोय कुशलास्य फलं रक्तम् ।
 तदोपाधारवोऽद्यकुरिराशुचं मनाश्चरेत् ॥
 तनकास्य तुलां नीला मेषेणकृत्यादाये ।
 तसिनीरेः कुञ्जिटे तु यत्रः शोभनीकति ॥
 तादि कुशाकमलादि पीनपेक्षुप्रमाणम् ॥
 यत्रकलत्तलं नीला पुनः पाशाय भारयेत् ॥
 कुशालं शोपयेत्तुर्मं नाशयानं ततः लिपेत् ॥
 शिला मम सुनप्रत्यं कुशात् पीनं मर्कटिम् ॥
 मधुमेतं तदाशोष तत्तलं तत्र दिशिदिशे ॥
 गिषायाश्च तुलां तत्र शिला तस्मिन्वत्तं यत् ॥
 सुपत्ति विद्युपीगुशीनीवायां हि मेषे एवम् ॥
 एषश्च चरुत्वं चलाकमेतुनाभिरुं कल्पम् ॥
 अर्धमेतं लिपेत्तत्र एतादौ शोभमानम् ॥
 एतद् कल्पमिं साधिरुशोभितं मया ॥
 मयाकुशालमेतोऽयं रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥
 विदुषायं तदा दाहं चरं चरुत्वं पत्तिम् ॥
 एतमेतं मधुमेतं कायं चरुत्वं चरुत्वं यत् ॥
 नाशयतिश्च इतिदिशं ईश्वरी मयाश्चरेत् ॥’
 इति मातङ्गकुशाकारपि ॥ ३ ॥
 ‘मनामयीपयककुं कलकाः चोर्षं चरुत्वं मया
 शोभमानं चरुत्वं शिषया काकपुष्पकान् ॥

शुभेऽर्चयेत्पु मयतां द्रष्टव्येन कदा ।
 रत्नपिपं नक्षत्रपितं तन्नं चानन्द वाग्दयेतु १ ।
 शन्नापरीपाकः । इति रत्नपिजाधिकारः ॥
 इति भावप्रनाशः ॥
 (गद्यात् नक्षत्रान्द्रष्टव्येन मयतां च मयाप्रिषा ।
 "पितं यथा भूतं गोष्ठिनपित्तनंशां लभते
 नक्षत्रान्द्रष्टव्येन मयाः । यथा यत्तु चतुर्थव-
 कीटानकशरीरद्रष्टव्याद्यावन्नाति मित्रं सुकृते
 श्रुतीगतीक्ष्णमपि भान्द्रष्टव्यात् नियात्रमाव-
 कुलक्ष्याचारपीपित्तं दधिम्परीदपितुं क्राया-
 काद्भिक्रीपित्तं वाराहमाशियात्रिकमत्स्यम-
 पित्तं पिण्याकं पिण्यातकश्रीपित्तं
 मरुतक-मन्तपगशुभकरशिशुकनारयणभूतक-
 सुसुमसुरमङ्गलैरणाकारकाः - प्रजापत्यवक-
 पतिभूतलोपदेवं नुरागोपीरतुपौदकमैरेध-
 मेदकमधुतकान्द्रष्टव्याप्रामात्तुपानं पिठाम्नी-
 शारभूधिश्चुत्ताभिततो एतन्मात्रमतिथितं वा
 ययना मयाप्रति रौष्ट्रीकीकनककापीतं वा
 नक्षत्रैकैकवारमित्तं कुलत्वमात्रपिण्याकपायव-
 गच्छपतिकेः श्रीकिरितां च धारामामनतिमात्र-
 मथया पिष्टव्यमात्रमालसोवमाधरतः पित्तं
 प्रतीकमापसते । गोष्ठिनस्य चप्रमाणमतिवर्तेते ।
 तन्मिद् प्रमाभानिप्रदणे पित्तं प्रकृषितं शरीर-
 मद्रुषं द्रव्यैव यत्तुश्रींश्रमवानो लोष्टित-
 वरामां श्रोतयां लोष्टितामिष्यन्द्रुष्टुनि सुया-
 न्वासाद्य प्रतिपद्यते तदेव सोष्टितं हूपवति ।
 संभर्तापौष्टिप्रदृष्यालोष्टिमन्त्रपण्यद्व-
 पिषानास्य पित्तं लोष्टितनित्याचपते । तस्यै-
 गानि पूर्वस्थापि । तद्यथा । धनदाभि-
 लायो भूक्तव्य विराटः प्रकृत्यासगत्त उद्-
 णरथर्वाभोष्टिममनं इति तस्य पीभक्त्या
 स्त्रभेदो गाभ्यां सदनं परिदाद्य सन्ना-
 द्मताम एव लोष्टितोष्टिमत्त्यासगत्यत्व-
 मपि जात्यैश्च रत्नप्रतिशरीरिद्रव्यमद्गाव्यव-
 श्मत्तु च-लैरकाशोदिकादनास्यकमंमपिद्-
 यैः गिकादिद्वाराभक्तपैदनासोष्टितनीलपीत-
 त्तानामानिष्टमथ चपायां चप्रदंन-
 मनीष्टमिमि लोष्टिमपिपूर्वस्थापि । उप-
 पयान्त्तु मत्तु दीर्घलारोचकादिमात्रपाद्य-
 काभक्त्यदानीमारनीपशोपयोरुोगरभेदाः ।
 मातो पुत्रस्य ही ऊर्ध्वपापस्य तद्द्रुष्टिकमि
 प्रोरोः ईश्वरगतां हृत् प्रपन्नमां चनंवाधिका-
 नेश्वरैः प्रपन्नं । बहुधाते तु शरीरे शान-
 मंजमांसः प्रपन्नमनं चतुरोयमागंभां
 प्रपन्नते । अद्वातसंज्ञितं तु शरीरे ईश्वरगत-
 मंजमांसद्वयपि सर्वात् प्रपन्नं । नो सर्वात्
 प्रपन्नमनं सर्वेभ्य एव सर्वेभ्यः विभ्यः प्रप-
 नते शरीरेण । एतद् बहुधाते एतायां विरे-
 ष्वोष्टिमन्तीयसाञ्च यद्यैः प्रपन्नाः । यद्यो-
 भाते मन्त्रार्थं समवेकसमोयसाञ्च यद्यैः प्र-
 पन्नाः । अद्वातमनं मन्त्रार्थं यद्यैः प्रपन्नाः ।
 योश्चिद्वदव्याप्येण । इत्येतिप्रपन्नं मत्तु

पुरा रक्षयञ्जीर्णै यद्रकीपामश्रांपिना प्राकिनां
 परिगतशरीरप्रमाणानामनुत्तरमभवत् । तस्या-
 शुकारियो दावान्नेरिवापित्तस्वात्यधिकस्याशु
 प्रशान्तौ चतित्तं मात्रां देशं काकलाभि-
 नमीत्य चतपेदीनापतपेदिन वा गृद्धमधुर-
 शिशिरतिक्तकायेरभ्यवहार्यं प्रदेष्टपरिवेका-
 वभाह्रमंस्यनेर्बमनाशैवां तत्रादृष्टितंति ॥
 संज्ञेपनीरस्योपशमनोपायो यथा.--
 "सार्थं लोष्टिमपित्तं तद्यद्द्रुष्टुं प्रतिपद्यते ।
 विरेचनस्य योगित्वाद्द्रुत्वाद्भिषणस्य च ॥
 वसनं नष्ट पित्तस्य हरणे श्रेष्ठतुष्यते ।
 यत्त तत्रागुणो पायुक्तच्छान्त्यै चावरं मतम् ॥
 स्याच्च योगावष्टत्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
 तत्ताद्यायं चमारयात् यद्रक्तमगुलीमगम् ॥
 रत्नपिषण्णु यस्मान्निं दावपि प्रतिपद्यते ।
 चधायमपि तञ्जैयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
 नष्टि संशोधनं किञ्चिदस्यस्यं प्रतिभार्गमम् ।
 प्रतिभार्गस्य हरणं रत्नपिपि विधीयते ॥
 रत्नमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
 संदृष्ट्वा च दोषेषु सर्वेषिच्छमनं मतम् ॥
 द्रुक्तं त्रिभिधोदकं रत्नं मार्गविशेषता ॥
 रत्नस्य खलु हेतुभ्यः किञ्चित् बाध्यं न सिध्यति ।
 प्रेष्योपकरणभावात् दीरात्त्राहेवदोषतः ॥
 यकमित्यथ बाध्यत्वं कश्चिन्नोर्गोत्तिवर्तेते ।
 तत्र बाध्यत्वमेकां स्वातु बाध्ययाप्यपरि-
 क्रमात् ॥
 रत्नपिषण्णु विज्ञानमिदं तस्योपदेष्टव्यते ।
 यन् हृत्पमपथा नीलं यथा शुकधनुषाभम् ॥
 रत्नपिषण्णुसोध्यन्तदाद्यो रङ्गनस्य यत् ।
 शशं पूत्यतिसालस्य सर्वांपद्रवपच यत् ॥
 इलमापचये यद्य तस्य रत्नमिष्टिमत् ॥
 येन चोपद्यतो रक्तं रत्नपिपेन मानवः ।
 पर्येदृश्यं विपद्येय तथासाध्यमसंशयम् ॥
 तत्राद्यायं परित्यज्यं यायं यकीन यापयेत् ।
 याध्ययावष्टतः विहेर्भेषणैः साध्यवेदियक् ॥
 कारणं नाम निर्वृतिं पूत्यरूपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गं शोयाशुक्त्यश्च बाध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
 दिदिने रत्नपिषण्णु वाजपार पुनन्वेसुः ।
 पीतमीश्वरपीशोभमानमद्वैष्टः ॥
 इति चरके निरागत्याने दितीचैरथ्याये १ ७ ॥
 चपास्य चिकित्तायां रमाः ।
 "सर्गं सर्वं माञ्जुकसेव लोष्टिं
 सर्वं पूष्टं धेदनेनोदनेन ।
 मीने पापे मोमयेः पाचयित्वा
 सर्वां द्रव्यान् रत्नपिषण्णुप्रजापयेः ।
 इति सुधानिधोरुः ॥
 यथाभ्युक्तोपयुक्तं सर्वापे रत्नपिषण्णुम् ।
 मन्त्रस्य भवेत्तुः शौचोऽन्यापयाधैः ॥
 दिदिने रत्नपेन रत्नपिषण्णुप्रजापयेः ।
 नानामाया दिष्टव्याश्च रत्नपिषण्णु सुदायकम् ।
 ज्वरं दाहं तपं पापं मीपं विनाशको रसः ॥
 इति रत्नपिषण्णुश्री रसः ॥

शर्करानिलसंयुक्तं त्रिकान्तयुतग्वयः ।
 रत्नपिपं निष्टन्यासु व्यस्तपिषण्णु परम् ॥
 इति शर्करालं कौशम् ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रत्नपिषाधिकारः ॥
 चपास्य पय्यापयविधिः ।
 "व्यधोगते हृदंनन्देनिर्गमे
 विरेचनं स्वाद्भयच्च लङ्घनम् ।
 पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्व-
 प्रियङ्गुनीवारयवप्रघातिकाः ॥
 सुहा मस्तराद्यनकास्तु व्यर्थो-
 तुङ्गलकाश्चिद्वटवन्निमत्याः ।
 प्रशः कपोतो हरिकोन्लाव-
 शरालिपांरावतवर्ककाश्च ॥
 वकां उरभ्राश्च सकाणपुष्पाः ।
 कपिङ्गलाञ्जापि कषायवर्गः ।
 गवामजायाश्च पयो वृत्तश्च
 वृत्तं मष्टिद्याः पनसं पिषालम् ॥
 रभाफलं कषटतखुलीय-
 पटोलवेत्रायमशार्ककाणि ।
 पुराणकुशाखफलस्य पक्क-
 फलानि तद्गीजनानि वासा ॥
 स्वादूनि विमानि च दाडिमानि
 खर्जूरघाञ्जीमिषिनारिकेलम् ।
 कश्चिदेष्टे ज्ञाटमख्यकाराणि
 कपित्थशालुकपस्त्रकाणि ॥
 भूनिमशार्कं पिषुमहं पत्रं
 तुम्बीकणिलानि च काणचकृः ।
 द्राक्षा खिता माञ्जिकमैत्रवच
 शीतोदकशौद्धिद्वारि चापि ॥
 सेकोथग्रासः श्रतधौतमर्पि-
 रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेष्टः ।
 छिमानिलचन्दनमिष्टुपादाः
 कथा विपिचाश्च मगोश्शुद्धाः ॥
 धारायष्टं भूमिष्टं सुशीतं
 वैद्यैस्तुक्तामिषाधारकम् ।
 रम्भोत्पलाभोरुवपत्रश्या
 शीमास्त्रस्योपवर्गं सुशीतम् ॥
 प्रियङ्गुकाचन्दनकृषिताना-
 मालिङ्गनचापि वराङ्गनागाम् ।
 पञ्जाकरावां चरितां इदातां
 चन्द्रोदयार्थं छिम्बहरीकाम् ॥
 सुशीतलानां गिरिनिर्भेराणां
 सुतिः प्रशस्तानि च कीर्त्तितानि ।
 प्रणोरनीरं छिम्बवाणुका च
 मिसं दृगी शीषितपिषरोगे ॥
 चपापयानि ।
 "सायामाधनिधिवत् रविकरप्रीष्टानि
 रत्नोक्तं च ।
 शोभो वैमपिचाराद्यप्रपन्ता च्यवप्रधानानि च ॥
 मीदस्यमुनिभूमयाश्चरुनकोपाः पूरातो मुदो
 पाशाकं तिगसाधमर्पेष्टिचारापि तौपं यथा ॥
 इति वैद्यकपय्यापयविधौ रत्नपिषाधिकारः ॥

रत्नपितृहा, स्त्री, (रत्नपितं हन्तीति । हन् +
डः । स्त्रियां टाप् ।) रत्नप्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥
(विद्यतिरस्याः रत्नप्रीशब्दे ज्ञातया ॥)

रत्नपुनर्नवा, स्त्री, (रत्ना रत्नवर्णा पुनर्नवा ।)
रत्नवर्णपुनर्नवाश्राकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २
मण्डलपत्रिका ३ रत्नकाण्डा ४ वर्षकेतुः ५
लोहिता ६ रत्नपत्रिका ७ वैशाखी ८ रत्न-
वर्णाभूः ९ शोफनी १० पुष्यिका ११ विक्ररा १२
विषमो १३ प्राद्वेण्या १४ चारिणी १५ वर्षा-
भवः १६ शीघ्रपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
नवः २० नयः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
सारकत्वम् । शोफरत्नप्रदरदोषपाहूपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रत्नपुष्पः, पुं, (रत्नं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रत्नपुष्पश्च चण्डातो लगुञ्जया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितवृक्षः । इति शब्दभाषा ॥ रत्नकाण्डन-
वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वकरवृक्षः । इति रत्न-
माषा ॥ बन्धूकवृक्षः । पुन्नागवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रत्नवर्णपुष्पविश्लेषे, त्रि ।)
यथा, वृक्षतुल्यं चिन्तायाम् । १५ । १४ ।
“इन्द्रामिदेवते रत्नपुष्पफलश्राखिगः सतिल-
सुहाः ।
कार्पासमाषचण्डकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥”

रत्नपुष्पकः, पुं, (रत्नं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“पलाशः किंशुकः पर्यो यज्ञियो रत्नपुष्पकः ।
चारश्रेष्ठो वानहरो ब्रह्मवृक्षः समिहरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्यटः ।
शास्त्रजिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रत्नपुष्पा, स्त्री, (रत्नं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रजि-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—
“शास्त्रजिस्तु भवेशोषा पिच्छिणा पूरणीति च ।
रत्नपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाष्टा च तूष्णिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—
“पुनर्नवा परारत्ना रत्नपुष्पा शिखाटिका ॥”
सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—
“सिन्दूरी रत्नवीजा च रत्नपुष्पा सुकोमला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

रत्नपुष्पिका, स्त्री, (रत्नपुष्पा + कन् । टाप् चित
इत्वम् ।) लम्बाकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रत्नपुनर्नवा । भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नपुष्पी, स्त्री, (रत्नं पुष्पं अस्याः । डीप् ।)
पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्ण-
कौलता । नागदमरी । कबखीवृक्षः । उष्ट्र-
काष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धातकी ।)

तत्पर्यायो यथा,—

“धातकी रत्नपुष्पी स्यात् कुङ्गरा मधवाविनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रत्नपूरकं, स्त्री, (रत्नं पूरयतीति । पूर + क्तुल् ।)
वृक्षान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवणमस्य
वृक्षान्नशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रत्नप्रसवः, पुं, (रत्नः रत्नवर्णः प्रसवः पुष्यमस्य ।)
रत्नकरवीरः । रत्नाम्बानः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रत्नफलः, पुं, (रत्नं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“वटो रत्नफलः शृङ्गी न्यगोधः स्तन्दो ध्रुवः ।
श्रीरी वैश्रवणो वाचो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रत्नफला, स्त्री, (रत्नं फलदशायां लोहितवर्णं
फलमस्याः ।) विष्किा । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टी रत्नफला विन्वी तुष्टिकेरी च विष्किा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“खर्गवल्ली रत्नफला काकायुः काकवल्ली ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रत्नफेनजः, पुं, (रत्नफेनात् जायते इति । जन् +
डः ।) वामपाशस्यकोम । तत्पर्यायः ।
पुस्तुयः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । २६६ ॥

रत्नविन्दः, पुं, (रत्नाणां विन्दः ।) रत्नकणा ।
यथा,—

“रत्नविन्दैर्दः भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
ससुत्पतति मेदिन्यास्तुप्रमाणस्तदासुरः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्याम् ॥)

रत्नवीजः, पुं, (रत्नवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टकफलः । रौटा
इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कण्ठवर्णोऽर्थसाधनः ।
रत्नवीजः पीतफेनः फेनजो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रत्नं शोणितं वीजं कारणमस्य ।) असुर-
विशेषः । स च शुम्भनिशुम्भसेनापतिः देया
हृतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा दैव्यान् माहृगणादितान् ।
योऽसुरमभ्याययौ क्रुद्धो रत्नवीजो महासुरः ॥

रत्नविन्दैर्दः भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
ससुत्पतति मेदिन्यास्तुप्रमाणस्तदासुरः ॥

युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्या महासुरः ।
ततश्चेन्द्री स्ववशेण रत्नवीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्याशु तस्य मुखाव शोणितम् ।
ससुत्पस्युस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥

वावन्तः पतितास्तस्य शरीरात् रत्नविन्दवः ।
तावन्तः पुरया जातास्तद्द्वीयं वलविक्रमाः ॥

तस्याहृतस्य बहुधा शक्तिशूनादिभिर्भुवि ।

पपात यो वै रत्नवीजो नाम च्छनशीः सुराः ॥
ते चासुराश्च कुचभृते रुरुः । वकलं जगत् ।
याप्रसाचीक्तो देवा भयमाचमृगचमम् ॥
तान् विषसान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राच-
सत्तरा ।

उवाच कालीं चासुष्टे ! विस्तरं वदनं कुण्ठ ॥
मच्छच्छपातकम्भूतान् रत्नविन्दून् महासुरान् ।
रत्नविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वल्लेगानेव वेगिता ॥

भजयन्ती चर रथे नदुपमान् महासुरान् ।
खमेव चयं देव्यः जीगरक्तो नमिष्यति ॥
भस्त्रमाणास्तया चोष्मा न चोत्पत्यन्ति चापरे ।

इत्युक्त्वा तां ततो देवी श्रुत्वाभिजघाव तन् ॥
सुखेन काली जगृहे रत्नवीजस्य शोणितम् ।
तस्याहृतस्य देहात्तु बहु सुखाव शोणितम् ॥

यतस्ततज्जहद्विण चासुष्टा वंप्रतीच्छति ।
सुखे ससुहता येऽस्या रत्नपातान्दहासुराः ।
तांश्चखादाप चासुष्टा प्रपी तस्य च शोणितम् ॥

देवी श्रुत्वा वज्रेण वज्रैरिषिभिश्चण्डिभिः ।
जवान रत्नवीजं न चासुष्टापीतशोणितम् ।
स पपात सहोष्टे शस्त्रवंधसमाहृतः ।

नीरक्तश्च सहीपाल ! रत्नवीजो महासुरः ॥
ततश्चे ह्यमृतुलमवापुस्त्रिदशा नृप ! ।
तेषां ग्राह्यगणो जालो वननाहृद्गुदोऽनः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्याम् ॥

(महिषासुरपिता दानवो रस्य २६ जन्मान्तरे
रत्नवीजो जातः । यथा, ईद्रीभागवते । ५ ।
२ । ४४—४६ ।

“श्रुतं रम्भं समानीय यथास्ते यत्नं प्रियम् ।
चित्तायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य सुहृदे ॥
सहिषो सा पतिं दृष्ट्वा चित्तायां रोपितं तदा ।

प्रवेष्टुं वा मतिं चक्रे पतिना सह पादकम् ॥
वायंभाषायि वचैः सा प्रविशेश हुताशनम् ।
व्वाशामाणाकुलं वाध्वी पतिमाहाय वल्लभम् ॥

महिषस्तु चित्तामध्यात् ससुत्तस्यौ महावलः ।
रम्भोऽप्यन्यदपुः कृत्वा निःश्रुतः पुत्रवत्सलः ॥
रत्नवीजोऽप्यध्वी जातो महिषोऽपि महावलः ।

अभियिक्तस्तु राज्येऽध्वी ह्यधारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रत्नवीजश्च वीजं धान् ।
अवध्यस्त सुरैर्देहिर्मानवेद्य वृषोत्तमः ॥”

रत्नवीजका, स्त्री, (रत्नो रत्नवर्णो वीजोऽस्याः । कन्
+ टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रत्नमङ्गरः, पुं, (रत्ना रत्नवर्णा मङ्गरौ । सा विद्यते-
ऽस्येति । “अशंभ्यादिभ्यः अच् ।” ५ । २ । २७ ।
इत्यच् ।) निचुलवृक्षः । इति त्रिकाश्रयेयः ॥
(गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातयाः ॥)

रत्नमत्स्यः, पुं, (रत्नो रत्नवर्णो मत्स्यः ।) रत्न-
वर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—
“यो रत्नाङ्गो नातिदीर्घो न चाप्यो
गातिस्तूजो रत्नमत्स्यः स तूजः ।
शीतो रथ्यः पृथिक्कदीपनोऽध्वी
गार्धं धत्ते किञ्च दीपयस्य ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तमूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवमर्षपट्टञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जालुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमेघः, पुं, (मेघं रक्तं रक्तस्य मेघः ।)
 प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “विमसृगं सत्ववर्णं रक्ताभं रक्तमेघनः ॥”
 सूत्रं सत्वयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 “चन्द्रप्रभावचामुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।
 छरिद्रानिविषादात्वीर्यप्रियलोमृचचित्रकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्ली ।
 सुवर्णमात्रिकं खोपं हौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 शनानि टङ्गमात्राणि मंगुलौयान पृथक् पृथक् ।
 टिकर्षहृत्तलोहं स्यात्तत्कृपा मिता भवेत् ॥
 शिलाजलचर्कणं स्याद्यै कर्पाश्च गुग्गुलीः ।
 विधिना योजितैरेतैः कर्षथा गृटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनौ ।
 निरुन्ति विंशतिं मेघान् कृष्णमयविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाश्वरीस्तदन् मूत्राधातांस्त्रयोदश ।
 अण्डवृष्टिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
 कामं श्वामं तथा कुष्ठममिमान्धमरोचकम् ।
 वर्तपित्तकफश्याधौन् वन्धा वृथा रसायनौ ॥
 ममारोध शिषं तस्मान् प्रयत्नान् गृटिकाभिमा ॥
 प्राप्रवाचन्द्रमा यस्मान् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 “विमं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेघनि यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेन तं विद्याद्रक्तमेघिनम् ॥”
 इति चरके निदानस्थानं चतुर्थेऽध्याये ॥)
 रक्तमोक्षणं, स्त्री, (रक्तस्य मोक्षणम् ।) शोणित
 मायः । यथा,—
 “वेदनीपशमाथयं तथा पाकशमाय च ।
 अचिरोत्पत्तिने शोथे शोणितसावणपरैर् ॥
 चरेत् कुर्वाणः ।
 एकतस्तु क्रियाः सन्ना रक्तमोक्षणमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनासर्लं तर्धशास्ति न चापि रुक् ।
 विवर्णं कटिने श्वापे प्रले चात्यन्तवेदने ।
 मविशेषे विप्रोषेण जलौकोभिः पहेदपि ॥
 शोणितसावणपरैरित्यनेनान्वयः ।” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “रक्तपमेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवेति ।
 शिराविरेचनेनापि अलावृभिल्लथेव च ॥
 प्रशुण्डप्रेरैलौकाभौ रक्तञ्च सायवेदुधः ।
 पूज्यांश्चै पापराष्टे च नासुक्ते नातिशीतले ॥
 यथागुपरिपोतस्यशोणितं मोक्षयेद्विषक् ।
 शिरारोगेषु सर्वेषु नामामधुपुटे तथा ।
 अथसं देचधेद्वयदान् सर्वेषा भिषगुत्तमः ॥”
 इति चारोते शारारोग्यां पथमेऽध्याये ॥)
 रक्तयष्टिः, स्त्री, (रक्ता यष्टिरिव । यद्वा रक्ता
 रक्तवर्णा यष्टिः शर्यास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति शटाधरः ॥

रक्तव

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्य्यपि ।
 ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेयिका ।
 मण्डूकपर्णी भण्डोरी भण्डी योजनवल्गापि ॥
 रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भण्डोतकौ च गण्डोरी मञ्जुगा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेरुः, पुं, (रक्ताः रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्दू-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्दूरं रक्तेरुस्य नागमर्भञ्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेरुशुक्रा, स्त्री, (रक्ताः रेणवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तेरेवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रेवतकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णो लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 गञ्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “गञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रसञ्चयतुशन्ति सतिक्तं
 सरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लानि गृह्णातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशोथोऽस्याः काकतुण्डीशब्दे ज्ञानथः ॥)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०५ ॥ लोहित-
 लोचनशुक्ते, त्रि ॥
 रक्तपटी, स्त्री, (रक्ता पटी वटिकेव ।) महरिका ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) महरिका ।
 इति शटाधरः ॥ (महरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 सहरौच ।) हादिसः । किंशुकम् । लाक्षा ।
 चन्दुकम् । निशाहयम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशेषे,
 त्रि । यथा, सुश्रुते रक्तस्थाने । १६ अध्याये ।

रक्ताशि

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
 रक्तवर्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्धयतीति । वृध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पु, (रक्तं वसनमस्य ।) सन्धासी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७३ ॥
 रक्तवानः, पु, (रक्तप्रधानो वानः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गारुडे १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं ह्यागचीरेण संयुतम् ।
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्दू-
 रम् । इति हारावली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्दू-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसववन्धन-
 मस्याः ।) श्रेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (श्रेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रधिरवर्ष-
 णम् । तत्तु उन्पातविशेषः । तत्फलं शस्त्रोद्-
 योगः । यथा । कथचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मिरकः ।
 धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यै वर्धते भयं
 विद्यात् ॥”
 इति श्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते रक्तस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालियष्टिकगङ्गुकसुकुन्दकपाण्डु
 कपीतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । वलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । क्षीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरक्तेषु वन्त्यो वर्यस्त्रिदोषजन् ।
 चक्षुष्यो मूत्रलः स्वयंः शुक्लकृट् च्वरापटः ।
 विषव्रणश्वासकासदाहनुद्विपुष्टिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + ल्युः ।) सिन्दूरम् । इति हारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा-
 ज्ञनवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलपट्टः ४ तुगन्धः ५ केशरी ६ तिष्ठः ७
 टगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोफाधानसमा-
 रानिपित्तशेषनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्तं

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रक्तमाला ॥
 रक्तपङ्क्तिः, स्त्री, विषमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमंघ्रं, स्त्री, (रक्तमिति मंघ्रास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणदयोःस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवन्दशिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृशतीति । इन्श + श्युल । टाप् अत इत्यच् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्ध्यकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धेदेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति याप्रोतीति । कः । इति रायसुङ्कटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकण्ठारम् । तनुपण्यायः । हलकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
 रक्तसर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहने इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पण्यायः । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तनुप्रवालफलं स्तुतम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पण्यायो यथा,— “पसङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरश्च कुद्रचन्दनम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अम्बवेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पण्यायो यथा,— “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तघावनः । कण्टकी वालपत्रश्च बहुशस्यश्च यज्ञियः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ रक्ते सारो यस्येति । शीखितचारयुक्ते, त्रि । यथा, दृष्टवर्षंहितायाम् । ६८ । ६७ । “ताखोष्ठदन्तपालीजङ्गानेवान्तपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनिताथंयुक्तयुताः ॥”)
 रक्तसौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकण्ठारम् । इति षटाधरः ॥
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् + अच् ।) वेतसावः । इति षटाधरः ॥ (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, दृष्टवर्षंहितायाम् । ८७ । ३५ “कलहो गेर्धतभागे रक्तसावोऽथ प्रक्षकामस्य । अपराखेचर्मकृतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।) रागिणीविशेषः । इति हकायुधः ॥

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुह्या । (अस्याः पण्यायो यथा,— “रक्ता सा काकाविषी स्यात् काकागन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्तुता काकवल्गरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) लाक्षा । मल्लिष्ठा । उदृक्ताक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति षटाधरः ॥ शोणितमिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्ष्योऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) मद्भिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । वे. ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्वविशेषः । यथा, दृष्टवर्षंहितायाम् । ८ । ५१ । “रक्ताक्षमन्वं कथितं हतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिहर्तं मदाक्ष ॥”)
 रक्तवर्णचक्षुर्भुक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ । “कथमिन्द्रोवरश्चामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हो शयितो भुवि राघवः ॥” अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्ती भवेत् । यथा, ज्योतिःसागरे । “न श्रीश्वजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घबाहुमैश्वर्यं न सौख्यं प्रहृष्टभुखम् ॥”)
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विट्टमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे. ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तनुप्रवालफलं स्तुतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलपदः । कम्पिलः । इति मेदिनी । गे. ४७ ॥ (अस्य पण्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यारोचनिकेति वा ॥” “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीरपि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥) प्रवालः । मत्स्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ । “कृष्णभो वेगवान्नागः पिडारकमृष्टाक्षन् । रक्ताङ्गः सञ्चारङ्गः सत्यः पटवानकौ ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे. ४६ ॥ मल्लिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तातिषारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरलमात् । स + षच् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिनाथ । पित्तशूलु यदात्तर्षं द्रव्यमद्याति वैतले ।

रक्ताम्ब

तद्दीपाज्जायते शीघ्रं रक्तातीवार उल्लसः । तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकतखगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् । त्वग्गुणकं पलमानं विपचेदृष्टाञ्जन्मिते तीये ॥ अष्टमभागं श्रेयं काष्ठं मधुना पियेतुं युषः । रक्तातिवारसुख्यमतिशयितं नाशयेदियत्तम् ॥ इति कुटजदाडिमतापः ॥ ४ ॥
 ‘गोडुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह । लीङ्गं रक्तातिवारं तु ग्राहकं परमं मद्यत् ॥ इति नवनीतावलेहः ॥ ४ ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तपुज्जामुना । रक्तातिवारजिदक्तपित्तदृष्टाष्टमेद्युत् ॥ चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च । “यस्तु रक्तशुद्धविरचने शीघ्रदाहमतिरिच्यते । रक्तातिवार इति विज्ञेयो-वैद्यैर्महामतिभिः ॥ धन्वनागरसुक्ता च वालकं वालविल्वकम् । वलानागवला चेति काथो रक्तातिवारिगाम् ॥ दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बाम्प्रप्लवान् । पिष्ट्वा देवा मस्तुयुक्ता रक्तातिवारवारणाः ॥ गुह्येन पक्वं दानर्थं विख्यं रक्तातिवारिणे । मनुजे मधुयुक्ता वा दधा रक्तातिवारहाः ॥ वत्सकातिविषनागराभया पेयितश्च मधुमस्तुचंयुतम् । लेह एव मधुना च मानुषे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥ कुटजत्वक् च पाठा च विश्वं विख्यश्च घातकी । मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिवाररम् ॥ इति रक्तातिवारः ।” इति चारीवे चिकित्सासिद्धान्ते ढतीयेऽध्याये ।)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । षण् + डः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णपामार्गश्चुपः । राज्ञा व्यापद् इति वङ्गभाषा । लाल विरचिरी इति हिन्दो भाषा । तत्पण्यायः । चुद्रापामार्गः २ आघट्टकः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्याणिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफघ्नत्व-द्रव्यकण्डविषनाशित्वम् । संयाहित्वम् । वान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पण्याय-गुणाः । अथ चारक्तचिरचिरा । “रक्तोऽन्वो वशिरो वृषाफलो घामार्गधोऽपि च । प्रत्यक्षपण्यं केप्रपर्णी कथिता कपिमिष्यती ॥ अपामार्गोऽश्वो वातविघ्नो कफहृत्सिः । रक्तः पूर्वगुणैर्गुणः कपितो गुणवैदिभिः ॥ अपामार्गफलं खादु रसे भाञ्च च दुर्लभम् । विष्टमि वातलं रक्तं वातपित्तप्रगाहनम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तापरः, स्त्री, (रक्तं रक्षितमपरम् ।) काषाय-पदम् । यथा,—

रक्तानु

रक्तार्शः

रक्तिका

“श्वोपरिसमासीनां रक्तान्तरपरिच्छेदाम् ।
रक्तान्तरसंयुक्तां गुग्गुलाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसाररघुनन्दसिद्धिचक्रवालनीघान्तम् ॥
नट्युक्ते, त्रि ॥

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तवर्णः आम्रः ।) कोशाम्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्र-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णन आ मस्यक्
स्वायते इति । र्ना + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तत्वात् ॥) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पञ्चायः ।

रक्तमष्टाः २ अपरिस्त्रानः ३ रक्तान्तरकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुशवकः ७ रामासिङ्गन-
कामः ८ वधुत्वप्रसवः ९ सुभगः १० भमरा-
नन्दः ११ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफञ्चराधानशूलकाशश्वासासिप्रश-
मनत्वम् । वर्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्शः, [न] स्त्री, (रक्तं अश्नोति । अ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पद्माभं रट्टु रक्तार्शं यन्मांसं चोयते सिते ॥”
इति माधवकरः ॥

रक्तानुदः, पुं, स्त्री, (रक्तानामनुदमत्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, शान्तातपीयकर्मविपाके ।
“जलोदरयक्तुन्नीहृत्पुल्लरोगग्रणानि च ।
श्यासाजीर्णञ्चरहर्हिभममोदगलग्रहाः ।
रक्तानुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

“रक्तानुदमाह ।
‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीय्य ततस्त्वपाकम् ।
मन्नावसुन्नहति मांसपिष्टं
मांसाङ्गुरैराचृतमाशु दृढम् ॥
सवयवजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाधमेतद्दधिरात्मकम् ।
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वान्
पाशुभवेदनुदपीडितम् ॥’

दोषोत्तम पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीय्य
संक्षोभ्य मांसाद्योः सर्वव्यसुदेषु दूष्यत्वं
रक्तज्ञे तु विशेषतो रक्तदुष्टः एवं मांसाङ्गुदै-
विशेषतो मांसदुष्टिर्वाहया । ततो मांसपिष्ट-
सुन्नहति उहत्तं करोति । अपाकं द्रव्यत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषत्वम् । रंभन्-
पाकौकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वान् रक्तचयोपद्रवाः सुशुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वान् अनुदपीडितः ॥ * ॥ अथानुदस्य
चिकित्सा ।

अथानुदस्यो न वतो विशेषः
प्रदेशदेवाकृतिरौषधयोः ।
अथचिकित्साद्विधयानुदस्येति
विधानविद्युन्निचिकित्सेन ॥
इतिराश्रीप्रपञ्चस्यसुमनसःशिलाः ।
मपुपनादो देवीभं मेरीरनुदहरः मरः ।
अथरुद हतः चारी इतिमायाकथै च ।

श्वचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्द्धदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं वटं वटस्य पत्रेण ।
अध्यस्य सप्ररात्रान्महदप्युपशान्तिमञ्जुदं
गच्छेत् ॥

शिशुमूलकयोर्वीजं रजोघ्नं सुरसा यवम् ।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्बेदद्दशान्तये ॥
रजोघ्नं सर्पपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अश्वरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स] स्त्री, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुग्गुविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽथर्षं दुष्टसुष्णं गाढविद्धिभिः प्रपीडिताः ।
सवन्ति सद्यसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
मेकाभः पीच्यते दुःखैः श्लोणितजयसम्भवेः ।
हीनवर्णवलोत्साहो हनौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्षते ।
तनु चारुणवर्णं फेणिलश्चाष्टगर्शंसाम् ॥
कथूरगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षगम् ॥
श्रिपलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शंसं घनश्चास्त्वं तत्तु सत्याष्टु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं कारणम् ।
श्लेष्माशुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शंसं बुधैः ॥
गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्तार्शोऽलक्षयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पारुष्याम्बु-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्वणस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शंसि अनुबन्धः उल्वणत्वम् ।
रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम् ।
पित्तोत्वणस्य लक्षणं रक्तोत्वणा गुदे कीला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनेवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्वणस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्त्तिमित-
मांशं चर्मावगुण्ठितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शंसामुपचेत रक्तमादौ सवद्विषकं ।
दुष्टाग्नेरिद्यहीते स्युः शूलानाद्याष्टगामयाः ॥
चन्दनकिरातवित्तकधन्वयवासाः सनागराः
कथिताः ।

रक्तार्शंसं प्रशमना दार्ढ्योऽनुशुशीरनिम्ना वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनाटिकाथः ॥
नवनीततिलाभ्यासान्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासान् ।
दधिसरमपिताभ्यासान्
गुदश्याः शाम्यन्ति रक्तवशाः ॥
दभकूपरि यो भागो घनः खेद्युतः मरः ।
मपितं सररदिनम् । निर्यत्तं पञ्चपूर्तं दधि ।
सपञ्चकेशरं शीघ्रं नवनीतं नवं तिष्ठन् ।
धिताद्यैरसंयुक्तं रक्तार्शंसं सुखी भवेत् ॥
पयसा च्छतेन युगेः पत्तीनसुजापुकीमसरायान् ।
श्वोदमदादर्थं संभुरैरोगुण्ठान्यैश्च ॥

समङ्गोत्वलमोचाकृतिरीटनिलचन्दनेः ।
सिद्धं ह्याग्नीपयो-दद्याद्गुदके श्लोणितामके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्को मोचरसः ।
तिरीटी लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिद्रुग्धम् ।
भावितं रजनीचूर्णं स्रष्टींश्रीरेः पुनः पुनः ।
वन्धनान् सुदङ्गं स्रुवं हिनत्ताश्रीं भगन्दरम् ॥
चारस्रुग्धम् ॥

नाशानाभिससुत्पेषु तथा मेढ्रादिष्वपि ।
क्रियामर्शःसु कुञ्चोत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलन्तु संह्रिय दहेत् चारिण चाग्निना ।
वेगावरोधन्तीपृष्ठयानान्युक्तकासनम् ।
यथासं दोषलक्षाममर्शसः परिवर्त्तयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।
“रक्तवानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकण्तिका-
फलसदृशानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदाथर्षं दुष्टमनल्प-
मसृक् सद्यसा विट्जन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ श्लोणि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ।”इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
“रक्तार्शंसामुपचारं वक्ष्यामि श्रेष्ठं पुत्रकम् ।
प्रातस्त्रिलान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥
घितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य विट्केशरैरायुतम् ॥
भजेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् प्रमथन्ति विचक्षणः ॥
समङ्गा शालालीपुष्यं चन्दनं ककुभलचम् ।
नीलोत्पलमजाचीरं पिष्ट्वा पानमसृग्गदान् ॥
कुटजमूलसकेशरसुत्पलं
खदिरधानकिन्तलशहतं पयः ।
पिवति म्रक्षययोगमसृग्भवं
गुदजवैहतसङ्घविनाशनम् ॥”

इति रक्तार्शंचिकित्सा ॥
इति चारीते चिकित्सेतस्थाने १२ अध्यायः ॥
रक्तानुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आनुः ।) रक्त-
वर्णालुविशेषः । शकरकन्द आनु इति भाषा ॥
तत्पञ्चायः । रक्तपिष्टालुः २ रक्तपिष्टकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । मधुराम्बलम् । भ्रमपित्त-
दाहापहत्वम् । उष्णत्वम् । वलपुष्टिकारित्वम् ।
गुदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त
+ “अन इतिठनी ।” ५।२।११५ । इति ठ्ण ।)
गुग्गु । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“साङ्गुष्टा लण्णला गुग्गु रक्तिका काकण्तिका ।
काकादनी काकतित्ता काकजङ्गना शिशुमूलनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“रक्ता वा काकचिषी स्यात् काकण्ठनी च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्रुता काकवसरी ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्ये प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्प

रक्षा

रक्षा

राजिका । इति राजनिर्घण्टः । रक्तिका-
परिमाणम् ॥
रक्तचुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः ।) रक्त-
वर्णचुः । लाल आकृ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
रक्तपत्रः २ श्लोकः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५
मधुरः ६ इन्द्रमणः ७ लोहितचुः ८ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतत्वम् । गृह्य-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलविपर्जनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तेरुः, पुं, (रक्तवर्णः सरुः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल भेरु इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आश्रुः २
रक्तिकर्कः ३ यक्षुः ४ उरुवृकः ५ नाग-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० पिम्बः ११ व्याघ्रतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ इन्दिरुः १५ । अस्य
गुणाः । श्लथुपवनश्रान्तिरक्तार्निपाद्युभ्रान्ति-
श्लासञ्चरारोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“गुरु सरुः आसर्गश्चनो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो बर्हमानो दीर्घदण्डो बद्धश्वकः ॥
रक्तोऽपरोरुपूकः स्याद्रुसुको वसुलथा ।
प्राप्रुक्लथ वातारिचक्षुश्चानपत्रकः ॥
सरुःसुगुं मधुरसुगुं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोधकटीवक्तिशिरःपीडोदरञ्चरान् ॥
ब्रह्मन्वासकफानाहकासकुष्ठाममास्तान् ॥
सरुःसुपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ।
गन्धकच्छहरथापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वाताय्यग्रहलं गुल्मवक्तिशूलहरं परम् ।
कफघातकमीन् हन्ति वृष्टिं सप्तविधामपि ॥
सरुःफलमहुण्यं गुल्मशूनानिलापहम् ।
यज्ञश्रीघोदराशोर्ध्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्ध्या च विह्वेदी वातश्रीघोदवापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रक्तोन्मासः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः उन्मासः ।) इन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विघ्नेषो-
ऽस्त्रीन्वाद्यधीशब्दे विज्ञेयः ॥)
रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णस्यत्वम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुः २ कीक-
नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा,
दृष्टुं संहितायाम् । २६ । ६ ।
“विन्वाश सिद्धधारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुतम्बेन ।
रक्तोत्पलेन राधा मन्तो नीलोत्पलेनीकः ॥”
तथाप्य गुणाः ।
“धवल कमलं श्रीर्नं मधुरं कफपिपाजित् ।
तस्माद्दण्डगुणं किञ्चिदन्तु रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ॥)
रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमित्य इत्यमरस्य ।
अमर्यादम् ।) श्लाकविष्टम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रक्तोत्पलानः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेन
आभासः) श्लोकवर्णः । इति अष्टाधरः । वृह-
सृष्टि, वि ।

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तपलम् ।) गौरिकम् । इति
हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गौरिक-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)
रक्त, वि पातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर० नक०-सेट् ।) नि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥
रक्षः, [स्] स्त्री, (रक्षत्त्वादिनि । रक्ष +
“सन्ध्यात्तुभ्योस्तुम् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
अनुम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ।
तद्विशेषो यथा, —
“इष्टा तु विकलान् अज्ञाननाथान् रोगिगस्तथा
इया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥”
इत्याग्नेये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥
रक्षोर्गोधं यथा, —
मनुस्मृत्याम् ।
“रक्षोस्तानि विघ्नानि यानि धार्म्याणि भूतजा ।
अगदानि समाचक्षुतानि धर्मभृतांवर ॥
मस्य उवाच ।
पञ्चिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
कैश्रिनी वृक्षिकाली च महानागा शतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च खलं कुसुदिनी तथा ।
स्यत्वे चीनुपलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराक्षी सर्वरक्षानि पार्थिव ।
विशेषान्तरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्म्या विशेषतः ।
रक्षोप्राश्च यशस्याश्च हत्वा वेतालनाशनाः ॥”
इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥
रक्षःसर्पं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्री-
त्वमभिधानात् ।) रक्षःसम्पत् । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥
रक्षकः, वि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् ।) रक्षा-
कर्ता । यथा, —
“गौरक्षः सद्यदेवश्च गङ्गुली हयरक्षकः ।
वैराट् कुण्डायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”
इति पुराणम् ॥
रक्ष्यं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवहाभिर्गोपीभिः क्षतरक्ष्यम् ।
पाययित्वा क्षनं माता संन्यवेप्रथदात्मजम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
रक्ष्यारकः, पुं, मन्त्रकृष्णरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षगौरकोऽपि
पाठः ॥
रक्षयिः, स्त्री, ज्ञायमाया जता । इति राक्ष-
निर्घण्टः ॥
रक्षा, स्त्री, (रक्षयमिति । रक्ष + “गुरोश्च हसः ।”
२ । ३ । १०३ । इति अयः । श्रियां टाप् ।)
रक्षयन् । (यथा, कुमारः । २ । २० ।
“मति स्मिदिर्हि लोकाणां रक्षा मुद्राम्बन्धिता ॥”)
अनु । इति मेदिनी । वि, २३ ॥ भक्त । इति
शब्दरत्नावली ॥ यशोदास्ता रक्षा यथा, —

“रक्षां विदधिरि सन्ध्वं गोपक्षभ्रमदादिभिः ।
गोभृत्तैश्च सापयित्वा पुनर्गौरक्षमार्भकम् ॥
रक्षां च चक्रुः शक्रता हादशाङ्गेषु नामभिः ।
गोप्यः संसृष्टमालिना जङ्घेय करयोः पृथक् ॥
न्यस्याकन्यच वानस्य बीजस्यासमकृतं ।
अशादजोऽङ्घ्रिमगिमांस्तव आन्वधीरु-
यचोऽप्युतः कटिनटं चरं हयाप्यः ।
द्वन् केशवस्तदुर ईश्वर इतस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुवं सुखसुरकन ईश्वरः कम् ।
चक्रायतः सद्यगौ हरिरस्तु पशान्
तन्पाश्वयोर्धनुस्वी मधुहा जनय ।
कीलेषु श्रुत् उरुगाय उपलब्धेन्द्र-
स्तार्चः क्षिती एलधरः पुरयः नमन्तान् ॥
रक्षियापि दूर्वीकेशः प्राणान् नारायणोऽप्यु ।
श्वेतद्वीपमतिक्षिप्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥
एत्रिगर्भस्तु ते वृद्धिमात्मानं भगवान् परः ।
क्षीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ।
ब्रजन्तमद्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां त्रियः पतिः ।
सुज्ञानं यज्ञभुक् पातु सर्वेश्वरभयदुरः ॥
डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुशापा येऽभंकरुधाः ।
भूतमाटपिशाचाश्च यचरक्षोविनायकाः ॥
कीटरा रवती श्रेष्ठा पूतया माटकादयः ।
उन्मादा ये लुपकारा देहप्राक्किञ्चिदृष्टः ॥
स्वप्नदृष्टमद्योत्पाता वृहदाजयथाच ये ।
सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ १० ॥
अथ पौलंसास्यां रक्षावन्धनम् । राक्षोर्गोध
इति भाषा । यथा, —
“पौलंसास्यां एते रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।
ब्रजराजकुमारत्वान् केषिदिच्छन्ति साधवः ॥”
तत्र भद्रादिमद्भाषे तामतिक्रम्यैव कुर्यात् ।
तथा च ल्लुत्तरैः ।
“भद्रायां ते न कर्कशे आवयी फाल्गुनी तथा ।
आवयी वृषतिं इति आमानु दृष्टति पाल्-
गुनीति ॥”
विधिश्च भविष्योत्तरे ।
“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तश्रीगीगाद्यैव तर्पणम् ।
ततोऽभराहसमये रक्षापौटणिकां मुभाम् ॥
कारवेदस्तेः प्रोक्तैः सिद्धार्थैर्हंसभूमिगाम् ।
यत्कीर्त्तिक्रमैः कार्यासिः श्रीमैत्र्या मलयार्जुनैः ।
विधिश्च यदितं सर्वं सापयेद्वाहनोपरि ॥
उपलभ्यमानो ह्युत्तुष्टे नमोऽर्चुं पीठम् ।
तत्रोपरिर्घडाद्या सामाद्यः यपुरीयतः सद्यश्च ॥
तद्वद् पुरोधा दृपते रक्षां यधीत मलयम् ।
येन यज्ञो मली राजा दानदेशो मद्याधनः ।
तेन त्वां प्रतिवधासि रक्षे मा जग मा हल ॥”
वैदिकम् । यदा यज्ञ दासपत्या दिव्यः
यताशोका मनस्य माना गदमया यथासि
शतं शारदाया सुदुग्ध करदिदियंया मन् ।
“प्राक्करीः क्षत्रियैर्विशैः गृहेष्वार्यैश्च साधवैः ।
कर्कशो रक्षणाकारो विप्राश्च यंपुण्यं कृत्स्नः ॥
यदेन विधिना यस्तु रक्षिणावयमाचरन् ॥

रक्ताब्ज

“श्वोपरिसमासीनां रक्ताम्बरपरिच्छेदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारदृष्टसुच्छिद्यचाण्डालिनीध्यानम् ॥
नदयुक्ते, त्रि ॥

रक्ताम्बः, पुं, (रक्तवर्णः आम्रः ।) कोशाम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्ब-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्ताम्बानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णन आ सम्यक्
म्नायते इति । म्बा + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसङ्घा २ अपरिम्बानः ३ रक्ताम्बानकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ क्रूरवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ बहुत्वप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराधानशूलकाशश्वासान्निप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्म, [न्] स्त्री, (रक्तं ऋच्छतीति । ऋ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्मानं नृदु रक्तार्मं यन्मांसं चीयते सिते ॥”
इति माधवकरः ॥

रक्ताब्जदः, पुं, स्त्री, (रक्तानामब्जदमत्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रातातपीयकर्मविपाके ।

“जलोदर्यक्तुन्नीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वालीर्गन्धरच्छद्भिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्ताब्जदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

“रक्ताब्जदमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य ततस्वपाकम् ।
सन्नावसुन्नहति मांसपिण्डं
मांसाङ्गुरैराट्टतमाशु वृद्धिम् ॥
सवत्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदब्जदपीडितश्च ॥’

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संहतीकृत्य मांसाट्टोः सर्व्वेऽब्जदेषु दूष्यत्वं
रक्तने तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसाब्जदे
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्ड-
सुन्नहति उद्धतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तैः
पीडितत्वात् च्छब्जदपीडितः ॥ * ॥ अथाब्जदस्य
चिकित्सा ।

अथाब्जदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
अतश्चिकित्सेद्भिषगब्जदानि
विधानविद्वग्रन्थिचिकित्सेतेन ॥
हरिद्रालोभप्रसङ्गदृष्टधूममनःशिलाः ।
मधुप्रगाणो खेपोऽयं मेदोऽब्जदहरः परः ॥
रक्तकस्य शतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

रक्तार्शः

शुद्धचूर्णेन संयुक्तो खेपः सिद्धोऽब्जदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बह्वं वटस्य पत्रेण ।
अधस्थि सभरात्राम्बहदप्युपशान्तिमञ्जुदं
गच्छेत् ॥

श्रियुम्बलकयोर्व्वीजं रक्षोन्नं सुरसा यवम् ।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्बेदब्जदशान्तये ॥
रक्षोन्नं सर्षपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अश्वरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स्] स्त्री, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्खणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टसुण्यश्च गाढविद्वृभिः प्रपीडिताः ।
सवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
मेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितजयसम्भवेः ।
हीनवर्णवलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूचमधो वायुर्न वर्त्तते ।
तसु चारुण्यवर्णश्च फेगिलश्चाट्टगर्शसाम् ॥
कचूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।
तत्रानुवन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूचणम् ॥

श्रियत्वं श्वेतपीतश्च विट्स्त्रिगं गुरु श्रूतलम् ।
ययर्शसां घनश्चाट्टक् तत्तु सत्याखु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्त्रिगश्च कारणम् ।
श्लेष्मानुवन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥

गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्तार्शोऽलक्षणास्तुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पाश्याशु-
श्रूतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः याकुलसर्व्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्खणस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अगुवन्धः उल्लणत्वम् ।
रूचणं रूचयतीति रूचणं रूचं द्रव्यम् ।
पित्तोत्खणस्य लक्षणं रक्तोत्खणा गुदे कीला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनेवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्खणस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रस्तिमित-

मांश्रश्मैवगुणितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शसासुपेचेत रक्तमादौ सवद्विषक् ।
दुष्टाश्रेणिरुहीते स्युः शूलानाहाट्टगामयाः ॥
चन्दनकिराततित्तकधन्वयवासाः सनागराः
कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना दाव्वीत्वगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शान्ति रक्तवन्धाः ॥

दध्नूपरि यो भागो घनः क्षेद्युतः सरः ।
मथितं सररहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपद्मकेशरं श्लैष्मं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शःसु सुखी भवेत् ॥
पयसा श्रुतेन यवैः सतीनसृष्टाङ्गकौमस्ररायाम् ।
व्योदनमदादन्वेर्भुवैरीयत्सुगन्धैश्च ॥

रक्तिका

समङ्गोत्पलमोचाङ्गतिरीटनिलचन्दनैः ।
सिद्धं द्वागीपयोऽद्याद्गुदजे शोणितात्मके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गी मोचरसः ।
तिरीटो लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिद्रुग्धम् ।

भावितं रजनीचूर्णं स्रष्टीक्षीरैः पुनः पुनः ।
वन्धनान् सुदृङ्गं सूत्रं ह्यिनत्तार्शो भगन्दरम् ॥
चारुचम् ॥

नासानाभिसमुत्थेषु तथा भेट्टादिजेऽपि ।
क्रियामर्शःसु कुर्व्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलन्तु संह्रिय दहेत् चारेण चाग्निना ।
वेगावरोधन्तीष्टयानान्युत्कटकासनम् ।
यथास्वं दोषलक्ष्णमर्शसः परिवर्त्त्येत ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि त्रयोपप्ररोहविद्रुमकाकणिका-
फलसदृशानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्प-
मसृक् सहसा विमृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।

“रक्तार्शसासुपचारं वक्ष्यामि श्रेष्ठ्य पुत्रकम् ।।
प्रातस्त्रिलानु भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य विडङ्गशर्करायुतम् ॥
भजेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् प्रमयन्ति विचक्षणाः ॥
समङ्गा शाल्मलीपुष्यं चन्दनं ककुभत्वचम् ।
नीलोत्पलमजाचीरं पिष्ट्वा पानमसृग्गदान् ॥

कुटजमूलसकेशरसुत्पलं

खदिरधानकिन्तुलश्रुतं पयः ।

पिबति म्रचणयोमसृग्भवं

गुदजवेकृतसङ्गविनाशनम् ॥”

इति रक्तार्शश्चिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥

रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-
वर्णालुविशेषः । शर्करकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य
गुणाः । श्रूतत्वम् । मधुराम्बलम् । भ्रमपित्त-
दाहापहत्वम् । वृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्त्वस्याः । रक्त
+ “अन इनिठनौ ॥” ५।२।११५ । इति ठन् ।)
गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुला कण्ठला गुञ्जा रक्तिका काकणिका ।
काकादनी काकतिका काकण्डा शिखण्डनी ॥”
इति वैदककण्ठमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिची स्यात् काकण्ठनी च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्रुता काकवल्गरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्प

रक्षा

रक्षा

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-परिमाणम् ॥

रक्तोत्पत्तः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इत्युः ।) रक्त-वर्णोत्पत्तः । लाल व्याक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तपत्रः २ श्लोकः ३ लोहितः ४ उल्कटः ५ मधुरः ६ इन्धनः ७ लोहितोत्पत्तः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । उद्-त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-बलविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तैरण्डः, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः ।) वृक्षविशेषः । लाल भेरुणा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । याप्रः २ हस्तिकर्णः ३ रुयुः ४ उरुवृकः ५ नाग-वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९ पाचनः १० खिम्बः ११ याप्रतलः १२ रक्तकः १३ चित्रवीर्यः १४ इक्ष्वैरण्डः १५ । अस्य गुणाः । श्वेषुपवनान्तिरक्तार्निपाण्डुभान्ति-श्यासज्वरादौचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्ल एरण्ड आमर्शश्चनो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुली वर्द्धमानो दीर्घदण्डो यडम्बकः ॥ रक्तोत्परोरुवृकः स्याद्रुवृको रुयुस्तथा । याप्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपत्रकः ॥ एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशवेन । शूलशोथकटीवक्षिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥ ब्रह्मश्यासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥ एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्षिप्रविनाशनम् । स्रजङ्गच्छहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥ वानाश्व्यदलं गुल्मवक्षिशूलहरं परम् । कफवातक्षमोन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥ एरण्डफलमद्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् । यक्षुप्रोद्योदराशोभं कटुकं दीपनं परम् । तद्वन्ध्या च विड्भेदी वातघ्नोद्योद्यापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तैर्वायुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः ऐर्वायुः ।) इन्द्र-पादुगौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशिषो-रक्षेन्द्रवारुणीशब्दं विशेष्यः ॥)

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णसुत्पलम् ।) रक्त-पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-गहम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्द्याय विन्दुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन । रक्तोत्पलेन राजा मन्तो नीकोत्पलेनीक्तः ॥” तपस्या गुणाः ।

“धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादक्षयगुणं किञ्चिदस्य रक्तोत्पलादिकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य । अर्शोत्पलम् ।) शाल्लसिद्धः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेय-याभास्यः ।) शोणवर्णः । इति शटाधरः । तद्-गुणैः, वि ॥

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तसुत्पलम् ।) गैरिकम् । इति चारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्ष, वि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-चेट् ।) वि, रक्षितोऽक्षि । इति दुर्गादासः ॥

रक्षः, [सु] स्त्री, (रक्ष्यमादिति । रक्ष + “सर्वधातुभ्योसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ । तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् अज्ञानगणान् रोगिणस्तथा इथा न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥” इत्याग्नेये यमशर्मिणोपाख्याननामाध्यायः ॥ रक्षोघ्नोपधं यथा,—

मधुरवाच ।

“रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूसजा । अगदानि समाचक्षु नानि धर्मभृतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला मर्षोषधी । तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥ काकोली चीरकाकोली पौलुपर्णी तथैव च । कैशरी वृश्चिकाली च महानागा प्रतावरी ॥ तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा । स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराणी सर्वरत्नानि पार्थिव । विशेषान्मरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥ जीवजाताश्च मय्यः सर्वे धार्या विशेषतः । रक्षोघ्नाश्च यस्याश्च कृत्वा येतालनाशनाः ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥

रक्षःसभं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्रीय-त्वमभिधानात् ।) रक्षःसङ्घः । इत्यमरः । ३ । ५ । २३ ॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् ।) रक्षा-कर्ता । यथा,—

“गौरक्षः सद्यदेवश्च नकुलो ह्यरक्षकः । वैराटे क्रुदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥” इति पुराणम् ॥

रक्षयं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा, “इति प्रणयवहाभिर्गोपीभिः कतरक्षणम् । पोययित्वा स्ननं माता सन्धवेश्यदात्मजम् ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षशरकः, पुं, स्रजङ्गच्छरोगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ क्वचित् पुस्तके रक्षशरकोऽपि पाठः ॥

रक्षविः, स्त्री, प्रायमाया कता । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अयः । स्त्रियां टाप् ।) रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ । “मयि वृष्टिर्हि लोकाणां रक्षा सुहृन्मय्यमिता ॥”)

अतु । इति मेदिनी । वि, २३ ॥ मन्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ अशोदासवा रक्षा यथा,—

“रक्षां विदधरे सम्यक् गोपुच्छभ्रमसादिभिः । गोभूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरासार्भकम् । रक्षां च चक्रुः शकता द्वादशाङ्गुल नामभिः । गोप्यः संश्लेषलला अङ्ग्रेय करयोः पृथक् ॥ न्यस्यात्मन्येव बालस्य वीजान्यासमकुर्वत ॥

अथादजोऽङ्गप्रिमणिमांस्तव चान्वधोरु यज्ञोऽधुतः कटिनटं जठरं हयास्यः । इत् नैश्वस्वदुर ईश्वर इतस्तु कण्ठं विष्णुर्भुजं सुखसुरक्रम ईश्वरः कम् । चक्राग्रतः सद्यशरी हरिरस्तु पञ्चान् त्वन्पार्थयोर्धनुस्वी मधुहा जनश । कोणितु शंख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-स्तार्चः क्षिप्तौ हनधरः पुरयः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽयतु । श्वेतह्रीपतिश्चिन्तं मनो योगेश्वरोऽयतु ॥

एन्द्रिगभस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः । स्त्रीदन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु साधवः ॥

ब्रजन्तमथाद्देवकृष्ट आसीनं त्वां श्रियः पतिः । सुज्ञानं यज्ञभुक् पातु सर्वग्रहभयदुरः ॥

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुप्राणा येऽभक्तग्रहाः । भूतमाहपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥

कोटरा रवती षोष्ठा पूतना माटकादयः । उन्मादा ये ह्यपस्कारा देहप्राणेश्वरदृष्टः ॥

स्वप्नदृष्टमष्टोत्पाता वृहवालयश्चाय ये । सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरयः ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ ६ ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीबाधा इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् । ब्रजराजकुमारत्वात् केचिद्विद्वन्ति साधवः ॥”

तत्र भद्रादिषुदाये तामतिक्रम्यैव क्रम्यात् । तथा च सूत्रान्तरे ।

“भद्रायां हे न कर्ष्ये आवणी फाल्गुनी तथा । आवणी वृषतिं हन्ति यामान् दृष्टानि फाल्-गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्मादिने प्रोक्तमष्टोत्पातौव तर्पणम् । ततोऽपराहसमये रक्षापीठिकां शुभाम् ॥

कारयेदक्षतेः श्लेः सिद्धार्थेऽभूमिताम् । वस्त्रैर्द्विचित्रैः कार्पासैः शर्मिन्ना मलपर्णितैः ।

विचित्रं यद्यत् सर्वं स्नापयेद्वाजगोपरि । उपलस्यदमथे दृष्टवत्पुष्के न्यसेद्भुमं पीठम् ।

तत्रोपविशेद्वाजा सामाथः सपुरोदिताः सप्तधनुः । तदद्द पुरोधो वृषति रक्षां वर्धात मन्त्रेण ।

देन वह्नौ यत्नी राधा दानवेन्द्रो मध्यामलः । तेन त्वां प्रतिवधामि रक्षे मा चण मा चण ॥” वैदिकश्च । यदा वज्र दासपत्या द्विजयः

श्रुतानीका मनस्य माना तन्मया यथानि श्रुतं शारदाया युक्तम् हरदित्देषा मनु ।

“प्राक्पदेः सधियेर्वेदेः नृजेथास्ये माश्वैः । कर्षयो रक्षणाचारी विप्रान् प्रपूष्य शक्तिनः ॥

अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्धनाचरेत् ।

रक्षा

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्म्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह स्यान्नन्तरे ।

“उपाकर्म्म तु कुर्वन्ति ते सामकृत्यञ्जुर्विदः ।
यद्दसंक्रान्तिरुक्तं ह्युक्तश्रवणपर्वसु ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रस्य हस्तानक्षत्रं
ऋग्वेदिनां श्रावणस्य अश्विनक्षत्रं यजुर्वेदिनां
श्रावणी पूर्वमोपाकर्म्मकालः । उपक्रमकण्डिका-
कीर्तनरूपं कर्म्म उपाकर्म्म । अत्र करणाभावे
भाद्रे श्रावणीरपि विधेयम् ।

“अष्टमीघघयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रावणीरपि तद्विद्यते ॥”

इति बह्वृचपरिशिष्टवचनात् ॥
श्रावणपञ्चम्यनुकल्पः । तदाह गार्गः ।
“यदि स्यात् श्रावणं पर्व अष्टसंक्रान्तिरूपितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतविद्या पूर्वमा च निधिहा । तथा च
कालिकापुराणे ।

“चतुर्दशं सप्तपन्नावसुरौ मथुकैटभौ ।
वेदान् स्त्रीकुम्भतः पद्मयोनिस्तौ जन्नतुः श्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहूतः ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदधिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नीपाकरणमिष्यते ।
यामुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणशुद्धयेति ॥”
यासौरपि ।

“श्रवणेन तु यत् कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सररक्तोऽध्यायस्तत्तुच्छणादेव नश्यति ॥
घनिष्ठान्वृतं कुम्भाच्छ्रावणं कर्म्म यद्भवेत् ।
तत् कर्म्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म्म यथा । उदशुम्भाघापो गृहीत्वा
प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्मे कुण्ठान्तु तद्दृश्यामः ।

“श्रवणानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म्मे करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये चे त्वां ब्रह्माद्या मन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान्तं नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राक्षसैश्च यथा ।
पञ्चनास्येव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
नोमो खानमपानन्ते पबन्त्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं क्षनघ्नित्वयः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्भृशुर्मन्यं मतिन्तथा ॥
कामांक्षी पान्तु गन्धर्वाः सचमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञान्ते वरुणो राजा सप्तदो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योपधयस्तथा ।
व्याकाशं खानि ते पातु देहमाय पसुन्धरा ॥
वेशानरः शिरः पातु विद्युत्सय पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवो ॥
एता देहे विशेषेण तव निव्या हि देवताः ।
एतास्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्त्वग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सच्चिन्मगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
इत्यस्ती प्रशान्मन्तु सदा भव गतव्यथः ॥”

इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशनेः ।
मयैवं हतरेक्ष्णं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्ष, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—

“अनेन विधना यस्तु रक्षिकावन्ममाचरेत् ।
स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षितं, त्रि, (रक्ष + क्तः ।) हतरेक्षम् । तत्-
पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञायम् ३ अवितम् ४

गोपायिनम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥
(यथा, मनुः । १। २३ ।

“कल्पयित्वास्व वृत्तिश्च रक्षेदेवं समन्ततः ।
राजा हि धर्मधड्भागं तस्मात् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”
स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।
अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।

“अत्समुष्ठा मिश्रकेशी विद्युत्पर्यां तिषोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ळच् ।)
रक्षाकर्त्ता । यथा,—

“आयथवन्नो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
क्षताक्षतज्ञो भृत्वानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥
रक्षिर्गणः, पुं, (रक्षिणां वर्गः सन्मरुः ।) राजाङ्ग-
रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अग्नीकथ्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्न, स्त्री, (रक्षो राक्षसं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)
भस्मातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
वर्षपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्ता
जगत् प्रहृष्यत्यतुरण्यते च ।
रक्षांश्च भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंवाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
सर्वेऽक्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवात्मानाद्भुतप्रभावो
भक्तवत्सलश्च तत्सर्वं प्रकीर्त्ता प्रशयथा

कीर्त्ता निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन श्रव-
णेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगच्चेतनमानं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति
प्रहृष्टं हृष्यमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अतुरण्यते च त्वदि-
धयमनुरागमुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांश्च भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्वांसु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा-
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्त्ता इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशने,
त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ५ । “वेदानारक्षोघ्नेर्धूमै-
र्धूपयेन्नक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ॥
रक्षोजगनी, स्त्री, (रक्षसां जगनीव ।) रात्रिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।
स तु ऋग्वेदे १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
ऋषिः ॥ राक्षसहन्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६७ । ६ ।

“विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोहा गीवचातनः ॥”
“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्गाथे सायणः ॥
रक्षः, पुं, (रक्ष + “यद्यथाचयतविच्छ्रप्रच्छरक्षो
नड् ।” ३ । ३ । ६० । इति गङ् ।) ज्ञायम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रक्षति । इति दुर्गादासः ॥
रख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षति । इति दुर्गादासः ॥
रग, इ गंतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षति । इति दुर्गादासः ॥
रग, क खाद् आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(-पुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,
रागयति । इति दुर्गादासः ॥
रग, म य शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०
पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । इ, अरगीत् ।
शङ्कः शङ्का । रगति रोगी दुःपथ्येभ्यः । इति
दुर्गादासः ॥
रघं, इ क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रक्षयति । भाषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
रघ, इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्न०-सक०-सेट् ।) इ, रक्षति । ड, रक्षते ।
इति दुर्गादासः ॥
रघुः, पुं, (कर्त्तुं चानघीमां प्राप्नोतीति । कर्त्ति
+ “कर्त्तुं चानघीर्नलोपश्च ।” उणा० १ । ३० ।
इति क्तः नलोपश्च । “वाक्यमूलकञ्चतुराल-
मङ्गलीनां वा लो रत्यसापद्यते इति वक्तव्यम् ॥”

तस्याश्रुहस्य दोषमाह ।

“वङ्गो विभक्ते खलु मुहुरिहीन-
स्तथा ह्यपकच किलासगुलौ ।
कुष्ठानि शूलं किल चातप्रोथं
पातुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥
विधोपमं रक्तविकारदण्डं
चयश्च कृष्णाणि कफज्वरश्च ।
मेघास्मरौविद्वधिसुख्यरोगान्
नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोधनमभिधीयते ।

“वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।

त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्विदुग्धेऽपि च

त्रिधा ॥

तेजतक्रकास्त्रिकगोमूत्रकुलत्यकापेषु प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ ० ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिक्षाश्वत्थत्वचो रजः ।

क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थांशमयोदस्त्रा प्रचालयेत् ॥”

चिक्षा अमिली । रजश्चूर्णम् । अयोदस्त्रो कर-
कुली ।

“ततो हियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वास्त्रेण विवर्द्धयेत् ॥

ततो गजपुटे पक्षा पुनरस्त्रेण मर्दयेत् ।

तास्त्रेण दशमांशेन वाममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं जसु सरं रूचं कुष्ठमेहकफक्षमीन् ।

निहन्ति पायुं सन्धासं नेत्राम्नीपसु पिपत्तयम् ॥

सिंहो गजौघन्तु यथा निश्चिन्त

तयैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रवर्धेन्द्रियत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।

“वङ्गं तिक्तामकं रूचं किञ्चिदातप्रकोपणम् ।

मेदः श्लेष्मास्यस्य क्रिमिर्न मेहनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः, पुं, (रन्ञ् + घञ्) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवर्षं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥”)

वृत्तम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

“रङ्गोपनीयो केवर्तः कुष्ठाशी गदसाथा ।

एकीमाहृषिकस्येव पत्न्यकारी च यो द्विष्टः ॥”

इति च्यामण्यनि मल्लोऽत्र । रन्ञ् + अधि-

करणे घञ् ।) रन्ञ्भूमिः । इति मेदिनी । गे,

२१ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४६ । १० ।

“हृद्योगं परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

चायनः ॥”)

नाश्वत्यानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,

रङ्गाकटिकप्रकरणे । १ ।

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाथोपशिक्षया ।

वक्ष्णापखितत्वेन खरनैपुण्यमाश्रिता ॥”

लक्षणया नाश्वत्यानस्थितौ जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । अर्थे ! वायु गीतम् । अहो

रागापहृतचित्तवृत्तिराजिखित इव विभाति

वर्त्ततो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-

नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-

भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्य तदा रङ्गे तां भार्यां वृषसत्तमः ॥”)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाकं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काकमस्य ।) पत्त-

ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ज् ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + खुञ् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नाश्वकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं दाति हिनतीति । दो + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटौ च स्फाटका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गददा रङ्गदा च ददा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुरम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गददा, स्त्री, (रङ्गवत् ददा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीश्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीश्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गवीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिमृगः भूमिः

शोभात्र ।) कोलागरपूर्यिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ६ ।

“अवसृष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैद्यके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां सुकटिनाश्वेव पायाणोदकसंयुताम् ।

तद्यकाहधमायुक्तां रङ्गभूमिन्वृष्येत् ॥

समाश्च विपुलाश्वेव क्षिचित् पांशुसमन्विताम् ।

एकान्तं विजने रथे रङ्गभूमिन्वृष्येत् ॥”)

नाश्वभूमिश्च ॥

रङ्गमञ्जी, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मञ्जी ।) वीया ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाखिलम्, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माखिलम् ।)

माखिलधरदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ङ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।)

कुट्टनी । नाद्या । इति मेदिना । ते, २१५ ॥

रङ्गमाहका, स्त्री, (रङ्गमाह + आर्थे कन् । टाप् ।)

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसित् श्रील-

मस्याः इति । लस + णिनिः ।) श्रेफालिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाश्वदम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचधर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाङ्गमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हृदितालादिस्तिनाजीव-

तीति । जीव् + ञच् । यद्वा, रङ्ग आजी-

वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । वृ + खुल् । यद्वा रङ्गं वृत्तादिकस्य-

तारयतीति । वृ + णिच् + खुल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व-

वैशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ चावाजीवः ८ नटः ९ लशाश्वी १०

शैलाश्वी ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थाने

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गौ । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगायनशक्तिरङ्गाव-

तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यान्नभक्ष्य-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तकुड्गातुरायाश्च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा सृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रम्य,—

“कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वैश्वस्य भस्त्रविक्लविणक्षया ॥”

इत्याद्युक्त्वा,—

“य एतेऽर्थे त्वभोग्यान्नाः क्रमशः परिकीर्षिताः ॥

तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्यन्नं नर्तयिष्यः ॥

सुह्लातोऽन्यतमस्यान्नममत्या सपणं चण्डम् ।

मत्या सुह्ला चरेत् कच्छं रेतोविष्णुमेव च ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [वृ] पुं, (रङ्गमवतरतीति । वृ +

णिनिः ।) नटः । इति घटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“खीरहृत्वात्कितवमत्तोन्नत्ताभिस्त्रप्रकः ।

रङ्गावतारिपाषण्डकूटद्विकलेभ्रियाः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तंदाखधातोररिः ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनिः । ङिर्या डीष् ।) शतश्लिं । इति

घटाधरः ॥ केवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टे, वि ॥

रङ्गः, [च] स्त्री, (रंध्यते प्राप्यते इति । रधि

+ अघिरधिभ्यामसृन् ।) इति धसन् । इदु-

प्लवदतः । ४ । २१६ ।) रंध्यः । धगः १ इति

भरतद्विरूपकोयः । (यथा, सूर्यप्रवचने । ७२ ।

“रजः संचो सुराणां घण्डुपकृतये निव्यसुक्तस्य यस्य ॥”)
रज, त् कं क्त्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
इति दुर्गादासः ॥

रचनं, क्ली, (रचि+भावे ल्युट् ।) निर्माणम् ।
ग्रन्थनम् । यथा, जयदेवः । १। ४।

“वाचः पञ्चवय त्र्यम्पातिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव प्ररणः स्थाघो दुरुद्धृतेः ।
शृङ्गारो ररसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्द्धनः
सार्द्धो कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविः
क्ष्यापतिः ॥”

रचना, स्त्री, (रच्यते इति । रच+णिच्+“ख्यास-
अन्यो शुष्” ३।३।१०७। इति शुच् ।)
कुसुमप्रकारादेः पञ्चावल्यादेश्च रचनम् । तत्-
प्यायः । परिस्यन्दः २। इत्यमरः । २। ६।
१३७ ॥ परिस्यन्दः ३। इति भरतः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १। १४६ ।

“भूषाणामर्हैरचना वृथा विश्वगवेक्षणम् ।
दृष्टस्याख्यागमोयश्च विचेपो दयितान्तिके ॥”)
यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्प्यायः । निवेशः २
स्थितिः ३। इति हेमचन्द्रः । ३। ४११ ॥
(यथा, महाभारते । ८। ४६। १०।

“भृगा शृष्टस्य रचनामस्त्रं यथागतः ॥”)
निमित्तिः । छतिः । यथा,—
“असाधारणमत्कारकारणः । रचना हि
निमित्तिः ॥” इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः ॥
तत्प्यायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ सत्यनम् ४ ।
ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३। ३१७ ॥
(उद्यमः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३। ६। १०।

“देवाहृताधेरचना ऋधयोऽपि देव
शुश्रूषप्रचङ्गविसुखा इह संसरन्ति ॥”
“देवेनाहृताः सर्वतः प्रतिहृताः अर्थानां
रचनाः अर्थार्थोयमाः येषाम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ रचयतीति । रचि+ल्युट् ।
टाप् । विश्वकर्म्मणो भाष्या । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६। ६। ४४ ।

“त्वष्टुर्देवात्मजा भाष्या रचना नाम कथंका ।
सन्निवेशस्तयोर्ज्जै विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥”)
रचितः, त्रि, छतः । रचधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्य-
येन निव्यञ्जः । यथा,—
“शिरः पञ्चश्रेणीरचितचरणाम्नोरुचवलेः
स्थिरायास्त्रज्ञैस्त्रिपुरहर विस्फूर्जितमिदम् ॥”
इति पुण्यदन्तहस्तसूतिः ॥

रजं, क्ली, (रजयतीति । रज्ज+अच् । निपा-
तनात् सिद्धम् ।) स्त्रीकुसुमम् । इति शुब्द-
रत्नावली ॥

रजः, पुं, (रजयतीति । रज्ज्+अच् । निपातना-
अकीपः ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे ।
३। ७६। २६

“पद्मप्रसरगोन्मिश्रो वृक्षानारविभिः खतः ।
शिखास्र इव सीताया वायवीति मगोरमः ॥”

रेणुः । (“अर्थाः पादरजोपमाः ॥” इति
उज्ज्वलदत्तः । ४। २१६ ॥) गुणभेदः ।
आर्त्तवम् । इति ज्ञान्तवर्गे शब्दरत्नावली ॥
(स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
६। ४५। ७१ ।

“दृष्ट्वाहुः सुवाहुश्च रजः कौकिलकस्तथा ॥”
विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २। १। ४० ।
“त्वथा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः ॥”
वशिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१। १०। १३ ।

“उष्णायास्तु वशिष्ठस्य सम्राजयन्त वै सुताः ।
रजो गात्रोर्हवाहुश्च वसनखानघस्तथा ॥”)

रजः [सु] स्त्री, (रच्यते रजतीति । रज्ज्+“भू-
रज्जिभ्यां कित्” उणा०४। २१६ । इत्यसुन् ।)
स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतरक्तम् । तत्-
प्यायः । पुण्यम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ।
२। ६। २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनी । ५। १०८ ।
“रजसा स्त्री मनोदुष्टा सञ्चासेन द्विजोत्तमः ॥”
अस्य लक्षणं यथा,—

“रज्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अथापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमिव्यभिधीयते ॥
रसादेव खिवा रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्णाद्वाद्वाद्दृष्ट्वा याति पश्चात्ततः क्षयम् ॥”
“नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः
स्तनगर्भाश्रयोन्वभित्त्विर्भवति ।” इति सप्तते
सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥

“मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं सवति चण्डम् ।
वत्सुराद्वाद्वाद्दृष्ट्वा याति पश्चात्ततः क्षयम् ॥”
इति वामटे शारीरस्थाने प्रथमोध्याये ॥)
प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागदेषात्मकं दुःख-
हेतुः । रजोऽदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । यथा,—
“रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुण्यगुणधूलियु ।”
इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥

महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्मः
कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति सोच-
धर्मः ॥

“दृष्ट्वा क्रोधीऽभिसंरम्भो राजसाले गुणाः
स्थिताः ॥”

अभिसंरम्भो द्वेषाभिनवेशः । इत्याश्वमेधिक-
पञ्च ॥ अपि च ।

“काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाभा विद्मेणमिच्छ वैरिणम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिषमभाः ।
निवर्त्तन्ति महाबाहो देहे देहिनमयम् ॥”
“रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्वा सङ्गसमुद्भवम् ।
तामवधत्ति कौन्तेय ! कर्म्मबन्धेन देहिनम् ॥”
“सत्त्वं सुखे सङ्गयति रजः कर्म्मणि भारत ।
ज्ञानमाहृत्य च तमः प्रमादे सङ्गयत्युत ॥
रजस्तमस्याभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥”
“लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामसमः सुहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विद्वद्भक्तैर्भरतर्षभ ॥”

“कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्तात् सङ्गायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
उर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्या अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥
“सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कागसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभृतश्च यदा सत्त्वं मनोबहुीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्यादाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्येषु शक्तिर्यश्चि देहिनाम् ।
तदा जेता रजोवृद्धिरिति जानीहि श्रौतक ॥
यदा लोभस्त्वन्तोयो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाश्चापि काम्यानां ह्यापरं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृतं तन्त्री निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं द्वेषं च कलिस्तु तदा स्तुतः ॥”

इति गारुड २२७ अध्यायः ॥
परागः । इति मेदिनी । से, ३२ । (यथा,
भागवते । ४। २४। २२ ।
“पद्मकोशरजो दिस्तु विचिपत्यवगोत्ववम् ॥”)

रेणुः । अस्य प्यायः वृत्तिशब्दे द्रष्टव्यः ॥
(यथा, माघे । २ । ४६ ।
“पादाहृतं यदुत्थाय चङ्गांगमधिरोहति ।
खस्यादेवापमानेऽपि देहिंस्तद्वदं रजः ॥”)
निधिहानिविहरणो यथा,—

“आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्त्तनीरजः ।
तथाश्चरघधान्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ॥
अशुभश्च विजानीयात् खरोद्यानाविकेषु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ॥
एतद्रजो महाशक्तं महापातकनाशनम् ।
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्त्तनीरजः ॥
एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारणम् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(राजिः । इति निघण्टुः । १। ७० ॥ उदकम्
यथा, ऋग्वेदे । १। ५६। ५ ।
“वियन्तिरोधरुणमधृतं रजोतिष्ठिपो दिव
आतासु वर्द्धया ॥”
‘रज उदकम् ।’ इति तद्वाक्ये वायव्यः ॥
भुवनम् । यथा, तत्रैव । १०। १२१। ४ ।
“अर्द्धते रजसि निषत्ते ये भूतानि सम-
क्षल्पन्निमानि ॥”
“रजसि लोके ।” इति तद्वाक्ये वायव्यः ॥
प्योतिः । यथा, तत्रैव । १०। १२१। २ ।
“वीन्द्र यासि इद्यानि रोजनरा विपार्थिवाणि
रजसा पद्भ्युत ॥”
‘रजसा व्यातीयेन प्योतिथा । विद्युत्संघनेन
यदा रजःशब्दाच्छस व्याकारः पार्थिवान
वीकान् ।’ इति तद्वाक्ये वायव्यः ॥)

रत्नकं, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुणादिविशेषोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विधेयः ॥)
 रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।) कम्पिष्ठकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरामकर्षा च ॥ (अस्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
 “श्वतां श्रौतिकानां च केलिनिकेणकस्य च ।
 रत्नकस्य वृषभस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥”
 नाद्यादिति शेषः ॥ पितामहगतोऽभिविशेषः ।
 यथा,—
 “यत्तु यज्ञान्नीचीः पितं तस्मिन् रत्नकोऽभिरिति
 संज्ञा सरसस्य रामकण्ठकः ॥” इति सुश्रुते
 छत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥)
 रत्नकं, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।)
 रत्नकण्ठकम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥
 (अस्य पद्यांशो यथा,—
 “पत्तङ्गं रत्नकारच सुरङ्गं रत्नकतथा ।
 पट्टरत्नमाख्यातं पत्तारच कुचन्दनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रत्न + क् + क्तुम् ।
 भावे क्तुम् । प्रीतिजननम् । यथा,
 रघौ । ४ । १२ ।
 “तत्रैव धीरभूदन्वर्षो राजा प्रकृतिरत्नगात् ॥”)
 रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।)
 रामजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुज
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रत्नकः, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।) इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कटफल-
 शब्दे विधेयः ॥)
 रत्नगङ्गा, पुं, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।)
 रत्ननद्यांशो इत्येति । अणुक्त्वच् । अणु-
 गात् इति भाषा ॥
 रत्नी, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।)
 शृङ्गारोचनिका ।
 नीची । (अस्याः पद्यांशो यथा,—
 “नीची तु नीतिनी नीची कालदीपा च आतिका ।
 रत्नीने श्रीकाली तुष्ठा प्रामोद्या मधुपर्तिका ॥
 स्त्रीतला कालकेशी च नीतपुष्पा च सा स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मञ्जिष्ठा । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ शिषा-
 निका । इति मन्त्रचन्द्रिका ॥ हरिदा ।
 (अस्याः पद्यांशो यथा,—
 “हरिदा पीतिका गौरी काचनी रत्नी निशा ।
 मेदानी रत्नी पीता पत्तिनी राविनामिका ॥”
 इति कैकयकरत्नमाहात्म्यम् ॥)
 पय्यंटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रट, यत्नि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 षक०-संट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥
 रटनी, स्त्री, (रत्नयतीति । रत्न + क् + क्तुम् ।)
 रत्न + क् + क्तुम् । रत्न + क् + क्तुम् । गौरीचन्द्र-
 माधोयश्चतुर्दशी । तत्र अरयोदयकाले
 खानं कर्षयन् । यथा । मनः ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यास्तुदयवेलायां खाता नावेद्यते यमम् ॥”
 उदयवेलायामरयोदयवेलायाम् ।
 “अनर्काभ्युदिते काले माघे षष्णुचतुर्दशी ।
 सतारथोमकाले तु तत्र ज्ञानं महाप्रणम् ।
 खाता सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 अत्र तिथिलक्ष्यत्वान् गौरीचन्द्रादरः । अत्रा-
 रयोदयकाल एव ज्ञानं पूर्वोक्तचतुर्दशयम-
 तर्पणम् । यद्गु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां
 अनर्काभ्युदित इति इयदर्थे नञिति वाख्यानं
 तन् समुद्रकरंभाष्यधृतसतारथोम इति इत्यु-
 त्तराह्वानवलीकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 किञ्च ।
 “अनर्काभ्युदिते काले खानं कुर्यात् सरिष्यते ।
 श्रतण्णकृतं पापं तत्तच्छादेय नश्यति ॥
 रटनी नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥”
 इति मत्स्यसंस्कृते ५५ पटलः ॥
 कश्चिन् पुस्तके सरिष्यते इत्यत्र सदिष्यते इति
 पाठः ॥ ३ ॥ तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
 “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविजृम्भेः ।
 पद्मवर्त्तां महाराघो भवत्येव न संशयः ॥”
 इति वृहद्गीतासन्ने ७ पटलः ॥
 अपि च ।
 “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
 तत्रात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥”
 इति कालिकापुराणम् ॥ ३ ॥
 अपरश्च ।
 “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां प्रदीपसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम् ॥”
 इत्याद्यां चतुर्दशमखिलतत्त्वार्थवृत्ततन्त्र-
 नम् ॥ अन्यन् श्यामाशब्दे इत्यथम् ॥
 रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
 स्त्री । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
 “वनहरिरचितैः पदे पदे
 स प्रतिभटतां पट्टधनेर्दधानैः ।
 अमशुत रटितेषु कर्करेटोः ।
 परिगलितां गमगोमुखस्थियामाम् ॥”)
 रट, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 षक०-संट् ।) भाषयं कथनम् । रटति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रट, कति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 षक०-संट् ।) रयति । इति शब्दे । इति
 दुर्गादासः ॥
 रय, स गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-षक०-संट् ।) स, रयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रयं, स्त्री पुं, (रयन्ति शब्दावगोचरिति । रय् +
 षट् ।) १ । १ । ५८ । इत्यत्र । “परिरय्यो-
 रयसंख्यानम् ।” इति काशिकोमता अम् ।)
 इत्यम् । इत्यमरः । १ । ५ । १०४ ॥ (यथा,

मनौ । ७ । ६० ।
 “न हूटेरायुधैर्हृग्याद्युधमानो रयं रिपून् ।
 न कश्चिभिर्नापि हिग्धैर्नामिष्वलितेधनेः ॥”
 रमणम् । यथा, अश्विदे । ८ । १७ । १२ ।
 “शाचिगो शापि पूषणाय रणाय ते सुतः ॥”
 “रयाय रमणाय ॥” इति तद्वाख्ये सायणः ॥
 रमणीये, त्रि । यथा, तत्रैव । १ । ११६ । २१ ।
 “एकस्यावन्तो रावतं रयाय वशमग्निनासनये
 चरसा ॥”
 “रयाय रमणीयाय ॥” इति तद्वाख्ये सायणः ॥
 रयः, पुं, (रय् + षप् ।) शब्दः । कथः ।
 इति मेदिनी ॥ गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रयन्तूर्यं, स्त्री, (रयस्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् ।
 तत्पर्यायः । संग्रामपट्टः २ । अमयत्तिल्लिमः ३ ।
 इति त्रिकाच्छेषः ॥
 रयप्रियं, स्त्री, (रये प्रियम् ।) उशीरम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रयप्रियः, पुं, (रयः प्रियोऽस्य । तत्र सांसभञ्जणा-
 तयात्वम् ।) श्लेककपची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
 “स्तयः क्षवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रयप्रियः ॥”
 युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३६ ।
 “रयप्रियः साहसिका व्यालसम्भावितस्तथा ।
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मांगी पिमा-
 यितः ॥”)
 रयमत्तः, पुं, (रये रयं प्राप्य वा मत्तः ।)
 इत्ती । इति शब्दमाणा ॥
 रयस्तुष्टिः, पुं, विद्युत्सिद्धिपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रयरङ्गः, पुं, (रयेषु रङ्गो मन्दः ।) रयकातर-
 इत्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः २ । इति हारा
 वली । २०४ ॥
 रयरयं, स्त्री, उदाहरणम् । इति त्रिकाच्छेषः ॥
 रयरयः, पुं, (रयरय इति शब्दोऽस्यस्त्विति ।
 अर्थं व्यादित्वाद्दम् ।) मशकः । इति त्रिकाच्छ-
 षेषः ॥ (रये रयः शब्दो वस्य । रयगर्प्यन-
 शीले, त्रि । यथा,—
 “अव्याहः करयो रयो रयरयो रायो रयो
 रावयो
 धृत्वा येन रमा रमा रभरभा रामा रमा
 सा रमा ।
 सग्रीमानहयो दयो ह्यदयो हायो ह्यो वेदयो
 विष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभरभीराभीरभी-
 शौरभिः ॥”
 इत्युक्तः ॥)
 रयरयकः, पुं, उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः । २ ।
 २२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाह्ने ।
 “अये सेवेयं रयरयकदापिर्था चित्रदर्शना-
 दिरदभावना देवाः स्वप्नोद्भवं कुरीति ॥”)
 रयचक्रुलं, स्त्री, (रयन्त्य चक्रुत् ।) तुमुलम् ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १०६ ॥
 रयातङ्गरयः, पुं, (रयस्य अतङ्गरयः ।) कर्-
 पची । इति राजनिर्घण्टः ॥

रमता

रतिः

रतिप

मार्कण्डेय उवाच ।

रत्नका प्रदौ दृष्टो देहस्वेदजलोद्भवाम् ।
कन्दर्पायागतः ह्यत्र नाम ह्यत्र रतीति

ताम् ॥

तां वीक्ष्य मदनो रामां रत्याख्यां सुमनोरामम् ।
आत्माशुभेन विहोऽथै सुमोह रतिरञ्जितः ॥”

इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ॥

अनुरागः । (यथा, भागवते । १ । २ । ८ ।
“नोत्पादयेद् यदि रतिं अम एव हि कैव-
लम् ॥”)

रतम् । (यथा, दृष्टन्संछितायाम् । ७४ । १८
“कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुगुहदुषीडितस्वनाम् ।
उत्सर्गो समवसन्त्या वा रतिः
सा न धाट्भवनेऽस्ति मे मतिः ॥”)

गुह्यम् । इति मेदिनी । ते । ४६ ॥ (अश्वरी-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । ४५ ।
“विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ।
एताद्यान्यास वै वज्रः प्रवृत्ताशरसः शुभाः ॥”

प्रीतिः । यथा, रामायणे । १ । २८ । २४ ।
“तेषां कितुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥”
‘रतिः प्रीतिः ।’ इति तट्टीकायां रामायणः ४)
रतिवन्ता यथा,—

“न भवन्ति यदा नार्यस्तुष्टा वादरते मताः ।
नानाविधैस्तथा वन्मै रन्तथाः कामिभिः श्लियः ॥
पद्मासनो नागपाशो जताषेष्टोऽर्द्धसंपुटम् ।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
छिन्नोक्तो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
चुख्यो वै श्रेष्ठकश्चैव नृकण्ठस्तु ततः परम् ।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु गोहृष्टः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

रतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥
रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम् ।) योगिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया ।) मैथुनम् ।
तत्पर्यायः । संवेशनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । २५ ।
“अग्निहोत्रोपचरणं श्रीवनश्च स्वकर्मेभिः ।
धर्माऽयं यदृष्ट्यां काले पर्यवर्त्तं रतिक्रियाः”)

रतिगृहं, स्त्री, (रत्याः गृहम् ।) योगिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ रमयमन्दिरश्च ॥ (यथा, दृष्टन्-
संछितायाम् । ५३ । १६ ।
“पद्माश्रमिणाममितं धान्यायुधवद्विरतिगृहा-
गाश्च ।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा ह्यस्तशतादुष्कृतपरतः ॥”)

रतिनागः, पुं, गोहृष्टरतिवन्त्यान्तर्गतपण्डदमन्यः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“गोहृष्टेद्रूपयुग्मं कासुकं कामिनी यदि ।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः ।) कामदेवः । इत्य-
मरः । (यथा, महाभागपतिकोत्रे । १० ।

रतनाली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः । डीष् ।)
कुङ्कुमी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतनारीचः, पुं, (रते नार्यां चिनोतीति ।
चि + ङः ।) नारीणां शीलारः । कुङ्कुरः ।
स्मरः । इति मेदिनी । चे, २१ ॥ विद्गुगः ।
इति शब्दमाला ॥

रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवन् गोप्यं यस्य ।)
खड्गनः । इति शब्दरत्नावली ॥

रतर्द्धकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र । शेषादिभावेति
कप् ।) दिवसः । मुखसागम् । अष्टमङ्गलम् ।
इति मेदिनी । के, २१० ॥

रतत्रयः, पुं, (रतेन त्रयोऽस्य । रतं त्रय इव कट-
दायकं यस्येति वा ।) कुङ्कुरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८६ ॥

रतशायी, [नृ] पुं (रतेन शयति तनूकरीत्यालान-
मिति । शो + णिनिः ।) कुङ्कुरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

रतद्विष्टकः, पुं, (रते रतार्थं वा द्विष्टते इति ।
द्विष्ट् + कुल् ।) स्त्रीचौरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ लम्पटः । लोचा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । विद्गुगः २ अलीकः ३ पक्षवः ४
त्रावकः ५ सुशङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खल्लिकः ११

रतनारीचः १२ वन्धकः १३ रतताली १४
कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
दासीप्रियः १९ कुण्डकीटः २० । इति शब्द-
माला ॥

रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक इव ।) कुङ्कुरः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥

रतान्त्री, स्त्री, (रते अन्त्रीव ।) झण्भट्टिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतामर्हः, पुं, (रते रतकाले आसर्होऽस्य ।)
कुङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥

रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनमतिर्यस्याः ।)
वेश्या । इति शब्दमाला ॥

रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति । अर्थ + णिनिः ।
डीप् ।) मैथुनाभिजायिणी । इति दृश्यायुधः ॥

रतिः, स्त्री, (रत्येतेनया इति । रम् + क्तिप् ।)
कामदेवपत्नी ॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्वया,
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ६ ।
“मनो मघ्नाति सर्वेषां पञ्चवायिन कामिनीम् ।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वे कामस्य कामिनी वरा ।
वभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी ॥
रतिर्बभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सखिर्ता सतीम् ।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”)
तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामवदनीत्वश्च यथा,
इत्य उवाच ।

“महेऽपेक्षं कन्दर्पं मद्रूपगुणशालिनी ।
रतां गृहीष्य भाव्यार्थं भवतः चन्द्रशौ गुणैः ॥
रता तव मघ्नातेजाः सर्वदा सख्यारिणी ।
भविष्यति यथाकामं धर्मतो वशवर्तिनी ॥

रतनाली, [नृ] पुं, (रते तजति प्रतिष्ठां सभते
इति । राज + णिनिः ।) विद्गुगः । इति शब्द-
माला ॥

रत्नः, त्रि, (रम् + “अमन्तात् ङः ।” उवाच ।
१ । ११३ । इति ङः ।) षष्ठ्यर्थावच्छिन्नाव-
यवः । धूर्तः । इति संक्षिप्तसारोद्याद्विहितः ॥

रत्नकः, पुं, (रत्न इवेति । रत्न + कन् ।) अफल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रत्ना, स्त्री, (रसन्तेऽनेति । रम् + “अमन्तात्
ङः ।” उवाच । १ । ११५ । इति ङः । टाप् ।)
रूपिकपत्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (यथा,
“हिङ्गुनात् समर्थं रत्नं पालिधारसमर्द्धितम् ।
रत्नाश्रीधितगन्धश्च तेनैव कल्पजीकृतम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृष्टत्वोमनाधरसे ॥)

विधना । रत्न इति भाषा ॥ यथा, तिष्ठते
रत्ना विकर्मस्त्र्यम्; खड्गद्वयं यनक्तौत्वर्थः ।
इति संक्षिप्तसारे तिरुङ्गपादः ॥

रत्नाश्रीमी [नृ] पुं, (रत्नो विफल आश्रमः
श्रीऽश्वत्थ । रत्नाश्रीम + इनिः ।) अष्टचत्वारः-
विंशदत्तचरोपरिभार्याविहीनः । यथा, भवि-
ष्यपुराणम् ।
“चत्वारिंशद्वारणां वाष्टागाश्च परे यदि ।
स्त्रिया विद्युष्यते कश्चित् च तु रत्नाश्रीमी मतः ॥”
इत्युडाहृतम् ॥

रत्नं, स्त्री, (रसन्मिति । रम् + भादे क्तः ।)
मैथुनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा,
घाव्यां च मश्याम् । ५४६ ।
“विपरीतमपि रतं ते स्त्रीतो गद्या इवानुज्जल-
मिदम् ।
तटतरुमिव मम हृदयं खम्बलमपि वेगतो
हरति ॥”
तत्तु द्विविधम् । यथा, कामशास्त्रम् ।
“यास्यामभ्यन्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते ।
तत्रार्थं शुभगाश्लेषनखदन्तवतादिकम् ।
द्वितीयं सुरतं साक्षात्प्राणाकारेण कल्पितम् ॥”)
गुह्यम् । इति मेदिनी । के, ४६ ॥ अशुभेति, त्रि ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ५०५ ।
“तपुल्यगुणनिर्विद्या तद्विपचक्षुतौ रता ॥”
नियुक्तः । यथा, मनुः । २ । २३५ ।
“यावन्नयस्ते जीयेयुजावमार्गं समाचरेत् ।
तेष्वेव निव्यं शुभ्रगां कुर्यात् प्रियद्विते रतः ॥”)
रतकौजः, पुं, (रते मैथुने कौजति परस्परं संवत्सा-
तीति । कौज् + कः ।) कुङ्कुरः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (रतस्य कौजः ।) सुरत-
कण्ठकश्च ॥

रतज्ञितं, स्त्री, (रतस्य ज्ञानम् ।) मैथुन-
ज्ञानीनवाक् । तत्पर्यायः । सञ्चितम् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

रतगुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः ।) पतिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ६ । ८४ ॥

रतवन्दरः, पुं, (रतेन प्वरोऽस्य ।) जाकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रतताली, [नृ] पुं, (रते तजति प्रतिष्ठां सभते
इति । राज + णिनिः ।) विद्गुगः । इति शब्द-
माला ॥

रत्ननि

नारदात्मनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवर्तीवल्लभोपेतनाभिनालस्यगालिनीम् ॥
रत्नहीमे महादीपे सिंघामनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमनारुपां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अघातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृषाम् ॥
पुण्यन्दिनमघासाय तुलापुरमदानवत् ।
लोकेशवाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृत्वाणिनं कृत्वा जवणद्रोमसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् मङ्गल्यं विधिपूर्वकम् ।
न्यापयेत् पद्मरागागामिकाशीर्षे सुखे बुधः ।
प्रप्यरागशतं तद्दृष्टोपायां परिकल्पयेत् ॥
तलाटे हेमतिलकं सुक्ताफलशतं दृशोः ।
भ्रुवुगे विद्रुमशतं श्रुक्ती कर्णद्वये स्तुते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ।
श्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैश्चदरं कायं सौमन्धिकशतान् हृदि ॥
खुरा हेममयाः काय्याः पुच्छं सुक्तावलीमयम् ।
खड्गकान्तैश्चकान्तौ च द्राव्यं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमानि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
गारुडतशतं तद्ददस्योनि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि न्यापयेत् सर्वसन्धियु ।
कुर्याच्छकंरया जिज्ञां गोमयश्च गुह्यतमकम् ॥
गोमूत्रमाप्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छग्रे चामरं दद्यात् समीपे तान्मदोहनम् ॥
कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेदेवमेवन्तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तथान्यानि च सर्वानि पादांश्चक्षुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वानि पञ्चवर्षवितानकम् ॥
एवं विरचनं कृत्वा तद्दक्षीमाधवाचनम् ।
आत्मिगुण्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुसामन्वयेत्ततः ।
गुह्यधेनुवशावाद्य दृष्टोदाहरेत्ततः ।

त्वं सर्वदेयगणधाम यतः पठन्ति
रुद्रैश्च विष्णुकमलासगवामदेवाः ।
तस्मात् समस्तधुवनत्रयहेतुबुद्ध्या
मां पाहि देवि भवसागरपीयमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्ष्य भग्वा
द्व्याद्विज्ञाय सुरये जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवायः
पापैर्निर्मुक्ततदुरेति पदं सरारेः ॥
इति सकलविधिप्रो रत्नधेनुप्रदानं
वितरानं च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
कलिऋषिपुत्रोक्तौ वस्तुभिः पुत्रपौत्रैः
स हि मदनसुखमः स्वानमभ्येति श्रुत्वाः ॥”
इति मत्स्यपुराणे महादानशुक्तीर्षे रत्नधेनु-
प्रदानिको नाम २२ अध्यायः ।
नानिधिः, पुं, सत्त्वमन्त्रः । इति विकारप्रियः ।

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । षण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“सुप्तोपत्यका हेमी पञ्चताधित्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लक्ष्मि मम भौधिलि ॥”
इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभाञ्च ।) जिनाणां नरक-
विशेषः । यथा,—
“रत्नशर्कं रावाजुकापद्मधूमतमप्रभाः ।
महातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नसुखं, स्त्री, (रत्नेषु सुखम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
रत्नराट्, [रत्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) माण्डिक्यम् । इति राज-
निर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
मत्तुप् । मत्स्य वः । उगित्वात् डीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।
“नन्दयन्त्वभिधानायां पत्न्यां तस्योदपद्यत ।
सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”)

रत्नयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
“पराह्वयवर्षास्तरणोपपद्म-
मासेदिवान् रत्नवदानं सः ॥”
फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।
“धारत्नवन्तमन्तये जागृविन् ॥”
“रत्नवन्तं रत्नशब्देन सर्गादिष्वक्षुत्तमं फल-
मभियोयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ।)

रत्नवर्षकं, स्त्री, (रत्नानि वर्षितुं शीलमस्य । वृष्
+ “लघपतपदस्तेति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकण् ।) पुण्यकरणः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्षणशीले, त्रि ॥

रत्नवाहुः, पुं, (रत्नानि चानौ प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । २ । १ । ५२ ॥

रत्नस्यः, स्त्री, (रत्नानि स्ये इति । स्य प्रववे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।
“त्रिलोक्यां रत्नस्यः साक्षा तस्यां घनपतेर्दरित् ।
तत्र गौरीगुरुः श्रेष्ठो यत्सिद्धिपि मखलम् ॥”
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“न मामवति सद्दीपा रत्नस्यरपि मेदिनी ॥”)

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
“दुर्गं समापित्य मद्योर्मिसर्गं
रत्नाकरं परुच्यच्छाक्यं सा ॥”)

रत्नोत्पत्तिस्थानश्च (स्वनामख्यातकविशिष्यः ।
यथा, राजशेखररत्नश्लोकः ।
“मा सा सन्तु हि ज्वारः प्रायो रत्नाकरत
रत्ने ।
इतीयं च इतो धावा कपिरत्नाकरोदरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगाथापङ्क्ति-वक्त्रोक्तिपथादिना-
हरविषयादिप्रत्ययपेता । अन्तर्भावानुसृ-
विन्नाधिपत्यपरनामाद्यं कविः काशीरदे-
श्वन्तिवर्मणो राज्यकावे समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३८ ।

“सुक्ताकणः शिवस्यामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रधां रत्नाकरस्थागात् सान्नाथ्यैवन्ति-
वर्मणः ॥

अवनिवर्मराज्यकालन्तु ७०० शकान्दाशरथ
८०६ शकान्दपर्वन्तमाभीदतन्तत्कालीने रवायं
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रगीतं हरविषय-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काशी-
रेषु प्रसिद्धमस्ति ॥)

रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कच्छिद्रं यस्मिन् ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥

रत्नाचनः, पुं, (रत्ननिर्मितः लघुलः । प्राक-
पार्थिववत् समाचः ।) दानार्थमखिमयपर्वतः ।
यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचनमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसद्यस्तेन पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मथ्यमः पञ्चशतिकाश्रितेनाघमः स्तवः ।
चतुर्थांशेन विश्वकम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वैश्च वक्ष्ये गोमेदेर्दक्षिणेन्द्रनीलकेः ।
पुष्परागयुतैः काय्यां विदक्षिगन्धमादनः ॥
वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संमित्रो विमलाचलः ।
पद्मरागसमो वर्णैश्चतरेण तु विन्धसेन ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमन्त्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्दवावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपात्रीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ॥
पूर्ववद्गुरुशक्तिगन्धः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वं सर्वैर्विष्वग्भिर्यथाः ।
त्वय रत्नमयो नित्यमतः पाहि महापथ ॥”
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रज्जुयते हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मात्तः पाहि पर्वत ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तद् महागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकसमरेचरपूजितः ॥
थावत् कल्पशतं सार्धं यसेक्षेद् नराधिप ।
रूपारोग्ययुगोपेतः सप्रहीपाधिपो भवेत् ॥
वज्रहत्यादिकं किञ्चिद्व्यदत्तासुप्त वा दत्तम् ।
तन् सर्वं नाशमायाति निर्विषयहरी यथा ॥”
इति मातङ्ग्ये ६० अध्यायः ५

रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमभरणम् ।) मदि-
मयालङ्कारम् । जडाङ्को महाभा इति भाषा ।
तस्य धारणमुक्ताः ।
“अथ यशस्वामायुष्यं श्रीमद्भगवत्सुन्दरम् ।
एतस्य काव्यमौलस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”
इति राजवज्रमः ॥

रत्निः, पुं, (अन्तर्गतं प्राप्नोतिनेति । अ +
“अन्तर्गच्छेति ।” उगान् ४ । २ । इति
कलिप् ।) यद्गुह्यस्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ । सुदुम् हास इति भाषा । स्त्रीध्वनी

रथः

रथः

रथः

रथारथी इत्यन्ते । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ७२ । २७ ।

“अथर्वनिर्मघावाहृष्टोत्तोरस्कः सुदुर्लभः ॥”)
रथ्यज्ञः, स्त्री, (रथेरङ्गम् ।) योनिः । इति शब्द-
रत्नावली ।

रथः, पुः (रथ्यतेऽनेनात्र .वा । रम् + “इति
कृषिनीरमिकाशिश्वः कथन् ॥” उखा० २ । १० ।
इति कथन् । अनुनासिकलोपश्च ।) कायः ।
(यथा. गीतायाम् ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”)
चरणः । वेतसहचः । इति विश्वः ॥ (अथ
पद्मयो यथा.—

“वेतपो नश्वकः प्रोक्तो वागीरी वज्रलस्तथा ।
आभ्रपुण्यश्च विदुलो रथः शीतश्च कीर्णितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

निनिशरथः । इति राजनिघण्टे ॥ चक्र-
विशिष्टयुष्ठापयानम् । तन्पण्यायः । शताङ्गः २.
ख्यन्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ ख्यन्दन-
मात्रम् । इत्यञ्जयः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६५ ।

“स चेत्तु तु पथि संरुहः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रसापयेत् प्राग्भृतस्तत्र दृष्टोऽविचारितः ॥”)
तद्द्वारा भ्रमणगुणाः ।

“इत्यथ रथदोषादौर्ध्वमणं वातकीपनम् ।
स्थिरीकरणमज्ञानां वल्यं वद्विवर्द्धनम् ॥”

इति राजवल्गवः ॥ * ॥

रथविशेषाणां नामानि यथा,—

“गुहार्थं चक्रवदयानं शताङ्गः ख्यन्दनो रथः ।
संकीर्णार्थः पुष्यरथो देवाधस्तु मरुदथः ॥

योग्यो रथो वैनायिकोऽध्वरथः परिवानिकः ।
कर्णरथः प्रवहणं इयनं रथगर्भकः ॥

अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्ती कमलिवास्तुकम्
एष कास्यस्यस्वाद्यास्तेनैः परिदृते रथे ॥

यथाङ्कमन्तो यः स्यात् संवीतः पाशुकमलैः ।
य तु देवो वैयाप्रश्च यो हनो ह्योपिचर्मणा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

गोलोकस्य रथो यथा,—

“प्रहृतं विप्रप्रतीभिर्मिष्टमणं सुधोषमम् ।
नासकात् भोजयित्वा तु स्वयंश्च सुसुते विभुः ॥

एतस्मात्तन्तरे तत्र शासकमारथं वरम् ।
दत्तमुर्विप्रपञ्च पतन्तं गगनादहो ॥

दत्तदपेक्षसंयुक्तं रथगारपरिष्कृतम् ।
रथस्तम्भेभिर्बहवश्च दत्तकसतोऽप्यलम् ॥

येषामरथसंयुक्तं वद्विशुद्धाशुकान्वितम् ।
पादिलानप्रथमानां नासाकासविराजितम् ॥

शतचक्रगनायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।
येषां पादं देहियेऽन्वमादाभिभूयितैः ॥

योग्यश्च पराधाने रथगद्गारभूमिनेः ।
नवदीपस्यस्यैः इगामलैः सुमनोहरैः ॥

द्विशुभेऽरथी दक्षिणोपधरथरेऽन्तरेः ।
विश्विपुण्यसुसमायावहरद्विजसुसुक्तैः ॥

विप्रभाषा हरिं नत्वा जमुर्गोलोकमीश्वितम् ।
वभूवुर्गोपिकाः सद्यस्वहा मानुषविद्यहान् ॥”

इति जम्बवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे १८ अध्यायः ॥
देव्या रथयात्रा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भूयत्नं संप्रवक्ष्यामि देयाराधनसुत्तमम् ।
यत् कृत्वा सर्वकामाणां याप्सित्प्रभं विष्यति ॥

दनिदन्तमयेद्दृष्टेऽहं मन्त्रैः सुशोभनेः ।
त्रिचित्रपद्मरागाद्येऽन्वेषिभिरुपशोभितैः ॥

रथन्तेः कारयेद्देव्या सप्तभौमं मनोरमम् ।
दुर्लभवस्त्रमंजनमङ्गचन्द्रोपशोभितम् ॥

ध्वष्टाकिङ्किणिशृङ्गाणां चामरैः कटकान्वितम् ।
पताकाध्वजशोभाणां दर्पणैरुपशोभितम् ॥

तं रथं पूजयेच्छक्र जातीयसुसमल्लिकैः ।
पारिजातकपुष्पैश्च यत्नकर्ममन्त्रैः ॥

सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।
प्रतिमां शोभनां वत्स । महासुरश्चयङ्करीम् ॥

पूजयेत्प्रथमं पूजयेत् सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।
दुर्गा कात्यायनी देवी वरदा विन्ध्यवासिनी ॥

निशुम्भसुम्भमथनी मन्दिषासुरचातिनी ।
प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं ह्यङ्ग ॥

अनेन वलिपूर्व्येण गमस्कारद्युतेन च ।
पूजयित्वा ततो नेया समस्ताश्चरणीतकैः ॥

पश्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।
द्वितीयाशिवविष्णुशिवसेतुसवेषु च ॥

महानदीनदसंज्ञपञ्चतसवेषु च ।
तत्र मण्डपविन्यासं सहदाविष्टनिर्मितम् ॥

शैलं वा ग्गस्यं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।
सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

पूर्वे च कारयेच्छक्र पश्चाद्दयात्रां प्रचक्रिरे ।
महाजनपदोपितां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम् ॥

सर्वान्नपाननैवेद्यैः समस्तैरपि पूजयेत् ।
दद्याद्वलिं शक्र सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः ॥

भूयो वेतालसंघस्य मन्त्रेणानेन सुव्रतम् ।
रथं मां निजभूतेभ्यो वलिं दृष्ट्वा सदाऽप्रियम् ॥

सातमांतवरे देवि । सर्वकामार्थसाधनि ।
अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥

एवं दत्त्वा वलिं शक्र तथा देशावतारयेत् ।
विद्यसेद्भद्रपीठे तु मण्डलैरुपशोभिताम् ॥

तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हेमरूपेण ताम्बलेः ।
कामसेतुं सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥

समाप्तफलमप्यर्थैर्यज्ञैश्च पहावैः ।
स्नापयेदेकमेकैः रत्नगर्भैर्नैवेद्यैः ॥

येदमङ्गलशब्देन शब्दवादित्रनिम्बनैः ।
वेराधोगाद्यद्वैष्य ध्वष्टाकिङ्किणिराविकैः ॥

स्नापयित्वा ततो देवीं निर्मच्छेच्छकैः शुभैः ।
गीमयादिङ्कितैः पद्मैर्शोभयित्वा विशोभितैः ॥

सालिकैर्नन्दिकापत्रैः शकैर्नालीत्यणोत्पलैः ।
यथाशक्त्युरोक्षिणैर्वेवाशरैर्निमज्जयेत् ॥

प्रत्येकं च दण्डद्वयं प्रत्येकं कलसैः स्तूपैः ।
तथा कर्पूररथोद्देन चन्दनैः दुष्कमेन च ॥

हेमनैर्जातिचैर्मांस्त्रै रत्नमात्स्यैरनेकधा ।
वासोभिः सुमनैस्त्रिभैः पुनर्धूपं ससुतुचिपेत् ॥

मन्त्रयेत् तथा कन्या हिजातीनथ दुःखितान् ।
मन्त्रभोग्यान्नपानेन तत्र सर्वान्च प्रीणयेत् ॥

भोजयित्वा क्षमायेत् देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत् ॥

महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।
श्रान्तरेणुपथं सर्वं पुण्यदृष्ट्वाचितैर्जलैः ॥

प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः ।
सन्निधेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥

पुरशोभां पथे शोभां द्वारशोभां गृहे गृहे ।
कारयित्वा तथा शक्र सर्ववाधां निवारयेत् ॥

अच्छेद्यास्तरेवस्तस्मिन् प्राणिवृत्तं विवर्जयेत् ।
बन्धनस्या विमोक्तया यथाः क्रोधादिप्रचवः ॥

अकालकौसुदीं शक्र रथयात्रान्तु कारयेत् ।
सर्वदा सर्वदेवैस्तु शक्रराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥

रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गे सदा कृता ।
तथा किमरगन्धर्वैर्भूपाताखनिवासिभिः ॥

रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।
आदित्यो रथयात्राकृदथेन नभसः क्रमेत् ॥

देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावतः ।
क्रीडन्ते विविधैर्भोगैः सर्वातङ्कविवर्जिताः ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र ! रथयात्राकरो भव ।
श्रवायाः शिवदायास्तु परमेष्ठ समाधिना ॥

अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु ;
पूर्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्वं मयाखिलम् ॥

यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुत्तमम् ।
यः पठेत् शशुयाद्वापि भक्तिसान्नु रूपासतम् ॥

स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिसंप्रिप्सिताम् ।
जभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥

स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्णिता ।
धनस्य पूर्यप्राप्तिर्वैराण्यस्य च वाशुना ॥

कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निर्द्वन्द्वैः ।
सुजते परया दृष्ट्या पुरीभोगवतीः शुभाः ॥”

इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्
३६ अध्यायः ॥ ६ ॥ नवग्रहाणां रथा यथा,—

“योजनानां सप्तस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
इंशादण्डस्तथैवास्त्राद्विगुणो दिवससप्तमाः ॥

सार्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्वधिकानि तु ।
योजनानान्तु तस्यासं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

त्रिणाभिमतिपश्चारे यस्मिन्निचययात्तके ।
संवत्सरान्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽहो विवस्वतः ।
पशान्यानि तु सार्धानि ख्यन्दनस्य द्विजोत्तमाः ॥

अथप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तन्पराहंयोः ।
भूयोऽथस्तदुद्योगार्थं च भुवाधारं रथस्य वै ॥

द्वितीयोऽहो तु तत्रचक्रं संस्थितं मानसात्तवे ।
दयाश्च सप्त चन्द्रांसि तन्नामानि निबोधत ॥

गायत्री च दृष्टव्युष्णिक धराती पंक्तिरेव च ।
अगुष्टुप् विष्टुक्त्वात्तन्नामि चरयो देवैः ॥” ॥
इति कौर्मि ३८ अध्यायः ॥

"रथस्त्रिकः श्रीमस्य कृन्दाभासस्य वादिनः ।
 यामदक्षिणतो युक्ता दक्ष तेन निशाकरः ।
 वीर्याययामि हरति नचत्राणि रविर्षया ॥ १ ॥
 गोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः ।
 वारिचैः स्यन्दगो युक्तस्तेनासौ याति सन्ततः ॥ २ ॥
 शक्रस्य भूमिगैरथैः स्यन्दगो दक्षभिर्वृतः ॥ ३ ॥
 अष्टाभिश्चाप भौमस्य रथो हेमः सुशोभनः ॥ ४ ॥
 दृष्टव्यतेरथाष्टाथः स्यन्दगो देमनिर्मितः ॥ ५ ॥
 रथसमोमयो ज्योती मन्दस्यायसनिर्मितः ॥ ६ ॥
 स्वभावीभास्करारथ तथा सृष्टिर्हृद्यैर्वृतः ॥ ७ ॥
 रते सदाशरणां वै समास्थाना रथा नव ।
 सर्वे भुवे सदाभागा निवष्टा वानरप्रसभिः ॥
 यक्षशंभाराधिपानि भुवे बहान्वशेषतः ।
 भ्रमन्ति भ्रमयन्त्येनं सन्नाश्वनिहरणमभिः ॥"

इति कौर्म १० अध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीभगवान्-देवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥ १ ॥
 (त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
 तद्रथं निर्मितवन्तस्तदाह । मास्ये ॥ १३३ ॥
 १३-७१ ।

"त्रिनेत्र एवसुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 उवाच देवान् देवेशो परदो ह्यवाहनः ॥
 यपगच्छतु षो देवा महद्दानवजं भयम् ।
 तदहं त्रिपुरं धृष्ये क्रियतां यद्वयवीम तत् ॥
 यदीच्छस मया दग्धुं तत् पुरं महदानयम् ।
 रथमोपयिक्तं मया सख्ययधं किलास्य ते ॥
 दिवाससा तद्योक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
 तथेत्युक्ता मष्टादेवं चक्रुस्ते रथसुतमम् ॥
 धरां ज्वरको दौ तु रुद्रपार्श्वचरायुभौ ।
 अधिष्ठानं शिरो मेरीरथो मन्दर एव च ॥
 चक्रुष्वन्धश्च सूर्यश्च चक्रे काश्वन-राणते ।
 क्षाणपक्षं शुकुपक्षं पक्षद्वयमपीश्वराः ॥
 रथनेमिदयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःवराः ।
 चादिष्टयं पञ्चयज्ञं यन्ममेताप्य देवताः ॥
 कम्बलाश्वतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
 भागंश्चाग्निराश्वैव सुधीरदारक रूप च ॥
 शनैश्चरन्त्या चात्र धर्मै ते देवसत्तमाः ।
 वरुणं गगनं चक्रुस्वायस्वयं रथस्य ते ॥
 कृतं क्षिप्रजयनं निवेष्टुं प्रायकौमिकम् ।
 मणिसुक्तीश्वरीषो हतं हृष्टसुतैः सुरैः ॥
 मङ्गा विन्धुः शतद्वयं चन्द्रभागा इरावती ।
 वितस्ता च विपासा च यतुना मद्यको तथा ॥
 सरयुती देविका च तथा च शरयूरपि ।
 सताः सरिदराः धर्मो वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
 एसराद्याश्च ये नागास्ते च वैश्राताकाः कृताः ।
 वासुकिः कुलगा वे च ये च रैपतयंशपाः ॥
 ते सर्वा देवेगम्पूजांश्चापयुष्टेभ्यनूनाः ।
 अश्वत्थः शूरा भून्वा नागापालिसुभाननाः ॥
 सुरगा सरगा इन्द्रविंता सुविरेष च ।
 सता इन्द्रगा सर्वोया षट्कः सन्निभमक्षया ॥
 मन्मथश्च च गोपथा वासुदार प्रभाभगाः ।
 इवा भूना सप्तमश्च मदा देवरेणभ्युः ॥
 पुनं सतद्वयश्च यत्कुर्यात्प्रथमोश्रयाः ॥

चतुर्वर्गाः मसीलाश्च वभुः मगकुण्डलाः ॥
 सद्युगं गुणमश्रां रथश्रीं प्रनिष्ठितम् ।
 धनराशेन नागेन वाः वन्दयता महत् ॥
 ज्योतिः सामदेवश्च यजुर्नन्दस्तपापरः ।
 वेदाश्चत्वार एवेते चत्वारस्तुरगो भवन् ॥
 अमदानपुरीगाणि यानि दानानि कानिचिन् ।
 तान्यामन् वाजिनां तेषां भूयानि महत्तयाः ॥
 पञ्चदशं तत्रकथं कर्कोटक-धनद्वयौ ।
 नागा वभुर्वरेते दद्यानां वानवन्ततः ॥
 ज्योतिरप्रभवासा वा मन्त्रयजक्रतुक्रियाः ।
 उपद्रवाः प्रतीकाराः पञ्चदशैरथसुता ॥
 यज्ञोपवाहान्तेतानि तस्मिन् लोकरथे नुमे ।
 मणि-सुक्ता-प्रवासेस्तु भूयितानि महत्तयाः ॥
 प्रतोदीदार एवामीतु तदयस्य पण्डितम् ।
 निर्गोपानी कुङ्क राका तथा चानुसती नुभा ॥
 योक्ताग्यासेस्तुरङ्गाणामपर्यगविग्रहाः ॥
 क्षाणान्वय च पीतानि श्वेतमाञ्जिष्ठाकानि च ।
 अयदाताः प्रताकास्तु वभुः पवनरिताः ॥
 ऋतुभिश्च कृतः यद्भिर्धनुः संवन्तगोभवन् ।
 अकरा ज्वाभवद्यापि सात्विका धनुषो हृष्टा ॥
 कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवन्तरं विहः ।
 तस्माद्गमा कालरात्रिर्धनुषो ज्योतिरामवन् ॥
 सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
 स इगुर्विष्णुसोमानि-विदेवैतमयोभभवत् ॥
 आननं चक्रिरभवच्छुल्लं नीमस्तमोगुदः ।
 तत्रसः समवायोश्च चैयोज्ञेयो रथाङ्कुरः ॥
 तस्मिंश्च वीर्यदृष्टार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
 तैजः संवन्तार्थं वै सुमोचानिविषो विगम् ॥
 कृत्वा देवा रथश्चापि दिशं दिशप्रभावतः ।
 लोकाधिपतिमभ्येय इदं वचनमनुयन् ॥
 संस्कृतोऽयं रथोऽस्ताभिस्तव दानवशत्रुजित् ।
 इदमापत्परित्राणं देवान् सेन्द्रपुंगवमान् ॥
 तं मेरुशिखराकारं वैलोपरथसुतमम् ।
 प्रशस्य देवान् साध्विति रथं पश्यन्ति शङ्करः ॥
 सुहृद्दृष्ट्वा रथं चाधु साध्वित्युक्ता सुहृद्गुणैः ।
 उवाच सेन्द्रानमरानमराधिपतिः नयम् ॥
 यादृशीर्यं रथः कृणो नृणाभिर्भम सत्तमाः ।
 इदंशो रथसन्तगा यन्ता श्रीधं विधीयताम् ॥
 इत्युक्ता देवदेवेन देवा विद्वा ददेगुभिः ।
 अवापुर्महतीं पिक्तां कथं काम्यमिति नुवन् ॥
 मष्टादेवस्त देवोऽन्यः की नाम महतो भवेत् ॥
 सुक्ता चक्रायुधं देवं योयास्य इगुमाश्रितः ॥
 हुरि सुक्ता इवोयाणी षट्क इव प्रकैः ।
 निष्कन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति हवन् ॥
 सप्तं मारयितुंहा जयाशान्तितोरण्यः ॥
 ततो देवैः समन्तैः मिंरयादो महान् कृतः ।
 प्रतोदहत् सर्वे एव ब्रह्मणं सततां गतम् ॥
 भगवानपि विज्ञेयो रथो यो मितामपि ।
 सदाः सत इदुक्ता चररीरथ रथं सतः ॥
 चारीरथि रथं शैवे इष्ट्या इन्द्रभरगुराः ।
 अष्टभिः सतिना भूगो रथोयास्य साधिवः ॥
 देवो इष्ट्या विदंस्तादभिरथरवात् मया ॥

उज्जहार पिशुनाभान् सपुत्र इव दुःखितान् ।
 ततः मिंरयो भूयो सभूय नचमैरथः ।
 जयशब्दश्च देवानां अस्मभूवार्णवीर्यम् ॥
 तदोद्धारमयं कृत प्रतोदं वरुदः प्रतः ।
 नयम्भुः प्रययौ वाहापुत्रसता यथाश्वम् ॥
 यन्मना इवाकाशं सुकन्त इव मेरुदीम् ॥
 सुमेभ्यः मगजुः श्वासागुणसन्त इषोरगाः ।
 नयम्भुवा श्रीकमनाश्रीरितेन मयदिगा ।
 प्रजन्ति तेरथा जयनाः अयथा इवाभिताः ॥
 ध्वजोष्णयपिनिर्गच्छे अथवादिशरथमान् ॥
 आक्रम्य नन्दो रुधमं नय्यो नानिन्दे देवया ॥
 भागंश्चाग्निर्नो देवो दक्षश्चो रथप्रभौ ॥
 रथसुते तु रतेने दक्षस्य त्रयकाङ्क्षिणौ ॥
 श्वस्य भगवान् नागः अयन्तोऽन्तरैरि-
 गान् ॥
 शरदक्षो रथं पाति श्वयनं तत्रमरुता ॥
 यमस्तुतं यमानाय सचिन्ध्यातिशक्तम् ॥
 प्रविशाधिपतिर्वाणं सुराणामधिपो द्विपम
 मयं शतचन्द्रण भूभक्तं विभरं यथा ।
 गुह आसाय वरदो युगोपमरुतं पितः ॥
 नरीश्वरश्च भगवान् नृणमाहार शोभित ॥
 दृष्टवचापि पार्श्वीयां लोकाय स्युद्धदयथा ॥
 प्रमथाचासिन्तभाः गार्गिभ्यामा प्रथाचलाः
 अतुभम् रथं प्राणं यथा इव महार्णवम् ॥
 अगुर्भरहाण-वमिष्ठ-गीतमाः ।
 क्रतुः प्रत्ययः पुत्रधृतावोपथाः ।
 मरीचिरभिर्भगवानपार्श्वराः ।
 पराशरानव्यसुता मधुपयः ॥
 इन्द्रमजितमजं प्रतुष्टु
 वैचनविष्टेर्षिचक्रभूयन्तैः ।
 रथस्त्रिपुरे सक्ताश्चापचलो
 प्रजति सपथ इवाग्निरमरु ॥
 करिगिरिरविभेद्यत्प्रभाः
 सधकपयोश्निनादनादिनः ।
 प्रमद्यमन्ताः परिवाकं देवगुणं
 रथमभितः प्रययुः सद्युपयुक्ताः ॥
 मकर-तिमि-विमिद्धिगारुतः
 प्रयय इवानिसुगुदतोऽर्णवः ।
 प्रजति रथपरीरथि भागरी
 कृशनिनिवागमयोर्दिकननः ॥ १ ॥
 अथ ज्योतिर्निशामरथी रथकर्मोह ।
 "लोकमिचक्रुश्चिपुत्रकर्म
 स्यन्दनाविहसिपानसमाशुः ।
 सेन्द्रगुप्तुगुगानुगयन्तैः
 गायुराभिर्वागि यायगिरि ॥
 रथ रथप्रमनाह ।
 "उज्जहार पिशुनाभान् सपुत्र इव दुःखितान्-
 दैवतश्च रथं नययत् ॥
 मकभासनिनिशमममयो-
 हासिनामममयो ममामम् ॥
 सत्यमे सत्यं सत्यं सत्यः
 इन्द्रोऽपि कथोरेण रथापि ॥

रथकः

रथन्त

रथाङ्गः

सन्धिभेदं हृतिरन्तरसन्धी
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥”
अथ सुहृत्तुगणपतौ रथकत्वम् ।
“पुंसो पुनस्सुव्येष्टानुराधा रेवती द्वयोः ।
अवगादिनिभे हस्तत्रितये रोहिण्योऽन्ते ।
सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म्म सत् ॥”
अथ व्योतिःसागरे रथचक्रम् ।
“रथाकारं लिखेच्चक्रं भातुभादौ विलोकयेत् ।
रथाग्र त्रीणि रत्नाणि रथिमार्गं प्रदापयेत् ॥
शङ्के त्वत्युर्व्यं चक्रे सन्धिदखे महद्भवम् ।
रथाग्रे च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”
इत्याद्येषु व्योतिर्ब्रह्मभरामेण कृताः प्रभा
दिशः ॥ * ॥ अन्वार्थः । अथानन्तरं धीराः
स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं
कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोकासंज्ञानि
स्वाति पुनस्सुः अथवा धनिष्ठा शतभिषा
एतानि । मैत्रसंज्ञानि ऋगशिरा रेवती चित्रा
अनुराधा एतानि । तदुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी
पुष्या अभिजित् एतानि । निष्कारिन्द्रस्तङ्ग व्येष्टा
को ब्रह्मा तद्गं रोहिणी एतसु नक्षत्रेषु । पुनः
केसु-सेनसद्वृष्य इतः स्वयंः तेन सह वर्तमानेषु ।
सतां शुभग्रहाणां तुषु वारेषु । पुनः कस्मिन्
साधुराशिवति शुभग्रहराशिवृत्ते अङ्गे लभे
सति । पुनः कैः यथा स्त्री सप्तमं स्थानं अस्तु
चतुर्थे तपः नवमे एतद्भवन्त्यैः साधुभिः
शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थापनम् ।
उष्णेति । उष्णवृष्णिः स्वयंस्तस्य करैः किरणैः
कोर्यं यामं पुरं कचामखलौयस्वभागप्रदेशं
यस्य तच्च तद्दक्षेति तस्मात् अर्थात् स्वर्था
क्रान्तनक्षत्रान् अग्नयः शकटस्य वलयश्चक्रं
तस्यायात् अग्रभागमारभ्य आविमध्यं मध्य-
भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देयं
न्वासीकर्तव्यं किम्भूतं ऋक्षवलयं नवभागं
नवभिर्भागेः स्थितमिति यावत् । पुनः किम्भूतं
सद्यभागनिचितभ्रमं वामभागेन यामभ्रमग-
भिनि । अथास्य फलम् । अग्नयः शकटस्य
अग्रमे अग्रगतवर्षमाणे चन्द्रनक्षत्रे सङ्कलिः
शुभं भवति । शूवरोडुनि युगन्वरगते वर्ष-
माननक्षत्रे अन्तो ष्टतिः मरणं भवति ॥
रथाङ्गे चक्रवृत्ते नयो भवति । सन्धिभे सन्धि-
गतनक्षत्रे चर्षवृत्तिः द्रथहरणं भवति ।
अन्तरमन्थौ मध्यमन्थानगतनक्षत्रे भीति-
भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं
शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यन्
सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिक्रमिः । कन्) मन्दि-
नयत्रिणिशपः । यथा,—
“अथक्रांतेन गर्भस्य रथकानाम् निर्गमः ।
परिधेमंगभागेन रथकांस्तत्र करण्येत् ॥
तत्पुत्रेण वा कुण्यात् रथकानाम् निर्गमम् ।
रामचक्रं स्थापनोद्यं रथकनितये चदा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविद्यासं २० विद्यासः ॥

रथकथा, स्त्री, (रथानां सम्बद्ध इति । “जन-
खलादिगोरथेति ।” इति सुग्धवोधसूत्रेण
कथः । टाप् ।) रथसम्बद्धः । तत्प्रयोगः ।
रथव्रणः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-
कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां
करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अच् ।)
रथनिर्माणकर्ता । छुतार इति भाषा । स तु
करणीगर्भे माहिस्याज्जातः । (यथा, बाल-
सन्धेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।)

“स्त्रीवर्षं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधाद्यै रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ॥”

“रथकारं माहिस्येण करिण्यां जातम् ॥”
इति तद्गाथे महीधरः ॥) तत्प्रयोगः । तच्चा २
वर्षिकः ३ त्वष्टा ४ काष्ठतट् ५ । इत्यमरः ॥
स्त्रधरः ६ वडका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः
९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बधितुं धारयितुं
श्रीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।
तदस्यास्तीति । इनिः ।) वारधिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)
तालविशेषः । यथा,—
“अथक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।
स्वर्गक्रान्तो विद्युक्रान्तो बलभिन्नागपचक्रः ॥
इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमान्तराः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) स्वन्ववाह्य-
यानम् । नररथः । तत्प्रयोगः । कर्णोरथः २
प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति छेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य
सन्नाहवदावरणकादिद्रव्यम् । रथस्य गुप्तिः
काण्डादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्प्रयोगः ।
वस्तुयः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो
रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हज्जा-
युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं नक्षत्रं तदेव नामास्य ।)
चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,
रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—
“रथः स्त्रीषो यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुश्चो
रथाङ्गे चन्द्रार्को रथचरणपाणिः शर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथद्वः, पुं, (रथनामा द्वः । यद्वा, रथस्य द्वद्वुमः ।
तन्नीपयोनिवात् ।) तिनिशद्वचः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य प्रयोगः ।)

“तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्वंजुलस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रथन्तरः, चि, रथेन तरति यः । इति सुग्धवोध-
याकरणम् । (कल्पविशेषे, पुं । यथा, मत्स्य-
पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।)

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत् ।
सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यं युतम् ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णितं सुहुः ।
तदष्टादशसाहसं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तृ + “संज्ञायां भृत्तृलि-
धारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
खच् । सुम्च । अत्र युत्पत्तिमात्रम् । नत्व-
व्यवर्थागुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-
वेदे । २ । २६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे स्वर्थं पर्य-
पश्यतु ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साग्निः ॥” इति तद्गाथे
सायणः । ख्दिवां डीप् । रथन्तरी । पौरवस्य
ईलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १ । ६ । १७ ।
“रथन्तर्थां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
ईलिनो जनयामास दुष्प्रन्तप्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य
वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति
छेमचन्द्रः ॥

रथष्ठा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

रथयाना, स्त्री, (रथेन भगवतो याना ।)
आषाढसुकृद्द्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा-
रूपरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सति पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
याचीत्स्वं प्रवृत्त्याथ प्रीणयेत् द्विचान् बहून् ॥
तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥
मां जगन्नाथम् । सा याना ॥” इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥*॥

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रवन्मतः ।
रथयानैव यानाणां सुखेत्वाह प्रजापतिः ॥”
इति यानातत्त्वम् ॥*॥

अन्यत् यानाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गध्वनिना विचञ्चि
विलोलघण्टाकणितेन नागः ॥”
रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।

८२ । १३ ।
“ध्वजे पताकादक्षेपे रथयन्तद्वयं च ।
अन्वेषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न वारधौ ॥”
सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाथेः पटलेन रोचिषा-
नृषित्वियः संवलिता विरेचिरे ॥”
रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यथ
नेपथे । १६ । ३५ ।

“विरहतरुजिह्वा यद्वाश्वजन्तविचिह्वा-
मिष्ट सद्यन्तरी नामयाद्यं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥”

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदृशं चक्रं पाणो यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सवेद धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतियंस्याः ।

रथाङ्ग + ङीप् । ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमरपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ।)

रथाभः, पुं, वेतसवृक्षः । इति श्रुन्दरत्नावली ॥

रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [नृ] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्ययुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
दृष्टनुसंहितायाम् । १५ । ११ ।

“हृत्ते तस्करकुञ्जर-
रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”

तिनिर्घण्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पपादिभ्यः ङन् ।” ४ । ४ ।
१० । इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकत्वादि-
त्वात्कारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + “मिधा-
रथाभ्यामिरन्तिरथौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा इरच् ।) रथी । इति
श्रुन्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
“अगुदेवान् रथिरो यासि साधन् ॥”
“रथिरः रथी ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

रथी, [नृ] पुं, (रथोऽस्वास्तीति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथस्वामी ७ साराधः ८ । इति श्रुन्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति ञटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । १७ ।

“पत्तिः पदार्ति रथिनं रथेश-
स्तरङ्गवाही तुरगाधिरूढम् ॥”

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
रथस्य बोद्धा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥
रथासिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।
“ऋभुर्न रथं नवं दधाता केतमादिशे ।”
“रथं रथस्य नेतारम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ रथसमन्विनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७ ।
“सन्निर्न रथो अहधीतिमग्नाः ।”
“रथो रथसमन्वी सन्निर्न सपयशीकोऽथ

द्व ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ॥” ४ । ३ । १२२ । इति यत् ।)
स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथ्या, स्त्री, (रथानां सम्बन्धः । रथ् + “खलगो-
रथात् ॥” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
सम्बन्धः । तत्पर्यायः । रथकक्षा (यथा) २ रथ-
ब्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथाद्यत् ॥” ४ । ३ । १२२ । इति यत् ।
यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पत्न्याः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च जूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रथ, उत्तुखाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्तुखातसुत-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं श्रुकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रथः, पुं, (रथतीति । रथ् विखेखने + प्रचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“भ्रमसि प्रकटयसि रथं
करं प्रसारयसि दृग्गमपि अपसि ।
धिङ्मानं तव कुञ्जर
जीवं न चुहोषि ञटराम्यौ ॥”)
विखेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—
“विवर्धेर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भागितं कीकिलानसम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमशठं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणां च रुचिरा शुभा ।
करालविधमा दन्ताः स्निग्धाय च भयाय च ।
चौर्ध्वाय ह्यथर्मासाश्च दीर्घां भर्तुं च नृत्ववे ॥”
इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥ ६६ ॥
दन्तलक्षणस्य शुचित्वं यथा,—
“दन्तवदन्तलक्षणे युज्ज्यास्यर्धेऽशुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥ ११४ ॥
“दन्तलयमसंहायं लेपं मन्थेत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्म्याद्यत्सुहृदरथे पुनः ।
भवेदशौचमन्वर्धं दणवेघादृत्रये कृते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वसूत्रवचनम् ॥

रथच्छदः, पुं, (रथानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रथनः, पुं, (रथतेऽनेनेति । रथ् + करणे ल्युट् ।
रथतीति । रथ् + लृवां ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । ११० । ८० ।

“रथनैः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तथा ।
रेरावतो गजपतिराजधान नदंक्षया ॥”
रथ् + भावे ल्युट् ।) उत्तुखने, स्त्री ॥
रथनच्छदः, पुं, (रथानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“मांसलैश्च धनोपेता अवक्त्रेऽधरेऽर्धुपाः ।
विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठै रूचैश्च खण्डितैः ।
विवर्धेर्धनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥

रथनी, [नृ] पुं, (रथनी प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रथन + इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रथी, [नृ] पुं, (रथी प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रथ् + इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥

रथ, य ऊ ल हिंमने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रथ्यति । ऊ,
रथ्यति रथ्यति । लृ, अरन्थत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रथञ्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रथञ्ज, य म औ ञ } (भा०-दिवा० च-उग०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनित ।)
य ञ, रथ्यति रथ्यते । म, रथयति रथयन्
रथगरमयाद्यन्त्र रथयति पुंत्वं पिता । औ
रथ्क्ता । ञ, रथति रथते । रागे वर्ण-
ान्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञाय'
तिक् । रन्तिद्यासौ देवस्येति ।) विष्णुः । यन-
वंशीयनृपतिभेदः । स तु धाङ्कृतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । १२ ।
“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संज्ञतेः पाण्डुन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य महिमा ददासुत्र च गोयते ।”
अयं हि याज्ञिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतद्व्यञ्जयतगोचर्म्मरसेनैव चर्मस्पर्ती
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।
“रात्रो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वधीते पशूनामन्वहं तथा ।
अहन्वहनि वधीते द्वे सहस्रे गवां तथा ।
समांसं ददनो ह्यमं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥
अतुला कीर्तिरभवत् नृपस्य दिक्षसत्तम ! ॥”
तथा च तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।
“उपातिष्ठंश्च पशवंः स्वयं तं संशितप्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ।
महानदी चर्मराशेयत्कैदात् सुव्रते यतः ।
ततश्चर्मस्पर्तीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥
प्राक्षसेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते श्वपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्नि वै द्विजाः
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा प्राक्षयान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्यापकरणं द्रव्योपकरणश्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्यात्पश्च पिठराशि च ।
नासीन् किञ्चिदसौवर्षं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

सांख्ये रन्दिदेवस्य यां रात्रिमवचन् गृहे ।
आलभन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
तत्र स सदाः क्रोशन्ति सुष्टमणिकुण्डलाः ।
सुपभूयिष्ठमन्त्रीर्ध्वं नाद्यमांसं यथा पुरा ॥”
कुफुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रन्ध्रः, स्त्री, (रमते अत्रेति । रम् + तन् ।) वर्त्म ।
नदी । इति मेदिनी । तं, ४६ ॥

रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रघघातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
नियन्त्रम् । यथा रन्ध्रनाय स्यात् । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (रध् + ल्युः । नाशके,
त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।

“यदनुस्मर्यते काले खड्गप्रभद्ररन्ध्रम् !”

“हे अभद्ररन्ध्रम् ! अमङ्गलनाशन !” इति
तट्टीकायां श्रीधरः ॥

रन्ध्रितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) हतरन्ध्रनद्रयम् ।
तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—

“सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गं वा ग्रामवर्जिते ।
स्थापयेद्गुणवान् रुद्रः सिद्धान्तं पात्रकान्तरे ॥

भक्तं स्वपावके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥
एतं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवं रचम् ।

म्यापयेद्भाजते हेमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ।
पत्रादियद्भुविधं शार्कं स्थाप्यं काष्ठाश्मलौहजे ।

पक्वान् पितृकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्त्रिंशत् दारुजे ॥
धारयेत् सुशुद्धं चीरं पार्थिवे वाय काष्ठजे ।

पानीयं पायसं तक्रं गृह्णयेज्ज्वे धारयेत् ॥
काचधे स्फाटिके वाप वेदूष्पादिविचित्रिते ।

धारयेत् सन्वेदा पात्रे रागगाड्वशङ्कान् ॥
उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्द्रव्यं तद्द्रव्यापहम् ।

सन्वेदा मुखदं ह्यसमन्वया दीपकारकम् ॥”
इति सप्तशतिकायां पाकराजेश्वरः ॥

रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति चिनख्यनेनेति । रध् + वाङ्-
ल्लफात् । रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
१२ । ११ ।

“रन्ध्रान्नेपणदृष्टाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”
द्विद्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १५ । २३ ।

“एवमुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सन्धीभवाद्भुवः ।
शानद्रश्मिष प्योतिः प्रभामलसुदययौ ॥”

सनुषांशरीरस्वरन्ध्रानि यथा,—
“नामानयनकर्तारो हे दे रन्ध्रे प्रकीर्षिते ।

मदनापागवक्राणामेकैर्ध्वं रन्ध्रमुच्यते ।
एशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति शृणुं विदुः ॥

स्त्रीयाणीन्ध्रानि मृगः क्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।
रन्ध्राण्यिदानीं चान्यानि भतानि त्वधि जन्मि-
नाम् ॥”

. इति शाङ्गधरे पूर्वमण्डले पञ्चमेऽध्याये ॥
योगिः । यथा, महाभारते । १२ । २२ । ५३ ।

“रन्ध्राणामप्याशानां शिरसोदिदक्ष वर्धियाम् ।
अचरागः कौकिलस्य चारः प्रोक्तो महात्मना ॥”

रन्ध्रकण्ठः, पुं, (रन्ध्रं कण्ठः कण्ठको यस्य ।)
शाश्वतः रकः । इति राजानर्घ्यः ॥

रन्ध्रकर्मः, पुं, (रन्ध्रं कर्मं दधुर्गुण इव ।)
उत्तरः । इति शिकारदोषः ॥

रन्ध्रवंशः, पुं, (रन्ध्रविश्रयो वंशः ।) द्विद्रयुक्त-
वंशः । फौफ्फावांश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
त्वक्सारः २ कौचकाण्डयः ३ मस्तरः ४ वाद-
नीयः ५ शुषिरास्यः ६ । अस्त्र गुणाः ।
“वंशौ त्वन्तौ कषायौ च किञ्चित्तौ च
श्रीतलौ ।

भ्रजकच्छप्रमेहार्शः पित्तदाहासनाशनौ ॥
विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।

रचिहत्तु पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
दुर्गादासः ॥

रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥

रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । इति
दुर्गादासः ।

रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रव, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रव, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रव, पुं, शब्दः । रवघातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।

“सुप्रसटाद्भृदे भृद इव निद्रालसेक्षणः ।
प्रयुङ्गः शक्यपातेः स यत्सुचद्भैरवान् रवान् ॥”

रभ, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्मा०-सक०-सेट् ।) इ, रम्भते । उ, रम्भते ।
इति दुर्गादासः ॥

रभ, औ उ राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्मा०-सक०-अनिट् । राभस्यसुत्सुकीभाषः ।
निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
रखा । उ, रभते साधुः पुण्ये । आरुपूर्वोऽय-
मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
दुर्गादासः ॥

रभसः, पुं, (रभणमिति । रभ + “अथविचमि-
तमिनमिरभिलभीति ।” उणा० ३ । ११७ ।
इति असच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।

“रभसोत्थितासुपगतः सहसा
परिरभ्यकचन वधूमसधत् ॥”
एषः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (प्रमोक्षाष्टः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।

“मनसि रभसविभवे चरिन्दयतु सुकृतेन ॥”
“रभसस्य प्रमोक्षाष्टस्य ।” इति तट्टीकावाल-
वोधिनो । संरम्भः । यथा, माघे । ११ । १६ ।

“प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्दामरामा
रमयारभयखेदस्तेदविष्यते दचः ॥”
संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।

“पञ्चदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि
विशतिषु चरभसं त्वादन्ति ॥”
पौष्पापन्नेविचारः । इत्ययम् । औत्सुक्यमिति

कलिङ्गः । स्त्रियामा रभसा च दृश्यते । इति
छण्डः । (यथा, किरातार्जुनीये । ५ । ११ ।

“अथ जयाय तु मेरुमहीभृतो
रभसया तु दिगन्तदिदृजया ।
अभिययौ स हिमालयसुच्छितं
समुदितं तु विलङ्घयितुं नभः ॥”)

(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
“सञ्ज्ञेयां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
वज्राग्नी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)

यदा तु रभसगुणयोगात् अर्ष आदित्वात् अग्र-
त्यये तद्वति वर्जते तदा वाच्यकलिङ्गता स्यात् ।
इति जिह्वादिसंज्ञके भरतः ॥

खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
रम, उ ड ज औ क्रीडे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वा० आत्मा०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।)
रेफादिः । उ, रमित्वा । रन्त्वा । ड, रगतं ।
ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥

रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
कान्तः । (यथा, किरातार्जुनीये । ५ । २० ।
“निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)
रक्ताग्रीकवचः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
मे, २५ ॥ रमणश्च । रमघातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन-
नियन्त्रम् ॥

रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च लो
वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः
इत्युणादिकोषः ॥

रमठं, स्त्री, (रम + अठन् ।) ह्रिङ्गु । इत्युणादि-
कोषः ॥ (जनपदविशेषः, पुं । तद्देशवासिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
“जागुहान् रमठान् मखान् स्त्रीराष्यान्ध
तङ्गान् ॥”)

रमठधनिः, पुं, (रमठ इति शब्देन धन्यते कथ्यते
इति । धन् + इन् ।) ह्रिङ्गु । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रमणं, स्त्री, (रमणतीति । रम् + णिच् + ल्युः ।)
पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥ अचनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे ल्युट् ।) जन्मनम् ।
तनुपर्यायः । अत्रन्तचर्मकम् २ ग्रामधर्मः ३
सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
मेषुनम् ८ रतिः ९ उपस्थम् १० धर्मितम् ११
क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ त्रिभद्रम् १४
योगमिधुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
विकच कमलगन्धैरन्वयन् भङ्गमाणाः
सुरभिनमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
प्रमदमदनमाद्यादौवनोद्दामरामा-
रमणरभसखेदस्तेदविष्यते ॥”)

क्रीडनम् । इति रमघात्वर्थदर्शनात् ॥ (रत्यु-
त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
“रामेति लोकरमणाङ्गं बलवद्भुङ्क्वयात् ॥”
“लोकस्य रमणात् रत्युत्पादनात् ॥” इति तत्र

रमणी

स्वामी ॥ वनविशेषः । यथा, हरिचं प्रे ॥ २५५ ॥ २१ ॥
 “भाति चैत्रवनचैव भन्दनच वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव देखमहै वमन्ततः ॥”
 रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युः ।) पतिः । (यथा, कुमारः ॥ ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं यवस्थितं
 रमण ! त्वामयुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 गे, ७२ ॥ गर्हभः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १०१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्ध-
 तमः । यथा, मात्स्ये ॥ ५ । २४ ।
 “कल्याणिन्वां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा घरात् पुत्रानवापाद्य हरेः सुता ॥”
 रमणीये, त्रि । यथा, भागवते ॥ ४ । ६ । १० ।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोजिताम् ॥”
 रमणकं, स्त्री, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां कन् ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।
 क्रुवर्षं सिन्धुकूलात् शङ्खवानवधिः स्तृतः ॥
 हिरण्मयं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलकस्यावधिः स्तृतः ॥”
 अपि च ।
 श्रेय उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 शुक्लाभिजनसन्पद्माः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग निव्यं सुहितमानसाः ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डे ॥ २२८ । २२६ अध्यायौ ॥
 (अत्यन्तं रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वीतिहोत्रस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते ॥ ५ । २० । ३१ ।
 “तद्दीपस्याधिपतिः प्रियवतो वीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मनौ रमणकघातकनाम्नानौ वक्ष्येपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वं वावद्गवत्कर्मशील एवास्ते ॥”
 रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते ॥ ७३० ॥ ६७ ।
 “रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । गे, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे ॥ ५२ । २१४ ॥
 “रघेन रमणीयुक्तः प्रयानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाखण्डः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा क्षाः कलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीयं त्रि, (रन् + ञनीयर् ।) सुन्दरम् ।
 रमरटीका ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ॥ १ । ११ ।

रमिता

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशसुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”
 रमण्यं, त्रि, (रन् + “श्चरन्त्येच्च ।” उखा० ३ ।
 १०१ । इति अन्वप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 त्रिन् ।” उखा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निच ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
 त्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते ॥ ३ । ६ । २३ ।
 “एष प्रचक्रवर्दी रमयात्मशक्त्या
 यद्यत् करिष्यति गृहीतगुणावनारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 तं यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 त्वधि ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाह्वय पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे ॥ २६ । १४५ ।
 “रेवती रतिहस्तस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः, पूज्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवयस्ये जगदीशः ॥
 रमानाथः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति घञीतत्पुरुषवत्मासनिधयत्रः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुम्भवीधयाकरणे ।
 “सुकुन्दस्याकितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
 सुक्तमेतदगन्तस्यैषुर्गोप्यो दिदृचवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते ॥ १ । ५ । ८ ।
 “दत्त्वा भारं धनुज्जोष्यां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ । वेष्ट + षच् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्ब्रह्मवतिस्तरणिसुताविप्रिनगता ।
 सररिपुष्पा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-
 मिता ॥”
 इति इन्दोमङ्गरी ॥

रम्भ

“ब्रजयुवतिर्गोपवधुः सररिपुष्पा श्रीकृष्णन परि-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इत्ता गता ।
 किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता शीघ्रा गति-
 र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिसुता-
 विप्रिनगता यमुनामन्वन्धिवनसुपागता । किम्भू-
 तेन रतिगुरुणा रतीं शङ्कारे गुरुणा उपा-
 ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकृष्णो
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति ॥” इति तट्टीका ॥
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चान्गूरमर्द्दन हृषीकपतिः सुरारे
 व्याघ्या भटा य इति वन्ततमामनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागच्छन्नादिकमनेनेति ।
 रभि + कर्मणि षच् ।) वैशुः । (रम्भते उद्वम-
 शीलो भवति निरन्तरसुदरभरणायेति भावः ।
 रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।
 मे, ७ ॥ मर्दिघासुरपिता । यथा,—
 श्रीश्रीलं उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेय सुरवैरिणा ।
 चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रब्रह्मं रम्भस्तुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टिगम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु दैवेन प्रत्युवाच वृषध्वजः ॥
 भवत्वित्हाञ्छ्रितं ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्यां हर्षोत्फुल्लविलोचनः ।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददृशे मर्दिघीं
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
 स तां दृष्ट्वाय मर्दिघीं रम्भः कामेन भ्रौं हतः ॥
 दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सरतोत्सवम् ।
 तयोः प्रवृत्ते सरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 दधार मर्दिघी गर्भं तदाभून्मर्दिघासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीको जातः ।
 एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते ॥ ५ । २ । ७-४६ ।
 याव उवाच ।
 “दनोः पुत्रौ महाराज ! विखातीं चिति-
 मण्डले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज ! पुत्रार्थं तैपनुत्तमः ।
 बहून् वर्षगणान् कामं पुरथे पचनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले मन्मथकार परमं तपः ।
 वृत्तं रत्नाखण्डं प्राप्य स रम्भोऽभिमन्थेन ॥
 पञ्चाग्निवाधनासक्तः स रम्भस्तु यदाभवत् ।
 ज्वाला शशीपतिर्दुःसप्तद्वयौ दानवौ प्रति ॥

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
वासवस्तु करमन्तं तदा जग्राह पादयोः ॥
निजघ्नान च तं दुष्टं करमं वृत्रसूदनः ।
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रश्मः कोपं परङ्गतः ॥
स्वशीर्षं पावके होतुमेच्छंक्त्वा करेण ह ।
केशपापे गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥
दक्षिणेन करेणो गं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
द्विनक्ति शीर्षं तत्तावद्द्विना प्रतिबोधितः ॥
उक्तञ्च देव्य नृवीरसि स्वशीर्षं क्षेपुमिच्छसि ।
ग्राह्यहत्यातिदुःसांध्या कथं त्वं कर्तुंमुद्यतः ॥
वरं वरय भद्रं ते यस्मि मनसि वर्जते ।
मा न्निग्रस्य नृतेनाद्य किन्ति कार्यं भविष्यति ॥
यास उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं रश्मः पावकस्य सुभाषितम् ।
ततोऽब्रवीद्धृष्टो रश्मस्वक्रा केशकलापकम् ॥
यदि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परवलादनः ॥
अजेयः सर्वथा स स्याद्देवानवमानवैः ।
कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकामिबन्धितः ॥
पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेषितम् ।
पुत्रस्तव महाभाग ! मरणाद्विरमाधुना ॥
प्रस्यं चित्तं तु रश्म ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
यास उवाच ।
तस्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति वलाधिकः ॥
इत्युक्तो वद्विना रश्मो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
श्रुत्वा प्रगम्य प्रययौ वद्विं तं दानवोत्तमः ॥
यच्चैः परिश्रुतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
मत्तयां रूपपूर्णायां त्रिधायन्यां च योधितम् ।
या समागाच्च तरसा कामयन्ती मुदान्विता ॥
रश्मोऽपि गमनं क्रक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
सा तु गभंवती जाता महिषी तस्य बोध्यतः ॥
तां गृहीत्वाथ पाताणं प्रविवेश मनोहरम् ।
महिषेभ्यश्च तां रक्षन् प्रियामगुमतां किञ्च ॥
क्रुदापितु महिष्यान्वः कामार्त्तस्त्रासुपाद्रवत् ।
स्वयमागत्य तं हन्तुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
स्वरक्षार्थं समागम्य महिष्यं समताडयत् ।
शोऽपि तं निजघ्नानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
ताडितस्त्वन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
भूमौ पपात तरसा ममार च विमूर्च्छितः ॥
नृते भर्त्सरि सा दीना भयात्ता विदुता भ्रष्टम् ।
सा वेगान् वटं प्राप्य यच्चास्यां शरयं गता ॥
पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिष्यः कामपीडितः ।
कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोहतः ॥
रुदती सा भ्रष्टा दीना दृष्टा यच्चैर्भयातुरा ।
धावमानश्च तं वीक्ष्य यच्चास्त्रातुं समाधयुः ॥
युद्धं समभवद्दुर्घोरं यच्चास्यां च ह्यारिया ।
शरेण ताडितस्त्रुणं पपात भ्रष्टीतले ॥
नृते रश्मं समानीय यच्चास्त्रे परमं प्रियम् ।
पितायां रोपयामास्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वार्यमाणापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चितामध्यात् सनुत्तस्यौ महावलः ।
रश्मोऽप्यन्यदुःखः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महावलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
अवधस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”)

रश्मा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
(यथा, नैषधे । २ । ३७ ।

“तरुमृदयुगेन सुन्दरी

किमु रश्मां परिणाहिना परम् ॥”)

अश्वरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५० ।

“अरुणा रक्षिता चैव रश्मा नद्वन्द्वनोरमा ॥”)

गौरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा तु पीठस्य-
शक्त्यानामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ५८ ।

“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रश्मा कु मलय-
चले ॥”)

गोध्वनिः । इति हेनचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वेश्या ।
इति धरणिः ॥

रश्माटनीया, स्त्री, (रश्माखा ढतीया ।) व्रत-
विशेषकालः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“रश्माटनीयां वक्ष्ये च सौभाग्यस्त्रीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे ढतीयायासुपोषितः ॥
गौरीं यजेद्विस्वपत्रैः कुशोदादः करमदः ।
कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकीर्यजेत् ॥
कर्पूरादः कशरदो मक्षिकादन्तकाष्ठकृतम् ।
माघे सुभद्रां कञ्जारेर्घृताशो मण्डकप्रदः ॥
गोतीमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतेर् यजेत् ।
जुन्दैः कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सखुलीप्रदः ॥
विशालार्घीं दमनकेशेत्रे काशारसंप्रदः ।
दक्षिणार्घो दन्तकाष्ठं तगरं शीसुखीं यजेत् ॥
वैशाखे कर्णिकारेश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
ज्येष्ठे नारायणीमर्चैश्चैतपत्रैश्च खण्डदः ॥
बवङ्गाश्रय तज्जाद व्याघाटुं साधवीं यजेत् ।
तिनाशो विस्वपत्रैश्च शीरामवटकप्रदः ॥
श्रौडुम्बरं दन्तकाष्ठं तगर्याः श्रावणे श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं स्वर्णकाशः शीरदो लुत्तमां यजेत् ॥
पद्मैर्यजेत् भाद्रपदे शृङ्गोदाशो गुण्यारिदः ।
राजपुत्रीशान्धुने जवापुत्रैश्च जीवकम् ॥
प्राशयेन्निशि नैवेद्यैः कशरैः कार्तिके यजेत् ।
जातिपुत्रैः पद्मनाभश्च पञ्चगव्याशनो यजेत् ॥
हृतीदनश्च वर्षान्ते सपत्नीकान् द्विजान् यजेत् ।
उमामहेश्वरं स्नानं जवयेत् तु गुडं स्थितम् ॥
वल्कलसुवर्णादे रात्रौ च कृतजागरः ।
मीतवादेर्देदुं प्रातर्गवादां सर्वमाश्रुयात् ॥”

इति गारुडे १२० अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च । “अथ ढतीया । सा चतुर्थीयुता
रश्माव्रतैरदेवकर्मसु ग्राह्या ।

‘रश्माखां वर्जयित्वा तु ढतीयां सुनिश्चतम् ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

ततश्च युग्मवाक्यं रश्माव्रतपरम् । भविष्योत्तरे ।

‘कुसुमं भद्रं यत्नेन रश्माख्यं व्रतसुत्तमम् ।

ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतत्परा ॥’

रश्माख्यमिति रश्मया कृतमिति रश्माव्रतम् ॥”

इति तित्यादितत्त्वम् ॥

रश्मोः, स्त्री, रश्मि इव ऊरु यस्याः सा । इति
याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन

रश्मोः । कश्चिन्ननसो रक्षिते ॥”)

रस्यं, स्त्री, (रस + “पोरदुपघातुं यत् ॥” १ । १ ।

६८ । इति यत् ।) पटोलसूत्रम् । इति मेदिनी ॥

प्रधानधातुः । इति जटाधरः ॥

रस्यः, पुं, (रस्यते अनेनेति । रस + यत् ।) चम्पक-

वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वक्रवृक्षः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

रस्यः, त्रि, (रस + यत् ।) मनीशः । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनौ । ७ । ६६ ।

“रस्यमानतसामन्तं स्वाधीयं देशमावसेत् ॥”)

वसकरः । इति जटाधरः ॥

रस्यकं, स्त्री, (रस्यते जगोऽत्रेति । रस्य + यत् । ततः

कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति

जटाधरः ॥ यतस्य विवरस्यं यथा,—

“दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।

वायव्यं रस्यकं नाम शायन्ते तत्र मानवाः ॥

मतिप्रधाना विमला जरादुर्गाविवर्जिताः ।

तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यग्धी रोहितः

स्रुतः ।

तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”

इति वराहपुराणे रुद्रगीतानामाध्यायः ॥

(तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।

“रस्यके नाम वर्षे न नृत्तिं भगवतः पराम् ।

मात्स्यां देवासुरैर्वन्द्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ॥

मनुस्ववाच ।

ॐ नमो सुखतमाय नमः सखाय

प्राणायौजसे वलाय महामत्स्याय नमः ॥

अन्तर्बहिष्वाखिललोकपालकै-

रद्वयरूपो विचरस्युत्सवनः ।

स ईश्वरस्त्वं स इदं वशे नय-

न्नान्ना यथा दासमयीं नरः क्षियम् ॥

यं लोकपालाः किल मत्वरञ्जरा

हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् सन्नेत्य च ।

प्रातुं न श्रेकृद्दिपदक्षतुष्यदः

सरोरुधं स्यात् । यदत्र दृश्यते ॥

भवान् युगान्तार्थं व कर्मिमाजिनि

क्षौणीमिमासोषधिवीरुधां निधिः

मया सहोरुक्रमतेऽज ओषसा

तस्मै जगन्नायगयात्मने नमः ॥

एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।

मत्स्यावनारं देवेशं संशयच्छेदकारणम् ॥

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धृताश्रेयकल्पः ।
 आत्मे परिश्वरन् भक्त्वा महाभागवतोत्तमः ॥”
 तथापि मात्स्ये । १२२ । ३० ॥ वैष्णवे । २।२।१३ ॥
 ब्रह्माख्ये च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥) पटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कम्पिलकरम्यकपाटलापूगहरीतकीत्यादयः ॥”
 पुं, आम्निप्रपुत्रभेदः । एतन्नामानुसारेणैव रम्यक-
 वर्णोभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवयं च्यामीषी
 नाभिकिंपुत्रघृष्टरिवर्षेलाहतरम्यकहिरण्य-
 कुदभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 रम्यपुष्यः, पुं, (रम्यं दर्शनीयं पुष्यमस्य ।)
 शास्त्रलिखः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रलि-
 ख्ण्डेऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 रम्यफलः, पुं, (रम्यं फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पीर-
 दुपधात् यत् ॥” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्तने । २६ ।
 १४५ ।
 “रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रत्नः, पुं, (रत्न + प्रकाशित्वात् रः ।) अखण्डवर्णः ।
 श्रीभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
 सक०-सेट् ।) ङ, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय + “पुंसि संज्ञायां
 घः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति घः । रीणा-
 त्यनेनेति वा । रौ गतौ + वप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोवः स्याद्वेगौ धारा रयश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेत्त वृक्षस्यैव नदीरयाः ॥”
 पुरुरवसः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६।१।५।१ ।
 “रेलस्य चोर्ध्वशीर्षाभान् यज्ञसम्राज्जना वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायु रयोऽथ विजयो जयः ॥”
 रराटी, स्त्री, (रलटाट् + रलयोरेक्यात् लस्य रलन् ।
 ततो ङीप् ।) कलाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 गावते । २ । १ । २८ ।
 “तपो रराटीं विदुरादिपुंसः
 सत्यकृ शीर्षाणि सष्टसशीर्षाः ॥”
 रत्नकः, पुं, (“रम्यं रत्नं क्लिप्यनुज्ञाधिकलोपे
 रत् इच्छा तां जाति कः रत्नकतः स्वार्थे
 कन् ॥” इत्यमरटीकास्तु रघुनाथचक्रवर्ती ।)
 कर्मकः । इत्यमरः ॥ मस्य । इति सुभूतिः ॥
 ऋगविशेषः । इति सुकृतः ॥
 रव, र ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) र, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रवः, पुं, (र्व्यते इति । र ध्वनौ + भावे अप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 धनु रधिव्यमनाधिरपाददे
 नरवरो रवरोधितकेशरी ॥”)
 रवयं, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे ल्युट् ।) रवध ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । र + “सुयुवृणो युच् ॥”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उष्ट्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मावे । १२ । ६ ।
 “उत्यातुमिच्छन् विधृतः पुरीवला-
 त्रिधीयमाने भरभाजि यत्नके ।
 अर्द्धोन्मितोद्गारविभक्तोरस्वरः
 खनाम निन्दे रवणः स्फुटार्घताम् ॥”)
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिरुत्तिः ॥
 रवणः, त्रि, (र + युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।
 भङ्गकः । चक्षुलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवणः, पुं, (र + “श्रीङ्प्रसिगमिवश्चिनीवि-
 प्राण्भिर्भ्योऽथः ॥” उणा० ३ । ११३ । इति
 अघप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (र्व्यते स्तूयते इति । र + “अच इः ॥”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । चर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोयं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्ष्मं चतुः पञ्च सोमे सप्त ह्ययं तथा ॥”
 इत्यादिवारवैलाकथने समयप्रदीपः ॥
 तत्र निषिद्धानि यथा,—
 “माघभाभिषमांसष मस्यरं निम्पन्नकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्ज्वारे सप्तजन्मन्यपुत्तकः ॥
 आर्द्रके मधु मत्स्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेद्दोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मस्यरश्च विख्यक्ताङ्गिकमार्द्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्ज्वारे सप्तजन्मन्यपुत्तकः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रक्तश्चामभिहितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषश्च त्रियजातिसत्त्वगुणकटुरसविंश-
 राशिश्चान्नक्षत्रसप्तमीतिथितान्त्रकलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपयोगः । १० । द्वादशानुल-
 शरीरः । पञ्चहस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्तान्ध-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रङ्गिप्रत्यधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युतुपतिर्यथा,
 “ब्रह्मवीमांस्त्रयो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अचिरान्तु प्रकाशित अवगात् स रविः स्तूतः ॥”
 इति मातुल्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्यापत्यानि यथा,—
 “मरीचिः कश्यपो जज्ञे तस्मात्पुत्रे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री लघुः प्रणापतेः ॥
 त्रौष्यपत्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महर्षां
 निधिः ।
 आदित्यो जनयामास दाम्बाचेको सुलोचनाम् ।
 वैवस्वतं मनुजैश्च यमश्च यतुर्गा ततः ॥
 नातितैजोमयं रूपं सोढुं धामं विवसतः ॥

मायामयीं ततश्चायां स्वर्गां निर्ममे स्वतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां स्वर्गे ऋगु मे वपः ।
 अहं यास्यामि सदनं पितृस्त्वं पुनरत्र मे ।
 भवने वस कल्यायि ! निर्भिष्टुं गमाश्रया ॥
 मनुरेप यमायेतौ यतुगायमसंज्ञकौ ।
 स्वापत्यदृष्ट्या द्रष्टव्यमेतद्दालत्रयं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्नौ कदाचन ।
 इत्याकर्याय सा त्वायौ देवी ह्याया जगाद
 तान् ॥

आकचग्रहणामाहमाशापाचं कदाचन ।
 आख्यास्यामि चरित्रं ते याहि देवि ! यथासुखम् ॥
 इति च्छायां गृहे स्वाप्य संज्ञागात् पितुरात्मयम् ।
 उवाच पितरं देवी जामातुक्त्वा न चमा ॥
 तेजः सोढुमहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
 तत्रिग्रहस्य चुकोपासौ भर्तुं सयामाच कन्यकाम् ॥
 मस्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च ।
 अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुरुन् ॥
 तपस्तेपे च सा तीव्रं पतिमाघाय चेतसि ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां स्वर्गायां तथा रविः ॥
 चावर्षिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपते ।
 शूनैश्चरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्रयीशिकाम् ॥
 स्वर्गां खेचपत्येष्टु सापत्न्यात् स्त्रीस्वभावतः ।
 चकाराप्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वज्ञेयवृद्धौ ॥
 चिरमासौक्यं तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अयि भाविनि वाचेष्टु समेष्वपि कुतस्त्वया ॥
 विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्ण्यादित्तुतान् प्रति ।
 नाचचचे तदा साय भास्वते परिपृच्छते ॥
 ततः सतृप्यते श्रुं ह्याया सर्वं शशंस ह ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागसं न शशाप जगाम लघुरन्तिकम् ।
 त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वा च काश्यपम्
 निर्दग्धुकामं कोपेन प्राणर्षेच सुदा तदा ॥
 त्रयोवाच ।

तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुरुन् वने ।
 बह्वारूपमास्याय संज्ञा चरति शादये ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्यु स्वभार्यां तात मा वय ॥
 सत्त्वानुज्ञोऽथ सविता गत्वोत्तरकुरुन्थ ।
 स हरिर्हरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूरयशङ्कया ।
 सा तन्निरवमत् प्रह्ला नासिकाभ्यां विवसतः ।
 देवी तस्मादहायेतामन्दिनीं भिषजां परां ॥”
 इति पाद्मे सर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अग्यत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रविकान्तः, पुं, (रविना रविहरसंयोगेन कान्तः
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमयिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिखते रविचक्रं भास्वरो वरमग्निमः ॥
 यज्ञिभृष्टे भवेत् सूर्यचक्रादी धीयि नक्तने ।
 अयं बलिं प्रदातव्यमेकैकं स्तन्ययोर्वसेत् ॥
 एकैकं वाङ्मुनिं तु एकैकं हृद्ययोर्दोषीः ॥

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नाभौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं चायुके न्यसेत् ।
 नक्षत्राणि च प्रेषाणि रविषादे नियोजयेत् ॥
 चरणस्थेन ऋचेण अस्वायुर्जायते नरः ।
 त्वदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
 नाभिस्थेनाप्यसन्धौ हृन्स्थेन स्यात्तद्वेश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभ्यो भवेद्भुजे ॥
 हृन्स्थेन धनपतिर्मुखे मिष्टाद्यमापुत्रात् ।
 मस्तके पद्मवत्सु नक्षत्रं स्याद्वरि स्थितम् ॥”
 इति गारुडे ६० अध्यायः ॥

रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । अन् + जः ।)
 श्रनेश्चरः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “उरगप्रतभिवाम्रांस्वानिभ्रलात्रिपूर्णा
 रविरविजकुजाद्यै भूतपक्षीनवध्याम् ॥”
 (बहुवचने तु केतवः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।

“प्रागपरदिशीर्द्धश्या
 वृषतिविरोधावष्टा रविजाः ॥”
 रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिकतनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, वृहत्संहिता-
 याम् । ३४ । १२ ।

“परिवेष्टमण्डलगतो
 रवितनयो सुत्रधान्यनाशकरः ।”
 यमः । (सुर्योवः । कर्मः ॥ दिवचने अश्विनी-
 कुमारौ ॥)
 रविगन्दनः, पुं, (रवेर्गन्धः । यद्वा, रविं गन्धय-
 तीति । नन्दि + ल्युः ।) सुर्योवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सावर्णिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।

“द्योतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा वभावे रविगन्दनम् ॥”
 शनिः । यमश्च । (दिवचने अश्विनीकुमारौ ॥)
 रविगणं, स्त्री, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 बन्धुके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविपत्रः, पुं, (रविपत्रं दीप्तमप्यत्रं यस्य ।)
 आदित्यपत्रचतुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविप्रियं, स्त्री, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—

“ताम्रमौडुम्बरं शूलसुडुम्बरमपि ख्यतम् ।
 रविप्रियं खेच्छसुखं स्वयंपर्यायनासकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः ।
 रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्जुचः ।
 इति शब्दमाला ॥

रविरत्नकं, स्त्री, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) माषि-
 वधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविलोचं, स्त्री, (रविप्रियं लोचम् ।) ताम्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे
 पिश्याः ॥)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—

“रविलोचनः स्वयंः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
 ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तुरः, पुं, (रवेः स्तुरः ।) स्वयंपुत्रः । स च
 श्रनेश्चरादिः । यथा,—

“नीलाङ्गनचयप्रख्यं रविस्तुरं महागण्डम् ।
 छायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या श्रनेश्चरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, स्त्री, (रविणा स्वयंकरस्यैव इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥

रश्मि, स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 ष्यक०- सेट् ।) रेफादिस्तान्त्वान्तः । रश्मिना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रश्मि, स्त्री, (अमृते याप्रोतीति । अमृ याप्रौ +
 “अप्ते रश्मि च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्
 धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोपः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधप्रशायिनी
 रश्मिना त्वां प्रथमा रश्मिःसखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाप्थी
 तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 खाद्यतीति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।
 रसना काश्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जुलः । २ । ७५ ॥ रञ्जुः । यथा, वाचस्पतेय-
 र्वाङ्गनायाम् । २१ । ४६ ।

“द्योता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 ष्टया रश्मिनाधित ॥” “रश्मिना रञ्जा कृत्वा
 अधित धतवान् पशुन् इति श्रेयः ॥” इति तद्वाच्ये
 मघीषरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । २ । ५ ॥
 सत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयजुषा ॥)

रश्मिः, पुं, (अमृते याप्रोतीति । अमृ याप्रौ +
 “अप्ते रश्मि च ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मग्नौ ।
 ५ । १३५ ।

“मस्तिका विप्रुष्णाया गौरश्मिः स्वयंरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरश्मिश्च सर्षपं मेघानि निर्द्दिशेत् ॥”
 पद्म । अश्वरञ्जुः । इति मेदिनी ॥ ७ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
 “यत्र मन्यां विवधते रश्मिन् यमितं वा इव ॥”
 “रश्मिन् अश्ववन्वनाथान् प्रयच्छान् ॥” इति
 तद्वाच्ये सायणः ॥) स्वयंस्व रश्मिना जलादान-
 दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकैभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 सनुदाहायुसंयोगाद्दन्त्यापो गभस्तयः ॥
 ततस्तु पयसां काये परिवर्षन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्पयो मेघैश्चः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति मातृङ्गे १०२ अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च ।
 “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं काशात्मा स्यैश्वरी तसु ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो गृह्ययोनयः ॥
 सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वशचाः पुनश्चान्यः सम्पद्सुरतः परः ॥
 अञ्जान्वसुरिति ख्यातः स्वराङ्ग्यः प्रकीर्तितः ॥
 सुसुम्नः स्वयंरश्मस्तु पुण्याति शिशिरद्युतिम् ।
 तिर्यग्गुह्यप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुण्याति सर्वदा ॥
 विश्वशचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुण्याति नित्यदा ।
 सम्पद्सुरिति ख्यातः स पुण्याति च लोहितम् ॥
 वृहस्पतिं प्रपुण्याति रश्मिर्स्वाङ्ग्यः प्रभोः ।
 श्रनेश्चरं प्रपुण्याति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥
 एवं स्वयंप्रभावेन सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ।
 वर्हन्ते वर्हिता नित्यं गित्यामाप्याययन्ति च ॥
 दियानां पार्थिवानाश्च नैषानाश्चैव सर्वशः ।
 आदानाच्चित्त्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण सगन्धतः ॥
 नादेयाश्चैव सानुदान् कृपाश्चैव सहस्रकम् ।
 स्वावरान् जङ्गमाश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रस्य शीतवर्षोष्णनिसवम् ।
 तासां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते पित्रमूर्त्तयः ॥
 छन्दनाश्चैव याज्ञाश्च कीतया भक्त्यास्तथा ।
 अग्नता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
 वश्यो मेप्यश्च पेष्यश्च द्वाद्दैन्यो हिमसर्जनाः ।
 चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः ।
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्व्वाश्चिविधा घर्भसर्जनाः ॥
 समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
 मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ॥
 अग्नतेन सुरान् सर्व्वाणुतिसर्जोत्तरपयन्वसौ ।
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव श्रुतेः सप्तर्षति त्रिभिः ॥
 शरदपि च वर्षासु षतुभिः संप्रवर्षति ।
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतृष्टचित त्रिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु स्वयंः पूषा तु फाल्गुने ।
 शैवे मासि भयेदीशो धाता वैशाखतापनः ॥
 ज्यैष्ठ्ये भयेदिक्क व्यापाट्टे सविता रविः ।
 विवस्वान् आश्वि मासि प्रौष्ठपदां भगः स्रुतः ॥
 पर्यय्योऽथवृज त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेद्विजः पौषे विष्णुः शशाङ्कः ॥
 पक्ष रश्मिसहस्राणि वरुणस्याक्षकर्मणि ।
 यद्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिक्षया ॥
 धाताश्चभिः सहस्रेस्तु नवभिक्षु शतक्रपुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ।
 सप्तभिक्षपते मित्ररथश्चैवाशभिस्तुपेत् ।
 अयंमा दशभिः पाति पर्यय्यो नवभिक्षुपेत् ॥
 यद्भी रश्मिसहस्रेस्तु विष्णुस्तपति विश्वष्टक् ।
 वसन्ते क्षपितः स्वयं ग्रीष्मे काश्वरसप्रभः ॥

रसः

रसः

रसः

श्रुतो वधांसु वर्गेन पाठ्यः शरदि प्रभुः ।
हेमन्ती वाम्बवर्णः स्थान् शिशिरे शोचिती

रविः ॥

श्रीयधीयु वलं घसो स्रघामपि पिष्टप्यथ ।
सूर्योऽमरत्वमष्टतत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः त्रिधाः सूर्ये चाधिष्ठिता

दिवाः ।

पन्द्रमाः सोमपुत्रश्च मृक्षश्चैव वृष्टयतिः ॥
भौमी भासुक्तया राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे भुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्रान्त्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”

इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥

तद्देशिकपर्यायः । खेदयाः १ किरणः २ गावः ३
रश्मयः ४ अमौष्रवः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उलाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तश्रवयः १३
चाध्याः १४ ह्यमणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामनि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)

आदित्यपत्रच्युपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आस्वादे । स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इन्वोपधः ।

रसयति मधु विरेकः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसः, पुं, (रसतीति । रत् + पचाद्यच् ।) यद्वा, रस्यति

इति । रस आस्वादेन + “सुप्ति संज्ञायां घः
प्रायेण ।” ३।३।१२८ इति घः । रसनेन्द्रियग्राह्य-
वस्तु । स प काजसहायभूमिविद्यनिलानकसं-
गैर्ग परिणामान्तरं गतः यदप्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यनुगुणबाहुल्यान्धुरः १ तीयापि-
गुणबाहुल्यादरः २ पृथिव्यनुगुण-बाहुल्या-
लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । चापी रसाना-
माधारकारणं अथ आप्यो नाम । अर्पा
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याधाधारकारणमेव ।
तेन लक्षितो अपि तदाधारतया रसाना-
मभिव्यक्तौ कारणे । अभिव्यक्तौ च मधुरादिरूप-
मन्तरेणामभवात्सधुरादिविशेषेणैव लक्षितौ
कारणौ । अस्मादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तद्व्यतिरेकेणामादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तौ च
अस्मादिरभूतव्यसभिधानं विनाशुपलब्धेरभि-
व्यक्त्यापि अस्मादेतेनां कादयत्वम् । तद्वक्त-
व्यम् ।

“रसनापीं रसकस्य मशमापः श्रितिलक्षणा ।
निर्गुणो च विंशति च प्रकृष्याः ग्राह्यकथः ॥”

इति च रसाः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

“भेदेषां त्रियष्टिविधिविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावाद्युपदेष्टव्यः ।

स्वादुरन्नादिभिर्योगं शेषैरन्नाद्यः पृथक् ।
याणि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि दिरसानि तु ॥

पृथग्नादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथा मस्य लवणस्य कटोक्तया ॥

विरसानि यथासक्तं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।
वक्ष्यन्ती तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च ॥

स्वाहृत्सौ सचितौ योगं लवणाद्यैः पृथग् गतौ
योगैः शेषं पृथग्यातचतुष्कं रससङ्गया ॥

सचितौ स्वाहृत्सवर्णौ तदन् कडादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः स्वाहृत्सवर्णौ तथा ॥

कडाद्वैरश्मलवर्णौ संयुक्तौ सचितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग् योगं शेषैरश्मकटु तथा ॥

युज्येते तु कषायेण सचितौ लवणोपार्णौ ।
यद् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्णनान् ॥

यद् चैवैकरसानि स्युरेकं यद्गममेव तु ।
इति त्रियष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससङ्गया ॥

त्रियष्टिः स्यात्ससङ्गया रसानुरसकल्पनान् ।
रसाकरतमाश्रय्याः सङ्गामतिपतन्ति हि ॥

संयोगाः सप्रपञ्चाशत् कल्पना तु त्रियष्टिधा ।
रसानां तत्र योगत्वान् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥

कश्चिदेको रसः कल्पः संयुक्ताश्च रसाः कल्पित् ।
दीर्घाध्यादीन् सचिन्त्य भिषजा सिद्धि-

मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्भिन्नतयः ।
यदप्यभूतप्रभवाःसङ्गताश्च यथा रसाः ।”

“सौम्याः खलायोन्तरिचप्रभवाः प्रकृति शीता
जलुष अथक्तरसाश्च तास्वन्तरिचाद्भ्रम-
सानाश्रयाश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्थावराणां भूतानां स्रुतारभिश्रीयन्ति
यानु स्रुतिषु यद्भिन्नस्रुति रसाः ।

तेषां यस्यां रसानां सोमगुणातिरेकात्सधुरी
रसः पृथिव्यामिभूयिष्ठत्वाद्गन्धः सजिजादि-
भूयिष्ठत्वात्लवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको
वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकान्
कषायः । एवमेषां रसानां यद्वत्सुत्पन्नम् ॥”

इति च चरकं सूत्रस्यैव २६ अध्यायः ॥
नयाच ।

“शेषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रियष्ट्या रसमेदानां तत्प्रयोगानुसृत्यते ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रियष्टिधा ।
रसमेदत्रियष्टिस्तु वीच्या वीच्यावचारयेत् ॥

रकैकेनागुगमर्गं भागशी यद्ददीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रियष्टिन् प्रयोगयेत् ॥

यथाक्रमं प्रवृत्तानां दिक्केषु मधुरो रसः ।
पञ्चाशुक्रमते योगान्मधुरतुर रस च ॥

नीचाद्गमकृति रसो लवणः कटुको कषयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते शिका दश पञ्च ॥

तद्वयथा । मधुराग्नः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । इति
पञ्चाहकान्ता मधुरेण ३ अक्षरवयवः । अक्ष-

कटुकः । अक्षरतिक्तः । अक्षरकषायः । इति
पञ्चाहोऽनुकान्ता अक्षरेण । लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । इति त्रयोऽनु-
कान्ता लवणेन ३ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
हावेनावनुकान्ता कटुरेण ३ तिक्तकषाय एक
यवानुकान्तस्तुति । इति पञ्चदशद्विकसंयोगा
यास्याताम्बिकं दद्यामः ॥

आदौ प्रवृत्त्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
यद्वक्तो लवणस्तस्माद्दशैकैकं रसः कटुः ॥

मधुराग्नलवणः । मधुराग्नकटुकः । मधुराग्न-
तिक्तः । मधुराग्ननादः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । अक्षर-
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेवां चिकसंयोगानां दद्यानामादौ
मधुरः प्रवृत्त्यते । अक्षरलवणकटुकः । अक्ष-
रलवणतिक्तः । अक्षरलवणकषायः । अक्षरकटु-
कषायः । अक्षरकटुकतिक्तः । अक्षरतिक्तकषायः ।
एवमेवां भन्नासादावगः प्रवृत्त्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेवां त्रयाणामादां लवणः प्रवृत्त्यते ॥ कटु-
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रवृत्त्यते ॥
एवमेति चिकसंयोगविंशतिशांख्याताः । चतु-
ष्काद् दद्यामः ।

चतुष्करससंयोगात्सधुरी दश गच्छति ।
चतुरोऽक्षस्तु मधुरेण लवणस्तैकमेव तु ॥

मधुरान्तलवणकटुकः । मधुरान्तलवणतिक्तः ।
मधुरान्तलवणकषायः । मधुरान्तकटुकतिक्तः ।
मधुरान्तकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुरान्ततिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणात्तिक्तकषायः ।
एवमेवां दद्यानामादौ मधुरः प्रवृत्त्यते ॥

अक्षरलवणकटुकतिक्तः । अक्षरलवणकटुककषायः ।
अक्षरकटुतिक्तकषायः । अक्षरकटुककषायः ।
एवमेवां चतुर्णां पञ्चकरससंयोगाना-
मादौ मधुरः प्रवृत्त्यते । अक्षरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादावगः प्रवृत्त्यते ।
एवमेति सप्तपञ्चकसंयोगा दद्यानाः । यद्वत्सु-
त्पन्नम् । एवस्तु सप्तसंयोगः मधुराग्नलवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमेकस्य सप्तसंयोगः ॥
एकैकश्च सप्तस्य भवति । मधुरीरसो लवणः
कटुकसिक्तः कषाय इति । भवति तत्र ॥
रसा त्रियष्टिर्द्रव्याणां रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रियष्टिस्तु शरीरव्याधिपदार्थैः ।
इत्युक्तवन्ते सुश्रुतं त्रियष्टिर्द्रव्याणां रसः ॥
“रसानु प्रवर्णं दद्यादादनात्समो हि द्याध-

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इति च रसः परस्परसंयोगान् समन्वयार्थं
शक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

रसः

रसः

रसः

सुधते शास्त्रे हि रसा अधिज्ञता यथा रसायत्त
 आचार इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशा-
 न्नोपदिशन्ते हि रसाः । यथा मधुरान्नलवणा
 यानं श्रमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन सुगुणयते
 द्रव्यं यथा मधुरमिति । अण्विचचनाच्च अण्वि-
 चचनं वेदो यथा किञ्चिद्विष्यार्थं मधुरमा-
 हरेदिति । नत्ताद्रसाः प्रधानं रसेयुगुणसंज्ञा ।”
 इति च सुधृते सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥
 यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।

“ध्याम्भोरनिः ध्याम्भुतेजः खवायुग्रानिल-
 गोरनिलैः ।

द्वयोख्यैः क्रमाद्भूतेर्मधुरादिरसोद्वयः ॥
 निवां विद्यादसं स्वादुं यो वक्रमशुस्तिन्वति ।
 आस्ताद्य मानो देहस्य ऋदनेश्चप्रसादनः ॥
 प्रियः पिपिलिकादीनां अम्रः चालयते सुखम् ।
 हृदंगो रोमदन्तानामचिभुवनिकोचनः ॥
 लवणः स्यन्त्यव्यास्यं कपोलगनदाहृत् ।
 निक्तो विशदयत्यास्यं रमनं प्रतिहन्ति च ।
 उद्देजयति शिष्टाग्रं कुर्त्तुमिचिमां कटुः ॥
 साययव्यजिनासास्यं कपोलौ देहनीव च ।
 कपायो लघुयेच्छ्रद्धां कण्ठमीतो विदन्वसत् ॥
 रमानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
 न्नाजन्ममात्रान् कुरते धातूनां प्रवर्णं बलम् ॥
 नालवृद्धजनवीमवर्णकेशैर्द्रव्यैश्चसम् ।
 प्रशक्तो वृंशणः कण्ठः सान्धमन्धानकटुगुणः ॥
 आशुष्यो जीवणः स्निग्धः पिपानिलविपापघ्नः ।
 कुरुतेऽशुष्ययोगेन समेदः कफजान् गदान् ॥
 स्यौल्यानिमादसव्यासमेहगण्डार्त्तदाहिकान् ॥
 अम्भोरसिरोमिक्तुस्त्रिभो हृद्यः पाचनरोचनः ।
 उष्णवीर्यो हिमसर्पः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥
 करोति कफपित्तान् सृष्ट्वातासुलोमनम् ।
 मोक्षयन् सक्तोः कृष्णार्त्तैश्चिन्तं तिमिरं भ्रमम् ॥
 कफः पाण्डुत्ववीमर्षप्रोक्तविस्कोटवृद्धव्वरान् ॥
 रागणः सान्धसंधानवन्विधापनोऽप्यसत् ।
 श्रेष्ठनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनस्वेदभेदजनः ॥
 भोऽतिशुकोऽतपवनं रजकतिं पित्तं वलिम् ।
 वृष्टकृष्टविद्योमर्षान् जनयेत् क्षययेदलम् ॥
 तिक्तः सयमरोऽपिण्डुरदृषिं क्षमित्पटुविद्यम् ।
 कृष्टकृष्टांश्वरोऽपिण्डुरदृषिपित्तकफान् जयेत् ॥
 क्लेदमेदो वमामत्राप्रसृज्योपशोधनः ।
 लघुर्मैथो हिमो रूचः सन्धकण्डविशोधनः ॥
 धातुशयानिलधाधोननियोगात् करोति चः ॥
 कटुर्मपासयोर्दृष्ट्वासमकणोऽसिन् ।
 उमापकादत्रैव मेदः क्लेशोपशोधनः ॥
 विमिश्रितान् सोमनि विरक्तोऽपि कषापघ्नः ।
 क्लेदं मोक्षयतिनेन तद्व्यां नुकलयत्ययम् ॥
 गार्कानाङ्गुलं कम्पं कटिपृष्ठादिषु यथाम् ।
 कषायः पिपिलिका च नृगरयविशोधनः ।
 पोतनी रोचनः शीतः स्वेदमेदोविशोधनः ॥
 वासःसंभ्रमः सोमो रूचोऽपिण्डुप्रसादनः ।
 करोति शोथिनः मोक्षयतिपृष्ठाग्रमधुदणः ॥
 वृष्टकृष्टांश्वरोऽपिण्डुरदृषिपित्तकफान् जयेत् ॥

वृष्टमेगुडाचोडमोचचोचपरूपकम् ।
 अमीरवीरापनवराणादनवलात्रयम् ॥
 मेदे चतस्रः पर्णियो जीवन्ती जीवकर्दभौ ।
 मधुकं मधुकं विम्बी विदारी श्रावणीयुगम् ॥
 शौरशुक्रा तुगाशीरी चीरिग्यौ काशररीचहे ।
 शीरेचुगोचुरचौद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥
 अम्भो घात्रीफलास्त्रीकामातुलुङ्गास्त्रवेतसम् ।
 दाहिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालिवतं दधि ।
 आन्माम्नातकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ॥
 वरं सौवर्चलं कृष्णं विडुं साम्ब्रमौद्दिम् ॥
 रोमकं पांसुजं शीसं चारस्य लवणो गणः ।
 तिक्तः पटोली चायन्ती वालकीशीरचन्द-
 नम् ।

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
 नक्तमालहिरजनीसुक्तमूर्वाटरूपकम् ।
 पाठापामार्गकांस्थायोगुडुचीधन्वयासकम् ।
 पञ्चमूलं महद्गात्रौ विशालातिविधा वचा ॥
 कटुको ह्रिद्रुमरिचकुमिन्त्यक्षकीलकम् ।
 झुठेराया हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ॥
 वगः कषायः पथ्याक्षं शिरौषः खदिरो मधु ।
 कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रवालाङ्गनोरिकम् ।
 वालं कपित्थं खर्चूरं विसपशोत्वलादि च ॥
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवांहते ।
 सनाद्गोघूमतः चौदास्त्रिताया चाङ्गणा-
 मिधात् ॥

प्रायोऽम्भं पित्तजननं दाहिमासलकाढते ।
 अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्वच सैन्ववात् ॥
 तिक्तं कटु च भूयिष्ठमश्रयं वातकोपनम् ।
 श्रतेऽश्रुतापटोलीस्यं शुष्ठीकृष्णारसोनतः ॥
 कषायं प्रायशः श्रोतं मन्मनं चाभयाच्छते ॥
 रसा कटुखलवणा वीर्यगोष्णा यशोत्तरम् ।
 तिक्तः कषायो मधुरस्तददेव च श्रोतलः ॥
 तिक्तः कटुः कषायश्च रूचा बहु मलास्तथा ॥
 पटुश्चमधुराः स्निग्धाः स्फटविमूत्रमायता ॥
 पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
 लघुरगः कटुस्सत्तात्सादपि च तिक्तकः ।
 संयोगाः सन्नपथाशक्तत्पना तु त्रियष्टिधा ।
 रसानां यौगिकत्वेन यथासूलं विभज्यत ॥
 एकैकदीनांस्तान् पच पच यान्ति रसा द्विके ।
 विक्रे स्वादुर्देशाश्चः पटुं नीनु पटुस्तिक्त यक-
 कम् ॥

चतुष्केषु दश स्वादुचतुरोऽम्भः पटुः सक्तु ।
 पचकृष्णकमेवास्ती मधुरः पथ्यं सेवते ।
 मयमेकं पटुान्वादमसंयुक्ताया यदुमाः ॥
 पटुपथ्याः पटुं च पृथग्गुणाः स्यु-
 चतुर्दिको पचदशप्रकारो ।
 भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
 दशं पटुान्वादमिति विष्टिः ॥
 ते रसानुरमगो रमभेदा-
 स्तानुरमपरिकल्पनया च ।
 मन्मपित्तं गण्डां समतीनां
 शोषमेतद्व्यश्रादुपयोष्णाः ॥

क्षय यदुसगुणाः ।
 “मधुरः प्रीणनो बल्यो वृंहणोऽनिलपित्तघ्ना ।
 रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
 आशुः कटुजगहा रथ्यः कण्ठोदावर्णनाशकः ।
 अम्भो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो बद्धिवर्धनः ॥
 वातघ्ना रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
 क्लेदनक्षपणः पक्ता लघुश्यापी कटुश्च यः ॥
 लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः ।
 स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दौ वृष्टिशुक्रकरोऽगुरुः ॥
 कटुर्भिड्वास्थनासाक्षिरोचनो रुचिरोद्गृह्णतु ।
 उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्ठकमिश्रकफापघ्नः ॥
 लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः
 तिक्तः पित्तकफक्लेदी विषकुष्ठञ्ज्वरापघ्नः ॥
 दीपनः पाचनो रूचः कण्ठकमिहरो लघुः ।
 कषायः शोषकः सन्धी त्रयग्लानार्तिनाशनः ॥
 कफशोणितपित्तघ्नो रूचः श्रोतो लघुस्सथा ।
 श्रोतलः पित्तघ्ना बल्यः कफवातघ्नो गुरुः ॥
 उष्णं पित्तिकरो वीर्यो वातश्लेष्मघ्नो लघुः ।
 श्रोतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रचपाकयोः ॥
 तयोरश्चं कटुष्णश्च यद्योष्णं कटुकं तयोः ।
 कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
 अम्भोष्णं पथ्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
 कटुर्बिपाके शुक्रघ्नो बहुविड्वातलो लघुः ॥
 स्वादुर्गुरुः स्फटमलो विपाके कफशुक्रलः ।
 पाकेऽम्भः स्फटविमूत्रपित्तकृष्णकृष्णक्षुपः ॥”
 गारुडे ॥

“कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
 कटुखलवणाः पित्तं स्वादुस्त्रयग्लानाः कफम् ॥
 अतएव विषयस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
 चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्धनः ॥
 स्यौल्यालस्यविषयश्च कटुहीपन पाचनः ॥”
 इत्यादिकतस्त्वम् ॥

न्यायमते तु ।
 “रसस्तु रसनाग्रास्यो मधुरादिरनेकधा ।
 सष्टकारी रसज्ञाया नित्यत्वादिति च पूर्ववत् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 “रसस्त्विति । सष्टकारीति रासनज्ञाने रस-
 कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जलपरमाणो रसो
 नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ॥”
 इति सिद्धान्तसूक्त्यावली ॥ १० ॥ शरीरस्थाधातु-
 विंशतः । तत्पर्यायः । रसिका २ स्वेदमाता ३
 वयुःस्रवः ४ चर्मामासः ५ चर्मेश्वरः ६ रक्त-
 सारः ७ अस्समाटका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
 सम्भवः ११ घट्टरसास्रवः १२ आचियः १३
 अट्टकरः १४ धातुपगः १५ मूलमश्रापरः १६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
 “यन् प्राचीं रमधातुयंस्ततोऽभवदयं रसः ।
 नदेव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः ॥”
 तस्य स्वरूपमाह ।
 “सम्बन्धुश्च सुकृत्यं सारो निगदितो रसः ।
 स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चको भवेत् ॥”

रसः

सारः । यथा, गुडमधूकपुष्पवकुलत्वग्दरी-
मूलादिभयः सारो मदिरा । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहधरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् ।
समानमरुता पूर्वं घटयं हृदये धृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।

“आरुह्य घमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः ।
पुष्पाति तदनु स्वीयेयां प्रीति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः प्रीतिस्निग्धपोषकत्वैः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्वाहो भवेद्रसः ।
स कुर्व्याद्दुःखान् रोगान् विप्रकृत्यं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाश्चात्तिकास्य चतुर्विधस्य
घटुसस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य वानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विधप्रति-
घमनीरनुप्रविश्योर्हगा दश दश चाधोगामिनी-
श्चतस्रस्त्रिगणाः कृतं शरीरमहरहस्तर्पयति
वह्ययति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितया क्षयवृद्धिवैकतैः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानु-
सारिणि रसे निज्जाया किमयं सौम्यस्त्रैचस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारो स्नेहन-
जीवनतर्पणधारनादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दश-
ध्याये ॥ *)

शुद्धारादिदशविधस्यायी भावः । शुद्धारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आखाद्यन्ते
रसाः रसत् क त्वाखादे घञ् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च यत्को वा यभिचारिभिः ।
आखाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
भवेदिति ॥

रत्युत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेते स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभाभाः क्रमादमी ॥
समये यः सतुङ्गतः खान्ते यश्चावतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो यभिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदस्वानिश्चक्रादा यभिचारिण इरिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनीहीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक्-
चन्दनादि । एवं सर्वत्रोत्प्रेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरुत्पादितः शुद्धारः ।
यदाह ।

“पुंसःस्त्रियां स्त्रियाःपुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा ।
स शुद्धार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः । श्लोकस्यायिभावः करुणः । असम्भावित-
सर्वात्तरीषगमनादिगोऽद्भुतः । कौतुकोद्भवो
हासः । क्रुध्यद्राघसादिभयजन्यो भयानकः ।

रसः

दृष्टाकरपूरसादिजो वीभत्सः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
शान्तोऽपि रसोऽस्ति ।

“शुद्धारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नात्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

एवं वत्सजोऽपि रसोऽस्ति ।
“शुद्धारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं शान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्वारतिभेद एव ।
शान्तस्वलौकिकत्वात्तुक्तः । इति सुकुटः ॥
अशब्दान् शान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र शुद्धारादिसर्वरसकदम्बस्त्रिभंगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण वभौ न साकल्येन सर्व-
धामित्वाह । मल्लानामिति । मल्लादीनां
दशानां द्रष्टव्यां अशब्दादिरूपेण दशधा
विदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मल्लादिषु अभिचक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन
निवधन्ते ।

“रौद्रोद्भूतश्च शुद्धारो हास्यवीरौ दया
तथा ।

भयानकश्च वीभत्सः शान्तः सप्रमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपय्यामो नृद इति
यावत् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वश्च क
वक्ष्यारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।
“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आखादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्ममः ।
वेद्यान्तरसशश्रून्वो नृष्ठाखादसद्योदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
खाकारवदभिन्नत्वे नावमाखाद्यते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥

“शुद्धारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यथै नाथो रसाः स्मृताः ॥”
शुद्धारस्य यथा,—
“शुद्धं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शुद्धार इत्यथे ॥
परोऽपि वर्जयित्वा तु वेद्यान्तानुसारागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः सुद्वेषिणाद्याश्च नायकाः ॥
अन्तश्चन्दनरोलम्बस्तादुद्दीपनं मतम् ।
भूविशेषकटापादिरनुभावः प्रकीर्णितः ॥

रसः

त्वत्तौग्रमरणालस्यजुगुप्सा यभिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥”
यथा,—

“शूर्यं वासश्चं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छनेः
निद्रायाजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पत्यु-
र्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्ड-
स्यर्लो
लज्जानमसुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
चुम्बिता ॥”

हास्यस्य ।
“विकृताकारवाग्धेशेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।
हासो हास्यस्यायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसन्नरः ।
तदत्रालम्बनं प्राङ्मुक्तश्चेद्दोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽस्ति सङ्कोचवचनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र सूर्यभित्तिचारिणः ॥
व्येष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताना-
वहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितश्च घड्भेदाः ॥
इषदिकासिनयनं स्मितं स्यात् सान्दिताधरम् ।
किञ्चिन्नखद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्यनमव-
हसितम् ॥

अपहसितं सासाक्षं विचिन्नाङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”

यथा,—
“आकुक्ष्य पाणिमशुचिं मम रुद्धिं वेद्या
मन्ताम्भसां प्रतिपदं पृथतेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितधूत्कमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥”
करुणस्य ।

“इष्टनाशादिनष्टाग्नेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
श्लोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छ्लोच्यमालम्बनं
मतम् ॥

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा देवान्दा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्नम्नप्रलपनानि च ।
निर्वेदमोहापसारयाधिग्लानिस्तृतिश्रमाः ॥
विधादजडतोन्मादचिन्ताया यभिचारिणः ॥”
यथा,—

“विपिने क्व जटानिवन्धनं
तव चेदं क्व मनीहरं वपुः ।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं
नेतु खड्गेन शिरीषकर्षणम् ॥”

रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रद्राधिदैवतः ।
आलम्बनभरित्तत्र तच्छेदोद्दीपनं मतम् ॥
सुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारस्यैव ।
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीपिभवेत् प्रोटा ॥

रसः

धूमिभङ्गीकृतिर्द्वेषाहुस्फोटनतर्ज्ज्वनम् ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्तुत्तेपयानि च ॥
 अगुभावास्तथाक्षेपन्नूरवन्दर्शगादयः ।
 उग्रतावेगरोमाश्च खेदवैपथवो मद्दः ॥
 मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”

यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरु पातकं
 मनुजप्रभुभिर्निर्मर्त्यादिर्भवद्भिर्ददायुधैः ।
 नरकारिपुना साहं तेषां सभूमिकरीटिना-
 मयसहमद्भेदोमावैः करोमि दिशां
 वलिम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उल्लाहस्तायिभावकः
 मधेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽथ चसुदाहृतः ॥
 आलम्बनविभावाच्च विजेतयादयो मताः ।
 विजेतयादिचेष्टायास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
 अगुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
 सञ्चारिणस्तु वृत्तिमतिगर्भस्तु तितर्करोमाश्चाः ॥
 स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्हा
 स्यात् ॥”

यथा,—

“सुद्राः सन्नासमेते विजहित हरयः । सुख-
 श्रुक्केभङ्गुम्भा
 सुप्रद्वैद्ये लज्जां दधति परमसौ सायका निष्य-
 तन्तः ।
 सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रघुं नन्वहं
 मेघनादः
 किञ्चिद् भ्रमङ्गुलीलानियमितजलधिं राम-
 मन्वेषयामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदेवतः ।
 स्त्रीनीचप्रकृतिः क्षण्यो मतस्तत्त्वविशारदः ॥
 यस्माद्दुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
 चेष्टा घोरतरा तस्य तदत्रोद्दीपनं पुनः ॥
 अगुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदखरभाषणम् ।
 पुलकस्त्रेदरोमाश्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
 गुगुप्सावेगसम्मोहसन्नासग्लानिदीगताः ।
 शङ्कापसारसम्भ्रान्तिल्लप्याद्या अभि-
 चारिणः ॥”

यथा,—

“श्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदुपपतति स्यन्दने
 दत्तदृष्टिः
 पश्चार्तेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्व-
 कायम् ।
 प्रप्येरह्नां वलीकृतेः अमविवृतसुखभ्रंजिभिः
 कीर्णवल्गा
 पद्मोद्ग्रहृतत्वाद्द्वियति बहुतरं स्त्रोकसुवर्गा
 प्रयाति ॥”

वीरस्य

“गुगुप्सा स्यायिमापस्त वीभत्साः कथ्यते रसः ।
 नीलवर्णो भद्राकालदेवतोऽयसुदाहृतः ॥
 दुर्गन्धमांसपिपाश्रतमेर्दोस्त्रालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव क्षमिपातादिर्दोषोपनसुदाहृतम् ॥
 निष्ठीवनास्यवलननेत्रचङ्कोचनादयः ।
 अगुभावास्तत्र मत्तास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
 मोहोऽपस्यार आवेगो थाधिच मरणादयः ॥”

यथा,—

“उत्तमयोत्तमकृतिं प्रथममथ पृथत्सेध-
 भूयांवि मांवा-
 न्वांशस्त्रिक् पृष्ठपिष्ठाद्यवयवसुखभान्युग्रपूतौनि
 श्रम्भा ।
 सन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
 करङ्गा-
 दङ्गस्यादस्त्रिचंस्त्रं स्पुटगतमपि क्रवमथ-
 यमसि ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
 गीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
 गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
 सन्मः खेदोऽथ रोमाश्चगद्गदखरभसाः ॥
 तथा नेत्रविकासाद्या अगुभावाः प्रकीर्णिताः ।
 वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या अभिचारिणः ॥”

यथा,

“चित्रं महानेव वतावतारः
 क्व कातिरेषाभिनवेव भङ्गिः ।
 लोकोत्तरं धैर्यमस्यो प्रभावः
 काप्याहतिर्नूतन एष सर्गः ॥”
 श्रान्तस्य ।
 “निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति श्रान्तोऽपि नवसो
 रसः ॥”

तथा च ।

“श्रान्तः श्रमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
 कुन्देन्द्रसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥
 अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
 पुरयात्रमहरिश्चेत्ततीर्थरन्ववनादयः ।
 महापुरयसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
 रोमाश्चाद्याश्चागुभावास्तथास्युर्थभिचारिणः ।
 निर्वेदधैर्यसरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अद्यै या हारे वा कुसुमशयने वा दृपदि वा
 मयौ वा लोष्टे वा वलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 ह्ये वा स्त्रेये वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः
 क्वचित् पुरयोऽरग्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥”
 इति कायप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषविसृ-
 तिसु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
 तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्याद्यं
 रसाखादः रसप्रकारस्य कथ्यते । यथा,—
 भैरव उवाच ।

“क्रियाकाष्ठप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
 किञ्चिदुपशयमेतेषां वञ्चेपात् कथयामि ते ॥
 कायशास्त्रे नव रसाः योगे षाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
 अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्णिताः ।
 भक्तियोगे नव रसा षट्तावो विषये स्मृताः ॥

रसः

रसमाद्या रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
 भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रेयुष्वावहिता प्रिये ॥
 शृङ्गारवीरकरुणहास्योद्भुतभयानकाः ।
 वीभत्सः श्रान्तको रौद्रो नवधा कायशास्त्रके ॥
 यमश्च नियमश्चैव व्यासनं प्राणसंघमः ।

प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
 योगशास्त्रे महादेवि कपिता विस्तरात् प्रिये ॥
 छन्दः पादौ च वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
 शिक्षा प्राणं महेशानि ! हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ॥
 ज्योतिषं देवि तन्त्रं च निरक्तं श्रीचसुष्यते ।
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो नीमांशान्यायविस्तरैः ॥
 धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ।
 चायुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वाश्चेति ते त्रयः ॥
 अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशवा रसाः ।
 मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यामातासमर्पणम् ।
 इत्यं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्णिताः ॥
 सर्गगन्धवनिताश्रयावधानलङ्काराणि च ।
 कथिताः परमेशानि विषये कृतवो रसाः ॥
 खाद्याः पशुरसा गौडो माध्वीक्षुफलश्रस्यकाः ।
 एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
 कृत्यविधिर्नृपविधिर्नृपश्रीधोगिको विधिः ।
 वाद्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
 पुरश्चर्याविधिर्देवि ! कर्मकाष्ठानि पञ्चधा ।
 त्रिधा कृत्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ॥
 अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाष्ठं विधाय च ।
 साधकः स्थिरचित्तोऽनुत्तमः पूर्याभिषेचनम् ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देयुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ । देव प्रकथनं कथम् ।
 तत्तद्रसानां वचनेश्चित्तं मोहयसौव मे ॥
 सान्प्रतं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
 आश्चर्याख्यानमेव हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
 भैरव उवाच ।

तन्त्रोक्तं वेदवाक्यं सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
 भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रेयुष्वावहिता सती ॥
 शृङ्गारो वीरतो श्रेयस्तस्मिन्ने करुणादयः ।
 शृङ्गारादिष्ट्यादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
 शृङ्गारस्तु यदा देवी परमार्थकक्षयकः ।
 तदैव परमा श्रान्तो रत्नत्वं संप्रपद्यते ॥
 तेषां प्रकरणार्थेन श्रेयः प्राणाधिके ! मयि ।
 पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ! ॥
 छन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाचन ॥
 अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ॥
 चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च ।
 चन्द्रस्यंश्च ग्रहणात् ज्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ॥
 वेदशाखा निरक्तं स्यात् शाखाभिर्नृप जायते ।
 गानकार्ये अयमाथे भक्तिर्भवति चक्षुषि ॥
 तदैव गानकल्पस्य सुखनासिकयोर्भवेत् ।
 गानं विना न कृत्यं स्यात् कृत्यं गानेन जायते ॥
 शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं स्मृतम् ।
 अविनाभांसम्भन्धात्तद्गोरेव श्चिञ्जिते ॥

वेदाः षडङ्गसहितः ब्रह्मशास्त्रागतपरः ।
 न्यायेन चाहं मीमांसा ब्रह्म निरर्थयते भुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारयम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण यवस्यादिनिरूपितः ॥
 पुराणाख्याननिर्णयं प्रायते चतुर्षु प्रिये ! ।
 ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षयोत्तकः ॥
 व्यायुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च चाधकः ॥
 मधुनेचुरसेनेव दुग्धादिफलशस्यकैः ।
 गन्धमाख्यादिना देवि ! वस्त्राक्षरखादिना ॥
 श्रव्यायां यनितारूपं पूजयेत्पुण्ड्रिकाम् ।
 यनितापूजने देवि ! शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजने कर्मकारणेषु पश्चात् तत्प्रकीर्षितम् ।
 तत्प्रकीर्षणं चाधवेदीरो देवी वस्यप्रियेतेव ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रवोष्ठास्य चायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्यो भवेद्यतिः ॥
 अतएव महेश्वरानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अतुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ! ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामो भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे षण्मासार्थं तेन लपति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परिवर्षेत् ।
 द्विधा क्रियां संसाधयेवं देवीयाच्चादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसान्दात्त जीवभुक्तो भवेद्भुवम् ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मरूपत्वमयुक्तम् । यथा,—
 “रवो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ तन्वामन्तेऽपि ।
 “आपो प्योती रवोऽन्तं ब्रह्म ॥” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वज्ञे जलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपी भर्गो रसः
 लक्ष्मणसौम्यादिषु स्थावरैषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगिवाक्य-
 वल्गाः ।
 “हृद्यौषधिद्वयानां रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रवोऽहमप्युक्तौ भवेत् इति ॥”
 द्वियम् । (यथा, सुमारास्ये २ षट् ।
 “ये नगोऽह रवेऽह च प्रविष्टिताक्षरैव ते
 चातिताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कौमल्यवतिता
 रसवति रसिकं रसेन मिलिता ।
 न यद्द दुर्लभं जहते
 पतिता प्रतिपदभया संश्रयमसा ॥”
 रत्नसूटः ॥)
 जवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्प्रयोगो यथा,—
 “विद्वान् मोकः मिल्कश्च पिच्छः सोऽपि रवो
 रसः ॥”)
 लक्षम् । (यथा, रवो १-३ । ३० ।
 “प्रधानामेव नृपयं च ताभ्यो वलिमयसीत् ।
 यद्दुर्लभं तत्तुमाहृष्टे हि रसं रसिः ॥”)
 पारदः । इति नेदिनी । (“तत्र रसप्राधान्य-
 गात् ।

अल्पमात्रोपयोगित्वात्तद्वैरप्रसङ्गतः ।
 द्विप्रसारीयदायित्वात्तद्वैरधिको रसः ॥
 चाधेऽपि त्रयं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।
 अत्राधेऽपि दातव्यो रवोऽन्तः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति शरायाधिं च्छिन्तो याधिवातकः ।
 वज्रः खेचरतां घत्ति कोरुन्धः स्रतात् क्रमाकरः ॥”
 अथ रसप्रयोगमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः स्रतः स्रतराजश्च स्रतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवकीर्ण रसः स्रतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे । इत्यनेन शिवप्रयोगाद्यामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ ० ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सनीलो वहिरङ्गुलो यो
 मध्याङ्गस्य प्रतिमप्रकाशः ।
 शृङ्गोऽथ धूलः परिपाळरञ्ज
 चित्रो न योष्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वज्रो मणो वह्निश्चाश्वत्थश्च विषं गिरिः ।
 अचक्षाभिर्महादोषा निषर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 ब्रह्मं कुलं तथा जाषां दाहं वीर्यं नाशनम् ।
 मरुतं जङ्गलं स्फोटं कुम्भन्त्येते क्रमाश्रुणाम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदधाद्भिर्धनां वरः ।
 शुद्धोऽयमन्तं साक्षाद्दोषयुक्तो रवो विपम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्भ्यैव च ।
 पक्षैकं वा पक्षत्रैव पञ्चाहं कथमेव च ॥
 कर्षाभ्युनो न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽङ्गि विष्णुं परिपित्त्य कुम्यात्
 सन्धकृद्गमारीवटुकाचंगण ।
 सुलीपपावायचतुर्वेदसिन्
 हृष्टे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रसख्ये निजमन्त्रयुक्तां
 विद्याय रसां स्थिरचारवृद्धिः ।
 अतन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तन्मयः ॥”
 “अचोरेऽथोऽथ चोरेभ्यो चोरचोरतरभ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रसामन्तः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रचारवंगहे चारखमारयाधि-
 कारे । विष्णुविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहितः ।
 शिराजसः । तत्प्रयोगो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं हन्निमं कपिजक्षयः ।
 तुष्यन्तो सुक्तिरक्तश्च पिच्छातिः पिच्छको रसः ॥”
 शिखरुक्तम् । तत्प्रयोगो यथा,—
 “रक्तं मर्कटश्रीर्येषु पिच्छं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसमाकाश्याम् ।)
 रसकाः, यु, (रस+संज्ञायाम् क्त्वा) निष्काय-
 मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ०० ॥
 रसकपूर्व, क्ली, कर्पूररसः । रसकापूर इति
 याणा । यथा, “तत्र पारदस्य संज्ञतं शोधनं
 कथयन् ।

सहस्रतमं कुम्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 द्रष्टिका खटिकां तद्वत् स्फुटिकां चिन्मुज्जम् च ॥
 वल्लीकचारखवयं भास्वरञ्जकञ्जिकाम् ।
 सन्नाख्यतानि संचूर्ण्य वाचसा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खट्टी । स्फुटिका फिटकरी । चिन्मु-
 ज्जम् संनवम् । वल्लीकं तण्डुला न्तु । वल्लीक
 वरउर । चारखवयं खारीणवय । भास्वरञ्जक-
 न्तिका कापिसमाटी ।
 एभिश्चूर्णैर्युतं स्रतं यावदयामं विमर्हितम् ।
 तच्चूर्णसहितं स्रतं स्थालीमध्ये परिचयेत् ॥
 तस्याः स्यात्सा सुखे स्थालीमपरां धारयेत्
 समाम् ।
 स्वस्वज्जुष्टितन्त्रा सुदुर्लभोऽयम् ॥
 संशोष्य सुदयेद्भूयो भूयः संशोष्य सुदयेत् ।
 सन्धविशोष्य सुद्रां तांस्थालीं सुद्रां विधारयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्दयावदिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तदयन्तं रचेद्यत्नादहर्निशम् ॥
 श्रुतेऽह्वारवेद्यन्तभूर्हे स्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं रघ्नीयाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं याधिं सोमद्रवं सपरि ॥
 विन्दति वह्नेर्होमिं पुष्टिं वीर्यं वलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगञ्जं रजं कुडुवम् ।
 प्रत्येकं दृष्टुं श्यामाघायास्योपरि शतं स्थाप्यः ॥
 जुडुवमितोऽथ तद्वृद्धं देया हृष्टीतदास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्त्वन्मैन्द्रां कृता तदधो हुताश्रुतो
 ज्यालः ॥
 अम्लैश्चपट्कप्रमितेर्द्वाभिरनुनातिदुर्लभस्युलेः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुणदृष्टितवर्तना द्विनिशम् ॥
 तदग्नौ यन्तवराद्युक्त्या कर्पूररसिभं स्रतम् ।
 आशय काष्णकुर्म निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दं चाप काष्ठैरहर्निशं स्रतं पचेत् षण्मा ।
 शुद्धीकृतमयमर्थं वितलिष्यतुराङ्गुलायकाश्रुतं
 कर्षयं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेत्साधुम् ।
 शशिक्षवत्परिचयं युक्त्वा संगृह्य रसवेद-
 यन्तम् ॥
 वलं वल्गाहं वा गुह्येन जीर्येन रोगिणे दद्यात् ।
 दुग्पोदनस्य प्रथं देयं तस्मै च ताम्बूलम् ॥
 हरति वमनं रोगं कर्पूररसो रवो श्याम् ॥
 फिरङ्गकरिन्देयरी सकलकुष्ठदाषाणसो-
 र्खिलप्रगविनाशकत्वं श्रुतं चमत्पूर्तिप्रदः ।
 स्वयंसेवमवर्षेत्तु वलहुताश्रुतेऽन्तरः
 समस्तगदतस्त्री रसपतिः च कर्पूररसः ॥”
 गन्धान्तरम् ।
 “दृष्टं मधु काषाय कर्णां गुह्यायुतो रसः ।
 सदेवेत् ऋतुप्रदायेर्हिनेकं प्रापयेत् पुनः ।
 धातो भक्तमाप्रोवि शुद्धकर्पूरस्यभिः ॥

रसात

रसाभा

रसाय

“स्वगतौ मे धितिवर्त्मिः शायमाना रसां
गता ॥”

“रसां रसातलं गता ॥” इति तष्ट्रीकार्यां स्वाभि-
पादाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे १।११२।२।
“याभी रसां सोदसोदः पिपिस्सुधुः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥
रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
रसाया भूनेः खनः ।) कुण्डः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, स्त्री, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे
जायते इति वा । जन् + उः ।) रसाञ्जनम् ।
रात राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, स्त्री, (रसाञ्जनात्प्रजनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसाञ्जनात्प्रजनविशेषः । रसवत्
इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । रसगर्भम् २ तास्य-
शैलम् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्गतम् ४ रसाग्र-
जम् ५ छतकम् ६ वासभैषज्यम् ७ दार्वी-
कायोद्भवम् ८ रसराजः ९ वयोज्ञानम् १०
रसगर्भम् ११ अग्निधारम् १२ । अस्य गुणाः ।
“इमलम् । तिक्तलम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषहर्हि हिक्कापसार-
नाशित्वम् ।

“रौत्याशु भायमानायां तत्किङ्कनु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्मणं दार्वीकायमसुद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“दार्वीकायममं स्त्रीरं पादं पला यथाघनम् ।
तदा रसाञ्जनायं तन्निचयोः परमं हितम् ॥
रसाञ्जनं तास्यशैलं रसगर्भेषु तास्यशैलम् ।
रसाञ्जनं कटु त्रैधाविषनेत्रविकारशुन ।
उष्णं रसायनं तिक्तं छिदनं ब्रह्मदीपञ्च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रसाञ्जः, पुं, (रसेनाञ्जः युक्तः ।) आम्नातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आम्नातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्बभागस्यलोक-
विशेषः ।) माताकम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते १२ । ३४७ । ५६ ।

“यथाश्च वेदानसिदान् रसातलगतौ हरिः ॥”
पातागभेदः । यथा,—

“अगणं विनलस्यैव नितल-य तन्नातलम् ॥
महातलस्य सुगणं सप्रमथ रसातलम् ॥
पातालभेदाः गन्धैव नामनः कौशिता अमी ।
तत्र पातालभेदेकं दृश्याश्चस्योपनम् ॥”

इति शब्दमाणा ॥

(इत्यमरः । नवातकपचानां निवामस्यानम् ।
भषा च देवीभागवते ॥ ८ । २० । ८—१२ ।

“गतीश्वराश्च विदरे रसातलसमाधये ।
देवेषां निवामस्यैव पश्यो दानवाश्च ये ॥
निवामरूपणा नाम शिरस्यप्ररवाणिगः ।
सायिषा इति च प्रीक्षाः प्रयतीषा उचि-
तं ज्ञाम् ॥

महौजसञ्चोत्पत्तेव महात्ताहचिनस्तथा ।
सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥

• विलेश्या इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरन्तरम् ॥
मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताडित्वा विभ्यति स्म ह ॥”
रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शीघ-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)
भूमिरानञ्च ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां
पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ + अच् ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारञ्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खर्णादीनां द्रवीकरणाय
अधिकः प्रयत्नः ।) टङ्कणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरसञ्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।”
अनौचित्यश्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोप-
लक्षणपरं बोध्यम् । तत्र बालशुक्लपत्रे एक-
देशतो दर्शते । उपनायकसंस्थायां सुनिगुरु-
पक्षीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रतौ
तथाभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्दक्षम-
पात्रतिथ्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे
गुर्वादिगतकोपे । शान्ते च ह्यौनिके । गुर्वा-
द्यालम्बने चास्ये । ब्रह्मवधाद्गुह्याहे । अधम-
पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके
ज्यमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा
मम ।

“स्वामी सुधतरो वनं घनामद बालाहमेकाकिनी
चौखीमादृशुते तमालमलिनच्छायातमः—

सन्ततिः ।

तस्मै सुन्दर ! सुखं जण्ण ! सद्यसा वर्त्तति
गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिभ्य मन्मथकलासक्तौ हरिः
पातु वः ॥”

बहुनायकानिष्ठत्वे यथा,—
“कान्तास्त एव सुवनचित्तयेऽपि मन्ये
येषां हते सुतशु । पादुरयं कपोलः ।”
शत्रुभयनिष्ठत्वे यथा,—

मालतीभाषये नन्दनश्च मालत्याम् । पंचा-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-
मिति श्रीमन्नोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा
रसायल्याम् । सागरिकाया अन्योच्यदर्शनात्
प्राक् बलराजे इति । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
दयग्रीवधरे । दयग्रीवस्य जलक्रीडावर्षने ।
अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“अधमस्यलनसुपत्रवती-
गिरिसिन्धोःसुमाणि क्षापि भिञ्जी ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषसा
स्वकनानुत्कचयाश्चकार भर्त्ता ॥”

तिथ्यंगगतत्वे यथा,—
“मल्लीमतल्लौघु वनान्तरगु
वस्रान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
पञ्चद्विपञ्ची कलनादभङ्गी
सङ्गीतमङ्गीकुरते सा शृङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा,—
“रक्तोत्पुष्पविशालालालनयनः कम्पोत्तराङ्गो
सह-
स्मृक्ताकर्णमपेतभीर्धृतधगुर्वाणो हरेः पश्यनः ।
आभातः कटुकोक्तिभिः स्वमसङ्गदोष्मिक्रमं
कीर्षयन्
अंसास्फोटपटुयुधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टो-
ऽञ्जुनः ॥”

भयानकाभासो यथा,—
“अशक्रुवन् सोढुमधीरशोचनः
सहसरशस्त्रिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुह्याह्वान्तरं
निनाय विभ्यद्विसानि कौशिकः ॥”
स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-
मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्तं, स्त्री, (रसात्मकोऽन्तो यत्र ।) वृक्षान्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥
रसान्तः, पुं, (रसेन सह अन्तो यत्र ।) अन्तर्वनेसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + कुल् ।) ढण्णविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसां
दुग्धं अयनं मूलं यस्मिन् ।) तक्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय इत्यन्तं
प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + ल्युट् ।) च्वरायाधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्घे ।
२ । ६३ ।

“घाङ्गुण्यसुपयुञ्जीत शक्रपेचं रसायनम् ।
भवन्थस्यैवमङ्गानि स्यान्नि वलवन्ति च ॥”
“न सन्तन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।
सूतकान्तसमायोगात् रसायनसुदीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।
“यच्चरायाधिविध्वंसि वयसस्तन्मकन्तथा ।
चक्षुष्यं दृश्यं दृष्यं भेषणं तदृसरसायनम् ॥”
रसायनस्य फलमाह ।
“दीर्घमायुः स्तुर्तामेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
देहेन्द्रियवर्लं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”
तद्विधमाह ।
“पूर्वं वयसि मध्ये वा मशुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः त्रिभुशुद्धतनोः सदा ॥
गाविशुद्धशरीरस्य युक्तौ रासायनो विधिः ।
न भाति वासवि शिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥”

अथ तदुदाहरणानि ।

“श्रीतीदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमघवा प्राक् पीतं स्वापयेद्द्वयः ॥
मरुकपण्याः स्वरसः प्रभाते
प्रयोष्य यद्यीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडुध्यास्तु समस्तपुण्याः ॥
कल्कः प्रयोष्यः खलु शरुपुण्याः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेधानि चैतानि रसायनानि
मेधा विधेयेषु च शरुपुण्याः ॥”

मरुकपण्यां ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तद्वामे
मञ्जिष्ठापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
“माचिकेण तुगाचीर्या पिपप्ल्या लवणेन च ।
त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
सिन्धुतुषारकरासुष्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षाद्विष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषिष्या ॥

पुनर्नवसाह्वपलं नवस्य
प्रिष्टं पिवेद्यः पयसाह्वमासम् ।
मासत्रयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
ये मासमेकं स्वरसं पिवन्ति
दिने दिने भृङ्गराजःसन्तुत्यम् ।
क्षौराग्निस्त्री बलवीर्ययुक्ताः
समाश्रुतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
शतावरी सुखितिका गुडुध्वी
सहस्रिकर्णा सहतालमूली ।
एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्यान्धेन किंवा सधुनावलिह्यात् ॥
जरारुकाष्टलुविद्युक्तदेहो
भवेन्नरो वीर्यवलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स निर्वं
प्रभामयो भूरिविष्टवृद्धिः ॥
पीताम्बगन्धा पयसाह्वमासं
घृतेन तेनेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विघ्नते
क्षालस्य शस्यस्य यथामुष्टि
अयःपलं गुग्गुलुरत्र धौष्यः
पलत्रयं शोधपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
कर्षं लिङ्गं यावत्समत्वमेव ॥”

कोहगुग्गुषुः ।

“न केवलं दीर्घमिच्छायुरश्रुते
रसायनं यो विविधं निधेवते ।
गतिं स देवर्षिनिधेवितानं शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाचयम् ॥”

इति रसायनाधिकारी भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“जाभोपायोद्विशक्तानां रसादीनां रसायनम् ।
पूर्वं वयसि मध्ये वा तत् प्रयोष्यं जितान्ननः ।
स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
नाविशुद्धं शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाश्लः ॥”
“रसायनाणां द्विविधं प्रयोगद्वययो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्वथा ॥
निश्वाते निर्भये हर्म्यं प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिशुदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सप्तलोचनाम् ॥
धूमातपरनोब्यालस्त्रीमूर्खाद्विलङ्घिताम् ।
सज्जवेद्योपकरणां सुष्टयां कारयेत् कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽङ्गि संपूष्य पूष्यांकां प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखो चातवलः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्द्धधानो जितेन्द्रियः ।
दानश्रीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥
देवताशुष्ठो यो युक्तो युक्तस्वप्रणवागरः ।
प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिपप्लो वेहं गुडुध्वीणांमुना पिवेत् ॥
स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्व्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय हतसंसर्षनाय च ॥
विरात्रं पश्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमःशुद्धेः पुराणशक्ततोऽथ वा ॥
इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनसुपाहरेण ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्प्र-
वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः खणिनां परिच्छेदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु चे तेषां सूर्यमारुतिकोविधिः ॥
वातातपसहायोगा बल्यन्तेऽनो विप्रधतः ।
सुखोपचारा भंशेऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”
इत्युत्तरस्यानीयवागभटे ६६ अध्याये ॥
विशेषस्तु तस्मिन्नध्याये ज्ञातव्यः ॥ ॥ रसः
पारदः लक्षण्या तप्यातीय-हरितालादिकश्च
अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खण्डि-
करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।
“गोमूत्रं हरितालश्च गन्धकश्च मनःशिलाम् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति वेधयेत् ॥
एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
मन्त्रेण धूपदोषादिनेवेदोऽम्बमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
खाहा । असुतगणेन सिद्धिः ।
तद्वटो गोलकं कृत्वा बस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
नृत्तिकां लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गर्ते कुण्डे विनिविष्टे पलाशकाष्ठद्विना ।
ज्वालयेदध्यामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्गुणं जायते सिद्धिर्बिद्धि सिद्धिसमाकुलम् ।
तान्मपान्ने अग्निमध्ये विद्मन्मात्रं नियच्छति ॥
तत्तृणान्जायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दातव्यं गुरुभक्त्याय न दद्याद्दुष्टमानसे ।
सिद्धपौष्टे भवेत्सिद्धिर्गावतौलक्षणापनेः ॥
यस्मै कस्ये न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तने ।
अग्निमुखं हिजातीनां पांचकानां विशेषतः ॥
गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।
“क्षानीय बहुयत्नेन समस्तं तोलकययम् ।

वसुराद्यं शिवेषाद्यं ज्ञायाविश्वसमान्वतम् ॥
दीर्घत्रयसाष्टशतं प्रजपेत् समलोपरि ।
अश्रीतितोलकमानं क्षणधेगुससुद्धवम् ॥
दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
वस्तुयुक्तेन रुन्नेन दुग्धमध्ये विनिधिपेत् ॥
उत्तापं ज्वालयेद्धीमान् मन्दमन्देन वज्रिना ।
रिपुर्देदार्षपर्यन्तमहंश्रीयं भवेद्यदि ॥
तद्देवोत्तोष्य तद्दुग्धं दुग्धं तीये वित्तिसिपेत् ॥”
ततः परीक्षा कर्तव्या ।
“निर्धूमं पात्रके मयं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रजपेत्सर्वं सर्वव्ययनात्मकम् ॥
नाह्वेन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
शुद्धाप्रमाणं तद्दुग्धं मत्तं मत्तं धिं शङ्करि । ।
रौप्यं भवति तद्व्ययं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।
“क्षणसपेमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्यं पूर-
यित्वा सर्वस्य तुल्यं गुदस्य वृत्ता नूननगद्वल्य-
स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं दद्यादिना
संश्लिष्य निर्वर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
र्यावन वज्रिना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभच्छणे
स्थालीमुखमुदुत्वा सर्पभक्त विहाय शिववीर्यं
गृह्णीयात् । ततस्सौलकमितं ताम्रं गालयित्वा
तस्मिन् गालितनाभ्ये रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं
दद्यात् तेन नूनजलादेव तन्नाभ्यं सर्वर्णोभूतम् ।
आदौ शिवाचंनं कृत्वा यत्नः प्रयोग एव
कर्तव्यः ॥” इति दक्षानियन्त्रे ईश्वरदत्तात्रिय-
संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ।)

रसायनः, पुं, गरुडः । विद्वङ्गः । इति मेदिनी ॥
रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
फल + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
त्रिकाशष्टयः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राशनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते
प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । ङीष् ।) गुडुध्वी ।
काकमाची । महाकरुणः । गोरसदुग्धा ।
मांसच्छेदा । इति राशनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
अस्याः पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्जा कालमेघिका ।
मरुकपण्यो भक्षीरी भक्षी योषनवहापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भक्षीतकी च गङ्गीरी मञ्जुर्मा वस्त्रक्षिनी ॥”
इति गावयकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । ला + ला +
कः ।) सिद्धकम् । धीलम् । इति मेदिनी ॥
रसालः, पुं, (रसं आलानि गृह्णाति । आ + ला +
कः ।) इक्षुः । आम्रः । द्रवमरः ॥ (यथा,
साष्टिवदपके १०परिच्छेदे अतिशयोक्त्यात्कारे ।
“प्रागेव हरितालीनां विचरुत्कण्डिकाकुलम् ।
पाश्चादुद्भिन्नपङ्कतरनालसुद्धव्ययः ॥”)
पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्ररत्नम् ॥
गोधूमः । पुष्पकनामेषुः । इति राशनिर्घण्टः ।

रसाखा

रसोक्त

रसोन

रसाखा, स्त्री, (रसेन खलसा ।) नाडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाला, स्त्री, (रसान् चालातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना । दूर्वा । विदारौ । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिखरिणी । तत्पठ्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥ तस्याः करणप्रकारो यथा,—

“आदौ मादिप्रमथमनुरहितं दध्यादकं शर्करां शुभां प्रस्तुतुगोक्षितां शुचिपटे किञ्चिच्च

कश्चित् चिपेत् ।

दुग्धेनादधनेन स्वल्पयनवस्त्रात्लां दृष्टं सावये-
देलावीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तदुद्योजयेत् ॥

भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयं

श्रीकण्ठेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-
खादिता ।

एषा येन वसन्तवर्जितदिने सेव्या परं नित्यप्र-
सास्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां

वलम् ॥

श्रीशे तथा शरदि ये रविशेषिताङ्गा

ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिचर्षणशीर्षगात्रा-

क्तोभामियं वपुषि पीयशमाशु कुर्व्यात् ।

रसाला शुकला कल्या रोचनी यातपित्तजित् ।

दीपनी दृष्ट्या चिग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।

रक्तपित्तं तथां दार्ढ्यं प्रतिशयार्थं विनाशयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“श्रीशेर्वाङ्गकमीषदभ्रमधुरं खण्डस्य चन्द्रमुतेः
पस्यं धौद्रमस्य पस्य द्रविणः सुष्ठ्याश्चतुर्भामप-

कान् ।

गतामागन्तुष्टयं मरिचनः कर्षं लघुं तथा
धृत्वा शुकपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्त्रा-

चयेत् ॥

रसाला रसनाभिवन्दनरसदृष्टेः शुकपटपिते
कूर्पूरस्य सुगन्धितं तदस्त्रिं संलोच्य संस्थाप-

येत् ।

रसार्थं मधुरैश्चरेण रचिता शोभा रसाला स्वयं

प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसागिष्ठा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वापुषिष्या इति भाषा ॥

रसागो, स्त्री, (रसान् चालाति या । आ +
ला + कः । कौप् ।) पुष्टकेशुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसाशाया, स्त्री, पलाशोक्षना । इति राध-
निर्घण्टः ॥

रसाशाया, पुं, (रसस्य आशायाः ।) शशाङ्क-
रसस्य रसमगमापि शिखरिणीः शकिकल्पना-
रससादनम् । रसाधारमगमने सचि-

कल्पानन्दाश्चादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥३॥

“चतुर्षु विभ्रमाद्य अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-
समाधौर्न्मध्ये द्वितीयः शब्दाननुविद्वस्त्रिपुटी-

विश्रष्टक्षिण्ण य आगन्दो वाच्यशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चेतन्यप्रयुक्तः ।

यथा निधिप्रदणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रैतादावृत्तस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि

भूताद्यनिष्ठनिष्ठमित्रेण कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवत्खनव-

लमनेन निव्यानन्दरसाखादनाभावेऽपि अनिष्ठ-
वाच्यप्रपञ्चनिष्ठनिष्ठान्यानन्दं सविकल्पकरूपं

ब्रह्मानन्दभ्रमेण स्वादयति तद्रसाखादनमित्यर्थः ।
लक्षणान्तरमाह समाधीत्यादि । निविकल्पक-

समाधारमकावे अशुभूय मानसविकल्प-
कानन्दत्यागासदृशतया पुनस्तस्मैवाखादनं

रसाखाद इत्यर्थः ।” इति सुबोधन्याखा
तट्टीका ॥

रसाखादी, [न] पुं, (रसं मधु आखादयितुं
शीलमस्य । आ + खद् + णिनिः ।) अमरः ।

इति शब्दमाला ॥ रसाखादविश्रष्टे, त्रि ॥

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)
सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽख्यस्यानेति वा । रस् + ठन् ।)
सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुरङ्गः ।

इत्सी । इति चारखतः ॥ सरसे, त्रि । इति

मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिवत भागवतं रसमालयं

सुहृदरसो रसिका भवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
इच्छुरसः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति

विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)
श्रीकण्ठः । यथा,—

“वन्द्यावगान्तरे रस्ये रासोत्सवससुत्सुकम् ।

रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकेश्वरश्च ॥)

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
निर्घोषः । इत्यमरः ॥ इतम् । सर्वादिस्वचिते,
त्रि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उनन् ।) लसुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरस्यानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे । १ । १ ।

“अगाधो यो भवेदोगो यस्य नास्ति चिकित्-

सितम् ।

रसेन्द्रो यन्नातं रोगं नरकशरवाणिनाम् ॥”

अस्य पर्यासादिशं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोपामः, पुं, (रसेण उपामः । यदा, रसः
उपामोऽस्य ।) उहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रेष्ठश्च ॥

रसोद्भवं, स्त्री, (रसात् पारदधातोः उद्भवतीति ।
उत् + भू + अच् ।) चिहुलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रसजाते, त्रि ॥

रसोनः, पुं, (रसेनैकेनोः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राहोरगृतचौर्येण लूनात् ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥

द्विचा नाम्नति तमती देवदेहसमुद्भवम् ।

साक्षाद्गृतसम्भृतेर्गाम्भीः सरसायनम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्याने ३६ अध्यायः ॥

“अथ वीर्येषु वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।

रसे च पञ्चभिर्द्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”

“दधा वातादिशमनो रसोनो विष्टितो बुधैः ।

चाङ्गलानि रसान्चेव भोजनार्थं प्रहापयेत् ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्यगुणाः ।
“रसोनो दृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः
सरः ।

रसे पाके च कटुकक्षीच्छो मधुरको मतः ॥
भयसन्धानकृत्कण्ठो गुदः पिप्तासदृष्टिदः ।

बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्यदिवरणमस्य रसोनकशब्दे लशुनशब्दे च

द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + खाधे कन् ।) रसुनः ।
तत्पठ्यायः ।

“लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।
अरिष्टो स्नेहकन्दश्च यवनस्थो रसोनकः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“यदायतं वैनेतेयो जहार सुरसत्तमात् ।

तदा ततोऽपतद्विन्दुः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥
पञ्चभिश्च रसेर्द्युक्तो रसेनास्तेन वर्जितः ।

तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।
“कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।

गात्रे कषाय उद्विष्टो नालात्रे खण्डः स्मृतः ।
वीधे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥”

अस्य भक्षणगुणाः ।
“रसोगो दृंहणो वृष्यो स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ।

रसे पाके च कटुकक्षीच्छो मधुरको मतः ॥
भयसन्धानकृत् कण्ठो गुदः पिप्तासदृष्टिदः ।

बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥
दृष्टोर्गार्गोऽन्वरङ्गक्षिण्ण-
विवन्धुल्लामारुचिकासशोषान् ।

दुर्गामङ्गलानक्षसादन्यु-
समीरकश्चापकषाय इति ॥

मयं माहं तथास्त्वपि पितं लशुनस्यविनाम् ॥
यायाममातपं रोगमतिनीरपयो गुह्यम् ।

रसोनमत्रं पुंस्यस्ययेदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्यान्या तेषुत्पत्तिर्यथा,—
“अयत्प्रमथने जातः सुरासुरयो महान् ।

जहार वैनेतियश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
 संग्रामश्रमसम्प्राप्ति श्रमवेगप्रधाविते ।
 आरुह्यै वैकृतं प्राप्ते च्युता ह्यन्तविन्दवः ॥
 सकृत् सन्दूषितं देहे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
 तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं ह्यदशाब्धि-
 कम् ॥
 विशुक्ताः कानने सर्वा वृचकाण्डप्रतागिकाः ।
 तस्माच्च काननं सर्वं प्रकथं गहनं गताः ॥
 तेषां मध्ये जरायुस्तो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
 सयष्टिः सरणिचक्षुः शीर्षदन्तावलीमुखः ॥
 सचक्षुः स्युधापत्रैः ऋषिभिस्तत्र विश्रुतः ।
 सोऽपि स्युधाधुरः सर्वां पर्यटयुञ्जरां महीम् ॥
 कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
 नीलशैवालसङ्काशान् शाहलान् बहुलान्
 सुवि ।
 स्युधासंपीडनेनापि मुक्तवान् साहलानपि ॥
 यस्मात्सानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
 मुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
 ऋषिः ॥
 पश्चात् सुभिचे सञ्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
 सोऽपि दृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
 तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
 नोक्तवान् सोऽपि किञ्चिच्च यथा तैः श्रापित-
 स्ततः ॥
 यत्तया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
 दुर्गन्धमपि चित्रश्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥
 “तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
 कुक्कुटाखनिभं ग्रीष्मे शीर्षपर्यं समुद्धरेत् ॥
 बह्ना पुटे सुनिर्गमं धारयेत्तन्महामते ।
 दौर्भाग्निदर्शनात्तेन म्रियते दीर्घते भुवि ॥
 वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
 रामदं जीरके दे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
 घृतसौवर्चलोपेतं वातरोगे विप्रैर्यतः ।
 मातुलुङ्गरसेनापि शूलानाहं प्रकीर्तितः ॥”
 इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
 अस्यान्वत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रसोपलं, क्ली, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
 मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रसं, क्ली, (रस+“लपिशुषिरसिभ्यः कित् ।”
 उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुण्डादिदृष्टिः ॥
 रस्यं, क्ली, (रसात् भुक्तान्नादिपरिपाकात् आगत-
 मिति । रस+ यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । १४।५।३२।
 “यन्नेव गन्धिनो रस्यं नरूपं सर्षपशब्दवत् ॥”
 रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । ५ ।
 “रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः
 सात्त्विकप्रियाः ॥”)
 रस्या, स्त्री, (रसाय हिता । रस्+ यत् । टाप् ।)
 रास्ता । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “रास्ता युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्यो च सुरसा मुगन्वा श्रेयसी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंह-
 पयति । इति दुर्गादासः ॥
 रंहः, [स्] क्ली, (रस+“रमेच्च ।” उणा०
 ४ । २१३ । इति अतुन् हुगागमश्च । “अङ्घ्रि-
 रङ्घ्रिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।”
 इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
 रयः ३ स्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंहः ६
 यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
 २ । ३४ ।
 “न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
 श्लोचये न्दृच्छति मासतस्य ॥”)
 रंह, ल्यङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रंहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रंह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंहत । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रंह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति शोकं
 धीरः । इति दुर्गादासः ॥
 रंहः, [स्] क्ली, (रसन्तेऽस्मिन् । रंह+“देशे ह
 च ।” उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
 हकारस्यान्तादेशः । “रंह त्यागे अस्मादसुनि
 रंह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
 निर्जनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विचनः ३
 छन्नः ४ निःशलाकः ५ रंहः ६ उपांशुः ७
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।
 “तदाननं न्यत्सुरभि चितोश्वरः
 रंहस्युपांशय न हप्रिमावयो ॥”)
 तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥
 रंहः, [स्] य, विचनम् । इत्यमरः ॥
 “रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये ननुसकम् ॥”
 इति रभसश्च ॥
 “देशादन्वत्र रहोऽयं शब्दान्तरं वास्तु सुरत-
 वाचकम् ।” इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥)
 रंहस्यं, त्रि, (रंहसि भवम् । रंहस्+ दिगादि-
 त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
 नोयम् । रंहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
 रंहस्यरोमस्पर्शनिषेधो यथा,—
 “न-सर्पश्लेः क्रोडते खानि खानि न संस्पृशेत् ।
 रोसाणि च रंहस्यानि नाश्रियेन सदा ब्रजेत् ॥”
 इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥
 रंहस्या, स्त्री, (रंहस्य+टाप् ।) नदीभेदः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ६।६।१८।
 “रंहस्यां शतकुर्मां च सरयूं च नरेश्वर ! ॥”)
 रास्ता । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रंहितं, त्रि, (रंह+क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
 “नातद्धतकमादौ च अन्ते च न्यतस्त्रनकम् ।

गुरोर्लद्रहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 “दिग्घ्नोऽब्ध्याश्विरहितो जन्मर्षाऽपि भू-
 पितः ।
 भं भवेदब्धेश्चोच्चयोगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”
 इति जातकपद्धतिः ॥
 रा ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
 इति दुर्गादासः ।
 राः, स्त्री, (रा+सम्पादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
 दानम् । इत्येकाक्षरकोपः ॥ काश्चनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 राः, [रे] पुं, (रा दाने+“राते डैः ।” उणा०
 २ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
 वते । ३ । २५ । ३८ ।
 “आत्मानमन वे चेह वे रायः पशवो
 गृहाः ॥”)
 स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १११ । ७ ।
 “स चन्तयद्दुषसः स्वर्ण्यं चित्रामस्य केतवो
 रामविन्दन् ॥”
 “चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
 भन्त ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 राका, स्त्री, (रा दाने+“कदाधारात्केकलिभ्यः
 कः ।” उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
 वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
 शास्त्रमालीहीपस्थानां नदीनामन्वतमा । यथा,
 भागवते । ५ । २० । १० ।
 “तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिन्नाताः । सुरसः
 शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्या-
 वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अशुमती सिनीवाली
 सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥”)
 कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
 देवेभ्य ह वियंस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
 राजप्रच्चा । ५ । ५ । २१ ।) सन्पूर्णेन्द्रतिथिः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।
 “राकामहं सुहवां सुद्युतीहुवे
 शृणोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥”
 “संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥
 राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य सूर्यपुत्रायास्य
 जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवत्सुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैशत ॥
 बुभुधे तन्तुं सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा वृष ! ॥
 स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रदहो तिमः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
 ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
 शृषिं भरतशार्ङ्ग ! वृषमीतविशारदाः ॥

रागः

सृष्ट्वमानातिमुशीलशुक्ला
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूनाङ्कुरं पाण्डियुगे वदन्ती
जवाशुणाङ्गी तुङ्गिकेरितयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीयु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खर्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्ती ॥२॥
उरसि केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोत्थितचारुवेशम् ।
विलुक्तालकवल्लिकुशाङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसूता
श्यामा सुकेशी पठमञ्जरीयम् ॥४॥
कण्ठोत्पलालम्बिधुव्रताङ्गी
शृणोति सा मञ्जुलकूजितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचितङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजश्रियत्रुन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनीहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥*

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन पतन् एधिथां
उत्थापितस्तत्तन्मालिहृदयैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकैकाश्रवणोल्लसन्ती
मयूरिकाग्रुद्यततं किरन्ती ।
मयूरकान्तीव सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाणि रद्वसंप्रविष्टा
प्रदोषस्तारुणगात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किञ्च दीपिकेयम् ॥३॥
साह्रं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवचोनिमित्तसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणानन्दर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
विधेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाण्डिङ्गा संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरप्रयुग्मं
स्फुरत्सुवचोन्मनोहराङ्गी ।
संरानना चायविलोलनेत्रा
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नमात्रे प्रथमापराधे
माणं पुनः कर्तमनाचीरेय ।

रागः

ऋजुस्वभावात्रियतं रुदन्ती
सा मोरहाटी हठकलिरथा ॥”६॥*

अथ कर्णाटः ।

“रूपपाणपाणिसुरगाधिरुद्रो
मयूरकथातिसुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्स्मितस्त्रिगधरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुशाटीपरिधानदेहा । ॥१॥
खनायकं पुण्यलताधिरुद्रा
हसन्मुखी सर्वसुदं वदन्ती ।
खनानि शम्भुद्वितनोति सुग्धा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥२॥
अध्यापयन्ती शुकसारचारोः
श्रीराम रामेति सुवेशकक्ष्मीः ।
वामस्तानाहंस्वलितांशुकक्ष्मीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥३॥
विशेषवेदग्धावती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
दृष्टन्निता परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥४॥
भक्तुः समं पायसि सन्तरन्ती
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्यदिता गुणज्ञैः ॥५॥
शधृता नटश्रुत्यपरिश्रमेण
वाला लीलाभिः सुदती कृतादरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मत्तदृक्षी
एणप्रस्थानं सुखरिता किङ्कणीकलापम् ॥६॥
अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारसदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो ह्यै वीर्यो भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालवी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेणोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोडा नैदारिका
तुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दंशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांशु गानसुप्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी ललिता पठमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाण्डिङ्गा ।
कल्याणशा विनानीयात् समेता रागयोधितः ॥
रागेण रसभागेन षट्त्रिंशद्भिरागिणीषु च ।
कल्याणन्दवीरेषु त्रापनार्थं मतत्रयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३
अध्यायौ ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाणासङ्गं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवी भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा
सुखात् ॥
सद्योवक्रात्तु श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अचोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमो-
भवत् ॥
ईशानाख्याम्बेवरागो नायारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया सुखालास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वैलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरौ ॥
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य मित्यशः ।
गुर्जरौ कौशिकश्चैव सावेरी पठमञ्जरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिर्मपि ।
सौराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुडायिका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरगो गेगो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाख्यश्च गौरी त्रिवणसंज्ञिका ।
नटुकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुकौ तथा ॥
सर्वे नाटाश्च नैदारी कर्णाट्याभीरिका तथा ।
वङ्गंती पहाडी च तृतीयप्रहरात् परम् ।
अहंरात्रवधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेते गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न त कालं विचारयेत् ॥”
इति रागवेला ।
अथ ऋतवः ।
“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिधिरै गीयते
बुधैः ।
वसन्तः ससहायस्तु वसन्तर्षी प्रगीयते ॥
भैरवः ससहायस्तु ऋतौ श्रीशे प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह शारदे ॥
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ॥
यथेच्छया वा गातव्याः सर्वंस्तु सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिररुक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥ फल्गुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ वाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, वि ॥
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा+कः ।)
तेरुणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि-
वि ॥
रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आलिः पङ्क्ति-
यर्थ ।) मन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्य मन्दरशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) वन्मूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्य जवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) वन्मूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्, [ङ] पुं, (रागं गुण्यते इति । युञ् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चिन् पुस्तके रागदृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरङ्गः, पुं, (रागो रङ्गुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्भवत्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागकता, स्त्री, (रागस्य जनिका कतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागदन्ताः, पुं, (रागस्य दन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥
 रागघातकः, पुं, दाडिमद्राघातकसुहृदयुषः । अस्य गुणाः । रश्मिकारित्वम् । जघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतावर्गम् । “त्रियः पथ्यतमश्चापि सुहृदयुषः कृतावर्गः । स तु दाडिममन्दीकायुक्तः स्वाद्रागघातकः । रश्मिषो जघुपाकश्च दोषाणामविरोधकतु ॥” तथास्य गुणाः । “श्रवणो वृद्ध्या वृथाः हृद्या रोचनदीपनाः । लण्णान्च्छर्भमच्छर्द्दिभ्रमघ्ना रागघातकाः ॥” इति च सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाङ्गा, स्त्री, (रागेण आङ्गा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागारुः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविस्तारः । यथा, “आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवासीऽपि रागारुद्रैर्यो दासस्तु दातरि ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाश्रुतिः, पुं, (रागेण विषयवासनासु अश्रुतिरिव ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया च्येष्टकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता च्येष्टा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी मङ्गपत्नी चो नीलकण्ठितम्हजे ॥” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥ जयन्तीनाम्नी जयन्तीः । इति पुराणम् ॥ यद्-रागाणां प्रकी । इति हलायुधः ॥ सा तु हनुमन्मते भरतमते च त्रिंशत्प्रकाराः । सोमेश्वरमते कस्मिनायमते च षट्त्रिंशत्प्रकाराः । आर्षां विवरणं रागशब्दे दृश्यम् ॥

रागी, [न] त्रि, (रन्ज + “वृष्ट्यानुचयेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीवादिपु विष्णुम् । यद्वा, रागीऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “त्वयस्या हृदयं रागि भक्तो चान्यो भविष्यति । यावन्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कासुकः । इति विश्वः ॥ रङ्गता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ५१ । “द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चितं द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरक्तया ॥ “रागो यस्यास्तु संसारे स रागीऽप्यथे भुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखं च विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “इयंरघुवामभावेऽपि भङ्गुरभुणि रागिणि । न सुखे तत्तयो राज्ञोऽस्मद्दृष्टिस्तन्निमाद्यौ ॥” पुं, लघुधान्यविशेषः । तत्पर्यायः । लान्धनः २ । बहुतरकशिपः ३ । गुच्छकशिपः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । वल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, च् ड शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्त०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघत् । ड, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा । अभिपेदे निदाघात्तां यासीव मलयद्वमम् ॥” अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृष्टशान्ति रघुराघवौ जनैः ॥” दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मैला कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि ह्यद्य कुलं न स्वाद्राघवायां कुतो भवान् ॥” ससुद्र-महामत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४८ ॥ (यथा, कर्तृचौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यस्तिनिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गुमिजोऽप्यस्ति तद्गमलोऽप्यस्ति राघवः ॥”)
 राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । गमाभिररहितान्येव सन्ति तानि ज्ञानि ते ॥” इत्यमिपुराणे वामनप्रादुर्भावागमाध्यायः ॥
 राङ्कः, पुं, वृक्षकण्टकः । इति दारदली । ६१ ॥

राङ्कं, स्त्री, (रङ्गो भवम् । रङ्ग + “रङ्गोरमनुष्ये- ष्य च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) ष्टालोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । ष्टाल-रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रङ्ग-रङ्गमेदः ततो ज्ञातार्थे ष्यः पशवोऽपि ष्टाल इति खट्वा मेवादिफोमजमपि कम्पकादि राङ्क-वम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महा-भारते । २ । ५० । २३ । “अथैष राङ्कवस्त्रेव पट्टं कौटिल्यतया ॥” पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्कवाङ्कतौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारावतनिभैर्बर्धने राङ्कवैरपि ॥”
 राङ्कणं, स्त्री, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥
 राज, क् ङ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ङ, राजति राजते । ङ, रेषतुः । इति दुर्गादासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राजां समृद्धः । राजन् + “गोत्रोद्यो- योरधराजिति ।” ४ । २ । १६ । इति वृत् ।) वृष-समृद्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६ । “हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्वशेषतः । राजकं सकलं शोभ्यां पौरुषानपदो जनः ॥” राजन् + ङीर्षे क्त् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा श्वभ्यो दद्यामि राजक ॥” राज् + ङुक् ।) दौमिकारके, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्रादमेरुयो नीपो धूसीकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽरुणरोऽधिकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) कैविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृपसुता, ष । (यथा, भाग-वते । ६ । ६ । ४३ । “वृतः स राजकन्याभिरकः पञ्चाशता वरः ॥”)
 राजकर्कटी, स्त्री, चीमाकर्कटी । इति राघ-निर्घण्टः ॥
 राजकशेरुः, पुं, (कशेरुणां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राजः कष ।” ४ । २ । १४० । इति क्त्ः ककारश्चान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे यीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ । “तत्सदृशं राजौ स राजकीयं करो ययौ ॥”)
 राजकुमारः, पुं, (राजः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वर्धनीयानि यथा,— “कुमारे ब्रह्मशास्त्रश्रीकसान्तगुणोत्तयाः ।

राजचि

राजद

राजध

वाद्याली खुरली राजभक्तिः शुभगतादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ खवकः ॥

राजकुशाखः, पुं, वार्त्ताको । इति जटा-
घरः ॥

राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
भिक्षाकविशेषः । घिया तोरइ इति हिन्दी-
भाषा ॥ तत्पठ्यायः । हस्तिपत्तिका २ पीत-
पुष्पिका ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली
६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् ।
ज्वरघ्नत्वम् । कफवातघ्नत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजखजूरी, स्त्री, (राजप्रिया खजूरी ।)
श्रेष्ठखजूरी । पिच्छखजूरीका । तत्पठ्यायः ।
राजपिच्छा २ वृषपिच्छा ३ । अस्या गुणाः ।
गौल्यत्वम् । स्वादे हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-
दाहार्त्तश्वासभ्रमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

राजगामि, [न] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
+ गिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—

“अनृतस्य समुत्कर्षे राजगामि च प्रेशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्मद्वयम् ॥”

इति मानवे १२ अध्यायः ॥

“राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
भिधानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च ।

“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥” इति
दायभागप्रत्यष्टतविष्णुवचनम् ॥

राजगिरिः, पुं, शाकभेदः । तत्पठ्यायः । राजाद्रिः
२ राजशाकिकी ३ राजशाकनिका ४ । अस्य
गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
त्वम् । स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
पञ्चतविशेषश्च ॥)

राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
राजा दौमिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुइ इति भाषा । यथा,—

“फलकी स्याच्चित्रफली राजग्रीवो मदार्मदः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजघ्नः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ्न उप-
संख्यानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—

“अनल्पदम्भारिपुरानलोज्ज्वलै-
र्निजप्रतापैर्ज्वलयं ज्वलद्भुवः ।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय दृष्टया
रराज गौराजनया स राजघ्नः ॥”

इति नैषधे । १ । १० ॥

राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
पिद्धानां स्त्रीपुंविभावकानां राजा इति युत्-
पत्तारा विहम् ॥

राजजम्बूः, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) पिच्छखजूरम् । इति
मेदिनी ॥ महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजजम्बा [न] पुं, ज्वररोगः । “यच्छते पूष्यते
रोगराजत्वात् यष्मा यच्च क उ महि अन्तः-
स्थादिः त्रासुसिसिति मन् चवर्गलतीयादिरित्येके
तदा जच्च भच्चहसनयोरित्यस्य रूपं राजयज्म-
शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
विवरणन्तु राजयज्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽन् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति
अप् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—

“सौवर्ण्यं राजतं तान्नं पिष्टुणां पात्रमुच्यते ।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । १ ।
“तं तु सीता स्वर्गं दृष्ट्वा वने काश्वनसुप्रभम् ।
हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वार्थ्यां समलङ्कृतम् ॥”)

राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरम्बधः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५७ ।

“सुस्तादिरागतखर्गदंशाङ्गसिद्धेः
काथेर्जयेन्मधुयुते त्रिविधेषु लेहेः ॥”)

राजतरुणी, स्त्री, (राजसतरुणीव । सौन्दर्याति-
शय्यवत्त्वात् ।) पुष्पविशेषः । तत्पठ्यायः ।
महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अस्तानः ४ अन्तातकः
५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
हृष्यदत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवह्म-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजता, स्त्री, राजत्वम् । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दान् तलप्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
त्तागरे । ३६ । ६८ ।

“तन मत्तामसुषन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।
रत्नकूटं स्वकायार्थं निव्यसिन्ना हि राजता ॥”)

राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुवाकवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजतिमिश्रः, पुं, सुखाशः । इति हारावली । १२८ ॥
राजत्वं, स्त्री, राजता । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
शब्दान् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २० । १६१ ।

“कच राजत्वमित्युक्ता स राजा निषिधेध तत् ॥”)

राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः ।) राजशासनम् ।
यथा,—
“ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रदीपिकाशिवोपचनम् ॥
राजदन्तः, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिसु
परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
उपरिश्रेणीस्यमध्यवर्तिदन्तद्वयम् । यथा,—

“राजदन्तौ तु मध्यस्थापुपरिश्रेणिकौ कश्चित् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनी राजा । राजन् +
“ईषदसमाभौ कल्पवृक्षदेशीयः ।” ५ । ३ । ६७ ।
इति देशीयर् ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
इति आकरणात् ॥

राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृष्टहुसूरः । इति
कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
धुसूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥

राजधर्मः, पुं, (राज्ञो धर्मः ।) राज्ञः कर्मण्यं
कर्म । यथा,—

“राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेत्तृपः ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥

ब्राह्मं प्राप्तिं संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्मण्यं परिरक्षणम् ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते भयात् ।
रत्नार्थमस्य सर्वस्य राजानमष्टजत् प्रभुः ॥

इन्द्रानिलयमाङ्गाणाममेव वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव माप्ता निहृत्वा शान्धतीः ॥

यसादेवां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
तस्माद्भिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

तपत्यादित्यवक्ष्ये चक्षुषि च मनसि च ।
न चैनं भूवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

वालोऽपि नावमन्तथो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता स्त्रिया गरुडेषु तिष्ठति ॥

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजानिः सपुत्रश्वसस्यम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुर्वते धर्मविद्वार्थं विन्धरूपं पुनःपुनः ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥

तं यस्तु हेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुर्वते मनः ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स खवत्येन्नराधिपः ।
अनिष्टेषाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमस्त्रजत् पूर्वमीश्वरः ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाङ्गो गाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥

तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथाहृतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
अतुर्णामाश्रमाणाश्च धर्मस्य प्रतिभूः स्तुतः ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु भागति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

समीक्ष्य स धृतः सन्त्यक् सर्वा रङ्गयति प्रजाः ।
न्यसमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

यदि न प्रणयेन्नाजा दण्डं दण्डेऽप्यतन्द्रितः ।
न्यूने सत्यानिवापन्नान् द्रव्यजान वलवत्तराः ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वालिङ्गाद्विष्णुपा ।
 स्वाम्यश्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेषु भोगाय कल्पन्ते दण्डेणैव निषीडिताः ॥
 दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्वाभो लोहितान्तो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मृशन्ति नेता चेत् साधु प्रश्रयति ॥
 तस्याहुः संप्रयेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 चमीत्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
 तं राजा प्रणयन् सत्यं त्रिवर्गोद्याभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विभ्रमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्ते ॥
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्हरसाक्षतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति श्रमेव सवान्धवम् ॥
 ततो दुर्गं राष्ट्रं लोकश्च सत्त्वाचरम् ।
 अन्तरीक्षगतांश्चैव सुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन सृष्टेन बुद्ध्यानाकृतवृद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सत्तेन विषयेषु च ॥
 शुचिना सत्यसन्नेन यथाशास्त्रावधारिणा ।
 प्रयेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
 खराद्ये न्यायवृत्तः स्याद्दण्डशदण्डश्च शत्रुषु ।
 सुहृन्स्त्वजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु चमान्वितः ॥
 एवं वृत्तस्य वृपतेः शिलोऽङ्गनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यथो लोके तैस्त्विन्द्रिवाभ्रमसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृपतेरजितात्मनः ।
 संचिप्यते यथो लोके वृत्तविन्द्रिवाभ्रमसि ॥
 स्त्रे स्त्रे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा वृष्टोऽभिरक्षिता ॥
 तेन यदुभयं च भव्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्दोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यवृद्धान् विदुषांस्तुष्टेतिषाश्च शासने ॥
 वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 वृद्धसेवो हि सततं रक्षोभिरपि पूष्यते ॥
 तेभ्योऽधिराजोऽद्विगयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि वृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
 बहवोऽविगयाम्ना राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राक्ष्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 येषो विनयोऽविगयान्नुष्यन्ते पाथिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
 पृथुस्तु विनयाद्राव्यं प्राप्तवान् मसुरेव च ।
 कुवेरश्च घनैश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्योभ्यस्त्रयो विद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वाचार्त्तस्मांश्च लोक्ततः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विद्वानिग्रहम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दण्ड कामसत्तुत्यानि तपाद्यौ क्रोधजानि च ।
 असनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामजेषु प्रसक्तो हि यश्चनेषु महीपतिः ।
 वियुष्यतेऽर्धमाभ्यां क्रोधजेष्वानेव तु ॥

नृगयाचो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
 तौयंत्रिकं वृथाया च कामजो दण्डो गयः ॥
 पेशुयं साहसं द्रोह इर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।
 पागदण्डश्च पाख्यं क्रोधजोऽपि गयोऽष्टकः ॥
 इयोऽप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्तोभं तत्त्वावेतावुभौ गयो ॥
 पानमचास्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
 एतन् कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गये ॥
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पाख्यार्थदूषणम् ।
 क्रोधजोऽपि गये विद्वान् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
 सप्रकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवाशुषङ्गः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयनमात्मवान् ॥
 यसनस्य च नृत्योश्च यसनं कष्टमुच्यते ।
 यस्यनृधोऽधो व्रजति स्वर्मात्ययसनी नृतः ॥
 मौवान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलचान् कुलोद्-
 गतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यन् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राख्यं महोदयम् ॥
 तेः चाहं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशसनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायसुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानाश्च कार्येषु विदधाद्वृत्तमात्मनः ॥
 सर्वेषान् विप्रियेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा यादुगुण्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्येषु निःशि-
 पेत् ।
 तेन साहं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सन्धगर्धसमाहृत्तुं नमात्मान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्बन्धेतास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता वृभिः ।
 तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्ष-
 यान् ॥
 तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकर्मन्ते भौह्यन्तन्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 इङ्गिताकारचेष्टं शूचिं दत्तं कुलोद्गतम् ॥
 अतुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 व्यामात्रे दण्ड आयत्तो दण्डे वैगधिकी क्रिया ।
 वृपतौ कोवराद्ये च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥
 दूत एव हि सन्धति भिनत्तौ च संहृतान् ॥
 दूतस्तु कुरुते कर्म भियन्ते येन वा न वा ॥
 स विद्यास्य ह्येषु निगृष्टेऽङ्गितचेष्टितैः ।
 व्याकारमिङ्गितं चेष्टा मृतेषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मनं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसन्धमायं प्रायमनाविलम् ।
 रम्यमानतसामन्तं खालीयं देशमावसेत् ॥
 घनदुर्गं महीदुर्गं मन्दुर्गं वाचमेव वा ।
 वृद्धं गिरिदुर्गं वा समान्त्रिय वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेषु तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एवं हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 त्रीण्याद्यान्यात्रितास्त्रेषां नृगगर्जाश्रयाश्रयाः ॥
 त्रीण्युत्तराणि क्रमशः ज्वलन्मगरामराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेताज्ञोपदिष्टं शिवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति वृषं दुर्गं चमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योषयति प्राकारस्यो धनुर्हरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादावृषसन्धमत्रं धनघान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यत्नेयैर्वसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपयाप्तं कारयेद्यदृष्टमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वं चतुर्भुजं जलवृक्षमन्वितम् ॥ १ ॥
 तदध्यास्योदहेद्वायं सर्वतो लक्षयान्विताम् ।
 कुले महति सन्भूतां हृदां रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत वृष्यादेव चर्त्विजम् ।
 तेऽस्य यस्याश्चि कर्त्तव्यं कृत्युर्व्येतागिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधेराश्रयदक्षिणैः ।
 धर्माद्यैश्चैव विप्रैभ्यो दद्याद्भोगान् घनानि च ॥
 चांवल्लिकामाश्रयं राष्ट्रादाहारवेदलितम् ।
 स्याच्चान्नायपरो लोके वर्त्तेत पिष्टवन् वृषु ॥
 अथ्यचान् विविधान् कुम्यात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ।
 त्रीऽस्य सर्व्वाख्येष्वेतेरु वृषां कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 व्यावृत्तानां गुरुकुलादिप्राण्यां पूजको भवेत् ।
 वृषाणामक्षयो ह्येव निधिर्नाशोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्भ्राज्जा निघातयो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
 न क्लृन्ते न खयते न विनश्यति कर्हिचित् ।
 वरिष्ठमहिहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य सुखे हृतम् ॥
 सममन्नास्ये दानं द्विगुणं ब्राह्मण्यनुवे ।
 प्राधीते शतसाहसमनन्तं वेदपारगे ॥
 पात्रस्य हि विशेषेण अर्घ्यानतयेव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रियं दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समीपमाधमे राजा त्वाहृतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुकारन् ॥
 संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजाणाश्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाश्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
 व्यावृषेण भियोऽन्योऽन्त्रं लिघांसन्तो मधीक्षितः ।
 बुधमानाः परं शक्त्वा सर्वं यान्यपरान्मुखाः ॥
 न कूटेरायुधैर्हन्त्यात् बुधमानो रथे रिपून् ।
 न कर्षिभिर्नापि दिग्भैर्नास्त्रिखलितवैषणैः ॥
 न च हन्यात् स्यत्कारुणं न क्रीडं न क्षता-
 क्षतम् ।
 न सुक्तदेशं नाधीनं न तवास्तीति सादिनम् ॥
 न सुप्तं न विस्मरान् न नयं न निराशुधम् ।
 नाशुधमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नाशुधयस्यप्रप्तं नाशं नातिपरीक्षतम् ।
 न भीतं न पराट्त्तं सतां धर्ममनुकारन् ॥
 यस्तु भीतः पराट्त्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यद्व्यक्तं किञ्चित् सर्वं प्रथियते ॥
 यथास्य सुहृतं किञ्चिदसुचार्यमुपाश्रितम् ।
 मर्णा तत् सर्वमादत्ते पराट्त्तस्य तु ॥ १ ॥

तदात्वे तत्काले ।
 “यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वान्स्तु प्रहृष्टोर्भृशम् ।
 अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
 यदा मन्येत भावेन हृष्टं पृष्टं बलं स्वकम् ।
 परस्य विपरीतञ्च तदा यायाद्रियं प्रति ॥
 यदा तु स्यात् परिशीलो वाहनेन बलेन च ।
 तदासीत् प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥
 मन्येतार्तिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
 तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥
 यदा परबलानान्तु गमनीयतमी भवेत् ।
 तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं वृषम् ॥
 नियहं प्रहृष्टोनाञ्च कुर्व्याद्योऽरिवलस्य च ।
 उपसेवेत् तं नित्यं सर्व्वयत्नेर्गुरुं यथा ॥
 यदि तन्नापि संश्रयेत् दीर्घं संश्रयकारितम् ।
 सुबुद्धमेव तन्नापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
 सर्व्वोपायैस्तथा कुर्व्यात्प्रोत्तमैः पृथिवीपतिः ।
 यथास्याभ्यक्षिका न स्युर्मित्रोदावीनशत्रवः ॥
 आघतिं सर्व्वकार्याणां तदात्सव्यं विचारयेत् ।
 अतीतानाञ्च सर्व्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥
 आयत्नां गुणदोषश्चक्षदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
 यथेनं नाभिसन्दधुर्मित्रोदावीनशत्रवः ।
 तथा सर्व्वं संविद्धादिषु सामासिको नयः ॥
 यदा तु यानमाविष्टेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यावां महीपतिः ।
 ब्राह्मणं वायु चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम् ॥
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येदुभवं जयम् ।
 तदा यायादियज्ञैश्च यस्मिन् षोडशे रिपोः ॥
 कृत्वा विधानं सखे तु यात्रिकश्च यथाविधि ।
 उपयच्छास्त्रदशैव चारान् सन्वविधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधश्च बलं स्वकम् ।
 साभ्यरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 शत्रुसेविनि मित्रे च गृप्ते युक्तोऽपि भवेत् ।
 गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
 दृष्टयुद्धेन तपसार्गं यायात् प्रकटेन वा ।
 वराहमकराभ्यां वा स्रष्ट्या वा गण्डनेन वा ॥
 यतश्च भयमाशङ्कतेतो विस्तारयेद्दक्षम् ।
 पक्षेन चैव युद्धेन विविशेत् सदा स्वयम् ॥
 सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कते प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
 गुल्फाञ्च स्थापयेदात्मानं कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥३॥
 वं हतान् योधयेद्व्यान् कामं विस्तारयेद्दृष्टुम् ।
 स्वया बलेन चैवेतान् युद्धेन युद्धं योधयेत् ॥
 स्यन्दनाथैः समे युद्धेनपे नौद्विपक्षथा ।
 वृचमुद्धाहते चापैरिचचर्मायुधैः स्वये ॥
 कुसुक्षेत्राञ्च मत्स्याञ्च पक्षालान् शूरसेनान् ।
 हीरान् लवञ्चैव नरानग्रानीकेशु योधयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्बलं युद्धं ताञ्च सन्वक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाञ्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरध्वारिमासीत् राष्ट्रं चास्त्रोपपोद्धयेत् ।

दृग्गयेचास्य सततं यवसानोदकेन्यनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
 समवस्कन्द्येच्चैत्रं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
 उपनयानुपपन्नपेद्वृथैवैव च तत्कृतम् ।
 युक्ते च देवे युध्येत जयप्रेमसुरपंतभीः ॥
 सान्ना दानेन भेदेन समत्तोरथवा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेनारीन् युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराधयश्च संश्रामे तस्माद्दुष्टं विवर्ज्येत् ॥
 त्रयाणामपुत्रापावानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्येत संयतो विजयेत रिपून् यथा ॥३॥
 जित्वा सम्यजयेद्देवान् ब्राह्मणाञ्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहाराञ्च ख्यापयेदभयानि च ॥
 सर्व्वेषान्तु विद्विषां समासेन त्रिकीर्तितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्वृथं कुर्व्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मज्ञान् यथो-

दितान् ।

रत्नैश्च पूजयेदेतं प्रधानपुरुषैः सह ॥
 आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
 अभीक्षितानामसर्गानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
 सर्व्वं कर्मेदमायत्तं विधाने देवभानुषु ।
 तथोद्देवसचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥
 सह वापि ब्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्यख्यंस्त्रिविधं फलम् ॥
 पार्थिव्याहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ।
 मित्रादघातमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 आक्रन्दः पार्थिव्याहस्य नियामको राजा ।
 “हिरण्यभूमिसन्त्याग्रा पार्थिवो न तपेधते ।
 यथा मित्रं ब्रुवं लब्ध्वा ह्यशमप्यायतिचमम् ॥३॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
 प्राज्ञं कुलोत्तमं शूरश्च दक्षं दातारमेव च ।
 कृतज्ञं धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
 व्यामंता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
 स्थौलकक्ष्यश्च सततस्तदावीनगुणोदयः ॥
 स्थौलकक्ष्यं बहुप्रदत्तम् ।
 “क्षेत्र्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुहृदिकरीमपि ।
 परिव्रजेत्तृणो भूमिसात्कार्यमविचारयन् ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेदारानुत्सेहनेरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनेरपि ॥
 सह सर्व्वैः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
 संयुक्तांश्च विवृक्तांश्च सर्व्वोपायान् रक्षेद्बुधः ॥
 उपेतारसुपेयश्च सर्व्वोपायाञ्च क्षत्रज्ञशः ।
 यतत् त्वयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥
 उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥ ३ ॥
 “एवं सर्व्वमिदं राजा सद्यः सम्मन्त्र मन्त्रिभिः ।
 यायामाश्रित्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥
 तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहाथैः परिचारकैः ।
 सुपरीक्षितमन्नाद्यमवास्तन्नैर्विषापहैः ॥
 विधत्तेरगदेसास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विपन्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैत्रं अजनीदक्षपूजकैः ।

वेद्याभरणसंशुद्धाः सृष्टेयुः सुममाहिनाः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत वानशय्यामनाशने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च ॥
 भुक्तवान् विहरेश्चैव क्षीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य तु यथाकालं पुनः काव्याणि भिन्त्येत् ॥
 अलङ्कृतञ्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
 “हृत्नानि च सर्व्वानि शस्त्राग्याभरणानि च ॥
 ग्न्याशोपास्य शृणुयादन्तर्ज्वमनि शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनाश्चैव प्रशिषीनाश्च चरितम् ॥
 गत्वा कञ्चान्तरं त्वन्यन् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं च क्षीहृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र सुहृत्ता पुनः किञ्चित्कर्मदोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकृमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्व्वमेतत्तु भव्येषु विनिवोजयेत् ॥”

इति मानवे ७ अध्यायः ॥ ३ ॥

कालीकापुराणोक्त राजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
 ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतोक्त राजधर्मः शान्ति-
 पञ्चणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्त राजधर्मः सर्ग-
 खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

राजधानकं, क्षी, (धीयते)चेति । धा + क्युट् ।
 ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
 पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राजधानी, क्षी, (धीयते)स्थामिति । धा + अधि-
 करणे क्युट् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
 राजधानिका । तत्पर्यायः । कोटः २ राज-
 धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्वा-
 वारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २। १०।
 “तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामाच वशी वशिष्ठः ॥”)

राजधान्यं, क्षी, (राजप्रियं धान्यम् ।) श्यामाकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टव्यसंहिता-
 याम् । १५ । १२ ।

“त्वाद्भिभूयश्मगिरागलेखमान्वर्गमन्वयुक्तिज्ञाः ।
 गणितपटुतन्तुवायाः शालाव्या राजधान्यानि ॥”)

राजधुस्तरकः, पुं, (धुस्तरकार्या राजा । राजदग्ता-
 दिवात् परनिपातः ।) दृष्टव्यः । तत्पर्यायः ।
 राजधूर्तः २ महाशूतः ३ निस्त्रैयुष्यकः ४
 धान्तः ५ राजसर्गः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्य गुणाः धुस्तरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

राजनामा, [न] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।)
 पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः ।
 यथा, चाणक्यपरिषत्कृतप्रथमः श्लोकः ।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसूत्रयम् ।
 सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चायत्न्यं सारसंमञ्जम् ॥”
 सा यथा,—

“गदितं बलिमुक्ताग्या श्रुत्वा भागवतोऽहुरः ।
 प्राह धर्मायैवंयुक्तं प्रह्लादो वाक्यसुखमम् ॥
 यदायत्नां चमं रानन् । यहितं भुवनस्य च ।
 अविरोधेन धर्मस्य अर्घस्योपार्जनं यत् ॥
 सर्व्वसत्वानुगमनं कामवर्गफलश्च यत् ।

परत्रेह च वक्ष्येयः पुत्र तत् कर्म आचर ॥
 यथा ज्ञाघां प्रयास्यथ यथा कीर्तिर्भवेत्तव ।
 यथा नापयशोवीगस्तथा क्रूर महामते ॥
 एतदर्थं श्रियं दीमां काङ्क्षन्ति पुरुषोत्तमाः ।
 येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
 वृद्धो ज्ञातिगुणा विप्रः कीर्त्तिश्च यशसा सह ॥
 तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र-
 राज्यस्थितस्तेह कुलोत्तमायाः ।
 तथा यतस्वामलसत्त्वचेष्टया
 यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
 भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
 ज्ञानान्वितायां दृष्ट्वापितायाम् ।
 श्रुश्रूयणासक्तसमुद्भवायां
 ऋद्धिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
 तस्माद्दृष्ट्वाप्राः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
 नराधिपांस्ते प्रतिबानयन्ते ।
 द्विष्येयं गन्तुं क्रतुभिर्द्विजेन्द्रा
 यज्ञाभिधूमो न नृपस्य शान्तिः ॥
 तपोऽध्ययनसम्पन्ना याननाध्यापने रताः ।
 सन्तु विप्रा धेवे पूज्यास्त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
 स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजीविनः ।
 ज्ञानियाः सन्तु देव्येन्द्र प्रजापालनधर्मिणः ॥
 यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः क्षणिकारिणः ।
 पाशुपालां प्रदुर्वन्तु वैश्या विपिनजीविनः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा श्रुश्रूयथे रताः ।
 शूद्राः सन्तुसुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
 यदा वर्णाः स्वधर्मस्था भवन्ति दिनिजेश्वर ! ।
 धर्मवृद्धिस्तदा स्याद्दे धर्मवृद्धौ नृपोदयः ॥
 तस्माद्गर्णां सधर्मस्थास्त्वया कार्याः सदा वले ! ।
 तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्वागौ ह्यगिरुष्यते ॥
 इत्थं वचः श्राथ महासुरेन्द्रो
 बलिं महात्मा स वभूव नृणीम् ।
 ततो यदाज्ञापयत् करिष्ये
 इत्थं वलिः प्राह वचो महर्षे ॥”
 इति वामने ७२ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 ‘एवं दत्त्वा ततो राज्यं मूर्द्धुं चाप्राय धर्मवित् ।
 उवाच मधुरं वाश्वं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
 राज्यस्तीगापि ते पुत्र कर्त्तव्यं श्रेष्ठ तन्मम ।
 यदीप्तेन परमं धर्मं पिष्टुणां तारणं तथा ॥
 दातारोऽर्त्तिर्न कर्त्तव्या इत्यथा परदारिकाः ।
 यानवाताश्च हन्तया हन्तया स्त्रीविघातकाः ॥
 मा लोभं परद्रव्येषु चन्दायोपार्जितेषु च ।
 न धिरं तिष्ठते कापि सर्वं मात्याः कदाचन ॥
 राजकीयस्य ते देशः कुलन्यायवशात्प्रितः ।
 नित्योद्वृक्तेन म्यातथममात्यवचनं क्रूर ॥
 अमात्यो यद्दत्तो ज्ञयात् पुत्र काव्येयिमशंनम् ।
 अयममेव कर्त्तव्यं शरीरपरिदरनयम् ॥
 प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 इयं ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियदित्तेयिणा ॥
 सतः अयमं वक्ष्येऽहं दीपो राजस्तु नमस्यते ।
 देश राजा विनश्येन सम्यतोऽपि महादुःखिः ॥

इच्छेत् सुरापानं न्यगया वर्जयेत् सदा ।
 वाक्यं क्लृप्तं न वक्तव्यं वृथा यावत् कदाचन ॥
 राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्जयेत् ।
 वर्जयेदतिपारुष्यं असद्भिश्च समोगमम् ॥
 अर्थदूषणकक्षेत्रं न कर्त्तव्यं कदाचन ।
 अमात्यं नाप्रियं नृयाद्यदीच्छेद्राजकर्मणि ॥
 नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
 एतन्मे क्रियतां शीघ्रं वदीच्छसि मम प्रियम् ॥
 ततः पितुर्बन्धुः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
 उभौ तु पादौ संगृह्य कारुण्यं प्रवृत्वा च तम् ॥”
 इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे
 तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानन्यगमन्वको-
 पाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥
 अन्यच्च ।

मनुरुवाच ।

“राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं तु कृततमं भवेत् ।
 एतत् सर्वं समाचक्षु सन्वविति यतो भवान् ॥
 मत्स्य उवाच ।

अभिवेकाद्गृह्णित्वा राज्ञा राजीवलोचन ।
 सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 युद्धस्याल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् पदम् ॥
 तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः
 स्वयम् ।

शूरान् कुलीनान् जातीयान् वलयुक्तान् श्रिया-
 न्वितान् ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् चमया युतान् ।
 क्लेशक्षमान् महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियं-
 वदान् ॥

हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो-
 र्थिणः ।

एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
 गुणहीनानपि सदा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ॥

कर्मस्त्रेव निवृद्धीत यथावोग्येषु भारत ! ।
 कुलीनः श्रीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।

हस्तिशिवाश्वशिचासु कुशलः शस्त्राभायगः ॥
 निमित्ते शकुनज्ञाने वक्ता चैव चिकित्सिते ।

कनकः कर्मणा शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजूः ॥
 शूद्रतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।

राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो,
 यथा ॥

प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥

यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्लेशसहो वाग्वो देशकालविभाषितः ॥

विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् च महोत्थितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ॥

प्रांशवो व्यायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
 राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा
 हिताः ॥

अनाहार्योऽनुशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
 तामूलघारी भवति गारी वायश्च तद्गुणा ॥

घोड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 सन्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
 आयययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
 कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देश रक्षिता ॥
 सुरूपसुरणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोत्थितः ।
 शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ॥
 शूरश्च वलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥
 निमित्तशकुनज्ञानहयशिवाविशारदः ।
 हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवित् ॥
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
 वलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ॥
 शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः ।
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदांवरः ॥
 रुद्रशास्त्रविशेषज्ञः रुद्राध्यक्षः प्रशस्यते ।
 रुद्रशास्त्रविधानज्ञाः परामेधाः कुलोद्भवाः ।
 सर्वे महानसे धार्या लुप्रकेशनखा जनाः ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥
 कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजसुखाः सभासदः ।
 सर्वदेशाचराभिन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
 लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ।
 शीघ्रोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेष्ठिगतान्
 समान् ।

अचरान् वै लिखित्यस्तु लेखकः स वरः सुतः ॥
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।

वङ्गवक्ता चाख्येन लेखकः स्याद्दृग्गुत्तम ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।

अनाहार्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद्दृग्गुत्तम ॥
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।

धर्माधिकरणे कार्या जनाज्ञानकरा नराः ।
 एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।

लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवित् ॥
 विज्ञाता फल्गुसाराणासनाहार्यः शुचिः सदा ।

निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥
 व्यायहारिषु सर्वेषु धनान्यससमा नराः ।

व्ययहारिषु च तथा कर्त्तव्या पृथिवीक्षिता ॥
 परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गो तु चिकित्सिते ।

अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दृग्गुत्तमश्च कुलोद्भवः ॥
 प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः ।

राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्-
 जनैः ॥

हस्तिशिवाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥

एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि प्रस्यते ॥

हयशिवाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
 अश्वध्यक्षो महोत्थितः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥

अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः ।
 दुर्गाध्यक्षः सुतो राज्ञ उद्वृक्तः सर्वकर्मसु ॥

वास्तुविद्याविधानज्ञो जघुहृत्सो जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्वपतिः परिकीर्त्तितः ॥

यन्मसुक्त पाणिमुक्ते अतुक्ते सुक्तधारिते ।
 अस्त्राचार्यो निरुद्धेगः कुलशुचि विशिष्यते ॥
 उहः कुलोद्गतः दत्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥
 एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेषु परे ।
 पञ्च शब्दाधिकरणाः पुरुषाः सप्त तेषु परम् ॥
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
 स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिगाम्यता ॥
 राज्ञः स्थादायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
 कर्माण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्भव ॥
 उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि पार्थिवः ।
 उत्तमाधममध्यानि पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
 नरकर्मविपर्ययासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
 नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ॥
 ज्ञात्वा वृत्तिविधातया पुरुषाणां महौचिता ।
 पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
 बहुभिर्मेन्द्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
 मन्त्रिणांमपि नो कुर्व्यान्मन्त्रमन्त्रप्रकाशनम् ॥
 कश्चित् कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।
 निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्यं एकेन शूरिणा ॥
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परदुःखजुञ्जीवनात् ।
 एकस्यैव महौभक्तभूयः कार्यो विनिश्चयः ॥
 ब्राह्मणान् पर्यपाषीत त्रयीं नाम मुनिश्चितम् ।
 नासच्छास्त्रवतीं स्रष्टांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥
 उह्यंश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 तेभ्यो हि शिष्टेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
 तमयां वश्यां कुर्व्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ॥
 महवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छेदाः ।
 यनस्याश्चैव राण्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 ज्ञानीश्चिकीर्षात्प्रविद्यां वापारम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिग्रहम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशं स्थापयितुं प्रजाः ।
 यजेत राजा क्रतुभिर्व्यहृभिश्चापदक्षिणैः ।
 धर्मार्थश्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सर्वदत्तसरिकमाप्तिश्च राजादाहारयेद्दलिम् ।
 स्वात् स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पितृवन्द्य ॥
 आरुचानां गुरुकुलात् दिजानां पूजको भवेत् ।
 वृषाणामक्षयो ह्येष विधिनांस्तो विधीयते ॥
 ततः स्नानवाग्निचा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्राज्ञा विधातयो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
 सर्वोत्तमाधमे राजा ह्याहूय पालयेत् प्रजाः ।
 न निवर्तेत संग्रामासात् सत्तत्रतमसुसरन् ॥
 संग्रामेऽनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाश्च राजा निश्रेयसं परम् ॥
 कृपणानाश्च उह्यानामातुराणाश्च रोगिणाम् ।
 योगक्षेमश्च वृत्तिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
 वर्णाश्रमवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
 स्वधर्मप्रद्युतान् राजा स्वधर्मं स्थापयेत्तथा ॥
 आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
 स्वमेवानयेद्गणा सत्कृताभाषासंगयेत् ॥
 तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।

निवेदयेत् प्रयत्नेन देववच्चिरमर्चयेत् ॥
 इति प्रज्ञे वेदितये च ऋची वक्रा च मानवैः ।
 वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं श्वाङ्गानि रचेदिवरमात्मनः ॥
 न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भवसुत्पन्नं न्दलान्यपि निहन्ति ॥
 विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 वक्रवचिन्तयेदर्थान् सिंहवधे पराक्रमेत् ॥
 वक्रवच्चावशुस्येत शशवच्च विनिष्यतेत् ।
 दृष्टप्रहारी च भवेत् तथा शूरकरवन्द्यः ॥
 चित्राकारश्च शिखिवदृष्टमक्तस्तथाश्वत् ।
 भवेच्च मधुराभाषो तथा कोकिलवन्द्यः ॥
 काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातुवसतिं वसेत् ।
 नापरीक्षितपूर्वेष्व भोजनं शयणं व्रजेत् ॥
 वस्त्रं पूष्यमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तमः ।
 न गाहेज्जलसम्बार्धं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
 अपरीक्षितपूर्वेषु पुरुषैराप्रकारिभिः ।
 नारोहेत् कुञ्जरं बालं न चातु तुरगं तथा ॥
 नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
 नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मश्च ज्ञाता यत्तो भवेन्नृपः ।
 सदृष्टताश्च तथां पुष्टा सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं चेतुमिच्छता ।
 यथाहंश्चाय सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ॥
 निपुणानधैर्यश्रेष्ठेषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
 स्त्रीषु वण्डान् नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ।
 धर्मं चार्थं च कामे च भये च रविनन्दन ।
 राजा यथाहंश्च कुर्व्यादुपघ्राभिः परीक्षयम् ॥
 समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्व्याद्विचित्रवनेचरान् ।
 तत्पादान्वेषणे यत्नांस्तदध्यक्षांश्च कारयेत् ॥
 एवमादीनि कर्माणि वृषैः कर्माणि भार्गव ।
 सर्वथा नेष्यते राज्ञन्त्रीक्ष्योपकरणक्षयः ॥
 पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां वृषोत्तम ।
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् विभयान् नृपः ।
 नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
 यस्मिन् कर्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौश-
 लम् ।
 तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
 पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
 विना दायदकृत्येषु परीक्ष्य सखतान्नरान् ।
 नियुञ्जीत मह्यभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
 परराजस्यहात् प्राञ्च जनसंग्रहकाम्यया ।
 दुष्टान् वाप्यथवादुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥
 दुष्टं विज्ञाय विश्वाचं न कुर्व्यात्तत्र भूमिपः ।
 वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥
 राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्गुणम् ।
 ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
 तथाश्चारेण चारित्र्यं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
 मुनिनां पूजनं कुर्व्यात् निर्गुणानाश्च शासनम् ॥
 कथिताः सततं राजन् राजानश्चरचतुष्टयः ।
 स्वके देशे परे देशे ज्ञातशीलान् विचक्ष्यान् ॥

धनाहायान् क्लेशसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
 जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
 वणिजो मन्त्रकुशलान् सौवर्तरचिकित्सकान् ।
 तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा निधी-
 जयेत् ॥
 नैकस्य राजा अद्भ्यात् चारस्यापि च भाषिते ।
 इयोः सम्बन्धमाज्ञाय अद्भ्यान् नृपतिस्ततः ॥
 परस्परस्याविदितो यदि स्याताश्चराभ्यां ।
 तस्माद्राजा प्रयत्नेन गुह्यं चाराभिधीयते ॥
 राज्यस्य सूलमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
 चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षयम् ॥
 विरच्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महौचिता ।
 अत्रुरागात् कथं लोके कर्म कार्यं महौचिता ।
 लोकरागापरागौ च भृत्यानाश्च गुणगुणान् ।
 सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
 कर्मण्या केन मे लोके जनः सर्वोऽत्रुरच्यते ।
 विरच्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महौचिता ।
 विरोधजनकं लोके वर्ष्नीयं विशेषतः ॥
 जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
 राज्ञां मता भार्गववंशपुत्र ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
 कार्याऽत्रुरागो भुवि मानवेषु ॥
 इति मातृस्ये २१५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपरश्च ।

राजोवाच ।

“वह्यो भूपतेर्धर्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
 तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निश्रामय ॥
 पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरः ।
 नारायणाद्वेत् नान्यो वसुमत्वाः पतिर्भवेत् ॥
 नारायणांशुलो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
 अतस्तु दुर्नयं लब्धा सर्वान् नीतिं समाचरेत् ॥
 नीतिग्राहो वृषो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
 चिरं सुनक्ति पृथिवीं कण्टकेः परिवर्जितः ॥
 यस्यै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मनः ।
 भृशशूरचिरेणैव स भवेन्नात्र संशयः ॥
 आयुर्वलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
 मन्त्रित्वे पण्डितो राज्ञा नियोज्यः सर्वदेव हि ॥
 व्यवश्रया महौभक्तुंश्च्यवन्ति सदर्शो दुष्टाः ।
 सभायां बुधहीनायां नीतिर्वलवती न हि ॥
 ततो नीती विपन्नायां सहसा धरणीपतेः ।
 राजत्रियो विप्रश्चन्ति चकोपवक्त्रवाहनाः ॥
 ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वैद्यांश्च बान्धवांस्तथा ।
 वृषाः कल्याणमिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
 गतश्रीर्गणकहेष्टा वैद्यहेष्टायुर्नर्षितः ।
 ज्ञातिहेष्टा निष्कुकः स्यात् द्विजहेष्टास्त्रिणाकि-
 भाक् ॥
 राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदाक्षया ।
 अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिबौरसान् ॥
 पौरलोकवधुं राजा पश्येत् पुत्रवधुमिव ।
 पौरलोके तथा कुर्व्यात् यथा सेहो निजालके ॥
 प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
 शिरसा विपदस्त्रीयां विज्ञेयां दीर्घदर्शिनः ॥

राजन्यः

राजप

राजपु

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिशं हरिः ॥
प्रजानां पालनं दानं हेतुप राज्ञां शुभावहे ।
हान्यां च वर्जिता भूपाले विज्ञेया वृषाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकृत्यन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनापार्जितं वित्तं यत्नाद्रक्षन्महीपतिः ।
निश्चितो हि महीपालो विपत्तयां न हि निस्त-
रेत् ॥

वृषाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रैः । सत्वरश्चरचक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नाशति चिन्तयेद्भयम् ।
आगते तु भये भूप आचरेन्निर्भयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च भिन्ने वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुर्वन्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भानरक्षथा ।
गाम्भीर्यंहीनं भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकाः श्रियं यदिच्छन्ति त्वत्तगाम्भीर्येभूपतेः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्णथाः सकले राज्ये वृहद्यो नैव भूसुर ॥
अत्यन्तलज्जवृद्धौनां भृतानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भवत्यमन्यं नियोजयेत् ॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गौतवाद्यरतः सदा ।
चतुरङ्गवलेहीनः सहसा विपदं ब्रजेत् ॥
स्वाचारग्रहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यं चैति भूपानां लक्षणाणि द्विजोत्तम ॥
स कथं वृषतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्जितः ।
स कथं वृषतिर्येन न जिना परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं ब्रजेन्नपः ।
प्रतिपादेऽन्धमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृषतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं धाम विद्युक्तः सत्त्वंपातकेः ॥
युधि प्राप्नोति राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्तवृद्धिर्द्विजोत्तमसम्पदं लभेत् ॥
व्यक्तसत्त्वं व्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो धात्वधो-
गनिम् ॥

पलायनपरो बुद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ! ।
तावुभावपि तिष्ठेतां नरकेऽत्यन्तदुःसहे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
तिष्ठेतां हावपि स्वर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादुच्यते मया ।
प्रजापालनशुभानां कदाचिन्नावसीदति ॥

इति पाञ्च क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीलं, स्त्री, मरकतमणिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
“राज्यशुभुरात् यत् ।” ४।१।१३७। इति
यत् ।) चत्त्रियः । इत्यमरः ॥ (यथा, श्वेदे ।
१०।६०।१२।

“वाञ्छितोऽस्य सुखमासीत् वाहू राजन्यः शतः ।

ऊरु तदस्य वदेष्यः पद्भ्यां शूद्रो अवायत ॥”
राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
“राजेरन्यः ।” उणा० ३।१००। इति अन्यः ।)
अभिः । इत्युणादिकोषः ॥ स्त्रीरिकावृचः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, स्त्री, (राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः ।
राजन्य + “गोत्रोच्चोद्योरभराजराजन्येति ।”
शा० ३। इति युष् ।) क्षत्रियसमूहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७।५६।

“रथी निषङ्गी कवची धनुश्वान्

द्वयः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः

कल्पचयोवृत्तमिवाण्वाम्भः ॥” ॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
अत्र “राजन्यादिभ्यो युष् ।” ४।२।५३।
इति युष्प्रत्ययः ॥)

राजन्यान्, त्रि, (राजास्त्वस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां मतुप् । “राजन्यान् सौराज्ये ।”
८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनाद्
स्वधर्मपरायणराज्युक्ते देशे राजन्यात् राजा
विद्यतेऽस्ति मोक्षाभापादिति प्रशंसायां वतुः ।
यदुक्तं तन्तान्तरे ।

‘भूम्नि निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिश्रायने ।

संसर्गोऽस्ति विवचायां भवन्ति मतुवाद्यः ॥’ इति

स्वमते अस्वर्थं भमादयोऽमी अर्था अर्थास्तु

लभ्यन्त एव । निपातनाद्गलोपाभावः । न

सौराज्ये राज्ञो नस्य बुद्धानाविति परे । सुराज्ये

स्वधर्मपरात्वात् शोभना राजानोऽस्ति

नार्थायां स्वतेरिति अनिवेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराज्ये लोके इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां

भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६।२२।

“कामं वृषाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नचत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥”)

राजपटोजः, पुं, (पटोजानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोजः । इति रत्नमाला ॥

राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराटजः २ । इति

त्रिकावृषेयः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञां पन्थाः । “ऋक्पूरव्युःपथा-
मानचे ।” ५।४।७४। इत्यः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“धर्मं वि दश विस्तीर्णः श्रीमाम्नाजपथः कृतः ।
श्रुवात्तरथनागानामवन्नाधः सुसंहरः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । ७।६३।

“तावत्पताकाकुलमिन्द्रमूर्ति-
रुचोरणं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपर्णी, स्त्री, प्रसारिणी कता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलायुः, पुं, (पलायुनां राजा । राज-
हन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलायुः ।
लाल ध्वज इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ वृषाजयः ३ राजप्रियः ४ महाशूलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः ।) महापीलु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राजस्यन्त्रस्य पुत्रः ।) युष्मद्युः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । रज-
पुत इति भाषा ॥ यथा,—

“वैश्यादसृष्टकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

करणकन्यायां क्षत्रियाण्यातश्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । युवराजः २
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्र ! चिरं जीव माजीव स्तुनिपुत्रक ! ।
जीव वा मर वा साधो व्याध माजीव मा मर ॥”
इत्युद्घटः ॥)

तस्य रक्षयं यथा,—

“राजपुत्रस्य रक्षा च कर्त्तव्या पृथिवीचिता ।
आचार्यैश्चास्य कर्त्तव्यं नित्यसुतोश्च रक्षयम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिचयेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैवं व्यायामं कारयेत् सदा ॥
शिल्पानि शिचयेच्चैव नाग्निमिष्याप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमशक्यन्तु यस्य कर्त्तुं स्वभावतः ।
वन्दनं तस्य कर्त्तव्यं गुणे देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
अधिकारसु सख्येण विनीतं हि नियोजयेत् ॥
आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणाय महत्स्वपि ॥
श्यायापानमक्षांश्च वर्जयेत् पृथिवीपतिः ।
यतान्वासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीचितः ॥
बहवो वृषशार्दूला येषां संख्या न विद्यते ॥
वृथाटनदिवास्वप्ने विशेवेष विवर्जयेत ।
वाक्पारुष्यं न कर्त्तव्यं दृष्टपारुष्यमेव च ॥
पर्योचनिन्दा च तथा वर्जनीया महीचितता ।
अर्थस्य दूषणं राजा द्विःप्रकारं विवर्जयेत् ॥
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
अकारणात् समुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अद्वेषकावे यद्दानमपात्रे दागमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं चैव च ॥
चेतस्यमहिर्बुध्वां सादरं पृथिवीचिता ॥

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यं भव्यजयं ततः ।
 कृत्वा भव्यजयं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
 कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून् बाह्यांस्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्विमाः ॥
 गुरवस्तु यथापूर्वं तेषु यत्रपरो भवेत् ।
 पिष्टपैतामहं मित्रममित्रश्च तथा रिपोः ॥
 कृत्विमश्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चादृतः ॥
 स्वाम्यमात्रो जनपदो दुर्गं सैन्यन्तथैव च ।
 कोप्रो मित्रश्च धर्मश्च सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मूलत्वात्सप्ताङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 घङ्गुरचा कर्त्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गैभ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्त्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥
 न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते ।
 न भाव्यं दास्योनापि तीक्ष्णादुद्दिजते जनः ॥
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दास्यः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 भूयैः सद्य महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ।
 भूयैः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ॥
 यसनानि च सर्वानि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनो भवेत् ॥
 शौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रित्कचेतसः ।
 जनान् विरागमायान्ति सदा दुःसेयभावतः ॥
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् सर्वस्वैव महीपतिः ।
 वध्येष्वपि महाभाग भुङ्कुरीं न समाचरेत् ॥
 भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठं स्थूललक्ष्येण भूभुजा ।
 स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ॥
 अदीर्घस्त्रञ्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घस्त्रञ्च नृपतेः कर्मज्ञानिर्भवं भवेत् ॥
 रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घस्त्रञ्चः प्रशस्यते ॥
 राज्ञा संहतमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विलोत्तम ।
 तस्यासंघतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्वापदो भुवाः ॥
 क्षुण्णान्येव तु कर्म्मणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारद्वानि महाभाग तस्य स्वाङ्गसुधा वशे ॥
 मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।
 कर्त्तव्यं पृथिवीपालैर्मन्त्रमेदमथात् सदा ॥
 मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संघतानां सुखावहः ।
 मन्त्रच्छलेन वद्वेषो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
 व्याकारैरिद्विजैर्गत्या चेत्या भाषितेन च ।
 नेत्रवक्रविकारैश्च यत्तैरन्तर्गतं मनः ॥
 नयस्य कुशलस्तस्य वशे सर्वा वसुन्वरा ।
 भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
 नैकस्तु मन्त्रवेत्तन् न राजा बहुभिः सह ।
 नारोहेद्विषमां नावं नापदोक्षितनाविकाम् ॥
 ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
 तानानवेद्वेषे सर्वांश्चामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यथा न स्यात् कृषीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्त्तव्यं खराद्युपरिचरता ॥
 मोहाद्राजा खराद्युः कर्त्तव्यत्वनपेक्षया ।

सोचिराद्भयते राज्यात् जीविताच्च सवा-
 न्ववः ॥
 भूतो वली जातवलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राष्ट्रं महाभाग भूतं कर्मसहं भवेत् ॥
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं खं परिरचति ।
 संघातमुपयाचेत्तु विन्दते च महत् फलम् ॥
 राष्ट्रद्विरख्यं धान्यश्च मही राजा सुरक्षिताम् ।
 महता तु प्रयत्नेन खराद्यस्य च रक्षिता ॥
 नित्यं खेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा कुण्यात् स विभागी प्रियाणि च ॥
 अजसमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायत्तं विधाने देवसागुधे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
 एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तु-
 लोकागुरागः परमो भवेच्च ।
 लोकागुरागप्रभवा च लक्ष्मो-
 लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्तिः ॥”
 इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + वंज्ञायां कन् ।)
 शरारिपत्नी । शराली इति भाषा ॥ यथा,—
 “शरारिराटिराडिञ्च ह्यापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
 “उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुतुम्बी ।
 रेणुका । जाती । राजरीतिः । कुङ्कुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भाष्ये । यथा,—
 “अतिमुक्तचाय चातिमालती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मगोज्ञा—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १।७३।१ ।
 “सुत्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
 भाष्या मे भव शुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि
 ते ॥”)
 राजपुष्यः, पुं, (पुष्यायां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) नागकेशरपुष्यवृक्षः । यथा,—
 “चाम्येयः केशरो नागकेशरः कनकाङ्गयः ।
 महीघर्षं राजपुष्यः फलकः खरघातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजपुष्यी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्यमस्याः । डीप् ।)
 करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रणिभक्तः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजो दीमिशाली फण्डिभक्तः ।) नागरङ्ग-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 राजफलं, स्त्री, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बूः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजवदरं, स्त्री, (राजो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रत्नामलकम् । सवणम् । इति मेदिनी ॥

राजवदरः, पुं, (वदरायां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकीर्तिः । तत्प-
 र्यायः । वृष्येष्टः २ वृषवदरः ३ राजवल्लभः ४
 पृथुकोणः ५ तनुवीजः ६ मधुरफलः ७ राज-
 कोलः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिपि-
 रत्वम् । दाहार्त्तिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शीघ्रमनशाश्लवश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजवीजी, [न] त्रि, (राजा वीजी कारणं यस्य
 राजवंश्यः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
 राजभट्टिका, स्त्री, ह्यापुत्रीपत्नी । यथा,—
 “गोभक्षीरः पङ्ककीरो ह्यापुत्री राजभट्टिका
 इति जटाधरः
 राजभद्रकः, पुं, कुष्ठम् । निम्बः । इति राज
 निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति चाधुपाठः ॥
 राजभूयं, स्त्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
 क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्याद्भद्रभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुष्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ॥” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥
 राजभोग्यं, स्त्री, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुञ् +
 यत् । कुत्वश्च ।) जातीकीषम् । प्रियालवृक्षे, पुं
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजमखूकः, पुं, (मखूकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) वृद्धकः । वडु वेडु इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । महामखूकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमखूकः ४ वर्वाघोयः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजमल्लः, पुं, राज्ञां मल्लः । राजार माल् इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । उत्सिक्तः २ उडुतः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
 वर्षाणामशुतं सोऽपि प्रकृलोकं महीयते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रश्नतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “त्रिंशद्दण्डं विस्तीर्णं देवमार्गस्तु तेः क्षतः ।
 विंशं धनुर्गाममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
 धनुषि दश विस्तीर्णः सीमानाजपथः क्षतः ।
 त्रुवाजिरथनागानामसन्वाधः सुवक्त्रः ५ ।
 धनुषि चैव चत्वारि शाखारण्यास्तु निर्मिताः
 त्रिकराद्योपरयास्तु द्विकरायुपरच्छका ॥
 जङ्घापथस्तुत्यादक्षिपादश्च गृहान्तरम् ।
 वृतीपादस्तुर्हृपादः प्रावणः पादकः स्तुतः ।
 अवक्त्रः परिवारः पादमानः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणं नामाध्यायः ॥
 (अत्रामेथोत्सर्गं दृष्टविधानं कर्त्तव्यम् । यथा,
 मनुः । ६ । २२२ ।
 “सप्तसुखलेत् राजमार्गं यस्मिन्मननापदि ।
 स द्वौ कार्ष्ण्यौ दद्यादमेध्याश्चाशु शोचयेत् ॥”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 ५४ । २ ।

“ज्ञानविज्ञानसम्पत्तौ राजमार्गविशारदौ ।
युयुधाते महारङ्गे राजसेन दुरात्मना ॥”)
राजमायः, पुं, (मायाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वर्द्धतः ।
वरवटी कड़ा इति भाषा । तन्पर्यायः ।
नीलमायः २ वृषमायः ३ वृषोचतः ४ । अस्य
गुणाः । कफपित्तहरत्वम् । शयत्वम् । वात-
कारित्वम् । वनदायकत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सारकत्वम् । शुक्राश्वपित्तहरत्वम् ।
सुखादुत्वम् । रुचत्वम् । कषायत्वम् । विषदत्वम् ।
लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्वच ।
“राजमायो महामायकपलस्य वलः स्युतः ।
राजमायो गुरुः स्वादुस्तुवरत्तपेणो रसः ।
रुचो वातकरो रथः सन्धो भूरिमलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कालविशेषे अस्याभञ्जलं यथा । नारदीये ।
“निष्वावान् राजमायांश्च सुप्ते देवे जगद्देने ।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाष्टालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमायांश्च वर्द्धयेत् ।
निष्वावान् सुगिर्वाहून् यावदाज्ञतनारकी ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राजसुम्नः, पुं, (सुम्नानां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुम्भकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४० ।
राजयज्मा, [न] पुं, (राजशब्दस्य चयकारको
यज्मा । राजा यासौ यज्मा चेति वा ।)
श्वरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौषधाद्यो यज्माशब्दे ब्रूयन्ताः ॥ * ॥
(असौ हि सर्वरोगाणांमाकरः । यथा,
माये । २ । ६६ ।
“मावेदि यदावेको जेतयचेदिराडिति ।
राजयज्मो रोगाणां सन्धः स महोभ्रताम् ॥”
“तथाश्च वागभटः ।
अनेकरीोगाशुगती बहुरोगपुरःसरः ।
राजयज्मा जयः शोथो रोगराडिति च स्युतः ॥
नक्षत्राणां द्विजाणाश्च राजोभ्रतु यद्यं पुरा ।
यद्य राजा च यज्मा च राजयज्मा ततो मतः ॥”
इति नृहीकार्यां मज्जिनाथः ।)
महापातकजचिद्रमप्ययम् । यथा, विष्णुः ।
अथ नरकाशुभ्रतदुःखानां तिर्यक्त्वसुसुतीर्णानां
मायुष्ये लक्षणाणि भवन्ति । कुष्ठरतिपातकी
व्रजंश यज्मी सुरापः श्वावदन्तकः सुवर्ग-
चारी कुण्डी गुरुतल्पगो दुष्टर्मा । इत्यादि
सूक्तपुराणम् ।
“क्रियाहीनस्य मरुस्य महारोगिणश्च ख च ।
यदेष्टापरगत्याहर्म्मरन्तमशौचकन ॥”
महारोगिणः पापरीगाएकान्तमरोगपतः ।
ने च उष्मादक्षगदोपो राजयज्मा चाधो मधु-
नेहो भगन्दरः उदरोभ्रतरी दण्डी पाप-
रोगा नारदोक्ताः । इति शुद्धितहम् ॥ * ॥
तस्योष्णितरपमानानि यथा,—
“अथ कोभवतस्तस्य दण्डस्य समष्टात्मनः ।

निश्चक्राम तदा यस्या नासिकायादिभीषणः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः क्षण्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः क्षणो घमनिसन्ततः ॥
अधोमुखो दण्डस्तः काष्ठं विश्रम्य सन्ततम् ।
कुन्वाणो निग्रनेत्रश्च योषासम्भोगलोत्सुपः ॥
स शोवाच तदा दक्षं कुत्र स्यास्याम्यहं सुने ॥
किंवा चाहं करिष्यामि तस्मै वद महामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु इतं भवान् ।
सोममत्तु भवान्निवृत्तं सोमे त्वं तिष्ठ खिच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः ।
शनेः शनैस्तमः सोममासखाद स च इतम् ॥
असाद्य स तदा सोमं वल्मीकं पन्नगो यथा ।
प्रविवेशेन्द्रदृष्टये द्विदं प्राप्य महागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दास्ये राज्ययज्मणि ।
शुशोच चन्द्रस्तन्द्रोश्च विषमां प्राप्सवांसतः ॥
उत्पत्य प्रथमं यन्मालो नो राज्यन्वसौ गदः ।
राजयज्मिति लोकेऽस्मिंस्तस्य ख्यातिरभूत्
द्विधाः ॥
तस्मिन्नाभिभूतश्च यज्मणा रोहिणीपतिः ।
अयं जगामानुदिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रे शीयमाणे सर्वोषधः अयं गताः ।
अयं जातास्वोषधीषु न यज्ञः संप्रवर्तते ॥
यज्ञाभावाच्च देवानामन्नं सर्वं अयं गतम् ।
पर्यायश्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
वृष्टभावे तु लोकानामाहारो शीयताङ्गतः ॥
दुर्भिक्षस्यसतोपेतं सर्वलोकं द्विगोचमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्तते ॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
यापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरुचयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
जम्बुः शोभं परं देवाः सागराश्च नष्टास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्वं व्याकुलं दस्युपीडितम् ।
ब्रह्माण्डमगमन्द्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकिं स्रष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रशम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् ज्ञानवदन्तान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेणैव हृतस्वविषयानिव ।
प्रपश्ये सुमुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
खगलं भोः सुरगणाः किमर्थं व्ययमागताः ।
दुःखोपहतदेहांश्च युष्मान् ज्ञानांश्च लक्ष्ये ॥
गिराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वांसु
कामगान् ।
हत्वा स्वविषये न्यक्तान् कथं पश्यामि दुष्खि-
तान् ॥
यद्बभूवे दुष्खवीजं युष्मान् वा यस्तु याधते ।
तत् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चाप्यवधाम्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मववा शोचः कृष्णवर्तां च लोकलक्ष् ।
उवाचालसुये तस्मै सुराणां दुष्खकारणम् ॥
इत्यु सर्वे जगत्कर्तव्यां येन वयमागताः ।

यदस्माकं दुःखवीजं यतो ज्ञानत्रियो वयम् ।
न कश्चित् संप्रवर्तन्ते यज्ञा लोकपितामह ॥
देवा ऊचुः ।
निराधारा निरातङ्गाः प्रजाः सर्वाः अयं
गताः ।
न च दानादिधर्मांश्च न तपांसि चित्तौ कश्चित्
नैव वर्धते पर्ययः शीयतोयाभवत् चितिः ।
शीयाः सर्वास्तथोषधः शस्या लोकाः समा-
कुलाः ॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादाम् कुर्वन्ते ।
अन्नवेकन्नामासाद्य म्रियन्ते बहवः प्रजाः ॥
शीयोषु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम् ।
दुर्बलाश्च श्रिया हीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्या चिरं स्थितः ।
हृषराशौ स च शीमो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्धते ॥
यद्देवान्निष्यते देवैश्चन्द्रो नैरा पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां ससाजे वा भवद्विधे ॥
कदाचिद्रोहिणीं त्यक्त्वा नैव क च न गच्छति ।
यद्यन्यः कोऽपि ग भयेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत् ।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः ॥
इति सर्वत्र लोकिंश्च दृष्टः कर्मविपर्ययः ।
तं दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां शरणं गताः ॥
पातालादुद्यवदुत्याय कालकजादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः पाहि साध-
सात् ॥
अयं प्रवर्तते कस्माच्चगतां वा अतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तत् सर्वं विप्रवे चापि कारणम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शो पितामहः ।
श्रुत्वा अयमभिधाय निजगाद सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृण्वन्तु देवताः सर्वा यदर्थं लोकविप्रवः ।
प्रवर्ततेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्यया ।
अश्विन्याद्या वरबधुर्भागांश्च परिणीतवान् ॥
परिणीय स ताः सर्वा रोहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्ततेतुगुरागेण न सर्वास्तु प्रवर्तते ॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्वा दौर्भाग्यच्वरपीडिताः ।
यद्द्विंशतिर्वरारोहाः पितरं प्रस्थिताः खकम् ॥
प्रवर्तते निशानाथो रोहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भजते तदहाय न्यवेदयन् ॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः सान्ना संसूय विदु-
पतिम् ।
बहुवृत्तमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुवरोध तम् ॥
अनुवृत्तो यथाकामं दक्षेण समष्टात्मना ।
समं प्रवर्तितं तासु समयं कृतवान् विधुः ॥
समसङ्गीकृते भावं तासु कर्तुं हिमांशुना ।
सं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिवृत्तमः ॥
गते दक्षे सुनिश्चे वैषम्यं तासु चन्द्रमाः ।
जहौ न भावं ताः शश्वत् कुपिताः पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमद्रुध सतामरे ।

राजय

समष्टिं प्रतिश्राय वचनश्चेदमन्नवीत् ॥
न समं वर्णते चन्द्र सर्वास्वास्तु भवान् यदि ।
तदा श्रेष्ठो त्वहं तुभ्यं तस्माद् क्रुष्य समञ्ज-

सम् ॥

ततो गते पुनर्दक्षे न समं वर्णते यदा ।
तास्तु चन्द्रस्तदा दक्षं पुनर्गत्वानुवन् यथा ॥
न ते वचः स क्रुषते नैवास्वास्तु प्रवर्णते ।
वयं तपः करिष्यामः स्यास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
तासामिति वचः श्रुत्वा क्रुपितस्य तदा सुनेः ।
चयाय चन्द्रस्य मनः श्रापायोतुसुकतां गतम् ॥
श्रापायोद्युक्तमनसः क्रुपितस्य महात्मनः ।
स्यो नाम महारोगो नासिकाग्रादिनिर्गतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेणं सुनिना ततः ।
प्रविष्टवांसस्य देहे च्यवितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीये चन्द्रे क्षयं याता च्योत्स्ना तस्य महा-

त्मनः ।

क्षीयास्तु सर्व्व्योत्स्नास्तु सर्व्वोषधः क्षयं गताः ॥
ओषधभावात्कोकेऽस्मिन्न यज्ञः संप्रवर्णते ।
यज्ञाभावाद्नाष्टश्चित्ततः सर्व्वप्रजाक्षयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन हीनानां भवतां तथा ।
दुर्लभत्वं सप्तपन्नं विकारश्च स्वगोचरे ॥
इति वः कथितं सर्व्वं यथाभूत्कोकपिबन्धवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तुष्टुशुभ्रं सुरोत्तमाः ॥”

इति काणिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रातः ।
तं प्रसादय चन्द्रार्थं स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेन् शान्तिरोषधीनाश्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रयशुर्दृष्टमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यासुपस्थाय सर्व्वे सुनिवरं सुराः ।
प्रोचुः प्रजापतिं दक्षं प्रथम्यं श्चक्ष्णया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सीदतां ब्रह्मन्नस्माकं बहुदुःखिनाम् ।
उद्धरस्व महाबुद्धे त्राहि नः शोकसागरात् ॥
यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञं त्वं दृष्टिस्तत्परमात्मनः ।
तद्दृष्टत्वं परं च्योतिर्विश्वरूपं गतोऽस्मि ते ॥
दक्षणात् सर्व्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति योगेशस्तुतुसो वयम् ॥
दक्षाय सर्व्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षायत्माहितयाशु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगविद्धिरनाष्टयः पारगाणां परायणः ।
व्याद्यन्तमुक्तः सहसा तस्मै निव्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञसुधां तदा ।
प्राह प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुख्यतः ॥

दक्ष उवाच ।

कृतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो श्रोतुमिच्छाम्यहन्तु तम् ॥

राजय

ममास्ति यदि कर्षयं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्तोऽमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मरुनोर्महर्षिणः ।
जगाद् गीप्यतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽथ तं
सुनिम् ॥

क्षयं यानो निशानायकस्मिन् क्षीये क्षयं गताः ।
सर्व्वोषधो द्विजश्रेष्ठ तद्धानिर्यज्ञहानिहन्तु ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुद्रयकानराः ।
दृष्टभावात्कहद्दुःखं प्राप्य नष्टाश्च काचन ॥
क्षयोऽयं राजानायस्य यस्ते कोपान् प्रवर्णते ।
स सर्व्वजगतो ब्रह्मन्नभवाद्युपस्थितः ॥
नाधुना तन्निभुवनं यन्न क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विष्ववं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्वावराचराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्णन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखान्निन्द्रीक्षाः प्रजाः क्षीया भया-

तुराः ॥

श्यं प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विष्ववेऽस्मान् रसातलात् ।
दैत्या न यावद्द्रव्याय बाधन्ते तावदुद्धर ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपीवलात् ।
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तुतस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छ्लथ्यसुहृदन् ॥
दक्ष उवाच ।

यन्मे वचो निशानाद्ये प्रदत्तं श्रापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिय्यां कर्तुं तदुद्धरे ॥
किन्तु मद्दहनं यस्मान्नेकान्तेन गृष्टा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तत्तुपायसंपेक्षते ॥
तत्राप्ययत्तुपायोऽस्ति सासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं दृष्टिष्य सासाहं स्वयं भाष्यास्तु वर्द्धताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्व्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण सुनिना हिजाः ।
क्षय चन्द्रं समादाय भाष्याभिः सहितं तदा ।
चगमुक्ते ब्रह्मसदनं सुदिताः सुरवन्नमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्व्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
ज्ञापयामास सुभ्रांशुं दृष्टलोहितपुष्करे ॥
भूतभयभवनञ्ज्ञानः पूर्व्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराच्च सरः पूर्णं जगत्प्रसुः ॥
तत्र ज्ञातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुस्त्वश्च सततं दृष्टलोहितसंज्ञके ॥
तत्र ज्ञातस्य चन्द्रस्य शरीरान् तत्तुचयं गदः ।
राजयक्ष्मा निःसन्धार पूर्व्वरूपो यथोदितः ॥
निःश्लथ राजयक्ष्मा तु ब्रह्माणश्च जगत्पतिम् ।
प्रथम्याहं किं करिष्ये क्व गच्छामीतुप्रवाच ह ॥
स्यानं पत्नीश्च लोकेश ! त्वयं मम सदातनम् ।
निदेशयानुरूपं मे सद्यः त्वं जगतां यतः ॥

राजय

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पुष्टं निरीक्षेद्दशरीरगैः ।
अन्तैस्तेनातिमुक्तैः क्षीयञ्चापि निश्रापतिम् ॥
दोर्मिः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निष्यिष्य वै
सुहुः ।

अन्तं गालयामास शरीराजयक्ष्मणः ।
अन्तानि च गाल्याशु तदपूर्तं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चित्तेप मध्ये रक्षति लोकभृत् ॥
तस्मादप्यन्तनादिन्दोः कलाः क्षीयाः पुराणं
याः ।

तासां जगद्भवशृङ्खलां क्षीरोदसागरात् ॥
कलाभाजापशेषस्य सर्व्वार्द्राजयक्ष्मणः ।
क्षीयाः कलाः पश्चद्भव याः पूर्व्वमन्त्यात्मिकाः ॥
ता रागमदमर्षस्याश्चर्याभूनास्तु पीडयाः ।
तच्चोप्योत्काकलाभिस्तु दिवङ्गं यत् कला-

पतिः ।

शरीरं तन्निष्ठाभूतं गर्भस्यं राजयक्ष्मणः ॥
च्योतिश्चूर्णमभूत् च्योत्स्ना लीला राजादि-

यक्ष्मणि ।

प्रवीभूताः सुधाः सर्व्वे गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गलयाभास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा च्योत्स्ना सुधा च्योतिः सर्व्वे तस्माद्-

वर्द्धितम् ॥

क्षीरोदसागरे जितं तत्सर्व्वं विभिन्ना तदा ।
देवान् गिरौ परितप्य स्वयं गत्वा हृतं ततः ।
ततोऽन्तानि प्रथम्यं कलादुर्गाणि वारिधेः ।
च्योत्स्नाश्चाप्यजगामास्तु गृहीत्वा तत्क्षयं
गिरिम् ॥

क्षीरोदाहिरिमागन्ध चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलानुर्यं सुधां च्योत्स्नां न्यवीविशत् ॥
संस्थाप्य तत्क्षयं ब्रह्मा देवानां सध्यतस्ततः ।
जगाद् राजयक्ष्माणं तत्स्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्व्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सर्व्वत सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्मन् वर्द्धयसि ॥
प्रतिश्रायश्चासकाचयुक्तो यो मेधुर्गं चरेत् ।
स ते प्रवेश्यः सततं श्लेष्मणश्च तथाविधः ॥
क्षयाख्या श्लेष्मणुचौ वा भवतः सहशी गुणैः ।
सा तैस्तु भाष्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीयत्वं भवतः क्षयं तत्सर्व्वं विधये क्षुर ।
हृतं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विसृखो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विदष्टो विधिना राजयक्ष्मा महागदः ।
यश्चलां सर्व्वदेवानामन्तर्हानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समग्रयामास कलापश्चदशैधितम् ॥
तेन क्षीरोदधौतेन सुधापूणेन बालभूः ।
सन्थोत्स्नेत् कलानुर्यैः पूर्व्ववचाक्रोद्विष्टम् ॥
स षोडशकलापूर्व्वः पूर्व्ववद्विधयो यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्व्वदेवा सुसुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रविष्य पितामहम् ।
उवाचेदं सुरवदो मध्यगो नाविद्वर्षिवः ॥

राज्य

चोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्द्रष्टव्यं शरीरे मम वर्तते ।
 न वीर्यं वा तपोत्साहो विषीदन्त्यङ्गसन्धयः ॥
 नोत्सहे पूर्ववद्वैष्टां विधातुं सुतरामष्टम् ।
 चेष्टाहीनस्तुदिनं वर्त्तयं केन लोकाभ्युत् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्तस्य वक्ष्यामि चोम यद्भूदङ्गसन्धयः ।
 पूर्वं विशीर्षा भवतस्तत्पूर्वमभवन्न हि ॥
 अधुना भवतो देहचूर्णं निःसारितं मया ।
 शरीरात् सान्त्तप्योत्साहं व्यञ्जसा राज-
 यक्ष्णः ॥
 तेषां प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
 ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
 यतः ।
 ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्त्व वीदन्ति सान्त्ततम् ॥
 लज्जोप्रायं विधास्यामि यथा नातिं लभेद्भवान् ।
 प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोऽध्वरे ॥
 ऐन्द्रस्तनोऽनु चान्धेयः प्रदेयः सन्ततः क्रतौ ।
 नतोऽनु भवतो भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥
 तेन भागेन भुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
 पूर्ववधौ सत्तत्साहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
 यच्चाप्यतकणाक्तोये चोरोदस्य स्थिताक्तव ।
 शरीरचूर्णं यावत् ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणाः ।
 दृष्टिं यास्यन्ति सततं चौरसागरमध्यगाः ॥
 स्मारोचिरेन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशजः ।
 दुर्वासा भविता विप्रः प्रचक्ष्णश्छन्दास्वरः ॥
 स महेन्द्रस्यापिनयात् प्रापं दत्त्वा सुदारणम् ।
 जरिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं सपुरासुरम् ॥
 भिया हीने ततो लोके भविता लोकाविप्रवः ।
 यथा तव ज्ञयात् चोम प्रवृत्तो लोकाविप्रवः ॥
 तन्नाशुवप्रसायेन ततोये तु हते युगे ।
 भविष्यति स्यास्यति च यावद्दुःखचतुष्टयम् ॥
 तत्तत्तुल्यं सम्प्राप्तिं सद्य देवैः कृते युगे ।
 श्रीरोदं निर्मोषिव्यामः शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥
 मन्त्रानं मन्त्रं ज्ञात्वा संपराजं तथांशुकम् ॥
 यज्ञभागेषु हीनेषु देवान्नाथं वयं ततः ।
 मधिव्यामः स्यं देवैः चोरीदं सद्य दानवैः ।
 त्वचरोरार्यतमिदं घनं स्थितं चौरसागरे ॥
 तत्प्रमथ्य गृह्णीष्यामो राज्ञीभूमं तथाक्षयम् ।
 मन्त्रीप्रभन्तरे ज्ञया त्वचरोरं तदा वयम् ।
 ज्ञेयस्यामः सागरवन्च शरीरोदयं विधौ तव ॥
 निर्भयः सागरं पश्चात् सत्तुद्रासिं यदान्तम् ।
 तथा तव यदन्तस्त्रिचूर्णं सन्धयिष्यति ॥
 यो नो वीर्यशुक्लं कान्तमक्षयश्च सुधाकवम् ।
 दृष्ट्वाऽत्रसन्धिकं पादु भविष्यति वपुस्तव ॥
 माहुरीय उवाच ।
 सन्धयः कवेसाभास्य दत्त्वा लोकापितामहः ।
 विधौः स्याय मासाहं दृष्टये यद्यथागभूत् ॥
 सद्यः शन्तेः शपितं मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
 स्यं दृष्टिः स मासाहं वदं मन्त्राकारोदधिः ॥
 यतः यो दृष्ट्वा चन्द्रं हरण्येहो विभक्तवान् ।
 सन्धयः च सुरान् यथांश्च सत्तुद्रासिं सन्तुम् ॥

राज्य

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुर्हृदिनि ।
 तिलव्यथावधि पराः क्षयं यान्त् क्षयं विना ॥
 क्षयेय यदि रोगेण मासाहं दक्षवाक्यतः ।
 क्षयाय पीष्यते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
 किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
 प्रति ।
 चतुर्दशकलासंस्थाः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
 चतुर्दशकलासंस्थान्यन्तानि पिवन्तु वै ।
 प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्तस्त्राचतुर्दशीम् ॥
 तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
 प्रविशन्तु क्षयं त्वेवं क्षणपक्षे विधोर्भवेत् ॥
 यातु श्रेष्ठा कलादृशे हरितुपक्षे प्रजाविता ।
 तिलुतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापतेः ॥
 द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
 तृतीये तु वरखटां ज्ञात्वा सन्धुचितो विधुः ॥
 चतुर्थे बलसंपूर्णस्त्रिभिर्भागे विभावसोः ।
 मण्डलं यातु चन्द्रोऽयं सविस्तरघण्टकः ॥
 यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
 श्वमेवं क्षणपक्षे तावत्स्या प्रतिपत् भवेत् ॥
 द्वितीयादौ क्षणपक्षे दृष्टिर्जासक्तथाविधः ।
 तिथौनां दृष्टिहेतुश्च शुक्ले क्षण्ये तथा भवेत् ॥
 ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।
 दृष्टिमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादितः ॥
 ततो द्वितीयभागस्य यां ज्योत्स्ना हरम्हृदिनि ।
 स्थितार्था वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
 युष्माभिस्तु भवेत् पेयमन्तं यद्दिने दिने ।
 तद्वितीयादितिथिभिः पूर्णान्ताभिः सदैव हि ॥
 स्वयत्तुपत्स्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-
 त्तमाः ।
 यथा दिने दिने भागाः क्षयं याप्ति तथा
 विधोः ॥
 दृष्टिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
 तेजोभागः सूर्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
 प्रयास्यति क्षणपक्षे यथाभागक्रमन्तथा ।
 ज्योत्स्नाहरशिरश्चन्द्रात् प्रवहं पुनरेष्यति ॥
 तेजोभागः सूर्यविम्बादन्तं वत्स्यति स्वयम् ।
 एवं दृष्टिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
 पक्षयोः शुक्लक्षण्यत्वं चन्द्रदृष्टिचयाद्भवेत् ।
 यावत्कालेन यो भागं क्षयं दृष्टिश्च यास्यति ॥
 तावत्कालमभियाप्य तिथिः स्यास्यति सा पुनः ॥
 चिरेण दृष्टिर्यदि वा क्षयो वा
 हतेन दृष्टिर्यदि वा क्षयो वा ।
 इतात्तिथीनां तु सदा क्षयः स्वा-
 धिरात्तु दृष्टिस्थितिषु प्रवृत्ते ॥
 दृश्यं क्षयश्च चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।
 तस्मात् तयोः प्रवृत्तार्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवताः ॥
 व्यासवारणीयः सुभांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।
 अमावास्यापराद्धे तु पितृभौ रोहिणीगृहे ॥
 तस्मैप्रादानात् कथं दृष्टिं यास्यति चान्वहम् ।
 तेन क्षयेण पितरस्त्रिणिं यास्यन्ति वै पराम् ॥
 त्रीमासकालेय उवाच ।
 ततः हरगयाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रुर्लोकहितार्थाय चन्द्रस्य क्षयदृष्टये ॥
 महादेवोऽपि चन्द्राहं स्वरूपं परमात्मनः ।
 जग्राह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो षष्ठम् ॥
 यत्तेजः परमं नित्यमजमव्ययमक्षयम् ।
 तत्स्वरूपाश्चन्द्रकलाः शापतस्तु क्षयं गताः ॥
 प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
 योगिनान्तु तदा तेषां चित्तं तल्लीनमेष्यति ॥
 महादेवशिरःसंस्थी लीने चित्ते सुधानिधौ ।
 चन्द्रद्वारा भवेन्नुक्तिरित्येवं वेदिकी श्रुतिः ॥
 एतज्ज्ञात्वा महादेवः क्षयदृष्ट्या विना कृतम् ।
 हिताय सर्वलोकानां जग्राह शिरसा विधुम् ॥
 चन्द्रज्योत्स्नासमायोगादोषधी यान्ति दृष्टये ।
 सर्वोषधीषु दृष्ट्यासु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
 अध्वरेषु प्रवृत्तेषु खान् खान् भागांस्तु देवताः ।
 परिगृह्णन्ति पितरस्तथा कथानि भूरि च ॥
 अन्तं ब्रह्मणा दृष्टं यद्देवैः पूरातनम् ।
 तेन दृष्यन्ति हीना ये ह्यथभागेन देवताः ॥
 यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिवृद्धिमेति वै ।
 यज्ञज्योत्स्ना विना भ्रतं तच्च स्यात् क्षीण-
 मन्यथा ॥
 अतोऽन्तस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारणं स्वयम् ।
 अतोऽस्य दक्षशापात्तु रक्षाये तच्चिकीर्षितम् ॥
 अद्यापि क्षणपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
 तेजः सूर्यं याति शम्भोश्चन्द्राहं ज्योत्स्निका तथा ।
 पुनश्च शुक्लपक्षे तु श्रेयोदेति कला ततः ।
 ज्योत्स्नाद्वितीयो भागस्तु तेजोभागी द्वितीयकः ॥
 अन्वेत्युग्रशिरश्चन्द्रात् सूर्यविम्बादृषयाक्रमम् ।
 कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥
 सितसिताशुभौ पक्षौ श्रेणाणासुदयक्षयौ ।
 इति वः सर्वमाखातं विभक्तश्चन्द्रमा यथा ॥
 ब्रह्मणा पर्वतश्रेष्ठे तथा तच्चन्द्रभागतः ।
 यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्धिष्टम् ।
 क्षये स्थितेऽपि पित्रर्थं तिथिदृष्टिश्चयौ यथा ॥
 इदं पुराणतमाख्यानं वः श्रुणोति सद्यत्तरः ।
 राजयस्या तस्य ज्ञये न कदाचिद्दृष्टिष्यति ॥
 यक्षाणा परिभूतो यः श्रुणोति वचनं विधेः ।
 अचिरात् यक्षाणा सुक्ताः स भवेन्नरसक्तमः ॥
 इदं सख्ययनं पुराणं शुद्धात् सुख्यतरं परम् ।
 यः श्रुणोति कश्चित्तः सन् स महापुराणभाग-
 भवेत् ॥
 इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
 राजयोग्यः, त्रि, (राज्ञो योग्यः ।) राजाहं ।
 वृषोचितः । यथा,—
 “त्रिकोणकण्टके सौम्ये पापे चोपचयस्थिते ।
 राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्हिनी ॥”
 इति जातकान्तम् ॥
 राजरङ्गं, स्त्री, (राजयोग्यं रङ्गम् ।) रणतम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजराजः, पुं, (राज्ञामपि राजा घनाधिपत्वात् ।
 “राजाहःसखिभ्यदृष्ट्” ५ । ४ । ६१ । इति
 टप् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥
 (यथा, किराताज्जुनीये । ५ । ५१ ।

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहै
धाम स्तं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोनुकण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदधौ
सन्वत्त भृशमरतिं हि सदिधोगः ॥”
सार्वभौमः । (यथा, रामायणे । २।१२।११।
“प्रयाणमिति न श्रुत्वा राजराजस्य योयितः ।
हिला यानानियानार्हां ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, प्रित्तलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुष्ठी २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ अन्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
शोधनत्वम् । पाण्डुवानक्रिमिष्वीहपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कौर्त्सनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मा, [न्] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।)
युधिष्ठिरः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्ते, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
यथा, च्योतिवतत्त्वे ।
“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्रेतातपत्रुपपूजितदेशलाभः ।
हृदयश्लेषाभयनपूर्णमनोरथः स्यात्
श्रीकौं देशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवंश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
वौजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्त्म, [न्] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पश्याः ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
वल् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजाब्जः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजलतद्रयगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा,—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिस्क्रियते द्रयगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
रूपप्रिये, त्रि (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दुष्टप्रांथी विना श्रेत्रेः परभूमिपरो बली ।
ग्राम एवाक्रिमीषंज्ञो राजवल्लभसंश्रयः ॥”
राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।
इति रत्नमाळा । उवा इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [त] त्रि, (राजास्त्वस्येति । राजन् +
मत् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—
“सुराभि देषे राजवान् स्वात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । ५।१।७।
“रराज सा राजवती सन्वहा
यहैरिव द्यौर्मिमलैरुपेता ॥”
राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) चारवधवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिन् इति भाषा ॥
राजशयः, पुं, (राजः शोभमानः शयः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाळा ॥ पाट् इति भाषा ॥
राजसफरः, पुं, इक्षिप्रमत्स्यः । इति चारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राजः शय्या ।) राजः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा श्रुगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राचः २
शतपत्रः ३ वृषप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्ग, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसी भवः । रजस् + अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्ष्मणं यथा,—
“आरम्भरचिताधैर्यमसत्कायं परिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरचिता फलार्थं कर्मागुष्ठानशीलता ॥ ३ ॥
संक्षेपतस्तल्लक्षणं यथा,—
“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च श्रोच्यत्वस्यस्यौ तद्विज्ञेयन् राजसम् ॥”
तस्मात्प्रतिर्यथा,—
“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्यक्त्वं तामसा निरामित्येवं त्रिविधा गतिः ॥”
तद्वतिप्रकारा यथा,—
“भक्ता मक्ता तटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
दूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।
राजानः सन्नियाश्चैव राजस्यैव पुरोहिताः ।
वादयुहप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥

राजस

गन्धर्वा गुह्यका यथा विवुधानुचराश्च ये ।
तथैवाश्वरसः सर्वा राजसीयुत्तमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कदम्बलवखाद्युष्णीतीक्ष्णरुजविदाहिनः ।
आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञी यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इच्यते भरतश्रेष्ठ तं यत्रं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥” ॥
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्रियं तद्दानं राजसं स्तनम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्वागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायकेशभयान् त्यजेत् ।
स हत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावात् पृथग्-
विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायसं तद्राजससुदाहृतम् ॥” ॥
राजसकर्त्ता यथा,—
“रागी कर्मफलप्रभुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसी बुद्धिर्यथा,—
“यथा धर्ममधर्मेषु कार्येषाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी हृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयते-
ऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी हृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽन्वतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्तुतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ ३ ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥” ॥
राजसस्तुतयो यथा,—
“ध्यावनं याञ्चवल्काश्च आश्रियं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसदगं, स्त्री, (राजः सदनम् ।) राजसदम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालभवनम् ३ सुधामवम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्वेदा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनसुपकार्योपकारिका ।

राजसू

खलिकः सर्वतोभद्रो नव्यावर्तदयोऽपि च ।
विष्णुन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-
पर्यायस्यैव ग्रहणात् न स्त्रीत्वम् ।) वृषति-
समानः । इत्यमरः । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गतोक्तिस्तु प्रामादिकी ॥)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजां । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
सृजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्षपः, पुं, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति
भाषा ॥ राइ इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
कृष्णिका २ राजिका ३ सरी ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र यथक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ चवः ६ च्चुताभिजननः ७ ।
चुताभिजनन इत्यत्र चुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णा ८ तीक्ष्ण-
फला ९ राजी १० कृष्णसर्षपाख्या ११ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकण्डुकुष्ठत्रणनाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशति-
त्रसरेणपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः ।
८ । १३३ ।

“त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिचैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्त्रिंशत्त्रयो गौरसर्षपः ॥”

“त्रसेत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवो लिचैका परि-
माणेन ज्ञेया तास्त्रिंशो लिचैका राजसर्षपो
ज्ञेयः । ते राजसर्षपाख्यो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥”
इति तट्टीकार्यां कुल्लुकः ॥)

राजसायुध्यं, स्त्री, (राज्ञः सायुध्यम् ।) राजत्वम् ।

“स्याद्द्रव्यभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुध्यमित्यपि ।
दंभभूयादिकं ऽहत्तु— ॥”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजः
श्रीभाशाली सारस इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (राजस इवमिति । राजसु + अण् ।
डौप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ राजी-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।
“यथा घर्म्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।

अवयावन् प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”)

राजस्यः, पुं, (“राज्ञा जतात्मकः सोमः स्रयंत
७त्र ।” इत्यमरटीका ॥ सु + अधिकरणे व्यप् ।
“राज्ञा सोतथः राज्ञा वा इह स्रयंत ॥”
इति काशिका । “राजस्यस्येति ।” ३ । १ ।
११४ । इति निपातनान् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-
यज्ञविशेषः । तत्पर्यायः । वृषाध्वरः २ क्रतु-
राजः ३ क्रतुत्तमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अमरमते स्त्रीषलिङ्गाद्यम् । ३ । ५ । ३१ ॥
यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

राजा

“यच्छन्ति चनरयाप्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम्
राजस्ययाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥”
राजस्यमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजस्ययज्ञविवरणन्तु महाभारते सभापर्वणि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः श्रीभाशाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्वं, पुं स्त्री, (राज्ञे देयं स्वं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकोप्रसिद्धम् ॥

राजस्वर्णः, पुं, (स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । ३४ ।

“सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी

गतेषु लीलाञ्छितविक्रमेषु ।

अनीयतप्रत्युपदेऽशुक्लै-

राहित्सुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥”)

कदम्बः । कणहंसः । वृषोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजहर्षणं, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।
हृष + णिच् + ल्युः ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [न्] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३
मदीकटः ४ । इति हारावली । ४६ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति ।
हस + णिच् + ल्युक् ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।

“संग्राहि शीतलश्चापि लघुदोषाविरोधि च ।

राजचवकशाकान्तु सटीशाकान्तु तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [न्] पुं, (राजते श्रीभते इति । राज् +
“कण्ठिन् युष्टवित्चिराजीति ।” उणा० १ ।
१५६ । इति कण्ठिन् ।) प्रभुः । वृषतिः । (यथा-
रघुः । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनी

यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)

चक्षिथः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।

“शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-

न्वितम् ।

वैश्वस्यं पृष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥”)

चन्द्रः । वचः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-
पदे चेतुः श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ वृषतेः
पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ क्षाभृत् ४ वृषः ५

राजा

भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८
पार्थः ९ वृषतिः १० भूपालः ११ भूभृत् १२
महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमिन्द्रः १६ त्ररेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः १९ भूमिपः २०
इनः २१ दण्डधरः २२ अवनीपतिः २३
स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसुक २६ अर्धपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,—
“महता राजराज्येन पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदेः ॥
पित्रापरञ्जितात्स्य प्रजास्तनासुरञ्जिताः ।
अनुरागात्तत्स्य नाम राजेत्वभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रागी राजसिकं स्वर्गं कुरुते कर्म रागनः ।
रागान्वाच्च राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्वं यथा,—

शुच्यवाच ।

“श्रेण वत्स ! महाराज हे तात ! भयभङ्गन ।
भयनाता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥
अथश्रीच महेशोऽद्य त्वच्च स्वर्गे वृषोऽधुना ।

यो राजा स पिता पाता प्रजानामेव निश्चयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
पृथोरेवादौ राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,

“देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चैवाधिकारे वै पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ॥
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवासुरञ्जिताः ।
तेनासुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मुसुदिरे तदा ।

अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्वभाषत ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ राजलक्षणम् ।

“सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाम नरेश्वरः ॥
तस्यास्यं चन्द्रविम्बामं सुभु रम्यं समुन्नसम् ।
नीलाः केशाः कुक्षिताश्च समा दीर्घास्तर-

ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रशुगलो विम्बोऽष्टपुटसंघतः ।
चतुर्दंष्ट्रचतुष्किष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥
चतुर्लखाकरो मास्यववृद्धैकपल्बकः ।
शिरालपादो गम्भीरः सूक्ष्मलक्त्रिवलीधरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“अस्वेदिनोऽन्दुतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
क्षिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादाङ्गुणौ शिरोज्-

म्भितौ ।

कूर्मोन्नतौ गूढगुल्फौ सुपाण्यौ वृषतेः स्तुतौ ॥
न्दुलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।
उरवो जानवस्तुत्या वृषस्योपपिताः स्तुताः ॥
कोयगूढे वृषो दीर्घैर्भुञ्जैश्च धनवर्जितः ।
समाभ्यां क्षितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन प्रतापवान् ॥
सशब्दनिःशब्दक्षत्राः स्थर्द्रिद्राश्च मानवाः ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्धारादिभिरेव च ॥
 दक्षिणवर्षे पलितशुभाभिश्च नृपाः स्मृताः ।
 नृपाः पुष्यगन्धिपुष्पा मशुगन्धे धनं बहु ॥
 मांसलस्फिकं सुखी स्याच्च सिंहस्फिकं भूपतिः
 स्मृतः ।
 भवेत् सिंहकटी राजा निखः कपिकटिनरः ॥
 नृपाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकजकाः ।
 बलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
 अधो गवाटां कुम्भाच्च नृपत्वं पद्मकणिका ।
 अशुद्धतेजुचुकैश्च भवन्ति सुभगा नराः ।
 निर्हना विषमैर्दोषैः पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्प्यं मांसलं पृथु ।
 नृपाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कम्बुग्रीवश्च नृपतिर्लम्बकणोत्तिभक्ष्यः ।
 आजानुलम्बिनौ वाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे ॥
 मणिवन्धेर्निगूढैश्च सुप्रियद्युभसन्धिभिः ।
 नृपा हीनैः करच्छेदमशब्देर्धनवर्जिताः ॥
 निस्वाश्चक्रनखैस्तददृशैश्च परतर्ककाः ।
 ताम्रैर्भूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवेस्तथा ॥
 घनाङ्गुलिश्च सधनक्षिप्तो रेखाश्च यस्य वै ।
 नृपतेः करतलगा मणिवन्धे ससुत्पिताः ॥
 शृङ्गातपत्रशिविका गजपद्मोपमा नृपे ।
 कुम्भाङ्गुप्रपताकाभा न्दण्डालाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवाःपानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
 चक्रासितोमरघनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ॥
 मांश्च घनोपेता अवक्रैरधरेर्नृपाः ।
 विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठै रूक्षैश्च खण्डितैः ॥
 विवर्धेर्धनहीनाश्च दन्ताः क्षिग्धा घनाः शुभाः ।
 तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
 शुभा ॥
 अक्ष्णा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं घनेश्वरे ।
 कृष्णा च परुषा वक्रां समं सौम्यश्च संवृतम् ॥
 भूपानाममलं अक्ष्णं विपरीतश्च दुःखिनाम् ।
 शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शत्रुयुगः ॥
 कराः क्षिग्धावनहैश्च बालमैर्मांसलेनृपाः ।
 स्त्रीन्दत्युच्चपिटनास ऋक्ष्वी भाग्यवतां भवेत् ॥
 अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
 संवृतैश्च ललाटैश्च क्षपणा उन्नतैर्नृपाः ॥
 ललाटोपस्यतासिसो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
 नृपत्वं स्यात्तत्सहभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
 हृत्वाकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
 यदुन्नतश्चतुर्दंष्ट्रो रक्तः सप्तस्वसौ नृपः ॥
 इति गारुडै नरशूलचयं नाम ६६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
 सर्वान्पि यो महीपालः सन्त्यद्वित्यं परीक्षयेत् ॥
 राज्यं पालयेत् नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
 निर्जित्य परसेनानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥
 पुष्यं पुष्यं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
 मालाकारं इवारण्यं न यथाङ्गारकारकं ॥
 इग्धी चीरन्तु मुञ्जीत विक्रेतारो न मुञ्जते ।
 परराङ्गं महीपालो कालयासांश्च दूषयेत् ॥

नोधश्चिन्त्यात्तु यो घेत्वाः क्षीरार्थो लभते पयः ।
 एवं राष्ट्रमयोगेन धीधामानं न वर्द्धते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
 पालकस्य भवेद्भूमिः कौर्त्तिरायुर्ग्रो वलम् ॥
 अम्यर्थं विष्णुं धर्मात्मा गोत्राक्षयणहिते रतः ।
 प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो नितेन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमध्रुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चरेत् ॥”
 इति गारुडे १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
 श्रीपराशर उवाच ।
 “यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
 नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां वाप्यशेषतः ।
 सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वरुणामय पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
 दैत्यानां दानवानाश्च ब्रह्मादमधिपं ददौ ॥
 पितॄणां धर्मराजानं यमं राज्येभ्यसेचयत् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
 पतञ्जीणाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
 उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
 श्रेष्ठन्तु नागराजानं नृगाणां सिंहमीश्वरम् ।
 वनस्पतीतां राजानं ब्रह्ममेवाभ्यषेचयत् ॥
 एवं विभव्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥
 पूर्वस्थां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
 दिशःपालं सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥
 दक्षिणस्थां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शरुपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमप्युत्तमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणां पर्वन्त्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेतः प्रतिपाल्यते ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो ये चान्ये सुनिसत्तम ॥
 ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्वभूतेश्वरा हिजा ।
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा हिजोत्तम ॥”
 इति त्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
 स्मृत उवाच ।
 “एवं वदामि सर्वास्तु स्यावरास्तु चरास्तु च ।
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि आदेशस्तुपचक्रमे ॥
 द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
 यज्ञानां तपसाश्चैव सोमं राज्येभ्यषेचयत् ॥
 दृष्टस्यतिश्च सर्वेषां ददावङ्गिरसामपि ।
 भृगूणांमाधिपत्ये च कार्यं राज्येभ्यषेचयत् ॥
 आदित्यानां पुनर्विष्णुं वरुणामय पावकम् ।
 प्रजापतीनां दक्षश्च मरुतामय वासवम् ॥
 दैत्यानामय राजानं ब्रह्मादं दितिनन्दनम् ।
 नारायणन्तु साध्यानां ब्रह्माणां वृषभध्वजम् ॥

नृगाणामथ शादू लं गरुडं पततां वरम् ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
 गन्धानां मरुतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
 सर्वेषां दंष्ट्रिणां श्रेष्ठं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
 सागराणां नदीनाश्च मेघानां वर्द्धितस्य च ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्वन्त्यमभिषिक्तवान् ।
 सर्वाश्चरोगणानाश्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पक्षाणाश्च क्षपाणाश्च सुकूर्त्ततिथिपर्वणाम् ॥
 कलाकाष्ठाप्रमाणाणां गतिरयनयोक्तथा ।
 गणितस्साथ योगस्य चक्रं संवत्सरं प्रभुम् ॥
 प्रजापतेर्विरजसः पूर्वस्यामभिषेचयत् ।
 पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानमभ्यषेचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्थां प्रजापतेः ।
 कर्दमस्य शरुपदं पुत्रं राज्येभ्यषिक्तवान् ॥
 पश्चिमस्थां दिशि तथा रजसः पुत्रसुत्तमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं अभ्यषेचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणां पर्वन्त्यस्य प्रजापतेः ।
 दिगुत्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यषेचयत् ॥
 मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
 तैरेव पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिचर्यते ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
 इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 राजस्येभ्यषिक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ।
 मनुभिर्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रताप-
 वान् ॥”
 इत्याद्ये वद्विपुराणे वराहप्राण्डुर्भावनामाध्यायः ॥
 राजकर्त्तव्यकर्मणि यथा,—
 मदानसोवाच ।
 “वत्स ! राज्ञाभिषिक्तेन प्रचारञ्जनमादितः ।
 कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मश्च महीभृता ॥”
 अविरोधेन धर्मप्राप्त्वाविरोधेन ।
 “यसनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो वहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
 अथवा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनादयथा ।
 तथा राजाप्यसन्दिग्धं वहिर्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
 दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यागरिरोधतः ।
 चरेच्चरास्तथा शत्रोरन्वेषयाः प्रयत्नतः ॥
 विश्वासो न तु कर्त्तव्यो राज्ञा मित्रालवन्तुषु ।
 कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
 स्यान्वद्विद्विद्ययज्ञेन वाङ्मुग्धविदितात्मना ।
 भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो मृत्यो महीभृता ।
 जेयासानन्तरं पौरा विरुध्यत ततोऽरिभिः ॥
 यत्नेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीयते ।
 सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण वाध्यते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र महीभृता ।
 तज्ये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
 हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुसङ्गीभृताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं ह्यत्वा दहं निपातितम् ।

निवर्त्तयेत्तथा क्रोधादनुद्धारं हतात्मजम् ॥
 हतमैलं तथा लोभात्तदाङ्गिणं द्विजैर्हृतम् ।
 मानादनायुषः पुत्रं हतं हर्षान् पुरञ्जयम् ॥
 अभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्मना ।
 स्तुत्वा विवर्त्तयेद्वेदान् गृह्णोषांश्च महीपतिः ॥
 काककीकिलभृङ्गाणां वक्रयालशिखण्डिनाम् ।
 हंसानां लोहकुट्टानां शिञ्जेन चरितं नृपः ॥”
 काकात् सर्वशक्तिना । कीकिलात् माधुर्यम् ।
 भृङ्गात् प्रपीडया अर्थादानम् । वक्रान् शत्रु-
 ग्रहणे प्रकाशनाम् । आलान् दुरुपसपितम् ।
 शिखण्डिनश्चित्रतां संप्रग्रहणाय सक्ततां राज्ञा-
 वान्नगोपनञ्च । हंसस्य सारग्राहत्वम् । लोह-
 कुट्टान् सन्धानम् ॥
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्व्याद्विपत्ते मनुजेश्वरः ।
 चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥”
 कौशिकस्य उलूकस्य राज्ञी काकावस्कन्दनम् ।
 पिपीलिकानां सनावह्वलं संप्रभक्षणञ्च ।
 “श्रीयाम्निविस्फुलिङ्गानां बीजचेष्टा च शास्त्रालेः ।
 चन्द्रसङ्गंस्वरूपञ्च नीत्यर्थे पृथिवीक्षिता ॥”
 अमिस्फुलिङ्गात् दूरान् दाहः । बीजान्मह-
 दर्शनव्यादनम् । उष्णकाले चन्द्रः सुखदायी
 शीतकाले न । एवं सङ्गः शीते सुखदायी
 उष्णकाले न । एवं कालानुसारेण सुखदुःख-
 टाढत्वम् ॥
 “वधकान् पद्मशरभङ्गान्निन्वा गुल्मिणीस्तनात् ।
 प्रजा नृपेण चादेया तथा चण्डालयोधिनः ॥”
 वधकान् निवृत्तत्वम् । पद्मान् कण्ठकगोपनं
 स्मितसुखता च । शरभात् हत्वापि शत्रून्
 नोद्रेकः । यथा शरभोऽप्यपदः परोद्वर्ति न
 सद्यते । शूलिन्वा आर्त्तिज्ञापनम् । गुल्मिण्या
 स्तनात् कालेऽर्थादानम् । चण्डालयोधिन्
 श्रौतकी छागशिरो दर्शयित्वा अन्यद्विक्रीणाति ।
 “शक्रार्कयमसोमानां तद्द्वयोर्महीपतिः ।
 रूपानि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥
 यथेन्द्रसत्तुरो मासान् वार्षीधेनौ भूतलम् ।
 व्याघ्रायथेक्षया लोकान् परिचारेर्महीपतिः ॥”
 परिचारेऽर्थदानादिभिः ।
 “मासान्धौ यथा सङ्गस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 सूर्येणैवाभ्युपासेन तथा शल्कादिना नृपः ॥
 यथा यमः प्रियङ्गुयौ प्राप्ति काले नियच्छति ।
 तथा त्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्वोद्दमालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृत्तास्तच्छाश्रितम् ॥
 मासतः सर्वभूतेषु निगूढचरते यथा ।
 एवं चरेन्नृपचारैः पौरामात्यारिबन्धुषु ॥
 न लोभात्तैर्न कामार्थैर्नार्थार्थेभ्यः मानसम् ।
 पदार्थैः क्षप्यते धर्मान् स राजा स्वर्ग्यच्छति ॥”
 लोभादिप्रयोजनैः ।
 “उत्पद्यग्राह्यो मृदान् स्वधर्माक्षलिताम्वरान् ।
 यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्ग्यच्छति ॥”
 उत्पद्यग्राह्यः पापिनः ।
 “वर्षधर्मा न योदस्ति यस्य राह्ये तथायमाः ।

राज्ञस्तस्य सुखं तात परचेह च शाश्वतम् ॥
 एतदाज्ञः परं क्वलं तथैतद्वृद्धिकारणम् ।
 स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुवुद्धिभिः ॥
 पालनेनेव भृत्यानां हतकृत्यो महीपतिः ।
 सम्यक् पालयित्वा भागं धर्मस्याप्नोति वै यतः ॥
 एवंमाचरते राजा चातुर्लक्षस्य रत्नगैः ।
 स सुखो विहरत्येष शक्रस्येति सलोकताम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मद्दालसोपाख्यानाध्यायः
 तद्गीका च ॥ * ॥ राजाभिवेकस्य विहित-
 नक्षत्राणि यथा,—
 “पुष्याशुक्राद्या व्येष्टा च रोहिणी चोत्तरात्रयन् ।
 हस्तान्धनी रेवती च नृपाभिवेचनीत्तमाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
 अस्य विवरणं अभिवेकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 राज्ञि वर्णनीयानि यथा,—
 “नृपे कीर्तिप्रतापाज्ञादुष्टशास्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंग्रामशस्त्राद्याः सनयक्षमाः ॥
 प्रजारामोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरशून्यता ।
 यौदाकेऽग्रेणगामीर्णशौर्वैश्वर्योऽदमादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ ४ ॥
 राजान्नभक्षणे दोषो यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “सुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्मपरायणाः ।
 ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भवेन च ॥
 आपन्नता हि भुञ्जीत राजान्नन्तु वसुधरे ।
 दशवर्षसहस्राणि पचन्ति नरके नराः ॥
 भगवद्वचनं श्रुत्वा सा मही प्रांसिनव्रता ।
 उवाच मभुरं वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
 धरण्युवाच ।
 शृणु तत्त्वेन मे देव हृदये हि यवस्थितम् ।
 को तु दोषो हि राजान्नु तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततो भूस्या वचः श्रुत्वा सर्वधर्मविदां वरः ।
 प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकामां वसुधराम् ॥
 वाराह उवाच ।
 शृणु सुन्दरि ! तत्त्वेन गृह्यमेतदनिन्दिते ।
 राजान्नन्तु न भोक्तव्यं शुभेभागवतैः सदा ॥
 यद्यप्येष समत्वेन राजा लोके प्रवर्त्तते ।
 राजनस्त्रामसो वापि कुर्वन् कर्म सुदारुणम् ॥
 अपि वा गर्हितं तेन राजान्नन्तु वसुधरे ।
 धर्मसन्धारणार्थाय न तु मे रोचते भुवि ॥
 ततोऽर्थं संप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।
 यथा राजान्नु भोक्तव्यं वै शृद्धेर्भागवतैः शुभैः ॥
 स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 धनधान्यप्रदृष्टाणि दत्त्वा भागवतैरपि ॥
 सिद्धं भागवतैश्चात्र मम प्रापणशेषकम् ।
 सुज्ञानन्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते ॥
 एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणीं प्रसितव्रता ।
 वाराहरूपिण्यं देवं प्रत्युवाच वरानना ॥” * ॥
 तदन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
 धरण्युवाच ।
 “राजान्नन्तु ततो सुद्धा सुद्धो भागवतः शुचिः ।
 कर्मणा केन सुद्धेऽत तन्मि वृद्धिं जनाहंन ॥

वाराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि यन्मां त्वं गौरु भावसे ।
 तरन्ति मनुजा तेन राजान्नस्योपभुङ्क्ताः ॥
 एकं चान्द्रायणं कृत्वा तप्तकच्छप पुष्कलम् ।
 कुर्व्यान् मान्तपनश्चेकं शीघ्रं सुचति किल्बिषात् ॥
 भुक्त्वा वै राजान्नानि इदं कर्म समावसेत् ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वचो मम ॥
 एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नन्तु कदाचन ।
 ममात्र प्रियकामाय यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षणप्रायश्चित्तं नामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “राजान्नं तेज आदत्त शूद्रास्तं ब्रह्मवर्चसम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या जपयेत्प्राहम् ।
 मत्वा भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतो विष्णुमेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (राजनम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ४ ।
 “अहं सुवं यजमानस्य राजनि ।”
 “अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं सुवं
 अमवं समर्थ इति शेषः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥)
 राजाननः, पुं, (राजानं अततीति । अत सातत्य-
 गमने + “बहुलमन्वत्रापि ।” उणा० २ । ७८ ।
 इति युच् ।) पियालवृक्षः । इति शब्दमाला ।
 राजादनं, क्ली, (राजभिरद्यते इति । अद् भक्षणे
 + कर्मणि ल्युट् ।) क्षीरिका । पियालः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । ने, २०५ । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । जवणवर्गं ।
 “दाडिमामलकं द्राक्षा खञ्जूरं स्पर्शकम् ।
 राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते । इत्यमरः । २ । ३ । ४५ ॥
 हेमचन्द्रश्च । ४ । २०८ ॥ क्षीरकार्थे पण्यायो
 यथा,—
 “राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 किंशुकार्थे पण्यायो यथा,—
 “वानपीथः पलाशः स्याद्धानप्रस्थश्च किंशुकः ।
 राजादग्नौ ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दक्षीणपरः ॥”
 राजानुजीवी, [नृ] चि, (राजः अशुजीवी ।
 राजोपजीवी । तस्य कर्माणि यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “यथानुवर्त्तितयं स्यात्सो राजोपजीविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निधीष गदतो मम ॥
 आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्या रविनन्दन ।
 आर्त्तिय वचनन्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि ।
 रह्योगतस्य वक्तव्यमप्रियं वदितं भवेत् ॥
 परार्थमत्यवक्तव्यं स्वस्य चेतसि भागव ।
 स्वार्थः सुहृद्विष्वक्तयो न स्वयन्तु कदाचन ॥
 कार्याभिघातः सर्वेषु रक्षितयः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्रं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥
 नोपेक्ष्यं भाव्यमात्मश्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥

राजासु

राजसु न तथा कार्यं वेशभाषितचेष्टितम् ।
राजकीला न कर्त्तव्या तद्विहितं विवर्जयेत् ।
राजः समोऽधिको वा न कार्यो वेशो विजा-
नता ॥

द्यूतादिषु तथैवास्य कौशलस्य प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलशास्त्रं राजानस्य विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरसंन्यासश्चैव रटूतैः समागतैः ।
संसर्गं न ब्रजेनाजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
निःक्षेपताश्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेदाज्ञो न तस्मिन्ने प्रकाशयेत् ॥
श्रेयस्य श्रावितं यत् स्याद्वाचावाच्यं वृषेभ्यः ॥
न तत् संश्रावयेत्तस्मिन्ने तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् ससुत्याय त्वरान्वितः ।
आहं किं करवाञ्छीति वाच्यो राजा विजा-
नता ॥

कार्यावस्थाश्च विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणास्मिन् लाघवन्तु ब्रजेतु ध्रुवम् ॥
राजः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलस्य भवेन्न चापि भुङ्क्तेऽसुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्त्तयेत् क्वचित् ।
वस्त्रं शस्त्रमजङ्गारं राज्ञा दत्तस्य धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्द्वेषमन्यस्ते भूतिमिच्छता ।
तस्मैवोपासनं कार्यं दिवास्त्रं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमयोग्यास्तु च भूमिषु ।
राजसु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
पुरस्तात्तु तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निष्ठीवनं कारुणं कौपं पर्यस्तिकाश्रयम् ।
भुङ्क्तेऽं वाग्तुङ्गारं तस्मिन्ने विवर्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनस्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अनुजोविगणेर्भायं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥
शाक्यं कौल्यस्य पेशुन्यं नास्ति क्व च्छ्रमतास्तथा ।
चापक्यस्य परिव्याघ्रं नित्यं राजागुणीविना ॥
शुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमालना ।
राजसेवां ततः कुर्याद्भूतयै भूतिवर्द्धनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवत्सलमन्विणः ।
सच्चिवेऽस्य विद्यावी न तु कार्यः कथञ्चन ॥
अष्टशस्त्रस्य न ज्ञयात् कर्मं ज्ञयात्तथापि ।
हितं पथस्य वचनं हितैः सद्यः सुनिश्चितम् ॥
पिपत्तैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्तुराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
खलेदृतिं विरक्तस्तु रक्तो वृत्तान्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपत्ताभ्युदयस्तथा ।
आशावर्द्धनकं हात्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽपि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ।
वाक्यं स मन्द्ं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्यमन्तितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।

राजाम्

चाराधनासु सर्वानुसुभवस्य विषेष्टते ॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यमङ्गं करोति च ।
कल्पते विमुखैश्चैव गुणसंकीर्त्तने ह्यते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाये च कर्मणि ।
विरक्तलक्ष्यं ह्येतत् श्रेयं रक्तस्य लक्ष्यम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं यद्वाति चादरात् ।
ज्ञशलादिपरिप्रश्नी संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्य रक्षस्ये च न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनस्य यद्वाति स्तोत्रमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविङ्गुलोद्दृष्ट ॥
आपतसु न त्यजेत् पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापतसु तथा च भृत्यं
व्यजन्ति वे निगुंणमप्रमेयम् ।
प्रसुं विशेषेण च ते ब्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरद्वन्द्वशुभम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मो अनुजोविद्वत्तनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरव्यते या । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । ङीप् ।) वृषविशेषः । क्षीरिणी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजफलः २ क्षीर-
वृषः ३ वृषद्वयः ४ निम्बवीजः ५ मधुफलः ६
कपोलः ७ माघवोद्भवः ८ क्षीरी ९ गुच्छ-
फलः १० भूपेठः ११ राजवत्सलः १२ श्रीफलः १३
दृष्टकन्दः १४ क्षीरमुक्तः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तपण-
त्वम् । वृष्यत्वम् । स्यायुकरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“क्षीरिकायाः फलं वृष्यं वक्ष्यं क्षिग्धं हिमं गुरु ।
दृष्यान्मन्त्रैर्मदम्नान्तिक्षयदोषत्रयासजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजादं, स्त्री, (राजयोग्यममम् । अमानां राजा
इति वा ।) अत्युद्देशोद्भवशाक्तिविशेषः । तत्प-
र्यायः । वृषात्मन् २ राजादं ३ दीर्घशूककम् ४
घान्यश्रेष्ठम् ५ राजघान्यम् ६ राजेष्टम् ७
दीर्घशूकरम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषहत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । कषुत्वम् । दीपन-
त्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य-
वृद्धिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अमम् ।) राजस्वामिकमस्तम् । तद्गोपनविधेय-
प्रायश्चित्तं राजशन्दे इत्येव । (राजान-
मन्त्रेण हि तेजोऽनिर्भवति । यथा, मनुः ।
४ । २१८ ।

“राजादं क्षेप आदत्ते शूद्रासं ब्रह्मवर्षेऽनू ।
आशुः सुवर्णकारासं यशश्चर्मावकर्त्तितः ॥”

राजाम्, पुं, (आम्नास्य राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्नविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजफलः २ साराम् ३ कोकि-
लोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७

राजाव

वृषवत्सलः ८ । अस्य फलगुणाः । कोमलत्वम् ।
कद्रुत्वम् । पिच्छदाहदत्वम् ९ सुपकस्य तस्य
गुणाः । खाडुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
बलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजाम्बुद्ध आम्नातः कामास्यो राजपुत्रकः ।
राजानं तुवरं खाडु विषदं श्रौतलं गुरु ।
याहि रुचं विवन्वाभवातकत् कफपित्तसुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजाम्, पुं, (अम्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अम्नवैतवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
श्वेताकैवृक्षः । खाडु आकन्द इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणरूपकः ५ काशीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलकः ८ प्रतापवः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजाहं, स्त्री, (राजानमहंतीति । अहं + अण् ।)
अगुरु । (अस्य पर्यायो यथा,—
“अगुरु प्रवरं लोहं राजाहं योगजन्तथा ।
वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजम्वनार्यकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

राजयोग्ये, वि । इति मेदिनी । हे, २३ ।
(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।
“तथेदत्तपत्रं मे ऋगुरुस्य धर्षणम् ।
राजाहं वि च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ॥”)

राजाहं, स्त्री, (राजोऽहं ।) जम्बू । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजालावूः, स्त्री, (अलावूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) खाडुत्वम् । मिठा
काउ इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
मधुराजानुनी ३ शाकालावूः ४ तुम्बकः ५
भस्यालावूः ६ अलावूनी ७ तिरुतुम्बी ८ ।
अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहर-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति महद्विणोदः ॥

राजालुकाः, पुं, (आजूनां राजा । ततः स्वार्थे
कन् ।) मष्टाकन्दः । इति शारावली । १०१ ॥

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्द-
यतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यद्वा,
राजः शोभमान आवर्त्तो यत्र ।) उपरत्नमेष्टः ।
रेउटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वृषा-
वर्त्तः २ राजाव्यावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४
आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । शूद्रत्वम् । शिग्ध-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूषण-
प्रयोजितश्चेत् वृषां बहुमान्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजक्षीरकः । तनु-
पर्यायः । विराटः २ राजपट्टः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सामरे । ७६ । ६३६ ।
“राजावर्त्तोपशशासतव्ये सदासवैश्वजि ॥”
तथास्य गुणाः ।
“राजावर्त्तः कटुक्षितः शिशिरः पित्तनाशनः ।

राजिखः

राजायत्तः प्रमेहः छर्दिच्छिका निवारणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

राजाहिः, पुं, (अहीनां राजा । राजदन्तादि-
त्वानुपरिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
दिसुखाहिः २ विजावासी ३ विषायुधः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरणिः ५ । इति
त्रिकाशप्रथः ॥

राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वखिवि-
यजिराज्ञीति ।” उणा० ४ । २२४३ इति इण् ।)
श्रीरि । (यथा, अर्थासप्तशत्याम् । ६६३ ।

“उल्लसति रोमराजिः स्तनशमोर्गरलवेखिव ॥”

रेखा । इति मेदिनी । जे, १४४ । (यथा, महा-
भारते । ७ । २२ । ६२ ।

“कलायुष्यवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।

रघसेनं हयश्रेष्ठाः सन्नुद्युद्दुर्मदम् ॥”

पुं, व्यायुष्यवर्णः । सतु ऐजपौलः । यथा,
महाभारते । १ । ७५ । २५ ।

“ननुवं वृहस्पतीणं राजिं गयमनेनसम् ।

खर्भानवी सुतानेतागायोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”

राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + ण्युल् ।

टापि अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्पः ।

रेखा । इति मेदिनी । के, १४५ ॥ पङ्क्तिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णसर्पः । तत्पर्यायः ।

धवः २ क्षुधाभिजननः ३ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।

इत्यमरः । २।६।१६ । क्षुधाभिजननः ६ असुरी ७ ।

इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४

रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधुजिका ७

धवकः ८ क्षुधाभिजननः ९ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।

इत्यमरः । २।६।१६ । क्षुधाभिजननः ६ असुरी ७ ।

इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४

रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधुजिका ७

धवकः ८ क्षुधाभिजननः ९ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।

इत्यमरः । २।६।१६ । क्षुधाभिजननः ६ असुरी ७ ।

इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४

रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधुजिका ७

धवकः ८ क्षुधाभिजननः ९ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।

इत्यमरः । २।६।१६ । क्षुधाभिजननः ६ असुरी ७ ।

इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४

रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधुजिका ७

धवकः ८ क्षुधाभिजननः ९ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।

इत्यमरः । २।६।१६ । क्षुधाभिजननः ६ असुरी ७ ।

इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४

रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधुजिका ७

धवकः ८ क्षुधाभिजननः ९ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।

इत्यमरः । २।६।१६ । क्षुधाभिजननः ६ असुरी ७ ।

इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४

“किं मघोरगविसर्पिविक्रमं

राजिखेषु गण्डः प्रवर्तते ॥”

राज्ञी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति डीप् ।)

निच्छिद्रमङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

(श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।

“राज्ञीवराज्ञीवश्लोकश्ल-
शुष्णन्तसुष्णन्ततिभित्तखण्डाम् ॥”

राजिका । (अस्या गुणा यथा,—

“राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुष्णनिकासुरी ।

धवः क्षुधाभिजननः कृष्णिकः कृष्णसर्पः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राज्ञीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिवह्वानि

फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथास्य पर्यायः ।

“पटोलः कृष्णकस्तिकः पाण्डुकः कर्णशच्छदः ।

राज्ञीफलः पाण्डुफलो राजेयश्चाष्टताफलः ।

वीजगर्भः प्रतीकश्च कृष्णकाशभङ्गनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

राज्ञीवं, स्त्री, (राजी दलश्रेणिरस्यास्तीति ।

राज्ञी + “अन्येभ्योऽपि ष्यति ॥” ५ । २ । १०६ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।

१ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

“उत्तानपाण्डिहयसन्निवेशात्

प्रफुल्लराज्ञीवमिवाकृमथे ॥”)

राज्ञीवः, पुं, (राजी अस्वस्येति । राजी + वः ।)

हरिखमेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—

“राज्ञीवस्तु गृह्यो राजीभिः परितो वृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

वृहस्पतिभेदः । इति मेदिनी । वे, ४८ ॥ (यथा,

मनुः । ५ । १६ ।

“पाटीगरोहितावावौ नियुक्तौ हयकथयोः ।

राज्ञीवान् सिंहतुण्डश्च सशङ्काश्चैव सर्वशः ॥”

इति । त्रिकाशप्रथः ॥ सारसपक्षी ।

इत्यमरः ॥ राजीपञ्जीविनि, त्रि । इत्यजयः ॥

राज्ञेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)

मण्डलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—

“चतुर्थोऽन्नपर्यन्तमधिकारं वृषस्य च ।

यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।

तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिष्ठीकितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २।१४।४१ ।

“कर्मयोगेन राजेन्द्र । धर्मैश्च सुमद्यान् कृतः ॥”

राज्ञीदेवसंज्ञकः, पुं, (राजीदेवन इति संज्ञा

यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्गश्लेषः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

राज्ञो, स्त्री, (राजः पत्नी । राजन् + डीप् । यद्वा,

राजति इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां

डीप् ।) राजपत्नी । राज्ञी इति भाषा ॥

(यथा, रघुः । १ । ५७ ।

“तयोर्जघत्तुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुण्युपपत्नी च प्रीत्या प्रतिनगन्तुः ॥”

सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ ॥ राजपत्नी

वर्चनीयानि यथा,—

“देयां सौभाग्यलावण्यश्रीलक्ष्मणारमस्तथाः ।

त्रपाचातुर्गदाक्षिण्यप्रेममानत्रतादयः

वेणीधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकम् ।

कपोलाधरनेत्रभूकटाक्षरदकन्दराः ॥

गण्डवाहुकरोरोचनाभीमधवलत्रयम् ।

लोमालिश्रीणिजह्णोरुपादयुग्मनखं कृमात् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ क्तवके ३ झसुसम् ॥

सूर्यपत्नीः प्रमाणांतरं यथा,—

इत उवाच ।

“विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।

तस्य पत्नीत्रयं तदत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥

रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम् ।

प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥

यसश्च यमुना चैव यमलो तु वभूवतुः ॥”

इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥

कांश्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,

छान्दोग्योपनिषदि । ३।१।२ । “तस्य प्राची

दिक् चुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा

राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”

‘तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी

राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्धाराग्योगाहा ।’

इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +

“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥” ५ । १ । १२८ ॥

इयि यक् ।) राज इदम् । तत्पर्यायः ।

नीटन् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५

प्रदेशः ६ विषयः ७ राज्यम् ८ उपवर्तनम् ९ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीटव्यनपदौ

अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डल-

त्वेन ख्याते ग्रामसन्द्हे । देशविषयोपवर्तनागि च

जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदैकदेशे सजल-

निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशाद्विक्रं

भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीटदा-

दयः पक्षवैकार्थाः । इत्यपरे । एतच्छायुक्तम् ।

इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च

यथा,—

“परस्वैवोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यसुष्यते ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयस्तद्विनिगीघोरदाहृताः ॥

एताः पञ्च तथा मित्रं सामं पृथिवीपतिः ।

सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः ॥

पौरश्रेणी तदङ्गश्च ब्रुवते शब्दवेदिनः ॥

खान्यमात्यः सुहृत् कोषो राधं दुर्गं वलं तथा ।

पौरश्रेणी च राण्याङ्गं प्रकृतश्च भवेत् दयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च ।

“तथाधिपत्यं राज्यं स्वात् साखाप्यं दण्डलक्षके ।

प्रतपद्ये मदेशानि मद्यासान्नाज्यसुष्यते ॥”

इति वरदातन्त्रम् ॥

राज्यता, ज्ञो (राज्या सर्वेषु अज्ञाना वृत्तिता ।)

पिष्टराजिकादधिलवणमिश्रितसूष्माकावू-
खण्डाद् । राजता इति भाषा । यथा,—

“अचूय निक्षिपेत्तत्र भृष्टं जीरकच्छिद्रं च ।
लवणान्तत्र वटकान् सकलानपि मञ्जयेत् ॥

शुक्रलस्तत्र वटको बलहृद्रोचनो गुरुः ।

विषमहाह्निदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।

राज्यतायातिरोचिन्वा पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे क्षतावर्गः ॥

रज्याङ्गं, स्त्री, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्वोपायः ।

नत्पय्यायः । प्रकृतिः २ । तस्य अष्टविधं यथा ।

स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कीयः ४

राज्यम् ५ दुर्गम् ६ वलम् ७ पौराणां श्रेय-
यत् ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ “स्वाम्या-

दयः सप्त पुरस्वलीकश्रेण्यस्य राज्याङ्गपद-
प्रकृतिपदवाथाः । राज्यं सप्ताङ्गम् । कस्य-

चिन्तते षष्ठाङ्गश्रेण्यभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
कामन्दकीये ।

‘स्वाम्यमात्यश्च राज्येषु दुर्गं कीयो वलं सुहृत् ।
परसरोपकारीयं सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते ॥’

पौराण्यया सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
मिति । स्वाम्यादयः सप्त परसरोपकारित्वात्

राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः षडोः

कभाव इत्युक्तेः क्तः प्रकृतिः खियान् । स्वामी
राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृत्स्मिन्नम् । स्वर्णादि-

भाषागारं कीयः । राजं जनपदवती भूमिः ।
पर्वतादिदुर्गमं पुरं दुर्गम् । वलं सैन्यम् । पौर-

श्रेणीयहये सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यस्थाप-
नार्थम् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कीयो मित्तश्च सर्वज्ञ सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते ॥

सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य खलं स्वामी प्रकी-
र्तितः ।

सम्भलत्वात्तथाङ्गना राजारक्ष्यः प्रयत्नतः ॥
धनुर्धरत्वा कर्मणा तथा तेन प्रयत्नतः ।

अङ्गियो यत्तथैकस्य द्रोहमाप्सरतेऽल्पधीः ।
वधस्तस्य तु कर्मणः शीघ्रमेव महतीचिन्ता ॥”

इति मात्स्ये १६४ अध्यायः ॥

राटिः, स्त्री, (राटयति परस्परमाहाययत्नेति ।

रट + णिच् + इन् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
३।४६२ (राटयतीति । रट भाषण्ये + स्त्रीयं

णिच् + इन् ।) शरारिपत्नी । इत्यमरः । २ ।
५ । २५ ॥

राटिः, स्त्री, शरारिपत्नी । इत्यमरः । २।५।२५ ॥

राट्कः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
“प्राच्यां माराधशोखौ च वारेन्द्रीगौडराट्काः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

राट्, स्त्री, कृष्णः । शोभा । इति मेदिनी । ट्, ३ ॥
युरोविशेषः । यथा ।

“गौडं राष्ट्रमद्भुतं निरुपमा तत्रापि राट्
पुरी

भूरिश्रेष्ठिकनामधाम परमं तत्रोत्तमो नः

पिता ॥”

इत्यादि प्रबोधचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ॥

राट्तीयः, त्रि, (राट्णे निवासोऽस्य । राट् +
“रट्वाञ्छः ।” ४।२।११४ इति छः ।) राट्-

देशीयवः । यथा,—

“अयनांशाङ्गममानं दुर्लभमिति नोच्यते ।

राट्तीयश्रीनिवासीक्तं तन्मानं स्थूलतोरत्र तु ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, स्त्री, ज्ञानम् । यथा,—

“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्तुतम् ।

तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥

(रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १३६ । १२ ।

“त्रैत्रप्रतिग्रहे चैव यश्छन्दकयोस्तथा ।

श्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाहिसुच्यते ॥”)

रात्रकं, स्त्री, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । के +
कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १४६ ॥

रात्रकः, पुं, एकवर्षं वैशाखहृत्वाची । इति
मेदिनी । के, १४६ ॥

रात्रिः, स्त्री, राति ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
सुखं वा । रादाने + “राशदिभ्यां त्रिप् ।”

उणा० ४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हरिद्रा ।

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“जाचा कुष्ठं सर्वपाः श्रीनिकेतं

रात्रिर्योषं चक्रमर्हस्य बीजम् ।

छत्वेकस्यं तत्र पिष्टः प्रलेपो

द्वयुक्तो मूलकाहीनयुक्तः ॥”)

एतद्दीपावच्छिन्न-सूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः ।

राति इति भाषा । नत्पय्यायः । शब्दरी २
निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ चणदा ६

चपा ७ विभावरौ ८ तमखिनी ९ रजनी १०
यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १।४।४४ ॥ ग्रामा

१३ घोरा १४ याम्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७
दोषा १८ वासतेथी १९ तमा २० चमा २१

श्रताक्षी २२ खणिनी २३ निशिया २४
चक्रमेदिनी २५ शब्दरी २६ श्रिया २७

वासुरा २८ निषहरी २९ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२

निट् ३३ । इति जटाधरः ॥ यामवती ३४
तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तार-

किर्यो ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—

“यदा दिव्यं च अथासु मेरोर्भूगोलकोद्धवा ।
छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्दिशदिशम् ॥”

इति बह्निपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥ * ॥
पितृदेवानां रात्रिर्यथा,—

“मासेन च नराणाञ्च पितृणां तद्वर्तिष्ठम् ।
छान्पत्ते दिगं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता ॥

वत्सरेच नराणाञ्च देवाणाञ्च दिवागिष्टम् ।
उत्तरायणे दिगं प्रोक्तं रात्रिश्च दिवायामने ॥”

इति शब्दचिन्ते प्रकृतिसूत्रे ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिस्तत्त्वम् । स्तुतिः ।

“पूर्व्याद्विहितं कर्म न हतं तत् प्रमादतः ।
रात्रेस्तु प्रहरं यावत् तत् कर्मणं यथोक्तवत् ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादात् पतितानि
च ।

शब्दार्थाः प्रथमे यास्ये तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥”
इति रमाकरः ॥

याज्ञवल्क्याङ्गिरसौ ।

“उपास्य पश्चिमां चर्त्यां कुत्यामोस्तानुपास्य च ।
भूल्लेः पश्चिमी शुक्ला नातिदमोश्च संविशेत् ॥

अग्निहोमोपासने साक्षिपरे । उपास्य चेति
चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । संविशेत्

स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“पुनः पाकसुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्राया साहं वलिं हरेत् ॥
अतिथिषागतं तत्र स्वशुक्ला पूजयेद्ब्रुवा ।

दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
तदेवाद्युग्मं पुंसां सूर्योऽपि विमुखे गते ॥”

सूर्योऽपि अक्तं गते सूर्ये । तथा,—

“कृतपादादिश्रीचसु शुक्ला सायं ततो गृह्णी ।
गच्छेद्स्फुटितां श्रयामति दासमयीं शुभ ॥”

भोजने सायमिति साहंप्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥
अथ रात्रौ शयनविधिः । चति सूर्ये श्रया च न

पाननीया वा च सूर्योऽद्यात् पूर्वस्तुतोऽपि ।
तथा च स्तुतिः ।

“भास्करादृष्टश्रयानि नित्याग्निचिह्नानि च ।
सूर्यावलोकिदीपानि लक्ष्म्या वैश्रानि भाजनम् ॥”

यासः ।
“शुचौ देशे विवित्ते च गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक्त्रवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
मङ्गल्यं पूर्व्यङ्गमश्च शिरःस्थाने विधाय च ।

वेदिकेगार्हपत्ये रक्षां कृत्वा स्वपेसतः ॥”
गर्गः ।

“स्वर्गहे प्राक्शिराः शिरे स्याद्युधे दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिद्दक्षशिराः ॥”

मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिरः शयने विद्यात् घग्माशुच दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रवलां चिन्तां हानिं ऋणुं तयोपरे ॥”
तथा ।

“नमस्कृत्याययं विष्णुं समाधिसं स्वपेत्प्रश ॥”
मार्कण्डेयः ।

“नूत्यालये श्मशाने च एकदशे चतुष्पथे ।
महादेवदशे चापि शर्करालीङ्गपांशुश्च ॥

घान्त्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
न चापि भयशयने नाणुचौ नाणुचिः सयम् ॥

नार्द्रवासा न नमश्च नोत्तरायणमस्तकः ।
नाकाणि सर्वशून्ये च न च जैत्र्ये तया ॥”

समेदिति श्रेयः ॥ * ॥ अथ रात्रौ शरौप-
गमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।

“योऽप्यर्त्तनिश्राः श्रोत्र्यां तासु युक्तासु संविशेत् ।
प्रकृष्यायैव पर्वण्यादाश्चतस्रसु बन्धयेत् ॥”

श्रीसां योऽप्यर्त्तनिश्रा क्रतुर्भाषानयोमकाः ।

तत्रोक्तविधिना गच्छन् । तत्र गुम्फासु रात्रि-
मपि पञ्चमि ब्रह्मचार्यैव भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छतो ब्रह्मचर्यमप्यनुदीषो नास्ति इति
मिताक्षराः । विष्णुपुराणम् ।

“वृष्टादृष्टममावास्यानुमे पक्षे षतुर्दशमीम् ।
मैधुनं नोपसेवेत द्वादशीं च सम प्रियाम् ॥”

हारीतः । “षतुर्दशनि स्नातायां गुम्फासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्ध्यातीति ॥” अत्र

षतुर्थां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तदज्ञोनिवृत्तौ
बोधम् । रजस्युपरते साध्यां स्नानेन स्त्री रज-

सका । इति मनुवचने कयावदन्तात् । साध्यां
गर्भाधानाद्विहितकर्मयोग्यत्वार्थः । आद्याप-

तमस्तु वक्ष्येत् । इति तु रजोनिवृत्तौ तदपरम् ।
अत्र तावपि कात्तुकी गमनमाह । विष्णुपुराणम् ।

“रजो नरकमभ्यति दीयेदत्रापि चापुषः ।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मत्वा नशारेषु षतुमनुसु बुधो ब्रजेत् ।
यपोक्तदोषहीनेषु मकामेव्यवृत्तावपि ॥”

पेठनीतिः । “स्वाहं विश्वरूपं जघान वज्रैर्देवैः
प्रति देवा ब्रह्महन्ति अवदन् स खिय उपा-

एक्षीत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्म-
हत्यायाः प्रपद्यन्त स्वियः एकं भूमिन्वैनस्यतय-

ल्लोकम् । आद्यां मघवा तुष्टौ वरं प्रायश्चित्त भूमेः
सिरत्वं दृष्ट्वायां ह्येतप्ररोहणं स्त्रीयां सर्व-

काणेषु उभयः ॥” सम्भवो मेलनं सम्भोग इति
यावत् । मन्वेकाले षट्सावशुषी च । न तु प्रति-

विहृपञ्जार्हौ । तथाच गीतमः । षट्सावुपेयात्
सर्वत्र वा प्रतिविहवर्णमिति । दुष्टकालमाह

श्रुतिर्पि ।
“प्लेष्टा मृगा मघाशुषा रेवती छत्तिका-

श्विनी ।
उत्तराश्रितयं त्वहा पञ्चवर्षं प्रजेहती ॥”

यवथ ।
“रजो नोपैति यो भाष्यामशुषी यच्च गच्छति ।
तुम्हमाशुष्योर्दोषमयो नो यच्च भिष्यति ॥”

नौधायमीयमशुषी गमनदोषाभिधानमकामा-
विषयम् । पिष्टुः । पञ्चानारोम्ववर्षं गताव-

नशान् पर्वी विरापसुपपदेति । एहशाता-
तपः ।

“सौषीं संप्रेष्यात् सन्तान् तामिः संकचगा
इपि ।

नक्षत्रं विपद्येत न दारेऽस्तुमशुष्याम् ॥”
संप्रेष्यात् संकचगादिनाम वरागतं संकच्यार्थः ।

आहावस्तरेण विपद्यमाह तुः प्रकृतिगती ।
अशुष्यातां तदोरापं परिहरेत् नार्थे

दिशामैधुनं प्रहेत् सौषीयाभोम्याश्च दिवा
प्रत्यक्षोऽपराधश्च तस्मादेनद्विष्येत् । प्रमा-

कामश्च विष्णुः नोपदरेत् तस्य विधिः क्वाश्च
प्रयत्नोऽप्येवमिति भवति तस्मात्

पविताश्रमः प्रयत्नं प्रतिहेति । नोऽप्यो
दिशे । तस्य गतायं तदोरापं विधिः क्वाश्च

तुत्पत्त्या अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्
तदुत्पत्त्यर्थं यतितथमिति कल्पतथः । स्वप्न

आहृदिने यद्भिगमनं प्रागुक्तयाज्ञयत्प्रायश्च-
नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।

“श्रुद्रात्रेण तु सुक्तेन मैधुनं योऽधिगच्छति ।
यस्यामं तस्य ते पुत्रा स्वस्वर्गाः श्रुदवन्

द्विजाः ॥”
पराशरः ।

“अतुस्नाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
य गच्छेत्परकं घोरं मस्येति तथोप्यते ॥”

सन्निधावित्थभिधानान् अथद्विदितस्य गमना-
भाये न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तगृहत्वभिगमन-

नियममाह । कूर्मपुराणम् ।
“अतुक्कालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न

जायते ।
श्रुत्यापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”

यतितथमिति शेषः । आपस्तम्बः ।
“श्रुतौ तु गर्भशुक्लान् स्नानं मैधुनिनः

सृष्टम् ।
अश्रुतौ तु सदा कार्यं शौचं श्रुतपुरीषवदिति ॥

दावेतावशुषी स्यातां दम्पती श्रयनं गतौ ।
श्रयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः

पुमान् ॥
मैधुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रवीर्यं न क्षुभ्यात् ।
तेषामभ्यक्ते तथा वान्ते क्षुभ्यकर्मणि मैधुने ।

मन्त्रोच्चारं यदा क्षुभ्यादशोरात्रेण शुद्ध्यति ॥”
इति वचनात् ।

पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । सा यदि गर्भं नाद-
धीत निदिग्धिकायाः श्वेतपुष्याया उषोष्य

पुष्यनक्षत्रे मन्त्रसुत्याप्य षतुर्दशनि स्नातायां
निश्रयासुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-

माक्षिप्यतीति । इयमोषधीस्त्रायमाणा सद्य-
माना घरमती । अस्या अहं दृष्ट्वाः पुत्रः

पितृरिय नाम जनयत्यभित इति । सा परि-
गीता षतुक्कालेषु कृताभिगमना यदि गर्भं न

दधाति तदा उषोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट-
कारिकाशुक्त्याप्य षतुर्दशनि षतुक्कालायां

यदा रात्राशुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे
पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्यं ददाति

दक्षिणहस्तागामिकाशुद्धाभ्यां यहीत्या प्राक्-
शिरः संविष्टाया इति गोभिलस्वरयात् ।

आशुर्वेदीये ।
“पिष्यतीं अशुर्वेदश्च मरीचं नागकेधरम् ।
आशुर्वेदं मघं सुश्रीतं अपि वरुणा प्रच्छयेत् ॥”

याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् शिवं चामां मघां श्रुत्या च वप्यं-

येत् ।
इति एतौ मन्त्रेण पुत्रं लभ्यते ॥”

पुमान् ॥”
आनामाशरत्नाचवादिना । अहृदेष्वारम् ।

अत्र मध्यमाधानशौचमा उत्तराशुदकपरका-
न्देव श्रुतीति न तिस्रसादितदपरकस्यां अथ

अत्रभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे न स्नापयेत् ।
पुष्यापिते तु गर्भानुत्पत्तिरिति विशेषः । दक्षः ।

“प्रदोषपश्चिमी यामी वेदाभ्यासेन सौ नयेत् ।
यामहयं श्रयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥ १ ॥
अथ रात्रिजागरत्यदोषशुभौ ।

“रात्रौ जागरणं क्लृप्तं स्वप्नं प्रसन्नपत्नं दिवा ।
अरुक्षमनभिव्यन्दि त्वाधीनप्रपञ्चायितम् ॥

कफमेदोविषार्कानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्कीकृता

तु येः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ १ ॥
कुलपूजा यथा । “यत्तु ।

रात्रावेव महापूजा कर्तव्या धीरवन्दिते ।
न दिने सर्वथा कार्या श्रावनात्मन सुव्रते ।

तन् पुनः कुलपूजाविषयम् ।
अहंरात्रात् परं यच्च सृष्टृर्षयमेव च ।

सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्वत्तमचयन्तु वै ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ १ ॥

अथ रात्रौ विहितनिधिहे । हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“तुनिभिर्दिरश्नं प्रोक्तं विप्राणां सर्ववाचिनां

नित्यम् ।
अदनि च तथा तमस्विन्यां वाहं प्रच्छर-

यामान्तः ॥”
जावातः ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्माशुष्ठानती दिवा ।
नक्ताद्विद्ययोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

देवलः ।
“राहुर्दशमं क्रान्तिविवाहाद्ययद्विष्टु ।
स्नानदानादिकं कुर्वन्निशि काम्यव्रतेषु च ॥”

मन्माण्डपुराणम् ।
“न रात्रौ पारणं कुर्व्यात् षट्से वै रोहिणीव्रतात् ।
तच्च निश्रपि वै कुर्व्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ १ ॥
“एकभक्तेन नक्तेन तपेयायाचितेन च ।
उपवासेन दामेन नैवादादशको भवेत् ॥”

स्कन्दपुराणम् ।
“प्रदोषयापिनी आत्मा तिथिर्नक्तवते यदा ।
देवीपुराणम् ।

“हविष्यभोजनं सत्तं स्नानमाहारलाघवम् ।
अधिकार्यमधःश्रयां नक्तभोषी षट्सावरेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥
देवलः ।

“रात्रौ आहं न कुर्वीत रात्रधी क्रीर्तिका हि
सा ।

चन्द्रयोः समयोद्येव श्रुत्वे चैवापिरोहिते ॥”
इति आहवण्यम् ॥ १ ॥

विष्णुपुराणम् ।
“प्रातर्निशि तथा चन्द्रनामध्याह्नादिषु संस्कारम् ।
नारायणमपात्रेति यद्यः पामस्यं नरः ॥”

रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रथवमाह ।

रात्रिः

रात्रिच

रात्री

ब्रह्मपुराणम् ।
 “दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
 स्नात्वाशुभेघ्नं पुण्यं दृष्टेऽप्युद्धृततच्छलेः ॥”
 रात्रिश्चराधिकारसुप्रक्रम्य आदिप्रसङ्गि ।
 “अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
 गच्छन्ति जनान् सन्धानं वनस्थानं वृषतीनपि ॥”
 तत्रार्जुनस्य प्रतिवचनम् ।
 “समुद्रे हिमवत्पार्श्वे तद्वामस्यांश्च दुर्मते ।
 रात्रावहन्ति सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिरुहः ॥”
 देवलः ।
 “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरहयम् ।
 तस्यां स्नानं न कुर्वीत कान्यनैमित्तिकादृते ॥”
 अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नादादिति वौधा-
 वनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-
 खानस्य दिवारान्निकर्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-
 न्नमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारान्निसम्बन्धि-
 त्वेनाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (रात्र्याक्तनियमाः यथा,—
 “रात्रौ च भोजनं कुर्व्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
 किषिदूनं समन्नीयात् दुर्जरन्तत्र वर्जयेत् ॥
 प्ररौरे जायते नित्यं देहिनः सुरतसुहा ।
 अथवायास्तेहमेदोदृष्टिः शिथिलता तनोः ॥
 बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि योद्धुः ।
 ततस्तु तरुणी त्रेया दान्निशतं वत्सरावधि ॥
 सद्दुर्हमधिष्ठायात् पश्चाद्दत्तरावधि ।
 दृढा तत्परतो त्रेया सुरतोत्सववर्जिता ॥”
 अधिष्ठाया प्रौढा ।
 “निदाघशरदोर्वाला हिता विषयिणी मता ।
 तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥
 नित्यं बाला स्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
 तरुणी द्वावयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् ॥
 मद्यो मांसप्रवृत्तं बाला स्त्री चीरभोजनम् ।
 घृतसुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि घट् ॥
 पूतिमांसं श्लियो दृढा बालाकैस्तरुणं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”
 प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालाकैः कन्याकैः ।
 “दृष्टोऽपि तरुणी गत्वा तरुणत्वमाप्नुयात् ।
 वयोऽधिकं स्त्रियं गत्वा तरुणः स्यविरायते ॥
 आयुश्चान्तो मन्दजरा वपुर्वर्णवसानिताः ।
 स्त्रिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥
 सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।
 प्रकामस्तु निवेतेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
 च्राद्वातसन्तशरदोः पश्चाद्दृष्टिनिदाघयोः ॥”
 सुश्रुतस्तु ।
 “त्रिमिस्त्रिभिर्द्वौभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।
 सर्व्वेषुतुष्टु घर्मेषु पश्चात् पश्चाद्दृष्टोऽपि ॥”
 समेयात् सङ्गच्छेत् घर्मे श्रीष्ठी ।
 “श्रीते रात्रौ दिवा श्रीष्ठी वचस्ते तु दिवा-
 निशि ।
 वर्षासु वारिद्धत्वे शरत्तु शरवः सारः ।
 चपेयात् पुरुषो नारी सन्धयोर्न च पन्थुः ।
 गोसर्गे चार्द्धरात्रौ च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भाष्यया कुर्व्याद्देशेतिप्रत्यसंबृते ।
 रन्ध्रे अथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमायते ॥
 देशे सुवचनासम्भे विरतेऽतित्रपाकरे ।
 श्रयमाणे अथाहेतुवचने न रमेत ना ॥
 स्नातसन्दनलिप्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥
 सुकृतस्यः सुवचनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
 ताम्बूलवदनः पत्रागमसुरक्तोऽधिकः सारः ॥
 पुत्रार्थं पुरुषो नारीसुपेवाच्छयने शुभे ।
 अथाश्रितोऽदृष्टिः क्षुदान् सथथाङ्गः पिपा-
 धितः ॥
 वाली दृष्टोऽन्यवेगार्तस्वचेन्नोमी च मैथुनम् ॥”
 रोगी मैथुनसंबर्द्धनीयरोगयुक्तः ।
 “भाष्यं रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
 अतिकामोऽभिकामान् लुह्यो हृष्टामलङ्कृतम् ॥
 सेवेत प्रमदां युक्त्वा वाचीकरुण्यदृष्टः ।
 रणखलामकामाश्च मलिननामप्रिवान्तथा ॥
 वर्णदृष्टां वयोदृष्टां तथा आधिप्रपीडिताम् ।
 हीनाङ्गीं गर्भिणीं देव्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
 सगोत्राङ्गुरपक्षीषु तथा प्रव्रजितामपि ॥
 नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशुद्धया ॥”
 “स्नानं सशर्करं चीरं मध्यमेऽवसंस्कृतम् ।
 घातो मांसरसः खन्नः सुरतान्ते हितौ अमी ॥
 मूलकासञ्चरश्चासकाश्र्यपाष्णामयक्षयः ।
 अतियवायाप्यायन्ते रोगास्तादृशकादयः ॥
 रात्रौ जागरणं रुचं कफदोषविषार्निजित् ।
 निद्रा तु सेविता काले धातुवायम्यतन्त्रितम् ॥
 पुष्टिवर्णवक्षोत्साहं वद्धिदीप्तिं करोति च ॥”
 इति भावप्राशस्त्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 तद्देशिकप्रथ्यायः । श्रावी १ क्षपा २ शर्व्वरी ३
 अस्तुः ४ ऊर्वा ५ राव्या ६ यम्या ७ नम्या ८
 दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
 अशिकी १३ प्रयस्वती १४ तमस्रती १५
 हताची १६ शिरिणा १७ मीकी १८ श्रीकी १९
 ऊषः २० प्रयः २१ हिमा २२ वक्षी २३ । इति
 त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
 १ । ७ ॥ (श्रौहृष्टोपस्थानदीविशेषः । यथा,
 मात्स्ये । १२२ । ७० ।
 “श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्गं गताः शुभाः ।
 गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनो नवा ॥”
 रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । क + टः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकारशब्ददर्शनात् ॥
 (कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)
 रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”
 ३ । २ । १६ । इति टः । “रात्रेः कृति विभाषा ।”
 ६ । ३ । ७२ । इति पक्षे सुसभावः ।) राक्षसः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर + टिलात् डीप् ।)
 राक्षसी । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।
 “तं विप्रदर्शनं कृतघातवनां
 याम्नं वने रात्रिचरीं लुप्तौके ।
 जिघांसुवेदं धृतमासुराश्व-
 क्तं ताडकाश्यां निजघान रामः ॥”

रात्रिजलं, स्त्री, (रात्रेर्जलम् ।) कुञ्जुन्दिता ।
 इति शब्दमाळा ॥
 रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जाग +
 अच् ।) कुञ्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ
 जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं
 ददातीति । दा + कः ।) मशकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर् + टः ।
 “रात्रेः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति सुम् ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (स्त्रियां डीप् ।
 रात्रिचरी ।) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिपुष्यं, स्त्री, (रात्रौ पुष्यति विकाशति इति ।
 पुष्य् + अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।
 “रात्रेः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति
 सुम् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ
 गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 रात्रिमणिः, पुं, (रात्रेर्मणिरिव ।) चक्रः । इति
 हारावली । १३ ॥
 रात्रिवासः, [स्] स्त्री, (रात्रेर्वासो वक्षमिव ।)
 अन्यकारः । इति शब्दमाळा ॥ रात्रौ शयन-
 कालीनपरिधेयवक्षम् । यथा । ब्राह्मी सुष्टुर्के
 उत्थाय सुकृत्वापः रात्रिवासस्यहा शिरसि
 सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विसृजं वरा-
 भयकरं श्वेतमाल्यालुपेपनं खप्रकाशरूपं
 स्वामस्थितरत्नशय्या सुप्रकाशरूपया सर्चितं
 गुरुं विभाषा मानसोपचारेराराध्य नम-
 स्कुर्व्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
 “शयनश्चान्वकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
 स्नानान्नरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुक्लभोजनम् ॥”
 इति ज्योतिषत्रिम् ॥
 रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभा-
 तम् । इति शब्दमाळा ॥
 रात्रिविज्ञेयगामी, [वृ] पुं, (रात्रौ विज्ञेयं
 विच्छेदं गच्छतीति । गम् + शिनिः ।) चक्र-
 वाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवे-
 येति । विद् + शिच् + क्त्वात् ।) कुञ्जुटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रात्रिवेदी, [वृ] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति
 खरेयेति । रात्रि + विद् + शिच् + शिनिः ।)
 कुञ्जुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रात्रिचाचः, पुं, (रात्रेर्चाच इव शुभत्वात् ।
 रात्रौ चो विकाशी यस्य इति वा ।)
 श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रात्रिदृष्टकः, पुं, (रात्रौ दृष्टति अन्तःपुर-
 मध्ये समतीति । दृष्ट्वा गतौ + क्तुत् ।) अन्तः-
 पुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रात्रौ, स्त्री, (रात्रि + कृदिकारादिति डीप् ।)
 निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
 श्रमेदे । १० । १२७ । १ ।

“रात्रौ यच्छत् आयती पुरुत्रा देव्यभिः ॥”
हरिद्रा । निशापय्यायत्वात् ॥)
रात्राटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।)
राघसः । इति केचित् ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥
रात्रान्मः, त्रि, (रात्रौ अन्मः ।) रात्रौ दृष्टि-
ह्येगो नरः । रातिकाणा इति भाषा ॥ रात्रौ
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
“दिवान्वाः प्राग्निः केचिन्नात्रावन्वास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राग्निस्तुल्यदृष्टयः ॥”
तन्नाशकौषधं यथा,—
“देवदारोश्च वै चूर्णं अजासृजैश्च भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमन्त्रिणी तेन चाञ्जयेत् ।
रात्रान्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥
राहं, त्रि, (राध सिद्धौ + क्तः ।) पक्षम् ।
सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४० ।
“पूर्वेण तपसा यज्ञेदानेयौगैः समाधिना ।
राहं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिसत्त्वविन्दतम् ॥”)
राहान्तः, पुं, (राहः सिद्धः अन्तो निर्गम्यो
यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥
(यथा, भागवते । १२ । ११ । १ ।
“अथेदमर्थं दृच्छामो भवन्तं बहुविक्रमम् ।
समस्ततन्त्रराहान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”)
राघ, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्रा०-दिव्या०-च-पर०-स्त्रादिपक्षे स्रक्०-दिव्या-
दिपक्षे अक०-अनिट् ।) रेफादिः । न,
दोषीति । य. राध्यति । औ, अरात्सीत् ।
सिद्धिरिच्छं स्त्रादिपक्षे निष्वाहगा । दिवादिपक्षे
निष्पत्तिः । अत्रं राधोति विप्राणां य इति
हज्जायुधः । निष्वाहयतीत्यर्थः । सततं राध्यति
श्रिये इति हज्जायुधः । निष्पत्ती स्त्रादित्यर्थः ।
सिद्धिरन्तर्भूतार्थत्वाद्भवन्नेव निष्वाहनेति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभ-
पय्यालोचने च । यथा, सुभवेधे । “गर्गे
राध्यति रामाय ।” रामस्य शुभाशुभं पय्या-
लोचयतीत्यर्थः ॥)
राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
राधी । चास्मिन्नस्तीति । राधी + “चास्मिन्
पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)
विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राघतरङ्गयाम् । ८ । २४८२ ।
“राधमासवधि द्युत्सवः प्रभृति धारिदाः ॥”
घनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
“सोमं राधागां गते गीर्वाणो वीर यस्य ते ॥”
“हे इन्द्र राधानां पते घनानां प्राणक ।” इति
तद्गाय्ये सायणः ॥)
राधनं, स्त्री, (राध् + णट् ।) घाघनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ ॥ लोपः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधगा, स्त्री, (राध् + णिच् + युच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥
राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याणीति ।
राध + अच् । टाप् ।) घन्विनां चित्रभेदः ।
(यथा, बालभारते १ अङ्के । “इष्टं हि महा-
राजसमाजे न जाने कमवणमिष्यते राधावेध-
कीर्तिर्वैजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
गच्छत्रम् । आमसकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।
इति मेदिनी । घे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । अथै एव कुन्तीगर्भणस्य शिशोः
कर्णस्य पालयित्री अथएव कर्णो राधासुत
इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
६७ । १३८—१३९ ।
“निगूहमाना चातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्सवर्ष्णं जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विणम् ॥
तसुतुष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायथाः ।
राधायाः कृष्णयामास पुत्रं सीधिरथस्तदा ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।
“राधा सूतस्य भार्या वै तथासौ प्रार्थितः
सुतः ।
कर्णोऽभूद्बलवान् वीरः पालितः सूतसुतानि ॥”)
श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभार्गाशा
शक्तिः । यथा,—
“स कृष्णः सर्वदृष्टारो सिद्धचुरेक एव च ।
दृष्टुं मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
खेच्छामयः खेच्छया च दिधारूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभार्गाशा दक्षिणांशः पुमान्
सूतः ॥
तां दृष्ट्वा महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतीवकमनीयाश्च चारुचम्पकसन्निभाम् ॥”
इत्यादि । ७७
तस्या अनपत्यताकारणद्वयथा,—
“दृष्टिमात्रं तया साहं रासेशो रासमखले ।
राधेसासे सुरहसि रासकीड़ाश्चकार ह ॥
गागाप्रकारश्ङ्गारं शङ्गारो मूर्तिमानिव ।
चकार सुखसमोगं यावद्दे ब्रह्मणो दिनम् ॥
ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या योगौ जगत्प्रता ।
चकार वीर्याधानश्च निव्यानन्दः शुभे शब्दे ॥
मात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्नि च सुप्रत ।
निःससार अमजलं त्रान्तायास्तेजसा हरेः ॥
महाकामणिक्रियाया निःश्रासश्च बभूव ह ।
तदा वने अमजलं तस्मिन् विश्वगोलकम् ॥
स तु निःश्रासवायुश्च सर्व्वाधारो बभूव ह ।
निःश्रासवायुः सर्व्वाधां जीविनाश्च भवेद्यु च ॥
बभूव मूर्तिमहायोर्वामाज्ञात्प्राणवक्षसा ।
तन्मन्त्री सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चेवोदानो यान एव च ।
बभूपुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥
घर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।
सदामाज्ञासु तपस्वी वरुणानी बभूव ह ॥
अथ सा कृष्णपतिश्च कृष्णगर्भं दधार च ।
शतमन्वन्तरं यावम् व्यसन्ती ब्रह्मतेजसा ॥

कृष्णपाणाधिदेवी सा कृष्णप्राणाधिकाप्रया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी शश्वत् कृष्णवचःस्थलस्थिता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।
सुषाव हिमं स्वर्णामं विश्वाधाराजस्य परम् ॥
दृष्ट्वा सिद्धश्च सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्सवर्ष्णं च कोपेण ब्रह्माहं गोलके जले ॥
दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्रागं द्वाघाकारं चकार ह ।
शश्राप देवीं देवेशस्तुच्छणश्च यथोषितम् ॥
यतोऽपत्यं त्वया त्यक्तं कोपशौचे सुनिधुरे ।
भव त्वमनपत्यापि चावप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षित्यः ।
अनपत्याश्च ताः सर्व्वास्तस्यामा नित्ययौवना ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवीजिह्वायात् सङ्घाततः ।
आविर्भव कन्येका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवक्षःपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
रत्नभूयश्चभूषाणा सर्व्वाश्चाधिदेवता ॥
अथ काजान्तरे सा च द्विधारूपा बभूव ह ।
वामार्हाङ्गा च कमला दक्षिणार्हा सरस्वती ॥
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव चः ।
दक्षिणार्हाश्च द्विभुजो वामार्हाश्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वार्ष्णे श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।
अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ।
एवं कृष्णोश्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं तार्थां चार्हं जगत्पतिः ॥
अनपत्ये च ते हे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २ अध्यायः ॥
राधाया उत्पत्तिर्धया,—
“पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमखले ।
शतश्लेकेदेशे च सल्लिकामाधवीवने ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्यौ तच्च जगत्पतिः ।
खेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।
इच्छया च भवेत् सर्वं तस्य खेच्छामयस्य च ॥
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधारूपो बभूव चः ।
दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामार्हाङ्गा च राधिका ॥
बभूव रमणी रम्या रासेशो रमणोत्सुका ।
अमल्यरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
वक्षिणुङ्गांशुकाधाना कोटिपूर्वशशिप्रभा ।
तत्रकाञ्चनवर्णाभा राणिता च खतेजसा ॥
ससिता सुदती श्रद्धा शरत्पद्मनिभानना ।
विभ्रती कवरी रम्यां मालतीमाल्यमण्डिताम् ॥
रत्नमालाश्च दधती श्रीशुक्लसंघसप्रभाम् ।
सुक्ताहारैश्च शुभ्रेण गङ्गाधारारिभेन च ॥
संयुक्तं वर्त्तुलोत्सुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।
कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तुरीपत्रचित्रितम् ॥
मङ्गलं मङ्गलार्हं च सनयुग्मश्च विभ्रतीम् ।
नितम्बश्रीभारतीनी नवयौवनसंयुताम् ॥
कामातुरां ससिताश्च दृष्ट्वा रचिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्ती बभूव रमणोत्सुकः ।
दृष्ट्वा रिरंभुं कान्तश्च सा दधार हरेः पुरः ।
रासेश्च भूय गोलोके वा दधार हरेः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता पुरापिङ्गिर्महेश्वरि ।

राधा

राधा चयति श्रीकृष्णं च च ताप परस्परम् ।
उभयोः सर्वमात्म्यं सदा सर्वं वदन्ति च ।
भवनं धावनं रासे स्मरत्वादिङ्गणं जपेत् ।
तेन जप्यति चतुस्तादस्या राधा यदीश्वरः ।
राशब्दोच्चारणाद्भक्तो राति सुक्तिं सुदुर्लभम् ॥
धाशब्दोच्चारणाद्देवं धावत्येव श्वरेः पदम् ।
कृष्णवामांशसम्भूता राधा रासेश्वरी पुरा ॥
तस्यार्चाशाशकलया कभूपूर्वेवयोधितः ।
रा दत्वादानवचनो धा च निम्नाणवाचकः ॥
यतोऽवाप्नोति सुक्तिं वा च राधा प्रकीर्तिता ।
कभूव गोपीसंघस्य राधाया लोमकूपतः ॥
श्रीकृष्णलोमकूपेण कभूयः सर्ववत्सवाः ।
राधा वामांशभागेन महाजम्भीर्वभूव सा ॥
अतुर्भूजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
तद्देशा राणजम्भीषं राजसम्पत्तदायिनी ॥
तद्देशा मन्मथक्षीषं गृहस्थाश्च गृहे गृहे ।
शस्याधिष्ठातृदेवी च सा एव गृहदेवता ॥
खगं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवचःखलस्थिता ।
प्राण्यधिष्ठातृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ॥
ब्रह्मादिस्तम्भपदं सर्वं मित्येव पार्श्वति ।
भयं सर्वं परं न राधेशं त्रियुगान् परम् ॥
परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्वात्मं सर्वपूण्यं गरीरुं प्रकृतेः परम् ॥
खिच्छामयं निवृत्तं भक्ताद्युपदिव्यदम् ।
तद्विज्ञानाश्च देवानां प्राकृतं रूपमेव च ॥
तस्य प्राण्याधिका राधा बहुषीभाग्यसंयुता ।
महद्विष्णोः प्रदः सा च स्वप्नप्रद्योतिरीश्वरी ॥
भानिनी राधिका सन्तः सदा सेवन्ति निवृत्तः ।
सुखं यमहाप्नोति ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
कृष्णं राधापदाभोजं न हि पश्यन्ति वल्लभाः ।
रायं देवी श्वरेः क्रोडे ह्याया रायायकामिनी ॥
य च द्वादशगोपानां रायाणः परमः प्रिये ।
श्रीकृष्णांशश्च भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
श्रीदामश्यापान् सा देवी गोपीकादरात्ता
महोम् ॥”

राधा

हयं खौ न पुमान् किंवा वा वा ज्ञाना
पुमानयम् ।
हे रूपे शिष्या तुल्ये रूपे च सुखे च ।
पराक्रमेण ब्रह्मा वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
पुरतो गमनेनेव किञ्च वा वयसाधिका ॥
धावते तामयं शश्वदिमं वा नारति प्रियम् ।
रचिता सास्य प्राणेषु तत्रायेर्भूमिमानयम् ॥
अस्य राधानुचारेण गोकुलागमनं परम् ।
स्वीकारं सार्धं कर्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ।
कंसभीतिच्छेनेन गोकुलागमनं श्वरेः ।
प्रतिज्ञापाननार्थं भवेत्तस्य भयं कृतः ॥”०॥
राधाशब्दस्य युत्पत्तिर्यथा—
“राधाशब्दस्य युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
गारायणस्तासुवाच ब्रह्मायं नाभिपदुजे ॥
ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोकं च शङ्करम् ।
पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ॥
देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
सुरासुरसुनीन्द्रानां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ॥
रेफो हि कोटिजम्भावं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
आकारो गर्भवाचश्च न्युत्पद्य रोगमुत्पद्येत् ॥
धकारमायुषो हानिमाकारो भववन्धनम् ।
अव्यक्तस्वरयोक्तिभ्यः प्रणश्यति न संशयः ॥
रेफो हि निचलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदासुजे ।
सर्वेश्वरं सदानन्दं सर्वसिद्धौघमीश्वरम् ॥
धकारः सद्यवाचश्च तत्कुलकालमेव च ।
ददाति सार्धं सारूप्यं तत्त्वज्ञानं श्वरेः स्वयम् ॥
आकारस्तेचयो राधिं दानशक्तिं श्वरी यथा ।
योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिस्तुतिम् ॥
शुक्लिकरखाद्योगान्शोदजाकष्य किल्विषम् ।
रोगशोकदुःखमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
तस्याः घोडशनामानि तेषां युत्पत्तिश्च यथा,
नारद उवाच ।
“कानि घोडश्व नामानि राधिकाया जगद्-
गुरोः ।
तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
नृतं नामानि सद्यश्च सामवेदिनिरूपितम् ।
तथापि श्रोतुमिच्छामि तेषां नामानि घोडश्व ॥
अश्वत्थाराणि तेषां वा तद्व्याख्येव वा विभो ।
अथो पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ॥
नामानि तेषां युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
पावनानि जगत्सुतुर्गतां गुरुकृपिणी ॥
नारायण उवाच ।
राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
कृष्णप्राण्याधिका कृष्णप्रिया कृष्णसखिपिणी ॥
कृष्णवामांशसंभूता परमानन्दरूपिणी ।
कृष्णा हन्दावती हन्दा हन्दावनविनोदिनी ॥
चन्द्रावती चन्द्रकान्ता चन्द्रचन्द्रनिमान्ता ।
नामान्येतानि वाराणि तेषामश्वतराणि च ॥
राधेयिण्यु संविदा राकारो दानवाचकः ।
स्वयं निम्बासधात्री या सा राधा परिकीर्तिता ॥
रा च रासे च भवनाहा एव धारकादयो ।

राधा

श्वरेरादिङ्गवाधारात्तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
रासेश्वरश्च पत्नीयं तेन रासेश्वरी ख्यता ।
रासे च वासो यस्याश्च तेन रासनिवासिनी
सर्वांशा रसिकानाश्च देवीनामीश्वरी परा ।
प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ॥
प्राण्याधिका प्रियवी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
कृष्णप्राण्याधिका सा च कृष्णेन परिकीर्तिता ॥
कृष्णस्यासि प्रिया धाम्ना कृष्णो वास्याः प्रियः
श्वरा ।
सन् दवगौ वक्ता तेन कृष्णप्रिया ख्यता ।
कृष्णरूपं संविधातुं या शक्ता चावनीलया ।
सर्वांशैः कृष्णमदृशी तेन कृष्णखरूपिणी ॥
वामाहाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भूता परा श्वती ।
कृष्णवामांशसंभूता तेन कृष्णति कीर्तिता ॥
परमानन्दराशिश्च स्वयं मूर्तिमती श्वती ।
श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ॥
कृष्णिर्मन्त्रार्थवचनो य एवोत्कृष्टवाचकः ।
आकारो दाहवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ॥
असि हन्दावनं यस्यास्तेन हन्दावनी ख्यता ।
हन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
हन्दः संभवचः सश्वराकारोऽप्यसिवाचकः ।
सखिहन्दासि यस्याश्च सा हन्दा परिकीर्तिता ॥
सुहाचकी विनोदश्च ना यस्या चसि तत्र च ।
वेदा वदन्ति तां तेन हन्दावनविनोदिनीम् ॥
नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोक्ति यत्र सन्ततम् ।
तेन चन्द्रावली सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ॥
कान्तिरसि चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
निशम् ।
सा चन्द्रकान्ता श्वरीश्च एरिया परिकीर्तिता ॥
श्वरचन्द्रप्रभा यस्याश्चानेति दिवानिशम् ।
सुनिना कीर्तिता तेषां श्वरचन्द्रप्रभागतः ॥
इदं घोडश्वनामोक्तमर्थप्राज्ञानसंयुतम् ।
नारायणेन यद्दत्तं ब्रह्मणे नाभिपदुजे ॥
ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्माय जगत्पाय मे ।
धर्मस्य कृपया दत्तं महामादित्यमन्त्रिण्य ॥
पुण्यरे च महामूर्तिं पुण्यादे देयसंघदि ।
राधाप्रभापप्रतापे सुप्रसन्नेन चेतसा ॥
इदं शौचं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महातुमे ।
निन्दकायावेकवाच न दास्यसि महातुमे ॥
यावज्जीवमिदं शौचं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिर्भवेदिष ॥
अन्ते तमिस्रयोर्दंष्ट्रं शश्वन् सद्यश्चरो भवेत् ।
अस्मिन्दिदं विदित्यं नृणां दिव्यविषयम् ॥
इतदानोपवासैश्च सर्वार्थयत्नपूर्वकम् ।
चतुर्णांश्च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंज्ञितैः ॥
सर्वेषां वज्रतीर्णानां करुणैर्विधोषितैः ।
प्रादक्षिण्येन भूमेश्च कृतस्यादा एव सप्तमा ॥
श्वरनागतरायायाज्ञानावज्ञानदानतः ।
देवानां दण्डनाश दग्धेनापि यत् प्रकम् ॥
तदेव शोभमादस्य कर्मा वाञ्छन्ति घोडश्वीम् ।
शोभसास्य प्रभावंश औघसुतो भवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥

राधानामोधारणान्तरं कृष्णनामोधारण-
विधियथा,—

नारद उवाच ।

“प्रादौ राधां ससुधायं पश्चात् कृष्णं विदुर्ब्रूवाः ।
निमित्तमस्य मां प्रक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगन्पिता ॥
परीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ।
राधाकृष्णोति गौरीशैल्येवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रवीह रोहिणीषुन्दरं गृह्णाणार्घ्यमिदं मम ॥
गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं संश्रया सद्यः भास्कर ।
प्रवीह कमलाकान्तं गृह्णाण मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोधारणादेव स्वीतो भवति माधवः ।
शाशब्दोधारतः पश्चाद्वावलेव ससुधमः ॥
प्रादौ पुरुषसुधायं पश्चात् प्रकृतिमुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमये सुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दार्यां दोषो यथा,—

“ये वा द्विषन्ति निन्दन्ति पापिणश्च हृषन्ति च ।
कृष्णप्राणाधिकां देव देवीश्च राधिकां पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रुतं ते च लभन्ते नात्र संशयः ।
तत्प्रापेण च पथन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
नप्रतेले महाघोरे ध्वान्ति कौटे च यत्नके ।
चतुर्दशैत्रावच्छिन्नं पिष्टभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मैकं कौशलयोनिः ।
द्विद्यं वर्षसहस्रस्य विष्ठाकीटाद्य पापतः ॥
पुष्पजीनां योनिकीटास्तद्रक्तमलमभयणाः ।
मलकीटाश्च तन्मानवर्षेषु पूयभक्षकाः ।
वेदे च काण्डशाखायामित्याह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधास्वरूपं यथा,—

यशोदोवाच ।

“हरौ च निखला भक्तिसहास्यं वाञ्छितं मम ।
तव नान्दश्च युत्पत्तिं का वा त्वं वक्तुमर्हसि ॥

राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिनिष्पन्ना ते हरेशस्य दुर्लभम् ।
जभस महरेण्यपि कथयामि खनिर्गुणम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाष्टं भाण्डोरे वटमूलके ।
मया च कथितो नन्दो निषिद्धश्च ब्रह्मेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा-ह्याया रायाणकामिनी ।
रायाणः श्रीहरेशंशः पार्श्वेदप्रवरो महान् ॥
राशब्दश्च महद्विष्णोर्विभानि यस्य षोमसु ।
विश्वप्राणिषु विश्वेषु धा धात्रीमातृपाचकः ॥
धात्री माताप्रेतेषां स्वल्पप्रकृतिरीश्वरी ।
तेन राधा समाख्याता हरिया च पुरा बुधैः ॥
अहं श्रीदामशापेण वृषभानुसुतायुजा ।
शतवर्षं च विवृद्धो हरिया सह साम्प्रतम् ॥
सुषभानुसु कृष्णस्य पार्श्वेदप्रवरो महान् ।
मितृषां मानसी कन्या मम माता कृष्णावती ॥

अयोनिस्त्ववाहृष मम माता च भारते ।
पुनः साहस्यं युष्माभिर्यास्यामि श्रीहरेः पदम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रह्मं ब्रज ब्रह्मेश्वरि ।

ब्रह्मेश्वरेण वक्षिता खामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२० अध्यायः ॥

राधापार्वत्योरभेदो यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“किं वा प्रथं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहच्चात्ता श्रीदामः शापमोचये ॥
सततं तन्मनःप्राणा त्वयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपूरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलाक्षयज्ञानाश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पथन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
वंशहनिर्भवेत्तस्य पथन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनिषु पिष्टभिः शतकैः सह ।
घटिं वर्षसहस्राणि विष्ठायां क्लमयस्तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२३ अध्यायः ॥
गोलोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोत्सुखाः ।
जग्मुः श्रीं कियदूरं दृष्ट्वाः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च राशेश्वर्याश्च नारद ।
देवाधिदेया गोपीनां वरायाश्चापि निर्मितम् ॥
प्राणाधिकायाः कृष्णस्य रम्याद्रम्यं मनोहरम् ।
सर्वानिर्वचनीयस्य पश्चितेनं निरूपितम् ॥
सुचारु वर्णुकाकारं षड्गुण्युतिप्रमाणकम् ।
शतमन्दिरसंयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यरत्नसाराणां वरेर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गोपीराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पदृष्टैः परिहृतं पुण्योद्यानशतान्तरम् ।
सुन्दर्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्वत्सवैदिकायुक्तं युक्तोदरैश्च सप्तभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैर्व्यङ्ग्यैर्मुने ॥
प्रधानद्वारसप्तभिः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सर्वतोऽपि ततस्तत्र बोद्धशदारसंयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सहस्रधनुश्च्छ्रितम् ।
सद्वत्सवैदिकससन्दृष्टैः सुमनोहरम् ॥
सुदीर्घं तेजसा रम्यं परमं विस्मयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीशय कियदूरं ययुर्मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथियथा,—

“भाद्रस्य कृष्णपक्षे तु हरिजन्माष्टमी यदा ।
तस्याः परं तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभानुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमणिमयविचित्रभवनाङ्गना ॥
अथिमादिसुखैश्वर्यपरिपूर्णमनोहरा ।
चित्रध्वजपताकादिविचित्रा चित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
त्यानन्दकलिषा नाय्यो यत्र तिष्ठन्ति सर्वदा ॥
विचित्रवैशालक्यारा विचित्रवसनाम्बरा ।
नानावैशविचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना राधा नाम्ना विनोदिनी ।
जगतां मोहिनी देवी गुह्यगुह्यातिसुन्दरी ।
कृष्णनामसताश्वेव न कथं सुनिसत्तम ॥

नारद उवाच ।

प्रथिपत्य महाभाग पृच्छामि तव किङ्करः ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधर्महालक्ष्मीः सरस्वती ॥
विद्या किमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किम् ।
वेदकन्या देवकन्या सुनिकन्याथवा वद ॥

सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीर्लक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाभोजे कथिता सुनिसत्तम ॥
अपरं किं निगदेऽहमेकवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधारूपलावण्यगुणादीन् वक्तुमश्वमः ॥
तत्तद्रपादिमाहात्म्यं लक्ष्म्येऽहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहरूपमायुर्थं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यां तद्वक्तुं नास्ति मे गतिः ॥
लक्ष्म्यः कमला दास्यो यस्याः सा लक्ष्मी मता ।
एवं शतसहस्राणामीश्वरी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाश्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्यां पूजाविधानश्च विशेषमर्चनं भव ॥
यत्नं मन्त्रं स्तुतिध्यानं पूजनं यत्र निर्मितम् ।
पूजने किं विधानश्च तत्सर्वैवास्मै विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभानुपुरीराजा वृषभानुर्महाशयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वेश्वरविशारदः ॥
महाशयो धनी श्रीमानथिमाद्यवैभयः ।
वैश्यः सदान्तःकरणः कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भार्या महाभागा श्रीमत्श्रीकीर्तिदाशया ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीखरूपा सा भया परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ठी सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमदृन्दावनेश्वरी ।
भाम्ने साधि विताहर्त्या मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवल्लभा ।
सदा कृष्णप्रिया साष्ठी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ।
प्रदु मतो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्त्तव्यं यदनुष्ठानं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्चय सदा राधां जन्मव्रतपरायणैः ।
तत् समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुक्रमतु ॥
सर्वदा पश्चिमक्षारे श्रीराधाकृष्णमन्दरे ।
ध्वजस्रग्वस्त्रकलसपताकातोरणादिभिः ॥
नानासुमङ्गलद्रव्यैश्चाविधि प्रवर्षते ।
सुवासितगन्धपुष्पैर्धूपैश्च धूपितैर्गुणम् ॥
मध्ये पशवर्षचूयैर्मण्डपं ससरोरुहम् ।
सुकोडशदशाकारं तत्र निर्माय यत्नतः ॥
दियासने प्रदमथ्ये पश्चिमाभिमुखीं स्थिताम् ।

श्रीगुणमूर्तिं स्यात्स ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ।
 भक्तेः सह सजातीयैः श्रद्धाशुभारवस्तुभिः ।
 तद्भक्तः पूजयेद्भक्ता तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमेन्द्रीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमञ्जुगम्भीजनं
 निवाभिर्ललितादिभिः परिवृतं सद्गीलपीता-

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं केशोररूपं युगं
 गान्धर्वाजनमययं सुललितं नित्यं शरण्यं भजे ॥

युग्मकूर्तिमिति ध्यात्वा शालग्रामेऽथवा पुनः ।
 साक्षान् शैलादिभिर्यो वा मनोमयां समर्चयेत् ॥

ततो मण्डलपूजाश्च तयोः सन्मुखतः क्रमात् ।
 कुण्ड्याङ्गकः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥

ललिता पश्चिमे पूष्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
 चन्द्रावती शुक्लदले तद्दामे पूजयेत् सुधीः ॥

वायव्ये श्यामलां देवीं कृष्णवर्णदलेऽर्चयेत् ।
 तद्दामे चित्ररेखायां शुक्लदले ततः ॥

उत्तरे श्रीमती त्वर्यां रक्तवर्णदले तथा ।
 तद्दामपार्श्वे पद्मास्यां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

रक्तवर्णदलेऽप्यर्थां देवान् श्रीहरिप्रिया ।
 तस्या वामे शुक्लदले पूष्या मदनसुन्दरी ॥

पीतवर्णदले पूर्वे विशाखासमर्चयेत्ततः ।
 प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

अदिकोये श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।
 तद्दामे श्रीमधुमतीं शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

पूजयेद्दक्षिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
 शशिररेखाश्च तद्दामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

पूजयेद्देवते भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
 रसप्रियाश्च तद्दामे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ १ ॥

श्रीराधाप्रियवङ्गिनीं विधुत्सुखीं कृष्णप्रियां
 प्रियसीं

हेमाभां परिवदिनीं सुमधुरध्वनां सुवेशा-
 सराम् ।

सद्गताभरयैर्भनोऽसुतसुं नित्यां जगम्भीहिनीं
 वन्दे श्रीललितां सुरङ्गनयनीं पीताम्बरेयाह-

ताम् ॥ १ ॥
 श्यामां श्यामपरायणां वरतसुं चामीकराङ्ग-

च्छटां
 मञ्जीरेर्मधुरध्वनिं परिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
 सद्गताभरणां सरोजनयनीं शुक्लांशुकेनाहृतां

ध्यायेत् श्रीललितासखीं सुविद्युकां चन्द्रावती-
 सुत्तमाम् ॥ २ ॥

कान्त्या क्वाप्यनसमिभां सुललितां कृष्णाम्बरं
 विभ्रतीं

नानाभूषणमञ्जुलाश्च सुदतीं माहृङ्गिणीं सन्द-
 रीम् ।

श्रीवन्द्याविपिनेचरीं प्रियसखीं भयां शशाङ्क-
 ननां

वेद्यीचारुसुमलिकासज्जमम् नित्यं भजे
 श्यामलाम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णप्रियवक्त्रभां शशिसुखीं सच्चन्द्रदम्ता-
 न्वितां

सुहृत्स्वर्णशरीरकान्तिमनुकां शुक्लाम्बरेयाहृताम् ।
 खर्णादाभरणां सदा पुलकिनीं श्रीकृष्णभावेन वै
 गायत्रीं मधुरखरैरविरतं श्रीचित्रवेष्टां

भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभशरीरां विभ्रतीं रक्तवर्णं
 ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।

सुमधुरपिकवाक्यां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
 मधुरिपुनिजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥

वन्द्यावनेशनिचसेवनचौखदासीं
 रम्यां सुनीलवसनां सुरवावयन्ताम् ।

नागाविभूषिततनुं स्फुरदम्बुजासीं
 चन्द्रां भजे सकलरागमनोजगानाम् ॥ ६ ॥

सुवर्णवर्णां शुक्रधारिणीं ता-
 सुपाङ्गयन्तां मन्त्रिभूषणाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपत्रनेत्रां
 भजेऽहमीयां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागासंगायिनीं
 सुषारुमन्त्रिजुष्टलां शरदपूर्वचन्द्रागनाम् ।

सुरलवरभूषणां चचिरसुभ्रपट्टावरां
 भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहां शुभाम् ॥ ८ ॥

सुतागच्छां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुपतुरां
 जगदन्ध्यां वेहाशक्तिनयनामिन्दुवदनाम् ।

विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
 भजे श्यामां सद्यां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुषामीकराभूषणाष्टां सुवेशां
 सुचङ्गीतविद्यासुधीरां वरेण्याम् ।

सुवंशीसुगानां सुहेमाङ्गशोभां
 भजे श्रीप्रियां शुक्लवक्त्रां मगोज्ञाम् ॥ १० ॥

गान्धर्वानिजदाविकां सुगदवाग्यन्तं सदा
 विभ्रतीं

मञ्जुस्वर्णविभूषितां वरतसुं पाषोपनेत्रां
 वराम् ।

ध्यायेत् कृष्णपदारविन्दमधुपीं कृष्णाम्बरेया-
 हृतां

संगीते मधुरं वरासविरतं सैद्यां मगोजारि-
 षीम् ॥ ११ ॥

चपिरमधुमतीं तां तमपासीकराभां
 पिककलरवकण्ठीं शुक्लवक्त्रं दधानाम् ।

तिलकुसुमसुगानां चारुशेमाङ्गभूषां
 युगलपरणसेवातल्परासाभजेऽहम् ॥ १२ ॥

रत्नाजङ्कारदेहां शितङ्गसुमरुषीमङ्गलावण्य-
 रूपै-

भयां सङ्गीतविद्यासुगिपुण्यरविकां तानमानाति-
 विज्ञाम् ।

शारङ्गीयन्तगानां कनकनिभतनुं सखेदा कृष्ण-
 मेवीं

वन्दे पद्मां सुवेशां शशरवदनां विभ्रतीं रङ्ग-
 वलाम् ॥

शशिरेशां नन्दरङ्ग वाद्यनीं सुहृद्वन्दे ।
 रवालापखरुपाश्च रसप्रेमैकसंयुताम् ॥ १३ ॥

भयां श्रीशशिरेशिकां सुखमयां यन्त्रादि-
 नागापरां

वन्देऽहं मधुरखरां परमिकां वायव्यसारा-
 न्विताम् ।

नानायन्त्रविशारदां वरतसुं पट्टाम्बरेयाहृतां
 कुह्नेन्द्रीवरलीचनामविरतं ध्याये जगम्भी-

हिनीम् ॥ १५ ॥
 श्रीयन्त्रं खरमण्डलं कलरवं गाने सदा विभ्रतीं
 श्रीभद्रां मधुरखरां सुललितां सद्गतावस्थाहृताम् ।

राजनुस्वर्णसन्धिभूषण्यवरैरङ्गैः सदा प्रोभितां
 ध्याये श्रीगुणसैविकां परमिकां ज्ञादैकमयां

वदा ॥ १६ ॥
 राधाकृष्णपदारविन्दमधुपीं सद्भङ्गतुल्यादिनीं
 नानाभूषणभूषिताङ्गरुचिरां स्वदत्तवक्त्रां

शुभाम् ।
 ध्याये सन्ततकृष्णभावललितां केयूरहेमाङ्गदां

खर्णाङ्गीश्च रसप्रियां सुखमयीं सखाङ्गशोभा-
 न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुखरां कोकिलरङ्गगानां
 सतुम्बरीवन्त्रविधारिणीश्च ।

वनप्रियां शुक्रसुचीगवक्षां
 भजे हरिद्राङ्गमङ्गशोभाम् ॥ १८ ॥

एवं ध्यात्वा पूजयित्वा ललिताद्या यथाक्रमान् ।
 पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥

सङ्गिन्यो ललितादीनां दत्वात्सुखितो मुने ! ।
 प्रथवादिनमोर्त्तनेन संप्रदानपदेन वै ।

तत्तन्नाम्ना तु मनुना पुष्यगन्वादिभिर्मुने । ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे श्रीराधाजन्माष्टमीव्रत

कथनमाहात्म्यं वाम २६२ अध्यायः ।
 श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकेऽप्यै पूजयेद्दे क्रमतस्तु दले दले ।
 श्रेणु नाम्ना कथ्यते ताश्चाष्टाविंशतिभिर्भक्तैः ॥

इन्द्रसुखी रसज्ञा च शुभदा सुसुखी तथा ।
 वल्लवी चन्द्रिका चारुचतुरा च सुवपुला ॥

मधुरा हस्तकमला तथा मधुरभाविनी ।
 विलासिनी रसवती तथा खङ्गनलीधना ॥

सुखदा चम्पकलिका रसदा रसमङ्गली ।
 सदा सुमङ्गली श्रीला चन्द्रा चन्द्रपभावती ॥

वाचनी मालती जाती चन्द्रकान्ती मुहुन्तला ।
 रम्भा भ्रमरमञ्जीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥

चामुण्डी सुधाकण्ठी श्रिता च श्रीरविप्रिया ।
 सुकंप्रिया सभङ्गी सुवेशा चाष्टतोऽङ्गवा ॥

सुरलीवलाभा वन्द्या पारिजातप्रिया शुभा ।
 यशसरा रत्नमाला मदिरा रासवल्लभी ॥

मातङ्गमनी तारावती जल्लक्षधारिणी ।
 केशरी मित्रवन्द्या च कचयापुतमापिता ॥

मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी मुच्यन्ते ।
 पीयूषभाषिणी नैववती च कुङ्कुमापिनी ॥

कपीतमालिका कोपामुद्रा च किशकिप्रिया ।
 दलावती कुङ्कुमा च कमला च मद्राकला ॥

तिलोत्तमा च चापिनी वरुणा प्रियवादिनी ।
 तत्कृष्णको चित्ररेखा सुमिधा कोकिलरङ्गवा ॥

व्यगन्धरी चित्रवती श्रीरत्ना पद्मगन्धिनी ।
 मेनका कलिका रङ्गनेतकी कामरङ्गनी ॥

कुसुमप्रिया च तानज्जा तथा वृत्तविलासिना ।
 चिरावती चारकण्ठी सिंहमथा सुलोचना ॥
 नन्द्या नन्दकलिका सुनन्दा नन्ददायिनी ।
 क्रुरङ्गाक्षी च सुशोभौ केलिलोला प्रियंवदा ॥
 श्यामाराधा श्यामसेवा कञ्जरी मानभङ्गिनी ।
 विचित्रवसना रत्नमञ्जरी मञ्जुकिङ्किणी ॥
 पिकखरा भङ्गगाना तथा राखविहारिणी ।
 श्रीकृष्णदक्षिणे पूष्या यन्नात् चन्द्रावली ततः ।
 ध्यानपाद्यादिभिः सन्ध्याप्रकारेण च पूजकैः ॥
 हेमाभां मधुरखरां विष्णुसुखीं गान्धर्वविद्या-
 रतां
 नानामुखाभूषिताङ्गमधुरां चातीतमङ्गीसजम् ।
 वीणायन्त्रसुवादिनीं वरतनुं चित्रास्वरं विभर्ती
 ध्यायेत् कृष्णपरायणां सुचिद्रकां चन्द्रावलीं
 मञ्जुलाम् ॥
 एवं राधावन्मतिथौ कृष्णान्धखलपूजनम् ।
 कार्णादीन् वैष्णवान् सर्वान् यन्नतः परि-
 पूजयेत् ॥
 एवं राधाकृष्णपूजां तयोर्मण्डलपूजनम् ।
 प्रत्यन्दे यन्नतः कृष्णात् कार्ण्यं रासमहोत्सवे ॥
 न्यूनातिरिक्तं देवर्षे । न कार्यं कदाचन ।
 श्रीमत्कृष्णैकतानेनावश्यं तेनैव सर्वदा ॥
 नाहूयेत् शैवशाक्तादीन् राधावन्महोत्सवे ।
 याष्यन्तान् पतितान् कोलानन्त्यजात्र निमन्त्रयेत् ॥
 विना भागवताङ्गोकात्र च तत्र प्रवेशयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्मांस्त्रैस्त्रिवेदिभिः ॥
 नानापराधभीतस्तु भक्तांस्तान् चार्चयेत् ।
 सत्तन्त्रप्रसादेषु भक्ष्यपेयादिभिस्तथा ॥
 सत्तन्त्रप्रसादपूजायाः कार्ण्यं नान्यांश्च भोजयेत् ।
 वहिर्मुखान् श्रीकृष्णस्य गान्धर्वभक्तितन्त्रः ॥
 कार्णादीन् वैष्णवान् भक्ता भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
 तन्नेवेत्येवमप्युप्येमांस्त्रैर्मन्त्रयजादिभिः ॥
 सजातीयैर्भक्तैश्चैः समं तत्र महोत्सवम् ।
 दिवा कृष्णात् प्रयत्नेन राधाभक्तिपरायणः ॥
 महाप्रसादं मुञ्जरीत दिनान्तं चरणोदकम् ।
 पूजां कृत्वा पिवेत् कार्ण्यैः सार्द्धमानन्दितैस्ततः ॥
 रात्रौ चागरणं कृष्णाद्राधाकृष्णोति वा सरन् ।
 पूजयेत्सुखीमारोप्य रूप्यस्रग्णादिमंस्कृतान् ॥
 अत्रालम्बकथाख्यापं पूरायात्युक्तौ नैनम ।
 अवश्यायं प्रयत्नेन नारीभिर्यान्वयैः सह ॥
 यः करोति नरो भक्ता राधावन्माधर्मो शुभाम् ।
 वर्द्धति विदुषाः सर्वे राधाभक्तोऽस्ति भूतले ॥
 ग्रहरे ग्रहरे राधां गोष्ठाष्टम्यां दिवानिश ।
 पूजयित्वा विधानेन श्रीकृष्णसहितां तथा ॥
 तद्रासिकैः सद्यालापे राधाकृष्णसृष्टिं सजुः ।
 तत्तन्महोत्सवं कृत्वा परमानन्दितो भवन् ॥
 दृष्टवन् प्रगतिं कृष्णादृष्टाङ्गविधिविधिताम् ।
 पश्यन्मेव कुरते राधावन्महोत्सवम् ॥
 यः परमानन्देन नारी राधाभक्तिपरायणः ।
 भूसा नृन्दावन वासः श्रीराधाकृष्णमङ्गिनी ॥
 प्रशवासे भवेत् सोऽपि राधाभक्तिपरायणः ।
 वस्यञ्जापयोगाश्च सत्तन्त्रो नरो भवेत् ॥

राधाराधेति यो ब्रूयात् स्मरणं कुरुते नरः ।
 सर्वतीर्थेषु संस्कारात् सर्वविद्याप्रयत्नवान् ॥
 राधाराधेति कृष्णात् राधाराधेति पूजनेत् ।
 राधाराधेति यन्निष्ठा राधाराधेति जल्पति ॥
 वृन्दारण्ये महाभागा राधासहचरी भवेत् ।
 जगतां पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं पुरी ।
 तत्र धन्या सती राधा श्रेया या सुनिसत्तमैः ॥
 ब्रह्मादीनां महााराधां दूरतः सेवते सुरः ।
 तां राक्षिकां यो भजते देवर्षे तं भजेमहि ॥
 तदासापं कुरुष्वेव जपस्य मन्त्रसुत्तमम् ।
 अहर्निशं महाभाग कुरु राधेति कीर्तनम् ॥
 राधेति कीर्तनं कृष्णात् कृष्णेन सह यो जनः ।
 तन्नाद्यात्तं न शक्येऽहं वक्तुं शेषोऽत्र नैव च ॥
 न गङ्गा न गया नित्यं न हिता च सरस्वती ।
 कदाचिन्नैव विमुखा सर्वतीर्थफलप्रदा ।
 सर्वतीर्थमयी राधा सर्वेश्वर्यमयी पुनः ।
 कदाचिन्मुखा लक्ष्मीर्न भवेत्तु तदालये ॥
 तस्यालये वसेत् कृष्णो राधया सह नारद ॥
 राधाकृष्णोति यस्तेऽहं तदेतद्व्रतसुत्तमम् ।
 तद्गोष्ठे देहमनसोः कदाचिन्न चण्डहरिः ॥
 एतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिसत्तमः ।
 प्रयतः पूजयामास गोष्ठाष्टम्यां यथोदितम् ॥
 जन्माष्टमीव्रतकथां यः श्रयोतीह मानवः ।
 श्रीराधायाः सुखी मानी धनी सर्वगुणान्वितः ॥
 जपेहै भक्तिर्व्युक्तः पठेन्नाम्ना सरन्नरः ।
 धर्माधीं जपते धर्ममर्याधीं जपते धनम् ॥
 कामार्थी जपते कामं मोक्षार्थी मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 सर्वदान्यशरणः कार्ण्यैर्वैष्णवः सुखी ।
 विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
 यात् ॥”
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे श्रीसदाशिवनारदसंवादे
 श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये १६ अध्यायः ॥
 (तन्त्रमतेऽस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
 कात्यायन्युवाच ।
 “वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
 मधुरां गच्छ तातेति तव सिद्धिर्भविष्यति ॥
 गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
 पद्मिनी सम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
 अन्याश्च मातृकादेव्यः सदा तस्यानुचारिकाः ॥
 वासुदेव उवाच ।
 शृणु मातर्मेहमात्रे चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
 त्वं विना परमेशानि ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
 पद्मिनीं परमेशानि ! शीघ्रं दर्शय सुन्दरि ! ।
 प्रत्ययं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्तच्छरणम् ।
 व्याविराधीत्तदा देवी पद्मिनी परसंस्थिता ॥
 रक्तपिन्दुस्रताकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
 रूपेण मोहयन्ती सा सखीगणसमन्विता ॥
 सहस्रदलपद्मान्तर्मध्यस्थानस्थिता सदा ।
 सखीगणयुता देवी लपन्ती परमाचरम् ।
 एकाक्षरी महेशानि ! सा एव परमाचरा ।

कालिका या महाविद्या पद्मिनी इष्टदेवता ।
 वासुदेवो महाबाहोऽष्टा विस्मयभागतः ॥
 पद्मिनीुवाच ।
 ब्रजं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् ! प्रभो ! ।
 त्वया सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 शृणु पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दर्शनं भवेत् ।
 कृपया वद देवेशि ! जपं किंवा करोम्यहम् ॥
 पद्मिनीुवाच ।
 तवाग्रे देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
 गोकुले माधुरे पीठे एकभाशुगृहे ध्रुवम् ॥
 दुःखं नास्ति महाबाहो मम संसर्गहेतुना ।
 कुलाचारोपयुक्ता या वामग्री पञ्चलक्षणा ॥
 भालायां तव देवेश सदा स्थास्यति नान्यथा ।
 इत्युक्त्वा पद्मिनी सा तु सुन्दर्या दूतिका तदा ॥
 अन्तर्धानं ततो गत्वा भालायां सहसा चयात् ।
 वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा चीराब्धिं प्रययौ ध्रुवम् ॥
 त्यक्त्वा काशीपूरं रम्यं महापीठं दुरासदम् ।
 प्रययौ माधुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
 यत्र कात्यायनी दुर्गा महाभायास्वरूपिणी ।
 नारदादीर्भूमिनिश्रेष्ठैः पूजिता संस्तुता सदा ॥
 कात्यायनी महाभाया यमुनाजलसंस्थिता ।
 यमुनाया जलं तत्र साक्षात् कालीस्वरूपिणी ॥
 बहुपत्रयुतं रम्यं शुक्लपीठं महाप्रभम् ।
 रक्तं कृष्णं तथा चित्रं हरितं सर्वमोहनम् ॥
 कालिन्याख्या महेशानि यत्र कात्यायनी परा ॥
 कालिन्दौ कालिका माता जगतां हित-
 काव्यया ।
 साराध्यास्ते महेशानि ! देवर्षिसंस्तुता परा ।
 सहस्रदलपद्मान्तर्मध्ये माधुरमण्डलम् ॥
 केशवन्धं महेशानि ! यत् पद्मं सततं स्थितम् ।
 पद्ममध्ये महेशानि ! केशपीठं मनोहरम् ॥
 केशवन्धं महेशानि ! ब्रजं माधुरमण्डलम् ।
 यत्र कात्यायनी भाया महाभाया जगन्मयी ॥
 ब्रजं वृन्दावनं देवि ! नानाशक्तिसमन्वितम् ।
 शक्तिस्तु परमेशानि ! कलारूपेण साक्षिणी ।
 शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति श्वरूपवत् ॥”
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठः प्रटलः ॥
 देयुवाच ।
 “ब्रजं गत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तदा ।
 कस्य वा भवने सा तु जाता सा पद्मिनी परा ॥
 तत् सर्वं परमेशानं विस्ताराद्दद शङ्कर ।
 यदि नो कथ्यते देव विमुष्मामि तदा तनुम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिनी पद्मगन्धा सा एकभाशुगृहे प्रिये ! ।
 व्याविराधीत्तदा देवी कृष्णस्य प्रथमं प्रिया ।
 चेन्न मासि सिते पक्षे नवम्यां पुष्यसंयुते ॥
 कालिन्दौजलकक्षीये नानापद्मगणारते ।
 व्याविराधीत्तदा पद्मा मायादिव्यसुपाश्रिता ॥
 दिम्नोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमध्यतः ।
 कोटिचन्द्रप्रतीकांशं दिव्यं भायासमन्वितम् ॥
 पुष्ययुक्तनवम्यां वै निश्चये पद्ममध्यतः ।

आविरासाक्षदा पद्मा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ॥
 तरुणादित्यसङ्गाय पद्मे परमकामिणी ।
 वक्रभातुपुरं देवि ! कालिन्दीपारमेव च ।
 नाम्ना पद्मपूरं रम्यं चतुर्भुजमन्वितम् ॥
 दिव्यशोभितं देशानि ! सद्यसादित्यसङ्गिभम् ।
 तन्त्रणात् परमेशानि गाढध्वान्तविनाशकम् ॥
 वक्रभातुर्महात्मा स कालिन्दीतटमाश्रितः ।
 महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेत्सुधीः ॥
 आविरासौलक्षामाया तदा काव्यायनी परा ।
 श्रेष्ठं पुत्रं महाबाहो वक्रभानो महीधर ।
 सिद्धोत्सि पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्पतम् ॥

वक्रभातुखवाच ।

सिद्धोत्सं सततं देवि ! त्वत्प्रसादान् सुरेश्वरि ! ।
 त्वत्प्रसादान्महामाये यथा सुक्तो भवान्वहम् ॥
 त्वत्प्रसादान्महामाये असाध्यं नास्ति भूतले ।
 आत्मनः सदृशाकारां कन्यामेकां प्रयच्छ मे ॥
 तच्छ्रुत्वा परमेशानि ! तदा काव्यायनी परा ।
 मेघगम्भीरया वाचा यदाह वक्रभादवे ॥
 तच्छ्रुत्वा महेशानि ! पीयूषमदृष्टं वचः ।
 भग्ना त्वदीयपद्मास्तु तुष्टाहं त्वयि सुन्दरि ! ॥
 गतहि वचनं वत्स ! तव पत्र्या सुयुज्यते ।
 इत्युक्त्वा सद्यसा तत्र महामाया जगन्मयी ॥
 प्रददौ परमेशानि ! तस्मै दिव्यं मनीषरम् ।
 वक्रभातुर्महात्मा स तन्त्रणादृष्टमावधौ ॥
 भाव्या तस्य विशाखाची विशालकटिमोहिनी ।
 रत्नप्रदीपमाभाष्य रत्नपर्यङ्कमाश्रिता ॥
 नस्या हस्ते तदा भातुः प्रददौ दिव्यमोहनम् ।
 तं दृष्ट्वा परमेशानि ! विस्मयं परमं गता ॥
 हस्ते हस्ता तु दिव्यं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
 नानागन्धगुतं दिव्यं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
 नानाशोभितं दिव्यं तन्त्रणाद्ये द्विधाभवत् ।
 तत्रापश्यन्महाकन्यां पद्मिनीं लण्णमोहिनीम् ॥
 रक्तविद्युत्प्रभाकारां सर्वसौभाग्यवर्हिणीम् ।
 तां दृष्ट्वा परमेशानि सद्यसा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदेवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संहर संहर ।
 तत्रस्तु परमेशानि ! तद्गुणं तत्तुच्छणात् प्रिये ॥
 संहृत्य सद्यसा देवीं सामान्यं रूपमास्थिता ।
 तत्रस्तु कीर्तिदा देवी रूपान्तस्था यलोकयत् ॥
 रङ्गिणी कुसुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे जीवं पापय सुन्दरि ! ।
 स्तनं देहि स्तनं देहि तव कन्या भवान्वहम् ॥
 तत्तुत्वा पपनं तस्याः पद्मिनीः कमलेशये ।
 अपाययत् स्तनं तस्यै पद्मिने नगनन्दिनि ॥
 पकार नाम तस्यास्तु भातुः कीर्तिदयान्वितः ।
 रक्तविद्युत्प्रभां देवी धत्ते यस्मात् शुभिसिति ।
 तस्यास्तु राधिकार नाम सर्वलोकेषु गीयते ॥

श्रेष्ठर उवाच ।

दिने दिने यत्प्रमाणा वक्रभातुर्देवि प्रिये ! ।
 रथं भातुर्गते च चकार प्रथमस्त्रिणी ॥
 उसाहादपदे माति हस्तोः भूत् कमलेशयः ॥

महादेव उवाच ।

युयतां पद्मपत्राच्च रक्षस्यं पद्मिनीमनम् ।
 सन्यासि परमेशानि ! द्वितीये वल्लरे तदा ॥
 कुर्व्याद्यत्रेन देवेश ! शिवनिङ्गप्रपूजनम् ।
 प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माखरूपिणीम् ॥
 पूजयेद्विधिभिः प्रयोगैश्च सप्तमोत्तरेः ।
 फलेच्छुविधैर्भद्रे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिनीवाच ।

काव्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ! ।
 देहि देहि महामाये विद्यासिद्धिमनुत्तमान् ॥
 सिद्धिश्च वासुदेवस्य देहि मातर्गमोस्तु ते ।
 त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निश्चलं सततं सदा ॥
 शरीरस्य हि लक्षणस्य शक्यं ज्योतिर्मयं सदा ।
 विना देहं परं ब्रह्म शबरूपवदीरितम् ॥
 यतएव महामाये ब्रह्मणः कारणं परा ।
 एवं प्रार्थं महेशानि ! सततं परमेश्वरीम् ॥
 संपूज्य परया भक्ता तच्छं जप्ता तु सागनम् ।
 वरं प्राप्ता महेशानि काव्यायन्याः समीपतः ॥

काव्यायन्युवाच ।

पद्मिनि श्रेष्ठस्य मदाक्यं शीघ्रं प्राशस्त्यं केशवम् ।
 इत्युक्त्वा परमेशानि ! तत्रैवान्तरधीयत ॥
 काव्यायनी महामाया सदा श्रद्धावनेश्वरी ।
 वक्रभातुस्तदा राधा सर्वोभयवृता सदा ॥
 वह्निमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ! ।
 सर्वैश्वर्यारवेशाद्या स्फुरच्चक्रितशोभना ॥
 सर्वालहारसंयुक्ता साक्षात् श्रीरिप पाञ्चिनि ।
 चचार गहनं घेरे पद्मिनी परमुन्दरी ॥
 या राधा परमेशानि ! पद्मिनी परमेश्वरी ।
 पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
 अत्यशक्तिं महेशानि ! दृष्ट्वा चैवान्तसन्निभाम् ।
 आत्मनः सदृशाकारां राधामन्यां मसर्व्वे सा ॥
 या सा तु कृत्रिमा राधा वक्रभातुर्दृष्टे सदा ।
 अयोनिस्त्वमवा यातु पद्मिनी सा पराचरा ॥
 कृत्रिमा या महेशानि ! तस्यास्तु चरितं

श्रेष्ठ ।

वक्रभातुर्महात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ।
 कारयामास यत्रेन पञ्चपर्ये तु सुन्दरि ! ।
 तस्यास्तु शोभयं वंशं सावधानावधुदम् ॥
 श्वशुरस्य वक्रस्यापि वंशं परमहृत्स्वरम् ।
 श्वशुरस्तु गटिला ख्याता पतिर्मान्दोक्तिमपुरुः ॥
 नानान्दा कुटिलानागनी देवरो दुग्न्दाभिधः ।
 तिलकं सारमाहास्यं हरीहरिमनोहरः ॥
 रोचनी रत्नताडुडो हण्डिकप्रभाकरौ ।
 हृत्तं दृष्ट्वा प्रतिच्छायं पद्मस्य मदनाभिधम् ।
 स्वामन्वतान्वपस्यायः शरत्तुदृशिरोमणिः ।
 गुणवन्तोत्थिपलकः सौभाग्यमणिदयते ॥
 काशीं काव्यायन्यायान् नूपुरे शिवगोपुरे ।
 मधुसूदनमावहा ययोः निङ्गितमातुरौ ॥
 वासो मेघानन्दं नाम कुसुमिन्दुनिभं सदा ।
 आद्यं सुप्रियमभयं रक्तमन्यं हरैः प्रियम् ॥
 हृत्तंशो हर्महरणी हर्मरो मतिदायकः ।
 प्रदाता नन्ददा देवी सतिदा नाम कटिः ॥

कन्दर्पकुचरो नाम कटिका पुष्पभूषिता ।
 रत्नगुम्फानिहिली कृष्णा ख्याता न्यनामतः ।
 नीला नदीतटे यस्य रक्षस्यकपडभुजनी ।
 भन्दारस्य वज्रः खोद्य रागोद्भवमन्दरौ ॥
 ह्यानिव्यं दयिता निव्यं वल्लभा सद्यन्वकी ।
 सण्यः ख्याताः सदा भद्राचारसङ्घावलीतुराः ॥
 गन्धान्तरु कणाकण्ठी तुकण्ठी पिककण्ठिका ।
 कलावती रसोलाका गुणवत्यादयः स्तनाः ॥
 या विशाखाश्रितासीतिर्गायन्धः सद्यदा हरैः ।
 यादृशन्त्यदा श्वषिरं तावल्लवधनन्वपि ॥
 सागिख्या नन्ददा प्रेमवती कुसुमसेवताः ।
 दिवाकीर्णसन्धौ तु मुग्धानागिनीकुम्भे ॥
 मञ्जिठा रत्नवत्याश्रे रणकस्य किशोरिके ।
 पालित्विजमर्षेरिन्दी हृन्दाकन्दनतादयः ॥
 धनिष्ठा गुणवत्याठा धन्वेश्वरगेहनाः ।
 कामधा नामधा प्रीथी सर्वोभापविशेषभाक् ॥
 लवङ्गमङ्गरी रागमङ्गरी मुग्धमङ्गरी ।
 सुभातुन्वनुपमा सुप्रिया रतिमङ्गरी ॥
 रागखेखा कलाकेली भूविद्यायाश्च नायिकाः ।
 नान्दीसुखी विन्दुसुखी आद्याः सन्निविधा-

यिकाः ॥

सुहृत्सङ्गतया ख्याताः श्यामया मङ्गलादयः ।
 प्रतिपत्तया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीकुम्भे ॥
 सतदास्तु यदोः सन्ति कीटिर्गन्तायगीहृष्टान् ।
 तथोरुभयोर्नके सर्वमाधुर्गतीरिका ॥
 श्रीराधा निपुराद्वीपी पुरानुसुखप्रिया ।
 अस्मानगुणोदका धूर्त्वां गोपेन्द्रनन्दनः ॥
 यस्याः प्राणपरादानं परार्हादतिवत्तमः ।
 श्रेष्ठा सा मातृकादिभ्यस्तत्र गोपेन्द्रमोहिनी ।
 वृषभातुः पिता यस्या वृषभातुर्विधो महान् ॥
 रत्नगर्भा चित्तौ ख्याता वननी कीर्तिदा यथा ॥
 उपास्यो जगतां चञ्चुर्भगवान् पद्मशान्वयः ।
 जण्यः स्वाभीष्टसंघर्षे काव्यायन्या महामनुः ॥
 पौर्यमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्हिनी ।
 पितामही महीभातुर्निन्दुर्मातामही मतः ॥
 सातामहीपितामही तुम्बदासोक्षदाभिधि ।
 रत्नभातुः नभातुश्च भातुश्च धातरः पितुः ॥
 भद्रकीर्तिर्नहाकीर्तिः कीर्तिचन्द्रश्च भातुकः ।
 न्वसा कीर्तिमती मातुर्भातुसुता पिठमसा ॥
 पिठमरुपतिः काशी मातृमरुपतिः सप्तः ।
 मातुर्गो मेघकामेना यथो धात्री तु धातकी ॥
 श्रीदामा पूर्व्वणी ख्याता कण्ठिकाश्रमङ्गरी ।
 परमप्रेमवत्यस्तु सतिता च विशाखिका ॥
 विशिखा चम्पकवता रत्नदेवी सुदेविका ।
 तुङ्गवैद्यल्लेखा च इत्यथै च गन्ना सताः ॥
 प्रियसङ्घः कुरङ्गाभी मण्डली मानकुशला ।
 मालती चन्द्रलतिका माधवामरगणाय ॥
 मङ्गुधेया शक्तिका सुमया मधुमेहना ।
 कमला कामलविका कामानुष्ठा पराङ्गना ॥
 मधुरी चक्रिका प्रेममन्दरी तदुभयभया ।
 कन्दर्पकुचरी मङ्गुधेयी आद्यास्तु कीटिकाः ॥
 रत्नाभीदित्तमङ्गला कटिका ईतिमङ्गरी ॥

परिपूर्णा पूर्णतरा तथा हेमवती गतिः ।
 अपूर्णा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माखपरिपालिनी ॥
 ब्रह्माखभाखमध्यस्था ब्रह्माखभाखरूपिणी ।
 अखरूपाखमध्यस्था तथाखपरिपालिनी ॥
 अखवाह्याखसंहन्ती ब्रह्मशिवहरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
 श्वेतचम्पकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
 मालतीमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
 कृष्णस्तुता कृष्णकान्ता वृन्दावनविलासिनी ॥
 तुलस्यधिष्ठातृदेवी संसारार्णवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ॥
 अतीनगमना गौरी परानुग्रहकारिणी ।
 करुणार्णवसंपूर्णा करुणार्णवधारिणी ॥
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
 अन्धकारभयधस्ता मङ्गला मङ्गलप्रदा ॥
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीशा श्रीनिवासायुतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
 श्रीनिन्दा श्रीगणेशा श्रीस्वरूपाश्रिता श्रुतिः ॥
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगिनीगणवर्हिता ॥
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ॥
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमात्यधरा परा ॥
 रत्नेन्द्रसारहाराढ्या रत्नमालाविभूषिता ।
 इन्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
 कार्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजगृह्णी गोविन्दराजपूजिता ॥
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथगृह्णी गोविन्दपरमानसा ॥
 गोविन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा वेदवती सीता साध्वी पतिव्रता ॥
 अन्नपूर्णा सदानन्दरूपा केवल्यसुन्दरी ।
 केवल्यादायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
 गोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
 शेषा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
 कुमारी श्रीवनानन्दे युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
 केलासवासिनी रत्ना हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
 श्यामला चित्रलेखा च तथा सुवनमोहिनी ।
 जगोष्ठा गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ॥
 आनन्दपूर्णा माहेशी मत्स्यराजस्तुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
 चण्डलाचण्डला मोदा नारी भुवणसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञधरा दाची दक्षकन्या सुलोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिलक्षणगेहस्था विरजा भुवनेश्वरी ॥
 शङ्खासदा हरेर्जाया चामाङ्गकुलवन्दिता ।
 वकुला वकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
 विजया जयपती च यमलाञ्जुनभङ्गिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीक्षणशैलजिना ॥
 अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
 विष्णुवन्द्यःस्यलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
 सर्वसेवा शिवा जैमा तथा जैमङ्गरी वधूः ।
 यादवेन्द्रवधूः श्रेया शिवभक्ता शिवान्विता ॥
 केवला निष्कला सूक्ष्मा महाभीमा भवप्रदा ।
 जीमूतरूपा जैमती जिता मित्रप्रभोदिनी ॥
 गोपालवनिताज्जा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ॥
 कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
 कलिकल्मषरूपा च नित्यानन्दकरी कृपा ॥
 कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
 नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धचेन्ननिवासिनी ॥
 चेन्नाधिष्ठातृरूपा च चेन्नातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ॥
 रत्नालवङ्गकूर्परसुखवासुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ॥
 नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
 कारुण्या करुण्यार्कणी गोकर्णा नागकर्णिका ॥
 सपिंघी कौलिनी चैत्रवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा युभा ॥
 नितम्बिनी रूपवती युवती कृष्णपीवरी ।
 विभावरी वेत्रवती संकटा कुटिलालका ॥
 नारायणप्रिया शैला स्तकणीपरिमोहिता ।
 टकपातमोहिता प्रातराश्रितनवनीतिका ॥
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमी हेममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशीभना ॥
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
 तिसिङ्गलकुलामोदमत्स्यरूपाङ्गहारिणी ॥
 कारणी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कलिन्दतनयातीरवासिनी तीरमोहिनी ॥
 कादम्बरीयानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा कृष्णेशी कामवल्लभा ॥
 तर्कांगी वैजयन्ती च निम्बदादिसरूपिणी ।
 विखट्टचप्रिया कृष्णाम्बरा विखीपमस्तनी ॥
 विख्याप्तिका विखट्टपुर्वीखट्टचनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैतिलानन्दकारिणी ॥

गजेन्द्रगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योषिच्छक्तिखरूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमामन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
 कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्थदायिनी सर्वश्रेया नित्यतरङ्गिणी ॥
 ह्यावभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शृङ्गला केशपाशमखर्हिनी घटी ॥
 कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माखगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
 संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाढ्या मेघरूपातिसुन्दरी ॥
 मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदवादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ॥
 किशोरसङ्गसंमर्गा गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममण्डला ।
 भाङ्गीरतालवनगा केवर्त्ती पीवरी शुकी ॥
 शुक्रदेवगुणातीता शुक्रदेवप्रियासखी ।
 विकलोल्लसिणी कौषा कौषेयाम्बरधारिणी ॥
 कोषावरी कोषरूपा जगद्गुणप्रसन्नकारिका ।
 सृष्टिस्यतिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
 केशशैवालधानी च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरगा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ॥
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररामिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ॥
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
 रतिरङ्गपरिव्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
 तेजसिनी तेजरूपा केवल्यपथदा शुभा ।
 मुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलङ्घिनी लज्जया चमा ॥
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ॥
 मह्यनीता भक्तिगतिर्भक्तिवाध्या भवाकृतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ॥
 विजिताविजिता मोदमया च गगतीमिता ।
 हयास्या हेरखस्तुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेभिनसर्वदा ।
 सर्वाङ्गानुविधात्री च कुलचेन्नविनाशिनी ॥
 लवङ्गा पाखवसखी सखीमध्यविसासिनी ।
 गान्धर्वाती गया गम्या गमनातीतनिर्भरा ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ॥
 पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाविका ॥
 गतिज्ञा भीतकुशला दगुजेन्द्रनिवारिणी ।
 निर्वाणदात्री नैवांशी हेतुसुक्तागमोत्तरा ॥
 पञ्चतापिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
 सन्यासधर्मकुशला सन्यासे फलदा शुभा ॥
 शरच्चन्द्रमुखी श्यामहारा चैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुश्रोयो वसन्तवसनाकृतिः ॥
 चतुर्भुजा महसुजा च द्विसुजा गौरविग्रहा ।

सहस्रास्या विद्यास्या च सुद्रास्या तुद्रदायिनी ॥
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपावृता ।
 कृष्णप्रीता कृष्णरता कृष्णतोषयतत्परा ॥
 कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तफलप्रदा ।
 कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
 उग्ररूपा शिवक्रोडा कृष्णक्रोडा जलोदरी ॥
 सद्योदरी मंहादुर्गकान्तारस्थलवामिनी ।
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
 समुद्रान्तररूपा च समुद्रजलवासिका ।
 केशपाशरता निद्रा चुधा प्रेमरताभिका ।
 दूर्वादलश्यामतनुदूर्वादादलतनुच्छविः ।
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ॥
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ।
 उच्चनीचा हैमवती प्रियाकृष्णतरङ्गिणी ॥
 प्रेमालिङ्गनसिद्धार्थी सिद्धसाध्यविलासिका ।
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ॥
 रत्नमञ्जरीभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ॥
 जम्बालमालिका कृष्णप्राणा प्राणविमोचना ॥
 सत्यप्रदा सत्यवती सचकानन्ददायिका ।
 जगद्गोनिर्जगद्गोप्ता विचित्रमणिभूषणा ॥
 राधारमणकान्ता च राधारधनरूपिणी ।
 केलीसवासिनी कृष्णप्राणसर्वस्वदायिनी ॥
 कृष्णावतारनिरता कृष्णभक्तफलार्थिनी ।
 याचका याचकानन्दकारिणी याचकोज्ज्वला ॥
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता कृपापगा ।
 हैहेतालधरा धैर्येशन्द्रशक्तिप्रकाशिनी ॥
 हेहेश्वररूपा च हीहीवाक्यविशारदा ॥
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ॥
 पण्डिता पण्डितगुणा पण्डितानन्दकारिणी ।
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनीदिनी ॥
 तथा संहारशब्दाद्या विह्वलनमनोहरा ।
 विदुषां प्रीतिजननी विद्वत्प्रेमविवर्द्धिनी ॥
 नादेयो नादरूपा च नादबिन्दुविधारिणी ।
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ॥
 कार्तिकव्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ।
 ज्वलना चातलतली शिलातलनिवासिनी ॥
 चुद्रकौटाङ्गसंसर्गसद्गोपविनाशिनी ।
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ॥
 कन्दर्पकोटिनगरी कामवीजप्रदायिनी ।
 कामशस्त्रविनीदा च कामशस्त्रप्रकाशिनी ॥
 कामप्रकाशिका कामिन्धुमिमादृशसिद्धिदा ।
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ॥
 ज्योतिश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरिण्यदा ।
 कृपागमालिनी देवी सीमाधामस्वरूपदा ॥
 कृपान्वितगुणा गौण्या गुणातीता फलप्रदा ।
 कुम्भाभूतवेतालनाशिनी शारदान्विता ॥
 धितासिता च सरला लीलालावण्यसङ्गला ।
 विद्यार्थविद्या माया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ॥
 ध्यानीक्षिकीशास्त्ररूपा शास्त्रसिद्धान्त-
 कारिणी ।
 नामेन्द्राणी नाममता क्रीडाकौतुकरूपिणी ॥

हरिभावनशीला च हरिसेवनतत्परा ।
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
 नरकार्णवसंहन्त्री नरकार्णवनाशिनी ।
 नरेश्वरी नरान्तीता नरसेव्या वराङ्गना ॥
 यशोदानन्दनीक्रीडा यशोदाक्रीडवासिनी ।
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ॥
 वन्दना कोपला काला करुणागर्वरूपिणी ।
 स्वगलक्ष्मीभूमिलक्ष्मीर्दोषदी पाण्डवप्रिया ॥
 तथार्जुनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ।
 त्रिजगन्तोहिनी क्षीणा प्राणासक्ततरा तथा ॥
 पानार्थिनी पानपाना पानपानन्ददायिनी ।
 दुग्धमयनकर्मिणा दधिमयनतत्परा ॥
 दधिभण्डार्थिनी कृष्णक्रीडिनी नन्दनाङ्गना ।
 हतलिप्रा तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
 विचित्रकर्मिका कृष्णहास्यभाषणतत्परा ।
 गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
 हरिदा हरितारूपा हरावर्षितचेतसा ॥
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दारुहरिद्रिका ।
 सुवक्तव्य स्वसा चैव कृष्णभाषातिवेदिनी ॥
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
 मल्लिकोलासिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ॥
 हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ॥
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ।
 तमिश्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोवर्धिनी ॥
 कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ।
 कृष्णार्थवासना कृष्णरागिणी भाविनी तथा ॥
 कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरिः प्रिया ॥
 मथुरा मथुराराजगोहभावनभाजना ।
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ॥
 कृष्णार्थकुशला कृष्णसारचर्मधरा शुभा ।
 अलकेश्वरपूज्या च कुवैरेश्वरवल्लभा ॥
 धनधान्यविधात्री च नया काया हया हथी ।
 प्रजवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवार्हाण्डाहारिणी श्रैवशिंशपा ।
 राक्षसीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
 सकलेभिनदात्री च सती साध्वी अरुन्धती ।
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनीदिनी ॥
 अश्लेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
 दयितनु कथितं देवि ! राधानामसहस्रकम् ।
 यः पठेत् पाठयेदापि तस्य तुष्यति साधवः ॥
 किं तस्य यमुनाभिन्वा नदीभिः सञ्चतः प्रिये ।
 कुरुक्षेत्रादितीर्थेन यस्य तुष्टो जनार्दनः ॥
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 ब्राह्मणी ब्रह्मवर्चस्वी चक्षिषो जगतीपतिः ।
 वैश्यो त्रिधिपतिर्भूयान् शूद्रो सुष्येत जन्मतः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानमित्यादीन्वतिपापतः ।
 सद्यो सुष्येत देवेश ! सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
 स्वर्गं वाप्यथ पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ॥

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्यां शुचिभूत्वा यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् श्रेष्ठयाद्वा सुशोभने ।
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीसन्निधौ शिवे ! ॥
 यः पठेत् श्रेष्ठयाद्वापि तस्य तत्तत् फलं श्रेष्ठम् ।
 अश्वमेधं राजसूयं वाहंसूयं तथाविधम् ॥
 अतिरात्रं वाजपेयं अग्निष्टोमं तथा शुभम् ।
 कृत्वा यन्फलमाप्नोति शुत्वा तन्फलमाप्नुयात् ॥
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेद्वा श्रेष्ठयादपि ।
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं लभेत् ॥
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सलीकताम् ॥
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् श्रेष्ठयादपि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं सत्यं सुरेश्वरि ! ॥
 मम वल्लगिरेर्जाता पार्वतीसागराश्रिता ।
 राधानामसहस्राख्या नदी त्रैलोक्यपावनी ॥
 पश्यतेहि मयान्वयं भक्ताशक्त्वा यथोचितम् ।
 मम प्राणसमं ह्येतन् तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
 नाभक्ताय प्रदानयं पाण्ड्याय कदाचन ।
 नास्ति काय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ! ॥
 तथा देयं महास्तोत्रं हरिभक्ताय शङ्करि ! ।
 ज्येष्ठावेषु यथाशक्तिहात्रे पुण्यार्धशीलिने ॥
 राधानामसुधावारि मम वक्तुं महाखनिः ।
 उद्धृतं हि त्वया यत्रान् पाता सक्षेपवा-
 ययोः ॥

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदध्यानपराय शोभने ॥
 हरिपादाब्जमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधास्वादशालिने वैष्णवाय च ॥
 दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जन्मान्तरं न तस्यास्ति राधाकृष्णपदार्थिनः ॥
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षार्थमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मैत्रकारणम् ॥
 हरिभक्तिदियामर्थं शूलं संधार्यते मया ।
 श्रेष्ठ देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ! ॥
 भक्तासि मे प्रियासि त्वमतः क्वहात् प्रका-
 शितम् ।

ईश्वर उवाच ।

“इति ते कथितं देवि किमन्यन् कथयामि ते ।
 श्रोत्री च परमेशानि अहं वक्ता च शाश्वतः ॥
 देवुवाच ।
 कियदन्यन्महादेव पृच्छामि यदि रोचते ।
 हृदये तव देवेश नानातन्त्राणि सन्ति वै ॥
 नानातन्त्राणि मन्त्राणि रहस्यानि पृथक् पृथक् ।

राधा

राधा

राधा

यद्गुनि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
 छपया परमेशान कथयन् दशानिधे ॥
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिन्वाः परमेशानि रक्ष्यं नास्ति सुन्दरी ।
 त्वयि सर्वं सद्देशानि कथितं परमेश्वरि ॥
 किञ्चिदव्यक्तदृशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
 यद्दृश्यते सद्देशानि रक्ष्यं कथितं मया ॥
 देगुवाच ।
 पद्मिन्वाः परमेशान रक्ष्यं कथय प्रभो ।
 यदि नो कथ्यते देव त्वन्नामि विप्रहं तदा ॥
 ईश्वर उवाच ।
 भूय प्रिये कुरङ्गाच्च एतन् प्रौढं कथं तव ।
 प्रौढत्वं यदि चास्ति रक्ष्यं कथयामि ते ॥
 रक्ष्यं शृणु शार्ङ्गि स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।
 स्तोत्रं सद्यःसमाप्त्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
 उपविद्यासु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।
 एतन् स्तोत्रं सद्देशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
 एतत् पद्मिनीस्तोत्रमाधर्यं परमाद्भुतम् ।
 यत्रोक्तं मन्त्रन्त्रेषु तव भक्ता प्रकाशितम् ॥
 अस्य श्रीपद्मिनीसद्यःसनामस्तोत्रस्य श्रीकृष्ण-
 ऋषिर्भद्रिचमहिन्धिष्ठानी देवता गायत्री-
 ऋग्वेदी महाविद्यासिद्ध्यर्थं विनियोगः । ॐ ह्रीं
 र्मे पद्मिने राधिकार्ये । राधा रमणीरूपा
 निरुपमरूपवती रूपधन्या वश्या वामा
 रत्नोष्णा ।
 रत्नाङ्गी रत्नप्रयाभा राधा रासपरायणा ,
 रभावती रूपशीला रदनी रञ्जिनी रतिः ॥
 रनिप्रिया रमणीया रसपुष्पा रसायना ।
 रासमद्ये रासरूपा रासवेशा रसोत्सुका ॥
 रसवती रसोक्तासा रसिका रसभूषणा ।
 रममालाधरी रङ्गी रसपट्टपरिच्छदा ॥
 कमला कल्पलताका कुलव्रतपरायणा ।
 कामिनी कमला कुन्ती कलिकलापनाश्रिनी ।
 कुक्षिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
 कौमारी कण्ठवनिता कामार्त्ता कामरूपिणी ।
 कामुकी कलुषघ्नी च कुलव्रता कुलपतिता ॥
 कण्ठवर्णा कृष्णाङ्गी च कण्ठवस्त्रपरिच्छदा ।
 काम्ना कामरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
 कामा कामवती चैव खिलतुल्यज्जगामिनी ।
 खला स्वमा स्वमालात्री स्वमण्डल विशारिणी ॥
 गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
 गान्धारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
 गान्धर्वी गान्धर्वणा गुणा गुणप्रविलासिनी ।
 गर्भरा धर्मदा धर्मा धनसा धनदायिनी ॥
 गुला गुलावती घोरा घोरकर्मविध्वंसिता ।
 गुला गुणप्रभा चैव चन्द्रमणिपरिच्छदा ॥
 गुणरूपा च चन्द्राया चन्द्रा चन्द्रभूषणा ।
 गुणरा शारदायिता च चन्द्रा चन्द्रावती तथा ॥
 चन्द्रेता चन्द्रकला चन्द्रवेशा विमोदिनी ।
 चन्द्रचन्द्रभूषाङ्गी चामुण्डी चन्द्रभूषणा ॥
 चिन्मयी चिन्मयता च चिन्मयविपरा सदा ।
 चन्द्रवती चन्द्रवती चैव चन्द्रविपारिणी ॥

द्वानता च द्वान्ता द्वान्ता द्वान्तायिनी ।
 दुरिताखनधारिणी दृष्टवैशनिवासिनी ॥
 कृतीकृतमरालीषा कृतीकृतनिजाखता ।
 जयन्ती च जगन्नाता जननी जगन्दायिनी ॥
 जया जैवी च जरती जीवनी जगदम्बिका ।
 जीवा जीवस्वरूपा च वायविविधसकारिणी ॥
 जगन्निर्वाणश्रेष्ठा जगद्भुक्तुजगन्मयी ।
 जगदानन्दजननी जनयित्री जगत्परा ॥
 भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।
 टङ्गारटङ्गिनी टङ्गा टङ्गिता टङ्गरूपिणी ॥
 उमरा उमरा उमा उमममा च उमुरा ।
 टोकिताशेषनिर्घोषा टलटलितलोचना ॥
 तापिनी त्रियथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
 त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतरणी तरुणी तरुः ॥
 तापहन्त्री तथा तापा तपनीया तपावती ।
 तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरिणी सदा ॥
 त्रिलया तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।
 त्रैलोक्यगमना तीर्था तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
 त्रिणा तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।
 तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
 त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा त्रिभुक्तुया तुला तथा ।
 त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
 त्रिपदी च तथा तथा त्रिमिरलंसचन्द्रिका ।
 त्रैलोक्या तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
 त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गववाहिनी ।
 तरिणरत्नितानकया तपिता तरुणीप्रिया ॥
 तीव्रपापहरातुल्यातुल्यपापतनूनपान् ।
 दारिद्र्यानाश्रिनी दात्री दक्षा देवा दयावती ॥
 दिवा दिव्यस्वरूपा च दीपादया दयां प्रदा ।
 दिव्यरूपा दिव्यमूर्तिदेवैन्द्रप्राणनाश्रिणी ॥
 हुता च हुतरूपा च हन्तृकविनाश्रिणी ।
 हुन्तारादमनीया च देवकायिकरी सदा ॥
 देवप्रिया देवयान्या देवा देवधिया सदा ।
 दिक्पालपददात्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥
 दुष्टहेयकामदुष्टा दोग्धी दूषणवर्जिता ।
 दुग्धा दुग्धप्रदाभावा दिवा दिव्यगतिप्रिया ॥
 दुग्धी दीनप्रिया दिवा देहविहारिणी ।
 दुर्गमा दरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥
 दुर्निगात्या दयाधारा दूरस्तनापनाश्रिणी ।
 दुराशया दुराधारा द्वाविनी द्वाहिनस्तुता ॥
 दैवशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धिदा ।
 दुर्भुङ्गिनाश्रिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
 दानदात्री च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
 दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवताशुच्यसिद्धता ॥
 दीर्घप्रसकरी दीर्घा दीर्घधर्मा दयावती ।
 दृष्टिनी दृष्टनीतिच दीर्घदृष्टधराभिजा ॥
 दानार्थिता दयवद्या दयोकनियमा परा ।
 दृष्टस्तनापनायवा च दात्री दशसुरोधिनी ॥
 देवी दिवा दलयती दामा दामाकनकविदा ।
 दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादेवप्रधारिणी ॥
 धर्मरूपा धर्मेश्वरी धर्मरूपा धर्मिणी ।
 धर्मदाया धर्मदा धर्मोक्तानामाश्रिणी ॥

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदात्री धनद्वारा ।
 धानी धिया धरा धर्मधारिणी धनकलायी
 धनदा धर्मदा धन्या धनदा धान्दा धना ।
 धन्या धनाधिरूपा च धरिणी धनपूरिता ॥
 धारणा धनरूपा च धर्मो धर्मप्रधारिणी ।
 धर्मिणी धर्मतन्त्राख्या धर्मज्ञानमयिणी ॥
 धर्मप्रचारिनी धर्मरूपा धर्मेश्वरी ।
 धनुर्विद्याधरी धात्री धनुर्विद्याविशारदा ॥
 निरानन्दा निरीशा च निरालोकार्थसिद्धता ।
 निरालापदवी दात्री नन्दिनी गारुडायिका ॥
 नारायणी निपितात्री निरुपमप्रकाशिनी ।
 नमस्या निर्दया गन्धता नृननरूपिणी ॥
 निर्मला निर्मलाभावा निरुपमा निरपमया
 निरानन्दमयी निरानन्द्या नृननविपदा ॥
 निपिता नीतिधेया च निरालापदहीपिका ।
 निःशङ्का च निरासङ्गा निर्वाणितमहामनाः ॥
 निर्मला गन्धवती निर्मलश्यामवर्जिनी ।
 निरवद कुणसद्वी नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
 निर्दया निर्दयज्ञाता निपिहकर्मिण्यर्जिता ।
 निर्वीरुषवा नित्यतन्ना नमस्कार्या निरङ्गना ॥
 निष्ठावती निरासङ्गा निर्मला निष्ठाविका
 निरवदा निरीशा च निरङ्गपरस्त्रिता ॥
 पुण्यप्रदा पुण्यकरी पुण्यगर्भा पुरातनी ।
 पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
 पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
 पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
 पुण्यदेहा पुण्यवती पूरिया पूर्णचन्द्रमा ।
 पौर्णमासी परा पद्मा पद्मा पद्मगन्धिनी ॥
 पद्मिनी पद्मरूपा च पद्ममालाधरा गदा ।
 पद्मोक्ता परया च परमानन्दरूपिणी ॥
 प्रकाश्या परमाद्यया पद्मगर्भनिवासिनी ।
 पावनी च तथा पूता पवित्रा परमापना ॥
 पद्माक्षिता पद्मप्रदा पद्ममाता पुरातनी ।
 पद्मासनगता मिथ्या पद्मासनपरिच्छदा ॥
 शुकपद्मासनगता रत्नपद्मासना तथा ।
 पीतपद्मासनगता हृद्यपद्माक्षिता तथा ॥
 पदापेदायिनी पद्मवरासपरायणा ।
 प्रकाशिनी प्रमथ्या च पुण्यप्रदा च पावनी ॥
 फलावती फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
 पुष्पेन्द्रीलोचना पुष्पा पुष्पाक्षीरकवन्धिनी ॥
 फलिनी फालिनी फेया पुष्पाक्षीरकवन्धिनी ।
 विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्ववदप्रिया ।
 वन्द्यता वन्द्यता वान्दी वन्द्या विमलामला ॥
 बहुला बाहूला वली वली वन्द्यायिनी ॥
 विजान्ता विजानामाया बहुभाव्याविनी तथा
 विश्वविद्या विश्वमयी वैश्वी विश्ववामा ॥
 विश्ववामिनी विश्वे विश्वविनिर्जतीशुद्धी ।
 विश्ववदरता दात्री विश्ववदरगन्धिता ॥
 विद्या विद्यापती वन्या वन्द्यी प्रसवादिनी ॥
 वरदा विरञ्जया च वरिष्ठा च विमोदिनी ॥
 विशाधरी वसुवती विश्ववद्या विश्वोष्ठा ।
 यामिनीयामिनी यामा यामिनी विश्ववदप्रिया ॥

राधा

बुद्धिबिनाशिनो विद्या ब्रह्मरूपा वराणना ।
वासिनो ब्रह्मजननी ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
विभाषिणी थापिनी च थापिका परिचारिका ॥
विपद्गान्धिहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
विपद्गोकमंहरिणी विपक्षीवाद्यतम्बरा ॥
वेणुवाद्यपरा देवी वेणुनृतिपरायणा ।
वर्षस्मिनी वलकरी वलस्त्रला विवस्त्रती ॥
विपाशा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
बुद्धिदा वृष्टनी देवी विधिविच्छिन्नसंशया ॥
विचित्राङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
विजया विजया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
विपक्षी च विशालाङ्गी विज्ञानवित्तमानिनी ।
भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ॥
भूतधात्री भयहरी भक्तवश्या भयापहा ।
भक्तिदा भयहा मेरीभक्तदुर्गप्रदादिनी ॥
भागीरथी भागुमती भाग्यदा भगनिर्दिता ।
भवप्रिया भूतनुष्टिर्भूतिदा भूतभूषणा ॥
भोगवती भूतिमती भयरूपा भूमिर्भमा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवृद्धिकरी सदा ॥
भिन्नुमाता भिन्नुनिभा भया भयस्वरूपिणी ।
महामाया मातृप्रिया महानन्दा मद्योदरी ॥
मनिर्मुक्तिर्नमोज्ञा च महामङ्गलदायिनी ।
महापुण्या महादात्री मैथुनप्रियलाक्ष्मी ॥
मनोज्ञा मानिनी मान्या मणिमालिक्यधारिणी ।
मुनिस्तुता मोक्षकरी मोक्षहन्त्री मदील्लटा ॥
मधुपानरता मद्या मदाधूर्तिरत्नोचना ।
मधुपानप्रमत्ता च मधुलुब्धा मधुव्रतः ॥
माधवी मालिनी मान्या मनोरथपयातिगा ।
मोक्षैश्वर्यप्रदासर्ता महापद्मवनाश्रिता ॥
महाप्रभावा महती ग्गताक्षी मीनलोचना ।
महाकाठिन्यमन्त्रिणी महाक्षी महती कला ॥
मुक्तिरूपा महामुक्ता भक्तिमालिक्यभूषणा ।
मुक्ताफलत्रिचन्द्राङ्गी मुक्तारञ्जितनाशिका ॥
महापातकराश्रिणी मनीषयननन्दिनी ।
महाभागिनी च विद्या महाभूषणभूषिता ॥
मायावती मोक्षहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
महामेधा महाभूमिर्भयामाया प्रिया सती ॥
मनीषरी महोपाया महासमिधिभूषिता ।
महामोक्षप्रदायिनी महामङ्गलदायिनी ॥
मन्मथिनी यशोदा च यस्तुनापारिहारिणी ।
योगभिक्षुकी यज्ञा यज्ञेश्वरिणीप्रिया ॥
यज्ञेशी यज्ञप्रदा यज्ञनीया यज्ञहरी ।
योगयोगिन्योगिनिदा योगिनी योगबुद्धिदा ॥
योगयुक्ता योग्यवृत्तिर्द्वैतैकधारिणी ।
यमुनावधमेधा च यमुनावधधारिणी ॥
याभिनी यस्तुना याग्या यमलोकनिवासिनी ।
योकाभोक्तियोग्या च योग्युक्तयोग्यमायिका ॥
योगिणी योगमाता च योकाव्यप्रदायिनी ।
योग्यभूषणधारिणी योग्योक्तियोगिनी ॥
योग्यप्रदायिनी च योग्यप्रदायिनी ॥
योग्ययोग्या च योग्ययोग्या च योग्ययोग्या ॥

राधा

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
वासन्ती वसुदा वजा वेणुवादपरायणा ॥
वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
वेणुवाद्यरता चैव वंशीनादविभूषणा ॥
शुभा शुभरतिः शान्तिः शैशवा शान्तिवियहा ।
श्रीतला शोषिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
शिवरतुल्या शिवसत्या शिवनिन्दपरायणा ॥
श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभव्रता ।
शुद्धविद्याजपकरी शुभकर्त्री शुभाश्रया ॥
श्रुतानन्दा श्रुतिः श्रोत्री शिवप्रेमपरायणा ।
शोधणी शुभवाक्ता च शालिनी शिवगर्तकी ॥
षड्गुणायुपदाक्रान्ता षड्गुणविरूपिणी ।
सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
सेवासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
सम्पन्नदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
स्वैर्यदा स्वैर्यगा स्वैर्या स्वैर्योभास्यदायिनी ॥
स्वप्नरूपा स्वधा स्वाहा स्वधालेपप्रमोदिनी ॥
स्वर्गप्रिया समुद्राभा सर्वपातकनाशिनी ।
संसारवारिणी राधा वीभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
हरप्रिया हरिण्याभा हरिणाक्षी हरिणसवी ॥
हंसरूपा हरिद्राभा हरिद्वर्णा शुचिसिद्धि ॥
क्षेमदा क्षालिता क्षेमा क्षुद्रवष्टाविधारिणी ।
अपरेकं श्रेष्ठं प्रौढं स्वराचरसमन्वितम् ॥
स्त्रीं सद्यमनासाख्यं स्वरायज्ञसंयुतम् ।
अजपा अतुलानन्ता अनन्तामृतदायिनी ॥
अन्नदाना अशोका च अलका अमृतम्रवा ।
अनाधवहाभानन्ता अयोनिसम्भवा प्रिये ॥
अत्यक्तवचणाच्छुखा विशिष्टाचापराजिता ।
अनाघानामनीष्टार्थनिदिदानन्वर्द्धिनी ॥
अष्टिमादिगुणाधारा अमखालिकहृदयिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिवलयानुतरूपा च हारिणी ॥
अदिराजस्तुता दूती अद्योगसमन्विता ।
अप्युता अनवद्विधा अच्युतशक्तिधारिणी ॥
अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तामृतरूपिणी ।
अनन्तसिद्धिमा पारा अगन्तसुखदायिनी ॥
अर्घदा अन्नदा अर्घा सदा अमृतवर्द्धिनी ।
अविद्याजालशमनी अयसकैगतिप्रदा ॥
अशेषविप्रसंहरिणी अशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ॥
अशेषपापमंहरिणी अशेषदेवनामयी ।
अथोरा अमृता देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
अद्युतपरा देवी अभिरामविभोदिनी ।
अनन्यदपरिप्लुता अनन्यनाकालिणी ॥
आरोग्यदात्री आरन्दा आयताभिविनाशिनी ।
आसक्त्यरूपा आश्रया आश्रयिणी सदा प्रिया ॥
आषाढिनी च आश्रया आपदाहारकप्रदा ।
इष्टारिणिरिष्टाक्षी इष्टसंफलप्रदा ॥
इष्टिदासुखिनिः शिता इष्टासुखप्रदा ।
इष्टा च इष्टरूपा च इष्टादिपरिवर्द्धिनी ॥
इष्टिरा इष्टराक्षी च इष्टार इष्टारिणी ॥
इष्टाक्षी इष्टिमदा इष्टिप्रदायिनी ॥

राधा

इन्द्रो इन्द्रजननी इन्द्रस्यैश्वर्यदायिनी ॥
उतङ्गशक्तिसंयुक्ता उपमानविभक्तिता ।
उत्तमशोकसंसेया उत्तमोत्तमरूपिणी ॥
उद्या उषा उधाराधा उर्मिला च शुचिसिद्धि ।
ऊहा ऊहवितका च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वगा ॥
ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वधोनी उपमापविनाशिनी ।
अयिन्दस्तुता अदिकरणत्रयनाशिनी ॥
अतम्बरा अद्विदात्री अक्षया अक्षयस्वरूपिणी ॥
अतुप्रिया अक्षमाता अक्षार्धैर्धर्ममार्गगा ॥
अतुललक्षरूपा च अतुमार्गप्रदर्शिनी ।
अपिताखिलसर्वस्वा एकैकावृतदायिनी ॥
ऐश्वर्यतर्प्यरूपा च ऐतिरेन्द्रशिरोमणिः ।
ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादौवश्यायिनी ॥
ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
औदार्यप्रकरा भद्रे औषधैर्धर्मविभ्रष्टा ॥
अश्ववस्था च अमृता अम्बा अम्बालिका तथा ।
अम्बुजाक्षी च अन्धाना अम्बुसिन्धुमाजानना ॥
अंशुमाली अंशुमती अंशुश्रींशुशम्भवा ।
अन्यतामिस्रहा भद्रे अत्यन्तशोभनस्वरा ॥
अर्थेशा अर्थदात्री च अर्थरूपा अनाहता ।
अष्टु नामान्तरं भद्रे ककारादि वरानने ! ॥
अत्यन्तसुन्दरं शुद्धं निर्मूलोत्पलमन्दिनी ।
अुटन्ता करुणा क्रान्ता कर्मजालविनाशिनी ॥
कमला कल्पलतिका कलिकल्पनाशिनी ।
कमनीयकला कर्णा कपर्दिपूजनप्रिया ॥
कदम्बसुसुमाभाया सदा कीकनदेव्या ।
कालिन्दीकैलिकलिता कणा काश्यपमालिका ॥
कान्तालोककथा कन्या कन्यारूपा मनोहरा ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ॥
खेखेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रनलकाशिता ।
खेचरी खेचरी विद्या खगतिः ख्यातिदायिनी ॥
खड्गिणीशेषपापौघा खलवृद्धिविनाशिनी ।
खातेन कन्दवन्दोद्या खड्गस्यद्राक्षधारिणी ।
खरसन्तापशमनी खरदुःखनिशान्ती ।
खड्गस्यव्यतिरीर्य गन्धर्वनगरप्रिया ॥
गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरपरिष्ठी ।
गर्भपीडाहरा गुमा गदविग्रहमना प्रिया ॥
गन्धर्वलोचना चारु चान्द्री चारुरूपिणी ।
गन्धर्वनशिक्षाङ्गी चन्दनीया निरक्षिता ।
गान्धर्वकमलापरा चलिताश्रेष्ठदुष्कृता ।
गारिताश्रेष्ठश्रिणा चारुताश्रेष्ठमस्तुला ॥
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ॥
पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमालिका ।
छायाचन्दनसिक्ताङ्गी छायाङ्गी छायामालिका ॥
शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लाङ्गी शुक्लमालिका ।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी ।
पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीतचन्दनसिक्ताङ्गी ।
शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी ।
इन्द्राक्षी इन्द्राक्षी च इन्द्राक्षी इन्द्राक्षी ॥
इन्द्राक्षी इन्द्राक्षी च इन्द्राक्षी इन्द्राक्षी ॥
इन्द्राक्षी इन्द्राक्षी च इन्द्राक्षी इन्द्राक्षी ॥

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरे सदा ॥
 त्रिपुरासन्निकर्षा त्रिपुरापरिचारिका ।
 त्रिपुरापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
 नानासौभाग्यसम्यक्ता नानाभरणभूषिता ।
 स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं कथितं तव भक्तितः ॥
 एतत् स्तोत्रं च मन्त्रश्च कवचं च परानने ।
 कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ॥
 उपास्य राधिकां विद्यां केषुं कमलेक्षये ।
 बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
 पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
 महाविद्यां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
 प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ।।
 ऋषु नाम सहस्राणि प्रकटे यत्तु शस्यते ॥
 कृष्णस्तु कालिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
 हे कृष्ण राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यत्नतः ॥
 सदासौ वैष्णवी देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
 गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
 विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना बलिम् ।
 विना गन्धं विना पुष्पं विना नित्योदितं क्रियाम् ॥
 प्रणामायामं विना ध्यानं विना भूतविश्रोधनम् ।
 विना जपं विना दानं येन राधा प्रसिद्धति ॥
 राधासहस्रनामाख्यस्तोत्रमार्गेण पाञ्चति ।
 यो जपेद्दृष्टव्यं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
 स पतेन्नरके घोरे यावद्विद्वाञ्छतुर्दश ।
 श्रुत्वा गुरुसुखान्मन्त्रं वैष्णवी भक्तितत्परः ॥
 ततः पुरश्चरौ कुर्यादेकविंशतिसंख्यकम् ।
 पूर्णाभिधेकसिक्तस्य ततो गुरुपदाचनम् ॥
 विना पूर्णाभिधेकश्च भवाञ्चौ पारमिच्छति ।
 अज्ञस्य तस्य दुःखं द्वैर्नरये पतनं भवेत् ॥
 यत्वं सत्वं महेशानि सत्वं सत्वं वदान्यहम् ।
 भवाञ्चितरणं नास्ति विना पूर्णाभिधेकनम् ॥
 नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
 मयोद्धृतं महेशानि चारं पूर्णाभिधेकनम् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् पूर्णाभिधेकनम् ।
 कृत्वा पूर्णाभिधेकश्च पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
 स्तवपाठान्महेशानि स भवेद्भवन्न्दनः ।
 स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मरुत् ॥
 राधाकृष्णस्य देवेशि तस्य पापफलं षड्यु ।
 कुम्भोपासने स पथ्येत यावदे ब्रह्मणः शतम् ॥
 निम्नगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्भगवती प्रिये ।
 वैष्णवानां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां यथा सती ॥
 पुरुषाणां यथा विष्णुर्नचत्राणां यथा शशी ।
 स्तवानाञ्च तथा श्रेष्ठः राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
 जपपूर्वादिक् यद्यद्बलिहोमादिकन्तथा ।
 श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कलां नार्हति योद्ग्रीम् ॥”
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे त्रिंशत् पटले
 सहस्रनामस्तोत्रम् ॥३॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपाञ्च्युवाच ।

“कैलासवासिन् भगवन् मन्त्राण्यहकारक ।
 राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
 अद्यस्ति करुणा नाथ त्राहि मां दुःखतो भयात्
 तमेव शरयं नाथ शूलपाद्ये पिनाकहृक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

ऋष्युष्य गिरिजे तुभ्यं कवचं पूर्वसूचितम् ।
 सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहृत्वाहरं परम् ॥
 हरिभक्तिप्रदं साक्षात् मुक्तिमुक्तिप्रवाधनम् ।
 त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसाद्भिध्यकारणम् ॥
 सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
 सर्वथाश्चैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
 चतुर्जासुक्तिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
 राजसूत्रान्धमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
 इदं कवचमजालां राधामन्त्रं च यो जपेत् ।
 स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
 ऋषिरस्य महादेवोऽनुष्टुप्कृन्दः प्रकीर्तितम् ।
 राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 श्रीराधा मे शिरः पातु ललाटं राधिका तथा ॥
 वृषभासुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दिनी ।
 चन्द्रावली पातु गण्डं लिङ्गं कृष्णप्रिया तथा ॥
 कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
 वाचुं द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवल्लभा ॥
 कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
 नखान् चन्द्रसुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्लभा ॥
 मुखं विधुसुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
 शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षी श्रीकान्तवल्लभा ।
 गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
 वाक्वं वाण्यो सदा पातु धनगारं धनेश्वरी ।
 पूर्वां दिशं कृष्णरता कृष्णप्राणा च पश्चिमान् ॥
 उत्तरं हरिता पातु दक्षिणां वृषभासुता ।
 चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेडितमेखला ॥
 सौभाग्यदा मध्यदिगे सायाह्ने कामरूपिणी ।
 रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
 हेतुदा सङ्घे पातु कोमला च दिवाह्निके ।
 शेषापरारहस्यमे श्रमिता सर्वसन्निभ ॥
 योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
 कामेशी कौतुके गितं योगे रत्नावली मम ॥
 सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
 इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
 सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
 सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यन्तनवि वर्जिते ॥
 राजहारे सभायांश्च संग्रामे शत्रुसङ्घटे ।
 प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रवतो नरः ।
 तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते क्वचित् ॥
 आराधिता राधिका च तेन सत्वं न संशयः ।
 गङ्गास्नानात् हरिनाम्यहणात् यत् फलं लभेत् ॥
 तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
 हरिद्रारोचना चन्द्रमखितं हरिचन्दनम् ॥
 कृत्वा लिखित्वा भूर्जे च धारयेत् मसक्ते सुजे ।
 कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नात्र संशयः ॥
 कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा षट् स्थितिं हरिः ।
 संहारश्चाहं नियतं करोमि कुरुते तथा ॥
 वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशीलिने ।
 दद्यात् कवचमन्यत्रमन्यथा नाशमाप्नुयात् ॥”
 इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानादित्यवारे पञ्चरात्रे

सर्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रे-
 राधिकाकवचं यथा.—

देयुवाच ।

“देवदेव महादेव षट्स्थित्यन्तकारक ।
 राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

इंश्वर उवाच ।

ऋष्यु देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।
 गोपितं सर्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥
 या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।
 उपविद्याकृमादेवि कवचं ऋष्यु पाञ्चनि ॥
 जपपूर्वाविधानस्य फलं सर्वसिद्धिदम् ।
 यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ।
 भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्दापराय च ।
 न शूद्रवाजिप्रियाय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
 शिष्याय भक्तियुक्ताय शक्तिदीधारताय च ।
 वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥
 वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्वं न चान्यथा ॥
 अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका
 ऋषिरनुष्टुप्कृन्दः श्रीराधिका देवता महा-
 विद्यासाधनगोप्यर्थं विनियोगः ॥
 ॐ पूर्वे च पातु सा देवी रक्त्रिणी शुभशायिनी ।
 द्वौ पश्चिमे पातु सत्वा सर्वकामप्रपूरणी ।
 यान्वां द्वौ आम्बवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।
 उत्तरे पातु भद्रा द्वौ भद्रशक्तिसमन्विता ॥
 ऊर्ध्वं पातु महादेवो द्वौ कृष्णप्रिया यशस्विनी ।
 व्यधश्च पातु मां देवी ऐं पातालललासिनी ॥
 व्यधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।
 नमः पातु च सर्वाङ्गं देवता च पुनः पुनः ।
 सर्वत्र पातु मे देवी इंश्वरी भुवनेश्वरी ॥
 ऐं द्वौ राधिकायै द्वौ ऐं शिरः पातु मां क्लीं
 क्लीं राधिकायै क्लीं क्लीं रक्षवाहुं रक्षतु मम ।
 द्वौ द्वौ राधिकायै द्वौ द्वौ वामाङ्गं रक्षतु
 पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं द्वौ राधिकायै ऐं
 ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । क्लीं क्लीं ऐं ऐं
 राधिकायै द्वौ द्वौ ऐं ऐं क्लीं क्लीं ॐ
 सर्वाङ्गं मम रक्षतु । क्लीं राधिकायै क्लीं
 वामपादं रक्षतु सर्वा पद्मिनी । द्वौ राधि-
 कायै द्वौ अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-
 कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । द्वौ
 राधिकायै द्वौ नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
 ॐ द्वौ राधिकायै ॐ द्वौ दन्तपङ्क्तिं सदा
 पातु सरस्वती । द्वौ भुवनेश्वरी ललाटं पातु
 द्वौ काली मे सुखमखलं सदा पातु । द्वौ द्वौ
 द्वौ मध्यमर्दिन्यै द्वौ द्वौ मध्यमर्दिनी
 द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।
 ऐं द्वौ ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
 द्वौ ऐं द्वौ उग्रतारा नाभिपङ्कं सदा रक्षतु
 मम । क्लीं ऐं क्लीं सुन्दरी क्लीं ऐं क्लीं
 स्वाधिशानं लिङ्गमूलं रक्षतु मम । तं ऐं तं
 पृथिवी गुदमफलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
 वज्रगा ऐं ऐं ऐं सनहयं रक्षतु मम । इक्षीं
 भैरवी इक्षीः स्कन्धयं रक्षतु मम । द्वौ

अन्नपूर्णां ह्रीं घाटां रक्षतु मम । ये ह्रीं ह्रीं
बीजत्रयं सदा पातु पृथक् सदा ॥ ॐ महा-
देवः पातु सर्वान्त्रं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वान्त्रं सदा मम ।

ॐ ॐ कृष्णः पातु मदा गोत्रं रक्षिणीनाथः ।
रक्षिणी सत्यभामा च नैथा जाम्बवती तथा ॥
लक्षणा भिन्नवृन्दा च भद्रा नमजिता तथा ।
मताः सर्वा युवतयः शोभनास्याः सुलोचनाः ॥
रक्षेयुर्मां मयु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मदन्तेश्वरः ॥
सर्वान्त्रं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिणा हरिः ।
इतीदं कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥
पद्मिन्वाः परमेशानि उपविद्यासु मङ्गलम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितनुपरः ॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वत्सरे सदा ।
तदैव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात् ॥
एतत्तु कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम् ।
कलमूलजखलं त्वत्का पठेत् संवत्सरं यदि ॥
पद्मिनी वशमायाति तदैव नगान्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम ।
संगोष्प पूजयेद्विद्यां महाविद्यां वरानने ॥
प्रकटार्धमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रे यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तदैव सद्यसा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरक्षस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
पटलः ॥) अथ राधास्तोत्रम् ।
“स्तोत्रञ्च कामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ॥
रासोद्गवा कृष्णकान्ता कृष्णवधःस्यलस्यता ।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रहरिणि ॥
सर्वथा विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी ।
शशस्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा ॥
वृन्दायनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
गोकोकपासिनी गोपी गोपीशा गोपमाळका ।
मानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
एवमाद्यमुना भान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च ॥
काम्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
सप्तत्रिंशच्च नामानि वेदोक्तानि सुभानि च ॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
इह ये निष्कलां कृष्णीं कन्यां याति हरिः पद्मम् ॥
हरिभक्तिं हरिर्दास्यं लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो यत्पुण्यमेव स्तोत्रनिर्दिष्टं भुवम् ।
स्तोत्रकाररम्यायैव पीयूषमुक्तो भवेत्तरः ॥
मदे मदेऽभ्येष्टस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कीटिशलाजितान् पापात् ब्रह्महत्याश्रतादपि ।
स्तोत्रकाररम्यायैव तुष्यते नात्र संशयः ॥
स्वपत्न्या चाकन्या महापत्न्या प्रसूयते ।
इत्येति वर्णनेकं वा शुद्धा स्त्रियात्तभोपनी ॥
इत्येति शास्त्रेणैव यः सर्वभोष्टं योगिनः ।
यामवेदं कुमारं तस्मिन्नाह जमशोदनः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तवारे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधाकास्तोत्रं समाप्तम् ।

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“गोलोके द्विभुजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजेर्गोपपार्श्वेः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधातनयः, पुं, (राधायाः सुतपत्न्याः सनयः ।

तया पालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥

राधावेदी, [न] पुं, (राधां घन्विचित्रमेहं भिन-
तीति । भिद् + णिनिः ।) अञ्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधावेधी, [न] पुं, (राधां घन्विचित्रविशेषं

विधत्तीति । विध् + णिनिः ।) अञ्जुनः । यथा,

“राधावेधी किरौल्येन्द्रिज्जण्डः श्वेतहयो नरः ।

दृष्टमलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।

वीभक्तुः कर्णजितस्य गाक्षीवं गाखिवं घनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥

राधासुतः, पुं, (राधायाः सुतपत्न्याः सुतः ।)

कर्णः । यथा,—

“वेदिना वाजसेनी च कर्णश्चम्याधिपोऽङ्गराट् ।

राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठान्तु तद्वयुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ८६ । ३ ।

“पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवानिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)

राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +

“स्त्रीभ्यो ङ्क् ।” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।)

कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।

“सुतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्रोणभियात्सदा ॥”)

राण्यः, त्रि, (रण्यते इति । रण् + “आसुयुवपि-
रपीति ।” ३ । १ । १२६ । इति ण्यत् ।) कथ-

नीयः । रण्यतः कर्मणि घञ्प्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

रामं, क्ली, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + घञ् ।) वास्त-

कम् । जुष्टम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-

पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नैशं तमः ।

यथा, अथर्ववेदे । १० । ३ । ३ ।

“सुप्रकृतेर्द्विभिरन्विर्वित्तुवृ-
शश्रुर्वैरभिराममस्यात् ॥”

“रामं कृष्णवर्णं शाश्वरं तमः अभ्यस्यात्मायं
शोमकाये अभिभूय तिलति ।” इति तद्वाय्ये

सायगः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + शः । रम्यतेऽनेनेति ।

रम् + घञ् वा ।) मनोभ्रः । (यथा, दृष्टव-

यंशितायाम् । १६ । ५ ।

“गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा
रामा रथैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”

यितः । अणितः । इति मेदिनी । मे, २० ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रीडायाम् +

“ज्वलितिकसन्तेभ्यो यः ।” ३ । १ । १४० ।

इति यः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः

जमदग्निमुनेः पुत्रत्वेन त्रेतायुगादाववतीर्कः

एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःशस्त्रियामक-

रीत् । (असौ एव समन्तपञ्चके पञ्च शस्त्रिय-

शोणितद्दानं विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।

यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिरुवाच ।

“शृणुध्वं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।

समन्तपञ्चकाख्येषु श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥

त्रेताहापरयोः सर्वौ रामः शस्त्रभृतावरः ।

असङ्गन् पार्थिवं चक्रं जघानामर्षचोदितः ॥

स सर्वं चक्षुस्त्याज्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् दृदान् ॥

स तेषु रधिरामःसु हृदेषु क्रोधमर्च्छितः ।

पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरैरेति नः श्रुतम् ॥

अथर्षीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।

राम राम महाभाग प्रीताः सन्तव भार्गव ॥

अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।

वरं हृषीक्य भद्रन्तं यमिच्छसि महाद्युते ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।

यच्च रीयाभिभूतेन चक्षुस्त्यादितं मया ॥

अतश्च पापान्मुष्येऽहमेव मे प्रार्थितो वरः ।

दृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विस्तृताः ॥

एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाब्रुवन् ।

तं चमखेति निधिविधुस्ततः स विरराम ह ॥

तेषां समीपे यो देशो दृदानां रुधिरामसाम् ।

समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”

अख्यान्यद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *)

राधवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्णब्रह्मस्वरूपः

अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन त्रेतायुग-

शेषे रावणादिवधार्थमवतीर्थः । बलदेवः । स

तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुवंशीयवसुदेव-

पुत्रत्वेन हापरयुगान्ते कंसादिवधार्थमवतीर्थः ।

(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।

“निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वासुदेधो महामनाः ।

अक्रूरश्रीप्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥”)

त्रयो रामा यथा,—

“अधोरक्षाध वाणश्च महाकाली प्रकीर्तितौ ।

भार्गवो राधवो गोपक्यो रामाः प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

वरणः । घोटकः । पशुभेदः । इति मेदिनी ।

मे, २६ ॥ (रम् + भावे ण् । रतिः । यथा,

भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापघ्नयद्दःखिताला
निर्विन्दते न स्वकुटुम्बरामः ॥”

“स्वकुटुम्बे रामो रतिवन्धुः ॥” इति तत्र

श्रीधरस्वामी ॥) रामशब्दस्य अणुत्पत्तिर्यथा,—

“राधन्दो विश्ववर्णो महापीश्वरवापकः ।
विश्रान्तमीश्वरी यो ह्येतेन रामः प्रकीर्तितः ॥

रमते रमया वाहं तेन रामं विदुः ॥
 रमाणां रमयस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
 रा चेति वक्ष्यीवचनी मन्त्रापीश्वरवाचकः ।
 जन्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं लभेत् ।
 तन् फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते सुनयो विद्यया ज्ञानविज्ञवे ।
 तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥”
 अतस्तत्रराजसवधवृत्तान्तं विचार्य यदुक्तं
 रामानुजेन तदाह । “अत्र युद्धदिवसगणनायां
 कतकतीर्थी । पूर्वं तुवेलारोहणदिने ।
 ‘ततोऽस्तमममत्तु सूर्यः सन्ध्या प्रतिरञ्जितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्तते ॥’
 इत्युक्तेऽह्नि चतुर्दशीपूर्णिमान्यतरदिति
 स्पष्टम् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेव रात्रौ नागपाशवन्धतद्द्वितीया । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां पञ्चदशस्य ।
 चतुर्थ्यां मकमनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्यस्य ।
 षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 चितो ब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निकुम्भवधः । तत्रात्रौ मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादित्रयोदशान्तदिनत्रयेण इन्द्रजिह्वधः ।
 चतुर्दश्यां लज्जलवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भतद्द्वयाविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । केयं कृष्णप्रतिपत्तु
 माप्रहणस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नादः चैत्रे
 पुष्यानक्षत्रयोध्यातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्पष्टमयोध्याकाण्डे । चैत्रे पुष्यश्च शुक्ल-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्पष्टमेव ध्योतिषादौ । तत्र नवमीरिक्तात्वाद-
 भिषेकायोग्या दशम्येव तु पूर्णत्वादयोग्या ।
 एवञ्च चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तौ तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 द्वाजाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्षणावधः ।
 भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥’
 इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः । पूर्णे
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं लङ्कायामवस्थानस्थालाभाच्च । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनन्यूनतेवेति
 तद्वागिच्छदवस्थेव । तदुत्तरद्वितीयदिने एवांयो-
 ध्याप्रवेशस्य लाभात् । अस्मान्तमानेन चैत्रकृ-
 ष्णोत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्या-
 नागमे “मया प्राणा देवा” इति भरतप्रतिज्ञा-
 हानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे राजसभिद्रा-
 वित्ययोध्याकाण्डान्ते स्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तुक्लप्रतिपदि रावणसंघार

इति तीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्येत्यन्योऽपि पराक्तः ।
 पूर्णिमान्तमानेन तिथिवद्दहादशमासैर्बन्धगणने
 पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अस्मान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णकृष्णयो बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 षष्ट्युत्तरत्रिंशत्ता दिनेर्बन्धगणने तु तिथिवद्दवर्षात्
 तत्र षड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणां चतुरशी-
 त्यहोरात्रद्वया बहुदिनन्यूनतेव । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवनासि त्रयोदशवर्षमिति
 किञ्चित्कालादस्मादेव तेषां प्राकृत्ये दुष्योधनेन
 तद्वसमाप्तौ एषां प्राकृत्येन पुनस्तत्तावत्प्यन्तं
 पुनरेतैर्वनवासः कर्त्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं
 प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटपर्वणि ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासादुपजायतः ।
 एषामध्याधिका मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ॥
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वे यथावच्चरितं यददेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
 एवमेतद्दधुवं ज्ञात्वा ततो वीभन्सुरागतः ।
 सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्माधर्कोविदाः ॥
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्भ्रमंपराधुयुः ॥’
 इति । एवञ्चदशव्यवहारनिवहद्दहादशमासेरेव
 वर्षगणना । अधिकमासगणना चोचितेव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माहानौ न्यायत्वे
 च स्थिते कस्माद्रामस्तादुपेक्षेत । भरतो वा
 तात्र गमयेत् । एवञ्चास्मान्तमानेन चतुर्दशी-
 याश्विनकृष्णौ । पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्णौ
 षष्ठ्यां तत्समाप्तिरियायाति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारव्यस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्व्यने तु
 एकादशदिनन्यूनयस्यां मासानां चतुर्दशवर्षेषु
 द्वादशुपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्त्यु-
 त्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्गतीते अरण्यकाण्डोक्ता-
 स्मद्रीत्या फाल्गुनाष्टम्यां रावणकृतसीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्गतीते रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वर्त्तते दशमी मासो द्वौ
 तु शेषौ द्ववङ्गमेति सीतोक्तिः सावनमानेन
 खड्गणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
 प्रदीप्ता चेति रामोक्त्वा पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 मायां वा चित्रकूटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
 हनूमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाले
 हिमवत्यायेन च श्रीतरङ्गिभ्युत्थितो नैक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितयो
 मे योऽवधिस्ते मया कृत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
 द्यान्तरे जन्मते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
 ततो मार्गशुक्लाष्टम्यां रावणप्रस्थानस्थान्यन्वोक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमात्वमेवोचितं तस्मादिदिस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि तेनानिवेशद्रूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 आश्वयोभयमान्तं लङ्कापुराद् वहिः सेनयोः
 सकुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षसक्षयेण भीता
 राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवधारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राजामिन्दुजितकृतशरवन्ध

इत्यादि । अतएव शरवन्धवद्वारावदर्शनकाले
 सीतावाक्यम् । तीर्त्वा सागरमक्षीभ्यं धातरौ
 गोव्यदे हताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुषु
 राजसेषु क्षयितेषु यूपकृतिपयस्सुपेऽवस्थाव-
 श्चित्ते स्ये तयोः शरवन्ध इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महावलेति
 कुम्भकर्णस्यति रावणोक्त्वा साम्प्रततद्गदायाः
 यस्यासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरू-
 पितश्चेतत् प्राक् । सेतुवन्धादिदृष्टान्तं त्वं न
 जानीषे इति कुम्भकर्णस्यति रावणोक्त्वा पूर्वं-
 मन्त्रकरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतिः ।
 किञ्च । शरवन्धनदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्णिमोत्तरत्वेन सम्पूर्णरात्री चन्द्रसत्तया तस्मि-
 न्तमसि दारुणे इत्याद्युक्तेरसङ्गत्वापत्तेरतः सा
 शुक्लप्रतिपदाद्या । एवञ्चास्मान्तपक्षमात्रं युद्ध-
 मित्यस्यावन्तमसङ्गत्वापत्तिः । यत्तु अमायामेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिह्वो-
 त्तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमदौ कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।
 कृत्वा निर्यात्समावास्यां विजयाय बलेर्हतः ॥’
 इति रावणस्यति सुपार्व्येऽप्युक्त्वा । चतुर्दश्यां
 रावणप्रियतनवन्धोत्तरममायां निर्गतरावणेन
 रामलक्ष्मणयोर्द्वे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 घातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशोक्ततया ततो
 लक्ष्मणश्चित्तुसीतरं पुना रामरावणयुद्धस्य
 वास्मीकिनैव स्पष्टमुक्ततया तद्वसम्भावात् ।
 किञ्च । आदित्यद्वयस्यादित्यं प्रेक्ष्य जम्भुदं
 परं हृषमवाप्तवानिधनेन सूर्यदर्शनीत्तरं
 जपस्योक्ततया रावणमरणोत्तरं स्थिरप्रभ-
 ष्वाभ्यभवद्दिवाकर इत्युक्त्वा दिवा तद्दशप्रतीत्या
 च पिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
 तदधमीषधीपर्वतानवनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
 शक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्दिरोधात् । तथा पादौ ।
 ‘ततो जम्भे महायुद्धं सकुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तवृत्तेः ।
 ‘ततो निशि समागत्य मायावी शक्तिजिह्व बली ।
 ववन्ध नागपाशैस्तौ रावणौ च हरिप्रजान् ॥’
 ततः पिरकालसकुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीत्येव वदेत् । अग्रे द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चोक्त्वा दारुणे तमसीति रामायणोक्त्वा च
 भाद्रश्रावणोभयमामोत्तरप्रतिपदेतदिति बोध्यम् ।
 ‘वैनेतयस्तदाभ्येत तानि चास्त्राण्यमोचयत् ।
 द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षं हनूमन्निजघान वै ॥
 तृतीयेऽह्नि ववन्धं खड्गाक्षिच्छेद काङ्गरः ।
 जघान हनूमान् भूयश्चतुर्दशस्यकम्पनम् ॥
 प्रहसं पञ्चमोतिथ्यां नीलशिच्छेदमूर्धनि ।
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेण धनिना ॥
 कथं लङ्केश्वरः विद्वान् कुम्भकर्णं सहोदरम् ।
 शैलसुन्दरघाताश्रधावनाद्वैरबोधयत् ।
 जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमरात्रे ॥

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधिनं कुम्भकर्णम् ।
 सप्रमवासरे बोधनोत्तरं सप्रमवासरे इत्यर्थः ।
 यन् तु बोधनं यद्यो रात्रौ सप्रमवासैतद्वध इति
 तत्र । तदुत्थापने उक्तस्थातिप्रयासस्य रात्रि-
 मात्रिणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले
 स्वर्गप्रभया रावणमन्दिरस्थातिभास्वरत्ववर्ण-
 नेन मन्दादिना सप्रम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्र-
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामघटकेनेत्यस्या-
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदुरतिकार्यं दशास्यजम् ।
 ववन्वान्येद्युः रिन्द्रारित्रं स्यास्तेण वृषो कपीन् ॥
 हनूमता समानीतो महायधमहीधरः ।
 तस्यानिक्तसर्षवशत् सञ्च एते सनुत्थिताः ॥
 अन्येद्युः कपिराट्कुम्भं निकुम्भं वायुनोऽवधीत् ।
 तस्यां निशि रघुश्रेष्ठो जघान मकरेक्षणम् ॥
 मायासीतावधश्चक्र शक्रजिद्रथमर्हन्नि ।
 तेन खिन्नोऽभवद्राम आश्रितो लक्ष्मणेन सः ।
 त्रयोदशैः सौमित्रिस्त्रिदिनं घोषयन् वली ॥
 जघान शक्रनेतारं रामध्यानेन हेतुना ॥'
 अन्येद्युः अन्येषु दिवसेषु । अत्रातिक्रायग्रहणं
 त्रिंशदोदेवान्तकरान्तकमहोदरमहापार्श्वो-
 पलक्षणम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनमतीररुप-
 लक्षणम् । एवं यद्भिर्दिनेः यथा वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तद्वधीते । अन्येद्युः सप्रम्याम् ।
 पर्वतानयनमद्यस्याम् । अन्येद्युर्नवम्याम् । तस्यां
 निशि वधमीदृशौ तदन्ते मायासीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिद्रथः ।
 'ततोऽवधीन्मूलजलक्षतुर्दृश्यां रघुहृष्टः ।
 दर्शयन् निर्णयौ राणा योहुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गजलेः सार्हं मन्त्रिभिर्दशकन्धरः ।
 छत्रचारुसंयुक्तः सञ्जाभरणभूषितः ॥
 महारथगतो दारादुत्तरान्निर्णयौ वधिः ।
 आगतो रक्षसां राजा ब्रह्मसो देवकण्ठकः ॥
 योहुं रघुवरेणेति श्रुत्वा कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्गानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चिप संकुडः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिणां विषहनाम् ॥
 तथा स वाध्यमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हनूमता जीवितोऽभूदौषधानयनात् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शरैः काणान्तको-
 पमैः ।
 भयात् प्रदुद्राव रणे फल्गुं प्रति निशाचरः ॥
 जगदामभयं पलायित्वेदात् स्वयं विप्रत् ।
 निङ्गमिक्तं तनः प्राप्य होमश्चक्र जिगीयसा ॥
 ध्वंसितं वानरैश्चेत्तद्विचारालकं रिपोः ।
 युगत्याय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
 दिवं स्मरन्वयात् राक्षसैर्निर्मयौ वधिः ॥'
 इदं निर्गमनाभिनयशुक्रप्रतिपदि ।
 'ततः कालरात्रौ दिवं रघुं धर्मशरं सप्तमम् ।

रामः

राघवाय स्वहतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्तु मातलिनानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
 सूर्यमानः सुरगणैर्युधे तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूदोरं रामरावणयोर्महत् ।
 सप्ताहिकमहोरारं शम्भुश्चैरतिभीषणैरिति ॥
 ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
 रात्रावैव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु त्यक्तनिद्रा सा मन्दायामाश्रितेति ।
 जगाम नगरं लङ्कां यत्रासीद्राघवः पुरा ॥'
 आगत इति श्रेयः । इदंश्चागमनं रात्राग्नौ
 तदैव मातलिरथागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवी तदा सौ रामलक्ष्मणी ।
 बुद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हताम्बिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसप्रोषि-
 तम् ।
 रामरावणयोर्बुद्धं सप्ताहं सा न्ययीजयत् ॥
 एतौते सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण घातयामास महामाया जगन्धरी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलिसुदैचत ।
 तावत्तु अष्टरात्राणि सर्वैर्देवैः सुपूजिता ॥
 निहतं रावणे वीरं नवम्यां सकलेः सुरैः ।
 विशेषपूर्वां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥'
 सकलेः सुरैरित्यस्य सचेति श्रेयः ।
 'रामरावणवाणेषु युद्धावेष्य भौतिदम् ।
 तृतीयायान्तु लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनचत्रयुक्तायां भीतं सुरवलं महत् ।
 शान्त्यथ वारयामास देवेन्द्रो वचनद्वरेः ॥'
 शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु श्रवणे नाथ दशम्यां चखिका शुभाम् ।
 विद्वेष्य चक्रे शान्त्यर्थं वलनीराजं हरिः ॥'
 रिपुजनितभयशान्त्यर्थमित्यर्थः ।
 'नीराजितवलः शक्रस्तत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 सम्भाष्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्त्तते स्वयं देवो देवानां नाशनाय वै ।
 स्वायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलजवधामा-
 न्येन तत्रापि कल्पवधचारात् ।
 'प्रतिकल्पं भयेद्रामो रावणस्यापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागमः ॥
 एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भयितस्यानि भूतानि तेषु देवो प्रवर्त्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे वलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे दुःख्यः पूर्वा यथाविधि ॥
 वलनीराजं राजा ज्ञेयात् वलविलहये ॥' इति ।
 इत्यथ ब्रह्मबोधिता महादेवी धर्मौ प्रविष्टा
 सीतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्ते प्रथमेऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 र्दिति कौत्समिति गार्दभश्री वसुधावाम् ।

रामः

'स एव भगवान्नूनं प्रतिमन्वन्तरं सुने ।।
 वधाय दुष्टदेवानां भूमिभारकतां सुवि ॥
 कलिहापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वेवमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सहस्रकृत्वो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्यै राधां प्रति
 कृष्णवाक्ये । दिने इति जातावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिषतयुगं रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्थेगे रामावनारस्याष्टा-
 विंशतितमचतुर्थेगे कृष्णावतारस्य हरिवंशे पुरा-
 णान्तरे च प्रसिद्धत्वाद्दिति दिक् । अग्निष्य-
 रामायणमिति प्रसिद्धग्रन्थेषु ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे यद्भवामपि मैथिलीम् ।
 उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशाब्दावुवास सः ॥
 सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवत् ॥
 त्रिरात्रसुदकाहारस्यतुर्धेऽह्नि फलाशनः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवत्सां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां वने ॥
 ततो माघे सिताष्टम्यां सुहृत्तं हृन्दसंक्रमे ।
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः ॥'
 माघे शुकचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गशुक्रदशम्यान्तु वसन्ती रावणालये ।
 सम्यानिर्दृशमे माघे आचख्यौ वानरैरु ताम् ॥
 एकादश्यां महेन्द्राग्रतः पुत्रुवै श्रतथीशनम् ।
 तद्रात्रिणेषु सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिंशपात्रके हनूमान् पण्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां सीतायां विश्वासाजापसत्-
 कथाः ॥
 अत्रादिभिश्चयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ।
 वधो ह्यजङ्गमारुह्य वनविध्वंसनं तथा ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां वधः शक्रजिता कपिः ।
 वद्धिना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासी महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
 मार्गसितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरेः ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तैः ।
 सप्तम्यां प्रव्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां सुहृत्तं विजयाभिधे ।
 मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽम्भोधी स्कन्धावारनिवेशनम् ॥
 पौषशुक्रप्रतिपदसूतीया यावदमुधेः ।
 उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव च ॥
 विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 सप्तदशराणार्थाय पञ्चम्यां मन्त उग्रमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्र रामो दिनचतुष्टयम् ।
 सप्तदशराभाभय सेतुपायप्रकीर्तनम् ॥
 सेतोद्दृशम्वामारुन्धयोदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुवेजाग्रे रामः सैन्यं नदिप्रयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयायां त्रिदिनेः सैन्यतारकम् ।
 तृतीयाया दशम्यन्तं मन्तो मुलादिदशमे ॥

शुक्रमारण्योः सैवप्रान्निकादशे दिने ।
माघे शुक्लायां द्वादश्यां सैवमस्या कृता तु वै ।
सारवेन कपीनाम्बु सारासारोपवर्णनम् ।
त्रयोदश्यादमं यावत्तन्नायां दिवसेन्द्रिभिः ॥
रावणः सैवमस्यानं रणाद्योत्साहनं तथा ।
यथावद्याहो दौत्यं माघशुक्लादिवाचरे ॥
माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ।
रक्षसं वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
माघशुक्लतप्तस्यान्तु रात्राविक्रजिता रथे ।
रामलक्ष्मणयोर्नागमाशैल्यन्वो बभूव ह ॥
नागपाशविमोक्षायां दशम्यां गरुडोऽभ्यगात् ।
अत्रावधारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
द्वादश्यामाख्येयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ।
त्रयोदश्यान्तु तेनैव निघ्नतोऽकम्पनो रथे ॥
माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् कृष्णादिवाचरम् ।
त्रिदिनेन प्रथमस्य नीलेन चिह्नितोऽवधः ॥
माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तानिभिदिनैः ।
रामेण तुष्टे सुष्ठे रावणो द्रावितो रथात् ॥
पञ्चम्याश्चतस्रो यावद्भावयेन प्रदोषितः ।
कृष्णकर्मः सप्तचतस्रो तावदुद्धयतुर्दिनम् ॥
कृष्णकर्णं दिनेः षड्भिन्नवस्यास्तु चतुर्दशीम् ।
रामेण निघ्नतो युद्धे बह्नुवानरभञ्जकः ॥
अमावास्यादिने शोकादवधारो बभूव ह ।
फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिने कृतः ।
नरात्मकप्रभृतयो निघ्नताः पञ्च राक्षसाः ।
पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवग्रन्थादात् ॥
अष्टम्या द्वादशी यावन्निरासो दिनपञ्चकात् ।
निकुम्भकुम्भापूरुषु मकराश्चचतुर्दिनेः ॥
फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णं प्रकृजिता
जितम् ।
द्वितीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरात् ॥
ओषध्यानयने अनाक्तदागीदवधारकः ।
तत्र त्रयोदशीं यावदिनेः षड्भिस्तु प्रकृजित् ॥
लक्ष्मणेन चतस्रो युद्धे विजितोऽभिषरन् क्रमात् ।
चतुर्दश्यां दशमीवरणदीक्षाविधिः क्रमात् ॥
अमावास्यां यया वीरो युद्धाय दशकन्दरः ।
सैवशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकेः ।
रावणस्य प्रधानानां युध्यतामभवत् क्षयः ।
सैवषडशमौ यावत्तन्नायां दिसारान् ॥
सैवशुक्लतप्तस्यान्तु चौमित्रैः शक्तिमेदनम् ।
शोकादिराज्ञनेयेन लक्ष्मणायं तुपाहृतः ॥
दशम्यामवधारोऽभूदासौ युद्धं शूरचवीः ।
एकादश्यान्तु रामाय रथो सातसिचारपिः ॥
अष्टादशदिने रामो वैरेषे रावणं घधीत् ।
द्वादश्याः शुरुपञ्चस्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम् ॥
माघशुक्लद्वितीयायासैवकृष्णचतुर्दशीम् ।
अष्टाशीतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशसकम् ॥
इहावधारः संप्रान्तिरामसिदिकान्त्वन्तु ।
संस्कारो रावणादीनामनापाखादिनेभवत् ॥
वैशान्त्यदिनयोः रामः सुषेकं पुनरागतः ।
अभिषिक्तो द्वितीयायां कृष्णराष्ट्रे विभीषणः ॥
नैकाशुद्धिभूयोयायां देवेभ्यो परलम्भनम् ।

वैशान्त्यस्य चतुर्थांशु रामः पुष्यकमाश्रितः ॥
पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माघवस्य तु ।
भरदाजाश्रमं रामः समीतः पुनरागतम् ॥
नन्दिनामे तु गच्छां वै भरतेन समागतः ।
सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोधायां रघूत्तमः ॥
जानकी रामसंहिता रावणस्य निवेशने ।
मनुभावात् स्थिता पञ्चदशवाचरसंयुतेति ॥
यत्तु सर्वेषु अनिश्चितप्रामाण्यम् । कालिका-
पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
न युक्तम् । तद्द्विरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । श्राम्या-
न्तरोक्ताहोपसंहारवत् । यथा कृष्णकर्मवधो-
ऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
न तु कल्पमेदेन अवस्था । जन्मविषये एव तु
हरिवंशोक्ता वेति बोध्यम् । इति श्रीरामायण-
तीर्त्तिके लङ्काकाण्डे ११० वर्गः ।) तस्य परि-
पूर्णतमत्वं यथा,—
“सर्वं चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयम् ।
परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् खविस्त्वितः ॥”
इति पञ्चवैवर्ते श्रीकृष्णचक्रखण्डे ११६ अध्यायः ॥
अथ श्रीरामसन्ताः ।
“अनन्तोऽप्राचनः सेन्द्रर्षीं रामाय हृन्मनुः ।
षड्चरोऽथमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ॥”
तस्य तारकव्रतमन्त्रो यथा,—
“सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः षड्चरः ।
तारकव्रतं चेत्युक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”
तस्मिन्त्य रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
र्षेणान्द्रिकायान् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-
प्रयोगः । प्रातःकृत्वादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं
कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि
ॐ ब्रह्मणे श्रयये नमः । मुखे गायत्रीकृन्दे
नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुष्ठान्यां नमः । रौं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । रूं मध्यमाभ्यां ययट् । रें
अनामिकाभ्यां ह्रुम् । रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।
रः करतलपृष्ठाभ्यां ऋट् । एवं हृदयादिषु ।
ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः । भ्रूमध्ये
रा नमः । हृदि ना नमः । नाभौ य नमः ।
लिङ्गे न नमः । पादयोर्मं नमः । ततो रुर्षि-
पङ्कजादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।
“काश्यान्मोघरक्तान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-
सिक्तं
सुप्तं ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्तामुञ्जं ज्ञानि ।
कीर्त्यां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निर्गं राघवं
पश्यन् सङ्कटाद्गदादिविधाकाण्डपोऽङ्गुलाङ्गं
भजे ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य प्रकृत्वापमं
कुर्यात् । ततः पीठपूर्णां विधाय देव-
वोक्तपीठयज्ञीः पीठमनुसं संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
नाङ्गादिपञ्चमृत्पादविज्ञानमन्त्रेण विधाय-
परकूपुष्पारामेत् । यथा देवतामपार्श्वे औ-

सीनायै नमः । अथे ॐ शाश्वतं नमः ।
दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ शरैर्यो नमः । ॐ
शापाय नमः तद्दक्षिः केशरैरु अज्यादिकोरिण
मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः । दद्यादित्
षट्पञ्चानि पूजयेत् । ततो दलेषु पूम्नादिदिक्षु
ॐ हृदयते नमः । ॐ सुयोधाय नमः । ॐ
भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गुष्ठाय नमः । ॐ ब्रह्म-
णाय नमः । ॐ चाक्षुष्यते नमः । दद्याद्युद्ध
ॐ स्थाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
विजयाय नमः । ॐ सुराष्ट्राय नमः । ॐ राक्ष-
वर्धनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ घर्मे-
पालाय नमः । ॐ तुमनाय नमः । तद्दक्षि-
रिन्नादीन् वष्पादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादि-
विघर्जनान्तं कर्म समापयेत् । * । अथ
पुरश्चरसं षड्लक्षत्रयः । तथा च ।
“शतुलक्षं जपेन्मन्त्रं दशंशं कमलैः शुभैः ।
सुहृद्यार्थिते बह्वी ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥”
अयं मन्त्रः षड्बिधः । तथा च ।
“स्वकामशक्तिवाक्लज्जानाराधः पञ्चवर्गकः ।
षड्चरः षड्बिधः स्यान् चतुर्भङ्गलप्रदः ॥
ब्रह्मा समोहनः शक्तिर्दक्षिणाङ्गर्भिरुष्यते ।
अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो तुनयोरथ क्रमादिने ॥
अथवा कामवीजादिर्विष्णोः सुनिर्मनोः ।
हृन्दो गायत्रीसंक्षेप श्रीरामस्यैव देवता ॥
ध्यानपूर्वादिकं सर्वं पूर्ववच समाचरेत् ॥”
तथा ।
“धानकीवक्षर्मं डेन्तं बह्वीचाया ह्युमादिकम् ।
दशाचरोऽयं मन्त्रः स्याद्विशिष्टस्तु अतिविराट् ॥
हृन्दस्तु देवता रामः कीर्तापाणिपरिग्रहः ।
आद्यं बीजं ह्रितः शक्तिः कामेनाङ्गुलिका मता ॥
शिरोललाटभ्रमध्यातुलकष्टेषु हृदयपि ।
नाभ्युरुजात्पादेषु दशपङ्गान् न्यसेन्मनोः ॥”
ततो ध्यानम् ।
“अयोध्यानगरे चिचरन्नर्गोवर्धमलये ।
मन्दारपुष्पैरावहविताने सौरन्यासिते ॥
सिंहासनसमारुहं पुष्पकोपरि राघवम् ।
रथोभिर्हरिभिर्देवैर्दशयानगतैः शुभैः ॥
संस्तयन्नागं सुनिर्भग्यन्तैः परिशोभितम् ।
सीतालक्ष्मणवामाङ्गं सज्यामेनोपशीभितम् ॥
प्रज्ञानं प्रथमवदनं चन्नाभरन्मभूषितम् ।
ध्यायन्निवं जपेन्मन्त्रं वर्मसलसमन्वयैः ॥”
अथतु सर्वं पूजयेत् ॥ * ।
“वह्निनारायणेनागो जवरः स्मृत एव च ।
पृथुरो मन्त्राभोऽयं गर्वाभीष्टपलप्रदः ।
श्रीमाया मन्त्रपैकेकवीणाटनगती मद्गः ।
चतुर्भङ्गः स एव स्यान् षड्पङ्गो वाग्निह्रगप्रदः ॥
खड्गान्तो ह्यु षड्गो वा जतोः शो वा
मथैकद्वयः ॥”
तथा ।
“तारकामारणानुद्गाह्यस्यैकैकस्तु षड्बिधः ।
अष्टारो मन्त्राक्षः कान्तं हर्षितादिष्वचरदः ॥

रामः

द्वाचरश्चन्द्रभद्रान्तो चन्द्रोऽयं चतुरश्रः ।
रामाय हृन्मनुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाश्रः परः ॥
पञ्चाश्रन्माहृकावर्णः प्रत्येकपूर्वको मनुः ।
जम्भीवाक्मन्मथादिद्य ताराद्यः स्यादनेकधा ॥
तेन अं राम । अं राम । इत्यादि चतुरश्रः ।
तथा जम्भीवाक्मन्मथादीनामन्यतमदानेऽपि
चतुरश्रः । तेन श्रीं राम । ऐं राम । क्लीं
राम इति ।

“वह्निस्थं श्रयनं विष्णोरर्द्धचन्द्रविभूषितम् ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरद्वयः ॥
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गायत्री च्छन्दो रामस्तु
देवता ॥” * ॥
एकाक्षरे तु द्वादशलक्षणपः पुरश्चरणम् ।
तथा च । भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अन्येषां षड्लक्षणप इति विशेषः । ध्यानपूजा-
दिकं षडक्षरवत् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।
“जातीप्रसूनेऽङ्गुह्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रसूनेऽङ्गुह्याच्चन्द्रनाम्नःसत्सितेः ॥
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां ह्येमेन वश्येदखिलं जगत् ॥
विल्वप्रसूनेऽङ्गुह्यादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूर्वाद्येमेन दीर्घाङ्गुर्भवेन्नन्ती निरामयः ॥
रक्तोत्पलहुतात्मन्ती धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
प्रेधाकामेन ह्येतद्यं पलाशकुसुमैर्नरैः ॥
पञ्चमममः प्रपिबेत् कविर्भवति वत्सरात् ।
नन्विथितासं सुक्रीत महादारोग्यवर्धनम् ॥” * ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीपुषाम् ।
यथा सुग्रीवसुखानां यस्तनुं नमाम्यहम् ॥
सहदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव वत् प्रियम् ।
विभीषणायाम्बितटे वस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो थापी महाब्धेः करुणा-
रुतम् ।
स्तुतं जटालुना येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजमाप्याधिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्य ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राजसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
शुभापनुं प्रपन्नानां हिनसि च यथा ऋषु ।
सिंहः सत्त्वियोन्कृष्टकं वृषिं नमाम्यहम् ॥
यस्याह्निभ्यनि वाताकंज्वलनेन्द्राः सद्यत्थवः ।
भियं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो निव्यमङ्गलम् ।
दशरथे निघांदाय्यादृयस्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो ऋषुं निगदाधानां मारयत्खिलेष्टदः ।
तन्नोदात्तयो बहुरी ऋषुं नमाम्यहम् ॥
यत्पादपद्मप्रणती भवेदुत्तमपुरुषः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभारं सन्तुष्टिष्य द्वास्त्रिभेव रक्षसम् ।
अपौरुषं प्रदत्तं रामं यधीनं सधर्मधरम् ॥

रामः

तियं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमयो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेदशुद्धिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हनुमत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदयास उवाच ।

“श्रेष्ठ्य गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रियु लोकेषु विश्रुतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रियु लोकेषु विद्यते ॥
कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साहं भोक्तुं सुवनवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी ब्रह्मा नाम सद्यसकम् ।
ततो भोक्ष्याम्यहं देव सुख्यतां भवता प्रभो ॥
तत्तत्तां पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यासि हतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि श्रेष्ठतमम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्चकृथा ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेत्सुक्ता महादेवि शुभु साहं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्ता सह सुक्ता च पार्वती ॥
ततो सुक्ता महादेवी पतिना सह संस्थिता ।
पप्रच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

श्रेष्ठ्य नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
कौटिका वैदिकाः शब्दा ये केचित् सन्ति
पार्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्वन्तसुख्यं हि नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
विष्णोरेकैकनामानि सर्वदेवाधिकं फलम् ।
तादृङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ।
तस्मान् कोटिगुणं पुण्यं रामनामैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इश्वर
अगिरवृष्टुं कन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
आनधीवक्रभो जेजो जितामिधो जगद्गणः ।
दिश्यामिचप्रथो दान्तः शररुण्यत्रायत्तपुपरः ॥
वाकिप्रमथनो वागी धलवाक् मलयिकतः ।
सद्यद्वतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौशलेयः खरञ्जंसी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिचिता दशग्रीवशिरोहरः ॥
सप्ततालप्रमेता च हरकोदण्डखण्डनः ।
चामदग्रमहादर्पदमनस्ताडकान्तकः ॥
वेदान्तसारोऽभेयात्मा भववेद्यश्च मेघजः ।
दूषणत्रिशरोहन्ता त्रिसूक्तिस्तियुक्तयौ ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्तनः ।
त्रिलोकौरचको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृत् ॥
अहल्यापावनशैव पितृभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगत्पुरुः ॥
जयचवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तत्राणवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च ऋतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महाभुजः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मग्यो मुनिसंस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवधितराव्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वाधनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
सितवक्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राघवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
साधामानुषचारिचो महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुकुं जितवारीशः सर्वतीर्थमयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्धरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो चरामरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वाधगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठा परात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतन्नामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् श्रेष्ठ्ययाहापि भक्तियुक्तो चेतसा ।
स सर्वैर्भुज्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्रवैः ॥
जलानि स्थलतां यान्ति शूचयो यान्ति मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यान्ति वद्वयो यान्ति सौम्य-
ताम् ॥
आनुकूल्यश्च भूतानि स्थैर्यं यान्ति चलाः स्थियः ॥
अनुग्रहं यथा यान्ति शान्तिमायान्युपपन्नाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वश्यं जगत्तयम् ॥
यद्यत् कामयते चित्ते तत्तदाप्नोति कीर्तनात् ।
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
अज्ञानेनापि कुल्वागो न स पापैर्दिलिप्यते ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनानन्धमाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं सद्येगानेन लभ्यते ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनामश्रुताएकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
पेकृष्टे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशापरैः ॥
रामं हृत्वाहलश्यामं पञ्चाक्षं पीतवाससम् ॥
रुवन्ति नामभिर्द्वेनेनैव संसारिणो जनाः ॥

राक्षः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
 रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
 इमं मन्त्रं महेशानि ! जपन्नेव दिवानिशम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तौ विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 इत्येतद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
 कथितं तव गाङ्गेय यतस्त्वं वैष्णवोत्तमः ॥
 वन्दामहे महेशानं हरकोदण्डखण्डनम् ।
 जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
 इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अस्य विराट्स्मृतिकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
 यणे । ३ । ६ । ३०—५४ ।

गन्तव्यं उवाच ।

“स्तोतुमुत्सृष्टते मेऽद्य मनो रामातिस्मृतात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
 स्रष्टुं ते रूपमयत्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
 दृश्यमितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
 तत्कथं त्वां विजानीयादयतिरिक्तं मनः प्रभो !
 बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
 बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन् निर्बिषयेऽखिलम् ।
 आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥
 हिरण्यगर्भस्ते स्रष्टुं देहं स्थूलं विराट् स्तुतम् ।
 भावनाविषयो राम स्रष्टुं ते ध्यातमङ्गलम् ॥
 भूतं भयं भविष्यच्च यत्तदेहं दृश्यते जगत् ।
 स्थूलेऽखकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ॥
 सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
 तमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेऽवयवाः स्मृताः ॥
 पातालं ते पादस्थूलं पाण्डिस्तव महातलम् ।
 रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
 जातुर्गौ सुतलं राम ! ऊरू ते वितलं तथा ।
 अतलश्च मही राम ! जघनं नाभिगं नभः ॥
 उरःस्थलं ते ष्योर्तीर्षि श्रीवा ते मह उच्यते ॥
 वदनं जनलोकस्ते तपस्ते शूद्रदेशम् ।
 सत्वलीको रघुश्रेष्ठ ! शीर्षस्थः सदा प्रभो ॥
 इन्द्रादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः श्रुती ।
 अश्विनौ नाविके राम वक्रं तेऽभिरुदाहृतः ॥
 चक्षुस्ते सविता राम मनस्वन्द्र उदाहृतः ।
 भ्रूमङ्ग एव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
 रक्षोऽहङ्काररूपस्ते वाक्स्थन्दांसि तेऽथय ।
 यमस्ते दंष्ट्रदेशस्थो नक्षत्राणि द्विजालयः ॥
 हासो मोहकरो माया दृष्टिस्तेऽपाङ्गमोक्षणम् ।
 धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
 निमिषोन्मेष्ये रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।
 सप्तद्राः सप्त ते कुचिर्नाथो नद्यस्तव प्रभो ॥
 रोमाणि दृष्टौयधयो रेतो दृष्टिस्तव प्रभो ।
 महिमा ज्ञानशक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ।
 यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्वायंते नरैः ।
 अनायासेन सुक्तिः स्यादतोऽन्यत्राहि किञ्चन ॥
 अतोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवानुभावये ।
 यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ॥
 तदेव सुक्तिः स्याद्राम यदा ते स्थूलभावकः ।
 तदप्यास्तां तवेवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

राक्षः

धनुर्वाणधरं श्यामं जटावल्लभभूषितम् ।
 अप्रीयवचसं सीतां विचिन्वन्तं सलक्षणम् ॥
 इदमेव सदा मे स्यान्मानसे रघुनन्दन ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्वत्या सहितः सदा ॥
 तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
 सुन्दरूणां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
 राम रामेक्षुपदिशन् सदा सन्नुत्तमानसः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
 सर्वे ते मायया मूढास्त्वं न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ॥
 अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
 त्राहि त्राहि जगन्नाथ मां माया नाशयितु
 तै ॥”* ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोच-
 नम् ।
 जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ॥
 सासितुण्यधनुर्वाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ।
 खलीजया जगन्नातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
 रामरचां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नो सर्वकाम-
 दाम् ॥”

अस्य श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिकऋषि-
 गांधर्षी च्छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
 त्तमः ।

कौशलेयो दृष्टौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ॥
 प्रागं पातु मखत्राता सुखं सौमित्रवत्तलः ।
 जिज्ञां विद्यानिधिः पातु कण्ठौ भरतवन्दितः ॥
 स्कन्धौ दिव्यायुधः पातु भुजौ भग्नेशकामुकः ।
 करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्नित् ॥
 वचः पातु कवन्धारिः स्तनौ गीर्वाणवन्दितः ।
 पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुचिभिक्षाकुण्डनः ॥
 मथं पातु खरधन्वी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ।
 गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूदहः ॥
 सुग्रीवेशः कटिं पातु शकुन्धनी हनुमत्प्रभुः ।
 ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षःकुलविनाशकत् ॥
 जातुर्गौ सेतुकत् पातु जङ्घि दशसुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणाश्रितः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एतां रामवल्लोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्रौ विजयी विनयी भवेत् ।
 पातालभूतलयोमंचारिणश्चन्द्रचारिणः ।
 न द्रुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापैर्भूक्तिं सुक्तिश्च विन्दति ॥
 जगज्जैत्रैकमन्त्रेण रामेनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत्स्य करस्याः सर्वसिद्धयः ॥
 भूर्वपत्रे त्रिमां विद्यां गन्धर्षन्दनचर्चिताम् ।
 क्त्वा वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
 रथे राजकुले द्यूते निव्यं तस्य जयो भवेत् ।
 काकनन्ध्या च या नारी खतापत्न्या च या
 भवेत् ।

रामक

वङ्गपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः ॥
 वक्षपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
 अथाहताज्ञः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरचामिमां

हरिः ।

तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
 धन्विनीं वहनिस्त्रिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
 वीरौ मां पथि रक्षेतां तादृभौ रामलक्ष्मणौ ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
 पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥
 फलमूलाशिनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
 रक्षःकुलनिहन्तारौ त्रायेतां नो रघूत्तमौ ॥

आत्तस्यधनुषाविद्युस्युपा-
 वक्ष्याशुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।

रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
 वगतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नद्धः कवची खड्गी चापवाणधरो युवा ।
 यच्छम्भनोरथशास्त्राणामः पातु सलक्षण्यः ॥
 अग्रतस्तु वृत्तिं हो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
 पार्श्वेयस्तु धनुष्मन्तौ शशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणातुचरो वली ।
 काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः ह्यौशलेयो रघूत्तमः ॥
 वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमान्प्रभेयपराक्रमः ॥
 आपदाप्रहन्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
 गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-

हम् ॥

दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वी वामतो जानकी शुभा ।
 पुरतो भारतिर्यस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
 एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ।
 अश्वमेधायुतं पुण्यं संप्राप्नोति न संशयः ॥”
 इति पद्मपुराणे वक्षपञ्जरनामाख्यं श्रीराम-
 कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥

रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हला-
 युधः ॥ (क्वचित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
 सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“धनुजयष्टांशुक्यावा पूर्णां रामकिरीं मता ।
 स्रच्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रयुष्यते ॥
 दिधत्यक्ताथवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।
 त्रिविधा चा समुद्दिष्टा सम्पूर्णां षड्विधैर्वा ॥”
 अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रमा भासरभूषणा च

नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।

कान्ते समीपे कमनीयकक्ष्या

मानोन्नता रामकिरी मतेयम् ॥”

उदाहरणम् ।

६ रि ग म प व नि ष । सम्पूर्णां ।
 च्ययवा

स ग म प नि ष । औडवा ।

तत्रानुष्ठानं अगस्त्यसंदितातः संचिष्य लिख्यते ।
 कृतप्रातःस्नानादिः ।
 'उपोष्य नवमीन्वद्य यामेष्वयसु राघव ।
 तेन प्रीतो भव त्वंभो संसारात्त्राह मां हरे' इति निवेद्य ॥
 'कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलचमप्रभम् ।
 दक्षिणांशं दशरथं पुत्रावैजयन्तपरम् ॥
 पृष्ठतो लचलं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम् ।
 पार्श्वं भरतशत्रुघ्नौ तालवृत्तकराबुधौ ।
 अग्रे अयं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ॥
 एवं ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । स्नानमन्तस्तु ।
 'इन्द्रोऽग्निस्य यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽग्निः ।
 कुबेर ईशो ब्रह्माहिर्दिकंपाजाः स्नापयन्तु ते ॥
 अहिरनन्तः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्तस्तु ।
 'रामस्य जगनी चासि राममयमिदं जगत् ।
 अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
 तथा ।
 'नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
 ततोऽनुष्ठाप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
 पूर्वघटकोणकोणेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥
 हृदयादीनि यथा । रां हृदयय नमः । रौं शिरसे स्वाहा । ऋं शिखायै वषट् । रौं कवचाय हुम् । रौं नेत्रार्थां वौषट् । रः अस्त्राय फट् । तथा,—
 'हनूमन्तं समुग्रैवं भरतं सविभीषणम् ।
 लक्ष्मणाङ्गदशत्रुघ्नं चाखवन्तं दलादिषु ॥
 धूम्रं जयन्तं विजयं सुरार्थं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
 अक्षौषं धूम्रपालाख्यं सुमन्तं दलमध्यतः ।
 दलाग्रे लोकापालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥
 लोकापाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वज्र-
 शक्तदण्डखड्गपाशाङ्गुशगदाशूलपद्मत्राणाणि ।
 मध्याङ्गे जन्म भावयेत् ।
 'उच्चस्थे गृहपथके सुरगुरौ सेन्दौ नवस्यां
 तिथौ
 लभे ककटके पुनर्जसुदिने मेघं गते पूषणि ।
 निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याद-
 योधारण्ये-
 राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किष्किदेकं महः ॥
 पलाशा राक्षसाः ।
 'मत्त्वेवं वादयेदादानार्थं दद्याच्चगल्पतेः ।
 फलपुष्पांस्त्वसंपूर्णं गृहीत्वा शरुत्तमम् ।
 अशोकंरत्नकुसुमैर्युक्तं तुलसीदलेः ॥
 मन्तस्तु ।
 'दशाननवधापायं घर्म्मसंस्थापनाय च ।
 दानवानां विनाशाय देव्यानां निधनाय च ॥
 परित्राणाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
 गृहाणार्थं मया दत्तं भ्रातृभिः सच्चित्तो मम ॥
 पुण्याङ्गलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामेष्वतन्द्रितः ।
 पूजयेद्द्विधिवद्गङ्गा दिवारात्रं नयेद्बुधः ॥
 तदयं संचेपः । शूद्रायां नक्षत्रयुक्तायां
 विवादाभावः । विद्यायान् एकादशीदिने
 दशमी पारण्योग्या न चेत् तदा नक्षत्रयोगा-

योगेऽपि अष्टमीविद्यायाम् । पारण्योग्या चेत्
 तदा अष्टमीविद्यां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रामपूगः, पुं. (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
 विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुनिपूगः ३
 सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रामवाणः, पुं. (रामस्य वाण इव सफलत्वात् ।)
 औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 "पारदाद्यतलवङ्गगन्धकं
 भाग्युग्ममरिचं मिश्रितम् ।
 तत्र जातिफलमहभागिकं
 तिलिनीफलरसेन मर्दितम् ॥
 बहिमान्यदशवक्रनाशनी
 रामवाण इति विश्रुता रसः
 संग्रहग्रहणीकृष्णैर्गर्ग-
 मामवातखरैर्दृष्टुं शक्येत् ॥
 दीयते तु चण्डकानुमानतः
 सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
 रोचकः कफकुलान्तकारकः
 श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥"
 पाराभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
 गन्धकभागः १ मरिचभागः ८ जायफलभागः २ ।
 रामवाणो रचोऽजीर्णः । इति भावप्रकाशः ॥
 (शरट्चभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
 शरश्च ॥)
 रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
 श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथां-
 सरित्सागरे । ३४ । २३६ ।
 "लोकश्च सर्वदा रक्ष्यस्तत्प्रवादेन किं पुरा ।
 रामभद्रेण शूद्रापि त्यक्त्वा देवी न जानकी ॥"
 रामलवणं, स्त्री, (रामं रमणीयं लवणम् ।)
 श्याम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २
 पाचायाकरसम्भवं ३ । इति रत्नमाला ॥
 रामवल्लभं, स्त्री, (रामं रमणीयं वल्लभम् ।)
 लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्लभम् ।)
 रामप्रिये, त्रि ॥
 रामवीणा, स्त्री, (रामा रमणीया वीणा ।)
 वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥
 "कुक्षी च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुनारदी ।
 सारस्वती कैलिकला रामवीणा वलाक्षिता ॥"
 रामशरः, पुं. (रामस्य शर इव ।) शरट्चभेदः ।
 तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवाणः ३
 रामेयुः ४ अपर्यवहः ५ दीर्घः ६ वृषप्रियः ७ ।
 तस्य मूलगुणाः । ईषदुष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् ।
 रसे अन्नत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
 कफघातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (रामचन्द्रस्य बाणोऽपि ॥)
 रामशीतला, स्त्री, आरामशीतला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रामसखः, पुं. (रामस्य सखा । "राजाहःसखि-
 भ्यश्च ॥" ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) सुग्रीवः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

रामसेनकः, पुं, भूनिम्बः । (अथ पय्याचो वधा,—
 "किराततिलः किरातः कटुतिलः किरातकः ।
 काण्डतिलो नायंतिलो भूनिम्बो रामसेनकः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ॥)
 कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम+
 च्वादिवात् षः । टाप् । रमतेऽनयेति ।
 करणे घञ् वा ।) अनुष्णस्त्रीविशेषः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभी रमते रामा ।
 इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
 "विभव्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।
 रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् सहूर्णवत् ॥"
 योषा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।
 " स च्छिन्नवन्धुतयुग्यशून्यं
 भयाक्षपर्यन्तरयं चखेन ।
 रामापरित्राणविहस्योद्योषं
 सेनानिवेशं तुसुलं चकार ॥")
 छिद्रु । नदी । इति मेदिनी ॥ छिद्रुलम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । गृहकन्या ।
 आरामशीतला । अशोकः । गौरीचना । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ बाला । गौरिकम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रामायणं, स्त्री, (रामस्य चरितान्वितं अयनं
 शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकाव्यम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्च शतकोटिसंख्यकम् । यथा ।
 स्वान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्व-
 तीर्थार्थमवर्णनप्रस्तावे ।
 "शापोक्त्या हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्पमम् ।
 प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागाद्य सुसत्कृतः ॥
 न निषादः स वै रामो न्यगयाश्चतुर्मागतः ।
 तस्य संवर्णनेनैव सुशोक्यस्त्वं भविष्यसि ॥
 इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ।
 ततः संवर्णयामास राघवं गम्यकोटिभिः ॥"
 कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
 शतकोटिप्रवृत्तरमित्यन्यत्रोक्तेः । तच्च संपूर्णं
 ब्रह्मलोके द्रव्येतिह्यम् ॥ इह तु कुशलवैपदिष्टा
 चतुर्विंशतिसाहस्रीयलम् । इति रामायण-
 टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ तथा हि ।
 "प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् षड्विंशतिः ।
 चकार चरितं क्षुत्तं विचित्रपद्मस्यवत् ॥
 चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् षड्विंशतिः ।
 तथा सर्गशतान् पञ्चषट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥
 इति रामायणे वाल्मीकीये पादकाण्डे ३ सर्गे ॥
 संचिप्ररामचरित्रं यथा,—
 "रामायणमथो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
 विष्णुनाभजजो ब्रह्मा मरीचिसत्सुतः श्रुतः ॥
 मरीचिः कश्यपसंजात परस्मिन्नात् मनुः सुतः ।
 मनोरिचाकुर्वन्श्रीभूदंशे राजा रघुः सुतः ॥
 रघोरजसतो जातो राजा दशरथो बली ।
 तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः ॥
 कौशल्यायामभूत्सो भरतः केकयीसुतः ।
 सुती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां बभूवतुः ॥

रामो भक्तः पितुर्मातुर्विन्ध्यामित्राद्वाप्रधानम् ।
 अस्त्रग्रामं यतो यच्छीं ताडुकां प्रजघान ह ॥
 विन्ध्यामित्रस्य यज्ञे तु सुवाहुं न्ववधीद्वली ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उर्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माखवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कौर्त्तिमतीं कुशध्वजमुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलक्ष शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतयोर्नृपवर्षेण राज्यं दातुं ससुदतम् ।
 रामाय व्येष्टपुत्राय कैकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वाचो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पितृहितार्थं नु लक्ष्मणेन च वीतया ।
 राज्यश्च लखवतुलका इन्द्रवैरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागश्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु विद्योगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृबलान्वितः ॥
 अयोध्यां समागत्य राज्यं कुरु महामते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा रणव्याय भरताय तु ॥
 विसर्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयन् ।
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्ब्रती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रैराश्रममाययौ ।
 नत्वा अभौष्णं चागस्व्यं दृष्टकारण्यमागतः ॥
 तत्र रूर्पनखा नाम राक्षसीसार्द्धमागता ।
 निश्रुत्य कर्णो नासे च रामेणाथ पराहिता ॥
 तनुप्रेरितः खरश्चागादृषणस्त्रिशिरास्तथा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसानु बलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाणैर्यमपुरश्च तान् ।
 राक्षसा प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि ॥
 षट्शतं स मारीचं कृत्वाऽप्येथ त्रिदण्डकम् ।
 वीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह ॥
 म्रियमाणः स च प्राह हा वीते लक्ष्मणेति च ।
 वीतीक्तो लक्ष्मणोऽथागाद्रामश्चाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राक्षसी माया नूनं वीता हतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गेनादाय जानकीम् ॥
 जटायुः विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली ।
 अशोकचच्छायायां रक्षितां तामधारयन् ॥
 आगत्य रामः शून्यश्च पर्णशालां ददर्श ह ।
 शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटायुषश्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः ॥
 सप्ततालान् विनिर्मिद्य शरैर्यानतपर्वणा ।
 वालिनश्च विनिर्मिद्य किष्किन्वायां हरिश्चरम् ॥
 सुग्रीवं कृतवान् रामो ऋष्यमूके स्वयं स्थितः ।
 सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वन्तोपमान् ॥
 वीताया मार्गं कर्तुं पूर्वतोऽपि समुद्रान् ।
 प्रतीचीसुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणान् दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् ।
 पुनरपि पर्वतान् दीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः ।
 सन्पातिवचनान् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 श्रतयोऽनविस्तीर्यं पुत्रुवे मकाराजयम् ।
 अथपश्यन्तान् वीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् ॥

भक्तिं तां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चिन्तयन्तीश्च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा वीतां कौशल्यमब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ॥
 अभिज्ञानश्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् सुत्वा प्रददौ वीता धेष्ठी रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिशं वभञ्ज तन् ॥
 हत्वाचं राक्षसांश्चान्यान् वन्दनं स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो वाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
 लीम् ।

एतन् श्रुत्वा प्रकृपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिजुर्ज्वलितलाङ्गुली लङ्काग्रेहे महाबलः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्ट्वा वीतेत्यवेदयन् ।
 मणिरत्नश्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुग्रीवः सहनुमानङ्गादायः सलक्ष्मणः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरयं राघवं प्रति ॥
 लक्ष्मणैश्चैवभ्यसिष्यद्रामस्तं रावणानुजम् ।
 रामो नलेन सेतुश्च कृत्वाऽपि चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गदण्डादयः ॥
 धूम्रधन्वाश्च धूम्रैन्द्रा जाववत्पसुखास्तदा ।
 मैन्दद्विवदमुखास्ते पुरीं लङ्कां वभञ्जिरे ॥
 राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनश्चयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वैराक्षसान् ॥
 विदुञ्जिञ्जश्च धूम्रास्तं येदान्तकनराम्तकौ ।
 महोदरमहापाश्वरिवतिकायं महाबलम् ॥
 कुम्भं निकुम्भं मत्तश्च मकराचं ह्यकम्पनम् ।
 प्रहस्तं वीरमुष्णतं कुम्भकर्म महाबलम् ॥
 रावणिं लक्ष्मणश्चित्त्वा ह्यस्त्राद्यै राघवो बली ।
 निश्रुत्य बाहू वक्राणि रावणानु व्यपातयत् ॥
 सीतां प्रहृष्टां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवन् पालयन् प्रजाः ।
 दशान्वमेधानाहृत्य गथाशिरसि पातनम् ॥
 पिष्टानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ सृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्येचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ।
 शत्रुघ्नो जवणं हत्वा शैलुषं भरतः स्थिनः ॥
 अगस्त्यादीन् सुग्रीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिश्च रक्ष-
 साम् ।

स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यां वैद्यतान्तकः ॥”
 इति गारुडे १४८ अध्यायः ॥ * ॥
 एतदतिरिक्तं वाल्मीकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्गा-
 युक्तं सप्तसप्तश्लोकात्मकं सीताकर्तृकसप्तसप्त-
 रावणवधकायस्वरूपादसतोपरकाण्डमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गाद्यष्टश्लोका यथा,—
 “तमसातीरनिलयं सर्वेषां तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्यात् वाल्मीकिं सुनिपुञ्जवम् ॥
 विनयावगतो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ;

प्रपञ्च समतः शिष्यः कृताञ्जलिपुटो वशी ॥
 रामायणमितिख्यातं शतकोटि प्रविस्तरम् ।
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोकै प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा गितव्यमिषिभिः पितृभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं महासुने ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 किं गीतमिह यन्नास्ति तन्ने कथय सुव्रत ॥
 आकर्ण्यदरिणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनिः ।
 हस्तामलकवत् सर्वं सस्मार शतकोटिकम् ॥
 ओमित्युक्त्वा सुनिः शिष्यं प्रोवाच वदता वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मरितमद्य गः ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 रामस्य चरितं सर्वमाद्ययं सव्यगीरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं श्लोके यन् प्रतिष्ठितम् ।
 शृणुं हि सद्यश्च रामचरितं वर्णितं मया ।
 वीतामाहात्म्यसारं यन् विशेषादत्र नोक्त-
 वान् ।
 शृणुष्यावहितो ब्रह्मन् काङ्कतुश्चरितं महत् ॥
 वीतायः स्मलभूतायाः प्रकृतेश्चरितश्च यत् ॥”
 इत्याद्यर्थे रामायणे वाल्मीकीये अद्भुतोत्तर-
 काण्डे अदिकाये प्रथमः सर्गः ॥ * ॥ अमृतं ब्रह्माण्ड
 पुराणीयोत्तरखण्डान्तर्गतैकशतिसाध्यायादिक-
 हरपार्वती-संवादरूपाध्यात्म-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मबालकाण्डे सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 गोदृष्टाः षष्टान्तरत्रिंशत्श्लोकाः श्लोकप्रदा
 शृणाम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाण्डे
 नवनां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुण्यमोच-
 प्रदाः २ । काण्डेऽपर्येऽध्यात्मकाण्डे सर्गा द्विपञ्च-
 परिचिप्ताः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्वाकाण्डे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाण्डे सर्गाः पक्षेवाध्यात्मिकशब्दिते
 प्रोक्तास्त्वौषि शतानि श्लोकास्त्रिभुवनपाप-
 हराः ५ । काण्डे युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः सार्द्धकादशशतश्लोका मनुसंख्यायुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गाः अष्ट-
 संख्याया प्रचिप्ता ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याश्च पुरा हरेणोक्ताः ।
 “पार्वत्ये परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे
 काण्डेः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गाश्चतुः-
 षष्टिकाः ।
 श्लोकानाम् शतद्वयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 सा-
 हस्राण्येव समासतः श्रुतिश्रुते स्तुक्तानि तत्त्वा-
 र्थतः ॥”
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ * ॥
 अपरं रामविश्लेषसंवादरूपमोचोपायकदेव-
 हृतोक्तवाशिष्ठनामकमहाराामायणमस्ति । तत्र
 प्रथमार्द्धे अष्टाविंशत्तत्परशर्गाः । तस्य
 आद्यन्तश्लोकौ यथा,—

राजः

श्रीमालीकिरवाच ।

“उपशमप्रकरणादनन्तरमिदं श्रेयः ।

तन्निष्ठाप्रकरणं ज्ञातं निष्ठाप्रदायि यत् ॥१॥

य इमं श्रेययान्निर्णयं विधिं रामवशिष्ठयोः ।

सर्वान्वस्योपि श्रवणात्सुख्यते ब्रह्म श्रेयश्च ॥२॥

उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरदिशतर्गमाः । तस्या-
द्यन्तज्ञोक्तौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नेष्ठात्तान् वाक्यनात्वागतं तनुः पतति

रोहितः ।

कथमेतदतो ब्रह्मन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥

यन् तव खल्विदं ब्रह्म तच्छान्तिनि च स्फुटम् ।

श्रुत्वा श्रुदीर्यते सान्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥” २ ॥

अत्रार्द्धे वैराग्यप्रकरणस्यः । द्वितीयो सुसु-
यस्यः । तृतीय उत्पत्तियस्यः । चतुर्थः स्थिति-

यस्यः । पञ्चमः सकलोपशमस्यः । षष्ठप्रक-

रणी निष्ठाप्रकरणस्यः । पूर्वार्द्धे सटीकस्य-
संख्या १३६०० । उत्तरार्द्धे सटीकस्यसंख्या

२३६०० । इति श्रीमहाराजायये निष्ठाप्रक-

रखे वाक्यकार्थे मोक्षोपाये देवहूतोक्ते द्वारि-
श्रुत्वाहस्तां संघितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने

उत्तरार्द्धे षोडशोत्तरदिशततमः सर्गः ॥

रामालिङ्गनकामः, पुं, (रामाणामालिङ्गनस्य

कामोभिलाषो यस्मात् ।) रक्ताम्बानः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रामावचोन्नोपमः, पुं, (रामावचोन्नयोः स्त्रीसुनयो-

रूपमा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।

रामिजः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥

जे, १२७ ॥

रामः, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पजा-

शादिभ्यो वा ।” ४ । १ । १४१ । इत्यप् ।)

व्रते वेगुलतो दृष्टः । रम्भो वेगुः तस्य

विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, मीढा । इति काचित् शब्दरत्ना-

वली ॥

रायभाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आश्रयोद्-

इति भाषा । यथा,—

“पूरोदि पात्रवहारी रायभाटी समाहारे ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

राजः, पुं, सालवृक्षनिर्यासः । धुना इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सर्जरसः २ सालः ३ कनक-

कोद्भवः ४ लालनः ५ सालनिर्यासः ६ देवेष्टः ७

श्रीरतनः ८ वडूरूपः ९ सालरसः १० सर्ज-

निर्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-

धूपः १४ अजिबल्लभः १५ कलः १६ कल-

लनः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संश्ल-

त्वम् । वातपित्तस्फोटकाण्डब्रणानाशित्वम् । अस्य

पानवोपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रहरामयशान्ति-

कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रालस्तु सालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्फुटः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्जरसश्च च ॥

रावणः

राणो हिमो गुरुक्लिप्तः कषायो आहको हरत् ।

दोपालखेदवीसर्पच्वरुणविपादिकाः ।

अश्रमनासिदग्नां च भ्रजातीचारनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजकार्यः, पुं, (राजस्य सालरसस्य कार्यं यत्र ।)

साकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रावः, पुं, (रवणमिति । र ल ध्वगौ + भावे

घप् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २१ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोयसंजुलं तं

गर्जन्तं जलचररावरोद्रनादैः ।

विस्तीर्य दृष्टशतुरन्वरप्रकाशं

तिग्माघं निघिसुरमन्मसामनन्तम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +

“शिवादिभ्योऽण् ।” ४ । १ । १२२ । इति

अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्वानिति ।

र + शिच् + ल्युः ।) लङ्गाधिपतिः । तत्पर्यायः ।

पौलस्त्यः २ रक्षः ३ लङ्केशः ४ दशकन्वरः ५ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकषालजः ७

राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ प्रदक्षिणीवः १० दशा-

ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गापतिः १२

दशास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य

निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।

“यस्मात्सोक्तत्रयं चेतद्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात्तं रावणो नाम नाणा वीरो भवि-

त्यसि ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

इति उवाच ।

“मानवस्य नरेष्यन्त आसीत् पुत्रो दमः किल ।

नवमस्तस्य दयादस्तृणविन्दरिति स्तुयः ॥

तस्य कन्या इडुविडो रूपेणाप्रतिमा सुवि ।

पुलस्त्याय स राजर्विस्तां कन्यां प्रथमादयत् ॥

ऋषिरेडुविडो यस्यां विभ्रवाः समपद्यत ।

तस्य पञ्चम्यतसश्च पूर्वां वै देववर्णिनी ॥

ज्येष्ठं वैश्रवणं यज्ञे क्रुत्सुं देववर्णिनी ।

त्रिपादं सुमहाकार्यं स्यूलशोषं महाहनुम् ॥

अष्टदं हरिश्शशुं शङ्कुकर्णविलोहितम् ।

पिङ्गलं नाम संदृष्ट्य पिता तस्यानवीक्षतः ॥

कुत्सायान् कुशन्धोऽयं शरीरखेदसुयते ।

कुशरीरत्वाद्य नात्वा तेन वै स कुवेरकः ॥

ऋध्यां कुवेरो जनयद्दुश्च्युतं नलजूरम् ॥

रावणं कुम्भकर्णस्य कन्यां, सुर्षणखां तथा ।

विभीषणं चतुर्थं नैकव्यजनयत् सुतम् ॥

शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूढणः ।

चतुर्थादिंशतिभुजो महाकायो महाबलः ।

जात्यङ्गननिभो महलोहितग्रीव एव च ।

निसर्गाहाहणः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥

द्विरण्यकशिपुस्त्वोषीत् स राजा पूज्यजम्बनि ॥

चतुर्थ्युगानां राजा तु त्रयोदश स राजसः ॥

ताः पञ्चकोट्यो वर्णाणां संख्याताः संख्याया

द्विजैः ।

नियुतानामेकपष्टिः संख्याविद्विद्वदाह्वनाः ॥

राशिः

यष्टिचैव चङ्गलायि वर्षाणां षि च रावणः ।

देवतानां प्रिदृष्ट्या च घोरं हत्वा प्रधागरम् ॥

चेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपसः सयात् ।

रामं दाशरथं प्राप्य सगणः चयस्रीयिवान् ॥”

इति वज्रपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन हता गङ्गा ।) विंशत्य-

देशस्थनदीविशेषः । यथा,—

स्मृत उवाच ।

“दिवाकरस्तस्य महामहिनी

महासुरस्योत्तमरत्नवो जम् ।

अस्य गृहीत्वा चरितं प्रतस्थे

निश्चिंशनीवेन नभस्तलेन ॥

जेना सुराणां समरेखजसं

वीर्यावलेपोहतमानसेन ।

षड्गाधिपेनार्हयथं समेत

खभांगुनेव प्रसभं निरहम् ॥

तत् विंशतीचारनितम्बविम्ब-

विश्वोभितागाधमहाद्दद्याम् ।

पूगदुभावहततटस्थायां

सुमोच स्तुयः सरिदुत्तमायाम् ॥

ततः प्रभृति सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोदया ।

नाम्ना रावणगङ्गिति प्रथिमानसुपागता ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते क्रूरविन्दकाः ।

पद्मरागा घनं रामं विधायाः खस्फटाक्षैयः ॥”

इति गाण्डे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)

श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुशुलतिलकं राघवं

रावणारिम् ॥”

इति महानाटकम् ॥)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारख +

“अत् इप् ।” ४ । १ । ६५ । इति इप् ।)

रावणव्येष्टपुत्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—

“रावणिः शत्रुजिन्मेघनाशो मन्दीरस्येसुतः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । १ । २८७ । १२ ।

“रावणस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।

ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्विजानां वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, महिः । १४ । ७६ ।

“तस्याहारियत प्राया सुष्ठिना वालिस्तनुना ।

प्रादुहवंस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, ऋ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्त्याक्तोऽयमिति गद-

विंशः । रासभः खरः । दुर्गविंशन् इमं

तालथान्तं मत्वा उयादौ इक्षं हत्वा रक्षि-

शब्दं श्रुत्यादितवान् । ऋ, अरराश्रत् । इ,

राशते । इति दुर्गादासः ॥

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + इङ् ।

यद्वा, अश्रुते याप्रोतीति । अश्रु याप्रौ + “अशि-

पणायो रुडायजुक्तौ च ।” उणा० ४ । १४२ ।

इति इण् रुडागमश्च ।) घात्वादिषुः ।

तत्पर्यायः । पूषः २ उल्करः ३ कूटम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समा-
 चारः ६ । इति जटाधरः ॥ अमृतं याप्रोति
 इति राशिः । अमू ष याप्रिसंहोरित्यस्मात्
 नाप्तीति इन् विपातनाद्भेदागमः । इति
 भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
 “न खलु न खलु वायः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
 ऋदुनि ऋगशरीरे तुलराश्राविव्राणिः ॥”)
 ज्योतिषक्रस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 अथ दृष्टां मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभूत् ।
 मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्ष्योस्तेजसां निधिः ॥
 मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
 गुणैकवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
 अमीषीमौ भास्करेन्दू ततस्त्वङ्गारकादयः ।
 तेजोभूत्स्वाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
 पुनर्दादशधात्मानं विभजेद्राशिर्द्वयं चक्रम् ।
 नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्प्रकाशं वशी ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
 तस्य संस्थानं यथा,—
 “विद्युवृत्तान्तिवृत्तौ प्रव्यात् पूर्वभागस्थिताः
 स्थिराः ।
 मेघाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वदिक्क्रमात् ॥”
 इति सुनीश्वरकृतधार्मिकभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥
 अथ राश्यादिनिर्णयः ।
 “मेघवृष्टमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाच
 वृश्चिकमम् ।
 घनुरथ मकरः कुम्भी मीन इति च राशयः
 कथिताः ॥”
 इति राशिकथनम् ॥ * ॥
 अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कौर्त्तिनी
 मेघः । १ ।
 वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यहं च ऋग-
 श्रिरसः ॥ २ ॥
 मृगशिरसोऽहं चार्द्रा पुनर्वसुस्त्रिपादो मिथु-
 नम् । ३ ॥
 पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ ४ ॥
 सिंहीऽथ मघा पूर्वफल्गुगौ पाद उत्तरायाः । ५ ॥
 तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्रश्च कन्याकाश्वः ॥ ६ ॥
 तौलिनि चित्रार्द्रं स्वाती विशाखायाः पाद-
 त्रयम् । ७ ।
 अलिनि विशाखा पादस्तथादुराधान्विना
 ज्येष्ठा ॥ ८ ॥
 मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी । ९ ।
 मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्रं धनिष्ठायाः ॥ १० ॥
 धनिष्ठाऽहं शतभिषा पुनर्वसुपदपादत्रयं
 कुम्भः । ११ ।
 पूर्वभाद्रपदाशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
 इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥
 “राशिनानामानि च चैत्रं भट्टचं गृहनाम च ।
 मेघादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥”
 इति राशिपर्यायकथनम् ॥ * ॥
 “ऋषयतायुरिणितमङ्गलौरेयप्रायेययूककौ-
 पांश्याः ।

तौलिक आकोकोरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्यम् ॥”
 इति मेघादीनां विशेषनामकथनम् ॥ * ॥
 “अखण्डितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सिते-
 तरपिण्डौ ।
 पिङ्गलकङ्कुरवभ्रुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥”
 इति मेघादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
 “मत्स्यौ घटौ वृमिधुनं सगदं सवीर्यं
 चापी नरोऽश्वजघनो मकरो ऋगास्यः ।
 तौली सशस्यदहना ज्वगमा च कन्या
 शेषाः स्वनामसदृशाः खचराश्च सर्वे ॥”
 अश्वजघनोऽश्वकारजघनो नतु अश्वारूढ-
 इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्ररणत्वकथनात् ।
 राश्यादिष्वल्लदेवताकथनम् ॥ * ॥
 “क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 खोचोऽथ युग्मं विधमः समञ्च ।
 चरस्थिरद्वयात्मकानामधेया
 मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
 इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
 देवज्ञमनोहर ।
 “पुरयश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
 श्रुत्या वृत्ता भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥”
 इति पुरय्यादिविवेकः ॥ * ॥
 “मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादाश्चापपूर्व-
 भागश्च ।
 ऋगधनुरायन्तार्द्रं वृषाजसिंहाश्रवणाः ॥”
 इति द्विपदचतुष्यदराशिकथनम् ॥ * ॥
 “कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्वार्द्रश्च कीट-
 संज्ञाः स्युः ।
 वृश्चिकराशिर्मुनिभिः सरीरूपत्वेन निर्दिष्टः ॥”
 इति कीटसरीरूपराशिकथनम् ॥ * ॥
 “द्विपदवृषगाः सर्वे सिंहं विहाय चतु-
 ष्यदाः ।
 सलिलनिजया भक्ष्या वश्याः सरीरूपजातयः ॥
 ऋगपतिवशे निष्ठन्त्येते विहाय सरीरूपान् ।
 अकथितगृहेषुत्सवं वष्यं जनयवहारतः ॥”
 सरीरूपजातय इति बहुवचनात् कीटस्यापि
 परिग्रहः । राशीनां वश्यावश्यकथनम् ॥ * ॥
 “ग्राम्या मिथुनतुलास्त्रीचापालिघटाः निशासु
 वृषमेघौ ।
 मकरादिमार्द्रसिंही वन्यौ द्विवसेजवृषभौ च ॥
 जसजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्वार्द्रश्च शिवमते
 कुम्भः ॥
 इति ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
 “दृखास्तिमिगोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किंरग-
 सुखाश्च समाः ।
 वृश्चिककन्याऽष्टमतिवणिचो दीर्घाः समा-
 ख्याताः ॥”
 इति राशीनां दृखदीर्घकथनम् ॥ * ॥
 “प्रागदिककुम्भं नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
 मेघाद्या राशयो जेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥”
 इति दिग्भ्रमपलनकथनम् ॥ * ॥
 “कुण्डलशुक्रवृद्धकंसौम्यशुक्रावनीसुवाम् ।

जीवाकिंभानुजेयानां जेत्राणि स्युरजादयः ॥”
 इति ग्रहाणां जेत्रकथनम् ॥ * ॥
 “अगो गोपतिरुग्मश्च कर्किधन्विऽगस्तथा ।
 निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः
 निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा
 शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनशोभयसंज्ञकः ॥”
 इति निशादिसंज्ञाकथनम् ॥ * ॥
 “रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसदयम् ।
 पञ्चमं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 वर्धमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं शृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥
 एवं प्रमाणात् सकलाः खराशिं सुञ्जते ग्रहाः ॥”
 इति राशिभोगकथनम् ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ * ॥ द्वादशराश्यात्मक-
 शिवरूपं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 “स्वरूपं त्रिपुरस्त्य वदित्ये कालरूपिणः ।
 अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकाप्रथमांशकम् ॥
 मेघकं हि विजानीयात् कुण्डचेत्रसुदाहृतम् ।
 आभियांशास्त्वयो ब्रह्मन् प्राजापत्यं कवर्गृहम् ॥
 सौम्याहं वृषनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
 ऋगार्द्रमार्द्रादित्यां प्राख्ययः सौम्यगृहं त्विदम् ॥
 मिथुनं सुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
 आदित्यांशश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनी गृहम् ॥
 राशिः कर्कटको नाम पार्श्वं मखविनाशिनः ।
 पित्रार्त्वं भगदेवत्यं उत्तरांशश्च केशरी ॥
 सूर्यचैत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
 उत्तरांशाख्यः पाणिश्चिन्नाहं कन्यका त्वियम् ॥
 सोमपुत्रस्य सञ्ज्ञैतद्विद्वितीयं जतरं विभोः ॥
 चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ।
 द्वितीयं शुक्रवदनं तुला नाभिरुदाहृता ॥
 विशाखांशमगुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ।
 द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेघं कालखरूपिणः ॥
 मूलं पूर्वोत्तरांशश्च देवाचार्यगृहं धनुः ।
 उरुयुगलभौशस्य अमर्ये प्रगीयते ॥
 उत्तरांशाख्यो ऋष्यं श्रवणं मकरो मुने ।
 धनिष्ठाहं शनिचैत्रं जानुनी परिकीर्तिते ॥
 धनिष्ठाहं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ।
 सौरं पद्मापरिमदं कुम्भो जह्ने च विश्रुते ॥
 प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ।
 द्वितीयं जीवसदनं मीनन्तु चरणावुभौ ॥” * ॥
 राशीनां लक्ष्यस्वरूपादि यथा,—
 नारद उवाच ।
 “राशयः कथिता ब्रह्मन् ! त्वया द्वादश वै मम ।
 तेषां विशेषतो ब्रूहि लक्ष्यानि स्वरूपतः ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 स्वरूपं तत्र वक्ष्यामि राशीनां श्रेष्ठ नारद ।
 यादृशा यत्र सञ्चारा यस्मिन् स्थाने वसन्ति हि ॥
 सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादिषु ।
 जयमाहलसंच्छ्रितो वसुधायाश्च सर्वशः ॥
 नित्यं चरति फुल्लेषु सरसां पुलिनेषु च ।
 मेघः समानमृत्तिस्य अजाविकघनादिषु ॥

वृषः सट्टरूपेषु चरते गोकुलादिषु ।
तस्याधिवासभूमिस्तु कथीवजधराश्रया ॥
स्त्रीपुंसयोः समं भद्रश्रय्यासनपरिग्रहेः ।
बीणावाद्यष्टद्विपुत्रं गीतनर्तकशिल्पियु ॥
स्थितं क्रीडा रतिश्रित्यं विहारोऽवनिरस्य तु ।
मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देधात्मकः स्मृतः ॥
ककिः कुलीरेण समः सलिलस्यः प्रकीर्तितः ।
केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरेव च ॥
सिंहस्तु पर्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमियु ।
वसते व्याघ्रपत्नीषु गङ्गरेषु गुहासु च ॥
या हि प्रदीपककरा नावाखण्डा च कन्यका ।
चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
तुलापाणिषु पुरुषो वीष्यापणविचारकः ।
नगराध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
खभ्रवल्लीकसचारी वृश्चिको वृश्चिकाकृतिः ।
वृषगोमयकीटोऽहपाषाणादिषु संस्थितः ॥
धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्द्धरः ।
जाजिशूरोऽस्त्रविहीरः स्थायी युध्वलादिषु ॥
वृगास्यो मकरो ब्रह्मन् ! वृषस्कन्धः फणाङ्गदः ।
मकरोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाद्भुतः ।
दूतशालाचरः कुम्भस्थायी शौण्डिकसद्मसु ॥
मीनरूपत्वमासक्तो मीनस्त्रीर्थासुसचरः ।
वसते पुण्यदेशेषु देवव्राह्मणपूजकः ॥
लक्षणं गदितं तुभ्यं मेघादीनां महासुने ।
न कस्यचिन्वयाख्येयं शुभमेतत् पुरातनम् ॥
एतन्मया ते कथितं सुरर्षे
यथा त्रिनेत्रः प्रममाथ यज्ञे ।
पुण्यं पुसाणं परमं पवित्रं
संश्रयतां पापहरं शिवञ्च ॥”

इति श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
ललितः पञ्चमोऽध्यायः ॥

राशिचक्रं, क्री, (राशीनां चक्रम् ।) मेघादि-
द्वादशराशादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
भचक्रं ज्योतिषचक्रञ्च । यथा,—
“सप्तविंशतिभैष्योऽतिष्वक्रं क्षितिवायुगम् ।
तदक्रीशो भवेद्राशिर्नवर्षचरणाङ्कितः ॥”
इति दीपिका ॥ * ॥

तद्विवरणं यथा,—
“भचक्रं ध्रुवयोर्विहमाक्षिप्रं प्रवहानिलैः ।
पर्येत्यजसं तन्नह्य शङ्ककचा यथाक्रमम् ॥
उपरिस्थस्य महतीकचात्पाधःस्थितस्य च ।
महत्या कचया भागा महान्तोऽख्यासुधा-
प्यया ॥

कालेनात्पेन भगणं सुदृक्तोऽल्पभ्रमयाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥
स्वल्पया तु बहून् सुदृक्ते भगणान् शीत-
दीधितिः ।
महत्या कचयागच्छन् ततः स्वल्पः प्रनेचरः ॥
मन्दाग्रकमेण सुषुत्तुर्था दिवशाधिपाः ।
वर्षाधिप्रतयस्तदनु तृतीयाः परिकीर्तिताः ॥
ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ।

होरेषाः सूर्यतनयादधोधः क्रमशस्तथा ।
भवेद्भक्त्या तीर्णान्शोर्भ्रमणं षष्टिताडितम् ।
सर्वोपरिष्ठात् भ्रमति योजनेस्तेभैमखलम् ॥”
तत्र कचाक्रममाह ।
“ब्रह्माखलमध्ये परिधिर्योमकचाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
मन्दाग्रेव्यभूपुत्रसूर्यशुक्रन्देवः ।
परिभ्रमन्वधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥
ग्रहत्रयचन्द्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—

“राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि वृषाणां हितकाम्यया ॥
रविर्जोर्वस्तथा सौम्यस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा शुक्रस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा भौमस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
रवौ राहुस्तथा केतुस्त्रैश्च चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भानुयामले ॥”
इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ चातकराशिचक्रम् । यथा,—
“तन्वादिथयपर्यन्तं राशिचक्रे चवस्थितम् ।
तन्न उक्ताल्पमतयो जल्पयन्ति वथा वथा ॥”
इति पञ्चखरा ॥ * ॥

मन्त्रग्रहणोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
हमे ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो यान्यङ्गवेरभेदान् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताश्रवाद्योर्विलिखिततोऽर्णान् ॥
वेदाभिवह्युगलश्रवणाच्चिसंखान्
पश्चिवाणशरपञ्चचतुष्टयाणां ।
मेघादितः प्रविलिखितं सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ श्राद्धिवर्णान् ॥”

तथा,—
“वालं गौरं खुरं शीषं शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः ॥”
तेन अ आ इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एषः ।
ऋ ऌ ॠ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । औ औ
सिंहः । अं अः श्र ष स ल चाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
खराशीनामशुक्लं मन्तं भजेत् । तथा च ।
“खतारराशिःकोष्ठानामशुक्लान् भजेत्सन्तु ॥”
इति वचनात् ॥

“राशीनां शुद्धता ज्ञेया ललेच्छत्रुं ऋतिं ययम् ।
खराशेर्नन्तराश्वन्तं गणनीयं विचचक्षे ॥”
यदा तु खराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यचर-
सम्बन्धिनं राशिं शशीत्वा गणयेत् ।

“साध्याद्यचरराश्वन्तं गणयेत् साधकाचरम् ॥”
इति रामाचैनचन्द्रिकाष्टतवचनात् । तथा,
“अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यचरराशितः ॥”
इति तन्तराजे ॥

“तेन मन्वाद्यवर्णेन नाम्नाद्याचरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशन्तु वा ।
रिपुमन्ताद्यवर्णः स्यात् तेन तस्यादितं भवेत् ॥
एक पञ्च नव वान्धवाः स्मृताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
वह्निद्रसुनयस्तु षोडशकाः ।
द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः ॥”
इति विष्णुविषयम् ॥

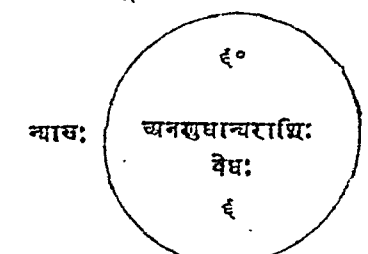
रामाचैनचन्द्रिकाष्टतत्वात् । शक्यादौ तु षष्ठं
वर्जनीयम् । तथा च ।
“षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
इति वचनात् ।

तन्तान्तरे ।
“सर्वं धनं भ्रातृवन्तुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मामयथया द्वादश राशयः ॥
नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लभे सिद्धिस्तथा नित्यं धने धनसद्विद्विदः ।
भ्रातरि भ्रातृद्विष्टश्च शत्रौ शत्रुविवर्द्धनः ॥
पुत्रे पुत्रविद्विष्टः स्यात् दन्धौ वान्धववत् प्रियः ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
धर्मे धर्मविद्विष्टः स्यात् सिद्धिदः कर्मसंस्थितः ।
व्याये च धनसम्पत्तिर्यथे च सञ्चितस्यः ॥”
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने वन्दुरिति पाठः । इति
तन्त्रसारः ॥

राशिचक्रव्याहारः, पुं, (राशेर्यवहारः ।) ग्रह-
राशिपरिमाणज्ञापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिचक्रव्याहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
“अनशुषु दशमांशोऽशुषुष्वैकादशांशः
परिधिनवमभागः श्रुकधान्येषु वैधः ।
भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वैधनिर्णे
घनगणितकराः स्युर्मागधाक्षाश्च स्वायं ॥”
उदाहरणम् ।

“समस्तु वि किल राशिर्यः स्थितः स्युर्कधान्यः
परिधिपरिमितिः स्याद्वृत्तपरिधेर्यदीया ।
प्रवद गणक स्वायं किंमिनाः सन्ति तस्मि-
मथ वृत्तगणधान्यैः श्रुकधान्येषु शीघ्रम् ॥”

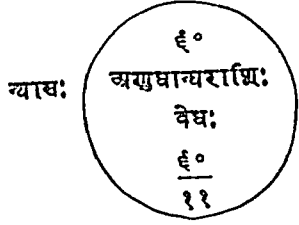
अथ स्युर्कधान्यराशिमानावबोधनाय

परिधिः-६० । वैधः ६ । परिधिः षड्दशांशः १० ।
वर्गितः १०० । वैध ६ निम्नः । कन्याः
स्वायं ६०० ।

राशिव्य

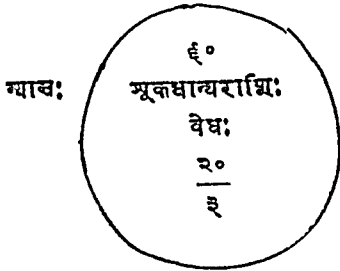
अथराशुधान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । जातं

फलम् ५४५ $\frac{५}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । खाद्यं: ६६६ $\frac{२}{३}$ ।

अथ भित्तान्तर्वाह्यकोणसंलग्नराशिप्रमाणानयने करणखण्डं दृत्तम् ।

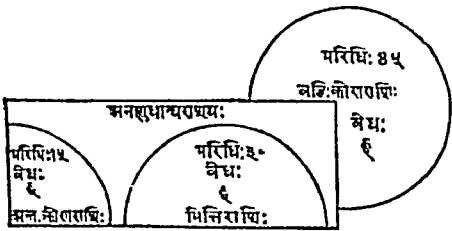
“द्विवेदसन्निभागेकनिष्ठात् परिधिः फलम् । भित्तान्तर्वाह्यकोणस्यराशेः खगुणभाजितम् ॥” उदाहरणम् ।

“परिधिर्भित्तजमस्य राशेस्त्रिंशत्करः किल । अन्तःकोणस्थितस्यापि तिथितुल्यः करः सखे ॥ वृष्टिः कोणस्थितस्यापि पञ्चमनवसम्मितः । तेषामाचक्षुमे चिप्रं घनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥”

अत्रापि स्थलादिधान्यानां राशिमानाव-
बोधनाय स्पष्टचैत्रयम् ।

तत्रादावनखुधान्यराशिमानबोधकं चैत्रम् ।

न्यासः

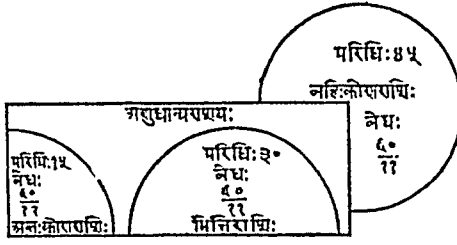

अत्राद्यस्य परिधिः ३० । दिनघ्नः ६० । अन्यः १५ । चतुर्गः ६० । अपरः ४५ । सन्नि-
भागेक $\frac{४}{३}$ निघ्नः ६० । एषां वेधः ६ । अथः
फलं तुल्यमेतावन्य एव खाद्यं: ६०० । एतत्-
स्वखगुणेन भक्तं जातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० ।
१५० । ४५० ॥

राष्ट्रिका

अथराशुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

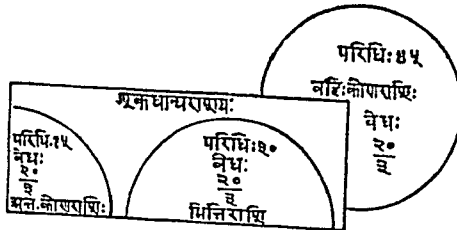
पूर्ववत् चैत्रययायां खगुणगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि २७२ $\frac{८}{११}$ । १२६ $\frac{४}{११}$ ।

४०६ $\frac{१}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् चैत्रययायां खगुणगुणितः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । फलानि ३३३ $\frac{१}{३}$ ।

१६६ $\frac{२}{३}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिव्यवहारः समाप्तः ॥

राष्ट्रं, पुं, स्त्री, (राजते इति । राष्ट्र् + सर्व-
धातुभ्यः ङ् ।) उच्चा० ४ । १५८ । इति ङ् ।
ब्रह्मेति घः ।) विषयः । (यथा, मनुः । ६ ।
२५४ ।

“अशास्त्रं स्करान् यस्तु बलिं मृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रचुम्भते राष्ट्रं खर्गाच्च परिहीयते ॥”
उपद्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८३ ॥ विषयो
जनपदः । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥
(राष्ट्रपालननियमादिकं मष्टाभारते १२ ।
८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पुं, पुस्वरवोवृण-
जातस्य काशेः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
१७ । ४ ।

“काश्यस्य काशिक्षतपुत्रो राष्ट्रो दौर्घतमः
पितर ॥”)

राष्ट्रनिवासी, [न्] पुं, (राष्ट्रे निवसतीति ॥
नि + वस् + णिनिः ।) जानपदः । ऐश्वर्यासी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या
इति । राष्ट्र् + ट् ।) कण्टकारिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (पुं, राष्ट्रवासी ।
जानपदः । यथा, मनुः । १० । ६१ ।

“यत्र त्वेते परिधंसा जायन्ते वर्णदूयकाः ।

रासः

राष्ट्रिकैः सह तद्वाङ् चिप्रमेव विगच्छति ॥”
राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३ । २७—२८ ।
“कुम्भाख ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽसि तव
सुव्रत ।

सुव्रतपते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
सञ्जातिपथः सुसुखी निर्बृत्तोऽस्तु भवानिह ।
राज्येषु ते नया दत्तं चिरं जीव ममा-
अयात् ॥”)

राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रध्वजगतः । राष्ट्र् + “राष्ट्रा-
वारपाराद् घञौ ॥” ४ । २ । ६३ । इति घः ।
यदा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः ॥” ४ । ३ ।
२५ । इति घः ।) नाथोक्तौ राजश्यालः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४४ (राष्ट्रध्वजः ।
यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२ ।

“ततः संप्रियेन्द्राङ् राष्ट्रियाय च दर्शयेत् ॥”)

राष्ट्रीयः, पुं, (राष्ट्रं भव इति । राष्ट्र् + ङः ।)
नाथोक्तौ राजश्यालः । इति श्वेतपत्रः । २ ।
२४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ८७ । ६ ।

“धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः ॥”)

रास, उ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-अक०-सेट् ।) इत्यन्तोऽयमिति गद-
विंष्टः । रासभः खरः । दुर्गसिंहस्त्रिमं ताल-
यान्तं मत्वा उणादौ द्वयं क्त्वा रश्मिशब्दं
युत्पादितवान् । ऋ, अदरासत् । उ, रासते ।
इति दुर्गादाचः ॥

रासः, पुं, (रासगमिति रासतेऽनेति वा । रास
शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ् ।) कोला-
हलः । धानः । भाषाश्लेषकः । गोपानां
क्रीडामेदः । इति मेदिनी । से, ११ ॥ तस्य
विधिर्यथा,—

“कार्तिकीपूर्णिमायाश्च कृत्वा तु रासमण्डलम् ।
गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकन्तथा ॥
शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं रासया सह ।
भारते पूजयेत् कृत्वा चोपहाराणि योद्मृश ॥
गोलोके च वसेत् सोऽपि यावद्दे ब्रह्मणो वयः ।
भारतं पुनरागत्य हरिभक्तिं कमेद्भुवम् ॥
क्रमेण सुदृष्टां भक्तिं कृत्वा मन्त्रं चरेदपि ।
देहं त्यक्त्वा च गोलोके पुनरेव प्रयाति च ॥
तत्र कृष्णस्य वाक्पथ्यं संप्राप्य पार्श्वदो भवेत् ।
पुनस्तत्पतनं नास्ति चरादत्युहरो महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २५ अध्यायः ॥
विस्तारस्तु श्रीकृष्णचरितखण्डे २८ अध्याये
श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥* ॥
कल्पयन्मते कल्पतरुयात्रेयम् । अस्य विधि-
र्यथा,—

“कार्तिके पौर्णमास्यां रासयात्रा महानिधि ।
नन्दसुनोः प्रकल्पेया महाविभवविस्तरैः ॥
इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥
पूजा कार्याहारात्रे तु नयेत् शेषं महोत्सवैः ।
गीतेर्नानाविधैर्वर्णितैश्चुवीयान्दृष्टकैः ॥
शुद्धैर्वराङ्गनागीतेरङ्गनानाश्च कीर्तनैः ।

चन्दनागुरुकस्तूरीपङ्कथेपैर्विराजितैः ॥
 विहरद्विविष्णुभक्तैः काव्यं एष महोत्सवः ।
 ध्यायेद्दृष्ट्वावने रम्ये यमुनापुलिने वने ॥
 निकुञ्जचन्दने ह्यर्णं गोपीमण्डलमण्डितम् ॥
 रासमण्डलनयनास्य गोविन्दं कर्णिकामगतम् ॥
 इयोर्द्वयोर्गोपिकयोर्मध्ये सान्त्वमनेकधा ।
 अपरं नटवेशेन मध्ये तं सुरसीधरम् ॥
 गोपीगणसुखान्मोघमधुपानमधुव्रतम् ।
 कुशाणचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
 एकाष्टशोभितं कार्यं महिष्योऽष्टौ च चन्दिम् ॥
 मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरदररूपकम् ॥
 सुकुन्दं माधवं ह्यर्णं नटनागरमेव च ।
 हरिं दामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
 तदास्ते भूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सङ्घनम् ॥
 पूजनीयाः प्रयत्नेन श्रुत्यगीतपुरायणाः ॥
 असंख्या गोपिकान्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
 महिष्यक्षाः समाख्याताः सदासङ्गसुनिवृताः ॥
 भक्तौत्सवाभिलासेन कमला बहुरूपिणी ।
 राधा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
 सुन्दरी कमला रमा महिष्योऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 तारा राधा निरावाधा ह्यर्णा भेदसुपागताः ।
 तार्षा ध्यानेर्लक्ष्मणाः पूजा कार्या विशेषतः ॥
 उशीर्षे सायं समये गोप्यो वृन्दावनं ययुः ।
 रासत्रौडं ततस्त्राभिधुक्ते च जगद्दीश्वरः ॥
 गोप्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्यमास्यां महा-
 गिप्रि ।
 य तत्र पत्निविन्दो न किञ्चिन्निरदक्षथा ॥
 महाकिरा द्वि घटिके रात्रेर्मेधमयामयोः ।
 तद्प्राप्तौ च कर्ण्यं पौर्यमास्यां निशासुखे ॥
 एवं रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
 स सर्वदुःखं तदा निन्वाणसक्तिमाप्नुयात् ॥”
 रास्युक्तलकणिका ॥
 (विनासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
 “अस्मद्विषस्य मन उन्नयनौ निरति
 नशुतं सरपरससुधादिवक्ते ॥”
 “वक्ते च बहुदुतं विभर्षि किं तदाह । रघो
 मधुराणापः राघो विनासज्जाभ्यां सञ्चिता सुधा
 क्षयराम्यम् । आदिशब्दात् स्तितनर्मादि ।”
 इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥ क्रिया । यथा, भाग-
 वते । ५ । १५ । १० ।
 “तेर्विजितो हंसकुलं समापिशत्
 नरोचयन् शीपत्पैति वागरान् ।
 तच्छातिरासेन सुनिवृतेन्द्रियः
 परस्वरोही च यविस्तृतावधिः ॥”
 “तेर्विजितस्य फलामायं चाल्वा हंसानां प्राक्ष-
 वानां हारं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
 क्षिणपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्
 त्प्रियं पश्यन् वा नरसुलान् भयाभरान्
 नृधप्रयापुपैति । तच्छातिरासेन वा नरजाति-
 क्षयया क्षियां निजुनीभूय परस्परसुखोदी-
 षेन विभूतेः शीपितावधिर्मरवकाको धेन ।”
 इति उक्तीकार्यां श्रीधरस्वामी ॥ ॥)

रासमः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास +
 “रासिवह्निभ्याश्च ।” उणा० ३ । १२५ । इति
 अभष् ।) गर्हभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 (अयं हि ब्रह्मणः पद्भ्यां जातः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ४८ । २६ ।
 “पद्भ्याश्चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् प्रशकान्
 न्तगान् ।
 उद्भान्श्वतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ॥”
 अश्वतरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
 भारते । १ । १४५ । ७ ।
 “स त्वं रासभयुक्तेन सन्दिनेनाशुगामिना ।
 वारणावतमद्वैव यथा यासि तथा कुरु ॥”
 रासमण्डिनी, स्त्री, मलिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रासमी, स्त्री, (रासभ + डीप् ।) गर्हभी । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 २७ । १४ ।
 “एतत् श्रुत्वा मनङ्गस्तु दारुण्यं रासभीवचः ।
 अचतीर्य रथाक्षुर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥”
 रासमण्डलं, स्त्री, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य
 रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—
 “तस्माद्भुपरि गोलोकः पश्चात्शतकोटियोजने ।
 वायुना धार्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥
 अतीवरम्यनिर्माणो नित्यरूपो मदीक्ष्णया ।
 शतश्रेण्यं शैलेन पुण्यवृन्दावनेन च ॥
 सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयावृतः ।
 कोटियोजनविस्तीर्णां प्रसेन विरजा व्रज ॥
 देह्ये तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।
 अमृतारत्ननिकरा हीरामाणिक्ययोजिता ॥
 मयीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।
 अमृतारत्ननिर्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
 मनोहरश्च प्राकारमहद्यं विष्वक्कर्माणा ।
 गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेष्टितं कामधेनुभिः ॥
 कल्पवृक्षैः पारिजातेरंश्रौश्च सरोवरैः ।
 पुष्पोद्यानैः सुकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ॥
 वेष्टितं वेष्टितेर्गोपेर्मन्दिरैः शतकोटिभिः ।
 रत्नप्रदीपयुक्तेषु पुष्पतल्पसमन्वितैः ॥
 सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
 क्रीडोपयुक्तेर्भोगैश्च ताम्रसैर्वेष्टितैर्जलैः ॥
 धूपैः सुरभिरस्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
 रत्नकै रञ्जितैः शम्भुदाधादासीत्रिकोटिभिः ॥
 अमृतारत्नाभरणैश्चन्द्रिशुभ्रांशुकैरपि ।
 लक्षमत्तगजेन्द्राणां वेष्टितैश्च बलैः क्रमात् ॥
 नवयौवनसम्पन्ने लुपेर्निरपमैरपि ।
 रम्येषु वस्तुंलाकारं चन्द्रविभं यथा व्रज ॥
 अमृतारत्नरचितं दृश्योजनविभूतम् ।
 कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धिचन्दनाधिर्तैः ॥
 व्याहृतं मङ्गलघटैः फलपत्रावसंयुतैः ।
 दधिकापैश्च पर्यैश्च चिन्मदूर्वाभूतैः फलैः ॥
 शीरामकदलीकामैरंश्रौश्च मनोहरैः ।
 पद्मत्रनिषट्कैश्च क्षिन्नेश्चन्दनपत्रैः ॥
 चन्दनावल्गुमास्यैश्च भूपदैश्च विभूषितम् ।

अमृतारत्नरचितं शतश्रेणं मनोहरम् ॥
 कोटियोजनमहद्यं देह्ये दृश्योजनोत्तरम् ।
 शैलप्रस्यं परिमितं पश्चात्शतकोटियोजनम् ॥
 अतीवकमनीयश्च वेदोऽनन्वचनीयकम् ।
 प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
 परितो वेष्टितं रम्यं हीराहारसमन्वितम् ।
 तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
 कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
 शोभितं शोभनाद्याश्च पुष्पोद्यानैर्मनोहरैः ।
 क्रीडासरोवरै रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
 अतीवरम्यं रहसि रासयोग्यस्यलान्वितम् ॥
 रञ्जितं रत्नकै रम्यैरंश्रौर्गोपिकामण्डैः ।
 परितो वस्तुंलाकारं त्रिलोक्योजनं वनम् ॥
 घटपद्मनिर्गुणं पुंस्कोकिलरताम्वितम् ।
 तत्राचयवटो रम्यो रहस्येव हि विभूतः ॥
 सङ्घस्योजनोर्दृश्यं परितश्च चतुर्गुणः ।
 गोपीनां कल्पवृक्षैश्च सर्ववाक्त्राफलप्रदः ॥
 क्रीडान्वितैरारतस्य राधादासीत्रिलोक्यैः ।
 विरगानीरनारीणां यमुनाशीनलेन च ॥
 पुष्पान्वितेन मान्द्येन पवित्रश्च सुगन्धिना ।
 दासीगखैरंश्रौश्च वृन्दावनविनीहिनी ॥
 तत्र क्रीडति सा राधा-मम प्राणाधिदेवता ॥
 सेयं श्रीदामशापेन वृषभाशुसुताधुना ।
 व्रणादिदेवैः सिद्धेर्नैर्मुनीन्द्रैः पूजिता व्रज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते भगवद्संवादे श्रीकृष्णब्रह्म-
 खण्डे ८४ अध्यायः ॥
 रासयाना, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)
 कार्तिकीपौर्यमासीकर्मण्यश्रीकृष्णस्योत्सवपिण्डः ।
 तद्विवरणं यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ शक्ति
 विषयकरासयाना यथा,—
 “पौर्यमास्यां रासयानां देवाः कृत्याग्नि-
 प्रादुर्ते ।
 पूर्ववन्तपमास्याय देवो देयासनं यजेन् ॥”
 पौर्यमास्यां चैत्रपौर्यमास्याम् ।
 “संमुखे राससंस्थानं भैरपीभैरवान्वितम् ।
 कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयेत् कुम्भकपनम् ॥
 कोलाहलं तद्गद्गदिवादीर्मुद्यैः सुगीतकैः ।
 कुम्भादानन्दहरयः साधकः स्थिरमानसः ॥
 विजशाद्यं न कुर्वीत देवोयात्रा सुरमदा ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 रासेरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
 अलुक्त्वमासः ।) गोष्ठी । रासः । शब्दार्थः ।
 रसमिहिः । रसावासः । षष्ठीजागरकः । इति
 मेदिनी । से, ६० ॥ उत्सवः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ परिहासः । इति कटाधरः ॥
 रासेशरी, स्त्री, (रासस्य शरीरी ।) राधा ।
 यथा,—
 “राधा रासेशरी रासयात्रिणी रसिनेशरी ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
 रासा, स्त्री, (रसते इति । रसं व्याप्तादी +
 “रासायाद्याम्नापीयाः ।” उणा० ३ । १५ ।
 इति ऋषदयेन मातुः ।) सनामगानासना-

राहुः

विशेषः । रासन इति हिन्दी भाषा । तन्-
पञ्चायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाची ७ कुत्राकी ८
सुवहा ९ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
रास्त्रायाम् । नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पास्थामि-
त्याहुः । इति तद्वीकार्या भरतः ॥ रस्या १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिका १४
रसाष्टा १५ अनिरसा १६ श्लोकाश्रयिका १७
सर्पागन्धा १८ पल्लव्या १९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषयानासकाशशोफकम्पोदरश्लेष्मनाश्रि-
त्वम् । पोचनत्वम् ।

“रास्त्रा तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं लण-
नतथा ।

श्रेयी मूलदली श्लेष्मो लणा रास्त्रा तु मध्यामा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाची सर्पाची विषनाश्रिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ॥
भोगिलनाश्रिकाखुविषज्वरकामिव्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रास्त्रा प्राधामवातघ्नी । इति राजवज्रमहः ॥

ज्यैष्ठिकविशेषः । कौटा व्यामरुली इति भाषा ।
तत्पञ्चायः । एलापनी ० सुवहा ३ युक्त-
रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“रास्त्रा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापनी च सुरसा सुश्रिग्धा श्रेयसी तथा ॥
रास्त्रामपाचनी तिक्ता गुरुष्णा कफवातजित् ।
श्लेष्मनाससमीरानवातशूलोदरापहा ।
काणज्वरविषाशीतिवातिकासयश्चक्षुन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(रशना । यथा वाजसनेयसंहितायाम् ॥१३०॥

“आदित्ये रास्त्रासि ।”

“इ वीरु आदित्ये अदित्या भूम्याखं रास्त्रासि
रशना अमि ॥” इति तद्वाय्ये मधोधरः ॥
रुद्रप्रतीनामप्यनमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ॥ १ ।
८ । १४—१४ ।

“नामानि रुद्रप्रतीनां मावधानं नियोध मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलपप्रिया ॥
रुद्रती भीयन्ता रास्त्रा प्रयोषा भूगन्ता रुकी ।
एतासां वरुषः पुत्रा बभूवुः शिवपावदाः ॥”

राहुः, पुं, (रश् त्वागे + बहुलपचनान् उच् ।)

नागः । इति संक्षिप्तसारीनादिशतः ॥ (रश्ति
नहीत्या लपति चन्द्रमिति । रश् त्वागे +
बहुलपचनान् उच् । इत्युज्ज्वलः । १ । १ ।)
ग्रहविशेषः । तत्पञ्चायः । तमः २ सर्भातुः ३
सैश्वर्यः ४ । १५पुत्रः ५ । इत्यमरः ॥ असा-
पचनायः ६ ग्रहकालीनः ७ सैश्वर्यः ८ उप-
ज्वः ९ श्लेष्मः १० उपरागः ११ सिंहाका-
शयः १२ । इति चन्द्ररत्नावली ॥ इत्यमरः १३
कवचः १४ । इति जटाधरः ॥ अगुः १५

राहुच

अनुरः १६ । इति ज्योतिष्कतन्त्रम् ॥ तस्योत्-
पत्तादिर्था, —

“सिंहिकायामधोत्पत्ता विप्रचिचिचतुर्दश ।

शम्भः शम्भलगात्रश्च यज्ञः शाख्यस्तथैव च ॥

इत्यलो नमुचिचैव वातापी हृष्टपो विकः ।

हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा ॥

राहुर्ज्यैष्ठस्य तेषां वै चन्द्रस्यप्रमर्दनः ।

इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥

दावणाभिचनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते ।

दशान्यानि सद्यमाणि सैहिकेधो गणः स्तनः ॥

निष्टतो यामदग्नेन भार्गवेण जलीयसा ।

स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शची सुता ॥”

इति बह्विपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य शिरश्चेदकारणं यथा, —

“देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ।

प्रविष्टः सोममपिवत् चन्द्रार्काभ्याश्च सञ्चितः ॥

चक्रेण चुरधारेण जघार पिवतः शिरः ।

हरिस्तस्य कवचस्तु सुधयाज्ञावितोऽपतत् ॥

शिरस्वमरतां नीतमजो ग्रहमचौकलपत् ।

यस्तु पञ्चणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ९ अध्यायः ॥

स च मलयपर्वतजातः । शूद्रवर्णः । द्वादशा-
जुलपरिमाणः । लम्बावर्णः । लम्बावस्त्रः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरज्जलचर्मधारी ।
स्यंसास्यः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्यधि-
देवता सर्पः । इति ग्रहथञ्जतत्वम् ॥ अस्य

स्वरूपं शनिवत् । स च चण्डालजातिः ।

सर्पाकृतिः । अस्त्रिस्वामी नैर्ऋतदिकृस्वामी

च । इति दृष्टान्तकादयः ॥ (राहुचारस्य

फलाफलं दृष्टत्संहितायाः ५ अध्यायतो द्रष्ट-
यम् ॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो अग्रयं यच् ।)

चन्द्रस्ययोग्येष्टगम् । यथा, —

“राहुग्राहोऽर्केन्दोर्ग्रेष्ट उपराग उपग्रहः ॥”

इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

(अत्र राहुग्राह इत्यपि पाठो दृश्यते)

राहुचक्रं, स्त्री, (राहोचक्रम् ।) रथादिसप्त-

वारैरु अक्षगत्या वामावर्तनं वामार्धे प्राप्य

सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा, —

“पश्चादर्के विधौ बह्वौ सौम्यां चै वायवे कुले ।

रहोदिशि शर्मां यान्त्वां गुराधीशे प्रानौ दिने ।

राहुर्भ्रमति यामार्धे दक्षिणया च वामतः ॥

इति सुते विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।

राहुं विवर्ण्येष्टयत्नाद्युपशोभेत् कर्मणः फलम् ॥”

इति मनुस्मृत्युक्त्यापत्नी ॥ ३ ॥

राहुकागानलचक्रं यथा, —

“तस्य चक्रं प्रवर्धामि राहुकालानतास्यकम् ।

शलाकासप्तकं चक्रं दंष्ट्रादी कृत्तिकादिकाः ॥

यत्र श्लेष्मिणो राहुर्दशनं तद्विनिर्दिशेत् ॥

तन्नात पञ्चदशे श्लेष्मे तस्य दृष्टं चवर्णियम् ।

श्लेष्मिणश्चान्नं स्यात्ता प्रायश्चित्तं यत्र जेतयः ॥

थाण नमुष्मन्तु सर्वे सद्यसाङ्गसन्निभः ।

राहुस्य

राहुभुक्तानि षट्चाणि जीवपक्षे त्रयोदश ॥
त्रयोदशैव भोग्यानि षटपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
षटपक्षे सुखं तस्य गुरुं जीवाङ्गमध्यगम् ॥
एवमङ्गदयो राहुर्जातियः स्वरपारगैः ।
जीवपक्षे चपानायै षटपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीते तु

दानिदा ॥”

इति स्वरोदयः ॥

राहुच्छत्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यच् ।) राहो-

श्चाक्षुषज्ञानम् । ग्रहणमिति यावत् । यथा, —

“चक्षुषा दर्शनं राहोर्द्यत्तदग्रहणसुष्यते ।

तत्र कर्माणि कुर्वन्ते गणनामात्रतो नतु ॥

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्पयदृष्टिम् ।

ज्ञानमात्रन्तु कृतेषां दानश्राद्धविवर्जितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

राहुमेदी, [न] पुं, (राहुं भिनत्तीति । भिद् +

णिनिः ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥

राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राहोर्मूर्द्धानं भिनत्ति हिन-

त्तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

राहुरत्नं, स्त्री, (राहुप्रियं रत्नम् । राहो रत्न-

मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राहुलक्षः, पुं, युद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

१५१ ॥

राहुदृष्टसतियोगः, पुं, (राहुणा दृष्टसतियोगो

मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुराराहुः । गुरु-

चाण्डालियोग इति ख्यातः । तस्य काला-

शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवव्यवहारसमुच्चये ।

“सर्वं कार्यं न कर्मणं गुरौ सिंहैस्तगोरपि च ।

व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते दृष्टसतौ ॥”

तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीक्षे इति गित्येतर-

वैदिककर्मोपलक्षणम् । तथा च स्मृतिसारे

ज्योतिषम् ।

“एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुदृष्टसतौ ।

विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”

मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये ।

“अक्षमेष्टेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वानयोः ।

गुरो राहोरपि तथा त्यजेद्विद्वान् संशयः ॥”

अथ गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।

“यत्र यत्र स्थितौ जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।

उपश्रापय किं न स्यादस्यज्ञो मनोपिशाचम् ॥”

इति मण्डीसतत्वम् ॥ ३ ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा, —

“कर्माटनाटाङ्गकलिङ्गदेशे

दृष्टसतौ राहुयुतौ विरसः ।

श्रेष्ठेषु श्रेष्ठेषु न चास्ति दोषः

सर्वेषु कार्यं सुनयो यदस्ति ॥”

इति दृष्टनाशमार्गः धनवचनमिति वैशिष्ट-

यदस्ति ॥

राहुस्पर्शः, पुं, (राहोः स्पर्शो यच् ।) उपरागः ।

इति ब्रह्मसूयः ॥

राहुष्ठा. [व] पुं, (राहुं हन्तीति । हन् + क्त्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।
 राहुच्छिष्टः, पुं, (राहोर्वच्छिष्टः ।) लघुनः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अख्य विवरणान्तु रसोन-प्रश्ने द्रष्टव्यम् ।)
 राहुवच्छिष्टः, पुं, (राहुणा उत्तच्छिष्टः परित्यक्तः ।) लघुनः । इति छारावली । २२३ । (अख्य विवरणं रसोनप्रश्ने द्रष्टव्यम् ।)
 रि, श्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । श्र, रिपति । इति दुर्गादासः ।
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति मेदिनी । ते, ५० ।
 रिक्ता, त्रि, (रिच् + क्तः ।) निर्घनम् । इति शब्द-रत्नावली । (शून्यम् । यथा, मनुः । ८ । ४०५ । “भास्वपूर्णाणि यानानि तार्ये दार्ढ्यानि सारतः । रिक्तभाष्यानि यत्किञ्चित् पुमांसवापरि-च्छदाः ॥”)
 रिक्तकं, त्रि, (रिक्त + कन् ।) शून्यम् । इत्य-मरः । ३ । १ । ५६ । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ । “पथं यानं तरे दार्यं पौरुषेऽहपथं तरे । पादं पशुषु योषिषु पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥”)
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः ।) टाप् । तिथिभेदः । सा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,— “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कर्मसु तस्या निषेधविधी यथा,— “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-फलाः ।” न रिक्ता सर्वकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
 “चन्द्रे चार्कजुर्गार्कशुक्रवियुते मध्येऽथवा पापयोः कक्षा च अतिपातवैष्टितिर्घनं विष्टिश्च रिक्ता तिथिम् ।
 क्रूराण्यनचेत्रपौपरहिते लमांशुके मानुषे ॥ रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिना । शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहित्वा कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥” इति दौषिका ॥
 “षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्ततरे वा तिथौ सौम्यादित्यवितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे ॥” इति भुजबलभीमः ॥
 “द्वादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपञ्चगु । नक्षत्रायुर्वशी हन्यात् शिशूनामन्नभक्षयम् ॥” इति कृत्यचिन्तामणिः ॥
 “पूर्वशान्तकसपेक्षरहितेष्वक्षैश्चरिते तिथौ षष्ठे मासि वितेन्द्रजीवदिवसे गीत्रार्चं मीनोदये । संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसप्ते जनादने । षष्ठौ प्रतिपदक्षेप वर्षाथित्वा तथाऽष्टमौ ॥ रिक्तां पञ्चदशीष्वैव सौरिभौमदिने तथा । सर्वे सुनिश्चिते कावे विद्यारम्भान्तु कारयेत् ॥” इति विष्णुधर्मोत्तरः ॥

“पूर्व्याभियाम्यप्रणिचित्रशिवान्वभेषु रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विहाय । दृग्जालिगोचसुदये विकृष्णार्किवारे शस्तेन्द्रयोगकरयोगे हलप्रवाहः ॥” इति दौषिका ॥
 “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ । बुधमन्दौ च नन्द्यां शुक्रे रिक्ताष्टता तिथिः ॥” इति भीमपराक्रमः ॥
 “सर्वत्र कार्ये बुधजीवशुक्राः केन्द्रत्रिकोयोपगताः प्रशुभ्राः । तृतीयलाभारिमताश्च पापा-क्षिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥” इति दौषिका ॥
 “चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी । शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया । गुरौ पूर्णा च संयुक्ता विद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ॥ बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ । भृगुरिक्ताष्टतं प्रीक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥” इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 “घटाष्टमौद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनस्यपि । पूर्णिमाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥” इति चतुर्दशस्तोत्रावली ॥
 रिक्थं, स्त्री, (रिङ्क्ते वृद्धिर्गच्छति नश्यतीति । रिच् + “पाटुतुदिवाचिरिषिषिचिभ्यस्यक् ।” उणा० २ । ७ । इति षक् ।) घनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० । (यथा, मनुः । ८ । २७ । “वाल्हवायादिकं रिक्थं तावत् राजानुपालयेत् । यावत् स स्यात् समाष्टतो यावच्चातीतशेषवः ॥”)
 रिक्थहारी, [न्] त्रि, (रिक्थं हरतीति । ह्र + णिनिः ।) दायकः । घनहारी । यथा । “यदासौ नियुक्ता देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य चैत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रहृष्टोऽयं जनयति स द्विपि-टको द्वाप्तुम्यायणो ह्योरपि रिक्थहारी पिच्छदाता च ॥” इति मिताचारायां दायभागः ॥
 रिक्थी, [न्] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति । रिक्थ + इनिः ।) घनहारी । घनी । (यथा, याज्ञ-वल्काः । २ । २६ । “योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तप्त-हरेत् ॥”)
 रिक्ता, स्त्री, लिङ्गा । यूका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ।
 रिख, इ सर्पेण्ये । इति काविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 रिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 रिङ्ग्यं, स्त्री, (रिङ्ग + ल्युट् ।) खलनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५६ । (यथा,— “तुङ्गाप्य रिङ्ग्यविधिं पादचक्रमन्त्राचमः । कुमारः पञ्चवर्षेयः कक्षाभ्यां विधास्यति ॥”)
 रिङ्ग्यं, स्त्री, (रिङ्ग + ल्युट् ।) खलनम् । इत्य-मरः ॥ “इ धर्माद्युपायतादप्रतिष्ठायां स्त्रीच-

विधानादन्वधाभावे इत्यर्थः । औभिव्यात् पिच्छिणादेश्च खलने । इति रमानाथः ॥ धर्मविलङ्घनं रिङ्गणमिति खामी । वाकानां हलपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम् । पिच्छिणादौ पतनं खलनमित्यन्ते । एतन्मते भेदेऽप्यभेदोप-चारस्य समे इत्युक्तम् । रग रिग लिगि गतौ अणट् । रिङ्ग्यमिति पाठे रखि रख रिखि सर्पेण्ये इत्यस्य रूपम् ॥” इति भरतः ॥
 रिच, कि सन्पर्कवियोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि-रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्वदाक्रान्तौ घनेर्म-न्नेश्च रेचति । रेचयन्ति च तन्नाथं इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 रिच, इर् ध ञ औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अणिट् ।) विरेकः पौनः-पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । इर्, अरिचत् अरेचोत् । घ ञ, रिष्ठांस्ति रिङ्क्ते अतिचारको । औ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रिज, उ ऋव्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-घात्स०-सक०-सेट् ।) ऋव्यर्थे भर्जने । उ, रेजते । इति दुर्गादासः ॥
 रिघसः, पुं, कामः । वसन्तः । इति विश्वः ॥
 रिपुः, पुं, (अनिष्टं रपतीति । रप वाचि + “रपे-रिचोपधायाः ।” उणा० १ । २७ । इति क्तः इकारश्चोपधायाः । “रिष कत्यनयुहनिन्दा-हिंसादानेषु । ‘इषेः किञ्च ।’ उणा० १ । १४ । इति बाहुलकादुपत्ययः । रिपति केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव ककारस्य प्रकारः । रिपति मोषणार्थं युध्यते हिनस्ति वा गिन्यते च सत्-पुरुषेः ।” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ३ । २४ । ४ । शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० । (यथा, हितोपदेशे । “न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिन्मिपुः । कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”) शरीरस्य षड् रिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः मोहः मदः मातृचर्मश्च । तथा हि । “आस्थाय योगमवजित्वा च वैरिषट्क-मावध्य चेन्द्रियगर्गं मनसि प्रसन्ने ॥” इत्यादि तन्त्रसारे सुवनेश्वरीसौत्रम् ॥ ६ ॥ चोरकनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लामापेक्षया षडलमम् । तत्पर्यायः । षट्-कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,— “धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् । दुर्नं दुर्नं तथास्त्राख्यं षट्कोणं रिपुमन्दि-रम् ॥”
 अपि च ।
 “सुनीचगेऽस्तगेऽपि वा रिपोर्ध्वे स्थिता यथा । तथा फलं प्रकीर्तितं समस्तमेव सूरिभिः ॥” अन्यथा ।
 “अरातिघ्नयोः षष्ठे षाष्टे ऋदुरन्वयाः । अथस्य द्वादशस्थाने वैप्ररिक्तं चिन्तनम् ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।
 “महीव रीतिः श्रवसावरन् पृथक् ॥”
 “महीव रीतिः महती स्तुतिरिव ।” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ काव्यस्यात्मा । इति वामन-
 खड्गम् ॥ गुणभेदेन तद्भागमाह ।
 “ओजःप्रसादमाधुयं गुणत्रितयभेदतः ।
 गौडवेदभ्रंषाश्चालरीतयः परिकीर्तितः ॥”
 प्रत्येकैर्नैषां लक्षणानि यथा,—
 “ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पददम्बरम् ।
 यत्कार्षपदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥
 शब्दार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्तितम् ।
 सर्वलोकावगम्यं यद्ग्राम्यं तदभिधीयते ।
 सुश्रायमपि गन्भीरं प्रसन्नसुपनागरम् ॥”
 ग्राम्यं यथा,—
 “कन्ये मन्वेष्ट्यसौ धन्यो यस्वामद्य विवाहयेत् ।
 नाल्हेन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥”
 उपनागरं यथा—
 “तन्नि त्वदधरं खाडु नाविदन्नविदो जनाः ।
 वसुधायां सुधाभावानृष्टया स्वर्गं धिवासवः ॥
 शब्दालङ्कारं तन् स्याद्यदनुप्रासभास्वरम् ।
 वर्णाटन्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते ।
 पदावृत्तिस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्व्वगम् ॥” ॥
 क्रमेण रीतित्रयायासुदाहरणानि ।
 “गङ्गीसुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रतृष्णि-
 स्फूर्ज्जन्तुष्पुतृक्षतिभीतिसम्भृतिचमत्कारस्फुरन्-
 वन्नमा ।
 आनन्दान्तवापिकां विद्धती चित्ते गिरीश-
 प्रभो-
 स्त्रां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती
 पाञ्चती ॥
 भवती विरह्याधिमधिगम्य ससम्भमा ।
 कामिनी यामिनीकान्तं कृतान्तमिव पश्यति ॥
 हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः
 किं तालहन्तं तरलीकरोषि ।
 उत्ताप एयोन्तरतापहेतु-
 र्नातभ्रुवो नयजनापनेयः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (यस्या अन्यद्विवरणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रीतिकं, स्त्री, पुण्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीतिका, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पित्तलक्ष ॥ (यथा, दृष्टतुर्वहितायाम् । ५७।८।
 “अथौ सौसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिका-
 भागः ।
 मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वचसंघातः ॥”)
 रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-
 कृतित्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १०३ ॥
 रीव, ऋ ञ चीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ञ,
 रीवति रीवते । चीवो ग्रहणसंवरणयोः । इति
 दुर्गादासः ॥

र, ङ वधे । गद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
 व्यात्त०-सक०-सेट् ।) ङ, रवते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 र, ल ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) ल, रीति रचीति पची ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रः, पुं, शब्दः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 रुकः, त्रि, बहुप्रदः । इति शब्दमाणा ॥
 रुक्, [च्] स्त्री, (रुक् + भावे क्तिप् ।) शोभा ।
 (यथा, माघे । ४ । ६६ ।
 “दधद्विरभितस्तौ विकचवारिजाम्बूनदै-
 र्जिनोदितदिनकामाः क्लतरुचश्च जाम्बूनदैः ॥”)
 द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
 “क्षिपति योऽनुवनं विततां दृष्टद-
 दृष्टतिकासिव रौचनिकीं रुचम् ॥”)
 इच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । १२४ । २८ ।
 “गानासुद्विरुचो लोके मनुष्यान्नमिच्छसि ।
 अहीतुं स्वगुणैः सर्व्वान्तेनासि हरिणः कृशः ॥”
 तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।
 “अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरी
 सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥”)
 शारिकाशुक्वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रुक्, [च्] स्त्री, (रुक् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
 मरः । २।६।५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १। ८ ।
 “दोषस्य दृष्ट्या गुरु लाघवं यथा
 भिषक् चिकित्सित रुजां निदानवित् ॥”
 रुजति पीडयतीति । पीडादायके, त्रि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 “प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
 महारथा महाबाहुमन्वयुः शरूपणयः ॥”
 अथवा परस्य वीराणां रुक् वैरिति ॥)
 रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुजः प्रतिक्रिया निर-
 सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रुक्मं, स्त्री, (रोचते शोभते इति । रुक् + “दुञि-
 रुचितिजां कृञ् । उणा० १ । १४५ । इति
 मक् कवर्गश्चान्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ७० । २१ ।
 “रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे घोडशाश्वशतानि च ।
 सतृक्षत्य केकथीपुत्रं केकेयो घनमादिशत् ॥”)
 धुसूरम् । इत्यमरः ॥ लोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “हृष्यायसं कालसोहं रुक्मं तस्तीक्ष्णमप्यथ ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णे,
 पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ ॥ दीपिश्रीले,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
 “दिवि रुक्म इवोपरि ॥”
 “दिवि द्युनोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 रुक्मकारकः, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।
 क्त + “कर्म्मण्यच् ॥” ३ । २ । १ । इत्यच् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।
 १० । ८ ॥
 रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अलि
 कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
 र्दिविजयथापारक्रमेणामत्य चन्द्रभागानदी-
 लीरे समावेशितकटकौ वर्तते । इत्यादि हितो-
 पदेशे १ परिच्छेदः ॥
 रुक्मिणी, स्त्री, (यस्यो वर्णोऽस्यस्या इति । रुक्म +
 इनिः । डीप् ।) हृष्यामहिषीविशेषः । तत्प-
 र्यायः । इः २ रमा इ चिन्तुजा ४ सामा ५
 चला ६ हीरा ७ चञ्चला ८ वृषाकपायी ९
 चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया
 १३ पद्मा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिया
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
 “विदर्भराजो धर्मात्मा भीष्मकी नाम धार्मिकः ।
 बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रुक्मप्रादयः शुभाः ॥
 तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
 कमलांशिन सन्मता सर्व्वलक्षणशोभिता ॥
 राघवन्वेभ्रवत् सीता रुक्मिणी कृष्णलक्ष्मि ।
 साक्षात्कृष्णीस्तु विशेया प्राकटो नैव पाञ्चनि ॥”
 इति पाज्ञोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥ ३० ॥
 (रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहव्ययया
 श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीहरणं कृतयाच तस्यां
 यादवैः सह राज्ञां तुमुकसुहादिकं हरिवंशे ।
 ११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥ नारदस्य रुक्मिण्यै
 पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥ अस्याः सन्ततिनामानि
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 “————रुक्मिणीतनयान् पश्यु ।
 प्रद्युम्नः प्रथमं यज्ञे शम्बरान्तकरः सुतः ॥
 द्वितीयश्चारुदेष्यश्च वृष्णिचिह्नो महारथः ।
 चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एवच ॥
 सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
 चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमतौ तथा ॥”)
 स्वर्णश्रीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 कृत उवाच ।
 “जामदग्न्यः समाकर्ण्य रमां तां पुत्रगर्हिणीम् ।
 कल्केरभिमतं वृद्धा कारयद्विष्णुव्रतम् ॥
 व्रतं तेन च रमा पुष्पाद्या सुभगा सती ।
 सर्व्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
 श्रौतक उवाच ।
 विधानं ब्रूहि मे कृत व्रतस्यास्य च यत् फलम् ।
 पुरा केन कृतं धर्म्मं रुक्मिणीव्रतसप्तमम् ॥
 कृत उवाच ।
 शृणु ब्रह्मन् । राजपुत्रो शर्मिष्ठा वार्षपय्यंसी ।
 अवगाह्य सरोनीरं चीमं हरमपश्यत् ॥
 सा सखीभिः परिहता देवयान्या च संगता ।
 शम्भुभीत्या सतृष्याच पर्य्यभुञ्जन्तं द्रुतम् ॥
 तत्र शुकस्य कन्या या वक्ष्यत्यासमात्मनः ।
 संलस्य कृपिता प्राह वसन् व्यग्र भिचुकि ॥

रुक्मिणी

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वाससा बह्वा क्रूमे क्षिप्त्वा गता

गृहम् ॥

नां क्रूममसां रुदतीं जलार्थीं बहुयात्मजः ।
करे सुभ्रं ससुहृद्व्यं प्राह का त्वं वरानने ॥
सा सुक्रपुत्री वचनं परिधाय ह्रिया भिया ।
शर्मिष्ठया कृतं सर्वं प्राह राजानमीक्षती ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वातुष्टय्य शोभनम् ।
आश्रास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिशयादतः ॥
सा गत्वा भवनं सुक्रं प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा क्रुपितं विप्रं वृषपत्न्याह सान्त्वयन् ॥
दृष्ट्वा मां दृष्ट्य विभो रीयो यन्नक्षि वे संधि ।
शर्मिष्ठां वाप्यपकृतां युव यस्मिन्वेष्टितम् ॥
राजानं प्रणतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुयान्नधीत् ।
देवयानी त्वियं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानीय तदा राजा दास्ये तां विनिगुण्य च ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
ततः सुक्रस्तमानीय ययातिं प्रतिलोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तथा सह ॥
दत्त्वा प्राह वृषं विप्रोऽप्येनां राजसुतां यदि ।
श्रयने नयसे सद्यो जरा त्वासुपभोक्ष्यति ॥
सुक्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्जिणीम् ।
अदृष्ट्वां स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशीलभयाक्रुद्धा ।
निजं दासीप्रताकीर्णां देवयानीन्तु सेवते ॥
यक्रदा सा वनगता रुदतीं जाद्वीतटे ।
विश्वामित्रं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिराहृतम् ॥
ब्रह्मिनं पुण्यगन्धाभिः सुरूपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं सात्त्व्यप्रदीपोपहारकैः ॥
निर्ममायदहनं पद्मं वैदिकायां सुचिद्वृतम् ।
रम्भापीते चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निर्मितमृष्टे स्वर्णपट्टैर्विचित्रिते ।
निर्मितश्रीवास्तुदेवं नानारत्नविषद्वृतम् ॥
पौरुषेण च सक्तो नानागन्धैर्दकैः शुभैः ।
पद्याद्वृत्तेः पद्मशैर्येषामनैर्दिक्षैररितैः ॥
त्रापयित्वा भद्रपीठे कार्यकायां प्रपूजयन् ।
पद्मभिक्षाभिर्वापि यो दुष्टैरुपचारकैः ॥
पादमध्वयमहरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृह्यात् परमेश्वर ॥
दूसाचन्दनगन्धाद्युक्तं प्रयत्नतः ।
गृह्यात् रुक्मिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानासौर्ध्वैर्हयं वारि सुगन्धि सुमनोहरम् ।
एष्टाणाचमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानादुग्धमगन्धाद्युक्तं सुवपयितसुप्तमम् ।
यद्यःश्रीभाकरं चाद मायां नय सुरेश्वर ॥
तन्मुसन्तानमन्यनारभितं गन्धं चरे ।
सपावारयं सुहं गिरापयय सधिय ॥
यद्गृह्यमिदं देव प्रजापतिविनिर्मितम् ।
सृष्ट्या वास्तुदेव त्वं रुक्मिण्या दमया सह ॥
दागारत्नमगन्धैर्हयं सुगन्धादिचिद्वृतम् ।
धिषया सह देवेभ्यं सृष्ट्याभारगं मम ॥
दधिषोरगुणैः सादिपुण्यदृष्टकृत्तकान् ।

गृह्यात् रुक्मिणीनाथ वनायं क्रुव मां प्रभो ॥
कर्पूरागुण्ठागन्धाद्युक्तं परमानन्ददायकम् ।
धूपं गृह्यात् वरद वैदर्भ्या प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां संवारध्वान्तनाशनम् ।
दीपमालोक्य विभो जगदालोकनादर ॥
श्यामसुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर चतुर्भुज ।
प्रपन्नं पादौ देवेश रुक्मिण्या सहिताश्रुत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा सुनिं नत्वा सुदुःखिता ।
शर्मिष्ठा मिष्टवचना कृताञ्जलिवाच ताः ॥
शर्मिष्ठीवाच ।
राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
ज्जातुमर्हथ हे देव्यो व्रतेनानेन कर्मण्या ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत् ।
कियत् ।
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठां कृत्वा स्वामिनमीश्वरम् ।
कृत्वा पुञ्जान् सुचक्रुष्टा समभूत् स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं लेभे रामं राजसनाशनम् ॥
दृष्ट्वा दम्भप्रसादेन कृत्वेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतिवृत्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रुः पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
पट्टच्छत्रं करे बह्वा भोजयित्वा द्विजान् वचन् ।
सुहृदा हविष्यं चौराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
सुसुते एषिधीं सर्वामपूर्णां स्वजनेर्वृता ।
सा पुत्री सुसुते साध्वी मेघमालावलाहकी ॥
देवानासुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
मशीलाहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥
व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्पत्सृष्ट्वा
भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरणसरोजहृद्भक्तैकताना
व्रजति गतिमपूर्णां व्रजविज्ञैरगम्याम् ॥”
इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥
रुक्मिण्यैः पुं, (रुक्मिणि भौषाकपुत्रे द्वर्पो यस्य
सः । तस्य रुक्मिणाशकत्वात् ।) वणदेवः । इति
हृत्वायुधः ॥
रुक्मिण्यैः, [न] पुं, (रुक्मिणं दारयतीति ।
हृ + शिच् + णिनिः ।) वणदेवः । इति
त्रिकाशुषेः ॥
रुक्मिभित्, [इ] पुं, (रुक्मिणं भिनशीति । भिद् +
किप् ।) वणदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
रुक्मी, [न] पुं, (रुक्मो वर्णविशेषोऽस्यास्तीति ।
रुक्म + इनिः ।) भौषाकराण्येष्टपुत्रः । यथा,
“राजासांज्ञोष्को नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पद्याभवनं युष्ठाः कन्येका रुचिरानना ॥
रुक्मज्ययो रुक्मरथो रुक्मवाहुरनन्तरः ।
रुक्मदेशो रुक्ममालो रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥
(रुक्मिणीहरणानन्तरं कृष्णेन सृष्टास्य युष्ठा-
दिविहरणं हरिर्वैशं ११० अध्याये तथा पट्ट-
क्रेण सृष्टास्य कन्यापरिणयवृत्तान्तः अनिरुद्धेन

सृष्टास्य पौत्राः परिशयस्तदा वलदेवादस्य
न्दुविवरयथ ११० अध्याये विस्तरशी द्रष्ट-
यम् ।)
रुक्मिण्यैः, [न] स्त्री, मलम् । इति कैचित् ॥
रुचः, त्रि, अप्रेम । अचिकण्यः । रुद्रघातो-
रौणादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युणादिकोषः ॥
(नीरसः । तद्वयं, वायुस्वरूपवर्णेन ।
“दोषघातुमलादीनां नेता श्रीधः समीरणः ।
रजोगुणमयः सृष्टो रुचः शीतो जघुचलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रुचः, त्रि, (रुच् + क्तः । ध्योदितश्चेति नः ।)
रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पठ्यायः । सुसः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०२ । ६ ।
“त्वया विह्वीनस्तव श्लोकस्य-
त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)
रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुच, उ ल प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-चक०-सेट् ।) प्रीतिरिष्टं अमु-
रागविशेषः । तत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदान-
त्वम् । उ, रोचते अत्रं वसुचये । ल, अरुचत् ।
इति दुर्गादासः ॥
रुचकं, स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुलमन्य-
न्नापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कुनु ।) सर्जि-
काचारम् । अम्बाभरणम् । मांल्यम् । सौव-
चैलम् । (यथा,—
“सौवचैलं स्याद्वचकमन्यपाकथ तस्मतम् ॥”
तथास्य गुणाः ।
“रुचकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनुम्परम् ।
सुसुहं वातनुजातिपित्तलं विशदं लघु ।
उद्गारसृष्टिदं कृष्णं विवन्त्यागाश्शूलजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
माङ्गल्यद्रवम् । (यथा, भागवते । ३ । २३ । ३१ ।
“हारेण च महार्ष्टेण रुचकेन च भूषितम् ॥”
“रुचकेन मङ्गलद्रवेण ॥” इति श्रीधरः ॥) उन्कटः ।
इति मेदिनी । के, १४६ ॥ स्वायत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रोचना । विद्वङ्गम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ सवणम् । इति हारावली ॥ (दक्षिण-
दिक् । यथा, दृष्टन्तुर्दक्षितायाम् । ५३ । ३५ ।
“प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिसिद्धौ
शेषौ ।
रुचके द्वारं न शुभदसुत्तरतोऽम्पानि शस्तानि ॥”
“रुचकं मातुलुङ्गकम् ।” इत्युज्ज्वलदेशः ।
२ । ३७ ।)
रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + क्तुन् ।) बीज-
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
(यथा, दृष्टन्तुर्दक्षितायाम् । ६६ । २ ।
“जीवेन भवति दृंसः
सौर्येण शशः कुलेन रुचकस्य ॥”
यन्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २६ ।
“निद्रुतः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥”
सम्भः । यथा, दृष्टन्तुर्दक्षितायाम् । ५३ ।
२८ ।

“समचतुरस्रो रुचको
वज्रोऽष्टाश्रिद्विचको द्विगुणः ॥”)
रुचा, स्त्री, (रुच् + क्तिप् । पच्चे टाप् ।) स्त्रीभिः ।
श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । ३।५।१३।
“तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति
ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥”)
शारिकाशुकवाक् । इति श्रद्धरत्नावली ॥
रुचिः, स्त्री, (रुच्यते इति । रुच् + “इगुपधात्
क्त् ।” उया० ॥ १।११६ । इति इन् । सच
क्त् ।) अभिञ्जङ्गः । अनुरागः । आशक्तिर्वा ।
सृष्टा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।
“रुचिकरमपि नार्धवहभूव
क्षमितसमाधिशुचौ पृथातनूजे ॥”
“अस्त्रो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वद्धिदीपनः ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे त्रयगुणव्याख्यायाम् ।)
अभिज्ञासः । गभक्षिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ । श्रीभा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६७ ।
“लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी
सोऽपि त्वदानरुचिं विजृष्टाति यन्नः ॥”)
बुभुक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥ गीरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्ष्यं
यथा । नायिकाया नायकस्य संमुखे ज्ञान्ती-
रुपयुं पविश्य वक्षसि वक्षी दत्त्वा यदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥
रुचिः, पुं, (रोचते श्रीभते इति । रुच् + इन् ।
सच क्त् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
मनुषिता । यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्म्मसो निरदृक्कृतिः ।
यत्रास्तमितशायी च चचार पृथिवीसिमाम् ॥
अनभिमनिकेतन्तमेकाहावसयाश्रयम् ।
विसृक्तसङ्गं वं दृष्ट्वा प्रोचुः खपितरो सुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।
ब्रह्म कस्मात् त्वया पुण्यो न हतो दारसंग्रहः ।
स्वर्गपवर्गहेतुत्वाद्ब्रह्मस्तेनांनिर्णं विना ॥
ऋद्धी समस्तदेवानां पितृणाश्च तथाहंयाम् ।
ऋधीयामतिधीनाश्च कुर्वन् लोकागुपामुते ॥
खाद्योच्चारणतो देवान् खधीच्चारणतः पितृन् ।
विभजन्नदानेन भूताद्यानतिधीनपि ॥
स त्वं देवाहृष्टाङ्गं बन्धमसृष्टयादपि ।
आवाप्तोपि मगुण्यविभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥
अनुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितृं क्षथा ।
भूतादींश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥
रुचिरुवाच ।
परिग्रहीतदुःखाय पापायाधोगतेक्षथा ।
भवत्यतो मया पूर्वं न हतो दारसंग्रहः ॥
प्रचात्यतेऽनुदिवसं यदात्मा निष्परिग्रहैः ।
मसत्पद्मद्विगोऽपि चिन्तान्मोभिर्भ्रंश्चि तत् ॥”
इत्यादि ॥
पितर ऊचुः ।
“शुक्तं प्रसादनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।

किन्तु वेपाय मार्गाध्यं यत्र त्वं पुत्र वर्त्तसे ॥”
इत्यादि ॥ ० ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“स तेन पितृवाक्येन श्रुत्सुहृन्मानसः ।
कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिवन्माम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पितृवाक्याग्निदीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं मे दारसंग्रहः ।
चिप्रं भवेत् पितृणां यो समाभ्युदयकारकः ॥
इति धिन्तयत्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयान्येनं ब्रह्मायं कमलोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिव्यं तपस्तेप स वैधसम् ।
दिदृक्षुः सुचिरं काशं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः खन्दशंयामास ब्रह्मा लोकापितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽस्तीत्युच्यतांमभवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रथिपत्याह ब्रह्मायं जगतः पतिम् ।
पितृणां वचनात्तेन यत् कर्तुमभवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभवाञ्छि-
तम् ।
प्रजापतिस्त्वं भवितां सृष्टया भवता प्रजाः ॥
दृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्र ससुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
हत्वा हृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पितृभिः क्षुर दारपरिग्रहम् ।
कामश्चेममभिथाय क्रियतां पितृपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवैक्षितम् ।
मत्तो सुतांश्च सन्नुष्टाः किं न दद्युः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्यभिर्बचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोरुपेक्षजन्मनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पितृन् विप्रः क्षुवैरेभिरयादृतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनन्मालको रुचिः ॥”
रुचिस्तपितृस्तोत्रं यथा,—
रुचिरुवाच ।
“नमस्तेऽहं पितृन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदेवतम् ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आह्वेयु खघोत्तरेः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् खर्गं ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेनैगोमयेभक्त्या सुक्तिस्तुक्तिमभीप्सुभिः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् खर्गं सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेयु दियोः सकलेरुपहारेऽरनुत्तमैः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्देवि ।
तन्मयत्नेन वाञ्छद्भिर्हृदिमात्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्तेऽहं पितृन् मत्तैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेयु अह्वयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् विप्रैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् विप्रैरर्च्यन्तैरुपेक्षवासिभिः ।
वन्द्यैः आह्वेयताहारेऽस्मोनिर्हृतकलायैः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् विप्रैर्नैः छिक्रवतघारिभिः ।
ये संयतात्मनिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ।
नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरश्रेष्ठैर्विधिवत्सोक्तद्वयफलप्रदान् ॥
नमस्तेऽहं पितृन् वैश्वैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।

खकर्माभिरतेर्नित्यं पुण्यघपान्नवारिभिः ।
नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे ये शूदैरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्सिन्नु नाम्ना ख्याताः सुका-
सिनः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे पाताले ये महासुरैः
सन्तर्प्यन्ते खधाहारास्यक्तदम्भदरेः सदा ॥
नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे रर्थन्ते ये रसातले ।
भोगैरश्रेष्ठैर्विधेनांगैः कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्तेऽहं पितृन् आह्वे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥
पितृभ्रमस्ये निवसन्ति साक्षाद्
ये देवलोकैऽथ महीतले वा ।
तथान्तरीक्षे च सुरादिपूण्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मघोपनीतम् ॥
पितृभ्रमस्ये परमाणुभूता
ये वे विमाने निवसन्त्यसृताः ।
यजन्ति यानस्तमला मनोभि-
र्योगीश्वराः क्षेश्विसुक्तिहेतून् ॥
पितृभ्रमस्ये दिवि ये च सृताः
खधामुवः काम्यफलाभिसर्वा ।
प्रदानशक्ताः सकलैश्चितानां
विसुक्तिदा येऽनभिसंछितेषु ॥
दृष्ट्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
ब्रह्मत्वान् च्यामवतां दृष्टासि ॥
दृष्ट्यन्तु ये रश्मिषु चन्द्रविम्बे
सुक्ते विमाने च सदा वसन्ति ।
दृष्ट्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽस्ततोयै-
र्गन्वादिना पुष्टिमतो ब्रह्मन् ॥
येषां हृतेऽसौ हविषा च दृष्टि-
र्ये सुकृते विप्र शरीरसंस्थाः ।
ये पिच्छदानेन सुदं प्रयान्ति
दृष्ट्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽस्ततोयैः ॥
ये खड्गमासेन सुरैरभीष्टैः
हृत्पिच्छलेर्देवमहोरगेषु ।
कावेन प्राक्तेन महर्षिवर्यैः
संप्रीण्यतास्ते सुदमत्र यान् ॥
कथान्यश्रेष्ठासि च यान्यभीष्टा-
न्वतौव येषाममराश्चितानाम् ।
तेषान् सान्निध्यमिहास्तु पुण्य-
गन्वादिभोष्येषु मयाहृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिदृष्टतेऽर्था
मासान्पूण्या सुवि येऽष्टकास्तु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूण्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽव तुष्टिम् ।
पूण्या द्विजानां कुसुदेन्द्रभाषो
ये चत्त्रियाणाश्च नवाकवर्षाः ।
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्-
घूपान्ततोयादिनिवेदनेन ।

रुचिः

तथाभिद्योमेन च यान्नु ढभिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यतिलभिहेतो-
रन्नन्ति कथानि शुभाहृतानि ।
ऋषाश्च ये भूतिरुजो भवन्ति
ऋष्यन्नु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोयान्
विनाशयन्तस्त्रिषु प्रचानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेणपूव्या-
स्तृप्यन्नु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निष्वात्ता वर्हिषद आच्यपाः सोमपास्तथा ।
ब्रजन्नु ढभिं आह्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रचन्नु मे
दिशम् ।
तथा वर्हिषदः पान्नु यान्यां ये पितरःस्थिताः ॥
प्रतीचीमाच्यपास्तद्दुहीचीमपि सोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्त्रयंमा रजेतु कथवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिश्राचेभ्यस्तथैवासुरदीपतः ।
सर्वतस्त्राधिपस्तीर्षां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वभुगाराधो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्पदः कर्त्ता कलः कल्पतराश्रयः ।
कल्पताहेतुरनघः षड्भिते गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा घाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महान्महात्मा महिती महिमावाञ्छावलः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदद्यान्धो धर्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत् पितृगणा यैर्वाप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽत्र ढमास्तृप्यन्नु यच्छन्नु च समीहितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“एवन्नु स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिर्रुच्छिखः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनथाप्तिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जानुभ्यामवर्षिणं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
असृक्तानाश्च सर्जानां पितृणां दीप्ततेजसान् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनो दियच्चक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाश्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणाञ्चान्येषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाश्च नेतारः स्रग्धाचन्द्रमसोस्तथा ।
ताम्रमस्यान्वहं सर्वान् पितृनपुस्वर्गवेषु च ॥
नक्षत्राणां यथायाश्च वायुमिगभसां तथा ।
द्यावापृथिवीश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः ऋषयश्च सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि शतान्जलिः ॥
नमो गणैभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकैषु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुसे ॥
गोमाधाराः पितृगणा योगस्तर्पिण्यरा धि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामष्टम् ॥

रुचिः

अभिरूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितृनष्टम् ।
अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदश्रेयतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमस्रग्धाभिर्मूर्जयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्नु खधासुजः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो सुनिसत्तमाः ।
निचक्रसुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितन्नु यत्नेन पुष्यगन्वारुलेपनम् ।
तद्भूषितानथ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगाहृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तस्मद्भूमिनिसत्तमम् ।
वरं हृषीकेशेति स तासुवाचानतकन्धरः ॥
साम्पतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीष्टामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अद्वैव सदाः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो सुनिसत्तम ॥
मन्वन्तराधिपो धीमान् त्वन्मन्त्रैवोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि वधवः पुत्रा महावलप्रराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वष्ट प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
स्त्रीणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स्तोत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानसुत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभिवञ्चितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः ।
पितृणाश्चाक्षयां ढभिं स्तथाः स्तोत्रेण मानवैः ॥
आह्वे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवम् ।
पठिष्यन्ति द्विजाग्र्याणां सुज्जनां पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरक्षयं आह्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥
यद्यप्यश्रोत्रियं आह्वं यद्यप्युपहृतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्त्रया ॥
अथाह्वारैरुपहृतेरुपहारैस्तथा कृतम् ।
अकारोऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
अश्रुहया वा पुरुषेर्दम्भमाश्रित्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये आह्वं तथाप्ये तद्दुदीरयात् ॥
यत्रैतत् पथ्यते आह्वं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते ढभिस्तत्र द्वादशवर्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशान्दानि ढभिमेतत् प्रयच्छति ।
शिथिरे द्विगुणान्दानि ढभिं स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते योऽश्वसमास्तृप्ये आह्वकर्मणि ।
ग्रीषो च योऽश्वेतेतत् पठितं ढभिकारकम् ॥
विकाले च कृतं आह्वं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु ढभिरस्माकमक्षया जायते रुचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं आह्वकाले प्रयच्छति ।

रुचिरं

अस्माकमेतत् पुरुषेस्तृप्तिं पञ्चदशाब्दिकीन् ॥
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्तच्छति गित्यदा ।
सन्निधानं कृते आह्वे तच्चास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्तथा आह्वे विप्राणां सुज्जनां पुरः ।
आवणीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्यो मनोरमा ।
प्रन्वोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराश्वराः ॥
सा चोवाच महात्मानं रुचिं सुमधुराक्षरम् ॥
प्रश्रयावनना सुभूः प्रन्वोचा वै वराश्वराः ॥
अतीवस्वरूपिणी कन्या मत्सुता तपतांवर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां गृह्णाण मया दत्तां भार्यार्थं वरवर्णिनीम् ।
मनुर्महामतिस्तस्यां समुत्पस्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तथेति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोयाद्गुण्णतीम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स सुनिर्मुनिसत्तम ।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय महासुनीन् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च नृपाश्चैव ते सम्यक् कथितास्तव ॥
धर्मदृष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
नृणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
पितृस्तव तथा श्रुत्वा पितृणाश्च तथा गणान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादान्नरो सुते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे समाप्तम् ॥
गारुडे ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥

रुचितं, त्रि, (रौचते इति । रुच् + “रुचिर्वचि
कुचिक्कुटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २८५ ।
इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।

“मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ॥”
स्त्री, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ७६ ।

“वसावेह चपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”
रुचिफलं, स्त्री, (रुचिजनकं फलम् ।) अष्टता-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिरं, स्त्री, (रौचते इति । रुच् + “इषिमदि-
सुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
श्लोकम् । कुङ्कुमम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पुं, सेनजित्पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २० । २१ ।

“पुत्राः सेनजितश्चासंचत्वारो लोकसत्तमाः ।
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥”
रुचिरं, त्रि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११० ।

“उज्जितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राक्षि ।

अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभाव-
मानोताः ॥”)

मिष्टम् । इत्यादिः ॥

रुचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + किरच् ।
ततश्चाप् ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
(त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य लक्षणेदा-
हरणादिकं छन्दःशब्दं द्रष्टव्यम् ॥)

रुचिराञ्जनः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोञ्जनः ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिराश्वः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोश्वो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवायैः श्वसुरः । यथा,—
“मरी भूपाललोकानां खलये क्षुर मे वचः ।
रुचिराश्वसुतां शान्तां देवापे त्वं वसुद्वष्ट ॥”
इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

सुन्दरघोटकश्च ॥

रुचिष्यं, त्रि, (रुच्यते इति । रुच् + “रुचि-
भुजिभ्यां क्त्विच् ॥” उणा० ३ । १७८ । इति
क्त्विच् ॥) मिष्टवस्तु । इत्यादिः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । पुण्यवर्गे ।

“सिद्धाकी वातला सान्द्रा रुचिष्यानल-
क्षीपनी ॥”)

अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
(यथा, हरिवंश । २५४ । ६० ।

“न पृथ्वी कामये हतृक्षां सन्तुष्टोऽस्मि पदै-
स्त्रिभिः ॥

एष एष रुचिष्यो मे वरो हानवसत्तम ॥”)
रुची, स्त्री, (रुचि + छदिकारादिति ङीष् ।)
रुचिः । यथा । रुक् रुची रुचयः समाः ।
इत्येकार्थसंश्लेषः ॥

रुच्यं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “राजस्यस्यं-
रुच्योदीति ॥” ३ । १ । ११४ । इति क्वप्प्रत्ययेन
निपातितम् ।) चौबर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच्यः, पुं, (रुच् + क्वप् ।) कतकवृक्षः । शालि-
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतिः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १२६ । सुन्दरे, त्रि । इत्यमरः ॥
(रुचिकारः । यथा,—
“पक्षं कर्णकारं रुच्यं मांसशुक्रवलयप्रदम् ।
पितावरोधि वातघ्नं हृद्यं गुक्कुलोमनम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)

रुच्यकन्दः, पुं, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुज, औ श्र औ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, रुजः । श्र,
रुजति रोगो हस्तम् । औ, रोजता । इति
दुर्गादासः ॥

रुज, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रुजा, स्त्री, (रुज् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (पीडा ।
यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।
“निपातान् तपश्चरणां शरीरे यामयदुजा ।

तया ते मानुषं कर्म यमोऽं भृगुन्दन ॥”)
मेधी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ॥ कृष्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुजाकरं, स्त्री, (रुजां रोगं करोतीति । रु +
टः ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । रु + टः ।)
याधिः । यथा । याधिरुजाधी रुजाकरः । इति
हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (याधिकारके, त्रि ॥)

रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह + अच् ।)
धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुट, इ क्तये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) प्रथमस्वरौ । इ, रुट्यते घनं
चौरेण । इति दुर्गादासः ॥

रुट, ल ड दीप्तिप्रतिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-अक०-च-सेट् ।) ल,
अरुटत् । ड, रोटते । प्रतिह्वतिः श्रीकादिना
पातनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क रुषि । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(घुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

रुट् [ष] स्त्री, (रुप् + क्तिप् ।) ब्राधः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २६ ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३० ।
“स तु ब्रह्म ऋवेरंशे गतासुसुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोद्या निधाय पुरमागतः ॥”)

रुट, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकं श्रीकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रुट, इ गत्यालस्यस्त्रियखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) प्रथमस्वरौ ।
इ, रुट्यते । आलस्यं मन्दीभावः । क्तये
चौर्ध्वम् । खोटः खोडुनम् । इति दुर्गादासः ॥

रुट, ल ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अरुटत् ।
ड, रोटते । प्रतीघातः श्रीकादिना पतनं
पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट्, [ष] स्त्री, (रुष क्रुधि + क्तिप् ।) रुट् ।
इति व्याकरणम् ॥

रुखस्करा, स्त्री, सुखमन्दोच्छ्रा गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुखः, पुं, कवन्धः । इति जटाधरः ॥ (छिन्नपाद-
हस्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।
“तेनारीष्य स्थलं पृष्ठः स रुखः पुरुषोऽभ्यधान् ।
निश्चत्तक्षरयो गदां चिमोरेस्मि शत्रुभिः ॥”)

रुखिका, स्त्री, (रुखः कवन्धोऽस्येति । रुख +
ट् ।) रुखभूमिः । द्वारपिण्डिका । विभृतिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रुखं, स्त्री, (रु + क्तः ।) पशुपत्नादीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वाशि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । २५ ।
“सशुभ्रं कुरुते घनघनिं
न तु गौमाशुखानि कैशरी ॥”)

रुद्र, ल ष इट् रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽशुविभो-
चनम् । ल ष, रोदिति लोकः शोकात् । इट्,
अरुदत् अरोदीत् । रोदियमाणमात्मानमिति
भट्टौ । आज्ञानविशिष्टरोदनक्रियायाप्यन्वात्
सकर्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥

रुद्र, पुं, (रोदित्तीति । रुट् रोदने + “रुद्रि-
विदिभ्यां ङित् ॥” उणा० ३ । ११६ । इति
अथः । सच ङित् ।) कृष्णरः । इत्यादिः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुत्यादित्तिः ॥

रुद्रन्तिका, स्त्री, (रोदन् रत् । अति अदि
रुद्रन्ती) वन्दने + अच् + ङीप् । स्वार्थे कन्
च । चुद्रचुपविशेषः । तत्पर्यायः । सवन्तीया २
सङ्गीवनी ३ अरुत्तसवा ४ रोमाशिका ५
मद्यामांसी ६ चणपत्री ७ सुधासवी ८ । अन्वा
गुण्याः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । क्षमिरक्तपित्तकफश्यामेहनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । अस्य स्वरूपं यथा,—
“चणपत्रसमं पत्रं चुपश्चैव तथाकृतिः ।
शैश्वरे जलविन्दूनां सवन्तीति रुद्रन्तिका ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः ।
“रुद्रन्ती वृद्धिदृष्ट्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(रोदनशीले, त्रि । यथा,—
“धरिचि पुण्याङ्गलिरेव तुभ्यं
सुता मदीयास्तव पाकनीयाः ।
इतीव रम्भा नमिताग्रमौलिना
भृशं रुद्रन्ती मकरन्दविन्दुना ॥”
इति प्रसिद्धम् ।)

रुद्रितं, स्त्री, (रुट् + क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥
तद्वृत्ति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२ । ३६ ।
“केशकीटावपतितं क्षुतं श्मिभिरपेक्षितम् ।
रुद्रितश्चावधुतश्च तं भागं रघुसां विदुः ॥”)

रुद्रं, त्रि, (रु + क्तः ।) नदीपाकारादिना
हृतवेष्टनम् । तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वस-
यितम् ३ संवीतम् ४ व्याहृतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा, मेघदूते । ६६ ।
“रुद्रालोके नरपतिपथे रुद्रिभेदेस्तमोभिः ॥”)

रुद्रः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + क्तिप् + “रोटेर्णि
लुक् च ॥” उणा० २ । २२ । इति रुक् । गीष
लुक् ।) आदिखपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४६ ।
“त्रिजटक्षीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्निभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ जयं अग्नि-
सृष्टिः । यथा रुद्राय अग्निमर्त्ये नमः । इति
तिष्ठादित्तत्रे शिवपूर्वापहृतिः ॥ स ष प्रत्ययः
क्रोधरूपः एष्टिकात्वे भूमध्याप्यातः । तत्र-
रुद्रः भुनक्तिपिशाचादिः । अयमेवान्ते वंशार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ १० । कथेकादश-
रुद्रनामानि यथा । अथः १ रुद्रपान् २ रुद्रि-
जम् ३ पिशाकी ४ अमरादितः ५ अमरकः ६

रुद्रः

महेश्वरः ७ वृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १०
ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
अपि च ।

“अत्रैकपादद्वित्रयो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
अयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्री हरौ रुद्रा इमे स्मृताः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

अन्यत्र ।
“अत्रैकपादद्वित्रयो विरूपाक्षो रुद्रश्च वीर्यवान् ।
त्वष्टृस्थाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥”
इति गारुडो ६ अध्यायः ॥
अग्निपुराणे त्वष्टृस्थाने कृत्तिकासाः ॥ * ॥ अप-
रश्च ।

“अत्रैकपादद्वित्रयो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिण्णकी चापराजितः ।
गने रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानसानां त्रिशूलवरधारिणाम् ।
कीटयश्चतुरशीतिस्तत् पुत्राश्चात्रमा मताः ॥
द्विच सखासु ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्रपौत्रसुतास्त्रैते सुरभीगर्भवम्भवाः ॥”
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा.—
“प्रजाः सद्युमनास्तेषु तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्षत ॥
ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो यथायत ।
क्रोधाविष्टस्य नेत्रार्थां प्रापतमशुविन्दवः ॥
नतस्तेभ्योऽशुविन्दभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् ।
सर्वास्तानग्रगान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमविन्दत ॥
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोमुखात् ।
सहस्रादिव्यसङ्काशो युगान्तदृष्टनोपमः ॥
रुरीद सखरं घोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमात्रं तदा ब्रह्मा मारोदीरिव्यभायत ।
रोदनाद्ब्रह्म इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अस्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वतान् ।
स्थानानि त्रैषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भवः शर्वस्त्वयेशानः प्रभूनाम्पतिरेव च ।
भीमस्योगे महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
सूर्यो जलं मही वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
दीर्घतो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्तयः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषामष्टतर्गुर्देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्चला तथैवीमा विकेशा च शिवा तथा ।
खाद्या दिशा च दौष्या च रोहिणीति च
पत्नयः ॥
शनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताशो मनीषवः ।
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः
स्मृताः ॥”
इति कौर्मिं १० अध्यायः ॥ * ॥

रुद्रः

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,—
“सदैव देवो भगवात् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
मोहाद्वेदनिष्ठादा ते यास्ति नरकं नराः ॥
वेदानुवर्तिनं रुद्रं देवं नारायणन्तथा ।
एकीभावेन पश्यन्ति मुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥”
इति च तत्रैव १३ अध्यायः ॥ * ॥
कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्यादीनि यथा,
“चुक्रोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव हुनाशनः ।
ततः क्रोपं स्वपुत्रेभ्यः क्षतमन्यायमित्यपि ॥
विचार्य परिवर्द्धन्तं नियन्तुसुपत्तक्रमे ।
यत्राग्निवन्मनोऽपि स क्रोपः परमेष्ठिनः ॥
भ्रुवोर्मिध्यादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरीद भगवान् भवः ॥
ब्रह्मोवाच कथं पुत्ररोदिति त्वं महावण ।
तस्मै कथत कामन्ते सद्यः सन्यादयाम्यहम् ॥
रुद्र उवाच ।

नामानि क्षुर मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्-
गुरो ।
पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।
जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
सत्यं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्रो रोदिति त्वं ततो रुद्र इति स्मृतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये श्रेष्ठ पुत्रक ॥
ऋतध्वजो मनुर्मन्युरग्ररेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतप्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदैव कल्याणं करिष्यसि महासते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
इन्द्रियाख्यसुहृद्गोम वायुरनिर्गलं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
धृतिर्धौरसिलोमा च नियुत्तं सर्पिर्विलम्बिका ।
इरावती स्वधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥
प्रजाः खज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥
इत्यादियः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
खडवान् स प्रजा वञ्जीभूतप्रेतपिशाचकान् ।
कुशाण्डान् विक्षताकारान् भैरवान् भीम-
नादिनः ॥
तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्विद्रावकान्
वचून् ।
वारयामास पुत्र त्वं मा साक्षीदीदृशीः प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ।
इति ते कथितो राजन् ! रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृतं भयम् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥
प्रकारान्तरं यथा,—

“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मंस्तेऽयं महासुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः श्रेष्ठ ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥
रुद्रन् वै सखरं सोऽथ द्वयंश्च द्विजसत्तम ॥

रुद्रः

किं करोषीति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रत्युवाच वै ॥
नाम धेहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् ।
रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदीर्घेभ्यमाप्नुहि ॥
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तशतौ रुरीद वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि च प्रभुः ॥
स्थानानि त्रैषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥
भवं शर्वमयेशानं तथा पशुपतिं द्विज ।
भीमसुभ्रं महादेवसुर्वाच स पितामहः ॥
चक्रे नामान्यथेतानि स्थानान्येषां चकार सः ॥
सूर्यो जलं मही वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
दीर्घतो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
सुवर्चला तथैवीमा सुकेशी चापरा शिवा ।
खाद्या दिशस्तथा दौष्या रोहिणी च यथा-
क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह ।
पत्नयः स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे श्रेष्ठ ॥
येषां स्तुतिप्रस्तुतेश्च इदमापूरितं जगत् ।
शनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताशो मनीषवः ॥
सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चाशुक्रमात् सुताः ।
एवंप्रकारेणोऽसौ सर्वाभार्यामविन्दत ॥
एककोपाश्च तत्याज सा सती खं कलेवरम् ।
द्विमवदुहिता साभ्रून्नेनार्या द्विजसत्तम ॥
उपयेमे पुनस्त्रोमामगन्यां भगवान् भवः ॥
देवो धाता विधातारौ भृगोः ख्यातिरख्यत ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
(“द्वितीये हि युगे सर्वसक्रोधव्रतमास्थितम् ।
द्वियं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुडुषुः ॥
तपोविभ्रं शमीकर्तुन्तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्षस्योपेक्षाश्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमानः सुरैरपि ॥
पाशुपत्य ऋषो याश्च श्रेयश्चाहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिस्तत्साभिर्दोषैश्चैव स इष्टवान् ॥
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षयतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥
दृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वे दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
यायं क्रोधाग्निवन्तप्रमद्वजन्तं शत्रुनाशनम् ॥
ततो यज्ञः स विध्वक्तो अथिताश्च दिवोकसः ।
हाद्यथथा परीताश्च आन्ता भूतगणा दिशः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ * ॥ (विश्व-
कर्म्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
१५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे श्रेष्ठ ।
अत्रैकपादद्वित्रयो विरूपाक्षो रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”)
स्वनामख्यातः कविविशेषः । स च विद्याविलास-
पुत्रः भावविलासप्रयेता । कविरयं मानसिंह-
पुत्रस्य भावसिंहमहीपतेः समये बभूव ।
स च भावसिंहमहीपतिर्विष्वक्मानजयपुरमहा-
राजस्य षोडशः पूर्वपुत्रवः । तथा च भाव-
विलासे । १३४—१३६ ।

“अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धि-
श्रीभास्विं हनरत्विं हनियोगयोगात् ।
सम्पादितो विविधभावविकाचभाजां
प्रीते भृशं भवतु भावविलास रघः ॥
सद्गुणानां सतुद्रेण रुद्रेण यथिता गुणैः ।
कण्ठस्या लोकाभाषेयं केषां न कुरुते त्रियम् ॥
विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्यतेरियम् ।
काथालापविदग्धाणां सुदं निर्मातु निर्मितः ॥”
रुद्रकवचं, स्त्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
सम्बन्धेन सर्वज्ञरक्षकम् । यथा,—

“वक्ष्यामि रुद्रकवचमाद्यं प्राणस्य रक्षयम् ।
अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवनिर्मितम् ॥
ॐ रुद्रो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
कपटौ दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ॥
शिवः शिरो मे च पातु कलाटे नीललोहितः ।
नेत्रयोस्त्राग्नकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
कर्णयोर्नासिकायाश्च जिह्वायां शम्भुरथयः ।
श्रीकण्ठस्तु गले पातु बाह्वोः पातु पिण्डकण्ठम् ॥
हृदयं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
जख्जानू महादेवः पार्श्वे पातु महेश्वरः ।
सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वगान्नाथि यत्नतः ॥
परशुं शूलखट्वाङ्गं दिव्यास्त्रं रौद्रमेव च ।
नमस्काराय देवेशं रघ मां जगदीश्वरः ॥
रक्षोभ्यो ग्रहपीडाभ्यो रोगशोकायुषेषु च ।
पापेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
जम्बूद्वीपे च वाधिः कामः क्रोधः शमी
दमः ।

लोभमोहमदाश्चापि त्यजन्तु सुवनेश्वर ॥
त्वं गतिस्त्वं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
कायेन मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
इत्येतद्रुद्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
महादेवप्रसादेन दुर्वासः परिकीर्तितम् ॥
न तस्य पापलेशोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रवचनम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
विद्यार्थो लभते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
देहे चेदं हृदि न्यस्य शिवकण्ठो भवेन्नरः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकं च गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
तन्तवारः ॥

रुद्रगणः, पुं, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसम्बन्धः ।
यथा,—

“अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्हमण्डिताः ।
देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
त्रेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवत्तराः ।
कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
च ।

अनुग्रहन्ति सततं धृतपाशुपतप्रतान् ॥
विनांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ॥

पट्विंशत्कोटयश्चैव हरस्य सकला गणाः ॥
वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्याथ सेवायै सन्तुष्टा इमे गणाः ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रा पत्नी ।) रुद्रयामलोक्त-
देवीमाहात्म्यात् । यथा, “अस्य चण्डिका-
महामल्लस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् छन्द-
श्चण्डिका देवता रुद्रचण्डीजपे विनियोगः । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।
चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
अनन्तफलमाप्नोति देवि चण्डीप्रसादनः ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेदागमसम्भताम् ।
नवाष्टिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्राष्टिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
जुज्वारे जगद्वात्रि पठेद्यामलसम्भताम् ।
शताष्टिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षयुगफलं भुवम् ।
पुत्रे देवि जगद्वात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
ज्ञेयं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्वात्रि कोव्याष्टिफलं भुवम् ॥
अतएव जगद्वात्रिं यच्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
चारोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
घनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीस्मरणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महेश्वरि ॥
ॐ चौरचण्डी महाचण्डी चण्डसुखविखण्डिनी ।
चण्डवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाशी जगद्वात्री चण्डी च यामलोद्भवा ।
श्रमशानवाशिनी देवी चौरचण्डी भयानका ॥
शिवा घोरा रुद्रचण्डी महेश्वरगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा लक्ष्णा महात्रिपुरसुन्दरी ॥
विद्या श्रीपरमा विद्या चण्डी च वैरमर्दिनी ।
दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ॥
महेश्री वगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथेभूषिता लक्ष्णा चासुखा सुखमर्दिनी ॥
रथचण्डा चण्डचण्डा रथरामवरप्रदा ।
तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपयष्टोद्भवा ।
मङ्गला जननी चण्डी महाक्रुद्धा भयङ्करा ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
लक्ष्णा निद्रा क्षुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
तस्यै देव्यै नमस्तस्यै सर्वरूपेण संस्थिता ।
प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
एतां चण्डीं जगद्वात्रीं ब्राह्मण्यस्तु सदा पठेत ।

नान्यस्तु पाठको देवी पठने ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥
गारुडः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोकं च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रुतिं घरायाश्च सुच्यते सर्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमनपातकम् ॥
सुतस्त्रोगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्तच्छणादेव नश्यति ॥
जम्बूजम्बान्नरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
सुच्यते सुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सद्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति क्षयात् ॥
श्रवणं पठनश्चैव यः करोति घरातले ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पापैरेतैः समाशुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अत्रहं ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो नराः ।
रौरवं रक्तकुण्डलं कृमिकुण्डं मलस्य वै ॥
शुक्रस्य कुण्डं स्त्रीरक्तं यान्ति तेऽप्यचिरेण वै ।
ततः पितृगणैः सह विद्यायां जायते क्षमिः ॥
श्रु देवि महामाये पठेत् चण्डीं श्रुत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरेश्चैव ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सर्वं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगयायां त्रिकाश्यां वै यच्च पुण्यं श्रुत्य शिवे ।
तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधेः ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वानी चैव जगद्वात्री वरारोहे भकारकः ।
प्रेतवद्देवि विश्वेश भकारः प्रेतवत् एता ॥
व्यारोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सखपद्मनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कुण्डं ललितनाम्नात्मन ॥
अर्द्धाङ्गरीगाम्मुच्यते हृदरोगाहि पार्वति ।
सर्वं सर्वं जगद्वात्रि महामाये शिवे रमे ॥
चण्डे चण्डे महाघोरे चण्डिके याधिनानिनि ।
मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखात् प्रतुष्यते भद्रा चण्डीं श्रुयोति यः ।
ब्राह्मण्यो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
मङ्गलं मङ्गलं ज्ञेयं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्धि गुह्यपौन्नादिकानादावादिभिर्युतः ॥
तत्तज्ज्ञानश्च मिथने काले निर्व्यायमाप्नुयात् ।
महाहानीकृतं पुण्यं तुलाहिरण्यकं यथा ॥
चण्डीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मण्योऽपि सः ।
निर्व्यायेति देवेशि महास्वस्थयनं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति श्रवणाद्यहरोधतः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
महाचण्डी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
काली च कमला विद्या महोरगविमर्दिनी ॥
गुह्यचण्डी घोराचण्डी चण्डी त्रैलोक्यदुर्लभा ।
देवानां दुर्गभा चण्डी रुद्रयामलसम्भवा ॥
अप्रकाशा महादेवप्रिया रावणमर्दिनी ।

मनुष्यप्रिया मांसरता मनुष्यमांसवलिप्रिया ॥
 मदमत्ता सदा नित्या भूतप्रमथसङ्गता ।
 मध्यभागा मङ्गारामा धान्यदा धनरत्नदा ॥
 वस्त्रदा मथिदा रात्र्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
 सुक्तिदा सर्वदा चण्डी महाविपदनाशिनी ॥
 इमाश्च चण्डीं पठते मनुष्याः
 श्रेयोति भक्ता परमां शिवस्य ।
 चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः
 पठेच्च गच्छेत्तद्वरमन्दिरं शुभम् ॥
 वद्व्यम्बनोरथान् दुर्गे करोति धरणीतले ।
 रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 रुद्रधोया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्गवा ।
 रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥
 शिवचण्डी महारक्ता शिवप्रीतिगणान्विता ।
 भैरवी परमा विद्या महाविद्या च घोडुशी ॥
 सुन्दरी परमा विद्या महात्रिपुरसुन्दरी ।
 युक्तकाली भद्रकाली महाकालविमर्दिनी ॥
 कृष्णा कृष्णरूपा वा जननी मोक्षकारिणी ।
 अतितन्द्रा महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ।
 वोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।
 वगला वगला सिद्धिदायिका सर्वदा शिवा ॥
 स्तुतिरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।
 त्रिणुप्रिया शक्रपूष्या योगेन्द्रेणैव सेविता ॥
 भयानका महासूच्या देवी भयविनाशिनी ।
 चण्डिका शक्तिज्ञा च कौमारी सर्वकामदा ॥
 वाराही च वराहस्य प्रजापती शक्रपूजिता ।
 माहेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥
 चासुष्ठा नारसिंही च वृषिंशत्रुनाशिनी ।
 सर्वशत्रुप्रशमनी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥
 नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् श्रवणाञ्जनः ।
 इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदन्त्यहम् ॥
 नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।
 आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥
 महेशानि वराहो देववीमि सत्यसुत्तमम् ।
 अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥
 मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।
 दद्यान् कदाचिद्देवेशि सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 अनन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।
 अश्वमेधवाजपेयराजस्यश्रुतेन वै ।
 ह्यमाः स्युः पितरो देवान् तथा च सर्वदेवताः ॥
 दुर्गे त्वां न्यस्यधीज्ञानं रुद्रयामलपुस्तकम् ।
 मन्त्रनक्षत्रसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥
 अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥
 लक्ष्मीदराधिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जगः ।
 तत्त्वमधीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ॥”
 इति श्रीरुद्रयामलं हरगौरीसंवादे रुद्रयामल-
 चण्डी समाप्ता ॥
 रुद्रजः, पुं, (रुद्रान् जान इति । जन् + उः ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोश्च
 पारदश्च विज्ञेयाः ।)
 रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटाय ।) नतापिशेवः ॥
 नक्षत्रायः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवहा ७ घना ८ इन्धरी ९ रुद्र-
 लता १० सुपत्रा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३
 शिवाङ्गा १४ पत्रवल्ली १५ जटावल्ली १६
 रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
 जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
 श्वासकासहृन्नोगभूतरक्षोनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।
 “साम्निधं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्या क्रुद्धहृत् ।
 अभिगन्ध च तां देवीं न दुर्गतमवाप्नुयात् ॥”)
 अतसो । इति रत्नमाला ॥
 रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ पार्वती च ॥
 रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) श्मशानम् ।
 इति केचित् ॥
 रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-
 वादिप्रतिवर्षान्तर्गतविंशतिवर्षाणि । तेषां
 नामानि फलानि च यथा,—
 “आद्या तु विंशतिर्मांसी द्वितीया वैष्णवी
 तृतीया रुद्रदेवता त्रैशा मध्याधमा भवेत् ॥
 तृणधान्यानि पीचान्ते गौर्धे वर्षति वासवः ।
 ऋवङ्गे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥३॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥
 सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥
 तोयपूर्णा भवेन्मघो वर्षते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अष्टिच्छत्रे कान्यकुब्जे विरोधी क्षिपिनाशकत् ॥५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेत्रेणैव हृदिषेः प्रिये ।
 मासतेः फलदाश्चैव परिवारिणि शोभने ॥६॥
 निर्यत्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्चं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोहारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥
 निर्यत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घता ।
 घृतं तैलसमं याति चानन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥
 कोद्रवाः शालिस्तृणाश्च पीचान्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वविधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुरा प्रजा ॥९॥
 दुर्भिर्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विषारथा ॥१०॥
 देशभङ्गोऽथ दुर्भिर्चं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माच्चि दुर्भिर्चं नर्मदातटे ॥११॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चाप्ये वटनर्मकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नदि जायते ॥
 तिलसधेपमापादिकापांसानां महाघंता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्यश्रेयतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसप्ययः ।
 तेन धान्येन लोकोऽर्थं निस्तरियति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोगका दौनाः कामयुक्ते प्रपी-
 षिताः ॥ १२ ॥

तोयपूर्णाः स्तुता मेघा बहुश्रुत्या च मेदिनी ।
 निष्ठुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥१३॥
 अक्षतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रवलाः स्तुताः ।
 विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥१४॥
 दुर्भिर्चं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मती सप्तप्रस्थिते ॥१५॥
 सुभिर्चं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुन्द्रभौ वरवर्णिनि ॥१६॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यश्रेयतः ।
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसप्ययः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥१७॥
 दुर्भिर्चं मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।
 पापयोगो भवेद्देवि रक्ताखीरमरवन्दिते ॥१८॥
 रोगो मरणदुर्भिर्चं विविधोपद्रवाङ्गलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥
 मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिर्चं क्षये संक्षीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिर्चं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौसुदीर्चमनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्धवे चैव विनश्यति न संशयः ॥
 सिंघली मरुदेशश्च कालझरं तथैव च ।
 क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥२०॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।
 यथा,—
 “दण्डः स्याद्गुद्रवीणाया सुष्टेवाद्दण्डश्चित्तः ।
 भ्रमदङ्कुलाभमितं शुभिरं तस्य कीर्तितम् ॥
 दण्डस्योभयतो त्र्यं कांस्यसंवरकद्वयम् ।
 पश्चात् संवरकपात्रं हृत्वीर्यतशिरो भवेत् ॥
 दण्डस्य वेष्टनं सार्द्धं पश्चात्कुलमिवोदितम् ।
 तस्मिन्ना सखरी तस्याः कर्त्तव्या सुन्दराद्यतः ।
 ककुभो रुद्रवीणायाश्चिशिराः परिकीर्तितः ।
 ऊर्ध्वं शिरसि दातव्या लोहपत्नी समन्विता ॥
 मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौही ततः परम् ।
 दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥
 एवञ्च ककुभं तत्र वीणादण्डे निवेशयेत् ।
 दण्डकुलोचमर्द्धशिरोऽङ्कुलमात्रञ्च पार्श्वकम् ॥
 सप्ताङ्कुलान्तरं तस्मात्तन्मूलश्च निवेशयेत् ।
 अन्यं ततश्चतुस्त्रिंशदङ्कुलान्तरमाक्षिपेत् ॥
 अष्टादशाङ्कुलतुल्यं चक्रं वै चात्तगर्भकम् ।
 दण्डं सप्तमत्तं कान्तं वर्तुलं तुम्बुगुगकम् ॥
 यौमत्ये किञ्चिदाधिक्यमलयश्च प्रशस्यते ।
 अष्टाङ्कुलान्तरं पश्चात्तुम्बरं स्यापथेद्बुधः ॥
 दण्डपृष्ठे रन्ध्रमेकं स्यापथेच्च समन्ततः ।
 लौहाङ्कुलान्तरं कर्त्तव्यं वर्तुलं पङ्कजाक्षति ॥
 तद्वन्धनं गुणं तस्मिन् वेष्टव्ये निवेशयेत् ।
 एतत्परायां मोटिन्वां वेष्टव्याङ्कुलं क्षिपेत् ॥
 तस्मोटीहृत्परन्वसदण्डं दण्डरन्ध्रकम् ।
 सुयन्ति ते तु तत्रैव वधीयास्तुत्यतन्तिकाम् ॥
 तावच्च भ्रामयेत् पूर्वां मोटनीं च शनैः शनैः ।

न यावदेति स्रष्टानं नक्षी यत्नविशारदः ॥
 अस्यास्तथादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वैश्चरिभिः ॥
 तासां दृष्टशरा चर्षी दश चूनाः प्रकीर्तिताः ॥
 एतास्तु तारवादिभ्यस्त्रिंशन्ति पदिकोपरि ।
 विनक्तिमात्रपदिकानुष्ठोवाप्यस्य गर्भकः ॥
 तावन् मृत्युस्तु कर्मथो यथा दृष्टे शिरो भवेत् ॥
 मदनस्य च विकृष्यस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
 दृष्टतीनाश्च शारीयां स्वननोर्ध्वं तलकमान् ॥
 एतास्तु सर्वावयवैः काथितास्त्राङ्गुला बुधैः ॥
 स्थाप्य दृष्टस्य ताः दृष्टे यथारागसरं पुनः ।
 मदनस्य च विकृष्यस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
 सर्वायां लोहकलिका मस्तके स्युः सुयन्त्रिताः ।
 एकाङ्गुलीषाः चूनाः स्युरिति शारीविनिर्ययः ॥
 एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
 अस्यां शिखा तु कर्मिणा दाक्षिण्याव्योपदेशनः ॥”

इति सङ्गीतनारायणः ॥

रुद्रसर्गः, पुं, (रुद्रहृतः सर्गः ।) रुद्रकर्तृकदृष्टिः ।

यथा,—
 “इदानीं रुद्रसर्गं त्वं शृणु पार्थिववत्तम ! ।
 दशवर्षसहस्राणि तपस्वीर्त्वा महाजले ॥
 प्रतिब्रुहो यदा रुद्रसदा शोर्वो स काननाम् ।
 दृष्ट्वा शस्यवतीं रभ्यां मनुष्यपशुर्वकुलाम् ॥
 शुश्राव च तदा शब्दात्तृत्विजां दृष्टसञ्जनि ।
 आश्रमे पञ्चिनाशोशेर्वोमसौरिति कीर्तितान् ॥
 ततः श्रुत्वा महातेजाः सर्वज्ञः परमेश्वरः ।
 शुकीप सुभृशं देवो वाक्वच्येदसुवाच ह ॥
 अहं पूर्वन्तु कविना दृष्टः सर्वात्मना विभुः ।
 प्रजाः दृष्टस्विति तदा वाक्वच्येतत्तपोक्तवान् ॥
 इदानीं केन तत् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्षनम् ।
 श्वसुक्ता भृशं कोपात्मनाद् परमेश्वरः ॥
 तस्य ता नदती ज्वालाः श्रोत्रिभ्यो निर्ययुस्तदा ।
 तत्र भूतानि वेताणा उच्छृङ्गाः प्रेतपूतनाः ॥
 कुशास्त्रा यातुधानाश्च सर्वे प्रच्वलिताननाः ।
 उत्स्युः कोटिशस्तत्र नानाप्रहरणादृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

रुद्रसावर्णिः, पुं, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
 सुधामाख्योऽवतारः । ऋतधामा रुद्रः । हरि-
 तादयो देवाः । तपोन्तर्गादयः सप्तर्षयः । देव-
 षडुपदेवादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति
 श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।

“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
 सावर्ण्यास्त्रस्य ये देवा सुगयश्च शशुष्य तान् ॥
 सुकम्पांगः सुमनसो हरितो रौहितस्तथा ।
 सुरामाश्च सुरास्तत्र पश्येते दशका गणाः ॥
 त्रिःपञ्चारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशन्तो गणः ।
 तेषामिन्द्रो हि विज्ञेयो ऋतधामा महावचः ॥
 सर्वैरिन्द्रगुरोर्भुक्तः सप्तर्षीनपि मे श्रुत्वा ।
 द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोसुर्त्सपोनिधिः ॥
 तपोरतिस्तपैषान्दः यत्नस्तु तपोऽपि ।
 देवयान् नामदेवश्च देवयज्ञो विदूरधः ।
 मिथवास्त्रिपुत्रश्च भाविदस्तुसुवा मनोः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्रस्यः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमिनपुत्रं हते इति ।
 - रु + ङिप् ।) रुद्रादशपुत्रजननी । यथा,—
 “विस्व उर्दशपुत्रा स्यादेकाक्षिका तु रुद्रस्यः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

रुद्राक्षीपुः, पुं, (रुद्रस्य आक्षीप्ता देवनं यत्र ।)
 ऋषयानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनाख्य-
 ख्येति । अक्षं आदित्वाद्च् ।) खनामख्यान-
 दृष्टवीजम् । तस्य मूलत्वं प्रशक्तत्वं च यथा,—
 “रुद्राक्षं शिवलिङ्गस्य स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।
 शालग्रामो नार्न्मदश्च स्रष्टाः स्थूमी विशिष्यते ॥”
 इति मेरुतले ८ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पुं, खनामख्यातदृष्टः । तत्पर्यायः । दृष्ट-
 मेवः २ अमरः ३ पुष्यचामरः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १
 सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
 कण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
 अस्य गुणाः । अक्षतम् । उष्णत्वम् । वात-
 क्षमिभ्रिरोर्त्तिभूतग्रहविषनाशित्वम् । रुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूर्वायां अस्य
 मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्त्रनिपुङ्खेय विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
 तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।

“त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याच्छोऽपतस्तु ये ।
 अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुवि ॥”
 यद्यप्येकादिचतुर्दशशतखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
 विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-
 वक्षस्य फलमन्त्रावभिधीयेते । यथा, स्कान्दे ।
 “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाघिर्नाम नामतः ।
 अगन्यागमनाद्देव अभक्षस्य च भक्षयान् ।
 सुष्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 हूं नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा-
 भावा प्रचाल्य धारणीयम् ।

“विना मन्त्रेण यो घत्ते रुद्राक्षं सुवि मानवाः ।
 च याति नरकं घोरं यावदिन्द्राक्षतुर्दश ॥”
 इति त्रिव्यादितत्वम् ॥ ७ ॥
 तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
 प्रदीपे ।

“अरुद्राक्षधरो भूत्वा शृणुयत् कर्म च वैदिकम् ।
 करोति चापहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
 स्कान्दे ।
 “ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।
 श्रीमहादेव उवाच ।
 “इदानीं देवदेवेशि ! मातानां धारणं शुभम् ।
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ॥
 श्रीदेमुवाच ।
 “शिखायां दृष्टपोः पश्चेत् सर्वयोधापि यो
 नरः ।

रुद्राक्षं धारयेद्भया शिवगीकमवाप्नुयात् ॥
 नववक्त्रं रुद्राक्षं धारयेत्सामदायुगा ।
 दृष्टवाक्षी तथा वत्स! धारयेद्दयतमानसः ॥
 शिखायां दृष्टनं घायं कच्छे च पञ्चविंशतिम् ।
 कर्णयोः पञ्च संघृत्वा दृष्टि पाद्योत्तरं शतम् ॥
 नाभौ तत्र च रुद्राक्षं धारयामोऽङ्गभागभवेत् ॥
 रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”
 शिखायां दृष्टनं हार्द्रिंशत्परिमितम् । तथा ।
 “रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भद्राक्षस्य सुरेश्वरः ।
 रुद्राक्षस्य महावाक्षो माहात्म्यं श्रुत्य गजम् ॥
 एकवक्त्रः शिवः साक्षात् पञ्चवक्त्रं अपोऽपि ।
 अवधत्वं प्रतिश्रोतो दक्षिणमक्षं करोति च ॥
 दिवक्त्रे हरगौरौ स्यात् गोवधाद्यधनाश्रुतम् ।
 त्रिवक्त्रोऽस्त्रिंशत्त्रिवक्त्रोऽप्यपराशिं प्रयाचयेत् ॥
 तुलाराशिं यथा वद्भिर्मन्त्रसात् क्रुवते हरः ।
 त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षकथा दृष्टि किञ्चिद्यत् ॥
 चतुर्वक्त्रस्तु धाना स्यात् नरदृष्ट्यां अपोऽपि ।
 पञ्चवक्त्रस्तु काष्ठाभिरगन्याभक्षपापघ्नम् ॥
 षड्वक्त्रो यो युष्टः साक्षात् गर्भदृष्ट्यां श्रमेदयम् ।
 सप्तवक्त्रो ज्ञानन्तश्च सर्वं ज्ञेयोवायुतु श्रमा ॥
 विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्वाष्टनविनाशकम् ।
 भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसागुण्यदायकः ॥
 दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतप्रिशासकः ।
 रुद्राक्षस्यो भवेदकं सर्वतोऽप्येकप्रदः ॥
 त्रयोदशवक्त्रः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥
 चतुर्दशाक्ष्यः श्रीकालो षंशोऽक्षरकः स्तुतः ।
 यथोक्तन्तोऽपि रुद्राक्षे तद्वेन्द्राक्षे प्रकीर्तितम् ॥
 भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं परिदीर्घितम् ॥”
 इति योगेश्वरे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।
 “निश्चिद्राक्षं सुपकाश्च रुद्राक्षा धारणे स्तुताः ।
 पश्चात्तत् पञ्चमयं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥
 रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पश्चात्तरं तथा ।
 त्रामकादिकमन्त्रश्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
 ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं सुष्टवर्षणम् ।
 उर्वाऽकमिव बभूवुर्भुवोर्भुवोऽसीमास्तुतात् ॥
 तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे हूं घोरेघोरतरे
 ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं रे' सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्की-
 २स्तु रुद्ररूपिणे हूं हूं ।
 अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य द्विजोत्तमः ।
 प्रतिष्ठां विप्रवत् कुप्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
 ततो यथा मन्त्रेण धारयेद्भक्तिचरितुः ॥
 रुद्राक्षस्यतुर्दशवक्त्राणां संस्कारे प्रथमं द्रष्टव्यं
 मन्त्रा यथा । ॐ ॐ अक्षं नमः । १ । ॐ ॐ
 नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
 ४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ
 ॐ हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।
 ९ । ॐ हूं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
 ह्रीं नमः । १२ । ॐ ह्रीं ह्रीं नमः । १३ । ॐ
 नमो नमः । १४ ।
 “रुद्राक्षे देहवर्षो तु कुङ्करो भिदते यदि ।

मोक्षेपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्ये ॥
मप्रविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः प्रणम्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि मण्डुख ।
तस्य प्रीतो भवेद्गुह्यः स्वपदस्य प्रयच्छति ॥
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्राक्षी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभव-
शब्दरत्नेति ।” ४।१। ४६ । इति ङीष् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या युत्पत्तिर्यथा,—
“रुद्रस्त्वयन्तु रुद्राक्षी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी ।
इति कैचित् ॥

रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्धस्य ।) कामदेवः । इति
कैचित् ॥

रुद्रो, स्त्री, वीर्याभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या विवरणं रुद्रवीर्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रुध इर् ध अ औ ञि आहृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
अरुधत् अरोतीतीत् । ध अ, रुधहि रुन्धे । औ,
रोधा । ञि, रुधोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, य ड औ कामे । अनुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)

य ड, अनुरुधते धनं लोकः । औ, अनुरोद्धा ।
इति दुर्गादासः ॥

रुधिरं, स्त्री, (रुधहि रुधते इति वा । रुध +
“इधिमदिमुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
किरच् ।) शरीरस्वरसभवधातुः । तत्पर्यायः ।

रक्तम् २ अमम् ३ त्वग्जम् ४ कीसालम् ५
क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अरुक् ९
शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“नदिशुद्धं हि रुधिरं बलवर्त्मसुवायुषा ।
नृनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं क्षुण्वर्षते ॥”
“नक्षत्रोपप्रमाणादा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
रुधिरं सावयेष्यन्तोराशयं प्रममीष्य वा ॥”

इति परत्रे सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
“चतुर्विंशं यदेतद्दि रुधिरस्य निवारणम् ।
मन्यान् स्फुटगन्धै पापघ्नं दृष्टनन्तथा ॥
द्रुमं कषायः सन्धसं रक्तं स्कन्धयते हिमम् ।
तथा सन्धायधेक्ष्मा दाहः सञ्चोषयेत् शिराः ॥
अस्कन्धाने रुधिरं सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
मन्यान् मस्यमाने तु पापघ्नेः ससुपाकरेत् ॥
कन्धैरेतेन्द्रभिर्देवाः प्रयतेन यथाविधि ।
अनिदिमन्तु चैतेषु दाहः परम दृश्यते ॥
सशेषदोषे रुधिरं ग साधिरतिवर्षते ।
गारतेषु ततः न्येयं न तु क्षुब्धादतिप्रमम् ॥
दृष्ट्वा रुधिरं रक्तं रुधिरमेव धाम्बते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
रुधिरसावेत्तन्धयनमुक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।

“रुधिरं च सुते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ।
सामध्वनाद्यग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥”

कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १।१२० ।
“राममन्मथशूरेण ताडिता
दुःसन्धेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्गुधिरचन्द्रनोचिता
जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”

रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति
मेदिनी ॥

रुधिराख्यं, स्त्री, (रुधिरमिति आख्या यस्या ।)
मणिभेदः । यथा,—

“हृतभुग्नपमादाय दानवस्य यथेषितम् ।
नर्मदायां निचिन्नेप किंश्चिद्दीनादि भूतले ॥
तत्रेन्द्रगोपकलितं मुकवक्त्रवर्णं
संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।
नानाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-
सुहृद्य तस्य खलु सर्वं समानमेव ॥
मध्येन्द्रपाण्डरमतीवविशुद्धवर्णं
तस्मिन्नीलसदृशं पटलं तुले स्यात् ।
सैव्यम्भयजननं कथितं तदेव
प्रकृष्य तन् किञ्च भवेत् सुरवज्रवर्णम् ॥”

इति मारुह्ये ७८ अध्यायः ॥
रुध, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
करणम् । य, रुष्यति लोकं लोकः । इर्, अरु-
पत् अरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशं ड
इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

रुमा, स्त्री, सुग्रीवभार्या । विशिष्टलवणाकरः ।
इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रुम्, पुं, (रुम् + “चकिरम्बोरुचोपधायाः ।”
उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च उत्वम् ।)
अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिवृत्तिः ॥

रुः, पुं, (रौतीति । रु + “रुशानिभ्यां क्रुन् ।”
उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) गृहविशेषः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५० । ७ ।
“रुस्त्वं कृष्णगर्भं सैव मेधासाग्यान् वनेचरान् ।
वाणेरुष्णस्य विविधैर्जाक्षस्यो न्यवेदयत् ॥”
अस्य मांसगुणाः । अग्निधत्वम् । गुणत्वम् ।
मन्दाग्निवत्प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दैन्यभेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (यथा,
कथासरितामरः । ५३ । १७१ ।
“सकान्शे श्रिये दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकालि महालक्ष्मि मिहिरुविदारिणि ॥”
करुणालक्षिणः । तस्य भारद्वाज इति नाम ।
इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । ११ ॥
यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
“इह कोऽनुना ये तु क्षिप्रिना छन्तः पुरा ।
त एव करवो भूत्वा परत्र धोदयन्ति तन् ॥
तस्मान्दीरुमिष्यादुः पुराश्चा सनीधियः ।

रुहः, सर्पादिनिक्रोरो जन्तुरक्तः पुरातनैः ॥”
स्वनामख्यातसुनिविशेषः । स तु ध्ववनस्य पौत्रः ।
अथमेव निजायुयोर्द्वे दत्त्वा प्रियां जीवयामास ।
अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याय-
मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

रघुः, पुं, (रघु + क्रुः ।) अरुणवृक्षः । इति रुद्र-
माला ॥ रक्तोरुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अरुणशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)

रघुकः, पुं, (रघुरेव । रघु + स्वार्थे कन् ।) अरुण-
वृक्षः । इति रुद्रमाला ॥ रक्तोरुहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रघुकः, पुं, अरुणवृक्षः । इति रुद्रमाला ॥
रघुकः, पुं, अरुणवृक्षः । इत्यमरः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“शुल्करुह आसङ्गुच्छिन्नो गन्धर्वरुक्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यरुक्तकः ॥
वातारिस्तरुणश्चापि रघुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रघुकः स्यादुरुको रघुस्तथा ॥
यात्रपुच्छश्च वातारिश्चरुक्तानपादकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रुश, औं श्रु हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औं, अरुधत् । श्रु,
रुशति रोच्छति । इति दुर्गादासः ॥

रुष, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रुष, ञि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ञि, रुष्टः रुषितोऽस्ति । वरोष ।
इति दुर्गादासः ॥

रुष, य इर् ञि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुष्यति भृत्याय
भूपालः । इर्, अरुषत् अरोपीत् । अस्मान्
पुषादित्वात्त्रिंशं ड इत्यन्ये । ञि, रुष्टः रुषितो-
ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुषा, स्त्री, (रुष + क्रिप् । भागुरिमते टाप् ।)
अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मधुः ३ क्रुधा ४
क्रुन् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ रुट् ९ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥

रुषितः, ञि, (रुष्यति स्मिति । रुष + क्तः । “रुष्य-
मत्वरसंघुषाम्बनाम् ।” ७ । २ । २८ । इति
पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—

“तं नागपार्श्वैर्जिनन्दनो जनी
प्रक्तं स्वधेन्यं रुषितो वषय द ॥”
इति श्रीभागवते पाण्डुह्ये ६० अध्यायः ॥

रुष्टः, ञि, (रुष्यते स्मिति । रुष + क्तः । “रुष्यमत्वर-
संघुषाम्बनाम् ।” ७।२।२८ । इति इड्भाषः ।)
क्रोधयुक्तः । यथा,—

“श्रिये दृष्टे मुग्धताता गुरी रुष्टे न कथन ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

रुष्ट, ञि य औं जन्वाम् । इति कविप्रथमः ॥
(भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ञि, रुष्टोऽस्ति ।

ज. रोहः तहः । औ, अरुजत् । अनिजन्म ।
रोहित जन्तुर्जायते इत्यर्थः । रुह जन्मनि
प्रादुर्भावे इति प्राचः । जन्मप्रादुर्भावयोरेको-
ऽर्थः । इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ । रमा-
नाथस्तु प्रादुर्भावः स्फूर्तिरिति मेदमाह । इति
दुर्गादासः ॥

रुहः, त्रि, (रोहतीति । रुह + "इगुपधत्तेति ।
३।१।२३५ । एति कः ।) जातः । आरूढः ।
(यथा, मनुः । १ । ४८ ।

"वीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल एवच ॥")
रुहकं, स्त्री, द्विद्रुम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुहा, स्त्री, (रोहति द्विद्रुमपि पुनरुत्पद्यते
इति । रुह + कः । टाप् ।) दूत्रा । इत्यमरः ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

"सहस्रवीर्या दूत्रा तु मङ्गला भार्गवी
रुहा ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"नीलदूत्रा रुहानन्ता भार्गवी शतपर्जिका ।

श्रयं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिना ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुहिरुहिका, स्त्री, (रुह + इन् । रुहिरुत्पत्तिः ।

रुहिरुहिणा पुनः पुनरुद्भवेन कायतीति । कै +
कः । टाप् ।) उत्कण्ठा । इति पुराणम् ॥

रुहा, [न्] पुं, (रोहतीति । रुह + "श्रीडक्रुशि-
रुहतीति ।" उणा० ४ । ११३ । इति कनिष् ।)
दृष्टः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

रूच, न् क पारुथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) "दीर्घे । तथा च ।

'स पुनातु ब्रजे यश्च गोरजःपातरुचिती ।
शिशुंरुचिद्व यमजौ निधिपेष तरु चितौ ॥

इति कीचकयमकम् ॥
पारुथ्यमस्त्रिगुणीभावः । रूचयति रूचापयति

केशः तैलाभावादिति शेषः ॥" इति दुर्गादासः ॥
रूचं, त्रि, (रूचयतीति । रूच पारुथे + पचा-

द्यच् ।) अप्रेम । अचिक्कणम् । इत्यमरः । ३ ।
३ । २२४ ॥ (यथा, महाभारते । १।१५३।६ ।

"ऊर्द्धाङ्गुलिः स कण्ठयन् ध्रुवन् रूचान् शिरो-
रुहान् ॥")

रूचः, पुं, वृचः । इति हेमचन्द्रः ॥ वरकण्ठम् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

रूचगन्धकः, पुं, (रूचो गन्धो यस्य । कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूचयात्मिका, स्त्री, (रूचय माता यस्याः ।
कन् । टाप् ।) अत इत्यम् । लङ्गाधान्यम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥
रूचदर्भः, पुं, (रूचः कर्कशी दर्भः ।) हरिदर्भः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
रूचपत्रः, पुं, (रूचाणि पत्राणि यस्य ।) शाखीट-

दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रूचप्रियः, पुं, (रूचस्य प्रियः ।) ऋषभौषधम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रूचखाडफलः, पुं, (रूचं खाड् च फलं यस्य ।)
धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूचा, स्त्री, (रूचयतीति । रूच + अच् +
टाप् ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रूढं, त्रि, (रुह + क्तः ।) जातम् । (यथा,
रघुः । ६ । ४१ ।

"येन स्त्रियः संशयदोषरूढं
स्वभावजोलेव्यशः प्रष्टयम् ॥")

प्रसिद्धम् । इति मेदिनी । रु, ३ ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ५३ ।

"चतान् किल त्रायत इत्युदयः
चक्षस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ॥")

रूढः, पुं, (रुह + क्तः ।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य
शब्दत्रोधजनकः शब्दः । यथा,

"सुखो लाक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-
रिकः ।

यौगिको योगरूढो वा रूढो वा सुख एव सः ॥"
इति शाब्दिकाः ॥ * ॥

अपि च । रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।
"रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्तते ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकीपाधिष्यपि तद्दिदा ॥"
यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि

तद्द्रुम् । योगरूढस्तु पञ्चाङ्गादिकं न तथा रूढा-
नामेव च संज्ञापदेनाभिलष्यते । न तु रूढा-

दिवन् संज्ञापि नात्रोत्थान्तरभेदः । येन
विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः

नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति ।
पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतभूत्वा-

दिति वक्ष्यते ॥ ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्व-
माहुस्तन्मतमुपन्यस्यति ।

"जातिद्रव्यगुणसन्देशैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया ।
जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥

गोमयवादीनां गोत्वादिजात्या । पञ्चाङ्गादीनां
लाङ्गुलधनादिद्रव्येण । धन्वपिशुनादीनां पुण्य-

द्वेषादिगुणेन । अजचपलादीनाश्च शब्दानां
कर्मेणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढा-

नामिति । यदुक्तं दृष्ट्याचार्यैः ।
"शब्दैरेभिः प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः ।

चातुर्विध्यादमीषां शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥" इति
तदेतच्छङ्कर-भूक्त-मन्त्रादीनामन्यभूत्यादीनाश्च

शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः ॥ * ॥
नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति ।

"आद्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मना ।
जातिमात्रे हि सङ्केतादङ्गत्वायं सुदुष्करम् ॥"

यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवन् सा नैमित्तिकी
संज्ञा यथा गोचेत्रादिः । सा हि गोत्वचेत्रत्वादि-

जात्यवच्छिन्नमेव गवादिमभिधत्ते न तु गोत्वा-
दिजातिमात्रम् । गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्या-

कारक्यहान्नामानयेत्वादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वग्रहस्थान्यानुभाव

कत्वेतिप्रसङ्गात् ॥ * ॥ पारिभाषिकी औपाधि-
कीश्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति ।

"उभयावृत्तिधर्मैश्च संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।
औपाधिकी त्वनुगतौपाधिना या प्रवर्त्तते ॥"

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-
भाषिकी । यथाकाशद्विधादिः । या चानुगतौ-

पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा तौपाधिकी ।
यथा भूतदूतादिः । सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-

गुणवत्त्वार्ताहारकत्वाद्यनुगतौपाधिपुरस्कारे-
णैव प्रवर्त्तते । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

रूढिः, स्त्री, (रुह + क्तिन् ।) जन्म । प्रादुर्भावः ।
(प्रसिद्धिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।२७१ ।

"रूढिः परस्परयाता सेयमसदृशहे स्थिता ॥"
आरोहणम् । यथा, तत्रैव । १ । २५ ।

"यात्याश्रितः किल समाश्रयणीयलभ्यां
निन्द्यां गतिं जगति सर्वजनार्चितां वा ।

गच्छत्यधस्तृणगुणः श्रितकूपयन्तः
पुष्याश्रया सुरश्रीरोभुवि रूढिमेति ॥")

रूढशब्दनिष्ठशक्तिः । यथा,—
"सव्यात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पगौया तु लभते नात्मानं योगवाधतः ॥"
इति कुमारभट्टकारिका ॥

रूप, तु क तनुकतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तनुकतौ

रूपकरणम् । अरूपत् प्रतिमां शिष्यी । प्रति-
माया रूपं करोतीत्यर्थः । निपूर्वः स्वरूप-

कथने । अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम् ।
इति दुर्गादासः ॥

रूपं, स्त्री, (रूपते कीर्त्तते रौतीति या ।
रु + "ख्यप्रिष्ण्यप्र्येति ।" उणा० ३ । २८ ।

इति पः दीर्घश्च । रूपयतीति । रूप + अच्
वा ।) स्वभावः । सौन्दर्यम् । नामकम् ।

पशुः । शब्दः । गत्यावृत्तिः । नाटकादिः ।
आकारः । (यथा, मनुः । ७ । ७७ ।

"तदध्यासोद्देशार्थं सर्वथा लक्ष्यान्विताम् ।
शुभे महति सन्मतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥")

श्लोकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-
प्रयोगः ॥ (स्वरूपम् । यथा, मनुः । ८ । ४५ ।

"देशं रूपश्च कालश्च अवहारविधौ स्थितः ॥"
मुक्तादिः । नामकस्थानि नाणकम् । इति

नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्राः ॥ * ॥ रूपन्तु
षोडशविधम् । यथा । दृश्यम् १ दीर्घम् २

स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ दृष्टम् ५ शुकम् ६
छणम् ७ नीलारुणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०

काठिनम् ११ चिकणम् १२ श्लक्ष्णम् १३ पिच्छि-
सम् १४ मृदु १५ दारुणम् १६ । इति महा-

भारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"अज्ञान्यभूयतान्येव केनचिद्भूयथादिना ।

येन भूयितवन्नान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥"
इत्युत्सवीलमणिः ॥

न्यायसते तत् चक्षुर्द्विधयाश्चम् । इथादि-
प्रत्यक्षकारणम् । चक्षुः सद्यकारि । मुक्ताद्य-

नेकप्रकारम् । नलादिपरमाशु रूपं नित्यम् ।
अन्यत्र अनित्यम् । यथा,—

“चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरूपलम्बकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छृङ्गादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्निव्यमन्यत् सहेतुकम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्यरूपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उभोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्जिताः ॥
इंश्वर उवाच ।

दमयन्ती तथा सौता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपश्च नेच्छन्ति लचगजास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण स्वल्पायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्द्वैदिकपद्यायः । निर्णिकं १ वत्रिः २ वर्षः ३
वपुः ४ अमतिः ५ अश्वः ६ श्वुः ७ अग्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० दशनम् ११ श्वरः १२
अञ्जनम् १३ तान्त्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम्
१६ । इति मोडुशरूपनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपकं, स्त्री, (रूपयतीति । रूपि + ण्वल् ।)
नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
रोपासु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।
नाटकमथ प्रकरणं
भाष्यायोगसमवकारिभाः ।
इंहाण्टगाङ्गवीथः
पद्वसनमिति रूपकाणि दश ॥

किथ ।

नाटिका श्रोतकं गोष्ठी सङ्कं नाचरासकम् ।
प्रस्थानोहायकाद्यानि प्रेक्ष्यं रासकं तथा ॥
संज्ञापकं श्रीगदितं शिल्पकश्च विकासिका ।
दर्मल्लिका प्रकरणी हल्लोशी भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्ज्यां लय्य नाटकवन्मतम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

सूक्तम् । (यथा. कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।

“यादिश्रुताश्च चित्रे किमाख्यानमीह रूप-
कम् ॥”

काश्यालङ्करणम् । इति भेदिनी । के. १४८ ॥
शेषस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपञ्च ।
तत् परम्परित साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपकारणम् ।
तत् परपरितं सिद्धाद्विशब्दनिबन्धनम् ।

प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूप्यं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
आरोप्याणामपेयाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूप्यं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाद्यै रूपके भिदाः ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।
“अमेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्घिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्वि युष्मन्नाम्भोचं लोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो लसद्दशनकेशरम् ॥
अस्थनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संचेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम् ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—
“सञ्चाली प्रीच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समासोक्तलङ्कारे ।

“यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
पुं, सुद्रा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।
“अल्पे परिकरेऽप्येभिरियङ्गिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव असनं पुण्यात्यय कश्चन सद्गयम् ॥”
तथाच वृहत्संहितायाम् । ८१ । १२ ।
“गुञ्जात्रयस्य सूक्ष्मं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”

रूपतत्त्वं, स्त्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् ।
यथा,—

“स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वश्च धर्मसर्गो निसर्गवत् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ + णिनि; ।)
सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽथैव सर्वेशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयदृदिजसुतां रूपेणानुपमां द्विजः ॥
साधमेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो गिर्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणोऽसदत् ॥
तमारार्थं नगनाथं नचत्रपुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्याग्रां तस्मिन्नेव च बन्धनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं प्रज्ञ ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप् ।
मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विकृन्त्यात् कालकर्मसमावतः
उदपद्यत वै तेषो रूपवन सार्धशब्दवत् ॥”)

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ३ ।
४५ । १२ ।

“सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्कृतः ॥”
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वेश्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वाहिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥”
रूपास्त्रः, पुं, (रूपमेव अस्त्रं यस्य ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + ठन् ।)
श्वेतार्कटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पल्लवं तिलतैलश्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥”
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी ।) देवीविशेषः ।
सा तु प्रभवादिष्टवर्षान्तर्गतैकविंशवर्षे पूष्या ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या वृषयुग्मव्यवस्थिता ।
जटासुकुटभारैर्द्वित्रिशूलोरगभूषणा ॥
मणिमौक्तिकशोभाप्रा सितचन्दनचर्चिता ।
पूजिता कुसुमैर्हृदोः सर्वकामफलप्रदा ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूप्यं, स्त्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्वप् ।” ५ । २ । १२० । इति
यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
६१ ॥ हेम रूप्यश्च आहतं अश्ववराहपुराणादि-
रूपसुत्यापयितुं निर्घातिकाया ताडितं रूप्य-
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं ऽधे कादिति
ष्णः । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशेषः । रूपा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रयु ।
त्रयं त्रयु मलं सीचं सीचस्यापि मलं मलम् ॥”
तत्पद्यायः । शुभ्रम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ रुधिरम् ४
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभ्रम् ७
रजतम् ८ तम्ररूपकम् ९ चन्द्रभूति १० सितम् ११
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चन्द्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खर्करम् १९
दुर्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रङ्गवीजम् २२ राज-
रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कणधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । क्षिप्रत्वम् । कषायत्वम् । अस्तत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वलीपक्षितनाशित्वश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
गुणाः ।

“त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषेऽम्बिकोक्तैः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
ततस्तुक्त्वा समपतत्स्यैकस्मादलोकाणात् ।

अतो रुद्रः समभवद्देवान् इव ज्वलन् ॥
 द्वितीयादपतमेचादशुविन्दुस्तु वामकान् ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नसुक्तकर्मसु योजयेत् ॥
 कृत्रिमश्च भवेत्तद्वि रङ्गादिरसयोगतः ।
 रूप्यन् रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
 गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
 सार्थाद्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
 कठिनं कृत्रिमं रूचं रक्तं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनेर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥
 रूप्यं शीतं कषायाम्बं खादुपाकरसं सरम् ।
 वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
 तारं शरीरस्यं करोति तापं
 विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
 वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
 महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”
 अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
 “गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
 वर्णाद्यं चन्द्रवत् स्वच्छं तारे नवगुणं स्तुतम् ॥”
 अथायोग्यम् ।
 “कठिनं कृत्रिमं रूचं रक्तं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनेर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
 अथ शोधनविधिः ।
 “पत्तलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
 निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तेषु तन्नि च काञ्चिके ॥
 गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
 एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
 अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दीपमाह ।
 “रूप्यं ह्यशुद्धन् करोति तापं
 विध्वंसनं वीर्यबलक्षयश्च ।
 देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
 रोगांस्ततः शोधनस्य कुण्यात् ॥”
 अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।
 “भागैकं तालकं मदीं यामसम्बन्धेन केनचित् ।
 तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
 धृत्वा मृषापुटे रुद्धा पुटेत् त्रिंशद्दशोपलैः ।
 सतुह्यत् पुनस्तालं दत्त्वा रुद्धा पुनः पचेत् ।
 एवं चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 अन्यप्रकारः ।
 “सुह्रीचीरेण संपिष्टं माषिकं तेन लेप-
 चेत् ।
 तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
 पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
 “रूप्यं शीतं कषायाम्बं खादुपाकरसं सरम् ।
 वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ रूप्यकरणम् ।
 “मन्वाण्यं शुद्धताम्रश्च करेण माषिकं रसम् ।
 धमनाश्च भवेद्दोषं सुवर्णकरणं प्रदशु ॥”
 इति मारुह १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
 “रूपादाहतप्रशंसयोर्द्वयम् ।” ५ । २ । १२० ।
 इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥
 (क्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
 च्छेदे समाधोक्त्वलङ्कारे ।
 “तत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावी द्वयो-
 रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” ५ । पुं, प्रत्ययविशेषः ।
 स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये “हेतुमनुष्ठी-
 भ्योऽन्वतरस्यां रूप्यः ।” ४ । ३ । ८१ । इति
 सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्ठीभ्यश्चान्वतरस्यां भवति ॥
 यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥
 रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।)
 नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं
 पूर्व्ववन् षिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कक-
 पतिर्नैष्किक इत्यन्ये । पुरुषाश्चादिरूपं गठितं
 रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् ।
 इति भरतः ॥
 रूप्यकः, पुं, एरखः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य
 पंथायः ।
 “शुक्रएरख आमखुश्चित्रो गन्धर्व्वरुक्कः ।
 पञ्चाङ्गुली वह्ममानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिक्तखण्वापि रुद्रकश्च निगद्यते ।
 रक्तोऽपरो रघुकः स्यादुरुघुको रघुस्तथा ।
 थाप्रपुच्छश्च वातारिचक्षुस्तानपादकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रूप, तु क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घो ।
 मृड्वन्वीपधः । अररूपत् । इति दुर्गादासः ॥
 रूपकः, पुं, (रूपयतीति । रूप + रुप् ।)
 वासकः । इति जटाधरः ॥
 रूपितं, त्रि, (रूप + क्तः ।) गुण्डितम् । इत्यमरः ॥
 हे धूलिगुण्डकेनैव न्निचिते । गुण्डि क वेष्टे रूप
 तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
 “यः सुखेनोपधानैश्च श्रुते चन्दनरूपितः ।
 वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”
 रे, अ, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
 “सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् पाट् हे हे हं होरे
 रेऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १७२ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालीक्य साभिप्रायः समां वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमीडक् त्वं सञ्जातः कथ्यता-
 मिति ॥”)
 रेक, ष्ट उ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आता०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशया-
 रोपः । ष्ट, अरिरेकत् । उः रेकते पुरुषत्वं
 स्थायी । स्थायुर्त्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
 पयतीत्यर्थः । द्विरेके । इति दुर्गादासः ॥
 रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + कन् ।)
 शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
 के, ३१ । (यथा,—

“वक्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कम्पोजवान्
 वमनम् ।
 चौद्रं जयति वलासं सर्पिः पित्तं समीरगं
 तैलम् ॥”
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ।)
 मेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेकणः, [सु] क्री, (रिच्यतीति । रिच् + “रिच्येर्ने
 षित् किञ्च ।” उणा० ४ । १६८ । इति व्यसुन् ।
 चात् प्रत्ययस्य रुट् । धिवात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । धियां
 टाप् ।) सन्देशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रेखा, स्त्री, (लिखते इति । लिख विलेखने +
 “घञिदादिभ्योऽल् ।” ३ । ३ । १०४ । इति
 भिदादित्वात् अड् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य
 रत्वम् ।) अष्पकम् । छद्म । आभोगः ।
 उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्वन्न दण्डाकार-
 लिपिविशेषः । दांडी इति कसी इति च भाषा ।
 यथा,—
 “यावती यावती रेखा यथायामप्यर्धके ।
 तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशीलयेत् ॥
 अष्टोपरि भवेद्देखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
 यत्र रेखा न विद्ध्य तत् समं परिकीर्तितम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥
 शरीरस्य रेखाया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
 “ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समा हि ताः ।
 सुखी पुत्रसमायुक्तः स यष्टिं जीवति नरः ॥
 चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनात्तरः ।
 विश्रवन्मेकरेख आकर्णान्ताः प्रतायुषः ॥
 आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः प्रतायुषः ।
 सप्तत्या मूर्ध्नि रेखा तु षष्ट्यायुस्तिष्ठतिर्भवेत् ॥
 अक्तायक्ताभी रेखाभिर्विश्रवन्दायुरेव हि ।
 चत्वारिंशच्च वर्षाणि धीनरेखस्तु जीवति ॥
 भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपन्त्युर्नरस्य हि ॥
 त्रिशूलं पट्टिंश्च वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
 धनपुत्रसमायुक्तः स जीवित् शरदः शतम् ॥
 तर्नया मध्यमाङ्गुल्या आयुरेखा तु मध्यतः ।
 सम्प्राप्ता या भवेद्दृष्ट स जीवित् शरदः शतम् ॥
 कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्तते ।
 मध्यमायाः करे रेखा आयुरेखा अतः परम् ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयुरेखां समादिशेत् ।
 अङ्घ्रिना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
 यस्य पायितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
 शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र ! ग संशयः ।
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायास्तुपागता ।
 यष्टिं वर्षायुषं कुण्यात् आयुरेखा तु मानवम् ॥”
 इति मारुह ६३ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपि च ।
 “घनाङ्गुलिश्च सघनक्षिसो रेखाश्च यस्य वै ।
 श्रुपतेः करतलगा मलयन्ते सप्तस्थिता ॥
 युगंभोनाङ्कितकरो भवेत् सद्यप्रदो नरः ।
 चकारादश्च धनिनां मस्युश्च धनिभो ज्ञेये ॥

शक्यातपत्रश्रविकागजपद्मीपमा वृषे ।
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा न्खलाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गज्राष्ट्रानां खस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
 चक्राक्षितोमरधनुःकुन्नाभा वृषंतेः करे ॥
 उडूखलाभा यज्ञाष्टि वेदीभाश्चाभिष्टोत्रिणि ।
 वापीदेवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धान्तिके ॥
 अङ्गुष्ठमङ्गला रेखाः पुत्राः स्रष्ट्याश्च कारिकाः ।
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठाम्बुलगामिनी ॥
 श्रतायुषश्च कुरुते ह्यिन्द्रया तरुतो भयम् ।
 निःस्त्राश्च वज्ररेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिपुकैः कश्चैः ॥”
 इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणस्वरू-
 मादि यत्र ।) श्रीजयसिंहमहाराजपण्डितद्विज-
 सन्नाङ्गजगन्नाथस्यतगणितग्रन्थविशेषः । तस्य
 संक्षिप्तपिवरणम् । यथा,—
 “येनेष्टं वाजपेयादीन्महादानानि षोडश ॥
 दत्तानि द्विजवर्येभ्यो गोग्रामगजवाजिनः ॥
 तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्टे रचयति स्फुटम् ।
 द्विजः सम्राट् जगन्नाथो रेखागणितसुच-
 मम् ॥

अपूर्वं विहितं शास्त्रं यत्र कीर्त्यावबोधनात् ।
 ज्ञेयेषु जायते सम्यक् श्रुत्यतिर्गणिते तथा ॥
 शिष्यप्रशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्म्मणे ।
 पारस्यैव्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
 तदुच्छिद्रं महाराजजयसिंहाज्ञया पुनः ।
 प्रकाशितं मया सम्यक् गणकानन्दहेतवे ॥०॥
 अथ रेखागणिता । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशा-
 ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुःशतम् शक-
 लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
 त्कलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः
 दर्शनयोग्यः विभागार्थः स विद्भवाप्यः । यः
 पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागार्थः स
 रेखाशब्दवाच्यः । विस्ताररहितोऽर्थोऽस्ति तस्य-
 रानलं तदेव, चैत्रम् । तद्विधं एकं जलवत् समं
 द्विनोयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
 यक्रा अग्रा सरला । अथ सरलरेखाजलजम् ।
 यस्यां न्यस्ता भिन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
 विन्दुनाक्तावन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
 धरातलमपि समं विषमश्च ज्ञेयम् । समं य
 आप्रोति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न
 भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे वधन्तरं भवति
 तद्विधिं वद्विन्तयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरं अधिक-
 म्पे भवति यत्राक्षयमन्तरं भवति तद्विधिं
 वद्विन्तयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरमन्तरमेव भवति
 यत्राक्षयमन्तरं तदन्तरमन्तरं वद्विन्तु भवति ।
 यत्र होमशब्दः तत्र समररेखाकृत एव कीर्तो
 ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र मन्त्रेव रेखा
 ज्ञेया । यत्र भूमिनामशब्दः तत्र जलसमीकृत-
 म्पे भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
 भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखासंज्ञिता भूमिः ।) कदा-
 चिदेवपुत्रमेवमध्यमवतस्यदेवः । यथा,—

“यह्नङ्कोच्चयिनीपुरोपरिक्रुवचैत्रादिदेशान्
 सृष्टान्
 स्रुचं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा
 सुवः ।
 आदौ प्राग्दयोऽपरत्र विषये पश्चाद्दि रेखी-
 द्यात्
 स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुत्तरोत्तरं खं
 भलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ६ ॥
 अन्यथा । रेखीक्ता स्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
 मधिकात् ।

“राजसालयदेवौकः शैल्योर्मध्यसूत्रगाः ।
 रौहितकमवन्ती च तथा समिहितं सरः ॥”
 अस्यार्थः । लङ्कानुमेरुपर्वतयोर्मध्यसूत्रगा
 देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-
 तकदेशोऽवन्तीदेशः समिहितं सरः कुरुक्षेत्र-
 खेत्ययः । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
 संखं सूर्योदयकालात् परकालं पूर्वकालश्च
 वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति
 रेखासंज्ञकदेशस्यलोका यदा सूर्यं पश्यन्ति
 तदैव सूर्यदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
 पूर्वस्याः समिहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
 नन्तरश्च रेखास्याः । अतो रेखापूर्वं सूर्यो-
 द्यात् परं वारः । तथा रेखास्यैः सूर्ये दृष्टे
 सति पश्चात् रेखापरस्याः पश्यन्ति अतो रेखा-
 परदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र
 कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
 न्तरयोजनानि तत्सम्मितभिस्त्रिंशतीभिः पलैः
 पादश्रीनाभिः चतुर्थभागश्रीनाभिर्वारप्रवृत्तिः
 स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
 सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्
 कथ्यते । गौडि-पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
 दक्षिणराष्ट्रि गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
 भैरवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । वज्रं सुवर्ण-
 ग्रामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
 णस्यामष्टोत्तरशतम् १०० देशान्तरम् । एव-
 मन्वयाप्युच्यम् । तन्मतस्य लोकासंज्ञकमिति
 किन्तु सूर्यसिद्धान्ते अहंरात्रायेव वारप्रवृत्ति-
 रक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे अपार्हण्यधिके भवेत् ।
 तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्देशे विनिर्दिशतः ॥”
 इति शैपिकाटीकायामर्थकौस्तुभं गोविन्दा-
 नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
 कङ्कटवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भद्रकं,
 त्रि ॥)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
 यववारः । इति त्रिकाशेषः ॥ जयपारा-
 वृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कौड्याचैजल-
 निःक्षेपणम् । पिचकारी इति भाषा । यथा,
 “निष्पमानोऽप्युत्पलाभिर्मणिर्षोभिः सा
 रेचकैः ।

प्रतिधियन् विचिक्रीडे यस्मीभिर्यच्चराडिव ॥”
 इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ॥

(ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुष्यमानवायुः ।
 यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥”
 अस्यान्वहिवरणं प्राणायामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रेणुः, पुं, ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुष्यमान-
 वायुः । यथा,—

“पूरकः कुम्भको रेणुः प्राणायामस्त्रिकलणः ।
 नासिकाकण्ड उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
 कुम्भको निष्कलणासो सुष्यमानस्तु रेचकः ॥”

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥
 भद्रकै, त्रि ॥

रेचनं (रिच् + क्तुट् ।) मलभेदनम् । तत्प-
 र्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।

इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”
 रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो
 ज्ञयानं ॥)

रेचनक, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुः ।
 क्तः स्वार्त्तं कन् ।) कम्पिलकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + युच् । टाप् ।)
 काम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽगयेति । रिच् + क्तुट् +
 डीप्) काम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कासाञ्जनी । इतीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अतश्चित्ता । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पंथायो
 यथा,—

“श्वेता त्रिष्टता भस्मी स्यात् त्रिष्टता त्रिपुटापि च ।
 सञ्जातुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वटपत्री । तत्पंथायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ञच् ।
 गौरादित्वात् ङीप् ।) कम्पिलकः । अङ्गोटः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, षट् षट् दोषो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 प्राल०-अक०-सेट् ।) षट्, अरिरेजत् । ष,
 रेजते रिरेजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, षट् षट् योषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) षट्, अरिरेटत् ।
 ष, रेटति रेटते । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रिगातीति । री गतिरेपस्योः
 + “अजिहरीभ्यो णिच् ।” उणा० ३ । ३८ ।
 इति कः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाह
 कश्चित् ।

“मागुमीकरगरेणुराजि ते
 पादयोरिति कथा प्रथीयथी ।

रेणुका

आपधामि तव पादपङ्कजं
नाथ । दास्यद्दशोसु का भिरा ॥")
ऋतुः, पुं, (रो + ऋः ।) पर्यटः । रेणुका । पार्शुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
"दिनकराभिसुखा रयरेणुयो
दशधरे दशधरेण सुरदियाम् ॥"

विद्वज्जः । तत्त्वज्ञायो यथा,—
"अशुभं भगवतः रेणुः क्रिमिभं चित्रतच्छुभम् ।
क्रिमिभन्तुः विद्वज्जश्च गर्हभं तथ केवलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । के + कः ।
टाप् ।) सरिषाक्षितिसुगन्धिद्रव्यविशेषः । तनु-
प्रयथावः । दिना २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ असगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
मन्दिनी ८ मण्डिता ९ राजपुत्री १० पिमा ११
रेणुः १२ पादुपुत्री १३ हरेणुका १४ मुपर्वी १५
शिशिरा १६ शान्ता १७ वृक्षा १८ कपित्थ
पुच्छने वृक्षा इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिसोमा २० शैमवती २१ पादुपत्री २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खर्षू-
कण्टक-तण्डुला-दाह-विनाशित्वम् । सुखवैभक्त्य-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि ५ ।
अथ रेणुका मरीचसदृशी ।

"रेणुका राजपुत्री च गन्दिनी कपिला दिना ।
मन्तागन्ता पादुपुत्री स्तुता कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका वटुका प्राक्के तिलावुष्णा कटुर्धनुः ।
पितला दीपनी मेधा पाचनी गर्भपातिनी ।
बलास-पात-वेज्य-वृद्ध-कण्ट-विष-दाह-नुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

अथगण ।
"रेणुका कफपातनी शीपनी पितला लघुः ।"
इति राजवल्लभः ॥ १० ॥
("हरेणु रेणुका कौन्ती प्राङ्गयी हेमगन्धिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालाम् ॥)

परशुराममाता । तद्विदर्यं यथा,—
माकंल्ये उवाच ।
"अथ काके कतीति तु जमदग्निर्मादातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भायार्थिं प्रतिघोषाद् रेणुकां सञ्जयाद्विताम् ।
या तस्मात् सुपुत्रे पुत्रान् पशुरो वेदयन्मताम् ॥
अथस्वर्गं सुययश्च विश्वं विश्वावसुं तथा ।
पञ्चाक्षर्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कामेर्षीर्षेणमाशु शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
यादित्यः पशुमः शोभूतेषां रामाश्चतस्रः यः ॥
भार्यास्तारुणायां जातः परशुना सह ।
सहस्रः परशुकास्तं पश्याति कदापि न ।
अयं विजयितामहाकुरुकुलिपिमेवाम् ।
जाह्नवः अतिमापारो रामोभूत् क्रूरकर्मा-
लम् ॥
अ वेदादतिमान् कान्ता सद्रुर्देवांश्च सम्पद्यः ।
सज्जान् कुरुकुलोभूद्विदित्वापिमारुहः ॥
इत्युवा हसन् अश्वी आचार्यं रेणुकां मता ।

रेणुका

महातोषे तथापश्यन्नाया धिक्कल्पं वृषम् ॥
भायार्थिभिश्च जलक्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुकान्तय तरुणं चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं रूपं दृष्ट्वा संचातमदना भ्रमम् ।
रेणुकां खूहयामास तन्मै राजे च मेघुनम् ॥
पृहासुतायास्तस्यास्तु संकेशः समजायत ।
विचिंतना तथा क्रिन्ना व्रजा या स्नायमं ययौ ॥
अयोधि जमदग्निना रेणुकां विजितां तथा ।
धिक् धिक् पापरतेत्येवं निन्दन् च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह यतुरः प्रथमं सुनिः ।
अथस्वनुप्रसूतान् सर्वान् एकैकं क्रमतो वृतम् ॥
द्विन्द्वेनां पापनिरतां रेणुकां अभिचारिणीम् ।
ते तदपि नैव चक्रुर्मुद्राञ्चासन् जडा इव ॥
जुषितो जमदग्निनां शशापेति विचिंतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरान् जडा गोवह्निगर्हिताः ॥
अथाजगाम परमो जामदग्नोऽतिवीर्यवान् ।
तश्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां द्विन्द्वि मात-
रम् ॥
अ भ्रातृं च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्जि-
तान् ॥
पित्रा शप्तान् मरुतेजाः प्रहं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां द्विमां दृष्ट्वा पात्रोर्धनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रवज्जः चन्निति रामसुवाच ह ॥
श्रीतीर्थेति पुत्र भद्रं ते यस्वया मदचः क्षतम् ।
तस्मादिष्टवरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
अ तु रामो वरान् वने मासुदत्यागमादितः ।
वधस्यास्तरयं तस्या भ्रातृणां श्रापमोचनम् ॥
मादृष्ट्यायपनयं युष्टे सर्वत्र वै जयम् ।
आशुः कल्पान्तपयंगंतं क्रमाद्दे वृषयसमम् ॥
सर्वान् वरान् च प्रददौ जमदग्निर्महातपाः ।
सुमोदितेव जगनी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
यघं न चापि सस्वार सृष्टजप्रकृतिं तथा ।
युष्टे जयं चिरायुष्टं लेभे रामस्तदैव हि ॥
मादृष्ट्याययोहाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र वरदानेन मादृष्ट्याप्रगच्छति ॥
तस्मात्तं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ आशुश्च तप्यथे ।
तत्र स्नात्वा तुक्तपामो नचिरान् पुनरेव्यथि ।
जगद्विवाय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं ब्रज हुतम् ॥
अ तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुष्टुक् तदा ।
उपदेशान् पितृप्राप्तो ब्रह्मकुण्डं हयोदकम् ॥
तत्र स्नानं च विधिवत्कृत्वा धीवपश्यथः ।
श्रीरीराजिःसुतां सत्यक मादृष्ट्यां अयोदकम् ॥
जातयंप्रत्ययः शोभ्य तीर्थमावाद्य तं वरम् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमजाययत् ॥
ब्रह्मकुण्डान् ततः शोभ्य कामारे कोटिताशुये ।
कैलाशोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि परशुवीरं वृत्त्याय मदानसः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामग्नयद्मण्यः सुतम् ॥
ततोपरशामि निरिरे जमदग्ं पिभित्थ य ।
जामदग्पातरं भीडमनाश्चमदत्तं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चैवै कथं लीडितमहकम् ॥

रेतः

कौटिल्यान् चरमो शानो कौटिल्याग्रसतो-
भवत् ॥
अ कामरूपमाखणं धीष्टमात्राय वारिष्या ।
गोपयन् चन्तीषानि दक्षिणं याति प्रागरम् ॥
प्रागेव द्विष्यसुनां संवाता अक्षयः सुतः ।
पुनः पतति कौटिलि गत्वा दादशयोपनम् ॥
चैत्रे मामि शिताशुयो यो वरो नियतेन्द्रियः ।
याति लौहित्यतोषेयु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं माघं शुचिः प्रथतमानसः ।
कौटिल्यतोये यः जामि च कैवल्यमवाप्नुयान् ॥
इति ते कथितं राजन् उदरं मातरं पुरा ।
इन्ति धीरो जामदग्नो यज्ञाहा क्रूरकर्माक्षत् ॥
इत्यु मष्टदास्यानं यः श्योति दिने दिने ।
अ श्रीपार्शुः प्रसुहितो घनवानभिजायते ॥"
इति कालिकापुराणे २५ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । १२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
"आर्षोऽकनन्दो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥"
रेणुकापितः, पुं, (रेणुना कपितः ।) गर्हभः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ धूलिन्प्रचिते, त्रि ।
रेणुवाचः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) असुरः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥
रेणुचारः, पुं, (रेणुश्च चारो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (युष्मादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-
विज्ञयाः ॥)
रेणुचारकः, पुं, (रेणुचार इव । स्वार्थे कन् ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रेतः, [च्] लो, (रीयते चरतीति । री य र
चरये + "सुरोऽर्थां तुट् च ।" उवाच ४।२०.१
इति अशुत्तु तस्य तुट् च ।) शुकम् । (यथा,—
"स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाणामिन्द्रियं नरे ।
तस्मान् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसन्धयः ।
प्रयोगेऽनि रेतश्च संयोगान् कलनश्च यत् ॥"
इति शारीरे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"मातापित्रोर्बीजादयोऽद्यभेषाहतात्मनः ।
गर्भस्यस्य वदा दीपाः प्राप्य रेतोवहाः शिरा ५
श्रीपयन्याश्च तन्नाशान्नेतथाप्युपहृष्यते ।
तत्र सगुर्मेवर्जाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ॥
इति तथार्था यान्याताः गतिपातसहस्रवात् ॥"
इति शरत्त चिकित्साशास्त्रे (विंशोऽध्याये ॥)
अप्यसु रेतःपातनिधयो यथा,—
"न वामहस्तेनोद्वेग विवेकश्चैव या जलम् ।
नीचरेददुपयुक्तं नाम्ना रेतः सतुनदेषत् ॥"
इति श्रीर्षि कपिभारते १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । री, १३ ॥
(अलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ "उद्वे-
गश्चानो जघां देहानां रेतस्पातित उच्यते ।
तथापीपनियत् । देहानां रेतो गर्भमिति ।"
इति तट्टीकायां देवराजप्रणाः । यथा, अग्निदे ।
६ । १० । २ ।
"वाक्ते रेतः शिष्टं जमदग्दितम् ॥")

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । चन् + ङः । टाप् । सर्वे सान्ना अदन्ताश्च इति न्यायात् अत्राकारान्तरेशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतनं, स्त्री, सुक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेवं, स्त्री, पिक्कलम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः । रेवं, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + वाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवाचः । छतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ङ, रेपते रिरेपे । ञ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, चि, (रेपते निन्दते इति । रेप + घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । क्षपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफते इति । रिफ + घञ् ।) यद्वा, "रादिफन् ।" इत्यनेन वर्णस्वरूपाद्यै रशब्दादि-फन्प्रत्ययः । तथाच "रेफ इत्यौणादिकः ।" इति छत्सु ५ पादे दुर्गाः । रयणैः । (यथा,— "परैर्गते यः शिरसापि धाम्यते समागतं मज्जनि याति नन्वताम् । गुणैः परेषां द्विगुण्यत्वमीदृते । रेफेण तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥" इत्युद्धटः ५)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।

"श्रियश्च वधस्वरविन्दस्त्रां कच्छे च सामानि समस्तरफान् ॥")

रेफः, चि, (रिफ + "अवधावमाधमापरैफाः कुन्-सिते ।" उभा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कुत्तितः । इत्यमरः ॥

रेपाः, [सु] चि, (रिफतीति । रिफ् + अस् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । क्षपणः । इति शब्द-रत्नावली ॥

रेभ, ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेभते रिरेभे । ञ, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभणं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे लुट् ।) गवां धनिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

रेरिहायः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । से, १०६ ॥ रौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ञ ङ भूती मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रुतिः । प्रथमं नमनः । ञ, अरिरेवत् । ङ, रेवते कपिः । एतद्गुणं मण्डलीलपः । इति दुर्गादासः ॥

रेवटं, स्त्री, इतिहासार्थशब्दम् । इत्यमरः । रेवटः, पुं, (रेवट इति । रेप + वाहुलकात् ञटच् ।) गुरुरः । वैश्वः । यातुकः । विषमैवः । इत्यमरः ।

रेवणः, पुं, कर्षीयः । इति पटाधरः । (यथा, छन्दः । ४ । ५ ।

"पित्तप्रवल्नं द्राक्षादेवतकटफलपयस्यामधुक-चन्दनकापसव्यं कपायं शकैरामधुमधुरं पाय-येत् ॥" आरम्वधृचः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामशु-रश्च । इति महाभारतम् ॥ (अयं हि आनर्त्तपुत्रः शय्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्रा रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तथा स ह ब्रह्मलोकं गतवान् आत्रप्रश्नं ब्रह्मणा बलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागे ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्ट-व्यम् ॥)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । कै + कः ।) पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्वं स्त्री । रेवत + अच् । न वृद्धिः । डीष् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—

"रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखलु नवन्वा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ४ ॥

रेवतीनक्षत्रं नु अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-र्गतश्रेणनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृतिं द्वाविं-शत्पारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषास्यः स्वयं । यथा,—

"दन्तसंस्थभवने ऋसाक्षता-वन्तमे लसदनन्तमध्ये ।

कोमलाङ्गि मिथुनोदयानु प्रिये कासखानलकलाः प्रियेचलन् ॥"

इति काकिदासकतरात्रिजलनिरूपणम् ॥ ४ ॥ तत्र जातफलं यथा,—

"चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः सत्कुलः स्वभवनेकमानसः ।

मागवो ननु भवेन्महोपती रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ४ ॥

वालप्रचविशेषः । तन्नुष्टस्य चिकित्सा यथा,—

"अश्वगन्धाजशङ्गी च शारिवाच पुनर्गवा । सदा विदारो स्त्रितासां कायेन परिषेचनम् ॥" अथशङ्गी मेघाशङ्गी । सदा सेवतीपुष्प-चातिः ।

"तेलमभ्यक्षणे कार्यं कृष्टे सर्जरसे तथा । पलद्वयायां नन्दे तथा गौरकदम्बके ॥"

सर्जरसः रालः । पलद्वया गुग्गुलुः । नन्दं चामण्यकसुशीरयन् पीतच्छवि । गौरकदम्बको हारिदकः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।

"धवायककणककुम्भशतकीतिन्दुकेषु च । काकोल्यादौ गये चापि सिद्धं सपिः पिदे-

च्छिशुः ॥"

अथकणः गौर इति लोके ।

"कुलत्वाः शतवर्षं प्रदेहः चारुगन्धिकः । सुधीभ्यः पुरोपायि यान् वाप्यो हवन् । अश्वयोधभ्याः वासंभेनदुष्पुनं शिशीः ॥"

यवफलो वंशाङ्कुरः ।

"युक्ताः सुमनसो लाजाः पयः शास्त्रोदनं दधि । बलिर्निवेदो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ॥" गोतीर्थे गोष्ठे ।

"ज्ञानं धात्रीकुमारारभ्यां सङ्गमे कारयेद्विष्णुः । नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना । पलतकुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका । रेवती शुक्लनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ ४ ॥

बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

"रेवत्यै रेवतः पुत्रः ककुद्धानाम धार्मिकः । श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्यां पुण्यां वृषोऽभवत् ॥ स कन्यासहितः प्रायाद्रैवती ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ न नरा चतुः पिपासा वा न गत्युत्तत्र कर्हि-

चित् ।

ऋतुचक्रश्च भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ॥ रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राजसैवता । तस्य पुत्रशतं यच्च त्वह्ना तामगमद्दिशः ॥ तस्य वंशे तु ये तत्र स्वर्गाता इति विश्रुताः । क्षत्रिया लभन्व विप्रा हिंस्रु सर्वास्तु

धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रेवतः । सुहृत्समेकं मत्वासौ ददर्श यादवेर्हताम् ॥

सतां दारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमान् । भोजलृण्यन्ववेगुंभ्रां वासुदेवपुरोगमैः ॥ गत्वा तु रेवतः सम्यग्वलभद्राय रेवतीम् । प्रादाद्गुरुतरां तान् बलदेवो हृत्वेन वै । समानां जसुतां नीत्वा उवाच स प्रघर्षतः ॥

दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोत्तपि रेवतः । रेमे रामोऽपि धर्माला रेवत्या सहितः सुखी ॥"

इति बहूपुराणम् ॥ ४ ॥

(ब्रह्मणो वाक्येनैव इयं रेवतेन बलदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणं देवीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रेवतमनुमाता । तद्वि-वरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"पशुमोऽपि मनुर्ब्रह्मन् रेवतो नाम विश्रुतः । तस्योत्पत्तिं विस्तरश्च शृणुष्व कथयामि ते ॥ अग्निरासीन्नद्याभागं प्रतवागिति विश्रुतः । तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते महात्मनः ॥ स तस्य विधिवचक्रे जातकर्मादिकाः क्रियाः । तथोपनयनार्थं स चाशीकोऽभवत्पुनः ॥ यतः प्रभृति चातोऽसौ ततः प्रभृति गोऽप्ययः । दीर्घरोगपरामर्शंमवाप सुनिपुण्यः ॥ मासा चास्य परामार्शं कृष्टरोगादिपीडिता । जगाम स पिना चास्य चिन्तयामास दुःखितः ॥ किमेतदिनि गोऽप्यस्य पुत्रोऽभवत्सुदुर्गमिः । जयाश्च भाषामन्यस्य सुनिपुणस्य मन्धीः ॥ ततो विषयो मनसा अतथागिदनुत्तवान् । अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसं न कृपुञ्जता ॥

कुपुत्रो हृदयासां सर्वदा कुरुते पितुः ।
 मातुश्च स्वर्गसंस्थं स्वपितृणां पातप्रत्यधः ॥
 सुहृदां नोपकाराय पितृणां नापि ह्यप्ये ।
 पित्रादुःखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥
 धन्यास्तं तनया येषां सर्वलोकाभिसम्मताः ।
 परोपकारिणः शान्ताः काभुकर्मण्यनुग्रताः ॥
 अनिष्टं तं तथा सर्वं परलोकपरादुःखम् ।
 नरकाय न सद्गते कुपुत्रालम्बि यन्मनः ॥
 करोति सुहृदां ह्यन्यमहितानां तथा सुदम् ।
 अकाले च जरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽश्वत्थानुदृष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मनिः ।
 दत्तमानमनोवृत्तिर्द्वं गर्गमपृच्छत ॥

ऋषिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
 समाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
 चदारेण यथा कार्याः श्रौताः स्मार्तस्तथा
 क्रियाः ।
 नाशुन्यूनाः कृताः काश्चिद्वावदय मद्यासुने ॥
 गर्भाधानविधानेन न काममशुस्थता ।
 पुत्रार्थं जनिताश्चार्थं पुत्रान्नो विभ्यता सुने ॥
 सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
 असादृशवद्दो जातो दौःश्रीत्याद्रनुश्रीकरः ॥
 गर्ग उवाच ।

रेवत्यन्ते सुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ।
 तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
 न तेऽपचारी नैवास्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
 तस्य दौःश्रीत्याहेतुत्वं रेवत्यन्तसुपागतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

यस्मान्ममैकपुत्रस्य रेवत्यन्तसमुद्भवम् ।
 दौःश्रीत्यभेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव बाह्वते प्रापे रेवत्यृचं प्रपात ह ।
 पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः ॥
 रेवत्यृचश्च पतितं कुसुदादौ समन्ततः ।
 भासयामास सहसा वनकन्दरनिर्करान् ॥
 कुसुदादिश्च तन्पातात् ख्यातो रेवतकोऽभवत् ।
 व्यतीवरन्वः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
 तस्यर्चस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसरः ।
 ततो लङ्गे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
 रेवतीकान्तिचम्भृतां तां दृष्ट्वा प्रसन्नो सुनिः ।
 तस्या नाम चकारेत्वं रेवतीति हि भागुरे ॥
 नोषयामास चैवैनां स्वाश्रमाभ्याससम्भवात् ।
 प्रसुचः स महाभागस्तस्त्रिंशे महाचले ॥
 तास्तु यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
 स सुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
 एवं चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
 न चाससाद सद्यश्च वरं तस्या महासुनिः ॥
 उतस्तस्या वरं प्रष्टुमर्कं स प्रसन्नो सुनिः ।
 विवेश वद्विशालां वै पृष्टस्तं प्राह ह्यथमुक् ॥
 महावलो महावीर्यः प्रियवाक् धर्मवत्पुणः ।
 दुर्दमो नाम भविता भर्ता त्वस्या महीपतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 अनन्तरश्च नृगयाप्रसङ्गागतो सुने ।
 तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्दमः स गराधिपः ॥
 प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ।
 पुत्रो विक्रमशीलश्च कान्दिनीजठरोद्भवः ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
 अपश्यमानस्तन्विं प्रियेत्यामन्त्र पृष्टवान् ॥
 राजोवाच ।

क गतो भगवानस्मादाश्रमाशुनिपुङ्गवः ।
 तं प्रणनुमिदेष्यामि तच्च प्रब्रूहि शोभने ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

अनिशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाषि-
 तम् ।

प्रियेत्यामन्तगणेशेव निश्चक्राम त्वरान्वितः ॥
 स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्दमं सुनिः ।
 नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
 तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यसुवाच स तु गीतमम् ।
 गीतमानीयतां श्रीप्रमर्धोरस्य जगतां पतेः ॥
 एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
 जामाता च विशेषेण योऽयोऽर्चोऽस्य मतं मम ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
 विवेद न च तन्मौनी जगद्देवैश्च तं वृषः ॥
 तमासनगतं विप्र गृहीतार्थं महासुनिः ।
 प्रष्टतं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
 कोषे बलेऽथ मित्रेषु श्रवामाणेषु चेश्वर ।
 तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
 पृच्छान्यस्यास्ततो गाहं कुशलिन्दोऽपरास्तव ॥
 राजोवाच ।

त्वत्प्रसादादकुशलं न क्वचिन्मुनिसत्तम ।
 जातकौतूहलस्यास्मि मम भार्याच का सुने ॥
 ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभागा जैलोक्ये सापि सुन्दरी ।
 तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
 राजोवाच ।

सुभद्रां शान्ततनयां कावेरीतनयां विभो ।
 श्रुत्वात्मां सुजाताश्च कदम्बाश्च वरुणजाम् ॥
 विपाठां नन्दिनीश्चैव वेङ्गि भार्या गृहे हि ध्याः ।
 तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेङ्गि का त्वियम् ॥
 ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्प्रतं येवं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
 किं विस्तृतं ते भूपाल ज्ञाष्येयं गृह्यिषी तव ॥
 राजोवाच ।

सत्यसक्तं मया किन्तु भावो दृष्टो न मे सुने ।
 नात्र कोपं भवान् कर्तुं मर्हस्यस्मासु याचितः ॥
 ऋषिरुवाच ।

सर्वं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
 याजहार भवानेवं बद्धिना वृष गीदितः ॥
 मया पृष्टो हुतकष्टः कोऽस्या भर्तेति पापिष्व ।
 भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चागतः ॥
 तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।

प्रियेत्यामन्तिता येवं विचारं कुरुषे कथम् ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्तः पृथिवीपतिः ।
 ऋषिस्तथोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम्
 समुद्यतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
 उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
 यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्तुमिच्छसि ।
 रेवत्यृचे विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्यृचं न वै भद्रे चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ।
 अन्यानि सन्ति ऋक्षाणि सुभु वैवाहिकानि
 ति ॥

कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
 विवाहो विकले काले मद्विधायाः कथं भवेत् ॥
 ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
 चकार कोपं क्रोधेन तेनर्चं तन्निपातितम् ॥
 मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति सद्विरेचये ।
 न चेच्छसि विवाहं त्वं न कटं नः समागतम् ॥
 कन्योवाच ।

ऋतवाक् स मुनिस्मात किं मे कस्तपवांस्तपः ।
 न त्वया समता तेन ब्रह्मवन्द्योः सुवासि किम् ॥
 ऋषिरुवाच ।

ब्रह्मवन्द्योः सुता न त्वं पाले देवातपस्विनः ।
 सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
 कन्योवाच ।

तयस्यो यदि मे तातस्तत् किञ्चमिदं दिवि ।
 चनारोष्य विवाहो मे नात्रर्चं क्रियते पितः ॥
 ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
 चारोपयामीन्द्रमार्गं रेवत्यृचं हते तव ।
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्यृचं महासुनिः ।
 यथापूर्वं तथा चक्रे सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
 विहाहृष्वेव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
 निष्याद्य प्रीतिसान् भूयो जामातरमथाश्र्वीत् ॥
 ऋषिरुवाच ।

यौद्वाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददास्यहम् ।
 दुर्लभमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ॥
 राजोवाच ।

मनोः स्वाभ्युवस्थादुत्पन्नः सन्ततो सुने ।
 मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्प्रसादादृष्टोग्महम् ॥
 सुनिरुवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो मनुस्तत्तनयो महान् ।
 सकलां भोक्ष्यते भूमिं धर्मविच भविष्यति ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपस्तदेव नगरं ययौ ।
 तस्याश्चाजायत सुतो रेवत्यां रेवती मशुः ॥
 समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपरजितः ।
 विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

रैवन्तः

(गौः । इति गिषद्युटीकायां देवराजयज्या । १ । १० । १६ ॥)

रैवतीभवः, पुं, (रैवत्या भव उत्पत्तिर्वचः ।)

श्रुतेश्वरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रैवत-मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।)

रैवतीरमणः, पुं, (रैवत्या रमणः पतिः ।) बल-देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

रैवतीशः, पुं, (रैवत्या ईशः ।) बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

रैवन्तः, पुं, सूर्यपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-पतिः । तस्योत्पत्तिर्वचः,—

“ततोऽसौ योगमास्थाय स्नां भार्यां वड्वां रविः । ददश नियमस्यान्तमन्वरूपमयाकरोत् ॥

मैथुनाद्योपचक्राम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः । नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिशङ्कया ॥

संग्रहात् संसृखी तेजो मुखनासिकया रवेः । देवी यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यौ द्वौ तृतीयश्च रैवन्तोऽपवाहकः ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपि च ।

“ततोऽश्वरूपधृक् भागुरुत्तरानगमत् कुर्वन् । ददशे तत्र संज्ञान् वड्वाखरूपधारिणीम् ॥

सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसोऽभिशङ्कया । जगाम संसृखं तस्य एष्टरचणतत्परा ॥

ततश्च नासिकायोमे तयोत्तत्र समेतयोः । नासत्यदसौ तनयावश्ववह्नाद्विनिर्गतौ ॥

रैतसोऽन्ते च रैवन्तः खड्गी धन्वी तनुत्रधृक् । अश्वारूढः समुत्सरो वाणतूणसमन्वितः ॥

ततः स्वं रूपममलं दर्शयामास भासमान् । तस्यै वा च समालोक्य खरूपं सुदमाददे ॥

खरूपधारिणीषोमामानिनाय निजाश्रमम् । संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥

ततः पूर्वसुतो धोऽस्याः सोऽभूदेवस्वतो मनुः । द्वितीयश्च यमः प्रापाहर्षमैदृशिरभूत् सुतः ॥

शमयो मांसमादाय पादतस्ते मशीतलम् । पतियन्तीति शपान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥

घर्मैतद्विद्यन्तसासौ समो मित्रे तपादिति । ततो नियोगं तं ग्राम्ये चकार तिसिरापपः ॥

यमुना च नदी अत्रे कलिन्दान्तरवाहिनी । अश्विनौ देवभिपत्रौ हतौ पित्रा महातनाः ॥

गुह्यकाधिपतिर्त्वं च रैवन्तो विनियोजितः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ ४ ॥

अप्रदिगकणेश्वरीराजनिधि रैवन्तस्य राज-कण्ठेऽपूजाविधिर्यथा,—

“सप्रमे धि तु रैवन्तं पूजयेत्सौरयान्तरे । सूर्यपुत्रं महाबाहुं दिशुर्लक्ष्यशोण्यजम् ॥

उपशान्तं शुभकरैः केशान् वितत्य वाचया । कशां यान्तरे विभृद्विभो तु करे पुनः ।

नरुतं यस्य महाभीष्णं शितसेव्यधर्ममित्तम् । सुवैभवं रैवन्तं प्रतमाया धरेऽपि वा ।

उत्सृज्याद्विधागण पुत्रयेत्सौरयान्तरे ॥ इति कानिकापुराणे श्रीराजनिधिः ८६

अध्यायः ॥ ४ ॥ कोनागरपूर्णिमारारौ द्वारो-यान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“द्वारोपास्ते सुदीप्तस्तु संपूष्यो ह्यथवाहनः । यवाशतद्वृत्तोपेतैस्तखुलेषु सुतर्पितः ॥

संपूजितयः पूर्वोन्दः प्रयसा पायसेन च । स्कन्दः सभार्यो वदश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥

गोमद्भिः सुरभिः पूष्या ह्यागवद्विह्वताशनः । उरभ्रवद्विन्वेषणो गणवद्विन्विनायकः ।

पूष्यः वाश्वेष रैवन्तो यथाविभवविकारैः ॥ इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

(रैवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य श्राप-दृष्टान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

रैवन्तमनुसूतः, स्त्री, (रैवन्तं मनुश्च सूते इति । सू + क्षिप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवा, स्त्री, (रैवते अनुसूत्य गच्छतीति । रेव + अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।

“रेवां दक्षस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्याम् ॥”)

अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्वचः,—

“रैवया च हतं पूर्वं तपः शिवसुतुष्टिदम् । मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधो तथा ॥

अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-यन् ।

रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं म्गलाञ्जनम् ॥ निश्चित्यैवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।

लिङ्गरूपेण ते देवि ! गणागनपुरस्कृतः । गर्भं तव वसिष्ठ्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ! ॥

मम त्वमपरा मूर्तिः ख्याता जलमयी शिवा । शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥

एवं दत्तवरा रेवा मत्तान्निधिमिच्छामता । रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥”

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ॥ रतिः । सा च कामपत्नी । नीलीहृद्यः । इति मेदिनी । वे, २१ ॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखण्डनवन्धा या णीके देवी प्रकीर्णता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रे, ष्ट उ द्वेषायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आता०-अक०-सेट् ।) द्वेषा घोटक-कण्ठकशब्दः । ष्ट, अरिरेपत् । उ, रेपते रिरेपे-२थः । इति दुर्गादासः ॥

रै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति दुर्गादासः ॥

रैव्यः, पुं, स्वर्गलुब्धः । (यथा, गारुडे २००पञ्चः । “सतुरहस्यसम्याको याधिघाताभिर्ब्रह्मकः ।

विद्याहारमयं राजदृष्टं रैवतसंज्ञकम् ॥”)

शैलभेदः । (अत्रैवाशुङ्गः सुभमं कृतवान् । यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।

“सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमथर्व्यं च हि रैवतम् । रैवतान् च वन्तास्य नासयान् अलि वाप्य च ॥

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ तामभिद्वय कौन्तेयः प्रसन्नारोपयदपम् ॥

सुभद्रां चारुधन्वाङ्गीं कामवाच्यप्रपीडितः ॥ ततः स पुरुषथाप्रज्ञामादाय सुषिञ्जिताम् ॥

रथेन काशनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥”)

शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥ दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (स तु वाजस्यहायामन्यतमः ।

यथा, महाभारते । १ । २२६ । २६ । “अदितिं रैवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।

सोऽपि वाजान् महाघोरो वाघते वै महा-ग्रहः ॥”

रैवत्यां भयः । रैवती + अण् ।) -वर्षमान-कल्पार्थः पथसो मनुः । स तु रैवतीगर्भे दुर्दम-राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्णुश्लोव-तारः । विभुरिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः ।

शिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । दक्षिण्योमादय-स्तन्मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विपर्ययथा,—

“पश्चमस्य मनोज्ञदन् रैवतस्यान्तर श्रुत्वा । देवाहुः सुबाहुश्च पर्यगण्यः सोमपो मुनिः ॥

शिरण्यरोमा सप्तर्षयः सप्तैते ऋषयः स्मृताः । देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रहृतयः स्मृताः ॥

अरण्यस्तत्त्वदर्शी च वित्तवान् ह्यथः कपिः । सुक्तो निरुत्सुकः सत्वो निर्मांशोऽथ प्रकाशकः ।

धर्मवीर्यवशीषिता दृष्टैते रैवतात्मजाः ॥ भृगुः सुधामा विरणः सहिष्णुर्नाद एव च ।

विविधानतिनामा च षष्टिसप्तर्षयोऽपरि ॥”

इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवतमनुविवरणस्तु रैवती-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (रुद्रायामन्यतमः । यथा, मातृस्ये । ५ । २६ ।

“अजेकपादशिरासो पिण्डपाशोऽप रैवतः ॥”

मेघः । इति गिषद्युः । १ । १० ॥

“रैवती गावः ‘पशवो वै रैवतीः ।’ इति श्रुतेः ‘तस्यैदम् ।’ ४ । १ । १२० । इत्ययं । मेघो हि

सर्वत्र वर्धति यवर्षं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति पर्वतस्तद्वनया । यदा, रयि-रस्त्रास्तीति मनुषि ‘रयेर्मेती बहुलम् ।’ ६ । १ । ३४ । इति सम्यहारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।

२ । ११ । इति पलम् । सर्वस्य धनस्यैश्वर-त्वात् रैवाक् इन्द्रः सपथेति हि तस्य नाम तदीयो रैवतः पूर्वपत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”

इति तत्र देवराजयज्या ॥ ३ ॥ सोमलता-विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।

“अपिठोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”

अपि विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५ । ११ ।

“नारदः सुमहातेजा-श्रुतिभः सहितस्तदा । पारिजातेन राजेन्द्र रैवतीं च धामरा ॥”

धनवति, त्रि । यथा, अथर्वे । ५ । ६० । ४ ।

“परा इवेदेयतायो शिरण्ये-रमित्थधाभिरुन्वः । मापन्ने ॥”

“रैवतासो धनवन्तः ॥” इति रुद्राख्ये वायवः ॥

रैवतकं, क्षी, (रैवतकमेव । स्वार्थे षण् ।) पारे वतवृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-
शब्देऽस्य गुणादिकं श्रेयम् ॥)

रैवतकः, पुं, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-
पञ्चतः । तत्पर्यायः । उज्वयन्तः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥१२२०॥१।

“ततः कतिपयाश्च तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
दृष्ट्वाग्वकानामभवदुत्सवो वृषसप्तम् ॥”)

तस्य गामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रैवतिकः, त्रि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्चकृ ।”
४ । १ । १४६ । इति ठक् ।) रैवत्या अपत्यम् ।
इति लुगधोषयाकरणम् ॥

रोकं, क्षी, (रोषतेऽञ्जेति । षष् + घञ् । न्यङ्गा-
दित्वात् कुत्वम् ।) क्रिद्रम् । इत्यमरः ॥११८२॥
नौका । षण्म् । इति मेदिनी ॥ के, ३२ ॥

रोकः, पुं, (षष् + घञ् ।) क्रयभेदः । रीतिः ।
इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
६ । ७ ।

“द्विष्विदंते रुचयन्त रोकाः ।”

“क्षी रोकान्क्षदीया क्षीमयः ।” इति तद्गाथ्ये
वायव्यः ॥”)

रोगः, पुं, (रुण्यतेऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
रुण + घञ् । यद्वा, रुजतीति । रुञ् + “पृ-
रुजविश्वशो घञ् ।” ३।३।१६ । इति कर्त्तरि
घञ् ।) कुक्षीघघम् । इति मेदिनी । गे, २३ ॥

देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुजा ३
उपतापः ४ व्याधिः ५ गदः ६ आसयः ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आसः ९
आतङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३

आर्षिः १४ तमोविकारः १५ आनिः १६ अयः
१७ अनास्यवः १८ अत्युत्थः १९ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्यम्
२१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

अस्य निदानादिर्घथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।

“सर्वरोगनिदानेषु वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
आत्रेयादिभिरुपैषापूर्वमुदीरितम् ॥

रोगः पाप्मां च्वरो व्याधिर्विकारो दुष्टमासयः ।
यद्घ्न्यातङ्गदावाधाः शब्दाः पर्यायवादिनः ॥
निदानं पूर्वस्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्रामिषेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्तुतम् ॥

निमित्तहेत्यायतनप्रत्ययोत्यानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्रासूयं येन लक्ष्यते ।
उत्पित्तसुरासयो दोषविशेषेयानधिष्ठितः ॥
लिङ्गमथक्तमण्यत्वात् व्याधीनां तद्व्यघातथम् ।
तदेव यत्कृतां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥
संस्थानं अङ्गनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाहतिः ।
हेतुव्याधिपर्यन्तं विपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥
कौषघ्नाविशाराणां उपयोगं सूत्रावधम् ।
विद्यादुपग्रहं व्याधिः च हि प्राज्ञप्रमिति स्तुतः ॥
विपरीतोऽनुपग्रहो व्याधिवालाभिर्चञ्चितः ।
यथा दुष्टेन दोषेण प्रपा चालविषयता ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्रामिषातिरागतिः ।
संख्याविकल्पप्राधान्यवर्णकालविशेषतः ॥
च भिद्यते यथात्रैव संख्यन्तेऽष्टौ च्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पांशां प्रकल्पना ॥
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिक्तान्त्वावयवैर्वलावलविशेषयम् ॥
नक्तं दिनचक्रं चक्रांशैर्व्याधिकारो यथा मूलम् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स यासेनोपदेक्ष्यते ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कृपिता मत्ताः ॥
तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
अहितस्त्रिविधो योगश्चयाणां प्रागुदाहृतः ॥
तित्तोषयकपायास्त्रैश्चाप्रमितभोजनैः ।
घावनौद्यौरणनिशाजागराद्युचभाषणैः ॥
क्रियाभियोगभीशोकचित्ताध्यायाममेषुनैः ।
श्रीध्याश्रीरात्रभुक्तान्ते प्रकुर्याति समीरणः ॥
पिपं कद्रुज्जतीक्ष्णोष्णकटुक्रोधविदाह्रिभिः ।
शरग्नश्चाह्वरात्रर्हविदाहसमवेद्यु च ॥
स्वाह्नलवणस्निग्धगुल्मभिव्यन्दिशीतलैः ।
आस्यास्त्रप्रसूखाचीविदाह्रिदाह्रिदृष्टैः ॥
प्रच्छेदनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।
पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च श्लेष्मा वक्ष्यामि शङ्करान् ॥
मित्रीभावात् समस्तानां सन्नपातस्तथा पुनः ।
सङ्घीर्णजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥
यापन्नमद्यपानोयसुष्कशराकामसृलकैः ।
पिण्याकन्द्यवसरापूतिशुक्लकषामिधैः ॥
दोषत्रयकरैस्त्रैस्त्रैस्तथाप्यपरिवर्ततः ।
अतोऽदुष्टात् पुरोधातात् विप्रहावेष्टविश्रवात् ॥
दुष्टामात्रैरतिश्लेष्मण्यहेज्जेष्वर्चपीडनात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाश्च निषेव-

वणात् ॥
स्त्रीणां प्रसववैगन्त्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।
प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगविध्युगामिनः ।
रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विक्रुब्धते ॥”
इति गारुडे सर्वरोगनिदानं १५१ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८६।१६०।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ ।
१६७ । १६८ । १६९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥
सर्वरोगहरवैष्णवकवचश्च तत्रैव २०० अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अपि च ।

“जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो च्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताहतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिधिराः यद्भुजो नवलोचनः ।
भस्त्रप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥
मन्दाभिस्तस्य जनको मन्दमूर्धनकाक्षयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
वायुघ्नः पित्तघ्नश्चैव श्लेष्मघ्नश्च तत्रैव च ।
च्वरभेदाश्च त्रिविधास्तुर्धश्च त्रिदोषघ्नः ॥
पाण्डुकः कामलः कुलः श्लेष्मः श्लेष्मा च शूलकः ।
च्वरातिचारश्चैव्यीकाशमणहलीमकाः ॥
रुद्ररुक्मश्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः ।
आरिशी मेष्टुषः कुलो गोहृद्य गलगणकः ॥
धमरी सन्निपातश्च विरूपी दारुणो सति ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुचः स्तुताः ॥
न्युकन्यास्तुताश्चेति जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च धाह्रिभिः सार्द्धं शश्वदुभयमति भूतसंम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥ ३ ॥
चक्षुर्जलश्च व्याधामः प्रादाधक्तेलसेवनम् ।
कथंतेनं हृष्टिं तैलं जराव्याधिविनाशकम् ।
यस्यैव नमस्यं वद्विसेवास्त्रं करोति यः ।
वासाश्च सेवते काले जरा तं गोपगच्छति ॥
स्वातन्त्र्यतोदकस्त्रायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तश्च निदाधेऽनिलसेविष्णम् ॥
प्रादुष्योदकस्त्रायी घ्नतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रीद्रं न गच्छति भ्रमणं तत्र घर्षयेत् ।
स्वातन्त्र्यायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
स्वातन्त्र्यायी च हेमन्ते काले वद्विं निषेधते ।
मुदुक्ते नवान्नसुष्णश्च जरा तं नोपगच्छति
शिशिरेऽशुकधद्विश्च नवोष्णान्नश्च सेवते ।
य एवोष्णोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नश्च वाणा स्त्री क्षीरभोजनम् ।
एतच्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
मुदुक्ते सदस्यं क्षुत्काले दृष्ट्वायां पीयते जलम् ।
निव्यं मुदुक्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि दैह्यङ्गवीनश्च नवनीतं तथा शुभम् ।
गिह्यं मुदुक्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालाकं तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्राह्मिभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंसलीश्च रजस्सलाम् ।
तमुपैति जरा दृष्ट्वा भ्राह्मिभिः सह सुन्दरि ॥
रजस्सला च कुलटा चावीरा चारदूतिकी ।
श्रद्धयाचकपनी या ऋतुहीना च या सति ॥
यो हि तामामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजरावीजं विघ्नवीजश्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोकं भयं कलिः ॥
तस्मात् पापं महाविरें दोषवीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाधरन्ति भयानुराः ॥
सधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसिद्धकम् ।
गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं चक्तं नपःतु च ॥
ब्रतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थानधेविष्णम् ।
पापा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवते व्याधिघ्नश्च दुर्लभः ।
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं यद्दीप्यति ॥ ३ ॥
च्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पिच्छश्लेष्मसमीराश्च च्वरस्य जनकाक्षयः ॥
एते यथा सपरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ।
समेव विविधोपायं सार्द्धं मत्तो निशामय ॥
क्षुधि जाज्वल्यमानायामाशाराभाय एव च ।
प्राणिनां जायते पिपं चक्रे च गगिपूरके ॥
तार्कं विष्यमर्षं भृष्टा जलपानश्च तनुचयम् ।

आदावन्ते रजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
मेघजानां विधानेऽथ ततः कुर्व्याच्चिकित्सितम् ॥”
चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डः ॥ * ॥ अथ येन रोगाणां
ज्ञानं स्यात्तदाह ।

“हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्वस्वरूपस्य लक्षणम् ।
तत्रैवोपशयः पक्ष रोगविज्ञानहेतवः ॥”
तत्र हेतोलक्षणमाह ।

“यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्हेतुरुच्यते ।
शास्त्रे संव्यवहाराय तत्पण्यायान् प्रवक्ष्ये ॥
निदानं कारणं हेतुर्निमित्तस्य निबन्धनम् ।
मूलमायननं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥”

तत्र हेतुर्थाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । वर्णा-
रूपव्यमहिमानश्रानानिमेघुनशोकचिन्ताभया-
दयो वातप्रकोपहेतवो वातजान् याधीन् बोध-
यन्ति । शरत्कृष्णोष्णतोष्णक्रीधलघुधामि-
घातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् याधीन्
बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धश्रीतादयः कफ-
प्रकोपहेतवः कफजान् याधीन् बोधयन्ति ॥*॥
अथ संप्राप्तिर्लक्षणमाह ।

“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
उत्पत्तिर्यामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”
यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
दोषेण । यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां
विसर्पणसङ्घर्षक्षिब्धगादिगतभेदेन । तथा च
विसर्पता आमयस्य या उत्पत्तिः असौ
संप्राप्तिः । शास्त्रे अवहाराय संप्राप्तेः पण्याया-
वाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तिरौपाधिक-
भेदानाह ।

“संस्थाविकल्पप्राधान्यबलकायावश्रयतः ।
सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽर्थो ज्वरा इति ॥”
संस्थादिरूपा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्राप्ति-
र्भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संस्थां
विद्वेष्टेति । यथा ज्वरोऽथवा अतःवारः षड्-
विध इत्यादि । विकल्पं विद्वेष्टेति । दोषाणां
समवेतानां विकल्पोऽंशकल्पना । सम-
वेतानां समुदितानां दोषाणां अंशांशकल्पना
हीनमध्याधिकभेदैर्भागकल्पना विकल्पः ॥ * ॥
प्राधान्यं विद्वेष्टेति ।

“स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यायां स्यादर्थः प्राधान्यमादि-
शेत् ।

याधेः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधा-
न्यस्य वदेदित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य
प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधा-
न्यम् ॥ * ॥ वक्तं विद्वेष्टेति ।

“हेत्वादिक्वात् स्त्रापयवेत्संज्ञावत्विशेषणम् ॥”
अत्रापि याधेरित्यनुवर्तते । हेत्वादेः हेतुपूर्व-
रूपाणां कान्तुःस्रोतः साकल्येन । अथयवेः एक-
देशेन । याधेत्संज्ञावत्तयोत्संज्ञेयं विशेषण-
योधः ॥ * ॥ कालं विद्वेष्टेति ।

“नक्तं दिनसंभुक्तं शेषांशकालो यथावत्तम् ॥”
नक्तमत्रायं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं

यस्मिन्नक्तादेशे यस्य दोषस्य प्रकीर्ण उल्लोऽस्ति
सोऽंशस्तद्विषयस्य थाधः काल इत्यर्थः ।
नक्तादेशेषु वानादिप्रकोप उक्तो वागभट्टेन ।
“ते यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधीमभ्योर्हसंभवाः ।
वयोऽहीरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमान् ॥”
इति ॥

ते वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिकोपो यथा,
“वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्ते तु कफः कुण्डिष्या प्रकृतिरार्धवी ॥” ॥*॥
संप्राप्तिर्थाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । मित्या-
हारविहारकुपितवाताद्यामाशयगमनरसद्रूपग-
कोष्ठाग्निसंहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं
बोधयति तथा थाधीनां संस्थादोषांशांश-
कल्पनाप्राधान्यबलकालांश्च बोधयति । तेषु
ज्ञानेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ
पूर्वस्वरूपस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वस्वरूपं तद्वयेन विद्याद्वाविनमामयम् ।
सामान्यस्य विशिष्टस्य द्विविधं तदुदाहृतम् ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशिष्टेनधिष्ठितम् ।
विशिष्टमीषद्वयं स्यात् विशिष्टेषु समन्वितम् ॥”
दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेत्रदाहानि-
मान्यादयः । तत्र पूर्वस्वरूपं थाधीनां ज्ञानाय
हेतुर्यथा । असादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।
अथ च त एव असादयोऽतिशयितजुम युक्ता
भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
ज्वरं वह्निमान्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-
यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वस्वरूपं विशिष्टं यद्वक्तं तद्वचनं स्मृतम् ।
संस्थानं जिज्ञासिच्छे च यज्जनं रूपमाकृतिः ॥”
विशिष्टं पूर्वस्वरूपं ईषद्वयं रूपं तदेव सन्ध-
न्यक्तं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे अवहाराय
पण्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं याधे-
ज्ञानाय हेतुर्यथा । खिदावरोधः सन्तापः
संज्ञाङ्गवद्वयस्य युगपदेतद्वचनं ज्वरं बोध-
यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।

“व्यौषधान्नविहारोऽप्यनुपयोगं सुखावहम् ।
शुण्ठासुपशयं विद्यात् स हि स्वात्मनिष्ठः स्मृतः ॥”
तत्र वातस्योपशयमाह ।

“मधुरलवणसान्निध्यनस्योष्णनिद्रा-
गुषरुचिकरवस्त्रिखेदसंमहूनानि ।
दहनजलदशेषाभ्यङ्गसन्तर्पणानि
प्रकृपितवमानं शान्तिमेतानि कुर्यात् ॥”

अथ पित्तस्योपशयमाह ।

“तक्तस्त्राटुकषायशीतपवनच्छायानिष्ठावीजन-
प्योत्सामृष्टयत्नवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्-
शंनम् ।

सर्पिः क्षीरविरिकसेकरुधिरस्त्रावप्रदेशादिकं
मानाहारविहारभयजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥”

अथ कफस्योपशयमाह ।

“रुच्यहारकषायतक्तकटुकषायामनिष्ठीवनं
धूमामुष्णश्रीरविरिकवमनं खेदीपनायादिकम् ॥”

हृद्भ्रानाधनिपुद्गामरजनक्रीडाङ्गनासिवनं
पानाहारविहारभयजमिदं श्लेष्मासुप्तं चरेत् ॥”
जनक्रीडा कर्षं कर्षं चरति तदाह । जन-
क्रीडाजनितश्लेष्मावसहदेष्टोष्णा पक्षुलिप्र-
पाकाग्निरिवोयो भूत्वा कर्षं शोषयति इति
समाधिः ॥*॥ उपशयो थाधेर्ज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं
चरकेण । गृह्णितुं सद्दीर्घलक्षणस्य थाधिसुप्त
शयाशुपशयाभ्यां परीक्षेति । तथा च मृद्नेः
“अभ्यङ्गखेदनश्लेष्मैर्विकारो वातिको न यः ।
धाम्यतत्र तु विज्ञेयं रक्तमात्रास्ति दूषितम् ॥
सर्व्यामेव रोगानां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रीक्तं विविधाहितसेवनम् ॥”
सर्वेषां रोगानां निदानं सप्रकृतं कारणम् ।
कुपिताः खेदतुष्टाः । मला वातपित्तकफा
सवेत्यन्वयः । तथा च वागभट्टः । दोषा एव हि
सर्वेषां रोगाणामेककारणमिति । नत्वागन्त-
थाधिसु अमिचारः स्यात् । तत्र तत्राप्युत्पत्ता-
नन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावित्वान् ; उत्पन्न-
द्रव्येषु गुणयोगस्यैव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पापजरोगा यथा । शातानपीयकर्मविपाके ।
“कुष्ठश्च राजवण्या च प्रमेहो यद्वह्नी तथा ।
नृत्रक्ष्णोऽक्षरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टवयं गण्डमाला पक्षाघातोऽचिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा मद्यापोद्भवाः स्मृताः ।
जलोदरयज्ञनुमो हृन्मूलरोगग्रन्थानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छेदिभ्रमसोऽहगलग्रहाः ।
रक्तान्दुर्विसर्पावा उपपापोद्भवा गदाः ॥
दृष्टावतानकश्चिचवपुःकम्पविचर्चिकाः ।
वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापवसुद्भवाः ॥”
तथा ।

“अर्श्याद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।
उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमान् ॥”

सर्वरोगानाशकदानं यथा । हिमाद्रिधृतदान-
खले भगवदावयम् ।
“सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।
तन्नात् नञ्प्रयत्नेन कर्त्तव्यं कमलोद्भवम् ॥”
इति मलमासतत्वम् ॥ * ॥

अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र त्रिषयो रिक्ताः
प्रशक्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नञ्चानि । स्वातो-
श्रवणाधनिष्ठाशतभिषाण्येष्टादक्षापुष्यपूर्वा-
षाढापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीशुभ-
शिरांसि । तत्र वाराः श्रुताः । तत्र योगो अनी
पातः । अशोभनश्चन्द्रः । जन्मापेयथा केन्द्रेषु
पापग्रहः । इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ अपि च ।

“चन्द्राशुनी अनीपाते भौमाशेऽशनिवागरे ।
ब्रह्मरुक्ती थाधिसुक्तः शशः खानं समाचरेत् ॥
पूर्वात्रयमघाशेषा भरणी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च निषी रक्ते चारोग्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ * ॥

अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र त्रिषयो रिक्ताः
प्रशक्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नञ्चानि । स्वातो-
श्रवणाधनिष्ठाशतभिषाण्येष्टादक्षापुष्यपूर्वा-
षाढापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीशुभ-
शिरांसि । तत्र वाराः श्रुताः । तत्र योगो अनी
पातः । अशोभनश्चन्द्रः । जन्मापेयथा केन्द्रेषु
पापग्रहः । इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ अपि च ।

“चन्द्राशुनी अनीपाते भौमाशेऽशनिवागरे ।
ब्रह्मरुक्ती थाधिसुक्तः शशः खानं समाचरेत् ॥
पूर्वात्रयमघाशेषा भरणी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च निषी रक्ते चारोग्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ * ॥

अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र त्रिषयो रिक्ताः
प्रशक्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नञ्चानि । स्वातो-
श्रवणाधनिष्ठाशतभिषाण्येष्टादक्षापुष्यपूर्वा-
षाढापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीशुभ-
शिरांसि । तत्र वाराः श्रुताः । तत्र योगो अनी
पातः । अशोभनश्चन्द्रः । जन्मापेयथा केन्द्रेषु
पापग्रहः । इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ अपि च ।

“चन्द्राशुनी अनीपाते भौमाशेऽशनिवागरे ।
ब्रह्मरुक्ती थाधिसुक्तः शशः खानं समाचरेत् ॥
पूर्वात्रयमघाशेषा भरणी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च निषी रक्ते चारोग्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ * ॥

अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र त्रिषयो रिक्ताः
प्रशक्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नञ्चानि । स्वातो-
श्रवणाधनिष्ठाशतभिषाण्येष्टादक्षापुष्यपूर्वा-
षाढापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीशुभ-
शिरांसि । तत्र वाराः श्रुताः । तत्र योगो अनी
पातः । अशोभनश्चन्द्रः । जन्मापेयथा केन्द्रेषु
पापग्रहः । इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ अपि च ।

“चन्द्राशुनी अनीपाते भौमाशेऽशनिवागरे ।
ब्रह्मरुक्ती थाधिसुक्तः शशः खानं समाचरेत् ॥
पूर्वात्रयमघाशेषा भरणी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च निषी रक्ते चारोग्यज्ञानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिषास्त्वम् ॥ * ॥

रोगह

रोगानं, स्त्री, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशके, त्रि ॥
 (स्त्रियां ङीप् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
 “त्रिफला चर्बुरोगघ्नी त्रिभागहृत्सुक्त्वा ॥”)
 रोगभूः, स्त्री, (रोगाणां भूः स्थानं याधिमन्दि-
 त्वान् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राज-
 यप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “इति याधिवन्द्यस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुस्रोक्तसतुर्विधः ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने ८ अध्यायः ॥)
 रोगलक्षणं, स्त्री, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
 शान्ति + क्तुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
 मन्ःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या मन्ःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ॥)
 रोगशिष्पी, [न्] पुं, (रोगे शिष्पीव ।) वृक्ष-
 विधेयः । इति वटाधरः ॥ शरासु इति
 भाषा ॥
 रोगश्लेष्मः, पुं, (रोगेषु श्लेष्मः ।) ज्वरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रोगहं, स्त्री, (रोगान् हन्तीति । हन् + ङः ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगहरद्रव्यं, स्त्री, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।)
 रोगनाशकवस्तु । यथा,—
 धन्वन्तरिववाच ।
 “द्रव्यानि मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहराण्यहम् ।
 प्राक्त्रियष्टिकगोधूमधीरश्चैव तथा मधु ॥
 मन्थादृङ्गाटकयवकशैलासकगोचुरम् ।
 गन्धारी पीप्लरं बीजं द्राक्षां खर्जूरकं वला ॥
 नारिकेलेषुतामसुप्रा विदारौ च पियालकम् ।
 मधुकं तातकुशाणं सुखीर्यं मधुरो गणः ॥
 मन्थादाशप्रशमनः वडिन्द्रियप्रसादनः ।
 क्षमिकन्तु कफहन्तु वृष्य एकोऽत्यर्थं निधेवितः ॥
 श्यामकाशास्यमाधुमन्वरघाताळैदानि च ।
 गन्धगन्धोपदानि गृह्येपादि कारयेत् ॥ ७ ॥
 दान्त्रिसामलकाम्बय कपित्थकरमर्हकौ ।
 मातुलुङ्गाम्बानकय वदरं तिसरीफलम् ॥
 दधिमकं काञ्चिकक्य सङ्घं चान्तवतसम् ।
 जम्बा दन्तशठायुक्तौ लारगः पाचनो रघः ॥
 श्वेतनी वागङ्गु वृष्यो विदारौ चायुलोमनः ।
 श्यामोऽत्यर्थं सेवमानः कुम्भदि दन्तहर्षकम् ॥
 शरीरहृत् य श्लेष्मन्वरकृत्तनहृत्सवैत् ।
 उदरभित्तयदादीनि पाचयत्यभिभावतः ॥ ८ ॥
 सपलादिप्रपचारः शर्करादिच तापयः ।
 शीघ्रनः पाचनः शैवी विज्ञेयमयेकादिहन् ॥
 मानसोपी मादंयलन्तु स रुक्ः परिधेवितः ।
 नाभरुक्कोटश्रीपरीपैर्षं लभवेहसः ।
 रक्तभावं रक्तपित्तं पुनीन्द्रियरुक्कादिकम् ॥ ९ ॥
 शीघ्रंरोगं गणकथं देवदाहं हृत्सुक्त्वा ॥

रोगह

सदयं जम्बुफलं सुजा गुग्गुलुलाङ्गुली ।
 कटुको दीपनः शोधी कुष्ठकटुकफान्नाशत् ॥
 स्यौल्लालस्वल्पमिचरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
 एकोऽत्यर्थं सेवमानो भ्रमदाहादिहृत्सवैत् ॥ १० ॥
 क्षतमालः करीरोगि हरिन्द्रेण्यवाक्षथा ।
 स्वादुकण्टकवेनागि वृहतीहयश्लिनी ॥
 गुडूची च द्रवन्ती च त्रिष्टम्बकपर्य्यापि ।
 कारवेक्षकवाक्ताङ्गकरवीरकावासकाः ॥
 रोहिणी शङ्खपुष्पी च ककोटौ वैजयन्तिका ।
 जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥
 तिलो रसन्धेदनः स्याद्रोचनो दीपनक्षथा ।
 शोधनी जरटण्णाप्नो मूर्च्छाकण्टिकादिपित् ॥
 विण्मूत्रक्षेदंशोषे अत्यर्थं स च सेवितः ।
 मन्याक्षमक्षेपकार्केशिरःसूक्ष्मवादिहृत् ॥ ११ ॥
 त्रिफलाश्लक्ष्मीजम्बु व्याम्बान्नातवटादिकम् ।
 तिन्द्रकं वङ्गलं शार्कं निष्यावं सुहृत्क्षिका ॥”
 निष्यावस्थाने पालङ्गा इति कश्चित् पाठः ।
 “कषायो याश्चो रोपी क्षन्मनः क्षेदशोषणः ।
 एकोऽत्यर्थं सेवमानो हृद्यादथ पीडकत् ॥
 सुखशोषन्वरधानमन्याक्षन्मादिकारकः । १२ ॥
 हरिद्रा कुष्ठलवणमेपशङ्गीवलाङ्गयम् ॥
 कच्छपी श्लक्ष्मी पयो पुनर्नवा श्रतावरी ।
 अमिमन्थो जज्ञदरपी खदंशैरुक्ते तथा ॥
 यवकोलकुलत्यादि कर्षाधीदसम्बलकम् ।
 पृथक् समसो वातान्तो बहुपित्तहरक्षथा ॥
 श्रतावरी विदारौ च बालकोशीरचन्दनम् ।
 दून्वा वटः पिप्पली च वदरी श्लक्ष्मी तथा ॥
 कदली चोत्पलं पद्मसुदुम्बरपटोलकम् । १३ ॥
 व्यथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥
 श्रतपुष्पी च जाती च खोपारवधनाङ्गुली ॥ १४ ॥
 सर्पिस्तैलवसामञ्जा स्नेहेषु प्रवरं हृतम् ॥
 तथाधीस्तुतिमेधाभिकाङ्गुयां शस्यते हृतम् ।
 केवलं पेशिके सर्पिस्तातिके लवणान्वितम् ॥
 देयं बहुकफे वापि खोपारवसमन्वितम् ।
 मन्थीनाडीक्षमिश्रेणमेदोमासुररोगिषु ॥ १५ ॥
 तैलं लाघवदाट्याय क्रूरकोष्ठेषु देयम् ।
 पातातपाखभावातिव्यायामशौचघातुषु ॥
 रूचे श्लेष्मयात्यनिवाताहतपथेषु च ।
 तथा दग्धा क्षलभृष्टा योनिकर्मा शिरोरुजि ॥
 उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाप्येष मध्ये ।
 जघनस्य पलाहेन स्नेहतापीयधेषु च ॥ १६ ॥
 जलसुष्णं हृते देयं पृथक् तैले न शस्यते ।
 स्नेहे पीते तु दृष्यायां पिपेदुष्योदकं वरः ॥
 पातातुणोमदोपानिबवैरौचिभसमं सतम् ।
 रूचस्य श्लेष्मं कायमतिराम्भस्य रूचसम् ॥
 श्यामाककोरुद्रुयाभतकपिग्याक्षपिभिः ।
 पातश्लेष्मि पाते वा कफे वा स्नेहे दस्यते ॥
 न लिदयेदसिस्त्रुगुरुसुदुन्वलास्येनान् ॥”
 इति मादक्ये योगगारे १०० अध्यायः १०१ ॥
 धन्वन्तरिववाच ।
 “हृत्सुक्त्वादि वक्ष्यामि श्रुता सुदुत रोगहन् ।
 शङ्खपुष्पी यथा खोमा जाती क्रूरसुपर्षणा ॥

रोगह

अभया गुडूची चैव अङ्गूरुपकवाङ्गुची ।
 एतेरक्षसमेभोग्धृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकाया रजप्रस्यः क्षीरप्रस्यसमन्वितः ।
 एतदृन्वाक्षीहृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥ १७ ॥
 त्रिफलाचित्रकवलानिर्गुलीनिम्बवासकाः ।
 पुनर्नवा गुडूची च वृहती च श्रतावरी ॥
 एतेर्वृतं यथाक्षामं चर्बुरोगविमर्दनम् ॥ १८ ॥
 वलाश्रतकषाये तु तैलस्याहार्हाणं पचेत् ॥
 कल्केर्मधुकमश्लिष्टाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
 रुष्मैलापिप्लीकुष्ठलवणेनागुरुकेशरैः ॥
 गन्धाषणीवनीयेषु जीराणुकसमाश्रितम् ।
 एतद्भृष्टदग्धिना पकं स्यापथेद्वजते शुभे ॥
 सन्धवातविकारांस्तु सन्धधाखन्तराश्रयान् ।
 तैलमेतत् प्रशमयेद्दन्वाख्यं राजवशभम् ॥ १९ ॥
 श्रतावरीरसप्रस्यं क्षीरप्रस्यं तथैव च ।
 श्रतपुष्पा देवदारु भांसो श्लेष्मिकं वला ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमतौ तथा ।
 एतैः कर्षधमैः कल्केस्तेजप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कुलवाभनपद्मनां वधिरवङ्गकुष्ठिनाम् ।
 वायुना भ्रमगात्रायां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
 जराण्यर्जुनात्रायां पाभानसुखशोषिणाम् ।
 लम्बगताद्यापि ये वाताः शिरास्तायुगताश्च ये ॥
 स वसिर्नाशयलास्य तैस्त्रैव स्याद्दृशाङ्गकः ।
 गारायणमिदं तैलं विष्णुकोक्तं रगहृन्मम् ॥ २० ॥
 पृथक् तैलं हृतं क्षुभ्यात् समक्षैरौषधैः पृथक् ।
 श्रतावर्था गुडूच्या वा पित्रकै रोचनायुतः ॥
 निर्गुण्डा वा प्रसारण्या कण्टकाया रसा-
 दिभिः ।
 वर्षाधानजया वापि वासकेन फलपिकैः ॥
 प्राश्या चैरुक्तेनापि भृङ्गराजेन सुखिना ।
 स्रग्गत्या दृशन्धेन खदिरैश्च वटादिभिः ॥
 वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् चर्बुरोग-
 वृत् ।
 हृतेन मधुना वापि युक्तं खटुगुडादिभिः ।
 क्षयैः कटुकैर्वृत्तं यथाभागस्य रोगगुत् ॥
 चित्रककांश्चिहृतामलजघ्नयमारकम् ।
 खधा च वाजा गन्धिका सप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥
 प्योतिष्मतीषु संभ्रम्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
 एतन्नियन्दनं तैलं शृङ्गं दद्यात् भगन्दरे ॥
 शोधनं रोचनप्येदं चर्बुरोचकं परम् ।
 चित्रकादं महत्तैलं चर्बुरोगप्रभङ्गनम् ॥
 अजमोदः सचिन्दुरो हरितालनिशाङ्गयम् ।
 चारुहयं केनयुतमार्द्रकं चरकोद्भवम् ॥
 इन्द्रयाजगणपामार्गक्षदरैः कन्दलैः समैः ॥”
 कन्दलैः स्थाने स्यन्दनैः इति च पाठः ।
 “इभिः सर्वपत्रं तैलमजाम्बुत्रैष योजितम् ।
 हृदयिना पचेदेतत् अकंक्षीरेषु संयुतम् ॥
 अजमोदादिकं तैलं गच्छनायां यपीहति ।
 विदग्धस्तु पचेत् पलं पाण्ड्येव विप्रोद्यते ॥
 रोपयं हृद्भवस्य-सौतेगानेन कारयेत् ।
 अजमोदादिकं तैलं महामोक्षेण रोगहन् ॥”
 इति मादक्ये १०८ अध्यायः ॥

रोगहारी, [न] पुं, (रोगं हरति तच्छीलः ।
 छ + णिनिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५०॥
 रोगनाशके, त्रि ॥

रोगितवः, पुं, (रोगिणां शोकनाशककण्डः ।)
 अशोककण्डः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगिवल्लभं, स्त्री, (रोगिणां वल्लभं प्रियम् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, त्रि ॥

रामो, [न] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
 इनिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २
 पिहितः ३ न्यायः ४ स्नानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
 अभ्यास्तः ८ अभ्यमितः ९ रुग्णः १० सामयः ११
 अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-
 यावी १३ न्यायुः १४ । इत्यमरः ॥ १० ॥ अथ
 चिकित्सायार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-
 भटः ।

“दर्शनस्पर्शनप्रश्नेः परीक्षेदथ रोगिणम् ।
 आक्षुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽप-
 रम् ॥”

आक्षुरादि । आदिशब्दान् साध्यत्वासाध्य-
 त्वादि । दृशा दर्शनेन । अत्र सम्पदादिभ्य-
 श्चेति भावे क्तिप् । स्पर्शान् शरीतादेः । शीतोष्ण-
 ग्दुक्कठिनत्वादिना परीक्षणम् । प्रश्नतः ।
 उदरलाघवगौरववृषावुसुत्रावलावलादिना ॥
 “मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
 च ।
 तथा दुष्यरिष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
 तत्र दर्शनं नेत्रनिष्ठास्पर्शादेः कर्तव्यम् ॥ १० ॥
 तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
 “नेत्रं स्यात् पथनादूर्ध्वं धूम्रवर्णं तथाशुभम् ।
 कोटरान्तःप्रविष्टश्च तथास्तश्च विलोकनम् ॥
 हरिद्राखड्गवर्णश्च रक्तं वा हरितं तथा ।
 दीपद्विषि सदादृष्टं नेत्रं स्यात् पिचकोपतः ॥
 अशुभं ललाशनाद्बुद्ध्यात् क्षिप्तं स्यात् सलिल-
 मुतम् ।
 तथा धवलययंश्च प्योतिर्दीर्घं वसान्वितम् ॥
 नेत्रं हि दोषशास्त्रेण स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
 त्रिदोषलक्षणं सेवेत तस्मादरयति रोगिणम् ॥
 त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्मात्रं भ्रष्टं भवेत् ।
 त्रिणिष्ठं सलिलसावि प्राप्तेनोष्णोष्णयत्पि ॥”
 अथ जिह्वापरीक्षा ।
 “श्राकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनाजिह्वात् ।
 रक्ता घ्राणा भवेत् पिताहिमार्द्रा धवला
 कफात् ।
 परिदग्धा खरस्पर्शां लम्बा दोषत्रयेऽधिके ।
 येवं दोषद्वयाधिवरे दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 अथ मूत्रपरीक्षा ।
 “यतिन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
 रक्तमेव भवेद्गताह्वलं केजिलं कफात् ॥”
 अथ शरीरस्य उष्णत्वादिज्ञानार्थं स्पर्शनं
 कार्यम् । तत्र शरीरपरीक्षामाह ।
 “सुखी दक्षिणहस्तस्य स्निग्धो वामकरस्य तु ।
 अङ्गुष्ठस्य नाडी परीक्षेत भिषग्वरैः ॥

अङ्गुलीभिस्तु तिस्रिर्नाडीभ्योऽपि सृष्टेत् ।
 तद्येदया सुखं दुःखं जानीयात् कृशलोऽखि-
 लम् ॥
 तद्यःज्ञातस्य सुप्तस्य चक्षुष्पातपशीलिनः ।
 यायामश्रान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते ॥
 वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रयत्नात् तर्जनीतले ।
 पित्ते यत्ता मध्यमायां ततोयाङ्गुलिगा कफे ॥
 तर्जनीमध्यमामध्ये वानपित्तेऽधिके स्फुटा ।
 अनामिकायां तर्जनीयां यत्ता वातकफे भवेत् ॥
 मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
 अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रयत्नात् सन्निपातिनः ॥
 वाताह्वकगतिर्नाडी पिताह्वुत्तु गामिनी ।
 कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया सन्निपातादतिदृता ॥
 वक्रमुत्तुत्तु चलति घमनी वानपित्ततः ।
 वहेद्वक्रश्च मन्दश्च वातश्चैवाधिके ततः ॥
 उत्तुत्तु मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
 कामात् क्रोधात् वेगवहा चीया चिन्ताभया-
 मुता ॥
 स्थित्वा स्थित्वा चवेदया सा हन्ति स्थानद्युता
 तथा ।
 अतिचीया च शीता च प्राणान् हन्ति न
 संशयः ॥
 ज्वरकोपेन घमनी चीया वेगवती भवेत् ।
 मन्दायेः चीयाधतोश्च सैव मन्दतरा मता ॥
 चपला क्षुधितस्य स्यात् यमस्य भवति स्थिरा ।
 सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती मता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (लक्षणान्तरादिकमाह ।
 “रोगो यस्यास्ति रोगी च स चिकित्स्यस्तु
 यादृशः ।
 यादृशश्चापि कित्स्वीऽपि वक्ष्यमायो निश्चि-
 त्तम् ॥”
 तत्र चिकित्स्यः ।
 “निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।
 चिकित्स्यो भिषगां रोगी वैद्यभक्तो जिते-
 न्द्रियः ॥”
 सत्त्वं यस्याभ्युदयज्ञेयादिव्यविभ्रलताकरं तेन
 युक्तः । चक्षुषा चक्षुरपलक्षितेन । ततोऽन्वे-
 नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोक्षयित्वाः ।
 अन्यथा ।
 “ध्यायमानं वक्ष्वान् वाथोऽथयान् मित्र-
 वानपि ।
 चिकित्स्यो भिषगा रोगी वैद्यवाप्यक्षदा-
 स्त्रिकः ॥”
 व्यायुर्ब्रह्मैकीति नित्यस्य च आक्षिकः ॥
 अथाचिकित्स्यः ।
 “अप्यः साहचिकोभीरुः कृतज्ञो यत्र स्व च ।
 श्रीकाङ्गुली तुष्ट्यर्थं विधीनः करौच यः ॥
 वैरी वैद्यविदग्धश्च अहाहीनश्च शक्तिनः ।
 भिषगामविधेयाः सुप्तोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥
 यथाहमन्तरं वैद्यो भूत्वा दोषानवाप्नुयात् ॥”
 वलीऽन्तर्लोचशीलः । साहचिकः कविचार्य-

कारो । भीरुर्मयशीलः । कृतज्ञो वैद्यकृतीप-
 कारलोपकः । यग्यो व्याकुलः । विधीनः कर-
 चैश्च यः निष्पन्नव्यक्तिरिति । वैरी न
 चिकित्स्यः कदाचिन्मोहोद्वेगे चमवाद्भयात् ।
 वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । तथा च सुवृतः ।
 “स न सिद्धति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूष्यते ॥”
 शक्तिो वैद्यविद्यासरहितः । भिषगामविधेयाः ॥
 वैद्यवचनाविधाधिगः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।
 रते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अथ इत्यस्य
 लक्षणम् ।
 “यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
 स च यादृक् ससुचित्त्वाद्गम्य निगद्यते ॥
 दूताः सुजातयोऽथप्राः पटवो निर्गमितामराः ।
 सुखिनोऽश्चर्यास्तुः सुभ्रुव्युत्तैर्युताः ॥
 सजातयः सुचेष्टाश्च लीवदिशिशुङ्गायाः ।
 भिषगं वसये प्राप्ता रोगिणः सुखयेतये ॥”
 सजातयः रोगिसमानजातयः ।
 “यस्यां प्राणमरुह्याति सा नाडी चीव-
 संज्ञिता ॥”
 अथ दूतस्य यात्रायार्थं शकुनविचारः ।
 “वैद्याङ्गनाय दूतस्य गच्छती रोगिणः हते ।
 न शुभं सौम्य शकुनं प्रदीपस्तु तत्रावहम् ॥”
 प्रदीपमस्ति दूतो रोगी रिक्तहस्तो वैद्यं च
 पश्येत् । तथा च ।
 “रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषगंयुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रोगी, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
 लपण्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रोगचमन्दिनि च ॥

रोचकः, पुं, (रोचयतीति । रुच् + णिच् +
 खुल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । सुप्त्या २
 अशना ३ जिघत्सा ४ रचिः ५ । इति हेम-
 चन्द्रः । १ । ५० ॥ कदली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ राजप्रसाङ्गः । अवदर्शः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अन्विपसर्गैर्दः । भलिउर इति
 नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः २
 धनहरः ३ कितयः ४ गण्डासकः ५ । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकफूष्णानिलरक्षोशी
 खेदमेदीःसज्वरगन्धविषग्रयनाशित्वञ्च । इति
 भावप्रकाशः ॥ (काचशूष्यादिकारकः । यथा,
 रामायणे । २ । ८३ । १३ ।
 “मायूरकाः काकपिका वेधका रोचका-
 सथा ॥”
 “रोचकाः काचशूष्यादिकारकः इति कणकः ।”
 इति तट्टीका ॥) रचिकारके, त्रि । (यथा,
 सुवृते । १ । ४८ । मायवर्गे ।
 “संन्याही रोचको वन्यलोभनेयो ज्वरामयः ॥”)

रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + नन्दादित्वात्
 ल्युः ।) शूद्रशास्त्रिणः । इत्यमरः ॥ (तस्य
 पर्यायो यथा,—

रौचनि

“कुम्भितः शाल्मलिः प्रोक्तो रौचनः ब्रूट-
शाल्मलिः ॥”

इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥

काम्पिलः । तत्पर्यायो यथा,—

“काम्पिलः कर्कशचन्द्रो रत्नाङ्गो रौचनोऽपि
च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्वेतशिशुः । पलायुः । आरवधः । कारङ्गः ।

अङ्गोठः । दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

“कुम्भाखः कुम्भस्रष्टां च रौचनो वैलतोऽग्रः ॥”

दक्षिणापुत्राणामग्रतमः । च च स्वायम्भुवमन्व-
न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥

स्वारौचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । ८ । १ ।

२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ५७ । १३ ।

“तुङ्गप्रस्यो नागगिरी रौचनः पाण्डुराचलः ॥”

त्रि. रौचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । प्राकवर्गे ।

“त्रयोष्णं रौचनं हृद्यं सक्किं लघु दीपनम् ॥”

दीपिशाही । यथा, हरिवंशे । १२६ । १५ ।

“अन्तश्चरं रौचनं चारुश्राखं
महाबलं धर्मनेतारमीशम् ।
सहस्रनेत्रं श्रुतवर्माणसुत्रं
महादेवं विश्वद्वजं नमस्ते ॥”

श्रीभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भृङ्गालिकीकिलक्रुडभिर्वाशनेः पश्य लक्ष्मण ।
रौचनेर्भूषितां पद्मामस्ताकां हृदयाविधम् ॥”

अनुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

“वत्सङ्गानुसक्तदुःसङ्गो ह्यातुं नोत्सहते बुधः ।
कीर्त्तमानं प्रथो यस्य सङ्गदाकर्ण्य रौचनम् ॥”

रौचनकः, पुं, (रौचयतीति । रौचि + ल्युट् । ततः
कन्) अश्वीदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-

दयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातयाः ॥)

रौचनफलः, पुं, (रौचनं वचिकरं फलमस्य ।)

वीनपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रौचनफला, स्त्री, (रौचनं रौचकं फलमस्याः ।)

चिर्भिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

रौचना, स्त्री, (रौचते या । रुच् + “बहुलमव्य-
त्रापि ।” उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)

रक्तकार्दारम् । शोषितम् । गोरोचना इति
ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।

“कर्णौ चर्म च वालांश्च वक्षिं च्चायुश्च रौच-
नाम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यात् ऋतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”

यरयोपितु । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-
देवपत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।

“पौरवै रौचिणी श्रद्धा मदिरा रौचना इजा ।
देवकी प्रसूयायाश्च पद्मपानकदुःकुम्भेः ॥”

रौचनिका, स्त्री, (रौचनेव । स्वार्थे कन् ।
टापि ध्यत इत्यम् ।) वंशरौचना । इति राज-

निर्घण्टः ॥ शुष्मारौचनी । इति रत्नमाहा ॥

रौटिका

रौचनी, स्त्री, (रौचते इति । रुच् + ङ्यल्युटो
बहुलमिति ल्युट् । ततो ङीष् ।) आमणकी ।

गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला ।

इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतत्रिभुता । गुं डारौच-
नीतिख्यातवणिग्द्रव्यम् । तत्पर्यायः । काम्पिलः २

कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रत्नाङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

काम्पिलः ६ कम्पीलः ७ काम्पिलः ८ काम्पिल्यः ९

रौचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तरं गुणाच्च
काम्पिलकशब्दे द्रव्याः ॥

रौचमानः, पुं, (रौचते इति । रुच् + श्रानच् ।)

अश्वग्रीवास्थरोमावर्तः । यथा,—

“श्रीहृषो हृदयावर्तो रौचमानो गलोद्भवः ॥”

इति त्रिकाश्लेषः ॥

(यथा, माघे । ५ । ४ ।

“अथाः प्यधुर्वसुमतीमतिरौचमाना-
सूर्णं पयोधय इवोन्मिभिरापतन्तः ॥”

श्रुतविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।

“अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-
सुरः ।

रौचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥”

दीपमाने, त्रि । यथा, कथाचरित्सागरे ।

७४ । ७८ ।

“रौचमानेः समायुक्तचूडामण्यङ्गदादिभिः ।
गन्धञ्जलसम्भतिसंघैरिव भूषितम् ॥”

रौचिः, [स्] स्त्री, (रौचतेऽनेनेति । रुच् +
वाहुलकात् इतिन् । इत्युज्ज्वलः । २ । १२२ ।)

प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाण्डेः पटलेन रौचिषा-
श्लेषित्विषः संवलिता विरेजिरे ॥”

रौचिष्णुः, त्रि, (रौचते तच्छीलः । रुच् + “अलं
क्षणं निराह्वयितम् ।” ३ । २ । १३६ । इति

इष्णुच् ।) अलङ्कारादिना दीपिशीलः । तत्-
पर्यायः । विभाट् २ भाजिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, कथाचरित्सागरे । ६४ । ६ ।

“तत्र शूकरवृन्दानि भिन्दन् वाद्यैर्निरन्तरम् ।
श्यामलाम्बररोषिष्णुस्तमांसीव रविः करैः ॥”

रौचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।

“सुगन्धि दीपनं हृद्यं रौचिष्णु क्षमिनाशनम् ॥”

रौची, स्त्री, (रौचते इति । रुच् + इन् । वा
ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥

रौची, [न्] त्रि, (रौचते इति । रुच् + णिनिः ।)

रौचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

रौच्यं, त्रि, (रुच् + ल्यः । “यनयाचरुचप्रवच-
र्ष्य ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)

प्रकाश्यम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्त्तव्य
यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

रौट, [ष्] त्रि, (रुच् + “अव्यञ्चोऽपि दृश्यन्ते ।”
३ । २ । ७५ । इति विच् ।) हिंसः । वधकः ।

रौचतीति विधि गुणः । इति सुगन्धोमटीकायां
दुर्गादासः ॥

रौटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रौटी इति रूटी
इति च भाषा । तत्कारणप्रकारमाह ।

रौदनं

“शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चिन् पुष्टाश्च पौलिकाम् ।
तत्रके खेदयेत् क्त्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् ॥

सिद्धेया रौटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्यहे ।
रौटिका वलङ्कृत्या वृन्दणी घातुवर्हनी ॥

वानप्रौ कफहृद्गुर्वी दीपाम्नीनां प्रपूजिता ॥”

अथ लेटी ।

“सुन्नगोधूमचूर्णान् सामुगाढं विमर्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धमेऽनौ शनैः पचेत् ॥

अङ्गारकर्कटी ह्येषा वृन्दणी मुक्ता लघुः ।
दीपनी कफहृद्गुर्वी पौनश्चासकावजित् ॥”

अथ यवरोटिका ।

“यवला रौटिका स्या मधुरा विषदा लघुः ।
मलशुक्रानिषकरी वल्या इति कफामयान् ।

पौनश्चासकासांश्च मेदोमेहमलामयान् ॥”

अथ माषरोटिका ।

“युष्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साभिधीयते ।
चर्मसीरचिता रौटी कथ्यते बलभद्रिका ॥

रूचोष्णा वातला वल्या दीपाम्नीनां प्रपूजिता ।
साषाणां शालयस्त्रोये स्थापितास्त्र्यक्तकक्षुकाः ॥

आतपे शोपिता यन्ते पिष्टास्ता धूमसी स्त्रुता ।
धूमसीरचिता सैत् प्रोक्ता भर्भरिका बुधैः ॥”

भर्भरिकास्याने सुभुरिका इति गुर्भुरिका
इति वा पाठः ।

“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्त्रुता ॥”

अथ चणकरोटिका ।

“चाणक्या रौटिका रूक्षा श्लेषित्तासनुद्गुरः ।
विष्टमिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलश्लुष्णी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रौड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अदरोडत् । इति

दुर्गादासः ॥

रौदः, [स्] स्त्री (रुद् + असुन्) स्वर्गः । भूमिः ।
इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।

२२ । ५ ।

“एते पृष्ठानि रौदसीर्विप्रयन्तो यानशुः ॥”

रौदनं, स्त्री, (रुद् + ल्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,
चाणक्यप्रतके । ६२ ।

“दुर्वलस्य बलं राजा बालानां रौदनं बलम् ।
बलं स्वर्खस्य मौनित्वं चौराणामनृतं बलम् ॥”

असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं
यथा,—

“अनशु स्निग्धरहितमदीनं शुभदं वृणाम् ।
प्रचुराशु दीनं रूचश्च रुदितं न सुखान्वहम् ॥”

इति गारुड् ६६ अध्यायः ॥

कपिलाधेनुनां नेत्रामुना रत्नवस्त्रो जातः ।
यथा,—

“युष्टे सुनिं श्वतं दृष्ट्वा रौद कपिला सुष्टुः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“तदशुविद्वगा मर्त्ये रत्नसंधो बभूव ह ॥”

रौदनाश्रुपतनेन श्वतानां नरकं स्यात् । यथा,—

“ज्ञानिनो मा रुदन्त्येव मा रौदीः पुत्र वाम्पु-
तम् ।

रोदनाशुप्रपतनानुगतानां नरकं भुवम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 स्नसुहिष्ण रोदननिधेयो यथा,—
 “श्रेष्ठाशु वान्ववैर्मुक्तं प्रेतो मुहुक्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितस्य हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”
 इति शुद्धितन्त्रम् ॥
 रोदिका, स्त्री, (रोदनं अशु पात्यत्वेनास्वस्येति ।
 रोदन + टन् ।) यथासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विप्रयोऽस्य यथासशब्दे ज्ञातयः ॥)
 रोदनी, स्त्री, (रुदन्तेऽनेनेति । रुद + करणे ल्युट् ।
 डीप् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥
 रोदवी, स्त्री, (रोदस् + गौरादित्वात् डीप् ।)
 स्वर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
 रोदवी, अ, स्वर्गः । भूमिः । यथा,—
 “द्यावापृथिवी रोदस्यौ रोदवी रोदवीति च ॥”
 इति भरतधृतकीषः ॥
 रौदस्यौ, स्त्री, भूमिस्वर्गौ । यथा,—
 “प्रसरन्नापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदवी च ते ॥”
 इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
 “भूमिः सौराकारां एते संहिते विद्यहीते च
 रोदवीरोदःशब्दयोर्वाच्येते इति भूद्यावौ परा-
 न्त्येते एतेन ईवन्तस्मान्तशब्दद्वयेन एकवच-
 नान्तेनापि भूद्यावौ वसुदिते उच्येते ।
 ‘रोदश्च रोदवी चापि द्विवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
 सद्य प्रयोगेऽप्यगमौ रोदः स्यादपि रोदवी ॥’
 इति विश्वः ॥
 ‘रोदवी रोदसा सार्द्धं पृथ्वीस्वर्गौ द्विवि चितौ ॥’
 इत्यजयः ॥
 रोदवीत्ययमप्यस्ति । यथा । द्यावापृथिवी
 रोदस्यौ रोदवी रोदवीति चेति ।” इति
 तट्टीकायां भरतः ॥
 रोधः, पुं, (रुदहि जलमिति । रुध + पचाद्यच् ।)
 नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७ ॥
 (रुध् + घञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।
 १३ । १ ।
 “अहं वैश्वकुले जातो जन्मन्वसानु सप्तमे ।
 समतीते गवां रोधं निपाने हतवान् पुरा ॥”)
 रोधः, [रु] स्त्री, (रुदहि वार्यादिकमिति । रुध +
 “सर्वधातुर्धोऽनु ।” उवा० ४ । १ ८८ । इति
 व्युत्पत् । नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
 (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
 “स नमोऽहरोधसि वीकराद्रै-
 र्भरुद्धिरानर्णितगत्तमाले ।
 नियेश्यामास विरुद्धित्वाधा
 क्कान्तं रजोधूसरकेतु सेणम् ॥”)
 रोधनः, वि, (रुदहीति । रुध + ल्युः ।) रोधकर्ता ।
 (रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधे, स्त्री । इति आक-
 रणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।
 “पातनं निरिच्छन्त्यो रोधनं चासुगर्भयोः ॥”)
 रोधवक्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा ।) नदी । यथा ।
 त्रिभुगा रोधवक्रा च सवन्ती सिन्धुरापगोति
 नदीपथ्याये सागुरिः । इति भरतः ॥

नीधीवक्रा, स्त्री, (रोधवा वक्रा ।) नदी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 रोधीवती, स्त्री, (रोधीऽस्यस्त्वा इति । रोधस् +
 मतुप् । डीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोधं, स्त्री, (रुधतेऽनेने । रुध + बाहुलकात् रन् ।)
 अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, ८२ ॥
 रोधः, पुं, लोभः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
 “मधुच्छिद्यं समयुक्तं रोधं सर्जरुद्धं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं रुद्धं पिष्ट्वा सर्पिस्त्रिपाचयेत् ॥”)
 रोधपुष्यः, पुं, (रोधस्त्वेव पुष्यस्य ।) मधुकवचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (मण्डलिकसर्पजानि-
 विशेषः । नद्यथा । “आदर्शमण्डलः स्नेहमण्डली
 रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः प्रथमो रोधपुष्यो मिलि-
 न्दको गोनसः इत्यादिषु ।” इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)
 रोधपुष्यिणी, स्त्री, (रोध इव पुष्यातीति । पुष्य +
 णिनि । डीप् ।) घातकीवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रोपः, पुं, (रुधतेऽनेनेति । रुप विमोहे + घञ् ।)
 वाणः । इत्यमरः ॥ (रुह + णिच् + घञ् ।)
 रोपयम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १३ । ५८ । २४ ।
 “एता जालस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुह्यास्त्रिभे ॥”)
 छिन्ने, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 रोपयं, स्त्री, विमोहनम् । उपधातोर्भाविऽनट्प्रत्य-
 येन नियन्त्रम् ॥ जननम् । प्रादुर्भावः । आन्त-
 रुहधातोः पडादेशे अनट्प्रत्ययेन नियन्त्रम् ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
 “वन्धिसंज्ञेयगस्त्रेहनरोपयपूरणवजस्त्रेयं कृतं ज्ञेया
 पक्षधा प्रविभक्त उदकस्नीसुग्रहं करोति ॥”)
 अङ्गनविशेषः । यथा,—
 “रोपयं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संज्ञाय वारिणा ।
 गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्वन्नेर्गुणसंशोधितम् ॥
 शुष्कश्च तज्जलं सर्वं पर्यट्टीचन्निभं भवेत् ।
 विचर्य्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेत्तं त्रिद्वारसैः ॥
 कर्पूरस्य रसन्तत्र दशमांशेन निधिपेत् ।
 अङ्गवेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।
 “लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पृष्टपाकस्तु रोपयः ॥”)
 व्रणरोगे मांसाङ्गुरजननाद्यप्रक्रियादिकम् । तद्-
 यथा,—
 “आदौ विस्वापनं कुंभं द्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयतृपनाद्यश्च चतुर्थीं पटलक्रियाम् ॥
 पञ्चमं शोधनञ्चैव यत् रोपयमिष्यते ।
 एते क्रमा ब्रह्मसोक्ताः सप्तमो वै क्षतापहः ॥
 निम्बपत्रतिलैः कल्पो मधुना चतस्रोपधनः ।
 रोपयः सर्पिषा गुत्तो यवकल्केऽप्यर्थं विधिः ॥”
 इति वैद्यकप्रकाशसिंहस्यै ब्रह्मशोचाधिकारे ॥)
 रोपयशूर्णं, स्त्री, (रोपयस्य शूर्णम् ।) दयनाङ्गन-
 विशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।

अथ रोपनशूर्णम् ।
 “शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यग्नाशय वारिणा ।
 गृहीयात्तज्जलं सर्वं त्वन्नेर्गुणसंशोधितम् ॥
 शुष्कं तत्र जलं सर्वं पर्यट्टीचन्निभं भवेत् ।
 विचर्य्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेत्तं त्रिद्वारसैः ॥
 कर्पूरस्य रसन्तत्र दशमांशेन निधिपेत् ।
 अङ्गवेन्नयने तेन सर्वशोषोपशान्तये ॥
 समस्तनेत्ररोगसं शूर्णेनेत्रसंश्रयः ॥”
 रोपणीवर्तिः, स्त्री, नेत्राङ्गनगदः । यथा । अथ
 रोपणीवर्तिः ।
 “अशीतिशिरःपुष्याणि यष्टिः पिप्लित्तितुलाः ।
 चातीपुष्याणि प्रथाश्रवणरिंशानि च षोडश ॥
 रुद्धां पिष्ट्वास्तुना वर्तिः क्षमा कसुमिकाभिधा ।
 निमिराङ्गुनरुकायां नाशिनौ मांशद्विदुत् ॥
 एतस्या अङ्गने प्रोक्ता माघा सार्द्धेऽरेगुका ॥”
 कुमुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥
 रोप्यातिरोधः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।
 “रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनी रोप्यरा पक्वा च्चविषवर्धनाः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम ।
 यथा, महाभारते । ३ । ११२ । ३ ।
 “हौ वासः पिण्डावधरेण कण्ठा-
 व्पातरौमौ लुम्बोऽरौ च ॥”
 जतपदविशेषः । इति मेदिनी ॥)
 रोम, [न] स्त्री, (रौतीति । रु + “गामवृ-
 सीमन्वयोमन्रोमिति ।” उवा० ४ । १५० ।
 इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्गुरः ।
 रौंया इति भाषा । तत्पण्यायः । लोम २
 अङ्गजम् ३ त्वग्जम् ४ चर्मजम् ५ तनूरुजम्
 ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य
 शुभाशुभसंज्ञकत्वं यथा,—
 “अल्परोमशुना श्रेष्ठा जह्ण हस्तिकरोपमा ।
 रोमैकेकं शूफके स्थान्द्रुपाणानु महात्मनाम् ॥
 हे हे रोमे पष्टिनागां त्रीत्रियान्गान्तधैव च ।
 रोमत्रयं दरिद्रायां रोगी निर्मांसवाङ्गुरः ॥”
 इति गारुड ६३ अध्यायः ॥
 रहस्यरोमोऽप्युद्भवं यथा,—
 “न सर्पशकैः क्रीडित स्थानि स्थानि न संस्पृशेत् ।
 रोमाणि च रहस्यानि नाश्रिष्टेन सदा ब्रजेत् ॥”
 इति कौर्ले उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूमि ।
 यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।
 “वीनाययो दशाः पाशां रोमाणः कुशविन्दवः ॥”)
 रोमकं, स्त्री, (रोमे कावतीति । कै + कः ।)
 मांशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “सैन्दवसौवर्षेलविष्टुपाण्यरोमकसासुद्रकपलिम-
 यवयारोयप्रसृतसुवर्षिशाप्रशतीनि समासेन
 लवणो वर्गः ॥”) अथपञ्चान्तनेयः । इति राण-
 निर्घण्टः ॥ (रोमैव । जनपदविशेषः । तद्देश-
 वासिनि, पुं भूमि । यथा, महाभारते । १५ । १३५ ।
 “सौख्योकादनापासां च रोमनात्पुष्टपादकाः ॥”)

रोमकन्दः, पुं, (रोमशुक्तः कन्दो मूलमस्य ।)
 पिच्छालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
 धारयः ।) देशविशेषः । रम् इति पारस्य-
 भाषा । यथा,—
 “लङ्काकुमभ्ये यमकोटिरस्याः
 प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
 अघत्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
 सौम्यैथ याच्ये वडवानलञ्च ।
 झटत्तपादान्तरितानि तानि
 स्थानानि षड् गोलविदो वदन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गीलाध्यायः ॥
 रोमकूपः, पुं, (रोमूषां कूपः ।) लोमविवरम् ।
 यथा,—
 “प्रजापतिश्चात्तमालां ददौ ब्रह्मा कमखलुम् ।
 समस्तरोमकूपेषु निजरश्मीन्द्रिवाकरः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 (तथा च ।
 “जुहो नासाक्षिकर्णस्थैर्मैतृयोनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने तृतीयोऽध्याये ॥)
 रोमकेशरं, स्त्री, (रोमूषां केशरमिव ।) चामरम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रोमशुच्छः, पुं, (रोमूषां शुच्छस्त्वकः ।) चामरम् ।
 इति हेमचन्द्रः । २। २८१ ॥ हारावली च । १७३ ॥
 रोमशुच्छकः, पुं, (रोमशुच्छ एव । स्वार्थे कन् ।)
 चामरम् । इति जटाधरः ॥
 रोमशः, पुं, उद्गीर्णं चर्षणम् । इत्यमरः ॥
 जायोरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।
 १ । ५२ ।
 “ऋगैर्वर्जितरोमशुत्तजाङ्गनभूमिषु ॥”)
 रोमभूमिः, स्त्री, (रोमूषां भूमिरिव ।) चर्म ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमलता, स्त्री, (रोमूषां लतेव ।) लोमावलिः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥
 रोमवान्, [वृ] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-
 दृश्यर्थे सतुप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥
 रोमविकारः, पुं, (रोमूषां विकारः ।) रोमाशः ।
 इति हलायुधः ॥
 रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +
 “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेजचः ॥” ५ ।
 २ । १०० । इति शः ।) शेषः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ पिरुलालुः । कुम्भी । शूकरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, भागवते ।
 ६ । १५ । १४ ।
 “रोमशशायनो दत्त व्यासुरिः सपत्न्यलिः ॥”
 अस्य ऋषेरेकलोमपतने एकैन्द्रपातो भवेत् एवं
 सन्नेलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-
 २प्यनौ चौवासि वा क्रियन्ति दिनानीनि चिन्त-
 यन् नियन्तुं गृहं न निर्गमे केवलं वर्षान् षट् । रा-
 मागनिगृह्यते मस्तकविग्यक्तकटकापचरति ।
 पिंगपविपरगस्य ऋषयैवर्षे श्रीकृष्णजन्मखुट्टे

द्रष्टव्यम् ॥ स्त्री, उपस्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 ८६ । १६ ।
 “सेदीषे यस्य रोमशं निषेदुषो
 विजृम्भते विन्धस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”
 “निषेदुषः श्रवानस्य रोमशसुपस्यं विजृम्भते
 विवृतं भवति ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 अतिशयलोमविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १। ७।
 “हीनक्रियं निव्युत्सवं निष्कन्दो रोमशार्थसम् ॥”)
 रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य । टिखिश-
 वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +
 शः । टाम् ।) दग्धावृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोमशा च ॥ (दृहस्यतिक्रया । यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १२७ । ७ ।
 “सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणाभिवाधिका ॥”)
 रोमशूकं, स्त्री, (रोमशुक्तं शूकं यस्य ।) श्यौथे-
 यकम् । इति भावप्रकाशः ॥
 रोमशर्षः, पुं, (रोमूषां शर्षः ।) रोमाशः । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
 “वेपथुश्च शरीरे मे रोमशर्षश्च जायते ॥”)
 रोमशर्षणं, स्त्री, (रोमूषां शर्षणम् ।) रोमाशः ।
 इत्यमरः ॥ (रोमूषां शर्षणं यस्मात् । रोमाश-
 करे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८ । ७४ ।
 “वंवादमिदमश्रीधमहुतं लोमशर्षणम् ॥”)
 रोमशर्षणः, पुं, छतः । अस्य श्रुत्वत्तिर्यथा,—
 “अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।
 द्वेषायनस्य भगवंस्ततो वै रोमशर्षणः ।
 भवन्तमेव भगवान् याजहार स्वयं प्रभुः ॥”
 इति कौर्म्ये १ अध्यायः ॥
 (स तु यासशिष्यः । यथा, भागवते । १० ।
 ७८ । २२ ।
 “सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।
 रोमशर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥”
 अस्त्वान्यद्विवरणं लोमशर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 विभीतकटचः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
 रोमाशः, पुं, (रोमूषां अशः उद्गमः ।) रोम-
 शर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया
 रोमोद्गमरोमशर्षणात् । इति भरतः ॥ (स तु
 सात्त्विकभावानामन्वतमः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १६६ ।
 “स्तम्भः स्वदोऽथ रोमाशः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
 वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यथौ सात्त्विकाः स्तुताः ॥”
 “हृषांङ्गुतभयादिभ्यो रोमाशो रोमविक्रिया ॥”)
 रोमाशिका, स्त्री, (रोमाश उपात्तत्वेनास्यस्या
 इति । रोमाश + टन् ।) दक्ष्णीवृचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रोमाशितः, त्रि, (रोमाशः सञ्जातोऽस्येति ।
 रोमाश + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
 इतच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-
 पुलकः । रोमाशविशिष्टः । तत्पर्यायः । छ-
 रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । १०० । २० ।

“स च शान्तिर्गते वद्भौ परितुष्टेन चैतसा ।
 हर्षरोमाशिततसुः प्रविशेष्टाश्रमं गुरोः ॥”)
 रोमाली, स्त्री, (रोमूषां आली श्रेणिर्यत्र ।)
 वयःसन्धिः । इति शब्दमाळा । (रोमूषां
 आली ।) रोमावली । (यथा, आष्यास-
 शब्दाम् । ३३८ ।
 “निधितिः क्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमित्र
 शता निहिता ।
 लाभयति तप तगूदरि जघनतटाडुपरि
 रोमाली ॥”)
 रोमालुः, पुं, (रोमविशिष्ट आलुः ।) पिच्छालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमालुविटपी, [नृ] पुं, (रोमालुरिव विटपी
 वृचः ।) कुम्भीवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमावली, स्त्री, (रोमूषांमावली ।) नामिच्छु-
 लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमशता २ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाली ३ । इति
 शब्दमाळा ॥ लोमराजी ४ । यथा,—
 “तस्याः प्रविष्टा गतनाभिरन्ध्रं
 रराज तन्वी नवलोमराजी ।
 नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तम्बेखलामध्यमणेरिवाधिः ॥”
 इति कुमारसम्भवम् ॥
 सा च श्रौवनारम्भे भवति । अज्ञातश्रौवना
 यथा,—
 “नीरात्तीरसुपागता श्रवणयोः शीघ्रि स्फुर-
 ज्ञेययोः
 श्रोत्रे खलमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
 न्यस्यति ।
 वैवालाद्गुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
 श्रोच्छति
 आन्नास्तीति तद्गुः सखीमविदितश्रोणीभरा-
 शृच्छति ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 रोमाश्रयफला, स्त्री, (रोमाश्रयं फलमस्याः ।)
 भिक्षुरिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमोद्गमः, पुं, (रोमूषासुद्गमः ।) रोमाशः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।
 “रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
 खिन्नासृणिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
 हृषितस्तयोः पानिचमामसेन
 समं विभक्तैव मनोभवस्य ॥”)
 रोमोद्देशः, पुं, (रोमूषासुद्देशः ।) रोमाशः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
 १ अङ्के ।
 “स्फुरन्मोद्देशेत्तरगततराराङ्गुलहृषो
 भयोत्कम्योत्तुङ्गलनशुगभरासङ्गसुभगः ॥”)
 रोमः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पानीयामलकशब्देऽस्य गुणादयोऽभिहितः ॥)
 रोमवः, पुं, (रोमोति । ए + विच् । रौः कुञ्ज-
 वन् लम्बति स्थानान् स्थानान्तरं गच्छतीति ।
 लम्ब + अच् ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, यज्ञोक्तिप्रथाशिक्षायाम् । १० ।

“मन्त्रे दानवनाशिनो मन्त्रपतिः कुर्वन्ति
कोणाहलं
रोगमा दृष्टस्तुनाश्रयविधौ सक्ताः स्युरेते
कथम् ॥”)

रौघः, घं, (रघ् + घञ् ।) क्रीधः । इत्यमरः ।
(यथा, आत्मोपनिषत्सु १०८२८ ।

“सुश्रुति किं मानवर्षां चवसायाद्दिगुणमनु-
वेमेति ।
स्त्रेहभयः पपसापिः मास्त्रेन च रौघ उन्नि-
धति ॥”)

रौघगः, घं, (रौघति तच्छीलः । रघ् + “क्रुध-
मसाधेभ्यश्च ॥” ३ । २ । १५२ । इति रुच् ।)

पारदः । ऐतपर्वरौघपथः । इति मेदिनी । ३,
०३ । ऊपरभूमिः । क्रीधने, चि । इति हिम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११२ । १५ ।

“न घर्षाः क्रीधशीलस्य नाधेयाप्रोति रौघयः ।
नालं सुखाय कामानिः कोपेनापिष्टयेत-
साम् ॥”)

रौघः, घं, (रौघतीति । रघ् + ञच् ।) अङ्कुरः ।
इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१२० । ३८ ।

“अपिः कोको वर्हतिःप्याप्यवित्तो

वीणशैकं रौघनाहसमेति ।

आप्यजगौ विपुली यतिश्राप्य

नसादक्षं नावमयीत विचम् ॥”

रौघनीये, चि । यथा, वासुदेवयथंक्षिता-
याम् । १३ । ५१ ।

“भेन रौघमायुष्य मेधासः ।”

“रौघं रौघनीय मर्गम् ॥” इति तद्गाथे मन्त्री-
धरः ॥)

रौघकः, घं, (रघ् + क्तुम् ।) प्रेतमेदः । बोद्धरि,
चि । इति मेदिनी । ३, १४८ ॥ (यथा, महा-
भारत । ८ । ३४ । ३२ ।

“मिनीवालीमनुमतिं कुङ्कं राकाश्च सुवतान् ।
योकाति चक्षुर्वाहानां रौघकाक्षय कष्ट-
कान् ॥”)

रौघवं, खी, (रौघकनेमेति । रघ् + करणे
क्षुट् ।) शुभम् । इति राजनिर्घण्टः । यथा,
श्राद्धभाष्यः । इति रघुभाष्योभाषितदृष्टप्रत्ययेन
श्रियादम् ।

रौघवा, घं, (रौघवाति । रघ् + ञधि-
करणे क्षुट् ।) प्रजापतिः । तत्त्वभाष्यः ।
विपूरादिः २ । इति अटाधरः । (यथा,
शान्तिस्कन्दपुरे । ५२ ।

“अपारदुर्गिणस्योभुवि हिमालये साकवे
निकामिद्विद्योमते पुरधिरीहरे रौघवे ।
महत्कमरभूधरे महत्कधरे महद्रे
भक्तनि न धरुणहो परिस्वता भवकीर्णकः ॥”)

रौघकाः, घं, (यथापति । रघ् + “रघिचरि-
कोविनातिभ्यः शिवादिभिः” उवाच ३ ।
१२० । इति भण्ड ।) इत्यमरः । इत्युगादि-

कीयः । इत्यमरम् । इति संश्रितवारोवादि-
रथिः ।

रौघनी, घं, (रघ् + भण् । शिवान् रीघ् ।)
यानामेदः । इत्युगादिकीयः । यत्तमाचम् ।
इति संश्रितवारोवादिश्रुतिः ।

रौघिः, घं, (रौघनीति । रघ् + “रुघिधि-
रुचीति ।” उवाच १ । १२८ । इति रुन् ।)

वीजम् । उच्यते । इत्युगादिकीयः । धार्मिकः ।
इति शिवाकाशौमुदात्तुवादिश्रुतिः ॥

रौघियं, खी, (रघ् + “रघिच” उवाच २ ।
५५ । इति रुन् ।) कालमेदः । इत्युगादि-

कीयः । य तु दिवसीयनयमनुर्धमः । पूर्व्याह-
त्राहस्य गौतकासत्वेनोत्तरायधिः । अपराह-
त्राहस्य पूर्व्याधिः । यकोद्दित्राहस्य ममा-
यनकालः । रौघियवाच्य नामान्तरम् । यथा ।
अत्र पूर्व्याह्नि त्राहमभिधाय रौघियञ्च न

तद्वदेदित्यभिधानेन पूर्व्याह्नि त्राहस्य चङ्गवान्
परो रौघियपर्वन्तर्गम्यपूर्व्याह्नि कालः प्रतीयते
तेन रौघियं पूर्व्याह्नि त्राहस्य गौतकासत्वेनो-
त्तरायधिः अपराह्नि त्राहस्य पूर्व्याधिद्विरुप-
गम्यते । रौघियञ्च दिवसस्य नवमसुर्धमः ।
तस्य ष्योतिर्कोकुरौघिणीदेवतत्वात् रौघियस्य-

मिति । वाचः ।
“आरभ्य कृतये आहं कुर्व्यांशरौघियं युधः ।
विधिभ्यो विधिमास्त्राय रौघियञ्च न खलुयेन् ॥”
इति त्राहस्यम् ॥

रौघिः, घं, (रौघनीति । रघ् + “रघिच” उवाच २ ।
५५ । इति रुन् ।) भूतगः । अट्टपः ।
रौघितकचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राक्कल-
नीपस्यपर्वन्तविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।

“रौघितो यस्तुनीयस्तु रौघिणी नाम विस्तृतः ॥”)

रौघिणिः, खी, रौघिणीनञञम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, उच्यते संक्षिप्तयाम् । १०० । ४१ ।
“पारस्वयंटरौघिणि-
वापचापाद्भासपद्योगाः ।
चमरुष्टिः कुतुमलताः
चन्दाचिह्नं दिग्गं शयः ॥”)

रौघिनिका, खी, (रौघियेव चार्थे क्वम् । टाप्
क्षमच ।) कोमादिना रक्तवर्णा खी । इति
अटाधरः ॥

रौघिणी, खी, (रघ् + रुन् । गौरादित्यात्
रीप् ।) खीगरी । इत्यमरः ॥ (यथा, माध ।
१२ । ४० ।

“श्रीया विपुलाशिक्षनीः सारया-
मिदस्य पारोत्तमभयेन जाहुरीः ।
नक्षिद्युधाराधनि रौघिणीः पय-
चिह्नं निदग्नी रुदनः म गोदुःखः ॥”)
तद्विदुः । कटुभरः । (यथायथाः पर्वतः ।
“नक्षी तु कटुका विला कल्पमेवा कटुकाया ।
कञ्जीया मन्वद्वयका यजाती मन्वद्वयकाया ॥”
इति भयवपकादक पूर्व्याह्नि प्रथमे भागे ।)

रौघिणी, खी, (रघ् + रुन् । गौरादित्यात्
रीप् ।) खीगरी । इत्यमरः ॥ (यथा, माध ।
१२ । ४० ।

“श्रीया विपुलाशिक्षनीः सारया-
मिदस्य पारोत्तमभयेन जाहुरीः ।
नक्षिद्युधाराधनि रौघिणीः पय-
चिह्नं निदग्नी रुदनः म गोदुःखः ॥”)
तद्विदुः । कटुभरः । (यथायथाः पर्वतः ।
“नक्षी तु कटुका विला कल्पमेवा कटुकाया ।
कञ्जीया मन्वद्वयका यजाती मन्वद्वयकाया ॥”
इति भयवपकादक पूर्व्याह्नि प्रथमे भागे ।)

रौघिणी, खी, (रघ् + रुन् । गौरादित्यात्
रीप् ।) खीगरी । इत्यमरः ॥ (यथा, माध ।
१२ । ४० ।

“श्रीया विपुलाशिक्षनीः सारया-
मिदस्य पारोत्तमभयेन जाहुरीः ।
नक्षिद्युधाराधनि रौघिणीः पय-
चिह्नं निदग्नी रुदनः म गोदुःखः ॥”)
तद्विदुः । कटुभरः । (यथायथाः पर्वतः ।
“नक्षी तु कटुका विला कल्पमेवा कटुकाया ।
कञ्जीया मन्वद्वयका यजाती मन्वद्वयकाया ॥”
इति भयवपकादक पूर्व्याह्नि प्रथमे भागे ।)

“कटुभरः मोमपत्रकायः मोमइष्यश्च रौघिणी ॥”
महाभारत । तत्त्वभाष्ये यथा,—

“कटुभो विनिर्घो भेना महाभारतश्च रौघिणी ॥”
इति पैठकरयमातायाम् ।)

रौघिणा । इति मेदिनी । ३, १०३ । जिहामां
विटाष्टवोविश्रयः । इति हिमचन्द्रः । यथायथा ।
इरीनकी । मज्जिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कविमयसां यथुंथाकारा विरेचने प्रजाका इरी-
तकी । इति राजवामः ॥ ३० ॥ यत्तदेयमाता ।
सा यमुदेवभाष्या कथयतपत्रीसुरभ्यंयथाता ।
यथा,—

“देवकी रौघिणी येने यमुदेवसा धीमनः ।
रौघिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी कृभूम् ॥”
इति महाभारते हरिश्चन्द्रः ॥ ३० ॥

सुरभिकृता । यथा,—
श्रीसाकंक्षेय उवाच ।

“दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिभामा नामनः ।
मया मना महाभागाना यन्मनोकोपकारिणी
तस्यान् तनया जज्ञे कथपापुं प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रौघिणी युभा यन्मनाभट्ट”

इत्याम् ॥
तस्यां यज्ञे युरधेनाह्नोरिति तपोज्जमान् ।
कामधेगुरिति ज्ञाना यन्मलजगमंयुगा ॥”

इति कालिकापुराणे शेषाध्यायः ॥ ३० ॥
नववर्षाया कथा । यथा,—

“अट्टपर्वा भवेत्तौरी नववर्षा तु रौघिणी ।
इष्टमे कथका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजसवता ॥”
इत्युवाचतत्त्वम् ॥ ३० ॥

(पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । १ ।
२६ । ४२ ।

“रौघिणी पञ्चवर्षा च मन्ववर्षा क्वाणिका
ख्याता ॥”
रौघनाश्रायेवास्याः पूजा कर्तव्याः यथा, तत्त्वैः ।
३ । २६ । ४८ ।

“रौघिणी रौघनाश्राय पूजयेद्विधिवत्तरः ॥”
अस्याः पूजामन्त्री यथा, तत्त्वैः । ३ । २६ । ५६ ।

“रौघयन्त्री च बीजाणि प्रागल्भ्यमदित्यादि
शै ।
या देवी गर्भभूतानां रौघिणी पूजयाम्यहम् ॥”
शिरग्यकशिपुकथा । यथा, महाभारते ।
३ । २२० । १८ ।

“कथा सा रौघिणी नाम शिरग्यदग्निषी,
युगा ॥ ३० ॥

रौघिणि + यत्ते रौघि ।) अथिवादिम-
विद्वानियथायथाकर्मकटुतीवचयम् । तत्त्वभाष्यः ।
रौघिणिः २ । इति शब्दरत्नावली । वाको ३ ।
इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१२६ । ६६ ।

“अट्टोदिति रौघिणी यथायथाः यानदुमस्य
शै ।

शारदायमायाद इत्युगादिर्गम्यम् ॥”)
तत्त्व भाष्यायानि यथायथाकथम् । तत्त्वभाष्य-

छात्री देवता व्रजा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहकमस्य अष्टत्रिंशत्पलाधिकदण्डवितयं गतं
भवति । यथा,—

“कम्बुकण्ठि ! शङ्खलाकृतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ ।
पञ्चमे गजकुपचलिभिका
निःसृताः सुसुखि ! सिंहलजतः ॥”

इति कालिदासकतरात्रिलग्निरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातफलं यथा,—

“स्वाहर्मकार्ये कुशलः कुलीनः
सुचारुदेशे विनसत्कवेवरः ।
स्मरानिनाकुलिताखिलाश्रयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानी ॥”

इति कौश्लिप्रदीपः ॥ * ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संख्याषाह ।

“रोहिणी पञ्चमा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिनिरुद्ध वलयोऽलासनामैरुन्दकः ॥
ततो रुन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरस्य मांसतालस्यैव च ।
विदाही कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च स्रष्ट्विंतौ
प्रदूष्य मांसस्य तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसूनु याधिरियं हि रोहिणी ॥”

अनिलः स्रष्ट्वितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च स्रष्ट्विंतौ
पित्तं वा स्रष्ट्वितं कफो वा स्रष्ट्वितः । ननु
त्रयोऽपि स्रष्ट्विताः पृथग्गोषणाया अविवक्ष-
मायत्वान् । तस्या वातजाया लक्ष्यमाह ।

“जिह्वाचमन्तादृष्टश्वेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः ।
या रोहिणी वातक्षना प्रदिशा
वातात्मकोपद्रवगाण्डुषा ॥”

जिह्वाचमन्तात् जिह्वायाः स्रष्ट्वितः । वातात्मको-
पद्रवगाण्डुषा क्षमादिभिरतिश्रयेन युक्ता ॥”
पित्तजामाह ।

“त्रिप्रोद्गमा त्रिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
पित्तजामाह ।

“भ्रोनोनिरोधियपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा या कफसम्भाव तु ॥”
सोतीरोध कण्ठस्रोतः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।

“गम्भीरपाकान्निवार्यवीर्या
त्रिरोषणिका विभवा भवेत् सा ॥”

रक्तजामाह ।

“स्फोटैश्च ना पित्तसमानलिङ्गा
शाया प्रदिशा रधिरात्मिका तु ॥”

रक्तजैस्तराणं शारकतायधिमामाह ।

“चण्डिरोषणा रणि चण्डान् कफसमुद्रपा ।
कण्ठरागपि चमूला यथाहान् पवनोत्थिता ॥”

कण्ठशालूकमाह ।

“कौलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

खरः स्थिरः शङ्खनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्ठकशूकभूतः कण्ठकवच्छू कवचेदनाजनकः ॥
अधिनिरुद्धामाह ।

“जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफान्तु
जिह्वोपरिष्ठादृष्टत्वेव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिनिरुद्धः खलु रोग एष
विवर्ष्ययेदागतपाकमेनम् ॥”

अरुचा मिश्रादेवेतन्नयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

“वलाश्र एवायतसुन्नतश्च
श्रीधं करोत्यन्नगतिं निवार्यं ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्ष्यनीयं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु श्रीधं कुर्वतः प्रवृद्धौ
ज्ञेयानिगौ श्वाचरुजोपपन्नम् ।
मर्मैच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥”

मर्मैच्छिदं हृदयमर्मैश्चि हृदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकरुन्दमाह ।

“एतौन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्ठुरोऽपाकवन्दुर्गुरुश्च ।
गाम्भैकवन्दः परिकीर्त्ततेऽसौ
याधिर्व्यलाश्रः क्षतजप्रसृतः ॥”

अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईषत् पाकी । अरुन्दः
ईषन्नुदः ॥ * ॥ रुन्दमाह ।

“समुन्नतं एतममन्ददाहं
तीव्रज्वरं रुन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पयनात्मकम् ॥” * ॥

श्रतघ्नीमाह ।

“वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
अनेकसक् प्राणहरौ त्रिदोषा
ज्ञेया श्रतघ्नीसदृशी श्रतघ्नी ॥”

घना कठिना । अनेकसक् वातपित्तकफज-
तोददाहकण्ठादिशुक्ता । श्रतघ्नीसदृशी लोह-
कण्ठकसंज्ञमा श्रतघ्नी महती शिला । तनुल्या
यतः प्राणहरौ ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्पसक् स्यात् कफरक्तस्रष्टिः ।
संलस्यते शक्तमिवाचितस्य
स शस्यसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं व्याप्य ससुत्थितो यः
शोषो यजः सन्ति च यत्र सर्वान् ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः राजु सर्वजस्य ॥” * ॥

गलौषमाह ।

“शोषो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।

कफेन चातो रधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्ततेऽसौ ॥”

वायुगतेर्निहन्ता उदागवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरस्यमाह ।

“यत्तान्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिस्रखरः शुष्कविसुक्तकण्ठः ।
कफोपदुष्टेऽनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् खरस्यः ॥”

तान्यमानः तमः पश्यन् । शुष्कविसुक्तकण्ठः
शुष्को विसुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता सुक्तं गिलितुं अशक्यत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनादातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वज्ञतो विकारः ॥”

प्रतानवान् विस्वारवान् । सुकण्ठः अतिश्रयितं
कण्ठं यत्र सः ॥ * ॥ विदारौमाह ।

“सदाहतोदं श्वयथुं सुतान्-
मन्तर्गले पूतिविश्रीर्षमांसम् ।
पित्तेन विद्याहृदने विदारौ
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥”

शार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते स पुरयो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुलेन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारौ भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनानु साध्यानां हितं शोणितमोक्ष-
णम् ।

वमनं घूमपानस्य गण्डुषो नस्त्यकर्म च ॥
वातानानु हृते रक्तं कवचैः प्रतिधारयेत् ।

सुखोष्णान् क्षेद्यगण्डुषान् धारयेत्साध्यभौक्ष्यशः ॥
विस्राय पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरुषैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकेः कफजां प्रतिधारयेत् ।

आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकाणि
शुष्कीपिप्लीमरिचानि ।

“श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्यवम् ।
नस्यकर्मसि दातव्यं कवचस्य कफोच्छ्रये ॥”

श्वेता अपराजिता ।
“पित्तवत् साध्यैर्द्वौ रोहिणीं रक्तसन्भवाम् ।

विस्राय कण्ठशालूकं साधयेत्सुखिकैरिवत् ॥
एककालं यवाभक्ष्यं सुक्षीत स्याधमल्पशः ।

उपनिङ्गकवचापि साध्यैर्दधिजिह्वकम् ॥
एकरुन्दन्तु विस्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।

एकरुन्दमिव प्रायो रुन्दस्य सप्तपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो याधिक्षस्य शश्लेय साधयेत् ।

अमर्मैस्यं सुषंषकं हृदयेद्गलविद्रधिम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(सूत्रे, त्रि । यथा, मञ्जुभारते । २६१।३३।

रोहिण्य

रोहितः

रोहित

“नेव द्रुमा न मद्दनी न ऊष्ण नापि रोहिणी ।
नीलकण्ठिनैश्चैव न तथा हीमान्यहं त्वया ॥”
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्यः पतिः ।) चन्द्रः ।
दातुं शेषचन्द्रः । २ । १८ ॥ (यथा, देवीभाग
वते । १ । ११ । १८ ।

“दक्षिणं भागमासं गनुवाच रोहिणीपतिः ।
गुरुं प्रीधनमायुक्तं काम्तापिरुद्रदुःखिनम् ॥”
यसुदेवः । उपमथ १ ।)

रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्यया रमणः ।) उपमथः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुदेवच ॥ (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे ६ । १० ।

“वसितं शयदेवकेन हरेरिदं प्रवचन ।
केन्दुविश्वसमुद्रसमभवरोहिणीरमणेन ॥”

रोहिणीपद्मः, पुं, (रोहिण्यया पद्मः ।) चन्द्रः ।
इति हलायुधः ॥ वसुदेवच ॥

रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्यया शः ।) चन्द्रः ।
इति शेषचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।

“यौ देवनीजानिरियेय धातुं
न रोहिण्यो न च रोहिणीशः ॥”
यसुदेवच ॥

रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीगजत्रयुक्ताभाद्रकण्ठाष्टमी । यथा,—

“लाघाष्टम्याय रोहिण्यामहंरात्रेर्षभं हरेः ।
कान्था विहापि सप्तम्या इति पापं त्रिलम्भ-
णम् ॥

उपीधितोर्षभेयगतौलिचिभाभौ च पारदम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥ रागमन्तः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्षभस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ ध्रुवस्य । सन्ध्याय सन्धेश्वराय सन्धे-
यपतये सन्धेसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारदस्य ।

म्यभिःके पुनयेहेनं सचन्द्रां रोहिणीकथा ।
इति तौषं नसादाय सण्यकपाचन्दनम् ।
शास्त्रभासवर्णी गत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
श्रीश्रीदेवैश्चमन्त्रं अग्निनेत्रसमुद्रव ।
रक्षागालं प्रासादितं रोहिण्यया नरिणी मम ॥
प्रिये वसुदेवाय वसुदेवाय नन्दाय वसुदेवायै ।
आत्मं वामनं श्रीरिं वैष्णवं पुरोधोत्तमम् ।
वासुदेवं सुधीशं इति चं देवगुरुद्वयम् ॥
पाराहं वृक्षरीकाशं श्रीकाशमममथयम् ।
दामोदरं पद्मनाभं देवप्रं गरुडभण्डम् ॥
गोविन्दमद्युनं देवमनममपरायितम् ।
शुभोर्षभं समद्वेषं ममंभित्तन्त्रकारकम् ॥
अनादिनिषणं विष्णुं निरोन्नेचं त्रिबिन्दुमम् ।
शाराधनसुतुर्गोहं शाराधनगदाधरम् ॥
प्रीतासुरधरं दिवं चरुतापविभूषितम् ।
शैवमुक्तां चण्डाम शीतलं शीघरं हरिम् ॥
सं ह्रं देवकी देवी वसुदेवपदवीयम् ।
भीमसु मङ्गली दुर्गे तसौ वृक्षागणे वसः ।

नामान्येतानि संकीर्णं तत्तत्प्रं प्रार्थयेत् पुनः ॥
चाहि मां सन्ध्यापत्रं हःराश्रीकाशंवात् प्रभी ।
देवकीनन्दन श्रीम हरे संसारसागरात् ॥
दुर्दृष्टांश्रायसे विष्णो ये नरन्ति मङ्गलं मङ्गलम् ।
योऽहं देवातिदुर्दृष्ट्याहि मां श्रीकृष्णाम-

रात् ॥

पुष्कराज निमयोऽहं मद्यज्ज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेश त्वाग्यतेऽप्यो न रक्षिता ॥
नक्षत्रं वासुदेवाय गोत्राक्षरक्षिताय च ।
जगदिनाय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
प्रान्तिरस्तु शिव्यास्तु धनदंष्ट्रातिराज्य-

भाक् ॥”
इति गान्धर्व १३२ अध्यायः ॥

रोहिन्, पुं, (रोहितोति । रुद्र + “हृद्यरुद्रियुधिभ्य
इतिः ।” उगा० १ । ६६ । इति इतिः ।)

स्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ वर्धभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संज्ञिप्रसारोद्यादृष्टिः ॥

(अथ्यन्तः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुष्यराजाय मर्कटः शाहू-
लाय रोहिन् ।” “एकी रोहिन् अथ्यः शाहू-
लाय ।” इति तद्वाय्ये महीधरः ॥ रोहितवर्ण-
विग्रहे, ति । (यथा, अथर्वे । १ । १०० । १६ ।

“रोहिन् श्यावा तुमदंशुर्नलामीः ।”
“रोहिन् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।”
इति तद्वाय्ये सायणः ॥)

रोहिन्, स्त्री, (रुद्र + “हृद्यरुद्रियुधिभ्य इतिः ।”
उगा० १ । ६६ । इति इतिः ।) स्त्री ।

(“अथ्यस्य न्गास्य र्वगी रोहिदुष्यते । तथाच
नक्षिपः सपे । गतं रोहिदूनां दिरमधिपु-
न्यस्य पपुया ।” इत्युज्जतः । १ । ६६ ॥) तता-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वङ्गवा ।

यथा, अथर्वे । १ । १४ । १२ ।

“युष्माह्वरुषी रथे हरितो देवा रोहितः ॥”
“हे देवाने रोहितः रोहिण्यन्दाभिधेयास्तदीया
पटुवाः रथे युञ्ज युञ्ज योजय ।” इति तद्वाय्ये
सायणः ॥ ११ । रोहिण्यभिर्वाणानि तन्त्रेण हि
वीजानि प्ररोहणीति तयात्वंम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १४ । १८ ॥ निगमेण बहुवच-
नात्तत्वेन प्रायशः श्रवणान् बहुवचनगतम् ॥)

रोहितं, स्त्री, (रुद्र + “रुहे रथ को वा ।”
उगा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । अञ्जुप्रमृशरागम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६८ ।

“विद्युतोऽग्निनिर्घाष रोहितेन्द्रधनुं वि च ।
उल्कानिघातितेषु ष्योतींषुषायवावि च ॥”

रोहितः, पुं, (रोहितोति । रुद्र + “रुहे रथ को
वा ।” उगा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह रक्षित् ।

“रुहीशो जितवीर्यो वाचा वाचामगोदरः ।
रोहितो गो शिवः प्रोक्तो महुरो महुरोः
प्रियः ।”)

रोहितमङ्गलं अष्टमं गुदाय यथा,—

“हृद्यः शक्ती श्वेकृष्णस्तु मन्तो
यः श्रेष्ठोर्मी लोहितो इत्यवक्तः ।
जीर्णं पक्षं रोहितन्यापि मर्षि
वातं हन्ति लिम्ब्यथाति मीर्मन् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वपि च ।

“रक्तोदरो रक्तगुरो रक्ताशो रक्तपक्षिः ।
लक्ष्मणो नक्षत्रो रोहितः कपितो युधेः ॥
रोहितः सन्धेयानां वरो ह्यश्वोर्हिताभिर्दिपु ।
कषायादुरसः स्याद्वृत्तान्तो नानिपितकत् ॥
ऊर्ध्वजुगतान् रोमान् हन्ताशोहितसुख्यम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(नचाप ।

“वान्तो नहि पितकृद्वलकरः श्याभोहितः
सन्ध्या ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥
“श्रीवलाहारभोषितान् स्वप्रत्य च विवर्णनान् ।
रोहितो क्षीपनीयस लघुपाक्षो महाबलः ॥”

इति चरके सप्तस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“कषायादुरसक्षीषां शप्यश्रीवलाभोजनः ।
रोहितो मासतधरो नात्तं पितकोपयः ॥”

इति सुश्रुते खलस्थाने ३६ अध्याये ॥
सनामस्थानो हरिश्चन्द्रस रूपतेः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥

“राजा पुत्रतुर्गं हृष्टा सुखमाप मद्यतरम् ।
नामास्य रोहितोति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ।) रत्नभेदः ।
रोहितकृष्णः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहितीति पाठः । रोहितकृष्णद्वयं गतम् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १७० ।

“पताश्रोहीनमङ्कजा रथाः
श्रीद्वेय युक्ता मदिरासमिधिताः ॥”

अभिषेकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहिणि आरोहिणि रथं वक्ष्यथादिभिमि
रोहितः ।” इति तत्र देवराजध्वजा । यथा,
अथर्वे । १ । ६४ । १० ।

“यदुक्त्वा अरुवा रोहिणा रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णो रोहित इत्येतरस्यारथा
रोहितीति रितितदंशान् रोहितेनयापि र्थी
गमयति निमग्नवर्णात् ॥” इति तद्वाय्ये सायणः ।)
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविग्रहे, ति । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।
“नमो रोहिताय व्यपतये ह्यश्वानां पतये नमो
नमः ॥”)

रोहितकः, पुं, (रोहित रथ । मर्षि कृत् ।)
रथविशेषः । रोहिता इति भाषा । कथ्यमाणः ।
रोही २ प्रीहण्डुः ३ हाडिगुण्डः ४ ।
इत्यमरः ॥ रोहितीकः ५ रोहितः ६ रोहितः ७
श्रुमान्तिः ८ हाडिगुण्डः ९ यथाप्रणयः १०
कूटमान्तिः ११ विरोपयः १२ श्रुमान्-
तिः १३ अथ्य गुदाः । अथुमान् । (उगा-
नम् । कषायायम् । सुमीयतम् । इतिदीप-

ब्रह्मप्रीहरक्तनेत्रामयापहृत्वश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रौहितो लोहितो रौही लोही दाडिम-
पुष्पकः ।

रौहीतकः प्रीहघाती रथो रक्तप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“रौहीतको यज्ञन्प्रीहगुल्मोदरहरः स्मृतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(गणविशेषः । यथा, महाभारते १३।०५३।२।
“भद्रान् रौहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।

गणान् सञ्चान् विनिर्जित्य नीतिकृन् प्रहसन्निव ।
शशकान् यवनांश्चैव विजित्य स्तनन्दनः ॥”)

रौहिता, स्त्री, (रौहित + टाप् । “वर्णादु-
दात्तात्तोपधातो नः ।” ४।१।३६ । इति

पाचिको डीप् तकारस्य नकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रौहिणी रौहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ।”

इति जटाधरः ॥

रौहितान्धः, पुं, (रौहितः अन्धो यस्य ।) अग्निः ।
इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।

ते, ६३ ॥

रौहितिका, स्त्री, (रौहितो वर्णादुत्पत्त्या इति ।
रौहित + ठन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति

जटाधरः ॥

रौहितेयः, पुं, (रौहित एव । स्वार्थे ङः ।)
रौहितवृक्षः । यथा,—

“प्रीहारी रौहितेयः स्यान् रक्तपुष्पश्च
रौहितः ॥”

इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

(विवरण्यमस्य रौहितकशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रौही, [नृ] पुं, (अवश्यं रौहितोति । रुहृ +
आवश्यकं णिनिः ।) रौहितकवृक्षः । (अस्य

पञ्चायो यथा,—
“रौही रौहितकः प्रीहशुर्दाडिमपुष्पकः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रौहीतको रौहितको रौही दाडिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अन्धत्ववृक्षः । वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने.
१२० ॥

रौहीतकः, पुं, (रौहीत एव । स्वार्थे कन् ।)
रौहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
दृष्टवृषंघितायाम् । ५४ । ६८ ।

“रौहितकस्य पचाद्दिवायस्येतिभिः करै-
यान्ये ॥”

तथास्य पञ्चायः ।
“रौहीतको रौहितको रौही दाडिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“तेलं यद्रौच्यरोषणं तैलं यच्चाद्रकं स्मृतम् ।
तेन त्वां ज्ञापयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम् ॥”

इति दुर्गापूजायां महाद्यमीमहानवम्योर्महा-
स्नानप्रकरणे देवोपुराणम् । (तथा च ।

“यं रसा वातशमना भवन्ति यदि तेयु वै ।
रौच्यलाघवश्रेष्ठानि न ते हन्युः समीरणम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः ॥)
रौच्यः, पुं, (रुचिरपत्वमिति । रुचि + प्यञ् ।)

मनुविशेषः । यथा,—
“रौच्याद्यस्तथान्येऽपि मनवः संप्रकीर्तिताः ।
रुचिः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति ॥”

इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥

तन्मन्त्रान्तरे देवादयो यथा,—
“त्रयोदशस्य पञ्चाये वै रौच्यस्य मनोः सुराः ।
सप्रथां च वृषांश्चैव वदतो मे निशामय ॥

सुपञ्चाणः सुरास्तत्र सुकम्माणस्तथापरे ।
सुश्रमाणस्तथा स्तृते समस्ता मुनिसत्तम ॥

महाबलो महावीर्यस्तीषामिन्द्रो दिवस्यति ।
भविष्यत्यथ सप्रथां गदतो मे निशामय ॥

धृतिमानथयश्चैव तत्त्वदर्ता निरुत्सुकः ।
निर्माहः सुतपाश्चान्यो नियकम्यश्च सप्रमः ॥

चित्रसेनो विचित्रश्च नयकन्निभेयो दृष्टः ।
सुनेत्रः चक्षुर्बुद्धिश्च सुरतश्चैव तन्सुताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अन्यद्विवरणं रुचिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विल्य-
काष्ठदण्डः । तत्पञ्चायः । वैल्यः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौच्येदमिति । अण् । मन्वन्तर-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ६६ ।

“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावार्थिकं श्रुते ।
निशान्तयत्परिवर्तं रौच्यं श्रुत्वा गरोत्तमः ॥”)

रौट, ञ् नदरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशसरी । ञ्, अरु-
रौटन् । नाशरीऽनाशरः । रौटति खलं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रौड, ञ् अनदरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ञ्, अरुडित् । इति
दुर्गादासः ॥

रौद्रं, स्त्री, (रुद्रस्येदम् । रुद्र + अण् ।) शृङ्गा-
राद्यधरसान्तर्गतशरसः । तत्पञ्चायः । उग्रम् २ ।
इत्यमरः ॥ हे क्रोधस्य अये । रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“शृङ्गारो विष्णुदेवः स्यादासः प्रमघदैवतः ।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदेवतः ॥” इति
हे क्रोधस्यात्रये । उच्यति क्रुधा समवेति उग्रः ।
उचिष्यं समवायने नाम्नीति रक्त्विपातनाचस्य
गः । सर्व्वाभिभाविता रौद्रः । यथा, रावण-
परितादि । उग्र धीमत्सरौद्रो स्त्रीषु रूपभेदान्
अग्रे पुंसि धीमत्सरौद्रो षेति पुंसिपठ रश्च
मुक्तः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

अप्य रौद्रः ।
“रौद्रः क्रोधस्याधिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आशमनं रिपुञ्च तच्छेदोद्दीपनं मतम् ॥

सुष्टिप्रहारपातनविक्रतच्छेदावहारणे खेव ।
संयामसंभमादौरस्योद्दीर्घनिर्भवेत् प्रीष्टा ॥

भूविभङ्गौष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।

अनुभावास्तथा क्षेपकूरसन्दर्शनादयः ॥
उग्रतावेगरोमाश्चस्त्रेदेषेपथवो मदः ।

मोहाहवाद्यवस्थात्र भावाः स्युर्थभिचारिणः ॥”
यथा,—

“कृतमनुमनं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यादैर्भवद्भिरदायुधैः ।

नरकरिपुणा साहं तेषां सभोसिकरीटिना-
मयमहमश्द्रुमेदोमसिः करोमि दिशां वलिम् ॥”

अस्य युद्धवीरोद्देशमाह ।
“रक्तास्यनेत्रना चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र + अण् ।) छयं-
तेजः । तत्पञ्चायः । घर्मः २ । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ द्योतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रूक्षः खेदन्च्छर्द्धिष्ठावहः ।
दाहवैवर्यजननो नेत्ररोगप्रकोपणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सप्ररौद्रा यथा,—
“जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोरारुणः कालसंज्ञितः ।
अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्षिताः ॥”

यन्त्यान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः ॥ तेषां
फलानि यथा,—

“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रणाशयम् ।
स्पर्शने बहुरोगः स्यात् सर्व्वावससङ्गवः ॥

जठरो रौद्रनामा च घोरधन्वश्च कारयेत् ।
ब्रणादिपित्तरोगश्च नानाक्षेपकरो गृणाम् ॥

अग्निनाम्ना यदा वर्धे रौद्रो भवति गान्धथा ।
उत्तापेन च्छिन्ति श्रुयेत् नराणां रोगदो भवेत् ।

रौद्रनामा महारौद्रो यत्नाब्दे च भवेद्भुवष्ट् ।
चित्तोद्देगं ब्रह्मं क्षुण्णानारोगसमन्वितम् ॥

घोरनामा महारौद्रो घोरधन्वश्च कारयेत् ।
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥

कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडुर्न सदा ।
नानारोगसमायुक्तं ब्रणादिक्लृप्तं भवेत् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

रसविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
स्त्रीवलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त ञ्ठुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कान्ति-
केयः । यथा, महाभारते । १ । १२८ । २३ ।

“आग्नेयः क्षत्तिकापुत्रो रौद्रो गान्धेय इत्यपि ।
अयते भगवान् देवः सर्व्वादेवमयो गुहः ॥”)

रौद्रः, त्रि, (रुद्र + अण् ।) तीव्रः । (यथा, रगि-
निस्यथास्थाने विजयपरिजितेन हरिवंशोक्त-
ज्वरवर्धनवचनसुक्तम् ।

“ज्वरश्चिपादस्त्रिधाराः पदुत्तुलो नवलोचनः ।
भसाप्रहरयो रौद्रः कालान्तकयमोपसः ॥”)

भौषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।

“तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रवर्धयम् ।
प्रचक्रुर्वहुणां पूर्णां क्रुत्वन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥”
रुद्रसम्बन्धिनि च ॥

रौद्री, स्त्री, (रौद्र + डीप् ।) चञ्ची । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रदेवहतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी
चासुखा च । यथा,—

“एक एव महादेवो रुद्रस्तस्यौ महाम्भे ।
च च मायां महारौद्रीं रौरवीं विससर्ज ह ॥
वा माया वदधे भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तया तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रां तु मेजिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनासौ तं देवं समताडयत् ।
तया तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सम्यक् पृथग्भूते भवभूतः ॥
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे क्षणाद्गन्तः ।
अपहृत्य धरेद्देवी चासुखा तेन साभवत् ॥
सर्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरानिः प्रकीर्षिता ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यम् ॥
रौप्यं, स्त्री, (रूप्यमेव । अण् ।) रूप्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाषे । ४ । ६७ ।
“दुर्पणनिर्मेलासु पतिते घनतिमिरसुधि
ष्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति
सुहुः ॥”)

तत्त्वरयं यथा,—
“मध्याप्यं गुह्यताम्रश्च करेणा साक्षिकं रसम् ।
धमगाश्च भवेद्भौष्यं सुवर्णकरयं शृणु ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

(औषमादिषु अस्यालाभे यदातयं तदतथा,—
“सुवर्णमधवा रौप्यं गतं यत्र न क्षयते ।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिद्यक् क्षुभ्याद्विचक्षणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २५ । १४ ।
“खण्डरौप्यायसैः शृङ्गैः सङ्कुलां सर्वतो गृह्ये ॥”)

रौमं, स्त्री, (रुमायां लवणाकारे भवम् । रुमा +
अण् ।) शास्त्ररिखणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥

रौमकं, स्त्री, शास्त्ररिखणम् । तत्पर्यायः । वस्त-
कम् २ । इत्यमरः ॥ “रुमा नाम नदी लवणा-
कारः तत्र भवं रौमकम् । उधे कादिति ष्याः
रौमं ततः स्वार्ये कः रौमकम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (पर्यायोक्तस्य यथा,—

“शाकम्भरीयं कषितं गुहास्थं रौमकन्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रौमलवणं, स्त्री, (रौमं लवणमिति ।) शास्त्ररि-
खणम् । इति रत्नमाला ॥

रौरवः, पुं, (रुर्वन्तु विशेषस्तस्यायमिति । रुद्र +
अण् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ ॥ आद्यस्य विवरणं यथा,—

“रौरवे क्रूटवाची तु याति यन्नाश्रुती नरः ।

तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सङ्घस्ये रौरवो हि प्रमायतः ।
जातुमानप्रमाणानु तत्र श्वभं सुदुस्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन हतं तद्वरणीसमम् ।
जाव्वल्यतातितीव्रिण तापिताम्बरभूमिना ॥
तन्मध्ये पापकर्माणां विसृजन्ति यमानुगाः ।
स दह्यमानस्तोत्रेण वद्विना तेन धावति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीयते जायते पुनः ।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं स गच्छति ।
एवं सङ्घसं विसृतीर्णे योजनानां विसृज्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते । १ । २ । २१ ।
“एतन्ममाहमिति यो भूतद्रोहेण केवलम् ।
पुण्याति प्रवृद्धं स्त्रीयङ्कुटुम्बं कार्यात्म्यटः ॥
एतद्विहाय चात्रैव स्नाशुभेन पतेदिह ।
रौरवे नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकेऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनषिणः ।
रुवः सर्पादपि क्रूरो जन्तुरुक्तः पुरातनैः ॥”)

रौरवः, त्रि, चञ्चलः । धर्तः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (रुरोर्भृगस्येदमिति । अण् । ऋग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।

“कार्यरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसौरनासुपूर्वेण श्रायक्षौमाविकानि च ॥”)

रौहिट्, [ष्] पुं, रौहिण्यमरः । यथा । “स
एष रौहिषां मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥” इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

रौहिण्यं, स्त्री, (रौहिण्यमेव । स्वार्ये अण् ।)
दिनस्य नवमसुहूर्णः । यथा । अत्र पूर्वाह्णे
आह्नमभिधाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्वाह्णआह्नस्य सङ्गवात् परो रौहिण्य-
पथ्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः प्रतीयते । तेन रौहिण्यं
पूर्वाह्णआह्नस्य गौणकालत्वोत्तरावधिः अप-
राह्णआह्नस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते ततश्च
पूर्वदिने सङ्गवात् परं रौहिण्यपथ्यन्तं तिथे-
र्लाभे परदिने सुहूर्णत्रयमात्रे तत्तिथिजाभे
पूर्वदिने आह्नम् । रौहिण्यान्तरूपगौणपूर्वाह्ण-
जाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवलाभे परदिने शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
इति वचनात् । रौहिण्यन्तु दिवसस्य नवम
सुहूर्णस्य ष्योतिथोक्तरोहिणीदेवतत्वात्
रौहिण्यत्वमिति । इति आहृतत्वम् ॥

रौहिण्यः, पुं, (रुह् + इन् । स्वार्ये अण् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रौहिण्येयं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रौहिण्येयः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ “शुभ्रादिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति टक् ।)
ब्रह्मदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १२ । १६ ।

“तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घवाहुं
ददर्श कृष्णः सङ्घरौहिण्येयः ॥”)

बुधग्रहः । इत्यमरः ॥ (पुरुषोत्तमस्यतीर्थपञ्च-
कान्यतमः । यथा, तीर्थतत्त्वे ।
“मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ ।
इन्द्रमुन्मत्तरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)

रौहिण्येयः, त्रि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ टक् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । वे. १२७ ॥
रौहिण्यं, स्त्री, (रौहिणीति । रुह् + “रुहेर्दृङ्ङिश्च ।”
उणा० १ । ४८ । इति टिपच् । वृद्धिश्च धातोः ।)
क्रतुयम् । इत्यमरः ॥ रौहिण्यलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“क्रतुयं रौहिण्यं देवजगं सौगन्धिकं तथा ।
भूतीकं ध्याम पौरुष श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥
रौहिण्यं तुवरं तिलं कटुगान्कं यपोहति ।
हृत्कण्ठयाधिपित्तान्मूत्रकासकफश्वरान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अन्यत् क्रतुयग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥
रौहिण्यः, पुं, (रुह् + टिपच् । वृद्धिश्च धातोः ।)
ऋगविशेषः । इत्यमरः ॥ रौहितमस्यः । इत्य-
जयपालः ॥

रौहिषी, स्त्री, (रौहिष् + डीप् ।) ऋगी ।
दूम्ना । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

ल, लकारः । स तु यवगंस्य तृतीयो वर्णो यङ्जन-
स्याष्टाविंशत्यर्थश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
इति व्याकरणम् ॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“लतुलसानां दन्ताः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा,—
“लकारं चक्षलापाङ्गि ! कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।
पीतविद्युत्प्रकाशं सर्वरत्नप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्वसहितं हृदि भावय पार्श्वेति ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ३ ॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) अस्य लक्षणप्रकारो
यथा,—

“कुण्डलीत्रयसंयुक्ता वामाद्दक्षिणतः ।
पुनरुद्धगता रेखा तामु नारायणः शिवः ।
ब्रह्मशक्तिश्च सन्निहृष्टगानमस्य प्रचक्षते ॥”
ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां पीतवक्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् ।
सर्वदा वरदां भीमां सर्वज्ञाकारभूषिताम् ॥
योगीन्द्रसेवितां नित्यां योगिनीं योगरूपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् ॥
एवं ध्यात्वा लकारान्तु तत्फलं दृश्या जपेत् ॥”
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—
“लक्ष्मणः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
ब्रह्मशुभः पिनाकीशो थापको मार्चसंघतः ॥

मदुमी नादोऽन्तं द्वेषी लवणं वाक्यौपतिः ।
शिक्षा वाची क्रिया माना भासिनी कामिनी
प्रिया ॥

स्वात्मिनी वैमिनी नादः प्रद्युम्नः शीतली हरिः ।
विद्यातमन्तं द्वेषी चेतो मेरुगिरिः कणा रघुः ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अथुवन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः ।
“दिवाद्यो यदाःदृक्ः” इति च नदृ लौ
भयवी जुगद्व्यांरपः । अति इति ॥ इन्द्र-
शास्त्रोक्ती तदुप्यञ्जली गणविशेषः । इति
इन्द्रोमञ्जरी ॥)

लं, स्त्री, (लोचतेऽनेति । ली + व्यभिधानातिरूप-
पदेशि चः ।) इत्थोनीञम् । इति तत्त्वम् ॥

लः, पुं, (लातीति । ला + ल्यच् ।) इन्द्रः । इति
भेदिनी । ले, १ ॥

लक, क स्वाद् व्यापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) स्वादो रघो-
यादानम् । क, लाकयति मोदकं बालकः ।
इति दुर्गादासः ॥

लक्ष्मः, पुं, लक्ष्मणश्च । इति शब्दरत्नायकी ॥

लक्ष्मः, पुं, (लक्षयते इति । लक स्वादे + वाङ्-
लकाङ् ।) लक्ष्मणश्च । इति शब्दरत्नायकी ।
मादार इति च भाषा । तत्त्वार्थः । लिङ्गः २
शालः ३ कर्मायी ४ उद्वेगकालः ५ उद्वेगः ६
कार्तिकः ७ नूरः ८ मृगशक्यः ९ । अथ गुणाः ।
लिङ्गगतम् । लयायम् । उक्तम् । लक्ष्-
मम् । लक्ष्मणोपहरणम् । दाहितम् । मल-
संयद्वाद्यकलपः । इति राघवनिर्घण्टः ॥ ७ ॥
अपि च ।

“लक्ष्मः चन्द्रपत्नी विक्रमो बहुश्रियम् ।
भामं लक्ष्मणश्च गुरु विष्णोश्च ।
मधुश्च मन्मथश्च दोषनिगमरत्नम् ।
शुभाग्निनाशश्चापि नीचयोरहितं स्तनम् ॥
मुपकं तस्य मधुरमन्तं वागिलपिण्डम् ।
रुपमदिकरं रुच्यं दृष्यं विष्टमकच तन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अथ लक्ष्मः ।
“लक्ष्मं गुरु विष्णोश्च स्वरत्नं रक्तपित्तकम् ।
दोषकापि ममोरुत्तमं शुभाग्निनाशम् ॥”
इति वैजकम् ॥

लक्ष्मः, पुं, (रत्नं लक्ष्मणं वाचयतीति । ल +
क्षः । रथ्य लक्ष्मम् ।) अथ लक्ष्मः । इति शब्द-
रत्नायकी ॥ (यथा, गो० रामायणे १०।६०।१६।
“लक्ष्मणं लक्ष्मणमप्यथै तदुत्तमं चित्तम् ।
ममेव रत्नमप्यथै तदुत्तमं चित्तम् ॥”)
लीलाशक्त्यायम् । लक्ष्मण इति भाषा । लक्ष्-
मणश्च । लक्ष्मणः २ । इन्द्रमणः । लक्ष्मणः ३ ।
इति भाषा । इति लक्ष्मणशब्दकोशेऽप्युक्तम् ।
लक्ष्मण इति भाषा । लक्ष्मणशब्दकोशेऽप्युक्तम् ।
इति भेदिनी । लक्ष्मणोऽप्युक्तः शाब्दः विक्रम-
मोदकश्च । इति रामायः ३ । लक्ष्मणो द्वेषी-
कण्ठः इति शब्दकोशः ॥ ३ ॥ अथ लक्ष्मणः ।

व्यापने चूर्ध्वं निर्लेति विभावितत्वात् न षिः ।
कर्मणि क्तः ततः स्वार्थे कः लक्ष्मणोऽन्तःस्थादिः ।
अप्यते स्त अक्षं अक्षं अक्षोः क्तः न अक्षं कं
सुरं यक्षादिति त्रिपद्वचुर्लक्ष्मणो मनीषादित्वात्
अक्षस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तवर्गमप्यमादिरमि ।
इति तट्टीकार्या भरतः ॥

लक्ष्मकर्म, [न] पुं, (लक्ष्मं रक्तवर्णं करोतीति ।
ल + माभन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
रत्नायकी ॥

लक्ष्, क ष दर्शने । अक्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क ष, लक्षयति
लक्षयते घटं लोकाः । पद्मति षिङ्गुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यच् ।) व्याजः ।
शरयम् । इति भेदिनी । ये, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७।५४ ।

“मौवान् प्राक्षयिषः नूरान् लक्षलक्षान्
कुलोद्गतान् ।
अथिवान् वम पाद्यौ वा प्रकुर्वीत परौचि-
तान् ॥”

लक्षं, स्त्री, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यच् ।)
द्वारावृत्तव्या । इति भेदिनी । ये, २३ ॥ लाक
इति भाषा । (यथा, कथाचरित्सागरे १४।१९०।
“तस्योक्तादशभिर्भिः सहायतेयैतस्य हि ।
लक्षमन्मधिकं देव वर्णैत वरवाजिनाम् ॥”)

लक्षकं, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यच् ।)
लक्षयति पत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
“वाह्यार्थेषु स्वस्ययति शक्त्यु यद्वेषेत् ।
तत्र तदाक्षकं नाम तच्छक्त्यविभुरं यदि ॥”
वाह्यार्थेषु स्वस्ययति यत्तान् सङ्गितं तदेव
साहचर्यं लक्षकं यदि ताह्यार्थं शक्तिरूपं
भवेत् । सैम्याद्यस्तु शब्दाः तुरगादिस्व-
न्यिज लयवादाविव तुरगादावपि शक्ता एव ।
गङ्गाद्यस्तु तीरादावप्युत्तिताः तत्त्वमन्य-
नीरादिशक्त्यमि सहायता एव तीराद्वनयं बोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेव
विधायकत्वायश्चाक्षकं नामापि लक्ष-
कार्यादिभेदादेकविधमित्यर्थः स्यादेतद्वदि
तीरादिनक्षकतया गङ्गादिपदेषु जातं तीरा-
द्वदभवे भवेत्तुस्योक्तमेव लक्षकानां
विभागो न लितवन्ति । तीराद्वनययोर्धं प्रति
तीरादिशक्त्येवैव पदनाशक्य लक्षकेन हेतु-
तया लक्षकायामवदभाषकत्वात् गुरुत्वात्सर्व-
वैयं कर्तव्यतादी प्रत्येक दृष्ट्यादिभ्य गङ्गायां
योगेऽप्यपि लक्षकेन तीरादिना सादृश-
मरीचायामप्यप्येव गङ्गायां विभाजनयोर्ध-
परिष्ठादिति रित । अक्षकं परिष्ठाकोऽप्य-
यायं च यथागोरेनाप्युक्तं लक्षकतया तीराद-
विधेयतया मुनयोऽप्युक्तं तीराद्वनययोर्ध-
योगत्वात् । न च लक्षकेऽप्येव गङ्गायां लक्ष-
कतया तीराद्वनययोर्धमिगभावेन विभाजन-
योगं प्रति हेतुत्वात्सहायकतायां प्रवेणः ।

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादी लक्ष्यस्य कुन्ताधारादेर-
न्यविशेष्यत्वानुपपत्तेः । कुमतिः पञ्चरिक्तादी
लक्षार्थोक्तिं चोऽन्यथोपन्यास्यनुभवकत्वात् ।
तस्मान् ३. क्तिरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभाषकं भय-
त्येव कायंतावच्छेदकस्य सङ्कोचात् न लक्षि-
चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + ल्युट् ।
यदा, “लक्षेरट् च ।” उवा० ३।७ । इति
नप्रत्ययलस्याङागमश्च ।) चिह्नम् । (यथा,
रघुः । १०।६ ।

“अथाक्षिणो भवियन्त्याः कायं(चिह्ने) लक्ष-
यम् ॥”
नाम । इति भेदिनी । ये, ७५ ॥ लक्ष्यते प्रायते-
ऽनेनेति लक्ष्यम् । तद्विषयम् । इति रामाय-
मापकम् । लक्ष्यारमयोचकश्च । इति श्याम-
मतम् ॥ याकरणमते तु ।

“लक्ष्येतिवमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्ष्यमन्तमभिधानं तदभिधानरूपकम् ॥”
इति वीपदेशः ॥

(लक्ष्यलक्षणम् । “वमानावमानजातोयो
यवच्छेदो लक्ष्यार्थः ।” इति चांजातलक्षकौ-
चाम् । ५। सुखदुःखलक्षणं यथा, मनी १४।१६०।
“सर्वं परवर्षं दुःखं सर्वमात्मवर्षं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समानेन लक्ष्यं सुखदुःखयोः ॥”)
दर्शनम् । इति लक्ष्यलक्षणं दर्शनम् ॥

लक्ष्यः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उवा० ३।७।
इति नक्षत्राङागमश्च । लक्ष्यमन्तस्येति ल्यप्
वा ।) सीमितिः । यथा, इतिवर्षे । ४। १९५ ।
“लक्ष्यायुगतो यश्च सर्वभूतहिते रतः ।
यतुर्दृशं वने तस्मा तपो पर्याषि राघवः ॥”
सारसप्तमी । इति शब्दरत्नायकी ॥

लक्ष्या, स्त्री, (लक्ष्य + टाप् ।) यारची । इति
भेदिनी । ये, ७५ ॥ इति । इति विद्याल-
कौमुद्यासुखादिशक्तिः ॥ (अथारोपिधेयः । यथा,
महाभारते । १। १२५ । ५६ ।

“अथिका लक्ष्या चैमा द्वेषी रत्नामनोरसाः”
शब्दरत्नायकी । यथा,—
“लक्ष्या शब्दमन्तस्योक्त्याद्युपपत्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
गङ्गायां योगे द्वादी गङ्गापदस्य शब्दार्थे
प्रवाहरूपं योगस्थानयाद्युपपत्तित्वात्त्वयोरुप-
पत्तित्वा यच्च प्रतिशब्दायति तत्र लक्ष्यतया
तीरस्य योगः । वा च शब्दमन्तस्योक्त्या । तथा
दि प्रवाहरूपप्रवाहार्थमन्तस्य तीरे स्थो-
नतातीरस्य स्वरत्नं तमः शब्दयोगः । इति
विद्यालक्षणायां ॥ ७ ॥ अपि च ।

“लक्ष्यत्वात्तद्वत्त्वत्वात्तद्वत्त्वत्वात्तद्वत्त्वत्वा-
दिवाः ।
लक्ष्या विविधाकात्मिकं च तद्वत्त्वत्वात् ॥”
लक्ष्यत्वात्तद्वत्त्वत्वात्तद्वत्त्वत्वात्तद्वत्त्वत्वात्
लक्ष्यत्वात्तद्वत्त्वत्वात्तद्वत्त्वत्वात्तद्वत्त्वत्वात्
लक्ष्या । इति शब्दरत्नायकी ॥

दृष्टिनैव वा रूपेण भावकत्वात्तद्वत्त्वात् । यथा द्रव्यत्वादिना नीलवटत्वादिना च घटादिपदस्य । काचित् लक्षणावच्छेदकीभूततत्त्वद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात्प्रसङ्गात् । यथा, आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्याशुभावकत्वात्तद्वत्त्वादिपदस्य । काचित् पूर्वपूर्वं तादृशेषांप्रत्यायकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यवदश्लक्षणाप्रकारेण बोधकतया गौणीयुपपन्नते । यथा अस्मिन्मांसवश इत्यादावस्मिन्सदृशत्वादिना अस्मादिपदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ ३ ॥ अथ च ।

“सुखार्थवाचे तद्दुक्ती ययान्बोधः प्रतीयते । रूढिः प्रयोजनाहासौ लक्षणाशक्तिरपि ता ॥” १ ॥ कलिङ्गः साहचिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य शब्दा स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति । यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेः सम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति । वा शब्दस्यार्थिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरासुदृग्भावित्वा वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वच हेतु रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरच गङ्गातटे घोष इति प्रतिपादनादलभ्यस्य श्रौतत्वपावनत्वात्प्रथमस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनी लक्षणेति प्रसङ्गः स्यादत उक्तं रूढिः प्रयोजनाहेति ॥ ३ ॥ तद्देशानाह ।

“सुखार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥” २ ॥ रूढाद्युपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति । प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयान्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनी ऽन्वाद्यः पुरुषाद्यश्च आशिष्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्गङ्गाः । उत्तरत्र कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायां परस्परवैपरीत्यमिदं नयोर्भेदः । इयमेवाजहन्सुखार्थेत्युच्यते ॥ ३ ॥

“अप्यर्थं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये । उपलक्ष्यहेतुत्वादेवा लक्षणा लक्षणा ॥” ३ ॥ रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणा लक्षणा यथा । कलिङ्गः साहचिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा । “उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमासा ततः शरदां शतम् ॥” अत्रानुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

कृतादयः शब्दाः आत्मानमर्पयन्ति । अत्रापकारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनासुखार्थवाचः वैपरीत्यलक्ष्यः सम्बन्धः फलसंपकाराद्यतिशयः । इयमेव जहन्सुखार्थेत्युच्यते ॥ ३ ॥ “आरोपाध्यवसानान्सां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।” ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।

“विषयस्यानिर्गोर्गस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिज्ञत्वात् । सारोपा स्यान्निर्गोर्गस्य मता साध्यवसानिका ॥ ४ ॥

रूढाद्युपादानलक्षणा सारोपा यथा । अत्र श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिर्गोर्गस्वरूपः स्वसमवेतश्चैतद्गुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः पुरुषो बुध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्याधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आद्युर्वृतम् । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्यवैलक्षण्येनायमिचारेणायुष्कारणं प्रयोजनम् । यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्ष्यः सम्बन्धः । यथा वा अग्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्रावयवावयविभावलक्ष्यः सम्बन्धः । प्राप्नोषेऽपि तत्त्वासौ अत्र तात्कर्मलक्ष्यः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु सुगन्धसु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः । एवमन्यत्रापि । निर्गोर्गस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिज्ञत्वात् साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥ ३ ॥

“साहच्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि । साहच्यान्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ॥” ५ ॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः साहच्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढाद्युपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिजभवत्त्वरूपं सुखार्थसुपादायैव स्वार्थपादित्येषु वर्तते । प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छन्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूढाद्युपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा राजकुमारा गच्छन्ति । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोषयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा कण्टकं शोषयति । प्रयोजने यथा गौर्वाहिक इति ॥ ३ ॥

“अङ्गस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः ॥” ६ ॥ प्रयोजने वा अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपमथशब्दस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावनापरिपक्ववृद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा उपकृतं बहु तत्रेत्यादि । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनवेद्यः । यथा उपरिगृह्यति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि । अत्रोपरिगृह्यतीत्यनेन आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ ३ ॥

“धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥” ७ ॥ एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।

“स्त्रिंशदशर्मलकान्तिनिप्रविषतो वल्लहनाकाचनाः वाताः श्रीकरिणः पयोदसुद्धामागन्धकेकाः कलाः ।

कामं सगु दृष्टं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि ! धीरा भव ॥”

अत्रान्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु श्रौतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् ॥ ४ ॥

“तदेवं लक्षणाभेदाच्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥” रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणाभेदाः ॥ ३ ॥ किञ्च ।

“पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥” ८ । ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं बहु तत्रेति । एवमश्रौतिप्रकारा लक्षणा इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्ष्णा, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष् + अच् । टाप् ।) लक्षम् । दृशायुतसंख्या । इति मेदिनी । खे, २३ ॥

लक्षितः, त्रि, (लक्ष् + क्तः ।) आलोचितः । दृष्टः । (यथा, रघुः । ७ । ४४ । “येः सादिता लक्षितपूर्व्यकेतून् तानेव सामर्पयतया निजघ्नुः ॥”)

अङ्कितः । इति लक्षणातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥ लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा हिरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणेयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभरपदादभिधेयैव भङ्गोपस्थितिः । अत्र रूढिरस्ति । प्रकृते तु रूढिप्रयोजनाभावाद्नेयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च लक्षणादयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणेति वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् । इति साहित्यदर्पणटीकाकण्ठ श्रीरामचरणतर्कवागीशः ॥

लक्षिता, स्त्री, (लक्ष् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्ष्यम् ।

पुंसलीभावनिपुणा । उदाहरणं यथा,—
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनीपायः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

लक्ष्म, [न] क्ली, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा ।
लक्ष + मनिन् ।) चिद्धम् । (यथा, शाकुन्तले
१ अङ्के ।

“सरस्विनमनुविह्वं श्रैवलेनापि रस्यं
मनिलमपि हिमांशोर्लेष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकनीनाम् ॥”
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥

लक्ष्मणं, क्ली, चिद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, माघे । ६ । ३१ ।

“अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।
परिवारितः परित ऋक्षगणै-
स्तिमिरौचराचसकुलं विभिते ॥”

नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
स्येति लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्म्या अच्चेति
गणस्तत्रेणात्वं बोध्यम् ।) -श्रीविशिष्टे, त्रि । इति
मेदिनी । श्लो, ७५ ॥

लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्त्वस्येति । अर्थाच्चादि-
त्वाद्च् ।) सारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
भाना । इति मेदिनी । श्लो, ७६ ॥ (यथा,
अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।

“भरथाङ्गरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
शत्रुघ्नं शत्रुघ्नतरमेवं गुरुरभाषत ॥”
स च त्रेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दृश-
रथात्जातः । इन्द्रविद्यार्थं तस्य चतुर्दशवर्ष-
पर्यन्तं वाहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—

“एकदा रघुनाथस्य सीतया लक्ष्मणेन च ।
ज्ञातः सरसि तत्रस्यो रस्ये पक्षवटीतटे ॥
उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखाद् निर्मलम् ।
तथात्रयङ्गनं रस्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
फलस्य चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
ततो ददौ लक्ष्मणाय पश्चाद्भुङ्क्ते स्वयं प्रभुः ॥
लक्ष्मणस्तु शशीत्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम् ।
मेघनादवधार्थं च सीतोद्धारणकारणात् ॥
निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च चतुर्दश ।
य एवं पुरुषो योगी तदर्थो रावण्यात्मकः ॥”
इति पञ्चवेवर्षे श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे ११५ अध्यायः ॥

लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूर्जननी ।)
सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्था-
च्चादित्वात् अच् । टाप् ।) श्वेतकण्ठकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सारसी । ओषधिभेदः ।
इति मेदिनी । ७६ ॥ श्रेष्ठस्तु लक्ष्मणाकन्द इति
गाम्या ख्यातः । तस्याः पत्न्यायः । पुत्रकान्दा २
सुसदा ३ नागिनी ४ नागाज्ञा ५ नामपत्री ६
तुलसी ७ मण्डिका ८ अलविन्दुच्छदा ९
पुच्छदा १० अस्या सुयाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

स्त्रीवन्धत्वनाशित्वम् । रसायनकरत्वम् । वल्य-
त्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पुत्रकाकाररक्ताख्यविन्दुभिर्णाञ्जिता सदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

(मद्राधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
५८ । ५७ ।

“सुताश्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्युताम् ।
स्वयंवरं जहारैकः च सुपर्यः सुधामिव ॥”
इत्योधिपकन्या । सा तु श्रीकण्ठपुत्रेण सास्वनेन
विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
भागवते । १० । ६८ । १ ।

“दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
स्वयंवरस्यामहरन् सास्वो जाम्बवतीसुतः ॥”

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्द्योगिनमिति ।
लक्षि + “लक्षेर्मुट् च ।” उणा० ३ । १६० । इति
ईप्रत्ययो सुडागमस्य ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-
प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
श्रीराश्वितनया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥

जलधिजा १२ भार्गवी १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरिवल्लभा १४ दुग्धाश्वितनया १५
श्रीरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ४ ॥
अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।

“वान्तं वह्निसमाख्यं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
वौजमेतत् त्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःस्नानादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्वोदिकेशरेषु मध्ये च
पीठशक्तीः पीठमगुञ्च न्यसेत् । ॐ विभूत्यै
नमः । एवं उग्रवै कान्त्यै खट्वै कीर्त्तयै सन्नत्यै
युष्ट्यै उन्कट्यै ऋष्ट्यै । ततः श्रीकमलासनाय
नमः । इत्यासनं विन्यस्य ऋध्यादिन्यासं कुर्यात् ।
शिरसि भृगुऋषये नमः सुखे निवृच्छन्दसे नमः ।
हृदि श्रियै देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठार्थां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
खाद्या । श्रूं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
एव आं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।
तथा च निवन्धे ।

“अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमापीजेन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“कान्त्या काप्यनसन्निभां हिमशिरिप्रख्ये-
चतुर्भर्गजे

हंसोत्चिप्रशिरस्त्रयाण्डतघटेराधिष्मतां
श्रियम् ।
निम्बायां वरमजशुग्ममभयं चलैः किरौटो-
ष्णुणां

श्रीमावहणितम्बविम्बलसितां वन्देऽरविन्द-
स्थिताम् ॥”
इवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शरत्स्यापनं कुर्यात् ।
ततः पीठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च विभू-
त्यादिपीठमन्त्रनूपूर्णां विधाय पुनर्धात्वा व्यावा-

हनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आव-
रणपूजामारभेत् । अथ्यादिकेशरेषु मध्ये हृद्यै
च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-
दशेषु पूर्वोदिकेशु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क-
र्याय प्रद्युम्नाय अचिरह्वयाय । विदिग्दशेषु ॐ
दमकाय ॐ सखिलाय ॐ गुग्गुलुष्ये ॐ कुरु-
रुटकाय । ततो देव्या दक्षिण्ये ॐ शङ्कनिषये
नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिषये
वसुमत्यै । पत्राग्रेषु पूर्वोदिकेशु ॐ वलाक्यै नमः ।
एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-
षिकायै शाङ्कर्यै वसुमालिकायै । तद्वहिरिन्द्रा-
दीन् वच्चादोश्च पूजयेत् । ततो धूपोदिसि-
र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं

दादृशलक्षजपः । तथा च ।
“भानुलक्षं जपेन्नन्तं हीचिती विजितेन्द्रियः ।
तत्त्वदस्य चतुर्हयात् कमलैर्मधुरामुतेः ।
जपान्ते चतुर्हयाम्बुनी तिलैर्वा मधुरामुतेः ।
विश्वैः फलेष्वा चतुर्हयात्त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ॥
वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
चतुर्भ्योऽजातको मन्त्रस्तुत्सर्गफलप्रदः ॥”

वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । माया ह्रीं ।
मकरकेतनः क्लीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद्-
बोध्यम् । तथा च ।

“रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
कुर्यान् प्रयोगान् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ॥
निधिभिः सेचयेत् नित्यं सर्षपमद्भिः सप्यतैः ॥”
ध्याने तु विशेषः ।

“माणिक्यप्रतिभप्रभां हिमनिभैस्तुङ्गैश्चतुर्भर्ग्यै-
र्हस्तग्राहितरत्नकुम्भसजिलैराधिष्मतां सदा ।
हस्ताब्जैर्वरदानमम्बुजयुगाभीतीर्दधानां हरैः
कान्तां काङ्कितपारिजातलतिकां वन्दे सरोजा-
सनाम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं दादृशलक्षजपः । तथा च ।
“भानुलक्षं हविष्याशौ जपेदन्ति सरोरुहैः ।
चतुर्हयादरुहैः पुष्पैस्तत्त्वहसं जितेन्द्रियः ॥”
मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्धे ऽट्टय-
मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निवन्धे ।

“दीर्घां याद्विर्विधर्गान्तो ब्रह्मा भानुर्वसुन्वरा ।
वान्तिसिन्धे प्रिया वङ्गैर्मगुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
“दीर्घां गकारः । याद्विर्मः । ब्रह्मा कः ।
भानुर्मः । वसुन्वरा लः । वान्तिसिन्धे वासिन्धे ।
वङ्गिप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-
वत् पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋध्यादिन्यासं
कुर्यात् । शिरसि दक्षऋषये नमः । सुखे
विराट्कन्दसे नमः । हृदि श्रियै देवतायै नमः ॥
तथा च शारदायाम् ।

“ऋषिर्दक्षो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
र्त्तिता ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठार्थां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीर्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपद्मैः नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां षट् । एवं
हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नम
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।

“देव्यै हृदयमाख्यातं पद्मिन्यै शिर इरितम् ।
विष्णुपद्मैः शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुच्छदम् ।
अक्षं कमलरूपायै नमोऽभ्याः प्रणवादिकाः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“याधीना वरवीर्ये सितसुखी हस्ताम्बुजे-
विभ्रती
दानं पद्मसुगाभये च वषथा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्पुङ्गसुनोद्गाधिष्ठी
पायादः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शक्यस्यापनं
कृत्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिवहितपीठमन्त्रां पूजां
विधाय पूजार्थात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदान-
पञ्चमं लिधायावरणपूजासारमेतन् । अग्रादि-
चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।
ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
पद्मैः नमः शिखायै षट् । ॐ वरदायै नमः
रुवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽभ्याय
षट् । ततः पूर्वोदिदक्षेण पूर्ववत् वलाक्यादि
पूजयेत् । तद्दक्षिणदिशादीन् वषादींश्च पूजयेत् ।
ततो धूपदिविचर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चर्यं दशलक्षणम् । तथा च ।
“दशलक्षं क्षणेनैतन् मन्त्रविहितेन्द्रियः ।
दशांशं कुहुयात्सन्तो मधुराक्तेः सरोरुहैः ॥” *
अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

इंश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवहने ।
यथा त्वं सुस्थिरा कृष्णे तथा भव मयि स्थिरा ॥
इंश्वरी कमला लक्ष्मीचला भूतिर्हरिप्रिया ।
पद्मा पद्मालया सन्पतुष्टिः श्रीः पद्मधारिणी ॥
हादृशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ।
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे
६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-
निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेद्युः स्थियः स्थियम् ।
किंहे धनुषि मौने च स्थिते सप्तपुरङ्गमे ॥
प्रत्यन्दं पूजयेत्तच्छ्रीं शुरुपत्तये गुरोर्दिने ।
नापराह्णे न रात्रौ च नाशिते न चन्द्रसुप्रि ॥
यादृश्याश्चैव गन्धार्थं रिक्तायाश्च निरंशके ।
अयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥
न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे ।
पूजयेत् गुरोर्बारे चाप्रान्ते रविबोमयोः ॥
शुरुधारे शि पूर्यां च यज्ञेन यहि सभ्यते ।
तत्र पूर्यां तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥
ए कृष्णार्धे प्रथमे मासि नैव कृष्णाद्विचर्जनम् ।
न षष्ठीं चाष्टमेनैव नित्यं प्रदापयेत् ॥

पौषे च दशमी शक्या चैत्रके पञ्चमी तथा ।
नभस्ये पूर्विमा श्रेया गुरुवारे विशेषतः ॥
आढकं धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम् ।
सुगन्धिगुरुपुष्पैश्च शुरुपत्तये प्रपूजयेत् ॥
पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमात्रश्च चैत्रके ।
पिष्टकं परमात्रश्च नभस्ये तु विशेषतः ॥
गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्विमा शुभा ।
कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते ॥
एकेन कमलेनैवं कमलां पूजयेद् यदि ।
इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥
प्राद्युखी पूजयेत्तच्छ्रीं पश्चिमाननसंस्थिताम् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याद्युपचारकैः ॥
गन्धद्वारेतिमन्त्रैश्च गन्धेनावाहयेद्दसौ ।
श्रिये जात इति द्वाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“हरिण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतसज्जम् ।
चन्द्रां हरिण्ययीं लक्ष्मीं चातवेदसमावहाम् ॥
गौरवर्णां नु द्विसुजां सितपद्मीपरिस्थिताम् ।
विष्णोर्बन्धुः स्यालस्याश्च जगच्छोभाप्रकाशिनौम् ॥
ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः ।
ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युच्यते ॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धतिः चमा ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मेधा विद्या रमा श्रुतिः ॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनाञ्चयेत् ॥
लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ।
धियणश्च कुवेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
लक्ष्मीचरित्रे ।

“न ह्यण्यपत्ते रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च ।
अवयादिचतुर्दशैः लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
इति कालचन्द्रिका ॥

दीपान्वितामावस्थार्यां लक्ष्मीपूजाविधयेथा,—
“तुलाराविगते भानौ अमावास्यां नराधिपः ।
जात्वा देवान् पिष्टवृभक्षा संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पाण्ड्यश्राद्धं दधिचीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे वृषः ।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उक्त्वाभिषाभिवेष्ट-
ताम् ॥
अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥
अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
वात् ॥

अभयं प्राप्य सुभाच जीरोदारुवकासुषु ॥
कृष्णैर्दिव्यमयान्मुक्ता सुखं सुभासुचोदरे ।
चतुर्भुगसहस्रान्तं व्रक्षा सपिति पद्मजे ॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्रिया ।
दिवा रात्रे न भोक्तव्यंते बालातुराण्यनात् ॥
प्रदोषवसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपदृष्टास्तथा कार्या भक्ता देवसुखैर्वापि ॥
चतुष्पथश्रान्तिषु नदीपञ्चतटादुषु ।
एतन्मन्त्रेण गोष्ठेण पत्तरेण यद्वैद्य च ॥
वन्देः पुष्पैः शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।

दीपमासापरिचिते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च वसुधि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
स्त्रिभैर्भुञ्जेत्त्रिदशैश्च वान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्यदानकाले ।

“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।।
या गतिस्वतःप्रपन्नानां सा मे भूयात्तदर्थेनात् ॥’
लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् ।

“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये ॥”
इति रुद्रधरदृष्टात् कुवेरमपि पूजयन्ति ।
“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्नि धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् ।
ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
मन्त्रः ।

“अमिष्योती रविष्योतिष्वन्द्रप्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वेष्योतीनां ह्रीपोर्यं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणान् वन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं सुखा
सुखं सुभा प्रहृष्ये भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
तथा,—

“सुखरात्रेरुदःकाले प्रदीपोञ्ज्वलितान्तये ।
बन्धुञ्जन्मवन्धुंश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥
प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गु सन्तः ॥”
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भाग्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मि लक्ष्मीर्थपोषुत् ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैस्त्वस्थिता ।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
साता त्वं सर्वभूतानां देवानां वृष्टिसम्भावा ।
व्याख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते ॥”

लक्ष्मीं नम इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—
नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः ।
सावित्रीयमसंवादे श्रुतं मुनिर्मन्त्रं यशः ॥
तद्गुणोत्कीर्णं सर्वं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च ।
केनादौ पूजिता सापि किन्मूला केन वा पुरा ।
तद्गुणोत्कीर्णं सर्वं वद वेदपिदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

एतेरादौ पुरा ब्रह्मण कृष्णस्य परमात्मनः ।
देवी वामांशचम्भुता बभूव राक्षसकण्ठे ॥
अतीवसुन्दरी रामा न्यगोधपरिमलकला ।
यथा हादृशवर्षाया शश्वत् सुमिरयैवना ॥
श्वेतधन्वकवर्णांसा सुखदृष्ट्या मनोहरा ।
शरत्पान्थ्यकोटीशुभ्रभाप्रच्छादितानना ॥
शरत्पान्थ्यकोटीशुभ्रभाप्रच्छादितानना ॥

लक्ष्मीः

सा च देवी हिधा भूता सद्यमैवैश्वरेक्षया ।
 समा रूपेण वर्तेत तेजसा प्रथमा त्रिधा ।
 यशसा वासना स्रष्टा भूषणैश्च गुणैश्च च ॥
 क्लितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
 मधुरैश्च स्वरैश्च नयेनादुनयेन च ॥
 तद्दामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांश्च राधिका ।
 राधाश्रीं परयामास द्विभुजश्च परात्परम् ॥
 महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाक्षरमे कर्मनीयकम् ।
 कण्ठस्तत्रैवैवैवै हिधा रूपो नभूव च ॥
 दक्षिणांश्च द्विभुजो वामांश्च चतुर्भुजः ।
 चतुर्भुजाश्च द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ॥
 सत्यं तै ह्यश्रुते विश्वं श्रित्वा दृष्ट्या ययानिशम् ।
 देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
 स्तुता ॥
 द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
 शुद्धसत्त्वस्वरूपे च गोपैर्गोपीभिराश्रितः ॥
 चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
 सर्वोपेन समौ हौ नो कृष्णनारायणौ परौ ॥
 महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
 वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्वतमा रमा ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वभोग्याम्ययुता ।
 प्रेम्णा सा च प्रधाना च सर्वान्तरमणेषु च ॥
 स्वर्गं च स्वर्गलक्ष्मीश्च श्रद्धासम्पत्स्वरूपिणी ।
 पातालेषु च मर्त्येषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
 शृङ्गलक्ष्मीश्च शैलेषु शशिणी च कलाशया ।
 सम्पत्स्वरूपा शशिर्गा सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
 गर्वा प्रसूः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञक्रामिनी ।
 श्रीरोदक्षिण्युकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीश्च च ॥
 श्रीभास्वरूपा चन्द्रे च सख्येभ्यः सख्यमङ्गला ।
 विभूषणेषु रत्नेषु फलेषु च अलेषु च ॥
 नृपेषु नृपवर्जेषु दिव्यस्त्रीषु गणेषु च ।
 सर्वश्रेष्ठेषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ॥
 प्रतिमासु च देवानां महानेषु घटेषु च ।
 मानिषेषु च सुक्तासु सालेषु च मनोहरा ॥
 मनोहरेषु च श्रीरेषु श्रीरेषु चन्दनेषु च ।
 रथशारासु रथ्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ॥
 वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
 दिनीये ब्रह्मणा भाद्रा द्दनीये शूद्रेण च ॥
 विष्णुना पूजिता सा च श्रीरोदे भारते सुते ॥
 न्यायगायेन सतुदा मानसेश्वरेण गणैः ॥
 श्योनेश्च सुनोत्रैश्च सक्षिण्य शशिभिर्भवे ।
 नवभोग्यैश्च नागाद्यैः माताम्यैश्च पूजिता ॥
 मुक्ताद्यैश्च भाद्रपदे कला पूजा च प्रथमा ।
 भाद्रा च पञ्चमर्कत्तं विष्णु लीनेषु नारद ॥
 चैवैर्षी च भाद्रे च पुण्ये महामयासरे ।
 विष्णुना निर्मित्वा पूजा विष्णु लीनेषु भक्तिताः ॥
 चर्मांशो भोग्यैश्चान्वा मेधाभाद्राश्च प्रकृतेः ।
 महारत्नां पूज्यमानाया सा भूया भुवनगणे ॥
 शशिनेश्च पूजिता सा महामेघैश्च महारा ।
 शिवायैश्च भोग्यैश्च सतेम सुवर्णैश्च च ॥
 पुत्रैश्चोपासनायैश्च शक्यैश्च शशिना कणा ।
 अश्विनैश्च शशिनेश्च कर्कशैश्च शशिना ॥

लक्ष्मीः

प्रियव्रतं चन्द्रेण क्रमेरेणैव वायुना ।
 यनेन वक्षिना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
 रवं मन्त्रेण सर्वैश्च बन्धना पूजिता सदा ।
 सर्वैश्चोधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥”
 अथि च ।
 नारद उवाच ।
 “नारायणप्रिया मा च वरा वैकुण्ठवामिनी ।
 वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
 कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां भिक्षुकन्या ।
 किं तद्गानश्च स्तवनं सर्वैः पूजाविधिक्रमः ।
 पुरा केन स्तुतादौ मा तस्मां यास्यातुमर्हसि ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 परा दुर्नासगः शपान् अष्टश्लोकं पुरन्दरः ।
 बभूव देवसंघस्य महालोकश्च नारदः ॥
 लक्ष्मीः स्वर्गादिकं व्याप्ता सदा परमदुःखिता ।
 गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारद ॥
 तदा श्रीकादयर्द्धवा दुःखिता ब्रह्मणः स्वभावा ।
 ब्रह्माणश्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
 वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायण्ये परे ।
 अनीवदन्त्युक्ताश्च शुक्लकण्ठीष्ठतातुकाः ॥
 तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणाक्षया ।
 बभूव सिन्धुकन्या सा श्रद्धासम्पत्स्वरूपिणी ॥
 तथा मथित्वा श्रीरोदं देवा देव्यगणैः सह ।
 संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददृशुस्ताश्च तत्र हि ॥
 सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विण्ण्ये ।
 ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा श्रीरोदशायिने ॥
 देवाद्यासुरयज्ञं राज्यं प्रापुश्च सहस्रात् ।
 तां सम्पद्य च सम्पद्य सर्वैश्च च निरापदः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३५ । ३६ अध्यायौ ।
 लक्ष्म्या अगम्यशुद्धाणि यथा,—
 “यं वं रुथो गुरुर्द्धो माता तानश्च बान्धवः ।
 अतिथिः पित्रलोकश्च न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मिथ्यावादी च यः शश्वदास्तीति वाचकः
 सदा ।
 सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न मेघं तस्य याम्यद्यम् ॥
 सत्त्वहीनः स्वाप्यशरीरं मिथ्यासाध्यप्रदायकः ।
 विश्रामः सतपो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 चिन्ताश्रयो भययस्तः शत्रुयज्ञोऽतिपातकी ।
 अगम्यस्तीरतलपयो न मेघं यामि पापिनाम् ॥
 दीवाशीनश्च श्रीकार्णा मन्धीः खोजितः
 सदा ।
 पुंसोपमतिगुणौ यौ तद्मेघं नैव याम्यद्यम् ॥
 पुंसोपमत्प्रायोराशं यौ मुहूर्तं जामनः सदा ।
 नृदाप्रभो यो नृदाप्रभो तद्मेघं नैव याम्यद्यम् ॥
 यो दुर्नारं वसुधापिथः कृतिः शश्वदपातये ।
 यो प्रपाना सधं सदा न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 यव शक्ति शरैः पूजा तदीयगुरुलोकैर्नम् ।
 नौकुण्ठश्च प्रहारायो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 सत्यप्रवेदविज्ञेता भरणायो च शिवतः ।
 शरदागारयुक्तं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

लक्ष्मीः

सदृशां परदक्षां वा ब्रह्मदृशिं सुरस्य च ।
 यो हरेदानशीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 यन् कर्म दक्षिणाशीनं नृदृष्टोः कुरुते प्रष्टः ।
 स पाप्यो पुण्यशीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मातरं पितरं भाष्यो गुरुपत्नीं गुरुश्च तम् ।
 अनाप्यो भगिनीं कन्यामनन्यात्रयधान्याम् ॥
 कार्पण्यादयो न पुण्यानि सत्त्वयं कुरुते सदा ।
 तद्दृष्टाश्रकाकारात् यामि ताम्भुनींश्वराः ॥
 सत्त्वं पुरीषतनुत्स्य यस्तत पश्यति मन्धीः ।
 यः श्रेते क्लिष्टपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 अधोतपादशायो यो नमः श्रेतेऽतिनिहितः ।
 न्याशायो दिवाशायो न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 सद्धिं तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्गसुपसृष्टीत् ।
 ददाति पश्चाद्वाचं वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दत्त्वा तैलं सद्धिं गात्रे विष्णुं यः सतनुत्स्येत् ।
 प्रणमेदाश्रयेत् पुण्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दृग्ं द्विभुजि नखरेणैव खरेणिलिखेण्ण्ण्णीम् ।
 गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दृग्ं वसनं यस्य समलं खलमसाकम् ।
 विज्ञतो ग्रामशासो च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मन्त्रविद्योपशीवी च ग्रामयात्री चिकित्सकः ।
 रूपशुद्धेवलसेव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 विवाहं धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
 दिवामेषुनकारी यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दत्त्वाहि ब्रह्मवैवर्ते गणेशसखे लक्ष्मीपरित-
 भाम २३ अध्यायः ॥ ६ ॥ अथि च ।
 “कुक्षितं दक्षमयोपधारिणं
 वक्षशिर्नं निद्रुवावकाभाषिणम् ।
 सुर्वोद्ध्ये चाक्षमये च प्रायिनं
 विस्तुथति श्रीरपि चक्रपायिनम् ॥
 नित्यं द्विदृष्टानां धरुधिधिलिखनं पादयो-
 रस्वमाधि-
 र्दन्तानामल्पशौचं पयसमणिगता रूचता
 सद्धंजानाम् ।
 दे सख्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रामशासि-
 रेकः
 साग्ने पीठे च चार्द्रं निधनसुपनयेत् वैश्व-
 स्यापि लक्ष्मीम् ॥
 शिरः सुशीतं चरणी सुमाञ्जितीं
 पराङ्गनासदनमध्यभोजनम् ।
 अनमगापिखमपचमेद्युनं
 शिरप्रणशो द्विपमानयति गट्ट ॥
 यस्य कस्य तु पुण्यस्य पादरुदस्य विशिष्यतः ।
 शिरया धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहस्यते ॥
 शीपस्य चक्षिमा च्चराया ताया शशागनश्च ॥
 रणकास्य तु यतीश्रमण्यमीक्षण मिष्टति ॥”
 इत्यादि नारदः ३१२ अध्यायः ॥ ६ ॥
 अथि च ।
 “सद्यस्य नारायण ! त्रिभुवनैश्चकित्तिना ।
 सुदधानां सर्वं हिं मां प्रयच्छस्व नमामि ॥

दत्तानेय उवाच ।

वृणां पादस्थिता लक्ष्मीर्नित्यं संप्रयच्छति ।
सकृदिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं नाभाविधं वसु ।
कलत्रदा गुह्यसंस्था क्रोडस्यापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवन्दुदारेणैव तथा श्रेष्ठं प्रयासिभिः ॥
मिथ्यात्रं वाचयसावण्यमात्रामवितथान्तथा ।
सुखसंस्था कृत्रित्वश्च यच्छ्रुत्यद्विषमम्भवा ॥
श्रीरोमता संव्रजति ततोऽन्वं याति संश्रयम् ।
स्यं श्रीरोमता देवान् परित्यजति वास्युतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तानेयचरिताध्यायः ॥३॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीरुवाच ।

“भेरुपृष्ठं सुखाधीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं वृणां भवसि निचला ॥

श्रीरुवाच ।

शुक्लाः पारायता यत्र गृह्णीते यत्र चीन्ध्वला ।
अकलहा वसतिर्वत्र तत्र कृष्ण वसान्यहम् ॥
घान्तं सुवर्णसदृशं तण्डुला रजतोपमाः ।
अश्वत्थैवातुर्वं यत्र तत्र कृष्ण वसान्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाच्यभायी
वृहोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।
अक्षयप्रलापी न च दीर्घसूत्री
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वंसामि ॥
यो धर्मश्रीलो विजितेन्द्रियश्च
विद्याविनीतो न परोपतापी ।
अगञ्जितो यश्च जनानुरागी
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वंसामि ॥

चिरं खाति द्रुतं भुङ्क्ते पुष्यं प्राप्य न चिन्तति ।
यो न पश्येत् स्त्रियं नगां नियतं स च मे प्रियः ॥
त्यागः सत्यश्च शौचश्च यत्र एते सदागुणाः ।
यः प्राप्नोति गुणानेतान् श्रद्धावान् न च मे प्रियः ॥
सर्वलक्षणमध्ये तु त्याग एव विप्रोच्यते ।
काले देष्टे च प्राप्ते च स च त्यागः प्रशस्यते ॥
नित्यसामयके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमने ।
नित्यं शुक्रे च पद्मे च नित्यं श्रीः सुकृत्वाचसि ॥
वसामि पद्मोत्पलशृङ्गमध्ये
वसामि चन्द्रे च मन्दिरे च ।
नारायणे चैव वसुन्धरायां
वसामि नित्योत्सवसन्दिरेषु ॥”

वसुन्धरायामित्यत्र वसौ धरायामिति वा पाठः ॥
“यथोपदिष्टा गुरुभक्तिपुक्ता
पत्युर्भूचो नाकसते च नित्यम् ।
नित्यश्च सुदुक्ते प्रतिमुक्तप्रेयं
तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
सौभाग्ययुक्ता च सुशोभना च ।
लावण्ययुक्ता प्रियदर्शना या
मतिव्रता या च वसामि तासु ॥
शामा यमाक्षी कशमध्यभागा
सुभूः सुकेशी सुनर्तिः सुशीला ।

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-
क्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
या पापरक्ता पिशुनस्वभावा
स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।
अमर्षकामा कुचरित्रशीला
तामङ्गनां प्रेत्तुर्लो व्यजामि ॥
पुष्यं पशुधितं पूतिं शयनं बहुभिः चष्ट ।
भयासनं कुनारीश्च हूरतः परिव्रजयेत् ॥
चिनाङ्गारकमखीनि वर्द्धं भक्त द्विजश्च गाम् ।
न पादेन स्वयेत् पादं कार्यासास्य तुषं गुरुम् ॥
नखकेशीदकश्चैव मैथुनं पञ्चदन्धयोः ।
वर्जयेन्नशाथित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥
शिरः सपुष्यं चरणीं सुपूजितौ
निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनभशाथित्वमपञ्चमैथुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति षट् ॥
सम्पार्जनरीजोवात निर्गुणं लक्ष्मचन्तथा ।
रात्रौ विस्वपलाशश्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥
स्वगात्रसनयोर्वादां अपूजा सङ्घपादयोः ।
उच्छिष्टस्पर्शनं सूर्द्धिं स्नानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥
शयनश्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानान्तरं कुचेश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥
परेयोद्धर्तितं वचः स्वयं माल्यापकर्षणम् ।
आलस्यमवसादश्च न कुर्व्याहोष्टमर्दनम् ॥
शुक्रवारे च यत्तेलं शिलापिष्टश्च दर्शके ।
स्वयं वामेन सूर्द्धानं पाणिना नैव संसृष्येत् ॥
तारकाः पुष्यवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।
नेचेद्गुह्यं परस्त्रीयां नास्तं यान्तं द्वाकारम् ॥
कुर्व्यान्नाचधनाकाङ्क्षां परस्त्रीयां तथैव च ।
परेयां प्रतिकूलश्च उदितार्कं प्रबोधनम् ॥
गखकण्टकारकैश्च मृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।
वृथा विलेखनं भूमौ न कुर्व्यान्मम काङ्क्षया ॥
स्वयं दीहं स्वयं माल्यं स्वयं पृष्टश्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे शौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
स्वयं दीहमित्यत्र यथितश्चेति वा पाठः ।
“न निन्द्यां गणके विप्रे पादयोर्नर्त्तनन्तथा ।
प्रतिकूलचरेत् स्त्रीयां सुखा च दन्तधावनम् ॥
अष्टतं मांसस्यपञ्च गन्नाश्चैव स्त्रियन्तथा ।
मद्ययाद्दृशनाश्चैव शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
सन्दिरेयुक्तः परदारसेवी
आचारहीनः परसेवकश्च ।
सङ्कीर्णचारी परिवादशील-
क्तं निष्ठुरं दम्भसयं व्यजामि ॥
शयनश्चार्द्रपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।
नीतारीधमधः कुर्व्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥
अशुचिं स्नानवस्त्राश्च दुर्गन्धामसुखावष्टाम् ।
अभूषणामपुष्याश्च न कुर्व्यादात्मनस्तनुम् ॥
कर्णे च वदने ज्ञाये तथा करतलेऽपि च ।
पादे पृष्ठे तथा नेत्रे न कुर्व्यादशुचिपनम् ॥
चसुलभे हतं श्रेयो सुखकमे धनक्षयः ।
हरिदः कर्णलमे च पादपृष्ठे तथायुगः ॥
गन्धं पुष्यं यथा तीर्थं रत्नशैव महीदधिम् ।

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥
अजरजः खररजस्तथा सम्पार्जनरीरजः ।
स्त्रीयां पादरजो राजन् शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
कुचेतिनं दन्तमलप्रधारियं
महाशठं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्योदये चास्तमिते तु श्रायिनं
विसृष्यति शीरपि चक्रपाणिनम् ॥”
महाशठमित्यत्र वडाशिनमिति वा पाठः ।
“नित्यं हेदसृग्गानां श्रितिनखलिखनं पादयो-
रल्पश्रीचं
एकाङ्गे तैलहीनं वसनमलिनतावन्धनं सूर्द्ध-
जानाम् ।
द्वे सन्धे चापि निद्रा विवसनश्रयं ग्रावहाना-
तिरेकः
खाङ्गे पीठे च वाद्यं हुरति धनपतेः केशव-
स्यापि लक्ष्मीम् ॥”
अवन्धनमित्यत्र रुद्रता इति वा पाठः ।
“एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशवः ।
तुष्टा भवामि तस्याहं त्वयेषा निश्चला यथा ॥
श्रीभाषितमिदं क्लोजं प्रातःकृत्याय यः पठेत् ।
तद्गृहं विपुलं रम्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥
याधितो मृथते रोगी वडो सुष्येत बन्धनात् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”
इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवर्षवादे लक्ष्मी-
चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—
“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाश्च वा ।
लक्ष्मीन्वा ललना वापि क्रमात् सा कामि-
रुष्यते ॥
इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥
चम्पतिः । शोभा । शृङ्गौषधम् । वृद्धिनामौ-
षधम् । कृत्तनीवृक्षः । इति मेदिनी । मे, २८ ॥
वीता । वीरयोधितुः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्यलपङ्क्तिनी । हरिद्रा । शमी । द्रव्यम् । सुक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः । मोक्षप्राप्तिः । इति
चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,
जुमार । ५ । ४६ ।
“कपालनेवान्तरलक्ष्मणार्गे-
र्ध्यातिः प्ररो हेरहितेः शिरस्तः ।
गणालक्ष्मणाधिकसौकुमार्यां
वालस्य लक्ष्मीं स्वपयनामिन्दोः ॥”)
लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्मणाः कान्तः ।) नारायणः ।
यथा,—
“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पादयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥”
इति चम्पाएमीश्वरकथा ॥
लक्ष्मीगृहं, स्त्री, (लक्ष्मणाः गृहमावाचम्यान्तम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-
वेश्म च ॥
लक्ष्मीजगद्गणः, पुं, (लक्ष्मणाः कश्चितो जगद्गणः ।)
शालयामविशेषः । तस्य दक्षिणं यथा,—
“एकदारे चतुर्दशं नवीनगौरीदोषमम् ।

लक्ष्मीस

लक्ष्मीजनार्दनो ज्ञेयो रक्षितो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)
लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) शीताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्यत्रिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य इतलक्ष्मणविरामक्रमो
यथा,—
“दौ लो गू ह्यौ विरामान्तौ ह्यौ यू द्विरा-
मकः ।
विरामान्तौ ह्यौ लक्ष्म ह्यौ लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीनारयणो नारायणः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीवृषिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुतो वृषिंहः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्य वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीवृषिंहं विज्ञेयं गृह्णीयात् सुखप्रदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्म्याः पतिः ।) वासुदेवः ।
नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा,
क्षिराते । १ । ४४ ।
“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-
क्षिराय पर्येसि सुखस्य साधनम् ।
विधाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीष्ट पावकम् ॥”)
लवङ्गवृक्षः । पूगः । इति विश्वः ॥
लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्म्याः पुत्रः ।) कामदेवः ।
घोटकः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ कुशः ।
लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीपुष्यः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्यविशिष्टं पुष्य-
मिवास्य ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
नक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्म्यास्तनजं फलं यत्र ;) विष्णु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नक्ष्मीवान्, [न्] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्वत्येति ।
मनुष्यः । मस्य वः ।) पद्मवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥ अगरोक्षितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४।५२ ।
“मन्त्रलक्ष्मणलक्ष्मणयो लक्ष्मीवान् समितिज्ञयः ॥”)
लक्ष्मीवान्, [त्] त्रि, (लक्ष्मीरस्यत्रेति ।) शीयुक्तः ।
धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्मणः २ श्रीलः ३
श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाए कश्चित् ।
“मेधे धराभराक्रान्ते प्रेधे विश्वमरः त्रिया ।
लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःखार्हा परवेदनाम् ॥”)
लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) शीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्म्या ईशः ।) पिप्लुः । इति
सुगन्धोदयकारणम् ॥
लक्ष्मीसमाह्वया, स्त्री, (लक्ष्म्याः सम आह्वयो
यस्याः ।) शीना । इति शब्दरत्नावली ॥

लगुडः

लक्ष्मीसङ्घः, पुं, (लक्ष्म्या सङ्घ जातः इति । जन्
+ ङः । क्षीराश्विनातत्त्वादस्य तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्म्यारामः, पुं, (लक्ष्म्या आरामः ।) वनभेदः ।
इति शब्दमाला ॥
लक्ष्म्यं, स्त्री, (लक्ष्यते यदिति । लक्ष् + ण्यत् ।)
श्रवणस्थानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म्यं २ श्रव-
णम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४
वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६४ ।
“कामस्तु वाग्यावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विवि-
डमासमच्चं हरवद्वह्नि-
धारासनय्यां सुहुराममर्ष ॥”)
लक्ष्म्यः, त्रि, लक्ष्मण्या बोध्यः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ (लक्ष्यते इति । लक्ष् + ण्यत् ।)
दर्शनीयः । इति लक्ष्म्यात्वर्थदर्शनात् ॥ (याचः ।
इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
“रोमाश्चलक्ष्म्ये स गात्रयष्टिं
भित्वा निराक्रामदराजकेश्याः ॥”
अनुमेयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारे ।
५ । ७४ ।
“इति द्विजातौ प्रतिज्ञावादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्म्यकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“छायामखललक्ष्म्येण तमदृश्या क्लिप्तस्यम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण मेजे सान्नाय्यदौक्षितम् ॥”)
लख, इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । इति गतौ । इति
दुर्गादायः ॥
लख, इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लखति । इति गतौ । इति
दुर्गादायः ॥
लग, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)
इ, लखति । खञ्जो गतिवैकल्यम् । इति दुर्गा-
दायः ॥
लग, क रके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके
खादाग्रीः । रके इति रक क खाद आपने ।
इत्यस्य जेरनित्यत्वे भावे अलि रूपम् । इति
दुर्गादायः ॥
लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-
गीत् । गति अथर ओष्ठे । इति दुर्गादायः ॥
लगङ्, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लगितं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लगाम इति भाषा । इति
सगघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लगुडः, पुं, दण्डः । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥
लगुडो वंशादिमयो दण्डः । लोहमयोऽयमेदः ।
इति तन्मूर्तिः । लगुडो लोहमयो यदिरन्यत्रो-
पयारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लग्नं

(अस्याकृतिपरिमाणादि यथा, शुक्रनीतौ ।
“लगुडः सङ्घमादः स्वात् पृथ्वंशः स्थूलशीर्षकः ।
लौहवहागभागश्च ह्रस्वदेष्टः सुपीवरः ॥
दण्डाकारो दण्डाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः ।
उत्पानं पातनश्चैव पेषणं पोथनं तथा ॥
चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेष्ट विद्यते ।
दण्डकायः पक्षिर्वर्गो तेन युध्यते शत्रुभिः ॥”)
लग्नं, स्त्री, (लगति फले इति । लग सङ्ग + “सुख-
स्वान्तध्वान्तलनेति ।” ७ । २ । १८ । इति
निपातनात् साधु ।) राश्रीनामुद्यः । इत्यमरः ॥
राति फलं राश्रीस्तालयशकारः । अक्षोराच-
मध्ये द्वादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-
चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो
लग्नं चो लसृजो ब्रौह्मे चोदित्वात्मः निपातना-
ज्जस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां
शून्यायनांशपरिमाणं यथा,—
“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जंलक्षितु मैत्रे-४ । १७
व्याणो रवेः ५ । ६ पञ्च खवागरेच ५ । ४० ।
वाणः कुवेदे-५ । ११ विंशयोऽङ्गयुग्मेः ५ । २६
क्रमोत्क्रामान्धेतुलादिमानं ॥”
तथा हि ।
मेयस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥
दृषस्य ४ । १७ ॥ दृषिकस्य ५ । ४१ ॥
मिथुनस्य ५ । ६ ॥ घनयः ५ । ४० ॥
कक्रोऽस्य ५ । ४० ॥ सकारस्य ५ । ६ ॥
सिंहस्य ५ । ४२ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥
कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥
इति दीपिका ॥ ७ ॥ दृश्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रमे कलिकाताखदेशे वर्धमानो नविंशायनांशे
ग्रामाधिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ सोऽन्तावेदे-४ । ४८ रिश्वरसन-
यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षानुनाथेः ५ । ४० ।
पारावाराश्रयासे-५ । ३४ गंगसनयनेः ५ । २६
घटत्रिभिः-५ । ३६ अन्नवेदेः ५ । ४२ ।
अङ्गुल्याभिः ५ । १६ सप्तद्वीपसुशुषिभिः-४ । ३५
रनजोऽष्टेषुभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।
मैयादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमचा-
यनांशे ॥” ७ ॥
उदयलघ्यास्तनययोर्दिनं प्रति रविभोग्यं यथा ।
“लग्नदण्डफलं तिष्ठं तत्संख्यं क्रमसः पक्षम् ।
विपलस्य रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्तमे ॥”
इति ज्योतिष्यम् ॥
एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलग्नमानम् ।
लग्नाः दिगसुक्तम् । सासुक्तम् ।
यथा पक्षम् । विपलम् । दण्डः । पक्षम् ।
१ मेघः । ७ । ३४ ॥ २ । ४७ ॥
२ दृषः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

लग्नाः	दिग्भुक्तम् ।	मासभुक्तम् ।
यथा	पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।	
७ तुला ।	१० । ५८ ॥	५ । २६ ॥
८ वृश्चिकः ।	११ । २२ ॥	५ । ४२ ॥
९ मघः ।	११ । २० ॥	५ । ४० ॥
१० मकरः ।	१० । १२ ॥	५ । ६ ॥
११ कुम्भः ।	८ । ३४ ॥	४ । १७ ॥
१२ मीनः ।	७ । ३४ ॥	३ । ४७ ॥

तत्र खदेशाधुनिकलग्नमानम् ।

लग्नाः	दिग्भुक्तम् ।	मासभुक्तम् ।
यथा	पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।	
१ मेषः ।	८ । १२ ॥	४ । ६ ।
२ वृषः ।	६ । ३६ ॥	४ । ४८ ॥
३ मिथुनम् ।	१० । ५४ ॥	५ । २७ ॥
४ कर्कटः ।	११ । २० ॥	५ । ४० ॥
५ सिंहः ।	११ । ८ ॥	५ । ३४ ॥
६ कन्या ।	१० । ५८ ॥	५ । २६ ॥
७ तुला ।	११ । १२ ॥	५ । ३६ ॥
८ वृश्चिकः ।	११ । २२ ॥	५ । ४२ ॥
९ मघः ।	१० । ३८ ॥	५ । १६ ॥
१० मकरः ।	६ । १० ॥	४ । ३५ ॥
११ कुम्भः ।	७ । ५६ ॥	३ । ५८ ॥
१२ मीनः ।	७ । ३४ ॥	३ । ४७ ॥

अथ जन्मकालीनलग्नस्यग्रहसूचितफलम् ।

“लग्ने सूर्योऽचिरोगी शशिनं वलयुतो

रूपवान् वित्तयुक्तो

भौमे अङ्गः सुवाग्नी शशधरतनये सर्व-

शास्त्रार्थवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे

मण्डलेशः

सौरौ कखूतिगात्रस्तमसि च नियतं वक्षितो

धर्महीनः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

हरिरुवाच ।

“उदयन्तु समारभ्य राशौ भासुः स्थितो हर ।

खराध्यादौ प्रजेदङ्घ्रि षड्भिः षड्भिस्तथा

निशाम् ॥

मीने मेघे च पञ्च स्युच्चतसो वृषकुम्भयोः ।

मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥

सिंहे च वृश्चिके षट् च सप्त कन्या तुल्ये तथा ।

एता लग्नप्रमाणेन घटिकाः परिकीर्तिताः ॥

शरपूर्णावशानेपुरसाब्दीवृधिसागराः ।

लङ्कोदया हि हे वस्तुं लग्ना मेघादयोऽथवा ॥

मेघलये भवेदन्धा वृषे भवति कामिनी ।

मिथुने सुभगा कन्या वेद्या भवति कर्कटे ॥

सिंहे चैवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।

तुलायां रूपमैश्वर्यं वृश्चिके कर्कशा भवेत् ॥

सौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी ।

कुम्भे चैवाल्पपुत्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता ॥

तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राश्यः ।

चरकार्याणि कुम्भाच्च स्थिरकार्याणि चैव हि ॥

पञ्चाननो वृषः कुम्भो वृश्चिकः स्युः। स्थिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विस्त्रिभौवनः ॥
द्विस्त्रिभावानि कर्माणि कुम्भादेशु विचक्षणः ।
यान्ना चरेण कर्त्तव्या प्रवेष्टव्यं स्थिरेण तु ।
देवस्थापनवैवाह्यं द्विस्त्रिभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

लग्नः, पुं, (लग्न + क्तः। निपातनात् साधुः। यद्वा,
लसृज + क्तः। “ओ लसृजी। लग्नः लग्नवान् ।
लसृजरोदनुवन्वलादिङ्भावे नत्वं स्यात् ॥”
इति कल्पसूत्रे दुर्गासिंहः।) स्तुतिपाठकः ॥

तत्पर्यायः। प्रातर्गोथः २ स्तुतिव्रतः ३। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सूतः ४। इति जटाधरः ॥

लग्नः, त्रि, (लसृज + क्तप्रत्ययेन साधुः।) सक्तः ।
लञ्जितः। इति मेदिनी ॥

लग्नकः, पुं, (लग्न एव। स्वार्थे कन्।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ हे लागा इति जामिन इति च
ख्याते। तत्कार्ये लग्नकः। ओ लसृजी प्रीङ्
क्तः। स्वार्थे कन्। प्रतिनिर्धभवति प्रतिभूः
क्लिप्। इति तट्टीकायां भरतः ॥

लग्निका, स्त्री, नग्निका। इत्यमरटीका ॥

लघ, इ शीघे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) इ, लङ्घते। शीघ इह अल्पी-
करणम् ।

‘यं व्याधिरतिदीप्ताङ्गं कदाचित्सु न लङ्घति ॥’

इति हलायुधः ॥

गनावयन्त्ये। अन्ये चालङ्घियुः शैलान्। इति
दुर्गादासः ॥

लघ, इ क त्विधि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट्।) इ क, लङ्घयति। त्विधि
दीप्तौ। इति दुर्गादासः ॥

लघ, इ ड अशुगगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट्।) इ,
लङ्घते। ड, लङ्घते। अशुक भोजनाभावः।
तथा च ।

‘ये गुण्या लङ्घने प्रोक्तास्ते गुण्या लघुभोजने ॥’

इति वैद्यकम् ॥

लङ्घने उपवासे इत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

लघट्, पुं, (लङ्घते मध्यस्थानमसृष्टोत्तरस्थाने
पतति भ्रुतं इतस्ततो गच्छतीति वा। लङ्घ +
“लङ्घने लोपञ्च ॥” उणा० १। १३४। इति अटिः।
नलोपञ्च धातोः।) वायुः। इत्युणादिकोषः ॥

लघटिः, पुं, (लघ गतौ + अटिः। इदभावः।)
वायुः। इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [न] पुं, (लघोर्भावः। लघु + “पृष्ठादिभ्य
इमनिन्वा ॥” ५। १। १२२। इति इमनिच्।)
लघुत्वम्। (यथा, रघुः। १३। ३७।

“प्रात्वा हृदियैर्गन्धे रजोविस्तृतः

समश्रुते मे लघिमानमात्मा ॥”)

तद्यु शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतं ऐश्वर्यविशेषः। यथा,

“लघिमा वप्रतिशित्वं प्राकान्तं महिमाणिमा ।

यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरेश्वर्यमथधा ॥”

इति इमचन्द्रः ॥

(अवहृतमनत्वम्। इहत्वम्। यथा, आयांसप्र-
शत्याम्। ६०।

“अग्ने लघिमा पश्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।

वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः
इत्यर्थे इहप्रत्ययेन निप्यन्नः। अतिशयलघुत्व-
युक्तः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मण्डने।

“भवित्तौ रभोरु त्रिदशवदनन्तानिरधुना
स रामोऽपि स्याता न युधि पुरतो लक्ष्मणयुतः ।
गमिष्यत्वोच्चैस्त्रिपदमधुना वागरचम्भ-
लक्ष्मिदं षष्ठाक्षरपरविलोपात् षट् पुनः ॥”

सीतारावणयोर्लक्ष्मिप्रत्युक्तिरियम्। सप्तमाक्षर-
लोपे त्वं वाक्यम्। यथा। “दशवदनन्तानिः।”
“स्याता युधि।” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [स्] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन लघुः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निप्यन्नः।
अतिशयलघुत्वयुक्तः। इति व्याकरणम् ॥
(यथा, महाभारते। २। ६३। १४।

“न वै सप्तङ्गिं पालयते लघीयान्
यत्त्वां समानेयति राजपुत्रि ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्घते अनेनेति। लङ्घ + “लङ्घिन्वस्त्रो-
र्नलोपञ्च ॥” उणा० १। ३०। इति कुः।
धातोर्नलोपञ्च।) शीघ्रम्। इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे। २। ४६। २१।

“यावदेव तु संसृष्टास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पयानमकुतोभयम् ॥”)
लघ्यागुरु। इति मेदिनी। ये, ५ ॥ लामञ्चकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“लामञ्चकं सुनालं स्याददृगालं लयं लघुः ।
इहकापथकं सेयं नलदश्चावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि। यथा, वृहत्-
संहितायाम्। ६८। ६।

“लघु हस्ताश्विनपुष्याः

पर्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।

शिल्पोपधयानादिषु

विहितकराणि प्रदिशानि ॥”

कालपरिमाणविशेषः। यथा, भागवते। ३।
११। ७।

“क्षयान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
लघूनि वै समान्ताता दश पञ्च च नाङ्किकाः ॥”
पुं, प्राणायामविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ३६।
१३—१४।

“लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामच्छिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं श्रद्दयुज्व मे ॥
लघुर्हार्दशमात्रस्तु दिगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणामिस्तु मात्राभिरुचमः परिकीर्तितः ॥”)

लघुः, स्त्री, पृष्ठा नाम शीघ्रिधिः। इति मेदिनी।
ये, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः।

लघुद

“सुक्लाक्ष्मन्नाक्षयी देवी मरुन्माजा जता लघुः ।
समुद्रान्ता वधुः कोटिवर्षालक्ष्मीपिकैवपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लघुः, त्रि, (लघु + कृः । गजोपस्य ।) अगुरुः ।

(यथा,—

“दृगादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च भिच्छुकाः ।

न नीतो वायुगा कस्मादर्थप्रार्थनश्रद्धया ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मनोज्ञः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।

११ । १२ ।

“नाम्नसो कमलश्रीभिर्नां तथा
शाखिनाश्च न परिभ्रमच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः

प्रीतिभाषुसमयोक्तपखिनः ॥”)

निःकारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,

रघुः । १२ । ६६ ।

“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
सद्यार्थवपरिच्छेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥”)

द्वन्द्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ याकारणोक्त-

लघुसंज्ञा यथा । द्वन्द्वो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-

क्तादख्यशास्त्रेण । तथा संयोगे सति द्वन्द्वो-

ऽपि गुरुर्युग्मतोऽवृच्छे इति वर्जनाच्च । इति

दुर्गासिंहसूतकलापट्टितः ॥ * ॥ छन्दःशास्त्रोक्तं

लघुसंज्ञं यथा,—

“मच्छिगुरस्त्रिलघुश्च नकारो

भादिगुरुः पुनरादिलघुर्ध्वः ।

जो गुरमध्यगतो रलमध्यः

लोऽन्नागुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

लघुनायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) छागः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रशरीरश्च ॥

लघुकाशमयः, पुं, (लघुः काशमयः ।) काटफल-

द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखडिका, स्त्री, (लघुः खडिका ।) चन्द्रखडिका ।

तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति छारा-

वली । २०८ ॥

लघुगणः, पुं, (लघुगणः ।) अश्विनीपुष्यचक्रनघ-

त्रायि । यथा,—

“उग्रः पूर्वमघान्तका भ्रुवगणस्त्रीण्युत्तरायि

सम्भू-

न्वातादित्यरिचयं चरमणः पुष्याश्रिष्टस्ता

लघुः ॥”

इति दीपिका ॥

लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) त्रिकण्टकमत्स्यः ।

इति छारावली । १६० ॥

लघुधिमिटा, स्त्री, (लघुधिमिटा ।) म्हेन्वाय ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलङ्गणः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा दन्ती ।) क्षुद्रदन्ती-

द्वयः । यथा,—

लघुव

“लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुद्धमरपर्यपि ।
तथैरुद्धफला श्रीप्रा श्येनघटा घुणप्रिया ।

वराहाङ्गी च कथिता निङ्गमश्च मङ्गलकः ॥”

अस्या गुणाः ।

“दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ।

गुदाङ्कुराश्लशूलासकण्डूकुष्ठविदाहनुत् ॥

तोऽप्योष्णं हन्ति पित्तासकफशोथोदरक्रिमीन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“क्षुद्रदन्तीफलानु स्यान्लघुरं रचपाकयोः ।

श्रीतलं दृष्टविषूत्रं गलशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुन्दभिः, पुं, (लघुदुन्दभिः ।) द्रगद्वयम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा द्राक्षा ।) काकली-

द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न्] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम

यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु क्षुद्रं पञ्चमलम् ।) क्षुद्र-

पञ्चमलपाचनम् । तत्तु भ्रातृपर्याप्तृन्निपर्याप्त-

दृष्टतीकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम् । यथा,—

“भ्रातृपर्याप्तृन्निपर्याप्तं वार्त्ताकी कण्टकारिका ।

गोक्षुरः पञ्चमिच्छेतेः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“पञ्चमलं लघु खाटु वल्यं पित्तानिलापहम् ।

नात्युष्णं दृष्टं आहि ज्वरश्वासाश्शरीप्रयुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघुनि पत्रायि यस्य । कप् ।)

रोचनी । शुद्धारोचनी इति ख्यातः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघुनि पत्रायि यस्याः । डीष् ।)

अश्वत्थीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकलु-

दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघुनि क्षुद्रायि पुष्पायि यस्य ।)

भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-

कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुवदरः, पुं, (लघुः क्षुद्रो वदरः ।) क्षुद्रकोलिः ।

तत्पर्यायः । स्याफलः २ बहुकरः ३ स्या-

पत्रः ४ दुस्पर्शः ५ मधुरः ६ दरदारः ७

शिश्विप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य

फलगुणाः ।

“कफोन्मुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वैस्त्रिभिः ।

अस्य स्यात् क्षुद्रवदरं कथार्यं कथितं मनाक् ॥

स्निग्धं गुरु च तिलश्च वातपित्तापहं स्तुतम् ।

शुष्कं भेदाभिहतं सर्वं लघु लघ्णाकृमा-

सजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पक्षफलगुणाः । मधुरास्त्वम् । कफवात-

नाशित्वम् । सप्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । जन्तुकारक-

त्वम् । इत्यपि तापिदाहश्रीयज्ञत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लङ्गा

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा वदरी ।) भूव-

दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा ब्राह्मी ।) क्षुद्र-

ब्राह्मी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ सृक्ष्यपत्रा ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्थः, पुं, (लघुः क्षुद्रो मन्थः) क्षुद्रामि-

मन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु खल्यं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-

पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलयं, स्त्री, (लघु श्रीप्रं लीयते इति । ली +

अच् ।) वीरणमूलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।

लघुः सदाफला ।) लघुदुन्दरिका । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः क्षिप्रकारी हस्तो यस्य ।)

श्रीश्रवधी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३१ ॥

(वाण्यलिङ्गोऽपि । यथा, कथासरितामरे ।

४२ । १३३ ।

“स राजपुत्रश्चित्तैव रचसत्तस्य तच्छिरः ।

भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो विधाकरोत् ॥”

यथा च ।

“तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सञ्जोपस्करमेवजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् यवसायी विशारदः ।

सत्वधर्मपरो यश्च स भियक् पाद उच्यते ॥”

इयि सुश्रुते ऋचस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघुदुग्ध-

रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुदुन्दरिका, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा उदुन्दरिका ।)

क्षुद्रोदुन्दरिका । छोट दुसुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा ३

लघुसदाफला ४ लघ्वालुदुन्दरिका ५ । रस-

वीर्यविपाकेषु उदुन्दरात् किष्किन्धूनयुगेयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + डीष् ।) लाघवयुक्ता ।

(यथा,—

“गुर्वी पिच्छी खरात्तथं लघ्वी खैव विपर्ययात् ।

शक्तूनामाशु जीर्येत ऋदुत्वाद्दवलेहिका ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिधर्मचरित्तीसाराधिकारे ॥)

स्यन्दनप्रभेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ पृक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्गा, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + वाङ्-

लकात् कः । रस्य कत्वम् । इत्युज्ज्वलः । ३ ।

४० ।) रश्मिप्ररी । (यथा, नैषधे । ३ । ६७ ।

“चेतो न लङ्गामयते मदीयं

नान्यत्र कुत्रापि च साभिलापम् ॥”)

प्योतिःशास्त्रमते सा च पृथिव्या मध्यभागे

तिष्ठति । लङ्गीद्यात् चरखखेभ्यः खदेशे लम्-

प्रमासं भवति । यथा,—

“लङ्गा कुमध्ये यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपथनश्च ॥

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येभ्य याम्ये बहुवानलक्ष ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोत्रविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यल्लङ्कोज्ययनीपुरोपरिक्रुचैत्रादिदेशान्
सृष्टुन्
रुचं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा सुवः ।
आशौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्दिरेखो-
दयान्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरमुवं खेटेष्वयं खं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ३ ॥

अथ लङ्कापुरीवर्णनम् ।

तद्योवाच ।

“त्रिंशद्द्वयोजनविस्तीर्णा स्वर्णप्राकारतीरयाम् ।
दक्षिणस्योदयेस्तरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमस्तुधिसन्निधौ ॥
पतत्रिभिश्च दुष्प्रापां दृक्छिन्नां चतुर्दिशम् ।
श्रृङ्गार्थं मनुजता पूर्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ॥
वसन्तु तत्र दुर्धर्षाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवोकसः ॥
लङ्कादुर्गं समासाद्य शृन्वां शक्रसदृशाः ।
दुराधर्षा भविष्यन्ति राक्षसेभ्यश्चुम्बिताः ॥”
इति वड्डपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ ३ ॥
शाखा । शाकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ ॥ धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालत्रि-
पुटा २ काश्चिका ३ रुच्यणालिका ४ । अस्या
गुणाः । रुच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्कादाही, [न] पुं, (लङ्कां दहति सञ्जीवः ।
दह् + णिनिः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्काधिपतिः, पुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)
रावणः । इति अट्टाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की
सन्वाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥”)

लङ्कापतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्कापिका } स्त्री, टफा । इति शब्दरत्ना-
लङ्कायिका } वली ॥ पिडंशाक इति भाषा ॥
लङ्कारिका }

लङ्कास्थायी, [न] पुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्या
+ णिनिः ।) वृक्षविशेषः । लङ्कासिञ इति
भाषा । यथा,—

“लङ्कास्थायी राजवृक्षो भद्रचूडो विश्रायकः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावासिनि, त्रि ॥
लङ्केशः, पुं, (लङ्कायां ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

लङ्कोपिका, स्त्री, टफा । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कोयिका, स्त्री, टफा । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गती + अच् ।)
सङ्गः । पिङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ नं
इति भाषा ॥

लङ्गलं, स्त्री, लङ्गलम् । इत्युणादिकोपः ॥
लङ्गनं, स्त्री, (लङ्ग + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तत्रामे लङ्गनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
विष्टञ्चे खेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥”
यथा च ।

“लङ्गनं हृदयं काले रुच्यं खेदनतथा ।
खेदनं सन्मनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”
“तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरत्रवीत् ।
यत्किञ्चिन्नाशकं देहे तल्लङ्गनं स्युतम् ॥”

“लघुष्णतीक्ष्णविषदं रुचं रुच्यं खरं सरम् ।
कठिनश्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्गनं स्युतम् ॥”
“—————पिपासां मारुतावपौ ।
पाचनान्युपवासाच्च आयामश्चेति लङ्गनम् ॥”

“प्रभूतश्लेष्मपित्तासमलाः सन्दृष्टमारुताः ।
दृष्टच्छरीरा वलिनो लङ्गनीया विशुद्धिभिः ॥”
“त्वग्दोषियां प्रमीढानां क्षिम्भाभिष्यन्दिहंदि-
नाम् ।

शिशिरे लङ्गनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्गनमेवादावुपदिष्ट्यन्ते ज्वरात् ।
चयानिलभयक्रोधकामशोकत्रसोद्भवात् ॥
आमाशयस्यो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिषा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दीपस्तदा लङ्गनमाचरेत् ॥
अनवस्थितदीधानेर्लङ्गनं दीपपाचनम् ।
ज्वरं दीपनं काङ्गारुचिलाघवकारकम् ॥
प्राणविरोधिना चैनं लङ्गनेनोपपादयेत् ।
वज्ञाविज्ञानमारोग्यं यदर्थोऽर्थं क्रियाक्रमः ॥
तत्तु मारुतचतुष्पासुखशोषभ्रमान्विते ।
कार्यं न वाळे वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठस्यशुद्धौ तन्ना क्लमे गते ॥
खेदे जाते रुचौ चापि चतुःपिपासासहोदये ॥
कृतं लङ्गनमादेश्यं निरर्थं चान्तरात्मनि ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्हस्य काशः शोषो मुखस्य च ।
चतुःप्रयांशोऽवचिसृष्ट्या दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मगसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णहृत्वातस्तमो हृदि ।
देहाग्निवलहानिश्च लङ्गनेऽतिहते भवेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे ज्वराधिकारे ॥)

क्रमणम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६४ ।
“यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया
जनोऽयसुचैः पदलङ्गनीतुष्कः ।
तपः किलेदं तद्व्याप्तिसाधनं
मनोरथानामगतितर्जं विद्वते ॥”)

अवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-
लङ्गननिषेधो यथा,—

“न चाग्निं लङ्गयेद्दीमानोपदध्यादधः क्वचित् ।
न चैनं पादतः कुर्व्यात् सुखेन न धमेद्बधः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(अतिक्रमः । यथा. महाभारते । १ । १५६ ।
३६ ।

“न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता वृथाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमदान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्गने ॥”)
अश्वत्थीयगतिः । यथा,—

“दुतन्तु लङ्गनं पश्चिन्तगगत्यनुहारकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३३ ।
“अन्यस्यापि स्तवंप्रस्य लङ्गना क्रियते हि या ।
तां नालं क्षत्रियः सोढुं किं पुनः पिष्टमार-
णम् ॥”)

लङ्क, लङ्कणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङ्कति वृषं चक्रव्य गोपः ।
इति दुर्गादासः ॥

लङ्क, भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लङ्कति । इति दुर्गादासः ॥

लङ्क, इ भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्कते । इति दुर्गादासः ॥

लङ्क, इ क भावद्वयार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लङ्कयति । भा दीप्तिः पठार्थो निकेतनसंवा-
वसदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लङ्क, क अन्तर्ही । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्हीराच्छादणम् । क,
साजयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्क, उ ब्रीड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) उ, लङ्कति । निष्ठार्था
लम् इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

लङ्क, तु क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लङ्कयति ।
भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लङ्ककारिका, स्त्री, (लङ्कं लङ्कां करोतीव ।
लङ् + कृल् । टाप् अत् इत्यम् ।) लङ्काकुलता ।
इति शब्दमाला ॥

लङ्का, स्त्री, (लङ्कानमिति । लसृज ब्रीडने-
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
नागोजीभट्टः ॥ अकर्तव्ये कर्मणि परञ्जान-
भयम् । लङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दाणम् २ स्त्रीः २ त्रया ४ ब्रीडा ५ । सा
अन्यतश्चेत् व्यपत्रया ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
ण्यम् ७ लण्णा ८ ब्रीडः ९ ब्रीडनम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।

“लङ्का तिरस्त्रां यदि चेतसि स्या-
दसंप्रयं पर्वतराजपुत्रगः ।
तं केशुपार्थं प्रचमीस्य कुरु
वाल्मीक्यं शिथिलं चमयः ॥”)

लङ्काकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जानुः, पुं, स्त्री, (लज्जायाः स्त्रीत्वान्नान्त्वात्) अलुः ।
 लज्जाविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तपादो २ शमी-
 पत्रा ३ सुषुता ४ खदिरपत्रिका ५ सद्योचिनी
 ६ समझी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ सम-
 पर्णी १० खदिरा ११ गण्डमालिका १२
 लज्जा १३ लज्जिनी १४ मृगशलया १५ अस-
 रीश्रिनी १६ रक्तमूला १७ तास्त्रमूला १८
 खगुमा १९ अज्जविकारिका २० । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ मद्याभोता २१ वंशिनी २२ महौ-
 यधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पित्तानिहार-
 शीघ्रदाहप्रमथामग्रजङ्घकफानिनाशित्वञ्च ॥
 तद्वैद्ये यथा,—
 “लज्जालुर्विपरीतान्या अक्षय्यपृष्ठद्वला ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्चाभिधाने प्रयोजयेत् ॥
 लज्जालुर्वैपरीत्याहुः कटुरक्तः कफपशुत् ।
 रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या हंभपादोशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अपि च ।
 “लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समझाञ्जलि-
 कारिका ।
 रक्तपादो नमस्कारी नाम्ना खदिरकेयपि ॥
 लज्जालुः शीलना निक्ता कषाया कफपित्त-
 जिन् ।
 रक्तपित्तमतीसारं धीनिरीगान् विनाशयेत् ॥”
 अत्र लज्जालुभेदः ।
 “अलमुपा खरत्वक् च तथा भेदोगला स्मृता ।
 कालमुपा लघुः स्याद् दुग्धपित्तकफापघ्ना ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अस्या दुग्धकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
 लज्जाशीलः, त्रि, (लज्जा शीलं स्वभावे यस्य ।)
 लज्जाविशेषः । तत्पर्यायः । अपत्रविण्णुः २ ।
 द्रव्यमरः ॥ लज्जिनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 भज्जितः, त्रि, (लज्जा मज्जानास्य । लज्जा + तार-
 कादित्वात् इतच् ।) लज्जायुक्तः । तत्पर्यायः ।
 हीनः २ हीनः ३ । द्रव्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
 १० । ७५ ।
 “कामं चोर्वति मे नाघः इति सा विजघ्नी
 शुचम् ।
 प्राक् सत्त्वा सत्त्वसंस्थानं ज्योतिनामोति
 लज्जिता ॥”)
 लज्जिनी, स्त्री, लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लज्जा, स्त्री, लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लज्जा, त् क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (खदिरा चरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लज्ज-
 यति । भासने ष्टीतिः । इति दुर्गादासः ॥
 लज्जः, पुं, (लज्जयति शीमते इति । लज्ज + लृच् ।)
 लज्जः । कश्चरः । इति द्रव्यमरः ॥ पुष्पः ।
 इति पटाधरः ॥
 लज्जिनी, स्त्री, (लज्जयति शीमते इति । लज्ज +
 ङीष् । टाप् । अत इत्यम् ।) लज्जिनी । इति
 द्रव्यमरः ॥

लड, वाय्वोक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) बालोत्तः तस्य
 भावो वायुं यामोह इति यावत् । लटति लोकः
 शिवः स्यात् । किञ्चिद्वदति वेत्तुर्धः । इति
 दुर्गादासः ॥
 लटः, पुं, (लटति यदेष्यया वेदतीति । लट +
 अच् ।) प्रमादवचनम् । शेषः । इति
 विश्वः ॥
 लटकः, पुं, (लटतीति । लट् + “कुन् शिल्पि-
 संज्ञयोरपृञ्स्वापि ।” उगा० २ । ३२ । इति
 कुन् ।) इज्जनः । इत्युगादिकोयः ॥
 लटपर्ण, स्त्री, (लटसुपर्णं पर्णमस्य ।) लघुम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लट्टः, पुं, इज्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लट्टः, पुं, (लट्टतीति । लट् + “अयप्रपिण्डीति ।”
 उगा० १ । १५१ । इति कन् ।) जातिविशेषः ।
 नेट्टया इति भाषा ॥ रागभेदः । सुरङ्गमः ।
 इत्युगादिकोयः ॥
 लट्टा, स्त्री, (लट् + कन् । टाप् ।) करङ्गभेदः ।
 नाटाकरङ्गा इति भाषा । वाद्यभेदः । पश्चि-
 मविशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति
 मेदिनी । वे, २२ ॥ कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 भ्रमरकः । भोडरी इति ख्यातः । इत्यमर-
 भरती ॥ (शिलो । इति चारावली । २५६ ॥
 तूलिका । दानम् । यथा,—
 “लट्टा तु तूलिका ख्याता लट्टा नूतेऽपि
 दृश्यते ॥”
 इति व्याडिरभसौ । इति उगादिट्टौ
 उज्ज्वलः । १ । १५१ ॥)
 लड्ड, विलासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) लड्डति बाला । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लड्ड, इ कि भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
 पचे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लड्डति ।
 कि, लड्डयति लड्डति । भाषणं कथनम् । अयं
 केषिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 लड्ड, व्यो इ कि उन्नेपये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (घुरा०-पचे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्यो,
 लड्डिनः । अगुपययत्नादिभ्यवधानेऽपि निष्ठा-
 तस्य गत्वम् । अस्मान् निष्ठायासिम् न स्यादि-
 त्येके । लड्ड इति । इ, लड्डयि । कि, लड्डयति
 लड्डति तत्पुत्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 लड्ड, क उपसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) उपसर्ग इह अत्यन्तपाल-
 नम् । क, लालयेत् पश्यपर्यायि प्रसन्नमिति अत्र
 उल्लयोरैकत्वात्त्वम् । कल्पनायामस्य प्रयोगः ।
 इति रमानाथः । लालयति लला वायुः । इति
 दुर्गादासः ॥
 लड्ड, लड्ड वीचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
 अक०-सक०-सेट् ।) क इ, लालयति । लाल
 रूप इत्यम् । विदेष्य अस्मान्निष्ठा वीशा ।
 इति दुर्गादासः ॥

लड, त् क चेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 घुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लड्डयति । अत्र
 लाड्नु । इति दुर्गादासः ॥
 लड्ड, म उन्मथ्यनजिघयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-कचिन् पीडनादौ सक०-
 सेट् ।) उन्मथ्यन् पीडितोभावः उन्मथितो-
 भावश्च । लड्डति लना वायुना पीडिता उन्-
 मथिता वा स्यादित्यर्थः । जिज्ञा तद्विषयक्रिया ।
 लड्डति जिज्ञा स्वन्दनवती स्यादित्यर्थः । म,
 लड्डयति । लड्डयति त्वचमुल्लययत्यर्थमिति
 श्रीहर्षः । पीडयतीत्यर्थः । कवाटनीमिन्दुः
 किरणलक्षरीमुल्लयतीति सुरारिः । उन्-
 मथितोत्यर्थः । उभयत्र उल्लयोरैकत्वात्त्वम् ।
 केचित् जिज्ञोन्मथ्यने इति पठित्वा जिज्ञाया
 उन्मथ्यन् उन्नेपणमिति आख्याय लड्डति
 जिज्ञां सर्प इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लड्डः, त्रि, मनोज्ञः । इति त्रिकाण्शष्पः ॥
 लड्डुः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाडु इति भाषा ॥
 यथा । लड्डुको दुर्जरी गुरुः । इति राज-
 त्तमः ॥ अपि च ।
 “तेलेन हविषो पकं भवेत् पूषणश्च लड्डुकः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लड्डं, स्त्री, (लड्डमे उन्मथ्यति इति । लड्ड +
 घञ् ।) पुरीषम् । लाडु इति भाषा । यथा,—
 “समेधमानेन स कण्ठवाहुना
 निरुद्धवायुशरणांश्च निचिपन् ।
 प्रस्विन्नगात्रः परित्रणलोचनः
 पपात लड्डं विष्टजन् चित्तो यसुः ॥”
 इति शीभागवते १० स्कन्धे ३० अध्याये
 ८ श्लोकः ॥ लड्डं पुरीषसुन्दरम् । इति तट्टी-
 कायां शीधरस्वामी ॥
 लड्डजः, त्रि, (लड्डे तदाख्यदेशे जायते इति ।
 जन् + डः ।) लड्डदेशजातः । यथा,—
 “पूर्वास्याये नवशतं गड्डीतिः प्रकीर्तिताः ।
 फिरङ्गभाषया तन्नास्तीयां संसाधनान् शुचि ॥
 व्यधिषा मल्लालानाथ संयामिष्यपराजिताः ।
 इरेणा नव पट् पञ्च लड्डलाद्यापि भाविनः ॥”
 इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ * ॥
 लड्डस्तु व्यधुना लड्डन् इति ख्यातः । इरेणायां
 राजधानी च ॥
 लत, घाते । शीघ्रघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लता, स्त्री, (लतति वेष्टयति याव्यमिति । लत + पचा-
 यच् । टाप् ।) प्राग्गदिरद्विता शुष्पतादिः ।
 मनुपर्यायः । पत्नी २ व्रततिः ३ । द्रव्यमरः ॥
 वलिः ४ वेतिः ५ व्रततिः ६ ॥ वा प्राग्गदिर-
 समायुक्ता पित्तताजिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
 तापपर्यायः । चौरत् २ सुलित्नी ३ । उग्रपः ४ ।
 द्रव्यमरः ॥ * ॥ अनायां वीरुषा दिदृक्षुर्निन्द्या

यथा,—

“अपुंसु तस्मिन्हीरात्रे पूर्वं विशति चन्द्रमाः
ततो वीरुनुसु वसति प्रयात्यर्के ततः क्रमात् ॥
हिनति वीरुघो यस्तु वीरुनुसुं निशाकरे ।
यत्र वा पातयत्येकं ब्रह्मण्यं स विन्दति ॥”

इति श्रीविष्णुपुराये २ अध्याये १२ अध्यायः ॥३॥

आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादिर्यथा,—

“अनायुषापि कुमाराण्यं मायामुख सुकामकः ।
खञ्जरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
वास्तकः कारवेण्डुश्च वार्णाकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

प्राखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“प्रियङ्गुः फलिनी कास्ता लता च मङ्गलाङ्गया ।
गुक्ता गुक्कफला श्यामा विष्कृसेनाङ्गना-

प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पृष्ठा । (यथास्याः पर्यायः ।

“सकरोच्चारकच्छो देवी पृष्ठा लता लघुः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अश्रनपर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-

ति च ।

पारावतपदी पर्या लता प्रोक्ता कङ्कुन्दनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लताकसूरिका । माधवी । दूर्वा । इति मेदिनी ।

ते, ५१-५२ ॥ केवर्षिका । धारिवा । इति राज-

निर्घण्टः । (वृहती । तत्पर्यायो यथा,—

“भङ्गाकी वृहती विंही वार्णाकी राष्ट्रिका-

कुली ।

प्रसहा रक्तपाका च लता वृहतिका परा ॥”

नारी । यथा,—

“नयां परलतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः ।

प्रजपन्तु स भवेत् शौभं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”

इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥

(तथा च नैषधे । १ । ८५ ।

“नवा लता गन्धवहेन सुखिता

करभिताङ्गी मकरन्दशीकरेः ।

इशा वृषेख स्मितशोभिकुण्डमला

हरादराभ्यां हरकान्तिनी पथे ॥”

“नवा नवीना तला माघवोजता पक्षे नवा

रम्या लता स्त्री ॥” इति तट्टीका ॥३॥ अश्रो-

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।

“अहश्च सौरभेयी च समीचीं उदुदा लता ।

योगपट्टेन सं विप्रमथ्यगच्छाम भारत ॥”

लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-

विशेषः । काण्डकरेण इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । दुर्वाश्वः २ वीराश्वः ३ वज-

नीचकः ४ धनदाशी ५ काण्डफलः ६ कुवे-

राशी ७ । अस्य पत्रगुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कषुपातनाशित्वम् । तद्दीपगुणाः ।

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । मूत्रगुल्मविषापहत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लताकसूरिका, स्त्री, (लतारूपा कसूरी तद्दृ-

गन्धत्वात् । ततः स्वार्थे कन् ।) लताकसूरी ।

तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेशजा ३ । अस्या

गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् ।

हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । हृदनीत्वम् ।

श्लेष्मलणावस्थास्वरोगनाशित्वम् । इति पथा-

पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।

“लताकसूरिका तिक्ता हृद्या शीतास्य-

रोगशुभ ॥”

इति राजवल्लभः ॥

लतानिङ्गः, पुं, (लतेव निङ्गा यस्य ।) सर्पः ।

इति शब्दमाला ॥

लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घतरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।

तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।

तत्पर्यायः । तार्क्ष्यः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४

वज्रः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥

लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)

फललताविशेषः । तरसुञ् इति ख्यानः ।

तत्पर्यायः । चेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४

राजतेमिसः ५ नाटाम्नः ६ सेडुः ७ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

लतापृष्ठा, स्त्री, (लताप्रधाना पृष्ठा ।) समु-

द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ पिडिंशाक

इति भाषा ॥

लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽवस्थस्येति ।

इतिः ।) प्राखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।

वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-

भरतौ ॥ वीरुधा ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ प्रताना ७ कश्चः ८ । इति जटाधरः ॥

लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।

यथा,—

“वास्तुकः कारवेण्डुश्च वार्णाकुश्च शुभप्रदा ।

लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

लताभद्रा, स्त्री, (लतया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

लतामण्डिः, पुं, (लतावृक्षो मण्डिः ।) प्रवालः ।

इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च । (प्रवाल-

शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) पृष्ठा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)

माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मङ्गिष्ठा ।

इति शब्दमाला ॥

लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्य । कन् ।)

प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ६१ ॥ (गुणादयो-

श्च प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ।)

लतारचनः, पुं, (लतेव रचना यस्य ।) सर्पः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ १५ ॥

लतार्कः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्य ।)

हरित्पलायुः । तत्पर्यायः । दुद्रुमः २ ।

इत्यमरः ॥

लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)

श्रीङ्गप्रतिवन्तान्तर्गततृतीयवन्धः । यथा,—

“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् ।

लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”

इति रतिसङ्ग्रही ॥ ३ ॥

पञ्चतविशेषः । यथा,—

“अन्वेषणे निरुद्धस्य चरान् आदिष्टवान् तदा ।

अभ्यन्तराय मार्गध्वं वास्यतश्च समन्ततः ॥

येषुमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।

ऋचवन्तं गिरिश्चैव मार्गध्वं त्वरिता ह्येः ॥”

इति हरिवंशे वाणशुद्धम् ॥

(पञ्चतोऽर्थं द्वारकाया दक्षिणस्यां दिशि

स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।

“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।

इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुणः ॥”

लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।

कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“उद्दृष्टकं पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ॥”

लताशुक्रः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

लतासाधनं, स्त्री, (लतया क्षिया साधनम् ।)

योषिदधिकरणकेशदेवताराधनम् । तद्व्यथा,—

“लतायाः साधनं वक्ष्ये शशुष्व हरवक्ष्मणे ।

शतं केशे शतं भावे शतं सिन्दूरमण्डले ॥

स्नानन्दे शतहृदं शतं नामौ महेश्वरि ।

शतं योनौ महेशानि उत्त्याय च शतत्रयम् ॥

एवं दशशतं जप्त्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।

अघान्त्यु संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥

रजोवर्णां समानीय तद्योनौ खेष्टदेवताम् ।

पूजयित्वा मद्यारात्रौ त्रिदिनं पूजयेत्तनुम् ॥

शतत्रयश्च षट्त्रिंशदधिकं प्रत्यक्षं जपन् ।

अष्टोत्तरशतं पूर्वं ऋक्षवक्त्रे जपेद्वृषभः ॥

ततस्तान् नवभिः पुष्यैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।

ततः पूर्वाहुतिं हत्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥

घनवान् बलवान् वाग्मी सर्वयोगित्प्रियङ्करः ।

घोडशास्त्रेण च भवेत् सार्धं सार्धं न चंश्रयः ॥”

इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥

अन्यत् अन्नदाकल्पे १६ पटले गुणसाधनतन्त्रे

४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥

लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्वार्थे

कन्प्रत्ययेन क्लिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥

(यथा,—

“इयं सन्धा दूरादहस्तपगतो ह्यग्न मज्जयात्

तदेकां तद्गोक्षे विनयति ! नेत्यामि रणनीम् ।

समीरेयोक्तैश्च नवङ्गुलिना चूतलतिका

धुनाना मूर्धानं नष्टि नष्टि महीतिव प्रकथे ॥”

इत्युद्दटः ॥

लनिका, स्त्री, (लन घाते + "कृतिभिदिलतिभ्यः क्तिन् ।" उणा० ३। १४७। इति निकन् ।)
 गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥
 लप, ऋ भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलीलपन् अललापन् ।
 भाषः कचनम् । इति दुर्गादासः ॥
 लपनं, स्त्री, (लप्यन्तेनेनेति । लप् + करणे ल्युट् ।)
 मुखम् । इत्यमरः ॥ (भावे ल्युट् ।) भाष-
 णम् । इति लपघ्रातार्थदर्शनात् ॥ (यथा,
 आभ्यासप्रश्रव्याम् । ३८१ ।
 "प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तुमाण-
 मात्रहति ।
 प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्त्रिय दयि-
 तस्य ॥"
 "शुकस्त्रिय दयितस्य लपनं सम्भाषणम् । पत्ते
 वदनम् ।" इति तट्टीका ॥)
 लपिनं, स्त्री, (लप् + क्तः भाषे ।) वचनम् । कथिते,
 त्रि । इत्यमरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् ।
 वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४। ३६। ६।
 "ये सा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव ।
 तांग्रं मन्त्रं दुहितं वने अल्पशयनिव ॥")
 लसिका, स्त्री, खाद्यविशेषः । लस्यो । इति
 ख्याता । यथा,—
 "समितां सर्पिषा भृशं प्रकरां पयसि क्षिपेत् ।
 तस्मिन् घनीकृते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् ।
 सिद्धेया लसिका ख्याता गुणानस्या वदा-
 न्यहम् ॥
 लसिका वृंहणी द्रव्या वन्या पिचानिलापहा ।
 क्षिप्रधा श्लेष्मकरी गुर्वो रीचनी तर्पणी
 परम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 लव, इ उ संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-
 सेट् ।) इ, लम्बते । उ, लम्बते । संसनेमिहा-
 धलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । गनाद चरणानुध-
 र्नादपि सौनमालम्बसे । इति दुर्गादासः ॥
 लम्बः, त्रि, (लम् + क्तः ।) प्राप्तिः । इत्यमरः ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 "अलम्बयेव लिषेत लब्धं रथेदपश्यात् ।
 रथितं वरुणैर्न सव्यक् दृढं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥")
 लम्बवर्णः, पुं, (लम्बावर्णा यशांसि येन ।) पण्डितः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २ ।
 "कृच्छ्रलम्बमपि लम्बवर्णभाक्
 तं दिदेश सनये सलक्षणम् ॥")
 लम्बा, स्त्री, (लम् + क्तः । टाप ।) नायिका-
 भेदः । यथा,—
 "रथितोत्कृष्टिवा लम्बा तथा प्रीणितभर्तृका ।
 कलशान्तरिता वासवध्या स्वाधीनभर्तृका ॥"
 इति वटाघरः ॥
 लम्ब, इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-लज्ज०-सेट् ।) इ, लम्बते । उ, लम्बते ।
 इति दुर्गादासः ॥

लभ, डु औ ङ घ प्राप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-अगिट् ।) डु, लब्धिमम् ।
 औ, लम्बा । ङ, लभते । घ, लभा । लभन्ति
 पुनश्चत्यागमिति गणकृतानित्यत्वादिति रमा-
 नाथः । वस्तुनस्तु लभते लभः पश्चादित्वादन-
 ततो लभ इवाचरन्तीनि कौ साध्यम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 लभसः, पुं, (लम् + "अन्वविचमीति ।" उणा०
 ३। ११७। इति अषच् ।) वाजिबन्धनरज्जुः ।
 इत्यादिकोषः ॥ धनम् । याचकः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥
 लम्बं, त्रि, (लम्बते इति । लम् + पीरदुपघात् ।)
 ३। १। ६८। इति यत् ।) न्यायम् । इत्यमरः ॥
 लम्बयम् । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥ (यथा,
 सुखकोपनिघदि । ३। २। ३ ।
 "नायमात्मा प्रवचनेन लम्बो
 न मेधया न बहुधा मृतन ।
 यमेवैव दृष्टते तेन लम्ब-
 सस्येव आत्मा विद्युते तन् स्वाम् ॥")
 लम्बकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरश्च लो
 वा ।" उणा० २। ३३। इति कुन् रस्य
 लम्बश्च ।) धिङ्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुखादित्तिः ॥ (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः ॥
 विलासिन, त्रि । इति केचित् ॥)
 लम्पटः, पुं, धिङ्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे
 मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, कथाचरित्सागरे ।
 ४७। १०१ ।
 "अपेतरात्रवीक्ष्येव यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः ।
 तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नैदृशः स्यात्तथा-
 विधः ॥")
 आसक्तः । यथा,—
 "यथेहिकासुप्तिककामलम्पटः
 सुतेषु हारेषु घनेषु चिन्तयन् ।
 शङ्कित विद्वान् कुकलेवरात्पयाद्-
 यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ॥"
 इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
 लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी ।
 के, १४६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ४० ।
 "लम्पाकाः मूलकाराश्च सुलिका जागुहेः सद्यः ।
 औपघाद्यानिभद्राश्च किरातागाश्च जातयः ॥")
 लम्पाटहः, पुं, मटहवाद्यम् । इति हारावली ॥
 लम्पः, पुं, मृतगतिः । लाफ इति भाषा । इति
 प्रविहः ॥ उल्लस्यनं प्रलम्पनश्चात्र ॥
 लम्बः, पुं, (लम्बते इति । लवि अवसंसने +
 अच् ।) गर्भकः । अङ्गम् । कान्तः । इति
 संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ उत्कोचः । यथा,
 "प्राभृतं लौकिकं लम्बोत्कोचः कौशलिकाभिधे ।
 उपाचारः प्रदानन्दा हारो याज्ञायने अपि ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 लम्बभेदः । यथा,—
 "चरलम्बसमा भेदाः पाटकोत्सादिपालने ॥"
 इति शब्दमाता ॥

वेत्तारौ लम्बमानरेखा वृत्तं वा । यथा,—
 "त्रिसुके भुजयोर्मगसुदनन्तरगुणो भुवाङ्गतो
 लम्बा ।
 द्विस्या भूस्त्वगुता हलिनावाधे तयोः
 स्याताम् ॥
 स्वावाधाभुजङ्गोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
 लम्बगुणं भूम्बुद्धं सद्यं त्रिसुके फलं भवति ॥"
 उदाहरणम् ।
 "क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिसुके भुजौ तु
 यत्र त्रयोदशानिचप्रमितां हि यस्य ।
 तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधि
 स्रष्टं तथा च समकोटमिति फलाख्याम् ॥"
 न्यासः । भूः १४ भुजौ १३ । १५ लम्बे
 छावाधे ५ । ६ । लम्बां लम्बश्च १२ क्षेत्र-
 फलश्च ८४ । इति लोकावती ॥ (दैवविशेषः ।
 यथा, हरिवंश । ४३ । २२ ।
 "लम्बस्तु लम्बमेवाभः प्रलम्बास्वरभूषणः ।
 दैवयुद्धगतौ भाति सनीहार इवाभुमान् ॥"
 त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—
 "दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटाहतः ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावन् किञ्चित् भायते ॥"
 इति चाणक्यप्रतकम् ॥
 (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० ।
 "पाण्डुरोऽयमं सार्पितलम्बहारः
 कृष्णभ्राजरागो हरिचन्दनन ।
 आभाति बालातपरक्तसाधुः
 सनिर्भरोऽहो हार इवाभिराजः ॥")
 लम्बकर्णः, पुं, (लम्बो कर्णो यस्य ।) द्वागः ।
 अङ्गोत्पत्तः । इति मेदिनी । ये, १०७ ॥
 राक्षसः । वृक्षो । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेन-
 यची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शशः । तदुपधा,
 अथ विधेःशेषेण तत्र शशः स्यात् ।
 "लम्बकर्णः शशः श्रुती लोमकर्णो विधे-
 शयः ॥"
 इति वैद्यकम् ॥
 लम्बःकर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घश्रीत्रम् ॥
 तदुत्कृते, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ ।
 ३४ ।
 "लम्बोदर्यो लम्बकर्णस्तथा लम्बपयोधराः ॥"
 लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागी यस्य ।)
 विष्टरः । स तु विवाहकाले वरोपवेशनार्थं
 साङ्गोदितयवामाङ्गर्तवलिताधोमुखा असंख्यात-
 दर्भाः । यथा,—
 "उर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामार्धस्तु विष्टरः ॥"
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 केशोत्त्रायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गा-
 साहस्रो प्रतिनिहतदर्भेऽनुष्ठानप्रकरणे लिखि-
 तम् ॥ ३३ । दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ॥
 लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव फलादि
 यस्याः ।) सैहलीपिप्पली । इति राज-
 निर्घण्टः । दृढदृशगविशुष्टे, त्रि ॥

लम्बोः

लयः

ललनः

लम्बनं, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युः ।)
नाभिलम्बितकण्ठिकादिः । तत्पर्यायः । लल-
न्तिका २ । इत्यमरः ॥ लम्बते लम्बनं नन्वादि-
त्वादनः । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (लम्ब +
भावे ल्युट् ।) लम्बशब्दापञ्चात्र ॥
लम्बनः, पुं, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युः ।) कफः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लम्बोजा, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
बैहलीपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
लम्बमानं, त्रि, लम्बायमानपशु । लम्बघातोः
कर्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लम्बा, स्त्री, लक्ष्मीः । गौरी । तिलतुम्बी । इति
मेदिनी । ये, ६ ॥ इत्यक्याविशेषः । यथा,—
“अरुन्वतीं वसुं यामीं लम्बां भातुं मरुत्वतीम् ।
सङ्ख्याषु सृष्टीषु साध्यां विश्वाषु भारत ।
मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता हर्षी प्रभुः ॥”
इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ॥
हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
“तनञ्जचवचः श्रुत्वा देवीलम्बामथात्रवीत् ।
गच्छस्व लम्बे श्रीघ्नं त्वं वागधरं शयं कुब ॥
ततो योगं समाधाय अदृश्या हिमवत्सुता ।
स्रष्टुस्यैकस्य तदूर्पं दर्शयत् पार्श्वमागता ॥
चान्तर्धानमुपागम्य त्वह्ना वा वाचसी पुनः ।
परित्राणाय वायस्य विजयाधिष्ठिता ततः ॥
प्रसुखे वासुदेवस्य दिवासाः कोट्टवी स्थिता ॥”
इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥
लम्बिका, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब + ल्युक् । टापि
अत इत्वम् ।) तालहृत्स्रष्ट्याजिज्ञा । तत्पर्यायः ।
घण्टिका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधास्रवा ३
गलशुद्धिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अलि-
जिज्ञा ५ अलिजिज्ञिका ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
लम्बितः, त्रि, (लम्ब + लुः ।) संचितः । (यथा,
गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
“लक्ष्मणलम्बितकण्ठलसुच्यलय प्रिय
लोचने ॥”)
शब्दितः । इति लवघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । लम्बमानमात्यादिश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । १५.७ । ४२ ।
“बहिर्गोभ्यं लम्बा यक्षः कालस्रष्टेय लम्बितः ॥”)
लम्बोदरः, पुं, (लम्बसुदरं यस्य ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
“गतिगङ्गाववरयुवतिः करी कपोलौ करोतु
मदमलिनौ ।
सुखमन्यमाच्चसिन्दुर लम्बोदर किं मद् वदसि ॥”)
शृपविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥
औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रुपाशरितुषागरे । ७० । १०२ ।
“ततो लम्बोदरेकेत्य पुंवारोपितवाहुकः ।
सम्पादितः स यातस्तदनं केशरिणीकते ॥”)
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
संभासे पा । इति साधुः ।) उष्ट्रः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानौष्ठयुक्ते, त्रि । (चेन्न-
पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे चेन्न-
पालप्रकरणे ।
“युगान्तो वायुकस्याथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥”)
लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हीवोष्ठविशेषः, त्रि ॥
लम्बनं, स्त्री, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिः ।
लभि ठ शब्दे इध्स्मान् भावेऽनट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
लम्बा, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब इ ठ शब्दे +
अच् । टापि ।) वाटशृङ्गला । इति चारावली ॥
लय, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-सक०-सेट् ।) उ, लयते । इति दुर्गादासः ॥
लयः, पुं, (ली + अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौर्ध-
त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५२ ॥ प्रलयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ अखण्डवस्त्रनवलम्ब-
नेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
योगीन्द्रकृतवेदान्तसारः ॥ तत्रार्थं विप्रं लक्ष-
यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । पिरकाल-
सुक्ताष्टाङ्गसहितनिर्विकल्पकसमाध्यभासपाटवे-
नातितप्रलोहृतलक्षिप्रजलविन्द्वत् तैलरहित-
दीपकालिकावच्च प्रत्यगभिन्ने परमाणन्दे चित्त-
वृत्तिलयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छावस्थावन् व्याल-
स्येन चित्तवृत्तेर्नाशशब्दादिविषयग्रहणानदरे
चित्प्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तेस्तन्वीभाव-
लक्षणादिना रूपः । इति श्रीवृत्तिसंहरखतीकृत-
सुबोधिन्याख्या तट्टीका ॥ गीतवाद्यपादन्यासानां
क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
द्विध्यन्तेनेनेति लयन्ति व्रजन्ति साम्यं गीत-
द्योऽनेति वा लयः । ली उ य ओ क्षिपि लय
गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ ३ ॥
लयस्थानविवर्णयं गायकस्य चतुर्दशदीधान्च-
र्गतदोषविशेषो यथा,—
“लम्बितं भीतमुक्तेषु अथक्तमङ्गनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्णितम् ॥
विस्वरं विरमश्चेव विशिष्टं विषमाक्षतम् ।
थाङ्गुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाच्चतुर्दश ॥” ३ ॥
अथ लयाः । इति स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाष्-
स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
“द्विपदी स्यादलतिका मल्लिका क्षिप्रखण्डिका ।
वामभुवस्ततन्निम्ना सखघावा फडककः ॥
जम्भट्टिका कलतिकः खण्डकः खुरिकस्रधा ।
कथितश्चतुरस्रोर्ध्वश्चतुरस्रोश्च नर्तकः ॥
चरसः मृष्टान्दालनावहृष्टा नन्दघटीत्यपि ।
कादम्बश्चर्बरी घट्टा मिश्रोर्ध्वविनिता ततः ॥
अतिचित्रः समयश्च बलितोर्ध्वदलक्षया ।
आविहस्तु टङ्गवकस्ततश्चित्रविचित्रकौ ॥
आन्वी विरतधावा च सुङ्गुकोश्च विलोककः ।
रमणीयस्ततश्चैव करकण्ठकसंज्ञकः ॥
अत्वादंशदिमे प्रीक्ता खया लयविशारदः ।
लयेन वश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः ॥”
इति संगीतदामोदरः ॥

(त्रि, आवरणत्पकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
“यदा नवेदजः सत्त्वं तमो मृष्टं लयं जडम् ।
युष्यते श्रीकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया शया ॥”
स्त्री, लामञ्जकम् । यथा,—
“लामञ्जकं सुनालं स्यादग्न्गालं लयं लघुः ।
इष्टकापथकं सेथं नलदश्वावदातकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
शब्दरत्नावली ॥
लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अच् ।)
नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
लम्बं, गतौ । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लम्बति ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
लल, उ क ईशायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-व्यात्म०-सक०-सेट् ।) क उ, ललयति ।
ईशा व्याप्तमिच्छा । इति दुर्गादासः ॥
लल, उ क ईशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईशा इति व्याप-
घातोः सनन्तस्य रूपम् । शब्दव्युत्पत्त्येव इत्यकारस्य
संरूपोऽपि अल् कर्णं न बाध्यते इति चेन्न
स्त्रीविहितप्रत्ययैः कश्चित् संरूपोऽपि न बाध्यते
इत्यस्य बाध्यत्वात् अन्यथा कारणाकारग-
मिवाद्युपोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड
लञ्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयति धनं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ललञ्जिङ्, पुं, (ललन्ती जिङ्गा यस्य ।) उष्ट्रः ।
कुङ्कुरः । हिंसे, त्रि । इति मेदिनी । ये, १६ ॥
(चलद्रघनायुक्ते च त्रि । यथा, कथाशरितु-
सामरे । १०६ । १२७ ।
“तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतितः ।
उद्धृतास्त्रिलक्ष्णः हत्वा हंकारमभ्यधात् ॥”)
ललन्, त्रि, विलासयुक्तः । उन्नत्यनविशिष्टः ।
जिज्ञाक्रियाविशिष्टः । क्षेपविशिष्टः । कीष्ठा-
विशिष्टः । उपसेवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
कुतुक्षेपविशिष्टः । इति ललघातोः कर्त्तरि
शृट्प्रत्ययेन लस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥
ललदम्, पुं, (ललन्तु चलदम् यत्र ।) लिम्पाकः ।
इति जटाधरः ॥ (विषयोऽस्य लिम्पाकशब्दे-
न्येयः ॥)
ललनं, स्त्री, (लल + ल्युट् ।) केलिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नामोच्चीभट्टः ॥ यथा,—
“काली करालवदना विनिष्कान्तासिमाश्रितौ ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्त्तपरीधाना शुष्कमांसातिभेरेवा ।
अतिविह्वारवदना जिज्ञासलनभीषणा ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
ललनः, पुं, (ललयते ईशायै इति । लल + कर्मणि
ल्युट् ।) बालः । घालः । प्रियाङ्गुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ललाट

ललितं

ललिता

ललना, स्त्री, (ललयति ईशति कामानिति ।
लल + ल्युः । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला-
विकासे । १ । ५ ।

“रतिस्तुलित ललित ललनाक्रमजल लववादिन
सुहृद्यत्र ।
अथ केशकुसुम परिमल वासितदेहा वदन्त्य-
निताः ॥”)

नारीभेदः । जिज्ञा । इति भेदिनी । ने, १२१ ॥
ललनाप्रियं, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) द्वीपेरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभश्च ॥

ललन्तिका, स्त्री, (ललन्त्येव । स्वार्थे क्न् ।)
नाभिलम्बकच्छिकादिः । तत्पर्यायः । लम्बनम् २ ।
इत्यमरः ॥ गोषा । इति शब्दमाला ॥

ललाकाः, पुं, मेघनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
ललाटं, स्त्री, (ललं ईशामटति ज्ञापयतीति ।
अट् + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति
ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ ।

इत्यमरः ॥ महाशब्दः ४ शब्दः ५ भागः ६ ।
कपालकः ७ अलीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
ललाटकम् ६ । इति धनञ्जयः ॥ तस्य शुभाशुभ-
लक्षणम् । यथा,—

“उन्नतेर्विपुलेः शस्त्रैर्ललाटेर्विधमैस्तथा ।
निर्हना धनवन्तश्च अहोर्हसदशैर्नराः ॥
आचार्याः शुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः ।
उन्नताभिः शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्धनेश्वराः ॥

निर्भ्रैर्ललाटेर्विधाद्याः क्रूरकर्म्मरतास्तथा ।
मंथनेषु ललाटेषु रूपया उन्नतेर्नृपाः ॥
ललाटोपपत्तास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
रुपत्वं स्यात्तस्मिन्निराद्युः पञ्चनववयव ॥

अरेखेणाशुनं वतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्वलाः ।
केशान्नोपगताभिश्च अशोत्थाशुनरो भवेत् ॥
पञ्चभिः सप्तभिः षड्भिः पश्चात्षड्भिस्तथा ।
चत्वारिंशत् च वक्राभिस्त्रिंशद्भूलम्बनामभिः ॥

विंशतिर्बामवक्राभिराद्युः क्षुद्राभिरल्पकम् ।
न एषु शालेन्द्रनिभे भुवो चाद्य ललाटकम् ॥
शुभमहर्षुर्वस्यानमतुङ्गं स्यादलीमशम् ॥”

इति गाढके ६५ अध्यायः ॥
“अतः परं प्रवृत्तानि वक्ष्यन्ते । मन्त्रकोदरपृष्ठ-
नाभिललाटनाद्यानि युक्तकश्चित्प्रोवा इत्येवा एकै-
काः ।” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

ललाटकं, स्त्री, (ललाटमेव । वान् ।) प्रशक्त-
ललाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-
माद्यम् । इति धनञ्जयः ॥

ललाटकम्, जि, (ललाटं तपतीति । ललाट +
कम् + “अस्यंललाटयोर्दृशितपोः ।” ३ । २ ।
३६ । इति राशु । तुम् ।) ललाटनायकः ।
“ललाटकम्, स्वयंः ।” इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

(यथा, रघुः । १३ । ४१ ।
“हृषीकेशमिषयतां चतुर्णां
मध्ये ललाटकप्रपञ्चभिः ।

असौ तपस्यत्वपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥”
यथा च, नैषधे । १ । १३८ ।
“कथं विधातन्मैत्रि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया शैल्यन्दुत्वशिखिनः ।
विद्योद्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिललाटन्तपनिपुराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कथं-
ललाटात् कनलङ्कारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति
कन् ।) स्वर्गादिरचितललाटाभरणम् । टिका
इति ख्याता । तत्पर्यायः । पत्रपाश्या २ ।
इत्यमरः ॥ लालटस्यचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
शुद्धचर्चो २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः ।
इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न चातु वाला लभते स्म निर्द्वितिं
तुषारचङ्गनातशिलातलेष्वपि ॥”)

ललाम, [न्] स्त्री, ललामम् । यथाह रुद्रः ।
“प्रधानध्वजश्चन्द्रश्च पुष्पवालिधिलक्ष्मसु ।
भूषावाणिप्रभावेद्यु ललामं स्यात् ललाम च ॥”
(प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।
“तत्र स्वयंवरसमाहृतराणलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ॥”
पुरुषः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-
यादवः । ५ । ६४ ॥)

ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + क्तिप् । तं अमति
प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् । इत्य लत्वम् ।)
चिह्नम् । ध्वजः । शब्दम् । प्रधानम् । भूषा ।
(यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
“पौञ्जस्रव श्रीललाललामं
दद्यात्स्फुरत् कुन्तलमण्डिताननम् ॥”)
वालिधः । पुष्पम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति
भेदिनी । मे. ५१ ॥ अश्वललाटे अन्वयवर्णचिह्नम् ।
गवादीनां ललाटचिह्नम् । अश्वस्य भूषा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुंनपुंसकलिङ्गमपि ।
यथा,—
“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुंश्वे ध्वजे ।
श्रेष्ठभूषापुष्पद्वयपुष्पचिह्नाश्चलिङ्गिणु ॥”
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥
रम्ये श्रेष्ठे च द्वि । यथा, महाभारते । ७ ।
२२ । १३ ।
“ललामेर्दरिभियुक्तः सन्धश्चन्द्रसद्यैर्ध्रि ।
राज्ञां मध्ये महैश्यासः शान्तभोरभ्यवर्त्त ॥”)
ललामकं, स्त्री, पुरोन्वस्तमाल्यम् । इत्यमरः ॥ तदेव
माल्यं पुरः संसृष्टभागे न्यक्तं ललाटपर्यन्त-
मागतं ललामकं ललामं तिलकसिव इति
स्वार्थे कः । इति भरतः ॥
ललामो, स्त्री कर्गभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।
उन्वृष्टिका २ । इति शब्दमाला ॥
ललितं, स्त्री, (लल + क्तः ।) शब्दभारभावजक्रिया-
विशेषः । इत्यमरः ॥ सुकुमारविधानेन भू-

नेत्रादिक्रियासचिवकरचरयाङ्गविन्यासो ललि-
तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मद्यथा ललितं भवेत् ॥”
तथा,—

“सम्भ्रमङ्गं करकिशल्यावर्त्तनेरापतन्ती
सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयाते
निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्त्तिता पङ्कजाक्षी ।
भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः ।
इत्तपादाङ्गविन्यासस्तस्यथा ललितं विदुः ॥”
इत्यन्येऽपि ॥

“यनाचार्योपदिष्टं स्यात्तललितं रतिचेष्टितम् ॥”
इत्यन्ये ॥

ललन् केशे भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य
मनोधादित्वात् लस्य लत्वं वा । इति भरतः ॥
अपि च ।

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भ्रुविलासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्युञ्ज ललितं तदुदीरितम् ॥”
इत्युच्चरनीलमणिः ॥

ललितः, पुं, (लल्यते ईशति इति । लल + कर्म्मणि
क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
“प्रपञ्चसप्तच्छन्दमाल्यधारी
सुवातिगौरीऽलसलोचनश्रीः ।
विनिःसरन् वासयच्छात् प्रभाते
विलासिवेशी ललितः प्रदिष्टः ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—

“प्रातर्गेयास्तु देशामो ललितः पठमङ्करी ।
विभाषा भैरवी चैव कामोदी गोळकीर्त्यपि ॥”
इति सङ्गीतरामोदरः ॥

ललितः, जि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा,
रघुः । ८ । १ ।
“अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥”)

ईशितः । इति भेदिनी । ते, १४७० । अलितः ।
इति विश्वशब्दरत्नावली ॥

ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-
चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—
“यैषा ललितकान्ताखा देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिनी ॥
रत्नकौपेयवक्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानगा ।
नवयौवनसम्पत्ता चार्द्धङ्गी ललितप्रभा ॥”
इति तिथ्यादित्तत्त्वम् ॥

ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कल्लूरी । दारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
“निमिनागस्तु राणर्षेः प्रापाद्दशसुतः पुरा ।
वशिष्ठो लशरीरोऽभूत् प्रापाच्च निमिनस्तथा ॥
मती प्रसोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।
सन्धाचले तपस्ये तस्य विष्णुरभ्रशदा ॥
प्रत्यघ्नस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासृजिः ।
अमृतायवताम्याशु कुसुं हत्वा मिद्रेस्तटे ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं ग्राम पूरितम् ॥
तस्मादमृतकुण्डाशु सन्धा नाम नदी यदा ।

नेत्रादिक्रियासचिवकरचरयाङ्गविन्यासो ललि-
तम् । तथा च ।
“सुकुमाराङ्गविन्यासे मद्यथा ललितं भवेत् ॥”
तथा,—
“सम्भ्रमङ्गं करकिशल्यावर्त्तनेरापतन्ती
सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयाते
निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्त्तिता पङ्कजाक्षी ।
भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः ।
इत्तपादाङ्गविन्यासस्तस्यथा ललितं विदुः ॥”
इत्यन्येऽपि ॥
“यनाचार्योपदिष्टं स्यात्तललितं रतिचेष्टितम् ॥”
इत्यन्ये ॥
ललन् केशे भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य
मनोधादित्वात् लस्य लत्वं वा । इति भरतः ॥
अपि च ।
“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भ्रुविलासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्युञ्ज ललितं तदुदीरितम् ॥”
इत्युच्चरनीलमणिः ॥
ललितः, पुं, (लल्यते ईशति इति । लल + कर्म्मणि
क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
“प्रपञ्चसप्तच्छन्दमाल्यधारी
सुवातिगौरीऽलसलोचनश्रीः ।
विनिःसरन् वासयच्छात् प्रभाते
विलासिवेशी ललितः प्रदिष्टः ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—
“प्रातर्गेयास्तु देशामो ललितः पठमङ्करी ।
विभाषा भैरवी चैव कामोदी गोळकीर्त्यपि ॥”
इति सङ्गीतरामोदरः ॥
ललितः, जि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा,
रघुः । ८ । १ ।
“अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥”)
ईशितः । इति भेदिनी । ते, १४७० । अलितः ।
इति विश्वशब्दरत्नावली ॥
ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-
चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—
“यैषा ललितकान्ताखा देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिनी ॥
रत्नकौपेयवक्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानगा ।
नवयौवनसम्पत्ता चार्द्धङ्गी ललितप्रभा ॥”
इति तिथ्यादित्तत्त्वम् ॥
ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कल्लूरी । दारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
“निमिनागस्तु राणर्षेः प्रापाद्दशसुतः पुरा ।
वशिष्ठो लशरीरोऽभूत् प्रापाच्च निमिनस्तथा ॥
मती प्रसोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।
सन्धाचले तपस्ये तस्य विष्णुरभ्रशदा ॥
प्रत्यघ्नस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासृजिः ।
अमृतायवताम्याशु कुसुं हत्वा मिद्रेस्तटे ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं ग्राम पूरितम् ॥
तस्मादमृतकुण्डाशु सन्धा नाम नदी यदा ।

निःसृता तत्र चानुत्थ चिरात्तरगदी भवेत् ।
तस्मान् पूर्वन्तु कुण्डात् ललिताया चरिदरा ।
सागराद्विष्णान् पूर्वं महादेवावतारिता ॥
वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
कुण्डादे ललितास्नानं च शुभमुदरं व्रजेत् ॥
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम यजन्तः ।
स्यं विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ति भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षके ।
भगवन्तं समासृज्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
न यानि विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ ४ ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसायनसन्धिः

प्रहृमरगचिरुहतारका पालिः ।

कलितश्यामा ललितो

राधाप्रियान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसायनसिन्धुः ॥

ललिता श्यामला शैशा पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
इति तट्टीकायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा मैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतामामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ।”

इति पाद्मे प्राणालवष्टे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“कलित्ता माससी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”

(सा तु हनुमन्तते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरसते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।

“वेलावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”

“देशी देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाप हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”

अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
*रि-प-वर्ष्यां च ललिता औडुवा सत्रया मता ।

गच्छन्ना शुद्धमथा स्यात् सम्पूर्णा केचिदूचरे ।
देवतत्रयचञ्चुका द्वितीया ललिता मता ॥”

ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लसप्रच्छदमालकण्ठा

सुगौरकान्तिर्युवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चसन्ती सद्यसा प्रभाते

पिलासवेश्या ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।

अथवा,—

स रि म म य घ नि स । इति प्रथमा ॥

ध नि स ग म य । इति द्वितीया ॥

इति ललिता ।)

ललिताभ्रमरी, रत्नी, (ललिताया भ्रमरी ।)

भाद्रशुभश्रमरी । तत्र कुण्डलीव्रतं कान्यम् ।

यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन यो ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सष्टाभिः ॥

पूजयेद्य तदा तस्यां दुःखार्पणं नैव विद्यते ॥”

इति कुण्डलीव्रतत्वेन ख्यातम् । इति तिष्यादि-
तन्त्रम् ॥ * ॥

तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अन्वेत्यादि भाद्रे मासि

शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिर्यौ यावज्जीवनपर्यन्तं
असुकगोत्रा श्रीमदसुकौ शिवदुर्गाप्रोतिकामा

प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लमस्य्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्ष्वन्तीपूजायावज्जीवनदोरक-

धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-

रुक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतसुहृदादिकं विधाय मण्डलादिषु

पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा खशिरमि पुष्यं
इत्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्थं संस्थाप्य

पुनर्धात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्युप-

चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऽष्टग्रन्थियुक्तदोरकं दुग्धेन मित्तं शिवदुर्गाभ्यां

स्पर्शयित्वा तत् दोरकं वामकरे वक्त्रा भोष्य-
सुन्दर्य कृपां प्रकुर्यात् । अष्टफलानि दद्यात् ।

ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“लोमशो नाम देवर्षिर्मधुरामागतः पुरा ।

सोऽर्चिनो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ! ॥

उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयामास वै तदा ।

ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥

कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।

ऋतवन्तसा देवकि ! त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यथा यन्त्रसुखी हीना बभूव नहुषप्रिया ।

तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यज्ञाधीर्षव्रता सा तु बभूवालयपुत्रिका ।

त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रसुखी हीना बभूव नहुषप्रिया ।

कथं चीर्णव्रतं सम्यक् तस्याः सन्ततिकारणम् ॥

लोमश उवाच ।

अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विद्वतः ।

तस्य राज्ञो महादेशी नाम्ना चन्द्रसुखी प्रिया ॥

पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी मासा च नामिका ।

तयोरासीद्दृष्टुं प्रीतिः क्षुद्रसौया परस्परम् ॥

अथ तेषां च निचिर्ण्यौ स्नानार्थं सरयूजले ।

प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नगराङ्गनाः ॥

स्नातास्ता मण्डलं चक्रुस्तस्यै यत्करुणपिण्डम् ।

लेखयित्वा शिवं शान्तसुनया सह शहरम् ॥

गन्धपुष्पाञ्जलिभस्मा पूषयित्वा यथाविधि ।

प्रकन्ध शिरसा भस्मा दृष्टास्त्रार्थां वरस्त्वयः ॥

किमिदं क्रियते साध्याः कथ्यतां यदि रोषते ।

करा वा क्रियते किं वा फलं सम्यक् तदुच्यते ॥

किञ्च ज्ञपुः ।

पूजितोऽस्माभिरेतज्जिन् पार्वत्या सह शहरम् ।

बद्धा सज्जिर्दं शुभं शिवस्नातान् निवेदितः ॥

धारणीवमिदं तावद्यावन् प्रागस्तु धारणम् ।

तासान् नृहृत्तः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥

कृत्वा च सम्मतिं तत्र यज्ञा दीर्घां सुदोरकम् ।

ततस्ताः स्वयं जग्मुः मन्वीभिः परिवारिताः ॥

कालेन महता तत्र विस्तृतं तद्व्रतं रूप ! ।

प्रमत्तया चन्द्रसुखा विस्तृतं च सुदोरकम् ॥

ऋता केचिदधीराचैः सा बभूव प्रवक्त्रभी ।

माला च कुण्डली जाता त्वसम्यग्ब्रतपालनाम् ॥

तथैव ते च निचिर्ण्यौ जाते जातिगारे कुले ।

सम्भूय भूयस्तत्रैव प्राप्तं च समयः पुनः ॥

तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते ऋते ।

अदेवमादके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥

राज्ञो जाया बभूवाप एष्यीनाद्यन्व सा पुनः ।

इश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवज्रभा ॥

अमिमोलहिजस्यासीद्भाभ्यां भूषणनामिका ।

पुरोहितस्य कालेन कुण्डली बहुपुत्रिणी ॥

जातिगारा चाष्टपुत्रा तथैव चाष्टप्रपञ्चा ।

पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाप तयोर्दिन ॥

तत्रेश्वरी पुत्रमेकं प्रसूता तथ रोमिगम् ।

नववर्गे तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिर ! ॥

तत्र तां भूषणा द्रुमाद्यगामातिदुःखिता ।

सखीभावाद्दत्तौष्टादष्टपुत्रसमन्विता ॥

अयुक्ताभरणा निदं स्वभावेनैव भूषिता ।

तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयां प्रचञ्चालेश्वरी रूपा ॥

ततो गृहं प्रेषयित्वा तां सखीं लीनमत्सरा ।

चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥

इता इताश्च ये पुत्राः पुनर्जोवन्द्यनामयाः ।

बहुपुत्रा जीववत्सा प्रयुक्ताभरणा कथम् ।

शोभसे ज्यधिकं भद्रे तद्विन् सौदामिनी यथा ॥

भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितापणे ।

स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सष्टाभि-

कम् ॥

संपूज्य विधिवन् प्राप्तं त्रैलोक्ये यच्च विद्यते ।

तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वया सह मया कृतम् ॥

तत्तथाचरितं भद्रा तेनाहं सुखिरा गति ।

त्वया नाचरितं सम्यक् द्रुपभातशरीरया ॥

तेन ते सन्ततिश्चिद्रा राज्ञेऽपि सति दुःखिता ।

प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सति ! ॥

अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मसा सुव्रते ।

सखीभावात् प्रतीकृत्वं नाच कात्या विधा-

रणा ॥

संपूज्य शहरं मत्तया करे बद्धा सुदोरकम् ।

यावज्जीवं मया तामन् शिवस्नातान् निवेदितः ॥

इत्येवं समयं कृत्वा ततः प्रवृत्तिं दोरकम् ।

सर्वकृष्यमयं यामि करशान्तासु धारणम् ॥

शहरसौमया सार्धं सर्वं राजतनाया ।

ताप्तपात्रे प्रतिष्ठाप्य शास्त्रनायोपमादयेत् ॥

मायमं पिष्टकृष्यै च मन्त्रं भोष्यं प्रथमतः ।

गोकुलान् भोदयित्वा तु सर्वं सुशीलं तत्परम् ॥

मण्डलं सोममदरं शिवस्नातान्निवेदिषुम् ।

इत्येवं प्रतिष्ठाप्य शरदानुष्ठे ततः ॥

लवङ्गं

लवङ्गं

कभ्य सुप्रभा सोन्ही ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा त्वथ देवकि ।
 भविष्यति त्रिनोदिशं पुत्रस्य जनयिष्यसि ।
 दक्षेवं आवपित्वा च विरराम मुनिस्तदा ॥
 जगाम स्वपुत्रं पार्थ मयाष्टेवं तवोदितम् ।
 याः शिष्यः स्याच्चरिष्यन्ति व्रतमेतद्वृषधिर ॥
 कुरुटार्यं प्रवृत्तार्यं देवकाचरितं शुभम् ।
 नामां मन्तानिन्दिष्येः न कदाचिद्भविष्यति ॥
 स्थियत्तेवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुरप्रथम् ।
 अस्मिन् लोके सुखं मृगया याच्यन्ति शिवमन्दि-

रम् ॥
 या कुरुटीव्रतमिदं त्रवगीसमेतं
 ऐवं विभाय हृदये च गुरुं निधाय ।
 भक्षा करीति कलुषौषविधानदश्चं
 साधो सदा भवति शोभनशीवपन्ना ॥”

रति भविष्यपुराणे कुरुटीव्रतकथा समाप्ता ॥
 लव, स्त्री, (लू + ल्यप्) आनीफलम् । रति
 शब्दचन्द्रिका ॥ लवङ्गम् । साम्प्यकम् । इपत् ।
 रति राजनिर्घण्टः ।

उपः, पुं, (लवणमिति । लू + ल्यप्) लेशः ।
 (यथा, रघुः । १५ । ६६ ।

“यस्मिन्नाग्नेरनेकेक्षुदराद्य-

लवणं स्यात् कारितवान् वमन्ति ॥”)

विनाशः । द्वेदनम् । रामपुत्रः । रति मेदिनी ।
 धे. २२ ॥ अथ विनाशस्थाने विज्ञासः । रति विश्वः
 हेमचन्द्रः (रामपुत्रस्य जस्यविवरणादिकं
 रामायणे उक्तरत्नात्तौ प्रथमम्) । काल-

भेदः । यथा,—
 “अथादशनिर्घण्टु काष्ठा काष्ठाहयं लवः ॥”
 रति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।

“सुक्तयाम लयेनापि न स्यात् नापुत्रभवंम् ।
 भगवत्प्रतिपन्नस्य मर्त्यानां किरुताग्रियः ॥”)
 ताषामामा मयी । रति राजनिर्घण्टः ।
 (किरुताः । मघः । गोपुत्रस्योम । रति रघु-
 टीकायां ललितानघहतधेययन्तौ । यथा, रघुः ।
 १४ । ६२ ।

“य मी दुःखसोमोदमभेदेः तदाकथा ।
 लविः कुर्यात्प्रायेष्य चकार दिव नामतः ॥”)

लवङ्गं, स्त्री, (लुगति छेदादिकमिति । लू +
 “लदलादिभ्यश्च ।” उभा० १ । ११५ । रति
 अङ्गम् ।) शशासनात्तवदिन्दकभेदः । तनु-
 पदेशायः । देवकृतम् २ श्रीरङ्गम् १ । इत्य-
 मरः । शेषवृत्तम् ६ । रति भावप्रकाशः ।
 शषङ्गम् ५ । रति शब्दरत्नाश्लो । शषङ्ग-
 कशिका ५ रिवम् ० श्रीरङ्गम् ८ लदम् ८
 श्रीपुष्पम् १० रदिरम् ११ मादिसम्भयम् १२
 शङ्गारम् १३ मोलीकडुसम् १४ शब्द-
 चम्पम् १५ । कृष्ण गुणाः । शोभनम् । गित-
 तम् । चतुःशतम् । शरीरचक्रम् । काल-
 पितृशमनादितम् । तीक्ष्णम् । शरीरका-
 यवन्तम् । रति राजनिर्घण्टः । यथाभागाद-

मूलत्वम् । शीपनत्वम् । लघुत्वम् । रति राज-

वल्लभः ॥ अपि च ।
 “लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् ।
 शीपनं पाचनं तृष्यं कफपित्तामनाशकम् ॥
 लङ्गं हृदि तथाभानं मूलमाशु विनाशयेत् ।
 काष्ठं चास्य हिक्काश्च त्रयं जपयति ध्रुवम् ॥”
 रति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
 “विरदानलसन्ताता तापिनी कापि कामिनी ।
 लवङ्गानि सत्सुख्यं यदृष्ये राहवे दर्शे ॥”
 इत्युद्धटः ॥)

लवङ्गकं, स्त्री, (लवङ्ग + ल्यार्थे कन् ।) लवङ्गम् ।
 रति शब्दरत्नाश्लोः (लवङ्गस्यैष्य विव-
 रयं विज्ञेयम् ।)

लवङ्गकशिका, स्त्री, लवङ्गम् । रति राज-

निर्घण्टः ॥
 लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलता-

विशेषः । यथा, अथदेवः ।
 “ललितलवङ्गलतापरिशैलनकोमलमलय-

समीरे ।
 मधुकरनिकरकरमितकीकिलहूयितकृष्ण-

कृटीरे ॥
 विहरति हरिहरः सरसवसन्ते ।
 हृत्वति युवतिजनन समं सखि विरहिजनस्य
 दुरन्ते ॥”

(यथा च ।
 “अपि ! प्रवङ्ग ! लवङ्गलतालये
 मिय मधुनि विभूय मधुव्रतान् ।
 रदृ वने हि वनचरसङ्कले
 नहि सताममन्ताश्च विचयना ॥”)

राधायाः सखीविशेषश्च ।
 लवयं, स्त्री, (लुगाति जाच्यमिति । लू + ल्यप् +
 ल्यात् ल्युः ॥ एषोदरादिवात् यत्वम् ।) चार-

रस्युक्तदयम् । तत्तु पञ्चविधं यथा । सौव-

र्धतम् १ सैन्यवम् २ विटम् ३ ज्योतिर्दम् ४
 सातुदम् ५ । तथा हि ।

“वासुदं यतु लवणमर्थायं वधिरस्य तत् ।
 सैन्यवोऽर्थो प्रीतिप्रियं माणिस्यस्य सिन्धुजे ॥
 रोमकं वसुक्तं पाकं विदुष्यं हतके हयम् ॥”
 सौवर्धेऽप्युच्यते । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
 यथा । “सैन्यवसासुदविदुषीपर्वतरोमकोद्भिद-
 प्रभृतीति लवकानि यथोत्तरमुष्णानि घान-
 हराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं सिन्धुनि
 नाङ्गनि हृष्टमन्तपुरीयाणि धेति ।

“अङ्गुयं नीत्यं हृद्यं तृष्यं सख्यमिदीपनम् ।
 दिव्यं समभूरं हृद्यं शीतं दीपानुक्तसम् ।
 वासुदं तपुर्लं चोडि नाहृष्यभविदादि च ।
 भेदकं क्षिप्रगीपथं मृग्यं दातिपिकसम् ॥
 नशरं शीपनं तृष्यं मूलशुद्धीगनप्रथम् ।
 रोषणं तीक्ष्णमृष्यं विदं वाताकुलीमनम् ॥
 तपुगीवर्धं फले शीर्षमिं विदं कटु ।
 सुन्दरमलविचयं हृद्यं हरमि शीपनम् ॥

लवणाः

रोमकं तीक्ष्णमलयं यवायि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघु विस्त्रान्दि सख्यं विदुर्भेदि ग्लूलम् ॥
 लघु तीक्ष्णोष्णसुत्क्षेदि सख्यं वाताकुलीमनम् ।
 सनिक्तं कटु मशारं विद्यालवणमौद्भिः ॥
 कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
 शीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाइयम् ॥
 ऊषस्यं वासुकेलं शौलमन्ताकरोद्भवम् ।
 लवणं कटुकं हृदि विहितं कटु चोष्यते ॥”

रति सुश्रुते ख्यस्थाने ४६ अध्यायः ॥०१
 लू + भावे ल्युट् ।) द्वेदनम् । यथा । लपोरभि-
 तावो लवणे । रति चामरः (लङ्गसुह-
 प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंश भविष्य-
 पञ्चणिका ५३ । १७ ।

“आहितं तिचक्रं घृष्टं कृदवं लवणं एतम् ॥”
 लवणः, पुं, (लुगतीति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-

भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।
 “लवणेन ससुदेण समन्तान् परिवारितः ॥”)
 राजसविशेषः । रसविशेषः । रति मेदिनी ।
 ले, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।
 “कटुतीक्ष्णाण्यलवणानाराग्नादिभिरुद्वेगैः ।
 मालशुक्लैरपस्पृष्टः सर्वज्ञोत्थिनवेदनः ॥”)
 एथियभिगुणवाङ्मुल्यालवणः । रति चक्रपाथि-
 दृत्तजनदशगुणीपरि शिवदाशोयटीका ॥ तत्-
 पंथायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रचिकरुदसोरनिशायी
 मघनः स्वादुकरश्च सारकश्च ।
 रसितो नितरां जराश्च पित्तं
 श्रितमानश्च दधाति कुष्ठकारी ॥”
 रति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
 “लवणः क्षेदनस्तीक्ष्णः पाचनो शीपनः सरः ।
 श्लग्धो रचिकरः स्यन्दो हृष्टिकरुदरो लघुः ॥”
 अथ च ।

“लवणः शोषनो रथः पाचनः कफपित्तदः ।
 पुंस्त्वातहरः कायश्चैपिष्णवदुत्ताकरः ।
 सोऽतियुक्तोऽपि पाकासपित्तकृच्छयापहणम् ॥”
 रति राजप्रकाशः ॥ ७७ ॥

(“लवणः स्यन्दय्यासं कपोतगजदाहकम् ॥”
 “लवणः सत्प्रदातदन्वविधापनीरुधिरम् ॥
 खेहनः खेदनशोऽप्यो रोषणन्दिभेदकम् ।
 योऽतियुक्तोऽभवमघं खलति मलितं वक्तुम् ॥
 हृष्टिकृच्छविषयोऽप्याङ्गं पनयेत् यथयेद्वदम् ॥”

रति वाग्भटे इत्यस्याने दृशमेऽध्याये ॥
 “लवणो रथः पाचनः क्षेदनः शीपनः प्लावनः
 द्वेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकारप्रदाः सँलप-
 काशकरो दातहरः क्षमावयवग्लानाधिपानः
 मन्तरप्रयनीकभूत लास्यं विमापयति कर्म
 विस्त्रान्यति मार्गाङ्गं शोषयति सर्वशरीर-
 वयान् ऋषूकरोति रोषयथाहारमाहार-
 योगी नाथप्रेयुः श्लैष्म लघ्वश्च ।
 य सर्वं गुणोऽथैकं स्वभावधैतुपपुष्पभातः
 पित्तं कीपयति रक्तं वृद्ध्यति शर्मयति शब्द-

यति तापयति दाहयति कुप्याति मीमानि
 प्रमापयति कुञ्जानि विभं बहंयति शोफान्
 स्फोटयति दम्भान् श्यावयति पुंस्तमुपहन्ति
 दन्धियागुप्रमदति वनीपणित्वागलित्यमापा-
 दयति च लोहितपिणान्वपितवीसर्पवातरक्त-
 विपदिस्त्रिभुजप्रभतीन् विकारादुपजनयति ।”
 “प्रणीयन् क्लेशविष्यन्दाधवं क्रूरते सुखे ।
 यः शीतं तत्रगो ज्ञेयः सविदाश्चुखस्य च ॥”
 इति परके सूत्रस्थाने २२ अध्यायः ॥
 “लवणः संशोधनः पाचनी विश्लेषणः क्लेदनः
 श्लेषित्युक्तदुग्धः सन्स्वरुप्रत्यनीको मार्गविशो-
 धनः सन्स्वरौरावयवमार्हवकरश्चेति स खं-
 गुगोऽप्येकव वात्यर्चमासिखमानो गात्रकष्टकोट-
 श्लेषवैवर्ण्यं पुंस्त्रीपद्मतिन्द्रियोपनापान् तथा-
 सुखाशिपाकं रक्तपित्तवातशोणित्वाग्नीका-
 प्रभृतीनापादयति ॥”
 “यो भक्तश्चिसुत्पादयति कृष्णसेकं जनयति
 मार्हवपापादयति स खवगः ।” इति सुश्रुते
 सूत्रस्थाने ३२ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 लवणासुरस्य विषयं यथा,—
 “पूर्वं कृतयुगे राजन् ! दैतेयः सुमहामतिः ।
 लोलापुत्रोऽभवच्छोरो मधुनाम महासुरः ॥
 य मधुर्नोप्यस्यसो धर्मो च सुचमाहितः ।
 बहुमानाश्च खदेय इतस्तस्याहुनो वरः ॥
 शूलं शूलादिनिष्कष्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
 इदं महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चेतदुवाच ह ॥
 यावत् सुरेश विप्रैश्च न विदध्मीमहासुर ! ।
 तावच्छूलं तवेदं स्यादन्था नाशमेप्यति ॥
 यन्त्र त्वामभियुञ्जीत युधाय विगतच्वरः ।
 तं शूलो भस्मवान् कृत्वा पुनरेप्यति ते करम् ॥
 एवं वदाहरं लभ्या भूय खव महासुरः ।
 प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥
 भगवन्मम पंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ।
 भवेत्तु सततं देव सुरायामीश्वरो ह्यसि ॥
 नं द्रुवाणं मधुं देयः सन्भूतपतिः शिवः ।
 प्रक्षुवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति ॥
 माभूत् विफला वाणी मनुप्रवादकता शुभा ।
 भवतः पुत्रमेकस्य शूलमेतद्भविष्यति ॥
 यावत् करस्यः शूलोऽर्थं भविष्यति सुतस्य ते ।
 अथवाः सन्भूतानां शूलस्यको भविष्यति ॥
 एवं मधुर्नरं सदा देवात् सुमहदद्भुतम् ।
 भवतं योऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥
 तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनधीति या ।
 पिशाचगौरमयं साक्यगतायां महाप्रभा ॥
 तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दाहकः ।
 नाश्यात् प्ररति दुष्टाणां पापान्येव समाशरन् ॥
 नं पुत्रं सुनिर्नीतस्य तद्वा कौशिकमन्त्रितः ।
 मधुः स शोकापदे न येनं कियदजनीतु ॥
 य विद्याय रमं शौकं प्रविष्टो वरुणासयम् ।
 गतं विदेष्य तत्रैव वरं तको गवैदयन् ॥
 स प्रभादेव शूलस्य दौरागोऽनाकरयामा ।
 उन्नापयति शौर्याश्रीं विश्लेष्य च कामवान् ॥

आहारः सर्वसंश्रानि विश्लेष्य च तापमाः ।
 आचारो रौद्रता निदं वायो मधुवने तथा ॥
 हत्वा बहुकृच्छ्राणि सिद्ध्याप्रवृत्तान् ॥
 मानुषांश्चैव क्रूरते नित्यमाहारमाहृकम् ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यसुवाच स महासुनीम् ।
 घातयिष्यामि तद्रथो यपगच्छतु वो भयम् ॥
 प्रतिश्राय तदा तेषां सुनीनासुपतेषयाम् ।
 स भादृन् संहितान् सर्वाहुवाच रघुनन्दनः ॥
 को हन्ता लवणं धीरः कस्यांशः स विधी-
 यताम् ।
 भरतस्य महाबाहो शत्रुप्रस्य च धीमनः ॥
 राघवोऽप्यनुत्तस्तु भरतो वाक्यमश्रवीत् ।
 अहमेनं वदियामि समाशः स विधीयताम् ॥
 भरतस्य वपः श्रुत्वा धैर्यश्रीर्षसमन्वितम् ।
 लक्ष्मणावरजस्तस्यौ हित्वा शीवर्कमासनम् ॥
 शत्रुप्रस्यमवीहाकं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
 कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन ! ॥
 आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोधा परिपालिता ।
 सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यंस्वागमनं प्रति ।
 प्रैथ्ये मयि स्थिते राज्ञश्च भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥
 तथा द्रुवति शत्रुप्रे राघवः पुनरबवीत् ।
 एवं भवतु काङ्क्षतस्य क्रियतां मम शासनम् ॥
 स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयेम् ।
 राघवं प्रशाधि धर्मैक वाक्यं मे यदवेचसे ॥
 यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कञ्चित् समाश्चयेत् ।
 तदा शूलं दृष्टीत्वा तु भस्म रघुः करोति हि ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल ! तमाशुधविनास्ततम् ।
 अथविष्टं पुरं पूर्वं हारि तिष्ठ हतायुधः ।
 च्यवर्था क्रियमाये तु अवध्यः स भविष्यति ॥
 ततः प्रभाति विमये तस्मिन् काले च राघवः ।
 निर्गतस्तु पुराहीरो भयाहारप्रचोदितः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीर उचीर्य यतनां नदीम् ।
 शौर्वा मधुपुरहारि धनुष्याचिरतिष्ठत ॥
 ततोऽर्हदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्मा स राघवः ।
 आगच्छद्दुवाच च प्रायिनां भारतुदधन् ॥
 ततो दृश्यं शत्रुप्रे स्थितं हारि हृतायुधम् ।
 तसुवाच ततो रघुः किमनेन करिष्यसि ॥
 तस्यैव भाषमाणस्य हसतश्च तद्भुम्भुः ।
 शत्रुप्रे वीर्यसम्पन्नो रोमादभूयवाहनम् ॥
 उवाच च सुसंकुणः शत्रुप्रेः स निशाचरन् ।
 योऽनुमिष्यामि हनुंहे दन्दुष्टं त्वया स ह ॥
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुप्रस्य महात्मनः ।
 क्रीडमाहारपतीत्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
 आहृतस्तु पुनस्तेन शत्रुप्रेन महात्मना ।
 तदनः क्रीडमंशुको युधाय समुपस्थितः ॥
 व्याकलात् स विस्मयाद्य तद्दुष्टनिर्गां वरः ।
 स सुगोच संश्रवाणं लवणस्य मधोरसि ॥
 उरस्तस्य विदागोशु प्रविशेत् समाकलनम् ।
 पुनरेवागम तूर्गनिहाङ्ककवन्दनम् ॥
 शत्रुप्रहरतिभिन्नी लवणः स निशाचरः ।
 पदान् सधमा भूमौ वजाहत दवाचरः ॥
 तस्य शूलं सहरिदं स ह हवराचरे ।

पश्यतां सर्वदेवानां खदस्य वदमन्वमान् ॥
 शते तु लवणे देवाः केशाः सान्निपुरोगमाः ।
 ऊधुः कुमधुरां वाणो शत्रुप्रे घञ्जनापनम् ॥
 वरदास्तु महाबाहो सर्वा एव समागताः ।
 विजयाकाङ्क्षितुश्चसमीधं दर्शनं हि नः ॥
 देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो हर्षुं कृताह्वलिः ।
 प्रक्षुवाच महाबाहुः शत्रुप्रेः प्रयत्नात्तवान् ॥
 एवं मधुपुरो रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
 निवेशं प्राप्नुयाच्छ्रीप्रमेव मेऽस्तु परः परः ॥
 तं देवाः प्रीतमनसो वाटुमिथैव राघवम् ।
 भविष्यति पुरो रम्या शूरसेना न संशयः ॥
 ते तयोऽन्ता महात्मानो दिवमानुवदुक्षदा ।
 शत्रुप्रेऽपि महातेजासां सेनां सधुपानयेत् ॥
 सा सेना श्रीप्रमागच्छन् श्रुत्वा शत्रुप्रशासनम् ।
 निवेशनश्च शत्रुप्रेः आचयेन समारभन् ॥
 तां पुरीं दिवसश्रायां नानापण्योपथोभिताम् ।
 निरीक्ष्य परमप्रीतः परं शयंस्तुपागमन् ॥
 तस्य बुद्धिः अनुत्पन्ना निवेश मधुरां पुरीम् ।
 रामपादौ निरीक्ष्येऽर्हं बर्हं दादृश आगते ॥
 इति शीरामायणे उत्तरकाण्डे एष्यष्टादिसप्त-
 तन्नाध्यायेयः सङ्खितम् ॥ ७ ॥ लवणसुत-
 स्त्रोत्पत्तयथा,—
 “विरवा चा रजोवृक्षा हत्वा वीर्यसमीपकम् ।
 सद्यो बभूव तत्रैव धन्वा गर्भवती सती ।
 तस्यौ तत्र सुखागीना सादं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥
 एकदा हरिणा सादं हृन्दारण्ये सुनिर्घने ।
 विजहार पुनः साधो शृङ्गारासक्तमानसा ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रीडं जगाम ह ।
 कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भाटभिः पीडितो मिया ॥
 भीतं सतनयं दृष्ट्वा तयाञ्च तां क्षयान्निधिः ।
 क्रीडं चकार पालं सा कृण्वी राधासह ययौ ॥
 प्रयोध्य वालं सा साध्वी न दृष्टान्तिने प्रियम् ।
 विललाप श्रुत्वा तच्च शृङ्गारासक्तमानसा ॥
 शशाप स्वगतं क्रीपात् लवणोदो भविष्यति ॥
 कदापि ते ललं केचित् न खादियन्ति जीविनः ॥
 शशाप सन्वान् वालाश्च यान्ते शृङ्गाभरी-
 तताम् ।
 गच्छन् च महीं शृङ्गा जम्बुद्वीपं मगोहरम् ॥
 स्थितिरैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
 द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन् सुपिनः सुतः ॥
 द्वीपस्त्राभिनर्दीमिष्य स ह क्रीडक निर्जनैः ।
 कनिष्ठो मातृशपाद्य लवणोदो बभूव ह ॥
 कनिष्ठः कथयामास मातृशपाद्य वालजगन ।
 आशुगुर्दुःखिताः सर्वे मातृशपाद्य वालकाः ॥
 श्रुत्वा विवरनं सर्वे प्रलम्बुर्धरलोमणम् ।
 प्रलम्ब मातृशरं भक्तिरजालकथराः ॥
 सप्तद्वीपे सप्तदास्य सप्त समुद्रिभानशः ।
 कनिष्ठादृष्टपदसंभं दिगुर्गं दिगुर्गं सुने ॥
 लवणं सुतं रामनिरेऽधुनरक्षयामासः ।
 इदेषाच यत्तं शृङ्गा श्रुत्वादेव भविष्यति ।
 आशुगः समुद्राः सहेन सप्तद्वीपं शृङ्गपरां ॥
 इति प्रकृत्येवैव शीलवदवाचने २ अध्यायः ॥

लवणः, त्रि, (लवणेन संकष्टः । लवण + टच् ।
 "लवणान् लुक् ।" ४ । ४ । २४ । इति टको
 वृक् । यथा, लवणी रवीर्यवृत्तिरिति । अर्ध
 याश्च ।) लवणरसगुक्तः । इति मेदिनी ।
 ट्, अच् । (यथा, सुवृते । १ । २१ ।
 "सभूरस्यविदग्धः स्वादिदग्धो लवणः स्तुतः ।"
 लावण्यदुक्तश्च ।
 लवणकिंशुका, स्त्री, मशान्णोतिश्रुती । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 लवणचारः, पुं, (लवणस्य चारः ।) लोवारचारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणयानिः, स्त्री, (लवणस्य यानिः रनिः ।)
 ग्राम्भारिण्यगोत्पत्तिस्थानम् । तत्पण्यायः ।
 लमा २ । इति हिमचन्द्रः । ४ । ७ । लवणा-
 करमात्रश्च ।
 लवणमन्त्रं, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लवणम् ।) लव-
 णविद्यः । तत्पण्यायः । लोमलम् २ लणाम् ३
 पदुल्लम् ४ अलकात् ५ । अस्स गुणाः ।
 मर्षारत्नम् । अग्रत्नम् । रुषायत्वम् । अक्षय-
 त्वम् । अक्षय्यकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणमयं, स्त्री, (लवणानां त्रयम् ।) सैन्यवं विद्
 कथयश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणधनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धनुः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितधनुः । तद्विवरणं यथा,—
 श्रीनोदाय ।
 "लवणधनुं यस्यामि नां निषेध महीपते ।
 अन्विते मदीष्टे लवणात्निष्कृषोत्तरे ।
 धेनुं लवणमयीं कृता षोडशप्रभ्यंशुनाम् ।
 धनुं चतुर्णां रानिन्द्र रजुपाशांश्च कारयेत् ॥
 मीपमैशुसशङ्गाणि खुरा रीषमयास्तथा ।
 सुप्तं सुदम्यं तस्मा द्दत्ताः फलमया वृष ।
 सिद्धां शकैरथा राजन् प्रापं गन्धमयन्तथा ।
 मेघं रयामये कुम्भान् कर्षीं पञ्चमयीं तथा ।
 लोमसं मृगकोटीं च नवतीतमया स्तथा ।
 सुभयुदां ताभ्यष्टां दग्धैरौषधीं ययन्निनीम् ।
 काशोपशोदां रानिन्द्र घट्टाभरत्नभूजिताम् ।
 सततपुष्यधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
 अत्राद्यात् यत्कर्ममेव ताकात्याय निवेदयेत् ॥
 यद्यपि वायु संक्राण्णो चतुर्णां तपसायने ।
 यत्तपसायनेदासु मन्त्रेणात्वं प्रदापयेत् ॥
 दिवाय वायुशक्त्याय कुलीनाय च धीमते ।
 वेदेवाद्वादिदं शोचिषयापिशिमायये ।
 ईदंजाय यदागच्छा तदासमन्विते ह्यः ।
 अत्रादीय सततं पुष्यदेष्टीयविरिणितः ।
 लवणीयान्दी र्शो मन्त्रिणः शकैरथ ।
 पाशुपत्तयः यत्तुमेव रथिनां वचनं ददेत् ॥
 पूजयित्वा विधानेन यदागच्छा वदन्तु ।
 इति दत्तान भो विष्णु ददस्वै नमोस्तु ते ।
 एतन्नामोभूतानां सर्वेषु भद्रमस्तु मे ।
 तदा नामदेष्टे कामा नारदेषुं धर्मोस्तु ते ।
 एतन्नामोभूतानां सर्वेषु भद्रमस्तु मे ।
 इति दत्त विद्वान् देवैः प्रदापयिष्ये ॥

यद्यस्य प्रतेयात् स्वप्रज्ञा कर्तव्यं तु ।
 दक्षिमां स्वर्गमाप्नोति यच्च देवी हृद्यञ्जः ॥
 य इदं द्दक्षुयाद्भक्त्या यावदेवापि मानवः ।
 सुख्यते सर्वपापेभ्यो बहलोकश्च गच्छति ॥"
 इत्यादि वाराहपुराणे श्रीनोदायाने लवणधनु-
 माशालाम् ।
 लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः ।) लोणारचारः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + ल्युः । टाप् ।)
 नदीभेदः । दीप्तिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-
 वल्यौ । मशान्णोतिश्रुती । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-
 लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—
 "लवणात् संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसप्तमम् ।
 यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
 उत्तमः षोडशश्लोकः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
 मध्यमः स्वात्तर्ददनं चतुर्भिरधमः स्तुतः ॥
 वित्तक्षीनो यथाशक्त्वा श्लोकाद्दूर्तं कारयेत् ।
 चतुर्षोषेन विष्णुमान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
 विधानं पूर्ववत् कुम्भात् वज्रादीनाञ्च सर्वदा ।
 तद्दृष्टेभ्यो ननु सर्वान् लोकपालान्निवेद्येत् ॥
 वरांसि कामदेवादींस्तद्विधा च निवेशयेत् ।
 कुम्भाण्यागरमवापि दानमत्र निवेद्येत् ॥
 श्रीभास्वरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
 तदाहाकस्त्रेण च मां पादि पापाप्तगोत्तम ॥
 यस्माद्भरताः गर्भे नोक्ता लवणं विना ।
 प्रियश्च शिवयोर्निव्यं तस्मात् शान्तिप्रदो भव ॥
 विष्णुदेष्टवस्तुदभूत् वसादारोग्यवर्द्धनम् ।
 तस्मात् पर्वतरूपेण पादि संसारसागरान् ॥
 अग्नेन विधिना यस्तु दद्यात्लवणपर्वतम् ।
 उमातोके पसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥"
 इति मात्से ७७ अध्यायः ।
 लवणाब्जं, स्त्री, (लवणाद्यौ लवणसमुद्भवे जायते
 इति । जन् + ङः ।) यासुदलवणम् । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 लवणारवां, स्त्री, लोवारचारः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणस्य उत्तमम् ।) सैन्यवम् ।
 इति रत्नमाला ।
 लवणीयं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तीति । उत् + ण्य +
 ङः ।) लोणारचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लवणीयः, पुं, (लवणं उदकं यथा । उत्तरपदस्य
 शब्दरूपेणोदात्तः ।) लवणधनुः । इत्य-
 मरः ।
 लवणं, स्त्री, (लू + भाषे स्तुट् ।) हिदम् । इत्य-
 मरः ।
 लवणी, स्त्री, लवणस्य विद्येयः । लोदा इति भाषा ।
 लवणीयः । याकाया २ अविना ३ । इति
 शब्दरत्नविद्या ।
 लवणी, स्त्री, (लवणं कर्त्तव्यं गार्होति । ल + कः ।
 लोणादिभ्यो लीप् ।) लवणधनुः ।
 लोणात् इति भाषा । लवणीयः । लवणी-

मृता २ शब्दः ३ कोमलवैल्लला ४ । इति
 राजनिर्घण्टः । नस्य फलगुणाः । दृढत्वम् ।
 सुमन्वित्वम् । कषवातनाशित्वश्च । इति राज-
 वल्लभः ।
 "लवलीफलमसाश्रोवातपित्तहरं मधु ।"
 इति कैचिन् ।
 (यथा, रानिन्द्रकर्मपुरे । ४७ ।
 "कृत्वा वेलापुलिनलवलीपलावयानगोश्रीं
 दिङ्मातङ्गाः सममद्य सरिभ्राचपाद्यः
 पिवन्ति ।"
 लवणकः, पुं, (लवणं हिदनायं अकतीति । त्यक् -
 ष्यच् ।) हिदनमयम् । इत्युदात्तकोषः ।
 लवणकः, पुं, (लयतेरनेनेति । लू + "आशकी
 लुधुश्रिभिधाङ्भः ।" उगा० ३ । ५३ । इति
 आशकः ।) दात्रादिः । इत्युदात्तकोषः ।
 लविः, त्रि, (लयतेरनेनेति । लू + "अच इः ।"
 उगा० ४ । १३८ । इति इः ।) छिद्रः ।
 इत्युदात्तकोषः ।
 लवित्रं, स्त्री, (लयतेरनेनेति । लू + "वर्षित्पू-
 छस्वनसश्चर इत्रः ।" ३ । २ । १८४ । इति
 इत्रः ।) दात्रम् । इत्यमरः ।
 लश, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, लाशयति कुशलो
 वृत्त्ये शिष्यं युनक्तौत्वर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लशुर्नं, स्त्री, (अशुते भुष्यते इति । अश् +
 "अशुलेश च ।" उगा० ३ । ५७ इति उगन् ।
 लशादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पण्यायः ।
 महीषधम् ० गृह्यणः ३ चरिष्टः ४ मश-
 कन्दः ५ रनोककः ६ । इत्यमरः । रषोनः ७
 मित्तकन्दः ८ भूतजः ९ उग्रगन्धः १० । अस्स
 गुणाः । अजरसेन ऊनत्वम् । गुरुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । कषवातनाशित्वम् । अमुषित्वम् ।
 क्रिमिहृद्गोशोषणत्वम् । रसायनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः । १० । अपि च ।
 "लशुवस्तु रषोनः स्यादुयगन्तो महीषधम् ।
 अरिष्टो मोक्षकन्दश्च यवनेष्टो रषोनकः ॥
 यदायतं वेनेतयो अक्षार सुरमथमान् ।
 तदा ततोऽपनद्विष्टः सुरयोनीऽपतदुपि ॥
 पश्यमिष रमेधुंक्तो रथेनास्त्रिण च्छित्तः ।
 लसामयोग इत्युक्तो मथार्गो गुणवेदिभिः ॥
 कटुकतापि गन्धिगु तिलः पत्रेणु संस्थितः ।
 नानं कपाय उद्दिष्टो नात्ताने लवणः स्तुतः ॥
 र्शोः तु सभूरः प्रोक्तो रससद्गुणवेदिभिः ।
 रषोनीं दृष्टानो रष्यो पित्रोक्तः पाशानः
 मरः ।
 रणे पादो च कटुकक्षीणो लघुर्नो मतः ।
 भयमयानलान् कण्ठी गुरुः पिशाचहृदिदः ।
 लवणं रषो रेषादिभ्यो लघुं रसायनः ॥
 भूतोमशीर्षकरक्षोभस्तुलं
 विद्वान्गुन्द्रादिचिन्मशोभान् ।
 दुर्गमदुष्टादनामभ्यन्त-
 रमोक्षयामकदाच च्छिन् ।

मद्यं मांमं तथास्य चित्तं लक्ष्मणसेविनाम् ।
 थायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुह्यम् ।
 रघोन्मद्यन् पुरयस्यवेदेनत्रिरन्तरम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।
 “लक्ष्मणः चारुधुरः कण्ठी वृष्यो गुरुः सरः ।
 भयसन्धानक्षुब्धो रक्तपिपाप्रदूगणः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

(नथाचास्य गुणादिविषयो यथा,—
 “कद्रुत्वर्ध्यां लक्ष्मणो हितश्च
 सिन्धो गुरुः स्वादुरनीधे वल्लः ।
 वृहस्प मेधास्वरवर्णचक्षु-
 र्भयाभिमन्वानकरः सुतोक्ष्णः ॥
 वृद्धो गन्धीर्ध्वरकृत्तिल-
 प्रमेहद्विक्कारश्चिगुल्मगोष्ठान् ।
 दुर्नामकृशान्तमान्यजन्तु-
 चमीरर्णं श्यामकफाग्निहन्ति ॥”
 इति चारीति कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ॥
 “श्रीनवानाहमदम्भतनूनां
 लक्ष्मणकृत्तिलयधिताम्बुना ।
 भयत्रस्य पवनोपहतानां
 वल्लते विधिरतो लक्ष्मणस्य ॥”

“श्रीलयेलक्ष्मणं शीतिं वसन्तोऽपि कफोत्प्लवः ।
 घनोद्देधेपि वानार्जः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥”
 इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्याये ॥
 “क्रिमिकृष्टकिलासघ्नो वानघ्नो गुल्मनाशनः ।
 पिप्पल्योष्णश्च वृष्यश्च लक्ष्मणः कटुको गुरुः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

लक्ष्मणः, पुं, (रसेन ऊनः रस्य लत्वम् । पृषो-
 दरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च) लक्ष्मणः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष, कृ शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति
 कुशलो वृत्ते शिष्यं युगलीत्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

लक्ष, ष सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) ल, लषति लषते । इति
 दुर्गादासः ॥

लक्ष, य ष सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) य ल, लष्यति लष्यते ।
 इति दुर्गादासः ॥

लक्ष्मः, पुं, (लाघयति वृत्ते शिष्यं युगलीति ।
 लम् + “सन्निहृष्यरिष्येति ।” उणा० १।१५३।
 इति वन्प्रत्ययेन याधुः ।) नर्षकः । इत्यु-
 ञ्आदिकोशः ॥

लक्ष, द्विगि । लीङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) लक्षति । इति दुर्गादासः ॥
 लक्ष, कृ शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति कुशलो
 वृत्ते शिष्यं युगलीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 लक्ष्मा, स्त्री, (लक्ष्मणीति । लम् + अच् ।)
 इतिरा । इति चारुधरी । ८२ ॥

लक्षिका, स्त्री, (लक्ष्मणीति । लम् + अच् । नतः
 कन् ततश्चापि न्यत इत्वम् ।) लाला । यथा,—
 “लासायां पिच्छला स्याता लक्षिका लासिका
 तथा ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

लक्षिका, स्त्री, इक्षुरमः । लक्ष्मणस्य मध्यगमः ।
 इति केचिन् ॥ (यथा । “लक्षिका उदक-
 विशेषः । यथाह चरकः । यत् मांसत्वगन्तरे
 उदकं नल्लसोकाशब्दं लभते ॥” इति विजय-
 रत्ननकनप्रमेहरोगव्याख्याने ॥

“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लक्षोकाशब्दं लभते ॥”
 इति चरके शारीरस्थाने मर्ममेध्याये ॥
 लक्ष्म, ईं औ ङ व्रीङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायांमनिट् ।)
 क्विप् संयोगादिर्लोपे लक् । ईं औ, लयः । ङ,
 लञ्जते । इति दुर्गादासः ॥

लक्ष्मः, नि, श्लिष्टः । क्रीडिनः । शिष्ययुक्तः । लक्ष्म-
 घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति लक्ष्मशब्द-
 युत्पत्तौ भरतश्च ॥

लक्ष्मकः, पुं, धनुर्धोः मध्यभागः । इत्यमरः ॥
 लक्ष्मकी, [नृ] पुं, (लक्ष्मकोऽश्वस्येति । लक्ष्मक +
 इनिः ।) धनुः । इति शब्दमाला ॥

लक्षरिः, स्त्री, महानरङ्गः । तत्पठ्यायः ।
 लक्षरी, उल्लोलः २ कल्लोलः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ६१४ ।

“सरित इव यस्य गेहे नृप्यन्ति विशाल
 मोत्रजा नाभ्यः ।
 चारास्त्रिव स लप्यति जलविधिलक्षरिषु जलद
 इव ॥”)

ला, ल गद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लानि । यद्यो यद्य-
 यम् । इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, गृह्यम् । शानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
 लाक्षकी, स्त्री, मौता । यथा,—

“राघव त इयं सीता द्वारकेशस्य रुक्मिणी
 विष्णोऽवतारमात्रस्य लक्ष्मीयां कमलानला ॥
 वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुत्रपोषणे ।
 वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ॥
 लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्षकी
 मना ।
 एवं शतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्याये ॥

लाक्षयिकः, पुं, लक्षयया प्रतिपादकः । इति
 साहित्यदर्पणम् ॥ लक्षयालकश्चित्तनुपदत्वं
 लाक्षयिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,
 विभक्तितत्त्वाध्याये ।

“शक्तो लाक्षयिको रक्षो योगरक्षश्च यौगिनः ।
 लक्ष्म यौगिकरक्षश्च शब्दः शोभा निगद्यते ॥”
 (लक्ष्मणमधोति पदं वा । लक्ष्म + “कतूक्यादि-
 रक्षान्तात् लक्ष्मि ।” ६।२।६० । इति टक् ।
 लक्ष्मणमिह, निः)

लाक्षा, स्त्री, (लप्यतेऽनयेति । लप् + “पुरीष
 हलः ।” ३।३।१०३ । इति चः । टाप् । यथा,
 “बाहुलकात् राजतेरपि सः । कपिलिकादित्यान्
 वा लत्वम् ॥” इत्युञ्जलः । ३। ६२ ।) रक्त-
 वर्णवृत्तनिर्यासविशेषः । लाक्षा इति भाषा ॥
 तत्पठ्यायः । राक्षा २ जतु ३ यावः ४ अलक्तः ५
 दमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता ८
 रङ्गमाता ९ पलकृषा १० क्रिमिहा ११ दम-
 याधिः १२ अलक्तकः १३ पलाशी १४ सुदिनी
 १५ दीपिः १६ जनुका १७ गन्धमादिनी १८
 नीला १९ इवस्ता २० पिप्पारिः २१ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
 श्लेष्मपित्ताग्निशोफविषरक्तविषमज्जरमाश्लिष्य ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भन्मविमर्षत्वग्दोषनाशित्वम् ।
 वल्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “लाक्षा वर्यां हिमा कल्या विग्धा च तुवरा
 लघुः ।
 अनुष्णा कफपित्तामक्षिकाकासञ्चरप्रशुन् ॥
 व्रणोरः क्षतवोत्सर्पकमिच्छुगदापहा ।
 ग्लक्ष्मकी गुणोक्तद्विग्याहृष्यनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(शतपत्नी । सेवनी । गुणाव इति च । तत्-
 पठ्यायो यथा,—
 “शतपत्नी नरगुक्ता कर्षिका चारुकिशरा ।
 महाकुमारी गन्धाटा लाक्षा क्षणानि-
 मङ्गुला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लाक्षातरुः, पुं, (लाक्षोत्पादकस्तारुः ।) पलाश-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशवृक्षस्य
 विशेष ज्ञेयः ॥)

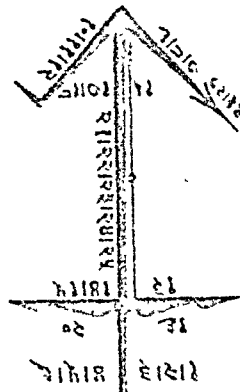
लाक्षातैलं, स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् ।)
 पक्वतैलविशेषः । लाक्षादितैलमिति ख्यातम् ।
 नटदिविधं स्वल्पं दृश्यते । यथाक्रमं तन्मकारं
 नटगुणश्चाद्य ।
 “लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकन्दैस्तैलं विपाणितम् ।
 चट्गुणेनारनालेन टाक्षशीमन्वरापद्यम् ॥”
 इति स्वल्पलाक्षातैलम् ॥

दृष्टव्यथा,—
 “लाक्षारसादृक् प्रयं तैलस्य विपक्षेक्षिणम् ।
 मखादृकममावृक्तं पिष्ट्वा श्वाच समावपेत् ॥
 शतपुष्पां हरिद्राश्च स्वर्जां कुष्ठं चरेणुकाम् ।
 कटुकां मधुकां रात्रामश्वगन्धाश्च दारु च ॥
 सुक्तकं चन्दनञ्चैव पृथगक्षयमानकैः ।
 प्रचैरेतैश्च नत् सिद्धं व्यग्रह्याप्तारुतापद्यम् ॥
 विषमाख्यानं च्चरान् च्चञ्चानाश्चैव प्रथमं
 नयेत् ॥
 कार्यं श्वाचं प्रतिग्राह्यं कल्पं दौर्मेत्यगौरवम् ॥
 त्रिकण्ठयर्हं गूलं नाश्वामां स्युष्टुस्तथा ।
 पायाल्लसोऽप्रथमं सर्वस्यैव शिवायुषम् ॥
 अश्विभ्यां शिनिभं मन्धकं तैलं लाक्षादिहं
 मद्यम् ॥”
 इति दृष्टव्यथातैलम् । इति सुगन्धोपः ॥

लाङ्गली

लाङ्गली

लाज

लाङ्गाप्रसादः, पुं, (लाङ्गायाः प्रसादी यन्तान् ।)
 पट्टिकावीरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लाङ्गाप्रसादनः, पुं, (लाङ्गां प्रसादयतीति । प्र +
 मद् + लिच् + लुः ।) रत्नगोपः । तत्त्वय्यायः ।
 क्रतुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
 (तथाएव यम्यायः ।)
 “हितीयः पट्टिकावीरः क्रतुकः स्तूयवस्तसः ।
 श्रीरूपवो वृहत्पन्नः पट्टी लाङ्गाप्रसादनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्योद्यो प्रथमे भागे ॥
 लाङ्गावृषः, पुं, (कपोत्यावृषो वृषः ।)
 क्रीडावृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशवृषः ।
 इति चारावर्षो ॥
 लाङ्गा, श्च शोवाकमर्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) श्च, अकलापत् ।
 इति दुर्गादायः ॥
 लाङ्गा, श्च ङ श्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 प्याल०-अक०-सेट् ।) श्च, अकलापत् । ङ,
 मायति । प्रक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादायः ॥
 लाङ्गा, स्त्री, (लघोर्भावाः कर्म वा । लघु + “इग-
 न्ताश्च लघुपूर्वाणां” ५ । १ । १५१ । इति
 अण् ।) आरोप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
 लम् । लघोर्भावं वृषं यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (श्रीरुद्रम् । यथा, महाभारते ॥ ५ । १०६ ॥)
 “तासां रूपं भारत नोत्त शस्त्रं
 देवमिवात् लापयाशैव वस्तुम् ॥”
 अष्टावक्रम् । यथा, मार्कण्डेये ॥ ४१ । १० ।
 “अज्ञोऽपि सुतशुभ्र्या भौषमाशारणापनम् ।
 निर्यासाश्याय इत्येते नियमाः पच कीर्तिताः ॥”
 शैलम् । यथा, कुमारः । २ । २३ ।
 “यमोऽपि विवियन् भूमिं दष्टेनाकुभितलिगा ।
 मुरुतेऽस्मिन्मोषेऽपि निन्वेतानातलापवम् ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लङ्गलीति । लङ्गि गती + लाङ्ग-
 लीत्यण् । लङ्गि धातोः । इति उणादिसि-
 द्धान्तौ उङ्गावृषः । १ । १०० ।) खनामस्तात
 भूमिभक्तयन्त्रम् । तत्त्वय्यायः । इत्यमरः २ मोदा-
 रलम् ३ मोरः ४ । इत्यमरः ॥ इयाः ५ इत्याम् ६
 इयाः ७ इयोः ८ । इति भरतः ॥ (यथा,
 वाङ्मयव्युत्पत्तिनामः । १२ । ७१ ।
 “लाङ्गलं यथैव भक्त्येव देवोऽपि यथा ॥”)
 लङ्गाः । इति विश्वकविप्रः ३ त्वय्यविशेषः ।
 भावप्रकाशः । इति मेदिनी । दे. १२२० ।
 “तत्त्वय्यायः, पुं, लघुव्ययः । लाङ्गलं दहति य
 द्यार्थे कन्प्रत्ययेन विभक्तः । (“शक्तिप्राप्त्या-
 द्प्रत्ययान्तरमपट्टयोधुः कन्प्रत्ययेनान-
 यत्” ३ । २ । ११ । इत्याद्य धातुशोभा शब्दो
 लाङ्गलं, स्त्री, (लङ्गलीति) लङ्गली । लङ्ग-
 लीति । लङ्गलीति । लङ्गलीति । लङ्गलीति ।
 यथा । भा. अ. लङ्गलीति । लङ्गलीति ।
 “लङ्गलीति । लङ्गलीति । लङ्गलीति । लङ्गलीति ।
 इति लङ्गीति । लङ्गीति । लङ्गीति । लङ्गीति ।
 इति लङ्गीति । लङ्गीति । लङ्गीति । लङ्गीति ।
 लङ्गीति । लङ्गीति । लङ्गीति । लङ्गीति ॥

एतद्ये च गवां दानिर्वयस्यै कामिनी भयम् ।
 तत्त्वय्यायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इति प्योतिलव्यम् ॥
 लाङ्गलदष्टः, पुं, (लाङ्गलस्य दष्टः ।) लाङ्गल-
 मध्यस्थकाष्ठम् । लाङ्गलेर इंश इति भाषा ।
 तत्त्वय्यायः । इंशा २ । इत्यमरः ॥ इंशा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाङ्गलपल्लवः, स्त्री, (लाङ्गलस्य पल्लवः ।) लाङ्गल-
 रेता । शिराल इति भाषा । तत्त्वय्यायः ।
 श्रीता २ । इत्यमरः ॥ श्रीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 लाङ्गलिकाः, पुं, (लाङ्गलवत् आलतिरस्यत्येति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) स्वावरविपरीतः । इति प्रेम-
 चन्द्रः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीवृषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे १६२ अध्याये ।
 “वदन्ताङ्गलिकान्तरं द्विजलस्य तपेव च ।
 तेन हवसुहं लिप्तं शस्त्रो निःशरनि श्यात् ॥”)
 लाङ्गलिकी, स्त्री, (लाङ्गल + ठन् । डीप् ।) वृष-
 विधेयः । लाङ्गलिया इति विपलाङ्गलिया इति
 च भाषा । तत्त्वय्यायः । अतिश्रिया २ ।
 इत्यमरः ॥ अतिश्रिया ३ लाङ्गलिया ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेरी ६
 रीमा ७ श्लिनी ८ गर्भघातिनी ९ अति-
 श्रिया १० इन्द्रय्या ११ अतिश्रिया १२ कट्टि
 श्रिया १३ । इति रत्नामार्गा ॥ अस्या गुणः ।
 कुहवृक्षमनाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टोऽङ्गुण्यप्रमेत्याः कलिकारीशब्दे
 वृथयाः ॥
 लाङ्गली, [वृ] पुं, (लाङ्गलमस्यत्येति । लाङ्गल +
 रणिः ।) अतरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिश्चं । १७ । १७ ।
 “लाङ्गलीया विपदारि यदून् लाङ्गलिया सट् ।
 लाङ्गलिया विपदारि यदून् लाङ्गलिया सट् ।
 लाङ्गलिया विपदारि यदून् लाङ्गलिया सट् ।
 लाङ्गलिया विपदारि यदून् लाङ्गलिया सट् ॥”)
 लाङ्गलीति । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “लाङ्गलीति उच्यते लाङ्गलीति पूर्वस्योऽर्थः ।
 गुणप्रत्ययान्तरैश्च लङ्गलीति सदाकालः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्योद्यो प्रथमे भागे ॥
 यथा । इति शब्दरत्नावली ॥ (लाङ्गलीति ।
 [वृ] यथा रामायणे । २ । १२० । १० ।

“तत्रापीत् पिङ्गलो नाम्यखिलतो नाम वै शिवाः ।
 सतृत्तित्वेने निर्वां पालङ्गलाङ्गली ॥”
 तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५३ ।
 “रामः पातियद्विषं ददौ पाप्याय लाङ्गली ॥”
 खियां डीप् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५७ । ७६ ।
 “लाङ्गलिनी वंशकरा नन्दनप्रभवाः स्तूताः ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ङप् । डीप् ।) लाङ्गलाकारवृष-
 पल्लवशाकविशेषः । कांशदा इति भाषा ।
 तत्त्वय्यायः । शाररी २ तीर्यपिप्पली ३ प्रङ्गला-
 हनी ४ । इत्यमरः ॥ जलापी ५ जलपिप्पलीः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिप्पली ७ गामा-
 दिनी ८ मह्यगन्वा ९ । इति जटाधरः ॥ काल-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाकपर्वोः ।
 तत्त्वय्यायो यथा,—
 “स्थिरा विदारिगन्वा च शाकपर्वं सुमनसि ।
 लाङ्गली कलसी चैवकीटुपुष्पा गुहा मता ॥”
 इति गारुडे २०० अध्याये ॥)
 लाङ्गली, स्त्री, पुष्पम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्ग + “लङ्गिपिप्पलादिभ्य ञी-
 लीप्” उवा० ४ । ६० । इति जल-
 वाचुपकात् वृहिस्य ।) पशुपदादर्शितानमान-
 लोमाग्रावयवविशेषः । ल्याञ् इति भाषा ।
 तत्त्वय्यायः । पुष्पम् २ घूम ३ वाजशक्तः ४
 वालधिः ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गलम् ६ लाङ्गलम् ७
 लुनामः ८ चवालः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गः १० पिप्पलः ११ वालः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारः । १ । १६ ।
 “लाङ्गलविधौ पविषपिप्रीतो-
 रितलतस्यमरीचिगौरैः ।
 यस्त्वार्ययुक्तं गिरिराजशब्दं
 क्षुब्धं नि वालयन्नेसमयैः ॥”)
 गोलाङ्गलवजनाच्छातं यथा,—
 “लाङ्गलीनोक्तं तीर्यं मृगं शृणाति शो नरः ।
 सस्तीयेषु प्रपद्यन्तीयेषु प्रपद्यते ॥”
 इति दादायपुराणम् ॥
 प्रोक्तः । इति मेदिनी । दे. १२०४ कुन्द्याः । इति
 सिद्धान्तकोशकार्युवादिप्रतिः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलाकारितरस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) एतिस्योः । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥
 लाङ्गली, [वृ] पुं, (प्रथमतः लाङ्गलमस्यत्येति ।
 लाङ्गल + रणिः ।) यागरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्गली, इत्यमरः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) श्च, अकलापत् । लाङ्गलीति ।
 इति दुर्गादायः ॥
 लाङ्गली, इत्यमरः । भर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) लाङ्गलीति ।
 लाङ्गली, इत्यमरः । भर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) लाङ्गलीति ।
 लाङ्गली, इत्यमरः । भर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

स्वरिणौ । लाजति । इ, लाङ्गते । भर्त्वन
एव केशिन् पश्यते । भर्गो भर्त्नम् । इति
दुर्गादासः ॥

लाजं, स्त्री, (लाज् + जन् ।) उधीरम् । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥ (अष्टघान्यम् । खड इति
भाषा ॥

“शेषां सुजखुलाङ्गानि घाव्यानि सतु-
याणि च ।

अष्टानि स्फुटिताभ्याकुर्णानानीति मनीषियः ॥
लाजाः स्युर्भ्रमराः शीताना लघवो दीपनाद्यते ॥
स्वल्पमूत्रमला रूक्षा वत्याः पित्तकफश्चिह्नः ।
हृद्गतीसारदाहार्शमेहमेदस्तथापहाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लाजः, पुं, (लाज् + जन् ।) आर्द्रनखुनः । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥

लाजा, स्त्री, अघनम् । इति मेदिनी । जे, १५ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । १६ ।

“पैतृकं शर्करालाजामधुकैः यारिवा-
युतेः ॥”)

लाजाः, पुं भूषि, (लाङ्गान्ते वे ते । लाज् +
जन् ।) अष्टघान्यम् । लाजोया इति खड इति
च भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । १३ ।

“अदा प्राणिसदृशानि राजसार्गे समात्मनी ।
साक्षैरवकरिणानि प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥”)

तत्पर्यायः । अजतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥
लाजा २ अजताः ४ । इति भरतः ॥ अस्य
गुणाः । टण्णाच्छुद्धीसारप्रमेहमेदः कफनाशि-
त्वम् । काचपित्तोपशमनत्वम् । अयिकारित्वम् ।
घृणुत्वम् । शीतलत्वम् । अस्य मण्डगुणाः ।
घ्निकारित्वम् । दाहहृत्पाञ्चरातीसारनाशि-
त्वम् । अशेषदोषामपाघनत्वम् । तस्य पेया-
गुणाः । चामकस्त्वस्य असहत्वम् । चुघाटण्णा-
न्तानिहोर्ध्वेक्षुक्षिरीरोगनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ ७ ॥ अपि च ।

“इति च शीतयो अष्टाक्षी लाजा इति
चंजिताः ।

यवाद्यस्य ये अष्टाक्षी धानाः परिकीर्षिताः ॥
लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
नोपूत्रयापनाकोत्याः क्विचिदुष्णाश्च दीपनाः ॥
टण्णातीसारप्रमनो धातुशाम्यकारः परः ।
अस्वादिविषमाक्षीनां वातस्यपिरयीषिताम् ।
देवस्य सुङ्गमारानां लाजमण्डः सुचंस्कृतः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥

तस्य चूर्णगुणाः ।
“भाषादाहिसखर्करुद्विस्तानुसशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्यायं सर्गपञ्चसुदाहृतम् ॥”
लाजचूर्णं भाषादिजलशर्करामध्याप्यसहितं
सर्गपञ्चसुसिद्धयः । लाजचूर्णगुणाश्च गुणयन्त्रे ।
“लाजानां शरवः शौद्रिमतागुक्ता विशेवतः ।
हृद्गतीसारहृद्दाहविषहृत्क्षान्द्रापहाः ॥”
शरवश्च ।
“तत्र सर्पमेधादौ मदेवं क्षापशक्तुभिः ।

ज्वरापहेः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लाङ्गनं स्त्री, (लाङ् + ल्युट् ।) नाम । चिद्रम् ।
इति मेदिनी । जे, १२१ ॥ (यथा, कुमारः ।
७ । १५ ।

“द्विवापि गिह्युतमरीचिभाषा
वालादनाविष्कण्ठाङ्गेन ।
चञ्च्रेष निहं प्रतिभिन्नमौलेः
चूडामयोः किं यद्वयं शरस्य ॥”)

लाङ्गनः, पुं, (लाङ्गतीति । लाङ् + ल्युट् ।)
रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कश्चित्
पुस्तके लाङ्गीति च पाठः ॥

लाटः, पुं, देशान्तरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
७८ । ११६ ।

“ददौ तस्मै सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च ।
लाटदेशे ततो राज्ञं स कर्णोदयुजे वृषः ॥”)
वस्त्रम् । इति मेदिनी । जे, २७ ॥ जीर्णभूय-
यादि । इति शब्दरत्नावली ॥

लाड, त् क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्ता-
पुरा० पर०-सक०-सेट् ।) काडयति अल-
काङ्गन् । इति दुर्गादासः ॥

लापः, पुं, कथनम् । लपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
नियमम् ॥

लापं, त्रि, (लप्यते इति । लप् + ल्यत् ।) कथ-
नीयम् । लपधातोः कर्म्मणि धाञ्प्रत्ययेन
नियमम् । इति सुभषोभयाकरयम् ॥

लाभः, पुं, (लभ् + लप् करणे ।) श्लघनादधिकं
वाशिष्योपाणिनैर्तं धनम् । तत्पर्यायः । फलम् २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ लभ्यम् २ लब्धिः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२२ । २२ ।

“सुखदुःखे भयक्रोधौ क्षामालाभौ भवामभौ ।
यस्य क्विचित्तथाभूतं ननु देवस्य कर्म्म तत् ॥”)
प्राप्तिः । इति लभधात्वर्थदर्शनात् ॥ (सम-
धर्म्मविज्ञानमेव अन्वतसः । यथा, मनुः । १० ।
११५ ।

“सप्त विज्ञानसा धर्म्मिणा दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतियद् एव च ॥”)
लाभं, स्त्री, (लभ् + ल्यत् ।) लाभः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लाभप्लवं, स्त्री, वीरवस्त्रम् । इत्यमरः ॥ यस्य
पर्यायगुणाद्गुह्रीरश्म्ये द्रष्टव्यौ । उशीरवत्-
पीतच्छविलवविशेषः । तत्पर्यायः । सुना-
जम् २ अष्टघान्यम् ३ लवम् ४ लघु ५ इष्टिका-
मधिकम् ६ शीघ्रम् ७ दीर्घवस्त्रम् ८ अला-
शयम् ९ । अस्य गुणाः । घ्नित्वम् । तिक्त-
त्वम् । वातपित्तहृद्दाहप्रमनस्पर्शान्तरिक्त-
ज्वरापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लाजने, स्त्री, (लाज् + ल्यत् + ल्युट् ।) अत्यन्त-
सौकर्यम् । प्रेमपूर्वकवालकादरयम् ।
शौभाग इति भाषा । खड क्षीपस्यै लपस्यै
इद अत्यन्तपालनम् । क, लाजयेत् पण्यं पण्यं

पुत्रमिति अत्र टतयोरेकत्वाद्यत्वम् । इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥ तथा हि ।

“लाजवे वक्ष्यो दीवास्ताङ्गे वक्ष्यो गुग्गाः ।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेत्त तु लाजयेत् ॥”
अपि च ।

“लाजयेत् पण्यं यथांगि दृश्यवर्थाणि ताडयेत् ।
प्राप्ति तु योद्धृषे यथे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥”
इति शाक्यशतकम् ॥

लाजना, पुं स्त्री, (लज् + यङ् । ततः “अ प्रत्य-
यात् ॥” ३ । १०२ । इति अयः । टाप् ।) महाभि-
लासः । इत्यमरः ॥ चातुस्तुक्त्वं । याच्णा
इति मेदिनी । जे, १४ ॥ दीहृदम् । यथा,—
“दीहृदं दीहृदं अथा लाजना कृतिनापि तु ।”
इति उभयन्त्रः ॥

लाजः । इति नानार्थे स एव ॥ (लीलुपे, त्रि ।
इति यादवः ॥ यथा, भाषे । ४ । ६ ।

“ह्यायां निजस्त्री चटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ।
कुम्भायसुत्पिञ्जरणातपत्रै-
र्विहङ्गमानां लजजातपत्रैः ॥”
तथा च कुमारः । ७ । ५६ ।

“तस्मिन् सुहृते पुरसन्दरीण-
मीशानवन्द्यनलाजसानाम् ॥”)

लाजवीकं, स्त्री, पिच्छलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
लाला, स्त्री, (लल् + लिच् + अच् । टाप् ।)
सुखभवनलम् । लाज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दृष्टिका २ स्यन्दिनी ३ । इत्यमरः ॥ द्राविका ४
दृष्टीका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुख-
सावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
४ । २२ ।

“हीनच्छेदात् भवेच्छोषो लाजानिद्राभ्रम-
स्तमः ॥”)

लाजाटिकः, त्रि, (ललाटं पश्यतीति । ललाट +
“सञ्ज्ञायां ललाटकुक्षुटौ पश्यति ॥” ४ । ४ । ४६ ।
इति ठक् । दूरेस्त्वित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न
तु कार्य्येपूपतिष्ठते इत्यर्थः ।) प्रभोर्भाजदर्शी ।
कार्यान्तमः । इत्यमरः ॥ यः संपकः क्रोध-
प्रसादचिद्रुज्ञानाय प्रभोर्ललाटमेव पश्यति । पश्च
प्रभोः कार्य्यश्चसोऽशक्तौ लाजाटिको पूर्व-
वत् णिकः । केषुत्तु कार्यान्तम इति भाषा-
दर्शन एव विशेषयत्कृता एकमेव लाजाटिक-
माहुर्न तु हाविति । भावदर्शयति च पाठः
लाजाटिकः सदान्त्ये प्रभुभावनिदर्शनि । इत्य-
जयः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ जातिमग-
विशेषे, पुं, इति मेदिनी । जे, २२१ ॥ ललाट-
वन्धनि, त्रि । यथा । प्राप्तिस्तु लाजाटिको-
यादि ॥

लाजामेघः, पुं, (लाजावत् मेघतीति । मिघ् +
अच् ।) प्रमेहविशेषः । यथा,—
“लाजातनुतं शब्दं लाजामेघेन पिच्छितम् ॥”
प्रमेहतीति शेषः । अशौषधम् ।
“गुह्युः सारवः येषो मधुना कर्म्मैरेष्टितम् ।

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिकः ॥”
अथि न ।
“चन्द्रप्रभा वचा सुजा भूनिभं सुरदार च ।
हरिद्रातिविषा शार्ङ्गं पिप्लोमूलचिककम् ॥
दृष्टन्तीपत्रकष्य लगेला चंशुलीचना ।
प्रत्येकं कर्ममात्रायि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यक त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्ली ।
सुपर्णमाक्षिक शोषं हौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्गमात्राणि संगृहीयात् पृथक् पृथक् ।
हृिकर्षणलोहं स्याच्चतुःकर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजलवृकथं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
विधिना योजितैरैतैः कर्मया गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वयोगप्रणाशिनी ।
निवृन्ति विंशतिं मेहान् कञ्चुमष्टविधं तथा ॥”
इत्यादि भावप्रकाशः ॥
(तथास्य लक्षणान्तरम् ।
“तनुवह्निमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात् नरं श्लेष्मकोपतः ॥”
इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
खालायितः, त्रि, लालाविश्लिष्टः । कातर इति
यावत् । जालाशब्दान् नमस्तपोवरिवः कण्ठा-
दिभ्यः क्य, क्तौ इति सुभ्रवोध्यकारणसृजेण
व्यप्रत्यये क्ते क्तप्रत्ययाप्रियत्तः । यथा । अत्र
चाल्नायतः फणी । इति अनन्तदेवोक्तगोश-
लिखितपाणिनिसाकरणीयमहाभाष्यम् ॥
अपि च ।
“परिखावल्यच्छलेन या
न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफणिका
विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”
इति पूर्वनेवधे २ सर्गः ॥
परिहेति । शत्रुणां ग्रहणगोचरो नैयमिति
कृत्वा परिखावल्यच्छलेन या पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधात्रेति शेषः । फणिना भाषिता
या मघाभाष्यफणिका तद्विषमा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो नैयमिति कृत्वा अत्र लालायितः
फणीलेदं कुण्डलनां प्रापिता पण्डितैरिति
शेषः । इति भवदत्ततन्त्रीका ॥
कालायितः, पुं, (लालायां विगं यस्य ।) लूतादिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०६ ॥
कालायितः, पुं, (लालां सापयतीति । सु + लिच्
+ क्यन् ।) लङ्गनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥
(लालाघारणे, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । २६ ।
“ललान्नावी स विज्ञेयः कक्षुमान् शौषिरी
मदः ॥”)
लासिकः, पुं, महिषः । इति हेमचन्द्रः । १४ । ४६ ॥
लालित्यं, स्त्री, (ललित + क्यन् ।) ललितस्य भावः ।
यथा,—
“प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विभ्रं विनिर्गन्
रुत-

पाटीं सङ्गणितस्य वच्मि चतुरप्रीतिप्रदां
प्रस्फुटी
सच्चिप्राचरकोमलामलपदैर्लालित्यलीला-
वतीम् ॥”
इति लीलावती ॥
ला(व)वः, पुं स्त्री, पश्चिमिप्रेषः । लाओया इति
भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।
“ग्राम्यानुपोदकेर्मासैर्लावाश्लेषापि विष्करैः ॥”)
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
वहकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“संग्राही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
(यथास्य गुणपर्यायौ ।
“लावा विष्करवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रकोदभरस्तथा ॥
लावा वह्निकराः स्निग्धा गरभा ग्राहिका
हिताः ॥
पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।
गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥
पौण्ड्रकः पित्तशून्यं किञ्चिन्नघुवानकफापहः ।
दभरीरक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-
पच्ची । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।
“पञ्चिग्राह्यं मध्याश्लेषो लावको जाङ्गलात्मकः ।
संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।
तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।
“विरक्तवान्नेर्हरिगेणलावकाः
शशच सेयः समयूरतित्तिरिः ॥”
लुनातीति । लू + लुल् । क्तिदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । १६ ।
“यथा प्रागयापकः क्षेत्री पालको लावक-
क्षया ॥”)
लावणं, त्रि, (लवण + क्यन् ।) लवणस्य संस्कृतम् ।
यथा,—
“सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिर्भासं संस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदञ्चति ।
अदीच्यतमौदश्चित्तकं लवणं स्यात्तु लावणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । ५३ । २० ।
“स नो परिभवन्नेव स्त्रां वेलां समुपाक्रमन् ।
क्षेद्यामांस चपलैर्लावणैरमुविस्त्रवैः ॥”)
नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥
लावणिकं, त्रि, (लवण + क्यन् ।) लवणस्य संस्कृ-
तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।
लवणविक्रतारि, पुं । (यथा, माघे । १० ।
३८ ।

“लीलयैव सुतनीस्तुल्यित्वा
गौरवात्तमपि लावणिकेन ॥”)
लवणपात्रे, स्त्री । इति कैचित् ॥
लावण्यं, स्त्री, (लवण + क्यन् ।) लवणत्वम् ।
लवणस्य भाव इत्यर्थे षष्ठीप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
(लवणा त्विट् विद्यते यस्मिन् लवणः । अश-
यादिभ्योऽच् । तस्य भावः । दृष्टादित्वात्
क्यन् । यद्वा, लवणा त्विट् सैव । चतुर्वर्णादि-
त्वान् स्वार्थे क्यन् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“सुक्ताफलेषु क्वाशयास्तरलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मात्त्वमिदोष्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
तथा हि ।
“नीतिभूमिभुजां नतिगुणवतीं ह्रीरङ्गनानां
धृति-
दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्तुतिस्तु मनसा शान्तिर्दिग्जस्य
क्षमा
शक्तस्य त्रिविधं यथाश्रमवतीं स्वास्यं सतां
मण्डनम् ॥”
इति नवरत्नान्तर्गतामरसिंहः ॥
(श्रीमनेपुग्यादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
लावण्यार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-
कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । यथा,—
“प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चन श्वशुरा वा श्वशुरेण
वा ।
पादवन्दनिकं यत्तस्मात्त्वगार्जितमुच्यते ॥”
इति विवाहचिन्तामणिधृतकाव्यायनवचनम् ॥
लावण्यं शीलनेपुग्यादि । तथा च पादप्रणतार्थे
शीलादिमये वा स्त्रिये श्वशुरादिना दत्तं
दत्तार्थं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ॥
लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पश्चिमिप्रेषः । ननु-
पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लवः ४ । अस्या
मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥
लावुः, पुं, (लवु + क्यन् ।) शृगमात्रम् । स्त्रीणां
शृगम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अतु-
संहारे । ६ । ३१ ।
“मदनजगितलासेर्दृष्टिपानैस्तुनीन्द्रान्
स्तनभरनतनार्थः कामयन्ति प्रशाप्तान् ॥”)
यूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लासकं, स्त्री, (लसतीति । लस + क्यन् ।) मट्टकम् ।
इति हारावली ॥ मट्टका इति भाषा ॥
लासकः, पुं, (लसतीति । लस + क्यन् ।) लास्य-
कारी । मयूरः । लसकः । इति मेदिनी । कै, ॥
वेद्यः । इति धरणिः ॥ (दीप्तिकारकः । यथा,
शतुर्दहारे । २ । २६ ।

“नवजलकणसेकाच्छीततामादधानः
जुसुमभरनतानां जासकः पादपानाम् ॥”
जासकी, स्त्री, नर्तकी । इत्यमरः ॥
जासिका, स्त्री, (जासोऽस्यस्या इति । जास +
ठम् ।) नर्तकी । इत्यमरः ॥
जासोटगी, स्त्री, जासोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
जास्यं, स्त्री, (जास्य + “ऋणोर्णत्” ३।१।२४ ।
इति ण्यत् ।) नृत्यम् । इत्यमरः ॥ तौर्ण्यत्रिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भावाश्रयं नृत्यम् । ताललयाश्रयं
नृत्यम् । इति भरतः ॥
“पुंनृत्यं तास्यं प्राहुः स्त्रीनृत्यं जास्यस्यति ॥”
इति सङ्गीतनारायणे नारदसंहिता ॥
(यथा, सहाभारते । १ । ६० । १० ।
“सम्भोगस्ते ह्यचातुर्यैर्ह्यवलास्यमनोहरैः ।
राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः ॥”)
जास्यः, पुं, (जास्यमस्यस्यति । जास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
जास्यकं, स्त्री, (जास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) नृत्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जास्या, स्त्री, (जास्यमस्यस्या इति । जास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी ; इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गचं, स्त्री, (लङ्घते आखांदंते इति । लक् +
वाहुलकात् उचः । एभोदरादित्वात् इत्वम् ।)
चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उहुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पिसृष्टप्रकोपीणि कर्कन्तुलिङ्गान्यपि ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
लिङ्गचः, पुं, लङ्घचः । इत्यमरः ॥
लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + बाहुलकात् चः । सच
किन् । इत्युणादितृत्तौ उञ्जुलः । ३।६६।)
यूकाण्डम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ ॥ तन्व्यायः । लिङ्गा २ बीधा ३
लौकिका ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च स्रष्ट्याश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाणुर्दृश्यते रजः ।
ते सत्तुभिर्भवेत्सिद्धा लिङ्गायद्भिश्च सर्षपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकवर्गद्वितीयवर्तीत्यपि पाठः ॥
लिख, इ खपि इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । खपि गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिख, श् खेखने । इति काविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श्, लिखति पुस्तकं खेखकः ।
अयं विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन
लिखितं विश्वरूपोऽपि शक्तिदानिरिति ।
लिखितस्यं खेखितस्यं लिखनं इत्यादि विहितम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लिखः, चि, (लिखतीति । खेख + “इगुपधञेति ।”
३।१।१३५ । इति कः ।) खेखकः । इति
लिखधातोः कप्रत्ययेन निव्यग्रम् ॥
लिखनं, स्त्री, खेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिखनात् शस्त्रमाख्यादिधारणात् ।
विश्वरूपोऽपि यथायथासाक्ष वै द्विज ! ॥”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यल्लिखनं पूर्वं यत्र कावे निरूपितम् ।
तदेष खण्डितं राधे क्षम्ये नाहश्च को विधिः ॥
विधातुश्च विधानात्तं येषां यल्लिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाश्च जुदायां न तत् खण्डं कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्याये ॥
लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ खेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
कर्मणि क्तः ।) लिखितपत्रादौ, चि । यथा,—
“प्रमाणं लिखितं सुक्तिः साक्षिश्चेति
कीर्तितम् ॥”
इति मिताश्वरायां याज्ञवल्क्यः ॥
सुनिविशेषे, पुं । यथा, आहतत्वे याज्ञवल्क्यः ॥
“पराशर्यास्यश्रुतलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिखा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाणुर्दृश्यते रजः ।
ते सत्तुभिर्भवेत्सिद्धा लिखायद्भिश्च सर्षपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिग, इ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
स्त्रीनपुंसकैः शाब्दिकः चित्रं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लियु, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छ-
तीति । लिग + “खरुशं कुपीशुनीलकुलियु ।”
उया० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन चाधु ।) मनः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादितृत्तः ॥
लियुः, पुं, (लिग + झः ।) सखः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादितृत्तः ॥ भूपदेशः । ऋगः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + षप् ।
अभिधानात् स्त्रीबलिङ्गत्वम् ।) चिङ्गम् । (यथा,
महाभारते । १ । २ । १२ ।
“येन लिङ्गेन धी देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥”)
शेषः । इत्यमरः ॥ अशुमानम् । साङ्गोक्त-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र चरामरणसर्तं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तससादुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विवक्षितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
“हेतुमदनिवृत्तमपि सन्नियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं अक्षं विपरीतमयक्तम् ॥”
विशेषस्तु तत्र द्रष्टव्यः ।) शिवमूर्त्तिविशेषः । इति
मेदिनी । गे, २३ ॥ व्याप्यम् । अक्षम् । पुंस्त्वादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । २३६ ।
“यथा लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या ऋदः शुद्धिमभीषता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणैर्विग्रहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
गन्दनः ॥ * ॥ अथ श्रीफार्घस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिशुः २ खरस्तम्भः ३ उपस्थः ४ मदनारुणः ५
कन्दर्पसुयलः ६ श्रेफः ७ मेघनम् ८ श्रेफः [सु] ९
मेद्रः १० लांगुः ११ ध्वजः १२ रागणता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गुलम् १५
साधनम् १६ शेषः १७ कामारुणः १८ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गमूले वादिवान्तवर्णयुक्त-
स्वाधिष्ठानानामकयद्द्वयपद्ममलि । यथा,—
“स्वाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गान्तु कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥
तदाह्ये हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दणम् ।
तद्गुह्यं त्रिसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥
वादिवान्तवर्ण्येन युक्तस्वाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं तनो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठादिवतादिर्यथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुष्यते ।
अधिभूतं तथा शक्रं देवतस्य प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“स्वल्पे लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्जितः ।
सूखलिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखैकदशयुगी भवेत् ॥”
इति गार्ह्ये ६३ अध्याये ॥ * ॥
अपि च ।
“महद्भिराशुराख्यानं ह्यल्पलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव सूखलिङ्गो धनोऽभितः ॥”
महद्भिर्गाशुभिरिति शेषः ।
“भेदो वामनते चैव सुताम्ररहितो भवेत् ।
वक्रोऽभ्यधा पुत्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वघः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
सूखमन्ययुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिर्भुतः ॥”
इति गार्ह्ये ६६ अध्याये ॥
अन्यत्र ।
“धीर्षलिङ्गेन दारिद्र्यं सूखलिङ्गेन निर्धनः ।
ह्यल्पलिङ्गेन सौभाग्यं इच्छलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः परदाररतः सदा ।
रमते च सदा दास्यं निर्धनो भवति ध्रुवम् ॥
ह्यल्पलिङ्गेन सख्येय रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
ह्यल्पलिङ्गेन रत्नेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुवच दिवाद्याः कल्पकायाः पति-
भवेत् १'
रति मासुद्रकम् ॥
शिवस्य लिङ्गस्य च तस्मिन्नाद्यास्तस्य च
कारणं यथा,—

दिशीव उवाच ।
“यदि स्नात् द्विजत्रेय ! तदास्त्रिपुरहन्तकः ।
कक्षाद्विगर्हितं कथं प्राप्स्यन् स ए भास्ववा ॥
योगिलिङ्गस्य पश्च कथं स्थानं सुमहात्मनः ।
पश्चवक्रधनुर्बाहुः शून्यपाणिलिङ्गोत्तमः ॥
कथं विगर्हितं स्तवं प्राप्स्यन् द्विजत्रेय ! ।
एवं तज्जं समाचष्टु मित्रावरुणहन्त ॥

श्रीविश्वर उवाच ।
इत्यु राजन् प्रख्यामि यस्मां एषामि गौरवान् ।
स्वायम्भुवो मनुः पूजं मन्दिरं पत्न्योत्तमे ॥
द्रयाज सुनिभिः गाहं दीर्घमधमनुत्तमम् ।
तस्मिन् गमागताः सत्वे सुनयः शंसितव्रताः ॥
अन्वेषुं देवतातत्त्वं मिथः प्रोचुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविद्वानां कः पूज्यो देवतावरः ॥
रति तस्य वचः श्रुत्वा सत्त्वं एव महर्षयः ।
अयुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राज्ञानयज्ञदा ॥
गणय उचुः ।

अस्नात्कं संशयं शैलं समर्थांसि शुभव्रत ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां लिङ्गं यत्र सुव्रत ॥
गत्या तेषां समीपम् तथा दृष्ट्वा च विद्यमान् ।
शुद्धसंस्वगुणसौपी यस्मिन् संविद्यते तुने ॥
य एव पूज्यो विप्राणां नेतरस्तु कदाचन ।
सकान् तं हि तृनित्रेय विप्रुपणां निरासनम् ॥
विप्रं कुरु सुनित्रेय सर्वलोचरितं प्रभो ॥
एवमुक्त्वन्तस्मिन् केनामं सुनिमगताः ।
जगाम यामदेवेन यथाज्ञे एवमध्वजः ॥
यएदारसुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शुभहस्तं महादीर्घं नन्दिं दृष्ट्वा प्रयत्नितः ॥
संप्रभो हि अमुपिधो एरं मष्टुं सुरीशमम् ।
निर्देषणं मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य गदहस्तं श्रुत्वा नन्दी सर्वमन्विश्वरः ।
उवाच परमं वाक्त्वं महापिंसिनीशमम् ॥
अगाविभ्यः प्रभोत्तम्य देव्या द्रीदृति शङ्करः ।
निर्देष्य निरस्य यदि श्रीविमुनिपदमि ॥
एवं निरासनादीनं तवामिच्छन्तदात्मनाः ।
अहनि दिवसात्पस्मिन् यएदारं सुनीश्वरः ॥
ततः नोपगतारिदी अयुः प्रीवाय शङ्करम् ।
विदहसन्महास्वपी मां न केनापि शङ्करः ॥
सारीशममपीशो यमात्मानमसन्तमे ।
योनिविप्रस्यत्तं वै स्तवं यथाप्रविशति ॥
प्राक्तवं मां न केनापि प्रमया आमुपगतः ।
एतत्कल्पयमासमी न पुनीशो द्विजजनताम् ॥
गत्यात एतन्महत्तु तस्मै दत्तं च विस्मया ।
निदेष्यात्तं त्वमथैव यत्तं इत्तं यथादिदम् ॥
विष्णोत्तमवद यथापार्थं भविष्यति न संशयः ॥
एवं कथा समाप्ताः शङ्करं श्रीपुत्रिनम् ।
एवमेव तवमहत्तं तस्मै शङ्करं एव ॥

रुद्रभक्ताय वै लोके भक्तलिङ्गास्थिधारिणः ।
ते पाषण्डत्वमापन्ना वेदवाद्या भवन्ति वै ॥
एवं प्रमां सुनिस्तत्र रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम प्रकृतोक्तं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

रति पाशीचरखर्डीवाद्यमप्रतिनमाध्यायान्
सद्विनितम् ॥११॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्यानां वक्ष्यामि यस्मिन् सामिध्यातां
ब्रजेत् ॥

लिङ्गस्यां पूजवेदेवीं स्थलिलस्यां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पादकं प्रतिमासु च ॥
तलिङ्गमाश्रयेन्मन्त्री नृकाद्यैर्यत् प्रतिष्ठितम् ।
कक्षाद्यैर्यत् कृतं लिङ्गं वर्ष्मनोयन्तु साधकैः ॥
अल्पमौषधप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारस्तु सलिङ्गं भुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञानयं साधकं नैव सिद्धिदद्यात्प्यसिद्धदम् ॥

देशुवाच ।
साविकारस्तु वलिङ्गं मन्त्रज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्तितविकारश्च अस्यस्य स्वयम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मत्वेनं कुंघ्रियेनां च कथं विज्ञायते विभो ॥
इंश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रक्षस्वमिदं शुभमम् ।
यत्तथा श्रीदिनं भवे ! तद्यथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरैश्चापि किं पुनर्मनुष्यजुभिः ।
आधिष्ठ्य साधकः क्षेत्रं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च श्रौतसुखं ददाति लिङ्गदर्शने ।
सेवमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुखप्रदानं पश्यति नित्यं विमानस्यां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यति नित्यं क्रीडन्तं मालमण्डले ॥
उमामहेश्वरस्यापि स्वप्ने पश्यति साधकः ।
अनिवर्तिताधिकारं लिङ्गं त्रिसुवनश्वरि ! ।
व्याक्रमन्ति महाविताः सर्वेद्या राक्षसादयः ॥
शुभ्यागारं यथा देवि ! व्याक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्थास्तसु भुङ्गन्ति तथा लिङ्गसु कल्पनाः ॥
प्रेमं यथा सुराश्वत्थे व्याक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शुभश्च अजलिङ्गस्तु व्याश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”
इत्यादौ देवीपुराणि नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥११॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।
तत्र वागलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“वागलिङ्गं तथा श्रेयं भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ।
उपसिं वागलिङ्गस्य लक्षणं श्रेयतः परम् ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायतुनयोक्तया ।
यन्ति पुण्यनदीनां वागलिङ्गानि यन्मुञ्छे ॥
इत्यादिपुण्यान्वायन गणेशैर्विद्वानि च ।
महा यतिरिदं तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इत्यलिङ्गानि तावदाहुः साक्षात्कार्यप्रदानि
च ॥”
अथ यथैव लिङ्गलक्षणम् ।
“एतद्वत् लिङ्गं शिवसुखदायकं श्रीशक्तम् ।
अथैव तत्तु शक्तिविभक्तयथा इति ज्ञानिष्ठम् ॥
इदं लिङ्गं तं साक्षात् देवताविद्वानिदम् ॥”

अथ वागलिङ्गलक्षणम् ।
“दण्डाकारं भवेद्वागलिङ्गं रमनाकृति ।
यद्यदुक्तं स ए तिनं निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निमित्तं निधनं तत्र क्रियते स्थापितेन तु ॥”
अथ नैऋतलिङ्गलक्षणम् ।

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रालिप्तम् कुण्डकुलिपुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृतं लिङ्गं गाहंस्वी न सुखप्रदम् ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“वारुणं वर्तुलाकारं पाशाङ्कं चानिवर्षसम् ।
दृष्टिर्मुखादेः हंसत्वं संभोगाप्रस्तु मध्यमे ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“क्षणां धूम्रं न वारुणं भ्रजामं ध्वजस्यलम् ।
मलकं स्थापितं तस्य शून्यशून्यमितस्ततः ॥”
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

“नूतपाशगदाकारं गुरुकेशस्य मध्यगम् ॥”
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“दिनं वायुश्च रात्रिं सशीर्षं रविवर्षसम् ।
अभ्यशुनाङ्कितं रौद्रं दमकुण्डलवर्षसम् ॥”
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।

“चतुर्भुजं भयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽपमः ।
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्कगदाजादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्क्य सर्वसिंहासनान्कृतम् ।
वैतथेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वरफलप्रदम् ।
शालग्रामादिस्वस्त्यु शशाङ्कं श्रीविवर्षसम् ॥
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूषये ॥”
इति वैश्वरिणीदेवधृतकालीतरः ॥ ११ ॥

नारद उवाच ।
“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिद्भुमेकादशं परम् ।
अवखादयस्य पापानि नोऽशमायान्ति तत्-
चयात् ॥

मधुपिङ्गलवर्गामं कण्डकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयमुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिंहैर्निधेयितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं षट्शूलसमन्वितम् ।
दृष्टुं प्रयाश्रवं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं कण्डविष्णुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुभ्रामं शुककेशस्य नेत्रमयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रयोदनम् ॥
ज्वललिङ्गं षट्शूलं कण्डामं स्थूलविग्रहम् ।
कालाविग्रहमाख्यातं सर्वसर्वैर्निधेयितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्गामं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मसमागीनं चन्द्ररत्नाविभूषितम् ॥
प्रकवाद्यवमातुक्तं विपुटारिणमाश्रयम् ।
शुभ्रामं विग्रहणदं सुकमलाधरं परम् ॥
विष्णोन्धरमोक्षानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
विशूलवमरधरं धूमरक्ताहंभागतः ॥
अहंनारीश्वराकारं सर्वेश्वरमित्युतम् ।
दंभकर्मणं कार्त्तं मयं लिङ्गं चतुर्भुजम् ॥
महाकार्त्तं समाकार्त्तं धर्मोपाकार्त्तं मोक्षदम् ।
रत्नसु रचितं सुखं लिङ्गं दिदं महेश्वरः ॥

एकेनेव कृताथः स्यात् वहुभिः किमु सुत्रम् ।
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ १ ॥
“उक्ताङ्कं त्रैयसे योष्यं शीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् ।
यमवर्णन्तु यन्निङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्कं सूत्रचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मनम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धपूजितम् ।
मौक्तिकामं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सन्द्यसेशं गुरुकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥
इति वाणलिङ्गलक्षणम् ॥ १ ॥
अथ तस्य परीक्षा ।

“इत्येनलक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
तदा वाणं समाख्यातं श्रेयं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
तुलाकरणन्तु तदुत्वेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
यद्यधिकः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृह्णतां पूष्यमव-
धार्यं लिङ्गश्चेदधिकं तदोदासीनपूष्यन्तदिति

किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
“सप्रहृतस्तुलाङ्कं दृष्टिमेति न ह्येवते ।
वाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेयं नार्म्मेदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यत्स्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
तदा वाणं समाख्यातं श्रेयं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति स्तनसंज्ञिता ॥
“नदी वा प्रसिद्धेद्गयाद्यदा तदुपलभ्यते ।
वाणलिङ्गं तदा विहि न्यूनं सुखविवर्द्धनम् ॥”

इति वीरमित्रोदयः ॥ १ ॥
वाणशब्दस्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
“अथ वाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादिनः ।
वाणः सदाशिवो देवो वाणो वायान्तरोरपि च ॥

तेन यस्मै कृतं तस्मात् वाणलिङ्गसुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं वाणान्येन शिवेन च ।
पद्मणस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति ॥
सुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव वाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥”

पद्मणफलं पद्मवीजम् ।
“पद्मणमुफलाकारं कुण्डलाङ्कसमाकृति ॥
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ १ ॥
देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“प्रशस्तं नार्म्मेदं लिङ्गं पद्मणमुफलाकृति ।
मधुपर्धं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
संसर्गिमाकृति पुनः स्वापनायां प्रशश्रुते ।
स्वयं संसृपते लिङ्गं गिरितो नर्मदाशले ॥
पुरा वाणासुरेस्याहं प्रार्थितो नर्मदातटे ।
आपिरानं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
वाणलिङ्गमपि ख्यातमसौ रथं पण्डितैरतः ॥
अन्तेषां श्रेष्ठलिङ्गाणां पूजने यत् फलं

लभेत् ।
तत् फलं लभते सर्वो वाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

तथा,—

“तान्नी वा स्फाटिकी खार्णी पायाणी
राजनी तथा ।
वेदिका च प्रकृत्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” ॥ १ ॥
प्रत्यहं योऽर्चयेत्तल्लिङ्गं नार्म्मेदं भक्तिभावनः ।
रेडिकं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”

इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
याज्ञवल्करसंज्ञिता ॥ १ ॥
“संस्थाप्य श्रीवाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवत् ।
रसलिङ्गे ततो वायान् फलं कोटियुगं स्तनम् ॥
गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शूद्री ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरथिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”

इति स्तनसंज्ञिता ॥ १ ॥
“रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूष्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च वाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
वाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
रेडिकासुष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”

इति वाणलिङ्गप्रशंसा । इति केदारखण्डम् ॥ १ ॥
निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव ।
“कर्कशे वाणलिङ्गे तु पुत्रदारश्चयो भवेत् ।
क्षिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्दुष्टवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ।
शिरसि स्फुटिते वाणे व्याधिर्नरगमेव च ॥
क्षिद्रलिङ्गेऽर्धिते वाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमाम् जायते

पुमान् ।
अनुवृत्तिं विलासे तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥ १ ॥
तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च त्र्यसलिङ्गं विवर्जयेत् ।
अतिस्यून्धानिदृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्जयेत्तादृक् तदिह भौषाधिनी

इति दुष्टवाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ १ ॥
शुभलिङ्गमाह ।
“अर्धदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षुः ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कश्चित् ॥
पूजितत्वं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।
तन् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रासादपीठगम् ॥”

इति शुभवाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयः ॥ १ ॥ वाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्तव्यं
यथा,—
“वाणलिङ्गानि राक्षेत् ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारसोपानावाहनं न च ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥
“वाणो सुहृत्ते चोत्थाय यः सरेहाणलिङ्गकम् ।
सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वरः ॥”

इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ १ ॥
अथ वाणलिङ्गध्यानम् ।
“ॐ प्रमत्तं शक्तिचतुक्तं वाणान्यस्य महा-

प्रभम् ।

कामत्राणान्वितं देवं संचारदहनवचनम् ॥
शङ्करादिरसोलासं वाणान्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा वाणलिङ्गं वजेत् परमं शिवम् ॥
मगसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूष्यास्य मनुं स्मरेत् ।
प्राणायामं ततः कृत्वा वाणलिङ्गान्तु तोषयेत् ॥
तद्विष्टवधोरेण्यं विभाय पाणभवं जपेत् ।
ततो धूपं समाप्याद्य स्तपेगानेन तोषयेत् ॥” ॥ १ ॥
अथ जपः ।

“वाणलिङ्ग महाभाग संचारदादि मां प्रभो
नमस्ते शोभरूपाय नमस्तेऽसक्तधोनेय ॥
संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते सध्यात्पथक् ।
प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥
दृष्ट्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्पवृक्षारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वरूपिणे ॥
वाणस्य वरदात्रे च राघवस्य क्षमाय च ।
रामस्यागुप्तधार्पाय राण्याय भरतस्य च ॥
सुर्गानां योगदात्रे च राक्षसानां क्षमाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ये दादिकाशक्तिरुक्ताय महासायाप्रियाय च ॥
भगप्रियाय सर्वाय वैरिणां निग्रहाय च ॥
परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनां भक्ताय कुलेश्वरराजाय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नाराधनाय च ।
सधुपानप्रमत्ताय योगिधाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रयाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलधर्मिणाय निष्ठाय सुहाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गलक्षणकाय च ।
सर्वेश्वराय सर्वाय शिवाय निर्गणाय च ॥ १ ॥

इत्येतन् परमं गुह्यं वाणलिङ्गस्य शूद्री ।
यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपतं लभते सः ॥
रत्नवत्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राण्यार्धनां भवेद्वाप्यं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयति मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ।
वाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यन् कथयामीह सर्वं वलि कुलेश्वर ॥
महाभये समुत्पन्ने राजदारे कुलेश्वर ! ।
देशान्तरभवे प्राप्ते स्युर्षौरादिसङ्घे ।
पठनान् सत्वरानस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
वाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं

मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं सदारार्थं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पत्न्यां धनुनिगमे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तद्विश्वं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे नन्द्यागमोपनिषे पाण्योगिशिव-
संघारे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्त्रोपसृष्टं विवर्जयेत् ॥

नदीवेगात् समं चिग्धं संजातं रौद्रसुष्यते ॥

इति वीरमित्रोदयः ॥

“मरिचवाहसंस्थानं वायुलिङ्गसमाहति ।
तदन्यदपि वोढव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीनारनर्मदाया वायुलिङ्गसमाहति ।
तदन्यदपि वोढव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वायुलिङ्गसमाहति ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं क्रयं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् क्षणवर्णं वा सर्व्ववातिसु चिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं वायुलिङ्गवदीरितम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥ इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गसौरितम् ।
अतुरङ्गलसुत्तये रम्यवेदिकसुत्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
तदङ्गं मध्यमं प्रोक्तं तदङ्गमधमं स्तुतम् ॥”
तस्य महिमा ।

“शिवनाभिसयं लिङ्गं प्रतिपूष्य महिभिः ।
श्रेष्ठं सर्व्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पूष्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ॥ इति वीरमित्रो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ * ॥

अथ देवलिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्गेन्द्रभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसम्भितम् ॥
दीर्घाकारस्य यस्मिन् प्रथमाभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोष्यतेऽधुना ॥
ऊष्णास्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकटिम्फलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥

अथार्थलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं ब्रह्मरुचविवर्जनम् ।
भले मूलस्य यस्मिन् कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये शूलस्य यद्भवेत् ।
मर्त्यं स्यात् वरं लिङ्गं तद्विवाहसुदाहृतम् ॥”
इत्यार्थलिङ्गलक्षणम् ॥ ६ ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं क्वचिमाहत्रिमस्यतु ।
तस्मिन् द्विविधं त्रियमथलस्य चलत्तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं त्रयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
ग्रामादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिवादिजम् ।
स्थापितं नचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितं ॥
प्रज्ज्वाला तत्र स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
अग्निश्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

“नाशास्यंस्तुगये स्मैरं स्वयम्भुतो महेश्वरः ।
अथ कौबे स्वयं कर्त्तं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तनु ॥
धूम्रो यस्य संज्ञागान् दहति लिङ्गमेव तु ॥”
इति पट्टसंज्ञापिका ॥ * ॥

“नानाभिद्रुमंयुक्तं नानावर्णमन्वितम् ।
अदृश्यं यस्मिन् कर्त्तव्यं भुवि द्रव्यते ॥
गण्डितं तु पद्मसूतमप्यं तदधमण्डितम् ।
स्यम्भु लिङ्गमित्युक्तं तत्र नानादिधं मतम् ॥

शशाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं त्राक्षां ह्यनाभं प्राकसुष्यते ॥
शिरोयुग्मं तदान्ध्र्यं त्रिपदं वास्यमीरितम् ।
खड्गनाभं नैर्ऋतं लिङ्गं वायस्यं कलसाहति ॥
वायस्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवैरन्तु गदान्वितम् ।
इशानस्य त्रिसूलाभं लोकपालादिनिःस्तम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदैः ॥”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥

इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥

“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भु तस्य पार्श्वेति ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छेलजं सुखं सुक्तये चातुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चातुषङ्गतः ॥
एवं वै दारुजं त्रियं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं त्रियं हेमं राज्यप्रदस्य तत् ॥
पुत्रदृष्टिकरं तान्नं राज्ञामाहुः प्रवर्द्धनम् ॥”
इति मत्स्यस्तुतमष्टातन्त्रम् ॥ * ॥

“पारदस्य महाभूष्ये सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं तदुत्तुङ्गितु स्थाहाटकं सर्व्वकामदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

“सर्व्वफलप्रदा भूमिमण्यस्तद्देव हि ।
अगन्ताद्याः स्तुता ह्यष्टौ भगवो विदुड्युक्ताः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्व्वविधावाघातकारिणः ।
नागावर्णास्तु विज्ञेया रसेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुह्यमादिविनि-
मित्तम् ।

सर्व्वकामप्रदं पुंसो लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥

“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्यं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाश्रुनोद्धवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाशाहं मौलं शत्रुक्षयावहम् ।
तात्कालिकं हरिद्रस्य हत्वा भस्वा समर्पयेत् ॥”
इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।

“कस्तूरिकाया ह्यौ भागो यत्पारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयस्यैव शशिनो च पतुःसमम् ॥
एतस्यै गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूष्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति वन्धुभिः सहितो नरः ॥”
पुष्पमयलिङ्गं यथा,—

“कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं ह्ययगन्धसम्भितम् ।
नदस्वपदां घरां शुक्ला गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रत्नोभयलिङ्गम् ।

“रत्नोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पश्चाच्छिवसमो भवेत् ॥”
अथ गोशुक्लिङ्गम् ।

“श्रीकामो गोशुक्लिङ्गं कृत्वा भस्वा प्रपू-
जयेत् ।
स्वप्नेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
राक्षस भूमिपवनरश्चित्तं । २. श्रीहृतेनेति
यावन् ॥ ७ ॥

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्यं यष्टिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्कीपिप्पली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गन्धद्वयमयं लिङ्गं संपूष्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥”
तथा ।

“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्व्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुघोत्थं मारुणे स्तुतम् ॥
भस्मोत्थं सर्व्वफलदं गुडोत्थं श्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्व्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्व्वशत्रुपिनाशनम् ॥
क्षौभये मारुणे पिष्टसम्भवं लिङ्गसुत्तमम् ।
दारिद्र्यदं ह्यमोद्धृतं पिष्टं चारुस्तप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्धवं लिङ्गं कीर्तिकक्षीसुखप्रदम्
घान्द्यदं घान्द्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दृश्यभोगायुर्मुक्ते धात्रीफलोद्धवम् ।
नवनीतोद्धवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्धृतमप्युत्तुङ्गितुग्वारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चकं वै सुक्तिस्तुक्तिदम् ॥
अथस्कान्तं चतुर्धा तु त्रियं सामान्यसिद्धिदम् ॥
सर्व्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूष्ये सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिच्छलं महानीलं ज्योतिष्पीरसमुद्धवम् ॥
स्पर्शकं कुलसद्यो तैजसं सर्व्वकान्तजम् ।
चन्द्रापीडं तदुत्तुङ्गितु स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ॥”
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।

“शूलाख्यमणिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा ।
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“यापुत्रं घोरकं त्रियं रोगहृत्पौक्तिकोद्धवम् ।
सुभक्तं पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शत्रुदमपहृत् ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं त्रियं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ॥”
इति पारश्चर्ये ॥

“महासुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
चारुद्वटं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्तिदम् ॥”
चारुद्वटं पिप्पलम् ।
“घषु सीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
कीर्षिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
पैत्तलं सुक्तिस्तुत्तवर्धं मिश्रजं सर्व्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमष्टातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥

“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूष्यं रजतसम्भवम् ।
हेमजं सत्यलोकस्य प्राप्त्रये पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्साध्वजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
इति शिवनारदसंवादः ॥

नाम्नादितिङ्गपुजनस्य कलौत्तरपरम् ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्धत् रैवस्य मीमकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गस्य शरकास्यायं तथा ॥
पुष्टिकामस्तु यदत्तं लिङ्गं पिप्पलसम्भवम् ॥

कीर्तिकामो यजेन्नित्यं लिङ्गं कांस्थसमुद्भवम् ।
 शत्रुमारणकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
 सदा वीर्यमयं लिङ्गमायुष्कामोऽर्चयेत् नरः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
 “स्विरलक्ष्मीप्रदं हैमं राजतं चैव राण्यदम् ।
 प्रचातृद्विकरं राज्ञं ताम्रमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
 विद्वेषकारणं कांस्थं रीतिजं शत्रुनाशनम् ।
 रोगघ्नं चैसकं लिङ्गमायसं शत्रुनाशनम् ॥
 अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगघ्नयावहम् ।
 त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”
 इति लक्ष्मणसप्तम्यः ॥
 “श्रीप्रदं वज्रं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
 धातुजं धनदं साक्षाद्धारुणं भोगसिद्धिदम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तेषाम्नादिविनिर्मितम् ।
 कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं घनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
 लिङ्गं गौरीपनोत्येष रूपकामस्तु पूजयेत् ।
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
 श्वेतागुरुसमुद्भूतं महावृद्धिविबर्द्धनम् ।
 धारणाशक्तदं लिङ्गं कृष्णागुरुसमुद्भवम् ॥
 यज्ञकदंमसम्भवं तम् ॥” इति कालोत्तरः ॥
 “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
 पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं फलमौरितम् ॥
 स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रुघ्नां नाशनं मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
 ताम्बे पुष्टिं विजानीयात् कांस्थे च धनसंक्षयः ।
 गङ्गायाश्च लक्ष्मणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
 स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्थाप्यया मरकते प्रिये ।
 लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
 वालुकायां कान्तिसिद्धिर्गोमये रिपुहंसनम् ।
 सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थभोचदम् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे १२ पटलः ॥
 “ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं श्रुभम् ।
 तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्मत्वसुखमम् ॥
 इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्षयेत् सदा ।
 विष्णुत्वं प्राप्तवान् तेन वीरभूद्भूतैकपालकः ॥
 स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽर्चयेत् सदा ।
 तेन तद्गुरुत्वं हि प्राप्तं तेजोवलान्वितम् ॥”
 इति घटकर्मदीपिकाष्टतशिवधर्मैः ॥
 “पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गे पाषाणलिङ्गकेश्यवा ।
 स्वर्णलिङ्गेश्यवा देवि रौप्ये ताम्बे च कांस्थके ॥
 पारदे वाप गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
 कायमेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
 बालुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाप पूजयेत् ।
 संस्कारेण विना देवि पाषाणदी न पूजयेत् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 इति शिवलिङ्गनिर्मायद्रव्याणि ॥ ३ ॥ अथ
 शिवलिङ्गसंस्कारः ।
 “संस्कारेण प्रवृत्तामि विशेषेण इह यद्भवेत् ॥
 रौप्येण सर्वलिङ्गेषु स्वर्णपात्रे निधाय च ।
 तस्माद्गुप्तोक्तं तस्मिन् दुग्धमये दिनत्रयम् ।
 त्र्यम्बकेन स्थापयित्वा फालरुदं प्रपूजयेत् ॥

योऽग्नेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ।
 तस्माद्गुप्तोक्तं तस्मिन् गङ्गातीये दिनत्रयम् ।
 ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 पूर्वोक्तवचनेः फलविशेषकामनया नानाविध-
 लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।
 “लिङ्गं सुलक्षणं कुम्भात्तज्जिह्वमलक्षणम् ।
 देव्यंहीने भवेद्ग्राधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥
 मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
 विस्तारे चाधिके हीने राक्षसाशो भवेद्द्रुवम् ॥
 पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
 ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राष्ट्रं नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुम्भात् सुलक्षणम् ॥”
 इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदात्वस्तुक्तम् ।
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 देयुवाच ।
 “इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
 आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥
 शिव उवाच ।
 प्रिये पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
 रुद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितौरिता ॥
 रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
 वर्षते परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥
 सार्द्धं त्रिवलयाकारैः शिवं वेष्ट्य सदा स्थिता ।
 शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥
 शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्त्ता सदाशिवः ।
 अतएव महेशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”
 इति सशक्तिकाश्र्वलिङ्गपूजनफलम् ॥
 इति लिङ्गाचनतन्त्रे २ पटलः ॥ ३ ॥
 देयुवाच ।
 “लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रीति ।
 पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 शक्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 एतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 अपि च ।
 “शक्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
 त्रिचक्षुस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्दुग्धः ॥
 खाङ्गुष्ठपर्वमानसु ज्ञत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
 ग्वादादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 फलसुक्तमवाप्नोति अन्यथा चेत्तदन्यथा ॥”
 इति घटकर्मदीपिकाष्टतशिवधर्मसंस्कारम् ॥
 “लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तप्रतिपातनात् ।
 समर्षेण विजानीयात्तिसूत्रीकरणन्विदम् ॥”
 इति कालोत्तरः ॥
 शक्तिकामेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
 न्तल यथा,—
 “चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं शतसामेदेन पार्वति ।
 शुक्लं रक्तं तथा पीठं कृष्णं परमेश्वरि ॥
 शुक्लं ब्राह्मणे शक्तं शक्तिं रक्तमिष्यते ।
 पीठं तु वैश्याङ्गात् स्नानं कृत्वा प्रकीर्त्ति-
 तम् ॥”

तथा ।
 “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
 चक्षुषस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
 हरितं पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स च वैश्यो महेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
 कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥”
 इति लिङ्गाचनतन्त्रे ३ पटलः ॥ ३ ॥
 “शिलादौ च महेशानि ! स्थूलं च फलदायकम् ।
 व्यङ्ग्यमानं देवेश ! यद्वा हेमाद्रिमाणकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेश ! फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्थूलान् स्थूलतरं लिङ्गं सदाश्र्वं परमेश्वरि ! ॥
 पूजनाद्वारणादेवि ! फलं बहुविधं स्तुतम् ॥”
 स्थूलान् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
 शक्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-
 स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणसुक्तं
 यथा,—
 “शिवलिङ्गस्य यस्मान् तस्मान् दृष्टस्यथोः ।
 योऽन्यत्रमपि यस्मान् तद्गोष्ठिं तथा भवेत् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् २
 “लिङ्गस्य यादृविस्तारः परिणाशोऽपि तादृशः ॥
 लिङ्गस्य दिगुणा देवी योनिस्तद्वद्वस्मिता ॥
 कुर्वीताङ्गुष्ठतो इत्थं न कदाचिदपि कथितम् ।
 रक्षादृशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवे ॥”
 इति तन्त्राल्पारम् ॥
 लिङ्गयुत्पत्तिर्यथा,—
 शिव उवाच ।
 “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
 आलयः सर्वदेवानां लयनास्तिङ्गसुषुते ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—
 शिव उवाच ।
 “न तुल्यान्वर्धितोऽर्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
 लिङ्गेऽर्चते तथात्यर्थं परं तुल्यामि पार्वति ! ॥
 एष देवि ! पुरा ज्ञत्वे जीनोऽर्हं सर्वदेवतैः ।
 लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
 प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मल्लिङ्गाचने रसः ।
 त्यक्त्वा सर्वान्य पापानि निर्गदो रम्यकल्पायः ॥
 मनुमना मद्रमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”
 इति वीरभिक्षोदयष्टतस्कन्दपुराणम् ॥
 इत्यविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
 “वक्ष्येपूजालैलिङ्गं त्रिपिप्पला मम मानया !
 लक्षायाप्याश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥
 सुगन्धिचन्दनरचैलिङ्गमाविष्य भक्तितः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यथ कर्म्मैः ॥”
 इति तन्त्रे २७ ॥
 लिङ्गपूजाया अकरणे दीवः तत्पूजापत्रस्य यथा
 “विना लिङ्गाचनं यस्य कालो गच्छति निवृत्तः ।
 महाशानिर्भयैतस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
 रक्तः सर्वदागानि प्रतानि विशिषानि च ।
 तीर्थानि नथम । धना लिङ्गाराधनमेषाः ॥

न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्विधि ।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेव एव सुनिश्चितः ॥
सुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ।
पूजयित्वा नरो गित्वं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमश्रयतः ।
सक्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

“अश्वमेधसहस्राणि वाणपेयशतानि च ।
महेशार्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥

“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥

“शिवस्य पूजनाद्देवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यैः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥

“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भु-
पूजनम् ॥”
इति षट्कर्मदीपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥*॥

“अग्निहोत्राखिवेशाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गार्चनस्यैतं कौटोपशनापि ते समाः ॥
दृष्ट्वा भित्त्वा च भूतानि हित्वा सर्वमिदं
जगत् ॥

यजेद्देवं विस्त्याचं न स पापेन लिप्यते ॥
अनेकजन्ममाहसं भ्राम्यमाणश्च योनिषु ।
कः समाप्नोति वै सुक्तिं विना लिङ्गार्चनं नरः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सनतं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
तत्तन्मन्त्रेणोति यथायोग्यं वैदिकनान्तिकनाम-
मन्त्रेणैवैतदः । इति बौरमित्रोदयष्टतस्कन्द-
पुराणम् ॥*॥

मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
हृदोपरि महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः ॥
लिङ्गपेदी महादेवो लिङ्गं साक्षात्सहेश्वरः ॥
सर्वोः प्रपूजनात्प्रियं देवो देवश्च पूजितो ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“योत्तिर्ममं महालिङ्गं केनाधनमर्त्तं प्रिये ।
नस्यैव षोडशार्शोकः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलासमर्थं यथा चक्रे लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य प्रार्थार्शोकं लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पद्मानं विष्णुरहस्यं आकारं कालिका स्वयम् ।
देवं शिवं हकारश्च यज्ञरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि प्रज्ज्वलितशिवान्तकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरथयः ॥

आजन्तमध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा भुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामीश्वरः साधकोत्तमः ॥”*॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणाविधिः ।

“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्वयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनाद्विचनाशः स्यात्ताडनाद्विचक्षणता ।
ताडनाद्रोगवृत्तत्वं ताडनाम्बर्यं भवेत् ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥*॥
अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
प्रश्नोवाच ।

“पुरा त्वां चक्षुर्लं ज्ञात्वा त्वदग्ने न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥
अतिगुह्यमतितुह्यमतितुह्यं न संशयः ।
गोपितयं गोपितयं गोपितयं त्वयापि च ॥
शम्भुना गोपितं तन्त्रे तन्त्रान्तरे प्रकाशितम् ।
शृणु तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ॥
सर्गादौ विविधाः सर्गा मया दृष्टा हि नारद ।
देवदानवदैत्याश्च गन्धर्व्यचराचसाः ॥
सर्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मैथुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारग्रहणकर्मणि ॥
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सेन्द्रा देवासुरादयः ॥
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोषुः प्राञ्जलयः सर्वे भयाद्गृह्णद्दमानसाः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

उदाहृता वयं सर्वे भवानपि जगद्गर्भिनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कथा वा भोऽज्ञते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमीश्वरः ।
येन स्याज्जगतां नाथस्तत् क्रुश्व द्यानिधे ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तेमैरुडाख्यं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

दृष्ट्वा मया सुरश्रेष्ठ मातुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्वे स्त्रिणा विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

एभिः सह महावाह्यो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं दृष्टितं तेन अतुजातैर्यथाविधि ।
किन्तु तद्व्योम्यनारीन्तु विवाहार्थं प्रकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

दत्तं गच्छामहे सर्वे अतुजापयं तं हरे ।
व्यादाशक्तिं महाभायां प्रमादयतु वै तनु ॥
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु तैः मार्त्तं जगत्तुविधिकेशधौ ।
यत्र दह्यो महातेजाः प्रोचतुः कायंमातनः ॥
उवाच दत्तं तद्वृत्तं तपस्तप्तुं प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तीर्थयेच्छियाम् ॥
व्याविर्भूय सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थं सतृत्कण्ठाः सुरासुराः ॥
देवुवाच ।

श्रीर्द्रं रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्रदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भूत्वा तु दक्षकन्यां त्वं शङ्करं परिभोऽहय ।
अस्माकं वाञ्छितश्चैतन् क्रुश्व सिद्धं सदा शिवे ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
देवुवाच ।

शम्भुरद्यतनो वासः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
सम योग्यं पुमांसन्तु अन्यं वै परिकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासत्त्वो महातेजाः स ते तोषं करिष्यति ॥
शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुत्रचित् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वाटुमितप्राह चेश्वरी ।
दक्षाय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां परः ॥
दक्षोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं खड्गकर्तृधरां पराम् ।
खर्त्वा लम्बोदरीं याप्रचर्माहृतकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकप्राणात्प्रकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दक्षः प्रजापतिः ॥
दक्ष उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
महीयतनया भूत्वा शङ्करं किल मोहय ॥
तपेऽनुक्त्वा जगद्वात्री व्यन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो गत्वा यत्र तपे तपो हरः ॥
सखीकाः परमात्मानुपतस्थुर्जगत्पतिम् ।
प्रथेसुसुप्तुषुर्मन्त्र्या प्राङ्गुर्गृह्णद्दभाषिणः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवदेश लोकाया महाशय ।
वयं सर्वे तु सखीकाः दृष्टार्थं परमेश्वर ।
अतस्त्वं क्रुश्व चोदाहं दृष्टिरक्षा यथा भवेत् ॥
दक्षगणे महाकाली सायेति परिकीर्तिता ।
जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न
संशयः ॥

इश्वर उवाच ।

भवतां प्रीतये सयक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्योगः क्रियतां त्विदं विवाहाय समेव हि ॥
इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
कृतकृत्या गताः सर्वे भवन् सर्वसुन्दरम् ॥
दक्षाय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वर्त्य कृतकृत्या यथा गताः ॥
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्त्वा सह तदा गृहम् ।
जगाम रमे सत्त्वा च पितरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्त्वा सह महेश्वरः ।
रमे न प्रीते तं सोऽपुं सती आन्ताभवत्तदा ॥
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ।
अमस्य मां महादेव कथां क्रुश्व जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् दृगभक्षजः ।
निर्भरं रससं चक्रे मार्त्तं निर्दयमानसः ॥

कृत्वा सम्पूर्णमणं सती च तत्कर्मैषुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्ते च उत्तमम् ।
पपान धरणीष्टे तैर्थाप्रमखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सद्योनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्रः शिवः ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपुत्र-
रात्रान्तर्गतद्वितीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
ब्रह्मसंवादे ॥ * ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
माधिकारो यथा,—

“शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गान्गपोऽथवा ।
शिवार्चनविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
अनाराध्य च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
न शक्यति महादेवि शापं दत्त्वा ब्रजेत् पुरम् ॥
पर्वनाग्रसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि ।
फलानि बहुधान्येव पुण्याख्येव यथाविधि ॥
सुमेरुसदृशं चान्नं नानाविधं महेश्वरी ।
रुपादिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
यद्दत्तं पुण्यैवेत्यं सर्वं विद्यासमं भवेत् ।
शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
विशेषतः कलियुगे स नरः पापभागभवेत् ॥”

इति उत्पत्तिकथने ६४ पटलः ॥ * ॥

“सर्वपूजासु देवेशि ! लिङ्गपूजापरं पदम् ।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः ॥
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
यदाद्यं लिङ्गपूजायां रक्षितं सततं प्रिये ।
तदाद्यं पतितं मन्ये विद्याभूमिसमं स्मृतम् ॥
ब्रह्म विट् चन्द्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्तृणान्तं परमेशानि त्रयश्चण्डालतामियुः ।
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवद्भवेत् ॥
शिवार्चनन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
विद्यागर्भसमं देवि तत्तृणं विद्धि पार्श्वेति ॥
अन्ने विद्या पयो मूत्रं तस्मिन् वेष्टनं पार्ष्वेति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! ।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विष्वक्पञ्चैश्वरानने ! ॥
पश्चादन्यं महेशानि ! लिङ्गं प्रार्थ्यं प्रपूजयेत् ।
अन्यथा सन्नवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ! ॥”

इति लिङ्गार्चनकथने १ पटलः ॥

उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादीप-
पत्त्याख्यान । तदुक्तम् ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादीपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपा-
दानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा ह्यान्दोये षष्ठे
प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन
यत्कमेवाद्वितीयमित्यादौ रेतदात्मामिदं सर्व-
मित्यन्तेन च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
अभ्यासः ॥ यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

तत्त्वमसीति नवकलः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तराणां विषयी-
करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ फलन्तु ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र अयमाद्यं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
आचार्यवान् पुरुषो वेदं तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तन्नामिप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्याद्वितीय-
वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने
तत्र तत्र श्रूयमाणं युक्तिः उपपत्तिः । यथा
तत्र यथा सौम्येकेन ऋत्विगेन सर्वं ऋत्विग्यं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भयं विकारो नामधेयं
ऋत्तिकेत्येव सत्यम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भगमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १० ।

“एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तृतम् ॥”
अस्यान्वद्विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ हेतुः ।
यथा, तर्ककौमुद्याम् । “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गि-
ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न
हि ।” इति भाषापरिच्छेदः ॥ स्वप्नशरीरम् ।
यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।

“बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ।
शरीरं समदृशभिः स्वप्नं तद्विज्ञप्तयते ॥”
लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायनीति । कै + कः ।)
कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोः कपित्थशब्दे विज्ञेयाः ॥)

लिङ्गवर्द्धः, पुं, (लिङ्गं वर्द्धयतीति । वृ + णिच् +
अच् ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिशुवृद्धिकरणम् । तस्योपसंहारं यथा,—
“कटुतेलं भस्मातकं वृहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिङ्गं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
अपि च ।

“कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
अपामार्गान्धगन्धा च वृहती सितसर्षपाः ॥
यवास्तिलं सैन्धवश्च पाणिकोष्ठर्जनं शुभम् ।
लिङ्गावाहुस्तनानाश्च कार्योक्तं द्विजद्वेषम् ॥”
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥

लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या । वृ +
णिच् + इनि । ङीप् ।) अपामार्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवोपायो
यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी । तत्-
पर्यायः । धर्मध्वजौ २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
“जीविकादिनिमित्तन्तु यो विभक्तिं जटादिकम् ।
धर्मध्वजौ लिङ्गवृत्तिर्द्वयं तत्र निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गालिका, स्त्री, चुद्रन्धकः । तत्पर्यायः ।
दीना २ । इति हारावली । २ । १७ ॥

लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
इनिः ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ३
शिववक्त्रिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
लैङ्गी ७ चित्रफला ८ चाखाली ९ लिङ्गजा १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवजा
१४ शिववक्त्रो १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
सिद्धिकरत्वम् । दिशत्वम् । वश्यत्वम् । रस-
नियामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सख्या-
सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।

“लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च समीचामथ पर्वसु ।
वृद्धाश्च सन्ध्योश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥”
लिङ्गी [न्], पुं, (लिङ्गमस्यस्येति । इनिः ।)
हस्तौ । इति जटाधरः ॥ त्रि, धर्मध्वजौ ।
यथा,—

“अलिङ्गी लिङ्गवैशेन यो लिङ्गसुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेर्देनस्तिर्यग्योनीं च गच्छति ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(वासनाश्रयः । इति श्रीधरखामी ॥ यथा,
भागवते । ४ । २६ । ६५ ।

“तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनी देहसम्भ-
वम् ।
अहत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः सुष्टुमिच्छति ॥”
लिप, लि औ श्र प ञ लेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-उभ०-सक० अनिट् ।) लि, लिप्रो-
रुस्त । औ, वेप्रा । श्र प ञ, लिम्पति लिम्पते
चन्दनेन गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥

लिपः, पुं, (लिम्पतीति । लिप + कः ।) लेपन-
कर्त्ता । इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
नियम्नम् ॥

लिपिः, स्त्री, (लिप + “द्रुगुपधात् कित् ।” उणा०
४ । २ । ६ । इति इन् । सच कित् ।) लिखित-
वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
नम् ३ लिपिः ४ । इत्यमरः ॥ लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिपी ९ ।
इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, नैसधे । १ । १५ ।

“अयं दरिद्रो भवितेति वैद्यर्षी
लिपिं ललाटेऽर्धजनस्य जाग्रतीम् ।
ऋषा ग चक्रेऽल्पितकल्पपादपः
प्रसीय दादिददरिद्रतां वृषः ॥”

अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहीनते ।
“सुद्रालिपिः शिष्यलिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।
गुणिकाबुगसम्भूता लिपयः पश्यथा ह्युताः ॥”
लिखितपुस्तकादि । इति केचिदिति भरतः ॥

लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + क् +
“दिवाविभानिशेति ।” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लीला

लीलाव

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + क्त्वा ।)
लखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
लिपी स्त्री, (लिपिः । कृदिकारादिति ङीप् ।)
लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
लिपिं, त्रि, (लिपि + क्तः ।) भञ्जितम् । कृत-
व्यपनम् । तत्पर्यायः । दिग्भ्रमः २ । इत्यमरः ॥
विलिम्बितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चित-
तन् ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । ४८ ।
“तस्मिन्नाखिलस्यश्चाच्चत्वारो विहितस्तथा ॥”
मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिदृष्टिः ॥
वर्षदिग्भ्रमः । इति मेदिनी । ते, ५२ ॥
लिपिकः, पुं, (लिपि एव । स्वार्थे कन् ।) विधाक्त-
वाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । स्वार्थे कन् ।) दण्डः ।
यथा । वैश्वस्य चतुर्थेऽंशः अथवा दौ लिपिका-
चतुष्कं अभिजित् । इति मत्स्यपुराणसुक्तावली ॥
लिप्या, स्त्री, (लब्धुमिच्छा । लभ + सन् + च् ।
टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १८ । २६ ।
“लिप्यां चक्रे प्रसेनासु भाणरत्ने स्वमन्त्रे ।
गोविन्दो न च तं लेभे श्लोकोऽपि न जहार ह ॥”
लिप्युः, त्रि, (लभ + सन् + उः ।) लब्धुमिच्छुः ।
तत्पर्यायः । गृध्रुः ३ गह्विनः ३ त्र्यम्बकः ४ लुब्धः ५
अभिलासुकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति
श्वेतचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
११६ ।
“सोऽप्युपायनवोभाक्तत् अहधे कल्पितायतिः ।
उपप्रदानं लिप्युनामेकं ह्याकर्षणौषधम् ॥”
लि(वि)कि, स्त्री, (लिप् + क्त्वा । वाङ्मूलकान्
पस्य वत्वम् ।) लिपिः । इत्यमरः ॥
लिवि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ +
“दिवाविभानिदिदि” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) लिपिकारः । लिपिं करोति इत्यर्थे
ह्रस्वण् इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
लिवि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + टः ।
एषोऽरादित्वात् द्वितीयाया अलुक् ।) लिपि-
कारः । इत्यमरटीकायां भाणदीक्षितः ॥
लिवी, स्त्री, (लिपि + कृषिकारादिति ङीप् ।)
लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति । लिम्प + “अनुपसर्गात्
लिम्पि इति” ३ । १ । १३८ । इति शः ।)
व्यपनकर्त्ता । इति लिम्पघातोः कर्त्तरि शप्रत्यय-
निष्पन्नम् । इति सुभयोधयाकरणम् ॥
लिम्पटः, पुं, पिङ्गः । इति शारावली । १६२ ॥
लिम्पाकं, स्त्री, निम्बकविशेषः । पातिलेयु इति
भाषा । तस्य गुणाः । सुरभिलम् । स्वादुत्वम् ।
नात्यम्बत्वम् । भक्तरोचनत्वम् । पातिलेयुश्चर-
सम् । हृद्यत्वम् । हृदिभ्रमत्वम् । नातिपिच्छत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“कर्षं शुद्धं न्तं ताम्नं लिम्पाकाङ्गित्वत्वां
पलम् ॥”
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्रीद्धि यज्ञदरिलौके ॥)
लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
लिश, ड य औ तौक्तेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौक्तेः-
मत्पोभावः । ड य, सिद्ध्यते धर्मः कर्त्ता ।
औ, वेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
लिश, श औ गत्वम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ,
अलिङ्गत् वेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
लिखः, पुं, नर्तकः । लघधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्त्वमपि ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिदृष्टिः । १।१५३ ॥
(लब्ध इति पाठः साधुः ॥)
लिङ्, ल ञ औ स्वादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ञ, लेङि
पुष्याणि घट्पदः । लीङि । औ, अलिङ्गत् ।
इति दुर्गादासः ॥
ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
करणम् । कि, जाययति लयति । भिन्यो-
र्यङ्गाविति जापयति लोहममौ कर्मकारः ।
स्नेहद्रवे तु लाज्योर्लङ्गनाविति जनो हृतममौ
लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ॥
ली, मि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) गि, तिनाति नाला
लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्म्मविचारायान्तु
तिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
अन्तःस्थलतीयादिः । इति दुर्गादासः ॥
ली, ड य औ श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
लीयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥
लीला, स्त्री, लिचा । इति शब्दरत्नावली ॥
लीला, स्त्री, लिचा । इति शब्दरत्नावली ॥
लीलः, त्रि, आस्वादितः । इति लिङ्घातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, श्रीकण्ठ-
चरिते । १ । ५३ ।
“सा शुद्धयेऽस्तु शिवपादनस्वावनिर्यो
भक्ता यदौयवचिनीललाटपट्टाः ॥”
लीनः, त्रि, (ली + क्तः । “ओदित्च” ८ । २ ।
४५ । इति निघण्टुस्य नः ।) लयप्राप्तः । श्लिष्टः ।
इति आकरणम् ॥ अपि च ।
“दिवाकरादक्षति यो गुह्यासु
लीनं दिवाभौतमिवाव्यकारम् ।
सुद्वेषि नूनं शरयं प्रपन्ने
ममत्वस्यैः शिरसाम्तीव ॥”
इति कुमारसम्भवे । १ । १२ ॥
लीला, स्त्री, (लपनमिति । ली + लप् + इत्वात्
क्रिप् । लियं यातीति । ली + क्तः ।) केलिः ।

विलासः । शृङ्गारभावचेष्टा । इति मेदिनी ।
ले, ४७ ॥ खेला । इति विश्वः ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १ । १८ ।
“अथाख्याहि हरेर्धर्मसम्भवतारकथाः शुभाः ।
लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥”
अलम्बप्रियसमागमया खचितविनोदनाथं
प्रियस्य या वेश्मगतिदृष्टिदृष्टितभयितैरनुकृतिः
क्रियते सा लीला । तथा च ।
“अप्राप्तवल्गुसमागमनायिकायाः
सख्याः पुरोऽत्र निषिचचितविनोदबुद्ध्या ।
आलापवेश्मगतिदृष्टिदृष्टिविलोकनाद्यैः
प्रायेश्वरानुकृतिभाकथयन्ति लीलाम् ॥” इति ।
प्रियानुकरणं लीला । यथा वेनोदितं वदति
याति तथा तथासावित्यादीत्यन्योऽपि । ली ड
य औ श्लिषि नान्तीति लक् लीला । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ ३ ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
द्विविधा यथा,—
“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोप्यते ॥
इति पद्मपुराणम् ॥
तथा हि ।
“सदानन्तेः प्रकाशैः खैर्लीलाभिश्च स दीयति ।
तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे ॥
संघेव स्वपरीवारैर्व्यक्तादि क्रूरते हरिः ।
कण्ठभावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ॥
तेषां परिकराणाञ्च तं तं भावं विभावयेत् ।
प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥
अन्यास्वप्रकटा भान्ति तादृशस्तद्गोचराः ।
तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां गमागमौ ॥
गोकुले मथुराणाञ्च दारकायाञ्च शार्ङ्गिणः ।
यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
इति श्रीभागवतावतारम् ॥
लीलावती, स्त्री, (लीलास्वस्या इति । लीला +
मतुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
शृङ्गारभावचेष्टान्विता । खेलाविशिष्टा । इति
लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ ३ ॥ भास्कराचार्यस्य
पत्नी । तत्कृतताङ्गन्याः । यथा । गोदावरीतीर-
निवासिनी महाराष्ट्रदेशीयस्य श्रीभास्करा-
चार्यस्य गन्यकन्याः सुप्रिया लीलावती विरह-
विशिखन्त्रदयस्य तां पदेर्लीलावत्या लीला-
वतीमिव । इति लीलावतीगन्यस्य मङ्गला-
चरणशोकस्य टीकायां भवेशः ॥ ३ ॥ (अवि-
चित्तवृत्तेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
१२६ । १७ ।
“लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
वेश्माविशेषः । । यथा,—
“अभिरूपेय सम्पन्नान चतृयित्वा विना शनिम् ।
धर्मकायमिति ज्ञात्वा न सृष्टाति कथञ्चन ॥
योऽसौ सुवर्षकारश्च दरिद्रोऽप्यथ संभवाम् ।
न ह्यमादादेष्यातः सभायं अहिसंयुतः ।
समन्वीपपतिष्ठातः स्याद्युतसमाग्रमः ॥”
इति मत्स्यपुराण्ये लीलावतीवेश्माया लवणाजल-
दाने हेमवत्स्यदृश्ये तथाविधप्रकटदर्शनात् ।

लुट

लुण्टाकः

लुप्

इति तिथ्यादिनचम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
तस्य दिनीयस्योको यथा,—

“द्रव्यं नाकुलमुञ्ज्वलो गुणगणः कर्माधिकं
आध्यते
त्रातित्रिभ्रुनिमागता न च पुनः श्लाघा विशेष-
म्यतिः ।
सम्बन्धः महजो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सन्-
प्रीतये
मान्वोना नयवेप्रमकर्मकृपाला शीन्यायनीला-
वती ॥”

इति मण्डनमिश्रः ॥

लौनीयानं. क्ली. (लीलायमुदानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरिन्-
मागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानसमुद्भूय देवधिवातसेविनम् ।
अतीत्य गण्डश्लेष लोनीयानं द्योपिताम् ॥”
लुक. [च] पुं. लोपः । यथा. स्वमोर्लुक् क्लीवान्
परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बन्धो-
प्राकरणम् ॥

लुक्कायिनः, त्रि. (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय + क्तिप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हते शिशुः निलीयते
पनायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कायनयने-
ऽपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति कौ साध्यम् । इति
कारकटौकायां दुर्गादासः ॥ कर्मणि क्तप्रचयेन
निष्पन्नोऽयम् ॥

लुङ्गुपः, पुं, ङ्लोपः । इति रत्नमाला ॥

लुज्, इ क भाष्यार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-स-सेट् ।) इ क,
लुज्जयति । भा दीप्तिः । घट्टार्थं निकेतनहिंसा-
वलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लुञ्, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सोऽलुञ्चोत्. कर्षणाधिकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट, इ हुनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुण्टति । हुतिषोऽयम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, ल ऋ य विलोटविलोडनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
डने सक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । ऋ, अलुलु-
टत् अलुलोटत् । य, लुञ्जति । विलोटः सम्बन्धो-
भावः । तत्र लुञ्जन् सश्रोको भुवि रीरुदावान् ।
इति भट्टिः ॥ विलोडने लुञ्जत्यङ्गाकान् दुर्गात्
कवाटानि च लोटति । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुट, ल ङ दीप्तिप्रतिष्ठयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लृ, अलुटत् । ड. लोटति । प्रतिष्ठितः शोका-
दिना पतनं पुनर्हवनं वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लुट, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट, इ गव्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुण्टति ।
आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्यम् । खोटः
खाडनम् । इति दुर्गादासः ॥

लुट, लृ ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लृ, अलुटत् । ड,
लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुट, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुटति अलुटोत्
लुलोठ । लोटः सम्बन्धोभावः । हारोऽयं
हरिणाक्षीणां लुटति स्तनमखले । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठनं, क्ली, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) अश्वस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गङ्गागङ्गि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेल्-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुठिनः, त्रि, (लुठ + क्तः ।) सुहुर्भुवि परावृत्तः ।
अमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितोऽश्वः । तत्-
पर्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेत्तिनः, इ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरिन्सागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुठिनः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्तमेधोवः पतिनो भुवि ॥”

लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लुडति । मन्थो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुड, शि संवृतौ । श्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुडति
अलुडोत् लुलोड । इति दुर्गादासः ॥

लुण्ट, कि अवज्ञाचौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रकृतिः टयोर्गाम्भूर्ह्वयः । तेन भादिपक्षे
यगादौ तक्षोपे लुञ्जत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥

लुण्टकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + क्तुत् ।) शाक-
विशेषः । नव्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुण्टा, क्ली, (लुण्ट + अङ् । टाप् ।) लुठनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + “अल्पमिज-
कृदलुण्टवृटः याकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति

याकन् ।) चौरः । लुण्टघातोः घाकप्रत्यये
निष्पन्नः ॥

लुण्टाकौ, क्ली, (लुण्टाक + यित्वात् ङीप् ।) चौरा
कौ । इति सुम्बन्धोप्राकरणम् ॥

लुण्टकः, त्रि. (लुण्टतीति । लुण्ट + क्तुत् ।) स्तेय
कारकः । लुण्टेरा इति भाषा । यथा,—

“ये चौरा वद्विना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्टकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ।

लुण्डनं, क्ली, (लुण्ड + ल्युट् ।) लुठनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।

“हरणं लुण्डनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ।”

लुण्डा, क्ली, (लुण्ड + अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्डाकः, पुं, (लुण्ड + याकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे । १ । ३ ।

“विप्रोऽभिसारिकाणां भवनगणस्फोटिकप्रभा-
निकरः ।

यत्र विराजति रजनीतिभिरपटप्रकट-

लुण्डाकः ॥”)

लुण्ठी, क्ली, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ड, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति

दुर्गादासः ॥

लुण्डिका, क्ली, (लुण्ठी । स्वार्थे कन् । ततश्चाप् ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेघलोमादिः । लुण्डि इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—

“सैन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमासपे ।

प्रतप्तसूर्येण घृष्टं तन्मलश्च समाहरेत् ॥”

ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेघलोमलुण्डिकया घृष्टा मलग्रहं कृत्वा तेन
मज्जयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

लुण्ठी, क्ली, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुण्, इ क्तुम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुण्टति । क्तुम् लुण्ड-
केशौ । इति दुर्गादासः ॥

लुप, ऋ श प ल ञ औ ङेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलुपत् अलुलोपत् । श प ञ, लुप्यति
लुप्यते । लृ, अलुपत् । औ, लोपः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप, इ य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पृषादिस्वाहाङ्गं उ इत्यर्थे । य, लुप्यति ।
युपि आकुलीभावे । पातुं लुप्यति लावण्यं
नेत्राङ्गलिपुटेर्नरः । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप, पुं, (लुप ङेदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽघोभ्योऽवे लुप । इति सुम्बन्धो-
प्राकरणम् ॥

लुलापः

लूता

लूता

लुभं. ली, (लुभ + लः ।) लोभं धनम् । लोभ इति ग्यानम् । इति शब्दरत्नावली । लोप-
यति, चि । यथा,—

“चञ्चुभानिति लुभात् चञ्चुभान् चञ्चुभान् चञ्चुभान् च ।
प्रशंसा निन्दनं द्वेभान् परुषान् विशिष्यते ॥”

इति निघण्टुनिघण्टुम् ॥

(यथा च, व्याख्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

“परिवृत्तनाभि शुभ्रचित्तानि श्यामस्तनाय-
मलमाचि ।

बद्धवल्गुवर्णरेखं वपुर्न पुरुगायितं सद्यते ॥”
शुभ्र किं इ अर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (शुभा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-संज्ञ० ।) कि, लुम्बयति

सुम्बति । इ, लुम्बते । अर्द्धं वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः. पुं, (लुभ + लः ।) बाधः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।

“स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु
शिये मद्यायोगसुपेयं कृण्वः ।
अराध तं देशमपाजगाम
लुब्धस्तदानीं नृगसंसिपसृक्तयः ॥”

तत्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः. त्रि, (लुभ + लः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । धे, १४ ॥ तत्पठ्यायः । यद्गुः २ ।
गहनं: १ अभिलाषुकः ४ लणक ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । १० ।

“लुब्धो यशसि नत्वे भोतः पापान् शत्रुतः
सर्वः परापवादेषु नश श्रास्त्रिय योऽभवत् ॥”

लुब्धकः. पुं, (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) बाधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।

“आस्ताकर्मोदृशं मासं ददति लुब्धका इति ॥”
तत्पटः । इति लुब्धशब्दाष्टदशनात् । (पायुः ।
यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।

“निश्रुतिर्नाम पश्चाद्दृष्टया याति पुरस्कृतः ।
प्रेषणं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥”

लुभ, य इर गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-संज्ञ० ।) गार्थमाकाङ्क्षा । य,
लुम्बति घनं लुब्धः । इ, अलुम्बन् अलोभीत ।
अस्मात् प्रयादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्वे । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, श विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-संज्ञ० ।) श, लुम्बत्यात्मनि कामे च ।
इति दशगुह्यः ॥ लोभिता लोब्धा । इति
दुर्गादासः ॥ [तत्पठ्येन निष्पन्नः ॥

लुभिगः. त्रि, विमोहितः । विमोहनाय लुभधातोः
लुभ, विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-संज्ञ० ।) गोपधातुरयम् । लुलापः ।
इति दुर्गादासः ॥

लुलापः. पुं, (लुल्यते इति । लुक् विमोहने + भिदा-
दित्वात् षड् । लुलाप आलोकीति । आप् +
ल्यत् ।) सदृशः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भस्मिन्निघण्टुम् ।

“लुलापं तद्गुणं द्विष्य द्विष्यि ॥”

(तथास्य पर्यायः ।
“महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रज-
स्वलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) महिषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलितः, त्रि, (लुल + लः ।) आन्दोलितः । यथा,
“प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥”
इति भूरिप्रयोगः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।
“एत्वा रघोश्चिच्छेद शिरो लुलितकृष्ण-
लम् ॥”

विक्रीर्णः । इति श्रीधरः । यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।

“युधि तुरगरणो विधून्वविष्वक्
कथलुलितश्चमवायलङ्कनास्ये ॥”
याप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।

“न सा विभ्राजते देवी श्रीकाञ्चुलितानना ॥”
ग्लानः । यथा, व्याख्यासप्तशत्याम् ।

“पाननिद्राति यथा यथात्मजा लुलितनिःसङ्गे-
रङ्गेः ।
जामातरि सुदिनमनास्तथा तथा सादरा
श्वश्रुः ॥”

उल्लसितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
“विशीर्णवाहङ्गिः शिरोरुहोऽपतन्
यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥”

खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।
“किम्बन्तकासिलुलितान् पततां विमानान् ॥”
विधस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।

“येऽस्मत्पितुः कुपितश्चाधविजृम्भितभू-
विस्फूर्त्तनेन लुलितः स तु ते निरस्तः ॥”

लुप, लोभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-संज्ञ० ।) लोपति । इति दुर्गादासः ॥

लुप, छिन्नने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-संज्ञ० ।) सौवधातुरयम् । लुण्वः । इति
दुर्गादासः ॥

लुपभः, पुं, (रोपतीति । रूप छिन्नायाम् +
“रुपेर्निङ्गु च ।” उणा० ३ । १२४ । इति
अभच् । लुषादेशश्च धातोः ।) मत्तच्छो ।
इत्युगादिकोपः ॥

लुष्ट, लो गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) लो, अलुषत् । गार्थं
लुब्धुमिषत् । लोइति घनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, य नि द्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) य नि, लूनाति लूनीति ।
लून्; लूनिः । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूतातीति । लू + वाङ्मुक्तत्वात् तन् ।
सुधाभावश्च ।) कीटविशेषः । माहृच्च्वा इति

भाषा । तन्पर्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्गनाभः ३
मर्कटकः ४ । इत्यमरः ॥ मर्कटः ५ लूतिका ६
ऊर्गनाभिः ७ शूनकः ८ तन्नुवायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, व्याख्यासप्तशत्याम् ।
५०४ ।

“लूतान्गुनिकुहदारः शून्यालयः पतत्पतगः ।
पथिके तस्मिन्प्रलपिहितसुखो रोदितीव
सखि ॥”)

पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ते.
५२ ५ शेषस्य पर्यायः । मर्मत्रयः २ लूका ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वेगस्य निदानादि
लूतानां जम्बुविशेषाणां सुपर्णं संस्थाप्याह ।
“यस्मान्जन्तुर्गं प्राप्ता सुनेः प्रस्विदपिन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति स्यातास्तु
योऽङ्ग ॥”

अत्र सुशूनः ।
“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिदपिसप्तमम् ।
वशिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रमपदं किल ॥
कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटे स्विदपिन्दवः ।
अपतन् दृशं देव सुप्रस्तातोऽवर्षसः ॥
लूते लये मद्यस्तु धेनुर्वर्षं संभृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्रिमा घोरा जनास्त्वा मद्या-
विषाः ।
तासामर्थे कष्टसाध्या वर्ण्यस्त्रावत्य एव हि ।
तत्र लयमलसाप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः ।
सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामा-
न्यतो दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोऽप्यप्रवृत्तिः चतस्रस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च मदाः स्युश्च विषो-
यजाः ॥
पिङ्गिका विविधाकारा मण्डलानि मद्याक्ति च ।
श्रोथा महान्तो षट्शयो रक्ताः श्वावापला-
स्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥”
दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यन् कृष्णं श्यावं वा जालकाह-
तम् ।
दम्भाहति भ्रष्टं पाकं क्षेदशोषज्वरान्वितम् ।
दूषीषिवाभिर्लूताभिस्तदृष्टमिति निर्दिश्यते ॥”
सौवर्णिकाश्चोऽष्टावसाध्याश्च प्रायश्चरास्तासां
लक्षणमाह ।
“शोथः श्वेतासिता रक्ता पीता च पिङ्गिका
ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेदाहः श्वासो श्लिष्या शिरो-
यदः ॥ १ ॥
तस्योपघं यथा,—
“रसनीयुग्मपक्ष्मसिद्धिश्चाभामर्कटैः ।
श्रीतामुपिष्टेराधेपः सद्यो लूता विनाशयेत् ॥”
अपि च ।
“अभयां रोचनां कुष्टमकौटुभं तथोत्तराम् ।
नलपतसम्पन्नि नरत्नं सुरयां तथा ॥
सकलङ्गं समष्टिदामयन्त्याह शशावरीम् ॥

प्रह्लादकं समज्ञाश्च पद्मकेशरमित्यपि ।
 कल्कोक्त्यत्तु पचेत् सर्पिः पयो दद्यात्तुर्गुणम् ।
 सम्यक् पकोऽवतीर्णं च शीते तस्मिन् विनिः ।
 चिपेत् ॥
 सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं क्षतरश्च निधापयेत् ।
 विषाणि हन्ति दुर्गाणि मरुदीषक्षतानि च ॥
 स्यशांतिहन्ति विषं सर्वं गरुरूपहतां त्वचाम् ।
 योगजन्तमकं कष्टं मांसवादां विसंज्ञताम् ॥
 नाशयन्नन्ननाभ्यङ्गं पानवस्त्रिषु योजितम् ।
 सर्पकोटासुतनादिदद्यानां विषहन् परम् ॥”
 ऋतुप्राशस्त्रेदि हृतम् । इति भावप्रकाशः ॥
 (-तथा च ।
 “कोटिभ्यो दास्यन्तरा लूताः षोडश ता जगुः ।
 अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥
 सहस्ररश्मिस्तुषरा वदन्त्यग्रे सहस्रशः ।
 बहुपद्मरूपा तु लूतकेव विषालिका ॥
 रूपाणि नामनस्तस्या दुर्जेयान्यतिसङ्करात् ।
 नास्ति स्थानयवस्या च दीपतोऽतः प्रचक्षते ॥
 कृच्छ्रसाध्या एषमदीपैरसाध्या निचयेन सा ।
 तदंशः पौलिकी दाहदृक्स्तोऽन्वरदाहवान् ॥
 श्लोशा रक्तपीतामः स्त्रीदो द्राचाफलोपमः ।
 श्लेष्मिकः कठिनः पाक्षुः परूचकमलालतिः ॥
 निद्रां शीतस्वरं कार्षं कष्टश्च कुरुते शश्मम् ।
 वातिकः परुषः श्लायः पर्वमेदस्वरप्रदः ॥
 तद्विभागं यथास्त्रक्ष दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
 असाध्यायान्तु हृत्कोऽश्वासश्चक्राश्रिरी-
 रजाः ॥
 श्वेताः पीताः श्वेता रक्ताः पिटिकाः श्वयथू-
 द्रवाः ॥
 वेपथुस्त्वमपुर्दाहलूङ्गान्धं वक्रनासता ।
 श्लाघोऽश्वक्लदन्तलं एष्टयीवावभञ्जनम् ॥
 पक्ष्मन्सर्ववर्णं दंशात् स्रवति शीथितम् ।
 सर्वापि सर्वाणा प्रायो अपदेश्स्तु भूयवा ॥
 तोच्छ्रमध्यायत्वेन सा त्रिधा हन्तुमेक्षिताः ।
 सप्तदिन दशाहेन गच्छेत् च परं क्रमात् ॥
 लूतादेशश्च सर्वोऽपि दहमखलसन्निभः ।
 श्वितोऽश्वितोऽश्वयः पीतः श्लाघो वा षट्शु-
 र्वतः ॥
 मध्ये कृष्णोऽथवा श्लायः पथंग्नी जाल-
 काहतः ।
 विषमवान् शोषयुतक्षयते बहुयेदनः ॥
 ज्वराशुभाकविकेदकोदावदरगान्वितः ।
 स्त्रीदेन यत् स्रग्मत्स्रं तत्रापि कुरुते प्रथम् ॥
 श्वासदंष्ट्राशुभ्रुशुक्रलातानखाफेवैः ।
 अथाभिरुदमत्वेन विषं वहेन्निश्रेयतः ॥
 लूता नामहेन्द्रसुसंस्कृतं वाधश्च कौटकाः ।
 तद्वृत्तमित्तव पञ्चादिदेशे हृत्तं विकारकृत् ॥
 दिनाहो लस्यते भेषं हंशो लूताविषोद्धवः ।
 सुसोऽथपदागति ततोऽसौ प्रथमेरहनि ॥
 स्रवन्तवर्णः प्रचलः किञ्चिन् कष्टदधान्वितः ।
 शिर्षापरशुप्रतोऽन्तश्च पिटिकैरिष चापितः ॥
 स्रवन्तवर्णो गतो मध्ये कष्टमान् यन्त्रियमिभः ।

दृतीयं सञ्चरो रोमहर्षकद्रक्तमण्डलः ॥
 शरावन्तुपक्षोदाजो रोमकूपसु समवः ।
 महाश्चतुर्थे श्वयथुस्तपश्चासभमप्रदः ॥
 विकारान् कुरुते तांस्तान् पचमे विषकोपजान् ।
 यष्टे याप्रोति मर्ममाणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥
 इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनश्च विभजेदतः ।
 एकविंशतिरात्रिण्य विषं शान्ति सन्ध्या ॥
 अथाशु लूनादृष्टस्य शस्त्रेणादंशसुहरेत् ।
 दहेत् आम्बुवौठाशेन तु पिप्पलीतं दहेत् ॥
 कर्कशं भिन्नरोमाखं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
 प्रहृतं सर्वतो दंशं नश्चिन्दीत दहेत् च ॥
 लेपयेद्दग्धमगदैर्मेधुसैस्त्ववसंयुतैः ।
 सुशीतः सेचयेत्पादकवापैः शीरिहृत्तजः ॥
 सर्वतोऽपहरेदक्तं शङ्खाद्यैः शिरसापिवा ।
 सेका लेपास्ततः शीता वीक्षिष्येष्वाप्तकाशरैः ॥
 फलिनीहिनिशाचौद्रवर्षिभिः पञ्चकाश्रयः ।
 अश्वेषलूताकोटानामगदः सर्वकाम्भिकः ॥”
 “रोधं सेषं पञ्चकं पश्येत्तः
 कालीयाखं चन्दनं यच्च रक्तम् ।
 कान्ता पुष्यं दुग्धनीका ऋणालं
 लूताः सर्वा हन्ति सर्वक्रियाभिः ॥”
 इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ॥)
 लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धपेनीसुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत
 इत्वम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लूनः, त्रि, (लूयते स्मृति । लू + क्तः । “स्वादिभ्यः ।”
 ८ । २ । ४४ । इति निहातस्य नः ।) छिन्नः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।
 “देवेन वैरिणा संख्ये लूनवाह्वनः कृतः ॥”
 उपपत्तितः । यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।
 “तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्व
 खल्लूनः शिशिरात्प्रयस्य ।
 यकीर्यत चामकपादस्यै
 पुष्योच्चयः पञ्जवभङ्गभिन्नः ॥”)
 लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) मेदितः ।
 पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥
 लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “अकारव्यादिभ्यः
 क्तिन्निष्ठापद्धवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । १४४ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) छेदः । इति
 मुग्धबोधयाकरणम् । (त्रीष्टिः । इत्युन्व्वल-
 दन्तः । ४ । १०५ ।)
 लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + वाहुलकात् मक् ।)
 जाङ्गलम् । इत्यमरः ॥
 लूमविषः, पुं, (लूमे वाङ्गुले विषमस्य ।) दृष्टि-
 कादिः । इति हंसचन्द्रः ॥
 लूध, क यथे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-पर०-सक०-सट् ।) क, लूययति ।
 इति दुर्गादायः ॥
 लेराः, पुं, (लिखते इति । लिख + घञ् ।) देवः ।
 इत्यमरः ॥ लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ । (यथा,
 कुमारः । १ । ७ ।

“ब्रह्मि विद्याधरसुन्दरीना-
 मनङ्गलेखक्रियधोपयोगम् ॥”)
 लेखकः, पुं, (लिखनीति । लिख + क्तुल ।)
 लेखनकर्त्ता । तत्पठ्यायः । निपिकरः २ अक्षर-
 चनः ३ अक्षरसुषुः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ।
 बोलकः ५ करकः ६ मसोपयोगः ७ करप्रकीः ८ ।
 इति शब्दरत्नावली । वर्णो ८ । इति घटा-
 धरः ॥ * तस्य लक्षणाणि यथा,—
 “सर्वदेशाक्षराभिन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 लेखकः कथिनो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ॥
 शीघ्रं पितान् सुसंपूर्णान् समञ्जसगतान्
 समान् ।
 अक्षरान् ये लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्तुतः ॥
 उपायवाक्यकृश्लः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 वक्ष्येवक्ता शाल्येन लेखकः स्याद्भृगुसम ॥
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागविनु ।
 अनाद्यायो वृषे भक्तो लेखकः स्याद्भृगुसम ॥”
 इति मात्स्ये १८ अध्यायः । ७ ॥
 अपि च ।
 “सङ्कटक्षयशीतार्थो लघुक्षी जितान्तरः ।
 सर्वशास्त्रसमालोको प्रहृष्टो नाम लेखकः ॥”
 इति चाणक्यसंघट्टः ॥ ७ ॥
 राजलेखकलक्षणं यथा,—
 “ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।
 नानाकल्पिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥
 मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोपिदः ।
 सन्धिविद्यहमेदज्ञो राजकार्ये विचक्षणः ।
 सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः ।
 काव्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मविभुः ।
 एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥
 वृषाशुवर्णां चतुर्त्तं वृषविश्वारक्षकः ।
 वृषतेर्हितकान्धेयो स एव राजलेखकः ॥”
 इति पञ्चकौस्तुभे ॥ * ॥
 लेखकर्म कायस्थेन कर्तव्यम् । यथा,—
 “लेखकांगपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
 यान् ॥”
 कुव्यादितिशेषः । इति पराशरसंहिताधाम् १८
 अध्यायः । (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।
 यथा, महाभारते । १ । १७८—७९
 “सुत्वेतत् प्राह विष्णो यद्वि मे लेखनी चरम् ॥
 लिखतो नावतिष्ठत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥
 याचोऽप्युवाच तं देवमब्रुवा मा लिख क्वचित् ॥
 ॐमित्युक्त्वा गणेशोऽपि वभूव किल लेखकः ॥”)
 लेखनं, स्त्री, (लिख + क्तुल ।) हर्षणम् । सुभक्तम् ।
 अक्षरविष्वासः । इति मेदिनी । के, १२२ । ७ ॥
 भूमौ लेखनविषयो यथा,—
 “न भूमौ लिखिते दुर्बलं मत्वं न पुस्तकं लिखितम् ॥”
 इति योगिनीतन्त्रे दृतीयभागे ७ पटले ॥
 लेखनाज्ञानम् । यथा,—
 “दद्यात्तत्क भिलाकायप्रकृत्यन्तयेत्यपैः ।
 सूरितिरङ्गनं प्रोक्तं इत्याद्यादिनिश्चयम् ॥”

लेखाहः

दक्षः कुक्षुटः तस्याखस्य त्वक् । शिला मगः । शिला । इति भावप्रकाशः ॥

लेखनः, पुं, (लिख + ल्युः ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + ठन् ।) लेखधारकः । परहस्तेन लेखकः । खड्गलेन लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥

लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् । डीम् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्णनिका २ । इति धारावली ॥ वर्णनकी ३ कलमः ४ अक्षरतूलिका ५ । इति जटाधरः ॥

कराश्रयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ३० (यथा, महाभारते । १।१।७८)

“श्रुत्वात् प्राग् विप्रेशो यदि मे लेखनी चणम् । लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥” लेखनीकरणमुभाशुं यथा,—

“वशास्य लिखेद्व्यं तस्य दानिर्भवेद्भवम् । नास्त्वस्या तु विभो भवेत् तत्तयो भवेत् ॥ महालक्ष्मीर्भवेद्विभं सुवर्णस्य शलाकया । ब्रह्मलक्ष्यं स्यात् वै मतिदृष्टिः प्रजायते ॥ तथा अग्निमयेद्वे वि पुत्रपौत्रधनागमः ।”

अग्निमयेष्विषकाश्रमः ॥ “रेतेन विपुला लक्ष्मीः कांस्तेन मरणं भवेत् ॥ अष्टाङ्गप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाधवा । चतुरङ्गुलस्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे । नक्षत्ररसंयुते तु स्वर्णायुर्जाति वै दिने ॥”

यथा रेतेनेत्यादिवचने सकृदेव विधिनिषेधौ तथाप्यष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधः निषेधस्तु-रङ्गुले । इति योगिनीमते तृतीयभागे ७ पटलः ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—

“खटिका कटिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लेखनीयः, त्रि, लेख्यम् । लेखितव्यम् । इति लिखधातोः कर्मण्यनीप्पत्येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सूत्रे । ६ । १८ ।

“येऽभी लेखनीयश्च रोपनीयश्च त्रिधा ॥”) लेखनीयः, पुं, (लेखिषु देषु च अपभः श्रेष्ठः । लेख अपभ इति वा ।) इन्द्रः । इन्द्रमदः ॥

लेखधारः, पुं, लेखं धरति इत्यर्थे अगप्रत्ययेन निष्पन्नः । पत्रधारकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (यथा, कथापरिभाषा । ५ । ६५ ।

“पितृं न वृषस्तत्र लेखधारं अगर्जयत् ॥”) लेखधारकः, पुं, (लेखधार एव । स्वार्थे ऋन् ।) पत्रधारकः । (यथा, कथापरिभाषा । ३६ । २१ ।

“नाशानाय स्वर्गरे स्थितेनोऽप्यज्ञानस्मिनेः । भागधुं सधियस्यै प्रथितो लेखधारकः ॥”) लेखनी, स्त्री, (लिखते इतिः लिख + बाहुलकात् अय् । टाप् ।) लिपिः । प्रकृतिः । इति मेदिनी । नि, २६

लेखाहः, पुं, (लेखी अहः ।) लेखारम्भकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेखारम्भकः, नि

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् । इति ध्रान्तलिखधातोः कृप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लेख्यं, त्रि, (लिख + ल्यन ।) लेखितव्यम् । लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ ३० यवहारार्जकक्रियापादाङ्गम् । यथा,—

“वास्तुसिक्तेऽपि समये भ्रान्तिः संवायते यतः । धात्राचाराणि स्थानि पत्राख्येन्यतः पुरा ॥ लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा । असाक्षिकं साक्षिमच सिद्धिदेशस्थितेऽस्तयोः ॥ यतास्तु साक्षियो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः । तदप्यपार्थं करण्यते त्वधिः स्थिराश्रयात् ॥ दर्शितं प्रतिकाक्ष्य पठितं श्रावितश्च यत् । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र स्तेष्वपि च साक्षिषु ॥”

इति यवहारतत्त्वे ब्रह्मसूत्रिः ॥ अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं द्विविधम् । शासनं जानपदश्चेति । शासनं निरूपितम् । जानपदमभिधीयते । तत्र द्विविधम् । स्वहस्तकृतमन्यकृतश्चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारासुरारेण प्रामाण्यम् । यथा च नारदः ।

“लेख्यन्तु द्विविधं त्रियं स्वहस्तान्यकृतन्तथा । असाक्षिमन् साक्षिमच सिद्धिदेशस्थितेऽस्तयोः ॥” इति ॥

तत्रान्यकृतमाह । “यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वहस्तानु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमन् कार्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥” धनिकाधमर्णयोर्वीर्योऽर्थो हिरण्यदिः परस्परं स्वहस्तानु इयता कालेनेतावद्द्वैमितीयती च प्रतिमासं दृष्टिरिति निष्णातो अवस्थितस्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् । साक्षिमदत्तलक्षणं साक्षियुक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तदधिकपूर्वकम् । धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः ।

“कदां तु यत् कृतं कार्यं सिद्धार्थन्तस्य साक्षिणः । प्रपद्यन्ते विवादेशु कृतं वाप्यलेखकम् ॥” इति स्मरणात् ॥

अपि च । “समासागतदृष्टांशनांजातिमगोत्रकैः । सप्तस्यारिकांशोपपट्टनामाश्चिद्विद्वन् ॥” समा संवत्सरः । मासश्चैवादिस्तदर्थः पक्षः शुक्रः ऋषो वा । अशक्तिश्चिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जानिशांस्तयादिः । मगोत्रं वाश्रयादिमोत्रमैतैः समादिभिश्चिद्विद्वन् ॥ तथा सप्तस्यारिकं दृष्ट्यादिशाराप्रयुक्तं गुणनामकव्ययः कृत् इति । आकांशपट्टनाम प्रथितनिष्पट्टनाम । आदि यथाकादयश्चाभिसंज्ञाचारादिमर्णयम् । एतेष्विद्वितं शशां कान्तिमिति गोपेन गमन्यः । किञ्च ।

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निदेशयेत् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥” धनिकाधमर्णयोर्वीर्योऽर्थः स्वहस्ता जवमिन्-स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्तीयं स्वहस्तेनास्तिस्तेषु यदुपरि लेखितं तन्ममानुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे लिखेत् । तथा,—

“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पट्टनामकपूर्वकम् । अत्राहमनुकः साक्षी लिखेदुरिति ते समाः ॥ तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखितान्तर्या-त्नीयपट्टनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहमनुको देवदत्तः नाक्षीनि स्वहस्तेनेकेकशो लिखेयुस्ति च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यथाधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽन्येन साक्षी च वाच्यन्तरेण सर्वसाक्षि-सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथा च नारदः ।

“अलिपिज्ञं ऋणी यः स्यात् स्वमतसु च लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपतः ॥” इति ।

अपि च । “उभयाभ्यर्थते नैतन्मया ह्यसुकस्यनुना । लिखितं ह्यसुकनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यां उभाभ्यां प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रस्यनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ३० साम्प्रतं स्वहस्तलेखमाह ।

“विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितम् यत् । तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं वलोपधिहताहते ॥” यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । वलोपधिहताहते । वलेन वलात्कारेण । उपधिना ह्यल्लोभक्तोऽधमयमदादिलक्षणेन यत् कृतं तस्मादिना । नारदोऽप्याह ।

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालवलात्कारकृतश्च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिहतन्तश्चेति ॥” वल्लेख्यं स्वहस्तकृतं परहस्तकृतश्च यल्लेख्यं देशाचारासुरारेण सपत्यकव्यवहारे वत्यकव्यवहारयुक्तमर्थकमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावन्न पुनः चायुश्चन्द्रेण प्रातिस्निकदेशभाषयापि लेखनीयम् । यथा च नारदः ।

“देशाचाराविरुद्धं यदात्ताधिधिलक्षणम् । तन् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमवितुप्रक्रमाक्षरम् ॥” इति ॥

विधानं विधिरार्थविधिराधीकरणस्य लक्षणम् । गोप्याधिर्भोग्याधिकारजनमित्यादि नद्वयकं विषयं यस्मिन्सहजाधिधिलक्षणम् । अविद्वन्क्रमाक्षरं यथोनाक्रमः क्रमसाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविद्वन्प्राणि क्रमाक्षराणि यस्मिन्सहजविद्वन्क्रमाक्षरम् । नद्वयं भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजशासनवत् साधुशब्दनिर्णयोऽर्थान्तरि-प्रायः । लेख्यप्रमाणं लेख्यारम्भकं विभिरैव

दयमिवाह । अयं लेख्यकृतस्यं पुरुषैश्चिभिरेव तु । यथा साध्याधिकृतस्यन्निभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहृष्टुणननुपुत्रैश्चिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिर्मिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैश्चिभिरेव देयमिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैश्चिभिरेव देयमिति नियम्यते । बाहुमस्यैवोत्सर्गस्य पत्राहृष्टुण- विषये स्तुत्यन्तरप्रभवात्पत्राहृष्टुणमपननुमिदं वचनमाह्वयम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायननाभिहितम् । एवं कालमनिक्रान्तं पितृगान्धाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्राहृष्टु- मनिक्रान्तकालमपि पितृगामपि पितृगामं मन्विष्ट एाप्यते । अत्र पितृगामिनि बहुवचननिर्देशान् कालमनिक्रान्तमिति वचनात्तुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतिनापि । लेख्यं यस्य भवे- हृत्ते साभन्तस्य विनिर्देशेति । अत्रापि यस्य हृत्ते पत्रमस्ति तस्यैवाभ इति सामान्येन चतु- र्थादिभ्योऽप्युत्सर्गाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चै- तदाहृष्टुणनिर्देशार्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचन- हृष्टुण्णु योगीश्वरवचनागुसारेण योजनीयम् ॥ ३ ॥ अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुष्यते तावद्- यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्वकीऽपि पत्राहृष्टु अग्रे त्रिभिरेव देयमिति नियमाद्व्यापकरथानधि- कारेणाध्याहरणेऽनधिकारप्राप्ताविदुष्यते । यावत्तुर्थादि- प्रदमेन वा ऋणं न दीयते ताव- देवाधिभुष्यते इति वदता सवन्वकीपाकरणे चतुर्थादिरेवधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त- मेव फलभोग्यो न नशनीति सत्वम् । तदप्ये- तन्निम्न सत्वपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ३ ॥ प्रासङ्गिकं परि- समाय प्रकृतमेवानुसरति । "देशान्तरस्ये दुर्लभे नद्योग्ये हृते तथा । भिन्ने दम्भेऽथवा चिन्ने लेख्यमन्यसु कारयेत् ॥" शवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधी- यते । शवहाराक्षमत्वस्याव्यवहितदेशान्- तरस्ये पत्रे दुर्लभे दुष्टानि सन्दिग्धानाणि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यन्तराणि पदानि वा यन्तिस्तदुर्लभं तन्निन्दुर्लभे नष्टे कालवशेन उन्मृष्टे मधीदौर्लभ्यादिना गृह्णिते लिप्यन्तरे हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते हृथे अग्निना हृत्ते हृथा भूते नति दिर्भवति । एतद्यार्थि- प्रत्यक्षिणोः परस्परानुमतौ सत्त्वां विमलानु- शवहाराप्रामौ देशान्तरस्यपचानयनाधाना- येथया काशी दानयाः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पक्षे साक्षिभिरेव शवहारनिर्णयः कायः । यथाह नारदः । "लेख्यं देशान्तरस्ये शीर्षे दुर्लभिते हृते । गवत्तुक्तकालकरुणस्यो एहृष्टुणम् ॥" इति । गतो विद्वान्पत्रस्य देशान्तरस्यस्थानयनाय कालकरुणं कागायप्रदानायः । अतः पुनर- प्युक्तस्य पत्रस्य पुनरे हृष्टारः साक्षिभ्यो- र्निर्णयः शवहारपरिमपत्रं कायम् । यदा तु साक्षिभ्यो न मति तदा हृष्टेन निर्णयः कायः

अन्वेषसाक्षिके देशेण शवहारे विनिर्देशेति सारखात् । एतच्च जानपदं शवम्यापत्रम् । राजकीयमपि शवम्यापत्रमीदृशमेव भवति । इयंस्तु विशेषः । "राजः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्तुतं लेख्यं सर्वैर्बर्हणु साक्षिभ्यम् ॥" इति ॥ * ॥ तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं बृहवशिष्टेनोक्तम् । यथोपन्यस्तमाध्यायसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकक्षेत्रं जयपत्रकमिष्यते । प्राश्निकादिहस्ताङ्गं मुद्रितं राजतुद्रया । विद्वेषे वादिने दद्यात्पयिने जयपत्रकमिति ॥ तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽस्तु कयुत्तस्येति स्वहस्तं ददुः । "सभासदश्च ये तत्र स्तुतिशास्त्रविदः स्मिताः । यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुरेव ते ॥" इति गनुस्मरणम् ॥ सभासदाश्च परस्परानुमतयतिरेकेण शवहारी निःश्लो भवति । यथाह नारदः । "यत्र सभ्यो जनः सन्नः साधे तदिति मन्यते । स निःश्लो विवादः स्यात् सश्लोस्त्वयथा भवेत् ॥" इति । एतच्चतुष्पादशवहार एव । "साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितश्च यत् । राजतुद्राङ्गित्वेव जयपत्रकमिष्यते ॥" इति सारखान् ॥ यत्र तु हीनता यथा । "अन्यवादी क्रियादीं नोपस्थाना निरुत्तरः । आहृतप्रपलायी च हीनः पश्चविषः स्तुतः ॥" इति ॥ तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्तार्थं जयपत्रं तु प्राङ्नाय- विधिनिर्देशमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे नियेयनिमित्तान्याह । "सन्दिग्धलेख्यमुद्रिः स्यात् स्वहस्तलिखिता- दिभिः । युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥" शुद्धमसुहृत्तैः सन्दिग्धस्य लेख्यस्य मुद्रिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यल्लेखान्तरत्वेन मुद्रिः । यदि सहशान्द्य- राणि भवन्ति तदा मुद्रिः स्यादित्यर्थः । आदि- शब्दान् साक्षिभ्योऽप्युत्सर्गस्य लिखितान्तरस्य- दाहृष्टुणिरिति । युक्त्या प्राप्तिक्रियाप्राप्तिः । देश- कालपुरुषाणां द्रव्येण सह सम्बन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्मिन् पुरुषस्येदं द्रव्यं चत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्मात्पु- न्यागः । चिह्नसमाधारणं शिफारादि । सम्बन्धः आदिप्रत्यययोः पूर्वमपि परस्परविभागेन दान- यदनादिसम्बन्धः । आगमोऽस्तीतावतोऽर्थस्य समापितः प्राप्तुमायः । एत एव इत्यर्थः । यमिहेतुभिः सन्दिग्धलेख्यमुद्रिः स्यादित्यर्थः । यदा तु मुद्रि सन्देहनिर्णयो न आयेत तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कायः । यथाह कात्यायनः । "दूषिते पत्रके शारी तदाहृष्टुण्णु निर्दिशत ॥" इति । साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्षिसम्बन्ध- विषयानु शारीतवचनम् । "न मयेतन् हृतं पत्रं दूषितमेतेन कारितम् । अप्ररीक्ष्य तत् पत्रमप हृथेन निर्णयः ॥" इति ॥ * ॥ एवं शोधिते पत्रे ऋथे च दातये प्राप्ति यदा हनुःसमेवर्णान्दातुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह । "लेख्यस्य हृष्टेऽभिलिखेद्वत्त्वा दक्षिणकी धनम् । धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥" यदाधमर्णिकः सक्तस्य हानुःसमसमर्थस्तदा शक्यगुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य हृष्टेऽभिलिखेदेनावम्भया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनन्तस्यैव लेख्यस्य हृष्टे दद्या- दभिलिखेदेनावम्भया लब्धमिति । कथं स्वहस्त- परिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताश्चरिचिह्नितम् । यदोपगतं प्रथमपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नित- मधमर्णोऽधमर्णो दद्यात् ॥ * ॥ ऋथे तु हनुःसे दत्तं लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह । "दत्तं पाटलेख्यं शुद्धौ चान्यसु कारयेत् ॥" प्रमेण सक्तस्य वा हनुःस्येवर्णान्दातुं पूर्वकृतं लेख्यमाटयेत् । यदा तु दुर्गणेशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धे अधमर्णोऽधमर्णोऽधमर्णो कारयेदुत्तमर्णमधमर्णः पूर्वोत्तमर्णोऽधमर्णो विमुद्रिपत्रं अधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ससाक्षिके ऋथे हनुःसे दातये किं कर्तव्य- मित्यत आह । "साक्षिमप भवेत् यथा तदातयं ससाक्षिकम् ॥" यत्तु ससाक्षिकस्येव पूर्वसाक्षिसमसममेव दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मित्ता- चरायां शवहाराध्यायः । लेख्यार्थिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका ।) वृत्तिका इति शब्दरत्नावली ॥ लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखाद्यं पत्रं अस्य ।) तालवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीय- पत्रे, स्त्री । लेख्यागं, स्त्री, (लेख्यस्य स्यान्म ।) लिखते यत्र । आक्षिप्त इति हनरगमात् इति ऋ तिक्भाषा । तत्पठ्यायः । यत्तु कुटो २ । इति शब्दरत्नावली ॥ लेख्यं, स्त्री, गुण्यम् । ज्ञात् इति भाषा । यथा, — "उत्तमस्ये हृष्टमिदं मध्यमं भवन्नाम ॥" इति मत्तवैर्षे श्रीकण्ठस्यस्ये विद्वान्तराय २२ अध्यायः ॥ लेख्यं, स्त्री, गुण्यम् । ज्ञात् इति भाषा । यथा, — "उत्तमस्ये हृष्टमिदं मध्यमं भवन्नाम ॥" इति मत्तवैर्षे श्रीकण्ठस्यस्ये विद्वान्तराय २२ अध्यायः ॥ लेख्यं, पुं, (लेख्यं + यम् ।) लेख्यम् । (यथा, साक्षि- कथे । ३२ । १५ ।

“भूमिर्विश्रुधते कालात् दाहमाज्जनगोक्रमैः ।
लंपाद्भुविखनात् सेकादिप्रसवमार्ज्जनाचनानात् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
२नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ पुन इति भाषा ॥
यकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क्त्वात् ।) जाति-
विशेषः । राज इति घैकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पलायकः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यङ्गत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, स्त्री, (लिप् + क्त्वात् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्भवलेपनैरतिश्रीभितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुष्टलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“अथ तस्मिन् मे देवि ! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं यस्य वै भूमे मम वैभोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावदर्थसदृशाणि दिव्यानि दिवि भोदते ।
यदि हादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिव्यैर्नमस्कृतो देवि । कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमगुप्राप्य सदसं जीवते दश ।
मङ्गलस्यैव जायेत माहमागुणवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सन्धर्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भगवा यवस्थितस्यापि सर्वप्रास्तायि गच्छते ॥
देवि ! कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छ्रेयस्य वसुधरे ।
गोमयस्य समासाद्य यावत्सोकीशुगच्छति ॥
समाप्ते यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदानस्य तावद्वर्षसदसकम् ।
गोमयानयित्वा चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
यकादशसदृशाणि यकादशशतानि च ।
जतः स शान्तले ह्यपि रमते च सुदा युतः ॥
शान्तलानु परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलस्यैव जायेत सन्धर्मविदांवरः ॥
अथ दादशवर्षाणि मचित्तः सुदृढव्रतः ।
वष्टते गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीशुद्धलेपनफलं यथा,—

“देवा यदन् यः शुक्र गोमयेनानुलेपयेत् ।
विद्यो वा यदि वा पुंसः पश्यान्वशु निरन्त-
रम् ।

स ह्यभेदं चिन्तान् कामान् देवा लोकस्य

गच्छति ॥”
इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(२३१) लेपनविधौ यथा,—

“न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमायं न धार-
येत् ।

शुष्कमायसुपेक्षेत् प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”
इति मध्यखण्डे त्रयोविंशोऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥

लेपनः, पुं, (लिप्यत्यनेनेति । लिप् + करणे क्त्वात् ।)
तुशुष्कनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपी [न्] पुं, (लिप्यतीति । लिप् + णिनिः ।)
लेपकः । घैकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं, त्रि, (-लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधानोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।

‘शैलौ दगमयी लौहौ लेप्या लेखा च
सैकती ।

मनोमयी मखिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”)
लेप्यङ्गत्, पुं, (लेप्यं करोतीति । क्त्वा + क्तिप् ।)

लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥
लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । ङीप् ।) काष्ठादि-
घटितपुत्तलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) तुगन्धद्रवलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेयः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लेलिहानः, पुं, (पुनः पुनरतिशयेन वा लेङ्गोति ।

लिङ् + यङ् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनः पुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । ५ ।

“सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)
लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

सुधाविशेषः । यथा,—
“वह्नं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-
येत् ।

पार्श्वस्य सृष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥”
यथा ताराराधने । अन्यथा लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिर्मायाधरः सङ्घर्षुः कूर्चं क्रमादिदुः ॥
वीजानि चोचरन् मन्त्री सुधावन्धनमावरेत् ।
तर्पणीमध्यामानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ॥
अनामायां चिपेट्टट्टां शर्च्यो कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ।

लेलिहानाखसुद्वयं जीवन्वासे प्रकीर्तिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

नेशः, पुं, (लिष् + षच् ।) कणा । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राक्षसमांसां नेशः समनुवर्तितः ॥”)
लेटुः, पुं, (निगमते इति । लिष् + वाङ्कुलकान्

तुन् ।) लोटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१५ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ज्ञाक्षयान् मुष्टः पराभवति योऽ-
चिरात् ।
यथा महाशयं चिप आमलेष्टुर्निगमति ॥”

लेटुः, पुं, (लेटुं दृग्तीति । दृन् + टक् ।
लेटुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेटुभेदनः, पुं, (लेटुं भिङ्गतीति । भिङ् + क्त्वात् ।)
लोष्टमङ्गसाधनसुहरः । मर इति खानः ।

इति कैचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः
कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेटुः ४ लेटुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, दृष्ट्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-
रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेष्टः, पुं, (लेष्टनमिति । लिष् + षच् ।)
आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-
पर्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३ स्वदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ५ । ४३ ।

“सथापसयलेष्टयसननिरोधावमर्दनारोहाः ।
व्याघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्व इति ते दश

प्रासाः ॥”
कर्मणि षच् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १४४ ।

“पक्षेक्षि हं सिता चौरं पलाहं कुडवावित्तम् ॥”
लेङ्गीति । लिष् + पचाद्यच् । लेष्टनकर्त्तरि, त्रि ।

यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
“दृष्टिहं मधुनो लेष्टेहवैरुग्नेयथा गिरिः ॥”

अवलेष्टः । तत्पर्यायो यथा,—
“क्षापस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारस-

क्रिया ।
सोऽवलेष्टश्च लेष्टः स्यात्तन्नात्रा स्यात् पलो-

न्मिता ॥
सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

इयं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”
इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥”

लेहनं, स्त्री (लिष् + क्त्वात् ।) जिह्वया रश्-
ग्रहणम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वास्वादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
लेहिनः, पुं, (लिष् + वाङ्कुलकात् ङन् ।) दृष्ट-

यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
लेखं, स्त्री, (लिष् + ण्यत् ।) अमृतम् । इति

शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, क्षधा-
सरित्सामरे । ४५ । २३० ।

“तत्रान्नाविधं भस्वभोव्यलेष्टादि पट्टयम् ।
दिव्यमन्नं बुभुजिरे पपुः पानमधोत्तमम् ॥”

आहारविशेषो यथा,—
“आहारं पट्टविधस्यैवं पेषं लेह्यन्तयेव वा ।
भोव्यं भस्वन्तथा चर्च्यं गुरु विद्यादयथोक्त-

रम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गे प्रथमे भागे ॥

लेङ्गं, स्त्री, (लिङ्गमधिकृत्य क्तो गत्य इति ।
लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + ञच् ।) लिङ्ग-

पुराणम् । यथा,—
“सात्त्वं क्रौञ्चं तत्पाकेऽङ्गं श्रेयं स्वान्दन्तयेव च ॥”

इत्यादि पाञ्चोत्तरस्य ६४ अध्यायः ॥
(यस्य विवरणादिकं पुराणस्य ६४ अध्यायम् ॥)

लोकः

लैङ्गी, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लिङ्ग
सम्बन्धि, त्रि ॥

लोकः, षट् क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) षट्, अलुलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ॥

लोक, षट् ई ईच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्याप्त०-सक०-सेट् ।) षट्, अलुलोकत् । ड,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरच्छां प्रकाम-
विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पश्चात् तं करोतीति औ बाध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लोकः, पुं, (लोच्यते इति । लोक + चप् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः ॥ सप्तलोकनामानि
यथा,—

“भूर्भुवः स्वर्मेवैव जनश्च तप एव च ।
सत्त्वलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्षिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥

अपि च ।

“भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैव त्रयोऽपि ।
महर्षेणोक्तमः सत्त्वः सप्त लोकाः प्रकीर्षिताः ॥
भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्तरिक्षं भुवः
सूतः ।

भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषाद्दूर्ध्वं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्जिह्मिन्नातो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभसोऽधिपतिस्तेन वायुर्नभस्यतिः ।
भायस्य स्वर्गाधिपतिस्तेन स्वर्गो दिवस्यतिः ॥
गन्धर्वाधिरसश्चैव गुह्यकाः सद्य राक्षसैः ।
भूर्लोकवासिनः सर्वे अन्तरिक्षचरान् ऋशु ॥
अरुतः सप्तभिः स्कन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदिष्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
यतुर्थं तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सेयते पञ्चमो महान् ॥
अनुः सनत्कुमाराद्या वैराजश्च सुतास्त्रयः ।
षड् तु संस्थिता स्मृते देवा देवविरोधकाः ॥
यत्नस्तु सप्तमो लोको ह्यनुभवंवासिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीयातलचण्यः ॥
महतीतनात् सद्यसांश्रुतत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
दृष्ट तानि भुवे यावद्द्विगुण्ये द्विगुणान्तरे ॥
दृष्टयोजनकीत्यास्तु मेरुर्ऊर्ध्वं भुवः सूतः ।
त्रयोविंशतिलक्षाणि त्रैलोक्येशक उच्यते ॥
द्विगुण्ये सद्यसेषु योजनानां श्रुतेषु च ।
लोकान्तरमण्यैर्कैः भुवाद्दूर्ध्वं विधीयते ।
देवदानवगन्धर्वराक्षसपद्मगाः ।
भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसावृतम् ।
सतोऽभियायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
सतो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादीश्वरो ज्यो यस्य शक्त्वावृतं जगत् ।
शिवोभाभाशुदेवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयेः अष्टमति-
नांमाध्यायः ॥ * ॥ दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् शुभतः प्रेष्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्लैषु न्योजयत् योगवित् ॥
त्रयाणामपि लोकानां देवतानां द्विलोकमाः ।
चकार शक्रं राजानं देवानां दितिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्थां कौशिकीं राजा दक्षिणस्थां यमो
दिशि ।

वरुणः पश्चिमायान् उत्तरस्थां सदां धनी ॥ * ॥
पुण्यवतां लोका यथा,—

“एवं विभज्य राज्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दिवान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् स्वयंस्काशान् कस्यचिद्वचननिर्म-
लान् ।

कस्यचिद्विष्णुप्रियोतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म-
लान् ॥
नानावर्णान् काममयानेकप्रतयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥

भानूर्ध्वं ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
रते सुकृतिनां लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
ये यजन्ति मखैः पुराणैः समाप्रवरदक्षिणैः ।

सदरानिरता दान्ता ऋजवः सत्यवादिनः ॥
दौनासुमहकृत्तारी ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।

योगयुक्ता महालानो यान्ति तत्र तपोष्णलाः ॥
सर्वे सदाः समायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।

एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौष्करं ब्रह्मसदनमाचरोह प्रजापतिः ॥

सर्वे स्वयम्मुदत्तेषु पावनेषु दिवोकसः ।
रेमिरे स्त्रेषु लोकेषु महैन्द्रेणाभिपालिताः ॥”

इति बह्मपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्णो विषयोऽस्य यथा,—

“यथा लोकस्य स्वर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा हतयुगमेवं बालम् । यथा त्रेता
तथा यौवनं यथा हापरस्तथा स्थाविर्यं यथा
कृत्स्नैवमातुर्थं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येव-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामपि विशेषसामान्यं विधातुम् ॥”

“तत्र संयोगात्तत्रैव लोकशब्दः बद्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरनु-
पत्तिर्वृद्धिरुपपन्नो वियोगश्च तत्र हेतुरनुपत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्लक्ष्यं वृद्धिरापायनं उपपन्नो
दुःखागमः बद्धातु विभागो वियोगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ॥” इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥

“तस्मिन् क्रिया सौर्ध्विष्ठानं कस्मात् लोकस्य
हेविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवास्मैः सौम्यश्च
नदभूयस्वात् । पश्चात्तल्लोका ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥)

लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनाभीपधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लोकप्रिये, त्रि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । १८ । ६ ।

लोकपा

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशलः शम्भुः वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेढ्यं हृदयं किं न दौर्घ्यते ॥”

लोकचक्षुः, [स] स्त्री, (लोकानां चक्षुरिव ।)
स्वयं । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥

लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्षिप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, त्रि । यथा,
श्रुतपथत्राण्ये । १४ । ४ । १ । ३३ ।

“यं कामं कामयते तमागायति तदै तल्लोक-
जिदेव ॥”

लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातयम् ॥)

लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१३८ ।

“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतस्तेषान् वीधिसत्तानवेदि तान् ॥”

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—

“अकिञ्चनः सन् प्रभवः सः सम्यदां
स लोकनाथः पितृसद्गमोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्नि वाथार्थविदः पिशाकिनः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥
(तथा च महालिङ्गाचैतन्त्रे शिवश्रुतनाम-
स्तोत्रे ।

“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वरः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्वयथा,—

“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विचूर्णयेत् ।
मृताभ्रं रसतुल्यश्च पुनस्तेनैव मह्ययेत् ॥

रसाद्द्विगुण्ये च लोहतुल्यश्च ताम्रकम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुण्यं क्षिपेत् ॥

नागवह्नीदलेनैव मह्येद्वयत्नतो भिषक् ।
पचैङ्गणपुटेनैव स्वाङ्गशीतं ससहरेत् ॥

यकृतस्त्रीहोदरहरः गुल्फाभययुनाशनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तां सगुडं वा हरीतकीम् ॥

गोमूत्रश्च पिवेद्वातु गुडं वा क्षीरकान्ति-
नम् ॥”

इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रवार-
संग्रहे यक्षतुङ्गीहाधिकारे ॥ * ॥ लोकप्रभौ,
त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।

“लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
अपर्वण्यैव सीमस्य राहुग्रहणपीडया ॥”

लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
पिच् + अच् ।) राजा । इति हलायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३३६ ।
“उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्म प्रशन्निष्ठः ।
यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न पश्यत्ययम् ॥”

दिकपालः । यथा,—
“इन्द्रो वरुणः पितृपतिर्निर्ऋतिर्वेदव्योऽनिलः ।
घनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”

इति बह्मपुराणम् ॥

लोकाली

(यथा च, मनुः । ५ । ६६ ।

“मोमात्प्रकारानिलेकाणां विषाण्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयति वृषः ॥”)
लोकवाच्यः, पुं, (लोकानां वाच्यः ।) सूर्यः ।
इति जटाधरः ॥

लोकवाच्यः, पुं, (लोकान् लोकममाजात् वाच्यः ।)
मन्वाचारवर्जितः । यथा,—

“लोकवाच्यस्तु यो वाजिगवाश्यान्वारवर्जितः ॥
इति जटाधरः ॥

लोकमाना, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
इत्यमरः ॥ (लक्ष्मण्या लोकजननीसमापि च ।
यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।

“प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदमौ लोकमानरौ ॥”)

लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनश्च ।
कथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६२ ।

“सोऽश्नन्तुपाणिघातेन यन्नेवेदेरितः शरः ।
जगाम काण्डनिजवादलस्यो लोकलोचनेः ॥”)

लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) यद्य-
विशेषः । यथा,—

“स्कन्दग्रहादयो ये च आर्यकत्रामकादयः ।
कौमारस्ते भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥”

इति वट्टपुराणम् ॥

लोकविद्युतिः, स्त्री, (लोके विद्युतिः ।) जनश्रुतिः ।
किंवदन्ती । इति केचित् ॥

लोकायनं, स्त्री, (लोकेषु आयतं विस्तीर्णमिव ।)
तर्कभङ्गः । चार्पाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥

लोकान्यतिकः, पुं, (लोकान्यतं शास्त्रमस्यस्येति ।
लोकान्यत + टन् ।) चान्दाकः । इति हेम-
नन्दः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंश । २७६ । ३० ।

“नेत्रनामान्नामयोगसमवायविशारदः ।
लोकान्यतिकसुर्यश्च शुश्रुवः स्वनभौरितम् ॥”)

लोकालोकः, पुं, (लोकवतेरमौ इति लोकः । न
लोकवतेरमौ इति अलोकः । ततः कर्म-
धारयः ।) मन्नामस्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।

चक्रवाटुः २ । इत्यमरः ॥ हे सांख्यद्वीपां
महीमांशेष्य प्राकारवत् स्थिते गिरौ लोकालोक

इति मन्नामस्याते । अन्तर्भावयति सूर्यरश्मिभिः
सुश्रुमानत्वात् इति लोकः । तथा वदिः
सूर्यकिरणस्यशतं न लोच्यते इति अलोकः ।

नोऽज्ञां नोऽज्ञे कर्मणि धन् लोकेशामौ अलोक-
श्चेति लोकालोकः । चक्रं महीचक्रं वदते
दिश्यति चक्रवाटुः । वदि इ वदे च पण्-

त्रापकसिद्धस्यानियत्वात् न दुष् । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“नोऽज्ञान्म्यापि पुष्पात्मा प्रजाकोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवापणः ॥”

अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । १२ । ४१-४५ ।
श्रीनारायण उवाच ।

“ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।
अन्तराख्ये च लोकालोकयोर्ध्वः परिकल्पितः ॥

लोकेश्वर

यावदस्ति च देवैर्ज्ञानं मानसोत्तरात् ।
सुमेरोस्तावती शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ॥
दर्पणोदरतुल्या सा मन्त्रप्राग्निविचर्जिताः ।

यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चिन् प्रत्युद्दीयते ॥
अतः सन्त्रप्रागिसद्वरहिता सा च नारदः ॥

लोकालोक इति यास्या यद्यत्र परिकल्पिता ॥
लोकालोकान्तरे चास्य-वर्षेते सन्त्रदा स्थितिः ।

इत्येव सलोकानां त्रयाणामन्तगः क्रतुः ॥
सूर्यादीनां ध्रुवान्नानां रश्मयो यदशादिह ।

अस्त्राचीनाश्च त्रीं लोकानातन्वानाः कदापि
हि ॥

पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारदः ।।
तावद्द्रव्यनायामः पर्वतेन्द्रो मण्डोदयः ॥

एतावँलोकविन्यामोऽयं संख्यामानलक्षणेः ।
कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥

भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ।।
तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥

निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोधत ।
ऋषभः पुण्यचूडोऽथ यामनोऽथापराजितः ॥

एते समस्तलोकस्य स्थिहिहेतव इरिताः ।
तेषां स्वविभूतीनां बहुवीर्यापट्टं हनम् ॥

विशुद्धसत्त्वसैश्वर्यं वह्यन् भगवान् हरिः ।
आस्ते सिद्धाशकोपेनो विष्वक्सेनादिसंघतः ॥

निजायुधैः परिवृतो भुजदखैः समं ततः ।
आस्ते सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥

आकल्पमेवं वेषं स गतो विष्णुः सनातनः ।
स्वमायारचितस्यास्य गोपीघायात्मसाधनः ॥

योऽन्तस्त्रिस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।
यास्यानं यद्दृष्टं लोकालोकाचल इती-

रगान् ॥” * ॥

लोकस्य अलोकश्च तौ । सूर्याद्यालोकविशिष्ट-
तद्रहितदेशौ । अत्र द्विवनप्रयोगः स्यात् ।

यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
“ततः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोका-
लोकयोरन्तराणे परित उपकल्पितः ॥”)

लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥ बुद्धभङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।

“यथा च वृत्तान्तमिमं सदीगत-
स्त्रिलोचनेकांशतया दुरासदः ।

तवैव सन्देशहरादिशांपतिः
श्रयोति लोकेशः तथा विधीयताम् ॥”

लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ६० ।
“लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”

लोकधिपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ ।
६ । १६ ।

“पादापस्य विनिर्ममौ लोकेशो विष्णुरावि-
शन् ॥”)

लोकेश्वरः, पु, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभङ्गः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भुवनानां जनानां

लोचन

प्रभुश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । १६ ।
“अवमीदद्य कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिना लोकेश्वरमितं प्रभुम् ॥”)
लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । २६ ।
“यद्यन्त्रवताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तमम् ।
सुरासुप्रेनविज्ञानां पतीन् लोकेश्वरान्
इयान् ॥”)

लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बृहस्य आत्म-
जेव ।) बुद्धशक्तिभङ्गः । तत्पर्यायः । तारा २
महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६
मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
शिवा ११ खडूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४
नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महानारा १७
वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(घुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अजुलोचत् ।
भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमशरद्वैवो भाष
इति ऋड्यप्रकारं मत्वा वचनार्थमाह तुः ।
इति दुर्गादासः ॥

लोच, ऋ उ इंज्ञे । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इञ्जः पर्यालोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । ऋ, अजुलोचत् । उ, लोचते
कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-
दिकमिति । लोच + अच् ।) अशु । इति
जटाधरः ॥

लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोच + क्तुल् ।)
मांसपिण्डम् । अजितारका । कञ्जलम् ।
स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदम्बी । नीलवस्त्रम् ।
निर्बुद्धिः । कर्मपूरः । सूर्यो । भङ्गधर्मम् ।
इति मेदिनी । के, ५० ॥ निर्मांकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच + लुट् ।)
चक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
यथा,—

“वक्रान्तेः पद्मपत्राभैर्लोचनेः सुखभागिनः ।
माज्जरलोचनेः पापो महात्मा मधुभिन्नलैः ॥

क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाक्षाः सकल्पयाः ।
जिह्वेश लोचनेः क्रूराः सेनाप्यो गणलोचनाः ॥

गम्भीराद्या इश्वराः स्युर्मन्त्रिणः स्थूलचक्षुषः ।
नीलोत्पलाद्या विदांसः सौभाग्यं श्यावचक्षु-

पाम् ॥

स्यान् कण्ठतारकावाणामद्यास्तुपाटनं किल ।
मण्डकाचाच्च पापाः स्युर्निःसाः स्युर्दोर्घ-

लोचनाः ॥

दृक् चिग्धा विपुला भोगे अस्पायुर्नाभि-

दमता ।

विशाक्षीकृता सुखिनो दरिद्रा धिमभुवः ॥
इति गार्हपत्ये ६५ अध्यायः ।

लोचनहिता, स्त्री, (लोचनाभ्यां हिता ।) गुण्याङ्ग-
दम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचना, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयतीति । लोच + ल्युः । टाप् ।) बहुव्रीहिसंज्ञः । अस्याः प्रमायं पर्यायाख लोकेन्द्रात्मजाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

लोचनामयः, पुं, (लोचनयोरामयः ।) चक्षुरोग-विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोचनी, स्त्री, (लोचतेऽर्थे । लोच् + ल्युट् । डीप् ।) महाश्रावणिका । इति राज-निर्घण्टः ॥

लोचमकटः, पुं, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

लोचमस्तकः, पुं, (लोचं दृश्यं मस्तकं मयूरशिखेव यस्य ।) मयूरशिखौषधम् । रुद्रजटा इति ख्यानः । त्रैत्रयमानिकेति केचित् । तत्पर्यायः । खराश्वा २ कारवी ३ दीप्यः ४ मयूरः ५ । इत्यमरः ॥ लोचमकटः ६ । इति भरतः ॥

लोचिका, स्त्री, दक्षिणतमहिंदीयोदकसहित-दलितमण्डलाकारनिर्मितघृतशुचिमिता । लुचि इति भाषा । इति पाकराजेश्वरः ॥

लोटः ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अजुलोटत् । लोटति लोकः उन्मादत्वोत्थः । इति दुर्गादासः ॥

लोटुलः, पुं, (लोटतीति । लोट् + बाहुलकात् उलच् ।) अमिलोटकः । इति संक्षिप्तसारो-यादित्तिः ॥

लोडः, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अजुलोटत् । इति दुर्गादासः ॥

लोयल्यं, स्त्री, (लोयं लवणरसयुक्तं द्रवम् ।) लवणद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोया, स्त्री, (लवणमस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पृथोदरादित्वात् साधुः ।) चन्द्राश्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“लोया लोयी च कथिता दृष्टलोयी तु चोटिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लोयारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ + अच् ।) पृथोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः । तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरणम् ३ लवणमदः ४ लज्जम् ५ लवणचारः ६ लवणः ७ । अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-दृष्टिकारित्वम् । चारत्वम् । ईयत्त्वत्वम् । वात-गुल्मादिमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोयाद्या, स्त्री, चन्द्राश्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोटं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “दक्षिणप्रियति ।” उणा० ३ । ५६ । इति तन् ।) सोयधनम् । तत्पर्यायः । सोमम् २ । इति जटाधरः ॥

लोपी ३ लोत्रम् ४ लुम्पम् ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥

लोनः, पुं, स्त्री । लुनातीति । लू + “दक्षिणप्रियति ।” उणा० ३ । ५६ । इति तन् ।) नेत्राम्बु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिद्रम् । इति सिद्धान्त-

कोश्यासुयादित्तिः ॥ लवणम् । अशुपातः । इति संक्षिप्तसारोयादित्तिः ॥

लोत्रं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “संक्षिप्तार्थेऽनु ।” उणा० ४ । १५८ । इति लून् । यद्वा, ला + “अग्नित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।” उणा० ४ । १७२ । इति उत्रः । इत्युञ्ज्वलः ।) लोत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति संक्षिप्त-सारोयादित्तिः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रणञ्जीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामखातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्द्रकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ श्वरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफघात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शीथनित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभकवृक्षः, पुं, (लोभ एव लोभकः । स एव वृक्षः ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोपः, पुं, द्वेदः । आकुलीभावः । लुपधातोर्भावं वृषप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“लोपश्चमिथ्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मोहितः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”

थाकरणमते वर्षेनाशः । तथा हि । नाश-विधिवर्षथा । लोपोऽस्योमाडोरित्यादि ॥ अपि च । “सकलेश्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिसत्ता । लोपस्वरादेश्योस्तु स्वरादेश्यो विधिर्वली ॥”

इति दुर्गादासः ॥

लोपा, स्त्री, अगस्त्यसुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥

लोपाकः, पुं, (लोपं श्रौघमदर्शनं अकति प्राप्नोतीति । अक् + अण् ।) श्रमालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“भाविकृत्यकमोधाश्रयवृषदंशलोपाकलोमश-कण्ठकदलीन्मगप्रियकाजगरसर्पस्यिकानकुल-महावभुप्रभृतयो विलेशयाः ॥”

लोपापकः, पुं, (लोपं इतमदर्शनं आप्नोतीति । आप् + क्वल् ।) श्रमालः । इति शब्दमाला ॥

लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रियां टाप् । अत इत्वम् ।) श्रमाली । इति शब्दमाला ॥

लोपासुद्रा, स्त्री, अगस्त्यसुनिभाया । इत्यमरः ॥ लोपयति योषितां रूपाभिधानमिति लोपा यचादन् आसुद्रयति सद्युः दृष्टिमिति आसुद्रा अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुदं राति असुद्रा पतिशुश्रूषाया लोपे असुद्रा लोपा-सुद्रा । लोपा च ।

“लोपासुद्रा तु वेदभी लोपा स्त्री कुम्भजन्मनः ॥” इति कण्ठभूषणम् । इति भरतः ॥ ७७ ॥

अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं लिखते । अगस्त्यार्घ्यदानन्तु वीरेण चिंहराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“अप्राप्ते भास्करे कन्यां श्रेष्ठभूतैस्त्रिभिर्दिनेः । अर्घ्यं द्युतरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥” नारद्विंशे ।

“शुद्धे तीर्थे विनिश्चिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाश्रासुखस्थितः ॥ काशपुष्यप्रतीकाश्च अक्षिमास्तसम्भव । त्रिचावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥” प्रार्थनशु ।

“आतापिर्भिक्षितो येन आतापिश्च महाशूरः । सतुदः श्रेष्ठितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विश्रे-यासुदेशो समागतः प्राप्तवात् ।

दक्षिणाश्रासुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो-गाङ्गककुंभमेत्वादिति रत्नाकरः ॥ ७७ ॥ तत्पर्यायार्घ्यदानमन्त्रस्तु ।

“लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिप्रते । दद्यात्पार्थं मया दत्तं मेऽत्रावदिविषमम् ॥” इति मल्लमाधवतन्त्रम् ॥

(अस्या चन्दादिविवरणम् महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

लीपासुद्रापतिः, पुं, (लीपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यसुनिः । इति पुराणम् ॥

लीपाशकः, पुं, (लीपं आकृतीभावं चकितमञ्जाति।
अश्रु + श्कुल ।) श्यावालः । इति हारावली ॥

लीपाशिका, स्त्री, (लीपाशक + श्चिषां टाप् ।
अत इत्त्वम् ।) श्रमाली । इति हारा-
वली । १७२ ॥

लीमं, स्त्री, (लुप्त + मन् ।) लोचनम् । लोतम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ॥११०७५॥

“ते तस्याववर्षे लोमं दृश्यवः क्षुरवत्तमः ।
निधाय च भयाह्वीनास्तत्रैवानामते वसे ॥”)

लीम्री, स्त्री, (लोम + विलात् डौच् ।) लोमम् ।
इति शब्दरत्नावली ।

लीमः, पुं, (लुप्त + वन् ।) आकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पर्यायः । दृष्ट्वा २ लिप्सा ३

वशः ४ स्यादा ५ काङ्क्षा ६ प्रसा ७ गर्हः ८
वाञ्छा ९ इच्छा १० लट् ११ मनोरथः १२

कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥३॥
तस्य लक्ष्यं यथा,—

“परिचितादिनां दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो दिग्दोषश्च लोमः प्रदिकीर्तितः ॥”

इति पाणि क्रियायोगवारे १६ अध्यायः ॥३॥
च य द्रव्योऽपराध्यातः । यथा,—

“भूमध्याद्भवत् क्रोधी लोभश्चाधरश्चभयः ।”
इति मातृसुखोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः ॥३॥

च तु नाशकारणं यथा,—
“लोभप्रसादविन्धाद्यैः पुरुषो गच्छति त्रिभिः ।

तस्याहोषो न कर्तव्यः प्रसादो जन विचसेत् ॥”
इति गारुडै वीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“विविधं गरजस्त्रिदं द्वारं नाश्वनसालेगः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तसादेतन्नयं त्यजेत् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ॥

(लोभनिन्द्याविषयकलोकानि यथा,—
“लोमः प्रतिष्ठा पापस्य प्रकृतिर्लोभ एव च ।

ऐषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारकम् ॥
जीभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रचायते ।

लोभान्नोऽहं वाशश्च लोभः पापस्य कार-
कम् ॥

लोभान् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्गोहः प्रवर्तते ।
तोक्षेण वरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥

प्रातरं पितरं पुत्रं भातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभादिद्यो नरो हृत्ति स्वामिनं वा यद्यो-

हरम् ५
लोभेन क्रुद्धिष्यति लोभो जनयते ह्ययम् ।
तपार्थं दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥

लोभादिद्यो नरो विभं वीक्षते न च चापदम् ।
दुग्धं प्रशान्ति भाष्णदी यथा न लघुशु-

हरतिम् ५
प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरन्तम् ।

पश्य कोटिदयोपेतं लचाय प्रयतं धनुः ॥
नात्वर्यमर्थाधिर्नया लुब्धमुदेजयेच्चनम् ।

अब्धिर्दत्ताश्वरत्नं स्त्रीर्मथ्यमानोऽहञ्जद्विषम् ॥
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भयं

दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभविसृष्टस्य नास्त्येव ॥
सत्यप्रश्नमतपोभिः शस्त्रधनेः शास्त्रविद-

भिर्विजितः ।
लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-

नाम् ॥
क्षीणोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष-

शाली खमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
कस्योदये तमघ गृह्णति पञ्चवन्धौ

दीपा भवन्ति कलुषा वलवान् हि लोभः ॥
यद्दुग्धमामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं

गाहन्ते गह्वरं समुद्रमपनक्रोशं क्षिप्तं कुर्वन्ते ।
सेवन्ते क्षपणं पतिं गजघटासङ्घट्टुःसखरं

सर्पन्ति प्रधनं धनान्वितधियक्त्वलोभविस्सू-

र्चितम् ॥” ३॥)

लोभी, [नृ] त्रि, (लोभीऽख्यास्त्रीति । लोभ +
इतिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्यायः । गृध्रः २

गर्हनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ दृष्यकः ६
लोणुपः ७ लोणुमः ८ । इति जटाधरः ॥

लिप्तुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) सुमः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥
लोम, [नृ] स्त्री, (लुयते छिद्यते इति । ल +

“नामन्वीमन्थीमन्नीमन्नीमन्पापन्ध्यामन्”
उवाच ४ । १५० । इति मनिनृप्रत्ययेन चाधुः ।

शरीरस्यक्रोशः । तत्पर्यायः । तनूयङ्म् २ रीम
३ । इत्यमरः ॥ तपुयङ्म् ४ तनुयङ् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि ।
१ । १ । ७ ।

“यथोर्णगाभिः दृजते गृह्णते च
यथा प्रथियामोधधयः सम्भवन्ति ।

यथा चतः पुरुषात् केवललोमानि
तथाश्वरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥”)

तत्तु गर्भस्यस्य षष्ठे मासि भवति । इति सुख-
दोषः ॥ अपि च ।

“षष्ठे मासि च नारीणां वैदिके नाधिकादिता ।
उदरस्यस्य बाह्यस्य नखलोमप्रवर्तनात् ॥”

इति स्त्रुतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।

“अस्यो मज्जानि लोमानि असञ्जानि भवन्ति
हि ।

सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लीम-
रूपकाः ॥

पङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृतिः स्वभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गात्राणां नात्रास्ते कारणान्तरम् ॥”

निर्वृतिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ॥

लीमं, स्त्री, काङ्कलम् । इति जटाधरः ॥ (रीम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । ६ । २ ।

“अथो शन्तायाजलोमैः संखल्लेषा वा अग्नेः
प्रिया तण्यदन्तेति ॥”)

लीमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लीमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।) शशकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“लम्कण्यः शशः शूली लोमकर्णो विवेप्रयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
लोमयुक्तकर्णविशेषः, त्रि ॥

लीममं, स्त्री, (लोमानि हन्तीति । हन + टक् ।)
इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ टाक इति

भाषा ॥ लोमघातके, त्रि ॥
लीमपादः, पुं, (लोमानि पादयोर्यस्य ।) अङ्ग-

देशीयराजविशेषः । स तु ऋष्यशङ्खसुनि-
श्वशुरः । इति रामायणम् ॥ (अयं हि कस्य-

पंशावतंसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात् एवास्य राधे बहुकालं अवग्रहः सम्भूव

तत एवासौ काश्यपं ऋष्यशङ्खं खराद्ये
आनीय शान्तां नाम दशरथकन्यामस्ते इत्त-

वान् । एतद्वृत्तान्तं महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

लीमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) पुरी-
विशेषः । अधुना भागलपुर इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । चन्दा २ मालिनी ३ कर्णपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लीमफलं, स्त्री, (लोमयुक्तं फलम् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लीमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) याम्नादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लीमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोमन् +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) सुनिविशेषः ।

(सुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषियः सातुजस्य
सुधिष्ठिरस्यायुगामौ सर्वतीर्थदत्ताप्तमस्ते विश्वा-

पयामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥३॥)
शेषः । अतिलोमान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।

श्रे, २७ । यथा,—
“कदाचिद्दुरो रूखः कदाचिज्जोमशः सुखी ॥”

इति सासुप्रकम् ॥
(धान्यापहरणरूपकर्मविपाकात् लोमशो

भवति । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ११६ ।
“धान्यं हृत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥”)

लोमशकाखा, स्त्री, (लोमशः काखो यस्याः ।)
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे

ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
लोमशपर्णिनी, स्त्री, (लोमशं पर्यमस्त्वस्या इति ।

इति । डीप् ।) माघपर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लोमशपुष्यकः, पुं, (लोमशानि पुष्याणि यस्य ।
कम् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशमार्जारः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो
मार्जारः ।) मार्जारविशेषः । गन्धगुणा ।

लोहं, स्त्रा चतुष्टयम् । इत्यमरः । (अथास्य
पर्यायः ।

“अगुरुप्रवरं लोहं राजाहं योगजन्तवा ।
वैदिक विभिन्नं वापि किमिदं मन्वरायकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डेप्रथमे भागे ॥)

लोहः, पुं स्त्री । (सूपतेऽनेनेति । लू + बाहुवचान्
इति । लोहम् । लोहकम् । सर्वनेत्रसम् । इति
मेरिनी । इ, = । रधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

यद्य सुतालोहस्य पर्यायः । सुताम् २ सुता-
यसम् ३ इत्यनघाटम् ४ शिलात्मकम् ५ अस्म-
नम् ६ शक्तिनीचम् ७ वारम् ८ कृष्णायसम् ९ ।

अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
शुक्लायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिष्टम् ५ पिष्टा-
यसम् ६ अटम् ७ आयासम् ८ निश्चितम् ९

नीचम् १० खड्गम् ११ सुस्पृष्टम् १२ अयः १३
विद्यायसम् १४ चीनयसम् १५ । अथ गुणाः ।

रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कफप्रमेहपाण्डुत्वनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
सुस्त्वैविकशुक्लत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ४ ॥

अथ लोहस्योत्पत्तिनामसप्तशतगुणाः ।
“पुरा लोहितदेवानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पद्यति शरीरैश्चो लोहानि विविधानि च ॥
लोहीश्वरी शस्त्रकं तीक्ष्णं पिष्टं कामाय-
सायमी ।

गुहना टुप्तोत्कृष्टकषदाहस्य कारिना ।
गन्धदोषः मृदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु ॥
गोचं निष्करसं शीतं मधुरं नुपरं गुरु ।
रूक्षं दृढस्यं चक्षुषं तिस्रं वातसं जयेत् ॥
अपं पिपं सरं अमं शोषाशः शोषपाकुलाः ।
मेदोमेहकमौगं कृष्णं तस्त्रिदं तद्वदेव हि ॥

तत्पत्तकृष्णामयवृद्धं भवेत्
सुयोग्युत्तौ कुरुतेऽभ्ररौच ।
नासादशादाणि तथा प्रकीर्णं
ज्योति कृष्णामयवृद्धलोहम् ॥
जापदादि मन्दादि चाप्यं
विदुद्विदमदसंस्मृतं ध्रुवम् ।
पाटयं न गृहते शरीरके
दासनां इति शलाच उपल्लि ॥” ७ ॥

तत्र भारतीयस्य तत्पत्तं यथाच ।
“उगभाश्चिसराकारास्त्राण्यर्कम् देपिते ।
लोहं सुतेन कृष्णादि तत्कारसमिधीयते ॥
लोहं काराकयं दशाह्यस्योमतिचारसम् ।
नयेस्योत्तमं शतं कृष्णं सदितानसम् ॥
तस्त्रिंशं जीवसं विनां आसमास चपीदति ॥”
कथं काललोहस्य कृष्णं गुणाच ।
“सुगुणस्य च प्रसरति जने तैलविदुः प्रसने
दिदुमेतं च इति च विनां विदुः विदुः प्रसने
समं सुमं सुमति शिरसाहासं तैति अस्मि
कृष्णाः स्त्राहं सत्यवद्वारः अनापीदं

तद्वचनम् ।
सुगुणोत्तमः सुगुणसामान्यः अनादरम् ।
अनापीदोऽपि सुगुणसमीपे

स्त्रीज्ञानमन्वपित्तस्य यश्चापि शिरोरजम् ।
सञ्चानोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
इतं दीर्घं वयुःपुष्टिं कुरुतेऽभिं विवर्हयेत् ॥”
अथ किट्टी ।
“धायमाणस्य लोहस्य मत्तं मखरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानस्य निगद्यते ॥
यलोहं वद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”
अथ लोहस्यासुहस्य रोगमाह ।
“यखलकुष्ठाभयवृष्ट्युकारि
हृद्रोगयूनी कुरुतेऽभ्ररौच ।
नानारजानाश्च तथा प्रकीर्णं
कृष्णं कृष्णसमशुद्धलोहम् ॥”
अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते ।
“पत्तलोक्तपत्राणि लोहस्यामौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तमानि तैले तस्त्रिं च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथ लोहस्य नारणविधिः ।
“शुद्धलोहमभं चूर्णं पातासगरुहोरुसैः ।
मह्यैतिवा पुटेद्वौ दद्यादेवं पुट्टयम् ॥
पुट्टयं कुमायाश्च कुठारिच्छिकारसैः ।
पुट्टयत्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमतिर्भवेत् ॥”
अथ च ।
“जिम्बेदादशमंशिन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मह्यैत् कन्यकादावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ।
एवं सप्तपुटेर्मृणुं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
सद्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽभ्यो लोहमारुचे ।
कषते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥
खतदादिगुणं गन्धं दत्त्वा कृष्णं च कञ्जलीम् ।
द्वयोः समं लोहचूर्णं मह्यैत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामयुग्मं ततः पिष्टं कृत्वा तान्त्रस्य पात्रके ।
वर्मे धत्वा त्वुकस्य पत्रैराश्वादेयेद्वेषुधः ॥
यामह्याद्गेषुद्वयं धान्यराशी न्यसेत्ततः ।
दन्तोपरि शरावप्य अदिदान्ते संसुहरेत् ॥
पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं पारितरं भवेत् ।
हाडिमस्य इत्तं पिष्ट्वा तपतुर्गुणवादिना ॥
तदधेनादस्यस्यं सत्रीयात् प्रावयेदिति ।
जातये शोषयेत्तप पुटेदेव पुनः पुनः ।
एकदिशतिपारेस्तुत्प्रियते नाथ संशयः ।
एवं मन्वादि लोहानि सुगर्हादीन्यपि मारयेत् ॥”
इदं मारितलोहस्य गुणाः ।
“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं नमुरं गुरु ।
रूक्षं दृढस्यं चक्षुषं तिस्रं वातसं जयेत् ॥
अपं पिपं सरं अमं शोषाशः शोषपाकुलाः ।
मेदोमेहकमौगं कृष्णं तस्त्रिदं तद्वदेव हि ॥
सुगुणस्यं समारुध यावत् सुगुणैररुत्तिकाः ।
नासाहं समशीलाह्यपादोपादणं सरः ।
कृष्णात्तं तिस्रैकस्य माषात्तं दानिजानाया ।
गहमन्तरस्यैव अर्कदेहोऽर्कमयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

ष पापिहोरपि सुहृत्तेरमं रौरवे परिपष्यते ॥”
इति मत्स्यसुक्ततन्त्रम् ॥
अपि च ।
“अयःपात्रे पयःपात्रं गव्यं सिंहासमेव च ।
भट्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकमन्था ॥
फलं मूलस्य यत्किञ्चिदभ्यं सुनिरववीत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसखण्डम् ॥
(अग्रमन एवास्य उत्पत्तिः न्यूयते । यथा, मनुः ।
६ । ३२१ ।

“अदभ्योऽभिव्रं फतः चत्तमश्वनो लोहसुचितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिसु प्राश्वति ॥”
पुं, क्षागः । स तु लक्षणात्तितः कृष्णवर्णं रक्त-
वर्णं वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
“कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहाभियं मधु ।
आनन्त्यायेव कल्पन्ते सुन्यन्नाणि च सर्वशः ॥”
पार्वतजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।

“लोहान् परमक्रामोजावृषिकागुत्तरानपि ।
सहितंस्तान् महाराज अजयन् पाक-
शासनिः ॥”
रक्तवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १२६ ।
“भमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्चभागान् सुसंयुक्तान् च सुमोचैकवानवत् ॥”
लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत् ।)
मदनहृद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहमय
कण्टकस्य ॥ (यथा, आयांसप्तशत्याम् । १४७८ ।
“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-
विश्रिखीऽपि ॥”

लोहकान्तं, स्त्री, (लोहः कान्तोऽश्नुतेति ।) अय-
स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-
तीति । क + अण् ।) लोहकारकः । इति
हलावुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।
“प्रजातासार्मकाराश्च लोहकारास्तुचैव च ॥”
लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-
तीति । क + लुक् ।) वरुचररारतिविशेषः ।
कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । लोकारः २
इत्यमरः ॥ लोहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म-
कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरुवरभर्गो ॥
तस्योत्पत्तिर्वया ।
“गोपापातनयायां वै कर्मकारोऽप्यभूत्
सुगः ॥”
इति परीशरपत्तनिः ॥

लोहकिट्टं, स्त्री, (लोहस्य किट्टम् ।) लोहगतम् ।
तत्पर्यायः । किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ लयोमसम्
४ लोहवम् ५ कृष्णचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-
मजम् ८ । (यथा, सुदृते । ६ । ७४ ।
“एतद्विद्यं तैत्र्ययमप्रयुक्तं
नामं विदेदापि हि लोहकिट्टम् ॥”
अथ गुणाः । मधुरत्वम् । सुदृढम् । उष्णत्वम् ।
हमिगतपित्तशुण्णमृदुत्वमेहमन्त्रोपशान्ति-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहस्योपि मध्यपरिधेते वन्तः—
“दरा सु सापथे दापे अमन्यमि वै द्विजाः ।

लोहः

लोहं, का. अगुः । इत्यमरः ॥ (अथास्य पर्यायः ।

“अगुरुप्रवरं लोहं मज्जाहं योगजन्तया ।
वैशिकं किमिजं वापि किमिजमधमनार्थकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखखरोहप्रथमे भागे ॥)

लोहः, पुं स्त्री. (लुपतेऽनेनेति । लु+वाहुलकान्
ह् ।) लौहम् । लोहकम् । सर्वत्रैजसम् । इति
मेदिनी । ह्, = ॥ रधिरम । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-
यसम् ३ अथतथास् ४ शिलात्मजम् ५ अश-
यम् ६ शयिलोहम् ७ आरम् ८ कृष्णायसम् ९ ॥
अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २
शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिष्टम् ५ पिष्टा-
यसम् ६ शटम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९
तीक्ष्णम् १० खड्गम् ११ सुखणम् १२ अयः १३
धिन्नायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः ।
रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
कफप्रमेहपाण्ड्यूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
मृगशीघ्रकृष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा लोमिलदेव्यानां निरुतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिष्टं कालाय-
सायमी ।

गुरुता दृप्तोत्खेदकफदाहस्य कारिता ।
अश्वशेषः सङ्घर्षो दीयाः सप्रायसस्य तु ॥
लोहं तिक्ततरुं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।
रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोषार्थः शीघ्रपाण्डुताः ।
मेदोमेहकमीनं कृष्टं तिलिङ्गं तद्वदेव हि ॥

यखलकुष्ठामयखलुहं भवेत्
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्वरीच ।
नानारुजाणाश्च तथा प्रकोपं
करोति हृत्सासमशुद्धलोहम् ॥
शौवशानि भद्रकारि शायमं
चेदशुद्धिमदसंस्कृतं धुवम् ।
पाटवं न तनुते शरीरंते
दाश्यां हृदि रुजाश्च यच्छति ॥” ९ ॥

तत्र चारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“अमाभ्रिहृत्तराकाराण्यङ्गान्यङ्गेन येपिष्टे ।
लोहं सुर्ध्वं यज्ज्याति तत्तारमभिधीयते ॥
लोहं साराङ्ग्यं ह्याद्यद्यस्यीमतिसारकम् ।
अहंसञ्जाङ्गं वातं मूलस्य परिचामजम् ।
हृदि च पीनसं पित्तं आसमाय यमोहति ॥”
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यनुपाने न प्रवरति जये तेलपिष्टः प्रतमे
दिग्गुर्गनं लजनि च निचं तिक्ततां निम्बकन्दः ।
तन्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं
कृष्णः स्यात् सप्लवङ्गः कान्तलोहं
सङ्कतम् ॥
गुणोद्देशः शूनामभामयातं भगवदरम् ।
कामनीशौचलाणि चयं कान्तमायी जयेत् ॥

लोहः

ह्रीं हानमस्वपित्तश्च यश्चापि शिरोरुजम् ।
सञ्चानोमान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत् ॥”
अथ किट्टी ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मखरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानश्च निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तदुच्यम् ॥”
अथ लोहस्यासुहस्य दोगमाह ।

“यखलकुष्ठामयखलुकारि
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्वरीच ।
नानारुजाणाश्च तथा प्रकोपं
कुर्याच्च हृत्सासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दीपशान्तये शोधनमभिधीयते ।
“पत्तलौकतपत्राणि लोहस्याग्नीं प्रनापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तमानि तैले तक्ते च काञ्जिके ॥
शोमन्त्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।
“सुहलोहभवं चूर्णं पातालगरुडोरसैः ।
मह्यैवित्वा पुटेदङ्गौ दद्यादेवं पुटहयम् ॥
पुटत्रयं क्रमायांश्च कुटारच्छिन्नकारसैः ।
पुटयत्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णवृतिर्भवेत् ॥”
अन्यच्च ।

“अभिर्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मह्यैवैत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ।
एवं सप्तपुटेर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
सत्त्वोऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽभ्यो लोहमारणे ।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥
इतकादिगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कञ्जलीम् ।
दयोः समं लौहचूर्णं मह्यैवैत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामयुग्मं ततः पिष्टं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।
घर्मे हृत्वा रूयुकस्य पत्रैराष्ठादयेद्बुधः ॥
यामहृयाङ्गवेदुषं धान्यराशौ ग्यसेत्ततः ।
दत्त्वोपरि शरावस्य त्रिदिनाग्नी संसुहरेत् ॥
पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।
दादिमस्य दलं पिष्टा तस्यतुर्गुण्यवारिया ॥
तद्वसेनायसधूर्णं सञ्जीयात् ज्ञावयेदपि ।
यातपे शोधयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।
एकदिश्रित्तपारैस्तत्क्रियते गात्र संशयः ।
एवं सञ्जाति लोहानि खर्वादीन्पि मारयेत् ॥”
एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोषार्थः शीघ्रपाण्डुताः ।
मेदोमेहकमीनं कृष्टं तिलिङ्गं तद्वदेव हि ॥
गुञ्जामिकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः ।
तावलोहं समशीयाद्यथादोषानलं नरः ॥
कुष्माण्डं तिक्ततैलञ्च माषाङ्गं रागिदान्तथा ।
मयमन्तरस्यैव वर्णयेत्लोहमेवकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
लोह्यान्ने भक्षणनिषेधो यथा,—
“यदा तु प्रायसे पात्रे परुमशति वै हिजः ।

लोहकि

ष पापिहोऽपि सुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रम् ॥

अपि च ।
“अयःपात्रे पयःपात्रं गयं सिद्धान्तमेव च ।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकमथा ॥
फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरजवीत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डम् ॥

(अश्विन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।
९ । ३२१ ।

“अद्भ्योऽग्निर्वपतः अक्षमश्वनो लोहसुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रागं तजः स्वासु योनिषु प्रान्वति ॥”
पुं, कागः । स तु लक्षणात्नितः कृष्णवर्णो रक्त-
वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
“कालश्राकं महाशल्काः खड्गलोहाभिर्धं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुव्यमानि च सर्वशः ॥”
पाञ्चलाजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।

“लोहान् परमक्रास्वोजावृषिकानुत्तरानपि ।
सहितान्स्नान् महाराज यजयन् पाक-
प्रासनिः ॥”

रक्तवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।
“भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्चत्रागान् सुसंयुक्तान् स सुमोचैकवाणवत् ॥”
लोहकण्टकः, पुं, (लोहवन् कण्टकं यत्र ।)
मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लौहमय
कण्टकश्च । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७४ ।
“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-
विश्रखोऽपि ॥”)

लोहकान्तं, स्त्री, (लोहः कान्तोऽस्थिति ।) अय-
स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शब्दादि करो-
तीति । क+अण् ।) लौहकारकः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।
“प्रख्याताशर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”)
लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशब्दादि करो-
तीति । क+अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । योकारः २
इत्यमरः ॥ लौहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म-
कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतभट्टी ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।
“गोपालाण्यवायां वै कर्मकारोऽप्यभूत्
सुतः ॥”
इति परीश्वरपदातिः ॥

लोहकिट्टं, स्त्री, (लोहस्य किट्टम् ।) लोहमलम् ।
तत्पर्यायः । किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्
४ लोहवम् ५ कृष्णचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-
मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।
“रुजस्थितं सैन्यवसं प्रयुक्तं
सायं पिबेदापि हि लोहकिट्टम् ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमिवातपित्तशूलमद्यस्कूलमेहगन्धामोदनाश
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ च ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहचिंशानिका किट्टी विंहाङ्गश्च निगद्यते ॥
यक्षोहं यद्गुण्यं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुण्यम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।

“शुतोर्हसुसमं किट्टं मध्यस्थाशीतिवार्धिकम् ।
अधमं षाष्टवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाय-
धिकारे ॥

“कुरवं पथ्याचूर्णं दिपलगन्धाश्मलोहकिट्टश्च ।
शुद्धरससार्द्धपलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे परिणामशूलाधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, क्ली, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिट्टम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
७६ । ३ ।

“माचीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
प्रथ्याशिलाजतुविडङ्गकृतानि योऽध्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्वत्वां युवेव ॥”

लोहजं, क्ली, (लोहात् जायते इति । जन् + लः ।)
लोहकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो-
ऽस्य यथा, “मण्डूरं लोहजं किट्टम् ।” इति
वैद्यकरसमालायाम् ।) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [न्] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । ड् +
शित् + शिनिः ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गणशब्देऽस्य विषयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्येव कठिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपत्तौ । इत्यमरः ॥ लौहमय-
पृष्ठयुक्ते, त्रि ॥

लोहप्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । स्मूर्त्तौ २ स्मूर्त्ता ३ ।
इत्यमरः ॥ स्मूर्त्तौ ४ स्मूर्त्तिः ५ स्मूर्त्तिः ६ । इति
भरतः ॥ स्मूर्त्तिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन नियमम् ॥
(यथा, ह्यान्दोग्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।

“यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम् ॥”

लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
मृ + शिच् + श्चुल् ।) शालिचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टौ ॥

लोहलः, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
शुद्धलाचार्यः । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥

लोहलः, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
अथल्लावाक् । इत्यमरः ॥ लोहयाचकश्च ॥

लोहवरं, क्ली, (लोहेषु सर्वतैजसेषु वरम् ।)
खर्चम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहशेषणः, पुं, (लोहानि सर्वतैजसानि शेष-
यति योजयतीति । शेषि + लुः ।) टङ्गणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, क्ली, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सश्च ॥

लोहाख्यं क्ली, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभ्रतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अश्वदौनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रोक्तो
निर्मन्त्रणप्रधानो विधिः प्रस्थानान् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनात्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिहार इति पठन्त्यन्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्रेति षष् वाचनायुधादे-
र्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
श्रान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहागलं, क्ली, (लोहस्य अगलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि च तत्त्वेन यस्मां लं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवते गत्वा त्रिंशद्दधीजनदूरतः ।
क्षेत्रमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहागलं नाम निवासो मे विधीयते ।
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समन्तात् पश्वयोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्मानुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठान्यहं भद्रे ! उदीचीं दिशमास्थितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्च मरुद्गणाः ।
आदित्यावसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो वृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवोकसः ।
तेषांश्चेवागलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुप्तमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वैष्णवीम् ॥
श्रतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहागलेत्यासीत्तम मे तच्च कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं सप्तरात्रोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा च ह मोदते ।
अथात्र सुषुते प्राणानहङ्कारविवर्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं महामागे चैव लोहागले मम ॥
सिद्धिकामेन मत्वेन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्तं कथितं भद्रे लोहागलनिवासिनः ॥

माहात्म्यं पद्मपत्राच्चि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यश्च पवित्रश्च मम भक्तसुखावहम् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे लोहागलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके क्ली स्त्री च ॥
लोहि, क्ली, श्वेतटङ्गणम् । इति कश्चिदाज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्यत्रेति । लोह + टन् ।)
लोहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरचोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, क्ली, (रूहते इति । रूह + “रूहे-
रश्च लो वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति
इतन् रस्य लत्वश्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ले, १४७ ॥
पत्तङ्गम् । हरिचन्दनम् । टण्यकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः
४ । ५६ ।

“नासु मृत्रं पुरीयं वा क्षीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाण्य वा ॥”
बुद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति भातुस्ये । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्-
पर्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छौण्डरश्च लोहि-
तम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लोहितः, पुं, (रूह + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रसूत ताश्चैव वृहतीं जूटशाल्म-
लीम् ॥”

भीमः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६ । ८ ।
“मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः

करोति ततः ।
पाण्डुरो वृषो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भ्रम-
वृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ले, १४८ ॥ रोहित-
मस्यः । शृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“वासुकिस्तत्रकश्चैव नागश्चैरावगस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मचित्रश्च वीर्यवान् ॥”
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मसुरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्ताक्षुः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“षष्टिका ववगोधूमा लोहिता ये च शालवः ।
सुजाट्कौ मसुराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”
बलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्वतविशेषः ।
इति भातुस्ये । १२० । ११ ॥ कुशदीपस्यवर्ध-
विशेषः । इति तत्रैव । १२२ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।
“लोहितान् वृक्षनिर्वासान् ब्रह्मणप्रभवांस्तथा ।
श्रेष्ठं गन्धश्च मेघूं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

लौकाय

लोहितकं, स्त्री, (लोहितमिव । इवार्थं कन् ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थं कन् ।)
मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पञ्चरागमणिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १३ । ५२ ।
“लघनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
शान्तिरन्नरभिश्चरितीकृतान्तराः ॥”
रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २।१।३।
“नालपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥”
लोहितचन्दनं, स्त्री, (लोहितं चन्दनमिव ।)
कङ्कमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् ॥ (यथा,
किराताञ्जनीये । १ । ३४ ।
“परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
पदातिरन्तर्गिरिरेणुसंसितः ॥”
लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
दाङ्गिमृषः । इति भावप्रकाशः ॥
लोहितनटतिका, स्त्री, (लोहिता नटतिका ।) गैरि-
कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णनटतिका च ॥
लोहिता, स्त्री, (लोहित + स्त्रियां टाप् ।) रागा-
दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-
क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लोहिताक्षः, पुं, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक्-
व्यङ्गोः स्वाङ्गात् षच् ।) विष्णुः । इति शब्द-
माला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-
वर्णश्चक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।
५६ । ६ ।
“यथा स्रुतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”
लोहिताङ्गः, पुं, (लोहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-
ग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १२ ।
“वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रवृहस्पती ।
शुक्रैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ॥”
कम्पिहकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं मुखं यस्य ।)
नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णमुखे, त्रि ॥
लोहितायः, [स्] स्त्री, (लोहितमयः ।) तान्त्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य तान्त्रशब्दे
विशेषः ॥)
लोहितायसं, स्त्री, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्णं
लोहितजातिः । इति सुम्भवेध्याकरणम् ॥
लोहिनी, स्त्री, (लोहिता + “वर्णादशुदात्ता-
दिति” ४ । १ । ३६ । इति डीप् । तकारस्य
नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
“रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
चं वा ॥”
इति जटाधरः ॥
लोहीचमं, स्त्री, (लोहिण्यु चर्मतेजसेषु उत्तमम् ।)
सर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
लौकायतिकः, पुं, (लौकायतमध्येति वेद वा ।
लौकायत + “ऋक्पादि ऋत्नात्तान् ठक् ॥”

लौहः

१।२ । ६० । इति ठक् ।) तार्किकभेदः । (यथा,
गो० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।
“कश्चिद्र लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते मृदाः पण्डितमानिनः ॥”
चान्द्रिकशास्त्रवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे
णिकप्रत्ययेन नियमोऽयम् ॥
लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोकं
वेत्ति वा । लोक + टच् ।) लोकयवहारविद्वः ।
यथा,—
“वेदिका लौकिकज्ञेषु ये यथोक्तास्तथैव ते ।
निर्गोतायास्तु विज्ञेया लोकात्तियामसंग्रहः ॥”
इति कलापयाकरणे सन्धित्तौ प्रथमप्रकरणम् ॥
लौकाय हित इत्यर्थे च णिकप्रत्ययनियमः ।
इति सुम्भवेध्याकरणम् ॥
लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
तल् ।) लोकयवहारसिद्धत्वम् । शिष्टाचारस्य
भूरिप्रयोगः ॥
लौकिकानिः, पुं, (लौकिकोऽग्निः ।) असंस्कृ-
तानिः । यथा, आह्वनत्वे ।
“न पैत्र्याग्निषो होमो लौकिकानौ विधी-
यते ॥”
लौह, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-अक०-सट् ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अल्-
लौहत् । इति दुर्गादासः ॥
लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञादाय ।) लोहः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।
यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-
संस्काराः । यथा । शालिघर्षणम् १ उद्गर्जनम् २
अम्बभावनम् ३ आतपशोषः ४ निषेकः ५
सारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ सूक्ष्मपाकः ९
स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२
पाकनियमः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्जल-
वौष्यकामदाहत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-
तमरसायनत्वम् । कृष्णवर्णस्य तस्य गुणाः ।
शोधशूलार्शः कुष्ठपाण्डुप्रमेहमेदवायुनाशित्वम् ।
वयःसौम्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
गुरुत्वम् । शोधितस्यास्य गुणौ । सर्वरोग-
नाशित्वम् । मरणनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
इति रत्नावल्यादयः ॥ (यथास्य शोधनादि-
नियमः ।
“त्रिफलाद्युषे तोषे त्रिफलाघोडशं पलम् ।
ततः काथे पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ॥
कृत्वा तप्तानि पत्राणि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रकीर्यते दोषो गिरिजे लोहसम्भवः ॥”
इति लोहशोधनम् ॥
“भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
निवस्यो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥”
इति चंदिप्रणौहमारणम् ॥ ४ ॥
“दादशांशिन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
कन्यागौरेन संमर्दं यामयुग्मश्च संपुटे ।

लौहित्यं

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारणं ब्रजेत् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ॥” अन्यन् लोहशब्दे द्रष्टव्यम् । (द्वाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
“अग्नेन वापि लौहेन मघास्त्रेव यतन्नतः ।
हस्तिच्छायासु विधिवत् कस्मै यजनवीजितम् ॥”
लोहशब्दार्थोऽयम् ॥)
लौहचारकः, पुं, (लौहेन लौहनिगद्येन चारः
प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगद्येर्वधुर्न ।
इति पुराणम् ॥
लौहजं, स्त्री, (लौहात् जायते इति । जन् + ङः ।)
मण्डरम् । इति रत्नमाला ॥
लौहभाण्डः, पुं, (लौहस्य भाण्डमिवाकृतियत्र ।)
अयस्यभाण्डम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-
दिस्ता इति भाषा । लौहनिर्मितभाण्डे, स्त्री ॥
लौहभूरः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कटिनी । सा
तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—
“लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूरः कटिनी-
त्यपि ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लौहमलं, स्त्री, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।
“सद्यो लौहमलाण्यमाक्षिकसिताभागाः समा
मानतः
पात्रे तान्त्रमये दिनान्तमपितं संस्थापये-
दातपे
पश्चात्तदुपनतां प्रणीय रजनीमेकां वधिः
स्थापयेत् ।
पात्रे तान्त्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-
र्भाविते ॥
पश्चात्पात्रपुष्टयं प्रतिदिनं जग्ध्वा जलं
श्रीतलम् ।
पेयं भोजनपूर्वमध्यविरतोऽस्त्वच्छन्दभोज्येनरैः ॥
जेतुं शूलहुताशमान्यकसनन्धासाम्निपित्तव्वरी-
प्लादापल्लुतिमेहसर्वजठरागीर्णादि सर्वा
रजः ॥”
इति भैषज्यधन्वन्तरौ शूले चतुःसममण्डरम् ॥)
लौहशङ्कुः, पुं, (लौहस्य शङ्कुश्च ।) नरकविशेषः ।
यत्र ह्यौभिर्भियते । इति पुराणम् ॥ लौह-
निर्मितकौलकश्च ॥
लौहा, स्त्री, लौहभूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लौहितः, पुं, लोहितः । इति लोहितशब्दान्तं
स्वार्थे ण- (अण्) प्रत्ययेन नियमः ॥ लोहित-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥
लौहितिकः, त्रि, (लोहित इव । लोहित + “कर्क-
लोहितादीकक् ॥” ५।३।११० । इति ईकक् ।)
लोहितवर्णयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
लौहित्यं, स्त्री, (लोहितस्य भावः । लोहित +
व्यप् ।) लोहितत्वम् । इति मेदिनी ।
वे, १०२ ॥

लौहित्यः

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । स्वार्थे ष्यप् ।)
नदमेदः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
वे, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमाला ॥ तस्य
नदविशेषस्य उच्यतेऽर्थथा,—

सागर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभार्यायां रतः स क्रमलासनः ॥
पारस्वैय्यपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहान् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥

शौचं उवाच ।

शृणु त्वं वृषणाहं कथयामि महत्तरम् ।
व्याख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महत्तमः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरासीत्कहाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघास्या महा-

सती ।

हिरण्यगर्भस्य सुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥
तया साहं स कैलासमर्यादापञ्चतेऽवसन् ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।
जगाम वगमध्वन् चिन्वन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भां युवतीमतिमुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाश्रु तथाभूद्दूषितेन्द्रियः ॥
उद्दीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तं महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा संसुखो महनाहितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वाभोघा महासती ।
मेवं मेवमिति प्रोक्त्वा पर्यश्राणां असीयत ॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा क्रुपिता तदा ।
पर्यश्राणान्तरगता द्वारमाहृत्य तत्पुण्यात् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपन्ना विगर्हितम् ।
वलात् प्रमथ्ये चाहं तन्मया त्वाहं शपाह्वहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुश्च तदा वृष ।
रेतश्चस्कन्द च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
स्युते रेतसि धातापि हंसवानं समस्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा इतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते विधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदक्षोभं तथा भुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिप्रच्छ पर्यश्राणान्तरस्थिताम् ॥
किमेतदत्र शुभमे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पश्चिमाह पदक्षोभं तेजश्चैव कीदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिवृत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगददाङ्गुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कीटप्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमण्डलुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरलीनया ।
प्रथाय तेजः संयातो मम श्रापमयाहितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्यां सोऽहं कश्चित् शक्नोति जीव-

भृत् ॥

लौहित्यः

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवन् ॥
दिग्धानेन तज्ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थावतारणश्चापि हिताय जगतां सुनिः ॥
ध्यात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभाष्यामिदमब्रवीत् ।
इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पित्रामोघे ममाज्ञया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थनिष्ठये ।
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
त्वामप्राप्य महत्कृत्यमावधोः स समर्थ च ।
गतो निजास्पदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि तदृचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता ।
सान्त्वयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महामती ॥
नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोन्मद ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भं असेचयत् ॥
संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघास्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जलसद्यः ।
तेस्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥
रत्नम् लासमायुक्तो रत्नगौरश्च ब्रह्मवन् ।
चतुर्मुखः पद्मविद्याधरश्चिदधरस्तथा ॥
भिद्रुमारधिरःस्यस्य तुल्यकायो जलोत्करैः ।
तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ।
चतुर्था पञ्चतानाश्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादने ।
चारुधिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सर्वर्षकादये ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पञ्चतारां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृधे नित्यं शरदौव मिश्राकरः ॥
तं तोयमध्मं पुत्रमावाद्य इष्टियः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्काराकरोद्दिष्टशुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वृधे पश्योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पशुः ससुर्द्वितीय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृद्ये देख्वाशरसां गये ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमद्युर्षं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय क्षपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां अपानयत् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा तत्र क्षामवतारयत् ॥”

इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने ८४
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमावाद्य तं वरम् ।
वीर्यं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहितारुधे ।
कैलासोपत्यकावाचु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं ससुत्याय महावतः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनवद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरश्चापि गिरिं हेमश्ङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

व

लौहित्यान् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवन् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाज्ञाय वारिण्या ।
गोपयन् सञ्ज्ञेतोर्थांनि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिचयमुनां संवत्स्रा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥
चेत्रे मासि मितारुष्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेत्रन्नु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसुः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
स्त्री, मि क्षिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औष्ठवर्गाद्योपधः ।
ल्यिनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । अन्तःस्थाद्योपध
इति रमानाथः । ल्यिनाति । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, मि ग गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारोपधः । ग,
स्त्रीनाति स्त्रीतः स्त्रीतिः । मि, ल्यिनाति
स्त्रीनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । मिनेव क्रादित्व-
सिद्धौ गकरणं प्रादित्वविकल्पार्थम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व

व, वकारः । स च अङ्गनस्य जनप्रिंश्वर्णः । यव-
गस्य चतुर्थवर्णश्च । अस्थोच्चारणस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिचा-
याम् । १८ ।
“जिह्वाम्बुत्वे तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्तुतो
वुषैः ॥”)
दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्ववर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापय्याक-
रणम् ॥ अपि च ।
“ततोऽचरसमान्नायमद्वजद्गवाचनः ।
अन्तःस्थोऽक्षरस्पर्शश्चैवोदित्वाक्षरम् ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
“ततस्तेभ्योऽचराणां समान्नायंसमाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उग्राणः श
व स ह्याः । खरा अकाराद्याः । स्पर्शाः
कादयो भावसानाः । ह्रस्वा दीर्घाश्च । आदि-
शब्दान् जिह्वाम्बुलीयादयः । त एव लक्षणं
स्वरूपं यस्य तम् ॥” इति तट्टीकार्या श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ “यवरलीयवकारस्य प फ व भ म
वा इत्येकपदीनां उन्मत्तिस्थानमोष्ठसुक्ता दन्त्य-
कार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल वा व
इति भिन्नपदे पठितयान् । यथा संजुवर्षति
इत्यादौ वकारस्य औष्ठत्वात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकारु
अस्थोत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अक्षरव
तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ॥”
इति सुभवेधटीकार्या दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो वायो वासुकी वृक्षा वरुणो देव-
संज्ञकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति वीजवर्णाभि-
धानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“वकारो वरुणो वायुः खेदः खड्गोश्चरो जवः ॥”
इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः ॥ * ॥

अपि च ।

“वो वायो वासुकी वृक्षा वरुणो देवसंज्ञकः ।
खड्गोश्चो वृक्षानि वृक्षः कलसध्वनिवाचकः ॥
उत्कारीशस्तु नावीतो वृक्षा स्फिक् वागरः
शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली मोक्षमथयम् ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिचिह्नं सदा ॥

त्रिविन्द्रसिद्धिं वर्णमात्मदादितत्त्वचंद्रयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविलुक्तामयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसिद्धिं देवि । त्रिविन्द्रसिद्धिं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

वङ्गीयवर्णमासायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कोशत्रययुता रेखा त्रिष्वधिविष्णुप्रवात्मिका ।
साया शक्तिः परा निवा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“द्वन्द्वपुष्पप्रभां देवीं द्विसुखां पङ्कजेच्छयाम् ।
शुक्लमात्माम्बरधरां रत्नहारोच्चलां पराम् ॥
साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम् ।
एवं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, य, इवार्थः । इति मेदिनी । ये, १ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ४२ ।

“ताम्लीनां दलेक्षत्रं रचितापानभूमयः ।
नारिकेलसन्नं योधाः शात्रवं व यशः पशुः ॥”)

वं, स्त्री, (वा क गमनचिंसयोः + कः ।) प्रचेताः ।
इति मेदिनी । ये, १ ॥ वरुणवीजम् । इति
तन्त्रम् ॥

वः, पुं, (वातमिति । वा + भाषे चः ।) चान्त्व-
म् । (वाति गच्छतीति । वात गमने + कः ।)
वायुः । णः । इति मेदिनी । ये, १ ॥
वाहुः । मन्त्रम् । कल्याणम् । वज्रवान् ।
वसतिः । वरुणाजयः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रादूर्लः । वस्त्रम् । प्राणकः । वन्दनम् ।
इति नानेकाक्षरकोषः ॥

वः, [वृ] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।
युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीपठोयहुवचनान्त-
रूपोरथम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्र-
वोपे ।

“गुणा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हत्वश्रमानि यो गः ॥”

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ॥)

वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वन्यते इति
वा । टु वम उद्गिरथे इति धातोर्धदा वन शब्दे

इति धातोर्वाहुलकात् शः । यद्वा, वधि
उशयते इति वा । वशं कान्तौ + अच् घञ् वा ।

ततो गुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।
सन्ततिः २ गौत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५

अभिजनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः
९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निघनम् १०

जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलस्य विद्यया
जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश

इति जयादिव्यः । धनेन विद्यया वा स्वातस्या-
पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उद्गिरति

पूर्वपुरुषान् वंशः नान्वीति शः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।

“क भूयंप्रभवो वंशः क् चाव्यविधया मतिः ।
तितौर्दुर्दस्तरं सोढादुदुपेनासि वागरम् ॥”

पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १७ ।

“वृषस्य वंशः सुमतिभूतप्योतिस्ततो वसुः ॥”
दृष्यातिविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-

पर्यायः । त्वक्सारः २ कर्मारः ३ लचिसारः ४
दृष्यध्वजः ५ श्रुतपर्वः ६ यवफलः ७ वेणुः ८

मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।
६० ॥ किष्कुपर्वः ११ । इति जटाधरः ॥

वन्मः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्यकेतुकः १३
कण्टाडः १४ कण्टकी १५ महावलः १६ टट्ट-

ग्रन्थिः १७ टट्टपत्रः १८ धनुर्गुम् १९ धातुयुः २०
टट्टकाण्डः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।

“धनति पन्नविहः पर्वतानां दरौषु
स्फुटति पटुनिनादः शुक्लवंशस्यलीषु ।

पसरति दृष्यमध्ये सन्नदृष्टिः चयोन
क्षयति नृगग्रथं प्राणलम्बो दवाभिः ॥”)

अस्य गुणाः । अक्षतम् । कषायत्वम् ।
किञ्चित्क्षतम् । श्रौतत्वम् । सूत्रक्षच्छ-

प्रमेदार्थः पित्तदाहासनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“वंशः सरो हिमः खाडुः कषायो वस्त्रि-
शोधनः ।

धृत्तः कफपित्तघ्नः कुष्ठासत्रयशोधनित् ॥ * ॥
तत्कररीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः ।

कषायः कफघ्नः खाडुर्विदाही वातपित्तघ्नः ॥
तद्व्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा वहन्त्रजाः कफापहाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(यद्दोर्लकाण्डम् । यथा,—
“वंशः पृष्ठास्थिगेषोर्लकाण्डे वैश्वी गणे कुले ॥”

इति रघुटीकायां मणिनाथदत्तकेशवः । ७ । ३६ ॥)
पृष्ठावयवः । पिठेर दोडा इति भाषा ॥ (यथा,
भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्युयं त्वथा रोसनखैः पित्तम् ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । श्रे, १३ ॥ (यथा, रघुः ।
७ । ३६ ।

“उत्थापितः संघति रेणुरन्धैः
सांभ्रीकृतः स्यन्दनवंशकृत् ॥”)

वाद्यभाण्डविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति
भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“ स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्विरापादितवंशकृतम् ।

शुश्राव कुङ्कुमयशः स्वसुचै-
रुत्थीयमानं वनदेवताभिः ॥”

विष्टितिरस्य वंशीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) इत्युः ।
सालदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राधागर्भ-

सम्भूताशरोविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां महुं वंशामसुरां भाग्यप्रियाम् ।
अनपां सुभगां भावीमिति प्राधा यथायतम् ॥”

वंशकं, स्त्री, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।
अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, स्त्री, (वंश इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ ॥” ५ । ३६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।

इति शब्दमाणा ॥ वंशपातामाह इतिभाषा ॥
इत्युविशेषः । इति दत्तमाणा ॥ वंशाद् इति

सामशाङ्गा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
“वंशकस्त्वनभिव्यन्दी जसुर्द्वौगत्रयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“पौष्कको भीरुकश्चैव वंशकः श्रुतपोरकः ॥”

“अविदाही गुरुवृष्यः पौष्कको भीरुकक्षया ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सद्यारो वंशको

मतः ॥”)
(द्रुसो वंशः । “संज्ञायाम् कन् ।” ५ । ३ ।

८७ । इति कन् । सुद्रवंशः । इति सिद्धाणा-
कौमुदी ॥)

वंशकफं, स्त्री, आकाशोष्णीयमागस्त्यम् । यथा,—
“दृढस्त्रकमित्वाहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।

ग्रीष्महावं वंशकफं वाततूलं मरुद्वनम् ॥”
इति हारावली । २३ ॥

वंशकपूररोचना, स्त्री, (कपूर इव रोचते
श्रोभते इति । रुच + लुः । ततः घञोत्त-
पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशचिरी, स्त्री, (वंशस्य चौरमिवास्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥
वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।

जन् + ङः ।) सद्वंशाज्जातः । तत्पर्यायः । वीच्यः
२ वंशजः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥ (वेणुत्-
पन्नोरपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।

“यमित्यतनिर्गुयं यत्त वंशजं यच्च नित्यनिर्व्या-
यम् ।

किं कूर्मकृत्तित्तं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशना, स्त्री, (वंशे जायते इति । जन् + उः + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशना हृंहणी वृथा बल्या स्वाह्वी च शीतला ।
 लघ्णाकाशचरन्वासस्यपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातहृच्छृजिन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वंशमण्डलः, पुं, (वंशजातस्तण्डलः ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्यं, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशनालिका, स्त्री, (वंशनालीरस्यस्या इति ।
 वंशनाल + ठन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्यैव नेत्राण्यस्य ।) इन्दुमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणिव पत्राण्यस्य ।)
 नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशस्य पत्रम् ।)
 वंशस्य दले, स्त्री ॥ (हरितालम् । यथा,—
 “तालकं वंशपत्राखां कुष्णाण्डसैलिले चिपेत् ।
 सप्रधा वा त्रिधा वापि दध्यन्तेन च वा पुनः ॥
 शोथयित्वा पुनः शूर्पकं चूर्णयेत्तण्डुलाहति ।
 ततः श्रावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वदरीमन्त्रकल्केन सन्धिलेषणं कारयेत् ।
 अरुणाभमधःपात्रं तावञ्चाला प्रदीयते ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्भूय माणिक्याभो भवेद्वसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवाकृतितरस्यति ।
 इवार्थे कन् ।) शुद्धमत्स्यविशेषः । इति शब्द-
 माला ॥ वंशपाता माहू इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतेच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं, स्त्री, सप्तदशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिङ्सुनिर्वंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गेः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलसं
 पश्य सुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरन्तकणमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ ।
 इति हन्दोमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् डीष् ।)
 नाडीहृद्गुः । लघुविशेषः । तत्पठ्यायः । वंश-
 दला २ लीरिका ३ लीर्णपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त-
 दोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पठ्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वेणुपत्री पिच्छा हिङ्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुणा पित्रैर्वंशपत्री च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपत्रमिव पातः ।) कण-
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुण्या, स्त्री, (वंशस्य पुण्याणिव पुण्याणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इक्षु-
 मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + नन्त्या-
 दित्वात् ल्युः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 खनामख्यातवंशपत्रस्थितश्चेतवर्षीषधविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पठ्यायः । लक्-
 क्षीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाक्षीरी ४
 शुभा ५ वंशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ॥
 क्षीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 लक्क्षीरी १० शुभा ११ वंशक्षीरी १२ वैणवी
 १३ लक्क्षारा १४ कर्मरी १५ चैता १६ वंश-
 कर्पूरोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तशुद्धिकारित्वम् । तापपित्तोदिकहरत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा हृंहणी वृथा बल्या स्वाह्वी च शीतला ।
 लघ्णाकाशचरन्वासस्यपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातहृच्छृजिन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रस्य लः ।)
 वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रूक्षा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाक्षीरी चयथासकासप्री मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करेव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव शार्ङ्गात् ।)
 वीणासूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ॥
 वंशस्तनितं, स्त्री, द्वादशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जरौ ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवंशस्यविलं सुखानिलैः
 प्रपूयं यः पञ्चमरागसुन्दिरन् ।
 ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
 जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”
 वंशस्तनितमपि कापि । इति हन्दोमञ्जरी ॥
 वंशाग्रं, स्त्री, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशानुचरितं, स्त्री, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तन्नु पुराणस्य पञ्चतन्त्रान्त-
 र्गतलक्ष्मणविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चतन्त्रम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।
 “तथा वंशं पृथगब्रह्मन् ! वंशानुचरितानि च ।
 कीर्तयस्व महाभाग ! नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥”)
 वंशाङ्कुरः, पुं, वंशस्याङ्कुरः । वंशर कोट्टा इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । करौरम् २ वंशाग्रम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तासदाहृच्छृङ्खलत्वम् । रुचि-
 कारित्वम् । तत्पठ्यायो निर्गुणत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिकं, स्त्री, (वंशोऽस्यस्येति । ठन् ।) अगुरु ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अगुरु । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनास्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् डीष् ।) सुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा ॥ (यथा, काव्यचन्द्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनो ।
 विधिना पामरेणैवं न वंशी सुरवैरिणः ॥”)
 कर्षचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 ततं श्यपिरमानहं वनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्वीगतं वाद्यं वंशाद्यं श्यपिरं तथा ।
 चम्पावनहमानहं वनं तालादिकं मतम् ॥”
 श्यपिरं यथा,—
 “वंशोऽथ पारीमधुरीतित्तिरीशृङ्गकाहलाः ।
 तीडुहीसुरलीशुक्लाशृङ्गिकाखरनाभयः ॥
 शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्म वंशस्तथा परः ।
 एते श्यपिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्त्वरिभिः ॥
 चर्मलः सरलश्चैव पर्वदोषविवर्जितः ।
 वैणवः खादरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
 श्रीखलजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
 राजतस्तान्जो वापि कौहलः स्फाटिको-
 २थवा ॥
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः ।
 शिख्यविद्याप्रवीणेन वंशः कार्थो मनोहरः ॥
 वंशनेव मतोऽपीति मतज्ञसुनिनोदितम् ।
 ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र व्यक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गलम् ।
 फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ।
 पञ्चान्गुलानि संख्यं ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 क्रुम्यात्तथाप्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीवीजतुल्यानि संख्यार्हाहंमङ्गलम् ।
 प्रागत्योन्मननं कार्यं खराद्यैर्नादहेतवे ॥
 चिक्यकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।
 पञ्चान्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥
 यद्गुणानि नाग्या स्यात् यावदथादशाङ्गलम् ।
 फुत्कारताररन्ध्रस्य यावद्दुक्षिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशश्च वंशिकैः परिकीर्तयते ॥

एकाङ्गुली ह्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
 अतितारतरत्वेन वांशिकैः सप्तपंचितः ॥
 त्रयोदशाङ्गुली वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
 निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथाषट्पञ्चदशाङ्गुलः ॥
 महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
 चत्वार उत्तमा वंशा मत्तङ्गुनिषक्तताः ॥
 दशाङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
 दादशाङ्गुलमागस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
 चतुर्दशाङ्गुलमिती जय इत्यभिधीयते ।
 त्रया वदो रविर्विष्णुः क्रमाद्भ्रज यवस्थिताः ॥
 नैविडं प्रौढता चापि सुस्वरत्वञ्च श्रीप्रता ।
 माधुर्यमिति यक्षामी फुल्लतेषु गुण्याः स्तुताः ॥
 श्रीत्कारवहुलः क्षत्री विस्वरः स्फुटितो लघुः ।
 अमधुरश्च विज्ञेयाः यद्दोषाः फुल्लते क्रमात् ॥
 वृथाप्रयोगवाहुल्यमल्पता ग्रीतवाद्ने ।
 एभिर्दोषैर्वृत्तौऽतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
 स्यान्नकादिनयाभिन्नो गमकाद्यः स्फुटाक्षरः ।
 श्रीप्रवृत्तः कणाभिन्नो वांशिको रक्त उच्यते ॥
 प्रसक्तिल्लहसुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलीगणाः ॥
 सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसारणक्रिया ।
 समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
 क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवाद्ने ।
 स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादगिर्मात्रकौशलम् ॥
 गान्तर्यामि स्थानदाट्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
 वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥
 इति संगीतदासोदरः ॥

शयः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगाद्भिभ्यो यत् ।”
 ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) सङ्घघातः । तत्प-
 र्यायः । युक्त्याः २ वीच्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महुः । १ । ६१ ।
 “स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ॥”
 वंशोत्पन्नमात्रे च । यथा, रघुः । १९ । ४६ ।
 “वंश्या गुणाः खल्वपि लोककायान्ताः
 प्रारम्भच्छ्रमाः प्रथिमानमापुः ॥”
 यदीहैकाक्षरविशेषः । पृष्ठावयवविशेषश्च । इति
 वंशशब्ददर्शनम् ॥ यथा, भागवते । ११ । ७३ ।
 “यदस्मिभिर्निर्मितवंशवंश-
 स्मयं त्वया रोमनज्ञैः पिदहम् ॥”
 पर, २८ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-न्या०-अक्ष०-अक्ष०-च-सेट् ।) कौटिल्य-
 म्पि कृत्तिलीभावः कृत्तिलीकरणश्च । इ, वङ्गते ।
 इ, वङ्गते कालं कृत्तिलं स्यादित्यर्थः । वङ्गते
 कालं कृत्तिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 वङ्ग, ८ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 न्या०-अक्ष०-अक्ष०-सेट् ।) इ, ददाते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वक्तव्यः, त्रि, (वृ + वच् + वा + तच् ।) कृत्तितः ।
 रोगः । (यथा, महुः । ७ । ६६ ।
 “नाप्यधीनो न वक्तव्यो न द्युगने विकस्येत्तु ॥”
 यथाच । इति मेदिनी । से, १०३ । (यथा,
 महाभारते । १४ । ७६ । २५ ।
 “वक्तव्यं चापि राणाः सर्वे सह सुसज्जितैः ॥

युधिष्ठिरस्यान्वेषो भवद्भिरनुभूयताम् ॥”
 वच् + भावे तथ ।) वचने, क्ली ।
 वक्त्रा, [त्र] त्रि, (वच् + लृच् ।) योवक्तुं जानाति
 चः । इति भरतः ॥ औपित्यात् बहु विशिष्टं
 वदति । इति सुकृतः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “भद्रं कृतं कृतं मौनं कौकिलैर्ज्वलदागमे ।
 हर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”
 तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
 २ । १ । २५ ॥ वदान्यः ४ वना ५ । इति जटा-
 धरः ॥ सुङ्गुवक्त्रा । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
 इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३
 वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ अचक्षः ५ सुवधाः ६
 प्रवान् ७ । इति जटाधरः ॥ पङ्कितः । इति
 मेदिनी । ते, ५३ ॥

वक्त्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुह्ववी-
 पचिवचियनिचदिष्टदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ ।
 १६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ८६ ॥ (यथा, मगौ । ८ । २७२ ।
 “धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
 तप्तमासेचयेत्तेलं वक्त्रं श्रोत्रे च पार्थिवः ॥”
 तगरत्नम् । इति शब्दमाणा ॥ वक्त्रभेदः ।
 इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ हृन्दोविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
 “भवत्तुल्यसमं वक्त्रं विषमश्च कदाचन ।
 तयोर्द्वयोपपत्तेर्न च्छब्दस्तदधुनोच्यते ॥
 वक्त्रं शुभ्यां मगौ स्यातामन्दैर्योऽगुष्टुभिः
 खातम् ॥”

अत्र द्विरावर्ण्य क्लोकः पूरयितव्यः ।
 “वक्त्राभ्यो जं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
 पल्लवीनां सुरारातेक्षितो भृङ्गं जहारोक्षैः ॥”
 इति हृन्दोमञ्जरी ॥

वक्त्रखुरः, पुं, (वक्तृस्य खुर इव पृषोदरादित्वात्
 खः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्त्रजः, पुं, (अक्षायो यक्षाद् जायते इति ।
 त्राक्षाणोऽस्य सुखमाधीत् इति श्रुतेः । जन् +
 जः ।) त्राक्षणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-
 जाते, त्रि ॥

वक्त्रतारं, स्त्री, (वक्त्रस्य तालम् ।) सुखवाद्यम् ।
 इति कौचित् । त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यं वक्त्र-
 तालमिति लिखितम् ॥

वक्त्रपट्टः, पुं, (वक्त्रस्य पट्ट इव ।) आम्नासभोजन-
 पात्रम् । तौवदा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 तलिका २ तलवारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३१० ॥

वक्त्रभेदी, [नृ] पुं, (वक्त्रं भिनत्तीति । भिद् +
 णिनिः ।) तिक्रमः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
 २५ ॥ सुखभेदके, त्रि ॥

वक्त्रवासः, पुं, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
 वाधि + “क्षन्त्ययच् ।” ३ । २ । १ । इत्यच् ।)
 नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदरस्यस्य
 नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वास्य वाचः ।) सुख-
 गत्यश्च ॥

वक्त्रशोधनं, स्त्री, (वक्त्रस्य शोधनमिव ।) भयम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्त्रस्य शोधनम् ।)
 सुखशुद्धिकरणश्च ॥
 वक्त्रशोधी, [नृ] पुं, (वक्त्रं शोधयतीति । शुष् +
 णिच् + णिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
 सुखशोधके, त्रि ॥

वक्त्रासवः, पुं, (वक्त्रस्य आसवः ।) स्वधरमधु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्त्रं, स्त्री, (वक्त्रे इति । वक्ति कौटिल्ये + रन् ।
 पृषोदरादित्वात् नृ ङोपः । यद्वा, वञ्चतीति ।
 वञ्चु गतौ + “स्फायितचिवञ्चोति ।” उणा०
 २ । १३ । इति रक् । न्यङ्गादित्वात् झत्वम् ।)
 नदीवङ्गः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
 मरः ॥ वङ्गः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-
 पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—

“काणासुरारिवा वक्त्रं तगरं झट्टितं श्रुतम् ।
 मञ्जोरगं नतं जिज्ञां हीनं तगरपादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तदास्य । वधयः ।

“शूताङ्गे रत्नरत्नोऽग्रा वक्त्राग्रीषलेः श्रुतम् ।
 तेषां गत्य मरुतुष्टेऽग्निभिरोर्हमहापट्टम् ॥”

इति शूताङ्गाद्यं तेषम् ।

इति चक्रपाणिचन्द्रे शिरोरोगाधिकारे ॥)

वक्त्रः, पुं, (वञ्चतीति । वञ्च गतौ + “स्फायितचि-
 वञ्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
 न्यङ्गादित्वात् झत्वम् ।) शृङ्गेखरः । इति
 मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गणग्रहः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३० ॥ चन्द्रः । त्रिपुरासुरः । इति
 धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्त्र-
 गतिविष्टग्रहः । स तु यस्य अक्षस्याभि-
 तात् रथधितरताश्रीयन्त्रिंशोऽशान्तगतादंशात्

पञ्चमषष्ठांशे रविसिद्धति । यथा,—
 “वक्त्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽंशे त्वतिवक्त्रा गगाद्यमे ।
 गवमे दृग्मे भाषौ जायते सद्यज्ञा गतिः ॥
 दादशैकादशे स्युर्ये जभन्ते श्रीप्रता पुनः ।
 रविस्थित्वंशुखलिंगावधेः संख्याच्च कल्प्यते ॥
 न तु राश्यान्तरसंशान्ते द्वितीयादिनिरूपणम् ।
 राहुकेतु सदा वदौ श्रीप्रतां चन्द्रभास्वरी ॥”
 इति ज्योतिष्तन्त्रम् ॥

(कल्पदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।

२ । १४ । ११ ।

“तमेव च महाराज ! शिष्यवत् सप्तपस्थितः ।
 वक्रः कल्पधाधिपतिस्मायायोधो लघावणः ॥”

वक्रः त्रि, (वङ्गते इति । वक्ति कौटिल्ये + रन् ।
 पृषोदरादित्वात् नृ ङोपः । यद्वा, वञ्च + रक् ।)
 षट्पञ्चुः । यौक्ता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 चरालम् २ छण्डम् ३ छिन्नम् ४ छान्दि-
 मत् ५ क्षिप्तम् ६ ननम् ७ व्यापिहम् ८ कृत्त-
 लम् ९ सुमम् १० वेजितम् ११ । इत्यमरः ।
 १ । २०१ ॥ वङ्करम् १२ वेङ्क १३ विगतम् १४ उद्ध-
 रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अचयतः १६
 घाततः १७ भङ्करः १८ । इति जटाधरः ॥ १७ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र रवाभ्यधाय-
दृष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राक्षि यथा । अक्षकः १ भालः २ भ्रूः ३ मुखधिराम् ४ अक्षुधः ५ कृत्तिका ६ भ्रमकक्ष-
यम् ७ दायेन्द्रः ८ दात्रम् ९ कुहालः १०
चक्रकः ११ मुक्ताक्षम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधरः १६ षष्ठा १७
प्रथीधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहखारिः २२ । इति कविकल्प-
खता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्ठः, पुं, (वक्राः कण्ठाः कण्ठका यस्य ।)
वक्रकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्ठः ।) कुटिलकण्ठकण्ठ ॥

वक्रकण्ठकः, पुं, (वक्राः कण्ठका अस्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विधेयः ॥)

वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रग्रीवः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रपशुः, पुं, (वक्रा चक्षुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालं, स्त्री, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रताली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतुण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रौण्डे, त्रि । यथा,
भासवते । ६ । १ । २८ ।

“य पाशघृक्षांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डानुहरोन्मत्तान् नैतुमागतान् ॥”)

वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केशिपु ॥

वक्रानक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंसस्य ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥

वक्रनालं, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति सुदाङ्गित-
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनासिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलगावायुक्ते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलोमकुटिललाङ्गुलश्च ॥

वक्रपुष्पः, पुं, (वक्रासि पुष्पाण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रवालधिः, पुं, (वक्रो बालधिः केशपुष्पलाङ्गुलं
यस्या) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रभण्डितं, स्त्री, (वक्रं कुटिलं भण्डितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पर्यायः । कुक्कुक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रमः, पुं, (अवक्रमयमिति । अव + क्रम + भाषि
घञ् । अलोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रलाङ्गुलः, पुं, (वक्रं लाङ्गुलं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यामिव पत्रादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीसुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्रायं, स्त्री, (वक्रमयं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाग्रभागश्च ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, स्त्री ॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।
“तरङ्गविषमपीडा पक्रवाकोन्मुखत्तनौ ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी नक्तमीनविभूषणा ॥”)

वक्रिः, त्रि, सिध्दावादी । वक्रघातोः किन्प्रत्ययेन
नियन्तः ॥

वक्रौ, [नृ] पुं, (वक्रौ वक्रतास्यास्तीति । इनिः ।
वैदिकधर्मेविरुद्धादित्वात्स्य तथात्वम् ।) बुद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रताविशिष्टे, त्रि । यथा,
“तद्विशो यद्वि वक्रौ स्यात् पुंसः कार्येषु

वक्रता ।
सन्नेषोऽस्तं गते मर्तो दुःखादित्याधिव्युत्तः ॥”
इति ज्योतिषकल्पम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काङ्कतिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुधृतब्रह्म-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
प्राप्तयानाह यत किञ्चित् मयोत्सृष्टम्
निर्जने ॥

तत् कश्चिदन्वो न नयेन्न विभाष्यं यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत् चीरं पातयं केनचित्
क्षपित् ॥”

अथप्रदीपेऽथेवम् । वक्रोक्तिभिः काङ्कतिभिः ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,
“वादी आकरयं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
समां

अख्यमल्पमतिः सयात् पटुवटुभूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

द्वीतः सनुपहासमेति गयको गोलानभिन्नस्तथा
प्योतिस्त्रित्तदसि प्रगल्भगणकः प्रन्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्थायः ॥
, वक्रा अर्धान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दृशमपरिच्छेदे ।

“अन्वयान्धार्यकं वाच्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काङ्कवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
खोदाहरणं यथा,—

“के ययं स्थल एव सम्पति वयं प्रज्ञी विशेषाश्रयः
किं द्रुते विद्मः स वा प्रथिपतिर्यत्राक्ति सुभो
हरिः ।

यान्ना यूमसौ विदुस्वरसिकः क्रीडक् सरो
वर्षते

येनास्माह विवेकान्यमनसः पुंस्त्वेव योषिद्
भ्रमः ॥”

एतन् विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाम इति
अर्थद्वययोगात् समङ्गः श्लेषः । अन्यत्र तु अमङ्गः ।
“कावे कोकिलवाचावे सहकारमनोहरे ।
कृतागमः परिव्रज्यागत् तस्यास्तेतो न दूयते ॥”

अत्र कथाचित् चत्वा निवेधार्थं नियुक्तो नष्-
अन्यथा काका दूयत रवेति विध्यर्थे घटितः ॥”)
वक्रोक्तिका, स्त्री, (वक्रोक्तोरस्यस्या इति । उन् ।
इंशङ्गसनेन हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अतो-
ऽस्यालघात्वम् । यद्वा, वक्र ओष्ठो यस्याः ।
ततः सार्धं कन् । टापि अत इत्वम् ।) अष्ट-
रदहास्यम् । ईशहास्यम् । तत्पर्यायः । स्मितम्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वच, रोषसंज्ञयोः । इति कुविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-रोषे अक्र०-संज्ञतौ सक०-सेट् ।) वचति ।
इति दुर्गादावः ॥

वचः, [स] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वच + “पचि-
वचिभ्यां सट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति
असुन् सट् । वचतेरसुन् इति रमानाथः ।
धातुप्रदीपस्य) अङ्गविशेषः । वतु हृदयोपरि-
कण्ठादधोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रोडन् २ भुजान्तरम् ३ उरः ४
वतुचम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्गः ६ उत्सङ्गः ७ ।
इति कटाधरः ॥ वचणम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।

“अथ वचच वतुसं स्याद्रो वचस्थले त्रयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अन्नवान् समवचाः स्यात् पीनैस्त्रयोभि-
रुच्यतः ।
वचोभिस्त्रियमैर्निम्बः श्रेष्ठेण निधनस्तथा ॥”
इति मारुदे ६६ अध्यायः ॥

(पुं, वचतीति । वच + “वशिष्टाधाभ्य-
श्चन्वसि ।” उणा० ४ । २२० । इति असुन् ।
सट् च । अनङ्गान् । इत्युच्यतेः ॥”)

वचर्ण, स्त्री, (वचव्यनेनेति । वचरोषसंज्ञयोः +
ल्युट् ।) वचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाचके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।
“क्रियास वचव्यानि यज्ञैः ।”

“वचव्यानि वाचकानि त्त्रोत्राणि क्रियास
करवाम ॥” इति तंजाप्ते वाचयः ॥)

वचोर्ण, स्त्री, (वचति जायते इति । जन् + घृ + ।)
जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“मध्यस्य प्रथिमानमेति जघर्ण वचोर्णयोर्मन्दतां
दूरं यादुरदृश लोमजतिका नेत्रार्थं घायति ।

कन्दर्पं परिवर्त्तय नूतनमनोराग्याभिधितं
 यथात्
 अज्ञानीव परस्परं विदधते निलुण्ठनं सुभुवः ॥”
 यज्ञोरुष्टः पुं, (वषधि रोक्षतीति । रुष्ट + कः ।)
 क्लमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
 मज्जिमायाम् । २४६ ।
 “मा श्वरतदगि, पीवरवक्षोरुष्टयोर्भरेण भज
 गन्धम् ।
 निम्नोक्तेरपि श्रीभा ययोर्भुजङ्गीभिरुत्तुक्तेः ॥”
 वक्ष्यमाणः, त्रि, भवित्यत्कचनोयविषयः । वच-
 धातोः स्वमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अत्र
 वक्ष्यमाणवचनान् मध्यरात्रप्राभावेव जयन्ती-
 त्वम् । इति निष्पादितत्वम् ॥ अपि च ।
 “तत्रैव दादश्रीमथो पारणं अययोर्धिते ।
 वक्ष्यमाणश्च घटनेन्यथा प्राप्तद्विधा व्रतम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासं १५ विलासः ॥
 वष, रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 मक०-सेट् ।) वखति । रुषि गतां । इति
 दुर्गादासः ॥
 वष, रु रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-मक०-सेट् । इति ।) रु, वक्षते । रुषि
 गतां । इति दुर्गादासः ॥
 वग, रु रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 मक०-सेट् ।) रु, वक्षते । इति दुर्गादासः ॥
 वगला } स्त्री, दशमहाविद्यान्तगंतदेवी-
 वगलासुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
 “ब्रह्मास्त्रं संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
 नाधकारां पिताधाय सन्नाया च वैरि-
 याम् ॥
 यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
 प्रत्ययं स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखि ॥
 तदन्ते सद्ब्रह्मणो ततो वाचं मुखं पदम् ॥
 क्लमयेति ततो जिह्वां कीलयति पदद्वयम् ॥
 बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समालिखेत् ।
 त्रिनेत्रं पुनरोद्धारं स्यादिति पदमन्तरः ॥
 यद्विशदक्षरी विद्या सच्चिन्मयत्करे मता ॥”
 स्थिरमायां स्त्री । तथा च ।
 “यद्विहीनेन्द्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
 ॐ स्त्री वगलासुखी सद्ब्रह्मणो वाचं मुखं
 सन्नाय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय स्त्री
 ॐ स्वाहा ॥ ॥ ॥ तन्त्रान्तरे ।
 “यद्विहीनेन्द्रमायायुक् वगलासुखि सच्चिन्मयम् ।
 बुध्वां वाचमिच्छता मुखं क्लमय कीर्तयेत् ॥
 जिह्वां कीलय बुद्धिं तत् स्थिरमायां पदं पश्येत् ।
 बुध्वां तं तन्त्रान्तरे यद्विहायवर्गिभवेत् ॥
 नारादिका यद्विशदक्षरा वगलासुखीः ॥”
 ॐ स्त्री वगलासुखि सच्चिन्मयं वाचं मुखं
 क्लमय जिह्वां कीलय बुद्धिं विशाशय स्त्री ॐ
 स्वाहा । इति महाभारतम् ॥ ॥ अथथोः
 पुनः । प्राणरुद्रादिनासामासं विधाय
 अस्मादिदं कुरुते ॥ यथा, निरुति नारद-
 ऋषये नमः । सुते एषुमहादेवे नमः । इति

वगलासुख्यै देवतायै नमः । गुह्ये स्त्री बीजाय
 नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।
 “नारदोऽस्य अग्निं सृष्टिं तृष्टुप् कृन्वन् सन्मुखे ।
 श्रीवगलासुखीं देवीं हृदये विन्यसेततः ।
 स्त्रीं बीजं गुह्यदेशे तु स्वाहाशक्तिस्तु पादयोः ॥”
 ततः कराङ्ग्यासौ । ॐ स्त्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 वगलासुखि तर्षनीभ्यां स्वाहा । सद्ब्रह्मणो
 मध्यमाभ्यां वषट् । पाचं मुखं क्लमय अना-
 मिकाभ्यां ह्रूं । जिह्वां कीलय कीलय रुनि-
 ष्ठाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय स्त्रीं ॐ स्वाहा
 करतलपट्टाभ्यां मट् । एवं हृदयादिषु । तथा
 च दिशन्ते ।
 “सुम्नवायोपुसप्रादिशेषासौ च सन्मुखैः ।
 करशाखासु तलयोः कराङ्ग्यासमाचरेत् ॥”
 ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वथापिनीवगलासुखीश्री-
 पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलान्ते
 विद्यातत्त्वथापिनीवगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
 यामि शिरसि । मूलान्ते शिवतत्त्वथापिनी-
 वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सद्ब्रह्मि ।
 सतश्च ।
 “सृष्टिं भावे दृशोः श्रोत्रे गणयोरनांसयोः
 पुनः ।
 ओष्ठयोर्मुखवृत्ते च दक्षिणांश्चि च कूर्परे ॥
 मणिवन्धेऽङ्गुष्ठीं गले च कुक्षयोर्ह्रदि ।
 नाभौ कर्णां गुह्यदेशे वामांश्चि कूर्परे तथा ॥
 मणिवन्धेऽङ्गुष्ठीं ले ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
 दक्षिणामे चौरुजान्धोर्गुल्फयोरङ्गुलिमलयोः ।
 क्रमेण मन्त्रसंस्तु न्यस्य ध्यायेत् यथाविधि ॥” ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “मथे सुरास्त्रिमणिमणपरवदेदी-
 सिंहासनीपरिगतं परिपीतवर्णाम् ।
 पीताम्बराभरणमास्त्रविभूषिताङ्गीं
 देवीं स्मरामि धृतसुहृद्वैरिजिह्वाम् ॥
 जिह्वाममादाय करेण देवीं
 वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
 गदाभिघातेन च दक्षिणेन
 पीताम्बराङ्गां द्विभुजां नमामि ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
 भेत् ॥ ॥ तत्र प्रथमतोर्ध्वंत्थापनम् । यथा ।
 अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोटीषु
 पूर्वादिदिग् च कुसुमाक्षतरत्नचन्द्रैर्लीं गण-
 पतये नमः इत्यनेन गणदाशेन संपूज्य तेन
 सभुजा वा अर्घ्यवाचनापूरयेत् । ततो पारशयं
 विधाय संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो धि-
 योनिमुदे प्रदर्शं तैर्नादनेन आत्मार्थं पूजोप-
 सरसथाभ्युपयेत् ॥ ॥ अथवा यत्नम् । आसं
 यदुक्तं इतमदृष्टं भूपुराणितम् । ततो मन्-
 त्रध्याये ॐ आधारदक्षिणसन्नायाय नमः ।
 एवं चक्षिपज्ञाननाय नमः । पूज्यं च ध्यात्वा
 यद्वि आवाह्यं यद्विज्ञानि ययेत् । ततो मुखं
 प्रदर्शं पुरतः यद्विज्ञे न सख्यं पश्येत् । ततो
 मूलं मन्त्रविद्या धिष्योऽपिमुदे प्रदर्शं आत्त-

विद्याश्रियैस्तथैर्विन्दुष्यं सुखे चिन्मा तर्जन्-
 कृष्टयोगेन साङ्गावरणं वगलासुखीं तर्पयेत् ।
 ततो यथासम्भवसुपचारैः संपूज्य आवरणपूजा-
 मारभेत् । यद्विकोटीषु पूर्वे ॐ सुभगायै नमः ।
 एवमम्बिकोये भगवर्ष्ये । ईशाने भगाव-
 हायै । पश्चिमे भगावहायै । नैर्दते भग-
 पातिभ्ये । वायो भगमालिभ्ये । ततोऽदक्ष-
 पत्रेषु प्राङ्गाद्याः पूज्याः । पत्राग्रेषु ॐ जयायै
 नमः । एवं विजयायै । अजितायै । अपरा-
 जितायै । क्षमिभ्ये । जग्मिभ्ये । मोहिभ्ये ।
 आकषिभ्ये । ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः ।
 तद्वाह्ये इन्द्रादीन् यजादीन् पूजयेत् । ततो
 मूलं धूपदिक् दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
 त्रिशूलसुदां प्रदर्शं पुष्पाङ्गलितयं दत्त्वा देवै-
 योनिमुदां प्रदर्शयेत् । ततो भैरवाय वलिं
 दद्यात् । ततो विषर्जनानां कर्मा समापयेत् ॥
 अस्य पुरश्चरणं लक्षणम् । तथा च ।
 “पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वाश्राभिसुरखितः ।
 लक्ष्मेकं जपमन्त्रं हरिद्राग्रन्थिमालया ।
 ब्रह्मपथंरतो निवर्त्तं प्रयतो ध्यानतत्परः ।
 प्रियङ्गुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च शोभयेत् ॥” ॥
 द्वितीयमन्त्रस्य तु आवाहिकं सर्वं पूज्येत् ।
 ध्यानम् ।
 “गम्भीराश्च मदोक्तां सर्वकान्तिसमप्रभाम् ।
 चतुर्भुजां त्रिनयनां कामलासमानसाम् ॥
 सुहृदं दक्षिणे पार्श्वे वामे जिह्वाश्च वक्षकम् ।
 पीताम्बरधरां देवीं हृदिपीनपयोधराम् ।
 हेमकुण्डलभूषाश्च सर्वसिंहासनसिताम् ॥” ॥
 अथ प्रयोगः ।
 “कुरुते वागतिस्तम्बं दुष्टानां बुद्धिनाशनम् ।
 जपशोभप्रयोगे च सन्तं वाप्युत्तं जपेत् ॥
 हरिद्राहरितालाभ्यां तथयं कुटुयासिभिः ।
 सन्भयेत् परस्त्रेणानि नात्र कांया विचारणा ।
 अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमल्लक्षैश्च शोभयेत् ।
 स्तमानेषु च धर्मेषु प्रयोगः प्रत्ययावष्टः ॥” ॥
 यत्नम् ।
 “ॐकारयोः संतुमयोऽङ्गाः शिरसोर्लिंसेत् ।
 मध्यं नाम साध्वस्य तद्वाह्ये चाक्षरद्वयम् ॥
 योजं द्वितीयवर्गस्य द्वयोर्ध्वं विन्दुभूषितम् ।
 चतुर्दशस्वरोपेतं संक्रियेत् एष्वयोगतम् ॥
 ठकारेण समावेष्टा चतुष्कोटयुटं बहिः ।
 तत्कोट्यरेखासंयुक्तैः मूलैश्चत्वारकं कियेत् ॥
 त्रिशूलमधरेनायाः एष्टीं बीजादि पाशयोगैः ।
 अथपि च कोटिषु तद्विन्दुसंघातं कियेत् ॥
 एष्वयत्नसिं धारिं मातृहामरिदक्षकम् ।
 आयेष्टा चार्थया पश्चात्तदालि स्थिरमायाया ।
 दिग्भ्याः सुभयोऽपि नारादंमिणिगाद्विधा ।
 कियेत् पूर्वेपदावेष्टा पश्चात् वगलासुखीम् ॥
 यद्वि आवाहयै वा हरिनीमणतयादिकैः ।
 दिग्दक्षिणं सुभयोर्ध्वं विनियता मातृमातृवेन ।
 विप्रादं यत्नमादिना भूर्ध्वं तैरेव यत्नभिः ।
 कुमाभारद्वयं चतुर्ध्वं भगवो विपरीतम् ॥

शक्तिकां समुपादाय वृषभं कारयेत्ततः ।
यत्नं तस्योपरि ग्यस्य तालनेन विलिप्य च ॥
तन्नासायां विनिःश्लिष्य पीतरेणुं निजे रूहे ।
अर्चयेत्तं चतुष्कालं निव्यं पीतीपचारतः ।
दुष्टस्य क्षम्ययत्नेन सुखं वाचसतेरपि ॥” -

इति वगलापरिच्छेदः ॥ * ॥

विश्वसारे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्यिन्द्रमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्तिताः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।

“मध्ये सुधाभिमणिमण्डपरत्नवेदी-
शिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं भजामि धृतसुहरवैरिणिकाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां हिभुजां भजामि ॥

चलत्कनककुण्डलोत्सवित्पाङ्गण्डस्यलीं
लसत्कनकचम्पकद्वयतिमद्भिद्रविम्बाननाम् ।
गदाहृतविपचकां कलितलोलाजिह्वाशलां
स्ररामि वगलासुखीं विमुखसम्भनःस्तम्भिनीम् ॥
पीयूषोद्धिमध्यचारविलसद्रक्तोत्पले मण्डपे
यत्सिंहासनमौलिपातितरिपुप्रेतासनाध्यासि-
नीम् ।

खर्वाभां करपीडितारिरचनां भाम्यङ्गदावि-
भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं चन्द्रोद्य
सर्वापदः ॥

देवि त्वत्करणाभुजाभ्रैरुत्कृते यः पीतपुष्पाङ्गलीन्
भक्त्या वामकरे निधाय च मशुं मन्त्री मनो-
त्राचरम् ।

पीठध्यानपरोक्षं कुम्भकवशात् वीजं सरेत्
पाथिवं
तस्यामित्रसुखस्य वापि हृदये जायं भवेत्
तत्तुच्छयात् ॥

वादा म्रकृति रङ्गति चित्तिपतिवैश्वानरः
श्रीतति

क्रोधी ग्राम्यति दुर्जनः सुजनति चिप्राहुगः
खञ्जति ।

गन्वा खञ्जति सर्वविद्धं जडति त्वम्भान्ना-
यन्त्रितः

श्रीनिहते वगलासुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
रमः ॥

मन्त्रस्तावद्वलं विपचद्वलेन स्तोत्रं पवित्रं च ते
यत्नं वादिनियन्तयं त्रिजगतां जैत्रं चित्रं
न ते ।

सातः श्रीवगलेति नाम सासलं यस्यास्ति
जन्तोर्मुंखे ।

त्वन्नामग्रहणेन संसदि सुखस्तम्भो भवेद्-
वादिनाम् ॥

दुष्टक्षमनसुखविज्ञशमनं दारिद्र्याविदावर्णं
भूयद्भुशमनं वलन्नुदगदृशां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्यैकनिकेतनं मम दृशीः कारुण्यपूर्णान्दतं
द्वयोन्मारणमाविरस्तु पूरतो मातस्वदीयं वपुः ।
मातेर्भङ्गय मे विपचवदनं जिह्वाशलां कौलय
प्राणीं सुदय नाश्यासु धिघणासुग्रां गतिं
स्तम्भय ।

शत्रुं क्षूर्य देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
पीताम्बरे
विभ्रौघं वगले हर प्रथमतां कारुण्यपूर्णं चये ॥
मातेर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराह विश्वा-
श्रये

श्रीविद्ये समये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातेङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गापवर्गप्रदे
दासोऽहं श्ररणागतः करुणया विश्वेश्वरि
त्राहि माम् ॥

चंद्रभे चौरसङ्घे प्रहरणसमये वन्दने याधिमध्ये
विद्यावादे विवादे प्रकुपितकृपतौ दिव्यकावे
निशायाम् ।

वश्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
वने वा
गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्राप्नुया-
दाशु धीरः ॥

निव्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देवाः
पठत्यादरा-
दृत्वा यत्नमिदं तथैव समरे वाह्यै करे वा
गले ।

राजागो हरयो मदान्धकरिणः सर्पां ग्नेन्द्रा-
दिका-
स्ते वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्थिराः सिद्धयः ॥

त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विभ्रौघ-
संछेदिनी

योगार्कषणकारिणी, जनमनःसम्भोहसन्दायिनी ।
स्तम्भोत्सारणकारिणी पशुमनःसम्भोहसंदायिनी
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥
विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमायुः
पुत्रैः पौत्रैः सर्वसान्नाय्यसिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं
प्राप्तं तत्तद्गतलेशसिन्धु नरेण ॥

यन् कृतं जपसमाहं गदितं परमेश्वरि ।
दृष्टानां नियन्त्रार्थाय तद्दृष्ट्याय नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्विति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विभ्रुतम् ।
गुरुभक्त्याय दातव्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
पीताम्बरां हिंस्रजाप्य त्रिनेत्रां गात्रकोञ्चुलाम् ।
श्रिणासुहरुदृक्षाप्य सरेत्तां वगलासुखीम् ॥
प्रातर्भेध्याह्वाकाले क्तवपठनमिदं कार्यं सिद्धिप्रदं
स्यात् ॥”

इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति कृष्णानन्दप्रतप्तवाराः ॥

वगाहः, पुं, (अघ + गाह + भावे चम् ।
अलोपः ।) अवगाहः । इति सुम्बोधयाकरणं
भरतश्च ॥

वङ्क्षुः, पुं, (वक्ति इति । वच् + “वच्चेर्गञ् ।” उणा०
३ । ३३ । इति णुः गञ्चान्तादेशः ।) वक्ता ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ वावदूकः ।
इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ (शब्दः । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।

“गवामाह्नमायुर्वैत्सिनीनां
मङ्क्षुकानां वमुरजासमेति ॥”
“मङ्क्षुकानां वमुरः शब्दः समेति सङ्क्ष्वते ॥”
इति तद्गाथ्ये सायणः ॥)

वङ्क्षुः, इ ड गतिनिन्दारम्भजयेषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-व्याप्त०-सक०-जवे अक० च-
सेट् ।) इ, वंध्यते । ड, वंघते । जवे एव कौञ्चित्
पथ्यते । इति दुर्गादासः ॥

वङ्क्षुः, पुं, (वङ्क्षतीति । वङ्क्ष + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वङ्क्षा, स्त्री, (वङ्क्ष + टाप् ।) वल्गाग्रभागः । तत्-
पथ्यायः । पत्ययनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्क्षिलः, पुं, (वङ्क्षति इति । वङ्क्ष + इलच् ।)
काण्टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्क्षुः, त्रि, (वच् + ण्यत् । “वच्चेर्गन्तौ” ७ ।
३ । ६३ । इति अगत्थे कुत्वच् ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्क्षुं काष्ठम् । इति सुम्बोधयाकर-
णम् ॥

वङ्क्षि, स्त्री, (वङ्क्षते इति । वकि कौटिल्ये + “वङ्-
क्रादयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थि । तत्पथ्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६९ ॥

वङ्क्षुः, पुं, स्त्री, (वङ्क्षते इति । वकि कौटिल्ये +
“वङ्क्रादयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातते ।) वाद्यमेदः । इत्युणादि-
कोषः । गृहदाह । पार्श्वस्थि । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वङ्क्षुणः, पुं, (वक्षति संछलो भवतीति । वच् +
ल्युः । एषोदरादित्वात् णुम् ।) ऊरुसन्धिः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ कुञ्चकी इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुत शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
“चतुर्दशामृषां संघाताः । तेषां त्रयोयुल्ल-
जासुवङ्क्षुणेषु ॥”)

वङ्क्षुः, स्त्री, (वक्षतीति । वक्ष + वाहलकात् ङुन्
णुम् च ।) गङ्गास्येतोविशेषः । यथा,—
“तस्याः स्रोतां जीता च वङ्क्षुर्भद्रा च
कीर्तिता ॥”

सा च केतुमालवर्षस्या गङ्गा । यथा । एषं
माल्यवच्छिखरान्निष्यतन्ती ततः उपरतवेगा
केतुमालमभिवङ्क्षुः प्रतीप्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्याये । (यथा च महाभारते । १३ । ६५ । २२ ।
“गोदावरी च वेष्ठा च लण्डवेरा तथा जिजा ।
दृषद्वती च कारेवी-वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥”)

वचनम्: चि, (वक्षतीति । वच् + "व्युद्विभ्यः इति ।" उणा० १ । ८१ । इत्यङुच् ।) वावटूकः । इति मेदिनी । मे, १२७ ।
 वचणी, स्त्री, शारिका । वर्षिः । शब्दभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिन्यां वचणा इति परत्ता इति च पाठः ॥
 वचनं, स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । श्रुतिनाशकत्वात् इत्यतयात् । वच् + क्युट् ।) शुक्री । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ वाक्यम् । तत्पर्यायः ।
 "इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाच्यी च सारदा । गिरा गीर्ष गिरा देवी गीर्द्वी भारती-
 श्वरी ॥
 पागवाधा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमातृका । वचनं भाषितं शोक्त्याहारो लपितं वचः ॥ वाग्देवीवचवीरेष पर्यायः परिकीर्तितः । यथास्यानं यथायोग्यं भेद ऊच्यो मनोविभिः ॥" इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 "असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहयथम् । अशुक्तमीववचनं धर्मं कस्यापि जीवनम् ॥")
 तत्तु त्रिविधम् । यथा,—
 वशिष्ठ उवाच ।
 "वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिके तथा । सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥ अचलमहितं पचात् वांप्रतं नृतिमुन्दरम् । सुमुहुंशुर्बुद्धति नष्टि तेषां कदाचन ॥ आपद्ः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् । दयालुर्धर्मशीलश्च बोधयत्येव वाक्यम् ॥ नृतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्वकाले सुखावहम् । सर्वं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमीषितम् ॥ एवं च त्रिविधं शैल नीतिसारनिष्कपितम् । कथ्यतां त्रिभुमध्ये किं वदामि वाक्यमीषि-
 तम् ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसप्तमोऽध्यायः ॥ विभक्तिः । वा तु स्यादित्यादिश्च । यथा । "क्षिरेक्षीकां वचनं प्रमात् कृद्वचसंज्ञं स्यात् ॥" इति सुश्रुतयोग्याकारणम् । तद्वैदिकपर्यायः । श्लोकः १ धारा २ इळा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी ६ गभीरा ७ गभीरा ८ मन्त्रा ९ मन्त्राजनी १० वाग्नी ११ वाग्नी १२ वाग्नीची १३ वाणः १४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ गालीः १८ मेना १९ मेळिः २० ख्या २१ सरस्वती २२ गियित् २३ खाटा २४ वसुः २५ उपन्दिः २६ मासुः २७ काङ्गत् २८ पिङ्गा २९ घोषः ३० खरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ शङ्क ३४ होत्रा ३५ गौः ३६ गापा ३७ गणः ३८ घेना ३९ साः ४० विपरा ४१ गदा ४२ कशा ४३ धिषया ४४ गौः ४५ पञ्जरम् ४६ महीरे ४७ अदितिः ४८ शची ४९ वाक् ५० अशुभम् ५१ धेनुः ५२ वल्गुः ५३ गण्डा ५४ सरः ५५ सुपर्वा ५६ वेङ्गरा ५७ । इति चम्पकाशतु वाङ्मनासि, ॥ इति वेदविषयौ । १ । ११ ।

वचनग्राही [न्], चि, (वचनं गृह्णातीति । गृह् + चिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 वचनीयः, चि, (वच् + अनीयच् ।) कचनीयः । इति वचघातोः कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निन्हायां, स्त्री । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।
 "मदनेन विना कृता रतिः शयमात्रं किल जीवितेति मे । वचनीयमिदं यवस्थितं रमण्यं । त्वामनुवामि यद्यपि ॥" इति वचनीयं निन्हा मे मम यवस्थितम् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः । वचनीय + तल् ।) लोकापवादः । यथा,—
 "जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ॥" इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥
 (तथा, षष्ठ्यकटिकनाटके तृतीयोऽङ्के ।
 "कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च यद्दृष्टे विचक्षेष्टु च वचनापरिभवश्चैर्यं न शौर्यं चि तत् । खाधीना वचनीयतापि हि वरं वदो न सेवाङ्गलि-
 मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौमित्रवधे पूर्व्वं कृतो द्वौषिणा ॥")
 वचनेस्थितः, चि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था + "गत्वर्थेति ।" ३।४।७२ । इति कः । "तत्पुष्पे छति बहुलम् ॥" ६।१।१४ इति सप्तम्या अलुक् ।) वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः । विधेयः २ विनयग्राही ३ व्याख्यः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥ वश्यः ५ प्रणयः ६ । इति क्वचि-
 दिति भरतः ॥
 वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-
 रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः । उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ॥
 वचरः, पुं, (अवाचने चरतीति । अच् + चर + अच् । अलोपः ।) कुक्कुटः । शूद्रः । इति मेदिनी ॥
 वचसुः, पुं, शत्रुः । यथा,—
 "पुंति मनुः क्षुपयुश्च वचसुर्जगलुक्षया । भरयुश्च शरयुः स्यादमिन्ने च्यविरत्यपि ॥" इति शब्दमाला ॥
 वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) दृष्ट-
 सतिः । यथा,—
 "जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसांपतीष्यौ ॥" इति दीपिका ॥
 वचस्कृदः, चि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः करः ।) वचने स्थितः । इति कैचित् ।
 वचा, स्त्री, (वाचयतीति । वच् + चिच् + अच् । निपातनात् इत्सः । यदा, अन्तर्भावविषयार्त्तं वचः अच् ।) औषधविशेषः । वच् इति भाषा । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ वङ्गस्या ३ गोजोमी ४ श्वपर्विका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

नीच्या ६ जटिला ७ मङ्गला ८ विजया ९ उग्रा १० रघोष्ठी ११ । इति रत्नमाला ॥
 वप्या १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ॥
 भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतिनीक्षणम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामग्रन्थिशोषवात-
 ज्वरातिवारसादभूतनाशित्वम् । वान्तिकारि-
 त्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
 "वचोग्रगन्धा वङ्गस्या गोःलोमी शतपर्विका । सुदपत्री च मङ्गला जटिलोग्रा च लोमशा ॥ वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिकारिणः । विवन्धाभानशूलघ्नी शकामूत्रविशोधिनी ॥ अपस्मारकफोन्सादभूतजन्तुनिलान् चरेत् ॥" अथ खुरासानी वचाः ।
 "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः ॥" अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन इति नामान्तरम् ।
 "सुगन्धापुग्रगन्धा च विशेषान् कफकासनुत् । सुखरत्वकरी स्या हृत्कण्ठसुखशोधिनी ॥" अपरा सुगन्धा सुलूनग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम ।
 "सुलूनग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा सृता ॥" अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः ।
 "हीनान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वद्धिदीपिकत् । विवन्धाभानशूलघ्नी शकामूत्रविशोधिनी ॥ वातयाधीनपस्मारसुन्मादं तशुवेदनाम् । यपोहति विशेषेण फ्रिङ्गाभयनाशनी ॥" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपरश्च ।
 "वचासुप्या वातकफलक्ष्णाग्नी सृतिवर्हिनी ॥" इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अन्यच्च ।
 "अङ्गिर्वा पयसाज्येन मासमेकान्तु सेविता । वचा कुम्भाभरं प्राञ्जं नृतिधारणसंयुतम् ॥ चन्द्रस्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् । वचायास्तुचयं कुम्भान्नहाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥" इति मारुहे १६८ अध्यायः ॥
 वचोग्रघः, पुं, (गृह्णातीति । गृह् + अच् । वचसां गृहः ।) कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज, गर्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ॥
 वज, क संस्कृती । गर्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे इति प्रायः । मार्गणस्य शरस्य पचादिना संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पचै-
 वार्यं काण्डकारः । इति रमानाथः ॥ मार्गण-
 संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥
 वज, पुं, स्त्री, (वजतीति । वज गर्तौ + "श्रु-
 न्नाप्रवचविप्रेति ।" उणा० २ । २८ । इति रत्न-
 प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्यविशेषः । वाञ्-
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । इन्द्रादिनी २ कुलिशम् ३

पीलुं प्रवालकश्चैव गिरिवज्रश्च भार्गव ।
भुजङ्गमामगिश्चैव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तित्तिनश्च तथा पीत्तं भामरश्च तद्योत्पलम् ।
वज्राण्येताभि सञ्जागि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रनिवद्धानि जयारीण्यसम्पद्भवे ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षाभ्रत्यादि यथा,—
“वज्रमि परीक्षां रत्नानां जलो नामासुरोऽभ-
वत् ।
इन्द्राद्या निर्विनास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते ॥”

इत्यप्रकृतम् ।
“महाप्रभावं विजृम्भयिस्साहजमुदाहृतम् ।
वज्रपूर्वा परीक्षेयं तनोऽस्माभिः प्रकीर्त्तते ॥
नस्यास्थिलेशो निपपात वेपु
शुभः प्रदेगेषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वज्रायुधनिर्वृत्तीषी-
भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु ॥

हेममातङ्गसौराद्याः पौण्ड्रकालिङ्गकोषलाः ।
वेण्वानटाः मसौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः ॥
आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेण्वा-
तृतीयः स्तनाः
मौवीरे तुषिताजमेघसङ्घास्ताम्राश्च सौरा-
ष्टजाः ।

कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः
कोषले
श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-
प्रभाः ॥
अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सन्धक्
समं

रेखाविन्दुकलङ्काकपदकवासादिभिर्वर्जितम् ।
लोकैस्सिन्नु परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं क्वचिद्
दृश्यते
तस्मिन् देवममाश्रयो ह्यधितथस्तीक्ष्णाग्रधारं
यदि ॥

वज्रेषु वर्णयुक्त्वा देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।
वर्णभ्यश्च विभागः कार्यां वर्णाश्रयादेव ॥
हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो
रुचिराः ।
हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वका
वर्णाः ॥

विप्रस्य शङ्कुसुदस्फटिकावदातः
स्यात् सन्नियस्य शश्वभुविलीचनाभः ।
वैश्वस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः
मूद्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः ॥
द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां
सङ्घः प्रतिष्ठौ न तु सार्व्वेजस्यौ ।
यः स्याच्चवाविडुमभङ्गशीतो
थो वा हरिद्वारससन्निकाशः ॥
द्वैश्रत्वान् सर्व्ववर्णानां गुणवत् सार्व्ववर्षिकम् ।
कामतो धारयेद्राजा न लघ्नोऽन्यत् कथञ्चन ॥
अधरोत्तरवृत्ता हि यादृक् स्याद्वर्षसङ्करः ।
ततः कथं नरे वज्री वर्णानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्ता
विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः ।
गुणवद्गुणसम्पदां विभूति-
स्त्रिपरीतो यस्योदयस्य हेतुः ॥
एतमपि यस्य शङ्कं
विदलिनमवलोच्यते विशीर्षं वा ।
गुणवदपि नम्र धार्यं
वज्रं श्रेयोऽर्धभिर्भवने ॥
स्फुटितामिवशीर्षं शङ्कदेशं
मलवर्णैः पृथक् रूपैतमध्यम् ।
नहि वज्रभृतोऽति वज्रमाशु
श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्यात् ॥
यस्यैकदेशः क्षतजावभाषो
यद्वा भवेन्नोहितवर्णचिन्म ।
न तत्र कुर्याद्भिप्रमाणमाशु
स्वच्छन्दस्त्वोरपि जीवितान्तम् ॥
कोशः पार्श्वानि धाराश्च यद्दृष्टौ द्वादशेति च ।
उत्सुङ्गममतीक्ष्णाया वज्रस्याकरजा गुणाः ॥
घट्कोटिशुद्धममनं स्फुटतीक्ष्णधारं
वर्णान्वितं लघु सुपाश्वं संपतदोषम् ।
इन्द्राद्युधंशुविद्वन्तिष्कुरितान्तरीच-
मेवंविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥
तीक्ष्णार्णं विमलमपेतसर्व्वदोषं
धत्ते यः प्रयतततुः सदैव वज्रम् ।
दृष्टिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् ॥
आलवङ्गिविषयाग्रतस्करास्वभयानि च ।
दूरात्तस्य निवर्तन्ते कर्मेण्याधस्त्राणि च ॥
यदि वज्रमपेतसर्व्वदोषं
विभ्रयात्तच्छुलविंशतिं गुरुत्वे ।
मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य
द्विगुणं रूपकलक्षणमग्रं मूल्यम् ॥
त्रिभागहीनाहंतदृष्टं शंभं
त्रयोदशं त्रिंशदतीर्हभागः ।
अश्रौतिभागोऽथ शतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥
यत्तच्छुलैर्द्वादशभिः कृतस्य
वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम् ।
द्वाभ्यां क्रमाद्द्वानिसुपागतस्य
त्वेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥
न चापि तच्छुलैरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
अष्टाभिः सर्व्वपैगैरेत्तच्छुलं परिकल्पयेत् ॥
यसु सर्व्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तैरपि तस्य धारणमिष्यते ॥
अनेनापि हि दीपेण लज्जालक्ष्येण दूषितम् ।
स्वमूल्यात् दशमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥
प्रकटानेकदीपस्य स्वपस्य महतीरपि वा ।
स्वमूल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥
स्युष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकर्माद्यं मूल्यं तस्य भवेत्तद्यु ॥
प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिवहं ससुपैति यच्च दीपम् ।

अलमाभरणेन तस्य राज्ञो
गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥
नार्था वज्रमधार्यं गुणवदपि सुतप्रकृति-
मिच्छन्त्या ।
अन्यत्र दीर्घचिपिटह्रखाद्गुणैर्विसुक्ताच्च ॥
अयसा पुष्परागेण तथा गोमेदकेन च ।
वैदूर्यस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्विधैः ॥
प्रतिष्ठापि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥
चारोहोखनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्षयम् ।
पृथियां वानि रत्नानि वे चान्ये लोहधातवः ॥
सर्व्वानि विलिखेद्भुजं तच्च तेन विलिख्यते ॥
गुरुता सर्व्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।
वज्रं तान्पेरीक्ष्येन स्वरयः परिचक्षते ॥
जातिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुरविन्दाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् ।
वज्राणि सुक्ता मणयो ये च केचन जातयः ।
न तेषां प्रतिवहानां भा भवत्युर्द्धगामिनी ॥
तिर्यक्क्षतत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिद्व्यदि
दृश्यते ।
तिर्यग्गालिख्यमानानां सा पार्श्वेष्वपि हन्यते ॥
यद्यपि विशीर्षकोटिः
सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा ।
तदपि धनधान्यपुत्रान्
करोति सेन्नायुधो वज्रः ।
सौशमिनीविस्फुरिताभिरामं
राजा यथोक्तं क्लृप्तिर्न दधानः ।
पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
वज्राद्यै वैदिकपर्यायो यथा । द्विद्युत् १ नेमिः २
हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ स्तकः ६ टकः ७ वधः ८
वज्रः ९ अर्कः १० कुत्सः ११ कुलिशः १२ तुजः
१३ तिम्यम् १४ मेनिः १५ स्वधितिः १६ सावकः
१७ परशुः १८ । इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति
वेदनिघण्टौ । २ । २० ॥
वज्रं, क्ली, (वज गतौ + ऋच्नेति रत्न ।)
वालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, ह ॥
काञ्जिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुष्पम् । इति
शब्दरत्नावली । कौहविशेषः । स च बहुविधो
यथा । नीलपिण्डम् १ अरुणाभम् २ मोरकम् ३
नागकेशरम् ४ तित्तिराङ्गम् ५ स्वर्णवज्रम् ६
श्रीवालवज्रम् ७ शोणवज्रम् ८ रोहिणी ९
काञ्जोलम् १० ग्रन्थिवज्रकम् ११ मदनाख्यम् १२
इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चिह्नम् । इति
पुराणम् ॥ अश्वविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—
“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिनिर्पिताः ॥
ते निपेतुर्धनधान्याच्छिखरेषु महीभृताम् ।
द्वेभ्य एव ससुपत्तं तत्तद्विरिषु चाभकम् ॥
तद्वचनं वज्रजातत्वादभमन्मरुदोद्भवत् ॥

वज्रक

गगनान् स्वलितं यस्मात् गगनश्च ततो मतम् ॥
पिनाकं ददुरं नागं वज्रश्चेति चतुर्विधम् ।
वज्रस्य वज्रवत् तिष्ठेत् तन्नामौ विक्रितं प्रजेत् ॥
सञ्जाभ्यु वरं वज्रं याधिवार्हङ्ग्यन्तुहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाक्षरकः ।
श्वेतकृष्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेहृण्ड-
लक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौत्रः ।
यथा,—

“अनिरुद्धान् सुभद्रायां वज्रो नाम कृपोऽभवत् ।
प्रतिवाहुर्वज्रमुत्सवारस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति मारुडि १४४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रदुन्न आसीत् प्रथमः पितृवदक्लिगीतुनः ।
स रत्नगणो दुहितरनुपगेमे महारथः ॥

तस्यां ततोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुनवलान्वितः ।
स चापि रत्नगणः पौर्त्वीं दौहित्रीं जयहे ततः ॥
वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौयलादवशेषितः ।

प्रतिवाहुरभूत्समान् सुवाहुस्तस्य चात्मजः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८० अध्यायः ॥ १३॥
(विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।
४ । ५२ ; ५६ ।

“वलगुजङ्गश्च भगवान् गालवश्च महावृषिः ।
रुचिर्वज्रस्तथाख्यातः सालङ्कायन एव च ॥”

“विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो व्रजवाहिनः ॥”
विष्कम्भादिस्त्रिंशत्प्रियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।
तस्याद्यनवदण्डा वर्जनीया यथा,—

“त्यगादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्ड याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ॥
वैधृतिथितिपातौ च समस्तां परिवर्जयेत् ।

घोषा यथार्थनामानो योगाः कार्य्येषु शोभनाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलं यथा,—

“गुणी गुणज्ञो वलवान् महौजाः
सद्रत्नवज्रादिपरीचकः स्यात् ।
वजाभिधाने यदि चैत् प्रसूनी
वज्रोपमः स्याद्रिपुकाभिनीनाम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

वज्रकं, स्त्री, (वज्र + संज्ञायां कन् ।) वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)
सर्वतोभद्रचक्रान्तर्गतस्यंभोग्यनक्षत्रात् त्रयो-
विंशत्यक्षरात्मक उपग्रहः । यथा,—

“सूर्यभात् पश्यमं धियां त्रैयं विदुषुस्त्वा-
भिधम् ।

शूयसाहमं प्रोक्तं सतिपातं चतुर्दशम् ॥
केतुमटादशं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः ।
द्वाविंशतितमं कर्म त्रयोविंशत्य वज्रकम् ।
निर्घातय चतुर्विंशत्सक्ता षडाशुपग्रहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रः कण्टको देहावरणमस्य ।)
इगुमान् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

वज्रटी

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिष तदार-
कत्वात् ।) सुहीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ कोकि-
लाक्षरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्णः ।
इति रत्नमाला ॥ तकरकन्दं स्यात् इति
भाषा ॥

वज्रकपाली, [न] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २ ।
हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ निशुम्भांशुः ६

शशिसेखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्मयसंयुतः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीमसिस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।

दूतश्च प्राहिणोत् यस्तं वागस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, स्त्री, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-
विंगयः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ सारः ५ चन्दनारः ६

धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रचन-
त्वम् । गुल्मोदरान्निविष्टमश्रमप्रशमनत्वम् ।

सरत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भज्जगौधौषध-
विशेषः । तद्वयथा,—

“सामुद्रं सैन्यवं काचं यवचारं सुवर्चलम् ।

टङ्गणं सर्जिका चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥

अर्कशीरेः सुहीशीरेरातपे भावयेत् चण्डम् ।

तेन लिम्बाकपञ्चस्य रुद्धा चास्तः पुटे पचेत् ॥

तन् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यषण्णस्त्रिफलारजः ।

जीरकं रजनीं वद्धि नवभागं समं समम् ॥

चारार्हमेवं सञ्जं च एकौज्वल्य प्रयोजयेत् ।

वज्रचारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूलदोषेषु योजयेत् ।

अग्निमान्येऽप्यजीर्णेऽपि भक्ष्यं निष्कृष्ट्यं हयम् ॥

वाताधिके जलं कोष्णं घृतं वा पौष्टिके घृतम् ।

कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनात् त्रिदोषजे ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे श्लोकाधिकारे ॥ १३॥

वज्रचर्मा, [न] पुं, (वज्रवत् दुर्भेद्यं चर्मा यस्य ।)
खड्गो । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातचघनेनेति ।
जि + क्तिप् । “द्वस्यस्य पिति कति तुक् ।” ६ ।

१ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) गण्डः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राभिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मातङ्ग्ये । १२२ । १४ ।

“वज्रज्वालानारमयः शास्त्रकक्षान्तरालक्षत् ॥”

वज्रटीकः, पुं, (वज्रोण वज्रकपालेन टीकते प्रका-
शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाली नामक-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रपा

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुण्डं कठिनतुण्डं यस्य ।)
गण्डः । गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः ।
मण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।

“यस्त्रिह वा अतिधीनभ्यागतान् वा गृहपति-
रसकृदुपगतमन्युर्विधत्तुरिव पापेन चक्षुषा
निरोक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षणी
वज्रतुण्डा गण्डकङ्काकवटादयः प्रसहोरेवला-
दुत्पाटयन्ति ॥”

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । मूषिकः । इति शब्दमाला ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)
मूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६६ ॥

वज्रदुः, पुं, (वज्रवारको दुः ।) सुहीवृक्षः । इत्य-
मरः ॥

वज्रदुमः, पुं, (वज्रवारको दुमः ।) सुहीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्यादस्त्री वज्रदुमोऽपि च ।
सुधासमन्तदुग्धा च सुक्क्षियां स्यात् सुही-
गुहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य प्रश्नखण्डे प्रथमे भागे ॥

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ११३ । २३ ।

“अरुन्वती वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।

नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वल्ला-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरान्ते नवे सञ्जे पार्वतीयास्त्रयी वृषाः ।
चास्येयो जासटो वज्रधरो वल्लापुराधिपः ॥”

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजनित-
शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिघ्येयः, पुं, (वज्राणां निघ्येयः संघर्षध्वनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फूर्जधुः २ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १० ॥ “हे वज्रजनितशब्दे ।

अन्योन्यसंघट्टनात् भ्रमं चाग्निमेघखण्डं वज्रमिव
वज्रं तस्य साटोपध्वनी इयमिति केचिन् ॥

द्वौ स्फूर्जो वज्रनिघ्येयौ । निघ्येयः संघट्टध्वनिः ।
अश्रान्याघात इत्येके । निघ्येयसूक्तं साटोप-
ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-
र्णधुप्रस्यं निनादं परिदेवितीति भट्टिः । द्विती-

श्रुतिरिति अथुः निपातनान् दीर्घः । स्फूर्जे-
रथुरिति दीर्घार्थं परस्त्रम् । केचिन्तु दीर्घं
नेच्छन्ति । केचिद्भिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।

वज्रस्य निघ्येयो वज्रनिघ्येयः धौ पिप ल चूर्णने
घम् । निघ्येयो द्विस्फूर्जः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं पाणौ यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
“एव ब्रूहामि ते ब्रूहं राक्षसतम दुर्जयम् ।

वज्राभः

अचलं नाम वज्राभं विहितं वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५२ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चतुर्भुजं वज्रं चतुर्भुजम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥”
 वज्रपुष्यं, स्त्री, (वज्रमिव पुष्यम् ।) तिलपुष्यम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्या, स्त्री, (वज्रमिव पुष्यं यस्याः ।) शतपुष्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कटिनं बीजमस्य ।
 कम् ।) खनाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कटिनं मूलं यस्याः ।
 डीष् ।) मापपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या मापपर्णीशब्दे ज्ञानथम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) चत्त्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५२ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चतुर्भुजं वज्रं चतुर्भुजम् ॥”)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) शूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुल्यदन्तश्च ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कटिना वल्ली ।) अस्थि-
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवी । तन्पर्यायः ।
 मारीची २ त्रिसुखा ३ वज्रकान्तिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ प्रोत्रिस्था ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) सेहृण्ड-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यान्यः
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “सुह्री सुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशल्यः, पुं, (वज्रमिव कटिनं शल्यं गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शल्यकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशृङ्गणा, स्त्री, (वज्रवत् शृङ्गलं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूत्र्यः, पुं, (अतिसारवत्त्वात् वज्रमिव तेजस्वि-
 त्वात् सूत्र्य इव च ।) बुद्धविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “वृञ्जेति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) सुह्रीवृक्षः । गुडूची । इति मेदिनी ।
 रे, ८२ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्कुशकरी देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्य ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वक्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 गवैधुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य व्याभा इव व्याभा
 यस्य ।) दुग्धमाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुलादीप्तिमतिः, त्रि ॥

वञ्चितः

वञ्जाग्रनिः, पुं, वञ्जम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वञ्जास्थिमृत्कला, स्त्री, कोकिलाचट्टचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वञ्जी, [नृ] पुं, (वञ्जोऽस्यस्येति । वञ्ज + “अत
 इतिठनी ।” ५ । २ । १२५ । इति इनिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवञ्जिणां
 समभुरं मधुरश्चित्रकमम् ॥”)
 वुडः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वञ्ज-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८१ ।
 “पिनाकिनं वञ्जिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 शुभाङ्गदं बालयज्ञोपवीतम् ॥)
 वञ्जी, स्त्री, (वञ्ज + रक् । गौरादिवात् डीष् ।)
 सुह्रीभेदः । इति मेदिनी । रे, ८२ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वञ्जी वज्रदमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च सुक् स्त्रियां स्यात् सुह्री-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वञ्जकः, पुं, (वञ्चयति प्रतारयतीति । वञ्च +
 णिच् + खुल् ।) शृङ्गालः । इत्यमरः ॥ गृह-
 वभुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वञ्जकः, त्रि, (वञ्चयति इति । वञ्च + णिच् +
 खुल् ।) खलः । धूर्जः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “शृङ्ग पुत्र वञ्चकानां सकलकलाहृदयसार-
 मनिक्कटिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् क्षणश्चिचपलाः श्रियो-
 रप्यचलाः ॥”)
 वञ्चयः, पुं, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 “शीङ्गपीति ।” उणा० ३ । १२३ । इति
 अथः ।) धूर्जः । इत्युणादिकोषः ॥ वञ्चना ।
 कोकिलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 वञ्चनं स्त्री, (वञ्च + भावे ल्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वञ्चनश्चापमानश्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 वञ्चना, स्त्री, (वञ्च + णिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिथाः श्रेष्ठ्य हेमवतं पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चितः, त्रि, (वञ्चति स्तेति । वञ्च + णिच् +
 क्तः ।) वञ्चनाविशिष्टः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १० ।
 “विधिना जन एष वञ्चित-
 स्तदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥”)

वट

वञ्चुकः, त्रि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्त् ।) प्रतारणशीलः । तन्पर्यायः । धूर्जः =
 वञ्चुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चुं, त्रि, (वञ्चु + ण्यन् । “वञ्चुं गतौ ।” ७ । ३ ।
 ६३ । इति कुल्लं न ।) गमनीयम् । इति गत्यर्थे-
 वञ्चधानोः कर्मणि ष्यच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति सुभ्रवोधशाकरणम् ॥
 वञ्जुलः, पुं, (वज्जतीति । वज्ज गतौ + वाहुलकान् ।
 उलच् गुम्च ।) निनिश्वृत्तः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनिश्वः स्यन्दनो नेमी रथद्वन्द्वजुलस्तथा ॥’
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ।
 स्थलपञ्जवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पश्चि-
 विशेयः । इति शलायुधः ॥ वेतसवृक्षः । इति
 मेदिनी । वे, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वागीरो वञ्जुलस्तथा ।
 अश्वपुष्पाश्च विदुलो ह्यथ शीतश्च कौर्तितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरवित्वा मधूकाश्च वञ्जुला वञ्जुलास्तथा ॥”)
 वञ्जुलद्वयः, पुं, (वञ्जुलो द्वयः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसवृक्षादिरपि तदर्थं
 वञ्जुलशब्ददर्शनात् ॥)
 वञ्जुलप्रियः, पुं, (वञ्जुलस्य प्रियः । वञ्जुलः प्रिय-
 स्तेति कर्मधारयो वा ।) वेतसवृक्षः । यथा,
 “विदुलो वेतसः शीतो वागीरो वञ्जुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वञ्जुला, स्त्री, (वञ्जुल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मातङ्ग्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरो भीमरथो कृष्णवेणी च वञ्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वास्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिणापधन्यस्ताः सत्तपादाङ्घ्रिनिःखताः ॥”)
 वट, वृष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृत्तं लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्तेवे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ,
 वटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटनं
 विभागः । इ, वटयति । कि, वटयति वटति ।
 वटन्ति छाटन्तं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति शलायुधः । अयं पुरादौ कैश्चिन्न पथ्यते ।
 इति दुर्गासिंहादयः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, तु क वृष्टे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति मूलेन वृत्तान्तरमिति ।) वट् + पचाद्यच् ।) वृत्तविशेषः । वड्गुणात् इति भाषा । तत्पर्यायः । न्यग्रोधः २ वड्गुपात् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ वृत्तनाथः ४ यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तफलः ६ शङ्खी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चीरी १० वैश्रवणावासः ११ भाखीरः १२ । इति जटाधरः ॥ जटालः १३ रीहिणः १४ अवरोही १५ विटपी १६ स्कन्धरुहः १७ मखली १८ महाच्छायः १९ शङ्खी २० यचावासः २१ यक्षतरुः २२ पादरोहणः २३ नीलः २४ शिफारुहः २५ वड्गुपादः २६ वनसतिः २७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहृद्यामोहग्रथप्रोफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वटः शरीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तत्रणापहः । वर्यो विसर्पदाहृन्नः कषायो योनिदोषहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

स च रुद्रस्वरूपः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोत्राण्यवमौ कृतौ । सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥” इति उवाच ।
अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो वटस्तद्वन्तु पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥ दर्शनस्वर्गसेवासु ते वै पापहराः स्तनाः । दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥” इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥
अन्तु पलाशशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ कडि इति भाषा ॥ गोलः । भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ स्त्री, ब्रजमण्डलाभ्यन्तरीणवटसंज्ञकयोर्दृशवनानि यथा । अथैषां वट्-नाह्वनानामभ्यन्तरे सङ्केतवटाद्या यस्तुनायाच्यनुरशीनिक्रोशमर्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः घोडुशवनानि । -पाद्मे ।
“नष्टेवटमादी तु भाखीराखं वटं हवम् । यावकाखं द्वितीयं वटं शङ्कारसंज्ञकम् ॥ तूर्यं वंशिवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटं च वट् । सप्तमं च जटाजूटं कामाखवटमष्टकम् ॥ मनोरथवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् । आशावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥ अशोकाखं वटं श्रेष्ठमेकादशसदाहृतम् । नाम कैलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥ नाम ब्रह्मवटश्चैव त्रयोदशमसंज्ञकम् । नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशसदाहृतम् ॥ ओषराखं वटं खानं पञ्चदशसमीरितम् । आविनाखं वटं श्रेष्ठं संध्यायोर्दृशनिर्मितम् ॥” इति ब्रजमण्डलान्तरे घोडुशवटानि । इति नारायणभट्टकृतब्रजभक्तिविलासः । ७ ॥

वटः, त्रि, (वटतीति । वट् + अच् ।) गुणः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ वेटे इति भाषा ।

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-विशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ वडा इति भाषा । अस्य गुणौ । विदाहिलम् । टण्णाकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकडिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्यादटकांस्तांस्त्रैषु पचेच्छनैः ॥ विशुष्का वटका वल्या दृंहणा वीर्यवर्धनाः । वातामयहरां रुथा विश्लेषाददंतापहाः ॥ विवन्धमेदिनाः श्लेष्मकारिणोऽल्पमपूजिताः । संतूर्यं निक्षिपेत्तत्रैभ्यं चीरकडिङ्गु च ॥ सवर्णं तत्र वटकान् सकलानपि मञ्जयेत् । शुक्रलक्षत्र वटको वल्लदूरोचनो गुरुः ॥ विदन्धकडिदाही च श्लेष्मलः पवनापहः । राण्यक्तयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥ तत्रकारा यथा ।
कदलसुमनमापचोदसत्सौरिशस्त्रै-
र्मरिचसुवनदुग्धैः सच्चतुर्जातचन्द्रेः ।
ह्यत इह हृतपक्वो यः पतेत् खण्डपाते
वटकमष्टकैलिं सा यथात्तं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥
सामिचैः शालिचूर्णैर्दिग्धमरिचस्वितानारिकेल-
ार्द्रशस्त्रै-
र्जातिनासल्लवङ्गाष्टकदलमलैः फेणितैः
पिष्टसङ्गैः ।
वटः पक्वो हृते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरे
प्रगाढे
सेन्दौ कर्पूरकैलिं तमिह सुवटकं सा यथात्
खप्रियेष्टम् ॥ २ ॥
यन्मिद्वटिकालिस्त्रैर्व्यैः वट्या तु या पतेत् ।
पञ्चान्दते यथात्तां सा पीयूषग्रन्थिपालिकाम् ॥ ३ ॥
सचीरसारशशितुण्डलनारिकेल-
जातीलवङ्गमरिचैः ससितैः सुपिष्टैः ।
रभ्मेलेया च हृतभावनया भवेदुया
सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टाम् ॥ ४ ॥
कदलमरिचदुग्धैः खण्डगोधूमपक्व-
प्रकटितवटकोऽयं भूरिजातीमलाटाः ।
नवविधुमधुमश्रे यो विलासं विदधति
रचित इह तयाचौ सौधुपूर्वो विलासः ॥ ५ ॥
लवङ्गवेन्दुमरिचैः संयुतैः शर्कराचयैः ।
चक्रे गङ्गाजलाख्यानि लड्डुकान्यपराणि च ॥ ६ ॥
तेस्त्रैर्युतैः चीरसारैस्तथा लाङ्गलिशस्त्रकैः ।
अन्यान्यप्याप्यसंश्लेषैः सा रसैः सरूपिका ॥ ७ ॥
इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलीलान्दते १६
सर्गः ॥ * ॥ अथान्धिकावटकः ।
“अन्धिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तद्गीरे कृतसंस्कारे वटकान् मञ्जयेज्जनः ॥
अन्धिकावटकास्ते तु रुथा वद्विप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूज्यैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ * ॥
अथ तद्रूपवटकः ।
सुहानां वटकास्तत्रै मञ्जिता लघवो हिमाः ।
संस्कारजप्रभावेण विदोषशमना हिता ॥ * ॥
अथ माषवटकः ।
माषाणां पिष्टिकां शिशुलवणार्द्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोयिताः ।
तालनास्तप्रतैवे ता अथवा सुप्रलेहनाः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञानया रुचिदा भृशम् ॥ *
अथ कुशाखडवटः ।
कुशाखडकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विश्लेषान् पित्तरक्तघ्नी लक्ष्मी च कथिता बुधैः ॥
अथ सुहृदवटिका ।
सुहानां वटिका तददृद्रविता साधिता तथा ।
पथ्या रुथा ततो लक्ष्मी सुहृदपगुणा स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(वटी । वडि इति भाषा ॥ यथा,—
“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिष्टी गुडोवर्तिस्तथोच्यते ॥
लेहवन्तु साध्यते वड्गौ गुडो वा शर्कराथवा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
यथा च ।
“मखूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽप्युपेक्ष्य चिपेत् ।
पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ॥”
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये मखूर-
वटके ॥ * ॥) अष्टमाषकपरिमाणम् । यथा,—
“दशगुणास्तु माषः स्यात् प्राणो माषचतुष्टयम् ;
हो प्राणो वटकः कोयस्तोलको द्रव्यस्य सः ॥”
इति शब्दमाला ॥
(तथा च ।
“माषेक्षुतुर्भिः प्राणः स्याद्वरणः स निगदते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
चुद्रको वटकश्चैव द्रव्यं स निगदते ॥”
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ।)
वटपत्रः, पुं, (वटस्त्वैव पत्रं यस्य ।) सितार्जकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“वल्ग्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाद्यगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र ह्यण्ये तु कठिलककुटेरकौ ॥
तत्र शुक्लोऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वटपत्रा, स्त्री, (वटस्त्वैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-
माखीपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
वटपत्री, स्त्री, (वटस्त्वैव पत्रं यस्याः । गौरादि-
त्वात् डीप् ।) पाषाणभेदीविशेषः । तत्पर्यायः ।
इनानी २ येरावती ३ गोधावती ४ दरावती ५
श्यामा ६ खड्गाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः ।
हिमलम् । गोखलम् । मेघक्षुब्धविनाशित्वम् ।
वलदाढत्वम् । ग्रथहन्तृत्वम् । किष्किदीपन-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटपत्री तु कथिता मोहिन्योरावती बुधैः ।
वटपत्री कषायोष्णा योनिस्त्रजगदापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वटरः, पुं, शुष्कटः । वेष्टः । शठः । चीरः ।
चक्षुषः । इति शब्दरत्नावली ॥
वटवाची [नृ] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे वसतीति ।
वस् + चिनिः ।) वक्षः । इति हेमचन्द्रः । २
१०८ ॥ वटवृक्षमाषकर्तारि, त्रि ॥

वटी

वटाकरः, पुं, रज्जुः । इत्यमरटीकायां रामा-
त्रयः ॥

वटारका, स्त्री, रज्जुः । वडि इति वटे इति च
भाषा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३०६ । ३६ ।

“सत्रारित्रां सत्यमर्थो धर्मस्त्रैयंवटारकाम् ॥”
मुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । १२७ । ४० ।

“वटारकमयं पाशमय मत्स्यस्य मूडनि ।
मनुर्मनुनशार्दूल । तस्मिन् शब्दे न्यवेष्टयन् ॥”

वटावीकः, पुं, चौरविशेषः । यथा,—
“नामचौरौ वटावीकः सन्निचौरस्तु हारकः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वटिः, स्त्री, (वटतीति । वट + “संज्ञातुभ्य इन्”
उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) उपजिहिका ।
यथा,—

“उपजिहिकीत्यादिका च वटिरुद्देशिका
देवी ॥”

इति हारावली । ११० ॥

वटिका, स्त्री, (वटिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
वटी । वडि इति भाषा । तत्पर्यायः । निस्तली
२ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः ।

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिच्छो गुडो वर्तिसुधोऽथति ॥
लेहवत् साध्यते वडौ गुडो वा शर्करायवा ।
गुग्गुलुश्च विद्येतत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
तत्र वडिचिह्ने गुडादौ ।

“कुम्भादवडिचिह्नेन कचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रव्येण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीयु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णं चूर्णसमः कार्या गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥”
तत्समं चूर्णसमम् ।

“द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥”
द्रवं चतुर्गुणमिति वा पाठः । द्रवं द्रवरूपं द्रवम् ।
“कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुष्यते ।
बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * यज्ञनीपयोगिन्द्रयम् । अस्यापि
वडि इति भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिका द्विज्जुलव्याद्रकसंस्कृता ।
तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ॥
तालितास्तप्रतेले ता अथवा सुप्रवेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भृशम् ॥
कुम्भाककवटी त्रयो पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पिच्छरुग्नी लक्ष्मी च कथिता बुधैः ॥
सुज्ञानं वटिका तद्द्रवचिता साधिता तथा ।
प्रथा स्या ततो लक्ष्मी सुहृत्पगुणा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वटी, स्त्री, (वट् + अच् । गौरादिवात् ङीम् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः ॥ वृक्षविशेषः ।
तत्पर्यायः । नदीवटः २ यत्रवृक्षः ३ सिद्धार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ भृङ्गिणी ७ चौरकाष्ठा ८
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।

वटुकः

शिश्निरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दाहदृष्ट्या-
त्रमन्वाचविषच्छर्द्दिशमन्त्वश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वटी, त्रि, रज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥

व(व)टुः, पुं, (वटतीति । वट् + “कटिवटिभ्याश्च”
उणा० १ । ६ । इति उः ।) माणवकः ।
यथा,—

“वटुः पुनर्मौणवको भिचास्य ग्रासमात्रकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षचारी । यथा । वटुर्ज्यां वृक्षचारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१८६ । १५ ।

“तस्माद्द्रवन्तु मूर्च्छेव वटुरेव धनुर्महान् ।
आरोपयन्तु शीघ्रं वै तथैत्युद्दिग्धभाः ॥”
उणा०-१-८ । यथा,—

“मखकपयैः श्लोकाकः शुकनासः कुटन्नटः ।
शृङ्गो वटुदीर्घवन्तो दीर्घवन्तक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ॥

वालकः । यथा,—
“वालको माणवो बालः किशोरो वटुरि-
त्यपि ॥”
इत्यपि शब्दरत्नावली ॥

वटुकः, पुं, (वटु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाशे
क्षणाचतुर्दशीक्षणे ।

“कुमारीवटुकान् पूष्य तथा शैवतपोधनान् ।
राजस्यफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”
वृक्षचारी । यथा, भागवते । १० । ८८ । २७ ।

“तं तथा असनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनार्दनः ।
दूरान् प्रवृत्तियाद् भूत्वा वटुको योग-
मायया ॥”)

भैरवविशेषः । (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । २ । २ । ४ ।
“भैरवाश्चैव वेताला वटुका नाधिकःगणाः ।
शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गणपतादयः ॥”)
अस्य मन्त्रादिव्यथा,—

“उहरेहटुकं उन्तमापदुहारणं तथा ।
कुरहयं पुनर्देन्तं वटुकश्च समुहरेत् ।
एकविंशत्यक्षरात्मा शक्तिरुद्धो महामधुः ॥”

अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिप्राणायामान्तं
विधाय पीठन्यासं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
च्यनेश्वर्यान्तं देहे विन्यस्य ऋष्यादिव्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ वृहदारण्यकऋषये
नमः । सुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
वटुकभैरवाय देवताये नमः । ततो मूर्ति-
न्यासः । ह्रीं वीं ईशानाय नमोऽस्तुत्योः । ह्रीं
वे तत्पुरुषाय नमस्तर्ज्योः । हुं बुं अंघो-
राय नमो मध्यमवोः । ह्रीं विं वामदेवाय
नमोऽनामिकयोः । ह्रीं वं सद्योजानाय नमः
कनिष्ठयोः । पुनस्तदङ्गुलीभिः शिरोवदन-
हृद्गुह्यपादेभ्य तसद्वीणादिकास्तत्तन्मूर्ती-
न्यसेत् । तथोर्ध्वप्राग्दक्षिणोर्ध्वपश्चिमेभ्य सुखेभ्य
च तान् न्यसेत् । तथा च निवन्वे ।

वटुकः

“अङ्गुलीदेहवक्रेषु मूर्त्तीर्न्यसेद्यथा पुरा ।
सत्यादिपञ्चदशाष्टशक्तिवीजपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चदशाष्टमीशानादियु योजयेत् ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ । तद्यथा ॐ ह्रीं वा अङ्गु-
लाभ्यां नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वां हृदयाय नम
इत्यादि च । यद्दीर्घवीजद्वयेन कुर्यात् । तथा
च निवन्वे ।

“वटुदीर्घयुक्तया शक्त्या वकारेणापि तद्वता ।
अङ्गानि जानियुक्तानि प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ॥”
सात्त्विकम् । यथा,—

“वन्दे वालं स्फटिकसदृशं कृष्णलोद्गाखिवलं
दियाकल्पैर्नवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
सीमाकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं चिनेत्रं
हस्ताभ्यां वटुकमनिशं शूलदक्षा दधा-

नम् ॥” १ ५

राजसं यथा,—
“उपद्रास्करसन्निभं चिनेयनं रक्ताङ्गरागसर्ज
मेरास्यं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
नीलग्रीवसुदारभूषणशतं शीतांशुचूडोष्णलं
वन्तुकारुणवासवं भवहरं देवं सदा भावयेत् ॥” २ ४

तामसं यथा,—
“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकसधरं सुखमासं
महेशं
दिवस्त्वं पिङ्गकेशं हमारमथ स्विं खड्ग-
शूलाभयानि ।

नागं जगणं कपालं करसरविरुच्चैर्बिभ्रतं
भीमदंष्ट्रं
सर्पाकल्पं चिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी-
नूपुराट्टाम् ॥” ३ ४

“सात्त्विकं ध्यानमाख्यातमपन्डित्यु विनाशनम् ।
आयुरारोग्यजननमपवर्गफलप्रदम् ॥ १ ४
राजसं ध्यानमाख्यातं धर्मकामार्थसिद्धि-
दम् । २ ।

तामसं शत्रुशमनं हत्याभूतगदापदम् ॥” ३ ४
एवं ध्यात्वा मानसेः संपूष्य शब्दस्यापनं
कुर्यात् ॥ * अस्य पूजायन्त्रम् ।

“धर्माधर्मादिभिः कृत्वापीठे पङ्कजशोभिते ।
वटुकोखान्तस्त्रिकोणस्य शोमपङ्कजसंयुते ॥”
ततो मूलेन मूर्त्तिं वक्रुत्वा पूर्ववत् ध्यात्वा
वाहनादिकं कुर्यात् । तत्र क्रमः । मूलेन सद्यो-
जानमन्त्रेणावाहनम् । मूलादिवाभदेवेन म्याप-
नम् । मूलेन सात्रिध्यम् । अघोरेण सन्निवोध-
नम् । तत्पुरुषेण योजिसुनाप्रदर्शनम् । ईशा-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्षिकायां
दिक्षु कोणेषु ईशानादीन् यजेत् । ततो शोम-
पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् यजेत् ।

“अक्षिताङ्गो वरुचक्षुः क्रोधोन्मत्तो च भैरवो ।
कपालो भीमगर्भैव संहारोर्ध्वो च भैरवाः ॥”
एतेरष्टभैरवैर्हृतीयावरणम् । ततः पटुकोणेषु
ह्रीं वां हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

वटुकः

ततः पूर्वादिहाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मातृकापुत्रान् दक्षिणे
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
पुत्रान् । तद्दक्षिणपक्षेषु लोकेशान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्दक्षिः पूर्वं ॐ ब्रह्माणी-
पुत्राय नमः । एवमीशानि माहेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अन्तरे कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे इन्द्राणीपुत्राय । नैऋते महालक्ष्मी-
पुत्राय । धार्म्ये वाराहीपुत्राय । अन्तरे
चामुण्डापुत्राय । तथा च निवर्त्ये ।
“ब्रह्माणीपुत्रकं पूर्वं माहेश्वरीपुत्रमेश्वरे ।
वैष्णवीपुत्रकं सौम्ये कौमारीपुत्रमन्तरे ॥
इन्द्राणीपुत्रकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चाद्भद्रोदशि समर्चयेत् ।
वाराहीपुत्रकं धार्म्ये चामुण्डापुत्रमानले ॥”
तद्दक्षिणपक्षे च । हेतुकं त्रिपुरान्तकं वेतालं
वद्विजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भीम-
रूपं अचलं चाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितदिव्ययोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितान्तरीचयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिष्ठयोगीशाय नमः । ईशा-
नाम्निर्ऋतिसु पूजयेत् ॥ * ॥ अस्य पुर-
श्चरणमेकविंशतिलक्षचपः ।
“वर्षालक्षं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्दशांशं प्रक्षुभ्यात्तिलैर्मधुरसंयुतैः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।
“पूर्वं विप्रं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शास्त्रप्रणं पल्लवं सर्पिलाञ्जयानि शर्कराः ॥
गुडमिन्त्रमापूपैर्मध्वक्तेः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमाराध्य देवं प्रागुक्तवर्त्मना ।
मन्त्रचन्दनपुष्पाद्यैर्निशि तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।
“अन्यूनाङ्गमजं हत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानममयं रिपूणां सर्ववैद्यकम् ।
निवेद्येदहलित्तेन वटुकाय विप्रशुधीः ॥
विदुर्भयेच्छुभ्रनाम्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य रुधिरं पिशितस्य दिने दिने ॥
भक्षयन्त्र गणैः साहं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृष्टो वटुकः परसैन्यकम् ।
सर्वं गणेशो विभजेच्चाभिधं क्रुद्धमानसः ॥
एवं कृते परवलं शीघ्रं नात्र संशयः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अथ वटुकभैरवस्तोत्रम् ।
“कैलासशिखराशीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शङ्करं परिपश्यन् पाञ्चनी परमेश्वरम् ॥
श्रीपाञ्चलुवाच ।
भगवन् मन्त्रधर्मज्ञ सर्वशास्त्रागमादिषु ।
व्यापदुहारेण मन्त्रं सर्वशक्तिप्रदं वृणाम् ॥
सर्वेशाश्वेय भूतानां पितामहं वाञ्छितं मया ।
विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गन्यासकरन्यासवीजन्याससमन्वितम् ।
वक्तुमर्हसि देवेश मम हर्षविवर्द्धनम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु देवि महामन्त्रमापदुहारेहेतुकम् ।
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्द्धनम् ॥
अपसारादिरोगाणां व्वरादीनां प्रिषेधतः ।
नाशनं स्तुतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥
ग्रहराजभयानाथ नाशनं सुखवर्द्धनम् ।
क्षेहाहृत्त्यामि ते मन्त्रं सर्वेश्वरमिमं प्रिये ॥
सर्वकामार्थदं मन्त्रं राघ्यभोगप्रदं वृणाम् ।
प्रणवं पूर्वसुधार्थं देवीं प्रणवसुहरेत् ॥
वटुकायेति वै पश्चादापदुहारेणाय च ।
क्रुद्धयं ततः पश्चाद्वटुकाय पुनः क्षिपेत् ॥
देवीं प्रणवसुहृत्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।
मन्त्रोद्धारमिमं देवि त्रैलोक्यस्यापि दुर्लभम् ।
अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
स्मरणदेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
विद्रवन्ति भयार्ता वै कालरुद्रादिव प्रजाः ॥
पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुक्तकम् ।
नामिचौरभयं वापि ग्रहराजभयन्तथा ।
न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिस्मरदः ।
भवन्ति सततं तस्य पुक्तकस्यापि पूजनात् ॥
श्रीपाञ्चलुवाच ।
य एष भैरवो नाम आपदुहारेको मतः ।
त्वया च कथितो देव भैरवः कल्प उत्तमः ॥
तस्य नामसहस्राणि अस्तुतान्यर्जुदाणि च ।
सारसुहृत्य तेषां वै नामाष्टशतकं यद् ॥ * ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यस्तु संकीर्तयेदेतत् सर्वदुष्टनिवर्द्धनम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।
आपदुहारेकस्यैह नामाष्टशतसुतमम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपहितिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥
देहाङ्गन्यसनस्यैव पूर्वं कुर्यान् समाहितः ।
भैरवं स्मृत्वा विन्यस्य ललाटे भीमदर्शनम् ॥
अस्त्रोभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥
क्षेत्राण्यं नाभिदेशे च कक्षां सर्वेश्वराशनम् ।
त्रिनेत्रसूत्रोर्विन्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥
पादयोर्देवदेवेशं सर्वोच्छेत् वटुकं न्यसेत् ।
एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरमुत्तमम् ॥
नामाष्टशतकस्यापि छन्दोऽनुष्टुप्प्रदाहृतम् ।
हृद्दारेण्यको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
देवता कथिता चेह सङ्घिवटुकभैरवः ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ * ॥
ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।
क्षेत्रपः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः त्रिचियो विराट् ।
भगवान्नाथो मांसाशी खर्पराशी मखान्तकत् ।
रक्तपः प्राणपः निहः मिद्विदः सिद्धमेवितः ॥
करालः कालशमनः कलाकाष्टातवुः कविः ।

वटुकः

त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गललोचनः ॥
शूलपाणिः खड्गपाणिः कङ्काली धुन्वलोचनः ।
अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः ॥
धनदो धनहारी च धनपः प्रतिभाववान् ।
नागहारो नागकेशो थोमकेशः कपालभृत् ॥
कालः कपालमाली च कमनीयः कलागिधिः ।
त्रिलोचनो च्चलद्वेभ्रक्षिशिखी च त्रिलोकपात् ॥
त्रिचतनयनो डिम्भः शान्तः शान्तजनप्रियः ।
वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥
भूताध्यक्षः पशुपतिर्भिक्षुकः परिचारकः ।
धूर्त्तो दिग्भरः सौरिर्हरिणः पाण्डुलोचनः ॥
प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शङ्करप्रियवान्भवः ।
अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्त्वमोऽयः ॥
अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिखः ।
भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥
कङ्कालधारी सुखी च खालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनः स्तम्भी मारणः क्षोभयन्तथा ॥
शुद्धनीलाञ्जनप्रख्यदेहो सुष्टविभूषितः ।
वलिभुक् वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥
सर्वोपकारको दुर्गो दुष्टभूतनिषेवितः ।
कामी कलागिधिः काण्ठः कामिनीवशकृद्दशी ।
सर्वसिद्धिप्रदो वैद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥
अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ।
मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुतमम् ।
न तस्य इरितं किञ्चिन्न रोगेभ्यो भयं तथा ।
न शत्रुभ्यो भयं किञ्चिन्न प्राप्नोति मानवः क्वचित् ॥
पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्वधीः ।
मारीभये राजभये तथा धीरादिभ्ये भये ॥
औत्पातिके महाघोरे यथा दुःखप्रदर्शने ।
वन्दने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥
सर्वं प्रशमनं यान्ति भयाङ्गेरवकीर्तनात् ।
एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरणसुथते ॥
त्रिसन्ध्यं यः पठेदेवि संवत्सरमतन्द्रितः ।
स सिद्धिं प्राप्नुयाद्विष्टां दुर्लभामपि मारुयः ॥
यस्यावान् भूमिकामस्तु स चम्रा लभते महौम् ।
राजा शत्रुविनाशाय जपेन्नासाष्टकं पुनः ॥
राज्ञो वारत्रयश्चैव नाशयतिव शान्तवान् ।
जपेन्नासत्रयं राज्ञो राजानं वशमानयेत् ॥
धनार्थी च सुतार्थी च दारार्थी यस्तु मानवः ।
पठेद्द्वारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥
धनं पुत्तान्तथा दारान् प्राप्नुयात्तत्र संशयः ।
रोगो रोगात् प्रसुथेत वद्वो सुथेत वन्धनात् ॥
भीतो भयात् प्रसुथेत देवि सर्वं न त्रशयः ।
याग् यान् समीहते कामांक्षास्तानाप्नोति
गितम् ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
सत्कुलीनाय शान्ताय ऋषये दम्भचर्चिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेत्तरः ॥ * ॥
ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं महत्साहित्यवर्चसम् ।
अष्टवाहुं त्रिनयनं चतुर्वाहुं दिवाहुकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमन्त्रिर्गणेशिरोरुहम् ।
 दिगम्बरं कुमारीशं वटुकाख्यं महाबलम् ॥
 खड्गाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
 डमरश्च कपालश्च वरदं भुजगन्तथा ॥
 नीलनीलमसङ्गाशं नीलाङ्गनक्षयप्रभम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
 व्यात्मवर्णसमोपेतसारभेयसमन्वितम् ।
 ध्यात्वा जपेत् सुसंष्टयः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततो देवो नामाद्यशतसुतमम् ।
 भैरवाय प्रच्छाभूत् स्वयश्चैव महेश्वरी ॥”
 इति विश्वसारीहारतन्त्रे व्यापद्द्वारकल्पी भैरव-
 क्षयराजःसमाप्तः ॥३॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
 श्रीभैरव उवाच ।
 “देवेशि देहरक्षार्थं कारणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
 त्रियन्ते साधका येन विना धमशानभूमिषु ॥
 रणेयु चातिघोरेषु महावायुजलेषु च ।
 शृङ्गमकरवजेषु ज्वरादिश्याधिवह्रिषु ॥
 श्रीदेशुवाच ।
 कथयामि श्रेष्ठ प्राज्ञ वटोस्तु कवचं शुभम् ।
 गोपनीयं प्रयत्नेन माह्वजारोपमं यथा ॥
 तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
 सात्त्विकं राजसश्चैव तामसं देव तन् श्रेष्ठ ॥
 वन्दे बालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोद्भासिवक्रं
 दिश्याकल्पैर्नवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
 दीपाकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
 हस्ताभ्यां वटुकमनिशं शूलखड्गौ
 रधानम् ॥२॥
 उदङ्गास्करसन्निभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागसजं
 क्षीराख्यं वरदं कपालमभयं शूलं रधानं करैः ।
 नीलश्रीवसुदारभूषणशतं शीतांशुचूडोज्ज्वलं
 वन्द्यकारुण्यवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥२॥
 ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं सुखमालं
 महेशं
 दिवस्त्रं पिङ्गकेशं डमरुमथ दृशिं खड्ग-
 शूलाभयानि ।
 नागं घण्टां कपालं करसरसिखैर्विभ्रतं
 भीमदंष्ट्रं
 सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
 नूपुराख्यम् ॥ ३ ॥
 अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरतु-
 रुपकृन्दः श्रीवटुकभैरवो देवता यं बीजं ह्रीं
 शक्तिरापद्द्वारणायेति कौलिकं मम सर्व्वाभीष्ट-
 सिद्धार्थं विनियोगः ।
 “ॐ शिरो मे भैरवः पातु कलाटं भीषणस्तथा ।
 मेत्रे च भूतघ्ननः सारभेयाद्गुणो भुवो ॥
 भूतनाशश्च मे कर्णौ कपोलौ प्रेतवाहनः ।
 नासापुटौ तपोष्ठौ च भस्माङ्गः सर्वभूषणः ॥
 भीषणास्यो ममास्यश्च शक्तिहस्तो गलं मम ।
 स्कन्धौ दैत्यरिपुः पातु वाहू अतुलविक्रमः ॥
 पाशौ कपाली मे पातु सुखमालाधरो हृदम् ।
 वज्रःस्यलं तथा शान्तः कामचारी कर्णं मम ॥
 उदरश्च मे तुष्टः चैत्रेशः पार्श्वतस्तथा ।

वठ

चैत्रपालः पृष्ठदेशं चैत्राख्यो नाभितस्तथा ॥
 कर्टी पापौघनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
 गुदं रक्षाकरः पातु ऊरू रक्षाकरः सदा ॥
 जानू च सुर्ध्वरारावो जङ्घि रक्षतु रक्षतपः ॥
 गुल्फौ च पादुकाविहः पादपृष्ठं सुरेश्वरः ॥
 व्यापादमस्तकश्चैव व्यापद्द्वारणस्तथा ।
 सहस्रारे महापद्मे कर्पूरधवलो गुरुः ॥
 पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
 पूर्वस्वामसिताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
 ध्यायेत्याश्च रुद्रः पातु दक्षिणे चण्डभैरवः ।
 नैर्ऋत्या क्रोधनः पातु मासुन्मत्तस्तु पश्चिमे ॥
 वायव्यां मे कपाली च निर्व्यं पायात् सुरेश्वरः ।
 भौषणो भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
 संहारभैरवः पातु दिशेशान्यां महेश्वरः ।
 ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताले नन्दिको विभुः ॥
 सद्योजातस्तु मां पायान् सर्वतो देवसेवितः ।
 वामदेवोऽवतु प्रीतो रथे घोरे तथावतु ॥
 जले तत्पुरुषः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
 हाकिनीपुत्रकः पातु दारांस्तु लाकिनीसुतः ॥
 पातु साकलको भातून् त्रियं मे सततं गिरः ।
 लाकिनीपुत्रकः पातु पशून्ध्यानजास्तथा ॥
 महाकालोऽवतु च्छत्रं सैन्यं वै कालभैरवः ।
 रात्र्यं रात्र्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-
 हारकः ॥
 रक्षाहीनस्तु यन् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
 तन् सर्वं रक्ष मे देव त्वं यनः सर्वरक्षकः ॥
 एतन् कवचमीशान तव स्नेहात् प्रकाशितम् ।
 नाख्येयं नरलोकियु सारभूतश्च सुश्रियंम् ॥
 यस्मै कस्मै न दानयं कवचेयं सुदुर्लभम् ।
 न देयं परश्रियेभ्यः कृपणेभ्यश्च शृङ्कर ॥
 यो ददाति निचिह्नेभ्यः स वै भयो भवेद्वृधुवम् ॥
 अनेन कवचेनेन रक्षां कृत्वा ह्यिजोत्तमः ।
 विचरन् यत्र कुत्रापि विघ्नौचैः प्राप्यते न सः ॥
 मन्त्रेण म्रियते योगी कवचं यत्र रक्षितः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापचेतसाम् ॥
 भूर्जे रग्भात्तचे वापि लिखित्वा विधिवन् प्रभो ।
 धारयेत् पाठयेदापि सम्यग्द्वेषि निवृत्तः ॥
 सम्प्राप्नोति प्रभावं वै कवचस्यास्य वर्णितम् ॥
 नमो भैरवदेवाय चारभूताय वै नमः ।
 नमस्तेनोक्तनाथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”
 इति विश्वसारीहारतन्त्रे व्यापद्द्वारकल्पी भैरव-
 भैरवीसंवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥
 वटुकरणं, स्त्री, (वटोः करणम् ।) उपनयनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वठ, स्त्री। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) स्त्रीत्वमिह सामर्थ्यम् । वठति
 दाता दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वठ, इ क एकचरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । इदिन् ।) एककर्तृकचर-
 यम् । इ, वळते । रु, वळते चौरघोररयितुं
 एकचरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वट्टः

वट्टः, पुं, (वत्तीति । वच् + “वचिमनिभ्यां
 चिच ।” उणा० ५ । ३६ । इति अरप्रत्ययः ।
 ठञान्तादेशः ।) चर्खः । इत्युणादिकोपः ॥
 अम्बळः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वक्रः ।
 इति संक्षिप्तसारीणादित्तिः ॥
 वट्टः, त्रि, (वच् + अरः । ठञान्तादेशः ।)
 शठः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वड, आरोहणे । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वड्भी ।
 वडिशम् । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ क विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक०-सेट् । इदिन् ।) इ क, वळयति ।
 अयं कैश्चिन्न पश्यति । इति दुर्गादासः ॥
 वड, ॥ उ वेटे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् । इदिन् ।) इ, वळयति ।
 रु, वळते । इति दुर्गादासः ॥
 वड्भी, स्त्री, (वळते आरुह्यतेऽनेति । वड् + वाङ्-
 लकात् अभिच् । छदिकारादिति ङीष् ।)
 गृहचूडा । इत्यमरः ॥ सुदनि । इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गोपानसी २ । इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ कूटागारम् ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “चन्द्रशाला च वड्भी स्यातां प्राजादम्बुर्हनि ॥”
 इति श्रीघरः ॥
 खेलायां वड्भा चूडा । इति रुद्रः ॥
 “वड्भी चन्द्रशालेति प्रासादादौ च मण्डपे ॥”
 इति कीर्तान्तरम् ॥
 “सुहान्ते वड्भी चन्द्रशाले सौधौर्ध्ववैश्रानि ॥”
 इति रभसः ॥
 इस्त्रान्तापि वड्भिः । तां कस्याश्चिद्भवन्वड्भी
 सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
 वड्भिः वड्भी वलभिः वलभौ चिति चातूरुष्य-
 मिति वडाः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंश ५
 ८४ । १२ ।)
 “सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छेदाः ।
 क्रियन्तां मण्डवाटाश्च वड्भ्यो वीथयस्तथा ॥”
 वडा, स्त्री, (वड् + अच् + टाप् ।) वटकः ।
 यथा,—
 “कदलेनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताण्डुलं पिडम् ।
 पिडं चूर्णं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वड्, त्रि (वड्ते इति । वड् + वड्ठलमन्ववा-
 पोति रक् ।) वड्ठत् । इत्यमरः । ३ । १ ।
 ६१ ॥ अस्य भाषा वड् ॥
 वड, ऋ शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अवीवणत् अववायत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट्ट, तु क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) वळयति वट्टापयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट्टः, पुं, (वट्टयति इति । वट्ट् + वच् ।) भागः ।
 दात्रसुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वट्ट्
 + अच् ।) अट्टतोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव । स्वार्थे कन् ।) भागः ।
इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट् + क्त्वाल् । विभाग-
कर्त्तरि, चि ॥)

वण्टः, पुं, (वण्टते इति । वटि उ एकचरे + अच् ।)
अकृतोदाहः । खन्वः । कुन्तायुधः । इति
मेदिनी । उ, ८ ॥

वण्टरः, पुं, स्यागिकारञ्चुः । कुकुरस्य लाङ्गलम् ।
करीरकोपः । तालस्य पक्षवम् । पयोधरः । इति
मेदिनी । रे, १८८ ॥ तत्र ओष्ठवकारादौ गणितो-
२यम् । किन्तु वटि उ एकचरे इत्यस्मान् अरच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नत्वान् इत्यवकारादौ लिखितः ॥
वण्टालः, पुं, शूरयुद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति
मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥

व(त्र)ण्टः, पुं, (वनते इति वनु सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् उः ।” उणा० १ । ११३ । इति
उः ।) अनादृतमेदुः । तन्पथ्यायः । दुस्कर्मा ०
दिनमकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वण्टः, चि, (वनते इति । वन सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् उः ।” उणा० १।११३ । इति उः ।)
हस्तादिवर्षितः । इति मेदिनी । उ, २४ ॥
वण्डे इति भाषा ॥

वण्ड, स्त्री, (वण्ड + टाप् ।) पांशुला । इति
मेदिनी । उ, २४ ॥

वण्ड, य, (वातीति । वा + उति ।) साम्यम् ।
तत्पथ्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५
एवम् ६ । इत्यमरः ॥

वन, य, खेदः । अयुक्त्या । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । प्रथमाङ्के ।

“क वन हरिणकानां जीवितस्थितिलोकं
क च निशितनिपाता वज्रमाराः शरास्ते ॥”
सन्तोषः । विस्मयः । आमन्त्रणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४३ ॥

वन्सः, पुं, (अवन्तंसयति अवन्तस्यनेनेन वेति ।
अव् + तसि + अच् । प्रच् वा । अवस्थालोपः ।)
कण्ठपूरः । कर्णभूषणम् । शिखरः । शिरो-
भूषणम् । इति मेदिनी । उ, ३७ ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे ।-२ । २ ।

“चलितदृग्वलचलमौलिकपोलविलोक-
वन्सम् ।

रात्रि हरिसिद्ध विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥”)

वण्टः, पुं, (वनतीति । वन् + “अण्डन् ऊट्-
हञ् ।” उणा० १ । १२८ ॥ इत्यत्र वनतेभ्रका-
रान्तादेशः । वण्ट इति काचिद्वृत्तिरित्यु-
ण्वल्लदधोका ऋण्डन् प्रत्ययेन साधुः ।) दुनि-
भेदः । इत्युगादिकोपः ॥

वण्टः, पुं, देवनदी । सत्यवाक् । पन्थाः । अक्षि-
रोगः । इति संक्षिप्तमारोग्यादिदृष्टिः ॥

वतीका, स्त्री, (अवगतं लोकं व्यपत्यं यस्याः अव-
स्थालोपः ।) अवतीका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् व्यक्तार्थां वाचि +
“वृत्वृदिह्निकमिकधियः सः ।” उणा०
३ । ६२ । इति सः ।) वज्रः । इत्यमरः ॥

वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + “वृत्वृदिह्निकमि-
कधियः सः ।” उणा० ३ । ६० । इति सः ।)

वर्षः । गोशिशुः । बाहुर इति भाषा । तन्-
पथ्यायः । शङ्कन्करिः २ तर्णकः ३ । इति वैश्य-
वर्गं नानार्थं चामरः ॥ दोग्धा ४ दोग्धकः ५
दोग्धः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयः ७
वाहुलेयः ८ तन्तुभः ९ । सद्योजानस्य तस्य
पथ्यायः । तर्णकः १ तर्णमः २ तन्तुभः ३
कचः ४ । इति छटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
मेदिनी । से, ११ ॥ बाह्वा इति भाषा । (यथा,
भागवते । ४ । ८ । ११ ।

“न वत्स ! वृपतेर्धिष्णं भवानारोहमर्हति ।
न गृहीतो मया यत् त्वं कुत्रापि वृपात्मज ! ॥”

दिवोदासपुत्रः । दुमानित्वादीन्यस्य नामा-
न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।

“तत्पुत्रः केशुमालस्य यज्ञे भीमरदस्तनः ।
दिवोदासो दुमानस्तस्मात् प्रवर्द्धन इति स्मृतः ॥

स एव शक्रजित वत्स ऋतध्वज इतीरिनः ।
तथा कुवलयान्धेति प्रोक्तो भनर्कादयस्तनः ॥”

देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।
“अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तवे ।
स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमल्ल इव चित्तौ ॥”)

वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञार्थां इवार्थे वा कन् ।)
गुण्यकान्तांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रणस्य गुण्यकानीमण्ड्ये ज्ञातयम् ॥)

वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
(अस्य पथ्यायो यथा,—

“वृजकः शक्रपथ्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तन्फलक्षेत्रयवश्चापि कलिङ्गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथान्यः पथ्यायः ।

“कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखो च मल्लिकापुष्य इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सकवोर्जं, स्त्री, (वत्सकस्य जीवम् ।) इन्द्र-
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—

“शोषं वत्सकवोर्जच निम्बभूमिन्ममार्कवम् ।
चिचकं रोहिर्गो पाटां दान्तींमनिविषां

समाम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरातिसारे
शोषाद्युत्थं ॥)

वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
अच् । टाप् ।) वत्साभिलाषिणी गौः । तत्-
पथ्यायः । वत्सजा २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुत्रादिकामा स्त्री च ॥

वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । ‘वत्सो ज्ञान्धर्मेभ्य-
स्तेति ॥’ प्रा३।६।११ इति एरच् ।) प्राग्दमनकाल-
गयः । दौयाने बाहुर इति भाषा । तत्पथ्यायः ।

इत्यमरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ इदाम्तः ३
गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + डीप् ।) वृषोत्तमो
वृषपत्नीत्वेन कल्पिता त्रिहायसी गौः । यथा,

कात्यायनसूत्रम् । पयस्त्रिन्वाः पुत्रो यथे च
रूपवान् स्यात् तमलङ्कृत्य यथसुखास्तसो

वत्सतन्वस्ताञ्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो ददानि
तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मनः साप्रजनुषा

सुभगा रायस्योषेण समिषा मदेम इत्येतथैव
ऋचोन्वृत्तेरिति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतर्थो

वो युष्माकं एनं युवानं पतिं स्वामिनं ददानीत्युक्तं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेलन्व-

श्चरथ भ्रमथ हे वत्सतर्थो यथमपि मानः
नास्मान्स्वत्वविषया भविष्यथ किन्तु मया

त्यक्तयाः । यथं वृषस्य वत्सतरीणाश्च त्वागेन
रायस्योषेण धनस्यद्ग्रा साप्रजनुषा सप्रजन्-

यापत्नेन इथा अत्रेन च सम्मदेम हृष्टा भवामः
सुभगा लोकेषु प्रिया इति सम्मदेम इति

भविष्यन्तामीथि वर्त्तमान, इति पाणिनिस्वर-
साङ्गविश्वदर्थे वर्त्तमानः ॥ * ॥ वत्सतरींश्रिं-

शयति स्मृतिः ।
“अग्रतो लोहिनापत्नीणांभ्यां नौलपाण्डरे ।
एष्टतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य तु मोक्षणी ॥”

तामां वयःप्रमाणं यथा,—
“त्रिहायर्गाभिर्धन्वाभिः सुखाभिः सुश्रां-

भिनः ।
मन्तोपकरयोपेनः स्रस्त्रस्यचरो मघान् ।
उन्सृष्टयो विधानेन युतिस्तुतिनिर्देशनात् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे वृषोत्तमविचारः ॥
वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् नभ्यति दिनस्तीति ।

नभ हिसायाम् + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) विषवृत्तविशेषः । इत्यमरः । १।८।११ ॥

स तु स्याद्वरविषभेदः । प्रार्थो वत्सान् नभ्यति
हिनस्ति वत्सनाभः गन्ध ग हिसिं टात् घन्निति

घन् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनाभः षणः अनित-
स्येति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपन्नसदृशपन्नः ।
इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।

६५ ।
“वत्सना वत्सनाभाश्च पनसास्तन्नेः सह ।)
तन्पथ्यायः । अग्रतम् २ विषम् ३ उग्रम् ४

महौषधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
स्तौकिकम् ९ प्राणहारकम् १० स्यादरादि ११ ।

अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातकफकण्ठकृकसन्निवाननाशित्वम् । पित्त-

सन्तापकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।

“सिन्धुवारसदृक्पन्नो वत्सनाभ्याकृतिसपा ।
यत्पार्श्वेन तरोवृद्धिंस्वत्सनाभः स भाषितः ॥”

तस्य सामान्यगुणा यथा ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यथाथि च विकारि च ।
आग्नेयं वातककण्ठद्वयोपशान्ति रुदावधम् ॥”

यथाथि सकलकायशापनपूर्वकपायकमनशीलम् ।

वत्सरः

विक्रासि औजःश्रीयोगपूर्वकं सन्धिवन्धशिशिलो
करणशीलम् । आग्नेयं अधिकान्तांशम् । योग-
वाहि संसर्गगुणग्राहकम् । मदावहं तमो-
गुणाधिकेन बुद्धिविभ्रंसकम् ।
“नद्वेयं युक्तियुक्तं तु प्रागदायि रसायनम् ॥
योगवाहि त्रिदोषप्रं वृहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गणा विवेरुशुडे ते सुहर्षोना विभोधनात् ।
नस्त्राह्वयं प्रयोगेषु श्रीध्रिवा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्लीवैरपि दृश्यते । यथा,—

“चत्वारि वनसनाभानि मुक्ते के प्रकीर्तिते ।”
“ग्रीवास्तम्भो वनसनाभि पीतविष्मन्त्रनन्त्रता ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीये अध्याये ॥

वनस्पत्तनं, क्ली, (वनस्पत्य वनसरात्रस्य पत्तनम् ।)
भारतवर्षस्यांतरे देशविशेषः । तत्पर्यायः ।
कौशास्त्री २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥

वनस्पत्तनं, पुं, (वनसानु पालयतीति । वनस +
पालि + अण्) शीकणः । बलदेवः । यथा,—
“वृन्दावनं गोवर्द्धनं यमुनापुलिनानि च ।
वाच्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधववीरुप ॥
एवं व्रगौकसां प्रीतिं यच्छन्ती बालचेष्टितेः ।
कलवाक्यैः स्वकालेन वनस्पत्तनो बभूवतुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥

(वनस्पत्तनके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६७।२४ ।
“स तत्र वयसा तुल्यैर्वनस्पत्तनैः सहानवः ।
रेभे वै दिवसं कृण्वः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”)

वनसरः, पुं, (वसन्धस्मिन् अयनसमासपक्षवारा-
दय इति । वस निवासे + “वसेच्” । उणा०
३ । ७२ । इति वरन् । “सः स्याद्दधातुके ।”
७ । ४ । ४६ । इति वस्य तः ।) द्वादशमासा-
त्मककालः । अयनद्वयात्मकश्च । तत्पर्यायः ।
संवत्सरः २ अब्दः ३ हायनः ४ शरत् ५ समा
६ । इत्यस्यः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्
८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥
“व्रतवन्धविवाहे च वनसरपरिकल्पनमाहुरा-
चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदान्ये तु ॥”

सौरसावननाक्षत्रचान्द्रभेदेन चतुर्विधो वनसरः ।
यथा चूडोपनयनादिषु वर्षगणना सावनेन
शुभाशुभगणनानु सौरैरिति चिह्नम् । सावनसंवत्-
सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो भवती-
त्यग्योर्भेदः । सौरस्तु पञ्चषष्ट्यधिकत्रिंशत्-
दिनेर्भवति । यथा,—

“मेघाहीनामष्टवृन्दं यथां सप्राष्टचन्द्रकम् । १२७।
दुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकम् लिखित्ततः ॥” १७८॥
पञ्चवत्सरोऽपि द्वादशमासैर्भवति । मलमास-
याते तु त्रयोदशमासैर्भवति । तथा च श्रुतिः ।
द्वादशमासाः संवत्सरः क्षत्रिययोदशमासाः
श्वत्सर इति । त्रयोदशमासैः सति । इति ।
यस्मिन्मध्ये द्वादशैकश्च यथ इति । यथो मास
इति । यथा मासाः स्वमेकः संवत्सर इति
शतपथश्रुत्या यथ-स्वमेक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

वत्सरः

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥ २॥ अथ षष्टिसंव-
त्सरगणना ।

“शक्रेन्द्रकालः पृथगाह्नि-२२ त्रः
शशान्कनन्दाश्वयुजैः ४०६१ समेतः ।
शरान्द्रिवस्वित्-१८७५ हतः सलब्धः
षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवाद्योऽब्दाः ॥
वर्षवर्जन्तु यच्छेषं स्वयैः संपूर्ये खोन्मिभिः । ६०।
हृतशुक्रमतः खान्द्रिहृतेऽपि मासकादयः ॥”

अस्यार्थः शक्रेन्द्रकालः शक्रराजाब्दकालः ।
पृथक् आह्निपत्रः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।
शशान्कनन्दाश्वयुजैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-
चतुःषष्टसैः समेतोऽब्दः । शरान्द्रिवस्वित्-हृतः
पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हतुं
शक्नोति तावता हृतः कर्तव्यः । सलब्धः पूर्व-
शकाब्दः शरैत्यादिना लब्धमन्त्रया युतः
कार्यः । षष्ट्याप्रसंगे पञ्चादयोऽब्दः पूर्ववत्
षष्ट्याहृतसलब्धस्यावशिष्टे प्रभवाद्यः । एकाव-
शिष्टे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-
वर्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शरान्द्रिवस्वित्-हृता-
वशिष्टं तन् स्वयैर्द्वादशैः संपूर्ये खोन्मिभिः
षष्ट्या हृते युक्तमत इत्यनेन षष्टिहृताव-
शिष्टा अङ्का दब्दाः षष्टिहृतसलब्धांशके खान्द्रि-
हृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा
मासाः स्युरिति । प्रभवादित्रयाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्नाक्षी द्वितीया वैष्णवी
स्तृता ।
द्वितीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”
भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“षष्ट्याब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥
संवत्सरफलं सुखं प्रभवादीं वरानने ॥
बहुतोयास्तथा मेघा बहुश्रुत्या च मेदिनी ।
बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ॥
प्रशान्ताः पार्थिवश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १।
नुभिर्जं जेममारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः ॥
प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुश्रुत्या वसुन्धरा ।
हृष्टासुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥ २॥
रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुञ्जराः ।
सर्वे एव प्रशशन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥ ३ ॥
उन्मत्तश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।
निव्योक्तवः प्रजावृष्टिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥ ४ ॥
गौरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषः ।
बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥ ५ ॥
निरातङ्गं जगत् सर्वं धनधौवनगर्वितम् ।
अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा निव्योक्ताश्च वरानने ॥ ६ ॥
नुभिर्जं जेममारोग्यं वर्षाकालं सुशोभनम् ।
शस्वदहं विनागीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥ ७ ॥
बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।
जायन्ते सर्वश्रुत्यानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८ ॥
महाघं जायते सर्वं घृततेलरसादिकम् ।
प्रजानाश्च भवेदृष्टिर्ह्युनि संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥
निव्यतिः सर्वश्रुत्यानां मध्या धातरि कीर्तिता ।

वत्सरः

इच्छीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १० ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं कार्यासुखं महाव्रता ।
लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ।
तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥ १२ ॥
राशुभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।
जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥ १३ ॥
जायन्ते सर्वश्रुत्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
लवणं मधु गन्धश्च महाघं विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥
कोद्रवाः शालिसुजाश्च शक्तुमाघास्तथैव च ।
महाघं जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥
चणका सुहमाशश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ।
महाघं जायते सर्वं चित्रभानो वरानने ॥ १६ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।
यवहारो भवेत् हृष्टः स्वर्भानो देवपूजिते ॥ १७ ॥
अतिवृष्टिश्च जायेत ध्यान्यस्याथ प्रपीडनम् ।
शस्त्रं भवति सामान्यं दारुणे सुरवन्दिते ॥ १८ ॥
बहुश्रुत्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलीचने ।
सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥ १९ ॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनावृष्टिः समाख्याता यथे संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥
उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते ।
महात्रं सर्वनिर्दये सर्वमेव वरानने ॥ २१ ॥
कोद्रवाः शालिसुजाश्च कङ्कुमाघास्तथैव च ।
सुलभं जायते सुखं जगदे सर्वधारिणि ॥ २२ ॥
अनभिप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते सातुये कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥
सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते ।
शिरोवचोऽक्षिरोगाश्च पापाहि विहते
जनाः ॥ २४ ॥
उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्भूषिकैः स्वयैः ।
पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे
प्रिये ॥ २५ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं शस्त्रं भवति शोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥
अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षानि खलमखल्ये ।
नशन्ति सर्वश्रुत्यानि विजये नात्र संशयः ॥ २७ ॥
क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः ॥ २८ ॥
सरोगाश्च तथा देवि दाहध्वरसमन्वितम् ।
अभिभूतं जगत् सर्वं मन्थये सुरवन्दिते ॥ २९ ॥
तुषधान्यक्षयो देवि सर्वश्रुत्यमहाघना ।
यवहाराश्च नशन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥ ३० ॥
पीड्यन्ते सर्वश्रुत्यानि देशे देशे सुविसृति ।
ः जेमलक्षे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः ॥ ३१ ॥
तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतैर्मदं जगत् ।
अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भवं महत् ॥ ३२ ॥
विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।
विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्वन्तु
नान्यथा ॥ ३३ ॥
क्षत्रिद्वैति पर्जन्यो देवि संक्षिन्नमलः ।
दुर्भिक्षं शर्वरीवर्षे यवहारो विपर्ययः ॥ ३४ ॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सञ्जा मेदिनी दृष्यति प्रिये ।
 प्रवे प्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥
 सुवर्णं ह्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा वर्णजस्तथाः सुभिन्ने शुभकृत्
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सुभिन्नं जेममारोग्यं त्रया गोत्राक्षयाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः सञ्जाः सुलो-
 चने ॥ ३७ ॥
 विषमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्त्यमघार्धता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कापांसस्य महार्धता ॥३९॥
 पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तेः खण्डमण्डले ।
 प्रपीडयन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 तृणधान्यानि पीडयन्ते श्रेष्ठे वर्षति वासवः ।
 प्रवृत्ते पीडिताः सञ्जाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्त्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिन्नं जेममारोग्यं सुखश्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ४३ ॥
 तीव्रपूर्णां भवेन्नेषो वर्षते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले
 अष्टिच्छन्ने क्रान्त्यकुले विरोधी क्षधिनाश
 कृत् ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेमैर्बहुविधैः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाष्टैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्त्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोहारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्त्यानां सर्वशस्त्यमघार्धता ।
 दृप्तं तैलसमं याति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कोद्रवाः शालिसुहाश्च पीडयन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वौषधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ५० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये पाच्ये नटनर्त्तकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्त्यश्च नहि जायते ॥
 तिलसर्षपमापादिकापांसानां मघार्धता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कास्त्यताम्नाद्यप्रेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकोत्थं निस्सरिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोषका दीनाः कालयुक्ते प्रपी-
 डिताः ॥ ५२ ॥
 तोयपूर्णाः स्तृता मेघा बहुशस्त्या च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि ! विहार्थं च वरा-
 नने ॥ ५३ ॥
 जण्णतोया घनास्येव कीटकाः प्रबलाः स्तृताः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ! ॥
 ५४ ॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मता समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 सुभिन्नं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुःखमौ वरवर्णिनि ॥५६॥
 महिषीगोहिरण्यादिनाम्नकांस्त्याश्रयतः ।
 नत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि ! क्रूरबुद्धिनेराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापयोगो भवेद्देवि ! रक्षात्वेभमरवन्दिते ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसंकुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥५९॥
 मेदिनी चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये सञ्जीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मानवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! ॥
 कौसुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदानटे ।
 विन्ध्यायां सैन्धवे चापि विनश्यति न संशयः ॥
 सिंहरं मध्यदेशश्च कालझरं तथैव च ।
 क्षये क्षयन्ति सञ्जाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥”
 ६० ॥ * ॥
 कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सहोदयस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥
 वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्भवयानु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रसुपान्थश्च त्रियम् ॥”
 नक्षत्रेण गुरुमुच्यमाननक्षत्रैः । आग्नेयं
 क्षत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्य-
 माश्विनम् । उपान्त्यं भाद्रम् ।
 “अन्त्योपान्त्यां त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभो
 मनः ।
 श्रेष्ठा मासा द्विभा ज्येष्ठाः क्षत्तिकादिवस्यया ॥
 हे हे चिन्नादिनाराणां पूर्णपर्णैर्द्विसङ्गते ।
 मासाश्चैत्रादयो ज्येष्ठास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः ॥”
 इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपर्णैर्द्विसङ्गते पूर्णमासीयुते हे हे तारे
 तदेकवाक्यतया पूर्णवचने पूर्णमासीलाभः ।
 यथा मासानां पूर्णमास्यां क्षत्तिकादिष्वन्यात्
 कार्तिकादिर्त्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः क्षत्ति-
 काद्वावस्तोदयसन्त्यान् कार्तिकादिर्त्वं तेन
 क्षत्तिकारोहिण्योरेकतरसिन् गुरोरस्तोदये-
 न्यतरणामे कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग-
 शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरसिन् व्यक्तं गतो गुरुरन्यतरसिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
 ततः पूर्णमित्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि च ।
 “शकटानलोपनीविक्रमोपीडायाधिप्रोक्तश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येभ्योऽनादृष्टिर्मृगाशुश्रुणभाण्यैश्च शस्त्य-
 नाशः ।
 याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् ॥२॥
 शुभकृष्णातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रविष्टिश्च ॥३॥
 पिष्टपूजा परिवृष्टिर्माघे हार्देष्य सर्वभूता-
 नाम् ।
 चारोग्यदृष्टिधान्यार्घसम्पद्यो वित्तलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् क्षेम-
 दृष्ट्यादिशस्त्यानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदागां प्रबलाश्चौरा वृषाश्चोग्राः ॥५॥
 चैत्रे मन्दा दृष्टिः प्रियमन्नं जेममवनिपा
 न्दवः ।
 दृष्टिश्च कौषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 वताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसृदिताः प्रजाः
 सवृपाः ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वशस्त्यानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेष्ठीश्रेष्ठा वृषाः सर्व-
 धर्मज्ञाः ।
 पीयन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कुशमीजानि ॥८॥
 आघाते जायन्ते शस्त्यानि कश्चिद्दृष्टिरन्यत्र ।
 योगक्षेमं मध्यं शस्त्ययथा भवन्ति भूपाः ॥९॥
 श्रावणे वर्षे क्षेमं कामं शस्त्यानि पाकसुप-
 यान्ति ।
 क्षुद्रा ये पार्थिवास्ते पीयन्ते ये च तद्भक्ताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वलीजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्त्यश्च ।
 न भवत्यपरं शस्त्यं कश्चित् सुभिन्नं कश्चिच्च
 दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजसं पतति जलं प्रसृदिताः प्रजाः
 क्षेमम् ।
 प्राणक्षयः प्राणभृतां सर्वेषामर्षवाङ्मुल्यम् ॥”
 १२ ॥
 इति ज्योतिष्कत्वम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शकाब्दात् पञ्चभिः श्रेष्ठात् समाद्यादिद्विःषत्-
 सराः ।
 सम्परीदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम्
 परिपूर्वं तथा दानं यवानाश्च द्विषोत्तमाः ॥
 इदापूर्वैर्भ्रमस्त्राणां धान्यानाश्चातुर्पूर्वकैः ।
 उदासं वत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ।
 ज्योतिर्विद्विदस्त्रिव्यमध्यात् प्रभवदेश्च सम्भवम् ।
 क्षुद्रस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमध्यात् । गुरमध्यभोगगणनात् । प्रभवादिः ।
 प्रभवादिर्षवष्टेः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 (भ्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दुष्टितरं प्रिष्टमारस्य वै भुवः ।

वदः

वद्वि

वधवाः

उपमेमे भ्रमिं नाम तनुसुती कल्पवल्गुरौ ॥”
 वदराग्नकः, पुं, (वदन्तरस्यान् क्वापि शोभते
 इति। कौ+कः। यदा, यद्वरस्याशो नाशो
 यस्मान्।) कालगुनमासः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 वदुसकः, वि, (वदुसे पुत्रादिश्रीषात्रे कामो-
 रस्यास्तीति। वदुस+“वदुसांसाभ्यां काम-
 वले।” ५।२।६८। इति षष्।) छेह-
 युक्तः। तनुपर्यायः। छिद्यः २। इत्यमरः।
 ३।१।१४७ (यथा, भागवते। १।५।३०।
 “ज्ञानं गुह्यतमं यत्तु साक्षात् भागवतोदितम्।
 अन्वेषणं नमिष्यन्तः हृषया होनवन्सलाः ॥”
 वदुसं ज्ञातिं शृङ्गातीति। ला+कः। वदुस-
 कासुते ष।)
 वदुसला, पुं, (वदुस+लष्।) श्वङ्गारादिदश-
 रसाभ्यांतरसविशेषः। तत्पर्यायः। वास्तव्यम्
 २। इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणोदाहरणे
 तु रसशब्दे ज्ञातये ॥३॥ स्कन्दाहुषरविशेषः।
 यथा, महाभारते। ८।४५।६६।
 “वदुसगो मधुपर्वाद्य कलसोदर ख ष ॥”)
 वदुसला, स्त्री, (वदुसे कामोदस्यस्या इति। लष्।
 यद्वा, वदुसं ज्ञातीति। ला+कः।) वदुसकामा
 गौः। इति हेमचन्द्रः। ४।३२७ ॥ (यथा,
 रामायणे। २।४५।१८।
 “साहं गौरिव किञ्चन विवदुसा वदुसला कृता।
 कैकेया पुरयथाप्र वाकवदुसेव गौर्यलान् ॥”)
 वदुसाशी, स्त्री, (वदुसस्याशीव गात्रविद्धं यस्याः।
 यच् समासे।) गौडुसा। इति जटाधरः ॥
 वदुसादनः, पुं, (अशीति। अद्+ल्युः। वदुसानां
 अदगो भक्तकः।) वृकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 वदुसादनी, स्त्री, (वदुसैरशते प्रियत्वादिति। अद्
 ल्युट्। डीम्।) गुडूची। इत्यमरः। १।४।८६ ॥
 व(व)द, इ उ गुणविभादयोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आल०-सक०-सेट्।) अविभादो नम-
 स्कारः। इ, वन्दते। उ, वन्दते गुरुं लोकः।
 नमस्करोति स्त्रीति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
 व(व)द, ऐ वाचि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट्।) ऐ, उच्चात्। इति दुर्गा-
 दासः ॥ (“किमि संवतु ईन्धोद्वेषात् पचे घात-
 नाधिको वकारः संवतु यस्तु मन्वते नार्यं
 संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तुर्चिं वद सौम्यं
 इत्यस्य ओष्ठवकारादेः तस्मै नकारवदपि
 सामदिति परंदेशना ॥” इति मनोरमा ६)
 वद, क नाकसन्देशयोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पर०-सक०-आल०-इत्येके-सेट्।) क,
 पादयति। सन्देशो पथनविशेषः। अयमात्मने-
 पदीत्येके। इति दुर्गादासः ॥
 वद, वा इ वाक्यस्येधयोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-आल०-इत्येके-सक०-सेट्।) अ,
 वदति वदते। इ, वदते। अयमात्मनेपदीत्येके।
 इति दुर्गादासः ॥
 वद, वि, (वदति प्रकीर्ति। वद्+वच्।)
 वद्वि। इत्यमरः। १।१।६५ ॥

वदनं, स्त्री (वदन्त्यनेनेति। वद्+करणे ल्युट्।)
 सुखम्। इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम्।
 २७६।
 “दर्शनविनीतमाना शशिणी शर्षोत्सक्तपोल-
 तलम्।
 सुष्वननिधेमिषती वदनं पिदधानि पाणि-
 भ्याम् ॥”
 लक्षण्या अग्रभागः। यदा, सुश्रुते। १।७।
 “त्रीण्यन्यानि (वनाणि) जान्मववदनानि
 त्रीण्यङ्गुशवदनानि षड्वापिकर्मस्त्रभिप्रेतानि ॥”
 वद्+भावे ल्युट्। कषणम् ॥)
 वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः।) अधरमधु।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदन्तिः, स्त्री, (वद्+“वदेस्।” इत्युल्ल-
 वदन्ती, इत्थोक्त्या भिक्चप्रत्ययः। ३।५०॥ इति-
 कारादिति वा डीम्।) कथा। इति निदान्त-
 कौमुदी ॥ विसर्गशून्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
 भवति ॥ (यथा, मनुः। १२।११५।
 “वं वदन्ति तमोभूता नृत्वा धर्ममतदिदः ॥”)
 वदन्त्यः, वि, वदान्यः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 वदान्यः, वि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनो-
 हरवाच्यमिति। वद्+“वदेराज्यः।” उणा०
 ३।१०४। इति आन्यः।) बहुप्रदः। (यथा,
 रघुः। ५।२४।
 “गतौ वदान्यान्तरमित्यवं मे
 साभूतु परोवाहनवाचतारः ॥”)
 वदुगुवाक्। इत्यमरः। ३।१।६ ॥ (स्वनाम-
 ख्यात श्रमिविशेषे, पुं। यथा, महाभारते।
 १३।१६।११।
 “निषेष्टकामस्तु पुरा अथावक्रो महातपाः।
 श्वेदेरघ वदान्यस्य वद्रे कन्यां महात्मनः ॥”)
 वदानं, स्त्री, फलविशेषः। वादाम इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः। सुफलम् २ वानवैरिः ३ नेत्रो-
 पमम् ४ अस्त्र गुणाः। उणात्वम्। सुस्त्रिभ-
 लम्। वानप्रत्यम्। गुरुत्वम्। मुक्तकारित्वम्।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।
 “वातादो वानवैरो स्वाग्नेषोपमफलकृता।
 वाताद् उणाः सुस्त्रिभो वातमः सुफलत् गुणः ॥
 वातादमेष्ठा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः।
 क्षिप्रोष्णकफहृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिभ्याम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वदानः, पुं, (वद+वर्णने कः। वदेन वदनेन
 अरुति पस्यागोतीति। वद+अल्+अच्।)
 गह्वरविशेषः। वीचाति इति भाषा। तत्पर्यायः।
 पाठीनः २। इति विकाराज्येणः ॥ अथकथयो-
 स्यास्योपयोगित्वं यथा, मनुः।
 “पाठीनरोपितावासी निहुली अथकथयोः ॥”
 वदासकः, पुं, (वदास ख। सार्ये क्तुः।) पाठी-
 नमस्तुः। इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदावदः, वि, (अत्यन्तं पयतीति। वद्+अच्।
 “परिपयतीति ॥” ३।१।२४। इत्यस्य कारिणोक्त्या
 दिनातितम्।) वदा। इत्यमरः। १।१।६५ ॥

वधः, पुं, (एतन्नमिति। वद्+अच्। वधादेशः।)
 प्रायवियोगफलकथापारः। तत्पर्यायः। उमा-
 पणम् २ निवर्णयम् ३ निकारणम् ४ निगा-
 रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निस्-
 दनम् ८ निर्दिशनम् ९ निव्यासनम् १० नञ-
 पणम् ११ निर्गन्धनम् १२ अयासनम् १३
 निन्तर्णम् १४ निहननम् १५ अगणम् १६
 परिचर्चनम् १७ निव्यापणम् १८ विशसनम् १९
 मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उदासनम् २२
 प्रमथनम् २३ क्रथनम् २४ उदासनम् २५
 आलम्बः २६ पिङ्गः २७ विशरः २८ घानः २९
 उष्मन्तः ३०। इत्यमरः ॥ इति ३१
 घाननम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
 घानः ३५ परिचः ३६ परिघातनम् ३७ कर्-
 नम् ३८ निवारणम् ३९ समाधानः ४० निर्ग-
 न्यनम् ४१ सारिः ४२ भारी ४३ उद्यातः ४४
 मारकः ४५ मरकः ४६ सारः ४७ नघानः ४८।
 इति शब्दरत्नावली १३६ पुण्यप्रदधो यथा,—
 “यस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दृष्टकारिणः।
 वदुनां भवति चेत्तं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
 रुद्रस्तीर्थो नुरापथ प्रकृष्टा गुरुतत्त्वगः।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 अपि च।
 “कथं तु स्त्रीवधं कुर्वन् महापातकितनामपि।
 स्त्रीवधे तु महापापं यथा प्रकथयति तुने ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा विश्वामित्रकामाद्य वै ॥
 यस्मात्तु वधयो मासान् नित्यन्तीरपि दिज्जम्बनः।
 न पापं वितति तेन न दीपा वृषणन्दन ॥
 यस्मात्तु निधनाद्राम जनाः स्युः सुखिनो
 भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इत्यमिपुराणम् ६ ॥
 अपि च।
 “नैकन्याये वदुन् इत्यादिति शास्त्रीयु निघण्टुः।
 एकं इत्यादुवदुनां हि न पापी तेन जायते ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ ५ ॥
 “नातन्याविधे होषो एतुर्भवति कथन ॥”
 इति गीतायाः १।२६ शोकटीकायां स्वामी ॥
 पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दे प्रथमः ॥ ६ ॥
 वधवर्त्यो पूज्यकर्मवर्त्यो यथा,—
 “न कश्चित्तान्नेनापि दधते हृद्यतेरपि वा।
 वधवर्त्यो पूज्यकर्मवर्त्यो वृषतिनन्दन ॥”
 इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ ६ ॥
 पारिभाषिकवधो यथा,—
 “वपनं त्रिविधादानं देहादिप्रियतया।
 एष हि वपनवर्त्यो वधो नार्यादिनि श्रेष्ठकः ॥”
 इति महाभारते गीतिकावर्णे १
 (वधवर्त्यो वधिवर्धेदारवच परिश्रितवदन्ते
 प्रथमम् ॥)
 वधकः, पुं, (एतन्मिति। वद्+अच्। “वधो वध ष।”
 उणा० २।१६ इति वधः २४।) मधुकरः।

विंशः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिदृष्टिः ॥
 व्याधिः । ऋतुः । इति संक्षिप्तसारीणादिदृष्टिः ॥
 वधकर्म, क्ली, (वधः एव कर्म ।) प्राणवियोग-
 फलकथापारः । तद्देहिकपर्यायः । दम्भोति १
 नयति २ धरति ३ धूर्त्तति ४ दृष्टति ५
 दृष्टति ६ कृण्वति ७ कृण्वति ८ श्वसति ९
 नभते १० अर्हयति ११ स्तुणाति १२ स्नेह-
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
 निपयन्तु १७ अवतिरति १८ वियातः १९
 आतिरत् २० तद्धित २१ आखण्डलः २२
 द्रव्याति २३ रम्भाति २४ शृणाति २५
 शम्भाति २६ दृष्टौल्लि २७ ताल्लि २८
 नितोशते २९ निवर्हयति ३० मिनाति ३१
 मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्दध-
 कर्मणः । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥
 वधकं, क्ली, (वध्यतेनेन इति । वध + “अग्निञ्चि-
 यञि वधिपतिभ्योऽञ्” उणा० ३।१०५ । इति
 ऋञन् ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोपः ॥
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 आघातनम् ५ । इति हारावली ॥
 वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥
 व(व)धाङ्गकं, क्ली, (वधः बन्धनं एवाङ्गं यस्य ।
 नतः कन् ।) कारावेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वधाहः, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
 वध्यः । हननयोग्यः । यथा, दृष्टस्यतिः ।
 “वधाहः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।
 अर्हन्तेदाहं कस्त्रुं सन्दंशाहंस्तदहं कम् ॥”
 मन्दंशो दृष्टाङ्गलितवर्णोऽहः । इति प्राय-
 च्चित्तविवेकः ॥
 वधी, [न्] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः स निष्पन्नास्त्वनिष्पिननिष्पन्नादकत्वेना-
 स्त्यस्येति । वध + इनिः ।) वधकर्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तन्निष्पन्नादकत्वस्य
 नासात् परस्परोदासीनं स्तृत्तिकारपरिगणितं
 पधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्तृत्तिस्वरसान् कर्त्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्तागुग्राहको निमित्तो चेति ।
 नगन्तरथापारवधधानेन वधनिष्पानकः कर्त्ता ।
 १ । यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स न द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदानि
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
 मन्तोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिदानानुमन्ता । ३ । अनुमतिश्च द्विविधा
 एका वृष्टिगोधाहुननं न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रवृत्तिरनु-
 मतिः । अपरं गन् हन्तीति वचने शक्तस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुग्राहकोऽपि द्विविधः । एको
 अप्पन्नतिरोधकः । अपरः स्वल्पप्रहता । ४ ।
 अहेः श्लेः कति हन्तुर्मन्त्यादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्त्तृप्रवृत्तिद्वारेण वधकार-
 गत्वम् । अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भवेन हृत्तर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुग्राहकस्य पलायना-
 दसम्भवेन हननीयस्यैव कुञ्चनः प्रहारस्व-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हन्तुर्मन्त्यादनद्वारेणैति । प्रयोजकर्त्तानां
 चतुर्णां अर्वाहृतहननकारणानामवान्तरभेदा-
 द्वेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 च्चित्तविवेकः ॥

वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद-
 युक्तः । तत्पर्यायः । सन्नहः २ आततायी ३ ।
 इत्यमरः ॥ आततायिवधापवादमाह । दृष्ट-
 स्यतिः ।

“नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किल्विभ्रं क्वचित् ।
 विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥”
 कात्यायनः ।

“आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन प्रक्षणा भवेत् ॥”
 जिघांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।

“उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
 निहत्य भ्रूणं न स्यादहत्वा भ्रूणं न भवेत् ॥”
 भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णुः ।

“गुरुं वा बालदृष्टौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एवकारो नियमार्थः । तथा ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्तुस्तन्मन्तुश्चरति ॥”
 यस्माद्धन्तुर्मन्तुर्हन्तमानमन्तुं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्तं वेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।

“अग्निदो मरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 जैत्रदारापहारी च यद्धेत आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।

“उद्यतासिधामिष्य श्रापोद्यतकरं तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिषुनश्चैव राजसु ॥
 भाष्यातिक्रामिणश्चैव विद्यान् सनाततायिनः ।
 यथोत्तिहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥”
 विशेषमाह कात्यायनः ।

“अनाचारितपूर्वो यस्वपराधे प्रवर्तते ।
 प्राग्दथापहारी च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपहतः । तेन पूर्वकृतापरा-

धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः ।

“आततायिवधं न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा
 हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।” तथा भविष्ये ।
 “नृणानामपि गोविधं न हन्यादे कदाचन ॥”
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र अपस्थामाह
 कात्यायनः ।

“आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्याश्रायजन्मतः ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥”

जन्मपदेन जातिक्रमोच्यते । तेन हन्तृपक्ष्या
 तपोविद्याजातिक्रमेरुत्कृष्टो नाततायी वध्यः
 तदन्यो वध्य एव । भगवद्गीतायाम् । १ । ३६ ।
 यथा,—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वेतानाततायिनः ॥”
 इति ।

एतान् भीष्मादीनवन्तान् उत्कृष्टगुणानित्यर्थः ।
 एवम्भूताततायिनश्चाहनने फलमप्याह दृष्ट-
 स्यतिः ।

“आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्याश्रायसंयुतम् ।
 यो न हन्यादधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
 यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरोः भक्ताप्राप्तं कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
 प्युत्कर्षसम्भवादेवं बहुश्रुतादपि । एवमधमवर्गस्य
 उत्तमवर्गो न वध्यः पूर्वापराधस्तविषयं वा
 सुमन्तुवचनम् । गौराततायिपि न वध्यः ।

“नखिनां शृङ्गिणाश्चैव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
 हस्यश्वानां तथाप्येषां वधे हन्ता न दोष-
 भाग् ॥”

इति कात्यायनवचनं गोयतिरिक्तशृङ्गिण-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।

“उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
 निवृत्तास्तु यदारम्भाद्गृह्यं न वधः स्तुतः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहः ।
 तत्पर्यायः । शीर्षच्छेद्यः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥

“किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः ।
 हीनवर्गोऽपमुक्ता या त्वाव्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥

अवध्या यथा,—
 “गोब्राह्मणं दृढमथापि सुप्तं
 बालं स्ववन्तुं ललनां सुदृष्टाम् ।
 छतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यं सुखा गुरवस्तथैव ॥”

इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 वध्यपालः, पुं, (वध्यं बन्धनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अण् ।) कारागृह-
 रक्षकः । यथा,—

“साध्वीविक्रयसदृध्यपालः केशरिविक्रयी ।
 तत्रलौहे तु पथ्यन्ते यच्च भक्तं परित्तेजु ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥

वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वनति । संभक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥

वन, उ म थाएतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् । उद्दिष्टान् क्वावेट् ।) ७,
 वनित्वा वत्वा । म, प्रवनयति । मित्त्वेऽपि
 अस्य षौ व्यतङ्गवेत्यादिना केवलस्य द्रव्यवि-
 कल्पनान् सोपसर्गस्यैव निबन्धं दृष्टवः । वनयति
 पानयति । साष्टित्थापारः । अयन्तु कर्मवत्
 क्रियामात्र इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः ।) अरण्य-
च्छागलः । तत् १५ । एङ्कः २ शिशु-
वाच्यकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वने छाग
इव ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति । जन् + ङः ।)
अम्बुजम् । इति मेदिनी । जे, २८ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ७३ ।

“दीर्घिष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाश्च । वनायुदेय्याः ।
वक्रोष्णमालिनयान्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥”
जलजाते वनोद्भवेषु च त्रि । यथा, रामा-
यणे । २ । ५४ । ७ ।

“दास्युषि परिभिन्नानि वनलैरुपजीविभिः ॥”)
वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति ।
जन् + ङः ।) सुस्तकः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
गजः । इति विश्वः ॥ वनशूरणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुम्बुरुफलम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तुम्बुरुः सौरवः सौरो वनजः सातुजोऽन्वजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति । जन् + ङः ।
टाप् ।) सुहर्षणी । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
अरण्यकापीसौ । वन्योपोदकौ । अश्वगन्धा ।
गन्धपत्रा । मिश्रया । रोद्धम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः ।) वनोद्भव-
जीरकः । तत्पर्यायः । दृष्टत्याली २ स्रग्-
पत्रः ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । व्रणनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतिक्ता, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिक्ताः ।) हरी-
तकी । इति शब्दमाला ॥

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिक्ता ।)
वनतिक्तिका । इति रत्नमाला ॥

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥
(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति । दा + कः ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥ वनहातरि, त्रि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः ।) अरण्यदमनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनदोषः, पुं, (वनस्य दोष इव ।) वनचम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपेदुः, पुं, (वनस्य धेनुविद ।) गवथी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनपल्लवः, पुं, (वनमिव निविडः पल्लवो यस्य ।)
श्रीभाञ्जनवृक्षः । इति जटाधरः ॥ अरण्यज-
पत्रम् ॥

वनपांशुनः, पुं, (वने पांशुनः पापिष्ठः ।) बाघः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली ।) वनोद्भव-
पिप्पली । तत्पर्यायः । स्रग्पिप्पली २ सुह-

पिप्पली ३ वनकण्ठा ४ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । सा ग्रामा गुणाट्टा । शुष्का खल्प-
गुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः ।
टाप् ।) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको वीजपूरकः ।)
वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य ।) कोकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,—

“अथ वनप्रिय विस्तृत एव किं
यलिसुजो विषसो भवताधुना ।
यदनयेव कुहूरिति विद्यया
न पततस्वरथौ धरथौ तव ॥”
इत्युद्धटः ॥

अरण्यप्रियमात्रे, त्रि ॥

वनवीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वीजा वीज-
पूरकः ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवीजकः, पुं, (वनवीज + स्वार्थे कन् ।) वनवीज-
पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो वीजपूरकः ।)
अरण्यजातवीजपूरः । तत्पर्यायः । वनजः २

वनवीजकः ३ वनवीजः ४ अश्वगन्धा ५ गन्धान्ता ६
वनोद्भवा ७ देवदूरी ८ पीता ९ देवदासी १०

देवेष्टा ११ मातुलङ्गिका १२ पचनी १३ महा-
फला १४ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । वातामदोष-

हानिकफम्बासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः । ततः टाप्
अत इत्वम् ।) भद्रवला । इति केचित् ॥

वनसुक, [ज] पुं, (वनं सुदुक्ते इति । वन् +
सुच् + क्तिप् ।) ऋषभौषधम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वनमक्षिका, स्त्री, (वनस्य मक्षिका ।) दंशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली ।) वनोद्भव-
मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला ।
मध्यपदलोपिसमासः ।) श्रीहृण्णस्य माला ।
तन्स्रस्वरूपं यथा,—

“आजातुसम्बिनी माला सन्तुङ्गसुमोञ्ज्वला ।
मध्ये स्थूलकदम्बाट्टा वनमालेति कौन्तिता ॥”
इति शब्दमाला ॥

(वनपुष्पसकं । यथा, रघुः । ६ । ५१ ।
“अधितमोलिरमौ वनमालया
तरुपलाशमवर्णतनुच्छदः ॥”)

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्थस्यामिति ।
इति । स्त्रीप् ।) दारकापुरी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमाली, [न] पुं, (वनमाला अस्थस्येति ।
इति ।) त्रीक्ष्णः । इत्यमरः । १ । ६ । २१ ॥
(नारायणः । यथा, प्रद्युम्नविजये । ३ अङ्के ।

“कमलयामलया वनमालिनं
गिरिजया गिरिशश निशा विधुम् ।
सुविष्टता परियोजयती विधे-
श्चतुरता ह्यगुरुपषमागमे ॥”)

वनसुक, [च] पुं, (वनं जलं सुचतीति । सुच् +
क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-
वर्षिण्य, त्रि । इति रघुः । ६ । २२ ॥)

वनसुह्रः, पुं, (वनोद्भवो सुह्रः ।) सुकुलकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १७ ॥ तत्पर्यायः । वरकः २
निगूढकः ३ कुलीनकः ४ खण्डो ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २३६ ॥ अस्य अन्यपर्यायगुणौ सुकुल-
मकुलकशब्दयोर्द्रष्टव्यौ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वनसुह्रकलायमकुलकमच्छरमर्द्वैल्यधमकसतीन-
त्रिपुटकहरेखाट्टकौप्रभृतयो वैदलाः ॥)

वनसुहा, स्त्री, (वनसुह्र + टाप् ।) सुह्रपर्णी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमृतः, पुं, मेघः । वनं जलं मृतं वह्नं अनेन
वनं सुचति इति वा मनोयादिः । इत्यमर-
टीकायां भरतकृतजीमूतशब्दस्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

वनमृहंजा, स्त्री, (वनस्य मृह्निं जायते इति । चन्
ङः ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वगमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा ।) काष्ठकदली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः । पृषोदरादित्वात् ङस्ते वाधुः ।)
वानरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा । “राजाहः-
सखिम्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्षरः, पुं, (वनोद्भवो वर्षरः ।) कृष्णार्चकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्षरिका, स्त्री, (वनपाता वर्षरिका ।)
अरण्यजवर्षरी । वनवायुइ इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दोषा-
क्षेशी ४ विषघ्नः ५ सुसुखः ६ स्रग्पत्रकः ७

निद्रालुः ८ श्रीफहारौ ९ सुवक्रः १० । अस्य
गुणाः । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पिशाच-
वान्तिभूतघ्नत्वम् । घ्राणघ्नतर्पणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्षरी, स्त्री, (वनोद्भवा वर्षरी ।) निःश्रेणिका-
ल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्द्धिः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वर्द्धिः ।) दावा-
नलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ५६ । ३४९ ।

“फणारतप्रभाजालजटिलं वनवर्द्धिना ।
यहीतमिव तेनोयहेतिहस्तेन मृह्नि ॥”)

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धेनेति । वासि +
ञ्युः ।) खट्वाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनस्थः

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + णिनिः ।) श्वभनामौषधम् । तुष्कक-
 वृक्षः । वाराहीकन्दः । शाल्मलीकन्दः । नील-
 मक्षिककन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
 नोति । वस् + णिनिः ।) वनवासकर्षरि, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
 “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैरमाहरेत् ।
 गृहमेधियु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥”)
 वनवृक्षाकी, स्त्री, (वगस्य वृक्षाकी वार्षाकी ।)
 वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनव्रीहिः, पुं. (वगस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
 वनशूकरी, स्त्री, (वगस्य शूकरीव रोमश्रुत्वात् मांस-
 लत्वात् ।) कपिकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनस्य शूकरी ।) धारण्यवराही च ॥
 वनशूरणः, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवौष्ठः ।
 वन शील इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २
 वन्यः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६
 श्वेतशूरणः ७ वनकण्डुलः ८ । अस्य गुणाः ।
 रुष्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिगुल्म-
 शूलादिदोषसर्वारोपकनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वनशृङ्गाटः, पुं, (वगस्य शृङ्गाट इव कण्ठकावृत्त-
 त्वान् ।) गोकुचकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गोकुचः सुरभीरुपि स्यात् त्रिकण्टः स्यादु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोकुचको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्कषा स्रदंष्ट्रा च तथा स्यादित्युगन्धिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थे कन् ।)
 गोकुचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनश्रीभर्ग, स्त्री, (वनं शर्लं श्रीभवतीति । शुभ +
 णिश् + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनस्य श्रीभाकर्षरि, त्रि ॥
 वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने या श्या कुकुरः ।)
 गन्धभाणारः । वषकः । यात्रः । इति मेदिनी ।
 ने, २०७ ॥
 वनसङ्गतः, पुं, (वने यङ्गटा वाहुर्लं यस्य ।)
 सखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनसकण्डः, पुं, (वनानां सकण्डः ।) चरख-
 र्चण्टः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ४ ॥ वाय्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनसकण्डश्च ॥
 वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पङ्गिनीव
 श्रीभाकरत्वात् ।) वनकापांची । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वनस्याः, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्या + कः ।) नृगः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः ।
 ५ । १३७ ।
 “एतच्छौचं यदस्यानां हिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनायुः

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
 “प्रवृत्तचक्रो वृषतिर्वनस्थान्
 गजान् गजैः स्त्रैरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
 वनस्था, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्या + कः ।
 टाप् ।) अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनस्थतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
 सुट् ।) विना पुष्यं फलिद्रुमः । (यथा, मनुः ।
 १ । ४७ ।
 “अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्थतयः स्तृताः ॥”)
 वृक्षमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा,
 महाभारते । २ । १४१ । १६ ।
 “कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्चिन्नस्ये वनस्थतौ ॥”)
 स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “नन्दो वृक्षोऽश्वत्थमेदः प्ररोक्षो गणमादपः ।
 स्थालीवृक्षः चयतदः क्षीरो च स्याद्वनस्थतिः ॥”
 इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
 वृत्तवृक्षस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।
 २० । २१ ॥ “आत्मा मधुरक्षो मेघवृष्टः सुधामा
 भाण्डो लोहितवर्णो वनस्थतिरिति वृत्तवृष्ट-
 सुताः ॥” वटवृक्षः ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “वटो रक्तफलः शङ्खो न्यमोषः स्कन्धो ध्रुवः ।
 क्षीरो वैश्रवणावासी बहुपादो वनस्थतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वनहरिदा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिदा ।) अर-
 ग्यजहरिदा । तत्पर्यायः । शोली २ शीलिका
 ३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 गौल्यत्वम् । रुष्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “अरश्यहलदीकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।)
 काशदण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थे कन् ।) काश-
 दण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनाखः, पुं, (वनस्याखः ।) शशकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाखुकः, पुं, सुह्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
 र्यायः । इन्द्रिः २ शिशुवाचकः ३ वृष्ट-
 शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
 वनाट्टः, पुं, वनस्था । नीलमक्षिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
 क्षण्णपीकफलः । इति शब्दमाला ॥
 वनाम्लः, पुं, (वनस्य आम्ल इव ।) कौशाक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुण्यादिविशेषोऽस्य
 कौशाक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)
 वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “यथा तयस्य वानायुर्वेनायुर्वेदुवात्वम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

वनोय

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
 “आजानेयेः सैन्यैः पान्थीये-
 नदीलकाशो जवनायुवाञ्जिकैः ॥”)
 दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
 “गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घलिङ्गश्च दानवः ॥”)
 वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन +
 टः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूपा-
 न्तरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनारिष्टा, स्त्री, (वनगाता अरिष्टेव ।) वन-
 हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनार्चकः, पुं, (वनस्य अर्चक इव । नियतपुष्य-
 चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्यजीवी । साला-
 कारः । इति जटाधरः ॥
 वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
 र्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
 गुणौ रेन्द्रशब्दे द्रव्यौ ॥
 वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूयतीति । अल +
 ल्युल् । टाप् अत इत्वम् ।) वृक्षियुष्ठी ।
 यथा,—
 “वञ्चवहासिश्चंशरो वृक्षियुष्ठी वनालिका ॥”
 इति हारावली । ६५ ॥
 वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) द्रोण-
 काकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्यश्रयिणि,
 त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
 “सीदियत्यखिलो लोकस्त्रिय भूप ! वना-
 श्रये ॥”)
 वनाहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) शूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनिः, पुं, अग्निः । खनि कपि अजि अवि वसि
 वनि ध्वनि अग्नि वलिभ्यश्च । इत्यनेन वन-
 घातोः पूर्वानुवृत्त-इत्यत्ययेन नियमः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यास्तुत्यादिवृत्तिः । ४ । १३६ ॥
 वनितः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेविनः ।
 इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
 वनिता, स्त्री, (वन + क्तः । टाप् ।) जातरागच्छी ।
 स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
 (यथा, रघुः । २ । १६ ।
 “वशिष्ठधेनोरनुयायिन त-
 मावर्त्तमानं वनिता वनास्तात् ।
 प्रपौ निमेषालसप्रश्नपङ्क्ति-
 रूपोयिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”)
 वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
 “केलीवनीयमपि बहुलकुञ्जमङ्गः ॥”)
 वनी, [न] पुं, (वनं आश्रयत्वेनाद्वयस्येति । वन +
 णिनिः ।) वागप्रस्थः । यथा,—
 “गृहमेधी शरद्वनतयोः व्रीहियवाभ्यां यजेत
 वनी चर्वात्तं घ्नामाकौरापत्न्येऽन्यैः प्रा-
 त्नेवा ॥” इति आह्वानान्तमसौ चारोगः ॥
 वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकाभारतसुन्दरी ॥
 वनीयकः, त्रि, (वनिं याचन्मिच्छतीति । वच् +
 क्तो ल्युल् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६३ ॥

वनेचुद्रा, स्त्री, (वने चुद्रा । अलुक्समासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥
वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + “चरेः ।”
इति टः । तन्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहीतज्ञनिषक्तमानः ।
भवन्ति यत्रौघप्रयो रजन्वा-
मनेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ मर्गः ॥

वनेच्यः, पुं, (वने इच्यः पूच्यः ।) वज्ररसात् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेसर्जः, पुं, (वने सर्ज इव ।) असनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोद्भव, स्त्री, (वने उद्भवो यस्याः ।) वनकार्पासी ।
इति रत्नमाला ॥

वनोक्ताः, [सु] पुं, (वनमेव व्योक्तो यद्द
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ।
(वनवासिनि त्रि । यथा, भागवने । ४ । ६ । २ ।
“धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनो-
कसः ।

चरन्ति दक्षिणैश्च भ्रमन्तो यन् सनारकाः ॥”)

वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—

“वन्दाका शेखरी स्या वन्दा च वन्दकेष्यते ॥”
इति भरतधृतहज्जुः ॥

वन्द्यः, पुं, (वन्दते स्तौति वन्द्यते स्तयते इति वा ।
वन्द + “श्रीहृषीकेशमित्राक्षैः विप्राणिभ्यो-
ऽथः ।” इत्यत्र वक्षीत्यस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुसंख्यतः इत्यतोऽथः ।) स्तोता । स्तुत्यः ।
वन्दिघातोरथप्रत्ययेन निष्पत्तिः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वन्दनं, स्त्री, (वन्दनेऽनेनेति । वन्द + करणे लुट् ।)
वदनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे
ल्यट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधा भिन्नान्तगत-
भक्तिविशेषः । यथा । पाञ्चोत्तरखण्डे शिव-
पाञ्चतीर्षवादे ।

“यादां तु वैश्वं प्रोक्तं शशचक्राद्गुणं हरिः ।
प्रारण्योऽपिपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्चनञ्च वपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ।
तदीयानाञ्च संसेवा हादशीघ्रतन्निष्ठता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्द्वैवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवत्वन्विसुक्तये ॥”

इति हरिभक्तिविद्यासं ११ विलासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तर्गतशेषोपचारः । यथा,—

“आसनं स्नातनं पादमर्ज्जनाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनस्नानवसनभरगानि च ।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ॥”

इत्याहिकतस्त्रे आचारचिन्तामणिः ॥ ३ ॥

अथ वन्दनम् ।

“प्रणमेदयं साष्टाङ्गं तन्मुद्राश्च प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रमोद भगवन्निति ॥”
तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।
“स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतेरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देन दण्डवत् ॥”
अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।
“वः स्वयं गन्धपदाभ्यां घटिनाभ्यां नमस्कृतिम् ।
शिरौ मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रयत्नं पाहि मामीश भीतं ग्लान्यमहागर्वात् ॥”
किष्कागमे ।

“दोभ्यां पङ्गाश्च जानुभ्यान्तरमा शिरसा दृशा ।
मनसा वचना चेति प्राणामोऽष्टाङ्ग इरितः ॥
जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजाम् प्रवराविमौ ॥”
इति ॥

“गुरुं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृथगे बुधः ।
अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् शक्तश्चेदधिकाधिकान् ॥”
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्निं वीक्ष्य हरिं चादां गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदधवा चतुर्विंशत्तदङ्कम् ।
नमेत्तदङ्कमधवा तदङ्कं सर्वथा नमेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाच्चादृशनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापंचा न कर्तव्या इष्टाकां द्विजसत्तमाः ।
देवाच्चादृष्टपूर्वं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥”
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारदिंहे ।
“नमस्कारः स्तुतो यच्चः सर्व्यज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दि ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।
रेणुसंख्यं वसेन् स्वर्गं शतमन्वन्तरं नरः ॥”
तत्रैव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्गमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै भुवि ।
प्रणमेत् यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
शास्त्रानामपि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्विने ।
शतजन्मार्जितं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥
रेणुगुच्छितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावदङ्घ्रिचहसाणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं हतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रयाशिनी ॥
जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामगवानुयात् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं देव्यदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा गित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ॥

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि क्षणस्य सकृत्प्रणामो
दशाश्वमेधावभृतेर्न तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
क्षणप्रणामी न पुनर्भावाय ॥”

भक्तिसुधोदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तो न पतता भुवि ।
पातितं पातकं शतं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥
अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेत्रन्तं किङ्करा यान्ता उल्लासपनं यथा ॥”
श्रीविष्णुपुराणे । श्रीधर्मस्य निजभटानुशासने ।

“हरिममरगणार्चिताङ्घ्रिपद्मं
प्रणमन्ति यः परमार्थतो हि मर्त्ये ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथाभिमाप्यसिक्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“शरणागतरक्षणेन
हरिमौशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवास्वर्धो स्फुटं
पतितानुद्धरति स्म तानसौ ॥”

अष्टमस्कन्धे न वलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः समुद्रमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यलोकपालेस्त्वदनुग्रहोऽमरै-
रलक्ष्यपूजापसदेऽसुरैर्पितः ॥”

अनरव नारायणश्चक्षुषे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं वृथा-
मिदम् ।

येषां हरिपदाजामे शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च नारदिंहे श्रीयमोक्ते ।

“तस्य वै नारदिंहेस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्द्वैवजगद्गतुर्जगद्गणपतेः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ ३ ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टान्तरदीये तु दृको-
पाख्यानारम्भे ।

“सकृद्वा न नमेदयस्तु विष्णवे शर्ककारिणे ।
श्रवोपमं विज्ञानीयात् कदाचिदपि नालपेत् ॥”
किञ्च पाञ्चे । वैशाखमाहात्म्ये यमनाक्ष-
संवादे ।

“मय्यन्तो भगवद्दारं नामशुक्लपरिच्छेदम् ।
अदत्त्वा तत्राणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥”
अथ नमस्कारनिधिदानि । विष्णुस्तुतौ ।
“जन्मप्रवृत्ति यत्किञ्चिद् पुमान् वै धर्मीमाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
वाराहे ।

“वस्त्रप्रावृत्तदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
नित्री स चासते दुर्खः सप्तजन्मनिभामिति ॥”

क्रियायन्त्र ।

“अग्ने पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपद्योगमस्कारान् न कुर्व्यात् केशवालये ॥”
अपि च ।

“सक्रद्गमौ शिपिनितौ न प्रक्तः प्रगमेन्सुदुः ।
उत्थायौत्थाय कर्षेयं दण्डवत् प्रलिपातनम् ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्व्यान् भस्त्रा भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्षेयन् प्रक्तौ ताश्च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे = विलासः ॥ ७ ॥
अग्न्यं नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
(विप्रविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।

“यद्विजामन् परुषि वन्द्यं भुवत् ॥”
अमुरः । रक्षोविशेषः । इति ऋग्भाष्ये
सायणः । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्घा माला यत्र सा ।)
नोरगम् । इति हलायुधः । २ : १७६ ॥
(वन्दनार्घा माला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
स्तम्भचतुष्टयवेष्टिताम्बपत्ररिवतमाला । यथा,
“कुर्व्याद्वन्दनमाला यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनैः ।
चतुष्टयोद्धवैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
त्रागानि पत्रसंज्ञानां स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरीवृतः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्वार्थे कन्)
यदिहारीपरि शुभदा माला । यथा,—
“नोरणोर्द्धे तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”
इति हेमचन्द्रः । ११०४ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + घृष्टिबन्दिबिदिभ्यश्चेति
वाच्यम् ।) इ । ३ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
युष् । टाप् । स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमभसना तिलकम् ।
यथा,—

“वेष्टान्नामाहरेद्वसा युष्वा वाघ युष्के वा ।
वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठांशकेषु च ।
कश्यपस्यैतमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति निष्यादितत्त्वे वशिष्ठवचनम् ॥

वन्दनी, स्त्री, (वन्द + लुट् । डीप् ।) नतिः ।
जोडातुः । घटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
ने, ६७॥ कश्चिन् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
कर्मस्थाने साचककर्म इति च पाठः । तत्र तु
पवर्गोयवकारादौ लिखितोऽर्थं शब्दः । किन्तु
यदि उ गुणविभादयोरित्येकान् अनट्प्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अन्तःस्वकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीया, वि, (वदि + अनीयर् ।) न्तनीयः ।
वन्दः । वन्दितयः । वदधातोर्नीयप्रत्ययेन
शिल्पद्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७।०।३० ।

“ततः शुद्धाप्रमासाद्य जातुभ्यां भूतले क्षितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य सगण्यतिम् ॥”

वन्दनीया, पुं, (वन्दते मेघजायं स्तुयते इति ।
वदि + अनीयर् ।) प्रीतभद्रराजः । इति राज-
निषेष्टः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनीयर् ।
टाप् ।) गौरीचना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विवृतिरस्या गौरीचनाशब्दे विज्ञेया ।)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
अच् । टाप् ।) वृचोपरिवृत्तः । वौड इति
परगाह्या । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
दनी २ वृत्तरुहा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
वन्दाका ५ शैखरी ६ सैशा ७ वन्दका ८ ।
इति भरतधृतहज्जुः ॥ वन्दकः ९ नीलवल्ली १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुत्तिली १४
वन्दा १५ परपुष्टा १६ पराग्रया १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ जताविशेषः । भिक्षुकी । इति
मेदिनी । दे, २०॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च
वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वन्दाकः, पुं, वृचोपरिवृत्तः । वौडा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३
तरुरोहिणी ४ वृत्तादनी ५ वृत्तरुहा ६ काम-
वृत्तः ७ शैखरी ८ केशरूपा ९ तरुहा १०
तरुस्या ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
तरुमुक् १४ श्यामा १५ उपदी १६ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
श्रमापहत्वम् । वश्यादिविद्धिदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
कषायत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिषेष्टः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्धिमत्तिलकः कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्यः कफवातासरक्षोन्नविषापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतहज्जुः ॥
वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥

वन्दारः, वि, (वन्दते स्तौति अभिवाद्यतीति ।
वन्द + “श्ववन्दोराहः ।” ३ । २ । १७३ । इति
थारः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
वाद्यकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
वाद्यिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।

“प्रीयति त्वो अशुत्वो गृहति वन्दारस्त
तन्वं वन्दे अग्ने ॥”
स्तौत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
४३ । १ ॥)

व(व)न्दिः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृपादिकं खस्त-
ह्यर्थमिति । वदि + “सन्धघातुभ्य इन् ।” उणा०
४ । ११७ । इति इन् ।) आक्षुष्टमदुष्यगमादिः ।
कवेदी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयष्टः २
उपयष्टः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्यु-
णादिकोयः ॥ (न्दष्टः । यथा, भागवते । ६ ।
१ । २२ ।

“वन्द्यैः कैतवैश्वैर्मैरिवां शक्तिमास्थितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
५० ।
“छतमागधवन्दीनामेकैकस्तु सहासिकम् ॥”

व(व)न्दियाष्टः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्यं गृह्णातीति ।
गृह + षः ।) अग्न्यायुधदेवतागारभेदकः ।
(साकार इति भाषा ।) यथा,—

“वन्दियाष्टांस्तथा वाणिज्जुज्जराणाश्च हारिणः ।
अस्यद्यथातिगश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
वन्दियाष्टादीन् वलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान्
शूलानारोपयेत् । अयश्च वधप्रकारविशेषो-
पदेशः ।

“अग्न्यागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हृष्यश्वरथहर्षुं च हन्यादेवाविचारयन् ॥”
इति मनुस्मरणान् । इति मिताक्षरायवद्यार-
काष्टे दण्डप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
हारकः । गृहस्यं वन्दिमिव कृत्वा समस्तद्रव्या-
णामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्दियाष्टः ।
तत्पर्यायः । माचलः २ । इति चारावली ।
१४५ ॥ वन्दीकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दिपाठः, पुं, (वदि + भावे इन् । वन्दिः
स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिग्रन्थः । तत्-
पर्यायः । भोगवली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दी, स्त्री, (वन्दि + “घादिकारादक्तिनः ।”
इति डीप् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, कुमारः । २ । ५२ ।

“गोप्रारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रव्यानेप्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जययित्रम् ॥”

व(व)न्दी [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृपादीन्निति ।
वदि स्तुतौ + णिनिः ।) राजादेर्यावादी
वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
इत्यन्वे । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितकामिध्या काले काले च वन्दियु ।
स्तुवं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्यै मरुतती ।”
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“सत्त्वियादिप्रकृत्यायां स्तुती भवति जातिताः ।
वैश्रान्नामध्वेदेष्टौ राजविप्राङ्गनामुतौ ॥”
इति मानवे १० अध्यायः । ६३ ॥

आहोत्तरमस्यै शक्तितो दानस्याकारये निन्द्य
यथा,—

“वन्दिभ्यश्चैवमर्दिभ्योऽन्नाविभ्यश्चन्नमार्धनः ।
यदि तत्र न दद्यात्तु विफलं शक्तितो भवेत् ॥”
वन्दिनो वीर्यस्तीक्ष्णतारः । अर्थितः सन् यदि
शब्दोऽन्नं न दद्यात्तु आर्त्तं विफलं नवेदिकर्तः ।
“स्तुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा पंश-
दंसकाः ।

वन्दिनस्तमपप्रज्ञाः प्रस्तापसहस्रोत्तयः ॥”
इत्युक्तेः । इत्यथ आहोत्तरदाननिर्दिष्टान् आहो
वन्दिप्रवृत्तिभ्यो दानाकरुते निन्द्याश्रयणाय
आहान् पूर्वं तदर्थं भीष्मादिकं उक्तवन्ति ।
इति आहोत्तरम् ॥ (गृह्यः । यथा, भागवते ।
११ । ४ । १५ ।
“ओमित्यादेष्टानादाप नन्दा वं सुरवन्दिनः ।

उब्रंश्रीमपरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥”
“सुरवन्दिनो- देवभक्त्याः ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ।)

व. (वन्दीकारः, पुं, (वन्दीवन् गृहस्थं करोतीति ।
ज्ञ + “कर्मण्यग्न” ३ । २ । १ । इत्यग्न ।)
वन्द्याद्यः । डाकाइत इति भाषा । तन्-
पर्यायः । माचलः २ प्रसन्नचौरः ३ चिक्षामः
४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वन्द्या, स्त्री, (वन्द्यते स्तयते इति । वदि +
ग्यन् ।) वन्दा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गौरी-
चना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दनीये, त्रि ।
यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“आश्रीः परम्परां वन्द्यां कर्णे क्लृप्ता कृपां
क्षुर ॥”

यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।

“आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं
पदम् ॥”)

वन्दं, स्त्री, (वन्द्यते स्तयते इति । वदि स्तुतौ +
“स्कायिनच्चेति” उणा० २ । १३ । इति
रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥

वन्दः, त्रि, (वन्दते स्तौति देवादीन् पूजाकाळे
इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-
कोषः ॥

वन्द्यं, स्त्री, (वने भवम् । वन् + यत् ।) त्वचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटन्नटम् । तनुपर्यायो
यथा,—

“कुटन्नटं परं वन्द्यं सुस्तामश्च परीक्षवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वन्द्यः, त्रि, (वने भवः । वन् + यत् ।) वनोद्भूतः ।
इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
“हैयङ्गधीनमादाय घोषवृहानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्द्यानां मार्गशाखि-
नाम् ॥”)

वन्द्यः, पुं, (वन + यत् ।) वनभ्रमणः । वाराही-
कन्दः । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-
विदारि । तनुपर्यायो यथा,—

“क्षीरी शवरपर्यायः सुकृच्छदः कुष्ठनाशनः ।
वन्द्यो मूलककृत्लाभः स्वस्कन्दः स च कषुकी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वन्द्या, स्त्री, (वनानामरणानां क्लृप्तानां वा
संहतिः । वन् + “पाशादिभ्यो यः” ४ । २ ।
४६ । इति यः ।) वनसम्बद्धः । इत्यमरः । २ ।
४ । ४ ॥ जलसंहतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥
सुहृत्पर्यो (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् ।

“सुहृत्पर्यो सुहृदस्यै कासुहा विंशपर्यिका ।
वन्द्या माप्यारग्येति स्वर्गपर्यायुमे च ते ॥”)
गोपालककर्कटी । शुभ्रा । मिश्रेया । भद्रसुजा ।
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाग्दन्त्या ।
तत्पर्यायो यथा,—

“ह्यगन्त्यान्गन्त्यास्ता वागिगन्त्यान्गन्धकाः ।
वन्द्या तुरगगन्त्या च कमुकान्वावरोद्धकः ॥”

वल्या क्वचिन् दृश्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् ॥)

वन्दोपोदकी, स्त्री, (वन्द्या वनोद्भूता उपोदकी ।)
लताविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वनजा २ वनसाङ्गया ३ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनः, पुं, (वनति भागमर्हतीति । वन सम्भक्तौ +
“ञ्जेत्यायवञेति” उणा० २ । २८ ।
इति रन्प्रत्ययः ।) अंश्री । भागी । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वप, औ च लु रे सुखनन्तुवीजोमोः । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
चौ, वप्रा । ज, वपति वपते । लु, उप्तिमम् ।
सुखो सुखितकरणम् । वपति मस्तकं नापितः ।
वपति तन्तुं तन्त्रवायः । यदि वपति क्षपाणः
क्षेत्रमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥

वपः, पुं, (वप् + घः ।) केशसुखनम् । बीजवप-
नम् । इति वपधातोर्भाष्येणुप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
वपनं, स्त्री, (वप् + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् ।
(यथा, मनुः । ५ । १४० ।

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥”
वीणाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥

वपनी, स्त्री, (उच्यते मस्तकादिकमस्यामिति । वप्
+ अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ।) नापितशाला ।
इति हिमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तनुवायशाला ।
इति तनुधात्वर्थदर्शनात् ॥)

वपा, स्त्री, (उच्यतेञ्जेति । वप् + भिदाद्यङ् । टाप् ।)
छिद्रम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । १ । १५ ।
“अथ वल्मीकनपा सुधिरा यध्वे निहितता
भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।

“पतत्रिणक्षस्य वपासुहृत्त्व नियतेन्द्रियः ।
ऋत्विक् परमसम्पन्नः स्वपयामाच प्रास्वतः ॥”
वा च हृदयस्थधातुः । यथा । “त्वक् च
लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च कोम
च यक्षश्च शीघ्रा च युक्तौ च वल्लिश्च पुरीषा-
धानश्चामाशयश्च पक्षाशयश्चोत्तरगुदश्चाधर-
गुदश्च सुदान्तश्च वपा च वपावहनश्चेति साठ-
जानि ।” इति चरके शरीरस्थाने तृतीय-
ध्याये ॥)

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + इलच् ।)
पिता । इत्युणादिकोषः ॥

वपुः, [स्] स्त्री, (उच्यन्ते देहान्तरभोगवाधन-
योगीभूतानि कर्माण्यनेति । वप् + “अन्ति-
पूर्वप्रियञीति” उणा० २ । १ । १८ । इति
उचिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
(यथा, रघुः । २ । ४० ।

“एकातपत्रं जगतः प्रसुतं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)
प्रशक्ताकृतिः । इति मेदिनी । से, ६६ ॥ (अंशः ।
यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ॥”
“वपुस्तेजोऽंशः ॥” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री,
स्वनामध्याता दक्षकन्या । सा तु धर्मराजस्य
पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
“बुद्धिल्लब्धा वपुः प्रान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयो-
वृषी ।

पत्नार्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाजायणीः
प्रभुः ॥”)

वपुःभवः, पुं, (वपुषः शरीरान् सवः चरणं
यस्य ।) शरीरस्यरसधातुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वपुगः, पुं, (वप + उनच् । वयुन + एपोदरादि-
त्वात् घञश्च यः इति केषिन् ।) देवता । इति
शब्दरत्नावली ॥

वपुषा, स्त्री, ह्युषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे,
स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।

“रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं
मनुर्हितं सद्भिदाय ईमहे ॥”

“वपुषाय रूपाद्यं दर्शतं दर्शनीयम् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

वपुष्टमा, स्त्री, पञ्चचारिणी । इति जटाधरः ॥
(काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी ।
सा तु रम्भा नामाश्वरा । जनमेजयकृताश्वमेध-
काळे इन्द्रोद्यमश्चप्रविष्टेन धर्षितासीदती जनमे-
जयेनेवं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविश्रावसु-
वाक्येन गृतीता । एतद्विवरणम् हरिवंशे १८८
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वप्रा, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वप् +
लृच् ।) जनकः । इति मेदिनी ॥ कविः । इति
जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ ।
१४२ । ४ ।

“यदा ते वातो अशुवाति शौचि-
र्वनेव शस्य वपसि प्र भूम ॥”

“यथा वप्रा नापितो वपति सुखयति तथा
भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण सुखयसि ॥” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

वप्रा, [ऋ] त्रि, (वपतीति ॥ वप् बीजोमौ +
लृच् ।) वापकः । इति मेदिनी ॥ (कर्षकः ।
यथा, मनुः । ३ । १४२ ।

“यधेरियो बीजसुप्तान वप्रा जभते फलम् ।
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता जभते फलम् ॥”)

वपुः, स्त्री, पुं, (उच्यतेञ्जेति । वप् + “वृषिवपिभ्यां
रन्” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग-
नगरे परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपवद्धे यदु-
परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चार्थ-
शास्त्रम् । ख्यातादुद्धृतमृत्तर वपुः कारयेत् तस्यो-
परि प्राकारमिति । तनुपर्यायः । चवः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ मृत्तिकास्तूपः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५ । ५ ।

“सद्यं चघने तस्याः सुविशाये फलितकरि-
करकीर्त्तु ।

वप्रे चत्तं दिपमिव शृङ्गारसां विभूयथति ॥”)

महावप्रो यथा,—

“महोद्यानां महावप्रां तद्भागशतशोभिनाम् ।
प्राकारग्रहसमाधामिन्द्रस्वेवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता कृत्रिमोच्छ्रिता भूमि-
वंप्रसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्याये ॥ * ॥
वपति वीजमत्र । जैन इति भाषा । तत-
पर्यायः । केदारः २ क्षेत्रम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टवर्षितायाम् ।
१६ १२६ ।

“शालीक्षुमत्वपि धरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत्पूर्वं प्रतिविद्ये सुरापगाया
वप्रान्तस्खलितविवर्जनं पयोभिः ॥”
पञ्चतसायुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नयोतिषां सन्निपातै-
श्चक्ष्वन्तः साशुवप्रान्तेषु ॥”
वप्रं, स्त्री, (वप् + “वृषिवपिभ्यां रन् ।” उणा०

२ । २७ । इति रन्) वीषकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पर्यायान्तरम् ।
“वीषं वप्रश्च वप्रश्च योगेणं नागनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वप्रः, पुं, (वपति वीजमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ ॥ प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रनापतिः । इति संक्षिप्तशारी-
णादिवृत्तिः ॥

वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरथमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वप्रिः, पुं, (वपति वीजमत्र । वप् + “वङ्क्रा-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) क्षेत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ॥ दुर्गतिः । समुद्रः । इति संक्षिप्त-
शारीणादिवृत्तिः ॥

वप्रौ, स्त्री, (वप्रौ + एषोहरादित्वात् साधुः ।)
वस्त्रोक्तः । इति हलायुधः ॥
ववः, पुं, एकादशकरणान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तत्र विहितानि यथा,—
“पौष्टिकस्त्रिशुभानि ववाख्यं ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
अत्र जातफलम् ।
“वषाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधीरो मनुजः कृती स्यात् ।
मञ्जाकया तन्निलये निषाभं
करोति नित्यं सुविचक्षणः स्यात् ॥”
इति कौटोप्रदीपः ॥

राजिशास्त्रमते अस्य शब्दस्य प्रथमवकारः
मपगतः श्रेयवकारोऽन्तःस्थः ॥

वध्, गत्वान् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । औहवर्गचतुर्थो-
पधः । वधति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, य, (उ + व्य + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
वाद्यविशेषः । तत्तु उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवम्बरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिमरु
डमरुं वादयन् रुष्मनाहं
वम् वम् वम् वम् ववम् वम् भूमितदशशिरा-
क्षालमानेन गृह्यन् ।

कर्पूरासिक्तमक्षापटितपटुजटालम्बिस्त्रदाक्ष-
मालो
मायायोगी दशास्थी रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्राङ्गुरासीत् ॥”

इति रामलीलाव्यतकाथम् ॥ ३ ॥
वरुणवीजम् । यथा । नासापुटौ धृत्वा वमिति
वरुणवीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मात् ललाटस्य चन्द्राङ्गलितसुधया मातृका-
वर्णात्मिकया समक्तं देहं विरचय्य लमिति
पृथ्वीवीजस्य द्वात्रिंशद्द्वारजपेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, य लु टु उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । य,
वेमतुः ववमतुः । अन्ये तु तत्काम्यविधायक-
रुद्धे फणादौ चेमं न पठन्ति वेसुश्च केचिद्दधिर-
मित्यादिवाधनाय तन्त्रेण दन्त्यवकारादिवर्जन-
स्थानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचिन् पुनर्वर्ण-
वकारादिघातन्तरमप्यस्ति इति प्रसपन्ति ।

ज, वामः वमः । उ, वमित्वा वान्ता । टु,
वमथुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमति अन्नमजीर्ण-
वान् । अमन्तत्वेऽपि औ ज्वलङ्गल इत्यादिना
केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्य नित्यं
ह्रस्वः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमगम् । इति वमघातोर्चप्रत्ययेन
नियञ्जम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
वमथुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्वितोऽपुष् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अपुष् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“दौर्बल्यस्यासकाशज्वरवमथुमदाः पाण्डुता-
दाहश्चर्चाः ॥”)

हस्तिशुद्धनिर्गतगलकणा । तत्पर्यायः । कर-
श्रीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नैषधे । १६ । ६ ।

“रवनिवमथुप्रायेणामः कणकमसंभृतेः
कुशकिशलयस्याश्चैरप्रैश्वर्यैरद्विन्दुभिः ॥”)
वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) हर्दगम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
“मथुरास्त्री रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनद्वयमपि । यथा, कथाचरितसुखारे ।
६४ । १७ ।

“य दत्त्वा वमनं हृच्छात् गृतकल्पमशी-
वयन ॥”)
हर्दगम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ आहृतिः ।
इति विश्वः ॥ (आहृरथम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराण्यप्रकाशाभिर्वर्भा पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्ववमनं कृत्विषोपनिषेधिता ॥” ॥
अथ वमनकल्पोविधिः ।
“वमने सदनं श्रेष्ठं चित्रशूलं विरेचने ।
नित्यमन्यस्य तु याधि विश्वेषेण विशिष्टना ॥
फलानि तानि पाण्डानि न चातिहरितान्वापि ।
आदायाद्भिः प्रशान्तं मध्ये श्रीशिवसन्तयोः ॥
प्रमथ्य कुशसुचोर्वां क्षिप्त्वा वृक्षा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनासुसुतोलीं घान्यमध्ये निधापयेत् ॥
शुद्धभूतानि सध्विटाग्नानि कुशवेष्टनान् ।
निष्कृत्य निर्गतैश्चाहे शोषयेत्तान्यघातये ॥
तेषां ततः सुशुष्काणासुदृढ्यं फलपिप्लीः ।
दधिमध्याप्यपल्लैर्दत्त्वा शोषयेत् पुनः ॥
ततः सुगुणं संख्याय कान्यकाले प्रयोजयेत् ।
अथादाय ततो माचां गन्धैरीकृत्य वासयेत् ॥
शुश्वरीं मधुयष्ट्या वा कौविदारस्य वा वले ।
कञ्जुदारस्य विष्वा वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥
शुशुष्क्याः सदा पुष्पाः प्रत्यक्षपुष्पादकेऽथवा ।
ततः पिवेत् कषायं तं प्रातर्मुदितमालितम् ॥
उच्चोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।
श्लेष्मन्त्रप्रतिश्लायगुल्मान्तस्त्रिंशद्घोषु च ॥”
“पित्ते कफस्थानगते चीकृत्वादिज्वरेण तत् ।
हृद्वाहेऽधोऽसपित्ते च चीरं तत्पिप्ली

श्वतम् ॥
चैरेयीं वा कफहृदिप्रसक्तमकेषु च ।
दधुत्तरं वा दधि वा तत्सुतशीरसमवम् ॥
फलादिक्वाचकल्पाभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-
जम् ।
सर्पिः कफाभिभूतैश्चौ शुशुब्हे च वा मतम् ॥”
“वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमप्यजः ।
निम्बान्तातरकाथसमाशुक्तौ नियच्छति ॥
वङ्गुलानपि याधेयुं सन्तान् सन्तपैणोद्भवान् ।
वाटपुष्पफलश्चाणुसूर्वांमाल्यं सुस्वचितम् ॥
वमेच्छन् वसादीनां तपो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥”
“इच्छाकुर्वन्नेन शस्तः प्रताप्यति च मानवे ।
फलपुष्पविहीनस्य प्रवालेक्षस्य वाधितम् ।
पित्तश्लेष्मन्वरे चीरं पित्तोदिके प्रयोगयेत् ॥”
“सक्तुभिन्नां पिवेन्मन्यं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
कफोद्गपे ज्वरे कासे गलरोगज्वरोचक्रे ॥
गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्मं मांसरसेः पिवेत् ।
गरः साधु वमयेव न च दौर्बल्यमश्रुते ॥”
“जीवकधर्मकौवीरा कपिकच्छुः शतावरी ।
काकोलीयावणी मेदा मञ्जान्दि मधुलिका ॥
तदयोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ।
कासे हृदयदादे च शस्ता मधुशियाहृताः ॥”
“सर्वपापां मधुकानां तोयेन जवगस्य वा ।
प्राथयेत् कौटर्गं येषां सुक्तं हृशरयायथा ॥

वमिः

वमिः

वमिः

सप्राज्ञं वार्कड्गधाक्तं तच्चर्यं पाययेत् पृथक् ।
फलजीवन्तकेचाकु जीवन्तीजीवकोदनेः ॥
वमनीषधसुखानामिति कल्पदिगीरिना ।
वीजेभानेन मतिमानन्यान्विप च कल्पयेत् ॥”

इति वामटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

वमनः, पुं. (वमतीव युक्तवर्णमिति । वम् + ल्युः ।)

शयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वमनी, स्त्री, (वमन + डीप् ।) जलौका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे
ज्ञातया ॥)

वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + च्यर्थविवचा-
याम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) सञ्चिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥

वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सर्वधातुभ्य ङन् ।)

उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छदिका । इत्यमरः ।

२।६।५५ ॥ (अस्याः ससम्प्राप्तिलक्षणचिकित्सितं
पथ्यापथ्यश्च यथा,—

“आमले मूलरोगार्निः पर्वमेदो भ्रमः क्लमः ।
शोथः शिरोयथा क्लेदो नेत्रे गम्भीरमच्छति ॥
खली वा चेतनं वापि अजीर्णाञ्जायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमते विडम्बो वातिस्वार्थते ॥
गात्रे खली करं मूलं तथा शोथोऽतिच्छर्त्तना ।
विकलाङ्गो भ्रमार्त्तश्च भ्रमत्तदीक्षते जगत् ॥
शिरोनिर्विपतेऽत्यर्थं करपादौ हिमोपमौ ।
यतेलिङ्गेस्तु संयुक्तं हृदि दूरे परिवर्त्तते ॥”

चिकित्सा ।

“न पञ्चमूर्त्तिकाधिनः कषायः

ससैन्वषामलकश्च कल्कः ।

क्राथं पिबेन्मिश्रितपिपलीकं

न वानहृदिस्त्रिनिवारण्य ॥”

“आमलत्रया रसेनाथ एष्टं चन्दनकं मधु ।

गुटिकाफलमानेन खेष्टो हन्ति वमिं भ्रुवम् ॥

चित्रककटुकरजनीद्वयश्च फलचिकं मधुना च

यावत्पूकश्च ।

समकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-

रयति ॥”

“काकोली काकमाची च क्राथं शर्करया युतम् ।

लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं वृणाम् ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।

हन्ति क्रासं पित्तभवं वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥

दृष्ट्वा पित्तवमिं घोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।

तत्रारवधपत्राणि मधुशर्करयान्वितम् ॥

शीरुपानं प्रशक्तं वा गुस्ताशर्करयान्वितम् ॥”

“जम्बामधोः प्रवालानि दाडिमामलकान्या ।

मस्तुनापोषितं पानं हन्याच्छुंशु वमिं वृणाम् ॥

मन्त्राञ्जने धवकटमककोलचूर्णं

शुण्डा च धान्यमहितं मगुडं प्रदद्यात् ।

श्रेयोक्षरं वमनमाह निघण्टि पुषं

रुष्टोक्कया मधुविड्गुत्तोरपि लेहः ॥”

“कर्मभानगने दोषे विमर्को हि प्रशम्यते ।

रामिन् जातेऽप्यभोभामं वमनं शान्त्यति भ्रुवम् ॥

अथ हिमानमात्रश्चेत्तदा देवाभया मधु ।

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमिणां श्रमनक्रिया ॥

न चोष्णं नातिचाम्बुष न तीक्ष्णं न तथा लघु ।

तखुलीयकश्राकं वा न मद्यं काञ्जिकं न तु ॥

वमिदोषे च कथितं पथ्यश्चात्र श्रेय्युष मे ।

आनपं शालिभक्तश्च शतपुष्या च वास्तुकम् ॥

आफुकी सुन्नयूषश्च दधि सर्पिर्गुंडान्वितम् ।

अङ्गारमखका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥

यथावलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।

तथा दृष्ट्वा प्रकुर्वन्ति पथ्यानां समुपक्रमम् ॥

दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासोत्तिसारके ।

हृक्काशोपे तथा जीर्णे वमिक्लेदोऽथवा पुनः ॥

न चोष्णतोयपानश्च नातिभोजनमेव च ।

नघावणश्च कर्त्तव्यं वर्त्त्येदमनाहिते ॥”

इति वैद्यके ॥)

अथ हृद्दोषधिकारः । तत्र हृद्दिविप्रकृष्टसन्नि-

कृष्टनिदानं पूर्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।

“अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृदौर्लवणैरपि ।

अकाये चातिमान्नेश्च तथा साम्नेऽथ भोजनेः ॥

आमाश्रयात्तथोद्देगादजीर्णान् क्लमिदोषतः ।

नाभ्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमन्नतः ॥

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वाभ्रालोकनादिभिः ।

वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तसुत्क्रियते वलात् ॥”

धामात् असम्यक्पक्वाद्रसात् । अजीर्णान् यथा-

स्थिनाङ्गत्वात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्ताभ्याः ।

अन्वैर्वाभ्रत्सैर्विप्रकृतैर्हेतुभिः पृष्णाकारिभिः

अनियत्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणप्राणैरुत्क्रियते-

ऊर्ध्वं नीत्वा सुखादुवहृच्छ्रियते ॥ * ॥ पूर्वरूप-

माह ।

“हृत्सातोद्गाररीषौ च प्रसेको लवणासृता ।

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमनीनां पूर्वलक्षणम् ॥”

हृद्दोः सामान्यलक्षणमाह ।

“हृदाद्यन्नाननं वेगैरहृद्यन्नङ्गभङ्गनेः ।

निरुप्यते हृद्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥

हृदाद्यन् पूरयन् अङ्गभङ्गनेः अङ्गभेदेः अहृद्यन्

अङ्गानि पीडयन् । वक्त्रं प्रधावितः वक्त्रं प्रति

धावितः दोषः हृद्दिरुप्यते ॥ * ॥ वातचाया

सञ्चयमाह ।

“हृत्पार्श्वपीडासुखशोथशीर्ष-

नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतोदैः ।

उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं

विच्छिन्नलण्यं तशुकं कषायम् ॥

कृच्छ्रेण चार्ष्यं महता च वेग-

नात्तोरुनिलाहृद्दयतीव दुःखम् ॥”

कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिष हृद्-

यति ॥ * ॥ पित्तजामाह ।

“सृच्छापिपासासुखशोथगृह-

स्त्रिगुणं घनं खादु कफाङ्गि युक्तं

सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेतु ॥”

सन्तोषस्तुमिः ॥ * ॥ त्रिदोषजामाह ।

“मूलाविपाकारश्चिदाहृत्तणा-

श्वसप्रमोहप्रवलाप्रसक्तम् ।

हृद्द्विदोषाहृत्तणाहृत्तनील-

सान्द्रोष्णरक्तं वमतां वृणां स्यात् ॥”

आगन्तुजामाह ।

“असात्मजा च क्रिमिजामजा च

वीभत्तजा दौर्द्धृदजा च या हि ।

सा पश्चमी ताश्च विभावयेच्च

दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥”

एताः पश्चागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव अतएव सा

आगन्तुजा पश्चमी विभावयेत् अगुवन्थयेत् ॥ * ॥

उपद्रवानाह ।

“कासः श्वासो ज्वरस्तृष्णा हृक्का वैचित्यमेव च ।

हृद्रोगक्षमकश्चैव त्रैयाश्रुद्धैरुपद्रवाः ॥

वैचित्यं विद्वतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।

श्वसपदेनैव तमकाखस्यापि श्वासस्थोक्तत्वात् ॥

असाध्यां साध्याश्चाह ।

“चीणस्य या हृद्दिरतिप्रसक्ता

सोपद्रवा शोषितरूपयुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां

साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाश्च ॥”

सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता ॥ * ॥

अथ हृद्देषिकित्सा ।

“आमाश्रयोत्क्षेपभवा हि सर्व्वा-

श्रुद्धौ मता लंवनमेव तस्मात् ।

विधीयते मारुतजां विना तु

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”

अत्र द्वितीयपादे हृद्दोः शब्दः ॥

“हृत्पात् शीरोदकं पीतं हृदि पवनसम्भ-

वाम् ।

सुहामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्ववः ॥”

शीरोदकं नाश्रितस्य शीरस्य उदकम् ॥ २ ॥

“गुडूचीविफलाविष्णुपटोलैः क्षयितं जलम् ।

पिबेन्मधुयुतं तेन हृदिर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥

हरीतकीनां चूर्णं तु लिखास्त्राक्षिकसंयुतम् ।

अधोमार्गोक्तते दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ ४ ॥

विडङ्गविफलाविष्णुपर्णं मधुयुतं पिबेत् ।

विडङ्गप्रशुष्कीनां चूर्णं वा कफघ्नं वमिम् ॥”

अथ केषुर्त्तुसुक्तम् । गुडतली इति लोके ॥ ५ ॥

“पिष्ट्वा घात्रोष्णं लाजान् शर्करां च पलो-

मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलषापि कुडुयं सजिलस्य च ।

यासवा गालितं पीतं हन्ति हृदि त्रिदोष-

जाम् ॥ ६ ॥

गुडूथा रचितं हन्ति हिमं मधुवमन्वितम् ।

दुर्निवारामपि श्छेदि त्रिदोषजनितान् यत्नात् ॥ ७ ॥

एतालयङ्गमलकेशरकोलमण्ड-

लाणप्रियङ्गु घनधन्वन्पिपलीनाम् ।

चूर्णानि मासिकविषासहितानि कीट्वा

वयः

हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥”

इति एलादिचूर्णम् ॥ ८ ॥

“अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वाक्षितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥६॥
यथाचिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥१०॥
विल्वत्वचो गुडस्थ्या वा काथः चौद्रेण संयुतः ।
हृदि त्रिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तजां

तथा ॥११॥

आम्नास्थिविल्वानिर्युहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यात् हृदितीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति निर्युहकाथः ॥१२॥

“जम्बाम्बुपल्लवशतं जाजरजःसंयुतं शीतम् ।
श्रमयति मधुना युक्तं वमिमतिवारं लघार्नि-
सुग्याम् ॥१३॥

वीभत्सजां हृद्यतमैरिद्येदीहृदजां फलेः ।
लङ्घनैरामजां हृदि जयेत् सात्तोरसात्म्य-
जाम् ॥१४॥

कृमिहृद्रोगवह्न्यात् वमिं कृमिससृङ्गवाम् ।
तत्र तत्र यथादीयं क्रियां कुर्व्यात् चिकित्-
सकः ॥”१५॥

इति कर्वाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमिः, पुं, (वमति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
टु वम उद्गिरणे + “इक् कृष्यादिभ्यः ।” इतीक् ।)
वमिः । इति मेदिनी । मे, २६ । धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वमितः, त्रि, (वम् + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—
“वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
वमने क्लेशबाहुल्यात् हन्यालङ्घनकर्षितम् ॥”
इत्युद्धटः ॥”)

वमनकृतवस्तु । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
वम्भः, पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
वम्भीकूटः, पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
वय, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-सक०-सेट् ।) उ, वयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वयं, त्रि, असदादिः । आमरा इति भाषा ।
असच्छब्दस्य वयादेशे जवि रूपोऽयम् । इति
याकरणम् ॥ (यथा,—

“एको भवामि स भवेत्समादौ
दारैरयोभौ स भवाव आवाम् ।
वयं भवामो बहवः स पुत्रै-
स्त्वभ्याययादापि विभो प्रसीद ॥”

इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥

वयः, [सु] स्त्री, (वयते वेति अजतीति वा । वय
उ गतौ वीगतौ अजगतौ वा + असृन् । अजते-
र्वीभावः ।) पञ्ची । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
५ । ४६ ।

“ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
रक्षजत् ॥”
वाल्मीकिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ । (यथा,
महाभारते । ३ । ६८ । २३ ।

वयः

“तुल्यशीलवधोयुक्तां तुल्लाभिजनसंयुताम् ।

नेयधोऽहंनि वेदभोः तच्चैयमसितेक्षणा ॥”

अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन् विद्धि पुणः प्रभरामहे वाजयु-
नरथम् ॥”)

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-
विशेषे कर्त्तव्यानि यथा,—

“शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विययेषिणाम् ।
वाहंके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्वजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ सर्गः ॥*॥

अपि च ।

“प्रथमेनार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
केशीरमापञ्चदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥*॥

अपि च ।

“आषोडश्राववेहालस्तरुणस्तत उच्यते ।

दृढः स्यात् सप्ततेरुहं वर्षोयान् नवतः परम् ॥”
इति भरतधृता स्मृतिः ॥*॥

अन्यच्च ।

“वालां वृद्धिवयो रूपं चक्षुस्त्वक् ओत्ररेतसी ।
दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वाङ्ग्याणि च ॥”

इति महाभारतम् ॥*॥

(“कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन
त्रिविधम् । वालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र वाल-
मपरिपक्वातुगुणमजातयज्ञं सुकृमाराक्लेश-
सहसमूर्णवर्णं श्लेष्मघातुप्रायं आषोडश्रवर्षम् ।
विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-
मार्त्तिशुद्धैस्तुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत-
धलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रह्यस्तरुणवचनविज्ञान
संज्ञघातुगुणं पित्तघातुप्रायमापष्टिवर्षस्तुदिष्टम् ।
अतःपरं परिहीयमानधात्विन्द्रियबलपौरुषपरा-
क्रमग्रह्यधारणस्तरुणवचनविज्ञानं भ्रश्यमान-
धातुगुणं वातघातुप्रायं क्रमेण प्रवीर्यस्यते आ-
वर्षशतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
“वयस्तु त्रिविधं वालं मध्यं दृढमिति । तत्रो-
षोडश्रवर्षां वालास्तेपि त्रिविधाः क्षीरपाः
क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः
क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो-
ऽन्नादा इति ॥ षोडश्रवर्षात्परोन्तरे मध्यं वय-
स्तस्य विकल्पो वृद्धियौवनं सम्युर्गता हानि-
रिति । तत्राविशतेऽहिरान्निशतो यौवनमा-
चत्वारिंशतः संज्ञघालिन्द्रियबलवीर्यसम्युर्गता ।
अत ऊर्ध्वं मीषत्परिहाणियावत् सप्ततिरिति ॥
सप्ततेरुहं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्योत्साह-
मष्टन्वहनिवर्णीपलितखालिबलुणं कासश्वास-
प्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं संज्ञक्रियासचमयं

वयुर्न

जीर्णानारमिवाभिष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरो तरासु वयोऽवस्थास्तरुणोत्तरा मेपञ-
मात्राविशेषा भवन्तृते च परिहाण्ये स्तत्राद्या-
पेक्षया प्रतिकुर्वन्त । भवन्ति चात्र ।

वाले विवर्द्धते श्रेया मध्ये मे पित्तमेव त् ।
भूयिष्ठं वृद्धते वायुर्वृद्धे तद्द्विच्य योऽयत् ॥

अभिचारविरैकेस्तु वाञ्छहृत्वा विवर्द्धयेत् ।
तन्साध्येषु विकारसु षड्हां कुर्व्यात् क्रियां

शनेः ॥”

इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥

वयःस्यः, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
स्या + क्तः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।

“पित्ता पुत्रो वयःस्योऽपि सततं वाप्य एव तु ॥”)

वयस्यः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः उः निपा-
ताहिसर्गस्य वा लुक् वयःस्यश्च ॥ वयःपक्षिणि
वाल्यादौ वयो यौवनमात्रके । इति विश्वः ।
इति भरतः ॥

वय(यः)स्या, स्त्री, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्
+ स्या + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य
लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवह्वरी ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुडूची । सञ्जोला ।
काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥
शास्त्रालिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकोली ।
इति भावप्रकाशः ॥ अत्यल्पपर्णी । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।

“वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सञ्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥”)
मत्स्याक्षौ । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयस् + “नौवयो-
धर्मेति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
वयस्कः । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ सवयाः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ४०३ ।

“बहुयोषिति लाक्षाशिरसि वयस्तेन दयित
उपहृषिते ।
तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभा-
ग्यम् ॥”)

वयस्या, स्त्री, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १० ।
१४५ ।

“अत्यर्थं सा च दृष्ट्वा त्वां चायते मदनातुरा ।
तां भजस्व वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥”

इत्युक्त्वा । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । १५ ।

“एकया न विंशतिर्भ्यस्याक्ता एकपत्वारिंश-
द्वितीया चितिः ।” तथाच, वाजसनेयसंज्ञिता-
भाष्ये । १४ । ६ ।

“वयस्यासंज्ञका इत्युक्ता उपपदाद्येकोविंशति-
मन्तैरित्यर्थः ॥”)

वयुर्न, स्त्री, (वीर्यते गम्यते प्राप्यते विषया अगने-
नेति । अत्र गतौ + “अधियमिशीऽभ्यध ॥”

वरः

वरटा

वरणः

उत्ता० ३। ६१। इति उग्य । स च किन् ।
 अलेब्धिभावः ।) ज्ञानम् । यथा,—
 “एताम्राज्ञे रचयति विधिं पीठकीदृक्कादे-
 न्दिदं ज्ञाननिहितवयुनः शिष्यभाष्येषु तद्विन् ।”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ।
 शिष्यभाष्येषु अन्तर्निहितदृष्ट्यादौ वयुनं ज्ञानं
 यस्य सः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते ष्वेति । अण गतौ +
 उग्य ।) देवतागारम् । इत्युगादिकोपः ।
 (एतदर्थे स्त्रीबलिङ्गः । इति उज्ज्वलदत्तः ।
 ६। ६१ । विषयान्मर्जनातः कृशाश्वस्य पुत्रः ।
 यथा, भागवते । ६। ६। २० ।
 “कृशाश्वोर्ध्विपि भार्यायां घूमन्नेतुमञ्जीजनत् ।
 विषण्णयां घेटशिरं देवलं वयुनं मरुम् ॥”)
 वयोधाः, [सु] पुं. (वयो यौवनं दधातीति । वयम् +
 धा + “वयसि धाजः ।” उता० ४। २२८ ।
 इति अग्निः । स च हित् ।) युवा । इत्युगादि-
 कोपः । (अक्षम् । यथा, वाजसनेयसंहिताया-
 याम् । १५। ७ ।
 “वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्य ।”
 “वयोधसा षयो दधाति पुण्याति वयोधा अमं
 तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिन्य ॥”
 इति तद्वाच्ये मञ्जीधरः । आशुर्दातरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८। २४ ।
 “अग्निभिन् वयोधसम् ॥”
 “द्वेषो ह्येता अग्निं वयोधसमिन्त्रय यजतु वय
 न्नाशुर्दधाति वयोधास्तमाशुयो दातारं धारयि-
 नारं वा ।” इति तद्वाच्ये मञ्जीधरः ।)
 वयोवृद्धं, स्त्री, (वयया वृद्धमिव ।) सौमकम् ।
 इति राजनिघण्टुः ।
 वर, तु क इण् । इति कविकण्ठसः । (अदन्त-
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेषोपधः । वरयति ।
 इति दुर्गादासः ।
 वरं, स्त्री, (व्रियते इति । वृ + कर्मणि अम् ।)
 कुङ्कुमम् । मन्त्रप्रियम् । इत्यमरः । तथा च ।
 “परं प्राच्यास्पाच्या न च शिशुविनाशेष्वभिरति-
 धरं भीतं कर्त्तुं न च वचनमुक्ते यद्वृतम् ।
 वरं स्त्रीयं भाष्यं न च परकण्ठभाभिगमनं
 परं भिक्षाशिनं न च परधनानां हि धरन्म् ॥”
 इति वासनेयपुराणे ५२ अध्यायः ।
 लक्षम् । पालकम् । आर्द्रकम् । इति राज-
 निघण्टुः ।
 वरं (म्) क्, नगाक्षप्रियम् । यथा,—
 “मन्त्रादिषु वरं स्त्रीयं विदित्वा दृक्कद्वयम् ॥”
 इति मेदिनी । च, ६३ ।
 वरंधरा, स्त्री, (वरं उद्धीर्षीति । वृ + क्त् ।
 तस्य च ।) कल्पवृक्षः । इति शब्दरत्नसिन्धुः ।
 वाङ्मयिणी इति भाषा ।
 वरः, पुं, (वृ + क्त् ।) वरकम् । मन्त्रकोपः ।
 उता० ७। इत्यमरः । ६। २। ५ । चै वरं ।
 प्रादेशादिषु इत्यर्थः । इति भाषा । देवा-
 यतः । इत्यमरः । १। १। १५ ।

“तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ॥”
 इति च भरतः ।
 जामाता । (यथा, रघुः । ६। ८६ ।
 “प्रसूदितवरपञ्चमेकनक्तं
 चिन्तिपतिमखलमन्वतो वितानम् ॥”)
 विद्मः । इति मेदिनी । रे, ६२ । गुल्गुलुः । इति
 शब्दरत्नावली । पतिः । इति हेमचन्द्रः । ३। २०० ।
 (नियष्टः । यथा, ऋग्वेदे । १। १४३ । ५ ।
 “न यो वराय सखतामिव स्वनः सिनेव खटा
 दिव्या यथाशनिः ॥”
 “योऽन्निर्वराय वरणाय नियष्टाय शक्तो न
 भवति ॥” इति तद्वाच्ये चायणः ।)
 वरः, त्रि, (वृ + अम् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३। ३।
 १७२ । (यथा, विष्णुपुराणे । १। ११। १८ ।
 “राजासनं राजश्चक्रं वराश्चा वरवारणाः ।
 यस्य पुण्यानि तस्यैते मल्लितं प्राप्य पुत्रक ॥”)
 वरकं, स्त्री, (व्रियते अनेन । वृ + अम् । ततः
 संज्ञायां कन् ।) पीताम्हादनम् । इति हारा-
 वली । ६६ । धौताधौतसाधारणवल्गुम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 वरकः, पुं, (व्रियते लोकेरिति । वृ + अम् । ततः
 कन् ।) वनसुतः । इति हेमचन्द्रः । ४। २६६ ।
 पर्णटः । इति राजनिघण्टुः । लघ्वध्वान्यभेदः ।
 चीना इति भाषा । तत्वर्थायः । स्युजकङ्कः २
 रूजः ३ स्तूलप्रियङ्गुः ४ । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । रूजत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-
 कारित्वम् । इति राजनिघण्टुः । (वर + खार्थे
 कन् ।) प्राधेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ३। १००। ५३ ।
 “स वने तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारितात् ।
 द्वितीयं वरकं त्रिं पिष्ट्वां पावनेच्छया ॥”)
 वरकृतः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः कृतवो यस्य शता-
 श्वमेधित्वात् तथात्वम् । यदा, वरः क्रतुर्यस्मात् ।
 पूतक्रतुत्वात् तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति हेम-
 चन्द्रः । २। ८० ।
 वरचन्दनं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम् ।) काली-
 यम् । देवदारुः । इति मेदिनी । ने, २४२ ।
 वरटं, स्त्री, (व्रियते इति । वृ + “शकादिभ्यो-
 ष्टन् ।” उता० ४। ८१ । इति ष्टन् ।)
 कुन्दपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ।
 वरटः, पुं, (वरति श्रियते शरीरवृद्धमिति । इ च
 नैपायाम् + “शकादिभ्योऽष्टन् ।” उता० ४।
 ८१ । इति ष्टन् ।) हंसः । इति मेदिनी । टे,
 ५१ । कीटविशेषः । योसता इति भाषा ।
 मन्त्रकोपः । मन्त्रोक्ती २ वरटा ३ । इत्यमरः ।
 मन्त्रोक्तिः ४ वरटा ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 वरणी ६ । इति षटाधरः । जुमा ० कृत्वा ८
 वृद्धयस्मात् ९ । इति राजनिघण्टुः ।
 वरटा, स्त्री, (वरट + टाप् ।) हंसः । (यथा,
 वैश्वः । १। १४५ ।
 “मदेषुषुषा वरणी वरापुरा
 वरप्रदमिष्वरटा मन्त्रोक्ती ॥”)

वरला । इत्यमरः । २। ५। २५ । कुसुम-
 वीजम् । इति भावप्रकाशः । (अस्ता गुला
 यथा,—
 “वरटा मधुरा जिम्बा रक्तपित्तकषापघ्ना ।
 कषाया शीतला गुल्मी स्वादृष्ट्यानिनापघ्ना ।’
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष् ।) हंसः ।
 इति मेदिनी । टे, ५१ । मन्त्रोक्ती । इति विष्णु-
 शेषः । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये ।
 “सप्तगुणोऽष्टिद्विवरटीजत परीशूकपत-
 भिकाग्नीभ्रमराः मृकतुष्यविषाः ॥”)
 वरटिका, स्त्री, कुसुमवीजम् । तत्वर्थायः ।
 वरटा २ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिम्ब-
 लम् । रक्तपित्तकषापघ्नत्वम् । कषायत्वम् ।
 शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । अहृद्यत्वम् । अग्निता-
 पघ्नत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
 वरणं, स्त्री, (वृ + भावे ल्युट् ।) कन्यादिवरणम् ।
 (यथा, महाभारते । १। १६०। ७ ।
 “न च विप्रैश्चधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 सयंवरः अक्षियाजामितोर्यं प्रथिता मुनिः ॥”)
 वेष्टनम् । इति मेदिनी । के, ६५ । पूजनादि । इति
 शब्दरत्नावली । * । अथ वरणविधिः । तेना-
 माचार्यादीनां शोमसाधौ कर्मणि शोमा-
 रभात् पूर्वमानत्वं यजमानेन सयं वरणं
 कायम् । दानवाचनान्नारम्बरप्रतप्रमाद्युषु
 यजमानं प्रतीयात् । इति हरिशर्मेष्टनकात्या-
 यनस्त्रात् । तत्र वरणवर्णं प्रथमतः । ष्योति-
 षीमे । प्रसीताल्लोचनार्थिभ्योऽप्यारिक्रमदर्शने-
 गान्यन्नाकाङ्क्षया दृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
 त्वात् । समित्तोपानप्रभृतयोऽप्येवम् । वरणम् ।
 गन्धादिदानद्वारा प्रीतितुष्याय कर्मकरगण-
 प्रेरणम् । तत्र च । सर्वत्र प्रादुसुतो दाना
 यर्घीता च उदरसुरः । इति यजुष्याम् । यज-
 मानस्य प्रादुसुत्वं आचार्यादीनामुदरसुत्वं
 प्रतीयते । वरणविधिमात्रं काव्यायणः । आश्व-
 माहात्म्यं आद्यं साधु भयानास्तामर्थविद्यामी
 भयन्तमिति । आश्वमाहात्म्येऽपीय संज्ञायाश्च
 साधु भयानास्तामिति । साधुद्वयार्थं इति
 प्रतिवचनम् । आर्थविद्यामी मयन्तमिति पुन-
 यस्ते अर्थेय इति प्रतिवचनं गार्हपत्यात् ।
 इति हरिशर्मा । इति संभारतत्वम् । * ।
 मेदिनीमते पथर्गोपकारादिशब्दोऽयम् । विष्णु
 ध्यातः अथवरादिश्रुतातीरदृष्टप्रत्यक्ष विषय-
 तारत्र लिखितः ।
 वरणः, पुं, (व्रियते अनेन ह्योऽपीति वा । इ +
 “सुवदृष्टी मुष् ।” उता० २। ५३ । इति
 सुवृ ।) प्राकारः । वरकण्ठः । इत्यमरः । १।
 २। १ । (यदा, किराणे । ५। २५ ।
 “इह विष्णवश्च वरणावरणः
 करिषी सुष्टे वरणावरणः ॥”)
 उष्टः । इति शारदापी । ८। १ अध्यायः ।
 इति इशासुयः । मीही इति भाषा ।

वरति

वरणसी, स्त्री, वाराणसी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
खीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

हरिरुवाच ।

“महेश्वर ऋष्युत्तमां मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याक्षयकरीं शुभदां पुण्यवर्द्धिनीम् ॥
योऽर्चते प्राङ्मुखे पुण्ये महदप्रमथोऽथयः ।
प्रयोगे वसते गित्यं योगशायी तु विश्रुतः ॥
चरणादक्षिणाक्षस्य विनिर्याता हरिहरा ।
विश्रुता वरवेत्तवै सत्संपापहरा शुभा ॥
नयादस्या द्वितीया च अक्षिरित्वेव विश्रुता ।
ते उभे च अरिच्छेष्टे लोकपूज्ये वभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तु चेत्त्रं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सत्संपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसानले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरणः, पुं, (वरणोतीति । वृ + “अण्डन्ञञञ-
टणः ।” उणा० १।१२८। इति अण्डन् ।)
अन्तराक्षेपः । सख्यः । सुखरोगः । स तु ब्रह्म
इति वयस् फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ ॥ वसन्ति पवर्गीयवकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिदृष्टधातोरौणादिक अण्डन्
प्रत्ययनियमत्वात् लिखितः ॥

वरणकः, पुं, (वरण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । हानौर हाओदा इति भाषा ।
यौवनकण्टकः । वयस् फोडा इति भाषा ।
यक्षुणः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण अयं पवर्गीयवकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण दृष्टधातुनियमत्वात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरणकः, त्रि, (वरण + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । ह्यणः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) सारिका । वर्तिः ।
शूखभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरणाङ्गः, पुं, (वरण इव आङ्गुरव ।) शरण-
दृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिक्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिक्तस्तिक्तरी यस्य ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यटकः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“पर्यटो वरतिक्तश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।

कार्यतः पांशुपर्यायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वरतिक्तिका, स्त्री, (वरतिक्त + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्यम् ।) माटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
घ्याकगादि इति भाषा । (यथास्याः पर्यायः ।
“पाटावशावृक्षी च प्राचीना मापकेलिका ।

रकडोला रवा प्रोक्ता पाटिका वरतिक्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वरफ

वरकरी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरत्रा, स्त्री, (त्रियतेऽनयेति वृ + “वृणञित् ।”
उणा० ३।१०७ । इति अत्रन् । टाप् ।) वृत्ति-
कच्छरञ्जुः । काष्ठदङ्गी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
चूषा २ कक्षा ३ कक्षा ४ । चर्मरञ्जुः । तत्-
पर्यायः । नङ्गी २ वङ्गी ३ वङ्गी ४ वाङ्गी ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरत्रया नक्षति धरुणायकम् ॥”

वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरी त्वचा यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गेति ।” ३।२।३ । इति कः ।) अमौह-
दाता । तत्पर्यायः । समर्हकः २ । इत्यमरः ।
३।१।७ ॥ समर्हः ३ वाञ्छितार्थदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वने साहाय्यं ज्ञियतां मम ।

शल्यस्तस्यै प्रतिशुल्यं जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”

प्रवन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—

“सुवर्चला स्वर्गभक्ता वरदा वदरापि च ।

स्वर्गवर्णा रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥”

इति च भोवप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अश्वगन्वा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।
(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्त्रैः

पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भूतं तदभिधाति रजस्तमश्च

सत्त्वेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाखा चतुर्थी ।) माघ-
शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योक्तरे माघशुक्लपञ्चमशुक्लम् ।

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमनुलं जुग्यन्त पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति ॥ दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूइसह इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमौसहः २ दारदातुः ३
खरच्छहः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।
रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

वरपर्णाङ्गः, पुं, (वराणि पर्णान्यस्य । वरपर्णेति
आखा यस्य ।) शीरकपुकीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुदा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदातरि, त्रि ॥

वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तनुपदे श्रेष्ठपदे च स्त्री ॥

वराकः

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीप् ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [ऋ] पुं, (वृ + णिष् । वृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरयकारयिता च ॥

वररुचिः, पुं, (वरा रुचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च विक्रमादित्यराजसभास्यनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्खु-

वेतालभट्टवटकपर्णकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरी वृषतेः सभायां

रत्नानि वै ववरुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)

वरटः । वीज्जा इति भाषा । यथा,

“विषयक्री भङ्गरोलो वरलस्तुण्यटपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलक्षः, पुं, (वरः उल्कसो लक्षः पुष्येण्येन ।)
चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेण
लक्षः ।) वरप्राप्ते, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) हंसी ।
इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तत्र पवर्गीयवका-
रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीप् ।) वरटा । इति
चटाधरः ॥

वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला ।)
श्वशुरभार्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्धिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्धः प्रशस्तः पीता-
दिर्वास्वस्या इति । वरवर्ध + णिः । डीप् ।)
अत्युत्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४ ॥ मत्तकाशिनी ५ । इति भरतः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कन्येयं वार्धेयी वरवर्धिनी ।

भविष्यत् जानता पूर्वं मया गोमिस्त्रिवर्हिता ॥”

लाक्षा । हरिदा । रोचना । फलिनी । साध्वी

स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २२ । २१ ।

“भद्रकालि ! नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि ! चण्डे ! नमस्तुभ्यं तारिणि ! वर-

चर्णिनि ! ॥”

सरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाङ्गीकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवृद्धः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः ।) शिवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलत्रिकम् ।

इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची । मेदा । प्राङ्गी ।

विडङ्गम् । पाटा । हरिदा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥

वराकः, पुं, (वृषीते तच्छील इति । वृ + “अल्य-

भिश्चकुङ्कुलुट्टट्टः पाकम् ॥” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

वराह

वराहः

प्रति पाकन् । शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ । सुहम् । इति ह्रमशब्दः ॥
 वराकः, त्रि, (वृ + "जल्पभिञ्जेति" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) श्रोत्रनीयः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ अवरः । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, मनुस्मृत्याम् । १७ ।
 "नाथे श्रीगुरुगोतमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
 मेधे स्वस्य पदस्य दानरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 त्रं कश्चिन् पुरुषाधमं कनिप्रयगामेप्रमत्पाघदं
 मेवाये रगयामहे नरमहो मृगा वराका
 वयम् ।")
 वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मन्तकम् । गुह्यम् ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । २६ ॥ गुह्यकम् । योनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रेष्ठावयवे, च ॥ (वरा-
 ण्यङ्गान्यस्य ।) तद्गुक्ते, त्रि ॥ (चोचम् । यथा,
 "त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्यादृष्टङ्गश्रीचं तद्योन्-
 कटम् ॥")
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वराङ्गः, पुं, (वराणि स्तूलान्यङ्गानि यस्य ।)
 इत्युक्ते । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,—
 "गुर्वर्षवर्षे हेमाङ्गो वराङ्गचन्दनाङ्गदौ ॥"
 इति तस्य महामनामस्तोत्रम् ॥
 वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमन्त्रम् । कप् ।) गुह्यकम् ।
 इत्यमरः । २ । ११ । ३४ ॥ श्रेष्ठावयवगुक्ते, त्रि ॥
 वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-
 प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—
 "शरः सपुष्पं चरणी सुवृजितौ
 वराङ्गनासेवगमल्लभोजनम् ।
 जानकशायित्वमपलम्भैधुनं
 चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घट् ॥"
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
 वराङ्गकपोषेनः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-
 रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः ।)
 येष्वरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः ।
 किञ्चयंजनः । १ । इत्यमरः ॥
 वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्त्रवयवो यस्याः ।)
 हरिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वराङ्गी, [वृ] पुं, (वराङ्गमन्त्रस्यस्तीति । इतिः ।)
 अत्यवेतसः । वराङ्गशायकवेतसं इति वा पाठः ।
 इति रत्नमाला ॥ केशाङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वराटः, इ (वरं मन्त्रमटतीति । अट् + कर्मणि
 अट् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य शीघ्रशक्तिविद्यया यथा—
 "भूर्भुवो च सवे सुते पशवो म्यापयेत् सुधीः ।
 सुतेर सुतेरसताः शिदितामर्षं भिषग्वरः ॥
 वराटः सुदितां सतां तन्मते निविशयेत् ।
 चारुपार्थिं गतीं देवान् पापिका यजसुष-
 मम् ।
 तन्नेत्रे निविशे सुतं वराटः सर्वरोगमिहम् ॥"
 इतिः ।
 "वराटं भवत्पुत्रेण कर्मिणोऽपि रमेत् यः ।
 अन्वेषामि आयातं याम् सुधीं न मयापि ।"

पक्षाद्गुह्य प्रघात्य गृहीयाच्च वराटकम् ॥"
 इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुगमारणाधि-
 कारे ॥) रञ्जुः । यथा । रञ्जुः शुभा वराटो
 ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कप-
 र्दकः । इत्यमरः ॥ कडि इति भाषा । तस्य
 संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
 "वराटकानां दशकद्वयं यन्
 सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।
 ते षोडश द्रव्य इवावगम्यो
 द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥"
 इति लीलावती ॥ * ॥
 अयि च । ताम्रिकः कार्दिकः पणः । इति
 याज्ञवल्क्यवचनेन गुह्याः पञ्चादमायकस्ते
 षोडशाक्षः कर्षांस्त्री । इत्यमरसिंहोक्तेन च
 अशीतिरक्षिकापरिभित्तान्त्रे पणश्चतस्रः सङ्के-
 तिनः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यते इति
 वराटकैष्वपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं
 भविष्यमत्स्यतन्त्रयोर्वचनं यथा,—
 "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते ।
 तैः षोडशैः पुराणं स्यादजतं सप्तभिस्तु तैः ॥"
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥ * ॥
 ते च दक्षिणार्धे विधीयन्ते । यथा,—
 "हृतमश्रोत्रियं दानं हतो यज्ञस्वदक्षिणः ।
 तस्मान् पणं काकिणो वा फलं पुष्पमथापि
 वा ।
 प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलं भवेत् ॥"
 इति शुद्धितन्त्रम् ॥
 वराटकः, पुं, (वराट् एव । स्वार्थे कन् ।) रञ्जुः ।
 पद्मश्रीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥
 वराटककराजः, [स्] पुं, (वराटक एव रजो
 यत्र ।) नागकेशरदृष्टः । इति शब्दमाला ॥
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् ।
 घत इत्यच् ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, नैषधे । २ । ८८ ।
 "बहुकसुमगिर्वराटिका
 गणनाटत्करकण्टोत्करः ॥")
 तुष्यवाचिका च । यथा,—
 "प्रयागे सञ्जाते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥"
 इत्युद्भटः ॥
 वराणः, पुं, (श्रियते इति । वृ + लुच् । एगो-
 दसान् शीघ्रः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वराणश्च । इति शब्दरत्नावली ॥
 वराणसी, स्त्री, (वराणसी एगोदरादित्वत् साधु ।)
 जाती । यथा,—
 "काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
 सा ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वराण्यं, स्त्री, (वरे दासभिरटती इति । अट् +
 लुट् ।) राजादकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वराभिधः, पुं, अन्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वरा अभिधा यस्य ।) श्रेष्ठनामा च ॥
 वरान्नः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अन्वोऽव । रस्य
 लत्वम् ।) करमर्हः । इति रत्नमाला ॥ कराक्ष
 इति वा पाठः ॥
 वरारक्तं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं शृण्वति गच्छति ।
 अ + क्तल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १३१ ॥ (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे ज्ञानताः ।)
 वरारोहः, पुं, (इक्षितं उच्यतात् व्यायतच्छ-
 त्वाच्च वर आरोहो यत्र ।) हस्त्यारोहः । अव-
 रोहः । इति विश्वः ॥
 वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।)
 उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ (यथा,
 महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ४७ ।
 "यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
 तथा ।
 न स्यास्यति वरारोहे ! तदैव प्रयत्नः कलिः ॥")
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जयादि-
 र्यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलशाटकः २ । इत्य-
 मरः ॥ वराशिः ३ स्थूलशाटकम् ४ स्थूल-
 शाटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्थूल-
 पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ ।
 स्त्रीवमिति जटाधरः ॥
 वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्थिते क्षिप्यते
 दीयते इति यावत् । अस् + लुट् ।) ओङ्-
 पुष्पम् । इति शब्दमाला ॥ (परमासनमिति ।)
 उत्तमासनञ्च ॥
 वरासनः, पुं, (वरां स्त्रीयां नारीं अस्थिति लज्ज-
 तीति । अस् + ल्युः ।) शिङ्गाः । (वरानपि
 जनान् अस्थिति दूरीकरोतीति ।) हारपालः ।
 इति विश्वः ॥
 वरासिः, पुं, (वरैः श्रेष्ठैः अस्थिते क्षिप्यते इति ।
 अस् + इन् ।) स्थूलशाटकः । (वरोऽधिर्यस्य ।)
 खड्गधरः । इति धरणिः ॥
 वरासी, स्त्री, स्थानवाकः । इति शब्दमाला ॥
 वराष्टः, पुं, (वरान् आपृणति इति दुर्गा ।
 लृन् ० । ३ । ४६ । एन + ङः ।) पशु-
 विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शूकरः २ शृष्टिः ३ कोणः ४ पोत्री ५ किदिः ६
 कटिः ७ शंखी ८ घोनी ९ लम्बरोमा १०
 क्रीडः ११ शूदराः १२ इत्यमरः ॥ किरः १३
 सुतादः १४ सुतनाङ्गुलः १५ । इति जटा-
 धरः ॥ स्थूलनासिकः १६ दन्ताशुभः १७ वक्र-
 चक्रः १८ शीघ्रनरः १९ व्यासभिकः २०
 भूषितु २१ यद्वृक्षः २२ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अक्षय मन्त्रस्य गुह्याः । इत्यलम् ।
 यावत्प्रथमम् । इत्यर्थेनतश्च । इति राजशेखराः ॥
 महाशयलम् । विरहशयलञ्च । इति मध्वेन
 पाठान्तरम् । अथत् नृवररन्ते दृष्टयम् ॥ ३ ॥

वराहः

तस्मात् विष्णवे न दयम् । यथा । "नामस्य
नेषेद्यार्थं भस्त्रेणजामहिनोकीरं वर्जयेत् ।
पञ्चनखमन्खवराहमांशानि चेति ।" इत्याहिक-
नक्षत्रपुत्रविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ वराहमांसं भुक्त्वा
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

"भुक्त्वा वाराहमांसान् यो वै मामुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ! ॥
वराहो दग्धवर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
याधो भूत्वा महाभागं समाः सप्त च सप्ततिः ॥
कामिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुच्छले ।
अथोच्चैर्भूषिको भूत्वा वर्षाणां चतुर्दश ॥
एकोनविंशत्यर्षाणि यातुधानश्च जायते ।
शक्तकचाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
याप्रस्त्रिंशतिवर्षाणि जायते पिशिताशनः ।
एष संसारिताङ्गत्वा वाराहामिवभक्षकः ॥
जायते विपुले सिद्धे कुले भागवतजगता ।
ऋषीकेशवचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णलक्षणम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं कृत्वा वाक्यैश्चैदमुवाच ह ।
एतन्वे परमं गुह्यं तत्र भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसभक्षास्तु येन सुस्थानि किल्बि-

यान् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यक्शंसारसागरात् ।
सोमयेन दिनं पञ्च कृत्वाहारेण सप्त वै ॥
पाणीयान् ततो भुक्त्वा तिष्ठेत् सप्तदिनं ततः ।
अक्षरलवणं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्रयः ॥
तिलभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्षकः ।
पयो भुक्त्वा दिनं सप्त कारयेत्सुद्धिमात्मनः ॥
शान्तदान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशच्छरेत क्षतनिश्चयः ॥
प्रसुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वत्रो विगतन्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वाराहमांसभक्ष्यापराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥

वन्धवराहमांसं आह्लादीं विहितम् । यथा
आश्रमनीयवृत्तौ हारीतः । महारथवाशि-
नश्च वराहंस्तपेति । एवञ्च विवदन्ते अग्रा-
न्ध्रकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया प्यव-
स्थितम् । कल्पतरुस्तु । आह्वे निवृत्तानि युक्त-
तपेति । विष्णुपाचकश्च सर्वेषां निषेधः । यथा
वाराहे भगवद्वाक्यम् ।

"भुक्त्वा वाराहमांसान् यस्तु मामुपसर्पति ।
वराहो दग्धवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥"

इत्याकादशीवचनम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।
"हविष्याग्निं वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
मातृशुश्रूषणिकीरभ्रश्राकुनिष्कानपापतेः ॥
रेगरीरववाराहश्रुमांसं चैषेपाक्रमम् ।
मासदृष्टाभिलष्यन्ति दक्षेनेह पितामहाः ॥"
इति आश्रमवचनम् ॥ * ॥

विष्णोरवतारविशेषः । यथा,—

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

"कृत्र प्रजाः स्यास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलय-
र्णवे मन्ना तस्या उद्धरणे यत्रं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायन्तस्व नासा
विवरान् अद्भुतप्रमाणो वराहपोतो निरगान् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पञ्चतोपमो
वभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयाखंडजलमध्ये प्रविश्य इन्ताग्रेण
पृथ्वीमुद्भूय निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो वभूव । ततः पृथिव्यां राणा सायम्भुव-
मनुरासीत् ।" इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकश्चिरगयाचवधो यथा,—

"वराहपञ्चतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छक्रमुत्तमम् ।
सहस्रारं तनश्चक्रं सूर्यवद्भ्रमप्रभम् ॥
यो वै कुरुषुः सुरेन्द्राणासनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णोर्धो योगविदुषां धो यत्रो यज्ञकर्मणाम् ॥
त्रिंशे वयस्य प्रसादेन सवनस्था दिवोक्तसः ।
आच्यं महर्षिभिर्दत्तमभ्युर्वान्त सुधाहुतम् ॥
ततो देवद्रवकरं पुराणं शकृत्सुप्तमम् ।
वक्त्रेण दध्मौ वेगेन विक्षिपन् देवजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्यलो महासुरः ।
कीर्यन्तिवति वदन् रीयात्रारायणमुदेषत् ॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शकृत्क्रीयन्तकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥
ररात्र शकृत्क्रीयाभ्यां नाभ्यामसुरच्छदनः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये पौर्णमास्यामिवास्तुदः ॥

ततो हिरण्योचसुखाश्च सर्वे
समाद्रवन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
गृह्णीतःशस्त्रा बलपूर्णैर्दृपाः ॥
तैर्ऋधमानोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्देव्यासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नासौ चचालासुरवृन्दो वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दरादिः ॥
देवस्तनोरसौ वृवराहमाहवे
निप्रातयामास रथा च्चलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्रुतमाशु कुञ्जे
प्रवर्धमानोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हृन्वमाणो मदयाप्रमेयः
प्रोवाच देवं वृवराहश्चरतिः ।
प्रजापतेः सेतुभिर्निहत्वा
प्रजेश क स्वस्ति यथा सुरेन्द्रः ॥
वशं समाचाद्य परैरेवेयं
विनाशयिष्याम्यहमेवमासौ ।
देव्यास्ताया साक्रमतो हि देवान्
क्षतस्वकीयान् सुनयोपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
हेतुन्द्रर्षः क हु मन्मतीपे ॥

एवं भ्रुवति वाक्यान् विष्णोर्वैष्णवपातयत् ।
स बाहुरतसुख्यं सर्वप्रहरणं रवे ॥

वराहः

दानवाद्यापि समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशाः सर्वे तं सप्तपादवन् ॥
स तापमानोऽतिवलेर्देवैः सन्नायुधोद्यतेः ।
न च्चाल वराहस्तु मैनाक इव पञ्चतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शकृत्कृधरो हरिः ।
यवर्हतं स वेगेन आप्रवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभक्त्यै ।
ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्मभुच्छदनम् ॥
दीप्ताभिसङ्घं घोरं दर्शनीयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपर्यन्तं वचनान्भं भयावहम् ॥
मेदोऽश्विमञ्जाराधिरैः चित्तं दानवसम्भवेः ।
अद्वितीयं प्रहारेस्तु चुरपथन्तमण्डलम् ॥
सगद्दाममालाविनतं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्नेन तेजसा ॥
चिक्षेद वायुंश्चक्रेण हिरण्योचस्य वं तथा ॥
स क्षिप्रवाहुर्विशिरा न प्राकम्प्य दानवः ।
कचन्ववन्स्थिनः संश्ले विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्त्रैव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरण्यस्य रक्तचित्तं मेरोः शङ्खमिवोत्तमम् ॥
हिरण्योचै हने देव्या ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयान् वक्त्रा जगुरात्तां दिशो

दश ॥"

इति वद्विपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शूद्रभक्तपिमघा-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।

"त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालामिना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्त्वा तु पृथिवीं क्षणमात्रादधोगता ।
ततो वराहरूपेण निभग्नां पृथिवीं जले ।
मयां सप्तद्वाराश्च व्यधात् तल्लिलोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकाकोकाङ्क्षयं गिरिम् ।
वाराह्या सद्य रेभे स पृथिव्या चाखरूपया ॥
स तथा रममाणस्तु सुषिरं पञ्चतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेः पोत्री परनकासुकः ॥
पृथिव्याः पोत्रिरूपाया रमयन्त्यास्ततः सुताः ।
त्रयो जाता हिलयेष्ठास्तेषां नामानि वै श्रुत्वा ॥
दुर्वृत्तः कनको घोरः सर्वे एव महाबलाः ।
स तैः पुत्रैः परिश्रुतो वाराहो भाष्यया स्वया ॥
रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागणहिया ।
इतस्तवश्चिशुभिः क्रीडद्धिः पोत्रिभिक्षदा ॥
जगन्ति तत्र भयानि नदीः कल्पतरुं लघा ।
ततो देवगणाः सर्वे संहिता देवयोनिभिः ॥
शक्रेण संहिता मन्त्रं चक्रुः शक्यं जगद्गतम् ॥
ततो निश्चिद्य तै सर्वे शक्राया सुनिभिः नष्ट ।
शरणां शरणं जगुर्नारायणमर्षं विशुन् ॥
तं समानाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रगम्य सर्वे विदग्धास्तुष्टुर्मरुदुष्मन् ॥

देवा क्षुत्तः ।

नमस्ते देवदेव ! जगत्कारणकारण ।
कालस्वरूपिणं भगवन् प्रधानपुरुषात्कृत् ॥
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभाषणः ।
सेन्द्रेऽवगच्छेत्तन्नि सर्वाणु मेघनिष्ठनः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यद्गी भयमुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मथा कार्यं तद्देवास्तूयं सुखताम् ॥
देवा ऊचुः ।

श्रीर्यते वनुधा नित्यं क्रोधा यज्ञपोत्रिणः ।
लोकेश्वर सर्वे मंचुष्या नाप्रवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदनां श्रुत्वा वाक्यं जनार्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डं विशेषतः ॥
यन्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्रवन्ति महद्दुःखं शोभते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कार्यं त्वत्कृमिच्छामि शङ्कर ।
निदेशशक्तं नत् त्वत्तुं स्वेच्छ्या नहि प्रवयते ॥
त्वं व्याजयस्व तन् कार्यं यथाहा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेषां भिर्ब्रह्मणं सारहरं सुहुः ॥
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गान् विप्राणां मारणात् तथा ॥
कायः पापकरो भूतस्तं त्वत्तुं सुहृतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तैरुपैतेर्यः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुयन्नेन पात्यताम् ॥
प्रजा पाल्यां सम सदा धा द्वि सीदति नित्यशः ।
मत्कृते प्रवृत्तं तस्मात् त्वस्ये कार्यं प्रजाकृते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्द मृत्युतुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विद्वन्व्यं त्रिदशां-
सदा ।
वाराहं तेजसा हर्षुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनैर्यदा तेज आहरति माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहीनं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्तिदशाः सर्वे महादेवमुमापतिम् ।
अनुजगमुस्तथा तेज आधातुं सारनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो वृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी च तनुचयाङ्गिरशीऽभवत् ।
ऊर्धाधीभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः ॥
दिलक्ष्यो नोच्छ्रायः चाहं लक्ष्मिः कविस्तुतः ॥
ऊर्ध्वं वराहकायस्तु लक्ष्यो नोच्छ्रायः ॥
लक्ष्मिः कविस्तुतः पार्श्वे वर्धमानस्तदाभवत् ।
तमायातं ततो दृष्ट्वा क्रोधाहावन्तमञ्जसा ॥
सुहृत्तः कण्ठो घोर आसिद्धः क्रोधन्तर्हताः ।
उचिन्वपुस्तं युगपत् पौत्रघातेर्महाबलाः ॥
ततस्तुष्टप्रकारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भिक्षा वपुर्वराहस्य पातयामास तज्जले ॥
तं पातयित्वा प्रपमं सुहृत्तं कण्ठं तथा ।
घोरश्च कण्ठदेशेषु भिक्षा भिक्षा जघान ह ॥
त्वत्प्रणागस्तु ते सर्वे पेतुस्त्रोये महाशये ।
जलशब्दं वितन्वाणाः कालान्तसमर्त्तयः ॥
पतितेषु वराहेषु त्रया विष्णुर्हरस्तथा ।
एतार्थं चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥”
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशत्यनुब्रंशाध्या-
यात् सङ्कलितः ॥ ७ ॥ विष्णुः । ज्ञानभेदः ।
पर्मवभेदः । सत्ता । इति मेदिनी । ३, २२ ॥

(पञ्चतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।

“वैहारो विपुलः श्रौलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तान् शुभाश्वेत्यकपञ्चमाः ॥”
शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशद्वीपान्तर्गतचन्द्रद्वीपविशेषः ।
यथा,—
“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुमुदश्च कंसरुच्य नामो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्कयवाङ्गकगभस्तिमान् ।
तान्नाकुञ्च कुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(कृष्णपिण्डीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥
वराहकान्ता, स्त्री, (वराहस्य कान्ता प्रियेति ।)
वाराहीवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकाली, [न] पुं, (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्णितिः ।) सूर्यमणिपुष्पवृत्तः । तत्त्व-
व्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) चुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लज्जालुः २ समझा ३ लज
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरो ७
तिलगान्धिका ८ नमस्कारो ९ गण्डकाली १०
खदिरौ ११ । इति रत्नमाला ॥ लज्जालुका १२
अञ्जलिकारिका १३ कृताञ्जलिः १४ गण्डकारो
१५ समोच्छेदा १६ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥
वाराही । चामाराजु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥
वराहिका, स्त्री, कपिकच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वराही, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुप्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, त्रि, (वस् + “नमोवरिवसिचन्द्रः
व्यच् ।” ३ । १ । १६ । इति व्यच् । ततः क्तः ।
“व्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवस् + “नमोवरिवसिचन्द्रः व्यच् ।” ३ ।
१ । १६ । इति व्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) अश्रया । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ११८२ । ६ ।
“हुवे यदा वरिवस्या शृण्वाणो
विद्यामेघं वृजनं जीरदाशुम् ॥”)

वरवसितः, त्रि, (वरिवस्या संजाता अस्य
तारंकादित्वादितच् । यद्वा, वरिवस्य + क्तः ।
“व्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यलोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
वरिशी, स्त्री, वडिशी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिषं, स्त्री, (वृ + षः । वाहुलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिषोऽपि ष ।” इत्युष्णलक्ष्मणवचन-
नम् । ३ । ६२ ॥)

वरिषाः, स्त्री भूञ्जि, (वृ + षः । बहुवचनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विखण्डकोषः ॥
वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
चातकपर्शी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिष्ठं, स्त्री, (अतिशयेन वरम् । वर + इच्छन् ।)
तान्त्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं स्वेच्छाख्यं तान्त्रं शुक्लसुखम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वरिचम् । इति मेदिनी । ३, १५ ॥
वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन वर उरुवा
अतिशयान् इच्छन् । प्रियस्त्विरेति वरादेशः ।)
इति व्याकरणम् ॥ वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । ११ ।

“हत्वा स्वरिक्थसृष्ट आततायिनो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥”
उरुतमः । इति मेदिनी । ३, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । १ ।

“यत्नीं वरिष्ठे वृहते विमिष्यन्
वहोऽप्राप्रधानेभिरेवैः ॥”
वत्सः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर + इच्छन् ।) तित्तिरिपक्षी । इति
मेदिनी । ३, १५ ॥ वारङ्गवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चातुषमशुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । २० ।

“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धर्मसावर्णिमन्वन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथाऋषिः ।
निश्चरश्चानघश्चेव रिष्ठश्चान्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नभिदेवश्च सप्तमः ॥”
देवविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।

“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोऽस्यनो विभुः ।
सुप्रसादः किरिटी च सृचीवहो महासुरः ॥”
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदित्यभक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + ष + वात् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) शलावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोऽतिशयेन ऊरु-
र्वरो वा । ईयसुन् । प्रियस्त्विरेति वरादेशः ।)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । १ ।

“वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितो वृषः ॥”
वरिष्ठः । अतिश्रवा । इति मेदिनी । ३, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्णुस्मादिप्रविशति यो गार्गाता-
टाद्द्रव्ययोगः । ननु यातपनम् ।

“दाता दयातुः सुगर्वा नृपेयः
भक्तसंकर्षा मधुराभावाः ।
गरी वरीयान् धनवान् अनाटो
योगी वरीयान् यदि मन्त्रकाले ॥”

इति कौण्टीप्रदीपः ।

(पुत्रहृत् पृथः । इति भागवते । ४ । १ । ३४३)

वरीवर्दः, पुं, वर्णवर्दः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ।

वरीयुः, पुं, कामः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वचटः, पुं, शिखरातिविशेषः । यथा,—

“पुनिन्दा नाहला निष्टाः शवरा वचटा भटाः ।
माला भिन्नाः किराताश्च सर्वेऽपि लोच्य-

मानयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ।

वचटः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—

“रजकधर्मकारण्य नटी वचटु एव च ।
कैवर्त्तनेद्भिलाश्च समेते चान्यजाः खृताः ॥”
एषां स्त्रीगमनादीं शोषो यथा,—

“एतेयान् शिष्यो गत्वा सुक्ला च प्रतियस्य च ।
पततश्चानयो विप्रो ज्ञानान् साम्यन्तु गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रथमवचनम् ॥

अस्तोत्थार्यथा,—

“शिवर्त्तस्य च कन्यायां शौचिकादिषु शौचिकः ।
शौचिकान् शौचिकाष्णातो नटी वचटु
एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ।

वचणः, पुं, (वृणोति सर्वं प्रियते अर्थे इति वा ।
इ + “लट्कारिभ्य उणन् ।” उणा० ३ । ५५ ।

इति उणन् ।) देवताविशेषः । स च कर्म-
मस्य अदितिनामि पत्न्यां जातः । तस्य चर्षेण्यं
पत्न्यां भृगुवाल्मीकी पुत्री जाता । इति
श्रीभागवतमठम् ३ च य जलाधिपतिः पत्निम-
दिक्पालश्च । तनुपध्यायः । प्रपेताः २ पार्श्वी ३
यादव्यापतिः ४ अघ्यतिः ५ । इत्यमरः । यादः-
पतिः ६ अघ्यापतिः ७ । इति वृद्धीकार्या
भरतः । अमुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०
परश्रयः ११ देवदेवः १२ जीवनापायः १३
मन्दपानः १४ । इति अमररत्नावली । वारि-
ण्योमः १५ इच्छली १६ रामः १७ सुखायः १८
इति अटाघरः । १९ । जलाशयोत्तुगमार्दी अस्त
पूजाधिधियेण । यद्यप्यीत्येवरात्रे ।

“अथ पाप्यामतः कुम्भान् सन्धारत्रादिभिः-
तम् ।

इत्युक्तं इत्युक्तं इति नैनाम्यप्रदम् ।
यामेन नाममाश्रय्य धारयन्तं सुभोगितम् ।
मन्त्रेण धामनामीमं कारयेद्दयादयापितम् ।
यानि तु कारयेदुत्तं इति नैनाम्यप्रदम् ।
नामैवेदोभिर्वादिभिः पशुभिः परिवारितम् ।
नक्षत्रेण वरुणं देवं मन्त्रिणां विद्वान्भवेत् ॥”
इत्यमरं तदुक्तम् । अतो अस्तम् ।

वरुणः

“प्रनतवचनं मौनं विमकुम्भेऽपि भन् ।
सन्धिभरतसंयुक्तं सर्वेष्वमलक्षितम् ॥

किरणैः प्रीतनैः मौनैः प्रीत्यन्तमपस्वितम् ।
न्यायग्यायनधाराभिरुपेयस्तमिदं प्रधाः ।
राजदन्तममाखुडं पाशानयकरं सुभम् ।
पुष्कराद्भोगैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ।
गौलो कान्धा चासुगतं नदीभिः परिवारितम् ।
नामैयांशोमसैर्धुक्तं जलाशयि च अपरम् ।
लटिर्गहारकर्णारं नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमनोहारस्य तत्रैव ।

“अष्टाविंशान्तवीजिनं चतुर्दशमरेण च ।
अर्हन्दिभ्युक्तेन प्रभवोर्द्वीपितेन च ॥”

तेन ॐ वाँ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमार्गं स्थितिं कृत्वा प्रवृत्तेन निधीधयेत् ।
पूजयेद्भवपुण्याद्यैः साधिभ्यं पाशसुदया ॥”

स्थितिं प्रतिष्ठान् । निधीधयेत् अन्तर्गताङ्गु-
स्तुष्टिभ्यां निवीधनुदां इधयेत् । नमस्कारमन्त्रान्

“वचनी धवली जिकुः पुरयो निम्नसाधिपः ।
पाशाएस्तो मद्यावाहुतन्ते दिवं नमो नमः ॥”

इति जलाशयोत्तुगमन्त्रम् । १४ ।

एतार्थं अस्तु जपनीयमन्त्रा यथा,—

“पुष्करावर्णकैर्मणैः श्रापयन्तं वसुधराम् ।
दिदुर्गलितसमष्टं तोयात्मानं नमाम्यहम् ॥

यस्य लक्ष्मिषु लील्यतो नयः सन्धाङ्गवन्धु ।
कुर्षीं मनुदासत्वारस्तनै तोयान्ते नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानवैरुपकारेच्छेत् नारायण
मन्त्रमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्जन्तुष्टुम् हन्तो

वरुणो देवता एतावमाहमभियाष्य सुभृष्टार्थं
जपे विगिद्योगः । मन्त्रस्तु सुभृष्टान् जपेः ।

स यथा । ॐ इष्टिरिहानाचकारयो भवता-
सुष्टुर्ती गच्छेत्प्रापिचिर्त्वा दिवं गच्छत नतो

लटिमावष्ट । इति मन्त्रस्य सद्यसजपानन्तरं
सुष्टुष्टिमतो वसुधर्मा भवति । अत्र सन्देशो न

कार्यः ॥ ३३॥ नमोत्तरम् । इति मन्त्रो तथा
मायां तेन हूँ श्रीं ह्रीं इति त्र्यम्बरमन्त्रं नाभि-

माज्जलमध्ये प्रक्षिप्य यदि जपति तदा अन्त-
र्लटिं हरति महाइष्टिर्भवति । अष्टमष्टसधपः

संख्या चतुर्गुणा तेन हाविर्गुणस्यसजपः ।
दिनसमाप्तान्तरं चतुर्षदिने जपयमानिः ।

“नाभिमात्रजपे स्थिता जपेकान्तं प्रसन्नधीः ।
यत्सुखं जपेकान्तं विदिनं चाप्य यततः ॥”

अथवा ।
“यत्सुखं जपेकान्तं तदा इष्टिर्भवेत्तु धुवम् ॥”

इति यत्कर्मश्रीविका ॥ ३३ ॥

पुस्तकान्तरे न इति रक्षाधरमन्त्रोऽपि अघ्य-
त्वेन लिखितः ॥ ३३ ॥ मद्यापानकियो दद्याधने

सहीत्या राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—
“नादहीनं द्युः शाश्वतं शान्तिकी जन्मम् ।
आदरात्तु तन्मोभासिनं शोचिष्य लिखति ॥

अद्वयं प्रथमं तं दक्षं वरुणायोपमादयेत् ।
शुभशोभनयो वा नाकनो प्रतिपादयेत् ॥
इती इत्यस्य वरुणो राजा दक्षप्रो वि वाः

वरुण

इन्द्रः सर्वेषु जगती प्राणतो वेदवारगः ।”

इति भागवते । अथवायः ॥ ३३ ॥

सनामत्यानपत्नः । तस्यैवायः । वरुणः २
मेतुः ३ विक्रमायः ४ कुमारणः ५ । इत्यमरः ।

२।४।२५। इमरीयप्रः ६ मेतुः ७ यमणः ८
शिल्पिभरतः ९ । इति शब्दरत्नावली । अथ-
वृषः १० अन्तदमः ११ साधुपदः १२ तमपः

१३ नाकनामः १४ । अस्तु जलाः । अट्ट-
त्वम् । उटत्वम् । रत्तरीधर्मिपदानहमत्वम् ।

लिट्त्वम् । दीपत्वम् । रिद्धिर्गोमपिचय ।
इति राजनिघण्टुः ॥ अथि च ।

“इत्यः विष्णो वेदी शिखराश्रममाश्रमः ।
विष्टिनि मन्वावासावन्निर्वाणोऽर्चिर्वायवः ।

तथायो वसुधर्मात्तु कटुकी संघर्षो तपुः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

अथवा ।

“वरुणोऽतिवज्रधरो गरी शोणोऽमरोऽहः ।
दुर्गं वरुणं श्रादि पिशाचं यामानजित्म् ॥”

इति राजतरंगिणी ॥ ३३ ॥

पत्नम् । इति मेदिनी । वे. २५ । अर्थः । इति
विष्णुः ३ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽर्जुना शक्रो अश्वत्थंश्च यथा च ।
भगो विष्णुस्तु पुत्राश्च कश्चिन्ना दशमक्षया ॥”

इति मन्मन्त्रात्तत्र प्रथमं पदं इत्यः । इति महाभार-
तम् । १ । १५ । १२९ ।)

वरुणाश्रया, पुं, (वरुणस्य अश्रय आश्रया
तदुत्पत्त्यात् ।) मन्त्रम् । अथमरः । २।२।२।६७

(विपर्ययस्या मन्त्राश्रयं यथा ।)

वरुणां, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इ-
वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ष्या-
गागम-यः ।) वरुणपत्नी । इति अटाघरः ।

। यथा, अग्निर्दे । १ । २२ । १२ ।

“इष्टिनामीमपदुने वरुणां लक्षये ।
अमायीं सोमधीतये ॥”

वरुणं, स्त्री, (इत्येति आहलौकिकेति । इ +
“धाशिष्वादिभ्य ङीष्वा ।” उणा० ४ । १०२।

इति उन्नः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । इषातोऽथ
प्रथयेन निष्यत्तम् । इति विश्वामनीसुता-
सुवादिरिणः ।

वरुणः, पुं, (इ + उणः ।) संभक्तः । इति संज्ञ-
सारोपादिरिणः ।

वरुणं, स्त्री, (प्रियते प्ररीदमनेति । इ परेण +
“भृङ्गुभ्यामायम् ।” उणा० २ । ३ । इति

उपध् ।) तनुनापम् । इति हिमचन्द्रः । अन्तः ।
इति मेदिनी । वे. २१ । तत्र वरुणोऽप्यवराजो

मसितीर्थं शरुणः । (अट्टम् । इति विश्वः ।
इ । ३ । ३ यथा, अग्निर्दे । १ । ५८ । ८ ।

“मया वरुणं नमस्ते विष्णो
मया नमस्कृतं मयाह्यः सर्वम् ॥”

येत्यम् । यथा, भागवते । ४ । १ । २२ ।

“सिन्धोऽथ दधुधोऽभिपद्य सर्व-
दुर्गं वरुणाभिपत्तिरवापदीर्घः ।

वर्जनी

मृतम् २। घनः ८। अयं मन्त्रो जातश्चतुर्णां
घनः ३४। अथवा राशिः ६। अस्य मृतम् ३।
घनः २०। अस्य वर्गो नवानां घनः ७०६।
य एव वर्गो राशिघनः स एव वर्गमृतघनवर्गः ३
इति घनः ३३। अथ घनमृते करणसूत्रं इति हयम्।

“आद्यं घनम्यानमघने हे
पुनस्तयान्याहननो विप्रोध्यम्।
घनं पृथक्त्वं पदमस्य कृत्वा
विप्रया नदाद्यं विभजेत् मृतम्।
पदम्यां न्यसेत्तनक्रानिमन्तनिर्गो
विप्रो न्यजेत्तनघमान् मृतस्य।
घनं नदाद्याहनमृतमेवं
पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च १”

अथोद्देशकः। पूर्वघनानां मृतार्थं न्यासः ७०६।
१६६८१। १६५३१२५। क्रमेण लब्धानि मृतानि
६। २०। १२५। इति लोलावत्यां घनमृतम् ३

वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गेषु उत्तमः ।) चरानां अर्थात्
मेघकर्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः।
शिराणां अर्थाद्दृश्यसिंहदृष्टिककुम्भराशीनां
प्रथमोऽंशः। द्वात्मकानां अर्थान् मिथुनकन्या-
धनुर्मानराशीनां नवमोऽंशश्च। यथा,—

“चरानां प्रथमे चांशे शिराणां प्रथमे तथा।
नवमे द्वात्मकानां च वर्गोत्तम इति स्मृतः।”

अपि च। राशीनां स्त्रीयनवांशः। यथा,—
“स्त्रयवांशसु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ३

वर्षे, इ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ३ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, वर्षते। इति दुर्गा-
दासः ३

वर्षे, [सु] स्त्री, (वर्षते इति । वर्षे + “सन्-
धातुभ्योऽनुन्।” उणा० ४। १८८। इति
अनुन् ।) रूपम्। विहा। (यथा, सुसुते
उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।

“मूलाविष्टः सक्तमजोऽन्यकूली
स्वास्तापानः सप्तकटारुणहः।
वर्षो सुखलक्ष्मणस्य सफेदं
रथं द्वावं मानिलं मारुतेन १”)

तेजः। इति मेदिनी। से, ३५। (यथा, अग्-
वेदे। ६। ६६। २१।

“अये पवन् रुपा अयो वर्षेः सुपीर्यम्।”
“वर्षेः तेजः।” इति तद्वाग्ये सायणः ३ अमम्।
यथा तत्रैव। ३। २४। १।

“अये गृहस्य एतया अभिमानोरपास्य।
दुष्टरक्षरान्मरुतातीपैर्षापायश्च वाहते।”
“वर्षोधाः अतं पेशि।” इति तद्वाग्ये
सायणः ३)

वर्षोऽन्, पुं स्त्री, (वर्षेन् + सार्धे कन् ।) विहा।
रुक्मरः। २। ६। ६८। (शैलिः। यथा,
महाभारते। १३। २५। १६।

“इति कात्यायनस्य तदा सुस्पृष्टइदे।
सुप्रिया रूपवर्षेः केन वै कर्मने नरः।”)
वर्षोऽन्, [सु] पुं, (वर्षोऽन्नास्तीति । वर्षेन् +

वर्जयः

“अस्मायामेधेति।” ५। २। १२२। इति
यिनिः। चन्द्रः। यथा,—

“रोहिण्यामभवद्द्वेषो वर्चस्वी येन चन्द्रमाः।”
इति बृहस्पुराणम् ३

वर्चोः, [सु] पुं, (वर्धते इति । वर्धे + अयन् ।)
चन्द्रपुत्रः। इति मेदिनी। से, ३६। अन्वयः।

“रोहिण्यामभवद्द्वेषो वर्चस्वी येन चन्द्रमाः।”
इत्याद्ये बृहस्पुराण्ये नगार्शुकीर्षने सतीदेष्ट-
त्यागनामाध्यायः ३

वर्जनं, स्त्री, (वृज् + ल्युट् ।) त्यागः। हिंसा।
इति मेदिनी। ने, १२२। मारणम्। इति
हेमचन्द्रः ३

वर्षितः, त्रि, लक्तः। वृजधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः। यथा,—

“अवज्ञातश्चावधृतं सरोयं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सन्कारवर्षितम्।”
इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ३

वर्जनीयं, त्रि, (वृज् + अनौयर् ।) वर्जनयोग्यम्।
त्यक्तयम्। वर्जनीयात्रं यथा,—

“राजासं ननेकाग्रश्च तच्छोभस्यकारिणः।
गत्यासं गणिकाग्रश्च यस्यास्यैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपत्रीविरञ्जितस्वरञ्जिनात्तथा।
गात्र्यञ्जोहकारासं सतकासं विवर्षयेत् ॥
कुलालचित्रकमांसं वाहुषिः पतितस्य च।
पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिशास्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैलप्रथाधिनस्यातुरस्य च।
त्रिकित्तकस्य चैवासं पुंसल्या दाष्टिकस्य च ॥
स्तिननास्तिकयोरसं देवनागिन्दकस्य च।
सौमविक्रियिष्यासं श्वापाकस्य विशेषतः ॥
भाष्याजितस्य चैवासं यस्य शोपपतिगृहे।
उत्सृष्टस्य कदम्बस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥
अपाङ्कान्नास्य संघासं शस्त्राजीवस्य चैव हि ॥
स्त्रीवस्थानत्यासिनश्चासं मत्तोत्तस्य चैव हि ॥
भीतस्य दहितस्यासमवक्रुष्टं परिचितम्।
ब्रह्मद्विपः पापस्यैः आद्यासं स्तनकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवासं धापासं श्शुरस्य च।
अप्रजागन्तु नादीनां हतस्य तथैव हि ॥
कष्टकासं विप्रेषेण शस्त्रविक्रियिष्यथा।
श्रीकासं घटकास्य भिज्जामसमेव च ॥
विहप्रयनस्यसामं परिविज्जाममेव च।
पुनर्भूयो विप्रेषेण तथैव दिधिगुपतेः ॥
अवज्ञातश्चावधृतं सरोयं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सन्कारवर्षितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सन्मन्त्रेष्वनुहितम्।
यो यस्यासं समप्राति स तस्याप्राति किल्बि-
यम् ॥”

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ३
वर्जयः, त्रि, (वृज् + यत् ।) वर्जनीयः। यथा,—

“अतः परं प्रयत्नं तं पञ्चाप्यर्षप्रतिज्ञियाम्।
भोज्यमन्नं यदुषितं खेदात्कं निरकंशितम्।
अस्तेषां च गोघृण्यगोरमदिक्रियाः।
शस्त्रकः कर्णयोर्नोषा मेधा मन्त्रोऽथ प्रहकः ॥

वर्गः

भक्ष्या स्तिते मया वर्जयिं गामान्करदुष्कृतौ।
वित्तेवादिषोपप चाद्रे ब्राह्मणकाय्या।
प्रोक्षितशौण्धाघंश्च त्वाद्गु मांसं न शोषमाक ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदाचाराध्यायः ३

वर्ग, क वर्गे। इति कविकल्पद्रुमः ३ (घुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्गयति। अर्थं कश्चिन्न
मन्वते। वर्गः शुक्रादिक्रिया। इति दुर्गादासः ३

वर्गं, न क स्तुतिविक्षारशुक्रादुद्दुष्ट्युक्तिदीपने। इति
कविकल्पद्रुमः ३ (अदन्त घुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट् ।) वर्गयति वर्गापयति कविः
स्तौनीत्यर्थः। वर्गयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः।
वर्गयति पतिमां शुक्रादिवर्गां करोतीत्यर्थः।
वर्गयति उद्दुष्ट्युक्ते दीप्यते वेत्यर्थः। शुक्राद्य-
तुक्तिदीपने इत्यपि पाठः। इति दुर्गादासः ३

वर्गं, स्त्री, (वर्गयतीति । वर्ग + अच् ।) कुङ्कुमम्।
इति हेमचन्द्रः ३

वर्गः, पुं, (त्रियते इति । वृ + “कृष्टृजृगिद्गुप्य-
निस्वपिभ्यो निन्।” उणा० ३। १०। इति
नः। ष च निन् ।) ज्ञानिः। सा च ग्राहकः
चक्षियो वैश्यः शूद्रश्च। यथासुतपरादिर्यथा।
यदा भगवान् पुरुषरूपेण खडिं कृतवान् तदास्य
शरीरान् चत्वारो वर्गा उत्पन्नाः। सुमती
ब्राह्मणाः बाहुतः क्षत्रियाः ऊरुतो वैश्याः
यादनः शूद्रा जाताः। एतेषां वर्गानां धर्माः
शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति। तत्र ब्राह्मणधर्मा
उच्यन्ते। अध्यायनं ध्यानं दानश्चैति। जीविका-
ख्यः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्चैति। १।
क्षत्रियस्य त्रयो धर्माः। अध्यायनं यजनं
दानश्च। प्रजानां रक्षणं जीविका। २। वैश्यस्य
त्रयो धर्माः। अध्यायनं यजनं दानश्च। चतस्रो
जीविकाः। खडिः गोरक्षं वागिष्यं कुशीद-
श्चेति। ३। शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यवर्षां शूद्रव्य-
यमो जीविका च। ४। ब्राह्मणा आश्रम-
चतुष्टयवन्तो भवन्ति। ब्रह्मचारी गृहस्थः
वानप्रस्थः सत्यायी च। तत्र उपनयनानन्तरं
नियमं कृत्वा यो गुरोः सन्नियो स्थित्वा सास्त्र-
वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीमुच्यते। १।
सास्त्रवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिग्रहं कृत्वा
सधर्माचरयं करोति स गृहस्थ उच्यते। २।
पुत्रसुत्याद्य यो वनवासं कृत्वा अकृष्टपचफलादि
भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति स वानप्रस्थ
उच्यते। ३। यः सर्वं सहादिकं कृत्वा मुक्ति-
सुखो गैरिकक्रीषीणाश्चादानं दत्तं कमण्डलुश्च
विभक्तुं भिक्षावृत्तिर्निर्जने तीर्थे वा स्थित्वा किय-
मौश्वराराधनं करोति स सत्यायीमुच्यते ३३० ॥
क्षत्रियवैश्ययोस्तु प्रथमाश्रमधर्मं विहितम्।
शूद्रस्यैक एव सहाय्यम्। ईश्वराराधनम्
मन्त्रेषां वर्गाशामाश्रमाद्या माधारको धर्मः।
तस्मिन् मनु विद्याभारतः स देव्य उच्यते।
शिक्षोपायकः श्रेयः। दुर्गादिकल्पुपायकः शान्तः।
सर्वापायकः गौरः। मन्त्रोपायकः भास्वद
उच्यते। इति पुराणार्थप्रकाशः ३३३ अपि च।

वर्णः

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिशहरिश्चैव पूष्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
विप्राद्यैः स्निग्धं धर्मैश्च तद्धर्मं यास वै शृणु ॥
यजन् याननं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तम ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य कृषिवैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारकर्मस्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
भिक्षाचर्याय शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्धाकर्मान्तिकायं च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचर्यपशुश्रूषा नैश्चिको ब्रह्मचरः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपश्रूषाणको ज्ञेयो नैश्चिको मरणान्तिकः ॥
अपयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य त्यक्त्वा भार्याधना-

दिकम् ।

यकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्तिकः ॥
भूमौ मूलफलाश्रितं स्वाध्यायरूप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यज्ञेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसाकर्मितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सञ्जासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो जित्यमारुचुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रीथते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यदृष्टो महासुनिः ।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरप्यते ॥
भैक्षं श्रुतश्च मौनित्वं तपोध्याने विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसञ्जासिनः केचित् वेदसञ्जासिनोऽपरे ।
धर्मसञ्जासिनः केचित्क्षत्रियः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च द्विविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
दनीयोऽन्याश्रमो प्रोक्तो योगसूक्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्वं मोक्षे त्वचरभावना ।
दनीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-
जायते ।

प्रश्रुतश्च नियुक्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
ज्ञानपूर्वं निरुक्तं स्यात् प्रवृत्तस्यान्दिदेवकत् ।
तमा द्मो दया दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
आर्जवशान्द्रया च लोभादुत्तरणं तथा ।
मत्तं मनोप आस्तिष्वं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ॥
देवनाभ्यर्चनं पूजा प्राणानां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादिस्वमपेशुच्यमरुचता ॥
एत आश्रमिका धर्माचातुर्भंग्यं त्रयीम्वतः ।
प्राजापत्यं ब्राह्मणाणां स्युतं न्यायं क्रियावनाम् ॥
न्यायमैन्द्रं क्षत्रियाणां संयामेवपलाधिनाम् ।

वर्णः

वैश्यानां मायतं स्थानं स्वधर्ममशुवर्णताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्णताम् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यथा ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म वसुन्धरे ! ।
यानि कर्माणि कुर्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्मसमायुक्तः पेशुच्येन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यम्यो न वृद्धः शिशुचेतनः ॥
एतद्वै ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इष्टापूर्वेषु कुरुते स मामेति वसुन्धरे ! ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेयु कुशलः शुचिः ।
मम कर्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्जितः ॥
अल्पभाषी गुणज्ञश्च नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुविद्यानस्यतामा गुरुकर्मैष्वतन्द्रितः ॥
अभ्युत्थानादिशुश्रूषः पेशुच्येन विवर्जितः ।
एतेगुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानां तु प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतेगुणैः स्वधर्मैश्च लाभालाभविवर्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोक्ष-
वर्जितः ।

शुचिर्देवो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्त्यानुवत्सलः ।
वैश्वस्वैवस्तु संयुक्तो यो गु कर्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि शृणु माधवि ! ।
यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मत्तं अवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यो मम कर्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परी कर्मनिष्ठितौ ॥
देशकालौ च जानाति रजसा तमसोज्ज्वलितः ।
निरहङ्कारयुक्तात्मा चातिथेयो विनीतवान् ॥
अहङ्कानोऽनित्यतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तायवस्थितः ॥
शूद्रकर्माणि मे देवि ! य एवं स समाचरेत् ।
त्यक्त्वा ऋषिसदृशाणि शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥”
इति वाराहे विधिकर्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अपरश्च ।

सुकेशिस्वाच ।

“विप्राणां चातुराश्रम्यं विस्तरान्मे तपोधनाः
आचक्षुषं न मे हृदिः शस्यतः प्रतिविद्यते ॥
ऋषय ऊचुः ।

हतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
तत्र धर्मोऽस्य यत्तश्च कथ्यमानं निश्चामय ॥
स्वाध्यायोऽर्थोऽग्निशुश्रूषा ज्ञानं भिक्षाटनन्तथा ।
गुरौ निषेधं तथाद्यमशुजातेन नित्यशः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
तेनाद्भुतः पट्टे चैव तत्परीभूय नित्यशः ॥

वर्णः

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-
र्मात् ।
ततो वराम्बुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणान्ततः ॥
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गार्हस्थ्याश्रममाश्रयेत् ।
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं खेच्छया वसेत् ॥
तथैव च गुरोर्मे हे द्विजो निहामवाश्रयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भुदेव निषेवयेत् ॥
एवं जयति षट्युं स द्विजः प्राणकूटकूट ! ।
उपावृत्तं स्तनस्तस्मान् गृहस्थाश्रमकाम्यया ।
असमानकुलां कन्यासुहृतेति निश्चाचर ! ॥
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पितृदेवातिथीनपि ।
सम्यक् संप्रीययेद्भक्त्या सदाचाररतो द्विजः ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्याश्रममहितयं विशः ।
गार्हस्थ्यासुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ! ॥
स्नानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यपयेत्
यो ह्यपयति तस्यासौ परिक्रुप्यति भास्करिः ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥
पुनश्च ।

श्रीउर्त्र उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च यथाक्रमम् ।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदितान् ॥
दानं दद्याद्यज्ञेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
नित्योदकी भवेद्दिप्रः कुर्यात्क्षान्तिपरिग्रहम् ॥
वृत्तार्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्तथा ।
कुर्व्यात् प्रतिमहादानं शुक्लाघ्न्यायतो द्विजः ॥”
शुक्लाघ्नं शुक्लः शुद्धो न्यायोपार्जितोऽर्थो यस्य
तस्मात् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्यात्तादृशं कस्यचिद्विजः ।
मैत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
श्रावणि रत्ने च पारक्ये समद्विभवेत् द्विजः ।
ऋतावभिगमः पत्रां शस्यते चास्य पार्थिव ! ॥
दानानि दद्याद्विच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि
हि ।

यज्ञेषु विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥
श्रद्धाचीनो महीरक्षाप्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव हतहृत्स्यो नराधिपः ।
भवन्ति शुपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनाद्याश्च शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्तौत्वभिमतालोकान् वर्णसंस्कारको वृषः ॥२॥
प्राशुपास्यं वाग्निष्यश्च क्षपिष्य मनुजेश्वर ।
वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मश्च शस्यते ।
नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानश्च कर्मणाम् ॥३॥
द्विजातिसंश्रयं कर्म तादृशं तेन पोषणम् ।
क्रयविक्रयजैन्वापि धनेः कारुण्येन वा ॥
दागश्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्वलेदपि ।
पितृादिकश्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च ॥४॥
श्रद्धादिभरसाधाय सर्वेषां परिग्रहः ।
ऋतुकालाभिगमनं स्वदारं च महीपते ॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नाभिमानिता ।
 सत्यं शौचमनायासो मङ्गलं प्रियवादिता ॥
 मैत्र्यसृष्ट्या तथा तददकार्पण्यं नरेश्वर ।
 अन्नस्य च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
 खान्नामायाश्च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
 गुणास्तथापडर्माश्च विषादौनामिमान् षड्गु ॥
 चान्नं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
 राजन्यस्य च वैश्योक्तं शौद्रं कर्म न चेतयोः ॥
 सामर्थ्यं वति तत्राण्यसुभाभ्यामपि पार्थिव ।
 तदैवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ॥
 इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
 धर्ममाश्रमिष्यां सव्यग्नवतो मे निग्रामय ॥१॥
 श्रीउवाच ।
 बालः क्षतीपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
 गुरुगोहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
 व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च कृतबुद्धिना ॥
 उभे सन्धे रविं भूप तथेवामिं समाहितः ।
 उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
 स्थिते तिष्ठेद्ब्रह्मेत्याति नोचैरासीत् चासति ।
 शिष्यो गुरौ वृषश्चेत् प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
 तेनैवोक्तः पठेद्दृष्टं नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
 अतुज्ञातश्च भिक्षामश्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
 क्षवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
 समिञ्जलादिकं चास्य कल्यं कल्युत्पानयेत् ॥
 गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुग्रामवाप्य वै ।
 गार्हस्थ्यमावसेत् प्राज्ञो गिन्यन्नगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
 विधिना चामदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
 गृहस्यकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल ॥ शक्तितः ॥
 निर्व्यापेण पितृगर्भेद्यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन् ।
 अग्नेर्मुनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥
 बलिर्कर्मणा च भूतानि वात्सल्येनाखिलं जगत् ।
 प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्चितान् ॥
 भिक्षाशुभश्च ये केषित् परित्राट् न क्षवारिणः ।
 तीर्ण्यन्नेव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥
 वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ।।
 व्यटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
 अग्निकेता स्नाहारा यत्र सायं गृष्टास्तु ये ।
 तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा धोनिरेव च ॥
 तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
 गृहगतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥
 अतिथिर्यस्य भस्माशो गृह्यात्प्रतिनिवर्त्तते ।
 च दत्त्वा बुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
 अथज्ञानमहङ्करो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
 परितापोपघातो च पाशव्यश्च न शस्यते ॥
 यस्तु सन्ध्वकं करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
 सर्ववन्द्यविनिर्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥
 वयःपरिखतो राजन् कृतकृत्यो गृह्याश्रमी ।
 पुत्रेषु भार्यां निष्पद्य वनं गच्छेत् सहेव वा ॥२॥
 धर्मस्तुल्यलाहारः केशश्शुश्रूषणघातः ।
 भूमौशाशो मवेत्तत्र सुनिः सर्वान्तिपिष्टम् ॥
 धर्मकाश्रुक्तेः कुर्यात् परिधागोत्तरीभके ।

तदक्षिषवर्णं स्नानं शूक्तमस्य नरेश्वर ॥
 देवताभ्यर्चनं ह्योमः सञ्जाभ्यागतपूजनम् ।
 भिक्षा बलिप्रदानश्च शूक्तमस्य नरेश्वर ॥
 वन्यस्त्रेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
 तपस्यतश्च रावेन्द्र शीतोष्णादिसङ्घण्टता ॥
 यस्त्वेनो नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ।
 स दृष्टव्यमिषदोषान् जयेल्लोकांश्च श्राश्वतान् ॥३॥
 चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
 नस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
 पुत्रदत्तकलत्रेषु यत्कस्त्रेहो नराधिप ।
 चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्यतमनुसरः ।
 त्रैवर्णिकांस्वयेन सर्वानारम्भानवनीपते ।
 मित्रादिषु सभे मैत्रः समस्त्रेवैव जन्तुषु ॥
 जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्मभिः क्वचित् ।
 युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वल्लयेत् ॥
 एकरात्रस्थितिर्यमि पश्चरात्रस्थितिः पुरे ।
 तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥
 प्राणयानानिमित्तश्च यज्ञारे मुक्तवज्जने ।
 काचे प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थे पण्डेद्गृहान् ॥
 कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
 तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्गमो भवेत् ॥
 अमयं सर्वसत्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते सुनिः ।
 न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
 कृत्वाभिहीनं स्मशरीरसंख्यं शरीरमग्निश्च सुखे जुहोति ।
 विप्रस्तु भेद्योपगते ह्येवमि-
 क्षितामिनां स ब्रजतिस्स लोकान् ॥”
 चित्तामीनां अग्निचित्तामित्यर्थः । चित्तामिना
 इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
 “मोक्षाश्रमं यश्चरति यथोक्तं
 शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
 अग्निवर्णं च्योतिरिव प्रशान्तं
 स ब्रह्मलोकं श्रयति दिशातिः ॥” ४ ॥
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे पा६ अध्यायौ ॥१॥
 प्रकारान्तरेण तेषामादिष्टधर्मेषां—
 “ततस्तेजोमयं दिवं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।
 तस्मात् पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
 प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसादृजत् ।
 अष्टगद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
 आत्मसेजोभिनिर्वृत्तान् भास्करामिसमप्रभान् ।
 ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च श्राश्वतम् ॥
 आचारश्चैव शौचश्च स्वर्गाय विदधे विभुः ।
 देवदानवगन्धर्वा देवास्तुरमहोरगाः ॥
 यश्चराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषसत्तमः ॥
 ये चाभ्यभूतसर्षपानां वर्णास्तांश्च विनिर्ममे ।
 ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणांश्च लोहितः ॥
 वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
 मान्वातोवाच ।
 चातुर्वर्णस्य वर्णं यदि वर्णो विभज्यते ।
 सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
 अमः ।
 सर्वेषां न प्रभवति कस्मादर्थो विभज्यते ॥
 खेदस्त्रपुरीषाणि श्लेषापित्तं सशोणितम् ।
 तदुः चरति सर्वेषां कस्मावर्णो विभज्यते ॥
 जङ्गमानामसंख्ययाः स्थावराणाश्च जातयः ।
 तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥
 नारद उवाच ।
 न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
 ब्रह्मणा पूर्वंदृष्टं हि कर्मभिर्बर्णतां गतम् ॥
 कामभोगप्रियास्तौज्याः क्रोधनाः प्रिय-
 साहसाः ।
 त्यक्तसधर्मा रक्षाङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
 गताः ॥
 गोभ्यो वृत्तिं समास्याय पीताः कृष्यनुजीविनः ।
 स्वधर्मान्नातुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
 हिंसावृत्तप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
 क्षणाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां
 गताः ॥
 इत्येतेः कर्मभिर्वस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
 इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥
 विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानतां गताः ।
 ब्राह्मणा धर्मेतत्त्वस्थास्ततस्तेषां न गश्यति ॥
 ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
 ब्रह्म चैव परं दृष्टं येन जानन्ति तद्दिदः ॥
 ऋषिभिः स्नेह तपसा दृश्यन्ते चापरे परैः ।
 आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मन्मणाचतायथाः ।
 सा दृष्टिर्मानसौ नाम धर्मेतत्त्वपरायथाः ॥
 मान्वातोवाच ।
 ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ! ।
 वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रूहि षड्तांवर ॥
 नारद उवाच ।
 जातकर्मनादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
 शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्यग्ः षट्स्तु कर्मस्ववस्थितः ॥
 शौचाचारपरो नित्यं विवसाश्री गुरुप्रियः ।
 नित्यव्रती सत्परतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
 सत्यं दानमथोद्गोह आनुशंस्यं क्षपा दृग्मा ।
 तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्तुतः ॥
 क्षत्रवं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
 दानदानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
 विश्रवाशु पशुभ्यश्च क्षुधादानरुचिः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्यग्ः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
 सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
 त्यक्तवेदस्नाचारः स वै शूद्र इति स्तुतः ॥
 शूद्रे चैव भवेत्क्षत्रं द्विजे चैव न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेत्क्षत्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
 मान्वातोवाच ।
 के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्णस्य के पृथक् ।
 चातुर्वर्ण्यश्रमायाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥
 नारद उवाच ।
 अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

वर्गाः

वर्गाः

वर्गाः

प्रजनः स्वेषु टारेषु शौचमद्रोह एव च ॥
 आर्ज्वं भृशभरणं न वै ते चाञ्चवर्षिकाः ।
 प्राज्ञगण्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्दत्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
 अङ्गुर्जासं विकर्माणि आन्तं प्रज्ञानतापतम् ॥
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यज्ञेन च ।
 संविभष्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीथ्यते ॥
 परिनिष्ठितकार्यं तु स्वाध्यायेनैव प्राज्ञगः ।
 कुर्व्यादन्वन्न वा कुर्व्यान्मैत्री प्राज्ञग उच्यते ॥१॥
 क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न याचेन यज्ञेन न च याजयेत् ॥
 नाध्यापयेदधीधीतं प्रजाञ्च परिपालयेत् ।
 नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्व्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरौजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
 ये तु बृहदे विज्ञेनारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
 न्यायिन्तशरीरो हि मंगरादयो निवर्त्तते ।
 क्षत्रियस्य तु तन् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 क्षत्रियाणामयं धर्मो निर्गोतो मुनिभिः परः ।
 नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्वाज्ञो दस्युविनिग्रहान् ॥
 दानमभयनं यज्ञो राज्ञां ज्येष्ठोऽभिधीयते ।
 तस्माद्वाजा महाराज यो ह्ययं धर्मश्शोभिता ॥
 प्रजाः स्वेषु च धर्मेषु स्थापयेत् महीपतिः ।
 धर्मग्राह्यं च हि कर्माणि कारयेत् सततं
 प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनान् ।
 कुर्व्यादन्वन्न वा कुर्व्यान्मैत्री राजान्य उच्यते ॥२॥
 वैश्यास्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ॥
 दानमभयनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयेच्च पशून् वैश्याः पित्रवहर्म्ममर्णयन् ॥
 विकर्म तद्गृहेदन्वन् कर्म यन् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय स्तृष्ट्वा परिददे प्रजाः ।
 जाज्ञयेभ्यश्च राज्ञे च सन्वाः परिददे प्रजाः ॥
 नस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 यग्नाभेकां पित्रेऽनुं श्रुताश्च मिथुनं भवेत् ॥
 सन्वाश्च सप्तमं भागं तथा षड्भैकलचुरे ।
 शस्यानां सन्ववीजानि एषा संवत्सरी भूतिः ॥
 न च वैश्यास्य कामः स्यात् रक्षियं पशूनि ।
 वैश्वे रक्षति ताग्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥३॥
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्गानां दामं शूद्रमकल्पयत् ॥
 तस्मात्शूद्रस्य वर्गानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्गान्शूद्रपूर्वशः ।
 मचयोश्च न कुर्वीत यातु शूद्रः कथञ्चन ॥
 पाथोयान् हि धनं तस्यां यशो कुर्व्याद्गरीयसः ।
 राजा या समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य इति प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अवगतं भरवीधी हि वर्गानां शूद्र उच्यते ॥
 इत्तं वेत्तमौशीरसपानदायनानि च ।

यानयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥
 अध्यायाणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि सत् ॥
 यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराब्रजेत् ।
 कल्पन्तेऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥
 देयः पिच्छीरुनपत्याय भर्त्तयो वृद्धुर्बली ।
 शूद्रेण च न हानयो भर्त्ता कस्याश्चिदापदि ॥
 अतिरेकेण भर्त्तयो भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्तुहायं धनो हि सः ॥
 उक्तस्तथाणां वर्गानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवषट्कारौ मन्तः शूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्याजयेत् न च स्वयम् ।
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥४॥
 श्रीनारद उवाच ।
 इदानीमाश्रमाणाश्च धर्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् शूद्रश्च सन्वाधिवासन ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं श्रुतिः ।
 ब्रूयादश्रुतमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 ततस्तस्याज्ञया नित्यमध्येतयं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनश्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 लाभेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्तविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥५॥
 गृह्याश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिब्रजन् ।
 उद्धृष्टे कुलजां कन्यां सुश्रीलां धर्मचारिणीम् ॥
 अर्चयन्वादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 गृह्णीतां प्रथमो धर्म्मोऽतिथिपूर्जेव पार्थिव ॥
 अप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गृह्याभिवर्त्तते ।
 स यानि नरकं घोरं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनश्चापि संदिशेत् ।
 पादश्च मधुपकं च दद्यात् प्रणतिपूर्वकम् ॥
 सर्वदाश्च प्रियालापं कुर्व्यात्तेन सहान्तनः ।
 भोजनश्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं नृप ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूर्जेन ।
 आतिथ्यसदृशं कर्म गृहस्थानां न विद्यते ॥
 यस्य नित्यं स्थितिरास्ति सोऽतिथिः परिकीर्तितः ।
 सन्वाश्रमाणामधिको गृह्याश्रम उदाहृतः ॥
 यसात्तस्मिन् समायान्ति भिक्षार्थमाश्रमात्स्वयुः ।
 पितृदेवाश्चैव कार्यं गृह्णीता सुखमिच्छता ॥६॥
 वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् क्षतकृत्यो गृह्याश्रमान् ॥
 तदारग्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्म्मिवन् ।
 ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यक्षरसात्त्वताम् ॥
 सुते भाग्यां परिन्त्यस्य वर्णं गच्छेत् सद्यैव वा ।
 शास्तः श्रुत्वात्परात्मा च सन्वभूतश्चिते रतः ॥
 चरितत्रयश्चर्यस्य साक्षात्स्य विशास्यते ।
 कर्त्तव्याणीह राजेन्द्र कथ्यन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैत्यश्चान्वास्त्रधीकारः प्रव्रज्ज इह मोक्षिणः ।
 यत्रास्मिन्तथाप्ये स्यान्निरग्निरनिकेतनः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दाम्नी जितेन्द्रियः ।
 निराश्रीः स्यात् सन्वसमो निर्योगो निर्विकार-
 वान् ॥

विषेकी धनपूर्वादाँ विलम्बः करुणः सदा ।
 संसारं स्रप्रवृद्धीक्ष्य ज्ञान्तः सन्नुद्यमानसः ॥
 पत्रन्मलफलाहारी जलाश्री वायुभोजनः ।
 निराहारीऽथवा शुद्धोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एवं कुर्वन् महाभाग प्राज्ञगः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिवोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सन्वासधर्मिवन् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं सन्वाश्री शास्त्र उल्लूकः ।
 योगाभ्यासरतो नित्यं धर्म्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्म्माधर्म्मविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥६॥
 अन्यत् नारनिहपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे मत्तल्लोपाख्याने कूर्मपुराणे २।३
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥६॥६॥ गजचित्रकमलः ।
 हातीर भुल् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रवेशी २ आस्तरणम् ३ परिस्त्रोमः ४ कुपः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेशिः ७ परिस्त्रोमः ८
 कुपम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्रादिः । रः
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । श्वेतः १
 पाण्डुः २ धूसरः ३ कृष्णः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ शीणः ८ अरुणः ९ पाटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्करः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भस्थबालकस्य घट्टे मासि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । खे, २६ ॥ स्वर्णम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

वर्णः, पुं स्त्री, (वर्णयते भिद्यते इति । वर्णं +
 घञ् ।) भेदः । (वर्णयते हीयतेऽनेनेति ।)
 वर्णं + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्णं +
 व्यच् ।) अक्षरम् । (वर्णयते रण्यते इति । वर्णं
 + घञ् ।) विधेयम् । इति मेदिनी । खे, २६ । ॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अत्रेयदाश्विश्चोत्रमागंस्त्वाविषदाक्षरम् ।
 अण्यथक्तं प्रलपति यदा सा कुण्डली तदा ।
 मूलाधारे विष्वकति सुमुष्ना वेष्टते सुहुः ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥

अस्यार्थः । सुखश्रीत्रमागंस्त्वाविषदात् अनेमि-
 खाहेतोर्षदा सा कुण्डली अविषदाक्षरं अवि-
 ष्यदमक्षरं यत्रासक्तं ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विष्व-
 कति शब्दायते सुमुष्नाश्च सुहुर्वेष्टते । इति
 तट्टीका ॥ ६ ॥ अस्य कुण्डलीस्वरूपत्वं यथा,—
 “कुण्डलीभूतसर्पायामङ्गलश्रियस्तपेयुषी ।
 द्विधत्वारिंशद्दर्गात्मा पथाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुणिता सर्वगान्धेय कुण्डली परदेवता ॥
 विशालनापबुद्धा सा श्रुते मन्त्रमयं जगत् ।
 एकधा गुणिता शक्तिः सर्वविश्वप्रवर्तिनी ॥

त्रिपुष्करं खरान् देवीं ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ॥
इति सारदातिलकः ॥
अस्यार्थः । त्रिधा मेति चन्द्रस्यैवामिरूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सञ्ज्ञात्रेण सञ्ज्ञवर्णेन
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्णते तन्मध्यस्थाधिवाद्यं
कुण्डली । सञ्ज्ञविशेषुभयोपादानान् प्रव्यार्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति ष्येष्टमध्यमकनिष्ठेन तीर्थत्रयम् । खरा-
निति उदात्ताशुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अपि च ।
“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रसूने कुण्डलिनी प्रवृत्तममयी विसुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मादास्तस्माद्विबोधिका ।
ततोऽर्द्धेष्टकतो विन्दुस्तस्मादासौ परा ततः ॥”
इति सारदायामाचार्याः ॥
मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मन्त्रात्मिकां वर्णमालिकां सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सृते
ततः शक्तेर्ध्वनिरासीदिति योचना । ततो
ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम् । अयस्य क्रमः सर्वाक्षरो-
त्पत्तौ ज्ञेयः । तत्र सप्तप्रविष्टा धिच्छक्तिप्रवृ-
त्ताया । पुनराकाशस्था सैव सप्तप्रविष्टा रजो-
ऽनुविद्धा सती ध्वनिप्रवृत्ताया । अचरावस्था
सैव तमोऽनुविद्धा नादप्रवृत्ताया । अथक्तावस्था
सैव तमः प्रासुयं द्विबोधिकाप्रवृत्ताया । सैव
तदभयप्रासुयं दहेष्टप्रवृत्ताया । उक्तं च पदा-
र्थादर्शम् ।
“दृष्ट्वाशक्तिबलोद्बुधो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
सुखपिण्डी च सा शक्तिः क्रियाख्या सृजति
प्रभुः ॥”
असावेव विन्दुः स्थानान्तरगतः परादाख्यो
भवति ।
पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभुः ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
हृदये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदार्थादर्शम् ।
“स्रष्ट्वा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।
अत्रोत्रविषया तस्माद्गुह्यं च्छुद्धं गामिनी ॥
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुसुम्नामाश्रिता भवेत् ।
सैव हृत्पङ्कजं प्राप्यं मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोऽङ्गामिनी ।
सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदस्थिता ॥
त्रिजाल्मूर्तिर्निधुं तच्चर्वणपरिग्रहा ।
शब्दप्रपञ्चजननी ओत्रमात्रा तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्माम्नी तेषोरूपा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशदारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥

सृते तदर्थतो भिन्नाः कला रत्नादिकान्
क्रमात् ॥”
इति तट्टीका ॥
“अथौ स्थानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
त्रिजाल्मूर्तिश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”
इति शिवाचन्द्रम् ॥ * ॥
किञ्च ।
“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुसुम्नारन्ध्रनिर्गताः ।
यक्तिं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघटितः ॥
उच्चैश्चार्ग्यो वायुवहात् क्रूरते खरम् ।
नीचैर्गोऽनुदात्तश्च खरितं तियंमागतः ॥
अर्द्धेकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।
सयज्ञनद्वन्द्वद्वैर्भुतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारैकारयोर्गोमादेकारो वर्ण इष्यते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराक्षरः खरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराक्षरः खरः ॥
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।
तद्वर्णवर्णयोर्शक्तिर्न वै सन्ध्यक् प्रदर्शते ॥
विन्दुसर्गात्मनोर्शक्तिमनसोरुत्पत्ता वदेत् ।
कण्ठासु निःसरन् सर्गाः प्रायोऽचान्तकतः-
परः ॥
नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोच्छ्वासः प्राणकस्तु हः ।
स सर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिभौरयेत् ॥
वर्गस्यैवमात्रेण कं खरस्यर्गनात्तु खम् ।
स्तोत्रगन्धर्वसंस्पर्शात् गधौ ङश्च वहिर्गतम् ॥
विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यं तथा ।
ऋटुरेफसकारश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा ॥
लनवर्गलसानोष्ठानुपूपभानसंज्ञकान् ।
दन्तौष्ठाभ्यां वक्ष्ये तत्तत्स्थानगोऽर्थान् समी-
रयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥
सर्गो विवर्ग एव नश्वरो विद्यतः सोच्छ्वासः
सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको वहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोच्छ्वासः ।
प्राणश्चासौ को वायुश्चेति प्राणकः । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अवर्णकवर्गहृदिसर्वनीयाः
कण्ठाः । १ । इवर्णचवर्गयशास्तालयाः । २ ।
ऋटुरेफसकारश्च मूर्द्धगोः । ३ । लवर्णतवर्ग-
कसा दन्त्याः । ४ । उवर्णपवर्गोपधानीया
ओष्ठाः । ५ । वो दन्तौष्ठाः । ६ । ए रे कण्ठ-
तालयो । ७ । ओ औ कण्ठाङ्गौ । ८ । इति
शिवाचन्द्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“यद्गुह्यं सर्वतन्त्रेषु वर्णोच्चारविधिं शिष्टे । ।
तव स्नेहान्महेशानि ! तद्वय कथयामि ते ॥
पञ्चाशन्नाटकावर्णोच्चारणं गुणतोऽभ्यसेत् ।
अ कु टु तु पु यु शु अथौ वर्णाः प्रकीर्त्तताः ॥
अ क हः कण्ठतोः शिरोः स्तासुतसुयथाः
सृताः । २ ।

ऋ टु रघास्तु मूर्द्धगोः ३ दन्त्या ल तु ल सा
मताः ॥ ४ ॥
उपवचोऽसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।
विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्षाद्यं कण्ठतः खराः ॥
ऋटुर्यं विन्दुया मूर्द्धा लवर्णं विन्दुदन्तजम् ।
मुखस्थानाह्वयो वाच्याः चकारः कण्ठघातनः ॥
व्यञ्जनहयसंयोगे भवेत् पूर्वखरी गुरुः ।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेऽस्य श्रुतिर्हयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथेयते ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय खरवत् श्रुतितं ब्रजेत् ॥
अथौ वीचे शकारस्य हृत्श्रुतिः परमेश्वरि ! ।
हृत्श्रुतिश्च रादिभ्यो तथादिस्थे तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादौ नमस्तस्यै चास्या इत्यादौ च ।
रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाच्यता ॥
वर्णः हृद इत्यादौ ।
किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यता ॥
सु तूयं ध्वनिमात्रोति यादिस्थे परमेश्वरि ! ।
वाच्य इत्यादौ ।
पु चतुर्ध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः ॥
आज्ञानमिवाहौ ।
लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं स्वल्पवाच्यता ।
प्रज्ञाद् अज्ञाय इत्यादौ ।
मादिस्थे मे च मस्यापि नासिकामूलवाच्यता ॥
उ ङ य न मा विन्दुनासिकामूलजाः सृताः ।
यकारश्चु लतीवर्णं पदादौ सर्वदा ब्रजेत् ॥
केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रगः ।
नादिस्थस्यस्योऽन्तं खरयोगान्तवर्गके ॥
प्रज्ञः स्नान इत्यादौ ।
वर्णोत्तरेषु लघुयोर्व्यञ्जित्वादिवाच्यता ।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेत् ।
आदिरेफस्तु संप्रोक्तो हृत्शिरश्चो ब्रजेदहताम् ।
एवं ज्ञात्वा महेशानि ! पठेत् स्तोत्रं जपेन्मनुम् ।
कवचश्च महेशानि नात्यथा फलमाप्नुयात् ॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥
अपि च ।
“इत्युः खरेषु पूर्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे ।
शिवशक्तिमयास्ते स्युर्विन्दुसर्गावसानकाः ॥
विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशा-
करः ।
खराणां मध्यमं यत्तु तच्चतुष्कं नपुंसकम् ॥
विना खरेस्तु नाचेषां जायते अस्तिरङ्गवा ! ।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्गर्वात् मनीषिणः ॥
कारणात् पञ्चभूतानासृजता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशक्तिप्रयः क्रमात् ।
पञ्च इत्याः पञ्च दीर्घाः विन्दुन्ताः सन्धिसम्भवाः ।
पञ्चशः कादयः प च ल च हान्ताः समी-
रिताः ॥”
इति सारदा ॥ * ॥
अक्षरसदृशकारणं यथा,—
“वायुमासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते
यतः ।

वर्णः

वर्णः

वर्णः

धात्राश्चराणि दृष्टानि पत्राङ्गुल्यतः पुरा ॥
 इति व्योतिस्तत्त्वे दृष्टस्वतिः ॥
 वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थे दृष्टयः ॥ ३ ॥ वर्ण-
 नामानि यथा,—
 “तन्मसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्मशाक्ततः ।
 वर्णनामानि कतिचिन् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥
 व्यंकारो वर्णलक्षारो वामस्य हंसकारणम् ।
 मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम् ॥
 सर्व्ववीवीत्यादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवःस्वकः ।
 स्वावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
 आदिवीणं वेदसारो वेदवीजमतः परम् ।
 पञ्चरस्त्रिज्जुटे च त्रिभवे भवनाशनः ॥
 गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः ।
 अक्षरं मातृकाक्षरानादिरहेतमोक्षदौ ॥ ॐ ॥
 अः श्रीकण्ठः सुरेश्च ललाटशेकमात्रिकः ।
 पूर्वोदरी दृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियंवदः ॥
 महाभास्त्री वासुदेवो धनेशः केशवोऽन्तम् ।
 कीर्त्तिर्निर्दृतिर्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
 ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्वः करस्यः प्रणवाद्यकः ।
 ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाग्निनी वियन् ॥
 विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिथिरंश्रिनी ।
 अर्कमखलत्रयार्थौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
 आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 चौरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्त्रवृत्तकौ ॥
 प्रचण्ड एकजो रद्वो नारायण इभेश्वरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकः ॥
 पितामहो द्विषान्तोऽभूः क्रिया कान्तिश्च
 सम्भवः ।
 द्विनीया मानदा काशी विघ्नराजः कुचो वियन् ।
 श्वरान्तकश्च हृदयसङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ अः ॥
 इः छद्मा शालाली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
 सुमिधं सुन्दरी वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
 भूमथो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका ।
 शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविना-
 यकः ।
 नेपाको भरणी रद्वो नित्या क्रिन्ना च पावकः ॥
 ३८ ॥
 ईंस्त्रिभूर्त्तिर्महामाया लोनाची वामलोचनम् ।
 गोविन्दः शंखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नचक्रकः ॥
 विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्निशुद्धः परापरः ।
 कलोत्तरीयो मेरुष्ठा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
 शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुष्टौ विन्दुमालिनी ।
 वैष्णवी वेन्दवी लिङ्गा कामकला सनादका ॥
 पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कानकारिका ।
 कुचदन्तं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ३९ ॥
 उः शङ्करो वसुलाची भूतःकल्याणवाचकः ।
 अमरेशो दक्षकर्णः यद्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
 उग्रः प्रभुर्भूतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
 शत्रुघ्नखेटिकां पुष्टिः पञ्चमी वेद्विवाशिनी ॥
 चेटिकास्थाने चेटिका इति वा पाठः ।
 कामजः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहृत्तरी ।
 उदरः कुटिला शीतं पारङ्गीपो ढणो घरः ॥

उदर इति कुचचिन् पाठः । उः ॥
 उः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रीधनो मधुसूदनः ।
 कामराजः कुनेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
 कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।
 अर्घोशो भैरवः सूर्यो दीर्घघोणा सरस्वती ।
 विनाशिनी विघ्नकर्षा लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।
 महाविद्येश्वरी यथा यथो भूः कान्यकुजकः ॥
 ३९ ॥
 अः पूर्वोर्धसुखी रद्वो देवमाता त्रिविक्रमः ।
 भावभूतः क्रिया क्रूरा रेषिका नासिका धृतः ॥
 एकपादशरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
 कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तिगणनायकः ।
 रौद्रिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
 मेघः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ अः ॥
 अः क्रोधोऽतिथिशो वागी वामनोऽगोऽथ
 श्रीधृतिः ।
 ऊर्ध्वसुखी निशानाथः पद्ममाला विनयधीः ॥
 शशिनो मोचिका श्रेष्ठा देव्यमाता प्रतिष्ठिता ।
 एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
 माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
 वामलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरयमी ।
 ब्रह्मण्यमिव कीलाखे पावको गन्धकर्षिणी ॥
 मित्रस्थाने मवेति वा पाठः । अः ॥
 लः स्याणुः श्रीधरः शुद्धो नेत्रा धन्तो वक्रो वियन् ।
 देव्योर्निर्दक्षगण्डो वद्वेशः कौन्तेयकौ ॥
 वद्वेशस्थाने वाद्यग इति वा पाठः ।
 विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।
 चन्द्रिका पार्थिवो धृन्ना द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
 शुचिस्मिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।
 त्रिचक्रार्थिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
 चित्ताकर्षिणीस्थाने चिन्ताकर्षिणी इति वा
 पाठः । लः ॥
 लृकारः कमला हर्षा हृषोकेशो मधुवनः ।
 सूर्या कान्तिर्वासगण्डो रद्वः कामोदरी सुरा ॥
 शान्तिज्ञत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो
 वियन् ।
 कुशमी सुस्थिरो साता नीलपीतो गजाननः ॥
 कामिनी विश्वया कालो नित्या शुद्धः शुचिः
 हृती ॥
 विश्वभास्थाने विस्मया इति वा पाठः ।
 सूर्यो धैर्यार्कधर्षी च एकाकी दनुजप्रसूः ॥ लृः ॥
 एकारो वास्तवः शक्तिर्भिण्टीशोऽहो भगं सरत् ।
 सूर्या भूतोऽर्द्धकेशी च व्योत्स्ता अह्ना प्रमर्दनः ॥
 भूतस्थाने श्वत इति वा पाठः ।
 भयं ज्ञानं कथा धीरा जह्ना सर्व्वमसुद्धवः ।
 यद्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
 योषिदाधारशक्तश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
 सन्धिरेकादशो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
 ऐलंजा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी
 विसुः ।
 दक्षा दामोदरः प्रजोऽधरो विद्यतसुखपि ॥
 अमाताको जगद्योनिः परः परनिचोषणत् ॥

ज्ञानान्ता कपर्दी श्रीः पीठेशामिः समाहकः ।
 त्रिपुरा लोहितराज्ञी वाग्भवो भौतिकसनः ।
 महेश्वरो दादशी च विमलश्च सरस्वती ।
 कामकोटो वामजागुरंशुमान विजया जटा ॥
 ४० ॥
 ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिःमिरा ।
 सद्योशातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥
 आप्यायनी चोर्द्धन्तो लक्ष्मोवांगी सुखी द्विजः ।
 उद्वेयदर्शकस्तोत्रः केलीचो वसुधाचरः ।
 प्रथवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्व्वमङ्गला ।
 त्रयोदशी दीर्घगात्रा रतिनाथो दिगम्बरा ॥
 त्रैलोक्यविजया प्रक्षा प्रीतिकर्त्तादिकर्षिणी ॥
 ४१ ॥
 ओकारः शक्तिको नाशक्तजसो वामजङ्गकः ।
 मनुवङ्गयद्वेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः ॥
 अधोदन्तश्च कण्ठोऽहो सङ्कर्षणः सरस्वती ।
 आत्रा चोर्द्धसुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः
 पयः ॥
 अनन्ता ज्वालनी योमा चतुर्दशी रति प्रयः ।
 नेत्रमाताकर्षिणी च ज्वालामानिनिका शृगुः ॥
 योमास्थानं रोमा इति वा पाठः । ओः ॥
 अङ्कारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
 प्रद्युम्नः श्रीसुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्द्वेषध्वजः ॥
 दन्तस्थानं दम्भ इति वा पाठः ।
 परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दः कलानिधिः ।
 अङ्कारश्चतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्त्तकः ।
 पूर्णिमा रवती शुद्धः कन्या चरवियद्भवः ॥
 अष्टताकर्षिणी शून्यं विचित्रा योमस्त्रिपिणी ।
 केदारो रात्रिनाशश्च कुञ्जिका चैव बुद्ध्युदः ॥
 ४२ ॥
 अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाह्वा हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिस्त्रिद्यासुखी सुखम्
 द्विविन्दुरसना सोमोऽर्द्धनरुहो दुःखरूपकः ।
 द्विजिह्वः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्निर्घ्राकरः ॥
 सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥
 कः क्रीधीशो महाकाली कामदेवः प्रकाशकः ।
 कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥
 चक्री प्रजापतिः दृष्टिर्दक्षस्वामी विशाम्यतिः ।
 अगन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः ॥
 दक्षस्वस्थाने दक्षकर्त्ता इति वा पाठः ।
 वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो
 जलम् ॥
 माहेश्वरी तुला पुष्या मङ्गलचरयं करः ॥
 नित्या कामेश्वरी सुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः ।
 श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥
 खः प्रचण्डः कामरूपो षट्द्विर्द्विः सरस्वती ।
 आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चक्षीशस्तापिनी गुरुः ॥
 शिखण्डी दन्तजातीशः कफोन्मिर्गदती यदि ।
 शून्यं कपाली कलायी सूर्यकर्णोऽजरामरः ॥
 शम्भानेर्वा चक्षुस्त्रिणी जनायाङ्गारखड्गकर्त्ता ॥
 ४३ ॥

वर्णः

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
 प्राङ्गी पश्चान्तकी गाथा गन्धर्वः सर्वगः
 स्तुतिः ॥
 मन्त्रसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः ।
 विश्वात्मा गौः पृथग्पा वालवहस्त्रिलोचनः ॥
 गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दो धरा ।
 भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥
 लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
 घः खड्गो दुर्धुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
 न्तकः ।
 वायुः शिवोत्तमः सत्या क्रिष्णायी वीरनायकः ॥
 मरीचिस्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
 लम्बोदरा ज्वालकान् नन्देशी घननं ध्वनिः ।
 त्रैलोक्यविद्या संघन्ता कामाख्यमनघामयः ॥घः॥
 ङः शक्ती भैरवच्छब्दो विन्दुसंघः शिशुप्रियः ।
 एकद्वी दक्षनखः खर्परी विषयसृष्टा ॥
 कान्तिः श्वेताक्षयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी
 वियत् ।
 मन्त्रशक्तिश्च मदनी विघ्नेश्री चातनायकः ॥
 एकनेत्रो महानन्दो दुर्हरश्चन्द्रमा यतिः ।
 शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयांशुकौ ॥
 ॥ङः॥
 चः पुष्करो हृत्की वाणी चामिशक्तिः सुदर्शनः ।
 चर्मसुखधरो भूत्वा मद्यिधाचारवन्निनी ॥
 भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
 एकरूपो रविः कूर्मस्यासृष्टा दीर्घवायुकः ।
 वामबाहुर्मलमाया चतुर्दक्षिणरूपिणी ॥
 दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीक्षितयलोचनः ।
 चन्दनं चन्द्रमा देवस्यैतनो वृश्चिको बुधः ॥
 देवी केटसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुनी ।
 अण्डमेखला वायुर्मेदिनी च मूलावती ॥ चः ॥
 छन्दस्त्वं सुधुम्ना च प ॥ पशुपतिवर्तिः ।
 निर्मलं तरलं वद्विभूतमात्रा विलासिनी ॥
 एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकुर्परः ।
 गोकर्णो साङ्गली वामकामसत्ता सदाशिवः ॥
 माता निशाचरः पायुर्विधतः स्थितिशब्दकः ॥
 ॥चः॥
 जः श्रवो वानरः श्रुती भोगदा विजया स्थिरा ।
 लज्जो जयो जैता घातकी सुमुखी विभुः ॥
 जम्बोदरी स्तुतिः प्राखा सप्रभा कर्तृका धरा ।
 दीर्घबाहु रचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः ॥
 जयनी वेगितो वामो मानवाद्यः सदात्मकः ।
 हृन्सारुतेश्वरो वेगी चामोदा मदविक्रमः ॥जः॥
 भां नङ्गारी सुघो भक्तवायुः सत्यः गुरुव्रतः ।
 अक्षयो ज्ञानियो नादः पाश्री जिज्ञा जलं
 स्थितिः ॥
 निराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादकः कुण्डः ।
 दीर्घबाहुवलो रूपमाकन्दितः सुपञ्चलः ॥
 दुर्मुखो नरु आत्मा बान् विकटा कुचमण्डलः ।
 कलसंप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपञ्चकः ।
 दशशुभाहारश्च पाधात्मा यज्ञगः सरः ॥
 ॥जः॥

वर्णः

अकारो वीधनी विश्वा कण्डली मखदी विद्यन् ।
 कौमारी नागविज्ञानी सयाहुलनखरो वकः ॥
 कण्डलीस्थानं कण्डली मखदस्थाने सुखद इति
 वा पाठः ।
 सर्वशक्तिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्षरध्वनिः ।
 धर्मैकपादो सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥
 बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्ग इति वा
 पाठः ।
 गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
 चिणी ॥जः॥
 टट्टारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
 सुकन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
 सोमवा स्थाने सोमेश इति कचिन् पाठः ।
 दद्याद्गार्हपत्यं च वरा भूतिः पुनर्भवः ।
 वृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
 राजा गिरिर्महाधनुर्नात्मा सुमुखो
 मरुत् ॥ टः ॥
 ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
 चया ।
 वगजो नन्दो जिज्ञा सुगङ्गधरकः सुधा ॥
 वक्तुलः कुण्डलो वह्निरन्दनं चन्द्रमण्डलः ।
 दक्षजागृहभावश्च देवभक्ष्यो वृहद्वनिः ॥
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
 वृषभो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः
 शशी ॥ ठः ॥
 डः स्तुतिर्दासको नन्दिरुषिणी योगिनी
 प्रियः ।
 कौमारी शङ्करस्वाशक्तिवक्रो नदको ध्वनिः ॥
 दुर्लभो जटिलो भीमा द्विजङ्घः पृथिवो सती ।
 कोरगिरिः चमा कान्तिर्गामिः खाती च
 लोचनम् ॥
 जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
 रिति वा पाठः ॥ डः ॥
 टो टुका निर्णयः पूर्वो यज्ञेशानदेश्वरः ।
 अङ्गनारीश्वरस्त्रोयमौश्वरी त्रिशुखी नवः ॥
 यज्ञेशानदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
 इत्यपि पाठः ।
 दक्षपादाङ्गुलेर्दलं सिद्धिदण्डो विनायकः ।
 प्रहासा त्रिवेरा ऋत्विर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
 प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
 विघ्नेशः पालिनी त्वक्कधारिणी क्रोडपुच्छकः ।
 यलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीर्मनी रतिः ॥
 तक्कस्थाने त्वक्च इति वा पाठः ॥ टः ॥
 यो निर्गुणं रतिज्ञानं जन्मनः पश्चिवाद्यः ।
 जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
 दिमुखं कोटवी श्रीत्रं सट्टिर्वीधनो मता ।
 विनेत्रो मातृपी योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
 माधवः शक्तिनी धीरो नारायणश्च निख्यः ॥
 सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ गः ॥
 तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्दती ध्वजा ।
 वामस्किन्वामकर्णौ च कामिनी मध्य-
 कर्णकः ॥

वर्णः

हरिस्थाने हृदिः इति वा पाठः ।
 आघाटो तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
 रत्नकञ्च श्याममुखी वाराहो मकरीरुखा ॥
 आघाटोतण्डुलश्चस्थानं आधान्तान्तचुम्बक
 इति रत्नकञ्चस्थाने रत्नकण्ठ इति वा पाठः ।
 सुगतीर्द्धसुखा बुद्धिजातुश्च क्रोडपुच्छकः ।
 गन्धो विश्वामरश्चवचानुराधा च चौरकः ॥
 बुद्धस्थाने वृह इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
 पाठः ।
 जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥ तः ॥
 थः स्थिरामी महाशक्तिश्चिन्त्याहो भयानकः ।
 शिली श्ररश्चिन्तो दण्डो भद्रकाली शिलीह्वयः ॥
 कृष्णो बुद्धिचिन्तमा च दक्षनाश्राधिपोमरः ।
 वरदा भोगदा केशी वामजान् रवीरुखलः ॥
 कृष्णो बुद्धिचिन्तमा स्थाने कृष्णो बुद्धिचिन्तमा
 इति वा पाठः ।
 लोलोज्ज्वलिनी गुह्यः शरचन्द्रो विदारकः ॥
 लोलो इत्यादिस्थाने लोलोज्ज्वलिनीपूर्वाश्वर-
 चन्द्रदिवाकरी इति वा पाठः । थः ॥
 दोडोश्री धानकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम् ।
 दीनं ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराहनी धरा ॥
 दाता दलं स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
 सुधुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
 काव्यायनी शिवा दुर्गा सहना नाञ्चि
 कण्डकी ॥
 लङ्गनास्थाने सङ्गना कण्डकीस्थाने कण्डकी
 इति वा पाठः ।
 स्वस्तिकः कुटिला रूपः कृष्णसोमानितेन्द्रियः ।
 धर्मद्वन्द्वमदेवश्च भ्रमा बहुसुचक्षला ॥
 धर्मद्वन्द्वस्थाने धर्मद्वन्द्व बहुस्थाने वृह इति वा
 पाठः ।
 हरिदा पुनःमर्त्तौ च दक्षपाणिश्चिरेखकः ॥दः॥
 धो धनाथो रुचिः स्यात्तुः शाश्वतो योगिनी-
 प्रियः ।
 मीनेशः शक्तिनी तोयं नागेशी विश्वपावनी ॥
 धनार्थस्थाने धनाख्य इति वा पाठः ।
 धिष्णा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
 पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मद्वन्द्वमः ॥
 धरणाचिन्तास्थाने धरणी चिन्ता इति वा
 पाठः ।
 सन्दर्शो मोहघ्नो लज्जा चञ्चलुष्ठा धरं धरा ।
 वामपादाङ्गुलेर्दलं प्येठा सुरपुरं भवः ।
 अर्शात्मा दीर्घकणा च धनेशी धनकक्षयः ॥धः॥
 नो गर्जिनी चमा चौरिन्वाराहो दिश्वपावनी ।
 मेघश्च सविना नेत्रं दन्तुरो नारदोऽङ्गनः ॥
 वारुणोस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
 ऊर्ध्वामी हरिश्च वेगमपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
 वेनतियस्तुतिर्वलं तरनिर्वाहिराममः ॥
 वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीः सुगतिर्द्विधनुः ।
 शब्दात्मा दीर्घघोटा च दक्षिणापुरमेधवी ।
 गिरिनायकनीलो च शिवो नार्दिर्निधा-
 मतिः ॥ गः ॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

यः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रसा ।
 शुच्यकर्त्ता निधिः श्रेयः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
 तपनः पावनः पाता पद्मारेणुर्निरञ्जनः ॥
 सावित्री पातिनी पानं वीरतत्त्वो धनुर्हरः ॥
 पावनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्त्र इति
 वा पाठः ।

दक्षपार्श्वे सैनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
 उड्डीशं जयनी कुम्भोत्सवं रेखा च मोहकः ॥
 कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेधा इति
 वा पाठः ।

मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाची मन

आत्मनः ॥

आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
 फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वी जनाह्वनः ।
 जया पादः शिखा रौद्री केतुकारः शाखिनी
 प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुजिनीप्रियपावकौ ।
 प्रलवाग्निर्नैलपादोत्तरः पशुपतिः शंशी ॥
 कुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।
 निष्कलत्रागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥
 यक्तास्थाने कृष्णा इति प्रयागस्थाने प्रयाग
 इति वा पाठः । फः ॥

यो वनी भूधरो मार्गो घर्षरी लोचनप्रियः ।
 प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
 पृष्ठवंशो भया मातुः शिखिवाहो युगन्तरः ।
 सुखविन्दुस्त्री चण्डा योहा त्रिलोचनप्रियः ॥
 सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
 क्लिदिनी तापिता भूमिः सुपनिन्द्रवजिप्रियः ।
 मुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
 सुपनिन्द्रस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।

घण्टी पुरश्च पेटा च मोदको गगनं प्रति ।
 पूर्वार्धादास्यलिङ्गी शनिः कुम्भद्वितीयकौ ॥ वः ॥
 भः क्रिष्णा भमरो भीमो विश्वन्तर्निष्ठातवम् ।
 द्विरखो भूषणी मूलं यज्ञसूत्रस्य वाचकः ॥
 निष्ठातवस्थाने निष्ठाभयं इति वा पाठः ।
 नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो नभः ।
 नाभिभद्रं भद्रावाहुर्विश्वन्तर्निर्विनाष्टकः ॥
 वयःस्थाने भय इति विताष्टकस्थाने विश्वन्तर्क
 इति वा पाठः ।

प्राणात्मा तापिनी वच्चा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
 भोमसेनः सुधासेनः सुखा मायापुरं हरः ॥
 वचस्थानं रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
 पाठः । भः ॥

मः कालो क्लेशितः कालो महाकालो महा-
 न्तकः ।

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुहराजकः ॥
 वसुधाम्याने वस्तुदा इति वा पाठः ।
 कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीपमञ्जकः ।
 जटरश्च भ्रमानागं लक्ष्मीमानोऽग्रवन्धनी ॥
 दाप्रस्थाने दीप इति वा पाठः ।

यिनि यियो महाधोरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
 त्रमत्तः प्रियसु रजः सखाङ्गो वद्विमण्डलम् ॥

भातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणाभरथो वियतु ॥
 रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
 यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
 युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्चिः प्राणिसेवकः ॥
 युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
 शृङ्गा भ्रमो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी ।
 सङ्घर्षणः क्षपा वालो हृदयं कपिला प्रभा ॥
 आग्नेयो व्यापकाख्यागो होमो यानं प्रभा
 सुखम् ।

चखः सर्वेश्वरी धूमन्वासुखा सुसुखेश्वरी ॥
 प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
 त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी शृङ्गनायकः ।
 तेनमः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
 त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येमन
 इति वा पाठः ।

मेघः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसञ्जकः ॥
 मेघस्थाने सेध इति वा पाठः । यः ।
 री रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोजसो मतः ।
 प्रकाशा दर्शनी दीपो रतकृष्णा परं वली ॥
 स्त्रोजसस्थाने न्तेजन इति रतकृष्णास्थाने रक्त-
 कृष्ण इति वा पाठः ।

सुजङ्गेशो मतिः सूर्यो घातू रक्तः प्रकाशकः ।
 व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वद्विमण्डलम् ॥
 दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यंशस्थाने दक्षांश
 इति वा पाठः ।

उग्ररेखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
 प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
 वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
 श्रीकण्ठ उष्णा हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
 सविन्दुर्धोनिचो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
 श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।

लक्ष्मणः पूतना पृथ्वी माधनः शक्रवचकः ।
 वलाजुक्तः-पिणाकौशो व्यापको मांससञ्जकः ॥
 माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
 खड्गी नादोऽन्तं देवी लवणं वारुणी पतिः ।
 शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
 प्रिया ॥

मृतस्थाने मृदमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
 पाठः ।
 ज्वालिनीद्वेगिनी नादः प्रदुग्धः शोषणो हरिः ।
 विश्वेसाक्ष्यं त्रौ वली चेती मेरुगिरिः कला रसः ॥
 मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कणा इति वा
 पाठः । लः ।

यो वालो वारुणी सञ्जा वरुणो मेदसञ्जकः ।
 खड्गीशो ज्वालिनी वङ्कः कलसध्वनिवाचकः ॥
 वङ्कस्थाने रङ्क इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरवि
 इति वा पाठः ।
 उत्कारीशस्तु ना वीतो वच्चा स्फिक् सागरः
 शुचिः ।

त्रिघातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥ वः ॥
 शः सयश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
 सौख्यनामा कुमारीश्चि श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषभः शयनं शान्ता सुभगा विस्फलिङ्गिनी ।
 मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्मन्द्रेन्द्रः कुलकौलिनौ ॥
 वाहुर्हंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गाङ्गुशः खलः ।
 वामोरुः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
 हंसस्थाने हंसा इति वा पाठः । शः ॥
 यः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रजा विनायकः ।
 परमेष्ठी वामवाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
 पीतास्थाने पीता इति प्रजास्थाने श्रद्धा इति
 वा पाठः ।

लम्बोदरो यमोजेशः कामधुक् कामधूमकः ।
 सुश्रीरङ्गा वृषो लज्जा मरुद्वक्ष्यः प्रियः शिवः ।
 कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
 सूर्यात्मा चटरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
 कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलंपूः शिवः ॥ वः ॥
 सो हंसः सुयशा विष्णुर्भृश्वीश्चन्द्रसञ्जकः ।
 जंगद्वीजं शक्तिनामा मोहं वैश्रवती भृगुः ॥
 सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोहं इति
 वा पाठः ।

प्रकृतिरीश्वरः सुहो प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः ।
 दक्षपादो मृतं ब्राह्मी परमात्मा परोत्तरः ॥
 सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो हृकोदरी ।
 प्राणाद्याश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपुः ॥
 दुर्गोत्तारिणि सन्धोहाञ्जीवो मूर्तिर्मनोहरः ॥
 दुर्गोत्तारिणिस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सन्धो-
 हात्स्थाने सन्धोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
 इति वा पाठः । सः ।

हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
 पतिः ।
 नकुलीशो जगन्नाथः प्राणेशः कपिला मलः ॥
 मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
 परमात्मात्मको जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
 नृगो भयो रणास्थाणुः क्रुटकूपविरावणः ॥
 यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
 इति क्रुटकूपविरावणस्थाने क्रुटकोपरिवारश्च
 इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्मविहरः शम्भुः प्राणशङ्किल्लाटवः ।
 स्वकोपवारणः श्रुली चैतन्यं पादपूरणः ॥
 मविहरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
 सकोप इति वा पाठः ।
 महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्मतः ।
 विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
 दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममखलम् ॥ हः ॥

ळः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हृदयवहा सिते ।
 व्यापिनी शिवदा केतुजगत्सारतरं हठः ॥
 ग्लौष्टेडानी च वेदार्थः सारो नारायणः स्वयम् ।
 जटरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ ङः ॥
 चः कोपस्तम्बुकः कालो रूक्षः संवर्षकः परः ।
 वृषिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥
 स्तम्बुकस्थाने स्तम्बुक इति रूक्षस्थाने व्यक्षमिति
 परस्थाने पय इति वा पाठः ।
 परात्मा क्रोधसंहारो वलान्तो मेरवाचकः ।
 सखाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः ॥

वतान्नास्याने नलान् इति सर्वाङ्गस्याने सर्वांग इति वा पाठः ।
 चैत्रपालो महाशोभो मातृकान्तानलक्षयः ।
 नुर्वं कथयदानन्ता कालत्रिणा गणेश्वरः ।
 श्यायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीलंकाटकः ॥” चः ॥
 इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं नमाप्तम् ॥
 वर्णकं, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्तुन् ।) हरि-
 तालम् । इति रत्नमाला ॥ यात्रागुणोपेययोग्य
 पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
 नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
 १५२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ११ । १०७ ।
 “वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चौरयित्वाह मानवः ।
 ब्रह्मन्दिस्वमाप्नोति राजन् ! लोभपरायणः ॥”)
 वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयते रच्यतेनेति । वर्ण +
 क्तुन् । स्वार्थे कन् ।) छिद्रुलहरितालकाचनीली-
 कादिः । इत्यमरभरती ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । १८६ ।
 “कक्षां निन्दति कुम्पति कः सरफलकस्य वर्णकं
 सुम्भः ।
 को भवति रत्नकण्टकमयते कस्याश्चिरुदेति ॥”)
 वर्णकः, पुं, (वर्णयति वृत्तादीन् विस्तारयतीति ।
 वर्ण + क्तुन् ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
 ५२ । मखलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णकविः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णाणां कूपिकेव ।) मस्या-
 धारः । यथा,—
 “मसीधानी मसिमण्डिर्मेलात्तुर्वर्णकूपिका ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णचारकः, त्रि, (वर्णां नीलादीन् चारयति
 विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्तुन् ।) चित्र-
 कारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णव्येष्टः, पुं, (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये व्येष्टः प्रथमोत्-
 पन्नात् गुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णव्येष्टः, त्रि, (वर्णेन व्योतिबोक्तपारिभाषिक-
 वर्णेन व्येष्टः व्येष्टः ।) स्ववर्णपिण्डोत्तमवर्णः ।
 पारिभाषिकहीनवर्णकृत्पारिभाषिकवर्ण-
 व्येष्टकन्याविवाहनिषेधो यथा,—
 “मीनकर्कटद्वेषकविप्राः
 विश्वतुलाघटः सन्निव उक्तः ।
 कुम्भनरइयमेधविशः सु-
 म्भंकरहृष्टस्त्री कथितावरजातिः ॥
 वर्णव्येष्टा च सा नारी वर्णहीनस्य यः पुमान् ।
 तयोर्निवाहे ऋतुः स्यात् यस्यासांश्च
 संशयः ॥”
 इति व्योतिकृत्ते वर्णोत्पन्नम् ॥
 वर्णतुली, स्त्री, (वर्णाणां तूलिवत् ।) लेखनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णतुलिका, स्त्री, (वर्णाणां तूलिकेव ।) लेखनी ।
 इति शब्दरत्नावली । २१२ ॥
 वर्णतुली, स्त्री, (वर्णाणां तूलीवत् ।) लेखनी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “व्यातो-
 र्गुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) कासी-
 यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
 वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + ङच् +
 ङीप् ।) हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
 दातरि, त्रि ॥
 वर्णदूतः, पुं, (वर्णा एव दूता यत्र ।) लिपिः ।
 तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिकहारकः ३ खस्ति-
 मुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णधर्मः, पुं, स्त्री, (वर्णाणां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
 ब्राह्मणचरित्रवैश्वस्यद्राणां कर्तव्यं कर्म । तद-
 यथा,—
 “यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं घटककर्माणि द्विजोत्तमाः ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मं चरित्रवैश्वस्योः ।
 दक्षो ब्रह्मं चरित्रस्य क्षत्रियस्य प्रत्यते ॥
 शुभ्रैव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
 कारुण्यं तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥
 चमा दमो दया दानमलोभस्वाग एव च ।
 आर्जवं चानस्यया च तीर्थांगुसरयं तथा ॥
 सर्वं सन्तोष आस्तित्वं श्रद्धा चन्द्रियनिग्रहः ।
 देवनाभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
 अहिंसा प्रियवादित्वमपेक्ष्यमकल्कता ।
 समाधिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽवबोध्यतः ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
 वताम् ।
 स्थानमैत्रं चरित्राणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥
 वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्तताम् ॥”
 इति कौर्मि २ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 अपि च ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “हारीतस्त्राहवाचाय तैरेयं चोदितो मुनिः ।
 प्रश्नस्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि प्राच-
 तान् ॥
 वर्णांशमाश्रमाणाश्च योगशास्त्रश्च सप्तमाः ।
 यज्ञज्ञात्वा मुनयो नित्यं सुच्यते जन्मवन्वनात् ॥
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्येव उक्तमो ब्राह्मणः स्मृतः ।
 तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
 ऊष्णसारी ऋतो यत्र स्वभावान्तु प्रवर्तते ।
 तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥
 अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव कर्मघटकमहिष्यते ॥
 अध्यापनश्च त्रिविधं धर्माद्यं चात्तकारणम् ।
 शुश्रूषाकारणश्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥
 नैषामन्यतमो वापि ह्यमृतं यत्र मानवे ।
 तत्र विद्या न दातया पुत्रवैश्वस्येतिषया ।
 योमानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च योजयेत् ॥

विदितान् प्रतिग्रहानिच्छेद्यश्च धर्मप्रसिद्धये ॥
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचीं देशे समाहितः ।
 यजेद्यज्ञं यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजानुसारतः ॥
 नित्यं नैमित्तिकं धर्मं कर्म कुर्व्यात् प्रयत्नतः ।
 गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमनन्दितः ॥
 सायं प्रातरुपाधीत विधिनानिं द्विजोत्तमः ।
 क्षतस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
 अतिपिशागतं भक्ष्या पूजयेच्छक्तितो यज्ञी ।
 चैत्रानप्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥
 स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
 सत्यवादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
 अकर्मणि च संग्रामे प्रमादे नैव रोचयेत् ।
 प्रियां हिनान् वदेदाशं परलोकाविरोधिनीम् ॥
 एष धर्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।
 धर्ममेव तु यः कुर्व्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 हारीत उवाच ।
 चक्ष्मादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
 येन येन प्रवर्तन्ते विधिना चरित्रादयः ॥
 राजा च चरित्रश्चैव प्रजा धर्मैश्च पालयेत् ।
 कुर्व्यादध्ययनं सन्त्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
 दद्याद्दानं द्विजाभ्यो धर्मबुद्धिधमन्वितः ।
 देवनाक्षयभक्तश्च पित्रकाव्यं परस्त्रया ॥
 धर्मैश्च वै जयाकाङ्क्षी अधर्मस्य विवर्जयेत् ।
 उत्तमं गतिमाप्नोति चरित्रयो ह्येवमाचरन् ॥
 गौरवं क्षत्रियाण्यं कुर्व्याद्द्वेष्यो यथाविधि ।
 दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
 लोभधर्मविनिर्मुक्तः सत्यवागनस्यकः ।
 स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः ॥
 धनेर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाचितः ।
 अप्रमत्तः स्वधर्मैश्च वर्त्तते देहपातनात् ॥
 यज्ञाध्ययनदानानि कुर्व्यान्नित्यमनन्दितः ।
 पित्रकाव्यं च तत्काले नारसिंहार्चनं तथा ॥
 एतद्द्वेष्यस्य कर्मोक्तं स्वधर्ममनुतिष्ठतः ।
 एतदावैश्वमानस्तु सुक्तः स्यान्नात्र संशयः ॥
 वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्व्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
 दासवत् ब्राह्मणानान् विशेषेण समाचरेत् ॥
 अयाचितः प्रदाता स्यात् कृषिं ह्यत्तर्यमाश्रयेत् ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्द्रितः ॥
 शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।
 धारयं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिद्यभोजनम् ॥
 स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
 पुराणश्रवणं विप्रान्दारविंशस्य पूजनम् ॥
 तथा विप्रमस्वारक्षया सत्रं दिने दिने ।
 सर्वं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्जितम् ॥
 इत्थं कुर्वन्तया शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 स्थानमेन्द्रमवाप्नोति तत्क्षपापः प्रपुण्यकृतम् ॥”
 इति नारसिंहे ५३ । ५४ अध्यायौ ॥ ३३ ॥
 अन्यथा ।
 मदायसोवाच ।
 “दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य विधादितः ।
 धर्मो नाप्यनुत्तरोऽस्ति धर्मैकस्यापहं विना ।
 याजनाध्ययने यज्ञकथा पुत्र प्रतिग्रहः ।

“वसन्तीया यथाधोमं चाङ्गीपाङ्गा अमी
दृष्टः”)

वर्णाः पक्षार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवा-
चरैः ।

महाकाशप्रभृतिषु प्रवर्णेषु वचन्तिरे ॥

राजा राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसेवाधिपाः
देश्यामपुरीसरोऽखिसरिद्रुयानाद्गरण्या-
अमाः ।

मन्त्रो दूतरणप्रयाणन्तगयाचेभर्त्विनेन्द्र्या
वीहारी विरहः खड्गवरसुरा पुष्यामुखेला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्वके ३ कुतु-
मम् । (सदाष्टः । वर्णधात्वर्थदर्शनात् । यथा,
भागवती । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्ते आदिराजस्य मनोस्वरितमद्युतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्नोदयं शृणु ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नील्यादिरागसाधारः । यथा,—

“मलिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख-
क्षुचिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति गानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कम् ।) राजतरुणीपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डीप् ।) उष्ट्रकाष्ठीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव कश्चाराद्यक्षर-
प्रचलत्वात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमातृका, स्त्री, (वर्णाणां वर्णमालानां मातृ-
कोव ।) सरस्वती । इति शब्द-
रावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
समूहः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
जपमालायाम् ५१ । इन्द्रश्रीयवर्णाः २६ ।

फरासीयाः २३ । हिन्दुस्तानीयाः २४ ।
फरासीयाः २२ । फरासीयाः २८ । फरासीयाः ३१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । अरबीयाः ३१ । गिक् अर्यान्
द्रुनानीयाः २७ । आदिन्द्रश्रीयाः २२ । उच्-
खर्षान् बीकान्दीयाः २६ । सान्देशीयाः २७ ।

इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।
सन्देशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः श्रुत्या-
लजाः तच्छब्दसंज्ञाः ८०००० ॥ ६ ॥ अका-
रादिप्रकाराणावर्णसंज्ञकपञ्चाशत्पञ्चमाणाः ।

यथा, यमनुज्जमारयदितायाम् ।
“कमोनुज्जमारयदितायाम् । अमेवकेः ।
अभिष्टुकेः साधनैरन्तर्यजनकर्मणि ॥”

आदि कु पु टु तु पु व प्रयोगे चो वर्णाः प्रकी-
र्तिताः । अकारादिप्रयोगे च विन्दु प्रत्येकं
एव प्रयं संभ्रम अकारादीनां कर्णाना-

दीनाच्च वर्णाणां अन्तिमवर्णं सागुस्वारं
हत्वा पूर्वसुच्चार्यं मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“अविन्दुं वर्णसुच्चार्यं पञ्चाक्षरान्तं जपेत् सुधीः ।
अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।
चकारं मेरुखण्डं तत्र मन्त्रं जपेन्नृचि ॥”

इति नारदीयवचनान्तम् ॥
प्रकारान्तरं विष्णुशिवरे ।

“अनुलोमविलोमेन वर्णाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ॥

कुर्व्याद्वर्णसंघर्षां मालां सन्नतन्त्रप्रकाशनीम् ।
चरमाणं मेरुखण्डं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रचारः ॥
अपि च ।

“अनुलोमविलोमेन कृतप्रया वर्णमालया ।
आदिलान्तलादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि । ।
चकारं मेरुखण्डं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥
वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णा लिखन्ति भवेति । लिख +
वर्णरेखा, करणे घञ् । रलयोरैक्यम् ।) कठिनी ।

इति विकारप्रोचः ॥
वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्त्री कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णोऽस्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुम् । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति अष्टाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + क्तुल् ।) ओकलेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्गरो मिश्रणं यच्च ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो वाङ्मुदेषाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥
क्षरुदेशाच्च वैश्याच्च यादवः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्बर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितनीलाच्च तथा मोदकमूलनी ।
तामूलिपर्णकारौ च तथा पत्तिकषातयः ॥”

लीलास्याने भाला इति मूलवस्थाने सूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तिताः ।
शूद्राविशोक्तु करणीरम्बुषी वैश्यादिचक्रमोः ॥
विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राच्च नयेते शिष्यकारिणः ॥
मायाकारः कर्मकारः प्रणकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः संस्कारः मृतेते शिष्याणां वराः ॥
संस्कारादिचक्रः संस्कारसंज्ञैव च ।
मतितासो ब्रह्मणामदशाया पर्यवहराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयात्या इत्यपि पाठः ।
“सर्वकारः सर्वसौम्यान् ब्राह्मणानां द्विजी-
सम् ।

वभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो सुवि ।
श्रीब्रह्म यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥
अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरत्तया ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाश्च कीपनः ॥
कश्चिद्भ्रमिगविशेषश्च संसर्गान् सर्वकारिणः ।
स्वर्गचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापनः ॥
कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
पभूवाङ्गलिकाकारः पतितो जारदोषनः ॥
अट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।
वभूव कोटिकः सद्यः पतितो मृष्टकारकः ॥
कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।
वभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो सुवि ।
सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।
वभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः ॥
तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।
वभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्तितः ॥
लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास घखरान् ।
मालां मलं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥
कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।

“ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो जारदोषतः ।
सद्यो वभूव चाण्डालः सर्वसाधुधर्मोऽमुषिः ॥
तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्मकारो वभूव च ।
चर्मकार्याश्च चाण्डालान् मांसच्छेदी वभूव च ॥
मांसच्छेद्यां तीवरेण कोचश्च परिकीर्तितः ।
कोचस्थियान्तु कैवर्णात् काण्डारः परिकीर्तितः ॥
सद्यचाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण शौनक । ।
वभूवकुलो हौ पुत्रो हृष्टिकश्रीष्टिकौ तथा ॥”

हृष्टिकश्रीष्टिकान्वित्यत्र दुष्टौ हृष्टिकमौ इत्यपि
पाठः ।

“क्रमेण हृष्टिकन्यायां सद्यचाण्डालवीर्यतः ।
वभूवः पञ्चपुत्राश्च भ्रष्टा वनचराश्च ते ॥
लेटास्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनक ।
वभूव सद्यो यो जालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्तितः ॥
गङ्गापुत्रस्य कन्यायां धीर्येण वेशधारिणः ।
वभूव वेशधारी च पुत्रो युष्ठी प्रकीर्तितः ॥
वैश्यास्तीवरकन्यायां सद्यः शुष्ठी वभूव च ।
शुष्ठीयोषिति वैश्यासु मौष्टकश्च प्रकीर्तितः ॥
अज्ञान् करणकन्यायां राजपुत्रो वभूव च ।
राजपुत्रान्तु करणादागधीति प्रकीर्तितः ॥
अज्ञवीर्येण वैश्यायां कैवर्कः परिकीर्तितः ।
कलौ तीवरसंसर्गातीपरश्च प्रकीर्तितः ॥”

प्रकीर्तित इत्यत्र पतितो सुवि इति वा पाठः ।
“तीर्य्यां धीवरात् पुत्रो वभूव रत्नकः स्तनः ।
रत्नयान् तीवराणां च कोदाको च वभूव च ॥
नापिताशोपकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति ।
अज्ञाद्बभूव मायश्च बालवान् स्वर्गद्विभक्तः ॥
तीवरात् नक्षिकन्यायां वभूवः सप्त पुत्रजाः ।
ते कलौ हृष्टिकसर्गाद्बभूवुरक्षमः मदा ।

“वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + क्तुल् ।) ओकलेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्गरो मिश्रणं यच्च ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो वाङ्मुदेषाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥
क्षरुदेशाच्च वैश्याच्च यादवः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्बर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितनीलाच्च तथा मोदकमूलनी ।
तामूलिपर्णकारौ च तथा पत्तिकषातयः ॥”

लीलास्याने भाला इति मूलवस्थाने सूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तिताः ।
शूद्राविशोक्तु करणीरम्बुषी वैश्यादिचक्रमोः ॥
विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राच्च नयेते शिष्यकारिणः ॥
मायाकारः कर्मकारः प्रणकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः संस्कारः मृतेते शिष्याणां वराः ॥
संस्कारादिचक्रः संस्कारसंज्ञैव च ।
मतितासो ब्रह्मणामदशाया पर्यवहराः ॥”

“वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + क्तुल् ।) ओकलेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्गरो मिश्रणं यच्च ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो वाङ्मुदेषाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥
क्षरुदेशाच्च वैश्याच्च यादवः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्बर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितनीलाच्च तथा मोदकमूलनी ।
तामूलिपर्णकारौ च तथा पत्तिकषातयः ॥”

लीलास्याने भाला इति मूलवस्थाने सूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तिताः ।
शूद्राविशोक्तु करणीरम्बुषी वैश्यादिचक्रमोः ॥
विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राच्च नयेते शिष्यकारिणः ॥
मायाकारः कर्मकारः प्रणकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः संस्कारः मृतेते शिष्याणां वराः ॥
संस्कारादिचक्रः संस्कारसंज्ञैव च ।
मतितासो ब्रह्मणामदशाया पर्यवहराः ॥”

“वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + क्तुल् ।) ओकलेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्गरो मिश्रणं यच्च ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो वाङ्मुदेषाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥
क्षरुदेशाच्च वैश्याच्च यादवः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्बर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितनीलाच्च तथा मोदकमूलनी ।
तामूलिपर्णकारौ च तथा पत्तिकषातयः ॥”

लीलास्याने भाला इति मूलवस्थाने सूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तिताः ।
शूद्राविशोक्तु करणीरम्बुषी वैश्यादिचक्रमोः ॥
विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राच्च नयेते शिष्यकारिणः ॥
मायाकारः कर्मकारः प्रणकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः संस्कारः मृतेते शिष्याणां वराः ॥
संस्कारादिचक्रः संस्कारसंज्ञैव च ।
मतितासो ब्रह्मणामदशाया पर्यवहराः ॥”

“वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोड् + क्तुल् ।) ओकलेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्गरो मिश्रणं यच्च ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो वाङ्मुदेषाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥
क्षरुदेशाच्च वैश्याच्च यादवः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्बर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितनीलाच्च तथा मोदकमूलनी ।
तामूलिपर्णकारौ च तथा पत्तिकषातयः ॥”

लीलास्याने भाला इति मूलवस्थाने सूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कराः परिकीर्तिताः ।
शूद्राविशोक्तु करणीरम्बुषी वैश्यादिचक्रमोः ॥
विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राच्च नयेते शिष्यकारिणः ॥
मायाकारः कर्मकारः प्रणकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः संस्कारः मृतेते शिष्याणां वराः ॥
संस्कारादिचक्रः संस्कारसंज्ञैव च ।
मतितासो ब्रह्मणामदशाया पर्यवहराः ॥”

ब्राह्मणान्द्विवीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।
 कृत्स्नतश्चोदरे जातः कूटस्तेन कौर्णितः ॥
 तदशौचं विप्रतुल्यं पतित ऋतुदोषतः ।
 मद्यः कोटिकर्मसर्गादधमो जगतीतजे ॥
 अत्रवीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवासरे ।
 जातः पुत्रो महादस्युर्बलवांश्च घनुर्हरः ॥
 अकार वागतीतश्च अत्रियो वारितस्तया ।
 तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्णितः ॥
 अत्रवीर्येण शूद्रायान्तुदोषेण पापतः ।
 बलवथो दुरन्ताश्च वभूवुर्बलवानपः ॥
 अविहङ्कर्णाः क्रूराश्च निर्भया रणदुर्जयाः ।
 शौचाचारविहीनाश्च दुर्दर्शा धर्मवर्जिताः ॥
 स्नेह्यात् कुविन्दकन्यायां ज्ञेयाजातिर्बभूव ह ।
 जोलान् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्णितः ॥
 वर्णसङ्करदोषेण वज्राश्च शूद्रजातयः ।
 तासां नामानि संस्थाश्च को वा वक्तुं द्विज
 क्षमः ॥

वैशोऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोधिति ।
 वैद्यवीर्येण शूद्रायां वभूवुर्बलवो जनाः ॥
 ते च ग्राम्यगुणज्ञाश्च मन्वीषधिपरायणाः ।
 तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते खालयाहिणो
 सुवि ॥”

इति ब्राह्मणवैवर्त्त ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।
 “अथ द्विजैर्हि विहङ्गिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेद्ये राज्यं प्रशासति ॥
 न महीमखिलां सुञ्जन् राजभिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतसः ॥
 नतः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां क्षियम् ।
 नियोजयत्यप्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥३॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्चयो वर्णा द्विजातयः ।
 अतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पशुधमः ॥
 मन्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
 आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥
 स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
 महशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥
 अनन्तरासु जातानां विधिरेश सनातनः ।
 द्वैकान्तरासु जातानां धर्मं विद्यादसुं
 विधिम् ॥
 ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामब्रह्मो नाम जायते ।
 निघातः शूद्रकन्यायां यः पारश्रव उच्यते ॥
 क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
 अथशूद्रवपुर्नोऽशुभो नाम प्रजायते ॥
 विप्रस्य चिष्ट वर्णेषु वृषतेर्बन्धयोर्द्वयोः ।
 वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन् षड्द्वैतपसदाः स्मृताः ॥३॥
 क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥
 शूद्रादाधोगवः क्षत्रा चण्डालस्वाधमो वृषाम् ।
 वैश्याराजन्वविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥
 एकान्तरे तानुलोम्यादब्रह्मो यथा स्मृतौ ।
 अथवेदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥३॥
 एतां येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्स्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥
 ब्राह्मणादुद्यकन्यायामाट्टनो नाम जायते ।
 आभीरोऽब्रह्मकन्यायामायोग्यान्तु धिक्वणः ॥
 आयोगवश्च क्षत्रा च चण्डालस्वाधमो वृषाम् ।
 प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदाश्चयः ॥
 वैश्यान्मागधवेदेहौ क्षत्रियान् स्मृत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपमदाश्चयः ॥
 जानो निघादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
 शूद्राज्जातो निघादान्तु म वै कुकुटकः स्मृतः ॥
 सत्तुजातस्तयोऽग्यायां श्वपाक इति कौर्णिते ।
 वैदेहकेन त्वम्बज्रासुत्तमो वेण उच्यते ॥
 द्विजातयः सवर्णासु जगयन्वप्रतांस्तु यान् ।
 तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति त्रिग-
 हिंशेत् ॥
 ब्राह्म्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्ठकः ।
 आवन्त्यवाटधानौ च पुष्यधः शेष एव च ॥
 भस्त्रो मल्लश्च राजन्यान् ब्राह्म्यान्निच्छिविरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव श्वश्रो द्रविड एव च ॥
 वैश्यात्तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्नाशाम्य एव च ।
 कारुणश्च विजम्बा च मैत्रः सात्वत एव च ॥
 क्षत्रिचारेण वर्णानामपेयावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥३॥
 सङ्कीर्णयोऽनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
 अन्योन्यश्चतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 स्मृतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
 मागधः क्षत्रजातिश्च तथाधोगव एव च ॥
 एते षट् महेशान् वर्णान् जनयन्ति स्वजोनियु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥
 यथा त्रयाणां वर्णानां ह्ययोरात्मस्य जायते ।
 आनन्त्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥
 ते चापि बाह्यान् सुवर्णं स्ततोऽप्यधिकदूषि-
 तान् ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥३॥
 यथेव शूद्रो ब्राह्मण्यं वाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥
 तथा बाह्यतरं बाह्यत्वात्तु वर्णं प्रसूयते ।
 प्रतिकूलं वर्णमाना बाह्यावाह्यतरान् पुनः ।
 क्षीना क्षीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पश्यदशैव तु ॥
 प्रसाधनोपचारसमदासं दासजीवनम् ।
 सैरिन्दुं वागुराष्टासं स्मृते दस्युरयोगवे ॥
 मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
 गून् प्रशंसत्यजसं यो षट्पदानाङ्कोऽरुणोदये ॥
 निघादो मागधं स्मृते दासं नौकर्मजीविनम् ।
 कैवर्त्तमिति यं प्राहुराथ्यावर्त्तनिवासिनः ॥
 नृत्तवच्छतृत्सु नारीषु गर्हिताम्राश्रणासु च ।
 भवन्त्यायोगवीर्येते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥
 काराचरो निघादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
 वैदेहकादन्वमेदौ बहिर्गामप्रतिश्रयो ॥
 चण्डालात् पाशुषोपाकस्वकारयवहारवान् ।
 आहिङ्गिको निघादेन वैदेह्यामेव जायते ॥
 चण्डालेन तु शोपाको मूलयसनवृत्तिमान् ।
 पुङ्गव्याम् जायते पापः सदा सञ्जनगर्हितः ॥
 निघादक्षी तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायितम् ।

अशान्तगोचरं स्मृते ब्राह्म्यानामपि गर्हितम् ॥
 सङ्करे जातयस्त्रिणाः पिढमाष्टप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितयाः स्वकर्मभिः ॥
 स्वजातिज्ञानन्तरजाः षट्सु ता द्विजधर्मिणः ।
 शूद्राणां सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥
 तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कण्ठेषापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥
 शनकैस्तु क्रियानोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
 पौण्ड्रकाशोद्भविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
 पारदाः पद्मवाञ्छीनाः किराताः दरदाः खशाः ॥
 तुम्बवाहुरपञ्जानां या लोके जातयो वहिः ।
 म्बेच्छवाचश्चाथवाचः सर्वे ते इत्यवः स्मृताः ॥
 ये द्विजानामपसदा ये चाप्यध्वंसजाः स्मृताः ।
 ते निन्दितैर्वर्णयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥३॥
 स्मृतानामश्वसारथ्यमब्रह्मज्ञानं चिकित्सितम् ।
 वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बहिकूपधः ॥
 मत्स्यवानो निघादानां तद्विख्यायोगवस्य च ।
 मेदान्पुत्रसुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥
 अक्षुण्णपुङ्गवानान्तु विलीकीवधवन्धनम् ।
 धिक्वणानां चर्मकार्यं वैश्यानां भाखवादनम् ॥
 येत्यदमश्वशानेषु श्लैष्मिपवनेषु च ।
 वसेयुरेते विज्ञाना वर्षयन्तः स्वकर्मभिः ॥३॥
 चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गामात् प्रतिश्रयः ।
 अपपानाश्च कर्षथा धनमेवां श्वगर्दभम् ॥
 वासांसि गृन्तचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
 काष्ठांयसमलङ्कारः परिग्रह्या च गिब्रशः ॥
 न तेः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 यवहारो मिषस्तेषां विवाहः सङ्ग्रहः सह ॥
 अन्नमेवां पराधीनं देवं स्याद्विभ्रभाजते ।
 राज्ञो न विचरेयुर्लोक्येभ्यु नगरेषु च ॥
 दिवा शरैर्युः कार्वाणं चिह्निता राजशासनेः ।
 अवागन्धं श्वश्वेव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
 वर्धाश्च हन्युः सततं यथाशक्तं वृषाञ्जया ।
 वर्धवासांसि गृह्णीयुः श्रय्याश्चाभरणानि च ॥
 वर्णापेनमविज्ञातं गरं क्लृपयोनिसम् ।
 आर्यंरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्त्रैर्विभावयेत् ॥
 अनाथानिहुरताक्रूरतानिच्छियात्मताः ।
 पुरुषं ब्रह्मयन्तीह लोके क्लृपयोनिसम् ॥
 पित्रं वा भजते शीलं मातुर्वर्षभयमेव वा ।
 न कथञ्चनदुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
 कुले सुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिषङ्करः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं गरोऽल्पमपि वा बहु ॥
 यत्र त्वेतेऽपि विध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
 राष्ट्रिकेः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेषां शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽन्येऽन्यतः ॥३॥
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते ।
 अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासममाद्युगात् ॥
 शूद्रो बाह्यतासेति ब्राह्मण्यञ्चेति शूद्रताम् ।

चक्षुष्याञ्जातमेव च विद्याद्वेष्यात्तत्रैव च ॥
 अनायासां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यद्व्यवसायः ॥
 ब्राह्मणायामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्वेत् ॥
 जानी नार्यामनार्यायामार्यादाव्यो भवेद्-
 गुणैः ॥
 जातोऽप्यनार्यादायायामनार्य इति निश्चयः ॥
 तावुभावप्यसंस्काराविति धर्म्मो अत्रस्थितः ॥
 वैगुण्याञ्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमनः ॥
 सुवैत्रस्त्वेव सुज्ञेने जातं सम्पद्यते यथा ॥
 तथाञ्जात आर्यायां सर्वे संस्कारमर्हति ॥
 वीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनोपिणः ॥
 वीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु अवस्थितिः ॥
 अक्षेत्रे वीजसुन्दरमस्तरेव विनश्यति ॥
 अवीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थिखलं भवेत् ॥
 यस्माद्बीजप्रभावेण निर्व्यगजा ऋषयोऽभवन् ॥
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥
 अनार्यमार्यकर्म्मण्यमार्यश्चानार्यकर्म्मण्यम् ॥
 सम्प्रदायात्रवोद्भवाता न समौ नासमाधिति ॥”
 इति मानवे ६ । १० अध्यायौ ॥ १ ॥
 वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाश्च यथा,—
 “अप्रमांभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्याय जायते वर्णसङ्करः ॥
 सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्रपिण्डोदकाक्रियाः ॥
 दोषैरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ॥
 उत्साहान्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च प्राश्रयताः ॥
 उच्छन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ॥
 नरके नियतं वाचो भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 वर्णधिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृ अ आवरणे +
 “सानसिर्वर्णसिपर्णधीति ।” उणा० ४ । १०७ ।
 इति अक्षिः धातोर्नुक् च ।) बलम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 वर्णा, स्त्री, (वृण्यते भक्ष्यते इति । वृणु भक्षणे +
 कर्मणि घञ् । ततश्चाप् ।) व्याप्तौ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गस्तेऽनयेति । अङ्ग +
 करणे घञ् । ततश्चाप् ।) लेखनी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
 गायनः । पित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
 मेदिनी । टे, ५५ ॥
 वर्णात्मा, [नृ] पुं, (वर्णः अक्षरं व्यात्मा स्वरूपं
 यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥
 वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।)
 ब्राह्मण्यक्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिपतिग्रहः । यथा,
 “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
 चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्म्मन्दोऽन्त्यजे जने ॥”
 इति ॥
 “खाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे सौरभे
 नादितौ च ।”
 इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्णः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अण् ।) मुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्णि, स्त्री, (वर्ण्यते स्तूयते इति । वर्णं स्तुती +
 इन् ।) खर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 (“वर्णवर्णिश्चाहिरण्ये ।” उणा० ४ । २३ । इत्युक्तेः
 अहिरण्ये तु वलिरित्येव ॥ क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि ॥)
 वर्णिकः, पुं, (वर्णां लेखत्वेन सन्ति अस्येति ।
 वर्ण + टन् ।) लेखकः । यथा,—
 “लेखकेऽक्षरपुञ्जाः स्युश्चणजवौकचक्षवः ।
 वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरव्यासे लिपिर्लिपिः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । १४० ॥
 वर्णिका, स्त्री, (वर्णां अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्यस्यां
 इति । वर्ण + टन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—
 “लेखन्यां कर्णिकापि स्यान् कठिन्यामपि
 वर्णिका ॥”
 इति हारावली । २६६ ॥
 मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काश्चनस्य उन्-
 कर्षः । यथा,—
 “वर्णकाश्चारणोऽस्त्री तु चन्द्रे च त्रिलोपने ।
 द्योनेर्ल्योदादिषु स्त्री स्यादुन्कर्ष काश्चनस्य च ॥”
 इति मेदिनी । डे, १५२ ॥
 वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतियुक्तः । तन्-
 पठ्यायः । इलितः २ शस्तः ३ पणायितः ४
 पनायितः ५ प्रयुतः ६ पणितः ६ पनितः ७
 गीर्णः ८ अभिरुतः १० ईडितः ११ स्तुतः १२ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥ नुतः १३ । इति
 जटाधरः ॥ (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
 १ । २ । २०६ ।
 “चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पञ्च वर्णितम् ॥”
 कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ३६ ।
 “खभर्तुस्तच्च न मया दरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥”
 वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्थस्या इति । वर्ण + इनिः ।
 डीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ धनिता ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥
 वर्णी, [वृ] पुं, (वर्णां अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्य-
 स्येति । वर्ण + इनिः ।) लेखकः । (वर्णां नील
 पीतादयः लेखत्वेन सन्त्यस्येति । इनिः ।) पित्र-
 करः । (यथा, महाभारते । २२ । ६६ । ५७ ।
 “अङ्गारकुशसुङ्गानां पलाशशरवर्णिनाम् ।
 यवसेनानदिग्धानां कारयेत् च सञ्चयान् ॥” ॥
 वर्ण + “वर्णादृन्नक्षचारिणि ॥” ५ । २ । १३४ ॥
 इति इनिः ।) प्रश्नचारी । यथा,—
 “वर्णो स्यात् लेखके पित्रकरेऽपि ब्रह्म-
 चारिणि ॥”
 इति मेदिनी । ने, १२७ ॥
 (यथा, कुमारः । ५ । ५२ ।
 “सखी तदीया तसुवाच वर्णिनां
 निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ॥”)
 वर्णविशिष्टे, त्रि ॥ (वर्णोत्तरपदात्तु “धर्म्मशील-
 वर्णास्ताच्च ॥” ५ । २ । १३२ । इति इनिः स्यात् ।
 यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १६ ।
 “याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतिपद्यः ।

वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मनयो ज्यैष्ठवर्णिनः ॥”
 ज्यैष्ठवर्णिनो ब्राह्मणस्यैवार्थः ॥)
 वर्णः, पुं, (वृड संभक्तौ + “अजिह्वरीभ्यो निच् ।”
 उणा० ३ । ३८ । इति युः । स च निच् ।)
 नदविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः ।
 इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तः ॥ (देशविशेषः ।
 इत्यञ्जलदत्तः ॥)
 वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । वृत् + क्णुल् ।) वर्त-
 लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विदरि इति भाषा ॥
 (पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ ।
 १०७ । १२ ।
 “निवेश्य सेनां भरतः पद्भ्यां पादवतां वरः ।
 अभिगन्तुं च काकुत्स्थमिवेश गुरुवर्णकः ॥”)
 वर्णकः, पुं, (वृत् + क्णुल् ।) पक्षिविशेषः । भारद्-
 इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 २११ । १०३ ।
 “कौशिकस्तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्णकः ॥”
 अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—
 “वर्णोको वर्तकश्चित्रस्ततोऽन्या वर्णकाः स्मृताः ।
 वर्णकोऽपि किरः प्रीतो च्चरदोषत्रयापहः ।
 सुख्यः शुकरो बल्यो वर्णकाव्यगुणास्ततः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 अश्वघ्न चुरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११ ॥
 वर्णका, स्त्री, (वर्णक + टाप् । “वर्णका प्रकृतौ
 प्राचाम् ।” इति वार्तिकोक्त्या न अत इत्वम् ।)
 वर्णकपत्नी । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 वर्णजम्बा, [नृ] पुं, (वर्णनि आकाशपणे जम्ब
 यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥
 वर्णनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + करणे ल्युट् ।)
 वृत्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ७ । ११ । २६ ।
 “सम्मान्यनोपलेपाभ्यां यद्वसन्नवर्णनेः ।
 स्वयश्च सखिता निवर्ण परिच्छपरिच्छदा ॥”)
 साधारणवर्णनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्तनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + क्णुट् ।)
 तूलनाला । तर्कुपीठः । जीवनम् । इति
 मेदिनी । ने, १२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७१ ।
 “देवतापिठमत्तार्गनामतिथीनाश्च वर्णनम् ।
 यस्यावशिष्टेनाग्नेन पुंसस्तस्य यद्वं त्यज ॥”)
 वर्तनः, पुं, (वर्तते इति । वृत् + “असुदात्तेत्य
 हलादेः ।” ३ । २ । १४६ । इति युच् ।)
 वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्त्तणी,
 त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ३ । ११ । २६ ।
 “य एनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्तेलोकवर्तनः ।
 तिर्यङ्गवृष्टिपट्टेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”)
 वर्त्तनिः, पुं, पूर्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (स्त्री, वर्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेश्च ।” उणा०
 २ । १०७ । इति अनिः । पत्न्याः । इत्यञ्जल-
 दत्तः ॥)
 वर्त्तनी, स्त्री, (वर्त्तनि + कृदिकारादिति पद्ये ङीप् ।)
 पत्न्याः । पेशयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्त्तमानः, पुं, (वर्त्तते इति । वृत् + प्रानच् । मुक् ।)
 प्रयोगाधिकरणभूतकालः । इति नैयायिकाः ॥
 तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पर्यायौ । अद्यतनः २
 अधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वैया-
 करणभते तु । आरब्धापरिसमाप्तिर्त्तमानः
 कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु
 चतुर्विधः । यथा,—
 “प्रवृत्तोपरतस्त्रैव वृत्ताविरत एव च ।
 निवृत्तप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥”
 क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ
 प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयति इत्यर्थः । इह
 कुमारः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि
 पूर्वक्रीडानां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वता-
 स्तिष्ठन्ति निवृत्तप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्वतानां
 स्थितत्वे वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां
 सम्बन्धविवक्षायां पर्वतास्तस्युः स्थास्यन्ति इत्यापि
 स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्-
 सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतो-
 ऽसि इति प्रश्ने अक्षस्वेदादेर्त्तमानत्वात् एषो-
 ऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भवि-
 स्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने
 एषोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोऽवसो-
 ऽपि वदति । इति मुग्धवोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 वर्त्तुलः, पुं, (वर्त्तौ वर्त्तनं राति गृह्णातीति ।
 रा + वाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काक-
 नौडः । जलावटः । इति मेदिनी । के, २१२ ॥
 द्वारपालः । यथा,—
 “मन्त्री ग्रन्थिहरोऽमात्यो हाःस्थितो वेत्रधारकः ।
 दौःसाधिको वर्त्तुलको गर्क्षाटो दण्डवाचिनि ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्त्तुलोहं, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + अच् ।
 ततः कर्मधारयः ।) लौहविशेषः । विद्वरि
 इति भाषा । इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । वर्त्त-
 ताक्ष्यम् २ वर्त्तकम् ३ लौहसङ्करम् ४ नील-
 कम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्त्तलोह-
 कम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 शिशिरत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधु-
 रत्वम् । पित्तदाहशमनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वर्त्तिः, स्त्री, (वर्त्ततेऽनेया इति । वृत् + “हृपिपि-
 र्दिष्टतिर्दिष्टिर्दिष्टिकोऽस्मिन्” उणा० ४ ।
 ११८ । इति इत् ।) भेषजनिर्मायम् । नयना-
 क्षनम् । खेखः । गात्राहुलेपनी । हीपदशा ।
 (यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।
 “यथा प्रदीपो हृतवर्त्तिसमन्
 शिखाः समुद्रा भर्षति सन्वदा स्रम् ॥”)
 हांपः । इति मेदिनी । तै, ५५ ॥ ७ ॥ वर्त्ति-
 विशेषो यथा,—
 “कतकस्य फलं शूद्रः सैत्यं चूषणं यथा ।
 दनो रसाक्षनं सौमं पिङ्गानि मगःशिला ।
 यथां वर्त्तिहन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”
 इति गार्हपत्ये १६८ अध्यायः ॥

(वर्त्ततेऽनेयति । वृत् + “हृतेऽहृन्दति” उणा०
 ४ । १४० । इति इः । वाहुलकात् लोकेऽपि ।
 योगकर्मद्रव्यम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 वर्त्तिकः, पुं, पश्चिमिष्यः । वटेर इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । बार्त्तिकः २ वर्त्ती ३
 गाञ्जिकायः ४ । अस्य मांसगुणाः ।
 “तद्वच बार्त्तकं मांसं निर्द्दोषं वीर्यपुष्टिदम् ।”
 तद्वत् तित्तिरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तकपत्नी । इत्यमरः ॥ वर्त्तनि
 वर्त्तते इत्यच् वर्त्तः । स्वार्थे कः वर्त्तकः । भारद्
 इति ख्यातः । वृत्तिवृत्तिर्भा तिकः वर्त्तिका
 स्त्रीलिङ्गा । वाटभार इति ख्याता । नाम-
 द्वयमिदमित्यमरहीपिका । वर्त्तिकेति स्त्रिया-
 मीत्वप्रतिषेधार्थं द्वयोरुपादानमिति माधवी ।
 रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायमुकुटः । इति
 तट्टीका सारमुन्दरी ॥ सा च वटेर पत्नी इति
 नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।
 “वर्त्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनी ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अजशङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्ति +
 स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिः । वाति इति श्रुतिता
 इति पलिता इति च भाषा । इत्युणादि-
 कोषः ॥ ३ ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—
 “पद्मस्त्रजभवा दर्भगर्भस्त्रजभवाथवा ।
 शालजा वादरी वापि फलकीषोऽज्ञवाथवा ।
 वर्त्तिका दीपकत्वेषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥”
 इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
 वर्त्तिष्णुः, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + “अलङ्कृणु-
 निराक्षप्रचनोत्पन्नोत्पत्तम्भदरूपपत्रपट्टवृष्टु-
 सङ्घर इष्णुच् ।” ३ । २ । १३६ । इति
 इष्णुच् ।) वर्त्तनशीलः । तत्पर्यायः । वर्त्तनः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ वर्त्ती । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टी । ५ । १ ।
 “निराकरिष्णु वर्त्तिष्णु वर्त्तिष्णु परितो रणम् ।
 उत्पत्तिष्णु सङ्घिष्णु च चिरतुः खरदूषणौ ॥”)
 वर्त्तिष्णुमाणः, त्रि, (वृत् + भविष्यति स्वमान-
 प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
 भावाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।
 “वृत्तवर्त्तिष्णुमाणां कथाशानां निर्दर्शकः ॥
 संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥”)
 वर्त्ती, स्त्री, (वर्त्ति + क्त्विकारादिति डीप् ।)
 वर्त्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४ । २१ । २३ ।
 “आचीदभ्यधिका चास्य श्रीः त्रियं प्रसु-
 सुचतः ।
 निर्वाणकाले हीपस्य वर्त्तीभिव दिधचतः ॥”)
 वर्त्ती, [न्] (वर्त्तते इति । वृत् + णिङि ।)
 वर्त्तिष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥
 वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + वाहुलकात्
 उलच् ।) गोलवस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
 लम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

मण्डलायतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥
 (यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।
 “यो वा व्ययं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर-
 निवृत्तयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्कर-
 पत्रम् ॥”) सम्युर्गर्भवृत्तानि यथा,—
 “सम्युर्गर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रियणाः ।
 चक्रावहृष्टतिलकन्दरङ्गपुटशायकाः ॥
 आवर्त्तः कमठो लतागृहं क्वचमपूपकम् ।
 आलवालमहीजालचर्मकं प्राणकादयः ॥” ३ ॥
 वृत्तानि यथा,—
 “वृत्तानि वाहुनारङ्गस्त्वघ्निल्लभोदकाः ।
 रधाङ्गलावकक्रुत्कुम्भिकुम्भाण्डकादयः ॥
 कर्णपाशुभुजापाशाकृष्टपापघटाननम् ।
 सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् २ श्लेषस्वके ३ कुसु-
 मम् ॥
 वर्त्तुलं, स्त्री, गृह्यनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । वाटुला । इति भाषा ।
 यथा,—
 “कलायस्य त्रयो भेदा स्त्रियुटो वर्त्तुलोऽकूटी ।”
 इति शब्दमाला ॥
 वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल + टाप् ।) तर्कपाठी ।
 इति हारावली । २१३ ॥ टेकोर वाटुल इति
 भाषा ॥
 वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल + गौरादित्वात् डीष् ।)
 गजपिप्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या गजपिप्लीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वर्त्त, [न्] स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनास्मिन् वेति । वृत् +
 मनिच् ।) पत्न्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५५ । ३ ।
 “गोमातरो यच्छुभयन्ते अङ्गिभि-
 स्तनुषु शुभ्रा दधिरे विरक्ततः ।
 वाधन्ते विश्वमभिमातिनमप-
 वर्त्तांश्वेषामनुरीयते वृत्तम् ॥”
 “वर्त्तानि मार्गाननुच्छ्रय ।” इति तद्गाथी
 सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । २० ।
 “पुरस्कृता वर्त्तनिं पार्थिवेन
 प्रयुङ्क्ता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
 तदन्तरे सा विरराज धेनु-
 दिवक्षपामधगतैव सन्ध्या ॥”)
 नेत्रच्छेदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा,
 अश्ववेद्यके । २ । १० ।
 “सितासितस्य तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् ।
 प्रच्छादनं भवेद् वर्त्तं चाचिक्रूटमतः परम् ॥”)
 वर्त्तनिः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + “वृतेच्य”
 उणा० २ । १०७ । इति ऋनिः । चकारात्
 सुङ्गागमोऽप्यनेति केचित् । वर्त्तनिरिति गोव-
 र्द्धनः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्ता साधुः ।) पत्न्याः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 वर्द्ध, क पूर्त्तिच्छेदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । वृध
 क दीप्ताविव्यञ्जेव पूर्त्तिच्छेदोश्च पाठादिष्टसिद्धा-

वस्य पाटशुरादिभ्यो षेरनित्यता दीधयति ।
तेन कदाचिन् षेरप्राप्तौ यगादौ वृष क इत्येस्य
वृष्यने इत्यादि व्यस्य तु वर्हते इत्यादिभेदः ।
इति इगांदासः ॥

वर्हः, ङी, (वर्हयति पूरयतीति । वर्ह + ञच् ।)
मीषकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥

वर्हः, पुं, (वर्हते इति । वृध् छेदने + ञच् ।)
प्राज्ञगयष्टिका । इति जटाधरः ॥ पूर्तिः ।
छेदः । इति वर्हधात्वर्थदर्शनान् ॥

वर्हकः, पुं, (वर्हते इति । वृध् + ञच् ।)
प्राज्ञगयष्टिका । इत्यमरः । २ । ३ । ६० ॥
(वर्हयतीति । वर्ह पूरणे छेदने च + ञच् ।)
पूरणे छेदके च, त्रि ॥

वर्हकिः, पुं, (वर्हते छिनत्तीति । वर्ह + ञच् ।
वर्ह कयतीति । कय हिंसायां + बाहुलकात्
दिः ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।

“कर्मोत्तिकां प्रिच्छन्तान् वर्हकीन् खन-
कानपि ।

गणकान् प्रिच्छन्तश्चैव तथैव मदनर्त्तकान् ॥”)

वर्हकी, [न्] पुं, (वर्हको वर्होऽस्ति अस्तेति ।
वर्ह क + इति ।) वर्षमसूरजातिविशेषः ।

वट इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । त्वष्टा २
वर्हकिः ३ तच्चा ४ सूत्रधारः ५ रघकारः ६
रघकरः ७ काष्ठतट ८ काष्ठतचकः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
४३ । २२ ।

“अरभङ्गे बलभेरी

नेभ्या नाशी बलस्य विज्ञेयः ।

अयं च योऽरभङ्गे

तथाग्निभङ्गे च वर्हकिनः ॥”)

वर्हनं, ङी, (वृध् छेदपूर्णाः + ञच् ।) छेदनम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।

“प्राह्नाभिवर्हनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)

वर्हः, इति मेदिनी । ने, १२३ ॥

वर्हन्, त्रि, (वर्हयतीति । वृध् + नन्त्यादित्वात्
ञुः । यद्वा, वर्हते तच्छील इति । वृध् पूर्णा +

“अनुदात्तस्येति ।” ३ । २ । १४६ । इति
सुप् ।) वर्हिष्णुः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥

(यथा, अगवेदे । ३ । ३२ । १२ ।

“यज्ञो हि त इन्द्र वर्हणे भूदुत प्रियः सुतसोमो
मिवेधः ॥”)

वर्हणी, ङी, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
संभाष्येनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

सनालपात्रविशेषः । वट्टा इति भाषा । यथा,
“व्यासुः ङी कर्करो पारो वर्हणी च लल-

स्तिका ॥”

इति जटाधरः ॥ * ॥

प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोगं यथा,—

“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदास्यं कतसं न्यसेत् ।
रेमान्यां पूजनेदवाभ्ये अस्तेष्वेव च वर्ह-

नीम् ।

कलसं वर्हनीश्वेव ग्रहान् प्राक्कीर्षति तथा ।
व्यासने तानि सर्वाणि प्रगवाख्यं जपेद्गुरुः ॥

सूत्रश्रीवं रत्नगर्भं वक्ष्युग्नं वेष्टितम् ।
सर्वापघ्नीगन्धलिप्तं पूजयेत् कलसं गुरुः ॥

देवस्तु कलसे पूष्य वर्हन्वा वक्ष्युत्तमम् ।
वर्हन्वा तु समासुक्तं कलसं भ्रामयेद्गुरु ॥

वर्हनी धारया विश्वमयतो धारयेत्ततः ।
अभ्यर्ष्य वर्हनीकुम्भं स्थण्डिले देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुडे ८८ अध्यायः ॥

वर्हमानः, पुं, (वर्धते इति । वृध् वृहो + शानच् ।)
एरवृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ (अख्य

पर्यायो यथा,—

“शुक एरव आमख्यश्चित्रो गन्धर्वस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्हमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।

वानारिस्तखण्डापि खड्गकश्च निगटते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पशुभेदः । श्रावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १६ ।

“तथा गाः कपिला दीन्धीः सवत्साः पाण्डु-
नन्दनः ।

हेमश्ङ्गी रूष्यसुरा दत्ता चक्रे प्रदक्षिणम् ।
खलिकान् वर्हमानांश्च नन्द्यावर्त्तान्श्च काश-

नान् ॥”

अस्मिन्नर्थे ङीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ६४ । १२ ।

“मघासु तिलपूर्णांनि वर्हमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥”

तथा च सुश्रुते सूत्रस्याने ७६ अध्याये ।
“ऋषी पुत्रिणी सधत्सा गौर्वर्हमानमलङ्कता ।

कन्या मत्साः फलं चामं खलिकं मोदका दधि ॥”
विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ११ ।
“वर्हणे वर्हमानश्च विविक्षः श्रुतिसगरः ॥”)

द्विनविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ ऋमतीर्थ-
कृत ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञातनन्दनः ६ ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिनां वृहविशेषः ।

यथा,—
“खलिको वर्हमानश्च नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ॥”

इति हलायुधः ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ३३ ।
“दारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्त-
न्यायः ।

तद्वृष वर्हमाने हारस्तु न दक्षिणं कार्त्तम् ॥”
खनामस्कातदेशः । यथा,—

“प्राथां मागधश्रीर्गौ च वारेन्द्रीगौरात्कटाः ।
वर्हमानस्तमोलिप्तप्राग्योतिथोदवाद्रयः ॥”

इति षोडशस्तुत जूम्नेचक्रम् ॥

(भद्राश्वयस्य जुलपर्वतविशेषः । यथा मार्क-
ण्डेये । ५६ । १२ ।

“विशालः कम्बलः कृष्यो जयतो धरिपर्वतः ।
विश्रीको वर्हमानश्च सप्तैते जुलपर्वताः ॥”

वृहविशिष्टे, त्रि ।)

वर्हमानकः, त्रि, (वर्हमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृहविशिष्टः । पुं, श्रावः । इत्यमरः ।

२।६।३२० (यथा, महाभारते । १४ । ६५।१४।
“वृहाराणि कटाद्यानि कलसान् वर्हमान-

कान् ॥”)

स्वार्थे कप्रत्यये एरववृषश्च ॥ (चारात्रिकम् ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,

महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्त्तकगन्धर्वैः पूर्वकीर्त्तमानकैः ।

नियोद्योगैश्च क्रीडुञ्जिस्तत्र स परिहर्षिताः ॥”
वर्हापनं, ङी, गाडीच्छेदनम् । यथा,—

“अर्हारात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडश्चर्षिवा ।
ततो वर्हापनं यष्टीं नामादेः करणं मम ॥

कर्त्तव्यं तत्तुलनाद्वात्री प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मञ्जीत्ववः ।”

वर्हापनं गाडीच्छेदनम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
वर्हितं, त्रि, (वृध् + क्तः ।) प्रष्टतम् । द्वित्रम् ॥

पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-
पूर्णम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।

“पाणिभ्यान्नुपसंगृह्य स्वयमग्नस्य वर्हितम् ।
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥”

“अत्रत्येति ततोऽर्थाय मञ्जी । वर्हितं पूर्णं पित-
रादिपात्रम् ॥” इति तट्टीकायां सुल्लूकभट्टः ॥

वृध् + णिच् + क्तः । वृद्धिं प्राप्तिम् । यथा,
भागवते । ४ । २३ । १ ।

“दृष्टात्मानं प्रवचननेकदा वैश्य आत्मवान् ।
आत्मना वर्हितोऽशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥”)

वर्हिष्णुः, त्रि, (वर्हते इति । वृध् + “अलङ्-
कृति ।” ३ । २ । १३६ । इति ङणुच् ।)

वर्हनशीलः । तत्पर्यायः । वर्हणः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।

“निराकरिष्णु वर्हिष्णु वर्हिष्णु परितो रयम् ।
उत्पतिष्णु वर्हिष्णु च चौरतुः खरदूययो ॥”)

वर्ह, ङी, (वर्हते दीर्घाभवतीति । वृध् + “वृधि-
वर्षिभ्यां रन् ।” उणा० २ । २७ । इति रन् ।)

चर्म । इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, अथर्ववेदं ।
१४ । १ । ६० ।

“त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽवर्हणं गत्या नो अस्तु
सुमङ्गली ॥”)

वर्हो, ङी, (वर्ह + गौरादित्वात् ङीप् ।) चर्म-
रज्जुः । वरी इति भाषा । तत्पर्यायः । गृहो ७

वरजा ३ । इत्यमरः ॥ वर्ही ४ । इति भरतः ॥

वर्षः, [न्] ङी, (वृथीते संज्ञकं भवतीति । वृ +
“वृथीर्थाभ्यां सरूपाङ्गयोः ष्टु च ।” उणा०

४ । २०० । इति अमुन् षुङ्गागमश्च ।) रूपम्
पृथुखादिकोपः ॥ (यथा, अगवेदे । १२।४०।५।

“आदस्य ते धस्यन्तो ह्येरेते
ह्यमभं मधि वर्षः करिकताः ॥”

स्त्रीषम् । यथा, तत्रैव । १ । ३६ । १ ।
“कस्य क्रत्वा गरुतः करत्र वर्षा ३ यथा

संष्ट धृतयः ॥”

“कस्य वर्षमानश्च क्रत्वा क्रतुना यद्गृह्यते इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसः स्तोत्रेण नङ्गच्छे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वल्. गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वर्षति । इति दुर्गादासः ॥

वम्म. [न्] स्त्री, (वृणोति आच्छादयति शरीर-मिति । वृ+मनिन् ।) तनुवम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।

“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्राश्रितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धृतरात्रनालीवनञ्चनिः ॥”
एहम् । इति निघण्टुः । ३ । १४ ॥ यथा, वृहन्-
संहितायाम् । ५२ । ३ ।

“द्वित्रिभिन्नक्रमितानकराटकि-
शृष्टरूपकृत्स्नैर्ने सत्कृतेः ।
क्ररपत्रियुतानिन्यानामभिः
शुक्लशार्मवहृपर्णवर्मभिः ॥”)

वम्मकण्टकः, पुं, पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृणितस्य पर्यटशब्दे विज्ञेया)

वर्मकृपा, स्त्री (वर्म कृपतीति । कृप+अच् ।
टाप् ।) सप्रला । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार
कया इति भाषा ॥

वर्मा, [न्] पुं, (वृ+मनिन् ।) चयिष्य पठतिः ।
यथा,—

“श्रमन्तं ब्राह्मणस्य न्याह्रमन्तं ज्ञत्तियस्य च ।
गुप्तदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्वश्रयोः ॥”
इति आह्वनचधुनशातानपवचनम् ॥

वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । दृष्यत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, सुश्रुते । २ । २३ ।

“वर्मिमत्स्यवदायता द्विद्रोघनकृत्तिः कर्करा ॥”
तथास्य गुणा यथा,—

“वर्मिमत्स्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

वर्मितः, त्रि, (वर्म करोतीति । वर्म + णिच् । ततः
कर्म्मणि क्तः । वर्म सञ्जातमस्येति । इतच् वा ।)
वर्मियुक्तः । कृतवप्राहः । तत्पठ्यायः । सन्नहः २
सञ्जः ३ दंशितः ४ व्युत्कण्ठः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६५ ॥ ऊटुकण्ठः ६ । इति सुभूतिः ॥

(यथा, गो० रामायणे । २ । ६२ । १५ ।
“वाजिनां वर्मिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अथ भिक्षा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥”)

वर्मियः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिस्त्व इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । विग्धत्वम् ।
ग्रहदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वय्, त्रि, (वयंते प्रार्थते इति । वरन् क ईसायाम्
+“अचो यत् ।” ३ । २ । ६७ । इति यत् ।)
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५० ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।

“यथा धर्माद्यस्वार्थां सुनिर्व्यायुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा स्युवर्णितः ॥”
श्रेष्ठम् । इति सुग्धवोधयाकरणम् ॥ (यथा,
किराते । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्षाः
पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”)

वर्थः, पुं, (वयंते प्रार्थते इति । वर+यन् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

वर्षा, स्त्री, (त्रियते इति । वृ+“अवत्यपग्य-
वर्थेति ।” ३ । २ । १०२ । इति अप्रतिवन्धे
यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कन्वा ।
इति सुग्धवोधयाकरणम् ॥

वर्षणा, स्त्री, (वरित्ययत्तशब्देन वणति शब्दायते
इति । वण शब्दे+अच् । टाप् ।) नील-
मञ्जिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-
कारवर्णा मञ्जिका वर्षणा । भणभणिया इति
स्थाना । मञ्जिकाख्यायां इत्येके । वरिति वणति
वर्षणा । व्रण वण भण शब्दे पचादित्वादन
याप् । किंवा वृणोति पूतिद्वयं भजते इति
वृडो विचि यर् । वणनेरणि वणा ततः कर्म-
धारये वर्षणा । इति तट्टीकार्या भरतः ॥

वर्षरं, स्त्री, (वृणुते थरयति नानागुणान् इति ।
वृ+“कृगृशृवृचिभ्यः ष्वरच् ।” उणा० २ ।
१२३ । इति ष्वरच् ।) द्विङ्गुलम् । पीतचन्द-
नम् । बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षरः, पुं, (वृणोति दीयानति । वृ+ष्वरच् ।)
पामरः । स च नीचजातिः । केशः । वावरी
इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-
वासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५ । ७ । ३८ ।
“काञ्चोजा दरजाश्चैव वर्षरा हर्षवहनाः ॥”)
फञ्जिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृष्ट-
विशेषः । काल वायु इति भाषा । तत्प-
ठ्यायः । सुसुखः २ गरुडः ३ कृष्णवर्षरकः ४
सुकन्दजः ५ गन्धपत्रैः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-
हकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वान्तिविसर्पविषत्वम् दोषनाशित्व-
म् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षरकं, स्त्री, (वर्षर+सार्धे कन् ।) चन्दन-
मैदः । तत्पठ्यायः । वर्षरोत्यम् २ श्वेतवर्ष-
रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पित्तारिः ६
सुरभिः ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकृच्छकृष्णनाशित्वम् ।
विशेषाद्रक्तदोषनिवृत्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षरा, स्त्री, (वर्षरपुष्यस्यैव आकृतिरस्यस्या
इति । वर्षर+अच् । टाप् ।) पुष्यमैदः ।
शाकमैदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्ष इति
शब्दं रातीति । रा+कः ।) मञ्जिकाभेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षरा, स्त्री, (वर्षर+टाप् । पक्षे यित्वात्
वर्षरी, स्त्री ।) चुम्बकविशेषः । वायु इति
भाषा । तत्पठ्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३
खरपुष्या ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६
कवरा ७ खरपुष्यिका ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।
“वर्षरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पर्याप्तत्र कृष्णं शु कटिश्चरकुठरकी ॥

कालमारः करालस्य मलुकः कृष्णमञ्जिका ।
तत्र शुक्लैर्लोकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोपरः ॥
वर्षरोन्नितयं रूचं शीतं कटु विदाह च ।
तोष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तलं कफवानासदृक्कमिविधापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वर्षरीकः, पुं, (वृणुते इति । वृन् वरणे+“शृष्ट-
वृणां हे रुक् चाभ्यासस्य ।” उणा० ४ । १६ ।
इति ईकन् द्विवचनं अभ्यासस्य रुगागमश्च ।)
ब्राह्मणयष्टिकावृत्तः । कुटिलकुन्तलः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वायु इ तुलसी
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र पवर्गोयवका-
रादीं पठितोऽयं किन्तु मेदिन्यां चर्षरीकशब्द-
स्यायमर्थः ॥

वर्षा, स्त्री, वर्षरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वर्षिः, त्रि, (वृ+“वृद्भ्यां विन् ।” उणा० ४ । ५३ ।
इति विन् ।) घस्मरः । इत्युणादिकोषः ॥

वर्षरः, पुं, (वृ+वाहुलकात् घूरच् ।) वृष्ट-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
दुग्धलाघः २ कण्टानुः ३ नीलकण्टकः ४
गोशुद्धः ५ पंक्तिवीजः ६ दीर्घकण्टः ७ । कषा-
न्तकः ८ टट्टवीजः ९ अजभक्षः १० । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकाशम-
रक्तानिसारपित्तदाहार्शोनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्ष, पुं, स्त्री, (वृण्यते इति । वृष्टु सेचने+
अन्विधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यद्वा,
त्रियते प्रार्थते इति । वृ+“वृष्टुवदिह्निकमिक-
प्रिभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
“विद्युत्तनितवर्षेयु महोत्कानाश्च संश्रवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुव्रजवीत् ॥”
जम्बुद्वीपांशः । वत्सरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ५३ ।
“वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद् यस्तथोः पुण्यफलं समम् ॥”)
जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । वे, २४ ॥ (वयं-
तीति । वृष्ट्+पञ्चाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ७६ ॥ * ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ष-
वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथा ।
यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपा जम्बुद्वीप-
शास्त्रलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां
परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्दक्षिणोत्तरो यथा-
संखं दिशुगमानेने वद्विः समन्तत उप-
कृत्वाः । चारादेश्वरसोदसुरोदृष्टतोदक्षीरोद-
दधिमखोदसुहोदाः सप्त जलधयः । सप्तद्वीप-
परिखा । इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्रेण
यथाशुपूर्वं सप्तस्वपि वद्विर्द्वीपेषु पृथक् परिन
उपकल्पिताः । तेषु पुनर्वर्षाणां दिशु वद्विर्द्वीप-
परिखरुत्तानामजानकीधेभ्यश्चिजयजवाहु-
द्विरस्यरेतोदृष्टपृष्ठमेधातिथिवीतिद्योत्रसंज्ञान

वर्ष

वर्ष

वर्ष

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ।
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

“प्रियव्रतकृतं कर्म कोऽनुकुर्याद्विनेश्वरम् ।
यो नेमिर्नश्वरकरोच्छायां प्रन् सप्तवारि-
धीन् ॥”

छायां प्रन् तमो निरस्यन् ।

“भूयंस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्द्धे द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥”
एवं पितरि संप्रवृत्तं तद्गुणशाने वर्तमान
आग्नीधो जम्बुद्वीपौकसः प्रजा औरसवहर्मा-
वेश्ममाहः पर्यगोपायत् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्व्वचित्तिं नामाधरस-
मभियापयामास । तस्यासुहृद्वात्मजान् स
राजवयं आग्नीधो नामिकिंपुरुषहरिवर्षेला-
उतरम्यक-हिरण्य-कुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्
गव पुत्रानजनयत् । आग्नीध्रसुतांस्ते मातु-
रनुग्रहादौत्पत्तिकेनेव संहननवलोपिताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि बुभुजुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नृप्र-
योजनसहस्रायामानि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मर्यादा इला-
उतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नीभ्यामवस्थितः
सर्वतः सौवर्ण्यः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि
द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडश-
साहस्रं तावदान्तभूम्यां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
णोलाउतं नीलः श्वेतः शङ्खवान् इति त्रयो
रम्यकहिरण्यकुरुणां वर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र-
योजनपृथ्व-एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशांशाधिकंशेन देर्यं एवाहसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलाउतं निषधो हेमकूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोज-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तथैवेलाउतमपरेण पूर्व्वेण च माल्य-
वहन्ममादनावाननीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्र-
पतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधति ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रसो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः
कूटकः कोष्कः सद्यो देवगिरिर्हृष्यस्रकः श्रीशैली
वेङ्कटो महेश्वरो वारिधारो विन्ध्यः शक्तिमाशुच-
गिरिः पारिपात्रो मोक्षत्रिकूटो गोवर्हानो
देवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्प्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ।
एतावामपो भारत्यः प्रजानामभिरैव पुनन्ती-
नामात्मना चीपस्युशन्ति । चन्द्रवशा ताम्रपर्णी
अवटोदा कृतमाला वैश्यायसी कावेरी वेखा
पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेखा
भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी
देवा सुरसा नर्मदा चर्मखती अन्यः शोणश्च
नदौ महानदी वेदकृतिर्हृषिकुल्या त्रिसामा

कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दशहती
गोमती सरयुरोचवती पृथ्वती सप्तवती सुधीमा
शतद्वन्द्वभाग्वा मरुदृष्टा वितस्ता अश्विनी
विश्वेति महानद्यः । अस्मिन्नव वर्षे पुरुषैर्जन्व-
जन्मभिः शुक्लोद्दितकृष्णवर्णेन सारस्वेन
कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन
आनुपूर्व्वेण सर्वा ह्येव सर्व्वेषां विधीयन्त ।
यथावर्षविधानमपवर्ग्यं भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं प्रजादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ण्यते । प्रजा जम्बुप्रमाणो
द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लितो यत्राभि-
रूपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगे-
नोपरराम । अश्विनं वयसं सुभद्रं शान्तं
जेममन्तसमयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । मणिकूटो वचकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यशैवी
मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा वृमणा
आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋषभरा
सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ प्रसस्तु
समानेनेचुरसीदेनाउतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
उतः परितृङ्क्ते । यत्र ह वै शास्त्रली प्रजा-
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ-
वाहः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि
अभजत् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं
पारिभद्रमाप्यायनसभिजातमिति । तेषु वर्षा-
द्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरसः शतशङ्खो
वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्यवर्षः सहस्रश्रुति-
रिति । अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-
दाद्वहृत्तद्विगुणः समानेनाउतो उतोदेन यथा
पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तनो देवकृत-
स्तद्वीपास्थापनो ज्वलन इवापरः सुशष्य-
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रैय-
व्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम खं द्वीपं सप्तभ्यः
स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तेषु आति-
उत् । असुवसदानहृदुत्तनाभिगुप्तसत्यव्रतविप-
नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्य-
खाभिजाताः सप्तैव । वभुश्चतुःशङ्खः कपिल-
श्चित्रकूटो देवानीक जर्हरोमा द्रविण इति ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा उतश्रुता मन्तमालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन चारीदेन
परित उपकूल्यः । इतो यथा कुशद्वीपो इतो-
देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा प्रवन्तराजो द्वीप-
नामनिर्व्वर्त्तक आस्ते । तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो उत-
पृष्ठो नामाधिपतिः खं द्वीपं वर्षाणि सप्त विभज्य
तेषु पुत्रनामसु सप्त ऋकथादानं वर्षपान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमकलाशयेश्च
आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दसपत्न्याम ।

आत्मा मधुखट्टो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो
लोहितानो वनस्पतिरिति उतपृष्ठसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः । शुक्लो
वर्हमानो भोजन उपवर्हणो नन्दो नन्दनः
सर्व्वतोभद्र इति । अभया अन्ततोषा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् चारीदात् परित उपवेशितः
प्राकद्वीपो द्वात्रिंशत्तद्योजनायामः समानेन
दधिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि प्राको नाम
महीरुहः सन्नेत्रपदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धस्तद्वीपमनुवाचयति । तस्यापि प्रैय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । सोऽपि
विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्
पुरोचवमनो जववेपमानधून्नागैकाचिन्नरेफवहु-
रूपविश्वधारसंज्ञान् निघाय्याधिपतीन् स्वयं
भगवन्नेनन्त आवेशितमत्तिस्योवनं प्रविशेत् ।
एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
इंशान उरुशङ्खो बलभद्रः शतकेशरः सहस्र-
सोता देवपालो महानद्य इति । अनघा
आयुर्दा उभयस्युष्टरपराजिता पञ्चपदी सहस्र-
श्रुतिर्नजष्टिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एषमेव दधिमण्डो-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः सम-
न्त उपकूल्यः समानेन खादूदकेन समुद्रेण
बहिराहृतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक
एवास्वाचीनपराधीनवर्षधोर्मर्यादाचलः अयुत-
योजनोच्छायायामः । यत्र तु चतसृषु दिशु
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यद्परिष्ठात्
सुव्यंरथस्य मेरुं परिक्रामतः संवत्सरात्मकं चक्रं
देवाद्योरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्थाधि-
पतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ
रमणकधातकनामानौ वर्षपती निगुच्य स्वयं
पूर्व्वजवद्भगवत्कर्मशील आस्तं । तद्वर्षपुष्यया
भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकैण कर्मकाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अपि च ।
“कन्ये ह्ये दश पुत्राश्च सन्नाट् कुक्षिश्च ते उभे ।
ते सर्व्वे भ्रातरः शूराः प्रजापतिश्चमा दृश ॥
अग्नीप्रश्चाभिव्राहुश्च मेधा मेधातिथिर्षुपुः ।
ज्योतिष्मान् दुतिमान् हयः सवर्णो मित्र एव वा ।
मेधाभिव्राहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्तरा महामागा न राध्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यधिष्ठान् सप्त सप्तसु पाधिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मैश्च द्वीपांस्तांश्च निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रं राजानं कृतवान् पिता ।
प्रसद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः स्रुतः ॥
शास्त्रले तु वपुश्रन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाश्रये ।
क्रौञ्चद्वीपे दुतिमन्तं हयं शाकाश्रये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवर्णं कृतवान् सुतम् ।
महावीतो धातुकिश्च पुष्कराधिपतिः सुतो ॥
दिधा श्रुत्वा ततो वर्षं पुष्करे स न्यवेशयत् ।
हयस्य पुत्राः सप्तसप्तमत्तकाभिवोध मे ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मजीवकः ।

वर्ष

कुशोत्तरीय मोदाकी सप्तमस्तु महाद्रुमः ॥
 तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
 तथा द्युतिमतः सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ॥
 कुशलो मनोऽनुगच्छोष्णः प्रधानश्चान्वकारकः ।
 सुनिश्च इन्द्रभिश्चैव सप्तमस्तु तथावरः ॥
 तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥
 व्योतिष्ठतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कानि वै ॥
 तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे श्रुणु ।
 उद्भिजं धेनुमच्चैव द्वैरयं लम्बमेव च ॥
 धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
 वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रालेशस्य वाभवन् ॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्यतो मानसश्चैव महीध्रः सुप्रभस्तथा ॥
 तथैव शास्त्राले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
 सप्तमेधातिथेः पुत्राः प्रज्ञद्वीपेश्वरस्य ये ॥
 तेषां नामाङ्कानि द्वीपैस्त्वर्षं सप्तभिर्दत्तम् ।
 पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरन्तु सुखोदयम् ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव क्षेमकश्च तथा ध्रुवम् ।
 प्रज्ञद्वीपादियुक्तेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ॥
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्म्मोऽत्र वर्णाश्रमविभागजः ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्ण्यित्वा हिमाद्रयम् ॥
 सुखमायुश्च रूपश्च दलं धर्म्मश्च नित्यशः ।
 पञ्चस्तेषु वर्षेषु सर्वं साधारणं स्तुतम् ॥
 आग्नीध्राय पिता पूर्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
 तस्य पुत्रा नभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ॥
 प्येष्टो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहृतः ॥
 रन्वश्च पञ्चमः पुत्रोऽहरिश्च नष्ट उच्यते ।
 कुशस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चाष्टमः स्तुतः ॥
 नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितिः ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्ण्यित्वा हिमाद्रयम् ॥
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्यप्रवतः ।
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जराश्लथुभयं न च ॥
 धर्म्मधर्म्मा न तेष्वान्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
 न वै चतुर्थगावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥
 आग्नीध्रस्यैव नोभेच्छ ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रश्रताहरः ।
 सोऽभिधियर्षभः पुत्रं महाप्रव्रण्यमास्थितः ।
 तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥
 हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नान्ना महात्मनः ॥
 भरतस्त्रायभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्म्मिकः ।
 तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ॥
 एतेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्वरा ।
 प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु सुक्ता स्वायम्भुवन्तरे ॥
 एष स्वायम्भवः सर्गः कथितस्तु द्विजोत्तम ।
 पूर्वंमन्वन्तरस्य किमन्यत् कथयामि ते ॥
 इति माकण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुवन-
 कोपः ॥ १ ॥ अन्वच ।

स्तत उवाच ।

“केतुमाले नराः काशाः सर्वे पनसभोजनाः ।

स्त्रियश्चोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायतन् ॥

वर्ष

भद्राश्चै पुरुषाः शुक्लाः स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥
 रन्वके पुरुषा नाथ्यो रमन्वारजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ॥
 जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्ययोधफलभोजनाः ।
 हिरण्यये हिरण्यभाः सर्वे च लज्जुचाश्रनाः ॥
 एकादशसहस्राणि श्रतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति क्रुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
 सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिधेविणः ।
 चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ऋषभभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुर्भुक्तिं चतुर्मुखम् ।
 ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥
 तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीचुरसाश्रिनः ॥
 तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुभं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्द्वारमनौष्यं चतुस्कोरणसंयुतम् ।
 प्राकारैर्दशभिर्युक्तं सुगन्धश्च ससृजमम् ॥
 स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजश्रीपदम् ।
 स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिव्यसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 सरोभिः स्वादुपाणीधैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
 नारायणपरैः शुद्धैर्नदाध्ययगतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 राजपनः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वते ॥
 गायन्ति चैव वृत्त्यन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
 स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मखनतम्बराः ॥
 इलाहते पद्मवर्णा जम्बुफलरसाश्रिनः ॥
 त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां वै स्थिरायुजः ॥
 भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 नानादेवाङ्घ्रिं युक्ता नानाकर्माणि कुर्वन्ते ॥
 परमायुर्मतं तेषां श्रतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतन् प्रकीर्तितम् ॥
 कर्म्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
 महेशो मलयः सत्यः शुद्धिमावृत्तपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्तान्मवर्णो गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागराहृतः ॥
 योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वं किरातास्तस्यान्ति पश्चिमे यवनास्तथा ॥
 द्राक्षणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इत्यायुधविद्याभिवर्त्तयन्त्यत्र मानवाः ॥
 सवन्ते पावना नद्यः पर्वतेश्चो विनिःसृताः ।
 श्रतद्वन्द्वभाग्ना च सरयूर्यसुना तथा ॥

वर्ष

श्रावती विन्स्ता च विपाशा देविका कुट्टः ।
 गोमती धृतपापा च वाहुदा च दृशदती ॥
 कौशिकी लोहिते चैव हिमवत्पादनिःसृताः ।
 वेदस्तुतिर्वेदमती व्रतघ्नी त्रिविदा तथा ॥
 पर्णासा वन्दना चैव सदानेरा मनोरमा ।
 चर्मखती तथा नूपा विदिशा वेदवत्यपि ॥
 शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
 नर्मदा सुरसा शाना दृशाणां च महानदी ॥
 मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
 चित्रोत्पला विपाशा च माझना वाहुवाहिनी ॥
 हिमवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा वृणाम् ।
 तामी प्रयोष्यी गिर्विन्ध्या श्रीघोदा च महानदी ॥
 येनै वैतरणी चैव वलाका च कुसुदती ।
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ॥
 विन्ध्यपादप्रसृतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
 ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दगा मन्दगामिनी ॥
 रूपा पानाश्रिनी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
 शुक्तिमत्पादसंज्ञाताः सर्वपापहरा वृणाम् ॥
 आसां नद्युपनद्यश्च श्रतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वाः पापहराः पुण्याः ज्ञानदानादिकर्म्मसु ॥
 तास्विमे कुरुपशाला मध्येदेशादयो जनाः ।
 पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 औङ्गाः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
 तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
 लुंदाः ॥
 मानका मानवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा ऋणाः शाक्ताः कन्यनिवा-
 सिनः ॥
 मद्रा वासास्तथाश्रवाः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिवन्ति चलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽभूवन् ।
 एतं त्रेता दीपरश्च कलिखान्यत्र न क्वचित् ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु श्रीको नायासो गोदोगः चुद्मयश्च च ॥
 सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वेऽसुखविवर्त्तिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भाविः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥
 इति कूर्म्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
 अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 प्रभवादिषष्टिवर्षाणि वत्सरश्च द्रष्टव्यानि । तत्र
 षष्टिधा पूज्या देवो यथा,-
 “संवत्सरप्रमाणेन देवः सत्त्वा पुरो हि ताः ।
 यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
 महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
 महाभ्युदयकामाय महारिद्धिफलदाय च ।
 पूजयेत् तद्व्यजेद्देवो षष्टिधा परमेश्वरीम् ॥
 ऋतुनागहता पीडा यच्चरच्चोग्रदोहवा ।
 संवत्सरमहादोषजन्मर्चसुपमर्हना ॥
 केतूल्काश्रनिराहृतौ भौमार्कसितभाशुजाः ।
 शमयेद्यजमानस्य देवीशोभरतस्य च ॥
 मखलादिविधानेन महास्नानाभिधेयनैः ।
 चन्द्रसंपूर्णपुण्यकफलरत्नाभिपूजनैः ॥
 मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुने ! ॥

उत्पातस्योभनिर्घातविकृतानां प्रमाय च ।
कथयामि महाप्राज्ञ श्रुत्यैकमनाधुना ॥ * ॥
मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्घृतिः क्षमा ।
ऋद्धिर्दुःप्रतिः विद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
दौमिः कान्तियंशो लक्ष्मीरौश्वरीति प्रकीर्त्तिता ।
विंशनाथोत्तमा देवः चत्त्रभावयवस्थिताः ॥
प्रथमं संस्थिता वत्स ! सर्वसिद्धिप्रदायिकाः । २० ॥
त्राक्षी जयावती शाक्री अनिता चापरा-
जिता ॥
जरन्ती मानवी माया इतिः श्वेता विमो-
हनी ।
शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
अरन्वती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
मध्यभागे स्थिता देवो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
काली रौद्री कपाली च घटाकर्णा मयूरिकी ।
वहुरुपा सुररूपा च त्रिनेत्रा रिपुहात्मिका ॥
माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
चर्चिका चेति धातुस्या देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
पूजितया सुनिश्चिह् । सर्वकामप्रसाधिकाः । २० ॥
विदशासुरगन्धर्वक्षरचोगयैर्नृताः ।
भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
प्रत्येकशः समस्ता वा कर्त्तव्या सुनिश्चितम् ।।
अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २२ । २० ।
“नमाम्यभीष्टं नमनोयपादं
सरोजमत्पीयसि कामवर्षम् ॥”)
वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
तीति । वर्षं + क + टः । डीप् ।) श्लिष्टिका ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥
वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
भूरिश्रुत्वात्पत्वात्स्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्गवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अक्षरकवंप्रीयकेतुमतः
पुनः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
“क्षिप्यस्यं केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
ज्ञानवन्नात् तथात्वमस्य ।) दैवज्ञः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
इव कोषः ।) मानः । इति शब्दमाला ॥
वर्षजं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + डः ।) वृष्टि-
जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
द्वीपांशजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
पूर्वजनधातोर्द्विप्रत्ययेन नियमम् ॥
वर्षयं, स्त्री, (वृष् + ल्युट् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१ ।
“तमेव सुशतः सर्वं रचं वै वर्षणाय यत् ।
रूपमाप्यायकं भास्वस्तसै मेघाय ते नमः ॥”)
वर्षणिः, स्त्री, (वृष् + ञिः ।) वर्त्तनम् । कृतिः ।
द्रव्यादिज्ञेयः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
संक्षिप्तवारीणादृष्टिः ॥

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
जकगिरिः । यथा,—
“हिमवान् हेमजूटश्च निघधी मेरुरेव च ।
चैत्रः ऋषी च शङ्गी च सम्रैते वर्षपञ्चताः ॥”
इति हारावली ॥
वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीऽव्यस्यति ।
वर्षपाकं + इतिः ।) आन्नातकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“आन्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
मालाधाम् ॥)
वर्षपुष्या, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्यं यस्याः ।)
सहदेवौलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवौ-
लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षयं प्रियं यस्य ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
वर्षस्य रेतोवर्षयस्य वर आवरणकः ।) धनुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
(यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कश्चुकिकशुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥”)
वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
लम्बश्रिधियः । इति स्मार्त्तशाखादर्शनात् ॥ अथ
जम्बुश्रिधियस्यम् । तन्मन्त्रमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासीधत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
मासीधत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तियेः कदाचिद-
प्राप्नोति तद्वर्षे तत्काललोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
प्रतिवत्सरान्तद्विधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
गर्गश्च ।
“सर्वेषु जम्बुदिवसे स्मार्त्तैर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवामिषिप्राञ्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वन्नक्षत्रं पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रति श्रवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
स्मार्त्तैस्त्रिजस्रातैः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
तत्तियमधिक्यम् ।
“तिलोदत्तो तिलस्त्रायी तिलहोमौ तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च घटतिली नावसीदति ॥
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वितु-
तथा गोरोचनादिक्कमपि मङ्गलं तेन धृत-
गुग्गुस्वादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च ह्य-
चिन्तामणौ ।
“गुह्यदुग्धतिलानद्यान्मन्त्रगन्धैश्च वन्दनम् ।
गुग्गुं निम्बसिद्धार्थं दून्वागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भागुविशेषौ महद्वि प्रार्थयेददम् ॥
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सुने ।।
रूपवान् वित्तवाञ्छैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
स्वन्नक्षत्रश्चेति स्वन्नक्षत्रं अथिवाद्यन्तर्गतजम्ब-
कालीननक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

माग्नप्रज्ञपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तर्जन नाम्नैव
पूजाविधानाच्च । तदज्ञाने स्वन्नक्षत्राय नम
इत्युल्लेखम् ॥ * ॥ पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद-
माह मत्स्यपुराणम् । अर्थ्यं पादादिकन्तत्र
मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पादानन्तरं अर्थ्यमाह
नरसिंहपुराणम् । पादश्चैव तृतीयया चतुर्थ्याञ्च
प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषस्तृतीयया
ऋचा । उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः । इति
श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीपतिश्रवणारनिर्णये ।
“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तथा ।
“हिभुजं जटिलं सौम्यं गुह्यं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्वा पूजयेत् प्रथमतस्तथा ॥
ततो दीर्घायुषं यासं रामं द्रौणिं कृपं वलिम् ।
प्रत्याह च हनुमन्तं विभीषणमथाश्चयेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
द्रौणिरश्वत्थामा ॥ * ॥ तथा,—
“स्वन्नक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्यजयेत्तरः ।
षष्ठीश्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
योगियाञ्चवल्काः ।
“ध्यायेन्नारायणं निव्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वायादेषु पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवी स्त्रिया विष्णोः संस्मरणाय वै ॥”
ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्तः ।
“तद्विष्णोः परमं पदं वृदा पश्यन्ति स्मरयः ।
दिवीव चचुराततम् ॥”
वामनपुराणम् ।
“सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” * ॥
सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
“सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते
नरः ।
फलश्चाख्यात्पकं तस्य धर्मस्याहं क्षयो भवेत् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।
“प्रत्यवादिस्मायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्नानमसंस्वस्नानां मन्त्र इत्यभिधीयते ।
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकृत्वात् यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”
गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचाराद्यसम्भवे ।
“मन्त्राच्छतगुण्यं प्रोक्तं भक्त्वा लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतम् कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।
तथोपदेशरमपि पूजयेच्च ततो गुह्यम् ।
न पूज्यते गुरुर्वचं नरेस्तत्राफला क्रिया ॥”
इति मत्स्यपुराणवचनान्तम् ॥ * ॥
ततः कर्मनान्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
नामभिः कार्यः ।
“एकेकां देवतां राम वसुदिश्व यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ नाम्ना च प्रणवादिना ॥
होमत्रयमथैकेकं श्रुतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् ॥
एवं होमे स्नाहान्ता च मन्त्रस्य ।

एतद्दशकविषयम् । ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासानां
नैकमानवाम्नी इति श्रुतीः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ वर्षर्त्तौ वर्गनीयानि यथा,—

“वर्षासु घनश्चिखिनायद्वर्गमाः पङ्क्तन्दली-
ङ्गैरो ।

जातीकदमकेनकभाणानिलगिन्नगाहलि-
श्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ कवने ३ कुसुमम् ॥
(एतत्काव्यलतायाम् इति यथा,—

“सधनवारिदवारिधमाकुला
गिखिखभूः प्रबलोदकपूरिता ।
ममदवातकरा विदिशो दिशो
सुदितक्रीटमिप्रभवा मही ॥
नीपश्चक्षरितोत्पला मही
कुत्वाकासपिलमंजुता सरिन् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्क्तभूयविभूयिता च सा ॥

उनो जूजति कानने च सरसी भानान्मुपूर्या तथा
हंवा मागसमानजानि कमलान्मगतानतां यान्ति
च ॥

गन्धकीधमश्चन्द्रदरीश्रसाहता श्यामला
भाह्वेधं प्रधनस्य कोपनकरो वर्षाशतुः शोभितः ॥”
“किञ्चिदृष्येभ्यो भवेद्यत्र प्रस्थानां हृत्ता भवेत् ।
वहुश्रया भवेद्वाची वारिपूर्णा सरिन्सुहुः ॥
बहुदकधरा मेवा बहुदृष्टा घनखणाः ।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया शत्रुत्तमाः ॥
तासु वातकफौ कुर्मौ जायेत चि श्रयां भृशम् ।
इति ध्यात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्मादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

स्निग्धं गर्दभं पश्यां निन्वाते शयनन्तथा ।
गौररामारतं श्रक्तं यावामः क्रमविज्रमः ॥
कङ्कणशरत्तरवाः सेवा वातकषापहाः ।
निदृष्ट्वा वक्तिकर्माद्याः कषवातवजापहाः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने षतुर्थोऽध्याये ॥

“आहागन्धानपुष्यामजिः समीरुपि कीदिति ।
वर्षासु दोषैर्द्वयन्ति तेषु कुलवास्तुदेन्मरे ॥
षतुगरेव मरुता खड्गया शीलयेन च ।
भूवाप्येवास्तपाकेन मतिनेन च वारिया ॥
हृदिनेव च मग्नेन वेत्तित्वन्योवदृग्निषु ।
भवेत् साधारणं चस्युष्णयज्ञेगणयत् ॥
आस्यापनं शुद्धतुष्णीं धाम् रसान् हाताम् ।
वाङ्मलं पिशितं यूयान् सधरिष्ठं चिरन्त-

नम् ॥
मस्तु सौर्वर्ष्यासु पा पञ्चकोकावधुर्वितम् ।
दियं कौरं त्वतस्यानो भोजनत्वत्तिदुर्हिते ॥
अस्मात्प्रत्यक्षेणं संशुष्कं पौममलसु ।
अपारधारी हरभिः चततं धूपितामरः ॥
हृद्यंष्टि वसंताम्प्रीश्रीश्रीरव्येष्टे ।
वहोश्रादभमहाःखडावागतापान्दयेन ॥”

इति वासुदेवोपनिषत्प्राप्तौ (१)
वर्षीयः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अर्थः ।) मासः ।
इति विश्वकोशे ॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानात्
पुंस्यम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाता-
ङ्कुरवङ्गनाश्रयास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे-
ज्ञानथः ॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू+ञच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्भस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू+ङिप् ।)
मेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पञ्चायो यथा,—

“मण्डूकः प्रवगो मेकौ वर्षाभूदेदुरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू+ङिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ (यथा,
सुप्तते सञ्ज्याने ४५ अध्याये ।

“तिलपर्यकावर्षाभूश्चन्द्रशकपोतिकाणमुन-
पलाटुकलायप्रभतीनि ॥”) मेकी । इति भरत-
धृतस्वरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥

वर्षाभ्वी, स्त्री, (वर्षाभू+ङीप् ।) मेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरसाला भागुरित् ॥

वर्षाभट्टः, पुं, (वर्षासु माद्यतीति । भट्ट+अच् ।)
मयूरः । इति कैचित् ॥

वर्षाभः पारंग्रन्तः, पुं, (वर्षाभ्यो वृष्टिचर्त्तं तस्य
पारयं उपवासान्ते पारं व्रतमिव यस्य ।)
प्रातकपची । इति कैचित् ॥

वर्षारान्तः, पुं, (वर्षायां रात्रिः । ततः समाप्तान्तो-
त् १) वर्षाकाशीगरान्तिः । इति पुंलिङ्गसंग्रह-
टीकायां भरतः ॥

वर्षार्त्विः, [सु] पुं, (वर्षासु अर्त्विर्दोषिरस्य ।)
मङ्गलमण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालहायिका, स्त्री, वृक्षा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) शरत्-
कासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिकं, त्रि, वर्षाघनम् । वर्षसम्पत्तिः । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेच षिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिकः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयो रतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्याने वर्षादेशे इत्यप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [सु] त्रि, (अथगनयो रतिशयेन वृष्टः ।
वृष्ट+इत्यस्य । पर्यदेशः ।) अतिवृष्टः । तत्-
पर्यायः । इत्यमो २ पद्यायाङ् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—

“अधोदृशाद् भवेद्द्वानकपयजत उपतेः ।
वृष्टः स्यात् उच्यतेऽङ्गु वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥)

वर्षुकः, त्रि, (वर्षनि तच्छील इति । वृष्+“लघ-
पतपदस्याभूद्व्यहनकमगमशृभ्य उकप् ॥” ३ ।
२ । १५४ । इति उकप् ।) वर्षसकृत् । वृष्-
घातोर्भुक्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महौ ।
२ । ३७ ।

“जग्मः प्रसादं द्विजमानसानि
सौर्वर्षका पुष्यचर्य यभूव ।
निर्थावमिष्या ववृते वचश्च
भूयो वभाषि सुगिगा कुमारः ॥”)

वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षुकश्चासौ चन्द्रेति कर्म-
धारयः ।) वर्षेणश्रीलमेधः । इति जटाधरः ।

वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जग+ञः ।
सप्तम्या अलुक् ।) वर्षाकाणजातः । वत्सर-
जातः । सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्वकचगघातोर्हप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणात्पलः ।) मेघभवशिला ।
करका । इत्यमरः । १ । ११ । १२ ॥ (यथा,
वृष्टनुचंछितायाम् । ८२ । २४ ।

“वर्षोपलवक्तातं वायुरक्तम्याद्य सप्तमाद्भृष्टम् ।
द्वियते किल खाद्विषैकद्विषमं मेघसन्भूतम् ॥”)

वर्षा, [न] स्त्री, (वर्षति वृष्यते वेति । वृष्+
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।

“इदर्थं च समीपेऽस्य पिशाचानां शतवृत्तम् ।
काणभूतं पिशाचं तं वर्षाणां घ्राणजप्रिमम् ॥”)
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाण-
मचोन्नतिरिति खामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।

“अथापप्रदृषीणं दृस्वान् अङ्गुलीदरवर्षाणः ।
पलाशवृत्तिकामेकां वृष्टतः संक्षतान् पथि ॥”)
इत्यन्ता । इति भरतः ॥ अतिमुन्दराकृतिः ।
इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, अज्जिदे । १० । २८ । २ ।

“सरोरुवदृष्टमभस्तिगम्यद्भौ
वर्षां न्तस्यौ वरिमन्ना पृथियाः ।”
“वर्षान्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।”
इति तद्वाक्ये वाक्यः ॥ वर्षीयान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽङ्गुपाराय सन्मस्यगुणविशि-
षथाय नमोऽङ्गुपलाचितस्यानाय नमो वर्षीये
नमो भूमी नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥” “वर्षीये
वर्षीयसे ।” इति तद्गीकार्यां श्रीधरः ॥)

वर्षी, स्त्री, शरीरम् । इति हिन्दुकोशः ॥
वर्षे, क वर्षे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा०-पर०-पथे वफ०-दीप्तौ अक०-वेट् ।)

रेफीपधः । क, वर्षयति । इति दुर्गादासः ॥
वर्षे, क श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
व्याल०-अक०-वेट् ।) क, पर्यते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ॥

वर्षी, स्त्री, (वर्षयति दीप्यते इति । वर्त्+
अच् ।) मयूरविश्वम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ।
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।)

“बलास एवायतसुन्नतश्च
श्रीधं करोत्यन्नमतिं निवार्यं ।
तं सर्वधैवाप्रतिवार्यं वीर्यं
धिवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥” * ॥

अथ गलरोगार्थां चिकित्सा ।

“कण्ठरोगेष्वङ्गुलोत्तरीयैर्नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्स्वकश्चिकित्सानु क्रुश्लोऽत्र समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दात्रीं त्वङ्गुनिम्बतार्क्ष्यकलिङ्गम् ।
हरौतकीकषायो वा हितो माञ्चिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठासुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रज्वलपिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
श्लेष्मोका कटुका याया दात्रीं त्वक् विफला
घनम् ।

पाठा रघाञ्जनं दूर्वा तेजोऽङ्गुलि सुचूर्णितम् ॥

चौद्रयुक्तं विधातयं गलरोगे महौषधम् ।

योगास्त्रेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥

जवाञ्जं तेजवतीं सपाठां

रघाञ्जनं दारु निशां सल्लय्याम् ।

चौद्रियं कुर्यात् गुटिकां सुखेन

तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

विलाः कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डयूह-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो बलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ॥”

बलयितं, त्रि, (बलयवत् कृतमिति । बलय +

तनुकरोतीति णिष् तनः क्तः । यद्वा, बलयं

तदाकृतिर्जातमस्येति । बलय + इत्च् ।) वैष्टि-

तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । २६ ।

“नीजननिनमिव पीनपरागपटलभरबलयित-

मूलम् ॥”

यथा च. वैरागिमङ्गले ।

“दन्वममालाबलयितवाहुः

परधनहरये साचाद्वाहुः ।

रखायौवनभङ्गनवीरः

कीर्त्तनपतने मङ्गशरीरः ॥”

बलिरः, त्रि, (बलते संवृणोति चक्षुस्तारामिति ।

बल + बाहुलकात् किरच् ।) केकरः । इत्य-

मरः ॥

ब(व)लिर्ष, स्त्री, (बलिना गन्धवद्द्रव्याद्युपहारेण

श्रुतिं चिन्तितं सत्त्वानिति । शो + कः ।) वडि-

शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)लिशिः, स्त्री, (बलिना आहारोपहारेण

सत्त्वादीन् श्रुतिं विनाशवतीति । शो + बाहु-

लकात् किः ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

ब(व)लिशी, स्त्री, (बलिशि + कृदिकारादिति

शीम् ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)ल्लूकं, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे + “बले-

रूकः ।” उग्रा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-

मूलम् । पञ्चविधे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुयादिरितिः उग्रादिकोपश्च ॥

ब(व)ल्लूकः, त्रि, बलवान् । बलशब्दात् गौलयेत्या-
दिना ऊलप्रत्ययेन नियन्त्रः । इति मुग्धबोध्याक-
रगम् ॥ अस्य पवर्गोवकारादित्वेऽपि तत्रा-
लिखितत्वादन लिखनम् ॥

बल्ल, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, बल्लयति । भाषणं

कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)ल्लं, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे + “भूक-

बल्लोक्ताः ।” उग्रा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-

यान्तो निपातितः ।) बल्ललः । (यथा, रघौ ।

८ । ११ ।

“गुणवन् सुतरोपितश्रियः

परिणामे हि दिलीपवश्रजाः ।

पद्वीं तरुवल्कवाससां

प्रयताः संयमिनं प्रपेदिरे ॥”)

श्लकः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खडम् ।

इति विश्वः ॥

ब(व)ल्लः, पुं, (बल संवरणे + कः निपातितश्च ।)

पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्लनरुः, पुं, (बल्लप्रधानस्तवरिति मध्यलोपो

समासः ।) प्रगृह्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्लद्रुमः, पुं, (बल्लप्रधानो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे

ज्ञातयम् ॥)

ब(व)ल्ललं, स्त्री, (बलते संवृणोतीति । बल +

बाहुलकात् कलन् ।) त्वचम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

ब(व)ल्ललः, पुं स्त्री, (बलते संवृणोतीति । बल +

बाहुलकात् कलन् ।) वृचत्वक् । वाकल इति

भाषा । तत्पर्यायः । त्वक् २ वल्लम् ३ । इत्य-

मरः ॥ त्वचा ४ त्वचम् ५ चोचम् ६ चोलकम्

७ शल्लम् ८ वल्लकम् ९ वल्लिः १० वल्ली ११

चोतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वैश्च कालेन तपोयुक्तौ बभूवुः ।

चतुर्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्ललधारिणौ ॥”)

बल्लला, स्त्री, (बल्लल + टाप् ।) शिलावल्का ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्ललोभः, पुं, (बल्लप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-

लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्लवान् [त्] पुं, (बल्लः शल्लोऽस्यस्येति ।

बल्ल + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति

त्रिकाणशेषः ॥ बल्लयुक्ते, त्रि ॥

बल्लिलः, पुं, (बल्लोऽस्यास्तीति । बल्ल + इत्च् ।)

काण्डकः । इति शब्दरत्नावली ॥

बल्लुतं, स्त्री, बल्ललः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बल्लग, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

व्यक्र०-सेट् ।) बल्लगति । अयं सुतःसाविति

भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

बल्लग्नं, स्त्री, (बल्लग + ल्युट् ।) भुतगमनम् ।

बहुभाषणम् । बल्लगधातोर्भाविनटप्रत्ययेन

नियन्त्रम् ॥

बल्लगा, स्त्री, (बल्लगतेऽन्वोऽनपेति । बल्लग +
फरणे यच् । टाप् ।) दन्ताधिका । सागाम
इति भाषा । तत्पर्यायः । अथवेपथी २
रश्मिः ३ कृशा ४ । इति शैमघ्नः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“बल्लगन्धोऽश्ववाराणां वृत्तते वान्रवानिना ।

बल्लगाङ्गेनोद्दृष्टस्त्वं शिरसं वामपायिना ॥”)

बल्लगिनं, स्त्री, (बल्लग्नं + भावे क्तः ।) अश्वस्य

विशेषगमनम् । तत्तु वगेन निक्षिप्रोपरिचरन् ।

इत्यमरभरती ॥ भुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-

वधे । २ । २७ ।

“अलिर्लोडितवार्थस्य वाम्घातं धामिनी वृषा ।

निमित्तादृगराद्धेतीर्त्तानुक्त्वास्त्वैव बल्लगितम् ॥”)

बहुभाषणश्च ॥

ब(व)ल्लगुः, पुं, (बल्लते इति । बल्ल प्रायणे + “बल्लेर्गु-

क्च ।” उग्रा० १ । २० । इति उग्रप्रत्ययः ।

गुगागमन्ध धानोः ।) द्वागः । सुन्दरे, त्रि ।

इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्बल्लगुना युगपदुत्थिषिदेन तावत्

सद्यः परस्परतुलामधिरौडतां हि ।

पस्यन्मानपदवेतरतारमन्तः

धनुस्तप प्रचलितश्चरन् पद्मम् ॥”)

ब(व)ल्लगुकं, स्त्री, (बल्लगु + संघ्रायां खार्थे वा

कन् ।) चन्द्रनम् । विपिनम् । पलम् । रुचिरे-

दि । इत्यञ्जयः ॥ तत्र पवर्गोवकारादौ लिखि-

तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तत्रालिखितत्वादन

लिखितः ॥

बल्लगुपत्रः, पुं, (बल्लगु मनोर्ज्ञं पत्रं यस्य ।)

वनसुतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बल्लगुला, स्त्री, (बल्लगु जानीति । ला + कः ।

टाप् ।) वाक्चो । पञ्चविधः । शेषस्य

पर्यायः । चक्रविष्टा २ दिवान्या ३ निशा-

चरी ४ खैरिणी ५ दिवास्वापा ६ मांसिष्टा ७

माहवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्लगुलिका, स्त्री, (बल्लगुल + संघ्रायां कन् ।

टापि जत इत्वश्च ।) तैलापायिका । यथा,—

“बल्लगुलिका सुखविष्टा परोक्षी तैलापायिका ॥”

इति शैमघ्नः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७६ ।

“ततो बल्लगुलिकातस्तं कृष्टा पटमदर्शयन् ।

स चित्रकृतां चित्रस्थां राज्ञे मदनसुन्दरीम् ॥”)

बल्ल, ड भचये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

व्याम०-सक०-सेट् ।) बल्लते व्यन्नं लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥

बल्लणं, स्त्री, (बल्ल भचये + भावे ल्युट् ।) भच-

णम् । इति शैमघ्नः ॥

बल्लिकः, पुं स्त्री, बल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

बल्लिकिः, पुं स्त्री, बल्लीकः । इत्यमरटीकार्या

भरतः ॥

ब(व)ल्लीकः, पुं, स्त्री, (बल्लते इति । बल्ल संवरणे +

“अलीकादयश्च ।” उग्रा० ४ । २५ । इत्यत्र

बल्लतेऽन्वोऽनपेति उग्रानदधीना कौकिलान्तो

वल्मीकः

निपातः ।) उधीकाहृतत्तिकास्तूपः । तत्-
पर्यायः । वामलूरः २ नाकुः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्मीकः ४ वल्मीकः ५ वल्मीकः ६
वल्मीकः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुग-
लकः ८ शक्रच्छर्द्धा ९ हामिशैलकः १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, भेषजूते । १५ ।
“वल्मीकाग्रात् प्रभवति घृष्टः खण्डमाखण्ड-
लस्य ॥”)

इत्तिकया शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।

“वल्मीकान्द्रुधिकोत्खातां न्दमन्तर्वालां तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ।
अन्तःप्राख्यवपन्नाश्च हलोत्खातां न कर्ह-
माम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठायां ज्ञानान् पूर्वं शिल्पिदोषशान्त्यर्थं
तन्वृत्तिकया चालनं यथा,—

“वल्मीकान्द्रुतिकामिस्तु गोमयेन सुभस्मना ।
प्यालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणासुप्रशान्तये ॥”
वल्मीकान्द्रुद्विस्ताने मन्त्रविशेषागुपादानात्
मन्तानादेशे गायत्रीति श्रुलपाणिलिखितात्
गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा ज्ञानं कारयि-
तयम् । तथा ज्ञानं यथा,—

“स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चान्तेः पञ्चगव्यैः पञ्चदशैरपि ॥
दृष्टिका करिदन्तस्य पर्वतान्धसुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं दृष्टयत्कसुदौरितम् ॥”

इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उधीकाहृतत्तिकास्तूपः
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति । अच् ।) वल्मीकि-
सुनिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“ग्रीवां सक्वाकारपाददेशे
उन्वी गणे वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियायां
जानः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥
मुखैरनेकैस्त्वनितोदवर्द्धि-
विमर्षवत् सर्पति चोमलानैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषगो विकारं
निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥”

ग्रीवा हकाटिका । अंसः स्तनः । कक्षा
बहुसूत्रम् । गणः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन
प्रचुरशस्त्ररत्नसुसूत्रमवगाढसूत्रत्वञ्च लक्ष्यते ।
निष्प्रत्यनीकं उपचारयोग्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य
चिकित्सा ।

“श्लेष्मोत्पन्नं वल्मीकं आरामिभ्यां प्रचा-
धयेत् ।

विधानेनानुदोक्षणं शोषयित्वा च रोधयेत् ॥
वल्मीकस्य भेषजस्य नातिवृद्धमर्मणम् ।
तत्र मंशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद् भिषक् ॥
कुलालिकानां स्तनैश्च गृह्यथा जवयेन च ।
आरेपणस्य स्तनैश्च इतीह्नैस्तथैव च ॥

वल्मीकी

श्यामाश्लेः खपलनैः शक्तुभिः प्रलेपयेत् ।
सुस्त्रिभेषु सुखोष्णैश्च भिषक् तसुपवाहयेत् ॥
पक्वं तद्वा विजानीयाहृतीः सर्वा यपाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिन्ता प्रदिह्यान्प्रतिमान्
भिषक् ॥

संशोध्य दुष्टमासानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
त्रयं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेत्प्रतिमान् भिषक् ॥
मनःश्रिलालभलातस्त्र्यैलाशुरुचन्दनैः ।
जातीपद्मवत्क्रैश्च निम्बतेकं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।
पाण्डिपादोपरिष्टात्तु छिद्रेर्वहुभिराहतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोफं स्याद्दुर्घं तद्वि विजा-
नता ॥”

मनःश्रिलालं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या न्द्रो अवचारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“सौत्रसर्षपवल्मीकान्द्रुतिकामसंयुतं भिषक् ।
गाढसुखादनं कुम्भादूरुसस्त्रे प्रलेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्राणिसंयत्तै ऊरुसस्त्राधिकारे ॥)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥
वल्मीकशीघ्रं, स्त्री, (वल्मीकस्य शीघ्रमिव शीघ्र-
मस्य ।) स्रोतोऽक्षनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसहितं वा
कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीक } तु क लूनपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वल्मीक } (अदन्तपुरा०-पर०-सका०-सेट् ।)
वल्मीकयति अववल्मीकत् । इति दुर्गादासः ॥

वल्मीक, उ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
ज्जात०-सका०-सेट् ।) उ, वल्मीक धनं लोकाः
संवरणोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक संवरणोतीति । वल्मीक + अच् ।)
गुह्यात्रयपरिमाणम् । यथा,—
“वल्मीकगुह्यो धरणश्च तेऽष्टौ ॥”

इति लीलावती ॥

हिगुह्या । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषटङ्गवल्मीकच्छेदगीवीजं क्रमाद्बहु ।
दन्त्यसुमर्दितं यामं रचस्त्रिपुरभैरवः ॥
वल्मीकं योषेण चार्द्रं रते च सितया सह ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयत्तै ज्वराधिकारे ॥)
वाहुगुह्या । यथा,—

“गोधूमद्वितयोप्यिता तु कथिता गुह्या तथा
वाहुवा
वल्मीक वल्मीकतुल्येन भिषजां मायां नतस्तत्तुः ।”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीक इति । वल्मीक + क्युत् । गौरा-
दित्वात् डीप् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंश । ८४ । १११ ।

“वल्मीकी वाद्यमानो हि सप्तस्वरविष्णुच्छिन्ताम् ॥”
वल्मीकीट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“वल्मीकी मगभस्या च सुवहा सुरभीरसा ।
सद्विरगा कुन्दरकी वल्मीकी च बहुसवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वल्मीकी

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक संवरणे + “राखिवल्मीक्याश्च ।”
उणा० ३ । १२५ । इति अमर् ।) इयितः ।
अध्यक्षः । सल्लक्षणतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८६ । (जङ्गुवैश्रीयवणाकाशस्य पुत्रः । स च कुशिक-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । १३।४।५ ।

“वल्मीकस्य तनयः साचाहर्म्म इवापरः ।
कुशिकस्य तनयः वल्मीकस्यमद्युतः ॥”
वल्मीकः, त्रि, (वल्मीक + अमर् ।) इयः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ५ । १६ ।

“पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्व्यात् वल्मीकेभ्यश्च भूपतेः ॥”
अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽत्र गवाध्यक्षः ।
इति खामी ॥

वल्मीकपालकः, त्रि, (वल्मीकानां अन्वविशेषाणां
पालकः ।) अन्वपक्षकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वल्मीका, स्त्री, प्रिया । यथा,—

“प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्मीका प्रिया ।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेक्षा प्रणयिनी च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीकरं, स्त्री, (वल्मीक इति । वल्मीक + वरन् ।) लण्णा-
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सञ्जरिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गहनम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥

वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीक + क्युत् । वल्मीकं संवरणं
वल्मीकरी ॥ ऋच्छतीति । ऋ + अच् इ । ऋदि-
कारादिति वा डीप् ।) सञ्जरिः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (लता । यथा, कुमारे । ४ । ३१ ।

“अनपायिनि संश्रयद्गमे
गजभस्मे पतनाय वल्मीकरी ॥”
चिचन्मूलम् । मेधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—
“मेधिका सिपिनिर्मिधिर्दीपनी बहुपुष्पिका ।
नोधिनी बहुवीणा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्मीकरी चैव कामन्द्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुशिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वाशुशुद्धिदा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक प्रीती + क्युत् । वल्मीकं प्रीतिं
वातीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ८ ।

“द्वततरकरदद्याः विप्रवेशाखण्डे
दधति दधनि धीरानारवान् वारिखीव ।
शशिनमिव सुरौघाः सारसुहृत्सुमेते
कलसिमुदधिगुर्वीं वल्मीका लोडुदन्ति ॥”
भीमसंनः । इति मेदिनी । ये, ४४ ॥ (विराटनगरे
छद्मवासवाले एवास्य रत्नमाम आसीत् ।
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।

“पौरोगवी नृवायोऽहं वल्मीको नाम नामतः ।
उपस्यास्वामि राचागं विराटमिति मे सतिः ॥”
वल्मीकः, त्रि, (वल्मीकान्द्रुं वातीति । वा + कः ।)
उपकारः । इत्यमरः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीक + डीप् ।) वल्मीकप्रतिष्ठी ।
वल्मीकवती । तत्पर्यायः । व्याशीरी २ गोपिका ३
गोपी ४ अष्टानुर्द्धी ५ गोपासिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, किराते । ४ । १७ ।

“स मन्थरावलङ्गित-पीवरस्तनोः
परिश्रमस्तान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं गोपरराम वलवी-
रभिप्रवृत्ता एव वारयोषितः ॥”

वलः, स्त्री, (वल्लते संवृणोति वृष्टादीनि ।
वल + “वल्भधागुभ्य इत्” उळा० ४ । ११७ ।
इतीगु ।) कता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वल्लिर्वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
वृषिषी । इति शब्दमाला ॥

वल्लिकण्टकारिका, स्त्री, (वल्लिरूपा कण्टकारिका ।)
अभिदमनोक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिदूर्वा, स्त्री, (वल्लिरूपा दूर्वा ।) साजा-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिशकटपोतिका, स्त्री, (वल्लिप्रधाना शकट-
पोतिका ।) न्नणपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिखरणः, पुं, (वल्लिप्रधानः खरणः ।) अत्यम्ह-
पर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ली, स्त्री, (वल्लि + ङीष् ।) कता । इत्यमरः ॥
वा च भूमिप्रवारा वर्षमात्रस्यायिनी कुशा-
खाद्या । (यथा च ।

“विदारीसारिवारजनीगुडुब्धोऽजशङ्गीचेतिवल्ली-
संज्ञः ॥” इति हनुते छत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“कतावल्लीष गुह्यांश्च खान्नश्चन एव च ।
जनास्ते चक्षिरे मार्गं ह्रिन्दन्ती विविधान्
इमान् ॥”)

अचमोहा । इति मेदिनी । वे, ३८ । कैवर्षिका ।
चयम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लोगुहः, पुं, (वल्लिरूपा गुहः ।) मल्लविशेषः ।
भोजा इति वाजिकण्ठा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । गणुत्वम् । रुचत्वम् । अगभियन्दि-
त्वम् । मयत्करत्वम् । व्यंत्वम् । कफनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वल्लिकं, स्त्री, (वल्ल्यां कतायां जायते इति ।
अग + ङः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचिह्निके ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । १३ ।
“भाद्रपदे वल्लिकं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्त्रम् ॥”)

वल्लिवदरी, स्त्री, (वल्लिरूपा वदरी ।) भूपदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिसुतः, पुं, (वल्लिषु जातो सुतः ।) मङ्गलकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिवृक्षः, पुं, (वल्लीवत् दीर्घो वृक्षः ।) खालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नूरं, स्त्री, (वह्नुरते आश्रित्ये कतास्तेति ।
वह्न + वाहुजकात् उरच् ।) कुङ्कुम् । मञ्जरी ।
चैत्रम् । निर्जम्बस्थानम् । प्राहयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ महनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥

विश्वधरदावलीषु वह्नूरमिति पाठः ॥

वह्नूरं, त्रि, (वह्नुरते संश्रित्ये इति । वह्न + “खर्षि-
पिप्लादिभ्य ऊरोजषौ” उळा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना सुष्कसांघम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । ११ ।

“दिमप्यतश्च मत्स्यादान् सौं वह्नूरमेव च ॥”
“वह्नूरं सुष्कसांघम् ॥” इति तट्टीकायां कुङ्कु-
भट्टः ॥) सूकरसांघम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वगच्छेचम् । वाहनम् । ऊधरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वह्नुरा, स्त्री, (वह्न + भावे घप् । वह्नय संवरणाय
साधुः । वह्न + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
द्वारावली ॥

व(व)खजः, पुं, (वख्ते पर्वते जायते इति । खन्
+ ङः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
ख्यातलक्षम् । इत्यमरः ॥ वलते भुवं वेष्टयति
विश्रादित्वात् वप्रत्यये वख्ः पर्वतः तत्र जाता
वखजाः इत्यन्ये । स्वभावात् बहुल्ये वखजाः ।
एको वखज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽशरीवखजादेवेति पाक्षिक-
बहुत्वार्थं क्रमदीश्वरखजम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुभ्रानामे तु कर्षथाः कुशाशान्तकवखजैः ।
विहता मन्थिनेकेन त्रिभिः पशुभिरेव वा ॥”)

व(व)खजा, स्त्री, (वख्ते पर्वते जायते इति । खन्
+ ङः । टाप् ।) लणविशेषः । चावे वागे इति
हिन्द्री भाषा । तत्प्रायः । दृढपत्री २ लयेच्छुः
३ लणवखजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ दृढलया ६
पानीयाश्रा ७ दृढचुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलघुपचत्वम् ।
वातप्रकोपसत्वम् । रुचत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ह, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्हयति । त्विषि
दीर्घौ । इति दुर्गादासः ॥

वल्ह, ङ श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
धात्वा०-अक०-सेट् ।) ङ, वल्हते घनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।

वश, कु वृद्धि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लु, वलि घनं लोकाः । इति
दुर्गादासः ॥

वशं, स्त्री, (वश + “वशिरख्योरुपसंखानम्”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकीकृता अप् ।)
इच्छा । प्रसुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।
“वशे वलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)

वशंवदः, त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्यं वद-
तीति । वश + वद् + “प्रियवशे वदः खच्” ।
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुर्दिवदन्तस्य
सुम्” ६ । २ । ६७ । इति सुम् ।) वशं वदति
यः । आयत्तकारवाक्यवक्ता । इति सुम्बोध-
धात्वरुम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३६५ ।
“व दृष्ट्वा दुराचारी भूश्च कौभवंशवदः ॥”)

वशः, त्रि, (वशीति । वश + अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १० ।
“गुणाद्योऽपि तदाकर्ण्य सद्यः खेदवशो-
ऽभवन् ॥”)

वशः, पुं, (वश + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकोचवर्गे अमरः ॥ (उच्यते इष्यते इति ।
वश + कर्माख्य अप् ।) वेष्णाग्रहम् । आय-
त्तता । प्रसुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अण्यः ।
इति हेमचन्द्रः ।

वशका, स्त्री, (वशेन व्यायत्तया कायति शोभते
इति । कै + कः ।) वश्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशा-
करणम् । तत्प्रायः । संबन्धनम् २ । इत्यमरः ॥
सगिमन्तौषधैर्वंशीकरणं संबन्धनं संपूर्णं वदि-
वंशीकरणं भावेऽनट् । संबन्धना च इति
केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने सखि-
मन्नादावपि । जयप्रियः संबन्धनं यत्कश्चित्
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम + ङः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरमुताजलधारुहारा
धात्रीं वतुदरसनां वशगां करोति ॥”
असिन्नर्थे वाथलिङ्ग एवायं शब्दः । यथा
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“दशानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रश्राधि मत्स्यान् वशगोऽस्मिन् तव ॥”)

वशा, स्त्री, (वश सृष्टि + अच् । टाप् । “वशि-
रख्योरुपसंखानम्” इति अप् वा ।) वन्धा ।
(अस्या घनं राज्ञा रक्षितयम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।

“वशोऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्ष्यं गिष्कुजासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवाखातुरासु च ॥”)
सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिणी । इति मेदिनी ।
घे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।
“असिष्यत स ताभिश्च वशाभिरिव वारयः ॥”)

वन्धा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ७ । ५ ।
“त्वं नो अवि भारताये वशाभिरुच्यभिः ॥”
“वशाभिर्वन्धाभिर्गोभिः” इति तद्वाच्ये वायवः ५
वशीभूता । यथा, गारुडे । १८३ अध्याये ।
“अभिमन्त्रितं श्रुत्वा करवीरस्य पुण्यकम् ।
स्त्रीगामये भामयेऽप्यन्वाह्ये वा वशा भवेत् ॥”)

वशाटाकः, पुं, (वशया आटाकः । प्रपुरवशा
वत्सात् तथालम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशाप्रायी [नृ], पुं, (वशं पिबतीति । पा +
शिनिः ।) कुङ्कुम् । इति शब्दमाला ॥

वशि, स्त्री, (यश् + भावे इत् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला

वशिकः, त्रि, सूच्यम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठः

वशिष्ठा, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनाख्यस्या इति । वश + ठन् ।) अगुरुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वशिष्ता, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन् + तल् ।)
वशित्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-
वते । ११ । १५ । १६ ।

“नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
मनो मथाद्धद्योगी महत्मा वशितामियात् ॥”)

वशित्वं, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन् + त्व ।)
आयत्तत्वम् । (यथा, यद्गते । १ ।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि वृषतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे वृषे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥”)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । यथा,—
“अनिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाश्वं सच्चिमा
तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशाधिता ॥”
वशित्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्ररति इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

वशिषी, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनाख्यस्या इति । वश + इनिः । डीप् ।) वन्द्या । शमी-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वशिरं, स्त्री, (उग्रते इत्यङ्गे इति । वश + वाङ्-
लकात् किरच् । यद्वा, वशिं वशत्वं दातीति ।
रा + कः ।) सासुद्रलवणम् । इत्यमरः ॥

वशिरः, पुं, (वश + किरच् ।) गजपिप्पली ।
इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“करिपिप्पली करुणा कपिवली कपिलिका ।
श्रेवसी वशिरश्चापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

भूलटा इति ख्यातः । अस्य पर्यायो यथा,—
“पाञ्चतेयश्च करभो वशिरः कपिपिप्पली ।

जामातासौ कश्चित्तोक्तः सूर्यावर्तः सितोऽपरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥

अयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः । इति
मेदिनी । रे, २०८ ॥ वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिष्ठः, पुं, (वशवर्ता वशिर्नां श्रेष्ठः । वशवत् +
ठन् । “विष्मनोर्लृक् ॥” ५।३।६५ । इति लृक् ।)

यदा, वरिष्ठः । एषोऽरादित्वात् साधुः । अस्य
निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ८६ ।

“वशिष्टोऽस्मि वरिष्टोऽस्मि वशे वासश्चेज्वपि ।
वशिष्ठत्वाच्च वाचाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥”)

मनामस्यातसुनिः । तत्पर्यायः । अरुन्धती-
वानिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३

वाशिष्ठः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः
प्रायेभ्यो जातः । तस्य भाव्या कर्हमंकन्या अरु-
न्धनी । पुत्राः सप्तयवः । इति श्रीभागवतमनम् ॥

अपि च ।
“वशिष्ठश्च तपोऽर्थायां सप्त पुत्रानजीजनत् ।

कन्याश्च पुण्डरीकाक्षीं सर्वशोभासमन्विताम् ॥
रजो गात्रोद्भवाङ्गुल मवनशानयन्तया ।

सुतपाः शुक्रे रथेत् सप्त पुत्रा भद्रौतसः ॥

वशीक

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे पक्षेभ्यु भागिनः ।
अयन्वानश्च यन्वानः पित्रो ब्रह्मणः सुताः ॥
इति कौर्मे १२ अध्यायः ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रः । यथा,—

“इति एष्टा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते ।
वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्तौ तपोधनाः ॥

सुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावद्यतमानसः ।
योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥”

अन्वच्च ।

“मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो वे परिश्रुताः ।
एकार्षेयास्तु येवान्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥

एते पक्षा वशिष्ठानां स्तुता ह्येकादशैव तु ।
अष्टावेते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥”

इति बह्मपुराणे वृत्तधेनुविधिवाराहप्रादुर्भावा-
ध्यायौ ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश + क + भावे ल्युट् । अभूत-
तद्भावे चिः ।) मखिमन्त्रौघैरायत्तीकरणम् ।

इति भरतजटाधरौ ॥ अस्य पर्यायः वशक्रिया-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ तत्साधनौषधानि यथा,—

“ब्रह्मदण्डो वचा कुण्डं प्रियङ्गुनागकेशरम् ।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्ग्रहम् ॥”

ॐ नारायणाय स्वाहेति ।

“ताम्बूलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः ।”
ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकाजिह्वया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥२॥

खञ्जरीटस्य मांससु मधुना सह पेययेत् ।
ऋतुकाळे योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥३॥

अगुरुं गुग्गुलुञ्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुडैश्च धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥४॥

श्वेतापराजिताम्बूलं पिष्टं रीचनया युतम् ।
यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकृत्यान् वृषाजये ॥५॥

काकाजिह्वा वचा कुण्डं निम्बपत्रं सङ्गुमम् ।
आत्मरक्तं सभावयं वशी भवति मानवः ॥६॥

ॐ नमः सर्वसत्त्वैभ्यो नमः । चिह्नं कुरु कुरु
स्वाहा ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्यकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च चण्डाङ्गे सा वशा भवेत् ॥७॥

ब्रह्मदण्डो वचा पत्रं मधुना सह पेययेत् ।
अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्तारमिच्छति ॥८॥

मूलं जयन्त्या वक्रस्यं अवहारे जयप्रदम् ॥९॥
भङ्गराजस्य मूलसु पिष्टं प्रुक्तेण संयुतम् ।

अक्षिणी चाङ्गयित्वा तु वशीकृत्यान्नरं किल ॥१०॥
अपराजिताशिफां दद्यान्नौलोत्पलसमन्विताम् ।

ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणसुप्तमम् ॥११॥
चतुःपष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः ।
आलिङ्गनाद्या वृक्षीणां कुमाख्यादैर्बशीकराः ॥

१२ ॥
रीचनं नागपुष्याणि विष्वपुष्यं प्रियङ्गवः ।
कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन शगदृशे ॥१३॥

इराणभा वचा कुण्डं कुङ्कुमश्च शतावरी ।
तिपतेयेन संयुक्तं योनिलेपात् वशी चरः ॥१४॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं क्षियः ।
सुभगा स्यात् सा च रुद्र पतिर्दासो भविष्यति ॥
१५ ॥

माह्विषं नवनीतञ्च कुण्डञ्च मधुयष्टिका ।
सौभाग्यं भगलेपात् स्यात् पतिर्दासो भवेत्तदा ॥
१६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्याणि पृथग्जात्या समाहरेत् ।
कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् ॥
पुष्येण तु स पिष्ट्वा च रीचनया समेकतः ।
क्षिया पुंसा हतो रुद्र तिलकोऽयं वशीकरः ॥
१७ ॥

ब्रह्मदण्डो तु पुष्येण याने पाने वशीकरः ॥१८॥
ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।

अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ॥
इममष्टसहस्रञ्च जप्त्वा वृक्षा शिखां ततः ।
यवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्वृणां प्रियुः ॥
१९ ॥

तिलानानु घृताक्तानां कृष्णानां रुद्र ह्योमयेत् ।
अष्टोत्तरसहस्रानु राधा वशस्त्रिभिर्दिनेः ॥२०॥

द्वौकारं सविसर्गेषु प्रातःसूर्यसमनुत्तिम् ।
स्त्रीणां कलाटे विन्यस्य वश्यतां नयति ध्रुवम् ॥
२१ ॥

यस्तु जुहुयाद्युतं शुचिः प्रथतमानसः
दृष्टिमान्ने सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥२२॥

मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ।
शभिः हते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥
२३ ॥

सहदेवो भङ्गराजः शितापराजिता वचा ।
तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतामियात् ॥२४॥

गोरोचना मीनपिसमाभ्याश्च हतवर्तिकाम् ।
यः पुमांस्तिलकं कुम्भाहामहस्तकानिष्ठया ।
स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
२५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशोऽथितभाविता ।
ततः कृताच्च तिलकाप्याननं यं निरीक्षते ।
तश्च सर्वं वशं कुम्भान्नात्र कार्या विचारणा ॥
२६ ॥

नागेश्वरश्च शैलेयं लक् पत्रश्च हरीतकी ।
चन्दनं काष्ठसुखौणा रक्तशालिसमन्विता ।
एतेर्धूपो वशीकरः सरवाग इवेश्वर ॥ २७ ॥
रनिकाळे महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर ।
निचशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ।
कामिनीचरणं वामं लिभ्येत् स स्यात् क्षियाः
प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्धवश्च महादेव पारावतमूलं मधु ।
यभिलिप्तसु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ॥२९॥
पुष्याणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ।
तण्डुलश्च प्रियसुषुषु पेययेदेकयोगतः ।
अनेन लिम्बलिङ्गस्य कामिनी वशतामियात् ॥
३० ॥

इति शारङ्गे १८६ । १८६ । १८६ अध्यायाः ॥
“अथान्यत्तु संप्रवक्ष्यामि वशीकरणसुप्तमम् ।

वशीरः

वष्क

वसतिः

येन विज्ञानमात्रेण मन्त्राः सिद्धान्तान्तरानु-
 प्रनिर्मां कारयेद्वि । पत्नेन रजतस्य च ।
 प्रणाहिनं महेशानि । साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
 हरिनालं पलाङ्गं च हरिद्राचूर्णकं तथा ।
 गर्तं कृत्वा माईहृत्तं यत्र निःश्रियं सुन्दरि । ॥
 मन्त्रामनं तत्र रक्ता विष्टे तद्गनमाननः ।
 चतुर्दिक्षु महेशानि ! पनाका विनिवेशयेन ॥
 रक्तामनेन चोपविश्य पूर्वार्ध्यां जयमारभेन ।
 प्रजाया नियमं देवि ! जानीहि नगनान्दनि ॥
 तिलपूर्णधत्तं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ।
 प्राणप्रतिष्ठासन्नेन प्राणानु संस्थापयेद्बुधः ॥
 जयः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमालया जपेत् ।
 दशमाहस्रजापेन प्रयोगार्हा भवेत्ततः ॥
 प्रलयं पूर्वमुखाय मायावीजं द्वितीयकम् ।
 का त्वं त्वलाकिनीयुक्तं वामकर्णेन्दुभूषितम् ॥
 ततो रक्तपदं मूयाचातुस्तं तदनन्तरम् ।
 साध्यनाम ततो ग्यस्य वशमानय तत्परम् ॥
 वह्निजायावधिमन्त्रो जपेदशस्रसकम् ।
 दशांशादिप्रमाणेन होमादौष समाचरेत् ॥
 प्रातः स्नात्वा हविष्याग्नी शुचिभूत्वा जिते-

न्द्रियः ।
 प्रातःकालं ममारभ्य जपेन्मन्त्रान्द्वान्वाध ॥
 जपे समाप्तं देवेशि । हुनेदिने दिने शुभे ।
 जानीषुष्यस्य होमेन वशयेन्नात्र संशयः ॥
 कर्पूरमिश्रितैस्त्रैस्तैस्तपयेत् परदेवताम् ।
 पूर्वं प्रणवसुदृढ्यं चासुषुं प्रवदेत्ततः ॥
 तर्पयाम्यग्निजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ! ।
 अनेनेन विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
 सिद्धिः प्रयोगाद्देवेशि ! जायते नात्र संशयः ।
 अभिषेकं ततः कुर्यात् शङ्करि प्राणवल्लभे ॥
 प्रणवस्य महेशानि ! चासुषुं तदनन्तरम् ।
 अभिषिचामि तनुपधानुं हृदस्तेनाभिषिचयेत् ॥
 तद्दशांशेन देवेशि ! ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
 एवं कृते महेशानि ! वशीकरणसुखसम् ॥
 जायते नात्र संदेहः सर्वं सर्वं न संशयः ।
 कामसुखस्य नारीणां रिपूर्णां प्रमनोपमः ॥
 यावन्तोविशपर्यन्तं स्मरथाय इवेश्वरि । ।
 जायते नात्र संदेहः सर्वं सुरमणार्चिते ॥ ६ ॥
 शिवापराजितान्द्वं पययेद्वीचनानुगम् ।
 प्रतेगामन्वितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ॥
 मशयेन्नात्र संदेहः सर्वं सर्वं महेश्वरि ! ।
 चन्द्ररूपी यदि हृषा तदा निष्कलभागभवेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण चासुषुं तोषयेद्बुधदत्तः ।
 सुवर्णं दक्षिणा देया विष्णुस्यारतः प्रिये ! ॥
 व्यादन्ते मशतीं पूर्णां कुर्यात्तस्या वरानने ! ।
 पञ्चदिनप्रयोगेण राजानं वशमानयेत् ॥
 तत्र श्रीसौ महोदेवि ! कपितं सुवि दुर्गमम् ॥”

वशीभूतः, वि, पश्यतां प्राणः । अवशी वशी
 भूत इत्यर्थे द्विप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वशीरः, पुं, (वश + ईरन् ।) राजपिपली । इति
 शताघटः ॥

पश्यं, स्त्री, (वशाय वशीकरणाय वाधु । “तत्र
 चाधुः ।” ४ । ४ । ८८ । इति यन् ।) लवङ्गम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

वश्यः, वि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश +
 “वशं गतः ।” ४ । ४ । ८९ । इति यन् ।)
 आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रणयः २ । इत्य-
 मरः ॥ वशः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । ३६ । १७ ।

“वह्निं सेयमानास्तु सिंहशादूर्त्तकुञ्जराः ।
 यथा यान्ति तथा प्राणो वशी भवति
 योगिनः ॥”
 अग्निप्रस्य पशमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । ३४ ।

“हरिर्वर्षसृनीयसु चतुर्थोऽभूदिलावृतः ।
 वश्यश्च पशमः पुत्रो हरिणः षष्ठ उच्यते ॥”
 वश्यका, स्त्री (वशा + स्वार्ष कन् ।) वशगा
 स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

वश्या, स्त्री, (वश + टाम् ।) वशीभूता नारी ।
 तत्पर्यायः । वशगा २ वशास्या ३ वश्यका ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
 चरिते २ अङ्के । १ ।

“यं ब्राह्मणमियं देवी वागवश्येवातुवक्त्रे ।
 उत्तरं रामचरितं तनुप्रणीतं प्रयोच्यते ॥”)
 वश, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वषति । इति दुर्गादासः ॥

वषट्, य, देवोद्देश्यकहविश्वामनाम् । इत्य-
 मरः ॥ खाद्या औषट् वौषट् वषट् स्वधा एते
 पञ्चशब्दा देवहविर्दाने वदिसुखहुतो वर्षन्ते ।
 देवाम हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा
 इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्त-
 २पि देवाः हविर्दान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
 सूचितम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ११५ । ६ ।

“इति त्वामि वृष्टिहोत्रस्य पुत्रा
 उपसुताश्च ऋषयोऽवोषन् ।
 तांश्च पाहि एषतश्च खरीन्
 वषट् वषट्कृष्णार्षो अनघन्
 नमो नम इत्युवाचो अनघन् ॥”)

वषट्कारः, पुं, (वषट् इत्यस्य कारः करणं यत्र ।)
 देवोद्देश्यकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
 चाहुतिः ३ होमः ४ होत्रम् ५ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा कातके कृत्यष्टे इत्युगादिकेषु
 कारशब्देन वा समासः । यथा वषट्कारः ।
 खाद्याकारः ५)

वषट्कृतं, वि, (वषडिति मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
 इत्यमरः ॥

“असौ हुतन्नु यद्द्वयं तत् स्यात्प्रिय वषट्-
 कृतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली च ।

वष्क उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । भा०-
 अक्ष०-वष्क०-सेट् ।) क्विप् वट् । उ, वष्कते ।
 इति दुर्गादासः ॥

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + वाच्-
 लकात् अयन् ।) एकहायनो वल्हः । इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुटुहृतशाकटायनः ॥

वष्कयणी, स्त्री, (वष्कय गृह्णायनो वष्कः ।
 वष्कयिणी, तेन नीयते इति । नी + क्विप् ।
 गौरादित्वात् ङीष् । “पूर्वपदात् संज्ञाया-
 मगः । ८ । ४ । ३ । इति शत्वम् । वष्कयि-
 णीनि पाठे । वष्कयोऽवस्था इति । “अत
 इति ठनी ।” इति इनिः । अट् कुपादिति
 शत्वम् ।) चिरप्रकृता गौः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
 परिक्रामति वष्कयश्चिरकालीनवत्यः वक्त्रा
 इति स्यातः । वष्क उ गतौ नाञ्जीति अयः
 वष्कयस्त्रं कहायनो वल्ह इति कोयः तद्योगात्
 वष्कयिषी नैकावादिदिति इन् । वष्कयणीति
 पाठे गोहृत्वेत्यादिनापाम्सादित्वात् नः नदा-
 दित्वादीप् । दुष्यनुपती गवेधितवष्कयिणीति
 सूड्वन्वपमथे गदसिंहः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥

वस, ये औ निवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) ये, उख्यात् । औ,
 अवासीन् । इति दुर्गादासः ॥

वस, क स्निहच्छिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) स्निह इह
 प्रीतिः । क, वासयति वन्दुः । चकारात् वधे
 च । इति दुर्गादासः ॥

वसं, तु क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वसयति । इति
 दुर्गादासः ॥

वस, य उ इर् स्वर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।)
 य, वस्यति । उ, वसित्वा वत्या । इर्, अवसत
 अवासीन् अवसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिच्यं
 ट, इत्यर्थे । न्तम् इह वन्ततारश्चितीभावः ।
 यो वस्यद्विरिति चलायुधः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वस, ल उ स्तुती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 व्यात् ०-सक०-सेट् ।) स्तुतिरिष्ट व्याचष्टादन-
 पूर्वकधारणम् । ल ट, वस्ते लोकः वस्त्रम् ।
 इति दुर्गादासः ॥

वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वदिवस्यन्तिभ्य-
 श्वित् ।” उणा० ३ । ६० । इति भावाधि-
 करणाद्गी अतिः) । वासः । (यथा, अमर-
 शतके । ११ ।

“धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निश्रीये
 धनिं
 दीर्घोच्छ्वास्तदनुगा विरहिनीं वाक्वां चिरं
 ध्यायता ।
 आध्यन्तेन विसृज्यककुर्यं गत्रौ एषा इन्द्रि
 यामीश्वैर्जतो अनस्य वसतिर्पामे निमित्ता
 यथा ॥”
 धामिनी । निवेदनम् । इति ऐहिके । ते, १५० ॥
 (यथा, कमारः १-२ । १९ ।

वसन्तः

“रजनीतिमिरावगुच्छिते
पुरसार्गे वनशब्दविक्रवाः ।
वसन्ति प्रिय। कामिनां प्रियाः
त्वद्वत्ते पापयितुं क ईश्वरः ॥”

वसन्ती, स्त्री, (वसन्ति + क्त्वाद्वादिनि डीष् ।)
वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
ते, १५० ॥

वसनं, स्त्री, (वस्यते आच्छाद्यतेनेनेति । वस् +
च्छट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं
चलहतिभीतिमिगितयसुनाभम् ।
क्षेत्रवधुतहृत्तदरूप !
जय जगदीश्वर ! ॥”

पसनमिति । वस् + भावे ल्युट् ।) ह्लादनम् ।
इति मेदिनी । ने, १२३ । (वस् + आघारे लुट् ।)
निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।
“मौगाम स सुनिर्भवति नारण्यवसनान्नुनिः ।
खलपण्यसु यो वेद स सुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”)

स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वसना, स्त्री, (वस + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
यथा,—

“सारसनं सारशेनं वसना वसना तथा ।
पसनं वसनाक्षेपि स्त्रीकटीभूषणे भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोक्तवा इति । वस्

“तृभूवद्विषसिभासिसाधिमडिमण्डिनन्दि-
भ्यश्च ।” उवाच ३ । १२८ । इति ऋक् ।)
शतृविशेषः । स च चैत्रवेशाखमासद्वयत्सकः ।
यथा । मधुष माधवश्च वासन्तिकाहृतुः । इति
मज्जिमासतत्त्वधृता श्रुतिः । (फाल्गुनचैत्रात्मक-
श्चेति केचित् । वसन्तः कुम्भामेगयोः इति प्रयोग-
दर्शनान् ॥ १॥) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सूरभिः
३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
माधवः ५ फल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ अतु-
राजः ७ पुष्यमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १०
कामस्यः ११ । तत्कालीनजगत्गुणाः । कषाय-
णम् । मधुरत्वम् । रूच्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, अतुलंकारे । ६ । २ ।

“इमाः सपुष्याः सलिलं सपद्मं
स्त्रियाः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्या
सन्धं प्रिये । चारुतरं वसन्ते ॥”

ग च ।

“हेमन्ति चीयते श्रेष्ठा वसन्ते च प्रकृष्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरयः ।
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राहृतौ कफः ॥”
इति पूर्वखले द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“सुदितकोकिलकुञ्जितकाननं
मदनसुन्दरकिकुञ्जशोभितम् ।
उत्तमयौरभरत्नतभूषणं ॥
कथितमममधुरतलाच्छम् ॥

वसन्तः

मदरक्तेतनवाग्यसमाकुलं
सुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।
मलयमारुतकल्पप्रगुखान्वितः
कफकरो हि वसन्तः प्रतुर्भवेत् ।
कफजकोपविनाशनाशनं
वमनमावनरुहणनिषेवणम् ॥

विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।
कटुचाराग्निकाः संथाः शोधनं कफसम्भे ॥
यायामश्रमसंरोधाखमो विश्रान्तमानसः ।
एवं क्रियाचमामप्रो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”
इति वसन्तोपचारः ॥

इति द्वारिणे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ ३॥
“कृष्णचित्तो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ।
हत्वामिं कुचते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥
तीक्ष्णैर्वमननस्यात्तेर्षधुस्त्वैष भोजनैः ।
यायामोदरर्तनाघनिजित्वा श्रेय्याणसुख्यणम् ॥
ज्ञातोऽनुलिपः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
पुराण्यवगोधूमचौरजाङ्गलसूक्ष्मभुक् ॥
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययापितान् ।
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पणाङ्गितान् ॥
सौमनस्यज्ञानो हृद्यान् वयस्यैः सहितो पिबेत् ।
निर्गदानासवारिहृषीधुमाहोकिमाधवान् ॥
शङ्खवेराम्बु चारान्बु मध्वसु जलदासु वा ।
इच्छिद्यानिलश्रीतेषु परिणो जलवाहिसु ॥
अतएनएस्वयैषु मणिङ्गाङ्गिमकान्तिषु ।
परपुष्टिषुष्टेषु कामकर्मैर्नभूमिषु ॥
विचित्रपुष्पश्लेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
गोष्ठीकषायभिच्छिघ्राभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ॥
गुरुश्रीतद्विवास्वप्रकिम्बासमधुरास्वयेत् ॥”

इति बाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“हेमन्ते निचितः श्रेष्ठा दिनजङ्गाभिरौरितः ।
कायानिं वाहते रोगांस्ततः प्रकृष्यते नृचून् ॥
तस्मादसन्ते कर्त्सापि वमनाहोनि कारयेत् ।
गुल्मप्रक्षिम्भमधुरं दिवास्वप्रच वर्जयेत् ॥
यायामोदरर्तनं धूमं कवडुप्रहमप्यनम् ॥
सुखासुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ।
चन्दनागुरुदिग्भाङ्गो यवगोधूमभोजनः ॥
शाररं शशसैख्यं सांखं कायकपिङ्गलम् ।
भययेमिगहं बीधुं पियेष्नाध्नौकनेव वा ॥
नघन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।
ता एवौपधयः कालपरिष्कारान् परिहृतवीर्या
बलवत्यो हेमन्ते भवनयापच प्रसन्नाः क्षिप्या
अत्यर्थं गुल्मास्ता उपशुष्यन्नागा जन्तुकिरय-
त्नाङ्गानोः अतुयात्पवनोपलम्बितदेहानां देहि-
नामविदग्धाः श्लेष्मालान् गौरवादुषकेपात्
क्षिप्तस्यः सप्यमापादयन्ति च सप्यो दसन्ते-
श्चैरभ्रप्रविद्यापित प्रैयत्सज्जदेशानां देहिनां
क्षेपिकान् याधीन् चनयति ॥” “पूर्वाह्ने
वपनास्य पिङ्गम् ॥”

“दिशो वसन्ते पिसकाः क्षाणैरुपपन्नितः ।

वसन्तः

किंशुकाम्बोजवकुलचूताश्रीकादिपुष्यितैः ।
कीकिलाषट्पदगणैरुपगीतां मनोहराः ।
इच्छिद्यानिलसंवीताः सुन्दराः पत्यलोष्णजाः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ ३॥

अस्याधिष्ठातृदेवतोष्णतिर्षया,—

मध्वस्य उवाच ।

“करिष्येऽहं तव विभो वपनाह्वरमोहनम् ।
किंशु योषि मद्यास्त्रं मे ततः कान्तां भवान्
रत्न ॥

मया संमोहिते शुभ्रौ यया तस्यागुमोहनम् ।
कार्यं मनोरमां कामां तां निदेश्य लोकाश्रुत् ॥
तामहं नहि पश्यामि यया तस्यागुमोहनम् ।
कर्णस्यमधुना धातज्जोपायं ततः कुरु ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवंवादिनि कन्दर्पे धाता लोकापितामहः ।
कया संमोहनौयोऽयमिति चिन्तां जगाम ह ॥
चिन्ताविष्टस्य तस्याच निःश्वासो यो विगि-
हृतः ॥

तस्मादसन्तः संजानः पुष्यव्रातविभूषितः ॥
चूताङ्कुरांस्तत्कालिकां विभट्टभ्रमरसंघतिम् ।
किंशुकान् सारसा रेजे प्रफुल्ल इव पादपः ॥
श्रोणराजीवसङ्काशः फुल्लतामरसंघणः ।
सन्धोदिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुनासिकः ॥
शुक्लवृक्षयणावर्णः श्यामकृष्णितसहस्रजः ।
सन्ध्यांशुमासिसदृशः कुण्डलद्वयमस्मितः ॥
प्रमत्तवारण्यगतिर्विस्तीर्णहृदयस्थलः ।
पीनसूलायतसुलः कठोरकरयुग्मकः ॥
सुहृत्तोऽरुकीजङ्घः कम्बुवीवीर्यतासकः ।
गूढजन्तुः पीनवचः संपूर्यः सस्त्रजन्तुः ॥
तादृशश्च ससुप्तस्यै सन्ध्यां कुसुमाकरे ।
ववौ वायुः चसुरभिः पादपा अपि पुष्यिताः ॥
पिकाश्च नेडुः सततं पञ्चमं सधुरस्कराः ।
प्रफुल्लपद्मा अभवन् वरस्यः स्वप्नपुष्कराः ॥”

इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥ ७॥

दरमोहनकाके अस्य कर्त्मानि यथा,—
“मधुश्च कुर्वते कर्मं यद्व्यक्तस्य विमोहने ।
तत् शशुन्व महाभाग नित्यं तस्योचितं पुनः ॥
अस्यकान् केकरानाद्यान् कषयान् षाटला-
क्षणा ।

नागकेशरपुष्पागान् किंशुकान् केतकान्
वकान् ॥

माधवीमल्लिकापर्यवहारान् कुचवकांस्तथा ।
उत्पुष्पयति तत्र स्र यत्र तिष्ठति वै हरः ॥
चरांस्युत्पुष्पपद्मानि वीजयन् मज्जयानिलैः ।
सुगन्धि छतवान् यज्ञात् अतोव शङ्कराश्रमम् ॥
लताः सन्धाः समनसो नूतनाङ्कुरस्ययाः ।
दृष्टान् रश्मिरभाषेण देहयन्ति स तत्र च ॥
तान् दृष्ट्वांश्चारुपुष्पोष्णैः सुगन्धिसमीरयैः ।
दृष्ट्वा कामवशं यातो न तत्र सुनिरप्यत ।
तद्वया अपि वीकेश्व नागाभाषैः सुशोभनैः ।
रमन्तेऽस्य सुराः सिद्धा ये ये चापि तपोधनाः ॥
न तस्य पुनरनभिर्हृदं मौहस्य कारयम् ॥

वसन्त

भावं न कुर्वते कामं कायोत्वमपि शूद्रः ॥”
इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥*॥
उपनते वर्णनीयानि यथा,—
“नरभौ दीना कोकिलमारुतस्यंगतिनर-
दलोद्दिष्टाः ।
जानीतरपुष्यचयाम्भमञ्जरीभ्रमरभङ्गाराः ॥”
इति कविकल्पलतायां प्रथमस्कन्धः ॥*॥
अतिसारः । इति शूद्ररत्नावली ॥ मद्रागान्त-
गंनदिनीयरगः । यथा,—
“रागाः षड्वेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशद्वेव तु ।
ऋतवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”
इत्यादि । तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—
“आन्दोक्षिता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदातुगाः ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—
“शिखण्डिवर्षोत्सववद्वृष्टः
पुष्पान् पिकं चतलताङ्कुरैः ।
भ्रमन् सुदा वाममनोच्चम्भि-
मंतङ्गमत्तः स वसन्तरागः ॥”
अस्य गानधमयो यथा,—
“श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावन् स्याच्छयनं हरिः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनोधिभिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
कक्षिनाधमते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
आन्धुनी १ गमवी २ पठमञ्जरी ३ गौड़करी
४ ग्रामकली ५ देवशाखा ६ ॥ हनुमन्वते
हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्राः । किन्तु
तेषां मध्ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखि-
तम् ॥ सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।
देशी १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोड़िका ४
ललिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य
रागिणीष्वितस्य वसन्तसंगानधमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेषः । यथा,—
“जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दत्रिभङ्गनाः ।
इतिताली वसन्तश्च जगन्भ्रम्योऽथ गारुणिकः ॥”
इत्यादि ॥
“वसन्तताले कर्णयो नगयो मगणक्षया ।
धमन्भ्रम्ये सुखचैको विराजान्तस्य स्वहयम् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां क्त्वं ।) प्रयोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्ततो गर्भ-
स्य हृष्टः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरेः । ६।१४२।
“सुप्रतीकस्य पुत्रस्य समस्तानित्यजायत ।
योऽस्य गर्भस्य हृष्टस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)
वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । यथा,—
“वसन्तकुसुमः सेजुः शयितो दिङ्कुलितः ॥”
इति शब्दमाला ॥
वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—
“प्रवाकरसमौक्तिकामरमिहं चतुर्भागभाक्
एतज्ज पृथगाद्य हृत्ते रणतश्मती इंग्रकं ।
अयोमुअगरंश्च त्रिलोकं विमयांस्त्रिं

वसन्त

शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिहं घिया सप्रशः ।
इवैवृषनिशुजेः कमलमालतीपुष्पजेः
पयःकदलिकन्दैर्मलयजेगनाभ्युद्भवैः ।
वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिवहोऽश्रितः
समस्तगदहृद्भवेन् किल निजानुपानैरयम् ॥”
इति वृद्धयोगतरङ्गिणी ॥
(अथापरम् ।
“द्विभागं चाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाङ्गिकान्तकाः ।
चतुर्भागं शुद्धमभ्रं प्रयालं मौक्तिकान्तथा ॥
भावयेद्भयदुग्धेन भावनेचुरसेन च ।
वासालाचारसोदीचरभाकन्दप्रसन्नकैः ॥
श्रुतपत्ररसेनेव मालत्याः कुङ्कुमोदकैः ।
पञ्चादृशगमदैर्भायं नुगन्धिरसम्भवम् ॥
कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ।
गुञ्जादयेन संसंयः सितामध्याय्यसंयुतः ॥—
मेहज्ञः कान्तिदस्यैव कामदः पुष्टिदस्तथा ।
वलीपलितनाशश्च श्रुतिभ्रंशं विनाशयेत् ।
पुष्टिदो वल्य आयुष्यः पुत्रप्रसवकारणः ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव क्षयमेकादशन्तथा ।
तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्वारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)
वसन्तघोषी [नृ], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।
सुध + णिनिः ।) कोकिलः । इति कैफित् ॥
वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + उः ।)
वासन्तीजता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ।)
वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
यथा,—
“क्षेत्रं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥
फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या
लीलापरं पिङ्गुलं कालमत्र रौति ।
वात्येव पुष्पसुरभर्मजयाद्रिवातो
यातो हरिः स मधुरां विधिना हताः सः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
औषधविशेषः । यथा,—
“अचारलूदहृदसैन्धवविश्वप्रदा-
चूर्णं करञ्जसहितं मघितेन पीतम् ।
नेवं प्ररोहति पुनर्गुदजः स्वहेतो-
क्तास्ते वसन्ततिलकैरपि रूपकल्पम् ॥”
इति हृत्तरत्नावल्यां गुदजरोगधिकृत्या ॥
(अथविधमौषधम् । यथा,—
“हेत्रो भस्मकमधकं द्विगुणितं सौष्टाख्यः
मारदा-
चत्वारी तिपतन्वु वङ्गजगण्डैकीकृतं मर्दयेत् ।
सुक्ताविद्रुमयो रसेन समता नोचुरवासिञ्जला
सर्वं बन्धकरीषकेव मुहूर्त्तं सुप्तं पचेत् कप्रथा ॥
कक्षूरीघनवारसर्दितरसः पश्चात् सविही
मयेत् ॥

वसन्ती

कासश्वाससपित्तवातशफचित्तपाकुचयादीन्
हरन्
शूलादिग्रहणीं विषादहरणी मेहांस्तथा
विंशतिम् ॥
हृद्रोगादिहरणी च्वरादिश्रमनी हृष्यो बयोवर्धनः
श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको न्युद्भवेनोदितः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्वारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥
वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्बहृष्टः ।
कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-
वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । ते, २३३ ॥
गणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसन्तदुः, पुं, (वसन्तस्य हृवृक्षः ।) आम्बहृष्टः
इति शब्दमाला ॥
वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
श्रीपञ्चमी । यथा,—
“मकरस्ये सद्यसांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ! ॥”
इत्यारभ्य ।
“पञ्चम्याश्च जगद्वात्रीं प्रातरेव नदीजलैः ।
स्नापयित्वा खलङ्गीकां कुम्भेर्मारकतेरपि ॥
वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रसोचनी ।
वसन्तश्च समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये ! ॥
वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्वभीष्टिनाम् ।
श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां सुनयः प्रवदन्ति वै ।
वर्त्तयेदकभक्तेन त्रियो न विष्णुतिर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यसुक्ते ५५ पटलः ॥
अन्यत्र ।
“माषस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
नवेः प्रवालैः कुसुमैरनुजेपैर्विशेषतः ॥
नीराचनोत्सवं कृत्वा भस्मा संमान्य वैष्णवान् ।
वसन्तरागं जनयन् गीतश्रुत्यादि कारयेत् ॥”
तदुक्तम् ।
“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरिः ।
वसन्तरागः कर्त्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥
कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनोत्सवम् ।
स्याद्भवन्त इव प्रियान् वृष्टावनविशारिणः ॥”
इति हरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
वसन्तसखः, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाद्यः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६२ । इति टप् ।)
दामदेवः । इति हलायुधः ॥
वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल्-
गुनोत्सवः । यथा,—
“फाल्गुन्यां मौर्जमाखान् विदध्यादिष्ववैः सह
श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तसार्धनोत्सवम् ॥
भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तदिधिसिद्धमेवते ।
यः श्रीवृद्धिश्चिरस्थोक्ती यत्कं भगवता स्वयम् ॥”
तन्माहात्म्यस्य तत्रैव ।
“एवं यः कुरुते पार्थ प्राचीकं फाल्गुनोत्स-
वम् ।
मत्स्यवादाद्य विदुर्गति तस्य सर्वे मनोरथाः ॥
इतो तुयारसमये विद्यपञ्चदश्यां
प्रातरेवसन्तसमये सप्तपस्थिते च ।

वसुः

मंग्राश्व चूनकुसुमं सह चन्दनेन
सहं हि पापं पुरुषोऽश्नतं सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलासि १४ विलासः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४६ ।

“अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सववासरे ।

आययौ प्रथमे वामे कुमारसचिवो निशि ॥”

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वन निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । श्रियामाप् ।) मांस-
ग्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य यः स्निहः सा वसा परि-

कीर्तिता ॥”

अस्या विवरणं मेदःश्लेष्म द्रव्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिघण्टुः ॥

वसाजः, पुं, (वसया आजाः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसिः, पुं, (वस्ति आच्छादयत्यनेन वस्यति आच्छा-
दनपूर्वकं प्रियते इति वा । वस आच्छादने +
“खनिकण्वञ्जीति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिरं, स्त्री, (वसु + किरच् ।) सासुद्रलवणम् ।
गजपिप्ली । इति धरण्यामरटीके ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“वसिरं शीतपात्रव्यस्य सारुष्करनिवन्धनम् ।

विष्टम्ब दुर्धरं रूचं शीतलं वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्यायो यथा,—

“रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोरपि च ।
प्रत्यक्षपर्णो केशपर्णो कथिता कपिपिप्ली ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वसिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्यः सः ।)

वशिष्ठसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “शुस्त्रुस्त्रिहीति ।”

उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।

“वसमाशोभयोपशान्तये

विदुपां सतुल्यते ननुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवल्

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”

दृष्टौषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥

घाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभासुगादित्तिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वक्रवृत्तः ।

घनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥

स चाष्ट संख्यातः । यथा,—

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्थनाः ॥”

इति भरतः ॥

इत्यो द्वितीयजन्मनि षष्ठमन्तरे, अस्मिन्नां

पत्नीं षष्टिकान्वा जनयामास । ताः प्रजा-

पनिभ्यो दत्तवात् । धर्माय दत्त । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लम्बा कङ्कट्यामिर्विश्वा साध्या
मखत्वती वसुमंहुर्ता सङ्कल्पा । आसां मध्ये

वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः

अर्कः अग्निः रोषः वासुः विभावसुरिति ।

द्रोणस्य अभिमत्यां पत्नीं हर्षशोकभयादयः

पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्जस्वत्यां ह्यौ पुत्रौ सह-

सायुः पुरीजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यं पुरः

पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्पादयः पुत्राः । ४ ।

अर्कर्वभोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।

द्रोणस्य शस्त्र्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ ।

वासोराङ्गरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्मागः

पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः

सुताः । ७ । विभावमोरुपायां त्रयः पुत्राः

सुष्टरोचिपातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-

मतम् ॥ * मत्तान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—

धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५

अनलः ६ प्रत्यूषः ७ प्रभासः ८ । इति महा-

भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आन्तो ध्वनि-

स्तथा ।

ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥

सोमस्य भगवान् वच्चा वर्षस्वी येन जायते ।

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुनो ह्यवचस्तथा ॥

मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।

अनिलस्य शिरा भाष्या तस्याः पुत्रः पुरीजवाः ॥

अविज्ञातगतित्थैव दौ पुत्रावलिनस्य तु ।

अपिपुत्रः कुमारस्तु शरन्ध्वने यजायत ॥

तस्याः शाखो विशाखश्चानैगमेयश्च एष्टवाः ।

प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥

दौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ।

दृष्टव्यतेषु भागिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥

प्रभासस्य तु सा भार्या वस्तुनामद्यमस्य च ।

विश्वकर्मा महाभागस्तथां जज्ञे प्रजापतिः ॥”

इति बह्विपुराणे कश्यपोयप्रजासर्गनामाध्यायः

कौर्मे १४ अध्यायश्च ॥ * (एते वशिष्ठस्य

धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयस्ता एचिर्था

शान्तनुपुत्रा आसन् । तेषु यौनामा वसुरव

सुरदृष्टौ भीष्मः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-

वते । २ । ३ । २४—४४ ।

“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-

न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणो यदृच्छया ॥

एखादीनां वस्तुनाथ मध्ये कोऽपि वस्तुतमः ।

यौर्नामा तस्य भाष्याथ नन्दिनीं गां ददर्श ए ॥

दृष्ट्वा पतिं सा प्रपच्छ कस्त्रियं धेनुरुत्तमा ।

यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शूद्र्यं सुन्दरि ॥

दुग्धमस्त्याः पियेदयस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।

असुतायुर्भवेन्नरं सदैवागतयौवनः ।

तद्भुत्वा नन्दरीं प्राह मयैलोकेश्चि मे सखी ।

उश्रीनरस्य राक्षसैः पुत्री परमशीमना ॥

वसुः

तस्या हेतोर्महाभाः । सवत्यां गां पय-

स्विनीम् ।

आनयन्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥

यावदस्याः पयः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।

मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या यौर्जहार च नन्दिनीम् ।

अवमत्य सुनिं दान्तं पृथ्वाद्यैः सहिनोरुनघः ॥

हृतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महानपाः ।

आजगामाश्रमपदं फलान्वादाय सत्वरः ॥

नापश्यन् स यदा धेनुं सवत्यां स्वाश्रमे सुनिः ।

मृगयामास तेजस्वी गजरेषु वनेष्वपि ॥

नासाहिना यदा धेनुश्चुकोपातिशयं सुनिः ।

वारुणिस्यापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥

वसुभिर्मै हृता धेनुर्यस्मात्सामवमत्य वै ।

तस्मान् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥

एवं शशाप धर्मात्मा वसूस्तान् वारुणिः स्वयम् ।

श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥

शशाः स्म इति जानन्त ऋषिं तसुपचक्रमुः ।

प्रसादयन्तस्तृष्यं वसवः शरणं गताः ॥

सुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान् पुरः-

स्थितान् ।

अनुसंवसुरं सर्वे श्रापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

येनयं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वत्सला ।

तस्माद्द्यूर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥

ते शशाः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिदे-

राम् ।

उचुस्तां प्रगताः सर्वे शशां चिन्तातुरां नदीम् ॥

भविष्यामो वयं देवि ! कथं देवाः सुधाशनाः ।

मानुषाणाञ्च जठरे चिन्तयेयं महती हि नः ॥

तस्माच्च मानुषी भूत्वा जनयास्यान् सरिदरे !

शन्ननुर्नाम राजर्षिस्तस्य भाष्या भवानथे ! ॥

जातान् जातान् जले चास्मान् निक्षिपस्व

सुरापगे ! ।

एवं श्रापविनिर्मुक्तौ भविता नात्र संशयः ॥

तथैतुक्ताश्च ते सर्वे जगुर्लोकं स्वकं पुनः ।

गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुनः पुनः ॥”

योक्त्वम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ ॥ धनाधिपः ।

इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीतसुङ्गः । दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।

इति सिद्धान्तकौस्तुभासुगादित्तिः ॥ शिवः ।

स्त्र्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”

“वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ॥”

इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकावयस्यस्य

पहतिविशेषः । यथा शूद्राणां नामकरणे वसु-

धोषादिपहतिशुक्लनामत्वश्च बोध्यम् । इत्युहाह-

तत्त्वम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—

“गुणानिहृतभूतानि षण्ण्योर्वसुरन्वयोः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वज्रकः । दृष्टदृवाक सरौति च ख्यातः । अस्य

पर्यायो यथा,—

वसुदे

“शिवमहती पाशुपत एकाहीली दुकी वसुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दोषिः । हृदौषधम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्यस्य कन्याविशेषः ।
 सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-
 पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) प्रधुरम् । शक्यम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वसुकं, स्त्री, (वसुवत् कायतीति । कै + कः ।)
 साम्प्रतिवचम् । इत्यमरः ॥ पांशवम् । वाक्-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः, पुं, (वसुः खण्डमात्राया कायतीति । कै +
 आतोऽनुपैति कः ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ शिव-
 महती । इति मेदिनी । कै, १५२ । पुष्पविशेषः । स
 तु श्वेतरक्तमेदेन द्विविधः । तत्पर्यायः । वसुः २
 शैवः ३ वकः ४ शिवमल्लिका ५ पाशुपतः ६
 शिवमनः ७ सुरेशः ८ शिवशेखरः ९ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
 शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मनाशित्वम् ।
 श्वेतस्य रसायनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “वकपुष्पः काकशीर्षः स्थानपुष्पः शिवप्रियः ।
 वसुकः काकनामा च वसुहृष्टः स्वपूरकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वसुक्रीटः, पुं, (वसुनि धने क्रीट इव प्रार्थक-
 त्वात् ।) याचकः । इति पारावकी । ३८ ॥
 वसुच्छिदा, स्त्री, महाभेदादृष्टः । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टश्च ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
 “महाभेदा वसुच्छिदा चिदन्ती देवतामलिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
 कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ५२ । १५ ।
 “सगन्दगोपस्य दृष्टं वाचाय वसुदोपमः ।
 व्यपतीर्य ततो यागात् प्रविवेश महाबलाः ॥” ॥
 वसु धनं ददातीति । विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १०६ । ४२ ।
 “सुसुजो दुर्दुरो यामी महेशो वसुदो वसुः ॥”
 धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३०
 “अमोघक्रीधरस्य स्वयं कृत्वा नवैजिभुः ।
 आत्मप्रत्ययकोयस्य वसुदेव वसुधरा ॥”)
 वसुदेवः, पुं, (वसुना धनेन ददातीति । दिव् +
 वाच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पर्यायः । घातक-
 दुष्टभिः २ । इत्यमरः ॥ दूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कृष्णो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वदुष्टवर्जोऽपि संप्राम श्रीहरिं सुतम् ॥
 देवकीपुत्राणां विद्यायां वसुदेवो महानभूत् ।
 आगच्छन् महापुत्राः श्रीहरिर्जयकश्च तम् ।
 कृष्णः इरावतास्त्रिभुवनदानमनुभूयिम् ॥”

वसुधा

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ० अध्यायः
 वसुपुराणम् ॥ (स्वनामख्यातः कलियुगराज-
 विग्रहस्य देवभूतेरमात्यः । स तु देवभूतिं
 निहत्य स्वयं राज्यश्चकार । यथा, भागवते ।
 १२ । १ । १८ ।
 “सुभ्रं हत्वा देवभूतिं कल्पीरमात्यस्तु कामि-
 नम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
 वसवो देवता यस्य । धनिष्ठानचत्रे, स्त्री ।
 यथा, बराहसंहितायाम् । ७ । ११ ।
 “क्षीरा श्रवणस्तादृं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”)
 वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
 धनिष्ठानचत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
 (यथा, हरिवंशे । १०२ । ३५ ।
 “देवपत्न्यस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥”)
 वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवान् भवतीति । भू + कृप् ।)
 श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
 तीति । धा + कः । सुवर्णादीनामाकरत्वात्
 तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “राज्ये धारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
 सौधि तस्यं तस्ये वराङ्गना सञ्जसम् ॥” ॥
 वसुधनं दधाति दधि इति । धा + कृप् । धन-
 दातरि, त्रि । यथा, वाचस्पत्ययसंहितायाम् ।
 २७ । १५ ।
 “वसुधेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
 “वसुधातमः वसुनां धनानां दाह्यतमः । क्लिय-
 न्तान् तमम् ॥” इति तद्भाष्ये महोदरः ॥)
 वसुधाखर्चूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्चू-
 रिका ।) भूखर्चूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुधारा, स्त्री, (वसुवन् रत्नस्यैव धारा यशो
 यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
 रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
 शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मना १३ खडूर-
 वासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलवद-
 खती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धनं-
 ददा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वसुनां रत्नानां धारा सन्तति-
 र्यञ्च ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५२ । ७२ ।
 “ततो गच्छन्त धर्मज्ञा वसुधाराभियुतान् ।
 गमनादेव तस्यां हि दयनेधमवाप्नुयान् ॥” ॥
 वसोक्षिराजस्य प्रिया धारा । यथा,—
 “वसु दयं हतमाण्यमहत्तं हविकाभिकम् ।
 तस्य धारा यदा देया वसोधारां हि सा मता ॥”
 इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुनो हृदस्य
 धारा ।) इति ब्राह्मणपूर्वकर्मव्यपेक्षिराजवद-
 हेतककृष्णसप्तहृतधारा । यथा । इन्द्रीनपरि-
 शिष्टे फाल्गुणः ।
 “कृष्णस्य वसोधारां सहचारान् हुनेन तु ।

वसुधा

कारयेत् पञ्चवारान् वा नागिनीणां न
 चोच्छ्रिताम् ॥
 पञ्चज्ञानिनि शान्त्यर्थं वसु नत्त नमाहितः ।
 यद्भ्यः पिबन्त्यस्तदनु आहृशानमुपक्रमेत ॥”
 वसोक्षिराजस्य वसोधाराभिति वसोधाराध-
 पानिनेत्यादिदर्शनात् अशुक्लमासेनैव प्रयोगः
 कर्तव्यः । इति आहृतत्वम् ॥ ७ ॥ सामगार्गा
 ननुपाननमन्यो यथा,—
 “यद्दर्शो क्षिरगन्धस्य यदा वसो गवासुन ।
 सत्यस्य ब्रह्मस्यो वन्दे जिन मांमं उच्यते मसि ॥”
 यजुर्गा यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारं
 वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवत्वा सविता
 पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा काम-
 धुक्षु ॥” इति आहृतप्रयोगतत्त्वम् ॥ ४ ॥ ऋग्-
 वेदिनां यथा ।
 “अपचक्षर आगच्छन्ती भूदिधारे पयस्वती
 हृतप्रघाते सुहृते शुचिभ्रते । राजस्य यस्य यस्य
 भुवनस्य रोदसी आक्षरैत सिञ्चितं यन्मनु-
 धानम् ॥ १ ।
 अन्ना इव वसुधामे तवासुङ्गना अभिचाक-
 शीमि । यत्र सोमः श्रुयते यत्र यज्ञो पठते
 एतस्य धारा मधुमत्तु यदन्ती ॥ २ ॥
 हृतवती भुवनानामभिभ्रिवोर्द्धी पृथ्वी मधु-
 दुये सुपेशना द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मंगा
 विष्कभिते अत्ररे भूरि रेगन्ता ॥ ३ ॥
 शतधारतनुत्तमोऽसमानं विपश्चितं पितरं
 रुक्धाणा अभिमदन्त पिबोरुपस्वितं रोदमी
 गिष्टतं सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
 शतधारं वासुमर्कपथिभं वृषचुपेस्तभि-
 चक्षते हविः । वे च प्रवन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
 मेति इदृष्टे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
 वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
 सहस्रधारं देवत्वा सविता पुनातु । वसोः
 पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक्षु ॥ ६ ॥
 सुहृदिभ्योरिति पृथिणा देवानर नृत
 आनामसि कविं सध्वानमतिचिं वनाना-
 मासन्नाः पात्रं नववत्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
 इत्येतेर्मन्त्रैः सप्तधारा दद्यात् । इति
 कालेसिः ॥ ७ ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
 “न्यूना या वदते धारा सानात् सर्पिनं सा
 शुभा ।
 नाधिका शक्यते विप्र दुर्मिषकलिकारिका ॥
 जुषते वदमाना वा श्रमते च नृनाश्रनम् ।
 सवर्णा क्षेमवर्णा च धारा राज्यमिष्टदये ॥
 यन्तना पतते या तु तनीतीव च पावकम् ।
 तनोति वृषदादृश्च वसोधारा न संशयः ॥
 सुगन्धि सच्छविमत्तं इमिर्नीटधिविहितम् ।
 शक्यते च वसोधारा वा सर्पिर्गन्तुभिना ॥
 अभावात् गतलात् वा शीतपदं नृशोभयम् ।
 एतरोदमयोधारा सन्धीदृशितारिको ॥
 वसु दयं हतमाण्यमहत्तं हविकाभिकम् ।
 तस्य धारा यदा देया वसोधारां हि सा मता ॥

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र उद्वेग्य च सद्योमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायान् प्रपादितम् ।
देवो सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ! ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्भवत् ।
दृष्टेयाद्युपकामेण पुत्र राव्यजिगीषुणा ।
देवा धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
द्रथाभावे घृताभावे नृप तस्करचे भये ।
यदि नो वदते धारा तदा छिद्रं न विद्यते ॥
महाव्याधिनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिक्यां माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाखायानु प्रदातया ज्येष्ठ्यां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढाद्दशमीहोमं अष्टमी पूर्णिमा नरे ॥
नभस्ये रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वान् गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठापञ्चकर्मणि ।
शक्रोच्छ्रये प्रदातया जन्मपुण्याभिवेचने ॥
मार्गे व्रतनिबन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
ग्रहक्षयोपसर्गेषु धारा देवाः शुभावहाः ॥
एवं यो वाचयेद्द्वाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्धयति सर्वे सनागा सद्यसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधारां नाम ३५ अध्यायः ॥
वसुन्वरा, स्त्री, (वस्तुनि धारयतीति । घृ +
“संज्ञायां भट्टवृत्तिघारिसहितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्धिषदन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरौल्यं तं नदा देवीं पानालतलमागतम् ।
दृष्ट्वाव प्रणता भूत्वा भक्तिनन्दा वसुन्वरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५३ ।
“विशुना शास्त्रमहिधी कन्या चास्य वसुन्वरा ।
रूपयौवनमस्यद्रा सर्वसत्तमनोहरा ॥”
पु, ब्रह्महीनस्य वर्तपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “ब्रह्मवर्तपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुन्वरैः पुन्वरसंज्ञा भगवन्तं तदमयं सोम-
सात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्त्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वस्तुनि घनरत्नानि सन्धस्या इति ।
वस् + मत् । डीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, श्रौ । ८ । २३ ।
“तदन्ते नदपायचिन्तया
विपदुत्थशिमनासुपस्थिता ।
वसुधैवमदेष्ट तां त्वया
वसुमत्या हि वृषाः कस्यचिन्तः ।)
वसुदीपिः, [सु] स्त्री, (वसवः रौचन्ते अस्मि-
न्नि । रच दीप्ती + “वसो रुचेः संज्ञायाम् ।”
उपान् २ । १२२ । इति इमिन् ।) यज्ञः । इति
विष्णुपुराणे सप्तम्यादिदृष्टिः ॥

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति गृह्णातीति । ला +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना दीप्ता श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“दाधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
तक्रतुर्नामधेयश्च तस्य वाजस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥”
कचित् वसुषेणोति पाठः ॥)
वसुस्थली, स्त्री, (वस्तुनां धनानां स्थली ।) कुवेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥
वसुहृद्, पुं, (वस्तुनां दीप्तीनां हृद् इव ।) वक-
टचः । इति रत्नमाला ॥
वसुहृत्कः, पुं, (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकटचः ।
इति शब्दमाला ॥
वस्तकं, स्त्री, साम्भरिलक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तपुष्यम्, इति द्विरूपकोषः ॥
वस्तु, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भो०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्धमध्य इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्विप् वक् । मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्विप्
वट् । उ, वस्तते । इति दुर्गादासः ॥
वस्तुः, पुं, (वस्तु + भावे घञ् ।) अथर्वसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्तुयः, पुं, (वस्तुते इति । वस्तु गतौ + वाचुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्तुवनौ, स्त्री, (वस्तुय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीप् ।) चिरप्रसृता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्तुयिन्यास्त्रिदीपसं तर्पणं वसुहृत् पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्तुराटिका, स्त्री, वृषिकः । इति द्वावावली ॥
वस्त, क ठ घडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ठ, वस्तयते । गति-
हिंसायाचनेच्छिति रमानाघः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(व)स्तः, पुं, (वस्तुते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) द्वागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तमसो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमात्रिकं त्रैयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥”)
वस्तकं, स्त्री, शक्तिमलवगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य द्वागस्य कर्णाक्षितिः
पत्रावच्छेदे अस्वस्थिति । वस्तकर्ण + अर्ध-
च्छादित्वाद्च् ।) शालहृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं द्वागं मोदयतीति । सुट् +
निच् + अय् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तयः, पुं स्त्री भूमि, (वस् + “वसेस्तिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः वहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुत्वे वस्तस्य दशाः स्युर्वस्तयो
द्वयोः ॥”
वस्तान्ती, स्त्री, (वस्तस्यैव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) कुलगलान्तीक्षुपः । तत्पर्यायः ।
दृष्टगन्धाया २ मेषान्ती ३ दृष्टपत्रिका ४
अजान्ती ५ वीकङ्गी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कासरोषविनाशित्वम् । वीजहातत्वम् ।
गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति स्त्रादिकमत्र । वस् +
“वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते व्याख्यादयति
स्त्राशयपुटं वस्तिः । वस ल स्तृत्तौ गान्तीति
तिक् । स्त्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिर्दिधाशुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
शः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कथायचारतेलैर्यो निरुहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्दस्तिरिति स्थितः ॥”
वस्तिभिः ऋगादीनां स्त्राशयैः ।
“तत्राशुवासानाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च साचावस्तिरुदीरितः ॥
पलहयं तस्य मात्रा तस्माद्दहापि वा भवेत् ।
अनुवासास्तु रुचः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवला-
निली ।
नाशुवासास्तु कुष्ठी स्यान्नेह्री स्थूलक्षोदरी ।
नास्याप्या नाशुवासाः स्युरनीर्णान्नादहृद्-
शुताः ॥
शोधस्त्राशयिभयश्चासकासक्षयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेद्युभिः ।
नलेदेनैर्विधायाग्नेर्निग्निभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाडी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणे वस्ते तस्मिन्ने विधीयते ।
नेत्रवन्धे च नाषास्य नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
“एकवर्षासु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्न चदीर्घता ।
सुज्ञच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरत्थकम् ॥
यथासंख्यं भवेन्नैत्रं शृङ्गा गोपुच्छसन्निभम् ॥”
स्त्रे स्थूलम् । ततः क्रमात् दशम् । सुज्ञच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुलमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरौगाहमये च मुट्टिकासुखम् ॥”
परिणाद्योऽत्र स्थूलम् ।
“तन्मूले कर्मिके दे च कार्यं भागात्तुर्धकात् ।
कर्मिका गवादिकर्मवत् । कर्मिका कुत्राकारा
शुदाधिकान्तःप्रवेशरं(धनी कर्मिकेति । कर्मि-
काकारत्वात् कर्मिकेति कथ्यते ।

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना प्रकृतं चन्द्रेण च सहोमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायान्तु प्रपादितम् ।
देवी सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मान्त्वमपि राजेन्द्र ! वरोधारां प्रपातय ।
नानः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ! ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्भवेत् ।
वृषेणायुषकामेण पुत्रं राज्यविगीयुगा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
द्रव्याभावे घृताभावे नृप तस्करजे भये ।
यदि नो वदते धारा तदा छिन्नं न विद्यते ॥
महाव्याश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिक्यां माघशुक्ले तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाखान्तु प्रदातया ज्येष्ठ्यां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढद्वादशीहोमं अष्टमी पूर्णिमा नमे ॥
नभस्ये रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वास्तु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रस्योपरगेषु प्रतिष्ठायाञ्चकर्मणि ।
शक्रोच्छये प्रदातया जन्मपुष्याभिषेचने ॥
मार्गे व्रतनिवन्ते तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
ग्रहहोमोपसर्गेषु धारा देयाः शुभावहाः ॥
एवं यो वाहयेद्द्वाराः शास्त्रद्वयेन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्धते सर्वा सनागा सहस्रागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधारानाम ३५ अध्यायः ॥
वसुन्वरा, स्त्री, (वसुनि धारयतीति । घृ +
“संज्ञायाम् भट्टवृषिधारिचिन्तितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुह्यदन्नस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
वृष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनन्दा वसुन्वरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३५ । ३ ।
“विशुना ग्राममहिषी कन्या चास्य वसुन्वरा ।
रूपयौवनमस्यन्ना चञ्चलसत्त्वमनोहरा ॥”
पुं, ज्ञचट्टीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “ज्ञचवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुन्वरपुन्वरसंज्ञा भगवन्तं तदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति ।
वसु + मतप् । डीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघोः । ८ । ८३ ।
“तदन्ते नटपायचिन्तया
त्रिपदुन्वसिमतासुपस्थिता ।
वसुधेवमयेष्य तां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणाः ॥”)
वसुरोषिः, [म] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रष दीप्ती + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । ११२ । इति डमिन् ।) यज्ञः । इति
शिवान्तकौस्तुभ्यामुणादृशः ॥

वस्तुमी

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति यस्मातीति । ला +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना दीप्ता श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
सक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वास्तु विश्रुतम् ॥”
कश्चित् वसुधेयिति पाठः ॥)
वसुस्थली, स्त्री, (वस्तुनां धनानां स्थली ।) कुवेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥
वसुहृद्, पुं, (वस्तुनां दीप्तीनां हृद् इव ।) वक-
ट्चः । इति रत्नमाला ॥
वसुहृदकः, पुं, (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकट्चः ।
इति शब्दमाला ॥
वस्तकं, स्त्री, साम्भरिलक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वक्तपुष्यम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वस्त, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गा-
सिंहः ॥ क्विप् वक् । स्तुङ्गन्वमध्य इत्येके । क्विप्
वट् । उ, वस्तते । इति दुर्गादासः ॥
वस्तः, पुं, (वस्तु + भावे घञ् ।) अथवसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्तयः, पुं, (वस्तते इति । वस्त गतौ + बाहुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्तयनी, स्त्री, (वस्तय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीप् ।) चिरप्रसूता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्तयिन्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं वलङ्कत पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्तुराटिका, स्त्री, वृश्चिकः । इति हारावली ॥
वस्त, क उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क उ, वस्तयते । गति-
हिंसायाचनेऽपि रमानायः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(व)स्तः, पुं, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) द्वागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तमसो गन्धो गात्रे श्वससोऽपि वा ।
तस्यार्हमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥”)
वस्तकं, स्त्री, क्वत्रिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य द्वागस्य कर्णाक्षितिः
पत्रावच्छेदे अस्यस्येति । वस्तकर्ण + अर्ध-
आदित्वाद्च् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं द्वागं सोदयतीति । सुट् +
णिच् + अण् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूम्नि, (वस् + “वस्तिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुत्वे वस्तस्य दशाः स्युर्बन्तयो
द्वयोः ॥”
वस्तान्ती, स्त्री, (वस्तस्त्रिव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वान् डीष् ।) दृगलान्तीचुपः । तत्पन्थायः ।
वृषगन्धाख्या २ मेघान्ती ३ वृषपर्जिका ४
अजान्ती ५ वोकट्टी ६ । अस्या गुणाः । कट्ट-
रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । बीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति स्त्रजादिकमत्र । वस् +
“वस्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छाद्यति
स्त्रजाश्रयपुटं वस्तिः । वस स स्तौ नाम्नीति
तिक् । स्त्रजाश्रयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिर्द्विधागुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादगुवासननामकः ॥
कषायचारतेलैर्यो निरुहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्द्वस्तिरिति स्तुतः ॥”
वस्तिभिः स्त्रगादीनां स्त्रजाश्रयैः ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्व्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलदयं तस्य मात्रा तस्माद्द्वौपि वा भवेत् ।
अनुवास्यस्तु रुचः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवला-
निली ॥
नाशुवास्यस्तु कुल्ली स्यान्नेही स्थूलस्तयोदरी ।
नास्याप्या नाशुवास्याः सूरजौर्णान्मादहड्ड-
युताः ॥
श्रीथम्बुच्छास्त्रिचभयश्यासकासचयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिघातुभिर्वृक्षवेद्युभिः ।
नलेदेनैर्विधायाग्नैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाडी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने ।
नेत्रवन्ते च नाषास्य नेत्रो नेतर भेदवदिति ॥
“एकवर्षास्तु षड्वर्षं यावज्जानं षड्जुलम् ।
ततो द्वादशकं यावज्जानं स्यादष्टमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नैत्रदीर्घता ।
सुज्ञच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कौणास्थिरन्युकम् ॥
यथासंख्यं भवेन्नैत्रं श्लक्ष्णं गोषुच्छसन्नभम् ॥”
मूले स्थूलम् । ततः क्रमात् छथम् । सुज्ञच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुलमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमन्त्रे च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाद्योऽत्र स्यौख्यम् ।
“तन्मूले कर्णिके हे च कार्यं भागाच्चतुर्थकात् ।
कर्णिका गवादिकर्णवत् । कर्णिका ह्रजाकारा
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधनी कर्णिकेति । कर्णि-
काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ।

वस्तिः

“योजयेत्तत्र वस्तिं च यथावद्विधानतः ।
 तदाशुभं कुर्यात्तत्रादि वा भवेत् ॥”
 वस्तिरिति शेषः ।
 “गृहको यस्य वस्तिस्तु तदनामे तु चर्मनः ।
 कथावरक्तः गण्डदुर्वलाः स्निग्धो हृष्टो हितः ॥
 ब्रह्मवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् शूलमण्डलाभिलोपितम् ।
 सुहृद्भिर्गृहप्रमथनालिकापरिणादि च ॥
 प्रद्वीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुर्वते परिवृत्तिं वस्तिः सम्यगुपासितः ॥
 द्विधा शीते वसन्ति च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
 योग्यवर्णांशरक्ताखे रात्रौ स्यादनुवाचनम् ।
 नवानिस्त्रिभ्रमशूनं भोजयित्वा अनुवाचयेत् ।
 मद्रं स्रष्ट्वा च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूपं भुक्तवतीरुच्यन्तं वर्णं वर्णं च हापयेत् ।
 युक्तं हमतो जन्तुं भोजयित्वा अनुवाचयेत् ॥”
 युक्तं च यथोचितं च भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्तनौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहकमानिचारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अनुवाचननिरुद्धाभ्याम् ।
 “उत्तमा स्यात् पलेः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
 पलैस्त्रिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्रा अनुवाचने ॥”
 अथ स्नेहवस्तिः ।
 “ग्रताशान्तेववाभ्यां च देयं स्नेहे च सूर्यकम् ।
 नन्मात्रोत्तममध्यान्वाः षट्चतुर्दशमासिकैः ॥
 विरेचनानु मन्त्रान्ते गते जातयलाय च ।
 सुक्तामाशाशुवासाय वस्तिर्देयोऽनुवाचनः ॥
 अथानुवाच्यं स्वभक्ततुष्कामुन्नेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चक्रमणं ततः ॥
 उन्नुष्टानिजविषमं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
 उष्णामुन्नेदितं उष्णामुना स्नामितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रवारिणः ।
 कुञ्चितपादपङ्क्तस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे गच्छेत् ॥
 उर्ध्वं वस्तिमुपैत् स्रष्ट्वान्मासकृत्तन धारयेत् ।
 पीडयेत्तुष्कामुन्नेदं मध्यमेन धीरधीः ॥
 ज्वन्माकाशजवादीस वस्तिक्वाले न करयेत् ।
 विजम्बानामितः कालः प्रोक्तो यस्तेस्तु पीडने ॥
 ततः प्रविष्टिने स्नेहे उष्णानो वाक्शनं भवेत् ।
 स्वजानुनः कारापत्तं कुम्भाशौटिकया युनम् ॥
 एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैव निषयः ।
 निमेषोन्मेषनं पुषामहृत्त्वा ह्यौटिकाप वा ॥
 सुसंशरीभारत्वं वा वाक्ताम्रियं स्यात्तु बुधैः ।
 प्रवारितैः सर्वमात्रैरेषावर्षीयं प्रवर्षति ॥”
 यथावर्षीयं स्नेहादि ।
 “तादृशेत्तलपोरेनं वीर्योऽनु वासान् जनेः
 प्रनेः ।
 विलनीयैव तथा मोनी प्रयासैवोत्तुविधातः ॥
 भिन्नयोश्चैतं स्वपाणिभ्यां पूनैवधातुयेषुधः ।
 श्रम्याय प्रादुर्गम्य पीनु वारादुत्तुविधातः ।
 कर्षी विधाते तु नमः कुम्भाश्रिवां यथासुतान् ॥

वस्तिः

नामितः सपुरीषश्च स्नेहः प्रयेति यस्य तु ।
 उपद्रवं विना शीघ्रं च सम्यगनुवाचितः ॥”
 उपद्रवस्याने उपचोगाविनि स्रुते पाठः ।
 “कीर्त्तनमथ सायाहे स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लब्धं भोजयेत् कामं दीप्तामिस्तु नरो यदि ॥
 अद्वावसिनाय देयस्निग्धेऽह्नि सुगोदकम् ।
 धान्यगुण्ठीकपायं वा स्नेहयापतिनाशनम् ॥”
 सुगोदकसुखोदकम् । यापतिचाधिः ।
 “अनन विधिना पद्वा मन्त्र वाशौ नवापि वा ।
 विधेया वस्तिवस्तिवासन्ते चैव निरुद्धयम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवस्तिम् ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु स्रष्ट्वान्मनिलं जयेत् ॥
 वर्णं वर्णं च जनयेत् द्वितीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसावली ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद स्य च ।
 अष्टमो नवमश्वापि मज्जानच यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽन्व स्नेहयेत् ।
 “एवं शुकगतान् दीवान् द्विगुणः चाधु चाध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
 च कुञ्जरवलोऽस्य रये तुल्योऽमरप्रभः ॥
 रूक्षाय पद्वावाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दशाहोऽन्वप्राप्त्यागमयावाधभयाच्चाहान् ॥
 स्नेहोऽन्वमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनन्वयः ॥”
 अनन्वयोऽन्वाधकः ।
 “तथा निरुद्धः स्निग्धानां मलमात्रः प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
 तस्यान्वोऽन्वपतरो देयो नहि सिरुति तिष्ठति ॥”
 स्निग्धति स्निग्धे तिष्ठति द्वास्नेह इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिथः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाऽन्ववेदनाधाने नूनं श्वाचय जायते ॥
 पञ्चाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरुद्धञ्चम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णोपधैर्युक्ता फलवर्तिर्हिताथवा ॥
 यथाशुलोभगोवायुर्मलं स्नेहय जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुम्भात् स्नेहवस्तिर्विनिःश्रुतः ।
 सर्वोऽन्वो वा श्वतो रीत्यादुपेष्यः स विजानताः ॥
 अनादानं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोभनेऽरेत् ॥
 स्नेहवस्तिवनावाने नाप्यः स्नेहो विधीयते ॥
 सुदूष्येरुपपूतीकभार्गीहृष्याकरौऽष्टमम् ।
 शतावरीषश्चपरं काकनासां पलोऽस्तिताम् ॥
 यवमायातसौकोलकुम्भत्वात् भवतोऽस्तिताम् ।
 चतुर्दशमस्यः पक्षा दोग्रमेव तेन च ॥
 पक्षेऽस्तिताम् पक्षेऽस्तिताम् पक्षेऽस्तिताम् ॥
 अद्वावसिनाय देयं सर्वपातविकारदृत् ॥”
 पूतिकः करुणः । रीशियं रीशियं इति सुगन्ध-
 त्तमविशेषः । काकनासा जीवाटोटी । प्रद्वयं
 पक्षद्वयम् ।
 “वदन्प्रतिपादस्तु जायते वस्तिवर्णः ।
 द्वितीयां अनुवाचने नापिदित्वास्तु सुगन्तम् ॥”
 अनुवाचने वाद्विदित्वादिनामप्या ।

वस्तिः

“पानाशरविधाराश्च वस्तिर्कर्मणि हनुच्यते ।
 स्नेहयानघनाः कार्या नाप कार्या विधा-
 रणा ॥”
 अथ निरुद्धवस्तिविधिः ।
 “निरुद्धवस्तिर्वह्नुधा भिद्यते कारणाकारैः ।
 तेरेव तस्य नामानि कृतानि तुनिपुद्गवैः ॥”
 कारणाकारैः समवायिकारभेदैः ।
 “निरुद्धस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ।
 स्वस्यानस्यापनाहोपधातुर्गा स्यापनं मतम् ।
 निरुद्धस्य प्रमाणश्च प्रस्यः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्यनुदितं हीनश्च कुहवाच्यः ॥”
 परं त्रैलम् ।
 “अतिस्निग्धोरुक्लिष्टदोषः अतीरुक्तः क्षणक्षणा”
 अस्तिष्टदोषः अनुक्लिष्टदोषः । अदोषोत्तुष्कान्
 इति यावत् । अतीरुक्तः उरःक्षतवान् ।
 “व्याधानच्छर्दिदिकाशाः प्रोयन्वामप्रपीडितः ।
 गुदशोषातिमारात्तौ विरुषीकुण्डलं युगम् ॥
 गर्भिणी मधुमेष्टी च नाश्याप्याश्च पमोदरी ।
 पातयाथायुदावर्ते वातात्स्निग्धमच्वरे ॥
 स्रष्ट्वाऽन्वोदराणाश्चस्त्रक्षणाशरीशु च ।
 हृष्टस्य दरमन्दागिप्रमेष्टेऽपि निरुद्धस्यम् ॥
 नृलोऽन्वपिते नृलोमे योजयेद्विधिवद्बुधः ।
 उन्नुष्टानिजविषमं योजयेत् स्निग्धानाम्भोजितम् ॥
 मध्याह्ने गृहमथे च यथायोग्यं निरुद्धयेत् ॥”
 विषमं स्वभक्तम् । स्निग्धं उष्णामुन्नेदितम् ।
 “स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कृष्यादिरुद्धस्यम् ॥
 ज्ञाने निरुद्धे च ततो भयेदुत्कटकामनः ।
 निरुद्धेऽन्वोऽन्वमात्रं निरुद्धागमनेऽद्या ॥”
 अथ सुदृष्टमात्रशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
 निरुद्धप्रत्यागमनकालो सुदृष्टमात्रः ।
 “अनायातं सुदृष्टांस्तु निरुद्धं शोभनेऽरेत् ॥
 निरुद्धैरेव मनिनाम् चारुत्वाद्यस्यैवैः ॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विद्विषाकक्षयापयः ।
 लाघवयोपजायेत सुदिरुद्धं ममादिशम् ॥
 विपिक्तया मदस्तुष्टिः स्निग्धाना व्याधिविधेः ।
 व्यास्यापनस्नेहवस्तीः सम्यग्दानं तु भव-
 सम ॥”
 विविक्तता दत्तौपधनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना सुश्रावितुर्द्वं वाक्तावदिति ॥
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोपिपम ॥
 स्रष्ट्वेव एकः पवने पित्ते ह्यै मयमा मथ ॥
 कथायकटका श्वा मथे त्वाऽस्नेहो हितः ॥
 पित्तश्लेष्मागिनाधिं शोऽरुपुष्पैः कृतान् ॥
 निरुद्धं भोजयित्वा च मलममयःपयसेन ॥
 सुदृष्टमारस्य इष्टस्य वापयश्च स्नेहवस्तिः ॥
 नस्निग्धीयता प्रमुक्ता हि तेषां श्वाऽस्नेहा-
 सुधी ॥
 श्वाऽस्नेहाऽस्नेहं सुधीं मथे शोऽरुपुष्पैः मथः ।
 पञ्चान् सर्वशरीरान् दद्याद्विधिं विधातम् ॥
 श्वाऽस्नेहाऽस्नेहं सुधीं मथे शोऽरुपुष्पैः मथः ।
 श्वाऽस्नेहाऽस्नेहं सुधीं मथे शोऽरुपुष्पैः मथः ॥”

वस्तिः

वस्तिः

वस्तु

कल्मेगुं दुर्घोमयुतेः स तैले-
 र्यतं सुखोष्णं तु पितृप्रमाळेः ।
 गुह्योष्णं हि प्रसृतान्तु मात्रां
 स्नेहस्य युक्ता मधुसैन्धवादि ॥
 प्रक्षिप्य वस्ती मघितं खजेन
 सुवहमुष्णाम्य च निर्वाणीकम् ।
 अद्भुतमधेन सुखं पिधाय
 नैत्रान्नसंस्थामपनीयवाचिम् ॥
 तेषां कृतां कृतमत्र विट्कं
 नाति सुधातं शयने मनुष्यम् ।
 समेध वेधप्रतश्चैरसेवा
 नादुच्छ्रिते स्वास्तरणीपमत्रे ॥
 सयेन पार्श्वेन सुखं शयानं
 हत्वच्छुद्धं स्वशुजीपधानम् ।
 निद्रुष्य सयेतरमस्य सकृपि
 वामं प्रचायं प्रणवेत्तत्तम् ॥
 स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
 स्निग्धं शनैर्नृदृकुष्टवेष्टम् ।
 अन्नस्य नायेपनलाघवादीन्
 भाण्योर्गुणांश्चापि विदुर्ग्रयन् हि ॥
 प्रपीय चैकग्रहयेन दत्तं
 नेत्रं शनैरेव ततोऽवकर्षन् ।
 तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
 गुदत्रयः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
 दक्षः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
 कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
 शीतस्नतिस्तम्भकरो विदार्यं
 नृच्छांश्च कुर्वादतिमात्रसुष्यः ।
 स्निग्धोऽतिचायं पवनानु रक्ष-
 स्तन्वस्वमात्रा कवणस्वधीगम् ।
 करोति मात्राम्यधिकोऽतियोगं
 चामनु चान्द्रः सुचिरेण चेति ॥
 दाहाति सारौ सवयोऽतिकुर्वा-
 त्कलात् प्रयुक्तं समसेव दशात् ।
 पूर्वं हि योष्यं मधुसैन्धवानु
 रोषं विनिर्मय्य ततोऽनुकल्कम् ॥
 विमय्य संयुष्य पुगङ्गैस्तानु
 वस्ती निदध्यामघितं खजेन ।
 आमाश्रयोऽभिर्यच्छकीगुहश्च
 ततुपार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
 चीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
 सयं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
 विदुर्वातमेगो यदि चाहंस्ते
 निष्कृष्य दक्षे प्रययेदशेषम् ॥
 उत्तानदेशस्य हतोपधागः
 स्याद्गीर्भमाश्रोति तपास्य देह न
 रकोऽपकर्षत्वनिर्गं समार्गात्
 पिपं द्वितीयस्तु कफं हतीयः ॥
 प्रत्यागते कोष्णलावकित्तः
 शाल्यममदाकुरुना रसेन ।
 पीये तु सयं क्वचु चाप्यमाचं
 सस्तेऽनुवासाः परिहृष्ट्वापार्थम् ॥”

“स्निग्धोष्ण रक्तः पवने निरुद्धो
 हौ स्वाद्गुणीनौ पयसा च पित्ते ।
 चयः समन्त्राः कटुकोष्णनीच्याः
 कफे निरुद्धा न परं विधेयाः ॥
 रसेन वाते प्रति भोगनं स्यात्
 चौरेण पित्ते तु कफे च यथैः ।
 तथानुवासेषु च विल्वतैले
 स्याज्जीवनीयं फलसाधितम् ॥”
 इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
 “तत्र स्नेहादीनां कर्मणां वस्तिर्कर्मप्रधान-
 तममाहुराचार्याः । कस्माद्देवकर्मकरत्वा-
 दस्तिरिह वस्तिर्नाविधुद्रयसंयोगाद्दोषाणां
 संशोधनसंशमनसंश्रयानि करोति । चीय-
 न्मुक्तं वाजीकरोति हृष्यं हृष्टयति स्थूलं कर्ष-
 यति चक्षुः प्रीययति वलीपक्षितमुपहन्ति वयः
 स्यापति । शरीरोपचयं वर्णं वलमारोग्य-
 मायुषः परिवृद्धिश्च करोति वस्तिः सन्ध-
 गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिभिरप्रति-
 श्यायशिरोगाधिमन्त्रादितामैपकपक्षाघातै-
 काङ्गसन्वाङ्गरोगाभाणोदरशर्कराशूलवृद्धुप-
 दंशानाहस्रजङ्गुल्लावातशीणितवातेन्ध्र-
 पुरीषोदावर्तशुक्रार्तिवस्तन्याश्रद्धहनुमण्याग्रहा-
 शोऽभ्ररी नृदृगर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुपयुष्यते ॥”
 “तत्र द्विधो वस्तिः नैऋहिकः स्नेहिकश्च ।
 आस्थापनं निरुद्ध इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
 विकल्पो माधुतौलकः । तस्य पन्थावशब्दो
 यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । सदीप-
 निर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरुद्धः । वयः
 स्थापनादायुःस्थापनाहास्थापनम् । माधुतैलि-
 कविधागश्च निरुद्धकर्मचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
 तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्ति-
 विकल्पोऽनुवाचनः पादावकण्ठः । अगुवसन्नपि
 न दुध्यत्वमुद्विषं दीयत इत्यनुवाचनः ॥
 तस्यापि विकल्पोऽर्हार्थमात्रावकण्ठोऽपरि-
 हार्योऽमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
 सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
 वलयवन्तो यदा दीवाः कोष्ठे स्थुरनिजादयः ॥
 अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिमूय पृथग्निधान् ।
 कुर्वन्त्युपद्रदान् स्नेहः स चापि न निवर्तते ॥
 तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे सुखकषायता ।
 घृत्भावातरुचास्तान्ता वेपयुर्विषमज्वरः ॥
 पिप्पाभिभूते स्नेहे तु सुखस्य कटुता भवेत् ।
 दाहकृष्णा ज्वरः खेदो नेत्रज्वराङ्गपीतता ॥
 श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
 गौरवं हृदिऽरुक्तावः हृच्छः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
 तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
 यथास्वं दोषशमनानुपयोग्यानि यानि च ॥
 अत्याशितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा
 तदा ।
 गुरुरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिवन्धरः ॥
 हृत्पीडातुखपैरसं श्रावो नृच्छा भ्रमोऽरुचिः ।

तत्रापतर्पणस्थाने दीपनो विधिरिच्यते ॥
 अशुद्धस्य समीक्षितः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसद्गभाति श्यायः शूलश्च यायते ॥
 पक्षाशयग्रन्थश्च तत्र दद्यान्निरुद्धम् ॥
 अतितीक्ष्णोपधैरेवं मिहपाण्युवाचनम् ॥
 शुद्धस्य दूरानुदने खेदे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 गान्धेयु सर्जन्निवाणानुपलेपोऽपसादनम् ॥
 स्नेहगन्धिगुग्गुलज कान्त्यासावरोचनः ।
 अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्थापनन्तथा ॥
 अस्त्रिजस्याविदुहस्य स्नेहोऽल्पः सम्ययो-
 जितः ॥
 शीतो नृदृश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
 विवन्धगौरवाभाणनूलाः पक्षाशयं प्रति ।
 तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोष्यं वायुवाचनम् ॥
 अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहो मन्दगुणक्षया ।
 दत्तो नैति क्लमोत्कृष्टौ शोभ्यं वा रतिमाय-
 हेत् ॥
 तत्र वास्थापनं कार्यं शोधीनीयेन वस्तिना ।
 अन्वाचनश्च स्नेहेन शोधीनीयेन शस्यते ॥
 अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
 कुर्वाद्दस्तिगुणांश्चापि जीर्येत्स्वप्नगुणो भवेत् ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्वाणं स्नेहवस्तिरनिःश्रुतः ।
 सर्वोऽल्पो वा दतो रौक्ष्यादुपम्यः स विजा-
 नता ॥
 अनायान्तन्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधीनेर्जयेत् ॥
 स्नेहवस्तिनायाते गान्धः स्नेहो विधीयते ।
 इत्युक्त्वा यापदः सर्वाः सलक्ष्यचिकित्सा-
 सिताः ॥”
 इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥
 वस्तिर्कर्मजाः पुं, (वस्तिर्कर्मजा तच्छोभनयापा-
 रेण व्याजः । वस्तिशोधने दद्यात्प्रधुरकार्य-
 करत्वात् तेषात्वम् ।) अरिष्टहृद्यः । भूरिटा
 इति ख्यातः । यथा,—
 “अरिष्टो वस्तिर्कर्मजाः पेजीरः सानिलः
 पुनः ॥”
 इति श्रुत्वापिध्या ॥
 वस्तिमणं, स्त्री, (वस्तिनांशुधोभाणस्य मतम् ।)
 नृदृम् । इति श्रुत्वापिध्या ॥ १ । २८७ ॥
 वस्तु, स्त्री, (वसताति । पय + “वस + क्तु ” इत्या०
 १ । ७६ । इति तुम् ।) इत्यम् । यथा,—
 “बुद्धयं सौमिकं स्नानं नलं मयस्य पस्त च ॥”
 इति ॥
 (तथा, भागवते । ६ । १ । २० ।
 “गृहेषु दारेषु हृतेषु वस्तुषु
 द्विषोक्तमस्यन्दनवापिपस्तुषु ।
 अघ्नरत्नाभरणागरादि-
 अगन्तकीपेयकरोदयगतितम् ॥”
 मात्रभूतम् । यथा, रघो । ३ । २८ ।
 “अयोपनीतं विधिवद् विपश्यितो
 विनिन्दुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 यमन्यान्नाश्च नमूदुरव ते
 क्रिया हि वस्तुपदिता प्रधीदिति ॥”

नैकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय चेलकम् ।
तथा नैकान्तरक्तं शिवाय विनिवेद्येत् ॥
नीलीरक्तं तु यद्वस्त्रं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
देवे प्रेने स्त्रीपयोगे वर्ज्येत्तद्विषयम् ॥
नीलीरक्तं प्रमादात् यो दद्याद्विषये बुधः ।
निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरवः ॥
विचित्रे वाससि पुनर्लभं नीलीविरङ्गितम् ।
वस्त्रं दद्यात्पश्चादेवै नान्यस्ते तु कदाचन ॥
हिमदां ब्राह्मणो यदत् देवानां वासवो यथा ।
तथा भूषणवर्गेषु वस्त्रमुत्तमसुच्यते ॥
वस्त्रेण चायते लक्ष्णां वस्त्रेण चायते लघुम् ।
वस्त्रान् स्यात् सर्वतः सिद्धिश्चतुर्वर्गप्रदश्च तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
राज्ञा सदा वस्त्राच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रक्तं धारयेत् सह दूर्जया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रैः प्रदर्शयेत् ॥”
इति तत्रैव ८८ अध्यायः ॥

नीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यद्भवति,—
वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवस्त्रेण यो हि मासुपसर्पति ।
वर्षाणाञ्च शतं पञ्च लभिभूत्वा स तिष्ठति ॥
तस्य वस्त्रामि सुश्रोणि अपराधविशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन सुच्यते किल्बिषात् ॥
व्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुच्यते किल्बिषात् भूमे एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
धाननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
तस्यापि श्रेष्ठो सुश्रोणि कर्मे संसारमोक्षणम् ।
रजस्वलासु नारीषु रणो यत्तत् प्रवर्जते ।
तेनासौ रजसा स्यूष्टो कर्मदोषेण ज्ञानतः ॥
वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य क्षायविशोधनम् ।
येन सुधन्ति वै भूमे पुरुषाः प्राक्त्ववर्जिताः ॥
रुकाहारं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
वायुभक्षो दिनत्रैवि दिनमेकं चलाशनः ॥
एवं स सुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा समासौ रोचते सह ॥
एतत्त कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”
इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥

परिधृतवस्त्रवस्त्रस्य विष्णुपासननिषेधो यथा,—
“यः पुनः कृष्णवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं श्रेष्ठ ॥
गुणा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठमश्नश्च जायते ।
मशकञ्जीवि वर्षाणि कच्छञ्जीवि च पञ्च च ॥
न स गच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
पारावतश्च जायते नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन खितः पारावतो भुवि ।
तिष्ठते मम पार्श्वेषु यत्रैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं कृष्णवस्त्रपराधतः ॥
समाहं यावकं मुक्त्वा त्रिरात्रं शक्नुपिण्डिकाम् ।
त्रीणि पिण्डान् त्रिरात्रं तु एवं सुच्यते किल्बि-
षात् ॥
य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव कृष्णवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृताधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरयनिषेधो
यथा,—

वराह उवाच ।

“वाससा न च धौतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दौघं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुधरे ।
पतन्ति येन संसारं वाससोच्छिष्टकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्त्रिहृत्केकं नरो भुवि ।
उद्भृष्टकं भवेज्जन्म जन्म चैकं खरस्तथा ॥
गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चैकं ह्यस्तथा ।
सारङ्गश्चैकजन्मा वै ऋगो भवति चैकतः ॥
सप्तजन्मान्तरं पश्चात्ततो भवति मानुषः ।
मङ्गलञ्च गुणञ्च मम कर्मपरायणः ।
निरापराधो दक्षश्च अक्षरारविर्वर्जितः ॥

धरगुणवाच ।

शुतमेतत् प्रयत्नेन यत्त्वया ससदाहृतम् ।
संसारं वाससोच्छिष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
किल्बिषात् येन सुधन्ति तव कर्मपरायणः ॥

वराह उवाच ।

श्रेष्ठो तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावकेन दिनं त्रीणि पिण्याकेन पुनस्त्रयः ।
कथमघो दिग्त्रीणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे वाससोच्छिष्टकारिणः ।
अपराधं न विद्येत संसारणं न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिधृतपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरुके प्रायश्चित्तम् ।

वराह उवाच ।

“यः पारव्येण वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्ती पुमान्मुखो मम कर्मपरायणः ॥
करोति मम कर्माणि स्यूष्टा ते मां तमःस्थितः ।
ऋगो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुधरे ।
ऋग्वंशं शोधनश्चैव मङ्गलश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं मष्टौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
माघस्यैव तु माघस्य शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां ।
तिष्ठेत्कलाशये तत्र शान्तो दान्तो शिवेन्द्रियः ॥

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
प्रभातायान् शुश्रूष्यं उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चमथं ततः पीत्वा शीघ्रं सुच्यते किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् :
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ काष्णनिर्मितवस्त्रप्रमायं
यथा,—

“यावत् काष्णवस्त्राणां वाहिका गोपकन्यकाः ।
काश्चित्तत्रायशुः शीघ्रं यत्र चन्द्रावली मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्यायः ॥
“आसनं वसनं शय्या चायापत्वं कस्यखलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
ईषड्वीतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारित
वस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा,—
“ईषड्वीतं स्त्रिया धौतं यद्वीतं रजकेन तु ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दृष्ट्वा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

सत्यतपाः ।

“प्रागयत्सुदृग्यं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणग्रं पुनः प्रचालनात् शुचि ॥”
अत्रायं दृष्ट्वा वृक्षवत् ॥ * ॥ प्रचेताः ।
“स्वयं धौतेन कर्षेया क्रिया धर्मजा विपश्चिता ।
न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् कश्चित् ॥
पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिवान्धवेन च ।
दासवर्गश्च यद्वीतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोचलापनयनाय । तेन तद-
नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।

“आमुनः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलापितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास ऋर्हनि ॥”
शिथिलापितं अगाढवहम् ॥ * ॥ निषिद्ध-
वस्त्राणि यथा । भारते ।

“न स्थितेन न दग्धेन पारव्येण विशेषतः ।
नृषिकीर्तकीर्णैर्जीर्णैर्न कर्मैर्नृष्यादिपञ्चयः ॥”
नारद्विंशे ।

“न रक्तसुख्यं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
मलाक्तञ्च दशाहीनं वज्रवेदं दुधः ॥”
उख्यं उन्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
उशनाः ।

“दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माण्यभावतः ।”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वस्त्रं नान्यद्वर्तं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदश्रुचैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
उपानहं नान्यद्वर्तं ब्रह्मरुचश्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवदाचो भेदेद्य विभये सति ॥”
योगियाश्रवल्काः ।
“स्नात्वेवं वाससो धौते अक्षिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरुन्दद्विषश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां शायञ्चौमाविकानि च ।
कुतपो योगमष्टं वा द्वितीया येन वा भयेत् ॥

अधौतेन च वस्त्रेण निवर्तनेमितिकी क्रियाम् ।
 कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥
 कृतपो नेपालकम्बलः ॥ * ॥ तपेणान् पूर्वं
 ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
 “निष्पीडयतिः पूर्वं ज्ञानवस्त्रान् तपेणात् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिण्डगणैः सह ॥”
 यावालिः ।

“ज्ञानं क्लृप्तवाचास्तु विष्मन्नं कुरुते यदि ।
 प्राणायाममत्रयं कृत्वा पुनः ज्ञानेन शुद्धति ॥*॥
 नार्द्रमेकश्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”
 हारीतः । आर्द्रं च सप्तवातहतमपि शुद्ध-
 मिति ॥ * ॥ सदनपारिजाते पारस्करः ।
 एकश्चेद्वाचो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
 तीति । इत्याहिकतत्वम् ॥ * ॥ संक्रान्त्यादौ
 वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । घट्त्रिंशत्प्र-
 नगमौ ।

“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहवाचरे ।
 वस्त्रं न पीडतेतत्र न च चारंय योजयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥

वस्त्रशुद्धिः, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
 मिव ।) कुट्टम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
 कुट्टिमं कुट्टमृहम् ।) वस्त्रमृहम् ॥

वस्त्रमृहं, स्त्री, (वस्त्रनिर्मितं मृहम् ।) वस्त्र-
 निर्मितशाला । तावु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पटवापः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधान-
 वस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्चयः २
 नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्त्रपुत्तिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्तिका पुत्त-
 लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्द-
 माला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + ल्युः ।
 वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) साकरख-
 टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
 रस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
 णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
 “त्वक्फलमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दृशं त्रिषु ॥”
 इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
 ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुम्भः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “स्थानं कुसुमं वद्विशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, स्त्री, (वस निवासे आच्छादने वा + घाट्-
 वस्त्रण्यतिथ्यो नः ।) उणा० ३ । ६ । इति
 करणादौ वषायथं नः ।) धेतनम् । मूल्यम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

“भूयसा वस्त्रमचरत् कर्णयोर्विक्रीतो अका-
 निषं पुनर्यन् ॥”)

वसनम् । द्रव्यम् । इति विश्वः ॥ धनम् । भृतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति प्ररीर-
 मिति । कर्णैर नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
 रामाश्रयः ॥

वस्त्रः, पुं, (वस् + न ।) मूल्यम् । इत्यमरः ॥
 वस्त्रनं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्म सौयति । वस्त्र +
 सव + हः । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रायुः । इत्यमरः ॥

वस्त्रोस्त्रोक्तसारा, स्त्री, (वस्त्रोक्तेषु रत्नाकरेषु
 सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।

“वस्त्रोक्तसारामभिभूय साहं
 सौराव्यवहोत्वया विभूत्या ।
 समग्रशक्तौ त्वधि स्वयं वंशे
 सति प्रपन्ना करुणाभवस्याम् ॥”)

इन्द्रनदी । (यथा, महाभारते । ३ । १८ ।
 १०१ ।

“वस्त्रोक्तसारां नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ! ॥”)

कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।

“नेतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरसदनेष्वपि ।

धनञ्च पूर्वमागं नः किं पुनर्मनुष्येभ्यः ।

यत्तं वस्त्रोक्तसारेयमित्युक्तत्र विस्मिताः ॥”)

कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) इ क, वृहयति । त्विषि
 हीमौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ ज औ प्रापथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-दिक०-अनिट् ।) प्रापणमिह
 अन्तस्य रूपम् । ऐ, उच्यते । अ, वहति
 वहते भारं ग्रामं जगः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
 अवाचीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।

जम्बूः सरिद्धहति सीमनि कम्बुकण्ठीति
 नैषधे । मन्दं मरुद्धहति गर्ष्मति वारिवाहः ।
 इति महाभारतके । ववाह रत्तं पुरुषास्ततो
 जाताः सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोह्या-
 दिश्च ववधातुं मन्यते वर्गदेशप्रशरणदेवौ ।
 वस्तुतस्तु ववाहसम्मत्त्वादेशोह्यादिरनेनोपे-
 क्षितः । ववाह इति चखीप्रयोगस्य तु वाह
 ङ यत्ने इत्यस्मात् गणकतानित्वात् परस्मैपद-
 सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुसाव इत्यर्थः । अथवा
 वव इत्याह इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + “गोचर-
 वचरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन
 वाधु ।) इत्यमरप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । २ । २२ ।

“यस्य वाहू समौ हीर्षी प्याघातकठिनत्वचौ ।
 दक्षिणं चैव कथं च गवामिव वहः क्षतः ॥”
 वृहतीति । वह + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
 इति मेदिनी । ऐ, ८ । पठ्याः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, त्रि ।

वहः, पुं, (वहति वातीति । वह + “तृभूवधि-
 वधीति ॥” उणा० ३ । १२८ । इति ऋच् ।)
 वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुव्याख्यादित्तिः ॥
 (उच्यते इति । कर्मणि ऋच् ।) वावे, त्रि ।
 इत्युयादिकोषः ॥

व(व)हलः, पुं, (उच्यतेऽनेनेति । वह + वाहुलकान्
 अजच् ।) पीतः । इति शारावली । १४२ ॥
 दृष्टि, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुवे च यथा,
 उपारचरिते । १ ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।
 “आकाशात्तु विजृम्भाणान् सव्यगन्धवहः
 शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)
 वहति, पुं, (वहतीति । वह् + अतच् ।) वृषः ।
 पान्यः । इत्युयादिकोषः ॥
 वहति, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्यक्तिभ्य-
 ष्विन् ॥” उणा० ४ । ६० । इति ष्यतिः ।)
 वायुः । इत्युयादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
 मेदिनी । तै, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा
 डीष् ।) नदी । इति केषिचु ॥
 वहतुः, पुं, (वह् + “एधवस्त्रोह्यतुः ॥” उणा०
 १ । ७६ । इति षतुः ।) पथिकः । वृषभः ।
 इति मेदिनी । तै, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
 देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।
 “सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवास्वजत् ॥”
 “वहतुः कन्याप्रियार्थं दातथो गवादिपदार्थः ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
 वेदे । १० । ८५ । १४ ।
 “यदश्विना एच्छमाना वयातं
 त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ॥”
 “सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ॥” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।
 “उभा कृण्वतो वहतु मिधेधे ॥”
 “उभौ वहतु वहनहेतु स्तोत्रं प्रस्वश्च कृण्वतः
 कुर्वन्तो मिधेधे ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वहनं, स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वह + करणे
 ल्युट् ।) ह्रीडः । ह्रीडौ इति भाषा । यथा,—
 “तरणो भेलके वारिरथो नौस्तरिकः श्वः ।
 ह्रीडस्तरान्मुञ्चनं वहिर्त्रं वाव्यटः पुमान् ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।
 “अणान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्तीव्रपूरितम् ।
 भरादिव तद्वृत्पथ्य वहनं समभ्यव्यत ॥”
 वह + भावे ल्युट् । प्रापयम् । धारणम् ।
 यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।
 “पावनात् पावकस्यासि वहनात् ह्यववाहनः ॥”
 वहतीति । वह + ल्युः । वाहके, त्रि । यथा,
 कथासरित्सागरे । १२६ । १६६ ।
 “देवानामधिपो विमानवहनः सान्तापुरः
 वानुगः ॥”)
 वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह + “तृभूवधि-
 वधीति ॥” उणा० ३ । १२८ । इति ऋच् ।)
 वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुव्याख्यादित्तिः ॥
 (उच्यते इति । कर्मणि ऋच् ।) वावे, त्रि ।
 इत्युयादिकोषः ॥
 व(व)हलः, पुं, (उच्यतेऽनेनेति । वह + वाहुलकान्
 अजच् ।) पीतः । इति शारावली । १४२ ॥
 दृष्टि, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुवे च यथा,
 उपारचरिते । १ ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।

“आकाशात्तु विजृम्भाणान् सव्यगन्धवहः

शुचिः ।

बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)

वहति, पुं, (वहतीति । वह् + अतच् ।) वृषः ।
 पान्यः । इत्युयादिकोषः ॥

वहति, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्यक्तिभ्य-
 ष्विन् ॥” उणा० ४ । ६० । इति ष्यतिः ।)

वायुः । इत्युयादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
 मेदिनी । तै, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा
 डीष् ।) नदी । इति केषिचु ॥

वहतुः, पुं, (वह् + “एधवस्त्रोह्यतुः ॥” उणा०
 १ । ७६ । इति षतुः ।) पथिकः । वृषभः ।
 इति मेदिनी । तै, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
 देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।
 “सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवास्वजत् ॥”
 “वहतुः कन्याप्रियार्थं दातथो गवादिपदार्थः ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
 वेदे । १० । ८५ । १४ ।
 “यदश्विना एच्छमाना वयातं
 त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ॥”
 “सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ॥” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।
 “उभा कृण्वतो वहतु मिधेधे ॥”
 “उभौ वहतु वहनहेतु स्तोत्रं प्रस्वश्च कृण्वतः
 कुर्वन्तो मिधेधे ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वहनं, स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वह + करणे
 ल्युट् ।) ह्रीडः । ह्रीडौ इति भाषा । यथा,—
 “तरणो भेलके वारिरथो नौस्तरिकः श्वः ।
 ह्रीडस्तरान्मुञ्चनं वहिर्त्रं वाव्यटः पुमान् ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।
 “अणान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्तीव्रपूरितम् ।
 भरादिव तद्वृत्पथ्य वहनं समभ्यव्यत ॥”
 वह + भावे ल्युट् । प्रापयम् । धारणम् ।
 यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।
 “पावनात् पावकस्यासि वहनात् ह्यववाहनः ॥”
 वहतीति । वह + ल्युः । वाहके, त्रि । यथा,
 कथासरित्सागरे । १२६ । १६६ ।
 “देवानामधिपो विमानवहनः सान्तापुरः
 वानुगः ॥”)
 वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह + “तृभूवधि-
 वधीति ॥” उणा० ३ । १२८ । इति ऋच् ।)
 वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुव्याख्यादित्तिः ॥
 (उच्यते इति । कर्मणि ऋच् ।) वावे, त्रि ।
 इत्युयादिकोषः ॥
 व(व)हलः, पुं, (उच्यतेऽनेनेति । वह + वाहुलकान्
 अजच् ।) पीतः । इति शारावली । १४२ ॥
 दृष्टि, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुवे च यथा,
 उपारचरिते । १ ।

वह्निर्वा

वह्निः

वह्निः

“रसावस्थाः स्वर्गो वपुषि वहलश्चन्दनरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।

“येन त्रि. सप्तशतौ वृषवहलवसामांसमस्तिष्कपद्म-
प्राग्भारेऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिदारिपूरे-
भिकेकः ॥”

वहलगन्धं, क्ली, (वहलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वहलचक्षुः, [स] पुं, (वहलानि प्रचुराणि चक्षु-
षीव पुष्याण्यस्य ।) मेघद्वङ्गी । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।

“नन्दीवृक्षो मेघद्वङ्गी तथा मेघविशीलिका ।
चक्षुर्हलं चक्षुश्च मेघद्वङ्गी गृहदुमाः ॥”

इत्यपि पाठः ॥

वहलत्वचः, पुं, (वहला इडा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वहला, क्ली, (वहलानि प्रचुराणि पुष्याणि
चन्दन्यस्या इति । अश्राद्यादित्वाच् ।) शत-
पुष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलेला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“एला तु वहला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैशककर्ममालायाम् ॥)

वह्ला, क्ली, (वहतीति । वह + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

व(व)ह्निः, [स] अ, वाच्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।

“सुखवाहुरपञ्चानां या लोके जातयो वह्निः ।
स्त्रेच्छवाचश्चायंवाचः सर्वे ते दस्यवः स्त्रताः ॥”

यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।

“अद्वेयं प्रथमा रात्रिर्वाता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रक्षिता तां गोल्लण्डितुमर्हसि ॥”

व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुत्रां चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वह्नितः, त्रि, (अवधीयते स्मेति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

वह्नितं, क्ली, (वह्नितं द्रव्याणीति । वह + “अशित्रा-
दिभ्य इञोञौ ।” उणा० ४।२।७२ । इति इञः ।)

पोतः । तन्म्यायः । वाचंटाः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।

“प्रलयपयोधिजले धृतवानचि वेदं
विहितवह्नितचरिचमखेदम् ॥”

वह्नितकं, क्ली, (वह्नितं + खार्थे कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।

“सांवात्रिकः पीतवर्णकं यानपात्रं वह्नितकम् ।
वोह्नितं वह्नितं पीतः पीतवाद्यो नियासकः ॥”

व(व)ह्निर्हारः, क्ली, (वह्निःस्यं हारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“धिगस्त्रेता विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्हनमतः ।

असौ धीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वह्निर्दारं यसात्तृणकमसमाः सन्ति गुणिनः ॥”

इत्युद्धटः ।)

व(व)ह्निर्हारप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निर्हारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य दाराद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
म्यायः । प्रवाणः २ प्रवणः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(व)ह्निभूतः, त्रि, (वह्निस् + भू + क्तः ।) वह्नि-
र्गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्रामर्शभूतातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा, “पञ्चविधयिता-
वह्निभूतसाध्यविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वध्यताशालिसंश्रयः पञ्चता ॥” इति जगदीशः ॥

व(व)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निर्वाद्याविषये मुखं प्रवणता
यस्य ।) विसुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृते-
शानसंहितायाम् ।

“श्रीवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(व)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरणशीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । २३ ।

“युवयोर्वन्दनीयं तस्मामकं युवयोः स्वकम् ।

एतत्सर्वं विजानीतं युवां प्राया वह्निश्चराः ॥”

वह्निडुकः, पुं, विभीतकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निः, पुं, (वह्नितं धरति ह्ययं देवार्थमिति ।
वह + “वह्निश्रुयति ।” उणा० ४ । ५१ ।

इति निः ।) चित्रकः । भ्रूतातकः । (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“मज्जिष्ठाक्षौ वासको देवदारु

पथ्यावङ्गी व्योधात्रो विडङ्गम् ॥”)

निम्बुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति
तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ * तस्य नामानि

यथा,—
“ते जातवेदसः सर्वे कल्मायः कुसुमस्तथा ।

दहनः शोषणश्चैव तर्पणश्च महाबलः ।

पिटरः पतगः स्वर्णस्वगाधो भ्राज एव च ॥”

अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—
“वृभकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।
अवसथाहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथै व च ।

अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वद्वयः ॥”

अन्वैरन्यथोक्तानि यथा,—
“भाजको रङ्गकश्चैव क्लेदकः स्त्रेहकस्तथा ।

धारको वन्दकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तधा ।

यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्त्रुतः ॥”

शरीरस्ववह्नेः स्थानानि यथा,—
“वह्नयो दोषदूष्यो वलीना दश देहिनः ॥”

दोषदूष्यौ यथा,—
“वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

तत्र निषिद्धकर्माणि यथा,—
“नाशुहोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कौर्येऽद्वयीन् ।

न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् ॥
न चैनं पादतः कुर्म्यात् सुखेन न धमेदृषुषः ।

असौ न निःक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं सुखनिश्चासे ज्वालयेन्नाशुचिर्भुङ्क्षुः ।

स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नापुन चिरं वसेत् ।
नापक्षिपेन्नोपधमे स स्पर्शे च पाणिना ।
सुखेनाग्निं समिन्नोत् सुखादग्निरनायन ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

शौनक उवाच ।

“सर्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वद्वेदव्यत्तिमीप्सितान् ॥”
इति उवाच ।

एकदा तद्विक्राले च ब्रह्मानन्तमदृश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥

परस्परं संभाषां कृत्वा सिंहासनेषु च ।
ऊयुः सर्वे सभामध्ये सुरस्ते पुरतो दरः ॥

विष्णुगान्त्रोद्भवस्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।
तत्र ह्ययन्ति गायन्ति विष्णुगाथां च सुस्वरम् ॥

तासां च कठिनां श्रोत्रिणं कठिनं स्तनमङ्गलम् ।
सस्मितं मुखपद्मं च दृष्ट्वा ब्रह्मा स कासुकः ॥

मनो निवारणं कर्तुं न शशाक पितामहः ।
वीर्यं पपात चच्छाद् लज्जया वाससा विभुः ॥

तद्दीर्घं वल्गुसहितं प्रतप्तं कामतापिनः ।
चीरोदे प्रेरयामास सङ्गीते विरते द्विज ॥

जलादुत्थाय पुरुषः प्रच्वलन् प्रजतेजसा ।
उवास ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥

एतस्मिन्नन्तरे ऋषो जलादुत्थाय सन्वरः ।
प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेतुं ससुद्यतः ॥

बालो दधार ब्रह्मणं बाहुभ्यां च भयाद्ददन् ।
किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया द्विज ।

बालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं रुया ।
वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥

पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्बलस्तथा ।
स्वर्क्षा संप्राप न्तवन् कोपदृष्ट्या विधेरहो ॥

चेतनं कारवामासात्तददृष्ट्या च शङ्करः ।
संप्राप्य चेतनां तत्र तसुवाच जलेश्वरः ॥

वरुण उवाच ।

बालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीक्षितः ।
अहं रह्सीना यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत्

कथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कथं दास्यामि भीतश्च रुदन्तं शरणागतम् ॥

शरणागतदीनार्त्तं यो न रक्षेदपिच्छितः ।
पच्यते निरवे तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

उभयोश्च चनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसुदनः ।
उवाच सर्वतत्त्वज्ञः सर्वेशश्च यथोचितम् ॥

भगवानुवाच ।

दृष्ट्वा सुकामिनीश्रीशं वीर्यं धातुः पपात तत् ।
लज्जया प्रेरयामास चीरोदे निर्मले जले ॥

ततो वभूव बालश्च धर्मतो विधिपुत्रकः ।
चेन्नश्च सुतः प्रास्त्रे वरुणस्यापि गौणतः ॥

महादेव उवाच ।

यो विद्यायोनिस्मन्तो वेदेषु च निरूपितः ।
शिष्यो पुत्रे च समता वेति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददात् वरुणो विद्याश्च बालकाय च ।
पुत्रो विद्याधुर्वङ्गिश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्ददात् बालाय दाहिकां शक्तिमुत्खण्डाम् ।
सर्वदेवो हुताश्रयं निर्वाणो वरुणेन च ॥
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम् ॥
क्रोडे कृत्वा च तं बालं चुचुम्ब मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बहुवृत्तितर्नाम
१३० अध्यायः ॥ ३॥ तद्दाहिनारण्यौषधानि
यथा,—

“वासुद्रेणैवयथा विद्वद्गणा च षट्चिका ।
तवावुजिह्वं यदेष नाम्निना दह्यते वृष ! ॥”
इति मात्स्ये राजधर्मे राजरक्षानाम १६३ अः ॥
अग्निवैद्यं तच्छान्तिश्च यथा,—

“अग्निर्दीप्यते यत्र राह्ये यस्य निरिन्दनः ।
न दीप्यते चैतन्वगवान् स राह्यः पीथ्यते वृषैः ॥
प्रज्वलेद्गुप्तु भासं वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरणद्वारं वृषवैश्व सुरालयम् ॥
एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विदुता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि वृषतेर्भयम् ॥
धूमश्चानग्निर्जो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दह्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
चिरान्नोपोदितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः ।
समिद्धिः क्षीरदृशाणां सर्षपैस्तु घृतेन च ॥

दद्यात् सुवर्णस्य तथा द्विजेभ्यो

गात्रैव वक्ष्याणि तथा सुवश ।

एवं ह्येते पापसुपेति नाशं

यदग्निवैद्यमभयं द्विजेभ्यः ॥”

इति तत्रैवाद्भुतशान्तिरग्निवैद्यं नाम २०५
अध्यायः ॥ ३॥ सुखान्तयो यथा,—

“गाहपत्यो दक्षिणामिक्षुधैवाहवनीयकः ।
यतेऽन्यस्यस्यो सुखाः शेषाश्चोपसदख्यः ॥”

इति वङ्गपुराणे गणभेदानामाध्यायः ॥ ३॥

वङ्गविप्रमध्यममननिधेयो यथा,—

“ह्यै विप्रौ वङ्गविप्रौ च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
ह्यनामे च न गन्तव्यं ब्रह्मस्यैव पदे पदे ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ ३॥

अपि य ।

“नापित्राक्षयोरन्नरा यपेयात् नाम्नीर्न
त्राक्षयोरनं गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु यपेयात् ।
इति त्रिष्यदित्तत्त्वधृतवचनम् ॥ ३॥ अथ वङ्ग-
कर्मभगम् ।

“मादपश्ये वसां गृह्य जतीकां यत्र पेययेत् ।

हस्तौ तु लेपयेत्तत्र अग्निस्तम्भगतमम् ॥

शान्तात्तोरससादाय स्वरसत्रे निधाय तम् ।

अप्रागारे शिपेत्तत्र अग्निस्तम्भगतमम् ॥

बाधयो उद्दरं रज्य मष्टकवधया सह ।

मुष्टिकां कारयेत्तत्र नगोऽग्निं प्रक्षिपेदशौ ॥

उभयेतत्पथीयेक अग्निस्तम्भगतमम् ।

मुष्टीयकगणान्तं सरौषं नागनं तथा ।

अग्निना च रसं मन्त्रो जिह्वया च्चलनं

निदिशु ।

गौरीचनान् भङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
द्वियस्तम्भश्च पीत्वा स्यात्सन्नेयानेन वै तथा ॥”
ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । २२७ । ५० ।

“वाणः कार्तिसरौ वङ्गिर्विषदंष्ट्रोऽथ नैर्हतिः ॥”
मित्रविन्दागर्भजातः क्षणस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १६ ।

“महांशः पावनो वङ्गिर्मित्रविन्दात्मजाः
क्षुधिः ॥”

तुल्यसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।

“तुल्यसोस्तु सुतो वङ्गिर्गोभागुक्षस्य चात्मजः ॥”

कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो वङ्गिर्वलीमा तनयस्ततः ॥”

वङ्गिकरी, स्त्री, (वङ्गं देहस्यवङ्गं करोतीति ।
घ + टः । डीप् ।) धात्रीश्वरी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ घाश् फुल इति भाषा ॥

वङ्गिकाङ्गं, स्त्री, (वङ्गिवत् दाहकं काङ्गम् ।)

दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वङ्गिगन्धः, पुं, (वङ्गिना वङ्गसंयोगेन दहनेन
गन्धो यस्य ।) यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वङ्गिगर्भः, पुं, (वङ्गिर्गर्भे यस्य ।) वंशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वङ्गिगर्भा, स्त्री, (वङ्गिर्गर्भे यस्याः ।) श्मी-
रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वङ्गिचक्रा, स्त्री, (वङ्गेरिच चक्रं आवर्तवत् चिह्नं
यत्र ।) कनिकारीरुचः । इति भावप्रकाशः ॥

वङ्गिज्वाला, स्त्री, (वङ्गेर्ज्वालेव दाहकत्वात् ।)
धातकी रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायो यथा,—

“धातकी धातुपुष्पी च ताम्बुपुष्पी च कुङ्करा ।
सुभिच्चा बहुपुष्पी च वङ्गिज्वाला च वा

रुचना ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वङ्गिदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति । दम +
णिच् + ल्युः । डीप् । वङ्गेदमनी । अग्निदाह-
क्षेपप्रशमनकारित्वादेव्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वङ्गिदीपकः, पुं, (वङ्गं दीपयतीति । दीप + णिच्
+ ल्युः । वङ्गेदीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (गुण्वादिविशेषोऽस्य
कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः ।)

वङ्गिदीपिका, स्त्री, (वङ्गेर्ज्वातरागस्य दीपिका
उत्तेजिका ।) अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वङ्गिनामा [न्], पुं, (वङ्गेनाम नाम यस्य ।)
चित्रकः । सल्लातकः । इति रत्नमाला ॥

वङ्गिनी, स्त्री, (वङ्गं तद्वत्कान्तिं नयतीति । नी +
रः । गौरीदत्त्वात् डीप् ।) जटामांघी । इति
रत्नमाला ॥

वङ्गिपुष्पी, स्त्री, (वङ्गेरिच दाहकं रक्तवर्णं वा
पुष्पमस्याः । डीप् ।) धातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वङ्गिर्धूः, स्त्री, (वङ्गेर्धूः ।) खाद्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वङ्गिबीजं, स्त्री, (वङ्गेर्वीजम् ।) रंवीजम् । इति
तन्त्रम् ॥ (वङ्गिदायकं बीजमस्य ।) निम्ब-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वङ्गेर्वीजं वीर्यम् ।)

खर्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“एकदा सर्वदेवाश्च सप्तपुः स्वर्गसंवादि ।

तत्र कृत्वा च वृष्यश्च गायन्त्यश्चरसां गणाः ॥
विलोक्य रम्भां सृष्ट्योर्णीं सकामो वङ्गिरेव च ।

पपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥
उत्तस्यो खर्यं पुञ्जस्य वस्त्रं क्षिप्त्वा च्चलत्तमः ।

क्षणेन बहुयामास स सुमेरुर्वभूव ह ॥
हिरण्यरेतसं वङ्गिं प्रवदन्ति मनोविषयः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हिरण्योत्पत्ति-
र्नाम १३० अध्यायः ॥

वङ्गिभोग्यं, स्त्री, (वङ्गेरग्नेर्भोग्यं भोगार्हे ह्य-
त्वात् ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वङ्गिमन्यः, पुं, (वङ्गये अमुत्पादनार्थं मथ्यते
इति । मन्य + घञ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“तेजोमन्यो ह्वर्मन्यो व्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
वङ्गिमन्योऽग्निमन्यश्च मघनो गणिकारिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वङ्गिमारकं, स्त्री, (वङ्गं मारयति विनाशयतीति ।
मृ + णिच् + ल्युः ।) जलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वङ्गिमित्रः, पुं, (वङ्गिर्मित्रं यस्य ।) वायुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वङ्गिरेताः [स्], पुं, (वङ्गौ रेतो यस्य । अग्नि-
निधित्तवीर्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।
इति हज्जायुधः ॥

वङ्गिलोहकं, स्त्री, (वङ्गिदेवताकं लोहकम् ।)
कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वङ्गिवर्णं, स्त्री, (वङ्गेरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वङ्गिवल्लभः, पुं, (वङ्गेर्वल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
सर्व्वरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्गिशिखं, स्त्री, (वङ्गेरिच शिखा यस्य ।) कुसु-
म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“स्यात् कुसुम्भं वङ्गिशिखं वक्षरङ्गकमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वङ्गिशिखरः, पुं, (वङ्गेरिच शिखरं यस्य ।)
लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वङ्गिशिखा, स्त्री, (वङ्गेरिच शिखा यस्याः ।)
फलिनी । इति धरणिः ॥ कनिकारी । धातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
विष इति ख्याता । तत्पर्यायो तथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीर्घा फलिनी गर्भघातिनी ।
अग्निविहङ्गेन्द्रपुष्पायिसुसवी वङ्गिशिखा च सा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वङ्गिशिखा, स्त्री, (वङ्गेरिच शिखा यस्याः ।)
फलिनी । इति धरणिः ॥ कनिकारी । धातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
विष इति ख्याता । तत्पर्यायो तथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीर्घा फलिनी गर्भघातिनी ।
अग्निविहङ्गेन्द्रपुष्पायिसुसवी वङ्गिशिखा च सा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वङ्गिशिखा, स्त्री, (वङ्गेरिच शिखा यस्याः ।)
फलिनी । इति धरणिः ॥ कनिकारी । धातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
विष इति ख्याता । तत्पर्यायो तथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीर्घा फलिनी गर्भघातिनी ।
अग्निविहङ्गेन्द्रपुष्पायिसुसवी वङ्गिशिखा च सा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वहिसंज्ञकः, पुं, (वहिः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥

वहिसंखः, पुं, (वहिर्जठराग्रेः सखा । टच् समासे ।) खौरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वहिः सखा ।)

वायुः । इति वहिमिधप्रच्छदर्शनात् ॥

वह्यं, स्त्री, (वहतीति । वह् + “अप्तादयश्च ।” उणा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।)

वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्यनेनेति । वह् + “वह्यं करणम् ।” ३ । १ । १०२ । इति यन् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।

“वा भूमिमा वरोह्य वह्यं आन्ता वध्-रिव ॥”)

वह्या, स्त्री, सुनिपत्नी । इत्युणादिकोषः ।

वा, क सुखाभिगतिसेवास्तु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सुखाप्तौ अक०-अन्वच सक०-सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥

वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठग्राहिरप्यथ-मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति वायुः । हिंसनं ह्यनमिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

वा, य, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।

“धर्माधीयन् न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्दिघ्रा । तत्र विद्या न वप्रया शुभं वीजनिवोयरे ॥”) उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।

“सोम पश्चिमकूलास्थितेऽह वा पङ्कशेषमिव घर्मपल्लवम् ॥”)

वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २३ । “किं ते हि हिंस्य एतेर्वा सुखसुप्तेः प्रबोधितैः । मामावाहय दुर्वह्नि तरसा लं नराग्रज ! ॥”) पादप्रखण्डम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।

“देवाहुरगयान् वापि सगन्धर्वोरगान् भुवि । येऽनितान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥”) समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ इवार्थः । इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।

“सुता न वयं किमु तस्य रात्रः सुयोधनं वा न गुयैरतीताः ॥”)

वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ष्य(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वांशिकः, पुं, (वंशीवाहनं शिल्पमस्येति । वंश + टक् ।) वंशीवाहकः । इति जटाधरः । (भार-भूतान् वंशान् हरति वहति व्यावहति वा । “तद्वरति वहत्यावहति भाराहंशादिभ्यः ।” ५ । १ । ५० । इति टक् । भारभूतवंशहारके तदाहके च त्रि ।)

वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + ङक् । डीप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पठ्यायो यथा,—

“तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥” इति वैद्यकरत्नमाला ॥

“स्यादंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा । त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैखरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वाः [र], स्त्री, (वार्यते लघानेनेति । वृ + णिच् + क्तिप् । यद्वा, “वृञ् वरणे । स्वांघिकोऽण् ह्यान्दसः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-डादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।) जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । ६ । “ह्यजतो मे चिचिर्वाभिः ह्यायमाना रसा-ज्जता ॥”)

वाः कितिः, पुं, वारो जलस्य कितिः शूकरः । शिशुमारः । इति केचित् ॥

वाः सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच् + “क्तिप् वचिप्रच्छीति ।” उणा० २ । ५७ । इति क्तिप् दौर्वोऽसम्प्रसारणश्च ।) वाक्यम् । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“अहिंसयेव भूतानां कार्यं त्रियोऽनुशासनम् । वाक् चैव मधुरा ह्यक्षणा प्रयोष्या धर्म-मिच्छता ॥”)

सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । १ । ३ ।

“प्रणम्य वार्चं निःशेषपदार्थोद्गीतदीपिकाम् । दृष्ट्वाथायाः सारस्य संग्रहं रचयान्ध्रम् ॥”)

वाकं, त्रि, (वकस्येदमिति । वक् + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकसम्बन्धि । वक-स्येदं इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वकस्य सम्बन्धः । “तस्य सम्बन्धः ।” ४ । २ । ३७ । इत्यण् । वकसम्बन्धः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति वा । वच् + घञ् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-चरिते । १ । १ ।

“इदं कविभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमो वाकं प्रशास्य वै ॥” वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ४७ । २५ ।

“यं वाक्येन्युवाकेषु निघत्सुपनिघत्सु च । गणन्ति सत्यकर्मायं सत्वं सत्सु सामसु ॥” पुं, वकस्यावयवो विकारी वा । प्राणित्वाद्घ् । वक्तावयवविशेषः ॥)

वाकुची, स्त्री, (वार्ताति वा वायुस्तं कुचति सद्गो-चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + कः । गौरादि-त्वात् डीप् ।) वृचविशेषः । हाकुच इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । सोमराजी २ सोमवह्नी ३ सुवह्निका ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७ चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुञ्जह्वली १०-कास्योची ११ पूतिगन्वा १२-वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४ कालमेघी १५ त्वम्बन्दीपसूत १६ कान्तिदा १७ अवलगुवा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्यां गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । हृमिफुल्लकफत्वम् दौर्बन्धकदुःखहर्त्राणित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पठ्यायगुणाः ।

“अवलगुणो वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-गिका ।

शशिलेखा हृष्यफला सोमा पूतिफलीति च ॥ सोमवह्नी कालमेघी कुञ्जह्वी च प्रकीर्तिता । वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥ विष्टम्बहृदिमा रथ्या सरा श्लेष्मासपिक्तघृत् । रूक्षा हृद्या स्वासङ्गुलमेहहृत्वरक्तमिप्रगृत् ॥ तन्फलं पिक्तलं कुञ्जकफानिलहरं कटु । केशं त्वथं हृमिन्वासकासशीघामपाङ्गुहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

वाकुलं, स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + “तस्ये-दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् । अस्य गुणाः ।

“वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्यैव्यंकरं परम् ॥” इति राजवल्लभः ॥

वाकौरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कौरः शुक इव प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाक्कूलं, स्त्री, (वाचा कूलम् ।) वाक्यवाचः । यथा । वचनत्रिधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कूलम् । तत्रविधम् । वाक्कूलम् । सामान्यच्छलम् । उपचारच्छलश्च । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्रभि-प्रायादर्धान्तरकल्पना वाक्कूलम् ॥ १ ॥ सम्भ-वतोऽर्थस्यातिवामान्ययोगात् असम्भृतार्थ-कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ २ ॥ धर्मविकल्प-निर्दृशे अर्थसद्भावनिबेध उपचारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति गोतमच्छत्रम् ॥ शब्दोकाद्यैश्चान्दबोधतात्प-र्यकशब्दस्य शब्दा अर्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्प-नया दूषणाभिधानं वाक्कूललक्षणम् । यथा । नेपालादागतोऽर्थं नवकम्बलवल्गात् । इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य-विशिष्टसम्भवदर्थोभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-योगाद्सम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽर्थं विद्या-चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्त्वात् यमि-चारात् ॥ २ ॥ शकिलचययोरेकतरुत्तया यः प्रतिधेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मषाः क्रोशन्ति इत्यत्र मषस्या एव क्रोशन्ति न तु मषाः । एवं अहं नित्य इति शब्दा प्रयुक्ते अतुकादुत्पन्नत्वं कथं नित्य इति प्रतिधेधोऽप्यु-चारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च । “सर्वैर्धर्मैर्विवादिषु वाक्कूले नावसीदति । पशुस्त्रीभूमृगादानं शास्त्रोऽप्यर्थात् हीयते ॥” इति शब्दरत्नचन्द्रम् ॥

वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) वृक्षपतिः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टतुर्गदितानाम् । ८ । ११ ।

उदगारोग्यसुभिस्येकमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम् ॥”)

वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।) उदामवचनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनवसो-

दमादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ स्वबुद्ध्या
वाक्वरचकः । इति सारसन्दरो ॥ पटुवचनः ।
इति पदार्थकौस्तुभे ॥ यत्तवाग्णनः । इति
नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अग्नवदोद्यमवचाः ३ । इति जटाधरः ॥
“वागी वाग्निर्वावदूको वाचो युक्तिपटुक्षणा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति वदते सुसुवक्त्रिः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । २१५ । ३४ ।

“सम्भवं सन्बलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”)

वाक्पाठ्यं, क्ली, (वाचा कृतं पाठ्यम् ।)
अप्रियवाक्योद्यारणम् । तसु सप्रधायसगान्त-
र्गतयसनविशेषः । यथा,—

“न्यायाक्षाः स्वयः पानं वाक्पाठ्यार्थदूषये ।
दृष्टपाठ्यमित्येतज्ज्ञेयं यसनसप्रकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥६॥

तल्लक्षणं नारदेनोक्तम् ।

“देशानतिक्रमादीनामाक्रोशन्वङ्गसंयुतम् ।

यद्दक्षः प्रतिज्ञुलार्थं वाक्पाठ्यं तदुच्यते ॥”

देशादीनां आक्रोशन्वङ्गसंयुतम् । उचैर्भाष्य-
माक्रोशः न्वङ्गमवतं तदुभययुक्तं यत्प्रतिज्ञुलार्थं
उद्देशगणनार्थं वाक्यं तदुवाक्पाठ्यं कथ्यते ॥
तस्य च दृष्टतारत्वार्थं निष्ठुरादिर्मदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तेनेनोक्तम् ।

“निष्ठुरादीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्तनम् ।

गौरवायुक्तमात्रस्य दृष्टोऽपि स्यात् क्रमाद्-
गुरः ॥

साक्षिपं निष्ठुरं ज्ञेयमशीलं न्वङ्गसंयुतम् ।

पतनायैरुपाक्रोशैस्त्रीममाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥

तत्र निष्ठुराक्रोशे स्ववर्णविषये दृष्टमाह ।

“सत्यासत्यान्येषांस्त्रीन्यूनान्निष्ठुरोऽपि गिणाम् ।
क्षेपङ्करोति चिदृष्टः पणानर्हन्त्रयोदश ॥

काण्णचाप्यथा खल्लमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो द्यः कार्गापणापरम् ॥”

इति यत्तवुवचनं तदनिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा
पुनः प्रधादयो मात्रादीन् प्रपन्ति तदा शतं
दृष्टनीया इति तेनेनोक्तम् ।

“मातरं पितरं ज्ञायां भ्रातरं सृष्टं गुरुम् ।

आचारयन् शतं दाप्यः मन्वानश्चाददद्गुरोः ॥”
इति ष ॥

एतच्च सामराधेयु मात्रादिषु गुरुषु निरप-
राधायाश्च साध्यायां दृष्टयम् ॥ ६ ॥ अश्लीला-
क्षेपे दृष्टमाह ।

“अभिगमनादि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

प्रपन् तदापयेद्राजा पणविंशतिकं दमम् ॥

दृष्टप्रपचनं कार्यं यन्भाष्युत्तराधरेः ।

प्रतिशोभ्यापनादेपु दिगुधियुक्ता दमाः ॥

पदांशामाहुषोऽप्येन तसादददोऽपि धानिवः ॥” ॥
मनुः ।

“शतं मातृगमाहुना अपिप्यो दृष्टमर्चति ।

पैतृगमाहुना ह वा गुरुसु दममर्चति ॥

पञ्चमदृष्टमर्चति दृष्टः अत्रियकाभर्चये ॥

वैश्वे स्यादहर्षपश्चात्तच्छून्ने ह्यादशको दमः ॥

वाहुश्रीवानेत्रसकृषिविनाशे वाचिके दमः ।

श्रत्यक्षदहर्षिकः पादो नासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तसु वदन्नेव दृष्टनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

पतनीयकृतं क्षेपे दृष्टो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूर्गानां प्रथमो गामदेष्टयोः ॥”

इति मिताक्षरा ॥३॥

वाक्पाठ्ये अभियोगमनिल्लीयं प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—

“कुर्व्यात् प्रत्यभियोगश्च कलष्टे साहसेषु च ।”

वाक्पाठ्ये श्रुत्यादिप्रचारेषु च यथा पूर्व-
महमप्यनेनाहुः श्रुत्येव हतः इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्व्यात् । इति अवधार-
तत्त्वम् ॥

वाक्यं, स्त्री, (उच्यते इति । वच् + यत् । “चणोः
कु विख्यतीः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।

शब्दसंज्ञात्वात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।
३ । ६७ । इति निधेधो न ।) पदसमुदायः ।

इति व्याकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।

कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-
लोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यसुक्तम् । तिङ-
सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया

च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादीनि साश्रौति-
श्रुतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप्-
शब्देन स्यादीन्विकविश्रुतिरुच्यन्ते दन्दात् परं

यः श्रूयते लभतेऽथो प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्त-
शब्द उभयोरपि सम्बन्धते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो

यथा । पचन्ति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।

एतच्छब्दसमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-
सिद्धमिदं हि महात्मनाम् । धात्वर्थः क्रिया

कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-
न्विता अन्वितत्वश्च क्रियाकारकाणां व्याकाशु-
योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । तिङ्सुबन्तचया-
त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या अवसम्बन्धार्थसाप्रयो-
गान् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसम्बन्धो

वाक्यमिति दृष्टाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।

देवदत्तो गामं गच्छति । इति तट्टीकायां

भरतः ॥३॥ वाक्यस्वरूपमाह ।

“वाक्यं स्यात् योग्यताकाशुयत्तिसुक्तः पदो-
चयः ।

वाचोन्वये नशावाच्यमित्त्वं वाक्यं द्विधा
सगम् ॥”

उक्तम् ।

“सार्थयोग्यतामानान्नाज्ञित्वस्येव यथा ।

वाक्याभावेव वाच्यतां पुनः संभूय जायते ॥”

इति ॥

अत्र वाक्यं यथा । नूनम् वाक्यदृष्टित्वादि ।

महाभाष्यं यथा । नामाधेयमशाभारतसु-
बन्दादिः । इति शाब्दिकदमसे २ परिच्छेदः ॥३॥

अप्रियवाक्यभाष्यनिधेधो यथा,—

“न हिंस्यात् सन्बभूतानि नाश्रुतश्च वदेत् कश्चित् ।
नाहितं गाप्रियं वाक्यं न क्षेपः स्यात् कदा-
चन ॥६॥

पाषण्डादिभिर्भाष्यनिधेधो यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्यान् वामाचारांस्तपेव च ।
पश्चरात्रान् पाशुपतान् वाहमानिथापि नार्ध-
येत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥३॥

शुभाशुभवाक्यानि यथा,—

“नेव राष्ट्रेण महता न वै वार्धस्य राश्रिभिः ।

प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥

स्वर्गापवर्गसिद्धार्थभाषितं यत् सुशोभनम् ।

वाक्यं सुनिवरेः शान्तेस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥

रागदेषाश्रुतक्रोधकामदृष्ट्यानुसारं यत् ।

वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितसुच्यते ॥

संस्कृतनापि किं तेन शृदुगा कलितेन वा ।

अविद्या रागवाक्येन संस्वारक्षेत्रहेतुना ॥

यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाश्च संशयः ।

निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥”

इति वज्रपुराणे वैष्णवधर्मे सुहृत्प्रतनामा-
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—

“वाक्यदोषो नाम यथा खल्लसिद्धये न्यूनमधि-
कमनघकमपार्थक्यं विरुद्धश्चेति । तत्र हेतुदा-
हरथोपनयनिगमनानामन्वतमेनापि न्यूनं न्यूनं

भवति यदा वदपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना

तत्र न्यूनं एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽर्थः । प्रग-
श्यते ॥” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये १)

वाच, २ काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सट् ।) २, वाङ्मति । गमध्याते-

नेवेष्टसिद्धौ इदृशवन्वो वेदेषुचारणभेदाद्यः ।

इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

वागरः, पुं, (वाचा इत्यर्कि गच्छतीति । श् +

अच् ।) वारकः । शास्यः । निर्णयः । वाङ्मयः ।

वृकः । सुसुचुः । पण्डितः । परित्यक्तमयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

वागारः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आरः कर्कट

इव मग्नेर्धेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,

“आशां यत्नतो दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जगः ।

स जीवाद्योऽपि वागारुह्यो दाशुन्तु दातरि ॥”

इति शब्दमात्रा ॥

वागाशनिः, पुं, उष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

वागीशः, पुं, (वाचां देशः ।) दृष्टकालः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टगुणोऽज्ञतायाम् । २०१२०७)

“अयं विशेषोऽभिहितो एतानां
कुपयवागीशगिताशितानाम् ॥”

प्रथा । यथा, कुमारः । २ । १ ।

“वागीशं वाग्भिरर्थाभिः प्रतिपद्योपतल्लरेः ॥”

वागीशः, त्रि, (वाचाशोभः ।) वाक्पतिः ।

सुधुपत्ता इति यावन् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । ३० । ७१ । ११ ।

“निष्ठाभ्यर्चयन्ति वागीशं योऽयमकृतः ॥”

वाग्दुष्टः

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा ।) सरस्वती । यथा,
“वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वचसि ।
यस्यास्ति हृदये संवित् तं वृषिं हृमहं भजे ॥”
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव ।) मङ्गुषोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैनविशेषः । इति च
त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ ॥ वृष्टस्यतिः ।
ज्ञप्ता । इति श्रुत्यन्तिलम्बोऽर्थः ॥) वाचा-
मीश्वरे, त्रि । यथा, मासङ्गे १६६ अध्याये ।
“रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम् ।
जग्धु मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
भवेत् ॥”

वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी ।) सरस्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारे । “वागी-
श्वरीं ऋतुज्ञाताम् ॥”)

वागुजी, स्त्री, सोमराजी । इत्यमरः । २।४।६ ॥
(यथा, वैदिकचक्रपाणिसंग्रहे कुशाधिकारे ।
“वर्त्मसेवी कदुण्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
श्वीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुशरोगादिसुष्यत ॥”)

वागुणः, पुं, कर्मरङ्गः । इति शब्दमाला ॥
वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवन्वययोः +
“मद्गुरादयश्च ॥” उणा० १।४२ । इति उरच्-
प्रत्ययेन गुणागमेन च साधुः ।) ऋगवन्वर्णा-
जालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २२ । १६ ।
“श्वानः श्वभा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)

वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
“चरति ॥” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) याधः ।
वागुरया ऋगादीन् वधति; यः । इत्यमरः ।
२ । १५ । ४ ॥ (यथा, रंभुः । ६ । ५३ ।
“श्वगण्यवागुरिकैः प्रथमास्थितं
यपगतानलदस्यु विवेश सः ॥”)

वागुदः, पुं, (वाचा गोदते क्रौडतीवेति । गुद
क्रौडायाम् + कः ।) पञ्चविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ एतद्व्योमिकारणं यथा,—
“कौशियं तित्तिरिहत्वा चौमं हत्वा तु दुर्दुरः ।
कार्पासतान्त्यं क्रौशो गोधा गां वाग्गुदो
गुदम् ॥”
इति मानवे १२ अध्यायः ॥

वागुलिः, पुं, (वाचा गुडति रञ्जतीति । गुड +
“इगुपधात् कित् ॥” उणा० ४ । ११८ । इति
इन् । सच कित् ।) ताम्बूली । रात्र्यां ताम्बू-
लात्वा । इति शब्दमाला ॥

वागुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव ।) सित-
भावी । तत्पठ्यायः । वाग्यः २ । इति शब्द-
माला ॥

वाग्दलं, स्त्री, (वाचां दलमिव ।) व्योलाधरी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्प्रमात्रेण दुष्टः ।)
प्राक्; इति जटाधरः ॥

वाङ्कः

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
रूपत्वदुर्बलत्वेन दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः ।
यथा,—
“वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टेषोपहृतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आहकर्मणि ॥”
इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

तदन्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । तत्र शक्तः ।
“वाग्दुष्टं भावदुष्टश्च भाजने भावदूषिते ।
शुक्रान्नं प्राक्षयः पञ्चात् त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत् ॥”
एतदभ्यासे व्रतौ धावकेन तत्र हृदप्रपणा
देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता ।) सरस्वती ।
यथा,—
“पञ्चाशक्षिपिभिर्विभक्तसुखरोःपन्मध्यवचः-
स्यलां
भासन्मौलिनिवहचन्द्रशकलामापीनतुङ्ग-
स्तनीम् ।
सुद्रामचगुणं सुधाव्यकलसं विद्याश्च हस्ता-
भुजै-
र्विधायां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । १६३ ।
“द्विजस्तयोर्नायकास्त्रो गौरीशसुरवज्रानोः ।
चातुर्विद्यः हतस्तेन वाग्देवी कुलमन्द-
रम् ॥”)

वाग्नी, [न्] त्रि, (प्रशस्ता वागस्यस्येति ।
“वाचो ग्निनिः ।” ५ । २ । १२४ । इति
ग्निनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।
“वाग्नी प्रगल्भः स्तुतिमागुदयो वलवान्
वशी ॥”)

पटुः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
वाग्नी, [न्] पुं, (प्रशस्ता वागस्यस्येति । वाच् +
ग्निनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
(पुरुवंशीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ७ ।
“शक्तः संहननो वाग्नी सौवीरीतनयाख्यः ।
मनस्योरभवन् पुत्राः श्रराः सर्वे महारथाः ॥”)

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-
तीति । या + कः ।) वाग्दरिद्रः । इति शब्द-
माला ॥ निर्घेदः । कल्मः । इत्यजयः ॥
वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः ।)
वाक्यसंयतः । यथा,—
“प्रत्येकं नियतं कालमालनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तसुपापीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृष्टेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वहृतशकलिलिखितवचनम् ॥

वाग्यामः, त्रि, अश्रुत्यादिना वाचं यच्छति यः ।
इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
वाङ्कः, पुं, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मयं

वाङ्मयी, स्त्री, (स्तुतिरूपा वागस्यस्या इति ।
वाच् + मत्तुप् । डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“हिमाद्रेशुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मयी नदी ।
भागौरथाः शतगुणं पवित्रं तत्फलं स्तनम् ॥
तत्र स्नात्वा हरेशोकात्पुसृश्य दिवसतः ।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥”
इति वाराहेशोकात्पुसृश्य जलेश्वरमाहात्म्य-
वखननामाध्यायः ॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम् । वाच् + मयट् ।)
वाक्यात्मकम् । यथा,—
“न्यस्तजभृगोर्लान्तेरेभिर्दृशभिरचरेः ।
समस्तं वाङ्मयं यात्रं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥”
अपि च ।
“पद्यं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥”
पद्यं यथा,—
“पद्यं चतुष्यदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
सममहंसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्यादं भवत्यहंसमं पुनः ॥
व्यादिकृतीयवद्वयस्य पादसूयौ द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्यादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
गद्यं यथा ।
“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोक्तिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥
अकटोराचरं स्वल्पसमाचं चूर्णकं विदुः ।
तद्वि वेदभरतीतिद्यं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
भवत्युक्तिकाप्रायं समासाद्यं वृत्ताचरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्तुतम् ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥

वाङ्मयपापानि यथा,—
“पास्यममृतत्वेव पैशुन्येषापि सर्वशः ।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात्तुर्विधम् ॥”
तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यममृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट् ।
परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-
परिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदीव्यवचनं
परुषम् ।
“यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्रासंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुष्मानिति जुमार्चं चाङ्गालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंभानिन्दनं देवात् परुषात्तं विशिष्यते ॥”
तेषामेव परुषवचनानां परीक्षसुदाहरणं
अपवादः । गुरुवृत्तवन्मुष्माटमिन्नसकाशे
अर्थोपघातार्थं दीपोपाख्यानं पैशुन्यम् ।
अमृतं द्विविधं असत्त्वमसंवादश्चेति ।
“देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च भाग्यं यथेभायगम् ॥
गुह्याङ्गमेध्यसंज्ञानां भाग्यं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिषुगान्त्रयम् ॥
इत्येवं षट् विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह यातुत्र च क्ररमगर्थं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
स्त्रिंशद्विधयोरविरोधः । समचत्वासमचत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरेक्यात् निदुरस्य
परुषान्तर्भावाच्च । असमहप्रलापस्यर्धभाष-
णयोः पर्यायत्वात्तार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + डीप् ।) वरस्वती ।
इति केचित् ॥

वारुमुखं, स्त्री, (वाचां मुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते ।"
३ । २ । ४० । इति खच् । "वाचंयमपुरन्दरौ
च ।" ६ । १ । ६६ । इति अमन्तत्वं निपा-
त्यते ।) सुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रती । इति केचिदिति भरतः । (यथा, छान्द-
ग्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।

"वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् सन्देहं
कर्मेति विद्यात् ॥")

वाचैः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

"इलिषो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो गो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः ॥"
इत्युदकः ॥)

अस्य गुणाः । खाडुत्वम् । गुरुत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
शैशिलत्वम् । वानपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधादृष्ट्या बोधयत्यर्थात्
इति । वच् + खुल् ।) शब्दः । यथा । शास्त्रे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिस्वरूपः
शास्त्रे व्याकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तृरिति
वाचकः शकः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिलाषौ त्वभिधाभिधानं
वाचको ध्वनिः । द्वायः द्वाष्टरितश्चेति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ३ ॥ (तद्वचनं यदुक्तं सुगवोधटीकायां
दुर्गादासः ।

"वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्तं च
वाचकः ॥ ३ ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + खुल् ।) कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—

"त्रास्रणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णलमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजात्राजन्तु वाचकान्तरकं वजेत् ॥"
तथा ।

"देवास्त्रिममतः कृत्वा त्रास्रणानां विशेषतः ।
अन्येषु शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुस्वनन्दनं ।।
पुनश्चभीत तत् सूत्रं न सुक्ता धारयेत् कश्चित् ॥
धिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः ।
दस्ता तु वाचकायेश्च श्रुतस्याप्येति तत्फलम् ॥"
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रीडाः ।

वाचाटः

"वाचकः पूजितो श्रेण प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।

"ज्ञात्वा यत्रसमाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।

"विश्वरुमद्वृतं शान्तं खटाक्षरपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुधमानः सदात्थं ग्रन्थार्थं कृतज्ञशो वृष ।
ब्राह्मणादियु सन्नेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेत्प्रप ।।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो यास उच्यते ॥"
तथा ।

"सप्रखरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदग्धयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + ल्युट् ।) पठनम् ।
यथा,—

"सुद्वेगानन्यचित्तेन पठितयं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥

तथा ।

"दानवाचनान्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं
प्रतीयात् ॥" इति कात्यायनसूत्रम् ॥ (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्देः स्वभावादेकार्थैः शेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । के + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १५२ ॥

वाचसान्यतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानात् षष्ठ्या अलुक् ।) दृष्ट-
स्यतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्यतिः, पुं, (वाचः पतिः । "षष्ठ्याः पति-
पुत्तेति ।" ८ । ३ । ५३ । इति षष्ठीविसर्गस्य चः ।)
दृष्टस्यतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारः । २ । ३० ।

"वाचस्यतिरवाचेदं प्राञ्जलिर्जलवासनम् ॥"
शब्दप्रतिपालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।

"वाचस्यते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥"
"हे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ॥"
इति तद्गाय्ये वाययः ॥)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमतौ टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।

"वष्टि भागुरिरहोपचावाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हजन्तानां चुधा वाचा निशा
गिरा ॥"

यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन शूचीभूय तिर्यभिर्वाचाभिः खची-
वितार्हं ददौ ॥")

वाचाटः, त्रि, (कुतुसितं बहु भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटघौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचीयु

"नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकार्हणीं न रोगि-
खीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुतुसितं भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटघौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आलच् ।) बहुकुतुसितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पाकः २ वाचाटः ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पाकादयश्चथो वर्तन्ते वाचाटो
वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकार्हुपर्याये वीपालितः । त्रिप्रगल्भ-
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि-
रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४० । ३४ ।

"वाचालैः कलहः स्त्रीवैखपाक्षहाहुर्गालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

"शरीरजेः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां वरः ।
वाचिकैः पश्चिन्तगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।

"कायिकं वाचिकश्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकजयेन तत् सर्वं प्रणश्यति समागतः ॥"
इति श्रामपुराणे सुव्यसोत्रम् ॥

अन्यत्र । कायिकं मानसश्च नमस्कारं हित्वा
वाचार्थेण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुगवोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (वागेव ।
वाक् + "वाचो यादृतायांयाम् ।" ५ । ४ । ३५ ।
इति ठक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।

"शब्दमेकं वखिग्वेष्यं प्राद्विष्योद्वत्वाचिकम् ॥")

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)
वाक्यारम्भः । यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशातिदेशिकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो अपदेशकः ।
कोर्षिता वचनारम्भाद्वाद्वाशमी मनी-
विभिः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दूतः । इति सुव्यसिलज्योऽर्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाच्ये युक्तियस्य ।) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । "वाग्दिकृपश्यद्गो युक्तिरु-
हरेयुः ।" ६ । ३ । २२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
मष्ट्या अलुक् । वाग्दर्शितन्यायः ।)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शित-
न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । १ । २ । ३ ॥

वाजभो

वाजिनो

वाजीक

वाचं, वि. (उच्यते इति । वच् + ग्यन् । "वचो-
ऽशब्दं ज्ञायाम् ।" इति न कुलम् ।) कुन्-
नितम् । हीनम् । वचनाहम् । इति मेदिनी ।
जे, ५५ । (यदुक्तम् ।

"घञोरपि गुणा वाप्या शेषा वाप्या गुरो-
रपि ।")

घञम् । यथा, —

"न चाप्यत्यदृष्टत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाच्यज्ञापकभावोऽयमत्र पादादिशब्दवत् ।
विभीतकेऽप्यत्र शब्दो यद्यप्यस्तेः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकत्वस्य ज्ञायते शकटाङ्गवत् ।"

इति मलमासतत्त्ववृत्तभट्टवार्तिकवचनम् ।

अपि च ।

"अर्थो वाच्यश्च कस्यश्च यद्वा इति त्रिधा मतः ।"
इति खलुपमाह ।

"वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो कस्यो लक्षयया
मतः ।

यद्वा यद्वातया ताः स्युक्तिरः शब्दस्य
शक्तयः ।"

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ।

वाचं, स्त्री, (वच् + ग्यन् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः ३ (यथा, —

"परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।")

वाचु इ नामे । इति ऋषिकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक्र०-सेट् ।) इ, वाच्यते । इति दुर्गादासः ।

वाजं, स्त्री, घृतम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

"वाचस्यतिर्वाजं नः स्वदत्तु ।")

यज्ञः । अन्नम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

"यो देवो देवनमो जायमानो

मघो वाजेभिर्महद्भिश्च श्रेष्ठैः ।"

"वाजेभिरग्नेः ।" इति तद्वाच्ये साधनः ।

वारि । इति मेदिनी । जे, १४ । (संग्रामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । १५ । १ ।

"अन्नाथं चर्षणीसर्षं सर्षं वाजेषु दुष्टरम् ।"

बलम् । यथा, तत्रैव । ५ । १५ । २ ।

"अनेषु यत्परिचं ततान वाजमन्तंनु पथ
उत्सियान् ।")

वाजः, पुं, शरपथः । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ।
(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

"विचित्रवाजेर्नैशितैः शिलीसुखैः ।")

नित्यनः । पथः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ।

मुनिः । इति विष्णुः ।

वाचदेयं, स्त्री, पुं, (वाचमद्रं घृतं वा पेयमन्नंति ।)
यागविशेषः । इत्यमरभरतौ । स तु औत्तमस-
संज्ञान्तर्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निधोमो-

ऽत्यग्निधोमो उक्तयः षोडशी वाचपेयश्च ।

इत्याश्वलायनश्रुतम् । ऐगः षोडशरीकश्चेति

सप्रयामीः ।

वाजभोनी [न], पुं, (वाचं दृष्ट्वा इति । मुञ्च +
ञिनिः ।) वाचदेययागः । इति शब्दरत्ना-

वली ।

वाजसनेयः, पुं, जनमेजयकृतवेदार्थग्रन्थः । स तु
वैशम्पायनशापादुच्छ्रितः । इति मत्स्यपुराणम् ।
(वाचसनेः सूत्रस्य ह्यात्रः । वाजसनि + ङक् ।
याज्ञवल्करः । यथा, बृहदारण्यके । "आदित्या-
नीमानि शुक्रानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्केनाख्यायन्ते ।")

वाजसनेयी, [न] पुं, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमध्य-
स्थेति । इतिः ।) यजुर्वेदो । यथा, —

"आर्षक्रमेण सन्नं च श्रुत्वा वाजसनेयिनः ।"

इति महाजनपरिग्रहोतवचनान् यजुर्वेदविधि-
नेत्र कर्म कुर्वन्तः । इति मलमासतत्त्वम् । (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

"वाश्रमो याज्ञवल्करस्य शिष्या यमगुणान्वितः ।
ब्रह्मदत्तिति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ।"

वाजिगन्धा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्यस्या-
मिति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्धा । इति रत्न-
माला । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७

अध्याये ।
"सरला गुरुविल्यामु वाजिगन्धाग्नि-

हृदिभिः ।")

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनो दन्त इव पुष्यं यस्य ।)
वाचकः । इति रत्नमाला ।

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त इव । सार्धं कर्त्तु ।)
वाचकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ।

वाजिनं, स्त्री, आमिषामस्तु । इति हेमचन्द्र-
त्रिकाण्शेषौ । खानार जल इति भाषा ।

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

"सोमस्य रूपं हविष्य आमिषा वाजिनं मधु ।"

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा, —

"दग्ना तन्नेष वा नष्टं द्रव्यं बह्वं सुवाचसा ।

नष्टद्रव्यभवन्नौरं मोरटक्लेष्णटोऽजवीत् ।

सुखशोषलघादाहरत्नपित्तचरप्रशुत् ।

लघुवैककरो रथो मोरटः स्यात् वितानुतः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । १ ।

"वाची वदन् वाजिनम् ।"

"वाजिनं हविः ।" इति तद्वाच्ये मघीघरः । ३६ ।

पुं, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

"नेदं हिन्यन्पयि वाजिनेषु ।"

"वाक् एना ईश्वरा येनाम् ।" इति कायणः ।

वाजिनो, स्त्री, अश्वगन्धा । घोटकी । घेयस्य
पर्यायः । बहवा २ वामी ३ प्रष्टका ४

घातवी ५ । अस्याः चौरगुणाः ।

"अग्नाश्रीरन्तु रुक्षासं लवणं दीपकं लघु ।

देष्टमैर्षकरं वल्यं गौरवं कान्तिशुभं परम् ।"

तद्विगुणाः ।

"आयं हवि स्थाण्डुरं कषायं

कषाण्डुरं चान्यहारि रक्षम् ।

वातास्पदं दीपककारि नेत्र-

दोषामहं वत् कश्चितं हृषिकम् ।" ३६ ।

सप्तदनीतगुणाः ।

"आश्वत्थं नवमीतं स्यात् कषायं रुद्रशासिन् ।"

चक्षुष्यं कटुकशोणमीषदातापहारकम् ।"
तदृष्टतगुणाः ।

"अश्वार्षिस्तु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।
ईषदोपनदं रुच्छोहारि वातास्पदं गुरु ।"

इति राजनिर्घण्टः । ३६ ।

अपि च ।

"रुचोष्यं बहवाचीरं वल्यं श्यासानिनापहम् ।
अस्यं कटु लघु स्वादु सर्वमेकशब्दं तथा ।"

इति भावप्रकाशः ।

वाजिघृष्टः, पु, (वाजिनः घृष्टमिव आकृति-
रस्येति ।) अन्तानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वाजिभक्षः, पुं, (वाजिभिर्भक्ष्यते इति । भक्ष +
कर्मणि षष् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ।
(विवरणमस्य चणकशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुञ्ज् +
कर्मणि क्युट् ।) सृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ।

वाजिमान् [त], पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ।

वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनां शाला यस्यम् ।)
घोटकशृङ्गम् । आस्तवल् इति आरवी भाषाः ।

तत्पर्यायः । मन्दुरा २ । इत्यमरः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।

"काम्बोजानां वाजिशाला कान्ति स हयोष्ण-
भिताः ।")

वापी [न] पुं, (वाजो वेगोऽस्यस्येति । वाज +
इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।

"श्रुतेऽन्तमद्गामनिनेषु हृत्तिभि-

र्हृदिं विहित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।"

वाजः पशोऽस्यस्येति । वाजः । पशोः । इत्य-
मरः । वाचकः । इति शब्दरत्नावली । (वसति

गच्छतीति । यज् + ङिनिः । वि, चणनवान्
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ७६ । १ ।

"वाजी वदन्वाजिनं आतदेषो देवानां वाचि-
प्रियमाचक्षुम् ।"

"वजति वाजी । वज्जगती चलनवान् ।" इति
तद्वाच्ये रुद्रोघरः । ७६ । वाजमन्नमस्यास्तीति

अन्नवान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १७ ।

"तमीमै नमसा वाजिनं दृष्टुम् ।"

"वाजिनं अन्नवन्तम् ।" इति तद्वाच्ये षायणः ।

वाजः पशोऽस्यस्येति । पशुविशेषः । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।

"सुगन्धैश्च उपानीतकाष्ठीयैश्च कोत्र-
वाजिना ।"

वाजीकरणं, स्त्री, (नवाची वापीव क्रियतेऽने-
नेति । ण + क्युट् । अन्ततद्वाच्ये चिः ।) वीर्य-
हृदिकरम् । इति राजनिर्घण्टः । वाजी-

करणशब्दश्च तथ्यमाह ।
"यद्दृश्यं पुत्रं कुर्यात् वाजिवत् सुरमयमम्

तद्वाजीकरणस्यात् सुभिर्भिर्गर्भा ररैः ।"

अथ प्रसूयान् सौम्यं कथं च संका निदान-
वाह ।

"स्त्रीवः स्यात् सुरतामज्जगताः स्त्रीयन्तुते ।
तद् सपिधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथं च

तेस्तेर्भावेरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि चते ।
 ध्वजः पतत्वतो नृणां क्लेशं सप्तपथायते ॥
 देव्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लेशं तन्वाननं स्तुतम् ॥”
 तेस्तेर्भावेर्भयशोकक्रोधादिभिः । अहृद्यैः हृद-
 याहितैः दुःखदत्वात् । चते पीडिते अस्वस्थी-
 क्तत इति यावत् । ध्वजः शिशुः । पतति न तूम-
 मति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ १ ॥
 “कटुकाम्बोष्णवयैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 पित्ताच्छुक्रजयो दृष्टः क्लेशं तस्मान् प्रचायते ॥”
 कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य
 दग्धत्वात् क्लेशं भवति । पित्तजमेतद्वृद्धी-
 यम् ॥ २ ॥
 “अतिथवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥”
 शुक्रक्षयजं हनीयम् ॥ ३ ॥
 “महता नेदुरोगेण चतुर्थो क्लीवता भवेत् । ४ ।
 वीर्यवाहिशिराच्छेदाप्नेहानुभ्रतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ।
 घटं क्लेशं स्तुनं तत्तु शुक्रक्षयनिमित्तकम् ॥”
 यलिनः पुष्टस्य पुष्टवस्य क्षुब्धमनसः कामात्
 सञ्चलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्यतो निरोधात्
 क्लेशं भवति ॥ ६ ॥
 “लक्ष्मप्रभृति यत् क्लेशं सद्यजं तद्वि सप्तमम् ॥”
 असाध्यं क्लेशमाह ।
 “असाध्यं सद्यजं क्लेशं मर्मच्छेदाच्च यज्ञवेत् ।”
 मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराच्छेदात् ॥ * ॥
 अथ क्लेशस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सव्यक् शुद्धौ
 निराश्रयः ।
 सप्तव्यन्तं प्रकृन्तितं वर्षाद्दृष्टुं षोडश्यात् ॥
 न च वै षोडशादन्नाक् सप्तव्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 अथष्टहृत्पदं प्रादात् घोराद्यातीवदुर्जयाः ।
 अकालमरणश्च स्याद्भगवतस्त्रियमन्यथा ॥
 विनाशिनामर्षवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
 स्यविराणां रिरंस्कनां स्त्रीणां वाक्त्रभ्यमिच्छ-
 ताम् ।
 योषित्प्रसङ्गात् स्त्रीणां क्लीवानामल्परेतसाम् ॥
 हितं वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यवलप्रदाः ।
 यतेऽपि पुष्टदेहानां सेवाः कालाद्यपेक्षया ॥”
 वाजीकराख्याह ।
 “भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि
 च ।
 वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्वर्गसुखावहाः ।
 यामिनी सेङ्गितलका कामिनी नवयौवना ।
 गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा सवः ॥
 गन्धं मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
 मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥
 माघौकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 पथ्याशिलागनुविद्धहृत्तानि लिखेत् ।

एकाम्रविंशतिदिनानि गदाहृत्तोऽपि
 सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गवां विरूढवत्सानां सिंहं पयसि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुष्टतान्वितम् ।
 सुक्ता हृद्यति जीर्णोऽपि दृष्टदारान् व्रजयति ॥”
 अथ रसाला ।
 “दधार्हाण्डकमीषदन्धमधुरं खडस्य चन्द्रदुतिः
 प्रस्यं शौद्रपलश्च पञ्च हृदयिषः शुष्णग्रास्यतुर्माय-
 कान् ।
 एलामासचतुष्टयं मरिचतः कर्पं लवङ्गं तथा
 धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोष्णस्य विस्वा-
 वयेत् ॥
 नृद्वाखे नृगनाभिचन्दनरससृष्टेऽगुरुद्विपते
 कपूर्णेण सुगन्धिकं तदखिलं संलोष्य संसा-
 पयेत् ।
 स्वस्थार्थं मधुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं
 भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरौ कान्तेव नित्यं
 प्रिया ॥ * ॥
 गोक्षुरेक्षुरवीशानि वाजिगन्धा श्रतावरी ।
 सुधली वागरीवीजं यथै नागवला बला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धसिंहं गयेनाप्येन भर्जितम् ।
 सितया मोदकं हत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्तुतम् ।
 सर्वतो ह्यिगुणं खडं खादेदमिबलं यथा ॥
 वाजीकराणि भूरीणि संश्लथ रचितो यतः ।
 तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवर्धनो मोदकः ॥ * ॥
 “पिप्पलीलवणोपेतं वस्त्राच्छे हृतसाधिते ।
 कच्छपस्थाय वा खादेत्तु वाजीकरे भृशम् ॥
 पूगं दक्षिणदेशजं दृष्टपलोन्वानं भृशं कर्तयेत्
 तच्छिन्नं जलयोगतो नृदुतरं संकुच्य चूर्णो-
 क्तम् ।
 तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
 गव्याव्याज्जलिसंयुतेऽतिनिविद्धे दद्यात्तुलाह्वं
 सिताम् ॥
 पक्वं तज्ज्वलनात् स्थितिं प्रतिगयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तदुदाराहरामि बहुणा दृष्टादरात्
 संहिताः ।
 एका नागवला बला सचपला जातीफला-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥
 विश्वावीरणवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी-
 द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराथ सद्यती खर्जूरिका
 क्षीरिका ।
 धान्याकं सकसेरकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं
 पृथ्वीकाथयवानिका वरटिका मांसी मिशि-
 र्मेधिका ॥
 कन्देष्वच विदारिकाथ सुपली गन्धर्वगन्धा तथा
 कर्बूरं करिकेशरं समरिचश्चारस्य वीजं नवम् ।
 वीजं शास्त्रालिसन्मयं करिकथा वीणश्च राजी-
 वजं

श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ॥
 सर्वेष्वेति पृथक् पृथक् पलमितं संचूर्ण्य तत्र
 क्षिपेत्
 स्तं वज्रसुचङ्गलोहगगनं सम्मारितं स्वेच्छया ।
 कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
 पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेदित्यप्रमाणा-
 नथ ॥
 तान् भोक्ताति सदा यथागणवलं सुञ्जीत नाख्यं
 रसं
 पूर्वस्निग्धश्रिते गते परिणतिं प्राग्भोजनात्
 भक्षयेत् ।
 नित्यं श्रीरतिवल्गभास्त्रकमिमं यः पूगपाकं भजेत्
 स स्याद्दोषविद्विद्वह्मदनो वाजीव शक्तो
 रतौ ॥
 दीप्तान्निबलवान् बलौ विरहितौ हृष्टः स पुष्टः
 सदा
 दृष्टो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेष्ववत्
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अज्जलिर्हृष्टरावम् । तुलाह्वं
 पश्चात्प्रत्यलमिताम् । संहिताः सुश्रुताद्याः ।
 नागवला गुरसकरौ गुरखखी इति च लोके ।
 बला वहलियार तस्या नृलत्वक् । चपला
 पिप्पली । जातीपत्रकं जाइपत्री । विश्वा
 शुष्णी । वीरणं एतस्य नृजं उशीरं ग्राह्यम् ।
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुस्तकः । वरा
 त्रिफला वांशी वंशरोचना । वरी श्रतावरी ।
 वानरी कपिकच्छूलस्या वीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
 कोकिलाक्षः तस्य वीणम् । गोक्षुरस्यापि
 वीणम् । अद्यती खर्जूरिका ह्योक्षारा ।
 क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका कारवी मगरेखा
 इति लोके । वराटिका वररे इति लोके । शालूक-
 मेयां कन्दः स्याद्दीणकोषो वराटिका । मांसी
 जटामांसी । मिशिः सौफः । गन्धर्वगन्धा चम्प-
 गन्धा तस्या नृलम् । श्रीचञ्चं लवङ्गम् । घन-
 सारः कर्पूरः । विस्वप्रमाणां पलप्रमाणां ।
 रतिवल्गभास्त्रपूगपाकः ॥ * ॥
 “एतस्मिन् रतिवल्गमे यदि पुनः सव्यक् खुरा-
 शाणिका
 धुक्षूरस्य तु वीणमर्ककरभा यासोऽन्विशोध-
 स्तथा ।
 सम्भानूपलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
 प्यति
 चूर्णाह्वं विजया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संज्ञया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
 “रक्तपित्ताधिकारोक्तः खडकृष्णाखको महान् ।
 रक्तपित्तादिरोगो महोवाजीकरः स्तुतः ॥ * ॥
 पकान्धस्य रसे द्रोणे सितामाण्डकसंमिताम् ।
 घृतप्रस्यमिदं दद्यान्नागरस्य पलायकम् ॥
 मरिचं कुड्बोन्वानं पिप्पलीहृदपलोम्भितम् ।
 सलिलस्नाण्डकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
 पचेत्तन्मृदुस्ये पाने दारुदन्त्यां प्रचालयेत् ।

शिविरस्य यदोशाने पूर्वे पुत्रप्रदक्षरः ।
 सर्वत्र मङ्गलाह्वयं तरुराजो मनोहरः ।
 रवाजलघ्नः पूर्वस्मिन् वृणां सम्युत्प्रदक्षथा ॥
 शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो ! निशामय ।
 विखश्च मनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदक्षथा ।
 सम्युत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते गृही ॥
 जम्बुवृक्षश्च दाडिम्बः कदल्यान्नातकक्षथा ।
 बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदक्षथा ॥
 सर्वत्र शुभदक्षैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदक्षैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदक्षथा ॥
 अलावुश्चापि कुश्याखं मायाम्बुश्च सुकासुकः ।
 खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरं मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
 जताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ॥
 वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रविष्टश्च दर्शनात् पुण्यदक्षथा ॥
 हे कारो तिन्निङ्गीरुचो यन्नात् परिर्वर्ज्य ॥
 शूरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिभवेत् भुवम् ।
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वायामतिनिषिद्धश्च प्राञ्जलं परिवर्ज्येत् ॥
 खर्जूरश्च डहुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इच्छुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदक्षथा ।
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कर्चो हरिद्रा शुभदा शुभदक्षार्द्रकक्षथा ।
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वायां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥
 गजानामस्थि शुभदम्बानाश्च तथैव च ।
 कल्याणसूत्रैः श्रवणं वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्वेषास्तु च्छत्रकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गर्हानां गवासपि ॥
 कुङ्कुराणां शृगालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
 मेढुकानां शूकराणां सर्वेषां शुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तयोत्तरे ।
 शिविरस्य षण्णं भद्रमन्वत्राशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्ये ममानश्च न कुम्भाक्षन्दिनं बुधः ।
 चतुरस्रे गृहे कारो गृहस्थां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्यः परिमितो नेत्राङ्गनापि संहृतम् ।
 शून्येन रक्षितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं वृशाम् ॥
 प्रस्ये हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 गृहस्थां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्थ च ॥
 न मध्यदेशे कर्णेषु किञ्चित्पुनाधिके शुभम् ।
 चतुरस्रं चन्द्रवेषं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अभद्रदं सूर्यवेषं शिविरं मङ्गलाप्रदम् ।

अभद्रदं सूर्यवेषं प्राञ्जाङ्गनं तथैव च ॥ * ॥
 शिविराम्बन्तरे भद्रा स्यापिना तुलसी वृशाम् ।
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मातृती यूपिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेवासुधानमीश्वितम् ।
 पूर्वं च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैवं कुम्भादृग्दृग् गृही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ * ॥
 सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारश्च हीरकम् ।
 वाटीमूले ग्राममध्ये न कुम्भात् स्थापनं बुधः ॥
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सञ्जद्रं गणकं शुभम् ।
 भद्रं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ * ॥
 प्रस्ये च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणाश्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमीश्वितम् ।
 शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ * ॥
 शास्त्राङ्गीनां तिन्निङ्गीनां हिन्तालानां
 तथैव च ।
 निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् ॥
 धुङ्गराणां वटानाश्चाप्येरडानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीश्वितम् ॥
 वृक्षश्च वचहृतकं दूरतो वर्ज्येद्बुधः ।
 पुत्रदारधनं हन्यात् इत्याह कमलोद्भवः ॥
 कथितं लोकाशिक्षाद्यं कुच काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभन्तयं चाप्यधुना गच्छेत्स यथासुखम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृण्यजन्मखण्डे १०२ अः ॥
 वाटीदीर्घः, पुं, (वायां वास्तुभूमौ दीर्घः सर्वो-
 चत्वात् ।) इत्कट्टश्चः । इति रत्नमाला ॥
 वाटुकं, स्त्री, शययवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुपुष्पी, स्त्री, (वायुं वायां साधु वेष्टनीयं वा
 पुष्यं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वा-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वा, स्त्री, (वयते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 यत् । यद्वा, वायां वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
 + यत् ।) वाय्वालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वालः, पुं, (वाटीं व्यलति भूययतीति । व्यल +
 अण् ।) वाय्वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणादयोऽस्य वाय्वालकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 वाय्वालकः, पुं, (वाय्वाल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
 व्यलति भूययतीति । व्यल + खुल् वा ।) चूप-
 विशेषः । वाडियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । श्रौतपाकी २ वाय्वा ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाय्वाली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायान्तरं
 गुणाच्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वाय्वाली, स्त्री, (वाटीमलति भूययतीति । व्यल
 + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, ऋ ङ आद्यावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (वा०-आत्त०-व्यक०-सेट ।) ऋ, वाववाड् ।

ठ, वाडते लोकः । व्याप्रावः स्नानम् । उम्न-
 ज्जनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाड् वेष्टने +
 भावे षण् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । श्रुतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ । श्रुतिः ३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (करणे इन् ।) वापदण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीष् ।)
 नर्तकी । छेकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 “यस्मिन् महीं प्रासति वाणिनीनां
 निद्रां विहारार्हपथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नासंसयदंशुकानि
 को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥” * ॥
 षोडशपरिच्छन्दोविशेषः । तक्षत्रयं यथा,—
 “नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तेः ॥”
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १२ । वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ४१ । ४ ।
 “चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं पिबेच्चक्षुः ।
 सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतश्च चिन्तयेत् ॥”)
 वपनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वात, तु क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 अववातत् । त्रयोऽर्थाः । रमानाथस्तु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पान्थं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवनयोरिति जौमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पशु-
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वाताश्च इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
 महाबलः ५ पवनः ६ स्वर्गानः ७ गन्धवाहः ८
 मरुत् ९ आशुगः १० श्वसनः ११ मातरिश्वा १२
 नभस्वान् १३ मारुतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगत्पाणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० पृथग्दशः २१ तरस्त्री २२ प्रभ-
 ङ्गनः २३ प्रधावनः २४ अनवस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
 स्त्रैरत्वम् । लघुत्वम् । श्रौतत्वम् । रूपत्वम् ।
 सूक्ष्मत्वम् । संज्ञात्रकत्वम् । कौककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुन्यात्प्रभञ्जम् ॥
 वाग्भ्रकाणः । अपराङ्गकालः । प्रत्युपकालः ।
 अन्नजीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातवायुधकारः ।
 तत्र वातवायुधोनां सामान्यतो विप्रकटनिदाना-
 न्याह ।
 “कषायकटुतिक्तकृमिसितरूचलघ्नमवः
 पुरःपवनजागरप्रतरयाभिघातश्रमेः ।

वातः

हिमादनश्रनात्तथा निधुवनाच्च धातुचयात्
 मलादिरपधारयात् मदनश्लोकचिन्ताभयेः ॥
 अतिचतजमोक्षणात् गदक्षतातिमांसचया-
 दतीव वमनाद्गुणामतिविरचनादामतः ।
 पयोदसमये दिनचयदयोक्तृतीयांशयो-
 र्ज्जरामतिगतेऽश्रिते शिशिरसंज्ञकावेऽपि च ॥
 देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निलो वली ।
 करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्र-
 यान् ॥”
 प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपसर्गस्तेन अपरिमित-
 मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लक्ष्म-
 मतिपुराखं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवा-
 न्यपि वातलानि । यत आह । गुरुरन्नमाका-
 याम् ।
 नीवारस्त्रिपुटः सतीनचयकक्ष्यामाकसुद्राङ्गी-
 निप्यावाश्च मकुटकश्च वरटा मङ्गल्यकः
 कोद्रवः ॥
 एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
 तीनी इति लोके । त्रिपुटः यसारी । सतीनः
 कलायः । निप्यावो राजमायः । वोडा इति
 लोके । मकुटकः मोडः इति लोके । वरटा
 वरटिका वररै इति लोके । मङ्गल्यकः मसुरौ
 इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
 आमेन मार्गधरणात् । यत उक्तम् ।
 वायोर्हुतुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
 पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽश्रिते भुक्ते-
 २तीव जीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसौत्वादिना
 मंप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्भ्रंशदौ
 समये हेतुभूते वली अनिलः प्रवृहो वायुः
 करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
 “शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं गृभ्मात्यर्थं हनुग्रहः ।
 जिह्वास्तम्भो गदगदत्वं मिन्निनत्वश्च सूकता ॥
 वाय्यालता प्रलापश्च रचानामनभिज्ञता ।
 वाधिर्यं कर्णनादश्च स्पर्शजलं तथाहितम् ॥
 मन्यास्तम्भोऽथ गणितो वाहुशोषोपवाहुकः ।
 चञ्चिना चैव विश्वाचो ऊर्ध्वपात उदीरितः ॥
 आभानश्च प्रत्याभानं वाताष्टीला प्रत्यष्टीला ।
 तूमी च प्रतितूमी च वद्विवेगम्यमेव च ॥
 आटोपः पार्श्वशूलश्च त्रिकशूलं तथैव च ।
 सुशुश्च मूत्रलं मूत्रनिग्रहो मज्जगाढता ।
 पुरोपस्याप्रवृत्तिश्च यत्रभी च ततः परः ॥
 कन्धापगुग्गना चापि खड्गना पल्लुगा तथा ।
 क्रौष्टशौयंककस्त्रौ च वातकगटक एव च ॥
 पादघर्मः पाददाहः आक्षेपौ दण्डकामिधः ।
 वानपिचलमाक्षेपस्नघा दण्डापतानकः ॥
 अभिघातश्रनाक्षेप आयागो द्विघ्नः स्रुतः ।
 आकारश्च तथा वास्यो धनुर्वातश्च कुञ्जकः ॥
 अपतनकोपनानस्य पञ्चाधानोऽपिनाङ्गकः ।
 कम्पः जम्भो जया नोदी भेदश्च स्फुरनं तथा ॥
 रीक्षं काभंश्च काष्ठीयं श्रेयं लोम्याश्च एषे-
 रम् ॥
 अङ्गमहोऽश्रिभंशः शिरामहीश्च एव च ।

वातः

अङ्गशोभश्च भीरुत्वं मोहश्चक्षुचिन्तता ॥
 निद्रानाशः खेदनाशो बलहानिस्तथैव च ।
 शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
 एत एवाश्रीतिसंख्या रोगा योगेन क्लृप्तः ।
 वातयाधीति नामानो सुनिभिः परि-
 कीर्तिताः ॥”
 एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन ।
 वातादा थाधिर्वातथाधिरिति निरुक्त्वा तदा
 वातञ्चरादिवपि प्रसङ्गः स्यादत आह
 क्लृप्तः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽश्रीतिरेव
 वातथाधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातञ्चरादयः ॥*॥
 अथ वातथाधिनां सामान्यचिकित्सांमाह ।
 “मधुरजवणसाम्नास्त्रिगधनस्योष्णनिद्रा
 गुरुरविकारवस्त्रिखेदसन्तर्पणानि ।
 दृढनजलदसेकाभ्यङ्गसंमर्दनानि
 प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्व्युः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “बलपुष्टिकाराख्येव वायुबीजं निश्रामय ।
 भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ॥
 छेदनं वङ्गितापश्च शश्वदभ्रमयमेधुनम् ।
 वृहस्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ॥
 अतिरूक्षमनाहारं युहं कलह एव च ।
 कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
 आन्नाख्यचक्रे तन्मन्म निश्रामय तदौषधम् ॥
 पक्करम्भाफलश्चैव सबीजं शर्करोदकम् ।
 नारिकेलोदकश्चैव सद्यस्तक्रं सुमिष्टकम् ॥
 माहृयन्दिभि मिष्टश्च केवलं वा सशर्करम् ।
 सद्यःपर्युषितापश्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
 पक्वतैलविशेषश्च तिलतैलश्च केवलम् ।
 लाङ्गलीतालखर्जूरमस्तमामलकौद्रवम् ॥
 शीतलोष्णोदकज्ञानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
 क्षिग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धयजनानिलम् ॥
 एतत्ते कथितं वृत्ते सद्यो वातप्रणाशनम् ।
 वायवस्त्रिविधाः पुंसां क्षेपसन्तापकामजाः ॥”
 इति श्रीब्रह्मवैवर्त्त ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
 अन्वच ।
 “विप्लवाभिमन्थश्लोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
 प्रसारगुग्गुगन्था च दृष्टती कण्टकारिका ॥
 वला चातिवला रास्ता श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
 यरस्तशारिवा पर्णागुडचीकपिकच्छयः ॥
 यथां दशपलिकान् भागान् काचयेत् सलिले-
 २मये ।
 तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
 आनं वा यदि वा गयं शीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 शतावरीरसश्चैव नैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ * ॥
 म्याणि यानि पय्याणि तानि वस्यामि
 तच्छुम् ॥
 शनपुण्या देवदारु शालपर्णी वचागुरुः ।
 कुटमांभी गेयवश्च पल्लकेण पुनर्नवा ॥
 पाने नश्ये तथाभ्यङ्गे तैलेमेतन् प्रदापयेत् ।
 शुच्युत्तं पार्श्वशूलश्च गदःमास्ताश्च नाशयेत् ॥

वातः

अपसारं वातरक्तमायुष्यांश्च पुमान् भयेत् ।
 गर्भमन्वतरी विन्ध्यात् किं पुनर्मांशुषी शिव ।
 अम्बानां वातभङ्गानां कुञ्जराणां वृणां तथा ।
 तैलेमेतत् प्रदातयं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥”
 पुनश्च ।
 “पल्लव्यं सैन्धवश्च सुष्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
 पञ्चप्रख्यं त्वारनालं तैलप्रख्यं पचेत्ततः ।
 गृह्यशुद्धवह्नीहसर्व्ववातविकारशुत् ॥”
 इति गारुडे १६० अध्यायः ॥
 (तथास्य गुणादयः ।
 “वातस्तु वृक्षलघुचक्षुवह्नीश्रीश्रीतपरुषविषदा-
 लस्य रौश्यादातला रक्षा पचिताल्पशरीराः
 प्रततरुचक्षुमभिन्नसक्तवर्णरस्वराः चागरु-
 काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलगतिकेष्वाहारव्यव-
 हाराः चक्षुत्वादनवस्थितसन्धस्थिभृहन्वोष्ठजिह्वा
 शिरः स्कन्धपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्ठरा
 सिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भचोभ-
 विकाराः शीघ्रोच्चाचरागविरागाः श्रुत-
 ग्राहिणोऽल्पस्रुतयश्च श्रैत्यात् शीतासहिष्णवः
 प्रततशीतकोटिपकस्तम्भाः पारुष्यात् परुष-
 केशश्मश्रुरोमनखदृशगवदनपाणिपादाङ्गा वैष-
 द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिशब्दगामिनः
 त एवं गुणयोगात् वातलाः प्रायेणाल्पवला-
 चात्प्रायुष्यात्प्राप्यात्प्रायात्प्राधान्याश्वाध्या”
 इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥ अथास्य
 वृहृचयलक्ष्यं यथा ।
 “तत्र वातवृहो लव्क् पारुष्यं कार्ष्ण्यं कार्ण्यं
 गात्रस्फुरणसुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पवज्रत्वं
 गाढवर्णस्त्वश्च ॥”
 “तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्वमल्पक्षयो
 मूढ्वंज्ञा च ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
 दशोऽध्याये ॥ * ॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
 चिकित्सा यथा,—
 “विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते चारं पिवेन्नरः ।
 आसाशयस्ये शुहस्य यथा दोषहरो क्रिया ॥
 आसाशयगते वाते कर्हिताय यथाक्रमम् ।
 देयः मद्धरगो योगः सप्तरात्रं सुखामुना ॥”
 “पक्षाशयगते वाते हितं क्षेपविरचनम् ।
 वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोक्षराः ॥”
 स्त्रे हलवणम् ।
 “स्रुष्टीलवणवाचोऽङ्गुस्त्रे हान् छन्ने घटे दहेत् ।
 गोमयेः क्षेपलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
 कार्यां वस्त्रिगते चापि विधिवस्त्रिविशोधनः ।
 त्वह्मांसासृक्शिरा प्राप्ते कुम्यार्थास्यम्
 विसोद्यम् ॥
 क्षेपेणनाहामिकर्म्मवन्त्योन्मर्दनानि च ।
 चायुधन्वस्त्रि संप्राप्ते कुम्यादाते विचक्षणः ॥
 खेदाभ्यङ्गापमाचांश्च हृद्यश्वात्मन्तगात्रिते ।
 शीताः प्रदंष्ट्रा रक्तस्ये विरेको रक्तमोक्षयन् ॥
 विरेको मांसमेदःस्य निरुद्धाः श्रमनानि च ।
 वास्याभ्यन्तरतः स्त्रे शैरस्यमाज्यगनं क्षयेत् ॥
 हर्षाऽभ्रपात्रं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ॥

वातगु

वातप्र

वातर

विवस्वमार्गं सुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥
 गर्भे सुष्के तु वातेन वातानाश्चापि सुष्यताम् ।
 चितामद्युक्तकाश्मर्यैर्हितसुत्यापने पयः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनिग्रन्थे वातयाध्यधिकारः ॥
 वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थे कन् ।
 यद्वा, वातं करोतीति । छ + अन्त्यभ्योऽपौति
 ङः ।) अग्रनपर्णः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
 वातकर्म [न्], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
 पदं नम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सुष्यमानेन मे भूमे ! वातकर्म प्रसृषति ।
 एवं हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
 मश्चिन्ना मष्ट कर्षाणि त्रीणि कर्षाणि चतुष्कः ।
 श्वा चैव त्रीणि वर्षाणि क्रूमो वै जायते नव ॥
 एषु वै तापनं देवि ! मेहनं मम शंसति ।
 यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
 श्रुत्वा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥

धरण्युवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
 तस्य देव सुखार्थाय विशुद्धिं वक्तुमर्हसि ॥

वाराह उवाच ।

श्रेणु कार्तुं क्लेशेन मे देवि ! कथ्यमानं मयानघे ।
 अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेद्देवेन कर्मणा ॥
 यावन्नेन दिनत्रौणिकं नक्तेन च पुनश्चयः ।
 कर्म चैवं ततः कृत्वा च मे नापराध्यति ॥
 सर्वशुद्धां परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
 यतस्तु कपिधं भद्रं मरुत्कर्मपराधिनः ॥
 दोषक्षेव गुणक्षेव यत्नया परिष्टुच्छितम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मपराधिनश्चतमः ॥
 वातकी, [न्] त्रि, (वातोऽर्धतशयितोऽस्यस्येति ।
 वात + “वातातीसारभ्यां कुक् च ।” ५ । २ । २६ ।
 इति इनिः । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
 र्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गणकुम्भाधो-
 भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात तु क सुखे + भावे षप् ।
 वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलापामः । विङ्ग-
 दन्तश्चतः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥

वातगामी, [न्] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
 तीति । गम + गिनिः ।) पक्षी । इति केशिन् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्यात्तारवायुर्निर्दाघजः ।
 भाष्पानिलः प्राद्विषो वासन्तो मलयानिलः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन वातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
 साकेन्द्रेये । ३६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं सुदावर्त्तं तपोदरे ।
 यवाम् वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वषायवागीनिकटुदृशसुखीषलं शतम् ।

कायशोषो हितः पाने धान्यनागरकोऽथवा ॥
 वातशुल्मेषु सर्वेषु चरेद्गु विषयेषु च ।

राज्जात्यपचकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
 श्रुती सौवर्चलं सुखी पाचनं वातगुल्माने ॥”

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणा-
 युतम् ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
 दन्त्याश्च भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरी-

तकी ।

त्रिवृतायान्दिभागः स्यात् शुष्कप्राश्वलार
 एव च ।

प्रविष्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यागुडैर्न तु ॥
 वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ।

कपित्थस्य विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”
 इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-

त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
 शब्दे द्रष्टव्यः ॥

वातघ्नी, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीप् ।) शालपर्णी । अश्वगन्धा । शिष्टङ्गी-
 चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयभागं तूलम् ।)
 आकाशीड्डीयमानसूत्रम् । बुद्धिर कृता इति

भाषा । तत्पर्यायः । दृढसूत्रकम् २ इन्द्रतूलम्
 ग्रीष्मशासम् ४ वंशकफम् ५ मरुहपुत्रम् ६ । इति

हाराचली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वजो यस्य ।) मेघः ।
 इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजम्बूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
 इति । जन् + ङः । तच्च तत् शूलश्चेति ।) शूल-

रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—
 “मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडान्धेन समन्वितम् ।

वातपित्तजम्बूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥

(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—

“दुरालभा पर्यटकश्च विश्वा
 पटोलनिम्बानुदन्तिन्डीकम् ।

चशकरं कल्कमिदं प्रयोष्यं
 क्षपित्वातोद्भवशूलशान्तये ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
 वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भीमसेनः । हनु-

मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥

वातपोषः, पुं, (वातं वातरोगं प्रुष्यति हिन-
 क्षीति । पुष + अण् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वातपोषः पलाशः स्याद्दानप्रस्यश्च किंशुकः ।

राजशन्तो ब्रह्महृषो हस्तिवर्णो दलोऽयम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमिमीते वाताभि-
 सुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +

“वातप्रमीः ।” उणा० ४ । १ । इति ईप्रत्ययेन
 चाधुः ।) वातन्मगः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥
 वायोद् हृदिय इति भाषा ॥ नकुलः । अश्वः ।

इति संक्षिप्तसारोद्यादित्तः ॥ (वायुवङ्ग-
 गामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।

“सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः प्रत-
 यन्ति यद्वाः ॥”

वातफुल्लान्, स्त्री, (वातेन फुल्लं विकशितं यद-
 न्तं तत् ।) पुम्फुल्लः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसुखीकृत्य अजति गच्छ-
 तीति । वात + अज + “वातसुनीतिलशर्द्ध्वज-

घेट्तुदचद्वातीनां उपसंख्यानम् ।” ३ । २ ।
 २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खण्डः । “अरुद्धिषद-

जन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)
 वातन्मगः । इति चटाधरः ॥ (वातगामिनि,
 त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेवाखयोपात्तवनीपशोभं
 कदम्बकं वातमजं ग्गालाम् ॥”

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वांया ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातन्मगः, पुं, (वाताभिसुखगामी ग्गः ।) वात-
 प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यत्र ।) रोग-
 विशेषः । तस्य विप्रकटं निदानमाह ।

“लवणाश्वकटुश्चारत्तमधोष्वाजीर्यभोजनेः ।
 क्षिप्तशुष्कान्बुजानूपमांसपिण्याकम्बलकेः ॥

दुल्लस्यमासगिण्यावशाकादिपक्वेषुभिः ।
 दधारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवेः ॥

विरुहाध्यशनक्रोधदिव्यास्त्रप्रातिजागरेः ।
 प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

सूजानां सुखिनां चापि प्रकृष्येद्वातशोणितम् ॥
 हृद्यश्वोद्देर्गच्छतश्चात्रतश्च

विदाह्लंघं संविदाद्याशनस्य ॥३॥

चारी यवचारादिः । अजीर्णभोजनेः अर्जी-
 र्थाय भोजनेः । अतिमात्रभोजनेरित्यर्थः ।

क्षिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिप्तं शटि-
 तम् । शुष्कमातपे प्रोषितम् । अशुचं मत्स्यादि-

मांसम् । आनूपं गौडादिपुष्पदेशेषु मांसम् ।
 पिण्याकं तिलखलिः । कम्बकं प्रविष्टमेव ।

गिण्यावः वोडाशाकम् । शाकं पत्रशाकम् ।
 आदिशब्देन वृन्ताकादीनि फलशाकानि अत्यन्तोः

पल्लं शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वात-
 शोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं

विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं
 सन्धानमेदः । शुक्तं सन्धानमेदः । सौवीरं

सन्धानमेदः । तक्रं वतुर्धाशुषलशुक्तं वक्षूपृतं
 दधि । सुरा सन्धानमेदः । आसवः सन्धाग-

मेदः । विरुहं चौरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।
 अजीर्णं सुष्यते यत् तदध्यशनसुष्यते ।

अतिजागरो निशि । प्रायशः वाहृत्त्येग । सुकु-
 माराणां अल्पतरकाययापाराणाम् । अथवा

सिध्याहारविहारिणाम् । अथवाहारविहा-
 राणां सूजानां सुखिनाश्च रक्तवह्नाः । हृद्य-

श्वोद्देर्गच्छतः यतो वायुर्विबुद्धते रुधिरधाधो
 गच्छति । इत्याद्य उपलवादि । पद्मः ।

वातर

मप्यति चलतः । अन्नतः विदाह्यन्नम् । विदाह्नि
निय्यावकुलत्यसर्पपशाकादि । संविदाहाशनस्य ।
संविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि
भुञ्जानस्येत्यर्थः । अद्यशनमुक्त्वाप्येतद्वचनं
विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः ।
एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकुप्येत् ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“क्षतं रक्तं विदहत्याशु तच्च
दुष्टं सक्तं पादयोश्चोषते तु ।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्रावल्यादुष्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः क्षतं सक्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चोषते सञ्चितं
भवति । तद्दुधिरं दूषितेन खहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चैतस्य
संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

“श्रीघ्नं रक्तं दुष्टिमायाति नश्च
वायोमार्गं संरुणह्याशु वातः ।
क्रुद्धोऽप्यर्थं मार्गरोधात् स वायु-
रत्युद्रिक्तं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
अपदेशुसुचितं भवत्यत आह । तत्प्रावल्या-
दिति । तस्य वातस्य शोषत्वेन प्राधान्यादात्-
रक्तमिति अपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“खेदोऽप्यर्थं न वा कार्यं सार्थात्त्वं सतिऽति-
रक्त् ॥

सन्धिप्रेषित्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥
जातुअहोरेकक्यंशश्चपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्रोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥
कण्डूः सन्धिषु रक्त् दाहो भूत्वा नश्यति चास-
न्नत् ॥

वैवर्यं मखलोत्पत्तिर्व्यानादृक्पूर्वैलक्षणम् ॥”
अथाधिकतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।
“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
श्रोथस्य रौचं कण्ठत्वं श्वावनादृद्धिदानयः ॥
धमन्यकुलिसन्धीनां सद्योचोऽङ्गयशोऽतिरक्त् ॥
श्रीतपेवाशुप्रशयौ क्षम्भेपशुप्रयः ॥”
तत्र प-योः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुश्रुतः ।

“सर्षोऽद्विभौ तोदभेदप्रशोषौ
सापोपेतौ वातरक्तज्ञ पादौ ॥” इति ।

अत्र सुप्तिः सर्षाघता ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।

“रक्ते श्रोथोऽतिरक्त् तोदसाप्त्रश्चिभिचिमा-
यते ।
स्निग्धरुद्धैः समं नैति कक्षूत्सोऽसमन्वितः ॥”
अधिकपित्तं तदाह ।

“पित्तं विदाहः संसोहः खेदो रूक्षां मद्-
रूपा ॥

वातर

सर्षासहत्वं रग्दाहः श्रोथपाकौ भृशोष्णता ॥
विदाहश्च पादावेव वोद्दथः । यत आह सुश्रुतः ।
पित्ताह्यगभ्यासुग्दाहौ भवेना-
मत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ रूद्र च ॥
पदाविति श्लोकः ॥ अधिकरक्तं तदाह ।
कफैस्तेमिवगुरुतासुप्तिलिग्धत्वश्रीतताः ।
गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः ।

कण्डमन्तौ स्वेदश्रीतौ सशोथौ
पीनस्तन्त्रौ क्षिप्रदुष्टे तु रक्ते ॥ * ॥

अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवनाह ।
“अन्वप्रारोचकश्वसमांसकोधशिरोग्रहाः ।
रूक्षां च मन्दरक्त् लघ्णा न्वरमोहप्रकोपकाः ॥
द्विकायाङ्गुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमकृमाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्फोटहाहमर्मग्रहाङ्गुदाः ॥”
मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-
माह ।

“एतेरुपद्रवैर्षर्ष्यं मोहेनेकेन वापि यत् ।
अरुन्क्षोपद्रवं याप्यं सार्धं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
एकदोषानुगं सार्धं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसार्धं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥”
अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।

“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो घरेत् ।
अल्पाल्पं रक्षयेदायुं यथादोषं यथावलम् ॥
उयाङ्गदाहतोऽप्ये च लौकोभिर्विनिर्हरेत् ।
शृङ्गुत्सैस्त्रिमिचिकाकण्डूखेदनान्वितम् ॥
प्रच्छिन्नेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।
अङ्गे ज्ञाने न तत्र सायं रूचे वातोत्तरश्च यत् ।
गम्भीरं श्वयथुं क्षमं कस्यं ग्लानिं शिरा-
मयात् ॥

रोगानन्यांश्च वातोत्थान् कृष्यादायुररक्षितः ॥
विविधान् वातरोगान् वा रूत्वं वात्यवशेषितम् ।
रक्तं कृष्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाणेन निर्हरेत् ॥
विरेचयेत् पित्तादौ क्षेप्युक्तैर्विरेचनैः ।
वाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनेः ।
विरेकास्थापना खेपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥
दिवास्त्रप्रश्च कोपश्च यायामं श्रेयुनं तथा ।
कटूणां गुर्वभिष्यन्दि सवणास्तौ च वर्जयेत् ॥
पुराया यवगोधुसशालयः यष्टिकास्तथा ।
भोजनार्थं रसार्थं तु विष्कराः प्रतुदा हिताः ॥

आट्टकापणका तुहा म्मृदाः सङ्गलत्यकाः ।
यूषार्थं बहुसपिप्पलाः प्रशस्ता वातशोणिते ॥
सुनिषसकथेचामं काकमाषी श्रतावरी ।
वास्तूकीपोदिकाशाकं शाकं खौबरीकं तथा ॥
इतमांसरचेर्भेदं शाकमन्त्रसा च दापयेत् ।
द्वितो गोधूमचूर्णैश्च छागशीरुष्टतनुतैः ॥
लेपस्तदक्षिला भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ॥
श्रीरपिष्टातधीभिर्वा वर्तमानश्लेतेरपि ।
दुग्धपिष्टैः प्रवेपैः स्याद्विदितः पवगशोणिते ॥
गुडूचीकाधकल्काभ्यां सपयस्कं पकं रतम् ॥
वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं घरेति दुस्तरम् ॥”
गुडूचीघृतम् ॥ * ॥
“तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु चलयद्गोघृतुष्टये ।

वातर

पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धं द्रोणकस्तथा ॥
तिक्तैलाट्टकं ताम्बां पचेन्मृद्वग्निना भिषक् ।
वक्ष्याम्येस्ततो द्रव्यैः सन्ध्याकल्कीकृतैः पचेत् ॥
मल्लिष्ठा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा ।
एलागुरु च रूढीका मांसी व्याघ्रनखो गखी ॥
हरेण्यः आवण्णी थोषं स्थिरा त्वामलकी तथा ।
शृङ्गी श्यामा श्रताञ्जा च विण्णुकान्ता च
पत्रकम् ॥

नागकेशरवालत्वक्पद्मकोत्पलचन्दनम् ।
एतानि कल्कवस्तूनि कथितानिह कोविदैः ॥
पानेऽभ्यङ्गेऽगुवासे च तैलमेतन्निषेविण्यम् ।
वातरक्तं तदुडूतोपद्रवानाशु नाशयेत् ॥
धन्यं पुंशवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।
खेदकण्डूगत्रायामशिरःकम्पाहितामयात् ॥
इत्याद्ब्रणहानान् दोषान् गुडूचीतेलसुत्तमम् ॥”
इति गुडूचीतेलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च ।

“हुतापिहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ॥
पृष्ठवान् गुरुमेकाग्रमभिवेशोऽभिवर्चसम् ॥
अभिमानतुल्यस्य संसर्गस्यानिलाख्योः ।
हेतुलक्षणाभेद्यन्याथास्ते गुरुरववीत् ॥”

“अभिवातादशृङ्गा च प्रदुष्टे श्लोणिते वृष्याम्
कषायकटुतिक्तात्परुषाहारादभोजनात् ॥
द्वयोद्ययानयानामुक्तौडाङ्गवनकङ्कनात् ।
उष्णं चात्यध्वगमनाह्नवायापेगनिग्रहात् ॥
वायुर्विदहो लृहेन रक्तेनावारितः पथि ।
क्रुद्धस्तदूषयेत्तत् तज्ज्वरं वातशोणितम् ॥
खुडं वातबलासाख्यमाट्टं वातश्च नामभिः ।
तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः पञ्चसन्धयः ॥
हृत्वादौ हस्तपादे तु रूत्वं देहो विधावति ।
सौक्ष्म्यात् सञ्जसवत्वाच्च देहं गच्छन् शिरार्थं
पञ्चसन्धितं चूर्णं वक्रत्वादभितिष्ठते ।
स्थितं पित्तादिसंश्लष्टं तास्ताः रजति वेदन
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु
“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधन्तत् प्रचक्षते ।
तद्ग्रांसाश्रयसुत्तानं गम्भीरत्वंतराश्रयम् ॥
कण्डूदाहृग्गायासतोदस्फुरणकण्डूनेः ।
अन्विता श्वावरक्ता त्वग्वाह्ये तास्ता तथेप्यते ॥
गम्भीरे श्वयथुः क्षव्यः कठिनोऽन्तर्भ्रशान्तिसान् ॥
श्वावस्त्रान्कोऽपथा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
सन्धिदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यामजसु
द्विन्दुमिव चरत्यन्तर्वक्रौकुर्वन्स वेगवान् ॥
करोति खड्गं पङ्क्तुं वा शरीरे सञ्जतथरन् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वाताह्यगुभयाश्रयम् ॥”
“रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु सास्ततः ।
निषेध्यान्धोऽन्यसावायं वेदनाभिर्हरेदरुन् ॥
तत्र सुषेदरुणशृङ्गजलौकः सुषलाशुभिः ।
पुच्छनेवां शिराभिर्वा यथादोषं यथावलम् ॥
रग्दाहशूलतोदांशोदहृत्सायं जलौकवा ।
शृङ्गेक्ष्णोर्घरेत् खतिकण्डूचिमिचिमायगात् ॥
देशादेशं व्रणत् सायं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥
“परिक्षेपयसाम्यापागाभ्यङ्गवक्षिभिः ।

सुखीयोरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥
 विरेचनघृतचौरपानैः सैकैः सवस्त्रिभिः ।
 शीतैर्निर्वापनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
 वमनं गृह्णान्त्वर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
 कोष्णलेपाश्च शूलान्ने वातरक्ते कफोत्तरे ॥
 कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
 विदाहः शोषरुक्कण्डूविट्टिः सत्सनाद्भवेत् ॥
 पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्षेदोऽध्वरणां भवेत् ।
 उष्णैस्तस्माद्भिषग्दोषवलं ब्रह्माचरेत् क्रियाम् ॥”
 “दन्तापरुषकद्राक्षाकाशस्यैश्चुरसान् समान् ।
 पृथग्विदार्याश्च रसं तथा चौरश्चतुर्गुणम् ॥
 रतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
 वातरक्ते चते चीये वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति पारुषकं द्रव्यम् ॥३॥

“मधुपर्यायाः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्यं चतुर्गुण्ये ।
 क्षीरे चाधं शतहलस्रदेवं मधुकात् श्रुते ॥
 सिद्धं देवं त्रिदोषे स्यात् वातास्रश्वासकासशुत् ।
 हृन्त्याखुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
 वलाकपायकक्लाभ्यां तैलं चौरसमन्तथा ।
 सहस्रशतपाकं वा वातास्रवातरोगशुत् ॥
 रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्पसादनम् ।
 चीवनं वृंहणं स्वर्णं शूक्राहृद्दोषनाशनम् ॥”
 “वज्रपादासुसंश्लिष्टे चौरसमन्तथा ॥
 शयने पुलिनस्यर्षे शीतमारुतवीजिते ॥
 चन्दनाङ्गकराङ्गाङ्गः प्रिया नायः शिष्यं वदाः ।
 स्यात् शीतसुखस्यर्षां भन्ति दाहं रजं क्लमम् ॥”
 “गभीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेहानुं विवर्जयेत् ।
 रक्तपित्तातिदृह्यगुत् पाकमाशु नयच्छति ॥
 भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
 तयोः क्रिया विधातयाः यद्यः शोधनरोपयौ ॥
 कुर्वाद्दुपद्रवाणाश्च क्रियां खात् स्वाधिकित्-
 वितान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥

“गन्धकं पारदं लौहं धनं तालं मनःशिला ।
 शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णयेत् ॥
 विहङ्गं त्रिफला बोधं वागुजी च पुनर्नवा ।
 चित्रकं देवकाष्ठश्च दाव्रीं श्वेतापराजिता ॥
 चूर्णमेधां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
 त्रिफलाभङ्गराजस्य रसेनैव पृथक् त्रिधा ॥
 विभाय भक्षयेत् प्रातर्माषमात्रं दिने दिने ।
 क्रमानुपातं निम्बस्य पत्रं पुष्यं त्वचं वमम् ॥
 श्याममात्रं हृत्तेर्दवात् सर्व्ववानविकारशुत् ।
 वातरक्तं महाघोरं गभीरं सर्व्वजघ्नयेत् ॥
 सर्व्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाधं निहन्त्यलम् ॥”

इति वातरक्तान्तको रसः ॥३॥

“अथ शुद्धेन तालेन गन्धत्वल्लेग मेक्षयेत् ।
 इयोस्तुल्यं जीर्यतान्नं बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
 अयन्तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
 हन्यात् कुष्ठानि सर्व्वानि वातरक्तमेषामि वा ।
 शूलमष्टविधं त्रिभ्रं रसस्तालेश्वरो महान् ॥”

इति महातालेश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेनसारसंघे वातरक्ताधिकारे ॥

अथान्न पथ्यापथ्यविधिः ।

“द्वयोरस्रसुतिः सूचीजलौकाश्चलाशुभिः ।
 शतधौतघृताभ्यङ्गो मेधोदुग्धावसेचनम् ॥
 यवयष्टीकनीवारकलमारुणशालयः ।
 गोधूमश्चयका सुजास्तुष्यर्थोऽपि सुकृष्टकाः ॥
 अजानां मद्दिधीयाश्च गवामपि पर्यासि च ।
 लावतित्रिरिचर्षद्विदृताम्रचूडादिविष्किराः ॥
 प्रतुदाः शुक्रदाहृकपोतकटकादयः ।
 उषोदिकाकाकमाची वेनायं सुनिषस्यकम् ॥
 वास्तुकं कारवेक्षश्च तखुलीयः प्रसारणी ।
 पचुरो वृहङ्गमाखं सर्पिः शन्याकपल्लवम् ॥
 पटोलं रघुतेलश्च गृहीकाश्चेतप्रकरा ।
 नवनीतं सौमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
 शिंशुपागुरुदेवाङ्गसरलं स्नेहमर्दनम् ।
 तिलकश्च पञ्चसुहृष्टं वातरक्तगदे वृणाम् ॥
 दिवास्वप्नाश्रिषन्तापथ्यायामातपमैथुनम् ।
 माघाः कुलत्या निव्यावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
 अमृजानपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च ।
 इक्षुवो मूलकं मदां पित्त्याकोऽन्तानि काञ्जिकम् ॥
 कटुश्च गुल्मिभ्यन्दि सवणानि च शक्तवः ।
 इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे वृणाम् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे वातरक्ताधि-
 कारः ॥

वातरक्तः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
 हन + टक् ।) कुङ्कुरदन्तः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ कुङ्कुरदन्त इति भाषा ॥

वातरक्तारिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।)
 पित्तघ्नी जता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुणश्च
 इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर्द-
 न्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायु रथो यस्य ।) मेघः ।
 इति त्रिकाशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
 यस्येति वायुप्रापके, वि । यथा, भागवते ।
 ३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो प्राणमारुह्यते गन्ध आश्रयात् ।
 एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति
 शब्दायते इति । रै शब्दे + ल्युः ।) उल्लसत् ।
 निष्ययोजनपूरुषः । काखम् । करपात्रम् ।
 कूटः । परसंक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
 सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूपः, पुं, (वातेन रूप्यते भूयते इति । रूप्य
 + घञ् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः ।
 इति मेदिनी । ने, ५७ ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुयाधिः ।
 तनुपर्यायः । वातयाधिः २ चलातङ्कः ३
 अग्निनामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “वातरोगं निहन्त्याशु अर्द्धितं सापतन्त्रकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंघे वातयाधौ स्वल्प-
 रथोनपि ॥)

वातरोगी [न्] त्रि, (वातरोगोऽस्यस्येति । वात-
 रोग + इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तनुर्थायः ।
 वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वृहत्संहिता
 याम् । ८७ । ११ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिण्यं चन्दनागुरु-
 प्राप्तिः ॥”

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहीभयनिर्मितपात्रम् । तत्
 पर्यायः । काष्ठलौही २ । इति त्रिकाश-
 शेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला + कः ।)
 चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
 त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते स्तत्रस्थाने ४६ अः ।

“वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
 कफशोणितपित्तज्ञास्यकाः सुखनाशनाः ॥”

वातलमखली, स्त्री, वात्या । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वातवान् [तु] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
 ऽस्य इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन नियुक्तः ॥

वातवैरी [न्], पुं, (वातस्य वैरी ।) वातादः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुशत्रौ, त्रि ॥

वातयाधिः, पुं, (वातजनितो याधिः ।) वात-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “शूनं सुप्रत्वचं भग्नं कम्पाभाननिपीडितम् ।
 रुजासिमन्तश्च गरं वातयाधिर्विनाशयेत् ॥”

इति माधवकरकृते रुग्निनिर्घण्टे वातरोगाधि-
 कारे शेषांशे ।)

वातशीर्षं, स्त्री, (वातस्य शीर्षमिव ।) वक्तिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातवं शोणितं दृश्यरक्तं
 यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्व्वरूपं लक्षणश्च
 यथा,—

“विदाह्यन्नं विरुहश्च तत्तच्चारुकाद्रूपमम् ।
 भजतां विधिहीनश्च स्वप्नकारमैथुनम् ॥
 प्रायेण सुकुमारारामचक्रमशोणितगाम् ।
 अभिघाताद्गुह्ये च गुणामर्दोण दूषिते ॥
 वानलैः शीतलैर्वायुवृहः क्रुद्धो विमार्गगः ।
 तादृशेनाहना रक्तः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥
 व्याघ्ररोगं खड्गं वातवलासं वातशोणितम् ।
 तदोद्गर्नामभिस्रश्च पूर्वं पादौ प्रघावति ॥
 विप्रेयाद्वानयानादौः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम्
 भविष्यतः कुष्ठसमं तथा चादः शुषाङ्गता ॥
 जानुगह्वोरकथंशहस्तपादाङ्गवन्विषु ।
 कखुस्फुरणिसोदमेदगौरवशुभ्रताः ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रयश्यन्ति सुहुराविर्भवन्ति च ।
 पादयोर्भूजमास्थाय कदाचिद्वक्तयोरपि ॥
 आखीरिव विषं क्रुद्धं क्षतुञ्जं देहं विधावति ।
 त्वद्मांसाश्रयसुप्तानं तनुपूर्वं चायते ततः ॥
 कालान्तरेण गभीरं सर्व्वान् धातून्मिदयन् ।
 कखुदिसंयुतोत्ताने त्तत्तान्प्रश्यावलोचिता ॥
 सायामा भृशदाहोष्णा गन्भीरैरधिकपूर्व्वकम् ॥
 श्वयधुर्यधितः पाकी वायुः सन्ध्याभिसम्पन्न ॥
 ह्रिन्दन्निवन्वरयन्तर्वक्तीकुर्व्वच्च वेगवान् ।

करोति मङ्गं पट्टं वा प्ररीरे मन्तपरम् ।
 यातेरधिनेरधिकमात्रं नृत्तस्फुरन्तोदनम् ।
 शोषस्य रौप्यकल्पन्यथावताहृष्टिचानवः ।
 धमन्यद्भुक्तिमयीनां मञ्जीषोर्द्रुमयोर्वितद्वत् ।
 श्रीगह्विषाद्युपगयीं स्नानभेष्यदुसुप्रथः ।
 रत्ने शोषोर्वितरक्तमोदस्त्रात्किमिधमायते ।
 दिग्भदरैः प्रमं भौमि वरुणैश्चमन्वितः ।
 विधे विहायः समोदः सेदो मृच्छामदः स-

ट्ट ।
 यथांशमत्वं स्यामः शोषपाको भ्रशोशता ।
 कलेक्षीमित्यगुरुना सुप्रित्यन्वयश्रोतनाः ।
 काष्ठमन्द्या च दग्द्धन्यमन्विन्नश्च सङ्करे ।
 सङ्कोचोपायुर्गं सार्धं नवं यथां दिदोपन्नम् ।
 प्रियोपयं व्यथेनु सावि स्नानमन्दकारि च ।
 रक्तमार्गं निरुक्त्याय श्यामासन्धिषु मारुतः ।
 दिविष्ठाण्योरुच्यमाद्याय वेदनाभिर्हरत्सुम् ॥”

इति वाभटे विद्धानस्याने षोडशेऽध्याये ।
 “वातशोक्तित्तो रक्तं पित्तं च बहुशो हरत् ।
 अल्पायं पातयन् वायुं यथादोषं यथावलम् ।
 चिकित्सितं हितं पर्यं प्रायश्चित्तं भिषग्गतम् ।
 भेष्यं शर्मणं शर्भं पर्यायेः स्तनमौघधम् ॥”

इति च वाभटे चिकित्सितस्याने द्वाविंशतितमे-
 ऽध्याये । वायुदातरक्तशब्दे ज्ञातयम् ॥७॥

वातमघः, वि, (वातं वातमगितरोगं चक्षते ।
 चक्ष + अच् ।) अल्पतयायुक्तः । यथा,—
 “वाताघघो वातघघो वातुलो वातुलोऽपि च ।”

इति शब्दरत्नावली ॥
 (वायुधमन्यनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
 १४१ । ५ ।
 “ततो वातमहा दायं यन्नायुक्तं पनाकिनोम् ।
 उभित्तयमां हृत्तां हृता कुम्भीनिष्ठुवाण च ॥”

वातमारुतः, पुं, (वातः मारुतः यथायो यस्त ।)
 आरुतः । इति शैलम् ।
 वातमरुतः, पुं, (वातस्य मरुत इव ।) आकाशस्य
 भागविभक्तः । यथा वायुर्विद्यते । इति शैलम् ।
 वातमघः, (म्) वि, (वातं घमाति । घन् + क्तम् ।)
 वातमघः । वायुदातमघोपधम् । इति शैलम् ।
 वाताघः, पुं, (वात इव घटति मरुतोति । घट्
 + अच् ।) घटाघः । इति विकाराशेषः ।
 वातमघः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाताघः, पुं, (वातघुणितो अस्ती संज्ञान् ।)
 मृच्छरोमविभक्तः । यथा घघत्वं यथा,—
 “घघत्वं घघघेरायुः श्लेष्मा यद्य संघतः ।
 तस्य मृच्छ घघघेरो रोगो वाताघघघघः ॥”

इति भाष्यकारः ।
 वाताघः, पुं, (वाताघ वातविभक्तो अस्ती इति ।
 घट् + अच् ।) वाताघघघेः । वाताघ इति
 वाताघः । वाताघघः । वाताघघेः । वाताघघः ।
 वाताघघः । वाताघघः । वाताघघः । वाताघघः ।
 वाताघघः । वाताघघः । वाताघघः । वाताघघः ।
 वाताघघः । वाताघघः । वाताघघः । वाताघघः ।

वाताघघः, पुं, (वाताघघ वाताघघेः अस्ती ।)
 वाताघघघः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाताघघः, पुं, (वाताघघघ वाताघघघेः अस्ती ।)
 वाताघघघघः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाताघघघः, पुं, (वाताघघघघ वाताघघघघेः अस्ती ।)
 वाताघघघघघः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाताघघघघघः, पुं, (वाताघघघघघघ वाताघघघघघघेः अस्ती ।)
 वाताघघघघघघघः । इति शब्दरत्नावली ।

उपलम् । कल्पकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणां
 श्लेष्ठत्वच । इति भाष्यकारः ।

वातापिः, पुं, असुरविभक्तः । य च द्वादस्य धमनौ
 मयां जातः । अगस्येन भक्षितः । इति
 श्रीभागवतमन्त्रम् । कल्पान्तरे तु विभक्तिः
 सिद्धिकायां जातः । यथा,—

“सिद्धिकायामपोत्पन्ना विप्रचित्तस्तुहृद्य ।
 शर्वः प्रवृत्तगात्रश्च यज्ञः श्राव्यस्तथैव च ।
 इत्यतो नमुचिषैव वातापी इत्यमो जिकः ।
 हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ।
 राहुर्ज्यैष्ठ्य तैमां वै चन्द्रस्यंप्रमर्शनः ।
 इत्येते सिद्धिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ।
 अन्वच ।
 “विप्रचित्तः सैद्धिदेवान् सिद्धिकायामणी-
 जनत् ।

हरकल्पश्शिषोर्धे वै भागिनियाकयोदशः ।
 पत्नः श्रव्यश्च रावेन्द्रो तमो वातापिरेव च ।
 इत्यतो नमुचिषैव तस्यमखाङ्गस्तथा ।
 नरकः कालनाभश्च हरमाचक्षथैव च ।
 कल्पवीर्यश्च विख्यातौ द्युवंशप्रियर्हनः ॥”

इति मात्से ६ अध्यायः ।
 (सुनिवरीभगस्वस्तु एगं नरुद्धैरं भक्षित-
 यान् । एतदृशान्तस्तु महाभारते वनपर्वणे
 ८६ अध्यायमारुत इत्यन्तः ।)

वातापिद्विट्, [ट्] पुं, (वातापिं द्छेति ।
 द्विट् + क्त्विप् ।) अगस्यसुगिः । इति शै-
 चन्द्रः । २ । ६६ ।
 वातापिद्विहः, पुं, (वातापिं द्दहत इति । द्दट् +
 क्तुः ।) अगस्यः । इति विकाराशेषः ।
 वातापिघा [न्] पुं, (वातापिं घन्तीति । घन् +
 क्तम् ।) अगस्यः । इति विकाराशेषः ।
 वातामोहा, वि, (वातेन प्रवृत्त आमोहो यस्याः ।)
 कज्जरी । इति शब्दरत्नावली ।
 वातायने, स्त्री, (वातस्य अयने ममनागमन-
 मार्गः ।) गवायः । इत्यनरः । (यथा, आर्षे-
 मन्नमन्त्रम् । ५२० ।
 “शोकागास्य बहिः समीपु परन्नातिथौ
 मयि प्रियया ।
 प्रकटोत्थः पसादो हस्तं वातायने सलजम् ॥”)
 तेन परवाथातिथौ यथा,—
 “परवाथा म कुम्भीं जम्भवायायनादिभिः ।
 कारयिता तु र्भोति वातं मया न वृद्ध-
 येम् ॥”

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

“तुल्यदत्त आनन्दः (सुचोमन्त्रोत्तमः ।
 पश्चाद्भुतो वर्तमानो दीर्घदन्तोत्तमः ।
 वातारिस्तमसावि रुद्रकल्प निगदते । १ ।
 रक्तोदपरो रवूरुः स्याद्भुक्तो रवूरुथा ।
 याज्ञपुत्रस्त वातारिस्तु शासनप्रथमः ॥ २ ॥

इति भाष्यकारस्य पूर्वोक्तस्य प्रथमे भागे ।
 श्रुतसंगो । इति शब्दरत्नावली । प्रवृत्तः ।
 श्रेयानिका । यमनो । भागो । सुधी ।
 विद्वज्जः । वृत्तः । भवात्तकः । अतुला । इति
 राजनिर्घण्टः ।

वाताली, स्त्री, (वातस्य ज्वली यत्र ।) वाता ।
 इति विकाराशेषः ।
 वाताश्वः, पुं, (वात इव शीघ्रगोऽश्वः ।) कुमो-
 नाश्वः । तत्पठ्यायः । यथोक्तमः २ आश्वः ।
 अजानेयः ५ । इति विकाराशेषः । (यथा,
 कथासरित्सागरे । १६ । १०४ ।

“तस्मिं मां विजानीष्ट लघोसेनं परानने ।
 अग्नीतमिष्ट वाताश्वेनालप्याद्येदनिर्मतम् ॥”)
 वातासघः, वि, (वातं वातमगितरोगं व्यासङ्घते
 इति । व्या + अघ + अच् ।) वातुणः । इति
 शब्दरत्नावली ।

वातिः, पुं, (वाति मच्छतीति । वा + “वातिर्नित् ।)
 उगा० ५ । ६ । इति वातिः । वातुः । यथा,
 “वातिर्वाग्भुर्मरुदातः अवनः मयनोरगतः ॥”

इत्यनरटीकायां भरतधनघाटपाण्डः ।
 उर्म्यः । चन्द्रः । यथा । वातिराहित्यसोमयोः ।
 इति रमयः ॥

वातिकः, पुं, (वाताश्वमत्तः । वात् + अच् ।)
 वायुजवाधिः । यथा,—
 “वातिको वातघो वाधिः पौतकः पित्तमवायः ।
 श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः समृद्धः वातिवातिकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।
 (स्त्री, वातस्य शर्मणं कौपणं वा । “वातपित्त-
 श्लेष्मः शर्मणकोपधयोदधमंशानम् ॥” ५ । १ ।
 ६५ । इत्यस्य वाशि० अच् । वातिश्लेष्मोमाशार्शो
 वाचादि, वि । यथा, महाभारते । १३।५५।१।
 “अपरे तदवस्थाप वातिशार्शो मञ्जीषतम् ।
 तुष्टिहरश्च यज्ञेन न समो क्षेप नै वृत्तुः ॥”)

वातिमा, पुं, (वातिं वायुं मच्छतीति । वात् +
 अच् ।) भद्राशरी । वातायादिनि, वि । इति
 मेदिनी । ३, ६८ ।

वातिमघः, पुं, (वातिं वायुं मग्नीष्यतीति श्वाभयति ।
 मत्ति + अच् ।) वातीपुः । इति शब्दरत्ना-
 वली ।

वातिहन्तः, पुं, वातीपुः । इति विकाराशेषः ।
 वातीर्थ, स्त्री, (वातस्य इत्यन्विभक्तो विभक्तः । वात्
 + अच् ।) वातीपुः । इति शब्दरत्नावली ।
 वातुण, पुं, वाता । इत्यनरटीकायां भरतः ।
 वातुणः, वि, वातारिवाताश्वः । अश्वः । इति
 आश्वोक्त्यायां भरतः ।

वादिनि, स्त्री, मन्त्रुक्तिः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाद्वु इति भाष्यः ।

इति श्रीमैत्रेयस्मृतौ ५ अध्यायः ।
 वातायनः, पुं, (वातायने अयने मतिथौ ।)
 श्लेष्ठः । इति विकाराशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातायने इति । वात् + आयु-
 ष् ।) कुम्भीः । इत्यनरः ।
 वातायि, पुं, (वाताय वातायिभ्य आदिः ।)
 वातायिभ्यः । इति शब्दरत्नावली । (अन्व-
 चोर्धो घटा,—

वातूलः, पुं, (वानानां समूहः । “वातातूलः ।” ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ऊलः । यद्वा, वाताः खन्यस्मिन्निति । वात + “सिन्धादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् । “वातदन्तवलेति ।” ऊङ् । यद्वा, वातानां समूहः वातं न सहते इति वा । वात + “वातात् समूहश्च । वातं न सहते इति च ।” ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्तिको ऊलच् ।) वात्या । वातासहो, त्रि । इत्यमरः ॥ “वात्या वातसमूहः । अत्र जनखलादिगौरधवातादिति ऊलः । वातासहो वानतयेत्यासहः । वाइया इति खातः । अत्र गोविकारादिना ऊलः वातूलः । वातेर्नाञ्जीति तुल्ये ह्रस्वोकारवानपि वातुलः । वातूली वातुलीरपि स्यादिति द्विरूपकोषः ॥ उन्मत्तेऽपि वातूलः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातोना, स्त्री, (वातमूनयतीति । ऊन + अण् ।) गोजिह्वास्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुहौने, त्रि ॥

वात्या, स्त्री, (वातानां समूहः । वात + “पाशादिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वातसमूहः । यथा,—

“आसङ्गिनी च वाताली स्यात् वात्या वातमखली ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ३ । १७ । ५ ।

“ववौ वायुः सुदुस्पर्शः फेलाारानीरयन् सुहृः । उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥”)

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + “गोत्रोचोद्धृति ।” ४ । २ । ३६ । इति युञ् ।) वत्ससमूहः । इत्यमरः ॥ (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटलसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

“नागरातिविद्यासुक्तं पिप्लव्यो वात्सकं फलम् ॥”)

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) रसविशेषः । यथा,—

“वात्सल्यशान्तौ तु रची शङ्करः कौशिकः स्तुतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एतद्रसाधिकारी यथा,—

“शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकौर्त्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्तुताः ॥

मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्यान्मधुमङ्गलः ।

सखीयूथोऽङ्गुते ज्ञेयो वीरे चारणगोष्ठ्याः ॥

करुणी वत्सश्चादिर्जटिलाद्यास्तु रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ॥

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभक्षे परिकीर्त्तिताः ।

ब्रजस्या नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥”

इत्युज्ज्वलनीसमयिः ॥

(वत्सलस्य भावः । वत्सल + ष्यञ् ।) वत्सलस्य भावे, स्त्री ॥ (स्रोहः । यथा, भागवते । ४।६।३४।

“चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्यमोक्तमङ्गलम् ॥”)

वात्सीयुञ्जः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौन्मथवनभार्गवजामदक्याप्रवत्प्रवराः । इत्युदाहृतत्वम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो यूनि फक् ।) सुनिविशेषः । तत्पर्यायः । मन्द्नागः २ पञ्जिलः ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्त्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

“वात्स्यायनमयमसुधं

वात्स्यायनरेण दत्तकाचार्यान् ।

गणयति मन्मथतन्त्रे

पशुतुल्यं राजपुत्रञ्च ॥”)

वादः, पुं, (वद् + षञ् ।) यथार्थबोधेच्छो-र्वाङ्मम् । यथा,—

“विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-
दियोः ।”

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । इति गीतमसूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।

“सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यश्चैवाहमर्जुन ।।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ॥

“प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितखा-
खास्तिसः कथाः प्रसिद्धान्तासां मध्ये वादो-
ऽहम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कतश्च स्वपक्षः
स्याप्यते परपक्षश्चलजातिनिग्रहस्थानेदूष्यते
स जल्पो नाम । यत्र त्विकः स्वपक्षं स्थापयति
अन्यस्तु क्लजजातिनिग्रहस्थानैस्तत् पक्षं दूषयति
न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितखा नाम कथा ।
तत्र जल्पवितखे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः
शक्तिपरौचामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः
प्रियाचार्ययोर्न्ययोर्वा तत्त्वनिरूपणफलः ।
अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्महिभूतिरित्यर्थः ॥” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी ॥ (“तत्र वादः । वादो
नाम यः परस्परं सह शास्त्रपूर्वकं विशदय
कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो
वितखा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।
जल्पविपर्ययो वितखा ।” इति चरकं विमान-
स्थानेऽध्याये ॥)

वादकः, त्रि, (वाद्यतीति वद् + णिच् + ण्युल् ।)

वाद्यकरः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १३ ।

“कचिन् वृत्तसु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।

श्रुशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ ॥”)

वक्ता । वदघातोः, कर्त्तरि ण्युल् (ण्युल्) प्रत्ययेन
नियन्तः ॥

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + ण्युट् ।) वाद्यम् ।

(यथा, संगीतदर्पणे । ३३ ।

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालञ्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥”)

वा(वा)दरं, त्रि, (वदरात् वदराकारकार्पास-
फलाद्भवम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-
वस्त्रादि । इत्यमरः । २।६।१२१ ॥ वादरायाः
कार्पास्या चातं इत्यर्थे णप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्पास-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदरीवृक्षः । कुलगाह
इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, सन्धत्यवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्याः । वदर +
अच् । ततः टाप् ।) कार्पासवृक्षः । तत्पर्यायः ।
कार्पासी २ स्रजपुष्पा ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५
तुण्डिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च
कार्पासीशब्दे द्रव्याः ॥

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-
तीति । वदरायण + अण् ।) आसदेवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे ङ् ।)
आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-
यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे ङ् ।) शुकदेवः ॥

वादरिकाः, त्रि, वदरचयनकर्त्ता । वदरं चिनीती-
त्यर्थे ष्यिकप्रत्ययेन नियन्तः ॥

वादलं, स्त्री, मधुघटिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [न्], पुं, (वादं वदतीति । वद् +
णिनिः ।) जिनभेदः । तत्पर्यायः । आर्हतः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, खनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वल-
शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वादान्यः, त्रि, (वदान्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।)
वदान्यः । बहुप्रदः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वादराजः, पुं, मत्स्यभेदः । वीयानि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, त्रि, (वाद्यति अक्रमुच्चारयतीति । वद् +
णिच् + “वसिप्रियणीनि ।” उणा० ४ । १२४ ।
इति ङ् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादिनं, स्त्री, (वाद्यते । वद् + णिच् + “भूवादि-
गुभ्यो णिञ्म् ।” उणा० ४ । १७० । इति
णिञ्म् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । २४ । ७ ।

“अवादयंस्तदा योनिं वादिनामि धनाधनाः ॥”
वादिनोऽर्थिनश्चायते इति । त्रै + कः । अर्थि-
रचके, त्रि । यथा, वक्रोक्तिप्रश्नाशिकायाम् । २६ ।

“क्षत्वा त्वं पणवञ्चितं नहि मया दूनेन न
प्रीयते
नेवाहं पणवः कश्चोदरि चितः श्रव्यो विधातुं
त्वया ।

किं वादित्रविवक्षयात्र दयिते को वादिनश्चायते
स्तथा निर्मितशैलराजस्तु इत्युक्ताञ्जग-
दूर्जटिः ॥”)

वादिः, क्री, वदरीसदृशःफलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

वादिः, [वृ] पुं, (वादिषु वक्तुषु राजते इति । राज + क्त्वि ।) मञ्जुश्रीः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वादिः, त्रि. साधुवादी । इति शब्दमाला ।
वादी, [वृ] त्रि, (वदतीति । वद् + क्त्विनिः ।) वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च ह्यन्वात् खलाखण्डं न क्रीवं न कृताञ्जलिनम् ।

न सुक्तकेशं नासीनं न तथाप्रसीति वादिनम् ॥”
अर्थः । विवादकर्ता । फरियादी इति पारस्यभाषा । यथा, सभापतिः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योऽप्यस्तु वादिनः । न रजितो दिनस्यान्ते दद्याद्दृष्ट्याय वेतनम् ॥”
वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ।

“अथ विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।
“अथिना संनिवृत्तौ वा प्रत्यर्थिप्रतिपक्षौ वा । यो यन्वार्थं विवदते तयोर्जयपरानयौ ॥”

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।
“मनुष्यनारदश्चैव परदाराभिमर्षणे ।
अभयमभयौ चैव कन्याहरणदूषणे ।
प्राच्ये कूटकरणे वृषदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेन स्वयम् ॥”

भाषावादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।
परार्थवादी दण्डः स्यात् अवचारेण विव्रयन् ॥”
नारदः ।

“पूर्ववाद् परिच्यय योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वाद्गंक्रमणाञ्जिहो हीनवादी न वै नरः ॥”
प्रत्यर्थी यदि कश्चिन् कालं प्रार्थयते स लभते ।
अर्थो तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव हन्वादिनि

तेन कालो न प्रार्थनीयः । तथाह ।
“प्रत्यर्थी लभते कालं चरुं सप्ताहमेव च ।
अर्थो तु प्रार्थयन् कालं तन्नुष्णमादेव शीयते ॥”

इति न पक्षार्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“भाह्वगस्त्रियपाशुपयोगीभिशामात्यधे स्त्रियाम् ।
विवादेन च स रय कालोऽन्यत्रेऽप्या खनः ॥”
अथ भाषावादः । तत्र भाषागुरुपमाहृतः

वाजायवदृशस्यै ।
“पतिवादीयनिर्मुक्तं माधं सकारमान्वयम् ।
निशितं लोकमिच्छेत् पथं पक्षविधौ विदुः ।
सत्यावरः प्रभुत्वाथं निःसन्दिग्धो निराश्रयः ।
विरोधित्वात्सर्वेषु विरोधिप्रतिरोधकः ।
यथा तैर्निशितः पथः क्वचित्तः पूर्ववादिना ।
दशाश्वत्थमन्तर्गं प्रभिवारी तदीतरम् ॥”
नारदोवाच ।

“यत्सु कश्चिदात्मनि प्रतिज्ञा ननुदाहृता ।
कृत्या पीयते वादी तर्जनासुखरी भवेत् ॥”
यथाश्वत्थमन्तर्गं इति शेषः ।

“सुखीयं पूर्वमन्तर्गं भाववादी विद्विष्यते ॥

न दद्यात्तत्रं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”
इति अवचारेण तन्वम् ॥

वाद्यं, क्री, (वद् + क्त्वि + यत् ।) वाद्यन्ति ध्वनयन्ति यत् । वाजना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वादित्रम् २ आतोद्यम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,
“तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुरणादिकम् ।
वंशादिकन्तु शुभिरं कांक्षताजादिकं चनम् ॥”
इत्यमरः ॥

“इदं ततादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्दद्वयवाच्यम् ।
‘इदं चतुर्विधं वाद्यं वादिनादिदिनामकम् ।
वाद्यमितिसमस्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ।’ इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

अथ वाद्यानि ।
“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
तत् शुभिरमानहं चनमित्यं चतुर्विधम् ।
तत् तन्वीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुभिरं तथा ॥
चर्मामनहमानहं चनं तालादिकं मतम् ॥” * ॥
तत्र तत् यथा,—

“अलावणी व्रजावीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।
विपक्षी वल्लकी ष्येष्ठा चित्रा प्योषवती जया ॥
इस्तिका कुलिका कूर्मी शारङ्गी परिवादिनी ।
त्रिशूरी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च टंसवी ॥
औदुम्बरी पिनाकी च निवन्धः शुष्कलक्ष्मणा ।
गदावारणहस्तश्च रत्नोऽथ शरमखलः ।
कपिलासो मधुखन्दी योगेत्यादि तत् भवेत् ॥”

अलावणी यथा,—
“कनिष्ठिका परिधर्द्धिमधच्छिद्रेण संयुतः ।
दृश्यद्विमितो दृष्टः खादिरो वेणवोऽथवा ॥
अधःकरभयानूर्ध्वं ह्यनावकाभिधोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्चिदोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम् ॥
निवेश्य शुभ्रिकां भद्रालायुख्यं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृष्टपकं मनोहरम् ॥
तुम्बिकाधेधमथेन दण्डच्छिद्रे तु निर्मिताम् ।
अलायुमध्यगां लौघीं कृत्वा सव्यान्तु काष्ठिकाम् ॥

तथा संवेष्टा तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।
यथा स्यात्तत्रावायुस्त्वस्य करभोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलिषु संव्यासायुं सव्यास्य वन्दयेत् ।
निशान्तनिर्मिता पट्टमयी खञ्जलाथवा ॥
सप्तः छप्ता दृष्टा तत्र ततो देया विषयनेः ।
सप्तमस्यसंयोगेन्यान्वालावणी प्रकीर्त्तता ॥
विष्टुना न मसुचैतं तुमं दिःस्त्रिषु वक्ष्ये ॥
मध्यमानामिकाभाष्य वाद्या इतिरयमादिना ॥
तारे मन्त्रे च योगे च विख्याते विष्टुरित्येति ।
तुमोपकं समुत्पद्य रामाङ्गुलेन धारयेत् ॥
गतमाभिस्तु सन्तोषिः सत्यच्छिद्विधीयते ।
दिग्गरो दक्षिणः पार्श्वोऽस्य चतुःसरः ॥
अलावणी मित्या शोभाः यथाश्वत्थमन्तर्गः सराः ।
रामादित्येया रामे भवेत् यद्वादिदीप्तः ॥

अंशान्वासविमेदाच्च तथात्रापि विधीयते ।
इयमलावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥
प्रत्यक्षा वारदा देवी वीणाखण्डे संस्थिता ॥”
इत्यलावणी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभया-
नोक्तम् ॥ * ॥ शुभिरं यथा,—

“वंशोऽथ पारीमधुरीतिशिरीशृङ्गकाहलाः ।
तोडुक्षीसुरकीयुष्काश्रङ्गिकाखरनाभयः ॥
शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथापरः ।
एते शुभिरमेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥
वक्तुः सरणश्चैकपर्वदोषविवर्जितः ।
वेणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
राजतस्मान्नवो वापि लौहजस्काटिकोऽथवा ॥
कनिष्ठाङ्गुलिसुख्येन गर्भरन्ध्रेण प्रोधितः ।
शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
वंशेनेव मनोऽपीति मतज्ञसुनिनोदितम् ।
ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तितः ॥
तत्र त्वक्का शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ॥
पञ्चाङ्गुलानि संव्यस्य तावदन्धाणि कारयेत् ।
कुर्वीततथान्यन्धाणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
वदरीवीजतुल्यानि संव्यस्याहार्द्धमङ्गुलम् ।
प्रान्तयोऽन्वयनं कार्यं खरादेर्गाहृदतवे ॥
सिक्चकेन कला देया तेषु सुस्वराता भवेत् ।
पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिदृष्टितः ॥
यद्दङ्गुलानि नाग्ना स्यादद्यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥
तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्तिते ॥
एकाङ्गुलो ह्यङ्गुलस्य त्र्यङ्गुलस्यतुरङ्गुलः ।
अतितारतरत्नेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः ॥
सप्तानन्दस्तथा नन्दो विणयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिसम्पताः ॥
दशाङ्गुलो सप्तानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विणयः परिकीर्त्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
प्रसा रत्नो रविर्विष्णुः क्रमाच्च व्यवस्थिताः ॥
नैविष्यं प्रोदता चापि नुस्वरत्वस्य प्रोधता ।
साधुर्मिति पञ्चामी पुनस्तुतेयुग्जाः स्तुताः ॥
श्रीकारवङ्गुलः सत्वो विस्तरः स्फुटो लघुः ।
अमधुरास्य विज्ञेयाः गद्दीपाः कुसुमते क्रमान् ॥
तथा प्रयोगवाङ्मनसपता गीतवादिने ।
रभिर्दोषैर्धुनोऽतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥
खानकादिलयाभिज्ञो गमकाण्डः स्फुटाचरः ।
श्रीप्रसक्तः कृताभिधो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रसुक्तिर्दमस्तुक्तिश्च सुक्तिश्चैवशुभैर्गुणाः ।
सुत्यागतं सुस्वरं अङ्गुलीमावर्त्तयिष्या ।
समस्तममरुद्भागं रामरागाद्यैरिष्या ।
क्रियाभागाविभागात् दक्षता गीतवादिने ॥
सम्पत्ते चापि सुःसामे नन्दनिर्मिताङ्गुलिदृष्टः ।
नागुलीं नागयाह्वं तदोवाः-रादयं तथा ॥

वाद्यक्रय युग एते मया संश्लेष दर्शिताः ।
 इति वंशः ।
 कादला खी निग्नः । तीक्ष्णी सुरली युका
 इत्येते च विद्यां मन्मथरागां नाभिरिष मर-
 नाभिः विद्यां वन्दते । इतरेषां विस्तरभया-
 भीकम् । * । आनहुं यथा,—
 “आनहुं महंलः त्रैयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ।”
 अथ च ।

“मुरजपटपटका विमको र्पवाद्यं
 मगवधनमदङ्गा लावशाङ्गविकल्पः ।
 करटकमठगरी स्यात् कुडुका कुडुका
 भननमुरलि भलो दुकली दौल्लिखाना ।
 टमरटसुकिमडुदुः कुडुलीकडुनामा
 रगमभिषटपाद्यं दुदुभी च रजश ।
 कश्चिदपि दुदुकी स्यात् दुदुरं चाप्युमाङ्गं
 प्रकटितमनयनं वाद्यमित्यं जगताम् ।
 निपुरमथनककुक्ताख्ये तत्रयाद्ये
 मनमगनुषिरयानहमित्यं घनच । * ।

महंलः सादिरः त्रैलो हीनः स्यादन्वदारुजः ।
 रक्तघन्तगणो वाद्यो गभीरधनिरुचकैः ।
 साहं हस्तप्रमाख्यु वैर्षमस्य विधीयते ।
 त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ।
 दक्षिणश्च भवेद्दीनमेकेनाहं द्रुवेन वा ।
 करयानहवदनो मध्ये चैव पृष्ठभवेन् ।
 गण्णसौथी भवेत् चक्रतन्त्रं करयं मतम् ।
 सत्तिका निमित्तस्यैव रट्टः परिकीर्तितः ।
 पातयेन् खरलिं वाद्यं मादनार्थं महंलै ।
 विभूतिगैरिकं भक्तं केन्द्रेण च सक्ततम् ।
 यद्वा निपीटकं देयं जीपनीषत्तमित्रितम् ।
 संचमेकत्र पिष्टन्तमिषः खरलिरुचते ।
 वामास्यै पूरिकां हत्वां लेपं द्वाक्ष दक्षिणे ।
 मयं महंलकः प्रोल्लः संवेवाद्योत्तमो मनः ।
 अस्थ संयोगमायाय नमं वाद्यश्च शोभते ।
 इतद्देवे शौककाष्टे इलमहाङ्गुलं विदुः । * ।
 तद्विधेर्वैमिनि ज्ञेयाः पादुवर्णा रट्टङ्गणाः ।
 यो रं टि' धिकटकाही ताकं रं रं घोमं धिधि ।
 सभं भिं नं गटं रं धा जूटपादा मता अमी ।
 तथं यो टि' तच्छ धी ही रं रं धिग् यो ततं
 तधि ।

तच्छ तं धं धिरीं तधि पादुवर्णै त्वयं क्रमः । * ।
 मथा च यतिमाने पादुवर्णः । इतन्तयेषां
 इमथयेषां धो धो धिक तादिका धोषां धोषां
 तच्छ तना धिका धोषा दन्त ताधि धि धिधि-
 त्वता रट्टया धोधिक् धोषां धोषा इगतता
 इगतता इगतता धि । इति यतिमानपादु-
 वर्णः । * ।

“धितोद्वेष्यैरी गजरी रूपकं धुरा
 मरुः सारिगोमी च सारश्च कतिपयं यथा ।
 यद्गुरुं रणरश्च मरुत्वा सादर मरुताः ।”
 यथा रं साद इत्येकताकां यतिः । * ।
 योषवाद्ये यथा । इति मथो तद्विक तद्विक रं
 य रं य रीति योषि तच्छ तच्छ यति धिधि

दियां दिलां टटुनकि टटुनकि तद्वदु तद्वदु
 खयटक् खयटक् तमिनमि तमिनमि रं रं रं
 रं रं रं रं ता नथा । इत्योद्ववाद्यम् । * ।
 अवच्छेदवाद्यं यथा । रं घानः रं घातः धिधि
 धिधि दिगां रं घानः । इत्यवच्छेदवाद्यम् । * ।
 गजरवाद्यं यथा । चौकटे च नेत्र टि' डे' मथो
 गयोद्व टेद घोमतकि धिक्नकि धिक् टिङ्गन
 धि धि कटनक चौक तधि कटनक् कतपो
 गतप्रीम् । इत्येकताकां गजरः । * । रूपक-
 वाद्यं यथा । तच्छ धिक् तच्छ धिक् यवितकि
 यवितकि धिक् रं घानः । इति रूपकवाद्यम् ।
 धुवकवाद्यं यथा । तच्छ तच्छट धिक् धिक्कट ।
 इति निवारताले धुवकः । * । गलपो यथा ।
 तद्विद्धि धिक्कतक तधिगज गं या या दे' तथा
 टिङ्गन । इत्येकताकां गलपः । * । सारिगोमी
 यथा । योङ्ग टिङ्ग तच्छ धिक्क नकाधक तच्छयो
 घटङ्गन घटङ्गन घोमककथोः । इति प्रथम-
 खण्डः । * । टिङ्गयोः धिखोचः टिङ्ग टिङ्ग दक्क
 तगदक्क धिक्क तद्विरक्क रं महं गखो गखीक
 तक् तक् धिक्कन धिक्कन धोद्विन धोद्विन धोद्विन
 खोग गल खोग खोचट गं टगे' खोचटन
 इत्यस्य छन्दनम् । इति सारिगोमी । * ।
 नादो यथा,—

“हांकारत्रिनयं पूर्वं रं धिगिति तत्तच्छयम् ।
 रं रं धिक्कनयं यत्र इति नादः शचीप्रियः ।”
 इति नादः ।
 “इतं मानसमारुखं शुद्धं जूटविनिमित्तम् ।
 सप्रपद्यमयं वाद्यं करिभं तद्विद्योषते ।”

इतमानहान् प्रतिताले यथा । तच्छ तच्छत
 तच्छ तच्छ दिदं धिगनयो धिगनयो धिक्क
 धिक्क धिक्क धिक्क नमि नगमि धो धो धि
 धि धिः रं रं धिक्क यो यो धो चत्योच
 ननियो ननियो धोच धोच डेटि डेटि धोच
 धोच तटि तटि तटुक गीं गीं धमि धमि तत
 तधे तधे तत तमि डीणडी धोम धोम धो धोम
 मथो मथो तत्ताता ।

“इति सप्तपदाणाहुः कथितं वाद्यपटिताः ।
 प्रतितालेन तालेन पादवर्गममासनः ।
 गन्धन्पतिना पूर्वमुक्तं शीलाख्यननेने ।
 सुधर्मारुगनाथश्च करोमं प्रकटीजनम् ।”
 प्रहरमं यथा । धोमका तद्विकथा मकटग
 गीं रं धोम दिद्विक धिक्क धिक्कटिच । इत्येक-
 ताकां प्रहरमम् ।

“सादं विमुचयेन वेन छन्दनं तद्विगद्यते ।”
 यथा । तद्विधो दिन टिङ्ग ततः । इति छन्दनम् ।
 “कलागो विस्कारश्च टाकागो चाहंटाकली ।
 नोताटा कलिका चैव गोमुदी सुरनधाया ।”
 कलागुजवाद्यं कौश्यादन्म् । महंलः त्रयोदशा-
 ङ्गुलामम् । द्वादशाङ्गुलं तद्विककटगः । सुरन-
 धायाद्विद्वान्नामसुतः यद्विद्वान्नामसुतः ।
 सुरनः । महंलसुरनकीर्यं मेशः । * । यत्र
 यथा,—

“नदुरक्तं विस्कारं विधिषं घनवाद्यकम् ।
 गोताद्वगमसुरक्तं विस्कारं तापमं त्रयम् ।
 करनानः कांस्यवली यथयद्योप सुत्तिका ।
 कलिका पटपादाय पट्टागोषच धर्भरम् ।
 कल्लकानातच मञ्जीरकर्मसुदुर इत्यपि ।
 द्वादशैते सुनोद्वेष कथिनां घनयं कलाः ।
 त्रयोदशाङ्गुलयामौ वृहकांस्यविनिमित्तौ ।
 मध्यसुयी कनाकारौ तन्मध्ये रण्णुनिकौ ।
 पङ्गिनीमथमदशौ कारायां रण्णुयानिगौ ।
 करतलाङ्गुभौ वाद्यौ पादु भनटकेरिति ।
 यद्वा त्रयोदशयथयामं वक्रययोन्मितम् ।
 यथयथकगम्भीरं मथे च यथयथकम् ।
 विद्वन् वक्षुलं निम्नं यथयथमितं ततः ।
 टुञ्जतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गनमाकृतम् ।
 अत्यन्तपेथीनद्वन्द्वप्रुहकांस्यविनिमित्तम् ।
 संरक्ताङ्गुलिस्तुभ्यम्भुदीधमधुरधनिम् ।
 घना निसा विमरंक्तं टटुं शुक्लं मनोहरम् ।
 काष्ठीरादिमसुद्धतं तालमाहुर्मनोपियः ।
 सुगाहं दक्षिणं तालं ततो हीनश्च वामकम् ।
 कुञ्जोत तद्वयं कार्यं तर्क्यन्नुद्योगितः ।
 वामश्चान्यतालस्य मध्यमं यतिनादितम् ।
 नित्यं गृह्यतालस्य परिवर्षेण तालयेन् ।
 तालादौ वाद्येचैव प्रुतदीर्घलघुद्वैतैः ।”
 इति करनात्मविशेषः । कर्षरीधनविशेषः । उद्वु-
 रश्च घनविशेषोऽन्तरैरेषान्तपुलिङ्गः । अन्तरै-
 लक्षणं विस्तरभयाभीकम् । * ।
 “यतिगयाः सत्यभामायाः कालिन्दीमिन-
 विन्दयोः ।

जामवत्या नायजित्या लघुवाभद्योरपि ।
 हृण्णस्याटमार्थिणां पुरोदाधमदोत्तये ।
 ततं शुषिरमानहं घनय युगमथ्वनाः ।
 अवाद्यप्रमं गानमिनि पौरालिकी श्रुतिः ।
 ततं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाश्च श्रौषिरम् ।
 व्यानहं राखवानाङ्गु किलरासां घनं विदुः ।
 निजावतारे गोविन्दः स्वर्गमेवानयन् शिवा ।
 यावन्ति वाद्यभात्यानि रामरावस्योर्धुधि ।
 तावथो नाभवन् सेनाः बुदपात्तयमदरे ।”
 क्लिष ।

“कलिन्य द्रुक्कम्पनतो मरेण
 रट्टे सरारेर्मथनात् सुरेण ।
 अमृतादेरपि सिंहादेः
 सा मथवन्तीति कलादवादः ।
 इति मेशानां योऽद्वाररः स सिंहादः ।
 ततादिभिरेभिपदुमिधांतेकमनां सिंहादे च
 यथदन्तोपादमभुङ् । सिंहादेन मथ वाद्यं
 यथविधं भयनीदरः । इति मेशानहामेदरः ।
 विदुमथे वादनरुपं यथा,—
 “अन्तोपदारी विधिषे रं मथोराभिरयथैः ।
 गोतादिपद्व्यादेकीययमाधुतं रण्णु ।
 इत्युत्तराय गोविन्दं मीकटापरनीपुल्लैः ।
 सुधर्माद्वैतं मथो मीकटापुत्रममम् ।
 धिधा च दिदं दैभेयः सायनाङ्गुलयेद्वैः ।

तोषितो भगवान् विष्णुर्देवात्मभिमत् फलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संस्तुतिर्संस्तवैः ।
तोषितोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति जना-
र्दनः ॥”

इति वद्विपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वादविधिर्यथा,—
“ततः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादित्रमङ्गलेः ।
सर्वगन्धांस्ततो गृह्य इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे शैलाक्षीस्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषगृहे वादविशेषनिषेधो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“श्रिवागारे भल्लकश्च स्रुवागारे च श्रद्धकम् ।
दुर्गागारे वंशीवाद्यं माधुरीश्च न वादयेत् ॥”
भल्लकं कांस्यनिर्मितकरनालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्निं च कारयेत् ।
विरिञ्चेश्च गृहे ऽङ्गां घण्टां लक्ष्मीगृहे त्वजेत् ॥
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाष्यं, क्ली, (वाद्यं वादनीयं भाष्यमिति ।)
वादनीयपात्रम् । सुरजादि । यथा,—

“पुष्करं करिष्णुनामे वाद्यभाष्यमुजे जले ॥
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वाद्यभाष्यमिदं देवि ! नानास्वरसमन्वितम् ।
भेरीपटहसंयुक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति दृष्टान्तिकेश्वरपुराणे लडुगोत्सवपद्धतिः ॥
वाध, षड विद्यतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ऋ.
अववाधत् । उ, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वाधुष्यं, क्ली, विवाधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधूः, पुं, वधिञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वाग्नीनसः, पुं, वाहूर्गणसः । खड्गौ । इति हला-
युधः ॥

वानं, त्रि, ऋ वै शीपणे + क्तः । अर्दितश्चेति
नत्वम् ।) शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनस्तेदमिति । वन +
अच् ।) वनसम्बन्धी ॥

वानं, क्ली, (वा + ल्युट् ।) स्यूतिकर्म । कटः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंयुत-
वातोर्मिः । सुरङ्गा । सौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरजं तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थे जातः । अच् ।) मधूक-
वृक्षः । (अस्य पन्थायो यथा,—

“मधूको गुरुपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुष्टो लो जललेत्रमधूलकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पलाशवृक्षः । (अस्य पन्थायो यथा,—

“वानपोषः पलाशः स्यादानप्रस्थस्य किंशुकः ।
राजादगो जलवृक्षो हस्तिवृक्षो हस्तोऽपरः ॥”
इति वैद्यकरजमालायाम् ।)

दानीचायमः । इति विश्वमेदिनी । ॥ ॥ पुष्प-
सुन्ध्याय वनवासं कृत्वा अष्टदशपञ्चलादि भक्ष-
यित्वा ईश्वराराधनं करोति यः स वानप्रस्थः ।

स च द्विविधः । अथ कृद्ः दन्तोदूखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

“भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसी मनः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्याचीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वस्ये तन् श्रद्धयन्तु महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् स ह्येव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी ।
अफालशृष्टेनार्णोश्च पिण्डदेवातिथीस्तथा ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् प्रसश्रुजटालोमभृदात्मवान् ।
दान्तस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिगृहात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य षष्ठां वा कुर्व्याद्वाग्नपरिग्रहम् ॥
कृत्यं त्वजेदाश्रयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासे तु वाग्नीयादह्नोऽखलिको भवेत् ॥
चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म्म कुर्व्यात् फलादिना ।
श्रीशु पश्चान्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।
आर्द्रवावास्तु हेमन्ते योगाभ्यासादिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।

“जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूश्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयोः मूलं नीवारफलवृत्तित्वा ॥
प्रतिशिडान्निवृत्तश्च त्रिचानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।

“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ।
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिक्षात्मदर्शनम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पिण्डदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिषवणशानं जटावल्कलधारणम् ।
वन्यजेद्द्विगवित्वं वानप्रस्थविधिसव्यम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

अपरं च ।

शाम उवाच ।

“एवं गृष्टाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्वनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्णरीकृतविग्रहः ॥
शुक्रमघस्य पूर्वांशे प्रशक्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरण्यनियमांस्तपः कुर्व्यात् समाहितः ॥
फलशानानि पश्चाच्च नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारी भवेत्तेन पूजयेत् पिण्डदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्षयेत् सरान् ।
यामादानौष पाग्नीयादष्टौ प्रासान् समाहितः ॥

जटाश्च विभ्रयान्नित्यं नखरोमाणो नो तज्जन ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्व्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
अग्निहोत्रन्तु जुहुयात् पञ्चयज्ञं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैत्रिविधैर्मेधैः प्राकमूलफलेन तु ॥
चीरवामा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः ।
सर्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिगृह्यविवर्जितः ॥
दर्शनेन पौर्णमासेन यजेत् नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्ट्या आवणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥
उत्तरायणस्य क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ।
वासन्तशारदेर्मेधैर्मुन्यत्रैः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्नित्यं पृथक् ।
देवनाभ्यश्च तदुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥
श्रेष्ठं सप्तभुञ्जीत लवणञ्च स्वयं कृतम् ।
वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि करणानि च ॥
भूस्त्रुयं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमश्रीयान् उतुश्च्यमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुण्याणि च फलानि च ।
आवणे चैव विधिना वर्द्धं परिचयेत् सदा ॥
न दृष्ट्वेत् सर्वभूतानि निर्दन्दो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदश्रीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्रानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
यस्तु पत्रया वनं गत्वा मैथुनं कामतत्परेत् ।
तद्व्रतं तस्य जुष्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संसृश्यो द्विजातिभिः ।
न हि वैदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥
अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥
परिवादेऽवधावादेऽनिद्राणस्त्रिपि वर्जयेत् ।
एकाग्रिरनिकेतः स्यात् प्रोचितां भूमिमाश्रयेत् ॥
शुभैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत् ।
शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः ॥
सद्यः प्रचालको वा स्यात् मासवस्यधिकोऽपि
वा ।

पश्यासनिकयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तश्चात्रं समश्रीयात् दिवा वाहृत्य शक्तिनः ।
चतुःकालिको वा स्यात् स्वाहा अष्टम-
कालिकः ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले ह्यण्ये च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्रीयात् यवागुं कथितां तथा ॥
गुप्यमूलफलेर्वापि केवलैर्नयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्नैखानसमते स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्नानासनार्थां विहरेत् न वाचिह्येयस्तुश्चजेत् ॥
श्रीशु पञ्चतपाश्च स्यादथर्वस्वभावकाशिकः ।
आर्द्रवावास्तु हेमन्ते क्रमशो चर्षयंस्तपः ॥
उपसृश्व त्रिषवणं पिण्डेषुश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥
पश्चात्त्रिषुमपौ वा स्यादुक्षपः सोमपोऽथवा ।
पयः पिबेत् शुद्धपक्षे ह्यण्यपक्षे तु गोमयम् ॥
श्रीर्गर्गाशनी वा स्यात् क्रुश्रैर्वा चर्षयेत्सदा ।
योनाभ्याहरेत् वा स्याद्द्राक्षाथो भवेत् सदा ॥

अथर्षिश्चोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥
हृष्याग्निनी सौत्तरीयः शुक्रयज्ञोपवीतवान् ।
अथवान्मोन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनुगिरनिकेतः स्यात्सुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥
गृहमेधिसु चान्येषु द्विषेषु वनवासिषु ।
यामादाहृत्य बान्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनेव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाश्चोपनिषद् आत्मसंविद्ये जपेत् ॥
विशाविशेषान् सावित्रीं रुद्राधार्यं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्याद्वनप्रसन्नया ॥
अग्निप्रवेशमन्यहा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥
ये तु सन्ध्यागममाश्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाश्रमम् ।
ते विशन्ति पदमेश्वरं परं
वान्नि चैव जगतोऽस्य संस्थितिम् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भवं फलादिकं दातीति । दा + कः ।)
स्वनामख्यातप्रभुः । बौद्ध इति भाषा । तत्पर्य-
यार्थः । कपिः २ प्रवङ्गः ३ प्रवगः ४ ग्राखा-
न्तगः ५ वलीमुखः ६ मर्कटः ७ कौशः ८
वनौकाः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० प्रवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ प्रवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गीलाङ्गुलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिशीयः
१८ हरिः १९ तरुन्तगः २० नगाटनः २१
भ्रम्यी २२ भ्रम्यारुः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ क्रिखिः २५ ग्राखान्तकः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्गणने प्रायश्चित्तं यथा,
मनुः । ११ । १३६ ।
“हत्वा हंसं वलाकाश्च वनं वर्हिणमेव ।
वानरं श्येनभासौ च स्पृशयेत् ब्राह्मणाय
गाम् ॥”)
वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) स्त्रीरिच्छः ।
इति राजमाला ॥
वानराक्षः, पुं, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी-
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥
वानराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोभच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।
“अथावतीर्य दृष्ट्वा तु तौ वानरो वानरीश्च वा ।
अवतीर्यस्य मे पादावगृह्णीतावुभावपि ॥”)
शूकश्रिम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्यैवमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
सम्बन्धिनी । यथा, महानाटके ।
“सुग्रीवे करुणा न वा हि करुणा कम्पा धरा
वानरी ।
मध्येषा करुणा तवैव भविता नो वा भवेत्
कुत्रचित् ॥”)

वानरैः, पुं, (वानराणामिन्द्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वानरः, पुं, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हृष्य-
वायु इति ख्यातः ॥
वानस्यत्वः, पुं, (वनस्यतौ भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यादित्येति ।” ४ । १ । ८५ । एणः ।)
पुण्यजातफलवृक्षः । स तु आम्बजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां सम्बद्धः । “दित्य-
दित्येति ।” एणः । वनस्यतिसम्बद्धे, स्त्री । इति
काशिका ॥ वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।
“अद्रिरसि वानस्यत्वः ।”
“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्यत्वः दारुमय-
स्तथापि दृष्टवान् अद्रिरसि ।” इति तद्गाय्ये
महौघरः ॥ यथाच, महाभारते । ३ । २२ । ४ ।
“तस्य सप्तसु यज्ञेषु सत्रमासीद्विरन्वयम् ।
वानस्यत्वञ्च भौमस्य यद्दृश्यं नियतं मखे ।
चमालयूपचमसाः स्यात्स्यः पात्राः सुचः
सुगः ॥”)
वाना, स्त्री, वर्णिकापची । इति जटाधरः ॥
वानायुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
वानायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + उः ।) वनायुदेशोत्पन्नघोटकः । इत्य-
मरः ॥
वानौरः, पुं, वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥ वाङ्मूल इति
ख्यातवृक्षश्च । तत्पर्ययार्थः । वृक्षपुष्पः २ ग्राखान्तः
३ जलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिथाधः ६
नादेयः ७ जलवम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।
तिस्रस्तम्बम् । शिशिरत्वम् । रक्षोघ्नत्वम् । जग-
शीघ्रत्वम् । पित्तस्रक्फक्षोदघनाशत्वम् ।
संवाहित्वम् । कषायलघु । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानौरकः, पुं, (वानौर इव प्रतिकृतिः । इवार्थे
वान् ।) सुजलवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानौरजं, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानेयं, स्त्री, (वने जले भवम् । वन + उण् ।)
कैवर्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥
वान्तः, त्रि, वमितवस्तु । वमघातोः कर्मणि
त्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“हृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समञ्जते ॥”)
वान्तादः, पुं, (वान्तं अन्तीति । अद् + अण् ।)
कुङ्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वांति
इति भाषा । यथा,—
“वान्तिरुल्लेखनं हृद्दिवमनं वमथुर्वमिः ॥”
इति राजमाला ॥
वान्तिहृत्, पुं, (वान्तिं हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
लौहकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
इति भाषा ॥
वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +
कः । टाप् ।) कटुकीरुक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वान्या, स्त्री, (वनानां सम्बद्ध इति । वन + यत् ।
टाप् ।) वनसम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वापः, पुं, वपनम् । वपघातोर्षष्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।
“कालं प्रतीक्ष्य सुखोदयस्य
पङ्क्तिं फलानामिव वीजवापः ॥”
सुखनम् । यथा, मनी । ११ । १०६ ।
“उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ।
क्षतवापो वसेन्नृच्छे चर्मणा तेन संवृतः ॥”
उप्यते अस्मिन्निति । वप् + अधिकरणे षष् ।
क्षेत्रं इति । ५ । १ । ४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
दीक्षितः ॥ नन्वादेर्वयनं वापदृष्टादिदर्शानान् ॥)
वापकः, त्रि, वपनकारयिता । पान्तवपघातोः
कर्त्तरि षकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वापदण्डः, पुं, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-
नार्थदण्डः । वैष्णु इति भाषा । तत्पर्ययार्थः ।
वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदण्डः
५ । इति भरतः ॥
वापिः, स्त्री, (उप्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्
+ “वसिवापियजिराजिन्नशीति ।” उणा० ४ ।
१२४ । इति इण् ।) वापी । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥
वापितं, त्रि, (वप् + णिच् + क्तः ।) वीजाकृतम् ।
सुखितम् । इति मेदिनी । तं, १५० ॥ धान्य-
विशेषे, स्त्री । वाओया धान इति भाषा । तस्य
गुणः ।
“वापितं गुरु तद्वान्यं क्षिप्रिहीनमवापितम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वापी, स्त्री, (वापि + कृदिकारादिति डीष् ।)
दीर्घिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उप्यते
पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापिरपि स्मृता ।
इति द्विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकार्या भरतः ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । नयवर्द्धमानधृतो वापिष्ठः ।
श्रुतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतै-
र्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्वौगः । पञ्चभिस्तुङ्गाः ।
त्रोणाद्दशगुणा वापी । तेन चतुर्द्विंशत् पञ्चत्रिंश-
द्वस्तान्यूनतायां द्वादशशतद्वस्तान्तरान्यूनत्वेन
दीर्घिका । चतुर्द्विंशत् चत्वारिंशद्वस्तान्यूनतायां
षोडशशतद्वस्तान्तरान्यूनत्वेन त्रौणः । चतु-
र्द्विंशत् त्रिंशदधिकशतद्वस्तान्यूनतायां षोडश-
सहस्रद्वस्तान्तरान्यूनत्वेन वापी । इति जला-
श्रयोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्खननफलं यथा,—
“यो वापीमथवा कूर्पं देशे वारिविवर्जिते ।
खानयेत् स दिवं याति दिन्दौ विन्दौ शतं
समाः ॥”
इति कल्पतरु वायुपुराणम् ॥
तत्खनगुणाः ।
“वाप्यं गुरु कटु चारं पित्तलं कफवातघ्नम् ।”
इति राजवल्लभः ॥
तत्खनने दिङ्निषेधो यथा,—
“वापीकूपतङ्गां वा प्रासादं वा निकेतनम् ।
न कुर्याद्दृष्टिकामस्तु अनलानिलने कृतम् ॥”

वायुः

आग्नेयां मनसस्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्माकृतम् ।
वायुयां बलवित्तश्च पीयमाने जले प्रिये ॥
स्यानस्य पावके भागे वापीकूपतद्भागकम् ।
अग्निदाहं सदा कुर्व्यात् समानुषत्तुष्यदाम् ॥
नैर्ऋते पीयमानन्तु व्यात्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तच्छलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥

इति देवीपुराणे गन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥

तत्कारणफलं यथा,—

शूर्मिल उवाच ।

“तद्भागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पितृश्रेष्ठ वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्यार्थस्य कामस्य यश्च सच्च द्विजोत्तम ।
तद्भागं सुप्रभूताम् परमायतनं स्तनम् ॥
देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यचराचसाः ।
पशुपत्निमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाशयम् ॥
हनन्तं तारयते यंशं पश्य खाति जलाशये ।
गावः पिवन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरदन्तौ तद्भागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
येषां शिशिरकांक्षे तु पानीयं प्रति तिष्ठति ।
वाजपेयातिसत्राभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ति चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजस्याम्ब्रेधाभ्यां स फलं वसुपाप्नुते ॥
तद्भागं सञ्जसत्त्वानां जीवनन्तु दिवानिशम् ।
तस्मात् सञ्जसत्त्वानां वत्स तद्भागमिह कार-

येत् ॥

हन्तुं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सावतारः हनः क्रूपः सम्प्रभूतजलस्रधा ॥
यस्य खादुर्गलं क्रूपे पिवन्ति सततं जनाः ।
स नरो विरगो लोके देववद्विभोदते ॥
पीत्वेच्छरसं क्षीरं दधि मधु सुरासवम् ।
नावन् पिपामा नापेति यावन्नोयं न पीयते ॥
जीवन्ति चाज्ञरक्षिता द्विषन्ति वद्व्यपि ।
द्विषन्ति योयरक्षितो दिग्भेकं न जीवति ॥
तस्माद्दाति यो नित्यं पानीयं प्राग्निनामिह ।
स ददाति नरः प्राणान् माभूते च न संशयः ॥
प्राग्निनामन् परं नाम नान्यद्दानं हि विद्यते ।
तस्माद्वापीश्च क्रूपाश्च तद्भागानि च कार-

येत् ॥

महत्तानि च विप्रं यदीच्छेत् त्रियमात्मनः ।
शुभं परनिपानन्तु चः कारयति शक्तितः ।
सन्तारयति भूयोऽपि द्विगुणं तस्य वै फलम् ॥”

इति ब्रह्मिण्युक्तं तद्भागवत्प्रशंसानामाध्यायः ॥
वापीः, पुं, (वापीं अहानीति । हा त्यागं + कः ।
पाने प्राप्येति शब्देनास्य तच्चात्मम् ।) चात्का-
पनी । इति त्रिकाटशेषः ॥

वायुः, स्त्री, (वायुं भवामिनि । वापी + “दिना-
दिभ्यो यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कृष्ठी-
मधुम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ । वापीभये,
त्रि । (यथा, गुप्ते शब्दमात्रे ४५ अध्याये ।
“नादानं वातं वाद् कृपायं शब्दपाणि च ।

वायुः

वातश्लेष्महरं वायुं सचारं कटुपित्तलम् ॥”
वपु + ख्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥
वामं, स्त्री, (वा + “अर्निस्तुसुहृष्टृचोति ।”
उणा० १ । १३६ । इति मन् ।) घनम् । इति
मेदिनी । मे, २६ ॥ वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वसति वस्यते वेति । वम उद्गिरणे +
“ञ्वलितिकवन्तेभ्यो षः ।” ३ । १ । १४० । इति
षः । यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अर्निस्तुसुहृष्टृचिचुभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तूणसुखेन वामं
यापारयन् हस्तमलक्ष्यतामौ ।
आकर्ण्यदृष्टा सकृदस्य योदुः
सौर्वीव वायान् सुयुवे रिपुघ्नान् ॥”)
प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।
“दुःखिनोपाञ्जन्ते पाल्यन्ते प्रत्यक्ष लाल्यन्ते ।
वामाः स्त्रियो विस्मृष्टपशुघ्नानाः सुखं विगु-
णम् ॥”
यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।

“वामा यूयमहो विद्वस्वरसिकः कीदृक् सरो
वर्षन्ते ॥”)
वयः । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।

“भालं वद्विशिखाङ्गितं दधदधिन्नोत्रं वद्वन्
सम्भूत-
कीदृन् कुण्डलिङ्गन्मितं जलधिञ्छायाच्छ-
कण्ठच्छविः ।
वचो विभदहीनकषुकचितं वदाङ्गनाहस्यो वो
भागः पुङ्गवलक्ष्योऽस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)

अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखाद्विद्विः ॥
वामदक्षिणं जलपानभोजननिषेधो यथा ।
दारीतः ।
“न पिवेन्न च सुक्षीत द्विजः सथेन पाणिना ।
नैकदक्षिणं च जलं मूत्रेणावर्जितं पिवेत् ॥”
इति आङ्गिकतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“न वामदक्षिणोद्गत्य पिवेद्दक्षिणं वा जलम् ।
नोत्तरेद्दक्षुपसृश्य वापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्म १५ अध्यायः ॥
“वामः कायो त्रासगोऽपि मांसमद्यादिभुक्तये ।
इतो मया मोहनाय चास्वाकादिप्रवर्तकः ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

(वनगीयः । यथा, षण्माषे । ६ । ५३ । २ ।
“अभिनो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।
वामं दृष्टपतिं नय ॥”
“वामं वनगीयम् ॥” इति महाभ्ये मायगः ।
वनगीयं याचनीयं वदु याचने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञानयः ।)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
दरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य वाम्पतं
निव्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
वयश्च तत्राभिसराम वाम । ते
यदर्थितामी विबुधा व्रजन्ति ॥”)

कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।

“संश्रामन्ति वृहन्सिनः शूरप्रहरणीऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)
वामदक् [शु]. स्त्री, (वामा मनोहरा दृक् दृष्टि-
यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
वृषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
“आगामिप्रतिवन्धश्च वामदेवे समीरितः ।
एकेन जन्मना क्षीयो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)

वामनः, पुं, (वामयति वसति वा मदमिति ।
वम + णिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।

“तदुपरिष्ठात्तस्यव्याशास्त्रायोनिराखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतयः
ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकस्थितिहेतवः ॥”)
इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।

“योमपश्चिमकलास्थितेऽह वा
पङ्कशेषमिव धर्मपल्पलम् ।
रात्रि । तदङ्गलमभूत् जयातुरे
वामनार्धिरिव हीमभाजनम् ॥”
यथाच तत्रैव । १ । ३ ।

“प्रांशुजम्भे फले लोभादुद्गाहुरिव वामनः ॥”
अङ्गोदृष्टः । हरिः । इति मेदिनी । मे, १२६ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २० ।

“उपेन्नो वामनः प्रांशुरमोषः सुचिरर्जितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।
“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वभेदः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १५३ ॥

“एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नैश्च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्द्यादामनं वामनाकृतिम् ॥”
द्वयोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनकथा ॥”
मुञ्जभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“कालियो मणिनामश्च नामशापूरवस्तथा ।
नागस्तथा पित्ररक रत्नापजोऽथ वामनः ॥”
गरुडवंशीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । १०१ । १० ।

“पङ्कविहङ्गनिष्कृमो पैतृयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाश्चतुर्निमित्तोऽनिमिगस्तथा ॥”
द्विरण्यगर्भस्य मुत्तभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।

“गार्गः शृणुस्त्वैवाग्री आग्री वामन इव च ॥”

वामनः

वामनः

वामनः

क्रीडतीपस्यपञ्चतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १७-१८ :

“क्रीडतीपे महाराज ! क्रीडो नाम महा-
गिरिः ।”

क्रीडान्तरो वामनको वामनाद्यन्कारकः ॥
व्यन्कारान्तरो राजन् ! मैनाकः पञ्चतीक्ष्णः ।
मैनाकात्परतो राजन् ! गोविन्दो गिरि-
रक्षतः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८१ । २२ ।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्यतमः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यञ्च वाययं षट् प्रतानिच ।
चतुर्विंशतिखंखातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्राडुर्भावो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रह्लादस्य सुतो यज्ञे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्वलिवैश्वानरप्रभः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यशंसी जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् सेनांश्च समसह-
यान् ।

त्रिलोकान् स्ववशे स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्राद्विदशास्तस्य क्रिकुराः ससुपस्थिताः ।
भरदार्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताहृतः ॥
कश्यपो भायंया साहं तपस्तीपे हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्मात्मा पथोव्रतसमन्वितः ॥
अर्धयामास देवेशं पञ्जनाभं जनार्दनम् ।
ततो वर्णसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तथैवाविरभूत्तस्य देया सह सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षनिर्भरचेतसा ॥
पत्न्या सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥

कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लक्ष्मीश ! सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
संसात्मन् सर्वदेवेश । हृदिसंहारकारक ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सत्यक सूयमानो महर्षिणा ।
प्राह गभीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥
सन्तुष्टोऽसि द्विजश्रेष्ठ ! त्वया भक्त्या समर्चितः ।
वरं वृणोष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेशं भायंया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेशं संप्राप्य त्रिदशं हितम् ॥
कुण्डल्य बलिना देव त्रैलोक्यं निर्वृत्तं वलात् ।
इन्द्रस्यावरधो भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
येन केनात्मसांगेय बलिं निष्कृत्य भयया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि शक्त्या प्राण्यतम् ॥
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तर्पेत्प्राह जनार्दनः ।
संस्तुयमानश्चिदशौ सञ्जैवान्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नक्षरे काये कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भेनापदे भगवान् भूतभावनः ॥”

इति मातृशोचरखण्डे ४८ अध्यायः ।

श्रीशिव उवाच ।

“अथ सर्वमहत्वात् सन्नेलोकसदृशम् ।

अदितिर्जनवामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्णन्दसदृशदुनिम् ।
सुन्दरं पुण्डरीकाक्षं अतिखर्जनतरं हरिम् ॥
वटुवेषधरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदण्डादिचिह्नेनाङ्कितमौश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः साहं नमस्कृत्यैवैवैः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्षयं मया वाद्य नद्वद्रवीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तस्युः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काये बलैर्यज्ञं वर्कते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य दैवपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं ततस्तं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशे समासीनस्तपिभिः साहंमन्त्र्यैः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय दैवराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधना निवेश्य कुसुमासनं ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्चयित्वा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽसि यदर्थं त्वं मासुद्दिश्य द्विजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं त्रिह्रि वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तनुवाच महीपतिम् ।
श्रेष्ठ राजेन्द्र ! वक्ष्यामि समागमनकारणम् ॥
अभिक्रुण्डस्य पृथिवीं देहि दैवपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं मर्हो संदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमशुचमम् ।
यो ददाति मर्हो राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसहस्रं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महीपाल प्रयच्छ वैपदं मम ।
एतदल्पमर्हो दातुं सा विशङ्क महीपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्तत् मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्त्वयैवाह महीपतिः ॥
तस्मै महीप्रदानन्तु कर्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैवराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उपना अत्रवीह्वाक्यं मा राजन् शीयतां मर्हो ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो वृष ! ॥
वश्वित्वा मर्हो सर्वान् ततः प्राप्नुमिप्रागतः ।
तस्मान्मर्हो न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनात्मम भूपते ! ॥
ततः प्रहस्य राजासौ तं गुरुं प्राह धैर्यतः ॥
श्रीतये वासुदेवस्य पुराणं सर्वं कृतं मया ।
अथ धन्योऽस्यहं विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्मात्पयामि राज्यं हि जीवितञ्च महत्तम ।
तस्मादसौ प्रयच्छामि त्रीन् लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितं प्रददौ भूमिं वारिपूर्व्यं विधानतः ॥
परिचीय नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणं वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षयान्तरात्मना ॥
धन्योऽस्यानुग्रहीतोऽसि तप दद्या मर्हो द्विज ।

यद्येष्टं तव विप्रेन्द्र तद्गृह्णाण मर्होमिमान् ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं सकाननमर्होधराम् ।
ससागराश्च सहीपां सदेवास्तुमातुयाम् ॥
पादेनेकेन पुरथो विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं दैवराजं किं करोमीति प्राण्यतम् ॥
तत्र त्रैविक्रमं रूपमौश्वरस्य मर्हो जसः ।
सन्नातुमपि देवानान्महीनाश्च महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् व्रजणः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वामाक्रम्य गिरिञ्च शुभं ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतयोजनमायनम् ।
दिव्यं चतुर्दशै तस्मै दैवराजे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्दनः ।
तद्विस्वरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैव्येश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमनुलं लेभे सानन्दाशुपरिमुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षयान्तरात्मना ।
धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि त्वं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं ममेवैतन् गृह्णाण मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमवयम् ॥
ऊर्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमच्युतः ।
सनत्त्रयग्रहोपेतं सर्वदेवसमावृतम् ॥
पादेनापरिपूर्णाभूदच्युतः स शुभानने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् व्रजा गृहीत्वा स्वं कम-
खलुम् ॥
भक्त्या प्रचालयामास तत्र संस्थितवारिण्या ।
अन्नयमभवत्तोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
तत्तीर्थं मेरुशिखरे प्रापतद्द्विमलं जलम् ।
जगतः पावनाथाय चतुर्दशु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वदन्नुभंदा यथाक्रमात् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यातं गङ्गाजम् खलुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेद्वैवपतेः प्रसुः ।
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाश्च नागानां वादसाम्पतेः ।
राजानश्च बलिश्चक्रे यावदावृतसंभवम् ॥
प्रतिगृह्य बलेलोकान् वटुवेषान् दैवराट् ।
महेन्द्राय ददौ प्रीत्या काशपविष्णुराययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वश्च अथयश्च मर्हो जसः ।
तुष्टुष्टुः स्तुतिभिर्दिव्यैः पूजयामासुरण्यतम् ॥
संक्षिप्य तन्महत्त्वं तेषां मन्दर्शनाय वै ।
संपूज्यमानश्चिदशेरन्तर्धानं यथै हरिः ॥”

इति मातृशोचरखण्डे ४८ अध्यायः ॥ ४ ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—
नारद उवाच ।
“सांप्रतं भगवान् विष्णुस्त्वैतोप्याश्रमं वपुः ।
करिष्यति अगन्तुवामी वठेऽन्यनमौश्वरः ॥
तन् कथं पूज्यकालेऽपि विभुरासीन् त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः कृतवर्षण मे वद ॥
पुत्रस्य उवाच ।
अयतां कथयिष्यामि योर्यं प्रोक्तंशिविप्रमः ।
परिक्रु काये धर्मभूव मद् दक्षिणपानसौ ॥

भोस्ते श्रीवामनान्त शरणागतवत्सल ॥” इति ॥
“एकादश्यां रजन्वांवा द्वादश्यां वाचयेत्
प्रभुम् ।

स्वयंरूपमये पात्रे तान्त्रवंशमयेऽपि वा ॥
कटिकं स्यापयेत् प्रार्थं ह्यत्रिकापादुकास्तथा ।
शुभाच्च वैश्वीं यत्किञ्चिच्च पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चार्घ्येद्वारिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैर्मन्त्रभोगैर्गुह्येदनेः ॥
जागरं निशु कुर्वीत गौतवादित्रनर्तनैः ।
एवमारार्थ्य देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
व्याशार्घ्यं प्रदातव्यं पश्चाद्देवं प्रपूजयेत् ।
गारिकेलेन शुभेण दद्यादर्घ्यं पूर्णवत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय गमस्तुभ्यं क्रान्तचित्तवनाय च ।
इच्छामि मया एकं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्घ्यं गमः ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहश्च नरसिंहश्च वामनम् ।
रामं रामश्च कृष्णश्च कर्मान् दौ बुद्धकल्किनौ ॥
पादयोर्ध्यातुर्नोर्गुह्ये नाभ्यामुरधि कक्षयोः ।
शुभयोर्मं द्विं सर्वाङ्गैश्चयेदाशुमानि च ॥
महापूर्वां ततः कृत्वा गोमर्षीं काशनादिकम् ।
शक्त्याशाय्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मणैश्चापि मन्त्रेण प्रतिशुद्धाति मन्त्रवित् ।
इहाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बुद्धिरो दाता प्रथस्यो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिग्राह्यो तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतिशुद्धाति वामनोऽपि इहाति च ।
वामनकारको ह्यर्थां तेनेदं वामने गमः ॥”
इति ॥

“एवं कृत्वा विधानेन भोजनं पृथदाव्यकम् ।
पूर्वं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुक्षीत वन्धुभिः ॥
यद्वामनपुराण्ये च यद्भवविधोत्तरे व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसारात्प्रिखितं त्विदम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“इच्छीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नदीषु चङ्गमे ।
सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा ॥
पथाश्राप्य विषास्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
स्वर्गपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं हामोदराय च ।
उरु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेज्जगतां पत्युस्वरं विश्वधारिणे ।
इदं योगनाथाय कष्टं श्रीपतये नमः ॥
सुखश्च प्रह्लादाय शिरः सर्वात्मने नमः ।
इत्थं संपूष्य वासोभिराच्छाद्य च घग्दुगुरुम् ।
इत्यात् सुश्रद्धया चार्घ्यं गारिकेलादिभिः फलेः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द उष श्रवणसंज्ञक ।
अर्घ्योषसंज्ञं कृत्वा प्रेतमोक्षप्रदा भव ॥”
इत्यर्थमन्त्रः ।

“हृत्तोपानश्रुगोदानं इत्यादन्न कमरुजुम् ।
विश्वैर्मन्त्रैश्चान्नाय वामनः प्रीयतामिति ॥
इधोदममाशुक्तां गारिकानीं प्रदापयेत् ।

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्या च दानानि दिवाश्राभ्यः प्रदापयेत् ।
कुम्भाज्जागरणं रात्रौ गीतश्रावणमन्वितम् ॥
अह्या परया वृत्तौ निशामनिमिषेक्षणम् ।
प्रभाते भोजयेदिपान् द्वादश्यां पारयं ततः ।
कुम्भान् स्वयं अह्या नत्तु स्वयं सफलतां व्रजेत् ॥”
तस्माद्वात्प्राश्च तत्रैव ।

“एवं कृते तु कालेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिद्विदुः कौकेऽथवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्नरोत्तमः ।
वंशोद्धारकरो सुक्तिं याति पैत्र्याह्वारपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्याश्च न परं परिपद्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्तिं तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्गुणानि रावेन्द्र ! सप्तसप्ततिसहस्रया ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रौडते कालमस्ययम् ।
इच्छाम्य भवेद्वाजा प्रतिपञ्चभयङ्करः ॥
इत्यन्तरथयानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दोषार्थुर्निश्चो भवेत् ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतो जीवेच्च श्रदां शतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिल्लासे १५ विलासः ॥
वामनेत्रं, स्त्री, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं सृष्ट्यं वेन ।)
दोषकारः । यथा,—

“इच्छिन्वत्सिर्महामाया लोलाक्षी वामलोच-
नम् ।”
इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।

“इंशो वैश्वानरस्यः शशधरविलसहामनेत्रेण
युक्तो
वीचन्ते हृन्मन्यद्विशालितचिकुरे कालिके ये
जपन्ति ।”

इति तन्त्रसारे महाकालद्विरचितं श्यामा-
स्त्रीत्रम् ॥ (वामचतुष्टयम्)

वामसूरः, पुं, (वामं यथा तथा जुनातीति । लू +
वाङ्कुकात् रक् ।) वक्षीकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशोखले । २२ । १६ ।
“जटाटवीकोटरान्तःश्रुतनीडायुजाश्च वै ।
प्रकृतवामसूराङ्गाः स्त्रायुगहास्त्रिसषयः ॥”)

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा,
पितृपदेऽपि । २ । १५६ ।

“नामिच्छति काष्ठानां नापमानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥”)

वामवेधशुद्धिः, स्त्री, (वामे प्रतिपूजे यो वेध-
स्तद्विषये शुद्धिविशोधनम् । यद्वा, वामेन विष-
रीतेन वेधेन शुद्धिः ।) सराशुभेयवा द्वादश-
चतुर्धनवमस्यस्यो विद्यहोऽपि यत्रः धदि शुक्ल-
शनिङ्गुजनीवाक्यैरुत्तरदात् सप्तमस्यै तिष्ठति
तदा नराणां अभिसहितफलदाता भवति ।
यदि तु शितशनिङ्गुजनीवाक्यैरुत्तरदात् द्वादश-
मस्यस्यस्यस्यै तिष्ठति तदा नराणां सराशु-

पेजया दधासंरं व्यष्टमपश्चमद्वितीयस्यहोऽपि
यत्रः प्रसुररुद्रदाता भवति । यथा,—

“शितशनिङ्गुजनीवाक्यैस्त इन्द्रनाराणां
व्यसुखनवमस्योऽपीष्टदाता तथैषाम् ।
खसुतनिधनगद्येनृत्तुपुत्रार्थगोऽपि
प्रसुरशुभफलं स्याद्द्वामवेधेन शुद्धिः ॥”
वामवेधत्वश्च द्वाजन्तीति एवमत्रेति वक्ष्यमाण-
वचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यम् ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।
“लाभविक्रमसशुभु स्थितः
शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरेः स्तनतपोलजान्धरो-
र्याकिर्भिर्यदि न विध्यते तदा ॥
द्वानजन्तरिपुलाभखत्रिग-
चन्द्रमाः शुभफलप्रददा ।
स्वातवान्यव्यतिवन्धुधर्मगौ-
र्विध्यते न विवुधैर्यदि यष्टः ॥
विक्रमाय रिपुगः शुभः कुजः
स्यात्तदान्वसुतधर्मगौः खगैः ।
चेन्न विह इन्सुतुर्यसौ
किन्तु धर्मैर्यदिना न विध्यते ॥
स्वानुशुच्यतिस्वायगः शुभो
जसदा न खसु विध्यते यदा ।
व्याप्तत्रिभुवकाद्यनेयन-
शाल्यगौर्विबुधुभिर्नभचरैः ॥
खायधर्मतनपदुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुदन्तुखलत्रिगैर्यदा
विध्यते गगनचारिभिर्नष्ट ॥
व्यासुताष्टमतपोययागो
विह व्यास्तु सिद्धशोभनः स्रुतः ।
नेधनास्ततदुक्तमधर्मधी-
ताभवैरिचक्षुखेचरैः ॥”

इति ष्योतिसत्त्वम् ॥
वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । वम + च्चला-
दित्वात् अच् । टाप् । यदा, वमति प्रतिकूल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वामः कामोऽस्यस्या
इति अर्थे आदिश्वोऽश्च इत्यच् ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गौत-
मोविन्दे । १ । ४६ ।
“द्विष्यति कामपि पुमति कामपि कामपि
रमयति वामाम् ।
मशति सङ्कितचारुपरामपरामशुगच्छति
रामाम् ।”)
दुर्गा । यथा,—
“वामं विद्युत्कल्पन्तु विपरीतम् गौतमे ।
वामेन सुखदा देवी वामा तंन मता मुनेः ॥”
इति देवीपुराणे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“दाकान्तु बालदालिप्यमायाभामपि पूजयेत् ।
शशानमैरर्षी देवीमुत्तारां उदये च ॥
उच्छिष्टमैरर्षी यन्तीं तारां विपुर्मैरर्षीम् ।

वासाचा

यत्नास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ॥
सन्नेत्र पिण्डदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दक्षिण्यमुच्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनान्तु पुर्व्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामाक्षि, स्त्री, (वाममन्त्रि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
यथा,—

“कपूर्ं मध्यमान्यस्वरपरिरक्षितं सेन्द्र-

वामाक्षियुक्तं

बीजन्ते मातरेतत्त्रिपुरहरवधुं त्रिःकृतं वे

जपन्ति ॥”

इत्यादिकपूर्वाख्यस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्याः ।

यत् । डीष् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविषयो

वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“पश्चतत्त्वं खपुष्यश्च पूजयेत् कुलयोधितम् ।

वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्

पराम् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—

“खधर्म्मरक्षिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।

भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥

तत्रशंसा यथा,—

“चत्वारो देवि वेदान्ताः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।

वामाद्यास्तस्य आचारा दिष्टे वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”

इति नित्यातन्त्रम् ॥

“सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।

वैष्णवाद्दुत्तमं श्रैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥

दक्षिणाद्दुत्तमं वामं वामान् सिद्धान्तमुत्तमम् ।

सिद्धान्ताद्दुत्तमं कौलं कौलान् परतरं नहि ॥”

इति कुलाख्यवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ * ॥

तदाचारयुक्तस्य निधिहकर्मणि यथा,—

“न दद्यात् ब्राह्मणो भयं महादेव्ये कथञ्चन ।

वामकामो ब्राह्मणो हि भयं मांसं न भक्ष-

येत् ॥”

तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।

“यत्रासवमवश्यन्तु ब्राह्मणान्तु विशेषतः ।

तत्र गुडार्द्रकं दद्यात् तान्ने वा विष्टजेन्मधु ॥

देशास्तु दक्षिणी भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।

एतद्द्वयन्तु शूद्रस्य नान्येषान्तु कदाचन ॥

वैश्यस्य माक्षिकं सुहृं क्षत्रियस्य तु सायकम् ।

ब्राह्मणस्य गवां चीरं ताम्ने वा विष्टजेन्मधु ।

नारिकेलोदकं कांस्ये सर्व्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”

क्षत्रियवैश्ययोस्तु गौडी माक्षी च शतया तत्र

नयोर्दक्षिणारात् तदभावे अशुकल्पविधानम् ।

तथा च ।

“गोचीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाय्यश्च

वाडुषः ।

वामाचा

वैश्यश्च माक्षिकं द्रव्यं शूद्रः पेश्यादिकं पुनः ॥”

तेन शूद्रस्य नाशुकल्पः ॥ * ॥ कुलाख्ये ।

“जलं चीरं घृतं भस्त्रे मधु मैरेयमैश्वरम् ।

पौष्यं तदभवं धान्यसम्भवं तन्ननिर्मितम् ॥

सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।

मादकं धर्म्मसंभेदात् वर्ज्यामासीत् सुलोचने ॥

ज्ञानेन संस्कृतन्तस्तु महापातकनाशनम् ।

तद्दाने पातकाभावो दिव्यभावविषयं वा ॥ * ॥

माकन्दफलजं रस्यं द्रव्यं सेयं द्विजातिभिः ।

अमादकत्वाद्देवेषु ऐश्वर्यं सेयते बुधैः ॥”

एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं सेयं मादकस्य

पापहेतुकत्वसुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।

“मदां मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-

धनम् ।

शक्त्ये दत्त्वा ततः श्रेयं गुरवे तन्निवेदयेत् ।

तदनुज्ञां सृष्टिं कृत्वा श्रेयमात्मनि योजयेत् ॥”

तेन क्षत्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।

न पाने । यत् ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पत्नित्वा च महीतले ।

उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्धन्म न विदते ॥”

वत्तु चयुष्यांश्चमिपरम् ॥ * ॥ तद्द्वयकरणे

जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।

“मदिरायां मैथुने च जातिचिन्तां न कार-

येत् ॥”

एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“संशोधनमनाचर्य्य स्त्रीषु मध्येषु साधकः ।

आचार्य्यं सिद्धिहातिः स्यात् क्रुद्धा भवति

सुन्दरी ॥”

मध्येषु सुखानुकल्पेषु ॥ * ॥ तथा कुलपूजया-

मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“मधु मांसं विना देवि कुलपूर्णा समाचरेत् ।

जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” * ॥

अथ मांसादिशोधनम् ।

“मांसन्तु त्रिविधं त्रैयं जलखेचरभूचरम् ।

मांसन्तु त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रोतिकारकम् ॥

मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।

उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाठीनरोहितम् ॥

प्रवीणं कण्टकैर्हीनं तैलाक्तं वल्कलेभ्युत्तम् ।

देव्याः प्रोतिकारश्चैव मध्यमं तच्चतुर्विधम् ।

चुद्राणि तानि सर्व्वानि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”

भूचरमांसच ।

“गोमेषांशुलुजापोत्यगोधाजोष्टगोदभवम् ।

महामांसाष्टकं प्रोक्तं देवताप्रोतिकारकम् ॥”

मांसाभावे अशुकल्पः । समयाचारे ।

“लवणार्द्रकपिण्याकतिलगोधूममाषकम् ।

लशुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” * ॥

सुद्रा तु द्विविधा । कुलाख्ये ।

“क्षयरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।

श्वाम् पद्ममनोहारि शर्कराद्वेषं पूरितम् ।

पूजाकाळे देवताया सुद्वेषा परिकीर्तिता ॥”

यामले ।

“भृष्टधान्यादिकं यावत् चर्म्मणीयं प्रकल्पयेत् ।

वामीरूः

तेषां संज्ञा कृता सुद्रा महामोदप्रदायिनी ॥”

तेषां शोधनन्तु स्वतन्त्रतन्त्रे । ॐ प्रतद्विष्णु-

रित्यादि मांसम् । त्राम्बकमित्यादि मीनम् ।

तद्विष्णोरित्यादि सुद्राम् ॥ * ॥ अथ शक्ति-

शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।

“अदीक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिहातिः प्रजायते ।

तत्कथाश्रवणं चेत् स्यात् तत्तत्परागमनं यदि ।

स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्य्येति । कौलिकतन्त्रे ।

“अभिषेकाद्भवेच्छुद्धिर्म्मन्त्रस्योच्चारविन्दुभिः ।

बलाद्वा यत्नतो वापि अभिषेकं समाचरेत् ॥’

अभिषेकमन्त्रस्तु ।

“आदौ वाणीं समुच्चार्य्य त्रिपुरायै समुहरेत् ।

नमःशब्दं समुच्चार्य्य इमां शक्तिं ततो वदेत् ॥

पवित्रीकुरु शब्दान्ते मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।

वाङ्मनायां समुच्चार्य्य शुद्धिमन्तः सुरेश्वरि ।

तस्याः कर्म्मभेदवद्गद्गा मायावीजं समुहरेत् ॥”

इति शक्तिशोधनम् ॥ * ॥

ततः शोधितद्रव्यमर्थ्यं क्षिपेत् । श्रीक्रमे अर्थ्य-

विधौ ।

“पूर्व्वशोधितद्रव्यन्तु गुप्तेनैव च संक्षिपेत् ॥”

स्वतन्त्रतन्त्रे ।

“आद्यद्रव्यमर्थ्यपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।

कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुकुसुमं तथा ।

अर्थ्यं दत्त्वा महेशानि सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥

सुरया चार्थदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

महायोगी भवेद्देवि पीठप्रक्षालितेज्जलैः ॥”

भैरवतन्त्रे ।

“पश्चमात् तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ॥

केवलैः पश्चमैर्वापि सिद्धौ भवति साधकः ॥”

तेन पश्चमकारेण पूजा कर्त्तव्या । इति तन्त्र-

सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीडितृश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थे कन् । टापि अत

इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—

“वङ्गस्तु चण्डिका देव्या वामिका मूर्त्तयः

स्तुताः ।

लक्ष्मणास्तु वामिका मूर्त्तिरुक्ता दक्षनभैरवी ॥

नाम्निदाहं पुरग्राममन्दिरेषु करोत्वलम् ।

अपूजिता महालक्ष्मीर्देहल्यां तास्तु पूजयेत् ॥

वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका मूर्त्तिरीरिता ।

तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णा तु सा स्तुता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) दार्मिकः ।

वामः । इति मेदिनी । ले, २३१ ॥

वामी, स्त्री, श्दमासी । बहुवद्वा । (यथा, रघौ ।

५ । ३२ ।

“अथोष्टवामोश्नवाहितार्थं

प्रवेश्यं प्रीतमना महर्षिः ॥”

राघभौ । करभौ । इति मेदिनी । मे, ३० ॥

वामीरूः, स्त्री, वामी सुन्दरी ऊरू यस्याः ।

(“संक्षिप्तशुद्धलक्षणवामादेश्च ।” ४ । १ । ७० ।

वायसः

इति ऊट् ।) नारीविशेषः । इति सुगन्धोद्य-
याकरणम् ॥ (यथा, भाषे । ८ । २४ ।

“त्रस्यन्ती चक्षुःशरीरविघटितो-
र्वामोक्षरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लोलाभिः किमु सति कारये तरुणः ॥”)

वायकः, पुं, (वयतीति । वे + खुल् ।) सम्बद्धः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्त्रवायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ३६ ।

“यत्र ह विचित्रं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥”)

वायदण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यदा, वायतेऽनेनेति
वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)

वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वायनं, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । व्रतो-
पायनम् २ । प्रष्टेयकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वायवी, स्त्री, (वायोरियमिति । वायु + अण् ।
डीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
(कार्तिकेयस्यानुचरमाह गणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।

‘वाययश्चाथ कौमार्यो ब्राह्मणश्च भरतर्षभ ।।
वैष्णयश्च तथा सौर्यो वाराहश्च महावलाः ॥”)

वाययं, त्रि, (वायुर्देवतास्येति । वायु + “वायुवृत्त-
पिचुवसो यत् ॥” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
वायुसम्बन्धिदिगादि । यथा । विख्युग्मसुप्रक्रम्य
गवाश्वतन्त्रे ।

“वाययस्यं नैर्ऋतस्यं न गृह्णीयात् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।

“तस्माद्यज्ञात् सर्वं हृतः सम्भृतं पृषदाय्यम् ।
प्रभून्तांश्चक्रे वाययानारण्यान् ग्रामाश्च ये ॥”

“वाययान् वायुदेवताकान् ॥” इति तद्वाच्ये
वाययः ॥ * ॥ स्त्री, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
सहस्रश्लोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यं वाययं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ॥”

अस्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२६ । १६ ।
“आग्नेयेनास्त्रजर्द्धं वारुणेनास्त्रजत् पयः ।
वाययेनास्त्रज्वायुं पार्श्वेनास्त्रज्दधनान् ॥”)

वायसः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयस्य ।”
उणां ३ । १२० । इति असच् । सच णित् ।)
अगुरुदृष्टः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
से, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।

“श्वश्रुकककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अष्टयंस्तर्जुवीराणां जतानां मांसशोणितैः ॥”)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अरुणस्य भायां श्येनी वीर्यवन्तौ महा-
बली ।

सम्यातश्च जटाशुश्च प्रभूतौ प्रचिसत्तमौ ।

सम्यातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटाशुषः ॥”
इति बह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥ * ॥
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।

“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।
श्राकम्बलफलाहारो विचचार महावने ॥
एकदा लक्ष्मणवृत्ते रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसुहृर्नश्च ततः काको डुरात्मवान् ।
सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्नानान्तरम् ।
विदायं वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
ततः प्रवृद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्नानान्तरम् ।
श्रीकाविष्टान् सीतां तामुवाच कमलेक्षणः ॥
किमिदं स्नानान्तरे भङ्गे तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्षारं विनयान्विता ॥
पश्य राजेन्द्र वृक्षान्ने वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
येनैतच्च कृतं कर्म सुप्ते त्वयि महामते ॥
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोन् ।
येषिकास्त्रं समाहाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
काकसुहृद्व्यश्चिच्छेप सोऽवधावद्भयान्वितः ॥
स विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विशेश ह ।
रामास्त्रं प्रच्वलं दीप्तं तस्यानुप्रविवेश वै ॥
विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयन्ने तं दृष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥
ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलोकान्निष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ॥
त्राहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ।
इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अमोघाय ममास्त्राय अथि एकं प्रयच्छ मे ।
ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रञ्च नेत्रमेकान्तु भस्मीकृत्य श्रमं यधौ ॥
ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुगानेन पार्थिव ॥”
इति नरविंशपुराणे ४३ अध्यायः ॥
(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।
“स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्वं पर्यचरद्दुःखतः प्रवृत्तार्थो पुनः पुनः ॥
अधीध्वं वायसीं विशां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतश्च यच्च संप्रति वर्तते ॥”)

वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद
+ कर्मणि ल्युट् + डीप् ।) महाध्वोतिप्रती ।
काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेषकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
वायसाङ्गा, स्त्री, (वायसस्य आङ्गा नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाषी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायसा

वायुः

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तन्प्रियत्वात् ।
वायस + अण् । डीप् ।) काकोडुम्बरिका ।
काकमाषी । इति मेदिनी । से, ३८ ॥ महा-
ध्वोतिप्रती ॥ काकनामा । काकतुण्डी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायसेन्दुः, पुं, (वायसानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे कन् ।)
काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥

वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलख्यतीति ।
ओलखि उन्च्पे + “अनेष्वपि दृश्यते ।” इति
डः । शकन्धादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥

वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धयोः + “ऊवा-
पाजिमिखदिसाध्मभूश्च उण् ॥” उणां ० १ । १ ।
इति उण् । “आतो युक्चिण्कतोः ॥” ७ । ३ ।
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
वाति यः । वातास इति भाषा । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविषयं
यथा । वायवः प्राणपानथानोदानसमानाः ।
प्राणो नाम प्राणमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती ।
अपानो नाम अवाग्मनवान् पायाद्विस्थान-
वर्ती । थानो नाम विश्वग्मनवानखिलशरीर-
वर्ती । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वमनवानुत्त-
क्रमयवायुः । समानः शरीरमध्यगताश्रित-
पीतान्नादिसमीकरणकरः । समीकरणन्तु परि-
पाककरणं रसरुधिरशुक्रपुटीषादिककरणम् ।
केचित्तु नागकूर्मककरदेवदत्तधनञ्जयाख्याः
पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । नत्र नागः
उद्गिरणकरः । कूर्मः निमीलनादिकरः ।
ककरः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः ।
धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणदिव्यन्त-
र्भावात् प्राणदयः पञ्चेवेति केचित् ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽग्नेभ्यो
सिद्धिभ्य उतुपद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्म्मन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोशो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽशकार्थत्वम् । एतेषु
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति
वेदान्तसारः ॥ तत्पर्यायः । श्वसनः ३ स्पर्शनः
३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ पृथदण्डः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्प्राणः
१४ समीरणः १५ नभस्मान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः ॥ अजगत्प्राणः २१ स्ववासः २२ वाहः
२३ धूलिध्वजः २४ फण्णप्रियः २५ वातिः २६
नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ सकन्यनः २९
अश्वतिः ३० कन्यलक्ष्मा ३१ श्वसीनिः ३२
श्यावकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वाचः ३५ सुखाशः ३६ ऋगवाहनः २७ सारः

वायुः

३८ चञ्चलः ३९ विह्वलः ४० प्रकम्पनः ४१ नभः-
 सरः ४२ निम्बासकः ४३ सनूनः ४४ पृषतां-
 पतिः । इति जटाधरः ॥ * ॥ स च सृष्टि-
 काले आकाशाख्यातः । यथा । तस्माद्वा
 एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
 द्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ ऊन-
 पश्चाद्दशहायुरदितेः पुत्राः । ते सर्वे अप्रजाः ।
 इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरान्तर्वाह्यमेदेन
 दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म वहि-
 र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म व्यधोगम-
 नम् । यानः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसा-
 रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अश्रितपीता-
 दीनां समं नयनम् । उदान ५ । तस्य कर्म
 ऊर्ध्वनयनम् ।

“उद्गारे नाग ६ आख्यातः कूर्म ७ उन्मीलने
 स्तनः ।
 ककरः ८ जुक्करो ज्यो देवदत्तो ९ विजृम्भणे ।
 न जहाति मृत्तञ्चापि सञ्चयापी धनञ्जयः १० ॥”
 इति भागवतटीकायां श्रीधरखामी ॥ * ॥
 अन्यच्च ।

“द्वितीयं मारुतो भूतं लग्न्यात्मञ्च विभृता ।
 सार्धं यमधिभूतञ्च विद्युत्तन्नाधिदेवनम् ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

तस्य गुणाः । यथा,—
 “वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
 बलं श्रेष्ठञ्च मोक्षञ्च कर्म चेष्टात्मता भवः ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
 अनियमस्पर्शः । अनुष्णाशीतस्पर्शः १ । वाद-
 स्थानम् । वायुनिद्रियगोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।
 गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः
 सञ्जादेः ६ । कर्म । उत्तरेपणादि ७ । चेष्टा
 आसप्रत्यासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण
 विदाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरणे १० । इति
 नट्टीका ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणार्थेषां,—
 “अपाकजाशुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ।
 तिस्र्यङ्गमनवानेय श्रेयः स्पर्शादिलङ्गकः ॥
 पूर्ववन्नित्यनाद्युक्तं देह्यापि त्वग्निद्रियम् ।
 प्राणादिस्तु महावायुपम्यन्तविषयो मतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥

“वायुं निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णा-
 शीतस्पर्शस्य तृथ्यामपि सत्त्वात् अपाकज
 इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात्
 उत्तमगुणाशीत इति । एतेन वायोऽन्विला-
 नीयस्पर्शो दर्शितः । तन्मनकतावच्छेदकं वायु-
 न्मिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलङ्गकः ।
 वायुर्दे स्पर्शश्चन्द्रश्चन्द्रिकम्पेरुहोभयते । विजा-
 तीयस्पर्शेन विलस्यश्चन्द्रेण दृश्यादीनां दृश्या
 प्राणादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानान् ।
 तथा च वायुर्ग प्रत्यक्षतयापि पश्यते । वायु-
 निद्रियोऽपि न परमाणुरूपो निद्रियस्तन्मो-
 र्निद्रियः समवेक्ष्य । योऽपि विषयः शरीरे-
 श्रियविषयभेदात् । अत्र शरीरमपीन्द्रियं

वायुः

पिशाचादीनाम् । देह्यापीति । शरीरस्यापकं
 स्पर्शयाहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं
 रूपादियु मध्ये स्पर्शस्त्वेष यज्ञकत्वान् । अङ्ग-
 संघर्गिषलिलश्लेथयज्ञकथजनवातवत् । विषयं
 दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यपिनिद्रो वायु-
 चतुर्विधः तस्य चातुर्विधं प्राणादिना इत्युक्त-
 माकरे । तथापि संक्षेपात् अत्र त्रैविध्यमुक्तं
 प्राणस्त्रैक एव हृदादिनानास्थानवशात् सुख-
 निर्गमादिनामाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
 इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्-
 पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।
 ददर्शोर्ध्वमुखं बालं कटिन्यस्तकरं महत् ॥
 तेनेव गर्भं दितिजं वर्षेण शतपञ्चम ॥
 चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् स रुरीद सुविम्बरम् ॥
 शक्रोऽपि प्राह मा च्छेद रदस्विति सप्तधरम् ।
 इत्येवमुक्त्वा चैकेकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥
 ते जाता मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः ।
 मातुरवापचारेण बलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिस्त्वभावाः ।
 तन् केन पम्यमासन् वै मरुत्कारिण्य कथ्यताम् ॥
 पुलस्त्य उवाच ।

अयतां पूर्वमरुतानुत्पत्तिं कथयामि ते ।
 स्वायम्भुवं समारभ्य यावत्तन्वन्तरं त्वदम् ॥
 स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्मर्गोर्नाम प्रियव्रतः ।
 तस्यासोत् सवनो नाम पुत्रज्वेलोद्वपूजितः ।
 स्वसुत्वपाताय च कामचारी
 समं सृष्ट्विया वसुमानपुत्र्या ।
 रराम तन्व्या सह कामचारी
 ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुकम् ॥
 पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम् ।
 तं शुकं पार्थिवन्त्रस्य मन्यमानास्तदाष्टतम् ॥
 पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्धवेन च ।
 ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्राक्षपत्निनाम् ॥
 सुमुहुः सप्त तनयांसि रुद्रन्तोऽप भैरवम् ।
 तेषां रुद्रिनश्चन्द्रेण सर्वमापूरितं षण्णम् ॥
 अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः ।
 समभ्येवाब्रवीद्वालान् मा रुद्वं महाबलाः ॥
 मरुतो नाम यूयं वै भविव्यधं वियचराः ।
 इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 तानादाय वियचारी मारुतानादिदृश च ।
 ते षासन् मरुतस्यादा मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥
 सारोचिषे तु मरुतो पश्यामि श्रेणु नारद ।
 सारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥
 तस्य पुत्रा भवन् नम सनादिः प्रतिमा तुने । ।
 तपोऽर्थं ते गताः शैलं महाभेदं नभचराः ॥
 चाराधयन्तो ब्रह्मणं परमेष्ठमधेशवः ।
 ततो पिपिंस्रामास सप्तमात्रो भयातुरः ।
 एतनामसरोत्तरां प्राह नारद वाक्ययिन् ॥
 गदा हि तपस्ते विभं तेषां भवति शुन्दरि । ।

वायुः

तथा क्रुश्व मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
 इत्येवमुक्त्वा शक्रश्च एतना रूपशालिनी ।
 तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः ॥
 आश्रमस्याविदूरे तु गरी मन्दोद्वाशिनी ।
 तस्यां ज्ञातुं समायाताः सर्वे एव सद्योदराः ॥
 या तु स्नातुं सृष्ट्याऽङ्गी त्वपतीयां महा-
 नदीम् ।

इदंशुक्ते वृषाः स्नातुं तप्तसुक्षुभरे तुने ॥
 तेषां प्राच्यवत् शुकं सत् पपी अणचारिणी ।
 शशिनी ग्राहसुखस्य महाशङ्ख्य वलभा ।
 ते वै विनद्यतपसो जग्मू राण्यसु पैटकम् ॥
 अहो यद्गुतिषे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी ।
 सतुहृता महापालैर्महापथिन सानिनो ॥
 स तां दृष्ट्वा महाशुचौ खलसां मह्यजीवनः ।
 निवेद्यामास तदा क्रतुध्वजसुतिषु वै ॥
 तथाभ्येव महातानो योगिनो योगधारिण्यः
 नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरवाप्यां सतुत्तुचन ॥
 ततः क्रमाच्छसिनो सा सुषुपे सप्त वै शिशुन् ।
 घातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाद्य सा ॥
 अमात्रपिटका बाजा जलमध्यविचारिण्यः ।
 सन्वाद्येनो वै वरुदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥
 मा रुद्वसिति प्राह मारुतो नाम पुलकाः ।
 यूयं देवा भविव्यधं वायवोऽम्बरचारिण्यः ॥
 इत्येवमुक्त्वापादाय सर्वान्क्तान् देवान् प्रति ।
 नियोज्य च मरुत्कारिण्यै वैराद्यभवन् गतः ॥
 एवमांसञ्च मरुतो मनोः सारोचिषान्तरे ॥ * ॥
 यौसमे मरुतो वै च तान् श्रेणुष्व तपोधन ।
 यौत्तसखान्ववाये च राजासीप्रियघाधिपः ।
 वपुष्मानिति विखातो वपुषा भास्वरूपमः ॥
 तस्य पुत्री गणश्रेष्ठो प्योतियान् धान्जिकी-
 रभवत् ।

स पुत्रार्थो तपस्त्रिपे नदीं मन्दाकिनीमगु ॥
 तस्य भाय्या च तृयोणी देवाचार्यमुस्ता शुभा ।
 तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
 तेजोयुक्ता सृष्ट्याऽङ्गी दृष्टा सप्तर्षिर्भिक्षिणी ।
 तां तथा चारुसर्वाङ्गी दृष्ट्वाथ तपसा क्षशाम् ॥
 पप्रकृतपसो हेतुन्तस्याकाङ्क्षरैव च ।
 साशरीतनयायां व्यावास्थां वै तपःक्रिया ॥
 ते चास्ये वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त सहययः ॥
 ब्रह्मं तनयाः सप्त भविव्यन्ति न संशयः ।
 युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः ।
 इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्वे एष महर्षयः ।
 संऽपि राजर्षिरगमत् सभायो नगरं निशम् ॥
 ततो यद्गुतिषे काले सा राज्ञी सद्यो प्रिया ।
 अथाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मान्मृपतिवचनान् ॥
 गुन्विण्यामय मायायां समारासौ गदाधिपः ।
 सा चाप्यारोपुमिच्छन्ती भर्तारं व प्रसिधता ॥
 निवारिता तशामाज्ञेन तथापि यतिष्ठत ।
 तस्यासातिश्च भर्तारं पितयामारुह्य वा ॥
 ततोऽपि मध्यात् सलिले सौमपेक्षपतसुग ।
 साभासा सुराश्रीतक संविला सप्तधाभगन् ।
 संऽप्यथताम सपत् श्रीमसायागरे सतीः ॥ १ ॥

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि गीतश्रुत्यकलिप्रिय ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थो जुष्टावाग्नौ स्वमांसं रक्षिरं तथा ॥
अस्त्रीनि रोम केशांच न्वायु मज्जा यज्जद्वयम् ।
शुक्रं च विचखी राणा सुतार्थो वेति नः

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मध्याञ्च ततः शुक्रपानादनन्तरम् ।
सा मे क्षिपस्तेष्वसरत् शब्दः शोऽपि शृपो न्तः ॥
ततस्तस्माद्भुतवहात् सप्त तप्तत्रयोपमाः ।
शिश्नवः समजायन्त ते रदन्तश्च तप्नुने ॥
तेषान्नु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पशुसम्भवः ।
समागम्य निवाण्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वासम्बरतो ब्रह्मंस्तामसे देवतागत्याः ॥
येऽभवन् वते तांश्च श्रेष्ठ्यत्वं तपोधन ॥
रेवतस्यान्ववाये तु राजासीद्भिपुणिद्वली ।
रिपुजिन्नाम स ख्यातो न तस्याचीतु सुतः

क्लिप्त ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिन् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रयत्न एहं ययौ ॥
तस्यां पिहृद्ये वसन् वसत्याश्च पिता न्तः ।
सापि दुःखपरिताङ्गी खं तनुं त्यक्तमुद्यता ॥
ततस्तां वारयामासुर्हृषयः सप्त भानवाः ।
तस्वामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रच्वाल्यामिं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तन्निताभावितास्तथा ॥
तां नृतां ऋषयो दृष्ट्वा कथं कथेति वादिनः ।
प्रजमुर्ज्वलनाच्चापि सप्ताजायन्त दारकाः ॥
ते च मात्रा विना भूता रुदृत्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा हतवान् लोकनाथो मरुद्गणान् ॥
रेवतस्यान्तरे घाता मरुतोऽमी तपोधन ॥
श्रेष्ठ्यत्वं कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
आचीन्साङ्गीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्

शुचिः ।

सप्त सारस्वते तीर्थे शोभतप्यत महत्तपः ॥
विज्ञार्थं तस्य तपसो देवाः संप्रैरयन् बधुम् ।
या चाभ्येत्य नदीतीरं चोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राथ्वक्कुक्रं सप्त सारस्वते जले ।
तां चेवायमपन्नादां सुनिन्मोहनिक्तो बधुम् ॥
गच्छालञ्जेति सुदृत्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एवं शप्ता ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥

एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा
जाता विषद्वग्राभिकारा महर्षे ।

येषां श्रुते ऋत्विनि पापहानि-
र्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् वै ॥”

इति वामने मरुतोत्पत्तिर्नाम ६६ अध्यायः ॥३३॥
अन्यच्च ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पिष्टुन्
ग्रहान् ।

प्राणाद्यो निवहन्ते उहृष्टः संवहन्तथा ॥

वायुः

विवहः प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाह्ये ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ॥
स्रव्यामिच्च सुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्तुतः ॥
निन्मैथ्य पचमानोऽभिस्त्रयः प्रोक्ता इमेऽमयः ।
अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे कालशयनस्थानामाध्यायः ॥३॥

ऊनपञ्चःशहायुनामानि यथा,—

“एकत्रयोतिश्च द्विष्योतिस्त्रिष्योतिश्चोतिरेव च ।

एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥

इन्द्रश्च गत्यदृश्यश्च ततः पतिसकृत्परः ।

मितश्च संमितश्चैव तुमितश्च महाबलः ॥

ऋतजित् सत्यजिश्चैव सुवेणः सेनजित् तथा ।

अन्तमिन्नोऽनमिच्च स पुरामिन्नोऽपराजितः ॥

ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्ता च धरुणो भुवः ।

विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥

ईदृच्छापाद्यदृच्छश्च एते दश मिताश्रितः ।

त्रतिनः प्रसहश्च सभरश्च महायथाः ॥

घाता दुर्गो धितिर्भोमस्त्रभिद्युक्तस्त्वपान् सद्यः ।

सुतिर्षपुरनायोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।

इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्वसंभवाः ॥”

इति वद्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

वायोर्विकारहेतुर्थथा,—

“आयामादपतर्पणात् प्रपतनाद्गङ्गान् क्षया-

च्चागरात्

वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः श्रैत्यादति-

नासतः ।

रुचचारक्रयायतिस्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत्

वायुञ्चारिधरामने परिणते चान्नेऽपराहरेपि

च ॥”३॥

तस्य लक्षणम् ।

“आधानस्तम्भरौह्यस्तुटगविमघनचोभकम्ब-

प्रतोहाः

कण्डध्वंसावसादो अमकविलपनं संसमूल-

प्रभेदाः ।

पादस्थं कर्णनादो विषयपरिणतिस्रग्दृष्टि-

प्रमोहा

विसन्दीहृद्दनादिखपन्नमनश्चनं ताडनं पीड-

नञ्च ॥

नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं

रौमहर्षो

विज्ञेपाक्षेपशोवगृह्यशुधिरता ह्रिदगं वेष्टनञ्च ।

वर्णः श्यावोऽरुणो वा ढङ्गि च महती स्वाप-

विशेषसङ्गा

विद्यात् कर्माण्यन्धनि प्रकुपितपवनः स्यान्

कयायो रसञ्च ॥”३॥

अन्यच्च ।

“वदनविरसता स्याद्वर्षवः कर्कशत्वं

भवति वपुषि कार्ष्णं रात्रिनिद्रानिद्रतिः ।

त्वपि च मरुतता स्यात् स्याच्च वैषम्यममे-

रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥”३॥

वायुः

तस्य प्रथमताकारणम् । यथा,—

“रुचशीनो लघुः स्रज्जस्रलोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रयोमरुतः संप्रशाम्यति ॥

स्निग्धीष्णस्यरव्यवत्यन्ववगस्त्राहृत्ततेस्तानप-

स्त्रानाभ्यङ्गनवस्त्रिमांसमदिरासंवाहनोक्तेनैः ।

स्निग्धस्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं

पानाहारविहारभेषजमिदं वार्तं प्रशान्तं

नयेत् ॥”३॥

ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-

प्रशमनानि यथा,—

“गोष्ठी सक्षीयते वायुः प्राट्टकाले प्रकुप्यति ।

प्राथेणोपशमं याति खयमेव समीरणः ॥

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।

चयप्रकोपमान्दोषा विहाराहारसवनेः ।

समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विःख्ययः ॥”३॥

स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—

“पित्तं पङ्क कफः पङ्कः पङ्कवो मलधातवः ।

वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ति मेघवत् ॥

वायुरायुञ्जलं वायुर्वायुर्घाता शरीरिणाम् ।

वायुञ्जिम्बमिदं सर्वं प्रसृज्यायुः प्रकीर्त्तितः ॥

षास्त्रमखलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।

तथा शरीरमथोऽपि वायुरेकः परो विसुः ॥

वायुः प्राणादिभेदेन सच पञ्चविधः स्तुतः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥

उदानः कण्ठदेशे तु स्थानः सर्वशरीरगः ।

योऽनिलो रक्तसञ्चारी स प्राणो नाम देहृष्टक ॥

सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणञ्चैवावकस्यते ।

कुपितः क्षुण्णते रोगान् चिक्राधानादिकानपि ॥

उदानो नाम यस्तूक्तुषेति पवनोत्तमः ।

तेन भायितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्त्तते ॥

उर्ध्वजन्मगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।

आमपकाश्वचरः समानोऽभिसहायवान् ॥

अन्नं पचति तष्णान्श्च विकारान् विविर्नक्ति सः ।

गुल्माभिसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥

पकाश्वस्योऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।

वातस्त्रपुरीषाण्य शुक्रगर्भात्तवानि च ॥

क्रुद्धश्च क्षुण्णते रोगान् घोरान् वक्तुगुदाश्रयान् ।

सर्वदेहचरो आनो रससंवाहनोद्यतः ॥

खेदात्कसावगच्छापि पञ्चधा वेष्टयत्यपि ।

क्रुद्धश्च क्षुण्णते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥

शुक्रदोषाः प्रमेहाश्च आनायानप्रकीपनाः ।

शुगपत् कुपिताश्चामी देहं हन्युरसंशयः ॥”३॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पकेशः क्षणो रूवी वाचालश्चलमानसः ।

आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको गरः ॥”३॥

प्राणादिपञ्चवायुनां यथाक्रमं संज्ञान्तरमाह ।

“प्राणोऽपानः समानचोदानयानौ च वायवः ।

नागः क्रुमिश्च हकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥३॥

प्राणस्तु प्रेक्ष्यो वायुर्गाराणामधिपः प्रसुः ।

नित्यमावापयेत् सर्वान् प्राणानासुरसि स्थितः ॥

निःश्वासीक्कासकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः ।

प्रसाराङ्गवर्णो वःपुः प्रकाशो धारगक्षथा ॥

वायुः

प्राणस्त्रिविधं कुर्वन् प्राणिनां प्राणधारकः ।
 प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
 र्त्तितः ॥
 प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
 महः ।
 प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
 इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ति यावत् प्राणानि च हृदि ।
 नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मान् प्राणस्तु रक्षयेत् ॥
 रज्जुवद्बन्धो यथा श्वेनो गतोऽप्याक्रयते पुनः ।
 गुणवद्बन्धुस्तथा जीवः प्राणानि न ह्यप्यते ॥
 अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
 शुक्रेणैव यथा वायुरपानस्तेन कौर्त्तितः ॥ * ॥
 पौनं भक्षितमापानं रक्तं पित्तकफानिलान् ।
 नमं नयति ग्रात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥
 समानोऽग्निर्मापस्यः कोष्ठे च वाति सर्वतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति सुषति ॥ * ॥
 स्रग्द्वयधर्मं वक्रं नित्रगात्रप्रकोपणम् ।
 उद्वेजयति कर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
 शानो विनामयव्यङ्गं शानो याधिप्रकोपणः ।
 प्रोतेऽस्त्रिणाशकश्चायं वाङ्मोक्षोत्पादकश्चाप्य ॥ * ॥
 वायूनां स्थानानि ।
 “शिरसो नासिकाप्रान्तसदानस्थानमुच्यते ।
 नाभिः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
 शरीरश्चापको शानः प्राणः सकलनायकः ।
 उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥
 क्रकरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
 धनञ्जयः स्थितो मेघे न्यतस्यापि न सुषति ।
 भूतावापिसत्तस्तस्यानायतिन्द्रियगोचरान् ॥ * ॥
 उत्थाहोच्छ्वासिः श्वासचेष्टाधातुगतः समाः ।
 समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥”
 इति सुखबोधः ॥ * ॥
 अथ दिग्भषवायुगुणाः ।
 “प्राणतो मधुरः चारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।
 वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यपस्वोयधौ च ॥
 भयोत्पिच्छतादेषु रागश्वयध्दाहृत् ॥
 सन्निपातव्वरश्वासत्वग्दोषाशौविषक्रिमीन् ।
 कोपवेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
 दाक्षिणी मारुतो वक्षश्चक्षुष्यः शस्यघातकः ।
 मधुरश्चाग्नाहरी च कषायाशुरसो लघुः ॥
 रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
 गुरुः दादिकौटानं जनकः प्राणकारकः ॥
 पाश्चिमोऽभवपुर्ववसाराग्यविवर्द्धनः ।
 कषायः शोथः स्वर्णो रोचनो विशदो लघुः ॥
 अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः ।
 सर्वद्रव्येष्वभियुक्तप्रभावरसवीर्यलतु ।
 ब्रह्मरूपेण स्वस्थो दाहशोथपपघः ॥
 श्वीशरो मायतः स्त्रियो न्यदुर्माधुर एव च ।
 कषायाशुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
 श्वीश्वतविषाक्तानां हितो दाहहृत्पापघः ।
 श्रोताधिकः शनीशरः श्विन्नुत्तमयिद्रुमान् ॥
 पिश्वनाशुरनाप्यः प्राणिनां नैकदीयलतु ।
 सर्वैर्गुणैर्गुणैः श्वीश्वोऽप्योत्तमः ॥” ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
 “भ्रूदाहृत्पास्त्रिमघ्नो यजनानिलः ।
 तालवृक्षमयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥
 वंशयजनजो वातो रून्नीयो वातपित्तदः ।
 बालयजनमोजस्यं मक्षिकादीन् यपोहति ।
 मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
 “दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
 रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूचः शीतो लघुश्चलः ॥”
 नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । शीघ्रः आशु-
 कारी । अन्यच्च ।
 “उत्थाहोच्छ्वासिः श्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तने ।
 सन्ध्यागत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥
 अगुह्याव्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
 रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूचः शीतो लघुश्चलः ॥
 स्वरो न्यदुर्गोवाही संयोगाद्भयार्थकतु ।
 दाहृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥
 विभाणकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहेः ।
 पकाशयकटीसक्थिश्चोत्रास्थिसर्गनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पकाधानं विशेषतः ॥”
 एको वायुः पित्तवशात्तमस्थानकर्मभेदैः पञ्च-
 विधः ॥ * ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
 “उदानच्छदसु प्राणः समानोऽपान एव च ।
 शानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
 अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
 “कण्ठे हृदि तथापि स्नात् कोष्ठवर्द्धमलाश्रये ।
 सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
 अथ तेषां कर्माण्याह ।
 “उदानो नाम यस्तु सुपैति पवनोत्तमः ।
 तेन भायितगोतादिप्रवृत्तिः क्षुपितस्तु सः ।
 जर्ज्वजगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
 यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।
 शीघ्रं प्रवेश्यत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिकाम्बासादिकान्
 गदान् ।
 चामपकाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ॥
 शीघ्रं पचति तज्जान्श्च विशेषान् विविगति
 हि ॥”
 तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन्
 पृथक्करोतीत्यर्थः ।
 “स दुष्टो वह्नमान्धातिसारगुल्मान् करोति हि ।
 पकाशयानयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
 समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भानेवान्धः ।
 क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वक्षिगुदाश्रयान् ॥
 शुक्रदोषप्रमेहांश्च शानापानप्रकोपजान् ॥”
 स च ।
 “अनुस्रदेहचरो शानो रससंघनो यतः ।
 सेदास्त्रिधावगच्छापि पञ्चधा चैत्यत्यपि ॥
 गत्यप्येपगोत्तुचेपनिमेधोन्मेधयादिकाः ।
 प्रायः धर्माः क्रियास्तस्मिन् प्रतिवन्ताः शरी-
 रियाम् ॥

वारु

प्रस्यन्दनं चोद्गहनं पूरणञ्च विरेचनम् ।
 धारणश्चेति पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः ॥
 क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
 युगपत् क्षुपिता एते देहं भिन्युरसंश्रयम् ॥”
 देहं भिन्नं कुर्यात्मारयेयुरित्यर्थः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
 वंश । २ । ८५ ।
 “दीर्घजिह्वोर्केनयनो न्यदुष्वापो न्यदुप्रियः ।
 वायुर्गरीशो नसृष्टिः शम्भरो विजयो महान् ॥”
 वायुकेतुः श्वी, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
 यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली । १५८ ॥
 वायुगुणः, पुं, अजीर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुगुणः, पुं (वायुना कृतो गुण इव ।) अन्धसां
 भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुदारुः, पुं, (वायुना दीर्घते इति । दृ + उच् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
 धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा—
 “हनुमान्प्रनास्त्रुवांयुपुत्रो महाबलः ॥”
 इति तस्य दादशनामस्तोत्रम् ॥
 वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
 फल् + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
 करका । इति मेदिनी । ले. १६४ ॥
 वायुभक्ष्यः, पुं, (वायुर्भक्ष्योऽस्येति ।) सर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, त्रि । (यथा,
 गो. रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
 “स हि तेषु तपस्वीत्रं मन्दकार्गर्महासुनिः ।
 दशवर्षवृक्षाणि वायुभक्ष्यः शिलासनः ॥”
 वायुवर्त्म, [न] स्त्री, (वायोवर्त्म ।) अरकाशः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
 घप् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
 वायुवाहिनो, स्त्री, (वायुं वहतीति । यद् +
 णिनिः । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
 वैद्यकम् ॥
 वायुपः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुष्योना इति
 भाषा । तस्य गुणाः ।
 “वायुषो हंशयो वृष्यो मधुरो धातुवर्द्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वायुसखा, पुं, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
 ट्च् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) अग्निः ।
 इति भरतः ॥
 वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विग्रहे
 टणभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
 अनटादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १५८ ॥
 वायुस्रदं, स्त्री, (वायुनामास्रदं सञ्चरणस्यानम् ।)
 आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
 वारु, स्त्री, (वारयतीति । वृष् + णिच् + क्तिप् ।)
 जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
 भागवते । १० । ३३ । २२ ।
 “गन्धर्वाणिभिरहृत्त आदिश्रद् वाः
 शान्तो गभीरिभिराक्षिभिमसेतुः ॥”

वारः

वारं, क्ली, (वायंतेऽनेनेति । वृ + णिच् + घञ् ।)
 मदिरापात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वारंवारं, य, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सुहृः
 शब्द इति शब्दरत्नावली ॥
 वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + णिच् +
 अच् । वृ + घञ् वा ।) चन्द्रः । व्यवसरः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६।१० ।
 “एकैकश्चापि पुरुषस्तत्रयच्छति भोजनम् ।
 च वारो बहुभिवैर्भवंत्यसुतरो नरैः ॥”)
 सूर्यादिवासरः । द्वारः । घरः । कुञ्जघ्नः ।
 खणः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * ॥ अथ
 वाराणां संज्ञा ।
 “चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो न्हदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः ।
 शनिश्च हारुणो ज्येष्ठो भौम उग्रः शशी समः ॥
 चरश्चिप्रेः प्रयातयं प्रवेष्टयं न्हदुध्रुवैः ।
 हारुणो ज्येष्ठो यो ह्ययं क्षिप्रियेर्जयकाङ्क्षिभिः ॥
 गृपामिषेकोऽग्निकार्यं स्वर्गवारे प्रशस्तते ।
 सोमे तु लेपयानश्च कुर्याच्चैव गृह्यादिकम् ॥
 सैनापत्यं शौम्यं युद्धं शस्याभ्यासः कुजे तथा ।
 सिद्धिकार्येषु मन्त्रेषु यात्रा चैव बुधे स्तुता ॥
 पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
 ज्ञान्यादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् समयः स्त्रियाः ।
 स्थाप्यं गृहप्रवेशश्च गजवन्धः शनौ शुभः ॥”
 इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥
 चावनदिनवद्वारप्रवृत्तिः सूर्यादियावधिरेव ।
 सूर्यसिद्धान्ते ।
 “सूतकादिपरिच्छेदी दिनमासान्द्रपास्तथा ।
 मध्यमग्रहसुक्तिश्च सायनेन प्रकीर्तिताः ॥”
 अत्र दिनाधिपस्य रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
 चावनगणनोक्तं शवहारोऽपि तादृगेव । तियि-
 विवेकोऽपि । भवतु यन्मयोगे यस्ततियेर्ग्रहणं
 तस्य दिनद्वयवत्त्वमवाहित्युक्तम् । चावनदिन-
 माह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “उद्वादादोदयं भागोभौमसावनवासराः ॥”
 भौमेति मित्रादिदिनयादृशार्थम् । यत्तु रेखा-
 पूर्वपरयोदित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
 तज्योतिःशास्त्रोक्तकालघोरादिज्ञापनार्थमिति
 ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विदुतम् ।
 “नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा वतः ।
 उद्वादास्तमगास्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
 येर्यत्र दृश्यते भास्वान् च तेषास्तदयः स्तुतः ॥”
 इति विष्णुपुराणात् सूर्यदर्शनयोग्यकासादेव
 वारघटककर्मसु य एव कालः । इति ज्योति-
 त्तत्त्वम् ॥ * ॥ अथ श्रीभनवाराः ।
 “रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः शितः शनिः ।
 एतानां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मसु ॥
 सितेन्द्रबुधगीवानां वाराः सर्वत्र श्रीभनाः ।
 भागुभूतमन्वानां शुभकर्मसु केवपि ॥”
 इति ज्योतिःशास्त्रः ॥
 अथ वारवेला ।
 “सुतसुनियमग्ररमद्रक्ष-
 रामर्षु भास्वरादियासाहं ।

वारकी

प्रभवति हि वारवेला
 न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”
 अथ कालवेला ।
 “कालस्य वेला रविनः शरत्ति-
 कालानलागामुधयो गजेन्दु ।
 दिने निशायास्तुवेदनेत्र-
 नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 तयोर्बन्धुत्वं यथा,—
 “रवौ बन्धुं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
 कुजे षष्ठद्वयश्चैव बुधे वागलनीयकम् ॥
 गुरौ सप्ताष्टकं चैव त्रिचत्वारि च भागवे ।
 शनावाद्येषु षष्ठेषु शेषेषु परिवर्जयेत् ॥ * ॥
 रवौ यत्तं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
 बुधे सप्त गुरौ पञ्च न्हगुवारे तृतीयकम् ।
 शनावाद्यं तथा चान्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”
 इति चारसंग्रहः ॥ * ॥
 अथ स्त्रीणां प्रथमरत्नखलायां वारफलम् ।
 “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
 वैश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
 दृष्टस्यतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पुत्रवती भवेत् ।
 शनौ वन्ध्या तु विज्ञेया प्रथमस्त्री रत्नखला ॥”
 इति मधुरेश्वरसंस्कारसंग्रहः ॥
 (वालः । यथा, ऋग्वेदे । २।४।४ ।
 “वियोभरिभ्रदोषधीषु निष्ठा
 मत्यो न रथो दीधवीति वारान् ॥”
 “रथो रथाहोऽथोन वाजी यथा वारान् दंश-
 वारणसाधनान् वालान् दीधवीति कल्पयति ॥”
 इति तद्वाक्ये सायणः ॥ वरुणीये, त्रि, । यथा,
 ऋग्वेदे । १।१२८।६ । [दृश्यति ॥”
 “विश्वसा इत्सुसुते वारदृष्टव्यमिह्वारान्
 “नारं सर्वैर्वरुणीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वारकं, क्ली, (वारयतीति । वृ + णिच् + क्तुल् ।)
 कष्टस्थानम् । इति धारावली । १२८ ॥ व्रीवे-
 रम् । इति हेमचन्द्रः । ४।२२४ ॥
 वारकः, पुं, (वृ + णिच् + क्तुल् ।) अश्वविशेषः ।
 इति विश्वः ॥ अश्वगतिः । निषेधके, त्रि । इति
 मेदिनी । के, १३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२।
 ३२१ । ३६ ।
 “पुरा चञ्चलवान्ययं प्रभृर्हरत्नदुःखवित् ।
 तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”)
 वारकी, [वृ] पुं, (वारकोऽस्यस्येति । इति ।)
 चिन्ताशः । शत्रुः । पर्णाजीवी । पयोधिः ।
 इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
 वारकीरः, पुं, (वारो वरुणीयः कीरः पक्षीव ।
 यदा, वारे व्यवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति ।
 वृ + कः । निरुक्तलस्यो दीर्घः । यदा, वारे
 व्यवसरे कीलति वभाति कौतुकार्थं रज्या प्रमृषा
 वा । कील + कः । लस्य रत्नम् ।) प्रधातकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वारगाथी । वाङ्मयः ।
 युक्तः । पश्चिमदिनी । नीराजितहयः । इति
 मेदिनी । रे, ८८८ ॥

वारणी

वारणः, पुं, पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
 “वृत्पोट्टद्विष ।” उणा० । १।२२१ । इति
 अङ्गच् । धातोर्द्विष ।) खड्गादिशुद्धः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिशेषः ॥ सुट इति
 वाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १।७ ।
 “तत्र स्वस्तिनयन्त्राणि * * * * * खलेऽङ्गुशवशा-
 दृत्तवारङ्गाणि अस्थिविनष्टस्थोहरणांशुप-
 दिश्यन्ते ॥”)
 वारटं, क्ली, (वारं जलमटनि प्राप्नोतीति । अट्
 + अच् ।) जेजम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 जेजससहः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् +
 अच् + टाप् ।) हंसो । इति हेमचन्द्रः । ४।३६६ ॥
 वारणं, क्ली, (वृ + णिच् + क्तुल् ।) प्रतिषेधः । इति
 मेदिनी । ये, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १८०।४५ ॥
 “अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवोऽप्यसुप्तः ॥”)
 वारणम् । इति वठरधरः ॥ * ॥ दानकाले
 वारणनिषेधो यथा,—
 “न देवगुरुविप्राणां शीयमानन्तु वारयेत् ।
 न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ॥”
 इति कौर्मो उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 वारणः, पुं, (वारयति परवलमिति । वृ + क्तुः ।)
 वृक्षो । इत्यमरः । २।८।३४ ॥ (यथा,
 कुमारः । ५।७० ।
 “इयञ्च तेऽन्या पुरतो विदुमना
 यदूण्या वारणराजशाय्या ।
 विलोक्य दृष्टोऽसमधिष्ठितं त्वया
 मघाजनः क्षीरसुखो भविष्यति ॥”)
 वाणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । ४।४०।२ ।
 “वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
 सुपार्श्वं सुगृह्यश्चैव वास्यैतद्गुरुवत्तमम् ॥”
 वारि जले रयति चरतीति । वार् + रण +
 अच् । जलजाते, त्रि । यथा, हरिवंशे । १३।४८ ॥
 “ततो वैभाळकिरस्य वारणं शक्रवारणम् ।
 अचवतारयामास मर्द्वीं मन्त्रैर्वाहनसुप्तमम् ॥”
 “वारि जले रयति चरतीति वारणः सरुमोक्षय
 इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
 वारणवृषा, स्त्री, (वृष्यते इति । वृष उन्मुसर्गे +
 कः । वारणानां वृषा । यदा, वारणान् वृष्या-
 तीति । वृष + कः । वृषोदरादित्यात् मल्ल कः ।)
 कदली । इत्यमरः । २।४।११३ ॥
 वारणवहभा, स्त्री, (वारणानां वहभा प्रिया ।)
 कदलीदृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारणसी, स्त्री, (वरणा च अथो च नदीद्वयं
 तस्य अदूरे भवा । “अदूरभयश्च ॥” शाश्व० ।
 इत्यञ् । हीप् । वृषोदरादित्यात् माधुः ।)
 वारासधी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥
 वारणीयं, त्रि, (वृ + णिच् + णीयर् ।) वारण-
 योन्मम् । वृषदातोः अस्मादनीयप्रकृतयेन
 निष्पत्तम् ॥ (यथा, कथापरिहासरे । १२०।११ ।

वारसे

“अवारणीयं रिपुभिवारणीयं करं सुमः ।
हेरमस्य ससिन्दरमसिं दूरमघच्छिदम् ॥”
वारचं, स्त्री, चर्मवन्धनी । इति कैचित् ॥
वारवधूः, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां वधूः ।)
वारसुखा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०८ ॥
“निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिल-
मादाय ।
निर्मोकश्च सुजङ्गी सुषति पुरुषश्च वारवधूः ॥”)
वारवाणः, पुं, स्त्री, (वारं वारणीयं वाणं
यस्मात् ।) कश्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
(यथा, माघे । १५ । ८४ ।
“पीनकुचतटनिपीडण-
दरवारवाणसुरसा लिलिङ्गिरे ॥”)
वारवुधा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
पुष् + कः । एषोदरादित्वात् पत्य वः ।) कदली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वारसुखा, स्त्री, (वारेषु वेश्यासमूहेषु सुखा
श्रेष्ठा ।) जनैः सत्कृता वेश्या । इत्यमरः । २ ।
६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
“वारसुखाश्च शतशो यानैस्तदर्शनोत्सुकाः ॥”)
वारघिता, पुं, (वारघति दुर्नितेरिति । वृ + णिच्
+ ङच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥
वारणा, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
वारलीकः, पुं, वल्गुजा । इति शब्दरत्नावली ॥
वायुद इति ख्यातः ॥
वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसमूहं वणते इति ।
वण + ङच् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ उत्तमगावकः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्माध्यक्षः । संबन्धरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
न्मते प्रवर्गोवादिः ॥
वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्धदानावसरे वाणिः
प्रियाणापो यस्याः ।) वेश्या । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पक्षे ङीप् ।) वार-
सुखा । इति शब्दरत्नावली ॥
वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां
विलासिनी स्त्री । यथा, वारान् विलासयतीति ।
वि + लक्ष + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वेश्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्-
सामरे । १२ । ७८ ।
“अस्तीह मधुरा नाम पुरीकंशारिजम्भुः ।
तस्यां रूपनिर्गतास्तीन् स्थाता वारविला-
सिनी ॥”)
वारवृषा, स्त्री, (वारान् एल्लिमसूहान् वर्धतीति ।
वृष + कः । टाप् । इल्लिमसूहानास्यास्रधत्-
त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसमूहानां
सुन्दरी ।) वेश्या । इति हारावली । १४४ ॥
वारवेधा, स्त्री, (वारे अघसरे सेधा ।) वेश्यानां
क्रमः । त्रासा गद्यः । इति अटाधरः ॥

वाराण

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।)
वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
वारानिधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अलुक्
समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नद्यो-
रदूरे भवा । “अदूरभवश्च ॥” ४ । २ । ७० ।
इत्यण् । ङीप् । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्या
निरुक्तिर्वधा,—
“वरणासी च नद्यौ हे पुण्ये पापहरे उभे ।
तयोरन्तर्गता या तु सेधा वाराणसी स्मृता ॥”)
मोक्षदपुरीविशेषः । वनारस् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३
शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
तपःस्थली ६ वरणसी ७ तीर्थराणी ८ काशिका
९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं
यथा,—
इंश्वर उवाच ।
“परं गुह्यतमं चैवं मम वाराणसी पुरी ।
सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥
तत्र भक्ता महादेवि ! मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥
उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमश्च यत् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
भ्रमशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
भूलोकैर्नैव संलग्नमन्तरीचे ममालयम् ।
अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
भ्रमशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ! ॥
देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
यद्गतास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
दत्तं जप्तं हृतं चैतं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचयं भवेत् ॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसञ्चितम् ।
अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मृदा ये वर्णसङ्कराः ।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
योनयः ॥
कौटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ताः स्युस्त्विमुक्ते वरानगे ! ॥
चन्द्रार्द्धमौलयस्तावा महाव्रमभाषणाः ।
शिवं मम पुरं देवि ! जायन्ते तत्र मानवाः ॥
नाविमुक्ते स्तनः कसिन्नरकं याति किस्त्रिणी ।
इंश्वरानुग्रहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारशान्तिभीषणम् ।
अप्रसन्ना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेष्ठिनि । ।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
प्रमादाज्जायते भ्रतमम शौचेन्दनन्दिनि । ।
अप्रवृत्ता न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
अविमुक्तं न पश्यन्ति मृदा ये तमसाहताः ।
विष्णुवरेण्यो भन्ते तेषां वासः पुनः पुनः ॥

वाराण

हृन्वमानोऽपि यो विद्वान् वसेद्विप्रप्रतैरपि ।
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न प्रीचति ॥
जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति शिवालये ।
अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
प्राप्यते मतिरुत्कृष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
नानावर्णा विवर्णाश्च चाण्डालाद्या जुगुप्सिताः ॥
किस्त्रिणैः पूर्वदेहा ये विशिष्टैः पातकेभ्यः ।
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
अविमुक्तं परं तत्तमविमुक्तं परं शिवम् ॥
कृत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
तेषां तत् परमं ज्ञानं ददाम्यन्ते परं पदम् ॥
प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलीशुचि हिमालयः ।
केदारं भद्रकर्णेश्च गया पुष्करमेव च ॥
कुश्चेत्रं रुद्रकोटिर्नर्मदा स्नातकेश्वरम् ।
शालग्रामश्च कुजान्नं कोकासुखमनुत्तमम् ॥
प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकर्णकम् ।
रतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि तु ॥
न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तेषां स्मृताः ॥
वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरप्रतैः कृतम् ।
अन्यत्र शुभगा गङ्गा श्राद्धं दानं तपो जपः ॥
व्रतानि सर्वमेवेतत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
यजेत् जुहुयात्तत्र ददात्तर्चयतेऽमरान् ॥
वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
यदि पापी यदि शठो यदि वा धार्मिको नरः ॥
वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सत्यासाद्य नान्यतः ।
प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेभ्यो जन्मनः ॥
ये भगवा देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।
ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैर्नैव तु जन्मना ॥
यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन क्षणना ।
अविमुक्तं तदासाद्य नान्यद्दृष्टेः शपोयनम् ॥
ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
या गतिर्विद्यता सुभु साविमुक्ते स्तस्य तु ॥
यानि चैवाविमुक्तस्य देहे मुक्तानि कृतस्रजः ।
पुरी वाराणसी तस्यः स्वानेभ्यो ह्यधिका शुभा ॥
यत्र साचान्महादेवो देहान्तो स्वयमीश्वरः ।
याप्ये तारकं ब्रह्म तत्रैव स्याविमुक्ते ॥
तत्र तु परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदापुयात् ॥
भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्धनि ।
यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां यथाव्यतम् ॥
वाराणस्यास्तथा चास्या मध्ये वाराणसी पुरी ॥
तत्रैव संस्थितं भद्रं निवसेथाविमुक्तकम् ।
वाराणस्याः परं स्थानं न भूतां न भविष्यति ॥
यत्र वाराणसी देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
तत्र देवाः यम्यनाः सप्तर्षीरशराधयाः ॥

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
 महापातकिनो ये च ये च वै पापकृत्तमाः ।
 वाराणसीं समामान्ते ते यास्ति परमां गतिम् ॥
 तस्मान्मुमुक्षुर्विवशो वसेद्दे मरणात्तिकम् ॥
 वाराणस्यां महादेवाज्ज्ञानं लब्ध्वा त्रिसुथते ।
 किन्तु विघ्ना भविव्यन्ति वापौचक्षन्तेततः ॥
 यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
 यद्येश्वराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
 येः समाराधितो रुद्रः पूज्यस्मिन्नेव जन्मनि ।
 ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविसृक्तं शिवालयम् ॥
 ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहासुत्रं च पातकम् ॥
 आचक्षन्मिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 न्तनानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
 योगी वाप्यधवायोगी पापी वा पुण्यकृत्तमः ॥”

इति कौर्म २८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
 वरणायास्तथा वासेर्मध्ये चापाकृतिः सदा ॥
 स्वयं वृषभजस्तत्र निवसति योगिनाम् ।
 सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
 विघ्नस्या सा पुरी निवस्य भर्गयोगवलाद्भृता ।
 दिशं ज्ञानं ददात्येव तत्र यो म्रियते जनः ॥
 तस्मै स्वयं महादेवः संसारयन्त्रिसुक्तये ।
 स भूत्वा परमो योगी न्तस्तत्र भवान्तरे ॥
 सुलभेनैव निर्व्वाणमाप्नोति स्मरहासमः ।
 योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
 देवगन्धर्व्यक्षाणां मानुषाणाञ्च निव्यशः ।
 ज्ञेयो हरः प्रकाशश्च क्षेत्रं तच्च प्रकाशितम् ॥
 न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
 आराधितश्चरं भक्त्या निर्व्वाणाय प्रसीदति ॥
 गौर्याद्विर्व्विन्ता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
 योगस्थानं महाक्षेत्रं कदाचिदपि प्राङ्करी ॥
 आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
 कश्चित् नानिदूरे च वर्णतेऽमरचत्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशीयात्राविधिः ।

स्त उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
 यथावत् सिद्धिकामानां सत्ववत्याः सुतो मम ॥
 यास उवाच ।
 निशामय महाप्राञ्च लोमहर्षण वच्मि ते ।
 यथा प्रथमतो यात्रां कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदे ॥
 सवैलमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
 सन्तर्प्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
 आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
 नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्गविनायकम् ॥
 ज्ञानवापीसुपसृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं समस्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्दृष्टपापिमिलिषा पश्चतीर्थिका ।
 देनन्दिनी विधातया महाफलमभीष्टुभिः ॥* ॥

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
 द्विसप्तत्यतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
 कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
 अथवा प्रतिभूतश्च क्षेत्रसिद्धिमभीष्टुभिः ॥
 तत्ततीर्थं कृतस्नानस्तच्छिष्टाङ्गतार्चनः ।
 मौनेन यात्रां कुर्व्याः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
 ॐकारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्यां कृतोदकः ।
 त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
 रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
 घर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
 विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
 अविस्तुक्षेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरं चयेत् ।
 एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
 यस्तु क्षेत्रसुमित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
 विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः ॥* ॥
 अथाथतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
 दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
 गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
 अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
 दृश्यान्तेतानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥* ॥
 अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
 सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
 शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्तानपूर्वकम् ।
 स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
 खर्नोलतीर्थं सुस्नातः पश्येत् खर्नोलमीश्वरम् ।
 स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
 पश्येद्द्विरण्यगर्भाखं तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
 पञ्चचूडदृष्टे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
 चतुःसुदकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
 देवस्थाने तु या वापी तत्रोपसर्पणे कृते ।
 सुक्ष्मेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
 दण्डखाति नरः स्नात्वा आग्नेशं पूजयेत्ततः ॥
 शौनकेश्वरकुले तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
 जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
 कश्चिन्न जायते भूयः संवारे दुःखसागरे ।
 समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
 एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्तेदायतनानि वै ।
 इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिनायते ॥
 अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भव्या ।
 अग्नीध्रकुण्डसुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
 उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
 लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
 ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
 महालसेश्वरं तस्मात् तिलपणेश्वरं ततः ।
 यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
 इमां यात्रां प्रकुर्व्याणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥* ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
 शुक्रपञ्चतरीयायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
 गोप्रेक्षतीर्थं सुस्नाय सुखनिर्मालिकां ब्रजेत् ॥
 ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरिं समर्चयेत् ।
 श्रीभाग्यगौरी संपूष्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥

ततः शङ्करगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।
 स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालार्चीं ततो ब्रजेत् ॥
 सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः ।
 स्नात्वा भवानीतीर्थं तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
 मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थं कृतोदकैः ।
 ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीं चन्द्रद्वये ॥
 इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन्कुलिजन्मनि ।
 न दुःखैरभिभूयेत दृष्ट्वा सुखापि कुत्रचित् ॥* ॥
 कुर्व्यात् प्रतिचतुर्थीं पूजां विघ्नेशितः सदा ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्तद्दृष्ट्वा देवा वै मोदका सुदे ।
 भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
 रविवारे रवेर्यात्रां घृष्टां वा रविचंद्रायुजि ॥
 तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
 नवम्यामथवा घृष्टां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥* ॥
 अन्तर्गृहस्थ यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
 प्रातः स्नानं विघ्नघाटीं नत्वा पश्च विनायकान् ।
 नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमच्छेदे ।
 अन्तर्गृहस्थ यात्रां हि करिष्येऽर्चोघृष्टान्तये ॥
 गृह्णीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
 स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रथम्य च ।
 पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
 ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
 ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
 ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा गत्वागस्तीश्वरं ततः ।
 कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवमन्त्रय ॥
 वेदानाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
 गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य द्वाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
 आस्थित्पतङ्गागेऽथ दृष्ट्वा वै कौकेशेश्वरम् ।
 भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
 चित्रघटां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
 पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
 चन्देशन्त्रय वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च ॥
 नागेश्वरी हरिश्चन्द्रश्चान्तानां विनायकः ।
 सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
 वशिष्ठवामदेवौ च स्वस्तिरुपधराशुभौ ।
 द्रष्टव्यौ यन्नरः काश्यां महाविघ्नविनाशिनौ ।
 श्रीमाविनायकं नाथं कच्छेशं ततो ब्रजेत् ॥
 त्रिसन्धेशो विशालार्ची धर्मेशो विश्वाहुका ।
 आशाविनायकश्चाथ दृष्ट्वा दिव्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश इशानेशस्ततः परम् ॥
 चण्डीचण्डीश्वरी दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः ।
 दुर्गिं प्रथम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
 लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
 परार्थेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
 प्रतियेश्वरश्चापि त्रिफलकेशमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततः अक्षरेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दण्डपाणिं महेशश्च मीक्षेशं प्रणमेशतः ।
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविस्तुक्षेश्वरं ततः ॥

विनायकांस्तनः पथ विश्वनाथं नतो ब्रजेत् ।
 ततो मौनं विरट्याथ मन्त्रमेतन्दीरयेत् ॥
 अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्व्यसया कृता ।
 न्यूनानिरिक्तया ग्राम्यः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य चणं वै मुक्तिमणये ।
 विश्राम्य याथावद्वनं नित्यापः पुण्यवात्ररः ॥३॥
 मं प्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु मन्त्रतः ।
 कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसदृशये ॥
 नवम्यां पञ्चदश्याञ्च कुलसम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखदुःखपिपाचत्वे न भवेदस्य पूजनात् ॥
 युत्वा पूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्यास्तौर्धवासिभिः ।
 पञ्चैस्वपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
 न यश्चं दिवसं कुर्वान् विना यात्रां कर्त्तुं हतौ ।
 यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
 आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
 यस्य वन्यं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
 निराशाः पितरन्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवन् ॥
 स दृष्टः कालमर्षेण स दृष्टो गृह्युना स्फुटम् ।
 स गृह्यस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेचिनः ॥
 मन्त्रतीर्थेषु मन्त्रौ च सर्वथात्रां अधान् स च ।
 मणिकर्णान्नु यः स्नानो यो विश्वेशं निरैक्षत ॥
 शतं सत्त्वं पुनः सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं पुनः पुनः ।
 दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥
 यास उवाच ।
 एत स्नान्मिमं श्रुत्वा काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
 नरो न निरयं याति कृत्वाप्यप्यसकम् ॥
 इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 वाराणसेयः, त्रि, (वाराणसी + "नद्यादिभ्यो
 ट्क्" ॥४।२।६७ इति ट्क् ।) वाराणसीजातः ।
 वाराणसी शब्दान् ल्येप्रत्ययेन निव्यन्नः ॥
 वाराणनं, स्त्री, (वारां आसनम् ।) जलाधारः ।
 नत्यर्थायः । वाःसदनम् २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वाराहः, पुं, महापिण्डीतकश्चः । इति राज-
 निघण्टुः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे अण् ।)
 वाराहः । (कृष्णभेदः । यथा, भागवते । ३ ।
 ११ । ३० ।
 "अयन्तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
 वाराह इति विख्यातो यत्रासौतु शूकरो
 इतिः ॥"
 वराहस्वैरमिति । वराह + तस्यैरमित्यम् ।)
 नक्तव्यमिति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २।४।२ ।
 "गण्डेन पापमेवैव मयुना मिच्छितेन च ।
 भवेत्सैः सैः पतैःसैव मांमैदाहाहृष्टारिभैः ॥"
 स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १।२।१।८ ।
 "नतो गच्छेत् धर्मेश । वाराहं तीर्थं तु नाम् ।
 विष्णुं वराहस्वैरं पूर्वं यत्र स्थितो भवत् ॥"
 पुराणविशेषः । यथा, देवीभाष्ये । १।३।८ ।
 "यन्मिथप्रतिपादसं वाराहं परमाद्भुतम् ॥"
 वाराहकर्म, स्त्री, (वाराहकर्म इव पञ्चमस्यस्याः ।
 वाराहकर्म + क्त्वा । गौरादित्यान् ङीष् ।)
 कर्ममया । इति राजनिघण्टुः ॥

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तुर्कथं इव पञ्च-
 मस्यस्याः । अच् । गौरादित्यान् ङीष् ।)
 अश्वगत्या । इति राजनिघण्टुः ॥
 वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
 दन्तीश्चः । इति भावप्रकाशः ॥
 वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माण्या-
 द्यष्टमात्कान्तर्गतमाहकाविशेषः । यथा,—
 "वराहरूपधारी च वराहीयम उच्यते ।
 वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना ॥"
 इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
 योगिनीविशेषः । यथा,—
 "दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्तिकी
 तथा ।
 हरमिहा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥
 भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
 यताः सर्वाश्च योगिनो भङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥"
 तीर्थविशेषः । यथा,—
 "वाराही यमुना गङ्गा करनोया सरस्वती ।
 कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।
 पशुपानविधानाथ सात्रिथ्रमिष्ट कल्पय ॥"
 इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः
 वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
 "यत्र वाराहमतुलं रूपं या विभतो हरः ।
 शक्तिः साप्यायौ तत्र वाराहौ विभती
 तनुम् ॥"
 इति चण्डी ॥
 अपि च ।
 "वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धनवसुन्धराम् ।
 शुभदां सुप्रभां शुभां वाराहौ तां नमास्यहम् ॥"
 इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
 वराहक्रान्ताः । चामालु इति ख्यातः । तन्-
 पर्यायः । विश्वकसेनप्रिया २ छट्टिः ३ वदरा
 ४ । इत्यमरः । गट्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरौ
 ६ क्रोडकन्या ७ विश्वकसेनक्रान्ता ८ वराहौ ९
 कौमारी १० चिन्नेवा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडौ
 १३ कन्या १४ गट्टिका १५ माधवेशा १६
 शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कृष्ण-
 नाश्रनः २० वल्लः २१ अयतः २२ महावीर्यः
 २३ महाधर्म २४ शम्भरकन्दः २५ वराह-
 कन्दः २६ वीरः २७ प्राचीकन्दः २८ सुककन्दः
 २९ छट्टिदः ३० साधिलता ३१ । अस्य गुणाः ।
 तिलसम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-
 क्षिमिनाशिलम् । दृष्यत्वम् । वल्लत्वम् । रसा-
 यत्त्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ अन्वयः ।
 "वाराहीकन्द एवायं धर्मकाराशुको मनः ।
 एतन्नेव स भवेदेष वाराह इव लोमयान् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 वाराणसेयः । इति राजनिघण्टुः ॥ मेदिनीमते
 पञ्चमीपञ्चकारादिरयं वन्द्यः ॥
 वारि, स्त्री, (वारयति वषामिति । व + षिष् +
 "वमिषविद्यद्विराजिजिजिजिद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्विद्वि-
 दिभ्य ङ्" उवाच ॥ १।२० । इति ङ् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३४ (यथा,
 मगौ । ४ । ६३ ।
 "न कुर्वीत वृथा चेष्टां न चायं ह्यतिना पिबेत् ।
 नोत्सृजे भवयेत् भक्ष्यान्न जातु स्यान् कृत्स्नलीः ॥"
 द्विविधेषु तस्य निषेधविधौ यथा,—
 "ईशाने चापि पूर्वमिदं पश्चिमे च तद्यो-
 चरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
 जलक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,—
 "जलनेत्रौ सरःसोभचक्रहंतापक्ष्मणम् ।
 पद्मस्नानिपयोविन्दुद्वयागा भूषणश्रुतिः ।"
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्रवके ३ कुसुमम् ३
 ह्रीविरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + ङ् ।)
 वाक् । सरस्वती । गणवन्धनी । एस्तिवन्धन-
 भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।
 "संहारविधेपलघुकिधेण
 हस्तेन तीराभित्तवः सशब्दम् ।
 वभौ स भिन्दन् दृष्टतन्तरङ्गान्
 वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥"
 वन्दिः । कण्ठोति भाषा । इति मेदिनीकार-
 हेमचन्द्रौ ॥ (वरसीये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
 संहितायाम् । २१ । ६१ ।
 "बहुभ्य या सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्या-
 यत्यते ।"
 "एषोऽग्निर्मेमह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं
 वारि वरणीयं वसु धनमायत्यते ।" इति तद्गाथी
 मशौधरः ॥)
 वारिकण्ठकः, पुं, (वारिणः कण्ठक इव ।) शृङ्गा-
 टकः । इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिकर्मिका, स्त्री, (वारिषु कर्मा इव पञ्चा-
 ण्यस्याः । गौरादित्यान् ङीष् । स्वार्थे क्त् ।
 टाप् पूर्वस्यस्य ।) सख्यी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥
 वारिकर्पूरः, पुं, (वारिषु कर्पूर इव ।) इक्षिण-
 मन्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिकुण्डः, पुं, (वारिषु कुण्ड इव यकृत्वात् ।)
 शृङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिकुलकः, पुं, (वारिषु कुल + स्वार्थे क्त् ।)
 शृङ्गाटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिक्रमिः, पुं, (वारियः क्रमिः ।) जलौकाः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिचत्वरः, पुं, (वारिणि चत्वर इव ।)
 क्रमिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिचरः, पुं, (वारिषु चरतीति । चर + टः ।)
 सख्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
 ६ । ६ । २५ ।
 "यस्योदयश्चेत् अगम्यं सानन्दं
 सख्यं पापघ्नं सगारं दुर्गम् ।
 स एव सगारं सगारं दुर्गं सगारं
 सगारं सगारं सगारं सगारं सगारं ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥

वारिधिः

वारिरा

वारी

जलचरजन्तुमात्रे, त्रि॥ (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।
 “यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
 विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”)
 वारिचामरं, क्ली, (वारिणश्चामरमिव तदा-
 कारपुञ्जवत्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारिजं, क्ली, (वारिणि जायते इति । जन+ङः ।)
 द्रोणीलवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा,
 अथात्मरामायणे । २ । ६ । २ ।
 “स तत्र वज्राङ्कुशवारिजान्वित-
 ध्वजादिचिह्नानि पदानि सञ्चतः ॥”)
 लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
 मात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १८ । १४ ।
 “केनास्यर्धेन वृपते ! इमं देशमुपागतः ।
 त्रिभुवुवारिजं किञ्चिदथवा नृगलिभ्यथा ॥”
 “वारिजं मीनं पद्मादि वेति ।” तट्टीकायां नील-
 कण्डः ॥)
 वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन+ङः ।)
 शक्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ शम्भूकः । इति शब्द-
 माला ॥
 वारिणस्करः, पुं, (वारिणस्करः । अलक्षित-
 भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
 शब्दमाला ॥ वारिणोषणकर्षरि, त्रि । यथा,
 “स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजा-
 अमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारिणस्करः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 वारिजा, स्त्री, (वारिणश्चायते इति । जै+ङः ।
 टाप् ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिदं, क्ली, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिदः, पुं, (वारि ददातीति । दा+“आतो-
 २नुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 मेघः । (यथा, नृसिंहकलाटके । ५ । अङ्के ।
 “विद्युद्धारिदमर्जितैः सचकिता तद्दर्शना-
 काङ्क्षिणी ।
 पादौ नूपुरलसकर्मधरौ प्रचालयन्ती
 स्थिता ॥”)
 सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने । ३८ । अध्याये ।
 “रास्त्रारखध्वर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ।
 त्रायमाणाष्टनारक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥”
 वारिदातरि, त्रि । यथा, मगौ । ४ । २२६ ।
 “वारिदस्तृभिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 एहदोष्याणि वैशानि रूप्यदो रूपसुत-
 मम् ॥”)
 वारिधिः, पुं, (वारिणि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
 धा+“कर्मण्यधिकरण्ये च ।” ३ । ३ । ६३ ।
 इति कः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०२ ।
 “तद्गङ्गोत्थतारैव वारिधौ स विदूषकः ।
 न चात्ववचरे प्राप्ते सत्त्ववानवसीदति ॥”)

वारिनाथः, पुं, (वारिणां नाथः ।) वरुणः ।
 समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥
 वारिनिधिः, पुं, (वारिणि निधीयन्ते अस्मिन् ।
 नि+धा+किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
 “पाराहारिनिधेः प्राप्ताः काश्मीरेष्वधुनापि ये ।
 राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः
 पुरः ॥”)
 वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
 पथ+“उत्तरपथेनाहूतश्च ।” ५ । १ । ७७ ।
 इत्यत्र “आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तार-
 पूर्णार्द्धपथसंख्यानम् ।” इति वारिजङ्गलात् टक् ।)
 जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे षिक्क-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (वारिपथेन आहूतम् ।
 इति काशिका ॥)
 वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णांशस्य इति ॥
 वारिपर्ण+“पाककर्मपर्यप्येति ।” ४ । १ । ६४ ।
 इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । २० । ३८ ॥
 अस्या गुणाः ।
 “वारिपर्णी हिमा तिल्ला न्द्वी स्वाद्दी सरा पटुः ।
 दोषत्रयकारी रूचा शोथितच्वरशोषकत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वारिपालिका, स्त्री, (वारिणि पालयति न्य-
 रक्षणादिभ्यो रचतीति । पालि+खुल् . टाप् ।
 अत इत्वम् ।) खम्बुलिका । इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः ।
 इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रश्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रश्नी ।) वारि-
 पर्णी । इति शब्दमाला ॥
 वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा वदरेव ।)
 प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिवालकं, क्ली, (वारिणो वालकम् ।) द्वीव-
 रम् । इति हारावली । १७८ ॥
 वारिभवं, क्ली, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
 तीति । भू+अच् ।) श्रोतोऽङ्गनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, त्रि ॥)
 वारिमविः, पुं, (वारि मविरिव श्यामताजनकं
 यस्य । सजलमेवस्यैव क्षण्यवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसुक्, [च्] पुं, (वारि सुषतीति । सुच्+
 क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रघौ । ४ । ६६ ।
 “स विश्वजितमानङ्गे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”)
 वारिमूली, स्त्री, (वारिणि मूलं यस्याः । “पाक-
 वर्गपर्येति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)
 वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिरथः, पुं, (वारिण रथ इव गमनसाधनत्वात् ।)
 भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिराशिः, पुं, (वारिणां राशयो यत्र ।)
 समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । ६३ । ६८ ।

“तस्य भजयतो हस्ताच्युतमेकमुदुम्बरम् ।
 जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाग्रयः ॥”
 वारीणां राशिः । जलसम्बन्धः । यथा, रघौ ।
 ४ । ४६ ।
 “शैलोपमः शैवलमङ्गरीणां
 जालानि कर्मपुरसा स पद्यात् ।
 पूर्वं तद्वृत्तीदितवारिराशिः
 चरित्वाहस्तटसुत्सर्ष ॥”)
 वारिरुहं, क्ली, (वारिणि रोहति जायते इति ।
 रुह+“इगुपधञाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ । २३५ ।
 इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, किराताजुंजीये । ५ । २३ ।
 “विकचवारिरुहन्धतं सरः
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।
 शिवमगात्रजया च कृतैर्ध्या
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”)
 जलजाते, त्रि ॥
 वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
 यद्वा, वारि लोमि यस्य ।) वरुणः । इति जटा-
 धरः ॥
 वारिवदनं, क्ली, (वारियुक्तं वदनं यस्मान् ।
 तत्सेवनेन सुखे जलनिस्तावात्तथात्तम् ।) प्राची-
 नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वारिवरं, क्ली, करमर्दकम् । इति जटाधरः ॥
 वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । खलनक-
 त्वात् ।) विदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा,
 वारि पर्युषिताद्वादिजलं वासयति सुगन्धीकरो-
 तीति । वास+अच् ।) शौखिकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥
 वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह+“कर्म-
 ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः ।
 सुक्ता । इत्यमरः ॥
 वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि+ल्युः ।
 वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वारिशः, पुं, (वारिणि सागरजले घेते इति ।
 शी+ङः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसम्भवं, क्ली, (वारिप्रधानदेशेऽस्य सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराङ्गनम् । उशी-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्यानेषु सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य ।) यावनाजशरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (वारिणु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
 मात्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।
 “इतस्तु किं दुःखतरं यस्मिन् वारिसम्भवम् ।
 सन्धिं पश्यामि सौमित्रे ! वैदेशीमागतं
 विना ॥”)
 वारी, स्त्री, (वाग्मतेऽनयेति । वृ+णिच्+“कश्चि-
 वपियनिराणिब्रजसदिहिराशिवादिवारिभ्य
 इण् ।” उणा० ४ । १२४ । इति इण् । वा
 ङीष् ।) गजवन्धिनी । (यथा, रघुवंशे । ५ । ४५ ।

दारुणी, स्त्री, (वारुण + गौरादित्वात् डीप् ।)
हारपिण्यो । इति मेदिनी । ति, ३३ ॥
वारुणी, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
यथा,—

“प्राच्यां सागधशीर्षी च वारुणीगीहाराङ्काः ।
वर्द्धमानतसोऽलिप्रप्राग्योतिषोदयादयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अधुना रावशाहीगामकदेशेकदेशः ॥

वार्त्ती, स्त्री, (वृक्षाणां समूह इति । वृक्ष + “तस्य
समूहः ।” ॥ २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।

इति धर्मचन्द्रः ॥ (वृक्षस्यैदमित्यण् ।) वृक्ष-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“वार्त्तीं विक्षप्रदं विहङ्गं स्फाटिकं सल्लकामदम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वार्त्ती, स्त्री, (वृक्षस्यापत्यं स्त्री । वृक्ष + अण् ।
डीप् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभिर्भावितात्मनः ।
सङ्गताभूद्दृश भाट्टमेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”
इयं हि मारियापरनास्त्री वरुणुनेदीरसात्
प्रज्जोचामगता सती पश्चात् वृक्षेभ्य उत्पन्ना ।
तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ५३ ।
पराशर उवाच ।

“तपस्वरतसु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणासावद्रुन्वभूवाथ प्रजाक्षयः ॥
नाशकन्मरुतो वातुं वृतं खमभवद् द्रुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न श्रेकृश्वैरितुं प्रणाः ॥
तद् दृष्ट्वा बलजिह्वानाः सर्वे क्रुधाः प्रचेतसः ।
सुखेभ्यो वायुमन्त्रिश्च तेऽखण्णु जातमन्यवः ॥
उन्मूलानय तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशीययत् ॥
तान्निरददद् घोरस्तत्राभूद् द्रुमसंक्षयः ॥
द्रुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छ्रेयु शाखिषु ।
उपगम्यान्वदीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥
कीपं यच्छत राजानः प्रणुष्यन् गोमम ।
सन्तानं च करिष्यामि सद्य चित्तिरुद्धैरहम् ॥
रत्नभूता च कन्येयं वार्त्तीयी वरवर्णिनी ।
भविष्यं चानता पूर्वं मया गोभिर्विबर्हिता ॥
मारिषा नाम नाम्नेषा वृक्षाणांमिति निर्मित्वा ।
भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं यंशपिवद्दिनी ॥
युष्माकं तेषुसोऽहं न मम चाहं न तेजसः ।
अस्यासुत्पत्यते विद्वान् दृषो नाम प्रजापतिः ॥
मम चांशेन संवृत्तो युष्मत्तोजोमयेन वै ।
अग्निनामिसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥
कद्युर्नाम सुनिः पूलेमासीद् देहविरां वरः ।
सुरस्यो गोमभीतीरे स तेषे परमं तपः ॥
तत्तद्योभाय सुरेशस्य प्रजोचाम्ना वराशराः ।
प्रयुक्ता सोमपानास तस्यार्थं सा शुचिक्रिता ॥
सोमितः स तथा सार्हं वर्णाङ्गमधिकं शतम् ।
अनिष्टगन्धद्रव्येषां विषयासक्तमानसः ॥
सा तं प्राष्ट महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
प्रसादस्तपसो जज्ञन् अशुचां दातुमर्हसि ॥
तमेवतुक्तः स सुनिष्ठस्यासावस्तमानसः ।

दिनानि क्वचित् भद्रे स्वीयनामित्यभाषत ॥
सवसुक्ता सतस्तेन साहं वर्णशतं पुनः ।
सुभुजे विषयांसन्वी तेन साहं महात्मना ॥
अशुचां देहि भगवन् ब्रजामि चिद्विद्यालयम् ।
उक्तस्तथेति स सुनिः स्वीयनामित्यभाषत ॥
पुनरांते वर्षशते साधिके सा शुभागना ।
यामोत्याह दिवं ब्रह्मण् प्रणयस्मितशोभनम् ॥
उक्तस्तथैव स सुनिरुपगुह्यायतेक्षणम् ।
प्राद्यास्ततां चणं सुभु चिरं कालं गमि-
ष्यसि ॥
तच्छापभीता सुश्रीगी सद्य तेगर्हिणा पुनः ।
शतहयं किञ्चिद्रूपं वर्णाङ्गामन्वतिष्ठत ॥
गमनाय महाभागे देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्ना स्वीयनामित्यभाषत ॥
तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च
दक्षिणा ।
प्रोक्ता प्रणयमङ्गात्तदेवनी न जहौ सुनिन् ॥
तथा च रमतस्तस्य मर्ह्यैस्तदहर्निशम् ।
गवं नवमभूत प्रेम सम्मद्याविष्टचेतसः ॥
एकदा तु त्वराशुक्तो निश्चक्रामोऽवाङ्मुनिः ।
निष्क्रामन्तश्च कुञ्चेति गन्धते प्राष्ट सा शुभा ॥
इत्युक्तः स तथा प्राष्ट परिवृत्तमहः शुभे ।
सन्धोपात्तिं करिष्यामि क्रियालोपीऽन्यथा
भवेत् ॥
ततः प्रष्टस्य सुदिना तं सा प्राष्ट महासुनिम् ।
किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिष्ठतमष्टतव ॥
चतूर्णां विप्र वर्णाणां परिणाममहस्तव ।
गतमेतन्न कुरते विस्वायं कस्य कथ्यताम् ॥
सुनिरुवाच ।
प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टा च मसाश्रमम् ॥
इयञ्च वर्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।
उपहासः किमर्थोऽर्थं सद्भावः कथ्यतां मम ॥
प्रज्ञोचोवाच ।
प्रत्युपस्थागता ब्रह्मण् सत्यमेतन्न ते श्रया ।
किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यन्वश्रुतानि ते ॥
सोम उवाच ।
ततः ससाध्वसो त्वप्रस्तां प्रप्रच्छायतेक्षणम् ।
कथ्यतां भीरु कः कालस्तथा मे रमतः सद्य ॥
प्रज्ञोचोवाच ।
सप्तोत्तराख्यतौतानि नववर्षशतानि ते ।
सासाद्य यद् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥
श्रुतिरुवाच ।
सद्यं भीरु वदस्वैतत् परिहानीत्य वा शुभे ।
दिनमेकमहं सन्धे त्वया साहंनिष्ठाधितम् ॥
प्रज्ञोचोवाच ।
वदिष्यान्वृत्तं ब्रह्मण् कथमत्र तवाम्बिक ।
विशेषेणाय भवता एषा मार्गाद्बर्हिणा ॥
सोम उवाच ।
निश्रम्य तद् वचः सद्यं स सुनिष्ठं पणन्दनः ।
विदुर्मां विदुर्मासतीयेत्यं निनिन्द्यात्मानमा-
त्मना ॥

सुनिरुवाच ।
तथांसि मम वृष्टानि ह्यनं ज्यद्विद्म धनम् ।
एतो विवेकः केनापि योषिष्मोऽहथ निर्मिता ॥
कर्मिण्डकानिर्गं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयन मे ।
मतिरेषा वृता येन धिक् तं काममपायद्यम् ॥
ब्रजानि वेदविद्याप्रिकारगान्धियलान च ।
नरकयाममागेश सङ्गेनापद्युतानि मे ॥
विनिन्द्य त्यं म धर्मज्ञः सयमात्मानमात्मना ।
तामष्टरचमानीनामिदं वचनमप्रवोत् ॥
गच्छ पापे यथाकामं चतु कार्यं तनुक्तं त्वया ।
देवराजस्य मनुश्रीभं कुर्वन्धा भावयेत्तमेः ॥
न त्वां करोन्वहं भस्म क्रोधोऽपि म यद्दिना ।
सतां साप्रपदं मैत्रसुपितोऽहं त्वया सद्य ॥
अथवा तव को दोषः किं वा कृष्णान्वहं तव ।
समैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥
यथा शक्रप्रिवार्धिन्वा कतो मे तपसो अयः ।
त्वया धिक् तां महामोहमज्ञां सुजुगुप्सिताम् ॥
सोम उवाच ।
यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां प्रवीत सुमध्यमात् ।
तावद् गलतुस्तेदशला सा चभूवातिषेपुः ॥
प्रवेपमाणां सततं स्वप्रगात्रतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सप्रोथं उवाच सुनिसजामः ॥
सां तु निर्भस्विता तेन विनिन्द्य तदाश्रमात् ।
घाकाश्रगामिनी स्वेदं ममार्ये तरुषह्वैः ॥
वृक्षाद् वृक्षं ययौ बाला तस्यादृग्गणह्वैः ।
निर्माज्यमाना गात्राणि गलतुस्तेदशलाणि वै ॥
श्रुतिना यत्तदा गर्भस्तस्या देष्टे समाहितः ।
निष्काम स रोमाच स्वेदरूपो तदद्वतः ॥
तं वृक्षा जगद्गुर्गर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा वष्टथे शनैः ॥
वृक्षाग्रभर्षभूता मारियास्या वरागना ।
तां प्रदास्यन्ति यो वृक्षाः कोप स्य प्रशान्त-
ताम् ॥
कद्योऽपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च गमुगता ।
समापत्यं तथा वायोः प्रजोषा तनया च सा ॥
स चापि भगवान् कष्टुः शीगे तपसि यथासः ।
पुरुषोत्तमास्यं मे ज्ञेयं विष्णोरायननं यदी ॥
तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकारारायणं धरेः ।
ब्रह्मपारमयं कुर्वन् उपमेकाग्रमानसः ।
उत्तैवाहुर्महायोगी शिव्यासौ भूपकन्दराः ॥
वार्त्ती, पुं, ह्यनः । वारि चरतीत्यर्थे उपपद्यते
नियन्तः । इति सुम्बोधशास्त्ररामम् ॥
वार्त्तीकः, त्रि, (वर्त्ततेत्यनं शिष्यमस्य । वर्त्त +
टच् ।) डेरकः । इति शब्दरत्नाम्ना ॥
वार्त्ती, स्त्री, चकारम् । आदोऽनम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७५ ॥
वार्त्ती, त्रि, (वृक्षिरुद्धस्येति । “प्रज्ञायाहाभो-
द्विष्यो गः ।” १ । २ । १०१ । इति गः ।)
निश्रम्यः । इत्यमरः । २ । १ । ५० ॥ इति-
श्राप्ती । इत्यमरः ॥
वार्त्ती, पुं, पतिविशेषः । वष्टे इत्य भाषा ।
यथा,—

“वार्त्तानुो वार्त्तकश्चित्रस्ततोऽन्या वार्त्तका स्मृता ।
वार्त्तकोऽनिकरः श्रुती च्चरदोषत्रयापहः ।
सुरुष्यः शुक्रदो वल्यो वार्त्तलाष्यगुणा ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्यां अक्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्त्तावृत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति षः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“पश्चादिपालनाद्देवी कृषिकर्मन्तकारणात् ।
वार्त्तनाह्वारणाहापि वार्त्ता वा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उद्गताः । (यथा, मोक्षसूत्रे । ८ ।

“यावद्विज्ञोपार्त्तान्गणतः

तावन्निरुजपरिवारो रक्तः ।

तदनुच चरया चर्जरदेषे

वार्त्ता कोऽपि न पृच्छति मेधे ॥”

वातिङ्गणः । कृष्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनी । ६ । ३२६ ।

“वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां निव्ययुक्तः स्यात् पशूनाश्चैव रचये ॥”
वार्त्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।

“कृषिवाणिज्यगोरचाकुत्सीदं तुभ्यं सुप्यते ।
वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥”

वार्त्ताकः, पुं, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेर्द्धिच् ।”
उणा० ३ । ७६ । इति काङ्क्षः । “वाहु-

लकान् उकारस्यात्त्वेषे वार्त्ताकवार्त्ताव्यौ ।”
इत्यञ्जलदत्तोऽन्या सिद्धम् ।) वार्त्ताङ्कुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्त्तकपक्षी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

वार्त्ताकी, [न] पुं, वार्त्ताङ्कुः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वार्त्ताकी, स्त्री, वृत्ती । इति भावप्रकाशः ॥
वार्त्ताङ्कुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्त्ताङ्कुः, स्त्री, (वर्त्तति इति । वृत् + “वृते-
र्द्धिच् ।” उणा० ३ । ७६ । इति काङ्क्षः ।)

स्वनामर्यातफलवृक्षः । वेगुन इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । इन्द्रलो २ सिंही ३ भण्डाकी ४

दुष्प्रथिणी ५ वार्त्ताकी ६ वार्त्ता ७ वाति-
ङ्गणः ८ वार्त्ताकः ९ प्राकवित्तः १० राज-

कुणादः ११ । इति षटाधरः ॥ वार्त्तिकः १२
वातिगमः १३ वृत्ताकः १४ वङ्गणः १५

अङ्गणः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-
वृत्ताको १७ कण्टानुः १८ कण्टपत्रिका १९

निद्रानुः २० मांसकफला २१ वृत्ताकी २२
मण्डोदिका २३ पित्रफला २४ कण्टकिनी २५

मण्टी २६ कण्टफला २७ मिश्रवर्णफला २८
नीलफला २९ रक्तफला ३० प्राकयेष्टा ३१

वृत्तफला ३२ वृत्तप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः
कटुत्वम् । रुषत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-

शित्वम् । वन्तुश्रितारितम् । हृद्यत्वम् । गुण-
लम् । कृतेऽनु निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ३
अपि च ।

“अग्निप्रदा मास्तनाश्रिनी च
शुक्रप्रदा प्रोथितवर्हिणी च ।

हृत्सासकासावचिनाश्रिनी च
वार्त्ताङ्कुरेया गुणसम्पुक्ता ॥

सा वाला कफवातघ्नी शक्ता सघ्नारपित्तला ।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥

अङ्गारपक्ता वार्त्ताङ्कुः किञ्चित्पित्तकरी मता ।
कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवज्रमः ॥

अन्यच्च ।

“वृत्ताकं खादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
ज्वरवातवलासन्नं दीपनं शुक्रलं लघु ॥

तद्वाकं कफपित्तघ्नं वृहं पित्तकरं गुण ।
वृत्ताकं पित्तलं किञ्चिद्द्वारोपरिपाचितम् ॥

कफमेदोऽनिलामममन्वत्तं लघु दीपनम् ।
तदेव हि गुणं स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृत्ताकं कुक्कुटाखडमं भवेत् ।
तदर्शःसु विप्रेषणं हितं ह्रीन्श्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्त्ताङ्कुः, पुं, (वृत् + काङ्क्षः ।) वार्त्ताकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्त्तायनः, पुं, (वार्त्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिङ्गः ।
तत्पर्यायः । हेरिकः २ गूढपूरुषः ३ प्रथिधिः ४

यथाह्वयः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८
साशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

६६८ ॥
वार्त्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादे वार्त्तां वहति यः ।
पसारी इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ वार्त्तावहः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ संवाहवाहके, चि ॥

वार्त्तिकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्
ठक् ।) प्रवृत्तिङ्गः । परः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथाचरित्नागरे । ३४ । ७६ ।
“दुर्गातो वार्त्तिकजगो लोभात् किं नाम गा

चरेत् ॥”
(वार्त्ता कृष्यादिस्तत्र साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।

(वार्त्ता प्यारोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्त्तिक-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताकी । इति

शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तौ चाधुरिति । वृत्ति +
“कथादिभ्यठक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।

रुद्रवृत्तिनिपुणे, चि ॥)
वार्त्तिकं, स्त्री, (वार्त्तिकस्यस्यत्रवृत्तिः । तत्र

साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यठक् ।” ४ । ४ । १०२ ।
इति ठक् ।) उक्ताशुक्तदुःस्वार्थवार्त्ताकारक-

न्यः । यथा,—
“उक्ताशुक्तदुःस्वार्थवार्त्ताकारितु वार्त्तिकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वार्त्तिका, स्त्री, (वार्त्तिक + टाप् ।) पञ्चविंशतः ।
वट्टर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गा २ ।

इति शारावली ॥
वार्त्तमः, पुं, (वृत्तम इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । वृत्तवृत्त
+ अच् ।) अश्विनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जयन्तः । वृत्तसम्बन्धिनि, चि ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुःखभयो विनेदु-
गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसिद्धाः ।

वार्त्तमलिङ्गैस्समभिष्टुवाना
मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥”

वार्त्तरं, स्त्री, कण्ठलावीजम् । दक्षिणावर्तशङ्खः ।
काकचिष्वा । भारती । इति मेदिनी । रे, २११ ॥

कामिजम् । जलम् । आन्त्रवीजम् । इति विश्वः ॥
वार्त्तलं, स्त्री, (वार्त्तः खलिलैर्दलतीति । दल +

अच् । सदा मेघाच्छन्नवृष्टिपातात्तथात्वम् ।)
दुर्दिनम् । इति मेदिनी । वे, ११६ ॥ तस्मिन्ने

प्रवर्गौघादिः ॥ (वादल इति भाषा ॥)
वार्त्तलः, पुं, (वार्त्तल्यतेऽनेनेति । दल + “पुंवि

संज्ञायां षः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति
षः ।) मेलानन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । वे, ११६ ॥
वार्त्तकं, स्त्री, (वृहणां सच्छदः । “गोत्रोऽप्योर-

श्रुतिः ॥” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृहणांश्रुतिः”
काशिकोक्तेः युष् ।) वृहसंघातः । (वृहस्य

भावः कर्म वेति । सनोऽज्ञादित्वात् युष् ।)
वृहस्य भावः । वृहस्य कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।
२४ ।

“वाच्ये वालकिया पूर्वं तद्वत् कौमारकं यथा ।
यौवने चापि या योग्या वार्त्तके वनवश्रया ॥”

चि, वृहः । यथा, नैषधे । १ । ७७ ।
“फलानि पुण्यानि च पल्लवे करे

ययोऽतिपातोऽद्गतवातवेपिते ।
स्थितैः समादाय महर्षिवाहकैर्काद्

वने तदातिथ्यमग्निं चि प्राखिभिः ॥”
“महर्षीणां सुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्त्तकी वृह-

त्तस्मात् । चिद्युः स्याद्वार्त्तकी वृहते स्त्रीवं तद्वभाव-
संघयोरिति बलः ।” इति तट्टीका ॥)

वार्त्तक्यं, स्त्री, (वार्त्तकमेव । वार्त्तक + चतुर्विंशति-
त्वात् लार्थे ष्यञ् ।) वृहतावस्था । तत्पर्यायः ।

वार्त्तकम् २ वृहत्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति
षटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्वमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता ।
वार्त्तक्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्मिता ॥”

वार्त्तुषिः, पुं, (वार्त्तुषि जलानि धीयन्तेऽनेनेति । धा +
किः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देहीभागवते । ८ । २० । ३१ ।
“चोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसत्त्वो महाप्रथः ।
अनन्तगुणवार्त्तुषि आदिदेवो महाश्रुतिः ॥”

वार्त्तुष्यं, स्त्री, (वार्त्तुष्यं समुद्रे भवतीति । भू +
अच् ।) श्लोकीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्त्तुषिः, पुं, (वार्त्तुषिकः । एषोदरादित्वात्
कलोपः ।) वृहतावीजः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

(यथा, मनी । ३ । १५६ ।
“प्रियो आसस्य राजस्य कुण्डली श्लावदन्तकः ।
प्रतिरोहा गुरोश्चैव त्वक्तामिवाहुंषिद्यथा ॥”

वाङ्मय

वार्धक

वाक्का:

वाङ्मयः, पुं, (वृद्धार्थं द्रव्यं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
 "प्रयच्छति गच्छम्" ४।४।३०। इति टक्।
 "वृद्धेर्धुपिभावो वक्तव्यः" इति वार्त्तिकोक्तेः।
 वृद्धुपिभावः।) वृद्धिर्वाची। लभ्यभुक्। वाङ्-
 खोर इति सुदखोर इति च भाषा। तप-
 न्यायः। कुक्षीदकः २ वृद्धाजीवः ३ वाङ्मयः ४।
 इत्यमरः। कुक्षीदः ५ कुक्षीदिकः ६। इति
 शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
 "समर्धं धान्यमादाय महाधं यः प्रयच्छति।
 स वै वाङ्मयिको नाम ह्यकथयवद्विष्कृतः"।
 इति स्तुतिः।
 तस्य वृद्धिग्रहणनियमो यथा, मनुः।
 "अश्रीतिभागं गृह्णीयात् मासादाङ्गुषिकः
 श्रतात्।
 द्विकं श्रतं वा गृह्णीयान् श्रतां धर्ममनुसरन्।
 द्विकं श्रतश्च गृह्णानो न भवत्यर्धकत्वियी।
 श्रतकार्यापणेऽश्रीतिभागं विंशतिकाः पक्षाः"।
 द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य
 अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
 अवरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
 स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
 प्रायश्चित्तविवेकः। इत्यादिकतत्त्वम्।
 वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयैर्भावः। वाङ्मयि + यञ्।)
 धान्यवर्द्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,
 मनौ। ११। ६२।
 "कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतलोपनम्।
 तडागारामदारायामपत्यस्य च विक्रयः"।)
 वाङ्मयं स्त्री, (वाङ्मैः वसुदस्येदमिति। वाङ्मि +
 ङ्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः।
 वाङ्मं, स्त्री, (वृद्धेर् इदमिति। वृद्धिं + "चर्मण्यो
 ङ्"। ५। १। १५। इति अच्।) चर्मरज्जुः।
 इत्यमरटीकायां रायसुजुटः।
 वाङ्मोच्यसः, पुं, (वाङ्मोचं नाशिकास्येति। "अञ्-
 नाशिकायाः संज्ञायाम् नसं चास्युलात्"। ५।
 ४। १२८। इति अच् नसादेशश्च। "पूर्व-
 पदान् संज्ञायामगः"। ८। ४। ३। इति
 यत्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
 "त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृहमनापतिम्।
 वाङ्मोच्यसः प्रोष्यतेऽशौ च्ये कथे च संतुलतः"।
 पक्षिविशेषः। यथा,—
 "नीलग्रीवो रक्तशरीरः कृष्णपादः सितच्छदः।
 वाङ्मोच्यसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरिति-
 प्रियः"।
 तेषां बलिदानफलम्। यथा,—
 "रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसेन्वाङ्मोच्यस्य च।
 हृत्प्रिमाप्नोति वर्षाणां श्रतानि त्रीणि मन्त्रियाः।
 प्रष्टिषाणाश्च खड्गानां सधिरैः श्रतवार्धि-
 कोम्।
 हृत्प्रिमाप्नोति परमां श्राद्धं सधिरैस्तथा"।
 इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः।
 इत्यादिनि पितृहोत्रियं यथा,—
 'वाङ्मोच्यसामिधं लौहं कालशाकं तथा मधु।

दौहित्रामिधमन्यश्च यद्दत्तं तन् कुलीनवेः।
 अयन्तां तां प्रयच्छन्ति। हृत्प्रिं गौरीसुतस्तथा।
 पितृणां नात्र सन्देशो गयात्राहं च पुत्रक"।
 इति मार्कण्डेयपुराणे त्राहकस्याध्यायः।
 "त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृहमनापतिम्।
 वाङ्मोच्यस्य तुं प्राहुर्वाञ्जिकाः त्राहकर्मणि।
 रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
 कृष्णवर्णश्च तथा पक्षी वाङ्मोच्यो मतः"।
 लौहं रक्तच्छागः।
 "दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुक्त्तिलाः।
 कपिलाया हृतश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते"।
 गौरीसुतः दशवर्षोऽजातः। इति तट्टीका।
 वाङ्मो(च्य)नसः, पुं, वाङ्मोचं नाशिकायस्य। नासाया
 नसादेशः।) गणकः। गण्डार इति भाषा।
 यथा,—
 "वाङ्मोचसखेकधरो गणोत्साहश्च गणकः"।
 इति त्रिकाण्डशेषः।
 वार्धकः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
 इति त्रिकाण्डशेषः।
 वार्मिणं, स्त्री, (वर्मिणां सम्बन्धः। वर्मिण् + "भिष्वा-
 दिभ्योऽङ्"। ४। २। ३८। इति अच्।) वर्मिसम्बन्धः।
 इत्यमरटीकायां चारसुन्दरी।
 वार्मिणं, स्त्री, (वर्मिणां सम्बन्धः। वर्मिण् + अच्।)
 वर्मिसम्बन्धः। इत्यमरटीकायां खामी।
 वार्मिणं, [च्] पुं, (वाः वारि सञ्चतीति। सृच् +
 क्रिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
 भागवते। १०। २४। ६।
 "तं तात! वयमन्ये च वार्मिणां पतिमीश्वरम्।
 द्रव्यैस्त्रैस्तथा सिद्ध्यैर्यजन्ते क्रतुभिर्गैराः"।)
 वार्म्युद्धवं, स्त्री, (वारिणि उद्धवं उत्पत्तिर्यस्य।)
 पद्मम्। इति धनञ्जयः। जलजे, त्रि।
 वार्म्यं, त्रि, (वारि + यञ्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
 शब्दान् ऋप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (वृद् सम्भक्तौ
 + "श्चलोर्ण्यत्"। ३। १। २२४। इति ख्यत्।
 वरगीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। २१। २।
 "स्वधर्मन् देववीतवे त्रैष्टं नो धेहि वार्म्यम्"।
 निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५। १। ८६।
 "स्त्रीभारे परिनिम्बिस्था पुंस्त्वार्थे हतनिक्षया।
 भौष्ट्रे प्रतिचकीर्षामि नास्ति वार्म्येति वै पुनः"।
 वाराधिः, पुं, (वारां राधिर्भव।) वसुधः। इति
 पुराणम्। (वारासगशब्दात् प्रागर्थं स्यात्।)
 वाब्दः, पुं, (वार्भिर्वदते देष्टते इति। वट् +
 धभ्ये कः।) वष्टवम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
 वाब्दगा, स्त्री, नीलीमक्षिका। इति शब्दरत्ना-
 वली।
 वार्धकं, स्त्री, (वर्धयिष्मन्। वर्ध + अच्। स्वार्थे कन्।)
 सुदुष्कृतवृष्टिविदोदशभागान्तगतभागविशेषः।
 यथा,—
 "दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत् वृष्टिवीणिमाम्।
 दद्यात्क्षेत्रेऽदायादौ मध्यदेशमदाप्रवान्।
 कोष्टके वार्धकं क्षेत्रं रजश्चर्षभूय इ"।
 इति श्वश्रुपुराणे सान्दीपाख्यानध्यायः।

वार्धभागवी, स्त्री, (वृषभायोरपत्यं स्त्री। वृष-
 भाय + अच्।) वृषभायकन्या। श्रीराधा।
 यथा,—
 "यथा परात्परः कृष्णक्षयेवं वार्धभासुवी"।
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः।
 वार्धिकं, स्त्री, (वर्षासु जातमिति। वर्षा + "वर्षाभ्य-
 षक्"। ४। ३। १८। इति टक्।) त्राय-
 माणा। इति मेदिनी। के, १५६।
 वार्धिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष + "कालात् ङ्"।
 ४। ३। ११। इति ङ्।) वर्षभवः। वात्स-
 रिकः। इति मेदिनी। के, १५६। (यथा,
 भागवते। ११। ११। ३०।
 "यात्रावलिधिधानश्च खल्वैवार्धिकपत्न्यसु"।)
 यथाच।
 "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्धिकी।
 तस्यां समेतन्माहात्म्यं पठित्वं समाहितैः"।
 इति मार्कण्डेयपुराणम्।
 वर्षाकालोद्धवश्च। (यथा, अध्यात्मरामायणे।
 ४। ४। १।
 "तत्र वार्धिकादिनां राघवो
 लीलया मनिगुह्यासु चक्षरन्।
 पञ्चमूलफलभोगतोषितो
 लक्ष्मणेन संहितोऽवसन् सुखम्"।)
 वार्धिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष + "वर्षाभ्य-
 षक्"। ४। ३। १८। इति टक्। ङीप्।) त्राय-
 माणा। इति राजनिर्घण्टः।
 वार्धिला, स्त्री, (वार्जाता शिला। "शाकपार्धि-
 वादिनात्पुष्करं खानं उत्तरपदलोपच"। २। १।
 ६०। इत्यस्य वार्धिकीत्वा शाकपार्धिवादिवत्
 समासः। एयोदरादित्वात् शस्य षः।) करका।
 इति शब्दचक्रिका।
 वार्धुकः, त्रि, वर्षणशीलः। वृषधातोर्ङ्प्रत्ययेन
 निष्पन्नो वर्धुकः। ततः स्वार्थे ऋप्रत्ययः।
 वा(वा)र्धुतं, स्त्री, (वृष्ट्याः फलमिति। "वृष्ट्यादि-
 भ्योऽङ्"। ४। ३। १६४। इति अच्। विधान-
 सामर्थ्यात्तस्य फले न ङुक्।) वृष्टतीफलम्। इत्य-
 मरः।
 वा(वा)र्धुदधः, पुं, (वृष्टदधस्यापत्यं पुमान्। वृष्ट-
 दध + अच्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली।
 (यथा, देवीभागवते। ४। १८। १६।
 "कंसः कुलोद्भव यवनेन्द्रसुतश्च केशरी-
 वार्धुदधो वकवकीखरशाल्यनुरागः"।
 वृष्टदधस्येदमिति अच्।) वृष्टदधराजसम-
 न्विनि, त्रि।
 वा(वा)र्धुद्रियः, पुं, (वृष्टदधस्यापत्यं पुमान्। वृष्ट-
 दध + अच्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः।
 वा(वा)र्धकः, पुं, स्त्री, पारिपत्यः। पशुशरीयन्ते,
 त्रि। इति मेदिनी। के, १५६। अग्रायांत्-
 रादि भवर्णोपकारादौ वृष्ट्याणि, १ (मन्युक्त-
 दधपिशये, पुं। यथा, वृष्टदधं हितायाम्। ७०। ५।
 "तत्र कुर्वन्नुत्सुक्या सुखारक्षतत्तराभावे मुग्धे।
 कैशरपक्षविभिन्नैरेव पशियोगं त्रिद. खानम्"।)

वाक्त्वः, पुं, ववादिक्कादृशकरणान्तर्गमनद्वितीय-
करणः । तत्र ज्ञानफलम् ।

“काव्यस्य कर्त्ता स्वजनस्य भर्ता
सेनाप्रयोगेना कुलश्रीलघुक्तः ।
उदारवृत्तिर्न्यलवान् मनुष्य-
चेद्दवालवाख्ये जननं हि यस्य ॥”

इति कौश्लप्रदीपः ॥

वाक्त्वं, त्रि, (वक्त्वस्य वक्त्वन्स्य विकारः । वक्त्वं
+ “तस्य विकारः ।” २।१।१३। इति अण् ।)
वक्त्वस्वन्विवस्वम् । चौमादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । ०८ ।

“तद्यैवात्राधिकं हृत्वा वक्त्वं चौमभ्य जायते ।

कार्पासिके हृते क्रौञ्चौ वाक्त्वं हर्ता वक्रस्तथा ॥”)

वाक्त्वं, त्रि, वक्त्वन्निर्मितम् । वक्त्वन्स्येदं
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाक्त्वली स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक्त्विकः, पुं, (वक्त्विकं भवः । वक्त्विक + इच् ।)

वाक्त्विकमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वाक्त्वाकः, पुं, (वक्त्वाकं भवः । वक्त्वाक + अण् ।)

रामायणकर्त्ता सुनिः । तत्पर्यायः । प्राचेतसः

२ वाक्त्विकः ३ कविष्येष्टः ४ कुर्वीवशः ५

वक्त्विकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कविः ७

आद्यकविः ८ । इति जटाधरः ॥

वाक्त्विकः, पुं, (वक्त्विकं भवः । वक्त्विक + इच् ।)

भृगुवंशीयसुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यथा —

“रावणान्तकरो राजा रघुणां वंशवर्द्धनः ।

वाक्त्विकिवस्य चरितं चक्रि भागवसत्तमः ॥”

इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

(यथा वा काश्यादर्शभूमिकायाम् ।

“जाति जगति वाक्त्विकौ कविरित्यभिघाभवन् ।

कवी इति तनो यासे कवयस्त्वयि दण्डिन ॥”)

वावदूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति ।

वद + यद् लुक् + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ ।

४१ । इति ऊकः । “सर्वस्वे तु यजजप-

दशामिति । १ । ० । १६६ । इति बहुलवच-

नादन्वगोरपि भक्तकप्रत्ययः इति कृत्वा वाव-

दूक इति माधितम् ॥” इत्युणादिकौ उज्ज्वल-

दतः ।) अतिशयवचनशीलः । तत्पर्यायः ।

धातुपुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥

वचकः ५ सुदगा ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-

धरः १ (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।

“अष्टमस्यावमन्तारो पत्तारो जनवंसदि ।

चरन्ति यनुशां शनुसां वायदूका बहुशुभाः ॥”)

वायपः, पुं, तुलनीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णवर्ण इति भाषा ॥

वायुटः, पुं, वायुधम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वायुन, य ड ङ संभक्तौ । वरुणे । इति कविकल्प-

द्वयः १ (दिवा०-आत्म०-अक०-सिट् । ग्रावेट् ।)

य ट् । वायुधते । ड्, वायुधिया वायुधवा ।

भंभीकः संभक्तम् । इति दुर्गादासः ॥ (“यतो

दत्तश्चमायायाःजात मट्टः ३)

वायुक्तः, त्रि, क्रतवरणः । इत्यमरः । ३।१।६० ॥

वाश, य ड ङ शब्दे । इति कविकल्पद्वयः ॥

(दिवा०-आत्म०-अक०-आङ्गाने सक०-सिट् ।)

शब्द इह निरन्धमेव । निरन्धं वाशितं वन-

मित्यमरात् । य ड, वाश्यते पञ्ची । ङ, अय-

वाशन् । उद्गायमानः पितरं स राममिति

भट्टौ । अनेकार्थत्वाद्वाङ्गानार्थः । वाशितं

सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वाशितं वक्त्वं

वेष्टिते । इति विश्वप्रकाशादन्त्यान्तोऽयमर्षोति ।

इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाश्यते इति । वाश शब्दे + “गुरोश्च

हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां

टाप् ।) वामकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशिः, पुं, (वाश्यते इति । वश + णिच् + “वसि-

वपियजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवादीति ।”

उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) अग्निः । इत्यु-

णादिकोषः ॥

वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्वार्थे कन् । टाप् । अत

इत्वम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाशितं, कौ, (वाश शब्दे + भावे क्तः ।) पशु-

पक्ष्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । ६ । ३१ । ५३ ।

“व्यान्तप्रलापान् मा तात ! सलिलस्यः प्रभा-

विषाः ।

नैतन् मनसि मे राजन् ! वाशितं शकुने-

रिव ॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-

करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् ।

करिणी । इत्यमरः ॥

वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी । वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे

णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ११५ । २ ।

“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र ताप-

सान् ।

भृगुगङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्रपान् ॥”

स्त्री, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।

१ । ३ । १६ ।

“मादेश्वरं भागवतं वाशिष्ठश्च सविस्तरम् ।

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १ । ८४ । ४५ ।

“अपि कुल्यां समासाद्य वाशिष्ठश्चैव भारत ! ।

वाशिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्गा द्विजातयः ॥”)

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्येयमिति । वशिष्ठ + अण् ।

टोप् ।) गौमतीनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाशुरा, स्त्री, (वाश्यते अस्यामिति । वाश शब्दे

+ “मन्दिवाशिमपिषितिषिचद्विभ्य उरच् ।”

उणा० १ । ३६ । इति उरच् । टाप् ।)

राशिः । इत्युणादिकोषः ॥

वाश्रं, स्त्री, (वाश्यतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्त्रादि-

तचिषचिष्ठीति ।” उणा० २ । ११ । इति

रक् ।) मन्दिरम् । अनुष्यद्यः । इति मेदिनी ।

रे, ८३ ॥

वाश्रः, पुं, (वाश्यतेऽस्मिन्निति । वाश्र + “स्त्रादि-

तच्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)

दिवसः । इति मेदिनी । रे, ८३ ॥

वाप्यः, पुं, (वाधते इति । वाध लोडने + “इष्यप्रिष्ण-

शप्यवाप्यरूपपर्यन्त्याः ।” उणा० । ३ । ०८ ।

इति प्रप्रत्यय धस्य षत्वं निपातनात् ।) उष्णा ।

(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।

“तस्याः प्रतिहृन्द्भवद्विषादात्

सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निश्वासवाप्यापगमान् प्रपन्नः

प्रसाद मात्मीयमिवात्मदर्शः ॥”)

लोहः । इति मेदिनी । पे, १२ ॥ अयुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, आर्वासाप्रशाल्याम् । ३६४ ।

“प्राङ्गण एव कदा मां शिष्यन्ती मय्युक्त्वम्भि-

कुचकलसा ।

अंशनिषण्मुखी सा स्वपयति वाप्येण मम

पृष्ठम् ॥”)

वाप्यकः, पुं, (वाप्य + संज्ञार्था कन् ।) मारिषः ।

नटिया प्राक इति भाषा । यथा,—

“मारिषो वाप्यको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्तनः ॥

मारिषो मधुरः शीतो विष्टन्ती पित्तसुदगुरुः ॥

वानशेषकरो रक्तपित्तगुहियमान्निजित् ।

रक्तमार्षो गुरुर्नाति सचारी मधुरः सरः ।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाप्यका, स्त्री, (वाप्य + संज्ञार्था कन् । टाप् ।

अभिधानादिदभावः ।) शिबुपत्नी । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वाप्यिका, स्त्री, (वाप्य + संज्ञार्था कन् टाप्

अत इत्वम् ।) शिबुपत्नी । तत्पर्यायः ।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृष्णुः ५ । इत्य-

मरः ॥ त्वक्पत्नी ६ वाप्यिका ७ कन्वीरी ।

इति गृहीका ॥

वाप्यो, स्त्री, (वाप्य + गौरादित्वात् ङीप् ।)

वाप्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वाप्यिका, स्त्री, शिबुपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

राधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिष्णानाशि-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

वास, तु क उपसेवायाम् । इति कविकल्पद्वयः ।

(अदन्त सुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) उपसेवा

तु गुणान्तराधानाम् । अथवासद्वयं चन्दनः ।

इति दुर्गादासः ॥

वासः, पुं, (वसन्त्यवेति । यस निवासे + “इत्त्वश्च ।”

१ । २ । २९१ । इति षण् ।) यक्षम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १०४ । ३४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते निपादं माकघाः युधि ।

नेवं विधेयु वासेषु यथमस्ति यदाभवे ।”)

वाशुते इति । याव + षण् ।) यक्षम् । इति

गृहीका ॥ (वस + भाव षण् ।) अदस्थानम् ।

वासकः

इति वैमचक्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । ५० ।

“विश्वारावमथैवेव वीरा वासमरोणयन् ॥” वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगन्तिः । इति रामधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्थानविशेषे वासस्य कर्तव्याकर्त्तव्यत्वं यथा,—

देवयान्यवाच ।

“विदाद्यं तान वागापि कार्वाणान् गतागतिम् । क्रोधं चैवाभिवादे वा वेदं चापि वलावलम् ॥ शिष्यस्याग्रियवृत्तेर्हि न ज्ञानर्थं बुभूषणा । तस्मान् मङ्गोन्वृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ पुंसो वेनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च । न तेषु च वसेन् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापवृद्धिषु ॥ ये त्विमभिजानन्ति वृत्तेनापि जनेन च । तेषु साधुषु वस्तथं न वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मात्से २८ अध्यायः ॥ * ॥

आपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिवहूले भृशम् । न नृहराज्ये निवसेत् न पापवृत्तौ वृत्ते ॥ हिमवद्विन्ध्ययोर्मैर्धं पूर्वपद्मिनीः शुभम् । सुखाः ससुन्दर्योर्दशं गान्धर्व निवसेत् द्विजः ॥ अर्द्धक्रोशात्तदोक्तं वर्षयतिवा द्विजोत्तमः ॥ गान्धर्व निवसेत् पुराणं गान्धर्वग्रामसन्निधौ ॥ न संवसेद्य पतितेर्न चखलैर्न पुष्करीः । न खलैर्न वलितैश्च गान्धर्वगान्धर्ववासिभिः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] स्त्री, (वस्यतेऽनेति । वस व्याच्छा- दने + “वसेञ्चिन्” उणा० ४ । २१७ । इत्य- मुन् । स च णिन् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासद्य इतमन्वेर्न धारयेत् ॥” पञ्चकम् । इति राजनिघण्टुः ॥

वासकः, पुं, (वासयतीति । वासि + क्तुल् ।) वृक्ष- विशेषः । वाकस इति भाषा । तत्पर्यायः । पेंदमाता २ सिंही ३ वासिका ४ इयः ५ अटकः ६ निंदास्यः ७ वासिदन्तकः ८ । इत्यमरः १ वाशा ९ वासिका १० इयः ११ अटकः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥ नामा १४ वासः १५ वाजी १६ वैदसिंही १७ साहसिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासवा १९ सिंहापर्णी २० । इति जटाधरः १ सिंहाका २१ भिषग्माना २२ वसादनी २३ सिंहामरी २४ कर्पूररथी २५ शितकण्ठी २६ वाशिदन्ती २७ नासा २८ पचसुरी २९ निंहापथी ३० सगन्तानी ३१ । अस्य गुणाः । तिक्तम् । कटुम् । प्रोणम् । कायरक्त- विनाशाम्नाशकं कृत्वाजराशाम्नाशकं शिष्यं च । मन्थुषुष्णम् । कटुपिकित्तम् । तिक्तम् । वास- कश्चरुश्च । इति राजनिघण्टुः ॥ आपि च । “वासको वासिका नामा भिषग्माना च सिंहाका । सिंहाकाः कृत्वाजराशाम्नाशकः । इति राजनिघण्टुः ॥

वासक

अटकूपो इयो नामा भिषग्मर्च म स्तुतः । वासको वासकन् मर्चः कल्पितामनाशनः ॥ तिक्तस्तुपर्को हृद्यो तनुः शीतस्त्वृक्षिञ्चन । आसकासर्वरक्षार्हिभो हृद्युत्तवापचः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

गानाद्गविशेषः । यथा,—

“मनोऽरौथ कन्दपंसादनन्दन एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”

केषाञ्चित्मते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”

इति मङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकमञ्जाशब्दार्थे आलङ्का- रिकाः ॥) वासकणी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥ वासकमञ्जा, स्त्री, (वासके प्रियममागमवाचरे मञ्जनीति । मञ् + अच् । टाप् । यद्वा, वासकं वानशेषमञ्जयतीति । मञ्जि + अच् । टाप् ।) खीवादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगीविन्दे । ६ । ८ ।

“भवति विलमिनि विगलितमञ्जा विलपति रीदिति वासकमञ्जा ॥”) तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं निश्चित्य या सुरतसामर्थ्ये मञ्जो करोति सा वासकमञ्जा । वासको वासरः । अस्याच्चेष्टा मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रशस्तामर्थीविधान- मार्गविलोकनादयः । तुम्भावामकमञ्जा यथा, “हारं गुम्फति तारकातिरुचिरं यथाति काशीनर्ता दीपं गत्यति किन्तु नन्न जहूलं खेचं न दत्ते पुनः । खालीनामिति वासकस्य रत्नौ कामाशुरूपाः क्रियाः साञ्चिस्तरसखी नवोत्सुतसखी दूरान् वसुष्ठी- चते ॥”

मथ्या वासकमञ्जा यथा,— “शिल्पं दर्शयितुं करोति कृतुकान् कल्पार- चारसर्गं शिवप्रेतगर्भैवेन किमपि हारं मसुदीयते । गृहान्वाभरथं नदं सहचरी भूताजिगीषामिया- दित्यं पद्मदशः प्रतीत्य चरितं कीराननोरभूत् कारः ॥” प्रौढा वासकमञ्जा यथा,— “कृतं यपुमि भूपलं चिह्नरघोरुषी धृपिता क्षता शयनमग्निधौ प्रसुकवीटिकासम्पतिः । अकारि हरिकीटशो भगवतेषु देहस्यपा न्दुरनुत्तनकनेतयोऽस्तुमकात्तिभिर्दुर्दिग्म् ॥” मनीरुत्तय यथा,— “न्यायधोरुषीर्देवे भूयो विरहपल्लवः । अदिते च निगच्छीठं न स्यादुगोपथी च- दम् ॥”

वर्द्धीका वासकमञ्जा यथा,—

“शिल्पं दर्शयितुं करोति कृतुकान् कल्पार- चारसर्गं शिवप्रेतगर्भैवेन किमपि हारं मसुदीयते । गृहान्वाभरथं नदं सहचरी भूताजिगीषामिया- दित्यं पद्मदशः प्रतीत्य चरितं कीराननोरभूत् कारः ॥” प्रौढा वासकमञ्जा यथा,— “कृतं यपुमि भूपलं चिह्नरघोरुषी धृपिता क्षता शयनमग्निधौ प्रसुकवीटिकासम्पतिः । अकारि हरिकीटशो भगवतेषु देहस्यपा न्दुरनुत्तनकनेतयोऽस्तुमकात्तिभिर्दुर्दिग्म् ॥” मनीरुत्तय यथा,— “न्यायधोरुषीर्देवे भूयो विरहपल्लवः । अदिते च निगच्छीठं न स्यादुगोपथी च- दम् ॥”

वासना

“अशुं मापयितुं हृगेन च तिरोधसे प्रदीपा- कुरान् धसे शोधकपानपीननिन्दैः साहसिकं ऐष्टितम् । शब्दनुपार्थविपत्तिनाङ्गमतिकं लोपनुकपोत- दुति कापि कापि करामुत्तं प्रियभिषा गत्यातिकं ग्यस्यति ॥”

इति राममञ्जरी ॥

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“कुरुते मघनं दन्त्याः मण्डिते वासधेकनि । सा तु वासकमञ्जा स्याद्विद्विगप्रियप्रमा ॥”

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्तः । इति जटाधरः ।

वासकवृत्तं, स्त्री, (वासाय गृहम् ।) गर्भागारम् । इत्यमरः ॥ “हृ गृहमश्वभागे शयनगृहे च गृहान्तर्गृहे इति निव्यागत्वान् गर्भे रवागारं गर्भागारम् । वासाय गृहं वासकवृत्तम् । वास- वेष्टमादि चाच ॥” इति भरतः ॥ (यथा, वृहन्- चंदितावाम् । ५३ । ७० ।

“वासकवृत्तानि च विन्वाद् विप्रादीनामुद्गदिगाद्यानि । विशताश्च यथा भवनम् भवन्ति ताव्येव दक्षिणतः ॥”

वासनः, पुं (वास्यते इति । वास्य + वाङ् + कात् अतच् ।) गर्हभः । इति शब्दरत्नावली ॥ वासतेथी, स्त्री, (वसनी माधुरिति । यसति + “पयनिधिवसतिपयनेट्च्” । ४ । ४ । १०४ । इति टच् ।) रात्रिः । इति विकारदशमिः ६ (वसतिमाधुमात्रे, वि । यथा, मष्टौ । ४ । ८ । “वनेषु वासतेथेषु निपसन् पर्यर्षकारः । शय्योत्थायं गृहान् विध्यासातिथेषु विषकमे ॥”

वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + क्तुल् ।) धूपनम् । वारिधानी । वस्त्रम् । इति मेदिनी । न, १८६ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा, याश्वल्क्यः ।

“आधिमोपीपनिक्षेपगृहवापधनेर्निना । तथोपनिधिराज्याः श्रोत्रियाणां धनेरिह ॥” उपनिक्षेपसु ।

“वासकममनात्पाय ससुर्गं यद्विधीयते ॥” इति तारदीयैः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं ससुटादिर्षं ससुर्गं यज्यादिपुनम् । इति वायव्यरत्नम् ॥ यद्य- चमन्यसि, वि । (वसनेन शीतमिति । इत्यन + “इतनादतिप्रतिक्वद्वसमनात्” । ५ । १२७ । इति कच् । वसनेन शीते च, वि ।)

वासना, स्त्री, (वासयति इत्येता शोधयति शोध- मनापीति । वस + क्तिच् + टाप् । टाप् ।) प्राणादा । (यथा, मन्मथे । २ । ५ । २ ।

“वासकस्य हि न ह्यस्य वसना यथासमिधोऽपि धीरवर्णः ।

३ पत्रगाटः ४ निष्कटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वासिः, पुं, (वसनिवासे + "वसिपयिचिरा-
जीति" उणा० ४।१२४। इति इण् । कुटार-
भेदः । वाइस इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वश्च ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मिति । वास + क्तः ।)
रुतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥
वासिता, त्रि, (वास्यते स्मिति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पर्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ इति सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाव्यते प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्नो कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति ञान्तात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
ख्यातः । वक्षवेष्टितः । इति धरणिः ॥
वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्लभिष्ण्वी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, रघिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठकृतयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यार्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥
वासी, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तक्षणी । वाइस इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वासुः, पुं, (सर्वोऽत्र वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + वाहुलकात् उण् । इति १।१ संख्यक
उणादिसूत्रवृत्तौ उञ्जुलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासीऽर्थो वासुः ।
इति जटाधरश्च । विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इण् ।)
अक्षिपतिः । तत्पर्यायः । सपर्राजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकैयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"सुरसा जज्ञिरे सर्पास्तीमां राजा तु तक्षकः ।
वासुकिश्चैव नागानां गत्याः क्रोधतमोऽधिकः ॥"
इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(जरत्कारुसुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्तेव
भगिनी ।
"आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुके स्तथा ।
जरत्कापसुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥"
इति मनषाप्रणाममन्त्रः ॥)
वासुकैयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इण् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासुकैयस्वसा, [अ] स्त्री, (वासुकैयस्य वासुके-
स्वसा भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
"वसुदेवकवृष्णिकुरुभ्यश्च" ४ । १ । १२४ ।
इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + वाहुलकात् उण्
वासुः । वासुश्चासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिर्वाहस्तु परतो ज्ञेया ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
पङ्कजित् ६ षड्विन्द्रः ७ प्रथिव्यङ्गः ८ प्रथि-
भद्रः ९ गदाग्रजः १० मार्जः ११ वभुः १२
वीरिताक्षः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य लित्वत्वं यथा,—
श्रीसगन्कुमार उवाच ।
"भद्रं वो सुनयः शश्वत्तपसां फलमीप्सितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिववीजस्य निष्कलम् ॥
साम्पत्तं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्ताबुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गुणस्य निरीहस्य सर्व्ववीजस्य तेजसः ।
भारवतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्पत्तम् ॥"
श्रीकृष्ण उवाच ।
शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमीप्सितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥
सगन्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृते नाथ सन्नतश्च शुभाशुभम् ।
नित्यदेहे चैमवीजे शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां नित्यां प्रकृतिं विना ॥
सगन्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दूङ्गवा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य वीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्व्ववीजस्य सर्वादिर्भवांश्च भगवान् स्वयम् ।
सर्व्वेषामवताराणां प्रधानं वीजमवययम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमीश्वरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेणं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
साम्पत्तं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीप्सितम् ॥
सगन्कुमार उवाच ।
वासुः सर्व्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्भुं च ।
पुराणेष्वितिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते ॥
रक्तवीर्याश्रितो देहः कृते वेदे गिरूपितः ।
साक्षिणो सुनयश्चात्र धर्मः सर्व्वत्र एव हि ॥
साक्षिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्पत्तम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवन्मखण्डे ८० अध्यायः ॥
तस्य नामस्युत्पत्तिः ।
"सर्व्वत्रासौ समस्तश्च वक्ष्यन्तेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्यायः ।
अपि च ।
"सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिव्यजनकायाश्च पृष्टः कैशध्वजः पुरा ।
नामथास्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्ज्जसन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रसुः ॥"
इति तत्रैव । ६ । ५ । ८०—८२ ॥ ११
(तथा च महाभारते । ५ । ७० । ३ ।
"वसनात् सर्व्वभूतानां वसुत्वान् देवयोनितः
वासुदेवस्ततो वेद्यो दृष्टत्वात् विष्णुश्च्यते ॥"
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्वा यथा,—
"वीजस्तु वासुदेवस्य पुत्रैव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्तं राजेन्द्र दादशाचरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम् ।
अङ्गमन्तं तथेतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपन्तु दधिवाभनसंज्ञकम् ।
तस्य मन्तं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं श्रुत्वा ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम् ॥
खाण्डानं हृदयासन्नं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्तद्वयन्तु यो वेद वीजं प्रत्यङ्गमन्तकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिचायते ।
सर्व्वस्तुतरतन्त्रोक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं श्रेष्ठ भूपते ।
रूपन्तु वीजमन्तस्य प्रथमं श्रेष्ठ भूपते ॥
पूर्व्वचन्द्रोपमः शुक्लः पश्चिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत् ॥
दक्षिणोर्ध्वे गदां धत्ते तदधो विक्रामानुषम् ।
वामोर्ध्वे चक्रमद्युगं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥
श्रीवत्सवचाः सततं कौस्तुभं हृदि चाद्रुतम् ।
धत्ते क्ली क्लृप्तो वामे न्यूयोरं वागपूरितम् ॥
दक्षिणे कोषगं खड्गं नन्दकं सगराशनम् ।
श्रीर्धे किरीटं सद्योतं कर्णयोः कृष्णलहयम् ॥
आजातुलविनीं चित्रां स्वर्णमालां गलस्थि-
ताम् ॥
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु विभ्रतम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेदरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य वीजरूपन्तु कथितं तत्र पार्श्वे ॥
दादशाचरमन्तस्य रूपमन्यत् श्रेष्ठमेव मे ।
नीलोत्पलदलश्यामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वे स्थितं पद्मं गदापाद्यः प्रचोदयेत् ॥
वामेऽधश्चक्रमनुलहन्तुं शङ्खश्च विभ्रतम् ।
चिन्तयेदरदं देवं सर्व्वमन्यथा पूजयेत् ॥
अथादशाचरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तारम् ।
श्रेष्ठे राजभ्रवणितो दारिद्र्यभयभङ्गनम् ।
पूर्व्वेन्द्रसदृशं कामं शृङ्खलवत् विचिन्तयेत् ।
करे विचिन्तयेद्दामे पीयूषापूरितं षटम् ॥
दध्यन्नसदृशं मुक्तं दक्षिणे स्वर्णभाजनम् ।
पद्मासनगतं देवं यन्मन्त्रमन्त्रमधमम् ॥

वासौकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणाहामनं सदा ।
इंद्रहाससमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्दहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ११ ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्चसङ्गते ।
अष्टम्यामर्हारात्रौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
इन्द्रीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्त्री वनमानाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥ ११ ॥

तस्य चतुर्धा स्मृतिर्यथा,—

“एकांशेन जगत् कृतं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो व्यापौ सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्दानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसौ शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रदुर्गति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्त्रासी सुसंज्ञिता ।
राजसौ चानिरुद्धाया प्रादुग्नी वृष्टि-

कारिका ॥

यः स्वपितृखिल हत्वा प्रदुर्गतिं न सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रदुर्गत्याया सुनीश्वराः ।
तया संसोद्येद्विश्वं सदेवासुरमाधुषम् ॥
सैव सर्वजगत्कृतिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुण्यः कालसङ्घत्तु त्रयमनुत्तमम्
वासुदेवान्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकवेदं चतुर्थादं चतुर्धा पुनरप्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुर्गो हरिरख्यः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी ।)
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुनारायण इव पूज्यः ।)
मिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावागुक्त्यात् सरति सखिरुचा भास-
मानासमाना
नाकं चाकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ॥”)

वासुमा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । राजिः ।
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासः, स्त्री, (वास्यते कुर्यते इति । वास + वाङ्-
स्यन्तु क्रः ।) नायिका दाया । इत्यमरः ॥

वासौकः, [स्] स्त्री, (वासाय औकः स्थानम् ।)
वासवस्य । यथा,—

वास्तु

“गर्भागारेऽपवरको वासौकः शयनास्यदम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वैव । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—

“धर्मः प्रीतिभितकैतवोऽत्र परमो निर्मलराणां
सतां

वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ॥”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यथा, वास्तव-
शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
तत् सर्वं वस्त्वैव न ततः पृथक् ॥” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वैव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
णिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, राजिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
पाठः ॥

वास्तव्यः, त्रि, वसतीति वस + “वसेत्तयत् कर्त्तरि
णिच् ॥” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
वासकर्त्ता । कर्त्तरितयत् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।
१०७ ।

“इहैवास्मि महाराज वास्तव्यो नगरे द्विजः ॥”)
वासवोग्यश्च । वसती, पुं ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तुकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासे
+ “वसेरगारे णिच् ॥” उणा० १ । ७० । इति
तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
प्रत्ययः । वैश्वभूः २ । इत्यमरः ॥ पीतः ३ वाटी
४ । इति गटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपीतकः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
णादियथा,—

श्रीहरिरुवाच ।

“वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।
इंशानकोणादारभ्य स्तिकाशीतिपदे यजेत् ॥
इंशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतश्मनिर्ले करौ ।
आवासवासवेस्मादौ पूरे ग्रामे वणिकूपथे ॥
प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।
हात्रिंशत् सुरान् वास्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥
इंशस्यैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशाद्युधः ।
सूर्यः सत्यो ऋषयैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूजा च वितथस्यैव गृहक्षेत्रयसाद्युधौ ।
गन्धर्वा नृगराजश्च ऋषः पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुण्यदन्तो गणाधिपः ।
अमुरः शेषपापी च रोगोऽर्चिर्मख एव च ॥
भद्राटः शोभनर्षी च अदितिश्च दितिसुधा ।
वह्निर्ऋतिश्च देति तु तदन्तश्चतुरः शृग ॥
इंशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्दुग्धः ।
आपस्तेष्वथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ॥
सद्ये नवपदी ब्रह्मा तस्याष्टौ च सर्वापमान् ।
देवानेकोत्तरागतान् पूज्यादौ नामतः शृणु ॥

वास्तु

अथमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजवक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमान् ॥
अष्टमञ्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्तनाः ।
इंशानकोणादारभ्य दुर्जयो वंश उच्यते ॥
आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्हरः ।
अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥
नादिका कारिका नाम शक्राह्वन्ध्वंगा पुनः ।
वास्तुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादकृद्भवेत् ।
सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्याग्नेयां महानसम् ।
रूपनिर्गमयो येन पूर्वतः सत्रमख्यम् ॥
गन्धपुष्पगृहं कार्यमैशान्या पट्टसंयुतम् ।
भाङ्गागारश्च कौर्वेर्वा गोष्ठागारश्च वायवे ।
उद्गमाश्रयश्च वारुण्यां वातायनसम्बन्धितम् ।
समित्तुष्कश्रेष्ठनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥
अभ्यागतालयं रम्यं शय्यासनसपाडुकाम् ।
तोयाग्निदोषसदृश्यैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
गृहान्तराणि सर्वाणि सजलेः कदलीगृहैः ।
पञ्चवर्षेण कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
प्राकारं तद्वह्निर्दद्यात् पञ्चहस्तं प्रमाणतः ।
एवं विष्णाश्रमं कुर्याद्द्वेन्द्वोपवनेऽथैतम् ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।
मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदास्त्र्यमादयः ॥
कर्णे चैवाथ पद्याद्यास्तथा देवाः प्रकीर्तिताः ।
तेभ्योऽप्युभयतः सार्हा अन्येऽपि द्विपदाः सुराः ॥
चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकीर्तिताः ।
चरकी च विहारौ च पूतना पापराक्षसी ॥
इंशानाद्यास्तथा वास्ये देवाद्या हेतुकादयः ।
हेतुकश्चिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको यमः ॥
अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।
इंशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥
आकाशे गन्धमाली स्यात् चैत्रपालास्तथा
यजेत् ॥

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिहारन्तु कारयेत् ॥
वसुभिर्भागशुद्धिश्च श्रेयादादायमादिशेत् ।
पुनर्गणितमष्टाभिर्ऋतुभागान् भाजयेत् ॥
यच्छेषं तद्भवेत्तच्च भागेऽर्हत्तु व्ययं भवेत् ।
ऋत्तं चतुर्गुणं दत्त्वा नवभिर्भागहारितम् ॥
शेषमंशं विजानीयात् देवलस्य मतं यथा ।
अष्टाभिर्गणितं पिष्टं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥
यच्छेषम् भवेत्तच्चैव मरणं भूतहारितम् ।
वास्तुक्रीडे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥
वामपार्श्वेन स्वपिति गात्र कार्या विचारणा ।
सिंघकन्यातुलायाश्च द्वारं शृष्टेदधोशरम् ॥
एवञ्च वृश्चिकादौ स्यात् पूर्वदक्षिणपश्चिमम् ।
द्वारं दीर्घादींश्च द्वारं द्वाराख्यौ स्तुतानि च ॥
सुतास्यप्रेष्यनीचत्वं सुयावं सत्रभूषणम् ।
पुत्रहीनन्तु रौद्रिण वीर्यं दक्षिणे तथा ॥
बहोऽवन्ध्याद्युर्वृत्तिः पुत्रलाभसुहृदि ।
धनदं नृपपीडादमर्षं रोगदं वनि ॥
नृपभीतिर्यंतापत्वा अनपक्यश्च वैरिदम् ।
अर्धदं वार्धशाक्येव दोषदं पुत्रगृहदम् ॥
द्वाराख्युत्तरमंज्ञानि पूर्वद्वाराणि पृथ्व्यश्चम् ॥

अग्निमीतिर्वहुकन्या धनसम्मानकोपदम् ॥
राजत्रं कोपदं पूर्वं फलतो द्वारमीरितम् ।
इंशानादौ भवेत् पूर्वं आग्नेधादौ तु दक्षिणे ॥
नेत्र्यादाौ पश्चिमे स्यात् वायव्यादौ तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणां फलाफलम् ॥
अश्वत्थजन्मयोधाः पूर्वादाौ स्याद्दुर्गम्बरः ।
गृहस्य श्रीभनः प्रोक्त इंशाने चैव शान्मलिः ॥
पूजितो विप्रहारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य
च ॥”

इत्यादि गारुडे वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ॥
प्रासादलक्षणं प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥
अपि च ।

अथय ज्ञतः ।

“प्रासादभ्रवनादीनां निवेशं विस्तारद्रूप ।
कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुसदाहृतः ॥
रुत उवाच ।

भृगुरत्रिंशद्विंशच्च विश्वकर्मा यमस्तथा ।
नारदो नमजिज्ञैव विशालाचः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारी नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
यानुदेवोऽनिरुहश्च तथा शुक्रबृहस्पती ॥
अष्टादशेति विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपेणोपदिष्टं यत्ननवे मत्स्यरूपिणा ॥
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
गुरान्धकवधे घोरे घोरेरूपस्य शूलिनः ॥
ललाटखेदसलिलमपतद्भुवि भीषणम् ।
करालवदनं तस्मात् सप्तदभूतं सप्तखण्डम् ॥
गममानमिवाकाशं सप्तदीपां वसुधराम् ।
ततोऽन्वहानां सुधरमपिवत् पतितं चित्तौ ॥
तेन तत्प्रभरे सर्वं पतितं यत्नशीतले ।
तथापि त्रिभंगमत्तङ्गतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारणम् ।
शुधाविष्टं तद्भूतमाहर्तुं वगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ ॥
तत्तुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यप्रदानक्षमम् ।
भवामि देवदेशे तथेत्युक्तं शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमग्रेषतः ।
रुदेहेगान्तरीयश्च बन्धानं प्रापतद्भुवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्ज्ञेय्या वाप शूलिना ।
दानवात्तररथोभिरवष्टब्धं समन्ततः ॥
येन यज्ञेन चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
निवासात् सर्वदेवानां वास्तुरिवमिधीयते ॥
प्रावृष्ट्येन तेनापि विज्रप्ताः सर्वदेवताः ।
प्रचीदध्वं सुराः सर्वे युष्माभिर्निचलीकृतः ॥
स्यास्यामि किं यदापारमवष्टब्धमधीमुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो बलिः ॥
आहारो वैश्वदेवानो न्यूनमज्ञानं भविष्यति ।
वास्तुप्रश्नमो यज्ञस्तवाहारो भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुदभवत्तदा ।
वास्तुयज्ञः स्तुतस्तस्मात् ततः प्रवृत्ति शान्तये ॥”
इति मास्ये वास्तुभूतोद्देशो नाम २२६
अध्यायः ॥ ६ ॥

रुत उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवन्मारभेत् ॥
चेन्ने याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे गृहं तस्यै च ॥
व्याघ्रे भृशरत्नानि पशुवर्त्मवापुषात् ।
श्रावणे भृशलाभश्च हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनाशोऽश्वशुके विन्यात् कार्तिके धन-
धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
लाभश्च बहुशो विन्यादग्निं माघे विनिर्दिशत् ।
फाल्गुने काश्यपं पुत्रानिति कालबलं स्तुतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलतुलारात्रयमेन्दवम् ।
स्वती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
आश्लेषाश्रमवर्ज्जन् सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयात्रातश्रुतेषु यनीपातातिगण्डयोः ॥
विष्णुमण्डपरिषवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रेय माहेन्द्रे गान्धर्वेऽभिजिद्रोहिणी ।
तथा वैराजसावित्रे सुहृत्ते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादिवर्जं लब्धा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवात्पूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः काथं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मधुरास्नादा कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटुका तदद्वै श्यश्रुतेषु शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्तेश्वरुलिप्ते तु सन्ततः ।
एतमामश्रावस्यं कृत्वा बर्त्सिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिशुखम् ॥
दीपानां पूर्वादि गृह्णीयादग्नामनुपूर्वशः ।
वास्तुः साम्बुद्धिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमथो गर्तं परीक्ष्यं खातपूरये ॥
अधिके अथमाप्नोति न्यूनं हानिः समे सतम् ।
हलकष्टेष्वथा देशे शर्व्वीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहन्ति ताम्बि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पश्चमथोपधिजलेः परीक्षित्वा च सेचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्टेन रुन्नेवालोय सर्वतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित्तु सर्वेवास्तुम् ।
प्रदस्यान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वानिंशद्वास्तुतः पूज्याः पूज्याचान्तरयोदश ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्यान्तानि च निबोधत ॥
इंशानकोयादिषु तान् पूजयेद्दिविषा नरः ।
शिश्वौ चैवाथ पर्वण्यो जयन्तः कुलिशाशुभः ॥
रुन्नेवली श्मश्रुचैव साकाशो वासुरेव च ।
पूया च वित्तघ्नैव गृहक्षयमाशुभौ ॥
नन्दर्जोऽङ्गराजश्च नृगाः पिष्टगवत्तथा ।

दौवारिकोऽथ नृगीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः शीतपायो च रोगोऽष्टिमुख एव च ।
भह्माटः सोमसर्पो च अहितश्च दितस्तथा ।
वद्विर्वात्रिंशदेते तु तदन्तस्तुरः श्शु ॥
इंशानादिचतुष्कोणे संस्यतान् पूजयेद्यथा ।
चापचैवाथ सावित्री जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याद्यौ च समीपमान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
श्रृगु ॥
अयंमा सविता चैव विवस्वान् विद्वधाधिपः ।
मिथोऽथ राजयज्या च तथा पृथ्वीधरः स्तुतः ॥
अथमस्त्रापवत्ससु परितो ब्रह्मणः स्तुताः ।
व्यापश्चैवापवत्ससु पर्जन्योऽग्निर्दितस्तथा ॥
पदिकाणाश्च वर्गोऽथमेवं कौय्येष्वेषतः ।
तस्मध्ते तु वह्निर्विशत् द्विपदास्ते तु सन्ततः ॥
अयंमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्ते तु सन्ततः ॥ ३ ॥
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजुगपि पृथक् पृथक् ।
वासुं यावत्तथा रोगात् पिष्टभ्यः शिश्विनं पुनः ॥
सुखादृष्टशमथो शेषान् वितर्धं यावदेव तु ।
सुश्रीवाददितिं यावत् शृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः कच्चिदुर्जय एव च ।
एतेषां यस्तु सन्यातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मं चेतत् समाख्यातं त्रिभूजं कोणमथ यत् ।
स्तम्भन्यासे तु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
कीलोऽच्छिद्योपवातानि वर्जयेद्युत्ततो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पिष्टवैश्वानरायतः ॥
सुहृन्वनिः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ।
पृथ्वीधरोऽथैवमा चैव तयोस्तावद्विष्टितौ ॥
वचःमन्त्रे चापवत्तः पूजनीयः सदा शुभैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्वन्त्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंख्यौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
चत्वारोमाद्यस्तद्वह्नाङ्गोः पश्च च पश्च च ॥
रुद्रश्च राजयज्या च वामहस्ते समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्वह्मस्तं दक्षिणमात्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च चतरे संयथस्थितौ ।
पूया च प्रापयज्या च एतयोर्मन्त्रियन्त्रे ॥
तथैवात्तरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वह्नितयः सगृहस्ततः ॥
सर्वोऽयंमास्तुर्पो ज्यौषां चान्योर्गन्धर्वपुष्यतौ ।
जह्वयोर्भृगुशुभौवौ रिक्कर्मो दौवारिकोऽथमः ॥
जयशश्रौ तथा मेष्टि पश्येयः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये च तु पूज्यते ॥
चतुःपदपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्तुतः ।
ब्रह्मा अतुष्यदन्तश्च कीरोऽष्टपदास्ततः ॥
वद्विष्कोणे तु चाद्यौ तु सादांकोभयसंस्थितौ ।
विंशतिर्दिपदास्यौ चतुःपदपदेऽस्तुताः ॥ ४ ॥
गृहारम्भे तु कर्तव्यः सान्ध्यां यत्र धाप्यते ।
शक्यत्पनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ।
सशस्त्रं भयदं तस्माद्दशस्यं शुभदायकम् ।
दीनाधिकताप्रभाषांस्तु गर्भ्या तु पिबर्जयेत् ॥
नगरयामदेशेषु सर्वत्रैव पिष्टव्ययेत् ॥

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ॥
नामनस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मानस्ये एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ * ॥

इति उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपानामनस्तथा ।
चतुःशालं द्वयद्वारैरलिनैः सर्वतोमुखम् ॥
गाम्ना तन् सर्वतोभद्रं शुभं देववृषालये ।
पश्चिमद्वारहीनन्तु नन्यावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तद्दूर्ध्वमानसुदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनन्तु स्वस्तिङ्गं नाम विद्युतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनन्तु त्रिशालं धन्यकश्च तन् ॥
क्षेमदृष्टिकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्या हीनं सुलेत्रमिति विद्युतम् ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रीकमोदविनाशनम् ।
चुली तु यान्यथा हीनं विशालं शालया तु यन् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्वथाधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पश्चिमं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्सुतान् हन्ति तथा सर्पभवावहम् ।
यान्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
क्षेमदृष्टिकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं मूर्ख्यश्च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाभिभयदं नृणां कुलक्षयकरश्च तत् ।
उदकपूर्वं तु शाले द्वे दण्डाख्ये यत्र तद्वेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छुभभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुली पूर्वापराभ्यान्तु सा भवेत् मृत्युसूचनी ॥
वधनन्वाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचसुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं वृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ष्यं वर्यानि द्विशालानि सदा वृधेः ॥*॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुत्तरादिविमेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्वर्ण्यं विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्रपि निगद्यते ।
गुवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
गड्भिः षडभिक्षयाशीतिर्हीयते तत्र विस्त-
रात् ।
त्रांशेन चाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्रपि निगद्यते ॥*॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिन्तु विस्तारान् गड्भिः षड्भिस्तु
हीयते ॥
पञ्चस्रतेषु देर्घ्यं षड्भागैनाधिकं भवेत् ॥*॥
मन्त्रियामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करण्यः प्रविस्तरः ।
षष्टींशेनाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्रपि निगद्यते ॥ * ॥
नामन्तामात्यनोकानां वस्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तयाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्रतेषु शस्यते ॥ * ॥
शिल्पिनां कञ्चुकीनाश्च वैश्यानां षष्टपञ्चकम् ॥

अष्टाविंशत् कराणान्तु द्विहीनं विस्तरं तन् ।
दिगुणं देर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ * ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वस्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं देर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अध्वरुकराणानि स्यान् विस्तारात् पञ्चस्र
क्रमात् ॥ * ॥
देवद्वगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम्
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्रतेषु देर्घ्यं षड्भागैनाधिकं भवेत् ॥*॥
चतुर्वर्ण्यं वक्ष्यामि सामान्यं षष्टपञ्चकम् ॥
द्वात्रिंशत् कराणान्तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आयोद्वेष्टादिति परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागैः त्रिभागैः पादिकम् ।
अधिकं देर्घ्यमित्वाद्दुर्गांशुणादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्षु पस्यापि षष्टस्यैवोत्तरेण तु ।
वृषवासगृहं कार्यं भाङ्गागारन्तदेव च ॥
सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चात्सरम् ।
वासकोयगृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा ॥
अन्तरप्रभवाणाञ्च खपितुर्दूरमित्यते ।
तथा हस्तशतद्वर्णाक् गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेर्षु पस्यापि सप्तत्वा सहितैरलिनैः ।
चतुर्दशैव तेषां शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशद्वै तस्मिन् अलिनैः सप्तदशैव तु ।
तथा षट्त्रिंशद्दस्तात् सप्ताङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्य मेहती शाला न देर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तदन्तु चतुर्वर्ण्यस्य विधीयते ॥
अष्टाविंशत् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता षष्टदशाङ्गुलेः ॥
शालायास्तु त्रिभागैः यस्यापि वीथिका भवेत् ।
सोष्णीशं नाम तदास्तु पञ्चाङ्गायोक्त्यम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टमन्तदुच्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहीयते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्वर्ण्यं चतुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वान् भूमिकोष्ठं तथोच्छ्रयः ॥
पक्षेकं भवेद्विहितः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विकल्पः स्यात् तथा मृत्पयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते ।
गृहवासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलेः ॥
चतुर्विंशो द्वारनिष्कम्भो दिगुणोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखास्तु बाहुल्यसञ्चार्यं करसन्मितैः ॥
अङ्गुलेः सर्ववास्तुनां पृथुत्वं शस्यते वृधेः ।
उद्वारोत्तराङ्गे च तद्वर्द्धं प्रविस्तरैः ॥”
इति मानस्ये वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ * ॥

इति उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् ।
कृत्वा स्वभग्नोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं वृधः ॥
अशीतलं पृथुत्वं स्यादग्ने नवगुणैः सद्यः ।
रुचकश्चतुरस्रः स्यादशीतो वज्र उच्यते ॥

द्विवज्रः षोडशासस्तु द्वादशास्रः प्रलीनकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्तुतः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
पद्मवह्नीलता कार्या पञ्चदर्शनरूपिणा ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मस्तम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाद्योपतुला ततः ॥
त्रिभागेयैश्च सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनचतुर्थांशात्तथा सर्वान् भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ * ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्व्येन्द्रं जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
याम्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्धृषाः ॥
पश्चिमे पुष्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भक्ताटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वैश्वं द्वारस्य वर्णयेत् ।
द्वारे तु रथ्यया विहिं भवेत् सर्वङ्गुलक्षयः ॥
तरुणा रोषवाहुल्यं श्रीकः पङ्केन जायते ।
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवैधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसवणेन स्यात् कीलेनाभिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविहिं स्तम्भेन स्त्रीहृतो भवेत् ॥
गृहभक्त्यविनाशः स्यात् गृहेण च गृहे कृतं ।
अमेध्यावस्करैर्दिहिं गृहिणीवन्धनम्भवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य गृहेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं त्वक्का वेधो न विद्यते ॥
स्वयसुहाटिते द्वारे उन्माहो गृहमेघिनाम् ।
स्वयश्च पिहिते विन्त्यान् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्द्वारं तदन्तकसुखं स्तुतम् ॥
आधानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः ।
वज्रन्तु शकटं मध्ये सद्यो भर्तृविनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
मूलद्वारं तथान्यन्तु नाधिकं शांभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपाण्यवलीभिर्मुलद्वारन्तु श्रीभयेत् ।
पूजयेच्चोपि तत्रित्यं बलिना चाशतोदकेः ॥*॥
भवनस्य वटः पूर्वं दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उद्वारस्तथा याम्ये वारुणे पिप्यलः शुभः ॥
पञ्चश्रीत्तरतो धन्यो विपरीतस्वसिद्धये ।
कण्टक्री चौरवृक्षश्च आसन्नः सफलो दुमः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यागन्तरे स्यापयेत्
शुभान् ॥
पुत्रागाशोकवकुलशमोतिलकचम्पकान् ।
दाडिमी पिप्यली द्राक्षा तथा कुसुममरुपम् ॥
जम्बीरपूगपनसहुमकैतकीभि-
र्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ।
यस्मिन्नेककदलीदक्षपाटलाभि-
र्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥”
इति मानस्ये वास्तुविद्यासु वैधपरिवर्जनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ * ॥
इति उवाच ।
“उदगादिपञ्च वास्तु समानशिरसक्तया ।
परीक्ष्य पूर्ववत् कृत्यान् स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः ॥

न देवभूतैस्त्रिवचनराणां समीपतः ।
 कारयेद्भवनं प्राचीं दुःखशोकभयं यतः ॥
 तस्य प्रवेशस्तारस्तस्योत्सङ्गोऽयतः शुभः ।
 पृथनः पृथभङ्गस्तु सथावर्तः प्रशस्यते ॥
 अपसथो विनाशाय दक्षिणे श्रीर्लक्ष्मणा ।
 सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ॥
 एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥ * ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णे सुदृते शुभलक्षणे ॥
 रक्षोपरि क्षिणां कृत्वा सर्ववीजसमन्विताम् ।
 चतुर्भिर्त्राक्षैस्त्वं वस्त्राङ्गारपूलकम् ॥
 शुक्लाम्बरधरः शिखी संहितो वेदपारगैः ।
 स्थापितं विन्यसेत् तदनु सर्वौषधिसमन्वितम् ॥
 नानाक्षतफलोपेतं वस्त्रताम्रसंयुतम् ।
 वस्त्रोषेण वादेन गीतमङ्गलनिखनेः ॥
 पायसं भोजयेद्विपान् होमस्तु मधुसर्पिषा ।
 वास्तोस्यते प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
 सूत्रपाते नथा कार्यमेवं स्मरौदये पुनः ।
 द्वारवन्धीच्छेदे तदनु प्रवेशसमये तथा ॥
 वास्तुप्रथमने तदनु वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
 ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेये स्मरौपगम् ॥
 प्रदक्षिणं कुर्वीत वास्तोः पदविशेखनम् ।
 तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
 प्रत्राणरक्षकगुणं फलपिच्छतोदकम् ।
 सर्ववास्तुविभागेषु शस्तन्यद्विलेखने ॥
 न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शूलनखचर्मभिः ।
 न च साख्यिकापलेन क्वचिद्वास्तु प्रलेखयेत् ॥
 एभिर्विलेखितं कुर्व्यात् दुःखश्रीशमयादिकम् ।
 घटा गृहप्रवेशः स्याच्छिखी तत्रोपलेखयेत् ॥
 स्तम्भसूत्रादिके तदनु शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
 आदित्याभिसुखं रौति शुकुनः परमं यदि ॥
 तुल्यकालं सृष्टेदङ्गं गृहभर्तुः समात्मगः ।
 वास्तुं तद्विजानीयान्नरशस्यं भयप्रदम् ॥
 शुकुनानन्तरं तत्र इत्यम्भषापदम्भवेत् ।
 तदङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शस्यं विचक्षणः ॥
 प्रसायंमये सूत्रे तु श्रुगोमाशुविलङ्घिते ।
 तत्र शस्यं विजानीयात् खरशब्दे च भैरवे ।
 यदीशान्तिश्च दिग्भागे मधुरं रौति वायव्यः ।
 धनन्त्र विजानीयादङ्गे वा स्वान्यधिष्ठिते ॥
 सूत्रच्छेदे भवेन्नुद्विग्याधिः कीले लघोसुखे ।
 अङ्गारेषु तथोन्नादं कपालेषु च सम्भ्रमम् ।
 कम्पुशले च वागीयात् पुंशस्यं स्त्रीषु वास्तुवित् ।
 गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिखिसम्भवे ॥
 स्तम्भस्थाने श्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि चयो भवेत् ॥
 न्तुं स्थानश्युते कुम्भे भवे वन् विदुर्लुषाः ।
 करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
 वीचौषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
 आग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छेवं विवेक्षयेत् ॥
 ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
 यस्माद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
 रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनम् ।
 तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्राग्दक्षिणं कार्यं द्विसुखं न कीरयेत् ।
 स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा खगृहलथा ॥
 दिङ्मुखे कुलनाशः स्यात् न च सर्वद्वयेदृग्गृहम् ।
 यदि सर्वद्वयेद्वेष्टं सर्वदक्षु विवर्हयेत् ॥
 पूर्वैयं वर्हितं वास्तु कुर्व्याद्द्वैराणि वै सदा ।
 दक्षिणे वर्हितं वास्तु न्तुवे स्यात्त संख्यः ॥
 पश्चाद्गृहं नु यद्वास्तु तदर्धचयकारकम् ।
 वर्हायितं तथा सौम्यं बहुसन्तापकारकम् ॥
 आग्नेये यत्र द्विः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
 वर्हितं राक्षसे कोणे शिशुचयकरं भवेत् ॥
 कर्त्तव्यतनु वायवे वातव्याधिप्रकोपकत् ।
 ईशाने तु प्रजाहानिर्वाकौ सर्वद्विते सदा ॥ * ॥
 ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
 महानखं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
 गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्हते स्यापयेद्वेषुः ।
 वन्वस्थानं वहिःकुर्व्यात् स्नानमखपमेव च ॥
 धनधान्यश्च वायवे कर्मशाखा ततो वहिः ।
 एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्तुः शुभावहः ॥ * ॥
 इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
 अध्यायः ॥ * ॥

इत उवाच ।

“अपातः संप्रचामि दार्वाहरणसुत्तमम् ।
 धनिष्ठापश्चकं त्वद्वा विद्यादिकमनः परम् ॥
 ततः सास्त्ररोहिष्ठे दिने यायाद्वनं बुधः ।
 प्रथमं वलिपूजानु कुर्व्यात् वृषाय सर्वदा ॥
 पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे द्वार प्रशस्यते ।
 अन्यथा न शुभं विद्याद्याभ्यापरनिपातने ॥
 क्षीरवृक्षोद्भवं द्वारं न गृहे विनिवेशयेत् ।
 क्षताधिवासं विद्युत्तैरनिजानलपीडितम् ॥
 गजावभयश्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
 अर्धशुष्कं तथा दारु भयशुष्कं तथैव च ॥
 चैत्यदेवालयोऽत्रं नदीसङ्गमजन्तथा ।
 श्मशानकुपनिख्यं तद्वागादिषुदुर्भवम् ॥
 वर्जयेत् सर्वथा द्वारं यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
 तथा कसेतिको वृक्षान्नीपनिख्यविभीतकान् ॥
 श्रेयातकान् एतत्तन्तुं वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
 चशं प्राकमधुकसर्वशाखाः शुभावहाः ॥
 चन्दनं पनस घण्टा सरदारु हरिद्रका ।
 दाभ्यामेकेन वा कुर्व्यात् त्रिभिर्वा भवनं शुभम् ॥
 बहुभिः कारितं यस्माद्गेकमञ्जदं भवेत् ।
 एकैकं शिंशपा घन्या श्रीपर्णी तिष्ठती तथा ॥
 एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
 स्यन्दनः पनसलहृत् सरलाञ्जनपञ्चकाः ॥
 एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
 तदच्छेदे महापीते गोधां विद्याद्विचक्षणः ॥
 माञ्जिष्ठवर्णे मेकः स्यात् नीले सर्पे त्रिर्दिशेत् ।
 अव्ये सरटं विद्यात् सुतामे सुकम्पादिशेत् ॥
 कपिले श्विकां विद्यात् खड्गामे जलमादिशेत् ।
 एवंविधं सगर्भेण वर्जयेदास्तुकर्मणि ॥
 पूर्वं क्षिप्रतु गृहीयात् निर्मितं शुकुनैः शुभैः ॥ * ॥
 यासेन गुणिते देवैः अष्टभिर्वै हते तथा ॥
 यच्छेवमापतं विद्यादृग्मेदं वदामि वः ।

धनो धूमश्च सिंहश्च या वृषः खर एव च ॥
 हस्ती ध्वान्मुख पूर्वाशाः करिषीवा भवन्ममी ।
 ध्वजः सर्वसुखो घन्यः प्रथम्वारो विशेषतः ॥
 उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत् ।
 दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः ॥
 एकेन ध्वज उद्विष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
 पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
 तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्यादाशिं विचक्षणः ।
 सप्तविंशद्गृहे भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः ॥
 अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेवं च ययो मतः ।
 यथाधिकं न कुर्वीत यतो दीपकरम्भवेत् ।
 व्यायाधिके भवेच्छान्तिरिद्याष्ट भगवान् हरिः ॥

कृत्वाग्रतो द्विजवरानघ पूर्णकुम्भं
 दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोमम् ।
 दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्वित्रिभ्यो
 माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेष ॥
 गृह्योक्तहोमविधिना वलिकर्म कुर्व्यात्
 प्रासादावास्तुश्रमने च विधियं उक्तः ।
 सन्तर्पयेत् द्विजवरानघ भक्ष्यभोग्यैः
 “शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम् ॥”

इति मात्स्ये वास्तुविद्याशुकीर्णं समाप्तम् २३१
 अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा । अथ वास्तुशुक्तिः ।
 तत्र स्थाननिर्णयः ।
 “नदीशमशानशैलानां वनस्य निकटं तथा ।
 न वास्तुकर्म कुर्वीत न दृष्ट-नगरान्तथा ॥” * ॥
 तत्र दिङ्निर्णयः ।
 “राक्षसानिलवृद्धीनां यमस्य दिशि वेष्टनः ।
 नारमं कारयेद्वाजा भीरुग्दाहचयप्रदम् ॥”
 तथा हि ।
 “भोगः कीर्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः ।
 दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
 मीने च ।
 “यज्ञेने चायते राजा तस्य वनस्य यः पतिः ।
 या दिक् तस्य वृषजस्यं वाखारमं समा-
 चरेत् ॥”

एवञ्च ।
 “कुजाधिपतिके मेघलये जातस्य भूपतेः ॥”
 कुजाधिपतिजायां दक्षिणस्यामपि वास्तुर्न
 दुष्यतीति । पराशरस्तु ।
 “यद्दशाजनिनो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तद्विधिः ।
 एतेन स्यादिजनिनस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
 वास्तुकरणम् । तेन शुकुदशायां जातस्याग्ने-
 य्यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ तस्यम् ।
 “वास्तु कुर्व्यान्महीपालः समं सुक्लिग्धत्तिकम् ।
 प्राग्दक्षिणं रम्यं रम्यदक्षोपशोभितम् ॥
 लघ्नीर्दाहः चयो भीतिघननाशोऽभ्युत्थता ।
 सम्पदद्विद्विरिति प्रोक्तं पूर्वादिदिक्षुं फलम् ॥”
 तथा हि प्रवणमयत् ।
 “जललयेन दिक् पश्चात् राशं वास्तुवरोमतः ॥”
 एतेन स्याधिपतिनितुल्यलक्ष्णे जातस्य वृषतेः
 स्याधिपतेः पूर्वस्थाः पश्चात् पश्चिमवृषोऽपि
 न दुष्यति । अन्ये च ।

“यद्दशाजनिनी राजा तद्विप्रोऽप्रवो मतः ॥”
यतेन गुरुदशाजातस्य वृषतेर्दक्षिणप्रवोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।

“ब्रह्मचरिण्यविवृशुद्राः पूर्वदिदिग्गुणे क्रमात् ।
वास्तुप्रवनमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
नीतिशास्त्रे च ।

“वास्तुकर्म वृषः कुर्याद्दक्षवदेरिगो दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्महीचिताम् ।
एतयोर्लक्षणं तदनु फलस्य नगरे यथा ॥” * ॥
अथ मानम् ।

“राजकाखेन वृषतिर्वास्वारम् समचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिस्य यः स्थिरः ।
इत्यथी वास्तुनामानि राजकाखेरुक्रमात् ॥”
अन्यत्र तु ।

“गन्धर्वेण महीभक्तैर्द्विद्वयोरन्त एव हि ।
राजकाखेस्तु तावद्विवास्तु कुर्यात्सहीपतिः ॥
सुदृशाच्छन्दसंख्येन राजपट्टेन भूपतेः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यजयप्रदः ॥”
एतथोरपि पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

“राजच्छत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववन्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दोषगुणौ ।

“परनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं वृषः ।
न सुखाय न धर्माय तत्तस्य सुवि जायते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजान्यवीर्यप्रत्याशी परवास्तुजनस्थितिः ।
न सुखाय भवेन्नृणां यथा परगृहे गृहः ॥
यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजलमादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमनुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजा स्वबाहुवीर्याढ्यो निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।
स चिरं तनुते सौख्यं स्वगृहस्यो गृहो यथा ॥”
अथ कालः ।

“वर्षान्तेऽभुदिते शुक्रे केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुकचन्द्रार्कभूमिजि ॥
गृहयुक्तो यः समयः कर्तव्यस्तत्र वै शुभम् ।
वास्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना
राज्ञा ॥”
इति वास्तुहस्तौ वास्तुदेशः ॥ * ॥

अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकुलव्याम् ।
“स्वामिदक्षैश्चतुभिः स्याद्दृष्टस्तेनैव मापयेत् ।
क्षेमो भयङ्करो भयः शोकस्तद्विजयः शुचिः ॥
वंशकृतं पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुण्ठः कामदो धूम्रो धीम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखकचेति वास्तुदृष्टादृष्ट कौर्त्तिताः ॥”
तद्वयथा ।

“आयामपरिणादाभ्यां योऽहपिच्छोऽभिचायते ।
ऊनविंशतिहृते मागे श्रेष्ठेऽन्ता यथाक्रमम् ॥
क्षेमे सर्वार्थसंविहिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोकस्तद्वन्नुनाशनः ॥
विजयः कुरुते दृष्टिं शुचिः सर्वसुखं वदेत् ।

वंशकृतं कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्थान कुण्ठः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दहति सर्वशः ।
धीम्यो धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृतं सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपादास्तुलनगणसंग्रहः ॥”

भोगस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।
खदशाब्दतो द्विगुणैस्तेः शुभावह-
श्चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।

किमु लम्बदृष्टमितदृष्टसम्मितः
प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ॥
ऊमरा वातुका क्लिप्ता त्रयमेतदिनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्तुलो दीर्घो यवमधोऽहस्तुखः ॥

तथा डमरूपस्य सर्पाकारस्तथैव च ।
द्विगो भिन्नो मध्यनिन्दो यजनाभस्तुप्यथः ॥
त्रिपथो जनदोषी च दृक्दोषी तथा परः ।
गजमुखाहतिस्त्रेवोपद्रवाः परिकीर्त्तिताः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्द्विचक्षयेः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
दोषैर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुशुक्तिः ॥ * ॥

तत्र कालनिर्णयः ।
“वैशाखश्रावणायादुर्मागं फालगुणकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसन्द्विदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्यन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथान्यत्र ।

“पूर्णिमादष्टमीं यावत् पूर्वाह्नं वर्जयेद्गृहम् ।
उत्तराह्नं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्याशुभं यावत् पश्चिमाह्नं विवर्जयेत् ॥
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रघ्रातशूले च अतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यदयरोहिणी नृगशिरो व्येष्टा घनिष्ठो-
चरा

रेवत्याथ मघानुराषहरिभिः शुक्रेः स्वभा-
वादिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते
विश्वित्युक्तेदिने वदन्ति सुनयो वैशादिकार्थं
शुभम् ॥”
मत्स्यपुराणोऽपि ।

“चन्द्रादित्यवत्सं कर्तुः कर्म शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्र तु विवर्जयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी नृगसुत्तरात्रयमेन्द्वम् ।
स्वातिर्हस्तागुराधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
तथा च ।

“त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वानि क्तिकात्वे-
रश्रेयपुत्राभिधनानि शोकाः ।
शुभोर्भयं रावभयश्च न्यतुः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलम्भे
मेघे घटे धनुषि कर्मसु दीर्घेऽक्षम् ।
कन्याभक्ति मियुनके ध्रुवमर्धलाभो
व्योतिर्विदः कलसिंहदृष्टेषु वृष्टिम् ॥
लमेऽर्के वज्रसम्पातः कोवहानिश्च श्रौतगौ ।
न्युर्वसुन्दरापुत्रे चन्द्रजे सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोऽप्यतिश्च भार्गवे ।
शनेऽखरे तु दारिद्र्यं राहावस्त्रं प्रवर्त्तते ॥” * ॥
अथ प्रवेशकालः ।

“शुद्धेर्द्वादशकेन्द्रगेर्निधनगोः पापैस्त्रिघटायगे-
र्क्षमे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैतेयपूर्वेषु ना ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च भक्तुः शुभं
सन्नाम्यस्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
वा ॥

पौष्णे धनिष्ठा अथ वारुण्ये
स्वायम्भुवर्चे त्रिषु चोत्तरेषु ।
अचीयचन्द्रे शुभवासरे च
तथा विरिक्ते च गृहप्रवेशः ॥
तिथिर्वाशस्य लमादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशोऽपि गृहस्याहुस्तथा व्योतिर्विदो जनाः ॥”
अथ द्वारम् ।

“नैकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव वृषतेर्वास्तुकर्म्म प्रशस्यते ।
द्वे सुखे तत्र चान्यत् स्यादसुख्यमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचरिण्यवैश्यानां प्रागुदकपश्चिमैः क्रमात् ।
सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ॥
बलवहे वैरिसुख्यं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽन्यभूपानां-शिशानांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रसादपूर्व्याणि राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारकर्म द्विघटाश्च प्रवेशनम् ॥
निःसारणं नृतानाश्च दुष्टानाश्च निबन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विलासयात्रा च मर्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥”
अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गजैरभेदा मनुजैरलक्ष्याः
प्राचीरखण्डा वृषतेर्भवन्ति ॥
राजदखोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीसुजः ।
विंशतिस्ते तु पश्चाग्ने पार्श्वयोः पश्च पश्च च ॥
पश्चात् पश्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीसुजः ।
सर्वप्रान्ते लावरयो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्यितम् ।
तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥
तद्वयथा ।

“राजच्छत्रान्तरे पश्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदखत्रये सार्द्धजयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदखार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्वि तिष्ठति ॥
राजच्छत्रद्वयं सार्द्धमायामे जयवास्तुनि ।
परिणाष्टे पश्च राजदखान्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभते ।
 योऽचिरान् मृत्युमाप्नोति रोमं शोकं भङ्गं तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरपक्रवः ।
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये
 पुनः ।
 न सृश्यते राजपट्टकैः सर्पैर्गरुडो यथा ॥
 द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
 राजह्वनमितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥१०॥
 अथ जयाख्यस्य चतुरसस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
 “राजद्वारे द्वि प्राकारा राजह्वनान्तरे मताः ।
 यमद्वारे सार्धं राजह्वनान्तरे च ये वृषाः ॥
 अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डत्रयान्तरे ॥
 एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तत् प्रदृश्यते ।
 आयामे राजह्वनाय चत्वारि परिणाहृतः ॥
 राजह्वनैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
 अथ च सप्तमो भागो वास्तोर्भवनं शोभनः ॥
 अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयवृद्धश्च सौख्यश्च समवाप्नुयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वेष्टारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैवं स्थानपञ्चकम् ॥
 गणो यात्रश्च सिंहाश्च नृगो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
 सिंहे सिंहासनं स्थानं यात्रे स्यात् दारमन्दि-
 रम् ॥
 गजे यात्रालयं कुर्यात् नृगे केलिनिकेतनम् ।
 भ्रमरेऽन्तःपुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
 तेन मध्यमेव सिंहासनं दीर्घस्य चतुरसकैः ॥”
 तत्र भविष्योत्तरे ।
 “मेघादिचन्द्रे जातस्य वृषपतेः स्युरशुकमान् ।
 द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ॥
 सुगन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीसुखक्षया ।
 विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलक्षया ।
 रङ्गः केलिर्नयो वीरो द्वादशैव प्रकीर्त्तताः ॥”
 अथैषां लक्षणानि ।
 “यद्यत्रैवोत्थत मानं तस्य तेनेव कल्पना ।
 राशः स्वपक्षमेकान्तु दीर्घं सर्वत्र निचिपत् ॥
 आयामेन सुन्दरः स्यात् राजह्वनैश्च पञ्चभिः ।
 परिणाहे चतुर्भिश्च राजह्वनैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्याधिदेवता भौमी रक्षतीह वसुधरा ।
 द्वादशैव विंशतिस्त्राय रक्षचिन्नाहृतानि च ॥
 रक्षपट्टाहृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
 अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथमम् ४० । इति सुन्दरः ॥१॥
 “हौ राजह्वनस्यायामे परिणाहे तथैव च ।
 द्वादशं सर्वतोभद्रः शुकचास्याधिदेवता ।
 दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्तै चान्न यजतः ।
 चतुर्दशस्य द्वादशैव कृष्णचिन्नाहृतानि च ॥
 पीतपट्टाहृतो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निह-
 न्ति ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथमम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥१॥
 “अष्टकोणो भवेद्गणः कोणो हस्तचतुष्टयः ।
 राजह्वनोभद्रः काव्यो बुधस्यास्याधिदेवता ।
 रक्षका वसवस्यास्य पूज्यास्तैश्च प्रयजतः ।
 अष्टौ द्वादशैव चास्य स्युः पीतचिन्नाहृतानि च ॥
 पीतपट्टाहृतो ह्येव सर्वानिष्टविनाशनः ।
 अत्र स्याता चित्तिपतिर्न रिष्टैरवष्टयते ॥
 राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजहस्तकः ।
 राजह्वनै राजह्वनै प्रकोष्ठां स्तत्र कारयेत् ॥
 अयं नान्दीसुखो नाम चन्द्रस्यास्याधिदेवता ।
 नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु द्वादशैव दीर्घे दृश्य तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
 दीर्घद्वितये दृश्य द्वादशैव प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
 द्वितयं एवं २२ द्वादशैव ।
 “शुक्रचित्रेण सधितः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
 सर्वार्थसाधको राज्ञां लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् १० । इति नान्दीसुखः ॥१॥
 “दीर्घे त्रयो राजह्वनाः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एव द्वादशैव त्रिंशत्कोष्ठद्वयं भवेत् ॥
 रक्षचित्रेण चिन्नाङ्गी रक्षवस्त्रोपगृह्यतः ।
 अत्र स्याता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलग्रहाः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् २० । इति विनोदः ॥१॥
 “दीर्घेण राजदण्डाद् प्रसरे राजह्वनकौ ।
 विलास एव द्वादशैव चत्वारिंशद्बुधा विदुः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठत्रितयं मवेत् ।
 चित्रपट्टेन शूद्रेण चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षप्रमनो ह्येव शस्त्रसन्पत्तिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथमम् २० । इति विलास-
 गृहम् ॥१॥
 “द्वादशैव रक्षकाः प्रसरे दीर्घे हौ राजह्वनकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनद्वादशैव स्युर्जयप्रदान्त्र ॥
 सूर्योऽधिदेवता चास्य रक्षतीमं विहङ्गराट् ।
 अरुणाभोगचिन्नाङ्गी अरुणाभरभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः कुरुर्वा शक्ति वसुध-
 राम् ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथमम् १२ । ॥१॥
 “आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
 शतदारोपनहितः प्रकोष्ठैर्दृश्यभिर्युतः ।
 दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजचास्याधिदेवता ।
 नानावर्त्तन चित्रैश्च वसनेन विभूषितः ॥
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
 यज्ञिगुण्ये प्रतिष्ठेत विमलो गृहसचमः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेत्रयोर्न च विप्रवः ।
 न रोगो नापि शोकश्च नैवीतुपातभयलया ।
 द्वादशैव सुखवाहुकमन्यथ कथितं बुधैः ॥”
 दीर्घम् २०० । प्रथमम् १०० ॥ ॥१॥

“आयामपरिणाहाभ्यां राशः षोडशैव रक्षकः ।
 द्वादशैव षोडशैवस्य सुगन्धर्वाधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य सुकवस्त्रेभिर्भूषणम् ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुधि
 साधयेत् ॥”
 दीर्घम् १० । प्रथमम् १६ । इति रङ्गः ॥१॥
 “आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदर्शकम् ।
 दृश्य प्रकोष्ठा द्वादशैव शनिरस्याधिदेवता ॥
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नाभ्यां केलिराख्यातो भयरोमविनाशनः ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
 दीर्घम् १०० । प्रथमम् ५० ॥ ॥१॥
 “राजह्वनेन कोणः स्यादेवं केलिस्तुहंश ।
 चतुर्दशैव द्वादशैव राशुरस्याधिदेवता ॥
 नक्षत्रा रक्षकास्तु नानावर्णामरादिकम् ।
 अयं जयः प्रकटितः सर्वत्रैव जयप्रदः ॥
 आयामे राजह्वनः स्यात् परिणाहेऽष्टैव रक्षकः ।
 नागारूपः कृटीरूपो वीरो नाम जयप्रदः ॥
 दृष्ट्वातिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खिचराः ।
 विचित्रवसनोपेतः सर्वैकाभार्थदायकः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् ८ । इति वीरः ॥१॥
 “यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्यात्तामरोऽपि च ।
 राजह्वनान्तरे पञ्च चामराः स्युर्नीहीशुगाम् ॥
 चन्द्रोऽपि दर्शये एतत् उपरि कसतो न्यसेत् ।
 पताकाध्वजयुक्ताश्च गृह्णेरक्षक-रक्षसाम् ।
 ह्वजयुक्तं गृहं राश्यां विज्ञेयं चक्रवर्त्तिनाम् ॥
 यथा नियमः परवत् ।
 “इति द्वादशैव चिह्नानि गृहार्थां कथितानि वै ।
 विष्टयैतानि वृषतिर्गृहार्थं समाचरेत् ॥
 इति सिंहासनस्थानमिति राशस्य मस्तकम् ।
 इतोऽन्ये चित्रद्वाराः प्रासादाः पृथिवीसुजः ॥
 जलयन्त्रादयो वेष्ट्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 स्वजन्मगेहस्यो यो वृषतिः शुभचेतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं शक्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगेहस्यो दुर्भोगान् धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां धोरं रोगश्च विन्दति ।
 स्वल्पपतिमिच्छत्य गृहवारी न दुष्यति ॥”
 परश्च ।
 “हीरकस्य विभूतस्य प्रज्ञाजातेर्भगवतः ।
 सन्नाङ्गवर्णमात्रेण वसतो हीनमिच्छताः ।
 गृहानि धारयेद्द्वाना तदर्थं वष्यारयम् ॥”
 वाद्वन्तु ।
 “गृहं मन्दिन्यानी विज्ञेयो न च दृश्यत् ।
 विष्णुर्द्वारकस्यासौ विधेयः सदगोपरि ।
 तेन सर्वार्थि भवन्ति परिष्ठाणि नदी-
 सुगाम् ॥”
 भौतोऽपि ।
 “वास्तुखण्डोऽन्यत्रः स्यात् यथाऽर्थात्मिः शकौ
 यमदारात् समारम्भं यावत्तद्वारमिच्छते ॥”
 तद्वयथा,—
 “गृहार्थः सिद्धिस्तु भवन्ति विभक्त रत्न ॥
 धीरसाधक इत्यथी वास्तुभागा यदात्मनः ॥

विष्कम्भगणपरिषवर्जं योगेषु कारयेत् ।
 श्वेतमेत्रेयगान्धर्वैर्भविन्द्रौहिणेऽपि च ॥
 तथा विजयसावित्रे सुहृत्ते गृहमारभेत् ।
 चन्द्रादित्यबलं लभं तथा शुभनिरौचितम् ।
 प्रासादेऽध्येयमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥”
 ऐन्दवं नृगशिरः ॥ * ॥ सुहृत्ते संवर्तः ।
 “रौद्रः श्वेतश्च मैत्रेयस्तथा श्रानकटः स्मृतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥
 रौहिणश्च विरिषश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ॥”
 तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमैकादशपञ्चमा-
 न्यतमसुहृत्ते श्वेतादौ वास्तुकर्म कुर्वन्तु ।
 चैत्रादिफलानु नरग्रहे देवग्रहे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ * ॥ तथा च कल्प-
 तरौ देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणं ।
 गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदक्षस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणं यः कालः शुभ-
 दक्षस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
 पूजित इति ॥ * ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातृस्ये ।
 “चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघेव तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 यासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भेगोरस्तवाह्यं वाह्यंके मिङ्गो गुरौ ।
 गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके ॥
 पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवह्नरे ।
 प्राग्ग्राशिगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कम्पाद्यत्तसप्तदशे नीचस्थेऽपि मलिनुचे ।
 पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षये ॥
 एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु चमाहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 अतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भये देवकूपदेः परिवर्जयेत् ॥”
 स्मृतिषागरे ।
 “उल्कापाते च भूकम्पे अकालवधगर्जिते ।
 वज्रकेतून्मोत्याते गृह्ये चन्द्रस्यंयोः ॥
 प्रयाण्यनु त्यजेत् शुद्धः सप्तरात्रमतः परम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्यजेत् कर्म त्रिरा-
 त्रकम् ॥
 शूद्रस्यक्त्वा चैकरात्रं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
 मराशरः ।
 “प्रयाण्ये सप्तरात्रं त्रिरात्रं व्रतबन्धने ।
 एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाथिग्रहं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कश्चित् ॥”
 त्रयवर्हमानधृतवचनम् ।
 “पितृभ्यो वृहये वृद्धिआहं दत्त्वा सदक्षिणम् ।
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागग्रहोत्सर्गयोः करणे सप्तदेव
 वृद्धिआहं करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
 सकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगादिषु ॥”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 मातृस्ये ।
 “ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं गृहे ।
 चतुरस्रीकृते चैत्रे चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोषे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाहंतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्यो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते ॥
 भृशः पदस्यो ज्ञातयो योम चैव पदाहंकम् ।
 हुताश्रनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
 वितर्षो द्विपदो ज्ञेयः पदेकस्यो गृहचतः ।
 वैवस्वतः पदेकस्यो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो नृगश्चाहं पदस्थितः ।
 पितरोऽहं पदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्यः पुष्यदन्तकः ।
 पयसां पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
 शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहं पद उच्यते ।
 रोगश्चाहंपदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विम्बकर्मो तु भजाटः पदसंस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराङ्गद्विपदस्थितः ॥
 पादस्या श्रीमहादेवी दितिश्चाहंपदस्थिता ।
 आपान्तपादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्यदस्यो विज्ञेयश्चायंमा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्कैर्मध्यसंस्थितः ॥
 इन्द्रश्चात्मलक्षोभावेकैकपदसंस्थितौ ॥
 मित्रश्चतुष्यदश्चैव पश्चिमे च यवस्थितः ।
 रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयक्षा पदस्थितः ॥
 घराघरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
 चतुष्यदश्चतुर्हस्तो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
 देवतासुचरा वाह्ये सर्वे चान्तस्तथासुराः ।
 एवं प्रयत्न कोष्ठानि रजसापूर्यं देशिकः ।
 एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥”
 रजसेति पञ्चवर्षरजोभिः । तथा च प्रारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्यं पञ्चभिः ।
 रजोभिस्त्रैयथोक्तेभ्यः पायसात्त्रैर्वलिं हरेत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् वितं तद्गुणसम्भवम् ।

कुसुम्भचूर्णमरणं त्रयं दग्धपुलाकजम् ।
 विष्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकस्तुच्छ्वाद्ये इत्यमरोक्तेः तुच्छं
 अपञ्चकम् ।
 “पूर्व्या मण्डलवर्ष्ये तु पूर्व्यामथार्दिकक्रमात् ।
 स्कन्दश्चैव विदारा च च्ययंमा पूतना तथा ।
 जम्भका पापराक्षस्यौ पालिपितृश्चरव्यपि ॥”
 मण्डलकरणाचामर्थे शालग्रामस्त्रीषे सर्वे
 पूज्याः ।
 “शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यज्ञा भवनानि चतुर्दश ॥”
 इति पञ्चपुराणवचनात् ॥
 तत्रावाहनविसर्जने न स्तः ।
 “शालग्रामे स्यावरे च नावःहनविसर्जने ॥”
 इति वचनात् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वप्यसु
 आवाहनविसर्जनवर्ज्यम् । इति वौधायन-
 वचनात् ॥ * ॥ एषां विशेषवलिर्मत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यामुक्तौऽपीदानीन्तनैर्नैव यवद्वियते ।
 इति न लिखिनः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 वलिर्दीयते । तथा च ।
 “पायसं वापि दातव्यं खनाम्ना सर्वतः क्रमात् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सर्वतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्रसुक्तं
 तेन एष पायसवलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त-
 मसुकदेवतायै एष पायसवलिर्नम इत्यादि
 प्रवादिनमस्कारान्तखनामस्वरूपमन्त्रमध्ये देय-
 प्रवेश्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐकारादिस्मायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 खनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एवं भूतगणानानु वलिर्दीयस्तु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशप्रप्याचतेऽनुषः ॥
 एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ।
 अपूजिता विनम्रान्ति कारकं स्थापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशप्रप्याचतेस्तथा ॥”
 अत्र पूजाया निवृत्त्यात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
 वचने होमानन्तरं वलिदानाच्च वलिः काम्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं वलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
 श्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवस्य च ॥
 गन्धार्थपुष्पनैवेद्यधपादौः सुरवत्तम ’
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां मञ्जीम् ॥
 सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरणभूषिताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां सिताननाम् ॥
 ततः खनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यज्ञेदासुनरं परम् ॥’
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्हन्त्या सद्यः पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं न्यस्यं वा द्रुपं शुभम् ।
 सर्वबीजौषधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

ब्रह्मगाने ततो मन्त्रो कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
 तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्राचिंशं मन्त्रविग्रहम् ॥
 गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
 ततो मन्त्रवाच्ये तु प्रतीक्षां प्रादुस्तुः स्थितः ॥
 आचार्यो गृह्य समारं नक्षादींस्तर्पयेत् सुरान् ।
 प्राचिंशं तर्पयेद्विद्वान् आहुतीनां श्रुतेन च ॥
 दत्तान् दशभिर्देवागाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
 प्रगृह्य कर्करिं सन्ध्याखलान्तःप्रदक्षिणम् ।
 स्रजमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
 पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तवीजानि वापयेत् ।
 आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत् ॥
 ततो गर्तं खनेन्मध्ये हस्तमानप्रमाणतः ।
 चतुरस्रकलमात्रं तदधः खन्यान् सुसन्नितम् ॥
 गोमयेन प्रलिप्याद्य चन्दनेन विलेपितम् ।
 मध्ये दत्त्वा तु पुण्याणि शुक्रान्वृत्तमेव च ॥
 आचार्यः प्रादुस्तुवी भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 तूष्णमङ्गलघोषेण नक्षत्रघोषरवेण च ॥
 अर्घ्यं दत्त्वात् सुरश्रेष्ठं कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
 प्रगृह्य कर्करिं तान् तन् खातं पूजयेज्जलैः ॥
 मन्त्ररत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
 तस्मिन् पुण्याणि शुक्रानि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ॥
 नदावर्षां परीक्षेत दधिभक्तान्वितं क्षिपेत् ।
 शुभं स्यादक्षिणावर्षं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
 बीजेः शालियवादीनां गर्तं तं पूरयेत्ततः ।
 क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मुद्दिर्गैश्च प्रपूरयेत् ॥
 रुधं निष्याद्य विभिन्ना वास्तुयागं सुरोत्तम ।
 सुवर्गं गात्रं वस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् ॥
 दत्तानोशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्त्राणान्त-
 नक्षत्राभिः । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “शुक्रैर्वा देवतां रामं चतुर्दश यथाविधि ।
 चतुर्मुखं धर्म्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना ।
 होमद्वयमर्घ्यैर्केकं शतमङ्गान् होमयेत् ॥”
 शतमङ्गामिति पूर्वोक्तवचनासुसारेण वास्तु-
 यागितरपरम् । स्तुतिः ।
 “नाष्टापचानं कुडुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
 ताम् ॥”
 होमदक्षिणासम्पदानमाद्य चन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “अक्षय्ये दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
 क्रमेणोत्सृज्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 विश्वाश्रीतमन्त्रैश्च विगाहं करो भवेत् ।
 रायणेदेभ्यं कर्मादङ्गमौ प्रतिपादयेत् ॥”
 कर्माः यज्ञमानभिः । उभयं प्रक्षक्यं शीट-
 कर्म च । उभयं हारे वास्तुयागमिति श्रुतिः
 यद्व्यावर्तं ततो नीलेयमाशरणि । अथ
 मिदितामिदितपदित्यादायान् षष्ठमार-
 नस्यम् । २ ॥ मान्त्रे ।
 “यगः मन्त्रीनविधानं यज्ञमानस्य कारयेत् ॥”
 देवोद्वारम् ।
 “याम्भ्योऽप्यतो पूर्णो देवदान् शक्तिगोभवेत् ।
 अथ वाच्यं भवेत्तद्विना न् देवोऽप्यदि वाचयेत् ॥
 प्रमाणं कारयेद्विद्वान् सद्यं वापि मनीषरम् ।

काव्यंस्तु पञ्चभिर्ब्रह्मैर्ब्रह्मवीजैरथापि पा ।
 होमान्ते मन्त्रभोग्यैश्च वास्तुयागे वलिं धरेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे होमान्ते वलिविधानात्
 अत्रापि होमं कृत्वा वत्यादिप्रागुदितसर्वकर्म-
 करणाचारः ॥ * ॥ अत्र प्रजापतिनामाभिः ।
 “प्रतिष्ठायां जोहितश्च वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः सप्तदाहृतः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
 यागे मत्स्यपुरायम् । भूम्यधिकारे ।
 “पञ्चगव्यौपधिजलेः परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
 पञ्चाक्षेप्येन चालिष्य स्रजेचालीष्य सर्वतः ।
 दश पूर्वायता रेखा दश चैधीचरायताः ।
 सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
 पञ्चगव्यमन्त्रमाद्य श्रुतः ।
 “गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धहारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्विति च चौरं दधिक्वावूति वै दधि ।
 तेजोऽसीति घृतश्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥”
 औघधीराद्य कात्यायनः ।
 “श्रीहयः शालयो सृष्टा गोधूमाः सर्वपाक्षिताः ।
 यवासौषधयः सप्त विपदो हन्ति धारिताः ॥”
 श्रीहः शरत्पक्षधान्यं षष्टिकाख्यम् । शालयो
 हेमन्तिकाः । इत्येति वास्तुमखलवायथे उप-
 विश्य पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
 रेखाः प्रादुस्तुवीर्यथादक्षिणं कुर्यात् । एवं
 नैर्हत्यासुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशो-
 च्चरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
 रुद्रयामले तासां नामानि ।
 “शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-
 वाहिनी ।
 शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥”
 इत्याद्या दश रेखाः ॥
 “द्विरग्या सुप्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
 जया कला विशीका च इडा संज्ञा दशो-
 चराः ॥”
 इत्यन्तदश रेखाः ॥
 “एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुकृत् सर्ववास्तुषु ।
 पदस्यान् पूजयेद्वेवान् चिंशन् पञ्चदशैव तु ॥
 द्वाविंशद्वाहृतः पुण्याः पुण्यास्त्रान्तज्योदश ।
 नामतस्तानि पञ्चामि म्यादानि च निषेध मे ॥
 ईशानकोलादिन् तान् पूजयेत् विधानतः ।
 शिवाय चैवाय पञ्चोऽप्ययतः कुलिशासुधः ॥
 खलः मत्स्यो भृशुषेव आकाशो वापरेण च ।
 प्रथा च वितथश्चैव स्रजभयमायुगी ॥
 गन्धर्वा भृशराजश्च स्याः पितृगणस्यथा ।
 श्रीवामिकोऽथ सुयोधः पुण्यदन्तो अक्षयिपः ॥
 वासुदेवः श्रीवपार्थो च रोगोर्दहसुगुण कृप च ।
 भद्राटः श्रीमर्षार्थो च कश्चिन्निरुद्विजाया ॥
 चरितोऽभिष्टने च तदक्षयत्नः स्रज् ।
 ईशानादिपञ्चोऽप्ययतः पुण्यदधुः ॥
 वापरेणैवाथ मातृगो अर्षो रुद्रस्यैव च ।
 मध्ये स्रमदे तथा नक्षार्थो च श्रीमर्षाः ॥

सन्धानेकान्तरान् विद्वान् पूर्वाद्याश्रमतः सः ।
 अर्थमा चविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा एर्ष्याधरः उभान् ।
 अथमद्यापवत्स्य परितो मक्षराः स्तृणाः ॥
 व्यापस्तेवापवत्स्य पञ्चोऽप्ययतः विद्विज्जाया ।
 पादिकानाश्च वर्गोऽयमेवं कोऽप्यु शयतः ॥
 तन्मध्ये तु वद्विंशतिपदास्ते तु सर्वतः ।
 अर्थमा च विवस्वांश्च मित्रः एर्ष्याधरस्तथा ।
 मक्षराः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥”
 एवमिति यथा ईशानकोले कोष्ठचतुष्टये अन्त-
 स्थितैककोष्ठसहिते देवनामपञ्चकमेवमायादि-
 कोषेऽप्येवमेव । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ * ॥
 “वंशानिदानो वस्यासि बहून्पि एतम् एतम् ।
 वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिर्ग-
 पुनः ॥
 सुखादृष्टशमघो शोषाद्विदधं यावदेव तु ।
 सुग्रीवाददिति यावदृष्टज्ञान्यन्तमेव च ॥
 एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रियन्तर एव च ।
 एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समस्तथा ।
 मन्मे चैतत् समाख्यातं त्रिभूलं कोणमं च यत् ।
 क्षमन्यासिषु वर्णानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
 कीलोष्ठीपघातानि वर्णयेत् यज्ञतो नरः ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
 स्रज्चमिः समाविष्टो सुखे चापः समान्वितः ।
 एर्ष्योऽधरोऽर्थमा चैव क्षणयोस्तावद्विष्टो ॥
 वचःस्थले चापवत्स्यः पूजनीयस्तथा पुष्यैः ।
 नेत्रयोर्दितिपर्णन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
 सर्पेन्द्रा वंशसंस्तौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
 श्रीमच्छर्यादधस्रज्ज्ञानोः पञ्च च पञ्च च ॥
 रुद्रश्च राजयज्मा च वामदक्षनमाश्रितौ ।
 सावित्रः चविता तदहस्तं दक्षिणमाश्रितौ ॥
 विवस्वानथ मित्रश्च जठरं संशयस्त्रितौ ।
 पूषा च पापयज्मा च दक्षयोर्गन्धिवत्सके ॥
 तथैवासुरशौथो च वामपार्श्वं समाश्रितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वदितथः सशृष्टतः ॥
 उर्वार्यमासुपौ ज्यौषी ज्ञानोर्गन्धिवत्सकौ ।
 पञ्चयोर्दृष्टसुग्रीवो कर्षी हीवारिको ऋगः ॥
 जयः शक्रस्तथा मेषु पादयोः पितरस्तथा ।
 मध्ये जयपदो मक्षरा इददे स तु पूजते ॥
 चरकोऽथ विदारोऽथ पूतना मापराक्षधीम् ।
 ईशान्यादिकोऽप्ययतः मखलाद्यास्तथो यदेतु ॥”
 पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य यज्ञिं यावत् यो
 वंशः प्रसारितस्तदशमघो वास्तुपुण्यः । अयुषो
 यतः । पुण्यकः पुण्यदनाः । तथा ।
 “प्रदक्षिणान् कुर्वन्तं पार्श्वीः प्रदक्षिणैरुदम् ॥”
 कोशार्थो विवरणं प्रदक्षिणं वाच्यम् । तथा ।
 “मन्त्रो मध्यमा चैव मथासुष्टश्च दक्षिणः ।
 प्रसाधनस्य च । पदस्याप्ययतः पञ्चम् ॥
 सर्वेषु पागमामेषु श्रुतां प्रदक्षिणैः ॥” * ॥
 तथा ।
 “वासी पदोऽपि मन्त्रोऽप्ययतः पितृभ्यः ।
 चरुं यज्ञस्य कुर्वन्तं यज्ञिं यज्ञिं यज्ञिं यज्ञिं ॥

वास्तूकं

वास्तुः

वाहनं

वीर्गोदारे तद्योदाने तया गृहनिवेशने ।
हाराभिवर्द्धने तदनु प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूप्रशमनं कर्मात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
गृहाशीतिपदं लेख्यं लेखकैवांस्तुपिष्टकैः ।
शोभस्त्रिमेखके कार्यः कृष्टे हस्तप्रमायके ॥”
विश्वकर्मा ।

“खानाधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनत्रयः ।
अक्रुणते तु सन्नापो मरगं ह्यिन्द्रमेखके ।
मेखकारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंलयः ।
भाष्यांविनाशकं कृण्वं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कृष्टं यत् कष्टवर्जितम् ॥”
वशिष्ठमं ह्यितायाम् ।

“तन्नात् सभ्यक् परीक्ष्येवं कर्तव्यं शुभेदिकम् ।”
शुभं विप्रकृष्टासम्भवे क्रियासारः ।

“कृष्टमेवंविधं न स्यात् स्याद्विलं वा समा-
अयेत् ॥”

मह्यपुराणम् ।

“यत्रैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः शौरसम्भवेः ।
पालाशैः खादिरैरामागोदुम्बरसम्भवेः ॥
कृशदूर्वासयैश्चापि मधुसर्षपैः समन्वितैः ।
कायंस्तु पञ्चभिर्विष्वैर्विष्वक्शैरंधापि वा ।
शोमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत् ॥”
अत्र शोमे मन्वानाश्च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“वास्तोप्यतेन मन्त्रेण यथेच गृहदेवताम् ।”

वास्तोप्यतेन वास्तोप्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।

वशिष्ठस्य च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ ७ ॥

प्रक्षस्थाने ततः कुर्याद्वास्तुदेवस्य पूजन-

मिवादि । सुवर्णं गां वस्तुयुगमाचार्याय निवे-

दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोधम् कल्पतरु मन्त्र-

पुराणम् ।

“ततः सर्वाधिष्ठानं यथाभागस्य कारयेत् ।

दिर्घां पूजयेद्भगवता ये चान्ये गृहमागताः ॥

एतद्वास्तूप्रशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।

प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परितोऽग्नेः ॥

पुरवेक्षप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।

इति वास्तूप्रशमनं कृत्वा सज्जग वेदयेत् ॥”

इति मह्यपुराणे उपक्रमोपवंहारयोर्वास्तूप-

प्रशमनविनाभिधानात् वास्तूप्रशमनं कर्मणो

गामधेयं इति तेनेयोक्तैः सर्वदोषापनुत्तये

इति ऋतेषु वास्तुसर्वदोषापनोद्गं फलं संकल्पे

तु तदुक्तैः कार्यः । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्य-

नरक्षिप्रवश्यं कर्तव्यम् । आब्रह्मकले प्रमाणं

प्रामेयोक्तम् । इति शौरधनुन्दनभट्टाचार्यविर-

चितं वास्तुमागतत्वं समाप्तम् ॥

वास्तुकं, स्त्री, (वास्तु रघ । वास्तु + स्वार्यं कन् ।)
वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा, सुवर्णम् । १ । १६ ।
“तदुत्तरीयकनीपनीपुनिमसकमास्तुकेः ॥”)
वास्तुकी, स्त्री, विश्वीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
वास्तुकं, स्त्री, (यमनि श्रुत्या अघेति । वस +
कृष्णशब्दव्यति शत्रुः ।) शाकविशेषः । दैतुया
इति भाग । तत्पञ्चमः । वास्तु र वास्तुकम् ॥

वस्तुकम् ४ वस्तुकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्तौ ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारत्वम् ।
मादनत्वम् । विदोषणित्वम् । रोचनत्वम् ।
ज्वरहरत्वम् । महार्शसां नाशनत्वम् । मल-
सूत्रशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् चारपत्रश्च शाक-
राट् ।

तदेव तु वृहस्पन्नं रक्तं स्याद्गीर्वास्तुकम् ॥

प्रायशी यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्तुतम् ।

वास्तूकहितयं खादु चारं पाके कटूदितम् ॥

दीपनं पाचनं रुच्यं जनु शुक्रवत्प्रदम् ।

सरं ग्रीहासपित्तास्रकमिदोयत्रयापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वास्तुयं, त्रि, वस्तिस्मन्त्वि । वस्तुसन्वन्वि । वस्तु-

-सम्बन्धि । वास्तुसम्बन्धि । वस्तिवत्त्वस्तुवास्तु-

शब्देभ्यः ऋयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ

भवम् । वस्ति + “इतिक्वञ्चिकलशिवस्यस्यद्दे-

र्णम् ।” ४ । ३ । ५६ । इति ङ् । वस्ति-

भवम् ॥ यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १६ ।

२ ।

“तत् यत् रणतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं चा

शौर्यं चरायु ते पर्वता यदुखं स मेघो नीहारी

या धमनयन्त्रा नयो यदास्येयसुदकं स सनुजः ॥”

वस्तिरिव । वस्ति + “वस्तिर्णम् ।” ५ । ३ ।

१०१ । इति ङ् । वस्तिवत्त्वम् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ।)

वास्तोप्यतिः, पुं, (वास्तोर्गृह्णेत्रस्य पतिरधि-

ष्ठाता । “वास्तोप्यतिगृहमेघाच्छ च ।” इति

निपातनात् अजुक् पत्वश्च । यद्वा, “वास्तुना-

रिचं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति

निघण्टुटीकायां देवराजयन्त्रा । ५ । ४ । ६ ।)

इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,

भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोप्यतीनाश्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।

चातुर्वर्ण्येणनाकीर्णं यदुदेवस्योक्तवत् ॥”

“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोप्यतीनां देवानाश्च

गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”

इति तट्टीकायां स्वामी । गृहपालयितरि, वि ।

यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोप्यते प्रतिजानीश्वन्नात्
स्ववेशो अयमीवो भवानः ॥”
“इ वास्तोप्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अन्नाद्
त्वदीयान् स्तोत्रानिति प्रतिजानीश्व ।” इति
तट्टाच्ये वाचयः ।)

वास्तुः, पुं, (वस्त्रेण परिहृतौ रघः । वस्त्र + “परि-

वास्तुः, पुं, उष्ण । शौरम् । इति केषित् ॥ गृहस्य-
मध्य इति चातुपाठः ॥

वास्तोयः, पुं, नागकेशरः । इति रघमाणा ॥

वाद्य, ष्ट ड यञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्या०

व्यात्त०-अक०-सेट् ।) ष्ट, अयवाद्यत् । ड,

वाद्यते । ववाद्य रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सद्य-

सशः इत्यादि विद्वार्थमोद्यादिश्च वद्यप्रातं

मन्येते वर्णदेशशरणादेवौ । वस्तुतस्तु बहुपाठ-

सम्मतत्वादेवोद्यादिरनेनोपेक्षितः ववाद्येति

चण्डीप्रयोगस्य तु वाद्य ष्ट ड यञ्जे इत्यस्मात्

गणकतानित्यत्वात् परस्योपदनिहिः अनेकार्थ-

त्वात् मुसावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याद्य इत्येव

थाख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाद्यः, पुं, (उच्यतेनेनेति । वद्य + करणे वच् ।)

घोटकः । (यथा, अथात्मरामायणे । २ । ५ । ५६ ।

“इत्याज्ञप्तः सुमन्तोऽपि रथं वाह्यैरयोऽनयत् ॥”)

परिमाणविवेशः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।

“पलं प्रकुञ्चकं सुष्टिः कुड्वस्तुचतुष्टयम् ।

पत्वारः कुडवाः प्रस्यचतुःप्रस्यमघाफुकम् ॥

अष्टाफुको भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः स्वर्णं उच्यते ।

वाहुर्द्वयोर्भवेत् खारी द्वे स्वर्णौ गोरुगुदाच्यता ।

तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”
इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्यान्वधात्वम् । तथा च ।

“चतुर्दाफुको द्रोणः योद्दशद्रोणा खारी ।

विंशतिद्रोणः कुम्भाः दशकुम्भो वाद्यः । इति

स्वामी ॥ ७ ॥ सुणः । दृषः । वायुः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाद्यः । यथा, कषासरित्-

सागरे । ६३ । ८१ ।

“यत्राचिराण्यधुमादिमार्गाविय समागतौ ।

गङ्गायसुनयोर्वाहो भातः सुगतये शृणान् ॥”

वाद्यनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।

“तच्छृत्वा तत्र भिकानां राजा वाद्यसत्सुकः ।

जलादुचीयं तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुहः ॥”)

वाद्यकः, वि, (वद्यतीति । वद्य + क्तुन् ।) वद्यन-

कर्त्ता । वद्यति यः । इत्यर्थे षकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।

“आचेरुर्विविधाः क्रोडा वाद्यवाधककचकाः ।

यत्रारोहन्ति चेतारो वद्यन्ति च पराजिताः ॥”)

वाद्यदिव्यं, [त] पुं, (वाद्यानां घोटकानां द्विगन्
शत्रुः ।) मद्यिगः । इत्यमरः ॥

वाद्यनं, स्त्री, (वद्यत्यनेनेति । वद्य + करणे क्वाट् ।
“वाद्यनमाहितान् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यमरः
“वद्यतेत्यटि श्ठिरिचैव कञ्जे निपातनात् ।”
इति मट्टोच्चिदोऽश्विनोद्गा निपातनात् इतिः ।)
इत्यमरः । इत्यादिः । तत्पञ्चमः । यान् २
युग्यम् ३ पत्रम् ४ धीरयम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।
“पूर्वैश्चकवितैः पुराविदः
सायुजः पिष्टनरस्य रायवः ।
उष्टमान् इव वाद्यतोऽपिगः
माद्यारमपि न सभायव ॥”)

वाहनं

देवा वाहनानि यथा,—
“विष्णुत्रयशिवैर्वैश्रियते सा जगन्मयी ॥
चित्तप्रती महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
खन्त्रेण वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युच्यते ।
तस्मान्मूर्त्तान्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीणाति सततं

श्रवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनान्यभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥३॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम् ।
पौष्टकं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि चौरभेयाणि दृष्याण्युग्रजवानि च ।
रथं चन्द्रमसश्चाहुं सहस्रहस्तवाहनम् ॥
हृयोदरथवाहञ्च आदित्या सुनिसत्तम ।
कुङ्करस्याश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगास्तु ह्यारुह्यै तथाश्विनौ ।
शारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुक्रारुह्यश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनार्थं खानि खान्यमरोत्तमाः ॥
सहस्र निर्घृष्टश्रेया युद्धाय सुमहौजसः ॥३॥

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
दैवानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तन्नेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्वकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाणिभिः ।
कृष्णवर्णः सहस्रारस्त्रिनल्वपरिमायवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उत्तमानस्तघाटाभिः श्वेतरक्तमयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो हृद्यैः काञ्चनसन्निभैः ॥
शङ्खकर्णस्य तुरगो हृद्यश्रीवस्य कुङ्करः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्द्रभेस्य मघोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्कोर्देगाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्वार्षे णिच् + ल्युः ।
वाहके, नि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रीकरास्त्रमहाभरैः ।
शृकरप्रियसीष्टे स्वयं चक्रे कृषिं वृषः ॥”
“नागानां वाहना मेघाः शृकरप्रियसी चितिः ।
विष्णोः शृकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥
तस्यां मेघास्त्रभिर्धान्यसुत्पन्नं चेत् किमद्भुतम् ॥”

वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहस्य वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं, (उच्यते इति । वह + “वहियुभ्यां
णित् ।” उणा० ३ । २१६ । इति असच् । सच्
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाद्याः प्रतिश्रुत्यायै वाहसः ॥”)

वारिनिर्घाणम् । सुनिषस्यकम् । इति मेदिनी ।
से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)
वाहुः । इत्यजयपालहिरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, य, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य
इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
हाति इति भाषा । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।
वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।
इति षक् ।) ढक्का । गोवाहः । शकटादि ।
इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्यं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥
वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकान्नीनि
सन्धस्यामिति । वाह + इनिः । डीप् ।) उना ।
(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणायुचरमेव राघवं
नेतुमैच्छदभिरित्यसौ वृषः ।

आश्रयं प्रयुञ्जे न वाहिनीं

सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥” ॥

वाहः प्रवाहोऽख्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“उन्तिष्ठन् प्रवृध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।
नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”
सेनाभेदः । तदयथा । गजाः एकाशीतिः ।
रथाः एकाशीतिः । अश्वान्त्रिचत्वारिंशदधिक-
शतहयम् । पदानिकाः पञ्चाधिकशतःशतम् ।
समुदायेन दशाधिकशतशतं वाहाः सन्धस्याम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ ।
१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ञेः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुखं बुधाः ।
त्रीण्य सेनासुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्युतास्तिसस्तु वाहिन्यः घृतनेति विश्वशब्धैः ॥”
प्रवाहशीला । यथा, माकण्डेये । ७८ । २६ ।

“यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दाश्रवाहिनी ॥”
वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)
सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवाहनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेवैहि नत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”
वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्प्रयोगः । अष्टकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ जतिकेजातिः । जाट इति
भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।
वाहीकदेशं मन्नांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥
पञ्चानां सिन्धुषट्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।
तान् धर्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परि-
वर्त्तयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिन्द्रगा ।
जर्जिका नाम वाहीकास्त्रियां वृत्तं सुनिन्दि-
तम् ॥”

इति महाभारते कर्णप्रश्ने २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं, (वाधते शत्रूनि । वाध लोडने
+ “अत्तिंश्चिकमीति ।” उणा० । १ । २८ ।
इति कुः हकारादेशश्च ।) कञ्चावध्यङ्गुलाय-
पयन्तावयवः । यथा । भुजवाहुः प्रवेष्टो घोरि-
त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नाम्नीति उच्यते । घञि
वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वभुजयोः पुमान् । इति
दामोदरः । खिवां वाहा च । वाहो वाहा
भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति
कोषान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-
रस्योर्धभागो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।
यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वथाहतेष्वयंस्तव नारायणोऽय्ययः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वाधोभागौ । इति
तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गोऽयकारादिवाहुषब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मालौ चैव भ्रमात्सौ श्लिष्टौ च विपुलौ भुजौ ।

आजागुलम्बिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषेश्वर ॥

निःखानां रोमशौ ह्रस्वौ श्लिष्टौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दां ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च स्रष्ट्याः स्युर्भ्रतानां चिपिटाः

स्तनाः ।

सृलाङ्गुलीभिर्निःखाः स्युर्नताः स्युर्वहिरग्नदाः ।

कपितुल्यकरा निःखा यावत्तुल्यकरेर्धनम् ।

मणिवन्नेर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ॥

वृषा हीनैः करच्छेदः सशब्देर्धनवर्जिताः ।

पितृवित्तविद्योनाश्च निम्नात् करतलाग्रराः ॥

संवृत्तेष्वेव निम्नेषु घनिनः परिकीर्तिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विद्यमैविद्यमा नराः ॥

करैः करतलेष्वेव लाक्षाभेरीश्वरास्तलैः ।

परदाररताः पीते रूक्षैर्निःखा नरा मताः ॥

तुषतुल्यनखाः क्रीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।

निःखाश्चक्रनखैस्तद्विचर्गैः परतर्ककाः ॥

तान्नेर्भूपा धनाट्टाश्च अङ्गुष्ठैः स्यवैक्षथा ।

अङ्गुष्ठमूलजैः प्रियः स्यादोर्ध्वान्नुलिपन्कः ॥

वाहुलः

दीर्घाद्युः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ।
 वनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिसो रेखाश्च यस्य वै ॥
 नृपतेः करतलगा भणिवन्धुं समुत्थिताः ।
 युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सन्नप्रदो नरः ॥
 वच्चाकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
 श्रद्धातपत्रप्रिविकागजपद्मोपमा रुपे ॥
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा म्बलाभा निरीश्वरे ।
 दामाभाश्च गवाटानां खलिकाभा वृषेश्वरे ॥
 चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा वृपतेः करे ।
 उदूखलाभा यत्राट्टे वेदीभाश्चाग्निहोत्रिणि ॥
 वापोदेशकुलाभाश्च त्रिकोयाभाश्च धार्मिके ।
 अङ्गुष्ठमूलागा रेखाः पुत्राः संख्याश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलागामिनी ।
 श्रतायुषश्च कुरुते ह्यिदं तत्रतो भयम् ।
 निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिदुक्तैः क्रशैः ॥”

इति गारुडै ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, क्ली, (वाङ्गोर्मूलम् ।) सुचदयस्य
 आद्यभागः । काक् इति वगल् इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । कक्षः २ । इत्यमरः ॥ सुजकोटरः
 ३ दोर्मूलम् ४ खलिकः ५ कक्षा ६ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
 “कापि कुन्तलसंयानसंयमथपदेशतः ।
 वाहुलं लं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
 वा(वा)हुलः, पु, कार्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
 पूर्वं कार्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 साधु पृच्छं त्वया पुत्र, लोकोद्धारण्यैतवे ।
 कथयामि न सन्देहस्वल्पमो नास्ति वैष्णवः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 कार्तिकस्य च मासस्य कोट्यंशं नापि विभ्रति ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
 एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वपुराधाधिको मतः ॥
 स्वर्गानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
 कृत्वा कोटिचक्षुसाणि पापानि सुवहृत्पि ।
 निमेषार्हेण सर्वानि विलयं यान्ति कार्तिके ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्तिके ।
 तदक्षयं भवेत् सर्वं संयोजितं तव नारद ! ॥
 तस्य क्षयं न पर्यामि सत्यसुक्तं तवागच ।
 सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथात्मनं समादध्यात् यथा न स्यादितः पुनः ।
 दुष्याप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
 धर्मं धर्मभ्रतां श्रेष्ठं स माहृत्पितृघातकः ।
 कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाश्च पावनम् ।
 अस्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता जयन्ते ॥
 अत्र ज्ञानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
 तिलधेनुहरिणानां रजतं भूमिवाससाम् ॥
 गोप्रदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ! ॥

वाहुलः

ब्राह्मणानाश्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवद्गराः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
 तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ।
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ॥
 दद्यात् मां लखं चैव कार्तिके मासि येः कृतम् ।
 अश्वमेधादिकं पुण्यं तेषु प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्यज्ञेन विप्रेन्द्र कार्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मागवैः ॥
 हुतं दत्तश्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तदक्षयं जभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ।
 उदधीनाश्च विप्रैर्धनं नैवोपपद्यते ॥
 तद्वन् कार्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दीयते सुने ।
 न तस्यास्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेन्नैव कार्तिके विष्णुतत्परः ॥
 ज्ञानाद्वा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
 संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा परात्रं यस्तु वर्जयेत् ।
 दिने दिने च कृच्छस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 प्रव्रतानान्तु भक्षाणां कार्तिके नियमे कृते ।
 अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
 न चान्नेन समं दानं न सुखं भाग्यया समम् ।
 न ह्येषु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनशनैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
 न च धर्मो दयातुल्यो न ष्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
 न लप्सी रसनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
 अत्रतेन चपेदयस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्द्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिकृतः ॥
 दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभं वैष्णवी कथा ।
 दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरत्तथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं चाङ्गवीचलम् ।
 दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पक्षयोः भयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्तिके विप्र द्वादशी हरिवोधिनी ।
 दुर्लभा मालतीपूजा दुर्लभा तुलसी सुने ॥
 दुर्लभं कार्तिके ज्ञानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुङ्गव ॥
 ससुन्नगा नदी यत्र दुर्लभा ज्ञानशालिनाम् ।
 कुलशीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती वृणाम् ॥
 दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं साधुसम्पन्नं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
 दुर्लभैकादशी लोके दशमीसङ्गवर्जिता ।
 पक्षद्वयं व्रतं वत्स अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 दुर्लभं वैष्णवे दानं माघदानं नदीजले ।
 ष्येष्टामाहृत् तु पानीयनिम्बनं पौनमावयोः ॥
 ब्राह्मणं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

वाहुवा

न्यायेनोपाचितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स द्रव्याणां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
 पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
 संप्राप्य कार्तिकं मासं विसुखा ये जनार्दने ।
 तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिशार्दूल ! सर्वान् कामानवा-
 प्यसि ॥
 व्रतागामिह सर्वेषामेकजन्माशुभं फलम् ।
 कर्तुं विष्णुव्रतस्योक्तं शतजन्माशुभं फलम् ॥
 आश्विनस्य विते पक्षे एकादशां द्विजोत्तम ! ।
 वैष्णवैर्वैष्णवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्योक्तं सन्यगाचरणं बुधेः ॥
 अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकाराणि वै ।
 कार्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तदहं भीष्मस्य व्रतं सुने तुष्टिकरं परम् ।
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसङ्गफलं भवेत्तस्यैव कार्तिके ॥
 अतस्त्वं विधिवत् पुत्र ! वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
 श्रीदामोदरतुष्टार्थं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
 जर्जरे मासि सुनिश्रेष्ठ प्रातःकावे तथा मणे ।
 गोव्यदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥ ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“पुराणत्रयणं यत्र कुर्वन्ति द्विजसत्तम ।
 तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके मासि यो भक्त्या कुर्याद्ब्राह्मणभोज-
 नम् ।
 प्रत्यहं विष्णुत्पार्थं स याति भवनं चरेः ॥
 कार्तिके मासि यः कुर्यात् तिलतेलेन दीपकम् ।
 अहोरेखान् सुनिश्रेष्ठ स याति परमं पदम् ॥
 कार्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजवन्दने ।
 दद्याद्दक्षान्वितं वत्स यमं नैव च पश्यति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 ताम्बलश्चैव यो दद्यात् सपूगं विधिवद्विज ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति सुहृदा भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्दनश्च यो दद्यात् देवपूजायमादरात् ।
 विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं ब्रजेत् ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवच्छेषं सदक्षिणम् ।
 यो दद्याद्देविदुषे स शश्वत् पुत्रवान् भयेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥
 वा(वा)हुल्यं, क्ली, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 वाहुवारः, पु, ज्ञानान्तकदृष्टः । इत्यमरः ॥
 अथत् पवर्गायवकारादित्यन्धे द्रष्टव्यम् ॥

विंशः

विकचः

विकृत्य

वाह्यं, क्ली, (वाह्यते चाल्यते इति वाहि + ख्यत्) वाहनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
 “यानं युयं पत्रं वाह्यं वस्त्रं वाहनधोरथे ।”
 वाह्यः, त्रि, (पट + ख्यत्) वहनैयः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
 “मनुष्यवाह्यं चतुरस्रवान-
 मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
 विशेष मञ्चान्तरराजसार्गं
 पतिंवरा कृष्णविवाह्येषा ॥”
 वहिस् + ख्यत् ।) वहिः । वाहिर इति भाषा ।
 यथा, स्त्रुतिः ।
 “अपवित्रः पवित्री वा रक्षावस्थां गतोऽपि वा ।
 वः सरेत् पुच्छरीकाचं स दास्यान्तरः शुचिः ॥”
 वा(वा)ह्येन्द्रियं, क्ली, (वाह्यमिन्द्रियम्) वहि-
 रिन्द्रियम् । तद्व्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।
 त्वक् । श्रोत्रम् । इतदेकैकगुणः । यथा,—
 “इते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्वर्गान्तशब्दाः ।
 वाह्यैकैन्द्रियग्राह्या गुणत्वाद्दृष्टभाषणा ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 वाह्यिकः, पुं, वाह्यीकदेशः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (तद्देशवाते, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १ । २२२ । ४६ ।
 “एष्टानामपि वाह्यानां वाह्यिकाणां चमार्दनः ।
 ददौ शतमहस्ताणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”)
 वाह्यिकं, } क्ली, कुङ्कुमम् । चिह्नम् । इत्यमर-
 वाह्यिकं, } मेदिनीकरौ ॥
 वाह्यीकः, पुं, देशभेदः । बलस् इति प्यारवी
 भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
 करौ । गन्धविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (प्रतीपपुत्रविशेषः यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
 “प्रतीपः खलु शैवासुपथेमे सुतन्दां नाम तस्यां
 पुत्रानुत्पादयामास देवापि श्रान्तसुं वाह्यीक-
 स्येति ॥”)
 वि, अ, निष्पद्यः । नियोगः । पदपूरणम् । निश्चयः ।
 अवहनम् । हेतुः । अथाप्रिः । विनियोगः । ईप-
 र्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञान-
 नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।
 श्रालम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली । उप-
 सर्गविशेषः । अस्यार्थाः । वि विशेषवेत्स्यनपर्थ-
 गतिदानेण । इति सुभनीधटीकायां दुर्गादासः ॥
 विः, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + “वाते-
 र्विष ।” उच्चा० ४ । ११३ । इति इत् । म प
 ङित् ।) पत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा, वाह्य-
 र्थये १० परिच्छेदे ।
 “इं यूयं स्यात् सव पश्यति वयं प्रज्ञो विधेया-
 श्रयः ।
 किं शूरो विदग्गः स या एकिपतिर्धनसि सुभो
 हरिः ॥”)
 विंशः, त्रि, (विंशति + पूरये षट् । तेषां पः ।)
 विंशतिः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
 मनुः । ८ । ६८ ।
 “कुर्युर्धं यथाभक्तं ततो विंशं द्वयो हरन् ॥”)

विंशकः, त्रि, (विंशत्या क्लीतः । विंशति + “विंशति-
 त्रिंशद्ग्रां ङ्युनसंज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।
 इति ङ्युन । “ति विंशतेर्ङिति ।” ६ । ४ ।
 १४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्लीतः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणस्य । पक्षविंश-
 तोति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
 द्वि इति कुङ्ठि इति च भाषा । यथा,—
 “विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वा । संख्येयसंख्ययोः ।
 संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्मात्तु चानवतेः स्त्रियः ॥”
 इत्यमरः ॥
 तद्वाचकानि । रावणवाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
 इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्कृत्य-
 सुक्तावली ॥
 विंशतिकः, त्रि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
 कक् स्यादाहोचैर्ये । विंशतित्रिंशद्ग्रां कन्
 संज्ञायाम् । अर्थां कन् स्यात् अर्धसंज्ञायाम्
 ङ्युन स्यात् । विंशकः : संज्ञायाम् विंशतिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विंशतितमः, त्रि, (विंशतेः पूरणः । विंशति +
 ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्यतरस्याम् ॥” ५ ।
 २ । ५६ । इति तमङागमः ।) विंशः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विंश्री, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विकं, क्ली, सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । यथा,—
 “क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पेट्यं पालनं विकम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विकङ्कटः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥
 विकङ्कतः, पुं, बदरीसदृशसुष्णफलवृक्षः । वैद्व
 इति भाषा । तत्पर्यायः । खाडुकवृक्षः २
 सुवाहवः ३ अश्विनलः ४ व्याघ्रपातु ५ । इत्य-
 मरः ॥ शुमारः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्न-
 माला ॥ कण्टमादः ८ बहुफलः ९ गोपवण्टा
 १० सुवाहमः ११ गृहफलः १२ दन्तकालः १३
 यज्ञोपनक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ चिमकः
 १६ पूतः १७ किङ्किरी १८ वैकङ्कनः १९ युति-
 ङ्करः २० कण्टिकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ किङ्किरी २२ सुगंधार २३ । इति
 जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अश्वमधुरत्वम् ।
 पाकं प्रतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
 कामशास्त्रीश्याश्लवम् । पाचनत्वम् । इति
 राजनिघण्टुः ६ अपि च ।
 “स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ।
 विकङ्कतफलं पकं मधुरं सन्वेद्येषितुं ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकङ्कता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिघण्टुः ॥
 विकणः, पुं, (विगतः कपो यस्य केशशून्यत्वात् ।
 यदा, विशिष्टः कपो यस्य प्रभृतकेशत्वात् ।)
 श्वपणः । कर्तुः । इति मेदिनी । चे, ६ । (यथा,
 दृष्टनुसंश्रुतायाम् । ११ । १६ ।
 “विकषा नाम गुरुसुताः
 वितैकताराः शिखिपरिवृताः ।

षष्टिः पञ्चभिरधिकं
 शिखा यान्याश्रिताः पापाः ॥”)
 विकचः, त्रि, (विकचति विकचतीति । वि + कच्
 + चच् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 माघे । ११ । १६ ।
 “विकचकमजगन्वैरन्वयन् ऋङ्मालाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदगमाद्दृष्यौवनोद्यामरामा-
 रमणरभवत्खेदस्तेद्विच्छेददक्षः ॥” ४६ ।
 विगतः कपो यस्य ।) केशशून्यः । इति मेदिनी ।
 चे, ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।
 “विभ्रचानियत वशसुम्भक्त इव पाखव ।
 विकचः परुषा वाचो थापरन् विविधा
 सुनिः ॥”)
 विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राज-
 निर्घण्टुः ॥
 विकच्छः, त्रि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
 रहितः । सुतकच्छः । इति स्त्रुतिः ॥
 विकटः, पुं, (विकटति पूरयत्तादिकं वर्धतीति ।
 वि + कट + पहाङ्यच् ।) विस्फोटकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ चाक्रुखडवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टुः ॥ (छतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।
 “दुर्मेदो दुष्पद्वेषश्च विवित्तुर्विकटः समः ॥”)
 विकटः, त्रि, (वि + “संप्रोदक्ष कटच् ॥” ५ । २ । २६ ।
 इति कटच् ।) विशालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।
 “उत्तरीयविगयात्तपमाणा
 रन्वती किल तदीश्रमार्गम् ॥
 आवरिष्ट विकटेण विवोदु-
 र्वचसैव क्लृप्तमखण्डमन्या ॥”)
 विकरालः । इति मेदिनी । टे, ३ सुन्दरः । इति
 विश्वः ॥ दन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
 ण्डिये । ४३ । २० ।
 “करालैर्विकटेः कृष्णैः पुत्रैरेक्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्ताहितः स्वप्ति सद्यो ग्दत्युं कमेन्नरः ॥”)
 विकृतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । या
 च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । मारीची २
 त्रिसुखा ३ वक्षकालिका ४ वक्षयाराही ५
 गौरी ६ पौत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टकी यस्य ।) यवापः ।
 इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गृहफलः २ अश्विनलः ३ खाडुकवृक्षः ४
 गोकण्टकः ५ काकमाचः ६ व्याघ्रपादः ७ घन-
 द्रुमः ८ गर्वाफलः ९ घनफलः १० शेषकनिती-
 द्रुवः ११ सुदिरफलः १२ ग्राह्यः १३ दास्य-
 फलः १४ क्षणितफलः १५ । अस्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । यक्षिप्रद-
 त्वम् । दीपनत्वम् । कण्टकारित्वम् । वस्त्ररङ्ग-
 विधायकत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 विकृत्यर्णः, क्ली, (विकृत्यर्णे इति । वि + कृत्य आशा-
 याम् + भावे ङट् ।) निष्पाद्याया । यथा,—

विकार्षः

विकल्पः

विकल्पि

“ज्ञाप्ता प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकल्पनम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
“श्रुत्यासनाटनविकल्पनभोजनादि-
वैकाह्यस्य ऋतवानिति विप्रसम्भः ॥”
विकल्प्यते आत्मानमिति । वि + कल्प + ल्युः ।
आत्मज्ञाप्ताकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
२ । ७३ । ३२ ।
“अस्यितारं हेयारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भोमसेननियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥” ॥
स्त्री, वि + कल्प + ल्युप् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञाप्ता । यथा, विख्यातविषयनाटके । २ ।
“सम्भवोक्तापि शक्तानां न प्रशस्ता विकल्पना ।
शरदीयघनध्वानैस्त्राचोभिः किं भवादृशाम् ॥”
विकल्पितः, त्रि, विशेषण कर्मविशिष्टः । विपूर्वक-
कर्मधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विकरः, पुं, (विकीर्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “ऋदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विकरालः, त्रि, (विशेषण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । ४८ ।
“विकरालं महावह्नमतिभीषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”
विकर्षः, पुं, दुर्योधनपक्षीयशूरः । यथा,—
“अश्वत्यामा विकर्षणं सोमदत्तित्तयद्रथः ।
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्वत्तन्वीविताः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
(विगतौ कर्षणे यस्मिन् विग्रहे कर्षणरहिते,
त्रि ॥)
विकर्षिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
विकर्षनः, पुं, (विशेषण कर्षनं यस्य । विश्वकर्म-
यन्त्रखोदितत्वाद्दस्य तथात्वम् ।) छयः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥
विकर्मकृत, त्रि, (विकर्म विरुद्धं कर्म करो-
तीति । कृ + क्तिप् ।) निविद्धकर्मकारी । यथा,
“न साक्षी वृषतिः कार्यो न कारककृशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्यो न सङ्गभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न ह्यस्युर्गं विकर्मकृतः ।
न वृद्धो न प्रशुर्नैको नान्यो न विकल्पेन्द्रियः ॥”
इति मानवे । ८ । ६६ ॥
“विकर्मकृतं निविद्धकर्मकारी ॥” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
विकर्मस्यः, त्रि, (विकर्मोऽयं विरुद्धाचारे तिष्ठ-
तीति । स्या + कः ।) निविद्धकृत । यथा, —
“पापखिनो विकर्मस्थानं वैङ्गलव्रतिकान्
श्रुतान् ।
हेतुकान् सकृत्तौ च वाङ्मनैश्चापि नार्थयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
(तथा मनौ । ४ । ३० ॥)
विकर्षः, पुं, (विहास्यतेऽर्थे इति । यथा, प्रहस्यन्ते
परप्राप्ता अनेनेति । वि + कृ + घञ् ।)

वाणः । इति विकार्षणः ॥ (वि + कृ +
भावे घञ् । विकर्षणम् ॥)
विकर्षणं, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकप्रधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।
“अविलक्षणविकर्षणं परैः
प्रथितप्यारवकर्मकामुं कम् ॥”
विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । ३० ।
“वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्मणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”
विकलः, त्रि, (विगतः कलो यत्कल्पनिर्यस्य ।)
विङ्गलः । इति जटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।
“विधवानाथविकलान् रूपनांश्च वभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”
विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)
स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ॥
विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।
ऋतौ तु स्त्रिया सौनित्वविहितत्वान् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥
विकलाङ्गः, त्रि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)
स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगण्डः
२ । इत्यमरः ॥ पोगण्डः ३ अङ्गहीनकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ३४ ।
“जगयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”
विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृ + घञ् ।) भास्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।
“विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशसुपागतः ।
न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”
कल्पनम् । इति मेदिनी । मे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।
“तत्रापि प्रितव्रतरथचरणपरिखातेः सप्तभिः
सप्त सिन्धवः उपकल्पिताः । यत एतस्याः सप्त-
हीपविशेषविकल्पस्यैवा भगवन् खलु रूचितः ॥”
संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“रात्रिन्दिवविभागेषु यथादिष्टं महीधिताम् ।
तस्मिन्नेवे नियोगेन स विकल्पपराद्गुहः ॥”
नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।
“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निवेदितं यो नरः ।
तस्य दृढविकल्पः स्याद्दृढघटं वृषतेस्तथा ॥”
विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।
येच्छिकच । सोऽध्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा
च भविष्ये ।
“सृष्टिशाल्ये विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरये सति ॥”
इच्छाविकल्पोऽर्थदोषः । यथा, —

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।
प्रत्युज्जीवनदानिभ्यां प्रत्येकमदोषता ॥”
ब्रीहिसिद्धेयैत यवैर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
ब्रीहिसिद्धेये प्रतीतयप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीतयप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदन्तु पूर्व-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि याग-
सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः
शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे वक्ष्ये उपा-
दीयमाने परित्यक्तयप्रामाण्योऽज्जीवनं स्वीकृत-
यवाप्रामाण्यज्ञानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं
ब्रीहिसिद्धेये चत्वारः । इत्यर्थे दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।
“एवमेवाद्यदोषोऽपि यद्वृत्तौ द्विधवाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”
इति ॥
एकार्थतया विविधं कल्पति इति विकल्पः ।
तस्मादर्थदोषमिवा उच्यते इति तथैव इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः किन्तु अवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवान्तरः कल्पः । उपा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।
“यवान् कल्प्यो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”
देवना । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।
“वैकारिको विकल्पानां प्रधानगुणवि-
नान् ॥”
“विविधं आधिदैवाध्यात्मविभूतभेदेन कल्पान्ते
इति विकल्पा देवास्तीर्षां नारकं वैकारिकः
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तट्टीकार्या
स्वामी ॥
विकल्परः, त्रि, (वि + कृ + वरच् ।) विकार्षी ।
इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ (यथा, नैषधे । २ । ५ ।
“अथमेव तद्गामनीकुञ्जे-
लक्ष्मण्यत्रियताथ शङ्कितैः ।
उद्वेगित वैकृतात् कर-
ग्रहणादस्य विकल्परः ॥”
विकृषा, स्त्री, (विकृषतीति । वि + कृ + क्तौ +
अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकार्या
रायसुकुटः ॥ मांसरोहिणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वकृषरः, त्रि, (वि + कृ + वरच् ।) विकल्परः ।
इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥
विकसितं, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) दलानामन्यो-
न्यविशेषः । तत्पर्यायः । १ उज्ज्वलितम् २ उज्ज्व-
लितम् ३ क्षितम् ४ उज्ज्वलितम् ५ विनिर्गतम् ६
उज्ज्वलितम् ७ उज्ज्वलितम् ८ विनिर्गतम् ९
उज्ज्वलितम् १० उज्ज्वलितम् ११ भिन्नम् १२ उज्ज-
वितम् १३ क्षितितम् १४ विकल्परम् १५ विक-
ल्पम् १६ आकीर्णम् १७ उज्ज्वलितम् १८ उज्ज्वलितम् १९

विकृतिः

विकृतिः, स्त्री नायिका। इति हेमचन्द्रः ॥
 विकृतं, त्रि, (वि + कृ + क्तः।) वीभक्तम्। रोगि-
 तम्। असंस्कृतम्। इति मेदिनी। ते, १५८ ॥
 (अङ्गविहीनम्। यथा, मनुः। ६। २४७।
 “वालाञ्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
 अप्रकृतस्यः। यथा, महाभारते। ३। १११। १८।
 “अथर्ष्यशङ्कं विकृतं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीय च कायमस्य।
 अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
 कृत्वानिहोत्रस्य तदापदेशम् ॥” ॥
 मायावी। यथा, रघुः। १२। ३६।
 “लक्षणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम्।
 शिवाघोरस्वनां पञ्चतु बुध्ने विकृतेति ताम् ॥”
 विकृतं, स्त्री, विकारः। तस्य लक्षणम्। यथा,—
 “ह्रीमानिर्घादिभिर्वच नोच्यते खं विवक्षितम्।
 अच्यते चैवैवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 प्रभवादिगणितसंस्तरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम्।
 यथा, भविष्यपुराणे।
 भैरव उवाच।
 “सर्वाः प्रजाः प्रमीयन्ते बाधिः श्लोकश्च
 जायते।
 शिरोवचोऽचिरोमाश्च पापाद्भि विकृते जनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, साहित्य-
 दर्पणे। ३। १४६।
 “वक्तव्यकावेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् ॥”
 विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्तन्।) विकारः।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः। ७। ३४।
 “यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
 करिष्यतामाभरणान्तरत्वम्।
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपदे
 तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥”
 रोगः। डिम्बः। मन्दादिः। इति हेमचन्द्रः ॥
 (सांख्योक्तविकृतिः। यथा, सांख्यकारिका-
 याम्। ३।
 “मूलप्रकृतिरविकृति-
 म्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
 षोडशकस्तु विकारो
 न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”
 संक्षेपनः शास्त्रस्य चतसो विधाः। कश्चिदर्थः
 प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृति-
 विकृतिरेव कश्चिदर्थभयरूपः। तत्र का प्रकृति-
 रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति। प्रक-
 रीतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां सान्वा-
 वस्या सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः। कस्मादि-
 त्यत उक्तम् मूलेति मूलस्यासौ प्रकृतिश्चेति
 मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं
 न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः। कतमाः पुनः
 प्रकृतिविकृतयः कियत्पक्ष इत्यत उक्तं मह-
 दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तिति। प्रकृतयश्च ता
 विकृतयश्च ता इति। तथाहि महत्त्वमह-

विकोषः

ङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एव-
 महङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
 त्विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि
 भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
 ङ्कारस्य। अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
 उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
 परिमितो गणः षोडशकः। तु शब्दोऽवत्रारणे
 भिन्नक्रमश्च। पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
 चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
 रिति। यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
 विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
 स्तथापि गवाद्यो वीजाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
 स्तत्त्वान्तरम्। तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतिव-
 मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
 दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
 तत्त्वान्तरम्। अनुभवरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
 र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
 विकृतः, त्रि, विशेषेण कृतः। आकृतः। विपूर्व-
 कथधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विकृतकालः, पुं, (विकृतः कालः।)। अचरकालः।
 यथा,—
 “विकृतकालैर्या वेगैर्म्मन्दैः समभिवर्त्तते।
 क्षुद्रिका नाम सा हिका जन्तुमूलान् प्रधावति ॥”
 विकृतकालेः चिरेण। जन्तु कचोरसोः सन्धिः।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकेशी, स्त्री, (विगतः केशो यस्याः। डीप्।)
 केशवर्जिता। पटवर्तिः। इति धरणिः ॥
 महीरूपशिवस्य पत्नी। यथा,—
 “सूर्यो जलं मही वद्विर्वाशुराकाशमेव च।
 दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
 सुवर्चसा तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा।
 खाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
 क्रमम्।
 सख्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्राद्यैर्नामभिः सह ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
 विकोकः, पुं, वृकासुरपुत्रः। स च कल्किदेवेन
 हतः। यथा,—
 “कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाणियुग्ंधां
 पतिः।
 युधुधे विशने विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥
 वृकासुरस्य पुत्रो तौ नपारौ शकुनेर्हरिः।
 तयोः कल्किः संयुधे मधुकैटभयोर्यथा ॥
 तयोर्गदाप्रहारेण चूर्णितान्द्रस्य भूपतेः।
 कराच्युतोऽपतङ्गमौ दृष्टोचुरित्यहो जनाः ॥
 ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्जगन्विष्णुर्महाभुजः।
 नन्दकेन शिरस्तस्य विकोकस्याच्छिनत् प्रसुः ॥”
 इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
 विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य।) कोय-
 ररहितः। निष्कोवः। इति पुराणम् ॥ (यथा,
 महाभारते। ३। ६२। १८।
 “परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत।
 व्यावसाद समोद्देशे विकोषं खड्गसुरासम् ॥”

विज्रसा

आच्छादनरहितः। यथा, मंगोः। १२। ४८।
 श्लोकटीकार्या ब्रह्मकः।
 “गुरुभात्यांगामी विकोषमेहनत्वमिति ॥”
 विकः, पुं, (विक इति कायति शब्दायते इति।
 कै + कः।) करिशावकः। इति त्रिकाशेषः ॥
 विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति। वि + क्रम +
 अच्।) विष्णुः। यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे।
 “ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 (वि + क्रम + घञ्।) शौर्यातिशयः। तन्-
 पर्यायः। अतिशक्तता २। इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, रघुः। १२। ८७।
 “अग्योव्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरान्।
 रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
 क्रान्तिमात्रम्। इति मेदिनी। मे, ५४ ॥ (पाद-
 विज्ञेयः। यथा, रामायणे। १। १। १०।
 “आजासुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
 क्रमः ॥”)
 विक्रमादित्यराजा। यथा,—
 “धन्वन्तरिचप्रणकामरसिंहशङ्कु-
 वेनाजभट्टघटकपर्करकालिदासाः।
 ख्यातो वराहमिहिरो वृपतेः सभायां
 रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नश्लोकः ॥
 चरणः। शक्तिः। इति रागनिर्घण्टः।
 (स्थितः। यथा, भागवते। २। ८। २०।
 “संभवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः।
 इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥”
 “विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः।
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३ ॥) प्रभवादि-
 गणितसंस्तरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम्। यथा
 “जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा।
 लवणं मधु गन्धश्च महार्घ्यं विक्रमे प्रिये ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (खनामखातकविविशेषः। स च नेमिदूताख्य-
 खण्डकायं विरचितवान्। तथा च नेमिदूते
 उक्तम्।
 “तद्ःखाद्य प्रचरकवितुः कालिदासस्य काणा-
 दन्धं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृष्टीत्वा।
 शीमन्नेश्चरितविशदं साङ्गस्याङ्गनन्मा
 चक्रे कार्यं बुधजनमनःप्रीतये विक्रमास्यः ॥”
 वत्सप्रीपुत्रः। यथा, मार्कण्डेये। ११०। १।
 “तस्य तस्यां सुनन्द्यायां पुत्रा द्वादश जन्तिरे।
 प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥”
 विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव।) स्वनाम-
 ख्यातो राजा। स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
 मन्वन्तर्का च। तत्पर्यायः। साधनादुः २
 शकारिः ३। इति जटाधरः ॥ अस्य विवरणं
 द्वाविंशत्पुस्तकिकाकथायां तथा विक्रमार्कण्डे-
 च दृश्यम् ॥ (मोदकविशेषः। यद्वक्तं चिकी-
 मणौ। यथा,—
 “धृते सुन्दपत्नं विंशत् पत्नैव मन्वन्भिषग्वरः।
 उक्तान्यं च क्षिपेदेयां खड्गश्च पञ्चानर्शकः ॥”

विक्रयः

न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वसंक्रान्तात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धित्वेः । एवञ्च विक्रेतदात्रोर्मरणादिना व्याध्युहारे विक्रयदाने तत्कर्तुं त्वस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेत-प्रतिगृहीतभ्यामाधुहारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्व्यान् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥ विभक्ता अविभक्ता वा अपिष्ठाः स्यावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्वकविक्रयाधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगाहंस्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्भ्रंतपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयादानव्यत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्व्यादाधिमनुभया ॥” इति स्यावरस्य क्रेतविक्रयप्रतिषेधात् एवं भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रेतेऽपि कर्त्तव्ये सचिरण्यसुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञानेऽन्यः ॥ वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अविभक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अवाप्त्यतिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्थितनष्टोद्वारे विशेषयति मित्वाचरायाम् ।

“स्यावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्चितम् । असमभूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह । “एकोऽपि स्यावरे कुर्व्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः । “विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्ष्यम् । कुर्वन्मग्न्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मण्यीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाख्यानतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दीषभाक् । मधु चर्म सुरां काक्षां त्वक्का मांसञ्च पशुमम् ॥” मनुः ।

“सद्यः पतति लोहेन लाक्षया लवणेन च । चरुण्ये शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अशक्तो भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला घान्येन तत्प्रसाः ॥” इत्याहिकतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च । तत्पद्मं सर्वस्यैव नवां गोष्ठे क्रिभिर्भवेत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽप्याव्यसंधाव्यपारदाय्यात्मविक्रयाः । तद्गामारामदारायामपत्वस्य च विक्रयः । भृताञ्चाध्ययनादानमपयानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + ल्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमादिप्रक्रान्तिगृह्णताश्रपूर्वा नेशः क्रये विक्रयणं प्रशस्ताः । पौष्णाग्निचित्राशतविन्दुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥” इति ज्योतिःतारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पु, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन् ।” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रिता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दौचित्यस्य कर्त्तव्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तच्छास्त्रमैवाकर्त्तुञ्च पुंस्त्वया रजकस्य च । चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोव्यं रक्षिणस्तथा ॥” विक्रयी, [न्] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमावतारस्य विष्णोर्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । १० । १६ ।

“विष्णोर्विक्रमयमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।”

“हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीयपादक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ॥” “इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमयं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ।” इति तद्गाथे महीधरः ॥

विक्रान्तः, पु, (वि + क्रम + क्तः ।) शूरः । इत्यमरः ॥ (वाचलिङ्गेषु षष्ठ्यते । यथा, सुदारक्षसे । १ ।

“विक्रान्तेर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्ष्वक्रनासादिभिः ॥”

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदालसारामेजात-भ्रतध्वनपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ८ । “मदालसायाः बह्वज्ञे पुत्रः प्रथमजन्तः । तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हरिण्याचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ ।

“हरिण्याचसुताः पञ्च विहांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शक्रान्श्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभश्चैव च ॥”

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) व्यथगतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

त्रिकाण्डशेषः ॥ विक्रमश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं सुमोच यः ॥” पादन्वाचः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । २ । ३ । “विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे वैषामिं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्याराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां वैवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”

विक्रायकः, पु, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ल्युट् ।) विक्रिता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ ।

“चिकित्सकः शस्त्रकर्त्तावकीर्णो-स्तेनः क्रूरो मद्यपी भ्रूणहा च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकार भ्रष्टं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकाहः ॥”

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति । वि + कृ + “कृष्णश्च ।” ३ । ३ । १०० । इति शः । टाप् ।)

विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ७१ । “अशुभपृष्ठद्विजनिता नवविक्रियाश्च

पञ्चान् प्रोहजटिलानिव मन्त्रिद्वहान् ॥” प्रकृतेरन्वथाभावः । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । २ । “अस्मिहास्यापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥” विरुहा क्रिया । विरुहकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्याप्रवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्षविक्रियाम् । दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्क्रम्यक्रेतुना ॥”

विक्रीतः, त्रि, (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः । यथा, वृहत्सतिः ।

“नाथिकश्चैव क्रूरते तद्वर्णं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तत्वस्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनी ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि + क्रुष + क्तः ।) निरुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रिता, [ऋ] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + षच् ।) विक्रयकर्त्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रेतुर्दृष्टान् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं वृषो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥”

विक्रयं, त्रि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । पणितयम् २ पणयम् ३ । इत्यमरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा -

“इदन्तु दृष्टिवैकल्याचरणतो धर्मनेपुणम् । विट्पण्यसुहृतोहारं विक्रयं विपवर्द्धनम् ॥ सर्वानुसानप्रोहेत कृत्वा नश्च तिवैः सद्यः । वापसनी लवणश्चैव पशवो वै च माहुषाः ॥ सर्वेषु तान्तर्व रक्तं शाण्ड्यामाविकानि च । अपि चेत् स्युररक्तानि फलम्वे तर्षोऽधीः ॥ अग्रः शस्त्रं विषं मांसं योमं गन्धाश्च सर्वशः ।

विज्ञेय

विगत

विगानं

धीरं चोडं चधि धत्तं तैर्न मयु मयुं दध्यादु ।
काश्वाकाय यत्तु मन्तान् इन्द्रिनस्य यर्वाणि च ।
मर्धं लीनीच नाशान् चर्वासोत्तमर्धस्यया ॥
नासमनुष्याक यथास्तु मयनेत्र क्रमोपकः ।
विज्ञीमतीत विगानु रतान् धर्माधैसधिर-

विगतान् :
इति भागवते १० अध्यायः ।
विगतः, धि, (विगतने इति । वि + ग + प्रत्य-
यत् ।) विगतः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
१२ । १७ ।

“नूनं महावेन विद्योतविश्रवा
पुरः पुरस्त्रीरपि निर्वर्षो नदा ॥” ७ ॥
ली, द्युःमन् । यथा, रामायणे । ७।४।२५ ।
“विभिदात्रीमिदं देवि करोति धृष्टि विक्रमम् ॥”
विक्रमः, धि, (वि + क्रि + क्तः ।) क्रमसा चोर्धः ।
शीर्षः । घञः । इति मेदिनी । ने, १३३ ॥
विश्रवः, धि, (वि + श्र + क्तः ।) विशेषण घञः ।
(यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३५ ।
“अहारेण विनिर्मोयान् हारमंन्यागच्छपिया ।
अभिहन्त शिलां भूसी गलाटेगान्ति (विश्रवःः”)
विशावः, धि, (विश्रवन्मिति । वि + श्र + “वी”
चुञ्चुः ॥ ३ । ७ । २५ । इति यञ् ।) श्रवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
“प्रातः पूर्व्यं यमप्रायं दिशो नाधेन रक्षिणाम् ।
विशापैस्त्र्योषविश्रावं नानौपस्त्री मण्डीदधैः ॥”
कामः । इति सामिकान्तिव्री । इति भरतः २ ।
विश्रमः, धि, (वि + श्रि + क्तः ।) व्यक्तः ।
(यथा, महाभारते । १ । २० । ७ ।

“यद्दर्शितमनुसुमेसुपाणोरपि वाश्रमैः ॥”
अश्रमः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४४ ।
“य स प्रीडित्तिनविश्रममनुश्रमामाश्रमोऽकरोः ।
हेला चप्रथितः सु कामसुसोपयान् सुदः ॥”
ली विभक्त्यभिधायः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।
“विश्रमं मूर्धं विश्रममेव अदिकदसिमिश्रितम्
भ्रमणः ॥” “विश्रमो विविधं विश्रममिति श्रमि-
प्रभा ॥”)

विश्रीमः, धि, (विश्रिष्टं शीरे यत्) काशेरथाः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
विश्रिभः, धि, (वि + श्रि + क्तः ।) श्रिभ्रम् ।
कामः । विभ्रमम् । यथा,—
“वि श्रिभ्रमिन्विश्रिभ्रमयोश्च श्रिभ्रमं भ्रमम् ॥”
इति काशेरथः ।

विश्रमः, धि, (वि + श्र + क्तः ।) श्रमम् ।
कामः । विश्रमम् । यथा,—
“वि श्रमिन्विश्रमयोश्च श्रमं भ्रमम् ॥”
इति काशेरथः ।

विश्रमः, धि, (वि + श्र + क्तः ।) श्रमम् ।
कामः । विश्रमम् । यथा,—
“वि श्रमिन्विश्रमयोश्च श्रमं भ्रमम् ॥”
इति काशेरथः ।

विश्रमः, धि, (वि + श्र + क्तः ।) श्रमम् ।
कामः । विश्रमम् । यथा,—
“वि श्रमिन्विश्रमयोश्च श्रमं भ्रमम् ॥”
इति काशेरथः ।

विश्रमः, धि, (वि + श्र + क्तः ।) श्रमम् ।
कामः । विश्रमम् । यथा,—
“वि श्रमिन्विश्रमयोश्च श्रमं भ्रमम् ॥”
इति काशेरथः ।

ताकानि तथा विज्ञेयश्रवा नाकाशादिप्रय-
स्तदाभवति तादृशं वानर्थम् । इति वेदान्त-
चारसुपोधिनीटीका ।

विगतः, धि, (विगतः । निमानान् यनीपः ।)
गतनामिकः । इति भरतद्विरुपकोषः ॥

विरुपाः, [स्] घुं, व्राजा । यथा,—
“न यत्न गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तराकढक् ।
विश्रवमार्थितो विश्रुग्मये
सरा उदेविवान् सात्ततां क्रुचे ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विरुः, धि, (विगता नामिका यस्य । बहुलपच-
नान् नामिकायाः स्वः ।) गतनामिकः । इति
भरतद्विरुपकोषः ॥

विरुरः, घुं, राजन् । इति विक्राष्टयोषः ॥
चीरः । इति संज्ञिप्रसारोगावृत्तिः ॥

विरुः, धि, (विगता नामिकास्येति । “स्वस्य ।”
७ । ४ । २७ । इत्यस्य वार्षिकीमया नामिकायाः
स्वः ।) गतनामिकः । इति त्रैचिन् ॥

विरुपतः, धि, ग्यात्वापत्रः । विपूर्वत्याघातोः
क्वप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
६० । ६२ ।

“चन्द्रपन्नैति विरुपतः काम्योजानां नरा-
धिपः ॥”)

विरुपतिः, स्त्री, प्रसितिः । नृप्यातिः । विपूर्व-
त्याघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विरुपापन्नं, स्त्री, (वि + व्या + लिप् + क्कुट् ।)
व्यापन्नम् । विपूर्वत्याघातोः रनट्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥

विरुः, धि, (विगता नामिका यस्य । “सु-
विश्रुः, धि, (वि + श्र + क्तः ।) इति नामिकाया
सु, सु, च ।) व्यनामिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
द्विप्रनामिकः । इति शब्दरत्नाकरी ॥

विरुत्तनं, स्त्री, (वि + गम + क्कुट् ।) विगमसक्तिः ।
इति विक्राष्टयोषः ॥ (यथा, याज्ञिकः । १ ।
३ । ३६ ।

“भ्रमातन्वीकप्रवाचाकंरुप्रवाचमविगितान-
श्रवणं विगः ॥” “विगतं अनादिनिर्घातम् ॥”
इति काशेरथः ॥

विगमः, धि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभावहेतुः ।
ननुपकांतः । विगमः २ चर्वाणः ३ । इत्य-
मरः ॥ वीतः ॥ इति रत्नः ॥ विद्विगमः गमः ।
इति त्रैचिन् ॥ (यथा, माघे । ११ । ७६ ।

“विगमविगमपदं विगमि जीम यथापु
गुवति विगमिताः यथापी वादेव ।
एव परममभारतवर्दीः सुप्रसूया
परिपत्रमट्टाप्रमदायना चवर्वाणः ॥”
विगमिकः, धि, जीमद्विगमः । विगमा ईर्धकाः इति
बहुव्रीहौ ननुप्रत्यये निष्पन्नः ॥

विगमः, धि, (विगमं वाक्यं इति । वि + गम +
क्तः ।) विगमः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ११ ।
७६ । इति रत्नः । ३ । ३६ । ३ ।)
विगमः, धि, (विगमं वाक्यं इति । वि + गम +
क्तः ।) विगमः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ११ ।
७६ । इति रत्नः । ३ । ३६ । ३ ।)

निष्पन्ना ५ विक्री ६ विक्रपा ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विगमः, घुं, (वि + गम + “घट्टट्टनिधिगमश्च ।”
३ । ३ । ५७ । इति यञ् ।) नासः । यथा ।
एकद्विगतो वेदान्तिनस्तु यद्गमभ्यनवित्तस्य
नसमी विमुक्त्स्वतया नादग्रोपधिप्रिमम एव
केवलम् । विद्विगमस्तु ध्यानन्दमयपरमाकानि
धीवातनो लयो मोक्षः । धीवातपरमाकनो-
रभेदेषु उगाधिविशेषनिधिप्रियाकनो जीव-
रूपतया तस्वीप्राधिकः परमाकभेदः । इति
भेदकोपधिप्रिमम एव जीवस्य परमाकानि
लयः । यथा घटाकाशस्य घटप्रिमम एव प्राण-
व्याकाशे तस्य लयः । विज्ञशरीरावधिप्रिममे-
वातनो जीवभाव इति विज्ञशरीरनाश एव
यत्केवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥
(विच्छदः । यथा, भागवते । १ । ३३ । ४३ ।

“यथा ज्ञीयोपमकरागा संधोगविगमाविह ।
इच्छत्या क्रीडितुः स्वातां तन्निवेशयत्य
नृगाम् ॥”)

विगम्यकः, घुं, (विकृती गन्वी यस्मिन् । बहुव्रीहि-
सघञः कः ।) इदुर्दीडश्चः । इति राजनिघण्टुः ॥
विगम्यिका, स्त्री, इदुर्दीडश्चः । इति राजनिघण्टुः ॥

विगम्येनं, स्त्री, (वि + गम्ये + क्कुट् ।) गम्येनम् ।
भर्त्सनम् । (यथा, इतिर्विगे । ७६ । २३ ।
“एकौ च भवतो द्विवी वसुदेवविगम्येनान् ॥”)
विगम्येणा, स्त्री, (वि + गम्ये + क्कुट् + क्कुट् ।
टाप् ।) गम्येनम् । भर्त्सनम् । (यथा, महा-
भारते । १२ । ११४ । २१ ।

“विगम्येणां परमदुरात्मना लतां
मष्टेन वा संमदि दुर्गतामरः ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विगम्येत्तः, धि, (विगम्येय मष्टेनः ।) निश्चितः ।
(यथा, नैपथे । १ । १३१ ।
“न देवतां प्राणिपथी यधी नम
तदी गलादिप्राणिवान्तरात्मनः ।
विगम्येनं धर्मधर्मैर्देवपदं
विशिष्य विश्वाभ्युषां विवामपि ॥”)

विग्रहः

विघातः

विच

विगाहमानः, चि, (वि + गाह + शानच् ।)
विनीचनकर्ता । अघगाहनकर्ता । विपूर्व-
गाहघातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणघ्नः
एवं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिखिवाच ॥”

विगुणः, चि, (विपरौतो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ।
विगुणोऽपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तराध्यायः ॥
(स्रष्टाः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।
“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नाम्यन् त्वदस्यपि मनो वचचा निरुक्तम् ॥”
गुणघ्नीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।
“अवसन्नतापमतमिसमभा-
दपरोपतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विग्रहः, चि, (विशेषेण गृहः ।) गर्हितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । ङे, ६—१० ॥

विग्रः, चि, (विगता नासिकास्य । “वेग्नो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा
नासिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥ ४ ॥
(चि, “विघ्नं गृह्णात्यर्थानिति विपूर्वात् गृह्णातिः
‘अन्वेज्वपि दृश्यते ।’ इति डः ।” इति देव-
राजयज्वा । मेघावली । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं स्रष्टुः खादिकं गृह्णातीति ।
वि + ग्रह + अच् । यथा, विविधैः खादिभि-
र्गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहदृष्टनिधि-
गमस्य ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेण मदनस्य चारुया
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्निवृत्त विग्रहस्यैव यानमासनमेव च ।
द्वेषीभावं संश्रयश्च षड्गुणांश्चित्तयेत् सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमलं वत विग्रहे-
र्न पुनरेति गतं चतुरं ववः ।
परभृताभिरितौव निवेदिते
कारमते रमते स वधूजगः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । चै, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ३१ । ३ ।

“मातेन तु शिरो शार्थां बाहून्प्राचङ्ग-
वियग्रः ।

नखचोमासिममौखि विद्विषिदोद्भव-
स्त्रिभिः ॥”

वाक्यभेदः । य तु समासवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विभक्तः २ । इत्यमरः ॥ (वीनां पक्षिणां गणो

ग्रहणमिति वाक्ये विद्वङ्ग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमत्तरा तव तनो वक्ष्याम्यहं
सन्धिना

न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रत्तौमि किं
विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शूठ मे वीनां ग्रहे-
येति वी

दिश्याहः प्रतिवद्धकेषिशिवयोः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विग्रहः, पुं क्ली, (विगृह्यन्ते शत्रवो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रहृष्टा मन्येत सञ्जाज्ञाः प्रहृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्ली, (विग्रहमावृणोतीति । आ +
वृ + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यथा ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, चि, विशेषेण चालितम् । विपूर्वघट्ट-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, दृष्टव-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साम्भे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”
विहम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“त्रस्यन्ती चक्षुःफरीविघटितोरु-
र्वांमोखरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, स्त्री, (विशेषेण अद्यते इति । वि + अट् +
“उपसर्गेऽहः ।” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।
“घनपोच्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घसृ-
आदेशः ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघसः, पुं, (वि + अट् + अप् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपितृतिथिगुर्वादिमुक्तस्य शेषः ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।

“विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वास्तभोजनः ।
विघसो मुक्तशेषश्च यज्ञश्रेयं तथास्तम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अपि घनप्रिय ! विस्तृत एव किं
वसिष्ठो विघसो भवताधुना ।
यदनयेव कुञ्चुरिति विद्वया
न पततश्चरयो धरणौ तव ॥”
इत्युद्धटः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषेण घननमिति । वि + घन +
घञ् ।) आघातः । यथा, अमरे ।

“हृद्वर्धं तद्विघातेऽवग्राहवयस्यै सनी ॥”
आघातः । (यथा, महाभारते ।

“चक्रे शरविघातश्च क्रीडन्निव पितामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।

“सुकृपिपासाविघातार्थं भक्षमाखातु मे
भवान् ॥”

विघातः, पुं, (विघ्नोऽस्य घात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथाचरित्सागरे । २० । ८३ ॥
“विघ्नोऽत्र तव ज्ञातोऽर्थं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥”)

विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
नृपकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य मनोशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजार्थां एतस्याः प्राथ-
न्यात् ।) श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नः, पुं, अन्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विच, इत् लि घ औ कृ एफकाले । इति कवि-
कण्ठह्रमः ॥ (यदा०-डा०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सकच-अग्निट् ।) इत्, अविष्णु ।
अथैवीत् । मि, न, वेदेति वेदिके धर्म्यात्
मखितः एषक् स्वादिदर्थः । विघ्न इति जाशो
यः स एव जाशोऽपि यदाते कण्ठविददुरीघात

विघातो, [न्] चि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिन्प्रत्ययेन विपूर्वघनघातोर्गहादित्वा-
स्मिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।

“एवमुच्चितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विघ्नन्ते अनेनेति । वि + घ्न +
“घञर्थे कविधानम् ।” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्वा कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।

अन्तरायः २ प्रत्युहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
सुन्दाराचसे । २ ।

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिघ्नता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नेः पुनः पुनरपि प्रतिघ्नन्माना
प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्दहन्ति ॥”

कृष्णपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥

विघ्नकारी, [न्] चि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
घ्न + क्त्विनिः ।) घोरदर्शनः । विघातो । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाहः
सखिभ्यष्टत् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथाचरित्सागरे । २० । १०१ ।
“आर्यपुत्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”

विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारी, [न्] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + क्त्विनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, चि ॥

विघ्नितः, चि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य घात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथाचरित्सागरे । २० । ८३ ॥
“विघ्नोऽत्र तव ज्ञातोऽर्थं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥”)

विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
नृपकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य मनोशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजार्थां एतस्याः प्राथ-
न्यात् ।) श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नः, पुं, अन्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विच, इत् लि घ औ कृ एफकाले । इति कवि-
कण्ठह्रमः ॥ (यदा०-डा०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सकच-अग्निट् ।) इत्, अविष्णु ।
अथैवीत् । मि, न, वेदेति वेदिके धर्म्यात्
मखितः एषक् स्वादिदर्थः । विघ्न इति जाशो
यः स एव जाशोऽपि यदाते कण्ठविददुरीघात

विचित्रि

विचारः

विचार्य

तेन निजां खरेगुरित्यस्य वृत्तौ विजग्रहणे-
नेवास्य प्रहणात् खेगुणः । घ ञ, विनास्ति
विहृक्ते । विविचमि द्विः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः । औ, वेत्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

विचकिलः, पुं, मल्लीप्रभेदः । मदनकवचः । इति
मेदिनी । वे, १६४ ॥ (यथा, रावेन्द्रकर्मपुरे । ७० ।

“कुन्दः कन्दलितयथं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः
सातङ्गं मद्गः सदेवमखसं सुक्तीति सुक्ताहमः ॥”)

विचक्षयः, पुं, (विश्लेषण चष्टे धर्मादिनुपदि-
शतीति । वि + चक्ष + “अनुदाचेतश्च द्वादादेः ।”
३ । २ । १४६ । इति कर्त्तरि युच् ।) पङ्क्तिः ।
इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । ५ । १६ ।

“ततो यथावद् विहिताध्वराय

तस्मै स्याद्विभवाविवर्जिताय ।

वर्णाश्रमायां गुरवे सर्वर्षी

विचक्षयः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”)

निपुणे, त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भाग-
वते । १ । ५ । १६ ।

“विचक्षयोः स्य हति वेदितं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ॥”

नानार्थदर्शी । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५३ । २

“विचक्षयः प्रथयन्नाष्टयङ्गुल्वीजनत् सविता
सुप्तसुकथम् ॥”

“विचक्षयः निविधं द्रष्टा ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

विचक्षया, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विचक्षुः, [सु] त्रि, (विगतं प्रत्यक्षितेऽपि वस्तुनि
अपगतं चक्षुर्थस्य ।) विमनाः । इति त्रिकाण्ड-

श्लेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य ।) विगतचक्षुषि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६५ । ३४ ।

“अन्तरा विचक्षं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः ॥” ॥

विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः । वृष्णिवंशीयः कश्चिद्
योहा । यथा, हरिवंशे । १४१ । ६ ।

“कृतयर्म्मा सुदंष्ट्रश्च विचक्षुररिमर्हणः ॥”)

विचयणं, स्त्री, (विश्लेषण चयणम् ।) मार्गणम् ।
इत्यमरः ॥

विचर्षिका, स्त्री, (विश्लेषण चर्षयते पाणिपादस्य
स्वक् विद्वान्यते अथवा इति । चर्षं तर्जने +
“रोगात्पायां स्फुक् बहुलम् ॥” ३ । ३ । १०० इति
स्फुक् । टापि व्यत इत्वम् ।) रोगविश्लेषः ।
विकष इति भाषा । तत्पर्यायः । कच्छूः २ पाम
४ पामा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“कच्छुः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्षिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ४ ॥

तदौषधम् यथा,—

“करवीरं शृङ्गराणं कपयं कुष्ठकण्टम् ।

चनुमंसेन मूत्रेण प्रचेत्सैलं शरैस्ततः ।

यानो विचर्षिका कुष्ठमध्यङ्गादि द्रव्यानि वै ॥”
इति मादह्ने २०७ अध्यायः ॥ ६ ॥

अन्यथा ।

“मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च अर्कचीरं सकृत् पणम् ।

एषाश्च कार्षिकी भागो विषस्याह्वपणं भवेत् ॥

प्रस्यं कटुकतेजस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

वृत्पात्रे लौहपात्रे वा शूनैर्द्विभ्राना पचेत् ॥

पात्रा विचर्षिका चैव दृढविष्कोटकानि च ।

अभ्यङ्गेन प्रथम्यन्ति कीमजत्वश्च चायते ॥

प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन श्लक्षयेत् ।

षिरोत्थितमपि श्वित्रं विदग्धं तत्क्षणाद्भवेत् ॥”

इति मादह्ने १६८ अध्यायः ॥ ७ ॥

खल्वकुष्ठविश्लेषः । यथा ।

“एकं कुष्ठं स्तुतं पूर्वं मणचर्म ततः स्तुतम् ।

ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्षिका ॥

विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छूस्ततः परा ।

ततो दृढश्च विष्कोटः किटिमश्च ततः परम् ॥

ततश्चालमकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् ।

सुदृढकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥

सकण्डुः पिडका श्यावा बहुसावा विच-
र्षिका ॥”

पिडका सुदृढपिडका ।

“हाल्यते त्वक् खरा कृष्णा चान्धोर्ज्ञेया विच-
र्षिका ।

पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्षिका ॥”

हाल्यते विद्वान्यते । केचिद्विचर्षिकातो विपा-

दिकां विभिन्नमाहुः । इति भावप्रकाशः ॥

(या च महापातकश्लेषभोगचिह्नं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च । यथा, शुद्धितत्त्वष्टतभविष्य-
पुराणीयमथ्यतन्त्रे षष्ठाध्याये ।

“श्रेय्य कुष्ठगणं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।

विचर्षिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥

विकर्षर्षण्यतास्त्री च क्षण्यन्ते तथाष्टकम् ।

एषां मेधो तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

ब्रह्मवत् सर्वगात्रेषु गच्छे भावे तथातन्धि ।

वृते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तरुमूलके ॥”

कदाचित् अग्निगन्धभूमिकम्पेऽपि विचर्षिका

उत्पद्यते । यथा दृष्टान्तं इत्यायम् । ३२ । १४ ।

“आग्नेयेऽभुदनाशः

सजिलाशयसङ्घयो वृषतिवैरम् ।

दृढविचर्षिकाच्चर-

विचर्षिकाः पाण्डुरोगश्च ॥”)

विचक्षः, त्रि, अस्थिरः । विपूर्वचक्षघातोऽस्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचलितः, त्रि, पतितः । स्तजितः । विपूर्वचक्ष-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः ।

७ । २८ ।

“दृष्टो हि सुमहत् तेजो दुर्हरणाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हृदि वृषमेव यवान्यवम् ॥”)

विचारः, पुं, (विश्लेषण चरणं प्रदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति । वि + चर + चन् ।) तत्पर्यायः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-

येन तत्त्वपरीक्षा । इति गोयीचन्द्रः । प्रमादे-
र्यपरीक्षयं विमर्शमात्रमिति केषित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । तर्कः २ निर्णयः ३

गुह्या ४ चर्चा ५ । इति त्रिकाण्डश्लेषः ॥
संख्या ६ विचारणा ७ । इत्यमरः ॥ चर्चनम् ८

संस्थानम् ९ । इति तट्टीका ॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युहः १२ व्युहः १३ ऊहः १४

वितर्कणम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रथि-
घाणम् १६ समाधानम् १७ । इति जटाधरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ८८ ।
“न चैवं क्षमते नारी विचारं भारभोक्षिता ।

यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विपन्नतम् ॥”
नाथोक्तलक्षयविशेषः । तल्लक्षयं यथा, साहित्य-

दर्पणे । ६ । ४४७ ।
“विचारो युक्तवाक्यैर्गदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥”)

विचारणं, स्त्री, (वि + चर + णिच् + लुट् ।)
विचारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १२ । १३ । १८ ।

“तत्र चांगविरागभक्तिसहितं नैष्कर्ममा
विकृतम् ।

तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्ये-
न्नरः ॥”

“एकस्मिन् धर्मिणि विरहनागार्थविमर्शो
विचारणम् । स च संशयविक्षया स्यात् एको

विशेषादर्शने समानधर्मदर्शनात् । अहिर्बु-
रज्जुर्गु । द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे । अत्र

शब्दो नित्योऽनित्यो वा । तृतीयोऽसाधारण-
धर्मणः यथा भूर्गित्या अनित्या वा । अत्र गन्धो-

ऽसाधारणधर्मः विशेषमपश्यन् संश्रिते गत्याधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति इक् ।” इति ।

“विचारणे पूर्वस्य ।” इति श्रीपतिदत्तकृतका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः ॥)

विचारणा, स्त्री, (वि + चर + णिच् + युच् ।
टाप् ।) विचारः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । १८ । ४२ ।
“जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचा-

रणा ।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्षमाना प्रवर्षते ॥”)

मीमांसाशास्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विचारणीयं, त्रि, विचार्यम् । विपूर्वचक्षन्त (विचलन्त)

चरघातोऽनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । स्त्री, शास्त्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति
विचार + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) कृतविचारः ।
तत्पर्यायः । विन्नः २ विक्तः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ११ । २८ ।
“आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।

स नाप्रोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥”)
विचार्यं, त्रि, विचारितयम् । विचारणीयम् ।

विपूर्वचरघातोऽन्तात् यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६६ । १८ ।

विचित्रा

“हाः खैनां दुष्टदृष्ट्यामादाय विचित्रे वने ।
परित्यजाशु नैतत्तं विचार्यं वचनं मम ॥”)
विचालं, त्रि, अभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, संख्यान्तरापादनम् । यथा,
पाणिनी । ५ । १ । ४३ । “अधिकारये विचाले
च ॥”)
विचिः, पुं स्त्री, (विवेक्तिं ज्ञानानि पृथगिव करोति ।
विच + “द्रुगुपधात् कित् ॥” उणा० ४ । ११६ ।
इन् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + सन् + क्तः । टाप् ।) सन्देशः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं महिचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवधिः ।
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्रं, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्तुरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमात्याभरणैर्बलेहैः श्यैः खलद्भृतैः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देयाश्चरितमाहात्म्यं रक्तवीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३३ ।
“दुहिता विदेहभक्तुर्द्वाराशरपेर्मांमिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्त्नीध्या ॥”)
पुं, रौप्यमनुपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो हृष्टः ।
मुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
अर्घालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरुद्धस्य क्षतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रथममनुपुत्रितेनोर्जोवनचेतोर्विसृष्टि प्राणान् ।
दुःखीयति सुखचेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यंशरीरे
नानावर्णदेहे च, त्रि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
र्दासकन्यायां जातः । तस्य चेत्ने सत्यवत्या-
ज्ञया यासी धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास ।
इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥
विचित्रवीर्यश्च, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य सः प्रक-
र्षणनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्यस्या
इति । अर्घं आदित्वाद्च् । क्षियां टाप् ।)
मृगेर्वाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विच्छन्द

विचित्राङ्गः, त्रि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ चाप्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यंशरीरे, त्रि ॥
विचित्रितः, त्रि, (विचित्रमस्य चातमिति ।
विचित्र + इतच् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“व्यासनं सर्वशोभाटं सद्ब्रह्मनिर्मितम् ।
विचित्रितेषु चित्तेषु यत्नतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति द्विरूपकोषः ॥
विचेताः, [स] त्रि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदत् समहाप्राणो येन लोका विचेतवः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्यायः ।
दुर्मनाः २ अन्तर्मेनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३४ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णवीजलका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो द्रोघान् वर्द्धयन्ति वितेचतः ॥”)
विश्रुष्टं चेतो यस्मादिति । विश्रुष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृष्णिषु वसुना भवीयसा
चिन्मुमापो यथाभितो विचेतवः ॥”
“विचेतवः विश्रुष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वासु दिक्षु चिन्सुं समुद्रं पूरयन्ति
वहन् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ विश्रुष्टं
चेतो यस्येति । विश्रुष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“सृष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतवः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विश्रुष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, त्रि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति
मेदिन्यां चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च * ॥ स्त्री, वि
+ चेष्ट + भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्धमुक्तये
समाधिनाशुस्तर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छे, क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः (पुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छेयति । त्विधि
दीर्घौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छे, श्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छेयति विच्छेयते
आयन्तलाडुभयमिति वोपदेवः । पक्षे विच्छेति ।
श्र, विच्छेती विच्छेन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरसङ्गप्रभेदः । इत्यमरः ॥
विश्रुष्टच्छन्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किंवा
विश्रुष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दकः ऽधे कादिति
कः । एवं लक्षणमुपनयसं साभेन । यथा,—

विच्छिन्नः

“उपर्युपरि यद्गोष्ठं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छेदकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुबुटः ॥
विच्छेयं, स्त्री, पक्षिणां छाया । इत्यमरः ॥
समासे षष्ठ्यन्तात् परा च्छाया स्त्रीवे स्यात् ।
वा चेत् वचूनां सम्बन्धिनी स्यात् । खयसुदा-
हरति । वीनां पक्षिणां चाया विच्छेयम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छेयाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥”
इति दृश्यते तत्तु वेः पक्षिणश्चाया विच्छेयाया
तत एकशेषदृष्टे क्षते विच्छेयास्ताभिर्विच्छेयाया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीभिर्विभाष्यम् ॥ * ॥
विगता च्छाया यस्य ।) क्याररहिते, त्रि ॥
(विगता च्छाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च
त्रि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योद्दिग्दृष्टयो विच्छेयमनुजं वृषः ।
पृच्छति स सुहृन्मथ्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥”)
विच्छेयः, पुं, (विश्रुष्टा क्राया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे क्रायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तिन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४४ ।
“लोभो घर्मेजियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।
सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सद्दवर्तनम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यच्चल-
श्चङ्गम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्रम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानन्तु विच्छित्त्वा ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”)
स्त्रीणां खाभाविकालङ्कारविशेषः । यथा,—
“आकल्पकल्पनात्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युज्ज्वलीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १२८ ।
“स्त्रीकाप्याकल्परचया विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, त्रि, (वि + छिद् + क्तः ।) समाजन्तः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्के ।
“यदा लोके सृष्टं प्रगतिं सद्दया तद्विपुलतां
यदन्तर्विच्छिन्नं भवति हतसन्धानमिव तत् ।
प्रहत्या यदन्नं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे पार्श्वे किञ्चित् चयमपि न दूरे रथ-
पवात् ॥”)
कृत्विः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) विद्योगः ।
विरहः । भेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
“कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
रिच्यते ॥”

(लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।

“नूनं सत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेदप्रानः ।
न प्रकामभुजः आह्वे स्वधासंग्रहणपरः ॥”

विद्युत्, त्रि, विगतः । विपूञ्च्युत्प्रघातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । विन्नरितः । विपूञ्च्युत्प्रघातोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । २० । २१ ।

विद्युत्, स्त्री, (वि + ध्यु + क्तन् ।) विद्योगः ।
यथा,—

“सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वद्रे निर्व्यग्रमानसः ।
ममेत्यहमिति प्राज्ञः सङ्गविद्युत्निकारकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

विज, इर् लि अ औ वेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-ङा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक

इति विचिर्लि धौ ञ एथक्ते इत्यस्य घञि
रूपम् । इर्, अविजन् अवेचीत् । लि अ,
वेवेक्ति वेविक्ते स्वर्यात् पठितः कथक् स्यादि-
त्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

विज, ईं औ ध भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिङ् निष्ठः ।)

ईं औ, विमः । घ, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥

विज, उ प्र ईं औ भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)

उ प्र, विजते । ईं औ, विमः । द्वावर्धौ । इति
दुर्गादासः ॥

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
तत्पर्यायः । विविक्तः २ छन्नः ३ निःशलाकः ४

रहः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १५२ । १५ ।

“ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”

विजननं, स्त्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विजपिलं, स्त्री, पङ्कः । यथा,—
“पिच्छलं स्नात् विजपिलं पङ्कः शाशो निय-
हरः ॥”

इति हलायुधः ॥

विजम्ना, [न्] त्रि, (विगहं जम् यस्य ।) चारणः ।
विरहजम्भविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

(पुं, वर्णसङ्करणातिविशेषः । यथा, मनुः ।
२० । २३ ।

“देश्यात् तु जायते ब्राह्मणं सुधन्वाचार्यं एव च ।
कारुण्यं विजम्ना च मैत्रः स्वात्पत एव च ॥”

विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । १० । ११६ ।

“सधर्मा विजयस्तस्य नाशये स्नात् पराङ्मुखः ।
प्रसक्तं वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंस्कारवेदितम् ॥”

अप्तेगः । इति मेदिनी । ये, १०८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।

“इतो भीमः क्रूरो वृपतिवहजम्भानमवधीन्
इतः क्रुद्धो वनसं त्ययति शरीरेण विजयः ।
न मे चैनः स्वैर्यं द्रष्टयति सखे कुत्र गमनं
विधेयं तद्ब्रूहि त्वमसि सदसहाव्यविषयः ॥”

वृत्तार्हन्पिता । जिन्ववल्देवः । विमानः । इति
हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कल्किपुत्रः । यथा,—

“ततः कल्किश्च पद्मायां जयो विजय एव च ।
द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”

इति श्रीकल्किपुराणे १३ अध्यायः ॥

भैरववंशीयकल्पराजपुत्रः । स काशीराजः
खाण्डववनकर्ता च । यथा,—

“सुमतेरभवन् कल्पः सुतः सत्यस्य हृदिमः ।
विरूपस्याभवद्गामिर्गामिन्त्रोऽभवत् सुतः ॥

तेषां कल्पोऽभवद्वाजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
यो विजित्य चित्तं सर्वान् पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥

यत् सत्यसाचो ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
वान् ।

आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
इति कालिकापुराणे भैरववंशारुकीर्णनम् ६०

अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णुनु-
चराश्चण्डप्रचण्डजयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
संग्रहे भरतः ॥

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
वाह्यहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
पञ्चशतसौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, दृष्टन्संहितायाम् । २१ । ३१ ।
“सुरभूषणं लतानां सहस्रमथोत्तरं चतुर्हस्तम् ।
इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धेन ॥”)

विजयनन्दनः, पुं, इच्छाकुर्वन्शंभाराजविशेषः । तत्-
पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) टक्का ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-
चर्या । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-
कन्या । तथा,—

“तमागतां सती दृष्ट्वा जयामेकासुवाच ह ।
किमर्थं विजया नामाज्यन्ती चापराजिता ॥

सा देव्या वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥
गता निमन्त्रिताः सर्वा मखे मातामहस्य ताः ।
समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यशुराधया ॥”

इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
दाक्षिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ॥*॥ विश्वा-
मित्रीपासितविद्याविशेषः । यथा,—

“विद्यामयेन विजयां जयाय
रघोगर्भं धिमुमविष्वात्मना ।

विजया

अधापिपन् गाघिसुतो यथाव-
द्विघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥”

इति भट्टिः । २ । २१ ॥*॥

दृशां । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“विजित्य पद्मनामानं देवराजं महाबलम् ।
विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥*॥

यमभाष्यां । शरीतकी । इति जटाधरः ॥
वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । श्रेष्ठा-
लिका । मञ्जुष्ठा । शमीभेदः । अयिमन्यः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकमयविशेषः । भाट्ट
इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपत्रा ६ गङ्गा ७

चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हर्षिणी ११ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-
हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । वल्यत्वम् । मेधा-
कारित्वम् । श्रेष्ठदौषनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
जया ।

भङ्गा कफहरी तिक्ता माह्विणी पाचनी यक्षुः ।
तीक्ष्णोष्णा पिक्तला मोक्षमदवाग्निर्हर्षिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत्र ।

“शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोक्षकत् कुष्ठनाश-
नम् ।

बलमेधाभिरुत् श्लेष्मोषहारि रसायनम् ॥
जाता मन्दरमन्यनाज्जलनिधौ पीयूषरूपा पुरा
त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
लोकानां हितकाम्यया चितितले प्राप्ता नरैः
कामदा
सर्वातङ्गविनाशहर्षजननी येः सेविता
सर्वदा ॥”

इति राजवल्लभः ॥*॥
अष्टमहादाहश्रवणार्जतहादशीविशेषः । यथा,
अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।

“यदा तु युक्तदाहस्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।
तदा सा तु महापुराया हादशी विजया ख्यता ॥
तस्यां स्नातः सर्वतोर्धे स्नातो भवति मानवः ।
संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥
एकजप्यात् सप्तसप्त जपस्याप्नोति सत् फलम् ।
दानं सप्तसप्तगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
होमस्तत्रोपवासश्च सप्तसप्तगुणितो भवेत् ॥”*॥

अथ व्रतविधिः ।

“यादौ शुभं नमस्कृत्य ततः सकृत्समाचरेत् ।
शरशाङ्गधरं देवं सौर्वर्षं रक्षयेत्पराम् ॥”

सङ्करमन्त्रः ।

“हादश्याहं गिराहारः स्निग्धाहमपरेऽहनि ।
भोऽह्ये त्रिविक्रमानन्त शरणां मे भवायुत ।
सोयवोतस्तु कलसं पूर्ण्यन्तु स्वापयेद्भवती ।

विजया

पात्रं तदुपरि न्यस्येत्तान्नं वैश्वमेव वा ।
तन्नोपवेश्य स स्नाप्य देवं विशदपचन्दैः ।
व्याजिष्य शुभं वसनं दद्याच्छुभश्च पादुके ॥
वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै सुखम् ।
कृष्णायेति च कण्ठं वै वचः श्रीपतये इति ॥
शस्त्रास्त्रधारिणे वाङ्मू कचे च व्यापकाय वै ।
कवोऽशायीहरं मेघं त्रैलोक्यजननाय च ॥
जघनं चार्धवेदिद्वान् सर्वाधिपतये इति ।
सर्वात्मने इति पदावेवमज्ञानि पूजयेत् ॥
शस्त्रचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
गृह्याण्यर्थं मया दत्तं शार्ङ्गापाथे । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्थं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्थं च ।
इत्तपकप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
साम्बुजाक्षीनि दत्त्वाथ कृत्वा जागरणं निशि ।
प्रातःस्नात्वा चैविलिप्तं पुष्याञ्जलिमथार्चयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
अधोरं चाध्वं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थनततः सर्वं दत्त्वा चार्धं प्रतोष्य

इति ।

शुभ्या विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
भाद्रं मासि बुधस्याङ्गि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते । १।६।५।८०।
“सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरं विजयां नामो-
पयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥” ॥

पुरवंप्रतीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ ।
६५ । ३३ ।

“भूमन्युः खलु दाशार्द्धीसुपयेमे विजयां नाम
तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥”)

विजयासप्तमी, (विजयाख्या सप्तमी ।) रविवारे
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

इति तिथ्यादित्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वाङ्गहारशोभितम् ।
साधितूषधनुर्नाशपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारेः श्रीरामं शमीदृष्टतलं गयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीदृष्टमर्षेयुद्विजयाप्रये ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“शमी श्रमयते पापं शमी जोहितकण्टका ।
घरित्राङ्गुणवायानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्याम्या या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्भिन्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥
गृहीत्वा चापतामार्द्रां शमीमूलगतं नन्दम् ।
गीतपादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
केशिदृष्टैस्तत्र भायं केशिदृष्टाय च वानरैः ।
केशिदृष्टसुरैर्भायं शोषदृष्टस्य तुष्टये ॥

विजयो

निर्जिता राज्ञसा देव्या वैरिणी जगतीतले ।
रामराष्यं रामराष्यं रामराष्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निर्जन्निंहासने सुखम् ।
ततो नीराष्य देवेशं प्रथमेदृष्टवद्भुवि ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देव्यैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यथेख्यम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवयोत्सवकृतं सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत्यभुः ॥
विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् शमी-

तलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुफुटः ॥

विजयो, [म्] त्रि, (विशेषण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिडचिबिमीति ।” ३ । २ । १५७।

इति इनिः ।) जययुक्तः । यथा,—

“घञ्पञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।

स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयी

भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(पुं, अञ्जनः । यथा,—

“अञ्जनः फासुगुनी जिष्णुः किरौटी श्वेतवा-
हनः ।

वीभन्सुखिजयी कृष्णः सद्यसाची घनङ्गयः ॥
एतान्यञ्जननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”

इति सर्वजनप्रसिद्धम् ॥)

विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तृत्वः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितमगवदुत्सवविशेषः । यथा,

“आश्विनस्य त्रिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्त्तव्यो वैष्णवैः साहं सर्वत्र विजयार्थिना ॥”

अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोप्य देवेशं सर्वाङ्गहारशोभितम् ।
साधितूषधनुर्नाशपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारेः श्रीरामं शमीदृष्टतलं गयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीदृष्टमर्षेयुद्विजयाप्रये ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“शमी श्रमयते पापं शमी जोहितकण्टका ।
घरित्राङ्गुणवायानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्याम्या या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्भिन्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ॥

“गृहीत्वा चापतामार्द्रां शमीमूलगतं नन्दम् ।
गीतपादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
केशिदृष्टैस्तत्र भायं केशिदृष्टाय च वानरैः ।
केशिदृष्टसुखैर्भायं शोषदृष्टस्य तुष्टये ॥
निर्भिन्ता राज्ञसा देव्या वैरिणी जगतीतले ।
रामराष्यं रामराष्यं रामराष्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निर्जन्निंहासने सुखम् ।
ततो नीराष्य देवेशं प्रथमेदृष्टवत् भुवि ।

विजिगी

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेत् वैष्णवैः सह ॥ ७ ॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यथेख्यम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवयोत्सवकृतं सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् शमीतलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयः, त्रि, चरारहितः । विजिता चरा यस्मिन्ति
बहुव्रीहिसमाधिन्यन्नः ॥ (यथा, कथाचरित्-
सागरे । ४१ । ११ ।

“यः सर्वोपधिभुक्तिचक्रके सिद्धरचायनः ।

आत्मानं तप राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”)

विजलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलश्च ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १६ । २० ।

“नटर्कचन्द्रकिरणातिरजोऽवनहा

तोयाशयाञ्च विजलाः सरितोऽपि तन्वः ॥”)

विजल्पः, पुं, (विशेषण जल्पनमिति । वि + जल्प +
जल् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—

“अक्तयास्तयया गृह्णमानसुद्रान्तरालया ।

अघद्विधि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥”

इत्यञ्जलीनमखिः ॥

विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजन्मा ।
इति लोकप्रसिद्धः ॥

विजाता, स्त्री, (विशेषण जातः पुत्रा यस्याः ।)
जातापत्या । यथा,—

“विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रह-
तिका ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
विजाति + छः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,

“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् तादृक्पापविना-
शनम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।

“एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्पति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
जातिविशेषः । यथा,—

“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्रै यन्नवता भायमन्वययतिरेकयोः ॥”

अथ कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु दृग्गादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।
अन्वययतिरेकयोस्तत्र नियतत्वे नियतात्व-
निर्वाहो यन्नवता भायं यन्नः करणीयः वैजात्य-
मिति भावः । बद्धिचामान्यं प्रति विजाती-
योष्यस्पर्शवत्ते एव कारणम् । इति शरि-
दासीयङ्गुणमाञ्जिकटीका ॥

विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्त्वस्येति । अशं-
यादित्वाद् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

विजिगीषा, स्त्री, (विशेषणमिच्छा । वि + जि +
षन् + षः । स्थियां टाप् ।) सोऽदृष्टप्रणाशक्ति-
निमित्तकनिन्द्यागोष्ठाः । इत्यमरटीकायां

विजिह्वः

विज्ञः

विज्ञानं

रमानाथः ॥ अवहारः । कश्चिन् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः ॥ विजयेच्छा च ॥ (यथा,
कथामरिन्सागरे । ३६ । ७१ ।

“दारे विधिमिवान्वं तत्तदज्ञा विजिगीषया ।
आगतं प्ररुधं कश्चिद्दर्शास्त्र्यंदायकम् ॥”

विजिगीषाविवर्जितः, त्रि, (विजिगीषया विव-
र्जितः ।) केवलमुद्राधीनः । तत्पर्यायः ।
व्यायूनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजि-
गीषा अवहारः कश्चित् प्रकर्षां वा तेन विव-
र्जितो विहीनो यः केवलमुद्राधीनः तत्र
दाविमौ तर्जते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमि-
च्छायां अवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ॥
तत्र स्वीदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्द्यागच्छा
विजिगीषा तथा रक्षिते द्वयमिति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

विजिगीषुः, त्रि, (विजिगीषुः । वि + जि +
सन् + “सनाशंसभिञ्ज उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—

“जेतुमेष्यशीलश्च विजिगीषुरिति स्तुतः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।

“रीचते सर्वभूतेभ्यः शरीराखण्डमण्डलः ।

सम्पूर्णखण्डतस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”

विजितः, त्रि, (विजयेय जितः ।) पराजितः ।
यथा,—

“पथ्याश्रिणां शीलवतां नराणां
सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।

एवं विधानामिदमायुर्वज्र

चिन्त्यं सदा वृहस्पतिप्रवादः ॥”

इति भलमासतप्तम् ॥

विजिता, [ञ] त्रि, (विज + ङच् ।) एषक् ।
भीतः । काम्यतः । इति विजघाल्थर्दर्शनात् ॥

विजितः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः ।
यथा,—

“लितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः पर-
गतयः ।

उदररुधुर्गुंरु इधुयुंधि क्रूरवः स्मरिक्कुलम् ॥”
इति दण्डी ॥

विजिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

विजिलं, त्रि, इंपत् सरसथञ्जनादि । तत्पर्यायः ।
पिच्छिलम् २ । इत्यमरः ॥ विजयिनम् ३

विजिनम् ४ विजिलम् ५ उज्जलम् ६ लाज-
सीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ विजिविलम् ८

विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

“पाकरूपरसावस्ते यज्जने तु भवेत् त्रयम् ।

तेजपाकसुसंकारे प्रायस्तुपरसंस्कृतम् ।

पिच्छिलं लालधीकश्च विजिनं विजिलश्च तत् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

विजिविलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विजिह्वः, त्रि, (विजयेय जिह्वः ।) वक्रः ।
कुटिलः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

“शिल्पकार्ये उभयेन वैजिता-
स्तं विजिह्वनयना यत्नीभयन् ॥”

विजुलः, पुं, शास्त्रलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विजुम्भयं, स्त्री, (वि + जृम्भ + ल्युट् ।) जृम्भयम् ।

(यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।

“निद्रागुरुत्वश्च विजुम्भयश्च

विजुम्भयश्चर्षावधवाङ्मर्दः ॥”

विकसनम् । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ४७ ।

“वनेषु सायन्तनमल्लिकानां

विजुम्भणोद्गमिषु कुट्टमलेषु ॥”

कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।
“जितं त्वयेकेन जगत्त्रयं भुवो-
विजुम्भणत्रस्तसमस्तध्रियुग्रपम् ॥”

विजुम्भितं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेटा ।
इति मेदिनी । ते, २ । १७ ॥ (यथा, रुधासरिन्-

सागरे । ४ । २३ ।

“अथागत्य समाख्यातं तत्सुस्था मन्त्रवन्धनम् ।
उहाट्टमुपकेशाया नवानङ्गविजुम्भितम् ॥”

विजुम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विक-
स्वरः । इति मेदिनी । ते, २ । १७ ॥ यथा,
भागवते । ४ । २१ । ८ ।

“तदादिराजस्य यशो विजुम्भितं

गुणैरश्रेष्ठैर्गुणवन्सभाजितम् ॥”

याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।

“आष्टपत्तो लोचनमार्गभाजौ

रजोऽन्वकारस्य विजुम्भितस्य ॥” ॥

विजुम्भा सञ्जाता अस्तेति । तारकादित्वादि-
तच् ।) जृम्भायुक्तश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१२२ । ६ ।

“सशरं सधगुष्कश्च दृष्टात्मानं विजुम्भितम् ।

ततो ननाद भूनात्मा स्निग्धगम्भीरनिःस्वनः ॥”
विज्जनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

विज्जलं, स्त्री, वाणम् । यथा,—

“पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशायके ।

लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
दृष्टत्संक्षितायाम् । ५५ । २६ ।

“श्लेषातकस्य वीजानि

निष्कलीकृत्य भावयेत् प्राञ्चः ।

अङ्गुलीविज्जलाद्भि-

श्लाययां सप्तद्विवम् ॥”

विज्जिलं, त्रि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विज्जुलं, स्त्री, लचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा +
“आतप्तोपसर्गे ॥” इति कः ।) प्रवीणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६९ ।

“एवं विप्रमयं वृद्धा वृष्णां विज्ञाभिमानिनाम् ।
आज्ञानश्च गतिं छद्मां स्यान्नयविज्ञायाम् ॥”

अस्य प्रवीणो निपुणश्चैव इत्यर्थः ॥ पण्डितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैपथे । ३ । ६६ ।

“विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे

तस्मात्त्वयास्मिन् समयं प्रतीक्ष्य ।

आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धीः

कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥”

विज्ञबुद्धिः, स्त्री, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ख्यातः । इत्य-
मरः ॥ (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ ।

१७ ।
“विज्ञातोऽसि मया चिद्भैविना चक्रं जना-
इतः ॥”

विज्ञानं, स्त्री, (वि + ज्ञा + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
कर्म । इति मेदिनी । ने, १ । १३ ॥ कार्मण्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-

प्राक्शयोः ॥”

इत्यमरः ॥

“विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो सुक्तिः

शिल्पं चित्रादिशार्कं याकरणदि । मोक्षे
शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानश्चो-
च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ

या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानश्चोच्यते । एषा
सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानश्च
यथा । ज्ञानाशुक्तिरिति । सा याचिता च

विज्ञानं तुष्टा षट्ठं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तांविषयगोचरे
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित्

प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति ।
ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एवं
चित्रज्ञानं याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या-

दिकं प्रयुष्यत एव । तद्विगमे गरुडदादिशब्द-
वत् गरुडच्छब्दो हि गरुडे पक्षिमात्रे च
वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमी मोक्षनिमित्तं

शिल्पशास्त्रयोर्धौर्ज्ञानसुच्यते । तन्निमित्ततो-
ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धौः सा विज्ञानमिति
केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं

अन्यधौर्विज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिल्प-
शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य
मोक्षविषयेऽवबोधो धीर्ज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-

विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति
केचित् । जानातेरनट् ज्ञानं विविधं विस्तरं वा
ज्ञानं विज्ञानम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३ ॥

तत्तु ब्राह्मणस्य सच्चयविशेषः । यथा,—
“समा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः शमः ।

अध्यात्मनित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणस्य सच्चयम् ॥”
ज्ञानविज्ञानयोर्लक्ष्यं यथा,—

“चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्मा विवर्द्धते ॥

जघीत्य तिमिरविद्यामर्षयैवोपलभ्य तु ।
धर्मकार्यामिष्टशस्त्रेण तद्विज्ञानमिष्यते ॥

यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ।

विटङ्कः

साचादेव महादेवत्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
इति कौर्मि उपविभागे १४ अध्यायः ॥
विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं कर्ष्यं यस्य ।)
वेदव्यासः । इति केचित् ॥
विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष
इवाच्छादकत्वान् ।) ज्ञानेन्द्रियैः संहिता बुद्धिः ।
इति वेदान्तसारः ॥
विज्ञानमालकः, पुं, (विज्ञानं मातेव यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
विज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञानमस्त्वस्येति । विज्ञान +
टन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकायां भरतः ॥
विज्ञापनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वेष्वन्त-
ज्ञाधातोर्नट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३ । ५८ ।
“तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्त्रीकुरुष्व ताम् ।
युवयोरस्तु योगोऽयं कौमुदीचन्द्रयोरिव ॥” ॥
स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १७ । ४० ।
“ततः परमभयक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
युवोक पाकाभिसुखैर्हृदयान् विज्ञापनाफलैः ॥”)
विज्ञापिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
विज्ञापनम् । विपूर्वेष्वन्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥ (विकल्पेन ह्रस्वे विज्ञप्तिरपि ॥)
विज्ञेयं, त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा +
“अधो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति वन् ।
“इदं यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईन् ।)
विज्ञातयम् । विज्ञानोयम् । विपूर्वेष्वन्तज्ञाधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मश्चास्त्वन्तु वै
स्मृतिः ॥”)
विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लचेतनम् । इति केचित् ॥
विज्ञोली, स्त्री, पङ्क्तिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विट, आक्रोशे । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेदति ।
आक्रोशः । कौञ्चिन पठ्यते । खनः शब्दः ।
इति दुर्गादासः ॥
विटः, पुं, (वेदतीति । विट + कः ।) पिङ्गः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सतामयं सारभतां निचर्गो
यर्धवाणोऽश्रुतिचेतसामपि ।
प्रतिचर्यं नश्वदच्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव चाधु वार्ता ॥”)
कासुकाञ्चरः । घूर्णः । इति भरतः ॥ काम-
तन्द्रकलाकोविदः । इति रश्मिञ्जरी ॥ पर्वत-
विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । मृषिकः ।
इति मेदिनी । टे, २८ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
विटङ्कः, पुं स्त्री, (विप्रियेण टङ्कते सौधादिषु इति ।
वि + टङ्क वन्त्ये + घञ् ।) कपोतपालिका ।
पायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः ॥ हे

विटमा

सौधादिषु प्रान्ते काष्ठादिरचिते गृहपनि-
स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
टान् यथ इति घञ् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
क्षणं पक्षिमात्रपालकेति बोध्यम् । चीन्
पक्षिणश्चक्यति वधाति विटङ्कं टकि क वन्त्ये
यथ विप्रियेण टङ्कवत्यजेति वा व्यल् घञ् वा ।
इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रुताम्नरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्दिनिर्यहविटङ्कनीडः ।
रुतानि शृण्वन् वयसां गगोऽन्ते-
वाचित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥” ॥
सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ । १२७ ।
“देवावचक्षत गृह्यैतगदौ परार्हा-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्केशौ ॥”)
विटङ्ककः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
विटपः, पुं स्त्री, (वेदति शब्दायते इति । विट +
“विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३ । १४५ ।
इति कप्रत्ययेन निपातनान् वाधुः ।) शाखा-
पल्लवसमुदायः । तल्पव्यायः । विस्तारः २ ।
इत्यमरः ॥ सत्वः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“वाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपामं मध्ये पारिचातमिवापरम् ॥”)
पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । २४ ।
“तरुविटपलतामालिङ्गनथाकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)
स्त्री, सुष्कवङ्ग्यान्तरम् । यथा.—
“विटपन्तु महावीर्यमन्तरासुष्कवङ्गुणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“वङ्गुणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र घाण्ट-
मक्ष्यशुकता वा भवति ॥”)
विटपः, पुं, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विटा-
घपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे,
२० ॥ आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विटपी, [न्] पुं, (विटपः शाखादिरस्येति ।
विटप + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
आय्यासप्रशत्याम् । ४८६ ।
“यूथपते तव काश्चिन्नहि मानस्यानुत्प इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघनाधीयः क खलु ते च्छाया ॥”)
वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्ते, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“अङ्कुरं कृतवांसत्र ततः पर्यहयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनश्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)
विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुन्दरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विटमाचिकः, पुं, (विटप्रियो माचिकः ।) घातु-
विशेषः । तल्पव्यायः । ताप्यः २ नदीजः ३
कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

विड

विडलवणं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड-
लवणम् । इति केचित् ॥
विटिः, स्त्री, (विटनीति । विट् + इन् । स च
किन् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥
विट, [ष्] पुं, (विश् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्यैपनायनम् ।
गर्भादिकादष्टे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥”)
मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदीपे दीपञ्चः संवेशाय विशांपतिम् ।
सुनुः सुगुणवाक् सटुः विशसर्गोऽदितत्रियम् ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वः ॥
विट्, [ष्] स्त्री, (विष् आर्त्तौ + क्तिप् ।) विष्ठा ।
इत्यमरः ॥ कन्या । इति विट्पतिशब्ददर्श-
नान् ॥ (याप्ति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१६ । ११ ।
“हृथा वा वैविषद्विषः ।”
“विषः थाप्रान् देवान् वैविषन् प्रापयेत् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
विट्कारिका, स्त्री, पञ्चविशेषः । तन्पर्व्यायः ।
कुण्ठी २ गीराटी ३ गीकिराटिका ४ । इति
भूरप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति हारा-
वली ॥
विटखदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विष्ठावर्गन्धखदिरः । गुणैवावका इति भाषा ॥
तन्पर्व्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ हरि-
मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
दरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।
अस्य गुणाः । कपायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
दन्तगदासकखूवियुष्णकृमिकुष्ठव्रणग्रहनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
विट्चरः, पुं, (विवि विष्टायां चरतीति । चर +
टः ।) ग्राम्यशूकरः । इत्यमरः ॥
विट्पतिः, पुं, (विषः कन्यायाः पतिः ।) चामाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
“मातामहं मातुलश्च स्वस्त्रीयं चशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं वन्मुष्टत्विग्याध्यां च भीष-
चेत् ॥” ॥
वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । १० । ३२ ।
“वैश्यः पठन् विट्पतिः स्यात् शूद्रः सप्तमता-
मियात् ॥”
“विशां पन्थादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”
इति तट्टीका ॥)
विट्सारिका, स्त्री, (विट्प्रिया सारिका ।) पञ्च-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुणै सात्विक इति
भाषा ॥
विटरः, पुं, वाम्नी । इति चण्डिसारोणादि-
ट्टिः ॥
विड, आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मेदति शब्दुं वली । इति
दुर्गादासः ॥

“छत्राकं विहाराद्य लघुनं ग्रामकुण्डम् ।
पञ्चाङ्गं गृह्णन्तश्चैव मत्वा जग्धुः पतेद्विषः ॥”
विनंसः, पुं, (वि + तंस + घञ् ।) वीतंसः । नृग-
पक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितण्डा, स्त्री, (वितण्डाते विह्वलते परपक्षो-
ऽनयेति । वि + तण्ड + गुरोश्चत्वः । टाप् ।)
स्वपञ्चास्यापना परपक्षयुदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतस चाप्येवमेवं चैतन्न चाग्यथा ।
प्रत्युर्बुध्वस्तत्र वितण्डां वै परस्परम् ॥”)
कृष्णोष्णकः । शिलाजयः । करवीरी । इति
मेदिनी । से, ३६ ॥ दन्ती । इति हारावली ॥
वितनं, त्रि, (वि + तन + क्तः ।) विसृतम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यशंसियस्य वितनैर्नादैः प्रचण्डा-
निल-
प्रक्षुभ्यत्करिष्मन्मूटकुहरयत्ने रणशौ-
चयः ॥”)
वीणादिवादयम् । इत्यमरे ततश्चन्द्रार्थदर्शनान् ॥
विततिः, स्त्री, विस्तारः । विपूर्वतनधातोः क्तप्रत्य-
येन निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वधीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्ये
गायन्ति दिविजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥”)
वितथं, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यन्वे किस्विषो नरकं
ब्रूवेत् ।
यः प्रथं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् प्रमत्तनिष्ठये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । २० । ३५ ।
“तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
सख्योमेन मरुतो भरद्वाजसुपादुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौष्टान्तेर्भरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“सतोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽप वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथस्याभिविष्याथ भरद्वाजो वर्गं ययौ ॥”)
वितथं, त्रि, असत्यम् । वितथशब्दात् स्वार्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
विगडः, स्त्री, (वितगोतीति । वि + तन + “चत्वा-
दयस्य ।” उणा० ४ । १०२ । इति ऋप्रत्ययेन
साधुः ।) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाखादेशे
वर्षते । इत्युणादिकोपः ॥
वितरन्, स्त्री, (वि + तृ + भावे ल्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कश्चित् ।
“वित्तं किं वितरन् यदि नास्ति तस्य ॥”)
विमर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्याभ्ये राणन् शययः सन्नमासत ।
वितर्कः समभूषीणां विषयोऽप्येवमिह मद्यान् ॥”)
मं । मेदिनी । से, १५७ ॥ (यथा,
मं । १ । १६० । २३ ।

“यौ तौ कुमारविष कार्त्तिकेयौ
द्वावन्विनेयाविति मे वितर्कः ॥”)
ज्ञानरूपकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्कार्थे । यथा स्यात्पराहो
पुरुषः । इति अहो इत्यादि च । विकल्पे
विस्तरेऽप्यहो इति रुद्रः । किमु इत्यान्तं उत
इत्यादि । चकारान् उताहोस्मिन् आहोस्त्रि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्त्रिद्वेद्राजा
नलः परपुरञ्जयः ।” इति आहोस्त्रिद्वेद्राजा
भारवौ । इति भरतः ॥
वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + ल्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वित(र्हि)र्हिः, स्त्री, (वि + तर्हि हिंसायाम् + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेयु
वितर्हिर्निर्युह्वितकृणीडः ॥”)
वित(र्हि)र्हिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६८५ ।
“क्षेमराणाभिघ्नानेन क्षामरेणैव सोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकातुक्त्वामध्यास्त स्वप्रमथ्याम् ॥”)
वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + क्तकारादिति ङीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्लं, स्त्री, (विशेष्य तलम् ।) पातालभेदः ॥
यथा,—
“अतलं नितलश्चैव वितलश्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अथ विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१२ ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भवः ॥
छाटकेश्वरनामायं स्वपार्श्वदग्नेर्द्वैतः ।
प्रज्ञापतिह्यतस्यापि सर्गस्य दृग्दशाय च ॥
भवान्या मिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीर्यसंभूना छाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वद्विरोजसा पित्रतीव हि ।
तमिष्टुतं छाटकाख्यं सुवर्णं देव्यवदाभम् ॥
देवाङ्गनाभूयणाहं सदा चन्दारयन्ति हि ॥”)
वितक्तिः, पुं स्त्री, (वि + तत् उपलक्षणे + “दौ-
तसेः ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विसृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठः । विगत् इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । दादशाङ्गुलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितक्षी तपा हस्ते ब्राह्मतीर्षादिदृष्ट-
नम् ॥”)
वितानं, स्त्री, (वितन्यते यत् । वि + तन + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अय-
सरः । इति विश्वः ॥

वितानः, पुं स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) ऋगुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥”)
विस्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यज्ञस्य च वितानानि धोगस्य च पथं प्रभो ।
नैष्कर्मस्य च साक्षास्य तन्त्रं वा भगवत्-
सूतम् ॥”)
उक्ताचः । इत्यमरः ॥ चाँदोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपश्चन्द्रे द्रव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानसहितं तत्र भेजे पौष्टकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं भङ्गीक्षिताम् ॥”
सम्बुद्धः । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
“नवकनकपिण्डं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपायोर्भाति भासां वितानम् ॥”
प्रणवन्धनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामस्तिकितानुवेक्षितप्रतोलीमण्डल-
स्यगिकायमकखट्वाचीनविषन्धवितानगोफयाः
पञ्चाङ्गीचेति चतुर्दशवन्धविशेषाः ॥”)
वितानः, त्रि, (वि + तन + घञ् ।) तुष्टः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धखुरोऽतरेणुभि-
र्दृशविता च वितानमिवाकरोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ श्रूयः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टुलैरप्यतुलैर्वितान-
मालापिनहैरपि चावितानैः ॥”)
वितानकः, पुं स्त्री, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तैर्मङ्गलमन्योन्मं वाणजालं वभौ दिवि ।
रणलक्ष्या तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥”
सम्बुद्धः । यथा, माघे । ६ । २७ ।
“अनुययौ विविधोपलङ्गुल-
द्वुतिवितानकसंवलितंशुकम् ॥”)
वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिपत्तिः । वितान
+ कन् ।) माण्डवृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानमूलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुत्रं, स्त्री, (वि + तुद्र + क्तः ।) सुनिघण्टकम् ।
इत्यमरः ॥ श्रेवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुत्रकं, स्त्री, (वितुत्रमिव । इत्यर्थे कन् ।)
घान्तकम् । तुत्यम् । इत्यमरः ॥
वितुत्रकः, पुं, आत्मकः । इत्यमरः ॥
वितुत्रा, स्त्री, भूम्यात्मकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुत्रिका, स्त्री, (वितुत्रा + न्यार्थे कन् । टाप्
अत इत्यम् ।) भूम्यात्मकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, नृ क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अद्भन्त-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) विकल्पति । वित्त-
प्रयति । इति दुर्गादासः ।

विदार

अमयसुचितं विदभैया-
दगनीराजनपदंमागदम् ॥”

दक्षिणी च ॥

विदर्भाजः, पुं, (विदर्भां राजा । “दाषाहः-
यतिभ्यश्च” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामाकारं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतमोऽपि श्चो न स प्रभु-
विदर्भराजं ननयागयायत ।

अमन्यस्यु श्चर्त्तं च मानिगो वरं
त्यगति न त्विकमयाचितप्रदम् ॥

इति पूर्वनेषधे १ । ५० ॥

विदर्भसुभूः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी) दम-
यती । यथा,—

“विदर्भसुभूतगतुज्जताप्रये
पटानिवापयदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य ध्यानघोसुखान्
च दाक्षिणे दौशदघपिनि द्रुमे ॥”

इति पूर्वनेषधे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
प्राक्कथपतिः । य च भीष्मकराजः दक्षिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिवाद्य च ।
निनेश्यामास सुदा कसितात्यनिदेशने ॥”

इति श्रीभागवतीयदर्भमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विदर्भ, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधास्त-
कयायादि । इति इति भाषा । सयंदैरव-
धयः । दादिमकरकः । वंशादिस्तपानविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गसंघे अमरभरती ॥

विदर्भः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काचनः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदर्भा, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
विष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चम्या । यथा,
“विष्टीयां विदर्भा इत्या वक्रा सूना द्विधा-
स्तता ।

अभिदष्टा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “विद्धिदादिभ्योऽङ्”
३ । ३ । २०४ । टाप् ।) प्रादम् ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विंती दायः धायाकारादिरुप-
सर्कं केन ।) गमनासुमतिः । यथा,—

“सर्वं वा चमययत्तं मण्ड वा निरु सुन्दरि ।।
सर्वं सुदय पाप्यासि निरिदं कार्यमसि मे ।

विदायं देहि मेघीत्या शर्म मे प्रदत्तवामे ॥”
इति ब्रह्मसंहितायां श्रीदायां प्रतिभोजक-
थावम् ॥

विदायः, पुं, (वि + दृ + श्च् ।) समोप्यायः ।
विदायः । इति मेदिनी । दे, ११६ । उट्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदायः, स्त्री, (वि + दृ + श्च् ।) समोप्यायः ।
विदायः । इति मेदिनी । दे, ११६ । उट्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदायः, स्त्री, (वि + दृ + श्च् ।) समोप्यायः ।
विदायः । इति मेदिनी । दे, ११६ । उट्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदायः, स्त्री, (वि + दृ + श्च् ।) समोप्यायः ।
विदायः । इति मेदिनी । दे, ११६ । उट्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदायः, स्त्री, (वि + दृ + श्च् ।) समोप्यायः ।
विदायः । इति मेदिनी । दे, ११६ । उट्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विट्याति जलयागार्थमिति । वि
+ दृ + श्च् ।) जलमध्यस्थिततरुशिलादिः ।
तत्पञ्चायः । रूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलवन्धकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादौ जलाव-
स्थानार्थं गर्भः । इति मल्लघरः ॥ अमन्य जूया
इव रूपकाः । कुन्विताश्च जूया इति वा ।
विदारयतीति विदारकाः । अजान्त्येवास्त-
शिलादयोऽज्ञानाहोकादिविदारकाः रूपयाः ।
इति सायकः । बहुत्वमन्वत् । इति भरतः ॥

विदारकं, स्त्री, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारकः, पुं, (वि + दृ + श्च् + भावे लुट् ।)
विट्याः । मेदः । इति मेदिनी । दे, १०७ ।
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाग्निरत्रैव वपुषा वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसस्यैव यूपानाश्च विदारकम् ॥”
मारकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदीर्घः

“सहासतोऽं मयधुं सुताम्-
जगर्तो पृतिविर्धोर्मानन्म् ।
पित्तो विदायश्चै विदारी
पार्थ विशेषान् म तु येन श्रिते ॥”

उपसर्गो येन पार्थेन विशेषादाहृत्केन श्रिते
तन्निन् पार्थे या विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ नव्याचिन्विषादि रौद्रिणी-
शब्दे द्रष्टव्यम् ।

विदारी, [नृ] त्रि, विदारकवर्णा । विपुर्सेदुघातोः
अर्धेति निन्प्रत्ययेन निष्पत्तः ॥

विदारीगन्धा, स्त्री, (विदारी भूमिज्ज्वालयते
गन्धो यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, कृष्णपद्मः । लक्षणासः । इति
पारापत्नी । २१८ ॥

विदादि, [नृ] स्त्री, (विरदतीति । वि + दृ +
श्रिणिः ।) दाहपनकमयम् । अस्त्र गुर्जा ।
पित्तच्छुकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
पनकमात्रे. त्रि । यथा, गीतायाम् । १० । ६ ।

“कङ्कालवन्माद्युक्तौच्छा रक्षदिविदादिनः ।
आहारा रावस्येष्टा दुःस्वशीलाभयप्रदाः ॥”
विदिक, [प्र] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिग्भ्यो-
द्वन्द्वम् । न्यत्रिनिर्देतिवायुशानकोत्पत्तुष्टयम् ।
तत्पञ्चायः । अर्धशम् २ । इत्यमरः ॥
प्रदिक ३ । इति घटाधरः ॥ विदशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोयः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १० । १६ ।
“सा दिग्भ्यो विदिग्भ्यो देवी रौद्रिणी जगर्ततयोः ।
धावन्ती तत्र तत्रेन ददर्शाशुलंतायुधम् ॥”)

विदिकचक्रः, पुं, हरिद्राश्लेषी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदितं, त्रि, (विट् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सहायः सधुपपाचं सत्तरात्तरमातुगात् ।
शक्ती लोकांविमान् धेतुं तस्मापि विदितं
तप ॥”)
अर्धितम् । इति मेदिनी । दे, १०६ ॥ उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमप्राप्तीति । अर्थ-
प्राप्तित्वात् अच् ।) अविः । इति घटाधरः ॥
(ज्ञानार्थे, त्रि । यथा, शिराते । १ । १ ।
“अयः अरुणामधिपस्य पाशर्णी
प्रपात्ता इति यमपुद्गलं पदितम् ।
सदतिविज्ञी विदियाः समामयी
यथिर्धुर् ह्येवमेव वरुणः ॥”

विदिया, पुं, पत्तियाः । गोमी । इति शब्दरत्ना-
वली । इत्याकारमेदिनी च ॥ मुदाद्वितीयादि
रिमन्तरे च विदिय इति घटाधरः ॥

विदीर्घः, त्रि, (वि + दृ + श्च् ।) तत्पञ्चायः ।
विदा इति भाषा । यवद,—
विदियः शब्दः ।
विदायः इति विदियः प्रथमं गच्छे-
द्दीर्घादि विशेषणव्ययैर्विदायः ।

विद्वरः

तस्योदराग्रविदीर्गवपाद्य आर्क्ष-
तस्यै नमो नृपरयेऽखिलधर्मगोत्रे ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अग्नीषे चिपती समस्तजगती सत्तीकशीका-
मुधी

राधा सम्भृतकाकुराकुलमसौ चक्रे तथा
क्रन्दनम् ।

येन म्बन्धनेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिदं
हा सत्ते सद्यपि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्गं
सुवा ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विद्वः, पुं, (वेत्ति संघामनेनेति । विद् + वाङ्-
पकान् क्तः ।) गजकुम्भाद्यमध्यभागः । इत्य-
मरः । (अश्वकर्णाद्योभागः । यथा, अश्व-
द्वेदके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुष्येव कर्मस्याघः पङ्क्तुते ॥”

जानति । इति क्रियापदम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंघिता ।

इति ज्ञप्ति । विदुर्धोराः प्राश्वतं धर्म-
वाहिनः ॥”

विद्वरः, पुं, (वेत्ति तच्छीलः । विद् + “विदिभिदि-
ष्टिदेः क्त्वरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति क्त्वरच् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
नेदिनी । २, ११५ । विद्वरोत्पत्तिर्वया,—

“क्षेत्रप्रणस्य वै भ्रातृमांशोक्तो पादरायणः ।
धतराष्ट्रस्य पास्तुश्च विद्वरस्याप्यजीवनतु ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥

ज्ञातरि, वि । इत्यमरः ॥ ७ ॥

विद्वकः, पुं, (विप्रियेय दीक्षयतीति । वि + द्रुक् +
क्तः ।) वेगः । अमुनेनसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रगः । इति रत्नमाणा ।

विद्वही, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः प्रतप्यतुः । उमित-
शीलि ङीप् ।) पत्निय स्त्री । इति सुव्यवोष-
जाकरयन् । (यथा, नैषधे । २ ।

“विद्वरप्रकरा जयति ते

विद्वयी महानि वा विभक्तिं यात् ॥”

विद्वरगो, वि, (विद्वःनाति षस्यामिति । विद्वस्
मत्तुप् । ट्ठिर्वा ङीप् ।) पत्नियस्त्री । यथा,—

“दौर्भ्यान्वपतिनेष पसगपुरी शेषादिभवा-
भवद्-
येनेकन ॥ ५८ ॥ श्री वसुधायै नमः ॥ सुकृते संजाय-
ताम् ॥”

इति शेषदेवप्रपञ्च ।

विद्वः, पुं, विद्वः । गजकुम्भाद्यमध्यम् । इत्यमर-
टीका ।

विद्वरः, वि, (विद्विदं दूरं यत् ।) पानिद्वरजा-
देमादि । यथा,—

“मायावर्ती तप एतदधरोत्पत्त्याया शुष्कश्चक्रः
धारद्वीपानी कुम्भमसिद्ध आनिश्रयातिष्क-
श्चात् ।

विद्वष

आक्षां तावन्नवजन्तनाभाजनत्वं विद्वरे
वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः ॥”

इति चातकाष्टकम् ॥

(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुष्टिना सुतरां सवित्री-

स्फुरत्प्रभामलया चकाशे ।

विद्वरभूमिर्नवमेघप्रन्दा-

दुद्धिमया रत्नप्रलाकयेव ॥”

विद्वरगः, वि, अतिदूरगता । विद्वरे गच्छती-
त्यर्थे ङप्रत्ययेन निव्यस्यः ॥

विद्वरजं, स्त्री, (विद्वरे पर्वन्ते जायते इति । जग +
ङः ।) विद्वरपर्वतजरात्मम् । वैदूर्यमणिः ।
अतिदूरजाते, वि । इति केचिन् ॥

विद्वरधः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मवान् ऋष्य ।

देववानुपदेवस्य देवश्रेष्ठो विद्वरधः ॥

मित्रवान् मित्रदेवस्य मित्रविन्दस्य वीर्यवान् ।

मित्रवाहः सवर्त्तस्य दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति गारुडे ७७ अध्यायः ॥

(क्रुष्टुत्तः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“क्रुष्टः ससु दारुणांस्तपयेमे सुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विद्वरधः । विद्वरधस्तु माधवी-
स्तपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अजन्वा
नाम ॥” ७७ इत्यिन्द्रोयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुर्विद्वरपादास्य बहधो इण्डिगन्दनाः ॥”
अस्य पूषः शूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“शूरो विद्वरपादासीत् भणमानस्तु तत्सुतः ।
श्रितिसाक्षात् स्वयं भोषी छदिकास्तुसुतो
मतः ॥”

विद्वरभूमिः, स्त्री, (विद्वरस्य भूमिः ।) विद्वर-
देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुष्टिना सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभामलया चकाशे ।

विद्वरभूमिर्नवमेघप्रन्दा-

दुद्धिमया रत्नप्रलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भयम् ॥

विद्वरान्तिः, पुं, (विद्वरनामकौद्रिः ।) विद्वर-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

विद्वरकः, वि, (विद्वरयति आत्मानमिति । वि +
द्रुक् + क्त्विप् + क्तुत् ।) कास्तकः । तन्मर्मपायः ।

विद्वः, २ क्लीकः ३ षट्प्रथमः ४ कामनेतिः
५ पीठनेतिः ६ पीठमर्दः ७ भणितः ८ विद्वरः
९ विद्वः १० । इति विकाराष्टोके ॥ चाट्टुष्टुः
११ पाण्डितिकः १२ केचिदिद्यः १३ वैद्याभिवः
१४ प्रयागी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ परनिन्दारः । इति नेदिनी । ७, २१४ ।

व्यवसायः । राजः २ राज्ञः ३ अमीकः ४ क्रुष्टः
५ खण्डकः ६ कर्तव्यः ७ नामः ८ मणिनायः
९ परदेवी १० । इति शब्दमाणा । तत्तुधा-
दारमकात्मतनायरे विप्रियः । तत्रैव अर्थम्

विद्वः

यथा । अज्ञादिवैकलेशांस्वकारो विद्वकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखी प्रयनोपकृष्ट

सनुकृष्टतोऽग्नि कुचकपुकमोचगाय ।

अत्रान्तरे सुहुरकारि विद्वकंज

प्रातस्तनक्तस्यकुक्कुटकृष्टनादः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अयस्यु षड्वारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“षड्वारस्य सहाया विटचेटविद्वकाद्याः स्युः ।
भक्ता गर्भसु निपुणाः कुपितसधुमानभङ्गनाः
शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, वि । यथा, भागवते । १५ । १ । ७
“येनए वाव कसौ मनुजापसदा देवमाया-
विमोक्षिताः ७ ७ ७ ७ नक्षत्रास्यस्यप्रपुण्य-
लोकविद्वकाः प्रायेय भवियन्ति ॥”

विद्वग्मं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वंप्रान्त-
दुषधातोरनट्(खुट्)प्रत्ययेन निव्यस्यम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रकृष्टो देशः ।) परदेशः । देशा-
न्तरम् । यथा । अशौचकालाभ्यरे विदेशस्या-
शौचश्रवणे शेषाद्यैः शुद्धिः । इति श्रुतितत्त्वम् ॥

अन्वप ।

“कीरतिभारः समर्धानां किं दूरं यपसायि-
नाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाश्वमे ॥

अन्वत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदेशः, पुं, जनकान्वयभूमिः । (यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ५२ ।

“द्रुमिच्छाम्यत् भूषं विदेशं द्रुमगतमम् ।
कथं तिष्ठदि संघारे पद्मपत्रमिवाश्रयि ॥”

विगतो देशो यस्या ।) कामश्रुत्ये, वि । इति
नेदिनी । ७, २४ । (यथा, महाभारते ।
३ । १०७ । २६ ।

“क्षिप्रशीर्षां विदेशाश्च भित्तवगस्थिरुत्पयः ।
प्राणिनः समस्तजन्त प्रतशीरथ सद्यसशः ॥”

निमिराणस्य विदेशत्वकारणम् । यथा,—
“अयमामि ततो यज्ञे त्रिशिष्टागमदिभः ।
तं दृष्ट्वा कुपितः प्राद्य प्रव्याख्यातोऽपि
पार्थिव ।
यक्षात्तन्नात् ज्ञपेयं त्वां विदेशान् भविष्यति ॥”
इति सविद्वरादि उरण्यप्रणामाध्यायः ॥

विदेशा, स्त्री, मिथिया । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“यभी समश्रुमण्णतो विदेशाधिपतेः सुता ।
प्रतिगिहापि कीर्त्या कर्त्तारिष तुमीत्यगो ॥”

विद्वः, वि, (विपद्यते कति । यज + क्तः ।)
द्विमितः । इत्यमरः ॥ विद्वः । गजगः ।
याधितः । इति नेदिनी । ७, १६० । (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तदुज्ज्वलादिभिर्द्वारं च विद्वं यद्य देवतम् ।
समोभेदोऽप्यथा पुंसनात् स्त्रीभो भयने क ते ॥”

विद्वः, वि, (विपद्यते कति । यज + क्तः ।)
द्विमितः । इत्यमरः ॥ विद्वः । गजगः ।
याधितः । इति नेदिनी । ७, १६० । (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तदुज्ज्वलादिभिर्द्वारं च विद्वं यद्य देवतम् ।
समोभेदोऽप्यथा पुंसनात् स्त्रीभो भयने क ते ॥”

विद्वः, वि, (विपद्यते कति । यज + क्तः ।)
द्विमितः । इत्यमरः ॥ विद्वः । गजगः ।
याधितः । इति नेदिनी । ७, १६० । (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तदुज्ज्वलादिभिर्द्वारं च विद्वं यद्य देवतम् ।
समोभेदोऽप्यथा पुंसनात् स्त्रीभो भयने क ते ॥”

विद्वः, वि, (विपद्यते कति । यज + क्तः ।)
द्विमितः । इत्यमरः ॥ विद्वः । गजगः ।
याधितः । इति नेदिनी । ७, १६० । (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

तादृशः । इत्यत्रयपामः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायां । २० । ४४ ।)
 "नाकावे म्रियते जप्सिन् विदः प्ररश्नतरपि ।
 कुशाग्रेणापि संश्लेषः प्राप्तकालो न जीवति ॥"
 विदुःकर्माः, पुं. (विदुः कर्म इव पत्रमस्य ।) विदुः-
 कर्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विदुः कर्मो
 यस्मिन् । कृतकर्तृवधे, वि ।)
 विदुःकर्मा, स्त्री, विदुःकर्मा । इति भरतद्विरूप-
 कोषः ॥
 विदुःकर्मा, स्त्री, (विदुःकर्मा । सार्धे कर् ।)
 विदुःकर्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 विदुःकर्मा, स्त्री, (विदुः कर्म इव पत्रमस्याः ।)
 उच्यते । अकनादि इति भाषा ॥ तत्-
 पत्न्यायः । पाठा २ अमठा ३ स्यापनी ४
 श्रेयसी ५ रसा ६ एकाष्टीका ७ पामवेली ८
 प्राचीना ९ वनतित्तिका १० । इत्यमरः ॥
 अविदुःकर्मा ११ अविदुःकर्मा १२ । इति
 तट्टीका ॥ अविदुःकर्मा १३ विदुः-
 कर्मा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्यत्
 पाठाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 विद्यमानः, वि. (विद् + प्रानच् ।) वर्तमानः ।
 इति शब्दरत्नावली । भरतः ॥ (यथा, वैदिके ।
 "वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य
 च ।")
 विद्या, स्त्री, (विद्यतेः षी इति । विद् + "संज्ञायां
 समञ्जनिवदनिपतेति ।" ३ । ३ । ६६ । इति
 ऋषि ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गण-
 कादिका । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञानम् । तस्य
 भोक्ते षीः । इति षटाधरः ॥ परमोत्तमपुरु-
 षार्पणापनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति
 नागोष्ठीभट्टः ॥ मन्तः । यथा । शारदायाम् ।
 "भासां विद्यत्तनयनं चेतो मर्हिनि ठहयम् ।
 अष्टाशरी समाख्याता विद्या मर्हिमर्हिनी ॥"
 विश्वगरे ।
 "प्रसवादां पदेद्विदां मायादां वा जपेत्
 सुधीः ।"
 मर्हिमर्हिनीमन्तः ॥
 "दशाशरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी ।
 प्रसवात् तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दश ।
 कामं प्रसवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दश ॥"
 दुर्गासङ्घः ।
 "वाग्देवीकाया यथा विद्या वागीश्वरप्रदायिनी ।
 कामाद्या च यथा विद्या मन्वेकामप्रदायिनी ।
 वारमादादिका विद्या भोगमोक्षप्रदायिनी ।
 मूर्तीकाया भवेद्विद्या मूर्तीकायाङ्गकल्पना ॥"
 व्यासपूर्वजनाः । इति तन्त्रसारः ॥ * १ महा-
 विद्या । कर्मा तन्त्रा वागाश्रीमायासमी पूजा
 मन्त्रेण मदिता । अथवा वा वादीश्वरीपूजा
 इति ख्याता । अत्र,—
 "विद्यया ज्ञाने ह्येतादि प्रकाशे जायते सुवि ।
 तन्मोक्षार्थं सर्वत्र देवताप्रतिमां यथा ।
 अथवा च तद्वर्णां यथा प्रतिमांभयोः ।

संक्रान्दां पञ्चदश्याञ्च पञ्चयोदभयोरपि ॥
 कृत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां नभोरवाम् ।
 विद्यास्य विविधां देवि तव्यान्प्रतिमां शुभाम् ॥
 एवं हि तामर्चो पूजामग्नित्याच भयेत् कर्त्तुः ॥"
 इति मायातन्त्रे १० पटलः ॥
 शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिखा
 १ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
 यम् ५ छन्दः ६ अर्थवेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
 वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
 धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
 धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥
 यथा, विष्णुपुराणम् ।
 "अज्ञानि वेदाश्चतारो मीमांसा न्यायविस्तरः
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
 अथर्ववेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या स्यादष्टौव ताः ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ३ ॥
 गोपादपुत्रमा विद्या ग्राह्या यथा,—
 "अह्वानः शुभां विद्यामाददीनावरादपि ।
 व्यन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥"
 इति मानवे २ अध्यायः ॥ ७ ॥
 विद्याप्रश्ना यथा,—
 "ये बालभावान्न पठन्ति विदां
 ये यौवनस्था अधना अदाराः ।
 ते प्रोचनीया इह जीवलोकै
 मनुष्यरूपेण नृगाचरन्ति ॥
 भोजने भोजनं चित्तं न कुर्व्याच्छास्त्रसेवकः ।
 सुदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥
 ये बालभावान्न पठन्ति विदां
 कामातुरा यौवननष्टचित्तताः ।
 ते दृष्टकाले परिभूयमानाः
 चन्द्ररमानाः शिशिरे यथाजम् ॥
 माता शत्रुः पिता वैरी बालो वेन न पाठितः ।
 न प्रोभते समासथ्ये हंसमध्ये वकी यथा ॥
 विद्या नाम क्रूररूपरूपमधिकं प्रकृतमनुत्तमं
 विद्यां चायुजनप्रियां शिविकरी विद्यां मुक्त्यां
 गुरुः ।
 विद्या दन्वुजनासिनाशनकरि विद्या परं देवता
 विद्या भोग्यवशः कुलीनतिकरि विद्याविद्योः
 पशुः ॥
 सृष्टे चाभ्यन्तरे दसं कर्म चैव तु दृश्यते ।
 अर्थेण हृदयीयस्य विद्या न द्वियते परैः ॥"
 इति मानवे ११० । १५ अध्यायौ ॥
 अथ विद्यादानफलम् ।
 "यस्तु देवा सृष्टे निव्यं विद्यादानं प्रवर्षयेत् ।
 य भवेत् सर्वलोकाणां पूजाः पूजापरं वदेत् ॥
 पित्रादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्पानि मानवः ।
 पिप्लवे शीघ्रं येन विधिना तं मरणं नः ॥
 विद्यादानमोक्षदाद्यापि वेदान् समर्पयिष्याथ-
 चाम् ॥
 तदज्ञानीविद्यामादि देवा धर्मविदादये ।
 नरस्यै शक्यताश्च भूयःशक्तिं मेरेवम् ॥

शास्त्राणि पठनादानान् सातरः फलदा
 इत्याम ॥
 ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कला काशं स्वभावनः ।
 शानादारोग्यमाप्नोति मन्यन्ते कथते पदम् ॥
 विद्याभ्यो वर्जते लोको धर्मोपगम्यश्च यदये ।
 तन्नादिद्या महा देवा हृष्टाहृष्टकलादिभिः ॥
 महीदानस्य गोदानं हैमवस्तनिना धनम् ॥
 धान्यदीपान्नदानस्य महादानानि दानतु ॥
 इष्टान् जीयते दानं दीपदानं नराधिप ।
 विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीपमानापि त्रिविधः ॥
 एकोच्चारणं भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।
 नहि तद्विद्यते भूम देवपातादनन्तरम् ॥
 विद्यादानं न तद्वत् एकथा इष्टया भवेत् ।
 श्रतथा कोटिधा मच्छेदिष्टास्य च पारगः ॥
 राज्ञा तस्करदायाद्वैर्जलवद्विसरोरुपैः ।
 सर्वदानानि ज्ञीयन्ते विद्या केनापि ज्ञीयते ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 विद्यादानेन दानानि नहि तुलानि बुद्धिमत् ॥
 विद्या एव परं मन्ये यत्तत् पदमनामयम् ।
 यज्ञमुपयते भक्तिभक्त्या गुरुत्तुपायते ॥
 स च विद्यागमान् वक्ति विद्या गुप्तात्रिता
 इम ।
 विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिण्याम् ॥
 विद्यते सर्वकामाप्तिकलाद्विद्या परा मता ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 वेन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सन्मार्गनामिनः ।
 सुज्ञतेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
 गतिम् ॥
 अन्यथा अपि या प्राप्य क्रावृत्त यदराधयैः ।
 सा विद्या केन जीयेत यस्याः कोऽन्यः समो-
 रपि न ॥
 स्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्वदेशे तु रज्जुमम् ।
 मञ्जिकापदमात्रस्य विगस्य विषमा गतिः ॥
 एवंविधं विधिं वना विद्यामन्त्रभायतः ।
 जीवन्ते भवितुं पुंभिक्षुनाद्विद्या परात्परा ॥
 नहि विद्या कुत्र चातिरूपं पौरुषपात्रवान् ।
 वशते सर्वलोकाणां पटिना उगवारिका ॥
 भूतेषु शीता विधास्ता दृष्टा वा मद्यमग्नेः ।
 विद्या उत्पायेतु दस्य अस्वययस्यानि हृत्-
 कृता ।
 सर्वोत्तमेषु हृदयानां विद्यायते हि मायना ॥
 ययोदहो हि श्रुदादां विद्यानां भद्रवान् यतः ।
 अक्रियायास्तु भोर्देव विद्यायां शास्त्रपारगः ॥
 विदं पशुपत्यस्यै तपो विद्या ययोत्तरम् ।
 पूजनीयानि सर्वेषां विद्यां तेषां मदीयथा ॥
 गुरुवन्दयन् विद्या बुद्धयेन हरीत पा ।
 विद्याया यथते विद्या यजुषो नोऽप्यस्यै ॥
 सः पशुपाञ्च मदीं देवान् मेवदुत्तय काश्च-
 नम् ॥
 न कश्चात्तः इत्येव तन्मोक्षविद्येन यजिन् ।
 शूनिर्त्तं महाभाग विद्यादानं हि वर्जितम् ॥

संज्ञेपात्रं च विस्तारात्तस्या दानफलं श्रेष्ठम् ॥
 श्रीनाडीपत्रके सखे समे पत्रसुसंस्थिते ।
 विचित्रकं विपार्थं च चर्मगां सवटोकते ॥
 रक्तेन अप कण्ठेन मृद्धानावर्द्धतेन च ।
 दृष्टव्यसुवन्धेन एवंविधकृतेन च ॥
 यस्तु द्वादशषाष्टशीं संहितासुपलेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तरत्रये देष्टे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनैव कुर्व्यान्मण्डलकं बुधः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत पञ्च सितरक्तरजादिभिः ॥
 सञ्ज्ञकमयेः पुष्यैर्भूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानं द्वादशेषु शुभविचित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सन्ध्यं शोभां प्रकल्पयेत् ॥
 कन्दकेरुहचन्द्रे च दर्पणैश्चामरैस्तथा ॥
 चण्डिकाकिङ्किणशब्दे च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेदयन्तं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्नवहन्तु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं दृष्टवन्धेन बहं स्वप्नेन बुद्धिमान् ॥
 तस्योक्तं विन्यसेद्देव्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्द्विधना ततः ॥
 निरुदकेस्तथा पुष्यैः कृमिकीटविवर्जितैः ।
 चन्द्रेण सदा तत्र भक्षणा चारु धूनयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुरुष्कागुरुमित्रितम् ।
 दीपमालां तथा चाग्रे नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं मेधान्वितं लेख्यं चोप्यश्वापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्दिशिपालांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपुण्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्रार्णां दक्षिणां तथा ॥
 स्वशक्त्या चैव दातव्या नृपं पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेत्तु स लेखकं धर्मभागकम् ॥
 छन्दोगचण्डतत्त्वज्ञं सतृकविं मधुरस्वरम् ।
 प्रखरं स्मरते ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिघ्नन्तविच्छिन्नेन शस्त्रेण च कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चश्लोकानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 राशौ षाडशं कुर्व्यात् सन्नापेचं प्रकल्पयेत् ॥
 नटपारशरमेष्ट देवाः कथनसम्भवेः ।
 प्रथमे पूजयेत्लोकान्ततः सर्वं विषयंयेत् ॥
 शकान्ते सुमनस्केन विश्रब्धेन दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन स्वर्णं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूर्वां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानन्तु सप्रपञ्चभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभात्तं शुभयज्ञगणलक्षितम् ।
 कारयेत् सन्ततोभद्रं किङ्किणीचरकान्वितम् ॥
 दर्पणैरहोमैश्च चण्डिकाचामरमण्डितम् ।
 नञ्जिन्धुपं मस्तुत्सिष्य सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुरुष्कं गुग्गुलुं पत्रं शर्करामधुमित्रितम् ।
 पुष्ययत् पूजयेत् सन्नां कन्यास्त्रीदिशिपौरात् ॥
 तथा तं पुस्तकं वस्त्रे विन्यसेद्दिशिपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा धित्वा मातरः शोभतां मम ॥
 यस्मैन शक्तं वा शक्तं पुस्तं इति विकल्पयेत् ॥

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुखा विष्णुधर्मपरायणाः ।
 महता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनैः ॥
 प्रधानैर्वापि तन्त्रेयं यस्य देवस्य अंशजम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूर्वां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
 समर्पयेत् प्रणम्येशं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रकृताश्रमे ॥
 तेनैव वर्णते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं मूर्द्धिं समभिसिष्येत् ।
 वरत्रेतु ततः शब्दसुचार्यं जगतस्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्वकाथाः श्रमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादवनाशनः ।
 गृतोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुनमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिलादिष्णुलोकं महीयते ॥
 यावन् तत्पत्रसंख्यानमक्षराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 तदा क्षितिं समायातो देव्या भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसन्ध्ये विद्यां संचायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्यदि ।
 आत्मवित्तारूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशाक्यात् फलमाप्नोति सत्वं सत्वं न संशयः ॥
 स्त्रिया वानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् ॥
 भर्तुर्वागुत्तया दत्तं विधवा वा तसुद्दिशन् ॥
 विद्यार्थिने सदा देयं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 कृत्वा उदकं दीपं यस्मात्तेन विना नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमक्षिपन्तु लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वस्त्रं विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा तत्रमार्गं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति स्ववन्द्यन्तु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दद्यात्समयापि वा ।
 विद्याधारणशीलाय दत्तं भवति राण्यदम् ॥
 अङ्गनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं शहन्तु चैत्रन्तु स्वर्गराण्यफलप्रदाम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्रभावात्तराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया महा नरैः ।
 इह कौन्तिमवाप्नोति गृतो याति परां गतिम् ॥
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाग्यफला-
 ध्यायः ॥ ४ ॥ अथ च ।
 “दशपापीधमा कन्या भूमिदानश्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विश्रियते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानन्तु देहिनाम् ॥
 राजस्यस्यस्यस्य सन्ध्यागच्छस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन प्रत्ययान् ॥
 सर्वश्रेष्ठसमापूर्णा धन्वेरक्षीपशोभनाम् ॥

विप्राय वेदविदुषे महीं दत्त्वा शशियज्ञे ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सद्यसेण सन्ध्यादत्तेन यत् फलम् ।
 तत् फलं संमवाप्नोति पुस्तकस्य प्रदानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जप्त्वाश्रितेरपि ।
 तत् सर्वं नाशयत्याशु विद्यादानेन शो द्विज ॥
 धर्मोपदेशं यः कुर्व्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैष्णवे ।
 कृत्वा धरित्रीं यो दद्यात् उभयोस्तुसमं ॥
 फलम् ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन वाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्द्विधा सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्द्विजैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुने ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदद्यात् जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्मिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न ॥
 विद्यत ॥
 श्रीणि तुल्यप्रदानानि श्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुष्पा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥
 यत्किञ्चित् कार्मिके दत्तं विष्णुसुहृद्य मानवैः ।
 तदक्षयश्च लभते त्वद्दानादिषोषतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् भुक्त्वा याति शिवा-
 लयम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥
 अथ विद्यारम्भदिनानि ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रस्तुमे जनार्दने ।
 यथै प्रतिपदक्षैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशींश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते कावे विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवींश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाश्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं त्रिः पूजयेत् ।
 भद्रकाल्ये नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्त्रानिभ्य एव च ॥
 स्वाहेति षष्ठपुराणीयेन च त्रिः पूजयेत् ॥”
 लिखनविधिमात्रं नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनश्रेष्ठे ।
 लेखयेत् पूष्य देवेशान् रुद्रत्रक्षणाद्देवान् ॥
 पूर्वदिग्दक्षिणे भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तज्ञाज्ञोश्च मञ्जीपत्रावधारये ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।
 “श्रीर्षीपितान् सुसंपूर्णां नमस्त्रीगीगतान
 वसान् ।
 अक्षराण विदित्वेदयस्तु संस्त्रकाः स परः
 स्तुतः ॥

नाधीधीतेत्यनुवृत्तौ मनुः ।

“रुधिरं च सते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
रुधिरस्रवं विना शस्त्रेण चतमात्रेऽपि । दौषि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवन्तलाधोमुखत्वष्टृपौष्ण-
शशिशु च हरिवोधे शुक्रगीवाकवादे ।
उदितवति च जीवे केन्द्रकोशेषु चौष्ये-
रपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ।”
मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञेयभीष्टार्थदायी
कर्तुं क्षात्रिश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
भीष्टारार्थौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायास्नानावपि च सुनयः कीर्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रथेगरोर्धर्मोर्नने तत्स्योर्केऽपीन्द्रद्वितः ।
गुर्वकेन्दुदुशुहौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” ॥
दृष्टव्यतः ।

“प्राहसुखो गुरुदासीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्चं प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।

“खाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।

“संस्कृतेः प्राकृतैर्वाक्यैर्यैः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥”
आदिः अन्यकरणादिः । * । नन्दिपुराणम् ।
“प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्व्यात् यतिविरामणम् ।”
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ * ॥

“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्व्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
लोकः प्रवर्षतां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुचास्तु निरामयः ॥*॥
इति प्रीथ्य यथायातं गन्तव्यं च विभावितैः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षयैः ॥
कथावस्तुप्रवर्णनं नानाव्याख्यानसम्भवेः ।
शुक्तिभिश्च स्तरेद्व्याख्यां चिह्नैश्चापि स्वयंस्तुतैः ।
शयं दिने दिने व्याख्यां शृणुयात्प्रियतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने ।”
स्तुत उवाच ।

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
श्रुतं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न दृढमित्वाद्यते शरीरे
अन्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥” ॥*॥

सिद्धपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेत्सर्वं तस्य विद्या प्रसीदति ।
तत्रसादेन यस्मात् स प्राप्तुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्वासाः ।

“सन्ध्यायां गच्छिते मेघे शाखापिन्तां करोति
यः ।

दत्तादि तस्य मध्यमि वाशुविद्या यशो वलम् ॥”

अधीतस्वार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीत्याधिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कायंश्चा
स्यात् श्रेयसो द्वारमावृणुयात् इति ॥ * ॥
तद्दानं च अध्यापनेन व्याख्या 'विलिख्यार्थेण
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियते ॥ * ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव सतिमान् भवेत् ॥”
दृष्टव्यतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
पारुषापिके तु समये भ्रान्तिः सङ्गायते यतः ॥
धात्राक्षराणि दृष्टानि पत्राखण्डान्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलोऽस्तु ॥”
श्वश्रु । एकलयेनानुपदेशापि द्रोणाचार्य्यो गुरुः
स्तुतः अतो अन्यकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरुण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्य्येऽपि परमात्मास्थितस्तदा ।
इत्यस्त्रे योगमातस्ये परं निश्चयमागतः ॥” ॥*॥
श्रद्धालिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्ग-
स्तुतिभ्यः ॥” * ॥ अङ्गानि च ।

“शिखा कल्पो व्याकरणं कन्दो ष्योतिषमेव च ।
निरुक्तश्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि यद् ॥”
स्तुतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥ * ॥ शिष्यस्य
गुरुषु श्रद्धित्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्यचरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्व्यर्थं यद्दत्त्वा सोऽगृणी भवेत् ॥”
नन्दिपुराणम् ।

“यच्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
विसरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥” ॥*॥

अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः । यथा विद्यया न विरोधित पुनरा-
चार्य्यमुपेत्य चाधयेदिति ॥ * ॥ विष्णुः । यच्च
विद्यामावाच्य तथा जीवित् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्यया परेषां यशो
हन्तीति ॥ * ॥ देवलः ।

“इष्टं दत्तमधीतं यद्दिनश्रुत्वगुकीर्तनात् ।
ज्ञावागुशोचनाभ्याश्च भगतेनो विभिद्यते ॥
तस्मादात्महतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”
अनुकीर्तनं कथनम् । ज्ञावा प्रप्रंसा । अनु-
शोचनं धनययेन पश्चात्तापः । भगतेजः फल-
जनकशक्तिहीनम् । वृथा रचादिप्रयोजनं
विना ॥ * ॥ वैष्णवादिभ्यो भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किञ्च दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थभिच्छता ॥”
इति ष्योतिसत्त्वम् ॥

विद्यापण्यः, } (विद्यया वित्तः । विद्या + “तेन-
विद्यासुषुः, } वित्तसुषुपुचणपौ ।” ५। २ । २६ ।
इति चणप् चणुप् च ।) विद्यया ख्यातः । इति
याकरणम् ॥

विद्यादलः, पुं, भूर्ज्वटचः । इति शब्दमाला ॥
विद्याद्वता, [ञ] चि, (विद्यां ददातीति । दा +
टच् ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—
“अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पश्चैते पितरो वृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यासमो वन्मुर्गास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
विद्यादानं, स्त्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व वृषोत्तम ! ॥
पुण्येऽङ्गि शुभनक्षत्रे मङ्गलं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुण्यप्राकरशोभिते ।

तत्र न्यस्यासनं दिशं दिशगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाय पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् हृन्दोलक्षणापारगान् ॥
लेखयित्वा तु यत्नेन तत्समचं शुभाक्षरैः ।
चन्द्रसूर्योपरागे वा संक्रान्तययनवासरे ॥

पुण्येऽङ्गि तत् सुसंपूष्य वज्राक्षरभूषणैः ।
एतधेनवा युतं रत्नैर्दद्यात् गुणवते ततः ।
शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं श्रुतां गित्वं जगानां नाश्रयन्त्वथ ।
हातुस्तस्माद्भवति फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सर्वंतीर्थानां विधिवद्व्ययनात् तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्पद्दत्तेन यत् फलम् ।
तद्वाचन् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्महामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान्
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं श्रुत्वा ॥
धनभूमिद्विराण्यानां दानेन यद्वाप्यते ।
फलं तत् सकलं दानान् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीप्सुरथायानामेवमेवाहति ध्रुवम् ॥
प्रातरत्यवाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
एधिवीदानगुण्यं स्यात् फलं तस्य दृष्टोत्तम ॥
दानैर्द्योऽपि विभर्त्तागर्गांस्तुधर्मैस्तत्परः ।
द्विगुणं एधिवीदानात् फलं तस्य भयेदृष्टम् ॥
यो नृत्तं पठमानानां करोत्यनुदिनं दृष्टम् ।।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छास्त्रमधीकतेः ।
विदेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः ।

विद्रधिः

च्छन्दात् षतुप्रत्ययेन लिप्यन्तः । (यथा, मेघ-
दूते । ६६ ।

“विद्रुक्षन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिन्नाः
सङ्गीताय प्रद्यतमुरजाः स्निग्धगभीरघोषम् ॥”
पुं. पञ्चतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८।६१ ।

“विद्रुक्षन्तान् पञ्चतः श्रीमानायतः श्रतयोज-
नम् ।

विद्रुतां यत्र सम्पाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ॥”
विद्रुम्बाला, स्त्री, अष्टाचरपादच्छन्दोविशेषः ।
यथा । “मो मो गो गो विद्रुम्बाला ।”

“वाधो वक्षी विद्रुम्बाला वर्धश्रेणी प्राक्रश्चापः ।
यस्मिन्नास्तां तापोच्छ्रितैः गोमध्यस्थः कृष्णा-
भोदः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

अपि च ।
“सर्वं वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देवैर्देः ।
विद्रुदृष्टैर्वीणावाणि । आख्याता वा विद्रु-
म्बाला ॥”
इति श्रुतबोधः ॥

इति श्रुतबोधः ॥

विद्रुम्बाली, [न] पुं, राक्षसविशेषः । यथा ।
विद्रुम्बाली गाम कश्चिद्राक्षो माक्षेचरः तस्मै
रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं ततोऽर्कस्य पृष्ठतो
भ्रमन् विमानदीप्या रात्रिं विकीपितवान्
ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं
पातितं तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादकं पराद्र-
वत् ततो रुद्रस्य क्रूरया दृष्ट्या दन्द्यमानः
पतन् वाराणस्यां पतितो सोलाकनाम्ना
विख्यातः । इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुषेण इति विश्रुतः ।
च विद्रुम्बालिना सार्द्धं अयुधत महाकपिः ॥”
इति रामायणे युद्धकाण्डे ४३ सर्गः ॥

विद्रुं, स्त्री, हिद्रुम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद्रधिः, पुं, रोगविशेषः । तपस्यायः । विदरश्मम्
छद्ग्रन्थिः ३ छद्ग्रन्थः ४ । इति राजनिघण्टुः ॥
तत्र विद्रधेः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षण-
माह ।

“त्वप्रक्तमांघ्रेशांघि प्रदुष्यास्त्रिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोचं शनैर्घोरं जनयन्त्यश्रिता भृशम् ॥
महामूलं रक्षावन्तं हतं वाप्यथवायतम् ।

य विद्रधिरिति खातो विज्ञेयः घड्विषधश्च सः ॥”
अधिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणान्द्वय-
शोषादिद्रधैर्देशार्थम् । यतो ग्रन्थशोषे दोषा-
रामस्त्रिसमाश्रयनियमो नास्ति । घोरं तत्र-
शोषादाख्यम् । आयतं शीघ्रम् ॥ ७ ॥ घड्वि-
षधत्वं विदुषोति ।

“पृथग्दोषैः समक्षैश्च क्षतेनाप्यखला तथा ।
वक्ष्यामि हि तेषाम्बु लक्षणं संप्रपश्यते ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“कृष्णोऽरुणो वा पिपस्ते शशमयर्षवेद्वः ।
त्रिभोज्याप्रपाकश्च विद्रधिस्यात्तस्यभावः ॥”
विषमो भृशं अयमल्पः पक्षं मद्यात् । पिप-
-

विद्रधिः

त्यानप्रपाकः । चित्रौ नानाविधौ उद्गमप्रपाकौ
यस्य सः ॥३॥ पौत्तिकमाह ।

“पक्षोऽुम्बरसिद्धाशः श्यावो वा च्वरहाहवान् ।
त्रिभोज्यानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥”
शैथिलिकमाह ।

“श्रावसदृशः पाण्डुः शीतस्निग्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्यानप्रपाकश्च विद्रधिः श्लेष्मसम्भवः ।
तनुपीतसितास्त्रेषामासावाः क्रमशो मताः ॥”
सान्निपातिकमाह ।

“नानावर्णरजः स्यावो घाटालो विषमो महान् ।
विषमं पथ्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥”
नाना अनेकविधाः । वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः ।
रजः तोददाहकृष्णादिरूपाः । सावाः तनु-
पीतसिता यस्य । घाटालः घाटा शकाटिका-
स्यास्ति इति घाटालः । अत्युच्छ्रिताय इत्यर्थः ।

विषमः निम्नोद्गतः । विषमं पथ्यते चापि
चिराचिरगभीरोत्तानोर्जाहमेदेन विषमं यथा
स्यात्तथा पथ्यते ॥ ३ ॥ अभिघातजस्यागन्तोः
संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“तैस्त्रैर्भावैरभिहिते क्षते वापथ्यकारिणः ।

क्षतोष्णा वायुविस्तृतः धरत्तं पित्तमौरयेत् ॥
च्वरसृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिगः ।
आगन्तुविद्रधिर्ज्ञेयं पित्तविद्रधिलक्षणः ॥”

तैस्त्रैर्भावैः काष्ठलोपपाषाणादिभिर्हते यथा
रक्तसावो न भवति तथाभिहिते क्षते क्षते वा ।
अथवा खड्गगुल्फादिभिः क्षते यथा रक्तसावो
भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्णा अत्र क्षतशब्देन
क्षतमात्रसुप्यते । तेनाभिहितक्षतयोरप्युष्णवायु-
विस्तृतः । अभिहितः अभिघातात् क्षते रक्त-
क्षयात् कुपितेन वायुना प्रवृत्तः ईरयेत् कोप-
येत् ॥३॥ रक्तजमाह ।

“कृष्णस्फोटारुतः श्यावस्त्रीप्रदाहरजाच्वरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥”
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-
न्तरान् विद्रधीनाह ।

“आभ्यन्तरानतस्तूर्द्धं विद्रधीन् परिचक्षते ।
गुब्बसात्पिरहाभ्रशुष्कशाकाद्रभोजनात् ॥

अतिसह्यैथयायामवेगाघातविदाहभिः ।
पृथक् सन्भूय वा दोषाः क्षुपिता गुल्मरूपि-
यम् ॥

वल्मीकवत् सत्तमहमन्तः कुब्बन्ति विद्रधिम् ।
गुदे वस्त्रिसुखे नाभ्यां कुक्षौ वक्ष्यन्तोक्षया ॥
युक्षयोः प्रीष्टि यक्षति हृदि वा स्त्रीणि वाप्यथ ।
येषां चिद्भानि जानीवात् वासुविद्रधिलक्षणेः ।

सन्भूय वा मिलित्वा वा सत्तमहं तदुद्गतम् ॥”
त्यानविशेषेण रूपविशेषमाह ।
“गुदे वातनिरोधस्तु वस्त्रौ कृष्णाल्पमृत्ता ।
नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥

कटीपृष्ठग्रहक्षीमो वक्ष्योत्ते च विद्रधौ ।
युक्षयोः मार्शचंकोचः प्रीष्टः श्वात्निरोधनम् ॥
सन्धाप्रग्रहक्षीमो हृदि कासश्च जायते ।
श्यावो यक्षति हिक्का च स्त्रीणि वेपीयते पयः ॥”

श्यावो यक्षति हिक्का च स्त्रीणि वेपीयते पयः ॥”

विद्रधिः

सावमार्गमाह ।

“नामेरुपरिजाः पक्का यान्त्यर्हमिनरे त्वधः ।
अधः सुतेषु जीवेच्च सुतेषुर्हं न जीवति ॥”

नामेरुपरिजा युक्तादिजाताः । यान्ति स्रवन्ति
ऊर्हसुखान् । इतरे वक्ष्यादिजाः । अधः
गुहात् । नाभिजस्तुभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा
च हारीतः ।

“ऊर्हप्रभिन्नेषु सुखान्नराणां
प्रवर्जतेऽश्वकुक्षितो हि पूयः ।
अधःप्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्-
द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्रिह नाभिजेयु ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।

“अधःसुतेषु जीवेत्तु सुतेषुर्हं न जीवति ।
हृन्नाभिवस्त्रिपर्याये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥”

हृन्नाभिवस्त्रिपर्याये श्रीहृन्कोमादिजातेषु ।
वाह्यतः शस्त्रवैद्यथापारेण भिन्नेषु पुरुषः
कदाचित् जीवेत् । इतरेषु हृन्नाभिवस्त्रिजेषु
तथा भिन्नेषु न जीवेत् । हृदादीनां मर्मत्वात् ।
अतएव भोजः ।

“असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्षोऽपक्वश्च विद्रधिः ।
सन्निपातोऽप्यतोऽप्येवं पक्व एव हि वस्त्रिजः ॥
हृन्ना नामेरुभोजश्च साध्या मर्मसमीपतः ।
अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्या गोपरि नाभितः ॥

आभानं वह्नियन्द्ं हृदि हिक्काटभानितम् ।
रजाग्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयन्नरम् ॥”
वाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह ।

“साध्या विद्रधयः पक्ष विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।
आमं पक्षं विद्रग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥”
शोथवत् वक्ष्यमाणग्रन्थशोथवत् ॥ ७ ॥

अथ विद्रधेचिकित्सा ।
“जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नपि विद्रधौ ।
खटुब्बिरेको लब्धं खेदः पित्तोत्तरं विना ॥
अपक्वविद्रधौ युष्माद्दृग्गणशोथवदौघधम् ।
वातप्रवृत्तकल्केष्वा वसाते लघुतान्तिः ॥

सुखोष्णो वहलो लेपः प्रयोष्यो वातविद्रधौ ।
यवगोधूमसुतेषु पिष्टेराप्येन लेपयेत् ॥
विषीयते क्षणेनैव त्र्यविपकस्तु विद्रधिः ।
पैत्तिकं विद्रधिं वैद्यः प्रदिश्यात् सर्पिषा युतेः ।

पयस्योशीरमधुकचन्दनेर्दुग्धपेषितैः ॥
पयस्यानेकार्पत्वात् अत्र चीरकाकोली गुणा-
धिवयात् । तस्या अजामि अश्वगन्धा आद्या ।
“पशुवल्कलकल्केन हृतमिन्नेषु लेपयेत् ।
पिष्टेष्वा त्रिफलाकार्षं पिष्टकल्काद्यवयुतम् ॥
दृष्टिकाचिकतालोऽरुकीटैर्गोश्लता सह ।
मूत्रैः सुखोष्णैर्लेपेन खेदेयेत् क्षुद्रविद्रधिम् ॥
दृशन्तुकीकषायेत् सक्तेन हृतेन च ।
शोचं व्रजं वा कौक्षेन सन्भूयं परिषेचयेत् ॥
पित्तविद्रधिवत् सन्धाः क्रिया निरवयेषतः ।
विद्रधौ क्षुण्णः कुम्भान् रक्षास्तु निमित्तयोः ॥
रक्तचन्दनमक्षिष्टाविश्रामसुकमेरिक्तैः ।
शीरेय विद्रधौ लेपो रक्ताङ्गस्तु निमित्तके ॥

विद्रुमः

विद्वेष

विद्वेषी

हृणागानी विभ्राला च धामार्गवफलं तथा ।
पीतं ह्येतं निहन्त्यान् विद्रधीन् कोष्ठसम्भवान् ॥”
धामार्गवफलं कोषातकीफलम् ।
“श्वेतवर्णभुवो नृलं नृलं वरुणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तर्विद्रधिहृत् परम् ॥
गायत्रीत्रिफलानिभक्तुका मधुकं समम् ।
त्रिदन्तुलोलम्भलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक्
पृथक् ॥
महारात्रिसुषुप्तान् दद्यात् एष काथो वृताञ्जयेत् ।
विद्रधिगुल्मवीसर्पदाहमोहज्वरामहः ।
ट्प्लूच्छीच्छर्दिहृद्रोगपित्ताखकुष्ठकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“श्रुगुन्धलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण मालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हृन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥
श्रीभाञ्जनकनियूहो हिहृद्यैस्त्ववसंशुतः ।
हृन्त्यन्तर्विद्रधिं जन्तोः प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥”
निर्युहः काथः । इति विद्रध्यधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
विद्रधिनाशनः, पुं, (विद्रधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + ल्युः ।) श्रीभाञ्जन-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विद्रवः, पुं, (विद्रवणमिति । वि + ड + “ऋदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तैः शरैस्त्व सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ॥”)
वृद्धिः । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥ गिन्दा । इति
शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति केचित् ॥
(विनाशः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ३४ । १११ ।
“भौमे कुमारवलपति-
सैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्रभयम् ॥”)
विद्रावः, पुं, विद्रवः । विपूर्वस्य षोडशप्रत्ययेन
निय्यन्नः ॥
विद्रावितं, त्रि, (वि + ड + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—
“विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराभयात् ॥”
इति श्रीभागवते वाण्युद्धम् ॥
विद्रवः, त्रि, (वि + ड + क्तः ।) प्रापद्रवीभाव-
वृत्तादिः । नत्यन्मायः । विलीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । ४४ ।
“विद्रवक्रतुष्टमानुसारिणं
येन वाणमसृजत् वृषध्वजः ॥”
पीडितः । यथा, मनुः । ७ । ३ ।
“वराचके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भवान् ।
रक्षार्थमेव सर्वस्य रावानमदन्तु प्रभुः ॥”)
विद्रमः, पुं, (विशिष्टो द्रुमः । यथा, विशिष्टो
द्रुवोऽस्त्वस्येति । “द्रुव्यानां मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारः । ६ । १७ ।
“साम्भ्रततो विद्रमरागताम्नाः
सपत्नवं पुष्यचयं दधानाः ।
कर्मन्वशोका हृदयं मशोकं
भिरौष्यमाया नवयौवनानाम् ॥”)

रत्नवृक्षः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।
“तवाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत् सद्यसोऽन्निवेगात् ।
ऊर्ध्वान्पुरप्रोतसुखं कथञ्चिन्
क्रीशाद्पक्रामति शङ्खयूथम् ॥”)
विद्रुमलता, स्त्री, (विद्रुम इव लता ।) नलीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
विद्रुमलतिका, स्त्री, (विद्रुमलता । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विद्रुलक्ष्यः, त्रि, (विद्रुस् + कल्पः ।) ईषदूनी
विद्वान् । इति सुगन्धवोधयाकरणम् ॥
विद्रुत्तमः, त्रि, (विद्रुस् + तमः ।) अयमेषामति-
शयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥
विद्रुत्तरः, त्रि, (विद्रुस् + तरः ।) अयमनयोरति-
शयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥
विद्रुदेशीयः, त्रि, (ईषदूनी विद्वान् । विद्रुस् +
देशीयर् ।) विद्रुलक्ष्यः । इति व्याकरणम् ॥
विद्रुदेश्यः, त्रि, (ईषदूनी विद्वान् । विद्रुस् +
देश्यः ।) विद्रुलक्ष्यः । इति सुगन्धवोधयाकर-
णम् ॥
विद्वान्, [सु] त्रि, (विधीति । विद् + श्रट् । “विदेः
श्रतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति श्रतुर्वसुरादेशः ।)
व्यात्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।
“ब्राह्मणेषु तु विदांसो विद्वान्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)
विद्वियः, पुं, (विश्लेषणं द्वेष्येति । वि + द्विष् +
इगुपधेति कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, त्रि ।
विपूर्वकद्विधातोः कप्रत्ययेन निय्यन्नः ॥
विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + षन् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥
अनुशयः ४ द्वेषः ५ सतुच्छयः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आर्यावचमश्रवाम् । ६०२ ।
“सुभग स्वभवनभित्तौ भवता संमर्द्य पीडिता
सुतवुः ।
सा पीडयैव जीवति दधती वेद्येषु विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, त्रि, विद्वेषा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्वेष्येति विपूर्वकद्विधातोर्कण् (खुल्ल)
प्रत्ययेन निय्यन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।
“न मित्रभुङ्ने कृतिकः कृतघ्नः
शठोऽवृणुधर्मविद्वेषकश्च ॥”)
विद्वेषणं, स्त्री, विद्वेषः । विपूर्वकद्विधातोर्नट्
(ल्युट्) प्रत्ययेन निय्यन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।
“विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्वन्तः पार्थिव याच्यमानः ।
तत्त्वां पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्याद्भवान् ददितश्च मेऽद्य ॥”)

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—
“सूर्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमान् ।
ऋतवः स्युस्सन्ताया अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तश्रीश्रवणांश्च शरद्विमन्तश्रीशराः ।
हेमन्तः श्रान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
श्रीशरः स्तम्भने त्रयो विद्वेषे श्रीश्र ईरितः ।
पौर्णमासी मन्मभारुयुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वोऽङ्गि मथाङ्गे विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
श्रान्तिपुष्टौ दिनस्थान्ते सन्त्याकाले च मारयन् ॥
कुर्व्याच्च स्तम्भनं कार्यं ह्य्यं च वृश्चिकोदये ।
द्वयोच्चाटादिकं कर्म कुलीरे वा तुलोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जलं श्रान्तिविधौ शूलं वश्ये वद्विरुदीरितः ।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे थोम कीर्त्ति-
तम् ॥”
द्विरुनियममाह ।
“यान्ये रक्षसि विद्वेषं श्रान्तिं वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।
“विद्वेषोच्चाटनं वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥”
अथ विद्वेषणं वक्ष्ये मिथो विद्वेषणं रिपोः ।
करणीयं महेशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥
अन्योन्ययुद्धसंरम्भरुपितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोड्डीनधूलिमादाय ताधकः ॥
धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनारभिचायते ॥ * ॥
परस्परं रिपोर्वैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेण समालिखितम् ॥
यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्वेषश्च परस्परम् ।
रक्तं महिषाश्वेन प्रसृष्टानवस्त्रके लिखितम् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपत्रेण लेखितम् ।
वेष्टयेत् द्विजचाखालकेऽग्रेऽरेकतरेऽस्ततः ॥
गर्ते आमशरावन्तु पिष्टकाननमध्यतः ।
षट्कोणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्त्रानां प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय प्रसृष्टान-
वासिने असुकासुकयोर्विद्वेषं कुरु कुरु सुर-
सुर हूँ हूँ फट् ।
एतन्मन्त्रं लिखितत्र विद्वेषो जायते भुवम् ॥”
इति षट्कर्मदीपिका ॥
(विश्लेषणं द्वेष्येति । वि + द्विष् + ल्युः । विद्वे-
षके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।
“नास्ति-वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।
“ब्राह्मणानां परीवादी मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणेः पूजितेर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)
विद्वेष(पि)स्त्री, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषणी तु या कन्या भृङ्गुटीकृटिलानना ।
तस्या द्वौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”
इति माकण्डेयपुराणे दुःसहस्रशोत्पत्तिः ॥
विद्वेषी, [नृ] त्रि, (विश्लेषणं द्वेष्येति । वि + द्विष् +
णिनिः ।) यथा, विद्वेषशब्दादस्यर्थे दन्प्रत्य-
येन निय्यन्नः । विद्वेषविश्रुट् । वैरी । (यथा,

विधवा

सहाभारत । १३ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविदेषिणो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”
 विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट्) विधिविधानम् । प्र, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विकरणेऽप्ययम् ।
 विधितच्छ्रित्तौ विधे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 विधः, पुं, (विध्यते क्रियते इति । विध+घञर्थे
 कः ।) विमानम् । हृद्यन्नम् । प्रकारः । वेध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतदृतरभसानुयौ ॥
 विधवनं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोर्भावे अणट्
 (ल्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) न्यत-
 भर्तृका । तत्पर्यायः । विन्धस्ता २ । इत्यमरः ॥
 जालिका ३ रखा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १०।४०।२।
 “को वां श्रयुत्रा विधवेव देवरं
 मयं न योषा कृणुते सधस्य आ ॥”)
 तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
 “नृतेभर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहयं वा इति ॥”
 ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “ताम्बूलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अभ्यङ्गनं आर्तुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतः ।
 “एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 पर्यङ्कशाधिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भक्तुः कुशतिलोदकैः ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-
 जातः ॥
 “वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामघटं सुहृः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्नष्कामिनी सदा ।
 एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥
 न भक्ते दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतेलकम् ।
 सजश्च चन्दनञ्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥
 त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्नानत्रयं नादाययं स्मरेत् ।
 नारायणस्य सेवाञ्च कुरुते नित्यमेव च ॥
 तन्नामोच्चारणं शश्वत् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
 पुत्रतुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्मतः ॥
 मिष्टान्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्व्याद्विभवं व्रजम् ।
 एकादश्यां न भोक्तव्यं क्षणजन्माष्टमीदिने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याश्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अधोरायाश्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 भ्रष्टद्रव्यं परित्याज्यं भुञ्जते परमेव च ।
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सव्याधिनाश्च गोमांसं सुरातुल्यं शृतौ शृतम् ॥
 रक्तशार्कं मसूरञ्च जबीरं पण्यमेव च ।

विधवा

अलापुर्वत्तलाकारावर्जनीया च तैरपि ॥
 पर्यङ्कशाधिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
 यान आरोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न कुर्व्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
 केशवेणीजटासूत्रं तत्तुल्यं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 सुखञ्च परंपुसाञ्च यात्रा नृत्यं महोत्सवम् ॥
 नर्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥
 (विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न
 तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत् विशेषतो विचा-
 रेण ग्रन्थविस्तृतिर्भवेदतस्तद्गीतः केवलं कति-
 ययानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीभिर्विचारणीयानीति ॥ तत्र यात्रवल्काः ।
 “अविष्णुतत्रक्षत्र्यो लक्षय्यां स्त्रियसुदहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
 परिगृहीताम् ॥ याचः । २ । ३ ।
 “सवर्णामसमानार्थाममाहपितृगोत्रजाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गीतमः । ४ । १ ।
 “गृहस्थः सट्शीं भार्यां विन्देत्तानन्यपूर्वि-
 काम् ॥”
 वशिष्ठः । ८ । १ ।
 “गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः
 स्नात्वा असमानार्थां असृष्टमैथुनां भार्यां
 विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभाटकां शुभाम् ।
 सर्वावयवसम्पन्नां सुवृत्तासुहृद्देवराः ॥”
 पारस्करगृह्यसूत्रम् ।
 “अग्निसुप्रधाय कुमार्थाः पाणिं गृह्णीयात्
 त्रिषु त्रिपुत्ररादिषु ॥”
 कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”
 इत्यादि दायभागटीकायां आचार्यचूडा-
 मणियः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ।”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनुप्रासेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या वीधकतया अस्तुल्यत्वप्रसक्तेः तद्रूपे-
 यैव कन्यापदस्य शक्तेः ।” इति श्रीहृष्यातर्का-
 लङ्कारः । पूर्वोक्तेष्वचनेः कुमारीणामेव परि-
 खये विवाहशब्दवाच्यत्वं नतूटानाम् ॥
 मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
 “यसौ दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वाहुमते पितुः ।
 तं श्रूयते जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥
 भङ्गलार्थं स्वस्वयनं यन्नस्तासां प्रजापतेः ।
 प्रयुञ्जते विवाहेषु प्रदानं साम्बकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०—१६३ ।
 “नृते भर्तारि चास्त्री स्त्री ब्रह्मचर्यं यदस्तिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यप्यपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
 अपत्यलोभात् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 सेहनिन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च ह्यीयते ॥
 नान्योत्तमा प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिग्रहे ।

विधवा

न द्वितीयञ्च साध्वीनां कचिद्वर्त्तोपदिश्यते ॥
 पतिं हित्वापहृत्य स्वसुतुष्टयं या निवेद्यते ।
 निन्द्यैव सा भवेत्सोके परपूर्वैति चोच्यते ॥”
 लघुहारीतः ।
 “स्वगोचाद् भ्रस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्मथा तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सप्तदशो निपतति सहात्कन्या प्रदीयते ।
 सप्तदाहुर्ददानीति चोच्येतानि सतां सप्तत् ॥”
 तत्रैव । ५६—६५ ।
 “देवराहा सपिण्डाहा स्त्रिया सन्वक्नियुक्तया ।
 प्रजेभिराधिगन्तया सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
 एकसुतुपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिष्टं नियोगार्थं पश्यतो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्लृते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च सुधावच्च वर्त्तयार्ता परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयान्ता कामतः ।
 ताभूमौ पतितौ स्यातां सुधाग-गुरुतल्पगौ ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्तया द्विजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुक्ताना धर्मं हन्युः सना-
 तनम् ॥
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्तयते कचित् ।
 न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं कचित् ॥”
 “न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लूकः ॥
 तत्रैव । ६८—७० ।
 “ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रिये कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन नजो विन्देत् देवरः ॥
 यथाविधभिगम्येनां शुकवल्कां शुचिन्नताम् ।
 मिथोभवेदाप्रसवात् सद्यत् सद्यतादृती ॥”
 “आगर्भग्रहणात् सद्यद्गमनोपदेशाच्च यस्मै
 वाग्दत्ता तस्त्रैवापत्यं भवति ॥” इति कुल्लूक-
 भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
 “न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उन्मत्तं पतितं स्त्रीवमवीजं पापरोगिणम् ।
 न त्वागोऽस्ति दिवन्त्याश्च नच दायपवर्त्तनम् ॥”
 तत्रैव । ६७ ।
 “कन्यायां दत्तमुक्तायां स्त्रियते यदिमुक्त्वाः ।
 देवराय प्रदातया यदि कन्यासुमन्यते ॥”
 आन्वलायनगृह्यसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
 तामुत्पापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्तेवासी
 जरहासः । उदीर्यनान्यभि जीवलोकम् ॥
 अथ पत्नीसुत्पापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
 स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
 पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः

विधवा

कथात् । अन्तेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्यं कृत्वा वृद्धो भूत् स वा ॥ ७ ॥ पराशरः ।
४ । २५—२६ ।

“अष्टिभ्राता यदा तिष्ठेत् आधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञानस्तु कुर्वीत शूद्रस्य वचनं यथा ॥
नष्टे ऋते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्त्रापनुसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
पराशरः । १० । २५—३७ ।

“वन्द्यादिषु या भुक्ता हत्वा वहावलाद्-
भयात् ।

हत्वा सान्तपनं हृच्छं शुभ्येत् पराशरी-
व्रवीत् ॥

सङ्गुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्माभिः ।
प्राजापत्येन शुद्धेत् ऋतुप्रसवखेन तु ॥

पतत्यहं शरीरस्य यस्य भाग्या सुरां पिबेत् ।
पनिताहं शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

गायत्रीं जपमानस्तु हृच्छं सान्तपनश्चरेत् ।
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥

एकरात्रोपवासश्च हृच्छं सान्तपनं स्मृतम् ।
जारेण जनवेद्गर्भं गतं त्यक्तं ऋते पतौ ॥

तां त्यजेदपरे रात्रे पतितां पापकारिणीम् ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥

सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
कामान्बोधाद् यदा गच्छेत् त्यक्त्वा वन्धुं सुतान्

पतिम् ॥

सा तु नष्टा परे लोके मातृषु विधेयतः ।
दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नशुभता तथा ।
भर्ता चैव चरेत्कच्छं हृच्छं चैव वान्धवाः ॥

तेषां भुक्ता च पीत्वा न अहोरात्रेण शुध्यति ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेत्सुतान् गोत्रिणः ।
पुंसो यदि शृष्टं गच्छेत् तदशुद्धं शृष्टं भवेत् ॥

पितृमातृशृष्टं यस्य जारस्यैव तु तद्दृष्टम् ।
उल्लिख्य तद्दृष्टं पञ्चान् पञ्चमयेन शुद्धयति ॥”

दृष्टमारदीयम् । उद्वाहत्तत्त्वे ।

“सद्गुणान्नास्त्रोकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णास्तु कन्यासुपयमस्तथा ॥

देवरेण सुतोत्पत्तिर्भ्रुपर्के पशोर्बन्धः ।
मांसदानं तथा आह्वे वानप्रस्थान्मस्तथा ॥

दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमाग धर्मान् कलिद्युगे वर्ष्मणानाहुर्मनीषिणः ॥”

“इमाद्रिपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
“दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कमण्डलीः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्हता कन्या प्रदीयते ॥
कन्यानामसवर्णाणां विवाहश्च द्विजानिभिः ।
आततायिद्विजाग्र्यायां धर्मयुद्धे निष्टं सगम् ॥
यानप्रस्थान्मस्यापि प्रवेष्टो विधिदेशतः ।
उत्तस्त्राध्यायसाक्षेपमन्त्रवृत्तचनन्तथा ॥
प्रायश्चित्तविधानश्च विप्रानां सरयान्तकम् ।

विधवा

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्बन्धः ॥
दत्तोरसेतरेशान् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्राहुं शौरिणाम् ॥
भोष्यामना गृहस्थस्य तीर्थसेवानिदूरतः ।

ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्तादिक्रियापि च ॥
श्वनिमरणश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।

एतानि लोकगुणार्थं कवेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्तितानि कर्माणि यवस्थापूर्वकं बुधैः ।

समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ॥”
याज्ञवल्करः । १ । ६५ ।

“सङ्गु प्रदीयते कन्या हरंस्तं चौरदण्डभाक् ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चेद्हर आश्लेत् ॥”

गीतमः ।
“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”

वशिष्ठः ।
“कुलशीलविहीनस्य घण्टादिपतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वैशधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥”
वशिष्ठः उद्वाहत्तत्त्वे ।

“अङ्घ्रिर्वाचा प्रदत्तायां त्रिवेतोर्द्धं वरो यदि ।
नच मन्त्रोपनीता स्यान् कुमारी पितुरेव सा ॥”

उद्वाहत्तत्त्वे । यमः ।
“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारान् पतितं सप्तमे पदे ॥”

उद्वाहत्तत्त्वे कात्यायनः ।
“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनृष्यान्तु तत्र वै ।
वरागमश्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥”

नान्योत्पन्ना प्रजास्तोह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्गर्तोपदिश्यते ॥

यमिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
श्रद्धान्तराणि प्राप्नोति पापरोगे च पीयते ॥”

नारदसंहिता ।
“अन्नातदोषेणोढाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
वन्धुभिः सा नियोक्तया निबन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥

नष्टे ऋते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्त्रापनुसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत् ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥

वचन्या षट् समाश्लिष्टेत् अप्रसूता समा-
श्रयेत् ॥

वैश्या प्रसूता चत्वारि हे वर्षे इतरा वसेत् ॥
न शूद्रायाः स्तः कालः एष प्रोषितयोधि-

ताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥
अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एष दोषो न विद्यते ॥”

श्रुवेदे । १० । ४० । २ ।
“को वां शयुजा विधवेव देवरम् ॥”

“तत्र दृष्टान्तं दर्शयति शयुजा शयने विधवेव
यथा ऋतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरं अभि-
सूत्रीकरोति ।” “तथाच यास्तुः क्वचिद्ब्राह्मि-
भवधः क्व दिवा काभिप्राप्तिं कुरुधः क्व वचधः
को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
नाह्वा विधातृनाहेति चर्म्मिप्ररा अपिवा धव
इति मनुष्यनाम तद्वियोगादिधवा देवरो
दोषनिकर्मा मर्थो मनुष्यो मरणधर्मा योषा
यौतेराकुरुते सहस्थाने इति ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥

एतेन पूर्वोक्त्विखितप्रमाणपद्यालोचनेन एतन्
प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ जैत्र-
जादिपुत्रवत् नाम्थेव । नष्टेऽपि इत्यादि वचने
अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिश्रुत्स्य पालका-
र्थत्वं वाग्दानपदार्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
मित्यादिवचने दत्ताश्रुत्स्य वाग्दत्तापरार्थत्वश्च
एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ॥)

विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ यथा, तैत्ति-
रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।

“तस्मात् यथा कथा च विधया वदन्तं प्राप्नु-
यान् ॥”

ऋद्धिः । गजाम् । धेतनम् । इति मेदिनी-
श्रुत्तरत्नावली ॥ कर्म । इति हेमचन्द्रः ॥
वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (व्यापः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ७ ।

“सजूर्वतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः ।”
“विधाभिर्या त्वं सजूरमि विदधति स्त्रजन्ति जग-
दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा
अङ्घ्रिर्दं सर्वं विदधतमिति श्रुतेः । अप एव
ससर्जादौ इति स्मृतेश्च ।” इति तद्वाच्ये मही-
धरः ॥)

विधाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । इत्युणादिकोषः ॥
विधाता, [ऋ] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
लृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।

“अविज्ञाना सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्ष्यः ॥”
“विशेषेण शेषदिग्गजभू भूधरात् समस्तभूतानि
च दधातीति विधाता ।” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ * ॥ महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०४ ।

“उपसृष्टश्च विधाता च मान्याता भूतभावनः ॥”
कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ ॥ मदिना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रुगुनिपुत्रः । तस्य
भाग्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राणः ।
तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति श्रीभाग-
वतमतम् ॥ * ॥ विधातुर्विचित्रा गतिर्यथा,—
कंस उवाच ।

“दृष्टेन पर्वतं हस्तं शक्नो धाता च दधतः ।
कीटेन विंशष्टादूर्कं मशकेन गर्जं तथा ॥
शिशुना च महावीरं महान्तं सुद्रजन्तुभिः ।
भूषिकेय च साक्षारं मण्डकेन भुजङ्गमम् ॥
एतं जन्तुं जनकं भस्मयिष्ये च भस्मकम् ।
यद्दिना च जलं नष्टं वसिष्ठं शृष्कलयेन च ॥
पीताः सप्त सप्तद्राक्ष द्विजेनेकेन जङ्गना ।

धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीशृण्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

भलन्दन उवाच ।

“सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साधो ब्रजाधिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कस्य पत्नी कस्या वा वरः को वा सवाधनः ॥
कर्मानुरूपफलदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं हतं कर्म तदभीष्टं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अग्न्या निष्कलं सर्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
वृषभाशुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतैव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीशृण्णजन्मखण्डे १७ अः ॥ ३३ ॥
अन्यत्र ।

“त्यागे दोषः कासुकीनां प्रापभाक् पापभाक्
शुची ।
ब्रह्मा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
त्यागे दोषस्तत् कदाचिद्ब्राह्मणं त्यक्तयोवि-
ताम् ॥” ॥

अपरश्च ।

“स्वाम्भदुःखेन दुःखार्त्तो यो यं श्रपति निश्चितम् ।
तं श्रापं खण्डितुं शक्तो न विधाता जगन्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीशृण्णजन्मखण्डे २० अः ॥ ३३ ॥
अथै जगतां पतिर्यथा,—

“हौ धाता च विधाता च पौराण्यौ जगतां
पती ।
द्वौ शास्त्रारौ त्रिलोकेऽसिद् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति बृह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(चि, मेघावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
विहितकर्माशुछाता । यथा, मनुः । ११ । ३५ ॥

“विधाता प्रासिता वक्ता मेघी ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाशुशक्तं ब्रूयान् न श्रुत्वां गिरमीरयेत् ॥”
सृष्टा । सर्वधर्मधः । यथा, रघुः । १ । ७० ।

“तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहादन्धमाश्रमपादपम् ॥”

अनपिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“सर्वं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चकार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातुर्प्रत्यये भूत्वत्परिचयः ।)
नारदसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विधाताः, [स्] पुं, (विधातुराशुञ्जोवित-
कालपरिमाणं यन्नात् । स्वयंक्रियां विना पत्न-
रादिज्ञानाद्यभवादेपास्य तथात्वम् ।) स्वयं ।
यथा,—

“वेददानो विधातायुर्द्विषवलो दिवाकरः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्त्री, ब्रह्मणे उच्यते । तद्वयथा । चतुर्हंश-
मन्वभारे वंशः एकं दिनं भवति । तस्मिन्व-
मानेनेकः कल्पस्तिशतकल्पे ब्रह्मण एको
मासो भवति । एतादृशो द्वादशमासे ब्रह्मणः

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षा यतीताः । एकपञ्चाशदा-
रम्भेऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि यतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्षते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

विधानी, स्त्री, (वि + धा + ङच् । डीप् ।) पिप्पली ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—

“गतास्त्रानां बाहुप्रकरकृतकाष्ठीपरिलस-
वितम्बां दिग्बन्धां त्रिभुवनविधानीं त्रिनयनाम् ।
शशशानस्ये तस्यै शवहृदि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रसारे कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

विधानं, स्त्री, (वि + धा + ल्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदात्तं यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)

करणम् । इति नानार्थविधिप्रशब्दटीकायां

भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्वरेण सृष्टृणीयशोभं
न चेदिदं हन्मयो जयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्रः
पशुः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥”)

करिकवलः । इति हारावली ॥ १२६१ ॥ (वेदादि-
शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।

“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य काव्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ! ॥”

नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखस्तनोयोर्यस्यैस्त्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यस्य पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥”)

विधानकं, स्त्री, यथा । इति शब्दरत्नावली ॥
(विधिः । यथा, कथाचरित्नागरे । १२६ । १८० ।

“तत्सुष्टो भदन्तोऽसौ तस्मायादिव्यशर्मणे ।
ददौ सुलोचनामन्त्रमर्थितं चविधानकम् ॥”)

विधानवेत्तरी, त्रि ।

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गौ + टक् ।)
पश्चितः । इति शब्दरत्नावली ॥

विधायकः, त्रि, विपूर्वधातुर्धातोर्षक(खुक्)प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।

“च विहारस्य निर्माता जुष्को जुष्कपुरस्य यः ।
अयस्मानिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”)

विधिनामकः ॥

विधायी, [न्] चि, विधानकर्ता । विपूर्वधातु-
धातोर्षक(खुक्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
चरित्नागरे । ४२ । ११३ ।

“भार्याश्च कात्यायनद्वारां तादृक्कार्यविधा-
यिनीम् ।
भूयसे च निश्चयेप भावां तां पुत्रघातिनीम् ॥”)

विधायं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधातोर्षक(खुक्)प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विश्वमिति । विध
विधाने + “रघुपधात् कित् ।” उणा० ४।१२६।
इति इत् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिविधत्ते विधुना वधूनां
किमाननं काश्चनसम्भवेन ॥” ॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे धोः कित् ।” ३।३।६२। इति कित् ।)

भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राष्यनाथं सुहृत्वागो भार्यातनयविक्रयः ।
हरिचन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे ! न हतं त्वया ॥”)

क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति
मेदिनी । ये, १७ ॥ विधिवाक्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।

“यः शास्त्रविधिसुतृष्टस्य वर्त्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥”)

प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः ।
इति हलायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मात् स्वयं शशाङ्कस्य अयदृष्टि विधिर्विभुः ॥”)
गजानम् । इति जटाधरः ॥ वैद्यः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ यागोपदेशकग्रन्थः । इति
भरतधृतकोषः ॥ षड्विधसूत्रलक्षणान्तर्गत-
लक्षणविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”

अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्गोत्-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्गोत्पादनरूपो यथा

सहर्षे च इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।
नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-

ऽस्योमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाशो-
ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषःवधारणं

नियमविधिः । यथा । रडो विः सुपि इत्यादि ।
अन्वयनोऽस्यान्वयान्नापेयमतिदेशविधिः । यथा ।
इन्वदिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्यैवपदस्य पर-

सूत्रेषुपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
“सिंहावलोकितारख्य मष्टकप्रतिरेव च ।

गङ्गाश्रोत इति ख्यातसाधिकाराश्रयो मताः ॥”
सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दन्ते इत्यस्मात्

दान्ते इति पदस्य श्रवणमिदन्तेषूपस्थितिः ।
मष्टकप्रतिरेयथा । टाभिमुद्वेष्टसीत्स्मान् अत

इति पदस्य आत्तिमभयि इत्यत्रोपस्थितिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । लोः नि औ षत् इत्यस्मात्

लेरिति पदस्य तद्विधितप्यन्तेषूपस्थितिरिति ।
एवञ्च ।

“कार्यां कार्यां निमित्तस्य विधिः स्वयत्तदा-
धृतम् ।
कदाचित् कार्याकार्याभ्यां कश्चित् कार्यानिनि-

धनः ।
यस्य निर्दिष्टदे कार्यां स कार्यां गदितो इधेः ।

विधिः

क्रियते यत्तु तत् कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायास्तु सर्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवञ्च ।

“वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्वली ।
प्रत्ययाश्रितकार्यन्तु वहिरङ्गसुदाहृतम् ॥
प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्विद्यकायस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विषयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्वली ।
वहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
स्वल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः ।
आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपघातो यः प्रकृतः प्रत्ययस्य वा ॥
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिरुक्ता ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वली ॥”
इति मुग्धबोधयाकरणाटीकायां दुर्गादासः ॥ ३ ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इङ्गो यजेत इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यत्तदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विनक्ष्ण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्गुणफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिष्ठसौ अधिकफलाय प्राप्त-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आभ्येयाटाकपालः अमा-
यास्थार्या पौर्णमास्याश्चाद्युतो भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्त्रादिवोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विधोर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पञ्चतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतत्प्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्गाविधिः ।
अनरवोक्तम् ।
“विधिरत्यन्मप्रप्तौ नियमः पात्रिके सति ।
तत्र चान्यत्र न प्राप्तौ परिसङ्गा विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्या विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्व्यासुपासीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्व्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कश्चिदप्राप्तेः । तथा ऋतौ भार्यासुपेयात्
इत्यादिर्नियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पञ्चतोऽप्राप्तेः । तथा । प्रोक्षितं मांसं भुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसभक्षणस्य च रागतः प्राप्तेः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टस्या-
सुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कश्चिदप्राप्तेः । तथा आह्वे भुञ्जीत पितृसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आह्वेश्व-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पञ्चतोऽप्राप्तेः । तथा । वृद्धिआह्वे प्रातरामन्त्रि-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमन्त्रणस्य तत्रप्रतिपक्षस्य पूर्व-
दिनसायं निमन्त्रणस्य च पार्वण्यवध्यायतः
प्राप्तेरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ ७ ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातः
चिकीर्षानः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्यत्वं इष्टसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । स्वमतमाह
तज्ज्ञापकोऽथवेति इष्टसाधनत्वानुमापक
आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ ३ ॥ अपि च व्याश्रयत्व-
सम्बन्धन प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्वितस्वार्थ-
परपदघटितवाक्यत्वं विधित्वम् । मीमांसकमते
इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विध्यर्थः ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिसंस्वरूपः ॥
विधिदर्शो, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
दृष्ट् + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश् +
खुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, य, यथाविधि । विधुनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सतत्रं भार्यां विधिवत् पाणिपोडि-
ताम् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“सन्व्यासुपास्य विधिवत् विद्वपत्रानुपा-
र्जयेत् ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ ३ ॥
अन्यत्र ।
“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुकर्षद्वस्वात्मकं शिवम् ।
व्रतोपवासैर्विधिवत् अह्वया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ३६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“इति नचत्रपुरवसुपौष्य विधिवत् स्वयम् ।
सन्वान् कामानवाप्तौति विष्णुलोकं महतीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरहियं विध्यते राहुयेति
वा । अथ ताड् + “पृभिरिद्यधीति ।” उणा०
१ । २४ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः ।
तदुभयोरनिशं हि विरोधिता
कथमद्यो समता मम तापने ॥” ३ ॥
विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कपूरः ।
इति मेदिनी । ये, १६ । अस्मा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राक्षसः । इति विश्वः ॥ आयुधः ।
वायुः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थास्तत्फलादिश्च यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति श्रेष्ठ ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ॥
प्रवासस्यं पुगर्नष्टं ग्तावस्यं जयावहम् ।
हास्यावस्यं क्रीडावस्यं प्रमोदावस्यमेव च ।
विधादावस्यभोगस्ये ज्वरावस्यं यवस्थितम् ॥
कम्पावस्यं सुस्यावस्यं द्वादशावस्यमं भवेत् ॥
प्रवाचो हानिर्मृत्युश्च अयो द्वाचो रतिः सुखम् ।
श्रीको भोगो ज्वरः कम्पः सुस्यावस्याक्रमात्-
फलम् ॥
अन्वस्यः कुरुते त्रिं द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन ग्ताङ्गेण फीलाभो वै तथा भयेत् ॥
धनघान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देहो नवमे कोषसषयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्नवमेकादशे जयः ।
द्वादशेन शशाङ्गेन ग्तावरेव न संशयः ॥”
इति गारुडः । ६१ । ३-६ ॥ ७ ॥
चन्द्रस्य चयवृत्तिकारणम् यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णमा मता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मिश्चन्द्रकोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मान् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्यमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तमनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्वमः ।
युगपत् सोत्तरा रागस्तदानुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रङ्गनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
सिनीवासीप्रमाणस्तु चीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशद्वर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुहेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेया वै अमावास्या कुहूः स्मृता ॥
अनुमत्याश्रवाः कार्या सिनीवाल्याः कुहू-
विना ।
एतासां विरलः कालः कुमात्रंति कुहूः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्हयते रविः ।
अन्तेनाम्बलं ह्यपि पीयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमां पिवते वद्विर्द्वितीयां पवनः कलां ॥
विश्वेदेवास्मृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

विधुः

नप्रमीयव्यो दिवा वसवोऽथौ तथाऽमीम् ।
 नवमीं कृष्णपक्षस्य पिवतीन्द्रः कलामपि ।
 दशमीं मरुतश्चापि रक्षा एकदशीं कलाम् ।
 द्वादशीं कलां विष्णुर्धनदक्ष त्रयोदशीम् ।
 चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति नित्यशः ।
 ततः पशुदशीश्चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ॥
 कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः स्वर्गमखलम् ।
 यमायां विशते रश्मौ अमावासी ततः स्रुता ॥
 पूर्वार्धे विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्यतिम् ।
 अपराह्णे विशत्यपसु स्वयोनिवारिसम्भवः ॥
 आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयैकया ।
 लक्ष्मणुज्जलताश्चात्रिप्यादयति चौघ्नोः ॥
 तसोपधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
 तदङ्गासुगतं गोभ्यः चौरत्वमुपगच्छति ॥
 तन्शीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
 खाद्याकारवषट्कारैर्लज्जन्त्याहुतयः क्रमात् ॥
 हुतमपिपु देवाय पुनः सोमं विवर्हयेत् ।
 एवं संक्षीयते सोमः क्षीणश्चाप्यायते पुनः ।
 तस्मात् स्वर्गः शशाङ्कस्य चयट्टद्विविधैर्विभुः ॥
 इति देवीपुराणे चन्द्रचयट्टद्विः ॥ ३ ॥
 नक्षोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वाक्लिशत्वात्प्रहामते ।
 तदर्थं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रस्वर्गोपरागिकम् ॥
 यदि चत्वमयं यस्तस्मिन् राशिर्दिवाकरः ।
 तत्त्वं नोदरस्तेन राहुर्न भक्षसात् हतः ॥
 अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवक्रं प्रवेशितः ।
 तन् कथं दशनेस्त्रीरूपैः शतधा न विखण्डितः ॥
 विसृक्तश्च पुनर्दृष्टश्चैवाखण्डमखण्डः ।
 न चास्यापहृतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
 यदि वा ह्येष निष्पीतः कथं दीप्रतरोऽभवत् ।
 तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्वह्निं गमिष्यति ॥
 भक्षार्थं सर्वदेवानां सोमः स्रष्टः स्वयम्भुवा ।
 तत्रस्यममृतश्चापि सस्रुतं स्वर्गतेषसा ॥
 पिवन्पशुमयं देवाः पितरश्च स्वर्गदन्तम् ।
 जयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
 जयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः भोमं पिवन्ति ये ।
 राहोरप्यहतं भाग्यं पुरा स्रष्टं स्वयम्भुवा ॥
 तस्मात्तद्वाहुरागव्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
 उद्धृत्य पार्थिवीं ह्यायां मद्राकारान्तसोमयः ॥
 पातुमिच्छन् ततस्त्रेहमाच्छादयति ह्यावया ।
 शुक्ले च चन्द्रमभ्येति ह्येष पत्न्येणि भास्करम् ॥
 स्वर्गमखण्डस्यस्तु चन्द्रमेव जिघांसति ।
 वस्मान् पिवति तं राहुस्तनुमस्त्वाविनाशयन् ॥
 अविशिंसन् यथा पशुं पिवति भ्रमरो मधु ।
 चन्द्रस्यममृतं तद्दमेदाद्वाहुरयुते ॥
 चन्द्रकान्तो मर्दिर्यहस्तुहिनं चरते क्षयात् ।
 चरन्पि न क्षीयते तेजसा नैव सुष्यते ॥
 दधा स्वर्गमपिः स्वर्गादुत्पास्य पावकं शुभम् ।
 न भवत्यङ्गक्षीनोऽपि तेजसा नैव सुष्यते ॥
 एवं चन्द्रश्च स्वर्गश्च ह्यादितावपि राहुया ।
 एतेषया न सुष्येत नाङ्गक्षीनो भवतुः ॥
 पत्न्येण च चन्द्रस्य नास्तिव्यक्तवाक्यतिः ।

विधुतिः

सोमो देवतसंयोगात् ह्यायायोगाच्च पार्थिवात् ।
 राहोश्च वरजन्वाहै पश्चरेदन्तं शशी ॥
 सुदोहकाणे संप्राप्ते वसुं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
 खाङ्गादेव चरेन् चौरं तथेन्द्रः चरतेऽन्ततम् ।
 पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्यते ॥
 यथा भातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
 पीत्वान्ततं तथा सोमात् लप्यन्ते सर्वदेवताः ॥
 सस्रुतं सर्वयोगेषु तथायं चरते शशी ।
 तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
 तस्मिन् कावे समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
 सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
 आक्रम्य पार्थिवीं ह्याया यावती चन्द्रमखलम् ।
 स्रुतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
 तस्मिं विधाय देवानां राहोः पञ्चगतस्य च ।
 चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव सुष्यते ॥
 तिथिभागाच्च यावन्तः पुनन्त्यकं प्रमाणतः ।
 सर्वच्छायास्थितः कालस्त्वावनेव प्रकीर्तितः ॥
 अतो राहुभुजः सोमः सोमादृष्ट्विं दिवाकरः ।
 पञ्चकावे स्थितस्त्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
 अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
 राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
 उद्धृत्य पार्थिवीं ह्यायां धूममेव इवोत्थितः ।
 चन्द्रस्य यदवक्ष्यं राहुणा भास्करस्य च ॥
 नान्नावखण्डितं तस्य कैवल्यं यामलीकृतम् ।
 कर्हमेव यथा वक्षं सुकूमप्युपहन्यते ॥
 एकोद्देशेऽथ सर्वथा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
 प्रक्षालितं तदेवैव पुनः सुकृतरं भवेत् ॥
 राहुयुक्तं भवेत्तद्विर्मलं चन्द्रमखलम् ।
 राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
 विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
 एवं न गृह्यते स्वर्गश्चन्द्रमास्त्र गृह्यते ॥
 अवुधासं न पश्यन्ति मातुषा मांसचक्षुषः ।
 जगतुस्मोहनं चैतत् गृह्यन् चन्द्रस्वर्गयोः ॥
 इत्याद्ये देवीपुराणे गृह्यविकल्पः ॥ ६ ॥
 विघोर्देवपिचाद्यन्नकारणत्वं राजयध्यादिकार-
 णत्वश्च काजिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
 यम् ॥ ३ ॥ (कर्षति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १०।५५।५ ।
 “विधुं द्वात्र्यं समने वचूनां
 युवानं सन्तं प्रकितो जगार ॥
 “विधुं विधातारं सर्वस्य युहादेः कर्षारं
 विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥)
 विधुतः, त्रि, (वि + तु + क्तः ।) व्यक्तः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, भोगवते । ६।१६।२५ ।
 “स तत्र निर्मुक्तसमेस्तवङ्ग
 आत्मानुभूत्या विधुवत्रिलिङ्गः ।
 परेऽमले तद्वयि वासुदेवे
 खेमे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”)
 कल्पितच ॥
 विधुतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वभूषातोः क्लिप्रव्य-
 येन निष्पत्ता । (यथा, भागवते । १०।३१।५

विधुतं

“पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भुजविलासै-
 र्भण्यन्मध्ये सज्जकचपटैः कुण्डलैर्गण्डलीनैः ॥”
 निराकृतिः । यथा, तत्रैव । ४।२२।३८ ।
 “यस्मिन्निदं वदसदात्मन्या विभानि-
 मायावियेकविधुतिमक्षि वादिबुद्धिः ॥”)
 विधुननं, स्त्री, (वि + धू + णिच् । ल्युट् । शुक्-
 ष । पृषोदरादित्वात् ङ्रश्चः ।) कम्पनम् । इति
 अटाधरः ॥
 विधुस्तुरः, पुं, (विधुं तुष्टति पीडयतीति । विधु +
 तुष्ट + “विध्वस्तोस्तुरः ।” ३।२।३५ । इति
 खड्गः । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 माघे । २।६१ ।
 “नीतिरापदि यद्भयः परस्तप्मानिनो द्विये ।
 विधुर्विधुन्तुदस्यैव पुण्यस्तस्योत्सवाय सः ॥”)
 विधुपङ्करः, पुं, (विधोः पङ्करः वक्रास्त्रि इव तत्-
 सादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥
 विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
 पत्नी । यथा । दाचायण्यो विधुप्रिया । इति
 कोषान्तरम् ॥
 विधुरं, स्त्री, (विगता घृर्भारो यस्मात् । समासे
 अः ।) प्रविशेषः । इत्यमरः ॥ कैवल्यम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रवृत्तवायः । कथम् । यथा,
 किरातटोकायां मक्षिनाथधृतवैजयन्ती ।
 “विधुरं प्रवृत्तवाये स्यात् कथविशेषशयोरपि ॥”
 तथा च किराते । २।७ ।
 “विधुरं किमवः परं परै-
 रवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
 अचवीदति यत् सुरैरपि
 जयि सन्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥”)
 विधुरः, त्रि, (विगता घूः कार्यभारो यस्मात् ।
 ञटक्पूर्वित्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
 २१६ ॥ (यथा, कुमारे । ४।३२ ।
 “तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता वसुञ्जप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिस्पर्शनात्
 अतु सां प्रापय पत्नुरन्तिकम् ॥”)
 विधुरा, स्त्री, रचाला । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
 (जत्रुर्द्वेषमर्मम् । यथा, सुश्रुते । १।६ ।
 “जत्रुर्द्वेषमर्मणि चतसो घमन्वोऽथौ माटवा द्वे
 ष्टकाटिके इ विधुरे ॥”)
 विधुवनं, स्त्री, (वि + धू + क्तः ।) कुटादित्वात्
 चाधुः । कम्पनम् । इत्यमरः । ३।२।४ ॥
 विधुतं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कम्पनम् । (यथा,
 कलाविलासे । २।२८ ।
 “तं वदति सौन्दर्यदृष्टिः सस्रुभवं विधुतदृष्टायाः ।
 वचकवचनः पापो दृष्टिस्त्रीयः कुयोऽयमा-
 यातः ॥”)
 व्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महागण-
 पतिस्तोत्रे । १ ।
 “योगं योगविदां विधुतविधियथागङ्गाप्रय-
 प्राहुर्भूतसुधारयप्ररमरध्यानापदाध्यासि-
 नान् ॥”)

विनाय

संखड्डया जन्ममथानुशोचन्
सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥”)

विनायकः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)
गतनासिकः । तत्पर्यायः । विग्रः २ विग्रः ३
विनायकः ४ । इति जटाधरः ॥

विना, य, (वि + “विनम्भ्यां नानाशौ न सृष्ट ।”
५।२।२७। इति गा।) व्यञ्जनम् । तत्पर्यायः ।
पृथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ इत्यक् ५ नाना
६ । इत्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे “पृथग्-
विनेति ।” २।३।३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी
च स्यात् । एवं “पृथङ्निना नानाभिरिति
योगविभागो द्वितीयापः ॥” इति काशिकोक्त्या
द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।

“विना वातं विना वर्षं विद्युन्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिशतान्दोघान् केनेमौ पानितौ इमौ ॥”
तृतीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे । २।१४।

“शशाम दृष्ट्यापि विना द्वापिः ॥”

पञ्चमीप्रयोगो यथा, वांखकारिकायाम् । १४१।

“चित्रं यथाश्रयण्डते

स्वाख्यादिभ्यो विना यथा च्छाया ।

तद्वदिना विप्रैषे-

नं तिष्ठति निराश्रयं किङ्गम् ॥”)

विनायकं, त्रि, (विना अन्तरेण हातम् ।) त्यक्तम् ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

विनायकः, युं, (विशिष्टो गायकः ।) बृहः । गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथाचरित्वागरे । ३०।५५।

“अस्तीह प्रमदोद्याने तरुमखजसम्यगः ।

दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)

गुरुः । विग्रः । (यथा, हरिवंशे । १२२।६५।

“राजसाध पिशाचाश्च भूतानि च विना-
यकाः ॥”)

गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ * ॥ विना-
यकगणो यथा,—

“गाङ्गेयो विष्णवन्धेव द्वौ विज्ञेयौ विनायकौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

विनायकस्योत्पत्तिर्था,—

अत्रामाज उवाच ।

“कथं गणपतेर्जम्भ स्मृतिमात्रेषु सप्तमः ।।

एतस्मै संश्रयं क्षिप्रं धृतिं कथं व्यवस्थितम् ॥

सहातपा उवाच ।

पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते न संश्रयः ॥

सन्नागां वसिष्ठ उवाच सिध्यन्ते विन्नतः क्रियाः ।

असत्कारिणो सर्वे ह्यसुदेवविन्नतः ॥

ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरो जसा ।

असत्कार्यैश्च विन्नार्थं सर्वं एवाभ्यमन्तयन् ॥

ततस्तेषां तदा मत्तं कुर्वन्तां त्रिदिवौकसाम् ।

बभूव बुद्धिर्गमने चर्तं प्रति महामते ॥

ते तत्र रुद्रमानन्त्रा कैलासनिजयं गुरुम् ।

ऊचुः सविनयं सर्वे प्रथिपात्पूरः सरम् ॥

देवा ऊचुः ।

देवदेव महादेव शूलपाद्ये द्विकीर्णम् ।

विनाय

विन्नार्थमविश्रुष्टानां उत्पाद्यितुमर्हसि ॥

एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया सुदा ।

उमां निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥

देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां सहालग्नः ।

पिन्नाभूद्गोन्नि रूर्त्तभ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥

पृथिव्या विद्यते रूर्त्तिरपां रूर्त्तिस्तथैव च ।

तेजसः अचनस्यापि रूर्त्तिरेवा तु दृश्यते ॥

आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।

ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं शोनि शम्भुना ॥

यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरस्य शरीरिणाम् ।

यथापि हवितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥

एतत्कार्यं यतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्विम्बि ।

रूर्त्तिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः ॥

प्रदोषास्यो महादोषः कुमारो भासयन् दिशम् ।

परमेष्ठिगुणैर्युक्तः चाद्याद्द्रव द्वापरः ॥

उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रमोहयन् ।

कान्त्या दीप्त्या तथा रूर्त्तगा रूपेण च

सहालग्नवान् ॥

तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महालग्नः ।

उमा निमिषनेत्राभ्यां तमपश्यत भाभिनी ॥

तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीप्रकोपसमन्वितः ।

मत्वा कुमाररूपस्य शोभनं मोहनं दृशाम् ।

ततः शशाम तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥

कुमार गणवत्स्वं प्रलम्बजठरस्तथा ।

भविष्यति तथा सर्पैरुपवीतगतिर्बुधम् ॥

एवं शशाम तं देवस्त्रीप्रकोपसमन्वितः ।

धुन्वन् शरीरसुत्याय ततो देवो रघान्वितः ॥

यथा यथासौ च शरीरमादां

धुनोति देवस्त्रिंशिखास्त्रपाणिः ।

तथा तथा चाङ्गुलहासकाच

जलं क्षितौ संन्यपतंस्तथान्ये ॥

विनायकानेकसुखा गजास्या-

स्तसाजनीजाङ्गणसन्निकाशाः ।

उत्स्युस्तत्रैर्विधिस्त्रिंशिखा-
स्ततस्तु देवा मनसाङ्गुणेन ॥

किमेतदित्यङ्गतकर्म्मकारी

स्यैकः करोत्यप्रतिमं महद्य ।

कार्यं सुराणां हतमेतदित्यं

भवेत्तद्यैतं परितं कुतस्तत् ॥

दिवौकशां पिन्तयतां तथा तु

विनायकैः क्ष्मा क्षुभिता बभूव ।

चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-

मारुह्य खे वाद्यमिदं जगाद् ॥

धन्यास्तु देवा सुरनायकेन

त्रिलोचनेनाद्भुतरूपिणा च ।

अनुदृष्टीताः परमेश्वरेण

सुरदिवां विन्नकर्ता नतौ च ।

इत्येवमुक्त्वा प्रतितामहस्ता-

नुवाच देवस्त्रिंशिखास्त्रपाणिम् ॥

यस्ते विमो वक्रचक्षुर्भवः प्रसु-

विनायका नाम वसन्तिमेतद्गुणाः ।

भवन्तथास्याल्लवरेण चाचरे

विनाय

त्वया च तुष्टसु शरीरचारी ॥

आकाशमेतद्बहुधा यवस्थितं

त्वया चैको घदतां ते प्रयाताः

प्रभुर्भवत्वप्रतिमास्त्रपाणिना

इमान् हि चाक्षैः सुवरांश्च देहि

इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे

त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद् ।

विनायको विन्नकारी गणास्यो

गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥

एते च सर्वे त्वपयान्तु भव्या

विनायकाः क्रूरदृशः प्रचण्डाः ।

उच्छुम्भदानादिषिट्टदेहाः

कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥

भवांश्च वेदेषु तथा मखेह

कार्येषु चान्येषु महागुभावात् ।

अयेषु पूर्णां लभतेऽन्यथा च

विनाशयिष्यस्यथ कार्यसिद्धिम् ॥

इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण

सुरैः समं काषण्डम्भसंख्यैः ।

जलेक्षथावावभिधित्तमात्रो

रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥

दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गणनायकम् ।

तुष्टुः प्रयताः सर्वे त्रिशूलास्त्रस्य सन्निधौ ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्ते गणवत्काय नमस्ते गणनायक ।

विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डपिङ्गम ॥

नमोऽस्तु ते विन्नकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल ।

नमस्ते रुद्रवक्रोक्त्य प्रलम्बजठराश्रित ।

सर्वदेवनमस्काराद्दिविन्नं ह्युच सर्वेश ॥

एवं सुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः ।

अभिविक्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥

एतच्चतुर्थ्यां सम्यग्गं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।

यत्ततोऽर्थं महती तिथीनां परमा तिथिः ॥

एतस्यां यस्तिनां भव्या भुक्त्वा गणपतिं वृष ।

आराधयति तस्याश्च तुष्यते नात्र संश्रयः ॥

यश्चेत्तत् पठते स्तोत्रं यश्चेत्तत् श्रुयात्तथा ।

तस्य विन्ना न जायन्ते न पापं सर्वथा वृष ॥”

इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥३॥

विनायकास्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—

श्रीविष्णुर्वाच ।

“गणेशमेकदन्ताश्च देवैर्भवं विन्ननायकम् ।

लम्बोदरं सर्पकर्त्रं गणवत्कं गुहायजम् ॥

नामाष्टकार्यं पुत्रस्य श्रेष्ठं सप्तो हरप्रिये ।

स्तोत्राणां सारभूतश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥

ज्ञानार्थवाचको गच्छ यश्च निर्वाणवाचकः ।

तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम् ॥१॥

एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च वलवाचकः ।

वलं प्रधानं सर्वस्वादेकदन्तं नमाम्यहम् ॥२॥

दीनार्थवाचको हेक्ष रम्यः पालनवाचकः ।

परिपालकं तं दीनानां देवैर्मं श्रेष्ठमाम्यहम् ॥३॥

विपश्चिवाचको विघ्नो नायकः खण्डनार्थकः ।

विप्रदूषणकारणं नमामि विन्ननायकम् ॥४॥

विनाय

विष्णुदत्ते च नैवेद्यैर्वस्य लक्ष्मीदरं पुरा ।
 पित्रा दत्ते च विविधैर्वन्दे लक्ष्मीदरं च तम् ॥५॥
 शूर्पाकारौ च तत्कर्मो विप्रवारणकारणौ ।
 सन्वदास्कांलरूपौ च रूपकर्म गमाम्यहम् ॥६॥
 विष्णुप्रसादपुष्पश्च यज्जूर्हि सुनिदत्तकम् ।
 तद्गजेन्द्रवक्रयुक्तं गजवक्रं नमाम्यहम् ॥ ७ ॥
 गुह्यस्याने च जातोऽयमाविर्भूतो हरगृहे ।
 वन्दे गुहाग्रजं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥ ८ ॥
 एतन्नामायकं दुर्गे नामार्थसंयुतं पदम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं वृथा क्रुष ॥
 एतन्नामायकं स्तोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
 त्रिसन्धं चः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ॥
 ततो विप्राः पलायन्ते वैनेत्यादयधोरगाः ।
 गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भुवम् ॥
 पुत्रार्थो जभते पुत्रं भार्यार्था विपुलां स्त्रियम् ।
 महाजडः कवीन्द्रश्च विद्यायांश्च भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रणापतिः ।
 ऋषिश्चन्द्रस्य वृहती देवो लक्ष्मीदरः स्वयम् ॥
 धर्मार्थकांसोमोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानांश्च स्वारभूतमिदं तुने ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
 मस्तकम् ।
 इति शिखरिणी मन्त्रो जलाटं मे सदावतु ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं मन्त्रिणि च चततं पातु
 लोचनम् ।
 तारकां पातु विप्रेभ्यः सततं धरणीतये ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं क्लीमिति सततं पातु नासिकाम् ।
 ॐ गौं गौं रूपकर्मण्यं स्वाहा पात्वधरं सम ॥
 दन्तंश्च ताक्षकां जिह्वां पातु मे योऽङ्गाक्षरः ।
 ॐ श्रीं लक्ष्मीदरायेति स्वाहा गण्डं सदावतु ॥
 ॐ गां गौं गजाननायेति स्वाहा कूर्चं सदा-
 वतु ॥
 श्रीं क्लीं स्त्रीमिनि कङ्कालं पातु वतःस्थलश्च गं ।
 पाणौ पादौ सदा पातु सर्वज्ञं विप्रनिपतन् ॥
 प्रायां लक्ष्मीदरः पातु चाग्नेया विप्रनायकः ।
 दक्षिणे पातु विष्णोर्गौर्ज्यान्तु गजाननः ॥
 पश्चिमे पार्श्वेतीपुत्रो वायवांश्च शङ्करात्मजः ।
 कण्ठस्थंश्चोत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 शेषान्याभकदन्तश्च हेरम्बः पातु चोर्ध्वतः ।
 गन्धाधिपौऽप्यधः पातु सर्वपुण्यश्च सर्वतः ।
 त्रिप्रे नागरयो चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं वत्स । सर्वमन्त्रौषधिविग्रहम् ।
 सकारमङ्गलं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीशम्भोने पुरा दत्तं गोपीके रासमण्डले ।
 वन्दान्ने निर्माता ए मन्त्रं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तं तुभ्यश्च यस्मै कस्मै न दास्यमि ।
 परं वरं सर्वपुण्यं मन्त्रसङ्कटसारणम् ॥
 तुकम्भयथा विधयत् कवचं धारयेत्तु यः ।
 कर्षे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि विष्णुर्गं संश्रयः ॥

विनाय

अश्वमेधसहस्राणि राजस्यशतानि च ।
 गृहेन्द्रकवचस्यास्य कलां गार्हन्ति षोडशीम् ॥
 इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ।
 शतलक्षप्रजप्तोऽपि न मन्तः सिद्धिदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
 १९ अध्यायः ॥ * ॥ अथ विनायकशान्तिः ।

याज्ञवल्कर उवाच ।

“विनायकोपलक्ष्य लक्ष्यानि निबोधत ।
 स्वप्नेऽप्यगृहतेऽर्थं जलं सुखांश्च पश्यति ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च गुञ्जिणी ।
 गामुयात् स्वपगन्तस्य पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥
 गौरसर्पपकल्केन सखीनीतुषारितस्य च ।
 सर्वोषधैः स्रग्मन्त्रैर्बलिप्रशिरसस्तया ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यं द्विषान् शुभान् ।
 श्रुत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चाम्पु
 निक्षिपेत् ॥

या आहूता ह्येकवर्षेऽसतुभिः कलसैर्हृत्वात् ।
 षण्मेखयानुबुद्धे रक्ते स्थाप्यं भद्रासन तथा ॥
 चहसार्चं शतधारं ऋषिभिः पारयं कृतम् ।
 तेन त्वामभिधियासि पावसान्यः पुनन्तु ते ॥
 भगन्तु वरयो राजा भगं सुख्यो वृषस्यतिः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्रपद्यो ददु ॥
 यत्तं कोषसुसौभाग्यं वीमन्ते यच्च मूर्ध्निगि ।
 ललाटे कर्मयोरक्षोरोरामस्तु भन्तुते सदा ॥
 स्नातस्य सार्धं तैलं श्रुवेणौडम्बरेण त ।
 जुहुयान्मूर्ध्निगि कुशान् सयेन परिशुष्य च ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटंकटाः ।
 कुशाला राजपुत्राश्चैत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्ये रूपं कुशानास्तीर्थं सर्वेशः ।
 जनाङ्गतांस्तुलांश्च पल्लौदनमेव च ॥
 पुण्यं चित्रं सुगन्धिश्च सुराश्च त्रिविधामपि ।
 मूलकं पूरिका पूपाक्षधैरैरिडिकाः सजः ॥
 दधि पायसमन्त्रश्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
 एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ जला ततः शिरः ॥
 अश्विकास्तुपितृश्च दद्यादर्घ्यं कृताञ्जलिः ।
 दूर्वासार्धपुण्यैश्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
 क्षतस्वस्वयनं चैव प्रार्थयेदश्विकां संतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पद्यात् शुक्लवस्त्रानु-
 लेपनेः ॥
 वज्रयुग्मं गुरोर्देवादासंपूज्य गृहंस्तथा ।
 श्रेयःकर्मफलं विद्यात् सुग्याचैरतरस्तथा ॥”
 इति गण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥

अथ गणेशमन्त्राः ।

“पश्चान्तकां शशिधरं वीजं गणपतिविद्दुः ।”
 पश्चान्तको गकारः । ध्यानन्तु गणेशशब्दे
 द्रष्टव्यम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ * ॥
 अथ महागणपतिमन्त्रः । निबन्धे ।
 “श्रीशक्तिस्मरंभूविप्रीवीजानि प्रथमं वदेत् ।
 इन्तं गणपतिं पद्यात् वरान्ते वरदं पदम् ॥

विनाय

उक्ता सर्वजनं मेऽन्ते वशमानय उदयम् ।
 अथाविश्रत्यचरोऽयं ताराद्यो मधुरीरितः ॥”
 भूवीजमाह ।
 “स्तुतिस्थं मांसमौविद्भुक्तं भूवीजभीरितम् ।”
 स्तुतिगंकारः । मांसं लकारः ॥ * ॥ अस्य
 ध्यानम् ।

“नवरत्नमयं द्वीपं सरैरिन्दुरवास्तुधौ ।
 तद्दीपिधौतपयन्तं मन्त्रमारुतसेवितम् ॥
 मन्दारपारिजातादिकल्पवृक्षताकुलम् ।
 उद्भूतरत्नच्छायाभिररुणीकृतभूतलम् ।
 उद्यद्दिगकरेन्द्रभ्यासुद्धाघितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं सरैत्
 षट्भुभिः सेवितं यद्भिरनिशं प्रीतिवर्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठं रचितं मातृकासुजे ।
 षट्कोषान्तस्त्रिकोणस्थं महागणपतिं स्मरेत् ॥
 हस्तीन्द्राननभिन्दूचूडमरुणच्छायं त्रिनेत्रं रसा-
 दाक्षिणं प्रियया सपद्मकरया स्वाङ्गस्थया
 सन्ततम् ।

वीजापुरगदाधुक्लिशिशयुकचक्राजपाशोत्-
 पसं
 ब्रीह्यग्नस्रविषाणगण्डकलसान् हस्तीन्घन्तं
 भजे ॥

गण्डपाणिसालदानपूरलालसमानसान् ।
 द्विरेफान् कर्णतालाम्भ्यां वारयन्तं सुहृत्सुहृः ॥
 काराग्रधृतमाणिव्यङ्गम्भवक्लविगिःस्तैः ।
 रत्नवर्षैः प्रीणयन्तं साधकं मदविङ्गलम् ॥
 माणिव्यसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ * ॥ अपि च ।
 “शक्तिरुद्भिनजं वीजं महागणपतिं वदेत् ।
 उन्तमन्त्रवधूप्रोक्तो मन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।

“सुक्तागौरं मदगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
 हस्तेः स्त्रीयैर्दधतमरविन्दुश्री रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गस्थायाः सरसिजरुचिस्तज्जालमिषाणो-
 र्दया योनौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
 भजामि ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ * ॥ मन्वान्तरम् ।
 “शक्तिरुद्भं निजं वीजं वशमानय उदयम् ।
 ताराद्यो मधुराखातो रत्नसंख्याचरान्वितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।

“हस्तेर्विभ्रतमिच्छुदण्डवरदौ पाशाङ्गुशौ पुष्कर-
 सृष्टस्रप्रमदावराङ्गमनयाक्षिणं क्षत्रायसुशा ।
 श्रामाङ्गा विष्टताजया त्रिनेत्रं चन्द्राङ्गचूडं
 जवा-
 रक्तं हस्तिमुखं सरामि सततं भोगातिलोखं
 विभुम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥ * ॥ अथ हेरम्ब-
 मन्त्रः । स च ऊकारयुक्तो गकारः सविन्दुः
 प्रथवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निबन्धे ।
 “पश्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदधान्तोऽयं हेरम्बमधुरीरितः ।
 चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

विनाश

अस्य ध्यानम् ।
 "सुक्ताकाचनगीलङ्कन्दुष्टयस्कापैस्त्रिनेत्रा-
 न्वित्ते-
 नंगालोर्हरिवाहनं शशिधरं शैरस्मकंप्रभम् ।
 तत्रं दानमभीतिमोदकरदानं टङ्गे शिरोरुषा-
 लिका
 गालां सुहरमङ्गुशं विशिखकं शोभिर्दधानं
 भवे ॥"
 अन्य पुरश्चरगं त्रिजलसंस्पर्शजपः ॥३॥ मन्त्रा-
 न्तरम् । गं शिप्रप्रसादनाय हृत् । तथा च
 निवत्ये ।
 "संवर्णको नेत्रयुतः पाशो वद्व्यासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हृत्मन्त्रः सञ्जीवाद्यो दशाक्षरः ॥"
 अस्य ध्यानम् ।
 "पाशाङ्गुशो कल्पलतां विषाणं
 दधत् स्वशुष्ठाहितधीजपूरः ।
 ःक्षत्रनेत्रस्त रणेन्द्रमौलि-
 र्हारोश्रुलो दक्षिसुखोऽवतामः ॥"
 अस्य पुरश्चरणं सञ्जपः ॥ * ॥ अथ हरिद्रा-
 गणेशमन्त्रः ।
 "पशान्तको घरासंखो विन्दुभूषितमस्तकः ।
 शकाचरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥"
 ध्यानस्तु ।
 "हरिद्रामं चतुर्बाहुं द्वारिद्रवचनं विसृज्य ।
 पाशाङ्गुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥"
 अस्य पुरश्चरणं षट्संस्पर्शजपः । इति मन्त्र-
 सारः ॥ * ॥ (पीठस्थानविशेषः । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।
 "करवीरं महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
 आरोम्या वैश्रवाणे तु महाकाले महेश्वरी ॥"
 विगतो नाथको यस्तेनि विप्रश्चे अनाथे, त्रिः ।)
 विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भाग्यार्थं
 स्त्रीम् ।) संसृष्टपत्नी । इति शब्दमाला ॥
 विनायिका, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
 रश् + कः । स्त्रियां टाप् ।) विपर्यया । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विनाशः, पुं, (विनश्नमिति । वि + नश् + घञ् ।)
 विनश्नम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।
 "अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमस्यस्यास्य न कश्चिन् कर्तुमर्हति ॥"
 तत्प्रयोगः । अदशमम् २ । इत्यमरः ॥ इच्छद्
 ३ । यथा, जीभागवते ।
 "यथा शीततमा गन्ध्या लोकाश्चन्द्रकरी
 विभो ॥"
 शब्दार्थस्य विनाशे यजते । इति शीघर-
 सानो ॥
 विनाशकः, वि, विनाशकर्ता । विपुलीकमदधातो-
 र्गण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । १०७ । ११ ।
 "राजैः कर्षा भूयानां रामो च विनाशकः ।
 धर्मोत्तमः यः स शर्मा एतदुपकर्त्ता विना-
 शकः ॥")

विनिपा

विनाशी, [न] त्रि, विनाशकरशशीलः । विपूर्व-
 नशधातोर्गण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । १०७ । ११ ।
 "तोभमेको हि दृग्धते ततोऽमर्षमन्तरम् ।
 तौ अयययसंयुक्तावन्योन्यं विनाशिनौ ॥"
 यथा च मनौ । १ । २७ ।
 "अख्यो मात्राविनाशिन्यो दशाहावास्तु याः
 स्तुताः ।
 ताभिः सार्हमिदं सर्वं सम्भवत्सुपूर्वशः ॥")
 विनाशोन्मुखं, त्रि, (विनाशाय यतनाय उत्सु-
 खम् ।) पठम् । इत्यमरः ॥ नाशोश्चतश्च ॥
 विनाशकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् ह्रस्वश्च ।) गतनाशिकः । इति जटाधरः ॥
 विनाशः, पुं (विशिषेण नश्यते अनेन । वि + नश्
 + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।)
 ज्ञापानप्रिधागकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विनिश्चिन्तः, त्रि, विनिश्चिन्तय्यः । परित्यक्तः ।
 विनिपूर्वकचिपधानोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
 "पितुः कच्छेऽथ मे येन विनिश्चिन्तो गतो
 रगः ॥")
 विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
 एकतरायधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
 पात्तस्यैव भूदिरग्यादाङ्गुपन्नस्य खलस्य विनि-
 गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकचवधारणार्हतया
 अथवस्थितस्य गुटिकापातादिना अङ्गनं
 विभागः । इति दायभागः ॥ उच्यते इति
 भूदिरग्यादाङ्गुपन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तददं-
 शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमस्युक्तस्य नान्य-
 स्त्येवधारणरूपा तत्रमायभावेन वैशेषिक-
 यवहारः परस्परनैरपेक्षेण दानविक्रयादि-
 लक्षणस्तदनर्हतया अथवस्थितस्य सतोऽप्यवत्-
 कल्पस्य गुटिकापातादिना अङ्गनं इदं अस्युक्त-
 स्त्येवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकार्या
 श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥
 विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा सुप्तता यस्य ।)
 उन्मीलितः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।
 १ । ३४ ।
 "विनिद्रोमाजनि शर्यती नरम् ॥"
 तथा च सा हृत्पर्यये । १० परिच्छेदे ।
 "उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव
 दृष्टा विनिद्रा गलिनी न येन ॥")
 निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
 २५ । २१ ।
 "अस्यमासीनमस्यं विनिद्रं राजसाधियः ।
 ततोऽमर्षोद्गमोवः कुम्भकस्य महापणम् ॥")
 विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रत्वं भावः ।) प्रदोषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वश्च ॥
 विनिपातः, पुं, (विशिषेण निपतनम् । वि + नि +
 पत + घञ् ।) निपाता । देवादिपठनम् । इति
 नैषधे । ३ । २७३ । यजमानः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । १ । ३४२ ।

दिनीतः

"मङ्गलाचारयुक्तानां गित्यस्य प्रयत्नात्मनाम
 चपतां सुकृतापैव विनिपातो न विद्यते ।"
 विनिमयः, पुं, (वि + नि + मी + चप् ।) परि-
 दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, रघुः । १ । २६ ।
 "दुदोह मां स यत्राय शस्त्राय मधवा दिवम् ।
 सन्वद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनदयम् ॥"
 चम्बकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
 "विक्रयैर्गां विनिमयेर्दत्ता गौमांश्चत्वाङ्कै ।
 यतं पान्नायकं ज्ञानाद्यथे साक्षाद्दधी भवेन ॥"
 इति प्रायश्चित्तनवधृतगोभिलवचनम् ॥
 विनियोगः, पुं, (वि + नि + युञ् + घञ् ।) उद्ये
 अर्थणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ।
 यथा,—
 "अनेनेदस्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥"
 इत्याङ्गिकवैश्वम् ।
 (यथा, उन्व्याविर्घौ ।
 "अकारस्य ब्रह्मश्रमिर्वायप्रीच्छन्दः सविता
 देवता प्राणायामे विनियोगः ॥")
 विनियोजितः, त्रि, विनिद्रुक्तः । विनिपूर्वपान्त-
 दुजघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विनिर्घृतां, त्रि, (वि + निर् + घृ + क्तः ।) दुरव-
 स्थया चलितः । यथा,—
 "ततो देवा विनिर्घृता अष्टराण्याः परा-
 जिताः ।
 हृताधिकाराखिदशालारभ्यां सर्वे निरा-
 प्रताः ॥"
 इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
 विनिर्भयः, पुं, (विशिषेण निर्गालि भयं यस्य ।)
 साध्यमणविशेषः । यथा,—
 "मनो मन्ता तथा धानो वरो धानस्य वीर्यं-
 वान् ।
 विनिर्भयो नयस्यैव चंचो नारायणो ह्यः ।
 प्रसुप्तेति समात्पताः साध्याः दाहश्च
 यौलिका ॥"
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
 भवरहितश्च ॥
 विनिर्म्माकः, पुं, अतिरेकः । यथा । विद्यायस्वादान
 विनिर्म्माके तु मार्गः । इति चूडाप्रकरणे श्योहि-
 न्चक्रम् ॥ (विगतो निर्म्माको यस्य इति विशेष्ये
 सुस्तकचुके, त्रि ।)
 विनिर्दुक्तः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिद्र
 पूर्वकश्चनुधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विनिद्रुक्तः, त्रि, निद्रुक्तिविशिष्टः । शान्तः ।
 निरक्तः । विनिपूर्वकश्चनुधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।
 "निर्मादमोदर निरुच्छदः ॥
 यथात्तदित्या विनिद्रुक्तानाः ॥")
 विनिर्घृता, त्रि, निरुद्धः । विनिर्घृताश्चनुधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥
 विनिर्घृता, त्रि, (वि + घृ + क्तः ।) निरघृताः ।
 विरहः प्रत्ययः चकारः इतिशेषस्तथा ॥

विनीदः

तत्पर्यायः । निवृत्तः २ प्रश्रितः ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।

“तपस्विषं सर्वविनीतवत्त्वे

तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)

जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।

शास्त्री दान्तः झूलोनश्च विनीतः सुहृद्वेश-
वान् ॥”)

अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७।११०।५५।

“विनीतशल्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥”)

वृत्तः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥ चिप्रः ।

इत्यजयपालः ॥ हतदण्डः । इति वृत्तः ॥

(अनुहतः । यथा, मनु । ६ । ४१ ।

“तत्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)

विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवशाश्वः ।

तत्पर्यायः । चाधुवाही २ । इत्यमरः । सुषु-

वाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।

“तांस्तदा ख्यवर्षाभान् विनीतान् श्रीप्र-

गामिनः ॥”)

वणिक् । इति मेदिनी । ते, १५४ ॥ दमनवृत्तः ।

(अस्व पर्यायो यथा,—

“उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।

गन्धोत्कटो ब्रह्मलटो विनीतः क्षतपत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

शिक्षितवृषभादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विनीतकं, स्त्री पुं, विनीतकम् । परस्परवाचनम् ।

इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

विनीयः, पुं, (वि + नी + “विप्यविनीयदित्येति ।”

३ । १ । ११७ । अथप्रत्ययेन निपातितः ।)

कल्कः । इति सुगबोध्याकारणम् ॥ (यथा,—

“एकातुरवृत्तलसुलाभतया विनीयः ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिखण्डे वातथासौ एजा-

नेके ॥) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विनेता, [अ] पुं, (वि + नी + क्तः ।) राजा ।

आदेशके, च । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।

“तेनाथ लोकः पित्रमान् विनेता ॥”

गुरुः । शिष्यकः । यथा, महाभारते । ११।२६।

“अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्वकक्षया ।

नं पश्य पतितं द्रौप्यं क्रूरुणां द्विजसत्तमम् ॥”

यथाश्च रघुवंशे । ८ । ६१ ।

“स तथेति विनेतुरदारमतेः

प्रतिद्वय वधो विससर्ज सुनिम् ॥”)

विनीयः, चि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-

नीघातोऽप्ययनेन निष्पन्नः ॥ दण्नीयः । यथा,

“न्योतिर्जातं तथोत्पानमविदित्वा नु वे त्रयाम् ।

त्राययनपद्येतीभेन विनेयास्तरेपि यतनः ॥”

विनेयाः दण्नीयाः । इति श्योतिलस्तम् ॥

विनीदः, पुं, (वि + द + क्तः ।) कौतूहलम् ।

इति शब्दाधुः ॥ (यथा, कथासरित्सागरं ।

१५ । १२५ ।

“वापते नश्च नैकधात् गर्भे स मगधेश्वरः ।

विन्दः

तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)

क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-

वते । ३ । १६ । २४ ।

“नेतावता चाधिपतेर्वत् विम्बभर्त्त-

क्तेजःक्षतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”

अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥

“विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो

रणेन कण्डादिदृष्टैः समं पुनः ॥”

प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।

“कायशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धामताम् ।

यसनेन च नृखाणां निद्रया कलहेन वा ॥”)

आणिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायको

नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वास्त्वमध्य-

देशे खदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्य-

देशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठदन्ता-

यदाक्षिपति तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-

गृहविशेषः । यथा,—

“दीर्घे ज्यो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठतौ ।

विनोद एव द्वारायि त्रिंशत् कोष्ठयं भवेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

“द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां कक्षणमप्रतः ।

सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ॥

विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।

रङ्गः कैलिर्णयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”

इति भविष्योत्तरपुराणम् ॥

वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकाद्ः ।)

जलकणा । तत्पर्यायः । पृषत् २ पृषठः ३

विष्टुट् ४ । इत्यमरः ॥ पृषन्ति ५ विष्टुट् ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“जलविन्दुप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)

दन्तघनविशेषः । भ्रुवोर्मध्यम् । रूपकार्थ-

प्रकृतिः । इति मेदिनी । दे, १०-११ । अनुस्वारः ।

यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्युवी संज्ञौ

स्तः ।” इति सुगबोध्याकारणम् ॥ अपि च ।

“शिवो वद्विसमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।

एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीस्यस्य प्रकीर्तितः ॥”

इति ख्यंकावचम् ॥

विन्दूनपत्तिर्धया,—

“सचिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

व्यासीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥”

इति सारदातिलके १ पटलः ॥

अपि च ।

“आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा ।

नादरूपा महेशानो चिहपा परमा कला ॥

नादाच्चैव समुत्पन्नः अटविन्दुर्महेश्वरि ।

पार्श्वजिनयविन्दुभ्यो सुजज्ञौ कुलकुण्डली ॥”

इति कुञ्जिकातन्त्रे १ पटलः ॥

“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समोरिभाः ।

विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिदः ॥

यमवायः समाख्यातः सर्वगतमविशासदेः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

विन्द्यप

अग्यञ्च ।

“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तिर्नादकं स्मृतम् ।

तयोर्योगे भवेन्नादस्ताभ्यो ज्ञानास्त्रिशक्तयः ॥”

इति क्रियासारः ॥

वि(वि)न्दुः, चि, (वेत्ति तच्छीलः । विदज्ञाने +

“विन्दुरिच्छुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपप्रथमो

सुमागमश्च निपात्यते ।) ज्ञाना । इत्यमरः ॥

ज्ञाता । इत्यजयपालः ॥ वेदितव्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुचित्रकः, पुं, (विन्दुभिश्चिद्विशेषैश्चित्रकः

इव ।) न्यग्भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दूनां जालम् ।) हस्ति-

शुखीपरिविचित्रविन्दुसम्बन्धः । इति चैमचन्द्रः ॥

वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दूनां जालकम् ।)

गजस्य सुखादिस्यो विन्दुसम्बन्धः । तत्पर्यायः ।

पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव

पद्मी हस्तीति भरतः ॥

वि(वि)न्दुतन्त्रः, पुं, (विन्दुचिह्नं तन्त्रं यस्य ।)

अक्षः । इति शारावली ॥ तुरङ्गकः । यथा,—

“विन्दुतन्त्रः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”

इति पवर्गीयवादी मेदिनी ॥

वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूगण्डः ।

इति रत्नमाला ॥

वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यत्र ।

यान् ।) पक्षिभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे

सन्तानोत्पत्तिकारकशुक्रपातदिग्म् । इति

प्योतिथम् ॥

वि(वि)न्दुसरः, [स] स्त्री, (विन्दुगामकं सरः ।)

सरोवरविशेषः । यथा,—

“वाभ्युत्तरेण कौशासं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ।

गौरन्तु पञ्चतन्त्रेण हिरितालमयं प्रति ॥

हिरण्यवृद्धः सुमहान् दिव्यौषधिमयो

गिरिः ।

तस्य पादे महद्विद्यं सरः काष्णवस्त्रिगम् ॥

रन्वं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।

गङ्गार्थं स तु राजनिर्गवाच वज्रलाः समाः ॥

दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिमुताः ।

तत्र विपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥

सोमपादान् प्रकृता सा सप्रधा प्रतिभश्यते ।

यूपा मणिमयास्तत्र चितयथ हिरण्ययाः ॥

तत्रैष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः घट्ट ।

दिव्यन्वायापयस्तत्र नञ्जानान्तु मण्डलम् ॥

दृश्यते भास्वरा राज्ञो देवी विपथगा तु सा ।

अन्तरीचं दिवसेव भावयित्वा भुवं गताः ॥

भवस्य स्वार्थं पतिता संवत्सा योगमायया ।

तस्या ये विन्दवः कैचित् सुख्यायाः पतिता

भुवि ।

ज्ञातस्तु तैर्विन्दुगर्भतनो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”

इति मातङ्ग्ये । १०० । २० - ६३ ॥

विन्द्यपत्री, स्त्री, क्वरापद्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥

येणर्द्धटा इति भाषा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यः, पुं, पञ्चतविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविशत्प्रणा-

इपि ।

प्रत्यगेव प्रयगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”)

व्याधः । इति मेदिनी ॥ विन्ध्यपञ्चतस्य निम्न-

शृङ्गत्वकारणम् । यथा,—

गारद उवाच ।

“किमर्धमङ्गिं भगवानगस्थ-

स्तं निम्नशृङ्गं हतवान् महर्षिः ।

कस्यै कृते केन च कारयेन

नक्षत्रदस्ताखिलसम्पत्तये ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य

गतिर्निरुद्धा गगनेचरस्य ।

रवित्तनः कुम्भभवं समेत्य

शोमावसाने वचनं वभाषे ॥

समागतोऽहश्च द्विजर्षभ त्वां

कुञ्चस्व मय्युहरणं सुनीन्द्र ।

इदंस्व दानं मम यन्मनीषितं

चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्दृतः ॥

इत्वं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोमि

श्रुत्वा तदा कलसज्जो वचनं वभाषे ।

दानं इदमि तव यन्मनसा त्वभीष्टं

नार्थं प्रयाति विसृज्यो मम कश्चिदेव ॥

श्रुत्वा वचोऽष्टतमयं कलसोद्भवस्य

प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिधाय नूर्ध्वं ।

एषोऽथ मे गिरिवरः प्ररुणहि मार्गं

विन्ध्यस्य निम्नकरये भगवान् यतस्य ॥

इति रविवचनादुवाच कुम्भजन्वा

स्तमितित तद्धि मया हि नीचशृङ्गम् ।

तव किरणजितो भविष्यतीति महीध्रो

मम हि शूरणसमागतस्य का वथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु

सूर्यस्य संक्षुभ्य विन्ध्य भन्वा ।

पगाम संक्षुभ्य हि दृष्टकं हि

विन्ध्याचलं वृद्धवपुर्महर्षिः ॥

गत्वा वचः प्राह सुनिर्महर्षीधं

यास्ये महातीर्थवरं सुपुण्यम् ।

वृद्धोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोऽपुं

तस्माद्गयान् नीचतरोऽस्तु वयः ॥

इत्येवमुक्त्वा सुनिश्चयेन

स नीचशृङ्गस्त्वभवन् महीधः ।

समाकृतमथापि महर्षिसुखः

प्रोक्षन् विन्ध्यं द्विष व्याह शैलम् ॥

यावत्त भूयो निजमाप्रवामि

महाश्रमं धौतवपुः सुनीर्षात् ।

तथा न तावत्स्वित् वदित्तथं

न चेत् शपिष्येऽहमवश्या ते ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् पगाम

दिशं च यानीं वृष्टवास्तरीणम् ।

विन्ध्याव

आक्रान्त तस्थी स हि तां तदार्शा

कावे प्रचाम्बन यदा सुनीन्द्र ॥

नत्राश्रमं रम्यतरं हि जलः

संशुद्धचाखनदतोरगान्तम् ।

तत्राय निःशुष्य विद्मं पुत्रीं

स्रमाश्रमं सौम्यसुपाणगाम ॥

श्रुतावृत्तौ कार्यपरो ह्यगस्थो

नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।

श्रेमश्च कालं स हि दृष्टकस्थ-

क्षपश्चचारामितकान्तिमान्मुनिः ॥

विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं

दृष्टिं न यात्वेव भयात्प्रहर्षेः ।

वास्यै निवृत्तेऽभिमतं निधाय

स संस्थितो नीचतरायशृङ्गः ॥

एवं त्वगस्थेन महाचलेन्द्रः

स नीचशृङ्गो हि जतो महर्षेः ।

तस्योर्ध्वशृङ्गे सुनिसंस्तुता सा

दुर्गा स्थिता दानवशासनार्थे ॥

देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च

विन्ध्याधराभूतगगाश्च सर्वे ।

सर्वाश्चरोभिः सहितानि दिवानिर्षं

कात्यायनीं तस्युरपेतश्रीकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२ अध्यायः ॥

“व्याख्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमामयोः ॥”

इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो

भवेत् ॥”

इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्ये कूटं माया कौतवं वा यस्य ।

याज्ञेन तस्यावनतीकरणदस्य तथात्वम् ।)

अगस्थसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [नृ] पुं, (विन्ध्ये वसतीति । वच +

श्विनिः ।) याङ्सुनिः । इति शैमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्ये वसतीति । वसु + श्विनिः ।

ततस्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“सहस्राक्षोऽपि तां श्लथ विन्ध्यं वेगाञ्जगाम ह ।

तत्र गत्वा तथोवाच तिलस्वान्न महावने ॥

पूष्यमाना सुरैर्गम्या ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी ॥

तत्र ख्याप्य हरिर्देवीं दत्त्वा सिंहास वाहनम् ।

भवामदारिहन्तीति श्रुत्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥”

इति वामने ५१ अध्यायः ॥ ७ ॥

अन्यत्र देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“विन्ध्योऽवतीर्थं देवार्थं हतो घोरो महाभटः ।

अद्यापि तत्र यावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”

विन्ध्यस्यः, पुं, (विन्ध्ये विन्ध्यपञ्चते तिष्ठतीति । स्या

+ कः ।) याङ्सुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीशृङ्गः । इति मेदिनी ॥ कुटिः ।

इति शैमचन्द्रः ॥ यथापि इति भाषा ॥

विन्ध्यावली, स्त्री, वलिपत्नी । दाक्षराजमाता ।

इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० ।

१० ।

“विन्ध्यावली तदागत्य पत्नीषात्कमाक्षिणी ।”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वाच-

राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वाच-

राजः । इति जटाधरः ॥

विष्मः, त्रि, (विद् + क्तः । “नुदविदेति ।” ८ । ५५ ।

गत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥

ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विन्ध्यस्तः, त्रि, (वि + नि + अच् + क्तः ।) हत-

विन्ध्यासः । यथा,—

“सदृद्रथा शुभगुम्फिता सुहृतिनां सत्कर्मणां

ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिजिता भावप्रकर्षोऽ-

च्चला ।

विष्णोर्वैषसि विन्धनायकृतिना सिद्धान्तसुक्ता-

वली

विन्ध्यास्य भगवो सुहं वितद्युतां सद्व्युक्तिरेषा

चिरम् ॥”

इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

विन्ध्यावः, पुं, (वि + नि + अच् + षप् ।) विष्-

टक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छातियान् इति

भाषा ॥

विन्ध्यावः, पुं, (वि + नि + अच् + षप् ।) स्थाप-

नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्थवे । वैष्णवे तु ।

“एकैकवर्णसुखायं म्बुजाधाराच्छिरोऽस्तकम् ।

गमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“स्योमाद्यन्तो गमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्णितः ।

पश्चादशृङ्गविन्ध्यासः क्रमाद्भक्तो मनीषिभिः ॥”

इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥

अन्यत्र ।

“शुहेषु मयिविन्ध्यासो विज्ञेयो न च दृष्टवत् ।

विशुद्धशीरकन्यासो विधेयः सदगोपरि ।

तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-

सुधांम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

किञ्च ।

“तथा कवितया किंवा तथा वनितया च किम् ।

पदविन्ध्यासमासेष यथा नापहृतं मनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः (पुरा०-पर०

-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५९ । ५४ ।

“तत्र वेप्या विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।

पुत्रार्णां च तयो राशौ भविता विपक्षो

महत् ॥”

यथा न रहुवंशे । १० । ७५ ।

“इन्दोरगतयः पक्षे सूर्यस्य कृसुदेः शयः ।

शुभाक्षस्य विपक्षेऽपि सुविनो वेभिरेरक्त-

रन् ॥”

न्यायप्रते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-

परिच्छेदे । ७९ ।

विपणी

विपरी

विपाकः

“यः सपद्ये विपद्ये च भवेत् साधारणस्तु सः ।”
 “सपद्यविपद्यतिः साधारणः । सपद्यः साधारणः । विपद्यः साध्याभाववान् ।” इति मुक्तावली ॥ विकल्पः पद्यः । उक्ताधारणम् । यथा, व्याख्यातप्रत्याम् । ६५०
 “प्रतिभूः मुनी विपद्ये दृष्टः अङ्गारसंकथा मुनयु ॥”
 विगतः पद्यो यस्य । पद्यहीने, त्रि ।
 विपद्यिका, स्त्री, (वि + पद्यि विस्तारि + क्तुक् । स्त्रियां टाप् पद्यत् इत्यच् ।) बीजा । इति शब्दरत्नावली ॥
 विपद्यी, स्त्री, (वि + पद्य + अच् । स्त्रियां गौरादिष्वानु डीष्, बीजा । इत्यमरः ॥ (यथा, कण्ठारहागरे । ४६ । २० ।
 “अहं ह्येतद्विज्ञानामि तन्नीभङ्गारलक्षणेः । इत्युक्ता मुनश्चर्माङ्गारता विपद्यी मुनीच सः ॥”) कैलिः । इति मेदिनी । ने, १७ ॥
 विपद्यः, पुं, (वि + पद्य यवहारि + घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान् न वृद्धिः ।) विक्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । ३ । १५२ ।
 “विपद्येन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्जककययोः ॥” विपद्येय पश्यतेऽस्तिप्रति । विपद्यिः । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५३ ।
 “विद्यालान् राजमागोस्य कारयेत् नराधिपः । प्रपद्य विपद्यां चैव ययोर्देशं समादिशेत् ॥”)
 विपद्यिः, पुं स्त्री, (विपद्यतेऽस्तिप्रति । वि + पद्य + “उन्नेषातुभ्य इत् ॥” उणा० ४ । १७ । इति इत् ।) पश्यविक्रयशाला । इति छलाशुषः ॥ इत् । इत्यम् । विक्रयाद्येप्रसारितनालादप्यायां बन्धिबीज्यां वाणिज्याविधौ इति पाण्यार इति च ख्यातायामिति केचित् । इत्प्रमख्यः । इति केचित् । इत्प्रमख्यस्यपण्यविक्रयवीथी । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । पण्यवीथिका २ । इत्यमरः ॥ ञापद्यः ६ पण्यवीथी ४ पण्यम् ५ । इति रमयः ॥ निपद्य ६ वणिक्पथम् ७ । इत्यमर-इत्तः ॥ विपद्यम् ८ वीथी ९ । इति क्रोमः ॥
 “निपद्य विपद्यिः पण्यवीथिका त्वापद्यिष्या । इत्यविक्रयशालायां भवेदेतत्तुष्टयम् ॥” इति शब्दरत्नावली ॥
 “विपद्यिः पण्यवीथ्याच्च भवेदापद्यपण्ययोः ॥” इति मेदिनी । ये, ७० ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३५ । ३० ।
 “विपद्यपण्यपण्ययोः नामान्यमश्रुतेः ॥” नायिष्यम् । यथा, मनी । १० । ११६ ।
 “विद्या शिष्यं श्रुतिः सीया मोरसं विपद्यिः कृमिः । धर्मिणं कृषीदश्च दश जीवन्तेतवः ॥”)
 विपणी, [न] पुं, (विपद्यः विपद्योऽस्तीति । विपद्य + इतिः ।) अविह् । इति षटापरः । (यथा, शिष्यपण्ये । ६ । २४ ।
 “वृत्तविपद्या विपद्यी विपद्योर्निभेषुः ॥”)

विपणी, स्त्री, (विपद्यि + वा डीप् ।) इहः । इति हिस्वरक्रीपः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । ६५ । “ययौ भोजनमन्त्यार्थो विपणीमात्तम्लकः ॥”)
 विपत्तिः, स्त्री, (वि + पद + क्तिन् ।) व्यापत् । विपत् । इत्यमरः ॥ यातना । इति मेदिनी । ते, १५६ । यथा,—
 अग्रुवाच ।
 “श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ सारोहीन्वचनं श्रुत्वा । न कानरो हि नीतिज्ञो विपत्तीं च कदाचन ॥ सम्पत्तिर्वा विपत्तित्वा नश्वरा स्वप्रकृतिषी । पूर्वस्वकर्मायत्ता च स्वयं कर्मा तयोरपि ॥” इति नक्षत्रवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 विनाशः । यथा,—
 “यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तीयां तत्रैव कर्षया पिच्छदानोदकक्रिया ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
 विपद्यः, पुं, (विरुद्धः पश्याः । “अक्पूरभूः पथा-मानने ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यकारप्रत्ययः ।) निन्दितपद्यः । तत्पठ्यायः । यध्वः २ दुरध्वः ३ रुद्रध्वा ४ कापद्यः ५ । इत्यमरः ॥ कुपद्यः ६ व्यसत्पद्यः ७ कुलितवर्त्तः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३५६ । ११ । “सत्पथं कथयन्तुस्य यास्यामि विपद्यं वद ॥”)
 विपद् स्त्री, (वि + पद + सम्पदादित्वात् क्त्वात्) विपत्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा,— “कौपत्तकर्मशकरान् सफरशुभोऽपि जाये पुनर्निपतितः सफरो विपाकः । देवात्ततो विगलितो गलितो वनेन वामे विधौ वद कथं विपद्यं निवृत्तिः ॥” इत्युद्भटः ॥ यथा च मागवते । १ । ६ । १५ । “यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिन्क्रोदरः । छण्णोऽस्त्री गालिवं चापं सुहृत् छण्णस्ततो विपद् ॥”)
 विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते छलकानां टाप् ।) निपत् । इत्यमरटीकायां रायसुहृटः ॥
 विपद्यः, त्रि, (वि + पद + क्तः ।) विपदाकान्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ नष्टः । इति शब्द-रत्नावली ॥
 विपद्यः, पुं, सप्यः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥
 विपदीतः, वि, (वि + परि + इ + क्तः ।) विप-र्षयः । उन्टा इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । प्रतिमद्यः २ प्रतिकूलः २ अपपद्यः ४ अपपद्यः ५ विदोमकः ६ । इति षटापरः ॥ प्रमद्यम् ७ परार्थोत्तम् ८ प्रतीपम् ९ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथाच शब्दरदिगिकथे । “मद्यो जलः इत्युक्तास्त्री विपदीतानि भावते । नद्यं मद्येपि पिष्टयत् तयो जातः जलद्वयसुक ॥” सुहृटः । यथा, रामायणे । ६ । १० । १५ । “स य न प्रविश्यात् रावताः हास्योदितः । उन्मार्त्तं (इत्तं पावं विपदीतं इवीपद्यम् ॥”)

योऽश्रुतिवन्वान्तर्गमनदशमपद्यः । यथा,—
 “पादमेकस्त्री कृत्वा द्वितीयं कतिभंभ्यतम् । नारीपु रमते कामी विपरीतस्तु वन्धकः ॥” इति रतिभङ्गरी ॥
 अथि च ।
 “पादमेकस्त्री कृत्वा द्वितीयं स्वयंभंभ्यतम् । कामिन्याः कामयेन् कामी वन्धः स्याद्विपरी-तकः ॥” इति स्मरदीपिका ॥
 विपरीना, स्त्री, कामुकी । इति धनञ्जयः ॥
 विपरीकः, पुं, (विशिष्टानि पर्यायि यस्य ।) पलाश-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यायैः, त्रि ४)
 विपरीयः, पुं, (वि + परि + इ + “एरच् ।” इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्पठ्यायः । यथायः २ विपरीयसः ३ यथयः ४ । इत्यमरः ॥ विपरीयः ५ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । १० । १ । ५० ।
 “विपरीयो वा किं न स्याद्गतिर्धार्तुर्इ इत्यथा । उपस्थितो निवर्त्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥” सांख्यनये विपरीयः पद्य । ते च सांख्यकारि-कायां इत्यथाः ॥)
 विपरीयः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य । यद्वा, वि + परि + इ + घञ् ।) विपरीतमयनम् । अन्वस्थान्स्वरूपग्रहणम् । इति भरतः ॥
 “विपरीये कुलं नास्ति न कुलं रणपिपथोः ।” इति कुलाचार्यकारिका ॥
 विपरीयः, पुं, (वि + परि + अय + घञ् ।) विप-रीयः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ । “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपरीयां वातो घनविरलभावः क्षितिरुपाम् । वद्योर्दृष्टं कानादपरमिव मन्ये वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं इत्यथि ॥” अपमानकवृद्धिभेदः । यथा, भाग्यपरिहृदे । “तच्छून्यं तस्मत्तियांस्यादप्रमा या निरुपिता । तत्पद्यो विपरीयः संशयोऽपि प्रकीर्तितः । आदो देष्टे श्लाघावृद्धिः श्लाघो पीतता-मनिः ॥” “आदो विपरीयः ।” इति मुक्तावली ॥
 विपरी, त्रि, (वि + पू + “अचो यत् ॥” इति यत् ।) शोधनीयम् । विपूर्वपृथातोर्पप्रत्ययेन नियमम् ॥
 विपरी, [न] पुं, इहभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विपरीत, वि, (विशिष्टं पश्यति विपरीतं चेतति पिनीति चिन्तयति वा । एयोदरादित्वात् चाधुः ।) पठितः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । ७ । ५० ।
 “कर्णयान् विशिष्टेन वाक्येन विपरीता ॥”)
 विपाकः, पुं, (वि + पद्य + भावे कर्तेति वा घञ् ।) पद्यम् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । ३० । “तापदुमवीरपि रोषयोर्वा अतिव्यासद-विभ्रमात्ता वायुनेत्येवोत्तमपिण्डे मद्यमर-वीर्यागदयं चास्युत्तं काम सुवर्षं भवति ॥”)

विपाकः

खेदः । कर्मणो विषट्कफलम् । इति मेदिनी ॥
 (फलमात्रम् । यथा, भागवते । १०।९।१२०।
 “जरासन्धवधः कृष्ण भूयंर्थाद्योपकल्पान्ते ।
 प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥”
 चरमोत्कर्षः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । २ ।
 “सर्वे धिया योगविपाकनीत्रया
 हृत्पद्मकीर्षे स्फुरितं तद्धितप्रभम् ॥”
 परिणामः । दुर्गतिः । स्वादुः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ जातिः । आयुः । भोगः । इति
 कुमुताम्रजिः ॥ * ॥ (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
 कस्य त्रैविध्यम् । यथाच पानप्रज्ञे । २ । १३ ।
 “सति नृत्ने तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥”
 “सनसु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति
 नोच्छिन्नक्लेशस्त्रोऽपि । यथैव तुषावनद्वाः
 श्यालिनण्डुला दग्धवीजभावाः प्ररोहसमर्था
 भवन्ति नापनीततुषा दग्धवीजभावा वा । तथा
 क्लेशावनद्वः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति
 नापनीतक्लेशोनप्रमंखानदग्धवीजभावा वेति ।
 स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ॥”
 इति तद्भाष्यम् ॥)
 “जाठरेणामिना योगात् यदुदेति रसान्त-
 रम् ।
 रसानां परिणामान्ते च विपाक इति ख्यतः ॥”
 इति सुश्रुतः ॥
 अपि च ।
 “मिष्टः कटुश्च मधुरमन्तोऽन्तं पचते रसः ।
 कटुतिक्तकषायार्थां पाकः स्यात् प्रायशः
 कटुः ॥”
 तथा च वाग्भटः ।
 “त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वादुत्कटुका-
 लकः ॥”
 प्रायः पदेन त्रीणिः स्वादुरस्त्रविपाकः । शिवा
 कषाया मधुपाका । शुष्ठी कटुकमधुरपाके-
 त्वादिः ॥ * ॥ अथ विपाकानां श्रुताः ।
 “स्रग्ध्रकृन्धुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
 अन्धस्तु क्रूरते पित्तं वातस्रग्ध्रगदापहः ॥
 कटुः करोति पचनं कर्म पित्तश्च नाशयेत् ।
 विशेष एव रक्षतो विपाकानां निदर्शितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विवरणम् ।
 “नेत्राहुरन्धे । विपाकः प्रधानमिति कक्षात्
 ख्यद्विमिथाविपाकत्वादिह सर्वेन्द्रश्याख्यभयव-
 हृतानि सन्धुद्विमिथाविपकानि गुणं दोषं वा
 जनयन्ति । तत्राहुरन्धे प्रतिरसं पाक इति ।
 केचिच्चविधमिच्छन्ति मधुरमन्तं कटुकश्चेति
 तत्तु न सन्धुक् भूतगुणादागमात्त्वात् विपाको
 नास्ति पित्तं हि विदग्धसम्भतासुपैत्यमेर्मन्ध-
 क्त्वात् । यद्वयं सवखोऽप्यन्धः पाको भविष्यति
 स्रग्ध्रादिविदग्धो लवणतासुपैति मधुरो मधुर-
 स्यान्तोऽन्धस्यैवं सर्वेषामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्तं
 चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत-
 मभिसानं मधुरमेवस्याशया शालियवमद्वाद्यः

विपाशा

प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकावेऽपि न परिवर्तयन्ति
 तद्वदिति ।”
 “किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
 वा ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः ॥
 विपाट्. [श्र] स्त्री, विपाशानदी । इत्यमरः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । १ ।
 “गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे
 विपाट्कुतुद्री पयसा जवेते ॥”
 “विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् श्रतपुत्र-
 मरणोद्भूततमोऽतृतेर्मुन्धयोर्विशुष्य पाशा अस्यां
 यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट् । श्रुतद्री शुचिप्रं
 तुम्हा तुम्भेव भवति गच्छतीति श्रुतद्री एत-
 द्वाग्नौ नद्यौ ॥ प्रजवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं
 गच्छतः ॥ * * * विपाट् पटगतौ । पशुवाघन-
 स्पर्शनयोरितिवा ग्यन्तावेतौ विपूर्वीं शकारस्य
 व्रञ्चादिना घत्वम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विपा(ट)टः, पुं, वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । ४ । २७० । १७ ।
 “एकैकेन विपाटेन जप्ते माद्रवतीसुतः ॥”
 स्त्री, दुर्गमराजभाष्या । यथा, मार्कण्डेये ।
 ७५ । ४६ ।
 “विपाटां नन्दिनीश्चैव वेद्मि भाष्यां गृहे
 द्विज ॥”
 विपादिका, स्त्री, पादस्त्रीटः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १३७ ।
 “छिन्नोपागन कशावन्धे शतं चर्मकृतेऽर्पितम् ।
 विपादिकाकृते दास्या नीतं पश्चात्प्रतो हृतम् ॥”
 “वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
 कण्डुमङ्गिः सरागैश्च गच्छैरजसकां चितम् ॥”
 . विपादिका वानश्लेष्मोद्भवा । इति माधवकरः ॥
 अयं कृच्छरोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—
 “कण्डुमती दाहरुजोपपन्ना
 विपादिका पादगतयमेव ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
 प्रहेलिका । इति शब्दमाला ॥ * ॥
 विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
 “चत्वापपाशेति ।” ३।२।२५ । विमोचने णिच् ।
 ततः पचाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥
 पुत्रश्रीकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं
 पाशच्छेदात् विपाशितवती विसृक्तपाशं हत
 वतीति विपाशां णिः कल्यादेरिति पाशं
 विमोचयति इत्यर्थे णिः पचादित्वाद् न च्याप् ।
 एवं किपि विपाट् । इति तट्टीकायां भरतः * * *
 (यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।
 “इरावती विपाशाश्च सरयूर्यसुना तथा ॥”)
 तस्या चलगुणाः ।
 “श्रतद्वीविपाशायुजः विन्नुनद्याः
 सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभयघ्नम् ।
 जलं निर्मूलं दीपनं पाचनश्च
 प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुगल ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

विपुला

(अस्या नामनिर्णय्यादि विशेषविवरणं महा-
 भारते । १ । १७८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्या-
 स्तीरे पीठस्थाने त्र्यमोवाचीदेवीवर्षते । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ६५ ।
 “विपाशावाममोवाची पाटला पुच्छवर्धने ॥”
 तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्तिरपि वर्षते ।
 यथा, नरविंशपुराणे ६२ अध्याये ।
 “यशस्करं विपाशायां साहिष्णव्यां हुताश-
 नम् ॥”
 विगतः पाशो यस्य ।) पाशवर्षति, त्रि । इति
 धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१३०।६।
 “अत्र वै पुत्रश्रीकेन वशिष्ठो भगवानृषिः ।
 ब्रह्मात्मनं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥”
 पाशाच्छहीनं च त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
 ४८ ।
 “निर्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो गृधे ॥”
 विपिनं, स्त्री, (वेपन्ते जना यच्चेति । “वेपितुस्यो-
 र्द्वैस्त्वम् ॥” उया० २ । ५२ । इगन् । इस्-
 ल्त्वम् ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
 “यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
 यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ।
 प्रातर्भवामि पशुधाधिपश्चक्रवर्ती
 सोऽहं ब्रह्मि विपिने णटणस्रपस्त्री ॥”
 भीतिप्रदे, त्रि । यथा, भागवते । ६।१५।२३।
 “स एकदा तु नृदयां विश्वरन् विपिने वने ।
 यदृच्छयाश्रमपदं समदयेत्पाविशत् ॥”
 विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः ।)
 विपुलः, त्रि, (विप्लेवेष योजयतीति । वि + पुल
 महत्त्वे + कः ।) दृष्टत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “विपुलेन चागरशयस्य झुचिष्या ॥”
 अगाधम् । इति मेदिनी । जे, १३२ ॥
 विपुलः, पुं, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
 इति मेदिनी । जे, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-
 र्विष्कम्भपर्वतानामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 २ । ३ । १७ ।
 “विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वसोऽपरे ख्यतः ॥”
 अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्षते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
 “विपुले विपुला देवी कल्याणी मगयाचले ॥”
 सुमेरुः । हिमालयः । इति धरणिः ॥ (वसुदेव-
 पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४६ ।
 “बलं गदं सारण्य दुर्गमं विपुलं ध्रुवम् ।
 वसुदेवस्तु रोक्षिष्यां हतादीशुदमाप्यतु ॥”)
 विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यच्च ।) दृष्टुः ।
 इति केषितुः ॥
 विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । तत्तात्पर्या
 टाप् ।) दृष्टिवी । आर्याच्छन्दोभेदः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणार्थिर्था,—
 “यथा विपुला चपसा सुखचपला चपन
 चपला च ।
 गीतपगीत्यदगीत्य आर्यागीतिश्च नवधाभ्या ॥

विप्रः

संलक्ष्य गणत्रयमादिमं सकलयोर्द्वयोर्भवति
पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ।
पुंसां कलिकालयालक्षतानां नास्त्युपहृतिर-
स्यापि ।
वीर्यविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्दारण्यमन्त्र-
कलाः ॥”
इति ह्यन्दीमञ्जरी ॥

(विपुलपत्रंतस्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । १० । ६६ ॥)

विपुलास्रवा, स्त्री, (विपुलं रसं आस्रवतीति । आ
+ सु + अच् । टाम् ।) इत्यकन्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विपूयः, पुं, (वि + पू + “विपूयविनीयेति ।” ३ । १ ।
११७ । इति कर्मणि क्यवन्तनिपातः ।) लुङ्गः ।
इति सुषवीधयाकरणम् ॥ यथा,—
“वासानां वल्कले शुद्धे विपूयेः कृतमेखकाम् ।
चामामञ्जनपिच्छाभां दृष्टिनीमजिनास्तराम् ॥”
इति भट्टिः । ६ । ६० ॥

विप्रः, पुं, (वप + “वृञ्चिन्नाश्रवञ्चेति ।” उणा० २ । २८ ।
निपातनात् ।) तत्प्रत्ययेन साधुः ।) त्राण्यः । इत्य-
मरः । विशेषेण प्राति पूरयति षट् कर्माणि
विप्रः । प्रा ल पूर्तो इत्यस्मात् छप्रत्ययः । किंवा ।
उच्यते धर्मवीजमत्र इति वपेर्नाञ्चीति रे
निपातनादत् इत्वम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथाच मनौ । १ । ६४ ।

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य र्दार्ढ्यमेव शान्तिः ।
स हि धर्मार्थसुखसो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, अष्टवैवर्ते । १ ।
११ । २६—२३ ।

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादोदकक्षिप्त्वा यावन्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तस्य यः पिबेत् ॥
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
स रोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं दिग्म् ।
सुखते सर्वरोगेभ्यो साधमेकम् भक्तिवतः ॥
अविद्यो वा अविद्यो वा सन्ध्यापूर्वो हि यो

द्विजः ।

स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विमुक्तो यदि ॥
ज्ञानं विप्रं म्रपन्तं वा न शक्यान्तस्य तं श्रयेत् ।
जोभ्यः शतयुक्तं पूज्यो हरिसत्तस्य श्रावणः ॥
पादोदकस्य नैवेद्यं भुङ्क्ते विप्रस्य यो द्विज ।
निजं नैवेद्यभोजी यो राजस्यफलं लभेत् ॥
रक्षादस्यां न भुङ्क्ते यो निजं विष्णुं समर्चयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य शतं तीर्थं भवेद्भुवम् ॥”

विप्रति

अन्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । १ । ६ ।

“नियुवीद् गणपते गणेषु त्वा माहुर्विप्रतमं
कवीनाम् ॥”)

“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।” इति तद्गाथी
चायणः ॥ सत्वकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।

“विप्रस्य वा यजमानस्य वा इष्टम् ॥”

“विप्रस्य मेधाविनः क्षोतुर्वा ।” इति तद्गाथी
चायणः ॥)

विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + क्त + भावे षष् ।)

अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।

“तेषाम्यु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।

मोक्षये प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥”)

खलीकारः । इति खामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।

“स वाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महायजः ।
ततो नञ्जातु भगवान्नान्यस्याता हि विद्यते ॥”)

विप्रकाष्ठं, स्त्री, तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क्त + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निहतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।

“तस्मिन् विप्रकृताः काळे तारकेय द्विवीक्षसः ।
तुरापाहं पुरोधाय धाम स्नायन्मुवं ययुः ॥”)

विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वककृतातोः
क्तिप्रत्ययेन निच्यन्नमिदम् ॥

विप्रकृष्टः, त्रि, (वि + प्र + कृष्ट + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—

“सन्निकृष्टविप्रकृष्टअभिचारिप्राधानिकमेदाश्-
तुष्ठां इति । नच ते यथादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृष्टो यथा । हेमन्ते निचितः श्रेष्ठा वसन्ते
फल्गुरोमकृतुः । किंवा सन्निकृष्टो चरस्य रथ्यादि-
सेवा विप्रकृष्टो रुद्रकोपः ॥” इति साधवकृत
रत्ननिन्दयथाख्याने विजयः ॥)

विप्रकृष्टकं, त्रि, (विप्रकृष्ट एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥

विप्रचित्तिः, पुं, इष्टपुत्रः । यथा,—
इत उवाच ।

“अभवद्गुपुत्राश्च वंशे खाता महासुराः ।

विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीमपराक्रमाः ॥”

इति वद्विपुराणे काश्यापीठवंशः ॥

(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।

“चत्वारिंशद्दहनोः पुत्राः खाताः सर्वत्र

भारत ।

तीर्षां प्रथमशो राजा विप्रचित्तिमेधायज्ञाः ॥”)

विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तिन् ।)
विरोधः । यथा,—

“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिम् ।

नाक्याद्यायादावस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषोत्तरक्रियावाच्यविहिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आविप्रचतुरंशस्तु चतुष्यादभिधीयते ॥”

इति मितान्तरायां व्यवहारमाहका ॥ ॥

विकृतिः । यथा प्रथमाध्याये काव्यायनसूत्रम् ।
शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिगिहितदर्थे श्रुत-
शब्दः प्रयोष्यः । श्रुतदर्थयुद्धा प्रनिधिपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।
इत्थिकादृशीतत्त्वम् ॥ (अन्यथाभावः । अरिष्ट-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अद्यानः पक्षे-
न्द्रिवार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।”
एवं ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ॥)

विप्रतिचारः, पुं, (वि + प्रति + च + षष् ।)

विप्रतीचारः । इत्यमरटीकायां शायतुङ्कटः ॥
(यथा, शिशुपालधधे । १० । २० ।

“प्रापि चेतसि स विप्रतिचारै

सुभुवामवसरः सरज्ञे ॥”

“विप्रतिचारै पञ्चाशतापयुक्ते । पञ्चाशतापोऽनुता-
पश्च विप्रतीचार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मज्जिगायः ॥)

विप्रतिषिद्धं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निषिद्धम् । इति खतिः ॥

विप्रतीसारः, पुं, अगुनापः । इत्यमरः ॥ कौकृत्यम् ।
अनुशयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, १०७ ॥

विप्रदष्टः, पुं, (विशेषेण प्रकृष्टश्च दृश्यते इति ।
दृष्ट + षः ।) फलमूलादिप्रकृष्टद्वयम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः । यज्ञीयद्वमत्वात् ।)
मलाश्रयः । इति केचित् ॥ ब्राह्मणवक्षणे, त्रि ।

यथा,—

“रामं जज्ञानापूर्वेषां रघुवरं क्षीतापत्तिं सुन्दरं
काङ्कतुष्यं करुणामयं गुणगिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”

इति रामायणम् ॥

विप्रयायं, स्त्री, (विशेषेण प्रयाणम् ।) पकायणम् ।
इति केचित् ॥

विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युक् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विच्छिद्यः । विभिन्नः ।
इति केचित् ॥

विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृष्टो योगो यत्र ।)
विप्रगणः । इत्यमरः ॥ विरहो विस्वादे वा ।

इति खामी । रागिणीर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ॥
(यथा, मनौ । ६ । २ ।

“पुरवस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मैर् वल्लभं तिल्लतोः ।

संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मैन् वक्ष्यामि प्राण-
तान् ॥”

संयोगाभावः । यथा, काश्चित्पर्ययो । २ ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥”)

विप्रलब्धः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।

१६९ । २१ ।

“दृष्टार्थराजो राज्ञस्वामिदं वचनमप्रवीत् ।

अभिवज्जात् प्रकृपितो विप्रलब्धव्ययानघ ॥”)

विप्रल

विप्रुट्

विदन्धः

विप्रलब्धा, स्त्री, (विरोधेन प्रलब्धा प्रतारिता ।)
 स्त्रीयादिनाधिकारिणः । तस्या लक्ष्यं यथा,—
 महेतुनिर्दिष्टे प्रियमनवलोच्य नमाकुलदृष्टया
 विप्रलब्धा । अस्यास्यैवा निर्वेदनित्वात्सर्वो-
 चनीयान्मभयम्हर्षिचिन्ताशुपातादयः ॥ १ ॥
 सुखा विप्रलब्धा यथा,—
 “आलोभिः प्रपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
 नून्यं तस्य निरीक्ष्य विचुभितया न प्रस्थितं न
 स्थितम् ।
 गच्छाः किञ्च नवीनोदरदृष्ट्या कुञ्जोपकण्ठे
 भाग्यदृष्टकदम्बरचमनकारकश्री
 दृष्टयः ॥” ॥ ॥
 मथ्या विप्रलब्धा यथा,—
 “महेतुनेतिगृहमेव निरीक्ष्य नून-
 मेगोदृष्टी निश्चिन्तित्वाधारायाः ।
 अहंकारं वचनमर्द्धविकाश्रि नेत्रं
 ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ॥” ॥ ॥
 प्रमत्तमा विप्रलब्धा यथा,—
 “नून्यं कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-
 वेतोभयं
 दूती नामि निवेदिता सद्यश्चरी दृष्टापि नो वा
 तया ।
 प्रानी प्रहृष्ट हृष्टसेसर हरश्रीकण्ठ नूत्तिन्
 शिव
 चापस्त्रेति परशु पशुजडया भगंस्व चक्रे
 क्षुतिः ॥” ॥ ॥
 परकीया विप्रलब्धा यथा,—
 “दृष्टा पौंषुलज्जम्बुद्विचरयापुल्लज्ज लप्ता-
 नदी-
 मङ्गीलक्ष घनान्कारपटयं तन्वा न दृष्टः
 प्रियः ।
 यन्तापाकुलया तया च परितः माधोधरे
 गर्भ्यति
 श्लोधाक्रान्तास्तान्तमपमदिभान्धा दशौ
 योजिते ॥”
 यामाग्या विप्रलब्धा यथा,—
 “तपटवचनभावा किञ्चिद्द्वारयोगा
 यदुत्तरविक्रमोद्धोवपिपा तक्षितायौ ।
 इति गरप्रितरिङ्गदृष्टद्विचिन्तयल्ल-
 ह्ववति विक्रमदृष्टद्वारा किञ्चिदुक्तः ॥”
 इति रसमङ्गरी ॥
 विप्रलम्बा, पुं, (वि + प्र + लम् + घञ् । उम् ।)
 विप्रलम्बाः । (यथा, महाभारते । १।१।२० ।
 “निम्बलम्बोऽपमयत्नं चरि सारसपाः क्षियाः ॥”)
 मध्यमम् । (यथा, महाभारते । १।१।२।१६ ।
 “तस्यै दशार्थाधिपतेः प्रियाः सन्ता न्यवेदयन् ।
 रिप्रयस्यं मया हतं य च बुधोव मादिभः ॥”)
 विप्रयोगः । विप्रैः । इत्यमरः ॥ प्रहृष्टरस-
 भैः । यथा, प्रहृष्टरसवाम् ।
 “जामाग्येवाति मङ्गारे वैश्रितः सुविद्वन्मनः ।
 यमोपी विप्रलम्बा सत्य मेदृष्टं भवेत् ॥”

प्रहृष्टारङ्गविशेषः । यथा,—
 “यनोरयुक्तयोर्भाषो युक्तयोर्वाच यो मिथः ।
 अमीशालिङ्गनादीनामनवाप्ते प्रहृष्टते ।
 स विप्रलम्बो विप्रैः सन्मोगोन्नतिकारकः ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + घञ् ।) विरो-
 धोक्तिः । इत्यमरः ॥ परवचनविरोधिवचनं
 विप्रलापः । अन्योन्यविवदनेमिति यावत् । यथा
 एको ब्रूते आगता कल्याणीति अन्यो ब्रूते
 नक्षीति । नयाम्युदाजहार सन्वांगन्दः ।
 “एकः सवन्मधुसरोजमवेति वक्र-
 मग्नः सुधाकिरणविम्बमदो नृगाच्याः ।
 यनोर्भ्रूद्विन्दतेन्दने बभूवः
 सिद्धान्तवक्त्रभुशराजिगतागतानि ॥”
 विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे
 उक्तिवचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । २२ । २५ ।
 “स धर्मराजस्य वयो निशम्य
 लृचाक्षरं विप्रलापापविद्वम् ॥”)
 अनर्धकवाच्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ५ । २१ ।
 “स्रं श्रेयः पाखव विप्रलापं
 तुल्यवाचं च ह भोष्यं सहायैः ॥”)
 विप्रलोभी, [न] पुं, किंकिरातवृचः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विप्रप्रका, स्त्री, (विविधः प्रचोऽस्वस्या इति ।
 विप्रप्र + “अत इतिटनौ ॥” १।२।११५ । इति
 टन् ।) डेवज्ञा । इत्यमरः ॥
 विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीयातीति । प्री + कः ।)
 अपराधः । तत्पर्यायः । मनुः २ खलीकम् ३
 व्यागः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६ । ५ । ४२ ।
 “यन्नखं कर्मसन्धानां साधुर्गो गृहमेधिनम् ।
 छतवानश्चि दुर्मये विप्रियं तव मर्तितम् ॥”)
 आप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१६।०।८ ।
 “पत्यं पिष्टृणां सुच्छिद्येत्तयो विप्रियं
 भवेत् ॥”)
 विप्रुट्, [ष] स्त्री, (विशेषेण प्रीयति इति
 पायानि । वि + प्रु + क्तिप् ।) विन्दः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०० ।
 १३५ ।
 “विप्रुट्श्चैव यावन्मो निपतन्ति नभस्त्रयात् ॥”)
 देश्मठे विप्रुषो सुरनिर्गतप्रकविन्दो जल-
 विन्दव उच्यन्ते । ते सुदृष्टाः । यथा,—
 “मक्षिका विप्रुष्याया गौरणः सन्दरसप्रः ।
 रणो भूयानुरविश्र सार्धे नेध्यानि निर्दिशेत् ॥”
 इति सुहितवे मनुष्यधर्मम् ॥
 (यथा च मनी । ५ । १०१ ।
 “नोच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽपि पतन्ति याः ।
 न ज्ञान्मयि मन्वाभ्यासं न दत्तात्तरधितम् ॥”)
 पापसमकाये सुखनिर्गते विप्रुषो न उच्छिष्ट-
 त्तनिकः । यथा —

“नोच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽपि पतन्ति याः ।
 दन्तवदन्तगन्धे विज्ञाप्य शैत्यविर्भवेत् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥
 विप्रोमितः, त्रि, प्रवाषितः । विप्रपूर्वकवसधातोः
 लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विप्रवः, पुं, (वि + प्रु + अम् ।) परवक्तादिभयम् ।
 इति भरतः ॥ राद्याद्युपप्रवः । इति चार-
 सुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । इत्यमरः २ उमरः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १०४२ ।
 “सर्वा मउपराष्योर्वा वीरः शमितविश्र-
 याम् ॥”)
 व्यञ्जकलक्षः । इति सामी ॥ (संशः । उप-
 प्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।
 “विप्रवोर्भूदःखितानां दुःसद्यः कल्याणनाम् ॥
 विनाशः । यथा, कथापरित्यागरे । १३ । ८२ ।
 “संमन्त्र कौतुकान् पापास्तज्ञायांशौकविप्रवम् ।
 चिकीर्षवो ययुः श्रियं तान्मलिनीमलक्षिताः ॥”
 विश्ववते इति अन् । जलोपर्यवसितः । यथा,
 महाभारते । ६ । ३ । ५ ।
 “वक्षिजो नावि भयायामगाधे विप्रवा इव ॥”)
 विप्रवः, पुं, अश्वस्य जुतगतिः । इति विपूर्व-
 लुघातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विप्रुट्, [न] स्त्री, (विरोधेन प्रीयतीति । वि +
 प्रु + क्तिप् ।) विप्रुट् । विन्दः । इत्यमर-
 टीकायां रामानुजः ॥
 विप्रुतः, त्रि, (वि + प्रु + क्तः ।) अलनाचः । तत्-
 पर्यायः । पशुमद्रः २ खयनी ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 विफलं, त्रि, (क्लितं फलं यस्य ।) निरर्थकम् ।
 तत्पर्यायः । शीघ्रम् २ अर्थम् ३ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
 “परस्परं सृष्टणीयशोभं
 न चिद्विदं इन्द्रमयोन्नयिष्यत् ।
 अस्मिन् इये रूपविधानयतः
 पत्युः प्रयानां विप्रुषोऽभविष्यत् ॥”)
 विफलता, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) क्लेशकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विदन्धः, पुं, आर्नाचरोमः । इत्यमरः ॥ तस्य
 विक्रिया ।
 “तुल्यकारयकार्यत्वात् उदात्तैरुदरौ क्षियाम् ।
 धानादेषि च कुर्वीत विशेषपाभिधीयते ॥
 विदन्ध्या हरीसम्बो द्विष्यतःपयभानिकाः ।
 सुष्टेन तुल्या पटिका परनयायादृष्टरामम् ॥
 बर्किच्छिष्टदृष्टेयवर्षप्रपदधूमजुलसदृष्टः ।
 मधुनि सुष्टेया पत्रैर्निक्षिपता स्नातुदपरिनाया ॥
 बर्शिरियं दृष्टकला जनेः प्रविशिता सुष्टे उगा-
 यति ॥
 आनाहोदापसौ श्रमणनि चक्रं तथा तुल्यम् ॥”
 विकटुकाया चर्किः । इति भावप्रदायः ॥
 (विशेषेण मयः । निरीक्ष्यतम् । यथा, महा-
 भारते । ८ । १०० । ४९ ।
 “पादोदरविषयैश्च भूमाद्भूमयैश्च ॥”)

विभक्तः

विभक्तः

विभा

विवाधा, स्त्री, द्विष्टनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 विवुधः, पुं, (विशेषेण वृध्यते इति । वृध + कः ।)
 देवः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
 “गन्धर्वा गुरुका यथा विवुधासुचराच ये ॥”)
 पण्डितः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
 “ब्रवीमि विवुधः खेदं जनानां निवृत्ते कथम् ॥”
 अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गिणि दृश्यते ॥३॥) चक्रः ।
 इति हलायुधः ॥
 विवुधानः, पुं, (वि + वृध + शानच् ।) आचार्यः ।
 पण्डितः । देवः । इति चन्द्रिसवारीणादि-
 वृत्तिः ॥
 विवोधः, पुं, (विगती वोधः ।) अनवधानता ।
 इति केचित् ॥ (विशिष्टो वोधः ।) प्रवोधश्च ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
 “स एवमारोघितपादनीर्था-
 द्धोत सत्त्वात्मविवोधमार्गः ॥”
 द्रौण्यपञ्चिपुत्रः । यथा, आर्कण्डिभे । १ । २१ ।
 “पिङ्गाचश्च विवोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्त्वया ।
 द्रौण्यपुत्राः खगन्धेहास्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-
 चिन्तकाः ॥”)
 विवोधनं, स्त्री, (वि + वृध + ल्युट् ।) प्रवोधनम् ।
 यथा,—
 “तुष्टाव योमगिद्वान्नामेकाग्रहृदयस्थितः ।
 विवोधनार्थाय हरेर्हृदिनेत्रज्जलनालयाम् ॥”
 इति देवीनाद्यात्म्यम् ॥
 (जागरणम् । यथा, महाभारते । १ । १०० । च
 “वीतशोकभयावाधाः सुखस्वप्नविवोधनाः ॥”
 प्राप्तिवोधके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।
 “अदाप्रयो विवोधनम् ॥”
 “रायो धनस्य विवोधनं विशेषेण वोधकं बहु-
 धनप्राप्तिरित्यर्थः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 विभक्तः, चि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तविभागः ।
 विभिन्नः । एषक् । यथा । दृष्टव्यतिः ।
 “पित्रा सष्टविभक्ता ये सापत्न्या वा सश्रीदराः ॥
 जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पित्रो भाट्टभागे विभक्तजः ॥”
 विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
 अपि च । आर्यः ।
 “भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सष्टवाचो विधीयते ।
 तद्भागे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्धते ॥”
 विभक्तानां समाजधने वैदिककर्मकरणात्तन्ना-
 चधर्मत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता सविभक्ता वा यपिष्ठाः स्यावरे
 यस्माः ।
 एको ज्ञानीशः सर्वेषु दानाधमनविक्रमे ॥”
 अपि च ।
 “दानग्रहणपवन्नराश्चैत्रपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां एषक् ज्ञेयाः पाकधर्मागमवायाः ॥
 साधिवं प्रातिभाष्य दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भावरः कुमुनांविभक्ताः परस्परम् ॥
 चेपामेताः श्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्रष्टकृतः ।

विभक्तानवरच्छेदुर्लेखामयन्तरेण तान् ॥”
 इति नारदवचनानि ॥
 तथा ।
 “भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यवर्णं चाख्यमविभक्ते न तत् स्तनम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥३॥
 तथा ।
 “विाक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
 संस्थितः ।
 पितृश्रेणाथवा प्रीत्या स तु संदृष्ट उच्यते ॥”
 इति दृष्टव्यनिवचने येषामेव हि पितृभाट्ट-
 पितृयादीनां पितृपितामहोपात्तत्रयेणा-
 विभक्तत्वमुत्पत्तितः नभवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परधीत्या पूर्वजतविभागधर्मेन यत्तव
 धनं तन्वम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकग्रहिरूपतया स्थिताः संदृष्टाः ।
 न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिप्रेकाभिसन्धानं विना ॥३॥ तथा ।
 “नन्यूनाश्रविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तथा ।
 “भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति यस्मिंश्चिपि भवेत्तेषां एषक् एषक् ॥”
 तथा ।
 “भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्यानं भवेत् सष्ट ।
 न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति मनुवचनम् ॥
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते ऋते पुत्रे तत्सुतं ऋक्धमामिनम् ।
 कुर्वीत जीवन् येन कव्यं नैव पितामहात् ।
 जमेतांश्च स पित्रं च पितृयात् तस्य वा
 सुतात् ॥”
 तथा । विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्तरो-
 त्पन्नस्य विभागं ददुः ॥ ३ ॥ अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सष्ट ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 अविभक्तानां सष्ट वसतां संदृष्टानां वा पुन-
 र्विभागो भाट्टतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुता-
 चतुर्थाश्रवर्तते । इति ॥ तथा ।
 “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत् ।
 विभक्तं स्यावरं प्राप्तं नान्योदर्थैः कदाचन ॥”
 इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्ववृत्तानि ॥ ३ ॥ अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुर्वुः आहमदैविकम् ।
 जघान् च तथान्यत्र नाधिकारः एषक् विना ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 अन्यथा ।
 “वृष्टवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
 सर्वेषां सत्तं ज्ञत्वा ष्येष्टेनैव तु यत् कृतम् ।
 द्रव्येषु चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
 इति शुद्धितत्वम् ॥

(पुं, कान्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । ११ । ६ ।
 “षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो माटवत्तलः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाद्यो रेवतीसुतः ॥”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जन
 + जः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।
 यथा । दृष्टव्यतिः ।
 “पित्रा सष्टविभक्ता ये सापत्न्या वा सश्रीदराः ।
 जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥
 अनीशः पूर्वजः पित्रो भाट्टभागे विभक्तजः ।
 यथा धने तथर्थेऽपि सद्भा प्रीचोदकक्रियाः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्माद्यो
 ल्यर्था विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् +
 क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः त्वादिश्च । यथा ।
 “संख्यात्वयाप्यवामाद्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु
 यः ।
 सा विभक्तिर्द्विधा प्रीक्ता सुप्तिङ् चैति प्रभे-
 दतः ॥”
 संख्यात्वावान्तरजात्ववच्छिन्नशक्तिमान् यः
 प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिङ् इति मेदा-
 द्विविधा । इति श्रुत्यशक्तिप्रकाशिका ॥ (उभ-
 यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ । २३ ।
 “क्रियेन चैत् साधु विभक्तिषिन्ता
 शक्तिस्तदा मा प्रथमाभिधेया ।
 या स्त्रीजसां साधयितुं विलासै-
 स्तावत् क्षमा नाम पदं बहु स्यात् ॥”)
 विभजनीयं, चि, विभाष्यम् । विभागयोग्यम् ।
 यथा । यद्वयस्य प्रयोजनार्थं पुस्तकादि तन्-
 च्छर्वादिभिः सष्ट पण्डितादिभिर्न विभजनीयम् ।
 इति दायतत्वम् ॥ भजनाहम् । विपूर्वभज-
 धातोर्नीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मनौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमलवहासा भवेच्च विभवे सति ॥”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । ये, ५१ ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भवता हरे स एजिनोऽवसादितो
 नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥”)
 प्रभवादिष्वसिंघसंघसंघान्तर्गतद्वितीयवर्षम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्वैः साधिविर्वर्जिताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा ।
 दृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वैः विभवे च वरानने ॥”
 इति ज्योतिस्त्रयम् ॥
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
 क्षेमचन्द्रः ॥ प्रकाशः । शोभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६६७ ।
 “कामदेव मतिर्मतिरिव कामला
 तद्विरिव विभा विभेव तदुः ।
 धरणीव दृतिर्धृतिरिव धरणी
 जततं विभाति वत यस्य तव ॥”
 प्रकाशके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५५ । ४ ।

“यदुष बीजः प्रथमा विभानाम् ।”

“विभानां विभाजकानां अष्टनवत्रादीनाम् ।”
इति तद्वाच्ये वाच्यः ।)

विभाकरः, पुं, (वि + भा + क् + “द्विवाविभा-
निश्रैति ।” ३ । २ । ११ । इति टः ।) स्वयं ।
(यथा, माहितद्वयं १०१ पद्यं ३)

“यस्या भूयवाविष्टो विभाति च विभाकरः ॥”
अर्कशुभः । चित्रकृष्टः । इत्यमरः । अग्निः ।
इति मेदिनी । रे, २६०ः (चि, प्रकाशश्रीलः ६)

विभागः, पुं, (वि + भज + घञ् ।) भागः । अस्य
पर्यायः अंशशब्दे द्रष्टव्यः । अस्य लक्षणं यथा ।
“एकदेशोपास्यैव भूधिरण्यादायुत्पन्नस्य
खलस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशिशिक-
शवधारानर्हन्त्या अथवस्थितस्य गुटिकापाता-
दिना यज्जनं विभागः । विशेषेण भजनं
स्वल्पज्ञापनं वा विभागः ।” इति दायभागः ॥
अपि च ।

“विभागोर्ध्वस्य पित्रस्य पुत्रैश्च प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तन्निवाहपदं दुधैः ॥”
इति नारदवचनम् ॥

पूर्वस्वामिस्त्वोपरमे सम्बन्धाविशेषात् सम्ब-
न्धिना सम्बन्धप्रसृतस्य खलस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकस्वल्पवस्थापनं विभागः ॥ ७ ॥
अपि च । कात्यायनः ।

“नीचद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत् न चैवैकमकस्यात् कारयं विना ॥”
उक्तकारणस्यै तु नारदः ।

“थाघितः कुपितश्चैव विषयास्तुचेतनः ।
अथथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
निष्पत्तस्त्वायामेव सातरि पितामहधन-
विभागमाह दृष्टप्रतिः ।

“पितोरभावे भाटव्यां विभागः संप्रदक्षिंतः ।
मातुर्गृहणे रक्षिं षोपतोरपि शस्यते ॥”
अथप । याज्ञवल्क्यः ।

“विभागश्चेत् पिता कुर्व्याद्विष्टया विभजेत्
सुतान् ।
स्त्रियं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समाश्रितः ॥”
अपि च देवतः ।

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वयतां मरु ।
भूयो दायविभागः स्वादाचतुर्षादिति स्थितिः ॥”
विष्णुः । अविभक्ता विभाजान्तरोत्पन्नस्य
विभागं ददुरिति ।

“मोक्षभाजविभागार्थे सर्वेदे सनुमन्ति ते ।
मोक्षस्यैवापरिहृते कृतं साक्षिणमहंति ॥”
इति जगद्वचनम् ॥ इति दायवचनम् ॥

शामान्यधर्मावच्छिन्नानेव दक्षिणां परस्पर-
विदहन्त्याऽप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
भागः । इति आहःविदहन्त्याणां शिष्य-
तत्त्वः ॥ ११ ॥ आश्रमस्ये अमुं विदितुमुक्त-
संयमविवेकः । ११ विविधः । यथा,—

“एतद्विदुर्द्वैतैः स्यात् विभागोऽपि विधा
मयेत् ।

विभाज्यं, त्रि, विभजनीयम् । विभाज्यम् । यथा,
“कृते विनीतविद्यानां भाटव्यां भिल्लतोरपि
या ।
श्रीशंभुस्य तु यदिति विभाज्यं नदृष्टव्यमितिः ॥
श्रीशंभुस्य हि शम्भोर्यं शक्त्याहृत्प्रकारेण
मयेत् ।
एवं विदुः कर्तव्यं विदुः कर्तव्यम् ॥
विशेषतश्च तद्विद्यात विभाज्यं नदृष्टव्यमितिः ॥”

एककर्म्मोद्भवस्तापो हयकर्म्मोद्भवः परः ।
विभागवज्जुतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोऽप्येतेषु विभागजः ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥ ११ ॥

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभा-
इति शुककर्म्मति । उदाहरणम् । श्वेत्स्यै-
विभागादिकं पूर्ववत् बोधं तृतीयो विभा-
कारणसात्रविभागजन्यः कारणकारणविभा-
जन्यचेति—आद्यत्वात् यत्र कपालकर्म ततः
कपालहयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन
चकर्मणः कपालस्य देशान्तरविभागे नान्यत्र
तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति ।
न च तेन कर्मणैव कर्म देशान्तरविभागो न
जन्यते इति वार्यं एकस्य कर्मणो नान्यत्र-
संयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भक-
योगप्रतिबन्धिविभागजनकत्वविरोधान् अन्यथा
विक्रमकमलकुट्टमलमङ्गप्रसङ्गात् तज्जादृपदीदं
अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदा
आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धिविभागं न जनयेत् ।
न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशान् पूर्वं ज्ञतो
देशान्तरविभागो न जन्यते इति वार्यं आर-
म्भकसंयोगप्रतिबन्धिविभागवतः अवयवस्य सति
द्रव्ये देशान्तरविभागात्कमवात् यत्र एत-
न्नियया एतत्तद्विभागः ततः शरीरेऽपि
विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतद्विभागे
एतन्निक्रिया न कारणं अपिकरणत्वात् शरीरे तु
क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मणो वावदवयवकर्म-
नियतत्वात् । अतस्तत्र कारणकारणविभागेन
कार्याकार्यविभागो जन्यते इति अतएव विभागो
गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नान्यथासिद्धो भवति । इति विद्वान्तमुक्ता-
वली ॥ (“शामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां
परस्परविदहन्त्याऽप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
नम् ॥” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नानां चित्ता-
दीनां परस्परविदहने चित्तित्वगतत्वादिना
अथ द्रव्यत्वधर्मेण विशेषेण तथा प्रतिपादनं
नवधा द्रव्यविभागः । यामः । यथा, कर्मदे ।
५ । ७० । ४ ।

“यो भूविष्टं नासदाभ्यां विदेष च नितं पित्त-
ररते विभागे ॥”
“यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति चागे ॥”
इति तद्वाच्ये वाच्यः ॥)

तथा ।

“श्रीशंभुस्यैवमेव योमे यश्च विशाधनं भवेत् ।
नीर्येतात्वात्प्राप्तानि प्रधासो यश्च वैदकः ॥”
इति दायवचनम् ॥

विभाज्यकः, पुं, तुनिविशेषः । य तु अथ्यमङ्ग-
पिता । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १११ । २१ ।

“श्रीशंभुस्यैवमेव योमे यश्च वैदकः ॥”
आश्रमस्यैवमेव योमे यश्च वैदकः ।
विनिश्चयनं तुहुत्तद्वैदिकं
विभाज्यकः पुत्रतुलाय शीतम् ॥”

विभाज्यो, स्त्री, जायर्त्तकीयता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विभातं, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) गतम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

विभावः, पुं, (विशेषेण भावयति रवं सामाजि-
काविति । वि + भावि + क्त् ।) परिचयः ।
दृष्टस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी ॥ तादृश-
नाद्विषया,—

“विभावेदारभावेन कृत्तः कर्त्तारिषा तथा ।
स्यतामेति रत्नादिः स्यादो भावः सधेतवान् ॥”
विभावाद्यो गच्छति । विभावादीनां यथा-
संख्यं कारणकार्यव्यवहारिषु कर्म कयाचामपि
रथोद्दीपं कारणकामिभूयते ।

“कारणकार्यव्यवहारिषु कर्म कयाचामपि
रथोद्दीपं विभावाद्याः कारणानेन ते मताः ॥
सद्भावाच्च विभावाद्दीपोरेकस्य वा भवेत् ।
भट्टित्यन्यस्यमाद्ये तदा दीपो न विद्यते ॥
विभावादिपरामर्शविवक्षत्वात् नचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादिपि स्फुटम् ॥” ॥

“अथ के ते विभावाद्भावव्यभिचारिण इव
पेक्षायां विभावमाह ।
रत्नादुद्दीपका योके विभावाः काश्च
नाशयोः ।

ये हि लोके रामादिगनरविताकादीनां उद्-
दीपकारकानि सौमादयस्त एव काले नास्ते च
निवेशिताः सन्ति विभाज्येण आसदात्तुद्रादु-
र्भावयोऽन्याः क्रियन्ते सामाजिकरथादिभावा
रभिरिति विभावा उच्यन्ते ।

वासामनोद्दीपनादी तत्र भेदाद्युभौ स्थिताः ॥
इति नादिकदर्पके ५ परिच्छेदे ।
(विनिश्चयकारेण प्रकाशयति, वि । यथा,
एवमे । १ । १२५ । १ ।

“न विष्टं यदुदे विभाज्यम् ॥”
“विभावं विविधप्रकाशयन्तम् ॥” इति तद्वाच्ये
वाच्यः ॥)

विभाजनं, स्त्री, (विभाजयति कारणं विना
विभाजना, स्त्री,) कर्म्मोद्भवं पितृव्यपि परिचय-
मिति । वि + भावि + क्तुः । उद्गृह्यः ।) अथ-
शब्दपरिचयः । न च विभाजनं समविदह-
मादीपि कर्म्मोद्भवम् ॥ यथा,—

“विभाज्यं विना हेतुं न कर्म्मोद्भवम् ॥”
विभाजनं, स्त्री, (विभाजयति कारणं विना
विभाजना, स्त्री,) कर्म्मोद्भवं पितृव्यपि परिचय-
मिति । वि + भावि + क्तुः । उद्गृह्यः ।) अथ-
शब्दपरिचयः । न च विभाजनं समविदह-
मादीपि कर्म्मोद्भवम् ॥ यथा,—

“विभाज्यं विना हेतुं न कर्म्मोद्भवम् ॥”
विभाजनं, स्त्री, (विभाजयति कारणं विना
विभाजना, स्त्री,) कर्म्मोद्भवं पितृव्यपि परिचय-
मिति । वि + भावि + क्तुः । उद्गृह्यः ।) अथ-
शब्दपरिचयः । न च विभाजनं समविदह-
मादीपि कर्म्मोद्भवम् ॥ यथा,—

“विभाज्यं विना हेतुं न कर्म्मोद्भवम् ॥”
विभाजनं, स्त्री, (विभाजयति कारणं विना
विभाजना, स्त्री,) कर्म्मोद्भवं पितृव्यपि परिचय-
मिति । वि + भावि + क्तुः । उद्गृह्यः ।) अथ-
शब्दपरिचयः । न च विभाजनं समविदह-
मादीपि कर्म्मोद्भवम् ॥ यथा,—

“विभाज्यं विना हेतुं न कर्म्मोद्भवम् ॥”
विभाजनं, स्त्री, (विभाजयति कारणं विना
विभाजना, स्त्री,) कर्म्मोद्भवं पितृव्यपि परिचय-
मिति । वि + भावि + क्तुः । उद्गृह्यः ।) अथ-
शब्दपरिचयः । न च विभाजनं समविदह-
मादीपि कर्म्मोद्भवम् ॥ यथा,—

उक्तावुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा चा परि-
कीर्त्तिता ॥”

उक्तहेतौ यथा,—

“अनायासकृशं मध्यमशक्ततरचे दृशौ ।
अभूयणमनोहारि वपुर्वयवि सुभुवः ॥”

अशुक्तहेतौ यथा,—

“य एव कीणि जयति जगन्ति क्रुसुमायुधः ।
हरतर्त्तप तसु तस्य शम्भुना न हृतं वलम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ॥

(पाठनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यस्याङ्गिपद्मं परिचर्ये विश्व-
विभावनायात्तुणाभिपत्तेः ॥”)

विभावरी, स्त्री, रात्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७

“प्रभानायां विभावर्मां यथास्वानस्थितो वृषः ।
न्यादायन्तां मालयम् इति चत्वारमादिशतु ॥”

मन्दारविद्याधरकन्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।
१३ ।

“मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ॥”
सुतेन्द्रधरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७ । २१ । ७ ।

“उत्तरतः सौम्यां विभावरौ नाम ॥”)

हरिद्रा । कुट्टनी । वक्रयोनि । विवाहवस्त्र-
सूत्री । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ मौख्य-
निरसखी । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदावृषः ।

इति रत्नमाला ॥

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वशु चण्डद्विष्यत् ।)
सुभुः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“यस्यैतः क्रूरवर्षस्य विभावसुगमदुःखितः ॥”
अक्रूरवृषः । अयिः । (यथा, महाभारते ।
४ । ६८ । ७ ।

“निवृत्तां धूमजावेन प्रभासिव विभावसोः ॥”
चित्रकवृषः । इत्यमरः ॥ चन्द्रः ॥ चारभेदः ।

इति शैलचन्द्रः ॥ (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०, १६ ।

“वसुपुत्रोऽथैव यथाः पुत्रास्तेषां नामानि मे शशु ।
दोषः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽथिर्होषो वास्तुन्विभा-
वसुः ।

विभावसोरसुतोपा सुष्टं रोचिपमातपम् ॥”
सुरासुरसुतः । यथा, तन्त्रे । २० । ५६ । १२ ।

“ताम्रोऽभारिचः त्रयणो विभावसुः
वसुर्वभम्भान्दरुणस्य सप्तमः ॥”

एतद्गुणोत्तरविशेषः । यथा, तन्त्रे । ६ । ३० ।
“त्रिपदां शम्भुरोऽथिरोऽथिरो विभावसुः ॥”)

विभाषितः, त्रि, त्रिविधः । विशेषेण उपा-
शितः । विशेषेण प्रापितः । विमिश्रयितः । इति

नान्यभूषणोः सप्रत्ययेन नियमः ॥ (यथा,
द्विष्टपापवर्ष । १ । २ ।

“अथविभाषितव्यवधारितं दुरा
तनः शरोरोति विभाषिताः ॥”)

विभाषा, स्त्री, (विभाष्यत्वेन भाष्यते इति ।
भाष । “नृशेष चणः ॥” ३ । १०७ । इत्यमरः ।

न्यादाय ।) विषयः । यथा । दशविभाषयो-

र्मध्ये विधिर्नियः । इति सुगुणवोधयाकरणम् ॥
“नवेति विभाषा ॥” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४ ।

विभिन्नः, त्रि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।
विदीर्घः । यथा,—

“गदापरशुखद्गौच चक्रतीमरशायकैः ।

विभिन्ने वेदना या हि सुधया सापि निर्जिताः ॥”
इति इतिहासवसुचयः ॥

(विघटितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।
“विभिन्नशक्तः कणुषीभवम्भु-
र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मैः ॥”)

विभीतकः, त्रि, वृचविशेषः । वडेडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षफलः ४ भूत-

वासः ५ कलिद्रुमः ६ इत्यमरः ७ कल्पवृक्षः ७
संवर्त्तः ८ । इति रत्नमाला ॥ तैलफलः ६

भूतावासः १० संवर्त्तकः ११ वासन्तः १२
कलिद्रुमः १३ वडेडुकः १४ द्वायः १५ विषयः

१६ अनिलजः १७ काचजः १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालतालखर्णरहरतीकविभीतकैः ॥”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-

यत्वम् । उष्णत्वम् । कषापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पलितघ्नत्वम् । विपाके मधुरत्वम् ॥ तम्बुल-
गुणाः । लम्बाच्छर्दोःकफघातहरत्वम् । लघु-

त्वम् । मधुरत्वम् । मद्कारित्वम् ॥ तत्तैल-
गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।

गुरुत्वम् । पित्तानिलाकार्णनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ९ ॥ अपि च । अपि विभीतक-

नामानि गुणाश्च ।
“विभीतककलितङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु यः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥

विभीतकं खादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं काशनाशनम् ।
रूचं नेत्रहितं केश्यं क्षमिवैस्त्रयं नाशनम् ॥

विभीतमष्णा लट्कृद्दिकफघातहरौ लघुः ।
कषायो मद्दृष्टाय धात्रीमष्णापि तद्गुणाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥
अन्यथा ।

“विभीतं भेदि तीक्ष्णोष्णं वैस्त्रयं क्षमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥
अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—

पुनस्तु उवाच ।
“ततो गतेषु देवेषु जल्लोकं प्रति दिव ।
त्रैलोक्यं पादयामास बलिधर्मोऽन्यतः सदा ॥

कलिद्रुमो धर्मोऽयं जगद्गृहा हते यथा ।
मलान् शरसं भेदे सभापद्य निधिधनात् ॥
प्रद्विपत्य तमाहाय तियां प्रजाणसौधरम् ।
मम सभायो भविता नाशितो देवपंचम ॥

तं प्राह भगवान् योमो सभायो जगदोऽपि हि ।
न केषलं हि भवतो हृतस्तेन दलीयथा ॥
पद्म्याद्य तिव्य देवेभ्यं वरदप्य सभागतम् ।
भागरोऽपि हि दौनसं प्रयातो हि वयादयेः ॥

इत्येवमुक्तो देवेन जल्लया कलिद्रुमः ।
दीनान् लट्वा च प्रकादीन् विभीतकवर्गं गतः ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥
(अन्यथा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ अध्याये ।

“एवमुक्त्वा ददौ विद्यावृतुपर्णो गलाय वै ।
तस्याश्च हृदयाक्षस्य शरीराग्निःस्ततः कलिः ॥”

“तं शम्भुश्च हृतु कुपितो निपधाधिपतिर्नलः ।
तसुवाच कलिर्भीतो येषानागः कृताञ्जलिः ॥

कोपं संयच्छ हृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् ॥”
“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छत् कोपमात्मनः ।
ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभी-

तकम् ॥”
“विभीतकस्याप्रशक्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥”

विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +
“नन्दिराष्टिपत्तीति ।” ३ । १ । १३४ । इति

ल्युः ।) रावणधाता । इति रामायणम् ६
(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रावणः कुम्भकर्णस्य तचाप्यस्यं विभीषयः ।
पुण्ड्रस्य गतिर्भायां त्रीनक्षत्र सती सुतान् ॥”
नलद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानके त्रि ६

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३४ । ६ ।
“इतो विश्वस्य इमिता विभीषयः ॥”

“विभीषयः भयजनकः ॥” इति तद्वाय्ये
सायणः ॥)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्त्री क्व । स्थियां
टाप् अत इत्वच् ।) भयप्रदर्शनम् । यथा,—

“छत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः
प्रजाः
सधुन्तो विटलक्षितैरुपहृताः श्रीश्रीशुजलो
शुखिजाः ।

विह्वोऽथिपि वयं परं विजगतां सर्गस्थिति-
यापदा-
मीशस्तुपरिचय्या न गणितो ये देव नारा-
यणः ॥”

इति शान्तिशतकम् ॥
विशुः, पुं, (वि + भू + “विप्रसंभ्यो दुर्घञ्जायाम् ।”

३ । २ । १८० । इति डुः ।) प्रसुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विशुन्विभक्तावययं प्रमानिति
क्रमादसुं गारद इत्यधीयि यः ॥”
सर्वगतः । शब्दरः । (यथा, महाभारते । १२ ।
१० । १६ ।

“विजलत्तरवाचाय रुद्रः सेनापतिर्विशुः ॥”
जला । इति मेदिनी । श, ७ । इत्यमरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ विशुः । इति शब्दरत्नमाला ६
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“विहायसगतिर्जोगिः सुशुभिक्षुतसुमिसुः ॥”
श्रीवाता । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा इष्टं देहि स्यात्तमो विशुः ।
दृश्यते शान्तपद्मभिसुपक्षुभिरेव च ॥”

इति तानुमे शब्दरत्नमाले पञ्चमेऽध्याये ॥
निवः । अर्चन् । इति शैलचन्द्रः ॥

विभूतिः

विभूति

विभ्रत्

विभुः, त्रि, सर्वत्रसंयोगी । परममहत्त्ववान् ।
 स तु आत्मादिः । यथा,—
 “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाना करणं हि सकर्तृकम् ।
 विभुर्वृद्धादियुगवान् वृद्धस्तु द्विविधा मता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्ववत्त्वम् । इति
 सिद्धान्तसंज्ञावली ॥
 “काणखात्तदिशा सर्वगतत्वं परमं महत् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 दृष्टः । इत्यन्यपाठः ॥ आपकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।
 “प्रातर्यावाणं विभ्रं विभ्रे विभ्रे ॥”
 “विभ्रं विभ्रं आपिगम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 आप्तः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।
 “त्रिपितो अद्याभवतं न वेद सा
 विभुर्व्यायाम उत राति रश्मिना ॥”
 “विभुः आप्तः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६५ । १० ।
 “एकस्य चित्तो विभ्रस्त्वोनी
 या तु दृष्ट्वानुत्तमै मनीषा ॥”
 “विभु सर्वत्र गमनशीलम् ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।
 “यमप्रवानो ऋग्वो विररुचुर्वनेषु चित्रं विभ्रं
 विभ्रे विभ्रे ॥”
 “विभ्रं विभ्रं ईश्वरम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६८ । १ ।
 “उरोध इन्द्र राघवो विभ्रो राति शतक्रतो ॥”
 “विभ्रो महती ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तन् ।) अयिमादि-
 कर्मण्यथा । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । १ ।
 “एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”
 “विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥) शिवधृतभक्त । अस्य शिवस्य
 अग्निमाद्यधकारं वैभवं विभूत्यादिपदत्रयं वाच्यं
 केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं प्रमुधृतभक्तनि
 अयिमाद्यधकारं तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्तनया
 विभूतिः क्तः भवतेः क्तः भूतिः क्तः क्तः क्तः क्तः क्तः
 यममन्दिराधारं ईश्वरगुणैश्वर्यं भावे ष्याः
 अग्निमादि लपिमादि । तथा च ।
 “अग्निमा लपिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
 तथा ।
 ईशितय पश्चितय तथा कामापदापिता ॥”
 इति ॥
 अमृतमग्निमा येन यजते भूया विभूरिति ।
 तानुत्तं यथासाधेन वासुदेव सुतुरो भवति ।
 प्राप्तिरभिसिद्धयामयं प्राप्तिरभिसिद्धयामभिधातः ॥
 महिमा महत्त्वं येन अमृतं प्रमुधृतभक्तोदरे
 वर्धते । ईशितं यमना येन अमृतं प्रमुधृतभक्ति-
 भूत्यादिपदत्रयैः स एव । यद्विभ्रं यतततो
 येन अमृतं प्रमुधृतभक्तिः । यममन्दिराधारं
 विभ्रं महत्त्वं कामापदापिता यमो

ग्रहादित्वास्मिन् तस्य भावः कामापदापिता ।
 सर्वानन्दस्तु अनेकार्थवादाद्गुणा ल्पतिरिह
 निष्ठत्यर्थः । अवशायो दन्तमध्य इत्याह । इति
 भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “परान्तरतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमथयम् ।
 नित्यानन्दं स्वयं प्योतिरद्वयं तमसः परम् ।
 ऐश्वर्यं तस्य वन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”
 इति कौर्मि १ अध्यायः ॥
 (लघ्नीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
 “विभूतिरस्तु स्रुता ।”
 “विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 विभवहेतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।
 “रयिर्भूतिरीयते वचस्या ॥”
 “विभूतिर्भूतिरीयते विभवहेतुः ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ विविधवृष्टिः । यथा, भागवते । ४ ।
 २४ । ४३ ।
 “शक्तित्रयमेताय मीढुषेऽहं कृतात्मने ।
 चेत आकृतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”
 चम्पत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
 “अभिभूय विभूतिमार्तवी
 मधुगन्वातिशयेन वीरुधाम् ॥”
 विभूतिद्वादशी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका द्वादशी ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 “शृणु नारद ! वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
 विभूतिद्वादशीनाम सर्वपापनिन्दनम् ॥
 कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 व्याषाढे वा दशम्यान् शुक्लायां लघुसुहरे ।
 कृत्वा सायन्तनीं चन्द्यां गृहीत्वात्रियमं व्रतः ॥
 एकादशां निराहारः समग्रद्यौ जनार्दनम् ।
 द्वादशां विधिसंयुक्तः करिष्ये भोषणं विभो ।
 तद्विज्ञेन मे यातु चाफलं मधुसूदन ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय कृतघ्नानशयः शुचिः ।
 पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुकमान्वातुलेपनेः ॥
 विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जालुनी ।
 नमः शिवायेत्युक्तं च विश्वकर्मे नमः कटिम् ॥
 कन्दर्पाय नमो मेढुमादिवाय नमः करौ ॥
 दामोदरायेत्युदरं पातुदेवाय च क्षणौ ।
 माधवायेति हृदयं कच्छसुतकण्ठिते नमः ॥
 श्रीधराय सुखं वैशाखे केशवायेति नारद ।
 वृष्टं शार्ङ्गधरायेति श्रवणौ च स्वयम्भुवे ॥
 रत्नाभ्यां शङ्खकामिगदापरशुपादयः ।
 सर्वान्तरे शिरो हस्तं नम इत्यभिपूजयेत् ॥
 मन्त्रानुत्तमं युक्तं हेमं कृत्वा तु शक्तिनः ।
 उदकमयमासुक्तमयतः स्वायदेदिभोः ॥
 गुरुपातं तित्थैर्कं गितपत्तामिदेषितम् ।
 रात्रौ जलगमं कुम्भादित्पामनपारिना ॥
 प्रभातासायं प्रलेपेण जाफलाय दुदुम्बिने ।
 गङ्गाशरीरुनर्तं देवं मोदरुदं विधिदमेत् ॥
 यथा न मन्त्रेण शिरोः मरुः सर्वोत्पन्नभिः ।
 तथा मानुसराजैर्दुःसायं गारुडकदाह ॥

एशावनाररुपाति प्रतिमासं क्रमाशुने ।
 इत्तात्रियं ततो शासतुत्पलेन समन्वितम् ।
 इवादेवं नमा यावत् पापलागभिवर्धयेत् ॥
 समाख्येयं यथाशक्त्वा द्वादशदादर्शो नरः ।
 संवत्सरात्ते तवसपर्मतेन समन्विताम् ।
 श्रयां इत्यानुसृतिश्रेष्ठं गुरवेऽमरसंयुताम् ॥
 यामथ शक्तिमान् इत्यान् शेषमाभरयान्वितम् ।
 गुरुं संपूज्य विधिवत् वस्त्राकहारभूषणैः ॥
 अन्वानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 तर्पयेद्वृक्षमोदानैरन्वज धनसचययात् ॥
 अल्पविधो यथाशक्त्वा स्त्रीकं स्त्रीकं समाचरेत् ।
 यथातिनिम्बः पुरयो भक्तिमान् साधयं प्रति ।
 पुण्यार्थेनविधानेन स कुम्भाद्वत्तरुदयम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु विभूतिद्वादशीव्रतम् ।
 कुम्भान् स पापनिर्मुक्तः पिष्टुगान्ता रवेऽहृतम् ॥
 जन्मनां शतसाधसं न श्लोकफलभाग्भवेत् ।
 न च याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न नन्दनम् ।
 वेणुवो वायु शैवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 यावद्दृग्मसदृशानां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 तावन् स्वर्गं यसेद्गच्छन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”
 इति मातंगे २२ अध्यायः ॥
 विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषणत्वेनेति । वि +
 भूष + णिच् + लुट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।
 “अस्ति पाटलिपुत्राक्षं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ।)
 विभूषा, स्त्री, (वि + भूष + भूषणे + “गुरोश्च शतः ।”
 १ । ३ । १०३ । इत्यः । द्वियां टाप् ।) शोभा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।
 “ततः प्रवृद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमदभूयोच्चक्रितः प्रवृष्टः ॥”)
 आभरणम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशतान् १४५ । १ ।
 “मानयश्चगुरुकोपादनुदयिताखिव रोषते मलयम् ।
 काचनमयी विभूषा दाहाशितवृद्धभावेन ॥”)
 विभूषितः, त्रि, (वि + भूष + क्तः । यदा, विभूषा
 संजातास्य इति । विभूषा + इत् ।) अल-
 ष्टुतः । यथा,—
 “विशुद्धरत्रांशुविभूषिताङ्गो
 शिवातये हेममये सुगन्धि ।
 सुगोपविष्टं महनाङ्गनाशनं
 समद वाचं गिरिराजदुती ॥”
 इति स्कान्दे नीलकण्ठकौषणम् ।
 विभूषितः, त्रि, धृतः । पुष्टः । विपूर्य्ययायोः कृप-
 लयेन निम्पतः ॥
 वि(वि)भ्रत्, त्रि, (भ्र + घट् ।) विभ्रर्षिः ।
 चारुप्रोक्तकर्मणः । यथा,—
 “यतुर्दं नारदं विभ्रैरेवेष्टमन्त्रिणम् ।
 इदार नरुष्टैकरादेव न जगदहमना ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “सर्वत्राद्यभिवर्धितो भूभक्त्यापि ।”
 इति नन्दिकादिपरमार्थशास्त्रम् ॥
 (यममन्दिराधारः सायणः ॥)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) हावभेदः । स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । २६ ।

“स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥” सदरागर्हणनितविपर्यायो विभ्रमः । यथा अन्वनिमित्तमानसादुत्यायान्यत्र गमनं प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सखा सहाजपनसुचैर्हसितक्रोधौ पुण्यादीनां याचना सहसैव तत्परित्यागः । वस्त्राभरणमाख्यानामकारणतः खलुगं माननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः स्मितश्च क्रुसुमाभरणादियाघ्ना तद्वर्णनश्च सहसैव विमण्डनश्च ।

आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रमं तत् ॥” इति ।

“चित्तवृत्तानवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो भवेत् ॥” इत्यन्यत्र च ॥ तथाप्यत्र ।

“विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविपर्ययः ॥” यथा,—

“श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमापितभूषया । भावेऽङ्गनं दृशीलां चा कपोले तिलकः कृतः ॥” इति ।

योधितां यौवनयो विकारो विभ्रमः । इत्येके । विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“वह्नमप्राप्तिवैजायां मदनावेशसंभ्रमात् । विभ्रमो ह्यारमाख्यादिभूषास्थानविपर्ययः ॥” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥३॥

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । १२ ।

“तमत्रिभंगवानेक्षत त्वरमाणं विहायसा । आसक्तमिव पायखं योऽधर्मं धर्मविभ्रमः ॥” श्रीभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६७ ।

“ललाटे शूलसुद्राङ्गे जराशुक्लाः शिरोरुहाः । तस्य शम्भुभ्रमासङ्गङ्गाभ्योविभ्रमं दधुः ॥” यथा च अमरप्रथमके । १ ।

“व्याकृष्टवह्नखटकासुखपाणिपृष्ठे प्रेक्षन्स्त्रांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः । त्वा पातुमङ्ग रितपल्लवकर्णपूर- लोभभ्रमदभ्रमरविभ्रमभक्तटापः ॥” संश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा- चरित्सागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुनादाभिर्वाहिनोभिर्भुवक्तलम् । कुञ्चक्रकाण्डनिर्मवर्षासमयविभ्रमम् ॥” भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकार- विशेषः । यथा,—

“नीप्राप्तिरपि नाजीर्णां पिबेच्छलप्रमोयधम् । आमसदोऽनयो गालं पक्तुं दौर्षोयधप्रानम् ॥ गिह्यादपि चेतया विभ्रमः सद्यसातुरम् । स्त्रीणांशने तु भेष्यं सुश्रात सान्यगुरुदरे ॥” इति वाभटे सूत्रस्यानेऽष्टमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, वाह्यणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विभ्राट्, [स्] } त्रि, (विशेषेण भावते इति । विभ्राट्, [त्] } वि + भाण + “लान्धभ्योऽपि

दृश्यते ।” ३ । २ । ७७ । इति क्रिप् ।) अलङ्का- रादिना हीप्तिशीलः । तत्पर्यायः । भाजिष्णुः २ रोचिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।

“विभ्राड् दृष्टत्पिवतु सोम्यं मध्यायुर्धृषदयज्ञपताविवृणुतम् ॥”

“विभ्राड् विभ्राजमानः विशेषेण हीप्समानः ॥” इति तद्भाष्ये वाययः ॥)

विभ्रान्तः, त्रि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहृताः ॥” विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः । इति विभ्रमशब्दटीकायां भगतः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । “स्फुरद्वैतविभ्रान्तिसन्तान- सन्तप्रवन्दारुसंसारनिद्रापहारैकदत्तेति ॥”)

विमतः, त्रि, विरुद्धमतिविश्रुष्टः । विपूर्वभ्रम- धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विमनस्कः, त्रि, विमनाः । विनिगृहीतं मनोऽस्येति बहुव्रीह्यर्थे क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग- वते । ७ । १० । ६१ ।

“विजोय्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ॥” विमनाः, [त्] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता- दिव्याकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्त- र्मेनाः ३ । इत्यमरः ॥ दुःखितमानसः ४ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मिथमस्त्रि वषा राजन् सुदितो विमगास्तथा । मालायाश्च तथा सर्पे समदृक् कृत्तपीत्तम ॥” विमयः, पुं, (वि + मी + “रश्च् ।” इत्यच् ।) विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमर्हः, पुं, (विन्द्यतेऽसौ इति । वि + ऋट् + घञ् ।) कालकृतवृत्तः । इति रत्नमाळा ॥ कालकासुन्दियाः इति भाषा ॥ विमर्हनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कर्मभूषणनिपीडितपीवरांस- शय्योत्तरच्छदविमर्हकशाङ्गरागम् ॥” सम्पर्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धि- स्त्रिमार्गगावोचिविमर्हशीतः ॥”

“त्रिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्हेन सम्पर्केण शीतः ॥” इति तट्टीकायां मस्ति- नायः ॥३॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । ३ । ३२ । ७ ।

“देवासुरविमर्हेषु वच्चाशनिहृतव्रणम् ॥” कलहः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।

“कार्याधिनां विमर्हीं हि राज्ञां दोषाय कल्पते ॥”

विमर्हकः, पुं, (विमर्हं शब् । स्वार्थे कन् ।) चक्र- मर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रमर्हशब्दे- ष्व गुणादयो विज्ञेयाः ।)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + ऋट् + क्युट् ।) कुङ्कुमादि- मर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विशेषेण मर्हनश्च ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“धर्मस्य जानमानोऽहं गतिसम्यां सुदुर्लभाम् । कथं वलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥” त्रि, विशेषेण ऋटनातीति । वि + ऋट् + क्युट् । मर्हनकारौ । पीडादायकः । यथा, कथाचरि- त्सागरे । १ । २३ । १२६ ।

“अभूच्च वारणस्तस्य परसेनाविमर्हनः । सहान् कुशलयापीड इति खालो महीतवे ॥” यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्हनः । नाभ्यूरुजघनस्यशीं नौवीविसंघनः करः ॥” विमर्होत्यः, पुं, (विमर्हादुत्तिष्ठतीति । उतु + स्था + कः ।) मर्हणाच्छातसुगन्धादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमलो विमर्होत्ये मनोहरे । दूरगामो मनोहारी गन्ध आमोद ईरितः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

विमर्शनं, स्त्री, (वि + ऋश् + क्युट् ।) परामर्शः । वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुग्रयनं परामर्शो विमर्शनम् । अर्थाहारस्तर्कं ऊहोऽख्यान्यगुणदूषणम् ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

(विन्द्यतेऽनेनेति । करणे क्युट् । ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मणा कर्मनिर्हारो न ज्ञात्यनिक इष्यते । अविददधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥” विमर्शोर्धः, पुं, (वि + ऋ(श)य + घञ् ।) विषा- रणा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथाचरि- त्सागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु सुष्णाति विमर्शोर्धं विदुषा- मपि ॥”

विमर्लं, स्त्री, (विगतो मलो यस्मात् ।) तारहेम- द्विधाकृतम् । तत्परसविशेषः । तत्पर्यायः । निर्मलम् २ स्वच्छम् ३ अमलम् ४ स्वच्छघातु- कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । त्यग्दोषव्रणनाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्य- त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वम् । इति राज- निर्घण्टः ॥ (तथास्य शोधनभारव्यविधिः ।

“सुत्रारनाजतेषु गोदुग्धे कदली रसे । कौस्त्ये कोद्रवकाथे मादिकं विमलन्तथा ॥ सुहुः शूरणकन्दस्यं खेदयेद्भरवर्णिनः । चारान्धलवणैश्चैव तैलसर्पिःसमन्वितम् ॥ पुटत्रयं प्रदातयं तनस्तु शोघितं भवेत् । जम्बीरस्य रसे विद्वो मेघशङ्गीरसेस्तथा । रम्भातोयेन वा पाथ्यं घसं विमलशुद्धये ॥” इति विमलशुद्धिः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार- संग्रहे चारणभारणाधिकारे ॥

विमलं, त्रि, (विगतो मलो यस्मात् ।) निर्मलम् । तत्पर्यायः । वीप्रम् २ । इत्यमरः ॥ प्रयत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १४ ।

तीर्षविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२३।२५० ।
 “विमोचनसुप्रसृष्ट जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिग्रहकृतेर्द्वेषिः सर्वैः स परिसुष्यते ॥”
 युं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।५६ ।
 “विमोचनः समुरणो हिरण्यकवचोद्धवः ॥”
 विमोचनं, स्त्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसुह-
 धातोरेनट् (लुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (विमो-
 चयतीति । वि + सुह + णिच् + लुट् । विमो-
 चके, त्रि । यथा, भागवते । ११।२४।६ ।
 “ततो विकुर्वन्तो जातो व हृत्कारो विमो-
 चनः ॥”)
 विमोहितः, त्रि, (वि + सुह + णिच् + क्तः ।)
 मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—
 “तावद्यनिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ ।
 उक्तवन्तौ वरोक्षन्तौ त्रियतामिति केशवम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वि(वि)म्बं, स्त्री, (वी गत्यादिभ्यु + “उल्वादयश्च ।”
 उणा० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातनान्
 साधुः ।) प्रतिविम्बम् । कमण्डलुः । इति
 वंक्षिप्रवारोणादिवृत्तिः ॥ (स्मृतिः । यथा,
 भागवते । ३ । २ । २१ ।
 “प्रदृष्टान्प्रनपसामवित्प्रदृष्टां गृणाम् ।
 आदायान्तर्दधात् यस्तु खविम्बं लोकलोचनम् ॥”
 तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६६ ।
 “मेघवाहनभूर्भृपत्नया भिन्नाखया कृते ।
 प्रियारेरेपि तथा बुद्धविम्बं साधु निवेशितम् ॥”
 त्रिभिकाफलम् । तैलाकुष्या इति भाषा । इति
 मेदिनी । वे, ७ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।
 “उमातुखे विश्वफलाधरोष्टे
 व्यापार्यामास विलोचनानि ।”)
 अस्य पर्यायः । तुलिकेरी २ रक्तफला ३
 विम्बिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः ॥ चोष्ठी ६
 विम्बी ७ । इति रत्नमाला ॥ विम्बा ८ विन्-
 कम् ९ विम्बणा १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । पिक्तकफघ्नैर्हिम्रणहृत्तासङ्कुष्ठ-
 नाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “विम्बी रक्तफला तुम्बी तुलिकेरी च विम्बिका ।
 पीलुपर्णीसफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥
 विम्बीफलं स्यादु श्रेष्ठं गुरु पितासवातघ्नित् ।
 क्षमनं केतनं रथं विव्याभानकारकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वि(वि)म्बः, पुं स्त्री, (वी + “उल्वादयश्च ।” उणा०
 ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन साधुः ।) सूर्य-
 चन्द्रमण्डलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रयोध-
 नकोदरे ६ अष्टे ।
 “जलो तदद्यो न जनातनः प्रमान्
 भवान् न देवान् पुरुषोत्तमान् परः ।
 ४ एव भिन्नरत्ननादिमायया
 द्विषेय विम्बं यतिवै विवसतः ॥”
 उपः च मार्कण्डेयः । ८४ । ११ ।
 “रत्नमहायमनन्तं परिपूर्णचन्द्र-
 विम्बाद्वारि कनयोपमकाशितकान्ताम् ॥”

मण्डलमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।
 “नितम्बविम्बैः सुदुकूलमेखलैः
 स्तनैः सहाराभरणैः सचन्द्रनैः ।
 शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः
 स्त्रियो निदाघं प्रमयन्ति कामिनाम् ॥”
 यथाच कुमारः । ७ । २२ ।
 “आत्मानमालोच्य च शोभमान-
 मादर्शविम्बे स्तिमितायताची ।
 हरोपयाने त्वरिता वभूव
 स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥”)
 वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) छक-
 लात्तः । इति मेदिनी । वे, ७ ॥
 वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्तार्थे कन् ।) चन्द्रसूर्य-
 मण्डलम् । विम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (सप्तकः । वाच इति भाषा ॥ यथा,
 नैषधे । २२ । ४७ ।
 “विधिर्विधिर्ते विधिना वधनां
 किमाननं काश्चनचक्षकेन ॥”
 अत्र । “काश्चनस्य सप्तकेन विम्बकेन ॥” इति
 नारायणीटीका ॥)
 वि(वि)म्बजा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।
 घञ् + जः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)म्बटः, पुं, सर्वपः । इति शब्दरत्निका ॥
 वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्वस्यामिति ।
 विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “तुम्बी रक्तफला विम्बी तुलिकेरी च विम्बिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् स्त्रीप् ।)
 विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 “काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च
 धारयेत् ॥”
 इति सुश्रुते उचरतन्त्रे ३२ अध्यायः ॥)
 वि(वि)म्बुः, स्त्री, गुञ्जाकः । इति केचित् ॥
 वि(वि)म्बोष्ठः, त्रि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओष्ठो-
 वि(वि)म्बोष्ठः । उयोः समाप्ते वा ।” इति पाणि-
 कोट्यकारलोपः ।) विम्बे एव ओष्ठौ यस्य ।
 इति सुश्रुतवैद्यशास्त्रम् ॥
 वियचारी, [व] पुं, (वियति आकाशे परतीति ।
 चर + णिनिः ।) विलः । इति शब्दमाला ॥
 आकाशगामिनि, त्रिः
 वियन्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +
 यन् + “अन्त्योश्चिपि इच्छते ।” ३ । २ । १०८ ।
 इति क्विप् । कौ चगमादीनामिति मयोपि तुक् ।)
 आकाशम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
 १ । ८ । ३३ ।
 “सर्वेषु तन्नाभिसरः सरोज-
 मात्मानमग्नः असनं विर्यम् ।
 इदं देवो जगतो विधाया
 गतः परं लोकेषुसंगहृत् ॥”

यवाष्टयिषो । अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः स्यात् ।
 यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । १ । ३ । २ ।
 “यावाष्टयिषो सदास्ताम् । ते वियती जन्तान् ।”
 तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।
 “तयोर्विधयोर्वीरन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-
 रिच्छमभवत् ॥” * ५ वि + या + श्लृ । गमन-
 शोभे, त्रि । यथा, भागवते । ७ । ६ । २४ ।
 “कुटुम्बोपाय वियन्निजायु-
 र्न बुध्यतेऽर्थं विहृतं प्रमत्तः ॥”
 तथा, तत्रैव । ६ । २१ । ३ ।
 “वियद्विचक्ष्य ददौ लब्धं लब्धं पुभूपतः ।
 निष्कश्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सौदतः ।
 यनीयुरष्टचत्वारिंशदृष्टान्यपिब्रतः किल ॥”
 “वियद्विचक्ष्य वियतो गगनादिव उद्यमं विनैव
 देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्
 अयं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य ।” इति तर्ङ्गाकार्यं
 श्रीधरस्वामी ॥)
 वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा ।
 इत्यमरः ॥
 वियद्भूतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भस्मिव ।) अन्ध-
 कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति
 चारावली ॥
 वियमः, पुं, (वि + यम + “यमः समुपनिविष्ट
 च ।” ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) संयमः । इत्य-
 मरः ॥ दुःखम् । इति खामी ॥
 वियातः, त्रि, (विरहं निन्दी यातः प्राप्तः ।)
 निर्लज्जः । इत्यमरः ॥
 वियामः, पुं, (वि + यम + षप् ।) संयमः ।
 इत्यमरः ॥
 वियुक्तः, त्रि, वियोगविशिष्टः । विपूर्वसुहधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ ।
 ६ । १३ ।
 “किं करोमि क्व गच्छामि नृता मे प्राणवत्सभा ।
 न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रिययानया ॥”
 वियोगः, पुं, (वि + युज् + षप् ।) विच्छेदः ।
 तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।
 इति शैलचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
 “यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।
 भगानि चरणाभोवं सुनयो हृत्सेमधसः ॥”
 वियोगभाक्, [व] त्रि, (वियोगं भजये इति ।
 भज् + णिच् ।) विच्छेदयुक्तः । यथा, नैषधे ।
 “वियोगभाषोऽपि नृपस्य पश्यता
 तदेव वाचाददृतांशुमाननम् ।
 पिकेन रोगारुणचक्षुषा सृष्टः
 कुट्टयतापूयत चन्द्रवैदिम्बी ॥”
 वियोगी, [व] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +
 इनिः ।) चक्रपाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वियोगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । २५ ।
 “ताः शोषा या वियोगिनो न शोषा यां
 श्रुताः शब्द ।
 भर्तुं वियोगिण्यया नाशुभृतः शतशया ॥”

विराजः

मङ्गलैव तथैवा विभुमन्मपि तस्य विरटि ॥
भृष्टविरटस्तु स्त्रीणां शोभाय भवति । यथा,
मनी । ६ । १३ ।

“पानं दुर्लभं नमोः मया च विरटोऽटनम् ।
अप्रोक्तमपि वासव नारीणां दूषणानि वट्ट ॥”
विरटि वर्तनीयानि यथा । तापः । निष्वासः ।
धिगा । मीनम् । कृशाङ्गता । वत्सरतुला-
रात्रिद्वयम् । आगरणम् । शीतले उष्णता-
ज्ञानम् । इति शक्तिरूपकता ॥

विरटि, स्त्री, (विरटोऽस्या अस्तीति । विरट
+ टनि + क्तियां ङीम् ।) विरटिद्विष्टा
नारी । यथा,—

“रतिः पुंसो विरटिणी शिवः स्त्रीविरटि
शिरम् ।
दयोर्द्वयोश्च संघातो किं बभूव द्वयोः सुखम् ॥”
इति प्रसवेवर्षे श्रीकण्ठकण्ठखले ४६ अध्यायः ।
भूतिः । इति शब्दमाखा ॥

विरटितः, त्रि, (वि + रट + क्तः ।) क्तः ।
विरटिनः । यथा,—

“अभिभूतप्राप्तमत्तं त्यक्तुं स्यात् वसुञ्जितम् ।
हीनं विरटितं धूतसुखं विभूति अपि ॥”
इति अष्टाधरः ॥

(यथा, गार्गीयस्मृतौ । १० ।
“इदं वरुं वासादिरटितकण्ठः प्रशधरः
शुभाधाराधारशिरपरियतं निममधरः ॥
इमे नैजे रात्रिन्दियमधिकशीमे कुवलये
गनुर्णापग्यानां अगधिरपगाये सुखतरः ॥”)

विरटि, [वृ] पुं, (विरटोऽस्यास्तीति । टनिः ।)
विरटविश्रुः । विद्योगी । यथा,—

“विरटि शरिरेण सरसम्पत्ते ।
शुक्ति युवतिपनेन समं सखि विरटिपनस्य
दुरस्ते ॥”
इति अथदेवः ॥

विरागः, ड, (वि + रज्ज + षण् ।) अणशुभागः ।
रागान्धः । यथा,—

“विद्येन्मन्त्रिणरागो मानसो मत्त उच्यते ।
सन्निव दि विरागो दि नैमैत्यं मनुशुचतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

(नि, विदित्यपलेपिप्रियः । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २५ ।)

“विराटोऽपि वा सागादि भागाकाराण्यहा-
रणाः ।

विराजयमनाः सन्ते मरिचो नृकृत्तयाः ॥”
विराजो नामो विपयवराणां अगोर्लते । योक्त-
रणाः । यथा, भागवते । ६ । १५ । ४० ।

“विराजयमनाः सन्ते मरिचो नृकृत्तयाः ॥”
विराजयमनाः सन्ते मरिचो नृकृत्तयाः ॥”

विराजय, त्रि, (विराजो अर्पणोति । अर्पे +
अण् ।) विराजयणः । अर्पणायः । वैद-
शिवः ॥ इति विराजयः ॥

विराज, पुं, (विराजो हासो इति । वि + राज
+ ञच् ।) विराट् । यथा,—

विराट्

“इन्द्रायो वदनात्तुभं पश्यो मजसम्भवाः ।
व्योषधो रोमसम्भूता विराचरत् नमोऽस्तु ते ॥”
इति वामने २ अध्यायः ॥

विराजमानः, त्रि, (वि + राज + शानच् ।) शीति-
विश्रुः । यथा,—

“जटाकटाश्मम्भनदभमन्तिलिम्बनिर्भरी
विलोकनीचित्ररीविराजमानमृदनि ।
धगडुगतगण्जल्ललाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिष्वयं मम ॥”
इति काशीखले रावणहनप्रिवताखवस्तीत्रम् ॥

विराजितः, त्रि, (वि + राज + क्तः ।) शोभितः ।
शीमः । यथा,—

“अतोव निर्मलं वारं सुख्यभासविनिन्दकम् ।
परिष्कृतञ्च मानस्येर्षोरकेण विराजितम् ॥”
इति प्रसवेवर्षे गणपतिखले १० अध्यायः ॥

विराट्, [वृ] पुं, (विशिष्य राजते इति । राज
दीप्तो + क्तिप् ।) क्तियः । इत्यमरः ॥ स्थल-
शरीरसमष्टुपहितचैतन्यम् । इति वेदान्त-
सारः ॥ २ ॥ (नक्तयो विराट्कर्तव्येनं यथा,
शङ्करविजये ६ प्रकरणे । “अष्टकृतिविराट्
चतुर्दशलोकान्तकः । तस्य व्रजाण्यकर्परपर्यन्त-
माकाशः शिरः, चन्द्रस्योर्नने, प्रागादिदिशः
श्रोत्रे, अन्तरीक्षलोको प्राणं, मेरुः पृष्ठवंशः,
शिरस्त्रयं मुजकण्ठाः, प्रत्यन्तपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
वर्षाणि, उपपर्वताः शास्त्रत्यादीनि, वसुधा रक्तं,
नला ज्ञायुनि, लण्डव्याः रोमाणि, भूमिः
रुचिः, दीपा वलयः, भूरेखा रोमराजिः,
भूमिपट्टेशो वक्तिः, श्रेयः शिखं, दिग्दन्ति-
पट्टकृतिर्नित्योवभागः, अतलादिचक्रं कटि-
भादातराजः, कूर्मः पादौ इति ॥” ४१) महा-
विराजुत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।
“अथ हिन्दो अष्टे तिष्ठन् यावदे जज्ञगो वयः ।
ततः स काले महसा द्विधा भूयो बभूव च ॥
तस्यै शिशुरेकस्य शतकोटिरविप्रभः ।
अयं रोक्ष्यमानश्च क्षनन्यः पीडितः चुधा ॥
पितृमाहपरित्यक्तो जलमग्रे निराश्रयः ।
व्रजाण्यवनाद्यो यो ददर्शोर्द्विगनाथम् ॥
सूनात् सूक्ततमः वीरपि नाम्ना देवो महा-
विराट् ।
परमात्मन्या सन्मान् वरः सृजात्तथाधर्मी ॥
तपसा वीरशशिो यः कण्ठस्य परमात्मनः ।
याधारोर्गण्यदिपानो महान् गिष्णुश्च प्राकृतः ॥
प्रत्येकं गोमर्कण्डे विद्यानि दिग्गलानि च ।
गत्यापि वेदां संताप्य ततो वसुं न दि श्वमः ॥
धीना पितृपण्यसि विद्यानां न कदापन ।
गण्यपिष्टिपारोको तथा संस्था न विरतो ॥
प्रतिविशेषु सन्तेन व्रजविष्णुविषादयः ।
पयासाद्वयुधोदायं वज्रायं परिशीलितम् ॥
अथ कर्त्तुं न शक्यते व्रजाणां परिशेषम् ॥
य एव सज्जनस्य सज्जनस्यपरिशीलितम् ॥
अथ च ईश मोक्षोः महाभारतविद्योपपात् ॥

विराट्

निर्वां सत्वस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाप्यम् ॥
सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।
ऊनपश्चात्पृथ्वीपासंख्येक्षसमन्विता ॥
ऊर्ध्वं स्वर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।
पानालानि च सप्तपद्मेवं व्रजाण्यमेव च ॥
ऊर्ध्वं धराया भूर्लोको सुवर्लोकस्ततः परः ।
ततः परश्च स्वर्लोको जनी भोकस्ततः परः ॥
ततः परस्तपोलोकः सत्यलोकस्ततः परः ।
ततः परो ब्रह्मलोकस्ततः काश्चनगमितः ॥
एवं सर्वं छान्दस्य धराभ्यन्तरमेव च ।
तदिगामे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥
अस्युद्बुद्बवन् सर्वं विश्वसंघमनित्यकम् ।
निर्वा वैकुण्ठगोनोक्तौ सर्वौ शश्वदक्षत्रिमौ ॥
प्रतिक्षीमकूपे व्रजाण्यं प्रत्येकमस्य निश्चिनम् ।
एषां संख्या न जानाति कृष्णोऽन्यस्यापि का
कथा ॥

प्रत्येकं प्रतिव्रजाण्ये व्रजविष्णुशियादवः ।
तिसः कोट्यः सुराणाञ्च संख्याः सर्वत्र पुत्रक ॥
दिगीशाश्चैव दिग्पाला नक्षत्राणि ग्रहादवः ।
भुवि वर्णाञ्च चत्वारोऽप्यधो नामाश्चराचराः ॥
अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः ।
हिमन्तरश्च शून्यश्च न द्वितीयश्च कश्चन ॥
चिन्तामवाप च्छुद्दुक्तो ररीद च पुनः पुनः ।
ज्ञानं प्राप्य तदा दधौ कृष्णं परमपूरुषम् ॥
ततो ददर्श तन्नेत्र ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ।
नवीनजलदृष्ट्यामं हिमुर्गं पीतवाससम् ॥
संस्मितं सुरलोचनं भक्तानुग्रहकारकम् ।
अष्टाश बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा अणकमीश्वरम् ॥
वरं तस्मै ददौ तुष्टो वरंशः समर्थोचितम् ।
मत्तमो ज्ञानयुक्तश्च च्छुत्विपासादिवर्जितः ।
व्रजाणां संख्यानिलयो भव वत्स कथावधिः ।
निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो वरः ॥
परात्पुत्रो गणेशो कपीडादिवर्जितो भव ।
इत्युक्त्वा च दक्षकण्यं महामन्त्रं गुरुचरम् ॥
त्रिःशतस्य प्रजापय वेदागमवरं परम् ।
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं कृष्णं इत्यचरद्वयम् ॥
वद्विजायान्तमिष्टश्च सर्वविघ्नहरं परम् ।
मन्त्रं दत्त्वा तदाचारं कण्ठपयामास न प्रभुः ॥
श्रूयतां महेशः श्रुत्वा निबोध कथयामि ते ।
प्रतिविशेषु यन्नेष्वं ददामि विष्णवे जनः ॥
तन्मोक्षार्थं विषयिण्यो विष्णोः पद्मदण्डस्य वै ।
निर्गमस्यात्तन्नेत्रे परिपूर्णतमस्य च ॥
नेत्रेण च कृष्णस्य नदि किञ्चित् प्रयोजनम् ।
यद्युद्दामि नैवेद्यं यस्मै देवाय यो जनः ॥
स एव ददामि तत् सर्वं लक्ष्मीदृष्ट्या पूनर्भवेत् ॥
तस्य मन्त्रं वरं दत्त्वा तत्तुवाच गुरुर्बिभुः ॥
परमार्थं निमित्तं मन्त्रं वृद्धि ददामि च ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तस्मात्तत्र महाविराट् ॥
श्वदन्तो नामकस्तत्र दक्षर्णं समर्थोचितम् ॥
श्रीमदाविराटुवाच ।
एवं वे तत्पद्मामोक्षे भक्तिर्भवेत्तु निश्चया ।
अतर्णं वाददामि तन्मं वा सुपरि दि वा ॥

विराट्

विराधः

विराड्

मङ्गलियुक्ती थी वाजो जीवन्सुक्तस्य समतम् ।
 तद्भक्तिहीनो मूर्खश्च जीवन्नपि न्तमो हि सः ॥
 किमप्यपेयं तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
 ह्यमभक्तिविहीनस्य मूर्खस्य जीवनं वृथा ॥
 येनात्मना जीवितस्य तमेव गच्छि मन्वते ।
 यावदात्मा प्ररीरेरुति तावत् स शक्तिर्वायुतः ॥
 पश्चाद्वाप्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
 य च त्वाश्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ॥
 खेच्छामयश्च सर्व्वाभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
 इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥
 उवाच ह्यण्यः प्रत्युक्तिं सधुरां श्रुतिस्तुन्दरीम् ॥
 श्रीहृण्य उवाच ।
 सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
 ब्रह्मण्योऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
 अंशेन प्रतिब्रह्माहं त्वश्च क्षुद्रविराड्भव ।
 तन्नाभिपश्ये ब्रह्मा च विश्वसृष्टा भविष्यति ॥
 ललाटे ब्रह्मण्यश्चैव रुद्राश्चैकादशैव तु ।
 शिवांशेन भविष्यन्ति सृष्टिसञ्चारणाय वै ॥
 कालामिन्द्रस्त्रीष्वेकी विश्वसंचारकारकः ।
 माता विष्णुश्च विषयी क्षुद्रांशेन भविष्यति ॥
 मङ्गलियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
 ध्यानेन कमनीयं मां त्वत्वं द्रक्ष्यसि निश्चितम् ॥
 मानरं कमनीयाश्च मम वक्षःस्वल्पस्थिताम् ।
 यामि लोके तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा सोऽन्तरधीयत ॥
 गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
 सद्यः सद्युमीशश्च वं हंकारश्च तत्त्वयम् ॥
 श्रीहृण्य उवाच ।
 सृष्टिं सृष्टुं गच्छ वत्स नाभिपश्यीहो भव ।
 महाविराड्ब्रह्मण्ये क्षुद्रस्य च विधे द्वयम् ॥
 गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
 अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ॥
 इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिस्ततः ।
 जगाम ब्रह्मा तं गत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
 महाविराड्ब्रह्मण्ये ब्रह्माण्डे गोलोके जले ।
 बभूव च विराट् क्षुद्रो विराडंशेन चांप्रतम् ॥
 श्यामो युवा पीतवासाः श्यामो जलतल्पके ।
 ईषदास्यः प्रसन्नास्यो विश्वथापी जनाहंनः ॥
 तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
 संभूय पद्मादक्षश्च बभ्राम युग-लक्षकम् ॥
 गान्तं जगाम दक्षस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
 नाभिषस्य च पद्मस्य चिन्तामाम पिता तव ॥
 स्वस्थाने पुनरागत्य दृष्टौ हृष्टः परानुर्जम् ।
 ततो ददर्श क्षुद्रनां कालेन दिव्यचक्षुषा ॥
 श्यामं जलतल्पे च ब्रह्माण्डे गोलकारते ॥
 यत्नोमरूपे ब्रह्माण्डं तश्च तत् परमेश्वरम् ।
 श्रीहृण्यश्चापि गोलोके गोपगोपीसमन्वितम् ॥
 तं संजुय वरं प्राप ततः सृष्टिसञ्चार सः ।
 बभूवुर्जगत्पुत्रः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥
 ततो रुद्राः कृपाकारु शिवांशेकादश स्तृताः ।
 बभूव माता विष्णुश्च क्षुद्रस्य वामपार्श्वतः ॥
 अतुर्भूयश्च भगवान् अंतर्दोषभिरासक्तः ।
 क्षुद्रस्य नाभिपश्ये च तस्या विष्णुं सस्यं च ॥

सर्गं मूर्खस्य पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
 एवं सर्वं लोमरूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥
 प्रतिविश्ये क्षुद्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
 इत्येवं कथितं वत्स श्रीहृण्यकीर्तनं परम् ॥
 सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥
 स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
 “गतेषु तेषु सृष्टार्थं प्रणामावगताभिन्नाम् ।
 उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
 सम्भूय तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
 सकृष्णां चकमे देवः कमलोद्दरमन्दरे ॥
 यावद्वन्द्वशतं दिव्यं यथान्यः प्राज्ञतो जनः ।
 ततः कालेन मद्यता ततः पुष्टोऽभवत्पुत्रः ॥
 स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
 तद्भृगुण्यसामान्यादधिपूयथ उच्यते ॥
 वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
 स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तयापरे ॥
 स्वारीचिषात्वा सर्वे ते ब्रह्मसुच्याः खरुपिणः ।
 श्रौतमिप्रसुखाजडद्वेषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥”
 इति मान्से ३ अध्यायः ॥
 विराट्, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञात-
 सुधितवन्तः । यथा, महाभारते । ४ । १ । १ ।
 “कथं विराटनगरे सप्त पूर्वपितामहाः ।
 अज्ञातवाचसुविता ह्य्योधनभवार्हिताः ॥”)
 तद्देशीयराजा । यथा,—
 “अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटणः, पुं, (विराटे जायते इति । ञ् +
 टः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पर्यायः ।
 राजपट्टः २ राजावर्षः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटराजनाते, त्रि । (यथा, महाभारते ।
 १४ । ६२ । ८ ।
 “सुवह्नि च रावेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नासुदन्त पतिदुःखाणां तदाभूत्कथं महत् ॥”)
 विराणो, [न] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ॥
 विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
 वि + राध + अच् ।) राक्षसभेदः । यथा,—
 “सप्राणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
 पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतवृता ॥
 विराध इति मामाह वृधियां सर्वराक्षसाः ।
 उत्सृज्य प्रमदमेनां पलायितां पराङ्मुखौ ॥
 तच्छ्रुत्वा राममाहं कदाच्यः किं प्रतीक्षसे ॥
 इत्युक्तो लष्माणो वीर आनस्य सुमहद्वदुः ।
 उत्सवर्षं शरं धीरं कालदण्डोपमं ततः ॥
 तच्छरीरं महाकायं भिक्षा पातालमाविशत् ॥
 पपाताञ्च गतप्राणः सकेनं शिघ्रं वमन् ॥
 ततोऽथौ राममाहं प्राज्ञलिङ्गनयान्वितः ॥
 तुभ्युक्तानां मन्यन्तः प्रियो राक्षसो ननुम् ।
 अभिज्ञानादहं वीरं शक्तो वैश्वदेव वै ॥

प्रवाद्यमानः स मया प्रावचन्तां पुनः पुनः ।
 यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥
 प्रापस्यान्तोऽभविष्यते तेन राक्षेण संयुगे ।
 प्रवादापव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ॥”
 इति यद्विपुराय खर्पणवाकर्णगाक्षिकोक्तं न
 नामाध्यायः ॥
 विराधनं, स्त्री, (वि + राध + क्तुट् ।) पीडा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
 विवाधानमिति च पाठः ॥
 विरासः, पुं, (वि + रस + ञच् ।) श्रेयः । निवृत्तिः ।
 विरतिः । तत्पर्यायः । अवधानः २ चातिः
 ३ । इति जटाधरः ॥ मध्यम् ४ । इति निकाण्ड-
 शेषः ५ (यथा, सगौ । २ । ७३ ।
 “अशेषसायन्तु सुरं निवृत्तकामतन्त्रितः ।
 अक्षीष्य भो इति श्रूयात् विरामीऽस्तिचित्तपार-
 नेत् ॥”)
 परवर्णभावः । इति आकरगम् ॥ (यथा,
 पाणिनी । १ । १ । १० । “विरामीऽवधानम् ॥”)
 विरालः, पुं, विडालः । इत्यमरटीका ॥
 विरावः, पुं, (वि + व + षच् ।) शब्दः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ॥
 “विहनादभयवक्त्रैः कुङ्करैरपि भारत ! ।
 सुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो देग पूरितः ॥”
 इत्यमरप्रदत्ताश्वान्वतरः । यथा, महाभारते ।
 ३ । ६६ । १० ।
 “विरावश्च सुराणश्च तस्मिन् सुक्तो रथे ह्यथौ ॥”)
 विरावो, [न] त्रि, विरावविशिष्टः । विरावो
 विद्यतेऽस्त्विति इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ५३ । ६ ।
 “दिशि शान्तायां शङ्कनो मधुरविरावो वदा-
 तदा वाच्यः ।
 अयंस्त्वस्मिन् स्थाने सृष्टेश्वराधिष्ठितेऽङ्गवा ॥”)
 विरिक्तः, वि, कृतविरेकः । यथा,—
 “दुर्विरिक्तस्य नामेस्तु सञ्चिता कृत्स्न्यूलरक् ।
 पुरीषवातसङ्गश्च कफुसल्लसगौरवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । ८ । १५ । ६ ।
 “ब्रह्मण्येन्द्रस्त्रिदशाः प्रवादा-
 म्मन्योर्गिरौशो विषयादिरिचः ॥”)
 विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १६ । १० ।
 “स्वमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
 वृषम् ।
 उक्तैर्न वचनं देवान् विनिषिष्टिदिनं यथौ ॥”)
 विरिच्यः, पुं, सूरः । इति तुभ्युक्तवाचकम् ॥
 विरदः, पुं, सुलोत्सवविदग्धनम् । यदुक्तम् ।
 “यःशिकः कल्पितस्येति विरदो द्विदिधौ मतः ।
 उद्वृत्तिपमो सत्र परिगतः पूर्ववदुदुधैः ॥

विरुद्धः

दिचतुःषड् दशघात्र कलासु विरुदे मताः ।
 दशभ्यो नाधिकाः कार्याः कलासु विरुदे बुधैः ॥
 कलिकाभ्यसु विरुदे भिदासावेव कौर्मिता ।
 विरुदं कवयः प्राहुर्मौक्त्यादिर्वर्णनम् ।
 विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
 इत्युग्रोद्दानः । इति श्रीरूपगोस्वामिहृतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली) विरुद-
 त्रीणी । सत्वमाला । तल्लज्जनादि यथा,—
 “अधोत्थ विरुदावल्या लक्ष्यं ग्रन्थकृतकृतम् ।
 रतायेत् पठति प्राज्ञसदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
 योऽभ्यधाति विश्रयन्तैः स तावदिह लिखति ॥
 कलिका लोकाविरुदेयता विविधलक्षणैः ।
 कौर्मिप्रतापश्रीटीकसौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
 कलिकाद्यन्तसंविगमिण्या दोषविवर्जिता ।
 शब्दाङ्गरसंवाहा कर्तव्या विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोस्वामिहृत श्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥ * ॥ कलिका-
 लक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्षणं
 तच्छब्दे प्रथमम् ॥

विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः ।) विरोधविशिष्टः ।
 यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
 मधर्मकत्वम् । इति जैमिनीस्त्रयम् ॥
 “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
 तन् चन्तयं बुधैरेव स्तुतितत्तुमुत्सवा ॥
 स्तुतिनत्ते प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
 गुणविशानुरागेण तच्छोभं धर्मदर्शिभिः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(उग्रमनोर्नरसमावर्गैः देवतान्वतमः । यथा,
 भागवते । ८ । २३ । २२ ।

“इविष्णुं सुकृतः सखी जयो मूर्तिस्तदा
 द्विषाः ।
 गुणानना विरुदाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 कौ, विवाराङ्गीयशेषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
 नाम यदृष्टान्तनिदान्तसमयेविरुद्धं तत्र
 टयान्तविधानात्पूर्वम् । समयः पुनर्यथापूर्वेदिक
 समयो वाच्यसमयो मोक्षशास्त्रकसमय इति ।
 तत्रापूर्वेदिकसमयः चतुर्विधविधिः । आलम्बा
 यश्च इति वाच्यसमयः । सर्वभूतेष्वर्चिर्इति
 मोक्षशास्त्रकसमयश्च स्वसमयविपर्येतस्य-
 मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
 शान्तिप्रयोगे ॥)

विरुद्धः, वि, अङ्कुरितः । (यथा, “विरुद्धात्रं
 अङ्कुरितधान्यकृतमग्रम् ॥” इति माधवकृतवनि-
 निषये शूद्रशास्त्राने विजयरत्नः) ज्ञानः ।
 इति मेदिनी । टि. ६ । (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
 “अज्ञाप्रपातान्तविरुद्धग्रहं
 गौरीसुरीतं शरमाविदेश ॥”
 आर्षादिनिमित्तः । यथा ।
 “यद्युदे विरुद्धं परामपि शिवो रघुपदो-
 भेः ॥”

विरूपि

लीलासनपुनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य लिप्सु-
 वरम् ॥”

इत्यादि सुरारिः ॥

विरूपं, क्ली, पिप्पलीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपः, त्रि, (विरुतं रूपं यस्य ।) कुलितः ।

कुरूपः । यथा,—
 “विरूपोन्मत्तनिखानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
 पूरयं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥

(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ७० । २३ ।

“या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन
 रुचायकेशी कलहप्रिया सा ।
 प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
 यत्राकृतिसुत्र गुणा वसन्ति ॥”

परित्यक्तरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।

“यद्विरूपाचरं मर्तेष्ववरात्रीः शरदस्तसः ।”

“यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य सन्यक्तात्
 विगतसहजभूतदेवरूपाः ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
 ५३ । ७ ।

“इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
 देवसुक्तासो असुरस्य वीराः ॥”

“हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः
 चक्षियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा
 मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।

“विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
 उदाहरणं यथा,—

“क वनं तरुवल्कभूषणं
 वृषलक्ष्मीः क भेहेन्द्रवन्दिता ॥”
 स्वार्थे के विरूपकश्च ॥

विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—

“जाताः सुमनसः पुत्रास्त्रयः शूरा महावलाः ।
 सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणो यस्य । “सक्-
 यच्छ्रोः स्नाज्ञानं यच् ॥” इति यच् ।) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति टशैव याः
 विरूपाक्षस्य अयिनीस्तान्मुमो वामलोचनाः ॥”)
 रुद्रभेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरी-
 नैर्शतकोटौ वर्षते । यथा,—

“तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्शताधिपतेः नृता ।
 नाम्ना ह्यम्बावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥”
 इति वाराहे रुद्रगीता ॥

(विरुदे, त्रि । यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।

“यपुन्विरूपाक्षमलसाकामना
 दिग्भरन्तं विवेदितां यत् ॥”
 विरूपिणा, स्त्री, (विरुतं रूपं दस्याः । कन् ।
 टापि ष्यत् इत्यम् ।) दूरता । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पांसि च ।
 न च आहुं कनिष्ठस्य या च कन्या विरु-
 पिका ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥

विरूपी, [त्रि] पुं, (विरुद्धं रूपमस्यास्तीति ।
 इतिः ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥

विरिकः, पुं, (वि + रिच + घञ् ।) मलभेदः ।
 तत्पर्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-
 चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकृन्दनम् ६ ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।
 “धूमाबुष्णशिरौ विरेकवमनस्वेदोपनाशा-
 दिर्कं
 पानाहारविहारभेषजमिदं ज्ञेयान्तरं
 षयेत् ॥”

अस्य योग्यायोग्या यथा,—
 “वालवृहद्वृहत्तृतीयोपनिर्वाभयादिताः ।
 रूचशोषपटवायुक्ता गर्भिणी च नवज्वरौ ॥
 अधो गच्छति यस्यादृक्कृत्तिकातङ्कुरोगिणी ।
 गैते विरेकयोग्याः स्युरन्वेषाश्च वलावलम् ॥
 नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
 ते नष्टेव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥

विरिचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारकः ।
 मलभेदकः । जीह्वाव इति चारवीभाषा ॥
 विपूर्वकारिच्छातोर्बुन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
 वैद्यके ।
 “पटोलपत्रं पिच्छं नाड्यौ तस्य कफापहा ।
 फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरिचकम् ॥”)
 विरेचनं, क्ली, (वि + रिच + ल्युट् ।) विरेकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौषधं यथा,—
 “हरीतकी समगुडा मधुना सह पेयिता ।
 विरेचनकारी रुद्र भवतीति न संशयः ॥
 त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 ऊरुस्तम्बहरी ह्येव उत्तमस्तु विरेचनम् ॥”
 अपि च ।
 “त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकतु ।
 हरीतकी सोष्णीरी सत्वयश्च विरेचकतु ॥”
 इति गारुडे १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ॥
 अन्यत्र । अथ विरेचनविधिः ।
 “स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय ह्यातु सन्ध्याविरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधःसक्तो ग्रहणीं छादयेत् कफः ॥
 मन्दाग्निगौरवं कुप्याप्यनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथवा पाचनेरारमं वक्षामं परिपाचयेत् ।
 अन्यदात्तविके कार्ये शोधनं शीतयेद्बुधः ॥”
 आत्यविके प्रायसकुटे ।
 “पित्तं विरेचनं सुकृतामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाभाने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥
 दोषतः कदाचित् कुप्याग्निं जिता सङ्गनपाचनेः ।
 शोधनेः शोधिता ये तु न तर्पा पुनरुदयः ॥
 वागौ श्लो भ्रष्टं चित्रम् चतुर्षोर्भयान्वितः ।
 आन्तस्तृणार्णैः मूलस्य गर्भिणी च नवज्वरौ ॥

विलवा

विलासः

विलीनः

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।
 “विलम्बितः कालं च विनाय मनोरथैः ॥”)
 मन्दत्ये, स्त्री । यथा,—
 “विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमान् ॥”
 इत्यमरः ॥
 कन्दर्वाश्रीवल्लभ उभयेनरत्नयुतेषु वृत्तविषयक-
 गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामत्रयं विलम्बिता-
 श्रीनां यथाशां लयाशां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
 इति मधुः । आश्लेषः ।
 “इतामध्ययने वृत्तं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।
 शिष्याणां सुपरोधार्यं विलम्बितां समाचरेत् ॥”
 इति वेदव्यवस्था ॥
 श्रुतगीतार्थौ च प्रत्येकमवसरवोधार्थं कण्ठ-
 स्त्रगादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करचरणद्वयः
 प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायाचेति विलम्बितम् ।
 लयि ङ संसने प्रौद्योग्यद्वयार्थादिति आधारे
 क्तः । भाषे क्तः इति सुकृष्टः । इति भरतः ॥
 विलम्बगमनश्रीलपत्रः । तद्वयथा । हिरद-
 यङ्गोद्युमद्विधगोमवयचमरवराहः । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 विलम्बी, [वृ] चि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
 शब्दादिनृप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । ६ । ८ ।
 “भवति विलम्बिनि विगलितलम्बा
 विलपति रोदिति वासकसञ्जा ॥”
 विशेषेण लभते इति । वि + लम्ब + णिनिः ।
 लभमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।
 “उदितपञ्चसिवारतनिःस्रवैः
 पृथुवितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥”
 पुं, स्त्री । पत्तारविशेषः । यथा, हृष्टतुर्षुष्टिता-
 याम् । ८ । १६ ।
 “हेमलम्ब इति सप्रमे युगे
 स्याद्विलम्बि परतो विकारि च ।
 प्रचरेतीति तदनु प्रवः स्रुतौ
 पत्तमरो गुह्यवशेन पञ्चमः ॥”
 विश्रुतः, पुं, (वि + लम्ब + षष् । तुम् ।) अति-
 दानम् । तत्पर्यायः । अतिमर्षानम् २ । इत्य-
 मरः ॥
 विश्रुतः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदायां अन्वि-
 मिति । वि + ली + “रश्” । इत्यश् ।)
 प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । ७ । ६ । १२ ।
 “रश्मिदन्तानि समदक्षिणामुमध्ये
 इति काना निगमसाहस्रवो विरीहः ॥”
 विलासः । यथा, भाषे । ६ । १० ।
 “इत्योऽनुमिषममदिशयं
 इतिहास्यते वन भयावधया ॥”
 विलासः, शब्दो, शिवावस्था । इति रत्नसाम्ना ॥
 विलासितायतः, पुं, (विले वासो यस्य ।) सायक-
 धरः । इति शायनिघण्टुः ॥
 विलासितायतः, [वृ] चि, (विले वासो यस्य ।) सायक-
 धरः । इति शायनिघण्टुः ॥
 विलासितायतः, [वृ] चि, (विले वासो यस्य ।) सायक-
 धरः । इति शायनिघण्टुः ॥

वासिनि, चि । यथा, महाभारते । ११।४३।२।
 “अविः पन्नूनां सर्वेषामदृष्ट विलवाविनाम् ॥
 श्रेष्ठ इति श्रेयः ॥)
 वि(वि)लशयः, पुं, (विले श्रेते इति । शी + अच् ।)
 सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलवाविनि,
 चि । यथा, महाभारते । ११। ६० । ६ ।
 “सकृद्गुण्य तं नाहं त्रासयानो न्दगङ्गिजान् ।
 मातुषं वचनं प्राहृष्टो विलशयो महान् ॥”)
 विलसन, [तु] चि, (वि + लष + श्ल ।) विद्यास-
 युक्तः । यथा,—
 “वचसुश्रुवो विलसत्कलाः ।
 अभवन् प्रियो सुरवैरिणः ॥”
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥
 विलापः, पुं, (वि + लप + षष् ।) अशुश्रीच-
 नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥
 अपि च ।
 “क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विलापो द्वःखजं वचः । इत्यञ्जलनीलमणिः ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।
 “उत्साहमदनमनोरथपथिक-
 वधुजनजनितविलापे ।
 अलिङ्गलसकुलकुसुमसम्यह-
 निराकुलवकुलकलापे ॥”)
 विलासः, पुं, यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विडालः । इत्यमरटीका ॥
 विलासः, पुं, (वि + लष + षष् ।) हावमेदः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।
 “सतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
 विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥”)
 लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
 ३ । २५ । ३५ ।
 “तेर्दृशनीयावयवैरुदार-
 विलासरासेचितवामसक्तैः ॥”)
 “स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया
 हावशब्दोच्यन्ते । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-
 धनगमनविकीकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
 क्लितचमत्कारसखविक्रान्तं च विलासः । तथा
 च ।
 ‘यो वल्लभां चानुगतो विकारो
 गत्यासनस्यान्विलीकनेषु ।
 तथा स्थानं क्रोधचमत्कृती च
 विक्रान्तचमत्कारं विलासः ॥’
 तथान्वयः ।
 ‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियाद्विह ।
 तात्कालिको द्युतिनालीकनादिभ्यः ॥’ इति
 भरतः ॥ ६ ॥ अपि च ।
 “सतिस्थानाधनाद्रीनां सुरनेत्रादिकमीमांसा ।
 तात्कालिकत्वं वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम् ॥”
 इत्युत्पलनीलमणिः ।
 अन्वयः ।
 “यद्वत् तद्वदेन सास्वत् पिरावती ।

आकृत्यादिभिरन्वाहकं च तदेकात्मरूपकः ।
 स विलासः स्वांश इति घते मेददयं पुनः ॥”
 तत्र विलासः ।
 “स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।
 प्रायेणात्मसमं शक्त्वा स विलासो निगद्यते :
 परमथोमनाथस्तु गोविन्दस्य यथा स्थितम् ।
 परमथोमनाथस्य वासुदेवस्य वादृशः ॥”
 स्वांशः ।
 “तादृशो न्यूनशक्तिं यो अनक्ति स्वांश इतिनः ।
 सङ्घर्षादिर्मत्स्यादियथा तत्तत् स्वभागम् ॥”
 इति भागवतावृतम् ॥
 विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासार्थ मन्दिरम् ।)
 क्रीडागृहम् । इति केषिण् ॥
 विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ।)
 क्रीडावनम् । यथा,—
 “यदीयदृष्टानो विलोच्य विपदं
 कविन्दनया जलोदतगतिः ।
 विलासविपिनं विवेश सद्यसा
 करोतु कुशलं हर्षो न जगताम् ॥”
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥
 विलासविभवावसः, चि, लुब्धः । इति चटाधरः ॥
 विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।
 विलास + इनिः । डीप् ।) नारी । इति राज-
 निर्वण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ३ ।
 “न बाहुदुग्मेषु विलासिनीनां
 प्रयान्ति सङ्गं वनयाङ्गदानि ॥”)
 वेश्या । इति धनङ्गयः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ४६ । १४ ।
 “सिंहचारगाम्बर्जेः सा प्रयाता विलासिनी ।
 वङ्गास्यैऽपि वै स्वर्गे दृष्टनीयतमाकृतिः ॥”
 विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १।४०।
 “विलासिनि ! विलसति कैलिपरे ॥”)
 विलासिनी, [वृ] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास
 + इनिः ।) भोगी । बालः । (उभयार्थं प्रमाणं
 यथा, कुट्टनीमते । १८ ।
 “तस्यां खगपतितगुरिष विलासिनां दृश्य-
 श्लोकसंज्ञनी ॥”
 “विले आसत इति विलासिनः सर्पाः पक्षे विग-
 सनश्रीला भोगिनः ।” इति गङ्गीका ॥ ११ ।)
 लणः । अस्मिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥
 सारः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-
 श्रौते, चि । यथा, रघुः । ६ । ३३ ।
 “परभवाविरुते च विद्यासिनः
 सारथलेरवनेवरणाः लनाः ॥”)
 विलीनः, चि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तवतीभार-
 दृतादिः । तत्पर्यायः । पित्रवः न इवः ३ ।
 इत्यमरः ॥ विश्रुतः । निमित्तं लीला । यथा,—
 “करादस्य मष्टे यत्तु शिवादिनी तन्मति शिशी-
 विलीनाः सः सर्वं विद्यतमपि च महिमतीः ।
 इति चन्द्रश्रीनादचित्तदिग्दर्शनाममदिक-
 क्लिता दिग्दर्शो यामदस्तु गोवर्धनधरः ॥”
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥

वित्त्वः

शीपनत्वम् । अस्य प्रकफलगुणाः । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संघ्राहित्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ अपि च

“श्रीफलस्तुवरस्मितो ग्राही लक्ष्मिपितामहः ।
वानः श्रेष्ठहरो बल्यो लघुगुणश्च पाचनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

क्रिश्च ।
“वित्त्वं बालं कषायोष्णं पाचनं बहिर्शीपनम् ।
संघ्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
पर्णं सुगन्धि मधुरं दुर्धरं ग्राहि शीघलम् ॥
फलेषु परिपकेषु यो गुणः ससदाहृतः ।
विख्यादन्ध्र च श्रेयो वित्त्वमामं गुणोत्तरम् ॥
कफवातासपित्तघ्नी ग्राहिणी वित्त्वपेषिका ॥”
इति राजवस्त्रभः ॥

अग्यञ्च ।
“काङ्क्षिके संस्थितं वित्त्वमस्मिन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ३ ॥

वित्त्वान्तत्प्रादियेषा,—
“विख्यादिपालनं ज्ञान्यात् शुभं भयदमग्यथा ।
श्रीवृक्षान् रोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गान् शीयते ॥
भृगो सख्यीष या धेनुर्गोर्मुपा सा गता
महीम् ।

तद्गोभयमवो वित्त्वः श्रीश्च तस्मादजायत ॥
गिराहतिं पतिं वृष्टा क्रोधेन सहसा ततः ।
श्रमा सा उमया देवी सर्वभोग्या भवाद्यसे ॥
ततः संप्रयता भाना मामैवं भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामसखानां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा प्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च सा कामं प्रापमोक्षप्रदं वृष ।
श्रीराक्षीः त्वं भृगाङ्गेन सह गोभिर्धनेन च ॥
वसस्य मथने यावत् ततो विष्णुसवाश्रयि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूष्यं श्रेष्ठं महावजम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रे वृष्टा त्वं विपरिव्यसि ।
लोकभोग्या च भूतिदायन्यपेयु वृषेण च ॥
न जातिरूपश्रीत्यादि न वेषण न सुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेह चक्षणा जलविन्दवत् ॥
वित्त्ववृक्षः प्रियः शुभोस्तव योनिर्भविष्यति ।
सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ ३ ॥
अच्छेद्यः सर्वलोकानां क्लेशनाशः सदा वृषाम् ।
ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोऽच्छेदकारिणः ।
ते लवीप्यादिनरके पापान्ते ब्रह्मणो दिगम् ॥
सुदुःखिना भविष्यन्ति नरा दुष्कृतिनः सदा ।
तत्र देशे भयं निबलं चिरं राजा न शीवति ।
न च द्रव्यमतिः कश्चिद्वित्त्ववृक्षस्य क्लेदकः ॥
क्रियते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलिनकरोः ।
अनादृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”
इति बह्मिपुराये वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥ ३ ॥
मतामारे तस्योष्णतियेषा,—
शिव उवाच ।
“मातः ससुदतकवे ना मा शिवि क्तनं परम् ।

वित्त्वः

यत्किं च्छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
घाता ते परमा भक्तिः पूर्वस्तेन मनोरथः ॥
यश्च च्छिन्नस्तनो दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे ।
चोरस्तु वक्षः श्वितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ॥

अर्निर्मास्तव वै भक्तिर्वृक्षः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कीर्तये च्छितावास्तां वावचन्द्रदिवाकरौ ॥
च तरुर्मीम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पत्रेष्वैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥
स्वर्गसुक्ताप्रवालादि पुण्याण्यन्यानि च भ्रुवम् ।
श्रीफलच्छद्वेशस्य कर्ला नार्हन्ति कोटिकाम् ॥
यथा मे श्रीफलतरुर्धया गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः ॥
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा महेश्वरोऽन्तर्द्वेषे सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोर्षितः ॥”
इति वृहद्भूमिपुराये १० अध्यायः ॥ ३ ॥

इस्य गामयोद्भवत्वं यथा,—
“यज्ञानां वेद संभूत्ये यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना शीरं नृजं इधि वृतं गवान् ॥
यदुङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्पितो वित्त्ववृक्षस्तु गोमयान्मुनिसत्तम ।
तत्राचौ वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोत्थते ॥”
इति बह्मिपुराये वैष्णवधर्मं सुद्धिप्रतनामा-
ध्यायः ॥ ३ ॥

देषुवाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समगताः ॥
एहम्भुः स्निग्धविष्टपं त्रिपत्रैर्मुदुलेर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रयेसुः विविक्तसत्र वासश्चक्रुः सुखान्विताः ।
तद्रक्षणाय भगवानुवाच विष्णुरथयः ॥

विष्णु उवाच ।

अयं नाम्ना वित्त्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शास्त्रिल्यश्चाथ श्रेष्ठः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावाचस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिनयनो वरः ॥
सूनाथः मुकुटवर्णश्च संयमो आहृदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दधात्वैव तरुत्तमः ॥ ३ ॥
धनुःशतपास्य स्रजात् खस्वाग्रात्तीर्थसुस्थते ।
जधो भूमेस्तथा तीर्थसतस्तीर्थत्रयं सखि ॥
उर्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं बालं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रश्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥
अस्य च्छायाश्च पत्रश्च लक्ष्म्येन पदा स्पृशेत् ।
हरते लक्ष्मणादायुः पदा स्वर्गात् त्रियं हररेत् ॥
पद्मपुष्पवदसस्य फलपत्रसमापि च ।
एशने प्रयतौ सर्वे स्थानसन्तार्चने तथा ।
पूजने चयने दाने क्रमात्पन्ताशुदीरयेत् ॥
वित्त्ववृक्षं महाभाग महेशस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकण्ठोत्थितः प्रसीदाच्चिन्ताकान ॥
नर इतेन सन्नेव प्रफुल्लायः प्रगे सुभम् ।

वित्त्वः

प्रपश्येत् स शिषं पश्येत् प्रथमेतदनगरम् ॥
ॐ नमो वित्त्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिववर्धने ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमटाङ्गैः प्रथमेत् कृती ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियस्वर्ग महातरौ ।
सुशामि त्वां महापापसंशयान् मे प्रणाशय ॥
देववृक्षवरश्रेष्ठ स्थानन्तो सुमनोहरम् ।
क्रीडन्त्यागत्य विबुधा मार्क्ये तत् प्रसीद मे ॥
मन्त्रेणानेन वित्त्वस्य दशदक्षस्यत्वं न्दचेत् ।
सगोमयजलैः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ इमाय श्रीफलाय नमो दशभिरचरैः ।
मन्त्रेण पूजयेदित्यं जपेच्छक्तिप्रमात्तथा ॥
पुण्यवृक्षं महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेशपूजनाथाय तत्पत्राणि चिनोम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन पिशुयाद्विषयत्राणि भक्तितः ।
पञ्चान्तहादशीनायं मध्याह्नमिन्नकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम् ।
वरमासस्य चिनुयात् शाखाभङ्गनं क्वचित् ॥
खण्डितेषु शिवः पूष्यः पञ्चैरग्येषु खण्डितैः ।
षष्ठावागन्तरं वित्त्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूष्या एतेन वै देवाः स्वर्गलब्धोदरौ विना ।
वित्त्ववृक्षवर्गं यत्र वा तु वाराणसी पुरी ॥
पञ्च वित्त्वदुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सप्त वित्त्वदुमा यत्र तत्र दुर्गासुतो हरः ॥
एको वित्त्वतरुर्ध्वं तत्र शम्भुर्मेया सह ।
वित्त्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्गणैः ।
यत्र वात्यां वृष्टस्यस्य कोण इंशागनामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्याद्विषये यमभीतिघ्ना ।
पश्चिमे च प्रजादायो वृक्षो वित्त्व उदाहृतः ।
धमशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
वित्त्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्यत्वं सुधीः ॥
न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलस्यकम् ।
देवादृष्टिं प्रजायेत सदा शिववर्धयेत् ॥
चैत्रादिशतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
दत्तं स्याद्वित्त्वपत्रैकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाद्ये मे सत्त्वां वित्त्वं ज्ञानुः प्रदक्षिणम् ।
तेः सुमेरुगिरिवरः दत्त एव प्रदक्षिणम् ॥
न च्छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च ।
विना द्राक्षययश्चार्थं पतितो वित्त्वविक्रयि ॥
पक्षवित्त्वसमुद्दृष्टं यो घृते स्फुटं भागवः ।
यमाधिकारो नात्र स्यात् हृतः पापीपपावकैः ॥
वित्त्वपत्रं फलं वीजं भूमौ पतितमोक्षरः ।
स्वयं यज्ञाति शिरसा वैयर्थ्यभयशङ्कितः ॥
चैत्रादिशतुरो मासान् विषेद्वित्त्वतरुं कृती ।
यथा दिग्गो भवेद्वृक्षस्तथा तत्पितरोऽपि च ।
चैत्रादिशतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः ।
नयोनवित्त्वपत्रार्थं सुक्तिस्तुक्तिप्रदायकः ॥
हरिभानगरं यत्र वैदनाथो महेश्वरः ।
तत्रापयो वित्त्ववृक्षः स्वर्गवृक्ष उदाहृतः ॥

विव्वः

कामरूपे कामतरुः काश्यामुक्तस्तथादिमः ।
काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलीरुच्यपुगवदः ।
तदपि तीर्थविगमाः स्युन्तीर्थेष्वपि सदातुलाः ॥
देशुवाच ।

शतस्त्रिंशत्त्रयं काचे तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विष्णुना पत्रैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्वे यथास्थानं जन्मुर्नारायणादयः ।
कथितोऽर्थं मया सखीं विव्ववृक्षस्तस्मिन् ॥
अयं वां संप्रोक्तः शिवतरुकथापुराणनिचयः
पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः खलु सताम् ।
शिवे विष्णौ मेदापहरण उदारः सुमनसां
सुमेयः संपाद्यः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥
इति च दृष्टुं नैव गुराणो विव्ववृक्षमाहात्म्यम्
२१ अध्यायः ॥३॥ तन्मते तस्योत्पत्तिर्यथा,—
देशुवाच ।

“कथं सा विष्णुवनिता विव्ववृक्षो बभूव ह ।
प्योतीरुपं मदर्शं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेरुगुह्यादागो सर्वैर्गां प्रियतां गता ।
विष्णोरतिप्रिया नित्यं साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न लघ्याश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लक्ष्मीर्ययौ श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मल्लिङ्गमेकान्तं तपस्तीर्णनिदारणम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा वृक्षरूपेण स्थिता जिज्ञप्सिवा सती ।
पत्रैः पुष्पैः फलेः स्त्रीयैः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिवर्षं महादेवि ततो मेरुगुह्योऽभवत् ।
तेनैवानुग्रहेणैव विष्णोर्वंशःस्थिताभवत् ॥
सदैव परमेशानि विप्रयथा सदैव हि ।
अतस्तु कारणाद्देवि तद्रूपेण ररिप्रिया ॥
नदैव पूजयेन्मां सा गङ्गा सातुला शिवे ।
अनक्तं दृष्टमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
सर्वतीर्थमयो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीवृक्षः परमेशानि व्यतएव न संशयः ॥३॥
तनुफलैस्तत्पश्यन्तीं तत्पत्रैः प्रपूजयेत् ।
तत्काष्ठचन्दनैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भावे यो धारयति सम्भ्रमात् ।
तथाहं शिववृक्षा सा नमो देवी सुदान्विता ॥
अतस्तच्चन्दनं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्पत्रं तत्फलं वा कदापि धारयेमहि ॥
विव्ववृक्षे महेशानि प्राणांश्चरति यो नरः ।
रुद्रदेहो भवेत् सत्तं पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ५ पटलः ॥६॥
अपि च ।

“विव्ववृक्षं तथा देवि भगवान् शररः स्वयम् ।
पितृवृक्षतले स्थित्वा यदि प्रायांसिद्येत् सुधीः ॥
तनुगुणान्शुभाप्रोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ॥
यत्र ब्रह्माण्यो देवास्तिष्ठन्ति शक्तिरितये ॥
विव्ववृक्षतले स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् ।
तदेव ब्राह्मणं देवं सर्वतीर्थमयं सदा ॥
गन्धर्वोऽथमयं तनुं सर्वदेवमयं सदा ।
न तन्नेतुं ब्राह्मणं श्रेष्ठं न त्वा गङ्गां पयोत्
प्रिये ॥

विव्वा

समीपे स च चार्द्धं विव्ववृक्षो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्रागान् लवेद्यदि ।
किन्तस्य कोटिवर्षेण काशीवासेन किं प्रिये ॥”

इति पुरश्चरणरसोत्तासे १० पटलः ॥३॥
तद्दानविधिर्यथा,—
“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम्
यथोत्तमं तथा देयं विव्वपत्राण्यधोमुखम् ॥”
इति माटकातन्त्रे ५५ पटलः ॥
श्रीशिव उवाच ।

“दृशु देवि प्रवक्ष्यामि रक्षसं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्त्मनि ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव भ्रम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिखाः पत्रे वृन्तश्च शक्तिरूपिणी ।
वृन्तस्रले तु वक्षं स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकैकेन हरं वा हरिमर्चयेत् ।
केवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं पुणदीपकम् ।
दत्त्वा च द्रव्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥

सर्वैरर्चनतो देवि त्रिजटाभेकसर्पणम् ।
केवल्यदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वां स्वरूपताम् ॥
त्वयि केवल्यदं ज्ञानं धर्मकामार्थदं प्रिये ।
वक्ष्यहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाह्मिन् फलम् ॥
सर्वत्र स्त्रियते नूनं वक्ष्याघातेन पार्वति ।
तस्माच्च साधकैर्नैव वक्ष्यहीनं प्रदापयेत् ॥”
इति विव्वपत्रप्राणग्रहणान्तरगमनफलम् । यथा,
“प्राणं वृक्षीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षिदधः पाशुपतस्तथा ।
पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्यौ धृतौ छत्रमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्वतीसंवादे ६
पटलः ॥ (अस्य गुणाः यथा,—
“बालं विव्वफलं ग्राहि दीपनम्याचनङ्गुटु ।
कथायोष्णं लघु च्छिभं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पक्वं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्लभं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वृद्धिमान्यस्तम् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवचदुदाहृतम् ।
विव्वान्यत्र विज्ञेयमासन्तहि गुणाधिकम् ॥
दाद्याविव्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे ॥
वि(वि)व्वपत्रिका, स्त्री, (विव्वस्य पत्रिका ।)
सुन्दरविव्वखण्डम् । वैश्वंठा इति भाषा ।
या,—
“कफवातामूलक्षी ग्राहिणी विव्वपत्रिका ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(वि)व्वया, स्त्री, (विव्व + टाप् ।) द्विभुवरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्ता द्विभु-
वरीशब्दे जातयाः ॥)

विवर्तः

विवर्ता, स्त्री, वक्तुमिच्छा । सगन्तवचघातोऽप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा । विवर्तावघातु
कारकाणि भवन्ति । इति याकरणाटीका ॥
शक्तिः । यथा,—

“प्रह्ववर्षोऽपि खल्वेतदुद्दिश्यस्य विशेषणम् ।
संख्या तुल्यनीतित्वाद्दिववर्षां प्रपद्यते ॥”
इत्येकादशशतकम् ॥

विवर्तितः, त्रि, वक्तुमिच्छः । सगन्तवचघातोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । शव्वार्थः । यथा । उपा-
देयगतायाः संख्याया विवर्तितत्वं युक्तम् । अतु-
पादेयगता संख्या न विवर्तिता । इति आध्या-
चार्यः । इत्येकादशशतकम् ॥

विवर्तमानः, त्रि, विवादेकर्त्ता । विपूर्ववदघातोः
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विवधः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं वा यत्र ।)
पर्याहारः । स तु घान्यतखुलादिः । सार्गः ।
पन्थाः । इत्यमरभरतौ ॥ व्रीहिवृक्षादेः पर्या-
हरणम् । इति स्वामी ॥ उपरितो वहश्चिव-
स्त्ववाह्यकाष्ठम् । वाक् इति ख्यातम् । इति
भातुदीपितः ॥ भारः । इति सुकुटुष्टतविश्वः ॥

विवधिकः, पुं, (विविधेन हरतीति । विवध +
“विभाषां विवधवीवधात् ॥” ४ । ४ । १७ । इति
ठन् ।) वैवधिकः । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विवृणोतीति । वि + वृ + पचाद्यच् ।)
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १२।१८।

“यश्चकार विवरं शिखाघने
ताडकौरवि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
सारतामगमदन्तकस्य तत् ॥”)
दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्याद्विद्वतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनाथं सपत्नेषु नित्योद्दिष्टः समाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १२ ।

“विश्ववृक्षे विवरं मनाक् च
पश्याम यत्र अवधारतोऽन्यत् ॥”
विवरणं, स्त्री, (वि + वृ + ल्युट् ।) आख्या ।
इति छलासुधः ॥

विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं नाकं यस्याः ।)
वेद्युः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विवर्णः, पुं, (विरुद्धो वर्णः ।) नीचः । इत्य-
मरः । २।१०।१६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४१।१० ।
“भेषुपथ्या विवर्णेषु षडन्या वृषारिष्यतेः ॥”
त्रि, विद्यतो वर्णोऽयस्य ।) भक्तिनः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २६ । ८ ।

“विवर्णवदनं वृष्टा तं प्रक्षिप्तममर्षसम् ।
आह दुःखाभिसन्ताप्रा किमिदानीमिदं प्रभो ॥”)
विवर्तः, पुं, (वि + टत् + घञ् ।) ससुदायः । अम-
वर्तनम् । इत्यम् । इति विश्वः ॥ (प्रतिपद्यः ।
यथा, नैषधे । ६ । २० ।

“दूशास्त्रिमैश्वर्यविवर्णमथो
कीर्तिशोकेऽश्रयोऽकमथो ॥”

विवादः

विवाहः

विवाहः

समवायिकारणविसदृशक्राव्योत्पत्तिः । यथा, चांखतत्तकौसुद्याम् । “एकस्य सती विवर्तः कार्यजातं ननु वस्तु सत् ॥”

विवर्तनं, स्त्री, परिश्रमणम् । विपूर्वकदृष्टतघातो-रगट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, किराति । ५ । ४० ।

“कथयति शिवयोः शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”

विवशः, त्रि, (विरुहं वष्टीति । वि + वश + अच् ।) अशश्यात्मा । अरिष्टदुष्टधीः । इति मेदिनी ॥ इति आसन्नमरणरूपितलक्षणेन दूषितवृद्धौ । विरुहं वष्टि विवशः अल् । आसन्नमरणख्यापकं लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य स तथा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्वती, स्त्री, सूर्यनगरी । इति मेदिनी ॥ विवस्वान्, [नृ] पुं, (विशेषेण वस्ते आच्छादयतीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्यास्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तथै मत्वर्थे ॥” १।४।१६ । इति भवाहुवाभावः ।) सूर्यः । (यथा, किराति । ५ । ४० ।

“भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥”

अर्कवृचः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥ अरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमनुः । इत्यमरः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । २।३।२४ ॥ “वस निवासे इत्यस्यात् ‘अन्वेभ्योऽपि ङ्रन्ते’ इति विच् । इति अङ्गह्यात् भावे भवति । विविधं वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणश्रीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवभ्यो दाशहविषा विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ विवाकः, त्रि, विवेचनकर्ता । यथा,— “अर्षिप्रत्यर्थिनोन्वचनं विरुहाविरुहं सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति मिताचरा ॥

विवादः, पुं, विरुहो वादो विवादः । स च घन-विभागादिविषयन्यायादिः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ ऋग्यादि-स्यायः ३ । इति ञटापरः ॥

“ऋग्यादिहायकलये इत्योन्वहृत्तरस्य वा । विवादो अवहारश्च इत्यमेतन्नियमते ॥” इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ मात्रादिना विवादिनिषेधो यथा,— “आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् । सातापिनतिथीत्युक्तेर्विवादं चाचरेत् ऋषी ॥” इति गारुडे ६९ अध्यायः ॥ * ॥ अष्टादश विवादस्थानानि यथा,— “तेषामाद्यन्वदादानं निःशेषोऽस्मान्निक्रमः ।

सन्मूय च सतुत्यानं दत्तस्थानपकर्म च ॥ वेननस्यैव चादानं संविद्य चतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तैश्च साहसश्चैव स्त्रीसंनहणमेव च ॥ स्त्रीपुंघर्णो विभागश्च दूतमाह्वयमेव च । पदान्यष्टादशैतानि अवहारस्थिता विदुः ॥

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्वस्मिन्नपणरूपो निक्षेपः । अस्वामिना च हतो विक्रयः । सन्मूय वणिगा-दीनां क्रियानुष्ठानम् । इत्यस्य धनस्यापान्न-बहुता क्रोधादिना वा अहणम् । कर्मकारस्य मृतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशु-पालयोर्विवादः । ग्रामादिस्त्रीमाविप्रतिपत्तिः । वाकपारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड-नादि । स्तैर्यं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसक्त धनहरणादि क्षिवाश्च परपुरुषस्यर्कः । स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैतृकादि-धनस्य विभागः । दूतं अचादिक्रीडा । आह्वय प्रणयवस्थापूर्वकं पश्चिमेयादिप्राणियोधनम् । इति कुल्लुकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः । ७ । ५३ ।

“परसारेण जतयोः प्रहर्षो-रनुक्रान्तवायोः समकालमेव । अमर्त्तभावेऽपि कयोश्चिदासी-देकाक्षरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥”

विवादानुगतः, त्रि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-कर्ता । यथा, मिताचरायाम् ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्पन्नत् प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्तुतः ॥”

विवादी, [नृ] त्रि, (विवादीऽस्वास्तीति । विवाद + इनिः ।) विवादकर्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् जुग्यन्तु वास्यं विवादिनाम् ॥” इति अवहारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (विशिष्टं बह्वनम् । वि + वह + घष् ।) उदाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः । उपयमः २ परिणयः ३ उदाहः ४ उपयामः ५ पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७ करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-ग्रहणम् ६ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ । इति ञटापरः ॥ च चाष्टविधः । यथा,— “ब्राह्मणे विवाह आहूय दीयते शश्वलकृता । तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ यज्ञस्यावर्त्तिते देवमादायान्तु गीश्वगम् । चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरवच घट् ॥ इत्युक्ता चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्षिणे । सकायः प्रायेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥ आशुरी ब्रविवादानात् गान्धर्वः सन्नेयापिथः । राक्षसी युद्धहरणात् पेशाश्चः कथकाश्चकान् ॥” इति याज्ञवल्करः १।१ ।

अपि च । “रुष्टीतपित्री गुरवे दत्त्वा च गुरवदक्षिणाम् । गार्हस्पामिच्छन् भूपाल कुर्थाहारपरिग्रहम् ॥ वर्यैरेकगुणां भार्यासुहृद्विद्युग्यः स्ववम् । नातिकेशामकेशां वा नातिदण्डां न पिङ्गलाम् ॥ निवर्गतोऽधिकार्जो वा न्यूनाऽत्रैमपि नोद्वेत् । अविशुद्धां सरोगां वाक्कुलजां वातिरोमिणीम् ॥ न दुष्टां दृष्टवाचाटां वाङ्मनीं पिष्टमाहतः । न शसद्व्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषास्तितम् ॥ न चर्घरस्वरां चामयाकां काकस्वरां न च । नादिवद्वेचगां तददृष्टाशीं नोद्वेद्वेद्वुधः ॥ यस्याश्च रोमणे अह्नि गुल्फो चैव तथोन्नतौ । दूयो यस्या हसन्त्याश्च गच्छथोक्ताश्च नोद्वेत् ॥ नातिरुच्यक्त्विं पाशुकरजामव्येचनान् । आपीनंरुक्त्वापादाश्च न कन्यासुहृद्वेद्वुधः ॥ न वामनां नातिदीर्घां नोद्वेत् संक्षतभुवम् । न चातिच्छिद्रशशां न करालमुखीं नरः ॥ पञ्चमीं माटपचाश्च पिष्टपचाश्च नमसीम् । गृहस्यचोद्वेत् कन्यां न्यायेन विधिया वृष ॥ ब्राह्मणे देवस्तथैवार्थः प्राचापवस्तघासुरः । गान्धर्वराक्षसौ वान्यौ पेशाश्चाष्टमोऽधमः ॥ एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभिः । कुर्वीत दारादरणं तेनान्यं परिवर्त्तयेत् ॥ स धर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्प्यां वहितस्तथा । समुहृद्वेद्वेद्वेत्तन् मन्थगर्जं सदाफलम् ॥” इति विष्णुपुराणे ३ अंश १० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

याज्ञवल्कर उवाच ।

“श्वश्रुत् सुनयो धर्मान् गृहस्यस्य वतत्रताः । गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुग्रया ॥ अविश्रुतप्रज्ञचर्यो लक्षणां स्तियमुद्वेत् । अनन्वपूर्विकां कान्तामरुपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोमिणीं भ्राष्टमतीमसन्नानार्थगोत्रजाम् । पञ्चमात् सप्तमादूर्त् माहतः पिष्टतक्षथा ॥ द्विपञ्चनवविश्यातात् श्रोत्रियाणां सहाकुलात् । सवर्गः श्रोत्रियो विद्वान् वरदीयान्वितो न च ॥ यदुच्यते द्विवातीनां नृद्रादारोपसंग्रहः । न तन्मम मत्तं यस्मात्प्रायं जायते स्वयम् ॥ तिस्रो वर्गानुपूर्विकं हे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणश्चित्रविशां भार्यां वा नृद्रजम्बनः ॥ ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शश्वलकृता । तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ यज्ञस्यावर्त्तिते देवमादायान्तु गीश्वगम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरवच घट् ॥ इत्युक्ता चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्षिणे । सकायः प्रायेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥ आशुरी ब्रविवादानात् गान्धर्वः सन्नेयापिथः । राक्षसी युद्धहरणात् पेशाश्चः कथकाश्चकान् ॥ राक्षसाशसुरो वैश्वे श्चैः पान्थस्तु गार्हवः ॥ याक्षियाश्चः सवर्गान् यद्वेत् अविद्या शर्म । वैश्या प्रवीदमाद्वेद्वेद्वेत् चापवन्थः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रवृत्तित्यः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चान्दतावृत्तौ ।
एषामभावे दातृणां कन्या कुर्वातु स्वयंवरम् ॥
सक्तं प्रदीयते कन्या हरंसां चौरदण्डभाक् ।
व्यदुष्टां हि त्वन्न दण्डः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ० ॥
अपरश्च ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वां खल-
कृतम् ।
ब्रह्मदेयां द्विगत्रह्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानं सर्वेषां दानानामुत्तमं सुतम् ॥
महान्त्यपि सन्तुष्टानि गोत्राणां विकथनान्तः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशमानी कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनजातिषु पावण्ड सुने उद्देगकारिणाम् ।
ह्युत्तमसदावाच्यचित्रिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छति तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नवोधत ॥
ब्राह्मणो देवस्तथा क्षत्रियः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
शान्त्वर्णो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रधातु चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥२॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्यादानं विधिवदाप्यो धर्मः स उच्यते ॥३॥
सद्योभौ चरतां धर्ममिति चेवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमथ्यं प्राजापत्यो विधिः सुतः ॥४॥
ज्ञानिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं खाच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥५॥
रक्ष्यान्व्यान्वसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
शान्त्वर्णः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसत्परः ॥६॥
हत्वा जित्वा च भित्वा च प्रचक्षु र्दतीं गृहान् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुष्यते ॥ ७ ॥
सुप्रा मत्ता रक्षः कन्या छद्मना नीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-
ऽधमः ॥ ८ ॥
पशानाश्च सयो धर्मा दावधर्मा द्विजोत्तम ।
पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्मयौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथक्वा यदि वा मित्रा कर्मया नात्र संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खलकृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सद्यो वरे ।
क्रमान् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
शुद्धा कन्याप्रदानं पितरः प्रपितामहाः ।
यिसुक्ताः सन्ध्यापथ्यो गद्यालोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मणोकां व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मलोकैः पूजितः सुरैः ॥
दियेग तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा शारण्य स्वयंस्व स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
शान्त्वर्णेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
शान्त्वर्णलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥
शुक्लान् दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्चयेत् ।
स किन्नरैश्च शान्त्वर्णैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं यद्ये ।
ब्रह्मदेया विधेयं ब्राह्मणोप्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुङ्क्वन् सुखमश्रुते ।
अथ भुङ्गति यो मोहात् सुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥*
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुङ्क्वीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमशुश्रोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्थस्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
इत्याद्ये बह्विपुराणे तद्भागवत्प्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले
प्राणालये सर्वधनापहारे
पश्चात्ताच्याहुरपातकानि ॥”
इति मात्से २१ अध्यायः ॥ ० ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे ज्ञानशुभाङ्गभूषणलुत्रयीरवाः ।
देवौ संगीततारेष्वा जाजमङ्गलवर्षणम् ॥”
इति कविकण्ठलतायाम् १ स्वके ३ अङ्गसम् ॥*
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दाद्दशुहि-
र्यथा,—
“प्रस्तव्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽन्दे समे क्रमात् ।
विवाहे योपितां चन्द्रार्कव्यशुद्धिशुधोपितोः ॥
समर्चुकक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
यात्रोदाहे गर्भकाले खशुद्धाप्नोति तत् फलम् ॥
प्रारभ्य जप्ससमयात् युवतेर्विवाह-
सौजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति
आधानतः प्रभृतिः समवत्तरेषु
प्रीतस्तयोर्ग शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ ० ॥
अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्भर्त्सन्ति युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
सासत्रयाद्दुर्भगवर्षे
युग्मे च सासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
वात्यादयो ज्योतिषि जल्पमासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जल्पमासात्
सासत्रयं विवहने परमब्दशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विधवे तु पर्षे
सासत्रयादुपरितः खशु जल्पमासात् ॥”
राजमार्गच्छे ।
“मात्रस्त्रीषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते क्षेत्रपौषविकर्षिताः ॥”
कन्यासंवरणे ह्यनोदकविधौ ।

विवाहः

“हम्यव्योद्दिनवाष्टराशिरहिते दाराशुक्ले रषौ
चन्द्रे चार्कशुजाकिशुक्रवियुते मध्येऽथवा
पापयोः ।
त्यक्ता च यतिपातवैधृतिदिनं विशिष्य रिक्तां
तिथिं
द्रूराहायनचेत्रपौषरहिते लसांशके मासुषे ॥”
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।
“कुलोच्छेदो यतीपाते परिधे स्वामिघातिनी ।
वैधृतौ विधवा नारी विधदाद्योऽतिगण्डके ॥
याघाते याघिसंघातः श्लोकात्ता हर्षये तथा ।
शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यहृदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् ।
एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्ताः ॥”
आश्वलायनः । उदगयने व्यापूर्यमाथे पक्षे
कलाये नचने चौडकर्मापनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।
“आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवयथी
वेष्ट्या भाद्रपदे इये च मरणं रोगान्विता
कार्तिके ।
पौषे प्रेतवती विधोगवहुजा चैत्रे मदोन्मादिनी
अग्येवैव विवाहिता पतिरता नारी सन्ध्या
भवेत् ॥

हरौ च सुप्तं न च दक्षिणायने
तिथौ च रिक्ते शश्रिणि चयं गति ॥

राजस्यस्तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकुलं प्रतीक्षति ॥
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मविरोधिनी ॥
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलसवलेन तु ॥
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादावयनस्य परिग्रहः
दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ॥* ॥
सार्वकालिक इत्यस्य विधयसाह सुजवलभैमे ।
“ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं सावायनसुद्धि-
सानाम् ।
अर्वाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-
कानाम् ॥
एतत्परन्तु विज्ञयमाङ्गरोवचनं यथा ।
कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
मलमासादिकाकानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा दीवात् सर्वदेव हि वर्ज्यता ॥”
सात्यधित्नामयौ ।
“यापीकूपतङ्गागयागमनचौरप्रतिष्ठाप्रतं
विद्यामन्दिरकर्मवेधनमहादानं वनं सेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाहदेशभवनं मन्नादिदेवार्थं
दूरेषु विजिगीषुषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥”
बृहद्राजमार्गच्छे ।
“सर्वानि शुभकर्माणि कुर्व्यादस्तं गते श्रिते ।
विवाहं मेखलावन्धं यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”
यात्राश्चेति चकारो वचनान्तरोक्तप्रतिषेधक-
नियच्छकर्मान्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये युक्ते वृद्धे शुक्ले गच्छे शुक्ले जीये गच्छे ।

विवाहः

वाद्ये जीवे दृष्टे जीवे सिंहादित्ये गुल्फादित्ये ॥
 तथा मल्लिकुचे मासि सुराचार्येतिचारगे ।
 चापीकूपनडागादिक्रियाः प्रागुदिताभ्यजेत् ॥
 अतीचारं गते जीवे वक्रे चैव दृष्टस्ततो ।
 कामिनी विधवा प्रोक्ता तन्मासौ परिवर्जयेत् ॥
 अतीचारं गतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति ।
 समचारोऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥*॥
 देवलः ।
 "वाद्ये दृष्टे तद्येवास्ते क्रूरते दैवमन्त्रिणि ।
 उदाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥
 प्रागुहनः शिशुरदृष्टितयं सितः स्यात्
 पश्चाद्दशाहमिति पञ्चदिनानि दृढः ।
 प्राक् पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्भ-
 र्जायस्तु पञ्चमपि दृष्टशिशुर्विवर्ण्यः ॥"
 अत्यन्ताशक्तौ राजमार्गणः
 "घाते दृष्टे च सन्धांशे चतुःपञ्चत्रिवासरान् ।
 धीये च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥
 वक्रे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
 सुप्ते
 गुल्फादिभ्योऽधिमासे दिवसकररिपौ वाक्पतौ
 चैत्रपौषे ।
 विष्टां त्रेतूहमे वा शरदि सुरगुरौ सिंघसंख्ये
 मनोज्ञे
 वर्षादाप्रोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि
 भर्तुः ॥*॥
 शुक्रमधिक्षत्र्य राजमार्गणः ।
 "वाद्ये च दुर्भेमा नारीं दृष्टे नष्टप्रजा भवेत् ।
 नष्टे च श्लुमाप्रोति सर्वभेतेतदगुरावपि ॥
 सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान्
 हन्ति ।
 क्रमशस्त्रिणु पित्रादिषु वशिष्ठगर्भादयः प्राहुः ॥
 गुरौ हरिख्ये न विवाहमाहु-
 र्दारीतगर्भप्रसूता सुनीन्द्राः ।
 यदा न माधो मघसंयुता स्यात्
 तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥"
 अथैव माण्डव्यः ।
 "मघाशयं परिष्यण्य यदा सिंहे गुरुभवेत् ।
 तत्रान्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥"
 दारीतः ।
 "अतीचारं गते जीवे दृष्टे दृष्टिककुम्भयोः ।
 यथोडाहादिकं कुम्भान् तत्र कालो न सुप्यतेः"
 लक्ष्यपितामहौ ।
 "अतीचारं गते जीवे दृष्टे दृष्टिककुम्भयोः ।
 तत्र योदाहिता कन्याः संघवीयान् कुलद्वयम् ॥"
 एतेतौसुता भीमभराण्ये ।
 "यदातिचारं सुरराजमघरे
 करोत्त मोमण्यभोत्रभंगः ।
 न मासि चैदुपदपि सुमेराशं
 पुत्रात् मासिदृष्टे वशिष्ठः ॥
 अतीचारं गते जीवे गुरराशौ च संस्थिते ।
 तत्र न सुप्यते प्रजाः वदन्ते पराशरः ॥
 यानीपुत्रप्राप्त्यादि विधेः सिंहे गुरौ ।

विवाहः

मकरस्य च तत् कामं न दोषः कालकोपजः ॥"
 यत्तु ।
 "कन्यादृष्टिकमेपेषु मन्मथे च भूषे दृष्टे ।
 अतिचारेऽपि कर्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥"
 इत्येतद्वक्तं ह्येतनिर्ययेऽप्युक्तम् ॥ * ॥ दीपि-
 कायाम् ।
 "त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
 प्रक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
 यदा तदा प्राह सुभे विलम्बे
 हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥"
 देवीपुराणम् ।
 "मकरस्यो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
 शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनी मतः ॥"
 भोजराजः ।
 "धौ जन्ममासे चुरकर्म यात्रां
 कर्णस्य वेधं क्रूरते च मोहात् ।
 नृवं स रोगं धनपुत्रनाशं
 प्राप्नोति ऋद्धो वधवन्धनानि ॥
 जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
 श्याटौ च गर्भो जवनो दशाहम् ।
 जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
 षोडशे विवाहे चुरकर्णवेधे ॥"
 श्रीपतिसुचये ।
 "ज्ञानं दानं तपो ह्योमः सर्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
 उदाहश्च कुमारिकां जन्ममासे प्रशस्यते ॥"
 लक्ष्यचिन्तामणौ ।
 "जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये ।
 जन्ममे जन्मराशौ च कन्या हि ध्रुवसन्ततिः ॥"
 गर्गः ।
 "ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
 ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च यत्रतः परिवर्जयेत् ॥"
 अत्र ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
 "जन्ममासि न च जन्ममे तथा
 नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
 आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥"
 अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
 मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
 "कृतिकास्यं रविं व्यक्षा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
 येत् ।
 अनुसवेधं च सर्वेषु दिनानि द्रष्टव्यं वर्जयेत् ॥ * ॥
 रेवतु शररोहिणीशुभशिशुरोभ्रानुराधामघा-
 दस्तास्त्रानिषु तौलिपलमिधुनेयुतगुरु पाणिग्रहः ।
 धनराश्यान्वयविः शुभे रुद्रपतायेकादशद्विभगे
 दूरे श्यायपङ्कजगेनं तु भृगौ मष्टे दृष्टे
 वाद्ये ॥"
 ज्योतिर्विहितमथजान् अक्षिणं पित्राश्रयणा-
 धमिष्ठाः पित्रीनक्षत्रं पारस्करोक्तं यथा—
 "जुनायाः पाणिं स्यायात् विष्णु विष्णुरा-
 दिषु ॥"
 उदारपङ्कज्यादिचयोकराधाद्यादिचयोत्तरमा-
 दरादिनक्षत्रं यत्तु सप्तपिण्डायतः ॥ * ॥ भीम-

विवाहः

पराक्रमे ।
 "पूर्वाचये विशाखायां शिवाद्ये भयतुष्टये ।
 ऊढा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्णयेत् ॥
 विष्णुभाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
 रभिल्लियाहिता कन्या भवत्येव रुद्रुःखिता ॥"
 एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदिविषयमापहित्यं
 वा बोध्यम् ॥ * ॥
 "व्याद्ये मघाचतुर्भागे नैर्हतस्याद्य एव च ।
 रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्रायणाशकः ॥
 कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
 प्राशने चाद्यचूडायां विहृष्टचर्चं विवर्जयेत् ॥"
 विहृष्टचर्चु ।
 "तित्याः ५५३ वैदेः १४कः दशोः ० नविश्रः १६
 -भैः ७कादशाः ११८५दशः २०विश्रः २० संख्याः ।
 इटीदुना सूर्ययुनोदुना च
 योगादृष्टेदृष्टयोगभङ्गः ॥'
 कर्मकालीननक्षत्रस्यैवशुभमाननक्षत्रयोर्मेलने
 यदि पञ्चदशान्यन्वतमसंख्या भवति तदा न
 कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्त-
 विंशतिमपहाय शेषान् फलं अन्यथैकसंख्यानु-
 पपत्ते ॥ * ॥ अपवादस्तु ।
 "आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
 द्वितीयस्य तृतीयस्य विपरीतमतीत्यथा ॥"
 यत्तमाह हरीदये ।
 "आद्यांशिन चतुर्थांशं चतुर्थांशिन चादिमम्
 द्वितीयेन तृतीयस्य तृतीयेन द्वितीयकम् ॥"
 अत्रैव खर्खुरवेधः । तथा च रत्नमाला ।
 "एकाशुभगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः
 स्थापयेत्
 रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्खुरिकं तत्र तु ।
 याघातादि तु ऋषिं भन्तु कपितं तत्रैकरेखा-
 स्ययोः
 सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता हक्पात
 एकार्गलः ॥"
 याघातादीतियाघातयोगसंख्यादृष्टयोदशा-
 द्दम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्रानि देवा-
 नीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दीपि-
 कायाम् ।
 "कृतिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिक्रमन् ।
 यदृष्टेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकाजः ॥
 सप्त सप्त विजितेन प्ररेविका-
 क्षिप्यगर्भमथ कृतिकादिक्म् ।
 लेखयेदभिहितता समन्वितं
 ऐकरेखगगनेन विभक्ते ।
 वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे शक्यादौ कृतिकाचतुस्ये
 च ।
 अभिपिशाको देवरे पिश्या रोहिणीषिष्ठा ॥"
 विजितकादयः ॥ * ॥
 "यस्याः शशी सप्तशलाकाभिरु,
 पादैरभापैरथवा विवाहे ।
 रक्षांजुदेरेव तु रोदनाया
 सप्तशलाकभिर्न प्रमदा प्रयाति ॥"

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता ब्रह्मन् जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूषणद्वन्द्वतावृतौ ।
एषामभावे दातृणां कन्या कुर्वन्तु स्वयंवरम् ॥
सहत् प्रदीयते कन्या हरंसां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि त्वणन् दण्डः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ॥

इति गायत्रे ६५ अध्यायः ॥ ॥

अपरस्य ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वां सख-
कृतम् ॥

ब्रह्मदेयां द्विवश्रष्ट ब्रह्मलोकं ब्रवन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्वैर्गां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्यपि सन्तुष्टानि गोठजाविक्रयनान्यतः ।
स्त्रीसमन्वे दशमानि कुलानि परिवर्ष्येत् ॥
हीनज्ञातिषु पाषण्डे तुने उद्देगकारिणाम् ।
द्विज्ञामयसदावाच्यत्रिकुट्टिकुलानि च ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विद्यायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णांमपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नियोधत ॥

प्राप्तो देवस्तथा चार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राजसखेव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥
मवाद्य चाचैयित्वा च मृतश्रीलवते स्वधम् ।
दद्यान् यस्यां यथान्यार्थं प्राज्ञो धर्मः प्रकी-
चितः ॥ २ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यग्वित्ते कर्म कुर्वते ।
अन्यद्व्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
एकं गोमिधुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्यादानन्तु विधिवदापि धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥

सद्योभौ चरतां धर्ममिति चेवावुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्तुतः ॥ ४ ॥
ज्ञानिभ्यो द्वविगं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिनः ।
कन्याप्रदानं साच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ५ ॥

नृच्यान्योन्यसंयोगान् कन्यायाच वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुनः कामसखरः ॥ ६ ॥
दत्त्वा जित्वा च भिक्षा च प्रसह्य रुदतीं यद्यान् ।
हरणं क्रियते यत्र राजसो विधिरुष्यते ॥ ७ ॥

सुमा मत्ता रघुः कन्या कृशना नोयते तु या ।
स पापिष्टो विवाहानां पैशाचः प्रथितो-
रुधमः ॥ ८ ॥

यद्यानाय स्यो धर्मां दावधर्मां द्वितीयम् ।
पैशाचश्चासुरखेव न कर्त्तव्यो कदाचन ॥
चतुर्णांमपि वर्णानामेव धर्मः सदातनः ।
एषवा यदि वा मित्रा कर्त्तव्या गात्र संशयः ॥

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा सख्युताम् ।
विवाहकाले च प्राप्ते यथोक्ते सहशे वरे ।
क्रमान् क्रमं क्रतुश्रतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
पुत्रा इत्याप्रदानन्तु पिनरः प्रपितामहाः ।
मित्राः सर्वपापिभ्यो ब्रह्मलोकं ब्रवन्ति ते ॥
प्राज्ञेभ्यो तु विवाहेन यस्तु कन्या प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं ब्रह्मेश्वीं ब्रह्मलौः पूजितः सुरैः ॥
दियोगे तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भिक्षा हारन्तु स्वयंस्य स्वर्गलोकस्य गच्छति ॥
गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥

शुक्लन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्चयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मन्थुं कारयेत् तासां पूष्याश्च सततं यद्दे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणभोग्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामशुभन् सुखमश्नुते ।
अथ शुभति यो मोहात् शुक्रा स नरकं प्रजेत् ॥

अप्रवायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुश्रीचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णमस्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्थस्नं सर्वदुःखिभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”

इत्याद्ये वशिष्ठपुराणे तद्भागवतप्रश्नानामा-
ध्यायः ॥ १ ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले
प्राणान्येव सर्वधनापहारे
पञ्चान्याहुरपातकानि ॥”

इति मात्से २१ अध्यायः ॥ ० ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—
“विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूषणलुत्रधीरवाः ।
देवी संगीततारेशा जालमङ्गलवर्णनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ खण्डे ३ श्लोकम् ॥ १ ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
यथा,—

“प्रहत्याधानतः शुद्धिर्विषयेऽप्ये समे क्रमात् ।
विवाहे योगितां चन्द्रार्केण्यशुद्धिर्होपितोः ॥
समस्तृकक्रियारम्भे भक्तुर्गोचरशुद्धितः ।
यात्रोदाहे गर्भद्वये स्वशुभ्राप्नोति तत् फलम् ॥

प्राश्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
मोजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति
आधानतः प्रभृतितः समवतरेशु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ ० ॥
अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
सखाहर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥

मासत्रयाद्दृष्टमयुग्मवर्गे
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
मास्याद्यो ज्योतिषि अथमासान् ॥
युगाब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासान्
मासत्रयं विषदने परमम्बुद्बुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विधमे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः स्वपु जन्ममासान् ॥” ० ॥

राजमार्गत्वे ।
“माङ्गलेय विवाहेषु कन्यामवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्तान्ते चैत्रपौषनिवर्णितौः ॥”
कन्यासंपरदे सखोदकविधौ ।

विवाहः

“हन्यत्योर्दिनवाधराशिररहिते दारागुह्ये रवी
चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा
पापयोः ।
त्यक्त्वा च यतिपातवैधृतिदिनं विविष्य रिक्तं
तिथिं
क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते ज्येष्ठाशके मासुषे ॥” ० ॥
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।
“कुलोच्छेदो यतीपाते परिषे खामिघातिनी ।
वैधृतौ विधवा नारी विषदाहोऽतिगण्डके ॥
याघाते याघिर्घातः शोकार्ता हर्षये तथा ।
शूले च ब्रह्मशूलं स्यात् गच्छे रोगभयं तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यादृशः स्यात् वष्के मरणं भवेत् ।
एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
आश्वलायनः । उदगयने व्यापूर्णमाये पक्षे
कलाये नक्षत्रे चौडकर्म्मपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक प्रत्येक इति ।
“आघाटे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवये
वेष्ट्या भाद्रपदे इपे च मरणं रोगान्विता
कार्तिके ।
पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैत्रे मदीन्मादिनी
अन्धेऽपि विवाहिते पतिरता नारी सन्तुष्टा
भवेत् ॥

हरौ च सुमे न च दक्षिणायने
तिथौ च रिक्ते शशिनि ज्यं गते ॥
राजसत्ते तथा युद्धे पितृणां प्राग्वसंप्रये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नागुह्यं प्रतीचते ॥
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्म्मविरोधिनी ॥
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलम्बलेन तु ॥
अयगस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादावयनस्य परिग्रहः ॥ १ ॥
दिनमागादिवोधे तु सिद्धान्ताद्यनपरिग्रहः ॥ १ ॥
सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह सखलभमी ।
“ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनक्षुं हव-
सानाम् ।
सर्वाङ्क दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-
कानाम् ॥

एतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

इतन्परन्तु विज्ञयमङ्गिरोवर्षणं यथा ।
कालान्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
सलसासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा होपात् सर्वदैव हि वर्णासा ॥”
हाथपितामर्षौ ।
“यापीकूपतडागयागममण्यौरप्रतिष्ठागतं
वियामन्दिरकण्वेधनमसादानं वनं सियनम् ।
तीर्थस्थानविवाहदेशभवनं मन्त्रादिदेवेष्वयं
दूरंयेव जलोविद्युः परिहरेदस्तं गति भार्गवे ॥”
एहमाजमार्गत्वे ।
“सर्वाणि शुभकर्म्मणि कुर्वन्दास्तं गते धिति ।
विवाहं मेखलावयं यात्राच परिवर्षयेत् ॥”
यात्रभूतेत चकारी वषणान्तरोक्तप्रातिव्यक-
नियहकर्म्मन्तरं समुच्चिनोति ।
“वाद्ये रुक्ते वृष्टे शुक्ले नष्टे युक्ते जीये नष्टे ।

विवाहः

अस्यापवाहो यथा, राजमार्त्तये ।
 “वियप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा
 ग्दस्य मार्त्तं शुभदं कृताहते ।
 यथा तथात्राप्युद्गुपाद् एव
 प्रदूषितोऽन्योऽपुपं शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकाचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 द्वे द्वे च कोणयो रेखे चाभिजित् कृत्तिका-
 द्विकम् ॥
 शम्भुकोणे द्वितीये तु खेखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरैर्भिन्नमघो सौम्यैर्नक्षत्रं परिवर्णयेत् ॥
 नत्वापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्चशलाकके ॥
 अथ चक्रान्वये कस्मिन् पादवेध इहेत्यते ॥”
 तदुक्तं रत्नमालायाम् । कैश्चित्त्रापीयते पाद-
 वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ३ ॥
 रत्नमालायाम् ।
 “षष्ठं द्वादशसुण्डरशिरवनीयुसुसृतीयं गुरुः
 षष्ठं चाष्टममकंजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नत्वया ।
 पञ्चात् सप्तमस्फुटस्तु नवमं राहुः सितः
 षष्ठमम् ।
 द्वाविंश परिपूर्णस्फुटैरुपुपः सन्ताडुयेन्नैतरत् ॥”
 नत्वापातोऽयम् ॥ ३ ॥
 “यापात् सप्तमः शशी यदि भवेत् पापेन
 सुक्तोऽथवा
 यज्ञात् तं परिवर्णयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
 कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो यदि सुतवधः शौरिश्च रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाह इवधा व्रते च मरणं शूलश्च सुस्क-
 र्मणि ॥” ३ ॥
 “रविमन्दकुजाक्रान्तं ग्दगाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयात्रापूजासु यदकर्मप्रवेशने ॥”
 यामित्रवेधः । ३ ॥
 “ग्लानिकोगनिणमन्दिरगोऽथ पुष्पं
 मित्रसौख्येभ्यश्च ग्दगाङ्गात् तदीक्षितो वा ।
 यामित्रवेधविघ्नानपञ्चय दंशान्
 श्याकरः शुभमनेकविधं विधत्ते ॥” ३ ॥
 भोजराधः ।
 “त्रिषुदृ दृशेकादशगो दिनेशः
 सुनार्यगोभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
 वैधशदातालमराश्रंस्यः
 श्रेष्ठः नगदुःखशयः करोति ॥”
 रविशुद्धिः । ३ ॥
 “कन्यानक्षत्रशुभौ स्थाह्निवाहः शुभकर्मणाम् ।
 पशाङ्गुलिंश्च हस्तं तु पात्रापुष्पोत्सवाश्च ॥”
 यिथ्याश्रौचिकम् ।
 “पुंशमर्कः स्तुतो योनियोपितामर्यतलुनिः
 धनः पुंशोपिनाः प्रान्तं वयमर्कप्रजापत्यम् ।
 शीघ्ररथशुभित् कन्याया यदनः शुभं परेण ।
 गिराशिरस्य पुंसः श्रेष्ठैरन्यैरपि विवाहः ॥”

विवाहः

द्वितीयपुत्राङ्गतः प्रभाकरः
 त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तययरन्ध्रगक्षथा
 करोति पुंसामपि तादृशं फलम् ॥”
 तथा त्रयोदशाहात् परतः ॥ ३ ॥
 “त्रयोदशदिनान्यर्को दश षड्धरणीसुतः ।
 चाहं दिनश्च शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥
 शौरिः पादाधिकं वर्षं मासान्शौ दृष्टसतिः ।
 भवनाहं भृगुः सौम्यो यावद्वाश्यशुभाः फलम् ॥
 कष्टं व्रतादिके दगुर्न तथा श्रेयभागगाः ॥ ३ ॥
 जने तत्पञ्चमे तूर्थे नवमे दशमे तथा ।
 गुरुर्भृगुर्वा दोग्रौ विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”
 अयमेव सुतद्विद्युक्तयोगः ॥ ३ ॥
 “गोधूलं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवा-
 हादिके
 हेमन्ते शिशिरे प्रयाति षडुवां पिण्डीकते
 भास्करे ।
 योक्षे षड्वास्तमिते वसन्तसमये भागौ गते
 दृश्यतां
 सूर्यं चास्तसुपागते च नियतं प्रादृष्टशरनु-
 कालयोः ॥ ३ ॥
 लभं यदा नास्ति विषुहमन्वद्-
 गोधूलिकां तत्र शुभं वदन्ति ।
 लभे विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते
 गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ ३ ॥
 नास्मान् यथा ग तिथयो न च विधिवारः ।
 ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अथाह्नः सततमेव विवाहकाले
 यात्रासु चायसुदिनो भृगुजेन योगः ॥ ३ ॥
 भागौ गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुत्रावुर्धनयौवनेन सद्दत्ता कुम्भे । स्वते
 भास्करे ।
 वैशाखे सुखदा प्रजाघनवती प्येष्टे पतन्मानदा
 धायाह्नि धनधान्यपुत्रवहुला पाण्ड्ये
 कन्यका ॥ ३ ॥
 विवाहपट्टके ।
 “पूजा धनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्हे सतीत्यपरे
 जगुः ॥ ३ ॥
 प्योतिःसारसंघे ।
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-
 वर्जिता ।
 विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी ॥ ३ ॥
 महाभारते ।
 “राज्ञी दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-
 याम् ।
 विद्यां कन्यां ह्यत्रमेवा दीपमज्ञं प्रतिश्रयम् ॥” ३ ॥
 यागः ।
 “रिक्तासु विधवा कन्या दशैरपि स्थाह्निवा-
 दित्या ।
 शनेपरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्नवत् ।
 तद्विना विवाहिता कन्या पापघ्नानवद्विता ॥”

विवाहः

स्तुतिः ।
 “धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
 परोक्षन्ते प्रथमेन पूर्वमेव कारयन्तात् ॥” ३ ॥
 मरुः ।
 “अथङ्गाङ्गीं सौम्यनार्त्तीं हंसवारणगामिनीम् ।
 तगुलीमनेशदशनां षडङ्गीसुदृष्टेत् स्वयम् ॥” ३ ॥
 शान्तापः ।
 “हंसखनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।
 तादृशीं वरचेतु कन्यां दृष्टस्यः सुखमेधते ॥” ३ ॥
 भविष्ये ।
 “प्रतिष्ठिततलाः सस्य रक्ताम्भीघसमल्पिणः ।
 तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ लयः समस्तलोऽधीभागो वेधां
 तै तथा ॥ ३ ॥ मरुः ।
 “नोदृष्टेत् कपिलां कन्यां नाघिकाङ्गीं न
 रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोनीं न वाष्पाटां न पिङ्ग-
 लाम् ॥
 नर्षेष्टचण्डीनाम्नीं नात्पपञ्चतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यद्विप्रेय्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रसवनाद्य मत्स्यदत्ते ।
 “गङ्गा च यतुगा चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीप्यासां नाम दृष्टे मालती तुलसी अपि ।
 रेवती चाश्विनी भृगु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”
 कृत्विचिन्तामणौ ।
 “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्यादुदुःशीला श्यावलोकेश्चया च ।
 जूषो यस्या गण्डयोः ससिताया
 निःसन्दिग्धा वन्यकीं तां वदन्ति ॥” ३ ॥
 नन्दिकेश्वरपुराणे ।
 “श्यामा तुकेशी तगुलीमराजी
 सुभूः सुशीला सुमतिः सुदन्ता ।
 वैश्रीविमथा यदि पद्मजाज्ञी
 कुलेन शीनापि विवाहणीया ॥
 एषा कुदन्ता यदि पिङ्गलाज्ञी
 लोत्रा समाकीर्णसमाङ्गयिः
 सधे च पुष्टा यदि राजकन्या
 कुलेऽपि योन्या न विवाहणीया ॥” ३ ॥
 दारोतः ।
 “तस्मात् कुलगणधामज्ञानोपपन्नां वरचेतु ।
 नक्षत्रोपपन्नां नाङ्गीनक्षत्रज्ञीनाम् ॥ ३ ॥
 नाङ्गीनक्षत्रमाहृ खरोदये ।
 “अश्विन्यादि लिखेधकं सर्पाकारं त्रिनादिकम् ।
 तत्र वैधवशाज्जेयं विवाहादि शुभाशुभम् ॥
 त्रिनाद्विधेनक्षत्रमश्विन्यादाङ्गीगोशरा ।
 इतिग्लानवांस्यः पूर्वभाद्रपदाक्षथा ॥
 यास्यः सौम्यो गुरुर्धोनिश्चिन्ना मित्रजलाऽयम् ।
 धनिष्ठा शीताराभद्रा मध्यानादीस्यन्धिताः ॥ ३ ॥
 कृत्तिका रोहिणी सर्पा मघा स्वातीपिशा-
 रानि ।
 अतारा श्रवणा पौष्णं एष्टनाङ्गीशयस्थिताः ॥ ३ ॥
 अथ्यदिनाङ्गीधर्षे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।

विवाहः

यान्वादिदुःखं यथा कृत्तिकादिद्विष्टकम् ॥
एवं निरीक्षयेद्वं कन्यामन्ते सुरे गुरौ ।
पण्यशैन्वामिन्नेषु देषे ग्रामे पुरे गृहे ॥
गकनाड्डीस्थाधिरानि यदि स्युर्नरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजागीयात् गुर्वादिषु तत्रैव च ॥
प्रकृतं यस्य जन्मर्षं तस्य जन्मर्षतो यथः ।
घनघं जन्मं यस्य तस्य नामर्षतो वदेत् ॥
दयोर्जन्मभयोर्विधौ द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
नामजन्मर्षयोर्विधौ न कर्मघं कदापन ॥
एकनाड्डीस्थिता चेत् स्यात् भर्तृनांशाय

चाङ्गना ।

तस्मान्नाड्डीस्थिता वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्नाया वेधतो भर्ता मध्यनाबोभयं

तथा ।

एकनाड्डीस्थये कन्या न्निघटे नाश नंशयः ॥
एकनाड्डीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रेषु देवताः ।
सप ह्यं रजं न्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
प्रभुः पण्यङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
एकनाड्डीमता भया अभया वेधवर्जिताः ॥”

प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
“एकराश्यादियोगे तु नाड्डीदीधो न विद्यते ॥”

च यथा ।
“एकराशौ च ह्यम्यतोः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थे दशमे चैव द्वातीयेकादशे तथा ॥”

समग्रहणाद्विषमसप्तके दीपः । तथा च ।
“घोटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयौ तथा ।
सिंहघटौ सदा वर्ध्यां न्दति तत्रात्रवीक्ष्यवः ॥”

श्रीपतिश्वहारनिर्णये ।
“सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा ।
अपि नाद्यादिषु भवति विवाहो हितार्थाय ॥”

राजमार्तके ।
“न राज्यांगे गृह्णैरिता च
न तारशुद्धिर्न गण्यत्रयं स्यात् ।
न नाड्डीदीधो न च वर्णद्वि-
र्गगादयस्ते सुगयो वदन्ति ॥”

राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव
नाद्यादिप्रतिप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमात्रायाम् ।
“अथ भाजपण्यह्ययश्च वषट्कारमेयोन्मूर्ध्नि विजा-
च्यासुर्गाः क्रमशस्ततोऽपि मदिषी व्याघ्रः पुनः
सौरभौ ।
यात्रेणौ ग्गङ्गुकरौ कपिरथोरभद्वयं वानरः
सिंहोऽथो नगराट् पशुश्च करटी योनिश्च
भानामियम् ॥
गोयात्रं गजसिंहममहद्विधं श्रेणश्च वभूरगं
वैरं वानरमेपकश्च सुमहत्तद्विहालोन्मूर्ध्नि ।
लोकानां श्वहारतोऽप्यदपि च ज्ञात्वा प्रय-
त्नादिदं
ह्यस्योऽप्यथोरपि सदा वर्ध्याः शुभस्या-
धिभिः ॥

मकरसमेवं मिथुनं कन्याकलवौ ग्गोन्मूर्ध्नी च ।
ह्यभुतुयेऽन्तिमेवौ कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥”

घट्टकावितिशेषः ॥ ३ ॥ आरयघट्टकमाह ।

विवाहः

“मकरः करिङ्गलरिपुणा
कन्या मेधेय सह भयस्तुजया ।
कर्किघटौ वृषधनुषी
दृष्टिकमिथुने चारिविधौ ॥ ३ ॥

यदि कन्याएमे भर्ता भर्तः पठे च कन्यका ।
घट्टकं विजानीयाद्विहितं चिदशौरपि ॥ ३ ॥

पुंसो गृहान् सुतगृहे सुतद्या च कन्या
धर्मे स्थिता सुनवती पतिवत्सभा च ।

द्विहादशे घनरुहे घनद्या च कन्या
ऋषिपे स्थिता धनवती पतिवत्सभा च ॥”

घट्टकादौ ताराणियममाह भीमपराक्रमः ।
“सौहृदे सुभयोर्द्वोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि

वा

तारा यष्टसुमित्रमित्रदहनचेमार्घवस्यदृष्टि ।
घट्टकाए नवपञ्चमे यथधने योगे च पुंयोषितीः

गीत्याशुःसुखद्विपुष्टजनकः कार्या विवाह-
स्तदा ॥”

गर्गः ।
“नरयं तारावरोधे गृहरिपुभावे चिरेण ।
रीगादि नरनाथाः घट्टकाएके वैरमवश्यं भवे-
दासु ॥”

यासः ।
“मित्रादियोगेऽपि घट्टकादौ
तारा विपत्त्यत्रिनेधनाख्याः ।
वर्ष्यां विवाहे पुरुषोऽनुतो हि
प्रीतिः परा जन्तु तारकासु ॥
नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
नै दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
विभिन्नद्वेषं यदि चैकराशि-
स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
एकचां च यदा कन्या राश्याका च यदा

भवेत् ।

धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥
घट्टके गोमिथुनं प्रद्वयं
कांश्यं सरुष्यं नवपञ्चके तु ॥
द्विहादश्याखे कनकामतायं
विप्राधनं हेम च नाड्डीदीधे ॥

भरणं नाड्डीदीधे कलहः घट्टकाएके विप-
तिर्वा ।
अनपत्यता त्रिकोषे द्विसादशे च दारिद्र्यम् ॥”

रुत्थचिन्तामर्णौ ।
“हस्तास्वातिश्रुतिन्मगशिरःपुष्यमैत्राश्विभाभि
पौष्णादिव्ये जसुरिश्च बुधा देवसंज्ञानि भाणि ।
पूर्वात्तिस्रः शिवभभरणीरोहिणी चोत्तराश्च
प्राहुर्मर्त्याङ्गयसुङ्गुगणं नूनमेतं सुगीन्द्राः ॥
चित्राश्वानिर्कृतिपिष्टभे वासवं वासवर्चं
शक्रायोर्भे वरुणदहनर्चं च रघोगणोऽयम् ॥”

फलमाह श्रीपतिः ।
“सङ्गुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमातुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च न्युत्तमासुराचसे ॥
राघवी च यदा कन्या मासुष्य चरो भवेत् ।
तदा न्युत्तं इरस्यो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्तके ।
“यदि स्याद्राजसो भर्ता कन्यका मानुषी भवेत् ।
विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्त्तयेत् ॥”
युहजयार्तके ।
“देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।
रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया न्दतिः ॥
कर्किमीनालयो विप्राः क्षत्राः सिंहतुलाष्टयाः ।
वैश्या युग्माजङ्गमाख्याः शूद्रा वृषभगाङ्गनाः ॥
सर्वाः परिणयेद्विप्रः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।
पडाश्रयो भवेद्वैश्याक्षत्रः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्णश्रेष्ठा च या नारी ह्रीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्पि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रच्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् उहाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ तत्रयोग
यथा । अथ हनद्विआहः संप्रदाता जन्मसमये
संप्रदानशालायां गत्वा उच्यतेः स्त्रीगर्वां वहु
विष्टरादिकं सञ्जीकृत्य पश्चिमाभिसुखीऽनुप-
विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽन्यत उपस्थिते वरे संप्रदाता
कृताञ्जलिर्वरणं क्षुर्व्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-
मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्वहमासे
इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं
इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।
ततः संप्रदाना पाशाघ्याचमनीयगन्धमात्य-
यथाशक्त्यङ्गुरीयसपट्टकयज्ञोपवीतचरणपूगा-
दिकं प्रदाय जामानरमर्चयेत् । ततः संप्रदाना
दक्षिणं जासु घृत्वा ॐ अश्वेत्यादि असुक-
गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्रपौत्रं
असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पौत्रं
असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पुत्रं
असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्म्णायं
असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्र-
पौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मणः पौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरश्च
असुकदेवशर्मणः पुत्रौ असुकगोत्रं असुक-
प्रवरं श्रीअसुकरिदेवो रणां कन्यां शुभविवाहेन
दातुं एभिः पादादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं
दृष्ये । जामाता ॐ इतोऽस्ति इति वदेत् ।
संप्रदाता यथाविहितं त्रिपादकर्म कुरु ।
जामाता ॐ यथाज्ञानतः कारवाञ्जीति वदेत् ।
ततः स्त्र्याचारादिकं कारयित्वा सुखचन्द्रिकां
कारयेत् । ततोऽप्ये उपस्थिते वरे संप्रदाता
असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्हृषिरसुष्टुम्
हृन्दीर्हृषीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-
योगः । ॐ अर्हणा पुत्रवासा घेगुरभवद्वय
मे सा गः पयस्वती इहा सुत्तरा सुत्तरां
समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्हृषिर्गार्थ्यत्री
च्छन्दो विराड्देवता उपविष्टदृष्टीवजपे
विनियोगः । ॐ इहमहमिमां पदां विराज-
मन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने
प्रादुसुख उपविशति । ततः संप्रदातापि पश्चि-
माभिसुख उपविशेत् । ततो दाता साग्रपश्च-
वैश्रतिङ्गप्रपञ्चैः दिवाभाघोसुखान्द्विं रचितं

विशल्या

विशाल

विशालः

विश्रयः, पुं, (वि + श्र + अच् ।) संश्रयः । यथा,
 “विश्रयो विश्रयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
 निर्णयश्चेति पश्चात् श्रास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥”
 विश्रयो विचारार्थवाक्यम् । विश्रयोऽस्यायमर्थो
 न वा इति संश्रयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 व्याख्ययः । इति केषिचत् ॥
 विश्रयी, [त्रि] त्रि, (विश्रयोऽस्यस्तेति । विश्रय +
 इतिः ।) संश्रयी । इति विश्रयशब्दार्थदर्श-
 नात् ॥
 विश्रयः, पुं, (वि + श्रुं हिंसायाम् + अच् ।) यधः ।
 इत्यमरः ॥
 विश्रयणं, स्त्री, (वि + श्रु + लुट् ।) मारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्रयः, त्रि, (विगतं श्रयं यस्मात् ।) श्रय-
 रहितः । यथा,—
 “अश्रयः स समाश्रय कृष्णः परवीरहा ।
 विश्रयो विरहः शीघ्रसुदतिष्ठन् महौतजात् ॥”
 इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥
 विश्रयकरणी, स्त्री, (विश्रयं क्रियतेऽनयेति ।
 विश्रय + कृ + लुट् । ङीप् ।) औषधिविशेषः ।
 यथा,—
 “पूर्वन्तु कथितो योऽसौ वीर चाम्बवता तप ।
 इक्ष्वये शिखरे जातं महौषधिमिषानय ॥
 विश्रयकरणी नाम्ना सावर्ग्यकरणी तथा ।
 संजीवकरणी वीर सन्धानी च महौषधीम् ॥”
 इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०२
 सर्गः ॥
 विश्रयज्ञानं, पुं, (विश्रयं तत्राहारजन्यवेदनादि-
 नाशं करोतीति । कृ + क्तिप् ।) विश्रालीट्टकः ।
 हापरमालीति ख्यातः । तत्पर्यायः । अचो-
 षकः २ मृकलकः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-
 माला ॥ आस्तीतः ५ आचरन्वियः ६ । इति
 शब्दचन्द्रिका । विश्रयकारिणि, त्रि ॥
 विश्रया, स्त्री, (विगतं श्रयन्तमहारादिणित-
 वेदनादिनाशो यथा ।) गुडूची । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तःशतवल्ली ।
 द्विजांश्चिन्मरुधांश्चिन्मोक्षना वलादनीति च ॥
 जीवन्तो तन्द्रिका सोमा सोमवल्ली च कृष्णली ।
 चक्रवर्जिका धीरा विश्रया च रसायनी ॥
 चन्द्रशामी वयःस्था च मरुतो देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 अग्निशिखाट्टकः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कणिचारी तु हलिनी साङ्गली मरुपुष्पापि ।
 विश्रयानि शिखानन्ता वद्विवहा च गर्भवृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 इती । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “सगुदन्ती विश्रया च स्याद्गुदुम्बरपर्यपि ।
 तथैरः कृष्णा शीघ्रा श्येनघटाक्षुण्णिया ॥
 वारहासी च कपिता निकम्बश्च मरुतकाः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 विपुटा । इति मेदिनी ॥ कलिकारी । राज-

मोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।
 “किम्पुना च विश्रया च तथा वैतरणी गङ्गा ॥”)
 विश्रयणं, स्त्री, (वि + श्रुं हिंसायाम् + लुट् ।)
 मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ ।
 ४३ ।
 “तस्मिन् विश्रयणे घोरे चक्रलाङ्गलसंज्ञवे ।
 दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षास्यौष्पातिकानि च ॥”
 नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
 “प्राणरोधो विश्रयणं जाजामभ्यः सारमेयादन-
 मरीचिरयः प्रानमिति ॥” ७ । विनाशकारिणि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।
 “यमदक्षोपमां गुर्वीमिन्द्राश्रनिषमसनाम् ।
 अपश्राम महाराज रौद्रीं विश्रयणो गदाम् ॥”)
 विश्रयणः, पुं, (विश्रयति हिंसायाम् । वि + श्रुं
 हिंसायाम् + लुट् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 २३—२४ ।
 “असेरथौ हि नामानि रक्षस्थानि निबोध मे ।
 पाण्डवेय सदा यानि कौर्षेयन् कभते जयम् ॥
 अस्मिन्निश्रयणः खड्गकृष्णधरो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”)
 विश्रयितः, त्रि, मारितः । विपूर्वश्रयघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विश्रयः, त्रि, अविनीतः । पृथिवीस्यै वैद्यते ।
 एतौ निष्ठायामविनये एवानिदौ क्तः । पृथो
 विश्रयः । अन्यत्र धरितः । विश्रयितुः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विश्रयः, [ञ] पुं, (वि + श्रुं हिंसायाम् +
 ङच् ।) नाडाजः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 ट्ठिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १२ । ११५ । ४६ ।
 “आहृतां चानुमन्ता च विश्रया क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”
 पाणिन इति शेषः ॥)
 विश्राकरः, पुं, मरुचूडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लङ्कासिन् इति भाषा ॥
 विश्राखः, पुं, कान्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
 “प्रभुर्नता विश्राखश्च नैगमेयः सुदुस्वरः ॥”)
 अन्विनां पितृस्वन्तरेण पादसंस्थानम् । इति
 भरतः ॥ यापकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 पुनर्गया । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगां श्राखा
 यस्य । श्राखाविद्येते, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 ४२ । ५२ ।
 “कन्यन्तोऽवस्थितः संख्ये विश्राख इव पादपः ॥”)
 विश्राखजः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विश्राखण्ति, त्रि ॥
 विश्राखलं, स्त्री, गुह्यकावे मध्ये विन्यस्तपादयम् ।
 यथा,—
 “विश्राखान्तरविन्यस्ते पादयुग्मे विश्राखणम् ॥”
 इति शब्दमाळा ॥

विश्राखा, स्त्री, कठिलकः । इति मेदिनी ॥ अन्वि-
 न्याद्विषयविश्रानिनचञ्चान्तर्गतयोऽङ्गानचञ्चम् ।
 तत्पर्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विश्राखे हे ।
 ‘पद्मोर्मध्यगतस्रज सुग्रीवः प्रवगेम्बरः ।
 विश्राखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चन्द्रमाः ।’
 इति रामायणम् ॥
 अतएव द्वित्युचितं किन्तु एकतारापेक्षया
 एकवचनमिष्टोक्तम् ॥ इति भरतः ॥ तस्या-
 रूपं तोरणाकारचतुस्तारामयम् । इति सुहृत्त-
 चिन्तामणिः ॥
 “तोरणाक्षतिनि पञ्चतारके ।
 तारकेशवदने विश्राखभे ।
 सन्नि यान्ति विबुधाध्वमध्यगे
 कुम्भतो रसभुजाः कृष्णाः प्रिये ॥”
 इति १ । २६ । इति कालिदासकृतरात्रिणमणिरू-
 पकव्यायः ॥ अस्या अग्निदेवते श्राक्या । इयं
 मित्रगयान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ७ ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “सदानुरक्तो विविधक्रियायां
 सुवर्णकारैरपि सख्यमेति ।
 यस्य प्रकृतौ च भवेत् विश्राखा
 सखा न कस्यापि भवेत् प्रकृतः ॥”
 इति कौश्रीप्रदीपः ॥
 विश्रातनः, त्रि, (वि + श्रत + णिच् + लुट् ।)
 मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । २ । १२५
 “नमस्ते देवदेवेश सगतन विश्रातन ।
 विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”)
 यथा च ।
 “साधु वीर त्वया पृथमवतारकथा हरेः ।
 यत्नं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविश्रातनीम् ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
 “शब्दोः पाशं विश्रातयति मोचयतीति तथा ॥”
 इति तट्टीकार्यां श्रीधरस्वामी ॥ (वि + श्रत +
 णिच् + लुट् ।) पातने, स्त्री । यथा, महा-
 भारते । ७ । १२ । १६ ।
 “यतमानाः प्रयत्नेन दोषान्नीकविश्रातने ।
 न श्रेष्ठः दृष्टया युद्धे तद्धि श्रोत्रेण पातितम् ॥”)
 विश्रायः, पुं, (वि + श्र + “शुभयोः श्रैतेः पर्याये ।”
 इ । इ । ३६ । इति घञ् ।) प्रहरिकादीनां
 क्रमेण श्रयणम् । यथा, अमरे ।
 “उपश्रायो विश्रायश्च पर्यायश्रयणाद्येकौ ॥”
 विश्रायणं, स्त्री, (वि + श्रु + णिच् + लुट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्रायदः, त्रि, विह्वान् । (यथा, मनुः । १० । ६३ ।
 “दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वं श्रायविश्रायम् ॥”)
 प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रविष्टः । इति हारा-
 यली ॥ श्रेष्ठः । इत्यणयपालः ॥ वङ्गवे, पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विश्रायदा, स्त्री, सुहृदुराजभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विश्रायः, त्रि, (वि + “श्रैः श्रायणल्लुट्ठौ ।” इति
 श्रायणम् । यथा, विश्र प्रयेशने + “तमिदिशि-

विहीति ।" उणा० १ । ११७ । इति काण्व ।
दृष्टत् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ६ । ३२ ।

"अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहु-
विशालवशात्तदुत्तमध्यः ॥"

विगतः शालः क्षमो यस्य । क्षमरहितः ।
यथा, शिशुपालवधे । ३ । ५० ।

"यज्ञेविशालैरपि भूरिशालैः ॥"

विशालः, पुं, (विशाल + काण्व ।) नृगमेष्टः । पश्चि-
मेष्टः । इति मेदिनी । शृपमेष्टः । दृष्टमेष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ।

विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
नल् ।) पार्श्वविकारः । ओसार इति ख्यातः ।
तत्त्वर्थायः । परिच्छादः २ । इत्यमरः । (यथा,
दृष्टत्संज्ञितायाम् । ४ । ८ ।

"उन्नतमीषच्छृङ्गं गौसंस्थाने विशालता
चोक्ता ॥"

सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
विशालतैलगर्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तैलं गर्भं
यस्य ।) अष्टौटदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशालत्वक्, [च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
सप्तपर्णदृष्टः । इत्यमरः । (यथास्य पर्ण्यायः ।
"सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
कासाक्षुः । श्रीतालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
इत्यमरः । यथाच ।

"विशाला कफवातघ्नी हेमकण्ठहरा सरा ॥"
इति राजवल्लभः ॥

उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । महेश्वर-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—

"शेन्नीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाहनी ।
वारुणी च गवाप्लुक्ता सा विशाला महाफला ।
श्वेनपुष्या नृगाक्षी च नृगैर्वास्तुर्गवाहनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तीर्थविशेषः । यथा,—

"मुखनक्षोपशासच्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
यन्मयिला गर्या गङ्गा विशाला विरजा तथा ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

दक्षकन्या । यथा,—

"मनोरमा भायुमती विशाला वाहुदामथ ।
दृष्टः प्रादात्सहादेव चतसोऽरिष्टभेदिने ॥"

इति गारुडो ह्यथ्यायः ॥

विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
अच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १२।५।८।० ।

"ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जयाश्च शङ्करः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्यात्सुखमापतः ॥"

गारुडः । (तदंश्रीयविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । ६ ।

"अनिलखानलक्षेव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥"
सुनेत्रे, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ७० ।

"इदामि, ते विशालाक्ष चतुः पूर्वैश्चरि-
भवान् ॥"

विष्णुः । इति केचित् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ११७ । ६ ।

"क्षपराजितः कुण्डशापी विशालाक्षी दुरा-
धरः ॥"

विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
वरुणी । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।
१ । ७७ । १३ ।

"यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभागेने ।
तत्राहसुषितो भङ्गे कुक्षौ कायस्य भामिनि ॥"
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वती ।
यथा, आदियामले ।

ईश्वर उवाच ।

"ध्रुवमादां समुहल मायावीजं समुहरेत् ।
विशालाक्षीपदं डेऽन्तं हृदन्तं मन्त्रसुहरेत् ॥
अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिषे ।
प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा शिषे ॥

अधिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रसुः ।
पंक्तिश्च छन्दः कथितं विशालाक्षी च देवता ॥
शक्तिः प्रथममित्युक्तं लज्जावीजश्च बीजकम् ।
घर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
घट्टदीर्घभाषा वीजेन प्रथवाद्येन कल्पयेत् ॥
रुत्वेन यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तप्तजाम्बुद्वयभाम् ॥

द्विसृजाम्बिकां चर्खीं खड्गखर्परधारिणीम् ।
नानाजङ्गारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ॥
सदा घोडश्वर्योयां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
सुखसातावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥

शिवोपरि महादेवीं चट्टामुकुटमण्डिताम् ।
शत्रुचयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ॥
सर्वसौभाग्यजननीं महासम्पत्पदां करेत् ।
एवं ध्यात्वा महादेवीसुपवारैः प्रपूजयेत् ॥

पुरश्चरयकात्वे तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
यन्ममध्ये समावाह्य प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥
त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च ततो हर्षं समालिखेत् ।
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ॥

तत्रावाह्य यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ॥
त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूष्य मातरः क्रमात् ।
पद्मनाक्षीं विरुपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचनाम् ॥

एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षीं त्रिलोचनाम् ।
एताः पूष्या महेशानि पत्रायेष्वष्टयोगिनीः ॥
पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
चतुरस्रे महादेवि लोकापालान् समर्चयेत् ॥

तद्विष्टेष्वेव वषावान् पूजयेद्भाग्यहेतवे ।
ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्ववच्च समाचरेत् ॥"
इति तन्त्रधारः ॥ ७ ॥

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गतयोगिनीविशेषः । इति
दुर्गाचौपहृतिः ॥

विशाली, स्त्री, अक्षमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्रिखः, पुं, (विश्रिष्टा शिखा यस्य ।) शर-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाणः । इत्यमरः ॥

(यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।
"सन्दधे विश्रिखं भ्रूमेः ब्रुहस्त्रिपुरघ्ना यथा ॥"

तौमरः । इति मेदिनी ॥ (विगता शिखा
यस्य ।) शिखारहिते, त्रि ॥ यथा,—

"विश्रिखोऽनुपवीती च क्षतं कर्म न तत्
क्षतम् ॥"

इति स्मृतिलिः ॥

विश्रिखा, स्त्री, खनिष्ठी । रथ्या । (यथा, माघे ।
१५ । १७ ।

"विश्रिखान्तराख्यतिपपात
सपदि जवनैः स वाजिभिः ॥"

वाजिका । इति मेदिनी ॥
विश्रिपं, स्त्री, (विश्रन्त्यवेति । विश्र + "विटप-
पिष्टपविश्रिपोलपाः ।" उणा० ३।१४५ । इति
कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

विश्रिष्टः, त्रि, (त्रि + शिष् + क्तः । यद्वा, शाच +
क्तः ।) युक्तः । यथा । हस्तान्घञ्जगङ्गा-
रूपगुणदयविश्रिष्टदशमीवधेर्यस्मिन् अष्टनि
तल्लाभस्तत्र खानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे खार्त्त-
भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च ॥ (यथा,
द्वितीयेऽध्याये ।

"समेच्च समतां याति विश्रिष्टेषु विश्रिष्टताम् ॥"
विश्रिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विश्रिष्टः शिष्टकृत
शुचिः । इति तस्य सदृशनामस्तोत्रम् ॥

विश्रिष्टाहेतवादी, [न्] त्रि, (विश्रिष्टं युक्तं
अहेतं वदतीति । वद् + शिनिः ।) प्रकृति-
पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्ब्रह्मत्वादी ।
तस्य मतं यथा । पुरुषस्यैतिरिक्ता प्रकृतिः
किन्तुभयमितितं ब्रह्म चणकदिदलवत् । इत्थं
ब्रह्मण्येकत्वं अवस्थितम् । चित् परमाणु-
स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्मांशः । इति
माधवभाष्यादिः ॥ ३ ॥ अहेतवादिमतं यथा ।
ब्रह्मैव सत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो
पितम् । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात्
सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
पदंयवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति ।
अत्र प्रमाणं शारीरिक्कञ्चस्य शङ्कराचार्य-
ज्ञानभाष्यतट्टीकाकाण्यतन्त्रभाष्यरत्नप्रभादि ॥

विश्रीर्षा, त्रि, (वि + शृ + क्तः ।) शृङ्कः । यथा,
"विश्रीर्षा विदका दृष्टा वक्राः स्थूला द्विधा-
क्षताः ।
क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

विश्रीर्षपर्णः, पुं, (विश्रीर्षाणि पर्णाणि यस्य ।)
निम्बदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशुद्धं, त्रि, विशेषेण शुद्धम् । तन्वर्थायः । उच्च-
कम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीर्यम् ५ अव-
दातम् ६ अनाविकम् ७ सुधिः ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निम्नम् । यत्नम् । इत्यन्यपाणः ॥
षट्पञ्चान्तगंतपदमचक्रम् । तत्तु कच्छस्यं अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तध्वन्यधोऽश्रदक्षपञ्चम् ।
तन्मध्ये शिव ध्याकाशशास्त्रि । यथा,—
“तदूर्ध्वेषु विशुद्धाख्यं दत्तयोऽश्रदक्षम् ।
खरेच योऽश्रुयुक्तं ध्वन्यधोऽश्रदक्षम् ।
विशुद्धपञ्चमाखातमाकाशाख्यं महादुःसुतम् ॥”
इति तन्वम् ॥
अगस्त्यसंघनायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सविन्दुं योऽश्रदक्षदासले कच्छले न्यसेत् ।
विशुद्धे योऽश्रदक्षे ध्वन्यामे खरभूयते । इति
तन्वसारः ॥
विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुध् + क्तिन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ॥
“सर्वकर्मण्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
विशुद्ध्याः, त्रि, शृणुणारहितः । (यथा, कथा-
सरितागरे । ५ । ३ ।
“अचिन्त्यं ततश्चाहं राणा तापद्विच्छेदः ।
तत्कार्यं विन्त्याक्रान्तः स्वधर्मो मेऽवधीदति ॥”
अनदः । विगत शृङ्खला यस्येति बहुव्रीहि-
निष्पन्नमिदम् ॥
विशेषः, पुं, (वि + शिव + षण् ।) प्रभेदः ।
(यथा, महः । ६ । २६ ।
“प्रथमार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीपयः ।
द्विजः त्रिजश्च मेऽेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः ॥ अक्षिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तिलकः । इति हारावली ॥ सप्त-
पदार्थान्तगंतपदार्थविशेषः । यथा,—
“द्रव्यं गुणाक्तया कर्म यामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्यभावात् पदार्थाः सप्त कौचित्याः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
विशेषं निरूपयति । अन्वयो निरूपयति-
विशेषः परिकीर्तितः । अन्तेऽवसाने वर्तते
इति अन्तः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
घटपटादीनां द्वायुक्तयन्तानां तत्तदवयवभेदान्
परस्परभेदः । परमाणुनां भेदको विशेष एव स
तु स्य स्य आहृताः । तेन तत्र विशेषात्तरा-
भेदा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसूक्त-
वटी । ७ । अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—
“विशेषः स्नानमाधारं विनाप्यन्वयवर्णनम् ।
गतं सर्वेषु हि हीपसास्रमन्दिनि तत्कराः ११
विशेषः गोर्धम यत्केन यन्नेकध दृश्यते ।
अन्तर्विशः पुरः पथान् सर्वदिग्गमि भवे मे ॥२॥
किञ्चिदारभ्यः तोऽश्रदक्षस्वरसमिध सः ।
त्यां पञ्चमा भवा सर्वं कच्छदक्षनिरीक्ष्यम् ॥”
इति अन्तर्विशः ॥
(उचिते । यथा, भागवते । २ । ५ । २२ ।
“विशेषस्तु विशुद्धाकाशधरो मन्वानभूत् ॥”

तथाप तत्रैव । ३ । ११ । ४० ।
“विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिराहतः ॥”
अतिप्रयत्ने, त्रि । यथा, रघुः । २ । १४ ।
“शशाम वृष्ट्यापि विना द्वादि-
राशोर्विशेषा फलपुष्पदृष्टिः ॥”
विशेषकः, पुं स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थे कन् ।)
लणाटकततिलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
३ । ६३ ।
“विशेषको वा विशिष्येय यस्याः
अयं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”
तिलकटके, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
पटाविशेषः । स तु त्रिभिः स्त्रीकैरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—
“द्वाभ्याम् युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः स्त्रीकैर्विशेष-
कम् ॥”
विशेषयितरि, त्रि । इति मेदिनी ॥
विशेषकच्छेद्यं, स्त्री, (विशेषकच्छेद्यम् ।) चतुः-
षष्टिकान्तगंतयत्कक्षा । इति श्वेतन्त्रम् ॥
सा तु तिलकेषु नागाविच्छेदरचना । इति
दशमस्कन्धीयपञ्चत्वारिंशाध्यायटीकायाख्या ॥
विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।
रूपादिषतुष्टयः । स्त्रेष्टः । खाभाविकप्रवत्वम् ।
अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
च्छेदः ॥
विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
ययकविधिः । यथा,—
“तथा सामान्यकार्येषु विशेषकविधिर्व्यली ।
वह्वो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः साहचर्यो यस्य स विशेषविधिर्मतः ॥”
इति दुर्गादासः ॥
यानान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्वचनान् । इति
सूतिः ॥
विशेष्यं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष्य +
ल्युट् ।) विशिष्यधर्मः । स तु गुणादिः । यथा ।
नीलोत्पलमिवादि । विशिष्यते सम्बुध्यते चनेन ।
द्वेषेण छात्रमदासीदिति । भेदयति अन्यपदार्थं
एषश्च करोति इति भेदकम् । नाम्ना शिवः
गोत्रेण गार्ग्यः । विशेष्यं दृष्टमेव भेदयति ।
भेदकस्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेष्य-
भेदकयोर्भेदः । इति सुभ्रवोद्यटीकायां दुर्गा-
दासः ॥
विशेष्यामिः, स्त्री, (विशेषा यथामान्या यामिः ।)
परमिभेदः । तल्लक्षणं यथा । प्रतियोगिवादि-
कारस्यसमानाधिकरणाव्यन्ताभावा-प्रतियोगि-
त्वम् । इति चिन्तामणिः ॥
विशेषितं, त्रि, (वि + शिष् + षिच् + क्तः ।)
भित्तम् । अयच्छिन्नम् । इति घटाधरः ॥
विशेषोक्तः, स्त्री, (विशेषोक्तः ।) अलङ्कार-
भेदः । तल्लक्षणं यथा,—
“काव्यालनिर्देशोक्तः सति पुष्कलकारणं ।
हृदि स्तेऽथयो नाभूत् सारदीये कञ्जल्पि ॥”
इति चन्द्रावोकः ॥

विशेष्यः, त्रि, (विशिष्यते गुणादिभिरिति । वि +
शिष्य + ल्युट् ।) धर्मिपदार्थः । स च द्वयादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भासमान-
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य लक्षणं यथा । भास-
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भासमानवैशिष्ट्यां
घटघटत्वयोः सम्बन्धस्तदनुयोगित्वस्य घटादौ
सत्तात् । अनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इत्य-
थेकदेशिनः । इति कणादः ॥
विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मात् ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोकाभावः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।
“उपित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान्
हरिः ।
सुहृदाश्च विशोकाश्च स्वसुच प्रियकान्तया ॥”
युधिष्ठिरस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३० ।
“इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुचार्जुनसारथिः ॥”
शोकरहिते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १६ । २१ ।
“लोकं परं विरक्तं विशोकं
यास्यत्यर्थं भागवतप्रधानः ॥”
स्त्री, संपन्नानसमाधेः पूर्वकाकीना पिशरथिः ।
यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।
“विशोका वा ज्योतिष्मती ॥”
विशोधनी, स्त्री, (विशोध्यतेऽनयेति । वि + शुध् +
ल्युट् । ङीप् ।) हन्नीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विशोधिनी, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशोधिनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति कैचित् ॥
विश्रः, पुं, (विश्र दीप्तौ + “यजयाद्यतविच्छेति”
३ । ३ । ६० । इति नट् ।) दीप्तिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ गतिः । इति सुभ्रवोद्य-
टीकायां दुर्गादासः ॥
विश्रानं, स्त्री, (वि + श्रान् + ल्युट् ।) रागम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विश्रव्यः, त्रि, (वि + श्रव् + क्तः ।) अशुद्धः ।
श्रान्तः । विश्रव्यः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २१२१ ।
“विश्रव्यश्रव्यः शृङ्गारनामा चाप्यश्रवीत् प्रभोः ।
तं दृष्टवांस्तनीयेऽह्नि श्रयनेऽवगणं स्थितम् ॥”
अर्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ गार्गः । इति
मेदिनी । (निर्विश्रव्यः । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । ५ ।
“नियुष्यमानो विश्रव्यः किं न कुर्व्यामहं
प्रियम् ॥”
विश्रव्यनवोद्गा, स्त्री, (विश्रव्या एवञ्ज्ञा नवोद्गा ।)
सुभ्रानवोद्गामेदः । यथा । स्त्रीया त्रिविधा
सुभ्रा मध्या प्रगणभा च । यथा अङ्कुरित-
यौवना सुभ्रा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
यौवना च । सेव क्रमशो ज्ञानाभयपराधीन-
रतिर्नवोद्गा । सेव क्रमशो ज्ञातप्रथया विश्रव्य-

शरीरं । अन्तर्गता ज्ञया मनीषया क्रीडे
भारतं नवविभूषणं समीक्षा च । विद्युत्तन्वीणा
धया, -

“एतन्मूर्तिमन्त्रपाणिनीवी-
नियमितया दृष्टीरुत्तमवन्म ।
एतन्मूर्तिमन्त्रपाणिनीवी
शक्तिं समीपतपस्य कस्य यतः ॥”

इति राममञ्जरी ॥

विद्युतः, पुं, (वि + अम + घञ् । वृद्धभाष्यः ।)
विद्युतः । इति भरतहस्त्यकीर्णः ॥ (यथा,
काव्यमन्त्रम् ॥ १ । ३ ।

“अविद्यमानं यावदिदं शरीरं-
धनमन्त्रं परिणामदुर्लभम् ॥”

विद्युतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विद्युतः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।

“निर्गम्यं चरन् प्रीत्या भवान्नीव भवं प्रसुम् ।
विद्युत्तन्वीणाधरं गौरवेण रमेण च ॥”

कविप्रकाशः । प्रथमः । इति मेदिनी । मे, २० ॥
यथा, इति विद्युतः ॥

विद्युतः, स्त्री, (वि + अम + घञ् + स्तृट् ।)
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कथं तु प्रायोः नुनयो मन्त्र-
विद्याकान्ताव्यपमस्त्रिभोगम् ॥”

विद्युतः, त्रि, आन्तियुक्तः । विपुल्यकत्रयमधातोः
कृत्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विद्युतः, स्त्री, विद्युतः । विपुल्यकत्रयमधातोः
कृत्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, राजानयके ।

२ । २ । ५ ।
“श्रीरक्षसाय शरीरस्य विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”

श्रीरक्षसायः । यथा, -
राजस्य उदाह ।

“पुरी लक्ष्मणो नाम तस्मात् शरीरे इति मे वदत ।
कर्मनिर्देश कालेन मनीषेण विद्युत्तन्वीणाधरम् ॥

तावन्मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं धरपारमः ।
विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥

विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥
विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥

विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥
विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥

विद्युतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विद्युतः ।
इति भरतहस्त्यकीर्णः ॥ अथ्य गुणाः ।

“विद्युतः शरीरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति राजवामनः ॥

विद्युतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) वि + अम + घञ् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति राजवामनः ॥

विद्युतः, पुं, अथ्यः । इति मेदिनी । मे, २० ॥
यथा, इति विद्युतः ॥

विद्युतः, पुं, अथ्यः । इति मेदिनी । मे, २० ॥
यथा, इति विद्युतः ॥

“विद्वान् शुभगो मानो
विद्युत्कर्मा कुलोन्नतः पूरः ।
विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं
विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं ॥”

श्रावः । संज्ञः । इति विश्वः ॥
विद्युतः, स्त्री, विख्यातिः । विपुल्यकत्रयमधातोः
कृत्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते । ३ ।

२५ । २ ।
“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”

विद्युतः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विद्युतः ।
अयोमः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १२ । २३ ।

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

विद्युतः, स्त्री, (वि + अम + घञ् + स्तृट् ।)
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

“विद्युत्तन्वीणाधरं मन्त्रं विद्युत्तन्वीणाधरं ॥”
इति मेदिनी । मे, २० ॥

विश्वकः, त्रि, खलः । इति मेदिनी । मे, २१ ॥
विश्वकर्मा, स्त्री, (विश्वकर्माः जायते इति ।
जन + टः ।) खल्यभाष्या । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्मा, स्त्री, (विश्वकर्माः सुता ।) खल्य-
भाष्या । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्मा, [न] पुं, (विश्वेभ्यु कर्म यस्य ।) खल्यः ।
देवशिल्पी । इत्यमरः । तत्पर्यायः । खला २

विश्वकर्मा ३ देववर्द्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“इष्टा च विश्वकर्माणं यादिदेश पितामहः ॥”
सुगिमेदः । इति मेदिनी । मे, २४७ ॥ च

प्रभासस्य वसोः पुत्रः । यथा, -
“विश्वकर्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः ।

प्रासादभवनेद्यानप्रतिमाभूषणादिषु ।
तद्भागारामकूपसु खतः सोऽभरवर्द्धकः ॥”

इति मातृख्ये ५ अध्यायः ॥ ६ ॥
अन्यत्र ।

“प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रव्यं नाम्ना तु देवकम् ।
विश्वकर्मा प्रभासस्य विख्यातो देववर्द्धकः ॥”

इति मातृख्ये ६ अध्यायः ॥ ७ ॥
अपि च ।

“इष्टस्येत्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत् खतुस्तमसक्ता विचरत्युत ॥

प्रभासस्य तु भाष्या सा वरुनामष्टमस्य तु ।
विश्वकर्मा महाभागकस्यां जज्ञे महामतिः ॥

कर्मा शिल्पसहासां विद्वानां च वर्द्धकः ।
भूषणाणां च नर्त्तिकां कर्मा शिल्पवर्ता वरः ॥

यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार च ।
मनुष्याद्योपजीवन्ति यस्य शिल्पं महातनः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

“सौ प्रीतौ विश्वकर्माखौ मयखटा च योग-
पितु ।

श्रीं घाता च विधाता च यौराणौ जगतः-
पती ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदो नामाध्यायः १
(चेतनाधातुः । तद्विदित्यंथा । “तप पूर्णं

चेतनाधातुः सत्कारणो गुण्यश्चयय प्रवर्तते ।
व हि हेतुः कारणं निमित्तमचरं कर्मा यत्ना

पेष्टिया वीह्या द्रष्टा धाना ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुत्रः प्रभवीरजयो निख्यो मुक्ती अहर्णं

प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रतुल्यस्तेनावानु विश्व-
भूतात्ता चेन्दिवात्ता चाकारात्ताचेति ।” इति

शरक शरीरमन्त्रे चतुर्थेऽध्याये ॥
विश्वका, स्त्री, गजाचिह्नी । यथा, -

“गजाचिह्नी तु देवद्वी विश्वका जलकृच्छरी ।”
इति शारावली ॥

विश्वकः, पुं, (विश्वं करोतीति । क + क्विप् ।)
विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १० ।

“विष्णु क्रीडन् परिचिन्वन् भूतं त्वापरश्रमम् ।
इति मेदिनी । मे, २१ ॥”

विश्वम्वा

विश्वम्

विश्वदे

समानदृष्टं नीयं तदक्षरं च विश्वं हतुम् ।
 हला । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।
 “निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भन्तुं स्व विश्व-
 हतुम् ।
 नारां समर्चं प्रायश्चदन्तर्वदोभवेत्पतिः ।”
 विश्वं हतुः, पुं, (विश्वमेव हेतुर्व्यस्य । विश्वस्यापी वा
 हेतुर्व्यस्य ।) अनिच्छः । इत्यमरः ।
 विश्वं, अ, सन्वतः । इत्यमरटीका ।
 विश्वं कृशेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 त्रयोदशमः । यथा,—
 “मनुभूतेः सुतस्तद्वत् भीषो नाम भविष्यति ।
 नतस्तु मेरुधारावर्षासुनुर्मधुः स्रुतः ।
 तनुश्च शतुषामा च विश्वं कृशेनी मनुष्या ।
 यनीतानामताप्येते मनवः परिकीर्त्तिताः ।”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः । ७ ।
 विष्णोर्निर्माणाधारिदेवता । यथा,—
 “निर्माणाधारी विष्णोस्तु विश्वं कृशेनसतुभुंजः ।
 शरुचक्रगदापाणिर्द्विर्धर्मशुर्षटाधरः ।
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु चित्तपद्मोपरिस्थितः ।
 प-दतीयस्वरान्तेन संयुतो विद्मन्नेष्टना ।
 श्रीर्निर्माणास्य मन्तोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।
 विश्वं कृशेनं तथा विष्णोरे शान्तां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ।
 (कश्चित् विश्वं कृशेन इति पाठोऽपि दृश्यते ।)
 विश्वं कृशेना, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः । इति कैचित् ।
 (कैश्चित् द्वितीयप्रकारस्याने सकारं पठन्ति ।
 यथा,—
 “विश्वं कृशेना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः कृतिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “विश्वं कृशेना कान्ता सताप मण्डलाश्रया ।
 सुन्दासुन्दरला श्रामा विश्वं कृशेनाङ्गनाप्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वमण्डले प्रथमे भागे ।)
 विश्वं, पुं, (विश्वं गच्छतीति । नम + च् ।)
 मक्षा । इति देमवर्णः ।
 विश्वं गन्तं, स्त्री, (विश्वे सन्वत्याने गन्तो यस्य ।)
 गोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वं गन्तं, पुं, (विश्वे सन्वदेहे गन्तो यस्य ।)
 यत्पादुः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वं गन्तं, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्त्या
 गन्त्यभिगच्छति । अतएव गन्त्य इति न्यायादस्या-
 च्छपात्स्यम् ।) इति शै । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विश्वं गोमं, [अ] पुं, (विश्वस्य गोमं ।) विष्णुः ।
 इन्द्रः । इति कैचित् । (विश्वपातकं, वि । यथा,
 इति शै । २५१ अध्याये ।
 “सोऽपि विश्वं गोमं विश्वं मरुतं मरुतं मरुतं ॥”
 विश्वं गन्तं, स्त्री, हंसपदो । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वं गन्तं, पुं, (विश्वं गन्तो वासुः ।) सन्वतो गामि-
 नः । अथ मृगाः ।
 “विश्वं गन्तं गन्तं प्राङ्गिर्ना केकदो गन्तं ।
 सन्वतो गामिनां हता कुलीयानपुराणः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वं, [च्] त्रि, सन्वत्सगामी । विश्वं व्यसति
 इत्यर्थे किमुप्रत्ययेन नियमसिद्धम् ।
 विश्वं कृशः, पुं, (विश्वं सन्वन् करोति प्रकाशयतीति ।
 छ + वाङ्मुलकात् टः द्वितीयाया अङ्गुक् च ।)
 यत्पादुः । इति कैचित् ।
 विश्वं चक्रं, स्त्री, (विश्वतः सन्वत् चक्रं यस्य ।)
 मक्षादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “स्रुतातः संप्रवक्ष्यामि मक्षादानमनुष्यमम् ।
 विश्वं चक्रमिति ख्यातं सन्वत्पातकनाशनम् ।
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वं चक्रान्तु कारयेत् ।
 श्रेष्ठं पलकचक्रस्य तद्वर्णं तु मध्यमम् ।
 तस्याहोर्न कृनिष्ठं स्याद्विश्वं चक्रसदाहृतम् ।
 अथ द्विंशत्पलादूहं मशक्तोऽपि निवेदयेत् ।
 योऽङ्गारं ततश्चक्रं भूमिनेत्येवकारुतम् ।
 नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारुणं चतुर्भुजम् ।
 शरुचक्रस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमाहृतम् ।
 द्वितीयावरये तद्वत् पूज्येते जगत्प्रायिनम् ।
 अथिर्भुगुर्विशिष्टं चक्रा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहीऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च युधः कल्की च ते दश ।
 तृतीयावरये गौरी मातृभिर्युक्तभिर्युता ।
 चतुर्थे दादशादिवा वेदाश्चत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।
 लोकपालाद्यैकं षष्ठे दिक्षातङ्गाक्षयैव च ।
 सप्तमेऽस्त्राणि सन्वाणि मङ्गलाणि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विश्वसेदष्टमे पुनः ।
 तुलापुत्रवत् शैवं समन्तान् परिकल्पयेत् ।
 अथिर्भुगुर्विशिष्टं चक्रा चक्रादनादिकम् ।
 विश्वं चक्रं ततः कुम्भान् कृष्णाञ्जितलोपरि ।
 तद्यथादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः ।
 पूज्यं कुम्भाद्यैक्यैव वस्त्राणि विविधानि च ।
 मात्स्ये चक्रफलदानि वितानं चापि कल्पयेत् ।
 ततो मङ्गलशब्देन खातः शुद्धास्त्रो यच्छी ।
 सोमाधिवाचनान्तो तु यच्छीतङ्कृतमाञ्जलिः ।
 इमस्तु चारयेत्ततः त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वं गन्तं विश्वं चक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपं त्वं पादि नः पापकर्तृमातु ।
 तेषामयमिदं यत्नान् सदा पठन्ति योगिनः ।
 इति ननु विष्णुसामोऽपि विश्वं चक्रं नमान्द्वयम् ।
 वासुदेवे स्थितचक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ।
 अन्तोऽन्ताररूपेण प्रत्यसामि स्थितापि ।
 विश्वं चक्रमिदं यत्नान् सन्वत्पापहरं परम् ।
 आनुभव्यापिवाचय भवादुष्टर नाभितः ।
 इत्यामन्ता च यो दृष्टान् विश्वं चक्रमसाहुरः ।
 विसृजतः सन्वत्पादेषु विश्वं चक्रं नमान्द्वयम् ।
 वैकुण्ठलोकमापात्तु यत्नान् कुरुः सनातनः ।
 उच्यतेऽङ्गारं यथेतिष्ठेत्तु यत्नान् सन्वत्पापम् ।
 प्रत्येदाथ सः कुम्भान् विश्वं चक्रमिदं दिने ।
 तस्यानुद्वेष्टे त्रिंशं सन्वत्पापं विपुला भवेत् ।
 इति सप्तमस्कन्धसुवराधिपार्यं
 विपारिण यदापनीचोऽङ्गारम् ।

इतिभवनसुपागतः स सिद्धे-
 श्वरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ।
 अस्तुदर्शनतां प्रयाति शक्ती-
 मन्दनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 सत्तुदर्शनकेशवाशुत्पं
 कनकसुदर्शनदानदग्धमापः ।
 कृतगुणदुरितारिणोऽङ्गारं
 प्रविनरुचप्रवराकृतिं सुरारिः ।
 अभिववति भवोद्भवानि भित्वा
 भवमभितो भवनं भवानि भूयः ॥”
 इति मात्स्ये मक्षादानानुकीर्त्तने विश्वं चक्रपादा-
 निको नाम २५ अध्यायः ।
 विश्वं चक्रात्मा, [न] पुं, (विश्वं चक्रं ब्रह्मात्ममेव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
 “नमो विश्वं गन्तं विश्वं चक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पादि नः पापकर्तृमातु ॥”
 इति मात्स्ये २५ अध्यायः ।
 विश्वं चक्रं, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + क्रिप् ।
 तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति छटाधरः । (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमधरे विश्वं जयति श्वितीशं
 निःश्रेयविश्रायितकोषणात्तम् ।
 उपागविदो गुरुरदक्षिणाधरे
 कौतः प्रपेदे वरसुशुश्रियः ॥”
 न्यायविशेषः । यथा । यत्तु कृत्वाशुतेर्निर्वा-
 मभिहितं तत्तु कृत्वाशुतौ विश्वं जयिष्यायात् स्वर्गः
 कल्पते । इत्यनेन विश्वं जयति । स च न्यायो
 यथा । विश्वं जयिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतानम् । वरुणमाश्रुः । इति कैचित् ।
 (अथिर्भुगुर्विशिष्टः । यथा, मक्षाभारते । १२ । २० । ५ ।
 “यस्तु विश्वं जयती बुद्धिमाकृष्य तिष्ठति ।
 तं प्राङ्मुखोऽथविश्वे विश्वं जयिष्यायात् स्वर्गः ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । २० । ५ ।
 “विश्वं चक्रं प्रतिरूपं च यथास्तौ विश्वं चक्रो
 मधुः ॥”
 इति शै । २५१ अध्याये ।
 “याद्योऽदृष्टदृष्टस्यापि विश्वं चक्रं जयति ॥”
 सत्तु जयति । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।
 “यथाविश्वं चक्रं विश्वं चक्रं चक्रं ॥”
 विश्वं चक्रं, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १० ।
 “सन्वत्पातकान्तां चित्वा यथास्तौ विश्वं चक्रं ।
 जहारा लोकपालानां स्वानानि सद्यैव जयति ॥”
 विश्वं, [स्] अ, (विश्वं + तसिच् ।) सन्वत्पातः ।
 इत्यमरटीका । (यथा, भागवते । ७ । १० । १६ ।
 “इवमयात्पादिश्रुतो भवान्
 श्रवणं ते परं रक्षिणा सुदुः ॥”
 विश्वं चक्रं, पुं, (विश्वं जयतीति । विश्वं + चक्रम् ।)
 मन्वत्पातविशेषः । इत्यमरटीका ।
 “विश्वं चक्रं कृतदृष्टौ सन्वत्पातं विश्वं चक्रं ।
 त्रिंशं गान्दीयस्यश्वादे यत्तु गन्तं च यैव च ।
 नवाभासमानं देवी यामकायां मदेव चि ।
 अथि कृत्वास्तौ सन्वत्पातं च भविष्यतीति ।

विश्वमे

विश्वमे

विश्वची

प्रकृत्यासाधनाय विश्वदेवी च परमेश्वरः ।
 इति ब्रह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
 (विश्वस्य देवतास्यस्यै, वि । यथा, इतिर्वैश्वी ।
 १८८ । १६ ।
 “सुतं मे विश्वदेवानी यद्दत्तं महर्षिणाम् ।
 तदिदं मन्वेदानी तन्नमस्तस्मादिदम् ॥”
 अथैवा, स्त्री, इत्यमरबोधका । गौरक्षाकृतिया
 इति भाषा । इति षटाधरः । नामवया ।
 अथवापुत्र्यदस्योत्पत्तः । इति रत्नमाला ।
 विश्वद, [वृ] त्रि, सर्वप्रथममनकर्ता । विश्वक
 ममत्तान् व्यसति गच्छति विश्वद्वद् सन्तो-
 गानो यदुत्पत्तयः तास्यस्यथोत्पीडिते । इत्य-
 भरभरगी ।
 विश्वदिकी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । वृ +
 ङितिः । ङीप् ।) एषिवी । इति केषित् ।
 विश्वनाथः, पुं, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली : (यथा, वैराग्यसूत्रके ॥१०१॥
 “न गृहीतं शुभिसुदं
 न च न रक्षीतं परिश्रयं हृदयम् ।
 इत्यामि च घाम परं
 गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”
 साहित्यदर्पणस्यैता परित्यजविशेषः । यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “श्रीपद्मसौन्दर्यमहाकाविकविश्वरूप-
 श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रथमम् ।
 साहित्यदर्पणस्यै सुधियो विश्वस्य
 साहित्यतत्त्वमसिद्धं सुखमेव विभ ॥”
 विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पद्याननोपाधिकः
 भाषापरिच्छेदविद्यास्तुक्तावलीप्रयत्नापरपरि-
 त्तविशेषः ।)
 विश्वपत्नी, स्त्री, भूयामलका । इति राज-
 त्तिस्यैः ।
 विश्वपा, पुं, (विश्वं पातीति । पा + षिप् ।)
 विश्वपातनकर्ता । य तु परमेश्वरः । इति
 सुभरीषयाकरस्यम् । (यथा, इतिर्वैश्वी । २५१
 अध्याये ।
 “विश्वस्य मते इतावधि परमत्कर्मान् इत्य-
 रंशप्रामाण्यं विश्वपास्यम् ॥”
 विश्वपा, [वृ] पुं, (विश्वं चातीति । चा + भवति
 + “अन्वयश्चपुंसुषीदिति ।” उवा० १ ।
 १५८ । इति कनिष्ठप्रत्ययेन साधुः ।) अग्निः ।
 अथः । इति हेमचन्द्रः । द्वेषः । विश्वकर्मा ।
 इति संक्षिप्तवारीकादिहतिः । सर्वः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 विश्वरीष, पुं, (विश्वस्य वीषो यत्नः ।) उषः ।
 इति विश्वरूपः ।
 विश्वस्य, पुं, इत्यमरः । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वस्यै, स्त्री, (विश्वस्यै मेषस्यम् ।) सुग्रीः ।
 इत्यमरः । (यथा, सुहृदे । १ । ४४ ।
 “विश्वस्यै मेषस्यै विश्वस्यै मेषस्यैः ॥”
 मेषस्य सुग्रीः ।
 “यस्यै रीषं ह्यस्यै रीषं ह्यस्यै रीषम् ।

विषाके मधुरं हृदं रोचनं विश्वमेषस्यम् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २० अध्यायः ।)
 विश्वभोजा, [वृ] पुं, सर्वभुक् । विश्वस्यपूर्वक-
 सुखघातोः शीयादिकातिप्रत्ययेन निव्यग्रमित्त्वम् ।
 (विश्वरक्षते, वि । यथा, अग्नेवे ॥१४१॥१४१
 “पूर्वाभागः प्रभृष्य विश्वभोजाः ॥”
 “विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।” इति तद्वाच्ये
 चायतः ।)
 विश्वमदा, स्त्री, अयिजिज्ञा । यथा,—
 “काली कराली च मनोजवा च
 सुभोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वमदार्योचोऽप्येः
 चरैव जिज्ञाः कथिता सुनीन्द्रेः ॥”
 इति शब्दमाला ।
 विश्वम्बरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञायां
 भृष्टृञीति ।” इति २।४६ । इति खच् । “व्य-
 र्हिषदिनि ।” इति ६।१६७ । इति ङम् ।) विष्णुः ।
 (यथाह कश्चित् ।
 “विश्वम्बर ! भरासाकं विश्वसाहा वष्टिः कुव ।
 अथ पञ्चदश्याभावे त्वज विश्वम्बरत्वकम् ॥”
 इत्यः । इति मेदिनी । रे, २६५ ।
 विश्वम्बरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् ।
 तुम् । टाप् ।) एषिवी । इत्यमरः । अस्या
 युष्पतिर्यथा,—
 “विश्वम्बरा तद्वरणाशानन्तागन्तरूपतः ।
 एषिवी एषुकन्यात्वाद्द्विलुप्तत्वात्कृत्वात्तुने ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे ७ अध्यायः ।
 (यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।
 “विश्वम्बरा भगवती भवतीमच्छत
 द्वाद्या प्रणामतिसमो जनकः पिता ते ॥”
 विश्वशुः, पुं, वायुः । इति केषित् ।
 विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः । (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । ७।२०० । १०४ ।
 “विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः
 ह्यतः ॥”
 लक्ष्मणः । यथा, विष्णुपुराणे । १।१५।१२२ ।
 “लक्ष्मणाद्यालजः पुत्रो विश्वरूपो महा-
 यथाः ॥”
 सर्वरूपे, वि । यथा, भागवते । ६।०।२८ ।
 “स सर्वनामा स च विश्वरूपः
 प्रवीदतामनिवृत्तातशक्तिः ॥”
 विश्वरूपकं, स्त्री, कृष्णामुक् । इति राजनिघण्टुः ।
 विश्वरेता, [वृ] पुं, (विश्वे रेतः प्रक्षिर्यत्य ।)
 मर्या । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वरीचनः, पुं, (विश्वान् रीचयतीति । रच् +
 ल्युः ।) नाडीचक्षाकः । यथा,—
 “किञ्चकं देववी पशुनाडीचो विश्वरीचनः ॥”
 इति विश्वरूपः ।
 विश्वरेता, [वृ] त्रि, सर्वज्ञः । विश्वं वेत्ति
 इत्यर्थे विश्वरूपस्यैविश्वरूपोत्पत्त्येन निव्यग्र
 मितम् । यथा,—

“स्वस्ति न रन्तो वृहन्नवाः
 स्वस्ति नः-पूषा विश्वरेताः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
 स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥”
 इति यजुर्वेदे ऐतिस्योपनिषत्प्रथमः ।
 (यथाच भागवते । ८।३।२६ ।
 “सोऽहं विश्वरूपं विश्वमविश्वं विश्वेन्दसम् ।
 विश्वान्मानमत्रं ब्रह्म प्रथतोऽग्नि परं पदम् ॥”
 विश्वसदा, स्त्री, अयिजिज्ञाविशेषः । यथा,—
 “हेतिः शिखा च सप्तमीर्जिज्ञासा एव
 कीर्तिताः ।
 काली कराली सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वसदा संज्ञासासासदाहताः ॥”
 इति षटाधरः ।
 विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।
 इति प्रविष्टम् ।
 विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायां कन् ।)
 विद्वद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका । प्रथिमदसा ।
 इति भाषा ।
 विश्वसितः, त्रि, (वि + श्व + सितः ।) विश्वस्तः ।
 इति सुभरीषयाकरस्यम् । (यथा, नैषधेः १।१३३ ।
 “न केवलं प्राणिवधो वधो मम
 त्वदीयसाहस्यसितान्तरालनः ॥”
 विश्वस्य, [वृ] पुं, (विश्वं सृजतीति । सृज् +
 क्षिप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विश्वस्य हरि, वि ।
 यथा, रघुः । १०।१६ ।
 “नमो विश्वस्यै पूर्वं विश्वं तद्वद्विभवे ।
 अथ विश्वस्य संवर्त्तं तुभ्यं वेधा स्वितानने ॥”
 विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्व + सितः ।) जातविश्वसः ।
 इति मेदिनी । ते, १५५ । यथा,—
 “न विश्वस्यै विश्वस्ते विश्वस्ते नाविश्वस्येत् ।
 विश्वाद्याद्यस्तुभ्रमं श्लाघामि निष्ठमति ॥”
 इति गायत्रे ११४ अध्यायः ।
 विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
 दर्पणे । १० परिच्छेदे ।
 “सन्तुगस्तुक्ताभरथाः
 फलककक्षिताङ्गयद्यो देव ।
 त्वयि क्षुपितोऽपि विश्वस्ताः
 प्रागव रिपुक्षियो जाताः ॥”
 विश्वस्या, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः निष्ठतीति ।
 विश्व + स्था + कः ।) श्लाघारी । इति राज-
 निघण्टुः ।
 विश्वा, स्त्री, (विश्व + क्वन् । विश्वां टाप् ।) अति-
 विषा । इत्यमरः । श्लाघारी । इति राज-
 निघण्टुः । (मय्यती । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (एषकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । १२ ।
 “श्रीधा प्राधा च विश्वा च ननिशा कथिता-
 सुनिः ॥”
 विश्वार्थी, स्त्री, अथरौविशेषः । यथा,—
 “सर्वज्ञो मेवका इमा भिर्वाधी कृष्णमुखा ।
 विश्वार्थी च इताथो च दशरुका तिस्रोऽप्या ।

विश्वामि

भातुमत्प्रवला वयो हृदशाशरवः शुभाः ॥
 इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (बाह्वीरोमविशेषः । तल्लक्षणविरुद्धं यथा,—
 “अथ विश्वाशीललक्षणमाह ।
 ‘नर्तं प्रवृद्धनीनां या कल्परा बाहुष्टनः ।
 वाज्ञोः कर्मक्षयकरो विश्वाची नाम का क्लृता ॥’
 कल्परा मदास्तावुः ततं हस्तस्योपरिभागः ।
 तल्लक्षणोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-
 मिति । तैत्तिरीयस्यः । बाहुष्टनः वाज्ञोः पुं०
 बाहुष्टनमारभ्य ततं प्रतिदक्षतर्कं यावत्तन्नी-
 ल्य कल्पराक्ताः सन्ध्य दाज्ञोः प्रसारणा-
 क्रमनादिकर्मक्षयकरा भवति सा एष वात-
 खाधियु विश्वाचीलुप्यते वाज्ञोरिति दिवं
 समभवपरम् । एकस्मिन्नपि वाहो विश्वाची
 भवति ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

विश्वामि, [न] पुं, (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य
 आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “अथ कर्म च विश्वात्मजस्य कर्तारोत्तमः ।
 तिर्यङ्गुपियु यादःस्त तदत्यन्तविद्वन्मनम् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे = अध्यायः ॥
 (महादेयः । यथा, कुमारे । ६ । १ ।
 “अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः वस्योम् ।
 दाता मे भूयतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”)
 विश्वाभाषायाः [न] पुं, देवता । इति विद्वान्त-
 कौत्सरो ।

विश्वामिचः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्रे
 चर्षी ॥” ६ । २ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)
 तल्लक्षणविशेषः । तल्लक्षणः । गाधियः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । त्रिशङ्खाणी ३ गाधियः ४
 कौशिकः ५ । इति ऐमचन्द्रः । गाधियुः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “अनन्तरं सुतं श्रुत्वा हृष्टं पुत्रं स्वर्कं भृगुः ।
 अथाजगाम मतिमान् सूर्यां तपूरा नगन्द च ।
 दम्पती तं समासीनं भृगुं देवगणार्चितम् ।
 पूजयित्वा समासीनं तस्यसुतो हताश्रमी ।
 गतो भृगुः सूर्यां गीर्षां सुप्रीतं ददमवर्षीम् ।
 वरं शशीय दास्यामि पाप्मिहं वरवर्षिणि ।
 अर्धेयं हृष्टं वापि यद्य ते वर्षते कृदा ।
 ततः सखवती पुत्रं तपस्यायापारगम् ।
 सातुष्कं वीरनहुषं पुत्रं वरमयाचत ।
 य चेवमस्मिन्सुते भूत्वा ध्यानपरकदा ।
 विश्वनाथोऽस्य मनसा यस्मात् विश्वं सवर्षं च ॥
 तस्य विश्वायवातासु निःसृतं वै चरुहयम् ।
 तस्यै ननु हिनयं दद्यात् शृगुक्तामिदमवर्षीम् ।
 अरुहयं यदाय तं सुते यद्यपि चयम् ।
 आत्मा जतो जतो माता तदा त्वथ करिष्यथः ।
 आत्मानिद्राश्रयवृत्तं ते माता सुपुत्रनाय वै ।
 अदमारुहते धेनं वा भोस्त्विति सुनक्षत्रः ।
 त्वत्पुत्रमरुहयन्तु ममात्पिप्रियं मित्रं चयम् ।
 भोस्त्वयिमेव सुतस्ते भविष्यति यथाततः ।
 सखस्तदा भृगुर्षांनो यद्येभ्यं वापि संहरयम् ।
 तदाच नाथा वक्षिष्ये मर्षा मिथा चो भागिनी ॥

विश्वाम

अथ आनन्देनैतत्त्वमादिप्रारक्तं चयम् ।
 अस्यान् सखवती तस्या माता सन्तुं चितं
 चयम् ।
 परिवर्तन्तु तं ध्यात्वा दिव्यानां भृगुर्षुनिः ।
 अथागत्य सूर्यां तान् वचनस्यैदमवर्षीम् ।
 विप्रस्यं यस्या भद्रे वृत्तानिद्राकर्मणि ।
 नद्या चरुप्राग्ने च तत्रेदन्ते भविष्यति ।
 ब्राह्मणः सन्नियन्तारस्तत्र पुत्री भविष्यति ।
 सन्नियं प्राक्षणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ।
 इत्युक्त्वा भृगुणा साधो तदा सखवती भृगुम् ।
 पुनः प्रसाद्यानास पौत्रो मेऽश्रिति तादृशः ।
 एवमस्मिन्नि प्रोडा न तत्रैवान्तर्द्वेषे भृगुः ।
 अथ काणे मुनं दीनं यमदन्वित्र गाधिजा ।
 सुपुत्रे चरुणी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
 यमदन्विस्ततो वेदान् यतुरः प्राय साचिरम् ।
 प्रादुरासदुर्गुर्देः स्वयं तस्मिन् मचात्मनि ।
 विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तयाचिरान् ।
 धनुर्देः तथा जनस्यं विप्रसाभूषणोद्यनः ।
 जायन्त्यमानस्तेष्वस्त्री यमदन्विस्तैरातपाः ।
 वेदेस्तपोभिः स सुगीनत्क्रामस्य स्यं वन् ॥”

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥
 (यायुर्देवपारदर्शो सुवृत्तोऽस्य पुत्रः । यथा,—
 “अथ आनन्दशा विश्वामित्रप्रवृत्तयोऽवदन् ।
 अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽवस्यते ।
 विश्वामित्रो सुनित्येषु पुत्रं सुवृत्तयुक्तवान् ।
 पत्न्यं वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवज्रभाम् ।
 तत्र नास्या दिव्योदायः काशिराजोऽस्ति
 बाहृणः ।
 य इह धन्वन्तरिः साषादायुर्देवदिव्यरः ।
 आयुर्देवं ततोऽधीत्य लोकोपश्रितित्तये ।
 सर्वप्रानिदयान्तेषुपकारो महासखः ।
 पितृर्ष्यचनमाकर्ण्यं सुवृत्तः काशिकां गतः ।
 तेन यार्हं समध्वेषु सुनित्युशतं ययौ ॥”
 इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुवृत्तः परिष्टुहति ॥”
 इत्युत्तरतले गद्यश्रितमेध्याये सुवृत्तेनोक्तम् ।
 विश्वामित्रास्त्रिमित्रं ययात् । परममित्रम् । यथा,
 “अनन्तेनाभिरामाय ददौ राण्यमकण्डकम् ।
 मिश्वामित्रं पुरस्तुत्रं वगमायं ततो ययौ ॥”
 इत्युत्तरः ॥

विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नादि-
 क्तः । इति शब्दरत्नावली । (काशिकाः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
 “विश्वामित्रप्रियस्यैव देवसंनान्प्रियस्यथा ॥”)
 विश्वामिष्ट, [न] पुं, विश्वेषु राक्षसे यः । विश्वेश
 राट् राक्षस इति या । इति सुपनीषदाकर-
 णम् । (“विश्वस्य पत्तराटोः ॥” ६ । १ । १२८ ।
 इति दीर्घः ।)
 विश्वामिष्टः, पुं, (विश्वं यत् यस्या । “विश्वस्य पत्त-
 राटोः ॥” ६ । १ । १२८ । इति पूर्वपदात्तस्य
 दीर्घः ।) नन्वन्विष्टः । इति मेदिनी । यथा,—
 “द्वेषात्तोऽपि विश्वामिष्टोऽस्ति ॥”

विश्वेशः

इतः सुदृशः स्वाश्वैव सङ्गोऽप मदासनाः ।
 विश्वावसुः कशाशुच गन्धर्वैकादशो गणः ॥”
 इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ६५ ।
 “विश्वामसुर्विश्वमर्षिर्विश्वेशो
 विश्वकुसेनो विश्वकर्मा पश्यो च ॥” ७ ।
 पत्तरविशेषः । यथा, दृष्टव्यं विनायाम् । १५४१ ।
 “क्रीडो हनीयः परतः क्रमेण
 विश्वावसुश्चेति पराभवच ॥”
 तत्पुत्रं यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
 “सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमदाधता ।
 विश्वावसो वरारोहे कार्पासस्य मदाधता ॥”)
 निश्चि खो । इति मेदिनी ।

विश्वेशः, पुं, (विश्व + श्व + षम् ।) प्रत्ययः । तत्-
 पण्यायः । विश्वम्भः २ । इत्यमरः ॥ आश्वायः ६
 आश्वमः ४ । इति शब्दरत्नावली । ७ ।
 “तोभप्रमादविश्वार्सेः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।
 वखाहोभो न कर्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् ।
 सा श्रीर्षा न मद्ं क्रुष्यात् घ सुखो दृष्टायोज्-
 श्रितः ।
 तस्मिन् यस्य विश्वायः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुडे नीतिशारे ११५ पाध्यायः ॥
 “यस्य वाचाश्च विश्वायस्तस्य चिद्विष तावतो ।
 एतापानिति कण्ठस्य प्रभावः परिमीयते ॥”
 इति तन्त्रेव २३४ पाध्यायः ॥
 “न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते गतिविश्वसेत् ।
 विश्वावाद्भयसुत्तमं म्भादपि निहन्तति ॥”
 इति च गारुडे १२४ अध्यायः ॥ २० ॥
 “नविश्वस्य नदीनाप वद्विज्ञां शस्यपायिकान् ।
 विश्वायो नैव कर्मणः स्त्रीषु राजकुलीषु च ।
 न विश्वसेदविश्वस्तं मित्रस्यापि न विश्वसेत् ।
 कदाचिन् कुपितं मित्रं शुभदीपं प्रकाशनेत् ॥”
 इति आषाढ्याम् ॥

विश्वायवातकः, त्रि, विश्वायं इति यः । (विश्वाय
 + श्व + षम् ।) विश्वगनाशकः । यथा,—
 “न भाराः पर्वता भारा न भाराः यत्र
 वागराः ।
 विश्वका हि यस्ताभारा भारा विश्वाय-
 वातकाः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 विश्वेदेवाः, पुं, त्रिभिः । साधुदेयः । इति यं विश्वा-
 कारोकादृष्टिः ।
 “अनुर्देवो यत्तः सखः जासः नागस्यथा श्वरिः ।
 रोषकसादगशेषेव तथा शान्तिं सुखमयाः ।
 विश्वेदेवा भवन्तेने ददा सर्वस्य पूजिताः ॥”
 इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 अथविश्वस्येव प्रथमम् ॥
 विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली । (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।
 = । ४१ ।
 “अथ विश्वेद्य विश्वात्तान् विश्वस्यैव्येकेषु मे ।
 रोषे नामस्मिन् द्विभिर्देवैः यत्तु सुविद्युः ॥”)

विषः

विषः

विषः

वाश्रयमेतेन विशिष्टानां विषाणां कार्या-
 ग्याह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह ।
 “उद्देश्यं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत् ॥”
 पत्रविषस्य कार्यमाह ।
 “जृम्भणं वषनं श्वाको वृणां पत्रविषैर्भवेत् ॥”
 फलविषस्य कार्यमाह ।
 “गुल्फश्रीयः फलविषैर्दाहो ह्येष भोगने ।”
 पुष्पविषस्य कार्यमाह ।
 “भवत् पुष्पविषेऽर्द्धिराभाणं सृष्ट्वेनं तथा ॥”
 त्वक्सारनिर्वाणविषाणां कार्यमाह ।
 “त्वक्सारनिर्वाणविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
 व्यास्यदौगन्धपाग्व्यश्रीरौक्कफसंभवाः ॥”
 क्षीरविषकार्यमाह ।
 “क्षेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुणनिष्ठता ॥”
 धातुविषकार्यमाह ।
 “क्षुत्पीडनं धातुविषैर्द्धां दाहश्च तानुनि ।
 प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥
 एतानि मूलादीनि विषाणि नय कालघातीनि
 कालान्तरे मारकाणि ॥ ६ ॥ कन्दविषस्य
 कार्यमाह ।
 “कन्दान्युग्रवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
 सर्वाण्येतानि कुप्रलेर्ष्याणि दशभिर्गुणैः ॥
 स्यावरं अङ्गमेषामि क्षत्रिमेषामि यद्विषम् ।
 सद्यो निर्दन्ति तन् सर्वे गुणैश्चेद्दशभिर्भुतम् ॥”
 तान् दशगुणानाह ।
 “रुचसुप्तं तथा तीक्ष्णं रुग्णमात्रं यथापि च ।
 विक्षाप्रि विषदं चैव लक्षणाकि च ते दश ॥”
 तेर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह ।
 “तदौघात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशो-
 णितम् ।
 तैश्चोष्णान्कति मोहयति गर्भवत्यांश्रिनक्ति हि ॥
 शरीरावयवान् सौष्मात् प्रविशेदिकरोति च ।
 व्याकुत्वादाशु तद्वन्ति अवायात् प्रकृतिं हरेत् ॥
 विक्षाप्रिवात् सपवति दौघान् धातून् मला-
 न्यपि ।
 अतिरिच्यत वैश्यादुक्तिः कल्पश्च लाघवात् ।
 दुष्पूरं जाविपाकित्वापकात् कोश्यते चिदम् ॥”
 विषतिप्रसन्नरुचस्य लक्षणमाह ।
 “सद्यः पाकं याति यस्य चतं तत्
 सवेदकं पचते चाप्यभीच्छम् ।
 छाणीभूतं ॥ ७ ॥ सम्यर्थपूति-
 चतान् मांसं शीघ्रंते यस्य चापि ॥
 टण्णातापो दाहसृष्टे च यस्य
 रिग्धाविडं तं मरुत्वं यवस्येत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुम्भादभिन्ने-
 दंतः क्षुद्दो वा द्रव्ये यस्य चापि ॥”
 पचते चाप्यभीच्छं पुनः पुनः पाकमेति । तापो
 वरिष्कप्रता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुम्भादिनात्र
 चतं कर्तुपदं बोद्धवम् । प्रायेण रासादीना-
 नम्रादौ शत्रवो विषं हसति ॥ ७ ॥ तीर्णा ज्ञानार्थं
 लक्षणमाह ।
 “रङ्गित्तमो मनुष्याणां वाक्पेष्टासुश्वैकतैः ।

जाजीयादिषदानारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
 न द्वाद्युत्तरं एष्टो विवसुर्मोहमेति च ।
 अयार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि स्रष्टवत् ॥
 अङ्गुलीः स्त्रीटनेदुर्घो विलिखेत् प्रष्टसदपि ।
 वेपथुश्चास्य भवति वस्तुसैकोकमीक्षते ॥
 विवर्णवक्तो ध्यामच्च नखैः किञ्चिच्छिनक्ति च ।
 व्यालमेत सङ्गहौनः करेण च शरीरुद्धान् ॥
 निर्वियासुरमहारेवीक्षते च पुनः पुनः ।
 र्न्तते विपरीतश्च विषदाना विचेतनः ॥”
 इङ्गिनमभिप्रायस्रष्टक व्याकारः । सुखवैकृतिं
 सुखवैवर्ण्यादिः । एभिलिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
 द्वाद्युत्तरं एष्टः स्त्रीयासत्कर्मणितथाभो-
 हान् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुणित-
 पञ्चयथापनोदायाङ्गुलीः स्त्रीटयेत् । प्रष्टसेत्
 प्यहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । व्याल-
 मेत् स्पृशेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तेत ॥
 अङ्गसविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
 “निद्रातन्नाश्रमं दाहं स्याकं शोमघर्षणम् ।
 शोषश्चेवातिसारश्च क्रूरते अङ्गमं विषम् ॥”
 अङ्गमेयु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पागाह ।
 “वातपित्तकफात्मागो भोगिमण्डलिराजिजाः ।
 यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा इन्द्ररूपिणः ॥”
 भोगिनः फणिनः । ते च विंशतिः ।
 “मण्डलैर्विषधैश्चित्राः पृथवो मन्द्गामिनः ।
 पट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा धिषेः ॥
 क्षिग्धा विविधवर्णाभिस्त्रियंगुर्गुणैश्च राजिभिः ।
 विचित्रा इव ये भान्ति राजिजास्ते हि तेऽप-
 यट् ॥”
 इते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । ह्यन्तरा
 हे अन्तरे भेदो येषां ते ह्यन्तराः । यथा
 भोगिनो मण्डलिण्यां जानाः इत्यादि ॥ ८ ॥
 भोगिप्रभृतिरुशदंशलक्षणमेदमाह ।
 “दंशो भोगिगतः कृष्णः सर्ववातविकारगुण् ।
 पीतो मण्डलिनः शोषो मृदुः पित्तविकारवान् ॥
 राजिजोत्यो भवेदंशः स्थिरशोथश्च प्रिच्छिलः ।
 यासुः स्निग्धोऽतिवान्नासृक्चूर्णश्चेद्भ्रुविकार-
 वान् ॥”
 दंशविषे कालविषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।
 “अश्वत्थदेवायतनभ्रमण-
 वल्याकसन्धासु चतुष्यष्टेषु ।
 यान्ये सपित्रे परिवर्जनीया
 ऋते गरा मर्गसु ये च दृष्टाः ॥”
 यान्ये भरण्याम् । पित्रे मघायाम् ।
 “हार्त्वीकराणां विषमासु हन्ति
 सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥”
 उष्णे उष्णार्थयोगे । हार्त्वीकरजघमाह ।
 “रथाङ्गजाङ्गलचह्रस्वन्तिकारुश्रधारिणः ।
 ज्ञेया हार्त्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
 गामिनः ॥”
 अयरेषु येषु विषमासु मारकं भवति तानाह ।
 “अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
 पात्रेषु दृष्टुं सुश्रुचितम् ।

क्षीणे चते मेहनि कुष्ठनुष्टे
 रुन्ने वने गर्भवतीषु चापि ॥
 शस्त्रचते यस्य न रक्तमस्ति
 राण्यो लनाभिश्च न संभवन्ति
 शीताभिरङ्गिश्च न रोमघर्षा
 विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥
 जिह्वं सुखं यस्य च केशप्रानो
 नासावसाद्य सकृष्टमङ्गः ।
 कृष्णश्च रक्तः श्वयद्युष दंशो
 दन्वोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ॥”
 केशप्रानः आकर्षणान् । नासावसाद्यः नासाया
 ननत्वम् । कृष्णमङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः । दन्वोः
 स्थिरत्वं एगुह्यस्तम्भः ॥ ९ ॥ अपरस्य ।
 “वर्त्तर्चनी यस्य निरेति वक्षा-
 क्तं सवेदूहमघश्च यस्य ।
 दंशानिपातांशतुरस्य पश्येद्-
 यस्यापि वैदोः परिवर्जनीयः ॥”
 वर्त्तिः रधिरस्यम् । रक्तं सवेदूहमघश्च यस्य
 यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं यथेत् ।
 “उल्लसामल्यर्थमुपदृतं वा
 हीनस्वरं वाप्यधवा विवर्णम् ।
 सारिष्टमल्यर्थमवेगिनश्च
 जह्यान्नरं तस्य न कर्म कुर्व्यात् ॥”
 अत्यर्थमुपदृतं वा ज्वरानिसारादिभिरतिशये-
 नोपहनम् । हीनस्वरं वक्तुमक्षमम् । विवर्णं
 कृष्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
 अवेगिनं देवो विषवेगः लहरि इति लोके
 तद्रहितम् । * । स्यावरं जङ्गमं विषमेव
 जीर्णत्वादिभिः कारयैर्दूषीविषसंज्ञां लभते ।
 तदाह ।
 “वीर्यं विषघ्नौपधूषितं वा
 हावाग्निवातातपशोषितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
 विषं हि दूषीविषनासुर्पेत ॥”
 जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नौपधूषितं विषघ्ना-
 भिरोपधीभिर्बर्त्त्यहीनीकृतम् । स्वभावतो वा
 गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां
 मध्ये द्वित्रादिगुणहीनम् ॥ १० ॥ दूषीविषस्य
 कार्यमाह ।
 “धीर्यास्यभावात् निपातयेत्तत्
 कफान्वितं वर्षगुणानुबन्धि ।
 तेनार्द्धतो भिन्नपुरीयवर्णो
 विगन्धवैरस्युतः पिपासो ॥
 स्रष्ट्वं भ्रमं गह्रदवागवसिश्च
 विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥”
 न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन
 मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । वर्षगुणानुबन्धि कफे-
 गाभेर्मान्वादीपत्पाकाचिरमास्थायि । भिन्न-
 पुरीयवर्णः भिन्नपुरीयो हृतमणः भिन्नवर्णश्च ।
 विचेष्टमानो विरहं चेष्टां कुर्वन् स्रष्ट्वं दीन्
 याधीन् लभते ॥ १० ॥ स्थानविशेषस्थिते दूषी-
 विषे विज्ञविशेषमाह ।

विषः

विषः

विषः

“आमा प्रयत्ने कफवातरोमी
पक्षाग्रपक्षोऽनिरागितरोमी ।
भवेत् ससुहृत्कशिरोऽग्रपक्षो
विषमपक्षश्च यथा विद्वज्जः ॥”
भसुहृत्कशिरोऽग्रः केशाः अग्रपक्षे च रोमाणि
यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पक्षाग्रपक्षो दूषीविषे
सोद्वेगम् । स्थिरं रसादिव्ययं तद्व्यथोक्तान्
करोति भातुप्रभवात् विकारान् । तन् दूषो-
ग्निम् । यथोक्तान् सुनुते वाधिसुहृद्दो-
योक्तान् । * । दूषीविषस्य प्रकीर्षमयमाह ।
“कोपन्तु श्रोतानिलदुर्दिग्ध
आत्माशु पूर्वं ग्रन्थ तस्य रूपम् ॥” * ।
कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।
“निद्रागुरुत्वञ्च विदुर्भगञ्च
विशेषपर्यायवशाद्भवेत् ॥”
विशेषः मानसोपलम्भम् । र्थः रोमाश्चः । * ।
रूपमाह ।
“ततः करोत्कर्मदाविपाका-
वरोचकं मष्टलकोटग्रम् ।
मांसवर्षं पाणिपदादिश्रीचं
मूर्च्छां तथा च्छर्द्दमपातिवारम् ॥”
दूषीविषं आगत्यो च्छर्द्दं कुप्यात् प्रवृत्तिं
अतरस्य चापि । अन्नमदः अग्ने सुक्ते पूगफले-
नेव मदः अविपाकः । * । अन्नस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।
“उन्मादमन्त्रजनयेषामान्य-
राजाहमन्त्रान् अपवेच शुक्रम् ।
गादुग्दमन्त्रजनयेषु कुटं
वांसान् विकाराश्च बहुप्रकारान् ॥”
अन्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विषय-
विस्कोटादीन् । * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
“दूषितं देशकालात् दिवाभ्रैरमीच्छाशः ।
यन्नात् संहृष्येद्यत्तुं तन्नात् दूषीविषं स्तम् ॥”
देशः अन्नादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं
कुण्डलानिभ्रमसुरादि । घातदूषकत्वाद्दूषीवि-
षम् । * । दूषीविषस्य साध्यादिकमाह ।
“साध्याद्यप्यगः सद्यो यार्थं संपत्तरोधितम् ।
दूषीविषमथाप्यं स्यात् शीतस्वाहिततैविनः ॥”
सधिमं निरं दिविषम् । सकं मविषं दूषीविष-
मंश्च । अथरमविषं तदेव गरुडंश्च । तथा च
काष्णपदं हितात्तम् ।
“संयोगश्च दिविषं द्वितीयं विषमुच्यते ।
दूषीविषान् मविषमविषं तत्र उच्यते ॥”
संयोगं कथितं विषम् । द्वितीयं साभापि-
कान् । तत्र दिविषम् । * । तत्र दूषीविष-
मभिभाव मरं दर्शयितुमाह ।
“सौभाग्यात् विषः रवेरुद्योतनात्तन्नात्
मन्नात् ।
सुधुपुत्रोऽपि मरान् तत्र उच्यते मविषमाह ॥” *
मरकायमाह ।
“सोः स्यात् भातुः कशिरोऽग्रपक्षाग्रोऽ-
ग्रपक्षे ।

मर्मप्रधमनाभानं हस्तयोः शोषसम्भवः ।
अतरं यद्यपीरोमा यस्या गुल्मः स्यो ज्वरः ।
स्वविषस्य चान्यस्य वाधिलिङ्गश्च ज्ञायते ॥”
तीर्गरेः स्वतरजःप्रभृतिभिः । ज्वरघातोप-
नायन इति अपाकान् । मर्मप्रधमनं मर्म-
ययाम् । स्यो घातुचयः । * । लूतानां णन्तु-
विशेषाणात्पुत्रिं संस्थाप्याह ।
“यस्मान्नूनं लणं प्राप्ता सुनेः प्रस्त्रेद्विन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु
योद्गश्च ॥”
तत्र सुश्रुतः ।
“विश्वामित्रो नृपवरः कदाचित्पिषत्तसम् ।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥
कुपितस्य सुनेस्तस्य कलाटात् खेदविन्दवः ।
अपतन्दर्शगादेव स्रष्टलाक्षीभवर्चसः ।
सुने लये मद्यैस्तु घेन्वर्चे सम्भृतेऽपि च ॥
ततो जातास्त्रिभे घोरा नानारूपा मद्याविद्याः ।
तासामष्टौ कष्टाध्या वृष्णांस्तान्त्वय एव हि ॥
तत्र लयमखलाप्रभृतयोऽष्टौ कष्टाध्याः । सौव-
र्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥६॥ तासां सामा-
न्यानां दंशलक्ष्यमाह ।
“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोव्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाशोऽतिवारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-
षवाः ॥
पिडका विविधाकारा मखलानि मद्यान्ति च ।
शोथो महान्तो वद्वो रक्ताः श्लावाश्चता-
स्तथा ॥
सामान्यं सञ्जलूतानामेतद्दंशस्य लक्ष्यम् ॥”
दंशकोव्यः दंशमध्ये पूतभावः ।
“दंशमध्ये तु यन् क्षयं श्लावं वा जालमाहृतम् ॥
दग्धाकति भ्रशं पाकं क्षेदशोऽप्यवदान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥”
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राग्हराकासां
लक्ष्यमाह ।
“शोथः श्वेता चित्ता रक्ता पीता वा पिडका
ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः चावहिका शिरो-
ग्रहः ॥”
आयुर्दूषीविषलक्ष्यमाह ।
“आर्द्रशाश्वीकितं पारु मकृत्तानि ज्वरो-
रुचिः ।
तोमपर्वश्च दाहसाप्यासुदूषीविषाहिति ॥”
प्राग्हरन्मकृत्तानि कार्यमाह ।
“सुष्णांशुशोषवैषण्यं क्षेदशब्दाद्युतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं सात्कारपुद्गिं चासाध्यस्तकान् ॥”
अग्रशोथोऽत्र म्यकाकारो बोध्य इति तन्ना-
मरे । * । अकृत्तानिदृश्य लक्षणमाह ।
“शोथस्य कार्यमथवा नानावर्णत्वमेव च ।
मोहोऽथ पर्वथो भरो दृश्य लक्षणमथैः ॥”
दृक्कविषस्य लक्षणमाह ।
“दृक्कविरिपादीं च शिरोमोहंशश्च ।
दृक्कस्य विषं मरि सदान् दंशोऽतिवृत्ते ॥”

व्याध्याश्चिकित्सस्य लक्षणमाह ।
“दशोसाधैस्तु तद्दृष्टागरेरुनोपहृती नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तो जहालसुत् ॥” ।
असाधैश्चिकित्सेवामेवागुहृत्तेः । दृदादिदूष-
हनः दृदादिकांन्यरुचिती भवति । अथर्धं
वेदनात्तं इत्यन्वयः ॥ जगभदृश्य लक्षणमाह ।
“विसर्पः ज्वरः शूलं ज्वरश्चर्द्दिरघापि च ।
लक्ष्यं कर्मभेदेष्टे दंशखेवावशीर्यते ॥”
कर्मभः कीटविषयः । अष्टिदृष्टस्य लक्षण-
माह ।
“लघुरोमीषितङ्गेन कथयन्ति श्वेतांति-
माह ।
दृष्टः शीतोदकेनेव मित्तान्यङ्गानि मन्वते ॥”
लघुरोमा अधिकतरलघुरोमा । अष्टिदृष्ट-
शीटाकीटविषयः । * । अविषमखुदृष्टस्य
लक्षणमाह ।
“एकदंष्ट्राहृतः शूनः सद्यः पीतकः मलट् ।
खनिद्राहृत्मान् दष्टो मखुकोः अविषैर्भवेत् ॥”
एकदंष्ट्राहृतः लभावादेकथैव दंष्ट्रया दष्टो
भवति ॥ * । मखुविषस्य कार्यमाह ।
“मखुस्तु अविषाः कुपुर्दादं शोथं रणं तथा ॥”
जशोकीविषकार्यमाह ।
“कषुशोथं ज्वरं मूर्च्छां रपिषास्तु जलौकसः ।
कुपुर्दरिति शोथः ॥ * । दृष्टयोधिकाविषकार्य-
लक्षणमाह ।
“विदाहं श्वयुं तोदं प्रस्त्रेदं मद्युधिकाः ।
शून्यः । इति श्रेयः ॥ * । शून्यपदीविषकार्यमाह ।
“दंशे खेदं रणं दाहं कुप्यात् शतपदीविषम् ॥”
शतपदी गिवाह इति शोके ॥ * । मशकविष-
कार्यमाह ।
“कषुमान् मशकैरीषक्षोषः स्वाप्यन्दवेदनः ॥”
असाध्यमशकलक्षणात् ।
“असाध्यकीटदृष्टमसाध्यं मशकलक्षतम् ॥”
असाध्यकीटदृष्टस्य असाध्यैः कीटैस्ताभिः कृतं
यत्तु यत्तं तद्वदृष्टवेदनम् ॥ * । मशिकादंशस्य
लक्षणमाह ।
“यद्यः संसाधियो श्लावा दाहश्चर्द्दज्वरा-
न्विता ।
पिडका मशिकादंशे तासां सुगिताशुद्धम् ॥”
तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां यथा
मशिकायां मध्ये खनिकानाम्नी श्रेष्ठं प्रायं
दरतीत्यर्थः । आत्मादिविषाणां कार्यमाह ।
“चतुष्पाद्दिर्दिपाद्दिन्वा नवेदंशोश्च यत्तु यत्तम् ।
रुचते पचते तन्नु सवते ज्वरवत्पि ॥”
चतुष्पाद्दिर्दिपादिभिः । दिपाद्दिर्दिगसाशुपा-
दिभिः । सवते सनं भवति ॥ * । शिरोमृत्तस्य
लक्षणमाह ।
“प्रमत्तदोषं प्रवृत्तिस्रभात्-
महाभिकामं मममृत्तपिडकम् ।
प्रमत्तवर्तेन्द्रियक्षिण्यं
वे शोऽप्यशक्तैर्दिर्दिर्दि मनुष्यम् ॥”
प्रमत्तदोषं प्रवृत्तिस्रभं शोथं सुगमम् ॥ * ।

विषदं

इत्येवमेतेः सकलैरुपैते-
 द्वेषैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरचितम् ।
 राणा वसेत्तत्र गृहश्च सुधं
 गुणान्वितं लज्जगसंप्रयुक्तम् ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥

(तच्छुलीयः । तत्पय्यायो यथा । अथ च वराइ ।
 अल्पमगमा इति च ।

“तच्छुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तच्छुलेरकः ।
 भक्षीरस्तच्छुलीवीचो विषप्रक्षाल्यमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वषट्ठी, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन् + टक् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति विक्राण्ड-
 श्रेणः ॥ (अस्याः पय्यायो यथा,—

“मारी विषती मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
 मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

इन्द्रवारुणी । वनवर्द्धिका । स्वल्पफला ।
 भून्वामली । रक्तपुनर्नवा । हरिद्रा । वृषि-
 काली । (अस्याः पय्यायो यथा,—

“वृषीपत्री वृषिकाली विषतो नागदन्तिका ।
 सर्पदंष्ट्राभराकाली चोद्भूधरपुष्पिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाकारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृद्गुहा ।
 तत्पय्यायो यथा,—

“हृद्गुहा पुष्पवन्ता च पराश्वत्यफला मता ।
 मह्यगन्धा श्रीहृदन्ती विषतो ध्वाङ्गनाशिनी ॥”

देवदाली । तत्पय्यायो यथा,—

“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरामरी ।
 देवताखी वृत्तकोशस्तथा नीम्बन इत्यपि ।

पीतापरा खरस्पर्शा विषप्री गरनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषजिह्वः, पुं, देवताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 विषज्वरः, पुं, (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)

महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषज्वरश्च ॥
 विषखं, स्त्री, नृणाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विषस्यः, त्रि, (वि + षद + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।
 यथा,—

“इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
 विषखा भयसङ्कल्पा चिन्तामापुटुरवयाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषखता, स्त्री, (विषखस्य भावः । तच् ।) चङ्गता ।
 यथा,—

“जायं मौखं विषादोऽथवादः सारो विष-
 खता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विषतिन्दः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुपीडुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्प-
 काचीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुकवर्षे, पुं ।
 इत्यमरटीका ॥ (निर्गन्धे प्रसन्ने च त्रि । यथा,
 रघुः । १० । १३१ ।

योगनिदानविषदेः पावनैरवलोकनेः ॥”)

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
 कङ्काली । इति रत्नमाला ॥

विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषदर्शनन्द्युकः, पुं, (विषदर्शने नन्द्युर्यस्य । कन् ।)
 चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । विषस्य
 धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । २ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गनञ्जनरङ्गन ॥”
 स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।

“धावद्वोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
 मणिः ॥”)

विषधस्मा, स्त्री, झुलक्षया । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 आलक्षणी इति भाषा ॥

विषघात्री, स्त्री, (विषाणां विषधरसर्पाणां घात्री
 मातेव ।) चरत्कारसुनिपत्नी । इति शब्द-
 माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शिरीष-
 वृक्षः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥

विषनाशिनी, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +
 णिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अथ राक्षा भेदनाइ इति लोके । तत्पय्यायो
 यथा,—

“नाङ्गली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाङ्गली ।
 नङ्गलेष्टा सुजङ्गाची स्याङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषसुतु, पुं, (विषं सुदति दूरीकरोति । सुट् +
 क्तिप् ।) श्लोणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषपुष्यं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
 विषयुक्तपुष्पश्च ॥

विषपुष्यः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य ।) हृद्गुणवृक्षः ।
 इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥

विषपुष्पकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य बहुव्रीहौ
 कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-
 पुष्पभक्ष्यज्वररोगः । इति केचित् ॥

विषभिषक्, [च्] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको
 वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

विषसुचङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति केचित् ॥
 विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।

“भाट्टणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सद्यः ।
 न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कषणन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥
 (सद्यः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।

“कुतस्ता कषणनमिदं विषमे सत्तपस्विनम् ॥”
 अनतिक्रमरीयः । यथा, वाहित्वदर्पणे । १० ।

“का विषमा देवगतिः किं दुर्गच्छं जनः खलो
 लोके ॥”)

विषमं, स्त्री, पद्मस्य त्रिविधवृत्तान्तगर्गतवृत्तविशेषः ॥
 यथा,—

विषल

“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जानिरिति श्लेषा ।
 वृत्तमचरत्तंश्चातं जातिर्मात्राहाता भवेत् ॥
 सममर्हसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्त्रिधा ॥
 समं समचतुष्पदादं भवत्वर्हसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवदस्य पादस्तृतीयो द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्पदादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

इति छन्दोमञ्जर्यां प्रथमस्तवकः ॥
 वर्गमूलोक्तोर्दरेखा । यथा,—

“त्वक्कान्ध्याद्विषमात् छतिं दिगुष्येन्दुमूलं समे
 तद्वृत्ते
 त्वक्का लक्ष्यतिन्तदाद्यविषमालम्बं दिनिम्बं
 न्यसेत् ।

पङ्क्त्यां पङ्क्तिञ्चते समेऽन्यविषमात् त्वक्काप्रवर्गं
 फलं
 पङ्क्त्यान्तद्विगुष्यं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तेर्दलं
 स्यात् पदम् ॥”

इति लीलावती ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, वाहित्वदर्पणे ।

१० ।
 “यद्धारव्यस्य वैकल्यं अगर्षस्य च सम्भवः ।
 विन्दुपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं यतम् ॥”

उदाहरणम् ।
 “क वनं तरुवत्सभूषणं
 वृषलव्योः क्र महेन्द्रवन्दिता ॥”)

विषमः, पुं, अशुभराशिः । च तु मेघः मिथुनः
 विंशः तुला धनुः कुम्भश्च । यथा,—

“ऋरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 धोजोरथ युगं विषमः समश्च ।
 चरस्त्रिदशान्तकनामधेया
 मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिष्कत्त्वम् ॥
 तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“चतुर्विधः परिज्ञेयस्तानः कश्चनानामकः ।
 पूर्णः खण्डः समस्यैव विषमस्यैव कथ्यते ॥
 ल चतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डे विन्दुद्वयं गुणः ।
 यमयास्तु समे ज्ञेयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”

(घटरागविशेषः । यथा,—

“मन्दस्त्रीश्लोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
 विषमो वातवान् रोगान् लीच्छः पिपनिमि-
 त्तजान् ॥”

इति वैद्यकरत्नमिनिचय मन्दाग्रधिकारे ॥)

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुगः हृदो यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।
 तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“दोगोरत्नोऽद्वितसम्भूतो ज्वरोऽनुत्पद्ये वा पुनः ।
 घातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अथमर्थः । ज्वरोऽनुत्पद्ये ज्वरेण व्यक्तस्य ।
 सन्निकृष्टं लक्ष्यमाह । दोषः अल्पः च्वरसक्त्या
 स्वत्वोरपि । विप्रकृष्टं हेतुमाह । अशित-
 नाहारविहारोऽदि तेन सम्भूतः संपूर्णो ज्ञातः
 अन्यतमं धातुं रसरत्नादिकं प्राप्य दूतयित्वा

पुनः विषमञ्चरं करोति । च्वरोत्सृष्टस्य वैति वाप्राञ्छेनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमञ्चरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भाद्विषमो यस्त्वि-
त्यादिकम् । घातुं दूषयित्वा कं विषमञ्चरं करोतीत्यपेक्षायामाह ।

“सन्ततं रघरक्तस्यः सततं रक्तधातुगः ।
दोषः क्रुद्धो च्वरं पुंसां सोऽन्येभ्यः पिशिताश्रितः ॥
भेदीगतस्तृतीयेऽङ्गे अस्थिमज्जगतः पुनः ।
क्षुत्वाघातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”
अन्तकं अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ * ॥ विषम-
ञ्चरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यः स्यादनियतात् कालाञ्छेतीत्याभ्यां तथैव
च ।

वेगतस्यापि विषमो च्वरः स विषमः स्तुतः ॥”
यस्त्वनियतात् कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः ।
यथा, वानिको च्वरः सप्तदिनानि पौत्तिको दश
दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां
प्रावृत्ते वातिकश्चतुर्दश दिनानि पौत्तिको
विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि
स्यात् तथा विषमञ्चरो नियतं कालं व्याप्य न
स्यादित्यर्थः । श्रौतीत्याभ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।
“वेगतस्यापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥”
कदाचिदपि श्रान्तवेगः ॥ विषमञ्चरस्य भेदा-
नाह ।

“सन्ततः सततोऽन्येदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।”
तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविषमो स्यात् सन्ततः स निग-
द्यते ॥”

विकल्पो वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नैरन्त-
र्येण अविषमो अपरित्यागो ॥ ननु सुक्तासु-
बन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं नदत्र न
घटत इति कथमयं विषमेषु पश्यते । घटत एव
इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विषमं द्वादशे सत्त्वा दिवसेऽन्येत्तलक्षणम् ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”
यत्तु खरनाहः ।

“च्वराः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सतनकादयः ।
चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमञ्चराः ॥”
इति । तत्रिंशेऽपि त्यागाभिप्रायेण ॥ * ॥ सतत-
लक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सतनको द्वौ कालावनुवर्तते ।
द्वौ कालौ अहम्येककालं रात्रायैककालम् ।
यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप-
कालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“ययोऽहोरात्रिसुक्तागमन्तमभ्यादिकाः
क्रमात् ॥” इति ॥

अन्येदाप्यलक्षणमाह ।

“अन्येदुस्तृतीयहोरात्रादिककालं प्रवर्तते ।”
एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्विगोचं
प्रथमकाले च्छेदोऽपि दोगमिते ॥ * ॥ तृतीयक-
चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

“तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गे चतुर्थेऽङ्गे चतुर्थकः ॥”
तृतीयेऽङ्गे इत्यागमनदिनं गृहीत्वा । यत
उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।
दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स द्वि चतुर्थकः ॥”
इति ॥

अत्राह वृहसुश्रुतः ।
“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।
सततान्येदुष्कत्राख्यचतुर्थकप्रलेपकान् ॥
अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रप-
द्यते ।

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमञ्चरम् ॥”
अयमर्थः । आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्ध्यः पञ्च
कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं
सततादीन् करोति । तत्राामाशये स्थितो दोषः
सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये
दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-
मागत्य अन्येदुष्कं करोति । एककालं नैकद्या-
देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति ।
तत्र द्वौ दोषकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये
तिष्ठत्परस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे स्थितो
दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये दिने
आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले तृतीयकं च्वरं
करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् ।
एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठ-
मायाति । ततः पुनरहोरात्राद् हृदयमायाति
चतुर्थदिने आमाशयमागत्य सप्रकोपकाले
चतुर्थकं च्वरं करोति । एककालं न तु द्वौ
कालौ स्वभावादेव ॥ * ॥ ननु दोषस्यागमन-
क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थ-
दिवसयोर्च्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि
प्रकोपशमये वेगवत्तथा लाघवात् स्वस्थानस्तु
वेगादिन एव याति । यत आह ।

“दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् ।
वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”
सन्ध्यु स्थितः प्रलेपं करोति । सन्ध्यस्यामा-
शयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा
करोति ॥ * ॥

“निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।
स्वभावं कारणं तत्र मन्यन्ते सुनिपुङ्गवाः ॥”
स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा-
चतुर्थकादिविषम्यथा अपि च्वराः सस्य काले
भवन्ति ।

“अधिशेते यथा भूमिं वीवं काले प्ररोहति ।
अधिशेते तथा घातून्दोषः काले प्रकुप्यति ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रसृषति ।
स्वानिगौरवकार्ष्ण्यः स यस्मान्न प्रसृष्यते ॥
वेगं तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
ध्यान्तगम्यो नीनत्वात् सौष्माण्योपलभ्यते ॥”
द्विदोषोऽन्यगम्य तृतीयकस्य लक्षणमाह ।

“कफपित्तचिकित्साहोऽपि ट्टाहानकफात्मकः ।

वातपित्ताच्चिरोयाही विविधः स्यात्तृती-
प्रकः ॥”

त्रिकत्याही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ * ॥
ननु कफपित्ताच्चिकित्साहो वेदनया चिकित्सापी
त्रिकस्य वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतौ पित्त-
कफौ अन्यस्थानगतत्वेन दुर्बलत्वेन दुर्बलौ वेगं
कुरुते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु
क्षुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“क्षुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।
यत्र सङ्गः स वेगुग्याद्ग्राधिक्षुभोपजायते ॥”
एवं अन्यस्थानगतत्वेन चतुर्थकोऽपि वाप्यम् ।
वातकफात्मकः पृष्ठात् यथया पृष्ठं व्याप्य भवति
इत्यर्थः । यत्कोपकमेव्यधिकरणं चेति सूत्रेण
पञ्चमी ॥ * ॥ कफोत्त्वणस्य वातोत्त्वणस्य च
चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं च्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”
श्लेष्मिकः श्लेष्मोत्त्वणः तथा अनिलसंभवः वातो-
त्त्वणः । सन्ततादीनां त्रिदोषवत्त्वात् । उक्तञ्च
चरकेण ।

“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमञ्चराः ।”
इति ।

प्रायशो गृह्णादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि
न भवन्ति इति जैष्ठवः ॥ पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां
यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं
याप्नोति । एवमुत्त्वणवातवातः शिरसः पूर्वं
यथया शिरो व्याप्य सकलं शरीरं याप्नोती-
त्यर्थः ।

“विषमञ्चर एवान्यश्चतुर्थकविषम्ययः ।
अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविषम्ययः ॥”
अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरश्चतुर्थकविषम्ययाख्यो
च्वरः सोऽपि विषमञ्चर एव । स किंघातुस्य
इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि । तस्य चतुर्थक-
विषम्ययस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये च्वरयत्तद्विद्यादन्ते च विसृषति ॥”
चतुर्थकविषम्यय इत्युपलक्षणम् । सततादि-
विषम्ययोऽपि बोद्धव्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ
कालौ सृषति श्रेयं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति
सततविषम्ययः । अहोरात्रे एकं कालं सृषति
श्रेयं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्यन्येदुष्कविष-
म्ययः । मध्ये एकं दिनं च्वरयति आदावन्ते
च दिने सृषति इति तृतीयकविषम्ययः । एते
विषमञ्चरा उपलक्षकाः अन्ये रात्रिच्वरा-
दयोऽपि विषमञ्चरा बोद्धव्याः ॥ यथा,—

“सन्नी वातकफौ यस्य चीलपित्तस्य देहिनः ।
रात्रौ प्रायो च्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु ॥”
प्रायो वाङ्मन्ये ॥ * ॥ सन्ततादीनां श्रौत-
पूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“त्वक्त्यां श्लेष्मानिलौ श्रौतमादौ जनयतो
च्वरम् ।

तथोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च ॥”
श्रौतं श्रौतसृष्टितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषम

अन्तः प्रथमः ।
 "करोत्यादी तथा पितृं स्वर्ग्यं दाहमतीव च ।
 नमिन् प्रथमो विनयी क्रयतः शीतमन्तनः ॥"
 अन्तः प्रथमः शीतपादादिनः ॥ १ ॥ शीतादिदाहा-
 दिव्यरयोश्चिदोपलब्धमाह ।
 "दाहिनो दाहशीतानां चरौ मंगमंजी स्तुतौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुगमाधनमोऽपरः ॥"
 मंगमंजी मासिपानिकी । कष्टः कष्टमाध्यः ॥ १ ॥
 विषमन्तरविशेषानाह ।
 "विद्वान्प्रथमे देहे शीतपिपि शवन्विते ।
 शीतार्हे शीतलं देहं पातंगुणं प्रजायते ॥"
 अन्तरे विद्वान् आहारने रते दुष्टे शीतपिपि
 न शवन्विते दुष्टे मिते तेन हेतुना शीतलं
 कष्टेन उच्यं पितेन अर्हत्वं पातंगुणोश्चरा-
 कारेण गरमिहाकारेण वा ।
 "दाहे दुष्टं यदा पितं शीता चान्ते शवन्वितः ।
 शीतलं शरीरस्य शीतलं शक्तपादयोः ॥"
 अन्ते शक्तपादादी ।
 "काये शीता यदा दुष्टः पित्तचान्ते शवन्वितः ।
 शीतलं तेन गात्रे स्यादुक्तं शक्तपादयोः ॥"
 विषमन्तरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह ।
 "प्रलम्बितान् गात्राणि घर्मो गौरवेण च ।
 मन्दचरविशेषो च यज्ञीतः स्यान् प्रलेपकः ॥"
 गौरवेण उपलक्षितः । मन्दचरविशेषो मन्द-
 वेगस्य चरस्य सदा मन्मयोऽस्यास्तीति मन्द-
 चरविशेषो अर्थे विषमन्तरः । यथा च सुयुतः ।
 प्रलेपकास्यो विषमः प्रायः ज्ञेयाय शोषिमा-
 मिति ॥ १ ॥ अथ विषमन्तराणां सामान्य-
 प्रिकल्पः ।
 "अन्तश्च विषमः सर्वे मन्निपानमस्तुतपाः ।
 अथोत्पत्तस्य शोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥
 विषमस्य कर्मजगुं दाहस्य शोधनम् ।
 चिमोटेरत्तपाने च शमयेद्विषमन्तरम् ॥ १ ॥
 दाहिकृत्कः पटोमस्य पतं अट्टकरोदिनी ।
 पटोलं मारिवा सुतं पाटा कटुकरोदिनी ।
 निम्बः पटोलविषमस्य गृहीका सुतपत्तकौ ।
 विरागविषमस्य चन्दनं विषमोपमम् ॥
 गुडुशामकं तुम्बकः शोकासमापनाः ।
 नवायाः प्रमथनदाशु यथा पचाधिचरम् ॥
 वासिष्ठकः इन्द्रधनुः । प्रलकः इष्टकः । चन्दन-
 मस्य रक्तचन्दनम् । कषायः पच । पचविधं
 मन्तमस्यमन्तं दुष्टदुष्टीयसुतं कष्टम् ॥ १ ॥
 "नद्यान्नासामदौषधाभि
 र्णापी विषमविषमन्तरं हि ।
 शीतं मन्तं परिशाद्युक्तं
 विशाद्येत् दिविदिनं प्रथमान् ॥ १ ॥
 कृदाशयानासदनुष्टाटेः
 तपः कषायः यममाहोषधे ।
 मन्तमस्यमन्तं परिशाद्युक्तं
 मदा विदोऽसमंभि मन्तये ॥ १ ॥
 कृदाश ॥ १ ॥
 "शुभ्रमस्यमन्तं परिशाद्युक्तं

विषम

भूनिम्बपटपटोलपौष्करैः ।
 निक्ताकलिहपिचुमर्द्दवासकै-
 मर्द्दौषधं भार्गवितुक्तैः समैः ॥
 शतं पितेन् पूर्वदिनं कषायं
 निहन्ति वृद्धचरसुयशीतम् ।
 स्याससृष्ट्वादिदाहसुख्यं
 तृणं वमिं कासमनीव शूलकम् ।
 आनाहृक्कादिषु मन्निपाते
 गलस्ये तन्निशिरोगहायाम् ॥"
 वृद्धतृदादिविषमन्तरे ॥ १ ॥
 "सुक्तामलकगुडुचीविश्वीपधकण्टकारिकायः ।
 पीतः वकलाचूर्णः समधुर्विषमन्तरं हन्ति ॥ १ ॥
 तिस्रै लक्षणवयुक्तकल्को मन्तुनसेवितः प्रातः ।
 विषमन्तरमपहरते वानगाधीनशेषांश्च ॥ १ ॥
 काजाजाजी तु सगुडा विषमन्तरनाशिनी ।
 मधुनाद्याभया लौहा हन्त्याशुविषमन्तरान् ॥"
 काजाजाजी मगरैला इति लोके । सा च
 किचिद्दृष्ट्या गुडुतुल्या कर्ममिता भक्षणीया ॥
 "पीतो मरोचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
 श्लेष्मस्योभयो वापि निहन्ति विषम-
 चरान् ॥ १ ॥
 अन्तनायाः शतं चूर्णं वामसा परिशोधितम् ।
 एवम् योऽशभागाः स्युर्गुडमाक्षिकमर्पिणाम् ॥
 यथापि भवेदेतन्नरो हितमिताशनः ।
 नास्य कश्चिद्वेदगाधिर्न जरा पलितं न च ॥
 न चर । विषमा नैव मेघनानिनरक्तकम् ।
 न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥
 मेघाकरं विदोषणं प्रयोगादस्य ब्रह्मिमान् ।
 जीवदर्पशतं चायं यथेवादितिजस्तथा ॥"
 गुडुनीकृत्कः ॥ १ ॥ अथाशमाह ।
 "तक्रमांनं पयोमांसं दधिमांसमथापि वा ।
 मांसमांसश्च सुज्ञानो सुप्यते विषमन्तरान् ॥"
 अन्तरेणश्च ।
 "सुग ममला वानाय भोजने चरणाशुवाः ।
 निनिरा विष्कराः पथ्याः कुकुटा विषमन्तरे ॥
 चरणाशुवा गृहजगुटाः । कुकुटा वनकुकुटाः ।
 विष्कराः वनिकालावविगिरवकोरादाः ॥ १ ॥
 अथ मन्तनादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।
 "चायनीकृत्कानन्तामारिवाभिः शतं जलम् ।
 मन्तवासी ज्वरे देयं वानादीनां निहन्ते ॥"
 जलम् दुरालभा ॥ १ ॥
 "पटोलाब्दविषानिक्तानारिवाभिः शतं जलम् ।
 मन्तवासी ज्वरे देयं वानादीनां निहन्ते ॥"
 लया वृष्टन्ती यरुज्वन्पत्रविटपा तदलाभि
 इन्ती च याद्या समानगुणव्यात् ॥ १ ॥
 "पटोलेन्दुवकानामप्यारिष्टास्तनालम् ।
 यथितं न्यक्तं पीतं ज्वरं मन्तत्रकं जयेत् ॥"
 अन्तना मारिया । अरिष्टः निम्बः । अर्कं
 सालकम् ॥ १ ॥
 "दाहापटोलविषमन्तं परिशाद्युक्तं ।
 अर्थं चतुः शिबोऽसमस्ये सुतं रशान्तये ॥"
 दमाद्यः इन्द्रधनुः ॥ १ ॥

विषम

"कर्मसाधारणं लक्षा तृतीयकचतुर्थकौ ।
 भिषजा प्रनिकर्तव्यौ विषयोक्तचिकित्सितैः ॥
 उशीरं चन्दनं सुक्तं गुडुचीधान्यनागरम् ।
 अम्बसा कथितं पेषं शर्करामधुयोजितम् ॥ १ ॥
 ज्वरे तृतीयके पुंसं लब्धादाहसमन्विते ।
 अयामार्गजटां कथां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।
 वना वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १ ॥
 स्थिरातामलकीदारुशिवारुषमर्द्दौषधैः ।
 सितामधुयुतः कायश्चतुर्थकघट्टः परः ॥"
 स्थिरा शालिपर्णी । तामलकी भूषाची । शिवा
 हरौतकी । वयो वाचा ॥ १ ॥
 "अगक्षिपत्रस्य रसेन नस्यं
 निहन्ति चातुर्थकसुयवीथ्यम् ।
 शिरीषपुष्यस्य निशादस्य
 कल्केन वा तत्तृप्तद्युतेन ॥"
 तन् नस्यम् ॥ १ ॥
 "ज्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।
 तस्यैतेरदुभुतेनापि विषयेनाशयेत् स्तुतिम् ॥
 सन्तं विषमश्चापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
 ज्वरं सभोजनैः पथ्यैर्ज्वरैः सप्तपाचरेत् ॥ १ ॥
 सततादिविषययागां विषमन्तराणां चिकित्सा
 सततादीनामिव कर्तव्या ।
 "शीताभिभूते पुरुषे कुर्व्याच्छीतहरिं क्रियान् ।
 दाहाभिभूते तु विषं विदध्यादाहनाशनम् ॥
 आच्छादनेष्वेच्छुतरेगुरुभिः कम्बलादिभिः ।
 तूलवत्या महाशीतं शीतादिज्वरिणो हरैत् ॥"
 तूलवती तुलाई इति लोके ।
 "तं स्तनाग्यां सुपीनाभ्यां पीवरीरर्नितम्बिनी ।
 युवतिर्गाण्डमालिङ्गेन शीतं प्रशाम्यति ॥
 कान्ताङ्गसङ्गजातं तस्य शीते निवारिते ।
 प्रष्टादं चास्य विज्ञाय एवम् तां कारयेत्
 [स्त्रियम् ॥
 ततो दाहे तु संजाते पञ्चैरेरुदसम्भवेः ।
 शीतलेधारितेहेहे दाहं तस्यापनीदयेत् ॥
 तासकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि ।
 नवमांसश्च तुल्यं स्यान् मर्द्दयेत् कन्धवाद्रवेः ॥
 तत् तु संशुष्कतुपलेर्वन्धैर्गणपुटेः पचेत् ।
 शीतं तच्चूर्णयेद्युक्तं गुह्यामात्रं चितायुतम् ॥
 प्रभाते भक्षयेत्तं याति शीतज्वरक्षयम् ।
 वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥
 एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम् ।
 मध्याह्नमये पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥ १ ॥
 शीतज्वरे भूतभैरवचूर्णम् ।
 "एला जानीफलं योगविषमानीरकं घनः ।
 अविहृत्तं सितायुक्तं चूर्णं शीतज्वराम्पहम् ॥
 कायस्थानाङ्गलीनिक्तावयस्यापूरणीरकैः ।
 सद्यदेवावचाकुटेः शीतलेष्टं पसेपुनैः ॥
 एतेरेवौषधैः पिष्टैर्लेषवाधारं युतेः ।
 सागैर्निपाचितं तैलमभ्यासाशीतनाशनम् ॥"
 कायस्था हरितकी । नाङ्गली रात्रा । निद्वार्दे
 इति लोके । ययना गुडुची । वरी गुग्गुलुः ।
 शौरयः । मट्टर । तदलाभि मट्टिनः । मट्ट-

विषम

देवा दृष्टव्याः । चारो यवचारः । काय-
स्वादिधूमं लेपनं तैलम् ॥
“एरुस्य तु पत्राणि लिपभूमौ निघापयेत् ।
दाद्याद्विचरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ।
तेन नष्टति दाहोऽस्य च्वरचैवोपशान्ति ।
दाहे शान्ते यदा शैलं तत्र युक्त्वा निवारयेत् ॥
जघनचक्रचक्रज्जिमेखला
चरसचन्दनचन्द्रविकेपना ।
वगलतेव तरुं परिवेष्टयेत्
प्रवजदाहनिषीदितमङ्गना ॥”
चन्द्रः कर्पूरः ।
“तद्भङ्गसङ्घसंघातशैलेर्दाहे निवारिते ।
प्रदाहस्यास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥*॥
सुवर्चिकानागरकुष्ठसुवर्चा-
लाद्यानिशालोदितयष्टिकाभिः ।
सिद्धं हरितं षड्गुणतक्रपङ्कं
तेन च्वरं दाहसमन्वितम् ॥”
घटनक्रतेजम् ॥ * ॥
“राक्षानागरकुष्ठचन्दननिघायट्टाङ्गुणावला
लाद्यावैश्वसारावामधुरसादेवद्वरोहीतकैः ।
षोषीरामुषिकेनरौहिणजलेक्षौलं पचेत् षड्-
गुणे
नक्रतेजस्येष्टुः दृष्टतरं दाहादिशीतादि-
कम् ॥”
चन्दनमत्र श्वेतम् । मधुरसा मूर्त्वा । रोही-
तकः रोहिण्य इति लोके । रौहिणं रोहिण
इति लणविशेषः । जलं वाजकम् । महाघट-
नक्रतेजम् ॥ * ॥
“पद्मकीलककणारुणालविषपौष्करैः
कुसुमोशीरमङ्गिष्ठपद्मगैरिजकटफलैः ॥
सारिवाहयलोप्राब्दीरीखञ्जैरमकैः ।
धात्रीशलाघरीयुक्तैः काथे कल्के प्रयोजितैः ॥
लाञ्छारसपयैः युक्तमस्तुभिः सद्यः काङ्गिकैः ।
पङ्कतैलमिदं त्वयं दाहच्वरचरं परम् ॥”
लाञ्छारसादिः एषक् तैजतुल्यः पद्मकादि-
तेजम् ॥ * ॥
“प्रवेपने प्रयुङ्गीत श्लेषच्वरचरौ क्रियाम् ।
रुद्रजटा गोष्ठं विह्वलविष्टोरगस्य निर्माकः ।
मदनफलभूतेशी वंशत्वयुद्धनिर्माक्यम् ॥
धृतयवमयरचन्द्रकृष्णकरोमाणि सर्पपाः
सवषाः ।
हिङ्गुगवास्त्रिमरीचाः समभागाश्यागन्ध-
संपिष्टाः ॥
घूपनविधिना शस्यन्त्येते चूर्वां च्वरान्नियतम् ।
अष्टकाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं घूपः ॥”
रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेशी जटामांघी ।
रुद्रनिर्माकं रुद्रनिर्माक्यपुष्पादि । मयूरचन्द्रः
मयरपुष्पचन्द्रकम् । माघेश्वरी घूपः ॥ * ॥
“सोमं सागुचरं देवं समालगयमौश्वरम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सृष्यते विषमच्वरात् ॥”
सोमं उमादिवहितम् । सागुचरं नन्द्यादिगण-
सहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥ * ॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रसहस्रानं चराचरपतिं विभुम् ।
सुवभामसहस्रेण च्वरान् चूर्वां व्यपोहति ॥”
सहस्रसहस्रानिमिति सहस्रशौर्येत्यादि वेदाभि-
हितम् । नामसहस्रेण भारतोक्तेनेत्यर्थः ॥ * ॥
च्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
आह विदेहः ।
“तीर्थायतनदेवानिगुरुसहोपसर्पयोः ।
अहया पूजनेत्यापि सहसा शान्ति च्वरः ॥”
तीर्थं ऋषिकुण्डं जलम् । आयतनं देवाग्रिष्ठितं
पुरयोत्तमचेत्रश्रीशैलादि ॥ * ॥
“निम्पत्रं वरा योषं यवानी लवणत्रयम् ।
चारो दिक्द्विरामेषुत्रिनेत्रक्रमशोऽश्रकाः ॥
चञ्चमेकीकृतं चूर्णं प्रहृषे भक्षयेत् ।
एकादिकं द्वादिकञ्च तथा त्रिदिवस्च्वरम् ॥
घातुर्थिकं महाघोरं सन्ततं सततं हि वा ।
घातुस्थस्य त्रिदोषोत्थं च्वरं हन्ति च मान-
वम् ॥”
निम्बादि चूर्णम् । इति विषमच्वराधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
विषमनयनः, पुं, (विषममयुग्मं नयन यस्य ।
त्रिभेत्वात्तयात्वम् ।) शिवः । इति हारावली ।
विषमन्तः, पुं, (विषनिवर्तको मन्तो यत्र ।) सर्प-
धारकः । वादिया इति ख्यातः । तत्पठ्यायः ।
जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥
विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विषमरूप्यं, त्रि, (विषम + रूप्यः ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विषमर्दुनिका, स्त्री, (विषं मर्दयतीति । मर्द +
विषमर्दनी, स्त्र्युः ङीप् । स्वार्थे कन् च ।)
गन्धनाङ्गली । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमयं-
यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।
“भाद्रव्यामविभक्तानां यदुत्यानं भवेत् सद्यः ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
विषमस्यः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
असमानस्थितः । इति कैचित् ॥ उपप्लव-
देशस्यः । यथा नारदः ।
“अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो प्रती ।
विषमस्याश्च नासेधा न चेत्तानाकयेन्नुपः ॥”
विषमस्याः उपप्लवदेश्याः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥
विषमश्लिष्टः, पुं, श्लेषविशेषः । च च अशुचित-
शासनरूपः । मद्यदेश्यम् । यथा, अत्र कामत
एव चान्द्रायणतमज्ञास्योर्विषमश्लिष्टत्वेन दृष्ट्या-
विकल्पासम्भवात् कामतशास्त्रायणं अक्रामत-
त्त्वमज्ञास्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
विषमाश्वः, पुं, (विषमं अयुग्मं अश्व यस्य ।
विनयनत्वात्स्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

विषयः

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
तस्य पञ्चनागत्वात्तयात्वम् । यदा, विषमः अयुग्मं
असस्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
इति शृङ्गायुधः ॥
विषमीयं, त्रि, (विषम + “गहादिभ्यश्च ।” २ ।
२ । १३८ । इति छः ।) विषमादागतम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
विषमुष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोष्टि इति
कङ्क्षिप्ति इति च हिन्दीभाषा । तत्पठ्यायः ।
केशमुष्टिः २ सुसुष्टिः ३ रणमुष्टिकः ४ क्षुप-
दोष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकफशामयरक्तपित्ता-
दिदाहनाशित्वम् । रण्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ।
विमल्युः, पुं, (विशेष तद्दर्शनमात्रेण न्युत्थस्य ।)
जीवञ्जीवपर्वो । इति षटाधरः ॥ चकोर इति
ख्यातः ॥
विषयः, पुं, (“विग्लिखन्ति विषयिणं खेन रूपेण
निरूपणीयं कुर्वन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
वि + धि + अच् ।) चक्षुरादिग्राह्यः । स तु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपः । तत्पठ्यायः । गीशरः
२ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
१८ ।
“यश्चकार विवरं शिलाघने
पाङ्कोरसि सं रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
दारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”)
आशयः । इत्यमरः । न्यायमते चित्तवृत्तेषो-
वायुनां विषया यथा, —
“तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्नानारूपवता भवति ।
मद्बिषयस्तु रसकञ्च गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥
स्रष्टुस्तस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
निर्वानिन्या च सा रक्षा निर्व्या स्यादसु-
क्ष्मशब्दा ॥
अनिर्व्या तु तदन्या स्यात् सेषावयवयोगिनी ।
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं ब्राह्मणशब्दम् ॥
विषयो ह्यनुष्णादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥
वर्णः युक्तो रसस्यर्षी जले मधुरशीतली ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वन्तु चासिद्धिकसुदाहृतम् ॥
निर्व्यादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोविजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्दिमादिर्विषयो मतः ॥*॥
स्रष्टु उष्णस्नेहस्तु स्याद्द्रुपं शुक्लभास्वरम् ।
नेमित्तिकद्रवत्वन्तु निर्व्यादि तु पूर्ववत् ॥
इन्द्रियं नयनं बहिस्त्वर्गादिर्विषयो मतः । * ॥
अपाकजाशुष्णाशीतस्रष्टु पवने मतः ॥
तिर्म्यगमनयानेय त्रैयः स्रष्टुर्दिल्लिकः ।
पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रितम् ॥
प्रायादिस्तु महावायुपथ्यन्तो विषयो मतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
कार्यं अदृष्टाधीनं यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं

विषये

नमद्वयभोगं भाषानुपरम्पराया अनयन्तेव नहि
 योअप्रयोगनाभ्यां विना कस्तनित्नुर्माभिरक्ति
 तत्र ह्यनुयादित्प्रकाशान्तं सर्वमेव विषयो
 भवतीत्यर्थः । इति विद्याभक्तमुक्तावली ॥ ४ ॥
 विश्वविषयः । इति भरतवृत्तालयः ॥ अथक्तः ।
 शुक्रः । इत्यथयथपालः ॥ जनपदः । इति
 मेदिनी ॥ कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निघामकः । यथा,—
 “विदन्तो हि विश्वार्थः सिनोतेर्व्येन उच्यते ।
 विश्वेषु सिनोतीति विषयोऽतो निघामकः ॥”
 इति भट्टकारिका ॥ ४ ॥
 आरोपानयः । यथा,—
 “आरोपान्ना तु यत्रोक्तौ विषयो विषयस्तथा ।
 विषयन्तःस्तत्रोक्तानि वा स्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 यथा, गौर्वाहीकः । इति काण्डप्रकाशे २
 उक्तम् ॥ (“भोगसाधनं विषयः ॥” इति
 तर्ककोट्टरी ॥)
 विषयाज्ञानं, स्त्री, (विषयज्ञानं यस्याम् ।)
 नन्दा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषयायो, [न] पुं, (विषयाय अयते प्राप्नोतीति ।
 अय गती + णिनिः ।) राजा । वैशयिकजननः ।
 इन्द्रियः । ज्ञानदेवः । विषयायत्तपुत्रयः । इति
 मेदिनी । ने, २४६ ॥
 विषयि, [न] स्त्री, (विषयाः सन्वस्येति । विषय
 + णिनिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २१२ ॥
 विषयी, [न] षि, (विषयोऽस्येति । इतिः ।)
 विषयायत्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयी, [न] पुं, (विषयोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
 वृषतिः । ज्ञानदेवः । वैशयिकः । इति मेदिनी ।
 ने, २११ ॥ इतिः । इत्यथयथपालः ॥ आरोप्य-
 नाथः । यथा,—
 “विषयन्तःस्तत्रोक्तानि वा स्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 विषयिका आरोप्यनाथेन अनाःस्तत्रे निमीर्-
 र्वाभ्यान् आरोपविषये सति वा स्यात् साध्य-
 वसानिका । इति काण्डप्रकाशः ॥
 विषयिका, स्त्री, अतिविषयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषयं, स्त्री, विषयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषयता, स्त्री, (विषय लताः) रत्नवादी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयभागवतासक्तिः ।
 यथा, गोपायं श्रीधरः । २ । ४२ ॥ “विषयता-
 यदासाधये समन्वयान् ॥”)
 विषयिता, स्त्री, विषयमकः । इति विषयैष-
 द्भन्वरीशार्वा भरतः ॥
 विषयैतः, पुं, (विषय वेतः ।) विषयमकवेता ।
 जोषा इति मय्यः । यथा । विषयितां वेति
 एषीते वा विषयैतः कस्युमायायादिसास्त-
 यरत्तः । विषय वेतश्चादिकः । इति वा ।
 इति भरतः ॥ तत्त्वसायः । आहूतिकः २ ।
 इत्यमरः ॥ आहूतिकः ३ । वरेभः १ । श्रीशिकः ५
 नारायणः ६ । नारायः ७ । इति वटाधरः ॥

विषा

आनयाद्यो = आहूतिः ६ । आहूतिः १०
 आहूतिः ११ । आनयाद्यः १२ । आहू-
 तिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 विषयैरिणी, स्त्री, (विषय वैरिणी ।) निर्दिषा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषयालकः, पुं, (विषय आलकः ।) पद्मकन्दः ।
 अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतल-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 विषयूकः, पुं, (विषं यूके यस्य ।) शङ्करोः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 विषयज्ञी, [न] पुं, (विषं विषयुक्तं शङ्कं तदस्या-
 स्तीति । विषयज्ञ + णिनिः ।) शङ्करोः । इति
 चारावली ॥
 विषयचक्रः, पुं, (विषं चक्रवति विषयुक्तामादि-
 दृशने ष्टतः सन् प्रापयतीति । चक्र + षिच् +
 लुच् ।) चरोकपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 विषयका, [न] पुं, (विषं चक्रानि यस्य ।) शङ्क-
 रोः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषयज्ञी, स्त्री, (विष + ज्ञ + षच् । खियां
 ङीप् ।) अपराजिता । निर्दिषा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषयहरः, चि, (हरतीति । हृ + षच् । विषय
 हरः ।) गरुडगणेशकौषघादिः । यथा । ॐ ह्रं
 जः ।
 “मन्वोर्यं हरते यत्र सन्वृष्टिफलं विषयम् ।
 विषयकी नवनीतस्य शङ्कपेरस्य सैन्धवम् ।
 मरुचं दधि कुष्ठस्य नखे पाने विषं हरते ॥
 विषयता टङ्गकुष्ठस्य चन्दनं वृत्तसंयुतम् ।
 रतत्पानाद्य वेपथु विषनाशो भवेच्छिव ॥
 पारावतस्य चाचीणि हरितालं मनःशिला ।
 स्य योगो विषं हन्ति वैगतेय इवोरमान् ॥
 सैन्धवं युष्यं चूर्णं दधिमध्याप्यसंयुतम् ।
 दृष्टिकस्य विषं हन्ति वेपोऽयं वृषभधज ॥”
 इति मासङ्गे १८६ अध्यायः ॥
 विषयरा, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४० । ५२ ।
 “अरक्तासप्रियास्तोक्तमाता विषयरेति च ॥”)
 विषयरी, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४० । ४० ।
 “विषं संहृष्टमौशा या तस्माद्विषयरी स्यात् ॥”)
 विषयता, स्त्री, (विषय + टाप् ।) देवदासीवता ।
 निर्दिषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषा, स्त्री, अतिविषा । इत्यमरः ॥ उठिः । इह-
 दादिकोपः ॥ (अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,
 “काशीरातिविषा श्वेता श्वामा गुणा विषा-
 यता ॥”
 इति वैशकररत्नमालायाम् ॥
 “विषायातिविषा विषा शङ्गी प्रतिविषायता ।
 शङ्करन्दा चोपविषा भङ्गुरासुमपलमा ॥
 विषा मोक्षः इहृष्टिता पापनी दीपनी हरिन् ।
 क्वचित्तातिषारामविषास्यतिस्त्रिभोग् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तस्य प्रथमे भागे ॥)

विषाय

विषाङ्कुरः, पुं, (विषस्याङ्कुरः ।) प्रत्याङ्कम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विषायं, स्त्री, कुष्ठौषधम् । मनुशङ्कम् । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “विषयि शुकं वृषदंशुकवदने
 रगमर्षयसि रगमादनरदने ।
 वितरसि तुरगं मर्षयविषाये
 विदधस्तेनो भोगविताने ॥”)
 इतिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ६० ।
 “न चातु वैनायकमेकसुहृत्तं
 विषायमयापि पुनः प्ररोचति ॥”)
 कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशेषेण मद्-
 दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।
 “विषायं परिपानमन्ति ते ॥”
 “विषायं विशेषेण मदस्य दातारम् ॥” इति
 तद्भाष्ये वाचनः ॥)
 विषायिका, स्त्री, भेषजज्ञी । इति रत्नमाला ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “शङ्गी कर्कटशङ्गी स्यात् कुलीरस्य विषायिका ।
 अणशङ्गी च रक्ता च कर्कटास्या च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तस्य प्रथमे भागे ॥)
 सातला । कर्कटशङ्गी । चावर्तकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विषायी, स्त्री, चौरकाकीर्णी । अणशङ्गी । इति
 मेदिनी । वे, ७७ ॥ दृष्टिकाली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ त्रिनिङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विषायी, [न] पुं, (विषायमस्यास्तीति । विषाय +
 णिनिः ।) इक्षी । शङ्गी । इत्यमरः ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २०४ । २२ ।
 “खड्गा विषायिगन्धैव ह्यभास्य रगस्तथा ॥”)
 कृपभनानीमधम् । शङ्गाटकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विषादः, पुं, (वि + मद + षच् ।) अयसादः ।
 यथा,—
 “जायं मौखीं विषादोऽवसादः सादो विष-
 यता ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।
 “दभौ हरवरं तेषां विषादं श्रमयतिव ॥”)
 विषादनी, स्त्री, पक्षाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषादणः, पुं, (विषमानने यस्य ।) सर्पः । इति
 शब्दमाला ॥
 विषादकः, पुं, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीय-
 विषयान् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष-
 नाशकं, त्रि ॥
 विषापघः, पुं, (विषं अपघतीति । अघ + षच् ।)
 सुष्ककण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
 नाशकं, त्रि । यथा, मर्गी । ७ । २१७ ।
 “सुमरीचिन्ममनाशमलाभस्यैविषापघैः ॥”)
 विषापघा, स्त्री, इत्यमरः । निर्दिषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ भावप्रकाशः ॥

विषुव

अकर्मला । इन्द्रजल इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्याः पयायो यथा,—
“अकर्मला सुनन्दा स्यादकर्मला विषापहा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सर्पकक्षाजिका । इति रत्नमाला ॥
विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा ।)
निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तास्त्रे, स्त्री ॥
विषारः, पुं, (विशेष्य अजतीति । अज + अच् ।
लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषारतिः, पुं, (विषस्थारतिः नाशकः ।) लघ्व-
धत्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषारिः, पुं, (विषस्थारिः ।) महाचक्षुशकः ।
घृतकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषनाशक-
मान्ने, त्रि ॥)
विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तसखे, त्रि ॥
विषास्या, स्त्री, भक्षताकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(भक्षताकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ॥)
विष्य, य, साम्यम् । इति विष्वक्शब्दटीकायां
भरतः ॥ नानारूपम् । इति रामायणम् ॥
विष्युः, पुं, (विष्य साम्यमस्मिन्नस्तीति । “सौमा-
दीति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चात्
यत्वम् ।) विष्यवम् । यथा । “विष्य नानारूपं
गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विष्ये अगिलु-
त्तरपदलोपश्चात्तसन्नेरिति पामादि सञ्ज्ञेय
नः यत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।
“चरन्तस्त्रि विष्युं विजातम् ॥”
“विष्युं विष्वक् नानारूपम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ अर्वाङ्गः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १ ।
“वभुरेको विष्युः ।”
“विष्युः विष्वग्वचनः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।
“सखायस्ते विष्युना अय एते ।”
“विष्युः विप्रकीर्णः सर्वथापः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ पराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ३४ । ६ ।
“विलक्ष्यः सन्ततो चक्रमास्यो-
ऽसुन्वतो विष्युः सुन्वतो वृषः ।”
“विष्युः पराङ्मुखः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विषुपं, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विषुवं, स्त्री, समरात्रिन्दिक्कालः । तत्पर्यायः ।
विषुवन् २ । इत्यमरः ॥ विषुवम् ३ विष्वक् ४
विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्युः ६ ।
इति रामायणम् ॥ विषुवः ७ । इति सुकृतः ॥
तत्तु मेघतुलयोः संक्रान्ती । यथा,—
“ऋग्वक्त्रं संक्रान्तीं दे वृद्गदृष्टिगयायेन ।
विषुवतो नलामेधे गोलमध्ये तथापराः ॥”
इति निर्यादितस्यम् ॥ ७० ॥
ते तु महाविष्वक्त्वविषुवनामभ्यां क्रमेण ज्ञाते ।

विषुव

यथा,—
“विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।
महाविषुवमाख्यातं ह्यतिभिष्वेत्रचिह्नितम् ।
तथा स्याञ्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिह्नितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ५५ ॥
विषुवारम्भकालो यथा,—
“ऋग्वक्त्रं क्रान्तिः पूर्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युनक्रमेण च तद्वत् स्यादुद्गयागं रवेर्ध्रुवम् ।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।
रविचक्रान्तितो मेघतुल्योरभितः पुनः ॥
विषुवं मीगकन्याहर्षे त्वेकाशीन्द्रशकाब्दे ।
दिनमागय मीगाहर्षाहर्षे पालिकं प्रथमम् ॥
ततो वृषार्हपर्यन्तमश्रीतिः पक्षभाषिणी ।
मिथुनाहर्षं चतुश्चिंशत्पञ्चगानं वर्हते क्रमात् ॥
कर्कटार्हं तु षट्त्रिंशत् सिंहाहर्षं तु द्वात्रिंशत्कम् ।
कन्याहर्षं तु द्विनवतिः क्रमात् चतुस्रति वासरे ॥
कन्याहर्षाद्रणगीमानं बोधं पूर्वक्रमेण हि ।
दिने दिने भाग्यहाराभ्यां बोधं दिवानिशोः ॥
एकमागं षष्ठ्यष्टरा त्वान्वयमाननिर्णयः ।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोडशशक्रे ।
पुनस्तद्वत्सारास्तद्वत् एवं सप्तदशदिने ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ६५ ॥
अन्यथा
“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे ।
प्रातिलोभ्यासुजीम्येन विषुवारम्भणं भवेत् ॥
त्रयोदशदिने चौरै चैत्रे नखतिथौ शक्रे ।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।
वर्हते मेघविष्वक्शपर्यन्तं सुखमार्गतः ॥
तथा व्यहान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगायापुपर्यन्तं पल्लोकप्रमिता मता ॥
ततः कर्कटविष्वक्शपर्यन्तं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला चतुस्रति निश्चितम् ॥
तादृगभाद्रान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगश्विनशेषान्तं चरनेत्रपलात्मिका ॥
दिवागानं षष्ठ्यष्टस्वरा रात्रेः प्रमायकम् ।
वैशाखादौ शिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशशक्रे ।
पुनस्तद्वत्सारास्तद्वत् तत एकादशदिने ॥”
इति सत्सत्यसुक्तावली ॥
विषुवन्, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १६६ । १२१ ।
“भवति चक्षुर्गुणं दिगस्य राशो-
न्विषुवति चाश्वयमश्रुते फलम् ॥”
यापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।
“वादीरित्याविषुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ॥”
“विषुवत इत्यनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु
याप्रियुक्तस्य ॥ ७० ॥ विष्वक् यामो असा-

विष्किरः

दौगादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् इत्यनुद्-
भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वम् । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायां दीर्घः यत्तयेन मतोन्व-
त्वम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
विगौपधी, स्त्री, (विष्वक्शोपधी ।) नागदन्ती ।
इति रत्नमाला ॥
विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः ।
शुभकर्मणि तस्य पञ्च दशोऽस्याख्याः । यथा,—
“त्यगादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त मुखे च नाडिकाः ।
गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवचयोः ।
वैद्यतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्णयेत् ॥”
इति सत्सत्यसुक्तावली ॥ ७० ॥
तत्र जातफलम् ।
“विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले
कार्ये स्वतन्त्रो मनुजस्तदात्तौम् ।
सुदृक्त्वलत्रात्मजसौख्यसुयं-
गृहस्य निस्माणविधौ समर्थः ॥”
इति कौडीप्रदीपः ॥ ७० ॥
विष्कारः । (यथा, दृष्टतुल्यतायाम् । ५ । २४ ।
“उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्थाहर्षेण विष्कम्भः ॥”)
प्रतिवन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां वन्ध-
भेदः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ वृक्षः । इत्य-
णयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥
विष्कम्भी, [नृ] पुं, (विष्कम्भाति रणह्वीति । वि +
ष्कम्भ + णिनिः ।) अर्गला । यथा । “तद्विष्कम्भी-
ऽर्गलं न ना । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं
अर्गलं हुड्कादख इति ख्यातम् । तत् कपाटं
विष्कम्भाति रणह्वि इति ग्रहादिवास्मिन् तद्वि-
ष्कम्भी सृष्ट्वन्यत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कम्भीति
नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भीऽर्गलमिति सूत्र-
पाठः । विष्कम्भी वन्धननिमित्तदण्डः । इति
भट्टः । इति सुकृतः ॥
“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिवन्धयोः ।
कपाटाङ्गप्रभेदे च ।” इति मेदिनीदर्शनात्
विष्कम्भ इति पाठः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥
विष्कलः, पुं, (विष्वं विष्ठा कलयति भक्षयतीति ।
कल + अच् ।) आन्ध्रशूकरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृ श विज्ञेय +
इशुपधेतिकः । “विष्किरः शशुनिर्विकिरो वा ।”
६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविध्य इति
यत्वम् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ विष्किरास्किरि-
मयूरकुक्कुटादयः ।
“जावात्या वैष्किरो वर्गः प्रतुदा चाङ्गला ऋगाः ।
लक्षवः शीतसधुराः सकपाया द्विता वृगाम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ७० ॥
अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।
“वर्षेकाण्यविकिरकपिञ्जलकतिशिराः ।
कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्समाह्वि विष्किराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतिशिराः ॥”
कुलिङ्ग गवेषेया इति शोके ।

विष्टम्भः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषयाः कटु-
पाकिनः ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्तुताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“लावतिचिरिकपिप्लवर्त्तोरवर्त्तिकावर्त्तक-
नप्रकावातीरुचकोरकलविष्णुमयरुक्करोपचक्र-
कुटुमारङ्गप्रतपत्रककुनित्तिरिशुरवाकुकयव-
नकप्रभृतयस्त्राहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषया दोषघ्नमाद्य ॥” इति सुश्रुते
स्त्रस्थाने ३३ अध्यायः ॥ * ॥ दर्वीकरान्तगन्त-
नपंविशेषः । यथा,— “पुष्टरीको भुङ्गुटी
सुम्बो विष्टिरः पुष्याभिकर्णो गिरिसर्पे ऋजु-
सर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अजगर्हो आशी-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
ऽध्याये ॥)
विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विष्टघातोः क्तप्रत्ययेन
नियन्त्रमिदम् ॥
विष्टपं, क्ली, (“विष्टपविष्टपविष्टिपोलपाः ।” इत्यु-
णादिसूत्रे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विष्टघातोः
रूपनप्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) सुवनम् ।
इत्यमरः । पिष्टपं पिष्टपः । इति तट्टीकार्या
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
“वाणभिम्रहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननसुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयभिरा
रावणश्रियमपि अकम्पयन् ॥”)
विष्टम्भः, पुं, (वि + क्तन्भू + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।
“स वृष्टिविष्टम्भहोपशमनः ॥” * ॥
आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।
“प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ॥”)
रोगविशेषः । इति मेदिनी । मे, २० ॥ स तु
आनाहरोगः । तस्य लक्षणमाह ।
“आमं सक्तदा निचितं क्रमेण
भूयो विवहं विगुणानिबेन ।
प्रवर्त्तमानं नयथास्वमेनं
विकारमानाहसदाहरन्ति ॥”
आमं अपक्वमाहारसारं शकृतं पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिबेन
दुष्टवायुना विवहं यामशोपितं वा यथास्वं
पूर्ववदप्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ * ॥ तत्रामजमानाहमाह ।
“तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु
दृष्ट्या प्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
आमाशये मूलमधो गुणत्वं
क्षतुक्तम् अहारविघातनप्त ॥”
विघातनं अप्रवृत्तिः । * ॥ शकृतसञ्चयमाह ।
“स्तम्भः कटीष्टपुत्रीप्रसूये
शूलोऽथ मूर्च्छां शकतो वमिष्य ।
आसञ्च पक्वाशयजे भवन्ति
तथाजसोक्तानि च कन्दयानि ॥

विष्टम्भः

पक्वाशयजे शकृतसञ्चये । अलसोक्तानि
आधानवाननिरोधादीनि ॥ * ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुक्त्वाद्भयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अधोदावर्त्तानां चिकित्सा ।
“अधोवाननिरोधोऽप्ये ह्युदावर्त्ते हितं मतम् ।
स्नेहपानं तथा खेदो वस्तियं चानुलोमनम् ॥
विड्विघातसमुत्पे तु विड्विघातं तद्यौघधम् ।
वर्त्ताभ्यङ्गावगाहश्च खेदो वस्तियं हितो मतः ॥”
वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।
“मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवर्त्तां पिवेत् ।
दुग्धशर्करां चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुग्धशर्करा कण्टकारी दुरालभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एत्वांरुवीजं तोयेन पिवेद् वा लवण्युक्तम् ।
सिनामिचुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥
सञ्चयेव प्रकुञ्चोत् मूत्रकञ्चाप्रसरीविधिम् ।
जुम्भाभिघातजे स्नेहं स्नेदं चापि प्रयोजयेत् ॥
अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान् विधीन् ।
नेत्रनीरावरोधोऽप्ये सुचेदुचैटं शोर्जलम् ॥
सुप्यात् सुखेन तस्यामे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
द्विक्राभिघातजे तीक्ष्णाप्रागणनस्यार्कदर्शनेः ॥
प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं स्नेहस्नेदौ प्रशीलयेत् ॥”
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।
“उज्जारस्वावरोधे तु क्षौद्रिकं धूममाचरेत् ॥
छर्द्दिनिग्रहसंज्ञाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरिचनं चान्न मतं तैलेनाभ्यङ्गनं तथा ॥
वस्तिशुद्धिकारेः सिद्धं चतुर्गणजलं पयः ।
आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गीवगाहश्च मदिरा चरयायुधः ॥
शालिः पयो निरूहश्च हितं मेधुनमेव च ।
क्षुदिघातसमुद्भूते स्निग्धसुष्यं तथा लघु ॥
रुच्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुष्यं सेष्यं सुगन्धि यत् ।
दृष्याविघातसंभूते शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥
कपूरशिशिरं खल्यं पिवेत्तोयं शनैः शनैः ।
अमन्वासे हृते शक्तो विश्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोऽप्ये पिवेत्क्षीरं सितायुतम् ।
सुवाहनं सुशयान्न हितः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥”
वातादिवेगविघातजनितानामुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूचादियुपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।
“छिद्रुमाञ्जिकसिन्धुत्येः पिष्टेर्वर्त्तिविनिर्मिताम् ।
दृक्तायक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनौम् ॥”
फलवर्त्तिः ।
“मदनं पिप्यली कुष्ठं वच्चा गौराश्च सर्षपाः ।
गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥”
मदनफलादिवर्त्तिः । * ॥
“खड्गपत्रं त्रिटकाद्यः कण्ठाकार्यं इयोश्चूर्णम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विडालपदकं नये
सिन्यात् ॥
एतन्नाट्टपुरीषे देवं विष्टेदुदावर्त्ते ।
मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाप्ता ॥”
इति आशाचूर्णम् ॥ * ॥

विष्टरः

“सथोपं पिप्यलीमूलं त्रिटहन्ती च त्रिच-
कम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाटकं नाप्ता वलवर्त्तानिवर्द्धनम् ।
उदावर्त्तत्रीहगुल्मशोथपाण्डाभयापहम् ॥”
इति गुडाटकम् ॥ * ॥
“मूलकं शुष्कमाङ्गैश्च वर्णभूपश्चमूलकम् ।
कृतमालफलं चापसु पक्वा तेन हृतं
पचेत् ।
तत् पीतं शमयेत् त्रिप्रसुदावर्त्तसंशेषतः ॥”
पश्चमूलकसञ्च हृत्तु । शुष्कमूलकाद्यहृतम् ॥ * ॥
अथ आनाहस्य चिकित्सा ।
“तुल्यकारणकार्यत्वाद्दुदावर्त्तहरिं क्रियाम् ।
आनाहेऽपि च कुञ्चोत् विशेषचाभिधीयते ॥
त्रिटहन्त्याहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुखणम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसै त्ववसर्षपगृह्यमङ्गुलमदनफलेः ।
मधुनि गुडे वा प्रकौर्त्तित्वा स्वाङ्गुलपरि-
माणाः ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणहिता गुदे हृता-
भ्यर्त्ता ।
आनाहोदावर्त्तौ शममति चठरं तथा
गुल्मम् ॥”
त्रिकटुकाया वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ३५ ।
“दिवो विष्टम्भ उपसो विचक्षणः ॥”)
विष्टम्भी, [वृ] त्रि, (विष्टभूर्त्तीति । वि + क्तन्भू +
+ गितिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—
“वेदला गुरवो भल्या विष्टम्भिष्टमास्तुताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भ शीत-
लम् ॥”
विष्टम्भीऽस्यान्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)
विष्टम्भरोगविष्टिश्च ॥
विष्टरः, पुं, (विष्ठीर्यते इति । वि + क्तृ + अप् ।
“दृक्षासनयोर्विष्टरः ॥” ८ । ३ । ६३ । इति
नियतनात् षत्वम् ।) विष्टपी । दम्भसृष्टिः ।
पीटाद्यासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-
सनादियष्टः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।
“काष्ठीगुणोत्तमसुश्रोत्रिं हृदयाम्भीजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)
विष्टरज्जयमाह । विष्टरस्तु सार्द्धं द्वितयवामा-
वर्त्तवलिताधोसुखाया असंख्यातदर्भाः । तथा
च गृह्यासञ्चः ।
“जर्हकेशो भवेद्वक्त्रा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको जप्ता वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥”
इति ॥
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।
“दर्भसंख्या न विहित्वा विष्टरास्तरयेष्वपि ॥”

विधिः

विष्ठा

विष्णुः

एवम् ।

“पथाशक्तिर्मेवैदृश्या तदर्थेन तु विष्टरः ॥”

इति यदि सख्यं तदा शाख्यन्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिगन्था भवदेवमष्टौक्ता निरन्ता । एवं विष्टरस्य च दृष्ट्याभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरन्तम् ।

“यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तारं न षीष्यते ।

दक्षिणतत्र विज्ञेयः कर्मणां पारयः करः ॥”

इति छन्दोगपरिशिष्टान् । इति संस्कार-
तन्त्रम् ॥

विष्टरत्रयाः, [सु] पुं. (“विष्टराविव श्रवसो यस्त्विति” शिशुपालवधस्य १४।१२। टीकायां मन्निनाथः । “विष्टरेऽथत्यदक्षे श्रूयते नियं तत्र वसतीति” उणा० ४।२२६। इत्यत्र उल्लस-
दक्षः ।) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ५१।१० ।

“उत्पाथ्य वृषं दैत्यैः शतशखं मघाशिशुम् ।
त्रेन तं षोडशमास विष्टरसर्वं प्रथम् ॥”

विष्टरा, स्त्री, गुह्यानिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टरुष्टा, स्त्री, स्वर्गकैतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टारुष्टा इति च कश्चित् पाठः ॥

विष्टारः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्ति-
च्छन्दः । इति जलप्रकरणे दुर्गादासः ॥

विष्टिः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना घटा-
ङ्कारोद्घटनादिकेशः । वेगार इति ख्यातः ।
तपस्यायः । आनूः २ । इत्यमरः ॥ घटाद-
श्रुतिकः कोषो विघातरूपो विष्टरिति भट्ट-
रामो ॥ ते वेतनमन्तरेण कर्मकरेण कर्म-
कारिणि चेत्यन्ते । त्रिषु कर्मकरे विष्टिः स्त्रिया-
मष्टनिकर्मणीति रुद्रः । इति भरतः ॥ ७ ॥
(यथा, रामायणे । २।२२।२० ।

“विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशीर्षक-
रक्षकाः ॥”

वेतनम् । कर्म । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ (यथा,
भागवतेः ७।८।५५ ।

“ययमीशकिन्नरगणास्तवाशुगा
इतिथेन विष्टिमसुनाशुकारिताः ॥”
भद्रा । वर्णयम् । इति विश्वः ॥ प्रेगयम् । इति
शेमशब्दः ॥ या च भद्रा यवाद्येकादशकरणा-
मन्तगममकरयं पञ्जिकायां तस्या च
श्रूयम् । यथा,—

“यथायमकौशधनेतिष्ठ
गरवद्विद्याः सविद्यः सप्त ।
प्रज्ञानिपतुष्यतामाः

किन्नुपच भुवाणि करमानि ॥
यस्यादितिथिशेगाहानं पञ्चने तदुपरीयके ।
प्राज्ञाभाहानं कवेत् सुरशारुभगा यवाद्यः ॥
रजादृश्यादृश्यां च शेषाहं श्रुतपञ्चके ।
यदमीपीयमास्योच पूर्वाहं विष्टिरोहिता ॥
तस्य मथे लगीयाया दसम्याश्च मराहंतः ।
ममस्याश्च शतदंभ्याः पूर्वाहं पिटिसमयः ॥
विष्टाय त्रिपरीतादि विष्टिं धर्मैश्च यन्मैव ॥

विष्टिशेषे त्रिदशे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे ।

“नायस्तु पञ्च वदनं गलकस्तथैका
वचो दशैकसहिता नियतं चतस्रः ।

नाभिः कटिः शङ्घ पुच्छलता च तिस्रो
विष्टेर्भवं निगदितोऽङ्गविभाग एवः ॥

सुखे कायेभ्यस्तिर्भयति मरणां चाथ गलके
धनलानिर्वक्षस्य च कटितटे बुद्धिविषयः ।

कलिनीभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वस्तुनयः ॥

मनुवसुतनिधिपुगदश-
शिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्वाम्योः ।

१४।८।७।१५।४।२०।११।३।
व्याधाति विष्टरेषा एष्टं शुभदा पुरस्त्र-
शुभदा ॥”

पूर्वाम्योः पूर्वाम्यादिदिदुस्तुखी भवति इत्यर्थः ॥

“एकेन घौना त्रिगुणा तिथिस्तु
सप्तावशयं करणं ववादि ।

पूर्वं परेऽप्येवमयं विशेषो
द्विसंगुणा चन्द्रविवर्जिता च ॥

किन्तुप्रसंज्ञं करणं प्रदिष्ट-
मादेक्षितेरादिदले सदैव ।

उपान्त्यशेषे शक्रुनिस्तु दर्शो
पूर्वं चतुष्पादपरे च नामः ॥

इन्द्रकमलजचिन्मायंमभूत्रयः सयमा ववादेः ।
कलित्वकणिमारताः पतयः शक्रुन्वादेः ॥”

ववाद्यधिपकथनम् ॥

“पौष्टिकस्मिरशुभानि ववाख्ये
वालये द्विजहितादपि कर्म ।

कौलये प्रमदमचविधानं
तेतिथे शुभगताश्रयकर्म ॥

गरे च बीजाश्रयकर्तृणानि
वशिष्यपि स्त्रैयंनगिक्रिया च ।

न विष्टिमाप्नोति कृत्यं विष्ट्यां
विषाभिघातादपि तत्र विष्टिः ॥

मन्वोपधानि शक्रुर्नां च सपौष्टिकानि
शोविप्रराण्यपिष्टकर्म चतुष्पदे तु ।

सौभाग्यदाक्यकतिधुवकर्मनागे
किन्तुमनाश्च शुभपौष्टिकमङ्गलानि ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
(यथा, कणाविलासे । २।११ ।

“क्षिप्रदरति सवेत्य द्विषं निःशिय्य हमा-
गन्तासि ।

भातःपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करीष्यथ ॥”
विष्टिः, चि, (विष् + क्तिप् ।) कर्मकारः । इति
मेदिनी । टे, २६ ॥

विष्टलं, स्त्री, (विष्ट् + लम् ।) दूरस्थानम् ।
यथा । विष्णुशमिपरिभ्यः शतशब्द । इत्यः
शतशब्द चतस्र मः श्याम् । विष्टलं कुष्ठं प्रमिष्टलं
परिष्टलम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विष्टा, स्त्री, (विष्पिधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।
वि + ष्ट + क्तः ।) उपसर्गादिति मः ।) विविध-

प्रकारेणोदरे तिष्ठति या । तत्प्रायः । उपसारः
२ अयस्करः ३ शमलम् ४ शङ्खत् ५ गृधम् ६
पुरीषम् ७ वर्षस्कम् ८ विष्ट ९ इत्यमरः ॥

वचैः १० । इति जटाधरः ॥ अथेष्टम् ११ दूयम्
१२ कक्षम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किष्टम् १५ पूतिकम् १६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“गुरोर्घितं प्रकर्तयं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
आदिताचरणादेव विष्टायां जायते क्रमिः ॥”

इति छण्डानन्दीयतन्त्रसारे ॥)
तदृशंननिधेयो यथा,—

“न नर्मा स्त्रियमीक्षेन पुरयं वा कदाचन ।
न च मूर्खं पुरीषं वा न च संदृष्टमैषुनम् ॥”

अजे तदुत्सर्गनिधेयो यथा,—
“नाक्षेः कीदृशेन धावेत नाम्पुं विष्कृत्तमाश-
रेत् ।

नोच्छेष्टः संविशतिव्यं न मयः खानमाचरेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
तदुत्सर्गविधानं पुरीषघातःतव्यशब्दोद्गृह्य-
यम् ॥

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति शब्दमाणा । शृङ्गः ।
वसुदेवता । इति धरणिः ॥ (दादशादित्या-
नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।१५।१६ ।

“एकादशक्षणा लथा दादशो विष्णुश्च्यते ।
जघन्यस्तु सर्वगामादित्यानां गुणाधिकः ॥”

धर्मशास्त्रकर्मसुनिविशेषः । यथा,—
“मन्त्रविष्णुदाःरीतयात्रवल्कोशनीऽङ्गिराः ।
यमापक्षमधवर्षाः कात्यायनदृष्टयती ॥

पराशरस्याशश्रुलियिता दृष्टगीतमौ ।
सातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥
नक्षत्रो रूपविशेषः । तस्य सानुपत्तिर्यथा ।
वेवेष्टि चाप्नोति विष्णं यः । येषति विष्णुति
व्याप्यायते विष्णुमिति वा । विष्णाति विष्णुक्ति
भक्तान् मायामसारयेन संसारादिति वा ।
विशानि सर्वभूतानि विशन्ति सर्वभूतानि
अन्नेति वा ।

“यज्ञादिभिमिदं सर्वं तस्य शक्त्या मद्याजनः ।
तस्मादेवोपते विष्णुविश्रुतातोः प्रदेशनात् ॥”

इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
“दृष्टत्वात् विष्णुश्च्यते ॥” इति महाभारते ।
५।०।३४) तत्प्रायः । नारायणः २ लब्धः ३
वैकुण्ठः ४ विष्टरयथाः ५ दामोदरः ६ हरीशेखः
७ केशवः ८ नाथवः ९ रामः १० देव्यारिः ११
पुच्छरीकायः १२ गोविन्दः १३ गरुडध्वजः १४
पोतामरः १५ अशुतः १६ शाङ्गो १७ विष्णु-
सेनः १८ जनाहनः १९ उदेवः २० इन्द्रावरुधः
२१ चक्रपायिः २२ चतुर्भुजः २३ मङ्गनाभः २४
सधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ त्रिपिकमः २७
द्वैवर्षेणन्दनः २८ श्रीरिः २९ शेषणिः ३०
पुरयोनामः ३१ यन्मानी ३२ यतिधर्मो ३३
कंसारातिः ३४ अयोधयः ३५ दिग्भारः ३६

कैटभिनः ३० विष्णुः ३० श्रीवत्सनाम्नः ३६ ।
 रत्नमरः १ पुराणपुराणः ४० वृष्णिः ४१ प्रत-
 धामा ४२ महायज्ञः ४३ एकवदः ४४ जग-
 मायः ४५ विष्णुरूपः ४६ ननातनः ४७ मुकुन्दः
 ४८ राहुभेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
 श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ धनुः ५४ । इति
 जटाधरः । श्रीहरिः ५५ कंगारिः ५६ वृद्धरिः
 ५७ विष्णुः ५८ मधुजिन ५९ मधुसूदनः ६०
 गणः ६१ प्रथमः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ नन्दामलः
 ७४ नरसिंहः ७५ हरिः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ रामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितामित्रः ८२ अतधामा ८३
 प्रथमिन्द्रः ८४ पुनः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीनारायः ८७ महसूदनः ८८ त्रिपात् ८९
 सूर्यदेवः ९० हरिः ९१ मधुगुः ९२ यादवः ९३
 अरिष्टसूदनः ९४ पूननारिः ९५ मदायोगी ९६
 ध्रुवः ९७ चाणूरसूदनः ९८ हेमशङ्कः ९९ प्रता-
 वर्णी १०० कालनिमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
 धीमनिष्पुः १०३ विरिषिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुमूर्त्ति १०६ वर्धमानः १०७ प्रतानन्दः
 १०८ वृषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० दारकेशः
 १११ रत्नदेवः ११२ वृकाकपिः ११३ । इति
 प्रन्दरकावली । जिह्वुः ११४ दाशार्ष्टः ११५
 अविशयनः ११६ इन्द्रागुजः ११७ नरायणः
 ११८ भगवतः ११९ यज्ञपुराणः १२० तार्क्ष-
 ण्यः १२१ मधुसूदिः १२२ मधुशः १२३ मार्णः
 १२४ जिगः १२५ फुमीदकः १२६ कुरुः १२७
 यमुः १२८ प्रतावर्णः १२९ सुश्लोकेशी १३०
 मधुः १३१ वेधाः १३२ प्रसिद्धः १३३ आत्मभूः
 १३४ पादवाधनः १३५ सुवर्णसिद्धः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीसुतः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोपहर्षधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
 शार्ङ्गभृत् १४३ अशभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
 प्रभृत् १४६ इति नवस्य वधाद्यो यथा,—
 "मधुधेनुकाकारपूतनायसनाम्नः ।
 कालमेमिषमयीवशकटारिणकैटभाः ।
 रजः शिवसुरी सान्द्रमेन्द्रविहराधवः ।
 हरिणकविष्णुर्नामः कानीयो नरको बलिः ।
 त्रिभुवाणश्चास्य यथा देवतेषु वाहनम् ।
 त्रयोविध पादलयाः श्रीवत्सोऽपिस्तु
 नन्दकः ।
 गदा श्रीमोदनी पादं शार्ङ्गं चक्रं सुदृशम् ।
 मणिः कर्मसाक्षी इति भुजसन्धि नु श्रीवत्सः ॥"
 इति हेमचन्द्रः १०३
 तत्र प्रतानानि पादोपरमयो १११ अथादि
 सङ्घस्यारणि च महाभारतीयप्रमाणवन्ति
 १२६ अथादि इत्यदि १०३ अथ मयो यमो
 यथा,—
 "हरिनाम्नं (देवीयं) कर्मानं कर्मानमेव च ।

वास्तुदेवो वलः कामो नृनिन्दो यथाक्रमम् ॥
 प्रभवस्तन् सदिशेत्तुं ह्युं चो भूरनिमन्तकाः ।
 नारायणस्यैवा नखा विष्णुः सिंघो वराह-
 राट् ॥
 सिनाबलहरिद्राभा नीलश्यामलनीहिताः ।
 मेधापिसधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥१०४
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णा यथा,—
 "कं टं घं शं गरुत्मानं स्याज्जं खं वं सुदशंनम् ।
 खं घं कं घं गदादेवी टं नं मं चच शककम् ॥
 घं टं मं हं भवेच्छोस गं वं वं सस्य पुष्टिकम् ।
 घं वं सं वनमाना स्याच्छ्रीवत्सं घं टं नं भवेत् ॥
 हं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तस्यागन्तो ह्यहमेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दश ॥१०५
 गरुडोऽभुजसङ्गाणो गदा चैवाधिताकृतिः ।
 पुष्टिः शरीरपुष्पाभा लज्जोः काचनसन्निभा ॥
 पूर्णचक्रनिभः शरः कौस्तुभस्वरुणद्वितिः ।
 चक्रं सूर्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
 पञ्चवर्णा मना माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
 विदुद्रूपाणि चास्त्राणि यानि नीलानि वर्णतः ॥
 इति गारुडे ११ अध्यायः ॥१०५
 तस्य जगत्यालनादियथा,—
 "रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमनः ।
 चतुर्भुजः स भगवान् जगत्सृष्टीं प्रवर्षते ॥
 सृष्ट्य पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोसुखः ।
 सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्जिह्वेश्वरः स्वयम् ॥
 अन्तर्कावे स्वयं देवः सर्व्वात्मा परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहरते जगत् ॥
 एकोऽपि सन्महादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ।
 सर्गरक्षालयगुणेर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चान्तातं त्रैलोक्ये संप्रवर्षते ॥
 सृजते वीक्षते चैव मयते च विशिषतः ।
 यस्मान् सृष्ट्यानुग्रहाति मयते च पुनः प्रजाः ॥
 गुणालकलात्रैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ।
 अग्ने हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदित्वादादिदेवोऽस्यैवावधातत्वादकः सृजनः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति सृजतः ।
 पाति यस्मात् प्रजाः सत्ताः प्रजापतिरिति
 सृजतः ।
 इत्यथा सृजतो मत्ता परत्वात् परमेश्वरः ॥
 वदित्वादध्ययत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 श्रुतिः सर्व्ववर्गत्वेन हरिः सर्व्वहरी यतः ॥
 अमुखादात् वातुपूर्व्वान् सवभुरिति स सृजतः ।
 नरायामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः सृजतः ॥
 हरः संसारहरणाद्विस्तृत्वाद्दिव्यसृष्यते ।
 भगवान् सर्व्वविशानादवनादीमित सृजतः ॥
 सर्व्वेशः सर्व्वविशानाच्छन्दः सर्व्वमयो यतः ।
 श्रियः स्यादित्थंती यस्माद्विस्तुः सर्व्वगतो
 यतः ॥
 तारुणात् सर्व्वदुःखानां हारणः परिगीयते ।
 बहुधा च विस्तृतेन चर्त्तं विष्णुमयं जगत् ॥"
 इति श्री ११ अध्यायः ॥ १०६

अपि च ।
 मनस्य उवाच ।
 "महाप्रलयकालात् एतदासौत्तमोमयम् ।
 प्रसुप्रमिव चान्यथैवप्रज्ञानमलक्षणम् ॥
 अविज्ञेयमविज्ञानं जगत् स्यात्तु चरिणु च ।
 ततः स्वयम्भरयक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् ॥
 अङ्गयज्ञेनदर्शितं प्रादुरासीत्तमोवृद्धः ।
 योऽनीन्द्रियः परो यत्तादर्थव्यायान् सनातनः ॥
 नारायण इति ख्यातः स एव स्वयमुद्भवौ ।
 स्वशरीरादभिधायान् सिष्टसृष्टिविधं जगत् ॥
 अथ एव ससर्वादीं तासु वीजमवाहजत् ।
 तदेवाहं समभवद्विमृशयस्यं महत् ॥
 संवनसरसहस्रेण सूर्यासुतसमप्रभम् ।
 प्रविश्यान्तन्महातजाः स्वयमेवात्मसन्भवः ।
 प्रभावादिप तद्गाम्ना विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥"
 इति मातुख्ये २ अध्यायः ॥ १०७
 अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
 "दृष्टिस्थित्यन्तरकणात् त्रस्रविष्णुश्रिवातिकाः ।
 स चञ्चां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
 जगत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यशः ।
 रुद्रत्वे चैव संहृत्तां एको देवस्त्रिधा स्थितः ॥
 स एव सृष्ट्यः स च सर्गकर्त्ता
 स एव पाता स च पात्यते च ।
 त्रस्राद्यवस्थाभिरुपेयमूर्त्ति-
 त्रिष्णुर्देवो वरदो वररथः ॥"
 इति बह्विपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥ १०८
 नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
 "योऽसौ नारायणो देवः परानुपरतरो वृष ।
 तस्य चिन्ता ससुप्तना दृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
 सृष्ट्या चैवं महासृष्टिः पालनीया मयेव ह ।
 कर्मकारणन्त्रमूर्त्तेन कर्त्तुं नैवेह शक्यते ॥
 तस्मात् मूर्त्तिं दृष्ट्वायुक्तं यथा पात्यमिदं
 जगत् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य मत्ताभिधायितो वृष ॥
 प्राकृष्टाद्यज्ञानं राजन् वै मूर्त्तिमत्तपुरी व्रभौ ।
 पुरीभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
 प्रविशन्तं दृश्याय त्रैलोक्यं तस्य देहसः ।
 ततः सस्कार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
 वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादानस्य पुनश्चरम् ।
 सर्व्वेशः सर्व्वकर्त्ता त्वं सर्व्वलोकमसृजतः ॥
 त्रैलोक्यप्रतिपालाच्च भव विष्णुः सनातनः ।
 देवानां सर्व्वदा कार्य्यं कर्त्तव्यं त्रस्रणस्यथा ॥
 सर्व्वज्ञत्वस्य भवतु तव देव न संशयः ।
 स्वसुखा वतो देवः प्रकृतिस्थो नभूव ह ॥
 विष्णुरणधुना पूर्वां वृत्तिं सस्कार स प्रभुः ।
 तदा संचिन्थ भगवान् योगनिर्मां महातपः ॥
 तस्यां संस्थाप्य नमवान् इन्द्रिधार्थोद्भवाः
 प्रजाः ।
 ध्यात्वा परैरु रूपैक भवनः सृष्ट्याप चै प्रभुः ॥
 तस्य सृष्टस्य अद्वैतमसृजत् पदं विनिःसृतम् ।
 समष्टीभवतो एवैवो नमसुधा सकारयता ॥
 पृष्टं गृहस्य विचारं याताकृतकसंज्ञितम् ।

विष्णुः

कर्मिकार्या तथा मेरुस्तम्भे ब्रह्मणे भवः ।
 एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 सुसुचे तच्छरीरस्यो वायुवायुसमं स्थानम् ।
 अविद्यविलयसमं शक्तस्वपेय धारय ।
 अज्ञानच्छेदनायाय खड्गं तेऽस्तु तपा करे ।
 कालचक्रमयं धीरं चक्रं त्वं धारयाद्युत ।
 अघ्नोरालजघातार्थं गर्दा धारय केशव ।
 मायेयं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 श्रीवल्लकीस्तुभौ घेयौ चन्द्रादित्यच्छेपे च ।
 मारुतस्ते गतिवीरः गरुत्मास्तव कीर्णितः ।
 त्रैलोक्यामिनी देवी जम्बीलीऽस्तु सदा प्रिया ।
 सादृशी च त्रिपक्षीऽस्तु कामरूपी च जायते ।
 एनाशनी भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
 स्वर्गवाधो च भवतु यस्मान् स्त्री वा विधेयतः ।
 एव विष्णुस्तवाख्यातो स्वर्गयो देवदानवाः ।
 इति पाति शरीराणि सज्जन्त्यानि चालनः ।
 युगे युगे सर्वमोक्षं वेदान्ते पुरयो ज्ञयम् ।
 न हीनगुह्या वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”
 इति वाराहे परापरनिर्घयनामाध्यायः ॥७॥
 अथविष्णुशिवानामेकत्वं यथा —
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रघानेच्छावलाच्छम्भोऽखिलगुणं विगुणीकृतम् ।
 नदूर्तभागः संजातस्तुर्वक्रश्चतुर्भुजः ।
 स्वतिकाश्रयः कायः शुक्रः स चन्द्रशेखरः ।
 ईशक्तो ब्रह्मकाये सृष्टिप्रतिनिधौ जयतु ।
 स्वयमेवाभवत् सदा ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ।
 स्थितिप्रतिनिर्णा मायां प्रकृत्यास्त्रां नयो-
 जयन् ।
 महेश वैष्णवे काये ज्ञानप्रतिनिर्णा तथा ।
 स्थितिकर्ता भवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनिर्णयक सदा तद्रूपता मम ।
 अमशक्तिं न काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
 अमकता भवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ।
 अतस्त्रिभु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं ज्योतिरगादिर्भगवान् प्रभुः ।
 सृष्टिसिद्धयन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
 न ज्ञा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप एषकीं
 एषकम् ।
 अतएव विधातः च तथाहमपि त्री एषकम् ।
 एवं शरीरं रूपं च ज्ञानमज्ञानकमन्तरात् ॥”
 इति काणिकापुराणे १२ अध्यायः ॥७॥
 अन्यथा ।
 “युगातीतः स भगवान् वामकः पुरुषः परः ।
 जनगामीतशायी च यथाभिकमजादभूत् ।
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्तं विद मन्त्रात्मानं च लोकेषु उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥७॥
 तत्र महेश्वरोऽसौ यथा —
 दुःखस्य उपाय ।
 “भक्तिं तस्याप संचिन्तय नागस्यामोषदर्शनः ।
 श्रीनिमानभरद्विष्टुः प्रकृष्टकनदाधरः ।
 चाकिर्षं कलाभामास तस्मिन् यरदि केशवः ।

विष्णुः

गरुडस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधमः ।
 याह्यस्तं गवेन्द्रं तं तस्य माहं जलाशयान् ।
 उल्लसाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
 स्वल्पं दारयामास माहं चक्रेश माधवः ।
 मौलयाभास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ।
 स हि देवलशापेन ब्रह्ममन्त्रसंभक्तमः ।
 याह्यत्वमगमन् जम्बीहरं प्राप दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना सृष्टो जातो दिशवपुः
 पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे २ अध्यायः ॥७॥
 अथ मन्त्रपूजादियंथा, —
 “अथ यस्य महामन्त्रान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणात् सक्तो भवत्येः पारमान्त्रिताः ।
 तारं नमः पदं ज्ञयात् नरी दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो नाय मन्त्रं यं प्रोक्तो वस्वकारः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिप्राणान्
 कर्मे कृत्वा पूजामष्टपमागत्य वैष्णवाचमनं
 कुर्यात् । तद्वया गौतमीये ।
 “केशवाद्योऽस्मिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रणालयेत्
 करी ।
 द्वाभ्यामोष्ठी च संक्षेप्य द्वाभ्यां स्थाप्यात्सुखं
 ततः ।
 एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथेकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन च्छर्त्तानं ततः सङ्कर्षादिभिः ।
 आस्तनासाश्चक्रार्थं च नाभ्युत्सवं सुचौ क्रमात् ।
 स्युः प्रेदेवं भवेदाचमनस्य वैष्णवान्त्रये ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥”
 केशवादयस्तु केशवन्नारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरद्वयीकेश-
 पद्मानभद्रामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुह-
 पुरुषोत्तमाधोऽक्षयवृष्टिः स्यात्पुनर्नाद्गोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रथवादिकेशवाय नम
 दद्यादि । तथा च ।
 “सचतुर्थीनमोऽस्मै च नामभिविष्णुसुत सुधीः ॥”
 ततः वामान्धार्यादिमाहकार्कं कर्म विधाय
 केशवकीर्त्यादिप्राप्तं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-
 न्यासः । शिरसि प्रणालये चक्षुषे नमः । सुखे
 मायस्त्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्हंसस्त्रीहरये
 देवतायै नमः ॥ ७ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्री-
 अर्हंसस्त्री नम दद्यादि । श्रीं हृदयाय नम
 दद्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “श्रुतिः प्रणालयतिस्त्वस्यो मायस्त्री देवता पुनः ।
 अर्हंसस्त्री हरिः प्रोक्तः श्रीधो जेन पदङ्ककम् ॥”
 गतो ध्यानम् ।
 “उत्तमयोत्तमश्रुतया च तमहेभावदातं
 पार्श्वेऽहं जलधिसुतया विष्णवाद्या च सुटम् ।
 नानारथोक्तसितविधाकल्पमापीतवसं
 विष्णुं चन्द्रे हरकमलकौमोदकीचक्रपाविम् ॥”
 एवं प्राला ज्ञेयम् । यथा । अं केशवाय कीर्त्तय
 नमः कदापि । वर्णाशुक्ला वाहं चक्षान् पुरस्ता-
 दिद्यादिदर्शनात् सर्वत्र सायुस्वारः । आ

विष्णुः

नारायणाय कान्ते नमो सुखे । इं नाचपाय
 तुष्टौ नमो दक्षनेत्रे । इं गोविन्दाय पुष्टौ नमो
 वामनेत्रे । उं विष्णवे धृष्टे दक्षकर्णे । ऊं
 मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय
 क्रियायै दक्षनासापुटे । श्रृं वामनाय दयायै
 वामनासापुटे । लं श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे ।
 खं ज्योतिषाय दधायै वामगण्डे । एं पद्म-
 नाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं रामोदराय जम्बायै
 अधरे । औं वासुदेवाय जम्बायै कर्कशमपंतौ ।
 औं सङ्कर्षणाय शरस्त्रायै अधोदन्तपंतौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अचिरहाय रत्ने
 सुखे । कं चक्रिये जयायै । खं गदिने दुर्गायै ।
 गं प्राङ्मुखे प्रभायै । घं खसुमिने सखायै ।
 ङं अक्षिने चक्रायै दक्षकरमूलसन्ध्यकेशु । चं
 हजिने वाग्ये । छं सुवर्णने पितामह्ये । जं
 श्रुतिने विजयायै । झं प्राग्निने विरजायै । ञं
 अङ्गुलिने विन्धायै वामकरमूलसन्ध्यकेशु । टं
 सुकृन्दाय विनदायै । ठं गन्धनाय सुगन्दायै ।
 डं नन्दिने सुखे । ढं नराय श्रद्धे । णं नरक-
 जिने सन्धे दक्षपादमूलसन्ध्यकेशु । तं हरये ।
 सुष्टे । पं जम्बाय सुष्टे । वं सखाय भूत्ये ।
 धं सात्वताय मत्तये । नं श्रीराय सभायै वाम-
 पादमूलसन्ध्यकेशु । पं श्रूराय रमायै दक्ष-
 पार्श्वे । फं जगन्नाथाय उमायै वामपार्श्वे । नं
 भूधराय कौन्दिन्ये एष्टे । भं विश्वकर्षये जिह्वायै
 नाभौ । मं वैष्णवाय सदायै उदरे । यं त्रया-
 तने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । रं अस्त्र-
 गालने बलिने परायै दक्षायै । लं मांसात्मने
 बलाशुजाय परायणायै कङ्कादि । वं मेदस्तात्मने
 बलाय स्रष्टायै वामायै । शं अस्त्रात्मने दृष-
 ष्णाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । गं मन्त्रात्मने
 दृषाय प्रथायै हृदादिवामकरे । सं श्रुक्तात्मने
 संघाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । खं प्राणात्मने
 वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं श्रीवा-
 त्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । चं
 क्रोधात्मने वृषिंशाय विद्युतायै हृदादिदक्षे ।
 इति म्सेत् ॥ ७ ॥ तथा च । गौतमीये ।
 “केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहनाम् ।
 अशुभत्वं हृदयेयं सर्वं धर्मं न संशयः ।
 माहकार्यं सप्तपार्श्वं केशुपाय इति शरत् ।
 कौर्त्तय च मनसा युक्तमित्यादि न्यासमापरेत् ।
 केशवाय ततः कौर्त्तय कान्ते नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगद्वयं शितापयनाचार्यं क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्याय नम इति । तथा सुक्तिमुक्ति-
 मिच्छता अयं न्यासः कर्षण्यः श्रीवीणादिदाः ।
 यथा । श्रीं अं केशवाय कौर्त्तय नम दद्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।
 “एवं प्रथित्येवार्थं सुधीवीणपुरःसरम् ।
 सुक्तिं हृतिं महासर्षीं प्राप्यान्ते हरिर्ता
 प्रयेत् ॥”
 सतस्तत्रन्यासपीठन्यासार्थादिन्यासविष्णुमन्त्रा-
 दिन्यासान् कुर्यात् । तत्रन्यासादयस्तु मन्त्र-

विष्णुः

मौरवभिया नीक्षाः ॥ ७ ॥ ततो ध्यायेत् ।
 “उद्धतुकोटिदिवाकराभसमिधं घटं गदं
 पङ्कजं
 एकं विभ्रगमिन्द्रिावसुमतीसं शोभिपार्श्वद्वयम् ।
 कोटीराङ्गदधारङ्गफलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
 ह्रीमं विभ्रधरं स्ववज्रवि लघञ्जीयल्लपिङ्गं भजे ॥”
 एवं ध्यात्वा मानवेः संपूज्य शृङ्गस्यापनं
 कुर्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।
 “नाम्नपात्रम् दिग्दर्शनं विकीरतिप्रियं मतम् ।
 नयेय मन्त्रपात्राणां सुखं शृङ्गं प्रकीर्तितम् ॥
 शृङ्गात्रयं तथा प्रोक्तं स्वर्गं वा राजतं तथा ।
 पञ्चपात्रं हरेः शुद्धं नाम्यत्रयं त्रयोदशैः ॥”
 नैवेद्यदाने तु तत्रैव ।
 “सर्वं वा ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पङ्कजे ह्ये ॥”
 आगमकल्पद्वये ।
 “हरेरस्यं राजतं कस्यं ताम्रं चकलयमेव वा ।
 पात्राशं धीहरेः पात्रं नैवेद्ये कल्पयेद्बुधः ॥”
 पुरश्चरगणत्रिकायाम् । सुवर्णे राजते रौप्ये
 दद्यात् ॥ ६ ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-
 न्तरं विमलादिशक्तिवर्जितपीठमन्त्रं पूजां
 कृत्वा पुनर्ध्यात्वा न्नुतेन कर्णपत्रमर्णावावाह-
 नादिपञ्चम्याङ्गलितदानपत्रं विधाय आव-
 रण्यपूजां कुर्यात् । अथ्यादिपञ्चम्येषु दिक्षु
 च ॐ कुरुहीस्वाय हृदयाय नमः इत्यादिना
 पूजयेत् ॥ ७ ॥ ततः केशरेशु पूजादि ॐ नमः
 नं नमः भौ नमः नां नमः रां नमः यं नमः
 यो नमः यं नमः । ततो ह्येषु पूजादिदिक्षु
 ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्घर्षेणाय प्रत्युत्थाय
 अग्निरुहाय । अथ्यादिकोऽग्नेह ॐ शान्त्यै
 नमः एवं अग्ने चरन्त्ये रक्षे । ततः पद्माग्रेषु
 पूजादि ॐ चक्राय नमः एवं शृङ्गाय गदायै
 पद्माय कौस्तुभाय सुषलाय खड्गाय वन-
 माणायै । तद्वहिरपि ॐ गरुडाय नमः ।
 दक्षिणे ॐ शृङ्गनिधये नमः । उत्तरे ॐ पद्मा-
 निधये नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अवि-
 कोमे ॐ विहाय नमः । नैऋते ॐ आर्वायै
 नमः । वायुकोटे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने
 ॐ मेधायै नमः । एवं सर्वत्र । तद्वहिर-
 दिवादीदृश्यादीषु पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
 नैवेद्यं दद्यात् ॥ ८ ॥ यथा । नैवेद्यमाणीप
 देरताये ह्येव पात्रार्पाणमनीयं दत्त्वा सङ्घति
 मन्त्रेण नैवेद्यं संशोण्य चक्रसुदयामिरण्य
 पमिति सर्वत्र दीपधरुहं संशोष्य रमिति दोषं
 वाङ्मयं वामहस्तगौधपाराभिर्मुखं रमिति मन्त्रेण
 अष्टमीतन्त्रं मन्त्रमन्त्रमपथा जपेत् । ततो
 रमिति धेनुसुदपास्तौलाय मन्त्रपुष्पाभ्यां संपूज्य
 लगनाङ्गिः सन् हरिं प्रापयेत् । अथ सुखगो
 मन्त्रः प्रथमेदिति विभाष्य स्वाहातं मन्त्रसुखायै
 नैवेद्यं दद्यात् । ततो चक्रसुखायै एतदेवेद्यं
 असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं दत्त्वाभ्या-
 सुदुह ॐ विदेधामि भद्रते सुखादिहं हवि-
 र्वा इति नैवेद्यं मन्त्रेण असुकदेवतायै एतज्जल-

विष्णुः

मन्त्रनीपक्षरगमसोति जलं दत्त्वा वामहस्ते
 श्यासुसुतां प्रदश्यं दक्षिणहस्तेन प्राणादिसुताः
 प्रदश्येत् ॥ ९ ॥ यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति
 कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अया-
 नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ।
 ॐ आनाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन
 स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-
 नामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ वमानाः
 स्वाहेति अञ्जलिनीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः
 अङ्गुष्ठाभ्यामगामिकाम्यं शूश्रून् त्रौ नमः पराय
 अन्तरात्मने अग्निरुहाय नैवेद्यं कल्पयामीति
 नैवेद्यसुदां प्रदश्यं मन्त्रसुखायै असुकदेवतां
 तर्पयामीति चतुर्धा संतप्य असुकदेवतायै
 एतज्जलमन्त्रतापिधानमसि इति जलं दत्त्वा
 आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ १० ॥ वैष्णवे तु
 नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-
 पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विचर्चनान्तं कर्त्तव्यं समा-
 पयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं षोडशलक्षणम् ।
 तथा च ।
 “विकारलक्षं प्रजपेन्ननुमेनं समाह्वितः ।
 तद्दर्शयं हरसिजेर्बुद्धानामधुराशुतेः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 स्वत्युक्तविष्णुपूजा आहिकतत्त्वादीं द्रष्टव्या ॥ ११ ॥
 शिवस्वात्मरक्षिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरष्टरक्षि-
 पूजा यथा,—
 “हता पूजा मया देवि अष्टरक्षीः शिवस्य च ।
 यथा हि परमेशानि तच्छृणुष्व वरानने ॥”
 इत्युक्तम् ।
 “हत्वा पूजां महेशानि जूष्ण्या वास्येद्येने ।
 अष्ट विष्णोर्भेदेषानि नामानि शृणु कामिनि ॥
 उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
 शुक्तिं च भौषण्यं भीमं त्वयुक्तं प्रकीर्तितम् ।
 एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥
 ससुखादिद्रुमाहेवि पूजयेद्विष्णुमवयम् ।
 तन्मन्त्रं शृणु चास्त्रिंशच्चानवारं वरानने ॥”
 ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे
 नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-
 तापनाय विष्णवे नमः । ॐ शुक्तिहाय विष्णवे
 नमः । ॐ भौषण्याय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय
 विष्णवे नमः । ॐ त्वयुक्ताय विष्णवे नमः ।
 “इति पूजां महेशानि हत्वा हि परमेश्वरि ।
 विष्णुशानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिवन्धितम् ॥”
 इति विष्णुशान्तनन्त्रे ७ पटलः ॥
 तस्य गमस्कारस्तुपूजादिषु यथा,—
 इति उवाच ।
 “सुक्तिहेतुमजादनामजमन्त्रयमवयम् ।
 यो जनेतुं सर्वलोकस्य नमस्यो जायते हरः ॥
 विष्णुमागन्धमहेतं विज्ञानं सर्वमं प्रभुम् ।
 प्रथमामि यथा भगवा घेतवा हृदयालयम् ॥
 योऽन्तस्त्रिभुवेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
 तं सर्वव्यापकं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥
 वाङ्मनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपादये ।

विष्णुः

संसारलग्नवर्गाणां सुदेवनकरो हि वः ॥
 ह्ये स्फुरन्धरुदरोदरचारुहृद्ये
 लोकाधिकारिपुत्रे परमेष्ठिमेवे ।
 एकोऽपि चारुगुणमात्रहतप्रथामः
 सदाः स्वपाकमपि शोधयितुं समर्थः ॥
 प्रथम एष्टवद्मौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
 स यां गतिमवाप्नोति न तां कतुश्चैरपि ॥
 दुर्गसंसारकात्ताराङ्गुपायमभिधावताम् ।
 एकः ह्यङ्गनमस्कारः अस्ति तौरस्य देशकः ॥
 पाषीनी वा श्यानी वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा
 नमो नारायणायैति मन्त्रेकश्चरयो भवेत् ॥
 नारायणैति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्तिनी ।
 तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमद्भुतम् ॥
 चतुर्मुखायुयंदि कोटिवक्त्रो
 भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।
 सर्वं गुणानामयुक्तैकदेशं
 वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ॥
 यासाद्या सुनयः सर्वे सुवन्दो मधुसूदनम् ।
 मतिचयाद्विवर्त्तन्ते न गोविन्दगुणजयात् ॥
 अवशनापि यद्भक्ति कीर्त्तने सर्वपातकेः ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिद्धयस्तेमृगैरिव ॥
 सङ्कटहरितं येन हरिरित्यञ्जयद्वयम् ।
 वदः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥
 स्वप्नेऽपि नामस्मृतिरादिपुषः
 अयं करोत्युच्ययापराश्रिम् ।
 प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुंसां
 संकीर्त्तिते नास्ति वनाहंनस्य ॥
 नमः ह्यप्याच्यतानगत वासुदेवैवुदीरितम् ।
 येभांभवभावितैर्विप्र न ते यमपुत्रं ययुः ॥
 श्रमायातं जलं वृक्षेक्षमघो भास्करोदयः ।
 शान्तिः कलेस्त्रवीषस्य नामसंकीर्त्तनं हरेः ॥
 क्व नाकष्टमगमनं पुनरायाति जघन्यम् ।
 क्व जयो वासुदेवैति सुक्तिशीलमशुभम् ॥
 गच्छतां दूरमन्ध्यां त्वय्याच्छिन्तयेत्तथा ॥
 पापेयं पुण्यरीक्षाजनामसंकीर्त्तनाद्वितम् ॥
 नम इत्येव यो दूयात्सङ्कतः अल्पान्वितः ।
 तस्याचयो भवेद्योक्तः स्वपाकस्यापि शौनका ३
 संसारसर्पेष्टस्य निजिचेष्टैकमेवजन् ।
 ह्येति वैष्णवं मन्त्रं जप्त्वा सुतो भवेन्नरः ॥
 ध्यायन् हते यजन् यज्ञैस्तेतार्यां ज्ञापरेऽर्थधनुं ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कर्त्तुं संकीर्त्तय केशवम् ॥
 नूनं तत्कथंतावकमथवापुत्रपिच्छिन्ना ।
 रोगाधारा न या विद्या या न वक्ति हरेः
 गुणान् ॥
 शुद्धचेष्टेय किं तस्य काशा या शान्तिकेन पा ।
 जिज्ञाये वर्त्तते सस्य हरिरित्यञ्जयद्वयम् ॥
 विज्ञावदुद्धृतवद्वसमाद्वेष्टेति
 श्रेयः परशु परिशुद्धिमभीष्टमागः ।
 स्वप्राकारेऽपि किल योनिभयं न यज्ञे-
 नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥”
 इत्यादि गारुडे नारायणमहत्स्यमस्कारो नाम
 २६६ अध्यायः ॥ ६ ॥

विष्णुः

रुत उवाच ।

“अकारभूते संसारे सारमेकं विनिर्दिशेत् ।
 अमारामेषुलोकस्य सारमारामधनं हरैः ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्यायप एव वा ।
 अर्चितं स्थापयद्वा चैव तेन सर्वं चराचरम् ॥
 मातृवन् परिचरन्तं स्मृतिसंसारकारकम् ।
 यो न पूजयते विष्णुं तं विद्याद्वज्रघातकम् ॥
 यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा नमश्चर्ष्यं विद्विं विन्दन्ति मागवाः ॥
 गरुके पश्यति यस्तु धमेन परिभाषितः ।
 किं त्वया नाशितो देवः केशवः केशिनाशनः ॥
 उदकेनाप्यभावेन द्रव्याणामर्चितः प्रभुः ।
 यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चाशितः ॥
 न तन् करोति सा माता न पिता नापि
 दान्धवाः ।
 यत् करोति दृष्टीकेशः वस्तुतः श्रुतयार्थितः ॥
 वर्गाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
 विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तचोपकारकः ॥
 न दानैर्विधिधैर्देवैर्न पुण्यैर्गुणैर्नपैः ।
 तीर्थमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जगार्दनः ॥
 सम्पदैश्चर्ममा धात्राज्ञानसन्ततिशर्कणाम् ।
 विमुक्तिक्षैकतासभ्यं सत्समाराधनं हरैः ॥
 प्रथमैस्तुष्यते विष्णुरेतद्दे परमं धनम् ।
 कान्यथा वा विश्वेभ्य कस्तमर्धितुमर्हति ॥”
 इति गारुडं पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥३॥
 रुत उवाच ।
 “वराहोपय वदुशाख्यायि विचाम्यं च पुनः
 पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयं नारायणः सदा ॥
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
 धरैः ।
 यो निवृत्तं ध्यायति देवं नारायणमनन्यधीः ॥
 अष्टिगोपेयदद्यादि अष्टिगोपश्रुतानि च ।
 दारायणप्रदानस्य कलां नाशंति गोदृशीम् ॥
 प्रायश्चित्तानांशेषादि तपःकर्मादिकाणि वै ।
 यानि तेयामशेषाणां स्रष्टावृत्तारणं परम् ॥
 कृते पापेशुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तान् तस्यैकं हरिसंसारणं परम् ॥
 सुलक्ष्मिप्रपि यो ध्यायेत्तारायणसतञ्जितः ।
 योऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तारायणः ॥
 ज्ञानानुप्रसूतेषु योगक्षेत्रेषु च योगिनः ।
 या शक्तिस्तमसो हतिः सा भवत्युत्तमव्यात् ॥
 उचिष्टमिषतन्वियुं प्रसूतं वै विवर्तन्तथा ।
 शतान् सार्धं तारायणं ध्यायेत् साधकं सार्वभौमं ।
 किं नो जन्ममभिरतः कृष्णश्चित्तं जगार्दनं ।
 सदा ध्यायन्नुमारोक्तिः किमन्येवंदुर्भाषितैः ॥
 ध्यायेत् परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
 भायन्ते परं शीघ्रं तस्मान् ध्यानपरी भवेन् ॥
 नास्ति शिष्टोः परं ध्येयं तपो नावश्रमणं
 परम् ।
 तस्मान् परमाश्रमलोकं तारायणस्य शिष्यतम् ॥
 यदुद्वेगं परं प्रायं सतमी यद् गोचरम् ।

विष्णुः

तदव्यप्रापितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
 प्रसादान् कुर्वतां कर्म प्रथयेताधरेषु यत् ॥
 अरुणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्थादिति स्तुतिः ॥
 ध्यानेन सद्दर्शनं नास्ति श्रोत्रं पापकर्मणाम् ।
 आगामिदेष्टेत्तूनां दाहकोऽप्येव पावकः ॥
 विनियमसमाधिस्तु सुक्तिमत्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगो योगान्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥
 यथाभिरुद्धतश्चिखः कर्षं दहति वानिलः ।
 तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनी सर्वकिल्बिषम् ।
 यथाग्निदाहान् कनकमपदोयं प्रजायते ।
 सर्वद्वेषं वासुदेवेन ननुष्याणां तथा मनः ॥
 गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
 यन् पापं विलयं याति स्तुन नश्यति तद्वरौ ॥
 प्राणायामसहस्रेषु यन् पापं नश्यति ध्रुवम् ।
 अथमात्रेण तन् पापं हरिर्ध्यानात् प्रगच्छति ॥
 एकस्मिन्नप्यतिशान्ते सुसूक्ते ध्यानवर्षिते ।
 दस्युभिर्नृपितेनैव युक्तमाकन्दितं भृशम् ॥
 कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पापघ्नां तथोक्तयः ।
 न क्रमेण मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
 सा तिथिस्तद्विहाराव च योगः स च चक्रमाः ।
 खलं तदेव विख्यातं यत्र प्रसूयते हरिः ॥
 सा द्यानिस्तस्यदृष्टिर्न सा चान्यजन्मकता ।
 यन्सुसूक्तं च यं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥
 कविः कृतयुगान्तस्य कलिस्तस्य हते युगे ।
 हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाश्रुतः ॥
 यस्यायतस्तथा एके गच्छतस्तुल्योऽपि वा ।
 गोविन्दे नियतं चित्तं हनन्त्याः सदेव सः ॥
 वासुदेवे मनो यस्य सपद्योमार्थनादियु ।
 तस्यान्तरायो मेधेय देवप्रत्यादिकं फलम् ॥
 अर्चयन्त्य च गार्हस्थ्यमतमा च सद्गतयः ।
 छिन्ति वेणुवीं मायां केशवार्पितमानसः ॥
 असां कुर्वन्ति क्रुद्धेषु दयां नृसिंहे मानवाः ।
 तदस्य धर्मशीलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
 ध्यायेत्तारायणं देवं प्रागादियु च कर्तुम् ॥
 प्रायश्चित्तं हि सर्वेषु दुष्कृतस्येति विवृतम् ॥
 तामस्यैषो जयस्तीर्णं युतस्तेषां पराभवः ।
 योगान्निदोहरशामो हृदयस्यो जगार्दनः ॥
 कीटपक्षिगणानाञ्च हरौ मन्वाचैतसाम् ।
 ऊर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनश्चादिनां शृणाम् ॥
 वासुदेवतस्त्वया नातिश्रीता न चर्मदा ।
 नरकदारशमनी वा किमर्थं न सेवते ॥
 न च दुर्भागसः श्रापो वक्ष्यापि शचीपतेः ।
 एतुं समर्थां हि सन्ति हृदगते नधुसूदने ।
 यदतिश्रीतोऽन्वदा स्तेषुया कर्मा कुर्वताः ।
 नापवानि यदा विन्ता विद्वां मन्ये च धारणाम् ॥
 ध्येयः सदा गवितमसकमश्रवर्षी
 नारायणः सरसिजासनगमिषितः ।
 केयूरवान् कनककण्ठस्त्वयान् विरीटी
 दारो हिरण्यमयवदुर्ध्वतश्चक्रपदः ॥
 किमत्र वदुनीस्तेन सुकाकमधुना हरिम् ।
 अरुणादनिर्घं विष्णुमश्रेयदुरितापघ्नम् ॥
 न हि ध्यायेत् सद्दर्शनं यद्विज्ञानिद विद्यते ।

विष्णुः

अपाकेष्वपि सुज्ञानः पापं नैवात्र लिप्यते ॥
 यदा चित्तं समासक्तं जन्तोऽन्विषयगोचरे ।
 यदि नारायणोऽप्येवं को न सुष्येत् वन्दनात् ॥
 प्रव्यस्तमितभेदं यत् सचामात्रमगोचरम् ।
 वचसामात्मसंयत्तं तज्ज्ञानं वक्षसंश्चितम् ॥
 तज्ज्ञानया धारयथा योगिनो यान्ति से लयम् ॥
 संसारकर्मणोऽप्येते यान्ति निर्वर्जितां
 दिष्टाः ॥”
 इति गारुडे ध्यानस्तुतिः २३४ अध्यायः ।
 तस्य साक्षात्सं यथा,—
 रुत उवाच ।
 “विष्णुचिन्तो भवेत्तत्तत्तं यजेत नमेत् सदा ।
 तमेवेत्यति सुक्तेवभात्मानं हरिततुपरः ॥
 तदानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
 तत् कर्म यत्तदथाय किमन्येन्नेदुर्भाषितैः ॥
 सा लिङ्गा या हरिं स्तौति तद्यत्तं यत्तदपि तम् ॥
 तावैव केवलो शायी यो तत्पूजाकरो करो ॥
 प्रणाममीशस्य शिरःफलं विदु-
 लदचनं पाणिफलं दिवोकसः ।
 मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं
 वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥
 मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
 केशवं वेद्यमायाय दुर्क्षाधिरव नश्यति ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म पुरुषः साधवशाधु वा ।
 सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
 दृष्ट्यादिषुतुरास्यानं भूतश्रासं चतुर्विधम् ।
 पराचरं जगन् सर्वं प्रभुमं माचया तव ॥
 यस्मिन्नस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चि-
 न्तने
 विष्णो यत्र निवेशितात्मनसो ज्ञास्योऽपि
 लोकोऽप्यकः ।
 सुक्तिं चेतसि संस्थितो जगृधियां पुंसां ददा-
 त्वथपः
 किञ्चित् दुरितं प्रयाति विषयं तज्ज्ञास्यते
 कौचिते ॥
 मद्यता पुण्यपण्येन येन ज्ञातोऽरिणं भुवम् ॥
 तस्य विष्णोः प्रसादेन हर कश्चित् प्रवृत्तति ॥
 अस्मिकार्थं जपं ज्ञानं विष्णोर्ध्यानं पूजनम् ।
 गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुमुद्वैच भवति ते ॥
 रासुख शरणं राणा पितरौ नापकस्य च ।
 धर्मेषु सर्वमन्तानां सर्वस्य शरणं हरिः ॥
 ये नमन्ति अगदयोर्न वासुदेवं सनातनम् ।
 न तेभ्यो लिप्यते तीर्थमधिकं सुनिषत्तम ॥
 अनर्घरत्नपूजायु कुर्वन्तु स्वाध्यायमेव च ।
 तं समुद्दिश्य गोविन्दं ध्यानं नित्यमसञ्जितः ॥
 गुरुं वा भगवद्भक्तं निगार्दं चपयं तथा ।
 द्विजजातिधर्मं सन्धे न याति नरकं नरः ॥
 आर्येषु यथा स्तौति धनयन्तं धनंश्रया ।
 तथा उद्विष्य कर्षारं को न सुष्येत् वन्दनात् ॥
 यथा ज्ञातमनो यद्विद्वेद्यार्थमपोग्यनम् ।
 तथाविधः स्तुतो विष्णुर्योगिनी सर्वकिल्बिषम् ॥
 प्रदीप्तं पञ्चतं यदत् नाश्रयन्ति गमादयः ।

विष्णुः

तदनु पापानि चर्त्तानि योमाभ्यासरतं नरम् ॥
 यत्र चानिच विष्णुसकल विहित तावती ।
 समाधानिह ह्यस्य प्रमाणः परिमोयते ॥
 विदेवादि गोविन्दं रमणोधात्मनः स्मरन् ।
 शिशुपालो यस्तस्मिन् किं पुनस्तनुपरायणः ॥
 नयं देवो सुनिर्घन्तु एष भक्ता हृद्यतः ।
 इत्याशा जायते तावद्दयावभाष्यते हरिम् ॥”
 इति गार्हपत्ये विष्णुमाहात्म्ये २१५ अध्यायः ॥
 तस्य पारोदकपागादिप्रणम् ।
 “सुदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसुहरे हरः ।
 पारोदकस्य निर्मास्यं मन्त्रके दस्य धीर्युतः ॥
 नैवेद्यममं तुलसीविमित्रं
 विभ्रंयतः प्रादक्षिणं पिबेत् ।
 योश्चाति नित्यं पुरतो चरारः
 प्राप्नोति सुप्रेमयुतं च भक्तिम् ॥
 ह्ययां हन्ति मद्द्विचङ्गुलधी स्तैयस्य पारोदकं
 नैवेद्यं मधुमश्वपानदुरितं गुल्मं ग्राहकमम् ॥”
 इति पाप्नीशरखण्डे १० अध्यायः ॥ १ ॥
 तस्य नामां सुत्वरायो यथा,—
 पृथिव्याय ।
 “जातेषु श्रेयो भवति तदाक्लेशोऽपि कीर्तितः ॥
 पथमोपनिषुक्तेषु प्रथिभ्यवस्थादिषु ।
 यस्याम अथस्ये स्थानात्तस्मात् कीर्तयिसेऽप्युतः ॥
 प्रज्ञास्यमिन् रम्यस्य यमं परस्मैव च ।
 नियन्तु हरते यस्यात्तस्मात्परिचिष्यते ॥
 मन्नामयति भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
 शिरेव वपुषा देव तस्मात्तासि यनातनः ॥
 यस्याद्दक्षिणाद्यो देवा सुनयधोयतेजसः ।
 न तं गतं स्वधिगच्छन्ति तेनागन्तस्वसुष्यते ॥
 य धीयसे न चरते कल्पकोटिप्रतैरपि ।
 तस्मात्त्वमथरावाच विष्णुर्षति प्रकीर्तयसे ॥
 पिष्टत्वात् त्वया यन् जगत् स्यात्परमप्रमम् ।
 रमतिदक्षिणाद्यो विष्णुर्षति प्रकीर्तयसे ॥
 पिष्टभ्य तिष्ठसे नित्यं वैधोयं चराचरम् ॥
 सद्यश्चान्यन्मनः समदुःखपपमम् ।
 व्याप्य तानि विष्णुते श्रेयोत्वं चराचरम् ।
 तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः सद्यमेव स्वयमुवा ॥
 नारा ददुष्यते आपः पृथिविभ्रज्यदर्शभिः ।
 व्यथनं तस्य तत्पूर्वं तेन नारायणः स्तुतः ॥
 इमे इमे प्रवर्त्ता सां विष्णो विन्दपि तस्यतः ।
 शेषिन्देति सतो नारया प्रोक्तसे पृथिविभ्रज्य ॥
 इयोक्तादीन्द्रियात्तानुक्तपरमाविप्रारथाः ।
 ईदित्ति परैते श्रेयां सुवीर्यप्रकपोक्षे ॥
 सततं त्वमि भूतानि तस्मादीनि युगधये ।
 तं वा स्वयमि शुक्ये जायतेपतङ्गस्य ॥
 यश्चैतदपि भूतानि सद्ये वस्ये पुनः पुनः ।
 सद्यः सद्यः सद्यः प्रोक्तस्यश्चादविप्रारथैः ॥
 प्रोक्तस्य न विष्णुस्य सद्येपारराचराः ।
 प्रविष्टः सद्येपारोत्तं प्रकृत्येव शोचते ॥
 शिरोलो रिष्टे पस्यत इति भूतानु गच्छतः ।
 अदिषुहृत्तः प्रोक्तः इत्येव सद्येपिभिः ॥”
 इति गार्हपत्ये २१२ अध्यायः ॥ १ ॥

विष्णुलोकमनकारणं यथा,—
 “कर्मभोगी सकामः स्थान्निष्कामो निरुपद्रवः ।
 स याति देहं त्वया च परं विष्णोर्निरामयम् ।
 पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
 ये चैवन्ते च हिंस्रं कृष्णमात्मानमेव च ।
 गोलोकं ते नरा यान्ति दिशरूपविधारिणः ॥
 ये च नारायणं भक्त्या सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
 वैष्णवं यान्ति ते सर्वे दिशरूपविधारिणः ॥
 सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैष्णवमेव च ।
 भारतं पुनरायान्ति तेषां चक्र द्विजातिषु ॥
 कालेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
 भक्तिश्च निर्मलां बुद्धिं तेषो दास्यति निश्चितम् ॥
 हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मरक्षिता दिवाः ।
 तेऽपि यान्ति हरैर्लोकं क्रमाद्भक्तिवलाद्दहो ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
 विष्णुचक्रं, क्री, (विष्णुध्रिदेवताकं चक्रम् ।)
 अवखानचक्रम् । यथा,—
 “उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुचक्रेण चंयुताम् ।
 एकादशुद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यर्चंशुचः ॥”
 इति तिथ्यादित्यत्रम् ॥
 विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) क्लृप्तविशेषः ।
 तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४
 जलवासः ५ दृष्टकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
 प्रियः ८ । अख्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
 त्वम् । पितृदाहशोकहरत्वम् । उच्यत्वम् ।
 चतुर्भुजकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुक्रान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपरा-
 जिताया अग्रा च्युजातिः । तत्पर्यायः ।
 हरिक्रान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
 नीलक्रान्ता ५ सुनीला ६ विक्रान्ता ७
 एहिंका ८ । अख्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । कफघातात्मयविपरीयगाशित्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । पावणित्वम् । शुभदत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) मात्स्यायनसुनिः ।
 यथा,—
 “विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यश्चाण्ड्यो प्रोमिथोरुजः ।
 वात्स्यायनो मन्तनागः पत्तिवस्वामिनावपि ॥”
 इति विवाहश्रौतः ॥
 विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विष्णुगुप्तकं, स्त्री, वाक्पयस्वरत्नकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विष्णुचक्रं, स्त्री, (विष्णुधे प्रतिष्ठितं चक्रम् ।)
 विष्णुमन्दिरम् । क्लृप्तपुरम् । इति शैलभद्रः ॥
 विष्णुसहकरस्यफलं यथा,—
 “कष्टेऽप्यायमासुतं यः क्लृप्तमैक्यं गृहम् ।
 न तस्य क्लृप्तस्यचित्तं तु शरीरं जगत्पितु ॥”
 इति हरिभक्तिविमोक्षे । २० । १४ ॥
 “वैष्णु देवायै विष्णोः कर्मदायकं कृतम् ।
 जनार्दनस्यैक्यं वापि हरस्य तस्य यमं सुते ॥
 क्लृप्तस्यैव शोभते यजन्तो यस्यादाकृतम् ।
 शर्मोति तद् यमं विष्णोः कारयति मन्दिरे ॥”

ज्ञानानां शतमागामि चसतीतं तथा शतम् ।
 कारथेऽग्नयमम नयत्यश्रुतलोकताम् ॥
 चप्रजन्मशतं पापं खल्वं वा यदि वा बहु ।
 विष्णोरान्यविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
 चप्रलोकमयो विष्णुर्कृतस्य कुर्वते गृहम् ।
 प्रनिष्ठां समवाप्नोति च नरः साम्प्रलौकिकीम् ॥
 प्रशस्तेषु भूभागे प्रशस्तं भवनं हरैः ।
 कारयत्यखिलां लोकां च नरः प्रतिपद्यते ॥
 इष्टकानाश्च विन्यासो यवदधोपि तिष्ठति ।
 नावद्वेष्येद्यथायि तत्कृत्वा दिवि संस्थितः ॥
 चिकीर्षोरपि ह्यस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
 नरस्य ह्ययमायाति पापं च्यप्रतोद्भवम् ॥
 ये ध्यायन्ति सदा वृत्ता करिष्यामि हरैर्गृहम् ।
 तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मप्रतोद्भवम् ॥
 येऽनुमोदन्ति ह्यस्य क्लृप्तमायं हरैर्गृहम् ।
 तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
 कनिष्ठं सधर्मं यच्छं कारयित्वा हरैर्गृहम् ।
 स्वर्गश्च वैष्णवं लोकं मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥
 समतीतं भविष्यत् ज्ञानावामयुतं नरः ।
 विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरैर्गृहम् ॥
 दुःखायं यत् फलं विप्रा पाणिमेधादिभिर्नस्यैः ।
 प्राप्यते तत् सुखेनैव नियेश्व भवनं हरैः ॥
 ये हताभिस्तथाः शूद्रा गोविप्रार्थं रथाजिरे ।
 य तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरैर्गृहम् ॥
 पक्षेऽरपितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
 कारयित्वा हरैर्धाम धूतपापो ब्रजेदिवम् ॥
 क्लीयाद्दृष्टस्य शतनाहंन वा हरैः ।
 तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरद्विप्रयोः ॥
 पतितं पतमानस्य तथार्हपतितं तथा ।
 चतुर्भुज हरैर्धाम दिगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
 इति बृहद्पुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमाहृष्टाखन-
 नामाध्यायः ॥
 विष्णुचक्रं, क्री, (विष्णुचक्रमिव ।) इत्यमरः ।
 मयचक्रविशेषः । यथा,—
 “विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
 भवत्यथाहतो यस्य प्रभावच्छिद्रेपरि ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे १३ अध्यायः ॥
 रेखान्तरानाङ्गणं रेखानयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
 सुदर्शनचक्रम् ॥
 विष्णुलोकं, स्त्री, (विष्णुनामकं तैलम् ।) अम्बिगी-
 ज्ञानारक्षतमकतैलविशेषः । यथा,—
 “जानीयं विष्णुतैलाच्च क्लृप्तं विनिर्मितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते मन्मथतिलके १३ अध्यायः ॥ १४ ॥
 अथ स्वल्पविष्णुतैलम् ।
 “शातपथ्येऽतिपथ्येऽवतारोऽप्यतस्तुलाः ।
 शरत्कस्य च गृहानि ह्यहयोः पुतिकला च ॥
 श्रुतावरी यद्यत्परं यच्छेदोः पत्नीमितैः ।
 तैलमस्यं पयो दत्त्वा मयं वाजं यत्तुर्गम् ॥
 कस्य तैलस्य पत्तस्य यस्य नैमिजनः परम् ।
 दातापी नरमागाश्च प्रीत्या हृदुतदुत्थः ॥
 कुतुमायंनये पापानि नरमागैर्दित्तं यये ।
 नरैराश्रिप्राप्तुं कान्ताहर्षिभिरुदे ॥”

क्षीयन्ति वैश्वदेवो च जरापर्वरिते हितम् ।
 क्षीयामन्वन्तरीयाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
 एतदङ्गवरं तेषां विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
 तदुक्तं: गौरचतस्रसुतः । दृष्टव्योऽष्टतीकरण-
 कार्थोः । पूतिको नाटाकरणः । सद्यचरो
 भिज्जो । अत्र कायात्तराभावात् क्षीरस्य
 चतुर्गुणं जलं कश्चिद्वदति ।
 “स्वरचक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रैरितः कश्चित् ।
 जलं चतुर्गुणं तत्र बीयाधानार्थमारपेत् ॥”
 इति परिभाषावशात् ॥
 कश्चिदिति पाठात् कायान्तररहिते केवल-
 क्षीरादिवहितवेनादिपाके ज्ञातयं न तु सर्वत्र ।
 “एताचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककीलमांसीश्टी-
 श्नीवासम्बुद्वयनिर्घणशशभृन्चौषधीध्वजोशी-
 रकम् ।
 कसूरिनखपूतिशैलजलतुल्येधीलयङ्गादिकं
 गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतलादिषु ॥”
 अथ दृष्टविष्णुतेजम् ।
 “जलधरमन्धगन्वाजीवकर्षभकौ श्टी ।
 काकीली क्षीरकालीकौ क्षीवन्ती मधुयष्टिका ॥
 मधुरिका देवदारु पद्मकाष्ठश्च सैन्यम् ।
 मांसी शैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
 सङ्गिष्ठा चमनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
 प्रणीं कुङ्कुम खोटिश्च ग्रन्थिकश्च नखौ तथा ॥
 एतेषां पविकैर्भागेकैलस्यापि तषाण्कम् ।
 श्नावरीरक्षसमं दुग्धस्यापि समं भवेत् ॥
 विष्णुतेजवरं श्रेष्ठं सर्वत्रातविकारगुत् ।
 ऊर्ध्ववाते लघोवाते व्यङ्गविग्रह एव च ॥
 शिरोमध्यगता ये च मन्वा तन्मे गलयन्ते ।
 यस्य शुष्पति पैकाङ्गं गतिर्वयस्य च विह्वला ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
 सर्वोक्ताशाशयत्वाश्च स्युस्सम इवोदितः ॥”
 इति भैषज्यरत्नावली ॥
 विष्णुदेवतं, (विष्णुदेवतं देवतं वा यस्य ।)
 विष्णुदेवतं, } विष्णुप्रहालदेवताकम् । यथा,—
 “प्रनोपकरणं सर्वं कश्चितं सर्वदेवनम् ।
 शृङ्खलु सर्वदेवतं यदुक्तं द्विजोत्तमाः ।
 तन्मूर्ध्नि विष्णुदेवतं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”
 इति सुहितले विष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥
 स्त्री, अवलान्धम् । इति ज्योतिषम् ॥
 विष्णुदेवता, स्त्री. (विष्णुदेवतमस्याः ।) एका-
 दशोतायः । हादशोतिथिः । यथा,—
 “एकादशी हादशो च प्रोक्ता श्रीचक्रपाठिनः ।
 एवोदशी लग्नस्य शिवस्तीक्ता चतुर्दशी ॥”
 इति स्तुतिः ॥
 “एकादशीसुप्तोयैव हादशीं वसुपोषयेत् ।
 षण्चात्र विधिषोपः स्वाद्रभयोर्देवता हरिः ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 विष्णुधर्मः, पुं. (विष्णुप्रधानो धर्माश्चिन्तितः ।) शास्त्र-
 विशेषः । यथा । “तद्वाप्यारिहाते भविष्य-
 पुराणम् ।
 ‘अथाप्यं सुराणां हि दास्यं चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
 काण्डीश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्तुतम् ।
 चौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोपिणः ॥
 जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तदुच्यते ॥” इति
 तिथ्यादितत्वम् ॥ * विद्याविशेषः । यथा,—
 “अवाप जम्ना चेन्द्रतं विष्णु धर्माख्यविद्याया ।
 स्रग्वन् शत्रुन् विनिर्जित्य ताच वक्ष्ये महेश्वर ॥
 पादयोर्जातुनोऽर्द्धोऽदरे हृद्यथोरवि ।
 सुखे शिरस्यागुपूर्वाशोक्कारादिं विनिर्दिशेत् ॥
 ॐ नमो नारायणायैति विपर्ययमथापि वा ।
 करन्यासं ततः कुर्वात् हादशाक्षरविद्याया ॥
 प्रणवादिशकारान्तमसुख्यसुखप्रसंभु ।
 अस्तेतु हृदय ॐकारं नकारं मम स्तुतिं ॥
 मोकारन्तु भुवोर्मध्ये शिखानेनादिहृत्ततः ।
 ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
 आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषमदृशक्तिभिर्युतम् ।
 मम रक्षां ततः कुर्वान्तुस्यस्त्रनिर्जितोऽवतु ॥
 त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्येव रक्षतु वामनः ।
 अटथां नरविंशस्तु रामो रक्षतु पर्वते ॥
 भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
 कर्मन्वन्वाच कान्पित्यदक्षो योगान्तु रक्षतु ॥
 हयग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
 नारदोऽग्यासंनात् गायान् कूर्मो वै नैर्ऋतेः
 सह्या ॥
 धन्वन्तरिपथ्याश्च नागः क्रोधवशात् किञ्च ।
 यज्ञलोकादलः काणाङ्गासो ज्ञानाश्च रक्षतु ॥
 ब्रह्मः पायस्वसंवातात् कल्किरथात् कवेः समम् ।
 पायास्वधं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
 मधुष्ठा चापराहो च सार्यं रक्षतु साधवः ।
 हृषीकेशः प्रदोषेऽथात् प्रहृषेऽथाच्यनार्दनः ॥
 श्रीधरोऽथादहर्षरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
 यक्रक्षौमोदकौवाण्याः हन्तु शत्रून् राक्षसान् ॥
 शृङ्गशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
 वृद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्यदभूषणाः ॥
 प्रोयैः सर्वैर्भूदापसः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
 विदित्तु दिव्यं च सदा नरविंशश्च रक्षतु ॥
 एतद्वारयमन्त्रश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
 च वशी स्याद्विपाप्मा च रोगान्तुतो दिवं
 व्रजेत् ॥”
 इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥
 विष्णुधर्मात्तरं, स्त्री, संज्ञिताविशेषः । तत्र प्रश्न-
 कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः शौनवाद्या
 ऋषयः । तत्र १०० वृत्तान्तास्तदुच्ये ऋषयाः ॥
 विष्णुपञ्जरं, स्त्री. (विष्णु रेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।)
 तद्धारयितुर्निर्भयरक्षणकारित्वात्स्य तथात्वम् ।
 विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
 “प्रवक्ष्याम्यधुना त्वेगद्वैष्यं पञ्जरं शुभम् ।
 नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं यत्तु सदर्शनम् ॥
 प्राप्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
 गदा कौमोदकीं यत्तु पद्मनाभामित्युते ॥
 यस्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

दलमादाय सौन्दर्यं नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
 पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गञ्चाप्यथ पद्मजम् ।
 प्रयत्नं रक्ष मां विष्णो आनयेयां यज्ञशूकर ॥
 चर्मं स्रग्भृतं गृह्य खड्गं चन्द्रकर्म तथा ।
 नैर्ऋत्यां माश्च रक्षस्व दिव्यमूर्तेः वृकेश्वरिन् ॥
 वैजयन्तीं प्रयत्नं त्वं श्रीवत्सुकण्डभूषणम् ।
 वायव्यां रक्ष मां देव अश्वशार्ङ्गं नमोऽस्तु ते ॥
 वेनतेयं समाख्य अन्तरीक्षे जगार्दन ।
 मां त्वं रक्षानित सदा नमस्तेऽस्तपराजित ॥
 विशाकाक्षं समारुह्य रक्ष मां त्वं रसातले ।
 अक्रुपार नमस्तुभ्यं महाभौन नमोऽस्तु ते ॥
 वारशीर्षाद्विषसर्वेषु तथाऽप्युजपञ्जरम् ।
 एतावत् रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥
 एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
 पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ॥
 यदा सा नाशयामास दानवं महिषासुरम् ।
 चामरं रक्तवीजश्च तथाचान् सुरकण्ठकान् ॥”
 इति वामने १७ अध्यायः ॥
 विष्णु पदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
 इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।
 “वसुन्वराविष्णु पदं द्वितीय-
 मध्यासरोद्देशे रणञ्चलेन ॥”)
 क्षीरोदः । इति मेदिनी । पद्मम् । इति ऐम-
 चन्द्रः । (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ७ । ८६ । ६५ ।
 “तत्र विष्णुपदे स्नात्वा चर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
 कैलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १११ । २२ ।
 “अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥”
 पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ११ । ४६ ।
 “तेन चित्ररथेणैव तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”
 विष्णोः स्थानम् । यथा,
 “अपुण्यपुण्योपरमे क्षीयाशेषाभिहितवः ।
 यत्र गत्वा न प्रोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 धर्मधुवाद्यास्तिलज्जितं यत्र ते लोकसाक्षिणः ।
 तत्साष्टांगत्तयोर्गोहास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
 भाव्यश्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 द्विवीच चक्षुराततं विततं तस्मद्वात्मनाम् ।
 विवेकज्ञानदृष्टश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे = अध्यायः ॥
 भ्रमधम् । यथा,—
 “अरुन्धतीं भुवश्चैव विष्णोःक्षीणि पदानि च ।
 आसन्नद्वलुर्गो पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 अरुन्धती भवेच्छिवा भुवो नासायसृच्यते ।
 विष्णोः पदानि भ्रमधो नेत्रयोर्मातृमण्डलम् ॥”
 इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १३ । १४ श्लोको ॥
 विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।)
 गौरादित्वान् ङीष् । गङ्गा । इत्यमरः । (यथा,
 भागवते । १ । १६ । ७ ।

“रति यथाशक्त्य स पाण्डवेयः
 प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
 दधौ सुकन्दाङ्प्रिमनन्यभावा
 सुनिवृत्तो सुक्तममस्तवज्ञः ॥”
 षष्ठाः, कारणं यथा,—
 नारद उवाच ।
 “कलेः पञ्चसप्तसन्धे घमतीति सुरेश्वरी ।
 क गता सा महाभाग तन्मे आख्यातुमर्हसि ॥
 नारायण उवाच ।
 गङ्गा सरस्वती जम्बीरैतास्त्रिषो हरेः प्रियाः ।
 तुलसीसहिता ब्रह्मन् चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥
 नारद उवाच ।
 बभूव सा सुनिश्रेष्ठ गङ्गा नारायणप्रिया ।
 षष्ठी केन प्रकारेण तन्मे आख्यातुमर्हसि
 नारायण उवाच ।
 पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा द्रव्यरूपिणी ।
 राधाकृष्णकृष्णभृता तदंशा तन्स्वरूपिणी ॥
 द्रवाधिष्ठाहृदेवी सा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 सा सकामा कृष्णपार्श्वे सनुवाच सलञ्जिता ॥
 प्रज्जलवदना हर्षान्नवसङ्गमखालसा ।
 नृत्सिंहा प्रभुरूपेण पुलकाङ्कितविग्रहा ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
 गोपीविंशत्कोटिहता कीटिचन्द्रसमप्रभा ॥
 कोपेन रक्तपद्मास्या रक्तपद्मजखीचन ।
 सचासुरागर्भयुक्तमोहं कल्पयती रथा ॥
 ताश्च दृष्ट्वा ससुक्तस्यौ कृष्णः सादरपूर्वकम् ।
 उत्थाय गङ्गा सहसा सम्भाषाच्च चकार सा ॥
 कुशलं परिप्रपञ्चे भीतातिविनयेन च ।
 ध्यानेन शरणापन्ना श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
 तद्गुणदक्षिणो विष्णुर्भोतायै चाभयं ददौ ।
 यभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरपरैश्च ॥
 ऊर्ध्वसिंहासनस्याश्च राधां गङ्गा ददर्श सा ।
 एतस्मिन्नन्तरे राधा जगदीशसुखाच सा ॥
 देयं प्राणेश कल्याणी सज्जना तनुसुखामुजम् ।
 पश्यन्ती सस्मितं पार्श्वे सकामा यक्रलोचना ॥
 त्वचापीमां सप्ररीक्ष्य सकामः सस्मितः सदा ।
 मयि लीयति गोलोके भूता दुर्बुधिरौदृशी ॥
 स्वमेवैवश्च दुर्बुधं पारंवारं करोषि च ।
 धर्मां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजातिः स्निग्ध-
 मानसा ॥
 संदहोमां प्रियामिष्टां गोलोकाङ्गच्छ सम्पत् ।
 चम्पया न हि ते भद्रं भविष्यति प्रजेश्वर ॥
 इत्येवमुक्त्वा सा राधा रक्तपद्मजलोचना ।
 गङ्गां यत्सुं समारम्भे नस्त्रास्यां सञ्जित्वा सतीम् ।
 गङ्गा ददस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
 तिरोभूय समामधात् स्रज्जलं प्रविशे च सा ॥
 राधा योगेन विज्ञाय सर्वेषांस्त्वित्ताश्च ताम् ।
 धानं कर्तुं समारम्भे गङ्गात् सिद्धयोगिनी ॥
 गङ्गा ददस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
 श्रीकृष्णचरणाम्बोर्णं विवेकं शरयं ययौ ॥
 गोलोकस्यैव वैकुण्ठं ब्रह्मलोकैकं तथा ।
 ददर्श राधा सर्वेषु देवैः गङ्गां ददर्श सा ॥

ब्रह्मावयुःशिवानन्तधर्मेन्द्रद्विवाकराः ।
 मनवो तुनयः सर्वे देवाः विहास्तपस्विनः ॥
 गोलोकश्च समाजम्: शुष्ककण्ठोत्तालुकाः ।
 सर्वे प्रणेसुर्गोविन्दं सर्वेशं प्रकृतेः परम् ।
 विज्ञाय तदभिप्रायं ताशुवाच सुरेश्वरः ॥
 श्रीभगवातुवाच ।
 आगताः सुमहाभागा गङ्गानयनकारणात् ।
 गङ्गा मधुरणाम्बोजे भयेन शरयं गता ॥
 राधेमां पातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मां सन्निधानतः ।
 दास्यामीमां वदित्कृत्य ययं क्षुरत निर्भयाम् ॥
 श्रीकृष्णस्य वचः श्रुत्वा सस्मितः कमलोद्भवः ।
 तुष्टाव सर्वारार्थां तां राधां श्रीकृष्णपूजिताम् ॥
 वक्रैश्चतुर्भिः संस्तुये भक्तिनस्त्रात्मकान्वरः ।
 धाता चतुर्णां वेदानासुवाच चतुराननः ॥
 गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोश्च रासमखले ।
 युवधीर्द्रव्यरूपा सा सुगन्धयोः शङ्करस्वरात् ॥
 कृष्णांशा च त्वदंशा च त्वत्कव्यसदृशी प्रिया ।
 त्वन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥
 भविष्यति पङ्क्तिस्तस्या वैकुण्ठेश्चतुर्भुजः ।
 ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्वीचकार च सस्मिता ॥
 वदित्बभूव सा कृष्णपादाङ्गुलनखाग्रतः ।
 सर्वैव संवृता शान्ता तस्यां तेषाश्च मध्यतः ॥
 उवाच तोयादुत्थाय तदधिष्ठाहृदेवता ।
 तत्तोयं ब्रह्मणा किञ्चित् स्थापितश्च कमललौ ॥
 किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्द्धे चन्द्रशेखरः ।
 गङ्गायै राधिकामनं प्रददौ कमलोद्भवः ॥
 गङ्गा तामेव संपूष्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
 गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥
 ब्रह्मलोकं तथान्वय यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
 तत्रैव सा गता गङ्गा चाश्रया परमात्मनः ॥
 निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदौ स्थिता ॥”
 इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानं ६
 अध्यायः ॥६॥ उपश्रित्वाकसिंहकुम्भसंक्रान्तयः ।
 यथा, भविष्यमातुच्छष्ठीतिषेयुः ।
 “धुर्मिधुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
 उपश्रित्वाककुम्भेसु सिंहे विष्णुपदौ स्थिता ॥”
 अपि च ।
 “एवञ्च षडशीत्यादिव्यवकाशमलभसानम् ।
 अस्माकं षोडश विज्ञेया नाथः पञ्चाश षोडश ॥
 काशः पुण्योर्कसंक्रान्तेर्विद्विः परिकीर्तितः ॥”
 इति शातातपीयं दिवा विष्णुपदौविषयम् ॥
 च्यतएव जावाकीरुहृदशिरसौ ।
 “पुण्यायां विष्णुपद्याश्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ॥”
 तत्र स्नानादिफलम् ।
 “अयने कीटिनुत्तितं लक्षं विष्णुपदेषु च ।
 षडशीतियस्यसु षडशीत्यासुदाहृतम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 विष्णुपदौपूजे, स्त्री, (विष्णुपद्याचक्रम् ।) षष्ठी-
 अष्टावयवभाद्रपाशुगुणमासीदरविचक्रमकाकीर-
 नक्षत्रविष्वासाङ्गकडुभाद्रमहापञ्चापकनराकार-
 चक्रम् । यथा,—
 “षष्ठी संक्रमयं यत्र विष्णुपदां सखे तु तनु ।

चत्वारि दक्षिणे वाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
 चत्वारि वामबाहौ च दृष्ट्वे पदं निर्दिशेत् ।
 अक्षोर्दयं हृद्यं योष्यं स्मरिं हौ वैकुण्ठं शुदे ॥”
 फलं यथा,—
 “रोगो भोगक्षया यानं वन्धनं लाभ एव च ।
 ऐश्वर्यं राजपूजा च जपन्त्युरिति क्रमात् ॥”
 इति षष्ठीतिस्त्वम् ॥
 विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
 यथा,—
 इत उवाच ।
 “विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यया सर्वमवाप्यते
 यथा भक्त्वा हरिस्तुष्ट्येक्षया नान्येन केनचित् ॥
 महानः श्रेयसो मूलं प्रवसः पुण्यसन्ततेः ।
 जीवितस्य फलं खाद्दु ददाति खरयं हरेः ॥
 भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
 तस्मात् सेवा दुर्धैः प्रीक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
 ते भक्ता लोकनाथस्य नामस्मृतादिकीर्तने ।
 सुचन्त्यभूवि संदर्भात् ये च हृष्टतनूच्छाः ॥
 चगहातुस्मिंशेषस्य दिव्यान्ना चरणाश्रयाः ।
 इह नित्यक्रियाः कुर्वुः स्त्रिंशो नै वैष्णवास्तु ते ॥
 प्रथामपूर्वकं ज्ञान्त्या यो वदेद्वैष्णवो हि सः ।
 तद्वक्त जनवानुचख्यन्त्वायाश्चासुमोदनम् ।
 तत्कथाश्रवणो प्रीतिः खरनेनाङ्गविक्रिया ॥
 येन सर्वल्लाना विष्णौ भक्त्वा भावो निवेशितः ।
 विप्रेन्द्रीश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ॥
 विष्णोश्च कारणं गिंयं तद्वदं एस्मवर्जितम् ।
 स्वयमभ्यर्चनञ्चैव यो विष्णुं षोपधीवति ॥
 भक्तिरथविधा ह्येषा यस्मिन् स्त्रेच्छेपि वर्त्तते ॥
 स विप्रेन्द्रो सुगिः श्रीमानुसजातः स च पण्डितः ।
 तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूष्यो यथा हरिः ॥
 स्तुतः संभाषितोऽद्यापि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।
 पुनानि भगवद्भक्तस्तपसोऽपि यदृच्छया ॥
 प्रगताय प्रपन्नाय तवास्तीति च यो वदेत् ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरेः ॥
 मन्त्रयाजिसहस्रैश्च; सर्ववेदान्तपारगाः ।
 सर्ववेदान्तवित् कौश्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ।
 ऐशान्तिकाश्च पुत्रया गच्छन्ति परमं पदम् ॥
 एकान्तनासमो विष्णुर्यसादेर्षा परायणः ।
 तस्मादेकान्तिनः प्रीक्तास्तद्वाशवतचेतसः ॥
 प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
 आपतुस्त्वपि सदा यस्य भक्तिरथभिचारिणी ॥
 या प्रीतिरविशेषानां विषयेऽनपायिनी ।
 विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयाभ्योपसर्पतु ॥
 अनामतोऽपि वेदानां सर्वेशोऽप्यार्थवेद्यपि ।
 यो न सर्वेश्वर भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाद्यमम् ॥
 नाश्रीतवेदशास्त्रोऽपि न कृत्वाश्वरसंस्तरः ।
 यो भक्तिं वदते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
 यज्ञानां क्रतुत्थानां सर्वेषां पारगा अपि ।
 न तां यान्ति गतिं भक्त्वा यां यान्ति सुनिश्चयम् ॥
 यः कश्चिद्वैष्णवो धीके मियाचातोऽप्यनाश्रमी ।
 पुनानि सकलात् स्त्रीकान् सधर्मांश्चरिद्विदितः ॥
 ये शृण्वन्ना दुरात्मनः पापाचाररताक्षया ।

पलनीयः सरान्तेन संयुतो विद्धनेन्द्रना ।
 कीर्तितस्तस्य मन्तोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥”
 इति काशिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 त्रयोदशमशुः । यथा,—
 “ततश्च मेगसावर्गः ब्रह्मरुर्मेतुः स्तनः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्वधा ॥”
 इति मानुस्ये ६ अध्यायः ॥
 विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
 वाराही । इत्यमरः ॥ चामार व्याजु इति
 भाषा ॥ लघोः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
 विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
 विष्वक्सेन, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
 शब्दकरसम् । यथा । विष्वक्सेन वीणा । इति
 मुग्धबोधशास्त्रम् ॥
 विष्वक्सेन, [च] त्रि, (विष्वक्सेनोति । अच +
 क्रिप् । “विष्वक्सेनोति ॥” ६।३।२। इति
 टैः स्याने अद्रीत्यादेशः ।) सर्वतोभासी ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । २५ ।
 “विष्वक्सेनोर्विचिपन् सैन्यवीची-
 राणावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
 विष्वक्सेन, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विषं, स्त्री, गणालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
 विलासे । ६ ।
 “नयविषकिञ्चलयकवलन-
 कणायकलार्जककलरवो यत्र ।
 कमलवनेषु प्रसरति
 लम्प्या इव नूपुरारवः ॥”)
 विषंवाहः, पुं, (वि + सं + वह + घञ् ।) विप्र-
 लम्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 २५८ । ११ ।
 “अद्रोष्टमविषंवाहं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ॥”)
 विषकणिका, स्त्री, (विषकणिकाः शुभ्रः कण्टो
 यस्या इति यदुद्रोषी कन् टापि अत इत्वम् ।)
 कलाका । इत्यमरः ॥
 विषकण्टम्, स्त्री, (विषस्य कण्टम् ।) कमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषकण्टः, पुं, विंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इन्द्रोद्वेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषकण्ट, स्त्री, (विषाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पद्मम् । विषं गणालं तत्र जातत्वात् ॥
 विषनाभिः, पुं, (विषं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 पद्मिनी । मङ्गलस्यः । इति विकारशेषः ॥
 विषप्रसूनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पासवधे । ५ । २८ ।
 “अशुभिसं धृतविकारविषप्रसूनाः ॥”)
 विषरः, पुं, (विषरतीति । वि + र् + प्रदायच् ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
 रे, २१० ॥
 विषर्गः, पुं (वि + र्ज + घञ् ।) शकम् । (यथा,
 रघुवंशे । ४ । ८६ ।
 “त्यादानं हि विषर्गाय चतः ललसुचामियः”)
 शकः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

“नानाशब्दविसर्गेऽस्मिन्ध्यानः समन्ततः ॥”)
 मलनिर्गमः । विषर्जनीयः । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ८ । १० ।
 “सविषर्गं फडन्तं तन् सर्वद्विषु विनिर्दिशेत् ॥”)
 स्वयंस्वायनभेदः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥
 मोक्षः । इति हलायुधः ॥ विषर्जः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विशेषव्युत्पत्तिः । यथा,—
 “पुरवायुर्गृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
 विषर्गोऽयं ससाहारो वीजाद्बीजं चराचरम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 विषर्जनीयस्य पर्यायः ।
 “अः सर्गो रचना ब्रह्मं विषर्गश्च द्वावङ्कः ।
 नादोऽङ्कैर्द्वन्द्वं मात्रा कला राशौ सदाशिवः ।
 अरुषायां तुरीया च विश्वमाहकला परा ॥”
 इति वीजाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाश्रिता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुरसना सोमोऽनरुहो दुःखरुचकः ।
 द्विजिह्वः कुण्डलं ब्रह्मं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
 सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥”
 इति वीजाभिधानान्तरम् ॥
 अन्यथा ।
 “विषर्गः सर्गमाख्यातो विषद्विषयमासनः ।
 अनिरुहो महेशानि कालज्ञोऽपि रमापि च ॥”
 इति वर्णाभिधानम् ॥
 (प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
 “तदाविषर्गो जनताप्रविश्रवः ॥”)
 विषर्जनं, स्त्री, (वि + र्ज + ल्युट् ।) दानम् ।
 परिव्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । २५ ।
 “श्रुतदेहविषर्जनं पितु-
 शिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ॥”)
 संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यद्व्यं-
 श्रीयानामन्यतमः । यथा, भागवते । ११ । ३० । १८ ।
 “विषर्जनाः कुङ्कराः कुन्तयश्च
 मिथस्तु जप्तुः सुविद्वेष्य सौहृदम् ॥”)
 विष्रेषणं व्युत्पत्ति इति । वि + र्ज + कर्मणि
 ल्युट् । उत्यादिते, त्रि । यथा, भागवते । १० ।
 १६ । ५७ ।
 “त्वया र्जमिदं विष्यं धातुर्गुणविषर्जनम् ॥”)
 विषर्पः, पुं, (वि + र्प + घञ् ।) रोगविशेषः ।
 तत्पर्यायः । विषर्पिः २ सचिवालयः ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विषर्पणं निदानं संख्यां
 निरुक्तिश्चाह ।
 “लवणात्कटूष्णादिसवनाद्दोषकोपतः ।
 विषर्पः सप्रधां ज्ञेयः सन्ततः परिसर्पणात् ॥”
 आदिशब्दात्परकोक्तैरितशाकशिक्षाकप्रभृ-
 तीनां ग्रहणम् ॥ * ॥ सप्रधात्वं विवृणोति ।
 “एषकं त्रयन्त्रिभिश्चैको विषर्पा इन्द्रजात्यः ।
 वातिकः पौष्टिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
 चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजात्यः ॥
 आग्नेयी वातपित्ताभ्यां गत्यास्यः कफघातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” * ॥
 विषर्पदोषदूष्याणि संगृह्याह ।
 “रक्तं लसीका लब्धां स दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
 विषर्पाणां ससुप्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
 त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
 इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
 दोषोऽगलित्यन् ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “तत्र वातान् परीसर्पो वातच्वरसमन्वयः ।
 शीकस्फुरणनिस्तोद्भेदावामार्त्तैर्घर्षवान् ॥”
 परीसर्पो विषर्पः । वातच्वरसमन्वयः शिरो-
 हृद्गान्धोदरशूलादिव्युक्तः । भेदः विदारणेनेव
 यथा । आचामः आकर्षणेनेव यथा ॥ * ॥
 पौष्टिकमाह ।
 “पित्ताद्दहनगतिः पित्तच्वरलिङ्गोऽनिलोऽहितः ॥”
 दहनगतिः श्रीप्रसरणशीलः ॥ * ॥ श्लेष्मिक-
 माह ।
 “कफात् कण्डुयुतः क्षिप्रः कफच्वरसमानश्च ॥”
 सान्निपातिकमाह ।
 “सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 वातपौष्टिकस्याग्निविषर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
 “वातपित्तच्वरच्छर्दिच्छ्वातीसारद्वभ्रमैः ।
 अस्थिभेदाभिसदगतमकारोचकैर्युतः ॥
 करोति सर्वमङ्गलं दौष्ठाङ्गारावकीर्णवत् ।
 यं यं देशं विषर्पश्च संसर्पति भवेत् स च ॥
 शान्ताङ्गारासितो गीलो रक्तो वा स्तपचीयते ।
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः श्रीप्रगत्वात् हनश्च सः ॥
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्यादतीतिवक्तव्यतः ।
 यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राश्च आसमीरयेत् ॥
 हिष्माश्च संगतोऽवस्वामीदृष्टीं लभते नरः ।
 कचिच्छर्मारतिगक्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
 चेष्टमानस्ततः क्षिप्रो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
 दुःप्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽनिवीसर्प उच्यते ॥”
 स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः । मर्मानुसारी
 हृदयागुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिष्मां
 हिष्काम् । ईरयेत् उपपत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
 समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अश्रुते प्राप्नोति ॥ * ॥
 वातश्लेष्मिकग्रन्थिविषर्पमाह ।
 “कफेन रुहः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुसांघनम् ॥
 दूषयित्वा तु दीर्घांशुर्वृत्तसूलसूलात्मनाम् ।
 गन्धोनां कुरुते मार्गां रक्तानां तीव्ररुग्णराम् ॥
 श्वासकाशास्यवैरस्यशोषद्विष्कावमिभ्रमैः ।
 मोहवैवर्ण्यं च्छर्त्वाऽङ्गभङ्गाङ्गसदनेर्युतः ।
 इत्ययं गन्धिवीसर्पो वातश्लेष्मिकोपजः ॥”
 कफेन स्वहेतुद्वयेन पवनोऽपि स्वहेतुद्वयः ।
 तेनायं वातश्लेष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
 रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
 रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पित्तश्लेष्मिकं कर्दमाख्यं
 विषर्पमाह ।
 “कफपित्तच्वरान्तस्मो निद्रातन्त्राशिरोरुणा ।
 अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
 च्छर्त्वाभिहानिर्भेदोऽस्यां पिपासेन्द्रियमारयम् ।

विसर्पः

वामोपवेशनं लेपसोतवाच विसर्पति ।
 प्रायेणामाशये यद्द्वन्द्वकदेशं न चानिश्च ।
 पिङ्गकैरवकीर्णैति पीतलोहितपाण्डुरैः ।
 क्षिप्रोऽसितो मेचकाभो मलिनः शीघ्रवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राण्योष्णा क्षिन्नः क्षिप्रो विदीर्यते ।
 पङ्कजक शरीर्यमांसस्य स्यष्टसायुशिरागणः ।
 श्रवणान्धश्च वीसर्पः कर्हमाख्यसृष्टान्ति तम् ॥”
 म च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अशकीर्णः व्याघ्रः । अक्षितः
 कृष्णः । मेचकः क्लृप्तकृष्णः । प्राण्योष्णा प्रपु-
 रोष्णा । स्यष्टः क्षिप्रोऽवदीर्यते स्यष्टः सन्नार्द्रो
 भवति विदीर्यते च । पङ्कजक कर्हमवर्णा त्वग्-
 यत्र सः । शरीर्यमांसः मलितमांसः । अतएव
 स्यष्टसायुशिरागणः ॥ * ॥ सान्निपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातससृष्टस्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 सतजश्च विसर्पमाह ।
 “वासुदेवोः सतान् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
 वीसर्पमायतः कुप्यात् कुलत्पसदृशैश्चितः ।
 स्तोटेः शीघ्रचररजा दाहाद्यं श्यावशी-
 णितम् ॥”
 वासुदेवोः शूलप्रहारबालदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्यावशीणितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ * ॥
 उपद्रवनामाह ।
 “व्यरातीसारवसपुस्त्यमांसदरगणसमाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पास्यासुपद्रवाः ॥” * ॥
 साध्यत्वादिकमाह ।
 “सिध्दान्ति वातकफपित्तक्षता विसर्पाः
 सर्वान्तकक्षतक्षतश्च न सिद्धिमेति ।
 पिप्पाताकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
 कृष्णाश्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पिप्पाताकोऽञ्जनवपुः पिप्पातः अन् कृष्णवर्णः ।
 मर्मं श्यावनाथ्या अपि ॥ * ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विरकयमनालेपसेचनासविमोचनैः ।
 उपाधरेदयपादौषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
 राखा नीलोत्पलं दाह चन्दनं मधुकं यला ।
 घृतं घोरसुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 अन्धगमत्रं रक्तं ग्राह्यम् ।
 “कुर्याददृष्टाटकपद्मगुणैः
 सशैषलैः सोत्पलकहर्मैश्च ।
 वस्तान्करैः पिप्पाकृतं विसर्पे
 कौपो विधेयः स्यष्टतः सृष्टीतः ॥ * ॥
 शिफलापङ्गकोशीरवमङ्गाकरवीरकम् ।
 गन्धकानामगन्ता च लेपः शोभाविषर्पहा ॥
 समग्रा सप्यायुः ।
 “चातपित्तप्रशमनमविषीसर्पसे हितम् ।
 वातघ्ने घ्राणं कर्णं स्रज्जिषीसर्पके हितम् ॥
 पिप्पात्रे श्रावणमर्णं हितं कर्हमग्नञ्चके ।
 विदीर्यकक्रियां कुप्यात् विसर्पं पिप्पासापधानम् ॥ * ॥
 शिरीषयष्टीगतपद्मैला
 नाथीहरिदाहयद्गुहासैः ।

विसारि

लेपो दशाङ्गः स्यष्टतः प्रयोष्यो
 विसर्पं कुष्ठञ्चरशोथहारौ ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ * ॥
 “परिपेकाः प्रलेपाश्च शयन्ति पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकं चन्दनेला विसर्पये ॥
 भूनिम्बवाचा कटुका पटोल-
 फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहञ्चरशोथकफूँ
 विस्कोटवल्कलाचमिच्छन् कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिषि ब्रह्मेषु विविधेषु च ।
 विसर्पं तानि योष्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ * ॥
 करञ्जसप्रच्छदलाङ्गलीक-
 सूक्ष्मकंदुमानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशास्त्रविषैर्विषकं
 विसर्पविस्कोटविचर्चिकाप्तम् ॥
 इति करञ्जादितैलम् ॥ * ॥
 “कुष्ठामयस्कोटमस्त्रिकोक्त-
 चिकित्सुसवाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वाङ्गं विकारान् परिशोध्य धीमान्
 ब्रह्मं क्रमेणोपचरेदयथोक्तम् ॥”
 इति विसर्पाधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मद्ः ॥”
 नाथ्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ४८५
 “विसर्पो यत्समारब्धं कर्माण्यष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा येषाम् । एकस्य तावत् पाकीर्यमि-
 त्यादि)
 विसर्पणं, स्त्री, (वि + स् + ल्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तन्तुव्रणविटपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८१ । १६ ।
 “श्रीयणं सागरं स्येव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्येव न श्येवो ग्रीवापातनम् ॥”)
 विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्प, स्त्री, (विषं लातीति । ला + कः ।) पल्लवः ।
 इति विक्राण्टशेषः ॥
 विसारि, पुं, (विशेषेण सरतीति । र् + गतौ +
 “याधिमस्त्ययवेति वक्तव्यम् ।” ६ । ३ । १२७।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भाषे घञ् । निर्गमः । यथा, श्रवणे । १२७८ । १ ।
 “हिरण्यकेशो रणसो विसारे
 शिर्षुनिर्वात इव प्रधीमान् ॥”
 “रघव उदकस्य विसारे विहरति मेघार्तिर्ग-
 म्ने ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)
 विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । र् +
 णिनिः । ङीप् ।) माषपत्नी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, रामतर-
 ङ्ग्याम् । ८ । ८८२ ।
 “निर्धूमस्य विसारिणी ज्वाला शयञ्जो
 दशुः ॥”)

विस्तृत

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । विपुञ्जगन्तदघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विसारी, [त्रि] त्रि, (वि + र् + णिनिः ।) प्रसरण-
 शीलः ॥ तत्पर्यायः । विस्तारः २ विष्टमरः ३
 प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १५ ।
 “अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजन्मनसस्य निजेन तैलसा ॥”)
 विसिनी, स्त्री, (विममस्थायः इति । विसृ +
 “पुष्करादिभ्यश्च ।” इति इनिः । ङीप् ।)
 पद्मिनी । इत्यमरः ॥ श्यालम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विस्तृचिका, स्त्री, (विस्तृची + स्वार्थे कन् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषविष्टतिस्तु अजीर्णविस्तृचीशब्द-
 योर्द्रष्टव्या)
 विस्तृची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति ऋतुमिति ।
 वि + सूच् + अच् । स्त्रियां ङीष् । यद्वा, विशिष्टा
 सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । औलाउटा
 इति भाषा ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा, -
 “सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निष्ठतेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णं सा वैदोऽस्मिन्सूचीति निर्गद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 ऋद्धाक्षामनितात्मानो लभन्तेऽशनलोक्षुपाः ॥”
 विदितागमा ज्ञाताशुद्धेदाः ॥ * ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “सूक्ष्मातिसारो वमधुः पिपासा
 शूलं भ्रमोऽज्ञेयजन्मदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”
 उष्ट्रेणं घृत्तपादयोः । शिरसो भेदः शिर-
 शूलम् ॥ * ॥ तस्या उपद्रवनामाह ।
 “निद्रानाशोऽरतिः कम्पो ऋवाघातो विसं-
 श्रता ।
 अमी उपद्रवा घोरा विस्तृच्याः पञ्च दारुणाः ॥”
 अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादव
 उपद्रवाः सर्वेणामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विस्तृच्याः पञ्च दारुणाः विस्तृच्यास्तु पष्पापि
 यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः ॥ * ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्वावदन्तौष्टनखोऽल्पमंघ-
 ष्यद्दृष्टितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
 सामसरः सर्वविसृक्तसन्धि-
 र्यायासरः सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्वविसृक्तसन्धिः सर्वं विसृक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
 विस्तृरितं, स्त्री, अशुतामः । इति जटाधरः ॥
 विस्तृतं, त्रि, (वि + र् + क्तः ।) विस्तृतम् । इत्य-
 मरः ॥
 विस्तृवरः, त्रि, (विस्तरति तच्छीलः । वि + र् +
 “द्वयन्धुषिचर्त्तभ्यः करम् ।” ३ । २ । १६९ ।

विस्तीर्णः

इति करम् । इत्यस्येति तुक् । प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥ “विस्तरम् । गतिविशेषः । विस्त्वरो नदः । विस्त्वरो नदी । विस्त्वरो तैलमित्यादि । विस्तरति विस्त्वरोः स्त्व गतौ चरम्-स्त्वर्जाणिति चरप् खस्व तन् पिति तन् ॥” इति भरतः ॥

विस्तरः, त्रि, (विशेष्य सरति तच्छीलः । वि + स्त + “स्त्वस्वदः करच् ॥” ३ । २ । १६० । इति करच् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥

विस्त्वः, त्रि, (वि + स्त्व + क्तः ।) निक्षिप्तः । इति ङटाधरः ॥ (यथा, ऋच्छकटिके । १ अङ्के । “उद्दिग्धचक्रलकटाच्चविस्त्वट्टि-यांघ्राणुसारचकिता हरिखौव यासि ॥”)

विशेष्ये च्छट् ॥ (यत्कः । यथा, भागवते । १ । १६ । २४ ।

“अन्तर्हितस्य स्मरती विस्त्वट् कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥” प्रेषितः । यथा, रघुः । ५ । ३६ ।

“आप्तः कुमारानयनोत्सुकैर्न भोजेन दूतो रघवे विस्त्वट् ॥” पुं, विसर्गः । विस्त्वयस्वरूपः । यथा, कांतके । ५ । २ । “रसकारयोर्विस्त्वट् ॥”)

विस्तः, पुं, क्ली, (विस् उल्लसं + क्तः ।) वैचो-रथः । अश्वीतिरक्तिकापरिमितखर्णम् । इत्यमरः ॥

विस्तरः, पुं, (वि + स्त + “प्रघने वावश्चट् ॥” ३ । ३ । ३३ । इति घञः प्रतिषेधे “ऋदोरप् ॥” इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तरः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । २ । २४ ।

“सुविस्तरवरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥” वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।

“सान्दीपनेः सत्त्वोक्तं नृणां धीव्यं सविस्तरम् ॥” विस्तरः । (यथा, गीतायाम् । १० । १६ । “प्राधान्यतः क्रूरश्रेष्ठ नास्वन्तो विस्तरस्य मे ॥”)

प्रशंस्यः । इति मेदिनी । पीठः । मन्त्रः । इति शब्दरत्नावली । (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-दर्पणे । ६ । ३१४ ।

“अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् । यथा चन्द्रशेखरेण शमासुखानन्तरं तदा ॥”)

विस्तरः, पुं, (वि + स्त + “प्रघने वावश्चट् ॥” ३ । ३ । ३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-र्यता । तत्पर्यायः । विग्रहः २ आसः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ । “वंशावलम्बनं यद्दुयो विस्तारो गुणस्य याव-

नतिः । तत्पालस्य खलस्य च गिजाङ्गसमप्रयाश्रयः ॥” स्तम्बः । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥

विस्तीर्णः, त्रि, (वि + स्त + क्तः । “रदाभ्या-मिति ॥” ८ । २ । ४२ । इति नः ।) विपुलम् । विस्तृतम् । यथा,—

“विस्तीर्णं विकटं बहु विपुलं विपुलं पृथु ॥” इति ङटाधरः ॥

विस्फोटः

(यथा,— “पर्यानि स्त्र्यवर्णानि विस्तीर्णकार्गलोचने । तूर्णमानीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥” इत्युङ्गटः ॥)

विस्तीर्णपथं, क्ली, (विस्तीर्णं पर्यं यत्रमस्य ।) मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विस्तृतः, त्रि, (वि + स्त + क्तः ।) लज्जविस्तारः । तत्पर्यायः । विस्त्वत् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । २४ । ६० ।

“तत्तं नृपपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥” विस्त्वट्, त्रि, (विशेष्येण स्त्वट् ।) सुस्यट् । यथा, “विस्त्वट्मद्वतं शान्तं स्यटाचरपदं तथा । कलखरसमाशुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”

इति तिथ्यादिनक्षत्रम् ॥ विस्कारः, पुं, (वि + स्फुर + घञ् । “स्फुरति-स्फुल्लोर्घञि ॥” ५ । ३ । ७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-र्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं स्फुल्ल-घकारमध्यविस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७६ । ३६ ।

“विस्कारस्तस्य धनुषो यत्तस्यैव तदा बभौ ॥” विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०७ । “विस्कारश्चेतसो यस्तु स विस्फय उदाहृतः ॥”)

विस्कारितः, त्रि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-प्राप्तस्फुरधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । २० ।

“स नष्टमाधोऽतिवलो क्रोधविस्कारितेक्ष्णः । काममूर्तिघरः क्रूरः कालकथो व्यदध्यत ॥” निर्घोषितः । यथा, किराते । १४ । ३० ।

“उद्गूढवक्षःस्यमितैकदिङ्मुखो विस्फुल्लविस्कारितेषामखण्डनः ॥” विस्फुरितः, त्रि, (वि + स्फुर + क्तः ।) स्फूर्ति-विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—

“रक्तरक्तौजनाङ्गस्य रक्तविस्फुरितेक्ष्णम् । वैशितं नागप्रायेण भुङ्क्तेभीषणाननम् ॥” इति दशसुजादुर्गाध्यानेकदेशः ॥

विस्फुल्लिङ्गः, पुं, विधभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशिष्टः स्फुल्लिङ्गः ।) अभिकणा च ॥

विस्फोटः, पुं, (विस्फोटतीति । वि + स्फुट + ञप् ।) विस्फुल्लस्फोटकः । विस्फोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । पिठकः २ पिठका ३ पिठकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६ विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८ स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।

“किमेतदिति संभ्रान्तः प्रवृहोऽथ ददर्श सः । उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-र्गतान् ॥”)

तस्य विप्रहृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह । “कङ्कततीक्ष्णोऽप्यविदाहिरुच-चारैरनीर्णाध्यश्रनातपै च । तथत्तुदोषेण विस्पर्सेन क्षुण्णानि दोषा मवनादयस्तु ॥

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्त्रीनि प्रदुष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वचरपुरः-सरान् ॥”

ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशरीतोष्णादीनामतिदोषेण । ऋतूचिताहारविहारवैपरित्येन त्वचमाश्रित्य विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । चरपुरःसरान् चरपूर्व्वान् ॥ * ॥ रूपमाह ।

“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्तजाः । क्वचित् सर्व्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्तनाः ॥”

रक्तपित्तजाः एतेन सर्व्वेषु विस्फोटेषु रक्त-पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य तथा घातानुगतिरपि बोहव्या । तथा च भोजः । “यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् क्षुरतः सर्व्वदेह-गान् ॥” * ॥

वातिकमाह । “शिरोयक्शूलभूयिष्ठचरत्पर्व्वभेदनम् । सङ्ख्यावर्णतां चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥” शूलमत्र तोदरूपम् ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।

चरदाहरजापाकः स्रावस्तृण्णासमन्वितम् । पीतलोहितवर्णस्य पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥” रजादित्रयं स्फोटेषु * ॥ वातपौष्टिकमाह ।

“वातपित्तहातो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः । स्तैमित्यं गौरयं कष्टुर्भवेद्वातवखासले ॥” * ॥ पित्तस्यैष्टिकमाह ।

“कष्टुर्दाहो च्चरन्स्फूर्तिर्जायते कफपौष्टिके ॥” सान्निपातिकमाह ।

“मध्य निम्बोज्ज्वलकोदः कठिनः स्तल्पपाकवान् । रागदाहलपामोहश्चर्द्धिन्स्फूर्तिचाञ्चराः । प्रलापो वेपथुर्न सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥” मोहो विपरितज्ञानम् । स्फूर्त्वा सर्व्वथा ज्ञान-शून्यता ॥ * ॥ रक्तजमाह ।

“वेदितथाश्च रक्तेन पौष्टिकेन च हेतुना । गुञ्जाफलजमरा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः । न ते सिद्धिं समावान्ति शुद्धैर्योगशतैरपि ॥” पौष्टिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कदादिना रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते साध्याः ।

“एते चाद्यविधा वाह्या घान्तरोऽपि भवेदयम् । तस्मिन्नन्तर्व्याया तीव्रा च्चरयुक्तामिजायते ॥ तस्मिन् वहिर्गते स्वास्थंशु खानस्य वहिर्गतिः । तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ॥” उपद्रवागाह ।

“हृत्स्वासासंसङ्कोपदाहृष्टिकामदञ्चराः । विस्पर्षमर्मसंरोधाक्षोधासुक्ता उपद्रवाः ॥” मांससङ्कोचः मांसस्य शठितत्वम् । मर्मसंरोधो मर्मस्यथा । तेषां विस्फोटकानाम् ॥ * ॥

केचिदुपद्रवाणां लक्षणात्करं पठन्ति । “हृक्का सासोऽरुचिष्णुष्या स्वाङ्गमर्द्धो हृदि-यथा ।

विस्पर्षञ्चरुद्धावा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥” साध्यवादिक्माह ।

विस्फोटः

“एकदोषोत्थितः साध्यः सच्छ्रवाधो द्विरो-
यन.
सन्नरूपान्वितो घोरो लघ्वाधो भूरुपद्रवः ॥
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे कर्तुं कार्यं वसनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषबलं वीक्ष्य प्रयुञ्जाथ विरेचनम् ॥१॥
कोलं शालियैवा तुला मधुरासाङ्गुकी तथा ।
यतान्यन्नानि विस्फोटे हितानि सुनयोऽह्वयन् ॥
हे पञ्चमूल्यौ राज्ञा च दार्द्रीश्रीरं दुरालभा ।
गुहूनी धान्यकं सुप्तमेयां क्वाथं पिबेन्नरः ।
विस्फोटाग्नाशयत्वाशु समीरणनिमित्तकान् ॥
दाक्षाकाशमर्ष्यखञ्जरपटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालावदुस्रगैः पौष्टिकै सवितं हृतम् ॥
भूमिन्मसवचावासात्रिफलेन्द्रसवस्त्रकैः ।
पिचुमर्द्धपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक् भृतम् ॥३॥
किराततिक्तकारिष्टयष्टाङ्गामुद्रवासकैः ।
पटोलपपटोश्रीरत्रिफलाकोटकान्वितैः ॥
कषितैर्हंशशाङ्गु चन्विस्फोटनाशनम् ॥४॥
विस्फोटयाधिनाशाय तदुक्तान्मुद्रपितैः ।
योजैः कृतजट्टस्य लेपः कार्थी विज्ञानता ॥५॥
हिमा पटोलभूमिन्मसवासकारिष्टपटैः ।
रश्मिरान्द्रयुतैः क्वाथो हन्ति विस्फोटकं च्वरम् ॥
चन्दनं नामपुष्यञ्च सारिवा तदुक्तौयकम् ।
शरीरपक्कलं शाती लेपः स्वाहाघनाशनः ॥”
“उत्पलं चन्दनं कोप्रसुश्रीरं शारिवाहयम् ।
जणेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाघाधिनाशनम् ॥७॥
पृथग्वीरस मञ्जानं पले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
काशस्फोटं विषस्फोटं सलो हन्यात् सवेहनम् ॥
कचायन्त्रिं गल्लयन्त्रिं कर्णयन्त्रिञ्च नाशयेत् ।
अग्न्यप स्फोटकं तान्नं पुत्रशीघ्रो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अन्वयः ।
“मरीचं विरुतं कुष्ठं हरितालं मनाशिला ।
देवराक हरिद्रि दे कुष्ठं सांवी च चन्दनम् ॥
विशाला अरयोश्च अर्कश्रीरं सक्षत्पलम् ।
मयाञ्च कार्णिको भागो विषस्याहंपलं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतेजस्य गोमूत्रैः शृणुये पथेत् ।
रुष्टाञ्च लोष्टप्राञ्च वा शोभैर्मुह्यिना पथेत् ॥
यामा विषसिंघा जेव दृढविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रयुज्जन्ति कौमल्यस्य पायते ॥
एतान्प्रवि श्रिष्याणि तैलेनानेन स्रक्षयेत् ।
भिरौत्स्यमपि श्रिञ्चं विषयं शृणुयान्
भवेत् ॥”
अथि च ।
“भूमिन्मसवचावासात्रिफलेन्द्रसवस्त्रकैः
यटोक्तुस्तकाभ्याश्च वागरेण च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि व्यक्तानि नाश कार्थी विष्ठा-
रणा ॥”
इति नाशदं १८० अध्यायः १०१
विस्फोटकस्य चक्षुषं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटाः स्नापयन्नासाया विस्फोटाः सुक्षुद्र-
स्यः ॥”

विस्फृतिः

विस्फयः, पुं. (वि + स्फि + “रश्च् ।” इत्यच् ।)
व्यासयम् । तत्पठ्यायः । अद्यो २ ही ३ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे द्रष्टव्यम् ।
‘अद्भुतो विस्फयस्याविभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमात्मजं मतम् ॥’
इति भावरसयोः पर्यायबलं अद्भुतस्य विस्फय-
स्याविभावोक्तत्वात् ॥” इति भरतः ॥ १ ॥
तस्य लक्ष्यम् । यथा,—
“विविधेषु पदार्थेषु लोकक्रीमातिवर्तियु ।
विस्कारश्चेतसो यस्तु च विस्फय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःक्षयो भवति । यथा, मनुः ॥ ४।२३.७।
“यज्ञोऽवृतेन चरति तपः क्षरति विस्फयात् ॥”)
दर्पणः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रेष्टः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतः क्षयो गन्धर्वो यस्येति ।
नष्टमर्थे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १७ । ३० ।
“तं वीरमारुदभिपद्य विस्फयः
श्रियस्यसे वीरश्रेयश्च भिर्वृतः ॥”)
विस्फयान्वितः, त्रि, (विस्फयेन अन्वितः युक्तः ।)
विस्फययुक्तः । व्यासयंविशिष्टः । तत्पठ्यायः ।
विस्फयः २ । इत्यमरः ॥
विस्फाप(य)नः, पुं. (विस्फाप(य)यतीति । वि +
स्फि + णिच् + क्तः ।) कुशकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्फायगम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२६ । २६ ।
“पारिजाततरोः पुत्र्यं तस्य ह्यं मया नष ।
विस्फापगार्थं देवेश पत्नीनामुत्तरेणः ॥”
विस्फयकारके, त्रि । यथा, भागवते । १ ।
१५ । ५ ।
“वन्दितोऽहं महाराज हरिणा यन्मुखपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्फापनं मधुत् ॥”)
विस्फितः, त्रि, (वि + स्फि + क्तः ।) विस्फयान्वितः ।
यथा,—
“महाप्राशुपतान् दृष्ट्वा ससुत्याय महेश्वरः ।
संपरिष्वजत यत्कं ते प्रयेसमीचेश्वरम् ॥
तत्पत्तदद्भुततमं दृष्ट्वा चन्मशोन्वराः ।
सुविस्मितास्त्रदा सन्तः किमिहं पिनायमिति ॥
विस्मितांस्तान् गणान् दृष्ट्वा शैलादिर्षोमिनावरः ।
प्राष्ट प्रष्टय देवेशं नृत्तपामिं गणाधिपः ।
विस्मितामी गणा देव सर्वं श्व महेश्वर ।
महाप्राशुपतानां हि यत् त्वयालिङ्गनं हतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्फितिः, स्त्री, विस्फारणम् । विपूर्वस्फिघातोर्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विस्फृतः, त्रि, (वि + स्फृ + क्तः ।) स्फारणाविषयः ।
तत्पठ्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पठित्वा मन्त्रशास्त्राणि विस्फृतान्मधुराविव ।
प्याहो शिष्यु नम सास्ते उवगंस्य तु पथमः ॥”
ऋग्वेदः १)
विस्फृतिः, स्त्री, विस्फारणम् । विपूर्वस्फृधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
चरितागरे । ४४ । ६६ ।

विहगः

“नामातरश्च च तथा सख्यप्रभमुपाचरत् ।
यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्फृति-
माययुः ॥”)
विसं, स्त्री, व्यामगन्धः । इत्यमरः ॥ इहं चिता-
धूमादिगन्धे अपकमांसगन्धे इत्यन्ते । इति
भरतः ॥ (यथा, कथाचरित्सागरे । ७४ । १६६ ।
“समाश्लिष्य च धावित्वा सिञ्चन् धराशुभिः
स तम् ।
मीनोद्गदद्रीवासविसं प्रवालजयमिव ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथाचरित्सागरे ।
८२ । ७ ।
“अहमेनं न शक्नोमि ग्रहीतुं विसपिच्छलम् ॥”)
विसगन्धा, स्त्री, (विसं गन्धो यस्याः ।) हृपुपा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विसगन्धिः, पुं, (विसन्निव गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विसन्धः, त्रि, (वि + सन्ध + क्तः ।) विग्रहः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ७ ।
“विसन्धं परिचुम्वा जातपुलकामालोक्य
गण्डस्थलीम् ॥”)
विसन्धः, पुं, (वि + सन्ध + क्तः ।) विन्धायः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विसन्धादुरवि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शृङ्गार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिष्कीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः स्त्रीऽपारतत्तम् । इति रमानाथः ॥
इति तद्वीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६० । ७ ।
“विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य लक्ष्मिवि ।
विसन्धं सभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानवा ॥”)
केकिकलहः । यधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विसन्धी, [नृ] त्रि, (विस्फृते विस्फृतितीति ।
वि + सन्ध + “वौ कणलसकत्वसम् ॥” ३ । २ ।
१४६ । इति घियुक् ।) विन्धाची । (यथा,
भागवते । ६ । ५ । २० ।
“कथं तदगुरुपाय गुणविसन्धुपक्रमेत् ॥”)
प्रणयी । विसन्धशब्दादस्यर्चं क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विसन्धा, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥
विसा, स्त्री, (विसं गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततश्चाप् ।) हृपुपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विसृतः, त्रि, (वि + सृ + क्तः ।) विस्फृतः । विपू-
र्वकसुधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् + “विह-
यशीति ॥” ३ । २ । ३८ । इत्यच् “विहयमी
विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकोक्तेः उपत्यये
विहायःशब्दस्य विहादेशः ।) मन्त्री । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“सुप्रसंगता विहगाश्चरन्त्याचरन्नेव च ॥”)
वाह्यः । (यथा, महाभारते । ७।१.६५.४०।

“अथोमुत्तैश्च विहगैर्द्राविविद्यै महारथान् ॥”
 सूर्यः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षः ।
 इति घट्टिकः ॥
 विहङ्गः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
 इत्यत्र “गमेः सुपीति ।” खच् । “विहायसो
 विह ष ।” इति विहादेशः । “खच्चडिहा
 वक्तव्यः ।” इति डिच् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥
 (यथा, रघुवंशे । १ । ५१ ।
 “सिक्तास्ते सुनिद्रान्याभित्तन्त्रगोज्ज्वलितवज्रकम् ।
 विश्वासाय विहङ्गानामालवालासुपाविनाम् ॥”)
 वायुः । (यथा, महाभारते । ८ । ६६ । ३५ ।
 ‘त्वन्प्रेरितैर्लौहितैर्ह्यिहङ्गैः ॥”)
 नक्षः । चन्द्रः । सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (नागविशेषः । १ । ५७ । ११ ।
 “विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतोपनः ॥”)
 विहङ्गमः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।०।३८ ।
 इत्यत्र । “खच्प्रकरणे गमेः सुपुपसंखानम् ।”
 इति काशिकीत्या खच् । “विहायसो विह
 च ।” इति विहादेशः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३६ ।
 “आक्रम्य रत्नायहराकामरूपी विहङ्गमः ॥”
 सूर्यः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६७ ।
 “कन्दोभिरश्वरूपैश्च सहदुयुक्तैर्विहङ्ग-
 मम् ॥”)
 विहङ्गमा, स्त्री, भारयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाक इति भाषा ॥
 विहङ्गराजः, पुं, (विहङ्गानां राजा । समासे
 टच् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ७ ।
 “विहङ्गराजाङ्गुरहेरिवायते-
 र्हेरिख्योर्वाण्डवहस्ततनुभिः ॥”)
 विहङ्गिका, स्त्री, भारयष्टिः । इत्यमरः ॥ वाक
 इति भाषा ॥
 विहङ्ग, स्त्री, गर्भोपघातिणी गौः । इति संक्षिप्त-
 सारोणादित्तः ॥
 विहङ्गः, त्रि, विशेषेण घतः । विनष्टः । विपूर्वक-
 षण्घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विहङ्गनं, स्त्री, (वि + षण् + ल्युट् ।) विघ्नः ।
 हिंसा । तुलपिप्लवः । इति मेदिनी । ने, २१०० ॥
 विहङ्गः, पुं, (वि + ष् + षम् ।) विधोषः । इति
 हलायुधः ॥
 विहङ्गं, स्त्री, विहङ्गः । विपूर्वकषण्घातोर्नट-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 ३१ । १० ।
 “विहङ्गश्च ते ध्यानमङ्गलम् ॥”
 प्रचारयन् । यथा, पाणिनी । १ । ३ । २० ।
 “आढी दोढनास्यविहङ्गे ॥”
 व्याहरणम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३७ ।
 “नामिद्विहङ्गश्चैव कृत्वभावश्च लक्ष्यते ।
 क्वाप्यायनमखासं विना धीमेन जायते ॥”)
 विहङ्गितं, स्त्री, (वि + षण् + क्तः ।) मध्यम-
 शास्त्रम् । इत्यमरः ॥

विहङ्गः, त्रि, याकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । ४६ ।
 “रामापरिज्ञाणविहङ्गयोध
 सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥”)
 पङ्कितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २३७ । २८ ।
 “नानाद्युधविहङ्गानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
 च्छिडितोत्क्रुद्धनिनदैर्गचट्टं हितनिखनैः ॥”)
 विकारः । (यथा, विख्यातविजये । २ अङ्के ।
 “विगतरथविहङ्गस्तन्वस्तश्च प्रमत्त-
 स्तलितगतिभयार्त्तान् नैव चातु प्रहर्त्ता ॥”)
 पण्डे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
 विहा, य, (ओहाक् त्यागे + “विषाविहा ।”
 उणा० ४ । ३६ । इति निपातनान् व्या ।)
 स्वर्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादित्तः ॥
 विहापितं, स्त्री, (वि + हा + णिच् + क्तः ।)
 दानम् । इत्यमरः ॥
 विहायः, [स्] स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “कान्तायते स्वर्गसुखेन वारि
 वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥”
 त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । “विहा-
 यस्तेभिरिन्द्रम् ॥” “विहायसो महान्तः ॥”
 इति यास्कः ॥ यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ ।
 ३।१२ । “विहायाः । षड्विहाघाण्भ्यश्चन्द्वि ।
 उणा० ४ । २१५ । इति जहातेर्जिह्वीत्वैर्वा
 वाहुलकान् युगभावेऽपि युगागमो निपात्यते ॥”
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
 “तद्वाजी वाजंभरी विहायाः ।”
 “विहायाः महान् ।” इति तद्वाच्ये वायणः ॥)
 विहायाः, [स्] पुं, पक्षी । इत्यमरः ॥
 विहायसं, स्त्री पुं, आकाशः । इत्यमरटीकायां
 मधुरेशः ॥ (यथा, महाभारते । १२।६।३।१४।
 “व्यातिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहाय-
 सम् ॥”)
 विहायसः, पुं, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 विहायसा, य, आकाशः । इत्यमरटीकायां मधु-
 रेशः हेमचन्द्रश्च ॥ (पाणिनी च “स्वरादि-
 निपातमथयम् ॥” १।१।३७। इत्यत्र मङ्गितम् ॥)
 विहारः, पुं, (वि + ह + षण् ।) क्रीडार्थं पङ्गां
 गमनम् । तत्पर्यायः । परिक्रमः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
 “यथावहासार्थमसत्तुह्यतोऽसि
 विहारश्चय्यासगभोजनेषु ॥”)
 भ्रमणम् । खन्वः । लीला । (यथा, रघुवंशे ।
 ६ । ४८ ।
 “प्रचालयाद्धारिविहारकावे ॥”)
 सुगतलयः । इति मेदिनी ॥ विन्दुरेखकपक्षी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैजयन्तः । इति शब्द-
 माला ॥
 विहारी, [त्रि] त्रि, (विहृत्) शीलमस्तीति । वि +
 हृ + णिनिः ।) परिक्रमः । विहारकर्ता ॥

विहारशब्दादस्त्वर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 (यथा, नैषधे । ३ । १५ ।
 “धार्म्यः कथङ्कारमहं भवत्या
 वियहिविहारी वसुधैकगत्या ॥”)
 विहितः, त्रि, (वि + धा + क्तः ।) विधेयः । यथा,
 “विहितस्थानतुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनान् ।
 चनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नरः पतनञ्छति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 विहितः, स्त्री, (वि + धा + क्तन् ।) विधानम् ।
 यथा,—
 “चितिविचितिस्थितिविहितप्रतरतयः पर-
 गतयः ।
 ऊरु रगधुगुं रुदुधुवुधुधि ऊरवः स्वमरिज्जलम् ॥”
 इति दण्डी ॥
 विहीनः, त्रि, (वि + हा + क्तः ।) विशेषेण हीनः ।
 यथा, तन्त्रसारे ।
 “घोटाद्यासविहीनो यः प्रगमेद्देवि पार्वतीम् ।
 सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति नरकश्च प्रपद्यते ॥”
 त्यक्तः । यथा,—
 “विहीनश्च धनेर्दरि पुत्रैरादाय मे धनम् ।
 वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तश्चाप्रवन्सुभिः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विहृतं, स्त्री, (वि + हृ + क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-
 दृशविधानकारान्तर्गतान्कारविशेषः । यथा,
 “लीला विलासी विहृतिर्विब्लोकः किल-
 किञ्चितम्
 मोट्टायितं कुट्टमितं लजितं विहृतं तथा ।
 विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दृश ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विहृतिः, स्त्री, विशेषेण हरणम् । विशेषेण वला-
 कारः । विपूर्वकषण्घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥
 विहृटः, पुं, (वि + हृट + षच् ।) विहृटनम् ।
 विपूर्वकषण्घातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विहृटनं, स्त्री, (वि + हृट + ल्युट् ।) हिंसा ।
 मर्दनम् । विडम्बनम् । इति मेदिनी ॥ विवाधा ॥
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विह्वलः, त्रि, (वि + ह्वल + षच् ।) भयादिना-
 भिभूतः । खाङ्गधारणाशक्तः । तत्पर्यायः ।
 विह्वलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १।३।७।
 “क्षयमात्रसखीं सुजातयोः
 क्षणयोस्त्रामवलोक्ष्य विह्वला ।
 निमिमील नरोत्तमप्रिया
 हृतचन्द्रा तमसेव कौस्तुभे ॥”)
 विलीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वी, ख ईलवत् । कान्तितगतिव्याप्तिश्चेत्प्रजनखादने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०कान्तौ
 अन्त०-गतौ व्याप्तौ क्षेपे प्रचने खादने च सक०-
 च्यनित् ।) ख, वेति । इति दुर्गादासः ॥
 वीः, पुं, (वयनमिति । वी गतौ + न्यङ्गादित्वात् सावे
 क्षिप् । व्यभिधानात् पुंस्त्वम् ।) गमनम् । इत्ये-
 काचरकोषः ॥

“हेमाम्भसा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रीपयेत् ।
चक्षुषेति सुश्रीनेति पुण्ड्रदिति धरेति च ।
नमस्ते शुभमे नित्यं ह्यभोऽयं वहुनामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजवृक्षः, पुं, (वीजादेव वृक्षो यस्य । वीजप्रधानो
वृक्षो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजसञ्चयः, पुं, (वीजानां सञ्चयः ।) वीजसंग्रहः ।

तच्छुभाशुभदिनाद्विषया,—

“हस्ताचिन्नादितिस्त्रातीरेवत्वां अत्रगण्डये ।

स्मिरे लम्बे गुरौ युक्ते वीजं धार्यं त्रवासरे ॥

माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्ववीजानि संग्रहेत् ।

श्रीपथेत्तापथेद्वेदिं रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥

ततश्च पुटिकां बद्धा श्रीपथेच पुनः पुनः ।

स्यापथेच प्रयत्नेन यथा भूमिष्वन स्पृशेत् ॥

शीपामिना च संस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतश्च यत् ।

चर्चनीयं तथा वीजं यत् स्यात् कौटसमन्वि-

तम् ॥६॥

याम्याहिरुद्रामिविश्राखपूर्वा-

माचेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे ।

घान्यादिंसंस्थापनमेष्टु शस्तं

रुद्रास्त्ररङ्गाङ्गद्वेषु ॥

वीन्यादितिमघायेष्टानुत्तरेषु च कारयेत् ।

मीने लम्बे शुभे चन्द्रे निधनरुद्रवर्जिते ॥

ऐप्रथं कोष्ठके धान्यं गर्भो वदति सर्व्वदा ।

घनदाय सर्व्वलोकहिताय देहि मे धान्यं

स्वाहा ।

नम ईहायै ईहादेवी सर्व्वलोकविवर्द्धनी काम-

रूपिणि घान्यं देहि स्वाहा ।

सैश्वयित्वा इमं मन्त्रं घान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”

पुराणसर्व्वस्त्रे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्येधान्यस्य धारयेत् ।

पत्रश्च धान्यराशेरु रुषिकादिनिवृत्तये ॥

दन्विणदिट्टुखगमनं स्यादभिनवासु नारीषु ।

अथमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे

कुर्व्यात् ॥

त्रिपुत्रेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुकेषु च ।

एतेषु षट्सु विज्ञेयं धान्यनिष्कयणं बुधैः ॥

अवगात्रयं विशाखाध्रुवपौष्णपुनर्व्वसुनि प्रुष्यश्च ।

अश्विन्यथ ज्येष्ठा घनधान्यविवर्द्धनी कथिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजस्तः, स्त्री, (वीजानि स्तते इति । स्त + क्तिप् ।)

पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजाकृतं, त्रि, (वीजेन सह कृतं कृतमिति ।

“हृषीं द्वितीयहृतीयशम्बवीजान् हृषीं ॥५॥

५५ इति डाच् ।) उपपन्नम् । इत्यमरः ॥ हे

वीजेन सह कृते चैत्रे । वीजेन सह कृतं कृतं

वीजाकृतम् । तृतीयशम्बवीजेति डाच् । आदा-

पुत्रं पशान् कृतं उपपन्नम् । इति भरतः ॥

वीजान्तं, स्त्री, (वीजे अग्नोरस्त्ररसो यस्य ।)

दृष्टान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजी, [न] पुं, (वीजमस्यस्मिति । वीज + इतिः ।)

पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहरणम् ।

“अतएव हेतुनिश्चयेऽपि सापिण्डगमने वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम् ॥” यथा च गीतमसंहितायाम् ।
४ । १ ।

“असमानप्रवरैस्त्रिवाह ऊर्द्धं सप्तमान् पिण्ड-

बन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमान् ॥”

वीजविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५१ ।

“तथैवा त्रेत्रिणो वीजं परत्रेत्रप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति त्रेत्रिणामर्धं न वीजी लभते फलम् ॥”

वीजोदकं, स्त्री, (वीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य

कठिनत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

वीजोमिचक्रं, स्त्री, (वीजानामुपमे शुभाशुभसूचकं

चक्रम् ।) वीजवपनत्रयशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-

कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभाद्रगः स्याप्यस्त्रिनाद्यैकान्तरक्रमान् ।

सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥

पुच्छे चतुर्दशः पञ्च दिनमात्र फलं वदेत् ।

वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥

उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यचयो

भवेत् ।

इतिरोगमयं राज्ये चक्रे वीजोमिसम्भवे ॥”

सूर्यभान् सूर्यमुच्यमाननचत्रात् । त्रिनाद्यै-

कान्तरक्रमादिति यदाश्विन्यां रविस्तदा तामा-

रभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-

स्तिकासु दत्त्वा रोहिणीं वृद्धिः कार्या ऋग-

श्रिरस आर्द्रांपुनर्व्वसुनाडीषु दत्त्वा पुष्यो वृद्धिः

कार्यः । एवं क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं

शस्ययून्यनाम् । इत्यमरः ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः श्लभा सूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नश्च राजानः षड्भेदे इत्ययः स्तुताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीष्यः, त्रि, (विशेषेण इष्यः पूष्यः । अथवा वीजाय

हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥५॥१२॥ इति

यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।

कुलसंभवः २ । इत्यमरः ॥ वंश्यः ३ कौलकेयः ४

कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६

कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

वीटीः, स्त्री, (विशेषेण एतति ह्यावानिखात-

यष्टादिं वेष्टयित्वा प्रवर्द्धते । वि + ट + “इगु

पधात् कित् ॥” उणा० ४ । १२६ । इति इन् । च

च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥

सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर वीडा इति भाषा ।

इति केचित् ॥

वीटिका, स्त्री, (वीटिरेव । स्वार्थे कन् स्त्रियामाप् ।)

ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बू-

लम् । पानेर वीडा इति भाषा । इति केचित् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३० ।

“भूर्सञ्जयासि कस्य त्वं पृथाया इति सुभुवः ।

ददन्या वीटिकास्तस्या हतान्तमुपलभ्यवान् ॥”

वीटी, स्त्री, (वीटि + वा डीच् ।) ताम्बूलवल्ली ।

इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर

वीटि इति भाषा । इति केचित् ॥

वीया, स्त्री, (वेति दृष्टिमात्रमपगच्छतीति । वी

गतौ + “रास्त्रासास्त्रास्यूगावीयाः ।” उणा०

३ । १५ । इति नः निपातनाद्गुणाभावो

यत्वश्च ।) विद्युत् । इति मेदिनी । खे, २८ ॥

(वेति श्रोतुश्चितं याप्रोतीति । वी याप्रौ +

नः ।) खनामख्यातवाद्यम् । तत्पर्यायः । वल्लकी

२ विपञ्ची ३ । वा तु सप्ततन्त्रोद्युक्ता चैत्परिवा-

दिनी ४ । इत्यमरः ॥ ध्वनिमाला ५ । इति

जटाधरः । वल्लमल्ली ६ विपञ्चिका ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कण्ठकृष्णिका ९ ॥

(यथा, महाभारते । ६ । १३४ । १४ ।

“सप्तमयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥”

तद्गदा यथा । शिवस्य वीणा लम्बी १ सरस्वत्याः

कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-

वती ४ विश्वावसोः दृहती ५ तुम्बुरोः कला-

वती ६ चाण्डालानां कण्डोलवीणा चाण्डालिका

च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः

काथः कौलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।

तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं

कक्रुभः प्रसेवकश्च । तस्या मुखे वंशशृङ्गाका

कलिका कृष्णिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।

इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः ।) वीणास्थिता-

लावूपरिकाष्ठम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।

इत्यमरः ॥

वीणाधुवन्धः, पुं, (वीणाया अधुवन्धः ।) उपनाहः ।

इति हारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति । वद् +

णिवृ + अण् ।) वीणावादकः । तत्पर्यायः ।

वैशिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-

संहितायाम् । ३० । १६ ।

“शब्दायाद्दम्बराघातं महसे वीणावादमिति ॥”

वीणावादकः, पुं, (वीणायां वादकः ।) वीणावाद्य-

कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्थः, पुं, (वीणा आस्थमिव यस्य । तथैव स्फुट-

गानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतं, स्त्री, (वेति स्म । वी + क्तः । अथवा अणिति स्म ।

अण् + गत्यर्थेति क्तः ।) असारदृश्यम् ।

युद्धाद्यममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्गुशकर्म । इति

मेदिनी । ते, ५८ । (यथा, माघे । ५ । ४७ ।

“निर्धूतवीतमपि बालकसुहृत्सन्तं

यन्ना क्रमेण परिसान्धनतर्ज्जनाभिः ॥”

सांख्योक्तादुभानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-

कौमुद्याम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विधं वीतमवीतम् । अन्वय-

मुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य

विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कमनीयः ।

यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । ६ ।

“तं शश्वतीयु मात्स्यु वन आ वीतमश्रितम् ॥”

“वीतं कान्तम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वीतिः

वीतं च, पुं. (विशेषेण वदितुं भूयते इति । वि + तन् + च + घञ् । "उपसर्गस्य चञ्चलमनुष्ये बहुलम् ।" ६ । ३ । १२२ । इति शीर्षः ।) ऋगपञ्चिकां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरः । ऋगपञ्चिकां विन्वाचहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी । से, ४० ।

वीतः, त्रि, (विशेषेण एति क्त । वि + इन् + क्तः ।) ग्रान्तः । इति हेमचन्द्रः । गतः । विपूर्वमनघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रघोः । ५ । २ ।

"स ऋगस्ये वीतधिरस्यत्वान् पात्रे निधायाध्यमनर्घ्यशीलः ।")

वीतहन्तः, त्रि, (वीतस्य क्तो हन्तो येन चः ।) व्यक्त-हन्तः । तन्मन्त्रायः । अथक्कनः २ । इति षटाक्षरः ।

वीतनः, पुं, क्तकपार्श्वद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रे । "ककस्तु कन्वराभयं कदपार्श्वौ तु वीतनौ ।" वीनभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा ।) विष्णुः । यथा,—

"अक्रूरः पेशलो द्यौ दक्षिणः क्रमिणावरः । त्रिहृत्तमो वीतभयः पुण्यत्रयणकीर्णः ।"

इति तस्य सप्तसनामस्तोत्रम् ।

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विधयवासना यस्य ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । विगतरागे, त्रि । यथा,—

"दुःखेयुर्द्विजमनाः सुखेयु विगतसूदः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।"

इति भगवद्गीता ।

(यथा च महाभारते । १२ । ४४ । ४७ ।

"वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति । महेन्द्रप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ।")

वीतशोकः, पुं, अशोकदृष्टः । इति शब्दमाला ।

(वीतः शोको यस्तान् । अशोकादृष्ट्यां तत्पानेन शोकनाशचाक्षस्य तथात्वम् । तथा च निघण्टुस्ये । "व्यामशोकं पुराभीष्टं मधुमासपसुद्वय । पिबामि शोकभक्तप्रो मामशोकं सदा क्रुद ।" विगतः शोको यस्य ।) विगतशोके, त्रि । (यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १० ।

"सन्कामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।")

वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तन् ।) गतिः । शीघ्रः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ८७ ।

"सुप्रसन्नो विप्रतिमाः पद्मकिण्वरुणप्रभाः । दिशा विप्रतिमादृशाः कुम्भप्रदृशाः स्त्रियः ।") प्रशन्नम् । अशन्नम् । घासनम् । इति मेदिनी ।

ते, ५८ । (पानम् । यथा, अग्निदे । ७ । ५ । २ ।

"पदान्त्यां वि मदायन्तुरं मत्तं इति गो-वोगदे मे ।")

"इति वीतये घायाय ।" इति तद्भाष्ये भाष्यः । पाणिः । यथा, अग्निदे । ३ । १४ । ४ ।

"स हः प्रथोति वीतये विर्येण क्तुं प्रथमा ।")

"वीतये सप्तमहाय अविर्षोवादिर्गते पाप-"

वीधिः

धम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः । यज्ञः । यथा, अग्निदे । ६ । १ । ४ ।

"अभ्यर्षमघानां देवानां वीतिमन्ववा ।")

"वीतिं यज्ञं अन्ववा घानायज्ञेन सप्त अभ्यर्ष अभिगच्छ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ ।

"अस्मिंस्तु वीतिमाखण्डे वीतिघोत्रसमे वृषे । कन्वाता च त्वदीयानां त्वयानामिव शस्त्रि-
णाम् ।")

वीतिघोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यचनखादनेषु + कर्मणि क्तन् । वीतिः पुरोडाशादिः हृतये अस्मिन्निति । "हुयामाशुभविभ्यश्चन् ।" उणा० ४ । १६७ । इति चन् । अथवा वीतये पानाय शोचं द्यं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । सूर्यः । इति मेदिनी । ते, २६७ । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७ । ३७७ ।

"अस्मिंस्तु वीतिमाखण्डे वीतिघोत्रसमे वृषे ।")

प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५ । १२ । ५ ।

"अग्निधेभानिह्वयत्रवा हुमहावीरधिरण्यरेतो हृतष्टसवगमेघातिघिवीतिघोत्रकवय इति सर्वं एवायिनामानः ।" राजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । ६८ । १० ।

"रघोवाशान् वीतिघोत्रान् विगर्तान् मार्कि-
कावतान् ।")

हृद्यवंश्रीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३३ । ५० ।

"तेषां कुले महाराज हृद्यानां महात्मनाम् । वीतिघोत्रः तुजाताश्च भोजस्ववन्तयः
स्तृताः ।")

त्रि, प्राप्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८१ । ८ ।

"कसौ देवा आवधानान् शोम-
को मंसते वीतिघोत्रः सुदेवः ।")

"वीतिघोत्रः प्राप्तयज्ञः । ७ ७ ७ । वीतिघोत्रः वीगत्यादिषु अस्मान् कर्मणि मन्ते वृषेत्यादिना क्तन् च योदात्तः । शोचं शोमः हुयामाशु-
भनिभ्यश्चन् इति चन्द्रप्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो शोमो येन बहुव्रीहौ पूर्वमदप्रकृतिसरत्वम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः । कान्तापज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ ।

"नूनं देवेभ्यो विधिधाति रज-
मयामभ्योतिघोत्रं यस्तौ ।")

"वीतिघोत्रं कामयज्ञं यजमानं सस्तौ अवि-
नाशं जेमे या अमजज्ञानं करोतु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

वीधिः, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + इगुपघान् क्तित्वात् ।) साधुलकादीर्घः । वीधी । यथा,—

"पद्मकिण्वरुणप्रभा वीधिर्वीणी च वीधिका ।" इति रत्नकोषः ।

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३४२ ।

"गदिवा नगरं कुच पविष्ठाः सुमभा भुवि । सुमगाः विगुसमेदाः स्त्रीद्वानयधोविष्णु ।")

वीथी

वर्णाचं यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३०७ । "चिरं खलु खिलीभूताः क्षतक्षत्रस्य वीधयः । घोर त्वयेव न त्वानु सखारो यदि दृश्यते ।")

वीधिका, स्त्री, (वीधिरेव । म्यर्थे कन् ततश्चाम् ।) वीधिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ७३ । ७० ।

"अस्ति दक्षिणदिक्प्रान्ते प्राच्यो बन्धुभूरिव । पिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीधिका ।")

वीधी, स्त्री, (वीधि + वा डीष् ।) पङ्क्तिः । इत्या-
ङ्गम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।

"तावद्युर्ध्वं सुवचनौ जन्मतुर्भ्रातृकारणान् । वीधीं माल्यापणानां वै गन्धाघातौ द्विपाविवा ।")

नाथरूपकः । वर्तः । इति मेदिनी । से, ११ । (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।

"वीधीं कुर्वन् महाबाहुर्द्विवयन् मम वाहि-
नीम् ।

शुत्वन्निव नदापाण्युंगानां दृष्टेधिष्यति ।") ७४) अथ वीधी ।

"वीथ्यामेको भवेद्दूरः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते । आकाशभाषितैरक्षेत्रिणां प्रत्युक्तिमाश्रितः । खचवेद्भूरि इद्भारं किञ्चिदनां रसानपि । सुखनिर्भृद्ये सन्धी अर्षप्रकृतयोऽखिलाः । कश्चिद्विद्युत्तमो मधुमोऽधमो वा इद्भारवहुत् त्वाचास्याः कैशिकीवृत्तजहुत्तम् । ७५ ।

अस्यास्त्रयोदशङ्गानि निर्दिशन्ति मनोधियाः । उद्घातकावलमिते प्रपञ्चस्त्रिगतं हलम् । वाक्त्रिधिवले गच्छमयस्यन्दितनालिके । असत्पजापयाहारवृद्धानि च तानि तु ७६ । तत्रोद्घातिकावलमिते प्रसावनाप्रसादे सोदा-
हरणं लक्षितं । ७७ ।

मिथीवाक्यनतद्भूतं प्रपञ्चो घास्यक्षन्तः । यथा, विक्रमोर्वाश्याम् । वरुधीस्यविद्रूपकक्ष्यो-
रन्वोन्ववचनम् । ७८ ।

विगतं स्यादनेकार्पयोधनं श्रुतिघान्यतः । यथा । तत्रैव राजा ।

सर्वज्ञितिभर्ता नाथ दृष्टा सर्वार्हस्तुन्दरी । रामा रम्ये वगन्तीऽस्मिन् मया विरहिता त्वया । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं दृष्टेत्वाह । अत्र प्रचवाक्यमेवोत्तरवाक्येन योषितम् । नटाद्विगतयविपयमेवेदमिति कश्चिन् । ७९ । प्रियाभैरप्रियेन्वाप्येर्विलोभ्य च्छलनान् हलम् । यथा, वेणां भीमाश्विनौ ।

कर्णां द्यूतच्छलानां जतुमयशरयोरीयनः सोऽभिमाशी

राधा दुःशासनादेर्मुंररुणशतव्यांजरायस्य मिधम् ।

कल्याणेशोशरीयस्यपगयनपटुः मादया यथा दायाः

छात्रो दुर्व्योपगोऽर्गो कथयतु न स्या इष्टम-
भ्यामर्गो नः ।

अथे त्याकुण्डलं किञ्चिन् कायं सुदृष्टं कस्त-
विष्णु ।

उद्योगेने यद्दत्तं वक्ष्यामि तस्यैव प्रकृतम् ॥ * ॥
 वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥
 द्वित्रितोत्पन्नचक्षुः यथा,—
 भिक्षो मां न निवेष्टे वत् प्रकुरुषे किन्तु मया विना
 मद्यच्छापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः
 सह ।
 तावामर्षरुचिः कृतस्तव घनं दूतेन चौख्येण वा
 चौख्यदूतपरिमहोऽपि भवतो नष्टस्य कात्या
 गनिः ॥
 केचित् प्रकान्तवाक्यस्य साक्षाद्भवेत् निर्वृत्ति-
 वाक्केलिरित्याहुः । अन्ये चानेकस्य प्रत्यस्यै-
 कमुत्तरम् ॥ * ॥
 अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः सङ्ख्याधिक्यं मतम् ॥
 यथा, मम प्रभावत्यां वचनगामः ।
 अस्य वचः क्षयेनैव निर्मथ गद्यागया ।
 लीलथोत्पन्नयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥
 प्रत्युक्तः । अरे रे अस्यापसद अजमत्तना बहु-
 प्रलापेन मम खलु ।
 अद्य प्रचक्षुःमुजदण्डसमर्पितोर-
 कोदण्डमिर्गलितकाण्डसन्दृष्टपातेः ।
 आस्तां समस्तदिति जघत गोक्षितेयं
 चौख्यो घयेन पिशिताश्रनलोभनीया ॥ * ॥
 गणं प्रस्तुतचम्बन्दि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥
 यथा वेग्यां राजा ।
 अध्यासितुं तव विराज्जघनस्यलस्य
 पर्याप्तमेव करभोर ममोरयुग्मम् ।
 अनन्तरं प्रविश्य कश्चुकी देव भयं भयमित्वादि ।
 अत्र रथकेतनमङ्गार्थं वचनस्य मङ्गार्थं सम्बन्धे
 सम्बन्धम् ॥ * ॥
 आख्यानं खरसोक्तस्यान्वधावस्यन्दितं भवेत् ॥
 यथा अक्षितरामे सीता । जाद कालं क्व उ
 च्यच्छा रथ गन्तव्यं तच्च सी राधा विणरण
 पयाधिव्यो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-
 पजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जादवो
 तुष्णायं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः
 पिता । सीता । साशङ्कं मा अखुधा सङ्गुधयं
 क्व तुष्णायं स आलाप्ये एव पुष्टवीर्येति ॥ * ॥
 प्रदेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नाजिका ॥
 संवरणकाङ्क्षुत्तरं प्रदेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
 सुषङ्गता सदि चक्षुः कदे तु मं आखदा खो
 इध्मेव चिदृदि साअरिष्या कस्य कदे अहं
 आखदा सुसंयं चित्तफलअस्य । अत्र त्वं रात्रः
 कृते जागतेत्यर्थः संदृतः ॥ * ॥
 अत्रनालापो यद्वाच्यमसम्बन्धं तथोत्तरम् ।
 अद्यहोऽपि सख्यस्य पुरो यद्य हितं
 वचः ॥
 तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् । प्रत्युक्तः सख-
 कारवक्षीमवलोक्य खानन्दं अद्यो कथमिहेन ।
 अलिङ्गलसङ्गुलनेषी
 परिमलवहुला रसावहा तन्वी ।
 किशलयपेशलपाशः
 कोकिलकलभागिणी प्रियनमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तनीयं यथा । वेण्यां
 दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।
 आहारो यत् परस्वार्थं हास्यलोभकरं वचः ।
 यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने
 मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-
 देश सुधा गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दासः ।
 विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां यस्तथा क्रममेदो
 लक्षितः । विदूषकः पउमं । वक्ष्यन् पृथ्वाभोदि
 साइ माय लक्ष्मिदा मालती स्तयत इत्यादिना ।
 गायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
 लोभकारिणा वचसा आहारः ॥ * ॥
 दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मदवं हि तत् ॥
 क्रमेण यथा,—
 प्रियजीवितता क्रौर्यं नक्षेहत्वं कृतव्रता ।
 भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणतां गताः ॥
 तस्यास्तद्दर्पसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
 सुखेकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥
 एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि
 वीथ्यामवश्यं विधेयानि निष्पद्यतया नाटकादिषु
 विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
 नागारवाणाश्च मालारूपतया स्थितत्वाद्-
 वीथीयम् । यथा मालविका ॥ इति साहित्य-
 दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यममनपथः । यथा,—
 “नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।
 उभे आषाढसूक्तानु अजवीथ्युदयाक्षयः ॥
 अभिजित् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तराक्षयः ।
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्युताः ॥
 रोहिण्यार्द्रां नृगशिशो नागवीथिरिति स्युता ॥
 पुष्याश्लेषापुनर्वसोवीथिरैरावती स्युता ।
 तिस्रस्तु वीथयो क्षेता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
 पूर्वा उत्तरफलगुण्योर्मघाश्चैरावती भवेत् ।
 पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्युता ॥
 अथवा च धनिष्ठा च वारुण्यश्च जरहवम् ।
 एताश्च वीथयस्त्रिसो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 इत्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्युता ॥
 विशाखमित्रपेक्षश्च नागवीथिरिहोच्यते ॥
 सूक्तपूर्वोत्तराषाढा वीथिवेश्वानरी तथा ।
 स्युतास्त्रिसस्तु वीथ्यस्ता मार्गं वै दक्षिणे बुधैः ॥”
 इति मातङ्ग्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “उत्तरं यद्गस्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
 पिठयानं स वै यस्या वैश्वानरपथाद्दक्षिः ।
 तत्रावते महात्मान ऋषयो येऽभिहोत्रिणः ॥”
 इति विष्णु पुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
 तत्र ज्योतिषक्रे वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।
 “सर्वग्रहाणां जीत्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
 स्थानं जारहवं मथं तथैरावतसत्तरम् ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्ततः ॥”
 तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-
 चयेण चित्रा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिमि-
 रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी रेरावती
 चेत्युत्तरमार्गं वीथिचयम् । आर्यभी गोवीथी

जारहवी चेति वैद्युवते मध्यमार्गं वीथिचयम् ।
 अजवीथी नृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
 मार्गं वीथीचयम् । तद्वत्तं तत्रैव ।
 “अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
 शब्दिता ।
 रोहिण्यार्द्रां नृगशिशो गजवीथ्यभिधीयते ॥
 पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी चैरावती स्युता ।
 एतास्तु वीथयस्त्रिस उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
 तथा वै चापि फलगुण्यौ मघा चैवार्थभी
 मता ।
 इत्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु
 शब्दिता ॥
 ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारहवी मता ।
 एतास्तु वीथयस्त्रिसो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 सूक्ताषाढोत्तराषाढा अजवीथीति शब्दिता ।
 अथवा च धनिष्ठा च मार्गं शतभिषक्तया ॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।
 एतास्तु वीथयस्त्रिसो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”
 याम्या भरणी । आदित्या अदितिदेवताका
 पुनर्वसुः । मार्गो नृगवीथी । एवं स्थिते
 अगस्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु
 अगस्यनिरूपवर्तिने वैश्वानरपथाद्दक्षिणैश्वा-
 नरवीथीं विहाय नृगवीथीमानं पिठयान-
 मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गसिवाङ्गं यस्य ।)
 नाटकमेदः । इति वैमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
 वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 वीथं, स्त्री, (विशेषेण इत्यन्ते दीप्यते इति । वि +
 इन्व + “वाङ्मैः ।” उणा० २ । २६ । इति
 क्रन् । नमः । (यथा, अथर्ववेदे १४ । २० । ७ ।
 “वीथे सूर्यमिव संपन्नं मा पिशाचं तिर-
 स्कारः ॥”)
 वायुः । अग्निः । इति संक्षिप्तशारोणादि-
 शक्तिः ॥
 वीथः, त्रि, (वि + इन्व + क्रन् ।) विमलः । इत्यमरः ॥
 वीनाहः, पुं, (विशेषेण नक्षते इति । वि + नह +
 वन् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्ध-
 नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुक्तवन्धनं
 येन सुखं पश्यते तत्र वीनाहः । नान्दीपट्ट इति
 ख्यातः । विशेषेण नक्षते कूपसुखमनेन ।
 वीनाहः । नक्ष्य औ वन्धे वन्ध् मनीषादित्वात्
 वेर्ना दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपसुखवन्ध-
 पट्ट इति साङ्गः । इति भरतः ॥
 वीषा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ।
 वीषा, स्त्री, क्रियागुणद्रव्यैर्गुणपट्टाभूमिच्छा ।
 यथा,—
 “सुक्तिर्नक्षेत्र्युतोपास्ति भूतं भूतमभि प्रभुः ।
 भक्तो विभुमभि प्राप्नो गोविन्दमभितुष्टति ॥”
 अद्युतोपास्ति ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
 प्रसुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्वप्राप्तिषु अस्ति
 इत्यर्थः । वीषायां प्रयुक्तस्य पदस्य दिर्भावं ।
 इति सुम्बवीथीकायां दुर्गादासः ॥

वीरः

वीर, उ नु क शीर्षः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-आत्म०-व्यक्त०-मेट् ।) उ, अवि-
 वीरत । शीर्षसुद्धमः । इति दुर्गादासः ॥
 वीर, स्त्री, (अञ् + स्थायितच्चिञ्चोति ।)
 उणा० २ । २३ । इत्यादिना रक् । अञि-
 वीभावः । वीर अञ्च् वा ।) ष्टङ्गी । नटः ।
 इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ भरिचम् । पुष्कर-
 मूलम् । काञ्चिकम् । उशीरम् । आरुक्कम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पव-
 गीयवकारादौ ढोःपि वीरघातोःरत्नःस्यवका-
 रादौ दर्शनादत्र लिखितः ॥
 वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ + पचा-
 यच् । यद्वा, विश्लेष्य ईरयति दूरीकरोति
 शब्दः । वि + ईर + इगुपधात् कः । यद्वा,
 अङ्गति क्षिपति शब्दः । अञ् + स्थायितच्चीत्या
 दिना रक् । अञ्चोः ।) शीर्षविशिष्टः । तन्म-
 ष्यायः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २। २।
 ७७ । गङ्गीरः ४ तरुणी ५ । इति ञटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।
 "द्वाराणो वृक्षेषु बुद्धिमानपि मृषिकः ।
 निर्जिता यत्नया वीरान्तस्माद्दीरतरो भवान् ॥"
 यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।
 "वीरान्मानो रुद्रभासितो वधी-
 र्द्विष्यन्तः सद्मि त्वा हवामहे ॥"
 "वीरान् वीक्रान्तान् ।" इति सायणः ॥ पुत्रः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।
 "वीरैः स्याम सधमादः ॥"
 "वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सधमादन्तः स्याम
 तथा कुल ।" इति तद्वाप्ये सायणः । * ॥
 पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ३१ ।
 "न चालवेप्यनदिशं वीरशीर्षां तथा शितयम् ।
 महादुष्कृतविभूजपादान्मांसि क्षिपेद्दृष्टिः ॥"
 यथा च अथर्ववेदे निष्यत्सुता । इत्यमरदर्श-
 नात् ॥ १० ॥ दनायुदैवपुत्रः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । ३५ ।
 "दगायुयः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽपुत्रपुत्रवाः ।
 विजयो वलवीर्यश्च वृक्षश्चैव महाशूरः ॥"
 जिनः । नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
 चोरोऽनघो घनज्ञवः । इति विष्णु सप्तसप्तमः ॥
 ऋत्वादादपर्याप्तगर्भतरसविशेषः । तन्मष्यायः ।
 उन्मात्तपुत्रः २ । इत्यमरः ॥
 "उत्तमप्रशस्तिर्वीर उत्तमसमाधिभावकः ।
 मदीन्दैवतो हिमवर्गीयं समुदाहृतः ॥"
 उत्तापं वृष्टयमि इति उत्ताहजर्गनः नन्द्यादि-
 त्वादनः । दानधर्मैर्गुणैः श्रीवानपेक्षोत्ताप-
 कारी रूपो वीरः । वीरयन्ते अथ वीरः । वीर
 तद्गुण शीर्षे षच् स्त्रीसत्वधैव न्यादते इति कर्त्त-
 रमणस्य कटादिनाम् । इति भरतः ॥ * ॥
 नास्तिकभावादिशेषः । यथा,—
 "तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपद्मकः ।
 दिव्यवीरैकतः शीलः सन्निहितप्रदायकः ॥"
 इति दशवामे ११ पटलः ॥

वीरः

अपि च ।
 "भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपद्मकान् ।
 गुरवश्च विधा चात्र तथैव मन्तव्यता ॥"
 इति तत्रैव ६ पटलः ॥
 अन्यच्च ।
 "पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
 तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमान् ॥
 आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ।
 मध्याह्ने दशदण्डेन वीरभावमुदाहृतम् ।
 सायाह्ने दशदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम् ॥"
 इति च तत्रैव ११ पटलः ॥
 अन्यच्च ।
 "जन्मभावं पशुभावं वर्षषोडशकावधि ।
 ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशत्तौ भवेत् ॥
 द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
 एवं भावत्रयेणैव भावमैकं भवेत् प्रिये ॥"
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ॥
 वीराचारविशिष्टः । यथा,—
 "कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
 संविदास्त्वेवं कुम्यात् सोमपानं महेन्दरि ॥
 सञ्जया कुरुते देवि वीरसोहतमानसः ।
 दिव्यस्तु देवता प्रायश्चन्दनागुरुषुपतेः ।
 रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ॥
 भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचिन्तितः ।
 सुरापाण्यरतो निबन्धं बलिपूजापरायणः ॥
 गरुडागश्च मदिग्धो मेघः शूकर एव च ।
 शशकः शलभी गोधा खड्गो कूर्मो दश
 स्तनाः ॥
 वानरश्च खरश्चैव गजान्वादिषुङ्गमाः ।
 इत्यादिभिर्बलेदानैः पूजयेत् स्त्रेष्टदेवताम् ॥
 सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः ।
 कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
 गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्षभटा भवन्ति हि ॥"
 इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥
 कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—
 "दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
 नैवकं पशुभावेन मन्तसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥"
 इति महानिज्जायतन्त्रम् ॥ * ॥
 तत्पुत्रीयः । वराहकण्डः । सनाकरङ्गः ।
 करवीरः । अञ्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञाभिः । इति वीरशशन्दटीकायां भरतः ॥
 उत्तरः । तुभटः । इति मेदिनी ॥
 वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।
 "इमं धा वीरो अत्यन्तं वीरं कृण्वीतमर्षिः ॥"
 "वीरः कर्मणि समर्थः ॥" इति तद्वाप्ये सायणः ॥
 यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । १६ ।
 "कर्त्ता वीराय सुम्यय उलोकं
 दाता वशं नुवते श्रीरथे चित् ॥"
 "वीराय यज्ञादि कर्मैश्च दत्ताय ॥" इति
 तद्वाप्ये सायणः ॥ प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
 ६ । ६५ । ४ ।

वीरत

"इदा हि वो विधते रत्नमस्त्रीदा
 वीराय दाशुष उषासः ॥"
 "वीराय प्रेरयित्ते ।" इति तद्वाप्ये सायणः ॥
 वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कन् ।) करवीरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।
 "असौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचाकशत् ॥"
 "वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ॥" इति तद्वाप्ये
 सायणः ॥ अथहस्तदेशविशेषवाची । यथा,
 महाभारते । ८ । २४ । ४२ ।
 "कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरला-
 स्तथा ।
 कर्कोटकान् वीरकाञ्च दुर्दुर्मांस विवर्णयेत् ॥"
 चाञ्चुषमन्तरीयमुन्यन्तमः । यथा, भाग-
 वते । ८ । ५ । ८ ।
 "सुनयस्तत्र वै राजन् ह्यसौसाहीरकादयः ॥"
 वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)
 रणे वीराणां वृक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वीरणं, स्त्री, उशीरदण्डम् । तन्मष्यायः । वीरणम्
 २ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वीरतरम् ४ । इत्यमरः ॥ वीरभद्रम् ५ । इति
 रघुः ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।
 "तमापतन्तं स निश्चल्य तुष्टयोः
 दोर्भ्यां वकं कंससखं चतौ गतिः ।
 पश्यन्सु बालेषु ददार लीलया
 मुदात्रहो वीरवद्विबौकसाम् ॥")
 अपि च ।
 "स्याद्दीरणं वीरतरं वीरश्च बहुमूलकम् ।
 वीरणं पाचनं शीतं स्तम्भनं जलु तिलकम् ॥
 मधुरं च्वरशुदान्तिमदशुत् कफप्रितच्छत् ।
 तृणान्मविषवीसर्पकच्छुदाहप्रणापहम् ॥
 वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरमभयं तथा ।
 अष्टगणाल्पं सैश्वर्यं समगन्धिकमित्यपि ॥
 उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं जलु तिलकम् ।
 मधुरं च्वरशुदान्तिमदशुत् कफप्रितच्छत् ।
 तृणान्मविषवीसर्पदाहक्षुद्रव्यापहम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 (पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १२ । ३४८ । ४१ ।
 "सन्तुक्रुमारादपि च वीरगो वै प्रजापतिः ।
 कृतादौ क्रुद्राद्दूक धर्ममेतदधीतवान् ॥"
 यथा च माण्ड्ये । ४ । ४० ।
 "वीरव्याख्यायाणां च चूर्त्तेशुमणीपगतम् ॥"
 वीरतरं, स्त्री, वीरणम् । इत्यमरः ॥
 वीरतरः, पुं, शूरः । इति शूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,
 सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।
 "नृत्तं पुरापनं जज्ञे वीरतरस्तत् ॥"
 "वीरतरः सामर्थ्यवान् ॥" इति तद्वाप्ये
 सायणः ॥ अयमनयोऽतिशयेन वीरः । वीर-
 श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।
 "नरसंभास्ते तु नरसंभेज
 वीरा इये वीरतरेश्च भयाः ॥")

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
“उडु कोमलमाक्षीर्णं संग्रामपतितं हि यत् ।
जन्तुयापादितं वापि मृतं वा नरमासनम् ॥
गर्भशुतं त्वचं वापि नारदेषां योनिजां
त्वचम् ।

सञ्चिद्धिप्रदं देवि सञ्चतोऽतिचमृद्धिदम् ।
त्वचं वा यौवनस्थानां कृप्याहीरतरासनम् ॥”

इति सुखमाजातन्त्रे ३ पटलः ॥

वीरतरः, पुं, (वीरस्तगाम्ना ख्यातस्तरः ।) अञ्जन-
दृचः । इत्यमरः ॥ कोकिलाक्षदृचः । इति
रत्नमाला । विखान्तरदृचः । भङ्गातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपर्ण, स्त्री, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी ।) यद्वा, वीरः
पतिव्यस्त्याः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ४।१।३५।
इति पत्युर्नकारादेशः । “ऋग्भ्यो ङीप् ॥”
४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभाष्या । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२५। ७।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे १।१०।४४।
“अञ्जवी कुलिशी वीरपत्नी

पयो हिन्वाना उद्भिर्भरन्ति ॥”

“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतनुसंज्ञिता-
स्तिषो नद्यः ।” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥

वीरपत्ना, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्नाणि यस्याः ।)
विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपानं, स्त्री, वीराणां श्रमनाशाय पापम् ।
यथा,—

“वीरपानन्तु यत् पानं वृक्षे भाविनि वा रणे ।”
इत्यमरः ॥

“वा भावकरणयोः ।” ८।४।१०। इति
विकल्पेण णत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
४।६।७२।

“मत्तोऽयमिति दुर्बुद्धे माघाश्रमवसन्त्यसे ।
महीदेवसंप्रहारेऽस्मिन् वीरपापं समर्थताम् ॥”

वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)

विष्णुः । यथा, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
तमः । यथा, महाभारते । १।६७।१०३।

“जयो भीमरथो वीरो वीरवाहुरणोत्तुपः ॥”
रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वाणरविशेषः ।

यथा, गो० रामायणे । ६।१७।१५।
“वीरवाहुः सुवाहुश्च जक्षश्च वनगोचरः ॥”

वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।
वीरश्रेष्ठः । वीरगम् । इति मेदिनी । शिव-
गणविशेषः । तस्मोत्पत्तिर्यथा,—

“इत्याकार्ष्यं महाकावः सम्यक् ज्ञात्वा वती-
ययम् ।

सयं तुने सवी देवी टषीषध्रे खलीवितम् ॥

षीयं स्थिते सुनौ तत्र तन्महाकालसाध्वसात् ।
रुद्रश्चातीवरौद्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥
ततस्तनुक्रोधगाहुरैराविराधीन्महादुतिः ।
प्रत्यक्षः प्रतिमाकारः कालमृत्युः प्रकम्पनः ॥
उवाच च प्रणम्यैशं भूसुखीं महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ति करवे दास्यसुत्तमम् ।

महाखमेककयलं करवाणि त्वदाज्ञया ॥
इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा क्षतममन्वत् ।
क्षतकृत्यमिवात्यन्तं तं सुदा प्रत्युवाच ह ॥

महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेश्विह ।
वीरभद्राखया हि त्वं प्रथितं परमां व्रज ।

कुरु मे सत्वरं कार्यं दक्षयज्ञं त्वयं नय ॥”
इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १२। २८३। ५१।
“वीरभद्र इति ख्यानो रुद्रकोपाग्निः स्तः ।
भद्रकालीति विख्याता देयाः कोपाग्निः-

स्तता ॥”)

वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
वीरयम् । इति ऋटाधरः ॥

वीरभाष्या, स्त्री, (वीराणां भाष्या ।) वीरपत्नी ।
इत्यमरः ॥

वीरमाता, [ष्ट] स्त्री, (वीराणां माता ।)
वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६।१४। ४० ।

“अन्तश्चत्नीसुपालस्यं देवो स प्रययौ पुरीम् ।
पुनस्तत्र गतोऽन्दान्ते उर्वर्षी वीरमातरम् ॥”)

वीररजः, [सु] स्त्री, (वीराणां वीरभावनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरस्य धूलिश्च ॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रममुद्गृहप-
कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५३। ६० ।

“यस्य धर्मवती नाम भाष्या वीरवती सुता ।
पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥”)

वीरवत्या, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः ।)
वीरजननी । इति ऋटाधरः ॥

वीरविज्ञावकः, पुं, शूद्रद्रव्येण ह्योसकर्मा । यथा,—
“वीरविज्ञावको ज्ञान् धनेः शूद्रसमाहितेः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीरदृचः, पुं, (वीरगामको दृचः ।) भङ्गातकः ।
इत्यमरः ॥ अञ्जुनदृचः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
विखान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृच-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरतरः २ दृचहातः ३ अश्वरौहिरः ४ । इति
रत्नमाला ॥

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति वीर +
सू + क्तिप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १। २००। ७।
“जीवसुखीरुद्रभद्रे बहुवीर्यसमन्विता ।

सुभगा भोगनम्यन्ता यज्ञपत्नी प्रतिव्रता ॥”
पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १०। ८५। ४४।

“वीरसूदेवकामा ख्योना शूद्रो भवद्विपदे शं
चतुष्यदे ॥”

“वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्गाथ्ये
सायणः ॥

वीरसेनं, स्त्री, आरूकदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥
(यथा, महाभारते । ७। ५२। ५४।

“निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥”)

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +
जः ।) नलराजः । इति ग्लोदयः ॥

वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
क्तिप् ।) नष्टाग्निद्राक्षणः । इत्यमरः ॥ यस्या-
ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणाश्वरेण वा
अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोष्यते ।

वीरवति श्रौथ्यं कारयति इति वीर उ त् क तु
श्रौथ्यं इत्यस्मान् चुरादि षिः प्रेरणे अण्णात्

पश्चाद्यनि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति
क्षिपि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३०। ५। “नरकाय वीर-
हणम् ॥” “वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ।” इति
तद्गाथ्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा साधवो
मधः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,
त्रि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । वीरकाकोली । तामलकी ।
एकवाजुका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारो ।
दुग्धिका । मज्जुः । वीरविदारो । इति
मेदिनी । रे, ६८ ॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा
विदारोस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली
महाशतावरी । गृहकन्या । ब्राह्मी । अति-
विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
दृचः । इति रत्नमाला ॥ (करन्वमराजपत्नी ।
यथा, मार्कण्डेये । १२३। १।

“वीर्यचन्द्रसुता सुभ्रुवोरा नाम शुभ्रवता ।
स्वयंवरे सा जगद्दे महाराजं करन्वमम् ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६। ६। २२।
“पूर्वाभिरामां वीरास्य भीमा मोचवतीं
तथा ॥”

विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५। ७।
“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)

वीराण्वः, पुं, अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरावकं, स्त्री, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीराशंसनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अथ
स्यास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।
आ + शंस + णिच् + ल्युः ।) अतिभयप्रदा वृद्ध-
शूमिः इत्यमरः ॥

वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)
भित्तगालनाश्रित्योपवेशनम् । यथा,—
“दिवानुगच्छेत्ता मासु विद्वद्भू रणः प्रिवेत् ।

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

वीथश्च प्रख्यात भ्रातृरिति टाप् । यथा —
“वृष्टि भाग्यनिर्दोषः नव्याद्यौक्यमननोः ।
टापश्चापि रत्नस्तानां सुभः वाचा निष्ठा
गिरा ६”

वीथम् । इति गण्डव्याख्यानम् ६
वीथः, पुं, (वीथान्ताकीथः ।) शिथः । यथा —
“नद्य इत्येतेषु मार्गि स्वात्वा विपद्यमात्मनि ।
प्रत्येक एव वीथेः प्रवृत्त्यानि स हिजः ६”
इति वीथेश्वरस्तोत्रम् ६

वीथेश्वरः, पुं, (वीथान्ताकीथः ।) मण्डपः ।
यथा —
“निनाम्नरीरिपि नो काश्या भूमिच्छिन्ने विना
कचिन् ।

परं वीथेश्वरः न लिङ्गान्त्याशु मिहितम् ६
समं दृष्टवर्धं मन्त्रक कामदं भोषदं तथा ।
यथा वीथेश्वरं लिङ्गं काश्या नान्यतथा ध्रुवम् ६”
इति काशीयम् २० अध्यायः ६

(सैधितानां दृष्टकर्ममहतिक्ता । तत्पुत्रनिच ६)
वीथीयुक्तः, पुं, होमाकर्षणः । यथा —
“अभ्युदितमिन्मन्त्रकौ वीथीयुक्तौ न जुष्टौति
यः ६”
इति हेमचन्द्रः ६

वीथीयुक्तः, पुं, अमिष्टोत्तमपुत्रीविका यस्य ।
यथा —
“अमिष्टोत्तमपुत्रीविकायामो वीथीयुक्तो विकाः ६”
इति हेमचन्द्रः ६

वीथिं, स्त्री, (वीथे वायुः सज मायुः इति यत् । यद्वा,
वीथेतिनेनेति वीर विलानो + “अथो यत् ।”
२।१८७ इति यत् । यदा वीरस्य भावः । यत् ।
अरमधातुः । तत्पठ्यायः । शुक्रम् ६ तेजः ३
देवः ३ वाजम् ५ इन्द्रियम् ६ इति मनुष्य-
वर्गे अमरः ६ वीथिं शक्तिः ना च वृषियाहीनां
यः मारुताः तदतिजयस्वभा । ना द्विविधा
चिन्ताश्चिन्ताक्रियाश्चित्तुत्वेन । तत्र चिन्ताक्रिया-
श्चित्तुत्वात् तदरसाहीनां स्वन्नकर्मणि स्वभाव-
विधा शक्तिः । अपिन्ताक्रियाश्चित्तुत्वं प्रभापद-
प्रत्ययः । अथागां रसाद्यन्तुत्तमत्वात्करत्त-
शक्तिः । उल्लङ्घ ।

“भूतप्रभापानिश्चयो इत्ये भादे इति शितः ।
चिन्ताश्चिन्ताक्रियाश्चित्तुत्वेन चिन्ताश्चिन्ता-
इति चक्रद्वयोपरि शिवतागीयटीका ६ ६
परं वीथेश्वरः न लिङ्गान्त्याशु मिहितम् ६
समं दृष्टवर्धं मन्त्रक कामदं भोषदं तथा ।
यथा वीथेश्वरं लिङ्गं काश्या नान्यतथा ध्रुवम् ६”
इति काशीयम् २० अध्यायः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

“वृक्षपत्त्राद्यैश्चैव निम्नं विन्यस्यते नृपः ।
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ६

इति मनुः । कर्मणु उद्धृतकान्तो भाव
उत्तमाहः । इति रसानायः । नर्मसु पल्लव
उत्तमाह इति नपतान्वयः । अशुको वनीकम
उत्तमाह इति लिङ्गत् । स उत्तमाहः अतिशय-
शक्तिभाक् वीथम् । अतिशयिनोऽथवासायो
वीथं माधु वीथमित्यर्थः । वीथ्या स्त्री च वीथं
वीथं इति कोशान्तरम् । इति भरतः १ ५ ४
यत्नम् । प्रभावः । इति नागार्थे अमरः ४
(यथा, अमेदे । ३ । २५ । २ ।

“अग्निः मनोनि वीथ्यानि विद्वान्
मनोनि वाजसत्यनाथ भूषण ६”

“वीथ्यानि पशुपुत्रादिमन्त्राणि सामर्थ्यानि ।”
इति तद्वाच्ये मायणः । यथा च भागवते । ६ ।
१७ । ३१ ।

“ज्ञानवैराग्यवीथ्यानां नष्टि कश्चिद्दुष्पात्रसः ६”
श्रीरसामयम् । यथा, अमेदे । ३ । ५० । ७१

“स राजाजा प्रतिजन्यानि विश्वाशुष्णिग तन्वा-
वभि वीथेग ६”

“वीथेग श्रीरसामयणेन ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ६ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।

“ न जज्ञमो वेदवते किञ्चिदाज्ञानि धर्मवित् ।
सवीथेकेव तान् शिष्याम्भानयानपकारिणः ॥
सवीथ्याज्ञानवीथ्यान् स्ववीथ्यं वल्लवत्तरन् ।
तस्मान् मनेन वीथेग नमस्तीयादरीवृष्टिः ॥”
मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।

“तदा वत्सं सुरगणा इत्थं सोमसदृष्टुम् ।
श्चिरस्मिन् पात्रेण वीथेभोजो वर्णं मयः ॥”
श्रीवैश्यानां वीथेस्य श्रितिकाला यथा —
“यामं कस्तुरवायवीथेभस्वित्त्वं चूर्णेषु पञ्चवयं
यस्यासान् एतमोदकीं चष्टुगुह्यौ मासत्रयं
गुग्गुलीः ।
मिहानां रमभस्तानां सुविपुलं वीथेषु पञ्चवयं
किञ्चिद्व्यविवर्त्तितं गुग्गुपरं तैलं पुराणं मष्टुम् ॥
इति नारायणदासहस्तपरिभाषा ॥

तैः । इति मेदिनी ६ शितः । दीतिः । इति
शब्दरत्नावली ६

वीथेजः, पुं, (वीथ्याम्नायते इति । जन + डः ।)
पुनः । इति कैचित् ६ (यथा, भागवते । ३ ।
५ । १६ ।

“नैमिषिणं तपि अथवाद्वापयवीथेः ॥”
वीथेवान्, [त] थि, (वीथेमस्यास्तीति । ननुपु ।)
मासमः । इति शब्दरत्नावली ६ वीथेवृत्तय ६
(यथा, शिराते । २ । ४ ।

“अनिषेधेऽपीपे मेषी
वापुःपीथेयि उच्यते गुणः ॥”

वीथेश्वरः, स्त्री, (वीथ्यास्त्री इति इत्युत्तम् ।) अल-
उद्धृतकान्तो भाव । तत्पठ्यायः । अथम् २
मासोद्धृतम् ६ वीथेश्वर ६ । इति राज-
निघण्टुः ६

वीथे, स्त्री, (वीथेतिनेनेति । वृ + “अथो यत् ।”
इति यत् । टाप् ।) वीथम् । उद्धृतकान्तो भावः ।
अमरः ६

दृक्षः

सम्पत्तदस्य सर्वत्र यतो हि वर्हते गृही ।
 जम्बूद्वीपश्च दाडिमः कदल्यान्मानकस्तथा ॥
 दन्तुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदक्षया ।
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
 हर्मप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
 रूपाग्ने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ॥
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो सुवि भद्रप्रदस्तथा ।
 अलापूच्यापि कुयाखी मायासुश्च सुकासुकः ॥
 खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
 वास्तुकः कारविल्लश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 निघण्टुश्चा यथा,—
 “प्रशस्तं कथितं कारो! निघण्टुश्च निशामय ।
 वन्यदृष्टो निघण्टुश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
 वटो निघण्टुः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदक्षया ॥
 हे कारो! तन्निङ्गीदृष्टो यत्नात् परिवर्णयेत् ।
 श्रेण धनदानिः स्यात् प्रजादानिर्भवेद्भुवम् ॥
 शिविरेऽतिनिघण्टुश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
 न निघण्टुः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
 वायामनिघण्टुश्च प्राज्ञस्तं परिवर्णयेत् ।
 खर्जूरश्च उडुश्चैव निघण्टुः शिविरे तस्यां ॥
 न निघण्टुः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 दृक्षश्च चणवादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
 इन्द्रश्च शुभदः सन्तं शुभदस्तथा ॥
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
 कञ्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वायामं भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
 अपि च ।
 “अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा दृष्टं कुरुते ।
 यत्नेनापि च राजेन्द्र! अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
 स ते पुत्रमहसाम्नां कार्यमेकः करिष्यति ।
 धनी चाश्वत्थरोपणे अशोकः शोकनाशनः ॥
 मृगो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बश्चाशुप्रदः स्मृतः ।
 जम्बुकी नाकदा प्रोक्ता भाय्यादा दाडिमी तथा ॥
 दुम्बरो रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदक्षया ।
 अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्येद्दिवाकरः ॥
 श्रौतः शक्रो देवः पाटलायानु पार्वती ।
 शिंप्रपायामश्वरमः क्रुन्दे गन्धर्वसत्तमाः ॥
 विभोतके शसद्विभ्रंजुषो दास्यदस्तथा ।
 उपतगनाशकस्तानी वकुलः कुलवर्धनः ॥
 बहुभाया नारिकेलो द्राक्षः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
 रतिप्रदा तथा केतो केतकी सर्वनाशिनो ।
 प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः अक्षरोपकाः ॥”
 इति पाञ्चोत्थिखण्डे दृक्षारोपणं नाम २६
 अध्यायः ॥ ॥ अस्य रोपणफलम् ।
 यम उवाच ।
 “दृक्षगुल्मनावासास्वकाराभृगुजानयः ।
 गदेते दृक्षजानीयास्तामां रोपे फलं यदयु ॥

दृक्षः

यः पुमान् रोपवेदृक्षान् छायापुष्पफलोपमान् ।
 सर्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
 छायापुष्पोपमांस्त्रिंशत् फलपुष्पदमांस्तथा ।
 रोपयित्वा दशान्नांस्तु नरो नगरकं व्रजेत् ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
 पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा इमान् ॥
 पुष्यैः सुरगणाः सर्वे फलैश्च पितरः सदा ।
 छायाया मे मनुष्यास्तु पशुपत्तिष्टगास्तथा ॥
 पुष्पोपगन्धर्वाश्च फलोपगन्धान्
 यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
 सन्दहदेशे वरवेपथवेद्यां
 क्षमेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
 तस्मान् सुवहवो दृक्षा रोप्याः श्रेयोऽभि-
 वाञ्छता ।
 पुत्रवत् परिपाक्याश्च ते पुत्रा धर्मतः स्मृताः ॥
 किं धर्मेविसुखैर्मेतैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
 तरपुत्रा वरं ये तु परार्थेकानुदत्तयः ॥
 पत्रपुष्पफलच्छायाभूलवल्कलदारुभिः ।
 परेयासुपकुञ्चन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
 ह्येतारमपि संप्राप्तं छायापुष्पफलादिभिः ।
 पूजयन्त्येव तरवो सुनिवर्द्धयवर्जिताः ॥
 पितरं नोपहिंसन्ति इमा ब्रविण्यलोभतः ।
 तारयन्ति च मे सन्धक् सर्वस्वातिथ्यादायकाः ॥
 तस्मात्ते पुत्रवन् स्याद्यां विधिवद्दिनपुङ्गव ।
 द्विजैः पितृमनुष्याणामभोज्याः स्युर्यदा सदा ॥
 जलद्वत् दृक्षरोपी यः प्रतिग्राहार्त्तहिंजः ।
 एते स्वर्गात्त ह्यीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”
 इत्याद्यै बह्विपुराणे तद्भागवत्प्रश्नानामा-
 ध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
 “भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
 ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
 अश्वत्यमेकं पिचुमर्द्धमेकं
 न्यग्रोधमेकं दश पुष्पातीः ।
 हे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे
 पञ्चाक्षरोपी नरकं न याति ॥
 यथा सुपुत्रः कुलसुहरेदि
 यथातिहृत्क्षान्त्रियमप्रयत्नात् ।
 तथात्र दृक्षाः फलपुष्पभूताः
 स्वं स्वामिनं नरकाद्दहरन्ति ॥
 गोकर्ण उवाच ।
 इत्यनार्थं यथा नीतमग्निहोत्रं तदुच्यते ॥
 छायाविश्रामपथिकेः पश्चिमां निलयेन च ।
 पत्रमूलत्वगादींश्च औगंधार्थेन देहिनाम् ॥
 उपकुञ्चन्ति दृक्षस्य पथयज्ञः स उच्यते ।
 दृष्टकृत्यानि कष्टानि नृदञ्चन्तुदृष्टास्तथा ॥
 सन्ननिर्वर्णं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाकृता ।
 फलन्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं शाकुनादयः ॥
 चांबलरं पितृमार्तुरपकारं फलैः क्षतम् ।
 एवं पुत्र ममारोप्या एवं तस्त्वदिदो विदुः ॥”
 इत्यादि पाराहपुराणे गोकर्णगाहात्मनासा-
 ध्यायः ॥ ॥ अक्षरदृक्षा यथा,—
 “अश्वत्यो वटदृक्षश्च न च्छेत्तश्चः कदाचन ।

दृक्षः

न च्छेत्तयो विस्वदृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
 कर्मगत्याश्चैव ये दृक्षा न च्छेत्तयाः कदाचन ॥”
 इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीक्षासूत्रं नामा-
 ध्यायः ॥ ॥ दृक्षोत्पाता यथा,—
 “पुरेषु येषु दृश्यन्ते पादपाश्चैव रोदिताः ।
 रुदन्तो वा हसन्तो वा सवन्तो वा वदन्तान् ॥
 अरोगा वा विना वार्तं प्राखा सुचन्त्यथ
 इमाः ।
 फलं पुष्यं तथा काये दर्शयन्ति द्विहायनाः ॥
 पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्यं तथा भवेत् ।
 चीरं खिष्टं मदं रक्तं मधु तोयं सवन्ति च ॥
 शुष्यन्त्यरोगाः सद्यसा शुष्का रोहन्ति वा
 पुनः ।
 उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
 एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
 रोदने याधिमभ्येति हसने देशविभ्रमम् ॥
 प्राखाप्रपतने कुप्यात् संश्रामे योधपातनम् ।
 बालानां मरणं कुप्याद्बालानां फलपुष्यिता ॥
 खराद्यभेदं कुरुते फलपुष्यमनन्तरम् ।
 क्षयं सर्वत्र गोक्षीरे क्षेपे दुर्भिक्षलक्षणम् ॥
 वाहनापचयं मद्यं रक्तं संश्राममादिशेत् ।
 मधुसावे भवेद्ग्राधिर्नलखावे न वर्धति ॥
 अरोगं शीघ्रं ज्ञेयं ब्रह्मन् दुर्भिक्षलक्षणम् ।
 शुष्क्यु संप्ररोहन्तु वीर्यमन्तश्च ह्यीयते ॥
 उत्पाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
 स्थानान् स्थानान् गमने देशभङ्गनधादिशेत् ॥
 ज्वलत्क्षपि च दृष्टेषु रोदन्तु च घनक्षयम् ।
 एतन् पूजितदृष्टेषु सर्वं राज्ञो विपद्यते ॥
 पुष्ये फले वा विद्यते राज्ञो न्यतुं तथादिशेत् ।
 अश्वेषु देवयुक्तेषु दृक्षोत्पातेषु मन्त्रितः ॥
 आच्छादयित्वा तं दृक्षं गन्धमात्त्रोर्विभूषयेत् ।
 दृक्षोपरि तथा च्छ्वं कुप्यात् पापप्रशान्तये ॥
 शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुचासौ निवेदयेत् ।
 श्रुतेभ्य इति यद्वोमा शला रुद्रं जपेत्तथा ॥
 मध्वाच्युक्तेन तु पायसेन
 संपूष्य विप्रांश्चतुरस्र दद्यात् ।
 गीतेन वृत्तेन तथाचनेन
 देवं ह्यरं पापविनाशहेतोः ॥”
 इति मास्त्रे अद्भुतशान्तिदृक्षोत्पातप्रश्मनं नाम
 २०६ अध्यायः ॥ ॥ अथ दृक्षप्रतिष्ठा ।
 भीष्म उवाच ।
 “पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्ताराहद ।
 विधिना येन कर्तव्यं पादपोद्व्यापनं बुधैः ।
 ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ।
 पुलस्त्य उवाच ।
 पादपानां विधिं वक्ष्ये तथेवीद्यानभूमिषु ।
 तद्भागविधिवत् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
 क्त्वा मण्डपसंभारं स्नात्वा प्रयतमानमः ।
 पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वह्निमवस्थानुलेपनेः ॥
 सर्वैर्पुष्पदकैः सिक्ताग्नापुष्पविभूषितान् ।
 दृक्षान्मात्त्रैरुत्तमैश्च प्राभोभिरगिवेदयेत् ॥
 मूष्या चैव तथा कार्यं नर्त्तयै कर्षवेधनम् ।

वृक्षः

कुशलचापि दातव्यं नदह्मिप्रलाकया ।
 फलानि सप्त षाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
 प्रतिकं सर्वत्राणां वेद्यां तानधिवासयेत् ॥
 धूपन्तु गुग्गुलुं श्रेष्ठं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
 मन्त्रान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमाल्यागुलेपनैः ॥
 कुम्भान् स सर्वत्राण्यु स्यापयित्वा व्रती स्वयम् ।
 पूजयित्वा दिनान्ते च कुम्भाद्विजनिमन्त्रणम् ॥
 यथा च लोकापालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
 वनस्पतेरधिवासमेवं कार्थं दिजातिभिः ॥
 ततः शुक्रास्वरधरः मौर्वर्गकतशेखराम् ।
 स्वर्गश्रेष्ठां कांस्वदोषां गां दद्याच्छुभशालि-
 नीम् ॥
 ययन्मिमी वृक्षमध्याद्गुणैरेहासुददुसुखीम् ।
 ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
 ऋग्यजुःसामाद्यज्जायां धारयैरभितक्तथा ।
 तैश्च कुम्भैः संस्मरणं कुर्यात्प्राञ्जल्यपुङ्गवः ॥
 शुक्रास्वरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
 गोभिस्त्रिभुवतः साञ्जातृत्विकस्तु समाहितः ॥
 हेमस्तत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पविर्चकैः ।
 वासोभिः श्यनीयैश्च सहोपस्करपादुकैः ॥
 श्रीरामियैस्त्रिं दद्याद्द्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
 श्लोमश्च सर्पिषा कार्थीं यवैः कृण्वितिलैरपि ॥
 पलाशचमिधः शक्ताश्चतुर्धेऽङ्गि तथोत्पवः ।
 दक्षिणा च पुनस्तद्वत् श्रेष्ठा तत्रापि शक्तितः ॥
 यद्दृग्दृष्टनमं किञ्चित्तद्व्यादमत्तरः ।
 व्याचार्यै द्विगुणं दत्तः प्रणिपत्य समापयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं सुदा ।
 मन्त्रान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्धमद्भुते ॥
 यच्चैकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
 सोऽपि स्वर्गं वसेद्राजन् यावद्विद्वत्प्रतत्रयम् ॥
 भूतभयांश्च मनुजांस्तारयेद्भोमसंमितान् ।
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
 य इदं श्रुणुयामित्यं श्रावयेत्तपि मानवः ।
 शीघ्रं संपूष्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महीयते ॥”
 इति पाद्मे वृक्षवृक्षे २६ अध्यायः ॥ * ॥
 वृक्षवृक्षेने दीपो यथा,—
 “तस्मात् तद्देव्येत् वृक्षान् सुपुष्पफलतान् कदा ।
 यदीच्छेत् कुलवृष्टिश्च धनवृष्टिश्च श्रावतीम् ॥
 सन्निधौ देवतानाश्च शिष्येणकचितानपि ।
 छेदिनास्तेदेव्येत्तोकान् मरकटवृष्टिचुद्भयैः ॥
 शुभदानिभवेच्छ्रीं चिष्यावृक्षे निपातिते ।
 सन्निधौ ह्ययं याति सौमाहृते निपातिते ।
 तस्मान्न ऋक्षेदेव्येत् देवनाधिष्ठितं क्वचित् ॥
 वापीकूपतलागानां छेदने रोधने कृते ।
 कुलान्यकुलतां यानि नराणां तद्दरात्मनाम् ॥
 तद्दृष्टं छेदयद्यस्तु वृक्षान् क्षायासुशीतलान् ।
 सन्निपन्नवने घोरे गीर्णते वमकिकुरेः ॥
 नगरोपवने वृक्षान् प्रमादाद्द्वि च्छिनत्ति यः ।
 भ मरुत्प्ररक्तं नाम जृम्भयं रौद्रदर्शनम् ॥
 पिशादिपालनं कुर्यात्कुम्भं भयदमन्त्रया ।
 श्रीवृक्षानोपयेत् पश्च यद्द स्मर्गं शीयते ॥”
 इत्याद्यै रङ्गपुराणे वासुदेवारासप्रतिष्ठाध्यायः ॥

वृक्षभे

अथ वृक्षारोपणनञ्जादि । अतभिषा मूलं
 विशाखा मृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
 उत्तरभाद्रपद रोहिणी वृक्षा पुष्यः रेवती च ॥ * ॥
 राजमार्गते ।
 “प्राज्ञेश्वरयोत्तरादितिमवामार्गैरुत्तिया-
 श्विनी-
 पौष्णाशुष्णमरीचयः अतभिषा स्वातिर्विशाखा
 तथा ।
 जिवाकेन्द्रमितेन्द्रनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
 शृङ्खलां वपने भवन्ति लवने शृङ्खले तिथौ
 रोपणे ॥ * ॥
 हेमाम्भसा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-
 येत् ।
 वसुधेति सुशीतिति पुण्यदेति घरेति च ।
 नमस्ते तुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वृद्धतामिति ॥” * ॥
 अथ वृक्षप्रतिष्ठाननञ्जाणि । पूष्यः अश्विनी
 ष्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा मृगशिरः स्वाती
 आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं वृक्षा रेवती
 अनुराधा श्रवणा पुनर्वसुश्च । यथा हि ।
 “पुष्याश्विभृगुभगदेवतवाचधेयु
 चन्द्रानिवेशमवरोहिणिमूलहस्ते ।
 पौष्णाशुष्णाधरिभेयु पुनर्वसौ च
 कार्याभिषेकतत्तभूतप्रतिप्रतिष्ठा ॥” * ॥
 अथ विहिततियादिः । भविष्ये ।
 “प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
 दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी चर्कीर्तिता ॥
 चोमो वृक्षानिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
 एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायामकर्मणि ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 वृक्षकः, पुं, कुटनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-
 मात्रश्च ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । १० ।
 “सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्व्यमायमवृक्षकम् ॥”)
 वृक्षचरः, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर + टः ।)
 वानरः । इति धनञ्जयः ॥
 वृक्षच्छायं, स्त्री, वृक्षानां छाया । यथा ।
 वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्ष-
 छाया । बहुल्ये तु वृक्षच्छायमिति । षष्ठा-
 श्याया बहूनाश्चेदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री
 नपुंसकलिङ्गसंश्लेषे भरतः ॥
 वृक्षधूपः, पुं, शीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृक्षनाथः, पुं, (वृक्षानां नाथः ।) वटवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वृक्षपाकः, पुं, वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृक्षभवनं स्त्री, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृक्षभक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष + क्त्वाच् ।
 ततश्चाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥
 वृक्षमिन्, स्त्री, (वृक्षं भिनतीति । भिद् + क्त्वाच् ।)
 वृक्षभिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥
 वृक्षभेदी, [वृ] पुं, (वृक्षं भिनतीति । भिद् +
 क्त्वाच् ।) वृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहाणि इति
 भाषा ॥ टट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षायु

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जन्तु-
 विशेषः । काट्ठिडाल इति भाषा ॥ इति
 कैचित् ॥
 वृक्षमृदूः, पुं, (वृक्षमृदि भवतीति । मृ + क्त्वाच् ।)
 चलयेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृक्षरुक्षा, स्त्री, (वृक्षे रोहतीति । रुक्ष + कः ।
 ततश्चाप् ।) वन्दा । इत्यमरः ॥ अमृतश्रवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमात्य-
 गणिकागोपवनम् । इत्यमरः ॥
 वृक्षादनः, पुं, (वृक्षमत्ति नाशयतीति । अद् +
 ल्युः ।) वृक्षभेदी । इत्यमरः ॥ नेहाणि इति
 भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।
 “सकीलककाचाः सर्वे वासी वृक्षादनान्विताः ॥”)
 अश्वत्थवृक्षः । मधुच्छत्रम् । कुटारः । इति
 मेदिनी ॥ पियालः । इति धरणिः ॥
 वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमत्तीति । अद् + ल्युः ।
 स्त्रियां ङीप् ।) वन्दा । विदारीकन्दः । इति
 मेदिनी । नैः २१३ ॥
 वृक्षादिरुद्धकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
 वृक्षादिरुद्धकं, माला ॥
 वृक्षास्तं, स्त्री, (वृक्षस्याम्बम् ।) महाम्बम् । तेलु-
 लीति स्वातम् । इति रायसुकुटः ॥ महादा ।
 इति भरतादयः ॥ अम्बलकुटा । इति सार-
 सुन्दरी ॥ सुका । इति भाषुदीक्षितादयः ॥
 तत्पण्यायः । तित्तिङ्गीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
 मरः ॥ अम्बशाकम् ४ चुक्राम्बम् ५ तित्तिङ्गी-
 फलम् ६ आक्राम्बम् ७ अम्बपूरम् ८ पूराम्बम् ९
 रक्तपूरकम् १० चुङ्गाम्बम् ११ वीजाम्बम् १२
 फलाम्बकम् १३ अम्बवृक्षम् १४ अम्बफलम् १५
 रसाम्बम् १६ श्रेष्ठाम्बम् १७ अम्बम् १८
 अम्बवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
 स्तृणाचमीरोदरहृद्गदादिगुल्मातिसारव्रणदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वृक्षाम्बमामम्बोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
 पक्वन्तु गुरु संघ्राहि कटुकं तुवरं लघु ॥
 अम्बोष्णं रोचनं रुचं दीपनं कफवान्तकम् ।
 टण्णाश्रायहृणीगुल्मशूलहृदोगजन्तुनि ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वृक्षाम्बः, पुं, (वृक्षे अम्बो यस्य ।) आम्ब्रातकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृक्षाशुर्वेदः, पुं, (वृक्षस्याशुर्वेदः ।) तरुचिकित्-
 वादिशास्त्रम् । तद्वयथा,—
 धन्मन्तरिवाच ।
 “वृक्षाशुर्वेदमाखास्ये अक्षयौचरतः शुभः ।
 प्राग्गटो वायव्यत्वात् अशुर्वेदस्य क्रमेण तु ।
 दक्षिणा दिशस्तथाः समीपे कण्टकद्वयः ॥
 उद्यानं वृक्षवासे स्यात् तिलान् वायव्य
 पुष्पान् ।
 मङ्गीयादीपयेद्वृक्षान् शिवं चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
 धुवापि पश्च वायव्यं वृक्षं प्राज्ञैश्चैव ॥

हज

नञ्जाणि तथा क्तं शस्यन्ते इमरोपणे ॥
 प्रवेशयेन्नदीयादान् पूष्करिण्यान् कारयेत् ।
 हजा मवा तथा मैत्रमात्रं पुष्यं सवासवम् ॥
 जलाशयसमारम्भे वारणशोभारानयम् ।
 संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत् समारभेत् ॥
 अरिष्टाशोकपुत्रागश्रीरीयाश्च प्रियङ्गवः ।
 अशोककंदकीवज्रसुधा वज्रसदादिमाः ॥
 सायं प्रातस्तु चर्मैर्चो शोतकात्वे दिगन्तरे ।
 वर्षारान्ने भुवः शोषे सेक्तया रोपिता हमाः ॥
 उत्तमं विशनिर्हृता मध्यमं योद्धृशान्तरम् ।
 स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं हजायां द्वादशा-
 न्तरम् ॥
 विफलाः स्युर्धना हजाः शस्त्रेणादौ हि शोष-
 नम् ।
 विहङ्गहृतपक्षात्तान् सेचयेच्छीतवारिणा ॥
 फलनाशे कुलत्वे च साधैर्भुजैर्वैस्त्रिलेः ।
 हनश्रीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्वदा ॥
 आविकानशशृङ्खूर्णं यवशूर्णं तिसानि च ।
 गोमांससुदकचेति समरान्नं निघापयेत् ॥
 उत्तमैकः सर्वहजायां फलपुष्पादिदृष्टिदः ।
 मत्स्याम्भया तु सेकेन हृदिर्भवति शास्त्रिणः ॥
 विहङ्गहृत्कुलोपेतं मत्स्यं सायं हि योद्धृम् ।
 सर्वैरामविशेषेण हजायां रोद्धृर्जनम् ॥”
 हजायेवे महापुराणे हजाशुर्वेदः ॥
 (अख्यान्यद्विवरणं हजर्त्तंहजायां ५५ अध्याये
 दृष्टम् ॥)
 हजार्था, स्त्री, (हजे अर्चनीति । अर्च + अच् ।
 टाप् ।) महाभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हजातयः, पुं, (हज आलायो यस्य ।) पत्नी ।
 इति शब्दमाला ॥
 हजावासः, पुं, (हजे आवासी यस्य ।) हजकोटर-
 वासी । इति केषिन् ॥
 हजाश्रयी, [न] पुं, (हजमाश्रयतीति । आ + श्रि
 + णिनिः ।) सुत्रोलोकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हजोष्णः, पुं, कार्त्तिकारः । इति शब्दमाला ॥
 हज, ई ध हती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-
 पर०-सक०-सेट् । अग्निङ्निष्ठः ।) ई, हक्तः ।
 ध, हृत्कृत् । धरीहृत्कृत् । वर्णनार्थोऽयमित्येके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हज, ई किं त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 म्भा०-च-पर०-सक०-सेट् । अग्निङ्निष्ठः ।) ई,
 हक्तः । सि, वर्णयति वर्णयति । इति दुर्गादासः ॥
 हज, ई ध हती । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा० पर०-सक०-सेट् । अग्निङ्निष्ठः ।) ई,
 हक्तः । ध, हृत्कृत् । धरीहृत्कृत् । इति दुर्गादासः ॥
 हज, य ह र त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-व्यात्त०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्यै । ल,
 क, हृत्कृत् । ह, हृत्कृत् । इति दुर्गादासः ॥
 हज, म ह ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-व्यात्त०-सक०-सेट् । अग्निङ्निष्ठः ।)
 सप्तमस्यै । ल, क, हृत्कृत् । ई, हक्तः । इति
 दुर्गादासः ॥

हज

हजनं, स्त्री, (हज + “हृष्टृजोति ।” उणा० २।२।
 इति व्युः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः ॥ आका-
 शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥
 निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 (संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।
 “त्वं भुगं हजने एत्ते ॥”
 “हजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र
 पूर्वे विशेष्ये हजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि
 वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते सिंखन्ते ।” इति तद्गाथे
 सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।
 “विद्यामेवं हजनं चीरदारुम् ।”
 “हजनं यणम् ।” इति तद्गाथे सायणः ॥
 प्राण्यजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
 “जरयन्ती हजनं पद्मदीयते ।”
 “हजनं मननश्रीकं जङ्गमं प्राण्यजातं जर-
 यन्ती * * * हजनं हवी वर्जने । वर्ज्यते इति
 हजनं प्राण्यजातम् । हृष्टृ हनिमन्दिनिघा-
 ष्यः ववुरिति वयुप्रत्ययः । किञ्चाक्षपपधगुणा-
 भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।” इति तद्गाथे
 सायणः ॥)
 हजनः, पुं, (हज + व्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (वाधके च त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।
 “तमागूनं हजनमन्यथा चिच्छूरो ।”
 “हजनं वाधकम् ।” इति तद्गाथे सायणः ॥)
 हजिः, स्त्री, जलभूमिः । इति केषिन् ॥
 हजिनं, स्त्री, (हजो वर्जने + “हजेः किञ्च ।”
 उणा० २ । ४७ । इति इन्द्र । स च कित् ।)
 पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 २६ । ३८ ।
 “तमः प्रसीद हजिगार्दन वेदकुम्भलम् ।”
 इत्यमरः । यथा, तैत्तिरीय । १ । ७ । ४६ ।
 “हजिनं नार्हति प्राप्तुं पूष्यं क्वचमभीक्ष्णशः ॥”
 यापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२२।४।
 “हजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥”
 रक्तर्षणि । भुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हजिणः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
 ने, १३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १३ ।
 “अधमने अध्वानि हजिने पयि श्येनां इव अच-
 स्यतः ॥”
 “हजिने कुटिले पयि ।” इति तद्गाथे सायणः ॥)
 हज, ह ज उ भजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
 उभ०-सक०-सेट् । ङायेट् ।) ह ज, हृत्कृत्
 पर्यायि हृत्कृते वर्णयते । उ, वर्णयति हत्वा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हज, क ईमी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) क, वर्णयति । इति दुर्गादासः ॥
 हज, ह उ व ल वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यात्त०-स्यसतोः उभ०-अक०-सेट् । ङायेट् ।)
 ह, वर्णयते । उ, वर्णयति हत्वा । व, वर्णयति
 विहृत्कृत् । ल, अहृतम् । इति दुर्गादासः ॥

हज

हज, य उ उ सम्भक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा०-व्यात्त०-सक०-सेट् । ङायेट् ।)
 य उ, हृत्कृते । उ, वर्णयति हत्वा । सम्भक्तिः
 सेवगम् । इति दुर्गादासः ॥
 हजः, त्रि, (ह + क्तः ।) सप्तवरणः । तन्मन्त्रायः ।
 हजः २ वाहलः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १२७ । १७ ।
 “तथा हजवधे प्राप्ते वाचायार्थं हतो मया ॥”)
 आहतश्च ॥
 हजपद्मा, स्त्री, (हजानि पञ्चाण्यस्याः ।) पुत्रदात्री ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हजिः, स्त्री, (ह + क्तिन् ।) वेष्टनम् । तन्मन्त्रायः ।
 वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “न हि ष्वायादानैः पधिकणनसन्नापहरणं
 फलेर्वा पुष्यैर्वा न सुरमगुणप्रीणनमपि ।
 अरे रे मन्दारहम स हजमेतत्तनुचितं
 हतीभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 प्रार्थनाविशेषः । इत्यमरः । इति भरतः । वर-
 णम् । इति मेदिनी ॥ गोपनम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 हजिः, पुं, विकृतहजः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ इति कारके, त्रि ॥
 हजं, स्त्री, (हज + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
 कथाचरित्रागरे । ३ । १४ ।
 “तत्र तस्युर्निघानु भक्तुं न्धावनयः किञ्च हजयः ।
 प्यापयामि सतीहजं किं सुचन्ति कुलक्षयः ॥”)
 पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, छन्दोमञ्जरीम् ।
 “पद्यं पतुष्यदी तत्र हजं ज्ञानिरिति जिघा ।
 हजमन्तरसंख्यातं जातिमात्राकृता भवेत् ।
 सममहर्षमं हजं विषमस्यति तत्रिधा ॥”
 इतिः । इति मेदिनी ॥ वेदबोधितस्वाचारस्य
 परिपालनम् । इति हजाभ्ययनद्विशब्दटीकायां
 भरतः ॥ (वार्त्ता । यथा, कथाचरित्रागरे ।
 ५८ । ११६ ।
 “न मार्त्तहजमेतस्य वाच्यं पिष्टयष्टे स्वया ॥”
 आचारः । यथा, मनौ । ४ । २६० ।
 “अनेन विप्रो हजो वरुण्यं वेदशास्त्रयित् ।
 यपेतकल्पायो नित्यं ब्रह्मलोकं संप्राप्यते ॥”)
 हजः, त्रि, (हज + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
 रामायणे । २ । ६० । ७ ।
 “जानन् दशरथं हजं न राजानमुदाहयन् ॥”
 “हजसतीतम् ।” इति तट्टीकाः ।) हजः ।
 वर्णयः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।
 “सुनी पाश्र्वतकेशोरी समवर्णौ निरन्तरी ॥”)
 सप्तवारणः । इत्यमरटीका ॥ अधीतः । अजः ।
 इति मेदिनी ॥ (निघण्टुः । यथा, रघुः । १।२८।
 “स हजपुत्रुखलकाकपक्षके-
 रमात्पुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥”
 जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।
 “सखन्धमाभासपुत्रमाह-
 हजः स नी सप्ततयोर्धनान्ते ॥”)

वृषादा

“तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्याद्यं वृती मया ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु देवीभागवते मल्लस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेघः । (यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अन्ना अरदहजवाहु-
रपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ॥”

“वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जघान ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
मन्वंतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥

वृत्रविट्, [वृ] पुं, (वृत्रं हेटीति । वृष + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्रभोजनः, पुं, गच्छीरः । समत इति ख्यातः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृत्रहा, [वृ] पुं, (वृत्रं हतवान् । हन् + “ब्रह्म-
भृण्वृत्रेषु क्तिप् ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।

“अभ्येत्याभ्येत्य स्यविरो विधो भूत्वाह वृत्रहा ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।

“इन्द्रं कृत्स्नः वृत्रघ्नं शचीपतिम् ॥”

“वृत्रघ्नं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृत्रारिः, पुं, (वृत्रस्थारिः ।) इन्द्रः । इति हज-
युधः ॥

वृषा, अ, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृषपाशिकी ग्रामी अदासीकश्च यदृष्यम् ।
अनाप्यभोजनं यच्च वृषा तदिति मे मतिः ॥”

इति बृहस्पृराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अपि च ।

“वृषा वृष्टिः समुद्रस्य वृषस्य भोजनं वृषा ।
वृषा दानं सन्वहस्य नीचस्य सुकृतं वृषा ॥”
इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

वृषाघ्न, [वृ] स्त्री, (वृषा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजननम् । यथा,—

“वृषा कृष्णाणि चत्वारि वृषा दानानि षोडश ॥
ताव्यहं संभवस्यामि यथावद्गुरुपूज्यशः ॥
अपुत्रस्य वृषा जन्म धर्मवाद्या नराः सदा ।
परपाकं सदाशक्ति परनापरताच ये ॥”
इत्यादौ बृहस्पृराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येनं श्रुतं भागयनं पुराणं
नाराधितो येः पुरुषः प्रधानम् ।
सुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां वृषा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृषादानं, स्त्री, (वृषा निरर्थकं दानम् ।) निष्फल-
दानम् । तन् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदोश्वरेभ्यः सदीपतः ।
हत्वानुकीर्तनाशेषं वेदाभ्यस्तत्यागिने ॥
अग्न्यायोपार्जितं दानं अर्थं ब्रह्मघ्नये तथा ।

वृहग

गुरवेऽवृत्रवक्त्रा यः स्तेनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यदृत्तं सर्वदा ब्रह्मविधिषु ।
पाचकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र मिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र वृषादानानि षोडश ॥”

इति बृहस्पृराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अन्यत्र । न्यायमार्गस्य यदृत्तं नन् सप्रविधमपि
पुनर्नापहर्त्तव्यम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं नददत्तं
षोडशमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्रविधं प्रोक्तमदत्तं षाडशात्मकम् ॥”
इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यस्त्वस्यं भृतिस्तुष्टा स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहाद्यर्षश्च दत्तं दानविद्दो विदुः ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधश्रीकवेगसजान्वितैः ।
तथोक्त्वोच परीक्षासयत्यासच्छलयोगिनः ॥
वालकृष्णस्वतन्त्रान्तमचोन्मत्तापवञ्चितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्मन्ति प्रतितामेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंसृष्टे ।
यदृत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्तुतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

वृषामांशं, स्त्री, (वृषा गिरर्थकं मांसम् ।) देवपिज-
गृह्यमांसम् । तद्भक्षण्ये प्रेतत्वं भवति । यथा,

“वृषारेता वृषामांशो वृषावादी वृषामतिः ।
गिन्दकी द्विजदेशानां म प्रेतो जायते नरः ॥”
इति बृहस्पृराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

वृष्टं, स्त्री, श्लेषजनामगन्धदयम् । इत्यमरः ॥

वृष्टः, पुं, वृष्टदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृष्टः, त्रि, (वृष्टु वृष्टौ + क्तः ।) “यस्य विभाषा ।”
७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः ।

प्रवृष्टः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
“न तेन वृष्टो भवति येनास्य पणितं शिरः ।
यो वै युवाव्यधीयानस्तं देवाः स्यविरं विदुः ॥”)
पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आश्रयस्य पर्यायः ।

प्रवयाः २ स्यविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ चरन्
६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ अर्च्यारः ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पणितः । इति ञटाधरः ॥

वृष्टकाकः, पुं, (वृष्टः काकः ।) काकविशेषः ।
दौष्टकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । दोशकाकः
२ दग्धकाकः ३ क्षण्यकाकः ४ मन्वंतकाकः ५
वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

वृष्टगङ्गा, स्त्री, (वृष्टा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥
बुद्धीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्धं श्लेषपुत्रा प्रजक्रीडां तदा हरः ॥
क्रूरते नरशाई ल चर्गपद्मश्रीभित्तै ।
तस्य पश्चामध्यापूर्वभागस्य स रज्जयम् ॥
अवतीर्थं प्रयाग्वेव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्षुरिकाश्रया ॥
दिग्गवाः क्षेत्रयंजाताः तेन दिक्षुरिका स्मृता ।
मध्यभागात् उता या तु शब्दरेवाप्रसारिता ॥
वृष्टगङ्गाश्रया सा तु गङ्गेव प्रजदायिनी ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको वासक इव वज्रात् ।)
वीरताडकवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति
वीजताडका इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ह्यग-
लानी ७ आयेगी ४ चुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋष्यगन्धा ६ ह्यगलाद्घी ७ ह्यगला ८ अर्वा ९
चुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ह्यगली ११ चुङ्गकः
१२ श्रामः १३ । इति ञटाधरः ॥ ह्य्यगन्धा
१४ ह्यगलाग्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवालुका १६ ह्यगलान्तिका १७ वृष्टः १८
कोटरपुष्पी १९ अजावली २० वृष्टदाय २१ ।
अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने वृष्टकोटरपुष्पीनि
पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षयम् । पिच्छल-
त्वम् । कण्ठवातकाशामदीयनाशिलम् । मल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अण्यत्र ।

“रसायनो वृष्टदारः श्लोघवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वृहदा

वा निःसृता पूर्वभागात्सामाह्मिर्विराजद्दी
सर्वग्रोषेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥
इति कालिकापुराणे कामरूपपीठे । अथवा
८२ अध्यायः ॥

वृहत्वं, स्त्री, (वृह + त्व ।) वृहस्य भावः । तत्
पर्यायः । स्थाविरम् ८ । इत्यमरः ॥ वार्द्धक्यम्
वार्द्धकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
रतुः । १ । २३ ।

“अनाश्रुत्य विषयेर्विद्वानां पारदम्बनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद्दृढत्वं जरसा विना ॥”)

वाल्यादेरवधिमहाह संश्रुतः ।
“वयस्तु त्रिविधं वाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
जनषोडशवर्षसु नरो वालो निगद्यते ॥
त्रिविधः सोऽपि दुग्धाश्री दुग्धामाश्री तथा म-
मुक् ।

दुग्धाश्री वर्षपर्यन्तं दुग्धामाश्री शरद्वयम् ॥
तदुत्तरं स्याद्दुग्धाश्री एवं बालस्त्रिधा मतः ॥
मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः । ।
ततुर्धा मध्यमं प्राङ्गुर्वैवा हात्रिंशतो मतः ॥
चत्वारिंशत्समा यावत्तिल्लेह्यीर्ग्यादिपूरितः ।
ततः क्रमेण स्त्रीयः सादृश्यावद्भवति सप्ततिः ॥”

वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसंबंधात्त्रिद्वय-
वलीत्याद्या उच्यन्ते । स्त्रीयः संबन्धात्त्रिद्वय-
वलीन्साहेर्घाँनः ।

“ततस्तु सप्ततेरुद्धं स्त्रीयधातुरसादिकः ।
स्त्रीयमायेन्द्रियवलयः स्त्रीशरेता दिने दिने ॥
वलीपलितखालित्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ।
कासश्वासादिभिः क्रिष्टो वृष्टो भवति मानवः ॥
वाल्मेय विवर्द्धते शैशा पितं स्यान्मध्यमे-
रधिकम् ।

वार्द्धक्ये वर्द्धते पात्रुविचार्यैतदुपक्रमेत् ॥”
उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्नाम्तरे तु ।

“वाक्यं वृद्धिश्चविर्मैधा त्वगृहृष्टिः शुकविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मन्दित्रं चेतो जीवितं दृष्टतो हृसेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको वासक इव वज्रात् ।)
वीरताडकवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति
वीजताडका इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ह्यग-
लानी ७ आयेगी ४ चुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋष्यगन्धा ६ ह्यगलाद्घी ७ ह्यगला ८ अर्वा ९
चुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ह्यगली ११ चुङ्गकः
१२ श्रामः १३ । इति ञटाधरः ॥ ह्य्यगन्धा
१४ ह्यगलाग्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवालुका १६ ह्यगलान्तिका १७ वृष्टः १८
कोटरपुष्पी १९ अजावली २० वृष्टदाय २१ ।
अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने वृष्टकोटरपुष्पीनि
पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षयम् । पिच्छल-
त्वम् । कण्ठवातकाशामदीयनाशिलम् । मल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अण्यत्र ।

“रसायनो वृष्टदारः श्लोघवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको वासक इव वज्रात् ।)
वीरताडकवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति
वीजताडका इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ह्यग-
लानी ७ आयेगी ४ चुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋष्यगन्धा ६ ह्यगलाद्घी ७ ह्यगला ८ अर्वा ९
चुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ह्यगली ११ चुङ्गकः
१२ श्रामः १३ । इति ञटाधरः ॥ ह्य्यगन्धा
१४ ह्यगलाग्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवालुका १६ ह्यगलान्तिका १७ वृष्टः १८
कोटरपुष्पी १९ अजावली २० वृष्टदाय २१ ।
अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने वृष्टकोटरपुष्पीनि
पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षयम् । पिच्छल-
त्वम् । कण्ठवातकाशामदीयनाशिलम् । मल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अण्यत्र ।

“रसायनो वृष्टदारः श्लोघवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको वासक इव वज्रात् ।)
वीरताडकवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति
वीजताडका इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ह्यग-
लानी ७ आयेगी ४ चुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋष्यगन्धा ६ ह्यगलाद्घी ७ ह्यगला ८ अर्वा ९
चुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ह्यगली ११ चुङ्गकः
१२ श्रामः १३ । इति ञटाधरः ॥ ह्य्यगन्धा
१४ ह्यगलाग्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवालुका १६ ह्यगलान्तिका १७ वृष्टः १८
कोटरपुष्पी १९ अजावली २० वृष्टदाय २१ ।
अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने वृष्टकोटरपुष्पीनि
पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षयम् । पिच्छल-
त्वम् । कण्ठवातकाशामदीयनाशिलम् । मल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अण्यत्र ।

“रसायनो वृष्टदारः श्लोघवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको वासक इव वज्रात् ।)
वीरताडकवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति
वीजताडका इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ह्यग-
लानी ७ आयेगी ४ चुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋष्यगन्धा ६ ह्यगलाद्घी ७ ह्यगला ८ अर्वा ९
चुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ह्यगली ११ चुङ्गकः
१२ श्रामः १३ । इति ञटाधरः ॥ ह्य्यगन्धा
१४ ह्यगलाग्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवालुका १६ ह्यगलान्तिका १७ वृष्टः १८
कोटरपुष्पी १९ अजावली २० वृष्टदाय २१ ।
अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने वृष्टकोटरपुष्पीनि
पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षयम् । पिच्छल-
त्वम् । कण्ठवातकाशामदीयनाशिलम् । मल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अण्यत्र ।

“रसायनो वृष्टदारः श्लोघवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वृष्टदारकः, पुं, (वृष्टो दारको वासक इव वज्रात् ।)
वीरताडकवृष्टः । इति भरतः ॥ विष्टुक् इति
वीजताडका इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ह्यग-
लानी ७ आयेगी ४ चुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋष्यगन्धा ६ ह्यगलाद्घी ७ ह्यगला ८ अर्वा ९
चुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ह्यगली ११ चुङ्गकः
१२ श्रामः १३ । इति ञटाधरः ॥ ह्य्यगन्धा
१४ ह्यगलाग्निका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दीर्घवालुका १६ ह्यगलान्तिका १७ वृष्टः १८
कोटरपुष्पी १९ अजावली २० वृष्टदाय २१ ।
अन्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने वृष्टकोटरपुष्पीनि
पाठः । अस्य गुणाः । गोक्षयम् । पिच्छल-
त्वम् । कण्ठवातकाशामदीयनाशिलम् । मल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अण्यत्र ।

“रसायनो वृष्टदारः श्लोघवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वृद्धदाग, स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दारु यस्य ।) वृद्ध-
दारकवृक्षः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“वृद्धदारुद्वयं गौर्ध्रं पिच्छिलं कफघ्नवातनुत् ।
वर्णं काषामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥”
वृद्धनाभिः, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्वस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गौर्ध्रनाभियुक्तयुक्ति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । तुच्छिलः २ तुच्छिमः ३ । इत्यमरः ॥
वृद्धप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहाद्बुद्धः ।) प्रपिता-
महतातः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः
सपिण्डता नास्ति । यथा । तेनाल्पपञ्चमे वृह-
प्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहश्चात्रा तत्सन्तानेतिभि-
सह सापिण्ड्याभावात् कन्याजनगमरणयोस्तेषां
सपिण्ड्याशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
वृद्धवला, स्त्री, (वृद्धा वला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धराजः, पुं, अस्त्रवेतसः । यथा,—
“अत्यन्तो वृद्धराजस्य दावेतौ तत्र कीर्तितौ ॥”
इति केचिन् ॥
वृद्धवाहनः, पुं, आम्नवृक्षः । यथा । सुपक्रो वृह-
वाहनः । इति केचित् ॥
वृद्धविभीतकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
आव्यातकः । इति शब्दमाणा ॥
वृद्धश्रवाः, [सु] पुं, (वृद्धात् वृहस्यतेः श्रयोतीति ।
श्रु + अश्रुन् । “वृहस्यः श्रयोतीति वृद्धश्रवाः ।”
इत्युग्रादत्तः । ४ । २२६ । “वृहं प्रभूतं श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविकेचयामन्नं वा यस्य ।” इति
श्रगुभाष्ये चायणः । १ । ८६ । ६ । “वृहं श्रवो
घनं कीर्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे मघीधरः ।
१० । ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
वृद्धसंघः, पुं, वृद्धानां सन्तः । तत्पर्यायः । वाह-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥
वृद्धस्त्रजकं, स्त्री, (वृद्धस्य स्त्रजम् । ततः स्वार्थे
कन् ।) इन्द्रतूलम् । बुद्धीर वृता इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।
“वृद्धस्त्रजकमित्वाहुरिन्द्रतूलं मनीषिण्यः ।
प्रीत्याश्वं वंशकफं वाततूलं मरुहजम् ॥”
वृद्धा, स्त्री, (वृद्ध + टाप् ।) गतवैवगा । बुद्धी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पत्निकी २ । इत्य-
मरः । पत्निका ३ । इति भरतः ॥ स्वविरा ४
निष्कणा ५ चरती ६ गतार्त्तवा ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकाको यथा,—
“आयोद्धाप्रवेहाणा तरुणी विंशता मता ।
मन्मथप्राशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति काण्डिकायः ॥ ७ ॥
वापि य ।
“वापेति गीयते नारी वावदयंणि गौडश ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया हात्रिंशद्वलरावधि ।
तदूर्ध्वमधिष्ठा स्यात् पञ्चाशद्वलरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्पवर्जिता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

तस्याः समीगे दीपो यथा,—
“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता बुवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोञ्जाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशुरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥
नार्त्तवे घोडुशादवर्त्तु सप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तमप्रतितः पुमान् ।
दावेतौ न प्रस्येते प्रस्येते विपर्ययात् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा वानार्कस्तख्यं दधि ।
प्रभाते मेषुर्न निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”
इति चाणक्यम् ॥ ७ ॥
अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
सूलाङ्गुलिः । बुद्ध आङ्गुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वृद्धिः, स्त्री, (वृध् + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
वधविशेषः । तत्पर्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ स्त्रीः ९ तन्मत् १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सत् १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तश्रीतला ।
रुचिमेधाकरे स्नेह्यबुद्धिमिहारा परा ॥
प्रयोगेज्वनयोरेकं यथाकार्मं प्रयोजयेत् ।
तत्र यद्वातुमिष्टिः स्याद्ययमप्यत्र योजयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥
ऋद्धिवृद्धौरत्यक्तिलक्षणनामगुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषयामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो जताचातः चरन्मूकः ॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्भवे ।
तूलयन्त्रियमा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च सा ॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्योग्या सिद्धिलक्ष्मी वृद्धेरप्याहवा इमे ॥
ऋद्धिर्वल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैर्यथ्यंकरे स्तृच्छाररूपितविगाश्रीने ॥
वृद्धिर्वर्भद्रा शीता वृहणी मधुरा स्तृणा ।
दृष्या पित्तासश्रमनी चतकासद्ययापहा ॥
राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं शङ्कीयात्तदगुणं भिषक् ॥”
सुखसदृशः प्रतिनिधिः ॥ ७ ॥ इतस्य प्रतिनिधि-
माह ।
“मेदा जीवकाकाकोणी ऋद्धिदन्देऽपि चासनि ।
वरीविदास्यंश्वगन्वावाराहीश्च क्रमान् चिपेत् ॥”
मेदा सद्यसेदास्याने शतावरीभ्रूलं जीवकार्मभका-
स्याने विदारोभ्रूलं काकनीकोरीकाकोणीस्याने-
श्वगन्वाभ्रूलं ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं
गुणैस्तत्पुत्रं चिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥
नीतिवेदिनां चयादित्रिवर्गान्तर्गतवर्गविशेषः ।

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
चयादिभिस्त्रिवर्गः । अन्येषाम् धर्मकामार्थः
पूर्वसुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः जयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो गायपचयः
स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
दधिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् ।
कन्याकरत्रलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्तृतो राज्ञामिति भरतः ॥ ७ ॥
वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्कातिः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।
“एष सर्व्वाणि भूतानि पञ्चभिर्याप्य ऋत्तिभिः ।
जन्मवृद्धिचयैर्नैवं संसारयति चक्रवत् ॥”)
विष्कम्भादिस्त्रिवर्गप्रतियोगान्तर्गतैकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा,—
“प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो
नरः सुभोगो विनयान्वितश्च ।
धनप्रयोगप्रदोऽप्यु दक्षो
विषयश्चः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ७ ॥
कलान्तरम् । सुट् इति भाषा । अभ्युदयः ।
सन्दृष्टिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।
“अथ तत्र पाखण्डनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसह्यत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”)
वृद्धिग्रहणनियमो यथा,—
“अश्रीतिभागे वृद्धिः स्यान्वासि मासि सवन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्यश्चकमन्धवा ॥”
मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत
इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याश्रीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
प्राप्त्यादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्मो
भवति । ब्राह्मणेऽथमर्णे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासीत्येव । दा वा चयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा व्यसन्
शते वृद्धिर्दीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
तदस्मिन् वृद्धा यथाभ्युक्तोपदा दीयते इति
कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्विसमगणयथा विभष्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च
नारदेण ।
“कायिका कालिका चैव कारिता य तथा परा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तुनिधा ॥”
इत्युक्तोक्तम् ॥
“कायाविरोधिनी श्रम्यत् पञ्चमादादि कायिका ।
प्रतिमासं सवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥
वृद्धिः सा कारिता नाम यतिकेगन्धर्वं हता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकृद्वृद्धिर्दाहतेति ॥”

यदीदृष्टविशेषेण दृष्टिः प्रकारान्तरमाह ।
 कान्तारगास्तु दृष्टकं वास्तुना विभक्तं श्रुतम् ।
 कान्तारमरगणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः
 ये दृष्ट्या धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
 गहनं प्रायश्चनविनाशप्रज्ञाम्यागं प्रविशन्ति ते
 दृष्टकं श्रुतं ददुः । ये च चतुस्रगाक्ते विभक्तं
 श्रुतं मासि मासीत्वेव । एतदुक्तं भवति
 कान्तारगेभ्यो दृष्टकं श्रुतं वास्तुनेभ्यश्च विभक्तं
 श्रुतं उत्तमस्यं स्याद्वान् । गतविनाशस्यापि
 श्रुतित्वान् इति ॥ ७ ॥ इदानीं कारितानां दृष्टि-
 माह ।
 “ददुर्ना खड्गतां दृष्टिं उर्वे सन्नासु जातिषु ॥”
 उर्वे जाज्जनादधोऽधमर्णां चान्वक्ते सवन्धके वा
 खड्गतां साभ्युपगतां दृष्टिं सर्वासु जातिषु
 ददुः । अपिदृष्टतापि दृष्टिर्भवति यथाह
 नारदः ।
 “न दृष्टिः प्रीतिदधानां स्यादनाकारिता
 क्वचित् ।
 गनाकारितमप्युर्ध्वं पत्तराहाद्विवर्धते ॥” इति ॥
 यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति
 कात्यायनेनोक्तम् ।
 “यो याचितकमादाय तजदस्ता दिशं भजेत् ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्वत्तं दृष्टिमाप्नुयात् ॥”
 इति ॥
 यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदस्ता देशा-
 न्तरं गतिं तं प्रति तन्नेषोक्तम् ।
 “हृत्तोहारमदस्ता यो याचितस्तु दिशं भजेत् ।
 ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वत्तं दृष्टिमाप्नुयात् ॥”
 इति ॥
 यः पुनः नदेशे स्थित एव याचितो याचितकं
 न ददाति तं याचकजातादारभ्य दृष्टिं दापये-
 माया । यथाह ।
 “यदेतेषुपि स्थितो यस्तु न ददाद्युयाचितः क्वचित् ।
 तं ततो कारितानां दृष्टिमनिच्छन्तश्च दापयेत् ॥”
 इति ॥
 यनाकारितदृष्टेरप्यारो नारदेनोक्तः ।
 “यस्यदृष्टं भूतित्वांथो ददुः यश्च प्रकल्पितः ।
 उघारागच्छिन्मया वर्द्धन्ते नापिपयिताः ॥
 अविषयिता यनाकारिता इति ॥ ८ ॥ यद्युना
 दृष्टविशेषे दृष्टिनिर्गमाह । यन्मनिस्तु पशु-
 र्दीगाम् । प्रदुर्नां स्त्रीणां सप्ततिरंशु दृष्टिः ।
 प्रदुर्नां स्त्रीणां षोडशसमसंशु तत्पुष्टिभक्त-
 कामसु सप्तमः सम्भवति । यद्ययश्च स्त्री-
 चरिष्यन्तीतिः । यद्युना प्रयुक्तं तस्य
 दृष्टिपदसंज्ञकस्य चिरकालावस्थितस्य कस्य
 प्रकस्य शिष्यो परा दृष्टिरित्येषित स्यात् ।
 ददुर्नादनुमा परा ।
 “यत्प्रकल्पितदृष्टिर्गतां यत्प्रकल्पितुवा परा ॥”
 ददुर्ना तैः प्रकल्पितैः दृष्टिपदसंज्ञकस्य चिर-
 कालावस्थितस्य परादप्येव दृष्ट्या पदसंज्ञ-
 कस्यदृष्ट्या इतिः परा नातः परं पदं । तथा
 ददुर्नादनुमादृष्ट्यानां ददुर्नादनुमां चतुर्गुणाः

त्रिगुणा द्विगुणा च दृष्टिः परा । वशिष्ठेन तु
 रस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं चिरणं त्रिगुणं
 धान्यं धान्येनैव रसा आख्याताः पुष्यखल-
 फलानि च । तुला एतं त्रितपमष्टगुणमिति ।
 मनुना तु धान्यस्य पुष्यखलफलादीनाम् पशु-
 गुणत्वमुक्तम् । “धान्ये श्रुदे लघे वास्ते नातिक्राम-
 मति पशुतामिति ॥” श्रुदः चैत्रफलं पुष्यखल-
 फलादि । लघो मेघोर्षाचमरीकेशादि । वास्ते
 वलीपर्दतुरगादि । धान्यश्रुदलववास्तुविषया दृष्टिः
 पशुगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्य-
 तावशेन दुर्भिक्षादिकालपशेन च अवस्था
 द्रष्टव्या । एतच्च सशतप्रयोगे सहाहाहरणे च
 वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेण प्रयोगान्तर-
 करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अन्येकशः प्रयोगा-
 न्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्व-
 पदवर्धते । सशतप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-
 मासं प्रतिवत्सवं वा दृष्ट्याहरणेऽधमर्णदेवस्य
 द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाहृतदृष्ट्या सद्य दैगुण्य-
 मतिक्रम्य वर्धते एव । यथाह मनुः । ऊषोद-
 दृष्टिर्दैगुण्यं नात्येति सहादाहृता । सहादाहि-
 तेष्वपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
 ऊषोदं तस्य दृष्टिः ऊषोददृष्टिर्दैगुण्यं नात्येति
 नातिक्रामति । यदि सहादाहृता सशतप्रयुक्ता
 पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे
 दैगुण्यमत्येति सहादाहृतेति पाठे श्रुतेः श्रुतेः
 प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सवं वाधमर्णादा-
 हृता द्वैगुण्यं नात्येतीति आख्येयम् । तथा
 गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने दैगुण्यं प्रयोग-
 स्थिति प्रयोगस्थितेकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तर-
 करणे दैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान
 इति निर्देशात् श्रुतेः श्रुतेर्दृष्टिचरणे दैगुण्याति-
 क्रमो दर्शितः । इति मित्ताचरा ॥ ऊरु-
 रोगः । धर्मः । इति चैमचन्द्रः ॥ सन्धुः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ शैवेयम् । धनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥
 दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टिरेव । सार्थे कन् ।) चरिणा-
 मौषधम् । इति शब्दमाला ॥
 दृष्टिकीयिका, स्त्री, (दृष्ट्या जीविका ।) चरुदान-
 जीविका । तत्त्वार्थः । अर्थप्रयोगः २ ऊषो-
 दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलात्मिका ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 दृष्टिदः, पुं, (दृष्टिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः ।
 नूकरावन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टिदातरि,
 चि ॥ (यथा, दृष्टतुर्गणितायाम् । ५३ । ३० ।
 “प्राक्प्राणया विद्युक्तं सुखेन दृष्टिं वासु ॥”)
 दृष्टिनाहं, स्त्री, (दृष्टये यत् आहम् ।) दृष्टिनिम-
 लकआहम् । तस्य अभ्युदयनिमित्तं पिशादुद्देशेन
 श्रुत्या अर्थादेश्च । तत् कमीविद्येयात् पूर्व-
 कर्षार्थं यथा । निरुयादृते मनुस्यपुरायम् ।
 “अप्रप्राप्तिं च धीमन्ते पुष्टीकानिमित्तकम् ।
 दुर्गवने स्थिते च नववैप्रेतप्रदेशे ॥
 देवदत्तप्राप्तौ प्रतिदद्यात् विभेयतः ।

तीर्थयात्रादधीतुर्गम् दृष्टिनाहं प्रकीर्तितम् ॥”
 घलाद्युपहतकूर्मपुरायम् ।
 “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थान्तं प्रत्यागमेऽपि च ।
 दृष्टिनाहं प्रकुञ्चितं बहुसर्पैः समन्वितम् ॥”
 इति आहृतचक्रम् ॥
 आभ्युदयकआहम् । नान्दीसुखआहम् ।
 यथा,—
 “दृष्टिनाहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विषेयकम् ॥
 चातपुत्रसुखदर्शनादौ दृष्टिनाहम् । पूर्वाभि-
 सुखेषु दक्षिणोपवीतिसु मधुयववदरुग्मे-
 देवतीर्षेण नमस्काराभ्येण दक्षिणोपचारेण
 कर्त्तव्यम् । दक्षिणायामु गृहीत्वा ॐ अद्या-
 खदीयासुकदृष्टौ असुकसगोत्रायामस्तुपित-
 पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहदृष्ट-
 प्रमातामहानां असुकशर्म्यां सप्तलीकानां
 नान्दीसुखानां आहं कर्त्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां
 विश्वेषां देवानां आहं विद्याभेन युष्मासु मया
 कर्त्तव्यमिति देवनाम्नामन्त्रणम् । ॐ करिष्य-
 सीति तेनोक्ते इत्यमेव माहपितामहीप्रपिता-
 महीनां देवनाम्नामन्त्रणम् । तत ॐ अद्य
 असुकसगोत्राया मनुप्रपितामस्या असुकौदेवा
 नान्दीसुखाः आहं विद्याभेन युष्मासु मया
 कर्त्तव्यमिति प्रपितामहीनाम्नामन्त्रणम् ।
 करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि-
 नाम्नामन्त्रणम् । देवपितृसर्वदेवनाम्नाम्नाह-
 करणासुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवाव
 आगत इत्युताम इमं धवं इदं वर्धिर्निषीदत ।
 ॐ विश्वेदेवाः इत्युतेमं इदं वे मेऽन्तरौचे य
 उपशुविष्ट ये अग्निविज्ञा उत वा वनत्रा या
 स्यान्निगु वर्धिषि मादयद्दम् ॥ ॐ आगच्छन्तु
 इति विश्वेदेवावाहनं गन्वादिदानं अग्नि-
 प्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहीप्रभृती-
 नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाहनं गन्वादि-
 दानम् । अग्निप्रावधारणवाचनम् । इत्थं
 पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहादीनामनु-
 ज्ञापनमासनवाचनं गन्वादिदानम् । एवं
 दृष्टप्रपितामहादीनां अनुज्ञापनादिकारणम् ।
 ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं
 सद्यं सपानीयं सद्यन्नं सद्यदरं सद्यधि प्रति-
 विद्वयन्वितं नमः । इति अशकषणम् ॥
 ॐ असुकगोत्रे मनुपितामहि असुकि देवि
 नान्दीसुखि एतदन्नं सद्यदरं सद्यधि नमः । एवं
 मातामहप्रमातामह्याः ।” इति गार्हपत्ये २२३
 अध्यायः ॥ अथवा ।
 “इतीयमाभ्युदयिकं दृष्टिनाहं तदुच्यते ।
 उत्सवानन्दसमारं यज्ञोहादादिमन्त्रे ॥
 मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
 ततो सतामहा राजस्य विश्वेदेवास्तथैव च ॥
 प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोद्देवैः ।
 प्राहृतावो निनयेत् पितासु पूर्वथा अनुरी
 यतासु ॥
 चन्द्रमित्रभ्युदये दद्यादर्थं हयोर्दधीः ।

युग्मा द्विजातयः पूज्याः वस्त्रकार्मकरादिना ॥
तिलार्थन्तु यवैः कात्या नान्दीश्रव्यानुपूर्वकम् ॥
मङ्गलाणि च सर्वानि वाचयेत् द्विवपुङ्गवान् ॥
एवं शूनीरपि सामान्यं वृद्धिप्राहृष सर्वदा ।
नप्रस्कारेण मन्त्रेण कुर्व्यादामात्रवान् वुधः ॥

दानप्रधानः शूद्रः स्थादिवाह भगवान् प्रभुः ।
दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः ॥”
इति मातृस्ये वाधारणाभ्युदयकीर्तनी नाम
१० अध्यायः । विस्वारस्तु आहतस्त्रिंशद्वाह-
विवेके च इत्यथाः ॥

वृद्धीवः, पुं, (वृद्ध्याची उच्चा चेति । “अचतु-
रेवादि” ५ । ५ । ७७ । इत्यादिना अच्
प्रत्ययः ।) वृद्धवः । तत्पर्यायः । जरदृगवः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारचम्पवे । ५ । ७० ।

“विलोक्य वृद्धीवमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मरसखो भविष्यति ॥”)
वृद्धाजीवः, त्रि, (वृद्ध्या आजीवतीति । आ +
जीव + अच् ।) वृद्धुपजीवी । तत्पर्यायः ।
वाहुषिः २ वाहुषिकः ३ कुषीदः ४ कुषीदिकः
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
षटाक्षरः ॥

वृध, उ उ व ल वृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्त०-अक०-सेट् । क्वाविट् ।) उ, बर्हिन्वा
वृहा । उ, बर्हते जनः । व, बर्ह्यति विवृत्तति ।
ल, अलवधत् । इति दुर्गादासः ॥

वृध, क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, बर्ह्यति । इति दुर्गा-
दासः ॥

वृधसानः, -पुं, (वृध + “शृन्निवृधीति ।” उच्चा०
२ । ८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
मनुष्यः । इति विद्वान्तकौमुद्यासुण्यादिवृत्तिः ॥
(वर्हणशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ५ ।
“एरिशिप्रो वृधसानासु जभरुत् ॥”
“वृधसानासु प्रवर्हमानासु ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४ । ३ । ६ ।

“कहिष्ण्यासु वृधसानो
अग्ने कहावाय प्रतवसे नुभं यो ॥”
“वृधसानः वृताद्याहुतिभिर्हृत्मानसम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृधसानः, पुं, (वृध + वाहुलकात् असासुच् । स च
कित् ।) पुरयः । यत्रम् । कृतिः । इत्युणादि-
कोषः ॥

वृध, त्रि, (वृध + “ऋदुपधानाकूलपितृतेः ।”
३ । २ । ११० । इति ऋच् ।) वृधनीयम् ।
वृधधातोः ऋच्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
वृन्त, स्त्री, फलपुष्पपत्रादिर्येन धार्यते तत् । वोटा
इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसवजन्मनम् २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ५ । ६६ ।
“एतास्यं हरति पुष्पमगोकुशानाम् ॥”)
घटीधारा । कुचापम् । इति मेदिनी ॥

वृन्ताका, पुं, वाताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
वृन्ताकी, स्त्री, वाताकी । इति राधनिर्घण्टः ॥

वृन्तिका, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृन्दं, स्त्री, (वृण् + “अन्दाद्यच्चेति ।” उच्चा० ४
६८ । इति इन् नुम् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२८ । ३० ।

“श्रुत्या खया झुटिलङ्गन्तवृन्दचुष्टम् ॥”)
वृन्दः, पुं, वृशाब्जदः । शतकोटिरिति यावत् । इति
ष्योतिषम् ॥ अस्या नामान्तरं महाब्जदः ॥
वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
न्तरपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥

वृन्दारः, त्रि, सगोत्रम् । इति शब्दमाला ॥
वृन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन्द + “ऋङ्-
वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्धिकीक्या आरकन् ।) देवता ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । ३० ।
“अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरि-
यान् ॥”)

यूषगाता । यथा,—
“वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूषपातरि ॥”
इति भरतधृतव्याडिः ॥
वृन्दारकः, त्रि, (वृन्दार + स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
(यथा, महाभारते । ११ । १६ । ५ ।

“युवा वृन्दारकः शूरोविकर्णः पुरुषर्षभः ॥”)
श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्यैतत्पवर्गोवादिः ।
वृन्दारकौ रूपिसुख्यौ । इत्यमरः ॥

वृन्दावनं, स्त्री, खनामखाततीर्थम् । तन्नामकारणं
यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा केदारवृषपतिः सप्तह्रीपपतिः स्वयम् ।
आसीत् सत्ययुगे जज्ञन् सत्यधर्म्मरतः सदा ॥
स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्म्मिकः ॥
क्षत्वा शतक्रतुं राजा लेभे त्विन्द्रत्वमीशितम् ।
क्षत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
निव्यं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।
केदारतुल्यो राषेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
पुत्रेषु राज्यं संयस्य प्रिया नैलोत्थमोहिनी ।
जैमीषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
हरैरैकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
श्रम्यत् सुदर्शनं चक्रमस्ति यत्तन्निधौ सुने ॥
चिरं तन्ना वृषश्रेष्ठो गीर्षोकश्च जगाम सः ।
केदारनामतीर्थं तत्रागामा च बभूव ह ॥
तत्राद्यापि सतः प्राची सद्यो सुक्तो भवेत् भुवम् ।
पामकांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥
न वने सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
एतं दुर्नासवा तस्यै हरैर्मन्तं सुदुर्लभम् ॥
सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।
घटिं वर्षवृष्टसाधि तपस्सेपे सुनिष्पन्ने ॥
आविर्भवत् श्रीकृष्णस्तुपुरी भक्तवत्सलः ॥

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृषिलुवाच सः ॥
दृष्ट्वा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम्
रुच्छं संप्राप सा सदाः कामवाचप्रप्रीडिता ॥
सा च शीघ्रं वरं वने पतित्वं मे भवेति च ।
योमित्युक्त्वा च रहसि चिरं रेमे तथा सह ॥
सा जगाम च मोक्षोक्तं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
वृन्दा यत्र तपस्सेपे तत्तु वृन्दावनं स्तुतम् ।
वृन्दा यत्र क्षता क्रीडा तेन वा सुनिपुङ्गवः ॥
अथान्येतिहासश्च इत्युच्य पश्य पुण्यदम् ।
येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
कृष्णध्वजस्य कन्ये द्वे धर्म्मशास्त्रविशारदे ।
तुलसीवेदवत्यौ च विरक्ते भवकर्मणि ॥
तपस्तप्त्वा वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
सीता जगदकन्या सा सर्वत्र परिकीर्तिता ॥
तुलसी च तपस्तप्त्वा पाप्मां क्षत्वा हरिं पतिम् ।
देवादुर्लभासमः प्रापात् प्राप्य शशासुरं पतिम् ॥
प्रस्थात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
तस्याश्च तपसः स्थागं उदितश्च तपोधन ।
तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ * ॥
आथवा ते प्रख्यामि परं हेतुन्तरं इह ॥
येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रं भारते ॥
राधाषोडशनाम्नाश्च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
तस्याः क्रीडावनं रत्नं तेन वृन्दावनं स्तुतम् ॥
गोलोके श्रौतये तस्याः कृष्णेन निर्मितं पुरा ।
क्रीडार्थं भुवि तन्नाम्ना वनं वृन्दावनं स्तुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-
प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वृन्दावनवर्णनम् ।
इन्द्र उवाच ।
“गुह्याद्गुह्यतरं हृद्यं परमानन्दकारणम् ।
अत्यद्भुतं रहस्यात् रहस्यं परमं परम् ॥
दुर्लभानाश्च परमं दुर्लभं मौह्यं परम् ।
सर्वशक्तिमयं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥
सात्वतां स्थानसुहृन्वं विष्णोरत्यन्तवह्नभम् ।
निव्यं वृन्दावनं नाम जगदास्त्रोपरि चस्थितम् ॥
पूर्वजन्तुसुखैश्वर्यनित्यमानन्दमयवम् ।
वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥
गोलोकेश्वर्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत्रकीर्तितम् ।
वैकुण्ठादिवैभवं यत् हारकायां प्रकाशयेत् ॥
यद्ब्रह्मपरमेश्वर्यं निव्यं वृन्दावनाययम् ।
तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धम्येति विस्तृता ॥
यत् स्थात्माधुरकं धाम विष्णोरैकान्तवह्नभम् ॥
स्वस्थानमधिकं नामधेयं माधुरमखलम् ॥
निगूढं परमं स्थानं पुण्यं गतरसंस्थितम् ॥
सहस्रपत्रकमलाक्षरं माधुरमखलम् ॥
विष्णुचक्रपरिभ्रामदाम वैष्णवमद्भुतम् ।
कश्चिन्नामविस्तारं रहस्यक्रममोदितम् ॥
प्रधानं दादशारण्यं माघाक्षरं कश्चितं क्रमात् ।
भद्रश्रीकौहभास्त्रीरमघावालाखदीरकाः ॥
बहुवं क्रुत्तं कान्यं मधु वृन्दावनं तथा ।
द्वादशैता वने संस्थाः कालिन्याः सप्त पश्चिमे ॥

दृन्दाव

पूर्वं पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रान्ति गुह्यसुचमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
 पूर्वं तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे ।
 अन्यक्षीपवनं प्रोक्तं क्षणिकीडारसखलम् ॥
 कदम्बखण्डिकं गन्धवनं गन्दीश्वरं तथा ।
 गन्धानन्दखण्डश्च पालाशाशोककैतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलमन्दतं भोजनस्थलम् ।
 सुखप्रसाधनं वत्सहरणं श्रेयशाधनम् ॥
 श्यामपुच्छ दक्षिणामं चक्रभानुपुरं तथा ।
 शक्तिर्न विपदक्षेव बालक्रीडश्च धसरम् ॥
 केमुद्रमं खरो वीरसुनसुकञ्चापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशत्क्षीपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वांशं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसुचमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनञ्च ससुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानालीलामयस्थलम् ।
 दलविषयविस्ताररहस्यक्रममीरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पद्मम् ।
 कर्णिका तन्महद्वाम गोविन्दस्थानसुचमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तत्र तत्र क्रमाद्दिक्षु विद्विषु दलमीरितम् ॥
 यद्वलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमद्वर्गमम् ॥
 योगीन्द्रैरपि दुष्यामं सर्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमाभ्ययं तद्रहस्यं द्विधा तथा ॥
 निम्नककुटीवीरकुटीरौ तद्वले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यन् प्रधानं स्थानसुच्यते ॥
 गङ्गादिसन्तीर्थाणां स्वर्णोच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलमेशान्यां सिद्धपीठेऽपि न प्रदम् ॥
 कामयन् गूतना गोपी तत्र क्षणपतिं लभेत् ।
 वल्लालङ्कारहरणं तद्वले ससुदाहृतम् ॥
 उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादिव्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम् ॥
 वायव्यं दलं षष्ठं तत्र कालीद्वयः स्मृतः ।
 हलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधानस्थानसुच्यते ॥
 सर्वांशमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीक्षितवरप्रदम् ॥
 अघानुरस्य निर्व्वाणं चक्रे त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नैर्द्व्याकु दलं प्रोक्तमष्टमं योमघातनम् ।
 शृङ्गपुङ्खवक्षत्रं नानाकैलिरंसखलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं दृन्दारख्यानतरस्थितम् ।
 श्रीमद्दृन्दावनं धन्यं यत्तुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 श्रिवलिङ्गमधिराता ह्यो गोपीश्वराभिधः ।
 लहाद्यो योदशदलं श्रिया पूर्वं तद्वीरितम् ॥
 चान्तं दिक्षु यन् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्युपश्रामसम् ।
 महत् पदं महद्वाम प्रधानं योदशं दलम् ॥
 प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् ॥
 चतुर्षु चो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिष्ठितवदेवं तन्निश्रेष्ठं सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं क्षिपिकीकारसखलम् ।
 द्वादशारण्यमत्रैव दलञ्च ससुदाहृतम् ॥

दृन्दाव

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रम्यं नित्यानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालीला तल्लोला रसगङ्गे ।
 यत्र क्षणो नित्यदृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
 क्षणो गोविन्दतां प्राप्तः किमेत्यैवैवुभाषितैः ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 यतुष्टदलमाख्यातं महाद्भुतरसखलम् ।
 हरिर्यस्य पतिः साक्षात्त्रियं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च ससुदाहृतम् ॥
 गन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलसुच्यते ॥
 अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्णितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुसुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्णितम् ॥
 काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुदण्डं प्रदर्शितम् ॥
 क्षणिकीडारसख्यानं प्रधानं दलसुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्व्वाणं सेतुवनस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भाखीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मगोहरम् ॥
 क्षणिकीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वनिद्रिप्रदं स्थलम् ।
 जीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम् ॥
 लण्णलीलामयदलं श्रीकौन्ठिकान्तिवर्द्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रान्ति गुह्यसुचमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वनसपालेः समाहृतः ।
 पूतनादिवधस्तत्र यमलाञ्जनभञ्जनम् ॥
 अधिष्ठाना तत्र बालगोपालः पञ्चमान्दिकः ।
 नाया दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रयः ॥
 दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 क्षणिकीडा च किञ्चल्लो विषारदलसुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चल्लं दलञ्च ससुदाहृतम् ॥३॥
 पार्श्वद्वयात् ।
 दृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाद्भुतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 इश्वर उवाच ।
 कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तुदलभागश्च दुर्लभम् ।
 त्रैलोक्यमोषितं देवि ! देवेश्वरस्य पूजितम् ॥
 ब्रह्मादिवाञ्छितं स्थानं सुरसिद्धादिसेवितम् ।
 योगीन्द्रादिसुनीन्द्रादिसदातेह्यजानतत्परम् ॥
 अक्षरोभिध गन्धर्वैर्द्रव्यमीतनिरन्तरम् ।
 श्रीमद्दृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिचिन्ताभण्डोत्तममन्दतं रसपूरितम् ।
 दृचाः सुरहमामुत्र सुरभिद्वन्द्वसेविताः ॥
 ली कक्षीः पुषपो विष्णुस्तदर्शाश्च सप्तजवः ।

दृन्दाव

तत्र कैशोरवयसं नित्यमानन्दविषयम् ॥
 गतिर्नाथं कथागानं सितवक्त्रं गिरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वेः प्रेमपूर्वैर्विष्णुवैश्वानराश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मग्नं स्फुरत्सन्तुलितम्बयम् ।
 प्रमत्तकोटिभ्रङ्गाद्यैः क्लृप्तकलमगोहरम् ॥
 कपोतशुकसंगीतसुम्भतालिसहस्रकम् ।
 सुजङ्गमचतुष्टयाय सकान्ताभोदिविभक्तम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैकद्रेणुपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तसुगंधीकृतैषागन्धयम् ॥
 मन्दमाखतसंस्मितवसन्तद्वसुसेवितम् ।
 पूर्णन्दुनिव्याभ्युदयं स्वयंमन्दोयुसेवितम् ॥
 अट्टःखसुखविच्छेदं जराभरज्यवैजितम् ।
 अक्रोधगतमाख्यं अशिसमनघंशतम् ॥
 पूर्णानन्दान्तरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र वृत्तादिपुलकैः प्रेमानन्दाश्रवणितम् ।
 किं पुनश्चेतनायुक्तैर्विष्णुभक्तैः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्गिरजस्वशांभ्रवदृन्दावनं सुधि ।
 सहस्रदलपद्मस्य दृन्दारण्यं धरः प्रकम् ॥
 यस्य स्रग्भंगमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गुह्याद्गुह्यतमं रम्यं मेधं दृन्दावनस्थितम् ॥
 अक्षरं नित्यमानन्दं गोविन्दस्थानमथयम् ।
 गोविन्ददेहतोऽभिन्नं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुक्तिकत्र यतः स्वर्णात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मान् सर्वात्मना देवि ! हृदिस्यं कुरु तदनम् ॥
 दृन्दावनविद्यारण्ये ह्यणं कैशोरविभक्तम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौगण्यवैचनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्दोऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिर्माखगभीरं जलसौरभमोहनम् ।
 आगन्दाहृततन्निश्रमकरन्दधनालयम् ।
 प्रशोतुपलाद्यैः कुसुमैर्गानावर्णैः समुञ्जलम् ॥
 शक्रवाकादिविद्युग्मेक्षुर्गानाकलखनैः ।
 शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाचननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटीगुणः प्रोक्तो यत्र स्वर्णवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाक्षेत्रमभिन्नमेकपिपद्यम् ॥
 इति-पादो पातालखण्डे १ अध्यायः ॥
 (इदमेव भगवत्याः पीठस्थानागानन्वयतमम् ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ६० । ६६ ।
 "यत्किञ्चो द्वारवत्यात्त राधा दृन्दावने वने ॥"
 दृन्दावनेश्वरः, पुं, (दृन्दावनस्य ईश्वरः) श्रीक्षणः,
 यथा,—
 "यन्नखेन्द्ररुचिर्नैष धीयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुह्यत्रयमतीतं तं वन्दे दृन्दावनेश्वरम् ॥"
 अर्पि च ।
 "पुरुषः प्रहृतिपादौ राधादृन्दावनेश्वरौ ।
 प्रहृतिर्विह्वलैः सर्वं विना दृन्दावनेश्वरम् ॥"
 इति पादो पातालखण्डे १ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अन्यथा ।
 "वरा नित्यः स्वयं क्षणः सच्चिदानन्दविभक्तः ॥
 यत्तु गत्यानां श्रीती तु भगवच्छन्दरचितः ।

दृषः

विलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स दृषाधमः ॥१॥
अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो श्वनी वामः क्षेमो भद्रः शिवः
स्विरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ दृषभे गुणाः ॥”

तद्व्यथा,—
“श्वेतादन्वतरो वर्णः श्वेतः सुरविषाणयोः ।
ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥
यो हृष्टपुष्टो रन्वाला सुविभक्ततनुः शुभः ।
क्रूरते धनवृद्धिं स दीर्घभक्तो यदा त्वयम् ॥२॥
वर्णस्तु सखलः पुच्छो रन्व्यञ्च श्रवण उच्यते ।
भक्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥
पूर्वाह्णं चोन्नतो वस्तु पराह्णं चैव नीचकः ।
निर्दोषो वाम इत्येव क्रूरते रिपुसंलयम् ॥४॥
चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।
क्षेमनामा दृषः क्रूर्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥
आवर्त्ताच्च शुभा यस्य शक्तयश्चापि वा शुभाः ।
भद्रनामा दृषः क्रूर्यान् भक्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥

६ ॥
आवर्त्तशक्तिविज्ञानं ह्येषु दृषभेष्वपि ।
पादाः सर्वे खिता यस्य पुच्छभालौ खितौ तथा ॥
महोष्वा चायतं नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्विरौ ।
तुष्कयोः श्लाघता चैव श्रेष्ठे चातिशुभे हृष्टे ॥
तगुरोमा महाविगः स्निग्धगम्भीरनिम्बनः ।
शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥
चरणाः पञ्जराः स्युः शिरः शुभं भवेत्तनुः ।
आपुष्पादायता शुभा रेखा मन्त्रकगामिनी ॥
रक्ततास्त्रोष्णजङ्गस्तु स्विरः सौम्यकरः त्रियाः ।
नाष्पगुणैर्न लभ्योऽयं दृषभः शुभलक्षणः ॥८॥
गमेस्तु ।

“महत्त्वं तगुलोमत्वं पृष्टता भारवाहिता ।
कुमारकत्वमित्येते दृषभाणां गुणा मताः ॥” ॥१॥
अथ दोषाः ।

“यज्ञा विषयो विषमः श्वितो धूम्रखलः खरः ।
रते सप्त महादीया दृषभाणासुदीरिताः ॥
विषाणो विषमो यस्य सुरास्य विषमाक्षया ।
नेत्रकान्तेऽपवा गात्रे पञ्जरे वैलतं भवेत् ।
यद्ग इत्येव कपितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥
पूर्वाह्णं मन्वयन्तु पराह्णं चान्यवर्षकम् ।
दृष्टं क्षीणो विषयो वा विषयः कुलनाशनः ॥२॥
पराह्णं तु मत्तं यस्य पूर्वाह्णं चातिनौ चक्रम् ।
मन्त्रतश्चरणां श्वी श्वेतायेतं सरस्वरः ।
विषमो नाम दृषभः सन्ध्यास्यकारकः ॥३॥
द्विमङ्गलैश्च दृष्टाशा गात्रेषु लोमविन्द्यः ।
श्वितो नाम महादीयो दूरतस्तं परिचयेत् ॥४॥
श्लेषो दीपिकाकारं ज्वलते केकरे दृष्टो ।
कपिनः पुच्छभान्तेन स धूम्रो गुरुमावहेत् ॥५॥
दन्तद्वयसुरार्थीनां यदोक्षोऽपि चरन्तु मयम् ।
गुण्यो वा चरते यस्य स खलः कुलनाशनः ॥६॥
आवर्त्ताः श्रुतयो रेखा विषमाश्च विषमिन्वताः ।
श्वनाशिकाः पञ्जराश्च सुरास्तु विषमाक्षया ।
सुराभिष्टान्तरे वापरेखा खलव इत्यति ।

दृषः

विस्तृते विगमे श्लेषे जिह्वा क्षेवाविता भवेत् ।
स खरो दूरतस्याग्यो भक्तुः सर्वार्थनाशनः ॥

७ ॥
स्वल्पता दीर्घरोमत्वं क्षीयता भारवाहिता ।
यद्गुलं मारकत्वञ्च दृषदीया उदाहृताः ॥ १ ॥
ब्रह्मादिनातिमैदेन चत्वारो ये दृषा मताः ।
चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥
यो मोहादन्वजातीयं क्रूरते दृषभं नरः ।
तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमाशुः कुलं बलम् ॥
वानपिक्तकफोद्रेका आश्रयो ये दृषे मताः ।
तेषामुपशमः कार्यो यथास्त्रं विधिना बुधैः ॥”
इति दृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
कल्पतरुः ॥ * ॥ अस्य लक्षणं उत्सर्गविधिश्च
यथा,—

मगुरुवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि दृषभस्य च लक्षणम् ।
दृष्टोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं मद्यत ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।
अथङ्गामपरिक्षिप्तौ धीववत्सामरोशिणीम् ॥
स्निग्धवर्णां स्निग्धसुरां स्निग्धश्रेष्ठां तथैव च ।
मनोहराहतिं सौम्यां सुप्रमागामशुद्धताम् ॥
आवर्त्तेर्द्वैजगावर्त्तेर्भुक्ता दक्षिणतश्च सा ।
वामावर्त्तेर्धामतश्च विस्तीर्णजघना तथा ॥
गदुमं हतनाम्नीष्टौ रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।
अश्लावदीर्घस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च वा ॥
अस्वावाविलनेना च सफैरविरलेहृष्टैः ।
वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलसुदुदुदसन्निभैः ॥
रक्तस्निग्धैश्च नयनेक्षया रक्तकनीनिकैः ।
सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्रामतालुका ॥
यदुन्नता सुपाश्वोरूष्णेषु पक्ष समायताः ।
अष्टायतशिरोमीवाधराण्यसुलक्षणा ॥

मगुरुवाच ।

यदुन्नताः के भगवन् ! के च पक्ष समायताः ।
आयताश्च तथैवाष्टौ धेनुनां के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुञ्जिः श्रोणी च वसुधाधिप ।
यदुन्नतानि धेनुनां पूजयन्ति विषययाः ॥
कर्णेनेत्रजलाटश्च पक्ष भास्करवन्दन ! ।
समायतानि शस्यन्ते पुच्छं वास्रा च सकृच्चिनी ।
चत्वारश्च समा राजश्रेयसष्टौ मनीषिभिः ।
शिरोमीवायतास्ते भूमिपाल स्तृता दश ॥
तस्याः गुतं परीक्षेत दृषभं लक्षणान्वितम् ।
उत्तमम्बन्धकङ्कदन्तुत्पाङ्गपकम्बलम् ॥
महाकटितटकरुतं वैदूर्यमगिलोचनम् ।
प्रवालमगंश्रुत्तारं सुदीर्घपृष्ठयालाधिपम् ॥
नवाटदशसंन्येयां तीक्ष्णामैर्दृशनेः शुभैः ।
मल्लिकाक्षश्च मोक्षयो गृष्टेऽपि धनधान्यदः ॥
पर्वणतान्त्रकपिलो ज्ञानगण्य प्रशस्यते ।
श्वेती रक्ताश्च जङ्गल मौरः पाटल एव च ॥
भस्त्रिपक्षामष्टपक्ष सवल्गः मण्डकालकः ।
दृष्टुकर्णो महारण्यः श्वेतादीमाश्च यो भवेत् ॥

दृषः

रक्ताक्षः कपिलो यस्य रक्तश्रेष्ठतलो भवेत् ।
श्वेतीदरः कृष्णपृष्ठो नाजगस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन बह्वेन चक्षियस्य प्रशस्यते ।
काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णनाभ्यन्ध्रजपनः ॥
यस्य प्रागायते श्रेष्ठे भृशुखाभिसुखे सदा ।
सर्वेषामेव वर्णाणां स च सर्वार्थसाधकः ॥
मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
श्वेतीमार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्ष्यः ॥
करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
सर्वपादशिरो यस्य द्विपादश्चेत् एव च ॥
कपिललनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसभिः ।
व्याकर्णमूलात् श्वेतस्तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
गन्धीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
श्वेतश्च जटर्धस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥
कृषभः स मसुनाक्षः सततं कुलवर्द्धनः ।
मणिक्तापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
कमलेमण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ।
अतसोपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्तुतः ॥१॥
रते धन्यास्तथाधन्यान् कौर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।
कण्ठास्त्रोष्णदशना रूक्षश्रेष्ठशष्पाश्च ये ॥
अथक्तवर्णा दृग्वाश्च याप्रभस्तनिभाश्च ये ।
धातुगुणसर्ववर्णाश्च तथा रूक्षिकसभिः ॥

विषमश्चेत्पादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
नेते दृषाः प्रमोक्तया न च धाम्यास्तथा गृष्टे ।
मोक्तयानाश्च धाम्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-
णम् ॥२॥

स्वस्तिकाकारश्रेष्ठाश्च मेधौघसदृशसनाः ।
महाप्रमाणाश्च तथा महामातङ्गगामिनः ॥
महोरुक्ता महोत्साहा महावलपरक्रमाः ।
शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिचरणाणि च ॥
नेत्रे पार्श्वे च छण्डानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।
श्वेताश्वेतानि शस्यन्ते छण्डस्य तु विशेषतः ॥
भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रणामस्युषवाग्धिः ।
पुरस्तादुद्यते गीणदृषभश्च प्रशस्यते ॥
शुक्तिध्वजपनाकाभा येषां राज्ञी विराजते ।
अनङ्गाश्च ते धन्या विस्मिन्निद्विजावहदाः ॥
प्रदक्षिणं नियतन्ते नयं ये विनिवर्तिताः ।
सतुन्नतशिरोमीवा धन्यास्ते युधवर्द्धनाः ॥
रक्तश्रेष्ठान्नयनः श्वेतवर्णो भवेद्दृष्टिदि ।
सफैः प्रवालघटश्रीर्गणि धन्यतरस्ततः ॥
रते धाम्याः प्रयत्नेन मोक्तया यदि वा दृषाः ।
धारिता यदि वा रक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥
चरणानि सुत्तं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
पाचारसववर्णाश्च तशीलमिति निर्दिष्टे ॥
दृष एव च मोक्तयो न न धाम्यां गृष्टे भवेत् ।
तदर्थमेवाचरति लोकं गाथा पुत्रातनी ॥
गृष्टया वपवः पुत्रा यद्विकीरपि सर्वं प्रजेत् ।
गौरौ पापुगृष्टेदायां कौर्त्तं वा दृषस्तुदृष्टे ॥
एवं दृष्टं लक्षणं प्रशस्तं
गृष्टोद्भवं शीतमपापि राजन् ॥

टपः

टपः

टपणः

सुक्ता न प्रोचन्मरणं महात्मा

भोक्ते मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”

इति मातृस्ये टपभलक्षणं नाम १२२ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतदृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां दृष्याभिभूतानां पानार्थमभिधावतामे ।
अन्तरावो भवेद्दृषस्तु स भवेद्दृषघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥*॥

अस्य दानविधिर्यथा,—

वशिष्ट उवाच ।

“यधेश्वरो दरिद्रो वा करोति विधिना टप ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छुश्रूष्य यथातथम् ॥
भारादित्रिपलान्तश्च टपं कृत्वा विधानतः ।
युतं धन्यायवा दद्याच्छक्तितो टपसत्तम ॥
यन्मया धेनवः प्रोक्ता दृषास्तावन्त एव हि ।
हरावेति नियोज्याः सुहृदराय च तथा दृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि निवृणुः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते टपवत्तम ॥
गोमयेन समाधिष्य यववस्त्रसमावृते ।
टपं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शङ्खैर्मोक्षिकाधिष्णय्यो रदाः ।
दात्रिंशच्छुभवाणि विद्वमौद्धौ सुनासिका ॥
मारकती विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवाक्षकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि चर्मवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छसुद्विष्टं सर्वेषामययं विधिः ॥
टपणौ स्पाटिकास्यापि लिङ्गे मण्यः प्रकीर्णितः ।
यथा धेनुत्तथानडान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनूनां टपभप्रदः ।
राजः स विभवादानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ॥
टपभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्तुतम् ।
गिःसो वाप्येवमेवं हि कृत्वा व्रतमतन्त्रतः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”

इति वद्विपुराण्ये टपदानाध्यायः ॥*॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं टपोत्तमं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति गृहस्थास्तु न ते तद्विधयोपमाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥*॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“दृषगावो समादाय युवानौ लक्षयान्वितौ ।
हेमशङ्खौ शक्रे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने ! ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्त्याय विप्राय रोहिण्यां वा न्दोषेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपनीपतेः कृतः ।
यातरहसवैसानैर्गच्छेच्छिवपुरं द्विज ॥
तत्र भोगांश्चिरं सुक्ता इह आगत्य चायते ।
सन्दृष्ट्वा धनघान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मुने ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितान्मनः ॥
स सर्वपापदुःखाभ्यां विसृक्तः क्रीडति सदा ।
इह लोके भवेद्वयो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराण्ये गोरब्रतनामाध्यायः ॥*॥

शिवदृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्वान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संहर्षेण सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्वैल इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे

सदा ॥

पृथिव्याश्च रणं कृत्वा दैत्येन्द्रो मायया प्रिये ।
अबुद्धश्च ससुतस्यौ यथाशक्तोऽटिवोजनम् ।
उत्तस्यौ शङ्करस्तूर्यं हन्तुं दैत्यं जगत्प्रभुः ।
जघान सुष्टिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकीपतः ॥
वचसुष्टिप्रहारेण सद्यो नृच्छर्मवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानसुतोत्स्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलयामि शीघ्रं दृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाण्वाभ्यासुरुक्रमम् ।
ददौ तस्मै खकवचं खशूलमरिमर्द्दणम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव व्रीडितः पुनः ॥
तव्याज शङ्करो दर्पं विघ्नवीजं ततो विभुः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं दृषरूपेण वहामि तेन तं प्रियम् ।
सम प्रियतमो नास्ति चैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
श्रीवाद्दिवाद्दृषारभ्यन्तर्गतद्वितीयराशिः । तन्म-
यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशासु ग्राम्यः ।
दिवा वज्रः । इत्याख्यः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाख्यः । पृष्ठोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता
दृषः । क्तिकापादत्रयरोहिणीसमुदायन्दगशि-
रोऽर्हने तद्राशिर्भवति । स च शीलस्वभावः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्रजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिजात एतादृग्-
भवति । दाता । वाग्दुःखरः । निर्भयः । पर-
दारामिताधी । इति दृष्यातकादयः ॥*॥
एतद्राशिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां

कुशलतां हि दृष्यासुपभोगताम् ।

दृषगतो हिमगुर्दृशमादिश्रेतु

सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”*॥

तल्लज्जघातफलम् ।

“दृषलमे भवेज्जातो मुखभक्तः प्रियंवदः ।

गुणी कृती धनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”

इति कोष्ठोपदेशः ॥*॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—

“पद्मिनौ चित्रिणी चैव शक्तिगी हस्तिनी तथा ।

शशीन्दो गयोऽश्वश्च स्त्रीपुशोर्गातिलक्ष्यम् ॥”

इति रतिमञ्जरी ।)

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणवह्वन्वः शीघ्रकामो नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी हृषोऽयम् ॥”

इति च रतिमञ्जरी ॥*॥

एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानौकः पुरुर्गुरुः ॥
चतुर्वहा दृष्टायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
एकेकस्त्रिंशकस्त्रेषां गणान्धेन्द्रश्च वै दृषः ।
दृष्योवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”

इति मारुडे २७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्धतीति । दृष + कः ।) धर्मः ।

(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
दृषलं तं विदुर्द्वास्तस्याहर्म्मं न क्षोपयेत् ॥”
शङ्गी । उत्तरपदस्थस्वेत् श्रेष्ठः । (यथा, हरि-
वंशे । १४१ । ३८ ।

“शारदं वर्षयं यद्वत् सहेहीरो गवांपतिः ।

तद्वद्वदृषः सेहे वाणवर्षमरिन्दमः ॥”

शुद्धिकः । शुक्लः । वास्तुस्थानभेदः । इति

भेदिनी । वाचकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।

इति त्रिकाश्रयः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥

कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः । ऋषभ-

नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।

“स्वदृषं वा परित्यज्य परदृषे दृषायते ।

दृषली वा हि विज्ञेया न शूद्री दृषली भवेत् ॥”

दृषकर्णौ, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥

सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा ॥

दृषगन्धा, स्त्री, (दृषस्य गन्धो यस्याः ।) वस्त्रान्ती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दृषचक्रं, स्त्री, (दृषाकारं चक्रम् ।) कथिकस्त्रीस्त-

दृषाकारचक्रम् । यथा,—

“दृषचक्रं दृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।

लिखित्वा विन्यसेद्भानि दृषगामर्चपूर्वकम् ॥

सुखान्तिकर्णश्रीर्षेषु शङ्खे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ।

त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥

हलप्रवाहवीणोभिप्रारम्भादिदिनचक्रम् ।

यदङ्गेषु स्थितं तस्मादस्यै सर्वं शुभाशुभम् ॥

आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिच्चाटनं तथा ।

श्रीर्षे धृतिस्तथा शङ्खे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम् ॥

पृष्ठे कण्ठं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।

चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं दृषचक्रं फलं बुधैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दृषगः, पुं, अश्वकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं

यथा,—

“स्यूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखेकदृषय्यो भवेत् ।

विधमे स्त्रीचक्षुली वै टपः स्याद्दृषय्यो समे ।

प्रलसवृषयोऽप्याशुनिर्दशो मणिभिर्भवेत् ॥”

अपि च ।

“जलान्त एवाटययो टपयाभ्यां चक्षुः स्त्रियाम् ।

हृष्य

समाभ्यां चित्तमः प्रोक्तः प्रत्येन शतान्तरान् ।
 इति मातृद्वे ६३।१५ व्यध्यायौ ।
 मगकः, स्त्री, (हृष्यस्य कः) चुपरोम-
 दिमः । तत्त्वचनं यथा,—
 “प्राचीन्यादन्तरीयस्य मन्त्रो जगत्संश्रितः ।
 प्रकृतते मदा स्निदानं कष्टं चानयते तदा ।
 ततः कष्टयनान् चिप्रं स्तोत्रं सायस्य यावते ।
 प्राच्युपसकः तां शीघ्ररक्तप्रकीपनान् ।
 उक्तादन् उद्वेगम् । मत्तः मैव इति कोकी ।
 प्रकृतते आर्द्रा भवति ॥ ५ ॥ तच्चिकित्सा
 यथा,—
 “सर्वास्त्रहृष्टैववित्तविद्यार्चैः प्रकल्पितो
 योगः ।
 उद्वेगेन नियतं प्रामवति वृषणस्य कष्टतिम् ।
 भिगमहृष्यकः कष्टं चिकित्सेन् प्रामरोगवन् ।
 चरिदुमननिर्दिष्टजिययापि च तां चरेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 हृष्यणः, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति निक्ताष्टमोः ।
 (सनतामकृष्टप्रविशेषः । यथा, अग्निदे । १ ।
 ५१ । ११ ।
 “मेगाभयो हृष्यणस्य सुकतोः”
 “हृष्यणस्य सनदास्य राघः मेगाभयो
 मेगाभाम कथा भूः” इति तद्वाक्ये सायणः ॥ ६ ॥
 मेघानमनमर्षियुक्ते, जि । यथा, अग्निदे । ८ ।
 २० । १० ।
 “हृष्यणस्य मन्त्रो जगत्संश्रितः”
 “हृष्यणस्य हृष्यः सचनस्य चरेत्पतेन ।”
 इति तद्वाक्ये सायणः ।)
 हृष्यणस्य, स्त्री, इन्द्रस्य घनम् । इति अष्टाधरः ।
 (जि, अष्टाधरः । यथा, अग्निदे । १२।१।१।
 “न यत्परो नापार आदधर्दहृष्यणस्य ॥”
 “हृष्यणस्य दे घनस्य परिवहारी ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ।)
 हृष्यणस्य, पुं, (हृष्यं कृषिकं दृष्टतीति । संश +
 हृष्य ।) विज्ञानः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
 दर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “चिप्रमि शुभं हृष्यं कृष्यदने ॥”)
 हृष्यणः, पुं, (हृष्यो अलो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
 इत्यमरः । (यथा, कात्यायर्ण २ समाया-
 यार्णे ।
 “पदाभिः कित्वाभ्यामिवाविराभौ हृष्यणः ॥”)
 हृष्यणः । पुण्ड्रकमेत । इति विश्वः ।
 हृष्यणो, स्त्री, नागरगुहा । इति राज-
 त्तिर्षणः ।
 हृष्यणस्य, पुं, (हृष्यणं नात्तं यथा ।) विद्वान् ।
 इति अष्टाधरः ।
 हृष्यणः, पुं, (हृष्यणं यतिः ।) यत्तः । शिवः ।
 इति कौटिल्यः ।
 हृष्यणिका, स्त्री, यत्तानी । इति राज-
 त्तिर्षणः ।
 हृष्यणो, स्त्री, (हृष्यणं कृषिकं मत्तं २० हृष्ये
 नापः । स्त्री, यो हृष्यणो । इति राजतः ॥

हृष्यः

हृष्यविशेषः । पुरातो इति भाषा । तत्त्वम्यायः ।
 दृष्टानी २ चक्राणी ३ सुदर्शना ४ । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 हृष्यन्ता, [न] पुं, शिवः । इत्यमरः । (यथा,
 महाभारते । १ । ६० । १६ ।
 “हृष्यन्तेति विख्यातः श्रीमान् वस्तु नष्टा-
 सुरः ॥”
 अथ विवरणम् तत्रैव दृष्टव्यम् ॥ ७ ॥) अज्ञा-
 यदृष्यः । कृषियः । इति विश्वः । (विश्वः ।
 यथा, महाभारते । ११ । २४६ । ४१ ।
 “हृष्याही हृष्यो विश्वं हृष्यन्ता यद्येदरः ॥”
 राजविशेषः । यथा, नार्कलियपुराणे । १३४।५।
 “जगदि नरराजस्य सकाशाहृष्यमन्त्रः ॥”)
 हृष्यः, पुं, (हृष्य सेवने । हृष्य + “हृष्यिहृषिभ्यां
 कित् । ” उणा० ३ । १२९ । इति अभष् । स च
 कित् ।) हृष्यः । (यथा, मनी । ६ । ५० ।
 “यद्दमो हृष्यो वनुसानां जनयेद्वहत्तम् ॥”)
 श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । ३ । ३९ । ८० ।
 “उद्वेगैः सह कैकेयैर्ऋषीणां हृष्येय च ॥”)
 वैदर्भीरौतिभेदः । इति नेदिनी । आदिजिनः ।
 इति जैनपत्रः । कर्पूरम् । हृष्यमनामौष-
 धम् । इत्युवाचिकोः । ७ । (चतुर्विधपुर-
 यान्तर्गतपुरविशेषः । यथा,—
 “शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते स्तम् ।
 हृष्ये शक्तिनी तुष्टा इतिनी रमते ह्यम् ॥”
 इति रतिमङ्गरी ।)
 गौशब्दे अतिरानात् प्रसङ्गादत्र प्वातिदेशिक-
 गोशब्दा लिखते ।
 “गामाहारं प्रशान्तं पिदन्तं यो निवारयेत् ।
 याति गोविप्रयोर्मध्ये गोशब्दाश्च यमेतु चः ।
 इत्येतांसाहृष्यगुह्यो यो विप्रो हृष्यवाहनः ।
 दिने दिने गवां हृष्यां तमते नाच संश्रयः ।
 ददाति गोभ्य उदिरुं भोजयेद्गवाश्चकम् ।
 भोजयेद्गवाश्चासं स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 हृष्योपतिं यापयेद्यो शुक्लैर्गन्तं तत्र यो नरः ।
 गोशब्दागतकं श्रेष्ठं तमते नाच संश्रयः ।
 पादं ददाति वही यो गाश्च पादं न चयेत् ।
 ददं विप्रैर्दयीनाहृषिः ज्ञाना गोवधमात्मने ॥
 यो शुक्लैः शिष्यमादेन श्रेष्ठे विनाहृषिरेव च ।
 हृष्यां दये च हिर्मांशो स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 यदीरागश्च यो शुक्लैः योनिमीयो च ताक्षणः ।
 यश्चिगदनादिशीनश्च स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 विश्वं च पत्न्येकाने च तिथिषां च द्रुपताः ।
 स हृष्यैर्निर्दिं यो हि स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 नगार्णैश्च च हृष्यो वा निदुर्द्धं करोति वा ।
 चट्टना तादृशेण कामं वा गोशब्दां लभेद्
 भुवम् ॥
 मोमार्णं रमन्तं तत्रा ददाति अन्तमेव च ।
 तत्रां च तदूर्ध्वं वा स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 प्रायश्चित्तं गोवधाय च करोति जनिवसम् ॥
 यदंभीमाद्वाशायाश्च गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 दादके वैश्वं त्रयाशोभासी तां न पश्येत् ॥

हृष्या

हृष्यं ददाति यो हृष्यो गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 प्राणिनं लक्ष्येद्यो हि देवाभ्यामनन्तं चलन् ।
 नेवेन्द्रं पुष्यमत्रश्च स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 शम्भुमात्तोति यो वाशी मिष्यावादी प्रतारकः ।
 देवसेवी गुरुसेवी स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 देवताप्रतिमां हृष्या गुरुं वा ताक्षणं सति । ।
 न सन्भमात्ममेद्यो हि स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 न ददात्याश्रितं कोपान् प्रकृताय च यो हिष्णः ।
 विद्याधिने च विद्याय स गोशब्दां लभेद्भुवम् ॥
 गोशब्दां लभेद्भुवम् च कथिता प्वातिदेशिणी ।
 यथा श्रुतं ख्यं यत्तान् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति अष्टाधरः । प्रकृतितरु २० व्यध्यायः ।
 हृष्यमतिः, पुं, (हृष्यमेव मतिर्षयः ।) शिवः । इति
 चारावली ।
 हृष्यमध्वजः, पुं, (हृष्यः अलो वाहनं यत्त ।)
 शिवः । इति कौटिल्यः । (यथा, रघुः । २।३६।
 “असुं पुरः पश्यसि देवदारुं
 पृथ्वीकृतोऽसौ हृष्यमध्वजेन ॥”)
 हृष्यमाही, स्त्री, इन्द्रवाक्यी । इति राजनिर्घण्टः ।
 हृष्यचतुषि, स्त्री ।
 हृष्यमातुः, पुं, उरभानपुत्रः । स च राधिकापिता ।
 यथा,—
 “हृष्यो हृष्यमातुश्च सनाम जन्म गोशब्दे ।
 पदावत्याश्च अठरे सुभानस्य रेतसा ॥
 जातिमारी चरेत्शः शरपक्षी यथा शशी ।
 ववर्हाशुदिनं तत्र प्रथमं श्रेष्ठं त्रयाधियः ॥
 कलावती कान्यकुक्षी वभूवावोनिशम्भया ।
 प्वातिशरा महावाधी सुन्दरी कामला-
 यथा ॥
 कान्यकुक्षी शम्भुश भगन्दन उग्रतरः ।
 स तां संप्राय योगान्ते यज्ञकुण्डलस्युत्थिताम् ॥
 हृष्या वधायि राधेन्द्र सनातायै दशै सुदा ।
 मातायती स्तनं दत्त्वा तां पुष्ये प्रदक्षिता ।
 ददर्श नन्दः पथि तां गणतीश्च सुशान्तिः ॥
 नन्द उवाच ।
 यद्वद राधेन्द्र पथ्यामि विश्ववधनं शुभम् ।
 यत्तन्मं कृत कन्धामा विश्लेष्य च परिग्रहम् ॥
 चरभानसुतः श्रीमान् हृष्यमातुश्चाधियः ।
 गारायन्तीयो सुगवाश्च सुन्दरश्च सुपथितः ॥
 कथा तेषोमिच्छंभूया यज्ञकल्पमनुश्रुता ।
 श्रेष्ठाकर्मोद्देशो ज्ञाना कर्मजाया कलापती ।
 स च योगवाहुर्हिमुक्तदुषोया मे च कथाका ॥
 भगवन्त उवाच ।
 यत्तयो हि विश्वमो मे मायो प्रत्याधिप ।
 प्रथापनिर्घोषकतां पञ्चाहासाद्यतेन च ॥
 हृष्यमातुप्रिया भाषा पितृनिगा विद्म सुभा मम ।
 पुरा भूतेन को पादं मे मात्सेन निवारयेत् ॥
 हृष्याहृष्यामुपादाय प्रदक्षिणी कर्णे गतः ।
 गता च कथयामास सुभानस्य संघदि ॥
 सुभानश्च यज्ञेन दर्शितं च सनातनम् ।
 सन्तनं योजयामास गणेशाया च सनातनम् ॥
 हृष्यमातुमुदा मुतः प्रायः ताश्च सनातनोम् ॥

रेमे मुनिर्जने रम्ये युवुषे न दिवानिशम् ॥
 तयोः कन्या च कावेन राधिका सा बभूव ह ।
 देवात् श्रीदामश्यामेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ।।
 अथोत्सम्भवा सा च कृष्णप्राणाधिका सती ॥”
 इति मत्स्यवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 दृषभासा, स्त्री, (दृषेण धर्मेण भासते इति । भास
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) अमरावती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषयः, पुं, (दृ + “दृहोः युग्द्वौ च ।” उणा० ४ ।
 १०० । इति कयन् युगागमश्च ।) आश्रयः ।
 इत्युदात्तकोयः ॥
 दृषलः, पुं, गृह्यणः । सूदः । (यथा, मनौ । ४ ।
 १४० ।
 “नाज्ञातेन समं गच्छेत्तका न दृषलैः सह ॥”
 अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
 “दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
 दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लो जयेत् ॥”
 चन्द्रगुमराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
 अधार्मिकः । इति जटाधरः ।
 दृषलात्मजः, त्रि, (दृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
 ज्ञानः । इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
 दृषली, स्त्री, पित्रदृष्टे अविवाहिता रजस्रवा
 कन्या । यथा । अन्निकाश्रपौ ।
 “पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्वसंस्कृता ।
 भूयद्दृष्ट्या पितुस्तस्याः सा कन्या दृषली स्मृता ॥”
 इत्युदात्तत्वम् ॥
 स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
 “स्ववृत्तं या परित्यज्य परदृष्टे दृषायते ।
 दृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री दृषली भवेत् ॥”
 इति काशीखण्डः ॥
 (दृषलस्य भार्या । डीप् ।) शूद्री च ॥ (यथा,
 महागिर्व्याजतन्त्रे । १ । ४७ ।
 “शूद्राभोजिनः क्रूरा दृषलीरतिकासुकाः ॥”
 दृषलीपतिः, पुं, (दृषल्याः पतिः ।) दृषलीविवाह-
 कर्ता । यथा,—
 “यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मण्यो ज्ञानदुर्बलः ।
 सत्राह्वेयमपादस्तेयं तं विद्यादृषलीपतिम् ॥”
 इत्युदात्तत्वम् ॥
 “यदि शूद्रां व्रजेत् विप्रो दृषलीपतिरेव चः ॥”
 इति मत्स्यवैवर्तेपुराणम् ॥
 दृषलीपनः, पुं, (दृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
 ऋषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृषनयने, स्त्री ॥
 दृषवाहनः, पुं, (दृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
 केचित् ॥
 दृषशत्रुः, पुं, (दृषस्याशुरविशेषस्य शत्रुः ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषखली, [न] पुं, गृह्यणः । इति शब्दमाला ॥
 दृषखली, स्त्री, (दृषं नरं शुक्रलं वा इच्छति
 भेषुनाय । दृष + “सुप आत्मनः क्यच् ।” ३ ।
 १ । ८ । इति क्यच् । “क्यच् शौरिति ॥” ७ । १ ।
 ५१ । इति सुगागमः । ततः । “कटः शट-
 शान्ताविति ॥” १ । २ । १२४ । इति शट् ।

“उगितश्च ।” ४।१।६ । इति डीप् ।) कासुकी ।
 इत्यमरः ॥ दृषेण जम्बुमिच्छन्ती गौः । इति
 याकरणम् ॥ तथा च ।
 “लज्जणं सा दृषखन्ती महोच्चं गौरिवागमत् ।
 मन्मथायुधसन्धानव्यथमानमतिः पुनः ॥”
 इति भट्टिः ॥
 दृषा, स्त्री, ऋषिकपर्णी । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृषा, [न] पुं, (वर्धतीति । दृष सेचने + “कनिन्
 युवृषितक्षीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
 कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
 “प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रक्षीन्नपः ।
 दृषेव पयसां सारमाविष्कृतसुदन्वता ॥”)
 कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
 दृषयः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
 “दृषा न क्रुद्धः पतयत् रजःसु ॥”
 “रजःसु लोकेषु दृषा न यथा दृषभः क्रुद्धः सन्
 प्रतिदृषभवधाय पतयत् गच्छति ॥” इति तद्-
 भार्थे सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
 “आवां रथो रोदसी वदधानो
 हिरण्ययो दृषभिर्यात्तमैः ॥”
 “हे अश्विनौ वां रथो दृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
 सन्नायात् ॥” इति नद्वाय्ये सायणः ॥ पिता ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
 “दृषा जजान दृषयं रणाय ॥”
 “दृषा सेक्ता पिता कश्यपी दृषयं कामानां
 वर्धितारमिन्द्रम् ॥” इति तद्वाय्ये सायणः ॥
 त्रि, वर्धकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
 “ब्रह्मण्यस्तितृषभिवरैराहैः ॥”
 “दृषभिवर्षितभिवरैराहैरैराहारैः ॥” इति तद्-
 भार्ये सायणः ॥)
 दृषाकपायी, स्त्री, (दृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
 रिन्द्रस्य वा भार्या । दृषाकपि + “दृषाकप्यप्तीति”
 ४।१।३७ । इति डीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
 गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
 शची । इति स्त्री । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १३ ।
 “दृषाकपायि देवति सुपुत्र आदु सुसुपे ॥”
 “हे दृषाकपायि कामानां वर्धकत्वाद्भीष्टदेश-
 नमनाचेन्नी दृषाकपिस्तस्य पतिः ॥” इति तद्वाय्ये
 सायणः ॥) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ॥
 दृषाकपिः, पुं, (“दृषः कपिरस्येति । अन्येषा-
 मपैति ह्येषैः ॥” इति उणा० ४ । १४३ ।
 इत्यस्य दृषौ उच्चलदत्तः ।) विष्णुः । (यथा
 हरिवंशे । २१६ । ४७ ।
 “ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक्
 दृषाकपिः प्रसभमथैकदंश्या ॥”)
 शिवः । (यथा, हरिवंशे । २ । ५२ ।
 “दृषाकपिश्च शम्भुश्च कपहर्षे रैवतस्तथा ॥”)
 अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति दृषाक-
 पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । १३ । १० ।

“एवं सञ्चोदितो विप्रेर्मरुत्वानहनदिपुम् ।
 ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नासवाद् दृषाकपिम् ॥”
 सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
 “त्वं हंसः सविता भासुरंशुमाली दृषाकपिः ॥”
 दृषाकारः, पुं, मायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृषाङ्गः, पुं, (दृषोर्द्वयोश्च ।) शिवः । (यथा,
 भागवते । ८ । ८ । १ ।
 “पीते गरे दृषाङ्गेषु प्रीतास्तेभ्यमरदानवाः ॥”
 साधुः । भक्तातकः । यण्डः । इति मेदिनी ॥
 दृषाङ्गजः, पुं, उमरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषाञ्चनः, पुं, (दृषेण अञ्चति गच्छतीति । अञ्चु
 गतौ + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दृषान्तकः, पुं, (दृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दृषाचणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (दृषेण
 अचनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
 दृषाहारः, पुं, (दृष उन्दूर आहारो यस्य ।)
 विडालः । इति हारावली ॥
 दृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 दृषी, स्त्री, व्रतिनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
 “श्रियो ददौ दृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
 स्तदा ॥”)
 दृषोत्सर्गः, पुं, (दृषस्योत्सर्गः ।) अश्रीचान्त-
 द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यत्रिभूतचक्राङ्कितवतुसतरौ-
 चतुष्टययुक्तदृष्यत्वागः । दृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
 र्यथा,—
 “एकादशेऽङ्के सम्प्राप्ते दृषाभावो भवेद्दृष्टि ।
 द्भैः पिष्टेस्तु संप्राप्य तं द्रमं मोचयेद्बुधः ॥
 दृषोत्सर्जनवेलायां दृषाभावः कपश्चन ।
 न्ततिकाभिस्तु द्भैर्वा दृषं क्त्वा विमोचयेत् ॥”
 इति गण्डे प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
 तस्य विधेर्यथा । कालविधेकेऽप्यग्निपुराणम् ।
 “एकादशाङ्के प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते दृषः ।
 प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 आद्यथाह्ये त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् वपिष्ठता ।
 वपिष्ठीकरणदूर्जे कालोऽन्यः प्राक्चोदितः ॥”
 यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पिष्टमि-
 स्त्यापि दृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ ७ ॥ अथ दृषोत्-
 सर्गं याख्यास्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
 रेवत्यामाश्रुष्यां दृषाह्ये गते संबत्सरेऽतौवे
 वेति । अत्र न्तततिथिमादाय संबत्सरागणना
 दृषाह्यवदित्यविरोधः । एकादशाह इति आत्-
 आह इति चाश्रीचान्ताद्वितीयदिनपरम् ।
 “अश्रीचान्ताद्वितीयेऽङ्के श्रयं दृषादिलक्षणात् ।
 काश्चनं पुरयं तदत् फलवत्सममन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदान्यत्वं नावाभरन्भूमयेः ।
 दृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
 इति मत्स्यपुराणेनैकवाक्यत्वात् ६
 प्रेतदृषोत्सर्गे दृष्टिआहं न कर्त्तव्यम् ।

दृष्टिः

दृष्टिफलं यथा,—

“पतिव्रताया वचनाश्रीरुहति हियाकरः ।
 श्रयोदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ॥
 नाद्येच्छिहरणस्यैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ।
 नैवाप्यायनमस्माकं विना ह्येमेन जायते ॥
 वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागेर्यथोदितैः ।
 दृष्ट्यादिगानुग्रहीमो मर्त्यान् प्रस्थादिसिद्धये ॥
 निष्पादितान्शोधयिषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
 रयां वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
 अधो हि वर्षाम वयं मर्त्याश्चोर्द्धप्रवर्षयः ।
 तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः ॥
 चेत्सार्कं न प्रयच्छन्ति निष्ठा नैमित्तिकीः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं येऽजन्ति लोत्रुपाः ॥
 विनाशाय वयं तेषां तोयस्त्वामिमावृतेः ।
 क्षितिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
 दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय मुदायथाः ॥
 ये चात्मान् प्रीणयित्वा तु सुज्जते प्रेषमात्मना ।
 तेषां पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा-
 ध्यायः ॥ ६ ॥ दृष्टिजलगुणाः ।

“गगनासु त्रिदोषघ्नं दृष्टीतं यत् सुभाजने ।
 पत्यं रसायणं मेध्यं पात्राभेक्ष च तत्परम् ॥
 द्विर्वाकिरगैर्ज्ञेयं शृष्टमिन्द्रकारैर्निष्ठा ।
 अरुचमनभिव्यन्ति तत्तुल्यं गगनासुना ॥
 वषांसु चरन्ति घनैः सशोरगा विवति कीट-
 लताश्च ।
 तद्विषलुष्टमपेयं खजलमगस्वोदयात् पूर्वम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्वोनाविषीकृतम् ।
 हंसोदकमितिखातं शारदं विमलं जलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥६॥

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं तुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
 दिव्या ।
 दिव्यं यतुर्विघ्नं प्रोक्तं धाराजं करकामभवम् ॥
 तौपारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
 तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “धाराभिः पतितं तोयं दृष्टीतं स्फूर्तिवाससा ।
 शिखायां वसुधायां वा घौतायां पतितं यत् ॥
 सौम्यं राजते ताम्ब्रे स्फाटिके काष्णिर्मिते ।
 भाजने न्यस्तये चापि स्थापितं धारस्यते ॥
 धारगैरं विदोषघ्ननिर्देशं रघं लघु ।
 सौम्यं रसायणं पत्यं तर्पणं शादि जीवनम् ॥
 पाथने मतिशुभ्रुषांतद्रादाश्चमनमहमान् ।
 दृष्ट्यां चरति तत् पथं विशेषात् प्रादृष्टि-
 स्तवम् ॥”

अथ धाराजलस्य भेदाः ।

“धाराजलस्य द्विविधं गार्गसात्प्रभेदतः ।
 तत्र गार्गसात्प्रभेदोऽयं गुणाश्च ।
 “आकाशमहासमन्वितं चक्षुर्माहाय दिग्भाः ।

दृष्ट्या

भेदेरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गार्गसात्प्रभेदं मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
 सत्रथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
 स्थापितं हेमने पात्रे राजते न्यस्तयेऽपि वा ।
 शाल्यत्रं येन संक्षिप्तं भवेदक्लृदिवर्णवत् ॥
 तत् गार्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सासुदमन्यथा ।
 तत्तु सचारजलवत् शुक्रदृष्टिवलापहम् ॥
 विसृष्टं दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
 सासुदं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिषु ॥
 यतोऽगस्त्यस्य विप्रर्षेऽदद्यात् सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विघ्नं खादु शुक्रलं स्याददोषसम् ॥”
 अथरवाह ।

“कुत्कारवियवातेन नगानां शोमचारुणाम् ।
 वषांसु सविधं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

दृष्टिणी, स्त्री, न्यूनार्थका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुजराटी एलादच इति भाषा । दृष्टिनाशके,
 त्रि ॥

दृष्टिजीवनः, पुं, (दृष्ट्या दृष्टिर्वा जीवनं यस्मिन् ।)
 देवमात्रकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
 चीवने, त्रि ॥

दृष्टिभूः, पुं, (दृष्टौ वर्षकाले भूत्वत्परिचयः ।) भेकः ।
 इति हारावली ॥ दृष्टिभवे, त्रि ॥

दृष्टिः, पुं, (दृष्ट + “दृष्टिभ्यां कित् । ” उणा० ४
 ४६ । इति निः । स च कित् ।) भेषः । इत्यमरः ॥
 वादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सर्वस्वापत्सु पासि दृष्टीनरिन्दम ।
 तथा ते पाठवा रक्ष्याः पाठ्यस्मान्महती
 भयान् ॥”

कण्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृष्टिः, त्रि, पायण्डः । चण्डः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

दृष्टिगर्भः, पुं, श्रीशुणः । इति हारावली ॥
 दृष्ट्यं, स्त्री, (दृष्ट + “विभाषा कृष्टयोः । ” ३ । १ ।
 १२० । इति क्वप् ।) वागीकरम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

दृष्ट्यः, पुं, (दृष्टाय दितः । दृष्ट + यत् ।) मापः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्ट्यः, त्रि, (दृष्टाय कात्तत्राय दितः । दृष्ट +
 “खलववभावेति ॥ ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
 दृष्टिकारकौषध्यादिः । इति भावप्रकाशः ॥

दृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (दृष्ट्यं बलकारकं कन्दं यस्याः ।)
 विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यगन्वा, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्वी यस्याः ।) दृष्ट-
 दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्ट्यगन्विका, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्वी यस्याः । सार्धं
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) अतिदवा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यवन्तिका, स्त्री, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृष्ट्या, स्त्री, अतिनामोयधम् । इति रत्नमाला ॥
 श्रुतवरी । आनलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टती

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वृद्धति । दृष्टिर्ध्वगुणैरित्यने-
 नैवेष्टमिद्वेष्टस्य पाटो दृष्टौ इत्युच्यतेवर्जनाथः ।
 किन्तु अनेनैवेष्टसिद्धे तत्र ऋद्धि यद्वयं परत्रा-
 नुत्तरार्थमेव । अयं धातुः केष्विन्व मन्यते ।
 इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ध्वने । ऋद्धौ । सप्तमस्वरौ ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) इ, वृद्धति । वृद्धिरे गणपतयः ।
 इति माघः ॥ आकानेपदं प्रमादादिति वल्लभः ॥
 ध्वनश्चेति हत्तिकर्तृकः । दृष्टितं करिगर्जित-
 मित्वमरसिंघान् । दृष्टितं करिगर्जायां शब्द-
 नात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहाशयान् ।
 कदाचिदव्यकृत्कोऽपि । तेन श्रीहर्षचरिते
 सिंघदृष्टितमिति वाक्यभट्टप्रयोगः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

दृष्ट, इ कि त्रिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ ।
 इ, वृद्धति । कि, दृष्टयति दृष्टति । इति
 दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ऊ दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, वृद्धति । ऊ, दृष्टते ।
 इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इर् ध्वने । ऋद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अदृष्टत् ।
 अवर्हत् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिर्दृष्टिः । इति
 दुर्गादासः ॥

दृष्ट, श्र ऊ उद्वमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-अक०-वेट् ।) श्र, दृष्टति । ऊ, अवर्हत् ।
 अदृष्टत् । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट(दृष्ट)चक्षुः, पुं, (दृष्टती चक्षुः प्राकविशेषः ।)
 महाचक्षुःप्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टती
 चक्षुर्चक्षुः इति दीर्घचक्षुःकृते, त्रि ॥)

दृष्ट(दृष्ट)चिञ्चत्, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृष्ट(दृष्ट)चच्छल्कः, पुं, (दृष्टन् शल्को यस्य ।) चिञ्चट-
 मत्स्यः । इति चटाधरः ॥

दृष्ट(दृष्ट)ज्जीवन्ती, स्त्री, दृष्टज्जीवन्तिकादृष्टः ।
 तत्पत्न्यायः । पत्रभद्रा २ प्रियङ्गुरी ३ मधुरा ४
 जीवपुष्टा ५ दृष्टज्जीवा ६ यशस्करी ७ । अस्या
 गुणाः । बहुव्रीह्यादाहत्वम् । भूतविद्रावणत्वम् ।
 वेगादधनियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृष्टका, स्त्री, (दृष्टती दृष्टा ।) दृष्टा-
 विशेषः । यथा,—

“दृष्टदृष्टका तु मेरी स्त्री पुमान् दुष्टभिरा-
 नकः ।

दृष्टदृष्टः प्रतिपत्तुर्मानवः पटहोऽस्त्रियाम् ॥”
 इति चटाधरः ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृष्टिका, स्त्री, (दृष्टती + “दृष्ट्या आचरा-
 दने । ” ५ । ४ । इति शार्ङ्गो कन् ।) उत्तरीय-
 वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ दृष्टती । इति रत्नमाला ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृष्टी, स्त्री, (दृष्टत् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 दृष्टवार्धिका । आङ्गु इति भाषा । तत्पत्न्यायः ।
 मङ्गती २ वान्ता ३ वार्धिका ४ सिंघिका ५

सयसाची सुभद्रजः शब्दमेदी कविध्वजः ।
वाप्राजसामि पीयूषतुः ॥” इति (विक्रमशैवः ॥
अपि च ।

“अर्जुनः सावतुनः पार्थः सयसाची धनञ्जयः ।
राधापिथी किरौक्षेत्री विष्णुः शिवस्यो नरः ॥
रुद्रप्रती सुहाकेयः सुभद्रेशः कविध्वजः ।
वीमहृत्तुः कर्कजितस्य मातापीयं मातुलं धनुः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्टमहा, स्त्री, व्यञ्जितः । इति मेदिनी ॥ द्वादशवर्ष-
पञ्चमस्यगणारमञ्जातवाचे विराटभवेने विराट-
कथाया श्रुतमोतादिश्रुतार्थं स्त्रीस्त्रीववेष्टे-
नार्जुनी दृष्टस्ये तं नाम्ना ख्यातोर्भूत् । यथा,
अर्जुन उवाच ।

“मायामि दृष्ट्याप्य वादयामि
भगवन्नि श्रुते कुण्डलोत्तमि गीते ।
ससुखरायै प्रदिशस्व मां स्वयं
भवामि देव्या नरदेव ! नर्तकः ॥
इदंस्तु रूपं मम येन किञ्चन
प्रकीर्तयित्वा शृणुश्रीकर्मणम् ।
नृशम्भवं मां नरदेव विद्धि
सुतं सुतां वा पिष्टमालयर्जिताम् ॥

विराट उवाच ।

एदामि ते शक्त परं दृष्टमथे
सुताय मे नर्तव याच तादृशीः ॥”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

दृष्ट(दृष्ट)ः, पुं. (दृष्टतां वाचा पतिः । “पार-
स्करेति ॥” १. ३. ५० । इति सुट् निपात्यते ।)
अङ्गिरसः पुत्रः । स च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
प्रवीणकः नवमहामे प्रथमपुत्रश्च । तत्-
पत्न्याः । सुराचार्यः २ गीष्पतिः ३ धिषण्यः ४
सुरः ५ शीघ्रः ६ आङ्गिरसः ७ पाचर्यतिः ८
विश्वशिराः ९ । इत्यमरः ॥ उतथा-
श्रुतः १० नीविन्दः ११ चारुः १२ द्वादश-
रुद्रिः १३ गिरिपः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
सत्सुनीभयः १६ । इति षट्शतः ॥ सुरगुरुः
१७ वाक्यमतिः १८ वचसामतिः १९ इन्द्रेण्यः २०
इन्द्रेण्यः २१ दृष्टताम्यतिः २२ इण्यः २३
सामीप्यः २४ यथाः २५ दीदिविः २६ द्वादश-
करः २७ शाकवाङ्मनः २८ गीरपः २९ ।
इति अष्टादशतमो ॥ स च पीतवर्णः । ईशान-
कीनपुत्रश्चाक्षराशक्तिस्तद्देवभक्तगुरु-समु-
दायप्रभोवरादिभक्तनृपस्यस्युत्तरासमि-
निमुद्रेश्वरान् अधिपतिः । पञ्चकुलशरीरः ।
सहस्राक्षशुभ्रः । अथपरममहत्सुदृष्टमारो ।
अथाभिदेवता प्रजा । प्रथमिदेवता इन्द्रः । स
तु शर्वनाथः । आग्निदीप्तविद्युत् । प्राणशक्ति
परायः । कुम्भस्यः । हेमचन्द्रमानी । इति ।
दत्तकल्पानी । अथमिदं कथाश्रवणः । अग्नि-
ज्योतिर्गर्भः । अग्निदीप्तः । इति सप्तमो-
त्तरासमः ॥ ३० ॥ अथपरममहत्सुदृष्टमारो ।
“इति सप्तमोत्तरासमो
विराटपर्वोत्तरः समाप्तः ॥

आचार्यपूष्यो मधुरमभावो
पारं भवेदेवगुरोर्महत्तुः ॥”
इति कौशौप्रदीपः ॥ २ ॥

स च शिष्यस्य गुरुपुत्रः यथा,—
महेन्द्र उवाच ।
“कथं वा देवकर्मैश्च विद्वानां योगिनां गुरोः ।
नृगुणस्य शर्मोश्च गुरुपुत्रो दृष्टसतिः ।
ततो ज्ञानो महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
अधोवाच ।

कथेयमतिगुणा च पुराणेषु पुरन्दर ।
इमां पुरा प्रवृत्तिश्च कथयामि निशामय ॥
नृत्ववत्सा कर्मदोषाङ्गायां अङ्गिरसः पुरा ।
व्रतं चकार महात्वात् कृष्णस्य परमात्मनः ॥
व्रतं पुंसवनं नाम वर्धनेकं चकार सा ।
सगत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
स्नेहामयः परं जप्त भक्तानुग्रहविषयः ।
वक्ष्याम्य च गोलोकात् परमात्मा कथामयः ॥
स प्रतानशनशीलां तासुवाच क्षपानिधिः ।
प्रकृतां वाञ्छन्नेत्राश्च विनीताश्च तथा स्तुतः ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

संहायेदं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
सुदृच् महरपुत्रस्ते भविष्यति मद्देशतः ॥
पतिर्गोवध देवानां दृष्टतां ज्ञानिनां वरः ।
पुत्रस्ते भविता चाधि ! महरेण भविष्यति ॥
महरेण भवेद्यो हि स च महरपुत्रकः ।
त्वर्धे मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
परणो वीर्यञ्चैव चैवघः पालकक्षया ।
विद्यामन्त्रज्ञानाश्च गृहीतः सप्रमः सुतः ॥
इत्युक्त्वा राधिकानाथः स्वर्लोकश्च ययौ पुरा ।
श्रीकृष्णपरपुत्रोऽयं ज्ञानो सुरगुरुः स्वयम् ॥
नृगुणस्य महाज्ञानं शिष्याय प्रददौ पुरा ।
दिशं वर्षत्रिलक्षश्च तपःकर्त्रे हिमालये ॥
सुयोगज्ञानमसलं तेजः स्वात्मा समं परम् ।
सशक्तियुक्तमायाश्च स्वांशश्च वाचनं वचम् ॥
साम्बलश्च स्वकवचं समनां द्वादशाक्षरम् ।
क्षपामयः स्तुतस्तेन श्रीकृष्णश्च परात्परः ॥
शिवकोत्ते शिवा वा च विष्णुमाया शिव-
प्रियां ।

शक्तिर्नारायणस्यैव तेन नारायणी स्मृता ॥
तेजःसु सर्वदेवानां वाभिर्भूता सनातनी ।
पदान् देवानिकरं देवेषुः प्रददौ पदम् ॥
कल्पान्ते दक्षकन्या च सा सप्तप्रकृतिः सती ।
पितृयज्ञे तसु काळा योगेन विद्युद्योगिनी ॥
यन्मव प्रोक्तव्या सा चाधी च भक्तुं निन्द्या ।
फालेन जलतपसा प्रददं प्राप जज्ञौ ॥
गोक्षयो हि नृदः क्षमोः परमात्म परात्परः ।
हृत्पथ परदत्तोऽयं चयमेव दृष्टसतिः ।
अतो देवोः गुरुगुरुं सपुत्रः क्रियस्य च ॥”
इति अष्टमोऽर्धे प्रकृतिसती ५६ अथायः ॥
(पुरोहितः । महाभावे तु नि । यथा. अग्निदे ।
१ । ५० । १० ।
“दृष्टसतिं यः श्रुतं विभक्तिं ॥”

“दृष्टसतिं दृष्टतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
देवं उक्तलक्षणां पुरोहितं वा ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

दृष्ट(दृष्ट)सतिपदं, स्त्री, (दृष्टसतेः चक्रम् ।)
नृणां शुभाशुभज्ञानार्थं दृष्टसतिवचनराकालीन-
व्यश्रित्यादिप्रविश्रुतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
यथा,—
“श्रीर्षिं चत्वारिं राष्ट्रं जलधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं
पैके कफे विभूतिं महेश्वरमितं वचसि
प्रीतिर्नष्टम् ।
पादस्थाः मट् च पीडां पुनरपि जलाधर्मापद्यते
च न्युं
नेचे त्रीणि प्रददुः सुखमथ निजमे वाक्यपतिः
संक्षमर्चात् ॥”
इति ध्योतिस्तस्यम् ॥

दृ, गि ष दृष्ट्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ब्या०-
उभ०-सक०-सेट् ।) गि, अ, दृष्टाति दृष्टीते ।
पूर्वः । कृष्णः । इति दुर्गादासः ॥
वे, रे ष स्यूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-चणिट् ।) स्यूतिस्युचनानम् ।
वे, जयात् । अ, वयति वयते तन्नं तन्तयायः ।
इति दुर्गादासः ॥

वेकटः, पुं, वैकटिकः । मत्स्यभेदः । मेट्की इति
भाषा । युवा । इति मेदिनी ॥ विदूषकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र मयगीवचकारादौ
लिखितः ॥

वेगः, पुं. (विघ्न + षण् ।) प्रवाहः । तत्पठ्यायः ।
घोषः २ वेणी ३ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
जघः । तत्पठ्यायः । रंष्टः २ तरः ३ रयः ४
खदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । ५ ।
१०८ ।

“नृत्तौः सुधते श्रोथी नदी वेगेन सुधति ॥”
महाकाव्यफलम् । इति मेदिनी ॥ रेतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सूत्रविद्यादिनिर्गमप्रवृत्तिः । इति
भरतः ॥ संस्कारविशेषः । यथा,—
“अशांद्दयोऽष्टौ देवाश्च संस्कारो मरुतो
गुणाः ।

अष्टौ अशांद्दयो रूपं त्रयो वेगश्च तेजसि ॥
अशांद्दयोऽष्टौ वेगश्च त्रयश्च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसक्षया क्षेपो वाटिष्येते अतर्हश्च ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

(यथा, भागवते । ७ । ८ । २५ ।
“ततोऽभिपदाभ्युदयमहासुरो
नया शूर्पिचं नदयोऽवसया ॥”
वेगधारणनिषेधो यथा,—
“वेगरोधो न कर्मव्यथायत्र क्रोधवैगतः ॥”
इति आशुिकृतसप्ततद्विष्णुसर्गाध्यायनम् ।
अपि च ।
“समापनः प्रह्वानां महादीनां गिरीपिण्डः ।
न वेगान्धारोर्गौरः जामादीनाश्च आरयन् ॥”
इति राधेयगणः ॥

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) ज्ञिया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वेगकरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । ख +
 अच् ।) वेगगामिहयः । तत्पर्यायः । वेसरः २
 अश्वतरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 वेगितः, त्रि, (वेगः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वा-
 दितच् ।) वेगविशिष्टः । यथा, आद्युज्ज्वेदीये ।
 “न वेगितोऽन्वविहिः स्यात् नाजित्वा साध-
 मामयम् ॥”
 इत्याङ्कितत्वम् ॥
 वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)
 श्रीकारी ऋगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेगो, [न्] त्रि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इनिः ।)
 वेगवान् । तत्पर्यायः । जङ्घाकारिकः २
 चाङ्किकः ३ तरखी ४ त्वरितः ५ प्रजवी ६
 जयनः ७ जवः ८ । इत्यमरः ३ (यथा, हरिवंशे
 भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।
 “अन्वाद्य वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”)
 श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेचा, स्त्री, (विचं पृथक्भावे + अच् । टाप् ।)
 मूल्याम् । विचिर्लक्ष्मीं च पृथक्त्वे इत्यस्मात्
 अन् तत आप् । यथा । वेचा मूल्याश्च वेतनम् ।
 इति हलायुधः ॥
 वेचानी, स्त्री, (विच + अच् । तमानयतीति । आ
 + नी + डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) सोमराणी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वेङ्, स्त्री, (वेङ् + अच् ।) सान्निविच्छिन्नचन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेङ्गा, स्त्री, (वेङ् + टाप् ।) नौका । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ वेङ्गीति क्वचित् पाठः ॥
 वेङ्गमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
 “मायपिष्टिकया पूर्वगर्भा गोधूमचूर्णतः ।
 रक्षिता रोटिका चैव प्रोक्ता वेङ्गमिका बुधैः ॥
 भवेद्देहमिका वत्या हत्या सथानिलापहा ।
 उष्णा संतर्पणी गुर्वीं हं ह्यनीं शुक्रला परम् ॥
 भिन्नमन्त्रमलाक्षयमेदःपित्तकहपदा ।
 गुदकीर्वाहित्वाद्ययज्ञश्चूलाङ्गनाशयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वेण, ऋ च निशामने । वादिनादानगमनज्ञान-
 चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
 सक्०-सेट् ।) ऋ, अविषेणत् । ष, वेणति
 वेयते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादित्रं
 सुरणादि तस्यादानं वादिनादानम् । वादित्रं
 वादित्रविषयक्रिया इत्येकीर्षः इत्येके । इति
 दुर्गादासः ॥
 वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वेणसङ्करजातिविशेषः ।
 य तु अमर्यां वेदेष्टकाप्लातः । यथा,—
 “वेदेष्टकेन त्वमर्यासुप्तमो वेण उच्यते ॥”
 इति मानवे । २० । १६ ॥
 वेणायुगीयसंवेष्टीयचतुष्टयः । य तु पृथु-
 राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।
 “यत्पुत्रेण तु जातेन वेणोरपि विदितं यथै ।

पुत्रान्मो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”
 तेन सुपुत्रेण ऋतवेणदक्षिणहस्तमन्थनजातेन
 पृथुना । इति शुद्धितत्वम् ॥
 वेणिकः, स्त्री, (वे + “वीण्यान्वरिभ्यो निः ।” उणा०
 ४ । ४८ । इति निः । पृथोदरादित्वात् णत्वम् ।)
 प्रोषितभर्तृकादिधार्मिकेश्वरचनाविशेषः । इति
 भरतः ॥ विरहिणीवहकचः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, माघे । १४ । ३० ।
 “तत्र नित्यविहितोपहृतियु
 प्रोषितेयु पनियु द्युयोधिताम् ।
 गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-
 न्न प्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥”)
 तत्पर्यायः । प्रवेणः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
 प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
 शब्दमाला ॥ जलसम्बन्धः । इति जटाधरः ॥
 यथा । प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेकं
 त्रिवेणी ॥
 वेणिका, स्त्री, (वेण्णि + कन् । टाप् ।) केशवन्धन-
 विशेषः । इति शब्दमाला ॥
 वेणिवेधनी, स्त्री, जन्तुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्यपाषाणमयचतुर्भुज-
 देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥
 वेणी, स्त्री, (वेण्णि + वा ङीष् ।) प्रवेणी । जुषेर
 विडयी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायो
 वेणिशब्दे द्रव्यः । (यथा, कुमारः । २ । ६१ ।
 “तस्यात्मा श्रितिकण्ठस्य सेनाप्रत्यसुपेत्य वः ।
 मोक्षते सुरवन्द्रीनां वेणीवीर्यं विभूतिभिः ॥”)
 देवताइत्युच्यते । इत्यमरः ॥ मेयी । प्रवाहः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
 तस्या उत्पत्तिर्वेणया,—
 पृथुषवाच ।
 “कृष्णावेण्योस्तटाद्यस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
 वयिक्वृशरीरात् कलहा निरस्ता कथिता
 त्वया ॥
 प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा जैत्रस्य तस्य वा ।
 तस्मै कथय सञ्ज्ञं । विस्मयोऽत्र महान् मम ॥
 नारद उवाच ।
 कृष्णा कृष्णतनुः साचाङ्गी साचात्मशेखरः ।
 तत्त्वज्ञमप्रभावस्तु नालं वस्तुं चतुर्मुखः ॥
 तथापि तत्त्वसुत्पत्तिं कीर्त्तयिष्यामि ते शशु ।
 चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वं मनीर्देवपितामहः ॥
 स क्षुद्रिशिखरं रम्ये यजनाद्योद्यतोऽभवत् ।
 स क्षत्वा यज्ञसम्भारान् सञ्ज्ञेदेवगणैर्वृतः ॥
 तुक्त्वा हरिहराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययौ ।
 श्रुत्वाद्यो मुनिगणा नृहृत्तं ब्रह्मदेवते ॥
 तस्य हीष्वाविधानाय समाजं चक्रुराहताः ।
 अथ व्येष्टां स्वरां पत्नीमाहृयाचक्रुरीश्वराः ॥
 सा श्रुतेराययौ तावत् श्रुत्वाविष्णुसुवाच ह ॥
 श्रुत्वावाच ।
 विष्णो सरा त्वयाहृता साप्यायाति न हि
 त्वरम् ।
 तृत्तातिक्रमे चैव कार्यां हीष्वाविधिः कथम् ॥

नायाति चतु खरा शीघ्रं गच्छन्न विधीयताम् ।
 यथापि न भवेदस्य भाव्या किं पुण्यकर्मणि ॥
 नारद उवाच ।
 एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।
 तच्छ्रुत्वा स श्रुत्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥
 निवेष्ट्य दक्षिणे भागे हीष्वाविधिमथाकरोत् ।
 यावद्हीष्वाविधिं तस्य विधिश्चक्रुर्मुनीश्वराः ॥
 तावदभाययौ तत्र खरा यज्ञस्थले वृष ।
 ततस्तां दीक्षितां हृष्टा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
 सपत्नी सा परा क्रोधात् खरा वचनमब्रवीत् ॥
 खरोवाच ।
 अपूण्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च यतिक्रमः ।
 त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्मिर्त्तं मरुत्ं भयम् ॥
 मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
 तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
 इयश्च दक्षिणे भागे ह्युपविष्टा मदासने ।
 तस्मात्सोके सदाहृष्टा तशुक्पास्तु निम्नगा ॥
 नारद उवाच ।
 ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
 सप्तत्यायाश्रमहेवेर्वायंमायापि तां खराम् ॥
 गायत्रुवाच ।
 तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
 हृथा श्रपसि यस्मान्नां भव त्वमपि निम्नगा ॥
 नारद उवाच ।
 ततो ह्याहाकृताः सर्वे शिवविष्णुसुखेश्वराः ।
 प्रणम्य दण्डवत् भूमौ खरां तत्र विचित्रपुः ॥
 देवा ऊचुः ।
 देवि श्रुत्वा वयं सर्वे ब्रह्माद्याश्च त्वया ॥
 यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निम्नगाः ॥
 तदा लोकत्रयं चेतत् विनश्यति च निश्चितम् ।
 अविशेककृतस्तस्मात् शोपोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥
 खरोवाच ।
 नाश्चितो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्दत्तु सुरीचमाः ।
 तस्माद्भिर्त्तं सप्तत्यद्रमवोधर्णितं खलु ॥
 नापि महचर्त्तं ह्येतदस्य खलु जायते ।
 तस्मात् खांश्रीजङ्गीभूता यूयं भवत निम्नगाः ॥
 व्यावामपि सपत्नीं च खांशाभ्यामपि निम्नगे ।
 भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिमुखवाचे ॥
 नारद उवाच ।
 इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 जटुरूपाभवद्भयः खांश्रीनेव तदा वृष ।
 तस्माद्द्विष्णुरभूत् कृष्णा वेणी देवो महेश्वरः ॥
 ब्रह्मा कङ्कशिर्षो चान्या पृथगेव बभूव तु ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥
 अन्यत्र ।
 “सरस्वती रणीरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।
 सत्त्वरूपा च गङ्गा च नयति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥
 इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्यत्वं प्रयास्यतः ।
 जन्तोर्विशुद्धदेहस्य यदां यदाभुतस्य च ॥
 काशीति काश्चिद्वरणा भुवनं सत्त्वा
 लीलाकार्केशवविद्योत्तिलोचना च ।

वेत्ताव

चौर्व उवाच ।

तत्संयोनानाम चक्रे नारदो वचनानुवृत्तम् ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालमदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालमदृशः, पुं, रागविक्रमादित्यस्य नवरत्नान्त-
र्गनरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालमदृशकपर्ककालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [पुं] त्रि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोऽङ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“यथा खरचन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुष्टवोपचीति ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति चः ।) खनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ वीगिदृष्टः ३ सुदृष्टः ४ गृह-
पर्वकः ५ ॥ (यथा, शाकुन्तले । ५ ।

“आचार इत्यधितेन मया गृहीता
या वेत्तवष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । श्रौतत्वम् ।
कथायत्वम् । भूतपितृहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्यायं वेताम् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनत्वम् । रथत्वम् । तिलत्वम् ।
पितृकफनाशित्वम् । तनुफलगुणाः । वातपित्त-
नाशित्वम् । चक्षुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वेत्तकीयः, त्रि, (वेत्त + “नडादीनां कृक् च ।” ४ ।
२।६१ । इति कृक् कृष्ण ।) वेत्तस्य ह्युक्तदेशादिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राप्त्यर्थेन तदाख्यापि प्रविष्टा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीयस्यै राजा नायं नयमिहास्थितः ।
उपार्यं तं न श्रुते यदादपि स मन्धरीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) द्वारपालः । इति
एलायुधः ॥ यष्टिधारकी, त्रि ॥

वेत्तध. ददाः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) द्वारपापः ।
इति षटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मालवदेशात् कालपीनामनगरे यत्तुनायां
मिनिता । वेत्तासुरमाता । यथा, पराश्वपुराणे ।
“वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तघा, [पुं] पुं, (वेत्तं हतवान् । हन् + क्तिप् ।)
दन्तः । इत्यमरः ॥

वेत्तायती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—

“गवाण्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
हृष्यं दीपनपापघ्नं चक्षुकरं वेत्तायती तामिनी ॥”

इति राणनिर्घण्टः ॥

वेत्तासनं, स्त्री, (वेत्तस्यासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।

“आचीनावा पुरा राजन् विन्धुद्वीपः प्रदाप-
वान् ।

वारुणांशो महाराजोऽसुरस्यै तपसि स्थितः ॥

पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।

एवं कृतमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।

कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोषयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शक्रोपापकृतं भवेत् ।

येनासौ तद्दिनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽघघ्नमनि पुत्रोऽभून् त्वष्टुर्वलवतां वरः ।

अवध्यः सर्वशस्त्रैर्वैराणां केनेन नाशितः ॥

जलकेनेन निहितसस्त्रिलयमवाप्नुयात् ।

पुण्ड्रप्लान्वयो जातः विन्धुद्वीपेतिर्षंस्रितः ॥

स तेपे परमं तीव्रं शक्रवैरमशुस्तरम् ।

ततः कावेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

माशुषं रूपमास्याय चालशारा मनोरमम् ।

आजगाम यतो राजा तेपे परमकं तपः ॥

तं दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां स राजा क्रुद्धमानसः ।

उवाच कासि सुश्रोत्रि सत्वं कथय भामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं चक्षुपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।

नाम्ना वेत्तवती पुराया त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

स्वामिनायां परार्थीं धो भजमानां विस्मयेत् ।

स पापयुरयो ज्ञेयो ब्रह्महत्याय विन्दति ॥

एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।

एवमुक्तस्तथा राधा स्वामिनापोपशुक्तवान् ॥

तस्य सत्वोऽभवत् पुत्रो द्वादशार्कसमप्रभः ।

वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

बलवान्तिसेजसो प्रागुप्योतियः पतिर्भवेत् ।

स कावेन युवा जातो बलवान् दृष्टविक्रमः ॥

महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुधराम् ।

सप्तद्वीपवतीं पञ्चान्ध्रपर्वतमारुहन् ।

तत्रैव प्रथमं जिन्ये पञ्चादजिं यमं ततः ॥”

इति पराश्वपुराणे देवोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [पुं] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इतिः ।)

द्वारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तवृत्ते, त्रि ॥

वेत्त, ष्ट उ याचि । इति कविकाण्डहम् ॥ (था०-

प्याल०-दिक०-सेट् ।) उ, यैथते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वेदः, पुं, (विद् + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविद्वज्जो वेदान्नो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुनष्टनगमस्तोत्रम् ॥

दृष्टम् । इति मेदिनी ॥ क्विप्त् पुस्तके पित्त-

मित्यपि पाठः । यज्ञाङ्गम् । इति नानार्थरत्न-

माया ॥ मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ-
रुषेयवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसुख-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ व्याख्यायः ३ । इत्य-
मरः ॥ छन्दः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शुद्धरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति षटा-
धरः ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं दृष्ट्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो सुखचतु-
ष्टयेभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशाखात्मक-शक १ शतशाखात्मक-
यजुः २ सप्तशाखात्मकसाम ३ नवशाखा-
मयायजुर्वेद ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादष्टाद्विनिर्भन्नाऽब्रह्मणोऽस्यक्तघ्ननः ।

ऋषो बभूवुः प्रथमं प्रथमाहदनाम्बुने ॥

जवापुष्यनिभाः सत्यस्तेजोरूपा स्यसंभवाः ।

पृथक् पृथक्विभिन्नाश्च रजोरूपा महात्मनः ॥

यजूंषि दक्षिणादक्षादिनवद्वानि कानिचिन् ।

यादृक्वर्णं तथा वर्णान्यसं हतिशराणि वै ॥

पश्चिमं यद्विभोर्बलं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

स्वाविभूतानि सामानि ततः कुन्दसिनाम्यथा ॥

पञ्चस्यस्यस्येण भृङ्गाञ्जनचयप्रभम् ।

घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमत् ॥

उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तत्तु वैधसः ।

सुखं सत्त्वतमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥

ऋषो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाण्य गुणो सुते ।

तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमध्वंसु ॥

एतानि न्वसमानानि तेजसाप्रतिभेन वै ।

पृथक् पृथक्वस्वार्गं भाङ्गि पूर्वंमिवाभवत् ॥

ततस्तदादां यत्तेषु ओमित्युक्ताभिश्च्यते ।

तस्याशुभावात्तेजसांसायादय संस्थितम् ॥

यथा यजुर्मयं तेजो यद्य सान्नां महासुने ।

एकत्वसुपयातानि परतेपसि संश्रयात् ॥

शान्तिकं पौष्टिकस्यै तथा चैवाभिचारिकम् ।

ऋगादिषु लयं ब्रह्मस्यतयं चिन्त्यथागमत् ॥

ततो विष्णुमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्बलम् ।

पभावतोय विप्रयै तिरयोर्द्वैमध्वस्यथा ॥

ततस्तप्तप्लवतीभूतं छान्दसं तेषु उत्तमम् ।

परेण वैधया ब्रह्मन् । एकात्वसुपमस्य तत् ॥

वादिष्वसंज्ञामगमदादायैव यतोऽभवत् ।

विश्वस्यास्य महाभाग कारणशाययात्मकम् ॥

प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराह्निके ।

प्रयो तपति सा कावे ऋग्यजुःसामराशिना ॥

ऋत्तपत्ति पूर्वाह्ने भध्याह्ने च यजूंषि वै ।

सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिश्चयम् ॥

शान्तिकं ऋक् पूर्वाह्ने यजुः सद्युचपौष्टिकम् ।

अपराह्णे स्थितं नित्यं सामस्येयाभिचारिकम् ॥

दक्षौ च ऋग्यजुः ब्रह्मा स्थितौ विष्णुयजुर्मयः ।

यदः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या श्रुतिर्ध्वनिः ॥

तदेवं भगवान् भासात् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।

वेदविद्यात्मकस्यैव परः पुरय उच्यते ॥

सर्गस्थित्यन्तेऽतुः स रजःसत्त्वादिर्गुणैः ॥

वेदः

वेदः

वेदः

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिर्ब्रह्ममभ्येति शाश्वतः ॥
 वेदेः स वेद्यः स तु वेदस्मृति-
 रस्मृति-राद्योऽखिलविद्यस्मृतिः ।
 विश्वाश्रयं व्योतिरवेद्यवर्ता
 धर्मावदातः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूत्र्यमाहात्म्ये सूत्र्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ १ ॥ अन्यच्च ।
 “अष्टाविंशे पुनः प्राप्तिं ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराश्वरसुतो यासः ह्येषाहैपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सन्त्रवेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराश्रय्यो महायोगी ह्येषाहैपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवभोगानं दृष्ट्वा सार्धं त्रिलोचनम् ।
 तत्प्रवादादसौ यावो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थेषु पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदश्रावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
 तथैवाथर्षवेदस्य सुमन्तुश्च पितृवत्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्य तुर्हा अकल्पयत् ।
 चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
 अथर्ष्यं यजुर्भिः स्वाष्टग्भिर्होत्रं द्विलोचनः ।
 औद्गात्रं सामभिश्चक्र ब्रह्मत्वेषाप्यथर्षभिः ॥
 ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं हतवान् प्रभुः ।
 यजुर्भि च यजुर्वेदं सामवेदस्य सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं हतवान् पुरा ।
 प्राखानान्तु शतैनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 नामवेदं सहस्रेण प्राखानाश्च विभेदतः ।
 अथर्ष्याण्यमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मेदैरष्टादशैर्थासः पुराणं हतवान् प्रभुः ।
 योऽथमेकश्चतुर्व्याहो वेदः पूर्वं पुरातनान् ॥
 ॐकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविषयोधनः ।
 वेदत्रेयो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते वरो देवो यो वेदेन स वेदवित् ।
 एतत् परतरं ब्रह्मप्योतिरागन्दसुत्तमम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्र वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवैद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो हनिः ॥
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदैश्वरः ।
 स एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुच्यते ॥
 इत्येतदक्षरं वेद्यमोद्धारं वेदमथयम् ।
 अवेदश्च विनाजाति पाराश्रय्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥ १ ॥
 वेदाध्ययनपान्नं यथा,—
 यास उवाच ।
 “एवं दृष्टादिभिर्युक्तं श्रौषाचारसमन्वितः ।
 आहूतोऽध्ययनं क्रुष्याद्भीष्ममाणो गुरोर्मुखम् ॥
 नित्यसुदन्तपानिः स्यात् साध्यापारः सुचरितः ।
 आस्थवामिति चोक्तः सम्रावीताभिस्तर्जु-
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसमाधि प्रयागो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
 नीचं श्रव्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि तैवलम् ।
 न चैवास्यानुकूर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्वच परीवादी निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
 कथौ तत्र पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्वतः ॥
 दूरस्थो नार्चयेदेवं न क्रुद्धो नान्तिके स्थियाः ।
 न चैवास्तोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
 उदङ्मुखं कृशान् गुप्यं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं लेशनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नाल्यशयनं पादुकोपान्छावपि ।
 नाक्रामेदासनश्चास्य छायादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेद्दण्डकाष्ठादीन् लब्ध्वास्त्रै निवेदयेत् ।
 अनाष्टच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियश्चिते रतः ॥
 न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 चम्बितं हसितश्चैव कथप्रवारणं तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीताधो गुरोर्दक्षं फलके वा समाहितः ।
 आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमगुधावेत्तं गच्छन्तमगुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रक्षरेषु कटेषु च ॥
 आसीत गुरुणा साहं शिलाफलकनीषु च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः

शुचिः ॥

प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
 गन्धं माख्यं रसं कर्वां शुक्तं प्राणिविर्धिसनम् ॥
 अभ्यङ्गश्चाङ्गनोपानच्छत्रधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादित्रयुक्तम् ॥
 आतर्जनं परीवादं स्त्रीप्रेक्षाभगन्तथा ।
 परोपघातपेशुच्यं प्रयत्ने न विवर्जयेत् ॥
 उदङ्मुखं सुमनसो गोशङ्कनृत्तिकाङ्गशान् ।
 आहरेद्व्यावदर्थानि भैवश्चाहारमाचरेत् ॥
 हतश्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितश्च यत् ।
 अतृणदृशीं सततं भवेद्गीतादिनिस्पृहः ॥
 नादित्यं वै समीचेत नाचरेदन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः श्रुद्धान्त्यैरभिभाषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भैषजार्हं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
 मजापकर्षणं स्नानं नाचरेद्दि कथञ्चन ॥
 न क्रुष्यान्मानसं विप्र गुरोस्वामे कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभात्प्राक्तेन पतितो भवेत् ॥
 कौकिकं वेदिकाश्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदहीत यतो ज्ञानं तत्र इत्येतं कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलितस्य काथाकाव्यमजागनः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुस्वामं समन्वितम् ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत् ।
 न चाविष्टगुरुणा स्नानं गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुप्येतदेव गृह्यदृत्तिस्वयोगिषु ।
 प्रतिवेदास्य चाधर्मा द्विजशोपदिशत्कृपि-
 श्रेयः स्वगुरुवदृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेण दारेण गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥

वालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्तपनोच्छिद्यभोगने ।
 न क्रुष्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः श्रौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपूच्यास्तु सवर्णा गुरुवस्तथा ।
 असवर्णास्तु संपूच्याः प्रत्युत्थानाभिवादनेः ॥
 अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न काव्याणि केशाणाञ्च प्रचाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवाद्येत पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमावैयोऽहमिति च हुवन् ॥
 विप्रोप्य पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेण कुर्वीत सततं धर्ममनुस्मरन् ॥
 मातृस्वभा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वभा ।
 प्रपूच्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्यया ॥
 मातृभार्योपसंग्रह्या सवर्णाह्वयह्वयपि ।
 विप्रस्य तूपसंग्रह्या ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्गपि ।
 मातृवदृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो शरीयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवशमदाम्भिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्दुर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
 तथा चिरोषिते शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिशन् ।
 हरेते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्त्वेवं ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः शुश्रूष्यज्ञानदो धाम्भिकः शुचिः ।
 आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याया दश धर्मतः ॥
 हतञ्च तथाद्रोही मेधावी शुभहृत्तरः ।
 आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याया द्विजातयः ।
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु ययोदितात् ॥” ॥
 वेदाध्ययनविधियथा,—
 “आचन्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंग्रह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।
 प्राक् भूतान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ज्ञास्यथः प्रणवं क्रुष्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥
 क्रुष्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवश्चक्षुः सनातनः ॥
 अधीतानध्ययित्वं ब्राह्मण्याद्गीयतेऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋचो नित्यं शीरहृत्वा सदेवताः ॥
 प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैर्कृपाः सदेवताः ।
 यजुष्यधीति नित्यतं रथा प्रीणाति देवताः ॥
 सामान्यधीते प्रीणाति हृवाहुतिभिरन्वहम् ।
 अथर्ष्याङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
 धर्मार्थं पुराणानि मांसेर्त्सयते सरान् ।
 अपां समीपे प्रयतो नैतिकं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीसप्यधीयीत गात्रारण्यं समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमथां दशवराम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रींश्च तथैकतः ॥
 ॐकारमाहितः ह्यत्वा आहूतीस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत चाविचीमेकायः अह्वयान्वितः ॥
 पुराकल्पे समुत्पन्ना भृशुवः सः सनातनाः ।

सुमन्त्रस्य सुगोभृतं सुकर्माद्याभृतं सुतः ।
गर्धानयन्तावेकैर्वा संहितानां तो मद्यानुनी ॥
पारसं संहितामेदं सुकर्मा वतुसुतकतः ।
प्रकारं मय हविष्यो जगृहाते मद्याप्रनी ॥
हिरण्यनाभिः कौशल्याः पौष्पक्षिणश्च दिवोत्तमः ।
उदीथाः सामगाः शिष्यास्तस्य पथश्रताः

सुनाः ॥
हिरण्यनाभातावतः संहिता वेदो भोगम ।
सुतीनाम्भोऽपि योऽप्ये गच्छतेः प्राय सामगाः ॥
सोनाभिः कुपमिषोप कुशीद्विर्वाङ्गिकस्तथा ।
सौमज्जिज्ञाप्यान्महेः संहिता बहुवीहताः ॥
हिरण्यनाभिशिष्यश्च वतुर्विप्रतिर्संहिताः ।
प्रोनाथ कतिनामाभौ शिष्येभ्यः सुमद्यामतिः ॥
नेत्रापि सामवेदोर्ध्वी श्रमाभिवहुलीकृतः ॥”

अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
“साथर्वगामधो वस्ये संहितानां यनुसवम् ।
अथर्ववेदं च सुनिः सुमन्त्ररमितद्युतिः ॥
शिष्यमथापथामास कथन्तं सोऽपि तद्विधा ।
हत्वा तु वेदश्रायं तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
वेदश्रायं शिष्यास्तु मोदी जज्ञवलिस्तथा ।
श्रील्लतायनिः पिप्लवास्तयान्यो सुनिषत्तमः ॥
पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता वैर्हिज संहिताः ।
आभलिः कुसुदाश्च तृतीयः श्रौनकी द्विज ॥
श्रौनकश्च द्विधा कृत्वा दददिकान् तु वभ्रवे ।
द्वितीयं संहितां प्रादात् सैन्यवायनसंज्ञिने ॥
सैन्यवा सुज्जरेश्राय भितवेदा द्विधा पुनः ।
न भ्रजकृष्णो वेदानां संहितानान्त्येव च ॥
चतुर्थः स्यादङ्गिरसः प्राणिक्कल्पश्च पथ्यमः ।
श्लोकाथार्थसामेते संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विश्वपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
अथर्व सुमैपुराणाय ॥ ३ ॥ अथर्व ।
“वेदो हरेन्नाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
धिमनुश्च विदुन्वचं तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
दृश्यश्रौः संस्कृता ये वाचाया ज्ञप्यादिनः ।
तत्र वेदाश्च शौकानां यवागामिह पौषकाः ॥
यज्ञाध्ययनदानादितमः साध्यायण्यमैः ।
श्रीसयलिश्च इति भक्ता वेदतन्त्रविधानतः ॥”

इति कश्चिदपुराणे २ अध्यायः ॥ ३ ॥
वेदोक्तकर्मा कर्मसं यथा,—
“सुनिष्ठसिद्धदाधारविहितं कर्म केवसम् ।
सैरिगणे चतुर्लोकैर्भेजद्विः केवसं सदा ॥
अन्वया विरयं धाति कुमार्गमन्वेदनात् ।
अतो वेदविदुर्हार्पे श्राप्योक्तं कर्म संक्षेपेन ॥”

इति पादोभरस्ये १० अध्यायः ॥ ३ ॥
वेदाधाराशौहिकपारो यद्वान् यथा,—
याम्भुवाथ ।
“वेदो वेदमाता २ ॥ वेदोऽपि विविक्तम् ।
अथर्व सुमैपुराणे वेदोऽपि विविक्तम् ॥
इति अथर्ववेदोऽपि वेदोऽपि विविक्तम् ॥ ३ ॥
अथ वेदोऽपि विविक्तम् ॥
“वेदोऽपि वेदमाता २ ॥ वेदोऽपि विविक्तम् ।
वेदोऽपि वेदमाता २ ॥ वेदोऽपि विविक्तम् ॥

यदात्तानि च कर्मानि ययुन्तेः वाटमेव च ।
हरिपूजा हरिर्नाम तन्कीर्त्तियुक्तीर्त्तनम् ॥
वेदाहानि च शास्त्राणि ययुन्तेः वाटमेव च ।
सत्त्वधर्मः सत्यश्च वेदाश्च यामदेवताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ ८६ ॥
आयुर्वेदस्योन्मत्तिलक्षणे यथा,—

“यद्वर्ग्यैः पथ्यसंन्यागतेभ्यो
वेदा वाता शृगयुक्त्यागामभेदाः ।
आयुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
प्यास्ते वेदः पथ्यो वैद्यकाश्चो
वेधा कश्चित्तस्य नास्ते महेषान् ।
वसाहताथैत तस्मात्पुरायाट-
स्तान्नात्वा वक्तुमर्हसि शास्त्रम् ॥”
इति मृग्वेदः ॥

“हिताहितं सुखं दुःखमायुक्तस्य हितहितम् ।
मानस्य तस्य यज्ञोक्तमारुर्वेदः च उच्यते ॥”
इति सुखवेदः ॥ ३ ॥ ३ ॥

चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरकस्य च
शास्त्राख्यम् । तत्र यद्वक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति । अथर्ववेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र अथर्ववेदाद्यौ
स्थानानि भवन्ति । अथर्ववेदाः १ अथर्वकः २
अथर्वीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
क्रमशटः ६ क्रमशटः ७ क्रमद्वयश्चेति ८ ।
चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पथ्यविधा
भवन्ति । आथर्वलायनी १ संख्यायनी २
शाकला ३ वासुका ४ माण्डूकियाश्चेति ५ ।
तेषामध्ययनम् । अध्यायापतुःषष्टिः । मण्ड-
लानि च दशैव तु ।

“एकैश्च एकवर्गस्यादेकश्च नपक्षस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वौ ऋषौ द्वौचै त्रीणि ऋषयस्तं
सूतम् ॥

चतुष्टयं समाख्यातं षट्षमष्टुत्तरं ज्ञतम् ।
पञ्चमं द्वादशं शतान्वष्टाविंशोत्तरादि च ॥
शतचयं षडूर्ध्वं सप्तपथाशतुत्तरम् ।
सप्तममेकाम विंशदुत्तरं शतमेकम् ॥
अष्टमः सप्तपथाश्रुतः खुरगधिकोत्तराः ।
वर्गाणां परिगणनात् द्वे षडसे षडुत्तरे ॥
षडसमेकं सक्तानां निनिश्रुतं विकल्पनाम् ।
दशसप्तसु पदान्ते संश्रुतं वै षडसम् ॥
एकज्ञतं षडसं वा द्विपथाशतं षडसार्थम् ।
यत्तानि च चतुर्दशं पात्रिष्ठानाम् । इतरेषां
पथाश्रीतिक्रमकाले तु षडसम् । चतुर्विंशत्-
सहस्राणि द्विसप्तानां षडस्रानां द्वाविंशत्
षोडशोत्तराः । यत्परिंशत्षडस्रानि द्वाविं-
शत्सहस्रसप्तसहस्राणि ॥

पथां दृश्यन्तेऽस्मानि पथां षडस्रानि च ।
अथामरुतिनादुत्तुमपरायणसुवन्ते ॥
एतं पथ्येऽप्यमैश्च ररुच्य मरुच्यथा ।
सौ वर्गो द्वे ऋषौ द्वेचै त्रीणि ऋषि इत-
स्तथा ॥
षडसमेकं षडस्रानां षडस्रानां शतमानादिः ॥

सप्तकानां द्वे च एतौत्तरे ज्ञते । चतुर्दशै त्रीणि
शतानि षट्कानां त्रीणिः षष्टिः षट्कानाम् ॥ ३ ॥
यजुर्वेदस्य षडश्रीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र
चरकायां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
आश्रकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिल-
कटाः ५ औपमन्वाः ६ आश्रकटाः ७ चारा-
यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वाचांतिनेयाः १०
चेताम्वतराः ११ ज्ञेताम्वतरा इति वा
पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । तागवाः १
दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराद्याः ४ हारिद्र-
वेयाः ५ श्यामाः ६ श्यासायनीयाश्चेति ७ ।
तेषामध्ययनमद्यौ । यजुःसहस्राख्यधीत्य शम्वा-
पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । यद्विज्ञानधीत्य षडङ्गविद्वद्वति । शिष्याः
कल्पो २ आकरणम् ३ निरुक्तम् ४ कुन्दो ५
प्योतिष्ठमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राथोदीयां
नेर्षायां निरुक्तः । तत्र वाचसनेयानां सप्त-
दशभेदा भवन्ति । जावाकाः १ औषेयाः २
काङ्गाः ३ नाथ्यन्दिनाः ४ श्यामीनाः ५ तामा-
यणीयाः ६ कापालाः ७ पौष्पवत्पुः ८ आव-
टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
पाठः । पाराशरीयाः ११ वैश्याः १२ वैनेयाः
१३ सोर्षेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
कथायणीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं कुन्दो
भाषा धर्मो मीमांसा न्यायसर्क इत्युपाङ्गानि ॥
उपप्योतियम् । वाङ्मन्त्रम् । प्रतिज्ञान-
वाक्यम् । परिस्खा । चरकस्युत्तरम् । आश-
कल्पः । प्रवराध्यापय । शास्त्रम् । क्रतुः ।
संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्थान् ।
शौचकम् । पारथ्याशौचकमपि पाठः ।
पञ्चमः । उक्त्यानि । सूक्तसंज्ञमित्यष्टादश
परिशिष्टानि ।

“द्वे षडसे ज्ञते न्युने सन्ने वाजसनेयके ।
द्व्युक्तं परिचरंज्ञातमेतत् सक्तं सप्रुक्तियम् ॥
अथर्वं परिचरंज्ञातं ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम् ।
आदावारस्य वेदान्तं ब्रह्मशास्त्रतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां सोमानो तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयपाराणाम् द्विभेदा भवन्ति ।
चौध्याः १ समथोऽपि पाठः । सायिकेया-
श्चेति २ । तत्र सायिकेयानाम् पथ्यभेदा
भवन्ति । आथर्वणी १ दौषायनी २ सत्या-
पादा ३ हिरण्यकशिपी ४ औषेयाश्चेति ५
चौधेयी च पाठः । तत्र कटानामनुपमान-
विशेषाः । चतुर्दशानिःसुदुग्गुणान् ।
“समन्त्राथर्वयोर्वेदिकगुणो यत्र षडसि ।
चतुर्वेदः स विद्विः श्रेयाः प्राणात्तराः ॥
सुताः ३” ३ ॥
यामवेदस्यादिगणेशसमेव चरणीयः । अतिव-
न्नामं इति इति भावत्यस्तनः । अथर्ववे-
दधीयानां च चरकस्युत्तराभिः ॥ ३ ॥

वेदादि

(वेदा वदने यस्येति विग्रहे ब्रह्मणि, पुं । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वेदवदने पार्वती शिषसन्निधौ ॥”

वेदवासः, पुं, (वेदानां वासो यस्मिन् ।) ब्राह्मणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

वेदविन्, [वृ] पुं, (वेदान् वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविदयज्ञो वेदाज्ञो वेदविन् कविः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वेदज्ञे, त्रि । (यथा, मनुः । २ । ७८ ।

“एतदक्षरमेताश्च जपन् याहतिपूर्विकाम् ।

मन्थयोर्वेदविदिप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥”

वेदशासः, पुं, (वेदं यस्यसि पृथक् करोतीति ।

वि + अस + अण् । निरुक्तिस्तु परत्र द्रष्टव्या ।)

मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । मातरः २ द्वैपायनः

३ पाराशर्यः ४ कानौनः ५ वादरायणः ६

यासः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्रमद्वैपायनः ८

सत्यभारतः ९ पाराशरिः १० सात्वतः ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वादरायणिः १२ सत्य-

वतीसुतः १३ सत्यरतः १४ पाराशरः १५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।

“वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाप्रतैर्विभुः ।

करोति यद्वलं भूयो वेदस्यासम्बन्धकम् ।

ज्ञापरे तु युगे विष्णुर्थासंरूपी महासुने ।

वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः ॥

यथा च कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभः ।

वेदस्यासाभिधाना तु सा सा नूर्तिर्मधुद्विषः ॥”

अस्यान्वन् विवरणं यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वेदाग्रणीः, स्त्री, (वेदानामग्रणीः ।) सरस्वती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वेदाङ्गं, स्त्री, (वेदस्य अङ्गम् ।) मुख्यवधवमद-

प्रकारशास्त्रम् । तद्वया । शिष्या १ कल्पः २

याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ छन्दः

६ । यदुक्तम् ।

“शिक्षा कर्षो याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां

गणः ।

छन्दोविचित्रिरित्येते षडङ्गो वेद उच्यते ॥” इति ॥

तत्र अकारादिवर्णानां सूत्रकरणप्रयत्नबोधिका-

अङ्ग एव विस्वर्णनीयाः कण्ड्या इत्यादिका

शिष्या । यागक्रियागानुपदेशः कल्पः । साधु-

शब्दान्वाख्यानं याकरणम् । वर्णागमो वर्ण-

विपर्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम् ।

ग्रन्थादिगणनशास्त्रं ज्योतिः । श्रुतिच्छन्दसां

प्रत्यायकं शास्त्रं छन्दोविचितिः । इत्यमर-

भरतौ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६८ ।

“वेदाङ्गानि च सर्वानि खण्डपक्षेपु सम्पटेत् ॥”

वेदादि, स्त्री, (वेदानामादि । “कचित्प्रकारिकाः

शब्दाः खण्डिभूमिपि व्यनन्तीति” न्यायादस्य

स्त्रीत्वम् ।) प्रथमम् । यथा,—

“वेदादि भुवनेशीष श्रीवीजं उद्युतं भृगुम् ।

कारयित्वा वदेन्नन्तं सुकृतं च यदक्षरम् ॥”

इति रुद्रयामलम् ॥

वेदान्तः

(वेदस्य पूर्वे, पुं । यथा, तैत्तिरीयारण्यके ।

“यो वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रति-

ष्ठितः ॥”

वेदादिवीजं, स्त्री, (वेदस्यादौ प्रयुक्तं वीजम् ।)

प्रथमम् । यथा,—

“वेदादि भुवनेशीष श्रीवीजं उद्युतं भृगुम् ।

कारयित्वा वदेन्नन्तं सुकृतं च यदक्षरम् ॥

ॐ ह्रीं श्रीं योशुक्लाय । इति रुद्रयामलम् ॥

“वेदादिवीजं ह्रौं वीजं स्त्रीवीजं तत्रिकेतनम् ।

शक्तिवीजं रमावीजं मायावीजं त्रखाकरम् ॥”

इति राजराजेश्वरीतन्त्रम् ॥

वेदाधिपः, पुं, (वेदानामधिपः ।) चतुर्वेदाधि-

पतिग्रहः । यथा,—

“छन्दोवेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः ।

सामवेदाधिपो भौमः शश्विजोऽथर्ववेदराट् ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

वेदान्तः, पुं, (वेदानां अन्तः ।) उपनिषत् ।

इति हेमचन्द्रः । वेदस्यासप्रणीतदर्शनशास्त्र-

विशेषोऽपि । यथा । वेदान्तो नाम उपनिषत्-

प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च ।

इति परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीसदानन्द-

योगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः ॥ * ॥ “इदानीं

सर्वस्यापि वस्तुविचारोद्देशपूर्वकत्वात् प्रति-

ज्ञातं वेदान्तं नामतो निर्दिशति वेदान्त इति ।

उपनिषद् एव प्रमाणं उपनिषत्-प्रमाणम् ।

उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा । तदुपकारीणि

वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि शारीरकसूत्रादीनि

च । शारीरमेव शारीरं तत्र भवो जीवः शारी-

रकः स सूत्राते याथातथ्येन निरूप्यते येः

तानि शारीरकसूत्राणि ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’

इत्यादीनि । आदिशब्दो भाष्यादिसंग्रहार्थः ।

चशब्दो वेदान्तशब्दात्सुवर्णार्थः । यद्वा शारी-

रकसूत्राणि तद्वयाथर्वादिवेदान्तार्थसंग्रह-

वाक्यानि । ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादि-

सूत्रादीनि । आदिशब्देन भगवद्गीतादध्यात्म-

शास्त्राणि गृह्यन्ते । तेषामपि उपनिषच्छब्द-

वाच्यत्वादिति भावः ।” इति श्रीवृत्सिंहचरखती-

हता तट्टीका सुबोधनी ॥ अस्य नामान्तरं

उत्तरमौमांसा । तत्र चत्वारः अध्यायाः । तेषु

ब्रह्मनिरूपणम् । तद्विवरणं यथा,—

“अथक्तादृष्टमभूदङ्गादङ्गा ततः प्रजासर्गः ।

मायामयी प्रवृत्तिः सञ्चिद्यते पुनः पुनः

क्रमशः ॥

मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति

कर्माणि ।

तदधिष्ठाता देहो सचेतनोऽपि न करोति

किञ्चिदपि ॥

यद्दचेतनमपि सन्निकटस्थे भ्रामके भ्रमति

लोहम् ।

तद्वत् करणसदृशस्येति चिदधिष्ठिते देहे ॥

यद्वत् सवित्तुदिते करोति कर्माणि जीव-

लोकोऽयम् ।

वेदान्तः

न च तानि करोति रविर्न कारयति सहस्रा-

त्नापि ॥

मनसोऽहंकारविस्फूर्कितस्य चैतन्यबोधस्थेष्ट ।

पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना भवति चन्द्रस्य ॥

कर्त्ता भोक्ता द्रष्टास्मि कर्मणासुत्तमादीनाम् ।

इति तत्सुभावविमनोऽभिमन्यते सर्वगोप्यात्मा ॥

नानाविधवर्णानां वर्णान् धत्ते यथामजस्पाटिकः ।

तद्वदुपाधेर्गणभावितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥

गच्छति गच्छति सखिखे दिग्दरविम्बं स्थिते

स्थितिं याति ।

अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिष्ट ॥

राहुरदृश्योऽपि यथा शशिविम्बस्यः प्रकाशते

जगति ।

सर्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥

आदर्शे मलरहिते यद्द्रूपं विचिनुते लीकः ।

आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम् ॥

सर्वगतं तत्र निरुपममदैतं तच्च चेतसा गन्वम् ।

यद्बुद्धिगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोधं तत् ॥

बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्नात्रेन्द्रियगणाः सभूत-

गणाः ।

संसारसर्गपरिरक्षणचमाः प्राकृता हेयाः ॥

धर्माधर्मौ सुखदुःखकल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।

उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥

न्यायव्यायासुदकं सुक्ती रजतं सुवङ्गमो

रञ्जाम् ।

तैमिरिकचन्द्रग्रगवत् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥

यद्बुद्धिनकर एको विभाति सलिलाश्रयेषु सर्वेषु ।

तद्वत् सकलोपाधिष्वपस्थितो भाति परमात्मा ॥

खमिष घटादिष्वन्तर्बहिःस्थितं ब्रह्म सर्व-

पिच्छेष्टु ।

देहोऽहमित्यनात्मनि बुद्धिः संसारवन्धाय ॥

सर्वविकल्पनहीनः सुहोऽहोऽहरोऽमरः

शान्तः ।

अमलः सहाधिभातश्चेतन आत्मा खवद्व्यापी ॥

रसफापितशर्करिका गुडखण्डा पिष्टतयो

यथेवेद्योः ।

तद्वदवस्थामेदाः परमात्मान्येव बहुरूपाः ॥

विज्ञानान्त्यामिप्राणविराट्देहात्त-

पिष्ठाग्नाः ।

यवहारस्यस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥

रञ्ज्वां नास्ति सुवङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना

केन

तद्वद्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥

एतत्तदन्वकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या ।

न विदन्ति वासुदेवं सर्व्वात्मानं नरा मृगाः ॥

प्राणाद्यन्तमेदैरात्मानं संवित्तत्त्व जासमिव ।

संहरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥

त्रिभिरेव विन्वतेजसप्राज्ञेस्तेरादिमध्यनिध-

नारक्षैः ।

जायतुस्वप्रभुयुग्मैर्ममभूतेष्वादितं सुख्यम् ॥

मोहयतीवात्मानं स्वमायया चैतरूपया देवः ।

उपलभते स्वयमेवं गुहागतं पुरुषमात्मानम् ॥

वेदान्तः

ज्वलनादृधूमोद्गतमिर्विदिधाकृतिरस्वरे यथा
 भाति ।
 तद्वद्विष्णोः स्थितिः स्वमायया द्वैतविकारो भाति ॥
 शान्त इव मनसि शान्ते कृष्टे कृष्ट इव मूढ
 इव मूढे ।
 यद्वहारास्यो न पुनः परमार्थेन ईश्वरो भवति ॥
 जलधरधूमोद्गतिभिर्मैलनीक्रियते यथा न
 गगनतलम् ।
 तदन्तु प्रकृतिविकारैरपरान्तरैः परः पुरुषः ॥
 एकस्मिन्नपि च धटे धूमादिमलावृते घटाः
 श्रेयाः ।
 न भवन्ति मलोपेता यद्वह्योवोऽपि तद्वदिष्ट ॥
 देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते
 स्वभोगार्थम् ।
 नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
 वधानि ॥
 अन्यशरीरेण कृतं कर्म भये येन देष्टुं शक्यः ।
 तद्वच्यं भोक्तव्यं भोगादेव च बोध्यं निर्दिष्टः ॥
 प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यत् कर्म ज्ञानप्रतिबि-
 म्बित्वात्तदपि ॥
 बोधमिव दहनार्थं जलसमर्थं न तद्वदिति ॥
 ज्ञानोत्पत्तिरूपं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
 न त्रिप्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
 वाग्देहमानसैरिष्टं कर्मचयः क्रियत इति
 बुधाः प्राहुः ।
 एकोऽपि नाद्यमेव कर्ता तत्कर्मणामस्ति ॥
 कर्मफलवीजनाशाच्छब्दविनाशो न चात्र
 सन्देहः ।
 बहुवैमपगततमाः सवितेव विभानि भास्वरुः ॥
 यद्वदिभोकातुलं पवनोद्गतं दश दिशां याति ।
 प्रकृति तत्त्वज्ञानात्तदेव कर्माणि तत्त्वविदः ।
 शीरादुद्गतमार्थं चित्तं यदत्र पूर्ववत्तस्मिन् ।
 प्रकृतिगुणैश्च सद्गुणैश्च तदुत्पत्त्येतन्नोऽप्यात्मा ॥
 गुणमयमायागहनं निर्दूय यथा तमः
 सद्यसांशुः ।
 बाह्याभ्यन्तरचारी सैव्यवचनयत् भवेत् पुरुषः ॥
 यद्वदेहोऽवयवा न्ददेव तस्या विकारजातानि ।
 तद्वत् स्यात्परमममहेतं हेतुपदाति ॥
 गकन्मातुं चैत्रजाद्यद्यः चैत्रजातयो जाताः ।
 धौह्यगतादिय दचनाः समन्ततो विष्कुलिङ्ग-
 कयाः ॥
 ते गुणसङ्गमदोपाहता इव धान्यघातयः
 स्तनुपैः ।
 जलसम्भते तावद्यावत् ज्ञानवह्निना दग्धाः ।
 विद्युत्वा चैतन्यात्तानि सर्वगतैश्च स्थितास्वित्ता-
 धारैः ।
 कुर्वन्ते स्थितिभिरिहा सर्वस्य सृष्टये तया नात्मा ॥
 रन्तुं सृष्टयैवै प्रभवयिनाशौ यथा न स्तः ।
 जगद्व्यवस्थितानां न च हारसमसि तद-
 दिष्ट ॥
 धान्यविनाशनामनामनमते, सङ्गपक्षितौ
 निवृत्तम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादियु मर्वात्मा सर्वतोपेतः ॥
 कर्मशुभाशुभजनैः सुखदुःखैर्वन्धो भवत्युपा-
 धीनाम् ।
 तत्संभर्गाद्ब्रह्मस्वरूपज्ञादतस्वरवत् ॥
 देहगुणकरणगोचरसङ्गान् पुरुषस्य यावदिष्ट
 भावाः ।
 तावन्मायापाशैः संसारे रुद्ध इव भाति ॥
 मातृपितृव्यान्वयधनभोगसंमूढः ।
 जलज्वरामरणमये चक्र इव भास्यते जगुः ॥
 लोकाव्यवहारकृता य इष्टाविद्यास्तुपासते
 नृपाः ।
 ते जननमरणधर्माणो ध्वान्तमन्त्रेण खिलन्ते ॥
 चिमफेनसुदुग्दा इव जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।
 तद्वत् स्वभावभूता मायैवा कीर्तिना विष्णोः ॥
 एवं द्वैतविकल्पान् क्षमस्वरूपां विमोचिनीं
 मायाम् ।
 उन्मूल्य सकलं निष्कलमहेतं भावयेद्वज्र ॥
 यद्वत् सलिले सलिलं शीरे शीरं समीरणे
 वायुः ।
 तद्वद्वज्रमणि विमले भावनया तन्मयत्वमुप-
 याति ॥
 इत्यं द्वैतसम्भवे भावनया ब्रह्मभूयसुपयाति ।
 को मोक्षः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलीकृततः ॥
 विगतोपाधिस्तदिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो
 यद्वत् ।
 चिद्दीपः स्वप्रभया तथा विभातीष्ट निरुपाधिः ॥
 गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रघातिसुख-
 दुःखैः ।
 अपरान्तर्यो चापी चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥
 द्रष्टा श्रोता प्राता स्पर्शयिता रचयिता न्यहीता
 च ।
 देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्वान्न कर्तासौ ॥
 एको नैकजावस्थितो सद्यैश्वर्यं योगतो प्राप्तः ।
 आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
 आत्मैवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
 मोक्षगहनान्द्विस्तुक्तस्यैव परमेश्वरीभूतः ॥
 यद्वत् सिद्धान्तागमतर्केषु प्रभ्रमन्ति रागात्याः ।
 अशुभोदात्मज्ञातयेयां सर्वान्तर्यामिण्युगाम् ॥
 सर्वकारो भगवानुपास्यते येन येन भायेन ।
 तं तं भावं भूत्वा चिन्तामणिवत् समर्थति ॥
 नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलाययेतुम् ।
 सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥
 आत्मज्ञस्तरति शुभं यस्माद्ब्रह्म जपेति
 कुतश्चित् ।
 न्यौरपि मरणभयं न भयत्यन्वदभयं कुतश्चिच्छ ॥
 अयद्विद्विद्यघातकवन्धगमोचैर्निर्वर्जितं
 नित्यम् ।
 परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्यत्तद्वृत्तं सर्वम् ॥
 एवं प्रकृतिपुरुषं विद्याय निरस्तकल्पनाञ्जालः ।
 आत्मारामः प्रज्ञानं समाप्नोतः कैवल्यो भवति ॥
 नलकृद्विषेयुनाया नश्यति यथा स्तुप्य-
 मागाद ।

वेदारः

तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति
 भिन्ने ज्ञानप्रत्यौ द्विन्ने संशयगणे सुभासुमे
 शीये
 एवं च जन्मवीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
 मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि ममन-
 मन्वज ।
 अज्ञानमयप्रत्यभेदो यत्तं पिदुर्मोक्षम् ॥
 बुद्धैवमनस्यमिदं विष्णोर्मायात्वं जगद्गमम् ।
 विगतदन्दोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
 बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो
 भवति ।
 निर्मुक्तः सर्वकर्मभिरनुजपन्नं यथा सलिलैः ॥
 अश्वत्थं यथा तदा सर्वतो योग केनचिच्छान्तः ।
 यत्र कचन च प्रायी विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥
 इयमेधशतसप्तशतशय कुर्वते मत्प्रसात-
 लजाणि ।
 परमार्थविद्युत्पुण्येन च पापः स्युष्यते विमलः ॥
 मदकोपद्वर्षमत्सरविषादभयपरुषवर्षवाम्-
 बुद्धिः ।
 निस्तोत्रवपटकारो जडवह्निचरेदगाधमतिः ॥
 उन्मत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थसुपलभ्य ।
 ज्ञानकृत्यः सफलजगुः सर्वगतश्चिद्विद्यते यथैष्टम् ॥
 थापिनमभिन्नमित्यं सर्वान्तर्यामिणं विधुननानात्वम् ।
 निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तस्यो भवति ॥
 तीर्थं श्वपचयष्टि वा नष्टस्त्रितिरपि परिचयणन्
 देहम् ।
 ज्ञानसमकालं सुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥
 पुण्याय तीर्थसेवा निरयाव श्वपचसद्वननिघन-
 गतिः ।
 पुण्यापुण्यकलङ्कशाशांभावे तु किन्तन ॥
 इच्छान्ताश्रुतपाशो यद्वद्विच्छेदः शिवी
 पतति ।
 तद्वद्विष्णुपुरुषस्योऽनिच्छेदमपि कैवल्यो भवति ॥
 परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि
 नाम ।
 सुरलोकभोगभोगी सुदितमना मोदते सुशृ-
 शम् ॥
 विषयेषु सार्वभौसः सर्वजनैः पूज्यते यथा
 राजा ।
 सुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टरुष्ठा पूज्यः ।
 महता कालेन मघान् माशुष्यं प्राप्य योग-
 मभ्यस्य ।
 प्राप्नोति दिग्मण्डलं यत्तत् परमं मष्टं विष्णोः ॥
 वेदान्तशास्त्रसखितं विसोक्य शिपोऽखिला-
 धारः ।
 आत्मापदाश्रीत्या यवन्य परमार्थनारमिदम् ॥
 इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसंसारं समा-
 प्रम् ॥
 वेदान्तो, [न] पुं, (वेदान्तोऽप्यास्तीति । वेदान्ता +
 रनिः ।) वेदान्तशास्त्रवेद्या । तत्त्वार्थायः । अक्ष-
 वाप्री २ । इति अष्टाधरः ॥
 वेदारः, पुं, कृष्णायाम् । इति विकारशेषः ॥

वेदित

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदाभ्यासो-
 मम् । य च पथविधः । यथा, दशः ।
 "दिनीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
 वेदाभ्यासो हि विद्यायां परमं तप उच्यते ॥
 सप्तपञ्चपरं श्रेयः महद्गच्छति न पयः ।
 वेदधीकरणं पूर्णं विद्यारोहभजनं तपः ।
 तद्दानमेव शिष्योभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
 प्राक्तनियमौ । न वेदमनधीत्यान्वां विद्यामधी-
 यीतान्त्व वेदाङ्गस्त्रिभ्यः ॥" द्वाहादिकतत्त्वम् ॥
 वेदि, स्त्री, (विद् + इत् ।) आश्रयः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
 "पुमिपिपिष्टतिविदीति ।" उणा० ४ । ११८ ।
 इति इत् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
 तद्विष्कृता यद्वायं पञ्चमन्याय यज्ञप्राजापत्या-
 नाय चानिर्वाणारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
 षमरकाशाकारा प्रिष्कृता । वेदयति निवा-
 रयति दशज्जातं वेदिः । विद् ष क ण घेतना-
 र्थान्ते पायवादे नार्थेति इः । वेदिः स्त्री वेदी
 ष । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
 "वीर्यं वेदिमप रक्तविन्दभिः-
 र्चन्वुवीषष्टुभिः प्रदूषिताम् ॥")
 चतुःशिषुषा । इति मेदिनी ॥ (यष्टोपकरण-
 विधीयः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।
 "वेद्व्यवस्थामणोलविहृमै-
 र्त्वाहिरिर्द्विर्लभौष वेदिषु ॥")
 वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इत् ।) पण्डितः ।
 इति मेदिनी ॥
 वेदिका, स्त्री, (वेदिरप । स्त्री + कन् ।) मङ्गल-
 कर्मायं निर्मितवेदिः । तापव्यायः । वितर्हिः २ ।
 इत्यमरः ॥ वितर्हिः ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
 तट्टीका ॥ हे चारामाङ्गनादिमध्यस्ववेदि-
 कायाम् । देवागारादीं यथादिचतुष्पिकाया-
 मित्यर्थः । द्वादपरिचिता गतुरसा विद्यामभू-
 त्स्विहिरित्यपरे । सप्तमसंज्ञमपीटिका वितर्हि-
 इति केचित् । मङ्गल्यङ्गनामध्यस्वचतुष्पिकेति
 केचित् । मङ्गल्यङ्गनायं निर्मितवेदिकेति
 केचित् । यजुर्भं विवर्हयति वितर्हिः । तर्हि चिं चै
 नार्थेति इः । वेदिका साष्टम्यात् स्त्री इदन्त-
 चान् पठे इम् पितर्ही च । वितर्हिः काठ-
 षोडो स्त्री स्थादिति रणे । विनर्दिंरपीति मङ्गः ।
 विद्विष्य विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्ववदिः
 रार्थेणः । अतएव वेद्वेदी ष । इति भरतः ॥
 (यथा, कुमारः । १ । ४४ ।
 "न वेदासुदमेविकायां
 प्राङ्मुख्यमैकवधायक्याम् ॥")
 वेदिना, स्त्री, (वेदा अपत्ये इति । घन + ङः ।)
 श्रीमती । इति हेमचन्द्रः ॥
 वेदिना, (वि, दापितः । यथावेदियातोः सप्तम्येन
 विपठति इत् ।)
 वेदिपथं, (वि, दापितः ।) वेदम् । प्रातपथम् ।
 यथा,—

"आर्यं हृन्द्य देवत्वं विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितथं प्रयत्नेन त्राक्षणेन विशेषतः ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वेदिना, [ऋ] चि, (विद् + ऋच् ।) ज्ञाना । तन्-
 पन्थायः । विदुरः २ विद्वः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।
 "न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
 वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥"
 वेदी, [न] पुं, (वेत्तीति । विद् + णिनिः ।)
 पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म । इति
 केचित् ॥ ज्ञानदि, चि ॥ (यथा, रघुः । १८ । २७ ।
 "च परार्हागतैरशीथतां
 पितुर्द्विद्वयं सदर्षवेदिभिः ॥")
 वेदी, स्त्री, (वेदि + क्वदिकारादिति वा ङीष् ।)
 वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चरखती ।
 इति शब्दमाला ॥
 वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वेदीक्तः, चि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
 "वेदीक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
 नेष्कर्म्यं तभते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः ॥"
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानसुदये यस्य ।) छत्र्यः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वेदीदितः, चि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—
 "वेदीदितानां गित्वाणां कर्मणां समतिक्रमे ।
 स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥"
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 वेद्यं, चि, (विद् + ग्यन् ।) वेदितयम् । यथा,—
 "धर्मः प्रोक्तकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां
 चतान्
 वेद्यं वास्तवमत्र चरतु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
 श्रीमद्भागवते महासुनिक्रते किंवा परेरीश्वरः
 चयो ह्यवशुधतेऽत्र क्षतिभिः श्रुत्युभिसत्त-
 वयान् ॥"
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 (धनाय इतम् । यथा, अत्रिदे । २ । २ । ३ ।
 "रथमिव वेद्यं शुक्रीश्वरमस्मिम् ।"
 "वेद्यं वेदी घनम् । तस्मै हिनम् ।" इति तद्वायि
 सायणः ॥ स्तुत्यम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।
 "प्रवेपथे कवचे वेदाय गिरम् ।"
 "वेदाय स्तुत्याय ।" इति तद्वाय्ये सायणः ॥
 खञ्जयम् । यथा, वाजलनेयसंज्ञितायाम् । १८ ।
 ११ ।
 "चित्तं च मे वेदाय मे ।"
 "वेद्यं खञ्जयम् ।" इति तद्वाय्ये मण्डीपरः ॥
 वेदाय शितमिति वेद + यत् । वेदइतम् । वेद-
 प्रतिपाठम् । यथा, महाभारते । १२ । १५८ । ३६ ।
 "पिठे च यत् वेदयते च वेद्यं
 विधिं च यथाश्रयते विधियम् ।
 धर्मं च वेदे च रते च सर्वं
 चराचरं केशरं च प्रतीदि ॥")

वेधः, पुं, (विध + घञ् ।) वेधनम् । वेधा इति
 भागा । तन्व्यायः । यधः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।
 "वाणवेधे परं यत्रमकरोस्त्रैव गौतमः ॥")
 गभीरता । गहरा इति चाडा इति च भाषा ॥
 यथा,—
 "ग्रायित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्गुनि-
 भाष्या ।
 स्थानकामत्यासमितिरेवन्देर्ह्ये च वेधे च ॥
 ज्ञेयफलं वेधगुणं खाति घनहस्तसंख्या स्यात् ॥"
 इति लीलावत्यां खातथपहारः ॥ ३३
 अथ चमशलाकवेधः ।
 "क्षत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशी परिम्बन्म् ।
 गृहचेदिकरेखास्यो वेधः चमशलाकजः ॥"
 इति शीपिका ॥ ३३
 अथ खर्चुर्वेधः ।
 "एकान्द्विगतां त्रयोदशं तथा तिर्यग्गताः
 स्थापयेन
 रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्चुं रिकं तत्र तु ।
 याघातादि तु खर्चिं भन्तु कथितं तत्रैवरेखा-
 स्ययोः
 खर्चाचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता इक्पात एका-
 र्गलः ॥"
 इति रत्नमाला ॥ ३३
 अथ वृत्तवेधः ॥
 "पापान् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन वा
 संशुतो
 यजार्चं परिवर्जयेत् सुनिमतो दीपो ह्ययं
 कथ्यते ॥"
 अथ यामिनवेधः ।
 "रविमन्दुजाक्रान्तं नृगाङ्गात् सप्तमं त्वत्तेत् ।
 विवाह्यावाचूडात्तु गृहकर्मप्रवेशने ॥"
 इति रत्नमाला ॥
 वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्चन्द्रे दृष्टयौ ॥
 वेधकं, स्त्री, (विध + क्तुल् ।) धान्यकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वेधकः, पुं, (विध + क्तुल् ।) कर्पूरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ अत्रवेधमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मणिसुक्तादिवेधोपनीवी । यथा, रामायणे ।
 २ । ८४ । १३ ।
 "मायूरिकाः काकपिका वेधका रोचका-
 स्था ॥")
 वेधकर्णदि, चि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 २३ । ८० ।
 "अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च नै ।
 नव्यकारा यन्त्रां चै ते वै निरयगामिनः ॥")
 वेधनिका, स्त्री, (विधतेऽनयेति । विध + कर्त्तरी
 क्तुट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिसुक्तादिवेधोपनी-
 यकरणम् । भोमरी इति भाषा । तन्व्यायः ।
 न्यास्फोटनी । इत्यमरः ॥ कार्फोटनी ।
 स्फोटनी ३ उर्ध्वश्रिता ५ । इति भरतपथ-
 याश्रुतिः ॥

वेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + ल्युट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । मेधिका । इति भावप्रकाशः ॥
वेधसुखः, पुं, (वेधे वेधने सुखः श्रेष्ठः ।) कर्करः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधसुखकः, पुं, (वेधसुख + स्वार्थे कन् ।) हरिद्रा-
वृक्षः । कौशा हल्दि इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
कर्कुरकः २ द्राविडकः ३ काव्यकः ४ कात्यकः
५ । इत्यमरभरतौ ॥

वेधसुखा, स्त्री, (वेधे सुखा ।) कर्कुरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वेधाः, [सु]पुं, (विधधातीति । वि + धा + “विधाधो
वेध च ।” उणा० ४ । २२४ । इति अचिः ।
वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वं तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥”
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (शिवः । यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । १५ । १२ ।

“नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलमीवाय वेधसे ॥”
रुच्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ पङ्कितः । इति
विश्वः ॥ श्वेताकटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अनन्तपुत्रः । यथा,—

“इक्ष्वाकुर्व्येष्टदायादो मध्यदेशमवाप्रवान् ।
सुमुन्मस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुच्छरवाः ॥
नरिष्यतः शुकाः पुत्राः शाकं चक्षुसदाहृतम् ।
नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सचक्षं पार्थिवं ततः ॥
कोष्टवे वार्पकं चेन्नं रणदृष्टिर्वभूत् ह ।

शर्यातिर्भिषुगन्त्वावीदनस्यो नाम विश्रुतः ॥
सुकन्या नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
अनन्तस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम महाप्रभुः ।
आनर्भविषये तेन पुरी कुशस्थली हता ॥”

इति वल्लिपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
(प्रजापतिर्देवादिः । यथा, कुमारे । २ । १४ ।
“परनीरपि परश्वसि विधाता वेधसामपि ॥”
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३।१५ ॥ विविध-
कान्तौ । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।

“या वेधसं नीलपृष्ठं दृष्टन्तम् ।”
“कौटुभं देवं वेधसं विविधकर्तारम् ।” इति
तद्गाथे सायणः ॥

वेधिनः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारित-
विद्वाः । छिद्रितः । इत्यमरः ॥

वेधिनी, स्त्री, (विधति लचमिति । विध छिद्रीकरणे
+ णिनिः । ङीप् ।) रत्नपा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जोक इति भाषा ॥ मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधी, [नृ] त्रि, (विधतीति । विध छिद्रीकरणे +
णिनिः ।) वेधकर्ता । (यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ३० ।

“तेषामस्त्रीषि कर्णांश्च नासिकाश्चैव मायया ।

निमित्तवेधी स मुनिरीषीकाभिः समर्पयत् ॥”
वेधविश्रुतः । विधधातोर्णिन्प्रत्ययेन वेधशब्दा-
दस्यर्थे इन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ अश्वत्थसे,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।

“प्राणो धनुः शरीरो ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तेन वेदथं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥”

वेधनीये, त्रि । यथा,—
“षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेष्टपि
च ।

कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्वया मरणं भवेत् ॥”
इति मलमाचतत्त्वम् ॥

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ + “धापृवस्व-
ष्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३।६। इति नः । अजते-
र्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ॥
(पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७।१५।
“हतमेकं तथा लोभात् मदादिनं द्विजैर्हतम् ॥”
अस्यान्यदिवर्यं च्छृण्वान्तवेगशब्दे द्रष्ट-
यम् ॥ ३॥ देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५।४।२४।

यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।
“अयं वेनस्योदयन् एत्रिगर्भा ॥”
“वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्यानो देवः ॥”
इति तद्गाथे सायणः ॥ ३॥ अजति गच्छत्यनेन
स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ॥

त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३।१५।५ ॥ यथा,
वाचसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।
“सौमतः सुरचो वेन व्यावः ॥”
“वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्गाथ्यम् ॥
कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।

“आयन्मा वेना अरुहन्तस्य ॥”
“वेनाः कामयमानाः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
वेना, स्त्री, (वग शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिषो-
पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
इत्वच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणाद्विहितः । (यथा, महाभारते । ३।८८।३।
“वेना भीमरथी चोमे नवौ पापभयापहे ॥”

वेप, टु ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । टु,
वेपयुः । षट्, अविषेपत् । ङ, वेपते वायुना दृचः ।
इति दुर्गादासः ॥

वेपः, [सु] स्त्री, (वेप कम्पने + “सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अज-
वद्यम् । यथा,—
“स्याद्वल्लय्योतिषोः स्त्रीवं वचो वाच्यध धातुषु ।
मेदो वेपोऽनवदोऽथ सभायाश्च यदो न ना ॥”
इत्युणादिकोषः ॥

(विरेपः । इति साधुपाठः ॥ इत्युज्ज्वलः । ४ ।
१८८ ॥ ३॥ दक्ष्म । इति निघण्टुः । २।१।५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।
“प्रजिक्रया भरते वेपो अग्निः ॥”
“वेपः कर्त्तनामेतत् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥

वेपयुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “द्वितीऽपुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अपुच् ।) कम्पः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
“वेपयुश्च शरीरे मे रोमदृष्यश्च जायते ॥”)
वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सश्रुते शरीरस्थाने
१० आध्यायः । “तत्र विद्वस्य क्रोशनविनमन-
मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ॥”)

वेमः, पुं, वापदृष्टः । यथा,—
“वापदृष्टः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न द्वयोः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
वेमा, [नृ] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “विषः सर्वत्र ।”
उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदृष्टः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
“चित्तंशुवर्णैर्बन्धयति स तद्गुणै-
र्नैर्हासिवेगः सद्यस्तवरी बहुम् ॥”
अर्द्धचर्चितात् स्त्रीवल्लिङ्गोऽपि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।
“नमद्भूर्धोरस्तसर्वं न वेम ॥”)

वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्त्ताङ्गः । झङ्कुमम् । इति
मेदिनी ॥
वेरकां, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ॥
वेण, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ऋ, अविषेपत् । इति दुर्गादासः ॥
वेल, तु क कालार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
पदेशः । अविषेपत् । कालमियस्यया गणकः
एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
“अपोपाभ्यां वनं वेलमारांमः हन्निमे वने ॥”
वैला, स्त्री, (वेल्यतेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः
इत्यः । ततश्चाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
समयः २ चणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तायः
६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
तत्परिमाणानि यथा,—
“अक्षिपस्यापरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिनां स द्वौ त्रुटौ तु लवः स्रुतः ॥
द्विलवः षण् इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चण्डाः ।
दश काष्ठाः क्षिणा नाम तत्संख्या स्थाच
नाङ्किका ॥
घटिके द्वे स्रुतेः स्यात्तेतिश्रुत्या दिवानिशम् ।
चतुर्विंशतिवैलाभिरहोरानं प्रचक्षते ॥
सूर्योदयादि विज्ञेयो स्रुत्तानां क्रमः सदा ।
पश्चिमादर्धरात्रादि ह्योराणां विद्यते क्रमः ॥
ज्ञेयं पित्रमहोरात्रं पक्षौ ऋणसिताधितौ ।
त्रिंशता च दिनेर्मांसो दिमास ऋतुदृष्यते ।
भवेद्विद्यमहोरात्रं अद्भिमन्तरदक्षिणौ ।
वर्षं द्वादशभिर्मासैर्मलमासस्ययोद्दृष्टः ॥”
इति वल्लिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३॥
मण्डादा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २।
६३ । ३६ ।

वैलन्त

वैशधा

वैश्या

“धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मक्षया चक्रविदाश्च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां क्रुद्धमन्वेनां
प्रेषन्ति सर्वे क्रुद्धः सभायाम् ॥”

ननुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवृत्तयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनानुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”
ननुद्रकूलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“तरुं म्रैथिलीशामः क्षयर्षीभ्यां निनाच
ताम् ।

निशातस्त्रिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”
अक्षिप्रमरणम् । रामः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी ॥ अथ पवर्गाव्यवकारादौ
लियितः । रामस्यानि रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।
इति विन्धः ॥ दन्तमंसम् । इति चारावली ॥
वेलाङ्गनं, स्त्री, (वेला एव ङ्गनं यस्य ।) तामलिपत्र-
दंशः । यथा,—

“वेलाङ्गनं तामलिपत्रं तामलिप्री तमालिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सप्तमङ्गलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ ।
“क्षयित् सप्तममथस्यो दीर्घास्तुन्निध्य तन्जलम् ।
देशान् नामानुनप्राणो वेलाङ्गुले न्यमन्वयत् ॥”
वेतिभुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्ताम् । यथा,—
“-----रसाक्षि त्वतिशौरभे ।

महाज्ञावस्य किन्त्याक उच्यते वेलितुक्प्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(वलितुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)
वेला, ञ् चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्रो-
पर-सक-सेट् ।) ञ्, अविवेहान् । चालः
सञ्चलनम् । उहृक्षुञ्जवक्षिकङ्कणभङ्गनकारः
धर्षं धार्यताम् । गतावित्येके । इति दुर्गादासः ॥
वेलां, स्त्री पुं, (वेलातीति । वेला च्चलने + पवादाच् ।)
विद्वङ् । इत्यमरः ॥ (भावे षच् ।) समने, पुं ।
इति वेलाधात्वर्धदर्शनात् ॥

वेलाङ्ग, स्त्री, (वेलावत् जायते इति । जन् + ङः ।)
सरिचम् । इत्यमरः ॥
वेलाङ्गं, स्त्री, (वेला + ङुट् ।) भूमौ अश्वस्य
सुखनम् । तत्पर्यायः । सुखनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।

“महा सरित् स्वसतेर्जलधिप्रवेशे
वेलाङ्गिणैर्हामवशेन विवर्षमाना ॥”
रीटिकादिनिर्माणास्यूलवर्णनकाष्ठप्रियः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वेलाङ्ग इति भाषा ॥
वेलाङ्गी, स्त्री, (वेलाङ्गि लुटि जन्मादिश्चेति ।
वेला + ङुट् । डोप् ।) मायाङ्गना । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेलाङ्गारः, पुं, सौरभः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वेलाङ्गारो धमनि वीरतरुः प्रसिद्धः
चित्तमिगः कश्चिन्मीहितनीलपुष्पः ।
रवाण्यातितुङ्गसुमः प्रसिद्धः प्रपदः
स्यान् कण्ठो च जलदेशेन एव ह्यचः ॥”

अस्य गुणाः ।
“वैलन्तरी रसे पाके त्रिकल्पणाकषापहः ।
स्त्राघाताश्मज्जिद्व्याही योनिन्त्रजानिलात्ति-
चित् ॥”

वैलण्डलः, पुं, कैलिनागरः । इति जटाधरः ॥
वैलिः, स्त्री, (वैलति सञ्चलतीति । वैल + इत् ।)
कना । इति शब्दरत्नावली ॥
वैलिकास्या, स्त्री, (वैलिका आस्या यस्याः ।)
वृत्तविशेषः । वेलासुटा इति भाषा । यथा,—
“मरुत्साला वैलिकास्या विह्वपत्री ज्वरा-
पहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैलितं, स्त्री, (वैल + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥
वैलितः, त्रि, (वैल + क्तः ।) कुटिलः । कल्पितः ।
इत्यमरः ॥
वेवी, र घ लु ङ कान्तिगतित्यांमिच्छेप्रपञ्चनखादने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्रो-आत्त-कान्तौ
अक-अन्त्र चक-सेट् ।) र, वैदिकः ।
घ, अवैवयुः । बहुलं नक्षणीति परस्मैपदे
अनुसु चिद्वे रित्वन् उस् शुकस्यध्यामिति गुणः ।
लु ङ, वेवीति । इति दुर्गादासः ॥

वैशः, पुं, (विशन्ति नयनमनां सञ्चति । विश् +
अधिकरणे षच् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।
“पदरुजविशस्युशी षच् ॥ ३ । १२ । इति षच् ।)
अलङ्काररचनादिद्वयशोभा । तत्पर्यायः ।
आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रसा-
धनम् ५ । इत्यमरः ॥ वैशः ६ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वैशेन नटवत् कर्मण्या द्विजः ॥” ४ ॥
विशन्ति कास्तुका यच्चेति । अधिकरणे षच् ।)
वैश्यागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी ॥
(वल्लगृहम् । लौघ इति भाषा ॥ यथा,
महाभारते । ५ । १५२ । ५३ ।
“प्रकटापयवैशाश्च यानगुग्यश्च सर्वशः ।

तन् संयुक्त ययां राजा ये चाप परिचारकाः ॥”
प्रवेशः । इति विशधात्वर्धदर्शनात् ॥ (परण-
स्त्रिया भृतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।
“न राज्ञः प्रतिगृहीयाद्दराजन्वप्रसूतितः ।
सनाथक्रमणवतां वैशनेव च जीवताम् ॥
दशसनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वैशी दशवैशसमो त्रयः ॥”)

वैशकः, पुं, (वैश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ वैशकारके, त्रि ॥
वैशदागः, पुं, स्वयंशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैशधारी, [त्रि] पुं, (वैशं तापयविज्ञं धरतीति ।
धृ + धिनिः ।) इत्यतमस्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (सद्दराजातिविशेषः । यथा, जस-
वैवर्त्ते नक्षत्रेण । १० अध्यायः ।
“गन्नापयत्त कम्पायां धीर्येण वैशधारिणः ।
वभूय वैशधारी च पुञ्जी सुप्री प्रकीर्तितः ॥”
वैशधारके, त्रि ॥

वैशन्तः, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति । विश् +
“जृविशिभ्यां भक्च् ।” उणा० ३ । २२६ । इति
भक्च् ।) चुद्रवरीवरः । इत्यमरः ॥ अग्निः
इत्युणादिकोयः ॥

वैशरः, पुं, अश्वतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वैशवारः, पुं, वैशवारः । इत्यमरटीकायां राध-
सुङ्गटः ॥
वैशीघाता, स्त्री, पुत्रदात्रीकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वैश, [त्रि] स्त्री, (विशन्त्यन्वेति । विश् + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।
“अद्वारेण च गतीयात् नामं वा वैश वाष्ट-
तम् ॥”)

वैशकजिह्वः, पुं, (वैशकः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य मांसगुणौ । त्रिपातगाशितम् । अति-
शुक्रकारित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
वैशकूलः, पुं, (वैशक गृहं कूलयतीति । कूल + कः ।)
चच्छा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैशगङ्गाजः, पुं, (वैशगो गृहस्य नङ्गाजः ।) गन्ध-
च्छधिकः । यथा,—
“विह्वः स्याद् वैशगङ्गाजश्चिक्का च दालच्छयिका ।
गन्धच्छयी गन्धच्छयी गिरिका स्याच्छुक्रुन्दरी ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैशभूः, स्त्री, (वैशगो भूः ।) गृहकरग्रयोग्य-
भूमिः । तत्पर्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥
वैशं, स्त्री, (वैशे भवम् । वैश + “दिगादित्वात्
यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वैश्यायै
हितम् । वैश्या + यत् ।) वैश्यालयः । इति
मेदिनी ॥ (प्रवेशार्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । २६ । ३ ।
“प्रततमं वैशं सर्वताता दिवोदासमतिचिचं
यदावम् ॥”
“वैशं दिवोदासनाग्ने प्रवेशार्थम् ॥” इति
तद्वाय्वे चावयः ॥)

वैश्या, स्त्री, टुङ्कुकाश्चः । आरुणादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैशमर्षति वैशेन
दीश्याधरति वैशेन परणयोगेन जीवति वा
वैश + यत् ।) स्वनामस्वातनारी । स्त्री
इति भाषा । तत्पर्यायः । वारुणी २
गणिका ३ रूपाजीवा ४ । इत्यमरः ॥ वैश्या ५ ।
इति तट्टीका ॥ चुदा ६ शालभक्षिका ७ ।
इति जटाधरः ॥ भर्करा = गृहा ६ वाग्-
विलाशिनी १० वारुवाणिः ११ भङ्गदाशिनी
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गिका १३
वन्तुरा १४ कुम्भा १५ कानरेखा १६ वर्णटी
१७ । इति शब्दमाला ॥ नाधारण्यस्त्री १८
पमथाङ्गना १९ पमथाङ्गना २० सुप्रिया २१
वारुधुः २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोग्या २३
करवीषिका २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तदा
कश्चनमसकलादि यथा,—
“प्रतिप्रता चैकपत्री द्वितीये कृष्णा उरगा ।
हृषीये ह्यमसी त्रैवा चतुर्थे पुष्यो नृता ।

वेष्ट्याज

वेष्ट्या च मन्त्रे षष्ठे युक्ती च मन्त्रेऽष्टमे ।
 तत ऊर्ध्वं महावेष्ट्या चाशुभ्या सन्निवृत्तियुक्ते ॥
 यो द्विजः कुण्डलाङ्गुलैश्च वृषवीं पुंश्वलीमपि ।
 युक्तीं वेष्ट्यां महावेष्ट्यां अवटोर्दं प्रयाति सः ॥
 अतान्दं कुण्डलागामीं वृष्ट्यागामीं चतुर्थ्युगम् ।
 यद्गुणं पुंश्वलीगामीं वेष्ट्यागामीं शुक्लाष्टकम् ॥
 युक्तीगामीं दग्गुणं वनेतत्र न संशयः ।
 महावेष्ट्यागाम्युक्तं ततः शतगुणं भवेत् ॥
 तदेव सर्वगामीं वेष्ट्येवमाह पितृगणः ।
 तत्रैव याननां सुदुक्ते यमदृतेन ताडितः ॥
 तिस्रिः कुण्डलागामीं वृष्ट्यागामीं च वायसः ।
 कौकिनः पुंश्वलीगामीं वेष्ट्यागामीं एकक्षपा ॥
 युक्तीगामीं शूकरस्य समगजस्य भारते ।
 महावेष्ट्यागाम्युक्तं भायते प्राक्ताञ्जितस्यः ॥
 इति मन्त्रवेष्टेर् प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥६॥
 वेष्ट्यागमनपापं प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
 तत्र सवर्तः ।
 “मशुवेष्ट्याभिगमनं प्राजापत्यं विधीयते ।”
 तेन वेष्ट्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
 देका । एतत् सङ्गमने । अभ्यासे तु । चान्द्रा-
 यत्नेन वेष्टेन सर्वपापक्षयो भवेदिति आप-
 त्तन्मन्त्रवचनाचान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ ७ ॥ तदन्तादितं निषिद्धम् । यथा,—
 “पुंश्वलीमन्त्रं यो सुदुक्ते पुंश्वलीमन्त्रोपवीतः ।
 राजीममानवर्षेण लाजाङ्गुलैश्च वष्टेधुवम् ॥
 ताडितो यमदृतेन तद्गोपीं तत्र तिष्ठति ।
 तनस्त्रिजलानि भवेन् स्रक्तवर्गः यशुः श्रुषिः ॥
 घ्नितान्नि भवेच्छ्यामतातो भवेन् सुदुःखितः ।
 ततश्चक्षुःशूलरोगी ततः शूलः क्रमेण च ॥”
 इति मन्त्रवेष्टेर् प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥६॥
 अपि च ।
 “पुंश्वलीमन्त्रं यो सुदुक्ते वेष्ट्यामन्त्रं पतितवते ।
 तद्व्रणेषु द्विषो यो हि कालखर्चं प्रयाति सः ॥
 अतवर्षं कालखर्चे स्थित्वा शूद्रो भवेद्भुवम् ।
 तत्र जन्मनि रोगी च ततः शूलो भवेद्दिग्गः ॥”
 इति तत्रैव २८ अध्यायः ॥६॥
 यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
 “धेनुसंज्ञप्रयुक्ता वृषतुरगरथा दक्षिणापक्षेवद्वि-
 दिग्वास्तोपूर्वकंशुभता द्विपदप्रसन्निकाः पुष्पमाणा
 यताका ।
 खलोनायं एवं वा दधि नष्टु रचतं काषणं
 सुसुधान्वं
 तद्वा युता पतित्वा प्रपतिषु यमते मानयो
 मनुजानः ॥”
 इति मन्त्रवेष्टेः ॥
 वेष्ट्याशक्तिः, पुं, (वेष्ट्यागो मन्त्रः ।) वेष्ट्यासंज्ञः ।
 सप्तमोऽयः । वेष्ट्याधारः २ । इति शब्द-
 मांसा ॥
 वेष्ट्याशक्तिः, पुं, (वेष्ट्यागो आशक्तिः ।) मीढ-
 मर्तः । इति शैमघ्नः ।
 वेष्ट्याजमन्त्राद्यः, पुं, (वेष्ट्याजमन्त्रं यमन्त्राद्यः
 आशयस्याद्यः ।) वेष्ट्याजः । तत्प्रायः ॥

वेष्टः २ । इत्यमरः ॥ वेष्ट्याश्रयः ३ पुरम् ४ ।
 इति शैमघ्नः ॥ वेष्टम् ५ । इति जटा-
 धरः ॥
 वेष्टरः, पुं, जम्भतरः । यथा । वेष्टरोऽम्भतरः
 खरः । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्डशेषे वेष्टर
 इति पाठः ॥
 वेष्टः, पुं, वेष्टेति याप्रोति अर्द्धं वेष्टः पणादित्वादन
 नृदंश्वान्तः । विशन्ति नयनमनांश्चक्षेत्राधारे
 घनि वेष्टस्ताक्याप्तस्य । इति भरतः ॥ नेप-
 थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
 “विनीतवेष्टाभरणः पशुल्लोकांश्याणि कार्थि-
 गान् ॥”)
 वेष्ट्याजनाश्रयः । “ते शारिकार्थं निवासस्थाने ।
 विशन्ति युनां मनः कातुको वा वेष्टः श्रौ विश
 श्वेषं घन ।
 ‘नेपथ्ये एष्टमात्रे च वेष्टो वेष्ट्याष्टपि च ।’
 इति भाजशान्ति रभसः ॥
 ‘एष्टमात्रे गणिकायाः पशुनि वेष्टो भवेत्सु
 ताक्यः ।
 ताक्यो नृदंश्वीऽकष्टरथे कथित आचार्यैः ॥
 इत्युपविवेकः ।
 वेष्टियति याप्रुवन्ति जनमनांशोति धनि वेष्टो
 नृदंश्वान्तोऽपि इत्येके तस्य न ह्यर्थं नृदंश्वान्त्यु
 सर्वत्र कोषादावगुणात्त्वादिति सुदुष्टः ।” इति
 च भरतः ॥ (संख्यानविशेषः । यथा, राजा-
 यणे । १ । १० । १६ ।
 “यस्य देवस्य यदुपं वेष्टो यस्य पराक्रमः ॥”
 “वेष्टः संख्यानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ ७ ॥
 वेष्टेति याप्रोति कर्तुं निति । पणाद्यप् । कर्म ।
 इति निघण्टुः । २ । १ ॥ ६ ॥ विष याप्रौ +
 पन् । याप्रिः । यथा, वाजसनेयवर्चंदितायाम्
 १ । ६ ।
 “कर्मणे वा वेष्टाय वाम् ।”
 “वेष्टाय च । विगुट याप्रौ । वन् वेष्टो याप्रिः ।
 एचित्तकर्मन्तु याप्रार्थं च वा युवामष्ट-
 माददे ।” इति तद्गाथी सद्योधरः ॥
 वेष्टणः, पुं, (विष याप्रौ + ल्युः ।) कायमर्हः ।
 इति शारावली ॥ (स्त्री, विष + ल्युट् ।)
 प्रथमोऽयः ॥ (परिचयः । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
 ७ । ५ ।
 “यवसायस्य वेष्टये स्तेर्दं पपिम् जुष्टसि ॥”
 “यस्यादिर्वेष्टये परिपकायाम् ।” इति सद्गाथी
 धायणः ॥
 वेष्टणा, स्त्री, (वेष्टेति याप्रोतीति । विष + ल्युः ।
 टाप् ।) चितुमङ्गलः । इति रत्नमाळा ।
 पन्ना इति भाषा ॥
 वेष्टमारः, पुं, वेष्टमारः । इत्यमरटीकायां राय-
 तुदुष्टः ॥
 वेष्ट, ष वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आहत-
 यक-वेष्टे ।) ष, वेष्टते । इति दुर्गादायः ॥
 वेष्टः, पुं, (वेष्ट + षन् ।) वेष्टणम् । इति शब्द-
 मांसा ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २० ।

“श्रीवाप्यां वेष्टयित्तेनं च गतो हनुमैहत् ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्वा यमोचयत् ॥”)
 श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्यासः ।
 आटा इति भाषा ॥ इति वैश्वकम् । (सुख-
 रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
 “दन्ताश्चक्षुःशक्तिं वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवष्टीयते ॥”)
 वेष्टकं, स्त्री, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युः ।) उष्णीषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ निर्यासः । इति शब्द-
 मांसा ॥ श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेष्टकः, पुं, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युः ।) प्राणीरः ।
 यथा प्राचीनावेष्टकौ इति । इति शैमघ्नः ॥
 कुशाष्टकः । यथा,—
 “कुशाष्टकः पुष्पफलो घनवायस्य वेष्टकः ॥”
 इति शारावली ॥
 श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेष्टनकारके,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १६ । २१ ।
 “भयवैरपरिहैश्च तथैवाङ्गुलिवेष्टकैः ॥”)
 वेष्टनं, स्त्री, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युः ।) कर्ष-
 शस्त्रुणी । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
 “तमरगणसमाश्रयोऽसुरसं
 शिरसा वष्टनशोभिना सुतः ॥”)
 सुदुष्टः । इतिः । इति वेष्टिनी ॥ गुग्गुलुः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेष्ट + ल्युट् ।) पणयनम् ।
 यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
 “भोगिवेष्टनमार्गेण चन्दनानां समर्पितम् ॥”)
 वेष्टनकः, पुं, (वेष्टनेन कायतीति । कौ + कः ।)
 रतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “अर्द्धं पादमेकं च सुजातैर्वेष्टयेद्यदि ।
 दान्तकच्छाश्रितानां नारीं वन्धो वेष्टनकः स्रुतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वेष्टनवेष्टकः, पुं, (वेष्टनेन वेष्टते इति । वेष्ट +
 ल्युः ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “अर्द्धं पादद्वयं नाभ्यां सुजातैः वेष्टयेद्यदि ।
 कराभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य वन्धो वेष्टनवेष्टकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वेष्टवंशः, पुं, (वेष्टः वेष्टनकारी वंशः ।) कण्ठ-
 दिनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेष्टुवाश इति
 भाषा ॥
 वेष्टवारः, पुं, (वेष्टानां शारी यत्र ।) श्रीवेष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वेष्टिनं, स्त्री, (वेष्ट + क्तः ।) यष्टम् । काषकः ।
 करवात्तरम् । इति मेदिनी ॥
 वेष्टितः, चि, (वेष्ट + क्तः ।) नदीप्राचीरादिना
 घातवेष्टनः । वेष्टा इति भाषा । सतुपग्यायः ।
 यथापितम् २ संवीतम् ३ यष्टम् ४ आष्टतम् ५ ।
 इत्यमरः ॥
 वेष्ट्यः, पुं, (वेष्टेतीति । विष याप्रौ + “पानी-
 चिषिभ्यः षः ।” उया० ३ । २३ । इति षः ।)
 पानीयम् । इत्युच्चारिकीयः ॥
 वेष्ट, ष्ट इती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर-वक्ष-वेष्टे ।) ष्ट, आविषेवत् । विषेवत् ।
 इती गत्याम् । इति दुर्गादायः ॥

नैवर्गं, स्त्री, (वैश + लुट् ।) द्विद्वयवर्गम् । यथा,—
 “शालयश्चलकानाम् निम्नुषा यन्मपेविनाः ।
 तभूतं वैवर्गं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥”
 तद्वृत्तिकागुणाः ।
 “वृत्तिका वैवर्गन्यापि क्राश्रितायां निमज्जति ।
 तथा वृत्तभाषणनी चत्वा प्रुष्टिकारी स्तुता ॥”
 इति भाष्यप्रकाशः ॥
 वैवर्गः, पुं, अन्वतरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 माघे । १२ । १८ ।
 “तूर्णं प्रयेच्छा क्षतनादमुपकैः
 प्रकीर्तितं वैवर्गवृत्तमध्वनि ॥”)
 वैवर्गवारः, पुं, चत्वार्यक्षरपाद्विधेयः । वैवर्ग इति
 चाटका इति च स्थातः । तत्पर्यायः । उप-
 स्कारः २ । इत्यमरः । वैवर्गवारः ३ । इति
 भरतः ॥ वैवर्गवारः ४ । इति सुश्रुतः ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “सहादिवैवर्गवार्यां पूर्वां वृत्तमिहो मताः ।
 वैवर्गवारैः सपिप्रितैः सम्पूर्णां सुश्रुतं चत्वाः ॥”)
 यद्भगवद्विधेयः । यथा,—
 “निरन्त्रि पिप्रितं पिठं विहं गुडवृत्तान्वितम् ।
 क्षणामरिचर्षुक्तं वैवर्गवार इति स्तुतम् ॥”
 अथ गुणाः ।
 “वैवर्गवारी गुरुः प्रिगपी वलीषद्यवर्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वैवर्गाङ्गकमरीचकीरकहरिद्राधन्वाकाः क्रमेण
 द्विगुणपरिमाण्यैकत्रीकृताः । इति पाकराजे-
 चन्द्रे पाकपरिभाषा ॥
 वैष्ट, ऋ ङ यज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 षात् ०-षक०-तेट् ।) ऋ, अविधेयत् । ङ,
 वैष्टते । विधेष्टे । इति दुर्गादासः ॥
 वैष्टत्, स्त्री, (विशेषेण चत्विर्गर्भमिति । वि + ष्ट +
 “संष्टृपदेष्टत् ॥” उणा० २ । १५ । इति जतिप्रत्य-
 येन निपातनात् यासुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
 इत्यमरः ॥ अष्टौ श्योपममगदिविश्रान्तं यस्या
 गर्भपातो भवति सा । विष्टन्ति गर्भं शश्वत्
 वैष्टत् । एव ली गती यथे किप् निपातः । इति
 भरतः ॥ (यथा, पाकसमेयवृत्तायाम् । १८२७ ।
 “यथा य मे द्यमभष्ट मे वैष्टत् मे रजशुंष्ट मे ॥”)
 वैष्टारः, पुं, गन्धामलातद्वेषः । यथा,—
 “वैष्टारं वैष्ट शिशुं क्रीडते शशकसिंहे ।
 अष्टादशभुषा कायां माष्टन्ते च रिमाद्ये ॥”
 इति महाभारते ५० पटलः ॥
 वैष्ट, ष्ट चाश्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 षट् ०-षक०-तेट् ।) ष्ट, अविधेयत् । अष्ट-
 वराः विष्टेष्टारमेष्टार्थः । षाष्टः शशकसिंहं
 मगादिदेवैः । इति दुर्गादासः ॥
 वै, स्त्री गौषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 षट् ०-षक०-तेट् ।) वचनरादिः । वायति ।
 स्त्री, वचनः । इति दुर्गादासः ॥
 वै, ऋ, भाष्यद्रवम् । यथा । तु वि ष ऋ ष्टे
 षाष्टवृत्तेः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
 १ । २८ ।

“वत्पुष्टव्यस्य ते व्रजन् ! यद्दे ध्यायति ते
 वयम् ॥”)
 वस्योधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
 (निश्रमः । यथा, मनुः । १ । १०० ।
 “मन्त्रं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिन् जगतीमतम् ।
 श्रेष्ठेनाभिवनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
 ष्टेति ॥”)
 वैश्रतिकः, चि, विश्रत्या क्रीतः । विश्रतिक-
 श्रुत्वाद्यप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (पां ५ । २ । २७४)
 वैकष्यं, स्त्री, (विशिष्टः कष्यः विकष्य उरस्तत्र
 भवम् । विकष्य + ष्यन् ।) तिर्य्यञ्चोक्तसि-
 माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैकष्यकं, स्त्री, (वैकष्यमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
 तिर्य्यक् उपवीतवत् कष्यात् क्षिप्रमाल्यम् । इत्य-
 मरः ॥
 वैकङ्कनः, पुं, (विकङ्कन एव । स्वार्थे ञन् ।)
 वृक्षविशेषः । वैच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 इतिश्रुतः २ शुवावृक्षः ३ यत्पित्तः ४ स्वादु-
 कण्टकः ५ खाद्यपात ६ कण्टिकारी ७ विक-
 ङ्कनः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
 तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो
 वा ।” ४ । ३ । १७१ । इत्यप् । विकङ्कत-
 निर्मितसुवादौ, चि । यथा, श्वसपत्रशास्त्रे ।
 ५ । २ । ३ । १५ ।
 “स पाताशे वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”)
 वैकतिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैकर्ष्यः, पुं, (विकर्ष्यस्यापत्यमिति । विकर्ष्य +
 “विकर्ष्यञ्छ्रगणान् दत्तभरहाणाञ्चिषु ॥” ४ ।
 १ । ११७ । इत्यञ् ।) वात्युत्पत्तिः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।
 “वैकर्ष्योर्जनानाजा न्यताः ।”
 “वैकर्ष्योर्जनपदयोर्विद्यमानान् ॥” इति तज्ज्ञात्ये
 चावयः ॥)
 वैकल्पिकः, चि, विकल्पेन भवः । विकल्पप्रत्ययात्
 विकल्पप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥
 वैकल्यं, स्त्री, विकल्पवत् । विकल्पस्य भाव इत्यर्थे
 षाप्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥ (यथा, कृपा-
 सखिलामरे । ७४ । ३१० ।
 “श्याङ्कदत्तसचिवं चाष्टुर्वैकल्पमानसम् ॥”)
 वैकुण्ठः, पुं, कण्ठः । (यथा, मातङ्गि । १ ।
 १५ । ४६ ।
 “ते सायुक्तयज्ञोर्वा गालाङ्कनिकायातनः ।
 मनसा धारयानामुर्वैकुण्ठश्चत्वावुचम् ॥”)
 इन्द्रः । इति मेदिनी २ चित्तार्जकः । इति राज-
 निर्घण्टः । अथ सुवर्णवर्षा । “विक्रान्ताया
 अथर्व वैकुण्ठः गान्धातत इति जिष्वादिभ्यान्
 षः ।
 ‘व्याश्रयस्त्वानन्दे देवो वैकुण्ठः प्रसीधतः ।
 विक्रान्तायास्तस्यै कर्त्तुं वैकुण्ठे वैश्वेः षट् ॥’
 इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डलनवा कुण्डा माया । कुटि खोटन-
 वैकल्याणखे समकान्त् सरोरिति च्यः । विविधा
 कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति
 चाख्ये च्यः । विष्णुवृक्षनासटीकार्या शङ्करा-
 याम्बलाश्च विविधा कुण्डा गतेः प्राग्वृत्ति-
 क्षयाः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशि-
 टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं
 प्रत्यक्षप्रतिष्ठित वा वैकुण्ठः . . .
 ‘मायासंश्लेषिता भूमिरद्विर्वाग्भा च वायुना ।
 वायुश्च तत्रैवा वाहं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’
 इति श्रान्तिप्रसंगीति ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
 “कुण्ठं जडश्च विश्वेषं विशिष्टश्च करोति या
 विक्रुण्ठां प्रकृतिं देवाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
 सुखाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वच्छन्दे ।
 परिपूर्णमं तेन वैकुण्ठश्च विदुर्नृपाः ॥” ७ ॥
 अस्य गान्धो लाह्लात्पाम् । यथा,—
 “राम नारायणान्त सुकुन्द महदुदहन ।
 ह्यथ कैशव कंचारी हरे वैकुण्ठ वासन ॥
 इत्येकादश नामानि पठेदा पातयेद्यदि ।
 जन्मकोटिष्वपरायां पातकादवसुधते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ११० अध्याय
 “वाद्यैर्वा पारिहास्यं वा लीभं शैलनमेव वा
 वैकुण्ठनामत्रहृद्यमशेषावष्टं विदुः ॥”
 इति श्रीभागवते अचामिकोपाख्यानध्यायः
 विष्णुधामविशेषः । तदर्थं च यथा,—
 “उपरिष्ठान् वितेरष्टौ कोटयः सत्वमीरितम्
 चत्वाडपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रसायतः ॥
 भूर्लोकान् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो
 यनास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः ॥
 वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
 तिर्य्यगेव महाराज कैलाशाख्यस्तु पञ्चतः ।
 पार्श्वे वा सरितः प्रभुर्नृपस्ते स्वयणैर्नृतः ॥
 इति पाणि न्दमैत्रये ६ अध्यायः ॥ ८
 अपि च ।
 “अष्टतं शाश्वतं नित्यमगन्तं परमं पदम् ।
 शिरश्चर्यं सोऽप्यदं ब्रह्मानन्दसुखाद्ययम् ॥
 यममादिशुभोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 यज्ञत्वा न निवर्तन्ते तद्वास परमं हरेः ॥
 नहि व्यर्थवितुं शक्यं ज्ञप्तकोटिप्रवैरपि ।
 यपि द्रष्टुमशक्यं तद्दृश्यमदृशादिदेवतैः ॥
 ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रष्टव्यं वीगिप्रवैः ।
 तन् ग्यानतुगभीक्ष्णमसत्तत्रलक्ष्येदिनाम् ॥
 श्रीशारप्रभिक्षित्तैवेकरमाभीतपिर्वाञ्चिताः ।
 महाकानो महासामा समव्यदनेयकाः ॥
 तद्विष्णोः परमं धाम यत्किं तत्रसुखपदम्
 दानाभयप्रदाकीर्त्तं वैकुण्ठं तदरेः पदम् ॥
 प्राकारेषु विमानेषु सर्वेषु रत्नसंश्लेषितम् ।
 तस्यै नगरी दिवा ज्योतिर्गति प्रदीपिता
 यत्तुहांरनमादृता देवमीप्रसंगता ।
 यथादिशां पापैर्बहु इत्युदाहोः तत्संज्ञया
 तद्व्यथार्थं प्राग्वहरे यथै महत्सुमहर्षौ

वैकुण्ठः

वैखरी

वैजय

वाग्व्यां जयविजयो मौस्मि धाहविघातरी ॥
 कुत्तरः कुत्तराच्च पुच्छरीकोरुध वासनः ।
 शङ्करः सर्वनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 तस्मिन् वन्यविनिर्मत्ताः प्राप्यन्ते सुमुखं परम् ॥
 य प्राप्य न निवर्तन्ते तस्मात्सोच उदाहृतः ॥
 मोक्षं परं पदं लिङ्गमन्तं विष्णुमन्दिरम् ।
 अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शान्तं परम् ॥
 नित्यं परमथोम सर्वोत्कृष्टं यनातनम् ।
 पञ्चायवाचकाव्यस्य परं धामोऽप्युतस्य हि ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥३॥
 अथ च ।
 "अगतःपुरनिवास्वित् सन्तःसन्तःसन्तःसन्तः ।
 ताभिः परिहृतो देवः शुश्रुभे परमः पुमान् ॥
 एवं वैकुण्ठनाथोऽसौ नाथते परमे पटे ।
 नदृशत्सुमेदालोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ॥
 प्राप्यां वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
 जाम्बिण्यां लक्ष्मीलोकस्तु याम्बां सद्गर्भालयः ॥
 सारस्वतस्तु नैर्ऋत्यां प्राहृन्मः पश्चिमे तथा ।
 रतिषोक्तस्तु वायव्यासुदीप्यामनिरुद्धभूः ॥
 ऐशान्यां शान्तिलोकः स्यात् प्रथमावर्यं

स्तुतम् । १ ।
 केशवकीर्णोऽद्विषोका द्वितीयावर्यं तथा ॥२॥
 मत्स्यकूर्मादिलोकस्तु तृतीयावर्यं परम् । ३ ।
 सत्ययुतानन्ददुर्गापिष्यकुसेनगजाननाः ॥
 श्रद्धापद्मनिधीषोकाश्चतुर्थावर्यं स्तुतम् । ४ ।
 अग्न्यनुःसामाथर्मायो लोकादिषु मद्यत्सु च ॥
 याविष्णो विष्णोश्चैव धर्मस्य च सुखस्य च ।
 पञ्चमावर्यं प्रोक्तमथ सर्वंवाद्ययम् ॥ ५ ॥
 शक्रचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गैर्हस्तं तथा ।
 सौम्यस्य तथा लोकाः सर्वशस्त्रास्त्रसंयुताः ॥
 षष्ठमावर्यं प्रोक्तं शस्यास्त्रमथमथयम् । ६ ।
 मेन्द्रपावकस्यास्य नैर्ऋतं वदन्तं तथा ।
 वायवं मौन्यमैशानं तप्तमं तृणभिः स्तुतम् ।
 माध्या मरुत्स्यस्यैव ये पायि च द्विषोक्तस्यः ॥
 नित्याः सर्वे परे धामि विश्वेदेवास्तथैव च ।
 ते वै प्राकृतगणैश्चिन्तन्ति नित्यास्त्रिदिव्यैः ॥
 देगाहं वप्सि माये न चक्षिन्व इति वै

स्तुतिः ।
 एवं परं पदेभिर्देवैर्भोगपरायणैः ।
 दिव्याभिर्महिषीभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
 न तद्भासयते रज्जो न शशाङ्को न पावकः ॥
 यत्न्या भ निवर्तन्ते योगिनः श्रद्धितप्रताः ।
 इतिदमन्निष्ठा ये ते वै यास्ति तद्वचयम् ॥
 न वेदवशात्प्रपन्नैर्न वेद्देर्न प्रतेः शुभैः ।
 न तपोभिर्निर्वाह्यैर्न च साधनकर्म्मभिः ॥
 इति मृदुमन्तेन तथा मग्न्या त्वगन्ध्या ।
 तत्कर्म प्राप्तं दिव्यं प्रपद्ये वै यनातनम् ॥"
 इति वागीश्वरखण्डे ३० अध्यायः ।
 (मत्स्यदेवगणे, पुं भूयि । यथा, भागवते ।
 ७ । ५ । १ ।
 "प्रथो विष्णुना शुकस्य वैकुण्ठैः सुरसुतैः ।
 तथोः सारस्वतस्य वैकुण्ठो भगवान् उदमः")

वैकृतं, स्त्री, (विहृतमेव । "सान्नायानुजेति ।"
 ५ । १ । ३६ । इत्यस्य वार्तिकीत्या अण् । विकारः ।
 यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
 "प्राप्येण गनसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
 दृश्यमानेषु वक्ष्ये परं भवति वैकृतम् ॥"
 दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
 "तत्रतीपपवनादिवैकृतं
 प्रेष्य शान्तिमधिगत्य कृतवित् ॥"

तथाच महाभारते । ३ । १३७ । ३ ।
 "वैकृतं त्वनिद्योत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्वं शूद्रमासीनं गृहपालमथात्रवीत् ॥"
 वीभत्वरसः । तद्गालम्बने मांशशोणितार्हौ, त्रि ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
 "विशतं वैकृतस्य स्यात्तच्च वैकृत्यसुच्यते ॥"
 इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 (विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । १५ ।
 "अयत्तं ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
 विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥"
 वैकृत्यं, स्त्री, (विहृतमेव । स्वार्थे ष्यन् ।) वीभत्वर-
 सः । तदात्मने, त्रि । यथा,—
 "त्रियु वीभत्सविकृतं वैकृत्यं विततन्तथा ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥

वैक्रान्तं, स्त्री, (विक्रान्त्या दीयति । विक्रान्ति +
 ष्यन् ।) मणिविशेषः । तत्त्वव्यायगुणौ ।
 "वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवचं श्रवणकम् ।
 गोनावः चुद्रङ्गलिशं जीर्णवचश्च गीनसः ॥
 वचनाभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
 चयङ्गुष्ठविषमप्य पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
 वैक्रान्तं वज्रसाहस्रं वज्रवद्रसपीयंकम् ।
 तथाप्यभावे वजस्य ग्राह्यं वैक्रान्तसुसमम् ॥
 पपाकारतयैव प्रसक्त्य हरणाय सर्वं रोमाण्याम् ।
 यदिक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥"
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैखरी, स्त्री, बुधुरित्यनकण्ठगतनादरूपवर्णः ।
 यथा,—
 "रुद्राधारात् प्रथमसुदितो यस्तु तारः परास्यः ।
 पञ्चात् पश्यन्त्यप हृदयगो बुधिसुदुध्यमायः ।
 यत्ते वैखर्यथ क्वदिप्योरस्य जन्तोः सुसुन्वा-
 यत्सखाज्ञपति पवनप्रेरितो वर्णसंपः ॥"
 इत्यमरटीकास्तुभः ॥
 अस्यार्थः । यस्तु तारी नादः वर्णरूपः च
 नाभिरूपस्त्राधारात् प्रथमसुदयप्राप्तयेत् पर
 इति व्याख्या संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
 अथाननारं च एव हृदयं चित्तं गतचेत् रोदन-
 यमये नासिकाहारा यथाकथञ्चिन् भवति ।
 एवदियोजनोर्गासामध्यमित्तुमुखाणाणा चट्टः ।
 तथा च नासाहारेव यथाकथञ्चिन् नादरूपः
 प्रत्यक्षमापतोत्यर्थः । नसात् वैखरीदशापञ्चात्
 नादान् भवनप्रेरितो वर्णसंज्ञो वधिः सर्वेषां
 प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा प्रथमन्तो
 दशापञ्चात् त् योनिनामेव प्रत्यक्षी न तु सर्वेषां
 सिध्यति योभ्यम् । इति तट्टीका ॥

वैखानसः, पुं, (विखनसं ब्रह्मणं वेत्ति तपना ।
 विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
 वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ६ (यथा-
 देवीभागवते । १ । १६ । १७ ।
 "वैखानसा ये सुनयो मित्ताहारा जितप्रताः ।
 तेऽपि सुहृन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्य-
 ताम् ॥"

वैखानसस्येदमित्यर्थेऽपि वैखानसस्यन्धिनि,
 त्रि । यथा, शाकुन्तले । १ ।
 "वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
 यापाररोधि महनस्य निषेधितयम् ॥"
 वैगुण्यं, स्त्री, (विगुण्यस्य भावः । विगुण्य + ष्यन् ।)
 विगुण्यत्वम् । विगुण्यस्य भावः । यथा,—
 "यान्नापवर्षते गुण्यं वैगुण्यात् प्राचकस्य च ।
 तत्र खामी भवेद्दृष्टो हिंसायां हिशतं दमः ॥"
 मनुः ।

वैचक्षण्यं, स्त्री, विचक्षणत्वम् । विचक्षणस्य भाव
 इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १ ।
 "धर्माधिकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ॥"
 वैचित्र्यं, स्त्री, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
 ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजेन्द्र-
 कर्णपुरे । २८ ।
 "वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्यते-
 रन्तिके

देव त्वद्गुणवर्णनाय कुरुते किं किं न वाग्-
 देयता ॥"
 वैषणनः, पुं, (विजायतेऽज्ञानिति । जन् +
 व्याधारे ल्युट् । ततः स्वार्थे ञ् ।) प्रसव-
 मासः । तत्त्वव्यायः । स्तुतिमासः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
 "अथ वैषणने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् ।
 निर्दग्धस्यान्वयतरोरुपुरं सुषुवे स्तुतम् ॥"
 वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्तो अस्त्यन्तेति । अर्थध्यायञ् ।)
 इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । २ । २२ । १६ ।
 "एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो गुणेर्निर्वां समाहितः ।
 येनासुरान् पराजित्य जगत्पतिशतक्रतुः ॥"
 गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिका, त्रि, (वैजयन्तस्यस्येति । श्रीह्लादि-
 ष्येति ठन् । यथा, वैजयन्ता चरतीति । चर-
 तीति ठक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥
 वैजयन्तिका, स्त्री, (वैजयन्ती + स्वार्थे कन् ।)
 जयन्तीवृक्षः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
 "निर्वर्णं नियनमेतयोर्दयो-
 ध्जारतस्यविधिसुगंधितया ।
 योधनाय विधिना विनिर्मिता
 रंज एव जयवैजयन्तिका ॥"
 इत्युदभटः ॥)
 अर्थिन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैजयन्ती, स्त्री, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ८ ।

“सञ्चारिते चागुरुधारयोनी
 पुनः समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥”
 जयन्तीवृत्तः । इति मेदिनी ॥ अस्मिन्मन्त्रवृत्तः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्षमयी चासुपयन्त-
 त्त्वता माला । यथा,—
 “उपगोयमान उद्गायन् वनिताश्रतधूपः ।
 मालां विभ्रद्वेजयन्तीं यच्चरन् मण्डयन् वनम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ॥
 वैजयिः, पुं, मधवा । स तु विनचक्रवर्तिविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
 संबोध इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति”
 ५ । २ । ३८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंशे २४२।३१।
 “रथे प्रवेशसदृशं कर्म वैजयिकं कृतम् ॥”)
 वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
 शिशुतेजम् । हेतुः । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
 इति शब्दमाला ॥
 वै(वै)जिकः, पुं, सद्योऽङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ वीज,
 सम्बन्धि, त्रि ॥ (वीर्यसम्बन्धि च त्रि ।
 यथा, मनी । २ । २७ ।
 “गार्भेर्होमेर्जातकर्म्मचौडमौक्षीनिवन्धनैः ।
 वैजिकं गार्भिकञ्चैवो द्विजानामप्युच्यते ॥”)
 वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
 नियुक्तः” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) नियुक्तः ।
 इत्यमरः ॥
 वै(वै)डालव्रतं, स्त्री, (वैडालं विडालसम्बन्धि
 व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—
 “यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
 इति दानसागरे यमवचनम् ॥
 वै(वै)डालव्रतः, पुं, अङ्गनाट्यभावात् सतत्रस-
 चयः । इति ऋषाधरः ॥
 वै(वै)डालव्रतिकाः, पुं, (विडालव्रतेन चरतीति ।
 विडालव्रत + ठक् ।) सश्रतपत्नी । तत्पर्यायः ।
 हृदातापसः २ संवाभिसन्धीश्च । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ तस्यासंभाव्यत्वं यथा,—
 “पापखिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतकान्
 शठान् ।
 हेतुकान् पकटर्त्तोश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
 “यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
 नदान् वैडालव्रतिकाः । इति वृत्तीका ॥
 वै(वै)डालव्रती, [त्रि] पुं, (वैडालव्रतमस्यस्येति ।
 इति ।) मण्डनापसः । विडालव्रतपत्नी । इति
 भाषा । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्यायि ।
 “शुश्रूषा चरितं तथा श्रतं रक्षधि गच्छति ।
 अस्मिन्नि लिङ्गवशेन यो लिङ्गसुपत्नीवति ।
 स लिङ्गिनां हरिदेवजिह्वग्योनी च जायते ॥
 वैडालव्रतिनः पापः सर्वधर्मविनाशकः ।
 सद्यः पवन्ति पापेण कर्मवस्तुस्तत्तद्व्रतम् ॥

पापखिनो विकर्मस्थान् वामाचारान्तयेव च ।
 पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
 वैद्यः, पुं, वैद्यजीवी । वैद्यशब्दाद्गुप्रत्ययेन उक्ता-
 रस्य लोपेण च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (यथा, वाचस्पत्ये । १ । १६१ ।
 “वैद्याभिप्रस्तवाह्वं विगणिका गणदीप्तिनाम् ॥”)
 वैद्यवं, स्त्री, (वैद्योरिदम् । वैद्य + अण्) वैद्य-
 फलम् । इत्यमरः ॥ वैद्यसम्बन्धि, त्रि ॥
 (यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।
 “ब्रह्मशापोपस्थानां हृष्यामायावृतात्मनाम् ।
 सङ्घाक्रोधः क्षयं गिन्ये वैद्यवोऽभिर्यथा वनम् ॥”)
 वैद्यवः, पुं, (वैद्योरवयवो विकारो वा । वैद्य +
 “वित्वादिभ्योऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
 उपनयने वैद्यदण्डः । तत्पर्यायः । रामः २ ।
 इत्यमरः ॥ (वैद्यः । यथा, महाभारते । ५ ।
 ६० । १६ ।
 “भेरीन्दङ्गनिन्दैः श्रुत्वैश्वरनिखनेः ॥”)
 वैद्यविकः, त्रि, (वैद्यो वैद्यस्तद्वादनं शिल्पमस्य ।
 वैद्यव + “शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
 वैद्यवादकः । तत्पर्यायः । वैद्यध्याः २ । इत्य-
 मरः ॥ वैद्यकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वैद्यवी, स्त्री, (वैद्योर्विद्यतिः । वैद्य + “वित्वादिभ्यो-
 ऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
 वंशलोचना । इति राजनिघण्टुः ॥ (वैद्यसम्ब-
 न्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
 वैद्यवीं धारयेद्युष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥”)
 वैद्यिकाः, त्रि, (वीद्यावादनं शिल्पमस्य । वीद्या +
 “शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीद्या-
 वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ६३ । १६२ ।
 “तच्छ्रुत्वा विहताशीऽपि हवित्वा वैद्यिको
 ययौ ॥”)
 वैद्यिकं, स्त्री, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
 चालनार्थं लौहसुखवंशदण्डम् । तत्पर्यायः ।
 तोत्रमूर । इत्यमरः ॥ वैद्यिकम् ३ । इति भरतः ॥
 वैद्यिकः, पुं, (वैद्यना कायति शब्दायते इति ।
 कै + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) वैद्यवादकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वैद्यकीयः, त्रि, (वैद्यकस्यायमिति । “वैद्यकादिभ्य-
 ष्ण्” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा
 ह्यण् ।) वैद्यसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वैद्यः, पुं, (वैद्योरपत्यमिति । वैद्य + अण् ।)
 पृथुः । स तु स्वयंवंशीयपयमरणः । यथा,—
 “आदिराजः पृथुवैद्यो मान्धाता यौवनाश्वकः ॥”
 इति ऋषाधरः ॥
 वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो रम्यप्रकाशिवन्धनोपाय-
 स्तेन चरतीति । वितंस + “चरति” ४ । ४ ।
 ८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्यायः ।
 कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
 किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यमप्रकाशिवन्ध-
 नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ३३ ।

“इमान् शकुनकानाञ्च हन्ति वैतंसिको यथा ।
 यतद्भ्रमसर्पमस्य भूतेषु हि विहंसता ॥”)
 वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
 “वैतनादिभ्यो जीवति” ४ । ४ । १२ । इति
 ठक् ।) वैतनसुगृह्यः । तत्पर्यायः भूतकः २
 भूतिभुक् ३ कर्मकारः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 उपदेशशतके । २० ।
 “वीरो वैतनिकः सन्विराटनगरोपितः क्रमा-
 रीयान् ।
 गर्त्तयिताञ्जुं आसीत् भजेदवस्थोचितं
 हृत्तम् ॥”)
 वैतरणिकः, स्त्री, नरवासिन्धुः । इत्यमरः ॥ “विन-
 वैतरणी, रथेन दानेन तीर्थंते वैतरणी । ऋः
 घित्वादीप् षीं वैतरणिकम् । अटविपटिघाटी-
 वैतरण्यर्चिषुष्ठीरिति ह्रस्वान्तेषु रुद्रः । ततो-
 ऽपि पाच्छोणादीति वा ईप् । विरुहं तरणं
 वितरणं तदस्यासस्तीति वैतरणीत्यन्ते । वित-
 रणी विसृष्ट्यै पाताले भवा वैतरणीत्यन्ते ।
 वितरणिर्विगौका तरणशून्येत्वर्थः स्वार्थे षी
 वैतरणीत्विके । सिन्धुर्नदी ।
 ‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी सृता ॥’
 इति त्रिकाण्डम् ॥
 इति भरतः ॥ * * * * * सा नदी दुर्गन्वा तप्तजला
 महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमहारे
 वर्त्तते । यथा,—
 “नदी वैतरणी नाम दुर्गन्वा रुधिरावहा ।
 उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥”
 इति प्रायश्चित्तविदेकप्रतयमदन्विवचनम् १३३
 अथ उत्पत्तिर्वथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शक्ररान्तकम् ।
 गत्वा हरं संसुहृदुः चांसाय्या योगमावया ॥
 शनैश्चरोऽपि भूतशमासाद्यान्तर्हितसदा ।
 वाय्वष्टिं दुराधर्मावजग्राह मावया ॥
 यदा च नाशकहायान् सन्वारयितुमर्कणः ।
 तदा महागिरौ क्षिप्त्वा वाय्वास्ते जलधारके ॥
 लोकालोकस्य निकटे जलधाराऽयो गिरिः ।
 पुष्करद्वीपपृष्ठस्यस्तोयसागरपश्चिमे ॥
 स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
 तस्मिन् विन्यस्रवान् वाय्वान् न धर्त्तुं चम
 ईश्रितुः ॥
 विदीर्यस्तेस्तु वाय्वोवैभ्रमस्योऽभवदद्भुतम् ।
 ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविद्युस्तोयसागरम् ।
 सागरोऽपि अग्नीनुं तात्र शशाक खरानति ।
 ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः सम्रागताः ॥
 तीर्थेः प्राग्भवां विलां स्वर्गमात्राद्भिन्द ताम् ।
 विभिन्ना विलां ते वासाः पुष्करद्वीपमथ्यगाः ॥
 नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरमाभवत् ।
 जलधारस्य वेगेन संस्रगत् सागरस्य च ॥
 यदाप्य सौख्यतां क्षिप्रिवाय्वास्ते नाभिदन्
 क्षितिम् ।
 तदाप्यवाकता पृथ्वीविदीर्णा सात्र वैद्यनिः ॥

कोशाद्ययज्ञकृतिर्पि भोमसेनवस्तुत्वेनोद्धता वच-
जादयः । चाथौचिवाद्ययोदाहृते । मूर्द्ध-
याधूममानेत्यादौ ॥ * ॥ प्रवन्तौचिवाद्यथा ।
नाटकादौ रौद्रेण्यभिनयप्रतिबुलत्वेन न दीर्घ-
समासादयः । एवमाख्यायिकायां शङ्कारेऽपि
न मस्त्रगवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
सुहनाः । एवमन्वदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्वपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ रमयन्ती ।
यथा,—
“वेदभौ विपुलादुरागकलना लौभाग्यमत्रा-
खिल-
क्षौणीचक्रप्रतक्रनौ निजगदे तद्दृष्टतत्रक्रमैः ।
किष्वात्माकगरेन्द्रभूमभगता संभूतये लग्नकं
देवैन्नावरखप्रसादितशचौविश्राणिताश्रीलंबः ॥
इति उत्तरनेमये १५ सर्गः ॥
शक्तिगणौ । यथा,—
“वेदभ्याः स तु सन्देशं निशम्य यद्वन्दनं ।
प्रयत्नं पाणिना गार्ग्यं प्रहसन् दिनमन्नवीत् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वेदलं, क्ली, भिक्षुकस्य स्त्रयादिपात्रम् । यथा,
“पात्रञ्च दारवालायुष्टयान्यपि वेदलम् ॥”
इति जटाधरः ॥
वेदलः, पुं, (विदलो दालिस्तस्मात् जातः । विदल
+ अल् ।) पिष्टकः । यथा,—
“पूपोपूपः पिष्टकः स्याद्वेदलो विदलोऽपि च ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तस्मिन्निपिष्टको वेदलः । तद्-
गुणाः ।
“वेदला गुरयो भक्ष्या विष्टभिष्टलमावताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वैदिकः, पुं, (वेदं जानातीति । वेद + उष् ।)
वेदज्ञास्यः । वेदोक्ते, त्रि । यथा, तन्त्रसारे ।
“वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथासुक्रमयोगतः ॥”
वैदिश्यं, त्रि, विदिश्याया अदूरभवत् नगरम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी
वदुष्यं, क्लीं वदुषः कर्मो भावो वा । विदुसु +
दुष् ।) । वदुषो भावः । विदुसुशब्दात् षा-
प्रत्ययन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १२ ।
“पाटयं दुष्टवेदेष्वतीना सुव्रतभारतौ ॥”)
वैदूर्यं, क्ली, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर +
“विदूरात् षाः ।” ४ । ३ । ८४ । इति षाः ।)
मन्त्रविशेषः । स तु क्षणपीतवर्षः । जहसुगीया
इति हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पर्यायः । वालवायवम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
गीतुरतम् ३ केतवम् ४ प्राह्वयम् ५ अम्-
दोषम् ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८
विदूरवम् ९ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कृषवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितश्चेत् शुभावद्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुताविह्वमवञ्जैवैदूर्यंस्फटिकादिकम् ।
मगिरन्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चाचुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तच्छायलक्ष्यं यथा,—
“एकं वेद्युपलाशकोमलरुचा मायूरकखल्लिषा
मार्जारैश्चगण्डिजलच्छविशुषा श्रेयं त्रिधा
च्छायया ।
यज्ञानं गुरुतां दधाति नितरां क्षिप्रन्तु
दोषोषितं
वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः खच्छुष तच्छौ-
भनम् ॥”
तस्य कुलक्षयं यथा,—
“विच्छायं श्चिच्छिभागं लघु रूक्षश्च सत्ततम् ।
सत्रासं पर्यं क्वयं वैदूर्यं दूरतां नवेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—
“घृष्टं घटात्मना खच्छं खच्छायां निकषाश्रयि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतदेदूर्यं नात्यसुष्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
सूत उवाच ।
“वैदूर्यंयुष्मरागाणां कर्त्तव्यंश्रीशुकै वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां यासेन कथितां दिव ॥
कल्पान्तकालञ्चुभितासुराश्रि-
निर्द्वादकल्पाददितिलस्य नादात् ।
वैदूर्यंसुत्वन्नमनेकवर्षं
श्रीभाभिरामं द्युतिवर्णवीजम् ॥
अविदूरे वैदूर्यस्य गिरण्णुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकसौमानससु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादससुत्वत्वादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरिणे लोके लोकत्रयविभूयणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निर्गदासुरूप-
प्राहृट्पयोदवरदर्शित्वावरूपाः ।
वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभावा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सम्भूयुः ॥
पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये क्षितौ ।
यन्नांस्तान् वर्णश्रीभाभिवैदूर्यमनुगच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकच्छनीलं
यद्वा भवेदेषुदलप्रकाशम् ।
चापायपद्यप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥
गुणवान् वैदूर्यमथिर्विषयति खामिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दीपेस्तस्माद्यनात् परीक्षित ॥
गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निभिन्नाः ।
वैदूर्यमण्येरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
लिखाभावात् काचं जलु भावाच्छेष्टुपालकं
विद्यात् ।
गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोऽवलत्वेन ॥
यदिन्नगीलस्य महागुणस्य
सुवर्णसंख्याकलितस्य च्छल्यम् ।
तदेव वैदूर्यमण्यैः प्रदिष्टं
पलहयोष्मापितगौरपस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मण्येस्तु वाङ्म-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणासुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
सुखीपलक्ष्यश्च सदा विचार्यो
क्षयं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
स्नेहप्रभेदो लघुना सृष्ट्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्धजन्यम् ॥
कुशलाङ्गुश्लैः प्रयुष्यमाणाः
प्रतिवहताः प्रतिचक्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मण्योऽर्थान्तरच्छल्यमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्षमाणाः
प्रतिवहता मणिवन्धकेन यत्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मण्यः घट्टगुणमाप्नुवन्ति मूल्याम् ॥
आकरान् समतीतानासुदधेस्तीरसन्निधौ ।
च्छल्यमेतन्मण्यीनान् न सर्वत्र महीतले ॥
सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाषकः ।
तस्य सप्ततिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति ॥
प्राणञ्चतुर्माषमानो माषकः पञ्चदशालः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नाणां मूल्यानिश्चये ॥”
इति गारुडे वैदूर्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“सितश्च धूम्रसङ्काशमीयत्क्षणासितं भवेत् ।
वैदूर्यं नाम तद्रत्नं रत्नविद्विषुदाहृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविदशूद्रजातिमेदाक्षतुस्त्रिधम् ।
सितनीलो भवेद्विषः सितारत्नस्तु वाङ्मणः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥”
अथ गुणाः ।
“मार्जारनयनप्रख्यं रसोनप्रतिभं हि वा ।
कलिलं निर्मलं खड्गं वैदूर्यं देवभूयणम् ॥
सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं यद्भवेत् च ।
वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च मश्यागुणाः ॥”
तद्वयथा,—
“उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽर्चो सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणताख्यं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्गादिविहीनं तद्व्यच्छमिति कीर्तितम् ।
ब्रह्मशूद्रं कलाकारश्चखलो चव दृश्यते ॥
कलिलं नाम तद्राजः सर्व्यमन्तिकारकम् ।
विशिष्टाङ्गञ्च वैदूर्यं अङ्गमित्यभिधीयते ॥ * ॥
कर्करं कर्कशं चासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणासुदीरिताः ॥
प्रकारासुक्तिमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
सर्शेऽपि च यत्तल्लक्ष्यं कर्कशं वन्धुनाशनम् ।
भिन्नभ्रान्तिकारस्यासः च कुण्यात् कुलसंल-
यम् ॥
विरुहवर्णो यस्याः कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो स्नेहविनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्यागहीनो यदा वा
बहुविधमधिहारी भूपतिज्ञो यतिज्ञा ।

वैद्यः

वैद्यः

वैद्यः

अथ दत्तप्रादुर्भावः ।

“अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्णैः वेदमायुषः ।
वेदयामान विद्यां चो र्ख्यं शो सुरचतमौ ॥”

अथाश्विनोसुतप्रादुर्भावः ।

“इत्याधीत्य दमो वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
मकलचिकित्सकलो कप्रतिपत्तिविद्युत्तये धन्याम् ॥
स्वयम्भुवः शिरस्त्रिंशं भैरवेण रथाय तत् ।
शश्विर्थां संहितं तस्मात्तौ नातौ यज्ञभागिनौः
देवासुररथे देवा देवैर्ये सचताः कृताः ।
अद्यतास्ते कृताः सद्यो दस्त्राभ्यामद्भुतं महत् ॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्त्राभ्यां चिकित्सितः ।
सोमाम्निपतितश्चन्द्रकाभ्यामेव सुखीकृतः ॥
विशीर्षां दशनाः पुण्यो नैत्रे नष्टे भगस्य च ।
शश्विनो राजयज्ञाभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः ॥
भार्गवश्चायनः कामी वृष्टः सन् विद्यतिं गतः ।
बोध्यं च खेसरोपेतः कनोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्मिथुणां वरौ ।
सभूवतुष्टं पूष्याविन्द्रादीनां द्विवैकसाम् ॥”
अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
“महेश्वर दत्तयोरिन्द्रः कर्णाग्येतानि यज्ञवान् ।
आयुर्वेदं निरुद्धे गं तौ यथाचे शश्वीपतिः ॥
नासत्यौ सत्यसन्वेन शक्रेण किञ्च याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्ववे ॥
नासत्याभ्यामधीत्येव आयुर्वेदं शतक्रतुः
अध्यापयामास वज्रनात्रियप्रसुखान् सुनीन् ॥”
अथात्रियप्रादुर्भावः ।
“एकदा जगदालोच्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानात्रियो सुनिपुण्यवः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयाः ॥
भयन्ति सामयनेतान् शक्रेण निरीक्षितुम् ॥
दयासुरदमत्यर्थं सभायो दुरतिक्रमः ।
एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
न्यायुर्वेदं पठिष्यामि नैरुष्याय शरीरिणान् ।
इति निषिष्य गतवानात्रेयच्छिदशालयम् ॥
तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रे ददर्श सः ।
विंशतिवत्समासीदं सूपमानं सुरर्षिभिः ॥
भासयन्तं दिशो भावा भास्करप्रतिमं त्रिपा ।
न्यायुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवैकसान् ॥
शक्रेण तं निरीक्ष्येव तत्तत्सिंहासने ययौ ।
तदपि पूजयामास शक्रेण भूरितपःशशम् ॥
शुभ्रं परमप्रसूतं तदागमनकारणम् ।
स सुनिपुण्येणारमे निजागमनकारणम् ॥
देवराज न राजासि दिव स्व यतो भवान् ।
विधात्रा विद्मिन्तो यथास्त्रिलोकी लोकपालकः ॥
आधिभियोपिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
भूतेषु यन्ति गन्तापं तेषां हतुं सपिं क्रुध ॥
प्रायुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारस्वतो वृणाम् ।
तदुत्तरा गद्यनाशोऽध्यापयामास तं सुनिम् ॥
सुदीप्ते रजतः साद्रमायुर्वेदमधीक नः ।
अभिवन्द्य गमाशोभिराजगाम इदमधीनम् ॥
अथाधियो सुनिपुण्यो भगवान् कुरुकारः ।
गदाया संहितां चैव तदुत्तरादुत्तराय ॥

ततोऽग्निर्विशं मेदुष्य जातूकर्म पराशरम् ।
चौरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
तन्तस्य कर्ता प्रथममग्निर्विशोऽभवत् पुरा ।
ततो मेद्वादयश्चक्रुः खं खं तन्तं कृतानि च ॥
श्रावयामासुरात्रेयं सुनिपुण्येन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्नाग्निं हृष्टोऽभूदग्निनन्दनः ॥
यथावत् सूत्रितं तस्मान् प्रहृष्टा सुनयोऽभवन् ।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति चाब्रुवन् ॥”
अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
“एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य संगताः ।
सुनयो ब्रह्मवत्सांश्च नामभिः कथयन्त्यष्टम् ॥
भरद्वाजो सुनिवरः प्रथमं ससुपागतः ।
ततोऽग्निरास्ततो गगो मरीचिर्भृगुभागवौ ॥
पुलस्त्योऽगस्तिरचितो वशिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गोतमः सांख्यो मैत्रेयश्चावनोऽपि च ॥
यमदन्तिश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च ॥
शाखिलाः सहकौशिन्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
आश्वलायनसांख्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
देवलो मालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ ।
काण्डायनो वेलवापः कुशिको वादरायणिः ॥
शिरण्याश्च लोकाशिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैखानसा वाजसिन्हाक्ष्येवाण्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता ह्ययमाना इवाग्रयः ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र सन्ने चक्रुः कथामिमान् ।
धर्माधिकाममोनाणं चलसुक्तकवेवरम् ॥
तत्र सन्नेर्षसंविद्धेऽभवेद्युःद निरामयम् ।
तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यं प्रतापुषाम् ॥
हर्षारः प्रयता रोगा यत्र तत्र प सन्नेतः ।
रोगाः कार्ष्णकरा वलजयकरा देहस्य चेष्टा-
हरा-
दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंचयकराः सन्नाङ्गपीडा-
कराः ।
धर्माधिकारिकसमुत्क्रिय महाविप्लवरूपा
वलात्
प्रायानाशु शरन्ति सन्ति यदि ते जेमं कुतः
प्राणिनाम् ॥
तयोषां प्रशमाय कथन विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
स्त्वै-
योर्गैरिवाभिधाय संवदि भरद्वाजं सुनिं तेऽह-
वन् ।
त्वं योग्यो भगवान् सद्यस्यनयनं याचस्व कर्तुं
क्रमात्
आयुर्वेदमधीत्य वं गदभवान् सुक्ता भवामो
वयम् ॥
इत्वं स सुनिभयोऽग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः ।
भरद्वाजो सुनिपुण्यो जगाम सिद्दशालयम् ॥
तत्रैव भवन् कला सुरर्षिगणमध्यगम् ।
दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमियानजम् ॥
हृष्टेन स सुनिं प्राष्ट भगवान् सधवा तदा ।
धर्मेण स्यान्तं तेषु सुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽधिगम्य जयाशोभिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
अयोर्षां वचनं सन्मगत्रावचत सत्तमम् ॥
आधयो हि सतुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
तसुवाच सुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्ब्रह्मसहस्राणि देही नीरुद्भिः शान्त्य यम् ॥
सोऽनन्तागारं त्रिस्त्वन्मायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदपिरान् सर्वं वृष्ये तन्मना सुनिः ॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यानपि सुनींश्चक्रे गौरुजः सुचिरायुषः ॥
तत्तत्र जनिताज्ञानचक्षुरा ऋषयोऽखिलाः ।
गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तदधि-
माश्रिताः ॥
आरोग्यं लेभिरै दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्वेदोक्तविधिनात्वेऽपि सुसुनयो यथा ॥”
अथ चरकप्रादुर्भावः ।
“यदा मत्स्यावनारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा श्रेष्ठश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथञ्चान्तर्गतं सन्मगायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
एकदा स महद्वृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदयेत्सन् यद्यथा परिपीडितान् ।
स्वल्पेण बहुषु यम्यान् त्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सन्धिन्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिदुयतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमखले ।
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
सद्यस्यदनस्यांशो वेन ध्वंशो रजां हतः ।
आत्रेयस्य सुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
सुनयो ब्रह्मवत्सैश्च कृतं तन्तं स्वकां स्वकम् ॥
तेषां तन्नाग्निं संस्कृत्य समाकृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नान्नाग्र्योऽयं चरकः कृतः ॥”
अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता सुवि ।
तत्र तेन गरा दृष्टा आधिभिर्भृशपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
यदाहृदयः शक्रे धन्वन्तरिसुवाप ह ॥
धन्वन्तरे मुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्तस्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्सं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
दृष्ट्वा चरणाहूतः सन्नेभूत्सहितेशया ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिपुपादिशत् ॥
अधीत्य आयुषो वेदमिन्द्राहन्वन्तरिः पुरा ।
जागत्य पृथिवीं काशीं जातो वाङ्मनैरसनि ॥
नाभ्या तु चोऽभवन् र्खातो दिवोदाय इति
चितौ ।
बाल एव दिरलोऽभूत्सचार स महत्तपः ॥
यत्रेन महया ब्रह्मा तं साङ्गामकरोऽमृपन् ॥

“वीरदासोऽपि यत्केकः स वज्रज इति स्मृतः ।
 तत्रैव वज्रे ससन्धस्तन्वाभ्रुवरकन्ययोः ॥”
 इति वीरदासवंशनिर्णयः ॥
 “त्यातः पाचरहायामे रामदासोऽपि तादृशः ।
 सनवत्सस्य चत्वारो वीजिनस्त्रोपि विस्तृताः ॥
 स्याता उभेद्-गामेद्-धाद्-वीडालदासकाः ।
 मौहल्यगोत्रसम्भवाः सतन्त्राः सन्ध एव हि ॥”
 इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
 इति मौहल्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्च-
 दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥
 अथ गुप्तानां भेदमाह ।
 “गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तयोदशविधाः पुनः ।
 काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सन्ध एव हि ॥
 एकः पुनः कायुगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
 चराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्म्मणि
 पणिनालाभवत्तान्यस्यैव कुलश्रीलवान् ।
 वाराणससमुद्भूतस्तृतीयस्तद्वन्द्वरम् ॥
 शीलगुप्तमवा ये ते निरोलत्रिपुराश्रिताः ।
 भद्रत्रालोनिवासस्थाः कायुगुप्तोद्भवाश्च ये ॥
 माटियारीभवाः केषिलोकगुप्तस्य वंशजाः ।
 पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजेच्छया ॥”
 इति कायुगुप्तवंशोद्भवविधनिर्णयः ॥
 “परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
 योऽभूत्सिपुरगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्थितिः ॥”
 इति धौडालीयत्रिपुरगुप्तवंशनिर्णयः ॥
 “परमेश्वरगुप्तस्य वंशज्ञौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
 भीमपुरीखाडिग्रामस्यौ मष्टतुल्यत्वाधि-
 कारिणौ ॥”
 इति महाधिकारिसत्त्वाधिकारिकोर्वंशनिर्णयः ॥
 “अडालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिङ्गानसम्भवः ।
 काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
 इत्यडालगुप्तवंशनिर्णयः ॥
 “वीरगुप्तस्तु यः प्रोक्तो भीमपुरग्रामवासस्तु ।
 भीमपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
 इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
 चातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
 दशप्रकारनिर्णयः ॥
 “इत्यौ च द्विविधौ श्रेष्ठी रामदत्तश्च पाविता ।
 पूज्यः शास्त्रित्यगोत्रीयो पटव्यामसमुद्भवः ॥
 अमरः पाविता हतः स्यान्गुतीयः स एव हि ।
 पातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुप्तान्वितौ ॥”
 इति हतवंशनिर्णयः ॥
 “विकारणस्य देवरा वंशा आश्रियगोत्रजाः ।
 यमागुप्तान्वयसंभूताः कितुयामेऽधुना तु ते ॥
 कितुयामीलदेशोऽसौ निकारणकुलोद्भवः ।
 निजेऽपि पौहरेरेव कुलकार्यपरायणः ॥
 कल्याण्यभवा ये च ये च शास्त्रित्यगोत्रजाः ।
 व्यापमालभवा ये च ते नागादेशवासिनः ॥”
 इति देववंशनिर्णयः ॥
 “एकः काश्यादेशापी च हरी भेदादसौ चयः ।
 पश्चिमदिशिगोत्रे सौ वज्रदेवो च विस्तृतौ ॥
 यस्तु एतदहो वीर्यो मरदापकुलीजणः ॥”

तद्वंशाः चाप्रतं सन्ति हिमोड्याजिर्गापुरे ॥”
 इति करवंशनिर्णयः ॥
 “भेदप्रशासनसंभूतौ राजवंशोद्भवौ ॥
 शशिराजमसीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ॥
 यजाचिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
 मसीराजः खेपड्यीयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”
 इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
 “मालग्रामसमुद्भूतो धर्मसीमो महामतिः ।
 जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंशा बहुदेशगाः ॥”
 इति सोमवंशनिर्णयः ॥ इति राट्टाप्रसिद्धाना-
 मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥
 “अपरे ये नन्दिचन्नी धरकुशौ च रक्षितः ।
 वारेन्द्रा अपि पश्चैते प्रसिद्धान्ते ते पुनः ॥”
 इति त्रयोदशप्रकाराणां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन
 कुलनिर्णयः ॥ अथ सेनादीनां सामान्यतः
 सम्बन्धलिखनागुरोधादसतिस्थानमाह ।
 “श्रीखडनामनगरी राट्टे वज्रे च विस्तृता ।
 सर्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
 यत्र गोष्ठी कृता वैद्यैः खडोऽभूद्भिषक्प्रियः ।
 विशिषतः कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥”
 इति सामान्यतः सकलवैद्यानां वासस्थान-
 सुक्तम् ॥ इति गौराङ्गमलिकालजभरत-
 सेनकृतवैद्यकुलतत्त्वम् ॥
 वैद्यः, त्रि, वेदमन्वीयः । वेदशब्दात् ष्याप्रत्ययेन
 निष्पद्यतेतन् ॥
 वैद्यकं, कौ, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
 यथा,—
 “यस्य वाकरस्ये वरेण्यघटनास्कीताः प्रवन्वा
 दश
 प्रख्याता भव वैद्यकेऽपि त्रिचिनिर्द्धारार्थमेको-
 ऽङ्कतः ।
 साष्टिके त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
 दन्तत्राणि शिरोमणेरिह गुणाः के के न
 लोकोत्तराः ॥”
 इति सुम्बोध्याकरणश्रेष्ठे वोपदेवप्रश्नान-
 लोकाः ॥ तच्छास्त्रसामानि यथा,—
 “अभ्युक्तुःसामाज्यार्थेऽन्तु दृष्ट्वा वेदान् प्रधा-
 पतिः ।
 विचिन्त्य तेषामर्थेष्वायुर्वेदं चकार सः ॥
 छात्रा तु पश्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
 स्वतन्त्रसंज्ञितं तस्माद्भास्करस्य चकार सः ॥
 भास्करस्य सशिष्यस्य आयुर्वेदं ससंज्ञितम् ।
 प्रहसौ पाठयामास ते ऋतुः संज्ञितास्ततः ॥
 तेषां नामानि विदुषां तन्नाथि तनुस्तानि च ।
 याधिप्रयाश्रयीषानि साधि सन्तो निधामय ॥
 धन्वनादिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्रितौ ।
 नकुलः सप्तदेवोऽर्कस्यपुत्रो जनको पुत्रः ॥
 धापातो पावलिः पेलः कवचोरगस्य एव च ।
 स्ने वेदाङ्गवेदशाः त्रैलोक्य याधिनाशकाः ॥७॥
 चिकित्सातत्त्वविद्धानं गाम तन्तं मनोरमम् ।
 धन्वन्तरिच भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥
 चिकित्सापर्यं नाम द्विवेदायचकार सः ॥

चिकित्साकौस्तुभं दिवां काशीराजश्चकार सः ॥
 चिकित्सासारतन्त्रश्च भ्रमभ्रं चाश्रितौस्तौ ।
 तन्त्रं वैद्यकसम्बन्धं नकुलश्च चकार सः ॥
 चकार सप्तदेवश्च याधिसिन्धुविमर्दनम् ।
 ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
 पवनो जीवदानश्च चकार भगवाणुपिः ।
 चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभङ्गनम् ॥
 सम्बन्धं चन्द्रसुतो ज्ञावालस्तन्त्रसारकम् ।
 वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्भूनिः ॥
 पैलो निदानं कवचस्तन्त्रं सम्बन्धं परम् ।
 द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भमन्वायः ॥
 चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडशः ।
 याधिप्रयाश्रवीजानि वलाधानकराणि च ॥
 मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधिम् ।
 ततस्तन्त्राण्युष्णहृत्तर्जनीतानि कौविदाः ॥
 एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिवां भास्करसंज्ञितम् ।
 आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं ज्ञानामि सुन्दरि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
 वैद्यनाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “करवीरे महालक्ष्मीरमादेवी विनायके ।
 अरोगा वैद्यनाथे तु महाकावे महेश्वरी ॥”
 इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशतं १३ अध्यायः ॥
 (तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये ७ ।
 ३० । ७१ ।) अपि च ।
 “वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
 तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥”
 इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
 भैरवविशेषः । यथा,—
 “दार्ढपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ॥
 देवता जयहर्गास्त्रा नेपावे जाशुनी मम ॥”
 इति तन्त्रभूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
 अपि च ।
 “हरिद्वानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
 तत्राश्रयो विष्वक्पुत्रः स्वर्गद्वेष उदाहृतः ॥”
 इति हृदयस्यपुराण्ये ११ अध्यायः ॥
 अन्यत्र ।
 “भारतस्य वैद्यनाथो यक्षेश्वरस्तथैव च ।
 वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट्टे च तारकेश्वरः ॥”
 इति महातन्त्रेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
 शतनामस्तोत्रम् ॥
 वैद्यभन्तुः, पुं, (वैद्यानां वन्धुरिषः) आरग्वदृष्टः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्यस्य वन्धुश्च ॥
 वैद्यमाता, [ष्ट] स्त्री, (वैद्याणां मातृषु) वासकाः ।
 इत्यमरः ॥ भिषग्जननी च ॥
 वैद्यसिंही, स्त्री, (वैद्ये वैद्यशास्त्रोक्तौयथासौ
 सिंहीय प्रभूतवीर्यपत्न्यात्) वाचकहृत्तः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वैद्य, स्त्री, फाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वैद्यः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अच् ।)
 विधिबोधितः । यथा । अष्टाध्यायिकजातीय-
 कर्मणः काश्यादेशकर्मणां प्रयोगानुसन्धवैध-
 ऐतुभूतानामभेदे उद्दिश्याविशेषात् ॥ इति

प्रायश्चित्तत्वम् ॥*॥ अथ वैधमिंसाविचारः ।
 “मा हिंस्यान् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
 व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुक्तञ्च वायर्थं
 श्वेतमालभेत । इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तिरगत्या
 वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि ह्यन्वेषि
 वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
 दर्शनटीकाद्विद्वांसोऽस्तिमितिश्रेस्तत्त्वकौस्तुभाम-
 भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यान् सर्वा भूतानि
 इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीसोमीयं
 पशुमालभेत इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं
 विरोधाभावात् । विरोधे हि वलीयसा दुर्बलं
 बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरन्वेष्यत्वमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वकूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दीपमावच्छति
 क्रतोश्च उपकरिष्यति इत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
 नये । भीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यमिति निषेधविधेयस्य बाधं विना अग्नी-
 सोमीयपशुमालभनविषयकं कार्यमिति भाव-
 विधेयं उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
 तथास्तु । न च सुश्रुपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वशेषोपपद्यते
 विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्यैव
 कुतः विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
 परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
 अन्यथा अङ्गाणां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवद्विद्यमानशुबन्धीष्ट-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवद्विद्यमानसाधनत्वं
 न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
 तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः इति । नन्वेवं श्रेणेनाभि-
 स्तरन् यजेत इत्यत्र श्रेणस्य शत्रुवधरूपेष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । अभिषारो मूलकर्म च
 इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्मैवम् । आततायिनमाथान्तं ह्यन्वादेवा-
 विचारयन् इत्येकत्रावयतया आततायिस्थले
 इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले नृपपातकत्वेन
 बलवद्विद्यमानत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
 चरणा अप्येवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 वैधात्रः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधाट् +
 अच् ।) अनन्तुमारः । स च विधाट्पुत्रः ।
 इत्यमरः ॥
 वैधात्री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधाट् + अच् ।
 डीम् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विधाट्-
 समन्विनि, चि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ४१३ ।
 “अभ्युत्थानेऽभिमानात्स्वैवाद्यन् मनस्विनः ।
 अभ्यवर्तते येरेष वैधात्रीरपि दामताः ॥”)
 वैधमामो, स्त्री, शास्त्रदेशीयनगरी । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

वैधतिः, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतश्रेय-
 योगः । तस्य व्याख्यत्वं यथा,—
 “परिषस्य लजेदहं सप्त श्रुते च नाडिकाः ।
 गण्डयावातयोः षट् च नव हर्षणवञ्चयोः ।
 वैधतियतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्र जानफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 “मैत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
 मूर्खो दरिद्रः परवचकश्च ।
 सुकर्मकर्ता परदारभर्ता
 भवेन्नरो वैधतिलम्बजन्मा ॥”
 अन्वययोगे तस्य वर्ण्यत्वमवर्ण्यत्वञ्च यथा,—
 “यदि दृष्टयतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
 ह्यन्यतेऽन्वययोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
 ह्यन्वयन्तारो योगः सर्वाण्यशुभानि हेलया
 नियतम् ।
 न भवति पुनरिष्ट शक्तौ वैधतितृष्टयतीपाते ॥”
 इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥
 (देवताविशेषः । यथा, भागवते । ७ । १ । २६ ।
 “देवा वैधतयो नाम विधृतेस्तनया वृष ।
 नष्टाः कालेन येदेदा विधृताः स्निग्धे तेषा ॥”)
 वैधेयः, त्रि, (विधिं पठतिमेवासुख्यं अवहरति ।
 विधि + टक् । यद्वा, विधेये कर्तव्ये अनभिज्ञः ।
 विधेय + अच् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
 स्वार्थे अच् प्रहृतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
 युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्च तथात्वमस्य ।) मूर्खः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४ ८ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
 “पुञ्जली जात्स्ववैधेयवालकाप्रोम्भनिभरा ।
 समभूदप्रवेशार्हा राजपर्वन्नाखनाम् ॥”)
 विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
 वैधतः, पुं, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैनेतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
 “स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
 गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 २ । १२ । २६ ।
 “समानोयात्तं माने वैनेतेयः समर्पयत् ॥”)
 अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (विनतापत्य-
 माने । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
 “तार्क्ष्यारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडाङ्गणौ ।
 आरुणिवारुणश्चैव वैनेतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
 वैनेयिकः, पुं, शस्त्राभ्यासरथः । तत्पर्यायः ।
 योग्यरथः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
 (विनय एव । “विनयादिभ्यश्चुक् ।” ५ । ४ । ३४ ।
 इति स्वार्थे टक् । विनयः ॥) विनयसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
 “सर्वं वैनेयिकं कृत्वा विनयज्ञो दृष्टव्यमित् ।
 दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
 विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
 वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाश्टशेषः ॥ यथा,
 “भिन्नकः चाप्योद्गीको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
 इति त्रिकाश्टशेषः ॥

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं स्रक्तयतीति । विनाश +
 टक् ।) नाडीनचत्रविशेषः । स तु चन्मर्चा-
 वधिचयोर्विषानचत्रम् । यथा । जन्माद्यं कर्म
 ततोऽपि दशमं चांघातिकं षोडशभम् । सप्त-
 दशमयादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशं आद्यात्तु
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडृचः स्यात् ॥
 तत्फलं यथा,—
 “इहादेहार्थहानिः स्यान्न्यन्मर्चं उपतापिते ।
 कर्मचे कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 मूर्तिद्रविणवन्मूर्तः हानिः सांघातिके तथा ।
 संतप्ते सासुदधिक मित्रभृत्यार्थसंचयः ॥
 वैनायिके विनाशा स्यान् देहद्रविणसम्पदाम् ॥”
 इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥
 निघनतारा यथा,—
 “वैनायिकर्चे दृष्टं अहं सुधांशुभास्करयोः ।
 जनयति रोगं बहुधा क्षीणं वित्तचयचाशु ॥”
 वैनायिकर्चे त्रयोविंशानचत्रे । इति केचित् ।
 वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निघनतारापरम् । निघने-
 ऽपि चैत्यकवाक्यत्वान् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैनायिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
 टक् । सर्वं दृश्यं चणिकमिति चणिकविज्ञान-
 वादित्वात् इत्यत आत्वम् ।) चणिकः । परतन्त्रः ।
 ऊर्ध्वनाभः । इति मेदिनी ॥ विनाशसम्बन्धीचे, त्रि ॥
 वैनीतकः, पुं, स्त्री, परम्परवाहनम् । इत्यमरः ॥
 आरुणं वाच्यं यत् साक्षात् न वदति परम्परयैव
 वदति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वदन् दोला-
 वाहकः विनीयते स्मिति स्नात् विकारसंघेति के
 विनीतकः तेनैव स्वार्थे षो दृष्टौ वैनीतकम् ।
 इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुञ्जा-
 दिभ्यो ण्यः ।” ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।)
 वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
 “वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
 वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
 येन दुग्धा महो पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥”
 इति बह्मपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥
 (यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
 “पृथी यद्वां वैन्यः सादनेष्विव ॥”
 “वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथी एतत्संचो राजर्षिः ।”
 इति तद्वायो सायणः ॥)
 वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + अच् ।) विपरीतस्य
 भावः । तत्पर्यायः । अद्यासः २ विपरीतः ३
 विपरीतः ४ अद्यायः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३४ ।
 “स्वभावेवैपरीतत्वं प्रकृतेच विपरीतः ॥”)
 वैपरीत्यलज्जालुः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जालुः ।)
 स्वरूपचुपट्टहत्तुफला लज्जालुः । यथा,—
 “लज्जालुवैपरीत्याया स्वरूपचुपट्टहत्तुफला ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्हामिधानि प्रयोजयेत् ॥
 लज्जालुवैपरीत्याः कटुरण्यः कदापनुत् ।
 रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“वोऽप्यावेद्य यथाधर्मन्वरचराधीशः च्छान्त-
कल्पिता-
श्रेयसोचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुहृः संसृष्टतां हि मानसम् ॥”

विभोर्भावं इत्यर्थे अण्प्रत्यये ऐश्वर्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्त एव जानन्तु किं बहून्वा न मे प्रभो ।
मगसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिर्त्तं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मम् । विभाजयित्
+ “श्रुतीः”) ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।
विभाजयितुर्गोपयति काशिकोक्त्वा णि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वैभानं, स्त्री, देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्रर्यं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभानं पश्चिमे शैले सावित्रश्रीतराचले ॥”

वैभानराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”
पुं, पञ्चतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरुचरितं विख्याता वैभानं साचलं ययौ ।”
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भान्त सुद-
र्शनाः ॥”

वैमानः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमात् + अण् ।)
वैमानेयः । इति ञटाधरः ॥

वैमाना, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात्-
कन्या । वैमानशब्दादाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैमानेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमात् + “शुभ्रा-
द्विभ्यश्च” ४।१।२३। इति ङ् ।) विमात्पुत्रः ।

तत्पर्यायः । विमात्तनः २ वैमानः ३ । इति
ञटाधरः ॥ (“तथोरभावे तथाविधौ वैमा-
नेयौ” इति शुद्धितत्त्वे प्रेतश्राद्धाधिकारि-
प्रस्तावे ।)

वैमानेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात् +
ङ् । ततो ङीप् ।) विमात्कन्या । वैमानेय-
शब्दादीप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसुक्तः, त्रि, विसुक्तिविशेषः । तद्भावे, स्त्री ।
विसुक्तशब्दात् षप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैनेयः, पुं, विनिसयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (याकरणं वेत्ति अधीते वा ।
याकरण + “अगृगयनाद्विभ्यः” ४।३। ७३ ।
इति अण् । “नद्याभ्यां महान्ताभ्यामिति” ७।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व्वं ऐच् ।) याकरण-
वेत्ता । याकरणाधीता । याकरणशब्दात्
ष्प्रत्ययेन स्योर्युनेति द्रमा पितृत्वे किरिति ङीप्

च निष्पन्नमिदम् । याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
पाणिनी । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।
“सर्वाधीनां याकरणाहैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो याकरणं याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणाभाष्यः, पुं, वैयाकरणी भाष्या यस्य ।
इति सुगवोधयाकरणम् ॥

वैयाग्रः, पुं, (याग्रस्य विकारः । याग्र + “प्राणि-
रजताद्विभ्यः” ४।३। १५४ । इति अण् ।
ततः वैयाग्रेण चर्म्मणा परिवृतो रधः । “द्वैप-
वैयाग्रादण्” ४।२।१२ । इति अण् ।) याग्र-
चर्म्मोष्ठादितरधः । तत्पर्यायः । द्वैपः २ । इत्य-
मरः । २।८।५२ ॥ (यथा, महाभारते । २।५।८४ ।

“अयं सहस्रसमितो वैयाग्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजाल-
मण्डितः ॥”

याग्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“उत्तराभिसुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाग्रचर्म्मवसना सोऽर्म्हर्म्हर्म्हर्म्हना सती ॥
ध्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च दृष्टवृत्तचित्तावाम् । ४४ । १३ ।

“पूर्वाभिसुखः श्रीमान् वैयाग्रे चर्म्मणि स्थितो
राजा ॥”

वैयाग्रपद्यः, पुं, (याग्रपदोऽपत्यमिति । याग्रपद् +
अण् । यद्वा, याग्रस्यैव पादावस्य इति बहु-
व्रीहौ “पादस्य लोपः इति” ५।४।१३८ । इति
अकारलोपे गग्यादित्वात् यण् । “पादः पत् ।”
६।४।१३० । इति पदादेशः । “न युग्यामिति”
७।३।३ । यकारात् पूर्व्वमेच् ।) गौत्रकारक-
सुनिविशेषः । यथा, तिष्यादित्तत्त्वं ।

“वैयाग्रपद्यगोत्राय सांज्ञतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददायिततु खलिलं भौशवर्म्मये ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“शुभ्रिर्दरस्थासमहं पुरा खला
वैयाग्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥”

वैयासकिः, पुं, (यासस्यापत्यम् । “यासवरुडनिपा-
देति” ४।१। ६७ । इत्यस्य काशिकोक्त्वा
इण् अकणादेशश्च । न युग्यामिति ऐच् ।)
यासस्यापत्यम् । इति सुगवोधयाकरणम् ॥
(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।

“एवं निशम्य भृगुनन्दन चाधुवाहं
वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरावतम् ।
प्रत्यर्थं ऋण्यचरितं कलिकलापहं
यासुर्म्मारभत भागवतप्रधानः ॥”

वैयासिकः, त्रि, (यासेन कृतः । यास + ङण् ।
तत ऐच् ।) यासकृतवृत्तादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (शुष्टे दीयते कायम् । “सुष्टाद्विभ्यो-
ऽण्” ५।१। ६७ । इति अण् । नयुभ्यामित्येच् ।)
प्रासर्भयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवैरेषु भूतेषु मोहितिज्वाहमायया ॥”)
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा ऋण-
शिशुपालयोः । वास्तु २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वाग्जन्म ३ यथा द्रोगद्रूपयोः ।
चापजन्म ४ यथा नृक्षिकमार्जारयोः । अय-
राधजन्म ५ यथा पूजनीप्रहृदतयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्वावार्थे षप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “द्विहा-
द्विभ्यो नित्वम्” ५।१। ६४ । इति ङण् ।)
विरागाहः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्वातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्वानम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रियः, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्वातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्वातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +
ङण् ।) विरागाहः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

वैरागी, [नृ] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्तीति इतिः ।) विषयेच्छारहितः
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सगकश्च सगन्धश्च तृतीयश्च सगततनः ।
सनतुङ्गमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
द्रवत् प्रथममेवेति नाङ्गत्वस्थितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाठिन्येनैतू प्रायः यतां भवे ।
सुहृमारस्वभावेयं भक्तिरुहेतुरीदृता ॥”
यथा एकादशस्कन्धे ।

“तस्मात्प्रवृत्तियुक्तस्य योगिनो वै मद्गतनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदृष्ट ॥”
इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिसार्धं भक्तौ च विद्यते ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्म्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दागधर्म्मैश्च श्रेयोभिरितरेरेदि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तौ लभतेऽङ्गया ।
सर्मापवर्गं महाम कषण्चिद्दयदि पाञ्चति ॥
अचिन्तयदतस्तत्र जगस्य भजने हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि दागः प्रायो विलोयने ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहंस्तपयुञ्जतः ।
गिर्लम्बः ह्यणसम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्राप्यिकतया लुहग उदिसम्बन्धिवस्तनः ।

वैरोधिः

सुमुचुभिः परिव्यागो वैराग्यं फलं कथ्यते ॥
इति भास्करसाम्प्रतवित्त्वी पूर्वभागे साधन-
लक्षरी ॥

वैराटः, पुं, इन्द्रगोपक्रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (स्त्री, विराटपत्न्यं ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।

“आरख्येयन्ततः पत्न्यं वैराटनन्दनन्तरम् ॥”
विराटनन्द्यायां स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । २ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पत्न्यं वैवाहिकं स्तुतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भार्या वैराटी पाति-
सुन्दरी ॥”

विकृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । ७६ । २१ ।
“वैराटपृष्ठतुच्छायं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
प्रदाय मरुतां बोकान् च राजन् प्रतियद्यते ॥”

वैराट्या, स्त्री, विनयोदृशविदादेश्यन्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरातः, पुं, अर्जुनपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैरी, [न] पुं, (वैरस्यार्थोक्तिः । इतिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । २३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”)

वीरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैख्यं, स्त्री, (विख्यस्य भावः ।) विख्यता ।
यथा,—

“वैख्यमङ्गेषु कश्चिन्निपातो
मौख्यं तथा कश्चिन्निवेशः ।
एतान् वधागर्हति ख्यवादी
शास्त्रेषु दूतस्य वधो न दृष्टः ॥”

इति महाभाटके ५ अङ्कः ॥

(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।

“निर्दिश्य चन्द्रक प्रवहन्ति वेदा-
स्तं विश्ववैख्यस्तदाहरन्ति ॥”

विषयत्वम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।
“एतन्नामोन्ववैख्यं वर्तते अलिङ्गितः ॥”

वैरोधनः, पुं, (विरोधनस्यापत्यम् । विरोधन +
अण् ।) वृद्धः । वलिराजः । (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १७ ।

“एव वैरोधने दोषानिमात् विद्वेषमा-
यताम् ॥”)

अभिपुत्रः । ख्यपुत्रः । विद्वेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैरोधनवन्धनं, स्त्री, (वैरोधनस्य वधोर्निके-
तनम् ।) पातालम् । इति हलायुधः ॥

वैरोधनिः, पुं, (विरोधनस्यापत्यम् । विरोधन +
अण् ।) वृद्धः । वलिराजः । (यथा, विष्णु-
माहादेश्यवर्षागन्तोत्रे । १ ।

“याथा वैरोधनीशो युगपदपि विपत्तुं यदी-
रेकधाम ॥”)

सम्पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरोधिः, पुं, भास्करः । यथा । वैरोधिर्नपि-
नन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

वैरोधारः, पुं, (वैरस्योधारः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—

“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोधारो निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैलक्षण्यं, स्त्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
अण् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।

“अवधायं शूनरीमद्वैलक्षण्येन योषितः ॥”
विभिन्नत्वम् । यथा, मनौ झञ्जुकः । १ । ८५ ।
“त्रैतादिव्यपि युगापचाररूपेण धर्मवैल-
क्षण्यम् ॥”)

वैल्यं, स्त्री, (विल्यस्येदम् । अण् ।) विल्यफलम् ।
इत्यमरटीका ॥ विल्यसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
मनौ । २ । ४५ ।

“ब्राह्मण्यो वैल्यपालाशौ भक्तियो वाट-
खादिरौ ॥”)

वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधवैवधात् ॥” ४ । ४ ।
१७ । इति ठल् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
यवहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।

“वल्गामिधा वैवधिकी वल्गामठसकारयत् ॥”
तत्पर्यायः । वार्त्तवहः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वार्त्तोवहः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैवर्ण्यं, स्त्री, (विवर्ण्यस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भाव इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६८ ।

“सा वार्त्ता कर्णमागत्य तस्या वैवर्ण्यदायिनी ॥”
तत्तु स्त्रीणां वार्त्तिकभावानामन्वतमम् । यथा,
वाङ्मयदर्पणे । ३ । १६६ ।

“सम्भः खेदोऽप रोमासः खरभङ्गोऽप येपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ वार्त्तिकाः स्तुताः ॥”)

वैवस्यतः, पुं, (विवस्यतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टवर्ण्यद्वितायाम् । ६६ । २३ ।

“एवं शशः सप्ततिद्यापनीयं
वैवस्यतस्याजवमभ्युपैति ॥”

यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्यतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविष्यादुवस्य ॥”

“वैवस्यतं विवस्यतः ख्यस्य पुत्रम् ॥” इति तद्-
भाष्ये वायगः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५१ ।

“वगराजिप्रामणेन दिशं वैवस्यताङ्गिताम् ॥”
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो
मनुः । (यथा, रत्नवंशे । १ । ११ ।

“वैवस्यतो मनुर्नाम माननीयो मनोविद्यान् ॥”)
यर्गमानोऽयम् । अस्मिन्मन्वन्तरे वासनोऽय-
तारः । पुरन्दरः रुद्रः । आदित्या वतयो
रमा विश्वेदेवा मरुतवाः । अश्विनानुवभः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः अग्निः वशिष्ठः

विश्वामित्रः गोतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तर्षयः । इच्छाङ्गः वृगः शर्यातिः दिष्टः धृष्टः
कश्यपकः नरियन्तः पृथग्रः नाभागः कविः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतमतम् ॥ १॥
अपि च ।

“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यद्वैवस्यतसुष्यते ।
अत्रिचैव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
जमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तदनु सप्त देवगणाः स्तुताः ॥
इच्छाङ्गप्रसूखाचास्य दशपुत्राः स्तुता सुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
हत्वा धर्मयवस्यानं प्रधानि परमं पदम् ॥”
इति माख्ये मन्वन्तरानुकीर्तनो नाम ६ अः ॥
अन्वच ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्व मरुद्-
गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्तुताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मपुत्रा गणास्तथा ॥
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः अङ्गिरोऽङ्गिरसः सुताः ।
एषु सप्त सारीषो विज्ञेयः सांप्रताधिपः ॥
तेजस्वी नाम चेन्द्रोऽपि महात्मा यत्रभागमुक् ।
अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहसाधाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
सध्वन्नो वृषाः सर्वे अङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रवः सर्वे भूनाभिभवतेजसः ॥
धर्मदायैः कारयैरेतेराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभवनाधाः श्रेष्ठ्य चेतु जयं द्विज ॥
भूलोकौठं स्तुतो भूमिरन्तरीचं भुवः स्तुतम् ।
खराख्यश्च तथा खर्गक्षेत्रीव्यसिति गद्यते ॥
अत्रिचैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महापुत्रिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानुचीकश्च महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽथ तथान्तरे ॥
इच्छाङ्गर्नभश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरियन्तश्च विश्वातो नामागो दिष्ट एव च ।
कश्यपश्च पृथग्रश्च भूमिपा लोकाविश्रुताः ।
मनोर्वैवस्यतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्यतमिदं देवि ! कथितं ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् युते नरः सदाः पठिते चैव सत्तम ।
सुष्यते यातकेः सर्वैः पुरयश्च महद्दनुते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्यतमन्वन्तरे समाप्तम् ॥

वैवस्यतो, स्त्री, (वैवस्यतस्य इयम् । अण् । ततो
डीम् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैवाहिकः, पुं, (विवाहाद्भवः । विवाह + अण् ।)
कन्यापुत्रयोः श्वशुरः । येषां इति बहुभाषा ॥
समूहो इति हिन्दोभाषा । (तत्पर्यायः । सम्बन्धो
२ ॥ यथा, कौतुकचर्ये । ३ ।

"असामान्यमानतासखसुतावैवाहिक-
श्रालक-
श्रुत्वाकुरुकरव्यया भवती न्याया तदेया ममा॥"
विवाहसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
"पशुमे सप्रमे चैव वेपं वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सान्तांनिनः सर्वे पतिताः श्रुत्वा गताः ॥"
इत्युहाहृत्यम् ॥

अपि च ।
"कन्याभ्यस्य पितृद्रव्याह्यं वैवाहिकं वसु ।
अपुत्रकस्य कन्या सा धर्मजा पुत्रवहरेत् ॥"
इति दायतत्त्वे दयकः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६७ ।
"वैवाहिकी विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
सूतः ॥")

वैश्यायनः, पुं, (विश्वस्य गोत्रापत्यम् । "अन्ना-
दिभ्यः क्त् ।" ४ । २ । ११० । इति क्त् ।)
मृनिविधिः । यथा,—
"अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरी वेदपारगान् ।
जोमिनिश्च समनुश्च वैश्यायनमेव च ॥
पेलं तथा चतुर्थश्च परमं मां मघासुनिः ।
श्रुत्वाप्यवर्कं पेलं जग्राह स मघासुनिः ।
यत्तुर्वेदप्रवक्तारं वैश्यायनमेव च ॥"
इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥

स च वज्रवारकः । यथा,—
"जोमिनिश्च समनुश्च वैश्यायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलस्त्येय यश्चैते वज्रवारकाः ॥"
इति पुरायम् ॥

वैश्वस्यं, स्त्री, (विश्वितुर्धर्माम् । विश्वित् +
"प्रतोश्च ।" ४ । ४ । ४६ । इति अच् । तत्र
"विश्वितुर्द्विलोपश्च ।" इति काशिकोक्त्या
इत्योपः ।) अक्षरारः । श्रुत्वाभाषविशि-
त्यम् । विगतं शब्दं यत्र । विपूर्वश्रुत्वा-
द्वयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव । स्वार्थे अङ् ।) धनु-
श्चिह्नं संख्यानभेदः । यथा,—
"म्यानायालीकृतेशाखप्रत्यलीकानि मरुतलम् ।
समपादश्च—"
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।
"अजपातनिर्गं वेगं पातयित्वा भमोपरि ।
भृगुः प्रहर्षुणामो मां वैशाखेनास्त्रिनो
मर्षीम् ॥"
पुराणशेषः । यथा, कथामरित्तमामरे । ६७५ ।
"वैशाखास्ते पूरे राजाः पुत्राणां दिमाहको ।"
वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रवाहनमस्य । विशाखा
+ "विशाखायादादिभिः ।" ५ । २ । ११० ।
इति षाक ।) मन्दागदकः । (यथा, शिशुपाल-
तथे । ११ । ८० ।
"इतपरकरदृशाः स्त्रिवैशाखशेषः ।
वेमाजं पीडमायी अकिन् । "माभिन्
नैस्त्रिमाथीति । ४ । २ । २१ । इति अम् ।)

इदिशमासाकर्गत्प्रथममासः । तत्पर्यायः ।
माघवः २ राधः ३ । इत्यमरः ॥ चान्द्रस्य
तस्य लक्षणम् ।

"विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्वमा भवेत् ।
सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्तितः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

स तु मेघस्वरायकः सौरः । तत्र जातफलम् ।
"पुमान् विनीतो द्विवदेवभक्तो
धर्मस्य कर्त्ता सुजनस्य भर्त्ता ।
गुणाभिरामोऽथ गगन्धियः स्यात्
वैशाखमासे खलु जन्म यस्य ॥"
इति कौलीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ वैशाखज्ञानम् । तत्र पद्मपुराणम् ।
"तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥"
वैष्णवाभ्यः ।
"गवामर्द्धप्रस्तानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत् फलं जभत राजन् मेघे ज्ञात्वा तु चाङ्ग-
वीम् ॥"
पितामहः ।

"कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे माघे विशेषतः ।
लक्ष्मिदिनवमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः ॥"
आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्लक्ष्मि-
नासुष्ठानम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा
च विष्णुः ।
"दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्वहानि त्रिंशत् सकरस्यै दिवाकरे ॥"
दर्शं दर्शास्तयामसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तिसिम् । नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-
मासीति पूर्वदिनसङ्ख्यापरमिति । तत्र सौर-
स्यै राशुल्लेखः कार्यः ।
"संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-
कीर्तिता ।
सावोक्तेऽप्येतरस्मिन् रथिराश्रित्यतिष्ठथा ॥"
इति गारुडात् ॥ * ॥

तत्सातगोदवकाचे मज्जनं कृत्वाचर्य उदङ्-
मुखः ॐ तन् सदित्युच्चार्य अथ वैशाखे मासि
असुकपक्षे असुकतिथावारस्य मेघस्वरविं यावत्
प्रत्यर्द्धं असुकगोधः श्रीअसुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-
प्रीतिकामः प्रातःस्नानमर्द्धं करिष्ये । इति ।
गङ्गायास्तु अर्द्धप्रस्तगवौलक्षदानजन्यफलसम-
फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
सङ्ख्या यथोक्तविधिना चायात् । प्रतिदिन-
सङ्ख्ये तु आरभ्य मेघस्वरविं यावत् प्रत्यर्द्ध-
मिनि न वक्तव्यं किन्तु माधीत्यन्तरं मेघ-
राशस्वरवौ द्रव्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रे तु
मास्यन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारस्य
द्वयंपर्यन्तमित्युच्यते । प्रतिदिनसङ्ख्ये
त्वारभ्य प्रत्यर्द्धमित्यन्तं न वक्तव्यम् । एवं कण्ठ-
प्रतिपदारमो ऊर्ध्वनीयम् । एवं मामान्तरे
चोर्ध्वनीयम् । सङ्ख्याकरणे फलज्ञानिमाह
भविष्यपुरायम् ।

"सङ्खलीन विना राजन् यत्किञ्चित् कुर्वते नरः ।
फलञ्चात्याख्यकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत् ॥" *
मध्याह्ने ।

"यो ददाति हि मेघादौ प्रक्तनमुषटान्वितान् ।
पितृनुद्दिश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विप्रैः पादुकां कृत्वा पितृभ्यो विपुवे श्रभम् ॥"
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य । अत्र विष्णुरहस्यम् ।
"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
यद्गृहीतिसहस्रान् यद्गृहीत्यासुदाहृतम् ॥
श्रुतमिन्द्रक्षये पुण्यं सहस्रान् दिनक्षये ।
विपुवे श्रुतसाहस्रमा-का-मा-वैश्वान्तकम् ॥"
इति मत्स्यपुराणोक्तश्रुतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-
जनकत्वेन विवक्ष्यतेयत्वाभ्येष्टादाविश्वपि विपुव-
संक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालद्वय-
कल्पनापत्तेः । यवहारोऽपि तथा ॥ * ॥ संक्र-
मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे क्षुत्क्षं दिनम् ।
"यद्गृहीतिसुखेऽतीते दृष्टे च विपुवद्वये ।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥"
इति तु पुण्यतरकालपरं दिनदृष्टोत्तरायणादि-
विहितं प्रतिदृष्ट्यादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-
स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्रमे तु दशम्युव-
प्रथमयामद्वयान्तरे तद्विष्वीयश्रेष्ठयामद्वयं
पुण्यम् । इन्द्रव्याजक्रमध्याह्ने तद्विष्वीय-
तिथेरभेदे तु तद्विष्वीयश्रेष्ठयामद्वयं पुण्यम् ।
भेदे तु तद्विष्वीयश्रेष्ठयामद्वयं पुण्यं परद्विष्वी-
याद्वयामद्वयश्च । तिथ्यभेदभेदयोर्द्विविध्यायने
तद्विष्वीयश्रेष्ठयामद्वयम् । उत्तरायणे पर-
द्विष्वीयश्रेष्ठयामद्वयम् । दृष्ट्याधिकशेषाहं-
रात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामद्वयम् । सन्ध्या-
संक्रमणे तु दिग्दश्ये दिनस्य रात्रिदश्ये रात्रे-
र्यवस्थेति ॥ * ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् ।
अनिरसंक्रमणे तु तद्दोषशान्तयर्थं धुत्तरवीज-
सलिलेन सर्वोषधिजलेन च स्नानं विष्णुपूजनं
तन्मन्त्रणम् । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतैलमाष-
पथ्यम् । इन्द्रक्षयेऽभावास्थायाम् । दिनक्षये तिथि-
क्षये । आ-का-मा-वैषु व्याघातकार्तिकमाघ-
वैशाखपौर्णमासीषु ॥ * ॥ ततः कृतस्नानादिः
प्राङ्मुख उदङ्मुखं प्राणायं गन्धपुष्पाभ्यां पूज-
यित्वा जलघटान्वितशक्तुं च जलघटान्वित-
शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा प्राणायश्चै जलं
दत्त्वा घटं संप्रोष्य यामद्वये साक्षाद्गुणत्रय-
तिलजलान्यादाय ॐ तन् सदित्युच्चार्य व्योम्
अवाप्तुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ मघाविपुव-
संक्रान्त्यां असुकगोधस्य पितुरसुकदेवशर्मणः
सर्वपापविसृक्तिकामः । एतान् जलघटान्वित-
शक्तुन् विष्णुदेवताकान् असुकगोत्राय असुक-
देवशर्मणे प्राणायय तुभ्यमर्द्धं संप्रदद्यामीति
प्राणाययति जलं ददात् प्राणाययतु इत्यथ-
दन्ततममश्रमाभाषेयतीर्थेन व्योमित्यनेन श-
रीर्या स्वकीकृत्वा गायत्रीं कामस्तुतिथ्य पठेत् ।
जलघटान्विताः शक्तयो विष्णुदेवताकाः । इति
पठेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । यथा ॐ अग्नेः

त्यादि कृतेन च लघुघटान्वितशक्तुदानकर्म्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चिन् काश्चनस्यैव त्रास-
णायाहं दद्यातीति । ततः अच्छिद्रावधारणम् ।
त्रासणत्रिशेगानुपदेशे यथासम्भवोत्तनाम्
त्रासणायैति विशेषः । तत्र त्रासणसन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
एवमन्यत्रापि सम्प्रददे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्यान्नाभावे तत्सत्त्वैरपि तत्तत्कामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवे दत्त्वा त्रासणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तत् सर्वं नाक्षयि दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत् ॥”

इति मन्त्रसूक्तान् ॥

दक्षेयत्र देयानीति वाराह्ये पाठः ॥ ३ ॥

“वैशाखे यो घटं पूर्णं समीप्यं वै द्विजस्यने ।
दद्यात्सुक्ता राजेन्द्र स याति परमं गतिम् ॥”

अत्रापि यथायोग्यं संपूष्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-
रथफलायिना समीप्यघटो देयः ॥ ३ ॥ सूक्तिः ।

“भेषादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णा च मर्गरी ॥”
तत्रापि यथायोग्यं संपूष्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
पठेत् ॥

“ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥
कृत्वाचिन्तामणौ ।

“मस्तरं निम्बपत्राभ्यां योऽति मेघगते रवी ।
अपि रोषान्वितस्य तथैकः किं करिष्यति ॥”

उत्तरार्हे तु ।
“मेघस्यै च विधौ तत्र नाख्ये विघ्नं भयम् ॥”

इति चंभुत्तरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघशरविस्त्रितिकावे मस्तरं निम्बपत्र-
द्वयस्य भवेत् ॥ ३ ॥ भविष्ये ।

“या शुक्ला नरशाहूत वैशाखे मासि वै तिथिः
द्वितीया चाक्षया ख्याता गीर्वाणेरपि चन्द्रिता ।

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवालसमन्वितान् ।
न याति पुरुषो वीर लोकांश्च वै हेममालिनः ॥”

वाजनामम् । हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जनास-
समन्वितकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम् ।

दागाशुभान् पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं शुभम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे च त्रैता य नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु हापरम् ।

माघे तु योगमास्यान्तु चौरं कलियुगं स्तुतम् ॥
शुभारम्भास्तु तिथयो शुभाद्यास्तेन विश्रुताः ॥”

तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तथैव
तिथिस्तथाभिधानात् । सुखवाचित्वे कार्तिके
नवमेऽहनि तिथौ शुक्लपक्ष इति चार्थं
स्यात् ॥ ३ ॥ आषाढं प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

“एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुण्याः कथयन्त्यस्यतः ।

उपप्रये चन्द्रमसो रवेश्चि-
न्त्ययश्चकारण्यपगङ्गये च ॥

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रणतो मनुष्यः ।
आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥”

उपप्रये ग्रहण्ये ॥ ३ ॥ देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षद्विच चप्रमौ पार्श्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीश्वरि न तत्र तिथियुग्मता ॥” ३ ॥

अत्रयद्वितीयामधिपत्यं ब्रह्मपुराणम् ।

“तस्यां काव्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-

यवान् ॥

पूजयेच्छुक्रं गङ्गां कैलासच हिमालयम् ।

भगीरथस्य वृषतिं वागराणां सुखावहम् ॥” ३ ॥

स्कादे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे द्वितीयाक्षयसंज्ञिता ।

तत्र मां लेपयेत्स्वैर्लेपनैरतिशोभनेः ॥”

मां जगन्नाथम् ॥ ३ ॥ अन्यत्रापि ।

तथा च जगन्नाथस्तानमधिपत्यं भविष्ये ।

“संवत्सरफलं राजन् नवस्थां कार्तिके तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” ३ ॥

मन्वाद्यस्तु भविष्यमात्स्ययोः ।

“अश्वयुक्तशुक्लनवमी द्वादशी कार्तिको तथा ।

द्वितीया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

आवगास्याष्टमी कृष्णा तथायादस्य पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पश्चदशी

सिताः ॥

मन्वन्तराद्यखेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥”

अमावास्याष्टमीयतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप-
संहारयोः शुक्लात्कार्तिकान् ॥ ३ ॥ नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”

इयं पिपीतकद्वादशी । नात्र युगादरापेक्षा ।

तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानात् ॥ ३ ॥

अथ यवान्नाहम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुज-
शनिशुक्रैतरवारे नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथौ

अश्वत्थान्नाष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मचन्द्रयपत्र-
मनारात्रयेतरस्य पूर्वफलगुनीपूर्वभाद्रपदपूर्वा-

यादासमाभरण्यज्ञेयार्द्रतरनक्षत्रेषु यवत्राहं

कर्त्तव्यम् । तच्छेषभोजनम् अतादृग्मिषिहायां

विषुवसंज्ञान्तौ अक्षयद्वितीयायाश्च विशेषतः

कर्त्तव्यम् । वैशाखाकारणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे

आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयेतरत्र कर्त्तव्यम् ।

इति कृत्यनक्षत्रम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ अथ वैशाख-

माहात्म्यम् ।

“ये कार्तिकव्रतपरं ये माघपरिनिष्ठिताः ।

ये वैशाखव्रतावक्तास्तेषां तुष्टः सदा हरिः ॥

सर्वेषामेव मामानां वैशाखः प्रवरः स्तुतः ।

पुरा हरिसुखे राजन् सुतमेतन्न संशयः ॥

तत्र स्नानं जपो धौमः आहं दानादि यत्

कृतम् ।

तत् सर्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्यमचयसुच्यते ॥
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदृश्याः ।
भूप वैशाखमासाद्य फोच्यंशेनापि नो समाः ॥
मेरुतुल्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः सर्वदा भूप माधवो माधवप्रियः ॥
असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्जितानि च ।
निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विलयं याति माधवे ।
वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणासुखो भवेत् ।
पुत्रो नियममाचर्य अक्षयसुहरिष्यति ॥
आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ति पापसञ्चयाः ।
अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते भुवमागतः ॥
वैशाखं परमं माघं माधवस्येति च प्रियम् ।
नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥
मनसा संसरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम् ।
पूयते पातकैः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ।
वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम् ।
अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्ब्रह्मण्यः पुरम् ॥
यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम् ।
स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते ॥
नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।
पितरञ्जारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
तस्मिन् ज्ञात्वा विशुद्धात्मा दम्भमात्सर्ववर्जितः ।
श्रेष्ठितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञो वा कृतज्ञो वा भिन्नसंज्ञीविघातकः ।
नियमेन नचेत्सासं स सुक्तः सर्वपातकात् ॥
पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विदुषुधाः ।
सर्वपापसमुद्भूतो नात्र कार्या विचारणा ।
वैशाखस्याधिनो लोकाः श्रीविष्णुसेवनीतुसुकाः ।
पापं न तेषां सतिमन्निह लोके परत्र च ॥
सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशोधनम् ।
चान्द्रायणस्य विधिना कृच्छ्रं चैवातिशुद्धम् ॥
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसेवनम् ॥
कदापि येनाचरितं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
संप्राप्य ते तु कुर्वन्तु माधवे नियमं नराः ।
समाचरन्ति ये माघं माधवं कृतशुद्धयः ।
यदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥
या नारी विधवा भूत्वा माधवे नियमं चरेत् ।
कुलाश्रितसहस्रान् नयते परमं पदम् ॥
पुत्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं श्रुप ।
वैशाखं पुत्रशतकान् नारी घन्या हरिप्रिया ॥
यो माधवेऽर्चयेद्वा जन् गोविन्दं गोपवह्नभम् ।
न तस्य विद्यते संख्या पूजनस्य फलस्य च ॥
वैष्णवस्य तु धर्मस्य पादं गन्तुं यदीच्छसि ।
नरेन्द्र माधवं माघं नियमेन समाचर ॥
किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायक ।
सुक्तिमिच्छसि चेद्राजन् माधवं माधवेऽर्चय ॥
अभयसमर्प्य राजन् कुप्रतिग्रहसम्भवम् ।
तत्पापं संशयं याति माधवे नियमे कृते ॥
रखे यदि रिपुं पेतुं त्वमिच्छसि नराधिप ।
नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माधवसाधर ॥
यदि सांसारिकं दुःखं हन्तुमिच्छसि भूमिप ॥

वैश्वः

अहप्रर्त्तविकेकः । द्वितीये चातुराश्रम्योचित-
धर्मः न रूपयम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तत्त्वामेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निम्निकल्पक-
सविकल्पकप्रत्यक्षप्रसाधिन्ननम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो कक्ष्यं परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैश्वेपिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ १० ॥

(न्यायमते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिपटुं खर्षान्ताः खिः खिद्विको-
द्रवः ।

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैश्वेपिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिभ्यश्चक ।” ५ । ४ ।

३४ । इति खार्थे टक् । असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“गुणपद्मते ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरा ।
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैश्वेपिका गुणाः ॥”

वैश्वः, पुं, (विष् + अच् ।) ब्रह्मोद्देशजातलृतीय-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमावीद्वाहू राजन्वः क्षतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां शूद्रो अनायत ॥”

तत्पर्यायः । ऊरवः २ ऊरुजः ३ अर्थः ४
भूमिभृक् ५ विट् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।

इति जटाधरः ॥ भूमिजीवी ८ । इति शब्द-
रत्नावली । यवर्षा ९ वार्तिकः १० वलिकः

११ पणिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्म-
हृषी अस्व संज्ञा ऊर्ध्वयमः । शास्त्रलक्ष्मीपे

वसुन्वरः । कुशहृषी अभियुक्तः । क्रौञ्चहृषीपे
द्रविणः । शाकहृषीपे दानवतः । पुष्करहृषीपे

सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् ॥ अस्य
शास्त्रनिष्कृतिधर्मास्त्रयः । अध्ययनम् १ यज-

णम् २ दानम् ३ । चतस्रो गौविकाः । ऋषिः १
गोरक्षयम् २ वाणिज्यम् ३ कुशीदम् ४ ।

अस्त्राश्रमास्त्रयः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्याम् २
षानप्रस्थम् ३ ॥ तस्य लक्षणादियेषा,—

“विश्रवाणु पशुभ्यश्च क्षायादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्व इति संज्ञितः ॥

वैश्वस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसंचयः ॥

पालयेच्च मन्त्रं वैश्वः पितृवर्द्धनं मर्जयन् ।
विकर्त्तुं तद्भवेदन्वत् कर्त्तुं यत् स समाचरेत् ॥

रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्वाय रक्षा परिहृदे प्रजाः ॥

जाह्नवीभ्यश्च राज्ञे च सर्व्वाः परिहृदे प्रजाः ।
सस्य हविं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपचीवनम् ॥

यसामेका पिवेद्द्विं शताच्च सिधुर्न भवेत् ।
तन्वांस सप्तमं भागं तथा शक्रेकलचुरे ॥

प्रस्थानां सर्व्वेप्रीजाणि स्यां सांवत्सरी भृतिः ।
षड् वैश्वस्य कामः स्नानं रुचिं पशुनिति ॥

वैश्व इति नाथेन रचित्तयाः कथञ्चन ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखले वर्णविभागः २६ अ ॥

अन्वयः ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः चत्त्रियवैश्वयोः ।
दृष्टस्तथा चत्त्रियस्य ऋषिवैश्वस्य प्रस्यते ॥

स्थानमेन्द्रं चत्त्रियाणां संग्रामेऽपलायिनाम् ।
वैश्वानां सार्वत्तं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तताम् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

(वैश्वस्यन्विनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ६२ । ४ ।

“चात्त्राणि वैश्वानि च सेवसानः
शौद्राणि कर्त्त्राणि च ब्राह्मणः सन् ।

अस्त्रिलोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके विरवं प्रयाति ॥”

वैश्वान, स्त्री, (वैश्व + टाप् ।) वैश्वानातिस्त्री ।

तत्पर्यायः । अर्थ्याणी २ अर्थ्या ३ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मगौ । ८ । ३२२ ।

“वैश्वस्येत् चत्त्रियां गुप्तां वैश्वानं वा चत्त्रियो
ब्रजेत् ॥”

वैश्ववणः, पुं, (विश्ववणस्यापत्वम् । “शिवादिभ्यो-

ऽण् ।” ४ । १ । १२२ । इति अण् ।) कुवेरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १०२ ।

“तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्ववणेन
वा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धन्वन्तरिधूमकेतुः खन्दो वैश्ववणस्तथा ॥”

वैश्ववणालयः, पुं, (वैश्ववणस्यालयः ।) वटवृक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवोभागवते । ७ ।

३० । ८१ ।

“अन्वत्ये वन्दनीया तु निधिवैश्ववणालये ॥”

कुवेरपुरी च ॥

वैश्ववणावासः, पुं, (वैश्ववणस्यावासः ।) वट-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ कुवेरवृक्षश्च ॥

वैश्ववणोदयः, पुं, (वैश्ववणस्योदयो यस्मिन् ।)

वटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्याधम् । विश्वदेव + अच् ।)

विश्वदेवसम्बन्धिमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमलक्षणसूक्तम् ।
पर्य्युक्षयमग्निं पर्य्युक्ष्य । क्रयादसग्निं प्रच्छिद्योसि

दूरं वमराच्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहेवाय-
मितरो जातवेदा देवैभ्यो ह्ययं पश्यतु प्रजान् ।

ॐ पावक वैश्वानर इदमाचनम् । अवनो गर्भ-
संस्कृतः तेजोऋषो महाब्रह्मसुहृत्तांस्त्रिषु

वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभयं
प्रायातु परावतः । अग्निर्नः सुण्वतीरुपपृष्टे

दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा योमघो-
राविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽग्निः स

वोऽग्निः खं दिवा सर्व्वस्नातु नक्तं ॐ प्रजापतये
खाहा । वोमाय साहा । वृष्टस्यतये खाहा ।

अयोमोमाग्नां खाहा । इन्द्राग्नीभ्यां खाहा ।
दावापृथिवीभ्यां खाहा । धन्वन्तरये खाहा ।

इन्द्राय खाहा । विश्वेभ्यो देवैभ्यः खाहा ।

भूः खाहा । भुवः खाहा । स्वः खाहा । भूर्भुवः

स्वः खाहा । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि

खाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा ।

पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । आत्म-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । एनस एनसो-

ऽवयजनमसि खाहा । यच्चाह मे विद्वांसकार-

यच्चाविद्वांसस्य सर्व्वस्यैनसोऽवयजनमसि

खाहा । अग्नये स्त्रिष्टकृते खाहा । सूर्याय

खाहा । प्रजापतये खाहा । वनस्पतये खाहा ।

अङ्गाः खाहा । न्योपधिवनस्पतिभ्यः खाहा ।

शुक्राय खाहा । देहदेवताभ्यः खाहा । वास्तु-

देसताभ्यः खाहा । इन्द्राय खाहा । इन्द्र-

पुरुर्येभ्यः खाहा । यमाय खाहा । यमपुरुर्येभ्यः

खाहा । वरुणाय खाहा । वरुणपुरुर्येभ्यः

खाहा । सोमाय खाहा । सोमपुरुर्येभ्यः

खाहा । ब्रह्मणे खाहा । ब्रह्मपुरुर्येभ्यः खाहा ।

विश्वेभ्यो देवैभ्यः खाहा । सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यः

खाहा । दिवारादिभ्यः खाहा । रथोभ्यः

खाहा । स्रधा पितृभ्यः खाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवा परन्ति दिवाचरन्तिच्छन्तो

भुवनस्य मध्ये तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि ।

अथि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु । अच्चाकाक्षपतित-

दायसेभ्यः ॥” इति गारुडे वैश्वदेवविधिः २१६

अध्यायः ॥ १० ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूर्वाभि-

मुखः शुचिरुपवीती कुशश्चक्रः कुशासनोपविष्टः

कर्त्ता पृताक्तं दुग्धाक्तं तैलाक्तं जलाक्तं अन्नं

आसान्नं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले

ॐ भूः खाहा । ॐ भुवः खाहा । ॐ स्वः

खाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः खाहा । ॐ देव-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ पितृ-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ मनुष्य-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ आत्म-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ यद्दिवा

च नक्तस्येगच्छाम सर्व्वस्यावयजनमसि खाहा ।

ॐ यत् स्वपन्नाञ्च नाग्रतस्त्रैनश्चाम तस्याव-

यजनमसि खाहा । ॐ यद्दिवाञ्चञ्चाविद्वांस-

स्यैनश्चकम तस्यावयजनमसि खाहा । ॐ एनसः

एनसोऽवयजनमसि खाहा । ॐ अग्नये स्त्रिष्टि-

कृते खाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-
देवकर्म । इत्याहुकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । खार्थे अण् । गणदेवताविशेषः ।
बन्तुभिरहातविवादस्यैव वैश्वदेवकोकप्राप्तिः ।
यथा, मगौ । ४ । १२३ ।
“यामयोऽश्वरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ।
सम्बन्धिगो ह्यपां लोके पृथिव्यां माहमातुजौ ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते
१२ । ३०१ । ८ ।
“आनुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव
च ॥”
वैश्वानरः, पुं, (विश्वसासौ नरश्चेति । “नरे
संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । १२६ । इति दीर्घः । ततो

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यदा, “विश्वान्
नरान् इतो लोकात् लोकांतरं नयति। इद-
मर्थेन विश्वानराणां नेहत्वेन सम्यचन्ते वा
कर्मार्थप्रयोजनेन सम्यादिनोऽस्य वैश्वानरः।
'अन्वेषामपि दृश्यते।' ६। ३। १३७। इति
दीर्घः। अपि वा विश्वान् चन्तुं अरः। अ-
गतौ इत्यस्य क्त्वात्पदान्तात् प्रदात्तञ् उपपदविभ-
क्तेश्चालुक्। सर्वान् भूतानि अरः प्रत्यतः
प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन
चान्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयन्वा ५। १। अन्विः।
(यथा, गीतायाम्। १५। १४।

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः प्रचासन्नं चतुर्विधम्।”
चित्रकटचः। इत्यमरः। अन्वेषणमाकारं
यथा,—

“तथापि दक्षिणे रूपे हे हे प्रत्येकशोऽधुना।
भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु चर्चिना।
तिष्ठध्वमपि कालान्ते गयं त्वाविशतु हुनम्।
शरीराणि पुनर्नैवं कर्तव्योऽहमिति क्वचित्।
चर्चिनाश्च तथा तुभ्यं दक्षिणामानि वोऽधुना।
अन्विष्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्रितौ।
भविष्यति तथा गौरीं हिमशैलमुना तथा।
पृथिव्यादिगणेषु गजवह्नी भविष्यति।
शरीरघातवस्त्रेते नानाभूतानि एव तु।
अहङ्काररक्षायां क्त्वात् कार्तिकेयो भविष्यति।”
इति वाराहे वादित्रेतायां महातपोपाख्यान-
नामाध्यायः।

वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।
वैश्व्यं, स्त्री, (विषम+भावे व्यञ्।) विषमत्वम्।
विषमशब्दात् भावे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्।
(गतोऽतत्वम्। यथा, महाभारते। १२।
५६। ११४।

“समतां वसुधायाश्च च सन्यगुदपादयत्।
वैश्व्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्।”
तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ३। २०। २१।
“महच्च फलवैश्व्यं दृश्यते कर्मेसन्विष्टम्।”
दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०।
“वैश्व्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेनतः।
भर्ता तेऽहं निवाधेदं वचनं हितमात्मनः।”

वैश्विकः, वि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् ष्विक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।
०४०।

“यथास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्य वैश्विक-
सुरपरत्वात् (शरीरः। ”)

वैष्ट, स्त्री, शोभनम्। इति हेमचन्द्रः।
वैष्ट, स्त्री, (विश्+“भृशनिगमिनमिष्टनिविष्टायां
इतिष्।” उणा० ४। १५६। इति-श्रु-
इतिष्।) पिष्टम्। इत्युणादिकीयः। शौः।
पाणुः। पिष्टुः। इति संक्षिप्तप्रयोगादितिः।
वैष्ट, स्त्री, (विष्ठीरिदम्। पिष्टु+ष्यत्।)
शोभनम्। इति प्रन्दरलायकी। (महापुराण-

विष्टीयः। यथा, देवीभागवते। ३। १। ८।
“त्रयोविंशतिषाहसं वैष्णवं परमाद्भुतम्।”
विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः। ११। ५।
“गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा।”)

वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णु-
मन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्यः
२ हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—

“शुद्धीतविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरी नरः।
वैष्णवश्चान् संयास्यः स्कान्दाद्युक्ताशुचारतः।”
तथा च स्कान्दे।

“परमापदमापन्नो हर्षे वा ससुपस्थिते।
नेकादर्शोऽत्येद्यस्य यस्य हीक्षास्ति वैष्णवी।
समात्मा सर्वजीवेशु निजाचारादविभ्रतः।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः। ३३।
अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-
भगीरथसंवादे।

“यो हि भागवतं लोकसुपहासं श्रुषीतमः।
करोति तस्य नश्रन्ति अर्धधर्मयशःसुताः।” ३३।
अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्विविधपञ्च-
रात्रे।

“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दृष्टवत् प्रथमेदभुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः शशचक्रगदाधरः।” ३३।
अथ वैष्णवसम्मानननिव्यता। स्कान्दे श्रीमार्क-
ण्डेयभगीरथसंवादे।

“दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संसुखे धो न याति हि।
न शृणाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्तिकीम्।”
अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं यद्ययं दृष्टमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरैः।” ३३।
अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे
श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“संसुखं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यन्नफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः।”
अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
नक्षत्रा मदायः स्त्रीषी गुरुगामी सदा वृणाम्।
सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराए श्रुषीतम्।” ३३।
अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैषाष्टत-
चारोद्धारः।

“अह्वया दत्तमन्नस्य वैष्णवाभ्यश्च जीर्ण्यति।
तदन्नं मेघया तुष्यं भवति च दिने दिने।” ३३।
अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीनक्ष-
त्रान्तरसंवादे।

“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रवन्ति पठन्ति वा
धन्यास्ते मागवा लोकं तीर्थां ह्यः प्रसीदति।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः।
तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—

“उल्लसन्त्यागरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
सुशीतिभक्तिकामानि सर्वदा सर्वकर्मसु।
शुख्यताद्विष्णुसन्तो यस्य कर्त्तं प्रवेक्षति।

जीवन्मुक्तं वैष्णवन्तं वेदाः सर्वे वदन्ति च।
गुरुपाणां शतं पूर्वं पेटकश्च शतं परम्।
मातामहस्य च शतं मातरं मातृमातरम्।
भगिनीं भ्रातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्।
श्वशुरश्च श्वशुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्।
गुरुश्च ज्ञानदातारं मित्रश्च सहचारिणम्।
भ्रतृं शिष्यं तथा श्रेयीं प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ।
उदरेदात्मना साहं मन्त्रग्रहणमात्रतः।
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
तस्य संश्रमात्रेण पूतं तीर्थं भारतम्।
तस्यैव पादरजसा सदाः पूता वसुधरा।
पादोदकसुतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् प्रवृत्तम्।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसख्ये ८ अध्यायः। ३३।
अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधूनां वैष्णवानां सनामिह।
अवैष्णवानाममनामशिवश्च पदे पदे।
इहाति वैष्णवैभ्यश्च यो दुःखं मूर्च्छितो जनः।
श्रीकृष्णस्य च संघर्षा विव्रस्तस्य पदे पदे।
अवैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्।
श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेमिष्यकारणम्।
भियते हृदयग्रन्थिश्चिह्नान्ते सर्वसंप्रथाः।
विष्णुमन्त्रोपासनया शीयते कर्म वै वृणाम्।
ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्।
यान्धन्योपासकाश्चान्यैः साहसं प्रकृतेर्लये।
वर्णानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः साधवो वैष्णवा यदि।
विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्विजेभ्यः श्वपचो वरः।
परिपक्वाश्चाविपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते।
सन्ततं पतितान्श्वेव विष्णुचक्रं सुदृश्येनम्।
यथा वंद्यो शुक्लवर्णं भस्मीभूतं भविष्यति।
तथा पापं वैष्णवेषु तेजस्विषु हुताश्रनात्।
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्त्तं प्रवेक्षति।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनीषिणः।
प्रशंसितं पिष्टुणाश्च शतं मातामहस्य च
खसोदरांश्च जननीसुहृदन्त्येव वैष्णवाः।
गवायां पिष्टुदानेन पिष्टुदाः पिष्टुभोगिनम्।
ससुहृदन्ति पुसाश्च वैष्णवाश्च शतं शतम्।
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
यमस्तस्मान्महाभीतो वैनेतियाद्यघोरतः।
निष्पुण्यन्तश्च तीर्थानि गङ्गादीनि च भारते।
कृष्णमन्त्रोपासकाश्च साश्रमात्रेण वाक्पते।
पापानि पापिनां तीर्थे यावन्ति प्रभवन्ति च।
नश्रन्ति तानि सर्वान् वैष्णवसार्शमाद्यतः।
कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः।
सद्यो मुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुधरा।
वायुश्च वरुणो बह्विः सूर्यः सर्वं पुनाति च।
एते पूता वैष्णवानां साश्रमात्रेण जीशया।
अहं ब्रह्मा च शिष्यश्च साक्षी धर्मेश कर्मव्याम्।
एते हृष्टाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमम्।
एतां कर्त्ताशुसारेण सर्वेनां भारते भवेत्।
न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धयान्ति यथाहुरन्।
इति तीर्थां कर्मं पूर्वं भक्तानां भक्तपतुगलः।

सुमया स्वपदं तेभ्यो ददाति च रूपानिधिः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमखण्डे ५० अध्यायः ॥७॥
ध्यायः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

“अहं प्राणा वैष्णवाणां नाम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
नानेव हि तेषां कृष्णे ममाख्यां च हिंसकः ।
पुष्पान् पौष्पान् कलकां च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ते चकृतं ये मां की मे तेभ्यः परः प्रियः ।
परा भक्ता तु मे प्राया न च लक्ष्मीं शङ्करः ।
न भारती न च ज्ञाना न दुर्गा न गणेश्वरः ।
न ब्राह्मणा न देवः न वेदचरणी सुराः ।
न गोपी न च गोपाणा न राधा प्रागतः प्रिया ।
इत्येवं कथितं सर्वं कथं चारण्य यास्यवम् ।
न प्रहंसपरं तेषां हि च प्राणाधिकाः प्रियाः ।
मां द्वियन्ति च ये कृष्णं ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
साक्षात्पुत्रं न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ।
ये द्वियन्ति च मङ्गलान् प्राणानामधिकप्रियाणु ।
तेषां प्राणाहं गुणैश्च परत्र निरयं चिरम् ।
प्रभवोऽहं च सर्वेषामेश्वरः परिपालकः ।
तथापि न ज्ञानमोहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ।
नोकीर्तिं माप वैकुण्ठे हि सुखं च सुसुखम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्राया मे भक्तवन्निधौ ।
यद्गतं भाग्यहास्य भणयोपच तन्मम ।
अभयं मयमन्वेन ह्यपेदस्योपमम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसप्तमखण्डे २५ अध्यायः ॥
अथ च ।

“सर्वान् कामान् परित्यज्य इष्टभक्तैश्च साधयेत्
स एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥”
इत्याचारभिरुक्तम् ॥ ७ ॥

अथ च ।
“रजसकायाः संभोगे कर्मक्षेत्रे च भारते ।
त्वयोक्तं भवेत् मामं नात्र स्वर्गं च सुन्दरि !
कर्मक्षेत्रे च तत् कर्म यदेतौक्तं शुभानुभम् ।
न मनेद्वैष्णवानां च व्यक्ततां प्रकृतेश्च ।
यथा प्रदीपगद्दी च शुष्कानि च ज्वलानि च ।
भरति भर्ताभूतानि तथा मापाणि वैष्णवे ।
न हि प्रकृत्या कृतेषु लोकोपायान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विदुषश्चैव स्वतन्त्रो महाशङ्करः ।
न विशारो न भोगश्च वैष्णवानां मकर्मणाम् ।
जिनितं नास्ति लोपुण्यां कुत्र प्रपन्नं हृदयतनम् ।
अनांश्च सर्वे प्राणानि अत्र संप्राप्य वैष्णवान् ।
देवमर्त्यं न वेदन्ते स्वसंभोगां हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसप्तमखण्डे २ अध्यायः ॥
अथ च ।

एत उवाच ।

“एत एव दयालव्यो गोः कर्तृभिर्भूयतिः ।
सत्कर्मिणो दसौ दानं नामाख्यमग्रेण ।
समाप्तं वैष्णवं चोक्तं महायोः समधीमतः ।
विष्णुना गृह्ये अस्मात्मा निरक्षरे प्रपन्नैः ।
यन्मते सर्वभूतानां हरिस्तं तत्र भूयतिः ।
सोऽपि वैष्णवोऽपि चक्रेणैव शक्तिवतः ।
सुखं तु तेषां सर्वेषां च विदुषोऽपि चिरम् ॥”

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुखं नि पूर्वेषाः ।
दिनापि ज्यत्तुक्तः स्यात् चाते पुत्रे महात्मनि ।
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् च तारयति पूर्वेषान् ।
पितृनधत्तना वंशान्कारयन्वतिवाचनाः ॥”

इति भाग्ये भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥ ७ ॥
अथ वैष्णवधर्मसंज्ञकं कर्मसम्पत्विषयम् । यथा,—
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।

“वैष्णवानां यत्कर्म कर्मापि तस्य तद्दद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवान्भोषी तरन्ति वै ॥
इं चर उवाच ।
अथ हाह्य शुद्धिं च वैष्णवानामिच्छीष्यते ।
यद्योपसर्पणश्चैव तथासुगमं हरेः ॥
भक्ता प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१२॥
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्तैवोत्तोलनं हरेः ।
करयोः सर्वदुर्हीनामियं शुद्धिर्विलिख्यते ॥१३॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानाश्चैव कीर्तनम् ।
भक्ता श्रीकृष्णदेवस्य वपुषः शुद्धिरिष्यते ॥ ५ ॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रीचयोर्नैवयोश्चैव शुद्धिः सन्धिश्चोच्यते ॥ ६ ॥
७ । ८ । ९ ॥

पादोदकं निर्माळ्यं मातृनामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रयत्नस्य हरेः पुनः ॥१०॥
आघ्रातं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधने ।
विमुक्तिः स्यादन्तस्य प्राणस्यापि विधीयते ॥११॥
२२ ॥

तत्र पुष्पादिकं वक्ष्ये कृष्णपादयुगार्पितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोधयेत् ॥७॥
पूजा च पक्ष्मा शोक्ता तावां मेदात् प्रसुख
मे ।

अभिमनन्तुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराद्याः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिमननं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलेशनिर्माल्यादूरीकरणमेव च ॥ १ ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिधयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि चैष्टादेः पूजनं यथायतनम् ॥३॥
स्वाध्यायो मन्त्राराजस्य अर्घचत्वानतो वपुः ॥
कृत्वास्तोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामप्राणाभ्याश्च साध्यायः परिकीर्तितः ॥
४ ॥

योगो नाम हृदेवस्य जालने येव भावना ॥५॥
इति पञ्चप्रकाराद्याः कथितास्तव सुव्रते ॥”

इति भाग्ये पातालखण्डे २० अध्यायः ॥७॥
अथ वैष्णवानां साक्षात्प्राप्तम् ।

“सायं प्रातर्दिवातीर्णां श्रुत्वात्मशरं तथा ।
विष्णुसंज्ञावश्रितेन दिनपामान् प्रसुखते ॥
अहं कथा रमो दिव्यः राक्षसमाम चीश्वरम् ।
एवं ज्ञाना तु यो सुहृते गोऽप्येतेन विषयते ॥
अगात् कर्तुं नाशयं मत्तरं च वस्तुलम् ।
तत्तं सुखं चर्तुं कर्तुं न सोऽपिदेवतो वनः ॥
यदाश्रयणं प्रवेत्तुं कुर्वतीति सुखप्रदयोः ।
शोभाहारकस्यै च न सादेति चोदो नरः ॥
प्राणदेवो यथाशेषं इति भाग्ये २२ ॥

दुग्धं च्याश्विने मासि कार्तिके चामिघं
रुजेत् ॥

दुग्धसमश्च जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
वीजपूरश्च शाकश्च प्रत्यक्षलवणतथा ॥
यदि दैवाश्च सुख्यन्ते तथा तन्नामकं रुरेत् ॥
कलायं कर्तुं धान्यानि शाकश्च शिलभोचिकाम् ।
पथिकाकालशाकश्च सुत्तकं क्रतुवं तथा ॥
जयरो येनैवं प्रोक्तं वचा च दधिदर्पिणी ।
पयोऽनुसुतसारश्च पनसाम्ने हरीतकी ॥
पिप्पली जीरकश्चैव नागरज्जकनिन्दिही ।
कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैत्रवम् ।
अतैरुपकं सुञ्जीत इद्विद्येषु प्रवचते ॥”

इति भाग्ये पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥७॥
अथ वैष्णवकृष्णविशेषादिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्ष-
णम् ॥

करणीयं हरेर्विषं सावधानमनाः शृणु ।
हरिरेव सदा सेव्यो नान्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगद्दाराथो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्माळ्यसुचो भक्तास्तेऽनन्यमानवाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधियगोऽनन्यहृदयोऽनन्यचेवकः ।
केवलं हरिसेव्यं स भक्तः परिकीर्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विष्टाय कान्यकर्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्ता तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकृन्दापदेवैवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नाश्रयः स्यात् सरणी
हरेः ॥

वन्दनाद्येनयोर्भक्तिरनिष्टं दास्यसख्ययोः ।
रतिरेतापैष्ये वस्य हृदान्तस्य सात्त्वतः ॥
सक्तयः कीर्तनीयश्च श्रोतयः पूज्य एव च ।
यत्कीको विष्णुराराथो वैष्णवः सतुदाहृतः ॥
यथासंभोगे च सुखेऽपि समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्राः साधुरनिन्दकः ॥
निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहृद्भारवर्जितः ।
निरपेक्षो सुनिर्वृतरागः साधुरिदोष्यते ॥
शोभोऽहमदशोषकामादिरहितः सुखी ।
अद्याद्भिन्नरश्चः सातुः सदिष्णुः समदर्शनः ॥
यदिष्णुपासना नित्यं विष्णुर्यस्यैवरो तुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्यो लोके स वैष्णवः ॥
हरेः सन्भावताराणां सत्त्वादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेण अग्न्यादिदेवैश्चान्यैः न संशयः ॥
यदिष्टो रतुमायस्तु सुखिणो धामनो हरिः ।
स्वतन्त्रो यदाहादिवांसुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोःपासको दासकृष्णश्चैव सदाश्रयः ।
तन्नाशुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवामरायकम् ॥
धाप्यो वा प्रथिं शरीरे वायं जामासि तं
विष्णु ॥

कर्त्तुं प्रियाय गन्तयं न चैनमवलोकेयेत् ।
 वर्जयेद् वै रक्षस्य परेषां गृह्येद्बुधः ॥
 विवाहं स्वजनैः साहं न कुर्व्याद्वै कदाचन ।
 न प्रापं पापिनां ब्रूयात्पापं वा द्विजोत्तमाः ॥
 नेत्रैतोद्वन्नामादित्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
 नाम्नं यान्तं न वारिख्यं नोपष्टयं न मध्यगम् ॥
 तिरोहितं वासवा वा न दृष्टान्तरगामिनम् ।
 नम्रां स्त्रियं पुमांसं वा पुरीयं च्छत्रमेव वा ॥
 पतितयज्ञद्राष्टालातुच्छिष्टामावलोकेयेत् ।
 न युक्तयन्त्रनाश्र्यां वा नोत्पन्नं नभमेव वा ॥
 एतैश्च भोजने पत्नीं नैनामीक्षित मेहतीम् ।
 क्षुपन्तीं वृन्नामायां वा भावनस्यां यथासुखम् ॥
 नोदके चालनो रूपं न कुलं च्छत्रमेव वा ।
 न नृत्तय मतिं दद्यात् क्षवरं पाथयं दधि ॥
 नोच्छिष्टं वा इतमधु न च क्षण्णाचिनं दधिः ।
 न कुर्व्यात् कल्पयितुं पीडां सुतं शिष्यस्य ताड-
 येत् ॥
 नालानमममन्थित दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् ।
 न च शिष्यान् सत् कुर्व्यात्तालागं शंसयेद्बुधः ॥
 न नद्यात् नदीं ब्रूयात् पर्वतैश्च न पर्वतम् ।
 व्यासस्येन नैवापि यद्व्यसेत् सद्यश्चासिगम् ॥
 शरोरभ्यङ्गावशिष्टेन तैकेनाङ्गं न लेपयेत् ।
 रोनादि च रक्षस्यानि खानि खानि च न
 स्पृशेत् ॥
 न पानिपादवाङ्मेषवापयानि समाश्रयेत् ।
 नाभिद्व्याज्यतं पद्गां पाणिना न कदाचन ॥
 न घातयेद्विद्विक्ताभिः फ्रतानि न फ्रवेण च ।
 न त्रिफलाभयं शिष्टेन कर्षेत् प्रदासगम् ॥
 नोत्तमैः भक्षयेद्गन्धान् नाप्य चंभेश्वरेण च ।
 नाचैः क्रीडेन धायेत् स्त्रीभिर्वाहं न पाथरेत् ॥
 न द्यौर्नखोभानि दिव्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
 न बाणानपमासेयेत् प्रेतयूमं विवर्जयेत् ॥
 नैवः सुप्यात् नृत्यगृहे स्वयं नोपागच्छी वधेत् ।
 नाकाराष्टा गिण्डीयेन नाभुयां नदीं तरेत् ॥
 न पादपापनं कुर्व्यात् पादेनैव कदाचन ।
 नासौ प्रतापयेत् पादौ न क्रांसे धावयेद्बुधः ॥
 नाभिप्रतादयेद्देवान् ज्ञास्यान् गामथापि वा ।
 न स्पृशेत् पानिनोच्छिष्टो विप्रनोनास्य-
 नसान् ॥
 न केवाग्रं पदा चापि न क्षेपप्रतिमो स्पृशेत् ।
 नोभरेरदुममस्तत्र खड्गो वा व्यथिहमेत् ॥
 सैवं शुभं नैव दिव्यानापसु क्षीणगुणतुष्टयेत् ।
 न दारिं दद्रुयेद्वीमान् नोपस्थापयः कपित् ॥
 न सैवं पादतः कुर्व्यात् तिष्ठतं गिञ्चि त्यजेत् ।
 न भूदमरुदोहेन नापथीतादृचिः कपित् ॥
 पत्नीं च शशिपदं गान्धुः प्रथमवेषथा ।
 सद्रुधरजसादि वा न शयं क्वापयेत् परान् ॥
 अरण्यमच परतं वा विहस्यं न प्रमोक्षयेत् ।
 दृष्टव्याद्विहस्यतां धीमान् वा रुधेन दुः-
 न भिन्दात् इत्येवमं वक्षोपेतं कदाचन ।
 प्रदपरं पर्युह्य द्वापान् प्रालिखी न च
 मोषयेत् ॥

कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् विद्वान् न
 वक्षयेत् ।
 वदित्वा च्छुद्धारप्रवेश्य विवर्जयेत् ॥
 नेकश्चरेत् सर्वा विप्रः समवायस्य वर्जयेत् ।
 न योजयेदा वस्त्रेण न देवायतने शयेत् ।
 नाग्निगोनास्यवादीनामन्तरेण ब्रजेत् कश्चित् ।
 नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
 खान्त्वा नाक्रामयेच्छायां पतितान्नेर्नरीगिभिः ।
 वर्जयेत्पार्श्वगैरेण्यं वक्ष्यन्नानघटोदकम् ॥
 नाश्रीयात् पयसा तद्रं न श्रीजान्पुपवीधयेत् ॥
 विवृतवायास्य गोचीरमौहं वा निर्देशस्य च ।
 व्याविकं सन्निधीचीरभपेयं मशुरनवीत् ॥
 दृष्टाकारमधायं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
 दृष्टादतिथये नित्यं बुध्यते परमेश्वरम् ॥
 भिक्षामाहुर्न्यासनाचनयं तस्मात्पुत्रुणम् ।
 पुष्कलं घन्तकारुन् तपतुर्गुणमिष्यते ॥
 मार्कण्डेये ।
 "भोजनं घन्तकारं वा व्ययं भिक्षामथापि वा ।
 अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमालनः ॥"
 काशीखले ।
 "नैवोक्तानेन श्रीयाश्रामौ वक्ष्यशुचि क्षिपेत् ॥
 श्राद्धं ह्यवा परश्राद्धे योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः ।
 दातुः श्राद्धस्यं नास्ति भोक्ता क्षिप्रमभ्यु-
 भवेत् ॥
 नोत्पाटयेत्सोमनरां दृष्टवेन कदाचन ।
 कारजैः कारवाह्यैः करैश्चैव विवर्जयेत् ॥
 अथहारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः ।
 उल्कोपयतदेवार्धमयं दूरत् परिचयेत् ॥
 निष्ठीवन्त्य शीघ्राणं दृष्टात् दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
 उदृष्टं पथयत्पिच्छान् रान्वात् परजलाश्रये ।
 अशुद्धस्य च तत्कुर्येऽनयः स्यात्पुरीयभात् ॥"
 शारदा ।
 "यस्य पाणितले भुङ्क्ते यस्तु शुक्यारसंशुतम् ।
 प्रयत्नात्पुत्रिभिर्भुञ्जतु तस्य गोमांसपच तम् ॥"
 चात्रिस्तुती ।
 "न्यनाधिकजनो वा गौर्यापवाभक्ष्यचारिणी ।
 तयोर्दुग्धं न शोतयं न पातयं कदाचन ॥
 क्षपा तावो मरिचकाद्य सामेध्यमपि भक्षयेत् ।
 इणे कसो च तद्दुग्धं गोमयस्य विवर्जयेत् ॥
 अक्षुत्वा दूतकाष्ठस्य प्रदक्ष्यत्पयस्यथा ।
 दक्षिणाप्राशनस्यैव तुल्यं गोमांसमभयस्यैः ॥"
 पञ्चापवासे मशुस्तुती ।
 "मासुभ्रं देव्यवसेन पथये परनादृष्टवे ।
 प्रत्यजे अमि ते यान्ते क्षिप्रमभ्युत्तरीचरः ॥"
 चात्रिस्तुती ।
 "दिदा कपित्वाकाया च दिश्यायां दधिभो-
 जनम् ।
 कामरं दृष्टवात्तत्र दृष्टादपि चरेत् श्रियम् ॥"
 निन्दन्तुती च ।
 "क्षुपितायाः पयः पीत्वा नृसन्तु नरकं प्रवेत् ।
 शोमासिं विनेद्विषो विप्रः स्वादन्वया प्रभुः ॥
 परिचरुं कुर्वन्तं तत्पश्चात्शोक्तमप्यथा ।

यदत्र लिखितं किञ्चित् च्छन्त्यं महात्मभिः ॥
 व्याचाराच्छेष्टाः सन्ति परेषु वक्षुलाः सनाम् ।
 ते लोकप्राप्ततो ज्ञेया च्छेष्या यदि वैष्णवैः ॥
 निवृत्तमेयां माष्टात्प्रमथ्यत्र लिखितात् पुरा ।
 सदाचारस्य निवृत्त्यामाष्टात्प्राच सुसिद्धति ॥"
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे तिवृत्तव्यसमापनो
 गाम ११ विलासः ॥
 वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + अच् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,—
 "यथा त्रिशक्तिरद्विष्टा नयसिद्धान्तगामिणी ।
 यथा श्वेता परा दृष्टिः चात्त्रिकी त्रक्षसंज्ञिता ॥
 एतेव क्षणा तमपि रौद्री देवी प्रकीर्षिता ॥
 अष्टादश यथा कोट्यो वैष्णवा मेद उच्यते ।
 या विष्णो राजधी शक्तिः पालिनी चैव
 वैष्णवी ॥"
 इति वाराहो त्रिशक्तिमाष्टात्प्रनामाध्यायः ॥
 चापि च ।
 "शुद्धचक्रगदाधारी विष्णुमाता तथारिष्टा ।
 विष्णुरूपायवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 अथपरम् ।
 "विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिरुत्पिण्डी ।
 दृष्टौ च विष्णुना दृष्टा वैष्णवी तेन कीर्षिता ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे १४ अध्यायः ॥
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गा । यथा,
 पद्मपुराणम् ।
 "विष्णोः पादप्रस्तनासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
 पादि नखेनसत्साराक्षणममरगान्तिकात् ॥"
 इत्यादि व्याजिकाचारतर्पे रागार्थगङ्गावाहन-
 मन्तः ॥ अथपरम् ।
 "विष्णुपादप्रस्तनासि वैष्णवीनामधारिणी ।
 सन्वेन रक्ष मां नित्यं गङ्गा क्षिप्रमामिनी ॥"
 इति गङ्गाकवचम् ॥
 अथपराशिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रतावरी ।
 इति राघवचरितः ॥ तुलसी । इति शब्द-
 मात्रा ॥
 वैचारियः, पुं, (विशिष्य चरतीति विचारी मत्स्यः
 स एव । "विचारिको मत्स्ये ॥" ५ । ४ । १६ ।
 इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 वैष्णवनं, स्त्री, (विशिष्य च्छयतीति विश्वयनम् ।
 तर्पेण । स्वार्थे अण् ।) नास्यै पुंसस्य स्त्रीवैश-
 धारणम् । इति केशिन् ।
 वैश्यायः, चि, (विशिष्य च्छयतीति विश्वयनम् ।
 विद्यायै एव । स्वार्थे अण् ।) परि-
 दासेन साधनीयः । श्यालचन्त्यादि । इत्य-
 ञ्जुनमित्रः ॥ यथा,—
 "यथा दापेह नारीम् वैश्यायैश्च तर्पेण च ।
 यज्ञरेषु निपातेषु तथापदासनेषु च ।
 अशुतं नीत्तपूर्वं मे तेन सत्येन वं ब्रज ॥"
 इति महाभारते उद्वेगपर्व ॥
 वैशाधिकः, पुं, (विश्वा + अच् ।) विश्वायं
 करोति यः । मत्स्य इति क्त्वात् । तत्पत्त्यायः ।

वासन्तिकः २ कैलिकिलः ३ विडूगकः ४
प्रहाषी ५ प्रीविदः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।
“दूराच्छक्तिभिरवलयधैर्वास्वच्छिन्नभासु-
भांतुस्नायदनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ॥”)
गोटा, ष्टी, हाषी । यथा,—
“गोटा गोटा च चेटौ च हाषी च कूट-
हारिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
घरे भूरिप्रयोगे च भोड इति पाठः ॥
वोडः, पुं, मोनससर्पः । वोडा इति भाषा । यथा ।
मोगाचो मण्डली वोडः । इति भरतधृत्-
विक्रमादित्यः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
वोड्डी, स्त्री, पक्षयुतधोशः । इति मेदिनी ॥ वृद्धि
इति भाषा ॥

वोड्यः, त्रि, वष्टधातीक्ष्णप्रत्ययेन नियममेतन् ।
वष्टनीयः । वाच्यः । इति सुम्बोध्याकारणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
“वोड्या पुङ्गवेनेष धूःसदा रमच्छर्तनि ॥”
परिचयतयः । यथा, महाभारते । १२।४४।४५।
“न चैतेभ्यः प्रहातया न वोड्या तथाविधा ॥”)

वोड्या, [ऋ] पुं, (वष्टतीति । वष्ट + ळच् ।
“सद्विवक्षोरीदवर्णस्य ॥” ६ । ३ । ११२ । इति
अकारस्यौकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । १२ ।
“विषमगतां स्वशिविकां रघुगण उपधायं
पुरुषानधिवष्टत आष्ट हे वोड्यारः साध्वति-
क्रामत ॥”) ऋडः । परिचयता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १ । २०४ ।
“अस्यां वेदश्रुत्वान्या वोडुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते शुकशुक्लेन वष्टेदित्यत्रवोन्मनुः ॥”)
रुतः । इति मेदिनी ॥ अनड्यान् । ऋषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।
“तपोऽर्थीयं प्राप्सगी घषो गर्भं
गौर्लोहारं धावितारं तुरङ्गी ॥”
सहनकर्त्तरि, त्रि । यथा, कुमारः । १ । १५ ।
“भागीरथीनिर्भरश्रीकराणां
धोडा सुदुः कम्पितदेवदारः ॥”)

वोड्यः, पुं, मुनिविशेषः । यथा,—
“सकृच्च सस्यच्च ह्येवेष सनातनः ।
कपिलशारिरीषेव वोडुः पद्मशिखस्तथा ।
धर्मं ते तत्रिमायाणु महत्तेनामुना सदा ॥”
रत्नाक्षिकाचारतन्त्रम् ॥

वोड्यः, पुं, हन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोटा
इति भाषा ॥ किन्तु विपिकरप्रगादपाठोऽयम् ।
यथा कृष्णम् ॥
“तथा वोट इति खाते वृत्तं प्रसरयन्मनम् ॥”
वोडः, त्रि, आर्षः । इति विश्वकोशः ॥
वोडाहः, पुं, (वोडः आर्षः सन् अक्षमीनि । अक्ष +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वीषाणि इति भाषा ॥

वोड्या, पुं, (वातीति । वा + ऊलच् ।) रघुगन्धः ।
इत्यमरः ॥
वोड्याकः, पुं, केसकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वोडाहः, पुं, अश्वविशेषः । यथा,—
“वोडाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुनेश्वरवालधिः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

वोडित्यं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥
वौ(वौ)हं, स्त्री, (उड्वेन कृतम् । उड्व + अण् ।) उड्व-
हानिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
खलितं अतएवाग्राह्यम् । जिनधर्मः । यथा,
“ततो वृहस्पतिः प्रक्रमकरोद्वनदपितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कामेया ॥
गन्वाथ मोषयामास राजपुत्रान् वृहस्पतिः ।
जिनधर्मं समास्थाय वेदवाह्यं च वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टां सकार धियणाधिपः ।
वेदवाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान प्रकरो वष्येक सन्धेधमीवहिवृतान् ॥”
इति मातृयै वीमवशातुकीर्षेणं नाम २४ अः ॥
वृहस्पतिनि, त्रि ॥

वौषट्, य, (उड्वतेनेन हविस्ति । वष्ट + वाहुष-
कात् वौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्यायः ।
चाशा २ औषट् ३ षट् ४ खपा ५ । इत्य-

तत्पर्यायः । सद्यसदंशू २ पाठीनः ३ वहा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वोरकः, पुं, खेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरटः, पुं, क्रन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरपट्टी, स्त्री, मन्दरा । इति शब्दमाला ॥ माडुर
इति भाषा ॥
वोरवः, पुं, धान्यविशेषः । वोरौ इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।
“वोरवस्तु वृषेः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः ।
मधुरश्चान्तपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

वोरखानः, पुं, पाटलवर्णाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
वोलं, स्त्री, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
युल + अच् । यदा वा गनौ पिङ्गादित्वात् ऊलच् ।)
स्वनामखानवगिगमद्रथम् । तत्पर्यायः । रक्ता-
पहम् २ रुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिण्डकम् ५ विषम् ६
निर्लोहम् ७ वज्रम् ८ पियङ्गम् ९ सौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विश्वम् १४ सुभगन्धम् १५ विश्वगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ ब्रणारिः १८ । अस्य गुणाः ।
“वोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषनुत् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिकृन्नापहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“वोलं गन्धरसः प्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
वोलं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ॥
सधुरं कटु तिक्तञ्च गृहं खेदविदोषजित् ।
ज्वरापसारकुष्ठं गर्भाशयविशुद्धयत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वोक्तः, पुं, (वातीति । वा + ऊलच् ।) रघुगन्धः ।
इत्यमरः ॥
वोक्तकः, पुं, केसकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वोक्ताहः, पुं, अश्वविशेषः । यथा,—
“वोक्ताहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुनेश्वरवालधिः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
वोहित्यं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥
वौ(वौ)हं, स्त्री, (उड्वेन कृतम् । उड्व + अण् ।) उड्व-
हानिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
खलितं अतएवाग्राह्यम् । जिनधर्मः । यथा,
“ततो वृहस्पतिः प्रक्रमकरोद्वनदपितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कामेया ॥
गन्वाथ मोषयामास राजपुत्रान् वृहस्पतिः ।
जिनधर्मं समास्थाय वेदवाह्यं च वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टां सकार धियणाधिपः ।
वेदवाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान प्रकरो वष्येक सन्धेधमीवहिवृतान् ॥”
इति मातृयै वीमवशातुकीर्षेणं नाम २४ अः ॥
वृहस्पतिनि, त्रि ॥

मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वृद्धि-
सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो
देवता इति स्मृतेस्त्रोऽपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रत्वे खाद्येव
हविर्भूजमिति रघुः । खाद्यायं मन्त्रमेदे
स्त्रियां खाद्याभियोषितीति कौषान्तरम् । खाद्या
इत्यादि । औषट् तालयादि चूर्द्धन्यमध्यम् ।
वौषट् षट्द्वयं चूर्द्धन्यमध्यम् । खधा इत्यादि ।
इन्द्राय खाद्या । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
अंशुकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
हेदादिना प्रायो विभागानर्हत्यादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अंसकाः, पुं, (वि + अंस + खुल् ।) धूर्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अंसितः, त्रि, (वि + अंस + क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तः, त्रि, (वि + अस्तु याप्ते + क्तः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
“विभावेनानुभावेन अस्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसनामेति इत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”)
पुं, विष्णुः । यथा,—
“अस्तौ वायुरधीक्षजः ।”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तिः, स्त्री, (अश्रयतेऽनयेति । वि + अस्तु +
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्तता च ॥ (यथा, रघुः । ११।१०।
“तं सन्तः ओतुमर्हन्ति सदसदात्तिहेतवः ।
हेन्द्रः संलस्यतेऽस्यमौ विशुद्धिः श्यामिकापि
या ॥”
भूनमानम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
“अशक्तादशक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥”
“अशक्तयस्वराधराणि भूतानि ॥” इति सङ्की-
कायां स्वामी ॥ न्यायशास्त्रोक्तस्तत्पर्यायः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
“सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो अस्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥”)
अयः, त्रि, (विद्वहं अयतीति । अय + अण् +
न्नेति साधुः ।) यासक्तः । (यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“सुन्वाधगार्जने अयाः सदा चक्षुसमागवाः ॥”)
आकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७।१।
“देवादिभ्यः कौतुकार्थविधाने-
र्त्तं हे रद्रे अयपुरन्धिवर्गम् ॥”)

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तिः, त्रि, (वि + अस्तु याप्ते + क्तः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
“विभावेनानुभावेन अस्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसनामेति इत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”)
पुं, विष्णुः । यथा,—
“अस्तौ वायुरधीक्षजः ।”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

अस्तदृष्टार्थः, पुं, (अस्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्तरूपः, पुं, (अस्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो अस्तरूपश्च सद्यसनिदगन्तजित् ॥”
इति तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
अस्तरूपयुक्ते, त्रि ॥

व्यजनं

व्यञ्जना

व्यञ्जना

ससम्भ्रमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । ५ ।

“तं व्यञ्जकं हितिजाधमेन
स्यार्धदसुखेन विस्मयमानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रगृहो निगृहो व्यगो नैकशब्दो गदाग्रजः ।”

इति तस्य सङ्घसनामन्त्रोच्चम् ॥

अङ्गः, पुं, (विज्ञतानि अङ्गानि यस्य ।) भक्तः ।

इति मेदिनी ॥ (विज्ञतानि अङ्गानि यस्मात् ।)

सुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासप्रकृपितो वायुः पिप्पेन संयुतः ।

सुखमागम्य सद्यसा मण्डलं विद्वज्जयतः ।

नीरुजं तनुकं श्यावं सुखे यत्तं ममादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥ ३ ॥

तस्य चिकित्सा ।

“वटाकुरा मरुतरास्य प्रलेपाद्वाङ्गनाशनः ।

यङ्गे मङ्गिष्ठवा लेपः प्रशस्तो मधुसुक्तया ॥

अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरैश्च च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्वृक्षस्य नीलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालनी रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोभं एभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विगतं अङ्गं यस्य ।) हीनोद्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्त्वं मामियाद्विभेदनात् ।

न करिष्यस्यनङ्गं वा अङ्गं वापि यशस्विनम् ॥”)

अङ्गः, त्रि, अङ्गनया बोध्योऽर्थः । यथा,—

“वाय्वोऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

अङ्गो व्यञ्जनया ताः स्युःस्तस्य शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

अथ, शि याजे । ससम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) याजश्चलः ।

श, विचरति सतं रजनः । क्लयति इत्यर्थः ।

अविचोत् विवाच । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (अजत्वनेनेति । वि + अज + “गोचर-
स हरेति ।” ३ । ३ । ११६ । इति घञ् । निपा-
तनादजेर्वैप्रजघोरिन् पीभावो न भवति ।)

अजनम् । विपूर्वाञ्छातोरल्पव्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ॥

अजनं, स्त्री, (अजत्वनेनेति । वि + अज + ल्युट् ।

‘वा यौ ।’ २ । ४ । ५७ इति षष्ठी ब्रीभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥

(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ८ ।

“स वन्दनासु अजोऽज्ञवाभिलैः

सह्यारथैश्चकनमखलापैः ।

सत्रसकीकाकमिगीननिस्त्रैः

प्रवृथ्यते सुप्त दवाय मन्मथः ॥”)

अस्य सामान्यगुणः । अर्हताद्दृष्टव्याधर्म-

अमनाशिलम् । तालवृत्तगुणः । त्रिदोषशम-

नत्वम् । मधुत्वम् । दंशवृत्तगुणः । स्व-

त्वम् । उष्णम् । वायुपित्तकारित्वम् । देव-

मन्त्रमयूरप्रदयजगुणः । त्रिदोषनाशित्वम् ।

तालवृत्तगुणः । तेजस्करत्वम् । मच्चिकादि-
निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अङ्गकः, पुं, (अजतीति । वि + अज + ल्युट् ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ द्वे हृद्गतक्रोधादि-

भावाभिव्यञ्जके । अजतीति अङ्गकः । अज

घञि गति न्नचये शकः । आङ्गिकसात्त्विक-

वाचिकाद्याम्भेदान् वाङ्गकस्तुल्यम् । अभि-

सुखं नीयते अर्धोऽनेन इति अभिनयः । नी च

प्राथमे अज् । हस्तादिभिः शब्दवातादिस्वरुच-

मभिनयः । घटादाकाररुचकं करादिसंस्थान-

मभिनयः इत्यन्येऽपि । इति भरतः ॥ वाङ्गनया

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ३१ ।

“अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्तत्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जको वाङ्गकस्तथा ॥”

प्रकाशकः, त्रि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाङ्गकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥”)

अङ्गनं, स्त्री, (अज्यते अज्यते अज्ञादि संयोज्यते-

ऽनेनेति । वि + अङ्ग + ल्युट् ।) अज्ञोपकरणम् ।

तत्तु रूपशाकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-

थ्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ।

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आगो भर अङ्गनं गामश्वमभ्यङ्गनम् ॥”)

अस्य गुणाः ।

“अङ्गनं शाकमत्यास्यं हृदं हृष्यश्च पुष्टिदम् ।

द्रव्येण धेनू येनेह अङ्गनं मत्स्यसंसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अङ्गनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ ३ ॥

विद्वम् । (अङ्गना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“अत्राव्यात्वादिकं तस्य वस्ये वङ्गनरूपे ॥”)

अस्यु । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३४ ।

“कृत एष परिवर्त्युं सुतं शश्यास्यं च स्वयम् ।

बालमप्रामवयसमजातयञ्जनाकृतिम् ॥”)

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसद्वी-

रशुद्धेशः । स तु उपस्थः । अहंसात्रकम् ।

स तु ककारादिशकारान्तवर्णः । इति धरणिः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० ।

“सत्येऽप्यगार्थाः खरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तनेवावृत्तिर्यसकं विनिगद्यते ॥”)

अङ्गना, स्त्री, (वि + अङ्ग + शिप् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्वभिधाद्यास्तु यथार्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्यङ्गना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दवृत्तिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्याख्यासु तिर्य्यु

वृत्तियु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपचीयास्तु

यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश वृत्तिर्यङ्गन-ध्वनन-गनन-प्रत्यायना-

दिव्यपदेशविषया अङ्गना नाम । तत्र ।

“अभिधानत्रयान्धना शब्दस्य अङ्गना द्विधा ॥”

अभिधास्यनामाह ।

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्वैरिच्यन्ति ।
एकत्रार्थोऽन्वधी हेतुयञ्जना साभिधाश्रया ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ।”

इति ॥

सशब्दचक्रो हरिरित्यत्र शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमार्जुनाविति अङ्गनः

पार्थः । कर्णाङ्गुनाविति कर्णः स्तनपुत्रः । स्यात्

वन्दे भवच्छिन्दे इति स्यात्तुः शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं

सांसुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः

शशी । निशि चित्रभानुरिति चित्रभानुर्वद्विः ।

भाति रथाङ्गमिति नृपसकयत्ना रथाङ्गं चक्रम् ।

स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिक्रम काय इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदं च केऽप्यसहमाना

आहुः स्वरोऽपि काकादिरूपः काये विशेष-

प्रतीतिक्रमेण । उदात्तादिरूपोऽपि सुनेः

पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिक्रमे-

वेति । एतद्विषये उदाहरणसुचितमेव इति

तत्र तथाहि स्वराः काकादय उदात्तादयो वा

वाङ्मरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रक-

तोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशेष-

यम् । किञ्च यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रतयोरप्यर्थयो-

रनुत्पत्तिसंभवेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्यै शेषानङ्गीकारप्रवृत्तः न च तथा

अतएवाहुः शेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे

स्वरो न गण्यते इति च नय इत्यल्लुप्तपञ्जीव्यानां

मान्यानां वाखाण्डेय कटाक्षनिर्दिष्टेण । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिच्छेदा-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्वार्थवृद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधास्यना

वाङ्मना । यथा मम तातपादावां महापात्र-

चतुर्दशभाषावारविलासिनीमुञ्जसहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसाधिविग्रहिकायाम् ।

“दुर्गाण्डितविविष्टो मनसिर्षं संमीढयस्तेष्वसा

प्रौढदासकलो गृहीतगदिसा विश्वगृहीतो

भोगिभिः ।

नचनेश्वरतेष्वयो गिरिगुरौ गाढां रुचिं

धारयन् ।

गामाक्रम्य विभूतिभूयिततनू राजव्युमावल्लभः ॥”

अत्र प्रकरणाभिधया उभावल्लभशब्दस्य

उमानाग्वो महादेवो तद्वल्लभभातुदेववृत्तपति-

रूपेऽर्थं नियन्त्रिते अङ्गनयैव गारीवशाभरूपो-

अर्थी शीघ्रतः । अत्रान्वयः । १ । अङ्गनामङ्गना-
मङ्गः ।
“मङ्गलोपायने यस्य कृते तस्य प्रथोक्तम् ।
यथा प्रयासते वा न्याताङ्गना मङ्गनाश्रया ।”
मङ्गलां चैव दत्तादीं जन्मघातघर्षोपनादभि-
धायं विरवाधां महात्तयंतीपनाश्च लक्षणायां
विरवाधां यथा शीघ्रत्वपापनत्वात्निश्चयादि-
र्वागते वा लक्षणाश्रया अङ्गना । १ । एवं
शान्दीं जन्मघातघर्षा अर्थो अङ्गनामङ्गः ।
“यस्योद्योगवातायामन्वयसिधियाश्रयोः ।
प्रस्तापकानदेशायां काको रोष्टादिकस्य च ।
दोषिष्टादन्वयस्यै वा योधयेन् मार्गसमाया ।”
अङ्गना इति संबन्धः । तत्र दक्षुवाक्यप्रस्ताव-
देशात्तत्रैवैष्टा यथा समः ।
“काको मधुः कृपित एष च पुष्पधन्वा
शोभा वदन्ति रमिरीदृष्टराः समोराः ।
ऊर्ध्वोपनीयमपि वज्रुवज्रमङ्ग-
दूरे पनिः कथय किं करणीयमद्य ।”
एव एतं देशं प्रति शोधं प्रश्नप्रकाशकस्याया
प्रयत्नानिभि सारिं पनि यथाचिन् त्योक्तं । १ ।
योद्योगैष्टिष्टा यथा,—
“निःशेष्युतचन्दनं तत्रवटं निर्मृष्टरागोरधरो
मन्त्रे दूरममङ्गने पुष्पकिया तस्यो तवेयं तनुः ।
मिष्यापादिनि इति वाच्यवयस्यस्याज्ञानप्रीदा-
गमे
दापीं आनुमिषो गत्यानि न पुनस्तस्याधमस्या-
लिकम् ।”
अत्र तदभिनयमेव गतासीनि विपरीतत्वस्यया
मत्सं मत्स्य च रनुमिति वाद्यं प्रतिपाद्य दूती-
वैष्टिष्टादुपीयते । १ । अन्वयसिधिवैष्टिष्टा
यथा,—
“अथ निश्चय निष्कन्दाभिकिरीं प्रसन्नि रेश्वर
यज्ञाया ।
निष्काश मरगथ भाव्यस्य परिदृष्टिया संस
सुतित्वः ।”
अत्र दत्तादीनां शिष्यरत्नेन विवक्षितं तत्रास्य
ईश्वरस्य विप्रकल्पमत्स्यः सङ्गुष्यामनेनरिति
अथापि सन्निहितप्रशस्तकामस्यं प्रयुञ्जते ।
अत्रैव आशक्तिर्मन्त्ररूपस्यस्यस्यैष्टिष्टां प्रयो-
ज्यम् ।
“निष्कन्दाभिकिरीः काकु रितमिषीयते ।”
इत्युक्तप्रकारायाः दत्तादीनां आकारादिषु
आश्रयाः । १ । एतदींष्टिष्टा यथा,—
“मृगप्ररत्नमयया यम
दुष्टवर्षे ईश्वरमुदयो मनुम् ।
अपिदुष्टवर्षोत्तमस्यैष्टिष्टा
मेषां रमिः सुसिधमस्यैष्टिष्टा ।”
अत्र शेषोद्योगेन सारिं स्यस्यैष्टिष्टा रति मङ्गला
यथा । १ । एतदींष्टिष्टा यथा,—
“मृगप्ररत्नमयया यम
दुष्टवर्षे ईश्वरमुदयो मनुम् ।
अपिदुष्टवर्षोत्तमस्यैष्टिष्टा
मेषां रमिः सुसिधमस्यैष्टिष्टा ।”
अत्र शेषोद्योगेन सारिं स्यस्यैष्टिष्टा रति मङ्गला
यथा । १ । एतदींष्टिष्टा यथा,—

वैष्ट्या कयाचित् शीलते । एवं यज्ञादीनां
यस्यमङ्गानां वैष्टिष्टा योद्योगम् । १ ।
“वैष्टिष्टादियमर्षानां प्रलोकं त्रिविधा मता ।”
अर्षानां वाच्यत्वस्यस्यैष्टिष्टां त्रिरूपनया सन्ना
अप्यनन्तरीक्या अङ्गनात्रिविधाः । तत्र वाच्य-
धर्मस्य अङ्गना यथा । काली मधुरिहादि ।
तस्याधर्मस्य यथा । निःशेष्युतचन्दनमिष्यादि ।
दत्तादीनां यथा । अथ निश्चय दत्तादि । १ ।
प्रकतिप्रकथ्यादिनतन्तु प्रपञ्चयिष्यते ।
“शब्दोद्यो अन्वयः शब्दोद्योद्योन्तराश्रयः ।
सकस्य अङ्गकत्व तदन्वस्य सङ्कारिता ।”
यनः शब्दो यङ्गकत्वैर्षान्तरमदेष्यते । अर्थो-
दपि शब्दं तदेकस्य अङ्गकत्वैर्षान्तरस्य सङ्कारि-
त्वमवश्वमङ्गीकरणायम् ।
“अभिधादित्रयोपाधिर्वैष्टिष्टात्रिविधो मतः ।
शब्दोदपि वाचकस्तद्वक्तव्यो यङ्गकस्तथा ।”
अभिधोपाधितो वाचकः । लक्षणेपाधिको
यङ्गकः । अङ्गनोपाधिको यङ्गकः । किञ्च ।
“तात्पर्याश्रयो ह्यभिधाः यदाध्याययोधने ।
तात्पर्याधे तदर्थस्य वाक्यं तद्विषयं परे ।”
अभिधाया एकैकपदार्थयोधनविरमानु वाच्यार्थ-
रूपस्य यदाध्यायस्य बोधिका तात्पर्या नाम
ह्यभिधातदर्थस्य तात्पर्यार्थस्तद्विषयकस्य वाच्यमित्य-
भिष्टानान्वयवादिनां मतम् । इति सारिदृष्टयै
वाच्यमव्ययनिरूपणे नाम द्वितीयः परि-
दृष्टः ।
अङ्गकः, पुं, एरुः । इत्यमरः ।
अतिकरः, पुं, (वि + अति + क्त + अच्) अत्यन्तम् ।
(यथा, कथाचरित्तुसागरे । ७४ । ८६ ।
“अस्तिन् अतिकरे इति श्चुनामेव ते गनः ।”)
अतिमङ्गः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३२ ।
“प्रज्ञोपद्रवमालस्य लोकायतिकरश्च तम् ।
मनस्य मानुदेवस्य संकशाराद्युदो दयम् ।”
मिश्रत्म् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।
“अन्वोन्वयानिकरचासुभिर्दिष्टिष्टै-
रक्षत्यप्रमनिष्काभिर्मयैः ।”)
अतिक्रमः, पुं, (वि + अति + क्रम + अच्) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—
“मन्त्रेण प्रादुस्तयो दाना मन्त्रीना य उदङ्गुस्तय
एव एतन् विधिदंते विपरीते च अतिक्रमः ।”
इत्युक्तप्रकारम् ।
अतिरिक्तः, वि, अतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-
प्यति-दुर्भेदिष्यामीः इत्यमरः । निष्कन्तमेवम् ।
(अधिकः । यथा, काकनामधुष्टस्य मन्त्रमा-
निभक्तिर्निष्कार्येयमेव इत्यमरः । “निष्कन्-
कानिदित्तोरभिधो अतिरिक्तः ।”)
अतिरेकः, पुं, (वि + अति + रिक + अच्) विपरीतः ।
अभावाः । यथा । मन्त्रमिरेकशान्ते अङ्गनादि-
अपिद्वयं मन्त्रं मन्त्रमप्ययाम् । इति मन्त्र-
मन्त्रमन्त्रः । (यथा, कथाचरित्तुसागरे । ३६ ।
३६ ।)

“न पतिव्यतिरेकेण सुखीवासपरा गतिः ।”)
अन्वयविधिः । यथा,—
“अतिरेको विशेषस्यैष्टिष्टांनोपमेययोः ।
शैला इवोदताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ।”
इति अन्वयोक्तः ।
अतिमङ्गः, पुं, (वि + अति + मङ्ग + अच्) पर-
त्तरमेकत्वम् । (यथा, महाभारते । १२ । १०३ । ५ ।
“सिनयोर्धोतिवङ्गैश्च यथः साधारणोऽभवत् ।”
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । २३ । १३ ।
“अन्वोन्वयित्तयतिमङ्गद्वय-
वैरातुदयो विष्टरन् मिष्यथ ।”)
अतिहारः, पुं, (वि + अति + हृ + अच्) विनि-
मयः । यथा,—
“परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्षनम् ।
अतिहारः परावर्त्तो वैमेयो विमयोऽपि च ।”
इति हिमचन्द्रः ।
(यथा, रघुः । १२ । ६२ ।
“विक्रम-अतिहारेण नामान्याभूदुद्योरपि ।
अथश्रीरत्नरावेदिर्मन्त्रवारणयोऽख ।”)
अतीतः, वि, (वि + अति + त् + क्त, ।) अतीतः ।
गतः । यथा,—
“अर्हारावे अतीते तु संक्रान्तिर्दृष्टमवेत् ।
पूर्वैः प्रवादिकं कुर्युः परेद्यः सागदानयोः ।
इति विष्टित्त्यै भीमपराक्रमीयम् ।
अतीपातः, पुं, (वि + अति + पत + अच्) “उप-
सर्गस्य अतीतिः ।” ६ । ३ । १२२ । इति उप-
सर्गस्य दोषः ।) अतीत्यानः । अपयानम् ।
इति मेदिनी । विष्णुस्मार्तिव्यवृत्तित्तयोऽगस्त-
गन्तमन्त्रदृष्ट्यामः । तत्र सर्वकर्मवर्षनं यथा,—
“निर्घो दित्तं विष्टिं अतीपातश्च वैष्टित्तम् ।
केन्द्रं वापि शुभैर्दोषैर्न पापाद्यस्यैष्टिष्टां वर्णयेत् ।
परिधस्य लक्षेद्वै शुभकस्मे ततः परम् ।
गत्तःसाधनयोः पट् च नव एवैष्टिष्टां यथोः ।
वैष्टित्तयनिपातो य ममस्ती परिवर्षयेत् ।” १ ।
अस्य प्रतिप्रकृत्यात् भीमपराक्रमे ।
“न विष्टिर्गती नवा गतो न अतीपातवृत्ती ।
अन्वयारावर्षे प्राप्ते दोगा गत्तःस्यैष्टिष्टां यथाः ।
नवम्यङ्गारको विष्टिः शनैःपरदिनं यथा ।
अतीपानी न दूषयेत् यथाकीं दृष्टिः स्निहः ।
यदि विष्टिचर्यापत्तीं दिनं वाच्यशुभं भवेत् ।
अन्वयैष्टिष्टांमिन् भारुद्वेष्ट तसो यथा ।”
इति अतीपातम् । १ ।
अथ अतीपातम् ।
“कटोरथायः विष्टिष्टांमिन्
नदातुयो मन्त्रादिषु मङ्गलाः ।
मन्त्रस्य इति मन्त्रमन्त्रो
प्रत्ये परयो अतिपातयोः ।”
इति अतीपातम् । १ ।
अतिपातविष्टिष्टांमिन् यथा, इत्यमरः ।
“अन्वयविष्टिष्टांमिन् मन्त्रमन्त्रेण मन्त्रमन्त्रेण ।
मन्त्रमन्त्रेण मन्त्रमन्त्रेण मन्त्रमन्त्रेण ।”
अथ अतीपातम् । यथा, इत्यमरः ।

व्यथितः

व्यभिचा

व्यभिचा

“संक्रान्तियु अतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
प्रथे क्षात्वा तु जाह्नवां कुलकोटीः ससुहरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

“दिनक्षये अतीपाते संक्रमेत्कैद्विनेश्वरि वा ।
आवयेत् अद्धानानां तीर्थपादप्रयात्रयः ॥”

अतीघारः, पुं, (वि + अति + ह + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति
दौर्घः ।) परीवर्षः । इति णटाघरः ॥ परस्पर-
भेकषातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशकेशि ।
दण्डादण्डि । इत्यादि । इति आकरणम् ॥

अत्ययः, पुं, (वत्ययनमिति । वि + अति + इ +
“एरच् ॥” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्-
पथ्यायः । अत्यासः २ विपथ्यासः ३ विपथ्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । १४४ ।

“परावरेषां स्थानानां कालेन अत्ययो मद्यान् ॥”

अत्यास, पुं, अत्यसनमिति । वि + अति +
अस् + घञ् ।) विपथ्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।

“मात्रासि वक्षिता भङ्गे । चरुयथासहेतुना ।
भविष्यति हि पत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”

अथ, घ म ङ दुःखे । चाले । भये । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । य, यथा । म,
अथयति । ङ, अथते लोकः दुःखमनुभवति ।
कम्पते विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखमयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।
दुःखमयचलने इति पठित्वा दुःखमययोश्चलन-
सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

अथकः, त्रि, (अथयति पौःयतीति । वाथ +
गिच् + श्लु ।) वाथाकारी । यथा,—

“अवृत्त्यानं वाथकस्तु स्थान्मर्मसृगरुन्दः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“परिणाममुखे गरौयसि
अथकैरसिन् वचसि चतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
वहुरण्यीथसि दृश्यते गुणः ॥”

यथा, स्त्री, (अथ + अह् । टाप् ।) दुःखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उचरचरिते । १ ।

“स्नेहं ह्यां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे यथा ॥”

अपितः, त्रि, (अथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा,
शत्रुमंघारे । ६ । १६ ।

“कान्ताननद्युतिस्तुषामचिरोद्गतानां
श्रोभां परां क्रुद्वकदममझरीयाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भयेन कस्य
कन्दर्पवाङ्मनिकरैर्यथैतं हि धैतः ॥”

दुःखितः । यथा,—

“ततः प्रयथितो वायो दुहितुः सुतदृयनः ।

‘अरितः कन्यकागारं प्राप्नोद्गार्थीत् यदृष्टम् ॥’
इति श्रीभागवते वाचस्पते ६२ अध्यायः ॥

अथ, औ य ताङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) य, विध्यति शत्रुं शूरः ।
औ, अव्याप्तीत् । कश्चित्तु द्विभूतस्यानिकारी-
भूतयकारस्य वाधैर्वकारो वर्ग्यः अन्यत्र तु दन्त्य
इति मन्वागः सनि विवृत्ततीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताङ् + “वाधजपो-
रुपसर्गे ॥” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“विरावाधो धमनीनां गर्भिण्या वाकृति-
स्तथा ॥”

वाध्यः, पुं, (अघाय हितः । अघ + यत् ।) धनु-
र्गणः । यथा,—

“वाध्यस्तु प्रतिकायः स्याञ्जीवाण्या भारयं
गुणः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाध्यः, पुं, (विरुद्धो अघ्वा । प्रादिसमासः ।
उपसर्गादघ्नः । इत्यच् ।) कुत्सितपथः । तत्-
पथ्यायः । दुरध्वः २ विपथः ३ कदध्वा ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ ऊपथः ६ असत्पथः ७
ऊत्सिसवत् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।

“तूर्णं प्रत्यायनस्य तान् कामं वाध्यगतानपि ॥”

वाप, क चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
वापयति । इति दुर्गादासः ॥

वापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।

“कापि कुन्तलसंवागनसंयमवापदेशतः ।
वाहुर्गलं स्तनौ नाभिपङ्कणं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”

नाम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाक्वविशेषः ।
यथा,—

“वाजेनात्माभिलाषोक्तिर्वापदेश इतीत्यंते ॥”
इत्यञ्जलीलमण्यः ॥

वापाकृतिः, स्त्री, अपङ्गवः । अस्त्रीकारः । वि-
अप-आह् पूञ्जधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भ्रष्टाचारः । यथा,—

“वाभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम् ।

श्रृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोमैश्च प्रीयते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥

दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साधुतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदृष्टतत्त्वं हि
वाभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भाषाचिन्तामणिः ॥ च त्रिविधः । साधारणः १
असाधारणः २ अनुपसंघारी ३ । तत्र विपद्य-
इतित्वं साधारणत्वम् । सर्वसमप्रवारात्तत्त्व-
मसाधारणत्वम् । व्रातियद्वागुक्तेकधर्मप-
संघाराभावो यत्र सद्येत्वमिमतीरुपसंघार्यः ।
इति सशभिचारचिन्तामणिः ॥

वाभिचारिणी, स्त्री, (वाभिचरति या । वि +
अभि + चर + णिनिः । डीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—

“हृताधिकारं मलिनं पिष्टमात्रोपसेविनीम् ।
परिभूतामधःश्रयां वासवेद्वाभिचारिणीम् ॥

सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वस्य शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेधा वै योधितो ह्यनः ॥”
इति याज्ञवल्के । १ । ७०-७१ ॥

इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
“वाभिचारादौतौ शुद्धिर्गर्भे त्वागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ७ ॥

तस्याः परित्यागादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-
मंधोवर्णां शिष्यसुतगामिनीं पापवापसनासक्तां
धनधान्यत्रयकरीं वर्जयेत् । यमः ।

“खच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्वागो
विधीयते ।

न चेव स्त्रीवधः कार्यो न चेवाङ्गवियोजनम् ॥”
दृष्टस्यतिः ।

“हीनवर्णोपभृता या त्याज्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”

विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः ।
“प्राज्ञश्चक्षित्यविश्रां भाष्याः शूद्रेण सङ्गताः ।
अप्रजास्ता विप्रुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”

एतत् वलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्वम् ॥ ७ ॥
तस्याः पुण्यकर्मणि निष्फलानि धनानधि-
कारित्वश्च यथा । हरिवंशोपुण्यकर्मतो-
पाख्याने ।

“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यथरन्धति ।।
निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”
दृष्टम्भुः ।

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पाजयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्यैव दद्यात्तत् पिष्टं ह्यनुसामंश्च लभेत
च ॥”

भर्तुः शयनं पाजयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतत्त्वम् ॥

वाभिचारो, [नृ] पुं, (वाभिचरतीति । वि +
अभि + चर + णिनिः ।) चतुस्त्रिंशत्प्रकार-
शृङ्गारभावविशेषः । तद्वयथा । निर्वेदः २
ग्लानिः २ शङ्का ३ अक्षया ४ महः ५ अमः ६
घालस्यम् ७ हेन्यम् ८ चिन्ता ९ मोघः १० स्मृतिः
११ इतिः १२ व्रीडा १३ अपसता १४ हर्षः १५
आविगः १६ जडता १७ गर्वः १८ विषादः १९
अतृप्तवयम् २० निद्रा २१ अपसारः २२
सुप्तः २३ विवोधः २४ अमर्षः २५ अवहित्यः २६
उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्भाः २९ आधिः ३०
उन्मदः ३१ मरणम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।

“विशेषादाभिसुखेन चरन्तो यभिचारिणः ।
स्यायिन्वृत्तान्तमप्यास्वयच्छिंशद्य तद्दिदाः ॥”
के ते इत्याह ।

व्ययितः

“निर्वेदावेगैर्न्यत्रसमदण्डता औग्रमोर्हौ
विबोधः
स्वप्नापन्सारगन्त्रा मरणमलसतामर्षनिद्रा-
वहित्याः ॥
औनुसुब्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिस्मृता
याधिवत्रासलज्जा
हर्षास्त्रयाविद्यादाः सधृतिवपलतास्त्रानिचिन्ता
वितर्काः ॥”
एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
त्रि, वाभिचारविशिश्टः । (स्वमार्गश्रुतः । यथा,
कथास्वित्सागरे । १५ । ५५ ।
“लक्ष्मिपि मन्त्रितास्त्रातिरस्त्राकं यान्यथा
भवेत् ।
स्त्रामिचंभावनायाश्च भवेत् वाभिचारिणः ॥”
अनित्यः । आगमापायी । यथा, भागवते ।
१२ । ३ । ३८ ।
“नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽर्धौ
न क्षीयते सवनविद्वद्भिचारिणां हि ॥”
वाय, क गुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क,
वाययति । बुद्धि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
वाय, ष गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) ष, वायति वायते । इति
दुर्गादासः ॥
वाय, तु क गतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वाययति ।
इति दुर्गादासः ॥
वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लभ्यात् द्वादश-
स्थानम् । यथा,—
“लभं धनं भाटवन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मयवया द्वादशराशयः ॥”
इति श्योतिस्तत्त्वम् ॥
(वायति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नन्वरे,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १६ ।
“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यवयादु-
च्यम् ॥”)
वायः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्वापगमः ।
विक्रमसुतुसर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्
इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“अर्थस्य संयत्तै चैनां वाये चैव नियोजयेत् ॥”
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।
“ताविमौ वै भगवतो हरेर्वंशवाचिहागतौ ।
भारवयाय च भुवः क्षणौ यदुक्कुरुहौ ॥”
परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।
“आत्मानं सुसुचे तस्मात् एकनेत्रवायेन चः ॥”
दृष्टस्वतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, दृष्टतु-
मंहितायाम् । ८ । ३६ ।
“पञ्चमं वयसुश्रुन्ति शोभनं
मन्मथप्रवक्तुस्त्ववाङ्मयम् ॥”
नागविशेषः । यथा, महाभारते । ११ । ५७ । १६ ।
“अमाहृतः कामठकः सुषेणो मानसो वायः ॥”
वायितः, त्रि, (वाय + क्तः ।) क्तवयः । वय-

व्यलीकः

शब्दादितप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
नियमम् ॥
वायी, [न्] त्रि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +
इनिः ।) वाययुक्तः । यथा,—
“द्रविणं परिमितमधिकवायिनं जनमाङ्गुली-
कुर्वते ।
क्षीणाश्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥”
इत्युद्धटः ॥
वायं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।
“श्रीलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
) वायं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ॥”)
वालीकं, स्त्री, (विशेषेण अलतीति । वि + अल +
“अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
कीकनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।
इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—
“कृत्यं नैव विजानाति परेणापकृतं क्वचित् ।
कृत्यश्च संसरेदेतदसत्यश्च न जल्पति ॥
वालीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः ।
नित्यश्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ॥
ऋतुकालेऽभिगच्छेत् अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ।
इदंशास्तु नरा भद्रे ममः कर्मपरायणाः ॥”
इति वाराहे योनिगर्भमोचगणनामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।
“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखस्यमपि किञ्चन ।
वालीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥”)
अकार्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।
“यस्मिन्ननैश्वर्येकतवालीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्तुः कस्य रणे न कुर्यात्
मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥”)
अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ६ । ८५ ।
“सुदृशः सरसवालीकतप्त-
स्तरसा सिष्टवतः सयौवनोष्ठा ॥”)
प्रतारणा । इति हलायुधः ॥ (दुःखम् । इति
वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारः । ३ । २५ ।
“दिग् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
वालीकनिश्चासमिवोत्सवर्ज ॥”)
तद्वृत्तिः, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
“यद्युत्तमः स्त्रोक भवान् ममेरितं
वचो यलीकं सुरवर्ष्यं मन्यते ।
करोन्मृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं
मदं तृतीयं ज्ञात् प्रीण्यं मे निजम् ॥”)
वालीकः, पुं, (वि + अल पर्याप्तौ + कौकन् ।)
नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । पिडुगः २
मट्टप्रज्ञः ३ कामकेलिः ४ विदूषकाः ५ पीठ-

व्यवधिः

केलिः ६ पीठमर्दः ७ भङ्गिलः ८ छिदुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायकजनं, स्त्री, (वि + अय + कल + ल्युट् ।)
वियोगः । हीनः । अङ्गस्यान्तरकरणम् ।
वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
“अये वाये लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि
वहितान्
द्विपञ्चदशत्रिंशत्त्रिनवतिशताष्टादशदश ।
श्रुतोपेतानेतानयुतवियुतांश्चापि वद मे
यदि वरक्ष्येयुक्तिव्यवकलनमार्गैः सि कुशला ॥”
इति लीलावती ॥
वायकलितः, त्रि, (वि + अय + कल + क्तः ।)
कृतव्यवकलनः । विद्योगितः । हीनितः । व्यव-
कलने, स्त्री । यथा । अथ सङ्कलितव्यवकलि-
तयोः करणसूत्रं दृष्टाहम् ।
“कार्यं क्रमाद्युत्क्रमतोऽथवाङ्ग-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”
इति लीलावती ॥
वायच्छिन्नं, त्रि, (वि + अय + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा । भिन्नानु व्यवच्छिन्नं विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायच्छेदः, पुं, (वि + अय + छिद् + घञ् ।) वाय-
सुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वश्च । (विरामः ।
निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।
“जीवस्य न वायच्छेदः स्याच्चैतत्तत्प्रतिक्रिया ॥”)
वायधा, स्त्री, (वि + अय + धा + “यातस्वोपसर्गे”
इत्यङ् । टाप् ।) वायधानम् । इत्यमरः ॥
वायधानं, स्त्री, (वि + अय + धा + ल्युट् ।)
आच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २
अन्तर्हिः ३ अपवारणम् ४ छदनम् ५ वायधा ६
अन्तर्हा ७ पिधानम् ८ स्वयानम् ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ वायधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ।
“दृष्टं विमानवायधानसुक्तां
पुनः सद्धमार्चिषि सन्निधत्ते ॥”
भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
“परात्मनोर्देववायधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषसद्भिनाशे ॥”
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । ५१ ।
“वपुरन्वलिप्त परिरम्भसुख-
धायधानभीरुकतया न बधूः ॥”
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।
“धावद्वयं न विन्देत् वायधानेन कर्मणाम् ॥”
वायधायकः, त्रि, (वायदधातीति । वि + अय +
धा + ल्युट् ।) वायधानकर्ता । यथा । स्वर्ग-
कामो यजेत सप्तदशवारं ऋद्धिकामाः सन्न-
सुपासीरमिति वेदे कामिनां कर्तृत्वावगते-
स्तदुपपत्त्या ऋत्विग्वापारान्तर्भावो न वाय-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
वायधिः, पुं, (वि + अय + धा + “उपसर्गे” धोः
किः । ३ । ३ । ६ । २ । इति किः ।) वायधानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । १६ ।

“वावधायपि वा विधोः कलां
‘वृचनानिमयां न वेद कः ॥’”

वावसायः, पुं, (वि + अव + घञ् ।) उप-
बोविका । यथा इति पारस्वभाषा । यथा,—

“करोति नाम नीतिज्ञो वावसायमिनस्ततः ।
फलं पुनस्तदेव स्याद्वदधिर्मनसि स्थितम् ॥”
इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥

आप च ।

“आहारोऽद्गुणः स्त्रीणां वृष्टिस्तासां चतुर्गुणा ।
पद्गुणो वावसायस्य कामस्याष्टगुणः स्तुतः ॥”
इति चाणक्यशतकम् ॥

अनुष्ठानम् । इति वावसायिशब्दार्थदर्शनान् ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३० । ११ ।

“सञ्ज्ञया सहस्रं धीते । मम स्वस्य कुलस्य च ।
वावसायमनुष्ठान्ता कान्ति । त्वमतिशोभनम् ॥”

निश्चयः । यथा,—

“वावसायात्मिका बुद्धिरिकेष्टं कुननन्दन ।
बहशाखा ज्ञानताश्च बुद्धयोऽवसायिनाम् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

वावसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
रुतियोगे वावसायात्मिका परमेश्वरभक्तौव भुवं

परिध्यामीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव
बुद्धिर्भवति । अवावसायिनामीश्वराराधनवधि-

सुखाणां कामिनां कामनानन्त्यादगन्तास्तत्रापि
कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बुद्धशाखाश्च

बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
विष्णुः । यथा,—

“वावसायो वावस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”
इति महाभारते तस्य सद्यन्नामस्तोत्रे । १३ ।

१४६।५५६ (महादेशः । यथा, तत्रैव । १५ । १०।५०।
“सद्यन्नामस्तो विजयो वावसायो ज्ञानजितः ॥”

वावसायो, [न] त्रि, (वावसायोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) वावसायविशेषः । वाणिज्यकारकः ।

यथा,—

“कोऽतिभारः समर्थां किं दूरं वावसायिनाम् ।
को विदेशः यविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाणक्यशतकम् ॥

अनुष्ठानता । यथा,—

“संशोभ्यो यन्मिनः श्रेष्ठा यन्मिथो धारियो
वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो चव-
सायिनः ॥”

इति मानवे १२ अध्यायः ॥

अज्ञेय इति । उभयोः प्रशस्यते सति अत्य-
तरस्यातिशयविषयमा श्रेष्ठतैनीष्टिनोविधाना-

दोपदध्ययना श्रेष्ठाः तैभ्यः समस्यप्रदाश्रेष्ठारः
श्रेष्ठाः । तैभ्योऽधीतयन्त्रधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः ।

तेन यन्मिनः पठितवित्तुनयन्त्रा ओष्ठयः ।
धारिभ्योऽधीतयन्त्रार्थेष्ठाः प्रकृष्टाः । तैभ्यो-

ददत्तारः । इति सङ्गीतकार्या कुङ्कुमसङ्घः ॥
३ मितः, वि, (वि + अव + घञ् + क्तः ।) प्रता-
रितः । इति भूरिश्रयोः । अयुष्ठितः ।

निश्चिनः । इति वावसायिशब्दार्थ-
दर्शनान् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।

“तं सनीत्य वावसिनं पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या वाप्यमरुदा वचो धर्मिष्ठमन्वीन् ॥”

वावस्या, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतश्चोप-
सर्गं ।” इत्यङ् । तनधात् ।) शास्त्रनिष्कृपित-
विधिः । यथा,—

“द्वोधकानं प्रपन्नचर्मं धारणाय कमण्डलोः ।
द्वेपरेण सुनोत्पत्तिर्देनकन्या प्रदीयते ॥”

इत्यादीन्विधाय ५

“एतानि लोकगुणप्रथं कलेरादौ महात्मभिः ।
निर्वाणानि कर्माणि यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”

इत्युद्गाहत्वे हेमादिपराशरभाष्ययोरादि-
पुराणम् ॥ (नियमः । यथा, कथासरित्-
सागरे । २०६ । ७२ ।

“एवं जनगृहारक्षो महारत्नानि शङ्करः ।
उत्पाद्य भगवांस्तत्र वावस्यामादिदेश सः ॥”

वावस्यानः, पुं, विष्णुः । यथा,—

“वावसायो वावस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”
इति महाभारते तस्य सद्यन्नामस्तोत्रे । १३ ।

१४६ । ५५६ ॥ (वि + अव + स्था + ल्युट् ।)
वावस्थानो, स्त्री । यथा,—

“चातुर्वर्त्यवावस्थानं यस्मिन् देवो न पिद्यते ।
तं स्ते हृद्देशं जानीयादात्म्यवर्षस्ततः परम् ॥”

इत्यात्म्यवर्षशब्दटीकायां भरतः ॥

वावस्थानः, त्रि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
पूर्वकस्थितः । वावस्थापितः । यथा,—

“अथ वावस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
ध्वजः ।

प्रवृत्त शस्त्रसम्पत्तिं धनुरदस्य पाण्डवः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वावस्थानो, [अ] पुं, (वि + अव + लृ + ल्युट् ।)
वावधारकर्ता । प्राङ्विवाक इति यावत् ।

यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्षिप्रत्य-
र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शं लक्ष्यस्य

प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण वावधारपादत्वेना-
नभिधानान् वावधर्तृसम्यक्भावावाच न वाव-

धारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां
वावधारमात्रका । कायस्वस्वोपाधिविशेषश्च ॥

वावधारः, पुं, (वि + अव + लृ + घञ् ।) विवादः ।
इत्यमरः । इत्यभेदः । न्यायः । मयः । स्तितिः ।

इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ ७ ॥ (कर्म ।
क्रिया । यथा,—

“न क्वचित् कस्यचित्पित्रं न क्वचिदस्य विधिपुः ।
वावधारणं भाषन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”

यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
“तथापि शस्त्रवावधारनिष्ठरे

विमज्भाषे चिरमस्य तिष्ठतः ।
तुनोप सोमोनिशयेन वृत्रहा

मदं हि मन्त्रं सुगैर्निधीयते ॥”
अथ वावधारदर्शनम् । नच वावधारः ।
“स्तुत्याचारवर्षेण मार्गवापदिताः परैः ;

वावधेयति चेन्नानि वावधारपदं हि तत् ॥”
स्तुतिसदाचारवर्षभूतेन वर्णा ना परैरर्धतः

शरीरतो वा पीडितश्चेन्नानि निवेद्येत्तद्वाव-
धारदर्शनम्वानम् । चेदित्यत्र सदिति मेघिलाः ।

वावधेयति चेदित्यनेन स्वयं विवादीत्यापनं
राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूकपाणिमहात्मनी-

पाध्यायाः । राज्ञीति वावधारप्रदर्शकपरम् ।
तथा च वृहस्पतिः ।

“राजा काम्याणि संपश्येत् प्राङ्विवाकोऽथवा
द्विजः ॥” ७ ॥

प्राङ्विवाकस्तद्युगमाद्य स एव ।
“विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्मदति प्राङ्विवाकस्ततः स्तुतः ॥”
कात्यायनः ।

“वावधारार्थितं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्गिति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्विवाकस्ततः स्तुतः ॥”

अर्थिनं प्रति भाषा तं कौटिल्यो प्रत्यर्थिनं प्रति
च तथापि कौटिल्युक्तं इति पृच्छतीति प्राट्

श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा
विविनक्ति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति

प्राङ्विवाकः ॥ * ॥ कात्यायनः ।
“सप्राङ्विवाकः सामान्यः सनाभरणपुरोहितः ।

स्वयं स राजा चिनुयात्तेषां जयपराजयौ ॥
यदा काव्यं वशाद्वाजा न पश्येत् काव्यनिर्णयम् ।

तदा नियुञ्जाद्विद्वान् नराक्षर्यं येदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् स्वप्रियं तत्र

योजयेत् ।
पैश्वं वा धर्मशास्त्रं नूनं यत्रेन वर्जयेत् ॥”

स विनीतवेषः । मनुः ।
“जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्याद्वाजसङ्घुरः ।

धर्मप्रवक्ता वृषतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥
नाध्यापयति नाधीते स नराक्षरवृषः स्तुतः ॥”

यासः ।
“द्विजान् विहाय यः पश्येत् काम्याणि शूलैः

सद्यः ।
तस्य प्रचुभ्यते राज्यं बलं क्रोधश्च नश्यति ॥

यः शूद्रो वैदिकं धर्मं स्नासि वा भाषते यदि ।
तस्य दण्डं द्वे सद्यसे दण्डयो वैव मद्भवेत् ॥

दुःश्रीकौटिल्ये द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
दुष्टो वा कः परित्यज्यात्तैवेत् शोशयन्ती

शरीम् ॥”
वावधारमाद्य कात्यायनः ।

“वि नानाधर्मं सन्देहं परमं हार उच्यते ।
नानासन्देहपरथाद्वावधार इति स्थितिः ॥”

नानाविवाधविषयः संशयो द्वियतयेन इति
वावधारः । भाषोत्तरक्रियाविशेषकत्वं वाव-

धारत्वम् । अथा च वृहस्पतिः ।
“अज्ञाननिमित्रीयमान् सन्देहपटवार्हितान् ।

विरामयान् सः कुर्वते श्लाघ्याज्ञानश्लाकया ॥
इह कोऽपि राजपूजां लभते गङ्गानिच सः ।

तस्मान् संवयस्युषाणां कर्त्तव्यं च निमित्तं ॥”
अतएव वावधः ।

व्यवहा

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं स वदति यः शास्त्रसुपजीवति ॥”
देवीं देवानुमताम् ॥ * ॥ धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकव्यवहार एवाद्ररणीयः । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तिवृत्तौ विधि स्तुतः ।
व्यवहारोऽपि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ॥”
अवहीयते अत्रगम्यते हि शताविद्यस्माह्वानोः ।
अतएव दृष्टस्यतिः ।

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्ययः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मज्ञानिः प्रजायते ॥”
युक्तिर्न्यायः । स च लोकव्यवहार इति व्यव-
हारमाह्वानम् ॥ अतएव कात्यायनः ।

“कुलश्रीलवयोऽन्तविचित्रवर्द्धिरधिष्ठितम् ।
वर्द्धिगुभिः स्यात् कतिपयैः कुलवर्द्धिरधि-
ष्ठितम् ॥”

सह इति शेषः । कात्यायनः ।

“सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थवर्द्धितं वचः ।
श्रूयते यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदाश्रुतः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः ॥ * ॥ तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सन्वादिनः ।
राजा सभासदः कात्याः शत्रौ मित्रे च ये
सभाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा खीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा
कर्त्तव्याः ॥ * ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभात्व-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदक्षयः ।
राज्ञः प्रतिक्षतो विद्वान् ब्राह्मण्यक्षां सभां
विदुः ॥”

विद्वत्संज्ञतावपि सभापर्यायपरिवच्छब्दमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकृत्कर्त्तुं निरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिपत् स्याद्दशावराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः । सद्युक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा एह साक्षात् परम्परया वा वर्त्तते
इति सभा ॥ * ॥ कात्यायनः ।

“दिवसस्याष्टमं भागं तृणा भागत्रयं तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्तुतः ॥”
अष्टमयामावाहं प्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मानुमनाधृष्टाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रगम्य लोकयानैभ्यः काम्यदर्शनमारभेत् ॥”
मनुनारदवैधायनधारीताः ।

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणश्चरति ।
पादः सभानदः सर्वान् पादो राजानश्चरति ।
राजा भवत्यनेनारु हृद्यन्ते च सभासदः ।

व्यवहा

एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दाहो यत्र निन्यते ॥”
कर्त्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेनाः निन्दापः ॥ अर्थित्वमाह तुवर्गसनारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिका षोडश कार्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
द्वितीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
स्यतिः ।

“अहं पूर्विकया ज्ञातावर्धिप्रार्थिनौ यदा ।
वादो वर्णानुर्वर्ण्य ग्राह्यः षोडशमवेत्य वा ॥”
यत्र हावेव वदनः प्रभो मदाह्वं श्रूय इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकषोडशदर्शनेन वा वादो
ग्राह्यः ॥ * ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्तार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । दृष्टस्यतिरपि ।
“श्रुतिक् वादे नियुक्तस्य समौ सम्परिकीर्त्तितौ ।
यत्रे स्वाभ्यामुयात् पुराणं हानिं वादेऽथवा
लयम् ॥”

कात्यायनः ।

“मनुष्यमारयो स्तेये परदारभिमर्षयो ।
अभ्यभक्षयो चैव कन्याहरणदूषयो ॥
पारुष्ये कूटकरणे वृषदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्तारं तु विवदेत् स्वयम् ॥”
कुलस्त्रीपश्रुतीनां प्रतिनिधिमाह आसः ।

“कुलस्त्रीबालकान्मत्तजडात्तानाश्च वान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे ब्रह्मिण्युक्तो भूतकक्षया ॥”
भान्नादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृष्टनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
शितः ।

परार्थवादी दृष्टः स्यात् व्यवहारेष विवृवन् ॥”
विवृवन् विरुद्धं वृवन् ॥ * ॥ नारदः ।

“निर्वैद्यकामो रोगान्तो धियक्षुर्थसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्वेन राजकर्म्मोद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यवन्धे क्षपीवलाः ।
श्रित्पिण्चपि तत्काले व्याधुधीयाश्च विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखीवती ।
विपमस्याश्च नासेथा न चैताद्वाड्येन्दुपः ॥”

निर्वैद्यकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षाववयस्कः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते

विपमस्याश्च उपप्रवदेशस्याश्च उत्तमगर्भादिना
नासेथां नावधारणीयाः एतान् प्रागुक्तान्

वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ * ॥ याज्ञवल्क्यः ।
“अभियोगमन्तिस्त्रीभ्यं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥”

अभियुक्तः सन्नुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
स्वाभियोगानुपमदकेन विनादान्तरेण न योज-

व्यवहा

येत् । युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो
ऽपि ।

“पूर्वदादं परिवर्त्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणान्त्रेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दृष्टान्तोक्ता न तु प्रकृतार्थाद्ही-
नता अन्यथा क्लृप्तापत्तेः ॥ * ॥ पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुप्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ॥
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनारुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुप्यात् । तथा च दृष्ट-
स्यतिः ।

“आक्रुष्टस्तु वदाक्रोशंस्तान्द्रितः प्रतितानुयन् ।
हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”

एतेन वाक्पारुष्यदृष्टपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे खण्डकाभियोगोऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारवेद्यस्तु नियतं स्यात् स दीवभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥”

इति नारदवचनं तत् पूर्वोपेक्षया परस्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदृष्टविधा-
यकम् ॥ * ॥ युगपत्संप्रवर्त्तने अधिकदृष्टाभाव-
माह स एव ।

“पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”

विनयो दृष्टः । एवञ्च दृष्टोऽयमनपराधे माय
कृतः प्रीहितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य एव । प्रत्यवस्कन्दनीत्तरत्वेन युगपदनेक-
व्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ * ॥ समापतेः-
वर्त्तयमाह कात्यायनः

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्यात् भृत्याय
वैतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्ये तद्दद्भवति इति प्रति-
भूर्लभकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधित-
धनादिदानस्य दृष्टदानस्य च चमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्याद्यः समर्थः ज्ञान्यगिर्णये ।
प्रतिभुवस्तभावे च राज्ञा संज्ञपनं तथोः ॥”

राज्ञा संज्ञपनं दृष्टतुल्याधिकारयं निर्ययस्य
कार्ये धनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भृत्यः तत्रचको राज-
नियुक्तः ॥ * ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
अर्थित्वमेव याहन्त्यादिति तेन कालो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्राहं सप्ताहमेव च ।
अथी तु प्रार्थयन् कालं तत्तत्रगादेव हीयते ॥”

कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“साहसस्तेयमारुष्यगोऽभिप्रायात्यथे क्षियाम ।
विनाप्येत सद्य एव कासीऽन्धैः क्षया स्तुतः ॥”

साहसं मनुष्यमारुष्यम् ॥ गौरच दोहा

व्यवहा

अभिशापो मद्यापातकादिना । अथये द्रव्य-
नाशे । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यवादाविषय-
प्राप्त्यां दास्यां स्वत्वविवादे वा । एषु सद्य एव
उत्तरं दापयेदिति श्रूयमाणः ॥ विशेषयति
कात्यायनः ।

“यस्मान् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥”
अपवादमाह दृष्टस्यतिः ।

“अभियुक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनु रूपतः ॥”

अत्रापि विशेषयति याचः ।

“राजद्वेषतो दोषस्तस्मिन् कावे यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥”

स क्षतसमयवन्तोऽभियुक्तः ।

“राजद्वेषतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जैस्तेन वर्जमानस्तु दण्डो दाय्यस्तु तद्वनम् ॥”

अवध्यतिक्रमहेतो राजद्वेषिकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराध्यति जैस्त्राद्य तदतिक्र-
मेण दण्डो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । दण्ड-
काटिन्वादिशुक्लो जिह्वः । तथा च हारीतः ।
दण्ड माया याजयुक्ता निघातिः । कौटिल्य-
काटिल्यशास्त्रवैरस्यसद्भावशुक्तं जैष्णमिति युक्तं
योगः १ ॥

अथ अपहारपादनिर्णयः । तत्र दृष्टस्यतिः ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥
मिथोक्तौ च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने

तथा ।

प्राङ्गान्धे च च विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तियु ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनेव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो
न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ ॥

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाहृतुः कात्यायनदृष्टस्यती ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं बलकारणान्वितम् ।
निश्चितं शोकासिद्धश्च पक्षं पक्षवदो विदुः ॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूनाथो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधाधिका वाक् । तस्यां दोषैः
परस्परविषयार्थपदादिभिस्त्वत्सां साध्यं साधना-
र्थाभिमत्तं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषिय
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करस्य वक्तव्यं यवहारस्य वादिभिः ॥”
वक्तव्यं पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । गारदेनापि ।
“सारस्तु यवहारार्थां प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
सङ्गानौ हीयते वादी वरं स्यात्सुखो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी । अद्यप्यत्र साध्यं प्राप्यं तद-
विशिष्टधर्मो पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्याख्यानं दिधर्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

व्यवहा

धर्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मिताचरायान् भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थहृक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः
पौर्वापर्यविषयासादिशून्यः । तत्र ।

“युति च यवहारे च प्रवृत्ते यत्रकर्मणि ।

यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न
पश्यति ॥”

इति अक्षयं अक्षयचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
श्रीधयेत् । तच्छोधनमाह दृष्टस्यतिः ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्बन्धिधौ ॥” ॥

तद्विखनप्रकारमाह यासः ।

“पाण्डुलेखिनं फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकं संप्रोथ्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”

फलकं काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्विवाकोऽथ लेखयेत् ।
पाण्डुलेखिनं फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत् ॥

श्रीधयेत् पूर्वपक्षान् यावदोत्तरदर्शनम् ।

उत्तरेयावच्छस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदुत्तरार्थिनोऽन्वयः ।

“चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमक्षत्रिमम् । एतच्च स्वरूपप्रमादिना

सुज्ञेयम् ॥ ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“द्वलं निरस्य नृतेः यवहारान्तयेऽहम् ॥

भूतमध्यनुपन्यस्तं हीयते यवहारतः ॥”

भूतं तत्पार्थसम्बन्धम् । नारदः ।

“भूतं तत्पार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं द्वलम् ।

किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ॥

मनुष्यपितृवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।

सर्वैर्धर्मविवादेषु वाक्द्वये नावसीदति ॥

पशुश्रीभूषणादाने प्रास्योऽप्यर्थात् हीयते ॥”

सर्वैर्धर्मविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति अत्रोदाहरणं पशुश्रीत्यादि । अर्धविवाद्-
अक्षयान् सन्नुद्यतविवादेषु प्रमादाभिधाने

प्रकृतार्थादप्यर्थाद्हीयत इति गम्यते । यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय

केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं
दण्डः पराणीयते च । ततश्च त्वं सन्नुद्यतं

धारयसि मया श्रमत्वेन एहीततावहन-
कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-
भाषान्यतरेण यथावोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।

स्वर्णाणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-
एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संस्कृतैः प्राकृतेऽन्वयैः शिष्यमनु रूपतः ।

देशभाषादुपायेषु बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥” ॥

अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।

“सद्यःक्षतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।

कालान्तेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिनं प्रभुः ॥”
वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपसमर्थयते इति

प्रत्यर्थो । नारदः ।

व्यवहा

“गृहणत्वाद्दिवादानामसामर्थ्यात् स्तुतेरपि ।
श्रयादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वयुद्धस्या ॥”
दृष्टस्यतिः ।

“यदा त्वैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
सम्बन्धसुपयुक्तम् । अन्यथा अग्यवादित्वेन भङ्ग-
प्रसङ्गात् ।

“अन्यवादी क्रियादेवो नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रणायो च ह्येनः पक्षविधः स्तुतः ॥

प्रणायो त्रिपक्षेण मौनकृतं सप्तभिर्दिनेः ।

क्रियादेवो तु मासेन साक्षिभिस्तु तत्-
क्षणात् ॥”

इति नारदीकैः ।

क्रिया लेखादिका । साक्षिभिः साक्षिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं

वदतीति प्रतिवादी । उत्तीयेते निस्तीयेते
प्रकृताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-
वल्क्यः ।

“श्रुतार्थोत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥”

लेखमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् ॥ ॥ उत्तर-
स्वरूपं तद्देशांश्चाह नारदः ।

“पक्षस्य यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अथाख्यानमन्वित्वेवत्तत्तरं तद्दिशो विदुः ॥

मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनन्तथा ।

प्राङ्गान्ध्याश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः प्राञ्ज-
वेदिभिः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपद्रवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं यवहारतः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य यापकं आच्छादकं अभि-
योगप्रतिज्ञूलमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
सम्बन्धं प्रतिपद्यं निवेद्येदित्युक्तम् । न च

विप्रतिपक्षेण न्यायार्थमागतस्य धारयसीत्यभि-
युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं

अभियोगप्रतिज्ञूलत्वादिति वाच्यम् । भाषा-
वादिगो स्वर्त्वेनापद्रुतया वा कदापिज्ञायाभि-

वादादेवायं हीयते इति भाषाविमर्षपर्यन्तं
विप्रतिपक्षस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं चन्वगवगम्य

तन्निषेधार्थं सन्वगुचारासम्भवात् विद्वत्तभाषां
चासत्त्ववचनमवन्ताधर्माकारकं परोक्तिपराजये

च दण्डत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्द-
धनः संप्रतिपक्षेऽथत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य

एवानिस्कारात् साध्यत्वोपदिष्टस्य पक्षस्य
सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-

साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थागोत्तरत्वं
संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । सारं प्रकृतोपयोगि ।

अनाकुलं पूर्वापरविरोधशून्यम् । अथाख्या-
गम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य

अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-
पद्रवमित्यर्थः ॥ ॥ उत्तराभाषमाह कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशवाद्येयं तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥

अस्तयक्षपदथापि निगुद्गार्थं तथाकुलम् ।

आत्मगम्यमसारथ नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥
अस्य सप्तदश्यापि अनन्वितार्थप्रदशाप्रमिति
व्यवहारतिष्ठते भवदेवभट्टाः ॥ ३ ॥ मिथोत्तर-
भेदमाहतुः पुनर्वाचनारदौ ।

“मिथैतन्नाभिधानानामि मम तत्र न सम्मिधिः ।
अजातशत्रुखि तत्कावे इति मिथ्या वतुन्वि-
धम् ॥”

मिथैतदिति शब्दतो नाभिधानाामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।

“श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तन्व्ययसुत्तरम् ॥”
तं मूलं धारयतीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति
शब्दतः । काकविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इति अर्थतः । देशकाकविशेष-
गर्भायां तदा तत्र नाहंमासं इत्यप्यर्थतः ।
देशादिनत्यां तच्छून्यायां वा न जानामीत्यर्थत
एव योग्याकार्येनार्थतस्तदग्रहणप्रतिपादनात्
अत्र परममत्रयं ग्रहणावच्छन्दनसुखेन ग्रहणा-
भावप्रतिपादकं सापदेशमिथोत्तरमात्रं ज्ञातं
मिथोत्तरमात्रम् ॥ ३ ॥ दृष्टव्यतिः ।

“श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
वा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विषदाहृता ॥
अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तप्यते
प्रपद्य कारयं नृयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
आचारेयावधनोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
योऽभिधेयो नितः पूर्वं प्राड्व्यायस्तु स उच्यते ॥”
अभियुच्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽर्थी-
करोति । तं साधारणम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
नाङ्गीकृत्य । कारणं तत्रप्रतिफलरूपं कारणं
नृयात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वास्तुक्तस्य
प्रतिफलत्वेन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपद्या-
वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमूतवाचनः ॥
तत्र कारणोत्तरं त्रिविधम् । नक्षत्रवत् तुल्यवत्
दुर्बलवत् । तत्र नक्षत्रवदुत्तरं यथा । लघुः शतं
गृहीतमिति सत्त्वं किन्तु परिशोधितमिति ।
अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
नारदः ।

“आधर्म्यं पूर्वपक्षस्य सजिघर्षवशाद्भवेत् ।
विवादे साक्षिस्तत्र प्रथया प्रतिवादिनः ॥”
आधर्म्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । तत्र च स्थापका-
साधक्य धार्म्यमात्रस्य धर्मकारणं विद्यात-
नादि तदुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
मिथोत्तरादस्य भेदः । तद्वि धार्म्यमात्रस्य
लक्षणाभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु धर्म-
रूपम् ॥ ३ ॥ तुल्यवत्कारणोत्तरं यथा ।
नदीधर्मं भूमिः क्रमागतत्वादिति वास्तुक्ते मदी-
येधं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साधुपन्यासः ।
तद्व्यामर्थं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“साक्षिभूयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽर्थाभूते भवन्तुत्तरवादिनः ॥”
दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वास्तुक्ते ममेयं भूः शर्वभुष्यमानत्वा-
दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनः मात्रप्रयुक्तम् ।
“पश्यतोऽनुवती हानिर्धनस्य दशवार्षिकी ॥”
इति याज्ञवल्क्यीयं वीजम् ॥

किन्तु नैतदुक्तम् ।
“परेण सुच्यमानाया भूमेर्त्विंशतिवार्षिकी ॥”
इति भूमिमात्रविषयकं तत्पराहर्षनापीदित-

त्वादिति भवदेवभट्टाः ॥
“पश्यतोऽनुवती हानिर्भूमेर्त्विंशतिवार्षिकी ।
परेण सुच्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥”
इति श्रुतपाणिपुत्रपाठोऽपि तत्रार्थं प्रमाणम् ।
तत्रचात्र क्रमागतत्वं पूर्ववादिनः प्रमाथोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ॥

“गुरावभिहिते जेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”
आचारेण व्यवहारेण । व्यवसन्नो भङ्गी । लेख-
यते भाषामिति शेषः स वादी अस्मिन्नर्थे मया
पूर्वं पराजितः वाध्यः प्राड्व्यायो हि धार्म्य-
साधक्यसामान्याभावज्ञापकः ॥ ३ ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाहतुर्थान्वहारीतौ ।

“मिथोत्तरं कारणण्य स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यपि सहानेन तत्र आह्यं किमुत्तरम् ।
मिथ्याकारणयोर्वापि आह्यं कारणसुत्तरम् ॥
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥”
श्रुताभियोगे शतग्रहणं मिथ्या पश्चाद्देव
गृहीतास्तान् परिनुद्धा इति मिथ्याकारणां-
श्रयोस्तुल्यरूपत्वं कारणोत्तरं आह्यं व्यादौ
विचारणीयं परिशोधनस्यान्वाचीनत्वेन
स्मरणाहंत्वात् पश्चात्प्रतिपत्तिः तत्र ऋणस्य
धिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च नव-
त्यभियोगे मिथैतत् पट्टिपुराणा एव मया
गृहीतास्तत्रापि त्रिशतं परिशुद्धास्त्रिशहार-
यामि इति मिथ्याकारणसत्यैः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्ववत् कारणोत्तरमेव आह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दात्सां तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन नियंयानर्हत्वा-
दिति भावः । प्राड्व्यायेन सप्त सन्धेयं सङ्क-
रादुपपत्तिरिति तन्नोक्तं यदि शतं मिथ्यापच-
विंशतिपुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
मिथ्यांशस्य प्रपुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुवतीधस्याभ्यर्चनत्वात् पश्चात्
स्वपार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वं तु
यत्र क्रियायाः साध्यादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं आह्यं तथा यदि
शतग्रहणे पत्रमस्ति श्रुतापह्नवे च पश्चाद्देव-
परिशोधने साक्षिणकदा मिथोत्तर एषादौ
तत्तुल्यवत्तयाय ग्रहणपत्रं आह्यं लिखितस्य
साक्षिभ्यो यत्नयत्वेन सत्यनिर्णयकारिण्येति
पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रथयाः । सङ्करो-
त्तरमप्यसङ्कीर्णमदृष्टं अतो भिन्नमग्रया धर्तोर्य-
दृष्टमित्यर्थः । अत्र यावच्छेदभेदेन मिथोत्तर-

सङ्करे सद्दुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस-
दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।
“पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदनुत्तरम् ॥”
एकदेशे इत्यत्र एकस्तिन्नैव देशे न भिन्नदेशे
यथा शतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतं
वा इति ॥ ३ ॥

अथ क्रियापादः ।
उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
“ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥”
अर्थी वादी प्रतिवादी च सप्तवार्षित्वात् ।
तयोरधिकारे नियममाह आसः ।
“प्राड्व्याये कारणीकौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।
मिथोत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
मिथोत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे । पूर्ववादी
भाषावादी वाच्यादिकं निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
तस्य साध्याः क्रियाया अचसत्वादिति न्यायो
ऋणं अत्रापि साध्याद्यभावे उत्तरवादिन एव
दित्यम् ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिवंतु विनिर्घोषयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदः ॥”
इति कात्यायनोक्तः ॥

अत्र पूर्ववादीनार्थिनो दिव्यनिर्घोषार्थात् प्रत्य-
र्थिगतत्वात्तौ पराह्वाभिधानं चिह्नं सत्कारणो
नियमाद्य इति न्यायाभिधानार्थं न च यासवचने
क्रियापदं कारणीकदमाहोयीद्वीपरमित्येताव-
दर्थकं मिथोत्तरेऽप्यनुगृह्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रुयमाणपदस्य
हि पुनरन्वयार्थमेवासु घञः । गन्धर्वैवम्यसहि-
तस्य गौरवात् पूर्ववादीन्यावच्छनकविषयस्यो
कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिग्धानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हतया अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारिण्ययाभावात्
अर्थिगतत्वत्वात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
लोकप्रवादः ॥ ३ ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं सुक्तिः साक्षिण्येति कौर्त्ति-
मम् ।
एषामन्वतमाभाये दिव्यान्वतमनुष्यते ॥” ३ ॥
अथ दिव्यम् । दिव्यान्वद स एव ।
“तुलाग्रामो विषं कौगो दिव्यानीहं विप्रुषुधे ।
अष्टाभियोगेत्वेतानि शीर्षकस्यैऽभयोक्तारिः ॥
सत्या वाग्यतरः कुमारादितरो वषयेच्छिरः ।
विद्यापि शीर्षकं ज्ञान्यत्तु श्रमोऽदृश्य पातके ॥”
अष्टाभियोगेषु मष्टापातकादिगुत्तराभियोगेषुः
शीर्षकस्यः शीर्षकं प्रधानं पाषाणस्य चतुर्थ-
पादो जयपराजयलक्षणः तेन दृष्टो लक्ष्यते
एतत्तदिति यतीते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथाभि

व्यवहारा

व्यवहारा

व्यवहारा

कात्यायनः ।
 “अर्वाचिनरुके वर्धे वसेसुः कूटवाजिन्यः ॥” ७ ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 “सर्वा प्रतिज्ञां पस्वोऽनुः साधिनः च ययी भवेत् ।
 अन्नपावादिनी यस्तु ध्रुवस्तु पराजयः ॥
 यगांतां हि वधी यन्न तन्न खाप्यतुं वटेन ।
 तपावनाय विन्वाप्यन्नः सारस्वतो हिजेः ॥”
 गौतमः । नाशुतवचने दोगो जीवन्नेषदधीनं
 न तु पापीययो पीवन्मिति ।
 “द्वेषे कृष्णां वचनं समेषु सुगिनां तथा ।
 सुनिदेषे तु वचनं ग्राह्यं ये सुयवत्तराः ॥”
 तेषामिति शेषः । यत्तु ।
 “साधिनो लिखितानाथ निर्दिष्टानाथ वादि-
 नाम् ।
 तेषामिकीर्णपावादी भेदात् सर्वेषु साधिनः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तत्रयागां तुल्यरूपामां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-
 वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्प्रतिपक्षतया द्विती-
 यस्य किञ्चिद्वादित्वात् तत्र भेदात् परस्पर-
 विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साधिनो न निर्णय
 इति परम् । दृष्टमिति साधिनो कर्म-
 निष्ठानां यद्यथा साधिनो क्रियावता-
 मित्यनेन । तथा ।
 “साधिनोऽर्थसमुद्दिष्टान् वस्तुसु दोषेषु
 दोषयेत् ।
 व्युत्थं द्रव्येन वादी तत्समं दृष्टमर्पति ॥”
 इति ॥
 तत्समं विवादसमम् । समासवादे विहितसाधि-
 दूषणमेव ग्राह्यं न तु आवरादिवाचिभिः प्रति-
 पाद्यम् ॥ ७ ॥ अत्रवस्थापातादित्याह शारदः ।
 “समासार्थं प्रसिद्धं यज्ञोक्तप्रसिद्धमथापि वा ।
 साधिनो दूषणं ग्राह्यमवार्थं दोषवर्जनात् ॥
 अथैव साधिभिः साधे दूषणे पूर्वसाधनाम् ।
 अत्रवस्था भवेदोषवर्जितामप्यन्यथाभावात् ॥”
 अथार्थं नाधनागर्हं सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् । अत्र-
 वस्थापिरहातमात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ ७ ॥
 दूषणमाह कात्यायनः ।
 “शान्तिश्चानादपत्यात् स्त्री पापतवावाच
 कूटक्रुत् ।
 निरुपात्तु वाच्यः स्त्रीदानं वैरनिर्वाणनादिरः ॥
 ८ः साधो नैव निर्दिष्टो नाशुतो नैव दर्शितः ।
 इवाभिव्यक्ति सत्यं वा इत्यः शोऽपि नराधमः ॥”
 सदुत्तरे चैव शिष्या प्रवृत्तते कथाह ।
 “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे पारमे प्रतिवादिनः ।
 प्रादुष्यते विधिनिर्दिष्टो तु अथमर्षं विनिर्दिष्टम् ॥”
 मिथ्योत्तरे यति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया
 प्रवृत्ता इति शेषः ॥ ८ ॥ तदानीं सन्धिमाह
 दृष्टमिति ।
 “पूर्वोत्तरेभिर्निमित्तं प्रवृत्तं कार्यं भवति ।
 इदोऽप्यमर्षोः सत्यः स्यादयः पिच्छोऽपि ॥”
 उत्तरकारणमाह य एव ।

“साधिनोऽर्थसमुद्दिष्टान् वस्तुसु दोषेषु
 दोषयेत् ।
 व्युत्थं द्रव्येन वादी तत्समं दृष्टमर्पति ॥”
 इति ॥
 तत्समं विवादसमम् । समासवादे विहितसाधि-
 दूषणमेव ग्राह्यं न तु आवरादिवाचिभिः प्रति-
 पाद्यम् ॥ ७ ॥ अत्रवस्थापातादित्याह शारदः ।
 “समासार्थं प्रसिद्धं यज्ञोक्तप्रसिद्धमथापि वा ।
 साधिनो दूषणं ग्राह्यमवार्थं दोषवर्जनात् ॥
 अथैव साधिभिः साधे दूषणे पूर्वसाधनाम् ।
 अत्रवस्था भवेदोषवर्जितामप्यन्यथाभावात् ॥”
 अथार्थं नाधनागर्हं सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् । अत्र-
 वस्थापिरहातमात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ ७ ॥
 दूषणमाह कात्यायनः ।
 “शान्तिश्चानादपत्यात् स्त्री पापतवावाच
 कूटक्रुत् ।
 निरुपात्तु वाच्यः स्त्रीदानं वैरनिर्वाणनादिरः ॥
 ८ः साधो नैव निर्दिष्टो नाशुतो नैव दर्शितः ।
 इवाभिव्यक्ति सत्यं वा इत्यः शोऽपि नराधमः ॥”
 सदुत्तरे चैव शिष्या प्रवृत्तते कथाह ।
 “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे पारमे प्रतिवादिनः ।
 प्रादुष्यते विधिनिर्दिष्टो तु अथमर्षं विनिर्दिष्टम् ॥”
 मिथ्योत्तरे यति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया
 प्रवृत्ता इति शेषः ॥ ८ ॥ तदानीं सन्धिमाह
 दृष्टमिति ।
 “पूर्वोत्तरेभिर्निमित्तं प्रवृत्तं कार्यं भवति ।
 इदोऽप्यमर्षोः सत्यः स्यादयः पिच्छोऽपि ॥”
 उत्तरकारणमाह य एव ।

“साधिनोऽर्थसमुद्दिष्टान् वस्तुसु दोषेषु
 दोषयेत् ।
 व्युत्थं द्रव्येन वादी तत्समं दृष्टमर्पति ॥”
 इति ॥
 तत्समं विवादसमम् । समासवादे विहितसाधि-
 दूषणमेव ग्राह्यं न तु आवरादिवाचिभिः प्रति-
 पाद्यम् ॥ ७ ॥ अत्रवस्थापातादित्याह शारदः ।
 “समासार्थं प्रसिद्धं यज्ञोक्तप्रसिद्धमथापि वा ।
 साधिनो दूषणं ग्राह्यमवार्थं दोषवर्जनात् ॥
 अथैव साधिभिः साधे दूषणे पूर्वसाधनाम् ।
 अत्रवस्था भवेदोषवर्जितामप्यन्यथाभावात् ॥”
 अथार्थं नाधनागर्हं सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् । अत्र-
 वस्थापिरहातमात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ ७ ॥
 दूषणमाह कात्यायनः ।
 “शान्तिश्चानादपत्यात् स्त्री पापतवावाच
 कूटक्रुत् ।
 निरुपात्तु वाच्यः स्त्रीदानं वैरनिर्वाणनादिरः ॥
 ८ः साधो नैव निर्दिष्टो नाशुतो नैव दर्शितः ।
 इवाभिव्यक्ति सत्यं वा इत्यः शोऽपि नराधमः ॥”
 सदुत्तरे चैव शिष्या प्रवृत्तते कथाह ।
 “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे पारमे प्रतिवादिनः ।
 प्रादुष्यते विधिनिर्दिष्टो तु अथमर्षं विनिर्दिष्टम् ॥”
 मिथ्योत्तरे यति पूर्ववादे पूर्ववादिनि क्रिया
 प्रवृत्ता इति शेषः ॥ ८ ॥ तदानीं सन्धिमाह
 दृष्टमिति ।
 “पूर्वोत्तरेभिर्निमित्तं प्रवृत्तं कार्यं भवति ।
 इदोऽप्यमर्षोः सत्यः स्यादयः पिच्छोऽपि ॥”
 उत्तरकारणमाह य एव ।

अज्ञता अपि साक्षियो भवन्तीत्याहुतुर्मनु-
कात्यायनौ ।

“अग्रे पुनरगिर्हिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामस्य प्राङ् विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रदत्तश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥”
श्रुतिः ।

“दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्पन्ने क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिशं न च लेखकम् ॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारय्ये दण्डवाचिके ।
वबोधवेषु कार्येषु साक्षिणो हियमेव च ॥”
दृष्टव्यः ।

“लेखं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यते यावत्तत्र विशोधयेत् ॥”
तल्लेखं साक्षिरूपप्रमाणम् ॥३॥ लेखशोधनमाह
कात्यायनः ।

“खड्गलेखसन्देहे जीवतो वा गृहस्थे च ।
तनुखड्गस्तत्रैरन्यैः पत्रैस्तल्लेखनिर्णयः ॥”
तथा ।

“समवेतेऽथ चेद्दृष्टं वक्तव्यं तत्रापेव च ।
विभिन्नेषु च कार्येषु तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नाष्टैरनिशुक्तैश्चैव समं सत्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्षं विवाहस्थानमागतेः ॥
अनुद्दिग्नेन चिन्तितं दुष्टं सन्धिविदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्युतं कार्यं साक्षं साक्षी तु तद्भवेत् ॥”
नारदः ।

“यः परार्थेषु पश्यति स्वं वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्व्यात् स प्राप्नोति गरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि न्यता वाङ्मूला वाग्निनि-
श्रुताः ।

यस्तु तांस्तेनयेदायं स खल्वस्ति यत्नतः ॥”
वैश्यायनः ।

“पञ्च पञ्चशतं हन्ति दश हन्ति गवाश्रुते ।
शतमश्वानृते हन्ति सष्टसं पुरुषाश्रुते ॥
हन्ति चातानजातांश्च शिरस्यार्थेऽश्रुतं वदन् ।
सर्वं भूयश्रुते हन्ति साक्ष्ये साक्षी गृह्या वदन् ॥”
दृष्टव्यः ।

“यस्य श्रेष्ठं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयी स्यादन्वथा तु साधार्यं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यत्पुत्रे गुरुवत्तराः ।
द्विगुणा वाग्यथा ब्रह्मः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥”
अन्वथा पूर्वविपरीतायं प्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।

“यः साक्ष्यं आवितोऽन्वेष्यो निहृते तमपाहृतः ।
स दाप्योऽशुभं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
तन्मन्त्रेभ्यः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
आवितः कारितव्ययात् पदसिद्धिः स्वम्भूतोऽपि
सभायां निगदकाले साक्ष्यं निहृते यस्तस्याश-
गुणो दण्डः ॥ ३ ॥

अथ लिखितम् ।

तत्र दृष्टव्यः ।

“यास्त्रापि कश्चिपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राचरायि श्रुतानि पत्राङ्गान्यतः पुरा ॥”
नारदः ।

“लेखं तु द्विविधं प्रोक्तं खड्गस्तान्यस्तत् तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकञ्च सिद्धिर्देशस्थितेऽस्तयोः ॥
श्रुतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्थिकलेखकाः ।
तदध्यपार्थकरणश्रुते त्वधिः श्रमराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पाठितं स्मारितञ्च यत् ।
लेखं सिध्यति सर्वत्र श्रुतेऽपि च साक्षिण्यु ॥
लेख्ये देशान्तरस्थे च दम्भे दुर्लिखिते हृते ।
यतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टव्यं नम् ॥

हिन्नभिन्नगतो नृश्रुतः श्रुतलिखितेषु च ।

कर्तव्यमन्वलिखितं श्रेयं लेख्यविधिः श्रुतः ॥

लेखं यच्चान्यनामाङ्गं श्रुतान्तरस्तम्भवेत् ।

विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धाममहेतुभिः ॥”

खलेखमसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यद्वारा लेखं

साक्षिमिति यथासंख्यानान्यः । देशस्थिते-

र्यस्मिन् देशे यादृशलेख्यस्थितिः प्रवर्तते तत्र

वाहस्याः । तयोः खड्गस्तान्यस्तत्तलेखयोः ।

श्रुता इति साक्षादौ श्रुतं पुत्रादिस्वं लेख-

पत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि

प्रमाणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्कामाह कात्यायनः ।

“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सद्य साक्षिभिः ।

अधिको धनिकश्चैव जैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”

दर्शितमिति तथापिधमपि पूर्वश्रुतिकादि-

सन्निधौ स्वयमन्वेन वा दर्शितं स्मारितं वा

तदपि सिध्यतीत्यर्थः । अतो देशान्तरस्थपत्रस्य

तत्कालहरणं पत्रागयनकालप्रतीक्षणम् । असतो

दम्भादेः तदवलोककोपन्यासः । लेखमिति यत्

पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिद्धितं तत्र

विप्रतिपत्तौ यस्मान्ना पत्रं तेन सहास्य विश्वास-

हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणैर्निर्णयतव्यमिति ।

दृष्टव्यः ।

“सुश्रुतशिशुभीतार्तैः खीमन्तयसनातुरैः ।

निश्रापतुस्तु वकात्कारैः हतं लेखं न सिध्यति ॥”

यासः ।

“दासास्तन्तवालेषु खीकतश्चैव यद्भवेत् ।

प्रमाणं नैव तल्लेखमिति शास्त्रविदो विदुः ॥”

मिताचरायां श्रुतिः ।

“पूग्येऽथीगयादीनां या स्थितिः परकीर्षिता ।

तस्यास्तु साधनं लेखं न दिशं न च साक्षिणः ॥”

पूगस्तु ।

“सर्वहो वधिगादीनां पूगः स परिकीर्षितः ॥”

इति कात्यायनवचनोक्तः ।

आदिश्रुत्यां विजातीयकाभः । तेन सामभग-

दादिः । श्रेयै तु सजातीयसर्वहः तासूलिदा-

ङ्गविन्दकर्मकारकादिः । गण एकस्मिन्पार्थो-

दातः । लेखस्य चाप्राप्त्याश्रयार्थां लेख-

यादिषां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तस्मिन्समीपं

तत्पुत्रेण तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यास्यो

न तु लेखसुदरणीयम् । तदाह कात्यायनः ।

“आहर्ता भुक्तिशुक्तोऽपि लेखदोषान् विशेषो-
धयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषान्स्तु लेखदोषान्स्तु नाप्नुयात् ॥”

दृष्टव्यः ।

उदरेल्लेखमाहर्ता तत्सुतो भुक्तिमेव हि ।

अभियुक्तः प्रमीतयेत् तत्सुतोऽपि तदुदरेत् ॥”

अभियुक्त इति लेखस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-

युक्ते लेख्यपरीतारि तदविज्ञाप्यैव श्रुते तत्पुत्रेण

साधुत्वं साध्यमित्यर्थः तत्ताधनस्य खड्गलिख-

नादिनेति प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ भुक्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

“पश्यतोऽनुपगतो हानिभूमिर्निश्चितिवार्धिकी ।

परेण सुष्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”

विवाहमकुर्वन्तः समञ्चं भूस्वामिनः परेणात्पि-

त्तादिना सुष्यमानाया भूमिर्निश्चितिवर्धेनिर्हृता

सत्वहानिः । अत्र लोकथपहारकर्मत्वादर्ध-

गणना साधनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“सत्राण्युपास्यान्पथ साधनेन

सौवप्य यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥”

तत्रैव ।

“साधने च तथा साधि विंशत् सूर्योदयाः

श्रुताः ॥”

विशेषयति यासः ।

“वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूमिक्ता तु परैरिह ।

वति राशि समर्थस्य तस्य सेष्टं न सिध्यति ॥”

समर्थस्य वाक्यादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-

वर्षनिर्हृता सत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।

“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रैचते धनौ ।

सुष्यमानं परैः सूर्याणां न स तल्लब्धमर्हति ॥”

यत्किञ्चित् धनपातं समञ्चमेव प्रीत्यादिस्थित-

रेकाय परैर्देश वर्षाणि सुष्यमानं स्वामी तूर्ण्यी

प्रैचते मा सुष्यतामिति न प्रतिविध्यति नासौ

तल्लब्धुं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं नश्यती-

त्यर्थः । गौतमः । अजङ्गामौगळधनं दशवर्ष-

सुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । अदो विकले-

न्द्रियः पौगळः पुतोऽनुत्तमसुसुगुणः कपोतो

यस्य यः । तदाह नारदः ।

“वाक्य आघोऽश्रावसात् पौगळश्चाप

श्रुन्ते ॥”

अनापौगळः प्रकीर्षित इति कुल्लूकभट्टेन

लिखितम् । तत्वातेऽपि अपौगळस्तु पौगळः

इति द्विरूपकोवादेविरुद्धः । तस्माद्वाश-

पल्यादिवचनादिंश्रुतिवर्षदशवर्षादिकालेभोग

एव स्वत्वं जनयति । यथा । काशप्राप्तियथेन

वोचमङ्कुरं जनयति सरवप्यं कुसुममिति

स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-

भोगात् स्वाम्यमन्वस्य भवेति । यथा जयेन

राशः परराश्रुते इति । एवमेव श्रीकरवाक-

कणोक्तोक्तभवेदेवमङ्कुरपाणिङ्गुलकभट्टे चल्-

त्यरमन्विनववर्धमानोपाध्यायप्रवृत्तयः अयं-

व्यवहा

हारोऽपि तादृगेव । एतद्विरुद्धवचनान्वया
थाख्येयानि ॥३॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं सुखा
च स्वत्वमाह नारदः ।

“भुष्यमानान् परैरर्थान् यस्मात्कोशादुपेक्षते ।
समच्चं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् मुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह दृष्टस्यतिः ।

“स्वावरं विहिमाप्नोति सुखा हानितुपेक्षया ।
उपेक्षया क्षमया तत्कारणस्य स्वामिनः सुशी-
कत्वमहेच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षान्
पूर्वं सङ्कतिषाध्यर्कणपालनादेरत्यन्तद्रव्य एव
स्वत्वम् । एवं दशवर्षान् पूर्वं सङ्कतिषाध्यर्कण-
पालनादेरत्यन्तद्रव्यादेव स्वत्वं तत्तत्कालपर-
तस्तु भूमौ गवादिघनेऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्यदोषो भवत्येव । भोगे
तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां यावन्नेयति ॥ ३ ॥

पश्यतोऽवृषत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

“आधिषीमोपनिक्षेपजडवालधनेर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रीत्रियाणां धनेरिह ॥”

आधिष्वन्वकद्रव्यम् । उपनिक्षेपस्तु वासनस्य-
सनाखाय वसुद्रं यन्निधीयते इति नारदीकः ।

वासनं निक्षेपाधारभूतं घण्टादिकम् । वसुद्रं
गम्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
अप्राप्तयोरुभयवर्कः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्वाङ्मादिघनेषु

विनाशानि घनानि उक्तभोगकाये स्वामिनो
नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
भोक्तुर्भवन्ति । मिताचरायां स्तुतिः ।

“द्वारमार्गक्रियाभोगक्षलवाहादिषु क्रिया ।
सुक्तिरेवं तुं गुर्वीं स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो ह्यधिको भोगाद्दिना पूर्वक्रमागतात् ।
नागमः कारणं तत्र मुक्तिः स्तोकापि यत्र न ॥

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तदुदरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा मुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तदुदरेत् ।
न तत्र कारणं मुक्तिरागमेन विना कृता ॥”

भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
वलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्दृढवान् ।
तथा च दृष्टस्यतिः ।

“अनुमानात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अवाहता त्रिपुरयोः मुक्तिस्त्रीभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरभोगनाह थासः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तमुत्तरे विना च तन् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्यपूरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेच प्रपितामहः ।
अयासां जीवतां भोगो विज्ञेयस्तेकपूरुषः ॥”

आगमोऽपि बलवात् भवति यत्र स्तोकापि
मुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“पितृमार्गेऽपि लिखिते जीवतुस्तपि च साक्षिणः ।
विशेषतः सावराणां यत्र सुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”

इति श्रीमद्भक्तिकाः ।

व्यवहा

यत्र वादिनौ स्वस्वागमवलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य मुक्तिस्तस्यागमो
वलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताचरा ॥

अर्थाद्यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
“सर्वेऽप्येव विवादेशु वलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिपद्ये क्रीते पूर्वा तु वलवत्तरा ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनान्विर्ययः ।
आगमस्त्विति आ सम्यक् गम्यते प्राप्यते स्त्रीक्रि-
यते येन च आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
माहृका ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दौष-
कलिका ॥ आगमो घनोपार्जनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलः ॥ तत्रान्येनाभियुक्तस्तदुदरेता-
सुदरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागमसुदरेतां किन्तु मुक्ति-
रेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति दृष्टस्यतिः ।

“आहृता शोधयेत् मुक्तिमागमश्चापि संरदि ।
तत्सुतो मुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”

इहं भूजपाधिष्ठतं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति
मैथिलधृतम् । आहृतां अर्जनकर्ता यत्र पुत्रस्य
मुक्तिशोधनमात्रम् ॥ ३ ॥ मुक्तिशोधनमाहनु-
थांसकाव्यायनौ ।

“सागमो दीर्घकालश्च निम्बिद्वीच्यरवीन्क्षितः ।
प्रत्यर्धिसन्निधानश्च भोगः पञ्चाङ्ग इत्यते ॥”

इत्यते प्रमाणत्वेन । सागमः क्रयादियुक्तः ।
एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाये परेणाभियुक्तः सन् परेतो
न्यतः स्यान्नागमसुदृतवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागमसुदरेत् । तथा च नारदः ।

“अथास्तुविवादस्य प्रेतस्याथवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोधो न तु भोगो निवर्त्तयेत् ॥”

विवादे सति श्रेयः । भोगः केवलभोगः । तथा
च स एव । आदौ तु कारणं दानं मध्ये
मुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोगः
घटाब्देतरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्रामाण्यात् । तथा थासः ।

“वर्षादि विंशतिं सुखा स्वामिना आहृता सती ।
मुक्तिः वा पौरुषी भूमेर्हिगुणा तु द्विपौरुषी ।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वित्य आगमः ॥”

एतद्वचनमवमक्षभोगविषयकमिति सम-
विंशतिवर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
दृक् स्तुत्युक्तकाल एव । काव्यायनः ।

“कार्त्तिकाले क्रिया भूमेः सागमा मुक्तिरिष्यते ।
असाक्षे त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरमागता ॥”

षष्ठिवर्षकपुत्रपुत्रौ त्रिपुरस्यमुक्तियपरदेशस्य
फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।

“अन्यायेन तु यदुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः ।
न तत् श्रवणमपाकुं क्रमात्त्रिपुरमागतम् ॥”

अन्यायेनेत्यत्रानागममिति भूलपाक्षिष्ठतपाठः ।
तुर्यर्थः । पित्रा घट पितरमादाय त्रिभिदि-
व्यर्थः । यत् ।

“अनागमस्य यो मुक्तं वदन्त्येवमिति च ।
चौरदलेन तं प्रापं दृष्टयेत् प्रथिवीपतिः ॥”

इति श्रीमद्भक्तिकाः ।

व्यवहा

इति तस्य वचनं दृष्टविधायकं न तन्मुख्याद्येपर-
धर्मेशास्त्रविरोधात् । तदाह च एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मेशास्त्रार्थ-
शास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रार्थसुत्सुष्ट्य धर्मेशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
एवमेव भूलपाक्ष्युपाध्यायाः । वस्तुतस्तु अना-
गममिति दृष्टविधायकवचनं स्त्रीधनवृषधन-
परम् ।

“स्त्रीधनश्च वृषेन्द्रार्थं न कदाचन जीर्यति ।
अनागमं सुव्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥”

इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरेकवाक्यत्वात् । तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धि-
रपरस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मेर्लब्धिसत्त्व ।

“द्विरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिव्यञ्जरा
यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुत्सुष्ट्य क्रोध-
लोभविवर्त्तित इति धर्मेशास्त्रार्थमवलम्ब्य
व्यवहारं पश्येत् । अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं
धर्मार्थसहितं वचः । इति काव्यायनोक्तम् ।
भवदेवभद्रास्तु आसवचनं प्रतिवादिनोऽसन्नि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम् । त्रिपुरभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ॥

अथ मुक्तिस्वत्वापवादः ।
दृष्टस्यतिः ।

“मुक्तिस्त्रिपुरयोः सिध्येदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिच्छत्वे सङ्ख्यानां न सिध्यति ॥

अस्वामिना च तद्गुक्तं दृष्टचेत्रापणादिकम् ।
सुहृद्वन्वसङ्गुल्यस्य न तद्गौगेन हीयते ॥

विवाद्यश्रीत्रियैर्भुक्तं राज्ञामाल्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कावेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥”

आपणो विक्रयस्थानं विवाहो जामाता ॥ ३ ॥
अथ मुक्तिः ।

नारदः ।
“उक्ताहस्त्रीरियदो ज्ञेयः श्रुतपाक्षिच
घातकः ।

केशाक्षिशि रक्षीतश्च युगपत् परदारिकः ॥
कुहालपाखिर्विज्ञेयः सेतुभेना समीपगः ।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दृष्टपाख्यक्षरः ।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥”

प्रत्यक्षचिह्नैः सधिराक्तखड्गादिभिः । पारुष्ये
पाकमारुष्ये । शरः । जोषहस्तश्च चौर इति ।
नारदः ।

“अभोक्ष्यं देह्यमानोऽपि प्रतिदन्त्यात्र तद्वचः ।
त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥”

यदा धनिकेनाधनसिद्धिश्चतुःपञ्चकलो वा त्वं
मे पश्यं धारयसीति पुनः पुनर्देह्यमानोऽपि न
तदाकं प्रतिदन्ति वहीतरकालमनेनाभ्युपगतो-
ऽयमर्थं दक्षयधामं तमधेऽपि काय दामये-
दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहारा

अथ श्रमणः ।

नारदः ।

“युक्तिव्यवसत्रासु श्रमणैरेनमर्हयेत् ।
 अर्थकालवलापिचमन्त्रमुक्ततादिभिः ॥”
 एवं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निर्यये-
 दिवर्धः । अर्थस्य विवादासदस्य बलं वञ्च्य-
 भावः कालस्य च बलं प्रणयापुण्यत्वं तदपेक्षं
 यथा स्यादित्यर्थः । भूदूजाकरत्वस्य पुत्रादि-
 शिरःसर्षस्य चाग्ने दर्शनीयत्वान् । अत्र मये-
 नन् इतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्यान्मौ जले वा
 हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं
 नश्चेदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षां जल-
 परीक्षां वा क्रूयात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या
 महाभियोगविषयकत्वेन श्रमणसमभिव्याहारा-
 नर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूजाधत्वा-
 न्नुपपन्नः । तथा च विष्णुः ।
 “सर्वत्रवार्षजातेषु मृत्युं स्वयं प्रकल्पयेत् ॥”
 नत्र कृष्णलोने मृदं दूजाकरं श्रापयेत् ।
 द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं
 चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतो-
 ह्वनमहीकरं सुवर्णाढीने कोशो देयः मृदस्य
 यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणोर्ध्वं
 राजन्वस्य त्रिगुणोर्ध्वं वैश्वस्य चतुर्गुणोर्ध्वं
 ब्राह्मणस्येति । कृष्णालः काष्णनरक्तिका तन्-
 मृत्वाद्गूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
 “सत्येन श्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाश्चनैवैशं मृदं सर्वैस्तु पातकेः ।
 पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि सर्षयेत् पृथक् ॥”
 ब्राह्मणेन मयेतन् इतं न इतं वेति प्रतिज्ञा-
 सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
 वाहनायुधं स्राष्टयम् । तथैव वैश्वेन गोवीज-
 काश्चनानामन्यतमं स्राष्टयम् । मृद्रेण तु पूर्वोक्तं
 सर्वमेव स्राष्टयं तेषां दद्यात्तन्ममश्राणां पातक-
 चेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । इहायुधी-
 ष्येयम् ॥ * * * देवक्रियाविषयमाह नारदः ।
 “अरण्ये निर्यन्ते राजावन्तर्हस्यति साहसे ।
 न्यासापहरणे चैव निष्णः सम्भवति क्रिया ॥”
 दृष्टव्यमिति ।
 “देवनाक्षणापादोश्च पुत्रदारशिरांसि च ।
 एते तु श्रमणाः प्रोक्ता मशुना स्वल्पकारणे ।
 साहसेष्वभिशापे च दिवानि तु विशोधनम् ॥”
 अत्र श्रमणद्वययोः पृथक्प्रतीतिः । श्रमणे न
 दिवधर्माः किन्तु वेधे कर्मणि तत्र श्रौचार्थं
 ज्ञानानमनादिमात्रं कार्यम् । दिवानि तु
 दिव्यतस्ते कायितानि नात्र लिखितानि । अचा-
 भियुक्तेन श्रमणः कर्तव्य इत्युत्तरम् । * * * उभ-
 येष्वाभियोक्तापीत्याह नारदः ।
 “अभियोक्ता शिरोवर्ती सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।
 रक्षयान्यतरः क्रूयादितरो वर्तयेच्छिरः ॥”
 इतरः श्रमणकर्मिभिः । तथा कात्यायनः ।
 “आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदेविकम् ।
 यस्मिन् जायते घोरां स ज्ञेयः श्रमणे श्रुतिः ॥”

व्यवहारा

असनमापन् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
 कोपाधिकारे यस्य पश्येद्विद्वानुत्तमो विष्णुः ।
 “रोगोऽभिज्ञातिमरुतं राजातङ्कामथापि
 वा ।
 तमपुङ्गं विजानीयान् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”
 कात्यायनः ।
 “तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
 रोगोऽभिज्ञातिमरुतं दद्यात् दमश्च सः ॥
 ज्वरातिसारविस्कोटगूढास्त्रिपरिपीडनम् ।
 नेत्ररुग्णरोगस्य तथोष्णादः प्रजायते ।
 शिरोरुग्णुदभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥”
 तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः । मनुः ।
 “न वृथा श्रमणं क्रूयात् स्वस्त्वोऽप्यर्थे नरो बुधः ।
 वृथा हि श्रमणं क्रूयन् प्रेक्ष चेह च नश्यति ॥
 कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्वने ।
 ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रमणे नास्ति पातकम् ॥”
 कामिनीष्विति रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा-
 श्रमणे एवं विवाहसिद्धार्थं गोप्रासाधं आवश्यक-
 होमेन्वनाथं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ ।
 यमः ।
 “वृथा तु श्रमणं कृत्वा कौटस्य वधसंयुतम् ।
 अमृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
 तस्मान्न श्रमणं क्रूयान्नरो मिथ्यावधेक्षितम् ॥”
 कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन
 वृथाश्रमणकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ॥
 अथ निर्णयः ।
 तत्र नारदः ।
 “यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
 भवेत् ।
 अन्यथावादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
 स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
 क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।
 सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्त्रः शास्त्रमार्गतः ॥”
 यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
 लक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिश्रमणानां मध्ये-
 ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-
 पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
 प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-
 स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कल्पस्वदपैवशर्णा-
 दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः
 साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमगन्तरं सभ्या-
 वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामर्थं परा-
 जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं च शास्त्र-
 विधिना शास्त्रः ॥ * * * निर्णयस्य फलमाह
 दृष्टव्यमिति ।
 “प्रतिज्ञाभावनाद्वाही प्राङ्गुवाकादिपूजनात् ।
 जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥”
 जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।
 “यद्दृष्टं अवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
 क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
 पूर्वोक्तक्रियाशुक्तं निर्णयान्तं यदा दृष्टः ।
 प्रदद्यात्पयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

व्यवहारा

कात्यायनः ।
 “अर्धप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रातस्तापवचस्तथा ।
 निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥
 एतद्व्यथाश्ररं लेख्यं यथापूर्वं निवेद्ययेत् ।
 सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥”
 तत्र भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं
 निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
 स्थितमध्यस्थास्येत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निष्क-
 पणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भायो-
 त्तरलिखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-
 निषेधार्थं नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण
 पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यव-
 स्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनस्य पुनः प्रमा-
 णान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् । तदाह कात्या-
 यनः ।
 “क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥
 निर्णीते अवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षियो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
 यथा पक्षेण धान्येण निष्कलाः प्राड्यो गुणाः ।
 निर्णीतव्यवहारार्थां प्रमाणमफलन्तथा ॥”
 निर्णयोत्तरस्तथाह मनुः ।
 “अर्थेऽपथयमानसु कारणेन विभावितम् ।
 दापयेद्विनिकस्यार्थं दण्डेषुशेषं शक्तितः ॥”
 अपथयमान अपलपनं कारणेन साक्षादि-
 प्रमायेन । याज्ञवल्करः ।
 “ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं बलमथापि वा ।
 वयः कर्म च विचक्ष्य दण्डं दष्टेषु दापयेत् ॥”
 मनुः ।
 “तीरितं चानुशिक्षश्च यत्र क्षपण सम्भवेत् ।
 इतं तद्वर्मेतो विद्यात् न तत् भूयो निव-
 र्त्तयेत् ॥”
 अनुशिक्षं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं
 प्राङ्गुवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादापदं
 पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । अत्र तीरितानुशिक्ष-
 योरप्यधर्मज्ञानं प्रत्यवसिष्ठते । तत्र पुनर्न्याय-
 दर्शनमाह नारदः ।
 “तीरितं चानुशिक्षश्च यो मन्येत विधर्मेतः ।
 द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”
 असहिचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
 “असाक्षिकान् यद्दृष्टं विमार्गेण च तीरितम् ।
 असम्मतमतेर्दं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”
 असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याज्ञ-
 यल्करः ।
 “दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा अवहारानुपेय तु ।
 सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादादिगुणं दमम् ॥
 साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
 सुचर्यावसितानान् नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥”
 साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ताव-
 सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वयापारेण विरुद्ध-
 भायादिना प्राप्तावसादानान् नास्ति पुनर्न्यायः ।
 दृष्टव्यतिरिदि ।

व्याघ्रः
व्याघ्रामचगुणं सुघाट्यकलसं विद्याषु हस्ता-
सुजेः ।

विभ्रायां कमलासनां कुचकलां वाग्देवतां
संस्मृतां
यस्मै वाग्भिवप्रदां चिन्तयन्तौ श्रीभास्वसम्पत्
करीमू ॥”)

व्याख्यागम्यं, स्त्री, (व्याख्यया गम्यम् ।) उत्तरा-
भास्वभेदः । व्याख्यया विवरणेन गम्यते ज्ञायते
यत् । यथा,—

“अस्त्वस्वरूपद्वयापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमकारणं योषरं श्रुत्वेतु बुधैः ॥”

इति व्याघ्रारतनम् ॥

व्याख्यातः- वि, विदतः कथितः । वि-व्याङ्गपूर्वक-
खाघातोः क्लृप्त्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पुं, (वाघन्वतेऽनेनेति । वि + घा +
घन + घञ् ।) विष्कम्भादिघनविंशतिधोगान्त-
गतत्रयोदशयोगः । यथा,—

“परिघस्य त्वचेदृष्टं शुभकर्म ततः परम् ।

त्वनादौ मघ विष्कम्भे सप्र श्ले च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातधोः यट् च नव हर्षवचनयोः ।
वैधृतिघातिपातौ च यमकौ परिचर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥४॥

तघ जातफलम् ।

“व्याघातकर्मा च वतां नितान्तं
व्याघातण्णा मगुघः कठोरः ।
अजलभाषी कृपया विहीनो
मन्देद्यो दीर्घतनुः लघाङ्गः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥५॥

अन्तरायः । (यथा, महाभारते ॥१२॥२८८

“हेन व्याघातमन्त्रायां जियमावसवेष्य च ॥”
प्रहारः । इति मेदिनी । अजलकारविशेषः ।

तस्य लक्ष्यं यथा,—
“यद्यथा वाघितं केनाद्यपरेय तदग्नया ।
गधैव यदधीयेत च व्याघात इति स्मृतः ॥”

वेनीपायेन यत् रुकेन उपकल्पितं तस्याग्नेन
जिगीषुतया तदुपायकमेव यदग्न्याकरणं
च स्यादधितवस्तुव्याघ्रतिष्ठेत्तुल्यात् व्याघातः ।
उदाहरणम् ।

“दृष्ट्वा गर्भं मनसिर्जं जीवयन्ति ह्यग्रेव याः ।
विदुषाश्च सविनीषा स्तुमो वामनीषनाः ॥”

इति काव्यप्रकाशे १० उदासः ॥

व्याघः, पुं, (व्याघ्रपतीति । वि + घा + घान-
कः ।) अन्वदिशेषः । वाघ इति भाषा । (यथा,
‘लाभ्योस्त्री । ६ । ६ । ३ ।

“त इह व्याघ्रो वा सिंही वा लको वा वराहो
वा कीटो वा मत्तो वा दंभो वा मरुतो वा
यद्यज्ञवन्ति तदा भवन्ति ॥”) लघ्वर्थायः ।
शादूः २ शीर्षः ३ । इत्यमरः ॥ उदाङ्गः ४
यदम्भः ५ शिष्यः ६ पुच्छरीकः ७ । इति
कटाधरः । शिष्यपुत्रः ८ व्याङ्गः ९ शिष्यः १०
दिर्घादः ११ न्यामदः १२ । इति शब्दरत्ना-
वली । मघशुभः १३ व्याघः १४ गुराशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।

“शाह्णिकविंशहरमर्चतरचुसुखा
येत्ये प्रसक्त्य विनिश्चयभिवर्तयन्ते ।
ते कौर्निताः प्रदचनाः पलनं तदीय-
मर्शः प्रमेहघटरानयनाप्यहारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

च तु कश्यपभार्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—
“दंष्ट्रा त्वजगयत् पुत्रान् व्याघ्रविंशं च भाविनी ।
दीपिनश्च सुतान् तस्या व्याख्याद्यामिष-

प्रियाः ॥”

इत्यादि वद्विपुराणे काश्यपीयवंशानामाध्यायः ॥
नरादिशब्दोत्तरस्यः श्रेष्ठाधैवाचकः ॥ (यथा,
महाभारते ॥ १ । १५२ । ०६ ।

“किनुदुःखतरं शश्वं मया द्रुमुतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि
भूतये ॥”

रत्नेरुणः । करङ्गः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्ररुणः, पुं, अरुणरुणः । इति शब्दमाला ॥
राजनिर्घण्टे रत्नेरुणपथ्याये व्याघ्रतल इति
पाठः ॥

व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव) नखीनाम-
गन्धद्रवम् । तन्व्यायः । व्याङ्गायुधम् २ कर-
णम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्गम्
५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टन्धर्षितायाम् । ७७ । ६ ।

“मल्लिहया व्याघ्रनखेन शक्या
त्वया सुकृतेन रसेन चूर्णः ।
- तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतमः
करोति तपन्त्यकगन्धितेजम् ॥”

तन्व्यायगुणाः ।

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्छक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हस्तुर्धृविनासिनी ॥
नखद्वयं यदृष्टेऽप्यथासाञ्ज्वरङ्गुलच्छत् ।
जघर्ष्यं शुक्रलं वर्णं स्नादु ब्रह्मविधापहम् ।
अजस्यीसुखदौऽन्वद्धत् पाकरसयोः कटुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

कन्दविशेषः । नखघतविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य)
सुशीघ्रः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्याघ्रस्य नखश्च ॥

व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्त्री क्व ।)
नखघतम् । इति शब्दमाला ॥
व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)
यमाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रवान्, [इ] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव अत्रिय-
युक्तमनानि यस्य । “पादस्य लोपोऽव्या-
दिभ्यः ॥ ५ । १३८ । इत्यलोपः ।) विकटत-
ट्टकः । इत्यमरः । सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥
व्याघ्रतुल्यपरुती, त्रि । इति सुभद्राधवाकरयम् ॥
व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मृगानि यस्य)
विवद्वतद्वयः । विद्वद्वतद्वयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । १०६ ।

“पुराङ्गनयुगे तात ऋषिरासीत् महावशाः ।
व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव सङ्घन्तदल-
मस्य ।) अरुणरुणः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
काङ्गलश्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +
पचाद्यच् ।) भरद्वाजपत्नी । इत्यमरः ॥

व्याघ्रादनी, स्त्री त्रिद्वता । इत्यमरः ॥

व्याघ्राख्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आख्यमिव आख्यमस्य ।)
विद्यालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रमुखे,
स्त्री ॥

व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र + स्त्रीच् ।) कण्टकारी ।
इत्यमरः ॥ व्याघ्रपत्नी च ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ६७ ।

“ग्न्याः परिभवो व्याघ्रानित्यवेष्टि त्वया-
द्वतम् ॥”

व्याघः, पुं, (अजति यथार्थव्यवहारादपगच्छत्य-
नेनेति । वि + अज + घञ् । घञि विभावो
नास्ति ।) कपटः । स तु अयथार्थव्यवहारः ।
वचनमात्रफलम् । इति स्वर्वाङ्गो मधुश्च ॥
अपदेशः । स कारणान्तरप्रवृत्तेः, कारणान्त-
रोद्भावनम् । याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा
ध्यानयाजसुतेषु चिन्तयति कामिति । याजो-
ऽयमभिप्राययोगपनफलः । पूर्वोक्तञ्च परामकार-
फलः । इत्यथथार्थयाजयोर्भेदः । अन्यसुद्दिश्य
अन्यपतिपादनमिह याज इत्यर्थः । यदाह
अन्यसुद्दिश्य अन्यापंमसुष्ठानं अपदेशः । यथा,
जलक्रीडासुद्दिश्य जारावणोक्तनार्थं यातीति ।
इत्यमरभरतौ ॥

याजनिन्दा, स्त्री, (याजेन निन्दा ।) कपटद्वया ।
अजकारविशेषः । यथा,—

“निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्थाजनिन्देति गीयते ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—
“विधेवनिन्द्यो यस्तेप्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥”)

याजस्तुतिः, स्त्री, (याजेन स्तुतिः । याजस्तुमा
स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अजकारभेदः । यथा,
“उक्तिव्याणस्तुतिर्निन्दास्तुतिर्था स्तुति-
निन्दयोः ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“कः स्वर्धुनि! विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”)

व्याजोक्तिः, स्त्री, (याजेन उक्तिः ।) अजकारभेदः । यथा,—
अजकारविशेषः । यथा,—

“याजोक्तिरन्यत्तेनया यदाकारस्य गोपनम् ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—
“यति! पश्य महायाम परामैरिक्ता घृशरा ॥”)

व्याघः, पुं, मघः । मांसमघकपणुः । इत्यमरः ॥
(यथा, माकंघं ये । १५ । १० ।

व्याधः

“आ श्रगली वृको गृध्रो व्याडः कङ्कतघा-
कमात् ॥”

इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृषकः । इति
राघसुङ्गतः ॥

व्याडासुधं, क्ली, (व्याडस्य व्याधस्यासुधं नख-
मिव ।) व्याघ्रनखाख्यद्रवम् । इत्यमरः ॥

व्याडिः, पुं, कौषकारसुग्विप्रोषः । तत्पर्यायः ।
विन्ध्यवासी २ गन्दिनीतनयः ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थः ४ गन्दिनीसुतः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यात्तं, त्रि, (वि + आ + दा + क्तः ।) प्रयारतम् ।
विस्तृतम् । यथा,—

“सन्धीर्कर्म गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनासं हनुमेदभीषणम् ।
द्विवि सृष्टत्कायमदौर्ध्वपीवर-
नीवीरवचःस्यसमप्यमध्यमम् ॥”

इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ।

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं व्यात्तं प्रत्यनमास्यं नासे
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्याद्युष्ठी, स्त्री, (व्यातिहारेण उच्यते ।
वि + आ + अति + उच + “कर्मथनीहारे खंचु
स्त्रियाम् ॥” ३।३।४३ । इति यच् । ततः “अचः
स्त्रियाम् ॥” ५।४।१४ । इति अच् । “टिह्जाण-
पिति ।” ४।१।२५ । इति डीप् ।) रविकानाम-
न्योन्यं जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तचाराणोदि-
वृत्तिः । तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रव्यः ॥

व्यादिशः, पुं, (विशेषेणादिशति स्वस्वकर्मणि
नियोजयति जगत् । वि + आ + दिश + कः ।)
विष्णुः । यथा,—

“अनन्तस्त्वोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।

चतुरस्री गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्याधः, पुं, (विध्यति ऋगादीन् । व्याध + “स्याद्ग-
धेति ।” ३।१।१४१ । इति यः ।) ऋग-
हिसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु
सर्वस्त्रिपत्रां चत्त्रिवाप्यातः । यथा,—

“नापिताज्ञोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।

चत्त्राहभूव व्याधश्च बलवान् ऋगाहंसकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । ऋगवधाजीवः २ ऋगयुः ३

सुविकः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगावित् ५ द्रोहाटः ६ ।

इति जटाधरः ॥ ऋगजीवनः ७ बलपांशुनः ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“विहा ऋगी व्याधिशिलीमुखेन

ऋगोऽपि तत्कृतात्तरीचयेन ।

असन् परिवर्ष्य गतव्याघ्रा वा

ऋगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”

इत्युङ्गतः ॥)

दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।

१४ । ३४ ।

“व्याधस्याप्यनुकम्पयानां स्त्रीणां देवः सती-

मतिः ॥”)

व्याधिः

व्याधभीतः, पुं, (व्याघ्राद्धीतः ।) ऋतः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याधभीते, त्रि ॥)

व्याधामः, पुं, वज्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

व्याधिः, पुं, (विविधा व्याधयोः स्मात् । यद्वा, वि +
आ + धा + “उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ ।
इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १६ । ८ ।

“द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानस-
स्तथा ।

परस्परं तयोश्चैव निहन्तं गोपलभ्यते ॥”)

कामव्याधासन्तापजन्यकृशता । इति रघुमञ्जरी ॥
कुष्ठस्य निदानं यथा,—

“व्यालोकनमनस्यौत्सर्ज्याविषयचेष्टितैः ।
विरोधरुचभौहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥

पुंज्वोत्साहबलभ्रंशशोषचित्तापवचरान् ।
सर्वाकाराङ्गनिक्षोदं रोमहर्षं सुगुणताम् ॥
कुष्ठं विमथमन्यच्च कुर्यात् सर्वाङ्गमाह्वयम् ॥”

इति मारुते १७२ अध्यायः ॥
अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रव्यम् ॥ ७ ॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा ।

“वातीक्षरेषु सर्पिर्ज्वमनं कफोक्षरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोक्षरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥

पथ्याकरञ्जविडार्धनिशावल्गुलसेन्धवैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठशुत् ॥”

अवलगुजः वाङ्गुचीति लोके । पथ्यादिभि-
र्लेपः ॥ ७ ॥

“सोमराजीभवचूर्णं शङ्खवेरसमन्वितम् ।
उद्धर्तनसिद्धं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतास्यसम् ॥”

सोमराजी वाङ्गुचीति लोके । सोमराज्युद्-
वर्धनम् ॥ ७ ॥

“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्भयं प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥

पुष्यकाले तु पुष्याणि फलकाले फलानि च ।
संशुभ्रं पित्तुमर्दस्य स्वदूषकानि दलानि च ।

द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकष्ययेत् ।
त्रिफला नृपगणं ब्राह्मी खट्वारक्यकाराण्यः ॥

विडङ्गसारवाराहीलीहचूर्णाः स्थूताः समाः ।
निशाहयावल्गुलकथाधिघाताः सशर्कराः ॥

कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठाः चूर्णमेघान्तु संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घर्षं क्वाथेन भावयेत् ॥

सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कण्डेयसेन च ।
स्निग्धः शुद्धतुर्धर्मान् योजयेत्सक्नुमे दिने ॥

मधुना लिङ्गहविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यनुष्णाम्भसा वापि कोणहृष्टा पनं भयेत् ।

जीर्ये तस्मिन् समञ्जीयान् स्निग्धं लघु द्रव्यं च
वत् ॥

विचर्चिकोट्टम्बरपुखरीक-

कपालद्वकिटिभालसादि ।

श्रुतावृषिकोटविसर्पसालाः

कामप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥

भगन्दरस्त्रीपद्मातरक्त-

चङ्गान्वादीवृष्यश्रीधरीगान् ।

व्याधिः

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान् —

दंष्ट्राविषं वृक्षविषं निहन्ति ॥

सुखोदरः सिंहकशीदरः स्यात्

सुहृदसन्निर्मधुनोपयोगात् ।

सदीधरोमादपि ये दृशन्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाप्नु ॥

जीवेच्चिरं व्याधिगराविसुक्तः

शुभे रतिश्चन्द्रमानकान्तिः ॥”

अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वक्पुनःसमानि
सर्वाणि वसुदितानि द्विगुण्यानि चूर्णितानि

भङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।
त्रिफलादीनि पाठान्तानि वसुदितान्येक-

भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
निविडङ्गाथेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य

मध्वादिनावलिङ्गान् । पञ्चनिम्बकावलेहः ॥ ७ ॥
शशिलेखापपपलं तावद्विरिञ्चस्य गुग्गुली-

दंष्ट्र च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहाच्छावणिकतयाः ॥

त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडूचीचिहृदन्त्यः ।
सुस्ताविडङ्गरजनीकुटनत्वक्निम्बवङ्ग

सम्पाकाः ॥
एते रचितौ वटिकां मधुघृतमिश्रां गिणेत-

प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं बुदन्त्यस्य वातमचिरेण ॥

श्विन्नाणि पाखुरीगं विषयादुदरप्रमेह-
गुल्मांश्च ।

नाशयति बलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिकस्य शिला-

जतुनः । ताप्यस्य स्वर्णसाक्षिकस्य । आवणिका
सुखीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ ७ ॥

“चित्रकं त्रिफला योधमनाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं श्वेलायावश्रुकजम् ॥

विडङ्गान्यजमोदा च सुस्ता चामरदाश्च च ।
यावन्मैतानि सर्वाणि तावन्नात्रन्तु गुग्गुलुः ॥

संक्षुभ्र सर्पिषा साहं गुटिकां कारयेद्विषकृ-
प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषवर्षं यथा ॥

हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि कमीन् दृष्टवृणानि च ।
ग्रहण्यश्रीविकारांश्च सुखामयमलमहान् ॥

शुधवीमस्त्रिभयश्च गुल्मश्चापि निर्वच्छति ।
व्याधिं कोष्ठगतांश्चापि जवेद्विष्णुरिवाक्षरान् ॥”

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ ७ ॥
“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः ।

कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥”
इति कैशोरको गुग्गुलुः ॥ ७ ॥

“महातकं प्रस्थयुगं छिन्ना द्रौणजके क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडप्याश्च क्षुभं तत्राभसि क्षिपेत् ॥

चतुर्धाशावरीपन्तु कषायसवतारयेत् ।
वक्ष्यते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥

सरायमात्रं गीसर्पिर्गोदुग्धस्याफकं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाहंसाक्षिकं क्षिपत्

सर्वाण्येकत्र भाण्ये तु पचेत् वृहज्जिना ग्रनेः ।
सर्वद्रव्यं घनीभूते पावकादद्यतारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र चेद्यानि कुर्यान्नि द्रुमो विद्यमानितान्ना ।
 काङ्क्षी चाप दृष्टः पिबुमहीं हरीतकी ।
 घाथी राधिष मङ्गला मरिचं नागरं कया ।
 यथाथी सैन्यं सुखं लगीला नामकेशरम् ।
 चपेटः पत्रकं वायुशरीरं चन्दनं तथा ।
 गोक्षरय च धीमानि कर्षो रो रक्तचन्दनम् ।
 एषकं पलाङ्गमानानां चर्मेषामिह चिपेत् ।
 मलमाचमिहं प्रातः समद्रीयात्पत्तेन हि ।
 नाशयेदप्येहीर्यं कुष्ठानि निन्विताग्वपि ।
 वागरक्तानि चन्दाणि सन्ध्यामूर्ध्नीषि सेवितः ।
 वायागमानां वद्विमत्तं मांसं दधि पियम् ।
 नैलाभ्युं तथापानं नरो भलातके व्यजेत् ॥”
 इति अष्टमभस्मनाकाशेः । ७ ।
 “निम्नं गोपायगा वृद्धी चायन्ती त्रिषला चनम् ।
 पर्यटावलगुधानना वचा तदिरचन्दनम् ।
 पाटा कुम्भी घट्टी भागीं वागा भूनिम्बवत्तकम् ।
 इलायैश्वाशो सुखां विद्वेक्ष्यवाननम् ।
 इतिपमोऽष्टना हेका पटीरत्ननीहयम् ।
 कालारपमनाङ्ककवेनोत्पटाफलम् ।
 मङ्गिष्ठा पाङ्गनी राखा नक्तमालं पुनर्गवा ।
 रत्नी विजयमारुत भृङ्गराजकुरगटकम् ।
 अङ्गीरकष भागीरथं द्विपनीशं एषकं एषकं ।
 इहीयाचानि सन्दाणि जलदोन पवीर्युनैः ।
 अष्टमोऽष्टावशेषकं कषायमथगारयेत् ।
 विधाय नाममा पुनं स्थापयेद्वापने दृष्टे ।
 भलातकमष्टमामि त्रिषला धीगन्धमोऽष्टमामि ।
 तनदहापयेयन् कषायमथगारयेत् ।
 तथा इत्येव संधीश्व ह्यौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गृह्यन् च गुलां दन्ता रोदन्तं नाशु माधयेत् ।
 भलातकमष्टमामि तथा धीमानि निःशियेत् ।
 विद्वट्टः पिषया सुखं पिङ्गं चक्रकं तथा ।
 चन्दनं धितयं कुष्ठं हीयकच पत्रं पलम् ।
 गोमन्थसं त्रिषेणश्च चातुर्जातं पत्रं एषकं ।
 महाभलातकी ह्येव महादेवेन भाषिणः ।
 प्राणिनां दिनकामाय चदेणहीषं प्रयोचितः ।
 शिखरीरुमं दृष्टव्यमिहं मकारकम् ।
 एतरीरुच चक्रांशं विस्वीरं रक्तमपतम् ।
 तस्यं कषायकं कुष्ठं पामातकं विषादिकाम् ।
 वागरक्तं वृद्धीणि वायुरोगं प्रकम्भीम् ।
 रक्तविषासुहायधोदायनामं भगवद्वरम् ।
 महाभ्यासिनं पणितभासनायं वृद्धकरम् ।
 दिनेकमस्तु लघिनी विहारादारसेपुनैः ।
 हृदये परमां शान्तिं प्रदीपे अठारकम् ।
 अष्टवर्णं प्रयोक्तव्यं हितापीर्यं पयोपथा ।
 मोक्षये तु यदा काण्डसुखमयं विधीयतः ॥”
 मोषा येन भाट इति लोके । यत आद्य
 विधायः ।
 “मरिचा शारदा खोटा गोपयन्ता प्रमा-
 तिका ।”
 महाभयो मोषीरुम्ब च यम आद्य । मोषी
 शरदा मरिचा शारदाखोटापयन्तादिश रक्त-
 मरः । गोपयन्ता गोपयन्ती यथाश । काण्ड-

व्याधिः

मारिचैति मदगयानः । अरुणा अतीम् ।
 अवनशुभः मोमराजी । अन्ता दुरालभा ।
 चन्दनं श्वेतम् । भास्यां अन्ताये कण्टकारी-
 यनम् । श्यामा कृष्णा भाट । इति कर्मः
 इतिपत्रम् । हेका वक्ता इति । यमाङ्कः इति-
 यन् । अष्टवेचः अलवेतसः । उच्यतेपत्रं आरक्त-
 गुष्ठाफलम् । कुरगटकः कटमरैषा । हीयकः
 इति यवाथी । महाभलातकः ।
 “मङ्गिष्ठा त्रिषला त्रिष्ठा वचा दाव निष्ठा-
 यता ।
 निम्बस्यैषां सतः कायः नन्वेकानि नाशयेत् ॥”
 इति लघुमङ्गिष्ठादिकायः । ७ ।
 “मङ्गिष्ठा वाङ्गुषी चक्रमर्देष पिबुमर्दकम् ।
 हरीतकी हरिद्रा च घाथी वागा शतावरी ।
 वला नामदना यथीमधुकं चुरकोपि च ।
 पटीरुख लतोशीरं गृह्यन्ती रक्तचन्दनम् ।
 मङ्गिष्ठादिरयं कायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
 वागरक्तस्य संश्लो कण्टमरुत्तयकानः ॥”
 इति मध्यममङ्गिष्ठादिकायः । ७ ।
 “मङ्गिष्ठा कुटजाग्नता चनवचा कुटवी हरिद्रा
 हयं
 सुदारिद्रपटीलकुष्ठकटुका भागीं विद्वाना-
 मिकम् ।
 सन्धा दाव कलिङ्गमृगमथा चायन्ति पाटा
 चरी
 मायथी पिषला किरातकमहानिम्बा सना-
 रमधम् ।
 श्यामा वलगुञ्जचन्दनं वरुणकं रत्नी कृष्णा
 धीपुत्रं
 वाया पर्यटमारिषा प्रतिविमानना विद्याना
 जलम् ।
 मङ्गिष्ठादिरयं कषायविधिना निम्नं पुमान् यः
 मियेत्
 चन्द्रोषा खण्डिरेव यानि विषयं कुष्ठानि
 चाष्टादश ।
 नाशं गच्छति वातरक्तमरिचं नञ्जलि रक्ता-
 मया
 धीमर्धररणि श्युता नमगया रोगाः प्रया-
 च्यक्ति च ॥”
 परिष्टः निम्नः । कलिङ्गः रक्तयथः । मृद्वं
 भृङ्गरा । चरी शतावरी । मायथी मरिचः ।
 अयनः विरचणारः । श्यामा प्रिमङ्गुः ।
 चन्दनमप रक्तं श्यामम् । मारिचं भाट ।
 अन्ता दुरालभा । विद्याना इष्टपादकी
 इति । सतं नैषावता । इहामङ्गिष्ठादिकायः ।
 “मरिचं विद्यता मुक्ता इनितायं मरःश्रिता ।
 देवराट्ट चरिदे दे मांथी कुष्ठं चण्डनम् ।
 विद्यानां करवीरय चौरमर्कमृदुङ्गम् ।
 मोमवन्त रमं पुष्पां प्रलेकं कर्ममभलातम् ।
 विद्यानाङ्गवर्कं रयं तैलं वन्यामिहं कुट्ट ।
 प्रसेकदुर्गं श्रीं गोमर्दे विद्विषी तथा ।
 मरिचाट्टनिर्दं तैलमथङ्गां सुवकाइरम् ।

व्याधिः

रतस्याभ्यङ्गतः शिचं विषयं तत्तसाइयेत् ।
 तैलमेमकायेत् कर्णं यामां निधं विषयिकाम् ।
 पुष्परीकं तथा इदं नृप्यतां निदत्तेविनाम् ॥”
 इति लघुमरिचाद्यं तैलम् । ७ ।
 “मरिचं विद्यता रत्नी चौरमार्कं प्रकम्पः ।
 देवराट्ट चरिदे दे मांथी कुष्ठं चण्डनम् ।
 विद्याना करवीरय चरितानं नमःश्रिता ।
 विषकं लाङ्गती सुक्ता पिष्टुं चक्रमर्देषः ।
 श्रिरीयः कुटवी निम्नः सप्रमर्गोऽग्नता सुपुं ।
 स्याको नक्तमालय चरिरी वाङ्गुषी पचा ।
 लोतिपुनो च पलिका विषं द्विपलिकं भयेत् ।
 आट्टकं कटुतैलस्य गोमन्थस्य चतुर्गुणम् ।
 श्यामे लोषपात्रे च श्रुनेमृद्विना पचेत् ।
 मरिचाद्यमिदं तैलं मङ्गुनिभरीरितम् ।
 भिषगेतनं तैलेन स्वचयेत् कौष्ठिकान् व्रयात् ।
 पामाविषयिकार्कदककपिस्फोटकानि च ।
 जलयः पलितं चामा नीलं चङ्गं तथैव च ।
 चाभ्यङ्गेन प्रगद्यन्ति मौकुमाभ्येष जायते ॥
 प्रथमे ययनि खीनां यासां नस्यं प्रदीयते
 तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां हरणिवी-
 क्षता ॥
 यनीवर्धस्वरुो वा गजो वा वाङ्गुपीडितः ।
 विभिरभ्यङ्गे रस्यं भ्रमिष्ठागतविक्रमः ॥”
 प्योतिपुनो मातकङ्गुवीति लोके । इति महा-
 मरिचादिनैलम् । ७ ।
 “नालकस्य तुपत्रानि यस्य मन्ति एषकं एषकं ।
 अमकस्यैव गदुयासं हरितानं धिकित्तकेः ।
 पुनर्गवायाः मरुते तानकं तद्विमर्दयेत् ।
 दिग्मेकं ततश्चस्मिन् पुनर्गं मन्ति सति ।
 कुर्वन्ति चक्रिकां तान्त्तु श्रीयथेत् मन्थमानये ।
 पुनर्गवायमस्ताङ्गुषारैः स्यातीं गत्यापि ।
 पूरयेच तमः चारं दृष्टयेत् धीपुत्रेण हि ।
 चारय्योपरि तां दद्यात् शातकरय तु चक्रि-
 काम् ।
 तन व्याप्रादनं दद्यात् गुदां कृत्वा विधीययेत् ।
 स्यातां पुलां विषायाधिसमम् अष्टावैदु-
 भिषक् ।
 निरन्तरमर्चोराशं पश्यं तैल मिद्यति ।
 स्वाङ्गुशीतं सनुषोभ्यं मर्दोपादगुणनम् ।
 नागनेश्वरनामायमुक्ती गुष्ठासिती रयः ।
 गुडपादिकषायेष मदानेपाम् विद्यानायेत् ।
 अष्टादशामि कुष्ठानि वागरक्तं गणोहम् ।
 विरद्वेगर्कं रीतं कुष्ठारं च वाधोदिति ।
 सप्तद्वेयशंथी तु सन्त्याम् विषययेत् ।
 तथा कुटुरयं वद्विमार्गं दूरतस्थयेत् ।
 सपत्रं यः परिकल्पं न क्षणीति शक्यथम् ।
 न तु सैन्यवमथीयान् गमुदोपरयो हि मः ॥”
 इति नागनेश्वरी रयः । ७ ।
 “नागनायादिनायुषं दृष्टं मिषुमं गुणम् ।
 महाभयो द्विपुती यथापयनीयतिः प्रमर्दयेत् ।
 वृद्धं पुष्टिं धीपुत्रं भृष्टं मयकं तदम् ।
 सटपटं दिव्यं नाशं लोचमथ चतुष्पलम् ।

व्याधिः

व्याधिः

व्यापकः

अन्वीराद्दिदिनं वृष्टं त्रिशदंशं विधं शिपेत् ।
अस्य मासद्वयं त्वाद्देष्वादिषीष्टनर्षयुतम् ।
सध्यात्रैन्नाकुचीवीजेः कर्षं लिच्छाततः परम् ।
ताम्रकेश्वरनामायं सञ्जुष्टपरो रसः ॥”
अर्को मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयताम्रकेश्वरो
रसः ॥ ७ ॥

“रथो बलिस्तान्मयः पुरोऽभिः

शिलाजनु स्थाद्विषतिशुकष ।

वरा च तुल्यं गगनं करक-

योञ्जं पृथग्भागचतुष्टयच ॥

संमर्द्दा सर्वं मधुना एतेन

एतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नान् ।

कर्षं भवेत् प्रथमस्य पथं

शाल्वोदनं दुग्धमधुत्रयच ॥

विश्रीर्यं कर्षाद्भुलिनासिकोऽपि

भवेदनेन सारतुल्यमर्षः ।

दारापरिव्याग इष्ट प्रदियो

तिलोदनं तत्र निवहन्त्ये ॥”

ताम्रमयच मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अम्बि-
विचकम् । विषतिशुकः कुपिला । वरा
त्रिफला । रवादि त्रिफलान्नं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमभकम् । करकवीजच पृथक् चतुर्गुणं
रसान् । तत्र कुष्ठं बहुमूल्यं यति तिलोदनमेव
पथम् । इति मलनुकृष्टाधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ७ ॥ अथ सर्वव्याधिहरकवचम् ।

हरिश्वाच ।

“सर्वव्याधिहरं क्वच्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
येन रक्षा कृता भूमोः श्वेतं रथयनः पुरा ॥
।मस्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
देवं सर्वेश्वरं विष्णुं सर्वव्यापिनमययम् ॥
पद्माम्बुष्टं प्रतिघरं नमस्कृत्य जनाह्वनम् ।
अमोघाप्रतिगं सर्वं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥
विष्णुर्मांमयतः पातु कृष्णो रक्षतु पृथतः ।
हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयस्य जगद्देनः ॥
मनो ममं हृदोक्षेत्रो विज्ञां रक्षतु केशवः ।
पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥
प्रद्युम्नः पातु मे घ्राणमग्निरुद्धस्य चर्मकम् ।
वनमाली गणस्थान्तं शीयलो रक्षतासुरः ॥
पात्रं रक्षतु मे शक्रं वामं दैत्यनियारणः ।
दक्षिणस्तु गदा देवी सर्वान्तरनिवारिणी ॥
उदरं स्रवणं पातु पृष्टं मे पातु काङ्कभम् ।
कण्ठं रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥
पाशं रक्षतु मूत्रस्य पथं मे शरसाइभौ ।
मन्त्रेणावाक्यमिहाप्यं पातु मां गरुडः सदा ॥
वराहो रक्षतु कर्णे विष्णोश्च वामनः ।
पटव्यां नरसिंहस्य सर्वज्ञः पातु केशवः ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् हरिश्चरं मे प्रयच्छतुः ।
गोप्याचार्यस्तु क्षत्रियो पातुगाम्यं करोतु मे ॥
योगेश्वरनिदाघो च श्वेतशैलं नमस्ततः ।
गर्वान् प्रच्युतं हृदयस्तु सङ्कोटभङ्गदण्डः ॥
विष्णुः पदा विष्णुस्तु किञ्चिन्नं मम दिग्गजान् ।
शंखो मङ्गलस्य हृन्तः पातु मां सर्वतो दिग्म् ॥

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निरुन्ततु ।
नरनारायणो देवो बुद्धिं पालयतां मम ।
श्रेष्ठो मे निर्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
वलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्मां ददातु परमो सुखं सुहृदां मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुवान्धवम् ॥
सर्वानरौघाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महासुखः ॥
शत्रून् मे वमरे हन्याद्भामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशुहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुष्करीकाशमभ्युतं शरथं गतः ॥
घनोऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
शुक्ला नारायणं देवं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं वद्धा विचरामि महीतले ।
अप्रष्टव्योऽस्मि भूतानां सर्वदेवमयो लक्षम् ॥
सख्याद् वदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापदण्डानां विष्णुर्वैभ्राति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यज्ञक्रं तस्य पञ्चस्य ये त्वराः ।
ते ह्यिन्दुस्तु च पापं मे मम ह्यंसन्तु ह्यंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु दूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरेषु घाते संप्राप्ते प्राणसंप्रये ।
अग्निचौरनिपाते च सर्वेग्रहनिवारये ॥
विद्वत्सर्पविषोद्द्वेगे रोगेऽथ विप्रशङ्कटे ।
जप्यमेतन्मपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्रार्थं परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वमायाकृतिनिर्माणकल्पान्तगृहणो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्गीघ्र पशुनाभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ शलाय स्वाहा । ॐ शरुपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचलाय स्वाहा । ॐ प्रचलपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो भुवनेशाय त्रिकोकघात्रे
हरिदि मिरिदि स्वाहा । ॐ नमो अख्ये जामये
ये ये सत्त्वा या पात्रधरा वैया दैत्यदानव-
यधराश्वभूतपिशाचकृशाकापसारकोष्ठा-
दगस्वरायामेकादिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
दृत्तिकदिनन्वररात्रिन्वरसन्ध्यान्वरसर्वन्वर-
शीनां लतातीटकष्टपूतनाशुब्रह्मस्यावरजङ्गम-
विषादीनामिहं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुमुदस्तुटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपुञ्जतो रक्ष ।
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं दिनकर सृष्टकाल ममाप्यतो
जय मस्मिती रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप-
व्यलनव्यापाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिलि मिलि विलि विति मासुहि गौरि

गान्धारि विषमोह विषविषमांशं मोक्षयतु
स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अमुकस्य सर्व-
भूतभयोपद्रवेषु रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न हीयते विप्रश्वरोऽहं हतवायते । भयरुदय
भयवोभयोऽभयं दिशतु ममास्तात् साधनमभ्युतः ।
तदुदरमखिलं विभक्तु लोका युगपरिवर्त्तसृष्टं
जयास्तमनमिव प्रविशन्ति कस्तयनो ॥
वासुदेवः सर्वधेयः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्वन्वरान्मम हन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे नवव्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥
व्याधिवातः, पुं, (व्याधिर्वातो यस्मान् ।) आर-
व्यघृचः । इत्यमरः ॥
व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । तारका-
दित्वादितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयात्री २ विक्रतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्श्वरे घनम् ।
व्याधितस्योपधं पथं नीरुणस्य किमौघधेः ॥”)
व्याधिहन्ता, [त्र] पुं, (व्याधिहन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिवातके, त्रि ॥
व्याधुनः, त्रि, (वि + आ + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
व्याधूतः, त्रि, (वि + आ + धू + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
“उन्नीलान्मधुगन्धुल्यमधुपथाधूतचूताङ्कुर-
क्रीडन्कोकिलकाकलीकलकले सङ्गीर्यकर्ण-
ज्वराः ॥”)
व्यानः, पुं, (यानिति सर्वेश्वरीरं याप्नोतीति । वि +
आ + अन् + अच् ।) शरीरस्यपञ्चवायुस्तर्गत-
सर्वेश्वरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः अयानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च यानः सर्वेश्वरीरगः ॥”
इति ॥
एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशं सर्वत्राद्युत्सर्गविषाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
इति भरतः ॥
श्रीघरस्वामिमते तत्कर्म । व्यायनम् । आङ्ग-
चनप्रसारणादि । अन्यथा ।
“यानो यानशयत्सं सर्वव्याधिप्रकोपकः ।
सघारजतुप्रख्यो दानोपादानकारणः ॥
स चाधिकर्षयोर्मध्ये कदां वै गुह्ययोरेपि ।
प्राणो गतो स्विगुहेऽपि तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
स्वन्दयत्सुधरं बलं गान्धेयप्रकोपकः ॥”
इति शारदातिलकटीका ॥
व्यापकः, त्रि, (वि + आ + क्तु ।) विघ्नेषु-
प्रोति यः । तद्व्यापकताभाषाप्रतियोगी

व्यापिका

यथा,—
“साधस्य व्यापको यस्तु हेनोरव्यापकत्वात् ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षार्थं प्रदर्शयते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।

आच्छादकः । यथा,—
“यस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाङ्गलम् ।
अथास्यागम्यमित्येवमुपरं तद्विदो विदुः ॥”
यस्य भाषास्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
योगाप्रतिबलमिति यावत् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।)

“तिर्यग्भूमिक्षाद्य व्यापको महिमा धरेः ॥”
व्यापकत्वात्, पुं, शिरस्तः पादानां पादतः
शरीरान्तं मूलमन्तदित्यासः । यथा ।
“आदादृष्यादिको न्यासः करशुद्धिस्तः परम् ।
अङ्गुलियापकत्वाच्चोद्गृह्यादित्यास एव च ॥
तालत्रयस्य दिग्बन्धः प्रयागामस्ततः परम् ।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेभ्यं विधिः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ।
आपद्, स्त्री, विपूर्वाहपूर्वपदधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
नियममेतत् ॥ शब्दः । आपत् । (यथा, कथा-
चरित्सागरे । २६ । १०६ ।)

“पश्यन् श्रद्धता व्यापदिष्टापि फलितामम ॥”
आपत्, स्त्री, (वि + व्याप + ल्युट् ।) आच्छा-
दनम् । आपत् । यथा । अत्र लक्षणमसंक्र-
मणश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतनुपूर्व-
मासान्पूर्वचयोरैकराश्वस्थितस्य तन्मासान्त-
रमेव राश्वन्तरसंयोगः न त्वैकराश्वस्थितस्य
मासव्यापनमात्रम् । इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥

आपन्नः, त्रि, (वि + व्या + पद् + क्तः ।) गतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आपादः, पुं, (वि + व्या + पद् + घञ् ।) द्रोण-
चिन्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । २१११ ।)

“इत्युदीर्यं श्रुतः सुष्ठोः सञ्ज्ञो व्यापादसिद्धये ॥”
आपादनं स्त्री, (वि + व्या + पद् + णिष् + ल्युट् ।)
भारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २१ । ६५ ।)
“अतीते च दिने यालामात्रव्यापादनोद्याताम् ।
पुरभिः प्राद्य नायं त्वां प्राणतं दानवाधमः ॥”
इति निरुद्धिपन्नम् । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

आपादितः, त्रि, (वि + व्या + पद् + णिष् + क्तः ।)
मारितः । यथा,—
“एका चिद्वपुभिः क्षापि देवाद्यापादिता भवेत् ।
पादं पादश्च दद्यात्पादंरुणे पृथक् पृथक् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधनसम्भवेपञ्चनम् ॥
आपिका, स्त्री, (आपक + टाप् + क्तः इत्यम् ।)
आपिकी । यथा,—
“अधर्मेपत्नी दिव्या ना सर्वेषुषीष प्रणिता ।
यथा पिना जगन्मुक्तुपन्नं विधिनिर्मितम् ।
एतद्दि चादर्शना वा च त्रेतायां सप्तरूपिणी ।

व्याप्तिः

अर्हाविवक्षणा च दापरे संवृता भिया ॥
कनो महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १ अध्यायः ॥

आपारः, पुं, (वि + व्या + पृ + घञ् ।) कर्म ।
यथा,—
“स्यात् प्रायविद्योगफलको आपारो हननं
स्तुतम् ।
रागाह्यात् प्रमादाहा स्तनः परत एव वा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधनान्निपुराणवचनम् ॥
(साहाय्यम् । इति मल्लीनाथः ॥ यथा,
कुमारे । ६ । ३२ ।)

“आध्याप्यस्यती तत्र आपारः कर्त्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरस्त्रीणां प्रगल्भता ॥”
तत्त्वन्त्ये सति तत्त्वन्त्यजनकः । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“विषयेन्द्रियसंयोगो आपारः शोऽपि षड्-
विधः ।”)

आपारी, [नृ] त्रि, (आपारोऽस्यास्तीति ।
आपार + इतिः ।) आपारविशिष्टः । यव-
साधी । यथा,—
“लाजालोद्वाहियापारी रसाद्विक्रयो च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नर्मेवेष्टित एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

आपी, [नृ] पुं, (आपीति सज्जमिति । वि +
व्याप + णिनिः ।) त्रिष्णुः । यथा,—
“रूपनः स्वधो आपी नैकात्मा नैककर्मकृतम् ॥”
इति महाभारते ।
तस्य सङ्गसनामस्तौत्रे । १३ । १४६ । ६३ । त्रि,
आपकः । यथा,—
“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूष्या सदा तिथिः ।
न तत्र युगादरणसन्धश्च हरिवासरत् ॥”
इति तिथ्यादित्तत्त्वधनपराशरवचनम् ॥

आपृतः, पुं, (वि + व्या + पृ + क्तः ।) कर्म-
सचयः । यथा,—
“निर्योगी कर्मसचिव आपृतो आपृतश्च यः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
आपारयुक्ते, त्रि । वि-आह-पूर्व-पृ-धातोः
क्तप्रत्ययेन नियन्तः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।)
“आशियिलपरिरम्भापृतेकैकदीप्पो-
रद्विद्विगतवामा राजिरेव अरंसीत् ॥”

आप्तं, त्रि, (वि + व्याप् + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-
संभवायः । पूर्वम् २ व्यापितम् ३ ह्यम् ४
पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।)
“व्यापट्टपियोरिदमन्तरं हि
आप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वैः ॥”
स्यात्तम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ।
स्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रविष्टते समे इत्यत्र
आप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
आपितः, स्त्री, (वि + व्याप् + क्तः ।) आपितम् ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।)

व्यामः

“सर्वं विधातुं निजभृत्यभाषितं
व्यामिच भूतेषु खिलेषु चात्मनः ॥”)
रम्भः । इति मेदिनी । रम्भस्थाने लम्भनमिति
हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैक्य-
विशेषः । यथा,—
“अनिमा लघिमा व्यामिः प्राकान्यं महिमे-
शिता ।
वशिकामावशायित्वे रेश्वर्यमष्टधा स्तुतम् ॥”
इति शब्दमाला ॥ १० ॥

न्यायमते साध्यवद्व्यावृत्तित्वम् । यथा । अयम्-
भावस्थाने धूमस्वावर्तमानत्वम् । इयं अन्वय-
व्यामिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-
भावः सङ्चारज्ञानश्च कारणम् । एवं साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं अति-
रेकव्यामिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एव
हेत्वभावस्य सङ्चारज्ञानं अभिचारज्ञाना-
भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

“व्यामिः साध्यवद्व्यावृत्तिसम्बन्ध उदाहृतः ।
अथवा हेतुमिच्छविरहाप्रतियोगिना ॥
साध्येन हेतोरैकाधिककरणं व्यामिरुच्यते ।
अभिचारस्याप्यशोऽपि सङ्चारस्यङ्गत्वात् ॥
हेतुर्यापिप्रयत्ने तर्कः क्वचित् शङ्कानिवर्तकः ।
हेत्विच्छन्तु भवेद्द्वाराप्रैरन्वयव्यतिरेकतः ॥
अन्वयव्यामिरुक्तेव व्यतिरेकादशोच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्गतेत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

व्यामिकर्मा, [नृ] पुं, (व्यामिर्विशिष्टं कर्म यस्य ।)
व्यामनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्यामिक्रियः ।
तद्वैदिकप्रमाणः । इत्यति १ नञति २
व्याम्यायः ३ आनद् ४ व्याप् ५ व्यापानः ६
अग्रत् ७ नग्रत् ८ आनसे ९ आमुते १० ।
इति दश व्यामिकर्माणः । इति वेदनिघण्टौ २
अध्याये । १८ ॥

व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + व्याप् + ण्यत् ।)
साधनम् । यथा । व्याप्यं किञ्च साधनम् ।
इति सङ्गीत्येवमे विभाषणशेषः ॥ ऊर्ध्वोपधम् ।
इत्यमरः ॥

व्याप्यः, त्रि, (वि + व्याप् + ण्यत् ।) व्यामि-
विशिष्टः । आपनोयः । यथा,—
“प्रस्थानं ते कुलिशकलनाप्रिष्वितं पाठ्यताम्ये-
ष्वितेरन्नाकं तदपि रमते याद्वि वाहीति वाच्ये ।
अप्रामाण्यं कथयति यदा गन्धर्वादिधियोमो
व्याप्यज्ञानाद्द्वन्द्वकृतसर्वा व्यापकस्यापिचित्तौ ॥”
इति महाभूतः ॥
(यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।)

“प्रथमात्मस्वरूपेण दृश्यस्वपेय च स्वयम् ।
व्याप्य व्यापकनिर्देशो ह्यनिर्देशोऽपि क्वचित् ॥”
व्यामः, पुं, (विप्रियेय अन्वयेऽनेनेति । अयं गतो +
घञ् ।) तिर्यक्त्वात् ततोः सङ्गस्योर्वाशोर-
न्तरम् । वंउ इति भाषा । व्यापीयतेऽनेन
व्यामः कृतेः कभाव इत्युक्तेर्माते उः । इत्य-
मरभरतौ ॥ “व्यामव्यापामन्वयोप्राप्तियंक्त्वाङ्ग

व्यामः, पुं, (विप्रियेय अन्वयेऽनेनेति । अयं गतो +
घञ् ।) तिर्यक्त्वात् ततोः सङ्गस्योर्वाशोर-
न्तरम् । वंउ इति भाषा । व्यापीयतेऽनेन
व्यामः कृतेः कभाव इत्युक्तेर्माते उः । इत्य-
मरभरतौ ॥ “व्यामव्यापामन्वयोप्राप्तियंक्त्वाङ्ग

प्रसारितौ ।” इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३६ ।
“ततो भीमो महाबाहुरावृणुष्य तरसा इमम् ।
दशश्राममघोद्विहं निष्पन्नमकरोत् तदा ॥”)
व्यामर्ग, स्त्री, (वि + व्या + अम + ल्युट् ।) व्यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यामिश्रं, त्रि, (वि + व्या + मिश्र + घञ् ।)
संमिलितम् । भिन्नविषयाणामेकीभावकरणम् ।
यथा,—
“व्यामिश्रेणैव वाक्येन युहिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चिद्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ॥
क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसा इतिव
व्यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे
मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
व्यायतं, त्रि, (विशेषण व्यायतम् ।) व्यायतम् ।
दैर्घ्यम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।
“अपचितमपि मात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं ।
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभक्तिं ॥”)
दृग्म् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥
व्यायामः, पुं, (वि + व्या + यम + घञ् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
“व्यायामसहस्रवर्षं त्वराजचक्रं महत् ।
सस्त्रायुधसहस्रात्रं शत्रुसंवादकारकम् ॥”)
अमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।
“व्यायामकर्षितः शोच्य नृगलिपुंसुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥”)
विधमः । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी ॥ व्यामः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मल्लकीडा । कुन्ती इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
“अन्ते साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः ॥”)
अस्य गुणादि यथा,—
“व्यायामी हि सदा पथो वलिनां स्निग्ध-
भोजिनाम् ।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथतमः स्तुतः ॥
सर्वेष्वनुषु सर्वैर्हि सूरैरात्महितार्थिभिः ।
शत्रुघ्नेन तु कर्त्तव्यो व्यायामो हन्तव्यो व्यथाम् ॥
कुशो ललाटे श्रीवायां यदा घर्मः प्रवर्त्तते ।
भ्रमरहं तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥
लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता ।
दोषसयोऽनिष्टहिंस्र व्यायामादुपजायते ॥
व्यायामं कुर्वन्तो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपथ्यते ॥
न च व्यायामसहस्रमन्यत् स्त्रीस्वापकर्षणम् ।
न च व्यायामिनं सर्वं महैषन्वरयो वलात् ॥
न चैतं सहस्राक्षस्य जरा समधिगच्छति ॥
व्यायामचतुर्गणस्य पद्मप्रासद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्षन्ति वैतन्तेयमिवोरगाः ॥
रक्तपिथी चयो शोषी काषी श्वासी श्वातानुरः ।
धक्तवान् स्त्रीषु च स्त्रीषो व्यायामं परिवर्जयेत् ॥
वाक्पिपासयोः शोषो हृष्टोऽनीर्षो च संवर्जयेत् ॥

अतिव्यायामतः कामो रक्तपित्तं प्रजायते ॥
अमः क्लमः चयन्तृणा ज्वरश्चर्द्धिश्च जायते ॥
इति राजवल्लभः ॥
व्यायोगः, पुं, (वि + व्या + युज + घञ् ।) दश-
विधरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—
“स्यान्नाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं छिमः ।
व्यायोगः समवाकारो विथक्केहात्सगा इति ॥
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः यद् संस्कृतादिकाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।
“स्वातित्वत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरेर्बहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातसूत्र नायकः ॥
राजपौरुष दिव्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥”)
व्यालः, पुं, (विशेषण व्यासमन्तात् अलतौति ।
अल पथ्याप्तौ + अच् ।) सर्पः । श्वापदः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
“पशवश्च नृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांश्च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥”)
दुष्टगजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १२ । २८ ।
“व्यालहिंसा यन्मभिरुष्यद्विष्यवः
कथञ्चिदारादपथेन निन्दिरे ॥”)
चित्रकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।
इत्यमरटीकायां सधुरेशः ॥
व्यालः, त्रि, (वि + व्या + अल + अच् ।) शठः ।
घूर्तः । इति चटाधरः ॥
व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गजः । तत्पथ्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्गुष्-
दुर्हरः ३ चालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(श्वापदः । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५ ।
“जायते व्यालकश्चापि सासं तस्मात्तु मानुषः ॥”)
व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्त्वैव गन्धो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति । व्याल +
ग्रह + अच् ।) व्यालग्राही । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
“व्यालग्राहानुच्छृत्तौनन्यांश्च वनचारिणः ॥”)
व्यालग्राही, [नृ] पुं, (व्यालं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) भिक्षार्थं सर्पधारी । सर्पखिलकः ।
सापुडिया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पथ्यायः । अहितुष्टिकः २ । इत्यमरः ॥
चाङ्गलिः ३ चाङ्गलिः ४ अहितुष्टिकः ५
व्यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विभवेदः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
व्यालफिडा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वैव व्याहृति-
यस्याः ।) महासमज्ञा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यालफिडा च ॥)
व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रैव व्याहृतिर्यस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव व्याहृतिर्यस्य ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । वघ्नहा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पथ्यायः । कूटस्यः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४
चक्रनखः ५ चास्रफलः ६ व्याघ्रनखः ७ ह्रीपि-
नखः ८ खपुरः ९ व्यालपाण्डिजः १० व्याला-
युधः ११ व्यालवलः १२ व्यालखड्गः १३ ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कफघ्नातकुष्ठककूटद्रवणाश्रित्वम् । वर्य-
त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णाणि पत्राणि
यस्याः ।) एर्वायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालवलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यालवृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो वृगः पशुः ।)
चित्रव्याघ्रः । चिता वाघ इति भाषा । इति
महाभारते राजघर्मः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ६ ।
“रथनेमिसखनश्चैव घटाशब्दश्च भारत ! ।
पृथक् व्यालवृगाणाञ्च पक्षिणांमिव सर्वेषु ॥”)
व्यालवः, पुं, (विशेषण व्यालवते इति । वि +
व्या + लव + अच् ।) रक्तैरुखः । इति वैद्य-
कम् ॥ (लवमाने, चि । यथा महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
“व्यालवहस्तान् सवहान् यमश्चानिव पर्व-
तान् ॥”)
व्यालायुधं, स्त्री, (व्यालस्यायुधं नख इव व्याहृति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां
सधुरेशः ॥
व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमवाहृतिर्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश + “कर्म-
व्यतिहारे णच् खियाम् ॥” ३ । ३ । ४३ । इति
णच् । ततः “णच् खियामञ् ॥” ५ । ४ । ४ । इति
स्वार्थे अच् । “न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐह-प्रतिषेधः । खियां ङीप् ।) पर-
स्वराक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंज्ञकटीकायां
भरतः ॥
व्यावभाषी, स्त्री, (वि + अव + भाव + णच् ।
स्वार्थे अच् । ङीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुक्लटः ॥
व्यावर्त्तः, पुं, (वि + व्या + वर्त् + अच् ।) नाभि-
करकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र व्याप-
र्त्तकोऽपि पाठः ॥
व्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + हार + णच् । स्वाध
अच् । ङीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
व्यावहावी, स्त्री, (वि + अव + हव + णच् ।
स्वार्थे अच् । ङीप् ।) परस्परहसनम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
व्याहृतः, त्रि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) हृतः ।
यथा । हृते तु हृतव्याहृतौ । इति हेमचन्द्रः ॥
व्याहृतश्च ॥ (प्रतिनिहतः । यथा, रघुः । १ । १२७ ।
“व्याहृता यत्परस्मिन्भ्यः श्रुतौ वस्तरता स्थिता ॥”

व्यासः

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृत् + क्तिन् ।)
खण्डनम् । यथा,—

“अतीतः पन्थानं नव च मदिमा वाङ्मनसयो-
रतद्वाहृत्तया यं चकितमभिधत्ते नुनिरपि ।
च कस्य ज्योतसः कृतिविधगुणः कस्य विधयः ।
पदे त्वत्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥”
इति महिम्नस्योत्रम् ॥

व्याहृतिः । यथा । सर्वस्य च व्याहृतिरेव दोषो
न विपन्नव्याहृतिरपि तत्त्वानुगुण्यत्वात् । इति
चिन्तामयी अद्याधारण्यम् ॥

व्यासः, पुं, (वि + अस् + चञ् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २ ।
५१ ।

“विस्तीर्यैतत् महन्ज्ञानवृष्टिः संश्लेष्य
चान्नवैतु ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”

“यमासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ॥” इति
नट्टीका ॥) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
पाठकनापणः । यथा, नैयतकाक्षिकतत्त्वतरो
भविष्यपुराणम् ॥

“विनाष्टमद्वैतं शान्तं खटाचरपदं तथा ।
कलस्यरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुधमानः सदर्शनं वै यन्वार्थं क्षुत्प्रशी वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु यन्वार्थां चार्थवैशेषम् ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मणं स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
इति तिर्य्यादितत्वम् ॥

गानस्य सधारेत्वा । यथा,—

“व्यासे भनन्दासिञ्चते विभक्ते
ग्रागस्यैः परिधिस्तु खण्डः ।
द्वाविंशतिर्ये विहृतेष्य शैवेः
सूक्तोऽथवा स्वाहावधारयोगः ॥”
उदाहरणम् ।

“विष्णुममानं किल यथ सप्त
तत्र प्रमाणं परिधिः प्रथमम् ।
द्वाविंशतिर्येन परिधिप्रमाणं
तदासचंक्षा च इति विचिन्त्य ॥”
इति लीलावती ॥७॥

(व्याहृतिर्ये देशानिति । वि + व्या + अस् +
हृत् ।) गुणविशेषः । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । (अथ निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १४ ।

“यो वास्य वेदांश्चतुरस्रपथा भगवाहृषिः ।
लोके व्याहृत्यमापदे वास्यां लक्ष्यत्वमेव च ॥”
॥ च सत्यपदाः कथाकाये पराशराज्यातः ।
यं दक्षस्य पथनसोऽत्रवः । यथा,—

“व्यासः पुराणस्य च पयस्य बालिकं यदा ।
सौमोभुवः स गन्तार तान्तर अगद्विकाम् ॥
तदा अदाह विद्यायां तद्वर्षेण सुगोचरः ।
संप्राप्तं शिष्यैः शान्ते धमात्पथं सदीपकम् ॥
पुराणस्यैव सूत्रा स व्यासः पंचकनोद्भवः ।
तां सिधेयं प्रदत्तो च जगत्सर्वेषु पुण्डरी ।
तदा ततो वरं प्राप्य धं वीर्यो नभूत् ह ।

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४ अध्यायः ॥३॥

तस्य जन्मान्तरं यथा,—

“अथ भूयो जगन्मष्टा भोः शब्देनानुवादयन् ।
चरस्वतीसुचचार तत्र चारस्वतीभवत् ॥
अमान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
भूतभवप्रभविष्यज्ञः चक्रवादी दृढव्रतः ॥
तसुवाच नतं स्रुर्वा देवानामादिरवायः ।
वेदाख्यानं श्रुतिः कात्यां यथा मतमतां वर ॥
तस्मात् स्रुव यथाज्ञानं समैतद्वचनं तुने ।
तेन भिमास्तदा वेदा मनीः स्वायम्भुवीन्तरे ॥
ततस्तुतोय भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मिणा ।
तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥
मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्तकः ।
भविष्यस्यचक्षो ब्रह्मप्रपृष्टस्य निवृत्तः ॥”
इति महाभारते मौचधर्मः ॥६॥

अप्यस्य ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् अज्ञे क्षण्यैपायनं सुनिम् ॥
क्षेपायनादस्वयां वै शुको अज्ञे गुणान्वितः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे प्रजापतिवर्गो नामाध्यायः ॥६॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—
“यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते तुने ॥
अष्टाविंशतिखली वै वेदो वासो सप्तविंभिः ।
वैवस्वतेभ्यते त्विन्मन् ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा वतीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
चतुर्धा येः कतो वेदो ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
ह्यापरे प्रथमे वास्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये ह्यापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु दृष्टसतिः ।
सविता प्रथमे व्यासो षष्ठ्युः षष्ठे स्रुतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेन्दो वशिष्ठश्चाष्टमे स्रुतः ।
वारम्बतश्च नवमे विद्यामा दशमे स्रुतः ॥
एकादशे वै त्रिष्टयो भारद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चात्करीची घमती चापि चतुर्दशे ॥
अष्टादशः मन्वदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
सप्तदशे शतश्रुतौष्टादशे स्रुतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजासु गीतमः ।
गीतमादुत्तमो व्यासो प्रथमात्ता योऽभिधीयते ।
अथ द्वाविंशतो वेदः स्रुतो वाचश्रयास्तु यः ।
सौमो सुश्रायणस्तस्मात्स्रुतविरति स्रुतः ॥
अष्टोदश्यागोपस्तस्माद्वास्तो विर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मान्पिता प्रकृष्यांस्तस्मादष्टं तुने ॥
जातुकर्वाभयस्ततः क्षण्यैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरिति वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो ह्यापरादिषु ।
भविष्ये ह्यापरे चापि त्रौटिवांगो भविष्यति ।
यानीते मम सुतोऽस्मिन् क्षण्यैपायने सुदी ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ खण्डे ३ अध्यायः ॥ ३ ॥

इति महाभारते मौचधर्मः ॥६॥

अप्यस्य ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् अज्ञे क्षण्यैपायनं सुनिम् ॥
क्षेपायनादस्वयां वै शुको अज्ञे गुणान्वितः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे प्रजापतिवर्गो नामाध्यायः ॥६॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते तुने ॥
अष्टाविंशतिखली वै वेदो वासो सप्तविंभिः ।
वैवस्वतेभ्यते त्विन्मन् ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा वतीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
चतुर्धा येः कतो वेदो ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
ह्यापरे प्रथमे वास्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये ह्यापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु दृष्टसतिः ।
सविता प्रथमे व्यासो षष्ठ्युः षष्ठे स्रुतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेन्दो वशिष्ठश्चाष्टमे स्रुतः ।
वारम्बतश्च नवमे विद्यामा दशमे स्रुतः ॥
एकादशे वै त्रिष्टयो भारद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चात्करीची घमती चापि चतुर्दशे ॥
अष्टादशः मन्वदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
सप्तदशे शतश्रुतौष्टादशे स्रुतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजासु गीतमः ।
गीतमादुत्तमो व्यासो प्रथमात्ता योऽभिधीयते ।
अथ द्वाविंशतो वेदः स्रुतो वाचश्रयास्तु यः ।
सौमो सुश्रायणस्तस्मात्स्रुतविरति स्रुतः ॥
अष्टोदश्यागोपस्तस्माद्वास्तो विर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मान्पिता प्रकृष्यांस्तस्मादष्टं तुने ॥
जातुकर्वाभयस्ततः क्षण्यैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरिति वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो ह्यापरादिषु ।
भविष्ये ह्यापरे चापि त्रौटिवांगो भविष्यति ।
यानीते मम सुतोऽस्मिन् क्षण्यैपायने सुदी ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ खण्डे ३ अध्यायः ॥ ३ ॥

इति महाभारते मौचधर्मः ॥६॥

अप्यस्य ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् अज्ञे क्षण्यैपायनं सुनिम् ॥
क्षेपायनादस्वयां वै शुको अज्ञे गुणान्वितः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे प्रजापतिवर्गो नामाध्यायः ॥६॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते तुने ॥
अष्टाविंशतिखली वै वेदो वासो सप्तविंभिः ।
वैवस्वतेभ्यते त्विन्मन् ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा वतीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
चतुर्धा येः कतो वेदो ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
ह्यापरे प्रथमे वास्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये ह्यापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु दृष्टसतिः ।
सविता प्रथमे व्यासो षष्ठ्युः षष्ठे स्रुतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेन्दो वशिष्ठश्चाष्टमे स्रुतः ।
वारम्बतश्च नवमे विद्यामा दशमे स्रुतः ॥
एकादशे वै त्रिष्टयो भारद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चात्करीची घमती चापि चतुर्दशे ॥
अष्टादशः मन्वदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
सप्तदशे शतश्रुतौष्टादशे स्रुतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजासु गीतमः ।
गीतमादुत्तमो व्यासो प्रथमात्ता योऽभिधीयते ।
अथ द्वाविंशतो वेदः स्रुतो वाचश्रयास्तु यः ।
सौमो सुश्रायणस्तस्मात्स्रुतविरति स्रुतः ॥
अष्टोदश्यागोपस्तस्माद्वास्तो विर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मान्पिता प्रकृष्यांस्तस्मादष्टं तुने ॥
जातुकर्वाभयस्ततः क्षण्यैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरिति वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो ह्यापरादिषु ।
भविष्ये ह्यापरे चापि त्रौटिवांगो भविष्यति ।
यानीते मम सुतोऽस्मिन् क्षण्यैपायने सुदी ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ खण्डे ३ अध्यायः ॥ ३ ॥

इति महाभारते मौचधर्मः ॥६॥

अप्यस्य ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् अज्ञे क्षण्यैपायनं सुनिम् ॥
क्षेपायनादस्वयां वै शुको अज्ञे गुणान्वितः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे प्रजापतिवर्गो नामाध्यायः ॥६॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते तुने ॥
अष्टाविंशतिखली वै वेदो वासो सप्तविंभिः ।
वैवस्वतेभ्यते त्विन्मन् ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
वेदव्यासा वतीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
चतुर्धा येः कतो वेदो ह्यापरेषु पुनः पुनः ॥
ह्यापरे प्रथमे वास्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये ह्यापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु दृष्टसतिः ।
सविता प्रथमे व्यासो षष्ठ्युः षष्ठे स्रुतः प्रभुः ॥
सप्तमे च तथैवेन्दो वशिष्ठश्चाष्टमे स्रुतः ।
वारम्बतश्च नवमे विद्यामा दशमे स्रुतः ॥
एकादशे वै त्रिष्टयो भारद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चात्करीची घमती चापि चतुर्दशे ॥
अष्टादशः मन्वदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
सप्तदशे शतश्रुतौष्टादशे स्रुतः ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजासु गीतमः ।
गीतमादुत्तमो व्यासो प्रथमात्ता योऽभिधीयते ।
अथ द्वाविंशतो वेदः स्रुतो वाचश्रयास्तु यः ।
सौमो सुश्रायणस्तस्मात्स्रुतविरति स्रुतः ॥
अष्टोदश्यागोपस्तस्माद्वास्तो विर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मान्पिता प्रकृष्यांस्तस्मादष्टं तुने ॥
जातुकर्वाभयस्ततः क्षण्यैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरिति वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो ह्यापरादिषु ।
भविष्ये ह्यापरे चापि त्रौटिवांगो भविष्यति ।
यानीते मम सुतोऽस्मिन् क्षण्यैपायने सुदी ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ खण्डे ३ अध्यायः ॥ ३ ॥

इति महाभारते मौचधर्मः ॥६॥

व्याहृतिः

पञ्चदशे त्रयायतः । अष्टादशे ऋतज्ञयः । एक-
विंशे वाचश्रवाः । द्वाविंशे शुभापयः । त्रयो-
विंशे लणविन्दुः । चतुर्विंशे वाल्मीकिः । पञ्च-
विंशे विष्णुः । अथत् विष्णुपुराणवत् । (एतद्-
विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ।)

व्यासक्तः, त्रि, (वि + व्या + सञ्ज + क्तः ।) विशेषे-
ष्यासक्तः । संलभः । यथा,—

“व्यासो वेदीवराभा कनकपरिसत्तुपीतवासाः
सुधासा
वर्हेऽस्यन्द्रदान्तैः संलपितचिह्नरा पापकर्णा-

वर्तवा ।
अंसव्यासक्तवंशध्वनिस्तुखितलगदहावीभिर्लसन्ती
मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सम्भरा

चारिचारा ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण व्यासङ्गः । वि-व्याड्-
पूर्वसन्धधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)
वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तन्-
पत्न्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धकालिका ३
यौगनगत्या ४ दासेयी ५ श्रीलंकायनशीवरा ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यन्त्यान्तरे शालङ्कायनया
इति च पाठः । काली ७ भयोदरी ८ विचित्र-
वीर्यः ९ चित्राङ्गदशः १० यौगनगत्या ११ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धकाली १२ सत्या १३
दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यासिष्ठः, त्रि, (वि + व्या + सिध + क्तः ।) निषिद्धः ।
इति मिताशरा ॥

व्यासतः, त्रि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) विशेषे-
यासतः । अर्थः । यथा । सुप्तव्यासक्तमनसापे-
न्द्रियार्थयोः सत्तिकपेदिमिच्छत्वात् तेषामप-
देशान्ज्ञानविशेषाणां व्यासतत्त्वाद्देशतुः । इति
गीतमन्त्रे प्रथमपरीक्षाप्रकरणम् ॥ अपि च ।

“अप्याहृतास्तः सर्वास्तु यः सदा देवयोगिष्ठ ।
निर्णयतामिहदेव्यारिः स यदाह ऋण्य
तत् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + व्या + हृत् + चञ् ।) वाक्यम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टवृत्तं शिवायाम् । ४६ ।
०१ ।

“अभिरक्षिद्वावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु सर-
काय ।
पशुश्रवणव्याहारे शृणुस्तुम्भुनिवपसिदम् ॥”
व्याहृतिः, स्त्री, - (वि + व्या + हृत् + क्तिन् ।)

व्याहारः । सत्यविधिः । यथा,—

“अकारमादितः हत्वा व्याहृतिस्तद्व्यहारम् ।
ततोऽर्थादीत सावित्रीमेकाग्रप्रहयान्वितः ॥
पुराकल्पे यत्तपसा भूर्भुवःसःसनासनाः ।
महाप्राहृतयस्तिष्ठः सर्व्यायुभनिरहंकाः ॥
प्रधानपुरुषः कालो मूर्त्तिविक्रमर्ष्यराः ।
सर्वं रक्षससिद्धिः क्रमात्प्राञ्जयः शृणुः ॥

व्याहारः । सत्यविधिः । यथा,—

“अकारमादितः हत्वा व्याहृतिस्तद्व्यहारम् ।
ततोऽर्थादीत सावित्रीमेकाग्रप्रहयान्वितः ॥
पुराकल्पे यत्तपसा भूर्भुवःसःसनासनाः ।
महाप्राहृतयस्तिष्ठः सर्व्यायुभनिरहंकाः ॥
प्रधानपुरुषः कालो मूर्त्तिविक्रमर्ष्यराः ।
सर्वं रक्षससिद्धिः क्रमात्प्राञ्जयः शृणुः ॥

व्याहारः । सत्यविधिः । यथा,—

“अकारमादितः हत्वा व्याहृतिस्तद्व्यहारम् ।
ततोऽर्थादीत सावित्रीमेकाग्रप्रहयान्वितः ॥
पुराकल्पे यत्तपसा भूर्भुवःसःसनासनाः ।
महाप्राहृतयस्तिष्ठः सर्व्यायुभनिरहंकाः ॥
प्रधानपुरुषः कालो मूर्त्तिविक्रमर्ष्यराः ।
सर्वं रक्षससिद्धिः क्रमात्प्राञ्जयः शृणुः ॥

व्याहारः । सत्यविधिः । यथा,—

“अकारमादितः हत्वा व्याहृतिस्तद्व्यहारम् ।
ततोऽर्थादीत सावित्रीमेकाग्रप्रहयान्वितः ॥
पुराकल्पे यत्तपसा भूर्भुवःसःसनासनाः ।
महाप्राहृतयस्तिष्ठः सर्व्यायुभनिरहंकाः ॥
प्रधानपुरुषः कालो मूर्त्तिविक्रमर्ष्यराः ।
सर्वं रक्षससिद्धिः क्रमात्प्राञ्जयः शृणुः ॥

व्यूहासः

घोडारक्षत्वरं नष्ट सावित्री स्यात्तद्वधरम् ।
एष मन्तो महाभाग वारात्वार उदाहृतः ॥

इति कौर्मि उपविभागे १३ अध्यायः ॥

(वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।

“न हीचरस्याहृतयः कदाचित्
पुष्पान्ति कोले विपरीतमर्धम् ॥”)

सुतः, चि, (वि + ये + क्तः ।) स्तुतम् । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥

स्युतिः, स्त्री, (वि + ये + क्तिन् ।) कतिः । तन्व-
सन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

स्युत्क्रमः, पुं, (वि + उतु + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उतुक्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चाण्डिय-
दर्पणे । १० ।

“पश्येत् कश्चिद्वल चपल रे का त्वराद्यं कुमारौ
एकस्याद्यं वितर एहृष्टा सुतक्रमः क्वसि
यासि ॥”)

सुत्थानं, स्त्री, (वि + उतु + स्था + क्युट् ।) स्थातन्त्रा-
ल्लयम् । विरोधापरणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । १० । २६ । १६ ।

“एवं ते द्रविडाभीरा पुष्पाश्च शयरेः सद्यः ।
व्यसत्वं परिगता सुत्थानात् स्रजधर्मिन्यः ॥”)

प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ श्रुत्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

विशेषेणोत्थानम् । (चित्तस्थानस्याविश्रयः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)

सुत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उतु + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
णोत्पत्तिः । संस्कारः । इति सुतपुत्रशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शरत्प-
दस्युत्पत्तौस्तत् पदं ताकथादि चारं दत्तातीति

सुत्पत्तिस्तु काव्यगिकौ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । अथपाराद्विवाधकं विना

विवरणगदमि सुत्पत्तेः । वाधकं विना स्वसा-
ध्यस्य वाधकं यद्विशेष्यं तदभाववत्त्वविशेष्य-
परकारेण सुत्पत्तेः सुत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
महत्त्वम्वादिति यावत् । इति व्याख्यातवादस्य

माधुरी टीका ॥

सुत्पत्तः, चि, (वि + उतु + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ सुत्पत्तियुक्तः ।

यथा । यत्कारणस्य सुत्पत्तमशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रा-
न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्पदं

स्यगादि । इति सुम्भोधटीकायां दुर्गा-
दायः ॥

सुत्पत्तदकः, चि, (विशेषेणोत्पत्तयति ज्ञानम् ।
वि + उतु + पद् + क्त + क्युट् ।) सुत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दसुत्पत्तदकशास्त्रारम्भे

शब्दरेव मङ्गलं कर्तव्यम् । इति सुम्भोध-
टीकायां दुर्गादायः ॥

सुत्पत्तः, पुं, (वि + उतु + सम् + घञ् ।) निरासः ।
परिह्रासः । यथा । तदेवैविकारप्रयत्नात्तथा-
दृष्टे मन्त्रविधिः नियमते कर्मणि सत्त्वान्तर-

सुत्पत्तयः । इत्यभाषायात्प्राक्कालनिरूपणे

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।

“अथैकान्तव्यूहासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)
सुष्टं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।

प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।

“सुष्टं प्रयाणञ्च विद्योगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्तदा ॥”)

पशुवितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे कश्चित्
पुलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्रः । यथा,
भागवते । ४ । १३ । १४ ।

“प्रदीपो निशियो सुष्ट इति दोषानुताख्यः ।
सुष्टः सतं पुष्करिण्यां सञ्चतेजसमाद्ये ॥”)

सुष्टः, चि, (वि + वस् + क्तः ।) उप्रितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“सा सुष्टा रणनीं तत्र पितुर्वैश विभाविनी ॥”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥

सुष्टिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।

“महत्तप्तपथो सुष्टा पश्यन्नोकौ परावरौ ॥”)
सन्तुष्टिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । ११ । ७१ । ५ ।

“सुष्टिषु श्रवसा श्रयतीनाम् ॥”)
“सुष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)

सूटः, चि, (विशेष्येण उच्यतेस्य । वि + वस् + क्तः ।)
विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥

(सूटश्चपनयाधितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।
“दृष्ट्वा तु पादवानोक्तं सूटं दुर्ग्रन्धनस्तदा ।
व्याचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)

पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।
“सूटोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रानुसैहासुजः ।
व्याहकर्मचमं देहं चात्रो धर्म इवाश्रितः ॥”)

सूटकण्टकः, चि, (सूटः कण्टकः सत्ताद्यो येन ।)
समृद्धः । इत्यमरः ॥

सूटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) विन्यासः ।
संहतिः । पृथुलता । इति सूटशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

सूतं, चि, क्तम् । तन्वसन्तम् । विपूर्ववेणुधातोः
क्तप्रत्ययेन निव्ययमेतत् ॥

सूतिः, स्त्री, (वि + वे खव वा + क्तिन् । “ऊतिवृत्ति-
श्रुतीति ॥” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)
वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाग्निः २ ।
इत्यमरः ॥ सूतिः ३ । इति तट्टीका ॥ वायी

४ । इति शब्दरत्नावली ॥

सूष्टः, पुं, (वि + ऊष्ट + घञ् ।) समृद्धः । निर्मा-
यम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।

“यः सत्वतेः समविभूतय व्याहवर्जि-
सुं देहश्चित्तः सवन्धः सरतिस्रमाय ॥”)
सैन्यः । इति त्रिकाणशेषः ॥ (परिह्रासः ।
किङ्कम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।

“यावदुद्विमनोरथाद्युद्युष्टो ज्ञानादिमान् ॥”)

सुद्धार्थसेनारचना । तत्पर्यायः । वलविन्यासः २ ।
इत्यमरः ॥ “सुद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभक्त्य

दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनं व्यूहः । ऊह वितर्के
विपूर्वात् घञ् । सुद्धे दृष्ट्यादयो भेदा विशेषा

व्यूहस्यैवर्थात् आदिना भोगमण्डलसंहतानां
व्यूहः । यथाह कामन्दकः ।

तिव्यंग्वृत्तिश्च दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डलं सञ्चतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥ इति ॥

एषां चतुर्णाञ्च वेष्टवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
गन्धगौरवभयात्नीताः । इति भरतः ॥ अमि च ।

“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्यागभेदनः ।
स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीसुषाम् ॥

व्यूहभेदास्तु चत्वारो दृष्टो भोगोऽन्वमण्डलम् ।
असंहतश्च निगर्तता नीतिसाराद्विस्मृताः ॥

अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः कश्चित् ।
तिव्यंग्वृत्तिसु दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥

मण्डलं सञ्चतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
सैन्यानां नीतिसारादौ व्यूहभेदाः समीरिताः ।

क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च कामन्दकीयनीती । १ । २६ — ५७ ।
“सर्वव्यूहविधानत्रा युद्धकर्मसु कर्मणः ॥
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इत्यतः ॥

उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरथे च शूकस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥

अभेदाः कुलजा मेध्या जन्मलक्ष्याः प्रहारिण्यः ।
सेनाङ्गपतयः कार्या दृष्टसङ्घप्रतिक्रियाः ॥

प्रवीरपुरुषैरेतैस्त्रिष्टेयुः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धेऽरन् रथेषु परस्परम् ॥

फलं सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् ॥
युद्धस्य तु यत्किञ्चिन्मायस्त्रणचने भवेत् ॥

युद्धार्थं युद्धकृत्तुं चखानीकं प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि नायकप्रायं चन्यते तदनायकम् ॥

व्यूहोऽयुद्धमन्वतः पञ्चाश्वरथदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥

मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
पद्योस्य गजानीकं व्यूहोऽन्तभिर्दयं स्मृतः ॥

रथस्थाने हयान्द्वयात्पदातीञ्च हयान्द्वये ।
रथाभाये तु मतिमान्मानेव प्रकल्पयेत् ॥

विभक्त्यं प्रक्षिपेन्मध्ये पञ्चाश्वरथकुञ्जरान् ।
मध्ये कुञ्चित् नागेन्द्रान् पञ्चाश्वरथवारितान् ॥

धनुः स्रुषी च दक्षश्च शकटो मदारध्वजः ॥
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥

यदि स्याद्व्युहस्यैतत् तदा तपः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥

कथिताः प्रकृतियुद्धा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
यः स तं व्यूह्य मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥

तिव्यंग्वृत्तिश्च दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
प्रदरोऽङ्गकोऽयस्यचापो वै सप्रियस्य ॥

प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च ज्ञेयो यिजयसङ्घयो ।
विशालविजयः स्रुषी स्यूपाकर्षणसस्यः ॥

सुखाख्यो बलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभ्यः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याश्चैकपक्षतः ॥
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 स्यूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्यूणो दण्ड चर्द्धगः ॥
 द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽन्य विपर्ययः ।
 द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥
 गोमूत्रिकाद्विषस्यारौ शकटौ मकरपक्षधा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो वायव्योश्च शेषः कुङ्करराजिभिः ॥
 मण्डलवृद्धभेदां च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
 गजानीकौ द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
 अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वक्षो भेदास्त्वसंहतेः ।
 तथा कुङ्कुटशङ्खौ च काकपादौ च गोधिक्ता ॥
 त्रिचतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदाः ।
 इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धभेदप्रयोक्तृभिः ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डवृद्धाश्च पक्षधा ।
 तथा वृद्धद्वयश्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
 अर्द्धचतुस्तु वृद्धवृद्धा भोगवृद्धाश्च पक्षधा ।
 वृद्धश्चैतु प्रयोक्त्याः स्युर्दुर्लभाण उपस्थिते ॥
 पक्षादीनामनीकेण हत्वा श्रेयं परिचिपेत् ।
 तरसा च समाह्वय क्रोडिभ्यां परिवेष्टयेत् ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिपद्येत् ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपौडयेत् ॥
 एवं वृद्धप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
 विदारवेद्वृद्धभारतं वनेषु द्विषताम्बुजम् ॥”))
 वृद्धनं, क्ली, (वि + ऊह + कृट् ।) सैन्यांस्था-
 नम् । विपूर्वोऽध्यातोऽरन्तप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥ (मेगनम् । यथा, भागवते । ३।२६।३६।
 “चालनं वृद्धनं प्राप्तिर्नैतत्त्रयशब्दयोः ॥”
 “वृद्धनं मेगनं ढगादेः ।” इति तट्टीकार्या
 स्वामी ॥ चोभक्त, वि । यथा, हरिवंशे ।
 १०६ । ३६ ।
 “परं गुणैः पृथिगभैस्वरूपं
 यथाः शङ्खं वृद्धनं कान्तरूपम् ॥”
 “वृद्धनं जगत्चोभकम् ।” इति तट्टीकार्या
 नीलकण्ठः ।)
 वृद्धपाणिः, पुं, (वृद्धस्य पाणिः ।) वृद्धपक्षा-
 द्भागः । जल्पकायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका ॥ वृद्धस्य पक्षाद्-
 वृद्धांतरम् । इति केचित् । इति भरतः ॥
 वृद्धसंश्रयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वा, ष रे वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उर्गो-सक०-अदिट् ।) ष, अयति अयते । रे,
 श्रेयान् । इति दुर्गादासः ॥
 व्योकारः पुं, क्ली, व्योकारः । इत्यमरः ॥
 व्योम, [नृ] क्ली, (वा जे इतौ + “नामन् वीम-
 मिति ।” उणा० ४ । १०६ । इति निपातनात्
 साधुः । यद्वा, “विपूर्वोऽध्यातोऽरन्तप्रत्ययान्
 व्योमादिषु ‘सर्वधातुभ्यो मनिन् ।’ इति ह्रस्वण
 मनिन्प्रत्यये ‘व्यरत्वरभिनधिसवामुपधायाश्च ।’
 इत्युटि गुणः । अयति व्याप्नोति सर्वं जगत् ।

यद्वा अवतिर्गोत्वर्थः भावे मन् व्योम् । अवनं
 गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा रक्ष-
 णार्थः विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन ।
 उणादौ तु गमन् वीमन् व्योमन् इत्यादिना
 वेष्णु संवरणे इत्यस्मान्मनिन् उत्वं निपात्यते ।
 दौषते तद्वायुना व्योमः । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरिचं महानवयवः परिवीतो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।)
 व्याकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४।२६ ।
 “रजोभिः स्यन्दनोद्धृतैर्गजैश्च घनघनभिः ।
 सुवल्गुमिव व्योम कुर्वन् व्योमेद भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्करस्यार्चनाश्रयः । इति मेदिनी ॥
 अम्बकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट-
 नृत्तित्वाद्दस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १०६ ।
 “स्योचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रक्षस्य याः ।
 ते केशसंचिताश्चरन्ते व्योमकेश इति स्मृतः ॥”)
 व्योमकेशी, [नृ] पुं, महादेवः । गङ्गाधारण-
 काये व्योमव्यापिनः केशा अस्य इतीति व्योम-
 केशशब्दात् इन्द्रप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 व्योमचारिपुरं, क्ली, (व्योमचारि व्याकाशगामि
 पुरम् ।) श्रौमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 व्योमचारी, [नृ] पुं, (व्योमि चरतीति । चर +
 णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥
 चिरजीवी । दिवातः । इति विश्वः ॥ (व्याकाश-
 चारिणि, वि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमहं व्योमचारी विदाधरोऽभ-
 वम् ॥”)
 व्योमधूमः, पुं, (व्योमः धूमः ।) मेघः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्योमनासिका, क्ली, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 व्योममञ्जरं, क्ली, (व्योमः मञ्जरमिव ।) पताका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्योममण्डलं, क्ली, (व्योमः मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ व्याकाशश्च ॥
 व्योमसुहरः, पुं, (व्योमः सुहर इव ।) निर्घातः ।
 इति हारायणी ॥
 व्योमयानं, क्ली, (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् ।
 इत्यमरः ॥
 व्योमस्यलो, क्ली, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (व्योमः स्थली ।) दुःभःस्थलश्च ॥
 व्योमाभः, पुं, (व्योमा न्यून्येन आभातीति । आ +
 भा + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्योमोदकं, क्ली, (व्योमः उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्योयं, क्ली, (विशेषेण व्योयतीति । उय हा छे +
 पचाद्यप् ।) विकटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “व्योयं त्रिजातकं सुप्ता विदुङ्गासकं तथा ॥”)

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्रजयति ।
 विरेषौ तौ । तौ एतौ विरेषौ रेफरहितौ च
 स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
 व्रजं, क्ली, व्रजनम् । गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मान्
 चप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + “भोचरश्चरेति ।” ३ ।
 ३ । ११६ । इति चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 सन्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापः समहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे स जगन्नजः ॥”)
 गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
 “निरुद्धवीथ्याचारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
 उपरन्तु दशाहाः पुरीं माद्विप्लवो द्विषः ॥”)
 पत्न्याः । इति मेदिनी ॥ अग्रवणमधुरयोश्चतु-
 प्याश्वर्निदेशः । अस्य विवरणं यथा, मात्स्ये ।
 “व्रजमण्डलभृगोर्लक्ष्मिनागण्यं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥
 तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् ।
 छण्णलीलाविहारार्थं सुखस्थानविराजितम् ॥
 चतुरस्रकक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं समेतु ॥
 दानाश्चावासी लोको विष्णुलोकमवाप्नुयान् ।
 आवासान्निवृत्तये चैव पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 पुर्यां जच्चगुणं जन्वा एतेऽस्मिन् व्रजमण्डले ।
 ज्योषेण निर्मितस्तोष्णीः साहृदयचक्षुस्काः ॥”
 तच्चादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्येष्टत्वा-
 रिंशत् तानि चतुरस्रकक्रोशपरिस्राणस्थितानि
 चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमशः व्याह ।
 पादौ ।
 “वर्गानि द्वादशान्याहुर्वसुगीतरदक्षिणे ।
 महावर्गं महाश्रेष्ठं १ इयं काव्यवर्गं शुभम् २ ॥
 कोकिकाखं तृतीयश्च ३ तूर्यं ताजवर्गं तथा ४ ।
 पक्षमं कुसुदाख्यं ५ यष्टं भास्वीरश्चक्रकम् ६ ॥
 नागा कुन्डवर्गं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं नवमं लोह्वणं वनम् ८ ॥
 नागा भद्रवर्गं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं वैकुण्ठावर्गसंज्ञकम् ११ ॥
 नागा विष्ववर्गं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ॥
 इति द्वादशवर्गानि वनानि शुभदानि च ॥”
 इति द्वादशवर्गानि ॥
 अथ द्वादशोपवगान्याह बाराहः ।
 “आदौ व्रजवर्गं नाम १ द्वितीयं त्वशरा-
 वनम् २ ।
 तृतीयं विष्णुवं नाम ३ कंदमाख्यं चतुर्थकम् ४ ॥
 नागा स्वर्गवर्गं श्रेष्ठं पक्षमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवर्गनामानं षष्ठमासादवर्द्धनम् ६ ॥
 श्रेष्ठं प्रेमवर्गं नाम सप्तमं शुभदं वृथाम् ७ ॥

ब्रजकि

नष्टवनामानमष्टमं परिकीर्तितम् ८ ।
 मानेन्द्रिवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्षणम् ९ ।
 नोमशाधिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
 एकादशं समागतं नारदायं शुभोदितम् ११ ।
 द्वादशं परमानन्दवनं सन्नाचंदायकम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनाग्यधिवनानि च ॥
 इति द्वादशोपवनानि ॥ ७ ॥
 अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
 "यादौ रद्वनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
 वाचावनं द्वितीयं च करदारुं तृतीयकम् २ ।
 चतुर्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं वृषाम् ३ ।
 वनमङ्गलनामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ४ ।
 नाम्ना कर्मवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्रवरप्रदम् ५ ।
 कृष्णाजिपत्रकं नाम वनं सप्तममौदितम् ६ ।
 नन्दप्रेषयकण्यायं वनं नन्दनमष्टमम् ७ ।
 वनमिन्द्रवनं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ८ ।
 शिखावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
 चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशतदाक्षतम् ११ ।
 नाग्या लोचवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं वृषाम् १२ ।
 इति प्रतिवनान्याहमर्गिं नामे च दक्षिणे ।
 इति द्वादशसंज्ञानि देवावापवत्प्रदाः ॥"
 इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ८ ॥
 अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
 "मधुरा प्रथमं नाम १ राधाकृष्णं द्वितीयकम् २ ।
 नन्दप्रथमं तृतीयकं ३ गृहस्थानं चतुर्थकम् ४ ।
 पथमं कलिताग्रामं ५ शृषभाशुपुरं षष्ठं ६ ।
 सप्तमं गोकुलं न्यान-७ मष्टमं वलदेवकम् ८ ।
 गोप्रहसनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
 पनं कायवटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ।
 तुलाशुन्दानं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।
 महेवटसं न्यानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ॥
 इति द्वादशसंज्ञानि वनाग्यधिवनानि च ।
 वनागामधिपाः प्रोक्ता नक्षत्रकर्मधराः ।
 रक्षां वैश्विषोक्तं वनयाथा च निष्कला ।
 स्याद्य दक्षिणेनैव वनयाथा शुभप्रदा ।
 यादौ लोतां यदा पञ्चैहयथा तत्परिते ।
 सन्नाचं ज्ञानावाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयान् ।
 सन्नाचं विषयी भूयाहयथात्राप्रभायतः ॥"
 इति ब्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥
 ब्रजकाः, पुं, नपुंसो । इति शब्दरत्नावली ।
 ब्रजकिशोरः, पुं, (ब्रजराज किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।
 स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतविनावावटाधिवनाधिपदेवः ।
 "अथ कलिताग्रामाधिपब्रज-
 किशोरमन्तः । यथा सौधरोविणदि । ॐ श्रे-
 ष्ठा कलिताग्रामाधिपराधिपतये ब्रजकिशोराय
 नमः । इत्येकविंशच्छरो ब्रजकिशोरमन्तः ।
 अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अथ मन्त्रस्य
 विभाषणं ऋषिप्रैः किशोरो देवता मापनी
 शब्दः सत सकलप्राणधारारो सुमन्त्रकर्म-
 दाहो (विष्णोः) । इति विभाषणकर्मवि-

ब्रजाङ्ग

नमः सुखे ब्रजकिशोराय नमः इति माचची-
 कृत्ये नमः । अथ ध्यानम् ।
 'कलिताग्रंयुतं कृष्णं सर्वभु सखिभिर्युतम् ।
 ध्यावेत्त्रिवेगिजूपस्यं महारामकृतोत्तमम् ॥'
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति कलिताग्रामाधिप-
 ब्रजकिशोरमन्तः ।" इति ब्रजभक्तिविलासे १
 अध्यायः ॥
 ब्रजनायः, पुं, (ब्रजस्य नायः ।) श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥
 ब्रजभूः, पुं, (ब्रजे भूरात्पत्तिर्वस्य ।) केलिकदम्बः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (ब्रजस्य भूर्भूमिः ।)
 ब्रजभूमौ, स्त्री । ब्रजजाते, त्रि ।
 ब्रजमण्डलं, स्त्री, (ब्रजस्य मण्डलम् ।) ब्रजभूमिः ।
 यथा, मात्स्ये ।
 "ब्रजमण्डलभूमौलं शेषनागफलं वरम् ।
 कुसुदायं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥"
 इति ब्रजविलासे १ अध्यायः ॥
 ब्रजमोहनः, पुं, (ब्रजान् ब्रजवासिनो मोहय-
 तीति । सुहृ + णिच् + णुल् ।) श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥
 ब्रजवरः, पुं, (ब्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु
 द्वादशाधिवनान्तर्गतविनावावटाधिवनाधिपो देवः ।
 "अथ जाववटाधिवनाधिपब्रजवरमन्तः । शौन-
 कीये ।
 'वटाद्विष्टः समन्तात्तु सवनं वनमास्थितम् ।
 तमेवाधिवनं स्यात् वटसंवापरायणम् ॥
 तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णाक्षीडावरप्रदम् ।
 वटाद्विष्टं ज्ञातं मध्ये चैव वटं स्तुतम् ॥
 वटं वृचं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
 वटजावाशुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥'
 वटस्थानलिङ्गम् । ॐ वः जां वटाधिवनाधि-
 पतये ब्रजवराय नमः । इत्येकविंशच्छरो
 जाववटाधिवनाधिपब्रजवरमन्तः । अनेन मन्त्रेण
 प्राणायामः । अथ मन्त्रस्य अलोक ऋषि-
 चां वटाधिपो ब्रजवरो देवता पट्टकिकन्दः
 सत सकलश्रीभाग्यसम्पत्फलप्राप्तार्थं षपे विनि-
 योगः । न्यासं पूर्व्ववत् । अथ ध्यानम् ।
 'नानाद्वज्ज्वारभूयात् राधाकृष्णं मनोहरम् ।
 ध्यायेद्दुग्गमन्त्रकिञ्च वनयाजावरप्रदम् ॥'
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-
 धिपब्रजवरमन्तः ।" इति ब्रजभक्तिविलासे १
 अध्यायः ॥
 ब्रजवल्लभः, पुं, (ब्रजानां ब्रजवासिनां वलाभः
 प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥
 ब्रजाङ्गना, स्त्री, (ब्रजस्य अङ्गना ।) गोपी ।
 यथा, ब्रह्मसंहितायाम् ।
 "विनासवंशस्यविनं सुमानसिः
 प्रभूष्ये यः पथभरागस्तद्विरज् ।
 ब्रजाङ्गनामपि मानश्यासिनां
 अक्षरं नामं च इतिः पुनस्तु ये ॥"

ब्रजः

ब्रज्या, स्त्री, (ब्रजनमिति । ब्रज गती + "ब्रजयती"
 भविष्ये क्यप् ।" ३ । ३ । ८८ । इति क्यप् ।)
 पर्व्वटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । - गमनम् ।
 इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी ॥ (ब्रजाती-
 यानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 ६ । ५६५ ।
 "कोपः श्लोकसम्बन्धस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
 प्रत्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥"
 रङ्गः । इति धरणिः ॥
 ब्रज, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 जक०-सेट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 ब्रज, तु क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त सुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्णेः
 अङ्गभेदः । ब्रजयति गात्रं वायोन भटः । इति
 दुर्गादासः ॥
 ब्रजः, पुं स्त्री, (ब्रजयति गात्रमिति । ब्रज अङ्ग-
 चूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) अतम् । तत्पर्यायः ।
 इग्नेम् २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ इग्निः ४ । इति
 तड्डिका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
 "स रावणहृतां ताभ्यां वचनाचष्ट मैथिलीम् ।
 व्यात्मनः सुमदन्तु कर्म तस्मै रावेत्य संस्थितः ॥"
 अथ ब्रजाधिकारः ।
 "ब्रजो द्विधा परिज्ञेयो दोगलागन्तुभेदतः ।
 शोधो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शक्तादिस्त्वथः ॥"
 तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
 "स्तम्भः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्वाधो महाबजः ।
 तुल्यते स्फुटितश्चाधो ब्रजो मारुतसम्भवः ॥"
 स्त्वथः अक्षयः ॥ * ॥ पेशिकमाह ।
 "लण्णामोहज्वरक्रेदाहदुःखावदारणैः ।
 ब्रजं पित्तकृतं विद्यात् सावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥"
 क्लेद व्याप्तता । दुःखं यथा रूपम् । अवदारणं
 नखे विदारणवत् पीडा ॥ * ॥ श्लोकमाह ।
 "बहुपिच्छो ग्रुः त्रिगुणस्त्रिगुणो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुराङ्गोऽल्पसंक्लेश्विरपाकी कफब्रजः ॥"
 बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेश्वर इय-
 दार्द्रः ॥ * ॥ रौधिरं दन्दजं सान्निपातिकमाह ।
 "रक्तो रक्तमती रक्ताद्रिभिः स्यात्तदन्वयः ।"
 तदन्वयः द्वित्रिदोषकिङ्कसम्बन्धः ॥ * ॥ शुद्ध-
 ब्रजलिङ्गमाह ।
 "जिज्ञातलाभोऽतिन्दुः सस्यः स्रग्धोऽल्प-
 वेदनः ।
 सुथवस्यो निरसावः शुद्धब्रज इति न्युतः ॥"
 जिज्ञानलाभः तलाशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन
 जिज्ञावत्कृतः । सुथवस्यः उच्छ्वेतारहितः ॥
 दुष्टब्रजलिङ्गमाह ।
 "पूतिपूयादिदुष्टान्द्रुसावातुनङ्गी चरन्मितिः ।
 दुष्टब्रजोऽतिमन्वादिः शुद्धलिङ्गि रम्यः ॥"
 अनुमङ्गी कोटरवात् । अतिमन्वादिः व्यादि-
 शब्देन सावैर्गन्धैश्च विवर्णतादयः संशयान्ते ॥ * ॥
 संदीपनस्य लिङ्गमाह ।
 "नयोत्पत्तप्रतिमा दन्त्यं तानोद्वर्धिताः ।
 मिराज दिष्टतावस्यो रौन्गीति उसादिमिता

ब्रह्मः

कपोतवर्गप्रतिमाः पाखुधूमराः । स्थिराः
विदीर्यतारुहिताः । पिङ्गकावन्तः संरोहणार्था
ये मांसादुराक्षद्युक्ताः ॥ ७ ॥ संरुद्रलिङ्ग-
माह ।
“रुद्रवर्णानमग्न्यमश्लमसर्जं नयम् ।
त्वक्सवर्णं समतलं चम्बुगुहं विनिर्दिशेत् ॥”
रुद्रवर्णानं संरुद्रमावमार्गम् । समतलं अनि-
यम् ॥ ७ ॥ सुखसाध्यत्वादिकमाह ।
“त्वह्मांसजः सुखे देशे तरुणस्याशुपद्मवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखनयः ॥”
सुखे देशे मर्मरहिते । अशुपद्मवः च्चरत्पणा-
न्वासकासारीचकादिरहितः । धीमतः पथ्य-
सेविनः । सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च ।
“गुणैरन्यतरैरेभिर्ज्ञानः क्षुब्धो मयः स्तुतः ।
सर्वैर्विहीनो पित्रेयस्वसाधो निरुपक्रमः ॥”
रभिस्रुक्तांघ्रिवादिभिः । निरुपक्रमः अशु-
पद्मोऽपिः पिरसुमेचित इति यावत् ।
“वसामेदोऽय मन्थानं मस्तुलुङ्गय यः सयेत् ।
आगन्तुजो ब्रह्मः सिद्धेन सिद्धेदोषसम्भवः ॥”
मस्तुलुङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरक्षेपः ।
“कुष्ठिनां विषकुष्ठानां शोषिणां मधुमेदिनाम् ।
ब्रह्माः क्षुब्धेन सिध्यन्ति येषां चापि ब्रह्मे ब्रह्मः ॥”
परिहृमाह ।
“दहन्ति पात्करत्वं बर्हिःश्रीताय ये ब्रह्माः ।
दहन्ते बधिरव्यर्थं भवन्त्यस्य श्रीतलाः ।
प्रायसांघ्रिवायकासारीचकपीडिताः ।
प्रशुभ्रपूयवधिरं ब्रह्मा ये चापि मर्मसु ।
क्रियाभिः सन्तारव्या न सिध्यन्ति च ये ब्रह्माः ।
चिकित्सेभ्ये तान् वैद्यः संरक्षन्मात्मनो यशः ।
मदानुसन्धिपुमनाः पञ्चानन्दनचम्पकम् ।
यगन्त्या दिव्यगन्त्या सुसूयुर्णां ब्रह्माः स्तुनाः ॥”
मर्मसु पाशुनाभिहृदयादिषु । सुमनाः जातिः ।
दिव्यगन्त्याः पारिजातादिगन्त्याः ॥ ७ ॥ अथाङ्ग-
नक्षत्राण्यदिनासमाह ।
“नानाधारासुरैः शस्त्रैर्नासास्यागनिपातितैः ।
भरन्ति नानाशतयो ब्रह्मांसांस्तान्प्रियोध मे ॥”
नानाधारासुरानि येषां तैः शस्त्रैः अर्हचन्द्र-
राङ्गभक्तज्ञानशलाकादिभिः । नानाशतयः
पञ्चाशतयः । ता व्याकृतीराह ।
“द्विदं भिन्नं तथा विदं चतं पिनितमेव च ।
एष्टमः कुक्ष्या यश्च तेषां वक्ष्यामि वक्ष्यन् ॥”
अत्र द्विदस्य वक्ष्यमाह ।
“तिर्यक् द्विदं वाचुर्वापि यो ब्रह्मकायतो भवेत् ।
मात्रस्य प्राप्तं तस्मिन् द्विदमित्यभिधीयते ॥”
यो नयः तिर्यक्द्विदः सद्गुणाद्विदतितिर्यक्द्वि-
दः । अच्युर्वापि अथवा सद्गुणाद्विदतो रक्तो
नयः । आयनः दीर्घः । आयन इति तिर्यक्-
द्विदस्य अर्हचन्द्र विरोधनम् । मात्रस्य प्राप्तं
मात्रस्यैकदेशः । द्विदं एष्टममर्मं वा शिर-
सिभ्यभिधीयते ॥ ७ ॥ भिदमाह ।
“शस्त्रैश्चोत्तरात्तरुणितारुणितारुणो यतः ।
तर्कचित् प्रमथेचहि भिदमित्यभिधीयते ॥”

ब्रह्मः

आश्रयः कौष्ठः ॥ ६ ॥ कौष्ठमेदस्य लक्ष्यमाह ।
“स्थानान्यामानिपक्तानां नृत्रस्य रधिरस्य च ।
घृदुलुकः फुःफुसस्य कौष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
नृत्रसार्गगुदास्थिभ्यो रक्तं प्राणाय गच्छति ॥
नृत्रांश्चासक्तुपाधानमभक्तच्छन्द एव च ।
विष्मन्वतसङ्गश्च खेदस्यावोऽस्यरक्तता ॥
लोहगन्धित्वासास्य गात्रदीर्घान्वयेव च ।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषस्याभिधीयते ॥”
तस्मिन् कौष्ठे । भिन्ने शस्त्रादिभिः । रक्तपूर्णे
कौष्ठे तस्मादङ्गाङ्गिनात् सुतेन रक्तेन पूर्णे वा
ज्वरादयो जायन्ते ॥ ७ ॥ आमाशये पक्षाशये
च रक्तपूर्णे लक्षणमेदमाह ।
“आमाशयस्य रधिर रधिरं हृद्द्वयत्पि ।
आधानमतिमात्रश्च शूलश्च भृशदाहणम् ।
पक्षाशयगते रक्ते रज्जा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण श्रितता च भवेदिह ॥”
रज्जा शूलम् । गौरवं पक्षाशये । अधःकाये
नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः ।
श्रितता च भवेदिह । इह नाभेरधोदेशे श्रितता
च स्यात् । या च व्याधिखभावात् ॥ ७ ॥ विदु-
माह ।
“हृत्प्राणशस्त्राभिहतं पदं गत्वाशयं विना ।
उच्यते निर्गतं वा तद्विदुमिति निर्दिशेत् ॥”
आशयं विना कौष्ठं विना । उच्यते निर्गतं अनि-
र्गतशस्त्रम् । निर्गतं वा निर्गतशस्त्रं वा ॥ ७ ॥
सशस्त्रस्य ब्रह्मस्य लक्षणमाह ।
“श्लावं सशोषं पिङ्गकाशुनश्च
सुहृन्मुहुः शोणितवाहनश्च ।
शुद्धहतं बुद्धुदनुत्समांसं
मर्गं सशस्त्रं सगलं वदन्ति ॥”
सुहृन्मुहुः शोणितवाहनं यदा यदा शस्त्रं
चलति तदा तदा रधिरं वदति । उन्नतं
उत्थितसुखम् ॥ ७ ॥ कौष्ठस्यतस्य शलास्य
लक्षणमाह ।
“त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भिन्नाङ्गं परिहृत्य
वा ।
कौष्ठे प्रतिष्ठितं शूलं कृष्यादुक्तागुह्यान् ॥”
त्वचः यत्रापि अतिक्रम्य उक्तागुह्यान् आटो-
पानाद्यौ प्रसुखेनाय पुरीषदर्शनम् ॥ ७ ॥
असाध्यस्य कौष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
माह ।
“कौष्ठान्तर्लक्षितं पादुः श्रितपादकराननम् ।
शीतोत्प्लावं रक्तनेत्रमानहृद्यं विवर्जयेत् ॥”
न्याहं आनाशयन्तम् ॥ ७ ॥
अतमाह ।
“नातिविह्वलं नातिभिससुभयोऽप्येवान्धितम् ।
विषमं मगमङ्गे यत्तन् शयं परिकीर्तितम् ॥”
नातिविह्वलं नातिदीर्घघातम् । नातिभिन्नं
नातिगमोदघातम् । अमयोऽन्धितभित्तयोः ।
विषमं मगमङ्गे यत् यद्ब्रह्मस्यैवमङ्गलम् ॥ ७ ॥
पिहितमाह ।

ब्रह्मः

“प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्य तत् पिहितं विद्यादक्तमप्यपरिमुतम् ॥”
प्रहारो सुहरादिना । पीडनं कपाटादिना ।
पृथुतां विपिटताम् ॥ ७ ॥ पृथमाह ।
“धर्मणादपि घातादा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उपसावान्वितं तेषु पृथमित्यभिधीयते ॥
धर्मणात् कर्कशैकपापागणभिन्नादिभिः ॥”
मांसशिरासाशुष्यस्यमर्मसु चतेषु सामान्य-
लक्षणमाह ।
“भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं स्थानिरयोप्यना च ।
मक्ताङ्गता नृच्छनं नृहृत्वात-
स्तौत्रा रजो वातकृताश्च तास्ताः ।
मांसोदकाभं रधिरश्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दृशाहंसंख्यं ज्वरं विषतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गसुक्तम् ॥”
पतनं भ्रमौ । विचेष्टनं विरहं चेष्टनं हस्त-
पादादिप्रक्षेपणादिकम् । नृच्छनं इन्द्रिय-
मोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीमा रजो
वातकृताश्च तास्ताः दृशापतानकादयः । रधि-
रश्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्यद्येभ्यः सवन्तु ।
सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियार्थां काम्यनाशः ॥ ७ ॥
अथ मर्मशिरासाशुष्यस्य विद्वानां पृथग्-
लक्षणमाह ।
“सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं सवेत्तुचयणस्य वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विद्वान्मथवा सतासु ॥”
सुरेन्द्रगोपो वार्तिकोत्थितकीटविशेषः । वीर-
गद्गुटी इति लोके विद्वान् । प्रभूतं बहु । रोगान्
शिरासुभितापायताभयकादीन् । विद्वान् शिरा-
दिना । सतासु सद्गुमादिना ।
“कौर्जा शरीरावयवावसादः
क्रियाश्च शक्तिस्तुमुला रज्जाश्च ।
शिराद्वग्नो रोहति यत्र चापि
तं स्याद्विषं पुरयं वदन्ति ॥”
कौर्जा विद्वान्गुह्यस्य वक्रता । तुमुला मद्यनी ।
“शोघातिवृद्धिस्तुमुला रज्जाश्च
नक्षत्रयः सन्त्यत एव शोषः ।
अतिसु सन्धिवचनावलेषु
स्यात् सन्धिकर्मापरमस्य लिङ्गम् ॥”
सन्त्यत एव शोषः सन्धिसन्धीन् ज्ञाप्य शोषः ।
उपरमः नाशः ।
“गौरा रजो यस्य निष्पादिषु
धर्वांस्यस्यासु न चैति शान्तिम् ।
मिथ्यविपक्षिदिदितार्थेच्छन्न-
स्तमस्यपिङ्गं पृथयं प्रवृत्तिः ॥”
धर्वांस्यस्यासु श्रयणावनादिकासु । पिहितार्थ-
च्छन्नः घानशलास्यम् ॥ ७ ॥ अथ मर्मशिरादि-
विद्वानां पृथगभिधाय मर्मशिरादीनां
विद्वानां पृथगभिधायतिदेशेनाह ।

“यथास्वमेतानि विभावयेच्च
लिङ्गानि मर्मन्मपि ताडितेषु ।”
यथास्त्रं शिरादीनां विहानां एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मर्मन्मपि शिरादिषु ताडितेषु विद्मेषु ।
विभावयेत् चानीयात् ॥ * ॥ सर्वत्रणानाहुप-
द्रवनाह ।

“विसर्पपत्रघातश्च शिरास्तम्भोरुपतानकः ।
मोहोन्मादौ ब्रणे पीडा च्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्चर्हिरेतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
मोडशोपद्रवाः प्रोक्ता ब्रणानां ब्रणचिन्तकैः ॥”
अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।

“तत्राग्निदग्धविधो ज्ञेयः स्नेहरूचः समाश्रितः ।
जेहस्तत्र तु तैलादि रूचं लौहादि कथ्यते ॥”
अग्निदग्धं चतुर्विधमाह ।

“अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् सुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धंश्च परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्द्विबर्णमतिपुष्टं तत् सुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
तान्मवर्णमगभीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुखंस्थितश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वष्ट्रांसं यत्र दग्धं स्याद्द्विबर्णो वपुस्तथा ।
शिरास्त्रायस्थिवन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अत्यर्थं वेदना दाहो च्वरस्तृष्णा च्छया सह ।
स्याद्ब्रणस्तु चिरादद्गोहे रूढो याति विव-
र्णताम् ॥” * ॥

अथ ब्रणस्य चिकित्सा ।

“आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिवेचनम् ।
विस्त्रापनमस्त्रोचक्षतः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पश्चात् पीडनं शोषनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं ब्रणस्यैते क्रमाः स्तृताः ॥”
क्रमाच्चिकित्साः । सुश्रुतेषु ब्रणस्य यष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वत्र विस्तरभवात्
लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।

“यथा प्रव्यलिते वेश्मन्मसा परिवेचनम् ।
त्रिषं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजम् ।
बीजपूरणटाण्डिंसा देवदारु मलौषधम् ।
रास्त्राग्निमस्यो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ * ॥
मधुकं चन्दनं दूनां तलसूक्तं पञ्चकम् ।
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यप्रोधोद्वन्राश्वत्थश्चवेतसवल्कलेः ।
नसर्पिकैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
आगन्तुजे रक्तजे च लेप एषोऽभिपूषितः ।
व्यजगन्दाशुश्री च मञ्जिष्ठा चरकस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥”
अथशुश्री मेण्डाशुश्री । एकैकिका श्वामनि-
शोतः

“हाण्या पुराणमिग्याकं शिशुत्वक् शिकता
शिवा ।
सूत्रपिष्टः सुखीण्योऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं
यद्दद्यात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्की-
कृतं यत् पर्युषितम् ।

“तमसा पिहितो ह्युष्मा रोमजूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गभीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥” * ॥
अथ परिवेचनमाह ।

“यथाशुभिः सिध्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति ।
शोभाग्निरेवं सद्यसा परिवेकेण शान्ति ॥”
तद्वयथा —

“वातप्रौषधनिक्वायेस्त्रैलेमांसरसेष्टैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिवातोऽयं शोथं सिञ्चेत् शीतलेः ।
शौराष्यमधुखण्डेचुरसैः पित्तहरेः श्वेतैः ॥
कफप्रौषधनिःकाथेरशौतेः परिवेचयेत् ।
तेलचाराभुखण्डैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥” * ॥

अथ विस्त्रापनमाह ।

“रुजतः कठिनस्यास्य कार्यं विस्त्रापनं शनैः ।
अथ शोथस्य विस्त्रापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अभ्यज्य स्नेहयित्वा तु वेणुनाद्या शनैः शनैः ।
विमर्देऽद्भिषडमन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥”
वेणुनाद्या स्नेहयित्वा उष्णस्नेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोक्षमाह ।

“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोथितसावणश्चरेत् ॥”
चरेत् कुर्यात् ।
“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ॥
विवर्णे कठिने श्वावे ब्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकीभिः श्वदैरपि ॥”
शोथितसावणश्चरेदित्यनेवान्वयः ॥ * ॥
अथोपनाहस्त्रेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।

“रुजावनां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्त्रेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारयन्तात् ॥”
शोथानां सामान्यानां ब्रणाः ब्रणशोथाः तेषा-
मपि स्त्रेदनं कार्यम् ।
“शोथयोरुपनाहस्तु दद्यादासविदग्धयोः ।
प्रशान्त्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”
अविदग्धः श्वामः । विदग्धः पाकोऽमुखः । स
वया,—

“दशमूली बला रास्त्रा वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
चूलं फलश्च वातारिसिन्धुवारपुनर्नवाः ॥
शोभाङ्गणः कणा चापि सैन्धवं विन्धमेषकम् ।
शराक्षार्पास्योर्वीचमतसी च कुलत्पिका ॥
तिक्ता ववाश्च सिंहायः कुटेरो न्दलकं मिसिः ।
यथाप्राप्तेरमीभिस्तु द्रवैररुचिन संयुतेः ॥
कल्कीकृतैः सुखीण्यैश्च स्त्रेदयेद्द्विघ्नचन्दनैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

दशमूलादिरूपमाह ।
“पुनर्नवा दारु शुष्नी शिशुः सिंहायं एव च ।
अम्लपिष्टः सुखीण्योऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवादिः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।

“न प्रशान्ति यः शोथः प्रलेपाद्विधानतः ।
ब्रवाण्य पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
पाचनद्रवाख्याह ।

“शुण्कमूलाशिशुणां फलानि तिलसर्वपाः ।
अतसीसक्तवः किष्कसुण्णद्रवाश्च पाचनम् ॥”
शुण्कफलादीनामन्तस्तान्ताः सक्तवः कर्तव्याः ।
किष्कं सुरावीजम् । यवगोधूमघान्वादिप्रकारः
अन्यत्रोष्णद्रव्यं ब्रणस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ भेदनमाह ।

“अन्तःपृथेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्सुखिपि ।
गतिमत्सुख्य रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-
ब्रणेषु । भेदनं शुष्कमौषधकर्म्म च ॥ * ॥ तत्र
शुष्केण भेदनमाह ।

“रोगे अथनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शुष्कं विधाय दीयस्तु स्त्रावयेत् कथितं यथा ॥”
काचिच्छुक्लनिक्षेपापवादमाह ।
“वालवृहाम्बह्नीयाभीरुणां योपितामपि ।
ब्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”
तत्र भेदनमाह ।

“चिरविस्त्रोऽग्निर्को दन्ती चित्रको ह्ययमारकः ।
कपोतकङ्कश्यायां मलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरविस्त्रः करञ्जः । अग्निकः भस्मातकः ।
“भस्मातकासहृत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
“चारद्रव्यं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
चारद्रव्यं अपामार्गादि । चारः खर्जिका यव-
चारादिः ।

“हृत्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दमानः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥” * ॥
अथ पीडनमाह ।

“पूयगर्भाननुहारान् ब्रणान् मर्मगतानपि ।
यथोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रव्याख्याह ।

“द्रव्याणां पिच्छिलानान् त्वदम्बलाणि प्रपी-
डयेत् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणस्तुपेक्षेत् प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न चापि सुखमालिष्येत्तथा दोषः प्रसिध्यते ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा ब्रणस्य
सुखे लेपं विना प्रसिध्यते सवति ॥ * ॥
अथ शोषनमाह ।

“त्रयस्य त्वविशुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वथैव प्रयुष्यते ॥
वातिके दशमूलाणां शीरिणां पौतिके त्रये ।
आरुखधादेः कफने कथायः शोषणेऽपि ॥”

ब्रह्मः

अश्वत्थोद्भवप्रचवद्वेतसजं हृतम् ।
 ब्रह्मप्रोथोपदंशानां नाशनं चालनात् स्तुतम् ॥
 तेलसैन्धवयष्टाङ्गनिम्बपत्रनिशाथुमैः ।
 त्रिदृष्टदहनयुतैः कार्यैः प्रलेपो ब्रह्मप्रोधनः ॥
 एकैकं सारिवास्त्रं सर्वत्रयविप्रोधनम् ।
 निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिदृष्टसैन्धवमात्रिकम् ।
 दुष्टब्रह्मप्रथमनो लेपः प्रोधनकेशरी ॥
 प्रोधनकेशरी प्रोधनश्रेष्ठः ।
 "लेपात्रिद्वन्द्वैः कल्कैर्ब्रह्मप्रोधनरोपणः ।
 भक्षणाच्छर्दिमन्दात्मपित्तश्लेष्मकमीन् हरन् ॥
 ब्रह्मान् विप्रोधयेत् वर्तगा स्तुत्या स्यात् सन्धि-
 मर्मिचान् ।
 अथयत्रिदृष्टादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥
 निम्बपत्रद्वन्द्वौदन्तीमधुसंयुता ।
 वस्त्रस्त्रिद्वन्द्वौ कल्को वा प्रोधयेन्नोपयेद-
 व्रतम् ॥" ॥

अथ रोपणमाह ।
 "अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहनाम् ।
 कल्कस्तु रोपये देयस्त्रिलो मधुसंयुतः ॥
 अश्वगन्धा रुष्टा जीवः कटुफलं मधुयष्टिका ।
 समग्रा घातकीपुष्पं परमं ब्रह्मरोपणम् ॥
 मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्वत्रयरोपणी कथिता ।
 सुखवीपत्रघत्तूरपला भोचा कुठेरका ॥
 दृष्टगते प्रलेपेन गभीरब्रह्मरोपणाः ॥
 सुखवीपत्र कनौक्षीपत्र । अस्या एतदेव नाम
 गुञ्जके धृतम् । कुठेरक वरपरैः ।
 "कङ्कभोलुमराश्वत्थकटुफललोभजेः ।
 त्वक्पुष्पैश्चर्षिता लेपात् प्ररोहन्ति महाब्रह्माः ॥
 प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुसूतानि च ।
 स्तुत्याचूर्णैश्चर्षितानि स्यु रोपणान्धधूनानात्
 यपचूर्णं समधुक् सत्तैलं सष्ट सर्षिपा ।
 दद्यादादेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥
 करझारिष्टनिर्गन्धीलेपो ह्यस्याद्वयं हमीन् ।
 लज्जनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बस्तोत्रयवा ॥
 निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्षिपिण्डिवसर्षपैः ।
 धूपनं स्याद्व्रजे रजःकमिकण्टकापहम् ॥
 ये क्लेदपाकसुतिगन्धवन्तो
 ब्रह्माधिरोह्याः समताश्च प्रोधाः ।
 प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
 पीतेन शान्तिः त्रिफलाद्यतेन ॥
 पटोलनिमासनसारधात्री-
 पथ्याश्चनिर्यश्मरुद्धुंखे तु ।
 पिबेन् हृतं गुग्गुलुना विषर्ष-
 विस्कोटदुष्टप्रशान्तिमिच्छन् ॥" ॥

अथ सर्वसंज्ञाकरणम् ।
 "मनःश्रिमा समञ्जिष्ठा सत्ताया रथनीक्षयम् ।
 प्रलेपः सष्टतर्षाद्वन्द्वैः सावर्ण्यं हतं स्तुतः ॥
 मधुसंयुतं भोजनम् ॥
 "जीर्णशाल्योद्भवं निम्बमन्धसुक्तं त्रयोपारम् ।
 सुज्ञानो वाङ्मनोमोक्षैः शीघ्रं ब्रह्मसमीपति ॥
 तस्य पीयकभीतमोवाद्यः कृष्णनिश्चयैः ।
 स्यात् सत्तुल्यवर्णोऽप्युपरोहः कारयेत्तुल्यैः ॥

ब्रह्मः

सदाङ्गिभैः नामलकैः हृतभृष्टैः सधैन्धवैः ।
 अन्यैरेवं गुणैर्वापि सुज्ञादीनां रसेन च ॥
 एभिः सष्ट जीर्णशाल्योदनं सुज्ञानः शीघ्रं ब्रह्म-
 मसमीपतित्यन्वयः ।
 "अन्नं दधि च शाकच मांसमानपमोदकम् ।
 क्षीरं गुरुणि चान्यानि ब्रह्मिणः परिवर्जयेत् ॥
 ब्रह्मे श्वयधुरायासान् स च रागश्च चागरात् ।
 तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च गृह्यन्
 मैथुनात् ॥" ॥

अथाङ्गब्रह्मचिकित्सा ।
 "क्रुद्धे सदो ब्रह्मं कृम्यादूषं चाधश्च प्रोधनम् ।
 क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशनी ॥
 लज्जनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चासमोचणम् ।
 दृष्टे विद्वन्ने चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्वे क्षते वास्वगतिसवेत् ।
 रक्तक्षयात्तत्र रजः करोति पवनो भ्रष्टम् ॥
 स्नेहपानपरौषेकलेपास्तत्रोपनाहनम् ।
 कुर्वन्ति स्नेहवस्त्रिश्च मासतप्तौषधैर्भिषक् ॥
 खड्गगादिच्छिन्नगानस्य तत्कालं पूतितो ब्रह्मः ।
 गाङ्गेरुकीन्दुररुचैः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥
 गाङ्गेरुकी नामवला गुरसकरी इति लोके ।
 "कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयो-
 जयेत् ।
 सदो ब्रह्मानां सप्ताहान् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
 रेत् ॥
 आमाशयस्ये रुधिरं विदध्यादमनं नरः ।
 तस्मिन् प्रकाशयस्ये तु यज्ञीयान् स विरे-
 चनम् ॥
 क्वाथो वंशत्वगेरुष्टस्त्र्यंशुप्रभिदा हतः ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्य सावयेदष्टक् ॥
 यवकीलकुलत्यानां निर्वहिन रसेन च ।
 सुज्ञीनात्रं यवागुं वा पिबेत् सैन्धवसंयुतम् ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्षोनिशाशारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुल्यमधुकेर्नक्ताङ्गीभैः समैः ।
 सर्षिःसिंहमनेन सूत्रवदना मर्माश्रिताः सावित्री
 गभीराः सरुजो ब्रह्माः सगतिकाः शुध्वन्ति
 रोहन्ति च ॥
 दृष्टवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
 जातीष्टतेन संविद्धे चैत्रयं सिक्थकं युधैः ॥
 इति जात्यादिष्टम् ॥ ॥

"जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पलवाः ।
 सिक्थं समधुक् कुष्ठं हि निषे कटुरोहिणी ॥
 मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोभ्रवक्कीलसुपलम् ।
 शारिवा तुल्यकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥
 शारिवास्थाने सनिम्ब इति च पाठः ।
 "एतांनि समभागानि कल्कीक्षय प्रयत्नतः ।
 तिलतैलं पचेत् सम्यक् वैद्यः पाकविषयतः ॥
 विषयस्य समुपपत्ते स्फोटके कचरोमिणि ।
 दृष्टवैद्योपदेशेन कीटदृष्टेयु सर्वथा ॥
 सद्यः शस्त्रप्रहारैश्च दग्धपिष्टैश्च चैव हि ।
 नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसपकर्षये ॥
 भक्ष्येन हितं तैलमिदं प्रोधनरोपणम् ॥

ब्रह्मः

तैलं जात्यादि नाम्नैतत् प्रसिद्धं भिषगादृतम् ॥
 इति जात्यादितैलम् ॥ * ॥
 "चित्रकरसो न रामठशरपुंखाधाङ्गवीकसिन्दूरैः ।
 सविधैस्तथा सङ्कुष्ठैः कटुतैलं साधयं युक्तम् ॥
 विपरीतमल्लतैलं दुष्टब्रह्मं तथा गाङ्गीम् ।
 बहुमेघजै रसाध्यामप्यभोक्तुश्च निगूदति ॥
 इति विपरीतमल्लतैलम् ॥ ॥
 "अन्तनापटोलमल्लत्रिफलात्रिकटुक्रमिन्नानाम् ।
 समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलीभांगः ॥
 प्रतिवासरमेकैकां खादेदिष्टाक्षपरिमाणाम् ।
 जेतुं ब्रह्मवाताद्यगुल्मीदरशोथवातरोगांश्च ॥
 इति अन्तनादिगुग्गुलुः ॥ * ॥
 अथानिदग्धस्य चिकित्सा ।
 "बुष्टस्याग्निप्रपतनं कार्यसुखं तथौषधम् ।
 सम्यक्स्त्रिद्वं शरीरे तु स्वप्नं भवति प्रोभि-
 तम् ॥
 प्रकृत्वा सलिलं शीतं स्कन्दयन्त्यतिशोणितम् ।
 तस्मात् सुखयति बुष्टं न तु शीतं कदाचन ॥
 स्कन्दयन्ति शोषयन्ति ।
 "शीतासुग्णाश्च दुर्दग्धे क्रियां कृम्यात्ततः पुनः ।
 घृतालेपप्रसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥
 सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीश्लक्ष्मन्दनगेरिकैः ।
 सान्द्रतैः सर्षिपा युक्तेरालेपं कारयेद्विषक् ॥
 ग्राम्यान्पौदकेमांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ।
 अतिदग्धे विप्रोष्णानि मांसानुद्भूय शीतलाम् ॥
 क्रियां कृम्यात् ततः पश्चाच्छालितक्षुसकण्ठनैः ।
 तिन्द्रवयाश्च कषायैर्वा हृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
 वदरीलक्कषायैर्वा हृतमिश्रैः प्रलेपनम् ।
 यवान् दग्धा मसीक्षय तैलेन युनया तथा ॥
 अयं सर्वाग्निदग्धेषु लेपनाद्ब्रह्मरोपणः ।
 ब्रह्मं गृह्यविचित्रं वा ह्यादग्धेषुवोदनेः ॥
 मधुच्छिष्टं समधुक् लेपं सर्षेरुसं तथा ।
 मञ्जिष्ठाचन्दनं सर्वां पिष्ट्वा सर्षिषि पाच-
 येत् ।
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्विषयसुसप्तम् ॥
 इति सिक्थकादिष्टम् ॥ * ॥
 "सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्या कटुतैलकम् ।
 ब्रह्मदग्धरुजा सावदादपिस्कोटनाशनम् ॥
 इति पटोलीतैलम् ॥
 "दातोष्णमशुतं दुष्टं संशोष्य अघितं ब्रह्मम् ।
 कुर्व्यात् सदाष्टं कटुपाटं ब्रह्मवस्त्रिस्तु स स्तनः ॥
 क्रमिष्यत्येकं विद्वद्भानि त्वचं दाव्यास्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं पचेत्तत्तु ब्रह्मवस्त्रिष्टरं परम् ॥
 इति ब्रह्मवस्त्रिष्टरानिदग्धब्रह्माधिकारः ॥ * ॥
 भद्राधिकारस्तु भयशब्दे द्रष्टव्यः । नाङ्गीब्रह्म-
 निदानं नाङ्गीब्रह्मवस्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ
 नाङ्गीब्रह्मस्य चिकित्सा ।
 "सुसुक्तं दुग्धदावोर्भिषक्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्य नाङ्गीं हन्नात् प्रयोगराट् ॥
 आरग्यधनिशालाचूर्णाद्या चोद्भवेत्तुता ।
 सूत्रवर्तनं चैवोप्या प्रोधनी गतिनाशनी ॥
 काला मञ्जिष्ठा ।

“जात्यर्कसम्पाककरद्भन्ती-
सिन्धुत्वसौवर्चलयावशुकेः ।

वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नादौ
सुकुक्षीरमिष्टा सह चित्रकेण ॥

नाद्याः प्रस्त्रेण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वस्त्रविधिना तैलं जात्यादिवाधितम् ॥

एवमन्यत्र यत्तैलं घृतं वा खरसं तथा ॥
यत्तैलं यद्घृतं पक्वं खरसं वा तदेव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाद्या अभ्यन्तरे वेद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कपूर्करथैस्त्रैलं सिद्धार्थकभवं भिषक् ।

पचेत् सिन्दूरकल्केन नाड्यैदृशव्रणपहम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलाद्योपैः समांशैराप्ययोजितम् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीताम्बुना नरः ॥
नाड्यैदृशव्रणं शूलसुदावर्णभगन्दरम् ।

गुल्फश्च गुदजान् हन्यात् पश्चिरात् पद्मगानिव ॥”
सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नाड्यैदृशव्रणधिकारः ॥

भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे
द्रव्यम् । उपदंशस्य निदानाद्युपदंशशब्दे

द्रव्यम् ॥ ३ ॥ अयोपदंशस्य चिकित्सा ।
“उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ।

मेघमर्धे शिरां विधेत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
चद्यो निहृत्तदोषस्य रुक्मशोधाद्युपशान्ततः ।

पाको निवार्यो यत्नेन शिञ्जयकरः स यत् ॥
वटप्ररोहाङ्गुनज्जुलोभ-

पयाहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
यथा तथा शोथमपाकरोति

सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
उपदंशेषु पकेषु व्रणप्रचालनं हितम् ।

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजसेन वा ॥
नीलोत्पलं सुकुसुमं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।

एष चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
वस्तुकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।

गुल्फान्तद्वयये कुम्भालिपं पुष्पफलेन वा ॥
दृष्टेत् कटाहे त्रिफला तन्मखी मधुसंयुता ।

प्रलेपनीपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥
पटौलनिम्बत्रिफलाकिरात-

क्षाद्यं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
समुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा

सर्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटौल-

कारद्भ्रमन्नीखदिरासनाभ्याम् ।
कषायकल्केः श्ववमाशु चाप्यं

सर्वोपदंशीपहरं प्रदृश्यम् ॥
इति भूनिम्बादिहृतम् ॥

“घृताग्निं याग्निं प्रोक्तानि कुष्ठे नाड्यैवये व्रणे ।
उपदंशे प्रयोष्याग्निं सेकाभ्यङ्गनभोजने ॥

चारुस्त्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्षिमशेषतः ।
दृष्टेत् तान्तनस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवचरेत् ॥”

इत्युपदंशाधिकारः ॥ ३ ॥
शूकशोभाधिकारः शूकशोभशब्दे द्रव्यः । इति
भाष्यप्रकाशः ॥ ३ ॥ अथ दशनाशकतैलम् ।

“उदुम्बरं वटप्रक्षं जम्बुद्वयमघाङ्गुनम् ।
पिप्यलश्च कदम्बश्च पलाशलोध्रतन्द्रकम् ॥

मधुकमाम्बसर्वंश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरौषवीजं कतकमेतत् काथेन साधितम् ।

तैलं हन्ति व्रणाक्षेपाधिरकालभवानपि ॥”
इति गायत्रे १६८ अध्यायः ॥

व्रणकतु, पुं, (व्रणं करोतीति । क्त + क्त् । तुगा-

गमश्च ।) भङ्गातकः । इति रत्नमाला ॥ चत-

कारके, त्रि ॥
व्रणकेतुप्री, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् ।

डौप् ।) दुग्धफेयीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रणहृत्, [घ] पुं, (व्रणस्य हृत् श्रुतुः ।) ब्राह्मण-

यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणदेयके, त्रि ॥
व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + हः ।) एरुड-

रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥
व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + हः ।

क्षिवां टाप् ।) गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हरतीति । ह + क्त् । तुक्

च ।) कलिकारीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः श्रुतुः ।) वोलम् ।

व्यगद्वरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रतं, स्त्री पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकीयः ॥ (व्रियते

इति । वृष् + वरणे + वाङ्ङकान् व्यतच् । सच

कित् ।) पुण्यजनकोमवासादि । तत्पर्यायः ।
नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियमः ४

संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-

विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यर्थकालमाह

प्योतिषे । गुरोर्धंगोरजवाक्से वाहके चिह्नगे

गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।
मठप्रतिष्ठातत्तादावनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥ बुधायमी-

व्रते विप्रैर्वी राजमार्गेषुक्तौ यथा,—
“द्विनेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च चिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खण्डितसम्यहः ॥
पतङ्गे मकरे याति देषे जायति माधवे ।

बुधायमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगतापे चन्व्याकाले मधौ तथा ।

बुधायमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”
अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवताः ।

“व्यसुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च नियेद्य व्रतमाचरेत् ॥

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमाभिवर्ज्जन्म् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥”

अथ प्रातरियस्यासुक्तेष्वन्नं नान्वयः । किन्तु
व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्हितत्वात् ।

“प्रातः सकृत्पयेद्विहाशुपवासव्रतादिकम् ।
नापरान्हे न मध्याह्ने पित्रकालौ हि तौ सृष्टौ ॥”
इति वराहपुराणे कवाक्यत्वाच्च । सतथासुक्ता
प्रातराहारमिति ।
“सुनिर्मिदिरक्षणं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रिणां चार्धप्रहरया-
मान्तः ॥”

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टादेकाहारं पूर्वदिने कृता

परदिने स्नात्वाचम्य सूर्यादिदेवैभ्यो निवेद्य ।
ॐ ह्यंयः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण सान्निध्यं

प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सद्रूपयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवैभ्यो निवेद्य पूजनीयव्यादि रक्षा

व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानञ्च शान्ति-

पर्वणि ।
“गृहीत्वौदुम्बरं प्रात्रं वारिपूर्णसुदृसुखः ।

उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥” ३ ॥
कर्मादौ सूर्यपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।

“यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेदियुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।

अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते क्वचित् ॥”
आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।

“आदित्यं गणनाथं देवीं चन्द्रं यथाक्रमम् ।
वारायणं विशुद्धात् अन्ते च कुण्डदेवताम् ॥”

यत्तु ।
“देवतादौ यदा मोहात् गणेशं न पूजयेत् ।

तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥”
इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसुक्तं तत् सूर्यपूजे-

तरपरम् । कुण्डदेवतेत्यत्र कुणाद्युपलक्षणम् ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे ह्येमेऽर्चने जपे ।

चारुञ्चैव ततं न स्यादनास्ते तु सतकम् ॥”
तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।

“गर्भिणी सतिका गतां कुमारी च रजस्वला
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥

उपवासाशक्तौ तु गतां भोजनं कुर्वीत ।
“उपवासेष्वशक्तानां गतां भोजनमिष्यते ॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चैव पूजां कारयेत् ।
क्राधिकशोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया

वा स्वयं क्रियते । अत्यन्तायामर्थ्यं पुत्रादिप्रति-

निधिहारा उपवासः कार्थः । तद्भावेऽशु-

कल्पः । मरुत्पुराणम् ।
“भास्यां भर्तृव्रतं कुर्यात् पावायास्तु पात-

क्षया ।
असासर्थात् श्रयोक्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एवामभाव एवान्यं द्वापदं विनिघोषयेत् ॥”

आरथव्रतस्यासमाप्तौ मरुतेऽपि तत्फलप्राप्ति-

माहाङ्गिराः ।
“यो यदर्थं चरेत्सर्वं न समाप्य न्यतो भवेत् ।

स तत्पुण्यफलं त्रेव्यं प्राप्नुयात्पुनरुपव्रीत् ॥”
प्रेत्य मरुतेके । शास्त्रपुराणम् ।
“जोभाग्नीहोतु प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा

भवेत् ;
उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ॥”
मोक्षो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः
समुच्चये तेन सुखस्य कार्यं सुखनाकरये
द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ यत्तु
विश्रुतिपत्या देवाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नाशुष्यज्याजपादिकम् ।
 न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याहवाजिनम् ॥
 सन्दीनं केशान् समुहृत्य हृदयेदङ्गुलियुग्म् ।
 एतमेव तु नारीणां सुखसुखनमादिषेत् ॥”
 इति गोवधप्रकरणे विवेचनम् ।
 “प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
 पूर्वं गृहीत्वा चक्षुष्यं प्रमादाद्वाचरेद्यदि ।
 जीवन् भवति चक्षाली गतः स्या चाभि-
 जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेककृतवचनम् ॥

देवतः ।

“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादा गुरुशासनम् ।
 अत्रतन्नामि कथ्यन्ते संहतेतानि शास्त्रतः ॥”
 भर्तृरनुग्रहा स्त्रीणां व्रतकरणे न शोयः । कामं
 भर्तृरनुग्रहा व्रतोपवासनियमेभ्योदीनामभ्यासः
 स्त्रीधर्म इति संवत्सरप्रदीपघृतशुद्धवचनात् ॥
 अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
 “तद्व्रतं तत्त्वपः ज्ञानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
 उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता ननीविभिः ॥”
 अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गापथारामसेतूनां मठचक्रमवेष्टनम् ।
 नियमत्रनक्षत्राणां प्रतिष्ठां शशुष्य सत्तम ॥
 ब्राह्मण्य विधिना वस्त्रं समाधाय विचक्षणः ।
 शिलां पूर्णघटं कांस्यं समवे स्यापयेद्बुधः ॥
 ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अणवेद्यवमयं चरम् ।
 कीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
 प्रवर्धनाभिघायाद्य दूर्वां संघट्टयेत् ततः ।
 माध्विस्वापताभ्याथ तद्विष्णोरिति शोमवेत् ॥
 याच्यता चैव गायत्र्या तद्विप्रसिति शोमवेत् ।
 विश्वतश्चतुरिदुक्ताः विदाद्वैर्धर्मियेनथा ॥
 ॐ भूरभ्ये स्वाहा । ॐ स्वर्गाय स्वाहा । ॐ
 प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ।
 ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
 प्रथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
 ॐ सोमं राजानमिति जुहुयान् । ॐ लोक-
 पातेभ्यः स्वाहा । स्वममन्त्रैर्जुह्याद्यदभ्यस्य ।
 एवं कृत्वा श्रीभर्तृं दद्यात् दशदिशां चतुर्भिः ।
 ततः पलाशघमिषा हुनेद्योत्तरं शतम् ॥
 न्याण्यन् जुहुयान् प्रसादेभिर्मन्त्रैर्दिशोत्तमः ।
 ततः पलाशकैश्च मन्त्रैराण्यन् शोमवेत् ॥
 दरावतीति जुहुयात् तिस्रान् एतपरिहृतान् ।
 कृत्वा च प्रक्षयिष्यीशदेवानामनुयायिनम् ॥
 गङ्गायामाहुनीकुंत्वा लोकेशानामथो पुनः ।
 पञ्चगानां वदीनाश्च समुद्राणां तथेव च ॥
 कृत्वा याच्यन्निर्द्वेषान् शुभा पूर्णाहुतिचयम् ।
 योषद्भूतेन मन्त्रेण वैष्णवेन गुरोत्तम ॥
 पञ्चगणाय संप्राप्त दद्यादाचार्यदण्डिणाम् ।
 तिस्रसार्धं श्रेमण्युक्तं उपस्थं नामसङ्गनाम् ।
 प्रीयतां भगवान् विष्णुरिदुत्तमद्वन्द्वतं नरः ॥१॥
 यारामं कारयेद्यस्तु नन्देन स पित्रं वसेत् ।
 मन्त्रदानान् सर्वार्थं प्राप्नोति पुदयः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
 प्रदादानाद्वारणस्य लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 संक्रमाणान् तु यः कर्त्ता दुर्गतिं तरति नरः ।
 स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुहृत्तथा ॥
 गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोशोके क्रीडते पिरम् ।
 नियमव्रतकृत्याति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
 हञ्चकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
 अनेन विधिना मर्त्याः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥१॥
 इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणाय ।
 कर्त्तव्या देविकेभ्यस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्ताः सन्तदायविधिस्तव ।
 सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ॥
 सर्वैर्भूतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
 फलाधिभिरुत्पतिष्ठं यस्मान्निष्कलनुत्थते ॥”

इति ह्यश्रीश्री सन्तदायप्रतिष्ठापठनः ॥ १॥
 ब्राह्मण्य वैदिकेण स्वगृह्योक्तविधिनेति यावत् ।
 शिवेति तदूखलोपलक्षणम् । कांस्यं अग्निप्रण-
 यनार्थम् । कांस्येन अग्निप्रणयनमाह । गृह्या-
 संग्रहे ।

“शुभं प्राचनु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्-
 बुधः ॥

तस्याभावे सरावेण नवेनाभिसुखए तम् ।
 सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽधिशिरोमुखः ।
 विश्वरूपो महानग्निः प्रथोतः सर्वकर्मसु ॥”
 एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो
 युक्तः । प्रथोत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
 स्थापनानन्तरं एतद्विधानं अर्थं स्यात् ॥ १ ॥
 अत्र च पाकाङ्गत्वात् साष्टवसानानमसिमाह
 गृह्यासंग्रहः ।

“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साष्टवः ।
 पूर्णाहुत्यां गृह्यो नाम शान्तिके वरदक्षथा ।
 याच्य चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
 प्रायश्चित्ते शोमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
 श्चित्तात्मकमहायाच्यतिशोमादौ । तथा च
 ह्यन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र वराहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
 चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाथियग्रथी यथा ॥
 अपि वाज्ञातमित्थेप प्राचापथापि वाहुतिः ।
 होतव्या त्रिविकथ्योऽर्थं प्रायश्चित्तविधिः
 स्तुतः ॥”

अत्र त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामानां भव-
 देवभट्टोक्तशास्त्रायनशोमो निष्प्रामाणिकः ।
 अत्रातुकामे दद्यात्तच्छास्त्र इत्युक्तं यथा-
 भावे श्रीज्ञादिभिरपि शोमः ।
 “एविष्येयु यवा सुखास्तदशु जीहयः स्तुताः ।
 माभकोदवगौरादीन् सर्वाभावे विवर्जयेत् ॥
 यथोक्तवत्सम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
 यवानामिव गोधूमा श्रीश्रीयामिव शालयः ॥”

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टात् ॥

तत्र गोभितेन अथ एविर्निष्पेति श्रीश्रीन्
 यवान् वा कांस्ये चदस्याख्यां वा अतुष्टौ त्वा
 ह्युष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः । अष्टद-

यजुषा द्विजुष्योमिदनेन निर्वापक्रमभिधानात्
 सामनेन तन्मात्रं कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे
 त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन यजुषा चरुं इत्यभि-
 धानात् हवनोयनिर्वापणाद्विचरुनिष्पत्तिः
 कर्त्तव्या । तत्र ह्यन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंखया गृह्य निर्वपांश्च पृथक् पृथक् ।
 तूर्ण्यो द्विरेव गृह्योवाहोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥”
 अत्र देवतासंखया पृथक् पृथक् निर्वपः ।
 अनुनिर्वापकृत्तैवेव । शोमोऽपि पृथक् पृथ-
 गेवेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण गृहीततच्छु-
 लेनापि मन्त्रेण निर्वापादिकं समाचरन्ति
 याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा स्थिते साक्षात्स्यै मान्विके
 तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥
 इत्युक्तेः । मान्विके मन्त्रमाध्ये चावघातादौ न्यूने
 तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
 कपिलाया अभावे अन्वयेनोरपि हृतेन सप्रणव-
 तद्विष्णोरित्यनेनाभिधायं एवार्थं दक्षिणावर्त्तन
 संमिश्रयेत् । एव्यो च प्रादेशप्रमाणा द्यक्तुल-
 विस्तारा ग्राह्या ।

“इष्टजातीवसिभार्हप्रमाणं मेक्ष्यं भवेत् ।
 वृत्तं चार्धेण पृथ्व्यमवदानन्तियात्तमम् ॥
 एषेव दूर्वो यत्तत्र विशेषस्तमहं हवे ।
 दूर्वो ह्यजुष्यपृथ्व्या तुरीयोऽनश्च मेक्ष्यम् ॥”

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टात् ।

इष्टार्हप्रमाणं प्रादेशमात्रम् । प्रादेशयसिभस्य
 प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति ह्यन्दोगपरि-
 शिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन स्वगृह्योक्तशेषकर्मसमा-
 पनानन्तरं प्रकृतशोमः । अत्र बहुदेवताक-
 षरुशोमादुपघातशोमः ।

“नरी तु बहुदेवत्ये शोमः स्यादुपघातवत् ॥”
 इति ह्यन्दोगपरिशिष्टकृतवचनात् ॥

उपघातलक्षणमाह गृह्यासंग्रहः ।

“पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेखेव तु यद्विः ।
 हृयते चानुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥
 यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाण्यं सजापयेत् ।
 मेक्षणेन तु होतव्यं नाप्यभागी न स्थितिस्तु ॥”
 अनुपस्त्रीयं इत्यनेन सुपि यद्यतुरावर्त्तं पश्चा-
 वर्त्तं वा हृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति तेन
 मेक्षणादिना सक्तं गृहीत्वा होतव्यम् ॥ १ ॥
 प्रकृतशोमात् प्राक् वह्निपूजनमाह साकेलेय-
 पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो वह्निं दद्यादाप्याहुतीः क्रमात् ॥”
 तत इति वह्निनामकरयध्यानानन्तरम् ।
 शोमागुह्याने स्तुतिः ।

“मन्त्रोक्ताहपूर्वैश्च स्वाधानेन विचक्षणः ।
 खाद्यवसाने जुहुयाद्ग्रायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥”
 ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरणा शोमयत् । एवं
 याच्यता प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
 सावित्र्या । तद्विप्रसिति तद्विप्रसो विपग्यवो
 चाद्यर्थास इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

याभ्युत्स गणेशादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत् ।
 नतो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥३॥
 अथ व्रतलक्षणम् । शैवीकालानुपालनीयसङ्कल्पो
 व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः ।
 स्वकर्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
 त्रीदशहरिनाथवर्तमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
 भावे मयेतत् कर्तव्यमेव निषेधे न कर्तव्यमिति
 ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
 मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
 पुराणवचनेनैकादशप्रवचसस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
 “एकभक्तो न क्तेन तथैवावाचितेन च ।
 उपवासेन चैकेन पादद्वन्द्वे उदाहृतः ॥”
 इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित-
 भोजनोपवासादिस्य पादद्वन्द्वदित्याभिधानाच्च
 न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त-
 कर्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-
 त्वमाह मनुः ।
 “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
 व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
 अनेन कर्मण्या इदमिष्टं फलं साधते इत्येवं
 विषया बुद्धिः सङ्कल्पकदनन्तरमित्यसाधनतया
 अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
 कुर्वन्ति इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
 नियमरूपा धर्माश्चतुर्धाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
 सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
 जायन्ते इति कुल्लुकभट्टः ॥ ३ ॥ सङ्कल्पमाहं
 वराहपुराणम् ।
 “प्रातः सङ्कल्पयेद्दिङ्गानुपवासव्रतादिकम् ।
 नापरारो न मध्याह्ने पित्राकाशौ हि तौ
 स्मृताः ॥”
 सङ्कल्पप्रारम्भ इत्युक्त राघवव्रतो विष्णुः ।
 “व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।
 आरभ्ये स्तनकं न ख्यादनारभ्ये तु स्तनकम् ॥
 आरम्भो परमं यज्ञे सङ्कल्पो जननापयोः ।
 नान्दीत्याहं विवाहादी आह्वे पाकपरिष्किया ।
 निमग्नान्तु वा आह्वे आरम्भः स्यादिति,
 स्मृतिः ॥”
 पाकपरिष्कियेति सामैर्देशं आह्वे निमग्नम् । तत्रैव
 तस्यामुत्तराधिविधानेन तद्विपाकस्यासाधा-
 रण्यत्वात् ॥३॥ सङ्कल्पविधानस्य संवत्सरप्रदीपे ।
 “प्रातःसन्ध्यांततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”
 शान्तिपर्वणि ।
 “शुभौलौकुमरं पात्रं वारिपूर्णे सुदृष्टसः ।
 उपवाससु गृहीयाद्दद्याद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः ॥
 देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।
 अन्यथा तु हृषा मर्त्याः क्षिप्रान्ति स्वल्प-
 बुधयः ॥”
 यद्देवि पथान्तरम् । तेन तावत्पात्राभावे
 सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ ३ ॥ शंहीतप्रताकरके
 दोयमाह कृष्णलेयः ।
 “पूर्वं व्रतं शंहीत्या पो नाचरेत् काममोक्षतः ।
 पीपन् भवति चान्दालो ग्लतः या चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
 द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्कलं तस्य जायते ॥”
 इति नारदीयवचनानु द्वादशां विशेषोऽपि ॥३॥
 प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
 “लोभाक्नोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
 भवेत् ।
 उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥”
 वाशब्दः समुच्चये तेन सुखनश्च कर्तव्यमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ प्रमादादस्य सक्तृकतत्वे
 प्रतिप्रवृत्ते टेषसः ।
 “सञ्भूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
 अत्रतप्तानि कथ्यन्ते सक्तृदेवानि शास्त्रतः ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥३॥
 पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लद्विती-
 यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी
 पिपीतकी २ तच्चतुर्दशी शुक्लचतुर्दशी ३
 तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
 चतुर्दशी सावित्री ५ श्वेदशुक्लद्वितीया रन्मा-
 तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
 तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्याष्टमी ८ तच्चतुर्दशी
 चन्मकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लैकादशी शयने-
 कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी त्रीकण्णजन्मा-
 ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
 तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
 सप्तमी बलिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीव्रतम् १४
 तस्य शुक्लाष्टमी दूल्गाष्टमी १५ राधाष्टमी च
 १६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
 शुक्लैकादशां पार्श्वपरिवर्तनव्रतम् १८ तस्य
 शुक्ला द्वादशी अवणद्वादशी १९ तस्य शुक्ला
 चतुर्दशी अगन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
 चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
 महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गाववमी
 २३ तस्य शुक्लैकादशी उत्पानैकादशी २४ तस्य
 शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-
 येकादशादिपञ्चतित्यात्मकं पक्षपञ्चकम् २६
 दक्षिणसंक्रान्त्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-
 केयव्रतश्च २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी शुद्ध-
 षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
 तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-
 शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
 पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं पद्मपर्वनिष्याद्यम् ३३
 तस्य शुक्ला षष्ठी शोतका षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
 सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी
 भीमैकादशी ३६ तद्द्वादशी वराहद्वादशी ३७
 तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
 गुणशुक्ला द्वादशी नोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
 कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
 अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
 नवमी ४२ तस्य शुक्ला दशमी मदनत्रयो-
 दशी ४३ इति स्मृतिः ॥ ३ ॥ अथाचितव्रतं
 वक्तव्यं उमाभाह्वेऽव्रतं शहरपारायणव्रतं

देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्मा-
 र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥३॥ तिथ्यादि-
 व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्धव्रतं
 गारुडे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे
 १२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ कार्तिकस्नानव्रतं
 कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतश्च पाद्मोत्तर-
 खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ प्रतिपत्कल्पे
 व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-
 द्वितीयाव्रतश्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
 चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
 शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
 शुक्ला षष्ठी गुह्यषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ला-
 सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
 रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
 संक्रान्तौ आदित्यद्वयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
 सप्तम्यां पश्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
 माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
 अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
 संक्रमणे महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य
 शुक्ला सप्तमी गन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्ता-
 नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुणस्य शुक्ला
 सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
 व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वघ्नानिसप्तमीव्रतम् ।
 सार्धसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-
 सप्तमी । आषाढशुक्लसप्तमी अभ्यङ्गसप्तमी ।
 मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे
 चितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥ ३ ॥
 उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी शुद्धाष्टमी ।
 अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिथपूर्णिमा ।
 मेघसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।
 फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-
 व्रतश्च ॥ ३ ॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
 तत्र विष्णुहारीता ।
 “दिगन्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
 भस्मगोमयगृहारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ॥
 मलापकर्षणं कार्यं वात्स्याश्रीपातसिद्धये ।
 दन्तधावनपूर्व्येण पश्चमयेन संयुतम् ।
 व्रतं निशुसुखे आर्यं वदिसारकदर्शने ॥”
 तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यां
 प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः
 कर्तव्यः । वशिष्ठः । प्रसशुकेभनरान् वापयेदक्षि-
 षोमशिवार्धम् । केशधारयेच्छायां सिगुण-
 व्रतमाह धारीतः ।
 “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
 केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारणार्थं तु सिगुणं व्रतमाचरेत् ।
 सिगुणं तु व्रते चौर्यं दक्षिणा सिगुणा भवेत् ॥”
 श्रियाः केशवपनं न कार्यमित्याह बौधायनः ।
 कच्छे पिशवनसुदकोपणार्थं नमः शयनमेववासता
 केशप्रसशुनखरोमवापनं एतदेष श्रियाः केश-
 वपनवर्णम् । पञ्चगव्याद्युक्तप्राशनयोर्विद्वत्पुः

तथा शक्यलिखितौ ।
 “वाप्य केशनखान् पूर्व्वं व्रतं प्राश्य वहिर्निशि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
 प्रायश्चित्तसुपाधीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्यूयेत् ।
 एकवासाईवासा वा लघ्वाशी स्थल्लेशयः ॥
 स्नानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुम् ।
 भेष्य चान्मिकायं च कुम्भारुणैर्नुडुयादृष्टम् ॥”
 प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या चकृत्स्व-
 वाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्ता-
 दनाश्रितः । दण्डकमण्डलुं आर्षत्वात् मनुष्यो
 लोपेन तेनैतद्व्यक्त इत्यर्थः । कुम्भारुणैर्देवा
 देयहेलनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
 “महाव्राह्मिभिर्होमः कर्मवाः स्वयमन्व-
 हम् ।
 अहिंसाखलमक्रोधमार्जवश्च समाचरेत् ।
 त्रिरङ्गस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
 त्रिरङ्गस्त्रिर्निशायाश्च इति षट्स्नानविधयमिदम् ।
 पिपीलिकामध्याचान्द्रायणादितप्रकृष्टवर्जं फला-
 तिश्रयार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
 “स्त्रीशूद्रप्रतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हचित् ।
 स्नानाचनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधःशयी भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी व्रती च स्यादगुरुदेवदिक्षासर्कः ।
 चावित्रीश्च षपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
 सर्वेषु च व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥”
 ब्रह्मचारी भैद्यनवर्जं व्रती ह्युपोषणहमाख्या-
 क्षनगन्धादिवर्जम् । शूद्रेण चावित्रीजपस्थानं
 नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
 कारयितव्यः । स्वमन्त्रापि । यथा वराह-
 पुराणम् ।
 “अमन्तस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण शस्ते ॥
 षावाकः ।
 “एतन्मै सर्वकृष्णाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 क्षाप्येनैव हि शाखान्मौ शुडुयाद्वाह्वतीः
 पृथक् ॥
 आहं कुर्व्याद्मतांश्च गोहिरण्यादिदिक्षि-
 याम् ।
 एते एही वसन् कुर्वन् ब्रह्मकीर्णे महीयते ॥
 स्त्रीणां होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यान्तपैव च ।
 शूद्राणां पापिनाश्चैव संवाहं न च कारयेत् ॥
 संवाहस्तु न कर्तव्यस्त्रिवर्षेण कदाचन ।
 प्राण्येनैव वक्तव्यं उत्तमं प्रायश्चये ॥”
 आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शितम् । स्त्रीभि-
 र्होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यान्तपश्च हाव्यानां
 कर्तव्यं इति षड्ही । प्रारब्धव्रतपीडया प्राय-
 श्चये । अन्ये वर्णा न प्रत्यया ब्राह्मण एव
 प्रत्ययाः । व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
 व्यापस्तसः । तत्र मौनसूक्तं त्रैविद्याह्ये मुनिभि-
 रन्येराश्रमिभिरनुशुतेर्देहेतान् सत्यायान्त-
 नुंश्च एव यावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
 भवतीति विद्यायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
 यावत्तदादिभिराहं नमपि व्रतं कार्यमित्याह
 कवपिक्कः ।

“असंस्कृतो निरतुसाहो रोगी नवतिनीवकः ।
 यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येषु न लुप्यते ॥”
 अशक्तावन्वहारापि कार्यमिति उक्तं च ब्रह्म-
 पुराणे ।
 “रोगी वृहस्तु पोगण्डः कुर्वन्व्यन्यैर्व्रतं सदा ।
 चतुर्थाद्दत्तवरादूर्ध्वमप्यं यावदेव हि ॥
 शिशोर्व्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्यवाः ।
 गुर्विणी बालवत्ता च रोगी त्रयपरायणः ॥
 एते नक्त्ये मुञ्चन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
 व्रतस्यः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
 फलमूले तथा चीरं यद्यश्रितं तथा हविः ।
 व्रतमध्ये तु रोगार्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
 करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्यस्तत्तुच्यदापि ।
 ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
 एतान्यथै व्रतस्थानानां व्रतज्ञानि कुत्रचित् ।
 व्रतव्येतेषु देवांस्तान् व्रतस्यस्तु प्रपूजयेत् ॥”
 पोगण्डो बालः । त्रयपरायणः कुटुम्बी अवा-
 र्जनपालनपरः समित्यर्थः । वीधायनः ।
 “अथै तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकान्या च गुरोर्वचनसौषधम् ॥”
 हारीतयमौ ।
 “वस्यस्योपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
 निर्विशुद्धेन भोक्तव्यं व्रतस्य न लुप्यते ॥”
 वतिर्वैश्यदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारी
 नैवेद्यम् । चरुः पार्वण्यस्थाषीपाकादि । अथ
 चैषां हस्तावश्रितं भक्षणीयमिति । देवतः ।
 “उपवासो विनश्येत् दिवास्वप्नाचमैथुनैः ।
 अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”
 वृहश्रतातपः ।
 “गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्यमाख्यानुषेपनम् ।
 उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
 अलङ्कारवस्त्रासिन्दूरदि उपवासेन हेतुना
 इत्यर्थः । तथा ।
 “स्त्रीणां सम्भूषणात् सश्रात् तामिः संकथना-
 दपि ।
 ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारचङ्गसादपि ॥”
 संश्रयणात् संकथनात् इति अत्र सश्रागत्वं
 संश्रयणार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
 प्रायश्चित्तसामकव्रतानि यथा । विम्बासिन्नः ।
 “क्षुब्धान्द्रायणादीनि शुद्धशुद्धकारणम् ।
 प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकीऽस्फुटे ॥
 प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुहृच्छः पराककः ।
 अतिहृच्छः परणहृच्छः सौम्यः क्षुब्धातिहृच्छकः ॥
 महासान्तपनः शुद्धे तमहृच्छस्तु पावनः ।
 जलोपवासहृच्छस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥
 एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकैषु प्रयत्नतः ॥
 कार्याचान्द्रायणैर्मुक्ताः केवला वा विष्णुहृष्टे ।
 शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
 उपवासस्त्रिरात्रनु मासः पञ्चसदहकम् ॥
 षडहर्षदिशादि कार्यं शुद्धिप्रवार्थिना ।

उपपातकयुक्तानामनादिषु चैव हि ॥
 प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
 चातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृद्धिदत्तं तथा ।
 अनुवन्वादिकं दृष्ट्वा सर्वे कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-
 यम् ॥
 व्रततिः, स्त्री, (व्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
 पृषोदरादित्वात् पस्य वः ।) विस्तारः । लता ।
 इत्यमरः ॥ (यदा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
 “अपि वृक्ष पुराणवद्व्रततेरिव
 गुण्यितमोजो दासस्य दम्भय ॥”
 “व्रततेरिव यथा लताया गुण्यितं निर्गतां शाखां
 वृक्षति ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 व्रतती, स्त्री, (व्रतति + पच्चे ङीष् ।) विस्तारः ।
 लता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,
 रघुः । १४ । १ :
 “अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
 ह्येदादिवोपपन्नतरोर्व्रतयौ ॥”)
 व्रतभिन्ना, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिन्ना ।)
 उपनयनकालीनभिन्ना । तस्या विधिर्यथा ।
 अथ भैक्ष्यचरति । अथ शब्दस्त्रुणीमादित्योप-
 स्थानमग्निप्रदक्षिणश्च शंसति ।
 “प्रतिगृह्येधितं दण्डसुपस्थाप च भास्करम् ।
 प्रदक्षिणं परीत्यानिं चरेत् भैक्ष्यं यथाविधि ॥”
 इति मनुवचनात् ॥
 भिक्षासम्बद्धं भैक्ष्यं तच्चरति आवाहति इत्यर्थः ।
 सातरमेवाग्ने ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा
 सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
 सुहृदे स्निग्धहृदये खसाद्ये । तथा च मनुः ।
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वर्गं भगिनीं
 निजाम् ।
 भिक्ष्येति भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥”
 सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिगृह्यं गत्वा ।
 भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिन्नाप्रयोगः ।
 तथा च मनुः ।
 “भवत्पूर्व्वं चरेत् भैक्ष्यसुपनीतदिक्षोत्तमः ।
 भवन्मध्यं रात्रन्वो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
 आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
 ब्राह्मणश्चक्षिण्यविशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) हीचा । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
 “आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
 चिरात्रमात्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 व्रती, [न] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत + इतिः ।)
 यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा,
 मनुः । २ । १८८ ।
 “भैक्ष्ये वक्तव्येन्नित्यं नैकात्रादी भवेद्द्वयी ।
 भैक्ष्ये व्रतितो वृत्तपवासासमा ह्येता ॥”)

देशे देशे शुकधान्येषु संख्या
त्रातुं शक्या नैव तैर्देवतैर्वा ।
अस्मादेषां चेषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिर्वाक्रियन्ते कियन्ति ॥

शालयः कलमा रथा त्रीहिश्चेष्टा वृषप्रियाः ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेयाः कैदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नघटिकसिततररक्तसुख-
स्यलागुगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
त्रीहित्तर्षेति दृग्धा भुवि शावनाः सु-
स्तेषां क्रमेण गुणनामगणं त्रयीमि ॥
त्रीहिर्गौरी मधुरशिशिरः पिक्तहारी कषायः
स्निग्धो दृष्यः क्षमिकफहरस्तापरक्तापहृष्ट ।
पुष्टिं दत्ते अमशमनक्षीर्यष्टहिं विधत्ते
सुखोत्थन्नं चनयति सुदं वातक्षन्नेचकोरुण्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“वार्धिकाः काण्डिताः शुक्ला त्रीह्यश्चिर-
पाकिनः ।
क्षुण्णत्रीहिः पाटलश्च कुकुटाश्चक इत्यपि ॥
शालमुखो जतुसुख इत्याद्या त्रीह्यः स्मृताः ।
क्षुण्णत्रीहिः स विज्ञेयो यत्क्षुण्णतुषतण्डुलाः ॥
पाटनः पाटलापुष्पवर्णको त्रीहिरुच्यते ।
कुकुटाश्चाक्षतिर्त्रीहिः कुकुटाश्चक उच्यते ॥
शालमुखः क्षुण्णशूकः क्षुण्णतण्डुल उच्यते ।
लाञ्छावणसुखं तस्य त्रियो जतुसुखस्तु सः ॥
त्रीह्यः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः ।
व्यत्पाभिध्यन्दिनो बहवर्षेस्त्वाः षष्टिकैः समाः ।
क्षुण्णत्रीहिर्ब्रह्मरक्षेष्वां तस्मादल्पगुणाः परे ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य यज्ञीयत्वं यथा,—
“यज्ञार्थं तन्नु भूतानां भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दियो भौमस्तथा पेत्रो मानुषो ब्राह्मण एव च ॥
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय इनरेषां च तनुसुखाः ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ।
एवं कृत्वा नरो सुहृत्साह्वरिन्नि ! विशुध्यति ॥
अन्यथा त्रीहयोऽप्येते एकैके ऋगपञ्चमः ।
मन्त्रथा दाहभोक्तृणां महामांसं तु तन्
स्मृतम् ॥”
इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्ताध्यायः ॥
तेन पिष्टत्प्रियथा । मनुः ।

“तिलैर्त्रीहियवैमावैरद्विर्लफलेन वा ।
दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥”
त्रीहिः शरत्कृधान्यम् । याज्ञवल्करः ।
“हविष्यान्नेन वै मांसं पावसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभशाकुनिच्छागपार्थतैः ॥
रेणुरौरववाराहशाश्वैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृहद्ग्राभिलष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
हरिष्यान्नेन शालित्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिसोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षुण्णत्रयो-
दशी त्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ।
आहमेतेष्वकुब्जाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नागमआहस्यैव त्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं त्रैश्यादि-
धान्ययुग्दासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
“शरद्वसन्तयोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टे त्रीह्यप्राप्तौ नवशस्त्रो-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यन्यायात् आहोऽपि तथा
कल्पनात् । इति च आहृतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
आहकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिसो-
ऽष्टकास्त्रिसोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं क्षुण्ण-
त्रयोदशी त्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकुब्जाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
त्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन ॥”
इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥
तेन यागकरणं यथा,—
त्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेत इति श्रुतेः ॥ तत्र
“त्रीहप्रयोगे प्रतीनयवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीनयवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ त्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म-
करणं यथा,—
“यथोक्तवस्त्वम्यत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा त्रीहीयामिव शालयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
त्रीहिकः, त्रि, (त्रीहिरस्यास्तीति । त्रीहि +
“त्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति उन् ।)
धान्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

त्रीहिकाचनः, पुं, (त्रीहिः काचनमिव । अमि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रीहिपर्णी, स्त्री, (त्रीहेः पर्णमिव पर्णमस्ताः ।
डीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रीहिभेदः, पुं, (त्रीहेर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अनुः २ ।
इत्यमरः ॥
त्रीहिमयः, पुं, (त्रीहेः पुरोडाशः । त्रीहि + “त्रीहेः
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
त्रीहिनिर्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(त्रीह्यात्मके त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“श्रूयते हि पुरा कल्पे वृणां त्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”)
त्रीहिराजकः, पुं, (त्रीहीनां राजा । टच् समासे ।
ततः कन् ।) ककुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
त्रीहिश्चेष्टः, पुं, (त्रीहिषु श्चेष्टः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रीही, [न] त्रि, (त्रीहिरस्यास्तीति । त्रीहि +
“त्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ इति इनिः ।)
त्रीहियुक्तश्चेत्त्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
त्रीह्यगारं, स्त्री, (त्रीहीनामगारम् ।) धान्यग्रहम् ।
तत्पर्यायः । कृष्णकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृद्ध, शि संवृतिसंज्ञयोः । मञ्जे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कृटा०-पर०-सक०-अकश्-सेट्)
रेफवृत्तः । शि, वृद्धति अणुङीत् वृद्धोऽ ।
मञ्जे मञ्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
वृत्, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पच्चे
भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफवृत्तो दीर्घो । कि,
वृत्स्यति वृत्ति । इति दुर्गादासः ॥
त्रैह्यः, त्रि, (त्रीहिरवयवो विकारो वा । त्रीहि +
“वित्वादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
त्रीहिनिर्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
त्रैह्यः, त्रि, (त्रीहीनां भवनं चैत्रम् । वीहि +
“त्रीहिशाल्योऽर्कः ।” ५ । २ । १२ । इति टक् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूम्यादिः । इत्यमरः ॥
व्री, ग गि गतिवृत्तयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-घ्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) व्यन्तःस्व-
लृतीयोपधः । गि, विनाति । व्रीनः वीनिः ।
इति दुर्गादासः ॥